ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI ENCIKLOPÉDIA

K-Z

Akadémiai Kiadó, Budapest

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI ENCIKLOPÉDIA

Két kötetben

Főszerkesztő
SZABÓ IMRE

I. kötet: A—J

Az Állam- és Jogtudományi Enciklopédia új jellegű kollektív munka, amely elvi-elméleti áttekintést nyújt a magyar jogrendszerről. Nem lexikális feldolgozás, tehát nem viszonylag rövid címszavakból áll, hanem teljes tanulmányokban tisztázza, hogy mi a szocialista felfogás az államról és jogról. A munka tizenöt részre oszlik: állam- és jogelmélet, államjog—alkotmányjog, államigazgatási jog, pénzügyi jog, polgári jog, munkajog, mezőgazdasági jog, családjog, büntetőjog—bűnügyi tudományok, törvénykezési szervezet, polgári eljárásjog, büntetőeljárásjog, nemzetközi jog, nemzetközi magánjog, állam- és jogtörténet, valamint egy tudománytörténeti tanulmányokat magába foglaló fejezet.
Az enciklopédiát haszonnal forgathatják természetesen a jogászok — elsősorban a jogalkalmazók: bírák, ügyészek, ügyvédek —, valamint azok, akik bármely területen joggal foglalkoznak, de a jog iránt érdeklődők is valamennyien. A könnyebb tájékozódást élőfejek, utaló címszavak és részletes tárgymutató segítik.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI ENCIKLOPÉDIA

MÁSODIK KÖTET

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI ENCIKLOPÉDIA

FŐSZERKESZTŐ

SZABÓ IMRE

MÁSODIK KÖTET

K—Z

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1980

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

SZABÓ IMRE
főszerkesztő

KOVÁCS ISTVÁN
EŐRSI GYULA

NAGY LAJOS
szerkesztő

ISBN 963 05 2056 7 I—II. kötet
ISBN 963 05 2058 3 II. kötet

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1980

Printed in Hungary

K

KAPCSOLÓELVEK A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN → *Kolíziós jog*

KÁRTÉRÍTÉS → *Polgári jogi felelősség; — Anyagi és fegyelmi felelősség a mezőgazdasági termelőszövetkezetben; — Anyagi és fegyelmi felelősség a munkajogban*

KÁRTÉRÍTÉS FAJAI ÉS MÉRTÉKE → *Polgári jogi felelősség*

KATONAI BÜNTETŐJOG: I. A katonai büntetőjog fogalma és a katonai büntetőbíráskodás (973.) — II. A katonai szervezet sajátos élet- és szolgálati viszonyai (974.) — III. A katonai szervezet engedelmességi rendszerei és a büntetőjogi felelősség (976.) — IV. A katona büntetőjogi fogalma és felelőssége (977.) — V. A katonai bűncselekmények és a honvédelem érdekeit sértő bűncselekmények (979.) — VI. A katonai büntetőbíráskodás és büntetőeljárás (980.)

I. A katonai büntetőjog fogalma és a katonai büntetőbíráskodás.

A katonai büntetőjog az általános büntetőjog egyik speciális része, amely a katonai élet- és szolgálati viszonyok védelmét szolgálja és a katonai szervezet sajátosságaira való tekintettel szabályozza a katonák büntetőjogi felelősségét. A katonai büntetőjog ezek szerint a katonák sajátos büntetőjogi felelősségét, a katonákkal szemben alkalmazható szankciókat és a katonai bűntetteket meghatározó szabályok összessége. A katonai büntetőjog szabályainak alkalmazására a katonai büntetőbíráskodás keretében kerül sor.

A katonai büntetőjog különállását a katonai életviszonyok szervezetszerű elkülönültsége, funkcionális sajátosságai és a katonák sajátos jogi státusa indokolja. Ez a különállás azonban csak viszonylagos önállóságot biztosít a katonai büntetőjognak, mert a büntetőjog általános elvei itt is érvényesülnek. Ez egyébként általános szabályszerűségnek tekinthető: a katonai büntetőjog minden speciális vonása ellenére része marad az általános büntetőjog intézményrendszerének és külön intézményei éppen azt a célt szolgálják, hogy az általános büntetőjog elvei a katonai szervezet sajátos életkörülményei között is érvényesüljenek.

Az általános büntetőjoggal való összetartozás és az ettől való különállás számos kodifikációs változatban nyilvánulhat meg. Valamikor általánosan elterjedt megoldás a külön katonai büntető törvénykönyv volt. Hazánkban még a felszabadulást követően is külön katonai büntető törvénykönyvet alkottak (az 1948. évi LXII. törvény), amely büntetőjogunk megkezdett általános reformjának keretébe illeszkedett. A jogforrási különállás azonban éppen azért, mert a büntetőjog általános reformjának része volt, csak formai megoldásnak tekinthető. Szabályai kifejezetten az általános büntetőjog szabályaira utalnak vissza. Ezt követően a katonai büntetőjog jogforrási megjelenése összhangba került tartalmával: a büntető törvénykönyv egyik fejezete tartalmazza azokat a szabályokat, amelyeket csak katonákra lehet alkalmazni, és ennek a fejezetnek leglényegesebb rendelkezése azt az utasítást tartalmazza, hogy a büntetőjogi szabályokat a külön meghatározott eltérésekkel kell alkalmazni. Azokban a szocialista országokban, ahol újabban került sor büntető törvénykönyv megalkotására, általában ezt a megoldást találjuk. Ez azonban nem tekinthető törvényszerűségnek. Az eltérő törvényszerkesztési technikától függetlenül viszont általános alapelvnek tekinthetjük az általános büntetőjogi elvek és intézmények érvényességét a katonai büntetőjogon belül is.

A katonai büntetőjog szabályainak alkalmazására általában a katonai büntetőbíráskodás keretében kerül sor, kivételesen azonban azokat polgári személyekkel szemben is alkalmazzák. Itt azonban nemcsak a katonai büntetőjog szabályai, hanem az általános szabályok is érvényesülnek: a katonák ugyanis a társadalom tagjaként kötelesek az általános tilalmak betartására. Ezen túlmenően viszont azért is érvényesek az általános büntetőjogi szabályok, mert a katonai büntetőbíráskodás hatálya kiterjed nem katonai személyekre is olyan bűncselekmények tekintetében, amelyek a honvédelem érdekeit, az ország biztonságát sértik vagy veszélyeztetik.

II. A katonai szervezet sajátos élet- és szolgálati viszonyai. 1. A katonai fegyelem. 2. A katonai centralizmus. 3. A katonai függelem.

A katonai szervezet elkülönültsége, sajátos élet- és szolgálati viszonyai indokolják a katonai büntetőjog elkülönültségét. A katonai szervezet *funkciója:* az ország fegyveres védelme, a honvédelem. Ez a funkcionális rendeltetés meghatározza a katonai szervezet *strukturális* sajátosságait és működésmódját is. Ezek a strukturális sajátosságok pontosan szabályozott rendszert alkotnak: a katonai élet- és szolgálati *rendszert.* Ebben a rendszerben az egyén jogi státusát nem a jogok és kötelességek arányos egyensúlya, hanem a kötelességek túlsúlya jellemzi. A kötelességek elvárási szintje olyan magas, hogy ezt a jogok és jogosultságok nem egyenlítik ki. A katona önfeláldozásra köteles, nem kímélheti fizikai és szellemi erejét feladatai teljesítésében, köteles viselni a nehézségeket és a nélkülözést, személyes érdekeit alá kell rendelnie a katonai érdekeknek. Ezek mögött a jogi kötelességek mögött erkölcsi kötelességek húzódnak meg, amelyeket ki is lehet kényszeríteni. Míg a jogi kötelességek általában a kikényszeríthető elvárásban alatta maradnak az erkölcsi parancs elvárásainak, a katonai *erények* kikényszeríthető, jogilag elvárt kötelességek: a katona *köteles* hősiességet, bátorságot és önfeláldozást tanúsítani, a gyávaság és a megfutamodás tiltott magatartás, katonai bűncselekmény.

A katonai élet- és szolgálati viszonyok rendszerét a katonai fegyelem, a katonai centralizmus és katonai függelem jellemzi. Ezek lényeges kihatással vannak a katonák büntetőjogi felelősségére és ezeket hivatottak védeni a katonai bűncselekmények tilalmai és előírásai.

1. A katonai fegyelem.

A katonai fegyelem tartalmában megegyezik a fegyelem más fajtáival: alárendelti *engedelmességet* jelent elsősorban. A társadalmiasultság, a munkamegosztás és együttműködés minden fajtája és minden formája feltételezi és igényli a szervezést, irányítást és ellenőrzést. Az irányítás és ellenőrzés minden szervezett fajtája alá- és fölérendeltségi viszonyokat teremt. Minden szervezet, amely hierarchikus viszonyokat teremt, hatékony működése érdekében, az utasítási, rendelkezési jogok érvényesülése és érvényesítése érdekében engedelmességet, fegyelmet kíván. Ebben az értelemben a katonai fegyelem ugyanolyan engedelmességi kötelem, mint az állampolgári fegyelem, az állami és politikai fegyelem. A fegyelem mint engedelmességi kötelem csak egyértelmű lehet. Ebben az értelemben is azonosak a katonai fegyelem és a fegyelem egyéb fajtái. A katonai fegyelem érvényesítésében mutatkozó *hajthatatlanság* nem ennek a fegyelemfajtának magasabbrendűségét bizonyítja. Létezik ugyanis olyan hajthatatlan fegyelem, amelynek érvényesüléséhez nem szükségesek olyan erőteljes eszközök, jogi garanciák, mint a katonai fegyelem kikényszerítéséhez. A katonai fegyelem sajátossága abban van, hogy az engedelmesség *kikényszerítésének eszközei* szélesebb körűek és az alárendelti *engedelmesség fegyelmi követelményei* terjedelmükben meghaladják más fegyelemfajták követelményeit.

A katonai fegyelem fenntartása érdekében használható szélesebb körű kényszereszközök létjogosultságát többek között és elsősorban az indokolja, hogy a katonai szolgálat nem önkéntes, hanem kötelező szolgálat. Az alárendelti engedelmességet nem lehet függővé tenni az egyes személyek önkéntességétől, egyetértésétől, helyeslésétől, meggyőződésétől és motívumaitól. Az engedelmességet a fegyelemnek kell egyneművé tennie, függetlenül a személyek indítékaitól és motívumaitól. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyének és a katonaság érdekei mindenben, alapvetően vagy lényegében ellentmondásban lennének egymással. A konkrét egyének és személyek szempontjából a katonai fegyelem kétségkívül számos vonatkozásban ellenkezésre ad alapot. A személyek, egyének azonban katonaként is egy adott társadalmi rendszer részesei, ezen belül meghatározott osztályok és rétegek tagjai. Helyzetük, viszonyuk a katonai fegyelemhez végső soron annak függvénye, hogy a katonaság sajátos szervezetének érdekei milyen viszonyban állnak osztályuk érdekeivel. Ettől függően és ehhez képest lehet a katonai fegyelem alapja a vak engedelmesség vagy a meggyőződésen alapuló önkéntesség. A meggyőzésnek, az érdektudatosító és katonai erényeket kikovácsoló katonai-politikai nevelésnek éppen az a célja, hogy a katonai fegyelmet tudatosan vállalttá tegye és ezzel a fegyelembiztosító kényszerintézkedések tényleges igénybevételét csak potenciális lehetőséggé változtassa.

A katonai fegyelem sajátosságát a kikényszerítés lehetőségének az általánostól eltérő módjában és a kötelezettségek terjedelmében kell keresnünk. A kikényszerítés hajthatatlansága, a kényszereszközök sokrétűsége a katonai szervezet életviszonyaira támaszkodik és ezekre vezethető vissza. Ebben a viszonylatban a katonai fegyelem a katonai életviszonyoknak olyan *általános jellemzője,* amely a katonai élet más elemeit áthatja, azoktól nem különíthető el. A fegyelem nem önmagában létező elvont kötelesség, hanem a konkrét katonai szolgálati viszonyokhoz kapcsolódó kötelességek engedelmes teljesítése a tartalma. Így például a katonai szolgálatban elválik egymástól az elöljárók és alárendeltek jog- és kötelességcsoportja, a függelem elválik a konkrét szolgálati kötelességteljesítéstől. A katonai fegyelem éppen ezekhez kapcsolt jelenség: nem létezik önmagában álló, más — konkrét — katonai kötelességhez vagy joghoz nem kapcsolódó fegyelem. Ez vi-

szont azt jelenti, hogy *a fegyelemsértés minden esetben valamilyen konkrét, szolgálati, függelmi vagy egyéb kötelesség megsértésével együtt valósulhat meg.*

A katonai *fegyelem* ezek szerint társadalmi viszony, amely nem azonos a *fegyelmezettséggel* mint egyik legfontosabb katonai erénnyel. A fegyelmezettség a fegyelem elsajátítási folyamata az egyén által, a konkrét kötelességek teljesítésére való általános készségesség.

2. A katonai centralizmus.

A katonai fegyelemhez hasonlóan a katonai centralizmus is olyan általános sajátossága a katonai szervezetnek, amely a katonai célkitűzések megvalósítását szolgálja. A centralizmus a katonai életviszonyokat vertikálisan hatja át: a hierarchikus alá-fölérendeltségben mutatkozik meg. A centralizmus rendeltetése a katonai szervezet akarati és cselekvési egységének biztosítása. Ez az akarati és cselekvési egységet biztosító centralizmus elsősorban a katonai függelem szabályain keresztül érvényesül. A katonai centralizmus — szemben más szervezetek szervezésmódjával — nem tűri a többségi elvet. A cselekvési egységet biztosító centralizmus a katonaságnál a függelem szabályain keresztül érvényesül, a katonaság általános *szervezésmódja.* Ez a centralizáltság kiegészül a katonai *zártrendiséggel,* az *elkülönítettséggel* és a sajátos *érintkezési formákkal,* mint csak a katonaságra jellemző szervezési módokkal. Ezek az utóbbiak teszik lehetővé a katonai szervezettséget, amely átfogja a katonaság valamennyi cselekvését és tevékenységét.

3. A katonai függelem.

A centralizmus a katonaság általános szervezésmódja. A katonai függelem ennek keretében a katonák személyközi viszonyait rendezi a cselekvési egység megvalósulása és a központi akarat érvényesülése érdekében. A centrális szervezésmód következtében minden katona alá- és fölérendelt viszonyban áll. Ebben a kölcsönös függőségi viszonyban valósul meg a függelem. Ez a függőség nemcsak szervezésmód, hanem *önálló értékké* is vált, amely a kívánatos irányba tereli a katonai személyek érintkezését. A függelem ily módon két elemet tartalmaz: egyrészt az általánosan érvényesülő alárendelésben a rendelkezések megtartásának kötelezettségét jelenti, másrészt ennek az alárendelésnek és függésnek *a konkrét rendelkezésektől független,* mintegy önállósult tiszteletét, tekintélyének elfogadását.

A cselekvési egység megvalósulása érdekében a centralizált szervezésmódot kiegészíti a katonai függelem, amely a katonák személyközi viszonyait rendezve, a cselekvés *konkrét* egységét az alárendelti függés értelmében biztosítja. A függelem a *cselekvés* tekintetében az elöljáró rendelkezési jogosultságát (és tekintélyét), másfelől az alárendeltnek ezekhez kapcsolódó végrehajtási kötelezettségét jelenti. *Az elöljáró rendelkezési joga a függelmi viszonyok központi kategóriája.* Ennek a jognak védelmére és alátámasztására szolgál egy sor jogintézmény csakúgy, mint a katonai szervezés sajátos centralizált módja. Az elöljárói rendelkezési jog mindenekelőtt a *parancsadás* és a parancs-végrehajtás *kikényszerítésének* jogát foglalja magában.

A rendelkezési jog *kereteit* a hatályos jogszabályok és az érvényes katonai szabályzatok határozzák meg. A rendelkezési jog kereteit és határait a büntetőjog szabályai rendszerint negatívan fogalmazzák meg, amennyiben megtiltják bizonyos magatartás tanúsítását. A katonai szabályzatok viszont pozitív módon határozzák meg az elöljárói jogosultságok és kötelezettségek körét rendezve. A rendelkezési jog *tartalmát* tekintve cselekvésre irányuló rendelkezés, amely kiterjed a szolgálatra, az alárendelt személyével kapcsolatos kötelezettségek felállítására. Magában foglalja továbbá a fenyítés és dicséret jogát is. A *fenyítő jogkör* általában magában foglalja *bizonyos bűncselekmények elbírálásának jogosultságát is.* Ezt a jogkört minden katonai szervezetben megtaláljuk, habár keretei és a fenyítő jogkör elöljárói beosztáshoz kapcsolása történelmileg változik. Az intézmény létjogosultságát abban találjuk, hogy a katonai bűncselekmények egy része a fegyelemhez kapcsolódik, célja a fegyelem biztosítása, aminek kikényszerítése a parancsnokok és elöljárók általános kötelezettsége. A hajthatatlanság a kikényszerítésben módot ad bűncselekményért való eljárás megindítására, de más, parancsnoki eszközökkel is elérhető. Ez a helyettesíthetőség és nem a kegyelmi jog gyakorlása a bűncselekmények fegyelmi jogkörben való elbírálásának az alapja.

A rendelkezési jog *címzettje* a tényleges szolgálatban álló katona. Magát a tényleges szolgálatot is elöljárói rendelkezés létesíti (állományba vétel) és szünteti meg (leszerelés) és kiterjed annak jogszerű vagy jogellenes megszakítása idejére is. Ennek rendkívül fontos szerepe van a katonai bűncselekmények megállapításánál. Így az elöljárói rendelkezési jog kiterjed az eltávozás vagy szabadság, a hadifogság és letartóztatás, illetve az önkényes eltávozás idejére is.

Az elöljárói rendelkezésnek több *megjelenési módja* van. Ilyen többek között a normatív általános előírás (pl. szolgálati szabályzat, fegyelmi szabályzat), az általános hatályú parancs, a konkrét szolgálati parancs és a deklaratív parancs. Ez utóbbi általában tényközlést jelent, míg az előbbinek rendkívüli jelentősége van a jogkövetkezmények statuálása szempontjából.

A függelem lényeges tartalmi alkotóeleme az alárendelt *engedelmességi kötelezettsége.* Az engedelmességi kötelezettséget a különböző fegyveres erők a történelem változó periódusaiban más-más alapelvek szerint, más-más rendszerben szabályozták.

III. A katonai szervezet engedelmességi rendszerei és a büntetőjogi felelősség. 1. Az abszolút engedelmességi rendszerek. 2. Relatív engedelmességi rendszerek: a feltétlen felelősség elve, a nyilvánvaló jogszerűtlenség elve és a személyes tudomás elve.

1. Az abszolút engedelmességi rendszerek.

A katonai engedelmességi rendszernek, mivel alapjaiban határozza meg a szolgálati viszonyok keretén belül az egyén tevékenységi módozatait és cselekvési autonómiáját, döntő fontossága van a büntetőjogi felelősség szabályozásában is.

Az engedelmességi rendszereknek két típusa van: az egyik az *abszolút* (feltétlen) és a *relatív* engedelmességi rendszer. Ehhez igazodik a fegyelmi és a büntetőjogi felelősség is. A feltétlen engedelmességhez nem tapad semminemű alárendelti felelősség, a relatívhoz viszont többféle következmény kapcsolódhat.

Az abszolút engedelmesség lényege az, hogy az elöljáró parancsát az alárendelt köteles végrehajtani arra való tekintet nélkül, hogy az jogszerű vagy jogszerűtlen, tudott-e az alárendelt erről vagy sem. Itt az engedelmességi rendszer arra épül, hogy az alárendeltnek *nincs joga mérlegelni* a parancs jogszerűségét, illetve a *felismerten jogszerűtlen parancsot* is feltétlenül teljesítenie kell. Ez az engedelmességi rendszer az alárendeltet az elöljáró eszközévé degradálja. Ilyen engedelmességi rendszer érvényesült azokban a történelmi korokban, amikor a katonatömegek — az elnyomott osztályok tagjaiként — tudatlanok és társadalmilag kiszolgáltatottak voltak. Ez az engedelmességi rendszer érvényesül általában az antidemokratikus államokban. A nácizmus rendszerében a vezérelv politikai intézménnyé válva, a büntetőjogi felelősséget, de egyúttal a „történelmi" felelősséget is levette a katonák válláról és lelkiismeretét engedelmességi kényszerrel helyettesítette.

Az abszolút engedelmességi rendszerben a büntetőjogi következmények egyértelműek: a parancs parancsi jellege tartalmánál fogva kizárja a végrehajtás jogszerűtlenségét, illetve jogellenességét. Ebben a konstrukcióban egyedül és kizárólag a felettes, a parancsot adó felelőssége érvényesül és az alárendelt felelősségének hiánya ennek szükségszerű korrelátuma. Ha ugyanis az alárendeltet arra kötelezik, hogy még a bűnös parancsot is teljesítse, a büntetőjog elvileg nem teheti őt felelőssé.

A modern idők követelményeinek ez az engedelmességi rendszer nem felel meg. A tömegek politikai érettsége és felvilágosultsága egyszerűen lehetetlenné teszi ennek fenntartását, az emberek lelkiismeretlen eszközzé lealacsonyítását. Egy igazságos háborúban ilyen rendszerre nincs is szüksége egyetlen hadseregnek sem. Ezzel szemben viszont tény, hogy a tömegek minden politikai érettsége és felvilágosultsága ellenére, az igazságtalan, rablóháborúkban résztvevő hadseregek engedelmességi rendszere gyakorlatilag erre hajlik. Erre vezethető vissza a háborús bűntettek történelmileg megtapasztalt realitása és tanulságai ellenére a mai imperialista katonai akciókban a felelősség gyakorlati kizárása. Ez pedig azt bizonyítja, hogy az abszolút engedelmességi rendszer lényegileg függ össze korunkban reakciós politikai és katonapolitikai eszményekkel. Korunkban, mondhatjuk, az abszolút engedelmességi rendszerre éppen azért van szükség a reakciós történelmi és politikai célok érdekében harcoló hadseregekben, hogy a reakciós célok elleni megfontolásokat, a lelkiismeret lázadását elfojtsák és kizárják.

2. A relatív engedelmességi rendszer.

A relatív engedelmességi rendszer azt jelenti, hogy az alárendelt a kiadott parancs jogszerűségét és végrehajthatóságát a részére biztosított keretek között mérlegelheti és ennek alapján cselekvéséért felelősséggel tartozik. A relatív engedelmességi rendszerben a parancs megtagadása is jogszerű cselekvés lehet. Attól függően, hogy az engedelmességi határok milyen választási szabadságot biztosítanak az alárendeltnek, létezik *mérlegelt* engedelmesség és *feltételes* engedelmesség. A mérlegelt vagy feltételes engedelmességhez kapcsolódó büntetőjogi következményeket a feltétlen felelősség, a nyilvánvaló jogellenesség és a személyes tudomás elve köré csoportosíthatjuk.

a) A feltétlen felelősség elve a relatív engedelmességi rendszerhez kapcsolódó büntetőjogi következmény. Lényege a következő: az alárendelt minden esetben *vizsgálni köteles* a teljesítendő parancs jogszerűségét és elsősorban is azt, hogy nem ellenkezik-e a büntetőjog normáival? Amennyiben a jogellenesnek talált parancsot teljesíti, tettesként felel a bűncselekményért, az elöljáró pedig felbujtóként. A felbujtói minősítésnek az az alapja, hogy a jog nem támogatja az elöljáró parancsát éppen az alárendelt mérlegelési kötelezettsége folytán, és ugyanennek következtében az alárendelt nem eszköz és az elöljáró nem közvetett tettes. A feltétlen felelősség rendszerében a parancs végrehajtását és végrehajtóját ugyanúgy kell büntetni, mint annak kiadóját. Ez a konstrukció tehát teljes ellentéte és tagadása az abszolút engedelmességi rendszerhez kapcsolódó konstrukciónak, amelyet a felettes kizárólagos felelősségével jellemeztünk. Ez az elmélet azonban tipikusan büntetőjogi kiindulású és büntetőjog-központú: csak másodlagosan van tekintettel a katonai érdekekre és a katonai élet- és szolgálati viszonyok realitására. Alapja az a megfontolás, hogy a jognak való engedelmesség megelőzi a parancsteljesítési kötelezettséget. Gyakorlatilag nem ismerünk olyan katonai engedelmességi rendszert, amely ennek az elvnek engedelmeskedne.

b) A feltételes engedelmesség elve a katonai

engedelmességi rendszer két elképzelhető szélső határa (az abszolút engedelmesség felelőtlensége és a mérlegelési kötelezettség abszolút felelőssége) között helyezkedik el. Eszerint az alárendelt nincs kötelezve ugyan a parancs jogellenességének mérlegelésére (mivel a katonai engedelmesség rendszerében azonnali teljesítésére elvileg kötelezett), de a parancs *nyilvánvaló* jogellenessége esetében, vagy az alárendelt *személyes tudomása* szerint jogellenes parancs esetében annak teljesítését *megtagadni köteles*. Ebben a konstrukcióban az engedelmesség feltétele a parancs jogszerűsége. Vagy más oldalról: a parancs megtagadásának feltétele a parancs jogszerűtlensége. A feltételes engedelmességi rendszerben a büntetőjogi felelősség aszerint alakul, hogy a parancs jogszerűtlensége milyen. A *nyilvánvaló jogszerűtlenség* elve a büntetőjogi felelősség középpontjába objektív mozzanatot állít: a nyilvánvaló, mérlegelés, latolgatás és megfontolás nélkül is megragadható jogellenességet. Itt a parancs jogellenességének felismerése nem függ az alárendelt személyétől, értelmi képességétől és ismereteitől. Azt kívánja, amit egy átlagembertől meg lehet kívánni. És éppen ebben rejlik igazságtalansága: nem a *tényleges felismeréstől*, hanem az objektív jogszerűtlenségtől teszi függővé a felelősséget.

c) A nyilvánvaló jogszerűtlenség elvét korrigálja az igazságosság irányában a *személyes tudomás elve*. Eszerint csak annak az elkövetőnek van büntetőjogi felelőssége, aki maga is tisztában volt személyes tudomása alapján a teljesített parancs jogszerűtlenségével. A személyes tudomás elve tekinthető olyan konstrukciónak, amely egyaránt kielégíti az azonnali parancsteljesítéshez fűződő katonai érdekeket mint általános érdeket és a katonai hatékonyság követelményei mellett tiszteletben tartja az individualizált büntetőjogi felelősség alapelveit is.

IV. A katona büntetőjogi fogalma és felelőssége. 1. A katona büntetőjogi fogalma. 2. A katonák különleges büntetőjogi felelőssége.

1. A katona büntetőjogi fogalma.

A katonai büntetőjogban alapvető fontosságú a katonai minőség pontos körülírása, mert a vétlenség vagy bűnösség megállapítása múlhat ezen. A katonai minőség büntetőjogi szempontból nem egyszerűen fegyveres szervezethez vagy testülethez való tartozást jelent. A büntetőjog maga dönt arról, hogy kiket kell katonának tekinteni azok közül a személyek közül, akik fegyveres szolgálatot teljesítenek.

A fegyveres erők fenntartása és szervezése az állam szuverenitása körébe tartozó jogosítvány. Az állam határozza meg, hogy fegyveres erőit hogyan szervezi. A fegyveres erők szervezésmódja különböző lehet. Lehet állandó katonaságot tartani vagy csak szükség esetén szólítja fegyverbe polgárait az állam. Ismert a kettő kombinációja is. Állandó katonaságot viszont toborzás vagy általános hadkötelezettség útján lehet fegyverben tartani.

A fegyveres erők fogalmán belül a *katonaságnak* van a legnagyobb jelentősége. Ennek a szervezetnek alapvető kötelessége a külső fegyveres támadás elleni honoltalom, illetve a háborús célok megvalósítása. A katonaság feladata lehet emellett másodlagosan a belső biztonsági feladatok végrehajtása. A katonaság személyi állománya állhat hivatásos katonákból, sorkatonákból és tartalékosokból. A fegyveres erők közül a katonasághoz legközelebb állnak a *fegyveres szervezetek*, amelyeknek élet- és szolgálati viszonyai nem sokban különböznek a katonaságtól. Ilyen ma nálunk a határőrség és a belső karhatalom. A *fegyveres testületek* rendészeti, szakigazgatási feladatokat ellátó szervek, amelyek csak másodlagosan, *feladataik ellátásához* rendelkeznek fegyveres jogosítványokkal. Ilyen fegyveres testület nálunk a rendőrség, a pénzügyőrség és a büntetés-végrehajtási őrszemélyzet. Ismeretes a fegyveres erőkön belül a politikai-társadalmi alapon működő fegyveres szervezetek típusa is. Ilyen nálunk a munkásőrség.

Valamennyi eddig említett, a fegyveres erők fogalmába sorolható szervezet közös jellemzője a fegyveres feladatellátás. A katonai büntetőjog az adott, konkrét társadalmi-történelmi szükséglet szerint minősítheti a fegyveres erők fogalomkörébe tartozó szervezetek és testületek tagjait a büntetőjogi felelősség szempontjából *katonának*. Ez a minősítés fokozott büntetőjogi felelősséget ró az érintett személyekre. A szükségletek változékonyságára utal például, hogy hazánkban a felszabadulást követően egészen 1957-ig a hadsereg tagjain kívül katonának minősült az államvédelmi hatóság, a pénzügyőrség és vámőrség, valamint az állami tűzoltóság tagja. 1952-ben ide sorolták még a hivatásos légoltalmi szervezet tagjait, majd 1957-ben a fegyveres karhatalmi szolgálatot teljesítőket, 1958-ban pedig a büntetés-végrehajtási szervek tagjait. Ma hatályos rendszerünkben viszont katonának kell tekinteni a néphadsereg, a határőrség, a karhatalom és légoltalom tényleges állományú tagjait, valamint a rendőrség és büntetés-végrehajtási őrség tagjait, továbbá a munkásőrség hivatásos állományú tagjait.

A katonai szempontból katonának minősülő személy nem azonos azokkal a személyekkel, akik katonai büntetőbíráskodás hatálya alatt állanak. Eljárásjogi szabályaink ugyanis a katonai bíróságok elé utalják — bár nem a katonai büntetőjog felelősségi szabályai szerint — a munkásőrség nem hivatásos tagjait, valamint a hivatásos vám- és pénzügyőröket is, ha szolgálatban vagy szolgálatukkal összefüggésben követtek el bűncselekményt.

2. A katonák különleges büntetőjogi felelőssége. A katonák büntetőjogi felelőssége többrétű. Egyrészt azt jelenti, hogy csak ők, vagyis csak katonai minőségükben követhetnek el katonai bűncselekményt, ami büntetőjogi felelősségüket a nem katonákhoz képest *szélesebb körűvé teszi*. Másrészt *fokozott* büntetőjogi felelősséggel tartoznak, a katonai szolgálati kötelességek megszegését a büntetőtörvények bűncselekménynek minősítik úgy, hogy még a katonai erények tanúsításának hiánya is büntetőjogilag fenyegetett magatartás. Harmadrészt *különleges* a büntetőjogi felelősségük, mert az alkalmazható büntetések jóval szélesebb körű joghátrányt, jogtól való megfosztást okozhatnak, a szankciók alkalmazásánál pedig lehetőség nyílik a katonai szolgálati érdekek messzemenő figyelembevételére.

Ami a katonai minőségben elkövetett bűncselekményeket illeti, itt a büntetőjogi felelősség megállapítása szempontjából annak a szabálynak van jelentősége, hogy katonai bűncselekményt *tettesként* csak katona követhet el. Nem katonai személyek tettesként nyilvánvalóan nem vonhatók felelősségre, bár közreműködőként, vagyis felbujtóként vagy részesként ők is megbüntethetők. Míg tehát a tettesként történő felelősségre vonáshoz szándékos vagy gondatlan magatartás kívántatik meg, addig nem katonai személyek csak szándékos katonai bűncselekmény részesei lehetnek.

Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv pl. a katonák büntetőjogi felelősségének különleges eseteként szabályozza a *jogellenes parancs* kiadása és teljesítése miatti felelősséget. Eszerint nem büntethető a katona azért a cselekményért, amellyel elöljárója szolgálati parancsát teljesítette. Ha azonban a katona tudta, hogy a parancs végrehajtásával bűncselekményt valósít meg, akkor megbüntethető. A parancsra elkövetett bűncselekményért az elöljáró tettesként felel, az alárendelt büntetése viszont korlátlanul enyhíthető. Főszabályként tehát az elöljáró minden esetben felel jogellenes parancsáért, míg az alárendelt csak akkor, ha tudomása szerint a parancs végrehajtásával bűncselekményt követ el.

A jogtalan parancs végrehajtásával elkövetett bűncselekményre vonatkozó rendelkezések megfelelnek annak az engedelmességi rendszernek, amelyet feltételes engedelmességként jellemeztünk és amely a személyes tudomás elve alapján állapítja meg a felelősséget. Általános elvként a jogszerű parancsot feltétlenül teljesíteni kell, ennek elmulasztása katonai bűntett. Az egyértelműen megállapítható, hogy az említett törvény nem helyezkedett az abszolút engedelmességi elméletek álláspontjára, hiszen a jogellenes parancsok végrehajtását bizonyos feltételek megléte esetén tiltja. Ebből viszont nem következik az, hogy a feltétlen engedelmesség követelményének tagadását jelentő feltétlen felelősség álláspontjára helyezkedett volna, aminek jellemzője az, hogy az alárendelt a parancs jogszerűségét mérlegelni köteles. A törvényi rendelkezés a személyes tudomás elvén alapszik, vagyis ha az alárendelt felismerte a parancs jogszerűtlenségét, azt nem köteles végrehajtani. Az elmondottakból következik, hogy a jogszerűtlen parancs végrehajtásával elkövetett bűntett végrehajtója (a személyes tudomás elvének érvényesülése folytán) a *tévedés* általános szabályai alapján, bűnösséget kizáró büntethetőségi akadály folytán mentesülhet. Ez nem érinti a cselekmény *társadalomra veszélyességét és jogellenességét*, hanem csak az elkövető bűnösségét. Ezért és emiatt az elkövetett cselekmény bűncselekmény marad, jogellenes és társadalomra veszélyes, de tettesként a parancsot adó elöljáró tartozik felelősséggel. Elvileg tehát a közvetett tettesség konstrukciójával állunk szemben. Ha viszont az elkövető személyes tudomása a parancs jogszerűtlenségéről megállapítható, tettéért felel, bár az alárendelti minőségre való tekintettel felelőssége enyhébb és büntetése korlátlanul enyhíthető.

A parancs akkor tekinthető jogszerűtlennek, ha valamely bűncselekmény véghezvitelét rendeli el, tehát *tartalmában* jogellenes. *Alaki* jogszerűtlenségről pedig akkor beszélünk, ha a szolgálati parancsot nem az arra jogosult személy adta, vagy a parancs címzettje nem köteles a parancs végrehajtására.

A katonák különleges büntetőjogi felelősségének fontos intézménye a bűncselekmények fegyelmi jogkörben történő elbírálása. Ennek az intézménynek a léte több szempontból indokolt és a katonai büntetőjogban régóta ismert. Valamikor a magasabb katonai parancsnokok katonai bűncselekmény esetén érvényesülő fegyelmi fenyítő jogosítványát a *kegyelemgyakorlás* sajátos eseteként tartották számon. Valójában itt és ebben az esetben nem a büntetőítélkezés jogosítványának csorbításáról van szó és nem a büntetőjogi normák kötelező erejének megrokkanásáról. A katonai bűntettek egy része ugyanis kifejezetten a katonai fegyelem szigorúságára és magas követelményeire tekintettel minősít bűncselekménnyé fegyelemsértő magatartásokat. A büntetőjog szerepe tehát támogató, a katonai szolgálati érdekeket alátámasztó és ezekhez az érdekekhez képest *másodlagos*. Maguk a katonai szolgálati érdekek kívánhatják tehát meg az adott fegyelemsértés katonai parancsnokok által történő elbírálását, mert ez egyrészt a fegyelmi eljárás sommásságával azonnal reagál a cselekményre és a fegyelmi állapot megszilárdítására alkalmas, másrészt a fegyelmi megtorlás a parancsnoki tekintély feltétlen érvényesítésére is alkalmas, ami katonai életviszonyok között a prevenció hatékony formája lehet. Természetesen a fegyelmi jogkörben történő elbírálásnak különleges szabályai és feltételei vannak. Egyrészt a bűncselekménynek a súlya és veszélyessége nem érhet el bizonyos veszélyességi fokot (jelenleg pl. az

1978. évi magyar büntető törvénykönyv szerint csak vétség lehet), másrészt pedig a hadseregben érvényes fegyelmi szabályzat előírásainak betartásával kell a felelősségre vonást eszközölni.

A katonák különleges büntetőjogi felelősségének körében fontos szerepet játszik a szankciórendszer. Ennek a szankciórendszernek a jellegzetességei: a halálbüntetés igen gyakori fenyegetés; a háborúban való elkövetés rendszerint minősítő körülmény; a kiszabott büntetések végrehajtását sajátos katonai körülmények között lehet és kell eszközölni. Az utóbbi körben a szabadságvesztésnek katonai büntetőzászlóaljban, illetve katonai fogdában való végrehajtását kell megemlítenünk. Ennek az intézménynek az az indoka, hogy katonai bűncselekményt katonai eszközökkel kell korrigálni: a katonai élet- és szolgálati viszonyok kötelmeinek megsértését szigorúbb katonai kiképzési körülmények között kell érvényesíteni és ezzel a kiképzési és szolgálati kötelmeket feltétlenül teljesíttetni. A joghátrány tehát az adott esetben nem a megsértett érdektől független más jogkorlátozás, hanem közvetlen jóvátétel.

A katonai büntetőjog szankciórendszeréhez tartoznak azok a büntetések, amelyeket csak katonákra lehet kiszabni. Ilyen, a katonai szolgálati karriert érintő büntetés a lefokozás, a rendfokozatban való visszavetés és az előléptetésből kizárás.

V. A katonai bűncselekmények és a honvédelem érdekeit sértő bűncselekmények. 1. A katonai bűncselekmények. 2. A honvédelem érdekeit sértő bűncselekmények.

1. A katonai bűncselekmények.

Ezek a bűncselekmények a katonai élet- és szolgálati viszonyokat támadják. Az ilyen jellegű jogsértések jogtárgy szerinti áttekintése és felsorolása konkrét tájékoztatást nyújt a katonai élet- és szolgálati viszonyokról, valamint a már tárgyalt szervezési és működési elvekről.

A katonai büntettek a megkezdett katonai szolgálat után követhetők el. Irányulhatnak mindenekelőtt a megkezdett katonai szolgálati kötelezettségek ellen. Ilyen bűntett például a szökés, vagyis a szolgálati hely elhagyása, attól való távolmaradás abból a célból, hogy ezzel a katonai szolgálat teljesítése alól magát valaki végleg kivonja. A szolgálati helyről való önkényes eltávozás vagy távolmaradás, ha nem a katonai szolgálat alóli kibúvás a célja, önkényes eltávozásként büntetendő. A szökés különösen súlyos esete a külföldre szökés. Az öncsonkítással vagy egészségrontással megkísérelt kibúvás a katonai szolgálat alól ugyancsak bűncselekmény.

A katonai függelem ellen számos bűncselekmény követhető el. Ilyen az elöljáró szolgálati parancsa, vagy általában a szolgálati rend és fegyelem ellen irányuló csoportos ellenszegülés, amit zendülésnek nevezünk. Függelem elleni bűncselekmény a parancs és a harci parancs iránti engedetlenség. Függelemsértésként büntetendő az elöljáró vagy szolgálati közeg elleni erőszak, erőszakkal való fenyegetés, vagy tettleges ellenállás, valamint a szolgálati tekintély megsértése, amit elöljáróval, szolgálati ténykedés közben feljebbvalóval, őrrel vagy más szolgálati közeggel szemben lehet elkövetni. A függelemsértés speciális esete a bujtogatás, ami a szolgálati rend, a szolgálati parancs vagy az elöljáró iránti elégedetlenség szításából áll.

Az elöljárói bűntettek az elöljárók szolgálati jogaival való visszaélést és a szolgálati mulasztásokat jelentik. Ilyen bűncselekmény az alárendelt méltóságának megsértése, az elöljárói hatalommal való visszaélés a fenyítési jogkör megsértésével, a panaszjog korlátozásával, járandóságban megrövidítéssel, magáncélra való igénybevétellel, illetve az egyenlő bánásmód elvének megsértésével (indokolatlan kedvezés vagy hátrányokozás). Az elöljárói gondoskodás elmulasztása kötelességszegést jelent az alárendelt anyagi ellátásában, veszélytől való megóvásában, illetőleg veszélyből mentő intézkedés mellőzésében. Az elöljárói intézkedés elmulasztásáért az az elöljáró felel, aki nem kényszeríti alárendeltjeit kötelességük teljesítésére, nem akadályozza meg a kötelességszegést, vagy bűncselekmény esetén akadályozza a felelősségre vonást, nem intézkedik a rendet, a fegyelmet vagy a közbiztonságot fenyegető zavar esetén. Elöljárói bűntett az ellenőrzés elmulasztása is.

A szolgálati bűntettek a normatív szolgálati utasítások szabályainak megsértéséből állanak. Ilyen az őrszolgálati utasítások megszegése, a készenléti (ügyeleti, rendészeti, készültségi, futár) szolgálat szabályainak megszegése, fontos szolgálati feladatok ellátása alóli kibúvás leittasodással vagy fondorlattal, a szolgálati jelentési kötelezettség megszegése valótlan jelentéssel, vagy a jelentés elmulasztása. Szolgálati bűntett a szolgálati hatalommal való visszaélés is, ha ezzel másnak vagy magának jogtalan előnyt szerez, vagy másnak hátrányt akar okozni.

A harcképességet veszélyeztető bűntettek igen súlyos bűncselekmények. Parancsnoki kötelességszegés harchelyzetben az alárendelt egység, vagy fegyverzet ellenségnek történő megadása vagy elfogni engedése, fegyverek, harcállások és hadianyagok ellenségnek történő átengedése, a lehetséges ellenállás kifejtésének elmulasztása. A harci kötelezettség alóli kibúvás elkövethető a szolgálati hely elhagyásával, harci eszközök elhagyásával, alkalmazásának elmulasztásával, az ellenségnek történő önkéntes megadással. A harci szellemet bomlasztani lehet kishitűség keltésével vagy riasztó hír terjesztésével.

A katonai bűntettek utolsó csoportja a nemzetközi hadijogot sérti. Ide sorolható a polgári

lakosság elleni erőszak, a harctéri fosztogatás, a fegyverszünet megszegése, a hadikövet elleni erőszak és a durva bánásmód hadifogollyal.

2. A honvédelem érdekeit sértő bűncselekmények.

Ezek katonai érdeket sértenek ugyan, de nem a katonai élet- és szolgálati viszonyok elleni támadásból állanak. Tettesük tehát nemcsak katonai személy lehet, hanem minden magyar állampolgár, akit valamilyen katonai érdekű, honvédelmi kötelezettség terhel. Ilyen bűntettnek minősül a jelentkezési kötelezettség elmulasztása a hadköteles személy részéről, vagy a behívó parancs iránti engedetlenség, a polgári védelmi vagy honvédelmi munkakötelezettség megsértése, az anyagi szolgáltatási kötelezettség elmulasztása.

VI. A katonai büntetőbíráskodás és büntető eljárás.

A katonai büntetőbíráskodás lényegi rendeltetése a katonai bűntettek elbírálása és a katonák büntetőjogi felelősségre vonása a katonai szervezet élet- és szolgálati viszonyainak védelme érdekében. Tekintettel azonban arra, hogy a honvédelem érdekeit nemcsak a katonai szervezet élet- és szolgálati viszonyait sértő cselekmények veszélyeztetik, a katonai büntetőbíráskodás kiterjed a honvédelem érdekei ellen elkövetett bűncselekményekre is. Az utóbbi körben tehát a katonai bíróságok nem katonák felett is ítélkezhetnek. A honvédelem érdekeinek védelme és ezzel az adott uralkodó osztály politikai uralmának védelme feszült nemzetközi és belpolitikai helyzetben általában azzal járt együtt, hogy a katonai büntetőbíróságok hatáskörét kiterjesztették egyébként oda nem tartozó bűncselekményekre is. A történelem és a törvényhozás története ebből a szempontból igen tarka képet mutat.

A katonai büntetőbíróságok működésétől a törvényhozás általában szigorú és kíméletlen megtorlást vár el a hatáskörükbe utalt egyes ügyekben. Ennek a nyíltan vagy burkoltan kifejezett elvárásnak a katonai bíróságok általában meg is feleltek, és ez a szerepük avatta őket állambiztonsági bíróságokká. Különleges eljárási szabályok és perorvoslati szabályok siettek ennek a kíméletlen megtorlásnak a segítségére. Ilyen eljárási szabályok voltak a sommás, gyors ítélkezést lehetővé tevő szabályok, valamint a katonai bíróságok működésének a polgári bíróságok jogalkalmazási felügyelete alóli kivonása. Ezt a célt szolgálta a magasabb katonai parancsnokságok keretében katonai különbíróságok felállítása is.

A katonai bíróságok szerepe, eljárási szabályai és rendeltetése annak a függvénye, hogy a fegyveres honvédelem mellett az adott uralkodó osztály milyen funkciót szán a katonaságnak osztályuralma védelmében. Így a katonaság belső elnyomó funkciójának kifejezett előtérbe állítása, az államélet és politikai uralom militarista vonásai különösen kedveznek a katonai büntetőbíráskodás hatáskör növekedésének. Az ún. civil hatalom primátusa ezzel szemben a katonai bíróságokat általában közvetlenül a katonai büntetőjog alkalmazására rendeli.

A katonai bíróságok szervezete a katonai szervezet sajátosságaihoz igazodik. Ahogyan a nem katonai bíróságok szervezete általában követi az ország államigazgatási és államszervezési rendszerét, ugyanúgy követi a katonai bíróságok szervezete a katonaság vertikális és területi szervezésmódját. Ennek megfelelően katonai bíróságok működnek egyes magasabb katonai egységek mellett és egyes nagyobb helyőrségekben. A fegyveres erőknél a nyomozó hatóság funkcióit a katonai ügyészség tölti be, továbbá a katonai szabályzatokban erre felhatalmazott parancsnok. Ez az utóbbi funkció annak következménye, hogy a parancsnokok szolgálati kötelessége azoknak a kötelességeknek közvetlen kikényszerítése, amelyeknek megszegése egyébként katonai bűntettnek minősülhet. Az általános nyomozó hatóság csak jogszabályban meghatározott körben és esetekben járhat el. Tekintettel arra, hogy a katonai szervezetben a zártrendiség egyik sajátos szervezési mód, lehetőség van a szokásos és ismert nyomozási kényszercselekmények mellett például szoros felügyelet alá helyezésre a katonai személy alakulatánál, ha az előzetes letartóztatásra egyébként nincs ok.

Az 1973. évi magyar büntető eljárási szabályok pl. a katonai bíróságok hatáskörét úgy állapítják meg, hogy eljárásuk a katonai személyekre terjed ki, továbbá arra a polgári személyre, aki a fentebb ismertetett és a honvédelem érdekeit sértő bűncselekményt követett el, vagy részese volt katonai bűntettnek. A katonai bíróság jár el akkor is, ha ugyanazt a személyt több bűncselekmény terheli és ezek közül valamelyik katonai bíróság hatáskörébe tartozik, továbbá akkor is, ha több elkövető valamelyikével szemben az eljárás a katonai bíróság hatáskörébe tartozik. Büntető bíróság és katonai bíróság ítéletének összbüntetésbe foglalása is a katonai bíróság hatáskörébe tartozik.

A katonai bíróságokhoz tartozó ügyekben a szocialista országokban általában másodfokon a legfelsőbb bíróság ítélkezik.

Irodalom: A katonai büntetőjog kézikönyve. Szerk. *Kovács* Zoltán. Bp. 1958.; *Rácz* Attila: Európai szocialista országok bírósági szervezete. Bp. 1976.; *Szalma* László: A katonákra vonatkozó külön rendelkezések = Magyar büntetőjog 1. köt. Bp. 1973.; *Cshikvadze* M.: Szovjet katonai büntetőjog. Bp. é. n.

Szabó András

KÉNYSZER → *Jogfogalom*; — *Jogkövetés*; — *Szankció.*

KÉPVISELETI RENDSZER: I. A képviselet fogalma (981.) — II. Az államjogi képviselet kialakulása a feudalizmusban és a kapitalizmusban (982.) — III. A képviseleti rendszer változásai a szocialista államban (984.) — IV. A képviseleti rendszer Magyarországon a 19. századtól a népköztársasági alkotmány elfogadásáig (987.) — V. A magyar szocialista népképviseleti rendszer és választójog (989.)

I. A képviselet fogalma.

A képviselet intézménye a jogtudományok különböző ágazataiban és más társadalomtudományokban is szerepel. Egyes jogágazatokban — mint pl. a polgári jogban, a polgári eljárásjogban, a büntető eljárásjogban, az államigazgatási jogban — voltaképpen kiegészítő, illetve kisegítő intézmény, amelyik lehetővé teszi, hogy a jogosult ne személyesen vegyen részt különböző jogi eljárásokban. Így a polgári jogban a képviselő (meghatalmazott, gondnok) tehet az egyébként jogosult helyett és ennek javára vagy terhére akaratnyilatkozatot vagy ilyet elfogadhat. A polgári eljárásjogban a fél helyett meghatalmazottja (vagy a kirendelt ügygondnok) képviseletében eljárhat. Hasonlóképpen eljárhat az államigazgatási jog egy területén, az államigazgatási eljárásban az ügyfél helyett törvényes képviselője, meghatalmazottja. A büntető eljárási jogban a sértett és minden más érdekelt jogait képviselője útján is gyakorolhatja. A képviselet intézménye tehát ezekben a jogágakban az eljárások megkönnyítését szolgálja, s bár a képviselők részvétele szinte állandó ezekben az eljárásokban, mégsem mondható, hogy ezekben főszerepet játszanak: a fél, az érdekelt megbízása alapján, általa meghatározott terjedelemben gyakorolhatják jogaikat.

Az *államjogi (alkotmányjogi) képviselet* az állami szervezet egyik alapintézménye. A képviselet kialakítása — a különböző rendszerű választások útján — egyúttal az állami szervezet egyik lényeges részlegének kialakítását eredményezi. Az állami szervezetnek ez a része létrejötte után sajátos állami munkamegosztás alapján végzi funkcióit, jogi aktusokat hoz létre (ezek egy része jogalkotás). Felelőssége, függése megbízóitól, természetszerűleg, sokkal keretszerűbb, mint pl. a polgári jogi képviselet esetén. A képviselet intézményének ez a rendszere továbbá az állami szervezet más részlegeivel is meghatározott, hierarchikus viszonyban áll, tehát a jogok és kötelezettségek nemcsak a megbízókhoz kapcsolják, hanem ezen túl más állami szervekhez is. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a képviseleti szervek létrehozásukat követően mint állami szervek részt vesznek a jogalkotásban, s normáikkal magukat a megbízóikat is kötelezik ezen magatartásszabályok megtartására, kiviláglik az államjogi képviselet sajátos, a többi jogágban fellelhető képviseleti intézménytől eltérő jellege, valamint éppen az államjogban (alkotmányjogban) elfoglalt fontos pozíciója.

Az államjogi képviselet csakúgy *jogintézmény*, mint a felsorolt egyéb jogágakban létező képviseletek. Ilyen módon jogszabály határozza meg létrehozásának módját, felelősségének rendszerét, tevékenységének kereteit (korlátait) — ez esetben hatáskörét, valamint megszűnésének módozatait. Mindennek alapján a képviseletnek ez a formája államjogi jogintézmény; az államjogi jogág keretében szerepelnek azok a jogszabályok, amelyek működését körülhatárolják.

Az államjogi képviselet intézményét azonban nemcsak az államjogtudomány vagy más jogtudományi ágazatok vizsgálják, hanem más tudományágak is, elsősorban a politikatudomány, a politikai szociológia. Mivel a képviselet különböző, a társadalomban meglevő csoportok (társadalmi vagy területi csoportok) képviselete, a politikatudomány elsősorban azt vizsgálja, vajon realizálódik-e a jogi szabályozás által célul kitűzött csoport-képviselet: valóban képviseli-e a létrehozott szerv a társadalmi csoportot, van-e módja a csoportnak ellenőrizni a képviseletet működése során. A politikatudomány továbbá azt kutatja, hogyan vesz részt az adott társadalmi csoport a képviseleti szervek létrehozásában (választói magatartás), érdekeltnek érzi-e a csoport magát a képviselet működésében. Mivel a képviselet működése nemcsak jogi aktusok halmaza, hanem egyúttal információk kétirányú áramlása is, a politikatudomány foglalkozik a képviselettel összefüggő információ-áramlás jellegével, rendszerével, minőségével. Végül pedig — lévén a képviselet állami szervezet — a politikatudomány vizsgálja azt is, vajon a képviseletre rótt hatáskörök keretein belül a reális döntések hol jönnek létre. A politikatudomány, a politikai szociológia vizsgálati eredményei felvilágosítást nyújtanak a szándékolt és jogszabályokba foglalt célok elérésének fokáról, eredményéről, valamint arról is, milyen mértékben legitimálják a megbízók (választók, állampolgárok) az elért eredményeket.

Az államjogi képviselet az *állami hatalomgyakorlás* egyik formája. Mivel még a kisebb területű és lélekszámú országokban is korlátozott annak lehetősége, hogy a lakosság különböző csoportjai közvetlenül fejezzék ki jogalkotó, államszervező akaratukat (közvetlen demokratikus intézmények: népszavazás, referendum, népgyűlés, népi kezdeményezés stb. segítségével), a képviseleti szervek útján kívánják az adott társadalmi csoportok akaratát az állami szervezetre átvinni. Ez az akaratátvitel jogilag szabályozott formában történik (választójog, mandátumrendszer). A jogi szabályok elsődleges funkciója az, hogy biztosítsák az adott társadalmi csoport politikai akaratának érvényesülését az állami szervezetben. Ez a tár-

sadalmi csoport az uralkodó osztály egy része vagy az uralkodó osztály és szövetségeseinek kisebb-nagyobb része. A képviselet jogi szabályozása — éppen attól függően, mennyire érdeke az uralkodó osztálynak az, hogy tagjai csoportosan beleszóljanak az állami akarat kialakításába — a különböző államtípusokban (és azokon belül is a politikai érdekek változásának megfelelően) más és más.

A képviselet intézménye lehet országos (nemzeti), területi vagy helyi jellegű. Az országos képviselet az egész állami szervezetben játszik az alkotmány szabályozásának megfelelő szerepet. Maga az országos képviselet is kifejez egymástól eltérő területi, illetve csoportérdekeket. Különösen világosan fogalmazódnak meg ezek közül többnyire a területi és egyéb csoportérdekek a területi és helyi képviseleti szervekben. Mivel azonban a képviseleti szervek akaratukat testületi szervekként többségi határozattal fejezik ki, a csoportérdekek — legalábbis időlegesen — integrálódnak és a jogilag érvényesülő érdek a többségi határozatnak megfelelő lesz. A területi és helyi képviselet akaratának realizálhatósága az adott államban érvényesülő centralizációtól, illetve decentralizációtól függ.

Az államjogi képviselet intézménye tehát az államjogilag szabályozott állami hatalomgyakorlás egyik formája országos, területi vagy helyi keretekben; az uralkodó osztály (esetleg a szövetséges társadalmi rétegekkel, csoportokkal együtt) többnyire vagy elsősorban ennek az intézménynek segítségével kívánja politikai akaratát alkotmányos formában az állami szervezetre átvinni. A képviseletet választásokkal hozzák létre; a mandátumok különböző rendszerei a képviselők különböző tartalmú és fokú függését hozzák létre a választójogosultaktól.

II. Az államjogi képviselet kialakulása a feudalizmusban és a kapitalizmusban.

Bár több rabszolgatartó államban megjelent a képviselet néhány kezdeti formája, azt kell mondanunk, hogy a képviselet tömegesebb jelentkezése a feudális korszakra jellemző. A rendi képviselet kifejlődése maga is hosszú folyamat volt, s összefüggött a feudális társadalomban az uralkodó osztályon belüli ellentétek kialakulásával. A kis létszámú főnemesség (és főpapság) személyes részvétele a törvényhozásban a viszonylag nagyszámú köznemességet arra sarkallta, hogy kiharcolja az államszervezetben, elsősorban a törvényhozásban, a helyét. Így a középkori európai államok többségében a képviselet intézménye először mint a köznemesség rendi parlamentáris reprezentációja vetődött fel. A főnemesi, illetve a köznemesi pártok a külön csoportérdekek alapján jöttek létre; a feudális parlamentek egyik jellegzetességévé vált az, hogy maguk a parlamentek is többnyire kétkamarásokká váltak. A kamarák egyike a főnemesekből és a főpapságból állt, míg a másik a köznemesség képviseleti szervezete volt. A köznemesek küldötteiket, képviselőiket különböző területi egységenként választották meg; a nemesi képviselők tevékenységének irányát előre megszabták. A parlamentben történő szavazásokat megelőzően újra s újra ki kellett kérniök választóik véleményét a szavazásra bocsátott tárggyal kapcsolatban. Így alakult ki a *kötött (imperatív) mandátum* legmerevebb formája: a küldött esetenként is köteles volt megtartani a választó köznemesek utasításait — ellenkező esetben megbízatása, mandátuma megszűnt. A feudális képviseleti rendszer nagyobbrészt a köznemesek részvételére épült fel; a királyi kiváltságokkal rendelkező (Magyarországon a szabad királyi) városok képviselete a második kamarában ezt csak kiegészítette. A köznemesség időről-időre elérte a városi képviselet jogainak és lehetőségeinek korlátozását (Magyarországon pl. a 17. században az összes városi követ szavazatát egyetlen szavazatnak számították). Az angol képviseleti rendszer — ilyen formában az első kifejlett feudális reprezentáció — a 13. század során alakult ki; a városi képviseletet Simon de Montfort 1265-ben hívta meg a parlamentbe. Ugyanakkor a merev, kötött — imperatív — mandátum rendszerét, a követi utasításokat már ebben az időszakban is háttérbe szorították — ellentétben a kontinentális Európa parlamentjeiben hosszú évszázadokig fennálló mandátumrendszerrel.

A képviselet feudális formái kialakulásának későbbi szakaszában a különböző érdekcsoportok másfajta politikai szervezkedése is megindult. Így a központi hatalomhoz fűződő kapcsolataik szerint tagozódva létrejöttek az ún. udvari pártok. Angliában a 17. században alakult ki a két nagy párt: a toryké, akik a királyi hatalom legszélesebb jogainak hívei voltak és a whigeké, akik a parlamenti érdekek és jogok védelmezőiként léptek fel. Ezek a pártok ideológiailag alig különböztek egymástól; a későbbi csekély ideológiai töltés (toryk = konzervatívok, whigek = liberálisok) is hiányzott belőlük. A parlamentben azonban a két párt a kormányzásban betöltendő döntő szerepért harcolt. Ezért az udvari pártok egyre inkább szükségszerűen parlamenti pártokká alakultak át. Ezt támasztotta alá az az eljárás, amelyet több angol politikus a maga idejében is kifejezetten korrupciónak tartott, amelyik azonban a pártfegyelem megszilárdításához vezetett. A kormányon levő pártok vezetői a fegyelmezetten viselkedő, a pártvezetés elképzelései szerint szavazó képviselőket az ülésszakok után jelentős pénzösszeggel, illetve hasznot hajtó koncessziókkal jutalmazták.

A képviseleti rendszert azonban mind a feudális korszakban, mind pedig a burzsoá államiság kezdetén erőteljesen korlátozta működésében a kétkamarás rendszer és választójog rendkívül korlátolt, hosszú időn át arisztokratikus jellege.

(Pl. Angliában még 1832 előtt is jóval félmillió alatt volt a választójogosultak száma.) A kétkamarás rendszer fenntartotta a főnemesség (és főpapság) parlamentáris hatalmát. Ebben a főrendi kamarában a képviseleti rendszernek semmi nyoma nem volt. A kamara tagjai feudális rangjuk alapján kerültek a parlamentbe. A főrendi kamara teljes ellensúlyozója lehetett a nemesi vagy városi jogon választott tagokból álló alsó kamarának. (Bár a főrendi, illetve felső kamara jogait a liberális burzsoá kormányzatok idején fokozatosan csökkentették, sok burzsoá országban ma is létezik a nem vagy csak részben képviseleti alapon működő felső kamara mint esetenként a képviseleti alsó kamara egyensúlyozója.)

A burzsoá állam tehát a képviseleti rendszer bizonyos kezdeti formáira építhetett, amikor saját szervezetét létrehozta. A polgári politikai gondolkodás a burzsoázia győzelme előtt mindenesetre azokat a megoldásokat kereste, amelyek a korábbi feudális korlátok lebontását és a lakosság polgári rétegeinek bekapcsolását jelenthette. Montesquieu a képviseleti rendszer kiterjesztésével, míg Rousseau a nép közvetlen jogalkotásával képzelte elérni ezt a célt. Montesquieu olyan képviseletet javasolt, amelyikben a képviselők választóiktól általános politikai irányelveket kapnak, az így megszabott határokon belül szabadon mozoghatnak, de kötelesek beszámolni az őket választó testületeknek. A korábbi rendi képviselet tiltó (prohibitív), tehát minden részletkérdésben utasításhoz kötött imperatív mandátummal szemben az ún. *limitatív*, tehát a képviseleti tevékenység határait megszabó, általános politikai irányelveket meghatározó imperatív mandátumrendszert támogatta. Rousseau — legalábbis főműveiben, amelyek a radikális polgárságra a legnagyobb hatással voltak — a képviseleti rendszernek a „közakaratot" meghamisító jellegéről beszélt, és elsősorban a népgyűlési rendszer, a közvetlen demokratikus törvényhozás és kormányzás mellett tört lándzsát. A francia forradalom első időszakában megkísérelték a kétfajta intézményt alkotmányosan párhuzamosan bevezetni, de végül politikai és technikai okokból a közvetlen demokratikus intézmények kiszorultak, és a képviseleti rendszer új formái honosodtak meg. (A közvetlen demokratikus intézményeket a nagypolgárság egyrészt nehézkességük, bonyolult eljárási módjuk miatt, másrészt azért ellenezte, mert kispolgári és más dolgozó rétegeknek is módot nyújtott volna arra, hogy az állami tevékenységet bírálják és pozíciókat szerezzenek az állami szervezetben.)

A burzsoázia hatalomra jutása után a képviselet tartalmának megváltoztatására is sor került. A francia Sieyès csakúgy, mint az angol Burke — és nyomukban az alkotmányozó és törvényhozó testületek többsége Európában és Észak-Amerikában — a kötött mandátum minden fajtája ellen fellépett. Az ún. *abszorptív mandátum* (Burke szerint „virtuális reprezentáció") elve szerint a választók egyetlen joga a képviselőt megválasztani. Megválasztásuk után azonban nem választóik akaratát képviselik, hanem lelkiismeretük szerint a „nemzetet". Így a mandátum „szabaddá" válik. A közjogászok nagyrésze a 19. század végén és a 20. század elején Európában ennek megfelelően értelmezte a képviselet intézményét (az angol Dicey, a svájci Bluntschli, az osztrák Kelsen és mások); a liberális burzsoá alkotmányokba — az 1831. évi belga, az 1875. évi francia és az 1919. évi weimari német alkotmány mintájára — a „szabad" abszorptív mandátum intézménye került. Megszűnt tehát a választóknak az a joga, hogy politikai irányvonalat adjanak választott képviselőiknek vagy akár tevékenységükkel való egyet nem értés esetén visszahívják őket tisztükből.

A képviseleti elvek másik igen fontos jellegzetessége az volt, hogy míg a polgári forradalmi gondolat eredetileg a feudális rendi képviselet privilegizált rendszerét támadta, a polgári alkotmányozás korántsem helyezkedett az általános, egyenlő választójog álláspontjára. Az aktív és passzív polgár megkülönböztetése ahhoz vezetett, hogy csak meghatározott adó fizetése esetén kaptak az állampolgárok szavazati jogot. Ez a voltaképpen vagyoni megkülönböztetés a képviselet kialakításában azt a benyomást akarta kelteni, mintha az „államfenntartó" adófizetőknek adtak volna jogot a törvényhozó és más képviseleti szervek létrehozásához. Az aktív és passzív polgárok közti megkülönböztetés elleni hosszú politikai harc eredményeképpen a nyílt vagyoni cenzus a választójogban a legtöbb kapitalista államban megszűnt. A választójog, a képviseleti rendszer egyenlőtlensége azonban nem. Különböző egyéb megkülönböztetések (a választókerületek egyenlőtlen elosztása, műveltségi-iskolai végzettségi, egyhelybenlakási feltételek felállítása stb.), manipulációk sértik a képviselet egyenlőségét.

A 20. században a képviselet korábbi viszonyait a *pártok* szervezeti megszilárdulása a parlamentekben, a pártbürokrácia egyre erőteljesebb befolyása, valamint a parlamentekre igen erős külső nyomást kifejtő *pressure groupok* megjelenése változtatta meg. Különösen a II. világháború után a nyugatnémet elméletben és gyakorlatban alakult ki a „pártok államáról" szóló elv. Eszerint a képviselők nem a nép képviselői a valóságban, hanem valamely párt képviselői. Nem a választók, hanem a párt ellenőrzése alatt állnak, s végül is a párt irányvonala köti őket. A népnek a pártok által történő „mediatizálásáról", közvetítéséről és bizonyos fokú helyettesítéséről beszélnek. Így a pártoknak adják át azokat a jogokat, amelyeket a korai polgári radikális politikai gondolat maguknak a választóknak kívánt biztosítani. A kapitalista országokban kialakult pártok működését ebben a vonatkozásban is a központi

pártapparátus szabja meg. Így a nép „mediatizálása" tulajdonképpen a központi pártbürokrácia monopóliumát jelenti.

A képviseletre ható más, nem alkotmányban rögzített intézmények az utóbbi évtizedekben a különböző társadalmi érdekcsoportok álláspontjait nem formális csatornákon érvényesíteni szándékoló ún. pressure groupok. Kapcsolataikat a képviselőkkel, a parlamenti pártfrakciókkal kiépítik és függetlenül attól, milyen politikai irányvonal figyelembevételével választották meg a választók a képviselőket, a legkülönbözőbb befolyásolási eszközökkel rábírják őket az általuk támogatott érdekek érvényesülésének segítésére. A pressure groupok ún. *lobbystákat* támogatnak, akik az érdekcsoport álláspontját igyekeznek keresztülhajszolni a parlamentben és más jogalkotó szervekben. Különösképpen az Egyesült Államokban és a Német Szövetségi Köztársaságban a lobbysták a pressure groupok alkalmazottjai és anyagilag függnek ettől. Maguk is közvetítik az anyagi befolyásolás eszközeit a képviselőkhöz, akik ilyen módon sokkal szorosabb kapcsolatba kerülnek a pressure grouppal, mint amilyen idők folyamán köztük és választóik között kialakul.

A képviseleti rendszer liberális burzsoá formái tehát korszakunk polgári államában szinte teljesen megváltoztak — odáig menően, hogy maga az eredeti képviseleti („népképviseleti") eszme szinte teljesen eltűnt.

III. A képviseleti rendszer változásai a szocialista államban

A rendi képviselet, majd a képviseleti rendszer burzsoá modelljei negatív példákat szolgáltatnak a szocializmusért harcoló munkásosztálynak. Mindkét korszakra jellemző volt az a törekvés, hogy a dolgozó lakosságot jogi szabályozás vagy egyéb manipuláció segítségével kizárják a képviseleti szervekből, ami egyúttal mindenfajta hatalomtól vagy a hatalom gyakorlásának valóságos megismerésétől és ellenőrzésétől távol tartotta őket. Mindazok a szocialista kísérletek és elméletek tehát, amelyek a szocialista forradalom győzelmét megelőzték, arra irányultak, hogy a dolgozó osztályok, rétegek a lakosság túlnyomó többségeként minden új állami szervet meghódítsanak. A korábbi államapparátus forradalmi szétzúzása után az új hatalmi szervezetet csak úgy lehetett felépíteni, hogy a lakosság munkásosztály vezette demokratikus szervei kerültek a tevékenység központjába. Ezek pedig — mint a Párizsi Kommün, valamint az 1905—1907. évi szovjetek példája bizonyította — elsősorban a közvetlen demokratikus intézmények („gyűlésező demokrácia") és azok az új képviseleti szervek voltak, amelyekben a munkásság játszotta a főszerepet. E szervekből nőttek ki a végrehajtó szervek (azaz ezek választották, hozták létre az utóbbiakat). A végrehajtó szervek, a közigazgatás nemcsak egyszerűen választott szervezet volt, hanem tagjai maguk is a képviseleti szervek tagjai voltak. A képviseleti szervek feladata nemcsak a jogszabályalkotás volt, hanem a végrehajtás is. Ezért beszélt Lenin oly sokat a törvényhozás és végrehajtás egységéről mint a jövő szocialista államának jellegzetességéről. A *Párizsi Kommün* a francia burzsoázia központi és helyi szerveit félretéve hozta létre szervezetét a fővárosban úgy, hogy választott tagjai részt vettek a bizottságok munkájában, amelyek viszont a végrehajtás munkáját irányították, a lakosság állandó megkérdezésével hozták a jogszabályokat; a hivatalnokok a Kommün előtt felelősek voltak munkájukért. A Párizsi Kommünben, ebben a burzsoázia ellenében létrejött forradalmi szervezetben, természetesen, a munkásosztály képviselői voltak többségben.

Az 1905—1907. évi *szovjetek* képviseleti rendszere a munkásosztály harcának megfelelő formában jött létre. A szovjetek a forradalmi fellendülés időszakában Oroszország nagy textilipari körzetében először sztrájkbizottságokként működtek. Mivel pedig maga a forradalmi munkásság felszámolta ezekben a körzetekben a régi államapparátust, ennek továbbra is szükséges funkcióit fokozatosan átvették a szovjetek (tehát a sztrájkbizottságok). A gazdasági sztrájk politikaivá vált s a szovjetekre hárultak a szervezési és hatalmi funkciók. Működésük formái azonban továbbra is fennmaradtak. Először is jellemző volt rájuk az, hogy üzemekben választották és igen gyakran (hetenként) újraválasztották tagjaikat. Így ezek a szovjetek a *munkásküldöttek* szovjetjei maradtak, tehát osztály jellegű képviseleti és hatalmi szervek. Az e korszakban létrejött parasztküldöttek szovjetjei szintén réteg-képviseleti szervek voltak. A szovjeteket a burzsoázia nem ismerte el sem ebben az időben, sem 1917-ben; ezért osztályjellegük fennmaradt s nem váltak „általános" képviseleti szervekké, megtartották azt a jellegzetességüket, hogy a lakosság többségét kitevő munkásosztály, parasztság és egyéb dolgozó kizsákmányolt rétegek képviseleti szerveiként működtek.

Sem 1871-ben Párizsban, sem 1905—1907-ben Oroszországban nem jött létre országos képviseleti szerv. A Párizsi Kommün egyes vezetőinek azonban az volt az elképzelése, hogy az egyes helyi kommünök által delegált képviselőkből álljon a központi szerv. A helyi kezdeményezést és a küldöttek függését ily módon a közvetett választójoggal kívánták erősíteni a központi képviseletben is.

Mind Párizsban, mind a korai oroszországi szovjetekben jellemző volt minden egyéb szervvel szemben a *képviseleti szervek prioritása*, elsődlegessége. Ebben a szervezetben tehát semmiféle „ellensúlyt" nem ismertek a képviseleti szervekkel szemben. Mivel ezek voltak a munkásosztály és az egyéb dolgozó rétegek legdemokratikusabb szervei, amelyek a dolgozók akaratát a leghívebben tudták kifejezni, min-

den más szervezettel szemben erősebb hatalmat, hierarchikusan felsőbb pozíciót biztosítottak nekik.

Amennyire negatív példa volt a munkásosztály forradalmi erői számára a rendi és a burzsoá képviselet, annyira pozitív volt az a kísérlet, amelyik a Párizsi Kommün idején, illetve 1905—1907-ben a szovjetek modelljében rendelkezésre állott. Lenin mind a Párizsi Kommün, mind az 1905—1907. évi forradalmi fellendülés tapasztalatait nagyrabecsülte és azokat tanulmányozta elsősorban, amelyek nem esetiek, hanem általánosíthatók voltak. Az 1917-ben újonnan létrejött munkás-, paraszt- és katonaküldöttek szovjetjei alkalmasak voltak arra, hogy képviseleti szervekként rájuk épüljön a forradalom szervezete, később pedig az új államhatalom.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom előzményeként a már meglevő szovjet szervek politikailag radikalizálódtak, és a nem reformista pártok — elsősorban a bolsevikok a munkásküldöttek szovjetjeiben és a baloldali szociálforradalmárok a parasztküldöttek szovjetjeiben — többségre tettek szert, illetve nagyon megerősödtek. Ez a fejlődés lehetővé és szükségessé tette, hogy kezükbe ragadják a teljes hatalmat. A közvetett választások az összoroszországi szovjet szervekbe világosan mutatták az üzemekben és a mezőgazdasági területeken, továbbá a katonaságnál végbement politikai változásokat. Amíg korábban (novemberig) a szovjetek legfeljebb a kettős hatalom egyik oldala lehettek, a forradalom egyetlen hatalmi szervezetté, tehát kizárólagos állami szervezetté változtatta őket. Jogi helyzetüket szabályozni kellett az új funkciónak megfelelően. Melyek voltak azok a vonásaik, amelyeket a forradalmi előzményekből tovább kellett fejleszteni? A szovjetek *osztálybázisát* abban az értelemben, hogy a kizsákmányolókat, akik eddig sem vettek részt a szovjetekben, ki kellett zárni mindenféle politikai jogból; az *imperatív* (kötött) *mandátumot*, azaz a küldöttek függését a választók által megállapított politikai vonaltól és az ezzel összefüggő visszahívás jogát a választók részéről; a szovjetek *elsődlegességét* minden más állami szervezettel szemben, és végül a szovjetek szoros kapcsolatát a *tömegekkel*, azaz a „gyűlésező demokráciát". Ugyanakkor szervezetileg, hatáskörileg úgy kellett körülhatárolni a hatalmi jogosítványokkal rendelkező szovjeteket, amint az a felelős állami szervek részére szükséges volt. Az ún. októberi dekrétumok a szovjetek teljhatalmáról, a munkásellenőrzésről, a visszahívásról és más jogszabályok 1917—1918-ban megkezdték az egységes képviseleti szervezet, a munkás- és parasztküldöttek szovjetjeiből létrejövő helyi szovjetek és különböző fokú szovjetkongresszusok kiépítését. A küldöttek nagyrészét, a munkásküldöttek szovjetjeinek tagjait ebben az időben üzemi választókerületekben választották. Az 1918. évi szovjetorosz alkotmány maga a szovjetek területi szervezetét szabályozta, s a korábbi megkülönböztetés a szovjetek nevében megszűnt. Azonban a munkáslakta területek a különböző szovjetkongresszusokban erőteljesebb képviselethez jutottak, mint a mezőgazdasági területek. (Így pl. a kormányzósági szovjetkongresszusokba a városi szovjetek 2000 választónként, a járási szovjetkongresszusok pedig 10 000 lakosonként küldtek egy-egy küldöttet; hasonló volt az arány a területi szovjetkongresszusok választásánál.) A helyi szovjetek küldötteinek mandátuma három hónapi időtartamra szólt. Az alkotmány kimondta azt is, hogy falvakban, ahol ez megoldható, a választók gyűlésén kell eldönteni a közigazgatási kérdéseket; tehát nem választottak külön szovjetet. A szovjetek ebben az időszakban tehát a forradalmi mozgalmasság viszonyai között éltek s a közvetlen demokrácia formái is erőteljesek voltak bennük.

A képviseleti szervek helyzetét hatáskörük alkotmányos meghatározása stabilizálta. A szovjetek és a különböző fokú területi szovjetkongresszusok ennek alapján egyrészt rögzített saját hatáskörökkel rendelkeztek, másrészt részt vettek a felettes szovjet szervek rendelkezéseinek végrehajtásában. Ezért a szovjet szervek rendezett hierarchikus és önkormányzati viszonyairól beszélhetünk már az első szovjet alkotmány idején. Ami pedig a legfelsőbb szovjet képviseleti szervet, az Összoroszországi Szovjetkongresszust illette ebben az időben, arról az alkotmány kimondta, hogy az a köztársaság „legfelsőbb államhatalmi szerve".

Lényegében a szovjet képviseleti rendszernek ez a formája maradt meg — kisebb változtatásokkal — az 1936. évi alkotmány elfogadásáig. Eszerint is fennmaradt azonban a népképviseleti szervek, szovjetek abszolút elsőbbsége minden más állami szervvel szemben. A társadalomban végbement változások azonban egy egész sor igen jelentős változtatást tettek szükségessé. Így: *a)* a szovjet szervek választásából ezentúl nem zártak ki társadalmi csoportokat; az általános választójog alapján választottak; *b)* minden fokon — kiküszöbölvén a korábbi közvetett választási rendszert — a választópolgárok maguk választották meg a küldötteket; *c)* a már korábban is kialakult irányzatnak megfelelően a mandátum időtartamát meghosszabbították, s ezzel a különböző fokú szovjetek összetételét jelentősen stabilizálták. Továbbra is fennmaradt azonban a küldöttek beszámolási kötelezettsége és a választók visszahívási joga.

A képviseleti szervek, amelyeket egyöntetűen az „államhatalom szerveinek" nevezett az 1936. évi. szovjet alkotmány, egységes vagy nagyon hasonló szervezeti felépítéssel jöttek létre a szövetségben, az egyes szövetségi és autonóm köztársaságokban és az állami-területi beosztás különböző fokain szövetségi és

köztársasági szinten a képviseleti szerveket (legfelsőbb szovjeteket) közvetlen választással hozzák létre, a szovjeteknél megszokott mandátumrendszerrel. Helyettesítő s egyben államfői jogosítványokat gyakorló szerveik mindenütt a prezídiumok (elnökségek), amelyeket az azonos fokú legfelsőbb szovjet választ saját tagjai sorából. Az egész szövetségi, illetve köztársasági államigazgatási szervezet — a képviseleti szervek prioritásának elve alapján — e képviseleti szervek alá van rendelve. Ehhez hozzáteendő még az, hogy a bírósági szervezet csúcsán, valamint az ügyészi szervezet élén álló legfelsőbb bíróságokat, illetve legfőbb ügyészeket szintén a képviseleti szervek választják. Ami a különböző szinten működő egyéb képviseleti szerveket illeti (helyi szovjetek; itt a „helyi" kifejezés azt jelenti, hogy nem szövetségi vagy köztársasági szervről van szó), ezek is közvetlen választással jönnek létre. Az adott területi egységben a közigazgatásnak a nem központi szervezet alá tartozó része e szovjeteknek van alárendelve olyan módon, hogy a képviseleti szerv saját kebeléből választott végrehajtó bizottsága egyben az államigazgatás helyi általános hatáskörű irányítója. A legfelsőbb szovjeteknél és a helyi szovjeteknél egyaránt működnek a küldöttek soraiból választott állandó (és esetenként ideiglenes) bizottságok, amelyek lehetővé teszik a küldötteknek, hogy részt vegyenek a szovjet szervek mindennapos előkészítő és ellenőrző tevékenységében.

Az 1936. évi szovjet alkotmány képviseleti modellje nagy hatást gyakorolt a később létrejött népi demokratikus, szocialista országok alkotmányozására. Természetes azonban, hogy a II. világháború alatt kialakult partizánmozgalmak, ellenállási frontok, az illegalitás körülményei között ennek a küzdelemnek megfelelő képviseleti-hatalmi szervezetet hoztak létre, majd a felszabadulás után a hasznosítható tapasztalatokat és hagyományokat is beleépítették a képviseleti rendszerbe. Különösen az 1950-es évek második felétől egy sor szocialista országban kísérleteket folytattak a képviseleti rendszer további korszerűsítésére és a speciális társadalmi-gazdasági viszonyokhoz való idomítására. Így pl. míg a szovjet képviseleti szervek az egypártrendszer, tehát a kommunisták, a pártonkívüliek blokkjának jegyében és viszonyai között jöttek és jönnek létre, s a többpártrendszer hiánya a mai szocialista országok többségére is jellemző, a Német Demokratikus Köztársaságban és Lengyelországban napjainkban több párt működik (tudomásul véve a kommunista párt vezető szerepét). A képviseleti intézményekben ez esetben a pártok jelenléte érződik: pl. Lengyelországban pártok szerint képviselői klubok működnek a legfelsőbb képviseleti szervben, a Sejmben, a Német Demokratikus Köztársaság Népi Kamarájában frakciók tevékenykednek. A jugoszláv önigazgatási modell értelmében az egyik legfelsőbb képviseleti kamara, a Szövetségi Tanács képviselőjelöltjeinek állításában az önigazgatási alapszervezetek és alapközösségek részt vesznek. A képviseleti testületekben voltaképpen mindenütt küldöttségek működnek; így az önigazgatási alapszervezetek közvetve alakítják ki a képviseleti szerveket.

A szocialista országokban 1936 után általában nem zártak ki a képviseleti szervek létrehozásából és a bennük való részvételből társadalmi csoportokat — tekintettel arra, hogy az ellenséges osztályok számszerű ereje és aktivitása ezt nem tette szükségessé. Kivétel volt ez alól az 1952—1956 közötti román választójogi szabályozás, amelyik a volt kizsákmányolókat kizárta az aktív és passzív választójogosultságból. A legutóbbi időben azonban nemcsak kizárásokra nem került sor, hanem az alkotmányok és a választójogi törvények kifejezetten az egyenlő — és arányos — választójogosultságról beszélnek. Természetes, hogy a jugoszláv küldöttségi rendszer mellett ilyen arányok kialakítására nincs mód.

A képviselet egyik sarkalatos problémája a *jelölés*, hiszen voltaképpen már itt alakulnak ki a választás körvonalai. A különböző szocialista országokban a jelölés joga vagy a politikai-társadalmi intézményeket, termelő és egyéb vállalatok dolgozóit illeti meg vagy valamely népfront jellegű szervet. Nemegyszer kombinálják a jogszabályok ezeket a módszereket; ilyenkor kettős fokozatot állítanak fel a jelölés érvényességéhez, mégpedig a jelölőgyűlések határozatát és a népfront jellegű szerv egyetértését a hozott jelölési határozathoz.

A jelölés általában azt célozza, hogy egy vagy több képviselőjelöltet indíttassanak *egyéni* választókerületben; tehát végül is egy képviselő megválasztására kerüljön sor. Ez alól kivétel a lengyel és az NDK-beli lajstromos választási rendszer, ahol nagy területű és lélekszámú választókerületekben a választók elé lajstromot (Lengyelországban gyakran ún. szabad lajstromot, amelyen a jelöltek száma több mint a megválasztandó képviselőké) terjesztenek döntések végett. A szavazás során ilyenkor egyszerre több — a törvényben meghatározott számú — küldöttet választanak. Természetes, hogy az egyéni választókerületi rendszer mellett más a képviselők és a választók kapcsolata, mint a lajstromos rendszernél. A lajstromos választások azonban arra is módot nyújthatnak (mint pl. az NDK-ban), hogy pótképviselők választására kerüljön sor; a megválasztott képviselők valamelyike mandátumának megszűnése után helyébe automatikusan a pótképviselő lép.

A választások a legtöbb szocialista országban napjainkban közvetlenek: azaz az állampolgárok az összes képviseleti szervbe (országosba és területibe, helyibe) egyaránt maguk választják a képviselőiket. Ez a megoldás megegyezik az 1936. évi szovjet alkotmányos modellel. Ezt

megelőzően a Szovjetunióban közvetett választások voltak a helyi szint kivételével. Az utóbbi esztendőkben egyes szocialista országokban különböző oldalról vizsgálták és kísérelték megvalósítani a közvetlen választási rendszert: így a már említett módon Jugoszláviában és a középső (megyei és fővárosi) szinten a magyar képviseleti modellben. A közvetett választással való kísérletezés tulajdonképpen különböző érdekképviseletek erőteljesebb részvételét célozza: a jugoszláv megoldásnál általában az önigazgatási egységekét, Magyarországon pedig a községi és más helyi érdekekét a középfokú képviseleti szervekben.

Egyöntetűek a szocialista alkotmányok több évtized óta s ma is a képviseleti rendszer *mandátumának* tartalmában. A szocialista államelmélet kezdettől fogva a képviseleti demokratizmus minimumának tartotta a kötött (imperatív) mandátumot abban az értelemben, hogy a képviselők kötelesek voltak tartani magukat a választók által kijelölt politikai vonalhoz. Az imperatív-limitatív megbízásnak ez a formája összekapcsolódott a választók visszahívási jogával. Az utóbbi években létrejött választójogi és egyéb jogszabályok hangsúlyozzák a képviselők feladatát a választói utasítások teljesítésében, illetve arra való törekvésben, hogy a választók jogos álláspontjait a küldött képviselje.

A *visszahívás* során a törvényben megjelölt választói testület vagy a választók és meghatározott képviseleti szervek megállapíthatják, hogy a képviselő tisztségéhez nem méltóan viselkedik vagy nem végzi feladatát, s kimondhatják a mandátum megszüntetését. Az eljárást többnyire a választások során azok megszervezésében részt vevő társadalmi szervezetek vagy ideiglenesen tevékenykedő csoportok kezdeményezik, illetve vezetik le. Az adott ország korábbi gyakorlata alapján alakult ki, hogy a visszahívás jogával kizárólag a választók (meghatározott arányban) élhetnek, vagy pedig elsősorban a népfront jellegű társadalmi szerveket, illetve magát azt a képviseleti szervet ruházták fel e jogosítvánnyal, amelyiknek a visszahívandó személy tagja volt. A közelmúltban egyes népi demokratikus államok törvényhozása úgy fogalmazta meg a visszahívási eljárást, hogy az védje a választópolgárok képviseleti jogosítványát, másrészt az eljárás alá vont képviselő védekezésére is módot nyújtson.

A Szovjetunió 1977. évi alkotmánya a népképviseleti szerveket egyöntetűen a népképviselők szovjetjeinek (tanácsainak) nevezi. Az alkotmány értelmében ezek tevékenységében jelentős szerepe van többek között a beszámolási rendszernek, valamint az állampolgárok bevonásának e szervek munkájába.

Annak ellenére, hogy a szocialista országokban a képviseleti rendszer sokfajta megoldása alakult ki, hogy a képviseleti rendszer állami jogkörei közt is kisebb-nagyobb különbségek mutatkoznak, egy sor kérdésben alapvetően azonosak a megoldások: a képviseleti szervek elsőbbségében (prioritásában) az állami szervezeten belül, e szervek állandó és élő kapcsolatában a dolgozó lakossággal, a néppel, annak tömegmozgalmaival, tömegszervezeteivel és egyéb szervezeteivel, a kötött mandátum rendszerében, a visszahívási jog realizálásáig. Ezeknek az alapintézményeknek a megvalósítása a konkrét társadalmi viszonyoktól, az állami szervezet hagyományos és megszokott formáitól, valamint a korszerűsítés célját szolgáló kísérletek eredményeitől függően eltérhet és gyakran el is tér egymástól.

IV. A képviseleti rendszer Magyarországon a 19. századtól a népköztársasági alkotmány elfogadásáig.

A 19. század első évtizedeiben világossá vált Magyarországon, hogy a feudális állami szervezet és benne a rendi képviselet túlélte magát, akadályozza az ország társadalmi-gazdasági fejlődését. A polgári radikális gondolkodók már a 18. század utolsó évtizedében — a francia forradalom tapasztalataiból és Magyarország felismert társadalmi szükségleteiből kiindulva — az állami szervezet teljes átépítését sürgették (Martinovics, Hajnóczy és mások), népképviseleti rendszert kívántak megvalósítani a francia forradalmi gondolatnak megfelelően. A felvilágosodás politikai íróinak kivégzése azonban egyben az elnyomás több évtizedes korszakának kezdete volt. Csak az 1840-es években lett általános és nyílt követeléssé újra a korszerű állami szervezet létrehozása.

Az *1848. évi* közjogi reformok közül az egyik legfontosabb az országgyűlés újjáalakítása, a polgári képviseleti rendszer bevezetése volt. A törvényhozás jellegzetessége egyébként az volt, hogy a főrendi táblát — jellegzetesen feudális vonásaival — fenntartotta, míg az alsóház létrehozásában felszámolták a korábbi rendi képviseletet. A korszak liberális elképzeléseinek megfelelően ez a választójog is erősen korlátozott volt; vagyoni cenzushoz kötötte a törvény a választójogosultságot. Mégis azt kell mondanunk, hogy a korábbi rendi korlátokhoz képest ez a jogszabály a polgárság jobbmódú rétegének képviseleti részvételét biztosította. (Jelentőségének ellenére meg kell jegyezni, hogy a választójogosultak aránya rendkívül alacsony volt: alig haladta meg az ország összlakosságának 6%-át.)

A képviseleti rendszer polgári megvalósítása, természetesen, együtt járt a parlamenti kormányzat és a felelős kormány létrehozásával. A legfelsőbb képviseleti szervnek tehát a közigazgatás csúcsán elhelyezkedő minisztertanács alá volt rendelve. A későbbi hónapokban is az országgyűlés képviselőháza hozta létre azokat az intézményeket, amelyek a kormányzati teendőket végezték; így a képviselőház választotta meg Kossuth Lajost kormányzó-elnökké, fogadta el a függetlenségi nyilatkozatot. Az

1848—49. évi képviseleti megoldások korlátozottságuk ellenére történelmi jelentőségűek voltak, mert a rendi képviseletet többé nem lehetett helyreállítani Magyarországon.

Az *abszolutizmus* korszakában sem országos, sem területi képviseleti rendszer kialakítására nem került sor. A dualizmus korában azonban több olyan választójogi és egyéb képviseleti törvény jött létre, amelyik továbbra is cenzusos alapon akadályozta a választójog kiterjesztését. Ha 1848—49-ben az alacsony választójogosultságot úgy lehetett tekinteni, hogy az a rendiséggel szemben viszonylag haladó jellegű volt, az 1870. évi 6,7%, az 1881. évi 6% és az 1900. évi 13,5% mutatta, hogy valóságos népképviseletre a magyar burzsoázia és államhatalom nem törekedett. Az ilyen módon korlátozott választójog alapján létrehozott képviselőház, az országgyűlés főrendiházával együtt, nem vált a hatalom központjává, hiszen a kormányok alig érezhették ezt a parlamentet irányító szervüknek. Ugyanennek a korszaknak a terméke az önkormányzati képviseletek rendezése. Itt is megjelent a cenzusos választójog, amit kiegészített az ún. virilizmus intézménye (a legtöbb adót fizetők meghatározott számának automatikus tagsága az önkormányzati testületekben).

A korábbi korszaktól teljesen eltérő, valóban népképviseleti rendszer jött létre 1919-ben Magyarországon. Bár már a *Tanácsköztársaság* kikiáltását megelőzően is létrejöttek helyi munkás- és katonatanácsok jó egynéhány városban és községben, a tanácsok hatalmi szervekké és országos rendszerré csak az ideiglenes alkotmány elfogadása után váltak. Ekkor került választásra sor; mind a választójogi szabályok, mind pedig azok végrehajtása demokratikus népképviselet létrehozását tették lehetővé. A képviseleti rendszer lényege a következő volt: a választások területi alapon történtek és a kötött mandátum (beszámolás, visszahívás) szintén a területekhez kapcsolódott; a felsőbb tanácsi szervek, köztük a Tanácsok Országos Gyűlése választása közvetett volt, tehát az alsóbb (helyi) tanácsok küldték be megválasztott tagjaikat; a közvetett választásoknál a városokból a lakosság arányánál magasabb képviselet került a járások és a megyék (kerületek) tanácsaiba, így a munkásosztály képviselete számarányánál erőteljesebb lett. A tanácsokból egyébként kizárták a kizsákmányolókat (mind aktív, mind passzív választójogukat megvonták). A képviseleti szervezet prioritását minden területen védték; az igazgatási szervezetet irányító intézőbizottságok (direktóriumok) csak a tanács által saját kebeléből választott tagokból álltak.

A Tanácsköztársaság képviseleti rendszere tehát a szovjetrendszer tanulságaira épült fel. Ez a szervezeti modell volt az első olyan képviseleti rendszer Magyarországon, amelyik a demokratikus alapelveket, a valóságos népképviseleti gondolatot kívánta megvalósítani. Természetes tehát, hogy az újra uralomra jutott reakció a Tanácsköztársaság bukása után ezeket az intézményeket felszámolta és visszatért a korábbi retrográd cenzusos választójoghoz és „képviseleti" formákhoz.

A *Horthy-korszak* egyik jellegzetessége a közjogi intézmények terén az volt, hogy a választójogi törvényekbe olyan „technikai" módszerek kerültek (választási geometria — az iparilag fejlettebb területek hátrányos helyzetének biztosítására, műveltségi cenzusok, amelyek a nőket, a munkásokat kizárták, faji megkülönböztetések e területen is stb.), amelyek eredményeképpen a képviselőházi választásoknál szavazásra jogosultak aránya soha nem érte el a lakosság egyharmadát. Ehhez járult az ilyen módon létrehozott képviselőház jogainak korlátozása a felsőház újjáélesztésével. Az önkormányzati képviseleti szervekben a választott tagokat háttérbe szorították a hivatalból jogosult tagok, valamint a virilisták (a legtöbb adó fizetésére kötelezettek; a községi és megyei, városi képviselőtestületekben a tagok 50%-a került ki ezek közül). A háború küszöbén az önkormányzatok teljesen elvesztették a közigazgatás tényleges befolyásolásának és vezetésének jogát. A tisztviselőket ezentúl nem az önkormányzati testületek választották, hanem nagy részüket a belügyminiszter nevezte ki.

Ilyen módon az állami szervezetnek ezeket az intézményeit aligha lehet képviseleti szervezetnek minősíteni. A Horthy-rendszer alatt kezdettől fogva, de különösen a későbbi nyílt fasizálódási korszakban, a parlament és az önkormányzatok demokratizálását mindenfajta jogszabályi és technikai eszközzel meg kívánták akadályozni. Így a képviselet polgári-demokratikus formái sem voltak ismeretesek ebben az időszakban. A *felszabadulás után* új feladattá vált az, hogy szinte hagyományok nélkül demokratikus képviseletet hozzanak létre Magyarországon.

1944—45-ben az határozta meg az újonnan létrehozandó országos és területi-helyi képviselet helyzetét, hogy Magyarországon *többpártrendszer* jött létre, s ez egyben a politikai területen a munkásosztály és a polgárság közti harc tükröződése volt. Az új típusú képviselet szervei kezdetben egyrészt az új parlamenti szerv, az Ideiglenes Nemzetgyűlés (a nemzeti bizottságok által szervezett népgyűléseken választották képviselőit), másrészt városokban, községekben és egyes járásokban, megyékben a nemzeti bizottságok voltak, amelyek a demokratikus pártok delegáltjaiból álltak. Mind az Ideiglenes Nemzetgyűlés, mind a nemzeti bizottságok eredményesen törekedtek arra, hogy kialakítsák és irányítsák az új közigazgatást. A nemzetgyűlés nemcsak az ideiglenes nemzeti kormányt választotta meg, hanem politikai bizottságát és egyéb bizottságait, majd az államfői funkciókat ideiglenesen betöltő Nemzeti Főtanácsot is. A

nemzeti bizottságok állították be az új közigazgatási tisztviselőket, gondoskodtak a közigazgatás megtisztításáról és a helyes antifasiszta közigazgatási politikáról.

A képviseleti szervezet azonban rövid idővel később megváltozott. A nemzeti bizottságok közigazgatási funkcióit elvonták az önkormányzati szervek újjászervezéséről szóló jogszabályok már 1945 elején, míg ugyanezen év novemberében megválasztották az immár nem Ideiglenes Nemzetgyűlést. Az önkormányzatok választására a koalíciós korszakban — a főváros kivételével — nem került sor; így ezek általában paritásos alapon működtek. Hasonlóképpen paritásos rendszerűek voltak a különböző népi bizottságok (földigénylő bizottságok, termelési bizottságok).

Vajon volt-e a képviseletnek valamilyen eleme a paritásos bizottságokban? Nem kétséges, hogy ezek az országban jelentkező nagy politikai áramlatokat és az ezek mögött álló tömegeket, csoportosulásokat testesítették meg. Eléggé indokolt volt, hogy a gyors forradalmi változás időszakában nem hoztak létre hosszú időszakra választott képviseleti szerveket, mert ez alkalmatlan lett volna a politikai érlelődés kifejezésére. A nemzetgyűlési, illetve később az országgyűlési választások sűrűsége (kétévenként került sor rájuk) hasonlóképpen ezt bizonyította.

A parlamenti választások többpártiak voltak. Az 1945. évi választásokon csak a koalíciós pártok, illetve nem ellenzéki pártok indultak, 1947-ben több ellenzéki párt is részt vett, míg 1949-ben a választások már népfront jellegűek voltak. Mind a három választáson választókerületi lajstromok alapján történtek a választások. Többpárti választások esetén ugyanis az arányos képviselet legeredményesebben ilyen választási eljárás mellett biztosítható. A lajstromos rendszer mellett azonban a választók és a képviselők közti kapcsolatok nem stabilizálhatók. Az első három parlamenti választás során azonban nem is merült fel a kötött mandátum, a beszámolási kötelezettség és a visszahívási jog igénye.

V. A magyar szocialista népképviseleti rendszer és választójog.

Magyarország képviseleti rendszere — ha nem is jogszabályi alapjaiban — tartalmilag alapvetően 1949-től változott meg. Ekkor ugyanis nem pártok indultak a választásokon, hanem a *Függetlenségi Népfront* egyetlen kötött lajstrommal. Tehát a többpárti választások megszűntek (ilyenekre azóta sem került sor). A megszokott lajstromos forma azonban megmaradt. Voltaképpen furcsa és különös átmenet volt ez. A nagy társadalmi átalakulást, a munkásosztály és szövetségesei győzelmét, a szocializmus építését ezen a politikai alapon a kommunista párt vezette népfront egységes javaslataival realizálta az új választások során. Formailag még ragaszkodtak a többpártrendszer idejéből megmaradt lajstromhoz, amit azonban most már semmi sem indokolt. (Az ilyen eljárásokhoz való szinte görcsös ragaszkodásra jellemző, hogy csak 1954-ben tértünk át a tanácstagi választásoknál az egyéni kerületi rendszerre, míg az országgyűlési választásoknál csak 1966-ban, azaz az első népfront jellegű választások után 17 esztendővel.)

A népfront jellegű választások belső tartalma is változott a politikai érlelődésnek megfelelően. Mivel 1949-ben még működtek egyes koalíciós pártok, a népfront-lajstromok lényegében e pártok közti megállapodásokat tükrözték, s így e pártok közti szorosabb együttműködést a képviselet és a képviseleti szervek működtetése területén. A későbbiek során a koalíciós pártok jelentősége annyira csökkent, hogy a népfront-lajstromokban már nem e pártok kerültek képviselethez, hanem a lakosság különböző rétegei, érdekképviseletei, tömegszervezetei. Mindenesetre igen hosszú időszakon át a népfrontszervek a jelöléseknél meghatározó szerepet játszottak, ők döntöttek végső fokon a jelölés kérdésében. Szerepük csupán az utóbbi esztendőkben (1970-től) változott a választások, jelölések során szervező funkcióvá.

A felszabadulástól 1949-ig a magyar választások (a már említett 1945. évi fővárosi önkormányzati választástól eltekintve) csak parlamenti választások voltak. 1950-ben azonban már a *helyi és területi tanácsok* megválasztására is sor került — szintén lajstromos választással. (Ez ebben az esetben az adott területre vonatkozó teljes képviseleti szerv egységes listával jelölését és megválasztását jelentette. A teljes lajstromot egységesen el lehetett fogadni vagy el lehetett vetni.) Minden területi egységben, tehát az olyanokban is, amelyekben korábban nem volt önkormányzati testület (fővárosi kerület, járás), választottak tanácsokat, méghozzá minden fokon közvetlen szavazással.

Az 1950. évi tanácsi választás tehát azt az újdonságot hozta magával, hogy Magyarországon az első, az egész országra kiterjedő helyi és területi képviseleti választás már nem többpárti, hanem népfront jellegű volt, lajstromos közvetlen szavazással. A lajstromos rendszert a tanácsi választásoknál már 1954-ben felváltotta az *egyéni választókerületi* rendszer. Ennek következtében ezentúl minden területi egységet annyi választókerületre osztottak, ahány tagot a jogszabálynak megfelelően a választóknak a tanácsba kellett küldeniök (lehetőleg úgy, hogy mindegyikben nagyjából hasonló létszámú választópolgár lakjék). Minden választókerületben egy tanácstagot választottak (kezdetben több jelölt állítására nem került sor). A jelölt és a tanácstag személye, szerepe ilyen módon előtérbe nyomult — szemben a lajstromos rendszerrel, ahol a szavazat értelme inkább a népfrontpolitika általános megítélése, helyeslése vagy ellenzése volt. Az egyéni választókerületi

rendszer mellett a választók közvetlen kapcsolatba kerültek képviselőjükkel, hiszen egy-egy választókerületben csupán egy küldött van. Így realizálható a demokratikus képviseleti rendszer jó néhány alapvető intézménye: a *kötött* (imperatív) *limitatív mandátum* és a hozzá fűződő választói utasítási jog, a képviselők beszámolási kötelezettsége és a visszahívási jog. Természetes azonban az is, hogy a jelölt, a küldött személyes szerepe annál nagyobb, minél kisebb területi egységben működik.

Az *egyéni választókerületi* rendszer bevezetése folytán a másik jellegzetes változás az volt, hogy a korábbihoz képest kisebb területi, választókerületi érdekek kerültek előtérbe. A tanácsoknál 1954-től, az országgyűlésben 1966-tól kezdve egyre világosabbá vált, hogy a választókerületekben olyan külön érdekek juthatnak kifejezésre, amelyek az általános érdekekkel összeegyeztethetők. Ezért a megválasztott képviselőknek kötelességük ezen általános érdekekkel nem ellenkező érdekeket kifejezni és megvalósításukért küzdeni.

1970-ben a képviseleti rendszerben jelentős változások történtek éppen abból kiindulva, hogy a képviseletnek a valóban meglevő érdekeket ki kell fejezniök. Ennek első jele az, hogy a jelölés ettől kezdve az állampolgárok jelölőgyűléseinek kizárólagos joga. Maguk a népfrontszervek sem tagadhatják meg azoknak a jelölteknek a bejelentését, akiket ezek a gyűlések törvényesen jelöltek. A jelöléseknek ez a módja lehetőséget nyújt a *többes jelölésre;* a jelöltek között nincs sorrendi különbség. Többes jelölés esetén a választóknak egyértelműen meg kell jelölniök, kire adják szavazatukat; minden más szavazás érvénytelen. A törvény kiemeli a választóknak (választó szerveknek) a visszahívási jogát akkor, ha a képviselő, tanácstag megbizatásának valamilyen oknál fogva nem tud eleget tenni vagy e funkcióra méltatlanná vált. A visszahívás a választók nyilvános gyűlésén nyílt szavazással történik.

A magyar képviseleti rendszer új vonásai közé tartozik az, hogy különbség van benne a nemzeti (országos), a helyi és a területi képviselet tartalma között. A tapasztalat azt mutatja, hogy az országos (országgyűlési) választásokon — mint minden más állam parlamenti választásainál — nem elsősorban a jelöltek személye, hanem az általuk képviselt politika érdekli a választópolgárokat. Ezért a választásokon a nemzeti politika kérdéseit vetik fel; ennek helyesléséről vagy helytelenítéséről az egész nemzetnek, tehát minden választópolgárnak közvetlenül kell döntenie. Ez az oka annak, hogy a magyar országgyűlési választások, éppen a nemzeti érdek általános kifejezése végett, közvetlenek. Más a helyzet a megyei (fővárosi) választásoknál. A megye voltaképpen a területén fekvő községek, városok területi együttese. Ezért a községi, városi (fővárosi kerületi) egységekben folynak közvetlen választások, amelyeken a valódi és természetes egységek érdekeit fejezik ki a választópolgárok. A megyei (fővárosi) tanácsot a területén fekvő helyi tanácsok választják, nagyrészt saját tagjaik közül. Ők az összekötőkapocs a helyi szervek és a területi szervezet között. A képviseleti rendszer ilyen módon az *érdekviszonyok* pontos kifejezője lehet a közvetlen és közvetett választások kombinálásával. Márpedig a korszerű szocialista képviseleti rendszer egyik jellegzetessége az, hogy egyszerre képes közvetíteni az országos nemzeti érdekek központi kifejezését a lakossághoz, illetve a helyi, területi szervekhez és a valóságos helyi, területi érdekeket megállapítani, egyeztetni az általános érdekekkel és megvalósítani azokat.

A korszerű szocialista képviseleti rendszer másik jellegzetessége, hogy erre az államra jellemző szocialista demokratizmus egyik megvalósítója. Ezért a képviseleti rendszer kialakításánál nemcsak a választójog korszerűsítésével lehet a célokat elérni, hanem a képviseleti szervek állandósított *kapcsolati* formáival, amelyek útján a lakossággal és a helyi, területi érdekeket kifejező szervekkel teremti meg állandó információs viszonyait. A magyar országgyűlés állandó bizottságai arra törekszenek, hogy a szakértők és érdekeltek minél szélesebb rétegeivel lépjenek kapcsolatba. A megyei képviselőcsoportok az ugyanazon megyében megválasztott képviselőket a megyei tanácsokkal, az ott működő társadalmi és tömegszervezetekkel kötik össze és azok észrevételeit, javaslatait tolmácsolják az országgyűlésen. A tanácsok bizottságainak többségében tanácstagok mellett nem tanácstag szakértők és társadalmi aktivisták is működnek; a népfrontszervek egyrészt segítséget nyújtanak ennek a társadalmi hálózatnak a kialakításához, másrészt maguk is igénybe veszik segítségüket politikai és egyéb akcióknál. A megyei tanácstagok járási és a közös községi tanácsok községi tanácsi csoportjai a kisebb területek lakosságával és igazgatásával kapcsolják össze a tanácsokat. A közvetlen demokrácia szervei a falugyűlések, amelyek tanácskozó és tanácsadó szervek.

A képviselet demokratizmusa azonban csak abban az esetben hatékony, ha e szervek nemcsak közvetítenek, akaratot, érdeket fejeznek ki, hanem ha az állami szervezetben kellő hierarchikus szerepet töltenek be akaratuk megvalósításához; *hatalmi jogosítványuk, hatáskörük* van. Az elmúlt esztendők szocialista elméleti munkássága, államszervezeti gyakorlata a képviseleti szervek jogszabályi rögzített prioritását és ennek megfelelő hatáskörét kívánta megteremteni. A magyar alkotmány 1972. évi módosítása az országgyűlés kizárólagos hatáskörét, kizárólagos törvényhozási jogkörét felsorolta, s egyben elkülönítetten határozta meg a helyettesítő szerv, az országgyűlés által saját kebeléből választott Elnöki Tanács jogosítványait. Ugyanezt a feladatot oldotta

meg a tanácstörvény, amikor a tanács mint népképviseleti szerv hatáskörének egy részét rögzítette, másrészt megadta a jogosítványt a tanácsoknak, hogy szervezeti és működési szabályzatukban vagy más tanácsrendeletben saját hatáskörüket kiterjesszék (ha egyébként helyi, illetve területi feladatról van szó).

A képviseleti szervezet *prioritását* jelzi az, hogy a magyar alkotmány az országgyűlést legfelsőbb államhatalmi szervként minden állami szerv fölé (így az államigazgatás fölé is) helyezi; a tanácsok pedig a területileg, helyileg lényegesebb funkciókat betöltő államigazgatási szervezet létrehozói, kialakítói és irányítói. Természetes azonban, hogy a képviseleti szervek és az államigazgatás viszonya nem ilyen egyirányúan hierarchikus. Az államigazgatás egyben a képviseleti szervek szakértő szervezete, amelyik döntésre előkészíti a képviseleti szervek által tárgyalandó kérdéseket. Magának az államigazgatásnak is feladata, hogy a lakossággal kapcsolatot tartva, annak véleményét javaslataiba fontos tényezőként beépítése. A területi és helyi képviselet egyébként a hierarchia középső és alsó fokán helyet foglalva maga is olyan szervezet, amelyik a felsőbb fokú jogszabályok végrehajtásáról gondoskodik, saját részletes szabályozása és igazgatási szervei útján. A képviseleti rendszer egyik jellegzetessége a szocialista állami szervezetben az, hogy prioritásán túl sokoldalú *kölcsönös kapcsolatot* tart fenn a lakosság közvetlen demokratikus szerveivel, társadalmi és tömegszervezeteivel s ezeken túl az állami feladatok speciális technikai szerveivel, így az igazgatással is.

Irodalom: *Beér* János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon. (1945—1960.) Bp. 1962.; *Bihari* Ottó: Az államhatalmi képviseleti szervek elmélete. Bp. 1963.; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp.; 1969.; *Zawadzka*, B.: Przedstawicielstwo w państwie socjalistycznym. Wroclaw—Warszawa—Kraków. 1976.; *Leibholz*, G.: Das Wesen der Repräsentation und der Gestalltswandel der Demokratie im 20. Jahrhundert. Berlin, 1966.; *Friedrich*, C. J.: Constitutional government and democracy. Theory and practice in Europe and America. Boston (Mass.), 1950.; *Jennings*, W. I.: The British Constitution. Cambridge, 1941.

Bihari Ottó

KERESET → *Polgári peres és nemperes eljárás*

KERESKEDELMI TÁRSASÁG → *Társulások*

KETTŐS ALÁRENDELTSÉG → *Helyi igazgatás*

KISAJÁTÍTÁS → *Tulajdonjog*

KÍSÉRLET → *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*

KODIFIKÁCIÓ → *Jogalkotás*; — *Jogforrás*; — *Szocialista törvényesség*

KOLLEKTÍV SZERZŐDÉS → *Munkajog*

KOLLÍZIÓS JOG: I. Nemzetközi kapcsolatok és jogi rendezésük (991.) — II. A nemzetközi magánjog kialakulása (994.) — III. A nemzetközi magánjogi tudomány fejlődése (996.) — IV. A magyar nemzetközi magánjogi tudomány és irodalom (998.) — V. A nemzetközi magánjog szocialista elméleti alapjai (999.) — VI. A magyar nemzetközi magánjog forrásai (999.) — VII. A magyar nemzetközi magánjog rendszere (1000.) — VIII. A kollíziós szabály (1001.) — IX. A visszautalás és a minősítés (1003.) — X. A külföldi törvény mellőzése (1005.) — XI. A külföldi törvény alkalmazása (1010.) — XII. A joghatóság (1011.) — XIII. Választott bíráskodás (1012.)

I. Nemzetközi kapcsolatok és jogi rendezésük. I. Államközi kapcsolatok két fajtája. 2. Polgári jogi jogviszonyokat szabályozó jogok. 3. Jogbizonytalanság egyik oka. 4. Jogbizonytalanságot fokozó körülmények. 5. Jogbizonytalanság megszüntetésére törekvés. 6. Jogegységesítés. 7. Regionális egységesítés. 8. Egységes szöveg sokféle értelmezése. 9. Direkt és indirekt szabályozás. 10. Törvények harmonizálása. 11. Belső kódexek nemzetközi jogviszonyok rendezésére. 12. Nemzetközi magánjog tárgya tágabb és szűkebb értelemben. 13. Kollíziós jog, belső jog.

1. Államközi kapcsolatok két fajtája.

A szuverén államok közötti kapcsolatok két nagy csoportra oszthatók. Az egyik csoportba tartoznak azok a kapcsolatok, amelyeket a szuverén államok vezető szervei (államfők, kormányok, külügyminiszterek, diplomaták stb.) létesítenek egymással. A másik csoportba a „nem hivatalos" érintkezések kerülnek, az egyes államok polgárai, vállalatai, egyesületei s egyéb hasonló szervezetek közötti kapcsolatok. Ez utóbbi csoportba tartozó kapcsolatok részben az állam és polgárainak akaratából keletkeznek (kereskedelmi kapcsolatok, turizmus, stb.) részben azonban az emberi akarattól független tények is létrehozhatják őket. (Haláleset külföldi örökössel, károkozás külföldi által stb.). A szuverének kapcsolatait évezredes gyakorlat során kialakult jog, a nemzetközi jog (nemzetközi közjog) szabályozza. Az államok polgárai és jogi személyei között létrejött kapcsolatok *közös* szabályai nem alakultak ki, ezeket túlnyomó többségükben ma is az egyes országok belső joga alapján kell megítélni.

A nemzetközi közjog jelentős része közös *világjog*, amely a szuverének egymás közötti

felségjoguk gyakorlása (iure imperii) során keletkező kapcsolatait (vagy e kapcsolatok hiányát) szabályozza. A polgáraik között keletkező kereskedelmi, családi és öröklési jogi s minden más polgári *jogi* kapcsolat nemzetközi szinten nagyrészben szabályozatlan. E szabályozatlanságból eredő nehézségek megoldása céljából fejlődött ki a jogrendszerek viszonylag fiatal intézménye: *a nemzetközi magánjog.*

2. Polgári jogi jogviszonyokat szabályozó jogok.

Az egységes szabályozás hiánya folytán a nemzetközi szinten felmerülő vitás polgári jogi (családjogi, munkajogi, stb.) kérdéseket ugyanis a rendelkezésre álló jogrendszer segítségével kellett eldönteni, vagyis az érdekelt államok *belső* jogának alkalmazásával. A megoldásnak ez a módja újabb nehézség forrása lehet: azonos jogviszonyokat az egyes államok eltérő vagy éppen ellentétes módon szabályoznak. Ami az egyik jog szerint jogszerű magatartás, a másik jog szerint jogellenes. Valamely magatartás az egyik jog szerint ok a szerződés felbontására, ugyanakkor a másik jog csak kártérítésre és a szerződés teljesítésének követelésére ad lehetőséget. A két félre irányadó jogok kumulatív alkalmazása alapján vitájuk nem dönthető el; a döntés szempontjából figyelembe vehető jogok között tehát *választani* kell. Ezt a választást teszik lehetővé azok a szabályok, amelyek összességét nemzetközi magánjognak nevezzük.

3. Jogbizonytalanság egyik oka.

A választást a jog arra bízza, akinek a felek vitáját el kell döntenie; vagyis a bíróra (gyámhatóságra stb.). Ez a körülmény a jogbizonytalanság magvát rejti magában, mert a felek előre nem tudhatják, hogy melyik ország bírája elé kerül esetleges jogvitájuk s ezért azt sem tudhatják, hogy a bíró e vita eldöntése érdekében melyikük jogát fogja alkalmazni. A jogbiztonság első követelménye az volna, hogy a felek a közöttük létrejött jogviszony első pillanatától kezdve tisztában legyenek azzal, hogy a jogviszonyra irányadó törvény szerint milyen magatartást kell egymás irányában tanúsítaniok, mit kötelesek megtenni és mitől kötelesek tartózkodni. Ha ez csak *utólag*, a perben derül ki, ez csak a perek számának a szaporítására vezet, s ilyen körülmények között a jogi tanácsadás is bizonytalanná válik.

4. Jogbizonytalanságot fokozó körülmények.

A jogbizonytalanságnak ezt az állandó forrását még fokozzák századunk politikai küzdelmei. A hidegháború kiélezett ideológiai harcai nem kímélték az államok jogrendszereit: a propaganda a jogrendszerek és a bíráskodás iránt is igyekezett — még ma is érezhető eredményességgel — bizalmatlanságot kelteni; s ez különösen eredményes volt a szocialista országok jogrendszerével és igazságszolgáltatásával szemben. De nem kis nehézséget okoz e téren a függetlenné vált volt gyarmati országok megjelenése a világpiacon. Ezek elmaradt gazdaságuk fejlesztését nem előzhetik meg olyan fejlett forgalmi jog adaptálásával, amelyhez a forgalom alanyai nem képesek alkalmazkodni. Ha ezt a helyzetet átmenetinek is kell tartanunk, sokkal hosszabb idő után változnak meg a családi, házassági, öröklési jogi szabályok, amelyek minden országban, sőt minden törzsben hagyományokon alapulnak. A jogbizonytalanságot fokozó tényező az is, hogy a nemzetközi forgalom viszonyai a belső ügyletekhez viszonyítva egyre bonyolultabbá válnak; a nemzetközi szinten létrejött jogviszonyok sokfélesége, új szerződésfajták megjelenése, a szállítás, fizetés és a hitel biztosításának csak a nemzetközi forgalomban alkalmazott új módjai nyilvánvalóvá teszik, hogy a belső jog alkalmazása ezek elbírálására sok esetben nem ad adekvát megoldást. Ehhez járul az állam fokozódó beavatkozása a nemzetközi gazdasági forgalomba még olyan országokban is, amelyekben a belső forgalom teljesen liberalizálva van. (Kiviteli, behozatali engedélyezési rendszer, devizatörvények stb.).

5. Jogbizonytalanság megszüntetésére törekvés.

Ez a jogbizonytalanság gátja a gazdasági kapcsolatok zavartalan fejlődésének. Megszüntetése csak az államok összefogásával lehetséges oly módon, hogy egységes elvek és szabályok megalkotásával valamennyi államra kötelező, és valamennyi állam által alkalmazott szabályok érvényesülnek.

Ennek szükségességét e század húszas éveiben már a Nemzetek Szövetsége is felismerte s létrehívta a „Magánjog Egységesítésére alakult Nemzetközi Intézetet" (Institut International pour l'Unification du Droit Privé, röviden UNIDROIT), azzal a feladattal, hogy a forgalom jogának — de a magánjog egyéb fejezeteinek is — az egységesítésével küszöbölje ki a fennálló jogbizonytalanságot. A nemzetközi magánjognak (kollíziós jognak) az egységesítésére a Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencia jött létre, az ipari tulajdon védelmét szolgáló szabályok egységesítését a „Bureau International pour la Protection de la Propriété Industrielle" (BIRPI) vállalta magára. Végül az ENSZ 1967-ben — magyar javaslatra — létrehozta a nemzetközi keresedelmi jog egységesítésével megbízott bizottságot (United Nations Commission on International Trade Law, UNCITRAL), amely számos egyezmény kidolgozását vette munkaprogramjába.

A jogegységesítés e szervezeti intézményei már értek el figyelemreméltó eredményeket. Így az 1930. évi genfi egyezmények a váltójog és a csekkjog egységes szabályozásáról, az 1964. évi hágai egyezmény az ingó dolgok nemzetközi adásvételéről, az 1955. évi hágai egyezmény az ingó dolgok adásvételére alkalmazandó jogról, a nemzetközi választott bíráskodásról stb.

6. Jogegységesítés.

Az egységesítés célja az egyetemes világjog megalkotása. Ezt a célt a nemzetközi kereskedelem s általában a nemzetközi forgalom jogában még nem sikerült elérni. Nincs olyan egyezmény, amelyhez a Föld valamennyi szuverén országa csatlakozott volna. A genfi váltóegyezményt nem ratifikálták a common law országai, a hágai 1964. évi egyezmény az ingó dolgok adásvételéről életbelépett a Közös Piac néhány országa között, de egyetemes elfogadást nem talált. (Ennek oka egyrészt bonyolultsága, másrészt a benne kifejezett szigorúság — rigor commercialis —, amelynek alkalmazása a külkereskedelemben kevéssé járatos fejlődő országokat hátrányos helyzetbe hozta volna.)

Könnyebb az egységesítés regionális szinten, mint egyetemes érvénnyel. Az egy földrajzi régió országai már szomszédságuk és ebből eredő hagyományos kapcsolataik révén is rokon vagy legalábbis egymástól nem élesen elütő jogrendszereket fejlesztettek ki, így ezek könnyebben találnak valamennyiök számára elfogadható közös jogi megoldásokat. Ezért találunk olyan nemzetközi egyezményeket, amelyeket *csak* nyugat-európai vagy *csak* a skandináv vagy *csak* a latin-amerikai államok ratifikáltak.

7. Regionális egységesítés.

A regionális egységesítés is egységesítés: legalább néhány állam között kiküszöböli a jogbizonytalanságot. Kérdés azonban az, hogy a regionális egységesítés elvezet-e az univerzalitáshoz: lépcső-e, amely az egyetemességhez vezet, vagy újabb akadálya-e az univerzalitásnak. Miután kiküszöböli a nehézségeket azok között, akik földrajzi fekvésüknél fogva leggyakoribb kapcsolatban vannak egymással, egyben megmerevíti ezt a jogot, s megnehezíti, hogy feladják egy általánosabban elfogadott szabályozás kedvéért. (Természetesen nincs akadálya a két egyezmény párhuzamos létezésének, de ezzel a regionális nem lesz univerzális és az egyetemesnek szánt szabályozás „regionálissá" degradálódik.)

8. Egységes szöveg sokféle értelmezése.

Akár regionális valamely szabályozás, akár egyetemes, a jog alkalmazása s a jogvita eldöntése valamely állam bíróságának lesz a feladata. Ez az állam és ez a bíró szuverénül értelmezheti a nemzetközi egyezményt, tekintet nélkül arra, hogy az egyezményben részes másik ország bírája annak milyen értelmezést adott. A bíró azonban a belső jog neveltje: jogi fogalmait, igazságérzetét ez a jog sugalmazza. Ilyen körülmények között ugyanaz a szabály két különböző országban egymástól eltérő értelemben nyerhet alkalmazást. Ezért illúzió azt gondolni, hogy valamely egységes jogra vonatkozó egyezmény univerzális elfogadása egy csapásra kiküszöböli a jogbizonytalanságot. Lényegesen csökkenti, de ki nem küszöböli. S ez mindaddig így lesz, amíg az államok nem találnak lehetőséget arra, hogy szuverenitásuk sérelme nélkül egyezményeik egységes értelmezését biztosítsák.

9. Direkt és indirekt szabályozás.

Az egységesítés kétféle célt tűzhet maga elé. Megelégedhetik azzal, hogy a jogviszonyok bizonyos fajtáira nézve azonos nemzetközi magánjogi elvet vagy szabályt fogadhat el. Pl. azt, hogy az ingó dolgok nemzetközi adásvételére az eladó jogát kell alkalmazni, vagy hogy az ügynöki szerződésre az ügynök székhelyének a joga az irányadó stb. Ezt *indirekt* szabályozásnak nevezzük, mert a vitássá vált jogviszonyra továbbra is valamely állam belső jogát kell alkalmazni, de megszűnik az a ma még fennálló bizonytalanság, hogy *melyik* állam belső joga szerint kell esetleges vitát eldönteni. S ez már lényeges mértékben csökkenti a jogbizonytalanságot: *előre látható*, hogy melyik jog határozza meg a jogviszony alanyainak magatartását, lehetségessé válik a jogi konzultáció a vita vagy a per felmerülése előtt.

Az egységesítés másik célként azt tűzheti maga elé, hogy az országonkénti vagy regionális szabályozás helyett a polgári (gazdasági) jogviszonyokat anyagi jogi szabályokkal rendezi. Az ingó dolgok adásvétele a világ minden polgári jogában szabályozva van. A nemzetközi adásvétel szabályozható olyan egységes törvénnyel, amely alkalmazást nyer akkor, ha az adásvételi szerződés államközi szinten hoz létre jogviszonyt. Ennek első eredménye, hogy *kiküszöböli* egyik vagy másik állam belső jogának az alkalmazását, más szóval megszünteti a *kollíziót*. A közösen elfogadott szabályozás által a szabályozás tárgyát képező jogviszonyra azonos szövegű jog nyer alkalmazást valamennyi országban, amely ratifikálta a szabályokat.

Ez a módszer a közvetlen (direkt) szabályozás, amely célravezetőbb, mint az indirekt út. Természetesen az sem küszöböli ki teljesen azokat az összeütközéseket, amelyek az azonos szöveg országonként eltérő értelmezéséből fakadhatnak, így a kollízió lehetősége nem szűnik meg teljesen. Kétségtelen azonban, hogy alkalmazási esetei lényegesen lecsökkennek.

A direkt szabályozás a *belső* jogrendszerben kettősséget idézhet elő; más jog vonatkozik a tisztán belföldi jogviszonyokra s ismét más a nemzetközi jellegűekre. Az adott nemzetközi szabályozás tartalmától függ, hogy az mennyiben alkalmazható a belföldi jogviszonyokra — s ennek elbírálása kizárólag a szuverén belső ügye. Magyarország az 1930. évi genfi váltóegyezmény ratifikálásával egyidejűleg hatályon kívül helyezte az 1876. évi váltótörvényt, s így a nemzetközi egyezmény nyer alkalmazást a belföldi váltók esetében is. Viszont a szocialista országok egységes vételi joga mellett (Általános Szállítási Feltételek 1968/75.) minden ország autonóm módon szabályozta a szocialista szervezetei közötti jogügyleteket, amelyek nem nyerhetnek alkalmazást nemzetközi vi-

szonylatban akkor sem, ha az ÁSZF valamely konkrét kérdésben nem tartalmaz rendelkezést.

10. Törvények harmonizálása.

Az ENSZ-nek az a határozata, amely az UNCITRAL tevékenységi körét megszabta, azt is feladatává tette a bizottságnak, hogy törekedjék a különböző jogrendszerek „harmonizálására" a nemzetközi kereskedelem területén. Útmutatást arra nézve, hogy mi tekintendő harmonizálásnak, ez a határozat nem tartalmaz, s valóban elvont módon nehéz is volna meghatározni azokat az ismérveket, amelyek megléte esetén azt mondhatjuk, hogy két (vagy több) törvény — nem egységes ugyan — de harmonizálnak egymással. Gyakorlatilag e harmónia megteremtéséhez vezető útnak tekinthetjük a „törvényminták" (model-law) kidolgozását, amelyeket egyes nemzetközi szervezetek tagországaik törvényalkotási munkájának megkönnyítése végett kidolgoznak. A törvényminta valamely jogviszony kapcsán felmerülő problémakört szabályoz. Minden állam szuverénül használja fel a mintát, és — a maga belső viszonyainak megfelelően módosítva — belső törvényként kihirdeti. Ilyen módon ugyanaz a minta országonként eltérő módosuláson megy ugyan keresztül, de a szabályozott kört tekintve úgy tekintendők, mint amelyek jelentősen közeledtek egymáshoz.

11. Belső kódexek nemzetközi jogviszonyok rendezésére.

Figyelemmel a nemzetközi gazdasági viszonyok bonyolultságára s ebből következően arra, hogy a belső jogviszonyokat szabályozó törvény nem mindig ad kielégítő megoldást e komplex kérdésekben, — egyes országok a belső jogviszonyok szabályozása mellett külön kódexben szabályozták a nemzetközi kapcsolatok során felmerülő gazdasági viszonyokat. Ha valamely vitás kérdésben a kollízió megoldása az, hogy ilyen ország jogát kell alkalmazni, úgy a kódex és nem a belső szerződésekre vonatkozó általános szabály alapján kell a vitát eldönteni. Ilyen kódexet alkotott a szocialista országok közül Csehszlovákia és a Német Demokratikus Köztársaság. Itt a párhuzamosság nem a belső törvény és a nemzetközi egyezmény között mutatkozik, hanem két belső törvény között.

A mondottakból következik, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra, a nemzetközi szinten keletkező családi jogi, öröklési jogi, munkajogi jogviszonyokra a megoldást két szabálycsoportban kereshetjük. Ha a szóban forgó jogviszonyt az érdekelt országok közös anyagi jogi szabállyal rendezték, úgy ez a szabály adja az esetleges vitás kérdés megoldását; ha ilyen közös szabály nincs, akkor a per bírája a saját belső joga alapján állapítja meg, hogy a jogviszony jellegénél fogva melyik állam joga alá tartozik, s e jog alkalmazásával dönt. A direkt szabályozás tehát megelőzi az indirekt megoldást, s az indirekt szabály megelőzi a *belső* kollíziós szabály alkalmazását.

12. Nemzetközi magánjog tárgya tágabb és szűkebb értelemben.

Ehelyütt a *szűkebb értelemben vett nemzetközi magánjoggal* foglalkozunk, vagyis azokkal a szabályokkal, amelyek arra adnak választ, hogy két vagy több alkalmazható jog közül a bíró melyik jog alapján ítéljen.

13. Kollíziós jog, belső jog.

Világos, hogy a bírónak ilyen kérdésre csak a saját *hazai* joga adhat választ. Ítélete alapjául szolgálhat ugyan valamely külföldi ország törvénye, de csak abban az esetben, ha ennek a külföldi jognak az alkalmazását a *saját joga* írja elő. Ebből következik tehát, hogy a nemzetközi magánjog csupán azért „nemzetközi", mert a tárgyát olyan jogviszonyok képezik, amelyek nemzetközi szinten keletkeztek, — de maga a szabály *belső*, vagyis nemzeti jog. Ezek létrejöhetnek autonóm módon, vagyis az állam szuverénül és egyoldalúan megalkotja azokat a szabályokat, amelyek a bírónak előírják, hogy milyen esetben alkalmazzon vagy ne alkalmazzon külföldi törvényt. Létrejöhetnek azonban két- vagy többoldalú nemzetközi egyezmény útján, amelyek alapján az egyezményben részes államok kölcsönösen megállapodnak, hogy bizonyos esetekben azonos szabály szerint alkalmaznak külföldi jogot. Az ilyen szabályozás természetesen csak az egyezményben részes országok esetében nyernek alkalmazást; más esetben az autonóm belföldi jog irányadó a bíróra nézve. A nemzetközi egyezmények a ratifikálás és kihirdetés után válnak kötelezővé az állam szerveire, ezért a szabály nemzetközi eredete nem rontja le azt a tételt, hogy a bíró csak hazájának a joga alapján alkalmazhat külföldi törvényt.

(A széles értelemben vett nemzetközi magánjog forrásai még azok az anyagi jogi szabályok is, amelyeket az állam egyes nemzetközi jogviszonyok elbírálása céljából alkot s azok a szabályok, amelyek révén ilyen jogviszonyokat az államok vagy azok egy csoportja egyezményi úton egységesen szabályoz.)

II. A nemzetközi magánjog kialakulása. 1. A nemzetközi magánjog alapproblémája. 2. Ius gentium. 3. Perszonalitás és territorialitás elve. 4. A két elv szintézise. 5. A nemzetközi magánjog. 5. A nemzetközi magánjog kialakulásának feltételei.

1. A nemzetközi magánjog alapproblémája.

A nemzetközi magánjog alapproblémája: a vita elbírálásánál irányadó jogszabály kiválasztása. Úgy tűnik, hogy ez a kérdés szükségképpen azonnal felmerült, mihelyt az egymás szomszédságában levő államok között kapcsolatok és ezek polgárai között vitássá vált jogviszonyok keletkeztek. A valóságban azonban

nem így történt, s ez arra mutat, hogy még egyéb lényeges feltételek is szükségesek voltak a nemzetközi magánjog kifejlődéséhez. A társadalmi és gazdasági viszonyok olyan fejlődése, a nemzetközi kapcsolatok tömegméretűvé válása változtatta meg azt a jogi gondolkodást, amely addig valamely ország bíráját ugyanezen ország jogától elválaszthatatlannak fogta fel.

2. Ius gentium.

Minden korszak kereste a megoldást a külföldiekkel kapcsolatos jogviszonyokra. A római jog a ius gentium fogalmának a kifejlesztésével olyan szabályokat, amelyek valamennyi nép jogában megtalálhatók, belföldi és külföldi jogviszonyokra egyaránt alkalmazhatónak tekintett. A praetor azonban csak a római polgárok közötti perben ítélkezett, s ezért a Rómával kereskedő külföldiek és a római polgárok vagy a külföldiek egymás közötti pereinek elbírálására külön bírói fórum (praetor peregrini) létesült, amely a saját jogát (az ún. praetori jogot) fejlesztette ki. „A civiljog — mondja Ciceró — azok részére biztosított egyenlőség, akik ugyanazon állam polgárai."

A ius gentium — mint Grosschmid helyesen mondta — valójában Róma belső joga volt, de szabályai más népek jogában is megtalálhatók voltak. A praetori jog — amelynek jog jellegét csak a későbbi fejlődés során ismerték el — ugyancsak római jog volt. A bíró tehát a saját joga alapján ítélt.

Az élénk kereskedelmet folytató itáliai városállamok ugyancsak elválaszthatatlannak tartották a jogot és a bírót. Ebből a nézetből fejlesztették ki a konzuli bíráskodást: a *másik* városállamba küldött bírónak volt csak lehetősége arra, hogy a *küldő* ország jogának alkalmazásával hozzon ítéletet az eléje kerülő vitákban.

3. Perszonalitás és territorialitás elve.

A középkori hűbéri viszonyok között azonban már kifejlődtek a nemzetközi magánjog kezdeti elvei is. A rabszolgaság idejéből átvett nézet szerint minden személy annak a törzsnek a joga alá tartozott, amelynek területén született. Ez a *perszonalitás elve*, amely kizárt minden kollíziót, mert a származás joga a személyt halálig elkísérte. (Ius ossibus inhaeret.) A hűbéri uralommal ez az elv alapjában nem fért össze, s ezért a „cuius regio eius religio" elve alapján a *territoriális elv* kifejlődése követte. Ezt világosan fogalmazta meg Werbőczy a Hármaskönyv II. rész 5. címe alatt; eszerint a rendeletek és statutumok

„1. § köteleznek mindenkit, aki a fejedelem joghatóságának alá van vetve.

2. § És nemcsak ezeket, hanem mindazokat az idegeneket is, akik ebben az országban tartózkodnak.

5. § . . . és ily módon sem a belföldiek, sem az idegenek magukat nem menthetik, mert aki Rómában van, annak római szokások szerint kell élnie".

A személyre vonatkozó jog tehát állandóan ugyanaz maradt, feltéve, hogy a személy azon a területen élt, ahol ez a jog hatályban volt. Ha a személy ezt a határt átlépte, a törvény őt nem követhette: új törvény uralma alá került. Alarik fejedelem Breviáriuma — amely a déli római szokásjogi szabályokat foglalta össze — halálbüntetés kiszabását rendelte arra, aki más törvényre mert hivatkozni, mint a római jogra.

4. A két elv szintézise.

Ez a szélsőséges abszolút territorialitás megmerevítette s ezzel védte a hűbéri birtokviszonyokat, de nem fért össze a naturálgazdálkodásról árutermelésre áttérő társadalmi viszonyokkal. A szerződés joghatása nem lehetett más egyik országban, mint a másikban. Lehetetlen volt, hogy valaki teljeskorú az egyik városban, kiskorú a másikban. A kereskedelmi forgalom biztonságára való törekvés kezdte ki az abszolút territorialitás elvét már a 13. századtól kezdve. A jogtudomány és a bírói gyakorlat kereste azokat az elveket, amelyek a külföldi jog alkalmazását lehetővé teszik. A jogi gondolkodást azonban még meghatározta a perszonalitás és terrorialitás elve, s a keresett megoldások ez elvek korlátain belül maradtak. A két elv eddig kizárta egymást, mindkettő valamely ország vagy törzs *egész* jogrendszerére vonatkozott. A 13. századtól kezdve *egyes* törvényeket tekintettek perszonális vagy territoriális jellegűnek. Az észak-itáliai városállamok: Modena, Bologna, Pádua, Velence, Génua stb. a maguk önálló jogrendszerét statutumoknak nevezték. Ebből folyóan a személyre vonatkozó törvényeket *perszonálstatutumnak*, a dolgokra vonatkozóakat pedig *reálstatutumoknak* nevezték, s utóbbiakra a dolog fekvési helyének a joga nyert alkalmazást. A perszonálstatutum a személy jogállapotára vonatkozott s bárhol volt, alkalmazták rá; a másik a dolgokra vonatkozott s mindig helyi törvényként került alkalmazásra.

Ebben a megoldásban már megtalálhatók a nemzetközi magánjognak — a kollíziónak és jogválasztásnak — az elemei. A modern nemzetközi magánjogtól mégis különbözik annyiban, hogy a jogválasztást nem a konkrét *jogviszony* tartalmi elemeinek vizsgálatára, hanem a *jogszabály* tartalmára alapítja. A német Savigny volt az, aki a 19. század közepén keresett elsőként más irányú megoldást, s aki a *jogviszony* helyhez kötésében látta azt a kritériumot, amely megmutatja a jogviszony elbírálásánál alkalmazandó jogot.

5. A nemzetközi magánjog kialakulásának feltételei.

A 19. században jelentek meg tehát azok a tényezők, amelyek a mai modern nemzetközi magánjog kifejlődéséhez vezettek. Az árutermelés rendkívül magas fokra fejlődött, — az államok között élénk, fejlett s főleg rendszeres árucsere fejlődött ki, amelyet a fejlett

tőkés országok kereskedelmi egyezmények megkötésével előmozdították, — ezek az államok egymást a nemzetközi forgalom egyenrangú alanyainak s jogrendszerüket is egyenlőnek ismerték el —, végül e jogrendszerek egymástól olyan lényeges eltérést mutattak, hogy a viták eldöntésénél az egyik vagy másik jog alkalmazása lényeges kérdéssé vált.

III. A nemzetközi magánjogi tudomány fejlődése. 1. A glosszátorok. 2. A posztglosszátorok. 3. A francia jogtudomány. 4. A Code Napóleon. 5. A holland iskola. 6. Az angol—amerikai iskola. 7. A német jogtudomány. 8. A 19—20. század. 9. A szovjet jogtudomány. 10. A jog és jogtudomány fejlődésének kölcsönhatása.

1. A glosszátorok.

A fejlődés vázlatos leírása mutatja, hogy a nemzetközi magánjog fokozatosan, s a kialakult jogi elvek keretében, ezek felhasználásával, értelmezésük kiterjesztésével jött létre. Ebben jelentős szerepe volt a jogtudománynak, amely a ma jogszabály-összeütközésnek nevezett problémákat felismerte, s megoldásukat a meglevő törvények magyarázata útján kereste. Ez a jogtudomány ezért a *glosszátorok iskolája* elnevezést kapta. Közülük — valószínűleg — Magister Aldricus volt az első, aki már kikezdte az abszolút territorialitás elvét és azt hangoztatta, hogy a bíró alkalmazza azt a szokásjogot, amelyet minden egyes eset mérlegelése alapján jobbnak s hasznosabbnak tart. Ő tehát már szakít azzal a nézettel, amely a bírót és jogát elválaszthatatlannak tartotta. Accursius és Balduinus viszont még a bíró joga alapján állnak: szerintük a felek azzal, hogy bírót választottak, jogot is választottak. Accursius azonban már jelentőséget tulajdonít a szerződéskötési hely jogának, kimondva, hogy a város joga csak a városban kötött szerződésre vonatkozik.

2. A posztglosszátorok.

A statutum-elmélet kidolgozása azoknak a tudósoknak a műve, akiket *posztglosszátoroknak* neveznek. Bartolus de Sassoferrato (1314—1357) volt az, aki javasolta, hogy a statutumokat fajaik szerint osztályozzák, de kezdetleges volt az a mód, ahogyan az osztálybasorolást javasolta. Tanítványa Baldus de Ubaldis (1327—1400) már megkülönböztette a személyes jogot, a dolog fekvési helyének jogát és a szerződéskötés helyének jogát, — olyan kollíziós elvek ezek, amelyek a mai modern jogokban is megtalálhatók, és hatásuk a 19. század nagy jogalkotásain érezhető.

Balduinus Jacobus mondta ki, hogy a bíróság mindig a saját eljárási joga alapján jár el, a külföldi jog csak anyagi jogi szabály lehet s nem eljárási jogi.

Ebben az időben már különbséget tesznek a jogtudomány művelői alkalmazható és alkalmazhatatlan külföldi törvények között. Az előbbi a consuetudo favorabilis, utóbbi a consuetudo odiosa. Ezzel tehát a közrend (l. X. 4—5.) kezdetleges felfogása is megjelent.

3. A francia jogtudomány.

A 13. és 14. század francia jogtudománya az olasz posztglosszátorok hatása alatt fejlődött. Guillaume Dunant, Jacques de Révigny s mások foglalkoztak a jogválasztás problémáival, helyesebben azoknak a statutumoknak a keresésével, amelyek egyes jogviszonyokra alkalmazhatók. A jogtudomány azonban a 16. században nagy lépéssel haladt előre, két — egymással ellentétes nézetet képviselő — francia jogtudós d'Argentré és Dumoulin hatására. Ez időben Franciaország jogilag igen széttagolt volt. Az északi területeken a germán eredetű szokásjogok (droit coutumier) érvényesültek, a déli területeken a különféle gyűjteményekben továbbélő római jog (droit écrit: írott jog) volt hatályban. Mindkét jogvidék önmagában is erős tagoltságot mutatott, s ez a fejlődő áruforgalom hatására területközi kollíziókat hozott létre. A feudális gondolkodású, nemesi származású d'Argentré a helyi coutume abszolút érvényesülését hirdette, vagyis a reálstatutum feltétlen alkalmazását a jog területén, amivel szemben a perszonálstatutum érvénye csak a személyállapotra korlátozódik. Az ingókra nézve mégis elismerte, hogy ezek a személy lakóhelyének joga szerint ítélendők meg, vagyis itt a perszonálstatutum érvényesülését elfogadta. Dumoulin helytelenítette a sokféle jog alkalmazását, szükségesnek tartotta, hogy a jogviszonyok egy jognak legyenek alávetve, s ezt a statutum personale hatályának a kiterjesztésével kívánta megoldani úgy, hogy összeütközés esetén a lakóhely joga az irányadó. Ezt a felek hallgatólagos vagy vélelmezett akaratával magyarázta. Ezzel visszatért Rochus Curtius († 1495.) elméletéhez, aki a szerződésre a kötés helyének a jogát azzal az indokolással javasolta alkalmazni, hogy a felek *hallgatólagos akarata* szerint ez a jog alkalmazandó. Csakhogy Dumoulin nem a forgalom ügyleteire kereste az irányadó jogot, hanem családjogi vonatkozású kérdésekre. Házassági vagyonjogi viszonyokat a férj lakóhelye jogának kívánta alárendelni tekintet nélkül a vagyon fekvési helyére, ugyanígy a végrendeletre irányadó jogra is az örökhagyó lakhelye irányadó és nem a vagyon fekvésének helye. Dumoulin messze megelőzte a maga korát. Elmélete voltaképpen nem más, mint a burzsoá magánjog egyik sarkalatos elvének, a szerződéses szabadságnak a kiterjesztése a nemzetközi magánjogi jogviszonyokra. Elmélete hozzájárult az egységes francia jog kialakításához, amelynek során — hatalmi és gazdasági súlyánál fogva — a párizsi szokásjog jutott túlsúlyra.

1. A Code Napóleon.

A 17—18. században, ideértve a felvilágosodás korát, nem volt a jogtudomány

előtt vitatott kérdés, hogy a „személyes" jog azonos a lakóhely jogával. A Code Napóleon előkészítése idején azonban a polgári forradalom győzelme megszilárdult, a francia burzsoázia Napóleon vezetése alatt a környező feudális országok rovására kívánt terjeszkedni. A terjeszkedés jogi tükröződése a magánjog területén a jog hatályának a kiterjesztése. Ezért a Code Napóleon a lakóhely joga helyébe az állampolgárság jogát állította, kimondva, hogy a francia személyek jogára és cselekvőképességére a kódex akkor is irányadó, ha külföldön laknak. Ezzel jelent meg az állampolgárság mint kapcsoló elv a nemzetközi magánjogban.

5. A holland iskola.

A holland iskola, — amelynek nyomán az angolszász elmélet fejlődött ki, d'Argentré nézetein alapult. Amíg azonban d'Argentré elmélete Franciaországban a fejlődéssel ellentétes irányba mutatott, addig felfogását Németalföldön haladó eszmék sugallták. Az Utrechti Unióban (1579.) egyesült hét holland tartomány megőrizte szuverén önállóságát, de egyesültek a spanyol uralom leküzdésére. E szabadságért folytatott küzdelem saját joguk territoriális érvényesítésében is tükröződött. Ulrik Huber, Paulus és Johannes Voet azt tanították, hogy minden jog területi jellegű és mindenkire alkalmazandó az állam területén. A külföldi jog alkalmazása ugyan nincs kizárva, de ez csak nemzetközi udvariasságon (comitas gentium) alapul, ha az állam érdekét nem sérti; tehát jogi kötelező ereje nincs.

6. Az angol—amerikai iskola.

Az angol—amerikai jog ezen az elméleti alapon talált lehetőséget a külföldi jog kivételes alkalmazására. Az elszigeteltségben fejlődő angol jog a konkrét ügyekben mindenekelőtt azt kereste, hogy valamely ügynek van-e olyan belföldi vonatkozása, melynek alapján angol joghatóság alá vonható. Ha ilyen nem volt (a vagyontárgy vagy a felek külföldiek voltak), nem vonta ítélkezése körébe az ügyet. Az összeütközés tehát nem jogrendszerek, hanem joghatóságok között merült fel. Ha megállt az angol joghatóság, az ítélet angol jog alapján született. Az Egyesült Államok tagállamainak önálló törvényhozási joga folytán a konfliktusok gyakorivá váltak, s a kollíziós jog elméletét 1834-ben Story dolgozta ki. Művében a külföldi jog alkalmazását az udvariasságból vezeti le, ezért ezt nem tekinti a bíróra kötelező törvénynek.

Ma már ez a nézet megváltozott, s az amerikai jog magánkodifikációja (a Restatement) jogszabályként oldja meg az összeütközéseket. Elméletileg azonban ma sem változott az a felfogás, hogy a bíró tulajdonképpen a saját joga (lex fori) alapján hoz ítéletet, de a perben érvényesített alanyi jog megszerzése alapulhat külföldi törvényen is. Ezért az amerikai és angol felfogás szerint a külföldi jog a perben a tényállás része és nem jog.

7. A német jogtudomány.

A 19. században a német jogtudomány kerül az élre s a modern nemzetközi magánjog alapjainak megteremtése legfőbb képviselője, Savigny nevéhez fűződik. Savigny elvetette az udvariasságból kiinduló elméleteket, és a bíró jogi kötelezettségének tekintette a külföldi jog alkalmazását. A külföldi jogok körét azonban korlátozta: a nemzetközi jogközösségből indult ki, de e közösségbe csak a „civilizált" államok jogát vonta be. A közösség alapja a római jog és a kereszténység. A kollíziós probléma megoldásához vezető kulcs: a jogviszony helyhez kötése valamilyen lényeges *tényállásbeli* eleme alapján. Ennek a helynek a joga fogja adni azt a törvényt, amelynek alapján a vitát el kell dönteni. A szerződések körében átveszi a Dumoulin által kifejtett akarati autonómia elvét, tehát elismeri a felek jogszabályválasztó jogát.

Savignynak nagy jelentősége abban áll, hogy nem a jogszabály természetéből, hanem a jogviszony tényállásbeli elemeiből kiindulva keresi azt a törvényt, amely e jogviszonyból eredő vita legjobb megoldását adja.

8. A 19—20. század.

A 19. század végének és a 20. századnak a tudományos munkásságát még vázlatosan sem lehet e keretben ismertetni. Minden országban kiváló szerzők nagy száma jelenik meg átfogó művek vagy monográfiák ezreivel, amelyek a tudomány óriási mértékű fejlődését tanúsítják. Folyóiratok tucatjai foglalkoznak az e tárgyra tartozó bírói ítéletekkel, részletkérdésekkel, nemzetközi és belső jogalkotásokkal. Ebben az időszakban merül fel a még ma sem befejezett vita a *visszautalás*, *minősítés* (l. IX.), *közrend* (l. X. 3—5.) s még inkább a szocialista államosítások joghatályának külföldi elismerése kérdésében.

Ezt a nagy fellendülést a nemzetközi gazdasági kapcsolatok példátlan mértékű felfutása s az ennek hatására megindult kodifikáció vagy nemzetközi egyezmények kötése inspirálta. A szokásjogi alapon kifejlődött nemzetközi magánjog úgyszólván korlátlan szabadságot adott a bírói önkénynek, s az ezzel okozott bizonytalanság megszüntetése most már halaszthatatlan nemzetközi üggyé vált.

9. A szovjet jogtudomány.

A szovjet állam megalakulásával a nemzetközi magánjog fejlődésében is új korszak kezdődött, s egyben új problémák sokasága vetődött fel. A burzsoá államok félelme és gyűlölete „egészségügyi kordonnal" vette körül a Szovjetuniót és törvényhozását. A magántulajdon államosításával kiváltott külső ellenállás oda vezetett, hogy megtagadták a szovjet jog hatályának bármilyen elismerését, sőt nemcsak a vagyoni viszonyok, hanem pl. a házassági jog területén is. A szovjet állam erejének és tekintélyének növekedésével a problémák jelentékeny része ma már nem merül fel, s ez nem kis

mértékben könnyítette a II. világháború után keletkezett szocialista országok nemzetközi fellépését. Sok probléma azonban még ma is vitatott a két társadalmi és jogrendszer közt.

A szovjet nemzetközi magánjogi tudomány nemzetközileg ismert és elismert művelői között elsőként I. Sz. Pereterszkij, Krilov és L. A. Lunc munkásságát kell kiemelni. Lunc nemcsak elméleti munkáival harcolt azért, hogy a nemzetközi magánjog elvei a szovjet joggal szemben is elismerést nyerjenek, hanem nagy fontosságú és elvi döntést kívánó perekben tőkés bíróságok előtt sikeresen képviselte kormányát. Magyar nyelvre is lefordított Nemzetközi magánjog c. munkája adott lendületet a felszabadult Magyarországon a nemzetközi magánjog művelőinek. V. I. Liszovszkij, A. Sz. Korolenko, M. N. Boguszlavszki, D. M. Genkin, D. F. Ramzajcev, V. S. Pozdnakov csak példaszerű említés abból a jelentős névsorból, amely a szovjet nemzetközi jogtudomány művelőinek nemzetközi elismerést szerzett.

10. A jog és jogtudomány fejlődésének kölcsönhatása.

A nemzetközi magánjog kifejlődésének története tulajdonképpen a jogág tudományának fejlődéstörténete is. A jog általában késve követi a társadalmi viszonyok fejlődését, a törvény rendszerint a *már meglevő* társadalmi-gazdasági viszonyok között létrejött jogviszonyokat szabályozza. Amíg a tételes törvény megszületik, a bírói gyakorlat igyekszik az új és jogi relevanciával bíró jelenségeknek jogi megoldást adni. A nemzetközi magánjog területén a megoldásokat nem a bírák adták, hanem a jogtudomány művelői. Az ő hatásuk volt érezhető a bírói gyakorlat fejlődésén, majd ezt követően a törvényhozási aktusokon. Azok a jogi fogalmak, amelyek ma is élnek és hatnak a nemzetközi magánjogi tárgyú perekben, — kevés kivétellel —, először a jogtudományban jelentek meg. A jog minden más területén a törvény és a bírói gyakorlat a „nyersanyaga" a tudomány művelőinek, itt az életben felmerült problémák jogi megoldásait alapozta meg a jogtudomány és ezt vette át a bírói gyakorlat és a törvényhozás: a jogtudomány oszlatta szét azt a kétezer éves, vagy még ősibb nézetet, hogy a bíró és joga elválaszthatatlan egymástól. A fogalmak elméleti kifejlődésének legjobb példája az *autonómia* elmélete.

IV. A magyar nemzetközi magánjogi tudomány és irodalom. 1. Az első világháború előtti időszak. 2. A két világháború közötti időszak. 3. A II. világháború utáni fejlődés.

1. Az első világháború előtti időszak.

Az első világháborút megelőző évtizedekben az Ausztriától függő állapot a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendkívül lassú fejlődésében is megmutatkozott. A szórványosan jelentkező kollíziós problémák a jogtudományt nem érdekelték, figyelmük a belső jogra irányult. Szántó Mihály Nemzetközi magánjog c. munkája 1893-ban jelent meg, de könyve a polgári házasság bevezetésével gyorsan feledésbe ment. Szántó ugyanis az egyházi házasságok idején a különböző felekezetűek házasságából eredő kérdésekkel foglalkozott. Ezt megelőzte Dell'Adami Rezsőnek a Magyar Jogászegyletben 1888-ban A nemzetközi magánjog haladása címen tartott — nyomtatásban is megjelent — előadása. Az előadás általános ismertetése a nemzetközi magánjog külföldi irodalmának, foglalkozik néhány területen az egyes országok kollíziós szabályaival s már létrejött vagy javasolt nemzetközi egyezménnyel. Magyar nemzetközi magánjogról nem tesz említést. Az első részletes és a szükségletet kielégítő munka Ferenczy Árpád Nemzetközi magánjoga (Bp. 1911). Ez már élő kérdésekkel foglalkozik, feldolgozva a bírói gyakorlatot. A két világháború között 1928-ban Balla Ignác Tételes magyar nemzetközi magánjog c. kisebb terjedelmű munkája jelent meg. Pozitívuma: haladó állásfoglalása azokkal a nézetekkel szemben, amelyek azt hirdették, hogy a szovjet jog joghatásai nem ismerhetők el külföldön. Egyébként ő világította meg a joghatóság fogalmát, ami addig még a magyar jogászok előtt sem volt világos. A nemzetközi magánjog a jogi oktatás fakultatív tárgya volt.

2. A két világháború közötti időszak.

A leggazdagabb és külföldön is elismert munkásságot Szászy István fejtette ki. Az 1938-ban (Bp.) megjelent Nemzetközi magánjogát megelőzte az Államok közti utódlás elmélete c. 1928-ban (Bp.) megjelent, nem e témakörbe tartozó munkája.

Idetartozik azonban kisebb monográfiája az 1929-ben (Bp.) megjelent A szerződő felek jogszabályválasztó joga, az 1940-ben francia nyelven kiadott összehasonlító nemzetközi magánjoga, 1947-ben készült Törvénytervezete. Ennél is gazdagabb azonban a felszabadulás utáni tudományos tevékenysége, különösen az összehasonlító nemzetközi magánjog területén. Perjogi és munkajogi monográfiái, tanulmányai, előadásai idegen nyelveken is megjelentek.

3. A II. világháború utáni fejlődés.

Szászy magányos munkássága a II. világháború után szűnt meg. Nemzetközi gazdasági kapcsolataink ugrásszerűen emelkedtek. A nyersanyagban szegény ország iparának fejlesztése csak az export szüntelen növelése árán volt megvalósítható. Ma is a nemzeti összetermék majdnem fele az ország határain kívül talál fogyasztót. A külkereskedelem áruvolumenének többszörösre növekedése mellett a nemzetközi kapcsolatok új formái jelentek meg, az ország — sok száz nemzetközi szervezet tagjaként — napi rutinként találkozik jogi problémákkal. A nemzetközi jog és nemzetközi

magánjog ismerete nem néhány külföldi szolgálatot teljesítő jogásznak vagy jogtanácsosnak a speciális ismereteit kívánta, hanem a jogterülettel mindenkinek, aki joggal foglalkozik, tisztában kellett lennie. A jogtudomány megfelelt e gyors változással járó feladatának. Először az egyetemi képzést elősegítő jegyzetek jelentek meg, *Flachbart* Ernő, *Világhy* Miklós, *Katona* Péter és *Réczei* Lászlótól; megkezdődött azonban ezzel párhuzamosan a nemzetközi magánjog egyes kérdéseinek elméleti kifejtése is. A cikkeknek, tanulmányoknak és könyveknek teljes felsorolása ma már lehetetlen. Az első Nemzetközi magánjog c. könyv, amit *Réczei* László írt, 1956-tól 1961-ig három magyar és egy német kiadást ért meg. *Szászy* Nemzetközi perjoga és munkajoga, *Meznerics* Iván több nagy műve a nemzetközi pénzügyi jogról, *Mádl* Ferenc monográfiái, *Szász* Iván tanulmányai a KGST-államok vételi jogáról és számos más — idegen nyelven is megjelent — mű mutatja azt a gyors fellendülést, amelyet a nemzetközi magánjog tudománya elért és nemzetközi elismerést vívott ki.

V. A nemzetközi magánjog szocialista elméleti alapjai. 1. Külpolitika s ennek része: a gazdaságpolitika. 2. Elvek és követelmények.

1. Külpolitika s ennek része: a gazdaságpolitika. Valamely jogrendszer elvi alapjai a jogrendszeren kívül annak az uralkodó osztálynak a politikájában alakulnak ki, amely e politika érvényesülése érdekében a jogszabályokat létrehozta. A nemzetközi magánjog szabályai állami akarat formájában, tehát kötelező erővel fejezik ki azokat a politikai célokat, amelyeket az államhatalom a nemzetközi gazdasági kapcsolatok tekintetében maga elé tűz.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozó politika része az állam külpolitikai koncepciójának. A külpolitikai elvek hatnak a nemzetközi gazdasági, kulturális stb. kapcsolatokra, s talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy a külpolitika ezekben a kapcsolatokban realizálódik. A békés együttélés politikai koncepciója nem valósulhat meg, ha gazdasági, kulturális, sport, turizmus stb. terén az állam az elzárkózás gyakorlatát követi. A magyar külpolitikai célok pontos megfogalmazást nyertek a MSZMP XI. kongresszusának határozatában. Ez a békés együttélés szükségességét hangoztatva, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztésében az együttműködést differenciáltan kívánja megvalósítani. A szocialista nemzetközi gazdasági összefogás a legfontosabb, mert az ebben rejlő lehetőségek teljesebb kihasználása előrehaladásunk alapvető feltétele. A tőkés országokkal a kölcsönös előnyök alapján kell bővíteni a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokat, fellépve mindenfajta megkülönböztető politika ellen. A gyarmati sorból felszabadult országok gazdasági fejlődését pedig lehetőségeinkhez képest előmozdítjuk.

2. Elvek és követelmények.

E gazdaságpolitikai elvek megvalósítását szolgálják a külkereskedelemre vonatkozó jogszabályok és bírói gyakorlat. Nem különlegesen magyar vagy szocialista elvekről van itt szó, hanem olyanokról, amelyek megvalósulását az 1975. augusztus 1-én kelt. ún. Helsinki Zárónyilatkozatban 35 állam ítélte szükségesnek s vállalta, hogy céljának tekinti a nemzetközi kereskedelem fejlődésének útjában álló mindenfajta akadály kiküszöbölését.

Ezeket az *elveket* meg kell különböztetni azoktól a *követelményektől*, amelyeket a jogtudomány állít fel avégből, hogy a nemzetközi szinten mutatkozó jogbizonytalanságot enyhítse. Ilyen a nemzetközi döntések „összhangjára" (Entscheidungseinklang) való törekvés, ami azt jelentené, hogy a különböző országokban hozott későbbi ítéletek vegyék figyelembe a korábbiakat; ilyen az „előre megmondhatóság" (predictability) követelménye — ami azt jelenti, hogy olyan jogi helyzetet kell teremteni, amely lehetővé teszi a biztonságos jogi tanácsadást —, annak per nélküli elbírálását, hogy valamely magatartás jogszerű vagy jogellenes. E követelmények némelyike nemzetközi törvényhozási úton megvalósíthatónak látszik, s folynak is munkálatok ez irányban. A bírói gyakorlat harmóniája azonban nem teremthető meg az alapul szolgáló jogrendszerek egysége nélkül.

VI. A magyar nemzetközi magánjog forrásai. 1. Három forrás. 2. Felszabadulás előtti jog. II. világháború utáni szabályozás. 3. Nemzetközi magánjogi kódex. 4. Kétoldalú nemzetközi egyezmények. 5. Többoldalú nemzetközi egyezmények. 6. Nemzetközi egyezmény és belső törvény viszonya.

1. Három forrás.

A magyar nemzetközi magánjognak három forrása van: 1. belső törvény és bírói gyakorlat; 2. kétoldalú nemzetközi egyezmények; 3. többoldalú nemzetközi egyezmények.

A belső törvények közül legfontosabb az 1949. évi XX. törvénybe foglalt alkotmányunk; ez olyan alapelveket fejez ki, amelyekkel sem belső, sem külső törvény vagy más jogszabály nem kerülhet ellentmondásba. Olyan külföldi törvény pl., amely a személyek között nemre, származásra, vallásra vagy egyéb okra tekintettel különbséget tesz, magyar bíró által nem alkalmazható. A *közrend* (I. X. 3—5.) tehát az alkotmányban kifejezett elvek érvényesülésének egyik biztosítéka.

2. Felszabadulás előtti jog, II. világháború utáni szabályozás.

Egyes felszabadulás előtti törvényeink szórványosan tartalmaztak a nemzetközi magánjog

körébe eső jogszabályokat. Egyébként a bírói gyakorlat alakította ki azokat az elveket, amelyek az ily tárgyú ügyekben alkalmazásra kerültek. A kereskedelmi törvény, a váltó- és csekktörvény, a házassági törvény stb. tartalmaztak kollíziós rendelkezéseket, amelyek ma már nincsenek hatályban.

A felszabadulás utáni jogszabályaink már számos e körbe tartozó rendelkezést tartalmaznak, ideértve eljárásjogi rendelkezéseket is. A polgári eljárásról szóló törvényt életbe léptető 1952. évi 22. sz. törvényerejű rendeletben foglalt szabályok a külföldiek perjogi helyzetére és perképességére vonatkozóan — az időközi módosítások ellenére — ma is hatályban vannak. Ugyanez a helyzet a családjogi törvényt életbe léptető 1952. évi 23. sz. tvr. tekintetében. Eljárásjogi szabályokat tartalmaznak a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. tv. 360—364. §-ai a választott bíráskodásról, a hagyatéki eljárásról szóló 6/1958. (VIII. 4.) IM. sz., s utoljára az 1/1975. (IX. 17.) IM. sz. rendelettel módosított hagyatéki eljárás 81—86. §-ai, a gyámeljárásról szóló 1/1974. (VI. 27.) OM. sz. rendelet 145., 191. és 227. §-ai. Két jelentős törvény is szabályoz a nemzetközi magánjog körébe tartozó jogviszonyokat: az 1974. évi I. törvény, a tervszerű devizagazdálkodásról és az 1974. évi III. törvény, a külkereskedelemről, amelyet számos rendelet egészít ki. Ilyenek a külföldi gazdasági vállalkozásokról szóló 4/1975. KkM—PM. sz. rendelet a 8/1974. (X. 17.) KkM. sz. rendelet stb.

3. A nemzetközi magánjogi kódex.

E sokféle törvényben és rendeletben szétszórt szabályokat foglalta egyetlen kódexbe az Elnöki Tanács 1979. évi. 13. sz. törvényerejű rendelete. A tvr. tervezetét az igazságügyminiszter által létesített bizottság dolgozta ki, amely természetesen figyelembe vette a meglevő szabályokat s a bírói gyakorlat által elfogadott elveket is. Jelentős részében tehát a hatályos jogot tartalmazza, új rendelkezései pedig úgy készültek, hogy élő jogunkkal és szocialista elveinkkel összhangban legyenek.

A tvr. életbeléptetésével az abban részletesen felsorolt (családjogi, öröklési jogi, végrehajtási) jogszabályok hatályukat vesztették.

4. Kétoldalú nemzetközi egyezmények.

A magyar nemzetközi magánjog forrásainak másik jelentős csoportját kétoldalú nemzetközi egyezményeink képezik. Ide tartoznak a kereskedelmi egyezmények, a polgári és családjogi jogsegélyegyezmények, a konzuli egyezmények, a kettős állampolgárságú személyek jogállásának rendezéséről szóló s más egyezmények. E kétoldalú egyezmények túlnyomó részét a felszabadulást követő évtizedek alatt kötöttük, de még mindig érvényben vannak olyan egyezményeink, amelyek a második világháború előtt jöttek létre. (Nagy-Britanniával az 1936. XIII. sz. törvénybe foglalt polgári jogsegélyegyezmény, Törökországgal az 1940. XXIV törvénybe foglalt polgári és kereskedelmi jogsegélyegyezmény stb.) Polgári jogsegélyegyezményt valamennyi szocialista ország kötött a többi szocialista országgal, s ez egyezményerdőnek használna válna, ha a kétoldalú egyezményeket egy többoldalú egyezménybe lehetne integrálni.

5. Többoldalú nemzetközi egyezmények.

A többoldalú polgári jogsegélyegyezmények jelentőségét talán legjobban az mutatja, hogy a nemzetközi magánjog területén kétoldalú egyezmények révén 23 országgal szabályoztuk kapcsolatainkat, míg a különböző tárgyú (polgári, családjog, tartásdíj, végrehajtási stb.) többoldalú egyezményhez való csatlakozás által 119 országgal vagyunk szerződéses kapcsolatban. Ez egyezmények tekintetében rendkívül hasznos útmutatást tartalmaz az Igazságügyi Minisztérium 201/1974. (IX. 12.) IM. sz. tájékoztatója.

6. Nemzetközi egyezmény és belső törvény viszonya.

A nemzetközi egyezmények és belső törvény viszonyában gyakran felmerül a prioritás kérdése: melyik a magasabb rendű jogszabály. A magyar jog — szemben számos ország alkotmányával — a nemzetközi egyezményt nem tekinti a belső törvénynél magasabb rendű jogforrásnak. De a belső törvényt úgy tekinti, mint amely *általános* érvénnyel szabályoz bizonyos életviszonyokat, míg az ugyanezt rendező nemzetközi egyezményt olyan *különös* (speciális) jogszabálynak tekinti, amely alkalmazandó akkor, ha a szóban forgó jogviszony az egyezményben részes ország polgárai között merül fel. Ez az álláspont adja meg a kulcsot a többoldalú és kétoldalú egyezmények egymás közötti viszonyának eldöntéséhez is. Ha kétoldalú egyezményünk is van olyan országgal, amely ugyancsak csatlakozott többoldalú egyezményhez (pl. a tartásdíjak behajtásáról szóló New Yorkban 1956. június 20-án kelt egyezmény — 1957. évi 53. sz. tvr.), úgy ennek az országnak a viszonylatában — mint speciális törvény — a kétoldalú egyezmény nyer alkalmazást. Természetesen, ha valamely ország a kétoldalú egyezményt felmondja, vagy annak hatálya egyéb módon megszűnik, úgy a belső joggal szemben a többoldalú egyezmény nyer speciális törvényként alkalmazást a két állam között.

VII. A magyar nemzetközi magánjog rendszere.

A nemzetközi magánjog — szemben a közjoggal — a polgári életviszonyok körében felmerülő jogszabály-összeütközések megoldására tartalmaz szabályokat. Tárgya ennek folytán elsősorban mindaz, amit a belső jogban polgári jogi jogviszonynak nevezünk. A szocialista jogrendszer tagozódása folytán a polgári jogviszonyok köre leszűkült, mert külön önálló jogágnak kell tekinteni a családi (házassági)

jogot, a munkajogot, a földjogot, amelyek a burzsoá jogrendszerben a polgári jog (magánjog) részeként szerepelnek. A nemzetközi magánjog szabályai azonban kiterjednek ezekre a polgári jogtól különvált jogágakra is. Az eljárásjog a belső jogban elkülönült az anyagi jogi szabályozástól, a nemzetközi magánjog tárgyalja a nemzetközi eljárásjogot, a joghatóság kérdéseit — sőt az eljárás alóli mentesség problémáit is, amelyek egyébként a nemzetközi közjog tárgyát képezik.

A nemzetközi magánjog tárgyalása a fentiek szerint ún. általános résszel kezdődik, amely egyrészről az idetartozó jogszabályok szerkezetét, tulajdonságait, ezek fajait és értelmezésüket tárgyalja. Ezenkívül olyan általános kérdéseket, mint az alkalmazandó jog kiválasztásának, a külföldi jog mellőzésének kérdéseit (l. X.), továbbá a joghatóság (l. XII.) szabályait tárgyalja. Az állampolgárság ugyan lényeges körülmény a nemzetközi magánjogban, azt a kérdést azonban, hogy a jogviszonyban szereplő felek közül ki magyar állampolgár és ki külföldi, olyan szabályok döntik el, amelyek a nemzetközi magánjog tárgyán kívül esnek. Az állampolgárság ugyan jogkérdés, de a nemzetközi magánjogban *tényként* vetődik fel. Ha pedig e tény bizonytalan, úgy *előkérdése* lehet a kollízió eldöntésének, de nem tartozik a bíró által eldöntendő kérdések közé. A külföldiek jog- és cselekvőképességére vonatkozó szabályok a nemzetközi magánjogba tartoznak, ezeknél azonban az állampolgárság már eldöntött kérdés, legalábbis abban az értelemben, hogy *nem* magyar állampolgárokról van szó.

VIII. A kollíziós szabály. 1. Tényállás külföldi vonatkozása. 2. Kapcsolat és kapcsoló tényező. 3. A szabályozás módszere. 4. Utaló szabály. 5. Kollíziós szabály szerkezete. 6. A legáltalánosabban használt kapcsoló elvek.

1. Tényállás külföldi vonatkozása.

A szűkebb értelemben vett nemzetközi magánjog azoknak a szabályoknak az alkalmazási eseteivel foglalkozik, amelyek választ adnak arra a kérdésre, hogy egy adott jogviszonyra két vagy több jog közül melyiket kell alkalmazni. A jogviszony ilyen alternatívát akkor mutat, ha annak *ténybeli* elemei között valamilyen külföldi vonatkozás van. (Felek vagy egyikük külföldi, szerződés külföldön jött létre, vagy ott teljesítendő stb.) A ténybeli elem a jogviszony *objektív* sajátossága és nem téveszthető össze azzal az esettel, amikor pl. a szerződés alapján támasztható *igény* vagy *alanyi* jog tartalmaz külföldi elemet (az adós kötelezi magát, hogy külföldi gyártmányú árut szállít vagy idegen valutában fizet stb.). A tényállás valamely külföldi eleme minőségi változást idéz elő a jogviszonyban: azt jelenti, hogy nemcsak a bíró hazájának a joga vonatkozik rá, hanem az úgy eldöntésénél más állam jogának az alkalmazását is mérlegelni kell, más szóval *nemzetközivé* válik. Ez a „nemzetközi" jelleg nem jelenti azt, hogy a jogviszony valamiféle nemzetek feletti vagy nemzetközi jog uralma alá tartozik; azt jelenti, hogy *a bíró államának a joga szerint* dönteni kell abban a kérdésben, hogy mely jog szolgáljon az ítélet alapjául. Ha ez külföldi törvény, ez azt jelenti, hogy az adott jogviszonyra a bíró államának a joga nem terjed ki. *A magyar jog érvényének a határait a magyar bíró számára csak a magyar jog vonhatja meg. Egyedül* a magyar jog dönthet abban a kérdésben, hogy milyen külföldi tényállás-elemek megléte esetén kell mellőzni a magyar törvényt s helyette külföldit alkalmazni, (Ebben az értelemben a ratifikált nemzetközi egyezmény is a magyar törvényhozó parancsát fejezi ki.)

A bíró előtt fellépő azt az alternatívát, hogy két vagy több jogrendszer között kell választania, képletesen *jogszabály-összeütközésnek (kollíziónak)* nevezzük, és azokat a szabályokat, amelyek az alternatívát eldöntik, *kollíziós* szabályoknak hívjuk.

2. Kapcsolat és kapcsoló tényező.

A kollíziós szabály ad tehát választ arra a kérdésre, hogy a jogviszony mely külföldi elemének megléte esetén kell külföldi törvényt alkalmazni. Azt tehát, hogy milyen külföldi ténybeli elem teremt *kapcsolatot* a külföldi joggal és milyen külföldi elem *ellenére* kell magyar jogot alkalmazni, a *magyar* jog dönti el. A magyar jog szerint a cselekvőképességre a személy állampolgársága szerinti jog irányadó; közömbös tehát a személy lakhelye, akár hazájában, akár azon kívül lakik. Más jogok szerint ugyanezt a kérdést az állandó lakóhely (domicilium) joga szerint kell eldönteni, közömbös tehát a személy állampolgársága. Következik ebből, hogy a tényállás külföldi eleme nem közvetlenül követeli a külföldi jog alkalmazását, hanem csak a kollíziós szabály segítségével. Ez fejezi ki a *kapcsolatot* a jogviszony és az elbírálására szolgáló jog között. Ha a kollíziós szabály a tényállás külföldi elemével szemben *közömbös*, nincs kapcsolat. A fenti példa szerint a magyar jog értelmében a cselekvőképesség kérdésében a külföldi lakhely nem *kapcsoló tényező* (connecting factor). A kollíziós szabály hatását, az alkalmazandó törvény kiválasztását tehát a tényállásban felismerhető kapcsoló tényező idézi elő.

3. A szabályozás módszere.

A szabályozás módját tekintve a kollíziós szabály lehet *egyoldalú* vagy *kétoldalú*. Egyoldalú kollíziós szabály tulajdonképpen *negatív* parancsot tartalmaz, nem engedi meg külföldi törvény alkalmazását, arra ad választ, hogy bizonyos esetekben — a külföldi elem megléte esetén is — magyar jogot kell alkalmazni, de nem dönti el, hogy más esetekben milyen jog alkalmazandó. Így magyar állampolgár kiskorút külföldi csak a magyar gyámhatóság

jóváhagyásával fogadhat örökbe. Ez azonban nem ad választ arra az esetre, ha itt lakó külföldi állampolgár kiskorút kíván más külföldi örökbefogadni. Ezzel szemben a kétoldalú kollíziós szabály pozitívan megjelöli a jogrendszert, amelyet alkalmazni kell. Kétoldalú szabály a KGST Általános Szállítási Feltételeinek 110. §-a, amely bizonyos esetekben az eladó jogának alkalmazását rendeli. Világos ebből, hogy magyar eladó esetén magyar, külföldi eladó esetén külföldi jogot kell alkalmazni.

Az egyoldalú kollíziós szabály megjelenhet ún. joghatósági szabály (l. XII.) formájában. A magyar bíróságok joghatósága például kizárólagos magyarországi ingatlanra vonatkozó perben. Ez a szabály nemcsak azt fejezi ki, hogy ilyen tárgyú perben külföldi bíróság nem járhat el, hanem azt is, hogy a magyar bíróság a pert a magyar jog alapján fogja eldönteni. (Az öröklés esetét kivéve, de az öröklés tárgya a *vagyon*, amelynek csupán egyik alkotórésze lehet az ingatlan.)

4. Utaló szabály.

A kétoldalú kollíziós szabály *utaló szabály*, mert határozottan utal arra a jogrendszerre, amelyet alkalmazni kell. Éppen ezért az ilyen szabály mindig valamilyen *kapcsoló elvet* fejez ki. Az egyoldalú szabályt nem lehet utaló szabálynak tekinteni, mert *befelé*, a saját jog irányába mutat. Az utalás értelme, hogy *kifelé* mutat, olyan megismerési forrás felé, amely *eredetileg* nem szolgál a szóban forgó jogviszony szabályozására. Ilyen szabály nemcsak a nemzetközi magánjogban, hanem minden jogágazatban található. A polgári törvénykönyv pl. nem szabályozza teljesen a szállítmányozási jogviszonyt, de kimondja, hogy a nem szabályozott kérdéseket a fuvarozás szabályai szerint kell megoldani. A fuvarozás című fejezet nem említi, hogy a szállítmányozási jogviszonyra is vonatkozik; ezt az utaló szabály teszi lehetővé. Az egyoldalú szabálynak ilyen funkciója nincs. Az 1979. évi nemzetközi magánjogi kódex 43. §-ának (2)—(4) bekezdése, amely a magyar kiskorú örökbefogadásáról rendelkezik, nem mond mást ebből a szempontból, mint hogy az örökbefogadásra az örökbefogadás szabályait kell alkalmazni.

Az utaló szabály két jogparancsot tartalmaz: az egyik közvetlen s úgy szól, hogy a joghatásért a bíró köteles más szabályhoz fordulni, a másik közvetett s úgy szól, hogy a joghatás az lesz, amit ez a szabály elrendel.

Az utalás nemcsak törvényre irányulhat; a szocialista együttélés, a kereskedelmi szokások, az erkölcsi szabályok stb. alkalmazása az ítélkezésben csak ilyen utaló szabályok közvetítésével lehetséges.

5. A kollíziós szabály szerkezete.

A kollíziós szabály *szerkezete* eltér az általános jogszabályi felépítéstől. A jogszabály (jogtétel) általában hármas tagozódású: tartalmaz absztrakt *tényállást*, ehhez fűződő *joghatást* és *szankciót*. Természetesen az alaptípustól számos eltérés lehetséges, a szankciót más jogszabály (pl. büntető szabály) is tartalmazhatja, de a *tényállás* mindenkor nyersanyaga a szabálynak. A nagykorú jogcselekményeivel a jog akkor foglalkozhat, ha valahol *tények* alapján meghatározta, hogy mely személy nagykorú.

A kollíziós szabály szerkezete más: *tényállást soha nem tartalmaz:* egyszerűbb elemei a *jogi fogalmak*, magasabb rendű elemei a *jogviszony* és a *jogágazat*. Házassági vagyonjogi viszonyokra, öröklésre, adásvételi jogviszonyra irányadó jogról szól, de nem határozza meg, hogy mi tartozik a házassági vagyonjogba, mi az öröklési jogviszonyba stb. Márpedig e kérdések tekintetében a törvények között sok eltérés van. Az, hogy a külföldön saját kezűleg írt és aláírt végrendelet érvényes-e, a magyar jog szerint alaki kérdés; a holland jog ilyen végrendelet készítését külföldön megtiltja állampolgárainak s azt tartja, hogy ez cselekvőképességük terjedelmének korlátozása s nem alakisági kérdés. A kollíziós szabálynak ez a sajátossága nehézségeket okoz az ítélkezésben (l. IX. 1.).

6. A legáltalánosabban használt kapcsoló elvek.

A II. és III. fejezetben láttuk, hogy a *kapcsoló elvek* megjelenése a nemzetközi magánjogban történeti fejlődés eredménye. Ezek a kapcsoló elvek jelen vannak a modern nemzetközi magánjogban, nem hiánytalanul minden egyes jogrendszerben, mert természetes jelenség az, hogy minden állam uralkodó osztálya a maga érdekeinek megfelelően szelektál: az egyik kapcsoló elv iránt közömbös a jog, a másikhoz joghatást fűz (l. VIII. 1.). A nemzetközi magánjog csak az államok kis részében kodifikált jog, többnyire bírói gyakorlaton alapul. A kapcsoló elvek jelentősége éppen az, hogy az analógia alkalmazását megkönnyítik. A törvénnyel nem szabályozott esetekben megoldható az összeütközés azon elvek alapján, amelyek a nemzetközi magánjogi szabályokban más területen kifejezésre jutottak. Az elvek nem „nemzetek feletti" elvek, bár jelentős részük minden jogban megtalálható.

A gyakrabban alkalmazott s az egyes államok jogában megjelenő kapcsoló elvek a következők:

a) A személyes jog elve (lex personae), amelynek két alakja van:

aa) az állampolgárság joga (lex patriae) jelenti annak az országnak a jogát, amelynek a fél állampolgára,

ab) az állandó lakhely joga (lex domicilii) annak az országnak a joga, amelynek területén a személy állandó jelleggel lakik;

b) a székhely joga (siège social) sok és eltérő értelmezéssel használt kapcsoló elv, amely alkalmazást nyer a jogi személyek (kereskedelmi társaságok) jogállapotára vonatkozó egyes kérdések eldöntésénél;

c) a dolog fekvési helyének törvénye (lex rei sitae) annak az országnak a joga, ahol a jogviszony tárgyát képező dolog fekszik;

d) a jogcselekmény helye (lex loci actus, locus regit actum elve), különböző értelemben nyer alkalmazást;

da) a szerződéskötés helyének a joga (lex loci contractus) annak az államnak a joga, amelynek területén a szerződés létrejött;

db) a teljesítési hely joga (lex loci solutionis vagy executionis) annak az államnak a joga, ahol az adós teljesít;

dc) a jogsértés helyének a törvénye (lex loci delicti commissi) a károkozó cselekmény elkövetésének, vagy a kár bekövetkezése helyének az országa;

e) a valuta joga (lex pecuniae) annak az államnak a joga, amelynek a valutájában a felek a fizetést kikötötték. (A gyakorlatban helytelenül alkalmazott kollíziós elv!)

f) a felek által választott törvény (lex pro voluntate) más elnevezéssel: az akarati autonómia elve, az a jogrendszer, amelynek a felek jogviszonyukat szerződéssel alávetették (jogszabályválasztás);

g) a lobogó joga (loi de pavillon) eredetileg a tengeri hajózásban részt vevő kereskedelmi hajókra vonatkozó jog; a modern közlekedésben kiterjed a légi s más, a nemzetközi közlekedésben részt vevő járművekre;

h) az érvényesség törvénye (loi de validité) a választást annak a törvénynek a javára eldöntő elv, amely szerint a szerződés érvényes;

i) a bíróság joga (lex fori) annak az államnak a törvénye, amelynek bírája előtt a per folyamatban van.

A bíróság jogának kétségtelenül kiemelkedő szerepe van. A bíró ennek a jognak a neveltje, ennek fogalmaiban gondolkodik, ha lehetőség van rá, ennek alapján dönti el a vitás kérdést. Ezenkívül a peres eljárást kivétel nélkül a saját joga alapján folytatja. (Külföldi eljárási jogot a bíró nem alkalmaz, — egyes rendkívül ritka kivételektől eltekintve.) A lex fori tartalmazza a kapcsoló szabályokat, tehát külföldi jog alkalmazását is ez a jog teszi a bíró számára lehetővé. A lex fori írja elő, hogyan kell a külföldi jog tartalmát megállapítani, ehhez a joghoz fordul a minősítés (l. IX. 1.) kérdésében és az esetben is, ha valamilyen okból a külföldi törvény alkalmazását mellőzi (l. X.).

IX. A visszautalás és a minősítés. 1. A visszautalás. 2. A minősítés útján megoldandó összeütközés. 3. A lex fori minősítés. 4. Primer és szekunder minősítés. 5. A megoldás megkísérlése.

1. A visszautalás.

A nemzetközi magánjog fejlődése során, egészen a múlt század utolsó negyedéig, nem okozott problémát az, hogy a kollíziós szabály által felhívott külföldi törvénynek mely rendelkezéseit kell alkalmazni. Polgári jogi (magánjogi) jogviszonyok eldöntéséről volt szó, a bíró a döntéshez szükséges *anyagi jogi* szabályokhoz fordult. Egy Franciaországban felmerült jogeset kapcsán azonban új kérdés merült fel: a francia jog szerint irányadó külföldi törvény olyan *kollíziós* szabályt tartalmazott, amely szerint az ügyre francia jog irányadó. A *francia* bíróság engedelmeskedett a *külföldi* törvény kollíziós szabályának, s a francia jog alapján hozott ítéletet. Ezt követően a bírói gyakorlat más országokban is élt e lehetőséggel. Alapja az volt, hogy a bíró jogának a kollíziós szabálya nemcsak a külföldi jogrendszer anyagi jogi szabályaira, hanem kollíziós szabályaira is utal, tehát azt is figyelembe kell venni. Mivel pedig ez nemegyszer úgy rendelkezett, hogy harmadik ország joga irányadó, a gyakorlat ezt is magáévá tette. Azt az esetet, amikor a külföldi kollíziós szabály a fórum jogának alkalmazását rendeli, *visszautalásnak*, ha pedig harmadik ország jogára mutat, *továbbutalásnak* nevezzük (renvoi).

A visszautalás és továbbutalás tekintetében nincs egységes álláspont az egyes jogrendszerekben. Még kevésbé van a jogtudományban, ahol az elméleti vita ma sem dőlt el hívei és ellenzői között. Egyetértés csak abban mutatkozik, hogy ha a bíró azt a jogot alkalmazza, amelyet a felek szerződésükben maguk választottak, — úgy nincs helye vissza- vagy továbbutalásnak, mert nem tételezhető fel, hogy a felek akarata valamely jogrendszer kollíziós jogának a kiválasztását célozta. Ugyanez a helyzet akkor, ha államok között létrejött kétoldalú nemzetközi egyezmény határozza meg azokat az eseteket, amelyekben egyikük vagy másikuk jogát kell alkalmazni. Egyébként az államok *belső* jogára van bízva, hogy a visszautalást figyelembe veszik-e vagy sem.

A vissza- és továbbutalás újabb bizonytalansági tényező a nemzetközi magánjogi jogviszonyokban. Egyik újabb akadálya az „előre megmondhatóságnak", vagyis annak, hogy már a per *előtt* tisztázható legyen, hogy mi jogos s mi jogellenes, mi felel meg a szerződésnek és mi jelent szerződésszegést. Ha erre csak a bírói ítélet ad választ, úgy mit sem ér az a követelmény, hogy a felek a jogviszony létrejöttének pillanatában világosan lássák egymás iránti jogaikat és kötelezettségeiket.

A visszautalás védelmezői több érvre hivatkoznak; mindenekelőtt arra, hogy a külföldi jog alapján a bírónak úgy kell ítélnie, ahogyan a külföldi bíró ítélne, annak a helyébe kell képzelnie magát. Más érvek szerint a kollíziós szabály nem korlátozódik a külföldi jog anyagi jogi szabályaira, hanem annak valamennyi szabályát — ideértve a kollíziós szabályokat is — figyelembe kell a bírónak venni. (Gesamtverweisung.) Főleg a szocialista jogtudományban úgy érvelnek, hogy a külföldi jog alkalmazása a fórum törvényhozási gesztusa, amellyel

utat nyit a külföldi jognak. Ha azonban ez a jog nem kívánja, hogy alkalmazást nyerjen, nincs akadálya mellőzésének s a bíró joga alkalmazásának. Ez kissé emlékeztet a holland comitas gentium (l. III. 5.) elméletére.

A tudomány vitáját a törvényhozások sem oldották meg. Számos újabb törvényalkotás (olasz, görög, több arab ország) kifejezetten kizárja a renvoi-t, a lengyel és csehszlovák kódexek viszont elismerik. A magyar tervezet készítése során figyelmen kívül hagyása felmerült, mert a magyar bírói gyakorlatban a kérdés nem volt problematikus. Az 1979. évi kódex 4. §-a a visszautalást végül is arra az esetre korlátozta, ha a külföldi kollíziós szabály a magyar jogra utal. Egyéb esetekben csak a külföldi jog anyagi jogi szabályai jönnek figyelembe.

Jogtechnikai szempontból a visszautalás oka s alkalmazásának lehetősége a kollíziós megoldások országonkénti eltérésében rejlik. A személyállapotot egyik ország az állampolgárság jogához, másik a lakóhely jogához köti. A társasági székhely joga irányadó a jogi személyre az egyik jog szerint, a bejegyzés országa a másik szerint, a tényleges tevékenység helye a harmadik szerint stb. A kollíziós szabályok kollíziójáról van itt szó, aminek megoldására az ad jogi kiskaput, hogy az egyes törvényhozások nem tekintik feltétlenül érvényesülő szabálynak azt, hogy a bírót csakis saját országának a kollíziós szabálya köti. A vissza- és továbbutalás révén külföldi kollíziós szabálynak engedelmeskedik.

2. A minősítés útján megoldandó összeütközés.

A kollíziós szabály a joghatást (külföldi jog alkalmazását) nem tényálláshoz köti, hanem jogi konstrukciókhoz: jogi fogalmakhoz, jogviszonyokhoz, jogágazathoz (l. VIII. 1.). Kapcsoló tényezőnek tekinti pl. a szerződés létrejöttének helyét, de nem mondja meg, hogy távollevők között hol jön létre a szerződés. Pl. az angol jog szerint ott, ahol az ajánlatra adott elfogadó választ postára adják, a magyar jog szerint ott, ahol az ajánlattevő ezt az elfogadó nyilatkozatot kézhez vette. Azt a jogi fogalmat, amit a szerződéskötés helyének nevezünk, a kollíziós jogon *kívüli* forrásból kell vennünk. Az eljegyzéshez a magyar jog nem fűz jogi hatályt, más jogok szerződésnek tekintik. Az eljegyzés felbontása az egyik jog szerint szerződésszegés, a másik szerint nem. Az egyik jog szerint csak a szerződést szegő fél ellen lehet fordulni, a másik szerint mindenki ellen, aki szándékosan közrehatott a károkozó cselekményben. Azt a körülményt, hogy az eljegyzés *jogviszony-e* vagy sem, ismét a kollíziós jogon kívüli forrás teheti csak világossá. A feleségnek elhalt férje vagyonával szemben támasztott igénye az egyik jog szerint házassági vagyonjogi, a másik szerint öröklési jogi kérdés. Minden törvényhozó szuverén abban, hogy egyes jogviszonyokat a jogrendszer mely kategóriáiba sorolja, más szóval jogágazati rendjét (Einordnung) meghatározza. A kollíziós szabály — *még ugyanazon jogrendszerben is — más jogot kapcsol* a házassági vagyonjogi, mint az öröklési viszonyokhoz. Az első többnyire a házasfelek első közös lakóhelyének a joga, a másik az örökhagyó állampolgársága, vagy utolsó lakhelyének a joga (esetleg az ingatlan fekvési helyének a joga).

A kollíziós szabály ilyen megfogalmazása újabb bonyodalmak okozója. Ha az eljegyzés, szerződés felbontásából eredő vitára a szerződésre irányadó törvény alkalmazandó, ha nem szerződés, a károkozás helyének a törvénye.

Francia jegyesek között Franciaországban létrejött eljegyzés — ami a francia jog szerint szerződés — Magyarországon bomlik fel. A magyar bíró a *két magyar* kollíziós szabály közül csak akkor tud választani, ha eldönti, hogy szerződésszegésként vagy szerződésen kívüli károkozásként fogja fel a felbontásból keletkezett igényt. Mielőtt eldöntené a jogválasztás kérdését, el kell dönteni, hogy szerződésnek tekinti-e azt, ami a magyar jog szerint nem szerződés, — vagy szerződésen kívül okozott kárként *minősíti* azt az igényt, ami a felek hazai joga szerint szerződésből ered. E belső — rejtett — kollízió folytán merül fel a *minősítés* (qualification, ang.: classification) problémája, amelynek megoldási módjára nézve a mai napig sem az egyes országok törvényhozása vagy bírói gyakorlata, sem a jogtudomány nem hozott egységesen elfogadott eredményt.

3. A lex fori minősítés.

A múlt század utolsó évtizedében Kahn és Bartin elemezték e jelenséget s mindketten azon a nézeten voltak, hogy a bíró a *saját házájának a joga* (lex fori) szerint minősít. Neki ugyanis a lex fori *két* kollíziós szabálya közül kell választania, a választás e két szabály értelmezésétől függ. A külföldi jog alapján nem lehet minősíteni, mert csak az értelmezés *után* tudja meg a bíró, hogy melyik lesz a külföldi törvény.

A lex fori minősítésnek — *mint egyedüli* — megoldásnak — a hibája rövidesen megmutatkozott. Akik ehhez szélsőségesen ragaszkodtak, visszaélésszerűen — nemegyszer politikai éllel — használták. Az Októberi Forradalom után az államosított javak a szovjet külkereskedelmi forgalom tárgyaiként kerültek külföldre. Ha tulajdonjoguk tekintetében vita merült fel, a burzsoá országok bíróságainak természetesen a tulajdon fekvési helyének a joga, vagyis a szovjet jog alapján kellett a tulajdon kérdésében dönteni. Az ilyen ügyekben nemegyszer fordultak a minősítés eszközéhez, kimondva, hogy a szocialista államosítás nem más, mint elkobzás, tehát *büntető* jellegű törvény, külföldi büntető szabály pedig nem alkalmazható. Egyik svájci kereskedelmi bíróság egy magyar külkereskedelmi vállalat perét

elutasította azon az alapon, hogy a vállalat a *svájci* jog szerint nem kereskedő, tehát kereskedelmi bírósághoz nem fordulhat.

4. Primer és szekunder minősítés.

Az ilyen ítéletek nagy száma kiváltotta a burzsoá jogtudomány bírálatát is, — nagy tekintélyű tudósok kerestek olyan megoldást, amellyel a lex fori minősítés szélsőségei elkerülhetők. Ez mindenekelőtt a *primer* (elsődleges) és *szekunder* (másodlagos) minősítés megkülönböztetését eredményezte.

A megkülönböztetés alapja az, hogy a minősítés kérdése a pernek két — időrendben eltérő — fázisában merülhet fel a bíró előtt. A primer fázis az, amikor a külföldi jog kiválasztása éppen attól függ, hogy a bíró miként minősíti az előtte fekvő jogviszonyt. Ez a felbontott eljegyzésre felhozott példa esete (l. IX. 2.). A másik fázis az, amikor a bírónak a kollízió eldöntése után kell a jogviszonyt minősítenie. Ilyen az államosító törvény, vagy a külkereskedelmi vállalat nem kereskedőként minősítésének esete. E megkülönböztetés lehetővé tette volna, hogy a primer minősítés a lex fori szerint történjék, a szekunder az alkalmazott külföldi jog, vagyis a *lex causae* alapján. A német Martin Wolff véleménye szerint a német nemzetközi magánjog valamely külföldi jogszabályt pontosan úgy fog fel, ahogy azt maga a külföldi jog felfogja, — tehát a lex fori helyett a lex causae szerint kell minősíteni. A lex fori minősítés kizárólagos uralmát ugyan megingott, de a burzsoá bíróságok gyakorlatában mindig visszatér, ha külföldi jog vagy jogintézmény alkalmazása elől el akarnak zárkózni.

5. A megoldás megkísérlése.

A bíró joga szerinti minősítés nem vethető el teljesen, — csak visszaélésszerű alkalmazását kell elkerülni. Ha a magyar bírónak a szerződéskötés helyének a jogát kell alkalmaznia a távollevők között kötött ügylet esetében, ezt a *magyar jog* alapján teszi. A szerződéskötés helye a távollevők szerződése esetében az a hely, ahol az ajánlattevő az ajánlatot elfogadó nyilatkozatról tudomást szerzett. Csak ilyen értelmet adhat a bíró a magyar kollíziós szabálynak. A jogi fogalmakat tehát a bíró számára a saját joga határozza meg.

Más a helyzet a jogviszony vagy jogágazati besorolás (Einordnung) kérdésében. Itt a probléma nem minősítési kérdésként merül fel. A megindult per *jellege* világos már a *perindításkor*. Csak a per során, az alperesi védekezés kapcsán merülhet fel valamely részletkérdésben minősítési probléma, de a bíró az előtte folyó per jellege szerint — legalábbis az esetek túlnyomó többségében — állást tud foglalni abban a kérdésben, hogy a vitában milyen jog fog a döntés alapjául szolgálni. Ha ez külföldi törvény, ez azt is jelenti, hogy a saját joga nem tekinti magát kompetensnek a szóban forgó ügyben. Semmi nem indokolja tehát, hogy ilyen esetben a hazai jogban keressen értelmezést a külföldi törvény valamely rendelkezésére. Kézenfekvőnek látszik tehát ilyenkor az ügy érdemi eldöntése végett alkalmazott törvény, a lex causae szerinti minősítés. Ezzel elkerülhető az az ellentmondás, hogy a lex causae alapján dől el a per, de e törvény szavai olyan értelemben vagy olyan esetre nyernek alkalmazást, amelyet a bíró más törvényből merít. Ily értelemben alkalmazható az 1971. évi kódex 3. §-a, amelynek alapelve a magyar jog szerinti minősítés, de ha ez nem ad határozott megoldást, a külföldi jog is figyelembe vehető.

X. A külföldi törvény mellőzése. 1. Számos lehetőség a hazai jog alkalmazására. 2. A viszonosság. 3. A közrendi záradék. 4. A közrend fogalma. 5. A közrend kivételes alkalmazhatósága. 6. Kényszerítő belföldi jogszabály. 7. Kényszerítő jogszabályok a nemzetközi magánjogban. 8. Az imperatív szabály funkciója. 9. Az imperatív szabály nem közrendi eset. 10. A törvény kijátszása. 11. A kijátszás következménye. 12. A kijátszás nem közrendi eset. 13. A felek mellőzési kérelme.

1. Számos lehetőség a hazai jog alkalmazására.

A kollíziós szabályt, amely bizonyos esetekben külföldi törvény alkalmazását rendeli, úgy szokták felfogni, hogy ezzel a bíró hazai joga mintegy határt szab a *saját kompetenciájának*, megvonja a hazai jog érvényesülésének a határát, s e határon túl a jogvita eldöntésének a kérdését külföldi jogra bízza. Ha ezt a kategorikus fogalmazást a gyakorlat igazolná, sok kérdés egyszerűbb volna a nemzetközi magánjogban. Nem volna vita a visszautalás, a minősítés és sok más kérdésben sem. A hazai jog, a lex fori — amit a kollíziós szabály parancsa folytán inkompetensnek tartunk — nemcsak a visszautalás esetében tér vissza a hazai jog alkalmazásához, de számos más lehetőség van arra, hogy a bíró a saját joga alapján ítéljen, annak ellenére, hogy kollíziós szabálya szerint külföldi törvényt kellene alkalmaznia. Ez a jelenség *szükségszerű* és indokolt, de el kell ítélni azt, hogy a lehetőségek egyúttal olyan „kiskapuk" is, amelyek segítségével a bíró visszaélésszerűen fordulhat hazai jogához, s ezzel hozzájárul az amúgy is gyenge jogbiztonság további aláásásához. Néhány ilyen lehetőség:

a) a visszautalás elfogadása (l. IX. 1.);

b) külföldi törvény minősítése a lex fori fogalmai szerint (l. IX. 3.);

c) ha a bíró az erre rendelt eljárásban a külföldi jog tartalmát nem tudja megállapítani (l. XI. 3.);

d) ha a felek egyetértőleg *kérik*, hogy a bíró mellőzze a külföldi törvényt, amelyet e kérelem nélkül *hivatalból* alkalmazna; más jogok szerint, ha a felek egyike sem hivatkozik külföldi jogra, noha azt a bíróság *hivatalból nem* alkalmazza

e) ha a felek — jogszabályválasztó jogukkal (autonómia) élve — a bíró jogát választják;

f) az 1979. évi nemzetközi magánjogi kódex 46. §-a esetében, amely úgy rendelkezik, hogy a „Magyarországon lakó gyermek ügyében a magyar jogot kell alkalmazni, ha a gyermekre ez a kedvezőbb";

g) a viszonosság hiánya;

h) a közrendi záradék alkalmazása;

i) a törvény kijátszása (csalárd kapcsolás) egyes eseteiben;

j) egyes országok a külföldi állampolgár által területükön hátrahagyott hagyatékot a belső jog szerint adják át az örökösnek, ha ez az ügyre irányadó külföldi törvény alapján nem, vagy kevesebbet örökölne. (Droit de prélévement, privilegium Germanicum.)

A lex fori-hoz való visszatérés esetei között vannak olyanok, amelyek tételes törvényen alapulnak; ilyen a fenti felsorolásból a *c), d), f), g)* és *j)* alatti. Más esetekben azonban többnyire a bíró mérlegelésére van bízva, hogy alkalmazza-e a külföldi törvényt vagy mellőzi azt. Az alábbiakban azokat az eseteket tárgyaljuk, amelyek kizárják a külföldi törvény alkalmazását.

2. A viszonosság.

A nemzetközi közjogban, amely a szuverének egymás közötti kapcsolatait szabályozza, az államok közötti érintkezés viszonosságon alapszik. Az egyik állam magatartása függ attól, hogy hasonló esetben a másik állam ugyanilyen magatartást fog-e tanúsítani. Ebből következik, hogy az államok közötti kapcsolatokban a viszonosságot elsősorban a *gyakorlat* teremti meg. Az a körülmény, hogy az államok az egymás irányában követendő magatartásukat gyakran *szerződésben* vállalják, végső elemzésben nem teremt viszonosságot, hanem a szerződés teljesítését, amelynek elmulasztása szerződésszegés.

A nemzetközi magánjogban a viszonosságnak lényegesen kisebb a szerepe. A kollíziós szabály alkalmazása, vagyis külföldi törvény alapján történő ítélkezés nem függ viszonosságtól. Ez kifejezésre jut a nemzetközi magánjogi kódex 6. §-ából, amely kimondja, hogy a külföldi jog alkalmazása — ha jogszabály másként nem rendelkezik — nem függ a viszonosságtól. Nincs tehát teljesen kizárva a viszonosság kívánalma a nemzetközi polgári jogi kapcsolatokból, de erre csak a törvény által megszabott esetében lehet hivatkozni. Jogszabálynak kell tartalmaznia azokat az eseteket, amelyekben a bírónak a viszonosság fennállására tekintettel kell lennie.

A viszonosság a nemzetközi magánjog területén általában nem azonos magatartást, még kevésbé azonos tartalmú kollíziós szabályok meglétét követeli más államoktól, hanem azt, hogy a külföldi állam a belföldi állampolgárokkal szemben ne alkalmazzon hátrányos megkülönböztetést (diszkriminációt) a területén tartózkodó többi külföldihez képest, — s ha ezeket ott a belföldiekkel egyenlő jogok illetik (régime national), ez a mi állampolgárainkat is megillesse. A bánásmód *egyenlősége* tehát a követelmény s nem az, hogy az alkalmazott szabályok tartalmilag azonosak legyenek. A viszonosság fogalmából következik, hogy mindig *meghatározott* állam viszonylatában kell meglennie. Külföldi jogait nem korlátozhatjuk azon a címen, hogy *valahol* külföldön magyar állampolgár hasonló jogait korlátozták; a viszonosság a külföldi államával szembeni s nem általános feltétel. Két *meghatározott* állam ügye.

A viszonosság fogalma azonban nem egyértelmű és alkalmazásának módja, meglétének vagy hiányának vizsgálata is eltérő lehet. Ez alapon megkülönböztetünk egyfelől alaki és anyagi viszonosságot, másfelől vélelmezett és bizonyítandó viszonosságot.

a) Az *alaki viszonosság* jelenti a viszonosság általános fogalmát, vagyis azt, hogy külföldire és belföldire valamely állam ugyanazt a törvényt alkalmazza, vagy ha törvényei között külföldire vonatkozó speciális jogszabály szerepel, ezt *minden* külföldire *megkülönböztetés nélkül* alkalmazza. A törvények azonosságára nincs szükség — ez lehetetlen követelmény volna — a *bánásmód azonossága* a követelmény. Egyes országok joga szerint a szerződésszegő eladótól természetbeni teljesítést nem lehet követelni, csak a nem teljesítésből eredő kárt. A magyar jog a reális teljesítés elvét követi, — nálunk tehát követelhető a teljesítés. S ezt követelheti a magyar eladótól annak az országnak a polgára is, amelynek hazájában a törvény ezt nem engedné meg a magyar állampolgárnak.

Szocialista országban nagyüzem nem lehet magánszemély tulajdonában. Külföldi sem szerezhet ilyen tulajdont. De ez nem akadálya, hogy szocialista ország polgára külföldön — ahol ilyen jogi tilalom nincs — ne lehessen tulajdonosa (pl. öröklés útján) nagyüzemnek. Ennek megtagadása külföldi állam részéről a viszonosság megsértése volna.

b) Az *anyagi viszonosság* már nem elégszik meg a bánásmód azonosságának a követelményével, itt a bánásmód *eredménye* is mérlegelés tárgyát képezi. Vizsgálni kell tehát azt is, hogy az egyenlő bánásmód milyen *anyagi* hatást eredményez, nem jelent-e olyan *állandó* hátrányt, amelyet az alaki viszonosság útján nem lehet kiküszöbölni. Vannak pl. jogrendszerek, amelyek nem engedik meg a házasságon kívül született gyermek apja ellen tartásdíj iránti per indítását. Már 1900-ban kimondta a magyar Kúria, hogy nem magyar honos gyermek részére magyar honossal szemben tartásdíj csak az esetben ítélhető meg, ha abban az államban, ahol a nemzés történt, ilyen keresetnek helye van és ottani lakossal szemben magyar honos javára megállapítják a tartásdíjat (277/1900. sz. ítélet). Vannak országok, ame-

lyeknek törvényei a pénz értékveszteségéből eredő hátrányt az adósra hárítják, tartozását tehát felértékelve kell visszafizetnie (valorizáció). Az országok többsége azonban ilyen szabályokat nem ismer. A pénzromlás világjelenség. Nem nehéz belátni, hogy *A* ország csak akkor ítél meg valorizált tartozást a *B* országbeli hitelezőnek, ha ennek országa is hasonlóképp jár el az *A* országbeli hitelezővel szemben. A *B* országbeli hitelező ugyanis az *A* országban megindított perrel olyan *új jogot* szerezne, amely őt hazájában nem illeti meg, az *A* országbeli hitelező pedig nem tudná *meglevő* jogát *B* országban érvényesíteni. Ilyen esetben az anyagi viszonosság hiánya alapján tagadja meg a bíró a külföldi felértékelési igényének az elismerését. A viszonosságnak ezt az esetét nevezzük anyagi viszonosságnak.

c) A vélelmezett viszonosság. A viszonosság fennállása vagy hiánya a konkrét ügyben mindig ténykérdés, ami az eljárás során tisztázandó. A tisztázást megkönnyíti az, hogy a viszonosság fennállása a legtöbb esetben vélelmezett: vagyis hiányát, illetve megsértését annak kell bizonyítania, akinek érdeke, hogy a bíróság ne ítéljen a viszonosság alapján (az 1979. évi kódex 6. § 2. bekezdés).

Az *általános* szabály tehát az *alaki* viszonosság, amelynek fennállása mellett *vélelem* szól.

d) A bizonyítandó viszonosság. A viszonosság vélelmével szemben annak hiánya bizonyítható. De bizonyítani *kell* a viszonosság fennállását abban az esetben, ha a törvény ezt így rendeli, vagy a törvény szövegezéséből ez következik. Az 1952. évi polgári perrendtartás 89. § (1) bekezdése szerint „A külföldi felperes a perrel felmerülő költségek fedezése céljából az alperes kívánságára biztosítékot köteles adni, kivéve ha: *a)* a magyar állam által kötött nemzetközi megállapodás másként rendelkezik, vagy eltérő viszonossági gyakorlat áll fenn; . . . "

A törvényhely szövegéből nyilvánvaló, hogy a biztosíték letételének egy feltétele van: az alperes kívánsága. Ha tehát ennek a külföldi felperes nem akar eleget tenni, neki kell bizonyítania, hogy a *kivétel* vagyis az *a)* pont esete fennáll. A viszonosság fennállásához elegendő annak bizonyítása, hogy a felperes hazájának a joga nem ismeri a perköltség-biztosíték intézményét (pl. a szovjet jog), s így ott külföldi perinditásának ilyen előfeltétele nincs.

Abból, hogy a vélelem megdöntése azt a peres felet terheli, akinek ez perbeli érdeke, nem következik, hogy a bíróság szerepe passzív és maga nem tesz semmit a viszonosság fennforgásának vagy hiányának a megállapítására. Az 1979. évi kódex 6. § 2. bekezdése szerint a viszonosságról a bíróság megkeresésére az igazságügyminiszter ad felvilágosítást. Az igazságügyminiszter nyilatkozata a bíróságra és más hatóságra *kötelező*. Az 1979. évi kódex 7. §-a. A viszonosság hiányának megállapítása ugyanis fontos politikai kérdés, mert ennek alapján kerül a külföldi hátrányosabb helyzetbe. Ez pedig retorzió, aminek alkalmazására nincs hatásköre a per bírájának. Ha tehát a bíró a fél által előterjesztett bizonyítékok alapján a viszonosság hiányát vagy megsértését állapítaná meg a külföldi fél állama részéről, úgy mindenképpen meg kell keresnie az igazságügyminisztert, hogy tőle *is* felvilágosítást kérjen. Különösen áll ez arra az esetre, ha a másik állam részéről tanúsított magatartás szerződésszegésre mutatna.

3. A közrendi záradék.

Már a fejlődés kezdeti stádiumában megkülönböztettek alkalmazható és nem alkalmazható szokásjogot (l. III. 2.). Az utóbbi alkalmazását a bíró megtagadhatta, ha úgy találta, hogy az annak alapján hozott ítélet olyan hatást eredményezne, ami összeférhetetlen a saját jogrendjének a céljával és felfogásával, olyan alapelvekkel, amelyeket a jog alkalmazóinak szem előtt kell tartaniok, egyszóval az állam *közrendjével.*

Ez a lehetőség a bíró számára a mai modern jogrendszerekben is megvan. Minden államban — szocialista és tőkés államban egyaránt — hatályos jog az, hogy a hazai kollíziós szabály által felhívott külföldi törvényt nem lehet alkalmazni és az ilyen külföldi törvényen alapuló jogokat nem lehet elismerni, ha a törvény alkalmazása és a jogok elismerése szemben áll az állam közrendjével.

Az 1979. évi kódex 7. §-a szerint mellőzni kell a külföldi jog alkalmazását, amennyiben az a magyar közrendbe ütköznék, — s helyette a magyar jogot kell alkalmazni.

4. A közrend fogalma.

Azt, hogy mi a közrend fogalma, milyen esetekben van helye alkalmazásának, sem magyar, sem más jog nem határozza meg. A kódex 7. § (2) bekezdése — mintegy értelmező szabályként — kimondja, hogy a külföldi jog alkalmazása nem mellőzhető egymagában azért, mert a külföldi állam társadalmi rendszere a magyarétól eltér.

A közrend mai alkalmazása még a francia polgári törvénykönyv idejére vezethető vissza. Ez a törvénykönyv a győztes burzsoázia érdekeinek megfelelően a szerződéses szabadságot biztosította. Ennek a szabadságnak csak egy korlátja volt: a felek megállapodása nem ronthatja le azokat a törvényeket, amelyek a közrendre és a jó erkölcsre vonatkoznak (6. cikk).

A közrend a francia polgári társadalom rendjét tehát eredetileg a *szerződésekkel* szemben védelmezte. Ezt *belső közrendnek* (ordre public interne) nevezik. Ezt fejlesztette tovább a bírói gyakorlat a külföldi *törvény* alkalmazásának az eseteire. Így vált általánosan elfogadott szabállyá az, hogy a külföldi törvény nem alkalmazható, ha alkalmazása a bíróság államának a közrendjét sértené (külső vagy *nemzetközi közrend*, ordre public international).

Ez az elhatárolás nem általános a jogirodalomban. A jogtudomány különböző szempontok szerint igyekszik definiálni azt a *társadalmi érdeket*, amelynek védelmére a közrend szolgál. Ez pedig csak annyiban vezetett eredményre, hogy bizonyos *belső törvények* érvényesülését a külföldi jog nem akadályozhatja. Ez azonban nem azonos a közrendi záradék alkalmazásával (l. X. 6.). Az alkotmány — amelyre a magyar tételes törvények hivatkoznak — nem meríti ki a védelemben részesítendő társadalmi célokat, — mert az utóbbiakba kétségtelenül beletartoznak a szocialista erkölcsből folyó követelmények. Az 1952. évi 23. sz. tvr. 16. § (1) bekezdése a házasság anyagi jogi érvényességét külföldiek tekintetében a külföldi jognak rendeli alá, de a (2) bekezdés, már *közrendi* tilalmat állít fel a Magyarországon történő házasságkötés esetében még akkor is, ha a házasulók egyike sem magyar állampolgár. Védi nevezetesen a magyar házasság monogám jellegét, s tiltja a házasságkötést, ha a felek bármelyikének korábbi házassága fennáll. Nincs tekintettel tehát arra, hogy a külföldiek hazai joguk szerint köthetnek-e poligám házasságot vagy sem.

5. A közrend kivételes alkalmazhatósága.

A közrend fogalmának határozatlansága és alkalmazási eseteinek szabályozatlansága mindenkor tág lehetőséget ad a jogalkalmazónak, hogy politikai elemet vigyen az ítélkezésbe. A burzsoá irodalom tekintélyes része helyesli ezt az állapotot s amellett foglal állást, hogy a közérdek, ami a közrend alapja, változik és hasznos az, ha a bírónak megadjuk a lehetőséget, hogy döntését e változásokhoz igazítsa. A szovjet irodalom szerint ez az a nézet, amelyben a jog semmivé válik és a konkrét esetben jelentkező érdekek helyettesítik (Lunc).

E határozatlanság folytán csupán körülírni lehet azokat a helyzeteket, amelyekben a közrend alkalmazható a törvénnyel szemben.

A magyar jog szabályát már idéztük, amely kimondja, hogy egyedül a *társadalmi rendszerek különbözősége* nem ok a közrend alkalmazására. A jog feladata az, hogy *védje* az uralkodó osztály társadalmi rendjét. A külföldi jogtól azonban ilyen *aktív* szerep nem várható el, nincs is rá szükség, hogy konkrét perben átvegye a *jogrendszer* szerepét. A külföldi törvénnyel szemben csak azzal az igénnyel lehet fellépni, hogy *ne sértse* az állam fennálló rendjét és alkalmazása ne veszélyeztesse az állam *politikai* céljait.

Különbséget kell tehát tennünk a külföldi *tárgyi jog* és ama *joghatás* között, amit ennek a jognak az alkalmazása valamely konkrét perben előidéz. Ezt a *joghatást* kell kivédeni a közrend alkalmazásával, vagyis megakadályozni olyan *változást*, amely a bíró hazájában *közérdeket* sértene. Ezért egy külföldön külföldi jog alapján bekövetkezett *jogállapottal* szemben a közrend nem alkalmazható. Ha külföldi jogi személy a reá irányadó jog szerint megszűnt, ezt nem lehet a közrend segítségével létezőnek tekinteni csak azért, mert a bíró közrendbe ütközőnek tartja azt a törvényt, amely a jogi személyt megszüntette. (Ilyen esetek nagy számban fordultak elő a szocialista államosítások során.) A jogi személy létezése vagy megszűnése a külföldi bíró számára *ténykérdés*, tények ellen a közrend nem véd.

A fentiekből következik a közrend *kivételes* jellege. Ezért felhívásánál mindig vizsgálni kell, hogy valamely konkrét kérdésben szükséges-e alkalmazása. Nem jelent *bírálatot* a külföldi jogrendszer felett, mert nem *tartalma miatt* mellőzi a bíró, hanem a konkrét ügyben előidézhető *joghatás* miatt. Ezért a közrend — mint védelmi jellegű intézkedés — csak addig jogszerű, amíg ennek a feladatának eleget tesz; ezen túlmenő alkalmazása visszaélést jelent a közrend fogalmával. Ha a külföldi törvény egy meghatározott rendelkezése elfogadhatatlan a bíró számára, nincs akadálya, hogy az ügy egyéb kérdéseit az irányadó törvény alapján döntse el.

Ha a bíró egészben vagy részben félreteszi a külföldi törvényt, helyette mindig a hazai jog szabályát alkalmazza.

6. Kényszerítő belföldi jogszabály.

A külföldi törvény alkalmazásának a következménye az, hogy a belföldi törvény kogens (kényszerítő) szabályaival szemben is érvényesül. A polgári törvénykönyvnek az a szabálya, amely semmisnek mondja ki az 5%-ot meghaladó kamat kikötését, kétségtelenül kényszerítő szabály. Ha azonban a pénztartozás elbírálása külföldi törvény alapján történik, úgy nem a polgári törvénykönyv, hanem a külföldi törvény szerint kell kamatot megítélni.

Mégis vannak olyan törvények, amelyeket a bírónak akkor is alkalmaznia kell, ha az előtte levő ügy elbírálása végett külföldi jogot alkalmaz. Nem tehetők félre: velük szemben külföldi jogra még hivatkozni sem lehet. A bíró számára olyan határozott parancsot tartalmaznak, hogy alkalmazásukat nem teheti függővé a kollíziós szabály rendelkezésétől. Más szóval csak akkor alkalmazhatja a kollíziós szabályt, ha ez az ilyen törvény érvényesülését nem akadályozza. Bizonyos szabály-fajtáknak ez a *feltétlen* érvényesülése nem tűnik ki mindig magából a törvény szövegéből. A bírónak kell látnia, hogy a szabály az állam magasabb szempontjainak szem előtt tartásával készült, hogy fontos politikai, gazdasági, morális nézetek és célkitűzések védelmét szolgálja. Az 1952. évi családjogi törvény kimondja a kettős házasságnak és a közeli vérrokonok házasságkötésének tilalmát. Az életbe léptető törvényerejű rendelet 16. §-a ezek *feltétlen* alkalmazását rendeli akkor is, ha mindkét házasuló külföldi, de itt kívánnak házasságot kötni. Ilyen a tervszerű devizagazdálkodásról szóló 1974. évi I. sz. törvény 7. és 8. §-ának számos rendelkezése, amelyek a külföldiekkel kö-

tött szerződések érvényességét a devizahatóság engedélyétől teszik függővé.

7. Kényszerítő jogszabályok a nemzetközi magánjogban.

A belföldi jogalkalmazásban csak kogens és diszpozitív szabályok között teszünk különbséget. A kogens szabályt „szigora" szerint nem kell tovább osztályozni, mert a „legenyhébb" kogens szabály is kifejezi a törvényhozónak azt az akaratát, hogy a felek szerződése nem módosíthatja. Külföldi jog alkalmazása esetén azonban a bíró a kogens szabályt is félreteszi: a kollíziós szabály határt szab a belföldi *kogens* jog érvényesülésének is. Ha félre is teszi a bíró a belföldi kogens szabályt, nem teheti félre *valamennyit*. A családjogi törvény említett 7. és 8. §-át vagy a devizajogszabályokat alkalmaznia kell; számos hasonló jogszabály alkalmazása nem mellőzhető. Nemzetközi viszonyokban tehát a kogens szabályok *nem egyformán kényszerítenek:* vannak félretehető és félre nem tehető kogens szabályok, amelyek feltétlen érvényesülést követelnek. Ezeket *parancsoló, imperatív* szabályoknak nevezzük. A nemzetközi magánjogban tehát háromféle jogszabály között teszünk különbséget: engedő (diszpozitív), kényszerítő (kogens) és parancsoló (imperatív) szabályok találhatók.

8. Az imperatív szabály funkciója.

Hogyan funkcionál az imperatív szabály? Azt már láttuk, hogy a bíró — (anyakönyvvezető stb.) ha külföldi törvény alapján kell ítélnie — nem tesz különbséget a diszpozitív és kogens szabály között: mindkettőt félreteszi, a külföldi törvény mindkettő helyett alkalmazást nyer. Az imperatív szabállyal ezt nem teheti. A külföldi házasulóknál vizsgálnia kell, hogy nincsenek-e közeli rokonságban, vagy valamelyikük nem házas-e. Vagyoni tárgyú szerződés esetén azt vizsgálja, hogy a belföldi szerződő fél megszerezte-e a devizahatóság jóváhagyását. Ha nem, a szerződést akkor is *érvénytelennek kell* kimondania, ha az alkalmazandó külföldi törvény szerint az érvényes volna.

Ha azonban e parancsoló belföldi szabályok alapján azt találja, hogy a házasulók nem rokonok és nem él egyikük sem érvényes házasságban, akkor a házasságkötés egyéb előfeltételeinek meglétét a *külföldi* jog alapján állapítja meg. Ha a devizahatóság jóváhagyásával kötött szerződés kerül a bíróság elé, a felek jogviszonyát a *külföldi* jog alapján fogja elbírálnia. Vagyis a jogszabály-összeütközés kérdése *addig* el nem dönthető, amíg nem nyert megállapítást, hogy a parancsoló szabály által előírtak teljesültek. Ezután lehet a kollíziós szabály alapján eldönteni, hogy a továbbiakra belvagy külföldi törvény irányadó-e.

9. Az imperatív szabály nem közrendi eset.

A kényszerítő szabályok e megkülönböztetése minden jogrendszerben megtalálható. Gyakran sorolják e szabályokat a *közrend* esetei közé, azon a címen, hogy az ilyen szabályok az ország nagy fontosságú célkitűzéseit, közrendjét védelmezik. Az ilyen szabályok céljukat tekintve valóban közrendi jellegűek, de *funkciójuk* eltér a közrendi záradék funkciójától.

Az imperatív szabály alkalmazása *megelőzi* a jogszabály-összeütközés kérdésének vizsgálatát. A közrend a kollízió eldöntése *után*, a külföldi törvény tartalmának a vizsgálata során merül fel (l. X. 4.). Ha az imperatív szabály követelményének az eldöntésére váró kérdés megfelel, nincs akadálya, hogy a döntés külföldi törvény alapján történjék. A közrend esetében éppen a külföldi törvényt kell félretenni és helyette a belföldi jog alapján ítélni. Az imperatív szabály a kollíziót zárja ki, a közrend a kollíziós szabály alkalmazását.

10. A törvény kijátszása.

A jogviszony és valamely jogrendszer között a külföldi elem teremti meg a kapcsolatot (l. VIII. 5.). Előfordulhat, hogy a felek olyan jogviszonyt kívánnak létrehozni, vagy olyan jogállapotot teremteni, amely a rájuk irányadó törvény szerint tilos. Találhatnak olyan törvényt, amely szerint ez nem volna tilos, de e törvénnyel nincs *kapcsolatuk*. Példák: a felek olyan állam polgárai, amely nem ismeri az örökbefogadás intézményét, vagy csak kiskorú örökbefogadását engedi; olyan állam polgárai, amelynek joga tiltja unokatestvérek házasságát, vagy tiltja a válást; külföldön élő vállalkozó lakóhelyének országa hazájával hadiállapotba kerül; az ellenséges vagyon zár alá vételének elkerülése végett valaki megszerzi egy semleges állam polgárságát stb.

Ilyen esetekben a felek kapcsolatot teremtenek olyan ország jogával, amely szerint lehet nagykorút örökbefogadni, unokatestvérek házasságát nem tiltja, engedi a válást, és így tovább. A kapcsolatot ténybeli elemek révén lehet létrehozni. E ténybeli elemek lehetnek valóságosak, lehetnek színleltek.

A valóságos ténybeli elem létrejön, de mesterségesen, a felek körülményei által nem indokoltan, kizárólag abból a célból, hogy a reájuk vonatkozó törvény tilalmát megkerüljék. Valóban elutaznak és állandó lakosként bejelentik magukat más országban; ha elérték céljukat, elhagyják az országot.

A színlelt ténybeli elemet meg sem valósítják, hanem többnyire hamisítják. Valamely szerződést a tiltó törvény kihirdetése előttről kelteznek, vagy olyan szerződéskötési helyet írnak be, ahol az ilyen szerződés megengedett.

Az irodalom a kétfajta ténybeli elem között azért tesz különbséget, mert a megvalósított ténybeli elem esetében bizonyítandó a szándék, hogy ez a törvény megkerülése célzatával valósult meg, míg a színlelt külföldi elem nem tekinthető kapcsoló tényezőnek.

11. A kijátszás következménye.

Azt az általános polgári jogi szabályt, hogy a törvény kijátszásával kötött szerződés vagy létrejött jogviszony érvénytelen, a nemzetközi magánjogban is alkalmazni kell. A következmények azonban nem esnek teljesen egybe a polgári jog szankcióival. A polgári jog a szerződést érvénytelennek tekinti, — a nemzetközi magánjog *elsősorban* a színlelt vagy csalárd kapcsolást tekinti érvénytelennek, és a jogviszonyra alkalmazza azt a törvényt, amelyet a színlelt külföldi elem hiányában alkalmazni kellene. Csak akkor lehet a szerződést semmisnek nyilvánítani, ha az így alkalmazott törvény szankciója az ügylet semmissége.

Kérdéses az, hogy a bíró a kollíziós szabály megkerülését megállapítja-e abban az esetben is, ha a felek *külföldi* törvény hatálya alól akarnak kibúvót keresni. A magyar nemzetközi magánjogi kódex 8. §-a e tekintetben kimondja, hogy „Nem lehet alkalmazni azt a külföldi jogot, amely a felek által — az egyébként irányadó jogszabály megkerülése céljából mesterségesen vagy színleléssel létrehozott külföldi elemhez kapcsolódik (csalárd kapcsolás)." Úgy tűnik, hogy a felek csalárd kapcsolást elkövethetnek, ha ennek eredménye az, hogy a *magyar* jog alkalmazandó és nem külföldi. A „külföldi" jog megjelölése erre mutat. Nem kétséges, hogy a törvényhozó a csalárdságot nem kívánja jutalmazni akkor sem, ha ennek eredménye a magyar jog alkalmazása. Ez következik a polgári törvénykönyv 4. §. (4) bekezdéséből, amely szerint „Saját felróható magatartására előnyök szerzése végett senki sem hivatkozhat", s következik a polgári törvénykönyv 5. §. (1) bekezdéséből, amely tiltja a joggal való visszaélést. Arra az álláspontra kell tehát jutnunk, hogy nincs különbség a külföldi és magyar kollíziós jog tekintetében: egyforma védelemben részesül mindkettő a kijátszással (csalárd kapcsolással) szemben.

12. A kijátszás nem közrendi eset.

Az irodalomban gyakran elhangzik, hogy tulajdonképpen nincs is csalárd kapcsolás, illetve nincs szükség ilyen fogalomra, mert a közrend alkalmazása elegendő védelmet nyújt. Itt is a két fogalom *funkciója* jelenti a különbséget. A közrend a külföldi *jog* tartalmi vizsgálatán alapszik, a csalárd kapcsolás esetét a *tényállás* vizsgálata dönti el. A közrend alkalmazása esetén a bíró a *saját* jogához nyúl, csalárd kapcsolás esetén ahhoz, amelyhez az ügy meg nem hamisított tényállása révén kapcsolódik. A különbségtétel tehát itt is indokolt.

13. A felek mellőzési kérelme.

A külföldi jogot a bíró a magyar jog szerint hivatalból alkalmazza; ha úgy látja, hogy a jogviszony külföldi jog uralma alatt áll, a felek kérelme nélkül ezt a jogot fogja alkalmazni. Ami nekünk természetes, más jogrendszerekből hiányzik: Svájcban vagy Franciaországban a bíró a hazai jog alapján ítél, ha a felek egyike sem hivatkozott arra, hogy igényét vagy védekezését külföldi törvényre alapítja. Más szóval a külföldi jogra *hivatkozni* kell, a felek hallgatása azt jelenti, hogy svájci vagy francia jog legyen az ítélet alapja.

A magyar jogban sem kogens szabály a kollíziós szabály: a felek *egyezően* kérhetik, hogy a bíró a magyar jog alapján döntse el vitájukat. Ez a jog a feleket olyan jogterületen is megilleti, amelynek szabályai egyébként nem, vagy csak kis mértékben diszpozitívek. Pl. itt lakó külföldi házasfelek vitájában a házasság vagyoni joghatásai eldönthetők magyar jog alapján, ha a felek így kérik. De a magyar jog alkalmazása nem változtathat meg külföldön érvényesen létrejött *jogállapotot*. A magyar jog szerint a házasságkötéskor a házasulóknak együtt kell jelen lenniök. Az argentin jog pl. megengedi a helyettesítést (proxy), aki a távollevő házasuló nevében tesz nyilatkozatot. Ez a házasság ott érvényesen létrejött, tehát a magyar bíróság előtt nem támadható meg még a magyar törvény alkalmazásával sem azon a címen, hogy a magyar törvény alakiságainak nem felel meg.

A felek mellőzési kérelme tehát szélesebb körű, mint a felek jogszabályválasztó joga (autonómia), mert nemcsak a kötelmi jogra terjed ki, — de szemben az autonómiával e kérelem *csak* a magyar jog alkalmazására vezethet.

XI. A külföldi törvény alkalmazása. 1. A mindenkor érvényes jog alkalmazandó. 2. Többjogú országban az alkalmazandó jog kiválasztása. 3. Külföldi jog bizonyítása.

1. A mindenkor érvényes jog alkalmazandó.

A jogviszony keletkezése és az elbírálás időpontja között hosszabb idő telhet el. Szerződéses kapcsolatok esetében a felek nagyon gyakran a szerződés megkötésekor kikötik azt a jogot, amely esetleges vitájuk esetében az elbírálás alapjául fog szolgálni. A keletkezés és per között azonban a jogszabály tartalma változhat: a törvény módosul, hatályát veszti és új törvény lép helyére stb. Felmerül az a kérdés, hogy a jogviszonyra melyik törvényt kell alkalmazni: azt, amely a jogviszony létrejöttekor volt érvényben, vagy azt, amely a vita felmerülésekor van érvényben. Az általános szabály az, hogy a bíró az *élő jogot* alkalmazza. Ami nincs hatályban, az nem jog (hacsak maga az új törvény nem rendeli alkalmazását a régi jogviszonyokra). A kollíziós szabály mindig a hatályos jog alkalmazását rendeli.

2. Többjogú országban az alkalmazandó jog kiválasztása.

Lehetséges, hogy a magyar kollíziós szabály olyan ország jogára mutat, amelyben egymás mellett több *belföldi* jogrendszer van hatályban. Számos ilyen ország van, amelyek közül a legismertebbek a szovjet jogrendszer, az Egyesült Államok és Svájc joga, — de különösen a családjog és öröklési jog területén fel sem so-

rolhatók azok az országok, ahol személyhez, valláshoz, törzsi hovatartozáshoz kötik az alkalmazandó jogot. E sok belföldi jog közül melyik jog alkalmazandó? Erre a kérdésre a választ annak az országnak a joga adja meg, amelyre a magyar kollíziós szabály utal. Ez esetben tehát a magyar bíró a magyar kollíziós szabályon kívül a külföldi jogrendszer *belső* kollíziós szabályát is figyelembe veszi, s ennek alapján dönti el, hogy végső soron melyik törvényt kell választania.

3. Külföldi jog bizonyítása.

A külföldi törvényt a bíró úgy alkalmazza, ahogyan azt a külföldi ország bírája alkalmazná. Ez azt jelenti, hogy a bírónak nemcsak a külföldi törvény szövegéről kell tájékozódást szereznie, hanem azt olyan értelmezéssel kell alkalmaznia, amilyen értelmet az a külföldi bírói gyakorlatban kapott. Ez különösen fontos olyan törvény alkalmazása esetében, amely több országban van hatályban (pl. a svájci kötelmi törvény Törökországban, a francia polgári törvénykönyv Belgiumban, a genfi váltóegyezmény számos európai országban stb.) Az 1979. évi nemzetközi magánjogi kódex 5. §-a szerint a bíró az általa nem ismert külföldi jog felől hivatalból tájékozódik, de felhasználhatja a fél által bemutatott bizonyítékot is; megkeresésére az igazságügyminiszter ad tájékoztatást. A törvény megismerésének első forrása tehát a bíró jogismerete: ha ismeri a külföldi törvényt, nem kell más megismerési forráshoz fordulnia. Viszont ha nem ismeri, minden forrást felhasználhat, ami a törvény megfelelő alkalmazását lehetővé teszi: a felek bizonyítékait, az igazságügyminiszter véleményét stb.

XII. A joghatóság. 1. Joghatóság és nemzetközi magánjog kapcsolata. 2. A joghatóság fogalma. 3. A joghatóság fajai.

1. Joghatóság és nemzetközi magánjog kapcsolata.

A polgári perrendtartás 130. § (1) bek. a) pontja szerint „A bíróság a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül elutasítja, ha megállapítható, hogy a perre a magyar bíróságnak nincs joghatósága." Ha pedig ez a per folyamán derül ki, úgy a 157. § értelmében a bíróság a pert megszünteti.

Ez a szabály nemcsak a bíróságokra vonatkozik, hanem az állam bármely más hatóságára is, gyámhatóságra, anyakönyvvezetőre, hagyatéki ügyben eljáró közjegyzőre stb. A joghatóság megléte tehát minden hatósági eljárás előfeltétele, olyan kérdés azonban, amely belföldi ügyekben nem merül fel. Vizsgálatára csak akkor van szükség, ha az ügynek külföldi vonatkozása van. Ez a körülmény teremt kapcsolatot a joghatóság és a nemzetközi magánjog között. Egyébként a joghatóság az eljárási jog keretébe tartozó kérdés. Mégis a nemzetközi magánjogi kérdések egy részénél nem egy, hanem két összeütközés merülhet fel; a jog kiválasztása és a joghatósággal bíró szerv megválasztása. A joghatóság azonban nem kapcsoló tényező. Az a körülmény, hogy az ügyre külföldi állam jogát kell alkalmazni, nem jelenti, hogy ennek az államnak van az ügyre joghatósága, — s fordítva: az a körülmény, hogy az ügyben a magyar bíróságnak van joghatósága, önmagában nem elegendő a magyar jog alkalmazására. Így pl. Magyarországon fekvő ingatlan hagyatékra a magyar közjegyzőnek kizárólagos joghatósága van. De ha az örökhagyó külföldi, úgy az öröklés rendjét az örökhagyó hazai joga határozza meg. (Ez a hagyaték egységének az elvéből következik.)

2. A joghatóság fogalma.

A joghatóság fogalmát a törvény nem határozza meg, s ilyen meghatározást más országok tételes jogában s a nemzetközi jogban sem találunk. A joghatóságot, amely valamely szuverént megillet, nem is vezethetjük le a nemzetközi jogból, — mert nem onnan ered. Az állam *hatalmából* kell kiindulni, abból, hogy *a szuverén ténylegesen abban a helyzetben van, hogy bizonyos jogviszonyokat szabályozzon, e jogviszonyokból eredő vitákat eldöntsön s e döntések szankcióit (végrehajtását) alkalmazza.* A szuverén *tényleges helyzete* azonban nem meríti ki a joghatóság elemeit. A joghatóság szabályozásával az állam *kifejezi azt az igényét, követelését is, hogy bizonyos jogviszonyok felett döntési joga legyen.* Ha kimondja a joghatósági szabály, hogy Magyarországon kiállított értékpapír megsemmisítése iránti eljárást Magyarországon kell lefolytatni, ez vonatkozik külföldön levő értékpapírra is, — bár külföldre kerülése óta megszűnt az a tényleges helyzet, amiből az állam hatalma ered az értékpapír felett.

Minden állam szuverénül állapítja meg joghatósági szabályait, vagyis azt a kört, amelyre döntési (szankcionálási) jogát kiterjeszteni kívánja. Ezért a joghatósági összeütközések ugyanúgy felmerülnek, mint a jogszabály-összeütközések. Csak (két- vagy többoldalú) nemzetközi egyezményekkel lehet az egymással konkurráló joghatósági kérdéseket kiküszöbölni. Ezek hiányában minden állam a maga *belső joga* alapján bírálja el, hogy valamely külföldi ítéletet joghatósággal bíró külföldi állam bírája hozta-e; ha nem, a határozatot nem ismeri el és végrehajtását megtagadja. Ha külföldön semmisnek nyilvánítanak Magyarországon kiállított okiratot, a magyar hatóságok ezt akkor sem ismerik el, ha a külföldi állam joga szerint az eljáró szervnek erre joghatósága volt.

3. A joghatóság fajai. (1979. évi IX. fejezet).

A joghatósági szabályozás egyoldalú módszeréből, valamint abból, hogy a szabályozás

nemcsak a tényleges hatalmi helyzetet tükrözi, hanem az állam hatalma alól kikerült jogviszonyok is beletartoznak, következik az a szabály, hogy *az állam joghatóságát mindig meglevőnek kell tekinteni, hacsak valamilyen okból azt törvény ki nem zárja.*

A joghatósági szabályok három csoportra oszlanak:

a) Azok a szabályok, amelyek minden más állam joghatóságát tagadják s a saját joghatóság egyedüli elismerését követelik (kizárólagos joghatóság);

b) Azok a szabályok, amelyek az állam joghatóságát kirekesztik (kizárt joghatóság);

c) azok a szabályok, amelyek a saját joghatóság fenntartása mellett elismerik más állam joghatóságának a fennállását is s ez alapon a külföldi bíróság ítéletét elismerik és végrehajtják (párhuzamos vagy kumulatív joghatóság).

A kizárólagos joghatóság többnyire a személyállapot kérdéseivel összefüggő és az ingatlannal kapcsolatos jogviszonyokra vonatkozik, — a párhuzamos joghatóság a nemzetközi gazdasági kapcsolatok során keletkező szerződéses jogviszonyokra.

Kizárt a magyar joghatóság külföldi szuverén ellen indított perben, Magyarországra akkreditált külföldi diplomata elleni perben és Magyarországon nem állandó jelleggel tartózkodó külföldi személy állapotára vonatkozó egyes kérdésekben.

Párhuzamos a joghatóság a nemzetközi jellegű vagyonjogi perek túlnyomó többségében. Ez a párhuzamosság gyakran kettőnél több fórum közötti választást tesz lehetővé. Deliktuális kötelmek esetén pl. a károkozás helye, a kár bekövetkezésének a helye, s az alperes lakhelye között választhat a felperes. Szerződésből eredő viták esetében az alperes vagy a felperes lakóhelye a teljesítési hely stb. Ez alól kivétel a KGST-országok külkereskedelmi vállalatai közötti per, mert az eljárást mindenkor az *alperes* országa szerinti választott bíróság előtt kell megindítani. Az Általános Szállítási Feltételek 1968/75. 90. §-a szerint a felek megállapodásával valamely harmadik KGST-ország választott bírósága is eljárhat.

Az Igazságügyi-Minisztérium 201/1974. (IX. 12.) I. M. sz. Tájékoztatója szerint abban a kérdésben, hogy valamely nemzetközi vonatkozású ügyben magyar bíróság eljárhat-e, az alábbi sorrendben kell a jogforrásokat figyelembe venni: nemzetközi szerződések, ezek értelmezése tekintetében a végrehajtásukra vonatkozó utasítások, a minisztérium Tájékoztatója; ezeken kívül figyelemmel kell lenni a viszonosságra is. Ha sem nemzetközi szerződéseink, sem a ténylegesen kialakult viszonosság nem tartalmaz rendelkezést, illetve útbaigazítást, a *magyar* jog általános szabályai az irányadók.

XIII. Választott bíráskodás. 1. A választott bíráskodás növekvő jelentősége. 2. Választott bírói szerződés. 3. Szerződés rendes bíróságra vonatkozóan. 4. A választott bíróság két fajtája. 5. Külső záradék. 6. A választott bírói eljárás. 7. A Magyar Kereskedelmi Kamara Választottbírósága. 8. Választott bírói ítéletek végrehajtása. 9. A választott bírói ítélet honossága.

7. A választott bíráskodás növekvő jelentősége. A nemzetközi gazdasági forgalomban egyre nagyobb jelentősége van a választott bíráskodásnak. A viszonylag lassan működő és — gyakran több fokozatú jogorvoslatra lehetőséget adó — rendes bíráskodással szemben kétségtelenül vannak előnyei. Szakmabeliek vonhatók be az ítélkezésbe, akik nem szorulnak szakértői véleményre az ügy ilyen ismereteket kívánó vitáiban; jogorvoslatnak nincs helye, tehát az ügy gyorsabb befejezését teszi lehetővé; számos jogrendszer lehetővé teszi, hogy a választott bíróság ítéletét ne indokolja, s ez lehetővé tesz ítélkezést olyan vitákban is, amelyeket a felek rendes bíróság előtt nem vetnének fel. A feleknek jogukban áll az eljárás módját meghatározni, ennek hiányában a választott bíróság határoz a saját eljárása felől.

A törvényesség követelménye szempontjából a választott bíráskodásnak vannak hátrányai is. Több lehetőség van a bíró befolyásolására, tiltott ügyletekből eredő követelések is érvényesíthetők, a gazdaságilag gyengébb félre erősebb partnere rákényszerítheti a maga „kipróbált" választott bíróságát stb. E hátrányok azonban nem homályosították el előnyeit: a nemzetközi kereskedelem vitás ügyei ma már sokkal nagyobb számban kerülnek választott, mint rendes bíróság elé. (→ *Polgári peres és nemperes eljárás)*

2. Választott bírói szerződés.

A rendes bíróság eljárása törvényen alapszik, a választott bíróságé szerződésen. Ezért a rendes bíróság előtti eljárás megindításához a másik fél hozzájárulása nem szükséges, míg választott bírósághoz csak a jogviszonyban érdekelt felek ily értelmű megállapodása alapján lehet fordulni; és csakis ahhoz, amelyikben a felek megállapodtak.

Ezért a választott bíráskodás problémaköre magában foglalja a választott bíróságok fajtáit, a választott bíróság kikötésére vonatkozó szerződéseket, illetőleg szerződési záradékokat, továbbá a választott bírói ítéletek végrehajtásának a kérdését. Az a megállapítás, hogy a választott bíróság igénybevétele szerződésen alapszik, nem kivétel nélküli szabály. A KGST-országok megállapodása szerint (Általános Szállítási Feltételek 1968/75. 90. §) a vállalataik között felmerülő jogvitában a rendes bírósági út igénybevétele *kizárt*, és követeléseik csak választott bírósági úton érvényesíthetők. Ez azonban a nemzetközi választott bíráskodás

dásban kivételes rendezés. A Közös Piac országai is — a Római Szerződés 165. cikke szerint — rendes bíróságot létesítettek a tagországok, illetőleg szervezeteik közötti viták eldöntésére.

3. Szerződés rendes bíróságra vonatkozóan.

A választott bíráskodástól meg kell különböztetni azt az esetet, amikor két külföldi fél megállapodik abban, hogy vitájukat harmadik ország *rendes* bírósága elé viszik, amelynek egyébként nem volna *joghatósága* az ügyben. Ez nem azonos az 1952. évi polgári perrendtartás 41. §-ában írt esettel, amikor a felek illetékességgel nem bíró fórum elé viszik perüket. Ez ugyanis olyan esetre szól, amikor a magyar joghatóság kétségtelenül megállapítható. Az 1979. évi kódex 62. §-a szerint gazdasági tárgyú szerződésből keletkezett vitában két különböző ország polgárai megegyezhetnek abban, hogy magyar *rendes* bíróság elé viszik vitájukat, s ez megalapítja a magyar *joghatóságot*. Az eljárás azonban nem választott bírói eljárás, az minden tekintetében a polgári perrendtartás szabályai szerint folynék le.

4. A választott bíróság két fajtája.

A választott bírósági eljárásnak két formája van. Az eseti (ad hoc) és a szervezett vagy állandó választott bíróság. Az 1952. évi polgári perrendtartás 360. és 364. §-ából következik, hogy mindkét fajta választott bíróság eljárhat Magyarországon. A törvény azonban korlátozza azokat az ügyeket, amelyek választott bíróság elé vihetők. E rendelkezés szerint a rendes bíróság mellőzésével választott bíróság elé vihető olyan jogvita, amely magyar szocialista szervezet és külföldi vállalat közötti jogviszonyból keletkezett, — két külföldi fél vitája. Az igazságügyminiszter 8/1978 (XII. 5.) IM számú rendelete a szállítási és vállalkozási szerződések körében két belföldi vállalat között felmerült vitában is lehetővé teszi akár eseti, akár szervezett (Kamarai) választott bíróság igénybevételét. Bármely vita választott bíróság elé vihető, ha legalább az egyik fél külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalat s a per szállítási vagy vállalkozási szerződésből ered. Lehetőség van még választott bíróság igénybevételére a szocialista gazdálkodó szervezetek közötti vállalkozási szerződés egyes eseteiben, valamint a kutatásifejlesztési szerződésekből eredő jogvitákban is.

Magyar állampolgárok egymás közötti vagy polgárok és állami szervek közötti jogvita nem vihető választott bíróság elé.

5. Külső záradék.

A választott bírósági eljárás csak a felek *írásbeli* megállapodásán alapulhat. Ez alól kivétel az ÁSZF 1968/75. hatálya alá tartozó ügy, mert ez nemzetközi megállapodás alapján kizárólag választott bírósági eljárás útján dönthető el. Azt a megállapodást, amellyel a felek vitájukat *állandó* jellegű választott bíráskodásnak vetik alá, *prorográciós szerződés*nek, vagy ha az része csak a szerződésnek, *prorográciós záradék*nak nevezik. Az ad hoc bíróságra nézve kötött megállapodás neve *compromissum*, ha a jövőben keletkező jogvitára a szerződésben kötik ki, *clause compromissoire* a neve.

A nemzetközi gazdasági életben gyakran előfordul, hogy a felek szerződése nem tartalmaz kifejezett választott bírósági klauzulát, de tartalmaz utalást olyan dokumentumra, amelyben szerepel a választott bírósági kikötés. A tengeri fuvarozás során a hajóbérleti szerződés tartalmaz választott bírósági záradékot, a hajóraklevél rendszerint megelégszik azzal, hogy utal a hajóbérletre. Az ilyen választott bírói kikötést a bíróságok érvényesnek ismerik el, mert vélelmezik, hogy a szerződő felek az ilyen szokásos kikötéssel a tengeri hajózásban számolnak.

Ennél bonyolultabb eset, ha a felek szerződése valamely tőzsde vagy kereskedelmi szervezet által kialakított szokványokra, a szakma speciális kereskedelmi szabályaira hivatkozik, amelyet a konkrét szerződés részének tekintenek. Az ilyen szabályok rendszerint tartalmaznak választott bírói klauzulát is (ún. külső záradék = external arbitration clause), s sok esetben megtörténik, hogy az egyik szerződő félnek erről nincs tudomása. A nyugati bíróságok gyakorlata e kérdésben ellentétes: néha nem ismerik el érvényesnek a kikötést, de legtöbb esetben helyt adnak a választott bírói eljárásnak.

A választott bírói szerződés következménye, hogy kizárja a rendes bíróság előtti eljárást [1952. évi polgári perrendtartás 360. § (3) bek.].

6. A választott bírói eljárás.

Az eseti választott bíróság szervezetére, összetételére, eljárási szabályaira nézve elsősorban a felek rendelkezése az irányadó. A bírósági tiszt bízható egy személyre, többnyire azonban 3 tagú a bíróság, amelynek egy-egy tagját a peres felek, elnökét — ha a felek nem állapodtak meg — a bírák választják. A bírói tisztet a felkért személyeknek kifejezett nyilatkozattal kell elfogadniok, ennek neve *receptum*. Ha a szerződésben a felek meghatározott személyekben állapodtak meg, s ezek vagy egyikük a bírói tisztet nem vállalja úgy a választott bírói szerződés meghiúsultnak tekintendő.

Az eseti választott bíróság eljárási szabályait ugyan maga állapítja meg, de köteles a feleket meghallgatni, a tárgyalásról jegyzőkönyvet készíteni és ítéletét indokolni. A felekkel vagy tanúkkal szemben kényszerítő intézkedést (szankciót) nem alkalmazhat, de bizonyítás felvétele végett a rendes bíróságot megkeresheti.

Ítélete ellen sem rendes, sem rendkívüli jogorvoslatnak nincs helye, de a Fővárosi Bíróság előtt keresettel érvénytelenítését lehet kérni, ha

— olyan ügyben ítélt, amelyre a választott bírósági szerződés nem vonatkozott,

— szabálytalanul alakult, vagy a feleket nem hallgatta meg, illetőleg ítéletét nem indokolta, végül

— ha az ítélet közrendellenes.

7. A Magyar Kereskedelmi Kamara Választottbírósága.

Az állandó jellegű vagy intézményes választott bíróságok többnyire valamely gazdasági célú szervezet, tőzsde, piac, szövetség stb. keretében alakulnak. Magyarországon egy ilyen állandó választott bíróság van: a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett Választottbíróság. A Magyar Kereskedelmi Kamara alapszabályait a Minisztertanács 1010/1978 (III. 16.) sz. határozatával hagyta jóvá. A Kamarai Választottbíróság működése az 1/1953 (VIII. 28.) BkM. sz. rendeleten alapszik, amit módosított a 4/1969 (VI. 11.) KkM. sz. rendelet, — eljárásának szabályait a Kamara Elnöksége 1975. május 29-i kibővített ülésén állapította meg. Hatásköre kiterjed a fent XIII. 4. pontban felsorolt ügyekre. *Köteles* eljárni mindazon ügyekben, amelyeket nemzetközi egyezmény utal hatáskörébe.

Az ÁFSZ 1968/75. szerint a kamarai választott bíróság a KGST minden tagországában kizárólagos joghatósággal bír ez országok vállalatai között felmerült nemzetközi jogviszonyokból származó vitákban. A magyarországi kamarai választott bírósághoz hasonló vagy azzal azonos szervezett választott bíróság tehát a KGST minden országában van. Eljárási szabályzatát ugyan minden kamara maga dolgozza ki, de e szabályzatok egységesen elfogadott alapelvek szerint készültek, így lényeges eljárásbeli különbségek nincsenek. A magyar szabályzat a Külkereskedelmi Értesítő 1975. évi július 29-i 14. számában jelent meg.

A Kamara közgyűlése 3 évenként választja meg a választott bírókat s ezek névjegyzékét közzéteszi. A peres felek csak e névjegyzékbe felvett személyek közül nevezhetik meg választott bírájukat, — s az elnököt is közülük lehet választani. Külföldi fél megnevezhet külföldi választott bírót is, ha e tekintetben viszonos gyakorlat áll fenn.

A választott bíróság eljárási szabályzata hasonló a rendes bíróság előtti polgári perekben előírt eljárásokhoz, de egyszerűbb s az ügy gyorsabb befejezését teszi lehetővé. Határozata végleges.

8. Választott bírói ítéletek végrehajtása.

A választott bíróság ítéletének végrehajtása nemzetközi egyezményen vagy viszonosságon (l. X. 2.) alapszik. A KGST vonatkozásában az ítéletek kölcsönös végrehajtása biztosítva van; a gyakorlatban erre nem került még sor, mert a kötelezett fél mindenkor önként eleget tesz a marasztaló ítéletnek.

Magyarország és a KGST-n kívüli országok vállalatai közötti esetleges választott bírói ítélet végrehajtására elsősorban a New Yorkban 1958. június 10-én létrejött egyezmény ad lehetőséget. Magyarország az egyezményt 1962. évi 25. sz. tvr.-rel ratifikálta, s ezzel mintegy ötven országgal van szerződéses kapcsolata a választott bírói ítéletek végrehajtására. Természetesen ezek között van több KGST keretébe tartozó állam s olyanok is, amelyekkel a New York-i egyezményen kívül kétoldalú szerződés is biztosítja az ítéletek kölcsönös végrehajtását. A két- és többoldalú egyezményeken keresztül közel hatvan országgal áll fenn ilyen kapcsolatunk.

9. A választott bírói ítélet honossága.

A végrehajtás kérdésével függ össze a választott bírói ítélet *honosságának* a kérdése. Minden ország csak szerződés alapján vagy viszonos gyakorlat megállapítása esetén hajt végre *külföldi* ítéletet. Azt, hogy a végrehajtás előfeltételei megvannak-e, a végrehajtást elrendelő bíróság csak az ítélet *honosságának* a megállapítása útján döntheti el. Ennek megállapításához nem mindig elegendő, ha annak az országnak, amelyben az ítélet végrehajtását kérik, szerződéses kapcsolata van azzal az országgal, amelyben az ítéletet hozták. Svájc és Franciaország között több mint száz éve érvényben van a választott bírói ítéletek kölcsönös végrehajtására vonatkozó egyezmény. A francia bíróság mégis visszautasította a Svájcban hozott ítélet végrehajtását, mert egyéb *kapcsolat* hiányában az ítélet svájci honosságának a megállapítására nem elegendő, ha a választott bírák Svájcban találkoztak.

Az az elég általános nézet tehát, hogy minden ítélet a kihirdetése országának az ítélete, nem elfogadott minden országban. S e kérdésben is minden ország a maga belső szabályai alapján állapítja meg, hogy milyen honosságúnak *tekint* valamely választott bírói ítéletet. *(→ Polgári peres és nemperes eljárás)*

Irodalom: *Ferenczy* Árpád: A nemzetközi magánjog kézikönyve. Bp. 1911.; *Mádl* Ferenc: Külkereskedelmi monopólium, nemzetközi magánjog. Bp. 1966.; *Szász* Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételei. Bp. 1974.; *Szászy* István: Nemzetközi magánjog. Bp. 1938.; *Réczei* László: Nemzetközi magánjog, Bp. 1961.; *Réczei* László: Renvoi = Questions of international law. Bp. 1970.; *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog. Bp. 1976.; *Lunc*, A. L.: Mezsdunarodnoe csasztnoe pravo. Moszkva, 1970.; *Lunc*, A. L.: Internationales Privatrecht. Berlin, 1964.; *Peretersky*, I. S.—*Krylov*, S. B.: Lehrbuch des internationales Privatrechts. Berlin, 1962.; *Kutikov*, V.: Mezsdunarodno csasztno prava na NR Bölgaria. Sofia, 1976.; *Graveson*, H. R.: The conflict of laws. London, 1955.; *Morris*, J. H. C.: Dicey' Conflict of laws. London, 1958.; *Nygh*, P. E.: Conflict of laws in Australia. Sydney, 1968.; *Rigaux*, F.: Droit international privé. Bruxelles, 1968.; *Domke*, M.: On commercial arbitration. Mundelein, III. 1968.; *Ehrenzweig*, A. A.: Private international

law. Leyden, 1967.; *Wolff*, M.: Das internationale Privatrecht Deutschlands. Berlin, 1954.; *Raape*, L.: Internationales Privatrecht. Frankfurt a. M. 1961.; *Schnitzer*, A. F.: Handbuch des Internationalen Privatrechts. Basel, 1957.

Réczei László

KOLLÍZIÓS NORMÁK JOGA → *Kollíziós jog*

KONZULI JOG → *Diplomáciai és konzuli jog*

KORMÁNY: I. A kormány fogalma (1015.) — II. A kormány a burzsoá és a szocialista államban (1015.) — III. A kormány alkotmányos helyzete és feladata (1018.) — IV. A kormány szervezete és működése (1022.)

I. A kormány fogalma.

A kormányok alkotmányos helyzetének szabályozása rendszerint nem tükrözi pontosan azt a valóságos szerepkört, amelyet akár a polgári, akár a szocialista államban az államhatalom gyakorlásában betöltenek. A legfelsőbb képviseleti szervek törvényeikkel megszabják ugyan a kormányzás irányát, feltételeit, a kormányok szerepe mégsem korlátozódik a törvények végrehajtására. A törvények kidolgozásában a kormány döntő szerepet játszik. A legtöbb alkotmány biztosítja a kormány felelősségét a képviselet előtt, de ez a felelősség sokszor formálissá válik. Általános jelenség világszerte a kormányok szerepének fokozódása, a törvényhozás mellett, vagy mellőzésével a rendeleti jogalkotás elterjedése.

A legmagasabb szintű állami irányító munkát ellátó szervek közül a kormány a legaktívabb testület. Az állami munka folyamatos szervezésével gondoskodik a társadalmi célkitűzések megvalósításáról, a törvények előkészítéséről és végrehajtásáról. E széles körű tevékenységgel függ össze az a törekvés, hogy a kormány felelősségének szabályozása ezzel megfelelő arányban álljon, érvényesüljön a legfelsőbb képviseleti szerv ellenőrzési jogköre: a kormány beszámoltatása, a bizalom nyilvánítása vagy megvonása a kormánytól, válaszadási kötelezettség az interpellációkra stb.

A kormányok helyzetét az általuk ténylegesen betöltött feladatkör alapján pontosabban ítélhetjük meg, mint az alkotmányok rendelkezései alapján. Ebben nem csupán politikai tényezőkre, pártviszonyokra kell figyelemmel lennünk, bár a politikai szervezetek sok esetben meghatározó szerepet töltenek be. A szervezeti sajátosságok, különösen a dinamikus, kis létszámú testület előnyei is hatással vannak a hatásköri túlsúly kialakítására. A kormányok folyamatos működése lehetővé teszi az állami tevékenység tapasztalatainak összegzését, operatív intézkedések kidolgozását, a törvényhozó szervek döntéseinek előkészítését. A kormányok az állami munka középpontjában állnak nemcsak az államigazgatási tevékenység teljes áttekintése és irányítása folytán, hanem azért is, mert az igazságszolgáltatási szervek és az ellenőrzés funkcióit betöltő szervek is folyamatosan informálják őket tapasztalataikról.

A kormányok legáltalánosabb ismérveit szervezeti helyük és funkcióik alapján határozhatjuk meg. Szervezeti helyük szerint a kormányok a legfelsőbb népképviseletnek alárendelve működnek. Funkciójuk elsősorban a végrehajtó-megvalósító tevékenység ellátása. A kormányok azonban maguk is résztvevői a törvényhozási eljárásnak, a leggyakoribb törvénykezdeményezők.

A magyar alkotmány a kormányt Minisztertanácsnak nevezi. Az 1972. évi I. tv. mellőzi a kormány szervezeti helyének definiálását, a kormány legjellemzőbb ismérveinek a kiemelését. Ennek az az indoka, hogy az 1949-ben megállapított eredeti szöveg, amely a Minisztertanácsot az államigazgatás legfelső szervének nyilvánította, indokolatlanul leszűkítette a kormány szerepét.

Az alkotmányos rendelkezések alapján hazánkban a Minisztertanács a legfelsőbb képviseleti szerv által választott és annak felelős testületi szerv, amely folyamatosan működik, szervezi az országgyűlés által megerősített kormányprogram célkitűzéseinek megvalósítását, gondoskodik a törvények végrehajtásáról, irányítja és koordinálja az államigazgatási tevékenységet, biztosítja a népgazdasági terv teljesítését, hasznosítja az egész államszervezet munkájának tapasztalatait, alkotmányos kötelezettsége alapján törvényeket kezdeményez és egyéb előterjesztésekkel is előkészíti az országgyűlés döntéseit.

II. A kormány a burzsoá és a szocialista államban. 1. A burzsoá kormányok. 2. A kormány a szocialista államban.

1. A burzsoá kormányok.

A polgári fejlődés a képviselet és a végrehajtó hatalom viszonyának szabályozásában változatos megoldásokat hozott létre. Az európai polgári átalakulás folyamatában a polgárság először a képviseletben jutott alkotmányos szerephez, és elsősorban a törvényhozás útján vívta ki az alkotmányos jogokat. A polgári fejlődés megteremtette a politikai államot, amely az alkotmányban jogegyenlőséget, szabadságot deklarált minden állampolgárnak. A végrehajtó hatalom meghódítása hosszadalmasabb folyamat volt. Míg a parlament legfőbb feladata a törvényalkotás és a törvények feletti őrködés, a szabadságjogok védelme volt, a széles körben kiépült, de centrális irányítású államgépezet végezte a gyakorlati állami munkát. Mindinkább sokasod-

tak ugyanis azok a közfeladatok, amelyek ellátásához állami szervek közreműködésére volt szükség. Ennek a folyamatnak jellemző vonása a városi és területi önkormányzat jogainak megnyirbálása, az önkormányzati igazgatás állami irányítás alá helyezése. Az állam a hagyományos adóügyi és katonai igazgatás mellett kiépítette az igazgatás szakterületeit (közoktatásügy, közegészségügy stb.). E folyamatban az államhatalom súlypontja a végrehajtó hatalomra tevődik át. A századfordulót követően már elméletileg is igazolják a végrehajtó hatalom elsőbbségét a parlamenttel szemben.

Az imperializmus időszakában a kormány egyre szélesebb területen avatkozik be a gazdasági szférába. Az állami intervenció gyakori kormányzati döntéseket igényel. A tőkés gazdasági érdekcsoportok, a nagy monopóliumok és bankok képviselői az állam gazdasági szerepének befolyásolása érdekében közvetlenül töltenek be kormányfunkciókat.

A modern tőkés állam az állami tulajdon felhasználásával közvetlenül részt vesz a gazdasági életben. A tőkés piacon az állam a legnagyobb megrendelő, a legerősebb hitelező és rendszerint a leggazdagabb tulajdonos is. Így a modern polgári állam kormánya egyben a legjelentősebb gazdasági tényező is.

A közigazgatás funkcióit növeli az urbanizáció gyorsulása, a környezetvédelem, a közegészségügy és a közoktatás jelentősége. Átalakulnak az igazgatás technikai feltételei. Megkezdődött az elektronikus számítógépek igazgatási felhasználása. A polgári demokrácia klasszikus intézményei már nem alkalmasak a közigazgatás egyre szélesebb funkcióinak ellenőrzésére. A törvényhozás szintjéről áttekinthetetlenné válik a közigazgatási szervezet munkája. A kormány mindenhatóságával szemben sem az alkotmánybíráskodás, sem a közigazgatási bíráskodás nem biztosít hatékony jogi védelmet.

A burzsoá kormányok tevékenységének korlátlan kiterjesztése során csak szűk körben jutnak érvényre a lokális érdekek a helyi önkormányzatok működésének révén. A nagyobb regionális egységek fejlesztése és igazgatása központi kormányszervek irányítása alá kerül. A közlekedés, energiaellátás, vízellátás stb. elveszti helyi jellegét, a lakossági igények többségének kielégítése országos hálózatrendszerek útján történik. A közszükségletek kielégítésének tervezésében és irányításában növekszik a szakszerűség szerepe, a centralizáció. A szerteágazó igazgatási tevékenység politikai összefogója a kormány, amely a minisztériumok szakmai apparátusa útján irányít. Ma a modern burzsoá társadalom felső szintű vezetését technokráciának nevezik, ami kifejezi a szakszerűség és a demokratizmus követelményeinek ütközésében a demokrácia háttérbe szorulását.

A polgári kormányok alkotmányos helyzetét a parlamenti és a prezidenciális kormányformákban vizsgáljuk.

a) A polgári demokrácia egyik kiemelkedő jelentőségű vívmánya, a *parlamenti kormányrendszer* az imperializmus kezdetétől válságba jutott. A kormány parlamenti felelősségére vonatkozó klasszikus elvek átformálódtak. Az alkotmányszövegek túlnyomórészt adósak maradtak a parlament és a kormány tényleges viszonyának rögzítésével és különösen a politikai pártok kormányzati szerepének kifejezésével.

A polgári parlamentekben kezdeményező szerepet a kormány játszik. Javaslatainak elfogadása érdekében a kormány megszervezi a többségi állásfoglalást. Ebben azoknak a politikai pártoknak a parlamenti frakcióira támaszkodik, amelyek érdekeltek a kialakított parlamenti többség megőrzésében.

Az alkotmányok formulája szerint a kormány a parlamentnek felelős. A parlamenti többség visszahívhatja, megbuktathatja a kormányt. A kormány testületi felelőssége a politikai felelősségre korlátozódik, jogi felelőssége testületileg nincs. Kivételesen találkozunk a testületi felelősséggel, pl. az olasz alkotmányban.

A parlament irányító szerepét szolgálja a költségvetési és a zárszámadási jog. A parlament hagyja jóvá a költségvetést és beszámoltatja a kormányt annak végrehajtásáról. További kontrollt biztosít a kormány aktusai felett az alkotmánybíráskodás és a közigazgatási bíráskodás.

Ezek a garanciák formálisan biztosítják ugyan a polgári alkotmányosság érvényesülését, gyakorlatban azonban a kormány dönt a parlament elé kerülő ügyekben mindaddig, amíg a többséget meg tudja tartani.

b) A *prezidenciális kormányrendszerekben* a kormány testületi jellege még politikai értelemben sem alakulhat ki. A végrehajtó hatalom az elnök kezében koncentrálódik. A miniszterek kinevezése az elnök hatáskörébe tartozik, legfeljebb szenátusi ellenőrzés érvényesül a kinevezés felett. Kizárólag az elnöknek tartoznak felelősséggel, teljes mértékben alá vannak rendelve az elnök utasításának.

A kongresszusi bizottságok beszámoltathatják a minisztereket, de egyéb parlamenti felelősségi formák nem alakultak ki. A kormány testületi döntéseket nem hoz, gyakorlatilag az elnök direktíváinak végrehajtója, illetőleg tanácsadó testülete.

Az elnök a törvénykezdeményezési jogot is saját nevében gyakorolja. A legfelsőbb képviseleti szerv tehát az elnök javaslata felett dönt. A kormány a törvényalkotás szine előtt testületileg nem jelentkezik.

A *kormány felelőssége* a polgári államokban a miniszterek személyes felelősségéből épül fel. A burzsoá államok többségében a kormány mint testület nem gyakorol közjogi jogosít-

ványokat. A parlamenti kormányformákban a miniszterek személyesen felelősek a parlament előtt az általuk irányított ágazat munkájáért.

A miniszter jogi helyzetéhez fűződik a parlament előtti politikai felelősségen túl a büntetőjogi felelősség speciális szabályozása, a parlamenti bíráskodás.

Mindezek ellenére meg kell állapítanunk, hogy a parlamentarizmus gyakorlata kialakítja a kormány testületi jellegét is. Ez abból a szükségszerűségből fakad, hogy a kormány elnöke megköveteli a minisztereitől a parlament előtti egységes, összehangolt fellépést.

A burzsoá kormányok testületi jellegének alkotmányos kifejezésére a II. világháborút követő demokratikus alkotmányokban került sor. Az 1947. évi olasz köztársasági alkotmány szerint a miniszterek együttesen felelősek a minisztertanács tevékenységéért és egyénileg az alájuk tartozó minisztériumok tevékenységéért. Ezzel az alkotmány, legalább is formálisan a parlamenti javára teremt elsőbbségi helyzetet.

Az 1958-ban elfogadott francia alkotmány a törvényhozással szemben megerősíti a végrehajtó hatalmat. Az alkotmány a parlament szerepének korlátozásával egyidejűleg felhatalmazza a kormányt a törvényerejű rendelet alkotásának a jogával. A kormányrendeleteket a köztársaság elnöke írja alá. Korábban a parlament külön felhatalmazása alapján kiadott hasonló jogszabályokat a parlamentnek felelős miniszterelnök írta alá. Az 1958. évi alkotmány áthelyezi a hatalmi súlyt: a parlament nagyon lényeges kérdésekben való döntési jogosultságát a kormány vette át.

Általánosan a burzsoá államokban a kormány szintjén eldöntött kérdésekben a kormány tagjai bocsátják ki a jogszabályokat. Ezek körében találjuk a kormány elnöke által kibocsátott jogszabályokat is, ami rendszerint egyetlen szaktárca hatáskörébe sem utalható kormányszintű döntést tartalmaz.

Szervezeti vonatkozásban érdekes, hogy néhány polgári alkotmány összeférhetetlennek minősíti a képviselői megbízást és a kormánytagságot. A hatalmi ágak szétválasztásának megfelelően az Egyesült Államok elnöke, a miniszterek és államtitkárok nem lehetnek a kongresszus tagjai. A parlamentáris kormányformában viszont sokszor előírják, hogy csak képviselői megbízást elvező személy nevezhető ki miniszterré. A francia alkotmány szerint a miniszternek mandátumáról le kell mondania.

Magyarországon a felszabadulás előtt a kormány helyzetére vonatkozó szabályokat az 1848. évi III. tc. és az úgynevezett alkotmányos gyakorlat szabályozta. Eszerint a végrehajtó hatalmat az államfő és a kormány együttesen gyakorolta. A kormány azonban csak parlamenti többségre támaszkodva volt alkotóképes, mert a törvényjavaslatok, különösen pedig a költségvetés elutasítása esetén akcióképtelenné vált.

A kormány tagjai az országgyűlés mindkét házának ülésén részt vehettek, felszólalhattak. Meghívásra kötelesek voltak az ülésen megjelenni és felvilágosítást adni, illetőleg az interpellációkra felelni. Az 1848. évi III. tc. a miniszterek jogi felelősségéről kimondta, hogy a miniszterekkel szemben az alsóház emel vádat, és a felsőház tagjaiból alakított bíróság ítélkezik felettük.

A kormány önálló jogalkotó hatáskörrel nem rendelkezett. A kormányszintű döntések végrehajtása érdekében a kormány elnöke adott ki rendeleteket, amelyek széles körben érintették a gazdasági életet, a honvédelmet stb. A parlament ugyanis rendszeresen széles körű felhatalmazást adott a kormánynak a törvényalkotás hatáskörébe tartozó feladatok ellátására. A népszövetségi kölcsön felvételével, az infláció megszüntetésével összefüggésben az úgynevezett szanálási törvény (1924. évi IV. tc.) gazdasági ügyekben adott a kormánynak széles körű felhatalmazást. A parlamenti ellenőrzést pedig e célra alakított parlamenti bizottságra ruházta az országgyűlés. Később honvédelmi ügyekben ruházta át széles körben hatáskörét a parlament a kormányra (1939. évi II. tc.). Ily módon a polgári Magyarországon a kormány szerepe a parlament rovására erőteljesen bővült.

2. A kormány a szocialista államban.

A szocialista államszervezet elvi alapjait a marxista államelmélet és a munkásmozgalom forradalmi tapasztalatai alapján *Lenin* dolgozta ki. Az állámépítési elvek közül kiemeljük az államhatalom egységének elvét, a szocialista demokratizmust, a demokratikus centralizmust és a szocialista törvényességet.

A legmagasabb szintű megvalósító-végrehajtó szerv, a kormány nem szakadhat el az államhatalom teljességét kifejező és gyakorló legfelső képviseleti szervtől. A törvényhozás és a végrehajtás egysége fejeződik ki abban, hogy a kormány szervezetileg és hatáskörét tekintve egyaránt a legfelsőbb képviselet alá van rendelve.

Már a párizsi kommün tapasztalatai megmutatták, hogy a képviseletnek létre kell hoznia saját szűkebb körű testületét, amely felelősséggel tartozik a végrehajtás szervezéséért. Nincsenek olyan jogosítványai, amelyekkel a képviseletet korlátozhatná, döntéseit felülvizsgálhatná.

Az 1918. évi első *szovjet alkotmány* szerint a Népbiztosok Tanácsa választott szerv, amely felelősséggel tartozik a szovjet kongresszusnak, illetőleg a Központi Végrehajtó Bizottságnak. A történelmi körülmények folytán a Népbiztosok Tanácsa kezdettől fogva összefogta az egész állami tevékenységet, széles körű jogalkotó hatáskört gyakorolt. A kor-

mány működésének folyamatos ellenőrzését a szovjetek kongresszusain választott Központi Végrehajtóbizottság, illetőleg annak Elnöksége látta el. E szervek az államhatalom legfelsőbb szervének, a szovjetek kongresszusainak helyettesítő szerveként jártak el. Az 1924. évi alkotmány szerint a Központi Végrehajtó Bizottság választja meg végrehajtó és rendelkező szervét, a Népbiztosok Tanácsát. Az 1936. évi alkotmány a kormány megalakítását és visszahívását a Legfelső Szovjet hatáskörébe utalta. A választás a két kamara együttes ülésén történik. Az 1977. évi új alkotmány is az államhatalom legfelsőbb végrehajtó-rendelkező szerveként határozza meg a kormányt.

A népi demokratikus országokban a szocialista átalakulás viszonylag békés jellegének megfelelő sajátosság a demokratikus parlament felhasználása a hatalomért folytatott harcban. A munkásosztály szövetségi politikáját kifejező koalíciós kormányzás nemcsak a népfrontszerű szervek további működéséhez, hanem több esetben a szocializmus építését támogató pártok fennmaradásához vezet. A kormány megalakításának, felelősségének valóban demokratikus formái, amelyeket a polgári alkotmányosság eszméi alapján alakítottak ki, megváltozott osztálytartalommal, következetesen progresszív politikai célok szolgálatában bekerülnek a népi demokratikus alkotmányokba. A kormány megalakításában, a hatásköri szabályok megállapításában a népi demokratikus alkotmányok eltérő, sajátos viszonyaikból következő szabályozást adnak.

A magyar fejlődésben a népi demokratikus forradalom első szakaszában a parlamenti többségi elvet kifejező koalíciós kormányzás alakult ki. Bár az országgyűlés a kormánynak széles körű felhatalmazást adott, maga is rendkívül aktív törvényhozó munkát fejtett ki, amihez képest különösen élesen kiütközik az a visszaesés, ami a törvényalkotásban a személyi kultusz éveiben bekövetkezett. A szocialista törvényesség helyreállítása, a szocialista demokratizmus megerősítése folyamatában a kormány működésére vonatkozó alkotmányos szabályok is tartalommal teltek. Az alkotmány 1972. évi módosítása megerősítette a kormány parlament előtti felelősségének garanciáit, kiterjesztette az alkotmányos szabályozást a kormánybizottságokra és az államtitkárok jogállására.

III. A kormány alkotmányos helyzete és feladatai. 1. A kormány megalakítása. 2. A kormány feladatai. 3. A Minisztertanács aktusai.

Alkotmányunk a kormányzati szintű feladatokat a legfelső képviseleti szervek és a kormány között osztja meg. A Minisztertanács közreműködése e feladatok ellátásában nem korlátozódik a végrehajtás szervezésére. A Minisztertanácstól indul ki a legtöbb olyan kezdeményezés, amelynek eredményeképpen az országgyűlés törvényt alkot. A Minisztertanács terjeszti elő az Elnöki Tanácsnak a törvényerejű rendelet tervezetét. Ily módon a Minisztertanács egész tevékenységén belül a kormányzati munkában való részvétel igen jelentős arányt képvisel és minőségileg meghatározó. Ugyanakkor a Minisztertanács munkájában a megvalósító tevékenység is igen jelentős. Az államigazgatás országos szintű összehangolása, a végrehajtás szervezése folyamatosan végzett operatív tevékenységet igényel, amelynek során döntésekre, iránymutatásra van szükség.

1. A kormány megalakítása.

Az alkotmány a Minisztertanácsot egész működésében alárendeli a népszuverenitást megtestesítő legmagasabb szintű képviseleti szervnek, az Országgyűlésnek. A Minisztertanács elnökét és tagjait az Elnöki Tanács javaslatára az Országgyűlés választja meg és menti fel, vagy hívja vissza. Az alkotmányos szabályozás nem terjed ki sem a választás lebonyolításának részleteire, sem a megbízatás időtartamának megállapítására. Mindenesetre az Országgyűlés alkotmányos jogának és kötelességének tekinthetjük, hogy megalakítja a Minisztertanácsot. Miután a kormány megbízatását az Országgyűléstől kapja, megalapozott az a következtetés, hogy a mandátum lejártakor a Minisztertanács megbízatását is befejezettnek kell tekinteni. Elő is fordult, hogy a kormány a választások kitűzésekor bejelentette lemondását, de az Elnöki Tanácstól megbízást kapott az új Országgyűlés összehívásáig feladatai ellátására. A választásokat követően összehívott Országgyűlés alakuló ülésének napirendjére mindenesetre fel kell venni a Minisztertanács megválasztását. A jelenlegi alkotmányos gyakorlat szerint a kormány az alakuló ülésen nyújtja be lemondását, és a felmentés megadása után az Elnöki Tanács előterjeszti javaslatát a Minisztertanács összetételére.

Ismeretes, hogy több szocialista alkotmány külön választja a Minisztertanács elnökének és a kormány tagjainak a megválasztását. Ennek az eljárásnak az a célja, hogy a testület összetételének megállapításában a kormány elnökének a véleménye is kifejeződjék. Az alkotmány rendelkezései megengedik, hogy az Országgyűlés a kormány megalakítását két választási eljárásra bontsa fel. Valójában azonban a személyi döntések előkészítése sokkal szélesebb körű és megalapozottabb annál, mint amit az Elnöki Tanács alkotmányba foglalt javaslattételi joga és kötelessége kifejez. A kormány elnökének és tagjainak személyére az Elnöki Tanács a párt vezető testületeinek kezdeményezése és a Hazafias Népfront Or-

országos Tanácsa Elnökségének véleménye alapján tesz javaslatot. Ez a kezdeményezés a párt politikai irányító tevékenységének egyik legfontosabb eleme. A párt irányvonalának következetes érvényesítését biztosítja a vezető párt- és állami testületekben betöltött párhuzamos tagság, a kormány elnökének és több tagjának politikai bizottsági tagsága.

Az ilyen személyi egyezések jellemzők az Elnöki Tanács összetételére is, mégis a két testület alkotmányos funkcióinak különbözőségéből következik, hogy tagjaik megválasztásában eltérő szempontok érvényesülnek. Az Elnöki Tanács az Országgyűlés helyettesítő szerve, csak képviselők választhatók tagjaivá. Összetételében a politikai szempontok az elsődlegesek: tükrözi a kommunista párt vezetésével kialakult szocialista nemzeti egységet. A kormány megalakításában sem mellőzhető a politikai szempont, de a miniszterek száma attól függ, hogy a szakmai-ágazati és a funkcionális feladatok ellátására hány minisztériumra van szükség. Hazánkban a történelmi fejlődés során a többpártrendszer megszűnt, így a kormány megalakításában a koalíciós együttműködés semmiféle maradványa nem mutatható ki. Nincs olyan szabály, hogy a Minisztertanács tagjai csak a képviselők közül választhatók. Ugyanakkor a kormányba beválasztott képviselő megtarthatja mandátumát, a két megbízás nem zárja ki egymást.

A képviselői mandátummal rendelkező miniszter az állampolgárok életviszonyairól, a gazdálkodó egységek és költségvetési szervek munkájáról, a helyi képviseletek tevékenységéről teljesebb tájékozódást szerezhet, mint amit számára a szakmai információk nyújtanak. Ugyanakkor a miniszter képviselői munkája ellentmondások forrása lehet. A miniszter funkciója objektivitást követel, a képviselőtől viszont választópolgárai a területi igények kielégítését várják. Az ilyen konfliktusok elkerülése érdekében az a politikai gyakorlat alakult ki, hogy a szakminiszterek csak kivételesen vállalhatnak jelöltséget az országgyűlési választásokon. Ez a gyakorlat egyben segíti, hogy a kormány felelőssége jobban érvényesüljön az Országgyűlés előtt.

A miniszterelnök és az elnökhelyettesek rendszerint képviselői mandátumot is betöltenek. Az irántuk megnyilvánuló politikai bizalom súlyát növeli az, hogy a választópolgárok közvetlen és titkos választással képviselővé választották őket.

A minisztertanácsi tagság és az elnöki tanácsi tagság összeférhetetlen. A Minisztertanács elnöke, elnökhelyettesei, tagjai és az államtitkárok mint az állam végrehajtó szerveinek vezető tisztségviselői, az Elnöki Tanácsba nem választhatók. Az Elnöki Tanács felügyeleti funkciójának kifejtése érdekében a két testület teljes szétválasztására van szükség. Ez a szervezeti elv nem a hatalmi ágak tagolására vezethető vissza, hanem a hatáskörök és funkciók olyan kialakítását célozza, hogy a kormányzati szervek működése felett rendszeres alkotmányos ellenőrzés valósuljon meg.

A Minisztertanács működéséért az Országgyűlésnek felelős. Köteles munkájáról az Országgyűlésnek beszámolni. A Minisztertanács testületi jellege fejeződik ki a kormány beszámolási kötelezettségében és abban is, hogy az országgyűlési képviselők a kormányhoz mint testülethez is intézhetnek interpellációs kérdést.

Az Országgyűlés ülésein a Minisztertanács azon tagjai is részt vesznek és felszólalhatnak, akik nem országgyűlési képviselők. A minisztertanács ügyrendje kötelezővé teszi az üléseken való részvételt.

2. A kormány feladatai.

A Minisztertanács feladatainak alkotmányos szabályozása nem törekedhetett a teljességre. A szerteágazó teendők közül az alkotmány a leginkább meghatározó tartalmú feladatokat tartalmazza. A teljes tételes felsorolás helyett néhány olyan célt emel ki, amely a kormány tevékenységének irányát, szempontjait fejezi ki. Ilyen általános célkitűzésnek tekinthető az a kötelezettség, hogy a Minisztertanács védi és biztosítja az állami, társadalmi rendet és az állampolgárok jogait. Ez a megfogalmazás a Minisztertanáccsal szemben olyan elvi követelményt támaszt, amelyet egész tevékenységében érvényesítenie kell. Hasonlóképpen ilyen elvi szempontot fejez ki a törvények és a törvényerejű rendeletek végrehajtásának biztosítása, ami a Minisztertanács szervezeti helyéből egyébként is következik.

Az alkotmány szerint a Minisztertanács védi és biztosítja az állami, társadalmi rendet és az állampolgárok jogait; biztosítja a törvények és törvényerejű rendeletek végrehajtását; irányítja a minisztériumok és a közvetlenül alárendelt egyéb szervek munkáját, összehangolja tevékenységüket; irányítja a tanácsokat és ellátja tevékenységük törvényességi felügyeletét; biztosítja a népgazdasági tervek kidolgozását, gondoskodik megvalósításukról; meghatározza a tudományos és a kulturális fejlesztés irányát, biztosítja a szükséges személyi és anyagi feltételeket; meghatározza a szociális és egészségügyi ellátás rendszerét, gondoskodik anyagi fedezetéről; nemzetközi szerződéseket köt és hagy jóvá; ellátja mindazokat a feladatokat, amelyeket jogszabály a hatáskörébe utal.

a) A kormány a munkásosztály pártja által meghatározott politika gyakorlati megvalósítója. A párt politikai irányvonalát az ötévenként tartott kongresszusok határozzák meg. Ezzel összhangban az alkotmány 1975-ben történt módosítása alapján öt évre választják a képviseleti szerveket is. A kormány a párt iránymutatása alapján dolgozza ki az állami

politika célkitűzéseit, az ágazati politika fő feladatait. Az állami politika feladatainak egy-egy törvényhozási ciklusra szóló összefoglalása a *kormányprogram*, amelyet a Minisztertanács megválasztása után terjeszt a legfelső képviseleti szerv elé megvitatás és megerősítés végett.

b) A Minisztertanács *gazdasági szervező* munkájában a gazdaságpolitika végrehajtása áll előtérben. A Minisztertanács feladata a gazdasági ágazatok tevékenységének összehangolása, a gazdasági tevékenység összhangjának megteremtése.

A gazdasági irányításban nagy szerep hárul a gazdasági ösztönzőkre, amelyek megállapítása a Minisztertanács hatáskörébe tartozik.

A Minisztertanács alkotmányos kötelessége a *népgazdasági tervek* kidolgozása és megvalósításuk biztosítása. A népgazdasági tervezésről szóló 1972. évi VII. tv. rendelkezései szerint az ötéves népgazdasági tervet az Országgyűlés törvényben állapítja meg. Az éves népgazdasági tervet a Minisztertanács hagyja jóvá, és erről tájékoztatja az Országgyűlést.

A népgazdaság tervezésében az ágazati arányok egyeztetésén túl figyelemmel kell lenni a területi összefüggésekre is. A területi tervezés egységei a tervezési-gazdasági körzetek. A népgazdaság távlati, éves és területi terveinek kidolgozása és előterjesztése az Országos Tervhivatal feladata.

A gazdasági irányítás körébe tartozik a településhálózat fejlesztésének tervezése. A tanácstörvény a tanácsokra bízza a város- és községfejlesztési feladatokat, valamint a területfejlesztést.

A területfejlesztési, településhálózati, rendezési tervek kidolgozásának szakmai irányítása az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium feladatkörébe tartozik. A természet- és környezetvédelem biztosítása pedig az ÉVM, az Országos Vízügyi Hivatal és az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal együttes feladata.

A gazdaságpolitika végrehajtásának másik fontos eszköze a *költségvetési törvény*. A költségvetés tervezetét a kormány terjeszti az Országgyűlés elé. Hasonlóképpen köteles a zárszámadásról szóló törvényjavaslatot is előterjeszteni, amelynek elfogadása egyben a felmentés megadása a kormánynak a pénzügyek viteléért.

c) A kormány felelősséggel tartozik az egész *államigazgatási* tevékenységért. Irányító jogköre szervezetileg korlátlan és kizárólagos. A legfelsőbb képviseleti szerv és az Elnöki Tanács csak a kormány útján rendelkezik az államigazgatás irányába. A kormány mellett párhuzamosan nem működik olyan szerv, amely irányító jogosítványokat gyakorol az államigazgatás felett.

Az alkotmány különleges jogokat ruház a Minisztertanácsra, amelyek birtokában nemcsak a kormány közvetlen alárendeltségében álló igazgatási szervek tevékenységébe avatkozhat be operatív módon, hanem a szervezeti rendszer távolabb álló egységeinek munkájába is. A Minisztertanács az államigazgatás körébe tartozó bármely ügyben közvetlenül vagy valamely tagja által intézkedhet; jogosult az államigazgatás bármely ágát közvetlenül felügyelete alá vonni, és erre külön szerveket létesíteni; a Minisztertanácsot az alárendelt szervek vonatkozásában széles körű felügyeleti jog illeti meg. Minden olyan jogszabályukat, határozatukat vagy intézkedésüket megsemmisítheti vagy megváltoztathatja, amely törvénybe ütközik, vagy közérdeket sért. A felügyeleti jogkör kiterjed arra is, hogy a Minisztertanács a kifogásolt rendelkezést újabbal, a törvényesség vagy célszerűség igényének megfelelővel helyettesítse.

A Minisztertanács irányítja a tanácsokat, ellátja tevékenységük felügyeletét. Az irányítás a tanácsok önállósága, önkormányzati jellege figyelembevételével elsősorban normatívákkal történik. Az alkotmány a kormányt kötelezi a tanácsok rendeletei és határozatai feletti felügyelet gyakorlására. A Minisztertanács azonban nem módosíthatja a tanács kifogásolt aktusát. Jogköre a törvénybe ütköző vagy a társadalom érdekeit sértő aktusok megsemmisítésére terjed ki.

d) Az alkotmány rendelkezésének megfelelően a kormány határozza meg a *tudományos és kulturális fejlesztés irányát*, biztosítja a szükséges személyi és anyagi feltételeket. E kötelessége az állam kulturális nevelő funkciójának a megvalósítását kifejező alkotmányos feladat. Az alkotmány szerint a Magyar Népköztársaság szervezi és támogatja a társadalom fejlődését előmozdító tudományos munkát, segíti az emberi haladást szolgáló művészetek kibontakozását, a közoktatás megszervezésével, a közművelés általánossá tételével biztosítja az állampolgárok képzettségének és műveltségének állandó növelését.

e) A Minisztertanács feladata a *szociális és egészségügyi ellátás* megszervezéséről történő gondoskodás. A kormány kötelességének alkotmányos szabályozása a társadalmi rend szocialista jellegéből fakad. Társadalmi rendszerünk alapelve a ráutaltakról történő gondoskodás, az anyagi támogatás biztosítása. Az alkotmány szerint a Magyar Népköztársaság öregség, betegség és munkaképtelenség esetén támogatja állampolgárait. Ez a támogatás a társadalombiztosítás és szociálpolitika intézményein keresztül történik. Az alkotmány az állampolgárok alapjogaként rögzíti az egészségvédelemhez való jogot, amit a munkavédelem, az egészségügyi intézmények és az orvosi ellátás megszervezésével kell biztosítani. E feladatokat foglalja össze és szabályozza részletesen az 1972. évi II. tv. az egészségügyről, amely kimondja, hogy a Minisztertanács az egészség-

ügyi miniszter útján látja el az egészségügy irányítását.

f) A Minisztertanácsra jelentős feladatok hárulnak a *honvédelmi politika* kidolgozásában és végrehajtásában is. A honvédelemről szóló 1976. évi I. tv. külön felhatalmazást ad a kormánynak háború, vagy az ország biztonságát fenyegető súlyos veszély esetére. Az állam biztonságát fenyegető veszélyt és annak megszüntetését az Elnöki Tanács állapítja meg és hirdeti ki. Az ilyen rendkívüli helyzetben a Minisztertanács bevezetheti a sajtótermékek megjelenésének előzetes engedélyhez kötését, egyes helységek kiürítését rendelheti el, kormánybiztosra ruházhatja a tanácsok és más államigazgatási szervek jogainak gyakorlását. A Minisztertanács a népgazdaság irányítása, szervezése során is érvényesíti azt az elvet, hogy az ország honvédelmének erősítése alkotmányos kötelesség.

g) A kormány szerepe a *külpolitikai* irányvonal kialakításában, a nemzetközi kapcsolatok alakításában is jelentős. Az alkotmány ezt a szerepet azzal fejezi ki, hogy a Minisztertanácsnak is megadja a nemzetközi szerződések megkötésére és jóváhagyására az alkotmányos felhatalmazást. Az alkotmány külpolitikánk fő irányát akként határozta meg, hogy a Magyar Népköztársaság, mint a szocialista világrendszer része, fejleszti és erősíti barátságát a szocialista országokkal, a béke és az emberi haladás érdekében együttműködésre törekszik a világ valamennyi népével és országával. Ez a külpolitikai irányvonal aktív külpolitikai tevékenységet igényel, amely az országgyűlés és a NET szerződéskötési és ratifikációs jogának alkotmányos szabályozása mellett a kormány szerződéskötésének elismerését is szükségessé teszi.

h) A Minisztertanács kormányzati tevékenységének része az alája nem rendelt szervek közreműködésének biztosítása a kormányzati célkitűzések megvalósításában.

Az igazságszolgáltatás feladatait ellátó bírói szervezet és a törvényességi felügyeletet gyakorló ügyészségi szervezet irányítása nem tartozik a Minisztertanács hatáskörébe. Ugyanakkor a kormánynak áttekintéssel kell rendelkeznie az igazságszolgáltatás tapasztalatairól, a szocialista törvényesség alakulásáról, hogy magasabb szintű jogszabályok kezdeményezéséről vagy saját jogalkotó hatáskörében jogszabályok kibocsátásáról megalapozottan dönteni tudjon.

A Minisztertanács rendeletei és normatív határozatai a bíróságokra kötelezőek, azokat alkalmazniok kell.

Az ügyészség centralizált szervezetként a legfőbb ügyésznek van alárendelve, aki az Országgyűlésnek tartozik felelősséggel. A legfőbb ügyész tanácskozási joggal részt vesz a Minisztertanács ülésein, és így a törvényesség felügyeletével kapcsolatos feladatainak a kormány célkitűzései ismeretében tehet eleget. A kormány felkérheti a legfőbb ügyészt arra, hogy az ügyészségi szervezet adott időszakban fokozottan kísérelje figyelemmel egyes társadalmi viszonyok alakulását, a rájuk vonatkozó jogi normák érvényesülését.

A kormányzati célkitűzések megvalósulásának országos szintű áttekintését segíti a *népi ellenőrzés* is. A Központi Népi Ellenőrző Bizottság munkatervét a kormány hagyja jóvá. Az országos vizsgálatok megállapításaiból a kormány tájékozódást szerez a költségvetési eszközök felhasználásáról, a gazdálkodás egyes mutatóinak alakulásáról.

3. A Minisztertanács aktusai.

Az alkotmány a Minisztertanácsot jogalkotó hatáskörrel ruházza fel. E hatáskör a testületet illeti meg, és korlátozott annyiban, hogy a megalkotott jogszabály nem állhat ellentétben a magasabb jogforrásokkal. A legmagasabb szintű jogszabályok rendszerint keretjellegű szabályok, amelyeket a társadalmi feltételek alakulása szerint lehet tartalommal megtölteni. Így a törvények és a hatályosulásukról gondoskodó végrehajtási rendelkezések szoros egységet alkotnak. Egyes esetekben a törvényjavaslatot tárgyaló országgyűlési ülésen a végrehajtási rendelet tervezetét is szétosztották a képviselők között és előfordult, hogy a parlamenti vita ezek tartalmára is kiterjedt.

A kormány jogalkotó hatásköre nem korlátozódik a törvényi szintű jogszabályok végrehajtására. Az alkotmányban széleskörűen megállapított Minisztertanácsi feladatok szükségessé teszik olyan kérdések szabályozását is, amelyekre nézve törvény nem született. A rendeletalkotás korlátja, hogy az Országgyűlés, illetőleg az Elnöki Tanács hatáskörébe utalt tárgykörökben a kormány rendeletet nem alkothat. Az alkotmány tételes rendelkezései alapján az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit, az államszervezet főbb szervtípusainak felépítését, a népgazdasági terveket és a költségvetést törvénnyel kell szabályozni. A törvényhozási tárgyak teljes felsorolásának garanciális jelentősége lenne.

A kormány jogalkotó hatáskörében eljárva rendeletet alkot minden olyan esetben, ha a megállapított jogok vagy kötelezettségek az állampolgárok jogviszonyait érintik. A Minisztertanács rendeletét a Magyar Közlönyben ki kell hirdetni.

A Minisztertanács normatív határozatot alkot olyan esetekben, amikor az alárendelt állami szervek számára állapít meg jogokat vagy kötelességeket. A normatív határozatok szabályozó tartalmúak, nem állhatnak ellentétben a magasabb szintű jogforrásokkal. A minisztertanácsi határozatok végrehajtása az alárendelt szervek feladata. A határozatok kihirdetése a Határozatok Tárában történik, vagy a Minisztertanács külön döntése alapján a Magyar Közlönyben. Tapasztalatok szerint

a teljes nyilvánosságot igénylő normatív határozatok egy része nem jelenik meg a Magyar Közlönyben és ez mind az állampolgárok, mind a szervezetek tájékozatlanságára vezet. A határozatoknak önálló szankció rendszere nincs, mivel végrehajtásukat a kormánytól való függőségi viszony, az alárendeltség biztosítja.

A kormány egyedi ügyekben is határozatokat hoz. A Minisztertanács nem jogszabályi tartalmú határozatai közül közzétételre kerülnek a kormány által adományozott kitüntetésekre, kinevezésekre vonatkozó határozatok vagy egyes külpolitikai jelentőségű aktusok.

IV. A kormány szervezete és működése.

A Minisztertanács a Minisztertanács elnökéből, az elnökhelyettesekből, az államminiszterekből, a minisztériumokat vezető miniszterekből és az Országos Tervhivatal elnökéből áll. Ez idő szerint a Minisztertanács elnökének öt helyettese van, közülük egy a Tervhivatal élén áll. Államminiszteri funkció nincs betöltve. A szakminisztériumok száma 17.

Az Országgyűlés a miniszterek et a szaktárcák élére választja. Az elnökhelyettesek funkciókörét a kormány maga állapítja meg. A Minisztertanács elnökhelyettesei segítik a kormány elnökét teendőinek ellátásában, összehangolják több, egymáshoz kapcsolódó szakminisztérium munkáját, vezetik a kormánybizottságokat, közreműködnek a nemzetközi kapcsolatok ápolásában.

A Minisztertanács meghatározott feladatkörök ellátására *kormánybizottságokat* alakíthat.

A kormánybizottságok (Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága, Honvédelmi Bizottság, Tudománypolitikai Bizottság, Atomenergia Bizottság) a kormány szervei, a kormány átruházott hatáskörében járnak el. A kormánybizottságok felelősek a Minisztertanácsnak, munkájukról kötelesek rendszeresen jelentést adni a kormány ülésén. Tevékenységük irányát a kormány határozza meg. Tagjaikat a kormány választja.

A kormány 1023/1973. (VI. 30.) sz. határozatával hozta létre az Állami Tervbizottságot, amelynek feladata a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének fokozott elősegítése, a népgazdasági tervezés hatékonyságának emelése és központi irányításának összehangolása. A tervbizottság hatáskörében eljárva határozatot hozhat, amelyet az érintett miniszterek, országos hatáskörű szervek vezetői, hatóságok és egyéb szervek végrehajtani kötelesek. A határozat ellen a Minisztertanács tagja a minisztertanácshoz előterjesztéssel élhet.

Az Állami Tervbizottság elnöke az Országos Tervhivatal elnöke. Tagjai: a Minisztertanács elnökhelyettesei, a külkereskedelmi miniszter, a pénzügyminiszter és a munkaügyi miniszter.

A kormánybizottságokra vonatkozó alkotmányos szabályozás nem terjed ki azokra a tanácsokra, koordináló szervekre, amelyek a kormány alárendeltségében főleg véleményező szervekként működnek. E szerveknek a kormány nevében történő döntésre felhatalmazásuk nincs.

A felszabadulás előtt a kormány hivatali szervezetének elnevezése „miniszterelnökség" volt. A miniszterelnök mellett államtitkárok működtek. A felszabadulás után a miniszterelnökség szervezetébe tartoztak a miniszterelnök-helyettesek és az államminiszterek. A hivatali szervezetet 1949-ben és 1953-ban módosították. 1953-ban a mai napig használatos elnevezéssel a *Minisztertanács Titkárságának* létrehozására került sor.

A Minisztertanács Titkárságának feladata a Minisztertanács üléseinek adminisztratív-technikai előkészítése; annak vizsgálata, hogy az előterjesztéseket az érdekelt miniszterekkel megtárgyalták-e. A titkárság gondoskodik a Minisztertanács határozatainak szerkesztéséről, nyilvántartásáról. Szerkeszti a Magyar Közlönyt, a Határozatok Tárát és a Helyi Tanácsok Közlönyét. A titkárság a Minisztertanács, a Minisztertanács elnöke és elnökhelyettesei hivatali apparátusa. A titkárság vezetője miniszter első helyettesi rangban a Minisztertanács elnökének van alárendelve.

A Minisztertanács hivatali szervezetébe tartozik a *Minisztertanács Tanácsi Hivatala* és a *Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala*. E szervek önálló hatáskört is gyakorolnak, ellátják továbbá a Minisztertanács által rájuk bízott feladatokat. Élükön államtitkárok állnak.

A Minisztertanács az államigazgatás legfelső szintű szerve. Az egész igazgatás áttekintésével rendelkező speciális igazgatási szakmai szerv nem áll rendelkezésére. Az utóbbi években ismételten felmerült az az igény, hogy az igazgatási munka elvileg megalapozott fejlesztése, egyeztetése céljából célszerű lenne igazgatási kormánybizottságot szervezni. Valóban az államigazgatás fejlesztésének feladatai, a szakigazgatási ágak tervszerűbb összehangolása szükségessé teszi, hogy a komplex megközelítés ne korlátozódjék a tanácsi igazgatásra. A miniszteriális igazgatásnak a szakmai igényeken túl meg kell felelnie a hatáskörök decentralizációjára, a törvényességi biztosítékokra vonatkozó általános követelményeknek is.

A Minisztertanács megbízatása két elemből tevődik össze: egyfelől az Országgyűlés végrehajtó-rendelkező szerveként testületileg látja el az alkotmányban meghatározott feladatokat. E kötelezettsége teljesítéséről köteles az Országgyűlésnek rendszeresen beszámolni. Másfelől az Országgyűlés a kormány tagjait egy-egy igazgatási ágazat élére választja, akik egyénileg felelősek ágazatuk munkájáért.

A kormány beszámolói átfogó jelentést tartalmaznak a kormány egész tevékenységéről vagy valamely tevékenységi irányról, pl. a gazdaságpolitikai munkáról, a külpolitikai tevékenységről adnak mélyebb értékelést. A költségvetés beterjesztése és a zárszámadás tárgyalása is alkalmat ad a kormány egész munkájának értékelésére. Rendszeres a miniszterek beszámoltatása az ágazat tevékenységéről. Egy-egy átfogó törvényjavaslat vagy a költségvetési javaslat feletti vita során az Országgyűlés ugyancsak értékeli a minisztérium munkáját.

Az Országgyűlés interpellációs joga lehetővé teszi a testület feleletre kötelezését és a miniszterek interpellálását. Az Országgyűlés ügyrendje előírása szerint az interpellációs kérdésre adott válasz elutasítása esetén a kérdést az illetékes állandó bizottság köteles megvizsgálni és az Országgyűlésnek jelentést tenni. Alig képzelhető el olyan helyzet, hogy a kormány ne adjon kielégítő választ a hozzá intézett kérdésre. Bár sem az alkotmány, sem az Országgyűlés ügyrendje nem ismeri a bizalmatlansági indítványt, a válasz elutasítása nyilvánvalóan nem maradhatna következmények nélkül. A miniszter válaszának elutasítása sem jár alkotmányjogi következményekkel, de politikailag mindenesetre értékelni kell az Országgyűlés ilyen döntését.

De lege ferenda meg kellene határozni az interpellációra adott válasz elutasításának alkotmányjogi következményét.

Az 1973. évi III. tv. szerint az Országgyűlés a kormányt felmenti vagy visszahívja. A törvényben foglalt differenciálás még mélyebb a Minisztertanács tagjainak esetében, amennyiben a minisztertanácsi tagság megszűnhet lemondás, felmentés vagy visszahívás útján. A törvény olyan megkülönböztetést kíván alkalmazni, hogy ezek formája, nevezetesen a visszahívás negatív értékítéletet is magában foglaló tartalmú döntés legyen. További kérdés, hogy milyen terjedelmű az Elnöki Tanács helyettesítő jogköre a kormány összetételének megváltoztatásában. Nyilvánvaló, hogy csak rendkívüli helyzetben, vagy különleges sürgősség esetén indokolt helyettesítő jogkörben az egész Minisztertanács felmentése és új kormány választása. Az 1956. évi ellenforradalmi támadás idején fordult elő ilyen eset. Az Elnöki Tanács alkotmányos jogkörében járt el, amikor az Országgyűlés helyetteseként az egész kormányt felmentette, és nemcsak személyi összetételét, hanem szervezetét is megváltoztatva megválasztotta az új kormány tagjait. Döntéséről az 1957. májusi ülésszakon részletesen beszámolt az Országgyűlésnek. Eltekintve az ilyen rendkívüli helyzetektől, a legfelsőbb állami irányításban az Országgyűlés döntési jogkörének korlátozása nem helyes, bár tételes alkotmányjogi akadálya nincs annak, hogy az Elnöki Tanács széleskörűen értelmezze a helyettesítő jogkört.

Irodalom: *Ádám* Antal: A Minisztertanács jogállása és főbb feladatai a módosított alkotmány alapján. Jogtudományi Közlöny 1973.; *Beér* János: Szocialista államépítés. Bp. 1968.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Takács* Imre: A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa = Magyar alkotmányjog. Szerk. Schmidt Péter. Bp. 1976.; *Szamel* Lajos: Az államigazgatás vezetésének jogi problémái. Bp. 1963.

Lenin: Állam és forradalom. = Lenin Művei. 25. köt. Bp. 1952.; *Barabasev*, G. B.—*Seremet*, K. F.: Szovjetszkoe sztroitelsztvo. Moszkva, 1965.; *Kozlov*, Ju. M.: Organü goszudarsztvennogo upravlenija. Moszkva, 1960.; *Mukszinov*, J. S.: Szovjet minisztrov szojuznoj reszpubliki. Moszkva, 1969.; *Staroścziak*, J.—*Iserson*, B.: Pravo adminisztracyjne. Warszawa, 1963.; *Tihomirov*, Ju. A.: Vlaszt i upravlenie v szocialiszticseszkom obscsesztve. Moszkva, 1968.

American democracy in theory and practice. New York, 1955.; *Duverger*, M.: Institutions politiques et droit constitutionnel. Paris, 1970.; *Finer*, H.: Theory and practice of modern government. New York, 1949.; *Friedrich*, C. J.: Constitutional government and democracy. Theory and practice in Europe and America.; *Lalumoere*, P.—*Demichel*, A.: Les régimes parlamentaires européens. Paris, 1966.; *Laski*, H. J.: Parlamentary government in England. London, 1950.

Takács Imre

KORMÁNYFORMA → *Kormány*

KÖLTSÉGVETÉS → *Pénzügyi jog*

KÖTBÉR → *Szerződés*

KÖTELEM → *Polgári jog*

KÖTELESRÉSZ → *Öröklési jog*

KÖZBIZTONSÁG ÉS KÖZREND ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK: I. A közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fogalma, tárgya és rendszere (1024.) — II. Közveszélyű bűncselekmények (1024.) — III. Garázda jellegű bűncselekmények (1026.) — IV. A közegészségügy elleni és környezetvédelmi bűncselekmények (1027.) V. A közlekedés és a hírközlés elleni bűncselekmények (1027.) — VI. Az okiratokkal és a sajtóval kapcsolatos bűncselekmények (1030.) — VII. Rendészeti érdeket sértő bűncselekmények (1030.) — VIII. Egyéb, a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények (1032.

I. A közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fogalma, tárgya és rendszere.

A büntető törvénykönyvek a különös részben csaknem kivétel nélkül tartalmaznak egy vagy több olyan fejezetet is, amely vagy amelyek a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények törvényi tényállásait határozzák meg. A bűncselekmény fogalmának tárgyalása során rámutattunk arra, hogy a törvények különös részei a bűncselekményeket az általuk sértett jogi tárgyak szerint osztályozzák fejezetekbe. (→ *Bűncselekmény)* A közrend és a közbiztonság elleni bűncselekményekre vonatkozó fejezetek a jogi tárgyat tekintve nem homogén magatartáscsoportokat fenyegetnek büntetéssel. A közbiztonságot, illetve a közrendet ugyanis végső soron minden bűncselekmény elkövetése sérti. A legtöbb bűncselekménynek azonban olyan elsődleges jogi tárgya is van, amelynek alapján a külön fejezetekbe történő elhelyezés minden nehézség nélkül úgy elvégezhető, hogy homogén, azonos jellegű jogtárgyat sértő vagy veszélyeztető cselekmények kerüljenek azonos cím alá. Ebből a meggondolásból kiindulva csoportosítják az egyes törvények különös részei pl. közös fejezetcím alá az állam elleni, az államigazgatás és az igazságszolgáltatás rendje elleni, a személy elleni stb. bűncselekményeket. Azokat a bűncselekményi tényállásokat viszont, amelyek ilyen elsődlegesnek tekinthető jogi tárggyal nem rendelkeznek, azonban valamennyi bűncselekményhez hasonlóan a közbiztonságot és a közrendet sértik, illetőleg veszélyeztetik, közös fejezetben vagy fejezetekben helyezik el a büntető törvénykönyvek. Ebből következik, hogy az e címet viselő fejezetben meghatározott törvényi tényállások igen különböző másodlagos jogi tárgyakat is sérthetnek. A hivatkozott összefoglaló címmel való megjelölésük kisegítő megoldás, hiszen nagyon sokszor ugyanezeket a védett jogtárgyakat más bűncselekmények is, mégpedig közvetlenül, sértik, illetőleg veszélyeztetik. Ebből tehát az következik, hogy a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fejezete a büntető törvénykönyvek rendszerében tulajdonképpen olyan, büntetni kívánt magatartások gyűjtőkategóriája, amelyeket specifikus, elsődleges jogi tárgy hiányában más fejezetcím alá vonni nem volt lehetséges.

A közbiztonság fogalmán mint gyűjtőfogalmon az irodalom a társadalom olyan helyzetét, olyan közállapotát érti, amelyben mind az állami szervek működése, mind pedig az egyes embereknek és különböző közösségeiknek a biztonsága, tevékenységük és működésük zavartalansága szavatolt. Ebben az értelemben szól a köznyelv is arról, hogy egy adott országban jó vagy rossz-e a közbiztonság. A közrend viszont a társadalmi együttélés jogilag szabályozott rendjének létezését jelenti és így az lényegében nem más, mint a jogrend érvényesülésének biztosított volta.

Mindkét meghatározásból kitűnik, hogy e jogtárgyakat számos más bűncselekmény is sértheti vagy veszélyeztetheti. Így nyilvánvalóan rossz a közbiztonság abban az országban, ahol elszaporodott az ember élete vagy testi épsége elleni bűncselekmények vagy a bankrablások száma. E bűncselekmények tényállásait a büntető törvénykönyvek mégsem a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fejezetében helyezik el, hiszen elsődleges jogi tárgyuk az emberi élet, illetőleg a vagyon. Ugyanez mondható el a közrend elleni és pl. az igazságszolgáltatás rendje elleni bűncselekmények vonatkozásában is. Így tehát a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények elhatárolására valóban nem kínálkozik más lehetőség, mint hogy e bűncselekményeken azokat értsük, amelyekre közelebbről meghatározható elsődleges jogi tárgy közvetlen megsértése vagy veszélyeztetése nem jellemző.

Miután a most tárgyalt fejezetben elhelyezett bűncselekményi tényállások megvalósítása általában valamilyen más jogi tárgy sérelmét vagy veszélybe kerülését is maga után vonja, a tényállások típusaira, illetőleg a másodlagosan sértett vagy veszélyeztetett jogi tárgyakra figyelemmel, kialakítható az e fejezetbe tartozó bűncselekmények belső rendszere. A szocialista országok büntető törvénykönyveinek ilyen című fejezeteire figyelemmel megkülönböztethetők a közveszélyű bűncselekmények, a garázda jellegű bűncselekmények, a közegészség elleni, illetőleg környezetvédelmi bűncselekmények, a közlekedés és a hírközlés elleni bűncselekmények, az okiratokkal és sajtóval kapcsolatos bűncselekmények, a rendészeti érdekeket sértő bűncselekmények, valamint az egyéb, a közrendet és a közbiztonságot sértő, az előbbiekben említett egyik kategóriába sem sorolható bűncselekmények.

A szocialista országok büntetőjoga különböző csoportosításban tárgyalja, azonos fejezetcím alatt, a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekményeket. Jugoszlávia büntető törvénykönyvének XXI. fejezete a közbiztonság elleni bűncselekmények, XXIII. fejezete pedig a közrend elleni bűncselekmények címet viseli. Bulgária büntető törvénykönyvének XI. fejezete közveszélyes bűntettekről szól, míg az Orosz Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság (OSZSZSZK) büntető törvénykönyvének X. fejezete a közbiztonság, a közrend és a közegészségügy elleni bűncselekmények címet viseli. Az említettektől eltérő rendszerezést alkalmaz az NDK, Csehszlovákia, a Lengyel Szocialista Köztársaság és Románia Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyve. A Német Demokratikus Köztársaság büntető törvénykönyvének 7. fejezete a közbiztonság elleni bűncselekmények címet viseli, a 8. fejezet 2. címe viszont az állam- és a közrend elleni

cselekményeket pönalizálja, ekként két fejezet között osztva meg a tárgyalt bűncselekményi kört. A lengyel kódex a XX. fejezetben a közbiztonság, valamint a szárazföldi, vízi és légi közlekedés biztonsága elleni bűncselekményekről tartalmaz rendelkezéseket, a XXXV. fejezet pedig különválasztva, önálló fejezetben tárgyalja az okiratokkal kapcsolatban elkövetett bűncselekményeket, míg a XXXVI. fejezet a közrend elleni bűncselekményekről szól. Románia Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyve IX. címének IV. fejezete a következő: Egyes társadalmi együttélési viszonyokat sértő bűncselekmények. E címen belül a II. fejezet foglalkozik a közegészség elleni bűncselekményekkel, a II. fejezet a veszélyben levők megsegítésének elmulasztásáról. Ugyanakkor a büntető törvénykönyv VI. címének III. fejezete a vasúti közlekedés biztonsága elleni bűncselekményeket tartalmazza, VII. címe pedig külön szól a hamisítási bűncseleményekről. A csehszlovák büntető törvénykönyv a negyedik fejezetben tárgyalja a közveszélyű bűncselekményeket, az ötödik fejezet pedig a társadalmi együttélést durván megsértő bűncselekmények tényállásait tartalmazza.

A rendszerezés vonatkozásában mutatkozó eltérésektől eltekintve a szocialista országok büntető törvénykönyvei, ha néhol különböző megnevezéssel is, de a hivatkozott fejezetekben lényegében azonos jellegű bűncselekmények törvényi tényállásait határozzák meg. Ezért a következőkben az irodalomban általánosan használt rendszerezést vesszük alapul, és ennek megfelelően tárgyaljuk a korábban említett sorrendben a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények törvényi tényállásait.

II. Közveszélyű bűncselekmények.

A közveszélyű (vagy más szóval: közveszélyes) bűncselekmények tényállásai olyan elkövetési magatartásokat írnak körül, amelyek bár közvetlenül legtöbbször valamilyen dolog, tárgy elpusztításával, megrongálásával vagy veszélybe hozásával járnak együtt, mégis elkövetésükre elsősorban nem ez a jellemző, hanem éppen az a körülmény, hogy általuk a közvagyon, illetőleg előre meg nem határozott és meg nem határozható személyek vagyona, sőt adott esetben élete és testi épsége is veszélybe kerül.

A legtöbb szocialista büntető törvénykönyv e kategóriában első helyen a gyújtogatással, illetőleg robbantással elkövetett bűncselekményeket említi. Legrészletesebb ebben a a vonatkozásban Jugoszlávia büntető törvénykönyve. A XXI. fejezet 1. pontja az emberélet és vagyon veszélyeztetése törvényi tényállásait sorolja fel, első helyen említve a közveszélyes tevékenységgel vagy eszközzel történő veszélyeztetést. Ilyen lehet tűzvész, árvíz, robbanás okozása, méreg vagy mérges gáz alkalmazása, levegő ionizálása, gépi erővel, villany vagy más energiával az élet vagy nagyobb vagyon veszélyeztetése. Ezen túlmenően ugyanígy büntetendő e törvény szerint az is, aki közveszélyes tevékenységgel vagy eszközzel idézi elő a hivatkozott veszélyhelyzetet. Sajátos rendelkezés, hogy az elkövetőkkel azonosan büntethető az a felelős személy is, aki a védelmi berendezéseket nem szereli fel, nem tartja karban, nem jár el a védelmi rendelkezések szerint és ezáltal idézi elő a már hivatkozott veszélyhelyzetet.

A bolgár büntető törvénykönyv közveszélyes módon vagy eszközzel elkövetett bűncselekmények alcím alatt tárgyalja az épületek, áruk vagy más, jelentős értékű vagyontárgyak felgyújtását, a robbantással okozott rongálást vagy megsemmisítést, mindkét tényállástípus vonatkozásában több minősített esettel. Büntetéssel fenyegeti a törvény azt is, aki árvizet okoz és ezzel más személyeket vagy javait veszélyezteti. Külön pontban szól a jugoszláv büntető törvénykönyv a védőgátak megrongálásáról.

Több szocialista büntető törvénykönyv e tényálláscsoportban tárgyalja a különböző üzembiztonsági, munkavédelmi és általában a veszélyhelyzetek elhárítására, megelőzésére hivatott szabályok megsértéséből álló bűncselekményeket. Így az OSZSZSZK büntető törvénykönyve a bányabiztonsági szabályoknak, az építkezési szabályoknak és a robbanásveszélyes üzemek biztonsági szabályainak a megsértését emeli ki. A jugoszláv büntető törvénykönyv a bányák, gyárak és munkahelyek védőberendezéseinek megrongálóit, valamint az építkezési munkák előírásellenes és szabálytalan kivitelezését fenyegeti itt büntetéssel, ugyancsak külön pontban. Megjegyezzük, hogy a magyar büntetőjog az ilyen és hasonló cselekményeket hagyományosan nem a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fejezetében, hanem a személy elleni bűncselekmények körében, az ún. foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés törvényi tényállása keretében pönalizálja. E tényállás összefoglaló tényállás, amelynek értelmében a bekövetkezett eredményhez képest eltérő súlyú büntetéssel fenyegeti a törvény azokat, akik foglalkozásuk szabályainak a megszegésével mások életét, testi épségét vagy egészségét közvetlen veszélynek tették ki. Ez az összefoglaló tényállás helyettesíti tehát azokat a részletrendelkezéseket, amelyekre más szocialista országok büntető törvénykönyveinél az előbbiekben hivatkoztunk.

Ugyancsak a tárgyalt körben foglalja tényállásokba a jugoszláv büntető törvénykönyv a robbanó és gyúlékony anyagok szabálytalan szállításában álló bűncselekményt, a védőgátak megrongálását, valamint a veszélyre figyelmeztető jelzések megsemmisítését és megrongálását.

A magyar büntetőjog közveszélyű bűncselekménynek tekinti és külön tényállásban pönalizálja az olyan üzemek működésének a megzavarását, amelyek közérdekű tevékenységet folytatnak. Ez a bűncselekmény a lényeget tekintve a közművek, távközlési üzemek, az energiát vagy alapanyagot termelő üzemek működésének a megzavarását jelenti, ami a közbiztonságot is alapvetően veszélyezteti. Az e tényállás által védett jogi érdek természetesen elsődleges ahhoz az anyagi kárhoz képest, amely a működés megzavarása során, pl. a berendezések megrongálása révén vagy más módon következik be.

Több törvénykönyv rendelkezik arról, hogy büntetlenül marad a közveszélyű bűncselekmény elkövetője akkor, ha a cselekményéből származó veszélyt vagy közveszélyt a káros következmények beállása előtt önként megszünteti. E rendelkezés kriminálpolitikai indoka nyilvánvaló: alapvető társadalmi érdek a veszély időben történő elhárítása még azon az áron is, hogy az ilyen veszélyhelyzet előidézője büntetlenül maradjon.

A legújabb idők bűnözésének sajátos jelensége a repülőgép-eltérítések elszaporodása. Nemzetközi egyezmények is arra kötelezik az egyes államokat, hogy az ilyen jellegű bűncselekmények elkövetőit szigorú büntetéssel fenyegessék. Ennek megfelelően valamennyi büntető törvénykönyv büntetni rendeli a légi járművek jogellenes hatalomba kerítését és némely büntető törvénykönyv az e cselekményt szankcionáló tényállást mint közveszélyű bűncselekményt a tárgyalt fejezetben helyezi el. Közveszélyű bűncselekménynek tekinti a repülőgép-eltérítést az OSZSZSZK büntető törvénykönyve, valamint a jugoszláv büntető törvénykönyv, amely nagy részletességgel szól a légi jármű jogellenes hatalomba kerítését, valamint a légi jármű biztonságának a veszélyeztetését körülíró törvényi tényállásokról. Ez utóbbin a törvénykönyv robbanóanyagnak a repülőgépre történő bevitelét, a műszerek vagy a gép megrongálását, a repülésről hamis értesítések adását érti, és ez alá a tényállás alá vonja mindazokat a magatartásokat is, amelyek bármi más módon veszélyeztetik a repülés biztonságát.

A tárgyalt bűncselekményfajta súlyát jól mutatja, hogy azokban a jogrendszerekben, ahol ez a kivételes büntetési fajta egyáltalán alkalmazható, ott a repülőgép-eltérítések legsúlyosabb megvalósulási formáira a halálbüntetést is kilátásba helyezi a törvényhozó. Így például a magyar büntetőjogban halál lehet a büntetése annak az elkövetőnek, aki a repülőgép feletti hatalom megszerzésével összefüggésben valakinek a halálát okozza. A jugoszláv büntető törvénykönyv pedig halállal fenyegeti azt az elkövetőt, aki a légi jármű biztonságának veszélyeztetését a repülőgép megsemmisítésének a szándékával követte el.

III. A garázda jellegű bűncselekmények.

A közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények körében jelentős szerep jut a garázdaság (huliganizmus) elnevezéssel illetett bűncselekményeknek. Különböző megfogalmazásokkal bár, de csaknem valamennyi szocialista ország büntető törvénykönyvében szerepel ilyen tényállás. Az ilyen tényállás kisegítő jellegű, azaz olyan esetekre alkalmazható, amelyekre a törvény rendelkezései egyébként nem írnak elő szigorúbb büntetést.

A garázdaság lényegét a magyar szocialista büntetőjog abban látja, hogy az elkövető közösségellenes magatartást tanúsít, vagyis úgy viselkedik, hogy másokban megbotránkozást vagy riadalmat kelthet. Ez a magatartás aktív tevékenységet tételez fel, mert a passzív magatartással a közrendet közvetlenül nem lehet veszélyeztetni. A törvényhozó elhatározásától függ, hogy csak a nyilvános helyen tanúsított közösségellenes, botrányt vagy felháborodást keltő magatartást rendeli-e büntetni, vagy akkor is büntetéssel fenyegeti a garázdát, ha a közösségellenes magatartást nem nyilvános helyen tanúsítja ugyan, de a magatartás másokban ténylegesen megbotránkozást vagy riadalmat keltett. A magyar jog súlyosabb büntetéssel fenyegeti a garázdát, ha cselekményét visszaesőként vagy a köznyugalmat súlyosan megzavaró módon követte el. Súlyosabb a büntetés akkor is, ha csoportosan garázdálkodnak, vagyis a cselekményt három vagy több személy együttesen követi el.

Az OSZSZSZK büntető törvénykönyve garázdaságon a közrendet súlyosan sértő és a társadalom iránti nyilvánvaló tiszteletlenséget kifejező cselekményeket érti, több minősített és privilegizált esetet határozva meg. Súlyosabban büntetendő a garázdaság e törvény szerint akkor, ha azt különös elvetemültség vagy cinizmus jellemzi, illetőleg ha azt hatósági személyekkel vagy garázdaságot megakadályozni kívánó állampolgárral szembeni ellenszegüléssel követték el. A szovjet-orosz jogban is súlyosabb büntetés fenyegeti a visszaesőt és a legsúlyosabb a felfegyverezetten történő elkövetés büntetése, amelynél a büntetés 7 évig terjedhető szabadságvesztésig terjedhet.

Románia Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyve a jó erkölcs megsértése és a köznyugalom megzavarása elnevezéssel írja körül a más törvények által garázdaságnak tekintett bűncselekményt, de a tényállási elemekből következően szélesebb körben vonja meg a büntethetőség határát, mert e cselekményt pusztán a jó erkölcsbe ütköző kifejezések használatával is meg lehet valósítani.

A bolgár büntető törvénykönyv garázdaság címén azt bünteti, aki a közrendet durván megsértő és a társadalom nyilvánvaló semmibevételét kifejező méltatlan cselekményeket követ el. Súlyosabb a büntetés, ha e cselekmény ható-

ság elleni erőszakkal párosul vagy cinizmus, arcátlanság jellemzi.

Az NDK büntető törvénykönyvének 215. §-a szerint garázdaságnak minősül az olyan csoportban való részvétel, amely a közrendnek vagy a szocialista közösségi együttélés szabályainak a semmibe vételével személy elleni erőszakot, fenyegetést vagy durva sértést követ el, illetve dolgot vagy berendezést rosszhiszeműen megrongál vagy elpusztít. A tényállásnak súlyosabban és enyhébben minősülő esetei egyaránt vannak.

A garázdaság ismertetett tényállásai sajátosak abból a szempontból is, hogy a legtöbb jogrendszerben ugyanennek a cselekménytípusnak kisebb súlyú (szabálysértési, illetőleg kihágási) alakzata is van, tehát nem-kriminális jellegű cselekményekkel is megvalósítható. Adott esetben tehát az elkövetés jellegétől függ, hogy bűncselekmény vagy csupán igazgatásellenes cselekmény valósul-e meg. Így pl. a magyar jogban nem könnyű az elhatárolás a szabálysértésnek tekintett verekedés és botrányos részegség, valamint a garázdaság között. Ugyanez a helyzet a veszélyes fenyegetés vonatkozásában is. E törvényszerkesztési és jogalkalmazási problémát Románia Szocialista Köztársaság törvénykönyve úgy oldja meg, hogy a verekedést is bűncselekménynek nyilvánítja s közvetlenül a garázdaság tényállása mellett helyezi el, az OSZSZSZK büntető törvénykönyve pedig a megöléssel, súlyos testi sértés okozásával vagy vagyontárgyak elpusztításával történő fenyegetést sorolja a közbiztonság, a közrend és a közegészségügy elleni bűncselekmények fejezetébe.

IV. A közegészségügy elleni és környezetvédelmi bűncselekmények.

A közegészségügy elleni bűncselekmények lényegében közveszélyű bűncselekmények, mégis több büntető törvénykönyv külön fejezetben, vagy ha azonos fejezetben is, de külön cím alatt tárgyalja e bűncselekmények törvényi tényállásait. Így pl. az OSZSZSZK büntető törvénykönyve külön címben tárgyalja a járványszabályok megszegése, illetőleg a víztárolók és levegő szennyezése elnevezésű bűncselekmények tényállásait. A bolgár törvény a járványügyi szabályok megszegéséről szól. Románia Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyve IX. Címének II. fejezete a közegészség elleni bűncselekményeket szabályozza részletesen. Ugyancsak a bolgár büntető törvénykönyv a kút- és vízvezeték-mérgezési bűncselekmények, valamint az élelmiszer-hamisítás megvalósítási formáit foglalja külön törvényi tényállásba. Az NDK büntető törvénykönyve együtt tárgyalja az egészség és a munkavédelem elleni bűncselekményeket és e tényállások nem pontosan felelnek meg a más törvényekben közegészségügy elleni bűncselekménynek tekintett magatartások tényállásainak.

A tárgyalt körben elsődleges fontosságúak azok a rendelkezések, amelyek az emberi környezet védelmének a biztosítását hivatottak szolgálni. Mint az eddigi példákból is látható, a legtöbb büntető törvénykönyv eddig a hagyományos vízszennyezési és más, közegészségügy elleni bűncselekmények tényállásainak felvétele révén kívánta lényegében elérni a környezetvédelem biztosítását. Az emberi környezetet fenyegető cselekmény, a környezet szennyezése, védett tárgyainak megrongálása vagy pusztítása garázda jellegű magatartások eredménye is lehet, de a legsúlyosabb, közveszélyt okozó cselekményekével azonos sérelmet is okozhat. Helyesebb ezért a környezetvédelmi érdekeket sértő magatartásokat külön törvényi tényállásba foglalni és különböző súlyú büntetéseket kilátásba helyezni a környezetvédelem szabályainak a megszegőivel szemben, attól függően, hogy mi volt az elkövetett cselekmény célja, miben állott az elkövetési magatartás, milyen eredményt okozott, elsősorban pedig annak a figyelembevételével, hogy a cselekmény emberi életet veszélyeztetett-e vagy sem. Lényegében ezt a megoldást választja a magyar büntetőjog és hasonló tényállást tartalmaz Bulgária büntető törvénykönyve is. Ennek értelmében az eredménytől függő, különböző mértékű büntetésekkel sújtható az, aki vizet, talajt vagy levegőt beszennyez, vagy beszennyezni enged és ezáltal a környezetet a mindennapi használatra veszélyessé vagy alkalmatlanná teszi. Megemlítendő sajátossága e törvényi rendelkezésnek, hogy a tisztítóberendezések felszerelése, illetőleg használata elmulasztása is ugyanúgy büntetendő, mint a környezet közvetlen beszennyezése.

Nyilvánvaló, hogy a környezetvédelem célját szolgáló törvényi tényállások kisegítő jellegűek, mert ha a környezet szennyezésével vagy pusztításával járó cselekmény más, súlyosabb bűncselekményt (pl. emberölést, közveszélyű cselekményt stb.) is megvalósított, akkor a súlyosabb törvényi tényállás alkalmazására kerül sor.

V. A közlekedés és a hírközlés elleni bűncselekmények.

A közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fontos csoportját képezik a közlekedési bűncselekmények. Különösen a gépkocsizás rohamos ütemű elterjedése eredményezte azt, hogy a közlekedési balesetek nagymértékben elszaporodtak és a társadalom a balesetek megelőzését szolgáló technikai és propaganda-intézkedések mellett a büntetőjog eszközének a felhasználásával is igyekszik gátat emelni a balesetek előidézésének útjába. A büntetőjog, részben a balesetek számának szaporodása, részben a közvélemény nyomása folytán, egyfelől egyre inkább szigorította a megfelelő büntető normák által kilátásba helyezett büntetéseket, másfelől pedig új és új tényállásokkal bővítette

azoknak a magatartásoknak a körét, amelyeknek a tanúsítóival szemben indokoltnak látta a büntetőjogi büntetés alkalmazását. Ez a megoldás súlyos érdemi problémákat eredményezett.

A közlekedési bűncselekmények nagy száma (hazánkban pl. az összes bűncselekmény átlagban 16—18%-a) elkezdte szétfeszíteni a büntetőjog kereteit, ami azt eredményezte, hogy a közlekedés körében a bűncselekmények egyre inkább elvesztették deviáló, a „normáktól eltérő" jellegüket, és a tömegesen alkalmazott szankciók egyre kevésbé voltak hatékonyak. A társadalom tagjai, sokak nézete szerint a büntetőjog tömegméretű alkalmazása folytán, azonosítják magukat a közlekedési bűncselekményeket elkövetőkkel. Az irodalom azt is kimutatta, hogy a közlekedési bűncselekmény különleges deliktum-típus, amelynek elkövetője a tulajdonképpeni bűnözővel össze sem hasonlítható és elvileg büntetést sem érdemelne, elsősorban azért nem, mert helytelen magatartását a modern közlekedés által vele szemben támasztott túlfokozott követelmények, az emberi teljesítőképesség véges volta okozzák.

Mindez arra vezetett, hogy a büntetőjogi és kriminológiai szakirodalomban az utóbbi években egyre erőteljesebben hangot kapott a közlekedési jog dekriminalizálásának a követelménye. Ez a követelés arra irányul, hogy csak a ténylegesen kriminális jellegű, vagyis társadalmi rosszallást nagymértékben érdemlő magatartások maradjanak meg a büntetőjog keretei között, a többi, nem-kriminális jellegű magatartásformával viszont a büntetőjog egyáltalán ne foglalkozzék. Az irodalom világszerte keresi: mik azok az ismérvek, amelyeket alapul lehetne venni az elhatárolás keresztülviteléhez, más szóval: hol és hogyan kell a kriminális cselekmények határát megvonni.

A különböző országok büntető törvénykönyvei igen változatos megoldásokat követnek e határok keresése során. A magyar szocialista büntetőjog pl. szándékos szabályszegés esetén már a közvetlen veszélyhelyzet előidézését is büntetéssel fenyegeti, ha az elkövető szándéka erre a következményre is kiterjedt. A gondatlan közvetlen veszélyeztetés viszont, ha a közlekedés körében követik el, csak akkor minősül bűncselekménynek, ha annak eredménye súlyos testi sértés előidézése vagy más, hasonló súlyú következmény. Természetesen súlyosabb büntetés fenyegeti azokat, akik a közlekedési szabályok megszegésével más halálát okozzák vagy életveszélyes sérülést idéznek elő. Az ilyen és hasonló magatartások megítélése helyes kriminálpolitikai megközelítés esetén attól függ, hogy milyen súlyú és jellegű volt az elkövetőnek az eredményt előidéző szabályszegése. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy pillanatnyi figyelmetlenség folytán beálló súlyos eredmény előidézése sem jellegében, sem mértékében nem igényel olyan büntetést, mint annak a személynek a magatartása, aki meg nem engedhető kockázatot tudatosan vállalva vagy egyébként a szabályokat durva módon megsértve idézi elő ugyanazt az eredményt.

Az OSZSZSZK büntető törvénykönyve nagy részletességgel szabályozza a közlekedés biztonságát szolgáló közlekedési és üzemeltetési szabályok megsértését a közlekedési eszközöket vezető személyek által. Ugyanitt szól e törvény a gépjárművek jogtalan használatáról is, és minősített esetként súlyosabban bünteti azokat, akik halált vagy más, súlyos következményt okoznak a közlekedési szabályok megsértésével. Törvényi tényállás fenyegeti büntetéssel a műszakilag nem üzembiztos állapotban levő közlekedési eszközök forgalomba bocsátóit is. (Érdekes megjegyezni, hogy a közlekedés biztonságát védő tényállások sorában szerepel a vonat önkényes, szükség nélküli megállításának törvényi körülírása is.)

Külön figyelmet érdemel az NDK büntető törvénykönyvének a vasúti, közúti, légi és vízi közlekedés biztonsága elleni bűncselekmények címét viselő tényállás-rendszere. E törvénykönyv szerint ugyanis a büntetendő alapesetet a súlyos közlekedési baleset okozása képezi. Súlyosnak tekintendő a közlekedési baleset akkor, ha az halált, jelentős egészségromlást okozott, nagyszámú embert sértett, illetőleg jelentős dologi értékeket rongált vagy semmisített meg. Súlyosabb a büntetés, ha több ember halt meg a baleset folytán, illetőleg ha a cselekmény a mások életének és egészségének vagy tulajdonának védelmére szolgáló rendelkezések kíméletlen semmibevételén alapul, vagy a tettes gondossági kötelezettségét a társadalmi együttélés körében különösen felelőtlen módon sértette meg.

A bolgár büntető törvénykönyv a közlekedési eszközök és berendezések megrongálása mellett a járművek közlekedésére vagy üzemeltetésére vonatkozó szabályok megsértése tekintetében is több tényállást tartalmaz, a cselekményből származó károk szerint fokozatosan súlyosodó büntetési tételekkel. Kiemelendő, hogy e törvény szerint gondatlan elkövetésnél a cselekmény csak akkor büntetendő, ha következmények is állnak be, és a büntetés ilyenkor a következmények jellegéhez igazodik. A bolgár törvénykönyv ugyanitt tárgyalja a magyar büntetőjog által szabálysértésnek tekintett azokat a magatartásokat, amelyek pl. hamis forgalmi engedélyek, jogosítványok vagy gépjárműjelzések forgalomba hozatalával kapcsolatosak. A magyar büntetőjogban vagyon elleni bűncselekménynek tekintett jogtalan gépjárműhasználatot a bolgár büntető törvénykönyv is, az OSZSZSZK és Csehszlovákia törvényéhez hasonlóan közlekedési bűncselekménynek tekinti.

A jugoszláv büntető törvénykönyv a közúti közlekedés biztonságának veszélyeztetése címén rendeli büntetni azokat, akik előírásellenes vagy szabálytalan vezetéssel, műszakilag hibás

jármű használatával, hidak, utak stb. megrongálásával, akadályok állításával vagy más módon veszélyeztetik a közúti közlekedés biztonságát és ezáltal emberi életet vagy nagyobb mérvű vagyont veszélynek tesznek ki. Kiemelendő, hogy e büntető törvénykönyv azokat is kriminális szankcióval fenyegeti, akik a közúti közlekedés lelkiismeretlen ellenőrzésében vétkesek, vagyis elmulasztják a karbantartást utaknál, a közlekedés irányításával megbízott személy kötelességének lelkiismeretlen teljesítésével vagy hasonló magatartással tesznek ki emberi életet vagy nagyobb mérvű vagyont veszélynek.

Speciálisan büntetőjogi büntetést igénylő közlekedési cselekmény az ittas állapotban történő gépjárművezetés. Köztudott, hogy az alkoholfogyasztás hátrányosan befolyásolja a vezetői képességet: meghosszabbítja a reakcióidőt, megzavarja a mozdulatok koordináltságát, hibás távolságbecslésekhez és helytelen szituáció-megítélésekhez vezet. Ezért a legtöbb ország büntető törvénykönyve büntetéssel fenyegeti mindazokat, akik szeszes italtól befolyásolt állapotban vezetnek gépjárművet. Egyes törvények csak azokat rendelik büntetni, akiknél az elfogyasztott alkohol mennyisége legalább 0,8 ezrelék véralkohol-koncentrációt idézett elő, míg az ezt el nem érő véralkohol-koncentráció esetén a cselekményt nem-kriminális jellegűnek, szabálysértésnek vagy kihágásnak tekintik. Más szocialista országok törvénykönyvei ezt az értéket 0,3 ezrelékben határozzák meg úgy, hogy az e határt el nem érő cselekmények büntetlenül maradnak. Van viszont olyan törvény is, amelyik a 0,8 vagy akár 1,0 ezreléket el nem érő véralkohol-koncentráció esetén hagyja a cselekményt büntetlenül.

A legtöbb büntető törvénykönyv önmagában az ittas vezetést is bünteti, sőt egyes jogszabályok a vezetés előtt közvetlenül vagy a vezetés közben történő alkoholfogyasztás tényét is, mint absztrakt veszélyeztetési bűncselekményt, kriminális szankcióval fenyegetik. A közlekedési szabályok megszegésével elkövetett cselekményeknél, illetőleg azoknál, ahol e szabályok megszegése valamilyen súlyosabb eredményt idézett elő, természetesen az ittasság ténye jelentős súlyosítást eredményező minősítő körülmény. Ezzel szemben a bolgár büntető törvénykönyv sajátos rendelkezése értelmében enyhítő körülmény a járművek közlekedésére vonatkozó szabályok megsértéséből fakadó baleseteknél, ha az elkövető minden tőle telhető segítség megadása révén enyhíti cselekményének következményeit.

Csaknem valamennyi ország büntetőjoga büntetéssel fenyegeti azokat, akik baleset okozóiként vagy részeseiként a helyszínről megszöknek és kivonják magukat a hatósági eljárás alól. Ha az ilyen cselekmény elkövetője személyi sérüléssel járó baleset helyszínéről szökik meg, cselekménye már nem csupán a közrendet sérti, hanem a segítségnyújtás elmulasztásának, illetőleg baleset áldozata cserbenhagyásának tekinthető és emiatt egyes büntető törvénykönyvek e cselekményt az élet elleni bűncselekmények fejezete körében tárgyalják. A segítségnyújtás elmulasztása megnevezést viselő bűncselekmény vonatkozásában ez a helyzet pl. a magyar büntetőjogban is, míg a jugoszláv büntető törvénykönyv a közúti közlekedés biztonságának veszélyeztetése után, ugyanazon fejezetben tárgyalja a segítségnyújtás elmulasztását közlekedési baleseteknél, attól függetlenül, hogy e balesetek személyi sérüléssel jártak-e vagy sem.

Megemlítjük, hogy több törvény szerint büntetőjogi büntetés fenyegeti azokat is, akik a járművezetéstől eltiltás dacára vagy egyébként vezetői engedély nélkül vezetnek gépjárművet.

A büntetőjog egyik igen nagy problémája, hogy megtalálja a jelenleginél eredményesebb fellépés megfelelő eszközeit a közlekedési bűncselekményekkel kapcsolatban. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy a büntetőjogban ma ismert szankciók nem kellően alkalmasak az ilyen cselekmények megelőzésére. Ezért a tudomány és a gyakorlat világszerte keresi a leghelyesebb megoldásokat, a további dekriminalizáció lehetőségeit, ennek során pedig elsősorban azokat az eszközöket, amelyek a jelenleginél eredményesebben tarthatják vissza a közlekedő emberek millióit a másokat veszélyeztető, a közlekedés rendjét sértő magatartásoktól. Eddig a leghatékonyabbnak világszerte a járművezetéstől való eltiltás bizonyult, ami mellett a megfelelő súlyú pénzbüntetésektől, illetőleg szükség esetén a végrehajtható szabadságvesztés alkalmazásától csak másodlagos hatás várható. A büntető jogtudomány előtt álló feladat, hogy újabb eszközöket kutasson fel, dolgozzon ki és bocsásson a jogalkotás és jogalkalmazás rendelkezésére. Olyan új eszközök kimunkálására van szükség, amelyek kifejezetten a közlekedési bűncselekményeket elkövetőkkel szembeni hatékony fellépésre alkalmasak. A jövő útja mindenképpen az, hogy részben a továbbképzés, illetőleg végső esetben speciális szankciók alkalmazása révén a társadalom, az államhatalom olyan módokon lépjen fel a közlekedés rendjét és fegyelmét sértőkkel szemben, amelyek kívül esnek a hagyományos büntetőjog keretein. Ezeket a kereteket ugyanis a közlekedési bűncselekmények bármiféle szabályozás esetén is változatlanul szétfeszítik és ezért várható, hogy a közlekedési szabályok megszegőivel szemben történő fellépés egyre inkább és fokozottabban igazgatási, majd később össztársadalmi jellegű szervek és intézmények feladatkörébe kerül át.

VI. Okiratokkal és sajtóval kapcsolatos bűncselekmények.

A modern társadalom élete nem képzelhető el okiratok és az ilyen iratok valódiságába ve-

tett bizalom fennmaradása nélkül. Emiatt mindazok, akik valamilyen módon gyengítik az okiratok valódiságába vetett bizalmat, zavarják ezzel a társadalmi és a gazdasági élet szabályos menetét, az emberek nyugalmát, a közbiztonságot. A büntető törvénykönyvek erre figyelemmel az okiratokkal kapcsolatos bűncselekményeket általában büntetéssel fenyegetik és több büntető törvénykönyv, így a magyar is, a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fejezetében helyezi el ezeket. Így jár el a román és a lengyel büntető törvény is.

E büntető törvénykönyvek egyfelől a közokiratok, másfelől a magánokiratok hamisítását, illetőleg az ilyen hamis iratok előállítását rendelik büntetni. Közokirat az az okirat, amelyet valamely hatóság az ügykörén belül és az előírt alakiságok megtartásával állít ki. A társadalomnak alapvető érdeke, hogy az ilyen iratok közhitelessége ne szenvedjen sérelmet. Ezért súlyosabb a büntetése annak, aki hamis közokiratot készít, vagy ilyen irat tartalmát meghamisítja. A hamis, hamisított vagy más nevére szóló okirat felhasználása is általában büntetendő. Több törvény ismeri az ún. intellektuális közokirathamisítás fogalmát is. Ezt a bűncselekményt az követi el, aki közreműködik abban, hogy valaki jogainak vagy jogviszonyainak lényegére vonatkozóan valótlan adatokat vezessenek közokiratba. Súlyosabb büntetés fenyegeti a közokiratot hamisító, a hamis közokiratot készítő vagy azt a hivatalos személyt, aki az általa készített közokiratba valamilyen lényeges tényt tudva hamisan vezet be.

Mindazok az iratok, amelyek bár okiratok, de nem minősülnek közokiratnak: magánokiratok. Ezek csak azt tanúsítják, hogy a kiállítójuktól származnak és annak a nyilatkozatát tartalmazzák. Az ilyenfajta okiratok meghamisítása vagy hamis ilyen okiratok készítése is zavarja a jogügyleti forgalom szabályszerű működését, és ezért a törvények büntetik mindazokat, akik magánokiratot hamisítanak, azaz valamely jog vagy kötelezettség létezésének, megváltozásának vagy megszűntének bizonyítására hamis vagy hamisított okiratot készítenek, illetőleg, egyes törvények szerint, használnak fel.

Okiratokkal kapcsolatos visszaélés az a magatartás is, amely idegen okiratok jogellenes felhasználásában áll. Mind a közokiratok, mind a magánokiratok vonatkozásában egyaránt tilalmazzák a törvények az idegen okiratok jogtalanul történő megszerzését, megsemmisítését, megrongálását vagy eltitkolását. A magánokiratok vonatkozásában ez a magatartás néhány törvény szerint csak akkor büntetendő, ha abból a célból követik el, hogy másnak hátrányt okozzanak.

A tömegkommunikációs eszközök társadalmi fontossága és hatásuk a közvélemény formálásában, az emberi tudat alakításában közismert. Nyilvánvaló ezért, hogy a büntetőjognak a maga eszközeivel is gondoskodnia kell arról: a tömegkommunikációs eszközök, elsősorban pedig a sajtó, befolyástól mentesen, az igazságot juttassák el a társadalom tagjaihoz. Sajtóbűncselekményként ezért több törvény a közbiztonságot, illetőleg a közrendet sértő bűncselekmények körében szabályozza annak a magatartását, aki a maga vagy más részére előnyt kér vagy fogad el azért, hogy valamit a sajtóban elhallgasson vagy közzétegyen. Néhol külön tényállások rendelik büntetni azokat, akik engedély nélkül kinyomtatnak vagy terjesztenek sajtóterméket, illetőleg megszegik a sajtóval kapcsolatos rendészeti szabályokat. Az igazságszolgáltatás tekintélyét kívánja biztosítani az a büntető rendelkezés, amelynek értelmében bűncselekményt követ el a helyreigazítási nyilatkozat közzétételére vonatkozó bírói döntést nem teljesítő személy. Egyes törvénykönyvek ma is ismerik a sajtóbűncselekmények körében az ún. fokozatos felelősség elvét, ami annyit jelent, hogy a lap felelős szerkesztője felel a bűncselekmény elkövetéséért akkor, ha nem nevezi meg a vád tárgyává tett cikk vagy közlemény szerzőjét. Ez azonban a közvetett felelősség elvét jelenti, és emiatt nem szerepel a szocialista büntető törvénykönyvek többségében.

VII. Rendészeti érdekeket sértő bűncselekmények.

Az eddig felsoroltakon kívül a büntető törvénykönyvek az adott állam jogrendszerének sajátosságaihoz, a társadalom fejlettségi fokához igazodóan más tényállásokat is felvesznek a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekményeket tárgyaló fejezetbe. Elsősorban azok a tényállások érdemelnek említést, amelyek a rendészeti érdekeket sértő bűncselekményeket határozzák meg. Rendészeti érdekeken itt az államigazgatás rendjére, a közrend fenntartására veszélyes és általában a más jogtárgyakat közvetlenül nem sértő bűncselekmények törvényi tényállásaira vonatkozó rendelkezések összességét kell érteni. Az adott ország büntetőjogának felfogásától függ, hogy e rendészeti bűncselekmények közül melyek képeznek csak rendbírsággal, pénzbüntetéssel sújtható szabálysértést vagy kihágást, és melyek azok, amelyek átkerülnek a büntetőjogba és esetleg vétségként, mint a bűncselekmények enyhébb fajtájaként, büntetőjogi büntetéssel kerülnek fenyegetésre.

Szinte valamennyi szocialista büntető törvénykönyv megegyezik abban, hogy e bűncselekmények körében helyezi el a robbanóanyagokkal és a lőfegyverekkel való visszaélés tényállásait. A robbanóanyagok és lőfegyverek engedély nélküli előállítása, birtokban tartása, az országba hozatala, onnan kivitele, adásvétele és így tovább, minden büntető törvénykönyvben súlyos bűncselekmény, amelyet éppen a közrend fenntartása, az állampolgárok bizton-

ságának szavatolása érdekében súlyos büntetéssel fenyeget a törvény. Jellemző ebben a vonatkozásban az OSZSZSZK büntető törvénykönyvének a rendelkezése, amely a lőfegyver, robbanóanyag megszerzése érdekében véghez vitt fosztogatást a minősített esetekben, pl. ha ez rablótámadással történik, 6—15 évig terjedhető szabadságvesztés-büntetéssel fenyegeti. De megtalálhatjuk a robbanóanyagokkal, lőfegyverekkel való visszaélés tényállásait a magyar, a bolgár, az NDK büntető törvénykönyvében, ha különböző megfogalmazásban is.

A szocialista országok többsége a büntetőjog eszközeivel is indokoltnak tartja a fellépést azokkal szemben, akik nem hajlandók beilleszkedni a társadalom keretei közé, és akik életvitelükkel, élősködő magatartásukkal, egyre csökkenő számban bár, de még ma is létező idegen elemek e társadalmakban. Joggal éri tehát nemcsak társadalmi elítélés, hanem büntetőjogi büntetés is azt a munkaképes személyt, aki munkakerülő életmódot folytat. Az OSZSZSZK büntető törvénykönyve büntetéssel fenyegeti a rendszeres csavargást vagy kéregetést, a munkába való elhelyezkedést és az élősdi életmód megszüntetését elrendelő végrehajtó bizottsági határozat teljesítése alóli megrögzött kibúvást stb. Románia büntető törvénykönyve a koldulás és a csavargás tényállásait határozza meg. Bulgáriában a csavargó életmódot folytató csoportban élők, valamint azok a munkaképes személyek esnek büntetés alá, akik huzamos időn keresztül nem végeznek társadalmilag hasznos munkát, és nem munkából származó, jogellenes jövedelemből élnek. Ugyancsak büntetendő itt a koldulás is, ami viszont más büntető törvénykönyvekben csupán szabálysértést képez.

A legutóbbi években sajnálatos módon a szocialista országokban is elharapózott a kábítószer-élvezet. Egyfelől a kábítószerek illegális tranzit forgalmának állandó növekedése figyelhető meg a fokozódó idegenforgalom következtében, másfelől különösen a fiatalság körében egyre inkább teret hódít egyelőre enyhébb, kevésbé ártalmas kábítószerek élvezete (mint pl. a ragasztószer-szippantás). Nyilvánvaló tehát, hogy a törvények valamennyi szocialista országban büntetéssel fenyegetik azokat, akik a kábítószerekkel való visszaélés valamilyen formájában bűnösek. Itt általában a kóros élvezetre alkalmas kábítószer készítését vagy forgalomba hozását, az országba való behozatalát, onnan történő kivitelét vagy az országon való átvitelét rendelik a törvények büntetéssel fenyegetni. Vitás az irodalomban, és ennek megfelelően eltérőek a törvényi rendelkezések abban a vonatkozásban, hogy büntetést érdemel-e az is, aki csupán megveszi, illetőleg birtokában tartja vagy felhasználja a más által forgalomba hozott kábítószert.

Tulajdonképpen közegészségügy elleni bűncselekménynek is tekinthető, mégis a rendészeti érdekeket sértő bűncselekmények körében helyezi el számos szocialista büntető törvénykönyv a mérgek beszerzésével és felhasználásával kapcsolatos hatósági engedélyezési eljárás szabályainak a kijátszását. Ugyanebben a körben említhető a kuruzslás is, amelyet hasonlóképpen több szocialista ország büntető törvénykönyve fenyeget büntetéssel. Ezt a bűncselekményt az követi el, aki anélkül, hogy erre jogosultsággal rendelkeznék, ellenszolgáltatásért vagy egyébként rendszeresen az orvosi gyakorlat körébe tartozó tevékenységet fejt ki. Ilyen tényállást találunk a magyar büntetőjogban, az OSZSZSZK büntető törvénykönyvében és a lengyel büntető törvénykönyvben egyaránt.

Tulajdonképpen politikai jellegűek, mégsem sorolhatók az állam elleni bűncselekmények körébe azok a cselekmények, amelyek elsődlegesen rendészeti érdekeket sértve veszélyeztetik az állam közrendjét. (→ *Állam és államigazgatás elleni bűncselekmények*). Itt elsősorban az államhatár tiltott átlépésével kapcsolatos bűncselekmények igényelnek említést. Az országhatár engedély nélküli vagy hamis okmánnyal történő átlépése e bűncselekményfajta legtipikusabb esete. Ezt a tényállást a legtöbb szocialista ország büntető törvénykönyvében megtaláljuk. A cselekmény legsúlyosabb változata az az elkövetési mód, amikor azt repülőgép jogellenes birtokba kerítése útján hajtják végre. A magyar törvény az embercsempészés bűncselekményéről is szól. Ez akkor valósul meg, ha valaki tiltott határátlépéshez üzletszerűen segítséget nyújt. Egyes törvények azt a személyt is büntetik, aki bár megengedett módon hagyta el az ország területét, de oda hatósági felhívás ellenére vagy egyébként jogellenesen nem tér vissza. Lényegében ugyanitt említhetők azok a különböző bűncselekmények is, amelyek bár a legtöbb törvényben csak szabálysértési, illetőleg kihágási tényállások, de azokat fenyegetik büntetéssel, akik a külföldiek bejelentésére, bejelentkezésére vagy az ország területén való tartózkodására vonatkozó szabályokat sértik meg. Az NDK büntető törvénykönyvében viszont az idegenrendészetre vonatkozó lényegében valamennyi előírás megszegése bűntett, és csak a kisebb súlyúnak tekinthető esetek kihágások.

Rendészeti érdekeket sért az egyesülési joggal való visszaélés, vagyis az olyan egyesület vezetésében vagy szervezésében történő részvétel, amelynek működését az illetékes hatóságok nem engedélyezték. Ezt a tényállást megtaláljuk a magyar, az NDK és a lengyel büntető törvénykönyvben egyaránt. Bulgária büntető törvénykönyve viszont ebben a körben az engedély nélküli iparűzés bűncselekményét szabályozza.

Az NDK büntető törvénykönyve ismeri a „kapcsolat törvénytelen felvétele" elnevezésű tényállást is. Ezt az valósítja meg, aki az államrend elleni tevékenységet célul kitűző szerve-

zettel, intézménnyel vagy csoporttal, e cél vagy tevékenység ismeretében kapcsolatba lép.

Ugyancsak igen közel állnak a politikai jellegű bűncselekményekhez azok a magatartások, amelyeket nem is elsősorban a jogi tárgy különbözősége, hanem a csekélyebb súly alapján lehet az állam vagy az államigazgatás rendje elleni bűncselekményektől elhatárolni. Így több törvény a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények körébe sorolja a jogszabályok vagy a hatóságok rendelkezése elleni engedetlenségre való izgatást. Az NDK büntetőjoga szélesebb elkövetési kört vonva, itt az állam elleni rágalmazást pönalizálja. A román büntető törvénykönyv IX. Címének IV. fejezete szabályozza a nyilvános felbújtást és a bűncselekmények dicsőítése elnevezésű törvényi tényállást. Ugyanitt szerepel a nacionalista, soviniszta propaganda büntetés alá helyezése is.

A lengyel büntető törvénykönyv ehelyütt szól a vallási, faji, felekezeti gyűlölködés szításának megbüntetéséről, valamint a hamis hírek terjesztésének pönalizálásáról abban az esetben, ha a hamis hírek terjesztésével az elkövető komoly kárt okozhat. A lengyel törvény büntetéssel fenyegeti azokat is, akik bűncselekmény elkövetésére buzdítanak vagy bűncselekményt feldicsérnek, a törvény elleni engedetlenségre izgatnak. Bulgária büntető törvénykönyvében is megtalálható a bűntett elkövetésére való bujtogatás elnevezésű tényállás. Egyes büntető törvénykönyvekben súlyosabb a kilátásba helyezett büntetés, ha az említett izgatást sajtó vagy sokszorosítás útján, vagy egyébként nagyobb nyilvánosság előtt követik el.

Az állam elleni bűncselekményt megvalósító izgatásnak is van olyan kisebb súlyú alakzata, amelyet a büntetőjog kiemel e súlyos bűncselekményi körből és a rendészeti érdeket sértő bűncselekmények körében helyez el. Ilyen pl. a magyar büntetőjogban a közösség megsértése, vagyis az állam elleni izgatásnak az az esete, amelyik az összes körülményre, különösen a bűncselekmény indítékára, az elkövetés módjára, vagy az elkövető személyi körülményeire tekintettel kisebb súlyúnak tekinthető.

Az említetteken túlmenően a különböző szocialista országok büntető törvénykönyveiben még számos bűncselekményi tényállás található a rendészeti érdekeket sértő bűncselekmények gyűjtőkategóriájában. Ezek közül némelyek olyanok, amelyet más szocialista országok büntető törvénykönyvei eltérő című fejezetekben helyeznek el, specifikus jogtárgyat vélve felfedezni azok mögött. Példaként említhetők a következők. Az OSZSZSZK büntető törvénykönyve a most tárgyalt fejezetben helyezi el az orgazdaság törvényi tényállását, amelyet pl. a magyar büntetőjog a vagyon elleni bűncselekmények körében szabályoz. Ugyanitt találjuk a fiatalkorúak bűnözésbe való bevonásáról, illetőleg lerészegítéséről szóló tényállást, amelyet a magyar büntetőjog ifjúság elleni bűncselekmény címén, más fejezetben helyez el. Románia büntető törvénykönyve itt tárgyalja a szeméremsértő anyagok terjesztését és a jóerkölcs megsértését tilalmazó törvényi tényállást.

Több szocialista ország büntető törvénykönyvében szerepel egy sajátos elkövetési magatartásforma, a bűncselekmények elkövetésére való szövetkezés szabályozása. Ilyen elnevezésű tényállást tartalmaz pl. Románia büntető törvénykönyve. A bolgár büntető törvénykönyv azt fenyegeti büntetéssel, aki bűncselekmények elkövetésére csoportot szervez vagy vezet, illetőleg aki súlyos bűntett elkövetését nem akadályozza meg, míg Lengyelország büntető törvénykönyve a bűncselekmény elkövetése céljára létesült egyesülésben való részvételt szankcionálja. Ugyanitt büntetés fenyegeti azt is, aki olyan gyűlést szervez vagy vezet, amelynek célja bűncselekmény elkövetése.

VIII. Egyéb, a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények.

Az előbbi pontban tárgyaltakon túl még további, vegyes jellegű és a legkülönbözőbb életviszonyok szabályozásában közreműködő tényállások találhatók a szocialista országok büntető törvénykönyveiben, a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények gyűjtőkategóriájában. Románia büntető törvénykönyvében többek között itt találjuk a nacionalista, soviniszta propaganda mellett a vallásfelekezetek szabadságának akadályozása elnevezésű törvényi tényállást is. E törvény a szeméremsértő anyagok terjesztését ugyancsak a tárgyalt körben szabályozza (amit pl. a magyar büntetőjog a közerkölcs elleni bűncselekmények sorában tárgyal). Ugyanitt találjuk a román jogban a lakás használatának háborítása elnevezésű tényállást is. Az OSZSZSZK büntető törvénykönyvében a bordélyházak fenntartását és a kerítést, a szeméremsértő tárgyak előállítását vagy árusítását csakúgy megtaláljuk, mint a sírgyalázásra, illetőleg a kulturális emlékek szándékos elpusztítására vagy rongálására vonatkozó tényállásokat. (A sírgyalázás tényállása egyébként a jugoszláv és a román jog szerint is e körbe tartozik.) Bulgária büntető törvénykönyve a tárgyalt fejezetben szabályozza a hamis segélykérés, vészjelzés vagy riasztó felhívás büntetés alá helyezését. Még nagyobb változatosságot mutat a lengyel büntető törvénykönyv, ahol a közrend elleni bűncselekmények címét viselő fejezetben többek között megtaláljuk az eddig tárgyaltakon felül a saját állami vagy az idegen állami lobogó meggyalázását és az engedély nélküli rádióadóüzemeltetést is, ami viszont más büntető törvénykönyvekben csupán kihágásnak minősül.

A tiltott szerencsejáték a tárgyalt fejezet tényállásai között szerepel az OSZSZSZK, Bulgária és Jugoszlávia törvényeiben. Bulgáriában az engedély nélküli iparűzés is a tárgyalt

körbe tartozik, valamint annak a büntetéséről is e fejezetben rendelkezik a törvény, aki valódi vagy vélt jogait meg nem engedett módon érvényesíti, illetőleg önkényesen ingatlant foglal el.

A lengyel jog szerint közrend elleni bűncselekményt követ el az, aki tettleg megtámad idegen államban vezető állást betöltő személyt, vagy aki diplomáciai képviselet személyzetének tagját, illetőleg idegen állam konzulját támadja meg. Az NDK büntetőjoga szerint az, aki más államnak az NDK-ban tartózkodó vezető képviselőjének, külföldi vagy nemzetközi szervezetnek a tekintélyét olyan módon csorbítja, amely alkalmas arra, hogy a népek békés együttműködésének kárt okozzon és az NDK tekintélyét sértse: bűntettet követ el. Büntetés fenyegeti e törvény szerint is azt, aki állami vagy társadalmi jelképet semmibe vesz (pl. zászlótépés), illetőleg hivatalos hirdetményt megrongál.

A csehszlovák büntetőjog a tárgyalt körbe sorolja az „erkölcs veszélyeztetése" elnevezésű keretténállást, a rágalmazást és az idegen jogok megsértését is.

Jugoszlávia büntető törvénykönyve a XXIII. fejezetben a hivatalos személy és a hatósági közeg elleni erőszak tényállásait csakúgy tartalmazza, mint a zártörést, a színlelést (hivatalos személyi minőség színlelése), az önbíráskodást, sőt önálló tényállásban több előkészületi cselekményt (pl. fegyver vagy eszköz beszerzése bűncselekmény elkövetése céljából), a törvénytelen esketést és a zugírászatot is.

Az életviszonyok állandó fejlődése, átalakulása folytán nagyon gyakran időszakonként ugyanabban az országban is változik, hogy milyen magatartásformák maradnak magában a büntető törvénykönyvben tilalmazottak, és melyekből válnak csupán rendbírsággal sújtható szabálysértések vagy kihágások. Miután a számításba jöhető tényállások szemügyre vétele a teljességre törekvés igényével aligha volna lehetséges, meg kell elégedni befejezésül annak a leszögezésével, amire már korábban is rámutattunk: a büntető törvénykönyvek különös részében a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények tényállásait összefoglaló fejezet heterogén jellegű bűncselekményfajták gyűjtőfejezete. Azokat a magatartásfajtákat vonja itt össze a törvényalkotó, amelyek más, elsődleges jogi tárgyat közvetlenül nem sértenek vagy veszélyeztetnek, hanem közös jellemzőjük annak a társadalmi érdeknek a veszélyeztetése, amely a közbiztonság megszilárdításához, a köznyugalom megvalósításához és a társadalmi együttélés szabályai megtartásának a kikényszerítéséhez fűződik.

Irodalom: *Bodgál* Zoltán—*Pintér* Jenő: A közbiztonság és a közrend elleni bűntettek. Bp. 1971.; *Földvári* József: Büntetőjog. Különös rész. Bp. 1969.; Európai szocialista országok büntető törvénykönyvei. Szerk. Horváth Anna. Bp. 1973.; *Molnár* József: Galeribűnözés. Bp. 1971.; *Viski* László: Közlekedési büntetőjog. Bp. 1974.; *Finkey* Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. 4. átdolg. kiad. Bp. é. n.

Kursz szovetszkogo ugolovnogo prava. Tom. 3. Red. Piontkovszkij, A. N.—Romaskin, P. Sz.—Cshikvadze, P. M. Moszkva, 1970.

Bassiouni, C. M.: Criminal law and its processes. The law of public order. Springfield, 1969.; *Bouzat*, P.—*Pinatel*, J.: Traité de droit pénal et de criminologie. Vol. 2. Paris, 1970.; *Cross*, R.—*Jones*, P. A.: An introduction to criminal law. London, 1972.; *Maurach*, R.: Deutsches Strafrecht. Besonderer Teil. 5. Aufl. München, 1969.; *Mezger*, E.—*Blei*, H.: Strafrecht. Besonderer Teil. Bd. 2. 9. Aufl. München—Berlin, 1969.; *Perkins*, M.: Criminal law. Brooklyn, 1957.; *Schönke*, A.—*Schröder*, H.—*Cramer*, P.: Strafgesetzbuch. Kommentar. 18. Aufl. München, 1976.; *Thorman*, Ph.—*Overbeck*, A.: Das schweizerisches Strafgesetzbuch. Bd. 2. Zürich, 1941.

Viski László

KÖZÉRDEKŰ BEJELENTÉS → *Államigazgatási eljárás*

KÖZGYŰLÉS → *Mezőgazdasági termelőszövetkezet szervei*

KÖZIGAZGATÁS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON: A közigazgatás a korai feudális államban (1033.) — II. A feudális közigazgatás kiépülése (1034.) — III. Feudális igazgatás a Habsburg-korszakban (1035.) — IV. A forradalom és a szabadságharc közigazgatása (1036.) — V. A neoabszolutizmus és a dualizmus közigazgatása (1037.) — VI. A közigazgatás a forradalmak alatt (1918—1919) (1038.) — VII. A közigazgatás a két világháború között és idején (1038.) VIII. A felszabadulás utáni népi demokratikus fejlődés az alkotmányig (1944—1949) (1039.) — IX. Az államigazgatás és a tanácsok (1040.).

I. A közigazgatás a korai feudális államban. Az I. István király nevéhez fűződő államalapítás az állami szervezet kiépítése során az igazgatási szervezet megteremtésével is fáradozott. Az állami funkciók a magyar államalapítás idején összefonódtak. A közigazgatás legfőbb központi irányítója a király, aki egyben a legfőbb törvényhozó és jogszolgáltató hatalom. Sőt, mivel a korai feudális állam első századaiban létrejött patrimoniális királyságban a király hatalmát elsősorban saját birtokai és annak alapján kiállított fegyveresei biztosítják, a királyi gazdálkodás egységei ellátják egyben a vidéki közigazgatást is.

Az igazgatás irányítása a király kezében összpontosul. Eleinte állandó székhelye nem

volt, legtöbbet Esztergomban és Székesfehérvárott tartózkodik. A király és családja a 12. század végéig leggyakrabban Esztergom várában lakik. Székesfehérvár az Árpád-ház első birtokközpontja s egyben a hivatalos központ: a koronázó hely, a koronázási jelvények őrzőhelye, az évenkénti törvénynapok színhelye, később a királyi iroda, a kancellária székhelye. A királyi udvar aszerint változik, ahogy a király az országot járja, s ez a belső és külső háborúk miatt s a jogszolgáltatás szükségletei miatt igen gyakori. IV. Béla kezdi csak a tatárjárás után Buda várát felépíteni, majd előkészíteni a visegrádi királyi udvart; addig azonban Esztergom, illetve Székesfehérvár maradnak a főközpontok.

A királyi hatalom — mint említettük — a birtokokon nyugszik. A birtokok népe biztosítja a királyi hadsereg zömét, és magasan kiemeli a nemzetségfők, illetve hűbérurak hadereje közül a királyét. A birtokok termékei s az onnan származó egyéb bevételek szolgáltatják a királyi udvar szükségleteit. István király egyre növeli a királyi birtokokat, bár jelentős adományokat juttat az egyháznak és a királyi hatalom megerősítésében őt segítő híveinek. Az I. István halála után bekövetkező trónviszályok azonban a királyi birtokok eladományozásához vezetnek: ez végigkíséri az egész korai feudális államot. Ugyanakkor a királyi birtokok István után is jelentősen bővülnek azáltal, hogy az ország lakott területe is növekszik. Míg a 11. században még 45 megyéről tesznek a krónikák említést, a 12. században 70 megyéről tudunk. László, majd Kálmán uralma alatt a megerősödött királyi hatalom délnyugat felé is terjeszkedik. László megszerzi Szlavóniát és Horvátországot. Kálmán e két országban a magyar király uralmának újbóli elismerése mellett uralmát kiterjeszti Dalmáciára is. A terjeszkedés a királyi birtokok növekedésével is jár.

A király legfőbb központi szerve és a közigazgatás irányításában is segítője a *királyi tanács*. Jogszabály sehol sem állapította meg, hogy a tanács kikből állt, de bizonyára benne voltak a királyi család tagjain kívül a királyi udvar vezető tisztviselői, az egyháznagyok és azok a vidéki ispánok, akik éppen az udvarban tartózkodtak. A királyi tanács legfontosabb tagjai voltak az udvar legfőbb tisztségviselői: a nádorispán (palatinus), kezdetben az udvari igazgatásnak feje, ki az ott felmerülő vitákban döntött, később a király után az ország legfőbb hadügyi, igazgatási, jogszolgáltató méltósága. Jogszolgáltató helyettese az udvarbíró, későbbi elnevezéssel országbíró (judex curiae) lett. A királyi központi gazdasági ügyek kezelőinek, a tárnokoknak legfőbb udvari felügyelő hatósága a tárnokmester (magister tavernicorum) volt, aki később a királyi városok felebbviteli bíróságát vezette.

A király legfontosabb központi, egyben oklevélkiállító hatóságát, *a kancelláriát* III. Béla a 12. század végén állította fel. A kancellária az igazgatási tevékenységben is segítőjévé vált a királynak.

Az egész országot behálózó királyi várbirtokok nyújtották a magyar közigazgatásnak azt a szervezetét, melyet István király megalapozott. A királyi birtokok igazgatási egységét *királyi vármegyének* nevezték el, s azt egy-egy királyi gazdaság központját képező *vár*ból a birtok szláv szóval jelzett határáig *(megye)*, a király tisztviselője, az *ispán* (comes) igazgatta. Az ispán — a szláv zsupán elnevezésből — a király megbízottja, akit az uralkodó rendszerint a környékbeli nagy nemzetségek fiai közül választott ki és bízott meg. Az állam első századaiban tulajdonképpen a király jószágkormányzója volt, s ő gondoskodott a királyt a vármegyében megillető jövedelmek behajtásáról; ezért a jövedelmek egyharmada megillette. Mint a várbirtok kormányzója, felügyelője volt a várszerkezetbe tartozó várnépeknek, egyúttal feje a várhoz tartozó katonai elemeknek (várjobbágyok), akik az ő vezetése alatt indultak hadba. A várispán volt a várszerkezetbe tartozó népek bírája is. A várispán hatásköre kezdetben csak a királyi várbirtokokra terjedt, a szabad magyarok, a régi nemzetségek leszármazottai nem tartoztak bele a várszerkezetbe. Ügyeikben azonban egyre sűrűbben fordultak a várispán hatóságához, akinek hatáskörét (pl. tizedügyekben) törvények is kiterjesztették.

II. A feudális közigazgatás kiépülése.

Az államalapítást követő két évszázad alatt az állandóvá vált trónvillongások a királyi birtokok eladományozását hozták maguk után. A viszályban győztes uralkodó ugyanakkor elkobozta a vesztesek birtokait és azt is híveinek adományozta. A király hatalma most már nem birtokaiból eredő bevételeken, hanem más jövedelmeken (adó, regalék, bánya- és pénzverési jövedelmek, vámok stb.) nyugodott. A királyi vármegye mint királyi birtok és igazgatási egység megszűnt s helyet adott a vármegyében birtokosok (nemesek) önkormányzatának, *a nemesi vármegyének*.

A 13. század során kialakult feudális állam közigazgatásának irányítója ezután is a király marad. Legfőbb igazgatási szerve továbbra is a királyi tanács, amely a király mellett a nagybirtokos uralkodó osztály kormányzati hatalmát testesíti meg. Interregnumok idején néha a királyi tanács (mint országtanács) gyakorolja a királyi hatalmat.

A király másik központi igazgatási szervének, a kancelláriának szerepköre egyre növekszik. A 13. századi oklevélkiállító hivatalból a törvényeket előkészítő, diplomáciai szolgálatot ellátó (I. Lajos titkos kancelláriája) és bíráskodó (királyi különös jelenlét bírósága) szerv fejlődik. A 14. században a szervezet differenciáltabbá válik: egy időben nagykan-

cellária és titkos kancellária is működik. A kancellária vezetését mindig egyik főpap látja el, később ez az esztergomi érsek méltóságához kapcsolódik (fő- és titkos kancellár). A tényleges vezető III. András törvénye alapján a székesfehérvári káptalan prépostja mint alkancellár.

A központi szervezetben helyezkednek el (a királyi tanács tagjaiként is) az országos méltóságok. Ezek között legelső a nádor, aki a király után az ország első méltósága. Jogkörét részletesen az 1485. évi ún. nádori cikkelyek foglalják össze, bár e törvényt nem hajtották végre. A nádor hívja egybe a királyválasztó országgyűlést, ő a kiskorú király gyámja, az országtól távol tartózkodó király helytartója. A nádor az ország főkapitánya és a király után a legmagasabb bírói fórum az országban. Mellette a már ismert országbíró és a tárnokmester emelkedik ki. A tárnokmester gazdasági hatáskörét a 14. századtól a főkincstartó veszi át, aki a kincstári jövedelmek legfőbb kezelője. Erdélyben a legelső tisztviselő az erdélyi vajda, a társországokban a bán.

Az állami szervezetben a 15. századra kialakul a rendi képviseleti monarchia, melynek helyi tartópilléreit a nemesi vármegyék alkotják. A 13. században a vármegyében szervezkedő nemesség első fennmaradt dokumentuma a kehidai oklevél, mely szerint a zalai nemesség már a király által is elismert joga alapján saját ügyeiben bíráskodik. A megyei ispán (most már főispán) kinevezése továbbra is a király joga marad, a 13. század végétől azonban megjelennek előbb az egyes főpapi állásokhoz, majd egyes világi tisztségekhez (nádor, trencséni, diósgyőri várnagy) kötötten, vagy egyes családoknak adományozva az örökös főispánságok. A megyékben a főispán helyettese az alispán (vicecomes), ez időben még a főispántól függő familiáris (gyakran várnagya, tiszttartója). A 16. században már csak birtokos nemes lehet alispán, s a megye nemessége mindinkább beleszól kiválasztásába. A megyei nemesség rendi jogait a megyei közgyűlésen (generalis congregatio) gyakorolja. Itt választják a nemesi önkormányzat tisztviselőit (szolgabírákat, esküdteket stb.), az országgyűlési követeket, itt osztják fel az adót, s kihirdetik a központi hatóságok rendelkezéseit. A közgyűlésnek minden nemes tagja, akinek a megyében birtoka van; új nemeseket a közgyűlés fogad tagjai közé. A bíráskodást egy kisebb testület, a megyei törvényszék (sedes judiciaria=sedria) gyakorolja. A vármegyék igazgatásilag járásokra vannak felosztva. Ezek élén a vármegye tisztviselője, a szolgabíró áll, aki igazgatási, jogszolgáltatási feladatait mindig egy ugyancsak választott esküdttel látja el. A szolgabíró gyakorol felügyeletet a falvak igazgatása felett is, bár azok — a nemes községeket vagy más szabadsággal rendelkező falvakat kivéve — általában magánföldesuraság alatt állnak s az igazgatást a magánföldesúr által megbízott vagy megerősített bíró látja el az esküdtekkel.

Kiemelkednek a községek közül a városok, s ezek közül is a királyi birtokokon levő ún. *királyi városok*, melyek már kezdettől fogva bizonyos autonómiával rendelkeznek, a 15. században pedig országrendiségre emelkednek. A városok irányítását többnyire a gazdag patríciusok vagy vagyonos céhpolgárok által vezetett tanács (senatus, magistratus) végzi, élén a bíróval (judex). A városi polgárság a tanács gazdasági ellenőrzését és irányítását a választott község (electa communitas) útján gyakorolja. A tanács elsősorban igazgat, ezenkívül a polgárok ügyeiben bíráskodik. A városok önkormányzati jogát és hatáskörét rendszerint királyi privilégiumlevelek, belső szervezetét városi statutumok határozzák meg. Magánföldesúri hatalom alatt is állnak városok (mezőváros). Ezeknek közigazgatását is maguk választotta tisztségviselők látják el, önkormányzatuk terjedelmét azonban a földesúr által kötött szerződés (urbárium) vagy a földesúr egyoldalú engedménye határozza meg.

Külön tartományi önállóságuk volt a későbbi társországoknak (Horvátország, Dalmácia). Ezeknek élén a király által kinevezett bán állott, és saját ügyeiket általában önállóan intézték. Erdély területileg Magyarországhoz tartozott, de igazgatása élén az erdélyi vajda állott, akinek hatósága a vármegyékre terjedt, míg a székekben tömörült székelyek élén a székelyek ispánja, a szászok élén a szebeni comes állott. A megyei igazgatás alól ki voltak véve a szabad kerületek (pl. a jászkun-kerület) és az egyházi nemesség külön székei (prediális székek) is.

III. Feudális igazgatás a Habsburg-korszakban.

A mohácsi vész után három részre szakadt országban a nyugati és északi területek — a Habsburgokat választva királyukká — tagjai lettek a Habsburgok-uralta közép-európai birodalomnak, melynek legtöbb uralkodója egyben a német-római császári koronát is birtokolta. Magyarország formailag megtartotta ugyan önállóságát, de állandó harcban állt az udvar abszolutista és birodalmi egységesítő törekvéseivel. Az ország keleti részének, Erdélynek önálló államiságát először 1541-ben ismerték el. A 16. század végétől az államiság elismerése állandósult. Mindkét ország rendi képviseleti monarchia maradt továbbra is. Maga a török hatalom az ország déli és középső részén rendezkedett be, s az elfoglalt területeket — melyeknek kiterjedése a 150 éves török uralom alatt gyakran változott — a török birodalom szokásos tagozódásának megfelelően kormányzóságokra (vilajet) és ezen belül kerületekre (szandzsák) osztották be. Eredetileg csak Budán volt kormányzósági székhely, utóbb Temesvár, később Eger, Kanizsa elfoglalásá-

val újabb kormányzóságok létesültek. A kormányzóságok élén a beglerbégek álltak. Ezek közül kiemelkedett a budai beglerbég, aki vezéri rangban az összes magyarországi kormányzóságok felett felügyeleti joggal rendelkezett. A hódoltsági terület a 17. század második felében fokozatosan szabadult fel, s legnagyobbrészt visszakerült az anyaországhoz.

A Habsburg-Magyarországon tovább éltek a feudális állam állami és jogi intézményei. Az a körülmény azonban, hogy a király egyben egy közép-európai birodalomnak is uralkodója volt, kihatott azokra a központi szervekre, melyeken keresztül kormányzott, illetve igazgatott. A kormányzást és igazgatást a király tőle függő központi hatóságok (dikasztériumok) útján végezte, a tulajdonképpeni végrehajtás továbbra is a helyi hatóságok feladata volt. A királynak nincsenek minden ügyre önálló magyar szervei, vagy ha vannak is, gyakran él saját központi udvari szerveinek tanácsával. A magyar kancellária csak Buda visszafoglalása után válik Bécsben önálló hatósággá, s csupán a 18. században sikerül elérni önállóbb, csak Magyarországon működő általános központi kormányszerv (a helytartótanács) felállítását s ezzel a közigazgatás vezetését a magyar uralkodó osztály kezébe venni. A legrégibb központi hatóság a magyar kamara volt (a pozsonyi kamara, később a szepesi kamara is). Hozzá tartozott az állami bevételek gondozása. A kamara mellett már említett helytartótanács előbb Pozsonyból, később a század végétől Budáról irányította a magyar közigazgatást.

A helyi közigazgatás intézése a vármegyék, a szabad királyi városok és a kiváltságos kerületek kezében maradt. A vármegyék nemessége elérte, hogy maga válassza alispánját és valamennyi tisztségviselőjét, viszont a bécsi udvar a főispánokon és a helyükbe nevezett adminisztrátorokon keresztül erőltette akaratát a vármegyékre. Mária Terézia úrbéri rendelete (1767) biztosította a községek igazgatási szervezetét, majd az 1836. évi IX. tc. megkülönböztette és szabályozta a rendezett tanáccsal ellátott, illetve el nem látott és nemesi község hármas kategóriáját.

A feudális közigazgatás magyarországi rendjében törést jelentett II. József uralkodása. A király a magyar alkotmányos rendre tekintet nélkül akarta megvalósítani birodalmi egységesítő törekvéseit. A közigazgatást Magyarországon is új alapokra helyezte. A dikasztériumok közül a kamarát beolvasztotta a helytartótanácsba. Az országot kerületekre osztotta, azok élére kerületi főispánokat nevezett ki, a megyék önkormányzatát pedig megszüntette. Egységesítő intézkedései — bár a feudalizmus reformját célozták, — a privilégiumaikban sértett rendek ellenállását vívták ki s halála előtt kénytelen volt visszavonni „reformjait".

Az erdélyi fejedelemségben a rendek által választott fejedelem irányította a fejedelmi tanács segítségével a kormányzást és igazgatást. A közigazgatás tényleges irányítója a kancellár volt. Mikor a Habsburgok Erdély fejedelmi székét elfoglalták, Bécsben külön erdélyi kancelláriát állítottak fel, míg Kolozsvárott kormányzóság (gubernium) működött. A pénzügyeket a kincstartó hivatala intézte. A helyi igazgatás az erdélyi vármegyékben és városokban hasonló volt a magyarországiéhoz, a székelyek és szászok helyi szervei továbbra is a székek voltak. Erdély egyes falvaiban elég nagy autonóm önkormányzat volt. Erre mutatnak pl. a székely falutörvények.

IV. A forradalom és szabadságharc közigazgatása.

Az 1848. évi márciusi forradalom lendülete megdöntötte Magyarországon a feudális államot. Az államépítés síkján márciusban megkezdték a független magyar államiság polgári jellegű szervezeti kereteinek a kiépítését. Emellett az volt a cél, hogy a kapcsolatok Ausztriával és az örökös tartományokkal az egyenjogúságra épüljenek. Ennek legfőbb biztosítéka volt a független magyar felelős minisztérium megteremtése, a népképviseleti rendszer behozatala és az országgyűlés évenkénti összehívása Pesten. Felszámolták Erdély különállását, azt és a Partiumot egyesítették az anyaországgal.

A feudális állam dikasztériumai helyébe az 1848. évi márciusi törvényekkel a burzsoá jellegű felelős minisztérium lépett. Míg ugyanis a dikasztériumok teljesen a királytól függtek, az új minisztérium kapcsolata az uralkodóval sokkal lazább volt, csak a kinevezésre és felmentésre szorítkozott, a függés s egyben a felelősség elsősorban a burzsoá jellegű népképviseleti parlament irányában érvényesült. Az 1848. évi III. tc. kimondta, hogy a király, illetve távollétében a nádor mint királyi helytartó a végrehajtó hatalmat a törvények értelmében a független magyar minisztérium által gyakorolja. A minisztérium állt egy elnökből s kívüle nyolc miniszterből. A minisztérium jogkörét a törvény világosan nem határozta meg. Lényegében kiterjedt a végrehajtó hatalom minden ágára, miket előbb a dikasztérium gyakorolt, beleértve a honvédelmi ügyeket is. A királyi rendeletek, parancsok és határozatok ezentúl csak úgy váltak érvényesekké, ha azokat valamelyik Budapesten székelő miniszter ellenjegyezte. A kormányzati tevékenység néhány ügykörét a király fenntartotta magának (pl. főbb kinevezések, főkegyúri jog), de e tárgyakban tett intézkedései is ellenjegyzésre szorultak. Ez ellenjegyzéssel vállalták egyben a miniszterek a felelősséget az országgyűlés előtt. Ennek módját és az eljárást a törvény szabályozta.

Az 1848. szeptemberi válságos napokban, mikor a nemzet jogainak megvédéséért szabad-

ságharcba kényszerült s a minisztérium lemondott, ennek jogkörét egy, nyolc képviselőházi és négy felsőházi tagból álló ún. *Honvédelmi Bizottmány* vette át, melynek élére az országgyűlés Kossuth Lajost állította. A Honvédelmi Bizottmány mint a szabadságharc kormánya működött a Függetlenségi Nyilatkozat (1849. április) kikiáltásáig. Ettől kezdve Kossuth kormányzóelnök mint államfő mellett Szemere Bertalan elnökletével új kormány alakult.

A márciusi törvényhozás a közigazgatás helyi feladatainak megoldásában továbbra is a törvényhatóságokra (megyékre és szabad királyi városokra) kívánt támaszkodni, de a helyi szervek hatáskörén és szervezetén elvégezte azokat a szükséges változtatásokat, amelyek azokat az új feladatok betöltésére alkalmassá tették. A megyei szervezetet az alkotmányosság védbástyájának tekintették, s addig, míg a megyei szerkezetnek a népképviselet alapján való átalakítása megtörténik, a megyei igazgatás vezetésére állandó bizottmányokat hoztak létre, melybe a községek képviselőit is behívták. A szabad királyi városokat a márciusi törvényhozás (1848. évi XXIII. tc.) három kategóriába sorolta. Behozta náluk az országgyűlési képviseletihez hasonló, de magasabb vagyoni cenzus melletti választójogot, a testületi szervek tanácskozásait nyilvánossá tették, és a tisztválasztásoknál bevezették a titkosságot. A szabadságharc kitörése nem tette lehetővé az új polgári közigazgatás kiépítését. Magát a szabadságharcot jelentősen segítették annak rendkívüli szervei: a megyék élére és a hadsereg segítésére kinevezett kormánybiztosok.

V. A neoabszolutizmus és a dualizmus közigazgatása.

A világosi fegyverletétel után az osztrák önkényuralom, az ún. neoabszolutizmus Magyarországnak az 1848-as törvényekkel meghatározott területét öt birodalmi tartományra osztva azokat a burzsoá jellegű s erősen centralizált ausztriai birodalom részei közé sorolta. Magát a megmaradt anyaországot is öt kerületre tagolták, melyeknek igazgatási központja a budai helytartóság volt. A kerületek megyékre, a megyék járásokra tagozódtak. A kerületek élére főispánokat, a megyék élére megyefőnököket, a járások élére szolgabírákat nevezett ki Ferenc József osztrák császár, illetve a bécsi belügyminisztérium. Ugyanez a közigazgatási rendszer valósult meg Erdélyben, Horvát-Szlavónországban, valamint a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven felállított tartományban is, amelyekben a vezetést részben idegenből jövő tisztviselők látták el (Bach-rendszer). Az ötödik tartományban, a határőri szervezet maradt fenn. A rendes katonaság mellett a belső elnyomást a már 1849-ben szervezett gyalog- és lovascsendőrség, az ún. zsandárság biztosította.

A külpolitikai események, az osztrák birodalom olaszországi, majd porosz háborúja Ausztriát rákényszerítették, hogy a birodalomhoz tartozó legnagyobb nemzettel megegyezést találjon, s ez a törekvés többszöri sikertelen kísérlet után vezetett az 1867. évi kiegyezéshez. A kiegyezés létrehozta az Osztrák—Magyar Monarchiát, melyben mindkét állam: Ausztria és Magyarország — szuverenitásuk egy részéről lemondva — reáluniót alkotott. A két állam közötti egyensúlyt és ellentétek esetén a döntést az uralkodó biztosította, akinek a burzsoá államok uralkodóit meghaladó hatalmát a hadsereg feletti felségjogai különlegesen alátámasztották. A két állam között közös ügyek lettek a külügy, a hadügy és az ezekre vonatkozó pénzügy. A közös ügyeket illető kérdésekben a két ország parlamentjének küldötteiből álló bizottság (delegáció) döntött. A közös tárgyakat három közös minisztérium (külügy-, hadügy-, pénzügy-) intézte, mely egyik állam kormányához sem tartozott.

A kiegyezéssel némileg átalakult magyar állam lényegileg folytatta az 1848-ban létrehozott burzsoá parlamentáris monarchia szervezeti kiépítését. A jogokat azonban nem tágították, hanem általában reakciós irányban szűkítették. Ez volt a tendencia a közigazgatásban is, ahol még kiegyezés kori liberális irányzatok a burzsoázia és a magyar nagybirtokosság hatalmi koalíciójának megmerevedésével mindinkább elfogytak. A közigazgatásban mind nagyobb a centralizáció, az önkormányzatok jogának fokozatos csorbítása következett.

A burzsoá közjog szerint az Osztrák—Magyar Monarchia Lajtán inneni részét alkotó Magyarországon az állami végrehajtó hatalom birtokosa a király volt, akinek hatalma az igazgatásban az 1848-ban lefektetett alapokon nyugodott, s a kormányzást a független felelős magyar minisztérium útján gyakorolta. A közigazgatást, vagyis a konkrét ügyek intézését a királyi és önkormányzati közigazgatási szervek végezték. A királynak fenntartott joga maradt a magasabb kinevezések, címek, kitüntetések adományozása s igen széles körű volt felügyeleti jogköre az összes állami és önkormányzati hatóságok s azok működése felett.

A kormány szervezete a 48-as alapokon nyugodott, de időnként változott. Így a magyar—horvát kiegyezéssel egy horvát tárcanélküli miniszter is került a kormányba. (Jóval később, az I. világháború alatt növelték újabb tárcanélküli miniszterekkel a minisztérium tagjainak számát; 1917. évi XI. tc.)

Mivel a miniszterek részére az egyre jobban szakosított közigazgatás ellátására más szervek nem létében csupán a helyi önkormányzatok álltak rendelkezésre, az egyes miniszterek arra törekedtek, hogy nekik közvetlenül alárendelt s legalább a járásokig kiépülő szakosított igazgatási szervek jöjjenek létre, ezekkel közvetlenebbül rendelkezhettek. Részben már a neoabszolutizmus korából átmentve épült ki mindjárt a kiegyezés után az új szakigazgatási szer-

vezet s ebben a belső karhatalmi szervezet is: a csendőrség, a budapesti államrendőrség, a határrendőrség, a pénzügyigazgatóságok, az állami adóhivatalok, a tanfelügyelet, később a mezőgazdasági és ipari felügyelet szervei. A törvényhatóságoknak és még inkább a községeknek egyre kisebb hatáskörük maradt, kibővítették felettük a központi kormányszervek gyámkodását (adminisztratív tutela), minden érdemlegesebb ügyhöz felsőbb hatósági jóváhagyást kívántak meg. Míg az 1870-ben alkotott törvényhatósági törvény (1870. évi XLII. tc.) és az 1871. évi községi törvény (1871. évi XVIII. tc.) az uralkodó osztály liberalizmusát tükrözték, és nem szorították meg nagyobb méretekben az önkormányzatot, a következő törvényekben érvényesülnek a mind erősebbé váló centralizáló törekvések. Rendkívül kibővítik a főispáni hatáskört, amit a városok fölé már előbb kiterjesztettek. Az egyre jobban kiépülő szakigazgatási ágak és az önkormányzati közigazgatási ágak és az önkormányzati közigazgatás koordinálására 1876-ban létrehozták törvényhatóságonként a közigazgatási bizottságot, melyet szintén a főispán elnöklete alá helyeztek. A század végén már kísérletet tesznek a vármegyei közigazgatás államosítására, ez a kísérlet azonban a parlamenti többség ellenállásán megbukik. Csupán az államosítás elvét rögzítik (1893. évi XXXIII. tc.), ezt is később az ellenzéki koalíció hatalomra jutásával eltörlik (1907. évi LVIII. tc). A század végi liberalizmus utolsó fellángolásában sikerült a közigazgatási bírósági törvényt tető alá hozni (1896. évi XXVI. tc.), amely a törvényben meghatározott közigazgatási ügyekben (taxatív felsorolással) biztosítja az alanyi jogában sértett személy vagy testület részére a közigazgatási bírósági panaszjogot. Később, az ellenzéki koalíció hatalomra jutása után a közigazgatási bíróság hatáskörét, az önkormányzatot a kormány részéről érhető sérelmekre is kiterjesztik (1907. évi LX. tc.).

Az első imperialista világháború küszöbén a kormányok a közigazgatás számos kérdésére is kiterjedő felhatalmazást kaptak (1912. évi LXIII. tc. kivételes hatalom). A kivételes hatalommal a kormány háború esetén, vagy szükség szerint „a háború fenyegető veszélyének okából elrendelt katonai előkészületek esetében is" élhetett. A törvény részletesen felsorolta a kivételes hatalom körét, mely a közigazgatásra is kiterjedt. Az első világháború idején a kormányok gyakran éltek a kivételes hatalommal a közigazgatásban is, sőt azt még a háború után is több törvénnyel fenntartották.

VI. A közigazgatás a forradalmak alatt (1918—1919).

A vesztett háború és a monarchia belső politikai összeomlása nyomán Magyarországon is erősödő forradalmi hullám közepette 1918. október 25-én az ellenzéki polgári pártok a Szociáldemokrata Párttal együtt megalakították a Nemzeti Tanácsot, mely egy polgári demokratikus forradalom során hatalomra jutva kikiáltotta a köztársaságot. Károlyi Mihály vezetésével népkormány alakult, mely a Nemzeti Tanács felhatalmazása alapján még jogalkotó tevékenységet is folytatott. Az Osztrák—Magyar Monarchia megszűntével az önálló külügyek intézésére a külügyminisztérium jött létre. A nemzetiségi kérdések rendezésére nemzetiségi minisztert nevezett ki. Az államigazgatásban fontos szerepet töltöttek be a kormánybiztosok, kik egyes megyékben a főispáni tennivalók ellátásán túl a polgári demokratikus kormányzat politikai, gazdasági célkitűzéseinek megvalósítását széles jogkörrel szolgálták. A helyi közigazgatás szervei lényegileg megmaradtak. Mivel azonban sok helyen nem voltak alkalmasak a forradalom politikai célkitűzéseinek megvalósítására, a demokratikus erők (1918 decemberében megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja) széles néptömegek bevonásával helyileg munkás-, illetve földmíves-, másutt ezeket helyileg összefogó néptanácsokat hívtak létre, s a fegyveres erők szervezeteiben katonatanácsok alakultak. Ezek voltak a forradalom motorjai, kiknek segítségével 1919. március 21-én kikiáltották a Magyarországi Tanácsköztársaságot.

A Magyarországi Tanácsköztársaságban a kormányzat átvétele napján kiadott „*Mindenkihez*" kezdetű kiáltvány proklamálta, hogy a proletariátus vette kezébe a hatalmat. Kijelentette a nagybirtokok, a bányák, a nagyüzemek, a bankok és a közlekedési vállalatok szocializálását s a földreform végrehajtását szocialista termelő szövetkezetek útján. Még április elején az állam legfőbb szerve: a Forradalmi Kormányzótanács egy ideiglenes alkotmányt bocsátott ki, melynek alapján megtartották a választásokat s összeülvén a hatalom legfőbb szerve: a Tanácsok Országos Gyűlése, júniusban egy alkotmányt szavaztak meg. Az alkotmány szerint az államigazgatás legfőbb szerve a Kormányzótanács lett. (Eddig a hasonló szervezetű Forradalmi Kormányzótanács volt.) Tagjai a népbiztosok, akik egy-egy szakigazgatási ág élén állnak. A Kormányzótanács szervezetébe beépítve a termelésnek és a javak elosztásának kérdéseit a Népgazdasági Tanács látta el, melynek főosztályai élén is népbiztosok álltak. Voltak ezenkívül országos szakigazgatási szervek is. Az államhatalom és igazgatás helyi szervei a községi, járási, városi, megyei (kerületi) tanácsok lettek, melyeknek intézőbizottságai (ezeket általában direktóriumoknak hívták) végezték az államigazgatás helyi irányítását.

VII. A közigazgatás a két világháború között és idején.

A Tanácsköztársaság megdöntése után létrejött ellenforradalmi diktatúrában a hatalmat megragadó katonai és polgári klikkek által választott Horthy kormányzó király nélküli

királyságában az államfői teendőket „ideiglenesen" a kormányzó látta el. A kormányzó hatáskörét — eleinte az uralkodó osztályok viszonylag szűkre szabták (1920. évi I. tc.) — különösen a törvényhozás terén. Mikor azonban Horthy mint kormányzó beváltotta a hozzá fűzött reményeket, s mögéje az uralkodó osztályok szélesebb csoportjai sorakoztak fel, hatáskörét egyre jobban tágították (1933. évi XXIII. tc., 1937. évi XIX., 1942. évi XXI. tc.-ek). A tulajdonképpeni végrehajtó hatalom mégis a kormány kezében volt. A kormány — többnyire országgyűlési felhatalmazások alapján — lényegében rendeletekkel kormányzott s a törvényhozást csupán a legfontosabb kérdésekkel foglalkoztatta. Az egész közigazgatás a kormány irányítása alatt állott, az ún. önkormányzatok (vármegyék, városok, községek) hatáskörét mind szűkebbre szorították, s tevékenységüket mindjobban a kormánytól tették függővé. 1942-től kezdve az önkormányzati tisztviselőket is „átmenetileg" a kormány nevezte ki (1942. évi XXII. tc.). A kormány központosító törekvéseit a jogszabályok is tükrözték: 1927-ben az önkormányzatok háztartását megszorító törvény (1927. évi V. tc. az önkormányzati gazdasági ügyek felsőbb jóváhagyáshoz kötése), 1929-ben a közigazgatási reform (1929. évi XXX. tc.-ben a főispán hatáskörének újabb kiterjesztése, az adminisztratív tutela fokozása), 1930-ban a fővárosi törvény (1930. évi XVIII. tc., illetve az 1934. évi novella (1934. évi X. tc. a kormány felügyeleti jogkörének kiszélesítése), az 1933. évi közigazgatási novella (1933. évi XVI. tc.), 1934-ben még a kényszernyugdíjtörvény (1934. évi I. tc.) félreérthetetlenül mutatták a kormánynak a helyi önkormányzati közigazgatás feletti gyámkodásra irányuló törekvéseit. Ezzel párhuzamosan az állami központosítás a szakigazgatási szervezet kibővítésénél is mutatkozott. 1919-ben minisztériumi irányítás alá került az egész rendőri szervezet, 1928-ban a városi számvevőségeket, ugyanakkor az állategészségügyi igazgatást, 1935-ben az erdészeti szerveket, 1936-ban a közegészségügyi, 1942-ben pedig a szociális szakigazgatási szervezetet miniszteri irányítás alatt építették ki, illetve „államosították".

Nem hiányoztak azonban a közigazgatás javítására irányuló kísérletek sem. Így a racionalizálási mozgalom jelentős előrehaladást mutatott, a mozgalom vezetésére Magyary Zoltán egyetemi tanár személyében kormánybiztost is neveztek ki. Amikor azonban az uralkodó osztályok félni kezdtek attól, hogy a mozgalom a közigazgatás struktúráját s benne saját hatalmuk állandóságát is megbonthatja, megszűnik a kormánybiztosi megbízatás, s a mozgalom csak tudományos keretek között folytatódik. Ennek ellenére vannak eredmények, amelyeket a felszabadulás után is jól lehetett értékesíteni. S kétségtelenül voltak eredmények a közigazgatási képzés tekintetében. A század elején indult meg Magyarországon a falu közigazgatását vezető jegyzők képzése (1900. évi XX. tc.), amely bizonyos színvonalat ért el s az 1929. évi, valamint az 1933. évi közigazgatási reformok a fogalmazási tisztviselők gyakorlati képzését szolgáló továbbképző tanfolyamok és vizsga színvonalemelését jelentősen szolgálták. Közigazgatási feladatokat is láttak el a Horthy-korszakban mindinkább kiépülő testületi önkormányzatok, az ún. kamarák. Míg azonban a dualizmus korában ezek valóban az azonos életpályán működők érdekvédelmi szervei voltak (ügyvédi, közjegyzői, kereskedelmi és iparkamarák), ezeket, még inkább az újakat (mezőgazdasági, mérnöki, orvosi, sajtó, művészeti kamarák) most mindinkább a fasizálódás szolgálatába állították s hatósági feladatok ellátásával is megbízták.

VIII. A felszabadulás utáni népi demokratikus fejlődés az alkotmányig (1944—1949).

Hazánk a szovjet hadsereg felszabadító harcai nyomán 1944 októberétől fokozatosan vált szabaddá. A felszabadulási folyamat 1945. április 4-én fejeződött be, de a demokratikus állami szervezet kialakulása már korábban megkezdődött. A társadalmi és állami élet s ebben a közigazgatás megindításának és újjászervezésének munkáját a felszabadított részeken az antifasiszta pártok és szakszervezetek képviselőiből folyamatosan megalakuló nemzeti bizottságok vették kézbe. 1944. december 21-én pedig Debrecenben a nemzeti bizottságok szervezte népgyűléseken választott képviselők megalakították az Ideiglenes Nemzetgyűlést, amely megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, s ennek teljes terjedelmű megbízást adott az ügyek vitelére.

Az új népi demokratikus állam szervezete a széles körű demokrácia érvényesítése mellett épült ki. Az államfői tisztet eleinte a háromtagú Nemzeti Főtanács látta el, 1946 februárjától pedig a nemzetgyűlés által választott köztársasági elnök, aki a törvény szerint a végrehajtó hatalmat a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolta. A minisztérium (kormány) volt ez időben szinte a legfontosabb állami szerv, mivel az a nemzetgyűlés gyakori együtt nem léte miatt s a gazdasági és társadalmi változások forradalmi ütemére tekintettel, — ismételten széles körű felhatalmazást kapott a nemzetgyűléstől a rendeleti kormányzásra. A kormány lett tehát az államépítő tevékenység közvetlen irányítója, amelyben a koalíciós pártok politikai súlyuknak megfelelően képviselve voltak; az államépítés motorja azonban a kommunista párt lett. Jelentős igazgatási tevékenységet fejtett ki az 1946-ban életre hívott Gazdasági Főtanács (1949-től Népgazdasági Tanács), melynek tagjai a gazdasági jellegű miniszterek voltak. Feladata volt a gazdasági élet szükségleteinek és rendes menetének biztosítása végett a gazdasági vonatkozású kor-

mányrendeletek előkészítése, de saját hatáskörében maga is bocsátott ki rendeleteket, s intézkedett e rendeletek végrehajtásáról.

A felszabadulás után eleinte a nemzeti bizottságok látták el az állam összes helyi feladatait, így legtöbbnyire a közigazgatásiakat is. Csak mikor a kormány Debrecenből áttette székhelyét Budapestre, lehetett szó arról, hogy a nemzeti bizottságok csupán mint politikai és ellenőrző testületek épüljenek be az állami mechanizmusba, és a közigazgatást engedjék át az általuk újjáalakított és ellenőrzött önkormányzati testületeknek (vármegyék, városok, községek). Az önkormányzatok testületi szerveinek tagjait a kormánykoalícióban részt vevő demokratikus pártok a nemzeti bizottságok által helyileg megállapított arányban küldték ki. Jelentős lépés volt a közigazgatás demokratizálása útján az is, hogy a kormány 1945 májusában a fasizmus kegyetlenségeiben részt vevő csendőrség egyidejű feloszlatása mellett, elrendelte a demokratikus államrendőrség megszervezését, s ennek kulcspozícióiba javarészt a népi demokrácia emberei kerültek. A közigazgatásban jelentős változást hoztak az igazolások, majd a B-lista rendelet, mely lényegében megtisztította a népi demokratikus közigazgatást a fasiszta háború alatt kompromittált elemektől, valamint azoktól, akikről tudni vagy várni lehetett, hogy nem őszinte hívei a demokratikus átalakulásnak.

A felszabadulás utáni közigazgatási fejlődésben fontos lépés volt a gazdasági szerkezet átalakítása. Ez 1945 márciusában a nagybirtokrendszer megszüntetésével kezdődött, majd 1946-ban megindult a szénbányászat, az energiatelepek, a bankok és bányák, majd a nagyvállalatok államosítása, mely által a szocialista szektor megnövekedése lehetővé tette a tervgazdálkodásra való áttérést. Mindez az állami igazgatás benyomulását is jelentette a gazdaságba, új igazgatási szervezet létrehozását, mely részben beépült az eddigi szervezetbe, részben újabb gazdasági jellegű hatóságok, hivatalok (Tervhivatal, Árhivatal) felállítását kívánta.

IX. Az államigazgatás és a tanácsok.

Az alkotmány igénylésével először a Magyar Dolgozók Pártja 1948 nyarán megjelent programnyilatkozatában találkozunk. A napirenden levő kérdés 1949 augusztusában vált valósággá, amikor az országgyűlés által megszavazott 1949. évi XX. tv. rögzítette az állami, a gazdasági és társadalmi rend alapvető változásait. Az alkotmány félreérthetetlenül kinyilvánította a népi demokratikus államhatalom szocialista jellegét, meghatározta az állam gazdasági alapjait, politikai és társadalmi rendszerét, rögzítette az állami szervezet alapjait, a népképviseleti szervek összefüggő hálózatát, s ezzel kapcsolatban az államigazgatás felépítésének fő vonásait is.

Az országgyűlés helyettesítését és általában azokat a feladatokat, melyek az államfőkre szoktak hárulni, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa látja el, melynek tagjait az országgyűlés tagjai sorából választja, és elnökből, két helyettes elnökből, titkárból és tizenhét tagból áll. Az Elnöki Tanácsnak a közigazgatás működése felett az alkotmányban megállapított felügyeleti joga van, amely az igazgatási szervek által hozott alkotmánysértő, vagy a dolgozó nép érdekeibe ütköző aktusok megsemmisítésére, illetőleg megváltoztatására is vonatkozik.

Az államigazgatás legfelsőbb szerve a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa. A Minisztertanács elnökből, elnökhelyettesekből, államminiszterekből, a minisztériumokat vezető miniszterekből és az Országos Tervhivatal elnökéből áll. A Minisztertanács mint kollektív testületi szerv látja el az államigazgatási szervezet legfelsőbb irányítását, és ezenkívül egyes kormányzati feladatokat is végez. A Minisztertanács egyúttal az államigazgatás általános hatáskörű szerve. Különös hatáskörű szervek ugyanakkor a minisztériumok és az egyes országos hatáskörű szervek. E szervek differenciált rendszerén keresztül valósul meg az államigazgatási feladatok konkrét szervezése, mert e szervek irányítják az államigazgatás meghatározott ágazatait, vagy az államigazgatás egészének szervezetével kapcsolatban látnak el egyes funkciókat (pl. tervezés, statisztikai szolgáltatás). A minisztériumok és országos hatáskörű szervek vagy közvetve, vagy közvetlenül irányítják az állami munkát közép- és alsó fokon végző szervezeteket, a vállalatokat, intézeteket, fegyveres testületeket stb. A minisztériumokkal azonos jogállású szerv az Országos Tervhivatal, míg az országos hatáskörű szervek nem minisztériumok, s vagy funkcionális hatáskörben működnek (Központi Statisztikai Hivatal, Árhivatal stb.), vagy ágazati igazgatási szervek (Országos Erdészeti Főigazgatóság, Országos Vízügyi Főigazgatóság, Állami Egyházügyi Hivatal stb.). Lehetnek csak felügyeletet, vagy csak ellenőrzést ellátó, vagy éppen tanácsadó szervek. *(→Kormány)*

A közigazgatás konkrét intézését a szocialista állam népképviseleti önkormányzati és államigazgatási szervei, a tanácsok és szerveik látják el 1950 óta, amikor az alkotmányt végrehajtó első tanácstörvény (1950. évi I. tv.) alapján először ideiglenesen, majd országos választások után véglegesen megalakultak az egész országban a tanácsok. Az I. tanácstörvény végrehajtásának tapasztalatai azt mutatták, hogy tovább kell erősíteni a tömegekkel való kapcsolatot, a tanácsdemokráciát. A tanácsokat a hierarchiában célszerű az Elnöki Tanács alá rendelni. A tanácsokon belül a végrehajtó bizottságok szakigazgatási szerveit önálló hatóságként kell szervezni. Az 1954. évi X. tv.-be iktatott második tanácstörvény e követelményeket lényegében végrehajtotta. A mezőgazdaság szocialista átszervezése, a gazdaságirányítás rendjének át-

alakulása, az államélet és a szocialista demokrácia fejlődése új követelményeket és lehetőségeket teremtett a tanácsrendszer továbbfejlesztéséhez. Több évre visszamenő elméleti, politikai és gyakorlati munkában szerzett tapasztalatok vezettek a harmadik tanácstörvényhez (1971. évi I. tv.), amely növelte a tanácsok önállóságát, tevékenységük szakszerűségét, egyben hatékonyabbá tette a központi irányítást. A harmadik tanácstörvény a tanácsok és szerveik államigazgatási jellegében csökkenti a bürokratikus jelenségeket, javítja a hivatali munkát, fokozza a köztisztviselők személyi felelősségét.

A tanácsrendszer bevezetését meg kellett előzni egy területi rendezésnek, amelynek alapjait 1949-ben rakták le, s a tapasztalatoknak megfelelően azóta is bizonyos módosításokat hajtottak végre. Ma Magyarország igazgatása 19 megyei, a Budapest Fővárosi, 5 megyei városi, 22 fővárosi kerületi, 90 városi, 315 nagyközségi és 2711 községi államigazgatási egységben folyik. 714 község közös tanácsú község, a 315 nagyközség és 715 kisközség önálló tanácsú község, 2311 társközség. (1979. január 1-i adat.) Az 1971. évi I. tv. megszüntette a járási tanácsokat, s helyükbe az I. fokú közigazgatási hatáskör ellátására járási hivatalokat állított fel. Jelenleg 97 járási hivatal működik. A tanácsok végrehajtó bizottságai általános hatáskörű igazgatási szervek. A végrehajtó bizottság keretébe tartoznak a szakigazgatási szervek. Egyes igazgatási szervek különleges indokból (területközi szervezet, bankszervezet, statisztikai szolgálat, honvédelem, állambiztonsági szervezet) centrális igazgatás alatt állnak. A vállalatok irányítását is helyi szinten a szakigazgatási szervek végzik. *(→ Államigazgatás)*

Az 1972.évi I. tv.-be foglalt új alkotmányszöveg zárja le ez idő szerint a közigazgatás fejlődését, s ez az 1949. évi első alkotmánytörvény megalkotása óta a népgazdaság minden területén végbement szocialista átalakulásnak, a politikai és kulturális életben történt változásnak megfelelően részben módosítja s egységes szövegben rögzíti a Magyar Népköztársaság Alkotmányát. Az államigazgatás területén szélesedik a Minisztertanács hatásköre, amely nemcsak mint az államigazgatás legfelsőbb szerve jár el, hanem az állami munka vitelének legfőbb operatív testülete is. Az alkotmány lényegében az 1971. évi I. tv.-nek megfelelően rögzíti a tanácsok és szerveik hatáskörét. Új módon fogalmazza meg kapcsolatukat a lakossággal, utal a tanács és a társadalmi szervezetek, valamint a nem tanácsi szervek együttműködésére is. A megfogalmazás kifejezi, hogy a tanácsok a lakosság tevékeny részvételével, a társadalmi szervezetekre támaszkodva látják el feladataikat, egyrészt a központi állami, másrészt a helyi célok megvalósítását.

Irodalom: A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Szerk. Sarlós Márton. Bp. 1959.; *Beér* János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon. (1945—1960) Bp. 1962.; Tanulmányok a helyi önkormányzat múltjából. Szerk. Bónis György—Degré Alajos. Bp. 1971.; *Csizmadia* Andor: A magyar városi jog. Reformtörekvések a városi közigazgatásban. Kolozsvár, 1941.; uő.: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége. (1944—1949). Bp. 1968.; uő.: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.; *Ember* Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946.; *Holub* József: Zala megye története a középkorban. 2. köt. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1920.; 20 év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Szerk. Szabó Bálint. Bp. 1964.; *Iványi* Béla: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése. Bp. é. n.; *Kállay* István: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Bp. 1972.; *Magyary* Zoltán: Magyar közigazgatás Bp. 1942.; *Mártonffy* Károly: A magyar közigazgatás megújulása. Bp. 1939, 2. köt. 1940.; *Nagy* István: A magyar kamara 1686—1948. Bp. 1971.; *Sarlós* Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976.; *Schönwald* Pál: A magyarországi 1918—19-es polgári és demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései. Bp. 1969.; *Szabó* István: A középkori magyar falu. Bp. 1969.; *Veres* Miklós: A tárnoki hatóság és a tárnoki szék (1526—1849). Bp 1968.

Csizmadia Andor

KÖZIGAZGATÁSTUDOMÁNY → *Államigazgatástudomány*

KÖZJEGYZŐ → *Bíróságok*; — *Polgári peres és nemperes eljárás*

KÖZJOG → *Államjog*; — *Jogfogalom*; — *Jogrendszer*

KÖZÖS VÁLLALAT — *Társulások*

KÖZRENDŰ ZÁRADÉK → *Kolíziós jog*

KÖZSÉG → *Állami területi beosztás*; — *Helyi igazgatás*

KÖZSZOLGÁLAT → *Államigazgatás személyzete*

KRIMINALISZTIKA: I. A kriminalisztika fogalma, tárgya és rendszere, helye a bűnügyi tudományok rendszerében (1042.) — II. A kriminalisztika története (1042.) — III. Ismeretelméleti és módszertani alapok (1043.) — IV. A kriminálitechnika szakágai

(1045.) — V. Kriminältaktika (1050.) — VI. Kriminálmetodika. (1052.)

I. A kriminalisztika fogalma, tárgya és rendszere, helye a bűnügyi tudományok rendszerében.

A kriminalisztika (a latin crimen szóból) a bűncselekmények nyomozásának a tudománya. Tételeit és módszereit azonban nemcsak a bűnügyi nyomozásban, hanem az eljárás későbbi szakaszaiban is, sőt polgári, szabálysértési és fegyelmi eljárásokban is felhasználják. Ezért egyes nézetek szerint a kriminalisztika, bár elsősorban a nyomozás tudománya, általános értelemben mégis joggal nevezhető a bizonyítékok megszerzése és értékelése tudományának. Elsődleges célja mindenesetre az, hogy a tételes jog által meghatározott keretek között olyan módszereket és eljárásokat dolgozzon ki, olyan ajánlásokat tegyen, amelyek felhasználásával a készülő bűncselekmények megakadályozhatók, a már elkövetett bűncselekmények felderíthetők, elkövetőjük megállapítható és felelősségre vonható. E meghatározásból is következik, de a szocialista törvényességnek is alapvető követelménye, hogy a kriminalisztika által kidolgozott módszereknek meg kell felelniök a jogszabályok, elsősorban természetesen a büntető eljárásjog előírásainak.

A kriminalisztika saját ismeretanyaggal és alkalmazási területtel rendelkező önálló tudomány. Szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban áll az egyéb bűnügyi tudományokkal, így elsősorban a kriminológiával és az igazságügyi orvostannal. Szokás volt a kriminalisztikáról mint az anyagi és alaki büntetőjog segédtudományáról is beszélni. Ez a megjelölés azonban a tudományág önállóságának tagadását is jelentheti, és ezért a kriminalisztika szocialista elmélete nem a segédtudományi jelleget hangsúlyozza.

A kriminalisztika keretein belül taktikai-módszertani ajánlások, valamint természettudományos-technikai jellegű eszközök és módszerek egyaránt helyet kapnak. Ezért vitás az irodalomban, hogy a kriminalisztika hol helyezkedik el a tudományok rendszerében, elsősorban pedig az, hogy társadalom- vagy természettudománynak tekinthető-e. Uralkodó felfogás szerint — miután a kriminalisztika szabályai szerves részét képezik a bűncselekmények felderítésére és megelőzésére irányuló eljárásjogi tevékenységnek, ezért ebben az értelemben, a technikai jellegű ismeretanyagát is ideértve — jogi tudománynak tekinthető. Létezik olyan álláspont is, amely szerint a kriminalisztika a tételes jogtudományokra és a természettudományokra mint alaptudományokra támaszkodó, komplex jellegű tudomány és a tudományok rendszerében mint a bűnügyi tudományok egyike, a természet- és társadalomtudományok egyik összekötő, közvetítő láncszemeként helyezkedik el.

A kriminalisztika ismeretanyaga három fő részre, kriminältechnikára, kriminältaktikára és kriminálmetodikára (nyomozási módszertan) tagolódik. Egyes szerzők szerint a hagyományos hármas felosztást indokolt kiegészíteni az ismeretelméleti alapokat és elsősorban az azonosítás elméletét tárgyaló bevezető résszel.

A kriminältechnika a tudományág céljainak szolgálatára alkalmas természettudományos, műszaki-technikai eszközök és eljárások egyes fajtáit tanulmányozza. Nem pusztán ezeknek az eszközöknek és eljárásoknak az átvételére törekszik, hanem a sajátos feladatok megoldására alkalmassá téve, alkotóan továbbfejleszti azokat, és új eljárásokat dolgoz ki. Fő célja, hogy lehetővé tegye a nyomok, anyagi elváltozások és egyéb, tárgyi jellegű adatok felkutatását, rögzítését és szakértői megvizsgálását.

A kriminältaktika a bizonyítékok megszerzésére irányuló cselekmények és módszerek gyakorlati véghezvitelét meghatározó elvek és szabályok tana. Tételei nem rendelkeznek jogszabályi erővel, csupán ajánlások; miután azonban a gyakorlat általánosításán alapulnak, tudományos tételeknek tekinthetők, és biztosítják a célok leghatásosabb elérését.

A kriminálmetodika az egyes bűncselekményfajták felderítésére alkalmas taktikai és technikai eszközök célszerű felhasználásának a tana, amely vizsgálja az egyes bűncselekményfajták nyomozásának sajátosságait és szabályait.

II. A kriminalisztika története.

A kriminalisztika kialakulása az intézményes bűnüldözés létrejöttével függ össze. Erre természetesen csak az állam kialakulása után kerülhetett sor, amikor az ősközösség vérbosszúja helyébe a közösség érdekeit sértő cselekmények elkövetőinek szervezett felderítése és megbüntetése lép. A társadalom és az állami szervezet hosszú fejlődésére volt szükség, amíg erre a célra tudományos szabályok összességét lehetett létrehozni. A kriminalisztika mint a bűnügyi nyomozás tudománya csak a felvilágosodás szellemi áramlatának nyomán, a 19. század derekán kezd kialakulni. Az ekkor sorra kerülő igazságszolgáltatási reformok, a bizonyítékok szabad mérlegelése elvének elfogadása, a humanitárius indokokból elvetett kínvallatás haszontalanságának bebizonyosulása egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a figyelem a bizonyítékok megszerzésének, a nyomozásnak a kérdéseire irányuljon. Bár a később tudományos rendszerré összeálló ismeretanyag egyes elemeivel már jóval korábban is találkozni lehetett, csak az említett időben kezdenek megjelenni az első, immár tudományosnak mondható művek, amelyek megalapozták a mai modern kriminalisztikát.

A kriminalisztika önálló tudományág volta mellett elsőként a német L. H. F. *Jagemann*

foglalt állást 1838-ban, illetve 1841-ben kiadott munkájában. Bár nézetei sokban ellentmondásosak, mégis — elsősorban a kínvallatás eltörléséért való fellépése miatt — a haladó eszmék képviselőjének tekinthető csakúgy, mint a svájci K. *Pfyffer*. Bár nagy elődeihez képest inkább konzervatív volt, a polgári kriminalisztika megalapítójának világszerte az osztrák H. *Gross*-t tekintik, aki elsősorban a kilenc kiadást megért „Vizsgálóbírák kézikönyve" című művében dolgozta ki a tudományág alaptételeit. Kortársai, majd követői (így elsősorban Anuschat, Niceforo, Weingart, Locard, Heindl, Bertillon stb.) számos munkával gazdagították a kor kriminalisztikai irodalmát.

Az első világháborút követően a természettudományok fejlődése a bűnüldözés szolgálatába is mind tökéletesebb eszközöket állított. Részben emiatt, részben pedig azért, mert egyesek a tévedéseknek, érzék- és emlékezetcsalódásoknak könnyen áldozatul eső tanút szívesen helyettesítették volna tárgyi bizonyítékokkal, a polgári kriminalisztika egyre inkább technikai jellegű tudománnyá vált. Ugyanakkor a nyomozás gyakorlatában nemegyszer törvénytelen vagy áltudományos eszközök is felhasználásra kerülnek (mint pl. az ún. igazságszérum vagy a „hazugságvizsgáló" gép) és ezek felhasználási módjai is teret kapnak egyes polgári kriminalisztikai művekben. A mai polgári kriminalisztika elsősorban a tárgyi bizonyítékok természettudományos vizsgálata terén ért el jelentős eredményeket, és elhanyagolta a személyi bizonyítékok elméletének kidolgozására, valamint a nyomozástaktikai cselekményeknek tudományos vizsgálatára és megalapozására irányuló feladatát.

Magyarországon a kriminalisztika az ország felszabadulásáig hasonlóan fejlődött, mint a többi polgári államban. A tudományág kialakulása azonban a 19. századi külföldi fejlődéséhez képest alaposan megkésett, s kezdeti eredmények után tudományos és technikai szinten egyaránt lemaradt a kor szintje mögött. A feudális igazságszolgáltatásban a legfőbb bizonyíték hazánkban is a beismerés volt, amelynek kicsikarására sokszor alkalmazták a kínvallatást. A török hódoltság és az osztrák elnyomás hosszú idővel vetette vissza a polgárosodást és akadályozta meg a modern igazságszolgáltatás kialakulását. A reformkor jogászai és haladó írói joggal emelték fel szavukat a tortúra és deres szégyenteljes rendszere ellen. A kriminalisztika első elemei azonban már itt is megtalálhatók: a tolvajok nyomon követése, az első orvosszakértői vélemények beszerzése, a helyszínre történő kiszállás, a tanúk kihallgatásának egyes módszerei és így tovább, a maguk kezdetleges formáiban is előrevetítették a későbbi fejlődés lehetőségeit. A 19. század végén már jelentős szervezeti előrelépés figyelhető meg, és ekkor teremtik meg az első bűnügyi nyilvántartás alapjait is. A 20. század elején a budapesti rendőrség, az európai kontinensen elsőként, bevezette az ujjnyomat-nyilvántartást is. Egyébként azonban az első világháború előtti és alatti években sem technikai, sem szervezeti téren nem mutatkozott kielégítő fejlődés. A helyzet a kriminalisztika fejlesztése terén is, a néhány előre mutató lépést tevő Tanácsköztársaság bukása után, csak rosszabbodott. A második világháborúig igen vontatottan haladt a technikai felszerelések tökéletesítése, majdnem teljesen hiányzott a kriminalisztika tudományos művelése és a technika területén a 40-es években a magyar rendőrség már több évtizeddel lemaradt. A kriminalisztikai tárgyú publikációk is elsősorban a nagyközönség, vagy a mindennapos gyakorlat igényeihez mért szintű munkák.

Mindebből látható, hogy a felszabadulást követően Magyarországon a kriminalisztikai tudomány művelésének, de magának a bűnüldözési munkának is hatalmas nehézségekkel kellett megküzdenie. A létező technikai felszerelés és nyilvántartási anyag vagy megsemmisült, vagy Nyugatra hurcolva, hozzáférhetetlenné vált. Ennek ellenére a bűnüldöző szervek sikeresen birkóztak meg a második világháborút követő bűnüldözési hullámmal, és rövidesen sor került a bűnügyi laboratórium újjászervezésére is. A kriminalisztika tudományos művelése területén az 1953-as évvel kezdődött meg a rohamos fejlődés. Ekkor indult meg a Rendőrségi Szemle, amely a tudomány eredményeinek ismertetésére rendszeres fórumot biztosított. Ugyanakkor a bűnügyi technika fejlesztésének országos irányítására központi szerv jött létre. Lényeges átalakuláson ment keresztül az egykori bűnügyi laboratórium is. Rendszeressé és tudományosan megalapozottá vált a hivatásos kriminalisztikai szakértők munkája. Az elmúlt több mint két évtized egyenletes fejlődése nyomán napjainkban is a kriminalisztikai tudomány területén számos monográfia, tudományos értekezés születik, és rendszeresen tesznek közzé a technika, a taktika és a módszertan területén egyaránt, elvi-elméleti tanulmányokat csakúgy, mint a gyakorlati tapasztalatokat ismertető közleményeket. A Belügyminisztérium keretében bűnügyi technikai intézet működik, amely világszínvonalú felszereltséggel, igen magas szintű munkával végzi a szakértői feladatok jelentős részét. A tudomány fejlesztésében fontos szerepet játszik az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet, amely kutatási eredményeit számos közleményben és kiadványban hozta nyilvánosságra.

III. Ismeretelméleti és módszertani alapok.

A szocialista kriminalisztika tudományának módszerét a dialektikus materializmus nyújtja. Miután e tudomány tárgya a valóság feltárása, a filozófia által kialakított kategóriák felhasználása kiemelkedő jelentőséget nyer. A krimi-

nalisztika feladata ugyanis elsősorban az objektív igazság megállapítása, és ezt a feladatát a dialektikus materializmus törvényeinek alkalmazásával és sajátos megismerési módszerek felhasználásával valósítja meg. Teljes mértékben érvényesül a kriminalisztikai megismerésben az a felfogás is, hogy e folyamatban érzéki és racionális tényezők játszanak szerepet. Az érzéki adatok alapján nyert felszínes tájékozódást az emberi gondolkodás tökéletesíti, s ez a racionális megismerés nemcsak az érzéki megismerés eredményeinek összesítése, hanem magasabb fokon történő átdolgozása is. A megismerés három fokozata: az eleven szemlélet, a gondolkodás és a gyakorlat, egymással kölcsönhatásban, meghatározóan jellemzi a kriminalisztikai megismerési folyamatot is. Ugyanakkor elmondható, hogy nemcsak általánosságban, hanem a részletkérdéseket is tekintve, jellemző a kriminalisztikai megismerésre a dialektikus módszer. A lényeg és jelenség dialektikus elhatárolásának szabálya a leglényegesebb ismeretelméleti alaptétele a nyomozásnak. Ugyanilyen nagy jelentősége van a kriminalisztikában a jelenségek kölcsönös összefüggéséről és okozati meghatározottságáról szóló tételeknek. Az okozatból az okra való következtetés meghatározóan jellemzi a kriminalisztika módszerét.

A dialektikus materializmus mint általános és alapvető módszer mellett a tudományos alapok kimunkálását szolgálja a kriminalisztikai gondolkodás sajátosságainak kidolgozása is. A kriminalisztikai gondolkodás, azaz a bizonyítékok megszerzésével foglalkozók gondolati munkája nem tűr misztifikálást — nem tűri a nyomozói ösztön vagy megérzések túlzott hangsúlyhoz juttatását — de nem is igényel túlzott leegyszerűsítést, amely szerint e gondolkodásmód semmiféle különleges sajátossággal nem rendelkezik. A helyes álláspont szerint a kriminalisztikai gondolkodás megfelel ugyan a gondolkodás általános szabályainak, de speciális vonásai is vannak, amelyek a mindennapi életben vagy a más tudományszakokban kialakított gondolkodási formáktól eltérést eredményeznek. E gondolkodást elsősorban az oksorok elemző vizsgálata jellemzi. Ezeknek az oksoroknak az elején csaknem minden esetben a gyanú megjelenése helyezkedik el. A gyanú felkeltésében és a gyanúsnak látszó körülmények értékelésében a kriminalisztikai gondolkodást főként az élettapasztalat befolyásolja, amely a felgyülemlett, társadalmi forrásból táplálkozó tudásanyaggal egészül ki. Ez tágítja ki az egyéni tapasztalat korlátait. Ugyanakkor azonban nem tagadható bizonyos mértékig irracionális elemek közrejátszása, mint pl. az intuícióé, a megérzésé sem. A gyanú, majd a büntető eljárás megindításának alapkövetelményét képező (alapos) gyanú megjelenésétől az objektív igazságról való meggyőződésig és annak bizonyításáig természetesen hosszú az út. Ennek során a gondolati munka és a kriminalisztikai következtetések számos, ma már tudományosan rendszerezhető elemével lehet találkozni. E gondolkodás folyamatában szerepet játszanak a formális logika kategóriái, de különös fontossághoz jut a feltevések alkalmazása. Mindezek mellett jellemző sajátossága a kriminalisztikai gondolkodásnak az egészséges kételkedés, amely a feltárt tények ellenőrzésének egyik legmegbízhatóbb gondolati eszköze. A kriminalisztikai gondolkodás és az ismeretelméleti alapok felhasználásának sajátos metodikai eredménye a kriminalisztikai azonosítás elvi alapjainak kidolgozása és gyakorlati alkalmazása.

A kriminalisztikai azonosítás elmélete a szovjet kriminalisztikai irodalomban alakult ki. Az azonosítás fogalmi körébe tartozik minden olyan összehasonlító technikai jellegű vizsgálat, amely arra irányul, hogy valamely személy vagy tárgy azonosságát az ezek által hátrahagyott nyomok vagy más anyagi visszatükröződések alapján megállapítsa. A kriminalisztikai azonosítás során a bizonyításban jelentőséghez jutó tárgy nyomát vagy más visszatükröződését azzal a tárggyal hasonlítják össze, amely a nyomokat hátrahagyhatta. Így az azonosítás keresett tárgyat és vizsgált tárgyat különböztet meg. A keresett tárgy az, amelyik a nyomokat ténylegesen hátrahagyta és amelynek azonosságát kell a nyomok alapján megállapítani. A vizsgált tárgy pedig az, amely a talált nyomokat hátrahagyhatta és amelyről éppen ezért feltételezhető, hogy a nyomokat ténylegesen hátrahagyó tárggyal azonos. A keresett tárgy sajátosságainak meghatározása e tárgy nyomai, a vizsgált tárgy sajátosságainak tanulmányozása pedig az e tárgyról készült összehasonlítási minták alapján történik. Az azonosság kérdésének felvetését és helyes megoldását az azonosítandó tárgyak egyedi jellege, valamint viszonylag maradandó jellege teszi lehetővé. A természetben nincs két teljesen azonos tárgy, ugyanakkor a tárgyak többsége az azonosításhoz szükséges idő folyamán viszonylag változatlanul képes megőrizni sajátosságait. E sajátosságok külső megnyilvánulásait ismérveknek nevezzük, és ezek az ismérvek mint a sajátosságok visszatükröződései teszik lehetővé az ugyanazon tárgy vagy eszköz által hátrahagyott nyomokról annak megállapítását, hogy azokat ugyanaz, vagyis kriminalisztikai szaknyelven szólva: azonos eszköz hozta létre.

Az azonosítás végső célja az egyedi azonosság megállapítása, vagyis annak kimondása, hogy a talált nyomot a vizsgált tárgy hozta és csakis az hozhatta létre. Így egyedi azonosság megállapítására kerül sor, amikor pl. szakértői vélemény kimondja, hogy a feltört szekrényen talált eszköznyomot a gyanúsított birtokában megtalált feszítővas hozta és csakis az hozhatta létre. Az egyedi azonosság megállapításához való eljutást megelőzően legtöbbször a csoport-

hovátartozás megállapítására kerül sor, ami tulajdonképpen nem azonosítás, de mégis fontos állomása ennek, és fontos feladatok megoldását teszi önállóan is lehetővé (pl. nagymértékben szűkíti a vizsgálandó tárgyak körét, célirányosan végezhető a nyomokat hátrahagyó eszközök kutatása stb.). Minél nagyobb menynyiségben állnak rendelkezésre az adott tárgyat egyedileg azonosító ismérvek, annál szűkebb csoportra lesz jellemző azok összessége. A kellő számú azonosító ismérvek megléte mellett azok specifikusságára is figyelmet kell fordítani. Minél szűkebb csoportot határol körül az azonosító ismérvek összessége, annál nagyobb a vizsgálat eredményeinek azonosító értéke. Ha pedig kellő számban állnak rendelkezésre a csak egy tárgyat jellemző azonosító ismérvek, a kriminalisztikai szakértői vizsgálat alapján el lehet végezni az azonosítást, és határozott következtetést lehet levonni arra nézve, hogy egyedileg melyik eszköz hozta létre a vizsgált elváltozást.

Anyagi jellegű nyomoknak a vizsgálata esetén különböző technikai eszközök segítségével végezhető az azonosítás. Ennek módszereit a kriminálltechnika egyes fejezetei tárgyalják. Sokak szerint azonosítás az is, ha a keresett tárgy vagy személy egyedi azonosságának a megállapítását az azt megfigyelt személyek tudatában visszamaradó képzetek alapján végzik. Ilyen értelemben azonosítás pl. a személyazonosságot tisztázó tanúk kihallgatása és az ehhez hasonló nyomozási cselekmények, amelyeket a krimináltaktika megfelelő fejezetei tárgyalnak.

IV. A kriminálltechnika szakágai. 1. Bűnügyi nyomtan. 2. Lőfegyvertan. 3. Írásvizsgálat. 4. Iratvizsgálat. 5. Anyagmaradványok vizsgálata. 6. Fényképezés.

Tágabb értelemben a kriminálltechnika az a része a kriminalisztikának, amely a bűncselekmények felderítésére és megelőzésére alkalmazható természettudományos és technikai módszereket, eszközöket tanulmányozza. Szűkebb értelemben a kriminálltechnika ezeknek a módszereknek és eszközöknek az alkalmazása. A kriminálltechnika elsősorban más tudományterületek eredményeit használja fel a saját céljaira, ezeket az eredményeket azonban a saját szükségleteinek megfelelően átalakítja és továbbfejleszti. Nem egy olyan módszer és eszköz is tartozik viszont a kriminálltechnikába, amely sajátosan kriminalisztikai jellegű. Ilyenek pl. az igazságügyi lőfegyvertan és az írásvizsgálat eszközei, illetve módszerei. Ezek egy részét csak a kriminalisztikában alkalmazzák, más részüket azonban egyéb tudományágak körében is felhasználják. Közismert pl., hogy a régészet gyakran veszi igénybe a kriminálltechnika által kidolgozott eljárásokat.

A kriminálltechnika a bűncselekmények anyagi természetű nyomainak feltárását, a nyomok keletkezését maga után vonó cselekmény feltételeinek és körülményeinek a megállapítását, illetve az azonosítást tűzi ki célul. Napjainkban egyre növekszik a jelentősége a bűncselekményeket még elkövetésük előtt megakadályozni vagy félbeszakítani képes technikai eszközöknek, így pl. az elektromos és más, speciális riasztóberendezéseknek stb. Ezek azonban már túlmutatnak a hagyományos értelemben vett kriminálltechnika határain. A következőkben ezért csupán a hagyományos szakágak néhány fontosabbikát tekintjük át.

1. Bűnügyi nyomtan.

A kriminálltechnika szakágai közül legjelentősebb a bűnügyi nyomtan, vagy idegen szóval *traszológia*. J. N. *Jakimov* szovjet tudós szerint e szakágnak az a feladata, hogy a nyomok keletkezésének, felkutatásának, biztosításának rögzítésének és szakértői vizsgálatának a kérdéseit tanulmányozza.

A traszológia alapfogalma ebből következően a nyom. Ezen a fogalmon a kriminalisztika művelői merőben eltérő jelenségeket értenek. Különösen a polgári kriminalisztikában szokásos, hogy minden, a bűnügyi nyomozás céljára felhasználható elváltozást nyomnak neveznek, így pl. még a mások által észlelhető lelki elváltozásokat is. A szocialista szakirodalom tágabb és szűkebb értelemben szól a nyom fogalmáról. Tágabb értelemben nyom minden olyan fizikai elváltozás, amelyből a bűncselekmény megtörténtére vagy a tettes személyére lehet következtetni. Szűkebb értelemben az olyan elváltozást lehet nyomnak tekinteni, amely a nyomot létrehozó tárgy alakbeli és felületi sajátosságait tükrözi vissza, és így alapját képezi e tárgy fajtája megállapításának, illetve az azonosításnak. Az utóbbi értelemben felfogott nyomokat nevezik traszológiai nyomoknak.

A traszológiai nyomokkal összefüggésben a kriminálltechnika az anyagi világ tárgyainak egyediségéből és abból indul ki, hogy a tárgyak egyediségét főként külső specifikus ismérveiknek összessége határozza meg. Ezért a nyomokat összehasonlítva azokkal a tárgyakkal, pontosabban azoknak a tárgyaknak a kísérleti úton keletkeztetett nyomaival, amelyek a nyomot hátrahagyó tárgyként jöhetnek szóba, megállapítható a nyomot hagyó tárgy egyedi azonossága, illetve meghatározható fajtája vagy csoport-hovatartozása. Ennek az az előfeltétele, hogy a nyomot hagyó tárgy alakbeli és felületi sajátosságainak elegendő ismérve tükröződjék a nyomban, s az utóbbiak keletkezésétől a vizsgálat elvégzéséig e sajátosságokban ne következzék be gyökeres változás.

A bűnügyi nyomtan a nyomokat elsőként a nyomképző tárgy fajtája szerint osztályozza. Eszerint megkülönböztethetők az ujj és a tenyér, a láb és lábbelik, közlekedési eszközök,

fogak, körmök, eszközök és szerszámok nyomai. Más osztályozás a nyomhordozó sajátosságai szerint térfogati nyomokat (benyomatokat) és felületi nyomokat (lenyomatokat) különböztet meg. Mechanikai, termikus és vegyi nyomokra a nyomképző hatások sajátosságai szerint lehet felosztani a nyomokat. Az osztályozásnak az elméleti rendszerezésen túl természetesen komoly gyakorlati jelentősége is van, és az egyes kategóriák közötti különbségtétel a traszológiai szakértői vizsgálat kiindulópontját képezi.

A traszológia legfontosabb területe az ujjnyomok vizsgálata. E témakörrel a *daktiloszkópia* foglalkozik. A daktiloszkópia kriminalisztikai felhasználása az emberiségnek azon az ősrégi tapasztalatán alapszik, hogy az ujjak belső felületén és a talpon szabályos vonalak alakjában elhelyezkedő bőrfodorszálak (másnéven papilláris vonalak) alakzata egyedi, vagyis nincs két olyan ember, akin pontosan azonos formákban jelennének meg. E mintázat emellett alakját az ember egész életében megtartja, és csak nagyságában módosul, de rajzolatában nem. Miután e rajzolatok könnyen rögzíthetők és viszonylag egyszerűen osztályozhatók, lenyomataikat a keleti népeknél már évezredekkel ezelőtt is felhasználták aláírások helyettesítésére. A ma használatos nyilvántartási rendszerek alapját F. *Galton* antropológus és E. R. *Henry*, későbbi londoni rendőrfőnök dolgozták ki. Az ujjnyomok nyilvántartásba vételének és osztályozásának feltétele, hogy a bűnelkövetőkről ujjlenyomatokat vegyenek, a bűncselekmények helyszínén található ujjnyomokat pedig felkutassák, rögzítsék és rajzolatukat a gyanúsítottak ujjlenyomataival egybevetve, őket azonosítsák. Az ujjnyomok felkutatása, előhívása és rögzítése a traszológia egyik legfontosabb feladata.

A traszológia nem látható vagy lappangó (latens) és látható vagy színes ujjnyomokat különböztet meg. Az előbbieket tiszta kéz érintése okozza viszonylag sima és megfelelően szilárd felületen, míg az utóbbiakat szennyezett kéz érintése hozza létre. A nem látható ujjnyomoknál a bőrfodorszálakról leváló izzadság hozza létre az érintett tárgyon a rajzolatok tükörképét. A nem látható ujjnyomok előhívására a traszológia számos módszert dolgozott ki. A legismertebb ezek közül a porozásos eljárás, amikor is a nyomra felvitt finom szemcsés por az izzadságvonalakban megtapad. Porozásra leggyakrabban az alumínium- és grafitpor keverékéből álló argentorát-port használják, amelyet finom szőrű ecsettel juttatnak a nyomhordozó tárgy felületére. Gyakori a vegyszeres előhívás is, mert pl. jódgőzök, ezüstnitrátos oldat vagy speciális vegyszerek hatására a megfelelő felületen az ujjnyomok láthatóvá válnak. Az említett módszerek valamelyikével előhívott ujjnyomokat fényképezéssel vagy mintázással, a porozásos módszerrel előhívott ujjnyomokat azonban fényképezés után legtöbbször az úgynevezett folipapírral rögzítik. Ez utóbbi zselatin-réteggel ellátott és lehúzható, majd visszahelyezhető celluloid-lappal védett, speciális hajlékony papírlap, amely fekete, fehér és átlátszó kivitelben áll a nyomrögzítők rendelkezésére. Legújabban a celofán ragasztószalagok is igen alkalmasnak bizonyultak előhívott ujjnyomok rögzítésére.

A kriminálltechnikai felhasználás szempontjából igen nagy jelentőségűek a lábnyomok is. Mind a meztelen, mind a lábbelivel vagy harisnyával fedett láb lenyomatai alkalmasak lehetnek azonosításra. A meztelen láb nyomainál az azokban tükröződő bőrfodorszál-rajzolatok alapján is lehetséges az azonosítás, de ezt a célt jól szolgálják a láblenyomatnak egyéb jellegzetességei is. A lábbelis lábtól származó nyomoknál csakúgy, mint a harisnyás lábnyomoknál a nyomokban tükröződő egyedi sajátosságok (anyaghiány, kopások, repedések stb.) alapján lehetséges a nyomképző tárgy és ezáltal közvetve az azokat viselő személy azonosítása. A lábnyomokat azonban az azonosítás mellett egyéb következtetések levonására is fel lehet használni. A nyomból ugyanis következtetni lehet például arra, hogy a nyomot hátrahagyó személy állt-e vagy mozgott, milyen járás-sajátosságokkal rendelkezett (pl. csoszogás, sántítás, keresztező járás stb.), sőt megközelítő pontossággal arra is, hogy a nyom milyen testsúlyú és magasságú embertől származik. Külön módszerek vannak a koholt vagy félrevezető lábnyomok felismerésére. Az azonos személytől származó lábnyomok egész sorozata pedig, az úgynevezett lábnyom-csapás nemcsak a nyomot létrehozó egyéb járás-sajátosságainak megállapítására, hanem természetesen a nyomon követés közvetlen céljaira is alkalmas (pl. kutya segítségével).

A traszológia a lábnyomok rögzítésére azok lerajzolását, folipapírral történő levonását, vagy azok kiöntését ajánlja. Leggyakrabban ezt az utóbbi megoldást alkalmazzák, természetesen minden esetben a lábnyom lefényképezése után. A kiöntés céljára megfelelő összetételű gipsztejet használnak, amely megkeményedés után hűen tükrözi a nyom sajátosságait.

Ugyancsak a traszológia foglalkozik az eszköznyomokkal is. Ebben a körben eszközbenyomatokat, súrlódási, karcolódási nyomokat, vágási, szúrási, fúrási, reszelési és fűrészelési nyomokat lehet megkülönböztetni. E nyomok felkutatásának és rögzítésének az ad különleges jelentőséget, hogy a bennük tükröződő sajátosságok, különösen pedig a felületi mikrostruktúrák a nyomképző eszköz teljes bizonyossággal történő azonosítását teszik lehetővé. A traszológia nagy pontosságú módszerei és különleges eljárásai (így pl. összehasonlító mikroszkóp vagy a tárgy felületét letapogató profilográf) segítségével egyre több esetben

szolgáltat megnyugtató bizonyítékot eszköznyomok viszgálata révén. Az eszköznyomok rögzítését a nyomhordozó anyag felületi viszonyaitól és a nyom jellegétől függően különböző mintázó anyagokkal lehet a legcélszerűbben elvégezni, amelyek sorában a fogászati gipsztől a plasztilinen keresztül egészen a speciális kriminalisztikai célokra készült pasztákig számos anyag szerepel. Ezek alkalmazását is természetesen minden esetben megelőzi a fényképezés útján történő rögzítés.

A traszológia foglalkozik továbbá a közlekedési eszközök nyomainak vizsgálatával, amely nyomok lehetővé teszik a menetirány és a sebesség megállapítását, a jármű típusának a meghatározását, sőt a jármű azonosítását is.

A ritkábban előforduló állatnyomok mellett nagy jelentősége van az emberi fog- és körömnyomok vizsgálatának is. Végül megemlíthető, hogy a traszológia feladata a bizonyos szerszámokba, gépekbe stb. ütött gyári számok vizsgálata, az erőszakos úton eltávolított vagy megváltoztatott ilyen számok előhívása.

2. Lőfegyvertan.

A kriminálltechnikának önállósult szakága az *igazságügyi lőfegyvertan* (más néven forenzikus ballisztika), amelynek a lőfegyverek használatával összefüggő bizonyítástani kérdések tudományos vizsgálata a feladata. A lőfegyvertan elsősorban a lőfegyverek, lőszerek, lövési nyomok és a lőfegyverek használata folytán keletkező egyéb elváltozások vizsgálatával, különösen pedig fegyvereknek a lövési nyomok alapján történő azonosításával foglalkozik. E feladatokat az igazságügyi fegyverszakértő végzi a nyomszakértővel és gyakran az igazságügyi orvosszakértővel közösen. A lőfegyvertan ismeretanyagának felhasználásával a fegyverszakértői vizsgálat többek között tisztázhatja, hogy mikor lőttek a fegyverből utoljára, továbbá, hogy a lövést milyen fajtájú vagy az azonos fajtájú fegyverek közül melyik fegyverből és milyen körülmények között (hol és milyen távolságból) adták le stb. Az igazságügyi lőfegyvertan a kézi lőfegyverekkel foglalkozik, vagyis a puskákkal és az úgynevezett marok-lőfegyverekkel. Az utóbbiak két alaptípusa a revolver (forgópisztoly dobtárral) és a pisztoly, amely utóbbinál a töltények a markolatba csúsztatható tárban vannak elhelyezve. Ritkábban géppisztolyok, valamint átalakított, álcázott, csonkított, saját gyártmányú vagy különleges fegyverek vizsgálatára is sor kerül.

A lőfegyverek használata folytán traszológiai értelemben vett nyomok jönnek létre a lőszer hüvelyén és a kilőtt lövedéken, továbbá elváltozások állnak elő magán a fegyveren, a fegyver használóján és különböző tárgyakon. A lőszer hüvelyén, valamint a kilőtt lövedéken a fegyver különböző szerkezeti elemeitől származó nyomok alapján nemcsak a fegyver típusát és űrméretét (vagyis csövének keresztmetszetét) lehet megállapítani, hanem azok alapján a fegyver azonosítása is elvégezhető, legelsősorban az összehasonlító mikroszkóp segítségével. Fontos igazságügyi lőfegyvertani feladat a lövés folytán különböző tárgyakon keletkező elváltozások vizsgálata és azokból a megfelelő következtetések levonása. Így pl. a fegyverszakértő következtetéseket vonhat le a lövés távolságára, irányára, a kilövés helyére és a lövések sorrendjére vonatkozóan.

3. Írásvizsgálat.

Az igazságügyi írásvizsgálat ugyancsak önálló ágazata a kriminálltechnikának. Ide sorolandó a kézírás és a gépírás vizsgálata. Mindkét vizsgálat pedig összehasonlító vagy technikai vizsgálat lehet.

Az összehasonlító kézírásvizsgálat azt célozza, hogy megállapítsa: kinek a kezétől származik valamely kézírás. Az összehasonlítás módszerének lényege azoknak az írássajátosságoknak az egybevetése, amelyek rendszeresen előfordulnak egyfelől az ismeretlen, kétes vagy vitás eredetű kézírásban, másfelől az ennek készítőjeként szóba jöhető személy kezétől származó írásanyagban (az ún. kézírásmintában). Az összehasonlító kézírás vizsgálatának az a tudományos tétel képezi az alapját, hogy a kézírás egyéni, vagyis nincs két olyan ember, akinek kézírása teljesen azonos volna. Emellett az írásban tükröződő sajátosságok huzamos ideig megmaradnak, vagyis minden ember írása viszonylag állandó. Az összehasonlító kézírás vizsgálata kidolgozza a vizsgálat során alapul vett írássajátosságok rendszerét és kimutatja azokat az ismérveket, amelyek alapján bizonyítható az írás szándékos eltorzítása.

Az írássajátosságok körébe tartoznak többek között az írott beszéd ismérvei (tehát a szöveg szókincse és stílusa), a szöveg elhelyezésével kapcsolatos ismérvek (pl. a sorok és szavak egymás közti távolsága, a sorvonalak formája stb.), a kézírás általános rendszerét jellemző ismérvek (így a kézírás kidolgozottsága, olvashatósága, a betűket létrehozó mozgás típusa stb.), a kézírás általános ismérvei (mint pl. a betűk nagysága és dőlése), végül az egyedi írásjegyekben megnyilvánuló különös ismérvek. A kézírások összehasonlító vizsgálata úgy történik, hogy az írás készítőjeként számba jöhető személyektől szigorúan körülhatárolt szabályok szerint, diktálás és másolás útján próbaírást vesznek, és annak vagy korábbi kézírásaiknak sajátosságait hasonlítja össze az írásszakértő a kérdéses kézírás sajátosságaival. Ha az összehasonlító anyag és a kérdéses kézírás mintái között nincsen elfogadhatóan meg nem magyarázható lényeges eltérés, továbbá a kérdéses kézírásban és az összehasonlításul szolgáló kézírásmintában olyan egyező sajátosságok fordulnak rendszeresen elő, amelyek összességének egyéni,

más személyeknél meg nem ismétlődhető jelleget kell tulajdonítani: megnyugtatóan megállapítható, hogy a kérdéses írást az összehasonlító anyagot szolgáltató személy írta.

Az összehasonlító kézírásvizsgálaton túl a kézírás vizsgálata alapján egyéb, hasznosítható következtetéseket is le lehet vonni pl. a kérdéses kézírás készítőjeként szóba jöhető személyek körének meghatározásához. Az írás alapján ugyanis következtetni lehet az író életkorára, nemére, műveltségére, foglalkozására, sőt egészségi állapotára is. Sajátos problémát jelent a címzett által készített, saját magához intézett névtelen levelek szerzőségének megállapítása. Gyakran jelentkező feladat az utánzás vagy ferdítés folytán mutatkozó írástorzítások felderítése. Az igazságügyi kézírásszakértő feladata az is, hogy kimutassa az ún. autoforgerie-ket, amikor is az irat aláírója a saját kézírását vagy névaláírását változtatja meg a későbbi letagadás céljából.

Összehasonlító vizsgálat végezhető gépírásos anyagok alapján is. A megfelelő módszerekkel felvett kísérleti gépírásmintának a segítségével megállapítható az írógép típusa és az egyedi írógép is azonosítható. A gépírás alapján az írásszakértő következtetéseket vonhat le a gépírás korára nézve, továbbá értékes adatokat szolgáltatnak a gépelő személyének azonosításához is. Minden gépelő személyre jellemző ugyanis írógéphasználatának módja. Ennek alapján az írásjelek alkalmazásától a tíz vagy két ujjal történt gépelés felismerhetőségén, a leütés erősségének értékelésén túl a szöveg elhelyezéséig és a gépelési hibákig számos olyan egyedi ismérv áll a szakértő rendelkezésére, amelynek alapján megfelelő összehasonlítható minta segítségével a kérdéses gépírás szerzőjére lehet nagy valószínűséggel következtetni.

4. Iratvizsgálat.

Mind a kézírások, mind a gépírások vonatkozásában külön szakterület az *iratok technikai vizsgálata*. Ebbe a körbe tartoznak a következő feladatok: széttépett iratok helyreállítása, megégett iratok rekonstruálása, láthatatlan írások láthatóvá tétele, az iratok anyagainak vizsgálata (ide értve a papírt és a tintát egyaránt), az iratok korának meghatározása, valamint a technikai irathamisítások felderítése. A kriminalisztikában különös jelentősége van a fedőréteggel láthatatlanná tett, valamint az eleve láthatatlan vagy egy ideig látható, azután láthatatlanná váló titkosírások láthatóvá tételének. Erre a célra a modern iratvizsgálat az infravörös fényképezéstől az ibolyántúli fényben történő vizsgálatokig, továbbá a fizikai és vegyi módszerek sokaságán át a bonyolult izotópos vizsgálatokig a szakértői módszerek széles skálájú eszköztárával rendelkezik. Jelentőségüknél és gyakoriságuknál fogva meg kell említeni a technikai irás-hamisításokat is. Ezek történhetnek íráseltávolítás, hozzáírás vagy átírás segítségével, valódi okirat meghamisításával, illetve írásátvitel vagy írásösszeállítás révén, hamis okirat készítésével. Valamennyi módszer a szakértő számára több-kevesebb nehézséggel, de biztosan felismerhető, és bizonyításuk a technikai iratvizsgálat értékes hozzájárulása a büntető és más eljárások eredményességéhez.

5. Anyagmaradványok vizsgálata.

A kriminálitechnika klasszikus területe végül az eddigiekben nem tárgyalt nyomok és *anyagmaradványok vizsgálata*. Legfontosabbak ezek közül a biológiai anyagmaradványok, amelyek közös jellemzője, hogy élő szervezetből származnak. Ide tartoznak elsősorban a vérfoltok, ezek mellett pedig a különböző váladékfoltok (ondó, hüvelyváladék, nyál, köpet, izzadság, vizelet, bélsár, hányadék, genny stb.) és a haj-, illetve szőrszálak. Kriminalisztikai jelentőségüket az adja meg, hogy bár a vizsgálati technika mai fejlettségi fokán még ritkán teszik lehetővé a bűntett elkövetője személyének azonosítását, de vizsgálatuk a bűntett elkövetésének, az áldozat vagy az elkövető kilétének megállapításához és a bizonyításhoz igen értékes adatokat szolgáltat.

A bűncselekmények helyszínén igen gyakran találhatók vérfoltok. Miután a vérfoltok alakját, nagyságát, vastagságát és színét a kiömlött vér mennyisége, a vérzés módja, a felfogó anyag és a vérzés óta eltelt idő együtt határozzák meg, a vérfoltokból értékes kriminalisztikai következtetéseket lehet levonni. Így a vérfoltok alapján megkülönböztethetők a különböző eszközök által okozott vérzések. Következtetést lehet levonni a sérülés elszenvedésének pillanatában létezett testhelyzetre, a sérülés idejére, arra, hogy a vérzés milyen testrészből és milyen módon származott stb. A vérfoltok vizsgálatával és más biológiai anyagmaradványok elemzésével foglalkozó orvos-kriminalisztikai laboratóriumok választ adnak arra a kérdésre is, hogy egy kérdéses szennyeződés vér-e vagy sem, ha igen, emberi vagy állati eredetű, és ha emberi vér, milyen vércsoportú egyéntől származik. E kérdések megválaszolásában számos módszer, eljárás jut szerephez. Legfontosabbak ezek közül az ún. vérkimutatási próbák, amelyek egy része gyors tájékoztatást nyújt arról, hogy a talált szennyeződés lehet-e vér, vagy sem, míg a bizonyító próbák csak vér jelenlétére reagálnak, azaz eredményük alapján teljes bizonyossággal megállapítható, hogy a vizsgált anyag vér-e. A tájékoztató próbák közül a legismertebb az ún. benzidin-próba, amelynél a vér még háromszázezres hígításban is pozitív eredményt ad. Különösen latens, szabad szemmel nem látható vérnyomok felkutatására használják a luminolos eljárást, amelynél a speciális vegyszerrel történő bepermetezésre az akár legminimálisabb mennyiségű vér évek

múlva is a sötétben élénk fénnyel világít. A bizonyító próbák közül ma leginkább a spektroszkopikus vizsgálatot használják, amely kizárólag vér jelenlétében ad pozitív eredményt. Speciális, de ma már rutinszerű immunbiológiai eljárások segítségével könnyen megállapítható az is, hogy a talált vérszennyeződés emberi vagy állati szervezetből származik-e.

Igen nagy jelentősége van a vércsoport-azonosításnak. Az emberi vérben különböző csoportanyagok lévén, az ezek alapján kialakított vércsoport-rendszerek meghatározásával adott esetben meg lehet állapítani, hogy a vizsgált vérfolt milyen vércsoportba tartozó egyéntől származott. Sok ember rendelkezik ugyanolyan csoportanyagokkal vérében, de e vizsgálat nélkülözhetetlen segítséget jelent a nyomozásban pl. a gyanúsítottként számításba nem jöhető személyek kizárására. A vércsoport-rendszerek szakadatlan finomítása, újabb és újabb csoportalkotó specifikus tényezők kimutatása belátható időn belül lehetővé fogja tenni a pozitív irányú azonosítást is, mint ahogyan ma már megbízható módszerekkel rendelkeznek a szakértők a vérfoltok alapján a sérült személy nemének megállapításához is.

Orvos-kriminalisztikai vizsgálatok foglalkoznak a kriminálmechanika keretében az emberi váladékfoltok vizsgálatával is. Ezek közül némelyik váladéknak az ún. kiválasztó típusú egyéneknél, a vérfoltokhoz hasonlóan, a vércsoport meghatározására történő felhasználása is lehetséges.

Nagy jelentősége van a haj- és szőrszálak vizsgálatának. Ezek vizsgálata alapján megállapítható, hogy a vizsgálatra küldött bűnjel emberi eredetű-e, ha igen, melyik testrészről származik, milyen módon vált le a testrészről, milyen korú és nemű egyéntől származott, származhatott-e egy meghatározott személytől és így tovább. Különböző hajbetegségek, por és egyéb szennyeződések nyomai alapján, de a szerkezeti sajátosságokat is figyelembe véve, hajszálminták összehasonlításával nemegyszer megállapítható, valószínűsíthető vagy kizárható, hogy a két minta azonos személytől származik.

Foglalkozik a kriminálmechanika a nem biológiai eredetű elváltozások, anyagmaradványok vizsgálatával is. Ezek közül a legfontosabbak a por- és földmaradványok, a festék- és rozsdafoltok, a textilrostok, fonal- és zsinegmaradványok, valamint az üvegcserepek és üvegszilánkok vizsgálata. Rögzítésükre és vizsgálatukra a kriminálmechanikának napjainkban is állandóan továbbfejlesztett eszközei és módszerei vannak (így pl. legújabban az átlátszó ragasztófóliával történő anyagmaradványrögzítés segítségével érnek el kitűnő eredményeket). Mindezek az elváltozások és anyagmaradványok részben az elkövető személye, részben az elkövetett cselekmény helye, módja és eszköze vonatkozásában szolgáltatnak értékes adatokat, sok esetben az azonos eredet határozott kimondása lehetőségének a megteremtésével.

A tárgyalt nyomok és anyagmaradványok, mint a fentiekből is kitűnt, feltalálhatók lehetnek a bűncselekmény helyszínén, de nemegyszer a gyanúsított személy testén vagy ruházatán rögzíthetőek. Ilyen esetben vizsgálatuk révén megállapítható pl., hogy a gyanúsított járt-e a bűncselekmény helyszínén, ruházata érintkezett-e a sértettével, a testén levő anyagmaradványok a sértettől származnak-e stb.

Végül megemlítjük, hogy a kriminálmechanika a természettudományok fejlődésének állandó figyelemmel kísérése, a legújabb kutatási eredmények, módszerek megfelelő alkalmazása révén rendszeresen bővíti saját eszköztárát, a nyomok és anyagmaradványok vizsgálatának területén is. Így ma már felhasználásra kerül a neutronaktivációs vizsgálati módszer, amely különböző anyagmaradványoknak specifikus radioaktív sugárzásra gerjesztése révén teszi lehetővé az azonosítást.

6. Fényképezés.

A *fényképezés* a múlt században történt felfedezése óta mind növekvő mértékben kerül alkalmazásra a kriminalisztikában. A gyors és pontos ábrázolást nyújtó, hiteles fénykép, valamint a fényképezés felhasználása egyébként láthatatlan sajátosságok láthatóvá tételére, nélkülözhetetlenné teszi ennek az eljárásnak széles körű felhasználását. Ezért alakult ki a fényképezés önálló ágazataként a bűnügyi fényképezés, amely a bűnüldözés céljára szolgáló, a kriminalisztika követelményeit kielégítő módon végzett fényképezési tevékenység. A bűnügyi fényképezés jelentősebb alkalmazási területei: személyazonosítás céljára szolgáló fényképek készítése, helyszínek, nyomok, tárgyi bizonyítékok fényképezése, fényképezés különleges eljárások alkalmazásával szakértői vizsgálat céljára stb. E fő területeknek megfelelően az irodalom megkülönbözteti a helyszíni és a bizonyítékok ábrázolását célzó ún. rögzítő fényképezést, valamint az ún. vizsgálati fényképezést, amely nem más, mint a meglevő bizonyítékok felhasználásával történő szakértői vizsgálat, rejtett tulajdonságok feltárása és ezáltal újabb bizonyítékok szerzése céljából.

A bűnügyi fényképezés egyik leggyakoribb alkalmazási területe a helyszíni fényképfelvételek készítése. E felvételeket aszerint, hogy a helyszín mekkora területét és milyen részeit fogják át, környezeti, áttekintő és részletfényképeknek nevezik. A legutóbbi kategóriába tartozik a nyomokat ábrázoló fényképek készítése is, amely igen sokszor különleges fényképészeti eljárások alkalmazását igényli (pl. mikrofényképezés, fényképezés infravörös vagy ultraibolya sugarakkal stb.).

Személyekről a bűnügyi fényképezés során felismerési vagy azonosítási céllal készülnek fényképek. Az utóbbi kategóriába tartoznak a bűnügyi nyilvántartás céljára, meghatározott előírások betartásával készült fényképek, míg felismerési szerepet tölt be a személyfénykép, ha annak alapján pl. ismeretlen vagy szökésben levő körözött személyre ismernek rá.

Nagy jelentőségük van a kriminalisztikában a különleges fényképezési eljárásoknak is, amelyek során a legmodernebb fényképezési technika valamennyi metódusa szerephez jut. Legújabban egyre nő a színes és a térhatású fényképek, a mozgófilmek és a fényképezés körét tulajdonképpen már meghaladó mágneses képrögzítés szerepének jelentősége is.

V. **Kriminálttaktika.** 1. A nyomozás tervezése. 2. Helyszíni szemle. 3. A kihallgatás szabályai. 4. Nyomozási kísérlet. Helyszínelés. 5. Egyéb módszerek.

1. A nyomozás tervezése.

A kriminálttaktika mint gyűjtő elnevezés a kriminalisztika ismeretanyagának azt a körét jelöli, amely a nyomozás sajátos szervezeti jellegű módszereinek és a nyomozási cselekmények végrehajtásának általános szabályait dolgozza ki. Ennek megfelelően e körbe tartozik elsősorban a nyomozás tervezése. Nyilvánvaló, hogy a nyomozó gondolati munkájáról már mondottak gyakorlati jelentőségéhez a minden nyomozásnál nélkülözhetetlen tervkészítés során jutnak. A nyomozási terv, más szóval a nyomozás programja a rendelkezésre álló eszközök és módszerek céltudatos felhasználását biztosítja egy-egy adott ügy vonatkozásában. A terv elkészítésének célja az, hogy a nyomozás a leggyorsabban és a legkevesebb anyagi és munkaerő-ráfordítással tudjon feleletet adni az ún. kriminalisztikai alapkérdésekre, vagyis arra, hogy mi, hol, mikor, hogyan, kivel és miért történt és ami a legfontosabb: ki követte azt el. A terv elkészítésénél a rendelkezésre álló adatok összegyűjtése, majd elemzésük és értékelésük nyomán a tervet készítő nyomozó ún. verziókat állít fel. A verzió tulajdonképpen hipotézis, amelynél azonban már a lehetőség alacsonyabb foka is elég a feltételezés alapul vételére. A különböző fajtájú verziókat (mint pl. hogy a cselekmény addig ismert ténykörülményei alapján az ismeretlen elkövető személyére nézve milyen feltételezések vonhatók le, vagy hogy az ismert tények alapján van-e alapos gyanú bűncselekményre és ha igen, milyen bűncselekmény állapítható meg stb.), a tervkészítő a nyomozás folyamán beszerzésre kerülő újabb adatok alapján felülvizsgálja, és ennek eredményéhez képest új és új verziókat állít fel mindaddig, amíg a további adatgyűjtés valamelyik feltételezésnek az objektív igazsággal való egybeesését bebizonyíthatóvá nem teszi. Bonyolultabb nyomozásoknál természetesen írásos nyomozási terv készül, amely részletterveket is tartalmazhat, mint amilyen pl. a kihallgatási terv, a szembesítési terv stb. A tervkészítés fontos kriminalisztikai eljárás, amelynek gyakorlati keresztülvitelét a nyomozó céltudatos elképzelése határozza meg.

2. Helyszíni szemle.

Az egyik legfontosabb kriminálttaktikai eljárás a helyszíni szemle. Helyszín a kriminalisztikában minden olyan hely, ahol a nyomozás szempontjából jelentős esemény történt, vagy ahol annak következményei feltalálhatók. A szemlének mint eljárási cselekménynek az a célja, hogy az ilyen helyszíneken levő elváltozásokat, nyomokat és egyéb adatokat felkutassa, továbbá megvizsgálás után rögzítse a helyszín állapotát abból a célból, hogy a nyomozás számára adatokat, majd bizonyítékokat szolgáltasson. A helyszíni szemlét az eset körülményeinek megfelelő technikai felszereléssel ellátott és megfelelő összetételű szemlebizottság végzi, amelyet a helyszínből kiindulva megtehető nélkülözhetetlen nyomozási cselekmények elvégzésére nyomozócsoport egészít ki.

A helyszíni szemle elvégzésének módjára a büntető eljárás átfogó jogi szabályozást ad, gyakorlati lebonyolításának taktikai szabályait pedig a kriminalisztika nagy részletességgel dolgozza ki. E szabályok többek között foglalkoznak a helyszíni szemlére való felkészülés, a lefolytatásához szükséges ügyeleti szolgálat megszervezésének és a technikai felszerelés összeállításának kérdéseivel. Részletes szabályok vannak arra nézve, hogyan kell a szemle lefolytatása előtt a helyszínt minden megváltoztatás ellen biztosítani, valamint arra, hogy a helyszíni szemlebizottságnak milyen módon kell, az eset körülményeire figyelemmel, a szemlét a legcélszerűbben lefolytatnia. Ebből a szempontból a kriminálttaktika a helyszíni szemle lefolytatásának statikus és dinamikus szakaszát különbözteti meg. A statikus szakaszban áttekintik és abban a helyzetben rögzítik a helyszín állapotát, ahogyan azt a szemlebizottság a szemle megkezdésekor találta. Emiatt nevezik e szakaszt az összképrögzítés szakaszának is. A dinamikus szakaszra a helyszínen található elváltozások, nyomok speciális eljárások segítségével történő kutatása, megvizsgálása és rögzítése a jellemző, amelynek érdekében a helyszínen levő tárgyakat, eszközöket most már a feltalálási helyükről el is lehet, sőt el is kell mozdítani. A helyszíni szemle dinamikus szakasza eredményes elvégzésének fontos feltétele, hogy a szemlebizottság tisztában legyen azzal, hogy az ügy szempontjából jelentős nyomokat egyáltalán hol kell keresni és melyek azok a nyomok, vagy elváltozások, amelyek feltűnően hiányoznak annak ellenére, hogy azoknak a történés feltételezett lefolyása esetén meg kellene lenniük.

A helyszíni szemle során felkutatott adatokat a büntető eljárás szabályainak megfelelően kell rögzíteni a helyszíni szemle jegyzőkönyve, fényképek és helyszínrajz segítségével.

A helyszíni szemle során a szemlebizottság mellett egyidejűleg megkezdi tevékenységét a nyomozócsoport is, amelynek legfontosabb feladata a helyszínről nemrégen távozó elkövető nyomonüldözésének megszervezése, a helyszínnek és környékének megfigyelése, az esetleges tanúk felkutatása stb.

3. A kihallgatás szabályai.

A kriminältaktika egyik legrégebben művelt és legfontosabb kutatási területe a tanúk és gyanúsítottak kihallgatása gyakorlati szabályainak a meghatározása. A megfigyelés (észlelés), valamint az emlékezetbe vésés és reprodukálás pszichológiai törvényszerűségeinek ismeretében a kriminältaktika kidolgozza, hogy a büntető eljárásban szereplő különböző személyek legeredményesebb kihallgatásához milyen elveket, gyakorlati fogásokat és módszereket kell alkalmazni. A legrészletesebben természetesen a gyanúsított és a tanú kihallgatására vonatkozó taktikai tételekkel foglalkozik a kriminalisztika. A kihallgatásra való felkészülés fontos része a kihallgatási terv elkészítése, amelynek alapja az addig rendelkezésre álló adatok megismerése és a kihallgatandó személlyel kapcsolatos előzetes adatgyűjtés. Ennek alapján lehet elkészíteni a tisztázandó kérdéseket, meghatározni a kérdések feltevésének rendjét és eldönteni azt, hogy az azokra adott válaszokhoz alkalmazkodva, milyen irányban és mely módon megfogalmazva kell majd a további kérdéseket feltenni. Természetesen ez a terv is megfelelő rugalmassággal kell hogy alkalmazkodjék a kihallgatás tényleges menetéhez. A kriminältaktika a tanúk és a gyanúsítottak pszichológiai típusainak meghatározásától a hamis vallomás felderítésére leginkább alkalmas módszerek megismertetésén át egészen a jog által nem tiltott gyakorlati fogások ajánlásáig nagy részletességgel gondoskodik a nyomozást végzők megfelelő felkészítéséről. Külön fejezet a kihallgatási taktika körében a gyermekek és fiatalkorúak kihallgatására vonatkozó tudnivalók összessége.

Fontos a kihallgatás útján nyert vallomások megfelelő rögzítése, aminek a jegyzőkönyvön kívül a különböző hangrögzítő berendezések is alkalmas eszközei lehetnek.

A kihallgatással összefüggésben tárgyalja a kriminältaktika a szembesítést, amikor is általában a vallomások között levő ellentmondások tisztázására, tulajdonképpen egyszerre több személy kihallgatását végzi a nyomozó. E körbe tartozik továbbá a tanúk segítségével történő felismertetés is, amelynek a bemutatott személyek felismerését végző tanúhoz intézett kérdések természetesen ugyancsak lényeges alkotó elemei.

4. Nyomozási kísérlet. Helyszínelés.

A kriminältaktika nyomozási módszerként kidolgozza a nyomozási (bizonyítási) kísérlet és a helyszínelés elvégzésének szabályait is. Nyomozási kísérletnél lényegében arról van szó, hogy az eredeti feltételek között gyakorlati úton ellenőrizzék, vajon adott körülmények között egy cselekményt meghatározott módon egyáltalán el lehetett-e követni, hogyan folyt le vagy folyhatott le valamilyen esemény, hallhatott vagy láthatott-e a tanú az eredetileg fennállott viszonyok között valamit, vagy sem és így tovább. Helyszínelésről viszont általában akkor beszél a kriminältaktika, ha a gyanúsított — hatósági tanúk jelenlétében — a hatóságnak bemutatja a cselekmény elkövetési helyét, elmondja és bemutatja az elkövetés lényeges részleteit. E nyomozási cselekmény bizonyító jelentőségű, ha a gyanúsított a helyszínelés lefolytatása közben az esemény lefolyásának olyan körülményeit mutatja meg, illetve mondja el, amelyeket nem ismerhetne, ha az eseményről elkövetőként nem szerzett volna annak idején közvetlen tudomást.

Mindezeknek a nyomozási cselekményeknek is alapvető feltételük, hogy eredményeiket jegyzőkönyvvel, illetve — ahol erre szükség és lehetőség van — fényképezéssel, esetleg filmfelvételek készítésével is rögzítsék.

5. Egyéb módszerek.

Önálló taktikai módszerként „kutatás" gyűjtőnévvel foglalják össze a kriminalisztikában azt a többirányú tevékenységet, amelyet a nyomozást végző az elrejtőzött bűntettes elfogása, vagy a bűncselekmény nyomainak és a bizonyításhoz szükséges tárgyak megtalálása érdekében hajt végre. Ilyen nyomozási cselekmények: a házkutatás, a motozás, a lefoglalás stb., amelyek végrehajtásának legcélszerűbben alkalmazható szabályait részletesen feldolgozza a szakirodalom.

A felsorolt kriminältaktikai módszerek mellett a bűnügyi nyomozás és a bizonyítékok összegyűjtése érdekében számos más taktikai és adatgyűjtési módszer alkalmazására is szükség van. Ilyenek pl. a keresett tárgyak és személyek felkutatására irányuló ún. körözési tevékenység, szakértők igénybevétele, az információszerzés és puhatolás, a megfigyelés, a nyomozókutyák alkalmazása és így tovább. Rendkívül fontos szerephez jut a bűnügyi nyilvántartások igénybevétele is, amelyek nem utolsósorban a szokásos bűntettesek által rendszeresen alkalmazott módszerek alapján is lehetővé teszik egy-egy bűncselekménynél az elkövető kilétére történő következtetést. Végül a kriminältaktika foglalkozik a bűncselekmények megelőzésére szolgáló különböző módszerek ésszerű felhasználásának szabályaival is, mint amilyen pl. nagy értékeket tartalmazó helyiségek technikai biztosításának megszervezése.

VI. Kriminálmetodika.

A kriminalisztika általános részében meghatározott taktikai szabályokat természetesen bűncselekményfajtánként eltérő módon kell alkalmazni. Ugyancsak különbözik a felhasználás lehetősége és módszere a különféle bűncselekményeknél a technikai eszközök tekintetében is. Az általános technikai és taktikai tudnivalók egy-egy bűncselekmény-kategória nyomozásánál történő leghelyesebb felhasználásának szabályait, az elvégzendő nyomozási cselekmények helyes sorrendjét és ajánlható kivitelezési módját a kriminálmetodika vagy nyomozási módszertan tartalmazza. Ez lényegében a büntető törvénykönyv különös részének rendszerét követve határozza meg a bűncselekményfajták nyomozásának szabályait. Így részletesen foglalkozik az élet és testi épség elleni bűncselekmények nyomozásának sajátosságaival, a vagyon elleni bűncselekmények nyomozásával és így tovább. A kriminálmetodika szabályai nemcsak a kriminalisztika általános fejlődésének, a technikai eszközök tökéletesedésének megfelelően változnak, hanem követik a büntetőjog módosulásait is, mert ezek határozzák meg minden egyes bűncselekményfajta vonatkozásában, hogy melyek azok a tényállási elemek, amelyeket a nyomozás eredményeképpen bizonyítani kell.

Irodalom: *Katona* Géza: A nyomok azonosítási vizsgálata a büntető eljárásban. Bp. 1965.; *Katona* Géza: Bizonyítási exzközök a XVIII—XIX. században. Bp. 1977.; Kriminalisztika. Általános rész. Bp. 1961.; Kriminalisztikai [utóbb] Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok; (Sorozat) Bp. 1962.; *Gross*, H.—*Seeling*, E.: Handbuch der Kriminalistik. 8—9. Aufl. Bd. 2. Berlin, 1954.; *Zbinden* K.: Kriminalistik. München—Berlin, 1954.

Viski László

KRIMINÁLPSZICHOLÓGIA: I. A kriminálpszichológia fogalma, kialakulása és fejlődése (1052.)—II. A kriminálpszichológia tárgya és helye a tudományok rendszerében (1055.) — III. A kriminálpszichológia belső tagolódása. (1057.)

I. A kriminálpszichológia fogalma, kialakulása és fejlődése.

A kriminálpszichológia bűnoktani elméletként indult, majd fokozatosan vált olyan alkalmazott lélektanná, amely átfogja a bűnügyi tudományok által vizsgált valamennyi jelenség pszichológiai kérdéseit. Ma a kriminálpszichológia olyan alkalmazott lélektan, amely a bűnelkövető, a bűnözés és a bűnözés elleni harc (a megelőzés, a bűnüldözés, büntetésvégrehajtás és utógondozás) lélektani kérdéseivel foglalkozik. A kriminálpszichológia kriminológiai, bűnoktani elméletkénti indulása azzal a jelentős történelmi fordulattal áll kapcsolatban, amely a társadalmi fejlődés és ezt követően a bűnügyi tudományok (elsősorban a büntetőjog) területén végbement a klasszikus kapitalizmus imperializmusba fordulásának időszakában. A 19. század utolsó felében, a századforduló időszakában egyértelműen kiderült, hogy a hagyományos burzsoá jogi világnézet talaján kiépült klasszikus büntetőjog nem képes a bűnözés kontrolljára. A liberálkapitalizmus társadalmi feltételeinek megfelelő, annak szükségleteit kielégítő büntetőjogi intézmények a bűnözésben és bűncselekményben olyan tisztán jogi jelenséget láttak, amelyet teljesen ellenőrizni lehet pusztán megtorló intézkedésekkel. A bűnözés rohamos növekedése, majd struktúrájának átalakulása megkérdőjelezte az egész addigi büntetőjogi intézményrendszert és az annak alapjául szolgáló liberális-burzsoá világnézetet. Annak a folyamatnak megfelelően, ahogy a szociológia és a pszichológia a burzsoá társadalomszervezés és magatartáskontroll érdekében erőfeszítéseket tesz az adott társadalom hatékony védelmére és az egyének magatartásának konformizálására, a bűnügyi tudományok is megkezdik a hatékonyabb beavatkozás és ellenőrzés elméleti megalapozását. A pozitivista iskolák, a büntetőjogi reformiskolák megkezdik a bűnözés nem jogközpontú elemzését. Ebben a folyamatban természetesen nem az egyes szerzők és irányzatok szándékainak minősítéséről van szó, hanem a tudományszakok funkciójáról, ami együtt jár a tudományok fejlődésével, új tudományos diszciplínák kialakulásával (kísérleti lélektan, kriminológia stb.) és egy új tudományos emberkép kialakulásával. A kriminálpszichológia kialakulása is erre az időszakra esik. Fejlődése nagy vonalakban úgy jellemezhető, hogy antropológiai-alkati bűnözéselméletből fokozatosan kórtani irányzattá válik, hogy szociálpszichológiai faktorelméletből aztán fejlődéslélektani-személyiséglélektani felfogássá alakuljon.

Az antropológiai, természettudományos bűnözéselmélet a kriminálpszichológia kiindulási pontja. H. *Gall* francia pszichológus úgy gondolta, hogy egyes emberi tulajdonságok alkatilag lokalizálhatók. A bűnözőkre vonatkozóan C. *Lombroso* az, aki a feltevést a bűnözők degenerációs stigmáinak kimutatásával a született bűnöző elméletévé alakítja. Szerinte az alkati degeneráció ténye a stigmák alapján diagnosztizálható. Lombroso iskolája és követői, elsősorban a G. *Tarde* vezette francia szociológia kritikájának hatására feladja eredeti tételét, és a bűnözőt született elmebetegnek minősíti. Az eredeti koncepció tehát oda módosult, hogy a bűnözés elmebetegség. A kriminálbiológiai irányzat felfogása így torkollik bele a kórtani elméletbe. A bűnözés alkati meghatározottságának modernebb, a századforduló után kialakuló újabb irányzata is hasonló sorsra jut. E. *Kretschmer* már konkrét alkati típusok és a bűnözés összefüggéseit

kutatja. Alkattípusainak joggal támadható önkényessége mellett ő maga is eljut annak felismeréséhez, hogy nincs lényegi összefüggés, nincs közvetlen összefüggés bizonyos alkati típusok és bizonyos bűncselekménytípusok között. Az eredeti feltételezés oda módosul, hogy mindössze nagyobb gyakorisággal fordul elő a bűntettesek népességében az ún. atletikus alkat, mint a piknikus (alacsony, kövérkés, élvezetkereső). Az alkatilag retardáltak erkölcsi fogyatékosságainak leírásában pedig kifejezetten kórtani következtetéshez jut: a pszichózisok és a bűnözés összefüggését állítja az alkati összefüggés helyébe. Egyébként a természettudományok fejlődése magának az alkatnak a kérdéseit is idegrendszeri típusok, valamint a belső elválasztású mirigyek funkciója szerinti biológiai típusok kérdésévé szélesítette.

Az alkati felfogás a maga fejlődése során beletorkollt a kórtani irányzatba és részévé vált annak. Ebben a szemléletben az alkati adottságok már csak diszpozíciós talajt jelentenek, amelyek megbetegedésre hajlamosítanak, és a betegség manifesztálódását meghatározzák. Ez a diszpozíció közelebbről azt jelenti, hogy befolyásolja a betegség irányát: a kevésbé ellenálló alkati struktúra (hormonális, vegetatív vagy magasabb idegrendszeri struktúra) veszélyeztetett elsősorban, és így hajlamosít bizonyos kórformákra. Másrészt az alkati diszpozíció befolyásolja az egyéni tolerancia határait: az alkatilag csökkent ellenállóképesség enyhébb ártalom esetén is könnyebben manifesztál betegséget. A kórtani szemlélet a kriminálpszichológiában két irányzatra bontható. Az egyik szerint a kriminalitás közvetlenül levezethető a klasszikus pszichiátriai kórformákból. A másik szerint a kriminalitás önálló értékű kórforma. Mindkét irányzat megegyezik abban, hogy a kriminalitást patologikus jelenségként fogja fel.

Az első irányzat képviselői elsősorban az epilepszia, az epileptoid karakterfejlődés, a tudathasadásos elmebaj és az oligofrénia kapcsolatát tanulmányozták. Vizsgálataikban feltűnő egyezés, hogy az ismertetett kórformáknak az erőszakos-indulati bűntettekkel való kapcsolatát sikerült kimutatniuk. Ez kétségkívül bizonyít annyit, hogy az élet elleni indulati bűncselekmények elkövetői között nagyobb gyakorisággal fordulnak elő elmebetegek és pszichopaták, illetve annyit, hogy a paroxizmális indulati és érzelmi mechanizmust begyakorolt egyének könnyebben sodródnak erőszakos bűncselekmények elkövetésébe. Ez a gyakoriság azonban nem bizonyítja az alaptételt: a bűnözés patologikus jellegét és kóréltani determináltságát. A legújabb magyar kutatási adatok viszont éppen azt bizonyítják, hogy az említett kórformában szenvedő vizsgált népességben kisebb az indulati-erőszakos bűntettek gyakorisága, mint a normál ellenőrző csoportban (*Szobor* A.). A pszichopátiára vonatkozó kórélettani felfogás áttekintése azért nehéz, mert a szerzők magában a fogalomban sem tudnak megegyezni. Egyesek tagadják a pszichopátia önálló diagnosztikai értékét is, mások azt a pszichózis prodromális fázisaként kezelik, míg egyesek kis pszichózisokat értenek ezen vagy egyik klasszikus kórformába sem sorolható állapotot. Van olyan felfogás is, amely alkati anomálián alapuló diszharmonikus személyiségfejlődésként írja le (*Nyírő* Gy.), míg leggyakoribb az irreális életvezetés, antiszocialitás és pszichopátia azonos kategóriaként való kezelése. Az egységes álláspont hiánya ellenére a büntetőjog éppen ezen állapotok tekintetében vezette be a korlátolt beszámítás intézményét.

A kórtani szemlélet másik irányzata a kriminalitást önálló kórformaként kezeli. „A pszichopátia, elmebaj és a bűnözés patológiailag külön forrásból ered, és pszichológiailag sem mutatnak szoros összefüggést" — mondja F. *Stumpel*. Ennek az irányzatnak egyébként egyik első képviselője a kriminológia megalapítójának tekintett R. *Garofalo*, aki bevezette az emberrel vele született szociális abnormitás fogalmát. Ez a fogalom feltételezi a vele született szociabilitás fogalmát is, az előbbinek mintegy ellenpárjaként. Ez szerinte a részvét és az erkölcsi felelősségérzet. Felfogása szerint tehát a pszichikus tulajdonságok genetikusan meghatározottak és nem elsajátítottak. A környezet szerepe ehhez képest a genetikus tulajdonság manifesztálása. A környezet manifesztáló hatására vonatkozó nézetet E. *Ferri* vezette be a született szociálabnormitás és veszélyes bűnöző fogalmainak összekapcsolásával. Az ikerkutatások éppen ebben a kérdésben voltak hivatottak bizonyítékot szolgáltatni. R. *Lange*, F. *Stumpel*, E. *Legras* és F. *Exner* összefoglalói a genetikus és környezeti faktor vizsgálatából kifelejtik a pszichológiai, személyiségi tényezőt és így nem tekinthetők irányadónak. Nincs ugyanis genetikus alkati tulajdonság és környezet között szoros és közvetlen kapcsolat, hanem csak a személyiségen, a pszichés tulajdonságokon keresztül közvetített kapcsolat, ami viszont éppen a közvetítés folytán önálló funkciót és autonómiát nyer.

A kórtani szemlélet mai megjelenési formája az ún. klinikai kriminológia. Ennek nagyhatású irányzata az „Új társadalomvédelem" iskolája. Ennek elindítója F. *Gramatica*, akinek felfogása szerint a bűnözés és a bűnöző patologikus jelenségek, ehhez képest gyógyításukra van szükség és a jogi represszió értelmetlen. A gyógyító beavatkozás viszont magában foglalja a kriminális manifesztálódás nélküli prevenció szükségességét és lehetőségét is a patologikus, antiszociális folyamat meggátolására. A gyógyítás — láthatóan — a jogi garanciák fenntartását szükségtelenné teszi. Ennek az irányzatnak alapvető elméleti hibája a krimi-

nális azonosítása a patologikussal és ezen túlmenően a pszichiátriai kóros azonosítása a pszichológiailag abnormálissal, illetve normálistól eltérővel. Politikai kihatásait tekintve pedig gyógyítás címén minden egyéni garanciát felszámol. Az irányzat liberálisabb ága M. *Ancel* vezetésével ezt az igényt a bűntettesek csak bizonyíthatóan patologikus részére ismeri el. A gyógyítás programja hasonlóan ellentmondásos az irányzat radikális szárnyánál. Pszichiátriai tapasztalat ugyanis, hogy a terápia feltétele a betegségbelátás és az önkéntes gyógyulási igény. Márpedig a visszaeső bűntettesek bizonyos kategóriáinál éppen ez a belátás és együttműködési készség hiányzik az életvitelük által igazolt és megtapasztalt negatív értékorientáció miatt, ami pedig már pszichológiai és szociológiai kategória. Ez viszont a jogi represszió fenntartásának szükségességét alapozza meg.

A kriminálpszichológia elméleti fejlődésében a szociálpszichológiai bűnözéselméletek jelentik a következő szakaszt. Ezeknek az irányzatoknak felvirágzása különösen a második világháború utánra tehető. Előzményeikre építve kialakítják a differenciális asszociáció elméletét, az anómia tanát és a szubkultúra-elméleteket. A differenciális asszociáció tana szerint a bűnözés tanult viselkedés, tehát elsajátított magatartásforma és nem konstitucionális diszpozíció, a differenciális identifikáció már ennek a szűkebb környezetben elsajátított nézetrendszernek személyiségfejlődési összetevőjét is szem előtt tartja. Az anómia-elmélet a jogkövető magatartás kollektív társadalmi tudatának intenzitáscsökkenését állítja előtérbe, az anómikus individuális személyiség pedig ennek fejlődéslélektani megfelelője. A szociálpszichológiai elméletek elsősorban szociológiai elméletek, amelyek azonban a személyiségfejlődés társadalmi determinációjába torkollnak (identifikáció és anómikusság) és így kriminálpszichológiailag jelentősek. Átvezetnek az önálló kriminálpszichológiai elméletekhez, amelyek lényegében személyiségelméletként kezdenek szerveződni.

A bűnözés személyiségelméleti megalapozása a freudi mélylélektan irányzatának kezdeményezése. Ez az elmélet a bűnözésben továbbra is patologikus jelenséget lát és azt a külvilágba transzponált betegségként értékeli. A bűnözőt antiszociális személyiségként írja le. Az antiszociális személyiség általános fogalma a freudi személyiségelméletből következik, kriminálpszichológiai vonatkozásait pedig A. *Aichorn*, F. *Alexander*, H. *Staub* és K. *Friedländer* dolgozta ki. S. *Freud* az antiszociális személyiség kialakulásának négyféle változatát dolgozta ki. Eszerint a társadalmi adaptáció nehézségeit a gyengén fejlett felettes *ÉN* okozhatja mindenekelőtt, amely viszont a személyiségfejlődés ontogenetikus folyamatában alakul ki és szerzett erkölcsi tulajdonság. A kialakulás a szülőkkel való személyes kapcsolat eredménye, amelynek során a gyermek személyiségébe beépíti az erkölcsi normákat. Az identifikáció, az ennek folytán kialakuló felettes *ÉN* az ún. ödipális helyzet normális megoldása során jön létre. A sajátként átélt, de a szülők által közvetített normák beépítése után a gyermek ezeket transzponálja a környezetre, akik így szülőreprezentánsok. A vele született ösztöntendenciákkal szemben kialakuló felettes *ÉN* tilt és gátol, az így kialakuló személyiségen belüli konfliktus megoldója az *ÉN*, akinek feladata szocializálni és szublimálni az ösztönkésztetéseket és biztosítani az egyén—környezet egyensúlyát. Ezek a személyiségfejlődési mechanizmusok alapoznak meg antiszociális és kriminális személyiségzavarokat. A felettes *ÉN* zavaraira, gyengeségére, vagyis a szülőkkel való identifikálódás zavaraira vezethető vissza a kriminálisok egy részének viselkedése, a kriminális és antiszociális szülőkkel való identifikálódásra egy másik részük magatartása, a harmadik kategória az abnormisan erős ösztönkésztetések ellenőrzésének zavaraival küzd, míg a negyedik típusba a neurotikusok tartoznak, akik erősen fejlett felettes *Én*-jük állandó szorongásai és bűntudata alapján tárgyiasítják bűntudatukat és a bűncselekményük önbüntetési tendencia kiélésének tekinthető.

A freudi koncepciótól leginkább eltávolódó, de mélylélektani alapjait megőrző iskola a *Szondi* Lipót-féle genotrop elmélet, ami már speciálisan kriminálpszichológiai elméletként indul. Szerinte a génikusan meghatározott ösztönfeszültségek és ösztönörvények patologikus megoldási formáinak egyike a neurózis, másik a a bűnözés. Elméletében kettős determináció érvényesül: a génikusan meghatározott ösztönalkat és a környezeti konstelláció, amely meggátolja az ösztönkiélés szublimált-szocializált formáit. A kriminalitás mögött viszont nincs speciális ösztönstruktúra. Minden ösztönfaktor létrehozhat kriminális tettet. Az egyes ösztönfaktorok dominanciája alapján *Szondi* meg is kísérelt kapcsolatot teremteni és kimutatni egyes bűncselekmények és domináns ösztönfaktorok között. Tipológia felállítását azonban nem sikerül elérnie. A klinikai tapasztalat pedig bebizonyította, hogy a személyiségzavar neurotikus és kriminális irányba fejlődése olyan alternatív lehetőség, amely további speciális okokat és feltételeket igényel. Hazánkban *György* Júlia munkássága vezetett egy részletesen kidolgozott, mélylélektani ihletésű, de a speciális szociális faktorok jelentőségét is elismerő kriminálpszichológiai koncepcióhoz. Ebből a koncepcióból rendkívül jelentős az erkölcsi személyiség szerveződése, a magatartás normatív irányítására való képesség elsajátított képességként való értékelése.

A szocialista országokban a kriminálpszichológiai bűnözéselméletek a szociálisan determi-

nált személyiség alapkoncepciójára épülnek. Az általános személyiségelmélet kriminálpszichológiai alkalmazása köréből csak utalunk A. B. *Szaharov* munkásságára, hazánkban pedig *Gegesi Kiss* P. és *Libermann* L. kutatásaira. Ezek lényege, hogy az antiszociális személyiségzavart a személyiségstruktúra komplex okú és következményű torzulásaként fogják fel. Ezekre az előzményekre és klinikai tapasztalatokra alapozott kifejezetten kriminálpszichológiai elmélet *Popper* P. felfogása. Ez az elmélet diagnosztizálható személyiségzavar-leírást ad, és ennek etiológiáját is kidolgozza. Ennek lényege, hogy az egyén fejlődését történetileg szociológiailag az intézményesült szocializálás által determinált jelenségnek tartja és ennek a szociológiailag determinált folyamatnak személyiséglélektani részeként kezeli. A személyiség erkölcsi-magatartási normarendszerét az ontogenetikus fejlődés során interiorizált eredménynek írja le, és ehhez képest a kriminálisan veszélyeztetett személyiség fogalmáig jut el. A kriminálisan veszélyeztetett személyiség nem kriminális tulajdonságú, hanem személyiségfejlődésben megzavart ember. Popper részletesen leírja a személyiségzavar kialakulásának mechanizmusát is. Elméleti koncepciója így teljes: etiológiát és patomechanizmust is leír.

Napjaink kriminológiai pszichológiájának fejlődése abban mutat jelentős előrelépést, hogy egyén—környezet viszonyában a környezetnek nem egyszerűen a biológiai adottságokhoz képest külsődleges szerepet tulajdonít, hanem az egyén társadalmi természetének részeként kezeli a szociális miliőt. Jelentős az előrelépés abban is, hogy a cselekvő és felelősséggel tartozó ember nem egyszerűen pszichés és alkati tulajdonságok együttese, hanem autonóm rendszer, amely determináltan, szabályszerűségek alapján, de önmagát szabályozó rendszer. A szabályozásmód kialakulásában és értelmezésében persze lényeges eltérések vannak marxista és nem marxista személyiségelméletek között, amelyek ott állnak ezek kriminálpszichológiai alkalmazása mögött is alapvető különbségekként.

II. A kriminálpszichológia tárgya és helye a tudományok rendszerében. 1. A kriminálpszichológia és a lélektan tudománya. 2. A kriminálpszichológia és a bűnügyi tudományok.

A kriminálpszichológia *alkalmazott lélektan.* Alkalmazott lélektan azért, mert a *bűnügyi tudományok tárgyát* képező jelenségek *pszichológiai* kérdéseivel foglalkozik, így különösen: a bűnelkövető, a bűncselekmény és a bűnözés elleni harc (megelőzés, bűnüldözés, büntetésvégrehajtás és utógondozó rehabilitáció) lélektani kérdéseivel. A kriminálpszichológia tehát kettős kötöttségű tudomány: egyrészt kötött a lélektan tudománya által, másrészt a bűnügyi tudományok által.

1. A kriminálpszichológia és a lélektan tudománya.

Ami a kriminálpszichológiának a lélektan tudománya általi kötöttségét illeti, itt elsősorban arról van szó, hogy a kriminálpszichológia a maga sajátos tárgyának megközelítésénél abból az *embermodellből* indul ki, amely a lélektan tudományában uralkodó, másrészt pedig tudományos *módszerét* tekintve alig rendelkezik saját kutatási és vizsgálati módszertannal, hanem azt a lélektan tudományától kölcsönzi. Módszertanában elsősorban a klinikai pszichológia, a kísérleti és a szociálpszichológia eljárásait alkalmazza, kutatási tárgyának és területének megfelelően. Sajátos módszertani nehézségei ugyancsak azon alapulnak, hogy alkalmazott lélektan és nem azon, hogy a bűnügyi tudományok rendszerében foglal helyet. A pszichológiáról ugyanis általában elmondhatjuk azt, hogy módszertani nehézségei *visszakövetkeztető* jellegéből adódnak. A lelki jelenségek és folyamatok ugyanis közvetlenül általában nem ragadhatók meg, hanem azokra bizonyos közvetítő csatornákon keresztül következtetünk. A *közvetítő információk* lehetnek a szóbeli közlés (vagy egyéb ezzel egyenrangú közlési formák), a viselkedés (illetve minden metakommunikatív közlés) és a lelki jelenségeket kísérő szomatikus-vegetatív jelenségek. A lélektan minden kísérleti és kutatási eszköze erre a három kísérő-, illetve közvetítő jelenségre épül.

A pszichológia tudományában használatos *kutatási módszereket* a kriminálpszichológia is hasznosítja. Ilyen módszerek a következők: megfigyelés, kikérdezés, kísérlet, tesztek, adatfelvétel, szociometria, kapcsolatmérés, pszichofiziológiai mérés stb. A megismerés közvetítettsége folytán a vizsgált jelenség annál megbízhatóbban ismerhető meg, minél *sokoldalúbb* az alkalmazott módszertan, vagyis mennél inkább alátámasztják és kiegészítik egymást a különböző információs csatornákat hasznosító vizsgálatok. A vizsgálati módszertanban azonban — a kriminálpszichológia kettős kötöttsége folytán és így a bűnügyi tudományokhoz való kötöttsége folytán — a vizsgálati tárgy ontológiai sajátosságai miatt további tagolódás is tapasztalható. A bűnözésnek mint társadalmi *tömegjelenségnek* megközelítése ugyanis a kriminálpszichológiától elsősorban szociálpszichológiai orientációt és metodológiát követel. Előtérbe kerül tehát a statisztikai szabályoknak megfelelő mintavétel és adatfelvétel, a kérdőíves technika, a mélyinterjú, a szociometria és az anyagértékelésben a statisztikai-matematikai eljárások (szignifikancia-mérés stb.). Ezzel szemben az *egyedi bűnelkövetéssel* kapcsolatos kérdések vizsgálata során előtérbe kerülnek a klinikai pszichodiagnosztikai eljárások, mint amilyen az anamnézis,

exploráció, teljesítmény- és projektív tesztek, valamint pszichofiziológiai vizsgálatok.

2. A kriminálpszichológia és a bűnügyi tudományok.

Ami a kriminálpszichológiának a bűnügyi tudományokhoz való kapcsolatát illeti, itt mindenekelőtt a kriminálpszichológia *tárgya* a döntő. Ezt a tárgyat a kriminálpszichológia a bűnügyi tudományoktól kölcsönzi, és ennek a tárgynak a *pszichológiai* aspektusa az, amit lélektani eszközökkel megközelít. Éppen tárgyának a bűnügyi tudományokhoz tartozása miatt neveztük alkalmazott tudománynak. A bűnügyi tudományokkal való kapcsolata tagolt, amennyiben több diszciplínához kell illeszkednie. Ennek az illeszkedésnek alapján már láttuk a kriminológiai kriminálpszichológiát az előző fejezetben. Ebben az illeszkedésben a döntő és meghatározó a büntetőjog-tudomány, mert ez játssza a fő szerepet a bűnügyi tudományok rendszerében.

A büntetőjoggal és a büntetőjog-tudománnyal való viszony az idők folyamán meglehetősen vitatott és ellentmondásokkal teli volt. A büntetőjog-tudomány ugyanis normatív tudomány, amely értékekkel is foglalkozik, értékel és értékelő tudományszak. Ezzel szemben a pszichológiára általában az jellemző, hogy tartózkodik az értékeléstől, a vizsgált jelenség *normatív minősítésétől*. Ennek rendkívül fontos következményei vannak. A kriminálpszichológia ugyanis csak azt tekintheti bűnözésnek és bűncselekménynek, amit a büntetőjog annak minősít. *A büntetőjog viszont nem valamilyen sajátos pszichológiai struktúrára való tekintettel minősít valamilyen magatartást bűncselekménynek, hanem a viselkedés objektív társadalmi következményei és társadalmi értéktelensége miatt.* Ennek megfelelően a büntetőjog „kriminális" minősítése a cselekménynek szól, míg a kriminálpszichológia az elkövetők kriminálisságát kívánja kutatni, azokat a személyiséglélektani sajátosságokat, amelyek a *bűncselekmények* pszichológiai *determinánsai*. Determinánsai — mondottuk —, de nem a viselkedés, a *magatartás* kriminális *minőségét* eldöntő ismérvek. Míg tehát a büntetőjog és a büntetőjog-tudomány az emberek *tetteivel* foglalkozik, ezeknek a tetteknek a *társadalmi viszonyokkal és érdekekkel, valamint értékekkel való vonatkozásait helyezi előtérbe, addig a kriminálpszichológia a magatartást a szubjektumtól való függésében* vizsgálja. A kriminálpszichológia kriminalitásfogalma ezek szerint a büntetőjog kriminalitásfogalmánál szűkebb és egyszersmind gazdagabb is, mert tartalmába személyiségpszichológiai elemeket is felvesz. A bűnöző személyiség kriminálpszichológiai fogalma tehát *derivált* és a büntetőjogból származó fogalom, amely a *tett kriminális minőségét* elsődlegesnek kell hogy elismerje, és nem a tettes személyiségéből vezeti le a tett kriminális minőségét. A marxista kriminálpszichológia általánosan elfogadott álláspontja szerint pszichológiai szempontból is kriminálisnak csak az olyan ember nevezhető, aki megvalósítja a bűncselekmény törvényi tényállását. Ez tehát a marxista kriminálpszichológia általánosan elfogadott álláspontja, amely igen messze jár ebben az alapvető fontosságú kérdésben attól a pszichológiai „mindenhatósági" álláspontól, amely a kriminális cselekmények ilyen minősítését is a tettes pszichológiai sajátosságai alapján kívánta meghatározni (H. J. *Eysenck*). A tettes agresszív természete például semmi közelebbi kapcsolatban nincs azzal, hogy az agresszív ember cselekménye miért lopás, becsületsértés, testi sértés vagy gyilkosság. Az agresszió lehet motívuma a lopásnak, de a lopást büntetőjogilag nem a személyes gyűlölködés vagy támadókedv teszi lopássá, hanem az, hogy tulajdont sért, jogalap nélküli elsajátítás. Vagyis társadalmi minősége. A kriminálpszichológia ehhez képest kénytelen megelégedni azzal — és ez nem is kevés —, hogy a tettesek és elkövetők pszichológiai sajátosságait vizsgálva ezek bizonyos részénél tudja kimutatni azokat a személyiségtorzulásokat, amelyek a személyiség diszpozíciójaként kriminális tett elkövetésére hajlamosítanak és ezt is elsősorban a klasszikus, etikai bűntettek egy részénél tudja megtenni. A büntetőjog-tudomány és kriminológia ehhez képest nem véletlenül beszél elkövetőkről és az eseteknek csak bizonyos részében bűnözőkről. A büntetőjog a tetteket a társadalmi érdekeknek, értékeknek és az adott társadalmi szükségleteknek megfelelően minősíti kriminálissá. Határai tehát változnak, szélesednek vagy szűkülnek. *A jogi diszkriminálás tehát nem esik szükségképpen egybe* a pszichológiai felismerésekkel. A jog *autonóm* abban a tekintetben, hogy eltekinthet a pszichológiai tényektől, az egyének személyiségének torzulásaitól, és ezektől függetlenül minősíthet valamely magatartást bűncselekménnyé, vagy szüntetheti meg annak bűncselekményi minőségét. Az emberek személyiségében bekövetkezett változások ezzel azonban nem szükségképpen esnek egybe. Természetesen az is előfordul, hogy a jogi felfogás változása a társadalmi méretekben bekövetkezett pszichológiai változások nyomán következik be. Így például a büntethetőség korhatárainak megvonásánál számolni kell az érési folyamatok meggyorsulásával.

A bűnügyi tudományok közül különösen fontos még az igazságügyi elmekórtanhoz fűződő viszonya a kriminálpszichológiának. Az elmekórtan ugyanis a bűncselekmény és a tudatállapot, a pszichiátriai szempontból kóros folyamatok összefüggéseit vizsgálja. A kóros állapotok pedig jelentősen befolyásolják a kórkép jellegétől függően az elkövetők büntetőjogi felelősségét (beszámíthatóságát). Ezzel szemben a kriminálpszichológia ép tudatállapotú, beszámítható személyekkel foglalkozik. Olyan

elkövetőkkel, akik értik és ismerik a magatartási normákat és mégsem eszerint élnek. Ezért van az, hogy a kriminálpszichológiai érdeklődés elsősorban az affektív folyamatokra, az ösztönés érzelmi élet folyamataira irányul, amelyek nem kóros jellegük ellenére a személyiségalakulást a normálistól megkülönböztetik. A normálistól eltérő személyiségalakulást nevezi a kriminálpszichológia deviáns személyiségalakulásnak. A visszaeső bűnözők életvezetése és életmódja például a társadalmi adaptáció elfogadott normái szempontjából szabálysértő, deviáns, tehát nem tekinthető a társadalmi *értékítélet* szempontjából normálisnak, ugyanakkor ezek az elkövetők a pszichiátriai *betegségfogalomba* nem illeszthetők be, nem kóros személyiségűek.

III. A kriminálpszichológia belső tagolódása. 1. Kriminológiai pszichológia. 2. Kriminalisztikai pszichológia. 3. Az átnevelés és reszocializálás pszichológiája.

Hosszú időn keresztül a kriminálpszichológiát a kriminológia egyik irányzataként tartották nyilván, és joggal, mert valóban így is indult fejlődése. Azóta azonban, hogy a bűnözés jelenségének fogalmán belül és a kriminológia tárgyán belül elhatároljuk a bűnözést mint társadalmi tömegjelenséget és a bűnözővé válás individuális folyamatát, a kriminálpszichológia helyének és belső tagozódásának kérdése más módon oldható meg. A tömegjelenség szintjén ugyanis csak szociálpszichológiai kérdések merülnek fel, ehhez képest az egyedi bűntettesek vizsgálata során talált pszichológiai determinánsok nem vonatkoztathatók a bűnözés tömegjelenségének okozatosságára, míg viszont a bűntettessé válás egyedi folyamatában a személyiséglélektani és individuálpszichológiai determinánsok szerepe kézenfekvő. Ily módon oldódik meg a marxista kriminológián belül sokat vitatott kérdés, amely a *bűnözés* tömegjelenségi szintjén élesen bírálta a pszichologizáló elméleteket, amelyek pszichológiai faktorokat (individuálpszichológiai determinánsokat) a bűnözésre vonatkoztattak, megengedhetetlenül általánosítottak és felcseréltek két jelenség- és vizsgálatszintet. Azzal viszont, hogy a kriminálpszichológia megszűnt a kriminológia egyik irányzata, az egyik bűnoktani elmélet lenni, a bűnözés ontológiai sajátosságainak (sokoldalúságának és egymástól elkülönülő jelenségszintjeinek) megfelelően és ehhez kapcsolódva a kriminálpszichológia belső tagolódása is másként oldható meg. *Ez a vizsgálati tárgyhoz kapcsolódó belső tagolódás lényegében a kriminálpszichológia alkalmazási területeit jelenti.*

Jelenleg a kriminálpszichológia szakágazatait illetően a szocialista irodalomban konvergens, ha nem is teljesen azonos álláspontok alakultak ki. Ezek lényege a következőkben foglalható össze: van kriminológiai pszichológia, amely a bűnözésnek mint tömegjelenségnek szociálpszichológiai problémáival foglalkozik (és legalább annyira tekinthető szociológiainak, mint pszichológiainak), továbbá az egyedi bűntettessé válás pszichés meghatározóit, valamint ennek megfelelően a megelőzés lehetséges pszichológiai módszereit kutatja; van továbbá a kriminalisztikai pszichológia, amely a bűnüldözési gyakorlat nyomozási és bírói szakaszában felmerülő pszichológiai kérdésekkel foglalkozik; és végül a reedukálás és reszocializálás pszichológiája a különböző büntetési és büntetés-végrehajtási formák, a kriminálpedagógia és az utógondozás pszichológiai kérdéseit tárgyalja. Ennek a tagozódásnak megfelelően szükséges a tárgyuk közelebbi bemutatása.

1. A kriminológiai pszichológia.

A pszichológia a cselekmény kriminálisságának büntetőjogi és kriminológiai fogalmát hasznosítva, saját kutatási tapasztalatait összegezve abból indul ki, hogy a bűncselekmény lényegénél fogva társadalomellenes, társadalomra veszélyes magatartás. Ezzel szemben viszont a bűntettesek tipológiájának kialakításánál azt találjuk, hogy a bűntettesek az antiszocialitás szempontjából nem alkotnak homogén csoportot. Az antiszocialitás szempontjából a kriminálpszichológia különböztet *krízis* (eseti) és *krónikus* (szokásos, vagy konok) bűntettesek között.

Krízisbűntettesek azok, akik társadalmilag jól adaptáltak, személyiségfejlődésükben nem mutatható ki antiszociális tendencia, akiknek életútjában és életvezetésében a bűncselekmény eseti kisiklás. Az ilyen bűntettesek cselekményei a pszichés stabilitás nem kóros megingására, indulati paroxizmusra vagy intenzív stresszhelyzetre vezethetők vissza. Az eseti bűntettesek mellett, akik szociálisan jól adaptáltak, létezik a krónikus bűntettesek csoportja, akik antiszociális személyiségűek, akiknél a kriminális személyiségzavar miatt az egyén csak hiányosan, vagy egyáltalán nem tud alkalmazkodni az együttélés követelményeihez, és akiknél a társadalmi követelményekhez való *viszony* hibás és elferdült. Hazai kriminálpszichológiai kutatások tapasztalatai szerint az antiszocialitás és kriminalitás igen változatos képet mutat a személyiségfejlődés, a személyiségszerkezet és a reakciómód tekintetében, s ennek megfelelően a krónikus bűntettesek típusai igen széles skálán helyezkednek el. Lényeges különbség van a zseniális szélhámos, a retardált tolvaj és a garázda bűnelkövető között. Az antiszocialitás és a kriminális veszélyeztetettség sajátosságai azonban kimutathatók a következőkben: a személyiség éretlen, morális defektusban szenved, agresszív telítettségű feszültségeit elfogadhatatlan módon vezeti le. A kriminális személyiségzavar és kriminális veszélyeztetettség

állapotának kialakulását vizsgáló kutatások eddigis érdekes és figyelemre méltó eredményeket produkáltak.

2. A kriminalisztikai pszichológia.

A kriminalisztikai pszichológia alkalmazási területei közül elsőnek az ún. *tényállásdiagnosztika* érdemel figyelmet. Ennek lényege az, hogy több gyanúsított közül kiszűrjék a valószínű tettest. Erre a célra több eljárást dolgoztak ki. Ilyen eljárás az asszociációs módszer. Ennek lényege az, hogy semleges szavakra szabad asszociálásra (képzettársításra) szólítják fel a személyt, mérik a válaszidőt, majd a bűncselekmény elkövetésével kapcsolatos ún. hívószavakra adott válaszok reakcióidejét a semleges szavak válaszidejével összehasonlítják. A feltételezés szerint a gyanakvó feszültség és óvatosság miatt meghosszabbodik a hívószavak válaszideje. A kötött képzettársítási módszernél a kísérleti személynek a hívószavakra előre megadott válaszokat kell megtanulnia. A feltételezés szerint elsősorban az inkriminált szavakra adott válaszoknál fog jelentkezni a felejtés és a válaszok elvétése, tehát azoknál a szavaknál, amelyek a szóban forgó bűncselekmény elkövetésével kapcsolatosak. A két módszer mögött az elfojtás—felejtés mechanizmusára vonatkozó pszichológiai megfontolások állanak. A gyakorlatban azonban a kísérletek nem mutatkoztak megbízhatóknak, mivel a kísérleti helyzet, a gyanúsítottkénti kihallgatás, valamint a bűncselekmény tényállásának más forrásból eredő előző ismerete ugyanolyan szorongásos állapotot válthat ki, mintha a gyanúsított a valódi elkövető lenne. A tetteskiválasztás további ismert módszere a *reproduktív emlékezeten* alapszik. Itt a tényleges bűncselekményhez hasonló tényállású történetet kell emlékezetből visszamondani. A tényleges tettes a fiktív történet megtanult elemeit könnyen összekeveri saját bűncselekményének történetével és elemeivel, a fiktív történetbe olyan elemeket is belevetít, ami abban nem szerepelt. A jó intellektusú és gyakorlott bűntettesek azonban kikerülik a csapdát. A valószínű tettes kiválasztásának harmadik módszere a pszichológiai *működéseket méri.* Ennek legismertebb formája a *hazugságdetektor.* Itt a szorongással, szégyennel és izgalommal együttjáró fiziológiai reakciókat mérik, valamint a keletkező bioáramokat. Ellene ugyanaz szól, mint a többi módszer ellen: az ártatlan ember is fokozott emócióval reagálhat a kritikus kérdésekre. A *tesztmódszer* megbízható személyiség- és karakterképet mutathat ki, ennek azonban nincs az inkriminált tényállásra vonatkozó bizonyító hatása, még akkor sem, ha a bűncselekmény elkövetése hasonló személyiséget és karaktert feltételezett. Az ismertetett eljárások csak a kriminalisztikában és büntető eljárásban alkalmazott klaszszikus módszerekkel együttesen és ezekkel egybevetve hasznosíthatók. Ugyanakkor viszont vannak olyanok, amelyeknek használata nálunk garanciális szabályok miatt kizárt (pl. a hazugságvizsgáló detektoré).

A kriminalisztikai lélektan másik alkalmazási területe a *vallomások értékelésével* kapcsolatos. A hamis vallomások felderítéséhez a pszichológia értékes segítséget nyújthat. A hamis vallomások klasszikus kriminalisztikai típusai a következők: szubjektíve igaz, de objektíve hamis vallomás (az állítás csak a szándék szerint igaz), szubjektíve hamis, de objektíve igaz vallomás (félrevezetési szándék ellenére is vannak igaz tényállítások), szubjektíve és objektíve hamis vallomás (szándékosan félrevezető koholt tényállítás). Akár tanú, akár gyanúsított vallomásáról van szó, a személyiségvizsgálat komoly segítséget nyújthat az intellektusra és az affektív életre vonatkozó elemzésnél. Így például az intelligenciára vonatkozó vizsgálat kimutathatja, hogy az értelmi képesség fokával a vallomás felépítése és kidolgozottsága nyilvánvalóan ellentétes, ami a tényállás betanítottságára utalhat. Az affektív élet vizsgálata pedig segítséget nyújthat a kihallgatási taktika megválasztásában, a kérdések sorrendiségének felépítésében, adatokat szolgáltatva a gyanúsított érzelmi tűrőképességéről, begyakorolt reakciómódjairól. A kriminalisztikai lélektan felvázolta a *tanúk* leggyakoribb *típusait* is. Ilyen pl. a bőbeszédű, a szorongó, a szerepjátszó, a fontoskodó tanú és ilyen a tényközlés módja szerint a leíró és logikus tanú. A lélektani vizsgálat kiszűrheti a beszámíthatatlan tanút, az érzékelési és emlékezési folyamatokban gátolt tanúkat, akiknél ehhez képest szóba sem jöhet a személyes tudomás és tapasztalás alapján megkívánt tényközlés.

Az eljárás bírói szakaszában a pszichológus *szakértőként* működhet közre. A szakértői tevékenység nem a tényállás felderítését célozza, hanem ehhez csak segítséget nyújt, valószínűsítve valamely cselekmény megtörténtét a személyiségkép, illetve a karakter, valamint az aktuális pszichés reakciók és állapotok megvizsgálásával. Szakértői minőségében a pszichológus segítséget nyújthat az orvosszakértőnek, adatokat nyújthat a vádlott társadalomra veszélyességének megítéléséhez és a cselekmény indítékainak meghatározásához.

3. Az átnevelés és a reszocializálás pszichológiája.

Pszichológiai problémák sokasága merül fel a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása során. Ezek megoldásához nagy segítséget nyújt a lélektan. Alkalmazásra kerülhet elsősorban a büntetés-végrehajtási személyzet pszichológiai alkalmassági szűrésében, az átneveléshez szükséges együttműködés kollektív légkörének megteremtésében, a homogén nevelési csoportok, vagy munkahelyi csoportok kialakításában, az intézeti típusba soroláshoz a nevelhetőség mértékének meghatározásával, az egyéni és csoportos pszichoterápiai módszerek alkalmazásában. Mint látható, ezen a területen a bün-

tetés-végrehajtás adminisztratív teendőinek kialakításában és a nevelő tevékenység pedagógiai módszereinek kialakításában fontos szakértői-segítő szerep hárul a pszichológiára. Az utógondozás körében viszont fontos segítséget nyújthat a büntetés monotóniája miatt eltorzult vagy teljesen elveszett döntésautonómia és döntésképesség fokozatos visszaszerzésében, valamint a kialakult „társadalmi tériszony" utóhatásainak feloldásában.

A visszaeső bűnözés elleni harc és a rehabilitáció stratégiájának kialakításában nagyon fontos az életút ismerete és a várható életút és életvezetés *prognózisa*. A prognóziskészítésben több, kísérletileg igazolt és hasznosítható módszert dolgoztak ki. A prognózisok a visszaesés valószínűségi mértékeit az életrajz, a személyiségfejlődés és a deviáns-tapasztalat bizonyos tényezőire alapozzák, és összehasonlító csoportokon végzett ellenőrző vizsgálatokkal meghatározzák a gyakorisági valószínűségeket. Ezeket a statisztikai valószínűségeket vetítik aztán az egyénre. Ilyen prognózisrendszer kidolgozása hazánkban is folyamatban van, különösen az erőszakos visszaeső bűntettesek tekintetében előrehaladottak a kísérletek.

Irodalom: *Benedek* István: Ösztön és bűnözés. Bp. 1943.; *Nyírő* Gyula: Pszichiátria. Bp. 1961.; *Popper* Péter: A kriminális személyiségzavar kialakulása. Bp. 1970.; *Szobor* Albert: Affektív és voluntáris magatartásmódok igazságügyi elmekórtani értékelése. Bp. 1971.

Hentig, von H.: Zur Psychologie der Einzeldelikte. Tübingen, 1959.; *Jürgens* H. W.: Asozialität als biologisches und soziologisches Problem. Stuttgart, 1961.; *Louvage* F. E.: Psychologie und Kriminalität. Hamburg, 1956.

Szabó András

KRIMINÁLSTATISZTIKA → *Igazságügyi statisztika*

KRIMINÁLTAKTIKA → *Kriminalisztika*

KRIMINÁLTECHNIKA → *Kriminalisztika*

KRIMINOLÓGIA: I. A kriminológia fogalma, kialakulása (1059.) — II. A kriminológia tárgya (1065.) — III. A kriminológia helye a tudományok rendszerében (1070.) — IV. A kriminológia módszertani kérdései (1071.)

I. A kriminológia fogalma, kialakulása. 1. A kriminológia fogalma, feladatköre. 2. A kriminológiai szemlélet keletkezése. 3. A kriminológia kialakulása. 4. Kriminológiai irányzatok.

1. A kriminológia fogalma, feladatköre.

A kriminológia szó a latin „crimen" és a görög „logos" szavak összetételéből keletkezett, az előbbi bűncselekményt, míg az utóbbi tudományt, tant jelent. Az összetétel tehát a bűnözésről szóló tudományt fejezi ki. A neves holland kriminológus, W. *Bonger* szerint a kriminológia megjelölést először P. *Topinard* francia antropológus használta 1879-ben. Mások Rafaele *Garofalo*-t tartják e tudományág névadójának, aki 1885-ben megjelent művének a „Criminologia" címet adta.

A kriminológia fogalmát illetően aszerint alakultak ki a nézetek, hogy milyen tárgyköröket jelöltek meg e tudományág feladatául. Ebből következőleg találkozunk a kriminológia fogalma tekintetében tágabb és szűkebb megjelölésekkel.

Kriminológián kezdetben az etiológiai kérdéskört, vagyis a bűnözés okainak kutatását értették, erre mutat Garofalonak a felfogása, aki hivatkozott művében a bűncselekmény okainak kutatásával foglalkozik, és vizsgálat tárgyává teszi a bűncselekményt, a bűnöző személyiségét és a büntetést. A századforduló után F. *Liszt* hasonló tartalmat ad felosztásában a kriminológiának azzal a különbséggel, hogy a büntetéstant nem veszi ide. Később H. *Gross*, E. *Seelig* a kriminológia elnevezés alatt foglalják össze a bűncselekményekkel mint valóságjelenségekkel foglalkozó összes tudományokat. Mindezek az elnevezések és rendszerezések mellett a gyakorlat által kialakított közfelfogás szerint kriminológián lényegében a kriminál-etiológiát, vagyis a bűnözés okainak kutatását értették és értik ma is. A magyar irodalomban *Hacker* Ervin a kriminál-etiológia szakágaiként jelöli meg a kriminálszociológiát és a kriminál-antropológiát.

Az amerikai kriminológusok legnevesebbje, E. H. *Sutherland* a bűnözés tényezőinek vizsgálata mellett a kriminológia körébe vonja a bűnözés ellenőrzését is. Ez utóbbi keretében foglalkozik a bűnelkövetők kezelésével, a rendőrség, valamint a büntető bíróságok szervezeti és módszertani kérdéseivel és a börtönrendszerrel is. Némi figyelmet szentel a bűnmegelőzés kérdésének.

Kétségtelenül a kezdeti felfogás és a jelenlegi tudományos gyakorlat által kialakított leszűkített értelmezés fogadható el a kriminológia jelentéstartalmának. Az etiológiai kutatásoknál azonban előfeltétel a bűncselekmény, illetve a bűnözés megjelenési formáinak beható tanulmányozása és ismerete. A kriminálmorfológia tehát elengedhetetlen szakágazatként jelentkezik a kriminál-etiológia mellett. A bűnözés tanulmányozásának ugyancsak elengedhetetlen feltétele a büntetési és büntetés-végrehajtási rendszer elemző vizsgálata, amely szükséges ahhoz, hogy a bűnözés tényezőit közvetve vagy közvetlenül megvilágítsa. Hasonló indokból igen nagy jelentősége van a prognóziskutatásoknak, amelyek arra irányulnak, hogy a bűnözés helyzetének feltárása alapján megfelelő módszerek felhasználásával tegyék lehetővé a bűnözés előrejelzését, és ezáltal alapot teremtse-

nek a bűnmegelőzésre. Napjainkban egyre nagyobb jelentősége van a kriminológia körében a viktimológiának, amely a bűnözésnek az áldozat oldaláról való vizsgálati irányát jelenti, és igen alkalmas arra, hogy bizonyos bűncselekményi kategóriákban a bűnözési tényezőket feltárják és megmagyarázzák.

A bűnözés komplex jellegéből következik, hogy vizsgálata során számos tudományág ismeretanyagának felhasználására, valamint nézőpontjainak és módszereinek az alkalmazására kerül sor. Minthogy a bűnözés tényezőinek és összefüggéseinek elemzése során központi helyet foglalnak el a bűncselekmények körülményei, vagyis a környezeti tényezők, valamint a bűnelkövetők személyisége, nyilvánvaló, hogy a kriminológián belül alapvető szerepe van az egyéb tudományágak mellett a kriminálszociológiai és a kriminálpszichológiai szakágazat művelésének.

A kriminológia fogalmi körét tárgya és feladatköre alkotja. A bűnözés morfológiája és etiológiája, valamint a leküzdése érdekében alkalmazott módszerek és eszközök problematikája azok a kérdéskomplexumok, amelyek megválaszolásra várnak és a kriminológia fogalmi körébe tartoznak.

A kriminológia fogalma tehát magában foglalja azt a tevékenységi kört, amely a bűnözés és a bűncselekmény mint valóságjelenség — megjelenési formáinak, — mennyiségi és minőségi alakulásának, — törvényszerű összefüggéseinek, valamint — a leküzdése érdekében alkalmazott módszerek és eszközök hatásosságának a feltárására irányul.

A kriminológiának az előbbiekben meghatározott tevékenysége teszi lehetővé, hogy megfeleljen kétirányú feladatkörének, amely egyfelől a büntetőjogi intézmények továbbfejlesztésében, másfelől a bűnözés megelőzésére irányuló tevékenység megalapozásában nyilvánul meg.

2. A kriminológiai szemlélet keletkezése.

A kriminológiai szemlélet gyökereiként foghatók fel mindazok a nézetek, amelyek a bűnözés megelőzésének a szükségességére utalnak, és szembefordulnak a középkor kizárólagosan megtorló jellegű büntetési eszközeivel és módszereivel, amelyek csupán a bűnhődés és megfélemlítés kiváltására irányultak. Ezt az új szemléletet kifejező nézetek megtalálhatók már a 16—17. században is különböző filozófusok, teológusok, orvosok, jogászok, matematikusok, csillagászok stb. műveiben. Az említett körben a legjelentősebb *Morus* Tamás, aki 1516-ban megjelent „Utópia" című művében részletesen foglalkozik a bűnözés kérdésével. Az angliai társadalom bűnözését írja le, és annak okait a társadalmi-gazdasági viszonyokban jelöli meg.

A középkori bűnüldözés és büntetési rendszerrel szemben határozott és összehangoltnak tekinthető szellemi kampány indult meg a felvilágosodás korában az enciklopédisták részéről. Ch. *Montesquieu* a „Törvények szelleméről" c. művében fejeződik ki teljes határozottsággal a felvilágosodás korának a bűnözéssel kapcsolatos eszmevilága. A kegyetlen büntetések és a kínvallatás rendszerének az elvetése, a büntetés arányosságának a követelménye, valamint a bűnmegelőzés előtérbe helyezése által Montesquieu előfutára annak a kriminológiainak tekinthető szemléletnek, amely még határozottabban mutatkozik meg C. *Beccaria* „Büntett és büntetés" c. átfogó művében. Beccaria — saját utalása szerint is — mind szemléletében, mind módszereiben Montesquieu útján járt, amikor mind a büntető törvényeket, mind a büntető joggyakorlatot vizsgálta, tehát ténylegesen meglevő és érvényesülő intézmények elemzését végezte el és megalkuvás nélküli kritikával illette azokat. Számunkra az említett műnek legfontosabb megállapításai:

a) a bűnözés társadalmi törvények által meghatározott jelenség, *b)* a bűnözés elleni fellépés nem merül ki a büntetőjogi eszközök alkalmazásában, *c)* a bűnözésnek helyes és megfelelő társadalmi eszközök alkalmazásával, illetve gyakorlattal gátat lehet emelni.

Ezek a nézetek kétségtelenül már kriminológiai szemléletet fejeznek ki. Hogy ezek a megállapítások abban az időben nem vezettek további következtetésekre, illetve a társadalmi gyakorlatban nem kerültek felhasználásra, annak magyarázatát a korszak társadalmi-történeti viszonyaiban, illetve az ezek által meghatározott és a társadalomra vonatkozó ismeretek korlátozott szintjében, valamint a mindezek alapján uralkodó eszmevilágban kell keresni. Beccaria büntetőjogi elképzelései jórészben megvalósultak a 19. századbeli kodifikációs folyamatban, amikor is elsősorban a francia, majd a többi európai államban sorra kerülő büntetőjogi szabályozások elvi alapjaivá váltak. Ugyanakkor a bűnözés megelőzésére vonatkozó, speciálisan kriminológiai jellegű koncepciói csupán 100 év múlva váltak időszerűvé, amikor az új bűnügyi tudomány, a kriminológia kialakításához elvi alapot jelentettek.

3. A kriminológia kialakulása.

A már említett nagy gondolkodók mellett a 16—18. században számos filozófus, teológus, jogász, orvos stb. folytatott meglehetősen elszigetelten tanulmányokat a bűnözés okaival kapcsolatban. A kriminológusok elődeinek tekinthető e kutatók műveiben hivatásuk és ennek alapján felhasznált ismeretanyaguk jellege szerint már megtalálhatók a későbbi különböző irányzatoknak a csírái. Így fellelhetők a biológiai, az antropológiai, a pszichiátriai, a szociológiai stb. nézőpontoknak az első elemei.

Átfogóbb, éspedig szociológiai jellegű koncepció található a francia A. M. *Guerry* és a belga A. *Quetelet* tevékenységében, illetve műveiben. Ők az 1830-as években a néhány évvel előbb nyilvánosságra hozott ún. morál-

statisztikai adatokat tanulmányozták. Mindketten a többi között arra az azonos megállapításra jutottak, hogy a bűnözés társadalmilag meghatározott szükségszerű jelenség, és bizonyos területeken a bűntettek minden évben hasonló mennyiségi és minőségi alakulást mutatnak. Guerry és Quetelet a statisztikai elemzés módszerével mutatta ki a társadalmi jelenségek meghatározó, törvényszerű szerepét a bűnözésben. E munkálatok idejében a kriminológia mint tudományos diszciplína még meg sem jelent, mégis ezek a kutatások, ha nem is közvetlenül a bűnözésre irányultak, nézőpontjuknál, alkalmazott módszerüknél fogva kriminológiai jellegűek voltak, és a későbbiekben a tudományág kialakításában jelentős szerepet töltöttek be. A kriminológia történetében joggal nevezik Quetelet és Guerry munkásságát a korai vagy kezdeti kriminálszociológiai iskolának.

A későbbi szociológiai, de az egyéb irányzatok kialakítására is jelentős befolyást gyakoroltak Marx és Engels elemző vizsgálatai, amelyek egyfelől új, reális szemléletmódot, másfelől a valóságos helyzet feltárására alkalmas kutatási módszert alakítottak ki. A marxizmus klasszikusainak vizsgálódásai nem közvetlenül a bűnözésre, hanem a társadalom általános mozgásjelenségeire, azok alapvető tényezőire, valamint ezek összefüggéseire irányultak, de éppen ez utóbbi körülménynél fogva nem maradhatott kívül megfigyelési és kutatási körükön a társadalmi életnek ez a negatív és kirívó jelensége. Széles körű bizonyítás alapján kimutatták, hogy a bűnözés alapvető oka a társadalmi rendszer kizsákmányoló jellege, ebből következik az anyagi létfeltételek különbözősége, amely súlyos ellentétek forrása a társadalom tagjai között. A kizsákmányoló rendszerből adódó létbizonytalanság, valamint az anyagi életfeltételek szűkös körülményei a nagy tömegek számára még a legminimálisabb civilizációs igények kielégítésére sem nyújtanak lehetőséget, ez a körülmény társadalmi demoralizációhoz vezet, amelynek legszélsőségesebb megnyilvánulása a bűnözés. Marx és Engels a bűnözéssel kapcsolatos elemző tevékenységükkel és ennek alapján kialakított megállapításaikkal messze meghaladták a megelőző és a korabeli kutatókat mind szemléletmódban, mind módszerben, valamint következtetésekben. Megállapításaik nem megsejtésen, képzeleti elemeken, sem a jelenségek pozitivista szemléletével lehetséges szűk empirikus megfigyeléseken alapultak, hanem a történeti és dialektikus módszer alkalmazásával materialista szemlélet alapján a társadalmi jelenségeket keletkezésükben, mozgásukban, összefüggéseikben vették vizsgálat alá, és így jutottak el a valóság felderítéséhez a bűnözés vonatkozásában is. Ez a valóság abban foglalható össze, hogy a bűnözés társadalmi körülmények által meghatározott jelenség, amelynek alapvető oka a kapitalista társadalmi rendszer kizsákmányoló struktúrájában van, és ebből logikusan származott az a következtetés, hogy „nem kell-e akkor mélyen elgondolkodni az ilyen bűntetteket nemző rendszer megváltoztatásán". (*Marx:* A halálbüntetés 1853. Marx—Engels: Művei. 8. köt. Budapest, 1962. 391. old.) A marxizmus klasszikusai által nyújtott tanulságok köréből meg kell még említeni olyan jelentős és napjainkban is érvényes megállapításaikat, amelyek az iparosodás, az urbanizáció, az elidegenedés, az osztályviszonyok, a mobilitás, az életmód stb. és a bűnözés között fennálló összefüggéseket világították meg.

Ezek a forradalmi jellegű megállapítások messzemenő hatást gyakoroltak a korabeli és a későbbi, bűnözéssel kapcsolatos kutatásokra. Mind a marxizmus szemléletmódja, mind módszertana jelentős befolyást gyakorolt azokra, akik a bűnözést társadalmi jelenségnek fogták fel és ennek megfelelően vették vizsgálat alá. Különösen felismerhető ez a hatás a szociológiai iskola szocialista beállítottságú képviselőinél, így R. *Lafargue*, N. *Colajanni*, F. *Turati*, W. *Bonger* stb. tevékenységében.

Nem kevésbé volt jelentős az a hatása a marxizmusnak, hogy a burzsoázia tudósainak egy részét a polgári társadalmi rend, illetve intézményeinek védelmére mozgósította. Ez a körülmény a bűnözésre irányuló kutatások során abban mutatkozott meg, hogy olyan eredmények bemutatására, illetve bebizonyítására törekedtek, miszerint a bűnözés a társadalmi rend struktúrájától, termelési viszonyaitól független jelenség.

A bűnözés egyre bonyolultabb és változatosabb formában, valamint rendszeres fokozatossággal történő növekedésének ténye is messzemenően hozzájárult ahhoz, hogy a burzsoá orvos- és társadalomtudomány képviselői mind nagyobb figyelmet szenteltek ennek a jelenségnek. Ez a közvetlenül és speciálisan a bűnözésre irányuló kutatótevékenység, amelyben a vizsgálati tárgy nem jogi, hanem reális jelenségként szerepelt, valamint a különböző irányzatok konfrontációja kapcsán kialakuló viták vezettek a kriminológiának mint önálló tudományágnak a kialakulásához.

4. Kriminológiai irányzatok.

A kriminológia kialakulásában jelentős szerepe volt C. *Lombroso* munkásságának. Annak ellenére, hogy szemléletmódja, kutatási módszerei, valamint következtetései jogos és heves kritikát váltottak ki, mégis tagadhatatlan az a jelentős hatás, amelyet a bűntettesre irányuló kutatási tevékenységével gyakorolt.

Lombroso az antropológiai iskola megteremtője volt azáltal, hogy a bűnözés magyarázatát a bűntettes anatómiai és antropometriai, valamint biológiai és pszichológiai ismertetőjegyei alapján igyekezett kialakítani. A bűntettest mint természeti jelenséget tanulmányozta, akiben különös, éspedig örökölt szomatikus-

pszichikus tulajdonságok alakultak ki, amelyek prediszponáltságot jelentenek és bizonyos körülmények (éghajlat, évszak, foglalkozás stb.) között bűntetti magatartáshoz vezetnek.

Lombroso szerint az említett tulajdonságok már a korai gyermekkorban felfedezhetők, és eredetüket a darwini fejlődéselmélet törvényeinek alkalmazása alapján az állatok és vademberek világában vélte felismerni. A bűncselekményben tehát atavisztikus jelenséget látott, amelynek alapjául szolgáló tulajdonságok érvényesülése azonban nevelési és környezeti hatások alkalmazásával visszatartható.

Lombroso jelentős számú követői közül meg kell említeni E. *Ferri* és R. *Garofalo* munkásságát, akik egyes tételeit revideálták és kiegészítették abban az irányban, hogy bizonyos szociológiai tényezők szerepére is rámutattak a bűntettessé válás folyamatában. Ez a körülmény azonban mit sem változtatott az antropológiai iskola általuk is változatlanul vallott „tettesközpontú" kriminálpolitikai felfogásán, amely az ún. „veszélyes állapot" fogalmának bevezetésére, illetve büntetőjogi értékelésére irányuló törekvéseket is magában foglalta. Bár ezek a kriminálpolitikai elgondolások nagy ellenállást váltottak ki, mégis bizonyos befolyást gyakoroltak a büntető jogalkotásra és jogalkalmazásra.

A negatív hatások mellett el kell ismerni az antropológiai iskola néhány érdemét is. Elsősorban figyelmet érdemel, hogy kb. 20 éves kutatómunkájuk közvetlenül a bűnözés okainak a felderítésére irányult, és ennek érdekében egzakt természettudományi módszereket alkalmaztak és statisztikai feldolgozást végeztek. Ez jelentős tény volt a kriminológia kialakulása szempontjából még akkor is, ha helytelen szemléletből indultak ki és emiatt hibás következtetésekre jutottak.

A szociológiai iskola a lombroziánus tanok körüli szenvedélyes viták eredményeképpen alakult ki. Kiemelkedő szerepe volt ebben a francia G. *Tarde* munkásságának, aki igen erőteljesen és kiterjedt szakmai apparátussal szállt szembe Lombroso és követőinek tételeivel. A bűnözés elemzésére irányuló munkássága alapján felfogása abban összegezhető, hogy a szokásos bűntettes foglalkozási típus, amelynek kialakulásában a társadalmi tényezők általában befolyásoló szerepet játszanak, de az alap az egyéni hajlamból fakadó szabad elhatározás, valamint az utánzás ténye, tehát individuális pszichológiai jelenségek a meghatározó tényezői a bűntettessé válásnak.

A francia A. *Lacassagne* nézete szerint a bűncselekmény megvalósulásánál szerepet játszó egyéni tulajdonságok a társadalmi környezet termékei. Mikrobához hasonlította az egyént, aki csak akkor válik bűntettessé, ha ennek megfelelő táptalajba: társadalmi körülmények közé kerül. Végkövetkeztetését abban összegezte, hogy minden társadalomnak olyan bűntettesei vannak, aminőket megérdemel. Itt kétségtelenül felismerhető a marxizmus befolyása, amely R. *Lafargue* és K. C. *Rakowsky* műveiben még nyilvánvalóbban megmutatkozott, de az olasz F. *Turati* és a holland W. *Bonger* nézetei is erről tanúskodnak. A szociológiai iskola e szocialista irányzatú művelői sokoldalúan mutatták be a kapitalista társadalom kizsákmányoló rendszerének demoralizáló hatását mint a bűnözés alapvető meghatározóját.

Az előbbiekben tárgyalt két irányzat egyoldalúságának feloldása irányában jelentkezett F. *Liszt* német jogtudós kezdeményezése alapján az ún. közvetítő, bio-szociológiai iskola. Ez az irányzat azt a felfogást hirdette, hogy a bűncselekményt az egyéni és a társadalmi élet jelenségeként kell tanulmányozni, mert a bűncselekmény két körülménycsoport, éspedig az egyéni sajátosságok (endogén tényezők), valamint a külső fizikai és társadalmi, különösen gazdasági (exzogén tényezők) együtthatásának az eredménye. Bár az iskola képviselői vitatják az antropológiai irányzat bűntettes-típus elméletét, az endogén tényezők körében az egyéni hajlam (Anlage) fogalmával jórészben biológiai sajátosságokkal operáltak. Tehát a biológiai tényezőkre épült felfogásukat a formális szociológia többtényezős (multifaktoriális) elméletével egészítették ki. Az ún. endogén és exogén tényezők mechanikus összekapcsolásának a módszere nyilvánvalóan nem volt képes visszaadni a társadalmi valóságot.

A bio-szociológiai irányzat messzemenően megfelelt a kor büntetőpolitikai követelményeinek. Egyfelől az „egyéni hajlam" fogalmára alapított „tettesi" büntetőjogi elv széles lehetőséget nyitott a bírói jogalkalmazásban a szubjektív megítélés és speciális büntetőjogi konzekvenciák megállapítása számára, másfelől a társadalmi jelenségek pozitivista szemléletével el lehetett terelni a figyelmet a társadalmi rend struktúrájában rejlő lényegi összefüggésekről mint a bűnözést meghatározó alapvető tényezőkről.

Az első világháború után a kapitalista társadalmi rendszer válságjelenségei következtében fokozódó mértékben emelkedő bűnözés erősítette az ún. szubjektivizáló tendenciákat, illetve a szociológiai szemlélet gyengülését vonta maga után.

A biológiai iskola új utakon kísérletezett. Különféle iker- és családfakutatásokkal, a testalkat és a jellem összefüggéseire alapított tipológia kialakításával (E. *Kretschmer*), a belső kiválasztású (endokrin) mirigyek rendellenes működésének a pszichés tulajdonságokra gyakorolt negatív hatásának a kimutatásával igyekezett korrelációt bizonyítani a bűnözés és az elkövetők biopszichikai sajátosságai között. Ennek a neolombroziánus megjelölést viselő irányzatnak a hívei összefüggést véltek felfedezni az alkati (konstitucionális és biológiai) tényezők, valamint a pszichikai sajátosságok

között az emberi magatartás kialakulásában. Ez volt az alapja annak az ismételten felszínre került kriminálbiológiai elméletnek, hogy van örökletes kriminogén hajlam, amely prediszponáltságot jelent különböző bűncselekmények elkövetésére. Ebben a körben érdemel említést az a napjainkban felmerült feltételezés, hogy bizonyos kromoszóma-rendellenesség és az agresszív bűnözés között összefüggés volna, ez azonban tudományos bizonyítást nem nyert.

Különös jelentőséggel mutatkoztak meg a szubjektivizáló tendenciák körében a pszichológiai és pszichiátriai felfogások, amelyek az ösztönök meghatározó szerepének mélylélektani elemzése útján alakultak ki és a személyiségben „született bűnözői" tulajdonságokat véltek felfedezni (Freud, Szondi). Ezek a nézetek adott pszichés tulajdonságokra alapították magyarázó elméletüket, csupán némelyik ismerte el a társadalmi tényezők szerepét az emberi magatartás kialakulásában. A kiindulási alap a freudizmus elmélete volt, amely ösztönös természeti tartalmat tulajdonított olyan emberi magatartásoknak, amelyeknek társadalmi kondicionáltsága vitathatatlan. A freudizmusból kerekedett ki a napjainkban is eléggé elterjedt frusztrációs felfogás, amely szerint a bűnös magatartás lényegében az ösztönös vágyak meghiúsulása folytán keletkező agresszív reakció.

A két világháború között indult meg és a második világháború után folytatódott egy általában szociológiai és szociálpszichológiai irányzatú, nagyszabású kriminológiai tevékenység az Egyesült Államokban, amely elsősorban az európai G. *Tarde* és E. *Durkheim* eszmevilágából sarjadzott ki. Az Egyesült Államok bűnözésének hatalmas méreteivel és egyre nagyobb arányú növekedésével függött össze az amerikai kriminológusoknak az a törekvése, hogy valamelyes magyarázatot adjanak e jelenség okaira.

E. H. *Sutherland* azzal magyarázta az Egyesült Államoknak más nyugati kapitalista társadalmakkal szembeni magasabb bűnözési arányát, hogy ott az ipari és demokratikus forradalom kevesebb tilalommal vagy ellentétesen ható befolyással találkozott szembe, illetve a gátló hagyományok minden háttere nélkül folyt le, valamint a bevándorlók heterogén tömegeit a korábbi nemzedékek szűkebb köre kirekesztette a maga közösségéből. E körülmények alapján keletkező kulturális és szociális konfliktusokkal indokolja az ún. súlyos bűncselekményeknek magasabb arányszámait.

A különböző elméletek közül Sutherland differenciális asszociáció-elméletének lényege az, hogy a bűncselekmény a társadalmi adaptációs folyamatban elsajátított, megtanult magatartás, amely az általánostól eltérő, negatív jellegű norma- és értékrendszert képviselő csoportok befolyása vagy utánzása útján válik a személyiség jellemzőjévé azáltal, hogy nézetrendszerében túlsúlyba kerülnek a jogsértéseket kedvezően megítélő felfogások, szemben azokkal, amelyek negatíve ítélik meg azokat.

D. *Glaser* differenciális identifikáció-elmélete az előbbiből vezethető le és azt fejezi ki, hogy az ember annak következtében tanúsít bűnöző magatartást, hogy olyan valóságos vagy képzelt személyekkel azonosul, akiknek nézetrendszere alapján bűncselekménye elfogadhatónak látszik.

A további elméletek a társadalmi struktúra bizonyos jelenségeivel igyekeznek magyarázatot adni a bűnözésre.

Th. *Sellin* a bűnözés genezisét illetően a kultúrkonfliktusok szerepét húzza alá, ami különösen nyilvánvaló az amerikai társadalomban, ahol eltérő kultúrájú néptömegek bevándorlási hullámai követik egymást. Ennek körében rámutat a hagyományos társadalmi csoportok felbomlásának tényére, a konkurrencia, az anonimitás, a normakonfúzió szerepére.

Durkheim és Sutherland nyomdokain halad R. K. *Merton*, aki az anómia elméletére alapozza bűnözést magyarázó elvét. Merton abban látja az anómiát az amerikai társadalomban, hogy a kultúra által meghatározott törekvések, célok, valamint az ezek elérésére szolgáló és a társadalom által megállapított törvények, illetve megengedett eszközök között olyan erős eltolódás, feszültség keletkezik, amely a normák feloldásához vezet. Az amerikai társadalomban az anyagi siker mindenhatósága az alapja annak, hogy az egyének ezáltal meghatározott céljaikat minden áron, tehát a törvényes és megengedett eszközök mellőzésével is igyekeznek elérni.

A. K. *Cohen* az anómia szerepét a kedvezőtlen helyzetben levő munkásrétegekre korlátozza. A szakképzettség nélküli munkások gyermekeinek jelentős része kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzeténél fogva nem képes elérni azt a társadalmi státust, kulturális szintet, amely az uralkodó középosztály sajátja, következésképpen nem sajátítja el annak érték- és normarendszerét sem. A társadalmi beilleszkedés sikertelensége által sújtott személyek egymással állandó cselekvési kapcsolatba, csoportba tömörülnek, és a maguk számára az általánostól eltérő, azzal szembenálló érték- és normarendszert alakítanak ki. Ily módon vezeti le Cohen az ún. kriminális szubkultúrák keletkezését, amelyek a bűnözés szervezeti alapjai. Ezek tagjaiknak státusbiztonságot, önbecsülést, férfiasságérzetet stb. nyújtanak, vagyis mindazt, amit osztályhelyzetük alapján a társadalom intézményi kereteiből kiszorulva, elérni nem tudtak.

R. A. *Cloward* és L. E. *Ohlin* az érvényesülési lehetőségek és a bűnözés összefüggéseit mutatják be. A nagyvárosi szegénynegyedekben (slum) végzett kutatásaik alapján rámutatnak a nevelési, iskoláztatási, foglalkozásra való

kiképzési problémákra, amelyek megoldása a szocializálódás, illetve a társadalmi beilleszkedés alapfeltétele. A társadalmi beilleszkedés feltételeinek a hiánya következtében a szervezett bűnözés számos és kedvező lehetőséget kínál azoknak a fiataloknak, akik arra törekednek, hogy anyagi helyzetüket megjavítsák. Ezek nem akarják vagy képtelenek magukat alávetni a törvényes normáknak és nem hajlandók igénybe venni az uralkodó kultúra által megengedett eszközöket. Természetesen ezek a fiatalok igen gyorsan beilleszkednek az ilyen kriminális szubkultúrába, mert ez számukra csábító lehetőséget jelent. Más környezetben, ahol nem található szervezett bűnözés, nincsenek kínálkozó bűnöző magatartási példaképek mint követendő lehetőségek a fiatalok számára, itt a bűnöző tevékenység szétszórt, vegyes, kevés jövedelmet és tekintélyt biztosít. Itt találhatók az erőszakos bandák, amelyeknek tevékenysége anarchikus és előre nem látható. Végül egyes fiatalok különböző gátlások miatt nem tudnak beilleszkedni sem a szervezett, sem az erőszakos kriminális szubkultúrába, ezek alkotják a maradvány, visszahúzódó jellegű szubkultúrákat, amelyek az alkohol- és kábítószer-fogyasztással függnek össze. Ezek a társadalmi struktúra egyes jelenségeire alapított elméletek természetszerűleg nem vezethettek általános érvényű magyarázó elvekhez.

Végül említést érdemel a társadalmi interakcionizmus irányzata, amelyről napjainkban számos vita folyik a nyugati világban. Ennek hívei a bűnös magatartást úgy fogják fel, hogy az semmiben sem különbözik az egyéb emberi magatartásoktól, és azáltal válik bűnössé, hogy az uralkodó társadalmi csoport, amely megalkotja a magatartási normákat, annak tekinti. Eszerint egy adott magatartás a társadalmi reakció által válik bűnössé. Az elmélet hívei tehát a társadalmi reakcióból indulnak ki, amely bizonyos magatartások elkövetőivel szembeni stigmatizációban (megbélyegzésben) nyilvánul meg. A bűncselekmény az elmélet egyik apostola (H. S. *Becker)* szerint a cselekmény elkövetőinek és az arra reagáló személyeknek kölcsönhatásából keletkezik. A hagyományos kriminológiával szemben ez az elmélet mesterkéltnek és következményének tekinti a bűncselekményt és a bűnelkövetőt, a társadalomnak a cselekménnyel szemben megnyilvánuló reakciójából indul ki, amely keletkeztetője, illetve előzménye a bűncselekménynek. A bűnözés objektív jellegének tagadása az egész koncepció relatív és szubjektív jellegéről tanúskodik.

Hazai jogterületen is a századunk elején indult meg a kriminológia művelése. Általában a bio-szociológiai irányzat érvényesült, és főleg *Vámbéry* Rusztem, *Irk* Albert és *Hacker* Ervin munkásságában mutatkozott meg. Az említett szerzők közül Vámbéry és Irk a korabeli felfogások rendszerezése és kritikai ismertetése mellett bizonyos mértékű elemző tevékenységet is végzett. Elemzésük nem támaszkodott ténykutatásokra, hanem hazai és külföldi statisztikai adatok, valamint a társadalmi tapasztalatok alapján igyekeztek megállapításokra jutni. Vámbéry jut legmesszebbre okfejtésében, amikor a gazdasági tényezők szerepét a bűnözésben legáltalánosabbnak minősíti. A kriminológia hazai fejlődését illetően különös figyelmet érdemel az a tény, hogy az első világháború után a Magyar Tanácsköztársaság mindössze 133 napos uralma alatt Országos Kísérleti Kriminológiai Intézet létesült. Különös elismerést érdemel az a tény, hogy a sok belső és külső probléma mellett e kérdés fontosságát felismerték, és létrejött ez az intézet, amely kriminálszociológiai és kriminálpszichológiai ágazatot hozott létre és szoros szervezeti és funkcionális kapcsolatban működött a jogalkalmazással.

A két világháború közötti időszakban a kriminológiai tevékenységet néhány leíró jellegű, főleg kriminálstatisztikai elemzésen alapuló munka jelzi. Ezek közül kiemelést érdemel Hacker munkássága, aki a rendelkezésre álló statisztikai anyagok felhasználásával eredeti elemző tevékenységet is végzett, és igen figyelemre méltó a bűnözés nemzetközi összehasonlítására irányuló tevékenysége. Említést érdemel továbbá *Finkey* Ferencnek a pönológia körében kifejtett munkássága. A Horthy-rezsim feudál-kapitalista viszonyai között a társadalmi valóság feltárására irányuló konkrét ténykutatásokra nem kerülhetett sor, mert az uralkodó rendszer számára nyilvánvalóan nem volt kívánatos, hogy a bűnözés elemzése során felderíthető súlyos társadalmi ellentmondások napvilágra kerüljenek.

A Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után nyomban felmerült a bűnözés tanulmányozásának a kérdése. A bűnözés tanulmányozására ebben az időben a kriminálstatisztika elemzése volt a jellemző. A kriminálstatisztikai elemző tevékenység magán viselte az ún. „tényező-elmélet" jellegzetességeit.

A polgárháború évei után a kriminálstatisztikai munkálatok mellett intézmények létesültek a bűnözés vizsgálatára. A moszkvai belügyi igazgatóságon belül a büntetés-végrehajtási osztály keretében 1923-ban egy kabinetet hoztak létre a bűnelkövetők és a bűnözés tanulmányozására. Majd 1925-ben az Orosz Köztársaság Népbiztosi Tanácsának határozatára a moszkvai belügyi népbiztosság mellett alakult egy intézet, amelynek feladata volt a bűnöző és a bűnözés tanulmányozása. Ez az intézet megfelelő szervezeti formával és szabályzattal rendelkezett. Négy osztályra tagozódott az intézet, éspedig: szociológiai és gazdasági, pönológiai, biopszichológiai, valamint kriminalisztikai szekcióra.

Az 1930-as évektől kriminológiai kutatásokkal nem foglalkoztak. A. A. *Gercenzon* megállapítása szerint az osztályharc élesedéséről szóló sztálini elmélet alkalmas volt arra, hogy valamennyi bűnözési jelenséget az osztályharccal hozzanak kapcsolatba. Gátlólag hatott továbbá az az általánosított felfogás, hogy a bűnözés okai kizárólag az emberek tudatában visszamaradt kapitalista csökevények.

A XX. kongresszus megállapításai nyomán a dogmatizmus uralmának felszámolásával szűnt meg az akadálya annak, hogy a bűnözés mint társadalmi valóságjelenség feltárására irányuló kriminológiai kutatómunka ismét megindulhasson a Szovjetunióban és a többi szocialista országban.

A kezdeti tevékenység elméleti alapvetések formájában indult meg. Ezek a munkálatok arra irányultak, hogy bizonyos rendszertani összefüggések, tárgyköri és módszertani alapelvek megállapítást nyerjenek. Elsőrendű kérdésként merültek fel a rendszertani problémák, így a kriminológia önállóságának ténye, valamint elhelyezkedése a tudományok rendszerében, továbbá a bűnügyi és egyéb tudományágakhoz való viszonya. Ezek az elvi, valamint a módszertani kérdések tisztázására irányuló erőfeszítések együtt jártak a burzsoá kriminológia eredményeinek kritikai feldolgozásával, valamint szűkebb körű ténykutatásokkal.

Az előbbiekben vázolt törekvések az empirikus kutatások kibontakoztatását vonták maguk után és a továbbiakban a Szovjetunióban, valamint a többi szocialista országban gyors ütemben alakultak ki a kriminológiai intézetek, amelyek egyre kiterjedtebb kutatásokat folytatnak.

A bűnözés a szocialista társadalmi viszonyok között is társadalmi körülmények által determinált jelenség, ami objektív és szubjektív körülmények kölcsönhatásának eredményeképpen következik be, vagyis a bűnözés okait legáltalánosabb szinten a társadalmi viszonyok és a személyiség interferenciájában kell keresnünk.

A társadalmi determináltság azt jelenti, hogy a szocializmus viszonyai között is alapvetően társadalmi körülmények alakítják ki a bűnözés megvalósulásánál szerepet játszó objektív és szubjektív feltételeket. A szocialista forradalom a termelési és tulajdonviszonyok megváltoztatásával, a kizsákmányolás kiküszöbölésével alapjában megváltoztatja a társadalmi rendet, új viszonyokat teremt a társadalom tagjai között, de természetszerűleg egy csapásra nem valósítja meg az új társadalmi rend ideális típusát, amelynek elérése az adott lehetőségek felhasználásával történő fejlődés eredményeképpen következik be. Az erre irányuló fejlődés történelmileg kötött, amennyiben az adott társadalom politikai, gazdasági, kulturális stb. viszonyai meghatározzák ennek ütemét, másképpen fogalmazva: az objektív körülmények, valamint a társadalom tudati szintjének mértéke befolyásolja a strukturális átalakítás menetét.

A társadalmi rendszer átépítési folyamatában az új intézmények kialakítása a régi, megszokott felfogásokkal szembeni állandó harcban történik. Az utóbbiak még sokáig hatnak. Így egyes elemeik érvényesülnek, ezáltal ellentmondásos helyzeteket idéznek elő, amelyek mind objektív, mind szubjektív vonatkozásban bűnözésben realizálódó konfliktusokhoz vezetnek.

A bűnözés okait illetően a szocialista kriminológusok álláspontja körében megtalálhatók a kapitalista tudati maradványok, a burzsoá környezeti befolyások, a szocializmus építése körében elkövetett hibák, hiányosságok, valamint a szocialista fejlődés történeti kötöttségéből következő nehézségek, illetve ellentmondások szerepére utaló felfogások. Az említett tényezők súlya, mértéke, fennforgásuk kombináltsága tekintetében mutatkoznak eltérő nézetek. E magyarázatok alapjául vett tényezők mindegyikének szerepe a bűnözésben tagadhatatlan, vitatkozni lehet viszont az azok körében kialakított súlyponti meghatározások és a kategorizálás kérdésében. Mindenesetre e magyarázó elvek megfelelő hipotézist képviselnek a ténykutatások számára.

II. A kriminológia tárgya. 1. A kriminológia tárgya. 2. A bűnözés mint tömegjelenség. 3. A bűncselekmény mint egyedi jelenség. 4. A bűnözés leküzdésére irányuló állami és társadalmi módszerek és eszközök.

1. A kriminológia tárgya.

A kriminológia tárgya: a bűnözés, amely többoldalú és összetett jelenség. Ennek egyik következménye az, hogy különböző tudományágak kutatási tárgya. Közvetlenül a büntetőjogtudomány, a kriminalisztika, a kriminológia, tehát a bűnügyi tudományok foglalkoznak a bűnözéssel, míg egyéb tudományok saját kutatási tárgyukkal kapcsolatban terjeszkednek ki a bűnözésre.

A bűnügyi tudományok a bűnözésből indulnak ki, ez a közös tárgyuk, de annak különböző oldalait vizsgálják, illetve eltérő nézőpontból közelítik meg. Ebből következik az is, hogy a bűnözés feltárására irányuló tevékenység során mindegyik bűnügyi tudomány a kutatási céljának megfelelő sajátos módszereit alkalmazza.

A bűnözés egyedi magatartásokból kialakuló társadalmi tömegjelenség, amelynek egyik sajátos oldala a jogi szabályozottság. Jogi normák állapítják meg, hogy mely magatartások tartoznak a bűnözés körébe, valamint milyen eljárási módok és eszközök alkalmazhatók a vele szemben történő állami fellépés során. A jogi oldal tehát intézményesen adott, és ez a tény a bűnözést mint jogi jelenséget állítja elénk. A bűnözésnek erről az oldalról

való megközelítésére és elemzésére nyilvánvalóan jogi aspektusra van szükség, amely elsődlegesen a normarendszerre, illetve az azzal kapcsolatos problémákra irányul. A jogi normák által meghatározott bűncselekménnyel mint e normák tárgyával a büntető jogtudomány foglalkozik.

A kriminológia, amely a bűnözést társadalmi valóságjelenségként vizsgálja, erről az oldalról közelíti azt meg és ennek megfelelő nézőpontot alkalmaz, de nem hagyhatja figyelmen kívül a jogi szabályozottság tényét. A bűnözésnek ez a két oldala tehát elválaszthatatlan egységet képvisel és így a két tudományág (büntetőjogtudomány, és kriminológia) szükségszerűen kiegészíti egymást.

A kriminológiai szemlélettel történő elemzés útján kapunk képet arról, hogy a bűnözés milyen szerepet tölt be a társadalom életében és milyen összefüggései vannak egyéb társadalmi jelenségekkel. Ezek az ismeretek szükséges tájékoztatást jelentenek a társadalom erkölcsipolitikai viszonyairól.

Ezenfelül azonban közvetlen és gyakorlati jelentősége van a bűnözés tartalmi elemeinek megismerésére irányuló tevékenységnek, mert a feltárt valóságjelenségek, illetve összefüggések a büntető jogtudomány, valamint a joggyakorlat számára a továbbfejlesztés alapjául szolgálnak.

És végül a kriminológia feladatköre abban is jelölhető meg, hogy kutatása kiterjed a bűnözés ama tényezőire, amelyek büntetőjogi eszközökkel nem befolyásolhatók. Minthogy a bűnözés elleni küzdelem nem szorítkozhat csupán a jogi eszközök alkalmazására, hanem ki kell terjednie a bűnözésben szerepet játszó és a büntetőjogi befolyásolhatóság körén kívül eső tényezőkre is, az ezekre a tényezőkre irányuló kutatásaival, illetve megállapításaival a kriminológia megteremti az alapját annak, hogy a büntetőjogi eszközök mellett egyéb állami és társadalmi intézkedések alkalmazásával, kriminogén jelenségek kiküszöbölése vagy semlegesítése útján lépjünk fel a bűnözés ellen, illetve meg tudjuk előzni azok érvényesülését.

A kriminológiának ez a kétirányú szerepe, amennyiben mind a büntetőjogi, mind a nem büntetőjogi eszközökkel történő és a bűnözés visszaszorítására irányuló küzdelem céljait szolgálja, abban foglalható össze, hogy kutatási eredményei legközvetlenebbül a helyes büntetőpolitika megalapozására irányulnak, de lényegében az általános társadalmi gyakorlat megfelelő kialakítását is befolyásolják.

A kriminológia tárgya tehát a bűnözés, és a feltárására irányuló vizsgálatok a következő kategóriákat ölelik fel: *a)* a bűnözést mint tömegjelenséget, *b)* a bűncselekményt mint egyedi jelenséget, a bűnözés egyedi formáját, valamint *c)* a bűnözés leküzdésére (megelőzésére) irányuló állami és társadalmi módszereket és eszközöket.

2. A bűnözés mint tömegjelenség.

A bűnözés adott időben és helyen előforduló bűncselekményeknek az összessége. Az egyedi cselekményeknek ez az összessége azonban nem csupán statisztikai sokaság, nem egyszerű és mechanikus összege azok számszerűségének, a tömegjelenség szintjén ugyanis önálló mozgásformával rendelkezik, és olyan összefüggéseket mutat egyéb általános jelenségekkel, amelyek az egyedi esetek vizsgálatánál nem, vagy legalábbis nem közvetlenül állapíthatók meg.

A bűnözés nem egyszerű halmazata az egyes bűncselekményeknek, hanem összegeződött egység. A fogalmával kapcsolatos időbeli és területi eltérés azt a tényt fejezi ki, hogy különböző időben és helyen változó képet mutat, relatív jelenség, amennyiben mindenkori formáit és tartalmát az uralkodó társadalmi viszonyok határozzák meg, amely megmutatkozik a jogi szabályozásban. A bűnözés a többi társadalmi jelenséghez hasonlóan történeti kategória, amelyre vonatkozó ismereteink lényegében a kultúrtörténeti kutatások eredményeire támaszkodnak.

A bűnözés problematikája végigkíséri az emberiség történetét, ha a történelem előtti időkben, valamint a korai történeti korszakokban feltehetően nem is mutatkozott meg tömegméretekben. Történeti ismereteink, amelyek archeológiai adatokon, primitív életformák között élő közösségek megfigyelésén alapulnak, arra a következtetésre vezetnek, hogy amióta emberi együttélésről, emberi közösségről tudomásunk van, megtalálhatók az olyan cselekmények nyomai, amelyek a közösség, az emberi együttélés érdekeit sértették. Társadalmi tömegjelenség szintjére e jelenség akkor emelkedett, amikor a termelőeszközök fejlődése új termelési viszonyokat hozott létre, amelyben megváltozott az egyedeknek a termelőeszközökhöz való viszonya és a társadalom tagjai között keletkezett vagyoni különbségek jelentősebb érdekellentéteket hoztak létre.

A különböző társadalmi formák által jellemzett történeti korszakban a bűnözés méreteire és természetére vonatkozóan ismereteink a jogi szabályozásból, különösen a szankciórendszerekből levont következtetéseken alapulnak. A jogi szabályozás ugyanis ténylegesen fennálló társadalmi szükségletet fejez ki, és ilyenformán lényegében tükrözi a különböző korszakok bűnözési körülményeit.

A védett jogtárgyak köre a jogi szabályozásban híven tükrözi a társadalom osztályviszonyait, amennyiben mind a rabszolgatartó, mind a hűbéri társadalomban a magántulajdon intézményét, valamint az uralkodó réteg személyi biztonságát helyezi a jogi védelem központjába. Bár e korszakok vonatkozásában statisztikai adatfelvétel hiányában csupán következtetésekre vagyunk utalva, a történelmi adalékok alapján is megállapíthatjuk, hogy a bűnözés az említett korszakokban egyes törté-

neti időszakoktól eltekintve, mint amilyenek a háborúk, különösen a keresztes-háborúk időszaka, tömegméretekben nem mutatkozott meg. Az azonban kétségtelen, hogy a fokozódó osztályellentétek kialakulása mindig a bűnözés növekedését vonta maga után, amely az alkalmazott szankciórendszer kegyetlenségében mutatkozott meg.

A hűbériséget felváltó polgári társadalmi rendtől azt remélték a burzsoá filozófusok és moralisták, hogy a polgári forradalom nagy eszményeinek a megvalósulásával a bűnözés tekintetében is kedvező fordulat áll be. E reményteljes várakozásokkal szemben a bűnözés állandó növekedése és ezen belül lényeges strukturális, illetve minőségi átalakulása volt tapasztalható. Az ipar, a közlekedés, a kereskedelem, a technikai civilizáció rohamos fejlődése gyökeresen megváltoztatta a társadalmi viszonyokat, teljesen új kapcsolatokat alakított ki az emberek között, az együttélési formák jelentősen átalakultak. Az ipari és kereskedelmi centrumok létrejötténél megnyilvánuló urbanizációs folyamat hatalmas tömegeket mozdított ki a hagyományos falusi vagy kisvárosi életformából. Az új nagyvárosi életkörülményekhez való adaptáció nehézségeihez a létfenntartás bizonytalansága, valamint a periodikus gazdasági válságok súlyos következményei járultak. Mindezek a körülmények alkalmasak voltak arra, hogy olyan ellentmondásokat szüljenek, amelyek az adott társadalmi rend követelményeivel szembeni magatartásokban mutatkoztak meg. A bűnözés — különösen a vagyon elleni bűnözés — tömegméretűvé vált, és annak teljesen új formái bontakoztak ki. A most már meglevő statisztikai rendszer pontosan mutatta a bűnözés egyre növekvő méreteit. A szervezett és visszaeső bűnözés kialakulása és állandóan fokozódó mértéke ugyancsak alapvető tünetként volt regisztrálható.

A bűnözés méretei fokozódtak a monopolkapitalista fejlődés következtében kialakult imperializmus korszakában. A technikai civilizáció hatalmas méretű fejlődése a gazdasági élet vonatkozásában nemzetközi szintű összefonódást eredményezett, ennek következtében a periodikus válságok is átlépték az országhatárok kereteit és dezorganizáló hatásuk az egész kapitalista társadalomra kiterjedt. A társadalmi életviszonyok differenciálódása fokozódott, a gazdasági ellentétek elmélyültek, ami az osztálytagozódások antagonizmusának további polarizálódásához vezetett. Mindezek a körülmények a bűnözés vonatkozásában azzal az eredménnyel jártak, hogy az állandó számszerű növekedés mellett jelentős minőségi átalakulás is következett be, amennyiben a szervezett bűnözés különböző formái bontakoztak ki, amelyek keretében az ún. hivatásos bűnözők csoportosulásai, illetve tevékenysége jutott érvényre. A gazdasági élet nemzetközi méretű összefüggéseinek kialakulásával párhuzamosan a bűnözés keretei is túllépték az országhatárok korlátait, és a szervezett elkövetési formák ennek megfelelően nemzetközi szinten jelentkeztek. A hagyományos bűnözés mellett így különösen az üzleti élettel kapcsolatos bűntettek alakultak ki és szaporodtak el, amelyeket sok esetben a gazdasági tevékenység rendeltetésszerű szervezetébe és működésébe beillesztve követtek el. Bűnös spekulációs tevékenység, megvesztegetések, zsarolások, ipari kémkedések, szabotázsakciók, tiltott ártalmas cikkek forgalomba hozatala stb. egy sereg hagyományos bűntettel párosulva speciális bűnözési „iparágak" kialakulásához vezetett, így kábítószercsempészet, leánykereskedelem, prohibíciós időszakban szeszcsempészet, árucikkhamisítás stb.

A szocializmus viszonyai között a bűnözés alakulását illetően a néhány évtizedre kiterjedő és a statisztikai adatokon alapuló tapasztalat alapján megállapítható, hogy a társadalmi-történeti viszonyok meghatározó szerepe híven tükröződik. A Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után az első világháború, majd az intervenciós háború által okozott súlyos gazdasági és szociális viszonyok következtében az anarchisztikus jellegű, vagyon, személy és közrend elleni, valamint a szocialista gazdasági és társadalmi struktúra kiépítéséig terjedő időszakban a megdöntött kizsákmányoló osztályok tagjai, a deklasszált elemek által elkövetett és restaurációs törekvéseket célzó, tehát politikai jellegű bűntettek domináltak. E korszak után lehet beszélni a bűnözésben természetes arányokat mutató állapotról.

A többi szocialista állam bűnözési viszonyait illetően, ha természetszerűleg méreteiben és intenzitásában kisebb mértékben is, de hasonló tendenciákat ismerhetünk fel. Ezekben az államokban a második világháború következményeként a társadalmi és gazdasági helyzet dezorganizáltsága folytán mindenekelőtt a vagyon és közrend elleni bűntettek, valamint a háborús és népellenes bűnökért való felelősségre vonás, továbbá a politikai konszolidációval szemben támadó, a régi rend hívei által elkövetett bűnös cselekmények jellemezték kb. 1950-ig a bűnözés alakulását. A politikai konszolidáció után az 1950-es években, a szocialista gazdasági struktúra kiépítésének időszakában a gazdasági jellegű bűntettek jelentkeztek kiugró arányban. Ebben a körülményben szerepük volt mind a gazdaság-, mind a jogpolitikában jelentkező torzulásoknak, az ún. személyi kultusz módszereinek is. Kb. az 1960-as évektől kezdődően tapasztalható ún. természetes, bizonyos állandóságot mutató arányok kialakulása, amelynek keretében időlegesen egyes kategóriák emelkedése, mások csökkenése, valamint továbbiak stagnálása állapítható meg.

A bűnözés a szocializmus viszonyai között is szabályszerűséggel megnyilvánuló és a társadalmi viszonyok által meghatározott tömegjelenség. Ez azt jelenti, hogy a bűnözéssel kapcsolatban olyan társadalmi jelenségek és összefüggések reprodukálásáról van szó, amelyek annak kialakító, illetve rendszeres és visszatérő jelentkezését biztosító tényezői. A bűnözés tehát a mi viszonyaink között is törvényszerű, a társadalmi-történeti viszonyokkal összefüggő jelenség.

3. A bűncselekmény mint egyedi jelenség. A tömegjelenség szintjén a bűnözésben szerepet játszó társadalmi jelenségek tömegmozgásukban mutatkoznak meg, viszont az individuális emberi magatartások a háttérben maradnak és a cselekvő egyén átlagos szinten, bizonyos csoportosításban, így első bűntényes, visszaeső, alkoholista, valamint korosztály, nemek, iskolai végzettség, foglalkozás, jövedelmi viszonyok stb. szerinti kategóriákként, tehát absztrakt jelleggel szerepel.

A tömegjelenség szemléleténél ennek folytán nem tűnik ki az a lényeges körülmény, hogy a bűnözést létrehozó egyedi jelenségek, a bűncselekmények megvalósulásánál, az individuális emberi magatartások milyen hatásmechanizmus alapján alakulnak ki. Pontosabban arról van szó, hogy valamely konkrét személyiség hogyan függ össze a bűncselekménnyel. Ez olyan alapvető eleme a bűnözés jelenségének, amely annak emberi oldalát képviseli. Annak feltárása, hogy az egyes, illetve egymással kölcsönhatásban érvényesülő társadalmi jelenségek miként és miért különbözőképpen hatnak, illetve váltanak ki eltérő, bűnelkövetésben megnyilvánuló reakciókat a társadalom egyedeiből, csakis a konkrét esetek egyedi vizsgálata útján végezhető el.

A bűncselekmény tartalmi elemeinek és genezisének megmagyarázására irányuló törekvésekkel párhuzamosan mint valóságjelenség vonatkozásában különböző fogalommeghatározások keletkeztek. Garofalo nyitotta meg azoknak a sorát, akik a jogi meghatározástól független bűncselekmény fogalmát igyekeztek kialakítani. Szerinte a bűncselekmény nem jogi, hanem természetes fogalom, ennek megfelelően kialakította az ún. „természetes bűntett" fogalmát, amelyet akként konstruál meg, hogy az „az erkölcsi érzék alapvető altruisztikus érzelmeinek, vagyis a könyörületnek és igazságosságnak a megsértése". Az idézett meghatározásban a bűncselekmény „szociológiai fogalmát" igyekszik megadni, csak éppen a genezis helytelen, amikor a jelenség létrejöttében szerepet játszó szociológiai tényezőket hagyja figyelmen kívül, és született morális tulajdonságokra, illetve erkölcsi anomáliákra építi felfogását, így lényegében Lombrosóval azonos következtetésekre jut. Az előbbiekben ismertetett irányzatokon belül kivétel nélkül fellelhetők a sikertelen kísérletek arra, hogy a bűncselekményeknek a jogi meghatározástól független fogalmát kialakítsák. A pszichés anomáliákra, a patologikus lelki jelenségekre korlátozott körülírási kísérletek éppen úgy kudarcot vallottak, mint az antiszocialitás fogalmára épített hasonló próbálkozások a szociológiai irányzat körében. A bűncselekmény fogalmának ilyen jellegű meghatározási kísérletei abból a felfogásból indultak ki, hogy a jogi körülírás formális, mivel nem fejezi ki a bűnös emberi magatartás tartalmát. További kifogásként merült fel az a körülmény, hogy a bűncselekmény jogi fogalma relatív, hiszen koronként, társadalmanként, sőt egy időben létező különböző társadalmi alakzatok között is eltéréseket tapasztalunk a jog által bűncselekménynek deklarált cselekmények körében. Tehát egy minden időben, mindenütt érvényes univerzális fogalmat kell kialakítani.

Az említett próbálkozásokkal szemben joggal felvethető, hogy a normális és a patologikus, a szociális és az antiszociális, valamint a morális és az amorális jelleg abszolút és minden időben, továbbá bárhol érvényes és körülhatárolható értékfogalmakat tükröznek-e. Nyilvánvaló, hogy nem, hiszen azonos időben és körülmények között is teljesen eltérő vélemények mutatkoznak meg annak megítélésében, mi a normális, szociális, valamint erkölcsös jelenség. Ezek tehát ugyancsak relatív és pontosan nem körülhatárolható fogalmak. Ennek megfelelően a bűncselekmény fogalmát illetően is megtalálhatók a kiterjesztő, illetve leszűkítő meghatározások.

Mégis az az álláspont kerekedett felül, hogy a jogszabályi körülírás alapulvétele alkalmas csupán a kriminológia tárgyának megfelelő körülhatárolására, mert ez biztosítja a bűncselekmény speciális és pontos, éspedig hosszabb történelmi időszakra érvényes meghatározását, szemben az előbbiekben tárgyalt olyan kísérletekkel, amelyek során teljesen relatív, minden egzakt megállapítási lehetőséget nélkülöző, a legkülönbözőbb értékelési véleményeknek teret biztosító, tehát egészen bizonytalan tényezőkre igyekeztek felépíteni az ún. „univerzális" fogalmat.

Bár ebben a felismerésben kétségtelen szerepet játszott a szociológiai szemlélet újabb felélénkülése, ez távolról sem jelentette azt, hogy a jognak a társadalmi tartalma és ilyen jellegű meghatározó szerepe került volna figyelembe. A büntetőjogi szabályozást szociológiai tartalmának figyelembevétele nélkül mint adott tényt és legalkalmasabb ismérvét fogadták el a bűntettnek az egyéb emberi magatartásoktól való elhatárolására. Ennek tulajdonítható, hogy minden irányzat keretén belül megtalálhatók a bűncselekmény fogalmára vonatkozó és a jogi szabályozás tényét is magában foglaló meghatározások, és ez ma már lényegében uralkodó álláspontnak tekinthető. Gyakorlati kutatási problémák, így a bűnözés

alakulásának a felmérhetősége, a büntetőjogi szabályozás figyelembevételével a különböző területek bűnözésének összehasonlítási lehetőségei, módszertani kérdések, valamint egyéb, az emberi magatartásokkal foglalkozó tudományágakkal való összefüggések, illetve elhatárolások kimunkálása stb. mind hozzájárultak ahhoz, hogy napjainkban már ritkán merül fel a bűncselekmény fogalmával kapcsolatban olyan álláspont, amely a jogi elemet kizárná.

A bűncselekmény jogi fogalma társadalmi tartalmat foglal magában, ha ez a körülmény a büntetőtörvények lakonikus és formalizmusra törekvő megfogalmazásában nem is fejeződik ki közvetlenül. A jog a formáját jelenti azoknak a döntéseknek, amelyek a szabályozás tárgyát képező társadalmi viszonyok következményei. A büntetőjogi szabályozás tehát nem valami formális jelenség, hanem a társadalmi-politikai viszonyok alapján kialakult társadalmi felfogásnak megfelelő tevékenység eredménye. Ezzel magyarázható az a körülmény, hogy a bűncselekmény fogalmának a jogi elem kizárásával történő meghatározására irányuló kísérletek hajótörést szenvedtek. A bűncselekmény jogi fogalma ugyanis magában foglalja mindazokat a reális, társadalmi valóságot tükröző elemeket, amelyek a kriminológia kutatásainak alapjául szolgálhatnak. Ez a három elem: a társadalomra veszélyesség ténye, a bűnös emberi magatartás és a jogi szabályozottság.

Az előbbiekben felvázolt tényezők állandó és univerzális jellegűek, mert mindenkor és mindenütt a bűncselekmény fogalmának alkotó elemei. Ezenfelül mindegyik tényező általános jellegű és elemezhető, tehát tudományos kutatás tárgyául szolgálhat.

A büntetőjogi szabályozásban megnyilvánuló értékelés változó elem, ennek alapja az erkölcsi-társadalmi felfogás. Ez viszont a politikai, gazdasági, kulturális és szociális körülmények terméke, illetve tükörképe. A bűncselekmény állandó elemeit, így a társadalomra veszélyesség mibenlétét, az emberi magatartásformákat, valamint a jogi szabályozás tartalmát és módját nyilvánvalóan befolyásolják a társadalom változó körülményei.

Az elmondottak alapján levonható az a következtetés is, hogy a kriminológiában nincsen szükség speciális bűncselekményfogalom kialakítására, mert a büntetőjog által adott fogalmi meghatározás teljes mértékben magában foglalja mindazokat a valóságjelenségeket, amelyek a kriminológiai kutatások számára lényegesek.

4. A bűnözés leküzdésére irányuló állami és társadalmi módszerek és eszközök.

A bűnözés elleni küzdelemnek alapvető tényezői a leküzdésére alkalmazott büntetőjogi és egyéb állami, valamint társadalmi eszközök és módszerek. A büntetőjogi eszközök körében alapvető társadalmi szükségletként merül fel a hatásosság kérdése. A büntetési nemek, a kiszabott mértékek alkalmazásának a hatásossága mellett további jelentős kérdés a büntetés-végrehajtás eszközeinek és módszereinek az eredményessége. Ez a problémakör hozzátartozik a bűnözés tényezőinek a megvilágításához, valóságjelenségeket képvisel, és vizsgálata ugyancsak jelentős szerepet tölt be a kriminológia feladatkörében.

A büntetőjogi eszközök körében a szabadságvesztés-büntetések egyfelől a büntetéskiszabás során történt alkalmazás, valamint a büntetés-végrehajtás vonatkozásában igényelnek vizsgálatot. Ez azt jelenti, hogy egyik oldalról megvizsgálandó az alkalmazott mértékek helyessége, másik oldalról pedig az, hogy a büntetés-végrehajtás során mennyiben sikerül a büntetési célokat, így az átnevelést, valamint a társadalomba való visszavezetést megvalósítani, illetve az e célból alkalmazott eszközök és módszerek megfelelőek voltak-e. A hosszú tartamú szabadságvesztés-büntetések kérdése elsősorban azért vizsgálandó, mert ebben a körben mérhető jelentős időn keresztül és ezáltal megalapozott eredményt ígérően az átnevelés céljait szolgáló büntetés-végrehajtási módszerek és eszközök hatékonysága, valamint a társadalomba való visszailleszkedés megvalósítására hivatott utógondozás követelményeinek a mikénti teljesítése. Hasonló követelmények mutatkoznak a középtartamú szabadságvesztés-büntetések vonatkozásában. Nyilvánvaló, hogy ezek körében más büntetés-végrehajtási módszerek alkalmazására van szükség mind az oktatás, mind a munkáltatás és a nevelés vonatkozásában. Ezek megfelelő volta, illetve a továbbfejlesztés követelményei csak megfelelő értékelő elemzés eredményei alapján állapíthatók meg.

A rövid tartamú szabadságvesztés-büntetések problematikus volta világszerte felismert és vitatott jelenség. A szabadságelvonás rövidsége miatt a nevelés lehetőségei erősen korlátozottak, ugyanakkor fennáll az ún. börtönfertőzés veszélye. Az említett kategóriával függnek össze a szabadságelvonás nélküli büntetések kérdései. Ezek a büntetési nemek egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert, mert fejlesztésük, hatékonyságuk növelése azzal a jogos várakozással történik, hogy ezáltal alkalmassá válnak rövid tartamú szabadságvesztés-büntetések helyettesítésére. A pénzbüntetés, a javító-nevelő munka, a próbára bocsátás, a büntetés végrehajtásának felfüggesztése mellett világszerte tapasztalható különböző egyéb szabadságelvonás nélküli büntetési formák kialakítására irányuló törekvés. Mindezek mellett egyre inkább felismerésre került a bűnözés elleni küzdelemben az utógondozás alapvető fontossága. Az ezekkel kapcsolatos kutatások tehát elsőrendű társadalmi szükségletek kielégítésére hivatottak.

A bűnözés elleni küzdelemben a büntetőjogi eszközök mellett jelentős szerepük van az

egyéb állami és társadalmi intézkedéseknek. A bűnözésnek a politikai, gazdasági, kulturális és szociális viszonyokkal való összefüggéséből következik, hogy az említett társadalmi szektorok körében alkalmazott intézkedések jelentős szerepet tölthetnek be a bűnözés megelőzésében. Ebből következik a kriminológiának az a feladatköre is, hogy az előbb említett összefüggések feltárása alapján a kriminológia alapot szolgáltasson a szükséges állami és társadalmi megelőző intézkedések kialakításához.

III. A kriminológia helye a tudományok rendszerében. 1. A bűnügyi tudományok egymáshoz való viszonya. 2. A kriminológia viszonya egyéb tudományokhoz, különösen a szociológiához és a pszichológiához. 3. A kriminológia szerepe a büntetőpolitika kialakításában.

1. A bűnügyi tudományok egymáshoz való viszonya.

A bűnözés összetett és sokoldalú jellegének a következménye, hogy különböző tudományágak egymástól eltérő nézőpont és módszerek alkalmazásával vizsgálják e társadalmi jelenséget. Szemben a régi jogközpontú felfogással, ma már kialakultnak tekinthető a bűnügyi tudományok rendszere, amelyben teljes önállósággal helyezkedik el a büntető jogtudomány, a kriminológia és a kriminalisztika. Ezeknek az átfogó tudományágaknak a keretén belül különböző szakágazatok vannak.

A büntető jogtudomány a bűnözés jogszempontú vizsgálatát végzi, amennyiben kutatási tevékenysége közvetlenül a jogi normarendszerre irányul, ennek következtében dogmatikai, történeti, filozófiai, jogszociológiai nézőpontot és ennek megfelelő módszereket alkalmaz. A kriminológia a bűnözést mint társadalmi valóságjelenséget vizsgálja, és így szociológiai, valamint pszichológiai nézőpontot, illetve módszereket használ. A két tudományág között szoros összefüggés van, mert a büntetőjogi szabályozás által meghatározott a kriminológia kutatási köre, viszont a kriminológia eredménye, a valóságjelenségek feltárása alapvető jelentőségű a büntető jogtudomány számára a büntetőjogi intézmények fejlesztését célzó tevékenységében.

Hasonló szoros kapcsolat van a kriminológia és a kriminalisztika között is, amennyiben a kriminológia morfológiai és etiológiai megállapításait felhasználja a kriminalisztika, míg ez utóbbi eredményei jelentős segítséget jelentenek a valóságjelenségek feltárásához.

A pönológiával kapcsolatban álláspontunk szerint a büntetési rendszernek az a része, amelyik a büntetőjogi szabályozás tárgya, a büntetőjog, míg a büntetések alkalmazása és a büntetés-végrehajtás valóságjelenségei, így a bűntettesek kezelése során alkalmazott módszerek és eszközök hatásosságának elemzése, felmérése és a megfelelő következtetések kialakítása a kriminológia körébe tartozik. Az kétségtelen, hogy ezen a területen egyre nagyobb speciális ismeretanyag halmozódik fel, ami arra a perspektívára mutat, hogy a későbbiekben számolni lehet önálló tudományág kialakításának az igényével.

A kriminológiának alapvető szerepe van a megelőzés területén. A megelőzés azonban mindegyik bűnügyi ágazatnak a maga sajátos eszközeivel végzendő feladata, amely a bűnügyi tudományok körében nem szakítható ki önálló matériává. A kriminálprofilaxis minden bűnügyi tudomány integráns része, melynek egységes és célravezető gyakorlatát a kriminálpolitika hivatott biztosítani.

2. A kriminológia viszonya egyéb tudományokhoz, különösen a szociológiához és a pszichológiához.

A bűnügyi tudományok körén kívül eső tudományágakkal való összefüggés kérdése igen jelentős a kriminológia tárgykörének és módszertanának tisztázása szempontjából. A bűnözés jellegénél fogva a legkülönbözőbb társadalmi jelenségekkel mutat összefüggést, amennyiben egyfelől a különböző társadalmi jelenségek hatnak a bűnözésre, másfelől a bűnözés visszahat ezekre. Ennek megfelelően a különböző tudományok egyrészt előismeretül szolgálnak a bűnözés vizsgálatánál, másrészt szükség van módszereik alkalmazására. A társadalmi életnek majdnem minden részterülete kölcsönös összefüggésben van egymással, és mindezek összefüggésben vannak a bűnözéssel is. E szempontból egyaránt jelentősek a családi, nevelési, kulturális, foglalkozási, lakás-, környezeti, gazdasági, szociális stb. viszonyok. Ezeknek elemzésével a különböző társadalomtudományi diszciplínák foglalkoznak, zömében és általános szinten a szociológia, illetve annak szakágazatai. Ezeknek az ismeretanyagoknak az a része, amely összefüggést mutat a bűnözéssel, szükségszerű eleme a bűnözés feltárására irányuló kutatásnak. A bűnözés és az egyéb társadalmi jelenségek összefüggéseinek feltárása útján állapíthatók meg a szociológiai általánosság szintjén, hogy egyfelől a különböző társadalmi jelenségek milyen mennyiségi és minőségi szerepet játszanak a bűnözés alakulásában, másfelől a bűnözés milyen befolyást gyakorol az egyéb társadalmi jelenségekre. A bűnözés specialitását a szociológia által vizsgált egyéb deviáns jelenségekkel szemben az adja, hogy a bűnözés körében olyan magatartásokról van szó, amelyeknek a körülírását és a következtetéseit büntetőjogi szabályozás határozza meg. A bűnözés társadalmi okainak és feltételeinek felderítése során a kriminológia természetesen felhasználja a szociológia megfelelő ismeretanyagát és módszereit, de ebben semmi sajátosság nincs, mert minden tudomány támasz-

kodik más tudományok ismereteire és alkalmazza azok módszereit. Amikor a kriminológia a bűnözés kutatása során a társadalmi tényezők feltárásához szükségszerűen szociológiai aspektust és módszereket alkalmaz, eredményeivel nyilvánvalóan gazdagítja a szociológia ismeretanyagát is, és fejlesztőleg hat az igénybevett módszerekre is. Mindezek alapján a súlypont nem az elhatárolás, hanem inkább az összefüggések kérdésén van, mert a cél az, hogy az érdekelt tudományágak részéről minél bővebb és sokoldalúbb ismeretanyag, valamint minél tökéletesebb módszerek álljanak rendelkezésre.

A pszichológia az emberi magatartások kialakulásával, azok formáival foglalkozik, ennek során igyekszik megállapítani az egyedi cselekményekben megvalósuló pszichikus folyamatok tényezőit és összefüggéseiket. A bűnözés vizsgálatánál tehát kriminálpszichológiai nézőpont érvényesítésére is szükség van. A kriminológia és a pszichológia összefüggéseit, illetve elhatárolását illetően lényegében hasonló helyzettel állunk szemben, mint a szociológiával kapcsolatban. A kriminálpszichológiai vizsgálatok során ugyanis fel kell használni a pszichológiának a bűnözés vonatkozásában releváns ismeretanyagát, valamint módszereit.

A bűnözés komplex jellegéből következik, hogy különböző oldalai sajátos nézőpontból közelíthetők meg. Így a szociológus, a pszichológus, az orvos stb. saját tudományszakának a nézőpontját alkalmazza, amikor a bűnözést vizsgálja, de ekkor kriminológiát művel, mert annak ellenére, hogy saját szakágazata számára von le következtetéseket, a kutatás tárgya és célja határozza meg a tudományos tevékenység jellegét.

3. A kriminológia szerepe a büntetőpolitika kialakításában.

A bűnözés és annak leküzdésére irányuló tevékenység törvényszerűségeit kell feltárni ahhoz, hogy a büntetőpolitika megalapozott legyen, és meg tudja határozni a büntetőjogi tevékenység (jogalkotás és jogalkalmazás), valamint a megelőzés területén követendő gyakorlati irányvonalat. Az említett törvényszerűségek vizsgálatával a bűnügyi tudományok foglalkoznak, amennyiben nézőpontjukból következően a bűnözés megfelelő részjelenségeit kutatják. A részjelenségek körében kétségtelenül alapvető jelentőségű a bűnözés megjelenési formáinak, valamint okainak és feltételeinek ismerete, amelyeknek feltárásával a kriminológia foglalkozik. A kriminológiai ismeretanyag morfológiai és etiológiai ténymegállapításaival közvetlenül is szolgálja a kriminálpolitika megalapozását, de közvetve is, amennyiben a büntetőjog-tudomány és a kriminalisztika körében a bűnözéssel kapcsolatos törvényszerűségek feltárására irányuló tevékenység számára jelent nélkülözhetetlen forrásanyagot.

A büntető joggyakorlat minden szakaszában, így a jogalkotásban, a bűnfelderítésben, a büntetéskiszabásban, a büntetés-végrehajtásban, továbbá az utógondozásban, a megfelelő büntetőpolitikai elvek kialakításában alapvető jelentősége van a kriminológiai ténymegállapításoknak, amennyiben a bűnözés tényezőinek és azok összefüggéseinek kimunkálása nélkülözhetetlen forrást képvisel.

IV. A kriminológia módszertani kérdései. 1. Általános módszertani elvek. 2. A kutatások technikai módszerei. 3. Az egyedi és tömegjelenségre irányuló kutatások összefüggései.

1. Általános módszertani elvek.

A kriminológia módszertanában a marxizmus általános elveire építünk. Alapvető szempont a bűnözéssel kapcsolatban, hogy a bűnözés társadalmi jelenség és történeti kategória, a rá vonatkozó nézetek világnézetileg meghatározottak, s így a dialektikus és történelmi materializmus elvei mind ismeretanyagként, mind módszertani alapkövetelményként jönnek figyelembe.

A kriminológia különböző tudományok ismeretanyagára támaszkodik, ezeket összegyűjti, rendszerezi. Ez a kompilatív tevékenység nem merül ki abban, hogy a különböző tudományágak bűnözéssel kapcsolatos ismeretanyagát mozaikszerűen összerakja, hanem a kriminológia feladatköre és célja által meghatározott logikai módszerekkel, mint az analízis, szintézis, valamint a dedukció és indukció alkalmazásával az adott ismeretek összefüggéseinek kimunkálása alapján jut megállapításokra a bűnözés törvényszerűségeit illetően.

A bűnözés komplex jellegéből következik a kriminológia multidiszciplináris arculata, amely azzal a következménnyel jár, hogy felhasználja a releváns tudományágak ismeretanyagát, valamint alkalmazza módszereiket.

A bűnözés vizsgálata alapvetően szociológiai és pszichológiai módszerek alkalmazásával történik. Az ismertetett általános módszertani kereteken belül sem nélkülözhetők a megismerés logikai módszerei, valamint az adott ismeretekre támaszkodó elvi koncepciók, operációs módszerként hipotézisek, kutatási modellek alkalmazása, mert különben nem tudjuk meghaladni a tiszta empíriát, amely korlátja az elméleti általánosítások kialakításának.

Az általános módszertani elvek körében rá kell világítanunk az okság problémájára. A kriminológiában különböző irányzatok vannak, de a törvényszerűség, a determináció és az oksági viszony problémáját egyik sem kerülheti meg. A kriminológiai kutatás arra irányul, hogy feltárja a bűnözés törvényszerűségeit, illetve azokat a tényezőket, amelyek törvényszerű determináló hatást gyakorolnak a bűnözés keletkezésére, kialakulására.

A törvényszerű összefüggések és determináció körében leglényegesebb kategória az oksági viszony, amelyben meghatározott feltételek összefüggése egyféleképpen vagy egyértelmű módon érvényesül. A társadalmi jelenségek bonyolult összefüggései következtében az oksági viszony a maga egyértelmű és tiszta minőségében csak nehezen mutatható ki, mégis az erre irányuló kutatási törekvés vezet a különböző törvényszerű kapcsolatok és determinációs folyamatok feltárásához.

Az erre irányuló megismerési tevékenység során a vizsgált jelenséget ki kell emelnünk az egyetemes összefüggések láncolatából, mert megfelelő határokon belül lehetséges az érdeklődési körünkbe tartozó törvényszerű összefüggések feltárása, különben elveszünk az egyetemes kapcsolatok bonyolultságában.

Az oksági viszony operatív tényezői az okok és a feltételek. Az ok kiváltója, létrehozója valamely jelenségnek, míg a feltételek csupán lehetővé teszik az eredmény létrejöttét, közvetett szerepet játszanak abban, amennyiben hatásukat az okokra fejtik ki, elősegítik annak érvényesülését. Valamely jelenség létrejötténél végbemenő folyamat során számos feltétel jelentkezik, amelyeknek mozgása, egymás irányában megnyilvánuló kölcsönhatása idézi elő azt, hogy bizonyos feltétel vagy feltételek keletkeztető hatást gyakorolnak, új jelenséget hoznak létre, tehát okká minősülnek. Általában valamely jelenség létrejötténél több ok szerepe ismerhető fel, mint ahogy az is igaz, hogy egy ok több okozatot hozhat létre. A társadalmi jelenségek egyetemes összefüggésein belül a bűnözés körét a büntetőjogi szabályozás határozza meg. A büntetőjogi gyakorlat tapasztalatai alapján a büntetőjogon belül rendszerezett és osztályozott kategóriák alakultak ki, amelyek a bűntettek és az elkövetők vonatkozásában a társadalmi valóságnak megfelelő tipológiát fejeznek ki, és így iránymutatói a speciális elszigetelésnek.

A konkrét bűntettek vonatkozásában a társadalmi gyakorlat követelményei alapján régen meghaladott az az álláspont, hogy a büntetőjog szempontjából az oksági viszony megállapítása a büntetőjogi felelősség kérdésének eldöntésére korlátozódna, mert a büntetőpolitikai (büntetéskiszabás, megelőzés, büntetésvégrehajtás) követelmények alapján a ténymegállapítási kört ki kell terjeszteni a bűntett előzményeire, valamint az utólagos jelenségekre is. Konkrétan így jelentkezik a jogalkalmazásban a kriminológia szerepe, amennyiben a ténymegállapítási követelmények teljesítésében szemléleti és módszertani segítséget nyújt, valamint ismeretanyagot szolgáltat. Éppen ezek a büntetőpolitikai követelmények meghatározó szerepet töltöttek be a kriminológia történeti kialakulásában.

A büntetőjogban az elszigetelés iránymutatója a jogi normarendszer, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy a jogi eszközökkel történő befolyásolhatóság ténye szolgál mércéül a ténymegállapító tevékenység keretének. A kriminológia ebben a keretben segítséget jelent a büntető joggyakorlat számára, viszont önálló és jelentősebb feladatköre a nem büntetőjogi eszközökkel történő megelőzés intézményének a megalapozása. A kriminológia vonatkozásában tehát az összefüggések relevanciájának körét a jogi normarendszer, valamint a tágabb értelemben vett megelőzés szempontjai, a büntetőjogi és nem büntetőjogi eszközökkel való befolyásolhatóság ténye határozza meg.

2. A kutatások technikai módszerei.

Az általános módszertani elvek keretén belül alkalmazásra kerülő konkrét kutatási módszerek körében különbséget kell tenni aszerint, hogy a tárgyat általános vagy egyedi szintű megjelenésében vesszük vizsgálat alá. Nyilvánvaló, hogy mások a módszerei a tömegjelenség és mások az egyedi jelenség vizsgálatának.

A bűncselekmény mint egyedi jelenség vizsgálatának módszereit az a tény határozza meg, hogy minden más emberi cselekménnyel azonos módon jön létre, tehát az általános magatartáslélektan módszereit alkalmazzuk. A megfigyelés, az egyéni beszélgetés, a kérdőíves, valamint önéletrajzi módszer, a kísérlet és ennek körében a tesztmódszerek a bűncselekmények sokoldalú és összetett, valamint egymástól eltérő jellegének következményeképpen komplex módon, a szükségleteknek megfelelően kombinálva kerülnek alkalmazásra.

További jelentős módszere a kutatásnak a statisztika. A statisztika egyfelől módszer, másfelől mint ismeretanyag a kutatási alapanyagot képezi. Az egyedi vizsgálatoknál is alkalmazásra kerül, amennyiben ennek felhasználásával tudjuk kimutatni az egyedi vizsgálatok útján feltárt jelenségeket számszerűleg, illetve azok előfordulásának gyakoriságát. A tömegjelenség vizsgálatának alapvető módszere a statisztika, amely számszerűen tükrözi a tömegjelenség, jelen esetben a bűnözés összvolumenét, ezen belül a különböző bűntetti kategóriák szerinti tagozódását, növekedését vagy csökkenését, a bűnelkövetők számát, ezeknek a demográfiai, szociális, kulturális, foglalkozásbeli szempontok szerinti mennyiségi részarányát, a visszaeső bűnözés mértékét és mindazokat a jelenségeket, amelyeket a társadalmi és a tudományos szükségleteknek megfelelően statisztikai adatszolgáltatás tárgyává teszünk. A statisztikai feldolgozásnak ma már természetszerű eleme a matematikai módszerek alkalmazása.

A statisztikai feldolgozás nélkülözhetetlen módszere az általános törvényszerűségek feltárására irányuló kutatásnak. A statisztikai feldolgozás a gyakorlati bűnüldözésnek is nélkülözhetetlen módszere, mert nyilvánvaló, hogy az éves kriminálstatisztika, amely megmutatja a bűnözés dinamikáját, emelkedését

vagy csökkenését, a bűncselekmények és az elkövetők különböző kategóriáinak mennyiségi, valamint ugyancsak számszerűséggel kifejezett minőségi adatait, területi egységek szerinti eloszlását, az alkalmazott büntetőjogi eszközök számszerű kimutatását, pótolhatatlan eszköz a bűnüldözés szervezeti, stratégiai és taktikai kérdéseinek a megoldásánál, de ugyanakkor alapvető forrásanyaga a tudományos kutatásnak is. *(→ Igazságügyi statisztika)*

3. Az egyedi és tömegjelenségre irányuló kutatások összefüggései.

A bűnözés mint tömegjelenség és a bűncselekmény mint egyedi jelenség különböző sajátosságaiból következik, hogy mindkét szinten egymástól eltérő módszerek alkalmazására van szükség. Minthogy azonban ugyanazon jelenség különböző szintű, éspedig általános, illetve egyedi megnyilvánulásról van szó, a nyilvánvaló összefüggés folytán a bűnözés feltárására irányuló kutatás során mind a tömegvizsgálati, mind az egyedi vizsgálati módszer alkalmazására szükség van. A tömegvizsgálat módszere, a statisztika, megmutatja a makrokörnyezeti jelenségek mozgását és összefüggéseit, ezekből azonban az egyedi összefüggések, a mikrokörnyezet mozgásformái, a pszichikus folyamatok nem mutatkoznak meg. Viszont az egyedi jelenségek konkrét feltárása nem ad választ azokra a kérdésekre, amelyekre a tömegvizsgálati módszer képes. Tömegesen elvégzett egyedi vizsgálatokkal legfeljebb közelíteni tudjuk a tömegjelenség szintjét azáltal, hogy nagy számban, illetve nagy gyakorisággal előforduló egyedi tényezők, illetve összefüggések feltárásával a vizsgálati sokaság tekintetében általános jellegű következtetésekre jutunk. Ezek azonban az általánosság szintjén további, más tömegjelenségekkel való összefüggések vizsgálatához szolgálnak alapul, éspedig ahhoz, hogy reális mutatóul szolgáljanak a statisztikai módszer útján történő kutatáshoz.

A tömegjelenség szintjén és statisztikai módszerekkel végzett vizsgálatok eredményei viszont nem mutatják meg az általános jelenségeknek, illetve összefüggéseknek az egyedi konkrét cselekményekben való realizálódását, másképpen kifejezve: a makrokörnyezet jelenségeinek érvényesülését a mikrokörnyezetben. Mindkét környezet tényezői ugyanis számos és bonyolult áttételen keresztül érvényesülnek, s így az általános jelenségek az egyediség szintjén a lehetőség, a valószínűség mértékére, míg az egyedi jelenségek a tömegjelenség nívóján absztrahálódnak.

A sok tényezőt felölelő egyedi vizsgálatok útján megállapított gyakori összefüggések hipotézisül használhatók fel a tömegvizsgálatoknál. Ennek során mutatkozik meg, hogy az összjelenség szintjén milyen számszerűséggel fordul elő a kérdéses összefüggés, illetve hipotézisünk helytálló-e vagy sem. Az egyedi vizsgálatok eredményei is statisztikai feldolgozásra kerülnek, az így nyert számszerű adatok a vizsgálati sokaság általánosságait tükrözik, de mégis közelebb állnak a konkrét esetekhez, mint az összjelenségre vonatkozó statisztikai feldolgozások. Az egyedi vizsgálatok eredményeinek statisztikai feldolgozása útján nyert adatok olyan mértékben tükrözik a vizsgált jelenség összességének az ismérveit, amilyen mértékben az esetvizsgálati sokaság a jelenség egészét reprezentálja. Ez azt jelenti, hogy ha az esetvizsgálati sokaságot helyes mintavétellel alakítjuk ki, vagyis olyan részt választunk ki, amely megoszlásában és jellegzetességeiben híven reprezentálja az összjelenséget, akkor a jelenség egészére nézve érvényes megállapításokhoz juthatunk.

A reprezentatív módszer alkalmazásával egyfelől az egyedi vizsgálatok eredményeiből általános jellegű következtetések vonhatók le, másfelől a tömegvizsgálatokat intenzívebbé tudjuk tenni. A megfelelően kiválasztott sokaság körében ui. sokkal több tényezőre és összefüggésre kiterjedő kutatást tudunk lefolytatni, és ennek alapján az össz-sokaság tekintetében is helytálló megállapításokat vagyunk képesek kialakítani.

A két kutatási módszer tehát szükségképpen kiegészíti egymást, mert mindegyik körében olyan ténymegállapításokra juthatunk, amelyek a másik keretében nem mutathatók ki.

Irodalom: *Földvári* József—*Vigh* József: Kriminológia Bp. 1966.; *Szabó* András: A fiatalkorúak és a büntetőjog. Bp. 1961.; *Vermes* Miklós: A kriminológia alapkérdései. Bp. 1971.; *Sargorodszkij*, M. D.: A büntetőjogi büntetés. Bp. 1960.; Szovetszkaja kriminologija. Moszkva, 1966.

Beccaria, C.: Bűntett és büntetés. Bp. 1887.; *Garofalo*, R.: La criminologie. Paris, 1895.; *Lombroso*, C.: Der Verbrecher. Hamburg, 1887.; *Montesquieu*, Ch. L.: Törvények szelleméről. Bp. 1962.; *Pinatel*, J.: La criminologie. Paris, 1969.; *Seelig*, E.: Lehrbuch der Kriminologie. Graz, 1951.; *Sutherland*, E. H.: Principles of Criminology. Chicago, 1934.

Vermes Miklós

KÜLÖNBÍRÓSÁGOK → *Bíróságok*; — *Polgári peres és nemperes eljárás*

KÜLÖNLEGES PERES ELJÁRÁSOK → *Polgári peres és nemperes eljárás*

KÜLÖNLEGES STB. ELJÁRÁSOK A BÜNTETŐ ELJÁRÁSBAN → *Büntető eljárás lefolytatása*

M

MAGÁNFÉL → *Büntető eljárás lefolytatása*

MAGÁNJOG → *Jogfogalom; — Jogrendszer; — Polgári jog*

MAGYAR ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET: I. A magyar állam- és jogtörténet megalapozása (1074.) — II. A történeti jogi iskola hatása a magyar jogtörténet kifejlesztésére (1075.) — III. A pozitivizmus térhódítása a magyar jogtörténetírásban (1076.) — IV. A magyar állam- és jogtörténet retrográd nacionalista szakasza (1077.) — V. A szellemtörténeti irány a jogtörténetírásban a két világháború között (1078.) — VI. A pozitivizmus továbbélése a vidéki jogi karokon (1079.) — VII. Az állam- és jogtörténet a felszabadulás után (1081.)

I. A magyar állam- és jogtörténet megalapozása.

A magyar állam- és jogtörténet mint tudomány a 18. század második felében jelent meg. Önállóvá válásához Magyarországon is — Európa más országaihoz hasonlóan — az az anyaggyűjtés vezetett, amelyet a kormánypolitika érdekei, vagy az uralkodó osztályok egyes csoportjai, vagy személyei pereikben álláspontjuk bizonyítására igényeltek. A legelső jogtörténeti munkák Magyarországon *Kollár* Ádám Ferenc bécsi udvari könyvtárnok nevéhez fűződnek. (Historia diplomatica juris patronatus apostolicorum Hungariae regum. Vindobonae, 1762.; De originibus et usu perpetue potestatis legislatoriae circa sacra Apostolicorum Regum Hungariae. Vindobonae, 1764.; Jurium Hungariae in Russiam minorem et Podoliam, Bohemiaeque in Osvicensem et Zatoriensem Ducatus Explicatio. Vindobonae, 1772.; Historiae jurisque publici Regni Hungariae amoenitates. Tomus 1—2. Vindobonae, 1783.)

A Mária Terézia alatt megindult jogtörténeti kutatás Kollár után a vele vitatkozókon kívül nem talált tudományos szintű művelőre, mivel a jogtörténeti dokumentumok — a magyar Corpus Jurison kívül — még nem voltak nyomtatásban közzétéve. Első feladat tehát a dokumentumok felkutatása és közzététele volt.

A magyar állam- és jogtörténet mint tantárgy még nem szerepelt az egyetemi oktatásban sem, és csupán Mária Terézia tanulmányi reformjában, a Ratio Educationisban (1777) igényli először a jogtörténet tanítását, amit a hazai jog (jus patrium) keretében kíván megvalósítani. A hazai jogban az uralkodó „a törvények igazi megértését" tekinti e tárgy legfőbb feladatának, s ehhez szükségesnek tartja „egy eddig elhanyagolt, de mindazonáltal nagyfontosságú és széles körű hasznothajtó tudománynak ismeretét. Ez a magyar jogtörténet." Mivel azonban e tárgyat még nem dolgozták fel, a Ratio Educationis egyelőre vázlat készítését írta elő, de azután kidolgozását is kívánja azzal a céllal, hogy a tanuló „a törvények történetét, általában forrásaikat és keletkezésüket, változásukat és ezeknek okait megismerje és úgy készüljön a törvények valódi megértésére és a felvett tárgy igazi magyarázatára". (Ratio LXXXVIII. §.)

E program ellenére a jogtörténet mint tananyag nem került az egész feudális korban kidolgozásra. A kidolgozáshoz, sőt az egyes monográfiák megírásához is nélkülözhetetlen alapvető kutatások elvégzésének feladata elsősorban a történetírókra hárult, akik a 18. század második felében (Pray, Katona), majd a feudális kor utolsó évtizedeiben (Fejér György) összegyűjtötték és közzétették — részben fel is dolgozták — a magyar feudális évszázadok — különösen a Mohács előtti korok — dokumentumait, a királyi okleveleket, privilégiumokat. E korban a jogtörténetírás előrehaladását, s az önálló tudomány Magyarországon való kibontakozását az is gátolta, hogy a feudális korban a régebbi törvényeket is — hacsak azokat kifejezetten nem helyezték hatályon kívül — a kor végéig érvényben levőnek tekintették, melyekre a bíróságok előtt hivatkozni lehetett. Mindez nem volt még jogtörténet, hanem élő jog, és a *hazai jog* (jus patrium) keretébe tartozott.

A jogtörténetírás előrehaladását segítette az a hatalmas forrásgyűjtés, amit a század fordulóján a Kovachichok, *Kovachich* Márton György (1744—1821) és fia, *Kovachich* József Miklós (1798—1878) végeztek el. Már évtizedekkel előbb ismeretessé vált, hogy a Corpus Juris nem tartalmazza a királyok összes dekrétumait. Időszerűvé vált tehát I. István óta a forrásoknak, a törvényeknek összegyűjtése, melyek nélkül érdemleges jogtörténetírásra nehezen lehe-

tett gondolni. Ezt a rendkívüli anyaggyűjtő munkát végezték a Kovachichok. Munkájuk azonban nem kapott hivatalos elismerést. A helytartótanács, illetve a kancellária óvakodott attól, hogy a Corpus Juris jól bevált szövegén változtassanak. A Corpus Juris és benne Werbőczy Hármaskönyve ugyanis a feudalizmus hanyatlása idején már olyan biztos jogi támaszt jelentett a magyar arisztokráciának, hogy azon minden változtatást veszélyesnek tartottak. A Corpus Juris tehát továbbra is régi formájában maradt, a Kovachichok pedig gyűjteséiket magánmunkálatként több kötetben tették közzé. Ezek közül a Vestigia Comitiorum (1790), a Supplementum ad Vestigia Comitiorum (3 kötetben, 1798—1801) a ki nem adott törvényeket tartalmazták. A Formulae solennes styli (1799) gyűjtemény a 14—15. századi formuláskönyveket, illetve hivatali formulákat tette közzé. Kovachich Márton György élete végén, illetve halála után fia, József Miklós folytatta a törvények kiadásait (Lectiones variantes decretorum comitialium. Pest, 1816; Sylloge decretorum comitialium inclyti regni Hungariae. Pest, 1818, 1—2).

A 19. század első felében tehát az alapvető kutatások elvégzése után már mód lett volna a jogtörténet-tudomány fellendülésére is. Nem volt azonban olyan serkentő erő, amely kiemelte volna a hazai jogból. Kétségtelen, hogy a hazai jog, illetve a közjog keretében a jogtörténeti összefoglalás is helyet kapott, de — mivel a jogtörténetnek sem a pesti egyetemen, sem a jogakadémiákon külön katedrája nem volt — nem, vagy alig helyeztek súlyt az önálló kutatásokra. A hazai jog keretében azonban egyes szerzők a jogintézmények történeti fejlődésére tekintettel voltak, s munkáikban megteremtették a feudális jog egyes intézményeinek történetét. A magánjogtudomány területén *Kelemen* Imre (1744—1819), *Frank* Ignác (1788—1850), a közjogtudomány terén pedig *Hajnóczy* József (1750—1795), *Bartal* György (1785—1865.), *Cziráky* Antal Mózes (1772—1852), később *Virozsil* Antal stb. munkáit kell megemlíteni.

A feudális korban a magyar jogtörténet-tudomány tehát csak az alapokig jutott el. A monografikus irodalom a 18. század második felében elindult, de Mária Terézia után, megbízók hiányában, az esetleg vállalkozók már eleve megtorpantak a forrásanyag feltáratlansága miatt. A megalapozást elsősorban a történészek forráskutató munkássága szolgálta, amelyhez a jogtörténeti anyag feltárásával a Kovachichok adtak nagy segítséget. A nagyon gyér monografikus munkákon és a forrásfeltáráson kívül a feudális korban csupán a hazai jogi (magán- és eljárásjogi, büntetőjogi), valamint közjogi munkákban találjuk egy-egy intézmény fejlődésének történeti értékelését, vagy legalább a tárgynak történeti módszerrel való művelését. Ezeket a munkákat nehéz lenne még az európai áramlatok valamelyikébe besorolni. Kollárnál érezhetők a felvilágosult abszolutizmus ausztriai változatának törekvései, a magyar rendek merev reakciójával szembeni ellenállás, Hajnóczynál és a jakobinusoknál a rousseau-i népfelség elve talál visszhangra, míg a közjogászok legtöbbje a 19. században még külön az udvari (abszolutisztikus), külön a rendi (történeti, de reakciós) közjogot műveli, könyveik pedig a 19. században az udvari és rendi közjog kompromisszumát mutatják. Mindezek a nézetek azonban kevésbé befolyásolták munkáikat, e monográfiákban a tételes jog kutatása és a joggyakorlat rendszerezése a cél, s a szerző csupán egy-egy bevezető fejezetben fejtette ki elméleti állásfoglalását, de a munkákra a gyakorlati cél a jellemző. Kiemelkedik a jogtudomány e sokszor primitív művelői közül Frank Ignác. Bár első könyve elméleti részében a kantiánus természetjogi szemlélet mutatkozott, utóbb pedig a hegeli tanítások alapos megismerése és elvetése után a történeti jogi iskolához csatlakozott.

A jakobinus mozgalom véres elfojtása után a magyar nemesség és szakírói megelégedtek a meglevő jog konzerválásával, annak megváltoztatása a reformkor politikai arénáira, az országgyűlésre és a megyegyűlésekre korlátozódott. A „tudomány" munkásai — különösen ha közfunkciót vagy tanári állást töltöttek be — a meglevő jogszabályok és a gyakorlat rendszerezésére és értelmezésére szorítkoztak.

II. A történeti jogi iskola hatása a magyar jogtörténet kifejlesztésében.

A feudális és a kapitalista kor közötti határt jogtudósaink a polgári forradalom győzelme után lépték át. A jogtörténet a szabadságharc bukását követő abszolutizmus idején alakult önálló tárggyá. A Thun-Hohenstein Leo gróf nevéhez fűződő tanügyi reform (1855) az egész ausztriai birodalomban bevezette a német birodalom jogtörténetét. E tárgy tanítását *Wenzel* Gusztáv (1812—1891) egyetemi tanár kezdte meg a pesti egyetemen. Wenzel a tanszabadság elvére támaszkodva vállalkozott a német alkotmány- és jogtörténet magyar nyelvű előadására, és a tárgyat általános európai jogtörténetté kívánta fejleszteni. A pesti kar magáévá tette Wenzel felfogását, s 1861-től a kormánytól a német jogtörténet eltörlését, ugyanakkor az általános jogtörténet bevezetését kérte. Eredmény azonban csak a kiegyezéskor következett be, amikor a magyar tanítási nyelvet visszaállították, és a jogtörténet tanítását az európai jogtörténet keretébe illesztették.

Wenzel önálló jogtörténeti kutatásai elsősorban a magánjog történetére vonatkoztak, s eredményes volt forrásgyűjtő és kiadó tevékenysége is. 12 kötetes Árpád-kori új okmánytára jelentékeny új forrásanyaggal gazdagította Árpád-kori történetünket és jogtörténetünket. Ezenkívül gondos forrásgyűjtés alapján úttörő munkát végzett gazdaság- és jog-

történetünk nem egy területén. Fontosabb művei: Magyarország bányászatának kritikai története (1880); Visszapillantás az előbbi m. kir. Curiának 1724—1769-i működésére (1876); A magyar és erdélyi magánjog rendszere. Magyarország jogtörténetének rövid vázlata (1872). Egyetemes európai jogtörténeti tankönyvében is (1869, 1870, 1873) kevés önállóságot mutatott, átvette a német irodalom megállapításait s a német történeti jogi iskola romantikus túlzásait. Valójában a feudalizmus jogtörténetét tárgyalta a római birodalom bukásától a francia forradalomig, de nem élt az egyes jogintézmények összehasonlítási lehetőségeivel, hanem külön-külön mutatta be az egyes országok jogfejlődését.

Wenzel jogtörténetírása híven tükrözte a Savigny-iskola nacionalizmusát, s nem nélkülözte annak azokat a túlzásait, amelyhez a feudális rendi Magyarország jogi öröksége anyagot bőségesen szolgáltatott. A német történeti jogi iskola — melynek alapítása *Savigny* Friedrich Karl (1779—1861) nevéhez fűződik, Wenzel munkásságában érte el legnagyobb hatását a magyar jogtörténetírásra. Savigny ugyanis a napóleoni kodifikáció németországi oktrojált terjesztésével szemben a nemzeti jog elsőbbségét hirdette, melynek gyökerei — szerinte — a népszellemmel összefonódva meghatározzák a nemzet jogrendszerét. Savigny idealista történetfelfogása folytán alapelvül azt vallotta, hogy a történelem erőit a népszellem, a társadalom életét pedig a népszellemnek megfelelő jog szabályai irányítják. A népszellemnek megfelelő jogot a múltban kereste, és a régi jogszabályokat is tisztelte, mert ezeket tekintette sajátosan nemzetinek. Szerinte a jogtudománynak nem szabad beleavatkozni a spontán fejlődésbe, csak annak megismerésére szorítkozhat. A Savigny-iskola elterjedt Közép-Európának a polgárosodás mellett feudális maradványokat őrző nemzeti jogtörténeteiben csakúgy, mint ahogy maradványai megtalálhatók az egyes jogágak művelésében. A történeti jogi iskolát legjobban követő Wenzel tankönyvei elavultak, forrásgyűjteménye és részben egyes kisebb monográfiája azonban megfelelő kritikával használható.

III. A pozitivizmus térhódítása a magyar jogtörténetírásban.

A jogtudományban a pozitivizmus a történeti jogi iskolával szemben a múlt szigorú kritikája mellett arra mutatott rá, hogy a jog nem valami állandó, a nemzeti géniuszból fakadó ideál, hanem a társadalommal együtt változik. A történeti kutatás csak akkor érhet el eredményt, ha a spekulatív elveket elvetve tisztán a tényekből indul ki. Amikor a burzsoázia Magyarországon a kapitalizmus fejlődésével mind nagyobb részt kér a hatalomból, fel kívánta számolni a feudális múltból maradt, s mindvégig csak a nagybirtokosság érdekeit szolgáló jogintézményeket. A jogtudományban mind több vélemény követelte legalább a magánjog és perjog területén a kapitalista gazdasági szabályok alkotását. Így vált a jogtörténet feladatává, hogy a feudális maradványok igazolása helyett adatgyűjtések s azok kritikai megrostálása alapján a való tényeket állapítsa meg. Magyarországon a pozitivista iránynak legkiválóbb képviselője a jogtörténetírásban *Hajnik* Imre (1840—1902) volt. Pozitivista előnyei mellett azzal ért el kezdettől fogva jelentős előrehaladást Wenzellel szemben, hogy — különösen európai jogtörténetében — az összehasonlító módszert erőteljesen és kritikusan alkalmazta. Fontosabb művei: Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. (Pest, 1872), amely azonban csak az Árpád-ház kihalásáig tárgyalja a magyar jogtörténetet. Sokkal jelentősebb európai jogtörténeti tankönyve: Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig. Csak az 1. kötet jelent meg, amelyben a 15. századig jutott el. (Bp. 1875, 1880, 1895.) Hajnik módszere messze előremutatott Wenzellel szemben, mivel az egyes jogintézményeket összehasonlítva, összefüggéseikben tárgyalta, és kísérletet tett a feudális jogfejlődés szintézisben való összefoglalására. Figyelemre méltóak Hajnik részkutatásai is: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt (Bp. 1899); A nemességnek az országgyűlésen fejenként való megjelenése megszűnéséről (Bp. 1873); Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben (Bp. 1888).

Intézménytörténeti téren a hazai pozitivizmus kiváló képviselője volt *Dell' Adami* Rezső (1850—1888). Jogtörténeti vonatkozású munkái: Mai magánjogunk kodifikációja. A nemzeti eredet problémája (Bp. 1877); Magánjogi kodifikációnk és régi jogunk (Bp. 1884.). Ugyanezt az irányzatot képviselte *Teleszky* István (1836—1899): Öröklési jogunk törvényhozási szabályozásához (Bp. 1876.); Az öröklési jog szabályozása és a törvényes öröklés (Bp. 1881).

Az adatgyűjtő pozitivista eredmények közé kell sorolnunk azt a hatalmas forrásgyűjtést és publikációt, amelyet a századfordulón *Kolosváry* Sándor (1840—1922) és *Óvári* Kelemen (1844—1925) kolozsvári egyetemi tanárok végeztek. A magyar jogtörténetírás szempontjából jelentős munkájuk Werbőczi Hármaskönyvének (Werbőczi István Hármaskönyve. Bp. 1894) és a Magyar Corpus Juris millenniumi kiadásának (Magyar Törvénytár, 1000—1895. Millenniumi emlékkiadás. Bp. 1897—1900) közzététele, valamint a feudális kori vármegyei és városi statutumok gyűjteménye (Corpus Statutorum Hungariae Municipalium. Bp. 1885—1904. 8 kötet). Az előbbi munka a magyar törvények gyűjteményének jegyzetes kiadása volt, amelyben a régebbi latin szövegeket hasábosan, magyar fordítással közölték. (Szerkesztette *Márkus* Dezső, utóbb mások.) Nagy előnye a gyűjteménynek, hogy a későbbi, 1900

után évenként megjelenő kötetek (1948-ig) a törvényekhez fűzött miniszteri indokolásokat is tartalmazták.

A pozitivista jogtörténeti iskolától a század elején elfordult a magyar jogtörténetírás. Egy-egy monográfiában még megtaláljuk a pozitivista módszerek érvényesülését (pl. *Illés* József és *Király* János korai munkásságában). Király városi monográfiája (Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894) jelentős pozitivista alkotás. A pozitivizmust azonban hamarosan felváltotta egy, a tényadatok felhasználását gyakran mellőző és publicisztikai frázisokkal helyettesítő „tudományos" módszer: az imperializmus jogtörténetírása.

IV. A magyar állam- és jogtörténet retrográd nacionalista szakasza.

Magyarországon a gazdasági és társadalmi életben a századforduló idején alapvető változások következtek be. Ahogy Európa nyugati országai már egy-két évtizeddel előbb, úgy hazánk is a századfordulón elérkezett a kapitalizmus imperialista szakaszába, melyben a tőkés termelés fokozott koncentrációja mellett növekedett a bankok szerepe, kialakult a finánctőke. Ugyanakkor az ipar egyidejű fejlődése az ipari munkásság számát és politikai szerepét is növelte. Az 1905-ös orosz forradalom hatása a magyar munkásmozgalomban is érezhető volt; fokozódott az osztályharc, mely a gazdasági válságba került földbirtokokon foglalkoztatott munkásokat is aktivizálta. A kivándorlás növekedése nem oldotta meg a társadalmi kérdéseket, melyekhez a nemzetiségek elszakadási törekvései is mind nagyobb súllyal járultak. Ilyen körülmények között a nagytőke és nagybirtok érdekeinek összeszövődése a jogban is olyan közös ideológiai formát keresett, amelynek alapeszméje a független magyar nagyhatalmi igény volt, amely a magyar állam területén lakó népeknek saját jogát is tagadta. Az imperialista burzsoázia elvetette saját haladó forradalmi hagyományait, s ezzel a tényekkel operáló pozitivizmust. Ehelyett a gondolkodást elaltató, a nacionalizmust legyezgető frázispublicisztika az, amely a jogtörténetben mindinkább eluralkodott, amely mellett csak részkérdésekben, részmonográfiákban fedezhető fel annak nyoma, hogy a jogtörténeti kutatások hagyományait az új irány teljesen nem hagyhatta figyelmen kívül. Az imperialista szakasz magyar nagyhatalmi ábrándokat alátámasztó és a nemzeti hiúságokat legyezgető jogtörténetírásának legjellegzetesebb képviselője *Timon* Ákos (1850—1925) budapesti egyetemi tanár volt.

Timon Ákos részmonográfiáiban: A városi kegyuraság (Bp. 1889); A párbér Magyarországon (Bp. 1885, 1908) jelentős eredményeket mutatott fel, bár egyes adatait és eredményeit más jogtörténészek cáfolták. Már Timon első munkáiban is jelentkezett a magyar jogi gondolkodás egyedülálló, közjogi szemléletének egyoldalú, elfogult bemutatása. Ez az egyoldalúság még inkább megmutatkozik a szerzőnek 1902-ben kiadott, majd (1902—1923 között) hat kiadást megért tankönyvében: Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok fejlődésére (Bp. 1902—1919), melyet német nyelvre is lefordítottak (Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte. Berlin, 1909). Timon közreműködött az egyetemes jogtörténetnek az egyetemi tanrendből való kiiktatásában. A nyugati összehasonlítást a legkisebb mértékben s csupán ott alkalmazta, ahol az egyedülálló magyar fejlődést ki akarta domborítani, meg akarta alapozni „a magyar jogtudomány nemzeties irányát". Kétségtelen, hogy Timon tankönyvében szembeszállt azokkal a nézetekkel, melyek Magyarországot a német jog gyarmatául tekintették, ugyanakkor azonban a magyar alkotmány és jog intézményeit az őshazából származtatva az egyedülálló magyar jogfejlődés mellett tört lándzsát, amely megelőzi és felülmúlja a környező államokét. Timonnak ez az álláspontja teljesen irreális volt, melyet maga is eloszlathatott volna, ha nem hunyja be a szemét a szomszéd népek, különösen a csehek és a lengyelek jogtörténeti kutatásainak eredményei elől. Timon nézetei polgári részről (pl. Balogh Jenő részéről) is éles bírálatban részesültek.

A századforduló jogtörténészei közül *Kossutány* Ignác kolozsvári egyetemi tanár egy jogtörténeti kompendiumot adott ki: A magyar alkotmány- és jogtörténelem tankönyvét (Bp. 1895.), de tudományos érdeklődése inkább az egyházjog felé fordult, a jogtörténetet csak mellékesen művelte. Könyve alig tekinthető másnak, mint Hajnik tankönyve kivonatos összefoglalásának. *Herczegh* Mihály budapesti egyetemi tanár már önálló rendszerben és önálló kutatással dolgozott, munkája azonban teljesen kritikátlan, alatta marad saját kora tudományos színvonalának is. Mindkét munkát nehéz lenne valamelyik iskolához sorolnunk épp úgy, mint *Király* János (1858—1929) budapesti egyetemi tanár jogtörténeti tankönyvét (Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugateurópai jogfejlődésre. Bp. 1908). A megjelent első kötet felhasználta a magyar jogtörténet eddigi eredményeit, ezeket igen aprólékosan dolgozta fel. A munka majdnem fele a nyugat-európai, különösen a germán jogfejlődést tárgyalta a korábbi német tankönyvek nyomán. Csak a könyv második része foglalkozott a magyar alkotmány- és jogfejlődéssel s ebben is csupán a mohácsi vészig jutott el. Kerülte azonban az önálló állásfoglalást, hibája, hogy nem vette figyelembe jogfejlődésünk szláv párhuzamait.

Még a pozitivista irány képviselőihez lehet sorolni *Illés* József (1871—1944) budapesti egyetemi tanárt. Hajnik tanítványaként kezdte, s fiatalkori munkái: A magyar házassági va-

gyonjog az Árpádok korában (Bp. 1900); A magyar szerződési jog az Árpádok korában (Bp. 1901); A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában (Bp. 1904) jogtörténetírásunk jelentős értékei, melyek Hajnik pozitivizmusának legfőbb erényeit, a forráskritikát sem nélkülözték. Tankönyvének: Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története. 1—2. kiad. (Bp. 1901—1930) középpontjában a Hármaskönyv állt, s annak, valamint Werbőczynek túlzott dicséretében merült ki. A politikai életben való aktív szereplése megakadályozta Illést a magyar jogtörténet további művelésében, amelyre első munkái pedig ígéretet nyújtottak.

Illés Józsefnek kétségtelen érdeme volt, hogy az első világháború után tanszéki szemináriumában segítette a szeminárium tagjait a jogtörténet egyes területeinek kidolgozásában, és lehetővé tette színvonalas munkák megjelentetését. (Bátyka-Párniczky, Degré Alajos, ifj. Viczián István munkái.)

A Magyar Tanácsköztársaság ideje előtt hivatalos polgári jogtörténet-tudományunk a környező, főleg a szomszédos szláv népek jogfejlődésének és jogintézményeinek párhuzamba állítása helyett a különleges, egyedülálló magyar jogfejlődést dicsérte. A jogtörténetírás ekkor elsősorban alkotmányjoggal, legfeljebb a jogforrásokkal foglalkozott, a szakjogágak jogtörténeti kérdéseit szinte teljesen elhanyagolta.

A monografikus irodalom mégis felmutatott néhány jelentősebb munkát. Ilyen volt *Dombóváry* Géza munkája a megyei büntető eljárásról, *Zsindely* István tanulmánya legrégibb forrásgyűjteményeinkről, *Závodszky* Levente munkája legrégibb dekrétumaink új forráskritikai publikációjáról, *Szende* Pál műve a 14—15. századi magyar városi társadalomról s főleg *Acsády* Ignác nagy jobbágytörténeti munkája, amely megvilágította a jobbágyság jogállásának alapjait.

Tagányi Károly, aki már a század végén a magyar földközösség intézményének feltárásával gazdaság- és jogtörténetünk egyik legeredményesebb kutatója volt, szerkesztette a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlét. Tagányi kutatásainak igen fontos eredménye nagy programadó munkája volt: A hazai jogszokások gyűjtéséről (Bp. 1919), amelyben beszámolt az európai s részben az ázsiai és amerikai népek élő jogszokásainak gyűjtéséről. Felhasználta az összehasonlító ethnológia és szociológia eredményeit, utalt a hazai gyűjtési kísérletekre, s részletesen tárgyalta a családjog és öröklési jog hazai gyűjtésének nemcsak problémáit, hanem igen széles körű összehasonlító forrásanyag felhasználásával lerakta e jogintézmények ethnológiai alapjait.

Tagányival a húszas évek előtti jogtörténetírás le is zárul, s út nyílt a két világháború közötti ellenforradalmi korszak jogtörténetírása számára. Amikor az 1918—1919. évi forradalmak során függetlenné vált a magyar állam, ugyanakkor Magyarország területén élő népek is önálló államokhoz csatlakoztak, vagy önálló államokba tömörültek, s a magyar uralkodó osztály a jogfolytonosság visszaállítása mellett vissza kívánta a területi „jogfolytonosságot" is. Ennek érdekében az imperialista hatalmakkal megfelelő kapcsolatot keresett, de ugyanakkor osztályuralmának fenntartása végett távol akarta tartani a magyar népet is a Szovjetunió puszta léte és példája által fenyegető „veszély"-től. Ezért a jelenben a történelemmel is alátámasztott nyugat-európai közösséghez tartozást kívánta bizonyítani. Ezt a feladatot a történetírásban s a jogtörténetírásban is az új szellemtörténeti iránynak kellett vállalni.

V. A szellemtörténeti irány a jogtörténetírásban a két világháború között.

A szellemtörténeti iskola szerint a szellem a történelem egyedüli hajtóereje. A történetírás beleérzés az egyes emberek és korok szellemébe. A szellemtörténetet nem érdekli a gazdasági és társadalmi valóság, hanem a kizsákmányolást változatlanul fenntartó uralkodó osztályok érdekében az osztályharc elaltatásával a közös történeti múlttal rendelkező egész magyarságot közös nemzeti érdekek jelszavával kívánja felsorakoztatni. Ez az elgondolás hasznosan alátámasztotta a Horthy-korszak politikai törekvéseit.

A szellemtörténeti irány a húszas években behatolt a jogtörténetbe is, s először egy összefoglaló tanulmánykötetben jelentkezett: A magyar történetírás új útjai. (Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1931)

A magyar uralkodó osztály s a jogtörténet azonban nem hajolt meg egyértelműen a szellemtörténet elfogadása előtt, bár jobbról támadta az új irányzatot. Az uralkodó osztály konzervatív szárnya — különösen a hitlerizmus erőszakos térhódítása folytán — ellenségesen állt az új eszmeáramlatok behatolásával szemben, s munkáiban ennek nemegyszer ellentmondott. Ilyen nézetekkel különösen az alkotmányjogászoknál találkozunk (*Egyed* István, *Molnár* Kálmán), akik minden újítással, így a hitlerizmussal is keményen szembehelyezkedtek, de ugyanakkor „az ősi alkotmány", az elavult jogintézmények védelmében elzárkóztak az újabb történeti kutatások eredményeinek tudomásul vétele elől, ha azok eddigi elgondolásaikat módosítani akarták. Ezzel szemben a jogtörténészek vezető gárdája, élén *Eckhart* Ferenccel (1885—1957) — 1929 óta az egyik budapesti tanszék vezetőjével — a szellemtörténet zászlaját bontotta ki, s e zászló alatt kívánt egyúttal leszámolni a magyar jogtörténetbe befészkelődött hamis, történetietlen hiedelmekkel. Eckhart az 1931. évi szellemtörténeti kötetben azt hirdette, hogy a népszellem mint a nemzetet alkotó egyének gondolkozásbeli egysége alkotja és újítja meg a jogot, s az

leginkább éppen a jogfejlődésből ismerhető fel. (271. l.) Ugyanakkor azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy a hasonló művelődési fokon álló, hasonló gazdasági és társadalmi fejlődésen keresztülmenő népek jogéletének megismerése a mi jogéletünk kutatásában rendkívül becses segítőeszköz lehet. Eckhart és köre hirdették ugyan a szellemtörténeti irány elsőségét, de Eckhart azt is állította, hogy nem kívánatos a jogtörténelemben a szellemtörténeti elem túlzásba vitele. Ő és munkatársai az azidőben legújabb történettudományi eredmények felhasználása mellett végezték egyéni kutatásaikat, s a források előítéletektől mentes kritikájával kívántak leszámolni az „ezeréves alkotmány" mögé felsorakozó romantikával. Eckhart Ferenc lesújtó véleményt nyilvánított a század eleji magyar jogtörténet — különösen pedig az alkotmánytörténet-írásról, s az imperialista korban lábra kapott, önmagába forduló soviniszta jogtörténetírást súlyosan elmarasztalta. Szerinte ez a jogtörténetírás a nemzeti önhittségből táplálkozó fantázia, illetve „a dolgok lényegébe be nem hatoló tudatlanság" szülemény. Eckhart szerint nálunk az alkotmánytörténetnek van egy ... „a források kritikáját mellőző, dogmatikus szemlélete, mely a lehetőségek figyelembe vétele nélkül modern vagy majdnem modern elméletek megvalósítását látja rég elmúlt századok alkotmányos intézményeiben. Felesleges bizonyítani azt, hogy ez káros, mert alkalmas arra, hogy a jogi műveltséggel rendelkezőkben, a nemzet vezető körének jelentős részében hamis képet keltsen történelmi fejlődésünkről".

Eckhartot e kritikája, főleg pedig a szentkorona-tannal kapcsolatban mondottak miatt a parlamentben és a parlamenten kívül is hevesen támadták. Eckhart ettől kezdve nem szállt szembe olyan élesen az egyedülálló magyar jogfejlődés hirdetőivel, inkább megkísérelte dokumentumok segítségével, egyes jogintézmények fejlődésének gondos megvilágításával megdönteni a frázishirdetők állításait. Jogtörténetírásában helyesen látta meg az összehasonlító jogtörténet jelentőségét, s ennek segítségével bizonyította, hogy szomszédaink, különösen a lengyel és a cseh jogintézmények fejlődésében a magyarral mennyi közös vonás fedezhető fel, s a magyar kutatásoknak mindezekre mennyire tekintettel kell lenni. Ugyanakkor azonban tárva maradtak a kapuk nyugat felé, s ezen keresztül a szellemtörténettel együtt a náci eszmék is behatolhattak. Eckharttól távol állott ez eszmék segítése, vagy akár számukra helycsinálás, azzal azonban, hogy magát a szellemtörténet művelőjének vallotta és munkásságának súlypontját Timon és követői, az ezeréves egyedülálló alkotmányt hirdetők nacionalista túlzásaira összpontosította, elmaradt a harc az épp olyan káros szellemtörténeti túlzások ellen.

Eckhartnak mégis nagy szerepe maradt egyes alkotmányjogi illúziók lerombolásában. A szentkorona-eszme történetéről írt monográfiájában (Bp. 1931) kimutatta, hogy a szentkorona-eszme nem egyedülálló magyar jogi szellemi termék, hanem Európa más államaiban is megtalálható. Maga az „eszme" Magyarországon is fejlődésen ment keresztül, s a történelem során ismételten változott. A szentkorona-eszme körüli vitát különben a felszabadulás után *Sarlós* Márton már a kérdés gazdasági és társadalmi összefüggéseit is megvilágítva zárta le, melynek során rámutatott Eckhart polgári koncepciójának néhány hibájára is.

Eckhart munkássága a hiteles helyek történetéről írt tanulmánnyal kezdődött, s jelentős volt gazdaságtörténeti tevékenysége: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában (Bp. 1922); A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon. 1780—1815 (Bp. 1958); A magyar közgazdaság száz éve. 1841—1941. (Bp. 1941). Inkább pozitivista, mint szellemtörténeti jellegű volt népszerű összefoglalása a magyar történetről (Magyarország története. 1935). Megírta a budapesti Jog- és Államtudományi Kar történetét 1667—1935. (Bp. 1936)

Eckhart Ferenc két világháború közötti működésének értékelése azonban csak akkor lesz teljes, ha azt a hatást is figyelembe vesszük, amit tanítványaira gyakorolt. Sokat vitatott és vitatható célkitűzéseiből annyi az összes fiatalok között érvényesült, hogy a gyakorlati életet kell kutatni, tehát kritizálni kell a törvényeket és a statútumokat is, vizsgálni kell ezek érvényesülését a gyakorlatban. Jogtörténeti szemináriumának kiadványai lehetőséget adtak az ez alapon készült munkák publikálására. (*Virág* István, *Meznerics* Iván, *Torday* Lajos, *Hegedüs* Géza, *Bónis* György, *Murarik* Antal, *Szoika* Kamill intézménytörténeti műveinek közzététele.) Az Eckhart által is kívánt gyakorlati élet kutatása jellemzi az időszakban megjelent más monografikus műveket is (*Kolosváry* Bálintnak a vadászjogról, *Erdélyi* Aladárnak a hitbizományokról szóló munkáit, *Csizmadia* Andor közigazgatás-történeti műveit stb.).

VI. A pozitivizmus továbbélése a vidéki jogi karokon.

A jogtörténeti kutatás és tanítás centrumai a budapesti egyetem mellett a vidéki egyetemi karok és a jogakadémiák jogtörténeti tanszékei voltak.

Nehéz lenne ezeken az egyetemeken és jogakadémiákon folyó oktatásban, tananyagban, tankönyvekben vagy ott készült monográfiákban a jogtörténeti irányok valamely iskolájának összes ismérveit felfedezni. A szellemtörténet minden divatja mellett sem vált általánossá a magyar jogtörténetben s még azok, akik magukat a szellemtörténet művelőinek vallották, kutatásaikban és írásaikban magas szintű forráskritikával éltek, s a szellem hatását csak úgy ismerték el, ha ezt a források kétséget

kizárólag megerősítették. A kutatók és publikálók legnagyobb része pedig mellőzte a szellemtörténet hangoztatását is, s egy-egy jogtörténeti intézmény feltárásánál alacsonyabb vagy magasabb szinten, a forrásokat kritikailag megrostálva, esetleg minden adott forrást felhasználva végezték a kiválasztott intézmény fejlődésének kimunkálását, mivel a magyar jogtörténet területe ugyancsak sok fehér foltot hagyott meg e kor kutatóinak számára. Mivel azonban a monográfiák gyéren jelentkeztek, a jogi források kritikai feltárásának és történeti értékelésének hiánya, nem utolsósorban az Eckhart-vita alkalmával megmutatkozó ultrareakciós eszmei zűrzavar korszerű jogtörténeti tankönyvek megírását késleltették.

A jogtörténet művelői között kevésbé lehet az iskolákhoz tartozás szerint különbséget tenni. Inkább aszerint, hogy vajon a jogtörténet egyetemi szinten művelői jogi vagy történettudományi alapképzettségűek voltak-e? A két világháború közötti jogi képzettségű jogtörténet-tanárok általában a pozitivista módszerek szerint dolgoztak, de csak kisebb mértékben, nem használtak azonban vagy nem mindig okleveles forrásokat. Közjogi kérdésekben elfogadták, sőt táplálták és továbbadták a nemzedékek egymásutánjától átvett káros illúziókat, „megszentelt" hagyományokat. Osztályharcot nem érintő kérdésekben sok helyes részeredményhez jutottak, munkásságuknak azonban nemegyszer hiánya, hogy nem használták fel a történettudomány eredményeit sem, különösen, ha az illúzióikat nem támasztják alá. A történész képzettségű jogtörténészek viszont jól ismerték a történettudomány eredményeit, de érezhetően nélkülözték a jogi képzettséget, méginkább a jogi gyakorlatot s ebből fakadó jogi szemléletet. Történeti szempontból nemegyszer kitűnő munkáik nem kísérelték meg a kérdéses korszak jogi problémáinak megoldását. Az imperializmus divatos szellemtörténeti áramának sodrásába e történészek könnyebben beálltak, mint a jogász jogtörténészek.

Kérészy Zoltán pécsi egyetemi tanár (1868—1953) munkássága nemcsak a jogtörténetet, hanem az egyházjogot, illetve az egyházjogtörténetet is felölelte. Kérészy jogtörténeti munkáinak egy része a magyar rendi országgyűlés szervezetére és működésére (A magyar országgyűlések eredete és szervezetük fejlődése a rendi országgyűlések alakulásának kezdetéig. 1898; Rendi országgyűléseink tanácskozási módjairól 1906), illetve a Horthy-korszak alatt a felsőtábla szerepére és történetére vonatkozott. Fontosabb további művei: Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez (Bp. 1916); A jogszokás derogatorius erejének kérdése a magyar jogi irodalomban = Polner Emlékkönyv. 1935; Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871. évi XVIII.tc.) előzményei. = Illés Emlékkönyv. 1942.

Kérészy — nagyobb részben pozitivista — jogtörténeti munkái ma is sok vonatkozásban használhatók, hiányzik azonban e munkákból a történeti intézmények keletkezéseiben és változásaiban a társadalmi, gazdasági renddel való összefüggések bemutatása és értékelése.

Kérészynek tanítványa volt *Somogyi* Ferenc, aki családjogi és öröklési jogi intézménytörténettel foglalkozott.

Kérészy utóda (1938-tól) *Holub* József (1885—1962) volt, aki kezdetben, majd tudományos pályája végén a vármegyék (Tolna, Zala) középkori történetével foglalkozott.

Holub a vármegyei intézményeket egyben országos összehasonlításban tárgyalta, foglalkozott a királyi vármegye kialakulásával, szervezetével és népeivel, tisztázta a 13. században kialakuló nemesi vármegye alapintézményeit. Megdöntötte a régi megyeszemléletet, amely nem érzékelte a 13. században végbement változások jelentőségét. A Mohács előtti nemesi vármegye ma ismert képe tőle származik. Holub a megyeszervezet mellett a középkori egyházi közigazgatást is bemutatta. Egyéb jogtörténeti munkái összefüggtek család- és személyjogi érdeklődésével, s foglalkozott az egyházi nemesek középkori jogállásával is. Munkáinak egy része francia nyelven is megjelent a legjelesebb francia jogtörténeti folyóiratban, a Revue historique du droit français et étranger-ben.

Holub József közvetlenül a felszabadulás előtt (1944) jelentette meg tankönyvének 1. kötetét, melyben csak Mohácsig jut el, a későbbi kötetek nem jelentek meg. E tankönyvben nem tudott a polgári nézetek korlátain áttörni.

Iványi Béla (1878—1964) debreceni, majd szegedi egyetemi tanár sokoldalú kutató volt. Kezdeti munkásságának jelentős részét alkotta az északi szabad királyi városok: Bártfa és Eperjes Mohács előtti levéltárának tanulmányozása és később publikációja. E munkák alapján tanulmányt is írt Eperjes város középkori jogéletéről: Vázlatok Eperjes sz. kir. város középkori jogéletéről (Századok, 1909); Eperjes város jogkönyve (Történeti Tár, 1909). Forrásgyűjtő és publikációs tevékenységébe tartozott a Máriássy, a Bánffy és a Teleki- családok levéltári anyagának közzététele, rendezte a Batthyányak körmendi levéltárát, ahonnan nagyon sok, de csak kis részben jogtörténeti vonatkozású anyagot tett közzé. Jogtörténeti munkásságának legjelentősebb tevékenysége a városi jog történetére vonatkozik. Nagyobb monográfiát és számos kisebb munkát írt a városi polgárjogról (A városi polgári jog keletkezése és fejlődése, különös tekintettel Buda és Pest szab. kir. városokra. é. n.; Debrecen és a budai jog. Debrecen, 1924.; Eger város törekvése a szabad királyi városi rang elnyeréséért. Városi Szemle, 1930.; Gönc szabadalmas város története. Debrecen, 1926). Jeles forrástörténeti munkája: Mosóczy Zakariás és a Magyar Corpus Juris keletkezése (Bp. 1926).

Baranyai Béla 1927-től debreceni egyetemi tanár (1882—1945) nem volt termékeny szerző, de sokoldalú érdeklődés és tájékozottság jellemezte. Főként közjogtörténeti tanulmányok mutatják munkásságának eredményeit. Nagy kár, hogy a Történelmi Társulat Fontes sorozatában sajtó alá készített forráskötete az „Einrichtungswerk"-ről már nem látott napvilágot.

Bruckner Győző miskolci jogakadémiai tanár (1877—1962) jelentősebb, pozitivista jellegzetességeket mutató kutató és publikáló munkát végzett.

Az egyetemi oktató- és kutatóhelyeken kívül találkozunk még jogtörténeti munkákkal az egyes szakjogágak művelőinél is, sokszor nem önálló monográfiákban, hanem valamely szakjogágról vagy jogintézményről szóló monográfia bevezető fejezetében. Különösen a közjogászok, illetve magánjogászok foglalkoztak munkáikban egyúttal vagy önállóan jogtörténettel. Ilyenek pl. *Csekey* István tanulmányai, *Vinkler* János perjogtörténeti monográfiája: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig. (1927. 1—2. köt.) *Angyal* Pál budapesti egyetemi tanár szemináriuma több büntetőjogi tanulmányt is jelentetett meg, amelyek azonban csak egy-egy kisebb intézménnyel vagy egy perrel foglalkoztak, mindenesetre jól használható adatokkal (*Jencs* Árpád, *Degré* Alajos, *Angyal* Pál stb. munkái). *Dombóváry* Géza (1874—1938) a két világháború között csak néhány résztanulmányt jelentetett meg, amelyek pozitivista kutatókészséget és kritikus állásfoglalást mutattak. Közjogi és közigazgatástörténeti tanulmányok is jelentek meg ekkor az egyetemek szaktanszékein. A közigazgatástörténeti munkásságban főképpen *Ereky* István, és *Mártonffy* Károly nevére kell utalnunk, a közjogi intézmények terén *Polner* Ödön, *Gábor* Gyula stb. végeztek kutatásokat.

VII. Az állam- és jogtörténet a felszabadulás után. 1. A felszabadulást közvetlenül követő időszak. 2. A szocialista magyar állam- és jogtörténet.

1. A felszabadulást közvetlenül követő időszak. A felszabadulás után a magyar jogtörténet-kutatás és -oktatás legfontosabb műhelyei változatlanul az egyetemi katedrák. A feldolgozások eleinte polgári vonalon maradtak. Ilyen pl. Eckhart Ferencnek 1946-ban megjelent tankönyve, s ilyen Holub József 1944-ben megjelent tankönyvének 1. kötete is. Mindkét könyv a polgári kutatások legjobb hagyományait tükrözte, a marxista szemlélet hiánya miatt azonban nem találjuk bennük a jognak a gazdasági alappal való összefüggéseit, s ezért a jogintézmények sokszor légüres térben mozognak. Mégis Eckhart, akinek tankönyve már a felszabadulás után készült, abban figyelembe vette a meginduló magyar marxista történeti irodalmat, s munkásságában alkalmazta az új világnézet, a tökéletesebb munkamódszer nyújtotta lehetőségeket. Magára is tudta alkalmazni egyik legszebb erényét, a történeti kritikát. Eckhart folytatta a bécsi udvar gazdaságpolitikájának történetét, majd témáiban a nép felé fordulva feldolgozta az úriszéki büntetőbíráskodás 16—17. századi anyagát: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században (Bp. 1954), melynek magyar nyelvű úriszéki forrásanyagát *Varga* Endre vezetése alatt álló munkaközösség tette közkinccsé: Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. (Bp. 1958). Fontos forráskiadványok továbbá: Hajnóczy József közjogi-politikai munkái (Bp. 1958); A magyar jakobinusok iratai. 1—3. köt. (Bp. 1952—1957) stb.

A felszabadulás utáni első években a jogtörténészek első feladatuknak tartották az elnyomott jobbágyság jogállásának tisztázása mellett a magyar forradalmi és szabadságharcos korszakok történetének feltárását és jogi dokumentumainak közzétételét. Ennek keretében kezdték meg a forradalmi időkben, vagy a szabadságharcok alatt tartott országgyűlések anyagának összegyűjtését és közlését, amelyek az elnyomás századaiban kimaradtak a magyar Corpus Jurisból. Ilyen: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. és bev. Beér János—Csizmadia Andor. (Bp. 1954)

A kutatás kiterjesztése és az első évek eredményei már nagyobb lehetőséget adtak a tananyag marxista átdolgozására. Az ilyen átdolgozást és a jogtörténetnek szocialista jogtörténetté válását nagymértékben segítette *Bolgár* Elek, majd utóda, *Sarlós* Márton egyetemi tanár az egyetemes állam- és jogtörténet magyarországi tankönyvének megalapozásával. *Bolgár és Sarlós* marxista vitakészségükkel sok segítséget nyújtottak ahhoz, hogy a tananyag és a feldolgozás a szocialista állam- és jogtörténet követelményeinek megfeleljen (*Bónis* György—*Sarlós* Márton: Egyetemes állam- és jogtörténet. Bp. 1957).

2. A szocialista magyar állam- és jogtörténet. A történeti és jogi tudományok legújabb fejlődése a jogtörténet tematikáját is tovább fejlesztette. Különösen szükségessé vált a tananyag súlypontjának a feudális korról a kapitalista korra való áthelyezése. Ez a kapitalista kori rész nagymértékű átalakítását igényelte, ami csak a kutatások egyidejű kiterjesztésével és azok előrehaladásával volt megvalósítható. Másrészről az új tematikában a szakjogágak átadták történeti anyaguk jelentős részét a jogtörténet-tudománynak feldolgozásra, s a tananyagban ez is alapvető változást okozott. Így készült el a magyar állam- és jogtörténet első szocialista tankönyve (*Csizmadia* Andor—*Kovács* Kálmán—*Asztalos* László: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1972. 2. kiad. 1975. 1978-ban új, átdolgozott tankönyv jelent meg).

A szocialista tananyag tervszerű kimunkálá-

sával egy időben a kutatások is tervszerűbbek lettek, mert felismerhetők lettek azok a fehér foltok, melyek a szocialista magyar jogtörténet térképén fennmaradtak, s amelyeket a kutatásnak mihamarabb el kellett tüntetni. Így mindenekelőtt le kellett számolni a nacionalista és más káros ideológiai maradványokkal, amelyek egy része ugyan még a feudális korból származott át, de amelyeket a kapitalista korban sem lehetett kiirtani. Ilyen maradvány volt a magyar jogi felfogás egyedülvalósága, a szentkorona-tan osztályellentéteket elkenő jelentősége, melyet már Eckhart éles kritikája kikezdett, de amelyet Sarlós Márton munkássága most végleg kigyomlált (Organische Staatstheorie und die Staatstheorie der Heiligen Krone in der ungarischen Rechtsgeschichtswissenschaft. Bp. 1961). Sarlós kísérelt meg leszámolásra jutni a szellemtörténeti maradványokkal, s éles kritikával világította meg Széchenyi reformjainak jogi vonatkozásait: Széchenyi István és a feudális jogrend átalakulása. (Bp. 1960). Az állam és egyház közötti kapcsolatoknak, közöttük a főkegyúri jognak Werbőczi óta a magyar jogtörténetbe átmenekített tételeit Csizmadia Andor világította meg: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlatuk a Horthy-korszakban. (Bp. 1966); Rechtliche Beziehungen von Staat und Kirche in Ungarn vor 1944. (Bp. 1971)

A legújabb jogtörténeti kutatások másik irányának a haladó jogi hagyományok történeti feldolgozását tekinthetjük. A munka tovább folytatódott a sarkalatos honi törvények közzétételével, amelyet a Rákóczi-korszak országgyűlései által hozott törvények és haladó alkotmánytervezetek egészítettek ki. Forráskiadványként jelentette meg az Állam- és Jogtudományi Intézet a Tanácsköztársaság legfontosabb jogforrásait: A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása. (Bp. 1959); A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga (Bp. 1959. Szerk. Sarlós Márton) c. tanulmánygyűjtemény a Tanácsköztársaság alkotmány- és igazgatástörténetét dolgozta fel. A monográfia-irodalom is mind nagyobb érdeklődéssel nyúlt a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság még feltáratlan kérdései felé (*Rákos* Ferenc, *Pecze* Ferenc, *Gergely* Ernő, *Sarlós* Béla, *Schönwald* Pál stb. munkái). A felszabadulás előtti képet kiegészíti a Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról (Bp. 1958) c. tanulmánygyűjtemény.

A tudománytörténeti kutatások — bár nem rendszeres előtervezéssel — az utolsó húsz év alatt részletesen feldolgozták a jogtörténeti kutatási irányokat. A jogtörténeti tudománytörténet számos vonatkozására kitér Szabó Imre nagy monográfiájában: A burzsoá állam és jogbölcselet Magyarországon. (Bp. 1955) Különösen a magyar jakobinusok, majd Szalay, Eötvös és Concha munkásságának értékelése az, mely a jogtörténettudomány fejlődését is több oldalról megvilágítja. Utalnunk kell végül a jogtörténészek disszertációira, melyek a jogtörténetnek máig egy-egy eddig elhanyagolt területét dolgozták fel. Ilyenek voltak *Bónis* György, *Both* Ödön, *Degré* Alajos, *Hajdu* Lajos, *Horváth* Pál, *Kovács* Kálmán, *Rúszoly* József, *Sík* Ferenc, *Szegvári* Katalin, *Szita* János, *Tóth* Árpád, *Vargyai* Gyula doktori, illetve kandidátusi disszertációi.

Irodalom: Az állam- és jogtörténeti kutatásnál felhasználható *forrásanyagra* vonatkozóan részletes áttekintést adnak a köztörténeti segédmunkák (*Kosáry* Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. 1. köt. 1—2. rész. Bp. 1970.; A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája. 1945—1968. Bp. 1971. stb.), valamint a *Századok* c. folyóiratban közzétett folyamatos bibliográfiák. Ugyanezek a munkák adnak részletes áttekintést az általános történettudományi elméleti és módszertani művekről.

A felszabadulást követő időszakban kiadott legfontosabb állam- és jogtörténeti vagy ilyen vonatkozású monografikus munkák, illetőleg gyűjteményes munkák, összefoglalások:

Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Bp. 1965.; *Beér* János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon. Bp. 1962.; *Both* Ödön: Wissenschaftliche Forschungsrichtungen auf dem Gebiete der ungarischen Rechtgeschichte seit 1945. Acta Univ. Szegediensis, Szeged. 1970.; *Bónis* György: Fünfundzwanzig Jahre ungarische Rechtsgeschichtsschreibung. 1945—1969. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 1970. és 1971.; *Bónis* György: Badania nad instytucjami stanowymi na Węgrech. Czasopismo Prawno-Historyczne. 1971.; *Bónis* György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971.; *Bónis* György: Középkori jogunk elemei. Bp. 1972.; *Csizmadia* Andor: A nemzeti bizottságok állami működése. Bp. 1957.; *Csizmadia* Andor: Jogtörténeti oktatás a Pécsi Tudományegyetemen a két világháború között = Jogtörténeti tanulmányok. 2. köt. Pécs, 1967.; *Csizmadia* Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.; *Degré* Alajos: A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában. = MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések. Bp. 1968.; *Degré* Alajos: Magyar jogtörténetírás a Horthy-korszakban. Gazdaság- és Jogtudomány 1969.; *Eckhart* Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp. 1954.; *Ember* Győző: A magyar közigazgatás a XVI—XVII. században. Bp. 1946.; Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa. 1848—1944. Bp. 1970.; Entwicklungsfragen der Verwaltung in Mitteleuropa. Pécs, 1972.; Die Freiheitsrechte und die Staatstheorien im Zeitalter des Dualismus. Bp. 1966.; *Hajdu* Lajos: Az első (1795. évi) magyar bünte-

tőkódextervezet. Bp. 1971.; *Horváth* Pál: A jogtörténet oktatása = Az ELTE története. 1945—1970. Bp. 1972.; *Horváth* Pál: Vergleichende Rechtsgeschichte. Bp. 1979.; *Horváth* Pál: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Bp. 1979.; *Horváth* Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Bp. 1974.; *Kovács* Kálmán: A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai. Gazdaság- és Jogtudomány. 1969.; *Nagy* Lászlóné, *Szegvári* Katalin: A nők művelődési jogaiért folytatott harc Magyarországon. Bp. 1969.; *Nagy* Lászlóné, *Szegvári* Katalin: A jogtörténet-tudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után. Bp. 1975.; *Sarlós* Béla: Az 1848/49. forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Bp. 1959.; *Sarlós* Béla: A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei. Bp. 1962.; *Sarlós* Béla: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása. Bp. 1969.; *Sarlós* Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976.; *Szabó* Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955.; *Varga* Endre: A feudális kori Magyarország legfelsőbb bírósága, a Királyi Kúria. Bp. 1974.

A részlettanulmányokról áttekintést adnak az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének gondozásában megjelent Állam- és jogtudományi bibliográfia (1945—1976) kötetei és a Magyar állam- és jogtörténet tankönyv (1978).

Csizmadia Andor

MAGYARORSZÁG ALKOTMÁNYA. I. A „rendi alkotmányosság" és az ezeréves magyar alkotmány problémája (1083.) — II. Félbemaradt polgári forradalom és félbemaradt polgári alkotmány (1086.) — III. Két szocialista alkotmány (1087.)

I. A „rendi alkotmányosság" és az ezeréves magyar alkotmány problémája.

Magyarországon a 19. század első felében megindult polgári átalakulás, majd az ezt lezáró 1848/49. évi szabadságharc és forradalom hozta létre az első alkotmányt. Mégis honnan ered, és milyen társadalmi szerepet játszott Magyarországon az ezeréves alkotmány gondolata?

Az alkotmány kialakulásának kettős útját vizsgálva már láttuk, hogy az állam szerződéses felfogásának általánossá válása, valamint az államalapító szerződéssel azonosított alaptörvény milyen szerepet játszott a burzsoá alkotmány létrejöttében. *(→Alkotmány; — Alkotmányosság; — Államjog)* Azt is láttuk, hogy a 16. század végén, a 17. század elején létrejött alaptörvény kategóriája a feudális jogrendszerben is meghonosodott, és különböző válfajai alakultak ki. Legelterjedtebb változata a rendi monarchikus államberendezkedést kifejező írott vagy szokásjogi szabályokat, ezen belül a rendi gyűlés jogait állította szembe az abszolutizálódó királyi hatalommal. Olyan viszonyok között, amikor a nemzettől idegen uralkodóház birtokolta a királyi hatalmat, a királyi abszolutizmus elleni harc és a rendi előjogok védelme egyben a nemzeti függetlenség védelmét is szolgálta. Ez bizonyos fokig meg is magyarázza, hogy miért jelent meg viszonylag korán, már 1620 körül, tehát szinte az alaptörvény fogalmának Nyugat-Európában való megjelenésével egyidejűleg, a magyar királyság közjogát elsőként összefoglaló könyvekben az a gondolat, hogy Magyarországon a király hatalmát alaptörvények korlátozzák. Az már a korszak általános jellegzetessége, hogy az alaptörvényeket igazolandó másutt is, nálunk is a messze történelmi múltba nyúlnak vissza, előbb II. András Aranybullájához, majd még korábbi időszakhoz (egyben nyilvánvalóan más politikai koncepciók igazolására): I. István dekrétumaihoz. Az alaptörvény egyébként nemcsak a magyar királyság, hanem a 17. századi erdélyi fejedelemség közjogában is megjelent. Az 1669-ben kiadott erdélyi törvénygyűjteményből pl. az 1654 utáni törvényeket kifejezetten azzal az indokolással hagyták ki, hogy azok a „Haza alaptörvényeivel ellentétesek" (Articulos ab Anno millesimo sexcentesimo Quinquagesimo Quarto exclusos . . . fundamentalibus Patriae legibus, plerosque noxios et contrarios . . . Vö.: Compilatae Constitutiones . . . Praefatio. Idézve a Kolozsvári 1779. kiadás alapján. Erdély Országának Három Könyvekre Osztott Törvényes Könyve, Kolozsvár, 1779. 2. könyv. 2. old). A korabeli irodalom és törvényhozás alapján igen nehéz megállapítani az erdélyi alaptörvények körét. Minden valószínűség szerint alaptörvényeknek tekintették az egyes fejedelmek választása alkalmából elfogadott választási feltételeket (Conditiones) (l. erről *Dósa* Elek: Erdélyhoni jogtudomány. Kolozsvár, 1861. 1. könyv. Erdélyhoni közjogtan 46. old.).

A 17. század végén, a 18. század elején a Thököly- és a Rákóczi-felkelés időszakában elsősorban a fegyveres harc jelzi a rendi előjogokért és a nemzeti függetlenségért folyó küzdelmet, ám alig néhány évvel a Rákóczi-szabadságharc leverését követően már újra jelentkezik a törvényhozásban legalábbis az alaptörvényekre való közvetett utalás (1715. évi törvényhozás). Mária Terézia uralomra jutásának kezdetén az 1741. évi törvényekben pedig kifejezett formában is megfogalmazzák, igaz, „sarkalatos jogok és mentességek" elnevezéssel, a nemesi kiváltságoknak azt a csoportját, amelyeket a nemesség feltétlenül ki kíván venni az uralkodó egyoldalú rendelkezési joga alól. (A sarkalatos törvények az európai szóhasználatban is gyakran helyettesítik az alaptörvényekre való utalást. Leges cardinales — leges fundamentales.) Ezek mindenekelőtt a nemességnek a Hármaskönyv I. rész 9. címében felvett kiváltságai. A törvény egyértelműen bizonyítja, hogy kizárólag a nemesi kiváltságok

biztosításán van a hangsúly, az ország függetlenségének biztosítékai (a saját kormányzati rendszer) csak mellékes utalásként jelenik meg, a sarkalatos jogok külön biztosítékairól rendelkező (1741. évi VIII.) törvényben. „... szentesítettett, hogy Magyarország és a hozzákapcsolt részek karainak és rendeinek sarkalatos jogai, szabadságai, mentességei és kiváltságai, jelesül azok, amelyek a Hármaskönyv I. R. 9. címében és az 1723. 6. cikkben kifejezvék, melyek őket mindenféle adózás alól felmentik, sőt a kiváltságaiknál fogva ősi szokás alapján abban is megerősítik, hogy a telekkel semmiképpen ne járjon együtt közteher (midőn az 1715. évi III. törvénycikk által afelől, hogy más tartományok módjára nem fognak kormányoztatni, különben is megóva és biztosítva vannak), a hitlevélbe beiktatott s a törvények használatáról és értelméről szóló záradék magyarázata alá egyáltalán ne legyenek vonhatók".

A II. József uralma végén, a francia forradalom hatását is tükröző nemzeti ellenállás és rendi megmozdulások jelzik a feudális alaptörvények további fejlődését. II. József uralma elleni nemzeti ellenállás követeléseire az 1790—91. évi törvények válaszoltak. Magyarországon először ezekben a törvényekben jelent meg a mai értelemben vett alkotmány gondolata. Az 1790—91. évi X. törvény, amikor leszögezi, hogy Magyarország önálló állami léttel bíró független ország, rögzíti azt is, hogy az országnak *saját alkotmánya van.* Majd a törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlásáról (de legislativae et executivae potestatis exercitio) intézkedő XII. törvény, kezdetleges formában ugyan, de lényegében a kor alkotmányos államával szemben támasztott alapvető követelményeket is megfogalmazza. A törvény mindenekelőtt újból rögzítette azt a korábbi évszázadok törvényeiben — többek között az 1635. évi XVIII. törvényben — már megfogalmazott tételt, hogy Magyarországon a törvényhozás a törvényesen megkoronázott királyt és az országgyűlést *együttesen* illeti. Ehhez viszonyítva új rendelkezés ebben a törvényben „a rendeletekkel vagy pátensekkel" való kormányzás kifejezett eltiltása. Az 1790—91. évi XII. törvény a rendeletek vagy pátensek kiadását „csak a törvénnyel megegyező dolgokra" szorította, majd külön is kimondotta: „a végrehajtó hatalmat pedig nem másként, mint a törvények értelmében gyakorolja a király". Ugyanezen törvény intézkedik a bírói függetlenség néhány fontos biztosítékáról is. A törvényhozó hatalom, végrehajtó hatalom és a bírói hatalom ilyen értelemben vett egymás mellé helyezése jelzi a kor alkotmányos államának legfontosabb alapelvére, a hatalmak megosztására való kezdeti törekvést. Az 1790—91. évi XIX. törvény pedig az adózásra vonatkozó korábbi rendelkezések fenntartása mellett a hadiadó és a hadisegély kivetését kötötte az országgyűlés előzetes hozzájárulásához. Így jött létre Magyarországon az a sajátos „rendi alkotmányosság", mely az országgyűlés és az államszervezet feudális jellegének érintetlenül hagyása mellett az országgyűlés számára mindazokat az alkotmányos garanciákat igényelte, amelyeket a felvilágosodás politikai irodalma elsősorban a polgárság érdekeinek szolgálatában, a polgárság képviselőiből álló törvényhozó szervek számára munkált ki vagy elevenített fel. Ezáltal a felvilágosodás által népszerűsített és ebben az időben már a francia forradalom deklarációjában is tükröződő alkotmányos elvek Magyarországon kettős arculatot kaptak: védelmezték a rendi kiváltságok retrográd rendszerét, egyben kifejezték a nemzeti függetlenség jogi biztosítékait. Ürményi és Lakits az 1790—91. évi törvényhozást követően Rosenmann álnéven közreadott közjogi műve ezeket a törvényeket már besorolja a Magyarország kormányrendszerét meghatározó alaptörvények közé. Ürményi a vérszerződésből, Szent István törvényeiből, az Aranybullából, a Werbőczy Hármaskönyvéből idézett szentkorona-tantól kezdve a 15., 16., 17. században elfogadott számos törvényre utalással, majd az 1790—91. évi törvényekre hivatkozva az alaptörvények egész rendszerét építi fel annak igazolására, hogy a magyar királyság a rendek jogai által korlátozott monarchia. A számos alaptörvény közül egyébként Ürményi és Lakits is az Aranybullát tartotta „legjelesebbnek" (Dieses ist das Diplom, welches unter den Fundamentalgesetzen des Königreich Hungarn das vorzüglichste ist . . ." Vö. *Rosenmann,* Stephan: Staatsrecht des Königreichs Hungarn. Wien, 1792. 16. old.)

Míg Ürményi és Lakits végül is minden, a királyi hatalmat korlátozó törvényt „alaptörvény"-ként sorolt fel, addig Schwartner Statistikája már az alaptörvényeket külön rendszerbe foglalva ismerteti. Összesen hat alaptörvényt (törvénycsoportot) különböztet éspedig *a*) a vérszerződést, mely szerinte az államalapítás kettős szerződéseként (egyesülési és alávetési szerződés) emeli trónra Álmost és családját; *b*) az 1222. évi Aranybullát (ezt Schwartner is a legjelentősebb alaptörvénynek minősíti); *c*) a Hármaskönyvnek azt a tételét, amely a nemesség négy sarkalatos jogát tartalmazza (külön is megemlíti, hogy ezt az 1741. évi VIII. törvény formálisan is az alaptörvény szintjére emelte); *d*) a protestánsok vallásszabadságát biztosító bécsi (1606) és linzi (1645) békeszerződéseket; *e*) a trónöröklési törvényeket; *f*) a koronázás alkalmából kiadott és a rendek kiváltságait elismerő hitlevelek summázatát. Az 1790—91. évi törvények tehát nem szerepelnek az alaptörvények között. (Vö.: *Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, 1798. 285. és skk. old.)

A központi hatalom gyakorlásának az 1790—91. évi törvényekben rögzített intézményei nemcsak a Habsburg-monarchia egyéb országaiban érvényesülő kormányzati rendszertől tértek el, hanem bizonyos fokig idegen testet

jelentettek a magyar közjog azt megelőző fejlődéséhez viszonyítva is.

A korabeli magyar közjogi művek nem érzékelték az 1791. évi XII. törvénynek az újkori alkotmányosságot kifejező tartalmát, azaz a hatalmi ágak elválasztására való utalást. Minden kommentár nélkül közlik a törvényt, általában a törvényhozás jogához csatolva, annak dokumentálásaként, hogy a törvényhozás joga a rendek és az uralkodó között „megosztott" felségjog. Emellett számos „osztatlan", tehát a király által önállóan, az országgyűléstől függetlenül gyakorolható felségjogot is is felsorolnak. Valójában tehát csak azokban az ügyekben tartják korlátozottnak a királyi hatalmat, amelyek tárgyuknál fogva a törvényhozásra tartoznak. Másrészt a feudális jogrendszerben igen bizonytalan volt a törvényhozásra tartozó ügyek köre. Így gyakorlatilag igen bizonytalan volt az a terület, ahol az uralkodó önálló rendeletalkotási joggal nem rendelkezett. Az 1790—91-es törvények kommentálói egyáltalán nem érzékelték a XII. törvénynek azt a tartalmát, mely a rendeleteket eleve a törvényhozástól elválasztott végrehajtóhatalom aktusainak tekinti, és csak a törvény alapján, törvénynek megfelelő módon kiadható rendeleteket ismeri. Ez a minden biztosíték nélküli rendi alkotmányosság nem sok veszélyt jelentett az akkor már fejlett bürokratikus hivatali és rendőrségi apparátussal rendelkező bécsi udvar számára. A napóleoni háborúk idején pedig a forradalmi eszmékkel szemben nemcsak a kisebbik rosszat, hanem egyenesen a forradalom előtti időszak, a „békeidők" megszokott intézményeit reprezentálta. Így fordulhatott elő az a látszólag képtelen helyzet, hogy míg II. József idején a rendi képviseleti intézmények és a rendi országgyűlés jogait kellett védelmezni a bécsi udvarral szemben, I. Ferenc császár éppen ebben a rendi alkotmányban talál támaszra a reformeszmékkel szemben. A napóleoni háborúk időszakában a Habsburg császár és a magyar rendek egymásra találnak „az ősi alkotmány" dicsőítésében. A császár számára a magyarság és a rendi alkotmány egyet jelent. Az 1808. évi országgyűlést megnyitó beszédében, a rendeknek udvarolva, „az ősi alkotmány"-ra hivatkozva szítja a nacionalizmus lángját. Igaz, hogy egészen rövid átmeneti időre még az az elképzelés is felmerül, hogy az addig abszolút módon kormányzott örökös tartományokba is be kell vezetni a magyar rendi intézményeket, s ezt a keletről hozott „alkotmányt" kell szembeállítani a Nyugat-Európából érkező, a polgári forradalommal párosult alkotmánygondolattal.

Egyébként a napóleoni háborúk végével a rendi alkotmány is terhessé vált. Amikor az 1812. évi országgyűlés a háborús terhek vállalásában engedetlennek bizonyult, a bécsi udvar lemondott az országgyűlés összehívásáról, és ismét rendeletekkel kormányzott, pátenseket adott ki azokban a kérdésekben is, amelyek az 1790—91. évi törvények alapján egyértelműen a törvényhozásra tartoztak.

Megint csak a rendi kiváltságok védelmében ugyan, de az 1790—91. évi törvényekben rögzített alkotmányos elvekre hivatkozással kényszerítette ki a nemesi vármegyék ellenállása az 1820-as években az első reformországgyűlés összehívását. A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy a vármegyék ellenállását már az országgyűlés összehívása előtt megtörték. Végül a nemzetközi helyzet alakulása (szakadás veszélye a Szent Szövetségen belül, felkelések Spanyolországban) is hozzájárult ahhoz, hogy a bécsi udvar az országgyűlés összehívásával is megkísérelte levezetni az országban felgyülemlett feszültséget. A nemzeti ellenállás kibontakozását és ennek hatását igen szépen írta le Ladányi Gedeon alkotmánytörténete a múlt század hatvanas éveiben, egészen nyilvánvalóan abból a célból, hogy a múlt példáival lelkesítsen a nemzeti alkotmányért folyó harcra. „ . . .a megyék mindnyájan a meglepetés és fájdalom hangján írtak föl. Előadták, hogy a király esküje s a tudva lévő nagy áldozatok után egészen mást vártak, s hivatkozván az 1791. évi XII. és 1504. évi IV. törvényre (mely becstelennek mondja azon megyét, a mely országgyűlés nélkül kivetett adót hajtana be), nem engedelmeskedhetnek a rendeletnek. Előre is tudta az udvar, hogy az lesz a rendeletnek legközelebbi eredménye, ennél fogva előre elgondolta azt is, mit fog tenni, hogy elhallgattassa a megyéket. Új rendeletben megparancsolta a végrehajtást, világosan kijelentvén azt is, hogy további engedetlenség esetében kényszerítő eszközökhöz fog nyúlni. Meg is történt mind a kettő. Teljhatalmú királyi biztosok küldettek mind azon megyékbe, a melyek megtagadták az engedelmességet; katonai karhatalom adatott rendelkezésökre; a törvények merészebb védői felségsértőkként bepereltetni rendeltettek. De mind ez csak növelte a megyék elszántságát, s illetőleg az ország forrongását; a helyzet napról napra hasonlóbbá lett ahhoz, a milyen volt II. József uralkodása végén. A nemzet napról napra merészebb hangja, sőt ellenszegülése megdöbbentette a királyt annyival is inkább, mert a görög forradalom szakadást csinált a Szent Szövetségben. Ily körülmények közt nem merte Ferencz forradalomba hajtani a nemzetet; engedett; elhagyta a veszélyes utat, s országgyűlést hirdetett 1825. szept. 11-re." (*Ladányi* Gedeon: A magyar alkotmány története. Debrecen, 1869. 223. old.) A lírai hangulatú leírás egyben dokumentálja azt is, hogy adott esetben mint ahogy 1790—91-ben is, a feudális osztálykiváltságok védelme mozgósította a nemességet.

Az 1825. évi országgyűlést a reformországgyűlések közé soroljuk, bár alig hozott reformot. Egyetlen valóban jelentős reformintézkedése a Magyar Tudományos Akadémia létesítéséről

szóló törvény elfogadása és ezzel együtt a magyar nyelv jelentőségének előtérbe állítása. (1827. évi XI. törvény.) Annál jelentősebb volt az országgyűlés szerepe a rendi alkotmányosság tudatosításában. Az országgyűlés 1826-ban kelt felirata megint csak a rendi előjogok védelme érdekében követelte az 1790—91. évi törvények megtartását, de a felirat jogi érvelése már a 19. század alkotmányos államának követelményeiből indul ki. Míg a korábbi időszakban az alaptörvényekre való hivatkozással általában az eseti jogsérelmeket panaszolták (gravamenek), most már az 1790—91. évi XII. törvénycikkre hivatkozással az alkotmány megsértését vetik fel és azt igénylik, hogy az udvar minden jelentős kérdésben az országgyűlés döntéseihez igazodjon. Az 1827. évi III. törvény kifejezett formában rendelkezik az ország alaptörvényeiről, ezzel összefüggésben az 1790—91. évi X., XII. és XIX. törvények kiemelt jelentőségéről, valamint „az ország alkotmányának védelméről." Ugyancsak ezen az országgyűlésen került először előtérbe a 800 esztendős alkotmány gondolata, hogy ezután több mint két évtizeden keresztül, úgyszólván a reformkor minden országgyűlésén hivatkozzanak rá azok, akik szembenállanak a tervezett reformokkal. A 800 éves alkotmányból a századforduló körül, a millennium tájékán lesz ezeréves alkotmány. A századfordulót követő években is, a két háború közötti időszakban is általában azok hivatkoznak rá, akik a feudális maradványok megőrzését támogatva ellenzik az állam és jogrendszer polgári demokratikus reformjait.

II. Félbemaradt polgári forradalom és félbemaradt polgári alkotmány.

A feudális államot az 1848. márciusi forradalom döntötte meg. A márciusi napok lendülete egyben létrehozta a kor színvonalán álló polgári alkotmány alapjait — anélkül azonban, hogy hatályon kívül helyezte volna az ekkor már alaptörvénynek minősülő, a törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlásáról intézkedő 1790—91. évi XII. törvényt. Erre egyébként nem is volt szükség. A francia forradalom gondolatvilágában született és a hatalmi ágak megosztásának jegyeit viselő törvény keretei között elfért a polgári fejlődés igényeit kielégítő alkotmányos királyság minden intézménye. A márciusi törvények mindenekelőtt az alkotmányos monarchia intézményét bástyázták körül. A népképviseleti alapon választott országgyűlés (1848. évi V. törvény), az országgyűlés folyamatos (évenkénti) kötelező ülései (1848. évi IV. törvény), a népképviseleti országgyűlésnek felelős és a császári kormánytól független magyar minisztérium megalakítása (1848. évi III. törvény) önmagukban is jelzik a rendi alkotmányosságból a polgári alkotmányos államhoz való átmenetet. De a márciusi törvények számos más területen is lerakták a kor színvonalán álló polgári alkotmány alapjait. Az ősiség eltörlésével, a jobbágyság felszámolásával, a közteherviselés elvének és a törvény előtti egyenlőség deklarálásával, a vallásszabadságról és sajtószabadságról szóló törvények elfogadásával reális feltételeket teremtettek a polgári jogegyenlőségre támaszkodó alapvető állampolgári jogok rendszerének kiépítéséhez.

Az a körülmény, hogy ez a forradalmi változásokat jelentő törvényhozás a rendi alkotmányosság talajáról indult el, így számos feudális jellegű közjogi intézményt érintetlenül hagyott (nem nyúlt pl. a főrendiház kiváltságaihoz, nem érintette a királyi család privilégiumait, a trónöröklést rendező törvényeket stb.), nem engedte meg, hogy írott alkotmányban foglalják össze az új intézményeket. Mindez azonban nem változtat azon, hogy e törvények együttesen kielégítették az írott alkotmány leglényegesebb követelményeit. Legalábbis igen erőteljes lépést jelentettek az írott, a chartalis alkotmány létrehozásának irányában. Ennek tudatában volt az 1848—49. évi forradalom vezérkara is. Bizonyítja ezt a Debrecenbe menekülő országgyűlési képviselőnek a nemzethez intézett első kiáltványa. „Az 1847/48. országgyűlésen alkotott törvények a nemzetnek új chartája" — mondja a kiáltvány első mondata. (A képviselők a nemzethez! 1849. jan. 22. Debrecen.)

Az 1848-ban választott népképviseleti országgyűlés határozatai és törvényei jelentősen továbbfejlesztették a márciusi törvényekben kifejezésre jutó alkotmányt. Míg a márciusi törvények az új intézmények megfogalmazásánál főként Belgium 1831. évi monarchikus alkotmányát mintázták, addig a népképviseleti országgyűlés államjogi intézkedései már inkább az 1848. évi francia köztársasági alkotmányra tekintettek. A köztársasági kormányforma előtérbe kerülése megnyitotta az utat a feudális közjog maradványainak felszámolásához és írott polgári alkotmány létrehozásához. E törekvések azonban viszonylag lassan bontakoztak ki. A királynak a népképviseleti országgyűlést alkotmányellenesen feloszlató rendeletét követően az országgyűlés mint az állami szuverenitás hordozója lépett fel. A Honvédelmi Bizottmányban általa választott, csak neki felelős forradalmi végrehajtó szervet hozott létre. Ez tényleges szakítást jelentett az alkotmányos monarchia fikciójával. Az ország kormányformáját már ebben az időben köztársaságinak kell tekintenünk, még akkor is, ha a nemzetgyűlés maga ezt formálisan nem is deklarálta. A nemzetgyűlés éppen a középnemesi vezetés korlátai következtében a későbbiek során s félve nyúlt a királyság intézményéhez és a kormányforma kérdéséhez. Az 1849. április 14-i trónfosztó nyilatkozat sem intézkedik erről. Kossuth kormányzó-elnökké választása, a kormányhoz és a nemzetgyűléshez való viszonyát megfogalmazó nemzetgyűlési határozatok azonban ismételten arra mutatnak, hogy a forradalom-

nak ebben a szakaszában változatlanul köztársaságnak kell tekintenünk az ország kormányformáját. Eszerint a kormányzó-elnök és a miniszterek a nemzetgyűlésnek felelősek. A kormányzó-elnök bármely rendelkezése csak akkor érvényes, ha a miniszterek egyike is aláírja. Hatáskörébe tartozik az egyházi, világi és katonai hivatalokra való kinevezés, a miniszterek kinevezése, azok leváltása. Hadüzenet, béke- és szövetségkötés kérdésében hozott döntései csak a nemzetgyűlés hozzájárulásával voltak érvényesek

A trónfosztást követően a kormány néhány nyilatkozata arra utal, hogy a köztársasági kormányformát írott alkotmányban is rögzíteni akarták. Közvetlenül a forradalom leverését megelőző időkből konkrét adatunk is van arra vonatkozóan, hogy a nemzetgyűlés elhatározta az alkotmány kidolgozását — kifejezetten azzal a céllal, hogy rögzítsék a forradalom vívmányait. Szemere Bertalan miniszterelnök képviselőházi bemutatkozó beszédében a kormány politikáját „respublikai", azaz köztársasági irányúnak vallja. Vukovics Sebő igazságügyminiszter hasonló módon mutatta be a kormányt a főrendiház előtt. A kormány nevében úgy nyilatkozott, hogy a minisztérium működésének célja a respublika. Az alkotmány „a népjog és a tiszta egyenlőség" elvén fognak nyugodni. (Vö.: Az 1848—49. évi népképviseleti országgyűlés Szerk. Beér János. Bp. 1954. 114. old.) Majd amidőn a szegedi országgyűlés elfogadta a nemzetiségi törvényt, ezt azzal az indokolással szövegezték meg határozat formájában, hogy része lesz a rövidesen elfogadásra kerülő alkotmánynak. Ez arra utal, hogy az alkotmány tervezete is elkészült. Sajnos mindeddig nem került elő. Szemere Bertalan miniszterelnök még 1849. június 10-én utasítást adott a tervezet elkészítésére. Az alkotmányelőkészítő bizottságnak adott utasítás arra mutat, hogy a kormány igen fontosnak és sürgősnek tartotta az alkotmány elfogadását: „A készítendő alkotmányra vonatkozólag ... cseréljék ki Önök eszméiket. Iparkodjanak Önök vele. Talán előbb lesz rá szükség, mint gondolni lehet."

A forradalom veresége megakadályozta a köztársasági alkotmány létrehozását. Az ezt követő magyar alkotmányfejlődés gyökerében reakciós jellegét mutatja, hogy sok korlátja mellett is egészen az 1919. évi dicsőséges proletárforradalomig az 1848/49-es törvényhozás jelentette a magyar alkotmányfejlődés demokratizmusának csúcspontját.

III. Két szocialista alkotmány. 1. A Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya. 2. A Magyar Népköztársaság alkotmánya.

1. A Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya. A szocialista államok közül Magyarország az egyetlen, mely már korábbi történelme során három alkotmánytípusra hivatkozhat. A feleмás rendi alkotmány, a polgári alkotmány és a Magyar Tanácsköztársaság 1919. évi szocialista alkotmánya a magyar történelmi múlt olyan elemei, amelyek különböző intenzitással ugyan, de mai alkotmányfejlődésünkre is hatással vannak. Magyarország első szocialista alkotmánya, a Tanácsköztársaság alkotmánya nemcsak az ellenforradalom korszakának alkotmányfejlődését befolyásolta, hanem közvetlen hatással volt az 1949. évi népköztársasági alkotmány tartalmára. Ez teszi lehetővé, hogy az időbeliség által diktált sorrendet bizonyos fokig áttörve, egymás mellé helyezzük és egymás mellett vizsgáljuk a két szocialista alkotmányt. Ez azért is elfogadható, mert az ellenforradalmi korszak, az alkotmányos intézmények sorozatos megsértésén túl semmi újat nem hozott a magyar alkotmányfejlődésben.

a) A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmányát a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése 1919. június 23-án fogadta el. Hatályba lépését (1919. jún. 29.) alig egy hónap választja el a forradalom vereségét jelentő szakszervezeti kormány megalakításától. Ez alatt a rövid idő alatt is megindult az alkotmány végrehajtása.

A Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya szovjet típusú alkotmány. Számos intézményében tükrözi az alig egy évvel korábban (1918. júl. 10.) elfogadott első szovjet alkotmány hatását. Nagyban-egészben ehhez igazodik az alkotmány szerkezete is. A két alkotmány közötti viszonyt egyébként a proletárforradalom jellegéről és a proletárinternacionalizmusról vallott, a magyar és a szovjet alkotmányban egyaránt kifejezésre jutó közös felfogás határozta meg. A magyar alkotmány előkészítése során abból indultak ki, hogy az oroszországi és a magyarországi proletárforradalom egyaránt a kibontakozóban levő világforradalom része vagy legalábbis a vezető európai országokra kiterjedő proletárforradalom első láncszeme. Viszonylag rövid idő alatt várták a proletárforradalmak világméretű győzelmét és a dolgozók nemzetközi tanácsköztársaságának megalakulását. Ezért tudatosan vállalták az első szovjet alkotmánynak azokat a megoldásait, amelyeket egyben a kialakuló nemzetközi tanácsköztársaság alapintézményeinek tekintettek. Mindamellett a Tanácsköztársaság alkotmányát eredeti jogalkotásnak kell tekintenünk. Előkészítése során nem csupán az első szovjet alkotmányra voltak figyelemmel, hanem bizonyos értelemben általánosították a szovjet forradalom egész államépítő munkájának tapasztalatait, ideértve mind az októberi forradalmat követő első hónapok jogalkotását, mind az első szovjet alkotmány realizálása érdekében kiadott intézkedéseket. Ezt nagymértékben elősegítette az, hogy a Tanácsköztársaság vezetői közül többen is közvetlen részesei voltak az oroszországi forradalom eseményeinek.

Másrészt az alkotmány előkészítése során jelentős erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy az összhangban legyen a hazai adottságokkal. A hazai adottságok érvényre juttatását többek között az is támogatta, hogy az egyes államjogi intézmények szabályozásánál a Tanácsköztársaság jogalkotói kezdettől fogva — tehát mindjárt 1919. március 21-ét követően — eleve számoltak a viszonylag rövid időn belül létrehozandó és a Tanácsköztársaság államrendszerének alapintézményeit átfogóan szabályozó alkotmánnyal. A hazai adottságok, így elsősorban a cári Oroszországhoz viszonyítva jóval erőteljesebb parlamentáris és önkormányzati tradíciók érvényesülnek pl. az alkotmánynak azokban a rendelkezéseiben, amelyek nem kongresszusokra, hanem meghatározott időre, több ülésszakon való részvételre jogosított küldöttekből álló testületi szervekre (a szövetséges tanácsok országos gyűlése, a községi, városi, járási és kerületi tanácsok) építik a tanácsi szervezet különböző fokozatait. Ugyancsak az erőteljesebb önkormányzati tradíciókra utal a helyi tanácsok szervezetének és működésének részletesebb szabályozása. Az alkotmány rendelkezéseinek egyharmadát teszik ki a helyi tanácsokra vonatkozó szabályok. Ha a mai szabályozási gyakorlatból indulunk ki, azt is mondhatnók, hogy az alkotmány a jelenlegi tanácstörvényekhez hasonló mélységben szabályozta a helyi tanácsok szervezetének és működésének elvi jelentőségű kérdéseit.

A szovjet alkotmány végrehajtására kiadott szabályozás tapasztalatait tükrözi a szocialista gazdaság igazgatásának — az első szovjet alkotmányhoz viszonyítva — jóval részletesebb szabályozása, különösen a gazdasági igazgatás képviseleti szerveinek létrehozása.

Az alkotmánynak máig is legtöbb vitát kiváltó rendelkezései közé tartoznak a nemzetek jogairól intézkedő szakaszok. „A nemzetek jogai a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaságban" címmel az alkotmány egész fejezetet szentel a nemzeti kérdés megoldásának. A fejezet egészének értékelése körüli vita nagyrészt abból ered, hogy az alkotmány e rendelkezéseinek szinte egyáltalán nincs előzménye a Tanácsköztársaságnak az alkotmányt megelőző jogalkotásában. A legújabb irodalom is súlyos politikai hibának ítéli, hogy a Tanácsköztársaság nem adott ki az oroszországi forradalomhoz hasonlóan mindjárt megalakulását követően olyan deklarációkat, amelyek elismerték volna a nemzetiségek teljes önrendelkezési jogát, egészen a szabad kiválásig és az önálló államalakításig. Ugyanakkor 1919. június 16-án a magyar Vörös Hadsereg által felszabadított szlovákiai területeken megalakuló Szlovák Tanácsköztársaság és annak egyenjogú, független, a Magyar Tanácsköztársasággal szövetséges tanácsköztársaságként való elismerése a tanácsok országos gyűlése által arra utal, hogy bár a nemzetiségi politika marxista—leninista elveinek deklarálása az alkotmányig hiányzott, a gyakorlati politikában a Tanácsköztársaság a legteljesebb, a marxista—leninista értelemben vett nemzeti egyenjogúság alapján állt.

A Tanácsköztársaság alkotmányában a nemzeti kérdés megoldására irányuló rendelkezéseknek négy jogszabálycsoportból álló rendszerét különböztethetjük meg. E csoportok különválasztása és megkülönböztetése azért lényeges, mivel a legutóbbi időkig igen sok félreértés adódik abból, hogy különböző jellegű rendelkezéseket összekeverik, egyiket a másikhoz viszonyítva korlátozó vagy megszorító intézkedésnek fogják fel. Pedig mindegyik jogszabálycsoportnak sajátos rendeltetése van a nemzetiségi kérdés megoldásában. Egymást bővítik, nem pedig megszorítják. *A rendelkezések első csoportjába* azokat a szabályokat kell sorolnunk, amelyek az állampolgári jogok keretei között *a teljes nemzeti egyenjogúságot*, a hátrányos faji vagy nemzeti megkülönböztetés teljes tilalmát, a szabad nyelvhasználatot rögzítik a Tanácsköztársaság területén élő összes nemzetiségek számára (14. §). *A második jogszabálycsoport* (84., 85. és 89. §§.) *a tanácsi szervezet felépítésében biztosítja a legteljesebb nemzeti egyenjogúságot.* Ezek a rendelkezések többek között előírják, hogy a tanácsrendszer következményeként minden területi egységben annak a nemzetnek a dolgozói vezetik a helyi igazgatást, akik az adott helyi körben többségben vannak, de az adott területen kisebbségben élő nemzet is szabadon használhatja anyanyelvét. Ugyanebbe a körbe tartoznak azok a rendelkezések, amelyek az országban élő összes nemzetiségek számára országos tanács alakításának kötelezettségét írják elő. Az egyes nemzetek országos tanácsaiban sajátos nemzeti érdekeik védelme, nemzeti kultúrájuk fejlesztése céljából képviseletihez jutnak nemcsak az összefüggő nagyobb területen élő, autonómia alkotására képes, hanem a szórványokban élő nemzeti csoportok is. Az országos tanácsok államjogi jelentőségét külön aláhúzza az alkotmány 89. §-a, mely a nemzeti kérdést érintő alkotmányi tételek megváltoztatását az érdekelt nemzetek országos tanácsának hozzájárulásához köti.

Az eddig ismertetett formák még nincsenek kapcsolatban az állam föderatív jellegével, amennyiben az országos tanács alakítása „nem bonthatja meg a területi alapon nyugvó tanácsszervezetet" (84. §). *A másik két jogszabálycsoport már föderatív megoldásokat* takar. A 86. és 87. § már csírájában magában foglalja azokat az autonóm nemzeti alakulatokat, amelyek az Oroszországi Föderatív Szocialista Köztársaságban jelenleg nemzeti autonómiák elnevezéssel (nemzeti körzet, autonóm terület és autonóm köztársaság) ismeretesek. E szakaszok az autonómia két típusát rögzítik. Több járásra kiterjedő összefüggő terület esetén „önálló kerület", több kerületre kiterjedő

összefüggő nagyobb területen „nemzeti kerület" alakítását teszik lehetővé, külön államhatalmi és igazgatási szervekkel. A német és ruszin többségű kerületeket már az alkotmány nemzeti kerületté nyilvánítja, egyben fő vonásokban rögzíti a nemzeti kerületek autonóm jogait is. „A tanácsrendszer egyenes következménye, hogy a nemzeti kerületek tanácsai önállóan intézik a kérdéses területek beligazgatását, igazságszolgáltatását, közoktatását és közművelődését." (86. § 2. bek.) Végül *a negyedik jogszabálycsoport* (88. §) *túlmutat a nemzeti autonómiák társulásán* és független, a „Tanácsköztársasággal szövetséges *külön tanácsköztársaságok*" létesítésének lehetőségéről intézkedik az akkor még megszállás alatt álló, esetleg felszabaduló területeken.

A Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya (a magyar történelem első írott alkotmánya) kitüntető helyet foglal el a nemzetközi munkásmozgalom történetében is. Első olyan jogi dokumentum, mely az alkotmány szintjén tanúsítja a szovjet hatalom szervezeti formáinak nemzetközi jellegét. Az 1918. évi alkotmányt követően elsőként a magyar tanácsköztársaság alkotmánya dokumentálja, hogy a szovjet hatalom felépítésének és működésének alapintézményei, illetve alapelvei nemcsak az oroszországi viszonyok közepette, hanem Európa más államaiban is felhasználhatók a munkásosztály hatalmának megszervezésére.

2. A Magyar Népköztársaság 1949-ben elfogadott alkotmánya.

Amint azt már a szocialista alkotmányok változatait vizsgálva jeleztük, ez az alkotmány sajátos fordulópontot jelöl a népi demokratikus alkotmányok történetében. A magyar alkotmánynak ez a szerepe több okra is visszavezethető.

Mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy az 1949. évi alkotmány törvénybe iktatásával a népi demokratikus államok közül Magyarország utolsóként fogadott el új alkotmányt. Jugoszlávia már 1946-ban, Bulgária 1947-ben, Románia és Csehszlovákia szintén korábban, 1948-ban fogadták el első népi demokratikus alkotmányukat. Talán csak Lengyelország kivétel, ahol 1947-ben létrejött ugyan egy ún. csonka alkotmány az államhatalom gyakorlásának központi szerveiről, teljes alkotmányt azonban csak 1952-ben fogadtak el.

Az egyes alkotmányok elfogadása közötti viszonylag nem nagy időbeli eltérés akkor kap elvi jelentőséget, ha figyelembe vesszük, hogy Európában a II. világháborút követő első években, tehát éppen az említett esztendőkben, 1946 és 1949 között ment végbe a nemzetközi viszonyok politikai erővonalainak rendeződése és megszilárdulása. Ma már megállapíthatjuk, hogy egyrészt a nemzetközi viszonyok alakulása, másrészt az egyes kelet- és délkelet-európai országok belső fejlődésének tapasztalatai alapján érlelődött meg az a felismerés, hogy a népi demokratikus fejlődés viszonylag békés útján is végbemehet a szocializmushoz való átmenet. Ezzel együtt általánosan elismert tétellé vált, hogy a népi demokratikus szocialista állam a proletárdiktatúra sajátos válfajaként fogható fel a proletárdiktatúra másik válfaja, a szovjet szocialista állam mellett. És itt jutunk el az 1949. évi magyar alkotmány egyik specifikumához. A népi demokratikus alkotmányok közül először a magyar alkotmányban kapott megfogalmazást ez a felismerés. Más szóval: a népi demokratikus alkotmányok közül elsőként a magyar alkotmányt készítették elő és fogadták el tudatosan is szocialista alkotmányként, a proletariátus diktatúrájának alkotmányaként.

Mint arra a szocialista alkotmányok változatait vizsgálva már utaltunk, a korábban elfogadott népi demokratikus alkotmányokból mind a proletárdiktatúra, mind a szocialista program tudatos megfogalmazása hiányzott. Ami pl. az államhatalom jellegét illeti: a korai népi demokratikus alkotmányok többnyire *a néphatalom* általános fogalmával operáltak, és ennek alapján általában olyan „plebejus" demokráciát rögzítettek, melynek keretei között — az alkotmány rendelkezéseit tágan értelmezve — a kialakuló proletárállam intézményei is elfértek. Ami pedig a szocialista célkitűzéseket (mint pl. a kizsákmányolás felszámolása) illeti, ennek helyén általában olyan széles szociális programot találunk, amelyre építve a szocialista átalakulás is megindulhatott. A politikai mechanizmus rendszerét érintő alkotmányos rendelkezésekből hiányzik a munkásosztály, illetve a marxista—leninista párt vezető szerepének rögzítése. Lehetne még folytatni a sort, de talán elég ennyi is annak bizonyítására, hogy a korai népi demokratikus alkotmányok legalábbis homályban hagyják a szocialista átalakulás igen lényeges jegyeit. Másrészt az is kétségtelen, hogy ezek az alkotmányok mint tipikusan átmeneti alkotmányok viszonylag tág keretet nyújtottak a társadalmi átalakuláshoz, és egyáltalán nem állták útját annak, hogy kereteik között menjen végbe a szocializmus alapjainak lerakása.

Érdemes külön is megvizsgálni az 1949. évi magyar alkotmánynak azokat a specifikus vonásait, amelyek éppen abból erednek, hogy az alkotmány élesen hangsúlyozni kívánta a társadalmi átalakulás kifejezetten szocialista irányát, valamint a II. világháborút követő fejlődés során kialakult új államhatalom egyértelműen szocialista jellegét. Főként ezzel magyarázható, hogy az alkotmány számos programjellegű rendelkezést tartalmazott mind a társadalmi berendezkedés politikai és gazdasági vonásait jellemző, mind az államszervezet egyes intézményeit, mind az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit szabályozó fejezeteiben. Az alkotmánynak ezek a tételei csak a folyó törvényhozás útján, fokozatosan,

több éven át mentek át a gyakorlatba. Ezeknek a rendelkezéseknek a gyakorlatba való bevezetése egyébként többnyire visszahatott magára az alkotmányra is. Vagy maga után vonta az alkotmány módosítását, vagy az alkotmány vonatkozó rendelkezéseinek értelmezését befolyásolta, alakította.

Az alkotmány néhány jelentős rendelkezésének végrehajtása jól illusztrálja az elmondottakat. Az alkotmánynak a társadalmi berendezkedésről intézkedő első fejezete a társadalmi tulajdon különböző típusai között központba állítja az egységes állami tulajdont. Ám az állami tulajdon egysége csak az alkotmány elfogadását követően alakult ki. Az alkotmány elfogadása idején még ismeretes volt az állami tulajdontól elkülönült jegyekkel rendelkező önkormányzati tulajdon. Ami pedig az államszervezetet illeti, az 1949. évi alkotmány elfogadása csak az állam központi szerveit találta — többé-kevésbé kialakult állapotban. (Az alkotmány további fejlődése azonban ezeket is érintette.) Az államszervezet minden más elemét az alkotmányban rögzített program alapján, az alkotmány elfogadását követő törvényhozás institucionalizálta. Részben ezzel magyarázható, hogy az 1949 és 1972 között elfogadott alkotmánymódosítások általában az állami szervezet egyes intézményeinek bevezetéséhez, vagy azok fejlesztéséhez kapcsolódtak.

A legfelsőbb képviseleti szerv, az Országgyűlés, az 1949. évi alkotmány elfogadását megelőzően lényegében a parlamentáris köztársaságok kormányformájára jellemző keretek között, az államhatalom megosztásának elve alapján illeszkedett be az állam központi szerveinek rendszerébe. Azaz: az Országgyűlés mint törvényhozó szerv a köztársasági elnökkel mint a végrehajtó hatalom fejével osztozott a legfelsőbb hatalom gyakorlásában. Az Országgyűlés az alkotmány elfogadásával, a hatalom egységének elve alapján — mely a szocialista államok többségében az államszervezet egyik legfontosabb alapelve — lett a legfelsőbb államhatalom kizárólagos birtokosa. Korábban a többpártrendszer alapján működő Országgyűlés azonban viszonylag nehezen találta meg a helyét abban a politikai rendszerben, mely gyakorlatilag egyetlen pártra épült. Nem is szólva arról, hogy az 1949-et követő évek amúgy sem kedveztek a demokratikus elvek alapján választott képviseleti szervek fejlődésének. Végül is csak az SZKP XX. kongresszusát követően, a szocialista demokratizmus fejlesztését célzó program keretében, az Országgyűlés 1956. évi 1. sz. határozata vázolta fel azokat a tevékenységi és szervezeti formákat, amelyek lehetővé teszik, hogy az Országgyűlés is aktív részese legyen az állami élet legfelsőbb irányításának.

Az Országgyűlés alkotmányos jogállásának megváltozása automatikusan maga után vonta a kormány, Minisztertanács jogállásának átalakulását is. Az 1949. évi XX. törvény hatályba lépésétől kezdve a Minisztertanács az ország legfelsőbb államigazgatási szerve, mely kizárólagos joggal, egyedül a legfelsőbb képviseleti szerveknek felelősen irányítja az egész államigazgatási szervezetet és az azoknak alárendelt összes szervek munkáját; egyben jelentős kormányzati tevékenységet is ellát. Az alkotmány hatályba lépésével viszont megszűnt a kormánynak a hatályos törvények módosítását is magában foglaló jogalkotási felhatalmazása. Az Elnöki Tanács létrehozása, ennek az Országgyűlést helyettesítő funkciója lehetővé tette, hogy az alkotmány külön is elzárja a Minisztertanácsot a Népköztársaság törvényeivel, illetve az Elnöki Tanács rendeleteivel szembenálló aktusok kiadásától. Az alkotmány elfogadását követően jelentős változáson ment át a Minisztertanácsnak a gazdaság irányításában betöltött funkciója. Az alkotmány elfogadása idején a Minisztertanács nem közvetlenül, hanem a korábban létrehozott Népgazdasági Tanács útján irányította a gazdaság igazgatását. A Népgazdasági Tanács 1952. év végével megszűnt, és az irányító funkciót a Minisztertanács testülete vette át. Ennek konzekvenciáit az 1953. évi VI. törvénnyel bevezetett alkotmánymódosítás vonta le. (A Minisztertanács tagjai közé beiktatta most már a kormánynak közvetlenül alárendelt Országos Tervhivatal elnökét. Emellett kifejezetten a gazdaság irányításával összefüggő teendők ellátására a Minisztertanácson belül létrehozta — az egyébként azóta már megszűnt — első elnökhelyettesi funkciót.)

Az alkotmány a helyi igazgatást merőben új típusú, lényegében a helyi szovjetek rendszerével analóg szervekre építette. Alig néhány hónappal az alkotmány elfogadása után létrejött az első tanácstörvény (1950. évi I. tv.), mely az alkotmány rendelkezéseinek részletezésére volt hivatott. A helyi igazgatás új típusú tanácsi szervei azonban végül is csak 1950 végén, 1951 elején kezdték meg munkájukat. Azóta két tanácstörvény (1954. évi X., 1970. évi I. tv.) jelzi a helyi tanácsok rendszerében bekövetkezett fejlődést. Az újabb tanácstörvények minden esetben alkotmánymódosítással is jártak.

Az 1954. évi VIII. alkotmánymódosító törvény a tanácsok mint választott képviseleti szervek jelentőségét kiemelve újra szabályozta a tanácsi szervezet központi irányításának rendszerét, valamint a tanácsok igazgatási szerveinek egymáshoz és a választott képviseleti szervekhez való viszonyát. Az 1966. évi III. alkotmánymódosító törvény a járási tanácsok kiiktatásával, valamint a magasabb fokú tanácsok (megyei és fővárosi tanács) választásának az alsóbb fokozatú tanácsokra épülő közvetett választásával lényegében a lakosság települési helyeinek (városok, községek, fővárosi kerületek) önkormányzati jogait kívánta alátámasz-

tani. Számos vonatkozásban érintette a tanácsi szervezet egészét az 1970. évi I. törvény, a harmadik tanácstörvény, amelyet az általános alkotmánymódosítást bevezető 1972. évi I. törvény előkészítésével egyidejűleg — szintén alkotmánymódosító törvényként fogadtak el.

Az alkotmány az egész bírói szervezetre érvényes általános elvként rögzítette *a)* a bírói szervezetnek a választott képviseleti szervekkel való párhuzamos felépítését, továbbá *b)* a hivatásos bíráknak és népi ülnököknek a megfelelő fokozatú képviseleti szervek által való választását. Az alkotmánynak a bírósági szervezetre vonatkozó szabályai csak fokozatosan kerültek végrehajtásra. Viszonylag hamar, már a helyi tanácsi szervezet létrehozásával egyidejűleg megtörtént a bírósági szervezet fokozatainak a képviseleti rendszerrel való összhangba hozása. Az 1950. évi IV. alkotmánymódosító törvény megszüntette a több megyei tanács területére kiterjedő hatáskörrel, fellebbezési bíróságként működő felsőbíróságokat. Azonban csak később, az 1954-ben indult meg a bírák választására vonatkozó rendelkezések részleges végrehajtása. Az 1954. évi bírósági törvény (1954. évi II. törvény) elfogadását követően választotta meg első ízben az Országgyűlés a Legfelsőbb Bíróság elnökét. Ugyanekkor került sor a népi ülnökökre vonatkozó rendelkezések általános végrehajtására. A hivatásos bírák választását csak az 1972. évi I. törvénnyel végrehajtott alkotmánymódosítás után vezették be (mikor is a bírák választása a bírói szervezet összes fokozatait illetően a Népköztársaság Elnöki Tanácsának hatáskörébe került).

Az alkotmány elfogadását követően, csak négy év után került sor az új típusú ügyészi szervezetre vonatkozó alkotmányos rendelkezések végrehajtására. Csak az 1953. évi 13. sz. tvr. intézkedett a büntető és törvényességi felügyeleti funkciók ellátására egyaránt jogosított, csak a legfelsőbb képviseleti szerveknek felelős ügyészi szervezet létrehozásáról.

Az európai népi demokráciákban általában új alkotmányok elfogadásával dokumentálták azt a tényt, hogy az adott országban végbement a szocializmus alapjainak lerakása. Magyarországon erre nem volt szükség. Nálunk éppen azért, mert alkotmányunkat már 1949-ben tudatosan szocialista alkotmányként fogadták el — elegendő volt az 1949. évi XX. törvénnyel elfogadott alkotmány olyan általános módosítása, mely az alkotmány egyes rendelkezéseit hozzáigazította a szocializmus építése során bekövetkezett fejlődéshez. (Lényegében hasonló módon jártak el a Lengyel Népköztársaságban is, ahol hasonló okokból, nem új alkotmány elfogadásával, hanem az 1952-ben elfogadott első alkotmány általános módosításával fejezték ki 1976-ban a szocializmus építésének útján elért eredményeket.)

Magyarországon az alkotmány általános módosítását az 1972. évi I. törvény hajtotta végre, egyben rögzítette a Magyar Népköztársaság alkotmányának a módosítások végrehajtásával kialakított egységes szövegét. Magyarországon tehát — a végrehajtott módosításokkal — ma is az 1949. évi XX. törvénnyel elfogadott népi demokratikus szocialista alkotmány van hatályban. Alkotmányunk jelenleg hatályos szövege az alkotmány létrejöttét megvilágító preambulumot követően az alábbi fejezetekre tagolódik: I. A Magyar Népköztársaság társadalmi rendje; II. A Magyar Népköztársaság Országgyűlése és a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa; III. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa; IV. A tanácsok; V. A bírói szervezet; VI. Az ügyészség; VII. Az állampolgárok alapvető jogai és kötelességei; VIII. A választások alapelvei; IX. A Magyar Népköztársaság címere, zászlaja, fővárosa; X. Záró rendelkezések.

Az 1972. évi I. törvénnyel végrehajtott módosítás, az államszervezetben bekövetkezett változások alkotmányos kifejezésén túl, igen erőteljesen érintette a társadalmi berendezkedés alapintézményeire vonatkozó szabályokat és az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit rögzítő alkotmányos rendelkezéseket.

A társadalmi berendezkedést kifejező rendelkezések körében az alkotmány rögzítette azt a történelmi tényt, hogy Magyarországon, a kizsákmányoló osztályok megszüntetésével uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok. Ennek megfelelően és ennek alárendelten nyertek szabályozást az egyes tulajdoni formák (állami tulajdon, szövetkezeti tulajdon, személyi tulajdon, kisárutermelő tulajdon), de a politikai rendszer alapintézményei is. (A munkásosztály és marxista—leninista pártja vezető szerepe, a hatalom gyakorlásának kiszélesedett tömegbázisa és ennek szervezeti formái, az állam által folytatott politika főirányát meghatározó alapelvek, országunknak a szocialista közösség államaihoz való viszonya és általában nemzetközi helyzetünk.)

Az alapvető állampolgári jogok alkotmányos kifejezésében a módosítás által bevezetett legjelentősebb változás abban áll, hogy általános állampolgári jogokká szélesedtek azok a jogok is, amelyeket a szocialista építés korai szakaszán alkotmányunk csak a dolgozók számára garantált. Ez egyben lehetővé tette a jogok rendszerének új elemekkel való gazdagítását is. E körbe tartozik annak a tételnek az alkotmányba iktatása, hogy a Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja az emberi jogokat.

Irodalom: Respublica et Status Regni Hungariae. Ex officina Elzeviriana. 1634.; *Dósa* Elek: Erdélyhoni jogtudomány. Kolozsvár, 1861. I. könyv: Erdélyhoni közjogtan; *Eckhart* Ferenc: A magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946.; Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. Beér János. Bp. 1954.; *Beér* János—*Csizmadia* Andor: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvé-

nyeinkből. 1001—1949. Bp. 1966.; *Csizmadia* Andor—*Kovács* Kálmán—*Asztalos* László: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1972.; A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása. Szerk. Halász Pál—Kovács István—Peschka Vilmos. Bp. 1959.; *Beér* János—*Szabó* Imre: A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Az 1949. évi XX. törvény és magyarázata. Bp. [1949.]; *Beér* János—*Kovács* István: A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Bp. 1959.; Magyar alkotmányjog. Szerk. Beér János. Bp. 1951.; *Beér* János—*Kovács* István—*Szamel* Lajos: Magyar államjog. Bp. 1960. Alkotmányjog. Szerk. *Schmidt* Péter Bp. 1976.; *Kovács* Isván: Magyar államjog. 1-2 köt. Szeged. 1978.

L. még Alkotmány, Államjog, Alkotmányosság címszavaknál.

Kovács István

MEGYE → *Állami-területi beosztás; — Helyi igazgatás.*

MÉLTÁNYOSSÁG → *Jogalkalmazás; — Államigazgatási eljárás; — Polgári jog; — Római jog.*

MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZET: I. Fogalom (1092.) — II. A szövetkezetek kialakulása, szövetkezetek a kapitalista társadalomban, burzsoá szövetkezettudományi irányzatok (1092.) — III. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon (1095.) — IV. A mezőgazdasági termelőszövetkezet alapvonásai, alapelvek, tudomány (1096.) — V. A mezőgazdasági termelőszövetkezet mint jogi személy (1099.) — VI. A mezőgazdasági termelőszövetkezet megalakulása, egyesülés, szétválás, átalakulás, megszűnés (1101.) — VII. Az alapszabály és egyéb szabályzatok (1103.) — VIII. A termelőszövetkezeti közös vagyon (1104.) — IX. A mezőgazdasági termelőszövetkezet gazdálkodása, a gazdálkodás eredményeinek felhasználása, a termelőszövetkezeti alapok (1104.) — X. A termelőszövetkezeti tagsági jogviszony (1105.) — XI. Munkavégzés, munka szerinti részesedés, munkaszervezet (1108.) — XII. A termelőszövetkezet vezetése és belső igazgatása (1110.) — XIII. A termelőszövetkezetek érdekképviseleti szervei; területi, szakmai szövetségek, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, a kongresszus (1110.)

I. Fogalom

A mezőgazdasági termelőszövetkezet a *tagok önkéntes személyi és vagyoni társulása útján létrehozott, közösben végzett személyes munkán alapuló szocialista mezőgazdasági nagyüzem, amely része a szocialista társadalmi rendnek és a népgazdaság érdekeivel, a társadalmi célokkal összhangban, a szövetkezeti tulajdon alapján a közös és háztáji gazdaság összekapcsolásával, a szövetkezeti demokrácia rendszerében, önálló, tervszerű vállalati gazdálkodást folytat, és megvalósítja a tagság társadalmi egységét, szocialista nevelését.*

II. A szövetkezetek kialakulása, szövetkezetek a kapitalista társadalomban, burzsoá szövetkezettudományi irányzatok.

A tömegeknek a tőkekoncentráció előrehaladásával bekövetkező elnyomorodása enyhítése érdekében a munkások és kisárutermelők gazdasági, társadalmi összefogására különböző irányzatok keletkeztek. E törekvések között jelentős helyet foglaltak el a „nyomor gyermekeiként" született szövetkezetek, amelyek abból a célból alakultak, hogy a „kisegzisztenciák" társulásával javítsák a versenyfeltételeket, csökkentsék a tőkének való kiszolgáltatottságot.

Amerikában a 18. században német és orosz kivándorlók szerveznek kommunákat. 1764-ben Skóciában Fennwick községben alakult szövetkezet. 1824-ben *Owen* szervezi meg „Új harmónia" kísérleti telepét. 1831-ben *Buchez* Párizsban alakítja meg asztalos-kisipari szövetkezetét. 1844-ben a rochdalei takácsok alapítanak részben fogyasztási, részben termelő jellegű szövetkezetet. A század végéig a *fogyasztási, értékesítési, takarék- és hitelszövetkezetek* (kivételesen termelő jellegű szövetkezetek) egész sora jön létre. A szövetkezeti gondolat elterjedésével találkozunk hitel-, biztosító, elektromos, telefon-, fuvarozó, lakás- stb. szövetkezetekkel is. A ma működő szövetkezetek többsége azonban vegyes profilú, azaz egy szövetkezet többféle tevékenységet is folytat.

Új színt jelentenek a kapitalista szövetkezeti mozgalomban az úgynevezett *agrárszövetkezetek*, illetőleg azok az agrárszövetkezetek, amelyek termelőszövetkezetek. A nyugati irodalomban néha megtévesztő az agrárszövetkezet elnevezés, mert agrárszövetkezet elnevezés alatt gyakorta lényegében beszerző és kisárutermelő szövetkezetek, továbbá hitel-, biztosító és vegyes profilú szövetkezetek működnek. Nem minden agrárszövetkezet minősül tartalmilag mezőgazdasági termelőszövetkezetnek, de az agrárszövetkezetek egyike-másika — és ez csak az alapszabályok, illetőleg a jogszabályi rendelkezések tüzetes áttanulmányozása után dönthető el — valóban termelőszövetkezet, vagy elsősorban az.

Az agrárszövetkezetek történeti fejlődésében sommásan három szakasz különböztethető meg.

Az első szakaszban a szövetkezés a termelésnek csak őstermelői, hagyományos primer stádiumaira terjedt ki. A parasztgazdaságok egymás átmeneti megsegítésére hoztak létre szövetkezeteket (eszközök, vetőmagvak, apaállatok kölcsönzése, hitelezés stb.).

A második szakaszban, amikor a kisárutermelő parasztgazdaságok már piacra is ter-

meltek, megjelentek a forgalmi (kereskedelmi) szövetkezetek, amelyek szervezettebbé tették a termékek piaci értékesítését és a termeléshez szükséges mezőgazdasági, ipari eredetű anyagok, eszközök beszerzését.

A harmadik szakaszban, amikor széles körűvé vált az egyöntetű termékek iránti igény és az élelmiszer-termelés-és-értékesítés folyamatában részt vevő gazdasági szervezetek közül a legtőkeerősebbek tőkés alapon szervezték a mezőgazdaság vertikális integrációját, amikor a mezőgazdasági termékek már nem natúr állapotban, hanem félkész vagy konyhakész állapotban, vagy késztermékké feldolgozva kerültek értékesítésre, a parasztgazdaságok kénytelenek lettek a vertikális integrációt szervező tőkés monopóliumokkal szembeni versenyben egyesíteni erejüket abból a célból, hogy nyerstermékeiket nagyüzemi technológiával felszerelt munkahelyeken dolgozzák fel. Ekkor jelentek meg a termelés utolsó fázisait, az ipari feldolgozást, illetőleg az értékesítést átvevő termelői jellegű feldolgozó szövetkezetek (borászati, szeszfőző, konzervgyártó, tejfeldolgozó, húsfeldolgozó stb. szövetkezetek). Ezeknek a mezőgazdasági termelői tevékenységet „meghosszabbító" szövetkezeteknek az a célja, hogy a tag-gazdaságok részesüljenek abban a haszonban, amelyet eddig az ipari és kereskedelmi tőke sajátított el azáltal, hogy a nyerstermékek árát mind alacsonyabbra süllyesztette, és a feldolgozás során hozzáadott értékhez viszonyítva magasan tartotta a kész élelmiszerek és egyéb mezőgazdasági eredetű termékek árait.

Nyugat-Európa országaiban, de az amerikai földrészen is az ilyen fajta agrárszövetkezetek terjedtek el széles körben. A monopóliumok és általában a tőke túlnyomó hatalma elleni küzdelem hozta létre a különböző paraszti indítású feldolgozó, értékesítő fogyasztási és hitel agrárszövetkezeteket.

A gyarmati sorból nemrég felszabadult és más fejlődő országokban még csak most van kialakulóban általában a szövetkezeti és az agrárszövetkezeti mozgalom. A fejlődő országok szövetkezetei azonban nagyobbrészt inkább fél-állami, központi intézmények és túlnyomórészt állami tőkével gazdálkodnak. A gyarmatosítók és helyi kiszolgálóik földbirtokait a legtöbb ilyen országban felosztották. A földek felosztása kifejlesztette a magántulajdonon alapuló egyéni gazdálkodást, így bizonyos fenntartások keletkeztek a szövetkezeti gazdálkodással szemben. A fejlődő országok szövetkezeti mozgalmában, ideértve az agrárszövetkezeteket is, többféle célkitűzéssel és irányzattal találkozunk, ezek a célkitűzések és irányzatok vagy a nyugati polgári szövetkezeti ideológia lecsapódása után alakultak ki, vagy helyi sajátosságokkal magyarázhatók.

Nem kétséges, hogy a szövetkezetek a kapitalizmusban elsősorban a tőke és a monopóliumok elleni védekezés érdekében jöttek létre. Nem mindegyik szövetkezet maradt meg azonban ezen az úton. Egyesek, mint pl. az angol szövetkezeti mozgalomról állítja G. D. H. *Cole*, nagykereskedelmi vállalkozássá, illetőleg takarékpénztárakká váltak. A nyugati országokban a parasztgazdaságok termékeinek jelentékeny részét dolgozzák fel, illetőleg értékesítik olyan szövetkezetek, amelyek taglétszáma alig haladja meg a néhány százat. Az ilyen szövetkezetek a tőkés vertikális integrációt szövetkezeti lepel alatt szervezik és nem mások, mint *kollektív kapitalista vállalkozások*. A kapitalizmusbeli szövetkezet — mint némely esetben a szövetkezeti mozgalom is — alá van vetve a kapitalizmus gazdasági törvényszerűségeinek, hat rájuk a kapitalista társadalom ideológiája, a burzsoá szövetkezeti ideológia. Mindezek a körülmények eredményezték azt, hogy a szocialista szövetkezet-tudományok képviselői a kapitalista állam keretében működő szövetkezeteket hosszú ideig sommásan *kollektív kapitalista* intézményeknek tekintették.

Igaz, hogy egyes szövetkezetek valóságos tőkés vállalatokká alakultak; némely ország szövetkezeti mozgalma vagy az egyes szövetkezetek szem elől tévesztették a szövetkezés eredeti célkitűzéseit, és igaz az is, hogy a szövetkezet mint vállalat nem bújhat ki a kapitalista környezetből, mégis mai ismereteink szerint nem tükrözi a valóságot ez a sommás elítélés.

A kapitalizmusban létező fogyasztási és értékesítő szövetkezetek egy része ma is olyan célokat szolgál, amelyek ellentétesek a kapitalizmussal (közös tulajdon, kollektivizmus, demokratikus termelésszervezés stb.). A kisárutermelő kisiparosok, de főképpen a parasztok szövetkezései alkalmas eszközök (igaz, csak közvetett eszközök, de egyáltalán nem mellékes eszközök) az új társadalomért folyó általános harcban. A paraszti szövetkezetek, köztük az egyre szaporodó termelői jellegű szövetkezetek, a monopóliumellenes harc hathatós eszközei. A monopóliumellenes harccal egyidejűleg, de vele szorosan összefonódva bontakozik ki egyes országokban a harc a nagybirtok ellen, a szövetkezetesített kis földtulajdon fejlesztéséért. A szövetkezeteknek jelentős szerepük lehet olyan körülmények között, amikor a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet békés útja lehetségessé válik.

Mindezek alapján a kapitalista környezetben működő szövetkezeteket nem lehet egyfajta megítélés alá vonni, hanem különbséget kell tenni aszerint, hogy ezek a szövetkezetek a kizsákmányolók szövetkezetei-e, vagy a kizsákmányoltak szövetkezetei. Az utóbbiak *progresszív* szerepet töltenek be létükkel és magatartásukkal, a társadalmi haladásért folytatott általános harc egyik eszközeként.

A szövetkezet mint mozgalom és mint gazdálkodási forma hamarosan magára vonta a *társadalomtudományok képviselőinek figyelmét*. A tudományos érdeklődés főképpen akörül a

kérdés körül csúcsosodott ki, hogy mi a szerepe a szövetkezeteknek a társadalom életében. Attól függően, hogy ezt a szerepet a tudomány egyes képviselői miként ítélik meg, különböző eszmei irányzatok alakultak ki.

A szövetkezeti reformizmus a szövetkezeti szocializmus, a szövetkezeti állam megteremtésének eszközeit látja a szövetkezetekben. A szövetkezeti szocializmus a szövetkezés kezdeti időszakában alakult ki, és egyes tételeiben az owenizmusra vezethető vissza. Ám tévedés lenne azt hinni, hogy a szövetkezeti szocializmus a múlt században élte fénykorát. A burzsoá szövetkezeti tanok kiemelkedő képviselőinek egy tekintélyes része ma is a szövetkezeti szocializmus hívének vallja magát. A szövetkezeti szocializmus számos képviselője fejtette ki nézeteit a múlt században, a század elején, és fejti ki ma is. Nyugat-Európa és az Egyesült Államok szövetkezeti reformista ideológusai nemcsak saját országaikban „tökéletesítik" a kooperativizmust de elméleteiket Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országaiba is exportálják, és helyenként elérik azt is, hogy elméleteikre támaszkodjanak kormányzó pártok, és azokat gazdasági és politikai programjaikba is bevegyék.

A szövetkezeti szocializmus korai időszakának kiemelkedő alakja F. *Lassalle*, aki nagy tekintélyt vívott ki magának kisipari szövetkezeteivel. Charles *Gide* az úgynevezett fogyasztói szolidarizmusával, vagy más elnevezéssel fogyasztói kooperativizmusával ugyancsak jelentős szerepet töltött be. Elméletének lényege a fogyasztó szuverenitása. A fogyasztói szövetkezetek, nézete szerint, kezükben tarthatják a termelés irányítását, a kereskedelmi szervezeteik győzedelmesen versenyezhetnek a hasonló nem szövetkezeti vállalatokkal. A versenyben a fogyasztói szövetkezetek győznek, ez kihat a termelésre is. Olyan társadalmi rend alakul ki, ahonnan száműzik a profitot, és az igazságos ár uralkodik. Elmélete szerint a fogyasztói szövetkezet a kapitalista társadalom megváltoztatásának legalkalmasabb módszere.

A szövetkezeti szocializmus napjainkban reneszánszát éli. Jelentős hatása van a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségében is. A szövetkezeti szocializmus új teoretikusai — bár nézeteik nem mindenben egyeznek meg — ragaszkodnak az ősi ideológiához annyiban, amennyiben elődeikhez híven azt vallják, hogy a szövetkezet új társadalmi viszonyok hordozója a tőkés rendszerben, és társadalomátalakító erővel rendelkezik. Ehhez gyakran hozzáteszik, hogy a szövetkezés megmutatja a titokzatos harmadik utat a kapitalizmus és a kommunizmus „szélsőségei" között. A szövetkezeti szocializmus számos képviselője közül említést érdemel a szövetkezeti szocializmus osztrák „apostola", Karl *Renner*, az amerikai James *Warbasset*, az angol G. D. H. *Cole*, a belga Paul *Lambert*, az izraeli Walter *Preuss*. Jóllehet a szocialista országokban tömegessé vált a termelőszövetkezeti, elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom, mégis a szövetkezeti szocializmus tanában az első helyet a fogyasztási szövetkezetek foglalják el, és egyesek olyannyira hangsúlyozzák a fogyasztási jelleget, hogy a termelésre alakult szövetkezeteket nem is hajlandók elismerni igazi szövetkezetekként (Bernard *Lavergne*). Újabban azonban (elsősorban a volt gyarmati és félgyarmati országokban kibontakozott termelőszövetkezeti mozgalmak hatására) a szövetkezeti szocializmusnak kifejlődőben van egy másik ága, amelyik a fogyasztói szocializmus klasszikus tanaival szemben jelentős szerepet szán a termelőszövetkezeti mozgalomnak is a kapitalista társadalom negatív oldalának kiküszöbölésében.

A szövetkezeti szocializmus képviselőinek tanaival a marxisták kezdettől fogva vitában állnak. A marxizmus mutatott rá a szövetkezeti szocializmus elméletének céltalanságára. A szövetkezeti szocializmus bírálja ugyan a kapitalizmust, mert az a profitra termel, mert a gazdasági szervezeti formája antidemokratikus, mindez a fogyasztót sújtja. E bírálat kétségkívül helytálló. A diagnózis tehát helyes, de a terápia, amelyet a szövetkezeti szocialisták ajánlanak a társadalom megváltoztatására, tudományos szempontból naiv és utópisztikus, társadalmilag pedig lehetetlen. Ezeknek a teóriáknak tulajdonképpen az a lényege, hogy a munkás- és más kizsákmányolt tömegek társadalmi és gazdasági megújhodása, egy a kapitalizmusnál fejlettebb társadalmi rendszer kialakítása a politikai hatalom meghódítása nélkül, osztályharc nélkül lehetséges azáltal, hogy a lakosság osztálykülönbség nélkül szövetkezetekbe tömörül, és megvalósulnak a szövetkezeti államok, illetőleg a szövetkezeti világbirodalom. A szövetkezeti szocializmus „mérsékeltebb irányzatai" már nem vállalják a szövetkezet új, társadalomalakító szerepét, de alkalmasnak tartják és egyedül alkalmas eszköznek tartják a szövetkezetet arra, hogy a kapitalizmust megjavítsák. *Lenin* alapján megállapíthatjuk, hogy a szövetkezeti szocializmus merő fantázia, romantikus elgondolás arra nézve, hogy az osztályellenséget a lakosság egyszerű, szövetkezetekbe tömörítése útján osztály-együttműködésre lehet bírni, az osztályharcot osztálybékévé (úgynevezett társadalmi békévé) lehet változtatni. A profitra való termelés gazdasági törvényszerűségét nem lehet szervezeti formával megszüntetni. Bár a szövetkezeti szocializmus eszméi széles körben hatnak, gyakorlati eredmények mind ez ideig nem születtek a teória alapján. Az elmélet több mint 100 éves múltja ellenére még egyetlen szövetkezeti állam sem jött létre (megjegyzendő, hogy napjainkban néhány fejlődő ország, pl. Jamaica, eredményesnek ígérkező kísér-

leteket folytat ilyen állami berendezkedés megteremtésére). A szövetkezés lehet a munkásmozgalom egyik eleme, de nem lehet döntő eleme, és nem lehet a munkásosztály és más kizsákmányoltak gazdasági, politikai, ideológiai harcának helyettesítője.

A burzsoá szövetkezeti ideológia másik figyelemre méltó irányzata elhatárolja magát attól a gondolattól, hogy a szövetkezet alkalmas eszköz a társadalom átalakítására. A *politikamentes* polgári szövetkezeti irányzatok arra törekednek, hogy a szövetkezeteket beépítsék a kapitalista gazdasági, társadalmi rendbe. Nem várják a szövetkezeti mozgalomtól a kapitalista társadalom átalakulását; számukra a szövetkezeti mozgalom a kapitalizmus szerves része. A politikamentes polgári szövetkezeti irányzatok ideológusainál a tőke játssza a domináló szerepet, hisz a tagok tőkéjük után részesednek. A szerényebb tőkeerővel rendelkező szegényparaszti szövetkezetek pedig — nézetük szerint — nem veszélyeztetik a fennálló társadalmi rendet, ellenkezőleg, az életszínvonal emelésével szilárdítják azt. E gondolatoknak megfelelően a szövetkezet lényegét az *önsegélyben*, a *szolidáris* közösségben szociálpolitikai faktorként való létezésében látják. A két alapvető polgári irányzat egymás közötti harcában elsősorban a volt gyarmati és félgyarmati országokban jelenleg a szövetkezeti reformizmus javára billen a mérleg.

A szövetkezetekre vonatkozó burzsoá tudományos nézetekkel a marxizmus képviselői kezdettől fogva vitában állnak. A vita eredményei a marxista szövetkezettudományok körében eddig kétféle álláspontban jegecesedtek ki. Az egyik és hosszú ideig uralkodó felfogás, amely a magyar termelőszövetkezeti jogi irodalomban is egy ideig egyedülálló volt; a kapitalista államban létező szövetkezeteket — *Lenin*nek 1920-ban írott tanulmányára támaszkodva — kollektív kapitalista vállalkozásnak tekintette, és semmiféle progresszív szerepet nem tulajdonított semmiféle a kapitalista államban létrejött szövetkezetnek. Ez az irányzat egyoldalúan értelmezte *Lenin* szövetkezeti gondolatait. Nem kétséges — mint már erről szó volt —, hogy a kapitalista viszonyok között a szövetkezet mint gazdálkodó szervezet nem vonhatja ki magát a kapitalizmus törvényszerűségei alól. Más kérdés azonban, a szövetkezetek társadalmi funkciójának megítélése.

Marx a szövetkezetben a munkás felszabadításának és a bérmunka megszüntetésének eszközét látta. *Lenin* az említett cikkében nem azt állította, hogy a szövetkezeti forma egyáltalán nem lehet alkalmas eszköz a kapitalizmus ellen vívott harcban, hanem csak azt, hogy a szövetkezet nem helyettesítheti a hatalom megdöntését és megragadását. Rámutatott viszont arra is, hogy a szocializmus nem valósulhatna meg, ha nem tanulná meg annak a technikának, annak a kultúrának a felhasználását, amelyet a burzsoá kultúra, a kapitalizmus kultúrája hozott létre. Ehhez hozzátartoznak a szövetkezetek is. A szövetkezet óriási kulturális örökség, amelyet meg kell becsülni és fel kell használni.

A magyar jogi irodalomban, a kapitalizmusban, illetőleg a nem kapitalista úton járó országokban kialakult szövetkezeteket, a szövetkezetek társadalmi céljait szem előtt tartva, *differenciáltan* ítélik meg. A szövetkezet mint forma a kapitalista társadalomban szolgálhatja a kapitalista viszonyok konzerválását, lehet tőkés vállalkozás is, de lehet a munkásmozgalom egyik vetülete is, amely ugyan nem önmagában teremt új társadalmat, de egyik eszköze lehet az új társadalom megteremtésének. Minthogy a kapitalista és a harmadik világ országaiban a mezőgazdaságban szélesedik a termelőszövetkezeti mozgalom, a szövetkezetek ilyen fajta megítélése jelentős ideológiai segítséget nyújthat mind a kapitalista, mind a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmának.

III. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon.

A felszabadulás után széles körben bontakozott ki a gazdaság egész területén az új szövetkezeti mozgalom. A különböző szövetkezetek azonban nem egy időben létesültek. Először *kisipari termelőszövetkezeteket* szerveztek, majd a *földművesszövetkezeteket*. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom kezdetein a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek egyes formái is a földművesszövetkezeteken belül jöttek létre. Ma ezek a szövetkezetek általános fogyasztási és értékesítési szövetkezetekként ismertek. Feladatuk, hogy kereskedelmi vállalataikkal a lakossági szükségleteket elégítsék ki. Későbbi fejlődés eredménye volt a *takarékszövetkezetek* létrejötte, napjainkban pedig *lakásépítő*, illetőleg *lakásfenntartó* szövetkezetek keletkeznek nagy számban.

A mezőgazdaságban lassabban fejlődött ki a termelőszövetkezeti mozgalom. A felszabadulás után nem került sor a mezőgazdasági üzemek (nagybirtokok) termelőüzemeinek államosítására, hanem a demokratikus földreform során azokat felosztották a nincstelenek és kisbirtokos parasztok között. Egyre inkább világossá vált azonban — a szocialista országok tapasztalatai és általában a világ mezőgazdasági helyzetének alakulása során —, hogy korszerű mezőgazdasági termelés csak mezőgazdasági nagy- és középüzemekben folytatható gazdaságosan. A kisárutermelő parasztság szocialista útra térítése is olyan társadalmi mozgalom keretében bontakozhat ki, amelynek lényeges eleme a munka közös végzése és a közös munkán és a munka szerinti részesedésen alapuló szocialista gondolkodás kifejlesztése. A mezőgazdasági termelőszövet-

kezet új típust képvisel a szövetkezeti mozgalomban. Ez a szövetkezet gazdasági tevékenységét és vezetését a legjobban összekapcsolja a tagok munkájával, a munkán alapuló személyes érdekeltséggel, s leginkább számít a tagság sokoldalú személyes közreműködésére, és átfogja a tagság gazdasági és társadalmi életviszonyának csaknem egészét. Az ilyen szövetkezettípus, a korszerű szocialista alapokon nyugvó nagyüzem, illetőleg közösség kialakítása hosszú politikai és gazdasági harc eredménye volt. Ebben a folyamatban — ha nem is kezdeményezőként, de tevékeny résztvevőként — feltétlenül és elsősorban a dolgozó parasztságra kellett támaszkodni.

Az 1919-es Tanácsköztársaság idején szervezett termelőszövetkezetek csak rövid ideig működhettek, és a megváltozott körülmények (demokratikus földreform, a mezőgazdasági termelés fejlettségi színvonalának különbségei, az akkoritól eltérő politikai és gazdasági helyzet) miatt sem gyakorolhattak különösebb hatást a felszabadulás utáni termelőszövetkezeti mozgalomra. Az első termelőszövetkezetek számára a Szovjetunióban meghonosodott artyelj típusú szövetkezet nyújtotta azt a példát, amelyhez — bár a hazai viszonyok a szovjetunióbeliektől sok vonatkozásban eltértek — valamennyire igazodni lehetett. A későbbiekben világossá vált, hogy szovjet tapasztalatokból itt is csak a hazai viszonyokhoz alkalmazhatókat lehet átvenni. Minden szocialista országnak a maga sajátosságainak megfelelően kell kialakítania mezőgazdasági szövetkezeti mozgalmát. A szovjet tapasztalatok a kiindulópont; a konkrét megvalósítás e tapasztalatok megfelelő alkalmazása, illetőleg továbbfejlesztése útján hozhat csak sikert.

Már a felszabadulás után létrejött néhány termelőszövetkezet. Elsősorban azonban a földművesszövetkezetek keretében alakultak meg a *földbérlőszövetkezetek*, és később ezekből fejlődtek ki a *termelőszövetkezeti csoportok*.

Amikor a mezőgazdaság szocialista átszervezésének feltételei érlelődni kezdtek, a fokozatosság jegyében különböző szintű mezőgazdasági kollektívák jöttek létre.

A termelőszövetkezeti mozgalom a fordulat évében és az ezt követő években vált tömegessé. Ez a mozgalom elsősorban a szegényparasztok és agrárproletárok mozgalma volt. Elmaradott eszközökkel, gyenge földeken gazdálkodó mezőgazdasági manufaktúrák jöttek létre. Ebben az időszakban technikai és szakmai feltételek hiján a termelőszövetkezetek egyáltalán nem bizonyíthatták a közös gazdálkodás fölényét az egyéni gazdálkodással szemben. Ennek ellenére, a türelmetlen, szektás, a valóságtól elszakadt, az álmokat a lehetőségekkel összekeverő politikai vezetés erőltette a szövetkezetek alakulását. Ez komoly politikai hiba volt. Az anyagi alapok hiánya, a parasztgazdaságot és a termelőszövetkezeteket is csak felhalmozási alapnak tekintő gazdaságpolitika, amelynek legeklatánsabb kifejezője a parasztgazdaságok egy részét, és a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket is a tönk szélére sodró begyűjtési rendszer volt, nem eredményezhetett szilárd, a közös gazdálkodás fölényét bizonyító nagyüzemeket és nem válhatott erjesztőjévé a szocialista paraszti osztály kialakulásának. Mihelyt ennek a politikának a hiányosságai nyilvánvalóvá váltak, a korszerű feltételek biztosítása nélkül szervezett szövetkezetek jelentős része feloszlott, a családok több mint $^1/_3$-a kilépett a szövetkezetekből. Az ellenforradalmi rombolás hatására pedig nemcsak az eszközökkel hiányosan ellátott, gyenge vezetésű, rossz adottságok között működő szövetkezetek szűntek meg, hanem az erősebbek közül is több. A jól gazdálkodó, a kollektíva és a tagok egyéni érdekeit kellőképpen szolgáló szövetkezetek nagy része azonban átvészelte az ellenforradalmat is. A feloszlott szövetkezetek száma mindenesetre, elérte az addig létrehozott mezőgazdasági szövetkezetek számának 50%-át.

Az ellenforradalom leverése után a Magyar Szocialista Munkáspárt *új agrárpolitikát* dolgozott ki. Helyreállt az önkéntesség. A különböző szabályozókkal arra törekedtek, hogy a közös gazdálkodás technikai feltételeit megteremtsék, hogy a mezőgazdasági tevékenység gazdaságosabbá váljék. *Mindezek eredményeként 1959-től 1961 tavaszáig befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése, és a mezőgazdaságban általánossá vált a termelőszövetkezeti gazdálkodás.*

IV. A mezőgazdasági termelőszövetkezet alapvonásai, alapelvek, tudomány.

A szövetkezet a tagok sajátos személyi egyesülése, amely arra a célra irányul, hogy a szövetkezet közösségében érjék el egyéni és társadalmi céljaikat. E célból egyesítik *termelő és egyéb eszközeiket is.*

A személyes társulás az önkéntesség alapján jön létre.

A szövetkezet *mezőgazdasági nagyüzem.* A mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom általános gazdasági célkitűzése a *szocialista mezőgazdaság kialakítása.* A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom *gazdasági célja* az árutermelő *nagy-*, illetőleg *középüzemű mezőgazdasági* termelés megteremtése, továbbfejlesztése. *A mezőgazdasági szövetkezet a tudomány és a technika vívmányainak alkalmazásával növeli a termelést, emeli a termelékenységet, a gazdálkodás jövedelmezőségét, közreműködik a társadalom szükségleteinek kielégítésében. A szocialista elvek szerinti munkadíjazás és jövedelemelosztás kialakításával tagjai részére megfelelő jövedelmet biztosít, és érdekeltté teszik őket a közös gazdaság fejlesztésében.*

A szövetkezet *vállalat* és *szociális közösség.*

A *vállalat* a gazdaságnak olyan alapegysége, a gazdálkodásnak institucionális kerete, amely pénz- és áruviszonyok között működik, a hasonló egységektől elhatárolódik, velük a piacon találkozik, és mindehhez megfelelő vagyoni, szervezeti és jogi önállósággal rendelkezik. A *szövetkezetre* mint vállalatra az a jellemző, hogy a *szövetkezeti vállalat a szövetkezeti tulajdonra épül.* A tulajdonosok és a dolgozók nem alkotnak két külön kollektívát: a *szövetkezet a tulajdonosi és a dolgozói kollektíva egysége.* A szövetkezetekre jellemző az is, hogy a *közös gazdaság* és a *háztáji gazdaság szerves egységet* alkot. Ennek oka az, hogy a mezőgazdasági termelés mai szintjén, a közös gazdaság nem, vagy csak rendkívüli áldozatok árán tudna annyi és annyiféle mezőgazdasági terméket előállítani, amely a társadalom és a tagok szükségleteinek kielégítésére elegendő lenne. A termelőszövetkezetben, mint vállalatban a *kollektív vezetés* az *egyszemélyi vezetéssel* párosul. Döntő momentum a vezetésben a kollektivitás, és ezt csak *kiegészíti* az egyszemélyi vezetés. Mint minden vállalat, a szövetkezet is *tervszerű gazdálkodást* folytat. A valóságos gazdasági önállóság alapján (és nem elsősorban a tulajdon alapján, mint azt többen állítják) a termelőszövetkezeti vállalatban is kialakul a csoportérdek. A vállalati érdeket összhangba kell hozni a népgazdaság érdekeivel, az egész társadalom céljaival. *Ennek az összhangnak a megteremtése elsősorban olyan külső környezet kialakítását teszi szükségessé, amely alkalmas arra, hogy a szövetkezet az össztársadalmi célokat és a népgazdaság összérdekeit saját érdekeinek megvalósítása mellett szolgálhassa.* Csak az ilyen közgazdasági környezet kialakítása esetén várhatunk eredményt a szövetkezeti tagok szocialista tudatának kialakítására és állandó fejlesztésére irányuló törekvésektől. A szövetkezet mint vállalat akkor tudja betölteni *vállalati* szerepkörét, ha a társadalom szükségleteinek kielégítésére törekedve olyan termékeket állít elő jó minőségben, amelyek a piacon fizetőképes keresletre találnak.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet azonban nem akármilyen *vállalat.* A szövetkezet *szociális közösség* is, amelynek feladata a vállalati oldal mellett, hogy tagjainak *kollektív* és *egyéni* érdekeit is szolgálja. A szövetkezet köteles *foglalkoztatni tagjait* megfelelő *részesedés ellenében,* ellát bizonyos *szociális funkciókat,* olyanokat is, amelyeket a többi gazdálkodó egységek nem vállalnak magukra (pl.: az öregségi járadék kiegészítése stb.). A tagok *életszínvonalának állandó növelése,* a róluk való *szociális gondoskodás* teremt lehetőséget arra, hogy a szövetkezet keretében különböző irányú művelődési célokat is megvalósíthassanak; a tagság társadalmi szervezettsége egyik eszköze az egységes *szocialista paraszti osztály* kialakításának. Minthogy a tagok egzisztenciálisan kötődnek a mezőgazdasági termelőszövetkezethez, a szövetkezet feladata bizonyos irányú *érdekvédelmi* feladatok ellátása is. Az a körülmény, hogy a szövetkezet az önkéntes személyi és vagyoni társulás útján létrehozott, a közösben végzett személyes munkán alapuló szociális közösség, kihat a szövetkezet létrejöttére, megszűnésére, a vezetés formáira és módszereire, a tagok és a szövetkezet közötti viták elintézésének módjára is.

A szocialista szövetkezeti alapelvek alatt általánosságban a szövetkezeti mozgalom és az egyes szövetkezetek megszervezésének, működésének és fejlődésének az objektív társadalmi, gazdasági viszonyokat kifejező irányító eszméit értjük. A szövetkezeti elvek nem mindegyike alkalmazható a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalomra, illetőleg a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre. Az általános szövetkezeti elvek közül a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben érvényesülő elvek a következők: *a*) az *önkéntesség* elve, *b*) a *fokozatosság* elve, *c*) a *személyes közreműködés* és az *ehhez igazodó részesedés* elve, *d*) a *szövetkezeti demokrácia* elve, *e*) az *önálló vállalati tevékenység* elve, *f*) a *tag, a szövetkezeti kollektíva és a társadalom érdekeinek összehangolására való törekvés* elve, *g*) az *állami irányítás és támogatás* elve.

Az *önkéntesség* elvének a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésének egyes szakaszaiban más-más szempontból volt jelentősége. A mozgalom kezdetein azt jelentette, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezését a parasztság közreműködésével lehet csak végrehajtani, termelőszövetkezeteket csak a parasztok elhatározása alapján lehet szervezni.

Napjainkban a tagként való belépés elhatározásával érvényesül az önkéntesség elve. Senkit sem lehet hatósági határozattal vagy egyéb módon akarata ellenére a szövetkezetbe kényszeríteni. Az önkéntesség elve alapján illeti meg a tagot a kilépés joga, továbbá a más szövetkezetbe való átlépés, a kiválás lehetősége.

A *fokozatosság* elvét a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom akként valósította meg, hogy a mozgalom kezdetein elsősorban *egyszerűbb mezőgazdasági szövetkezeteket* hoztak létre, majd később fejlődtek ezek a szövetkezetek olyanokká amilyeneknek a mai mezőgazdasági szövetkezeteket ismerjük. A fokozatosság elve ma is érvényesül, amennyiben a mezőgazdasági szövetkezet mint fő forma mellett egyszerűbb mezőgazdasági szövetkezeti formák is léteznek. Alighanem a *fokozatosság* elve alapján kell megkísérelni a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az állami gazdálkodó szervek egymáshoz való kölcsönös közelítését is.

A *személyes közreműködés* elve kifejezi azt, hogy a szövetkezet a tagok személyi és vagyoni egyesülése, egyben a tagok munkaerejének, szakértelmének egyesítése a szövetkezet által

maga elé tűzött célok megvalósítása érdekében. A személyes közreműködés mennyiségének és minőségének megfelelően részesednek a tagok a szövetkezet jövedelmének elosztásra szánt részéből. A közös munkában való részvételtől függ a szociális jogok egy része, illetőleg azok terjedelme. A háztáji gazdaság terjedelmére is befolyással van az a körülmény, hogy a tag milyen aktivitással vesz részt a közösség érdekében végzett munkában.

A *szövetkezeti demokrácia* egyfelől a szövetkezeti *önigazgatásban*, másfelől az igazgatás *demokratikus* vonásaiban realizálódik, ami — kissé egyszerűsítve — azt jelenti, hogy a szövetkezetek jelentős ügyeiben a szövetkezet *kollektív testületei* mondják ki a döntő szót. A döntések előkészítése a szövetkezet gazdáinak bevonásával történik (munkacsapat, brigád, munkahelyi közösségi tanácskozások), a határozati javaslatokat a tagság a közgyűlésen (küldöttgyűlésen, részközgyűlésen) megvitatja, a döntést pedig az egy tag egy szavazat elve alapján rendszerint egyszerű szótöbbséggel — kivételesen egyhangúlag — hozzák meg.

Az *önálló vállalati tevékenység* elve alapján tevékenykedik a mezőgazdasági termelőszövetkezet, mint olyan mezőgazdasági nagyüzem, amely a termelőszövetkezeti tulajdon alapján *saját kockázatára* gazdálkodik, és más gazdálkodó szervekkel rendszerint az áruviszonyok útján lép kapcsolatba.

A szövetkezetnek három érdek összeegyeztetésére kell törekednie: a *tagok* és a *szövetkezeti kollektíva* és a *társadalom* érdekeinek összehangolására. A három érdeken belül az *alapvető* érdekek *végső fokon* egybeesnek. Ennek alapján van remény arra, hogy a szövetkezet tevékenységének minden területén összhangba hozhat egyéb érdekeket is. Abban a ritka esetben, ha az érdekegyeztetés nem sikerülhetne, az elsőbbség a *társadalmi* érdeké.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet része a szocialista társadalmi rendnek. A szocialista társadalmi rend fejlődését alapvető vonalaiban a párt irányításával az állami vezetés szabja meg.

A szövetkezetek a szocialista rendben nem függetlenek az államtól. Az állam *jogi szabályozással, gazdasági befolyással, hatósági tevékenységgel* és a *törvényességi felügyelet* útján hat a szövetkezeti életre. Az állam a szövetkezeteket sokoldalú támogatásban is részesíti. Ezt fejezi ki az *állami irányítás* és *támogatás* elve.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel és egyáltalán a szövetkezetekkel a *társadalomtudományok* különböző területei foglalkoznak. Ezek közül a legfontosabbak a *közgazdaságtudomány*, a *jogtudomány* és a *szociológia*. A szövetkezetek és közöttük a mezőgazdasági termelőszövetkezetek társadalmi és gazdasági szerepének megítélése az idők folyamán jelentős változásokon ment keresztül. Egy ideig — elsősorban a közgazdaságtani és jogi szakirodalomban — a szövetkezetekről, azok szerepéről a szocializmusban azt tartották, hogy *a)* a szövetkezetek szerepe a kisárutermelők szocialista útra vezetésére korlátozódik, és ha a szövetkezetek, köztük a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, kellőképpen megszilárdultak, rögtön rá kell lépni arra az útra, amelyen az állami gazdálkodó szervezetek haladnak; *b)* a szocialista állam szükségből „tűri meg" a szövetkezeteket mint bizonyos rétegek tudati elmaradottságának tett engedményt. Máig is felbukkan az irodalomban olyan nézet, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezet nem más, mint olyan keret, amelyben a kisárutermelői magatartáshoz hozzászokott paraszt kollektíven élheti ki tulajdonosi és kisárutermelő ösztöneit; *c)* a szövetkezetek az állami gazdálkodó szervezetekhez képest másodlagos gazdálkodó szervezetek. A népgazdaság szempontjából jelentős tevékenységet feltétlenül az állami tulajdon keretein belül szervezett vállalatokban kell folytatni, és csak a kisebb jelentőségű feladatok megoldása maradhat a szövetkezeti gazdálkodás körében. A szövetkezetek másodlagos szerepét egyetlen kritérium alapján állapították meg, nevezetesen az állami és a szövetkezeti tulajdon, közelebbről az elsajátítás szintjének különbségei alapján, és ebből az egy kritériumból — amely ténylegesen fennáll — vontak le olyan következtetéseket, amelyek egyéb tényezők vizsgálata mellett nem tarthatók.

A korszerű felfogás a szövetkezetekre nézve azt tartja, hogy: *a)* a szövetkezetek *részét képezik a szocialista gazdasági rendnek* és a szövetkezeti szektor — különösen a mezőgazdasági termelőszövetkezet — a *szocializmus egész időszaka alatt létező szektor*, illetve *intézmény; b)* a szövetkezetek nem a tudati elmaradottságnak tett engedmény produktumai, hanem olyan nagyüzemek és szociális közösségek, amelyek az adott korszakban bizonyos, köztük alapvető gazdasági és társadalmi feladatokat esetenként sikeresebben tudnak megoldani, mint más gazdálkodó szervek; *c)* mindebből következik, hogy a szövetkezetek szerepe s köztük a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szerepe sem szűnik meg a szocializmus építésének viszonylag rövid történelmi korszakában tüstént azután, hogy szocialista szervezeti formaként a kisárutermelők szocialista útra vezetésében betöltötték szerepüket; *d)* a szövetkezetek a gazdasági életben elsősorban az áruviszonyok területén *egyenrangúak* más gazdálkodó szervezetekkel. A tulajdon különbözősége nem indokolhatja — mert ez képtelenségre vezet —, hogy a szövetkezetek a piacon a termelőeszközökért, a munkaerőért és a fogyasztóért folyó versenyben ne legyenek egyenlő partnerei az állami gazdálkodó szerveknek.

Természetes, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom és maguk a termelőszövetkezetek

is követik a társadalmi, gazdasági fejlődést. Ennek eredményei, hogy a szövetkezetek a korszerű gazdálkodás feltételeinek megteremtése érdekében *egyesülnek*, *átalakulnak*, különböző *társulásokat* hoznak létre egymással és az állami gazdálkodó szervekkel; a legkülönbözőbb módon *kooperálnak* egymással és a nem szövetkezeti jellegű gazdálkodó szervekkel; hogy keresik a módját az *ipari* és a *mezőgazdasági tevékenység összehangolásának*, hogy *gazdálkodásukban*, a *vezetésben*, a *munka szerinti elosztásban* az ésszerű határok között hasznosítják az állami vállalatok tapasztalatait. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek továbbfejlődésének az említett törekvések felelnek meg, és nem lehet szó, legalábbis a közeljövőben arról, hogy a szövetkezeteket állami gazdaságokká szervezzék át, illetőleg ipari, mezőgazdasági kombinátokban oldják fel a magyar mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalmat és a termelőszövetkezeteket. Egyébként is mérhetetlen károkkal járna, ha mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket a szövetkezetek és a magyar szövetkezeti mozgalom az önigazgatás, a demokratikus gazdálkodás, a kollektív vezetés területén összegyűjtöttek, egyszerűen kidobnánk az ablakon, és azokból semmit sem vennénk át egy olyan gazdasági szerkezet, vállalati struktúra kialakításakor, amely a fejlett szocializmus, majd a kommunizmus gazdaságát jellemzi.

V. A mezőgazdasági termelőszövetkezet mint jogi személy.

A szövetkezetek a Magyar Népköztársaságban jogi személyiséggel felruházott szervezetek. Ennélfogva a szövetkezet jogi személyiségének vizsgálatát elsősorban a jogi személy általános tanának felidézésével kell megkezdeni. Ebből a szempontból az első tétel a jogi személy *jogképessége*. A jogi személyek a Magyar Népköztársaságban abszolút jogképességgel rendelkeznek. A jogi személy jogképessége kiterjed mindazokra a jogokra és kötelezettségekre, amelyek jellegüknél fogva nem csupán az emberhez fűződhetnek (1977. évi polgári törvénykönyv 28. § 2. bek.).

A szövetkezet jogképességétől meg kell különböztetni a mezőgazdasági termelőszövetkezetek *tevékenységi körét*. Mindjárt megjegyezzük, hogy a jogszabályok *általánosságban* határozzák meg azt, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek milyen tevékenységeket folytatnak, különbséget téve alap- és egyéb tevékenység között; azt viszont, hogy valamely konkrét mezőgazdasági termelőszövetkezet tevékenységi köre mire terjed ki, az alapszabály határozza meg.

Abban a kérdésben, hogy milyen tüzetesen kell meghatározni az alapszabályban a tevékenységi kört, az egyes jogszabályokban eltérő rendelkezéseket találunk. A polgári törvénykönyv szerint elegendő, ha meghatározzák a szövetkezet *tárgyát*. A termelőszövetkezeti törvény szerint nem elegendő a tárgy meghatározása általában. A törvény azt kívánja meg, hogy a termelőszövetkezet alapszabálya tüzetesebben írja körül azokat a *tevékenységi köröket*, amelyeket a mezőgazdasági termelőszövetkezet folytat. A magyar szocialista szövetkezeti irodalomban vita tárgyát képezte, hogy a termelőszövetkezet alapszabályának milyen mélységben kell a gazdasági tevékenységet, illetve a tevékenységi kört szabályoznia, és ezzel kapcsolatban azt is, hogy mikor szükséges az alapszabály idevonatkozó rendelkezéseinek módosítása, ha a szövetkezet tevékenységi körében változás áll be. Az egyik felfogás — és ezt kívánják a termelőszövetkezetek állami felügyeleti szervei is — a részletes szabályozás igényével lép fel. Ez azt is jelenti, hogy a tevékenységi kör bármilyen módosulása esetén az alapszabályt módosítani kell. A másik felfogás szerint az alapszabállyal szemben az a kívánalom, hogy fejezze ki az adott termelőszövetkezet által folytatott gazdasági tevékenység főbb ágazati arányait, de ne törekedjék olyan részletességre, amely legfeljebb az alapszabály meghozatalakor, illetőleg jóváhagyásakor fennálló valóságot tükrözné csupán, mert ebben az esetben az alapszabály sorozatos módosításához vezető helyzetek is előadódhatnak.

Ami a tevékenységi körnek az alapszabályban való meghatározását illeti, annak a gyakorlatnak a védelmébe kell szegődnünk, amelynek alapján az alapszabályban csak általánosan szabályozzák a tevékenységi kört, és annak részletezése az ügyrendre tartozik.

A mezőgazdasági szövetkezetek tevékenységi körének terjedelme jelentősen változott a termelőszövetkezeti mozgalom kezdeteitől napjainkig. A szocializmus építésének kezdetein a direkt gazdasági irányítás rendszerében minden gazdálkodó szervezetnek szigorúan meghatározták a profilját. A profil meghatározására vonatkozó jogszabályok, alapító okiratok, alapszabályok *szorosan* szabták meg a tevékenységi kört. A szigorú profil-meghatározás azon az elven nyugodott, hogy a központi szervek által megállapított és a gazdaságot irányító szervezetek által az egyes gazdálkodó szervezetekre lebontott tervfeladatok pontos teljesítésével a vállalatok tevékenységének olyan harmóniáját lehet megteremteni, amelyben maximálisan kihasználható a gazdálkodó szervezetek anyagi és szellemi kapacitása, és optimálisan kielégíthetők a szükségletek. Később kiderült, hogy a szigorú profil-meghatározás bénítja az önálló gazdálkodási kedvet, és a szükségleteket nem fedik minden esetben a központi előirányzatok. A gazdaságirányítás 1968-ban bevezetett reformja a szigorúságot feloldotta. Alapvető elvvé vált, hogy minden gazdálkodó szervezet tevékenységi körét a korábbinál rugalmasabb

keretek között kell meghatározni. A tevékenységi kör rugalmasabb meghatározása lehetőséget teremtett a gazdálkodó szervezetek anyagi és szellemi erőinek jobb kihasználására, és arra is, hogy a termelés a szükségletekhez jobban idomuljon.

Ami a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tevékenységi körét illeti, a tevékenységi kör meghatározása igazodott a gazdálkodó szervezetekre vonatkozóan általában kifejtett tételekhez. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom kezdetein a termelőszövetkezetek végtermékként csaknem kizárólag nyerstermékeket állítottak elő. A szóban forgó időszakban a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek nem is igen volt lehetősége más fajta tevékenység folytatására, mint a növénytermesztés és az állattenyésztés. A termelőszövetkezetek nyerstermékeiket előbb a begyűjtési rendszerben, majd később termelési és terményértékesítési szerződések alapján a feldolgozó, illetőleg a kereskedelmi vállalatoknak adták át. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megerősödésével egyre több termelőszövetkezet feldolgozó részlegeket hozott létre, boltokat nyitott annak érdekében, hogy az általa megtermelt értékeket maga realizálja, és az árat ne a feldolgozó és kereskedelmi vállalatok sajátítsák el, amelyek a hozzáadott értéken felül a mezőgazdaságban termelt érték egy részét is megszerezték. A tagság foglalkoztatása — amely egyébként a mezőgazdasági termelőszövetkezet kötelessége — sem ment az év minden időszakában zökkenőmentesen. A társadalomnak olyan igényei keletkeztek, amelyeket az iparban szervezett állami vállalatok és ipari szövetkezetek nem tudtak kielégíteni. A termelőszövetkezetek szabad munkaerő-kapacitása viszont alkalmas lehetett ezeknek az igényeknek a kielégítésére, és a szövetkezeti gazdálkodás kevésbé bürokratikus jellege miatt, a nagyvállalatok számára gazdaságtalan tevékenység a szövetkezetekben gazdaságilag is kifizetődött.

A jogi szabályozás a megváltozott helyzetet nehezen tudta megemészteni, és ragaszkodott a kezdeti viszonyokra épülő rendezéshez. Ennek a jogi szabályozásnak nem kis része volt a szövetkezetek eladósodásában, hiszen a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek nem volt módjuk a szigorú profil-meghatározás mellett a rendelkezésükre álló anyagi és szellemi kapacitás optimális kihasználására. A helyzet a tevékenységi kör szabályozása területén a népgazdaság irányításának tökéletesítésével kapcsolatos rendelkezések során az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszer időszakában változott. A változás lényege a termelőszövetkezetek tevékenységi körének bővítése.

A termelőszövetkezet alap- és kiegészítő tevékenységet folytathat. E két tevékenység az élelmiszer-termelés körébe esik. *Engedéllyel* az iparűzés is lehetségessé vált. A mezőgazdasági termelőszövetkezet alaptevékenysége ez idő szerint; a *mezőgazdasági termelés* (növénytermelés, gyümölcs-, szőlő- és zöldségtermelés, állattenyésztés), az *erdőgazdálkodás* és az elsődleges *fafeldolgozás*, továbbá a mezőgazdasági termények és termékek *feldolgozása, értékesítése*, valamint a saját üzemi szükséglet és a háztáji gazdálkodás, illetőleg a termelőszövetkezet működési területén levő kistermelők mezőgazdasági szükségleteit szolgáló anyagok, berendezések *beszerzése, előállítása, felújítása* és *karbantartása*.

A kiegészítő tevékenység, amelyet a jogszabályok újabban kapcsolódó tevékenységnek neveznek a következőkre terjed ki: a mezőgazdasági termeléshez és feldolgozáshoz, továbbá az erdőgazdálkodáshoz kapcsolódó tevékenység, az építőanyag előállítása, felszíni kitermelése saját szükségletre és értékesítése céljából, a közös gazdaság, valamint a tagok és alkalmazottak részére építőipari tevékenység folytatása, parképítő tevékenység kertészeti munkái (telepítés, gondozás, földmű, kertiút, támfal stb.), továbbá a lakossági és mezőgazdasági szolgáltatások.

Egyes tevékenységeket a termelőszövetkezetek *engedély* alapján folytathatnak. Ezek a tevékenységek ipari és fuvarozási jellegű munkákra terjednek ki. A termelőszövetkezet által folytatható ilyen irányú munkálatok, könnyűipari, vegyipari, kohó- és gépipari, építőipari, valamint a fuvarozási tevékenység.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek az új lehetőségekkel széles körben éltek és élnek ma is, de lassan építik ki a termékeik feldolgozását szolgáló üzemágakat. A mezőgazdasági termékek feldolgozását és értékesítését szolgáló beruházások területén való elmaradás azonban elsősorban nem a termelőszövetkezetek ilyen irányú érdeklődésének hiányát mutatja, hanem az okokat a nagy beruházási költségek és a lassú megtérülés körül kell keresni. Az állam ezeken a területeken az utóbbi időben fokozza a támogatást.

Ami már most a *jogképesség* és a *tevékenységi kör* egymáshoz való kapcsolatát illeti, a korábbi jog szerint a tevékenységi kör határai egyben a jogképesség határait is jelentették. Ma — ellenkezőleg — önmagában az a tény, hogy a jogi személy olyan feladatkörben köt szerződést, amely tevékenységi körén kívül esik, nem eredményezi a szerződés érvénytelenségét (semmisségét).

A mezőgazdasági termelőszövetkezetet az elnök, akadályoztatása esetén az elnökhelyettes képviseli. Az elnök a mezőgazdasági termelőszövetkezet *szervezeti* képviselője. A mezőgazdasági termelőszövetkezet sokoldalú tevékenysége folytán számos olyan helyzet adódik, amikor a termelőszövetkezet nevében jognyilatkozatot kell tenni. Az elnök és az elnökhelyettes nem vehet részt minden olyan szerződés és egyéb

jogügylet létrehozásában, amikor a termelőszövetkezet nevében kell jogilag releváns akaratnyilatkozatot tenni. Ezért a törvény lehetővé teszi, hogy mások is képviselhessék a termelőszövetkezetet. Más tag vagy alkalmazott képviseleti jogosultságát (kivéve a jogtanácsost) nem tagi vagy alkalmazotti minősége alapítja meg, hanem az elnök vagy az elnökhelyettes által részére kiadott írásbeli meghatalmazás. Amennyiben valamely jognyilatkozat a termelőszövetkezet részére kötelezettséget állapít meg, és azt jogszabálynál vagy a felek akaratánál fogva írásba kell foglalni, az okiratot az elnök vagy a képviseletre jogosult két személy együttesen írhatja alá. Külön szabályok vonatkoznak a termelőszövetkezet bankszámlájáról való rendelkezésre és a hitelszerződésekre. Ezekben az esetekben két aláírásra jogosult képviselő együttes aláírására van szükség. Ilyen okiratot tehát az elnök sem írhat alá egyedül. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet szervei)*

VI. A mezőgazdasági termelőszövetkezet megalakulása, egyesülés, szétválás, átalakulás, megszűnés.

A szövetkezet személyi és vagyoni egyesülés. Ennek megfelelően a szövetkezet létrejöttéhez megfelelő személyi és tárgyi feltételek szükségesek. A megalakulás egyben folyamat is, amelynek egy része az alakuló közgyűlés határozataiban ölt formát, a másik része a felügyeleti hatóság tevékenységében. A mezőgazdasági termelőszövetkezet megalakulásához szükséges személyi és tárgyi feltételek: *megfelelő taglétszám* és *induló* vagyon.

A termelőszövetkezet megalakulásának személyi feltétele a jogszabályok szerint, hogy legalább 15 alapítótag legyen. A szövetkezeti irodalomban ehhez hozzáteszik, hogy a személyi feltételek közé tartozik a megfelelő szakmai vezetés biztosítása is.

Az *induló vagyonnal* szemben az a követelmény, hogy az alakuló termelőszövetkezet rendelkezzék olyan mennyiségű álló- és forgóeszközzel, amely lehetővé teszi, legalábbis az első éves terv előírásainak megfelelően, a nagyüzemi gazdálkodást mindazokon a területeken, amelyeket az alapszabályba gazdasági tevékenységként felvettek (földterület, termelőeszközök, ólak, istállók, gépek, pénzeszközök).

A megalakulás folyamatában az első lépés az alakuló közgyűlés megtartása és ott bizonyos határozatok elfogadása.

Az alakuló közgyűlésnek határoznia kell:

a) A termelőszövetkezet megalakulásáról. Ehhez 15 alapítótag szavazata szükséges; 15 tagnak igennel kell szavaznia;

b) Az alakuló közgyűlés dönt a belépésre jelentkezettek felvételéről, illetőleg a felvételi kérelmek elutasításáról. Az alakuló közgyűlésen is sor kerülhet már új tagok felvételére. Ezek a tagok bár tüstént az alakuló közgyűlés határozata alapján taggá válnak, tehát azután ugyanolyan pozícióik vannak, mint minden más tagnak, mégsem tekintendők alapító tagoknak. Az alakuló közgyűlésen felvett tagok nem osztoznak az alapítótagokkal abban a felelősségben, amely velük szemben a megalakulás előtt tett jognyilatkozatok következményeiért keletkezhet.

c) Az alakuló közgyűlés állapítja meg az *alapszabályt*. A termelőszövetkezeti törvény az alapszabály megállapításához $^2/_3$-os szótöbbséget kíván meg.

d) *A testületi szervek megalakítása és a tisztségviselők megválasztása* szintén az alakuló közgyűlés feladata.

e) Ezen a közgyűlésen döntenek a *megalakulás előtt kötött szerződések jóváhagyásáról*. Az alakuló jogi személy nevében kötött szerződések harmadik személyek irányában természetesen — hacsak más fogyatékosságuk nincs — érvényesek. A közgyűlés tehát lényegében arról dönt, hogy az egyébként érvényes szerződések megfelelően szolgálják-e a létrejött szövetkezet gazdasági és egyéb céljait. Ha a szerződésekkel baj nincs, azok most már a jogi személyként megalakult szövetkezet számára keletkeztetnek jogokat és kötelezettségeket, ha a szerződéseket a közgyűlés nem hagyja jóvá, a szövetkezet szerveinek kötelessége lesz a szerződések esetleges módosításáról, illetőleg felszámolásáról gondoskodni. Amennyiben a szerződések felszámolására kerül sor, és abból a polgári jogi (esetleg a munkajogi) szabályok szerint felelősség fakad, ezt a felelősséget az alapítótagok viselik. A közgyűlés azonban elhatározhatja azt is, hogy a szövetkezetet terheli a felelősség a harmadik személyek irányában, az alapítótagokkal szemben pedig mint szövetkezeti tagokkal szemben csak a mezőgazdasági termelőszövetkezeti felelősség szabályai szerint lép fel.

A szövetkezet létrejöttének folyamatában a második szakasz a *hatósági jóváhagyás*. A szövetkezet megalakultnak ugyanis akkor tekinthető, ha az alapszabályát az állami felügyeletet gyakorló szerv *jóváhagyási záradékkal* látta el, és a szövetkezetet *nyilvántartásba* vették.

A szövetkezetek egymással egyesülhetnek. A nagyüzemi mezőgazdasági termelésben használatos modern eszközök gazdaságos működtetése bizonyos optimális üzemnagyságot tételez fel. Önmagában ez a követelmény azonban nem feltétlenül teszi szükségessé, illetőleg lehetővé az egyesülést. Az *egyesülésnek* a tárgyi feltételeken kívül vannak egyéb személyi, gazdálkodási stb. feltételei. A szövetkezeti mozgalomban időszakonként egyesülési hullámhegyek keletkeznek, amelyek bizonyosan összefüggésben vannak a termelőerők egyenetlen fejlődésével, új gépek, új eljárások egy-egy időszakban való bevezetésével. Sajnos egy-egy ilyen hullám alkalmával az egyesülési láz kiterjed (vagy kiterjesztik)

olyan termelőszövetkezetekre is, ahol sem a technikai, sem a személyi, sem a gazdálkodási feltételek nincsenek meg az egyesüléshez. Emiatt vált szükségessé annak jogszabályi kimondása, hogy az egyesüléshez a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter hozzájárulása szükséges.

Az egyesülés sokféle feltételeinek megvizsgálására és az egyesült termelőszövetkezet további működésének kidolgozására, az egyesülő termelőszövetkezetek az egyesülés előkészítésére *előkészítő bizottságokat* kötelesek létrehozni. A bizottság feladata, hogy számításokat végezzen a közös vagyonnak, ezen belül az egyesült termelőszövetkezetek kötelezettségeinek, valamint a tagság várható részesedésének alakulására vonatkozóan, továbbá kidolgozza és az érdekelt termelőszövetkezetek vezetőségeivel egyeztesse az egyesülésre vonatkozó gazdasági és szervezeti javaslatokat. Az egyesülés elhatározása minősített szótöbbséggel az egyesülni kívánó két vagy több termelőszövetkezet *külön-külön* tartott *közgyűlésén* történik. Ha az egyesülni kívánó termelőszövetkezetek az egyesülést elhatározták, össze kell hívni az *együttes közgyűlést*. Ez a közgyűlés állapítja meg az egyesülés időpontját, az új termelőszövetkezet új alapszabályát és terveit, továbbá megalakítja az új termelőszövetkezet testületi szerveit, és megválasztja a tisztségviselőket.

Az egyesülő termelőszövetkezetek vagyonát is egyesíteni kell. A korábbi jogok és kötelezettségek — eredeti állapotukban — a jogutód termelőszövetkezetre szállnak át.

Az egyesülés szabályait kell megfelelően alkalmazni a *beolvadás* esetén is. A beolvadás az egyesüléstől abban különbözik, hogy ilyenkor nem jön létre új termelőszövetkezet, hanem egyik (a beolvadó) termelőszövetkezet megszűnik, és tagsága részévé válik egy másik (a befogadó) termelőszövetkezetnek. A beolvadó termelőszövetkezet jogutódja a *befogadó* termelőszövetkezet.

A körülmények változása nemcsak a termelőszövetkezetek egyesülését és beolvadását teheti indokolttá, hanem azt is, hogy egy termelőszövetkezet több termelőszövetkezetre *váljon* szét. A termelőszövetkezet az összes tagok $^2/_3$-ának titkos szavazatával elhatározhatja szétválását. A szétválás következtében egy új termelőszövetkezet mindenképpen létrejön, megalakulására tehát a mezőgazdasági termelőszövetkezetek megalakulására vonatkozó szabályokat kell alkalmazni. A szétválást kimondó közgyűlési határozatban meg kell állapítani, hogy a vagyon hogyan oszlik meg a szövetkezetek között, dönteni kell a szétvált termelőszövetkezetet illető jogok és az azt terhelő kötelezettségek sorsáról is.

A szétváláshoz hasonló eset a *kiválás*. A kiválást a termelőszövetkezet tagságának azonos szervezeti egységhez (munkahelyi közösséghez) tartozó része kezdeményezheti. A kiválás célja lehet új szövetkezet alakítása, vagy a kivált tagság beolvadása más termelőszövetkezetbe.

A szükségletek alakulása és azok kielégítésére való törekvés lényegesen megváltoztathatja egy-egy termelőszövetkezet tevékenységi körét. Amennyiben a tevékenységi kör oly mértékben változik meg, hogy annak folytatása többé már nem lehetséges mezőgazdasági termelőszövetkezeti keretek között, a termelőszövetkezet közgyűlése titkos szavazással, az összes tagok $^2/_3$-os szótöbbségével hozott határozata alapján más szövetkezeti ágazatba tartozó szövetkezetté *alakulhat át*; például: a mezőgazdasági termelőszövetkezet ipari szövetkezetté *(átalakulás)*.

Átalakulásra kerülhet sor akkor is, ha a tagok személyes és vagyoni közreműködésének módja véglegesen megváltozik. Ez lesz a helyzet, ha a mezőgazdasági termelőszövetkezet tagsága akként ítéli meg a helyzetét, hogy mezőgazdasági termelőszövetkezet helyett inkább mezőgazdasági szakszövetkezetben folytathatna eredményesebb tevékenységet. Ilyenkor a szövetkezet más formájú mezőgazdasági szövetkezetté alakul át. Átalakulás esetén természetesen új alapszabályt kell alkotni.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet *megszűnése* két módon következhet be: *a)* a közgyűlés határozata, *b)* az állami törvényességi felügyeletet gyakorló szerv feloszlatást kimondó határozata alapján.

A termelőszövetkezetben érvényesülő önkéntességi elvből folyik, hogy a termelőszövetkezet tagsága, ha a nagyobb többség a termelőszövetkezet további működését szükségtelennek, kilátástalannak, érdekeivel ellentétesnek, vagy éppen lehetetlennek ítéli meg, a termelőszövetkezet megszűnését *önként elhatározhatja*. Az elhatározást a közgyűlés alakítja ki, mégpedig az összes tagok titkos szavazatának $^2/_3$-os szótöbbségével.

Az állami törvényességi felügyelet célja az, hogy biztosítsa a termelőszövetkezetek működésének törvényességét. Az állami törvényességi felügyelet gondoskodik arról, hogy a szövetkezetek működése, szerveik határozatai összhangban legyenek a jogszabályokkal, alapszabályokkal és más belső szabályzatokkal. Ha a termelőszövetkezet működése eltér az említett normáktól, különböző intézkedéseket tehet. Ezek közé tartozik az a joga is, hogy súlyos esetben a termelőszövetkezetet feloszlassa. Feloszlatásra csak akkor kerülhet sor, ha a szövetkezet működése nem felel meg a jogszabályoknak vagy az alapszabálynak.

Önmagában a működés jogszabály- és alapszabály-ellenes jellege még nem váltja ki feltétlenül a feloszlatást. Az állami törvényességi felügyeletet gyakorló szervek kötelesek aktívan a legkülönbözőbb módokon elérni azt, hogy a szövetkezet visszatérjen a jogszerű működés-

hez. Ha azonban a termelőszövetkezet *írásbeli felszólítás után* sem állítja helyre működésének törvényességét, nincs más út, mint a feloszlatás.

Ehhez korrekcióként még hozzá kell tenni, hogy a feloszlatás előtt meg kell kísérelni a termelőszövetkezet *szanálását.*

A feloszlatást kimondó jogerős államigazgatási határozatot *bíróság* előtt meg lehet támadni. A jogerős bírói határozatig az államigazgatási szerv határozatát nem lehet végrehajtani.

Bármilyen módon szűnik is meg a szövetkezet, a megszűnő termelőszövetkezetet *fel kell számolni.*

A különböző tartozások kiegyenlítése után megmaradt vagyont általában nem lehet a tagok között szétosztani, hanem mezőgazdasági szövetkezeti célra kell felhasználni.

A fennmaradó vagyontárgyak sorsának meghatározásában jelentős szerep jut a termelőszövetkezeti szövetségeknek (l. XIII.). Ha a termelőszövetkezet közérdekű okok miatt szűnik meg, a miniszter engedélyt adhat arra, hogy a tartozások kiegyenlítése után fennmaradt vagyont a tagok között felosszák.

VII. Az alapszabály és egyéb szabályzatok. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezetére, feladataira és működésére vonatkozó szabályokat egyrészt a *jogszabályalkotó* szervek, másrészt a *szövetkezetek* alakítják ki. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben az *állami és az önszabályozás egysége* valósul meg. Az állami szabályozás különböző jelentőségű és szintű jogi normák útján történik. A szövetkezetekre vonatkozó jogszabályok módot adnak az *önszabályozásra.* A lehetőség megteremtése mellett útmutatásokat is tartalmaznak a belső szabályok tartalmára. Vagy úgy, hogy megszabják a belső szabályzatok (alapszabály, egyéb szabályzatok) kötelező tartalmát, vagy úgy, hogy segítséget nyújtanak a belső szabályzatok nem kötelező tartalmi elemeinek kimunkálásához. Egyes esetekben az állami jogi normákban még ilyen diszpozitív jellegű utalás sincsen. Az önszabályozás és az állami szabályozás közötti viszonyra nézve alapvető elv, hogy az alapszabály és egyéb szabályzatok rendelkezései az állami jogi normáktól csak annyiban térhetnek el, amennyiben azt az idevonatkozó jogszabályok *kifejezetten* megengedik.

Az önszabályozás az *alapszabályban* és más *belső szabályzatokban* valósul meg. Alapszabályt, szervezeti és működési szabályzatot, munkaügyi szabályzatot és munkavédelmi szabályzatot minden szövetkezetnek készítenie kell (kötelező belső szabályok). A kötelező belső szabályzatokon kívül a termelőszövetkezetek vezető szervei más belső szabályzatokat is alkothatnak.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek belső szabályzatai között legfontosabb szabályzat az *alapszabály.* Az alapszabály a termelőszövetkezet működésének és gazdálkodásának alapokmánya. Az alapszabály rendelkezései a termelőszövetkezet minden tagjára és alkalmazottjára kötelezőek, de figyelembe veszik az alapszabály előírásait számos esetben olyankor is, amikor a termelőszövetkezet részese valamilyen jogvitának a hatóságok és bíróságok előtt. Az alapszabály és más belső szabályok előírásait általános felfogás és gyakorlat szerint csak akkor lehet figyelmen kívül hagyni, ha a termelőszövetkezet és kívülállók között keletkezik jogi elbírálás alá tartozó vita, és a harmadik személyek jogainak és törvényes érdekeinek védelmében ez feltétlenül szükségesnek mutatkozik (pl.: a termelőszövetkezet által kötött, de a belső szabályzatokkal ellenkező szerződés elbírálása).

Az állami normák értelmében az alapszabályban meg kell határozni (kötelező tartalom): *a*) a termelőszövetkezet nevét, székhelyét, tevékenységi körét, a szervezetére és annak működési rendjére vonatkozó főbb rendelkezéseket, vezető szerveinek hatáskörét és a választott szervek tagjainak számát, *b*) a tagok alapvető jogait és kötelezettségeit, *c*) a háztáji gazdálkodásra vonatkozó irányelveket, *d*) a közös vagyon kialakításának módját, a munkadíjazás, valamint a jövedelemfelhasználás főbb elveit, *e*) továbbá mindazt, aminek az alapszabályba való felvételét egyes jogszabályok kötelezően elrendelik.

Azok közül a rendelkezések közül, amelyeket az alapszabályba az *e)* pont alapján fel kell venni, csak példálódzóan említünk néhányat: részközgyűlés, küldöttgyűlés, állandó jellegű bizottságok létesítése, az üzemi tevékenység körének meghatározása, a tag munkavégzési kötelezettsége alsó határának megállapítása stb.

Az alapszabályban az adott szövetkezet élete szempontjából lényeges más magatartási szabályok is felvehetők. A gyakorlatban azonban az ilyen természetű szabályokat rendszerint nem az alapszabály, hanem más belső szabályzatok tartalmazzák.

Az alapszabálynak mint a szövetkezet legfontosabb belső szabályzatának megalkotása olyan garanciákat követel, amelyek biztosítják, hogy az alapszabályba minden kötelező rendelkezést felvegyenek, és benne legyen minden olyan más rendelkezés is, amely a szövetkezet tevékenysége szempontjából döntő jelentőségű.

Az alapszabály megalkotása két mozzanatban történik. Az első mozzanat az alapszabálynak a termelőszövetkezet közgyűlésén való *elfogadása.* Az alapszabály megállapításához és módosításához a közgyűlésen megjelent szavazásra jogosult tagok kétharmadának igen szavazata szükséges.

A közgyűlés által megállapított alapszabályt az állami törvényességi felügyeletet gyakoról szerv vizsgálja felül és hagyja jóvá. Az állami

törvényességi felügyeletet gyakorló szerv az alapszabályt jóváhagyási záradékkal látja el.

Minthogy az alapszabály a termelőszövetkezet szervezetére, feladataira, működésére és egyéb tevékenységére vonatkozó alapvető szabályokat tartalmazza, módosítani kell, ha a termelőszövetkezet működésében és gazdálkodásában változások következnek be, vagy egyébként az alapszabály rendelkezésétől a szövetkezet el kíván térni és a változás, illetve az eltérés olyan mértékű, hogy jogmagyarázattal sem lehet a korábbi szabályokat a változások által kialakult helyzetre, illetőleg az eltérésekre alkalmazni.

Az egyéb belső szabályzatok közül csak a kötelező szabályzatokat említjük:

A szervezeti és működési szabályzat (a továbbiakban: SZ. M. SZ.) tartalmazza a termelőszövetkezet valamennyi kollektív és egyedi vezető szervének működésére, eljárására, feladataira és hatáskörére vonatkozó szabályokat, azoknak egymáshoz való viszonyát, különösen azt, hogy egymás alá- vagy mellérendeltségi viszonyban vannak-e és azt is, hogy a szövetkezet működésének, gazdálkodásának irányításában milyen jogaik és kötelességeik vannak. A jó SZ. M. SZ. megszabja az egyedi és kollektív vezető szervek működésének észszerű határait, de lehetőséget biztosít arra, hogy mind a kollektív szervek, mind az egyszemélyi vezetők a gazdálkodás érdekében az operatív intézkedéseket megtehessék.

A *munkaügyi szabályzatban* a közös munka szervezeti rendszerét kell rögzíteni. Itt kerülhet sor a szövetkezetben érvényesülő üzemszervezési módszer megállapítására. A munkaügyi szabályzatban kell szabályozni a különböző beosztásban dolgozó vezetők szakmai képzettségére és gyakorlatára vonatkozó követelményeket, a tagok stb. munkára való beosztására vonatkozó szabályokat és a minimális munkateljesítményt. A termelőszövetkezet anyagi erejétől, lehetőségeitől függő munkaügyi, szociális és kulturális ügyekben irányadó magatartásszabályokat is a munkaügyi szabályzat tartalmazza. A legújabb rendelkezések kötelezővé teszik munkavédelmi szabályzat készítését is.

VIII. A termelőszövetkezeti közös vagyon.

A termelőszövetkezeti közös vagyon a mezőgazdasági termelőszövetkezet feladatainak megvalósítására szolgáló, a gazdálkodás szempontjából egységes, önálló vagyontömeg. (→ Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon)

A termelőszövetkezet vagyonához tartoznak a tulajdonában álló, valamint más törvényes jogcímen használatában levő vagyontárgyak. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogi irodalom vagyon-fogalma eltér a polgári jog vagyon-fogalmától. Vagyon alatt — termelőszövetkezeti jogi értelemben — a termelőszövetkezet termelő- és pénzeszközeit, illetőleg a termelés eredményeit, valamint a szövetkezetet bármely címen megillető jogosítványokat és követeléseket kell érteni szemben a polgári jogi vagyon-fogalommal, amely szerint a vagyon aktívák és passzívák összessége. A továbbiakban ennek a vagyonfogalomnak az alapján beszélünk a mezőgazdasági termelőszövetkezet vagyonáról.

A jog a termelőszövetkezeti közös vagyont *tulajdonszintű, tulajdonpótló* intézménynek tekinti. A termelőszövetkezeti közös vagyon a termelőszövetkezet közgazdasági tulajdonosi minőségének kifejeződése a jogban. A termelőszövetkezet közgazdasági értelemben vett tulajdona *tulajdonjogi* szempontból vegyes összetételű. A vagyon egy részének jogi értelemben is a mezőgazdasági termelőszövetkezet a tulajdonosa, de vannak a termelőszövetkezeti közös vagyon tárgyai között olyanok is, amelyek tulajdonjoga mást illet. A termelőszövetkezeti vagyon mind a belső, mind a külső (használat — hasznosítás) tulajdonosi rendelkezési jog szempontjából egységes. Nincs lényeges jogi különbség a tulajdonosi rendelkezés szempontjából azok között a vagyontárgyak között, amelyek a termelőszövetkezet tulajdonában vannak és amelyek nem tulajdonjogi jogcímen vannak a szövetkezet tulajdonában. A szövetkezeti vagyon a tulajdonjogtól függetlenül a *jogi védelem* szempontjából is egységes. A termelőszövetkezet (a vagyontárgyak tulajdonjogi helyzetétől függetlenül) egyaránt élhet mind a tulajdon-, mind a birtokvédelem általános és különös eszközeivel. A termelőszövetkezet vagyona társadalmi tulajdonnak számít, és a társadalmi tulajdont megillető fokozott védelem alatt áll.

A termelőszövetkezeti vagyon tulajdonjogi helyzetét illetően az a tendencia érvényesül, hogy a termelőszövetkezet gazdálkodása körébe vont vagyontárgyak termelőszövetkezeti tulajdonba kerüljenek.

IX. A mezőgazdasági termelőszövetkezet gazdálkodása, a gazdálkodás eredményeinek felhasználása, a termelőszövetkezeti alapok.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet olyan szocialista vállalat és társadalmi közösség, amely a szövetkezeti szocialista tulajdon alapján tervszerűen gazdálkodva saját bevételeiből fedezi a termelési költségeket, az egyéb ráfordításokat és kiadásokat. Ezt másképpen úgy is szokták mondani, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezet maga viseli gazdálkodó tevékenységének kockázatát. Itt csak a gazdálkodás eredményeinek felhasználásáról, illetőleg az alapok lényeges vonásairól lesz szó, s ezekről is csak abból a célból, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetet mint — más vállalattól eltérő — gazdálkodó szervezetet erről az oldalról is bemutathassuk.

Az a körülmény, hogy a termelőszövetkezet termelőeszközeinek és az általa előállított

termékeknek, terményeknek a tulajdonosa, még nem jelenti azt, hogy a gazdálkodás eredményét bárhogyan, minden megkötöttség nélkül pusztán szabad akaratelhatározásából használhassa fel. A mezőgazdasági termelőszövetkezet része a szocialista társadalmi rendnek, és reá is vonatkoznak azok a jogszabályokban kifejezett gazdasági törvényszerűségek, amelyek a szocialista államban létező többi nagyüzemre érvényesek. Az eredmény felhasználására vonatkozó szabályok természetesen számot vetnek a szövetkezet tulajdonosi és gazdálkodási önállóságával és figyelemmel vannak arra is, hogy a termelőszövetkezetnek — szemben más gazdálkodó szervekkel — olyan funkciókat is el kell látnia tagsága körében, amelyeket más gazdálkodó szervezet nem vállal (szociális ellátás, kulturális feladatok, nevelés). Az eredmény felhasználására vonatkozó jogi szabályozás arra törekszik, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezet gazdálkodásának eredményéből fedezze a *termelési költségeket*, továbbá arra is, hogy biztosítsa a *bővített újratermelést*, és végezetül a lehetőséghez képest legyenek olyan *tartalékai*, amelyeket — tekintettel a mezőgazdaságnak az időjárás által való nagymértékű befolyásoltságára — alkalomadtán a tervezettnél kisebb jövedelem elérése esetén meghatározott célokra fel tud használni.

A termelés eredményéből kell fedezni mindenekelőtt a *termelési költségeket*.

A termelési költségek fedezése után megmaradt bevételeiből a termelőszövetkezet a kötelező és egyéb alapokat képezi. Az alapok jogi rendeltetése az, hogy bizonyos, jövőben felmerülő kiadásokat a szövetkezet az alapból fedezhessen. Ennélfogva egy meghatározott alapba helyezett pénzösszeg csak arra a célra használható fel, amit az alap céljául megjelöltek. A különböző alapok *alvagyont* képeznek, mégpedig számolási alvagyont. Ezekkel az alapokkal a termelőszövetkezet rendelkezik, de csak meghatározott jogi célra használhatja fel. Az alapképzési kötelezettségnek jövedelemszabályozó szerepe is van. Mindazonáltal az alapképzési kötelezettséget, illetőleg az alapok szigorú célhoz-kötöttségét több szerző vitatja. Különösen azt kifogásolják, hogy a tartalékalapba helyezett összegeket nem lehet más célra átmenetileg sem felhasználni. A termelőszövetkezetek is megfontolandónak tartják olyan rugalmasabb szabályozás kialakítását, amely indokolt esetben megengedné, hogy a pótlás kötelezettsége mellett az ebbe az alapba elkülönített pénzeszközöket mobilizálni lehessen.

X. A termelőszövetkezeti tagsági jogviszony.

A termelőszövetkezeti viszonyok vagy tagsági jogviszony formájában, vagy azzal összefüggő más viszonyokként jelennek meg. A tagsági viszony a *tag* és a *szövetkezet*, a tag és a kollektíva közötti viszony. Erre a viszonyra az a jellemző, hogy egyik alanya — a termelőszövetkezeti tag — *tulajdonos* és *munkavállaló*, *tulajdonos* és *dolgozó* egy személyben. Kifelé a tagsági viszony a tulajdonosi minőséget és egy meghatározott kollektívához való tartozást fejez ki, befelé kötelezettségeket és jogosultságokat foglal magában mind a tag, mind a szövetkezet oldalán.

A szövetkezeti tagsági jogviszony jellegét illetően az irodalomban többféle álláspont alakult ki. Az egyik álláspont szerint a tagsági jogviszony olyan *keretjogviszony*, amely több, egyes, önmagában is egész jogviszonyból tevődik össze. Az irodalomban beszélnek *szervezeti* jogviszonyokról, *vagyoni jogviszonyokról*, a *munkavégzéssel* kapcsolatos jogviszonyokról, a *felelősséggel* és a *tagsági vitákkal* kapcsolatos jogviszonyokról. A másik felfogás szerint a tagsági jogviszony nem különböző jogviszonyok foglalata, hanem a tag és a szövetkezet közötti olyan jogviszony, amelyből különböző jogok és kötelezettségek fakadnak.

Az előbbi álláspont képviselői különösen a munkavégzéssel és a munkadíjazással kapcsolatos kötelezettségek és jogok foglalatát tekintik önálló jogviszonynak. Van olyan nézet, hogy a termelőszövetkezeti tag munkaviszonya lényegében egyenlő minden másféle munkaviszonnyal, és az a körülmény, hogy a dolgozó éppen a mezőgazdasági termelőszövetkezetben egyesíti munkaerejét a termelőeszközökkel, csak árnyalja a munkaviszonyt. Mások szerint a termelőszövetkezeti munkaviszony termelőszövetkezeti jogi és általános munkajogi vonásokat egyformán kifejez; ennek következtében a termelőszövetkezeti munkaviszony egyfelől termelőszövetkezeti jogi, másfelől munkajogi szabályozás alá esik.

Úgy tűnik, hogy a termelőszövetkezeti tag munkavégzési jogával és kötelezettségével összefüggő jogok és kötelezettségek megítélésében e nézetek képviselői nem tudnak elszakadni a munkajogi gondolkodástól.

Alighanem az az álláspont fejezi ki helyesen a termelőszövetkezeti tag munkavégzési jogával és kötelezettségével kapcsolatos viszonyok természetét, amely szerint a tsz-tag „munkaviszonya" a termelőszövetkezeti tagsági jogviszony egyik oldala, amelyben természetesen érvényesülnek azok az alapvető szabályok, amelyek a Magyar Népköztársaságban minden dolgozó emberre irányadóak, de ezek a tsz-tagsági jogviszony keretein belül érvényesülnek. A termelőszövetkezeti tagsági jogviszonyra vonatkozó jogi szabályozás magába olvasztja ezeket a szabályokat, és ezek az általános szabályok a tagsági jogviszony közvetítésével érvényesülnek. A termelőszövetkezeti tagsági jogviszonynak olyan különleges „munkajogi" következményei is vannak, amelyek kizárólag csak a termelőszövetkezeti tagokra irányadóak.

Ami mármost azt a vitát illeti, hogy a tagsági jogviszony részviszonyok összessége-e,

vagy olyan egyetlen jogviszony, amelyből különböző jogok és kötelezettségek fakadnak mind a tag, mind a termelőszövetkezet oldalán, azt tartjuk meggyőző álláspontnak, hogy a szövetkezeti tagsági jogviszony *egységes jogviszony*, és nem különböző részviszonyok foglalata.

A tagsági jogviszony keletkezése. A tagsági jogviszony keletkezésénél azt kell vizsgálni, hogy *ki* lehet a mezőgazdasági termelőszövetkezet tagja, és *hogyan* lesz valaki termelőszövetkezeti taggá.

Termelőszövetkezeti tag lehet minden 14. életévét betöltött állampolgár, ha az általános iskolát eredményesen elvégezte, vagy az iskola látogatása alól felmentették. A 14. éves állampolgár a polgári jognak a termelőszövetkezeti jogra is irányadó szabályai szerint *korlátozottan* cselekvőképes. A korlátozottan cselekvőképes személy ügyeinek viteléhez szükséges sokoldalú belátással még nem rendelkezik, ezért kívánja meg a törvény, hogy a 16 éven aluli kiskorú belépési nyilatkozatához törvényes képviselője (szülője, gyámja) *írásban hozzájáruljon.* A 16 éven felüli — még ugyancsak korlátozottan cselekvőképes — állampolgár belépési nyilatkozatához ilyen hozzájárulás már nem szükséges. A törvény csak a kor tekintetében állít fel kötelező szabályt, de ebből nem következik az, hogy mindenkit, aki a korkövetelményeknek megfelel, fel is kell venni.

A tagfelvételt *belépési nyilatkozattal* kell kérni. A tagfelvétel kérdésében a termelőszövetkezet vezetősége dönt. Ha a vezetőség elutasító határozatot hoz, a belépni kívánó személy a közgyűléshez fordulhat. A közgyűlés döntése ellen jogorvoslatnak nincs helye.

A termelőszövetkezet tagja más hasonló szintű termelőszövetkezetnek tagja nem lehet. A tag tehát egzisztenciálisan kapcsolódik a mezőgazdasági termelőszövetkezethez. Ennek a következménye az, hogy — szemben a munkajogi szabályokkal — a tagnak felmondani vagy másképpen a termelőszövetkezet egyoldalú akaratelhatározása alapján tagsági jogviszonyát megszüntetni általában nem lehet, kivéve a fegyelmi büntetésként történt kizárást.

A tagsági kötelezettségnek, elsősorban a munkavégzési kötelezettségnek személyesen kell eleget tenni. Ennélfogva csak a termelőszövetkezet vezetőségének engedélyével lehet másfajta tagsági viszonyt (pl. szakcsoport, háziipari, kézműipari szövetkezeti tagsági viszonyt), illetőleg második munkaviszonyt létesíteni.

A tágabb értelmezés szerint tagsági viszonynak minősül a családtagi jogviszony is, feltéve, hogy a családtag megállapodás alapján rendszeresen dolgozik a mezőgazdasági termelőszövetkezetben. Természetesen a rendes és a családtagi viszony több tekintetben különbözik egymástól.

A tagsági viszony módosulásáról szokás beszélni abban az esetben, ha a termelőszövetkezet tagja más termelőszövetkezetbe *lép át.* Az átlépési szándékot a vezetőséghez írásban kell bejelenteni, és csatolni kell az érdekelt másik termelőszövetkezet vezetőségének nyilatkozatát arról, hogy az átlépőt tagként felveszi. Az átlépés első mozzanata a régi szövetkezetből való kilépés. Ha az alapszabály úgy rendelkezik, hogy a kilépéshez a vezetőség hozzájárulása szükséges, akkor az átlépés miatti kilépéshez is szükséges ez a hozzájárulás. Az átlépés második mozzanata az új tagsági viszony létrejötte. Az előző termelőszövetkezettel fennálló tagsági viszony akkor szűnik meg, amikor a másik termelőszövetkezet vezetősége az átlépőt tagjai sorába felvette.

A tagsági viszony *kilépéssel, kizárással* és a tag *halálával* szűnik meg.

A kilépési szándékot a vezetőségnek kell bejelenteni. A kilépés bejelentésének határideje attól függ, hogy milyen munkakörben foglalkoztatják a termelőszövetkezeti tagot. A kilépési szándék bejelentésére megszabott határidő hat hónapnál hosszabb azonban nem lehet. A termelőszövetkezet alapszabálya úgy rendelkezhet, hogy a kilépéshez a vezetőség hozzájárulása szükséges. A termelőszövetkezetek alapszabályainak többsége tartalmaz ilyen rendelkezést. A vezetőség hozzájárulásának kikötése nem annyira abból a célból szükséges, hogy a tagot mindenáron a szövetkezetben maradásra kényszerítsék, hanem azt hivatott előmozdítani, hogy a kilépni szándékozó tagtól a vezetőség kipuhatolja az eltávozási szándék okát, és ha a tag munkájára szüksége van a termelőszövetkezetnek, megváltoztassa a körülményeket, amelyek miatt a tag távozni akar. A kilépés — éppen úgy mint a belépés — a tag önkéntes elhatározásán alapul. Ha a tag kilépési szándékát a vezetőséghez írásban bejelenti, és a jogszabály, illetőleg az alapszabály által megállapított kilépési határidő eltelik, a határidő elteltét követő nappal a tagsági viszony mindenképpen megszűnik. A vezetőség hozzájárulása csak akkor szükséges, és ennek hiánya csak akkor jár a tagra nézve hátrányos következménnyel, ha a tag az alapszabályban meghatározott kilépési időtartam eltelte előtt kívánja a szövetkezetet elhagyni. Amennyiben a „rendkívüli kilépéshez" a vezetőség nem járul hozzá, a kilépés a kizárás jogkövetkezményeit vonja maga után.

Kizárással a tagsági viszonyt csak fegyelmi büntetésként lehet megszüntetni. Ilyen esetben a tagsági viszony a kizárást kimondó határozat jogerőre emelkedésének napján szűnik meg.

A tag *halála* a termelőszövetkezeti tagsági jogviszony megszűnését vonja maga után.

A termelőszövetkezet a tagsági jogviszony megszűnése után a volt taggal, illetőleg örökösével köteles elszámolni. Az elszámolás beszámítások útján történik azzal a korlátozással,

hogy a bevitt földet kiadni nem lehet, és a volt tag vagy örököse a termelőszövetkezet vagyonából sem természetben, sem pénzben meghatározott hányadrészt nem igényelhet.

A tagsági jogviszony *tartalmát* azok a jogosultságok és kötelezettségek teszik, amelyek egyfelől a tagot, másfelől a termelőszövetkezetet megilletik, illetőleg terhelik. A tagsági jogviszonyból eredő jogokat és kötelezettségeket a törvény és a végrehajtására kiadott jogszabályok, valamint az alapszabály és a belső szabályzatok állapítják meg. A tagsági jogok és kötelezettségek gyakorlására, illetőleg teljesítésére vonatkozóan két alapvető elv érvényesül. Az egyik a jogok és kötelezettségek *személyes* gyakorlását mondja ki. Eszerint a tagsági jogok és kötelezettségek szigorúan személyhez tapadó jogok és kötelezettségek. A tagsági jogok gyakorlását és a kötelezettségek teljesítését másra átruházni nem lehet, illetőleg más át nem vállalhatja azt érvényesen. Az egyes jogokról le lehet mondani, de a tag az összes jogairól végérvényesen nem mondhat le. Egyes kötelezettségek jogellenes és felróható elmulasztásához a termelőszövetkezeti jogszabályok fegyelmi szankciókat fűznek, és ha a kötelezettségteljesítés elmulasztásával a tag a termelőszövetkezetnek kárt is okozott, a kártérítési felelősség szabályai szerint teljes vagy részleges kártérítésre kötelezhető. A másik elv szerint a termelőszövetkezet *köteles biztosítani*, hogy tagjai a tagsági viszonyokból eredő jogokat gyakorolhassák, és kötelezettségeiket teljesíthessék. Ennélfogva a termelőszövetkezetnek meg kell tennie mindent, hogy tagját saját gazdaságában rendszeresen foglalkoztassa, ha ez nem lehetséges, akkor más módon tegye lehetővé, hogy a tag munkaerejét hasznosíthassa. Köteles a tag és a szövetkezet vagyoni kapcsolataival összefüggő jogok gyakorlását és kötelezettségek teljesítését hiánytalanul lehetővé tenni, és elő kell mozdítania, hogy a tag részt vegyen a szövetkezet szervezeti életében.

A jogirodalom a jogok és kötelezettségek körét általában három csoportra osztja: *a)* a közös munka végzésével kapcsolatos jogok és kötelezettségek, *b)* a vagyoni jogok és kötelezettségek, *c)* szervezeti jogok és kötelezettségek.

Az irodalomban általában figyelmen kívül hagyják a tagsági jogviszony részét képező szociális jogosultságokat. A *szociális* jogok részét képezik a tagsági jogviszonyból eredő részjogosultságoknak, ezért a tagsági jogviszony tartalmát a szociális ellátáshoz való jogok bekapcsolásával tárgyaljuk.

A *munkavégzéssel* kapcsolatos jogok és kötelezettségek; egyfelől a közös munkában való személyes részvétel joga és kötelezettsége, másfelől a részesedéshez való jog. A közös munkában való részvétel joga közelebbről azt jelenti, hogy a tag igényelheti a szakképzettségének, képességeinek megfelelő munkakörben való foglalkoztatást, az egészséges és biztonságos munkakörülmények megteremtését. A munkavégzéssel kapcsolatos jogok közé tartozik a folyamatosan dolgozó tagnak a fizetett szabadsághoz való joga, a pihenőnaphoz való joga és a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő munkabérhez és részesedéshez való jog.

A tag bizonyos feltételek mellett jogosult ideiglenesen más munkaviszonyt is létesíteni. Az ilyen munkaviszony létesítéséhez a vezetőség engedélye szükséges ugyan, de az engedély kiadását nem lehet megtagadni, ha a termelőszövetkezet a kérelmezőt huzamosabb időn át nem tudja rendszeresen vagy szakmai képesítésének megfelelő beosztásban foglalkoztatni. Meghatározott esetekben a tag munkavégzésre nem kötelezhető.

A termelőszövetkezet gazdálkodásában *egységet* képez a *közös* és a *háztáji* gazdálkodás. A tag jogosult háztáji gazdálkodást folytatni. Ezzel kapcsolatban bizonyos vagyoni jogok és kötelezettségek keletkeznek. A tag és a termelőszövetkezet között keletkeznek bizonyos más vagyoni kapcsolatok is, amelyek a tagsági jogviszony részévé válnak, és a tagsági jogviszony keretében jogokat és kötelezettségeket keletkeztetnek mind a tag, mind a szövetkezet oldaláról. A tagot a jogszabályokban meghatározott földbeviteli kötelezettség terheli, ezzel szemben joga van a földjáradékhoz. A jogszabály egyéb vagyontárgyakra nézve is beviteli kötelezettséget állapíthat meg. A bevitt tárgyakért a tag térítést követelhet.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetben a *tagsági vezetés* a vezetési rendszer döntő eleme. A termelőszövetkezet életét érintő alapvető döntések a tagság egészének vagy egy részének bevonásával szervezett különböző fórumokon alakulnak ki. Ebből folynak a termelőszövetkezeti tag szervezeti jogai és kötelezettségei. A tag alapvető jogai közé tartozik, hogy a közgyűlésen tanácskozási és szavazati joggal részt vegyen, javaslatokat terjesszen elő, a vezetőségtől és más szervektől akár a közgyűlésen, akár más fórumokon felvilágosítást kérhessen (a tájékoztatásra való jog).

A termelőszövetkezet kollektív vezető szerveit és tisztségviselőit a tagság választja. A tag részt vehet a termelőszövetkezet szerveinek és tisztségviselőinek megválasztásában. A választott tisztségeket csak tagok tölthetik be. Minden tag — ha vele szemben kizáró ok nem áll fenn — bármely tisztségre megválasztható. A tag szervezeti jogai közé tartozik, hogy a szövetkezeti demokrácia közvetlen gyakorlásának fórumain *(munkahelyi közösség)* tanácskozásain részt vegyen tanácskozási és szavazati joggal. A szervezeti életben való részvétel kötelessége is a tagnak.

A termelőszövetkezet tagját a *szociális jogok* is megilletik. A szociális ellátás a Magyar Népköztársaságban elsősorban az ország min-

den lakosára különböző mértékben kiterjedő társadalombiztosítás keretei között valósul meg. A szociális ellátás körében egyes feladatokat a munkahelyek vállalják magukra, vagy a törvény kötelező erejénél fogva vagy önként. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai egyfelől részesülnek a minden állampolgárt megillető szociális ellátásban, azokban a juttatásokban, amelyeket a törvény a vállalatok számára is kötelezően előír, továbbá más olyan juttatásokban, amelyeket a termelőszövetkezet alapszabálya kötelezően vagy fakultatívan előír. A szociális ellátás körébe eső, a dolgozókat általában megillető olyan juttatások alapja, amelyek a tagot nem állampolgári alapon illetik meg, közvetlenül vagy közvetve a termelőszövetkezeti tagsági viszony. A termelőszövetkezet maga is segítségére siet beteg, rokkant, idős tagjainak. A termelőszövetkezet közvetlen szociális juttatásai között említést érdemelnek a betegségi segély, a szülő nő jövedelempótló készpénzsegélye, a nem nyugdíjas, de a nyugdíjkorhatárt elért tagoknak fizetett öregségi járadék kiegészítése, a balesetek esetén folyósított kiegészítő juttatás és más, az idős, beteg, kedvezőtlen szociális körülmények között élő tagoknak a termelőszövetkezet által nyújtott különböző juttatások. A közvetlen juttatásokon kívül szociális támogatásnak kell tekinteni az idős, munkaképtelen szövetkezeti tagok számára a háztáji föld juttatását, magasabb földjáradék fizetését, más kedvezményes természetbeni juttatásokat, tüzelő biztosítását, kedvezményes üdülés szervezését stb.

A termelőszövetkezeti jogviszonyból fakadó jogok és kötelezettségek rendellenes gyakorlása, illetőleg megsértése *tagsági vitára* vezethet. A tagsági jogvita keletkezhet a közös munkában részt vevő családtag és a termelőszövetkezet között is.

XI. Munkavégzés, munka szerinti részesedés, munkaszervezet.

A termelőszövetkezetben a közös munkát elsősorban a tagok és a családtagok végzik. A termelőszövetkezet csak akkor foglalkoztathat munkaviszonyban álló dolgozót (alkalmazottat), ha nincs olyan alkalmas tagja, aki a képesítéshez kötött munkakört betölthetné, vagy ha a tagság létszáma nem biztosítja a munkák zavartalan elvégzését, illetőleg erre kár elhárítása vagy csökkentése miatt van szükség.

A termelőszövetkezeti tag munkavégzési jogával és kötelezettségével szemben álló tétel a szövetkezet foglalkoztatási kötelezettsége. A foglalkoztatási kötelezettség rendszeres foglalkoztatást jelent, illetőleg azt, hogy az egész tagság foglalkoztatása egyenletesen és arányosan történjék. Ennek az elvi és jogi követelménynek a megvalósítása azonban igen sok nehézségbe ütközik. Következik ez mindenekelőtt a mezőgazdasági munka természetéből, némely munkák idényjellegéből. Például: a növénytermelés egyik ága sem biztosít az év minden szakában egyenletes foglalkoztatást, ezzel szemben az állattenyésztésben az év minden napján nemcsak a rendszeres és állandó munkavégzés elengedhetetlenül szükséges, hanem még a szabadidő biztosítása is nehézségbe ütközik.

A munkaidő tartamát a jogszabályok keretei között — az évszakok és a munka természetének és mennyiségének megfelelően — napi, heti, havi vagy munkaidőszakra vonatkozó keretben a vezetőség állapítja meg. A megállapított munkaidő a termelőszövetkezet tagjára, a tag rendszeresen dolgozó családtagjára és alkalmazottjára egyaránt kötelező.

A termelőszövetkezeti tagok, a rendszeresen dolgozó családtagok és az alkalmazottak, vagy valamely *szervezeti egység* keretében vagy *meghatározott földterület megművelésének* vállalásával vagy *egyéb módon* teljesítik munkavégzési kötelezettségüket.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet nem mindig tudja tagjainak munkaerejét kizárólag saját termelő tevékenysége körében lekötni. Ennélfogva megengedett, hogy a termelőszövetkezet más gazdálkodó szervezetektől — a jogszabály keretei között — *bérmunkát* vállaljon, és tagjait a bérmunka keretében is foglalkoztassa. A termelőszövetkezet engedélyt adhat tagjainak *ideiglenes* jellegű munkaviszony létesítésére is. A tagok *csoportos átengedése* esetén a foglalkoztató munkáltató vállalat a tagok részére kifizetendő munkabér bizonyos részét köteles a termelőszövetkezetnek átutalni. Ideiglenes jellegű munkaviszony létesítésére *egyéni* munkavállalási engedélyt meghatározott időre kell kiadni. Az ilyen engedély kiadása nem tagadható meg, ha a termelőszövetkezet a tagot huzamosabb időn át nem tudja rendszeresen vagy szakmai képesítésének, képzettségének megfelelő beosztásban foglalkoztatni.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetben a szocialista elosztás alapgondolata, a munka szerinti elosztás elve érvényesül. Az állami vállalatoknál, intézményeknél és a szövetkezeteknél dolgozók egyformán valamiféle megtermelt termékmennyiség alapulvételével jutnak egyéni jövedelemhez. Más azonban az a termékmennyiség, amelynek alapján az állami vállalatok, intézmények dolgozói részesednek és más a termelőszövetkezetben dolgozók elosztási alapja. Az állami vállalatok dolgozói számára az elosztás alapját az össztársadalom által megtermelt nemzeti jövedelem elosztásra tervezett része képezi. Ezzel szemben a szövetkezet dolgozói számára az elosztási alap a szövetkezet által előállított jövedelemnek az elosztásra szánt része. Az állami szektor körében nincs közvetlen kapcsolat a munkabér és más javadalmazás, valamint a konkrét szervezet gazdasági eredményei között.

A most kifejtett álláspont — bár elvileg kétségtelenül helytálló — némi korrekcióra szorul, mert az állam különböző jogi formák között bizonyos minimális jövedelmet akkor is biztosít a szövetkezet dolgozóinak, ha azok semmi vagy a létminimumot sem biztosító részesedéshez jutnának.

Az elosztás alapjának különbözőségén felül különbség van az állami szektorban dolgozók jövedelmének és a szövetkezeti tagok jövedelmének forrásai között is. Az állami vállalatoknál, intézményeknél a dolgozók munkabért és egyéb munkabér jellegű juttatásokat (prémium, jutalom, nyereségrészesedés) kapnak. Ezzel szemben a termelőszövetkezet tagjainak a jövedelme (esetenként az alkalmazottaké is) három forrásból ered. E források a következők: *a) részesedés, b) földjáradék, c) a háztáji gazdaság.*

A részesedés a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése során különböző elvi alapokon történik. Ez a különbözőség két irányban érdemel figyelmet. *Miből* kapja a tag a részesedést, és *miben* kapja a részesedést. A termelőszövetkezeti mozgalom megindulása után az úgynevezett maradékelv érvényesült. Ez annyit jelentett, hogy a szövetkezeti tag munkabére nem volt garantálva, a munkavégzés ellenértéke nem számított termelési költségnek, tehát a tagok abból a maradványból részesedtek, ami a szövetkezet kiadásainak fedezése, illetőleg a különböző nem elosztási célú alapok létesítése (feltöltése) után megmaradt. Későbbi fejlődés eredményeként a munkadíj a prémiummal és jutalmakkal együtt termelési költségnek számított; ez a tag részére azzal az előnnyel járt, hogy a munkavégzéssel kapcsolatos részesedés attól függetlenül megillette, hogy maradt-e a szövetkezetnek olyan vagyona, amely mindenféle más kiadás után tiszta vagyonként jelentkezett.

Ez idő szerint a tag *részesedése* két részből áll. A *munkadíj*ból (vagy más *munkadíj jellegű részesedésből)* és a *gazdálkodás eredményétől* függő részesedésből.

A részesedés formáit az alapszabály rögzíti a jogszabályok azon előírásainak megfelelően, hogy a munka szerinti elosztás elvét a teljesítmény szerint, ahol pedig ez nem lehetséges, a munkában eltöltött idő alapján kell mérni, értékelni és díjazni.

A tagok munkadíjazásával kapcsolatban meg kell említeni, hogy ha a termelőszövetkezetnek önálló elszámolás alapján működő szervezeti egységei is vannak, ezekben önálló munkadíjazási rendszert is be lehet vezetni.

Amennyiben — rendszerint munkamegállapodás alapján — a tag, illetőleg családtagja a munkát a *várható termés meghatározott hányada ellenében* végzi, akkor a termés meghatározott hányadát, illetőleg annak ellenértékét a termés betakarításakor, illetőleg értékesítésekor kell kiadni.

Az alkalmazottak bérezésére a tagok részesedésére nézve megállapított szabályokat értelemszerűen kell alkalmazni azzal, hogy az alkalmazott munkabérét a munkaszerződésben kell meghatározni. A kiindulási pont a hasonló tevékenységet folytató állami vállalatok (állami gazdaság stb.) azonos munkakört betöltő dolgozóira vonatkozó bértételek.

Más kérdés, hogy a részesedést természetben vagy pénzben kell-e kiadni. A termelőszövetkezeti mozgalom megindulásának időszakában a tagok részesedése csaknem teljes egészében természetben került kiadásra. Ebben az időszakban a legfontosabb feladat az volt, hogy a tagok saját szükségleteiket megfelelő színvonalon fedezhessék a közös gazdaságból. A mozgalom megindulásának időszakában még egyáltalán nem volt megszervezve a falvak élelmiszerekkel való ellátása. Ezért (az ősi paraszti szokásoknak megfelelően) a termelőszövetkezeti parasztcsalád lényegében maga állította elő mindazt, amire a háztartásban a család élelmezése érdekében szüksége volt. A természetbeni részesedés lehetővé tette, hogy minden parasztcsalád sertést, baromfit tartson, kenyeret süssön, és más élelmiszert otthonában is előállíthasson. A természetbeni részesedésnek egyik indoka tehát a falvak *élelmiszeráru*val való hiányos ellátása volt. A részesedés természetbeni kiadását indokolta továbbá az is, hogy a termelőszövetkezetek viszonylag kevés árut termeltek, illetőleg amennyiben áruként értékesíthető terményeik voltak, azt a begyűjtési rendszer keretében önköltségen aluli áron kellett átadniuk a terménybegyűjtő szervezeteknek. Ilyenformán áruk eladásából nem keletkezett olyan pénzjövedelem, amely a tagok között elosztásra kerülhetett volna.

A paraszti életforma változása, amelyet elsősorban a falusi kereskedelmi egységek jelentős élelmiszeráru kínálata tett lehetővé, s amelynek következtében a háztartások felszabadultak a naturális ellátás kötelezettségei alól, egyre inkább a pénzbeli juttatások keretének növekedését igényelte. A mezőgazdasági termékek felvásárlási árainak felemelése és a mezőgazdasági termelés nagymértékű fejlődése módot adott a termelőszövetkezeteknek arra, hogy termékeik jelentős részét áruként értékesítsék, amelynek jövedelméből olyan pénzeszközökhöz jutottak, amivel a tagságot pénzbeli részesedéshez juttathatták. Lassanként megérlelődtek a munka és a teljesítmények pontos számbavételének feltételei is, és bevezetésre kerülhetett — mint fő forma — a részesedés *pénzbeli* kifizetése. Manapság a természetbeni részesedés elsősorban a háztáji állatállomány takarmányszükségleteinek kielégítését szolgálja. Minthogy azonban a termelőszövetkezet maga állapítja meg a munkadíjazás rendszerét, nincs kizárva, hogy egyes, főleg elmaradottabban gazdálkodó szövetkezetekben a részesedés jelentékenyebb hányada természetben kerüljön kiadásra.

A gazdálkodás eredményétől függő részesedés, lényegében nyereségrészesedés attól függ, hogy a szövetkezet milyen hatásosan gazdálkodott. A „nyereségrészesedés" és a munkateljesítmény között szoros összefüggés van.

A közösből eredő jövedelem speciális formája a *tagsági pótlék*. A termelőszövetkezet alapszabályában megállapíthatja, hogy bizonyos idő után a közös munkában rendszeresen részt vevő tagok számára tagsági pótlékot fizet. A tagsági pótlék *munkadíjnak* minősül, valójában azonban speciális jellegű jutalom.

A munka *irányítására, vezetésére*, a *munkaidő* szabályozására és a munkaidő meghatározására nézve a jogszabályok csak elvi keretrendelkezéseket tartalmaznak, a részletesebb szabályokat az alapszabályban kell rögzíteni, illetőleg az alapszabály alapján készített belső szabályzatokba kell foglalni.

A hagyományos termelőszövetkezeti üzemi szervezetben a gazdaságnak termelőegység jellegű *állandó brigádokra* való tagolódása a jellemző. A brigádokon belül *munkacsapatok* alakulnak.

Az üzem- és munkaszervezés fejlettebb rendszerét jelenti olyan *üzemegységeknek* a létrehozása, amelyeken belül több termelési ágazat, néha valamennyi megtalálható.

Másik forma olyan üzemegységek létrehozása, amelyekben *egy ágazati* tevékenység folyik. Például: külön növénytermelő és külön állattenyésztő üzemegység, amelyeken belül vagy *csak növénytermelő*, vagy *csak állattenyésztő* tevékenységet végeznek.

Végül van olyan szervezési rendszer is, amelyek keretében különálló *növénytermelő üzemet*, ezen belül *növénytermelő üzemegységeket*, az üzemegységeken belül pedig növénytermelő *brigádokat* hoznak létre. Az állattenyésztés külön üzemeket alkotó *állattenyésztő telepeken*, állattenyésztő *brigádok*ban folyik.

A közös munkának termelő, illetőleg munkaszervezeti egységekben történő megszervezése mellett elég sok helyen elterjedt a munkaszervezetnek *családi művelés* néven emlegetett módszere. Az ilyen módszer alkalmazásának főleg a kevésbé gépesített szántóföldi növénytermesztés körében van jelentősége.

XII. A termelőszövetkezet vezetése és belső igazgatása.

A szocialista társadalom keretei között működő gazdálkodó szervezetek dolgozóit (munkavállalókat, szövetkezeti tagokat) abból a szempontból, hogy a kollektívájuk által elért gazdasági eredménytől mennyiben függ, egyrészt a *kollektívának* az anyagi helyzete, másrészt a *dolgozók személyes jövedelme*, két csoportra lehet osztani. Az állami vállalatok és intézmények dolgozóinak (és bizonyos értelemben a szövetkezeti alkalmazottaknak is) a személyi jövedelme *nem* vagy csak lényegtelen mértékben *függ* a dolgozó kollektíva gazdálkodásának eredményétől. A vállalat gazdasági helyzete sem függ minden esetben attól — a költségvetési intézményeké pedig egyáltalán nem —, hogy gazdálkodó tevékenysége milyen eredménnyel jár. Ezzel szemben a szövetkezeti kollektíva gazdasági helyzetét a kollektíva által elért eredményesség vagy eredménytelenség határozza meg, amely döntő befolyással van a tagok jövedelmére is. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagság tehát egyfelől mint *kollektíva* érdekelt a termelőszövetkezet gazdaságosságában, másfelől a tagok egyénileg is érdekeltek abban, hogy termelőszövetkezetük hogyan gazdálkodik, hogyan használja fel a gazdálkodás eredményeit. Az a dolgozó, aki olyan kollektíva tagja, amelyben sem a kollektíva, sem az egyén nem érdekelt *közvetlenül* a tevékenység eredményében, mert a vállalat léte, illetve a dolgozó jövedelme ettől független, nyugodtan bízhatja a döntéshozatalt bárkire. Az olyan gazdálkodó szervezetekben, ahol a kollektív és az egyéni érdek közvetlen függ a gazdálkodó szervezet tevékenységétől, a kollektíva és a tag nem mondhat le a vezetésben való részvételről, és nem bízhatja a gazdaság sorsát tőle független fórumokra. Ez a helyzet a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is. Éppen ezért a termelőszövetkezet vezetési rendszerét; az *önálló saját* vezetés, a *demokratikus önkormányzat*, a *tagsági vezetés*, a *tagság* és a *vezető szervek* és az *egyszemélyi vezetők* közötti *kölcsönös függőség* jellemzi.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet vezetési rendszere úgy egyesíti magában a kollektivitást és az egyszemélyi vezetést, hogy az alapvető kérdésekben a testületi szervek mindenekelőtt a tagság szervezett fórumát megtestesítő közgyűlés dönt, míg az egyszemélyi vezetők a kollektív szervek határozatai alapján végrehajtják a döntéseket, illetőleg — ha erre szükség van — a végrehajtás érdekében a testületi szervek döntéseivel ellentétben nem álló határozatokat hoznak.

A termelőszövetkezeti vezetési rendszer többé-kevésbé kihat mindazokra a másodlagos szervezetekre is, amelyeket a termelőszövetkezetek hoznak létre, legyenek akár gazdálkodó szervezetek (társulások, társaságok), akár érdekképviseleti szervek (területi szövetségek, TOT).

XIII. A termelőszövetkezetek érdekképviseleti szervei; területi, szakmai szövetségek, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, a kongresszus.

A termelőszövetkezetek az együttműködésből eredő előnyök kihasználása érdekében egyes feladatok elvégzésére, illetőleg összehangolására az érdekképviseletük ellátására, a tagok egyéni érdekvédelmének segítésére, egymás kölcsönös támogatására általában me-

gyénként, illetve gazdasági körzetenként, *területi szövetségeket* alakíthatnak.

A területi szövetség megalakítását a szövetkezetek külön-külön közgyűléseken határozhatják el. A területi szövetség feladata, hogy képviselje működési területén a termelőszövetkezetek társadalmi, gazdasági, valamint a tagok kollektív érdekeit, segítse a szövetkezetek vállalati gazdálkodását, demokratikus, alapszabály szerinti működését. Szerep jut a területi szövetségnek a termelőszövetkezet és más gazdálkodó szervek közötti jó kapcsolatok kialakításában is. A szövetség — a termelőszövetkezetek megbízásából — szolgáltatásként ellenőrzést is végez. Véleményt nyilvánít a szövetkezet egyesülésére, szétválására, megszüntetésére irányuló és egyéb lényeges javaslatokról. A területi szövetség nem szövetkezeti központ. Utasításokat a termelőszövetkezeteknek nem adhat.

A szövetkezetek *szakmai szövetségeket* is létrehozhatnak. A szakmai szövetség feladata az azonos tevékenységet folytató különböző szövetkezetek tevékenységének elősegítése.

A termelőszövetkezetek országos érdekképviseleti, társadalmi, mozgalmi szervezete a *Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa*. A tanácsot a kongresszus választja. A tanács jogi személy.

Az országos tanács fenntartásáról a szövetkezetek gondoskodnak. Az országos tanács szervei: az *elnökség*, az *ellenőrző bizottság* és az alapszabályban meghatározott *egyéb* szervek. Az országos tanács tagjai sorából *elnököt*, *alelnököt*, *főtitkárt* és *főtitkárhelyetteseket* választ. Választás után nyerik el funkcióikat az elnökség, az ellenőrző bizottság, a nőbizottság tagjai és más tisztségviselők. Az országos tanács képviselője az *elnök*, illetve a főtitkár, akadályoztatásaik esetén a helyetteseik. Az országos tanács feladatai nagyjából megegyeznek a területi szövetségek feladataival. Mint országos szerv a területi és szakmai szövetségek munkáját is összehangolja. Kapcsolatokat tart fenn más országok szövetkezeteivel, szövetkezeti intézményeivel, a nemzetközi szervezetekkel.

A TOT *irányelveket* és *ajánlásokat* bocsát ki. Javaslatokat tehet a szövetkezetek összességét érintő kérdések jogi szabályozására is. Bizonyos állami rendelkezések kiadása előtt *véleményt* nyilváníthat, mások kiadása pedig csak *egyetértésével* történhet.

Jogszabályokat kezdeményezhet. Előmozdítja a szövetkezeti tudományok művelését, a tudományok gyakorlati hasznosítását.

A termelőszövetkezetek esetenként választott küldöttek útján legalább 5 évenként *kongresszuson* vizsgálják meg a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetét és az országos tanács tevékenységét.

Irodalom: Termelőszövetkezeti jog. Szerk. Seres Imre. Bp. 1970.; *Seres* Imre: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonjog. Bp. 1968.; A szövetkezeti reform jogi kérdései. Bp. 1971.; *Nagy* László: Szövetkezeti elvek termelőszövetkezeti mozgalmunkban. Bp. 1965.; *Nagy* László: A szövetkezeti jog alapkérdései. Bp., 1977.; *Erdei* Ferenc: Mezőgazdaság és szövetkezet. Bp. 1959.; *Sárközy* Tamás: Vállalati önállóság, vállalati irányítás, társulások. Bp. 1972.; *Sipos* Aladár: Az új agrárválság sajátosságai az Egyesült Államokban. Bp. 1963.; *Hegedüs* István: A termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései. Bp. 1973.; *Komló* László: A mezőgazdaság iparosodása a tőkés gazdaságban. Bp. 1971.

Lenin: A szövetkezetekről. Bp. 1957.; *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Bp. 1960.; *Pavlov*, V. I.: Pravovoe upravlenija delanij v kolhoze. Moszkva, 1955.; *Kazancev*, N. D.: Kolhoznoe pravo. Moszkva. 1962.

Portet, E.: La coopération en agriculture, limites et possibilités. Cahiers du Communisme. 1972. 11. sz.; *Vitale:* A falusi szövetkezeti mozgalom és az OKP politikája. Béke és Szocializmus, 1962. 4. sz.; *Cole*, G. D. H.: The British cooperative movement in socialist society. London, 1951.; *Lambert*, P.: Vue sur les relations concrètes entre la coopération et l'Etat. La doctrine coopérative. Bruxelles, 1959.; *Pointevin*, J.: La coopération agricole. Paris, 1971. /Manuels Dalloz de droit usuelle./

Sárándi Imre

MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZET GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGE:

I. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenységének alakulása a szövetkezeti mozgalom megindulásától napjainkig (1111.) — II. A szövetkezeti gazdálkodás rendszere (1112.) — III. A szövetkezet tevékenységi köre (1113.) — IV. A gazdálkodás tervszerűsége (1113.) — V. A bevételek és a jövedelem felhasználása (1114.) — VI. Alapképzés (1114.) — VII. Zárszámadás (1115.)

I. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenységének alakulása a szövetkezeti mozgalom megindulásától napjainkig.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom megindulása, a termelőszövetkezeti gazdaságok megalakulása megteremtette a nagyüzemi gazdálkodás alapjait. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet)* Ez azonban önmagában még nem jelenti a nagyüzemi gazdaságok kialakulását is. A földművesszövetkezetek keretében létrejövő termelőszövetkezetek gazdálkodása kezdetben ugyanazokkal a kisüzemi módszerekkel és technikával folyt, mint az egyéni parasztgazdálkodás.

A tevékenységi kört behatárolta a termelőszövetkezet, a tagok helyzete és a külső gazda-

sági környezet: alapvetően a földművelésre, azaz növénytermelésre és állattenyésztésre terjedt ki. Személyi és tárgyi feltételek hiányában nem is terjedhetett másra: nem voltak adottak a megfelelő üzemi méretek, a fejlett technika, és nem voltak megfelelő szakemberek sem a tárgyi feltételek kialakítására és a modern nagyüzemi gazdálkodás bevezetésére. Ezen kívül gazdaságpolitikánk sem szorgalmazta a szövetkezetek tevékenységi körének bővülését, mert a falusi ipart az ipari szövetkezeteknek, a falusi kereskedelmet, a terményértékesítést és felvásárlást pedig a földművesszövetkezeteknek szánta. Ezzel hosszú időre meghatározta a mezőgazdasági jellegű szövetkezetek tevékenységi körét. S ha ehhez hozzátesszük, hogy nem tette lehetővé a szövetkezeti géppark létrehozását sem, akkor úgy tűnik, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek a szocializmusban csak átmeneti szerepet szánt.

E gazdaságpolitikai koncepció ellenére a megalakult szövetkezetek egyre nagyobb gazdasági és jogi önállóságra törekedtek. E törekvést később az állam is elismerte és lehetővé tette, hogy a III. típusú termelőszövetkezeti csoport kiváljon a földművesszövetkezet keretéből. Ez a tevékenységi kör bővülését is maga után vonta. 1953—55-ben jogszabályok jelentek meg, amelyek úgynevezett melléktevékenység vagy kiegészítő tevékenység folytatását is lehetővé tették (élelmiszer-feldolgozás, fafeldolgozás, darálás, háziipari tevékenység, fuvarozás stb.).

1957-től kezdődően a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági és jogi önállósága egyre növekedett és növekszik. A begyűjtési rendszer eltörlése bizonyos fokig megváltoztatta a termelési kultúrákat is, és egyre inkább előtérbe kerül a talajviszonyokhoz jobban igazodó kultúrák termelése. A saját géppark létesítése, mezőgazdasági nagygépek, kemikáliák alkalmazása is hatással van a termelési struktúrákra: a mezőgazdasági termelőszövetkezetek egyre inkább halaonak a nagyüzemi gazdálkodás módszerei felé.

A technikai és módszerbeli változásokat és egyben az egész mezőgazdaság termelési struktúrájának átalakítását szolgálta az 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelet, amely a termelőszövetkezetek tevékenységi körének viszonylag széles skáláját szabályozta. A tevékenységi kör szélesítése egyben a munkamegosztás differenciálódását is elősegítette, illetőleg elősegítette a szövetkezeti tagok ismereteinek specializálódását is.

A mezőgazdasági termelés szocialista alapokra helyezése, a szövetkezeti gazdálkodás általánossá tétele következtében fokozottabb figyelem irányult az optimális üzemi méretek kialakítására, amelyek biztosítani tudták a modern technika alkalmazását a mezőgazdasági termelésben is. 1961-től kezdődően fokozott ütemben fejlődött a termelőszövetkezeten belül és a termelőszövetkezetek között a koncentráció és specializáció, s megjelentek az integrációs kötelékek csírái is.

1967 óta a magyar mezőgazdaság jórészt gazdaságosan működő szövetkezeti és állami gazdaságokra épül. A gazdaságirányítási rendszer alapelvei közé iktatta a gazdálkodó szervezetek önállóságát, s ez a termelőszövetkezetek tevékenységi köre viszonylag stabil kontúrjainak meghatározását is eredményezte. Eszerint a termelőszövetkezet mező- és erdőgazdasági termelést, feldolgozást és szolgáltatást, beszerzést és értékesítést, valamint ezekhez kapcsolódó tevékenységet végez. Negatív megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy a termelőszövetkezet minden olyan tevékenységet folytathat, amelyet törvény, törvényerejű rendelet vagy minisztertanácsi rendelet (határozat) nem tilt, vagy nem tart fenn állami gazdálkodó szerv részére. A tiltott tevékenységeket a 41/1971. (XII. 14.) Korm. sz. rendelet 1—2. sz. mellékletei sorolják fel.

A termelőszövetkezetek tagjaiknak és kívülállóknak egyaránt teljesíthetnek szolgáltatásokat, illetőleg végezhetnek munkát, személyi és területi korlátozás nélkül. Ilyen korlátozások a korábbi szabályozás szerint általánosak voltak; jelenleg csak az építőipari tevékenység vonatkozásában állnak fenn.

II. A szövetkezeti gazdálkodás rendszere.

A termelőszövetkezeti vagyoni önállóságból következik, hogy a termelőszövetkezetek saját hasznukra és kockázatukra gazdálkodnak. A polgári jogi forgalomban önállóan vesznek részt, a jogokat saját nevükben szerzik, a kötelezettségeket saját terhükre vállalják. Ez azt is jelenti, hogy a nyereséget külső szervekkel nem osztják meg, és kötelezettségeikért is csak ők tartoznak helytállni.

A gazdálkodás alapját a termelőszövetkezeti tulajdon, illetőleg vagyon képezi, amely biztosítja a gazdasági elkülönültséget és az újratermelés bázisát is.

A termelőszövetkezet gazdálkodása jelenleg alapjában a vállalati gazdálkodás rendszerére jellemző módon történik. Ez megnyilvánul abban, hogy: rendelkezik a termeléshez szükséges anyagi alapokkal és pénzeszközökkel; tevékenységének terjedelmét a társadalmi szükségletek szabják meg; megtartja a felhalmozás és a fogyasztás gazdaságilag szükséges arányait; saját előnyére és kockázatára gazdálkodik; tagjai részére megfelelő munkát és garantált munkadíjat biztosít; a tagok élvezik a dolgozókat általában megillető jogokat.

A szövetkezet mint vállalati forma azonban különbözik az állami vállalattól annyiban, hogy a szövetkezet nemcsak vállalat, hanem társadalmi szervezet is, és a szövetkezeti tagok tulajdona.

A szövetkezet a többi gazdálkodó szervezet, így az állami vállalat egyenrangú partnere a

piacon. Termékeivel választékot és minőségi versenyt teremt.

A gazdálkodást érintő gazdasági ösztönző szabályok általában speciálisak, a mezőgazdasági termelés sajátosságaihoz igazodnak.

III. A szövetkezet tevékenységi köre.

A mezőgazdasági termelést a vertikális integráció jellemzi: azaz egy szövetkezeten belül megvalósul a termelés, feldolgozás és értékesítés, illetőleg az ezeket összekötő valamennyi munkafolyamat.

A koncentráció és specializáció, a technikai haladás, a fokozódó munkamegosztás egyre általánosabbá válik; mind a növénytermelés, mind az állattenyésztés területén kialakul a termelési rendszerben történő termelés. Termelési rendszeren termelési technológiát kell érteni, kikísérletezett magas hozamú növény- és állatfajták szaporítására nagy teljesítményű gépek alkalmazásával.

A koncentráció és specializáció megnyilvánulásaiként kell elkönyvelni a vertikális és horizontális jellegű szövetkezeti társulásokat is. A termelőszövetkezetek ugyanis a felsorolt tevékenységeket nemcsak saját üzemen belül, hanem más termelőszövetkezettel közösen is megvalósíthatják. Erre elsődlegesen akkor kerül sor, ha az adott tevékenység megvalósítása üzemen belül nem gazdaságos, vagy az adott termelőszövetkezet nem rendelkezik saját erőforrásokkal a célkitűzés megvalósításához.

Mind az üzemen belüli, mind a szövetkezetek közötti tevékenységi formák a nagyüzemi gazdálkodásnak vannak alárendelve. A termelőszövetkezet célja ugyanis az, hogy tevékenységi körében a tudomány és a technika vívmányainak alkalmazásával növelje a termelést, emelje a termelékenységet és a gazdálkodás jövedelmezőségét, közreműködjék a társadalom szükségleteinek kielégítésében; a szocialista elvek szerinti munkadíjazás és jövedelemelosztás kialakításával tagjai részére megfelelő jövedelmet biztosítson, és érdekeltté tegye őket a közös gazdaság fejlesztésében; emelje a tagság szakmai képzettségét; az élet- és munkakörülmények javításával elősegítse az ipari és a mezőgazdasági munka, a város és a falu közötti alapvető különbségek fokozatos megszűnését.

IV. A gazdálkodás tervszerűsége.

A szövetkezet a szocialista népgazdaság szerves része, ebből következően tervkészítésre kötelezett gazdaság. A szocialista tervgazdálkodás ugyanis feltételezi a népgazdasági és az üzemi tervek összehangolását, a termelés tervszerű rendjét. A terv a termelőszövetkezeti vezetés szerves része. A termelőszövetkezet gazdálkodása és működése termelési és pénzügyi terven alapul.

Termelési és pénzügyi terven alapult a szövetkezetek működése a direkt gazdaságirányítás rendszerében is. A tervezés joga a szövetkezeti kollektíva hatáskörébe tartozott. Azt azonban, hogy mit tervezzen és hogyan tervezzen, állami szervek sugallták. Ennek folytán gyakorlatilag a szövetkezetek nemcsak tervkészítésre voltak kötelezettek, hanem olyan terv készítésére, amelyet az állami irányítást végző járási tanács számukra meghatározott.

A tervezést, az önálló kezdeményezés és alkotóképesség kibontakozását háttérbe szorította a begyűjtési rendszer, amely kötelező direktívákat adott az egyes szövetkezeteknek arról, hogy milyen termékfajtákból mennyit és mikor bocsássanak az átvevő szervek rendelkezésére. Ez a szigorú rendszer nem egy esetben arra is vezetett, hogy a termelőszövetkezet a szabadpiacon vásárolta meg azokat a termékfajtákat, amelyeket talajadottságai folytán nem tudott megtermelni, vagy az olyan állatfajtákat, amelynek tenyésztésével a gazdaság nem foglalkozott. Ilyen körülmények között a szövetkezeti tervezés formálissá, a szövetkezeti gazdálkodás számára tartalmatlanná vált.

Az indirekt gazdaságirányítási rendszer kedvező gazdasági környezetet biztosít a tervkészítés, az önálló kezdeményezés kibontakozására is. Az 1967. évi III. törvényt követően a tervkészítés valóban a szövetkezeti közösségek jogává, önálló jogosultságává vált olyannyira, hogy annak állami jóváhagyása is megszűnt.

A termelőszövetkezeti kollektívák éves és üzemfejlesztési (perspektivikus) terveket készítenek.

Az *éves tervet* a közös gazdaság és a háztáji gazdaságok adottságai és szükségletei, az értékesítési lehetőségek, valamint a gazdasági ösztönzők figyelembevételével készítik el. Az éves terv termelési tervből és pénzügyi tervből áll.

A *termelési terv* foglalja magában a termelés összetételét (a növénytermelés és állattenyésztés arányait), az előállítandó termékek mennyiségét, a megtermelt termékek felhasználását (üzemi szükséglet, tagsági részesedés, értékesítés stb.) az adott évben kezdődő, folytatódó és befejeződő beruházásokat, valamint a beszerzendő anyagi-műszaki eszközöket.

A *pénzügyi terv* a várható bevételeket és kiadásokat, a gazdálkodás eredményeként elérhető jövedelmet, az elért jövedelem felhasználását, a tartozások kiegyenlítését stb. tartalmazza.

Az *üzemfejlesztési terv* többéves időszakra határozza meg a termelőszövetkezet termelésfejlesztésének irányát. Üzemfejlesztési terv készítésére csak azokat a szövetkezeteket lehet kötelezni, amelyekben a termelésszerkezet már kialakult, a piaci kapcsolatok kiépültek, a termelőszövetkezet gazdaságilag és szervezetileg szilárd. Bármelyik termelőszövetkezet önként is készíthet üzemfejlesztési tervet, de köteles azt a megyei tanács szakigazgatási szervének megküldeni. A szakigazgatási szerv ebben a vonatkozásban nem jóváhagyó ható-

ság, hanem csak arra jogosult, hogy az üzemfejlesztési tervet megvizsgálja abból a szempontból, hogy annak előirányzatai összhangban vannak-e a többi termelőszövetkezet hasonló terveivel, a megyei fejlesztési programmal, valamint a tervezett állami és kommunális beruházásokkal. Észrevételeit, javaslatait a termelőszövetkezet vezetőségével közli. E javaslatokat és észrevételeket a vezetőség a tervtárgyaló közgyűlés elé köteles terjeszteni.

A szövetkezetek önálló tervezése tehát az állam által is garantált jogosultság: aminek jogi biztosítékai a gazdasági önállóságon túl, a szerződéses rendszer, az önálló piaci értékesítés lehetősége és a gazdasági ösztönzőkön keresztül jelentkező anyagi érdekeltség.

V. A bevételek és a jövedelem felhasználása.

A termelőszövetkezet vagyoni önállóságából következik, hogy saját bevételeiből tartja fenn magát, fedezi a kiadásait, megvalósítja az egyszerű és a bővített újratermelést. Mindezek megkívánják, hogy a termelési kötségek és a jövedelem elkülönítése a szabályoknak megfelelően megtörténjen. A kötött gazdálkodás viszonyai között ez nem így volt: a termelési költségek, ideértve a tagok munkadíját is, és a jövedelem összeolvadt. Ennek folytán nem volt lehetőség önköltségszámításra, és nem volt lehetőség az egyéb költségek számítására sem. Nem tükröződött megfelelően a szövetkezeti gazdálkodás eredményessége, legfeljebb abban, ha a tagok az év végén megkapták az elvégzett munka arányában járó díjazásukat.

Ez arra vezetett, hogy a termelőszövetkezetek az elért jövedelemből teljesítették az állammal szembeni tartozásaikat (ideértve az állami vállalatokkal szembeni szerződéses tartozásokat is), az egyéb szervekkel és harmadik személyekkel szembeni kötelezettségeiket, alapokat képeztek, és csak a fennmaradó összeget osztották szét a tagok között munkadíjként. Ez két okból volt alapvetően hibás koncepció: egyrészt nem tette érdekeltté a szövetkezeti tagságot a több és eredményesebb munkavégzésben, másrészt egyenlőségi jelet tett az állam és vállalatai között azáltal, hogy a szerződéses tartozásokat a köztartozások szintjére emelte.

A jelenlegi megoldás különbséget tesz termelési költség, kiadás és alapképzés között. Ez a korábbi szabályozáshoz képest nagy előrelépés volt, különösen azért is, mert a termelési költség fogalma is tisztázott. Termelési költségként számolja el a termelőszövetkezet: az elhasznált forgóeszközök értékét, az állóeszközök értékcsökkenési hányadát, a termelőszövetkezeti tagok munkadíját és az alkalmazottak munkabérét a prémiumokkal együtt és a földjáradékot is.

A munkadíjak, munkabérek és a prémium termelési költségként történő elszámolása következtében vált lehetővé a termelőszövetkezeti tagok garantált havonkénti munkadíjazása, a megélhetés alapjainak stabilizálása. A korábbi mechanizmusok idején ugyanis a termelőszövetkezeti tagok díjazása nem volt biztosított, és csak az év végi zárszámadáskor realizálódott. A szülési, a betegségi segélyeket és a társadalombiztosítási járulékot sem számolhatták el termelési költségként.

A termelési költségek levonása, az állammal szembeni (köztartozások) és az egyéb kötelezettségek (szerződéses és szerződésen kívüli kártérítés stb.) teljesítése után fennmaradó vagyon felhasználásáról a termelőszövetkezet önállóan dönt.

VI. Alapképzés.

A termelőszövetkezeti alapok a termelőszövetkezet tulajdonában levő vagyon tehermentes értékének meghatározott rendeltetéssel elkülönített részei. Az alapok értéke a gazdálkodás pénzügyi mutatója és jelzője annak, hogy az elkövetkező években a termelőszövetkezet milyen célra kívánja jövedelmét üzemileg lekötni.

A direkt gazdaságirányítás rendszerében más volt az alapképzési rendszer is. Törvény írta elő, hogy a termelőszövetkezet milyen alapokat köteles képezni és azokat évente hány százalékkal köteles növelni. Ez a szövetkezeti gazdálkodás önállóságára bénítólag hatott, mert nemcsak az volt meghatározva, hogy mit termeljen, kinek adja át a megtermelt terméket, hanem az is, hogy hogyan, milyen mértékben alapozza meg az újratermelést. Ennek folytán nemcsak az egyes szövetkezeti tagok anyagi érdekeltsége, hanem az egész szövetkezeti kollektívának a munkában való érdekeltsége is kérdőjelekkel erősen telített volt.

1968. január 1. óta az alapok képzésének mértékét és arányait, a jövedelem felhasználásának keretében a szövetkezet állapítja meg, a fogyasztás és a felhalmozás gazdaságilag indokolt arányának és az üzemben kialakult színvonalának figyelembevételével.

A termelőszövetkezetek szociális, kulturális, fejlesztési, részesedési és jövedelem-biztonsági alapot létesítenek. Joguk van más alapok létesítését is elhatározni, illetőleg más alapok létesítésének lehetőségét is alapszabályba foglalni. Azt, hogy a termelőszövetkezet az egyes alapokat milyen mértékben kívánja növelni, az éves tervben kell előirányoznia és a zárszámadásban kell ténylegesen meghatároznia.

A szociális alapból kell fedezni a tagokat és családtagokat megillető, a munka szerinti részesedésen és a földjáradékon kívüli juttatásokat, például a táppénzt, a különböző segélyeket, az idős vagy rokkant termelőszövetkezeti tagok más támogatását stb. A termelőszövetkezet tehát a munkával összefüggő és a tagokat megillető juttatások tetemes részét magára vállalja, és azt a társadalmi különbséget, amely a termelőszövetkezeti tagok és az alkalmazottak között a munka díjazásából és a

földjáradékból keletkezne, saját pénzügyi alapjából csökkenti.

A kulturális alap a termelőszövetkezeti tagok ismeretei bővítésének, oktatási, kulturális és sportcélú kiadásainak pénzügyi fedezetét adja. Ebből az alapból fedezi a termelőszövetkezet azokat a szolgáltatásokat, amelyeket az állami vállalatnál dolgozó alkalmazott a szakszervezet rendezvényeinek keretében megkapna. A szövetkezet ugyanis társadalmi szervezet is, és ennek folytán meg kell teremtenie a társadalmi szervezeti tevékenységgel összefüggő feladatainak pénzügyi alapját is.

A fejlesztési alap rendeltetése a termelés bővítéséhez szükséges álló- és forgóalapok növelése. A fejlesztési alap, amelyet korábban fel nem osztható alapnak neveztek, kizárólag szövetkezeti fejlesztési célokat szolgálhat. Jellegéből következik, hogy a termelőszövetkezet feloszlása után sem kerülhet ki a termelőszövetkezeti tulajdon köréből.

*A részesedési alap*ba kell helyezni a termelési költségként elszámolt munkadíj, munkabér és prémiumok, illetőleg a kiegészítő részesedés és munkabér fedezetét is. Ez biztosítja a tagok és alkalmazottak rendszeres fizetését, illetőleg azt, hogy a feltételek teljesítése esetén kifizetésre kerüljön a kiegészítő részesedés és a prémium is.

A jövedelembiztonsági alap a személyes jövedelem már elért szintjének fenntartását és az időjárási vagy más okból bekövetkező jövedelemkiesések ellensúlyozását szolgálja. A mezőgazdasági termelés eredményessége, illetőleg a termelékenység nemcsak az alkalmazott technológia, hanem az időjárás függvénye is. Ennek folytán a leggondosabb megmunkálás esetén is terméskiesés következhet be, ha az időjárás nem az elvárásoknak megfelelően alakul. Ezért a már elért jövedelem szinten tartásához tartalékolni kell.

A termelőszövetkezetek közös elhatározással létesítenek *kölcsönös támogatási alap*ot is, amelyből megoldható az egyes arra rászoruló termelőszövetkezetek támogatása, időleges segítése.

Az adott évben fel nem használt összegeket a következő évben ugyanabba az alapba kell átvinni, ha azonban a közgyűlés erre a vezetőséget felhatalmazza, mód van az alapok évközi átcsoportosítására is.

VII. Zárszámadás.

A szövetkezeti gazdálkodás szerves része az év végi zárszámadás, amelyet minden évben a december 31-i állapot szerint kell elkészíteni. A zárszámadásnak tartalmaznia kell: a termelőszövetkezet vagyoni helyzetét és a gazdálkodás eredményességét feltüntető mérleget; a jövedelemkimutatást és a jövedelemfelhasználást.

A zárszámadás ennek folytán áttekinthetővé teszi a szövetkezeti vezetés, a tagság és az állami felügyelet számára is a szövetkezet gazdálkodásának eredményességét, képet ad a jövedelemfelhasználásról és arról, hogy a jövedelem növekedése érdekében a szövetkezet vezetősége az adott évben milyen intézkedéseket foganatosított.

A zárszámadás alapja a gazdasági és pénzügyi ellenőrzésnek, valamint az adókivetésnek. Feltárja a szövetkezet aktíváit és passzíváit, és alapot ad a következő évi tervezéshez is.

A zárszámadás elfogadása ugyanúgy, mint a termelési és pénzügyi terv elfogadása a közgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartozik. A közgyűlés azonban mindaddig nem határozhat a zárszámadás elfogadása felől, amíg az ellenőrző bizottság kapcsolatos jelentését nem hallgatta meg.

A zárszámadás korábban nem a közgyűlési határozattal, hanem csak akkor vált véglegessé, ha azt a járási hivatal jóváhagyta. Jelenleg ilyen jóváhagyásra nincs szükség.

A zárszámadás a szövetkezet számvitele és nyilvántartása alapján történik. A termelőszövetkezetnek jogszabályi kötelezettsége, hogy a közös vagyonhoz tartozó termelőeszközökről és más vagyontárgyakról, valamint a gazdálkodás folyamán bekövetkező változásokról a szakmai előírásoknak megfelelő folyamatos könyvelést és nyilvántartást vezessenek.

Irodalom: Gazdasági fejlődés és tervezés. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének kiadványa. Tanulmánykötet. Bp. 1969.; *Dankovits* László: A termelőszövetkezetek vállalati gazdálkodása. Bp. 1969.; *Lénárt* Lajos—*Kovács* Imre—*Zsuffa* Ervin: A termelőszövetkezetek beszerzési, értékesítési, feldolgozó és melléktevékenysége. Bp. 1967.; *Marillai* Vilmos: A tevékenységi kör bővülése a termelőszövetkezetekben. Bp. 1969.; *Simka* István—*Tóth* Béla: A gazdaságirányítás új rendszere a mezőgazdaságban. Bp. 1967.; Termelőszövetkezeti jog. Szerk. Seres Imre Bp. 1970.; *Szemes* Lajos—*Zsuffa* Ervin: A termelőszövetkezetek tevékenységi körének kibővülése. Bp. 1970.

Domé Györgyné

MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETI TULAJDON ÉS VAGYON: I. A termelőszövetkezeti közös vagyon (1115.) — II. A közös vagyon forrásai (1116.) — III. A termelőszövetkezeti tulajdon (1117.) — IV. A termelőszövetkezeti tulajdon alanya (1118.) — V. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon tárgyai (1118.) — VI. A termelőszövetkezeti tulajdonjog tartalma (1119.) — VII. A termelőszövetkezeti tulajdon megszűnése (1120.) — VIII. A termelőszövetkezeti tulajdon védelme (1121.)

I. A termelőszövetkezeti közös vagyon.

A termelőszövetkezet vagyonához tartoznak a tulajdonában, valamint a más törvényes jogcímen tartós használatában levő vagyontárgyak.

a) *Tulajdonjogi* címen a szövetkezeti vagyonhoz tartozik az, ami a szövetkezet tulajdonában van, ideértve azt is, ami valamely társulás útján került a tulajdonába (a társulás tagjai közös tulajdonának hányada), még ha a vagyontárgyakat nem a szövetkezet használja is.

b) *Használat* címén tartoznak a szövetkezet vagyonához: a termelőszövetkezeti tagok által bevitt és a termelőszövetkezet tulajdonába nem került földek; a termelőszövetkezet tartós és ingyenes használatába adott, de átengedéssel még a tulajdonába nem került földek; a haszonbérelt földek és a tartós jelleggel (huzamosabb időtartamra vagy határozatlan időre) bérelt, vagy más törvényes jogcímen használatba vett egyéb vagyontárgyak. Ahhoz tehát, hogy a szövetkezeti tulajdonba nem került vagyontárgyak, illetőleg földek a szövetkezeti közös vagyonhoz tartozónak minősüljenek, az szükséges, hogy azokat a termelőszövetkezet *törvényes jogcímen* és *huzamosabb időn át* használatba vegye.

c) A termelőszövetkezet közös vagyonához tartoznak a termelőszövetkezetet bármilyen címen megillető *jogosítványok* és *követelések* is, például az állam által átengedett halászati jog. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet)*

A közös vagyon fogalmi meghatározásának különösen a szövetkezeti mozgalom kezdetén volt jelentősége, amikor a termelőszövetkezet tulajdona nem terjedhetett ki az alapvető termelőeszközökre (földre, mezőgazdasági nagygépekre stb.), s a használatában levő, egyrészt az állam tulajdonát képező, másrészt bérelt vagy más jogcímen használt vagyontárgyak függetlenül az eredeti tulajdonjog jellegétől a társadalmi tulajdont megillető védelemben részesültek.

A közös vagyon tulajdonpótló és kiszélesítő intézmény volt, amely egységbe vonta a szövetkezeti gazdálkodás egész vagyoni alapját; elősegítette a magántulajdon fokozatos átalakulását a szocialista tulajdoni formák valamelyikévé, s megteremtette a szövetkezeti tulajdon alapját is.

A szövetkezeti vagyon tárgyai a szövetkezeti mozgalom fejlődésével és a tevékenységi kör bővítésével vagy szűkítésével, állandóan változtak, illetőleg változnak. Hatnak a vagyontárgyak körére a saját kockázatra történő termelés és a vagyoni önállóság jogi garantálása, illetőleg a szövetkezetek integrációs törekvései is. A horizontális és vertikális jellegű társulások, a termelési rendszerek a szövetkezeti közös vagyonnak minőségileg is új vonást kölcsönöznek.

II. A közös vagyon forrásai. 1. A magántulajdon társadalmasítása. 2. Az állami támogatás. 3. Az állami föld átengedése. 4. Az ingyenes átadás. 5. A közös termelés eredménye. 6. A háztáji gazdaság termelése. 7. A társulásoktól járó nyereségrészesedés. 8. A megváltás. 9. A vételi jog — elővásárlási jog. 10. A földfelajánlás. 11. Egyéb források.

1. A magántulajdon társadalmasítása.

A termelőszövetkezeti közös vagyon eredetileg a termelőszövetkezetbe tömörült parasztság beviteli kötelezettsége folytán közös használatba adott földre és a közös tulajdonba adott vagyontárgyakra épült. A termelőszövetkezetbe belépő tag ugyanis köteles volt és köteles ma is a saját és a közös háztartáshoz tartozó családtagok tulajdonában és bármilyen törvényes jogcímen használatában levő földet szövetkezeti közös használatba, továbbá a háztáji gazdaság mértékét meghaladó vagyontárgyakat, felszereléseket, gépeket, épületeket stb. ellenérték fejében közös tulajdonba adni.

A közös használatba, illetőleg tulajdonba adás egyben a magántulajdon tartalmának belső átalakulását, társadalmasítását jelentette. Ezzel a folyamattal megindul a magántulajdon tartalmi differenciálódása és jellemző vonásainak megszűnése.

Az elsődleges forrás tehát a *magántulajdonnak a tagsági jogviszonyból folyó társadalmasítása*, a közös gazdálkodás vagyoni alapjának lerakása.

2. Az állami támogatás.

A gazdálkodás megindulását segítették elő történelmileg az *államtól* ingyenesen és örökös használatra kapott földterületek, gazdasági épületek és felszerelések, pénzügyi *támogatások* stb. is.

3. Az állami föld átengedése.

Az állam által a szövetkezetnek használatra átadott földterületek az 1967. évi IV. törvény alapján túlnyomórészt szövetkezeti tulajdonba kerültek. A gazdaságilag és szervezetileg szilárd termelőszövetkezetek részére ugyanis az állam saját földjeit tulajdonba engedte át, jelképes megváltási díj ellenében, ha a termelőszövetkezet biztosítani tudta a föld nagyüzemi gazdaságos megművelését.

4. Az ingyenes átadás.

Ingyenesen kerültek a termelőszövetkezet tulajdonába az említett törvény értelmében a megszűnt szervezetek (úrbéres közösségek, közbirtokosságok, tejszövetkezetek stb.) tulajdonában volt és a termelőszövetkezet használatába került ingatlanok; a legeltetési bizottságok kezeléséből a termelőszövetkezetek használatába átadott ingatlanok és vagyontárgyak, továbbá a földalapi juttatásként vagy egyéb címen a termelőszövetkezet ingyenes és határidő nélküli használatába adott ingatlanok és vagyontárgyak is.

5. A közös termelés eredménye.

A közös vagyon legfontosabb és legalapvetőbb forrása a tagok közös munkája révén előállított termékek, termelt terményes, tenyésztett állatok, ezek szaporulata, a kivitelezett

beruházások, s mindaz a vagyoni szaporulat, amely a termelőszövetkezet gazdaságos működéséből ered.

A közös munka eredményeként elért vagyonszaporulat a termelőszövetkezeti közösség összefogásának legfőbb bizonyítéka és a termelés megújításának és folytatásának az alapja.

6. A háztáji gazdaság termelése.

A közös gazdaság és háztáji gazdaság szerves egységéből következően a közös vagyon forrásaként szerepelnek a háztáji gazdaságból származó termékek, termények, állatok is, amelyek szerződéses kapcsolat útján gyarapítják a közös vagyont. A közös gazdaság és a háztáji gazdaság szerződéses kapcsolata különösen az utóbbi években vált általánossá. A mozgalom első éveiben ugyanis megfelelő állati férőhely hiányában egyáltalán nem volt egyedi jelenség, hogy a termelőszövetkezet állatainak gondozását saját tartásban a termelőszövetkezeti tagok vállalták, és ezért megfelelő számú munkaegységet írtak a javukra.

Ma már azonban, amikor a háztáji gazdaság a termelőszövetkezeti közös gazdaság sajátos üzemága, természetesnek tűnik, hogy a háztáji gazdaságban felnevelt állatállományt és megtermelt terméket a szövetkezet értékesíti, és a háztáji gazdaságban végzett, a közös tevékenységet elősegítő munka közös munkának számít.

7. A társulásoktól járó nyereségrészesedés.

A közös vagyon szaporítását eredményezi a szövetkezeti társulásoktól a vagyoni hozzájárulás alapján járó nyereségrészesedés is. A társulások ugyanis a létrehozó szövetkezetek közös tulajdonában vannak. E jogosultság alapján illeti meg a nyereségrészesedés és a társulásból kilépés esetén a vagyoni hozzájárulásra jutó akkumulált vagyon is.

8. A megváltás.

1969. január 1-vel a termelőszövetkezet tulajdonába kerültek mindazok a földek, amelyek a törvény hatályba lépése idején (1968. jan. 1-én) a termelőszövetkezet használatában voltak, de a tulajdonost nem kapcsolta érvényes tagsági jogviszony a termelőszövetkezethez. Ha azonban a tulajdonost az említett időpontig a termelőszövetkezetbe tagként felvették, reá a termelőszövetkezeti tagokra érvényes szabályok vonatkoztak. Joga volt továbbá a kívülálló tulajdonosnak arra is, hogy a belterületen és zártkertben levő földjét a személyi tulajdon felső határáig a megváltás alól mentesíteni kérje.

A megváltás ennek folytán a törvény rendelkezéseinek kötelező végrehajtásával keletkezteti a szövetkezeti tulajdont; sem a tulajdonosnak, sem a termelőszövetkezetnek nem engedett mérlegelést, és nem hozta létre a polgári jogi jogviszonyra jellemző egyenjogú partneri kapcsolatot sem. A cél nagyon leegyszerűsítve az volt, hogy azé legyen a föld, aki megműveli, vagyis a tulajdon és a használat egységének megteremtése. Ez szolgálta egyben a szocialista földhasználati viszonyok szocialista tulajdonviszonyokká történő átalakítását is.

A szövetkezetnek ez a joga — a törvényi kivételektől eltekintve — mindaddig biztosított, amíg a használatában kívülállók tulajdonában levő föld lesz.

9. A vételi jog — elővásárlási jog.

A vételi jog ugyancsak szocialista földtulajdont gyarapító intézmény. Szerepet a zártkertek rendezésénél kapott. A földjogi törvény szerint ugyanis a zártkerti tulajdonos (nem termelőszövetkezeti tag) a személyi tulajdon mértékét meghaladó földterületét a zártkert-rendezéstől számított egy éven belül köteles elidegeníteni. Ha ennek a kötelezettségének nem tesz eleget, az államot vételi jog illeti. Ezt a jogot a termelőszövetkezet részére átengedheti.

Ennél erősebb jognak minősíthető a termelőszövetkezetet megillető *elővásárlási jog*, amely elsősorban ugyancsak a zártkerti földekhez kapcsolódik. Erősebb azért, mert egyrészt valamennyi zártkerti földhöz kapcsolódik, másrészt megelőzi a tulajdonostárs elővásárlási jogát is. Ha tehát a zártkerti tulajdonos — a zártkertrendezéstől függetlenül is — ingatlanát értékesíteni kívánja, először a termelőszövetkezetnek kell azt vételre felajánlania, és érvényes szerződést mással csak akkor köthet, ha a szövetkezet elővásárlási jogával nem élt.

10. A földfelajánlás.

A földfelajánlás csak 1968. január 1-től keletkeztet termelőszövetkezeti tulajdont; korábban kizárólag csak az állam részére lehetett földet felajánlani. Termelőszövetkezetnek földet termelőszövetkezeti tagok és olyan kívülálló tulajdonosok ajánlhatnak fel, akiknek a földje az adott termelőszövetkezet használatában van, vagy magánművelés alatt áll. A felajánlás lehet ingyenes és visszterhes, a felek megállapodásától függően. A kívülálló és a termelőszövetkezeti tag által felajánlott földre vonatkozó szabályok között csak a térítési díj vonatkozásában van számottevő különbség. A termelőszövetkezeti tagnak kifizetett térítési díj ugyanis nem lehet kevesebb, mint a kívülállónak kifizetett díj, de elérheti annak kétszeresét is.

11. Egyéb források.

Módja van a szövetkezetnek vagyonát szaporítani a polgári jog által szabályozott egyéb szerzési módok útján is, illetőleg lehetősége van a polgári törvénykönyv által szabályozott haszonbérleti jogviszony létesítésére is. Kisajátítás útján azonban — eltérően a korábbi szabályoktól — nem tulajdonjogot, hanem csak kezelői jogot szerez a kisajátítani kért ingatlanra.

III. A termelőszövetkezeti tulajdon.

A szövetkezeti tulajdon a társadalmi tulajdon egyik formája. Korábban a szövetkezeti tulajdont csoportjellegéből következően a tár-

sadalmi tulajdon alacsonyabb formájának minősítették. A csoportjelleg ugyanis a társadalmasítás alacsonyabb szintjét tükrözi; ebből következett, hogy tárgyai közé alapvető termelőeszközök nem is tartozhattak, csak a termelés során létrehozott javak, amelyek alapvetően fogyasztási jellegűek.

A két társadalmi tulajdoni formát magasabb, illetve alacsonyabb helyre helyező koncepció alapjában — ha sokan vitatták is — az 1971. évi III. törvény megjelenéséig elfogadott volt. Ez a jelenleg is hatályos törvény ugyanis kimondotta, hogy a szövetkezeti tulajdon a társadalmi tulajdon más formáival egyenrangú, és velük azonos védelemben részesül. Ezt a törvényi megállapítást a szövetkezetekkel foglalkozó tudomány is elfogadta. Ennek a tételnek a gyakorlati alátámasztása azonban már az indirekt gazdasági irányításra való áttérés időszakában megtörtént, mert a szövetkezetek gazdasági önállóságának biztosítása a szövetkezeti tulajdon minőségi változását eredményezte. 1968-tól kezdődően már nemcsak használati javak, hanem alapvető termelőeszközök (pl. nagy teljesítményű gépek, a föld stb.) is tartozhattak a szövetkezeti tulajdon körébe, és a szövetkezeti gazdálkodás módszere és struktúrája is közeledik a mezőgazdaság területén gazdálkodó állami vállalatokéhoz, az állami gazdaságokéhoz. Egy sor területen kimutatható, hogy az állami gazdaság csoportszinten a szövetkezetekéhez hasonló sajátosságokat tükröz, illetőleg fordítva a szövetkezetekben is találunk az állami gazdaságokhoz hasonló vonásokat.

A szövetkezeti tulajdonnak ezt a felfogását megerősítette az MSZMP XI. kongresszusa is: kimondta, hogy az állami és szövetkezeti tulajdon egytípusú szocialista tulajdon. A szocialista jelző pedig azt jelenti, hogy egyik sem szocialistább a másiknál, mindkettő egyformán szocialista. A szocialista jelleg azonban nem jelenti azt, hogy mindenben azonosak. A különbség köztük a munka társadalmasításának fokában, az irányítás, a jövedelemelosztás módjában van.

A szövetkezeti tulajdonhoz tartozik tágabb értelemben az úgynevezett ágazati vagy ágazaton belüli szövetkezeti tulajdon is, amely a különböző szövetkezeti ágazatba tartozó szövetkezetek társulásának, illetőleg a szövetkezeti szövetségek létrehozásának az eredményeként jön létre. A szövetkezetközi tulajdon és a szövetkezeti tulajdon sajátosságai alapvetően azonosak.

IV. A termelőszövetkezeti tulajdon alanya.

A szövetkezeti tulajdon tárgyai nem képeznek egységes alapot. Minden szövetkezet egyedüli tulajdonosa a saját vagyontárgyainak; vagyis a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon alanya is a szövetkezet mint jogi személy.

A tulajdonosi jogokat a termelőszövetkezeti tagság gyakorolja, vagy közvetlenül a közgyűlés útján, vagy közvetve a választott szervek és tisztségviselők útján. A szövetkezeti tulajdon közvetlen elsajátítói a tulajdonos tagok és közvetve ők viselik a termeléssel összefüggő kockázatot is, bár a szövetkezet tartozásaiért nem felelnek. A közvetettség abban jelentkezik, hogy ha a szövetkezet nem termelte meg az előirányzott termelési értéket, akkor a zárszámadáskor esedékes kiegészítő részesedés — ami egyébként a munkadíj része — nem kerül kifizetésre. Ebben az értelemben tehát a kockázatviselés megoszlik a szövetkezet és a tagjai között.

A szövetkezet jogalanyisága általános érvényű. A belső szervezeti egységek — mégha önálló elszámolási rendszerben működnek is — nem tekinthetők a részükre elkülönített vagyontárgyak alanyainak akkor sem, ha esetleg szerződéskötésre is jogosultak. A szerződést a termelőszövetkezet nevében kötik: a szövetkezet részére szerzik a jogokat és vállalják a kötelezettségeket.

V. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon tárgya.

A termelőszövetkezeti tulajdon közvetlen tárgya — hasonlóan minden tulajdonjoghoz — az az emberi magatartás, amelyre a tulajdonjog mint jogviszony irányul. A termelőszövetkezeti tagságnak mint tulajdonosnak a saját vagyontárgyaihoz való viszonya jogilag szabályozott, belső termelőszövetkezeti jogviszony formájában valósul meg. E jogviszony alapján — a törvényes rendelkezések keretei között — a termelőszövetkezeti tagok minden olyan magatartás kifejtésére jogosultak, amelyeket a társadalmi tulajdonosok megtehetnek, illetőleg kötelesek minden olyan magatartásra, amelyet a társadalmi tulajdonosok kötelesek gyakorolni.

A tulajdonjog közvetett tárgya a dolog. A termelőszövetkezeti tulajdon tárgyi köre azonban korlátozott. Ez a korlátozás két irányban jelentkezik. Egyfelől nem lehetnek a szövetkezet tulajdonában az állami tulajdon kizárólagos tárgyai, másfelől csak olyan dolgok lehetnek a tulajdonában, amelyekre céljának megvalósításához szüksége van: vagyis azok a vagyontárgyak, amelyeknek tulajdonára a tervszerű gazdálkodás és a tagok jólétének növelése érdekében szüksége van.

A szövetkezeti tulajdon tárgyi köre e két irányú korlátozás ellenére is változó. A szövetkezeti mozgalom kezdetén alapvető termelőeszközök nem képezhették a szövetkezeti tulajdonjog tárgyát, noha a tervszerű gazdálkodás és a tagok anyagi jólétének növelése érdekében erre szüksége lett volna. A közgazdasági környezet, illetőleg az akkor érvényes gazdaságpolitikánk nem tette lehetővé a szövetkezeti tulajdonjog mai értelmű felfogását.

A szövetkezeti tulajdonjog tárgyai: alapvető és nem alapvető tulajdoni tárgyak. Az alapvető

tárgyak közé kell sorolni azokat, amelyek nem, vagy csak korlátozott mértékben lehetnek személyi tulajdon tárgyai, pl. a mezőgazdasági nagygépek, igás és haszonállatok, segéd- és feldolgozó üzemek, szállítási eszközök, föld stb. A nem alapvető tárgyak közé tartoznak, amelyek a személyi tulajdon tárgyai is lehetnek, jóllehet a szövetkezeti közös gazdálkodás szempontjából is jelentős helyet foglalnak el, pl. a mezőgazdasági termékek, pénzeszközök stb.

VI. A termelőszövetkezeti tulajdonjog tartalma.

A termelőszövetkezeti tulajdonjognak hasonlóan négy önálló részjogosítványát különböztetjük meg: *a)* a birtoklást, *b)* a használatot és a hasznok szedésének jogát, *c)* a rendelkezési jogosultságot és *d)* a tulajdonosi igazgatást. Az első három részjogosítványnál csak a szövetkezeti specialitásokat tárgyaljuk. (→ *Tulajdonjog*)

a) A *birtoklási jog* a termelőszövetkezet használatában levő vagyontárgyakra is kiterjed.

b) A *használati jog* ehhez hasonlóan szintén nemcsak a tulajdonban, hanem a használatában levő vagyontárgyak vonatkozásában is teljes értékű, tulajdonosi használati jog, kivéve a polgári törvénykönyvön alapuló haszonbérleti szerződés alapján használt föld, illetőleg a bérleti szerződés alapján birtokba vett vagyontárgyak használatát. Ez azt jelenti, hogy a termelőszövetkezet használati joga a jelzett kivételektől eltekintve mindig tartós használat, és a dolog akkor sem kerül ki a használatából, ha közben a dolog tulajdonosa megváltozik.

A használati jogosultság, különösen a földek vonatkozásában vált tulajdonosi erejűvé. A termelőszövetkezet használatába került föld ugyanis — a polgári törvénykönyv szerinti haszonbérlettől, illetőleg kisajátítástól és a földhasználat visszavonástól eltekintve — csak a termelőszövetkezet rendelkezése folytán kerülhet ki. A termelőszövetkezeti tag kilépése esetén az általa bevitt földnek csak az ellenértékét kapja meg, és ugyanez a jog illeti meg a kívülálló harmadik személyt is.

A használati jogosultság mint önálló részjogosítvány azért is jelentős, mert a szocialista földhasználati viszonyok kialakulásával a magántulajdonra jellemző rendelkezési jogosultságot, amely elsődleges kifejezője az árutermelés jogának, háttérbe szorította, és a földhasználatot szocialista tartalommal töltötte meg.

c) A rendelkezési jogosultság a termelőszövetkezeti tulajdonjogon belül kettős értelemben funkcionál: megmaradtak egyrészt az árujellegű sajátosságai, másrészt a tervszerű gazdálkodás megvalósításának is biztosítéka.

Az árujellegű sajátosságok közé tartozik, hogy a termelőszövetkezetnek joga van: a nagyüzemileg nem hasznosítható földeket állampolgároknak pihenés, üdülés céljára tartós használatba adni; amennyiben a szövetkezet használatában levő földre szocialista szervezetnek tervszerű gazdálkodása érdekében szüksége van, és a termelőszövetkezet nélkülözni tudja, eladni, vagy annak használatát a törvényben meghatározott feltételekkel időlegesen átengedni; a háztáji földként kiosztott földet tagjának vagy a családtagnak lakóház építése céljából tartós használatba adni, vagy az építési hatósági engedély megszerzését követően arra épület építését engedélyezni.

A termelőszövetkezet rendelkezési jogosultsága a fenti értelemben nemcsak a tulajdonában, hanem a polgári törvénykönyv alapján haszonbérelt földektől eltekintve a használatában levő földekre is kiterjed. A tulajdonban és a használatban levő földek ugyanis egyetlen jogi egységbe olvadtak, függetlenül attól, hogy ki a megvett vagy használatba kapott ingatlan tulajdonosa. A tartós használatba adás és a szocialista szervezetek részére történő elidegenítés azonban a tag tulajdonosi jogát nem érinti, tulajdoni hányada ezzel nem csökken, és a bevitt föld arányában kapja a földjáradékot is.

A rendelkezési jogosultság nem árujellegű sajátosságai a termelőszövetkezet belső viszonyaiban, a termelőszövetkezet és a tag között keletkező jogviszonyokban jutnak kifejezésre. Ide lehet sorolni a termelőszövetkezetnek azt a jogát, hogy: a tagja részére háztáji földhasználatot, állandó alkalmazottja részére illetményföldhasználatot ad; a termelőszövetkezet rendelkezése alatt álló földet és egyéb vagyontárgyakat valamely önálló elszámolási rendszerben működő üzemegységének időlegesen vagy határozatlan időtartamra átengedje. Az ilyen átengedés minden esetben ingyenes és termelőszövetkezeti jogviszonnyal összefüggő vagy azt kifejező jog, nem egy esetben kötelezettség. Árujellegű sajátosságokat azonban nem tükröz, legfeljebb csak következményében, nevezetesen abban, hogy az így átengedett földeken is árutermelés folyik.

A rendelkezési jogosultság a termelőszövetkezeti tagok által bevitt és tulajdonukban maradt földek vonatkozásában nem egészen tulajdonosi erejű, mert megoszlik a tulajdonos tag és a szövetkezet között. Megmarad ugyanis a tagnak az a joga, hogy: végrendelkezhet felőle, illetőleg végrendelet hiányában érvényesülnek az öröklés szabályai; földjét a termelőszövetkezetnek tulajdonba ingyenesen vagy visszterhesen felajánlhatja; külterületi földjét a termelőszövetkezettel történő megállapodás alapján belterületi vagy zártkerti földre cserélheti, és ezen kívül megilleti a föld után járó földjáradék is.

d) A rendelkezési jogosultságnak a termeléssel és gazdálkodással összefüggő, elsősorban a belső viszonyokban érvényesülő oldalát a szocialista jogirodalom általában önálló részjogosítványnak, az úgynevezett *tulajdonosi igaz-*

*gatás*nak minősíti. A tulajdonosi igazgatási jog a kollektív jellegű tulajdonnál alakul ki, annak válik elengedhetetlen tartalmi elemévé. Lényegében azt jeleníti meg, hogy a szövetkezeti kollektíván belül a kollektív gazdaság minden ügyét a szövetkezeti tagság dönti el, illetőleg a tagság felhatalmazása alapján a választott vezetés. E döntések összességét összefoglalva tulajdonosi igazgatási jognak nevezzük, amely arra irányul, hogy a közös vagyont a termelőszövetkezeten belül termelési és gazdálkodási célok megvalósítására hasznosítsák.

Valamennyi tulajdonosi részjogosítványra jellemző: hogy az a termelőszövetkezeti kollektíva részvételével valósul meg; hogy a részjogosítványok mindegyike szocialista társadalmi viszonyokat szolgál, és csak abban az esetben lehet hathatós, ha megfelelően összhangba hozzák a tag, a szövetkezet és a társadalom érdekeit.

A szövetkezeti tulajdonjog gyakorlása *kötelezettségeket* is keletkeztet. E kötelezettségek elsősorban a föld kötelező megművelésében és rendeltetésszerű használatában fejeződnek ki, illetőleg abban, hogy a termelőszövetkezet a tulajdonában levő dolgok tulajdonával fel nem hagyhat.

A kötelezettségek továbbá a tulajdont terhelő köztartozások és szerződéses kötelességek teljesítésében fogalmazhatók meg. A kötelezettségét nem teljesítő tulajdonos bírságokkal és a szerződésszegéssel együtt járó szankciókkal sújtható.

VII. A termelőszövetkezeti tulajdon megszűnése. 1. A termelőszövetkezet megszűnése. 2. A földcsere. 3. A föld kisajátítása. 4. Állami tulajdonba vétel. 5. A munkadíj kifizetése.

1. A termelőszövetkezet megszűnése.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon megszűnése összefüggésbe hozható a szövetkezet megszűnésével, és bekövetkezhet a szövetkezet működése folytán is. Ha a tulajdonjog megszűnése a szövetkezet megszűnésével hozható összefüggésbe, akkor az ingók, illetőleg a forgóeszköz jellegű vagyon tekintetében nemcsak a tulajdonjog szűnik meg, hanem azok tulajdoni jellege is átalakul. Ez az átalakulás azért következhet be, mert a fejlesztési alapba nem tartozó vagyon a szövetkezeti tagok között kioszthető, és a kiosztás egyben a személyi tulajdonná váló átalakulással is együtt jár. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet gazdasági tevékenysége)* A fejlesztési alapba tartozó állóalapok szövetkezeti tulajdoni jellege azonban nem szűnik meg, legfeljebb a tulajdonos szövetkezet változik. Rendeltetése továbbra is a szövetkezeti célok szolgálata.

A szövetkezet működése során a szövetkezeti tulajdon megszűnése elsődlegesen a földtulajdonjog megszűnését jelenti. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet)* A sajátos vonásokat tartalmazó megszűnés esetei: a földcsere; az állam részére történő kisajátítás és a nagyüzemi gazdálkodásra nem alkalmas földek állami tulajdonba vétele.

2. A földcsere.

A földcsere a legtöbb esetben földrendezéssel, határkiigazítással kapcsolatos, és az általános szabályok szerint megy végbe. Előfordulhat földcsere azonban a termelőszövetkezet és a tagja között is, amikor a termelőszövetkezeti tag külterületi földjét a termelőszövetkezettel belterületi, vagy zártkerti földre cseréli annak érdekében, hogy a termelőszövetkezeti tag személyi tulajdonú földjén valósíthassa meg háztáji gazdálkodását.

3. A föld kisajátítása.

Termelőszövetkezettől történő kisajátításnak minősül a használatában levő földek kisajátítása is. Ebben az esetben a kisajátítási kártalanítást a termelőszövetkezet kapja, de a kisajátítás ténye a termelőszövetkezeti tag eszmei tulajdonjogát nem érinti; földjáradékra továbbra is a bevitt földtulajdonának arányában jogosult.

Ha a közösből kiosztott háztáji föld kerül kisajátításra, a földért kártalanítást a termelőszövetkezet, a terményért, a beruházásért és a zöldleltári értékért pedig a földet használó termelőszövetkezeti tag kapja.

A haszonbérelt ingatlan kisajátítása nem minősül termelőszövetkezettől történő kisajátításnak, de a termelőszövetkezet ebben az esetben a zöldleltári értékre jogosult. Ugyanerre jogosult akkor is, ha az állam az általa használt állami föld használati jogát kisajátítási célból visszavonja.

4. Állami tulajdonba vétel.

A termelőszövetkezet a tulajdonában levő nagyüzemileg nem hasznosítható földjét háztáji, illetőleg illetményföld használatra adhatja tagjainak és állandó alkalmazottainak. Hasznosíthatja továbbá szocialista szervezetek részére történő eladás vagy használatba adás útján, és átadhatja használatra mezőgazdasági szakcsoport részére is. Amennyiben a hasznosítás az előbb jelzett formákban és állampolgárok részére tartós használatba adással sem volna megoldható, úgy az ilyen földeket állami tulajdonba kell venni és tanácsi kezelésbe kell átadni.

5. A munkadíj kifizetése.

A termelőszövetkezeti ingó tulajdon megszűnésének sajátos esete a közös munkában végzett munka ellenértékének kifizetése, akár munkadíj, akár pedig munkabér formájában. A kifizetés bár közvetlenül csökkenti a termelőszövetkezeti tulajdont, végeredményében mégis azt növelő tényező. Az anyagi érdekeltség és a termelékenység növelése ugyanis a legszorosabb kölcsönhatásban állnak. Ugyanez vonatkozik, de talán fokozottabb mértékben a prémiumra is, amely mindig az előírt vagy megkívánt teljesítménynél többet elérő munkát dotálja.

A termelőszövetkezeti tulajdon ily módon való megszűnését azért lehet sajátos esetnek minősíteni, mert a tagok nemcsak dolgozói a termelőszövetkezetnek, hanem gazdái is és a jövedelemből való részesedésük egyben tulajdonosi elsajátítást is kifejez.

VIII. A termelőszövetkezeti tulajdon védelme. A termelőszövetkezeti tulajdonnak a polgári törvénykönyvben szabályozott általános védelmi eszközei mellett említést érdemelnek bizonyos belső védelmi eszközök is. A belső védelem a szövetkezeti tulajdonosi kollektíva ügye, amelyet a tagoknak és alkalmazottaknak dolgozói minőségüknél fogva is szolgálniuk kell. A lényege a közös vagyonhoz tartozó földekre és egyéb vagyontárgyak használatának és kezelésének olyan megszervezése, amely biztosítja a vagyontárgyak gondozását, épségben, üzemképes állapotban tartását, hiánytalan megőrzését, kártételektől megóvását.

Az elkövetett hibákat a szövetkezeti kollektíva a közgyűlés vagy a választott szervek útján saját maga szankcionálja. Sor kerülhet a tag vagy alkalmazott felelősségre vonására, a választott tisztségviselők visszahívására, ellenük eljárás kezdeményezésére, pl. ha a szövetkezet vagyonával nem megfelelően gazdálkodtak; kinevezett vezetők leváltására, elbocsátására, ha tevékenységük a közös gazdaság érdekeinek sérelmét eredményezte; önálló elszámolási egységek jogának megvonására, ha a részükre elkülönített vagyonnal nem a megállapodásnak megfelelően gazdálkodtak.

Irodalom: *Seres* Imre: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonjog Bp. 1968.; *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar polgári jog. Bp. 1965.; *Tóth* Antal: A termelőszövetkezeti tulajdon fejlődésének néhány kérdése. Bp. 1964.; *Eörsi* Gyula: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Bp. 1968.; Mezőgazdasági jog. 1—2. köt. Szerk. Seres Imre. Bp. 1970—1974.; A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa Bp. 1975.

Domé Györgyné

MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZET SZERVEI: I. A termelőszövetkezet belső vezetésének alapelve és rendszere (1121.) — II. Vezető és irányító szervek (1123.) — III. A szövetkezet operatív vezetése (1125.) — IV. A szövetkezet bizottságai (1126.)

I. A termelőszövetkezet belső vezetésének alapelve és rendszere. 1. Szövetkezeti demokrácia — szocialista demokrácia. 2. A szövetkezeti demokrácia tartalma. 3. A szövetkezeti demokrácia formái.

1. Szövetkezeti demokrácia — szocialista demokrácia.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet a szocialista állam olyan sajátos intézménye, amelyben összeötvözve jelennek meg a szocialista nagyvállalat és a társadalmi szervezet alapvető jellegzetességei, amely egyazon közösségben gazdálkodik és fejt ki társadalmi tevékenységet. E kettős jellegzetességből következik, hogy a szövetkezetek irányításában mind a szövetkezeti demokrácia, mind a vállalati mechanizmusban érvényesülő centrális vezetés elvei meghatározó szerepet játszanak. A szövetkezeti demokrácia elsődlegesen a szövetkezet társadalmi szervezeti jellegének kifejezője. A gazdálkodást ugyanis csak meghatározott területeken foghatja át a demokratizmus: a gazdasági döntés előkészítése és a döntés meghozatala még feltételezi a demokráciát. A döntés végrehajtása, illetve a termelőmunka azonban már szigorú fegyelmet, az utasítások pontos betartását, az elvégzendő munkák szükségszerű koordinációját igényli, amelyben mindenkinek alá kell vetnie magát egy egységes akaratnak. Ez az egységes akarat pedig a termelőszövetkezeti közösség által választott szakvezetők utasításain keresztül realizálódik, akik a tagság felhatalmazása és bizalma alapján irányítják a szövetkezet gazdasági életét.

Mind a szövetkezeti demokrácia, mind pedig a belső centrális irányítás tartalma szocialista gazdaságpolitikánk függvénye, közelebbről meghatározva a szövetkezeti demokrácia a szocialista demokrácia szerves része. Ahogyan erősödik, stabilizálódik a szocialista demokrácia az állami élet más területein, olyan mértékben erősödik és stabilizálódik a szövetkezeti demokrácia is a szövetkezeti mozgalomban. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szövetkezeti demokráciának társadalmi fejlődésünk meghatározott szakaszaiban ugyanazok voltak a negatív és pozitív vonásai, mint a szocialista demokráciának és azok lesznek a későbbiek folyamán is. A kettő egymástól elszakíthatatlan szerves egység, s ebből az összeforrottságból következik, hogy a szövetkezeti demokrácia érvényesülésének terjedelmét, módját és feltételeit az szabja meg, hogy a szocialista állam milyen teret enged a demokrácia érvényesülésének általában. A szocialista demokrácia a szocialista állam lényegi megnyilvánulása, azzal alapjaiban megegyezik.

A centralizált gazdaságirányítási rendszer általában nem kedvez a szövetkezeti demokráciának, mivel mind a makro-, mind a mikroorganizmusok, így a szövetkezeti kollektívák is, csak formális gyakorlói a demokráciának, végrehajtói a centralizált döntéseknek. S mivel a döntési folyamatban a kollektívák nem, vagy csak nagyon közvetett módon vesznek részt, formálissá válik az érdekérintettség is, s mindez bénítólag hat a demokratizmus egész folyamatrendszerére. Jól példázza ezt az 1950-es éveket jellemző begyűjtési rendszer, amely a kötelezően előírt termékek megtermelésével formálissá tette a szövetkezetek termelési tervének elkészítését, nem adott lehetőséget az

egyéni kezdeményezés, alkotóképesség kibontakozásának, tartalmat a szövetkezeti demokrácia gyakorlásának.

Az indirekt irányítási rendszerek, amelyek a gazdálkodó egységek gazdasági önállóságára építenek, pozitív hatást gyakorolnak a szövetkezeti demokrácia tartalmi kibontakozására is, különösen akkor, ha a szocialista állam olyan közéletet teremt, amely nemcsak lehetővé teszi, hanem állandó jelleggel biztosítja is, hogy a társadalom tagjai személy szerint is érdekeltek legyenek a demokrácia gyakorlásában.

2. A szövetkezeti demokrácia tartalma.

A szövetkezeti demokrácia tartalma egyébként a rochdaleiektől napjainkig számos tartalmi elemmel gazdagodott, mint ahogyan gazdagodott a szövetkezetek szocialista szövetkezeti jellege is. Ma már — a kezdeti egy tag egy szavazat elvén túlmenően — a szövetkezeti demokrácia tartalmi elemei közé soroljuk, hogy a termelőszövetkezeti tagok hozzák létre a szövetkezetet, és ők alakítják ki a szövetkezet szervezeti és gazdasági struktúráját; választják meg e szervek vezetőit és tagjait, határozzák meg azt is, hogy e szervek milyen hatáskört kapjanak, és a hatáskörön belül milyen feladatokat láthatnak el, illetve kötelesek ellátni; határozzák meg a működésre vonatkozó alapelveket, a különböző belső szabályzatokat, köztük a szövetkezet működésének átfogó szabályát, az alapszabályt; a szövetkezet gazdasági és pénzügyi tevékenységének alapját képező termelési és pénzügyi tervet, ezen belül a szövetkezet beruházásait és továbbfejlesztésének elvi kereteit; hajtják végre a hozott határozatokat, amelyek minden tagra kötelező érvényűek; ellenőrzik a döntések végrehajtását, a szövetkezet munkájában való részvételt, a tagsági jogviszonyból származó jogok gyakorlását és kötelezettségek teljesítését, s ez az ellenőrzési jog átfogja a szövetkezet egész működését; határozzák meg a jövedelemelosztás és a munkában való részvétel elveit és módszereit, és végül az ő munkájuk és összefogásuk eredményeként valósulhat meg szakmai, politikai és kulturális színvonaluk emelése is.

A szövetkezeti demokrácia tehát a *döntés, a végrehajtás és ellenőrzés elemeit foglalja magában.* Másképpen megfogalmazhatnánk úgy is, hogy a szövetkezeti demokrácia a mezőgazdasági szövetkezetbe tömörült parasztság demokráciája, amely biztosítja, hogy a tagok az általuk önkéntesen létrehozott szövetkezet közgyűlésén közvetlenül, illetve a választott szervek útján közvetve döntsenek a szövetkezet egész működését meghatározó kérdésekben, közreműködjenek a termelő munkában és a szövetkezet ügyeinek intézésében, és mint a szövetkezeti vagyon gazdái tulajdonosi ellenőrzést gyakoroljanak a szövetkezet egész tevékenysége felett.

A szövetkezeti demokrácia tartalmi elemeinek érvényesülését a szocialista állam azáltal is garantálja, hogy a szövetkezeti tulajdont önálló intézményként ismeri el, s ezzel mintegy megteremti a demokrácia gyakorlásának alapvető feltételét.

A szövetkezeti demokrácia valamennyi szövetkezeti tagnak potenciálisan azonos jogokat biztosít, vagyis a tagok a döntések előkészítésében, meghozatalában, végrehajtásában és ellenőrzésében egyenlő eséllyel vehetnek részt; minden tag — ha kizáró okok nem állnak fenn — választó és választható. Ebből következően a tagok szervezeti jogai egyenlőek, azt azonban, hogy a potenciális lehetőségen túl a gyakorlatban hogyan vesznek részt az ügyek demokratikus intézésében, számtalan objektív és szubjektív körülmény befolyásolhatja. Befolyásolhatja a közvetlen részvételt pl. a szervezeti mechanizmusban, illetőleg a munkamegosztásban elfoglalt helyük; az, hogy a választott vezetők felismerik-e és mennyiben ismerik fel a szövetkezeti tagok bevonásának szükségességét a döntések előkészítésében és végrehajtásában; hogy a szövetkezeti tagok akarnak-e és mennyiben akarnak a döntések megalkotói lenni, illetőleg, hogy a szövetkezetet magukénak érzik-e és mennyiben, átérzik-e felelősségüket a szövetkezet egész tevékenységéért stb.

3. A szövetkezeti demokrácia formái.

A szövetkezeti demokráciának két formája van: a közvetlen és képviseleti demokrácia. A formáknak megfelelően alakul a szövetkezet belső szervezeti mechanizmusa is. Az olyan mechanizmusok, amelyekben a tagok közvetlenül a tagsági jogviszony alapján gyakorolják jogaikat és teljesítik kötelezettségüket: a demokrácia közvetlen formái, az olyan mechanizmusok pedig, amelyekben a részvételt a tagok megválasztása alapozza meg: a demokrácia közvetett formái.

A közvetlen és közvetett formák egymást feltételező kapcsolatrendszerben funkcionálnak; más szóval a közvetlen és közvetett formák csak együtt, dialektikus kapcsolatban, egymásra hatással létezhetnek. Ebben a kapcsolatrendszerben azonban minden esetben a közvetlen formáknak van meghatározó szerepük, vagyis mindig a közvetlen formáktól függ a képviseleti formák működésének terjedelme, a képviseleti formák minden esetben a közvetlen formáknak vannak alárendelve, létük a közvetlen formáktól függ.

Mint ahogyan azonban a szövetkezeti demokrácia a szocialista demokrácia függvénye, úgy a közvetlen és képviseleti formák közötti kapcsolatrendszerre is hatással van az, hogy az állam milyen teret enged az egyik vagy másik formának; hogy a szocialista társadalom meghatározott szakaszán melyik az a forma, amelyik inkább szerepet kap.

A szövetkezeti mozgalom kezdeti szakaszában inkább a közvetlen formák szerepe került előtérbe és kapott nagyobb hangsúlyt nemcsak azért, mert a szövetkezeti nagyüzemi gaz-

dálkodás körvonalai még nem alakultak ki, hanem azért is, mert a szocialista állam is a közgyűlések működésére helyezte a hangsúlyt. Szinte a szövetkezet életét valamiféleképpen befolyásoló minden kérdést közgyűlési hatáskörbe utalt, és érvénytelennek minősített minden olyan döntést, amelyet a közgyűlés nem hagyott jóvá.

A szövetkezeti mozgalom későbbi fázisában a közvetlen formák mindinkább háttérbe szorulnak, és csak a legjelentősebb ügyek kizárólagos intézése marad a hatáskörükben. Ez a tendencia a szövetkezetek egyesülésének következtében egyre növekvő mértékben nyilvánul meg; a fejlődés a közvetett formák hatáskörének szélesítését igényli.

A közvetett formák hatáskörének szélesítése mellett a nagyméretű szövetkezetek létrejötte, illetőleg a tudományos-technikai forradalom soha nem látott üteme egyre inkább megköveteli a szakismeretek igénybevételét, azt, hogy az ügyek demokratikus intézése ne a társadalmi valóságtól elszakítottan, hanem a törvényszerűségek tudatos felismerésével történjen. Ebből pedig logikusan következik, hogy *a döntést oda kell telepíteni, ahol az a szakszerűséggel és a felelősséggel párosulhat*, vagyis a döntésnek tudatosnak, a részelemek kihatásait is figyelembe vevőnek kell lennie, ez pedig a szakemberek döntésbe való bevonását igényli.

A közvetett formák között ennek folytán egyre növekvő szerephez jutnak a szakmai testületek, amelyeknek nemcsak az a feladatuk, hogy a szövetkezet szakmai irányítását végezzék, hanem az is, hogy a tagokat megfelelően informálják a szövetkezet ügyeiről, a döntések előkészítésébe bevonják őket, hogy észrevételeiket, javaslataikat figyelembe vegyék, és alkotó, együttműködő közösséggé neveljék a szövetkezeti tagságot.

A szövetkezet belső vezetésére tehát a szövetkezeti demokrácia, a munkaszervezetek központi irányítása, a kollektivitás és az egyszemélyes szakmai vezetés összehangolt kapcsolatrendszere jellemző, amelyben meghatározó szerepe a kollektív döntésnek, végrehajtásnak és ellenőrzésnek van.

II. Vezető és irányító szervek. 1. A közgyűlés. 2. A részközgyűlés. 3. A küldöttgyűlés.

1. A közgyűlés.

A közgyűlés a szövetkezet legfőbb testületi szerve, a szövetkezeti élet belső elvi irányítója. A közgyűlés a szövetkezeti demokrácia legszélesebb értelemben megnyilvánuló formája, egyrészt mert ez az egyetlen olyan szövetkezeti szerv, amelyben a tagok összessége közreműködik, másrészt, mert a szövetkezeti élet alapvető kérdéseinek meghatározása, eldöntése, jóváhagyása a közgyűlés hatáskörébe tartozik. Ez más oldalról azt is jelenti, hogy a közgyűlés hatáskörébe tartozó ügyekben más szervnek nincs is döntési joga.

A szövetkezeti mozgalom kezdeti szakaszán — amint már említettük — a közgyűlések dönthettek a szövetkezet minden ügyében; olyan ügyekben is, amelyek elvileg más szervek hatáskörébe tartoznak, mert a törvényi felhatalmazás alapján a közgyűlés bármilyen ügyet bármilyen szakaszban hatáskörébe vonhatott. Az új rendelkezések azonban már sokkal körülhatároltabban és pontosabban határozzák meg az egyes szervek hatásköreit, s ez egyben azt is jelenti, hogy a törvény vagy az alapszabály által meghatározott kérdésekben csak az a szerv jogosult eljárni, amelynek az a hatáskörébe tartozik. A közgyűlés hatásköre most már csak az olyan ügyek eldöntésére terjed ki, amelyet a törvény vagy az alapszabály hatáskörébe tartozónak nyilvánít.

Ez látszólag a hatáskör csorbítását jelenti, valójában azonban a felelősség pontosabb meghatározásáról van szó, illetőleg a döntések olyan helyre telepítéséről, ahol az a felelősséggel is párosulhat. Felelősségteljes döntés pedig csak olyan szerv keretében születhet, amely szakmailag felelőssé tehető munkájáért, amely bevonja a hatáskörbe tartozó kérdések szakértőit is.

A közgyűlési hatáskör kizárólagossága egyébként az adott társadalmi viszonyok, a közgazdasági környezet, végső soron a gazdaságpolitika függvénye külső oldalról, belső oldalról pedig azt mutatja, hogy a termelőszövetkezeti közösség mely ügyeket tart olyan súlyúnak, amit csak az egész tagság dönthet el.

A szocialista szövetkezetek gyakorlatának megfelelően a *közgyűlések kizárólagos hatáskörébe tartozik:* döntés a szövetkezet megalakulásáról, illetőleg a működés alapját képező alapszabály megalkotásáról; a szövetkezeti szervek meghatározása, a tisztségviselők megválasztása, felmentése és visszahívása; a termelési és pénzügyi terv, valamint a munkadíjazás alapelveinek meghatározása; a mérleg, zárszámadás megállapítása, illetőleg irányelvek meghatározása a gazdálkodás eredményeinek felhasználásáról; döntés a szövetkezet státusáról (egyesülés, szétválás, kiválás, beolvadás, átalakulás, megszűnés); a szövetkezetek integrációiba való belépés elhatározása (szövetségek stb.).

A közgyűlésnek azonban a felsoroltakon kívül még más ügyek is hatáskörébe tartozhatnak, amelynek eldöntését azonban nem köteles kizárólagossággal gyakorolni. Ilyenek lehetnek: a nem kötelező bizottságok tagjainak megválasztása, felmentése, visszahívása; tisztségviselők és magasabb beosztású vezetők ügyeiben a fegyelmi és kártérítési jogkör gyakorlása; jogi személyként működő társulások alapítása, ahhoz való csatlakozás, illetőleg az abból való kilépés; kongresszusi küldöttválasztás; döntés a szövetkezet keretében működő szakcsoport létrehozásairól.

A közgyűlés akkor határozatképes, ha azon a tagok kétharmada jelen van. Határozatait

általában egyszerű szótöbbséggel hozza. Egyes esetekben azonban minősített szótöbbség, sőt titkos szavazás is szükséges. Évenként kétszer, ha küldöttgyűlés is működik, akkor egyszer kell összehívni. Az összehívásról a vezetőség gondoskodik.

2. A részközgyűlés.

A közgyűlés megtartásának egyik módja a részközgyűlés, amikor a közgyűlés nem a tagok összességét, hanem annak csak egy meghatározott csoportját foglalja magában. A részközgyűlés működési előfeltétele, hogy arról az alapszabály rendelkezzék. A rendelkezés pedig az esetek többségében úgy szól, hogy a közgyűlést azonos napirenddel — lehetőleg azonos időben, a tagság egy-egy jelentős csoportját magában foglaló egységenként — részletekben is meg lehet tartani.

Részközgyűlés működtetésére általában akkor van mód, ha a termelőszövetkezetnek nincs az egész tagság befogadására alkalmas helyisége, vagy a helyi körülmények (szétszórt település, nagy távolságok, rossz útviszonyok stb.) miatt nagyobb nehézségekbe ütközik a tagok részvétele, de településenként, vagy egy ugyanazon a helyen, de egymást követően a megtartásra lehetőség van.

A részközgyűlés létrehozásának tehát elsődlegesen technikai és nem érdemi okai vannak. Ez a forma hátrányokkal is jár. Megszünteti a közvetlenség elvét, vagyis azt, hogy a tagok a felvetett kérdésekre együtt közvetlenül reagáljanak. A más egységekben kifejtett véleményekről legfeljebb határozathozatal után szerezhetnek tudomást. Vagyis a közvetlenség csak az adott egységen belül érvényesül, az egész tagságra kiterjedő érvénye megszűnik. Ezért a részközgyűlés intézménye — megítélésünk szerint — nem áll összhangban a szövetkezeti demokrácia követelményeivel, és megszüntetésre érett.

Ha a részközgyűlés egy-egy munkakollektíva tanácskozó testülete lenne, ha a „rész" jelző nem azt fejezné ki, hogy egy részleg tárgyalja meg az egész közösség döntésre érett problémáit, akkor jól funkcionálhatna, mert a részleg saját problémáinak megtárgyalására és eldöntésére alkalmasabb fórumot aligha lehetne találni. Így azonban áldemokratizmust takar, és a közvetlenség látszatával leplezi a demokrácia megsértését.

A részközgyűlés példája igazolja, hogy a demokratikus igazgatásban való közvetlen részvétel nem minden esetben takar igazi demokratizmust. Ez a megállapítás részben áll a közvetlen demokrácia másik formájára, a közgyűlésre is.

Valamennyi tag részvétele a döntési mechanizmusban önmagában még nem biztosítja a demokratizmust. Lehetséges ugyanis, hogy a döntés meghozatala anélkül történt, hogy a tagság annak tartalmát és várható hatásait megfelelően érzékelte volna, mert pl. az előterjesztést szakképzettség hiányában, vagy bonyolultsága miatt nem értette meg, mégis megszavazta, más oldalról az is előfordul, hogy a tagság nem képes átfogni a tudományos-technikai forradalom követelményeihez igazodó gazdálkodási szisztémát, nem tudja felmérni a piaci mechanizmus várható hatásait, ragaszkodik megszokott hagyományokhoz ott is, ahol az már a szövetkezeti közösség érdekeivel — gazdaságtalansága miatt — ellentétes stb., s ilyen okokból nem hoz pozitív döntést, noha a közösségi érdekek azt indokolták volna. Ezért — a korábban kifejtettek alapján is — a közgyűlési hatáskör meghatározása nagyon fontos gazdaságpolitikai kérdés. Nagy létszámú fórum elé — amely nemcsak nehezen mozgatható, hanem összetételénél fogva heterogén érdekek hordozója is — csak olyan ügyeket szabad utalni, amelyek jellegüknél fogva a kollektíva egészére közvetlen hatást gyakorolnak, amelyekben csak a tagság együttesen dönthet, s amelyekben tud is felelősségteljesen dönteni.

Ilyen kérdéseknek lehet minősíteni a szövetkezet státusával összefüggő kérdéseket (átalakulás, egyesülés, szétválás stb.), a működés alapvető szabályait, az alapszabálynak a megalkotását, a vezetőszervek megválasztását és azokat a kérdéseket, amelyeket a tagság közgyűlési hatáskörbe tartozónak nyilvánít. Ezekben a kérdésekben azonban a közgyűlésnek kellene dönteni, ahol a tagság együtt van jelen, ahol a megfelelő információ-csere közvetlenül történik, ahol a tagok reagálni tudnak az előterjesztésekre, javaslatokra, ellenjavaslatokra, megvédhetik saját és az általuk támogatott javaslatokat stb.

Így a közgyűlésen azok a kérdések kerülhetnének napirendre, amelyekhez a tagság ért, és kiküszöbölhetnék az olyan ügyeket, amelyek jellegüknél fogva eleve feltételezik a formális döntést. A formális döntés ugyanis elmossa a felelősséget, vagy kollektív felelősséget hoz létre olyan esetekben is, ahol az egyszemélyes felelősség vagy egy szűkebb kollektíva felelőssége hathatósabb lenne.

3. A küldöttgyűlés.

A küldöttgyűlés a szövetkezet önálló önkormányzati szerve, amely a közvetett formák közül a legszélesebben fogja át a szövetkezeti tagságot, és amely közgyűlési funkciókat gyakorol.

Szövetkezeti mozgalmunkban a küldöttgyűlés 1959-ben jelenik meg, gyakorlatilag azonban csak a későbbiek során nyert polgárjogot. A kisméretű szövetkezetek nem igénylik sem a részközgyűlést, sem a küldöttgyűlést. Jelentőségük a több vagy sok ezer hektáros termelőszövetkezetek kialakulásával növekszik, s jelenleg praktikusan és tartalmilag is a közgyűléssel azonos elismerést váltottak ki. A termelőszövetkezeti tagság körében a küldötti rendszer mindaddig idegen volt, amíg nem ismerte fel azokat a törvényi garanciákat, amelyek a küldő tagok érdekeit védik.

A küldötteket a termelőszövetkezet szervezeti egységei választják saját soraikból. Jogaikat másra át nem ruházhatják, csak személyesen gyakorolhatják. Minden szervezeti egységnek van küldöttválasztási joga, a küldöttek létszámának meghatározása azonban az alapszabály feladata. A küldöttgyűlésnek magában kell foglalnia a termelőszövetkezeti tagok tíz százalékát, a vezetőséget, az ellenőrző bizottságot, az állandó bizottságok elnökeit, és meg kell hívni az ülésekre a termelőszövetkezet üzemi vezetőit is.

A küldöttgyűlés így magában foglalja a vezetőket és a választott tagokat, tehát azokat, akik eleve választás útján nyerték el tisztségüket, ennek folytán élvezik a szövetkezeti tagok bizalmát. A küldöttek, illetőleg a termelőszövetkezeti tagok által választott minden tisztségviselő kettős funkciót lát el: egyrészt képviseli a választók érdekeit, másrészt mint a szövetkezet felelős vezető szerve képviselni tartozik az egész tagság, vagyis a szövetkezet érdekeit is.

A küldöttgyűlésnek a jelenlegi szabályozás szerint önálló hatásköre van. Kizárólagos hatáskörébe tartozik: *a)* az alapszabály — jogszabály vagy az országos érdekvédelmi szerv irányelve alapján történő módosítása, *b)* a közgyűlés hatáskörébe nem utalt tisztségviselők megválasztása, felmentése, visszahívása, elmozdítása, *c)* az éves terv, mérleg, zárszámadás részletes megtárgyalása és elfogadása, *d)* jogi személy társulásba belépés, kilépés és a megszüntetés elhatározása, *e)* a tisztségviselők és a magasabb vezetői munkakört betöltők felelősségre vonása, *f)* irányelvek meghatározása a gazdálkodás eredményeinek felhasználásáról, *g)* a munka mérése és díjazása rendszerének és a magasabb vezetői munkakört betöltők díjazásának, prémiumfeltételeinek megállapítása, *h)* hozzájárulás szakcsoport alakításához.

A küldöttgyűlés hatásköre tehát alapjában a szövetkezetet érintő vagyoni kérdések eldöntésére terjed ki, illetőleg olyan személyi kérdések eldöntésére, amelyek részben kívül esnek a közgyűlés hatáskörén, részben pedig (a közgyűlés létszáma, összehívásának korlátozott volta miatt) szükségtelen a közgyűlési hatáskör fenntartása. A hatáskörébe tartozó kérdések másik része a közgyűlés érdemi előkészítése. Ilyen pl. az éves terv, mérleg, zárszámadás részletes megtárgyalása, vagy irányelvek meghatározása a gazdálkodás főbb mutatóiról.

A küldöttgyűlés érdemi munkája érdemivé teheti a közgyűlés munkáját is; a két szerv egymásmellettisége a közvetlen és képviseleti demokrácia kapcsolatát, elválaszthatatlanságát jelzi.

A küldöttgyűlés összehívására és a határozatok meghozatalára a közgyűlés szabályai az irányadók. A határozatokat a küldöttek kötelesek a munkahelyi közösségek tagjaival ismertetni és a következő ülés napirendjén szereplő kérdésekben a véleményüket, javaslataikat kikérni. Ezek nagyon jelentős jogi garanciák egyrészt arról az oldalról, hogy a tagok véleménye eljusson a döntési fórumhoz, másrészt arról az oldalról, hogy a döntés eljusson a végrehajtásra hivatott tagokhoz. A döntésben részt vett küldött a határozatokat azok összes együtthatóival és következményeivel a tagság elé tárja, és ezzel megteremti a lehetőséget arra, hogy azonosulni tudjon a meghozott határozattal akkor is, ha abban csak közvetve, az általa választott küldött útján vett részt. Az azonosulás fontos feltétele a hozott döntések végrehajtásának; enélkül az mechanikussá válik, a mechanikus végrehajtás pedig tartalmilag sem lehet megfelelő.

A küldöttrendszer ennek folytán az információáramlásnak is hathatós eszköze, mert nem egyszerűen átadja a kapott információt, hanem megmagyarázva, indokolva adja át. Ez azonban csak akkor valósul meg, ha a szervezeti egységek a legkiválóbb, a szövetkezet ügyeit legjobban ismerő, a szövetkezet és a csoport érdekeit leginkább képviselő személyt választják meg. Természetszerűen rájuk is vonatkozik az az általános tétel, hogy ha munkájukat a választók érdekeivel ellentétesen végzik, visszahívhatók, és ellenük kötelességmulasztás miatt eljárás indítható. *(→Mezőgazdasági termelőszövetkezet)*

III. A szövetkezet operatív vezetése. 1. A vezetőség. 2. Az elnök. 3. Üzemi vezetők.

1. A vezetőség.

A vezetőség a termelőszövetkezeti tagság által a közgyűlésen választott képviseleti szerv, amelynek a szövetkezet vezetését érintő kérdésekben általános hatásköre van. Vezetőségi tag csak érvényes tagsági jogviszonnyal rendelkező termelőszövetkezeti tag lehet; a szövetkezet alkalmazottai szakvezetők lehetnek ugyan, de nem lehetnek vezetőségi tagok.

A tagsági érdekképviselet a választott vezetőségen keresztül valósul meg. Ehhez szükséges, hogy a vezetőség támaszkodjék a szövetkezeti tagságra, megfelelően informálja azt, és informálódjék tőle. A vezetőség és a tagság között kettős jogviszony áll fenn; az egyikben a tagság, a másikban a vezetőség van alárendeltségi pozícióban: a tagság a munkavégzés, a vezetőség pedig egész működése során van a másiknak alárendelve. Ezt a kettős jogviszonyt tudatosan kell felismerni, mind a vezetőnek, mind a tagnak, e felismerés nélkül a tagságban az alávetettség érzése alakul ki, ez pedig a szövetkezettől idegen. *(→Mezőgazdasági termelőszövetkezet gazdasági tevékenysége)*

A vezetőség teljes felelősséggel, önállóan szervezi és irányítja a termelőszövetkezet egész működését és gazdálkodását. Dönt és intézkedik a szövetkezet szervezeti életével, működé-

sével és gazdálkodásával kapcsolatos minden olyan ügyben, amely nem tartozik más szerv kizárólagos hatáskörébe. A vezetőség tehát a szövetkezet *általános hatáskörű* szerve.

A vezetőség testületi ülések, illetőleg egyes kérdések eldöntésére létrehozott bizottságok útján fejti ki tevékenységét. Bizonyos esetekben megilleti a hatáskör átruházásának joga is; pl. a fegyelmi és kártérítési ügyek meghatározott körét az üzemi vezetőkre átruházhatja.

2. Az elnök.

A vezetőségen belül *az elnöknek* különleges szerepe van: ő a szövetkezet felelős vezetője. A vezetőségi ülések közötti időszakokban ő irányítja a szövetkezet működését, ő képviseli a szövetkezetet hatóságok előtt és harmadik személyekkel szemben. Az elnök a vezetőség hatáskörébe tartozó bármely kérdésben intézkedhet, közvetlenül irányíthatja az üzemi vezetőket, az egyes szervezeti egységek vezetőit, a termelőszövetkezeti tagokat és alkalmazottakat — közvetlen vezetőik egyidejű tájékoztatása mellett.

Feladatköre és hatásköre rendkívül széles skálájú. Az elnök ugyanis nemcsak utasít, irányít és intézkedik, hanem a működés és gazdálkodás összes kérdésében javaslatokat terjeszthet elő mind a vezetőség, mind a közgyűlés számára fenntartott ügyekben, illetőleg az ő felügyelete alatt készítik el a javaslatokat a szakvezetők és bizottságok is. Ez pedig azt jelenti, hogy a testületi szervek csak olyan kérdésekben dönthetnek, amelyeknek előterjesztéséhez az elnök hozzájárult.

Az elnök személye és rátermettsége ezért a szövetkezeti gazdálkodás egyik alapvető kérdése. Munkájának jogi garanciája az, hogy a vezetőségnek és a közgyűlésnek beszámolni tartozik és a beszámolójából győződhetnek meg a vezetők és tagok, hogy tevékenysége menynyiben áll összhangban a szövetkezet érdekeivel.

3. Üzemi vezetők.

Az elnök és a vezetőség munkáját segíti elő a *szakvezetők testülete*, amelyet a jog még nem intézményesített és a különböző *üzemi vezetők:* a főkönyvelő, a főagronómus, a főkertész, a főállattenyésztő, a különböző üzemágak és munkaszervezeti egységek vezetői, az állatorvos és a jogász.

A választott és a szakvezetők együttműködése a szövetkezet egész gazdálkodásának alapvető feltétele. A szövetkezet vállalati és társadalmi szervezeti jellege két irányú vezetésben ölt testet, s ahogyan nem lehet a szövetkezet két oldalát egymástól elszakítani, úgy a választott és a szakvezetésnek is egymást feltételezve és kiegészítve kell a szövetkezetet vezetnie. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet)*

IV. A szövetkezet bizottságai. 1. Az ellenőrző bizottság. 2. A döntőbizottság. 3. Egyéb bizottságok.

1. Az ellenőrző bizottság.

Legalapvetőbb bizottság *az ellenőrző bizottság*. Ez a szövetkezeti demokrácia elemeként kifejezésre jutott tulajdonosi ellenőrzés intézményesített szerve. A tagságnak tulajdonosi pozíciójából következően intézményesített szerv nélkül is alapvető jogai és kötelezettségei közé tartozik a szövetkezet működésének ellenőrzése, mégis e közgyűlés által választott és kötelezően előírt bizottság az ellenőrzési munka megkönnyítését szolgálja.

Ez végeredményben azt is jelenti, hogy a termelőszövetkezet működését és gazdálkodását — a termelőszövetkezet önállóságán alapuló demokratikus belső igazgatás keretében — maga a tagság ellenőrzi, és a termelőszövetkezeten kívül álló szervek csak a jogszabályban megállapított hatáskörükben végeznek ellenőrzést. A tagsági ellenőrzésnek tehát jogi garanciái is vannak, és biztosított ezáltal a szövetkezeti önállóság zavartalansága is.

Az ellenőrző bizottság csak a közgyűlésnek van alárendelve, csak neki tartozik felelősséggel. Minden más szövetkezeti szervtől és vezetőtől független, utasítást számára csak a közgyűlés adhat. Munkája kiterjed a szövetkezet egész tevékenységére; jogosult a szövetkezet minden munkaterületét ellenőrzés alá vonni. Munkájának megkönnyítése érdekében külső szakembert, vagy a szövetségek revizori irodáját is igénybe veheti. Ez a lehetőség azért nagyon lényeges, mert az ellenőrző munka szakképzettséget igényel. S ha az ellenőrző bizottság tagjai ilyen szakképzettséggel nem rendelkeznek, akkor a tulajdonosi ellenőrzés csak jog marad anélkül, hogy megfelelő tartalmat kapna.

Az ellenőrzés tapasztalatait a bizottság elnöke az illetékes szervek vagy személyek elé tárják és ha szükséges, közgyűlés összehívását is kezdeményezik.

2. A döntőbizottság.

A másik nagyon fontos bizottság, amelynek létrehozása ugyancsak kötelező, *a döntőbizottság*, amely a szövetkezet és a tag között keletkező jogvitás ügyekben dönt.

A jogvitás ügyek fogalmát a jogirodalom eléggé tágan fogalmazza meg. Vannak olyan álláspontok, amelyek a jogviták közé sorolják a fegyelmi és kártérítési ügyeket is, és vannak olyanok, amelyek szűkebben felfogva csak azokat a vitákat sorolják ide, amelyek akkor keletkeznek, ha valamely tagsági jog vagy kötelezettség érvényesítésével kapcsolatban a szövetkezet illetékes szerve által tett intézkedést vagy mulasztását a tag, illetőleg a családtagja magára nézve sérelmesnek tartja. Mi ez utóbbi álláspontot ismerjük el irányadónak. A fegyelmi és kártérítési ügyek kapcsán ugyanis a jogsérelem a termelőszövetkezetet és nem a tagot éri, ennek folytán neki van joga eljárás kezdeményezésére, amely az esetek túlnyomó részében szankciós jellegű is. A tag által kezdeményezett eljárás pedig általában nem tartal-

maz szankciós elemet, hanem egyszerűen a jogszerűen járó ellenszolgáltatás vagy szolgáltatás kikényszerítésére irányul.

Bármelyik álláspontot is fogadjuk el, a tagsági jogvitának minden esetben egyik oldalról a termelőszövetkezet, másik oldalról a tag vagy a családtag lesznek az alanyai.

A döntőbizottság egyébként a termelőszövetkezeti jog viszonylag új intézménye. 1971-ben a szövetkezeti törvény megjelenését követően jött létre. Megelőzően a vezetőség bizottsága látta el részben a döntőbizottság, részben a vezetőség hatáskörébe tartozó jogvitás ügyek döntési funkcióját. A vezetőség bizottsága azonban már megszületése idején (1967) konfliktussal telített volt, hiszen az esetek túlnyomó többségében olyan ügyekben járt el, amelyben a vezetőség összessége hozta az alapdöntést, vagy legalábbis hatással volt a megtámadott döntés meghozatalára. Ennek folytán a vezetőség bizottsága — amely általában 3 vezetőségi tagból állt — felülbírálta azt a döntést, amelynek meghozatalában esetleg maga is részt vett.

Jogviták eldöntésére hivatott szerv csak a közgyűlésnek alárendelten jöhet létre, csak a közgyűlésnek tartozhat felelősséggel; csak ez biztosíthatja pártatlanságát.

A döntőbizottságba csak termelőszövetkezeti tagok választhatók, de nem lehet semmiképpen elnökként vagy tagként megválasztani a vezetőség vagy ellenőrző bizottság elnökét, illetőleg tagjait, valamint a szövetkezet jogtanácsosát; nem vehet részt a vita eldöntésében az sem, aki a vita alapját képező határozat meghozatalában részt vett, vagy ahhoz valamiféle érdeke fűződik.

A döntőbizottság egyébként a tagsági viták-ban és a szövetkezet által hozott kártérítési ügyekben első fokon, a vezetőség, illetőleg az üzemi vezetők által hozott fegyelmi és kártérítési eljárásban pedig másodfokon jár el. A közgyűlés által hozott határozatok felülbírálata nem tartozik a döntőbizottság hatáskörébe. A bizottság határozatait — a törvényi kivételektől eltekintve — keresettel lehet megtámadni az illetékes járásbíróság előtt. A döntőbizottsági eljárásra is vonatkoznak a jog elévülési és perújítási szabályai.

3. Egyéb bizottságok.

E két alapvető bizottságon kívül még számos bizottság működhet. Létre lehet hozni szociális és kulturális bizottságot, háztáji bizottságot, oktatási és nőbizottságot, versenybizottságot stb. Létrehozásuk a nőbizottság és a háztáji bizottság kivételével a szövetkezet belső ügye.

A bizottságok közül a szociális és kulturális bizottság, illetőleg a háztáji bizottság a szövetkezeti mozgalom kezdetétől fogva működik, és hatáskörük egyre bővül. Ez azért jelentős, mert az esetek többségében a létrehozott bizottságok funkciója csak valamely feladat végrehajtására korlátozódott anélkül, hogy döntési jog megillette volna őket. Ez egy ideig elősegítheti a szövetkezeti demokratizmus fejlődését, egy meghatározott szakaszon túl azonban kifejezetten gátolhatja azt. Ezért jelenleg a szövetkezeti alapszabályok már pontosan határozzák meg a különböző bizottságok jogállását, jogkörét és hatáskörét is, amelyekben nemcsak végrehajtói, hanem döntéselőkészítői és döntési funkciók is szerepelnek.

Irodalom: *Molnár* Imre: A termelőszövetkezetek vezetése és társadalmi szervezetei. Bp. 1967.; *Bak* József: Igazgatás a mezőgazdasági termelőszövetkezetben. Bp. 1965.; A gazdasági mechanizmus jogi kérdései a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Tanulmánykötet. Bp. 1967.; *Domé* Györgyné: Demokrácia mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Bp. 1976.; Mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog. Bp. Szerk. Seres Imre 1970.; A szövetkezeti reform jogi kérdései. Tanulmánykötet. Bp. 1971.; *Pankratov* I. F.: Kolhoznaja demokratija na szovremennom étape. Moszkva. 1974.; *Hauer* K.: Genossenschaftliche Demokratie als Führungsaufgabe. Berlin, 1968.

Domé Györgyné

MINISZTER → *Kormány*

MINISZTERELNÖK → *Kormány*

MINISZTERI FELELŐSSÉG → *Kormány*

MINISZTERTANÁCS → *Kormány*

MUNKABÉR → *Munkaszerződés*

MUNKAJOG: I. Fogalom és elhatárolás (1127.) — II. A munkajog alapelvei és általános rendelkezései (1130.) — III. A szabályozás története és rendszere (1137.) — IV. A munkajogviszony (1141.) — V. Az üzemi demokrácia, a szakszervezetek, a kollektív jogviszonyok (1146.) — VI. A munkajog tudományának fejlődése. (1153.).

I. Fogalom és elhatárolás. 1. A munkajog által szabályozott társadalmi viszonyok. 2. A munkajog gazdasági-társadalmi rendeltetése. 3. Összefüggés más jogágazatokkal és elhatárolás azoktól.

1. A munkajog által szabályozott társadalmi viszonyok.

A munkajog egymással szorosan összefonódó kollektív és kétszemélyes (a vállalat és az egyes dolgozók közötti) viszonyokat szabályozza, közelebbről:

a) Azokat a munkavégzési viszonyokat, amelyek a különböző gazdálkodó, igazgatási és társadalmi szervezetek feladatainak teljesítése és a munkához való jog megvalósulása érdekében lehetővé teszi, hogy az állampolgá-

rok a különböző szocialista szervezetek (gazdálkodó, államigazgatási és társadalmi szervezetek) keretei között munkaerejüket kifejthessék, bekapcsolódhassanak a társadalom munkájába.

b) Azokat a díjazási, elosztási viszonyokat, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók — a szocialista szervezetek közvetítésével — végzett munkájuk mennyiségének, minőségének és társadalmi hasznosságának arányában részesedhessenek a nemzeti jövedelemből, ideértve a szervezetek által nyújtott jóléti és kulturális szolgáltatásokat is.

c) A munkaviszonnyal kapcsolatos kölcsönös jogokat és kötelezettségeket, az anyagi és fegyelmi felelősség viszonyait, továbbá a munkaügyi viták eldöntését szolgáló viszonyokat.

d) A munkaügyi szabályozás, igazgatás és ellenőrzés olyan viszonyait, amelyeknek keretei között egyfelől a központi állami szabályozás, tervezés, szervezés, irányítás és ellenőrzés, másfelől pedig a felsőbb szinteken tevékenykedő szakszervezetek társadalmi tevékenysége érvényesül, a munka megszervezésével kapcsolatban.

e) Az üzemi demokrácia viszonyait, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók, különösen a gazdálkodó szervezetek keretei között, közvetlenül vagy a szakszervezet vállalati szervének közvetítésével részt vehetnek a szocialista szervezetek tevékenységének a megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, munkafeltételeik szabályozásában és a munkaügyi viták elintézésében.

f) Sajátos problémát jelentenek a közszolgálati alkalmazottak munkaviszonyai. Az állam a maga államhatalmi, államigazgatási, igazságszolgáltatási stb. funkcióit munkaviszonyban álló dolgozók közreműködésével fejti ki. Ezek is a társadalom munkájában való részvételnek és a nemzeti jövedelemből való részesedésének viszonyai, amelyekre a munkajog alapelvei és legfontosabb szabályai vonatkoznak. Jogviszonyukat tehát a munkajog szabályozza, és eltérésre csak annyiban van szükség, amennyiben ezt az teszi szükségessé, hogy a közszolgálati dolgozók államhatalmi és államigazgatási funkciókat gyakorolnak. Ez azonban nem az elkülönített, hanem csak a differenciált szabályozás problémája.

Az ismertetett egyéni és kollektív jellegű viszonyok egymástól elválaszthatatlanok. Egymással összefüggésben és kölcsönhatásban határozzák meg a dolgozói kollektívák belső szervezeti és működési rendjét és ennek keretei között a dolgozók jogi helyzetét.

g) Az irodalomban vitás, hogy a társadalombiztosítás és a szociálpolitika szabályai a munkajog tárgykörébe tartoznak-e, vagy pedig külön jogágazatba, illetve jogágazatokba.

Az uralkodó nézet inkább afelé hajlik, hogy ezek a szabályok is a munkajog tárgykörébe tartoznak. Elképzelhető azonban egy olyan nézet is, amely szerint ikerjogágazatokat alkotnak a közöttük fennálló nagyon szoros összefüggésre tekintettel.

h) A szocialista országokban találkozunk állampolgárokkal, sőt még kisárutermelőkkel, ún. magánmunkáltatókkal fennálló munkaviszonyokkal is. Ezeket is a munkajog szabályozza, de ezekkel — csekély gazdasági-társadalmi jelentőségükre tekintettel — az enciklopédiában nem foglalkozunk, hanem csak a szocialista jellegű munkaviszonyokkal.

2. A munkajog gazdasági-társadalmi rendeltetése.

A szocialista munkajog tehát két fontos, egymással szoros kölcsönhatásban álló feladatkör betöltésére törekszik:

a) Az ismertetett társadalmi viszonyok szabályozásával előmozdítja, hogy a gazdálkodó stb. szervezetek optimális mértékben hozzájáruljanak az egész társadalom anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítéséhez.

b) Hozzájárul egyfelől ahhoz, hogy az állampolgárok minél nagyobb mértékben jogilag is biztosított lehetőséget kapjanak a munkajog körébe tartozó alapvető állampolgári, gazdasági, szociális és kulturális jogok gyakorlására és élvezetére — másfelől ahhoz, hogy tegyenek eleget a társadalom munkájában való részvétel követelményeinek.

3. Összefüggés más jogágazatokkal és elhatárolás azoktól.

Az összefüggés és az elhatárolás problémája több jogágazat viszonyában is felmerül:

a) Az államjog és a munkajog között főleg abban a vonatkozásban áll fenn összefüggés, hogy az alkotmány jogszabályba foglalja a munkajog legfontosabb alapelveit, de ezeknek az alapelveknek a konkrét megvalósulását szolgáló társadalmi viszonyokat a munkaszervezet területén már munkajogi normák szabályozzák. Lényegében ugyanez vonatkozik a szakszervezeteknek mint nagyon fontos társadalmi szervezeteknek a viszonyaira is.

b) Az államigazgatási és a pénzügyi joggal főleg két vonatkozásban függ össze a munkajog.

ba) A termelési eszközök társadalmi tulajdona, az erre épülő tervgazdálkodás, továbbá a szocialista demokrácia kibontakozása és fejlődése lehetővé, sőt szükségessé is teszi a társadalom munkájának tervszerű megszervezését, nemcsak a gazdálkodó szervezetek szintjén, hanem magasabb, össztársadalmi szinten is. Ennek a gazdasági-szervező tevékenységnek az egyik oldalán, éspedig a gazdálkodó szervezet és az állam között fennálló viszonyban a szocialista államnak azzal az igazgatási jellegű tevékenységével találkozunk, amellyel össztársadalmi szinten irányítja, szervezi és ellenőrzi a társadalom gazdálkodó tevékenységét és ezen belül a gazdálkodó szervezetek (vállalatok stb.) működését. Az államnak ez a tevékenysége általában államigazgatási és pénz-

ügyi jogi viszonyok keretei között bonyolódik le, tehát ezeket a viszonyokat az államigazgatási, illetve a pénzügyi jog szabályozza. Vannak azonban olyan igazgatási jellegű társadalmi viszonyok is, amelyek közvetlenül a munka és az elosztás viszonyainak megszervezésére irányulnak. Így például a Munkaügyi Minisztérium irányítja a munkaerő-gazdálkodást és a szakmai képzést, széles hatáskörrel rendelkezik a munkabér- és a prémiumrendszerek megszervezésével kapcsolatban. Mindezek a munkaügyi igazgatás viszonylag elkülönült körébe tartoznak, és olyan szoros összefüggésben állnak a szocialista munkaszervezet tevékenységével, hogy ezek a munkajog körébe tartoznak.

bb) Nagyon lényegesek azok a pénzügyi szabályok is, amelyek meghatározzák a gazdálkodó szervezetek pénzügyi tevékenységét, a vállalati nyereségből kialakítandó különböző pénzügyi alapokat, különösen a részesedési alapot és ezek felhasználását. A munkajognak tehát foglalkoznia kell azokkal a pénzügyi viszonyokkal, amelyek meghatározzák vagy befolyásolják a dolgozók díjazását, a részükre juttatható különböző munkavédelmi, jóléti, kulturális stb. szolgáltatásokat.

c) A mezőgazdasági és a kisipari termelőszövetkezetek is olyan gazdasági-társadalmi szervezetek és jogi formák, amelyek egy kollektíva munkájának és a szocialista elosztásnak a megszervezésére, továbbá arra irányulnak, hogy kereteik között a szocialista demokrácia elvének megfelelően megvalósuljon a szövetkezeti demokrácia. Ebből következik, hogy a kétfajta munkaszervezet területén sok azonos vagy hasonló megoldás alakult ki, közöttük fokozatos közeledés bontakozott ki. Erre való tekintettel a magyar munka törvénykönyve kimondja, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak munkavégzésére vonatkozó szabályokat ugyan külön törvény, de a munka törvénykönyve elveinek figyelembevételével rendezi. A kisipari szövetkezetek tekintetében pedig azt rendeli el a munka törvénykönyve, hogy tagjai munkavégzésével összefüggő kérdéseket a munka törvénykönyve rendelkezései és a tagsági viszonyból eredő sajátosságok figyelembevételével kell szabályozni.

d) Több vonatkozásban fennáll az összefüggés és az elhatárolás problémája a munkajog és a polgári jog között.

da) Az egyik problémát az okozza, hogy a polgári jog az államjoggal, az államigazgatási joggal és a pénzügyi joggal együtt szabályozza az állami gazdálkodó szervezetek megalakulásának, szervezetének, működésének és megszüntetésének a kérdéseit. A felsorolt jogágazatok egyfelől azokat a viszonyokat szabályozzák, amelyek az állami gazdálkodó szervezet és az állam között (államjog, államigazgatási és pénzügyi jog), illetve a gazdálkodó szervek és más gazdálkodó szervek, továbbá az állampolgárok között állanak fenn (polgári jog). A gazdálkodó szervezet belső viszonyaival viszont a munkajog foglalkozik. Ez elhatárolást tesz szükségessé, de ugyanakkor a felsorolt jogágazatok komplexitását, együttműködését is meg kell valósítani, hogy a gazdálkodó szervezetek feladataikat teljesíthessék.

db) A másik elhatárolási probléma a munkavégzési viszony vonatkozásában merül fel. A polgári jog több olyan jogviszonyt is szabályoz, amelyekben az egyik fél munka végzésével valósítja meg a szolgáltatás tárgyát. Ilyen például a megbízási és a vállalkozási szerződés, illetőleg jogviszony. E jogviszonyok azonban elsősorban egy vagy több meghatározott tevékenység vagy eredmény, vagyis lényegében áru szolgáltatására vagy legalábbis áruformában jelentkező eredmény szolgáltatására irányulnak anélkül, hogy a dolgozó munkaerejét bocsátaná rendelkezésre, és csak másodlagos jellegzetesség, hogy az eredmény létrehozásához munka végzésére van szükség. Erre való tekintettel ezek a jogviszonyok a vagyoni fogalom viszonyai, és így a szolgáltatás és ellenszolgáltatás viszonyában, legalábbis mint tendencia, az egyenértékűség elve, vagyis azonos értékű szolgáltatások cseréjének lebonyolítása, a felek viszonyában pedig a jogviszony lebonyolítását illetően is a mellérendeltség elve érvényesül, vagyis az áruformában történő szabályozás módszere. Kivétel ez alól az ingyenes megbízás.

A szocialista közgazdaságtan irodalmában is találunk utalást „munkaerőpiacra", a munkaerő mozgásának piaci eszközökkel történő befolyásolására, továbbá arra is, hogy a munkaviszonyok az áruviszonyokhoz közelítő elemekkel is rendelkeznek. Mindezek ellenére a szocialista szektoron belül a munkajogviszonyok lényegében nem áruviszonyok. Nem áll ezzel ellentétben, hogy a szocialista munkajogviszonynak is vannak nagyon fontos vagyoni vonatkozásai. Ezek szabályozása tekintetében a szocialista munkajog is felhasználja az értéktörvényt, de sok vonatkozásban a polgári jogtól eltérő módon, mert az értéktörvény felhasználása alá van rendelve a szocialista munkaviszony módját elsődlegesen és alapvetően meghatározó alapelveknek, illetve az általuk kifejezett gazdasági-társadalmi törvényszerűségeknek. A szocialista munkajogviszony alapján tehát a dolgozó munkaerejét nem mint árut bocsátja rendelkezésre, és afelől a munkáltató sem rendelkezhet úgy, mint valamely áruval. Mindebből következik az is, hogy a szocialista szektoron belül nincs helye az értéktöbblet magánelsajátításának, hanem minden érték, amit a dolgozók létrehoznak, vagy közvetlenül kerül vissza a dolgozókhoz a vállalat által nyújtott szolgáltatások formájában, vagy pedig azok felhasználása közvetve ugyan, de teljes egészükben az ő érdekükben történik, az állam által nyújtott különböző gazdasági,

jóléti, kulturális, egészségügyi, közbiztonsági stb. szolgáltatások és lehetőségek formájában. Mindezekből következik az is, hogy a munkajogviszonyban a szolgáltatás és ellenszolgáltatás viszonyát nem az egyenértékűség tendenciája befolyásolja, hanem a munkajog arra törekszik, hogy előmozdítsa a szocialista elosztás, vagyis a végzett munka mennyiségének, minőségének és társadalmi hasznosságának megfelelő díjazás elvének érvényesülését. A felek viszonyában pedig — nem az egész munkaviszony, hanem csak a munka végzését illetően — a mellérendeltség elve helyébe az utasításnak való alárendeltség elve lép annyiban, amennyiben ezt a munkabeosztásból eredő hierarchia igényli a kollektíva tevékenységének megszervezése érdekében. Mellérendeltség érvényesül viszont a munkaszerződés megkötése, módosítása és a munkaviszony megszüntetésével kapcsolatban.

Még lényegesebb, hogy a szocialista munkajogviszonyban a dolgozó személyisége lép az előtérbe. Munkaviszonyát a szocialista munkajog nem mint áruviszonyt, hanem elsősorban mint a társadalom, illetve a gazdálkodó, igazgatási vagy társadalmi szerv kollektívájában való személyes részvételi viszonyt, tehát mint személyiségi viszonyt szabályozza, a már kifejtett módon.

dc) A munkajog határán egyes, olyan munka végzésére irányuló egyéb jogviszonyokkal is találkozunk, amelyek ugyan munka végzésére irányulnak, de nem tartoznak az eddig tárgyalt, tipikusnak nevezhető munkaviszonyok körébe, de polgári jogi viszonyoknak sem tekinthetők, mert háttérbe szorulnak a vagyoni elemek, előtérbe kerülnek a személyiségi elemek, tehát ezek vonatkozásában is lényegében a munkajog elvei érvényesülnek. Ezeket sajátos, atipikus jellegű munkaviszonyfajtáknak tekinthetjük. Ilyenek például a bedolgozók, az ügynökök, sok esetben a művészek munkavégzési viszonyai. Ezekre a munkaviszonyokra vonatkozóan rendeli el a munka törvénye, hogy ezek szabályozásánál — a sajátosságokból folyó eltérésekkel — a munka törvénykönyvének rendelkezéseit figyelembe kell venni.

A szocializmus viszonyai között tehát a munkaerő árujellege és az értéktöbblet elsajátítása megszűnik. Mindezek következtében a munkaerő kifejtésének, illetőleg felhasználásának a viszonya kiszakad az áruviszonyok köréből, önálló kategóriává, a társadalom munkájában való részvétel, a nemzeti jövedelemből való részesedés és a gazdálkodó szervezet igazgatásában való részvétel viszonyává válik. Ezzel kialakul a társadalmi viszonyoknak az áruviszonyoktól elkülönült, meghatározott köre. Mindez szükségessé teszi a munkaviszonyra és az azzal szorosan összefüggő egyéb társadalmi viszonyokra vonatkozó sajátos megoldási módszerek kialakulását és a jogszabályanyag egységes jogágazatba való foglalását, vagyis a munkajognak mint önálló jogágazatnak kialakulását.

Ez a folyamat először a Szovjetunióban alakult ki, ahol már 1918-ban megjelent az első munkaügyi törvénykönyv. A népi demokratikus országokban is lényegében azonos a jogfejlődés folyamata. A megváltozott gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok alapján objektív törvényszerűség erejével kialakulnak a szocialista munkajog alapelvei, sajátos szabályozási módszerei és ezeknek megfelelően az önálló jogágazattá váló szocialista munkajog. Ez abban is megnyilvánul, hogy szinte valamennyi szocialista ország megalkotta munkajogi kódexét.

II. A munkajog alapelvei és általános rendelkezései. 1. A munkajog alapelvei. 2. Az általános rendelkezések.

1. A munkajog alapelvei.

Az alapelvek mint jogszabályba foglalt jogi tételek kifejezésre juttatják a munkaszervezet gazdasági-társadalmi törvényszerűségeit, meghatározzák a munkajog legfontosabb feladatait, a munkajogi szabályozás gerincét alkotják, kötelező erővel irányt mutatnak az alapintézmények és a részletmegoldások, az egyéni és a kollektív jellegű jogosultságok kialakítására vonatkozó jogalkotás és jogalkalmazás számára. A szocialista országok munkajogának tudománya és jogrendszere általában azonos vagy legalábbis nagyon hasonló módon fogalmazza meg a munkajog alapelveit. Ezek köré általában azokat sorolja, amelyek a szocialista munkaszervezet legfontosabb gazdasági, társadalmi és politikai törgvényszerűségeit, követelményeit, a munkajog legfontosabb jogpolitikai feladatait juttatják kifejezésre. Kisebb-nagyobb eltérés mutatkozik azonban abban a vonatkozásban, hogy az alapelvek skálája (katalógusa) milyen széles és mennyire részletes. Eltérések vannak abban a tekintetben is, hogy egyesek jogszabályba foglalása csak az alkotmányban vagy csak a munkajogi kódexben, vagy pedig mind a kettőben megtörtént-e. Eltérések mutatkoznak az egyes szerzők nézeteiben is abban a vonatkozásban, hogy milyen széles az „alapelvek" katalógusa.

Ennek előrebocsátásával — a teljesség igénye és a jelzett nézeteltérések ismertetése nélkül — felsoroljuk a különböző szocialista országokban az elméletileg megfogalmazott, illetve jogszabályba foglalt alapelveket. Ezek a következők: a munkához való jog és a társadalom munkájában való részvétel követelménye; a kizsákmányolás, a kényszermunka és a hátrányos megkülönböztetések tilalma; a végzett munka mennyiségének és minőségének és társadalmi hasznosságának megfelelő díjazás, az egyenlő munkáért egyenlő bér elve; a jóléti és kulturális szolgáltatásokhoz, az

általános és szakmai képzéshez, illetve továbbképzéshez, az egészséges és biztonságos munkafeltételekhez, az egészségügyi ellátáshoz és a pihenéshez való jog; a nők és a fiatalkorúak fokozott védelme; az anyagi ellátáshoz való jog a munkaképesség végleges vagy ideiglenes elvesztésének vagy csökkenésének eseteiben; a kötelezettségek lelkiismeretes teljesítésének, a termelékenység emelésének, a társadalmi tulajdon gyarapításának és védelmének kötelezettsége; a foglalkoztatáshoz, a megfelelő munkafeltételekhez és a kezdeményezések támogatásához való jog; részvétel joga — közvetlenül és a szakszervezet közvetítésével — az élet- és munkakörülmények szabályozásában és főleg a gazdálkodó szervezetek tevékenységének megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében; a társadalmi és az egyéni érdek összehangolásának, a munkáltató és a dolgozó kölcsönös együttműködésének, a jogok rendeltetésszerű gyakorlásának kötelezettsége, a joggal való visszaélés tilalma stb.

A munkajogi szabályozás alakulására azok a fejlődési tendenciák is jellemzőek, amelyek a gazdasági-társadalmi és ezen belül a pénzügyi lehetőségeknek megfelelően, folyamatosan azoknak a megoldásoknak a tökéletesítésére törekszenek, amelyek az egyes munkajogi alapelvek egyre magasabb szinten történő megvalósulását szolgálják. Ehhez az általános jellegű fejlődési tendenciához kapcsolódik az is, hogy munkajogunk — az alapelvek megvalósulása érdekében — a társadalmi viszonyok egyre szélesebb körét szabályozza. Ez főleg a társadalombiztosítás és a szociálpolitika területén nyilvánul meg. Különösen pedig az jellemző a fejlődésre, hogy az üzemi demokrácia megnyilvánulásai fokozatosan beépülnek az egész munkajog intézményrendszerébe.

A magyar munka törvénykönyve az alkotmányban megfogalmazott alapelveket nem ismétli meg, hanem azokat a megoldásokat alakítja ki, amelyek az alapelvek megvalósulását szolgálják. Megfogalmaz továbbá a jogok gyakorlására és a kötelezettségek teljesítésére vonatkozó három fontos ún. „általános rendelkezést".

A következőkben úgy ismertetjük az egyes alapelveket, hogy azokkal kapcsolatban azokat a legfontosabb megoldásokat is tárgyaljuk, amelyek megvalósulásukat szolgálják:

a) A munkához való jog.

aa) Megvalósulását elsősorban a társadalom gazdasági, társadalmi és politikai rendjének objektív törvényszerűségei mozdítják elő. A munkához való jog érvényesülését azonban többféle jogintézmény és jogi biztosíték is szolgálja. Erre annál is inkább szükség van, mert a népgazdaság bonyolult működésében ellentétes irányú tendenciák nehezen felmérhető egymásra hatásai állandóan mozgásban tartják a munkaerőhelyzetet. Egyes népgazdasági ágakat erőteljesebben kell fejleszteni, mint másokat. Új vállalatok keletkeznek, meglevők megszűnnek. A gépesítés, az automatizálás, a technika új vívmányai egyes üzemekben munkaerőt szabadítanak fel, máshol munkaerőhiány mutatkozik. A technika fejlődése állandóan újfajta és magasabb színvonalú képzettséget igényel. Az idősebb generációk ritkulnak, elhalnak, viszont új generációk nőnek fel, az iskolákból és a tanfolyamokról özönlenek az új dolgozók a vállalatok irányába. Ebben a bonyolult, szerteágazó és sokrétű mozgásban — akárcsak ideiglenesen is, és nem megoldhatatlanul — mégis csak ellentmondások jöhetnek létre a munkához való jog társadalmi méretekben való megvalósulása és az egyes dolgozók munkához való jogának konkrét érvényesülése között. Ezeknek az ellentmondásoknak a kiküszöbölését vagy legalábbis a lehető legszűkebb keretek közé való korlátozását szolgálják a munkaerőgazdálkodás intézményei, különösen a szakmai képzés és továbbképzés, a pályaválasztási tanácsadás, a munkaközvetítés, a munkaerőtoborzás és a társadalmi tanulmányi ösztöndíj intézményei, amelyek egymást kölcsönösen kiegészítve és támogatva szolgálják a munkavállalás elősegítését.

ab) Meghatározott körben azonban munkajogunk — ha arra az állampolgár különösen rászorul — szociálpolitikai meggondolásokból fokozott munkavállalási lehetőséget is biztosít:

Előfordul, hogy a dolgozó üzemi baleset vagy foglalkozási betegség folytán megrokkan, vagyis a társadalombiztosítás szabályai szerint egészségének megromlása vagy erőhanyatlása következtében munkaképességét teljesen vagy túlnyomó részben tartósan elveszti. A tartós megrokkanás sem jelenti mindig azt, hogy a dolgozó véglegesen rokkant marad, hanem ismét munkaképessé válhat. Ilyen esetben nagyon is indokolt, hogy a dolgozót, ha ezt a dolgozó igényli, újból az a vállalat alkalmazza, ahol a dolgozó megrokkant. Erre való tekintettel mondja ki az 1967. évi munka törvénykönyve 19. §-a, hogy a vállalat köteles újból alkalmazni azt a munkaképessé vált dolgozót, aki nála üzemi baleset vagy foglalkozási betegség folytán megrokkant, és rokkantsági nyugdíjának megállapítására tekintettel munkaviszonya korábban megszűnt. Ilyen esetben a dolgozónak már feltétlen, éspedig jogilag kikényszeríthető alanyi joga van az újból alkalmazásra. Ha tehát erre a vállalat nem hajlandó, a dolgozó a munkaügyi viták elintézésére jogosult szervhez fordulhat, amely kötelezi a vállalatot a dolgozó újból alkalmazására. Az újból alkalmazás megtagadása szabálysértést is megvalósít.

Nemcsak a megrokkant, hanem a csökkent munkaképességű dolgozókat is fokozott védelemben és támogatásban kell részesíteni. A jogszabály a csökkent munkaképességű sze-

mélyek vonatkozásában többféle esetet és ezeknek megfelelően a védelemnek és a támogatásnak eltérő fokozatait és módozatait különbözteti meg. A főszabályt a munka törvénykönyvének végrehajtási rendelete (továbbiakban: Mt. V.) tartalmazza, és ez a főszabály három esetet különböztet meg: Először az üzemi baleset, foglalkozási megbetegedés miatt vagy egyéb okból csökkent munkaképességű dolgozókat a vállalatok kötelesek a számukra alkalmas munkakörben alkalmazni, célszerű foglalkoztatásukat minden rendelkezésre álló módon — így különösen belső munkaerő-átcsoportosítással, a munkahelyek, illetve eszközök megfelelő átalakításával, átképzéssel és egyéb úton is — biztosítani [Mt. V. 10. § (1) bekezdés]. Másodszor az első pont szerint nem foglalkoztatható csökkent munkaképességűek munkába állítását a tanácsok kötelesek elősegíteni [Mt. V. 10. § (2) bekezdés]. Harmadszor azokat a csökkent munkaképességűeket, akiknek állapota miatt ésszerű foglalkoztatásuk és ezen keresztül anyagi ellátásuk már nem biztosítható, szociális támogatásban kell részesíteni [Mt. V. 10. § (2) bekezdés]. A csökkent munkaképességű dolgozók helyzetének rendezésével foglalkozó részletes szabályokat külön jogszabály tartalmazza. [Mt. V. 10. § (3) bekezdés, 1/1967. (XI. 22.) Munkaügyi Minisztérium—Egészségügyi Minisztérium—Pénzügyminisztérium együttes rendelet.]

Egyes vállalatok, különösen ahol a dolgozók többsége nő, vonakodnak a terhes, a szoptató és kisgyermekes anyák alkalmazásától, mert munkajogunk az anyaság védelme érdekében jelentős szabadságot biztosít, a jogszabály foglalkoztatási és beosztási tilalmakat állít fel, és arra kötelezi a vállalatokat, hogy helyezzék a terhes és szoptató nőket egészségügyi szempontból állapotuknak megfelelő munkakörbe anélkül, hogy keresetük csökkenne stb. Ilyen fajta hátrányos megkülönböztetés még előfordulhat, mert a vállalat esetleg elzárkózik a munkaszerződés megkötése elől, éspedig nem azért, mert a dolgozót az adott munkakör betöltésére a társadalom vagy a dolgozó egyéni, személyes érdeke vagy alkalmatlansága miatt megfelelőnek nem találja, vagy mert nála — például szakmai szempontból — alkalmasabbat talált, hanem azért, mert a dolgozóval szemben jogszabályba ütköző módon hátrányos megkülönböztetést tesz. Éppen ezért a munka törvénykönyvének 19. §-a kimondja, hogy a terhes nőt és a kisgyermekes anyát azonos feltételek esetén előnyben kell részesíteni. E kötelesség megszegése is szabálysértést valósít meg.

A honvédelemről szóló 1960. IV. évi törvény 49. §-a elrendeli, hogy munkaviszony létesítésénél — egyébként egyenlő feltételek mellett — azokat kell előnyben részesíteni, akik sorkatonai szolgálatot teljesítettek. E rendelkezés alkalmazásának azonban nincs helye a sorkatonai szolgálat letöltésétől számított két év elteltével, továbbá azok hátrányára, akik sorkatonai szolgálatra nem kötelezettek.

Ma még teljesen fel nem számolt előítélet és ebből fakadó hátrányos megkülönböztetés nyilvánulhat meg a börtönből szabadult személyekkel szemben. Ezért állapította meg a jogszabály, hogy fontos érdek fűződik ahhoz, hogy a börtönből szabadult személyek be tudjanak illeszkedni a társadalom életébe, és ennek érdekében elő kell segíteni, hogy az ilyen személyek mielőbb munkához jussanak, tehát támogatni kell őket a büntetettségükből keletkezhető olyan nehézségeik leküzdésében, amelyek nem a büntető ítéletből következnek. Ennek érdekében a jogszabály elrendeli — többek között —, hogy az állami vállalatok (intézmények), illetve a szövetkezetek vezetőinek elő kell mozdítani a börtönből szabadult személyek munkába állítását; nem tagadhatják meg az alkalmazást amiatt, hogy a munkavállaló börtönből szabadult, ha az alkalmazásnak egyébként komoly és alapos akadálya nincs.

A felsorolt esetekben a dolgozónak alanyi jogosultsága van az alkalmaztatásra, ha a jogszabályban meghatározott tényállás megvalósult, tehát a vállalat köteles a dolgozót a többi dolgozóval szemben előnyben részesíteni, illetve alkalmazni. Ha a vállalat az előnyben részesítési, illetve alkalmazási kötelezettségnek nem tesz eleget, a dolgozó a munkaügyi döntőbizottsághoz fordulhat, és igényelheti azt, hogy a munkaügyi döntőbizottság kötelezze a vállalatot a munkaszerződés megkötésére. Ezen túlmenően a vállalatot az állam irányában is terheli az előnyben részesítési, illetve alkalmazási kötelezettség. Ennek teljesítése érdekében a társadalmi szervezetek, főleg a szakszervezetek megfelelő tevékenységet fejthetnek ki, és ha a vállalat az előnyben részesítési, illetve alkalmazási kötelezettségét megszegi, ez szabálysértést valósít meg.

ac) Ebben a körben érdemes említést tenni arról, hogy munkajogunk főszabálya szerint a határozatlan időre létesített munkaviszonyt a vállalat felmondással bármikor megszüntetheti. A felmondást azonban írásban kell közölnie, és abból a felmondás okának világosan ki kell tűnnie. Ha ez az ok a valóságnak nem felel meg, a dolgozó panasza alapján a felmondást hatályon kívül kell helyezni. Ugyanez vonatkozik arra az esetre is, ha az ok megfelel ugyan a valóságnak, de a felmondás gyakorlása nem a felmondási jog társadalmi rendeltetésének megfelelően történt, vagy ha joggal való visszaélés valósult meg.

Munkajogunk azonban — szociálpolitikai okokból, vagy köz-, illetve méltánylást érdemlő személyi érdekre tekintettel — sok felmondási tilalmat és korlátozást állít fel. Egyes esetekben pedig nemcsak a felmondást, hanem a munkaviszony megszüntetését, tehát pl. a fegyelmi elbocsátást is feltételektől, illetve hozzájárulástól teszi függővé.

Felmondási tilalom áll fenn például a sorvagy tartalékos katonai szolgálat, a keresőképtelenséggel járó betegség, továbbá az anyai hivatás teljesítésének, a külföldön végzett munka vagy tanulmányút és a belföldi iskolára (tanfolyamra) küldés meghatározott eseteinek időtartamára és az ezt követő 15 nap alatt. A felmondási tilalmak több esetben a házastárs munkaviszonyára is kiterjednek. Így pl. a vállalat nem szüntetheti meg felmondással a munkaviszonyt a tartósan külföldi szolgálatot teljesítő dolgozó külföldi utazására tekintettel fizetés nélküli szabadságban részesült házastársnál a fizetés nélküli szabadság időtartama és az azt követő 15 nap alatt. Nem szüntetheti meg felmondással a dolgozó nő munkaviszonyát férjének sorkatonai szolgálata és az azt követő 15 nap alatt.

A jogszabály felmondási tilalommal védi a csökkent munkaképességű dolgozókat is.

A felmondási korlátozásnak két fő esete van:

Először a munkahelyhez való hűség megjutalmazása érdekében csak rendkívül indokolt esetben mondhat fel a vállalat a nála hosszabb ideje munkaviszonyban álló és ez alatt az átlagosnál jobb munkával és példamutató magatartásával kitűnt dolgozónak. Szociálpolitikai meggondolásból további fontos korlátozást jelent, hogy csak különösen indokolt esetben mondható fel a munkaviszonya annak a dolgozónak, akinek sok eltartott hozzátartozója van, vagy közel áll az öregségi teljes nyugdíj megszerzéséhez, vagy pedig olyan egyedülálló szülő, akinek gyermeke a 18. életévét még nem töltötte be.

Másodszor, csak különösen indokolt esetben mondható fel a munkaviszonya annak a dolgozónak, akinek négy vagy több általa eltartott családtagja van, és családjában más önálló keresettel rendelkező nincsen; annak a dolgozónak, akinek az öregségi teljes nyugdíjra való jogosultság megszerzéséhez legfeljebb öt éve hiányzik, kivéve, ha a résznyugdíjra jogot szerzett; az egyedülálló dolgozó nőnek gyermeke tizennyolcadik éves koráig; ez a védelem megilleti a gyermekét egyedül nevelő apát is. Ha azonban a vállalatnál van olyan munkakör, amelynek ellátására a dolgozó alkalmas, a munkaviszonyt mindaddig nem lehet felmondással megszüntetni, amíg ilyen munkahelyre áthelyezhető, feltéve, hogy ezt elvállalja. (Mt. V. 27. §)

A jogszabály feltételtől, illetve hozzájárulástól teszi függővé a munkaviszony megszüntetését egyes társadalmi tisztségviselők (Magyar Szocialista Munkáspárt, szakszervezet, KISZ és népi ellenőrök) esetében, továbbá, ha valamely jogszabály a munkaszerződés érvényességét hozzájárulástól teszi függővé.

ad) A munkához való jog megvalósulását szolgálják azok a szabályok is, amelyek a munkaszerződés érvénytelenségének esetére előírják az érvénytelenség orvoslásának kötelező megkísérlését. Ennek lényege az, hogy mindkét fél köteles — egymással kölcsönösen együttműködve — minden elvárható magatartást kifejteni a munkaszerződés érvénytelenségének orvoslásának érdekében, kivéve, ha az érvénytelenséget a felek vagy a közérdek sérelme nélkül rövid időn belül nem lehet orvosolni.

ae) Lényegében a munkához való jog védelmét szolgálja az is, hogy a felmondási idő minimuma ugyan 15 nap, de a munkaviszonyban eltöltött időtől és a betöltött munkakörtől függően a felmondási idő — megfelelően differenciálva — hat hónapig terjed.

b) A kizsákmányolás, a kényszermunka és a hátrányos megkülönböztetés tilalma. Ezek a tilalmak szorosan kapcsolódnak a munkához való jog elvéhez.

ba) A kizsákmányolás tilalmának érvényesülését az biztosítja, hogy az állami és a szövetkezeti szektor gazdasági-társadalmi jellege kizárja az értéktöbblet magánelsajátítását, a többletérték pedig az egész társadalom, végső soron tehát a dolgozók érdekében kerül felhasználásra a különböző kulturális, jóléti, egészségügyi, közbiztonsági stb. szolgáltatások és lehetőségek formájában. A magánszektorban pedig az értéktöbblet magánelsajátításának korlátozására kerül sor azzal, hogy a jogszabály meghatározza az alkalmazható dolgozók számát és díjazásuk mértékét.

bb) A társadalom munkájában való részvétel állampolgári kötelezettség, de a kényszermunka alkalmazását kizárja, hogy senkit sem lehet arra kényszeríteni, illetve jogilag arra kötelezni, hogy egy meghatározott munkáltatóval munkaviszonyba lépjen. Ez jut kifejezésre a munka törvénykönyvének abban a rendelkezésében, amely szerint a munkaviszony a vállalat és a dolgozó megállapodása, a munkaszerződés alapján jön létre. Arra sem lehet kötelezni a dolgozót, hogy a munkaviszonyt akarata ellenére fenntartsa, mert a dolgozó a határozatlan időre létesített munkaviszonyt felmondással bármikor megszüntetheti, és a felmondást még csak indokolnia sem kell.

bc) A hátrányos megkülönböztetés tilalmát, illetve az egyenjogúságot a munka törvénykönyvének az a rendelkezése juttatja kifejezésre, amely szerint a munkaviszony létesítése és a munkaviszonyból eredő jogok és kötelezettségek meghatározása során nem szabad hátrányos megkülönböztetést tenni a dolgozók között nemük, koruk, nemzetiségük, fajuk és származásuk szerint. E tilalmak, illetve az egyenjogúság elvének — ide értve az egyenlő munkáért egyenlő bér elvének — érvényesülését szolgálja az egész szabályozási, ezen belül különösen a díjazási rendszer, a szakszervezetek erre irányuló tevékenysége, és hogy a dolgozó is panaszt terjeszthet elő, ha e tilalmakat, illetve elveket megszegik.

c) A társadalom munkájában való részvétel követelménye. A munkához való jog és a társadalom munkájában való részvétel követelménye között nagyon szoros kapcsolat áll fenn. Lényegében ugyanannak a törvényszerűségnek, illetve követelménynek a két oldaláról van szó, mert a társadalom mindenki részére biztosítja a munkához való jogot, de el is várja mindenkitől, hogy vegye ki részét a társadalom munkájából, kivéve, ha ezt a társadalmilag méltányolt személyi vagy családi körülmények akadályozzák.

Miként a dolgozónak sincs alanyi joga arra, hogy őt egy meghatározott vállalat alkalmazza, a dolgozót sem terheli munkajogi alanyi kötelezettség, hogy egy meghatározott vállalatnál munkajogviszonyra lépjen. A társadalom munkájában való részvétel lényegében állampolgári, erkölcsi kötelezettség. Ennek a kötelezettségnek a fő biztosítéka abban áll, hogy a társadalmi rendszer lényegében kizárja a munka nélküli megélhetés lehetőségét.

d) A munkakörhöz és a díjazás mértékéhez való jog. E jogok is lényegében a munkához való jog megvalósulását szolgálják a munkaviszony fennállása alatt. Megvalósulásukat kétféle megoldás szolgálja.

Az egyik az, hogy a munkaszerződésben feltétlenül meg kell állapodni a munkakörben és a személyi alapbérben. A másik az, hogy a munkaviszony fennállása alatt a munkakör és a személyi alapbér — a fegyelmi büntetéstől eltekintve — csak a dolgozó hozzájárulásával módosítható. E szabály alól csak nagyon szűk körben van kivétel, nevezetesen a dolgozó — indokolt esetben — munkakörébe nem tartozó munkát is köteles átmenetileg ellátni. Ez azonban beosztására, korára, egészségi állapotára vagy egyéb körülményeire tekintettel reá aránytalan sérelemmel nem járhat, és nem sértheti eredeti munkaköre szerinti munkabéréhez való jogát. A személyi alapbért pedig a munkáltató — a fegyelmi büntetéstől eltekintve — egyoldalúlag csak akkor módosíthatja, ha azt a bérrendszer vagy bérforma megváltoztatására tekintettel megteheti, illetve kénytelen megtenni.

e) A munkavégzési és foglalkoztatási jog és kötelezettség; anyagi és fegyelmi felelősség. A dolgozó legfontosabb kötelezettsége a munkavégzési kötelezettség. A dolgozó köteles a kijelölt időben és helyen munkára képes állapotban megjelenni, és a munkaidőt a részére kijelölt helyen munkában tölteni. Köteles továbbá a munkakörébe tartozó munkát képességei teljes kifejtésével, az elvárható szakértelemmel és gondossággal végezni, az állami, szolgálati, illetőleg üzemi titkot megtartani. Ezen túlmenően sem közölhet illetéktelen személlyel olyan adatot, amely munkaköre betöltésével összefüggésben jutott tudomására, és amelynek közlése a vállalatra vagy más személyre hátrányos következménnyel járhat. Munkáját az arra vonatkozó szabályoknak és előírásoknak, felettese utasításainak, valamint a szakmai szokásoknak megfelelően köteles elvégezni.

Lényeges vonása azonban a szocialista munkaviszonynak, hogy az nem biztosít tulajdonosi jellegű rendelkezési, illetve felhasználási jogot a dolgozó munkaereje fölött, hanem annak felhasználása csak a szocialista munkaviszony társadalmi rendeltetésének megfelelően, ennek korlátai között történhet. Ezért a munkajog meghatározta, hogy milyen időbeli és területi keretek között köteles a dolgozó munkát végezni, illetve a munkáltató utasításait teljesíteni.

Ha a dolgozó valamely kötelezettségét vétkesen megszegi, ezért fegyelmi felelősség terheli. Károkozás esetén anyagi felelősséggel is tartozik, de gondatlanság esetén — ez is lényeges sajátossága a munkajognak — csak korlátozott mértékben felel.

A szocialista munkajogviszony alapján nemcsak a dolgozót terheli munkavégzési kötelezettség, hanem a munkáltatót is terheli a foglalkoztatásnak és a megfelelő munkafeltételek megszervezésének kötelezettsége. Ennek megfelelően a munkajog szabályai elrendelik, hogy a vállalat köteles a dolgozót munkával ellátni, a munka megfelelő, egészséges és biztonságos végzésének a feltételeit biztosítani, valamint a munkavégzés módjára vonatkozó szükséges iránymutatást megadni. Köteles támogatni a dolgozóknak a jobb és termelékenyebb munka végzésére irányuló törekvéseit.

f) A díjazáshoz való jog.

fa) A szocialista munkajog egyik legfontosabb feladata, hogy biztosítsa a végzett munka mennyiségének, minőségének és társadalmi hasznosságának megfelelő díjazást. Ennek érdekében a munkajog nagyon differenciált díjazási rendszert alakított ki. Ebben a körben azonban figyelmet érdemel, hogy a munkajog ezen az elven belül vagy azt kiegészítve még több fejlődési tendenciának is eleget kíván tenni. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

A diszkrimináció általános tilalmának megfelelően az egyenlő munkáért egyenlő bér elve azt szolgálja, hogy az egyes dolgozók az egyenlő munkáért egyenlő bért kapjanak, különösen pedig azt, hogy a nők és a fiatalok is egyenlő bért kapjanak egyenlő munkáért. Megvalósulásuk érdekében jogi eszközök is létrejöttek. Ilyennek tekinthető például az a megoldás, amely mellőzhetetlen erővel határozza meg a díjazás alsó és felső határát, továbbá a dolgozók, illetve a munkák ún. „besorolásának" a szabályait. Itt említhető meg az a szabály is, amely szerint mindenkit az általa ténylegesen végzett munka szerint kell díjazni. A bérkategória alsó és felső határa között azonban még mindig megvalósulhat a diszkrimináció,

meg lehet sérteni az egyenlő munkáért egyenlő bér elvét. A különböző társadalmi szervek politikai joga és kötelessége, hogy ennek megakadályozása érdekében fellépjenek. A szakszervezet számos jogi eszközzel is rendelkezik a munkáltató szervezetekkel szemben, és többek között kifogással is élhet. Jogi eszközöket alkalmazhat az ügyészség is. Mindezek bizonyítják, hogy mennyire szükség van jogi, társadalmi és politikai eszközökre az egyes hátrányos gazdasági-társadalmi tendenciákkal szemben. Éppen ezért a társadalmi szervek — főleg a szakszervezetek — szerepe különösen előtérbe lép azokban az esetekben, azokon a területeken, ahol a jog nem tud megfelelő eszközöket rendelkezésre bocsátani.

Fontos elvnek, illetve követelménynek tekinthetjük azt is, hogy a díjazási rendszer, illetve annak jogi szabályozása meghatározza a munkabér minimumát annak érdekében, hogy a dolgozók és az általa eltartott családtagok anyagi és kulturális szükségleteiket egy bizonyos színvonalon mindenképpen kielégíthessék. Ez jogi formában úgy valósul meg, hogy a díjazási rendszer — lényegében minden munkakörre, illetve munkára vonatkozóan — mellőzhetetlen erővel meghatározza a díjazás minimumát.

A díjazás minimumának a meghatározásától meg kell különböztetni azokat a jogszabályokat, amelyek szociálpolitikai vagy egyéb meggondolások alapján garantálják, hogy a dolgozó — a jogszabályban meghatározott okokból, illetve esetekben — díjazásban részesüljön annak ellenére, hogy munkát nem végez. Ilyen ok lehet pl. állampolgári kötelezettség teljesítése, fizetett szabadság, állásidő, vagy ha a dolgozó azért nem tud, vagy nem köteles munkát végezni, mert a vállalat nem teljesíti foglalkoztatási vagy megszervezési kötelezettségét, nem tartja meg a munkavédelem szabályait, vagy a dolgozó jogszerűen tagadja meg a vállalat utasítását stb. Hasonló megoldások érvényesülnek akkor is, ha a dolgozó — saját hibáján kívül — nem megfelelően végzi munkáját, az általa gyártott termék selejt stb.

fb) A díjazáshoz való jogot kiegészítik a díjazás szűkebb értelemben vett védelmét szolgáló megoldások. A legfontosabbak a következők:

A bírói végrehajtással, a munkáltató szerv által gyakorolható levonással, sőt a dolgozó saját rendelkezéseivel, így például az engedményezéssel, sőt a lemondással szemben is a jogrendszer garantálja, hogy a dolgozó a díjazásának egy meghatározott részét mindenképpen megkapja. Meghatározza ugyanis, hogy a díjazásnak hány százalékát kell mentesíteni a bírói foglalás, illetve a munkáltatói levonás alól. E százalékon túlmenően beszámításnak vagy visszatartásnak sincs helye a munkáltató részéről. Ide sorolhatók még a díjazáshoz való jog védelmét szolgáló egyéb — a munkabér esedékességére, elszámolására és kifizetésére vonatkozó — tilalmak és előírások. Itt említhető meg az is, hogy a szocialista munkajog gondatlan károkozás esetén korlátok közé szorítja a dolgozó anyagi felelősségét, mert csak átlagkeresetének meghatározott mértéke erejéig felel. Szándékos károkozás esetén viszont a dolgozó a teljes kárt köteles megtéríteni. Kivételesen a dolgozó vétkességére tekintet nélkül teljes anyagi felelősséggel tartozik a visszaszolgáltatási vagy elszámolási kötelezettséggel átvett olyan dolgokban bekövetkezett hiányért, amelyeket állandóan őrizetében tart, kizárólagosan használ vagy kezel. Mentesül azonban a felelősség alól, ha a hiányt elháríthatatlan külső ok idézte elő. A dolgozó védelmét szolgálja az is, hogy a munkáltató a tévesen kifizetett díjazást bizonyos esetekben csak rövid időn belül követelheti vissza.

fc) A felsorolt elvek és jogi megoldások főleg szociálpolitikai követelményekre tekintettel egészítik ki a végzett munka szerinti elosztás elvét, s így tulajdonképpen már a jövedelem- és életszínvonal-politika eszközei.

A díjazási rendszer egészére pedig az a fejlődési tendencia jellemző, hogy a dolgozó díjazása meghatározott mértékben attól is függ, hogy a vállalat milyen eredménnyel végezte tevékenységét, és hogy ehhez a dolgozó milyen mértékben járult hozzá.

g) A jóléti és kulturális szolgáltatásokra irányuló jog. Szorosan kapcsolódnak a díjazáshoz való joghoz a jóléti, a kulturális stb. szolgáltatásokra, a sportolásra stb. irányuló jogosultságok és lehetőségek. A szocialista állam ezek egy részét saját maga biztosítja az általa fenntartott intézményekkel. Másik részét pedig a szocialista vállalat nyújtja a vele munkaviszonyban álló dolgozóknak. Ennek a megoldásnak az előnye főleg két vonatkozásban nyilvánul meg. A dolgozókat jobb munkára ösztönzi, és előmozdítja a munkahelyhez való hűséget is, ha a dolgozók a vállalat eredményes tevékenysége alapján különböző jóléti és kulturális szolgáltatásokban részesülhetnek, éspedig az eredményesség mértékének arányában. A munkahelyhez való hűséget pedig az mozdítja elő, hogy egyes szolgáltatások elnyerése, esetleg mértékük is attól függ, hogy a dolgozó mennyi ideje áll a vállalattal munkaviszonyban. A másik előnye e megoldásnak, hogy a vállalatnál, ahol a dolgozókat jól ismerik, jobban el tudják bírálni, hogy a dolgozó kiérdemelt-e olyan szolgáltatásokat, amelyekre feltétlen alanyi jogosultsága nincs, vagy hogy egyes juttatásokra — szociális szempontból — kik vannak nagyobb mértékben rátalva. A legfontosabb jóléti és kulturális szolgáltatások a következők: a dolgozók művelődésének és társadalmi tevékenységének előmozdítása (például kultúrotthon, üzemi könyvtár, sporttelep létesítése), különböző szociális intézmé-

nyek (bölcsőde, óvoda, orvosi rendelő stb.) fenntartása, kedvezményes üdülés, üzemi étkezés, segély, előleg, természetbeni juttatás, kedvezményes beszerzés, munkásszállás biztosítása, lakásszerzés segítése stb.

h) Az egészséges és biztonságos munkafeltételekhez való jog. A munkavédelem különböző megoldásai szolgálják az egészséges és biztonságos munkafeltételek megteremtését. Ezek különösen a következők: Már az üzemek, gépek, felszerelések, technológiai folyamatok tervezésekor, majd pedig a kivitelezés rendjén figyelembe kell venni az óvórendszabályok és szabványok előírásait, a különböző balesetelhárítási, egészségügyi és szociális rendelkezéseket. Ennek érdekében üzem és más létesítmény, berendezés, gép, anyag vagy egyéb munkaeszköz használatba vétele csak az egészséges és biztonságos munkavégzés követelményeinek megtartásával történhet. Ha azonban ennek ellenére is fennáll még a dolgozó egészségét vagy testi épségét fenyegető veszély, ezt a megfelelő feltételek, elsősorban a műszaki feltételek biztosításával, a munka helyes megszervezésével kell kiküszöbölni, ha pedig ezen túlmenően szükséges, megfelelő védőintézkedéseket is foganatosítani kell.

A munkavédelmet szolgálják továbbá a nőket, különösen a terhes és szoptató nőket, a fiatalkorúakat és meghatározott betegségben szenvedő személyeket védő különböző alkalmazási, foglalkoztatási, beosztási és áthelyezési tilalmak, az előzetes és időszakos orvosi vizsgálat.

Annak érdekében, hogy a dolgozók a munkavédelmi szabályokat elsajátítsák, a vállalat köteles a munkavédelmi oktatást megszervezni. Különösen fontos a megfelelő munkavédelmi felügyelet, és hogy a felügyelők megfelelő jogkörrel rendelkezzenek. A felügyelők ellenőrzést tarthatnak, kötelezhetik a vállalatot a hiányosságok megszüntetésére, megtilthatják a dolgozó foglalkoztatását, ha az a munkavédelem szabályaiba ütközik. Közvetlenül fenyegető veszély elhárításáig felfüggeszthetik a vállalat, üzemrész, gép stb. működését. A munkavédelmi szabályok megszegése esetén pénzbírságot szabhatnak ki, büntető, szabálysértési, fegyelmi stb. eljárás megindítását kezdeményezhetik.

A munkavédelmi szabályok megtartását mozdítja elő az is, hogy megszegésük esetén a felelős személyt, illetve a vállalatot büntetőjogi, fegyelmi és anyagi felelősség terheli, és egyéb joghátrányok is bekövetkezhetnek.

i) A pihenéshez való jog. Ezt a jogot a munkaidő szabályozása, a túlmunka korlátozása, a munkaközi szünet, a napi pihenőidő, a heti pihenőnap, a munkaszüneti napok és az évi fizetett szabadság szolgálják.

j) A dolgozó nők fokozott védelme. Ennek a fontos érdeknek az érvényesülését szolgálják a következő intézmények, illetve rendelkezések: Nem szabad nőt olyan munkára alkalmazni, amely testi alkatára tekintettel reá hátrányos következményekkel járhat. Terhességétől kezdve pedig nem szabad egészségére káros munkakörben foglalkoztatni, sőt ezen az eseten kívül is, a terhesség negyedik hónapjának kezdetétől a szoptatás hatodik hónapjának végéig kérelmére — orvosi vélemény alapján — olyan munkakörben kell ideiglenesen áthelyezni, amely állapotának egészségügyi szempontból megfelel. Az új munkakörben a dolgozó nő keresete egyik esetben sem lehet kevesebb, mint amennyi az előző átlagkeresete volt. Fokozott védelmet jelentenek a beosztási, felmondási és áthelyezési tilalmak, továbbá a különböző szabadságok és szabad idők, mint a szülési, a gyermekgondozási, és a gyermekápolási szabadság, a szoptatási munkaidőkedvezmény és a háztartási szabadnap. Ez utóbbitól eltekintve a felsorolt szabadidőkre átlagkereset, táppénz vagy segély jár.

k) A fiatalkorúak fokozott védelme. A fiatalkorút nem szabad olyan munkára alkalmazni, amely testi alkatára, illetőleg fejlettségére tekintettel reá hátrányos következményekkel járna. Ezt szolgálja az előzetes és az időszakos orvosi vizsgálat is, továbbá az éjszakai munka, a túlmunka és a készenlét tekintetében fennálló foglalkoztatási és beosztási tilalmak. További védelmet jelent, hogy 16 éven aluli fiatalkorú első munkaviszonyba lépéséhez törvényes képviselőjének hozzájárulása is szükséges, és hogy a korlátozottan cselekvőképes személy munkaviszonyát a törvényes képviselő azonnali hatállyal megszüntetheti, ha a munkaviszony fenntartása annak életét, egészségét vagy testi épségét veszélyeztetné, vagy egyébként reá káros következményekkel járna. A fiatalkorút pótszabadság is megilleti.

l) Az általános és szakmai képzéshez, illetve továbbképzéshez való jog. Mint a munkajog sok más intézménye, az ebbe a körbe tartozó megoldások is mind a munkáltató, mind pedig a dolgozó érdekeit is szolgálják. A vállalat ugyanis a szakemberszükségletének tervszerű biztosítása érdekében tanulmányi szerződéseket köthet, amelyekben kötelezi magát, hogy a tanulmányok alatt támogatást biztosít, a másik fél pedig vállalja, hogy a megállapodás szerinti tanulmányokat folytatja, és a képzettség megszerzése után meghatározott időn keresztül a vállalatnál dolgozik. A továbbtanulást pedig az mozdítja elő, hogy a munkájuk mellett továbbtanuló dolgozókat — a jogszabályban meghatározott esetekben — kedvező munkabeosztás, munkaidőkedvezmények, tanulmányi szabadságok és utazási költségtérítés illetik meg. Maga a vállalat is szervez olyan munkamódszer-átadást és tanfolyamokat, amelyek a képzést, illetve a továbbképzést szolgálják.

m) A társadalmi tulajdon gyarapítása és védelme. A vállalat eredményes tevékenysége és

a dolgozók keresetének emelkedése szempontjából is fontos érdek fűződik ahhoz, hogy a vállalat köteles legyen támogatni a dolgozóknak a jobb és termelékenyebb munka végzésére irányuló törekvéseit, így például a termelési és az egyéb tanácskozásokon elhangzott hasznos javaslatok megvalósításával, a szocialista brigádmozgalom és munkaverseny támogatásával, az újítások és találmányok kidolgozásának és bevezetésének előmozdításával stb. A társadalmi tulajdon gyarapítását és védelmét szolgálják továbbá a munka jó megszervezése, irányítása és ellenőrzése, a fegyelmi és az anyagi felelősség szabályai is.

n) Az üzemi demokrácia biztosítása. Külön foglalkozunk majd az üzemi demokráciának azokkal a megoldásaival, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók közvetlenül és szakszervezeteik közvetítésével részt vehessenek munkafeltételeik szabályozásában, különösen a gazdálkodó szervezetek tevékenységének megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, az általános jellegű kérdések és a munkaügyi viták elintézésében.

o) Az anyagi ellátáshoz való jog. Ha a dolgozó egészben vagy részben, ideiglenesen vagy véglegesen elveszti munkaképességét, a társadalom számára egészségügyi, továbbá anyagi ellátást biztosít a társadalombiztosítás és az egészségügy különböző szolgáltatásaival.

2. Az általános rendelkezések.

Az ún. „általános rendelkezéseket" maga az 1967. évi munka törvénykönyve fogalmazza meg:

a) Az érdekek összhangjának biztosítása. A munka törvénykönyve szerint a munkajog szabályait a társadalmi és az egyéni érdekek összhangjának biztosításával kell alkalmazni. A vállalat, a vállalati kollektíva, ennek egyes csoportjai és tagjai között, ha nem is antagonisztikus jelleggel, de érdekütközések keletkezhetnek. Ilyen esetekben meg kell oldani az érdekek optimális összehangolását, ide értve azt az esetet is, amidőn a társadalmi érdek például az egyén érdekében a vállalati érdek fölé rendelését igényli, vagy fordítva. Ha a konkrét esetben nem sikerült az optimális összhangot megvalósítani, ez jogellenes helyzetnek minősül, ami alapul szolgál a konkrét jognyilatkozat, döntés, utasítás, rendelkezés stb. megtámadására, illetve érvénytelenítésére a munkaügyi vitákat eldöntő szerv előtt. Ennek különös jelentősége van olyan esetekben, amidőn a munkáltató látszólag rendeltetésszerűen gyakorolja valamely jogát, de ez az adott esetben mégis megbontja az érdekek összhangját, vagy pedig olyan döntésről, intézkedésről stb. van szó, amelyet a munkáltató mérlegelési, illetve utasítási jogkörében egyébként megtehet, de ez az adott esetben sérti a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot.

b) A joggyakorlás módja. A második általános szabály abból indul ki, hogy a jogosultságok nem abszolút jellegűek. Kimondja, hogy a kódexben megállapított jogokat társadalmi rendeltetésüknek megfelelően kell gyakorolni. A joggal való visszaélés tilos. Azt, akinek terhére a visszaélés történt, emiatt hátrány nem érheti. Aki jogával visszaélt, az ezért alkalmazott felelősségre vonáson felül viselni tartozik a visszaélés elhárításának következményeit. Rendeltetésével kerül ellentétbe például a felmondási jog gyakorlása, ha a munkáltató azért mond fel, mert a dolgozó többször bírálattal élt. A rendeltetésével ellentétes jognyilatkozat, döntés, intézkedés, utasítás stb. érvénytelen, tehát helyre kell állítani az eredeti állapotot, így például a megszüntetett munkaviszonyt, és a dolgozó igényelheti a hátrányok jóvátételét.

c) Az együttműködés kötelezettsége. A harmadik általános szabály szerint a jogok gyakorlása és a kötelezettségek teljesítése során a vállalatnak és a dolgozóknak kölcsönösen együtt kell működniük. Ennek érdekében mindegyik fél köteles az elvárhatóságnak megfelelően mindent megtenni, hogy a másik fél kötelezettségeit megfelelően teljesíthesse, kárt ne szenvedjen. Így például a vállalat köteles a foglalkoztatás és a munka megszervezése területén a dolgozóval olyan értelemben együttműködni, hogy a munkavégzési kötelezettségét megfelelően teljesíthesse. A dolgozó köteles együttműködni a vállalattal abban, hogy fegyelmezett munka folyék, a társadalmi tulajdont károsodás ne érje, a vállalat tevékenysége eredményes legyen. Vagy például a munkaszerződés érvénytelensége esetén a vállalat és a dolgozó is köteles mindazt megtenni az érvénytelenség orvoslása érdekében, ami az adott helyzetben elvárható.

III. A szabályozás története és rendszere.

1. A szabályozás története. 2. A szabályozás rendszere.

1. A szabályozás története.

a) A magyar munkajog szabályozásának, megoldásainak, gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai hatásának fejlődését két olyan oldalról megközelítve lehet elemezni és értékelni, amelyek egymással kölcsönhatásban állnak. Gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai helyzetünk meghatározza, hogy milyen jogi megoldások alakíthatók ki azzal a megalapozott reménnyel, hogy azok a valóságban — legalább is viszonylag magas hatásfokkal — megvalósuljanak. A másik oldalon pedig annak a kérdésnek van jelentősége, hogy munkajogunk intézményei, az egyes megoldások milyen mértékben, milyen ütemben fejlesztik gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai viszonyainkat a szocializmus teljes felépítésének irányában.

b) A szocialista jellegű szabályozás már a Tanácsköztársaság munkajogi jogalkotásával

megkezdődött. A Tanácsköztársaság kinyilvánította a munkához való jogot és a társadalom munkájában való részvétel kötelezettségét. Meghatározta a munkaidő felső határát, fizetett szabadságot biztosított, szabályozta a felmondási időt és a felmondási illetményeket. Megkezdte a szocialista teljesítménybérrendszer bevezetését, felemelte a munkabéreket, és fokozott gondot fordított a munkafegyelem megszilárdítására. Jóléti és kulturális szolgáltatásokat biztosított a dolgozóknak, megjavította a munkavédelmet. A társadalombiztosítás fejlesztésével fokozta a dolgozók anyagi ellátásáról való gondoskodást munkaképtelenség esetére. Demokratizálta a társadalombiztosítási igazgatást, továbbá a munkaügyi bíróság szervezetét és eljárását. Lehetőséget biztosított arra, hogy a dolgozók, illetve a szakszervezetek ellenőrzést gyakoroljanak a tőkés vállalatok tevékenysége felett, és hogy annak igazgatásába beleszólhassanak.

A Tanácsköztársaság bukása után a Horthy-rendszer visszavonta mindazt, amit a proletárdiktatúra négy és fél hónap alatt a dolgozóknak nyújtott, sőt különösen a II. világháborút megelőzően és a háború alatt bevezetett sok olyan intézkedést, amelyek a munkaszervezet fasizálását jelentették.

c) A felszabadulástól kezdve mindaddig, amíg a politikai hatalom a dolgozó nép kezébe nem került, és még nem következett be a termelési eszközök állami tulajdonba vétele, a munkajogi szabályozás főleg arra törekedett, hogy a maga sajátos eszközeivel előmozdítsa a munka szervezése területén is a feudalizmus és a fasizmus maradványainak megszüntetését, korlátozza a kizsákmányolást és megvalósítsa a dolgozók politikai és gazdasági követeléseit. Sőt már ebben a fejlődési szakaszban megkezdődött a szocializmus építését szolgáló egyes intézmények fokozatos kialakítása, így különösen az üzemi bizottság hatáskörének és a kollektív szerződések megkötésének szabályozása, továbbá különböző munkavédelmi, jóléti és kulturális szolgáltatások előírása stb. Ebben a fejlődési szakaszban tehát a magyar munkajog elsősorban a tőkés osztály elleni harcot szolgálta. A munkaviszony szabályozása azonban előre is tekintett, és már a tőkés gazdálkodás keretei között megkezdte a szocialista munkajog egyes intézményeinek kialakítását.

Az 1948-as és a további államosításokkal a termelés eszközeinek zöme állami tulajdonba került. Az így kialakult szocialista szektorban megszűnt a kizsákmányolás, és létrejött az a talaj, amelyen a szocializmus gazdasági-társadalmi törvényszerűségei kibontakozhattak. Az államosítással a munkásosztály az üzemek gazdájává vált, és az üzemeken belül a tőkés és a munkás antagonisztikus érdekellentéte helyébe az a lehetőség lépett, hogy kialakuljon a társadalom, a vállalat és az üzemben dolgozók érdekeinek összhangja. Ezekkel a fejleményekkel kölcsönhatásban megkezdődhetett a szocialista munkajogi szabályozás és a munkajognak mint önálló jogágazatnak a kialakulása is.

A termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján ugyanis az állami szektorban a munkaerő árujellege és az értéktöbblet egyéni elsajátítása megszűnt. Ennek következtében a munkaerő kifejtésének, illetve felhasználásának a viszonya kiszakadt az áruviszonyok köréből, önálló kategóriává, a szocialista gazdálkodó, igazgatási és társadalmi szervezetek (a következőkben: vállalat vagy munkáltató) közvetítésével a társadalom munkájában való részvétel és a nemzeti jövedelemből való részesedés, továbbá fokozatosan a vállalati tevékenység megtervezésében, megszervezésében és ellenőrzésében való részvétel viszonyává vált. Társadalmi méretekben is kialakult a szocialista munkaszervezet irányítása, megszervezése és ellenőrzése, ami munkajogi szabályozást is igényelt. Ezzel kialakult a társadalmi viszonyoknak az áruviszonyoktól elkülönült, meghatározott köre. Nem volt már akadálya a sajátos alapelvek és megoldási módszerek kialakulásának sem, sőt kibontakoztak azok a gazdasági, társadalmi és politikai feltételek, amelyek nemcsak lehetővé, de objektíve is szükségessé tették a szocialista vállalat és a vállalati kollektíva tagjai között fennálló viszonyra és az azzal szorosan összefüggő egyéb társadalmi viszonyokra vonatkozó sajátos megoldási módszerek kialakulását és a jogszabályanyag egységes jogágazatba való foglalását, vagyis a munkajognak mint önálló jogágazatnak kialakulását.

d) Magyarországon a munkajognak mint önálló jogágazatnak a fokozatos kibontakozása is több fázisban valósult meg:

Az 1949-ben életbe lépett alkotmány a munka társadalmi megszervezésének a területén is rögzítette a már elért eredményeket és kijelölte a további fejlődés követelményeit. Az alkotmány azonban csak a legfontosabb munkajogi alapelveket határozta meg, és így a munkajogi jogalkotásra várt az a feladat, hogy részletes szabályozással biztosítsa a már elért eredmények érvényesülését, elősegítse a további fejlődést szolgáló követelmények megvalósulását.

A termelési eszközök zömének társadalmi tulajdona és a szocialista tervgazdálkodás azt is lehetővé, sőt szükségessé is tette, hogy a munkaviszonyokat és azok megszervezését alapvetően a szocialista állam szabályozza. Megérett tehát a helyzet a munkajogi szabályok egységes rendszerbe való összefoglalására, az első munka törvénykönyve megalkotására. Az első munka törvénykönyve, az 1951. évi 7. sz. tvr. tételes szabályok formájában megfogalmazta a munkajog legfontosabb alapelveit, meghatározta a szakszervezetek jog-

körét, részletesen szabályozta a munkaviszony keletkezését, módosítását és megszüntetését, magába olvasztotta a kollektív szerződéseknek a munkaviszony tartalmára vonatkozó rendelkezéseit. Mindezek következtében kialakult a szocialista jellegű egységes munkajogi kódex, amely lényegében összefoglalta a már elért eredményeket, és ezzel megvetette a további fejlődés alapját.

A párt 1953. júniusi határozatai azonban — a munka törvénykönyve életbe lépése óta eltelt majdnem két év tapasztalatai alapján — rávilágítottak arra, hogy a munka törvénykönyve eredeti szabályai nem voltak alkalmasak minden vonatkozásban arra, hogy a munka törvénykönyve jogpolitikai feladatait maradéktalanul megvalósítsák. Így például az egyik hiányosság az volt, hogy a munka törvénykönyve szabályai nem szervezték meg kielégítő eszközökkel a munka törvénykönyvében meghatározott jogok és törvényes érdekek megvalósulásának jogi biztosítékait, a jogok érvényesítésének és a jogsérelmek orvoslásának jogi eszközeit, a vállalattal szemben alkalmazható szankciórendszert. Egy másik problémát az jelentett, hogy a korábban kialakult, túlzott mértékű központi irányítás a munka törvénykönyve megoldásaiban is kifejezésre jutott, és ez már nem felelt meg az 1953-ig bekövetkezett változásoknak, amelyek egyes hatáskörök decentralizálását, illetve a vállalatok nagyobb fokú önállóságát igényelték. Ezeken a hiányosságokon igyekezett segíteni a munka törvénykönyve módosítása, illetve kiegészítése, az 1953. évi 25. sz. tvr. és az 53/1953. (XI. 28.) M. T. sz. végrehajtási rendelet. Az új szabályozás lényege az volt, hogy gazdagította és erősítette a dolgozók alanyi jogosultságait, továbbá olyan jogi eszközöket bocsátott a dolgozók és a dolgozók érdekképviseleti szervei, a szakszervezetek rendelkezésére, amelyek erőteljesebben biztosították a dolgozók jogainak és törvényes érdekeinek megvalósulását. Ezenfelül az új szabályozás megnövelte az államigazgatási szervek, továbbá a vállalatok és hivatalok vezető dolgozóinak a felelősségét a dolgozók jogainak és törvényes érdekeinek megvalósulásával kapcsolatban. Ezt követően számos új jogszabály jelent meg, amelyek a szocialista demokrácia kibontakozásának és fejlődésének általános tendenciáján belül a vállalat keretei között az üzemi demokrácia kialakulását szolgálták, vagyis azt, hogy a vállalati kollektíva, ennek tagjai, illetve ezek képviseletében a szakszervezet, nagyobb mértékben vehessenek részt a vállalati tevékenység megtervezésében és irányításában, megszervezésében és ellenőrzésében, a munkafeltételek szabályozásában és a munkaügyi viták elintézésében.

1967-ben új kódex került megalkotásra, az 1967. évi II. törvény, a második munka törvénykönyve. Erre azért volt szükség, mert a gazdaságirányítás reformja a munkaszervezet területén is számos vonatkozásban új koncepciókat és megoldásokat igényelt. A munka törvénykönyve indokolása szerint a régi munka törvénykönyve még a centralizált, utasításon alapuló gazdálkodási rendszerre épült, és bár szabályai egy részét az időközben végrehajtott módosítások korszerűsítették, ezen az alapvető vonásán nem változtattak. Emellett az 1951 óta végrehajtott módosítások mind a törvénykönyvet, mind a végrehajtási rendeletet áttekinthetetlenné és egyes részeiben ellentmondássá is tették.

Az 1967. évi munka törvénykönyve mind a szabályozás tartalma, mind a szabályozás rendszere tekintetében lényeges változásokat hozott. Az új munka törvénykönyve tartalmi változásai főleg két — egymással egységet alkotó — alapvető fejlődési tendenciát kívántak szolgálni. Az egyik fejlődési tendencia lényege az volt, hogy megnövekedett a vállalatok önállósága a gazdálkodás területén. Meg kellett tehát teremteni ennek a nagyobb önállóságnak a feltételeit a munkaerő-gazdálkodásnak, a díjazásnak, a jóléti és kulturális szolgáltatásoknak, a munkáltatói jogosultságok gyakorlásának a területén részben a felügyeleti szerv, részben a dolgozók irányában. Ez azt is jelentette, hogy megnövekedett az a kör, amelyen belül az igazgató általában munkáltatói jogosultságokat gyakorolhatott, különösen pedig mérlegelés alapján intézkedhetett a kollektíva és annak tagjai irányában. Másfelől pedig — mindezekkel párhuzamosan — szélesíteni és erősíteni kellett a dolgozók és a kollektíva egyéni, illetve kollektív jellegű jogosultságait, hatékonyabb jogi megoldásokat kellett kidolgozni jogosultságaik és törvényes érdekeik érvényesítésére és védelmére, és mindezekkel kapcsolatban bővíteni és erősíteni kellett a szakszervezeti jogosultságokat.

Ebben az összefüggésben különösen fontos, hogy a szocialista munkajog optimális mértékben összhangba hozza a társadalom, a vállalat, a vállalati kollektíva, továbbá ezen belül az egyes csoportok, rétegek és az egyes dolgozók érdekeit. Amennyire ez lehetséges, maguk a munkaviszonyra vonatkozó szabályok egyéni alanyi jogosultságok és kötelezettségek formájában határozzák meg ezeknek az érdekeknek az összehangolását, adott esetben hierarchiáját, tehát például azt is, hogy a konkrét helyzetben az egyéni érdek köteles-e engedni a vállalatinak vagy fordítva. Ha például a dolgozó nem megfelelően végzi a munkáját, a vállalati érdek azt igényli, hogy a vállalat egyoldalúlag is megszüntethesse a munkaviszonyt, vétkes kötelezettségszegés esetén pedig még fegyelmi szankcióval is sújthassa a dolgozót stb. A dolgozó egyéni érdekét szolgálják viszont a vállalati érdekkel szemben a különböző felmondási tilalmak és korlátozások.

Sok esetben azonban a munkaviszonyra vonatkozó szabályok — különböző okokból — nem tudnak az érdekek védelmére és érvényesítésére klasszikus értelemben vett egyéni alanyi jogosultságokat biztosítani, főleg akkor, ha a kollektíva érdekeiről van szó. Egyes rendelkezések, pl. a jogszabály által meghatározott körben a vállalat részére lehetővé teszik, hogy egyoldalúlag is változtathasson a dolgozó jogi helyzetén, így különösen fegyelmi büntetés kiszabásával, továbbá megengedi, hogy a vállalat a munka végzésére vonatkozóan kötelező utasításokat adhasson, bizonyos körben pedig mérlegelési jogköre alapján úgy dönthessen, hogy az ellen a dolgozó egyénileg panasszal ne élhessen, tehát egyéni munkaügyi vitát ne kezdeményezhessen. Éppen ebben a körben van viszont különös jelentősége annak, hogy az 1967-es munka törvénykönyve kimondja, hogy a jogokat társadalmi rendeltetésüknek megfelelően kell gyakorolni, és hogy a joggal való visszaélés tilos. További lényeges korlátozást jelent, hogy a szakszervezet vállalati szervének joga van kifogást emelni nemcsak a munkaviszonyra vonatkozó szabályok megszegésével, hanem a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sértő vállalati intézkedéssel szemben is. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a dolgozó ilyen esetben a mérlegelési jogkörben hozott döntéssel, pl. a felmondással vagy bármely utasítással szemben munkaügyi vitát kezdeményezhet. A szakszervezet is kifogást emelhet mindezekben az esetekben, sőt akkor is, ha nem valamely munkaviszonyra vonatkozó egyéni vagy kollektív jellegű jogosultságot sértettek meg, hanem akkor is, ha a vállalat munkaviszonyra vonatkozó szabályt nem is sértett meg, de az intézkedés a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sérti, éspedig függetlenül attól, hogy ez a dolgozót, a kollektívát vagy ennek egy részét érinti. Ezek a jogi lehetőségek munkajogunk fejlődésének lényeges vonásai, mert éppen abban a körben nyújtanak jogi védelmet, amelyen belül a vállalat intézkedése azelőtt jogilag korlátlan volt. A különböző társadalmi szervek ezeken a jogi lehetőségeken túlmenően erőteljes politikai befolyást is gyakorolhatnak, különösen a szakszervezetek, a jogszabály által biztosított szakszervezeti jogosultságok felhasználásával. 1967 után tehát megnövekedett a vállalat önállósága a munkáltatói jogosultságok területén, de kialakultak azok a dogmatikai megoldások is, amelyek védelmet nyújtanak az esetleges túlkapásokkal, a joggal való visszaélésekkel szemben.

2. A szabályozás rendszere.

A munkajog tárgykörébe tartozó társadalmi viszonyok jogi szabályozását a következő sajátosságok jellemzik: a szabályozás differenciáltsága, a vállalati szintű szabályozás lehetősége és a dolgozók részvétele a szabályozásban.

a) A szabályozás differenciáltsága. A munkajog legfontosabb szabályai egyformán kiterjednek a munkaviszonyok valamennyi kategóriájára. Ezek között azonban olyan különbségek is mutatkoznak, amelyek egyes részletkérdések tekintetében tartalmi és alaki szempontból is differenciált szabályozást igényelnek. A differenciált szabályozást elsősorban az teszi szükségessé, hogy a munkaviszonyok különböző típusú, illetve jellegű szervezetekkel állnak fenn, állami gazdálkodó vagy igazgatási szervezetekkel, társadalmi szervezetekkel, szövetkezetekkel, magánmunkáltatókkal. Eltérő szabályozást igényelhetnek a népgazdasági ágazat, a vállalat, illetve a munkakör sajátosságai is. Ennek érdekében bizonyos kérdéseket iparági vagy vállalati szinten kell szabályozni. Kialakult tehát a szabályozásnak egy lépcsőzetes és alakilag differenciált rendszere. Az alapvető és általános jellegű szabályokat a munka törvénykönyve tartalmazza. Rendelkezései szinte kivétel nélkül minden munkaviszonyra kiterjednek. Lényegében ez vonatkozik a munka törvénykönyvének végrehajtását szolgáló minisztertanácsi rendeletre is, de ez inkább olyan vonatkozásokat érint, amelyeket gyorsabb változékonyságuk miatt helyesebb volt nem törvényben, hanem végrehajtási rendeletben szabályozni. Ebbe a körbe sorolhatók a munkaügyi, az egészségügyi és a pénzügyminiszter egyes rendeletei is. Az ágazati és vállalati sajátosságok által indokolt eltéréseket általában az ágazati miniszterek rendeletei, illetve a vállalati szinten alkotott különös szabályozási formák, a kollektív szerződés, a vállalati munkavédelmi szabályzat és a vállalat szervezeti és működési szabályzatai állapítják meg a magasabb szinten elhelyezkedő jogszabályok keretei között úgy, hogy azokkal ellentétesek nem lehetnek.

Ez a több szinten kialakuló különös szabályozás kiküszöböli vagy legalábbis csökkenti azt az ellentmondást, amely egyfelől a jognak a stabil szabályozásra irányuló törekvése, másfelől a gazdasági-társadalmi viszonyok viszonylag gyors változása között áll fenn.

b) A vállalati szintű szabályozás. Lényegében a szabályozás differenciáltságának megnyilvánulása a vállalati szintű szabályozás erőteljes kibontakozása. Ez a második sajátosság abból adódik, hogy az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási reform megnövelte a vállalatok önállóságát, ami lehetővé, de szükségessé is tette, hogy bizonyos kérdéseket vállalati szinten szabályozzanak a munkajogi különös szabályozási formák, a kollektív szerződés, a vállalati munkavédelmi szabályzat, továbbá a vállalat szervezeti és működési, nyereségrészesedési, törzsgárda stb. szabályzatainak felhasználásával.

c) A dolgozók részvétele a szabályozásban. Lényeges sajátosság, hogy a vállalat kollektívája és a szakszervezet részt vesz a dolgozók

élet- és munkakörülményeire vonatkozó szabályok megalkotásában. A Minisztertanács ilyen szabályt csak azután adhat ki, ha előzetesen a Szakszervezetek Országos Tanácsának a véleményét kikérte. Miniszter vagy vállalat ilyen szabályt érvényesen csak az érdekelt szakszervezettel egyetértésben adhat ki. A kollektív szerződést a vállalat köti meg a szakszervezet vállalati szervével, de annak tervezetét előzetesen meg kell vitatni a vállalati kollektívával. Mindez a szocialista és ezen belül a munkaszervezeti demokrácia lényeges megnyilvánulása. A jogszabály által meghatározott körben a Szakszervezetek Országos Tanácsa is kiadhat olyan szabályzatokat, amelyek az államigazgatási szervekre és az állampolgárokra kötelezőek.

A szabályozás rendszere tehát lehetővé teszi a differenciált szabályozást, a változások által igényelt gyors reagálást, a vállalati önállóság és a munkaszervezeti demokrácia érvényesülését.

IV. **A munkajogviszony.** 1. A munkajogviszony társadalmi szerepe és jellege. 2. A munkajogviszonyok differenciáltsága. 3. A munkajogviszony fogalma és elhatárolása. 4. A munkajogviszony alanyai. 5. A munkajogviszony szükséges és mellőzhetetlen tartalmi elemei. 6. A munkajogviszony legfontosabb tartalmi elemeit alkotó jogok és kötelezettségek.

1. A munkajogviszony társadalmi szerepe és jellege.

A szocialista munkajogviszony olyan jogi kapcsolat, amelyet a társadalmi tulajdonban álló termelőeszközökkel működő szocialista gazdálkodó, igazgatási, társadalmi stb. szervezet (a következőkben szocialista szervezet) a feladataiknak teljesítéséhez szükséges munkaerő biztosítása érdekében hoz létre. A szocialista szervezetek gazdasági, társadalmi és politikai jellegéből azonban az is következik, hogy tevékenységük nemcsak a szűk értelemben vett gazdasági, igazgatási, illetve társadalmi feladatok ellátásában nyilvánul meg, hanem kötelesek számos olyan jóléti, kulturális, képzési stb. feladatot is ellátni, amelyeket az állam kötelező erővel reájuk bíz. Ezek a másik oldalon mint a kollektívát, illetve tagjait megillető egyéni és kollektív jellegű jogosultságok jelentkeznek.

A dolgozó részére — a szocialista szervezet közvetítésével — főleg három fontos lehetőséget biztosít a munkajogviszony: a társadalom munkájában való részvételt, vagyis a munkához való jog megvalósulását; a díjazás, továbbá a különböző jóléti és kulturális szolgáltatások formájában a nemzeti jövedelemből való részesedést, a szocialista elosztáshoz való jog formájában; a szervezet tevékenységének megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, a munkafeltételek szabályozásában és a munkaügyi viták elintézésében való részvételre irányuló jogot az üzemi demokrácia keretei között.

A szocialista munkajogviszony sem képzelhető el nagyon lényeges vagyoni vonatkozások nélkül, hiszen a dolgozó éppen a munkajogviszony alapján biztosítja magának és eltartásra szoruló családtagjainak az anyagi és kulturális szükségletek kielégítéséhez szükséges díjazást, öregség, rokkantság, betegség stb. esetére pedig a megfelelő anyagi ellátást. Az áruviszonyok és az értéktörvény tehát — különösen a dolgozók díjazásának közvetítésével — összefüggésben állnak a munkajogviszonnyal. Lényeges különbség azonban a kapitalista munkaviszonnyal szemben, hogy ezeket a vagyoni vonatkozásokat, mértéküket, a szolgáltatások és ellenszolgáltatások egymáshoz való arányát, a felelősség mértékét stb. nem az árucsere törvényei határozzák meg, hanem a szocializmus gazdasági-társadalmi törvényszerűségei, többek között a szocialista elosztás törvénye, amelyek hatására a szocialista munkajog alapelvei és szabályai elsősorban a dolgozók személyét, a dolgozói kollektíván belül kialakult státusát tartják szem előtt. Mindebből következik, hogy a szocialista munkajogviszony nem áruviszony, hanem személyi, közösségi jellegű viszony, mert a dolgozó mint a szocialista szervezet kollektívájának a tagja fejti ki munkavégzési és egyéb tevékenységét, ami sajátos jogosultságokat és kötelezettségeket alakít ki, többek között a később tárgyalásra kerülő kollektív jellegű jogosultságokat is.

2. A munkajogviszony differenciáltsága.

A munkaszerződés és a munkajogviszony egységes jelenségén, fogalmán és szabályozásán belül bizonyos differenciálásra van szükség, mert a munkaszerződések és a munkajogviszonyok részben eltérő körülmények között jönnek létre, részben különböző feladatok ellátását szolgálják, tehát bizonyos mértékben eltérő szabályozást is igényelnek. Ez a tételes szabályozás során abban nyilvánul meg, hogy a munka törvénykönyve valamennyi munkajogviszonyra egységesen vonatkozik, de ahol eltérő szabályozásra van szükség, ott az eltérő rendelkezést maga a munka törvénykönyve, főleg azonban az alacsonyabb szintű szabályok tartalmazzák.

A munka törvénykönyvének szabályai elsősorban a gazdálkodó szervezetek keretei között kialakuló munkajogviszonyokat tartják szem előtt, ezekre szabják rendelkezéseiket. Különösen azonban a különböző végrehajtási szabályok már figyelembe veszik, hogy egyes munkajogviszony-fajták részben eltérő szabályozást igényelnek. Ezen az alapon különbséget tehetünk az állami gazdálkodó szervezetekkel, a költségvetési rendszerben gazdálkodó szervekkel, ezen belül az államhatalmi

és az államigazgatási szervekkel, a bíróságokkal, az ügyészségekkel, az igazságszolgáltatás egyéb szerveivel, a közlekedés és a posta szerveivel, a fegyveres erőkkel és testületekkel, továbbá a rendészeti szervekkel, a társadalmi szervezetekkel, a mezőgazdasági és a kisipari szövetkezetekkel, a magánmunkáltatókkal fennálló munkajogviszonyok, továbbá számos egyéb olyan atipikus munkajogviszony között, amelyeket külön jogszabályok differenciáltan szabályoznak.

További különbségek állnak fenn a következő körülményekre tekintettel:

a) Részben eltérő szabályozást igényelnek a különböző népgazdasági ágazatok, szakmák és foglalkozási ágak eltérő sajátosságai.

b) A fizikai és a szellemi munka között fennálló lényeges különbségek csökkenőben, távlatilag megszűnőben vannak, mert a technika fejlődésével a fizikai munka is egyre nagyobb mértékben szellemi erőkifejtést is igényel. Mégis bizonyos vonatkozásokban eltérő szabályokat kell alkalmazni a fizikai, illetve a szellemi dolgozókra.

c) Bizonyos mértékben eltérő szabályok vonatkoznak a magasabb vezetőállású, a vezető vagy a felelős munkakörben dolgozókra, mert ezek a maguk területén munkáltatói jogokat is gyakorolnak, tehát jogkörük szélesebb, és felelősségük fokozott.

d) Eltérő szabályozást vonhat maga után a díjazás módja is annak megfelelően, hogy a dolgozó teljesítmény- vagy időbér-rendszer alapján kapja a díjazást.

3. A munkajogviszony fogalma és elhatárolása. Nemcsak a munkajog, hanem más jogágazatok is szabályoznak munka végzését is tartalmazó szolgáltatásokra irányuló jogviszonyokat, tehát lényeges azoknak az ismérveknek a megállapítása, amelyek segítségével a munkajogviszony fogalma meghatározható, és amelyek alapján a munkajogviszony elhatárolható a munka végzését is tartalmazó szolgáltatásokra irányuló, de más jogágazat hatálya alá tartozó jogviszonyoktól, mert ettől függ, hogy adott esetben a munkajog vagy pedig más jogágazat szabályait kell alkalmazni.

Ezt az elhatárolást megnehezíti, hogy különösen a polgári jogviszonyok és a munkajogviszonyok között gyakran csak úszó határok vannak, tehát nagyon sok határesettel találkozunk, amelyekkel kapcsolatban nehéz a minősítés kérdését megoldani.

A munkajogviszony fogalmának elhatárolásával és meghatározásával kapcsolatban a leggyakrabban előforduló munkajogviszonyokat tartjuk szem előtt, vagyis azokat, amelyek valamely szocialista gazdálkodó, igazgatási vagy társadalmi szervezet dolgozói kollektívájának keretei között a kooperációt igénylő közös feladat egy részének az elvégzésére irányulnak.

A legfontosabb ismérvek a következők:

a) A vállalkozási és a megbízási jogviszonnyal szemben a munkajogviszony általában nem egy eleve meghatározott konkrét mű, illetőleg munkaeredmény szolgáltatására, nem is egy eleve meghatározott konkrét ügy ellátására, hanem a munkafeladatok egy bizonyos, viszonylag tág körének az elvégzésére irányul. Ezért a munkaszerződés csak a munka fajtáját, a munkakört határozza meg.

b) A munkajogviszony alapján végzendő munkát általában a munka rendszeressége is megkülönbözteti a munka végzésére vonatkozó polgári jogi viszonyok alapján kifejtett munkától, mert a dolgozó általában állandó és folyamatos tevékenység formájában végzi a munkakörébe tartozó munkafeladatokat, mégpedig a munkakörére megállapított munkamértéknek, a törvényes munkaidőnek, a teljesítménykövetelményeknek, illetve ezek kombinációjának megfelelően.

c) A dolgozó munkafeltételeit, jogait és kötelezettségeit elsősorban a munkajog szabályai határozzák meg. Ezek a szabályok azonban csak a munka végzésének a kereteit állapíthatják meg. A dolgozó pedig a termelési vagy igazgatási folyamatból a munkakörébe tartozó részfeladatokat teljesíti, a többi dolgozó részmunkájával olyan összefüggésben, ahogyan azt a vállalati terv, a termelési és igazgatási folyamat bonyolult kapcsolatai szükségessé teszik. A jogszabály, de még a munkaszerződés sem alkalmas azonban arra, hogy e bonyolult összefüggések között — egyedül a munkakör kijelölésével — a dolgozó összes feladatait előre meghatározza, továbbá azt, hogy miként kell dolgozótársaival együttműködni. Ezért a munkáltatót feljogosítja arra, hogy a dolgozó munkáját megszervezze, a munkafeladatok elvégzésének a módját meghatározza. Ennek érdekében jogrendszerünk utasítási jogkörrel ruházza fel a munkáltatót; a dolgozót pedig arra kötelezi, hogy az utasításokat kövesse.

Az utasítási jog a munkajogviszonynak az a legsajátosabb vonása, differentia specifica-ja, amely leginkább alkalmas arra, hogy a munkajogviszonyt a munka végzésére irányuló polgári jogi viszonyoktól elhatárolja. Egy szervezett gazdálkodó, igazgatási szervezeten belül feltétlenül szükség van munkamegosztásra és együttműködésre és az ehhez szükséges hierarchikus struktúrára. Mindez utasítási jogkört is igényel. Ez szervezeti és jogi fölé- és alárendeltségi viszonyt hoz létre a szervezet és a dolgozó viszonyában, de csak a munkajogviszony fennállása alatt és csak a munkavégzés körében. Más vonatkozásokban, így például a munkaviszony létrehozása, módosítása és megszüntetése tekintetében a dolgozó mellérendeltségi helyzetben van, vagyis a szervezet nem kényszerítheti rá egyoldalúlag akaratát, hogy vele munkaszerződést kössön, azt módosítsa, vagy hogy munkajogviszonyát ne szün-

tesse meg. Az utasítási jogkör korlátozását jelenti az is, hogy az a munkaviszonyra vonatkozó szabályba nem ütközhet, így különösen a munkakörre, a munkaidőre, a munkavégzés helyére, a munkavédelemre, a nők, különösen a terhes és a szoptató nők, továbbá a fiatalkorúak fokozott védelmét szolgáló rendelkezésekbe. Különösen ebben a vonatkozásban van jelentősége annak is, hogy az utasítási jog is csak társadalmi rendeltetésének megfelelően gyakorolható és a vele való visszaélés tilos. Az utasítási jogkör túllépése esetén a dolgozó az utasítás teljesítését megtagadhatja, vagy az ellen panasszal élhet, a szakszervezet pedig kifogást is emelhet.

d) A kölcsönös szolgáltatások arányát illetően is lényeges különbség áll fenn a polgári jogi viszonyok és a munkajogviszony között. Az előbbiekben — minthogy vagy áruviszonyok, vagy az áruformának megfelelően szabályozott viszonyok — a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás között általában az egyenértékűség viszonya áll fenn. Más a helyzet a munkajogviszonnyal kapcsolatban. Társadalmi méretekben a munkaszervezet területén is megvalósul az egyenértékűség, mert a nemzeti jövedelem egy része közvetlenül visszakerül a dolgozókhoz a munka díjazása formájában, személyes szükségleteik közvetlen kielégítése érdekében. A nemzeti jövedelem másik része pedig közvetett formában kerül felhasználásra a dolgozók érdekében, részben még mindig a munkajogviszony keretei között (egyes jóléti, kulturális, szakmai képzési szolgáltatások stb.), részben pedig a munkajogviszony keretein kívül (felhalmozás, különböző társadalmi alapok, közegészségügy, közrend, honvédelem stb.). A dolgozó tehát a munkajogviszony alapján a munkája által termelt „érték" „egyenértékét" csak részben kapja meg közvetlenül a munkajogviszony keretei között a munkabér és az ehhez csatlakozó kiegészítő jellegű pénzbeni juttatások (prémium, pótlék, nyereségrészesedés), továbbá a szervezet által nyújtott különböző jóléti, kulturális stb. szolgáltatások formájában. Magán a munkajogviszony keretein belül tehát nem az egyenértékűség, hanem a szocialista elosztás elve érvényesül. Az egyenértékűség hiánya számos vonatkozásban érezteti a hatását, ami ugyancsak a polgári jogi jogviszonyoktól eltérő sajátosságokban nyilvánul meg. Így például a dolgozó általában nem viselheti munkája kockázatát, ha a munka eredménytelensége a terhére nem róható. De felróhatóság esetén is kockázatviselése korlátolt, mert a munkabérhez igazodik. Az egyenértékűség hiánya befolyással van a dolgozók anyagi felelősségének szabályozására is. Gondatlanul okozott kár esetében ugyanis a dolgozó csak korlátozottan felel, munkabérének egy meghatározott része erejéig, és az elmaradt haszonért általában nem felel. Az egyenértékűség hiánya, illetve a szocialista elosztás törvényének az érvényesülése tehát az elhatárolás kérdésében is ismérvül szolgál.

e) Megemlíthető még, hogy a dolgozó csak természetes személy lehet, megélhetésének rendszerint fő forrása, hogy munkajogviszonyban áll, a munkaeszközök pedig általában nem a dolgozó tulajdonában állnak.

f) A szervezet feladatait csak a kollektíva közös tevékenységével lehet megvalósítani, ezért minden munkajogviszony szükségképpen a munkamegosztás viszonya, tehát a munkajogviszonyra az is jellemző, hogy a szervezet vezetése, a kollektíva és annak tagjai között együttműködésre és szocialista segítésre van szükség.

4. A munkajogviszony alanyai.

A munkajogviszony alanyai egyfelől azok a munkáltatók, amelyeket a megelőző 2. pont felsorol, másfelől pedig a dolgozó.

a) A szocialista munkajog elmélete szerint a dolgozói jogalanyiság gazdasági-társadalmi tartalma nem más, mint a munkához való jog megnyilvánulása. Azt a jogilag elismert lehetőséget, azt a képességet jelenti, amelynek alapján az ember nem általában és akárhogyan, hanem — éppen a munkához való jogának megvalósítása érdekében — a munkajogviszony alanya lehet, munkajogviszonyból fakadó jogokat szerezhet, és munkajogviszonyból származó kötelezettségeket vállalhat.

A dolgozói jogalanyisággal kapcsolatban nagy jelentősége van három tilalomnak, éspedig a kizsákmányolás, a kényszermunka és a hátrányos megkülönböztetés tilalmának. Ezeket korábban már ismertettük.

b) A jogszabály a fiatalkorúak testi és szellemi fejlődésének biztosítása érdekében nem engedi meg azt, hogy a fiatalkorú tizennegyedik életévének betöltése előtt munkát végezzen. Ezért a dolgozó jogalanyisága a 14. életév betöltésével kezdődik, és magában foglalja a jog- és cselekvőképességet is, mert a tizennegyedik életév betöltése után a fiatalkorú nemcsak munkajogviszony alanya lehet, hanem a munkaszerződést is — törvényes képviselőjének közreműködése nélkül — maga kötheti meg. Munkájával szerzett keresetével is szabadon rendelkezhet, és erre korlátozott felelősséggel kötelezettséget is vállalhat.

Az ismertetett főszabály alól azonban a jogszabály két irányban kivételt tesz:

Az egyik kivétel a tankötelezettség intézményéből fakad. A jogszabály szerint a tizennegyedik életévét betöltött állampolgár is csak akkor léphet munkaviszonyba, ha az általános iskolát elvégezte, vagy az iskola rendszeres látogatása alól felmentették, és enélkül is, az iskolai szünet tartama alatt. A másik korlátozás abból a meggondolásból fakad, hogy a fiatalkorú egész életpályáját döntő módon befolyásolja, hogy az általános iskola eredményes befejezése után munkába

lép, vagy pedig tovább tanul-e. Ezért a tizenhat éven aluli fiatalkorú első munkaviszonyba lépéséhez szükséges törvényes képviselőjének hozzájárulása is.

5. A munkajogviszony szükséges és mellőzhetetlen tartalmi elemei.

a) Elsősorban a dolgozók, de a szervezetek érdekét is szolgálja, hogy a munkaszerződés csak akkor jöhet létre, ha bizonyos tartalmi elemekben a felek megállapodtak. Ezeket nevezhetjük szükséges tartalmi elemeknek. A magyar munka törvénykönyve két ilyen tartalmi elemet állapít meg, éspedig megállapodást a munkakörben és a személyi alapbérben. Ennek a megállapodási kötelezettségnek főleg három irányban van jelentősége: meghatározza, hogy nem valamely polgári jogi viszony, hanem munkajogviszony jön létre; megelőzi, hogy ebben a két lényeges kérdésben később vita alakuljon ki; garanciális jelentősége is van, mert a jogszabályban meghatározott szoros kivételektől eltekintve (fegyelmi határozat vagy a bérrendszer megváltozása) a vállalat egyoldalúlag és végleges hatállyal nem módosíthatja a munkaszerződésben meghatározott munkakört és személyi alapbért.

b) A munkajogi szabályozás rendszerében mind a kollektív, mind az egyéni jogviszonyok vonatkozásában azzal a megoldással találkozunk, hogy a mellőzhetetlen erejű (kogens) és az engedő jellegű (diszpozitiv) szabályok kombinációja a társadalmi, a vállalati és az egyéni érdekek optimális összehangolásának lehetőségét kívánja előmozdítani.

A munkajogviszony vonatkozásában a mellőzhetetlen tartalmi elemekre az jellemző, hogy azok közvetlenül a jogszabály rendelkezése folytán, a felek akaratától függetlenül, vagyis megállapodás nélkül is, sőt a felek akarata ellenére is a munkajogviszony tartalmává válnak, és ezektől a tartalmi elemektől a felek általában a munkajogviszony fennállása alatt, sőt a munkajogviszony megszűnése után sem térhetnek el, azokról érvényesen le sem mondhatnak.

Ennek érdekében rendeli el a munka törvénykönyve, hogy ha a munkaszerződésnek valamely rendelkezése a munkaviszonyra vonatkozó (mellőzhetetlen erejű) szabállyal ellenkezik, ez a rendelkezés érvénytelen és a munkaszerződés tartalma a szabálynak megfelelően alakul. A mellőzhetetlen erejű szabályozásra azért van szükség, mert a szocialista állam csak úgy képes társadalmi méretekben is tervgazdálkodást folytatni, ha a társadalmi munka megszervezésének és a nemzeti jövedelem elosztásának a területén is tervszerűség érvényesül, tehát a népgazdasági terv szerves részét alkotják a dolgozók jogainak és kötelezettségeinek a tárgyát alkotó egyes szolgáltatások, és ezeknek a terjedelmét meghatározó tényezők, így különösen a munkaidő, a pihenőidő és a szabadságidő mértéke, a munkavédelem biztosításának, a fegyelmi és az anyagi felelősségnek a szabályai, a társadalombiztosítás szolgáltatásai stb. Csak mellőzhetetlen erejű jogszabályok, illetőleg a munkaviszony mellőzhetetlen erejű tartalmával mozdítható elő az a törekvés, hogy az azonos körülmények között dolgozók általában azonos helyzetben legyenek, különösen pedig, hogy társadalmi méretekben, tervszerűen valósuljon meg a végzett munka mennyiségének, minőségének és társadalmi hasznosságának arányában történő elosztás elve, az „egyenlő munkáért egyenlő bér" elve, valamint az a törvényszerűség, hogy a munka termelékenységének a növekedése rendszeresen megelőzze a béremelkedést. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szocializmus viszonyai között a mellőzhetetlen tartalomnak viszonylag széles körben történő alkalmazása társadalmi-gazdasági törvényszerűség, amely nélkül tervgazdálkodás elképzelhetetlen lenne.

Szükség van a munkaszerződés és a munkajogviszony számos tartalmi elemének mellőzhetetlen erővel történő szabályozására azért is, mert ellentmondások alakulhatnak ki az egyéni, a vállalati és a társadalmi érdek között abban az értelemben, hogy az egyének a vállalatok terhére, ezek pedig a társadalom terhére a nemzeti jövedelemből gyakran nagyobb részt szeretnének igényelni, mint amennyi a fejlődés adott szakaszában biztosítható. Ennek megakadályozását elsősorban a vállalatok tevékenységét befolyásoló különböző gazdasági szabályozók szolgálják. Ahol azonban ezek kellő biztosítékot nyújtani nem tudnak, a pénzügyi jog és a munkajog mellőzhetetlen erővel érvényesülő megoldásai is csatasorba állnak. Így például a munkabér megállapításának alapjául szolgáló bértételeket, bérpótlékokat, az alkalmazandó bérrendszereket, az egyéb díjazások szabályait, továbbá a teljesítménykövetelmények megállapításának módját a munkaviszonyra vonatkozó szabályok állapítják meg, ideértve a bértételekbe történő besorolás feltételeit is.

Az összhang megbontásának, vagyis konfliktusok kialakulásának a veszélye a másik oldalról is fennáll, éspedig azért, mert ellentmondások alakulhatnak ki a vállalati nyereségérdekeltség és a szociálpolitika követelményei között. Biztosítani kell tehát, hogy a vállalatok is teljesítsék mindazokat a szolgáltatásokat, amelyeket mint minimumot a szocialista állam a dolgozók részére feltétlenül biztosítani akar.

A megoldásoknak különböző variációi alakultak ki. A jogszabály vagy fix mértéket határoz meg, amely minimum és maximum is, mint például az évi rendes fizetett szabadság esetében. Más esetekben a jogszabály csak a minimumot határozza meg, így például az egészség és a testi épség védelmét szolgáló juttatások és intézkedések tekintetében.

A harmadik variáció szerint a mellőzhetetlen

erővel meghatározott keretek, minimum és maximum között, a vállalati szintű szabályozási formák, a munkaszerződés vagy az utasítások határozzák meg a munkaszerződés és a munkajogviszony egyes tartalmi elemeit. Így például a munkaviszonyra vonatkozó szabályok általában nem fix összegű, hanem alsó és felső határral rendelkező bértételeket állapítanak meg, és a felek e határok között állapodhatnak meg a személyi alapbér összegében.

Van olyan megoldás, hogy a szabálytól csak a munkaszerződés megkötésekor vagy módosításakor nem lehet érvényesen eltérni, így például a felmondásra vonatkozó szabályoktól. A munkaviszony fennállása alatt viszont a munkaviszony közös megegyezéssel bármikor és felmondási idő közbeiktatásával is megszüntethető. Más esetekben a mellőzhetetlenség csak egyoldalú abban az értelemben, hogy a szabályra csak a dolgozó hivatkozhat, így például a felmondási tilalmakra és korlátozásokra.

Általánosságban az állapítható meg, hogy a mellőzhetetlen erővel történő szabályozásnak különböző variációival találkozunk annak megfelelően, hogy a jogszabály merevebben vagy rugalmasabban védi a társadalmi érdeket vagy a dolgozók egyéni érdekeit, szűkebb vagy tágabb teret enged-e a vállalati önállóságnak, a felek szerződéskötési autonómiájának.

6. A munkajogviszony legfontosabb tartalmi elemeit alkotó jogok és kötelezettségek.

a) A szocialista szervezetek a társadalmi munka megszervezésének eszközei. Ebből a gazdasági-társadalmi rendeltetésből fakadnak a kötelezettségek. A munkáltató szervezet köteles a dolgozót munkával ellátni, és őt végzett munkája mennyiségének, minőségének és társadalmi hasznosságának megfelelően díjazni. A dolgozónak a munkához és a díjazáshoz való jogából következik ugyanis, hogy nemcsak köteles, de jogosult is a munkakörébe tartozó feladatokat elvégezni, a munkáltató pedig ennek megfelelően köteles a dolgozót foglalkoztatni. A foglalkoztatáshoz a dolgozónak általában erkölcsi és fontos anyagi érdeke is fűződik. Az utóbbihoz különösen akkor, ha teljesítménybér-rendszer alapján díjazzák, ha munkakörében prémiumra szerezhetne igényt, továbbá általában a nyereségrészesedésre való tekintettel. Ha a vállalat ezt a kötelezettségét megszegi, a kiesett időre köteles a dolgozó részére átlagkeresetét megfizetni. A munkaidő-kiesés egyéb eseteiben pedig az eset körülményeitől függően — személyi alapbért vagy a jogszabályban meghatározott ún. térítést köteles fizetni. A kiesett munkaidőt pedig minden szempontból úgy kell tekinteni, mintha a dolgozó munkát végzett volna.

Nem elég azonban a dolgozót akárhogyan foglalkoztatni, hanem a szervezetet megszervezési kötelezettség is terheli, mert a munka elvégzéséhez szükséges munkafeltételeket úgy kell megszerveznie, hogy a dolgozó zavartalanul, megfelelő, egészséges és biztonságos körülmények között végezhesse a munkáját. Köteles továbbá a munkavégzéshez szükséges iránymutatást megadni. Ha e kötelezettségek megszegése miatt a dolgozó munkáját megfelelő módon elvégezni nem tudja, vagy kárt okoz, jogellenesség hiányában nem áll be a fegyelmi és anyagi felelőssége.

Ha pedig a megszervezési kötelezettség nem, vagy nem megfelelő teljesítése odáig terjed, hogy a dolgozó munkát végezni nem tud, vagy a munka végzését jogszerűen megtagadhatja, bekövetkezik a foglalkozási kötelezettség megszegése. A legsúlyosabb esetekben a dolgozó a munkaviszonyt azonnali hatállyal is megszüntetheti, éspedig akkor, ha annak fenntartása életét, egészségét vagy testi épségét közvetlenül és súlyosan veszélyezteti.

Egyre nagyobb jelentősége lesz azoknak a kötelezettségeknek, amelyeket a jogszabályok és a kollektív szerződések határoznak meg a különböző jóléti, kulturális, sportcélú stb. szolgáltatások teljesítése, a szakmai képzés és továbbképzés előmozdítása, a lakásszerzés, továbbá a jobb és termékenyebb munka végzésére irányuló törekvések támogatása érdekében.

A szocialista munkajognak egyik nagyon fontos fejlődési tendenciája az is, hogy a szervezet köteles lehetővé tenni, sőt előmozdítani, hogy a dolgozók az üzemi demokrácia intézményeinek felhasználásával — közvetlenül vagy a szakszervezet közvetítésével — részt vehessenek a szervezet gazdasági (igazgatási), személyzeti, jóléti és kulturális tevékenységének megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, munkafeltételeik szabályozásában, az általános jellegű döntések kialakításában és a munkaügyi viták elintézésében, a kollektíva belső életének kialakításában. Ezekkel a kérdésekkel részletesebben a következő V. részben foglalkozunk.

b) A dolgozó fő kötelezettsége az, hogy a munkaszerződésben meghatározott munkakörbe tartozó feladatokat munkaerejének rendszeres és folyamatos kifejtésével a vállalat jogszerű utasításainak megfelelően végezze el. A dolgozó munkavégzési kötelezettsége azonban nemcsak a munkakörébe tartozó — szűkebb értelemben vett — munkafeladatok ellátására irányul, hanem arra is, hogy a dolgozó a társadalom munkájában való részvétel követelményének úgy tegyen eleget, hogy munkakörét — dolgozótársaival szocialista módon együttműködve — a vállalati feladatok teljesítése érdekében töltse be.

A szocialista szervezet nem szerez a dolgozó munkaereje felett tulajdonosi jellegű rendelkezési jogot, hanem azt csak a vállalati feladatok megvalósítása érdekében használhatja fel, éspedig a szocialista munkajog elvei és a jogszabály által meghatározott keretek között. Ebből következik, hogy a dolgozó munkavégzési kötelezettsége, illetőleg a vállalat foglal

koztatási jogosultsága több vonatkozásban is korlátozott. Ilyen korlátokat jelentenek például a munkavédelemre, a törvényes munkaidőre, a munkavégzés helyére, az utasítások teljesítésére, illetve megtagadására vonatkozó rendelkezések.

A dolgozó sem teljesítheti akárhogyan munkavégzési kötelezettségét, hanem munkáját úgy kell végeznie, mint egy szocialista kollektíva tagjának. Ebből kiindulva mondja ki a munka törvénykönyve, hogy a dolgozó köteles a munkakörébe tartozó munkát képességei teljes kifejtésével, az elvárható szakértelemmel és gondossággal végezni, munkatársaival együtt kell működnie, és munkáját úgy kell végeznie, valamint általában olyan magatartást kell tanúsítania, hogy az más egészségét és testi épségét ne veszélyeztesse, munkáját ne zavarja, anyagi károsodását, vagy helytelen megítélését ne idézze elő. Köteles munkahelyén kívül is munkaköréhez méltó magatartást tanúsítani. Vétkes kötelezettségszegés esetén a dolgozót, anyagi és fegyelmi felelősség terheli.

V. Az üzemi demokrácia, a szakszervezetek a kollektív jogviszonyok. 1. Az üzemi demokrácia struktúrája. 2. A közvetlen demokrácia intézményei. 3. A szakszervezet. 4. A kollektív jellegű jogviszonyok.

1. Az üzemi demokrácia struktúrája.

A politikai demokrácia azt teszi lehetővé, hogy az állampolgárok a különböző államjogi és államigazgatási viszonyok keretei között befolyást gyakorolhassanak arra, hogy az államhatalmi, az államigazgatási és a gazdálkodó szervek hogyan fejtsék ki tevékenységüket.

Az üzemi demokrácia pedig azt teszi lehetővé, hogy a szocialista szervezetek kollektívái, illetve azok tagjai mint dolgozók — közvetlenül vagy a szakszervezetek közvetítésével — részt vehessenek a szocialista szervezet tevékenységének megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, élet- és munkakörülményeik szabályozásában, a kollektívát érintő általános jellegű kérdések eldöntésében, a munkaügyi viták elintézésében stb. (a következőkben: a szervezet tevékenységének igazgatásában).

Magyarországon ennek a nagyon fontos fejlődési tendenciának az elnevezésére főleg az „üzemi demokrácia", egyesek a „munkahelyi demokrácia" kifejezést használják. A szocialista és a polgári irodalomban egyéb kifejezésekkel is találkozunk, mint például: üzemi alkotmány, ipari, gazdasági demokrácia, részvételi, beleszólási, együttes döntési jogosultságok stb. Figyelembe jöhet a „munkaszervezeti demokrácia" kifejezés két okból is. Elsősorban azért, mert a dolgozókat nemcsak a gazdálkodó szervezetekben, az üzemekben, hanem a költségvetési rendszerben gazdálkodó szervek és a társadalmi szervek keretei között is megilletik a részvételi lehetőségek. Másodsorban azért, mert a dolgozók — a szakszervezetek közvetítésével — magasabb szinteken is részt vehetnek az államigazgatási és az igazságszolgáltatási szervek tevékenységének befolyásolásában. Ennek ellenére ebben a feldolgozásban az „üzemi demokrácia" kifejezést használjuk, mert ezt teszi a napi szóhasználat is.

Az üzemi demokrácia struktúráján belül különbséget tehetünk elsősorban a közvetlen és a közvetett demokrácia formái között:

A közvetlen üzemi demokrácia abban nyilvánul meg, hogy a szocialista állam a szocialista szervezetek keretei között olyan belső szerveket hozott létre, és olyan megoldásokat alakított ki, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók közvetlenül is részt vehessenek a szervezet tevékenységének igazgatásában. Ilyenek különösen: a termelési és az egyéb tanácskozások, a munkavédelmi felügyelet szervezete, a munkaügyi döntőbizottság, a társadalmi bíróság, a társadalombiztosítási tanács, a csökkent munkaképességűekkel foglalkozó bizottság stb.

Olyan esetekben viszont, amidőn a közvetlen demokrácia megfelelő módon funkcionálni nem tudna, vagy szükség van a közvetett demokrácia megoldásaira is, a dolgozók szakszervezeteik közvetítésével is gyakorolják részvételi jogosultságaikat, mert a szocialista állam nagyon széles hatáskört biztosít a szakszervezeteknek mint a dolgozók érdekvédelmi és érdekképviseleti tömegszervezeteinek általában a szocialista demokrácia, különösen pedig az üzemi demokrácia területén. A szakszervezetek jogosultságai alkotják a közvetett demokrácia rendszerét.

Másodsorban különbséget tehetünk az üzemi demokrácia körén belül kialakult megoldások között annak megfelelően, hogy azok vállalati szinten vagy magasabb szinten érvényesülnek-e. Így például a jelenlegi magyar szabályozás szerint a szakszervezetnek joga van kifogást emelni a munkaviszonyra vonatkozó szabályokat vagy a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sértő intézkedésekkel szemben. Kifogást azonban csak a szakszervezet vállalati szerve emelhet. Kollektív szerződést is csak vállalati szinten lehet kötni. A szakszervezeteket viszont magasabb szinteken is nagyon lényeges jogosultságok illetik meg, különösen a munkaügyi szabályozás, a munkavédelem, a társadalombiztosítás területén.

Az üzemi demokrácia érvényesülését a munka törvénykönyve annyira fontosnak tartja, hogy kiemelten egyik legfontosabb céljának tekinti. Kimondja ugyanis, hogy a munka törvénykönyve az alkotmányban foglalt elvek alapján szabályozza a dolgozók közreműködését szakszervezeteik útján az élet- és munkakörülményeiket érintő kérdések szabályozásában, továbbá a vállalat tevékenységének fejlesztésében és ellenőrzésében.

2. A közvetlen demokrácia intézményei.

Ebbe a körbe tartoznak a dolgozókkal folytatott különböző tanácskozások és a vállalat keretein belül működő különböző szervek.

a) Tanácskozások a dolgozókkal.

Az üzemi demokrácia érvényesülése és állandó fejlesztése társadalmi-gazdasági előrehaladásunk fontos feltétele. Céljaink megvalósítása jelentős részben attól függ, milyen mértékben tudjuk a dolgozókat mozgósítani, kezdeményező, alkotó erőiket kibontakoztatni. Ennek egyik fontos eszköze az üzemi demokrácia. El kell érni, hogy alkalmazása a vezetés mindennapos gyakorlatává váljék. Az egyszemélyi felelős vezető és a vezetése alatt álló kollektíva állandó együttműködésében jusson kifejezésre a kölcsönös megbecsülésen alapuló jó munkahelyi légkör.

Az üzemi demokrácia továbbfejlesztésére irányuló munkában a Minisztertanács a következők fokozott érvényesítését tartja szükségesnek:

A vállalatok (gazdasági szervek) vezetői rendszeresen számoljanak be a kollektívának az elért eredményekről és a megvalósítandó célokról. Tárják fel a jobb eredmények elérését hátráltató hibákat és azok okait is. A vezetők biztosítsák, hogy minden dolgozó tájékozottságot szerezhessen a termelés és gazdálkodás fontos kérdéseiről, és hogy részt vehessen a döntések kialakításában, azok végrehajtásának ellenőrzésében.

Ugyanakkor a dolgozók körében is kellőképpen tudatosítani kell, hogy az üzemi demokrácia nemcsak jogot jelent, hanem egyben feladatot, kötelességet és aktív közreműködést a döntések és határozatok megvalósításában.

A Minisztertanács határozata nem ír elő kötelező formákat, hanem rábízza a vállalatokra, hogy a dolgozók bevonását a vállalati ügyekbe a helyi körülményeknek legjobban megfelelő formák és módszerek alkalmazásával fejlesszék. A vállalatnál szervezett fórumok megalakításának rendjét, működésének szabályait, a dolgozók részvételének módját, valamint a fórumokra tartozó kérdések körét ugyanis — a jogszabályok keretei között és a helyi körülmények figyelembevételével — a szakszervezet vállalati szervével egyetértésben a vállalat szervezeti és működési szabályzatában (ügyrendjében) kell meghatározni. A fórumokat az eléterjesztett kérdésekben véleményezési és javaslattételi jog, meghatározott esetekben pedig az állásfoglalás, illetőleg a döntés, továbbá az ellenőrzés joga illeti meg. Az üzemi demokrácia alapvető fórumainak továbbra is a termelési tanácskozásokat és brigádértekezleteket kell tekinteni, nem zárva ki azonban a különböző rétegtanácskozások (szocialista brigádvezetők, újítók, fiatal műszaki-közgazdasági szakemberek tanácskozásai, a munkásakadémiák, üzemi fórum stb.) szervezésének lehetőségét sem, amelyek ugyancsak eredményesen segíthetik a munkahelyi demokrácia fejlesztését. Az üzemi demokrácia fórumain a vállalati gazdálkodást és a kollektíva érdekeit érintő minden lényeges kérdést (a kollektív szerződés tervezete, illetve a kollektív szerződés végrehajtásáról szóló beszámoló, a vállalat középtávú és éves terve, az üzem- és munkaszervezés fejlesztési programja stb.) meg kell vitatni, és biztosítani kell a dolgozók véleménynyilvánításának, javaslattételének lehetőségét.

Az üzemi demokrácia kiteljesedésének egyik alapvető feltétele, hogy a dolgozók hasznosítható észrevételei, javaslatai megvalósuljanak, de ne maradjanak válasz nélkül azok sem, amelyek nem valósíthatók meg. Biztosítani kell a dolgozók kellő tájékoztatását, és ennek érdekében meg kell teremteni a szervezett, ugyanakkor bürokráciamentes információk adását.

b) A munkavédelmi felügyelet szervezete.

Az üzemi demokráciának egyik lényeges megnyilvánulása, hogy a vállalatok keretei között a munkavédelmi felügyelet egyes funkcióit a hivatásos munkavédelmi felügyelők mellett olyan társadalmi munkavédelmi felügyelők is végzik, akik a vállalatok dolgozói.

c) A munkaügyi döntőbizottság.

A dolgozó és a vállalat között a munkaviszonyból eredő jogokkal és kötelezettségekkel összefüggésben felmerülő vitákat — a magasabb vezetőállású dolgozók vitáinak kivételével — első fokon a vállalatok keretei között szervezett munkaügyi döntőbizottságok döntik el. Határozataiknak ugyanolyan kötelező hatálya van, mint a bíróságok első fokon hozott határozatainak. Ezek a munkaügyi döntőbizottságok a vállalatok dolgozóiból alakulnak. Ez tehát azt jelenti, hogy a munkaügyi vitákat, legalábbis első fokon, maguk a vállalatok dolgozói döntik el. *(→ Munkaügyi viták elintézése)*

d) A társadalmi bíróság.

A társadalmi bíróság a dolgozók választott szerve, amelynek az a feladata, hogy a dolgozókat a munka öntudatos, fegyelmezett végzésére, a társadalmi tulajdon védelmére nevelje, továbbá elősegítse emberi méltóságuk, tulajdonuk és jogaik kölcsönös tiszteletben tartását. Ennek érdekében a társadalmi bíróság — a jogszabály által meghatározott körben — különböző nevelő jellegű intézkedéseket, sőt egyes enyhébb jogi szankciókat is alkalmazhat. Tárgyalása az üzemi nyilvánosság előtt folyik a dolgozók részvételével. *(→ Társadalmi bíráskodás)*

e) A csökkent munkaképességűekkel foglalkozó vállalati bizottság.

A csökkent munkaképességű dolgozók helyzetének figyelemmel kísérése és rehabilitása érdekében vállalati bizottságot kell létrehozni. A bizottság a dolgozó vagy a vállalat kezdeményezése alapján javaslatot tesz, amelynek figyelembevételével az igazgató köteles a megfelelő rehabilitációs intézkedést megtenni.

f) A társadalombiztosítási tanács.
Egyes társadalombiztosítási szolgáltatásokkal kapcsolatos ügyekben jár el.

3. A szakszervezet.

a) A szakszervezet fogalma, feladatai és szervezete. *b)* A szakszervezet jogköre.

a) A szakszervezet fogalma, feladatai és szervezete.

A magyar szakszervezetek is a kapitalizmus idején a kizsákmányolás ellen harcoltak, szervezték a dolgozókat a jobb munkafeltételek megteremtéséért, a demokratikus szabadságjogok kivívásáért a tőkés államhatalommal szemben. A népi demokrácia kivívásával az államhatalom birtokosává a dolgozó nép vált, a munkásosztály vezetésével, a termelőeszközök zöme pedig társadalmi tulajdonba került. A népgazdaság döntő területein fokozatosan megszűnt a kizsákmányolás, emelkedett a dolgozók jóléte, megszűnt a munkanélküliség. Mindezek következtében megváltozott a viszony a szakszervezetek és az állam között, megváltoztak a szakszervezetek feladatai és e feladatok jellege is. A szocializmusban ugyanis a szakszervezetek mint a dolgozók érdekképviseleti és érdekvédelmi szervei úgy fejtik ki tevékenységüket, hogy egyben elősegítik a népgazdaság fejlődését, a munka jobb megszervezését, a nemzeti jövedelem emelkedését, az igazságos elosztás érvényesülését stb. Ennek érdekében a társadalmi, a vállalati, ezen belül a különböző csoportok, rétegek és egyének érdekeinek optimális összehangolására törekszenek. Ennek következtében a szakszervezetek, amidőn a dolgozók jogainak és törvényes érdekeinek a megvalósulásáért, illetőleg védelméért fejtik ki tevékenységüket, egyben a dolgozókat kötelezettségeik teljesítésére is nevelik, mert ennek a kettős tevékenységnek együttes ellátása szolgálja a dolgozó nép érdekeit, a szocializmus építését.

Ennek érdekében a szakszervezetek tevékenysége kiterjed a gazdasági, a társadalmi, a politikai, az ideológiai, a szociálpolitikai és a kulturális élet egész területére, éspedig össztársadalmi, iparági, szakmai és a különböző gazdálkodó, igazgatási és társadalmi szervek szintjén.

A szakszervezetek a szocializmus és a kommunizmus építésének iskolái. A szakszervezetek keretei között tanulhatják meg a dolgozók a szocialista vállalati igazgatás módszereit, vagyis azt, hogy miként vegyenek részt felelősségteljesen az egyes szervezetek tevékenységének megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, a jogszabály által a szakszervezetek részére biztosított jogkörökben. A dolgozók a szakszervezeti taggyűléseken, a szakszervezeti bizottsági üléseken, a termelési tanácskozásokon és a különböző (például brigád-, újítói, munkavédelmi stb.) gyűléseken megismerhetik a vállalat feladatait, tevékenységét, eredményeit, problémáit, fogyatékosságait stb., a termelés, a szociálpolitika, a munkavédelem, a személyzeti politika, a szakmai képzés stb. területén. Ez lehetőséget nyújt arra, hogy a vezetők és a beosztottak kölcsönösen megvitassák a felsorolt kérdéseket, bírálatot gyakorolhassanak, javaslatokat terjeszthessenek elő, olyan határozatokat hozzanak, és olyan tevékenységet fejtsenek ki, amelyek előmozdítják, hogy a vállalati kollektíva minden vonatkozásban jobban tehessen eleget feladatainak, magasabb szintre emelje a kollektíva tevékenységét, elősegítse a szocialista kollektíva kialakulását.

A szakszervezetek és a szocialista állam viszonyára az jellemző, hogy az állam nemcsak megengedi és biztosítja a szakszervezetek érdekképviseleti és érdekvédelmi tevékenységét, hanem ezen túlmenően bevonja a szakszervezeteket sok nagyon fontos politikai, gazdasági és kulturális feladat megvalósításába. E bevonás jogi formája abban nyilvánul meg, hogy az állam az alkotmányban és a munka törvénykönyvében a szakszervezeteket különböző jogosítványokkal ruházza fel az államigazgatási és a gazdálkodó szervezetekkel szemben, az utóbbiakat pedig különböző fajta magatartások kifejtésére és szolgáltatások teljesítésére kötelezi. Ennek következtében különböző szerteágazó jogviszonyok jönnek létre egyfelől a szakszervezetek, másfelől az államigazgatási és a gazdálkodó szervezetek között. E jogviszonyok tartalmába pedig azok a jogok és kötelezettségek tartoznak, amelyek a szakszervezeteket a közreműködésre feljogosítják, az államigazgatási és gazdálkodó szervezeteket pedig a közreműködés előmozdítására kötelezik, megfelelő jogi szankciók segítségével.

A szocialista állam tehát sok olyan feladat ellátásába vonja be a szakszervezeteket, amelyeket azelőtt kizárólag államigazgatási szervek láttak el. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szakszervezetek átalakulnak valamiféle államigazgatási szervvé. A szakszervezetek továbbra is megmaradnak társadalmi szerveknek, amelyek közvetítésével a dolgozók nemcsak az állam közvetítésével, hanem szakszervezeteik útján is, egyre szélesebb körben vehetnek részt a társadalmi, az állami és a gazdasági feladatok ellátásában.

Azokat a jogosítványokat, amelyek a szakszervezetet a különböző államigazgatási és gazdálkodó szervekkel szemben illetik meg — gyűjtőelnevezéssel —, szakszervezeti jogosultságoknak nevezhetjük.

Alkotmányunk biztosítja, hogy a dolgozók — társadalmi öntevékenység alapján — szakszervezeteket hozzanak létre az alkotmányban meghatározott feladatok megvalósítása érdekében. Ebből a szempontból is lényeges, hogy a szakszervezetekre az egyesületekre vonatkozó jogszabály hatálya, különösen pedig ennek államigazgatási jellegű rendelkezései nem ter-

jednek ki. A szakszervezetek megalakulásához és jogi személyiségük elnyeréséhez tehát nincs szükség állami nyilvántartásba vételre, tevékenységüket és vagyonkezelésüket állami szerv nem ellenőrzi stb.

Szakszervezeteink a demokratikus centralizmus, a diszkriminációtól való mentesség, az önkéntesség, az egységes és az iparági szervezkedés elvei alapján szervezkednek és működnek. Az önkéntesség elve mind pozitív, mind negatív irányban érvényesül, vagyis kizárólag a dolgozó elhatározásán múlik, hogy tagja kíván-e lenni a szakszervezetnek vagy nem, vagy hogy abból ki akar-e lépni. Az egységesség elvéből következik, hogy a munkások és a tisztviselők, ide értve a vezető beosztású dolgozókat is, nem különálló, hanem egységes szakszervezetekbe tömörülnek. Az iparági szervezkedés elve pedig azt jelenti, hogy a szakszervezetek általában nem szakmák vagy foglalkozások szerint egyesítik a dolgozókat, mert az egy-egy gazdálkodó vagy igazgatási szervezeten belül szétforgácsolná a szakszervezeti tevékenységet, hanem a szakszervezetek általában a népgazdaság adott ágában foglalkoztatott összes szervezett munkást és tisztviselőt egyesítik. Egy-egy igazgatási vagy gazdálkodó szervezetnél tehát valamennyi szervezett dolgozó egy szakszervezet, illetve alapszervezet tagja.

Az alapszerveket területi (megyei, járási) szervek fogják össze. A magyar szakszervezetek legfelsőbb szerve a szakszervezetek országos kongresszusa. Két kongresszus közötti időszakban a szakszervezeti mozgalom elvi irányítását a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) végzi.

A szakszervezeti alapszervezet az egy üzemben (vállalatnál, intézményben stb.) vagy meghatározott területen dolgozó szakszervezeti tagokból áll. A szakszervezetek feladataikat elsősorban az alapszervek útján valósítják meg. A szakszervezeti alapszervezet legfelsőbb szerve a szakszervezeti taggyűlés, amelyet rendszeresen, de legalább negyedévenként kell megtartani. A szakszervezeti tanács és a szakszervezeti bizottság az alapszervezet végrehajtó szervei, amelyek szervezik és biztosítják a felsőbb szakszervezeti szervek és az alapszervezet saját határozatainak végrehajtását. Különösen fontos szerepe van a szakszervezeti tanácsnak és a szakszervezeti bizottságnak a szakszervezeti jogosultságok szempontjából, mert azokat az igazgatási vagy gazdálkodó szervezet keretei között rendszerint a szakszervezeti tanács vagy bizottság gyakorolja. Továbbá, amíg a dolgozók közvetlen részvételét a vállalati munkaszervezet alapegységeihez (brigád, műhely, osztály) kapcsolódó tanácskozások (kisegységi termelési tanácskozás, brigádértekezlet stb.) biztosítják, a gyáregységek, valamint a vállalati (trösztí) szervezet felső szintjén képviseleti úton a vállalati szakszervezeti tanács, ahol ez nincs, a szakszervezeti bizottság (szakszervezeti bizalmiak stb.) útján vesznek részt a dolgozók a vállalat ügyeinek intézésében.

Az egy brigádban, munkacsapatban, gépsornál, részlegen stb., tehát valamely egységben dolgozó szakszervezeti tagokból szakszervezeti csoportokat kell alakítani. A szakszervezeti bizalmi a szakszervezeti bizottság szerve a szakszervezeti csoporton belül.

b) A szakszervezet jogköre.

Fontos, hogy a szakszervezetek országos, iparági és vállalati szinten is rendszeres működést fejthessenek ki. Ennek biztosítása érdekében a munka törvénykönyve kimondja, hogy a szakszervezeteknek — mint a dolgozók képviseleti és érdekvédelmi szerveinek — joga, hogy a dolgozók anyagi, szociális és kulturális színvonalának emelése, valamint élet- és munkakörülményeiket érintő jogaik és érdekeik védelme, illetőleg érvényesítése céljából rendszeres működést fejtsenek ki, ebbe a dolgozókat bevonják, és őket e kérdésekről tájékoztassák, valamint őket a vállalat vezetősége és az állami szervek előtt képviseljék. Ennek a jogosultságnak az a jelentősége, hogy e tevékenység kifejtéséhez nincs szükség az államigazgatási, illetve a gazdálkodó szervek engedélyére, e tevékenységek végzését senki sem akadályozhatja. Sőt, a munka törvénykönyve e szerveket aktív tevékenységre kötelezi, amidőn elrendeli, hogy kötelesek a szakszervezetekkel együttműködni, és tevékenységüket elősegíteni.

Lényeges rendelkezése a munka törvénykönyvének, hogy a szakszervezetek az államigazgatási és gazdálkodó szervek irányában észrevételeket és javaslatokat terjeszthetnek elő, éspedig azzal a jogi hatállyal, hogy e szervek nem tehetik félre, nem hagyhatják válasz nélkül a szakszervezetek észrevételeit és javaslatait, hanem kötelesek azokkal foglalkozni, és ha nem értenek egyet, vagy azokat megvalósítani nem tudják, erre vonatkozó álláspontjukat megfelelő indokolással közölniük kell.

Ez a jogosultság alkalmas arra, hogy megfelelő megoldások alakuljanak ki az érdekek optimális összhangjának megvalósulása, a feszültségek, a viták megelőzése érdekében.

Nagymértékben segíti a szakszervezetek érdekképviseleti és érdekvédelmi tevékenységét, hogy a munka törvénykönyve szerint részt vehetnek a dolgozók élet- és munkakörülményeinek szabályozásában, éspedig három szinten is, különböző szabályozási formák keretei között. A Minisztertanács — a dolgozók élet- és munkakörülményeivel kapcsolatos kérdéseket — a Szakszervezetek Országos Tanácsa véleményének a meghallgatásával szabályozza. A Minisztertanács a dolgozók élet- és munkakörülményeit érintő fontosabb határozatokat rendszerint a SZOT-tal együtt, közös határozatban adja ki. Általános szabály, hogy a miniszterek viszont a dolgozók élet- és munka-

körülményeivel kapcsolatos kérdéseket csak az érintett szakszervezetekkel egyetértésben szabályozhatják. A szakszervezet vállalati szerveinek egyetértésére van szükség minden vállalati szintű normatív jellegű szabályozás érvényességéhez is. Ilyen esetekben a szabályozást alakilag a miniszter, illetve az igazgató egyedül hozza létre és adja ki, de ha azt az érintett szakszervezeti szerv előzetes egyetértése nélkül mégis kiadná, a szabályozás érvénytelen. Ilyen megoldás érvényesül a vállalati munkavédelmi szabályzattal kapcsolatban. Ide sorolhatjuk még a szervezet ügyrendjének azokat a rendelkezéseit is, amelyek a dolgozók munkaviszonyait érintik. Ebben a körben is olyan megoldás érvényesül, amely mellérendeltségi viszonyba hozza egymással egyfelől a gazdálkodó szervezet képviseletében eljáró igazgatót, másfelől a kollektíva képviseletében eljáró szakszervezetet. Ez abban nyilvánul meg, hogy a munkáltató szervezet azokat a munkaviszonyokat érintő kérdéseket, amelyek szabályozása a kollektív szerződésre, a munkavédelmi szabályzatra, vagy a szervezeti és a működési szabályzatra tartozik, csak a szakszervezettel közösen, illetve vele egyetértésben szabályozhatja. Ennek során egyik fél sem kényszerítheti rá az akaratát a másik félre.

Az egyetértési jogosultságtól meg kell különböztetnünk a közös szabályozás jogosultságát, amidőn az állami szerv csak a szakszervezettel közösen adhatja ki a szabályozást. Ilyen megoldás érvényesül jelenleg a kollektív szerződéssel kapcsolatban, amelyet a gazdálkodó szervezet nevében az igazgató, a dolgozók nevében pedig a szakszervezet köt meg.

Különösen a gazdálkodó szervezet keretei között nagyon lényeges kérdés, hogy miként kell kialakítani és szabályozni a viszonyt, illetve a jogköröket egyfelől az igazgató, másfelől pedig a vállalat kollektívája, illetve az azt képviselő szakszervezeti szerv között azokban a kérdésekben, amelyeket a jogszabályok és a vállalati szintű szabályozási formák segítségével előre szabályozni nem lehet. Ezeket az egész kollektíva, illetve egy része, vagy pedig egy-egy dolgozó tekintetében általános vagy egyedi hatállyal csak akkor lehet, illetve kell rendezni, eldönteni, amikor annak szükségessége felmerül. Így például azt, hogy szükség van-e nagyobb arányú átszervezésre, milyen bér- vagy normarendszert kell alkalmazni a szervezet egyes részlegeiben. Elvileg és objektív módon majdnem mindig létezik az a megoldás, amely közös érdekre épül, vagy ha az érdekek ütköznek, legalábbis optimális mértékben összehangolja a gazdálkodó szervezet, a kollektíva, annak csoportjai, rétegei és az egyes dolgozók érdekeit. A konkrét esetekben azonban nem mindig biztos, hogy a különböző érdekek hordozóinak és képviselőinek tudatában, akaratában és magatartásában a közös érdeknek vagy az érdekek összhangjának megfelelő nézet és törekvés jut kifejezésre, sőt az is előfordulhat, hogy a szervezet és a dolgozó érdekét nem is lehet összhangba hozni, például a munkaviszony fegyelmi úton történő megszüntetése esetén. Éppen ezért nagyon fontos, hogy a jogszabály világosan elhatárolja és szabályozza az igazgató, a szakszervezet, a kollektíva és az egyes dolgozók jogkörét, továbbá az érdekütközések megoldását és az érdekek összhangjának kialakítását szolgáló együttműködés jogi formáit is.

A munka törvénykönyve a kérdések eltérő jellegének megfelelően különböző módon szabályozza az igazgató és a szakszervezet jogkörét, ezeknek egymáshoz való viszonyát, illetve az együttműködés formáit. Az alapvető megoldás az, hogy egyedi ügyekben vagy a dolgozók kis csoportját érintő kérdésekben, ha a jogszabály kivételt nem tesz, az igazgató egyszemélyi vezetői jogköre érvényesül, és ennek megfelelően az ilyen ügyekben az igazgató, a szakszervezet beleszólása nélkül mérlegelési jogköre alapján dönthet. A szakszervezet azonban ilyen esetekben is élhet az észrevételezés, a javaslattétel, sőt a kifogás jogával is. Minél inkább érinti viszont a kérdés a dolgozók nagyobb csoportját, vagy minél inkább általános jellegű kérdésekről van szó, annál nagyobb mértékben erősödik a szakszervezet közreműködési jogosultsága. Ennek megfelelően a munka törvénykönyve az ügyek négy csoportját különbözteti meg:

A szakszervezet egyetértése szükséges a gazdálkodó szervezetet vagy nagyobb egységeit érintő, a munkaviszonyra vonatkozó, de a kollektív szerződésben nem szabályozott általános jellegű kérdések rendezéséhez.

A munkaviszonyra vonatkozó szabályok, valamint a megelőző bekezdés értelmében a szakszervezettel egyetértésben hozott döntések végrehajtása során, ha a dolgozók nagyobb csoportját érinti, a szakszervezet véleményét ki kell kérni.

Ha a munkaviszonyra vonatkozó szabályok, valamint a fentiek értelmében a szakszervezettel egyetértésben hozott döntések végrehajtása csak egyes dolgozókat vagy a dolgozók kisebb csoportját érinti, a szakszervezet egyetértésére nincs szükség, sőt az igazgató jogilag a szakszervezet véleményét sem köteles kikérni.

A szociális és kulturális alapok felhasználásának módjáról a szakszervezet önállóan dönt, de a döntés előtt ki kell kérnie a vállalat véleményét.

A szakszervezet egyik fontos érdekvédelmi feladata annak előmozdításában áll, hogy a különböző államigazgatási és gazdálkodó szervek megtartsák a dolgozók élet- és munkakörülményeire vonatkozó szabályokat. Ezt szolgálja az a megoldás, amely szerint a szakszervezeteknek joga van ellenőrizni a dolgozók élet- és munkakörülményeire vonatkozó sza-

bályok megtartását. Ennek keretében a munkaviszonyra vonatkozó szabályok végrehajtásáról az érintett szervektől tájékoztatást kérhetnek, és a gazdálkodó szerveknél vizsgálatot tarthatnak. A szervezet pedig köteles a vizsgálathoz szükséges felvilágosításokat megadni és az adatokat rendelkezésre bocsátani. A szakszervezetek az ellenőrzés során észlelt hibákra és mulasztásokra a végrehajtásért felelős szervek figyelmét felhívhatják, és ha azok a szükséges intézkedéseket kellő időben nem teszik meg, megfelelő eljárást kezdeményezhetnek. Ennek eredményéről az eljárást lefolytató szerv a szakszervezetet tájékoztatni köteles. E rendelkezés alapján a szakszervezet a dolgozó érdekében meghatalmazása alapján, sőt — nevében és helyette — külön meghatalmazás nélkül is felléphet, így például panasszal fordulhat a munkaügyi döntőbizottsághoz, keresettel léphet fel a munkaügyi döntőbizottság határozata ellen stb.

Ez a jogosultság azért fontos, mert a szakszervezet önállóan felléphet, ha azt a dolgozó — retorziótól tartva — nem teszi meg, vagy ha olyan igényről, védettségről van szó, amelyről a dolgozó érvényesen le sem mondhat, így főleg a munkavédelem területén, és a dolgozót esetleg a saját akaratával szemben is meg kell védeni, például a terhes nőt az éjszakai munka elvállalásával szemben.

Súlyosabb esetekben a szakszervezet javasolhatja fegyelmi eljárás megindítását a vállalat részéről eljáró azzal a személlyel szemben, aki a hibát vagy mulasztást vétkesen követte el. Ha pedig a hiba vagy a mulasztás szabálysértést vagy bűntettet valósított meg, eljárás megindítását is kezdeményezheti. Ebben a körben a szakszervezet jogköre az ügyészéhez hasonlít.

Erőteljes jogosultságot jelent a szakszervezet részére a kifogásolás joga. A munka törvénykönyve az esetek két csoportját különbözteti meg: az első csoportba azok az esetek tartoznak, amidőn a vállalat intézkedése munkaviszonyra vonatkozó szabályt sértett meg. Kifogás emelhető olyan intézkedés ellen is, amely nem egyéni-alanyi, hanem kollektív jellegű jogosultságot sért. Így pl. kifogást emelhet a szakszervezet, ha a gazdálkodó szervezet leszerel egy olyan általános jellegű védőberendezést, amely nem egy meghatározott dolgozó, hanem pl. egy egész üzemrész védelmét szolgálja; vagy pl. kifogással élhet, ha a szervezet a szakszervezet egyetértése nélkül intézkedett, holott azt ki kellett volna kérnie.

A kifogással megtámadható intézkedések második csoportjába azok az esetek tartoznak, amidőn az intézkedés a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sérti. Ennek a szabálynak igen nagy a jelentősége. A szakszervezet ugyanis nemcsak akkor élhet kifogással, ha az intézkedés munkaviszonyra vonatkozó szabályt sértett meg, hanem ezen a körön kívül is. A szocialista erkölcsnek számos követelménye van, és nyilvánvaló, hogy mindezeket a jogszabály nem sorolhatja fel. Az adott eset körülményeinek a gondos mérlegelésével kell mindig eldönteni azt, hogy megvalósult-e a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmód megsértése. Ebben a vonatkozásban elsősorban eligazításul szolgálnak a munkajognak azok az elvei, amelyet az alkotmány fogalmaz meg, továbbá azok is, amelyeket a munka törvénykönyve „Általános rendelkezések" címszó alatt sorol fel. Minden olyan esetben tehát, amidőn a vállalat intézkedése nem valósítja meg a társadalmi és az egyéni érdekek összhangját, holott ennek objektív feltételei fennállanak, vagy az intézkedés nem felel meg az alapjául szolgáló jog társadalmi rendeltetésének, sőt joggal való visszaélést valósít meg, a szakszervezet kifogást emelhet, feltéve, hogy a szocialista erkölcs és az intézkedés között az ellentmondás eléri azt a mértéket, amely már a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmód megsértését valósítja meg. Kifogás emelhető minden olyan esetben is, amidőn a joggal való kapcsolat még ennyire sem áll fenn, de a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmód megsértése mégis bekövetkezik, pl. olyan bánásmód esetén, amely a dolgozók emberi méltóságát, önérzetét, erkölcsi felfogását, személyhez fűződő jogait sérti. A kifogást a szakszervezet a vállalatnál jelentheti be. Ha az a kifogással nem ért egyet, köteles ezt véleményével ellátva három napon belül döntésre felterjeszteni és véleménye másolatát egyidejűleg a szakszervezet vállalati szervének megküldeni.

A további eljárást illetően a jogszabály különbséget tesz annak megfelelően, hogy a kifogásolt intézkedés a dolgozók milyen széles körét érinti.

Ha a kifogásolt intézkedés a vállalat egész kollektíváját, illetve a dolgozók csoportját érinti, a kifogást a vállalat felügyeleti szerve és a szakszervezet felettes szerve bírálja el.

Ha pedig a kifogásolt intézkedés egyedi esetre vonatkozik, azt a munkaügyi bíróság bírálja el.

A munkaszervezeti demokráciának egyik lényeges megnyilvánulása az is, hogy a szakszervezetek, illetve a dolgozók részt vesznek a munkaügyi vitát eldöntő szervek megalakításában és működésében.

Különösen széles jogkörrel rendelkeznek a szakszervezetek a munkavédelem és a társadalombiztosítás területén. Az egészséges és biztonságos munkakörülmények megvalósításával kapcsolatos tevékenység irányítására és összehangolására — a jogszabályok keretei között — a Szakszervezetek Országos Tanácsa jogosult. Ennek érdekében a SZOT kiadja az Általános Balesetelhárító és Egészségvédelmi Óvórendszabályt (ÁBEO), amely az egész ország területén minden munkáltatóra és dolgozóra kötelező. A miniszter a szakmai óvó-

rendszabályt, az igazgató pedig a munkavédelmi szabályzatot a szakszervezettel egyetértésben adja ki.

A szakszervezet üzem és más létesítmény, berendezés, gép, anyag vagy munkaeszköz kivitelezését, üzembe helyezését, használatba vételét, sorozatgyártását előzetes felülvizsgálatához, illetve jóváhagyásához kötheti. Az utóbbi megtagadása esetén a felsorolt tevékenységeket mindaddig megkezdeni nem szabad, amíg az egészséges és biztonságos munkavégzés feltételeit nem biztosítják.

Különösen fontos a szakszervezeti munkavédelmi felügyelők jogköre. Ezek — minden külön engedély nélkül — ellenőrzést tarthatnak. Ehhez a munkáltató köteles a szükséges felvilágosításokat megadni. A munkáltatót kötelezhetik arra, hogy a munkavédelmi hiányosságokat záros határidőn belül szüntesse meg. Megtilthatják a dolgozó foglalkoztatását, ha az munkavédelmi szabályba ütközik. A közvetlenül fenyegető veszély elhárításáig elrendelhetik a vállalat (üzemrész, gép stb.) működésének felfüggesztését. Büntető, szabálysértési, fegyelmi vagy a jogszabályban meghatározott egyéb eljárás megindítását kezdeményezhetik.

A társadalombiztosítás lebonyolítása érdekében a Szakszervezetek Országos Tanácsa a reá ruházott és általa elvállalt szabályozási, igazgatási stb. feladatokat látja el. Ebben a körben az állami szervekre és az állampolgárokra kötelező rendelkezéseket adhat ki.

4. A kollektív jellegű jogviszonyok.

Fontos a kölcsönhatás egyfelől az üzemi demokrácia és ezen belül a szakszervezeti jogosultságok, másfelől a kollektív jellegű jogviszonyok között.

Az ismertetett megoldások alapján megállapítható, hogy a vállalati kollektívát közvetve vagy a szakszervezet közvetítésével számos közreműködési jogosultság illeti meg a vállalat keretei között is a vállalat tevékenységének igazgatásában. A vállalatot sok olyan jóléti, kulturális, munkavédelmi stb. szolgáltatás is terheli a vállalati kollektíva irányában, amelyek tekintetében jogosítottként — legalábbis közvetlenül és elsődlegesen — nem egy-egy meghatározott dolgozó, hanem az egész kollektíva jelentkezik. Így például a kollektív szerződést a vállalati kollektívával kell megvitatni, és a dolgozó ebben a vitában mint a kollektíva tagja vesz részt. Amidőn a szakszervezet a vállalati kollektív szerződést megköti, megadja vagy megtagadja az egyetértését a vállalati munkavédelmi szabályzat kiadásához vagy a kollektív szerződésben nem szabályozott általános jellegű kérdés rendezéséhez, a kollektíva képviseletében jár el. A lényeget illetően tehát azt mondhatjuk, hogy az egyéni érdekvédelem eseteitől eltekintve, a vállalati szakszervezeti szerv minden esetben, amidőn szakszervezeti jogosultságot gyakorol, a vállalati kollektívát megillető kollektív jellegű jogosultságot érvényesít a kollektíva képviseletében mint annak törvényes érdekképviseleti szerve. Elsődlegesen és közvetlenül a vállalati kollektíva irányában terheli a vállalatot az a kötelezettség is, hogy hozzájáruljon a dolgozók kulturális, jóléti, egészségügyi és sportcélú intézményeinek létesítéséhez és fenntartásához, valamint a dolgozók ilyen irányú tevékenységének költségeihez. Ugyanez vonatkozik arra az esetre is, amidőn a vállalat kötelezettséget vállal arra, hogy a felsoroltakon túlmenően hozzájárul a dolgozók életkörülményeinek javításához, így különösen üzemi étkezés szervezéséhez, a dolgozók lakásépítéséhez, gyermekintézmények létesítéséhez stb. Sőt a vállalat szociális és kulturális alapjai tulajdonképpen a kollektívát megillető célvagyonnak tekinthetők, hiszen ezeket a kollektíva érdekében kell felhasználni és ezek felhasználásának módjáról a szakszervezet vállalati szerve úgy dönt, hogy a döntés előtt csak a vállalat véleményét kell kikérnie. A kollektíva jogosultságának tekinthető az is, hogy a vállalat keretei között termelési tanácskozás és a már ismertetett belső szervek tevékenykedhetnek.

Más dolog az, hogy a dolgozók a kollektívát megillető szolgáltatásokban — a jogszabályokban, a kollektív szerződésekben meghatározott módon vagy a vállalat szakszervezeti szervének döntése alapján — egyénileg részesedhetnek, azok előnyeit élvezhetik, így például beutalás alapján igénybe vehetik a vállalat üdülőjét, részt vehetnek az üzemi étkezésben, igénybe vehetik a vállalati bölcsődét stb.

A kollektívát tehát a jogszabály, a kollektív szerződés stb. alapján olyan jogok illetik meg, amelyek nem azonosak az egyes dolgozókat egyéni munkaviszonyaik alapján megillető jogok számtani összességével, mert a dolgozó „egyéni" joga nem arra irányul, hogy egyénileg és közvetlenül vegyen részt „jogi hatállyal" a kollektív szerződés megkötésében stb., hanem „jogi hatály" a kollektíva, illetve a kollektívát képviselő vállalati szakszervezeti szerv tevékenységéhez, akaratához és jognyilatkozatához fűződik. A dolgozónak pedig egyénileg arra van joga, hogy — mint a kollektíva tagja — részt vegyen a kollektíva akaratának és ezen az alapon jognyilatkozatának a kialakításában. A kollektíva jogköre tehát minőségileg más, mint a dolgozók egyéni jogainak az összessége, mert a kollektíva jogköre a dolgozók egyéni jogától „elkülönült" jogkör. Ennek az egyéni jogoktól elkülönült és elkülönültségében minőségileg más jelleget nyert jogkörnek sajátos, kollektív jellegű alanya a vállalati kollektíva. A természetes és a jogi személy mellett tehát mint jogalany megjelenik a dolgozók kollektívája is, a jogszabályban meghatározott jogkörrel, illetve jogképességgel.

A kollektív jellegű jogosultságok, a kollektíva személyi változásai szükségessé teszik, hogy

a kollektívának állandó képviseleti szerve legyen. A kollektívának ez az állandó képviseleti szerve a szakszervezet vállalati szerve. Az egyes dolgozók pedig a szakszervezetek alapszabályaiban meghatározott módon befolyásolhatják a szakszervezet vállalati szerveit arra vonatkozóan, hogy miként fejtsék ki tevékenységüket a kollektíva érdekében, hogyan gyakorolják a szakszervezeti jogosultságokat. A kollektív jellegű jogviszonyok minőségileg meghaladják a hagyományos kétszemélyes munkajogi viszonyokat. Hozzájárulnak az üzemi demokrácia funkcionálásához.

A munkajog egyik fontos fejlődési tendenciája az is, hogy a dolgozó a munkabéren, vagyis az elvégzett munkájáért közvetlenül járó díjazáson túlmenően, „státusa" alapján nagyon sokféle szolgáltatásban részesülhet a már tárgyalt kollektív jellegű jogosultságok alapján. Így például gyermekét elhelyezheti az üzemi bölcsődében, pihenhet a vállalat üdülőjében, a lakásszerzéshez a vállalattól támogatást kaphat stb. Ezek nemcsak a dolgozó és hozzátartozói megélhetését szolgálják, hanem különböző gazdasági, szociális és kulturális igények kielégítését is. Ezekben a dolgozó és hozzátartozói egyáltalában nem vagy csak közvetve részesednek a dolgozó végzett munkája mennyiségének és minőségének arányában, hanem a társadalom által méltányolt szükségletek szerint, éspedig az erre rendelt vállalati, szakszervezeti és össztársadalmi alapokból.

Az üzemi demokrácia kibontakozása nemcsak a szocialista vállalat sajátos struktúráját alakította ki, hanem ezzel párhuzamosan alakította a dolgozóknak a vállalattal fennálló viszonyát is. A munkajogviszony ugyanis már annak folytán is szocialista jellegű, hogy a dolgozó a társadalom tulajdonában álló termelés eszközeivel kapcsolja össze munkaerejét, és úgy részesedik a nemzeti jövedelemből, hogy részesedését tőkés magánelsajátítás nem csorbítja. Amíg azonban az állampolgárt még „csak" a szocialista munkához és díjazáshoz való jog illeti meg, bár ez a „csak" történelmi fordulatot jelent — addig az állampolgár a vállalat keretei között csak dolgozói, és csak munkavégzési és elosztási viszony alanya. Az üzemi demokrácia kibontakozása azonban lehetővé teszi, hogy a dolgozó mint egy szocialista vállalati kollektíva tagja a szakszervezet, továbbá az ismertetett szervek és megoldások közvetítésével részt vehessen a vállalati tevékenység igazgatásában.

E fejlődési tendencia alapján tulajdonképpen levonható egy olyan fajta következtetés, amely szerint ma már arról beszélhetünk, hogy a dolgozónak a vállalattal fennálló jogviszonya lényegesen meghaladja azt, amit a kapitalizmusban vagy akár a szocializmus építésének korábbi szakaszában munkajogviszonynak neveztünk.

Ma már azt mondhatjuk, hogy a dolgozónak mint a vállalati kollektíva tagjának kialakult egy bizonyos, a jogszabály által meghatározott „státusa"; a vállalattal fennálló viszonya három lényeges elemből áll, éspedig munkavégzési, elosztási és szervezeti, vagyis a vállalati tevékenység igazgatásában való részvételi viszonyból. Ezek együtt alkotják a dolgozónak kollektíván belül elfoglalt státusát.

VI. A munkajog tudományának fejlődése. 1. A munkajog tudománya a kapitalista országokban. 2. A munkajog tudománya a szocialista országokban.

A munkajog tudományának fejlődése is nagyon szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban áll általában a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok, különösen pedig a szocialista munkaszervezet fejlődésével, továbbá a reájuk vonatkozó ideológiai nézetekkel és jogi szabályozással.

1. A munkajog tudománya a kapitalista országokban.

A munkajogi szabályozással foglalkozó elméleti tevékenység a kapitalizmus viszonyai között akkor kezdett kibontakozni, amikor a munkásmozgalom hatására a burzsoá jogalkotás kénytelen volt olyan jogi megoldásokat elfogadni, amelyeket már nem lehetett beépíteni a klasszikus magánjog és közigazgatási jog rendszerébe. 1902-ben Philipp Lotmar még úgy írhatta meg az „Arbeitsvertrag" című hatalmas munkáját, hogy megmaradhatott a német burzsoá magánjog, illetve kötelmi jog keretei között, mert a kapitalizmus kibontakozása után a munkaügyi szabályozás lényegében arra szorítkozott, hogy a munkaszerződést csak mint kötelmi jogi szerződést szabályozza. A kezdeti kapitalizmus, vagyis a korlátlan elnyomás és kizsákmányolás szakaszát követően, az ún. „gyári törvényhozás" idején azonban a munkásmozgalom harcainak eredményeként egyre több olyan jogi megoldás alakult ki, amelyek az osztályharc mindenkori erőviszonyainak arányában korlátozták a kizsákmányolást és a munkaerőnek sajátos árujellegéből fakadó hátrányokat. Ilyen volt különösen a tarifaszerződés intézménye és azok az egyéb megoldások, amelyek már korlátozták a szerződéskötési szabadságot, tehát azt a lehetőséget, hogy a munkáltató a gazdaságilag, társadalmilag és politikailag kiszolgáltatott helyzetben levő dolgozóra jogilag is korlátlanul rákényszerítse egyoldalú diktátumát. Amilyen mértékben az osztályharc jogilag is rögzített engedményeket tudott kiharcolni, olyan mértékben csökkent annak a lehetősége, hogy ezeket a megoldásokat beépítsék a kapitalista országok hagyományos magánjogi vagy közjogi, anyagi vagy eljárási jogi rendszerébe.

Az első világháborút követően főleg Németországban az ún. weimari köztársaság idején

indult fejlődésnek a munkajog tudománya. A kiharcolt engedmények ellenére is azonban, a munkaerő megmaradt sajátos árunak, amelyre, ha bizonyos eltérésekkel ugyan, de a burzsoá magánjog alapelveire épülő vagyonjogi kategóriákat kellett alkalmazni. Az osztályharc keretek közé szorítása érdekében pedig a közjog, illetve a közigazgatási jog eszközeit kellett igénybe venni. Ebből következett, hogy sem a weimari köztársaságban, sem pedig más kapitalista országban a jogalkotás és az irodalom a munkajogot önálló jogágazatnak nem tekintette, hanem csak vegyes szakjognak vagy legfeljebb önálló „diszciplínának". (Kaskel, W.: Arbeitsrecht, Berlin, 1928.; Schnorr, von Carolsfeld, L.: Arbeitsrecht, Göttingen, 1954.; Hueck, A.—Nipperdey, H. C.: Lehrbuch des Arbeitsrechts. 1. köt. Berlin—Frankfurt a. M. 1955. és további kiadások.) Az angol jogalkotás és irodalom még ennyire sem ismerte el a munkaügyi szabályozás önálló jellegét, hanem a munkaszerződésre és a munkaviszonyra vonatkozó „magánjogi" szabályokat a common law keretei között helyezte el, egyes szerzők pedig industrial law (iparjog) vagy már labour law elnevezés alatt egymás mellett tárgyalják a common law szabályait és a munkaviszonyra vonatkozó „közjogi", „közigazgatási" szabályokat. (Így például: Frank, W. F.: The new industrial law. London, 1950.; Gayler, J. L.: Industrial law. London, 1955.; Roberts, F.: Guide to industrial and social legislation. London, 1931.; Samuels, H.: Industrial Law. London, 1949.; Mansfield Cooper, W.: Outlines of industrial law. London, 1954.) A felszabadulás előtt a magyar irodalom sem tekintette a munkajogot önálló jogágazatnak, sőt általában még ezt az elnevezést sem használta. [Így például Vincenti Gusztáv a magyar magánjogi törvénykönyv javaslata rendszerének megfelelően arra törekedett, hogy — minden jogágazati, rendszerbeli megkülönböztetés nélkül — a magánjog rendszerében együtt tárgyalja a munka végzésére irányuló valamennyi jogviszonyt, amelyeket kivétel nélkül magánjogi jogviszonyoknak tekint. (Vincenti Gusztáv: A munka magánjogi szabályai. Bp. 1942. 7.)]

Az Egyesült Államok irodalma alkalmazza ugyan a „munkajog" (Labor law) elnevezést, de megoldása lényegében azonos az angol megoldással. (Rotwein, A.: Labor law. Brooklyn, 1939.; Landis, I.—Manhoff, M.: Cases of labor law. Chicago, 1942.; Taylor, A. S.: Labor Problems and labor law. New York, 1950.; Jadeson: Das Arbeitsrecht der Vereinigten Staaten. München—Berlin, 1954.) A svájci irodalom is még csak a munkajog jövőbeli kialakításának a problémáival és nehézségeivel foglalkozott. (Arnold Gysinn: Arbeitsrecht. Zürich, 1943.; Das Arbeitsrecht der Schweiz. Zürich, 1951.)

A francia és az olasz irodalomban már találkozunk olyan nézettel, hogy a munkajog önálló jogágazat. Így például a Rivero—Savatier-féle tankönyv szerint a munkajog szétfeszíti a magánjog és a közjog hagyományos elhatárolását, és a munkajog olyan jogágazathoz áll közel, amelyet még nem sikerült jól körülírni, mégpedig az ún. szakmai joghoz (droit professionelle). De később e tankönyv ismét arra utal, hogy a szakmai jog, amely a foglalkozási ágak megszervezésére irányul, különböző megoldási módozatok egész sorát használja fel, közjogi és magánjogi eredetűeket egyaránt. (Rivero, J.—Savatier: Droit du travail, Paris, 1956. II. cím. 1. §, A/4 pont.) Sok szerzőnek az a nézete, hogy a munkajog egyéni és kollektív munkajogra tagozódik. Az előbbi foglalkozik az egyéni munkaszerződésre, illetve a munkaviszonyra vonatkozó szabályokkal, az utóbbi pedig a dolgozók szervezkedésére, a szakszervezetekre és a dolgozók egyéb képviseleti szerveire (üzemi tanács, munkástanács stb.), a kollektív szerződésekre, az ún. üzemi alkotmányra, a dolgozók beleszólási, részvételi lehetőségeire, a kollektív munkaharcra, vagyis a sztrájkra és a kizárásokra stb. vonatkozó szabályokkal, továbbá az ezekre vonatkozó elméleti nézetekkel.

Különösen a II. világháborút követően azonban szinte minden fejlett tőkés országban kialakult a munkajognak — mint sajátos jogszabályanyagnak vagy önálló diszciplínának tekintett társadalmi jelenségnek — nagyon intenzív művelése. A burzsoá munkajog modern tudományára általában azok az elméletek jellemzőek, amelyek az osztályharc helyett „a szociális partnerek" békés együttműködésének, a szocializmusba történő békés belenövésnek, a jóléti állam megvalósulásának, a népi kapitalizmus kialakulásának stb. a lehetőségét vallják. Mindezek a nézetek és elméletek végeredményben azt a célt szolgálják, hogy egyfelől az egyes országokon belül folyó, másfelől a kapitalista és a szocialista tábor között kialakult osztályharcnak jogi, illetve ideológiai védekező és támadó fegyverei legyenek. Kétségtelen viszont, hogy a burzsoá munkajogban egyre inkább elfogadott felosztásnak megfelelően mind az individuális, mind pedig a kollektív munkajog területén nagyon részletesen kidolgozott dogmatikával és elméletekkel találkozunk. Erőteljes törekvés mutatkozik a szociológiai módszerek intenzív felhasználására, továbbá a munkagazdaságtan, a munkalélektan és még más tudományok eredményeinek a felhasználására, a társadalmi valóság konkrét elemzésére is. Az illuzionista nézetek és a kapitalizmus feltárt valósága között persze elkerülhetetlenül ellentmondás mutatkozik, mert a munkásmozgalom által elérhető engedmények mértékét szükségszerűen olyan korlátok közé szorítják a kapitalista társadalom osztálytagozódásából fakadó gazdasági, társadalmi és politikai törvényszerűségek, amelyeket áttörni csak a kapitalizmus felszámolásával lehet.

Megjegyezzük azonban, hogy helytelen lenne a munkajog burzsoá tudományát a tőkés ország-

gokban feltalálható munkajogi irodalom és tudomány egészével azonosítani, mert találkozunk marxista alapokon álló vagy marxista jellegű feldolgozásra törekvő művekkel is.

A felszabadulást megelőző magyar irodalomból mindössze két olyan könyv említhető meg, amelyek elméleti igénnyel készültek: *Vincenti* Gusztáv: A munka magánjogi szabályai. Bp. 1942.; *Perneczky* Béla: A kollektív munkaszerződés. Bp. 1938.

2. A munkajog tudománya a szocialista országokban.

A szocialista forradalom győzelme után a termelési eszközök zömének társadalmi tulajdona és a tervgazdálkodás alapján kibontakozott az államhatalmi és államigazgatási tevékenységnek, a gazdálkodásnak és a munkának új típusú, szocialista jellegű társadalmi szervezete, ennek államhatalmi, igazgatási, társadalmi és gazdálkodó szervei, ezeken belül pedig a dolgozók újfajta jogi pozíciója is.

Ha különböző kerülő utak, kísérletezések és megtorpanások után is, de mindez szükségképpen kifejezésre jutott a jogi szabályozásban. Szabályozni kellett a társadalom munkaszervezetét, a szocialista vállalatnak mint munkáltató szervezetnek munkáltatói tevékenységét, az ezzel kapcsolatos újfajta munkáltatói jogalanyiságot, a munkáltatói jogosultságokat és kötelezettségeket, a munkáltató és a dolgozó sajátos felelősségi viszonyait, az egyéni és a kollektív jellegű viták elintézésének módszereit, továbbá a dolgozók új típusú jogi helyzetét a vállalati dolgozók kollektívájának, illetve a gazdálkodó szervezetnek keretei között. Ki kellett alakítani a munkaügyi viszonyok szabályozásának rendszerét is, különösen vállalati szinten.

A munkajog mint önálló jogágazat a Szovjetunióban, majd a népi demokratikus országokban a szocialista forradalmak győzelme után alakult ki, és ezt követően került sor az újfajta munkajogi szabályok kidolgozására, majd pedig a legtöbb országban egy viszonylag rövidebb idő után a munkajogi kódexek megalkotására, így például a Szovjetunióban már 1918-ban, a népi demokratikus országokban pedig általában az államosításokat, a tervgazdálkodás bevezetését, a szocialista munkaszervezet alapjainak kialakítását követően. Ebből adódik az a sajátosság, hogy a szocialista munkajogi irodalom először főleg a munkajogi kódexek kommentárjainak és a tankönyveknek a megírására fordította a figyelmét. A szovjet munkajogi jogalkotás, a Szovjetunióban megjelent első tankönyvek (különösen Alekszandrov, N. G. és Moszkalenko, G. K.) nagy segítséget jelentettek a többi szocialista országoknak a munkajogi kódexek és az első egyetemi jegyzetek vagy tankönyvek megírásához. Későbbi tankönyvek szerzői: a Szovjetunióban Alekszandrov, N. G., Andreev, V. Sz. és szerzői kollektíva; Paskov, A. Sz. és szerzői kollektíva; Bulgáriában Radoïlszki, Lj.; Csehszlovákiában Chysky, J., Hromoda, J., Witz, K., Lengyelországban Salwa, Z., Swiecicki, M., Szubert, W.; Magyarországon Nagy László, Weltner Andor; a Német Demokratikus Köztársaságban Michas, J. vezette munkaközösség; Romániában Câmpianu, V.

Ezt az első periódust már a kézikönyvek és monográfiák követték. Ezek főleg azokkal az alapvető kérdésekkel foglalkoztak, amelyek jelzik, hogyan fejlődött a szocialista munkaszervezet, és ennek következtében milyen sajátosságok jellemzik a szocialista munkajogot.

A teljesség igénye nélkül megkíséreljük azoknak a monográfiáknak és fontosabb műveknek felsorolását, amelyek a munkajognak és tudományának fejlődésére jellemzőek.

A munkajog tudománya mindig fontos kérdésnek tekintette a munkajog egyre bővülő tárgyának meghatározását és alapelveinek elemzését, mert ezek kifejezésre juttatják a szocialista munkaszervezet alapvető gazdasági-társadalmi törvényszerűségeit, a munkajog legfontosabb jogpolitikai feladatait, a tételes munkajog gerincét alkotják, irányt mutatnak a jogalkotás, a jogalkalmazás és az elméleti munka számára. Ebből következik, hogy az alapelvekkel minden tankönyv és egyes monográfiák is (így például: Pasersznik, A. J., Baltič, A., Szmirnov, O. V., Nikolaeva, L. A., Malanowski, A.) foglalkoznak.

A kollektív szerződés nagyon fontos feladatokat látott el a népi demokratikus országokban a felszabadulástól a fordulat évéig. Az osztályharc fontos eszköze volt, rögzítette a munkásmozgalom által kiharcolt eredményeket. Ma pedig nagyon lényeges szerepet tölt be a munkajog szabályozási rendszerében, elősegíti a differenciált szabályozást és azt, hogy rögzítse azokat a kölcsönös kötelezettségeket és végrehajtási elveket, amelyekben a munkáltató és a szakszervezet egyes feladatok megoldása érdekében megegyeznek. (Nagy László, Hágelmayer Istvánné.)

Már az elmúlt évtizedben kezdett kibontakozni a szocialista demokrácia és ezen belül — a vállalat önállóságának fokozatos növekedésével párhuzamosan — az üzemi demokrácia is. Ennek következtében a szakszervezetekre is újfajta és megnövekedett feladatok hárultak, a gazdálkodó szervezetek keretei között pedig különböző belső szervek, továbbá bonyolult szervezeti és együttműködési viszonyok jöttek létre. Kialakult a dolgozó sajátos státusa a szocialista dolgozói kollektíva keretei között. Az üzemi demokrácia az elmúlt két évtizedben lejátszódott fejlődés egyik legfontosabb intézménye, amely szoros összefüggésben és kölcsönhatásban áll a társadalmi tulajdonnal, a vállalat szubsztrátumával és szervezetével, a kollektív jogviszonyokkal, a szakszervezeti jogosultságokkal, továbbá a dolgozók újfajta státusával a vállalat keretei között. Mindezek az új

jelenségek nemcsak új szabályozást, hanem új koncepciók és elméletek kidolgozását is igényelték. (Sz. S. Ivanov, Weltner Andor.)

A szocialista munkaszerződés és munkaviszony a szocialista munkajog elméletének egyik alapvető problémája, mert az erre adott válaszok foglalkoznak azzal, hogy milyen kölcsönös jogosultságok és kötelezettségek alakultak ki, milyen újfajta státusa van a dolgozóknak a szocialista gazdálkodó, igazgatási és társadalmi szervek keretei között, különös tekintettel az üzemi demokrácia kibontakozására. (Alekszandrov, N. G., Karinszkij, M. P., Krasznopolszkij, Paskov, A. Sz. Begicsev, B. K. J. Bernard, Pavlátova, J., Román László, Weltner Andor.) A pihenéshez való jog előmozdítása érdekében lényeges a munkaidő és a pihenőidők szabályozásának elméleti megalapozása, mert ebben a körben is össze kell hangolni egyfelől a termeléshez fűződő társadalmi és vállalati érdeket, másfelől a dolgozóknak a szabad időhöz, a családi élethez, a pihenéshez és az üdüléshez fűződő egyéni érdekeit. (A. Urbanec, H. Paul.)

A szocialista elosztás elvének, az egyenlő munkáért egyenlő bér elvének, a szocialista életszínvonal-politikának és a megfelelő munkavégzésre ösztönzésnek az érvényesülését szolgálja a munka díjazásának, a jóléti és kulturális szolgáltatásoknak, továbbá az anyagi és erkölcsi jutalmaknak az elméletileg megalapozott rendszere. Ezekkel a kérdésekkel sok tanulmányon túlmenően, több monográfia is foglalkozik (Dogadov—Leviant—Pasersznik, Karinszkij, Sz. Sz. N. G., Kamenov Luhan, J. Sewerynski, M. Manevics, J. Hevesi Gy.).

A munkavédelem általános, továbbá a nők és fiatalkorúak fokozott védelmének kérdéseit is nagyon lényegesnek tartja nemcsak a jogi szabályozás, de a tudomány is (Polásek J.—Kaleńská, M. J. Kolousek, Weltner Andor, Bernhardt György, Krasznopolszkij, Loga, J.).

A szocialista munkajog lényeges sajátossága, hogy a dolgozó — főszabályként — csak vétkes magatartása esetén felel anyagilag a vállalat irányában, éspedig gondatlanság esetén korlátozott mértékben. A munkáltató viszont — főszabályként — vétkességére való tekintet nélkül felel a dolgozónak a munkaviszony keretében bekövetkezett kárért, és csak nagyon szűk körben mentheti ki magát. Érthető, hogy e sajátos megoldásokkal több monográfia is foglalkozik. (Karinszkij, Korda Lajos, Nagy László, Klenov, E. A., Malov, V. G., Luhan J.—Tycová, M., Urbanec A.—Tycová, M., Paul, H., Kirmse G.—Kirschner G.—Rudelt W., Tiscsenkov J. A.)

Több monográfia tárgyalja a munkafegyelem anyagi és eljárási jogi problémáit, egyfelől a szocialista munkafegyelem megszilárdítása, másfelől a dolgozók érdekeit védő garanciák kidolgozása érdekében. (Alekszandrov, N. G. Ljapin, Milovanov, K., Luhan J.—Kaleńská, M. Kunz, F., Kertész István., Weltner Andor.)

Nagyon lényeges, hogy a munkajog miként alakítja ki a munkaviszony megszüntetésének rendszerét. Egyfelől ugyanis lehetővé kell tenni, hogy a munkáltató megszüntethesse azokat a munkaviszonyokat, amelyeknek gazdasági-társadalmi rendeltetése megszűnt, mert létszámfelesleg alakult ki, átszervezésre, minőségi cserére van szükség, vagy a dolgozó nem megfelelően végzi a munkáját, vagy annak elvégzésére alkalmatlan stb. Másfelől viszont védeni kell a munkakörhöz, a személyi alapbérhez és a munkához való jogot. Ezeket a kérdéseket tárgyalják a munkaszerződés módosításával és a munkaviszony megszűnésével foglalkozó feldolgozások (Golanova, E. A., Mracskov, V., Milovanov, K., Zielinski, T., Masewicz, V., Miller, L. —Ghimpu, S. Garancsy Gabriella).

A dolgozók érdekvédelme szempontjából nagyon lényeges, hogy a munkaügyi viták elintézése megfelelő módon megtörténjen, a dolgozók jogos igényeiket érvényesíthessék, sérelmeik orvoslása érdekében felléphessenek. Erre való tekintettel minden szocialista országban sajátos megoldások alakultak ki a munkáltató szervezetek keretein belül és a bírósági apparátusban is. Ezekkel a kérdésekkel is több feldolgozás foglalkozik. (Kamenov, N. G., Bernard, F.—Pavlátová, J., Jonczyk, J., Jacobi, E., Paul, H. Moldoveanu, M., Nigriny Elemér—Máltás György, Trócsányi László.)

A szocialista munkajogi szabályozás rendezi a közszolgálati dolgozók munkaviszonyát és egyes dolgozói kategóriák sajátos munkaviszonyait. Újabban a szocialista munkajog tudománya ezekkel is már gyakrabban foglalkozik (Monohin, V. M., Letowski, J., Matey, M., Milovanov, K.).

Szorosan kapcsolódik a munkajoghoz a társadalombiztosítási jog is. Ennek kérdéseit is több munka tárgyalja (Andreev, V. Sz., Topcseev, J. Sz., Fogelj, Ja. M., Zaharov, M. L., Matejček, J., Püschel H.—Wulf H., Abonyi Géza).

Egyes feldolgozások és majdnem minden tankönyv elemzi a szabályozás történetét is (Farkas József, Lőrincz Ernő).

Több feldolgozás, könyv és tanulmány alkalmazza már a jogösszehasonlítás módszerét és a történelmi fejlődés tapasztalatait is. (Mironov, V. K., Szászy István, Trócsányi László.) Itt említjük meg, hogy fokozódik az a törekvés is, hogy a szabályozás és az elméleti feldolgozások ismertetése idegen nyelven is megtörténjék, vagy fordítva, hogy az egyik országban lefordítják a másik országban megjelent tankönyveket stb.

A szocialista országokban a munkajog tudományának fejlődésére az is jellemző, hogy nemcsak utólag törekedett a jogi szabályozás elméleti feldolgozására, hanem arra is, hogy megfelelő elméleti koncepciókat és szabályozási elképzeléseket dolgozzon ki az időnként megújuló kodifikáció számára, és hogy segítse a jogalkalmazás tevékenységét is.

Megtörtént annak felismerése is, hogy a társadalmi valóság megfelelő szociológiai módszerekkel történő konkrét elemzése nélkül a munkaügyi szabályozás és az elméleti feldolgozás nem sok sikerrel járhat, tehát fel kell használni a társtudományok módszereit, illetve eredményeit. Ilyenek különösen a közgazdaságtantudomány, a munkagazdaságtan, a munkaszociológia, a munkapszichológia, a társadalompszichológia, az üzem- és munkaszervezés, a munkaegészségügy, a gerontológia, a statisztika, a demográfia stb.

Az ismertetett irodalom alapján megállapítható, hogy a munkajog tudományának a fejlődésére a következő főbb tendenciák jellemzőek.

A munkajog tudománya ma már nemcsak az egyéni munkaviszony kérdéseivel, hanem az egész munkaszervezet problémáival foglalkozik, ami kettős irányban is a tudományterület lényeges kibővülését jelenti.

Foglalkozik a munkaviszonyok létesítésének előkészítésével, a munkáltató szervek belső szervezetével és ennek funkcionálásával, a dolgozók kollektívájának viszonyaival, a dolgozók státusával a munkáltató szervein mint jogi személyen és annak kollektíváján belül, a kollektív jellegű jogviszonyokkal, továbbá az egyéni és kollektív munkaügyi viták elintézésével.

A munkajog tudománya ma már nemcsak a vállalat szintjén és annak keretein belül kialakuló gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokat elemzi, hanem az egész munkaszervezet, így különösen a magasabb szinten kialakuló azokat a viszonyokat is, amelyek keretei között a felsőbb szinteken tevékenykedő állami és társadalmi szervek szabályozzák, tervezik, irányítják, szervezik és ellenőrzik a munkaszervezetet és annak gazdálkodó, igazgatási és társadalmi szerveit.

A szakszervezetek és az egyéb társadalmi szervek tevékenységére és jogosultságaira tekintettel elemzi a szakszervezetek jogosultságait az államigazgatási és gazdálkodó szervek, továbbá ezek dolgozói irányában, sőt a szakszervezeteknek azokat a belső viszonyait és az ezekre vonatkozó azokat a normákat is, amelyekkel a tagság befolyásolni tudja a szervezet tevékenységét.

A munkajog tudományának körébe tartozik a társadalombiztosítás és a szociálpolitika elméleti kérdéseivel való foglalkozás is, mert ezek is sok vonatkozásban összefüggésben állnak a tágan értelmezett munkaszervezettel.

Ma még inkább követelmény, de a munkajog tudományának egyik fontos feladata, hogy felhasználja az állam- és jogelmélet, az egyes jogágazatok és a már felsorolt társtudományok eredményeit, hogy azokkal együttműködve végezzen kutató, elemző és a szocializmus teljes felépítését szolgáló tudományos tevékenységet.

Irodalom: *Weltner* Andor: A magyar munkajog. Bp. 1960—1962.

Szovetszkoe trudovoe pravo. Red. Andreev, V. Sz. Moszkva, 1965. és 1971.; Szovetszkoe trudovoe pravo. Red. Paskov, S. Sz. Moszkva, 1966.; *Alekszandrov*, N. G.: Szovetszkoe trudovoe pravo. Moszkva, 1972.; *Radoïlszki*, Lj.: Trudovo pravo na Narodna Republika Bölgarija. Szofia, 1957.; *Chysky*, J.—*Hromada*, J.—*Witz*, K.: Československé pracovní právo. Praha, 1960.; *Szubert*, W.: Zarys prawa pracy. Warszawa, 1972.; Arbeitsrecht der DDR. Hrsg. Michas, J. Berlin, 1970.; *Câmpianu*, V.: Dreptul muncii. Bucureşti, 1967.

Encyclopedia of labour relation law. By. Hepple, B. A.—Higgins, P. O'. London, 1972.; *Kahn*, O.—*Freund:* Labour relations and the law. London.; *Camerlynck*, G. H.—*Lyon—Caen*, G.: Droit du travail. Paris, 1970.; *Hueck*, A.—*Nipperdey*, H. C.: Lehrbuch des Arbeitsrechts. Berlin—Frankfurt a. M. (időnként újabb kiadások); American Jurisprudence. By Sattinger, O. C. 2. ed. Vol. 48. San Francisco, 1970.

Weltner Andor

MUNKAJOGTUDOMÁNY TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON → *Munkajog*

MUNKAKÖR → *Munkaszerződés*

MUNKASZERVEZÉS ÉS DÍJAZÁS A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETBEN: I. A szövetkezeten belüli közös munka megszervezésének elvei (1157.)—II. Az üzemen belüli munkamegosztás rendszere, önelszámoló részlegek (1158.) — III. A munkaidő és a munkateljesítmények meghatározása (1160.) — IV. A közös munka díjazásának szabályai (1161.)—V. A munkavégzéshez kapcsolódó jogosultságok (1162.)—VI. A nem megfelelő munkavégzés szankcionálása, fegyelmi és kártérítési eljáráson kívül (1163.)

I. A szövetkezeten belüli közös munka megszervezésének elvei.

A szövetkezetek kettős (vállalati és társadalmi szervezeti) jellegéből következnek a munka megszervezésének elvei és módszerei is. E kettős jellegnek megfelelően alakul a munkamegosztás egyrészt a szövetkezeti demokrácia, másrészt a centrális irányítás elveinek alkalmazásával.

A szövetkezeti demokrácia specifikus jellegzetessége az, hogy a tagok nemcsak dolgozói, hanem gazdái is a termelőszövetkezetnek. Ebből következik, hogy a szövetkezet vezetőit a tagság választja, és a vezetőség a termelőszövetkezeti tagok közgyűlésén hozott határozatoknak megfelelően, annak szellemében köteles irányítani a szövetkezet tevékenységét és megszervezni a közös munkát. Másfelől a vezetők a kollektív szervek határozatainak végrehaj-

tása során a dolgozói tagságot a vállalati mechanizmusban érvényesülő fölé- és alárendeltség rendszerében utasíthatják és a tagok az utasítást kötelesek végrehajtani.

A termelőszövetkezeti tagnak ebből következően nemcsak joga, hanem kötelessége is a közös munkában részt venni. E részvétel időtartamát, az elvégzendő munka mennyiségét és minőségét, a munkával összefüggő jogosultságokat a termelőszövetkezet vezetősége által elfogadott munkaügyi szabályzat határozza meg.

A munkában való részvétel megvalósulásának jogi biztosítékait 1968 után a törvényhozás megteremtette. Ezt megelőzően jogszabályok nem írták elő a termelőszövetkezet foglalkoztatási kötelezettségét, pedig ez a munkához való jog gyakorlati érvényesülését kétségessé tehette. Ma a termelőszövetkezet jogszabályon alapuló kötelezettsége elősegíteni a tagsági viszonyból eredő jogaik gyakorlását és a kötelezettségeik teljesítését. Köteles gondoskodni arról is, hogy a tagok adottságaiknak és képzettségüknek megfelelő területen dolgozhassanak. A szövetkezetnek ez a kötelezettsége nemcsak a mezőgazdasági munkák idénye alatt áll fenn, hanem egész évben: elő kell segítenie a téli (a mezőgazdasági munkák szempontjából holt) időszak alatt is a tagok munkaerejének megfelelő hasznosítását. A munkaköröket lehetőleg állandósítani kell.

A közös munka megszervezése, az eddigiekből is kitűnően, a termelőszövetkezeti önigazgatás része, szemben az 1950-es években hatályos szövetkezeti mintaalapszabályokkal, amelyek kötelezően határozták meg a szövetkezetek gazdálkodásának belső rendjét, ideértve a munka megszervezését is. Ez nemcsak az akkor érvényesülő centralizált gazdaságirányítás kisugárzása volt a szövetkezetek területére, hanem segítése az akkor kibontakozó, még tapasztalatlan szövetkezeteknek.

A szövetkezeti mozgalom tapasztalatai, a gazdaságirányítás módszereinek és elveinek megváltozása, illetőleg a nagyméretű, több települést és sok ezer hektárt felölelő termelőszövetkezetek kialakulása megváltoztatták a termelőszövetkezeti munkák megszervezésének technikáját és rendszerét is. Jelenleg a területi és ágazati elvek egymás mellett léteznek, alkalmazásukat az adott termelőszövetkezet sajátosságai, területi, földrajzi elhelyezkedése, tevékenységi köre és nem utolsósorban a tagok létszáma határozza meg.

Mindkét elv alkalmazása lehetővé teszi a belső kisebb kollektívák szerepének növelését, egészen az általuk és a rájuk vonatkozó határozatok meghozataláig. Az ágazati elvnek megfelelő munkamegosztás azonban a modern nagyüzemi gazdálkodás viszonyai között nemcsak a termelés megszervezése, hanem a munkakollektívák aktivizálása szempontjából is jobban szolgálja a szövetkezet érdekeit. Az azonos munkaterületen dolgozó kollektívák összefogása, a kollektivitás kialakítása, az egységes álláspontok megfogalmazása, az anyagi érdekeltség megteremtése és a szakismeretek elmélyítése olyan lényeges vonások, amelyek a területi elv alkalmazásánál háttérbe szorulnak. A szövetkezeti termelés ágazati struktúrájának megerősödése és a szakosodás megvalósítása az ágazati elv általános elterjedését elősegíti, de ugyanakkor a területi elv kiegészítő szerepét is erősíti.

Az egy-egy munkaterületen dolgozó kis kollektívák kialakulása és megerősödése, határozathozatali joggal való felruházása a szövetkezeti demokrácia szempontjából, különösen a nagyméretű szövetkezetek kialakulásának korszakában nagyon lényeges. E kis kollektívák ugyanis a közvetlen demokrácia új és hathatós formái, illetőleg az információ áramlásának a leghatékonyabb eszközei.

A kis kollektívák irányítása a munka jellegének megfelelő szakképzettséggel rendelkező vezető feladata. Szakemberek alkalmazása nélkül modern nagyüzemi termelés nem valósulhat meg, mégis a szövetkezetek egy részében — elsősorban a gyenge adottságúakban — még nem megfelelő a szakemberellátás. Ez egyrészt a szakemberhiánynak, másrészt a jobb adottságú szövetkezetekhez képest alacsonyabb kereseti lehetőségnek tudható be.

A szövetkezetek többségében azonban a szakemberellátás kielégítő. A szakemberek egyrészt tagok, másrészt alkalmazottak. Alkalmaztatásra viszont csak akkor kerülhet sor, ha a szövetkezetnek nincs olyan tagja, aki a képesítéshez kötött munkakört betöltheti. A tag primátusa tehát az alkalmazottal szemben a gazdasági munkában való részvétel során is érvényesül.

A szakvezetői jogkör gyakorlása szempontjából a tagi vagy alkalmazotti minőség nem eredményez különbséget. Mindkettő a kollektív szervek döntéseinek megfelelően köteles dolgozni, más oldalról mindkettőt megilleti a vezetői funkcióból következő utasítási jogkör is. E kettős irányú szövetkezeti jogviszony tehát kiterjed az alkalmazott szakemberre is.

A szakvezetők irányító tevékenysége a szövetkezeti munkamegosztás szerves és nélkülözhetetlen része, a szövetkezet gazdálkodó tevékenységének elengedhetetlen eleme.

II. Az üzemen belüli munkamegosztás rendszere, önelszámoló részlegek. 1. Munkaügyi szabályzat. 2. Szervezeti és működési szabályzat. 3. Munkaszervezeti egységek. 4. Munkamegállapodások. 5. Üzemen kívüli munkák. 6. Munkavégzési kötelezettség.

1. A munkaügyi szabályzat.

A munkamegosztás alapvető szabályait és rendszerét az alapszabály, a munkarend és az

ügyrend tartalmazzák. Az alapszabály átfogó elvi, a munkarend és ügyrend konkrét szabályokat tartalmaz.

A munkaügyi szabályzatban kell megállapítani: a munkába való beosztásra, a szakképzettséget igénylő munkakörökre, a munkaidőre, a fizetett szabadságra, a pihenőnapra, a munkaszüneti napra, a túlmunkáért, a heti pihenőnapon, illetőleg a munkaszüneti napon végzett munkáért járó pótlék mértékére; a munkaruhára és egyéb juttatásokra; az anyagi felelősségre vonatkozó esetleges kiegészítő és a munkavégzéssel kapcsolatos egyéb szabályokat (teljesítmények ellenőrzése, elszámolása, nyilvántartása, munkafeltételek biztosítása stb.).

A munkaügyi szabályzat tehát a termelőszövetkezeten belül a munka törvénykönyv funkcióit tölti be. Egyrészt tartalmazza a termelőszövetkezeti törvény idevágó kötelező előírásait, másrészt azokat az előírásokat, amelyeket a termelőszövetkezeti tagság a közgyűlésen és a választott szervek útján elhatározott. Betartása minden termelőszövetkezeti tag és alkalmazott számára kötelező. Megsértése fegyelmi vagy kártérítési szankciót von maga után.

A munkaügyi szabályzat elsősorban a szövetkezetben végzett fizikai munka végzésének előírásait tartalmazza, de tartalmaz általános érvényű, tehát a vezetői munkával összefüggő szabályokat is.

2. A szervezeti és működési szabályzat.

A vezetői munkával összefüggő alapvető szabályokat a szervezeti és működési szabályzat tartalmazza. Ebben kell rögzíteni: a vezető szervek, a különböző szervezeti egységek, bizottságok, továbbá a vezetők működésére és egymással való kapcsolatukra (irányítás, alá- és fölérendeltség, felelősség, beszámolás stb.) vonatkozó általános szabályokat; az önálló elszámolás rendjét és terjedelmét, valamint a szervezeti egységen belül a vezetők feladatait.

A szervezeti és működési szabályzat tehát a vezetéssel, az irányítással, a munka megszervezésével, a szervezeti egységek rendszerével összefüggő kérdések belső alkotmánya.

A vezetés, irányítás belső normáinak kidolgozása csak az utóbbi évek szövetkezeti mozgalmának jellemzője. Erre a kezdeti időszakban a munkák jellegénél fogva nem is volt szükség, vagy azt a szövetkezetek helyett a mintaalapszabályok oldották meg. Ma már azonban az önigazgatást gyakorló szervek leglényegesebb funkciói közé tartozik.

3. Munkaszervezeti egységek.

A szövetkezeti közös munka szinte a mozgalom kezdetétől fogva brigádokra épült. A munkabrigádok ma is szerves részei a munkastruktúrának, de mellettük számtalan új forma is létezik. Majdnem minden termelőszövetkezetre jellemző, hogy a közös munkát önálló elszámolású szervezeti egységek, meghatározott feladat elvégzésére elkülönült csoportok, munkacsapatok, brigádok végzik. Találkozunk ezenkívül a családi részesművelés különböző formáival, a munkamegállapodás alapján végzett brigád- és egyéni speciális munkákkal is.

A különböző szervezeti egységekben és a családi részesművelésben folyó munkákat főszabályként termelőszövetkezeti tagok és ezek családtagjai végzik. Alkalmazott felvételére akkor van lehetőség, ha a tagság összetétele nem biztosítja a munkák zavartalan elvégzését, vagy ha vagyoni kár elhárítása, illetőleg csökkentése ezt szükségessé teszi.

A szervezeti egységbe és az egyes munkakörökbe való beosztásnál a tagok egyenletes és arányos foglalkoztatása követendő elv. Figyelemmel kell lenni a munkafolyamat tényleges szükségleteire, a tagok képzettségére, tapasztalatára, méltánylást érdemlő körülményeire (családi állapot, eltartásra szoruló gyermekek száma, munkahelytől való távolság, életkor, egészségi állapot, érdeklődés stb.), nők és fiatalkorúak esetén pedig a foglalkoztatásukra vonatkozó külön szabályokra.

A szervezeti egységbe való beosztást, az onnan történő áthelyezést, az állandó munkakör kijelölését, a munkakörváltozást, illetőleg területvállalás esetén a terület nagyságát és az elvégzendő munkát a termelőszövetkezeti taggal előzetesen meg kell beszélni, és az őt érintő intézkedésről értesíteni kell.

Csökkent munkaképességű termelőszövetkezeti tag munkáját a munkaképességéhez kell igazítani.

A szervezeti egységek közül az önelszámoló egységek a legstabilabbak, és jellegüknél fogva a legszervezettebbek. E szervezeti egység a termelőszövetkezet éves tervéből ráeső feladatokat, a leltár szerint rendelkezésére bocsátott föld, más termelőeszközök (gépek, épületek, felszerelések, igás- és haszonállatok), különböző anyagok rendeltetésszerű felhasználásával valósítja meg, a beosztott termelőszövetkezeti tagok közvetlen részvételével.

Az önelszámolás rendjét, terjedelmét, a rendelkezésre bocsátott eszközök, az üzemviteli célokra szolgáló költségek felhasználását, a leltár szerint átvett termelőeszközök és vagyontárgyak kezelésének, gondozásának, karbantartásának módját és az anyagi ösztönzés módozatait, a szövetkezet vezetősége állapítja meg.

A szervezeti egység vezetője felelős azért, hogy a részleg a kitűzött tervfeladatokat úgy teljesítse, hogy a tagokat és családtagokat arányosan foglalkoztatni tudja, hogy a részleg rendelkezése alatt álló vagyonban gazdaságosan kerüljön felhasználásra és érvényesüljön minden olyan szabály, amely az önálló elszámolás rendjével összefüggésben van.

4. Munkamegállapodások.

A különböző részlegekben dolgozó és meghatározott terület megművelését vállaló termelőszövetkezeti taggal 1968 óta munkamegállapodás is köthető. A munkamegállapodás garanciá-

lis szabályokat tartalmaz mind a termelőszövetkezet, mind a tag vonatkozásában arra nézve, hogy a szerződő felek szerződéses kötelezettségeiket kikényszeríthetően teljesítsék.

A munkamegállapodás a tagsági jogviszonyból eredő és a munkavégzéssel összefüggő jogosultságok és kötelezettségek írásba foglalt rögzítése. A megállapodás a termelőszövetkezet és a tag akaratát tükrözi mind tartalmában, mind időtartamában, úgy azonban, hogy a megállapodás jogszabályba nem ütközhet, nem sértheti és csökkentheti a tag jogszabályból folyó jogait.

Bizonyos esetekben a munkamegállapodás megkötése kötelező, és nem függ a felek akaratától. Kötelező akkor, ha a tag a munkát a várható termés előre meghatározott hányada ellenében, vagy szervezeti egység keretein kívül külön vállalással végzi, és a termelőszövetkezeti tag családtagja a termelőszövetkezeti közös munkában rendszeresen részt vesz.

A munkamegállapodásnak vannak kötelezően felveendő és a felek által meghatározott elemei. Így általában fel kell venni a munkamegállapodásba: *a)* a munka megjelölését, mennyiségét, a munka teljesítésével kapcsolatos előírásokat; *b)* a munkadíjazásra, az elszámolás idejére és módjára vonatkozó előírásokat; *c)* a munkaeszközökre, azok pótlására, továbbá az esetleges anyagi hozzájárulásra vonatkozó kikötéseket; *d)* a termelőfolyamatban való kölcsönös együttműködésre, a szakmai irányításra és az ellenőrzésre vonatkozó kikötéseket.

5. Üzemen kívüli munkák.

A munkamegállapodás (szerződés) sajátos esete az, amikor a tag nem a közös gazdaságban, hanem a háztáji gazdaság keretein belül végez a termelőszövetkezet részére haszonhajtó tevékenységet. Ez a tevékenység általában állattartással, hizlalással, neveléssel, zöldség- és gyümölcstermeléssel kapcsolatos. Az így végzett munka a közös gazdaságban végzett munkának minősül. Ez a minősítés a közös és háztáji gazdaság közötti szoros kapcsolatból, abból következik, hogy a háztáji gazdaság a közös gazdaság szerves része. Nem egy termelőszövetkezeten belül a háztáji gazdaságot önálló üzemágként szervezik, gazdálkodását a közös gazdasághoz kapcsoltan tervezik és irányítják.

A termelőszövetkezeti tagok nemcsak szervezeti egységhez kapcsoltan, illetőleg a háztáji gazdaságon belül, hanem a termelőszövetkezet üzemi kereteken kívül is foglalkoztathatók. Az üzemi kereteken kívüli foglalkoztatás társadalmi hátterét a termelőszövetkezet foglalkoztatási kötelezettségére vonatkozó előírások szolgáltatják. E kereten belül mód van arra, hogy a termelőszövetkezeti tagokat bérmunka keretében foglalkoztassák, illetőleg, hogy a termelőszövetkezet meghatározott időre és munkák elvégzésére tagjait más szocialista szervezet részére átengedje.

Az így végzett munka, akár csoportos, akár egyéni átengedésről van szó, a közös gazdaságban végzett munkának számít.

Az üzemen kívüli tevékenység speciális esete az is, amikor a termelőszövetkezeti tag kisiparos, a vezetőség engedélyével, saját felelősségére és számlájára harmadik személyek részére szolgáltató jellegű ipari munkát végez. Az ilyen jellegű munka kivételes és csak akkor engedélyezhető, ha a termelőszövetkezet a kisiparos tagjának munkaerejét lekötni nem tudja.

6. Munkavégzési kötelezettség.

A termelőszövetkezeti tag a részére meghatározott munkát személyesen köteles teljesíteni. Munkavégzési kötelezettség csak a munkaképes termelőszövetkezeti tagot terheli. Nem köteles a közös munkában részt venni a termelőszövetkezet tagja, ha: *a)* a termelőszövetkezeti nyugdíjra jogosító korhatárt betöltötte vagy rokkant, tekintet nélkül arra, hogy részesül-e nyugellátásban; *b)* a részére kijelölt munka (beosztás) meghaladja a teljesítőképességét; *c)* fiatalkorú vagy nő, és őt a védelmére hozott rendelkezésekkel ellentétben kívánják foglalkoztatni; *d)* az orvos igazolása szerint keresőképtelen vagy szülési szabadságát tölti; *e)* gyermekgondozási segélyben részesül; *f)* katonai szolgálat, a termelőszövetkezet hozzájárulása alapján folytatott tanulmányok, engedélyezett munkavállalás, külföldi kiküldetés miatt, vagy más okból igazoltan távol van.

III. A munkaidő és a munkateljesítmények meghatározása.

A munkaidő tartamát a mezőgazdasági munka sajátosságainak figyelembevételével kell megállapítani. Ez függ az évszakoktól, a munka természetétől és mennyiségétől, a termelőszövetkezeti tag teherbírásától stb. Általában napi, heti, havi vagy munkaidőszakokra (vetés, aratás, betakarítás stb.) bontva állapítják meg. A megállapítás a termelőszövetkezet vezetőségének hatáskörébe tartozik, és ennek folytán termelőszövetkezetenként eltérő lehet. A vezetőség által megállapított munkaidő a termelőszövetkezeti tagra és az alkalmazottra egyaránt kötelező.

Azoknak a tagoknak (családtagoknak), akik a megállapított munkaidejükön túl teljesítenek munkát — a munkarend rendelkezéseitől függően —, túlmunkadíj és megfelelő szabad idő jár.

A munkaidő, a pihenő és szabadnap, illetőleg a túlmunkadíj szabályozása néhány éves. Korábban a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok munkaegység-rendszerben dolgoztak, amely egyrészt meghatározta az elvégzendő egységek számát, másrészt mérte a napi teljesítményt. A munkaegység alapját a napi teljesítmény és a munka osztályba sorolása adta. A teljesítményelőírás azt mutatta, hogy valamely munkából egy átlagos képességű ember egy munkanap alatt (10 óra), jó minőségben

mennyit végezhet. Az osztályba sorolás pedig az erőkifejtés, a szakértelem, illetőleg a munka fontosságának szempontjait figyelembe véve történt.

A munkákat a munkaegységkönyv hét osztályba sorolta, és az elvégzett munkáért 100%-os teljesítés esetén 0,50—2 munkaegység jóváírását tette lehetővé. A munkaegységek összegezése és egy munkaegység értékének megállapítása a közgyűlés által, a közös gazdaság eredményességétől függően év végén történt meg, és év végén került kifizetésre az elvégzett munka után járó részesedés is.

A közgyűlés határozta meg azt is, hogy a termelőszövetkezeti tagok évenként hány munkaegységet voltak kötelesek teljesíteni. A férfiak általában 120, a nők 80 munkaegység teljesítésére voltak kötelezve.

A termelőszövetkezeti tagok munkaideje ma is napi 10 órás egység alapulvételével történik. A munkateljesítményeket normával mérik. A termelőszövetkezet közgyűlése nők részére 100, férfiak részére 150 tízórás munkaidőnél kevesebbet nem állapíthat meg. A munkaidő megállapításának a munkavégzéshez kapcsolódó jogosultságok és a közös gazdaság rentábilis működése szempontjából van jelentősége.

A munkaidő egyes munkakörök szerinti tartamát külön kell meghatározni.

A termelőszövetkezeti tag (családtag) a részére meghatározott munkát a vezetői utasításnak megfelelően gondosan, jó minőségben köteles elvégezni. Nem megfelelő munkavégzés esetén a tag a munka újra elvégzésére kötelezhető díjazás nélkül, vagy fegyelmi eljárás keretében szankcióval sújtható.

IV. A közös munka díjazásának szabályai.

A munkadíjazási rendszer megállapítása a szocialista elosztás elveinek figyelembevételével történik. A legalapvetőbb szabályokat az alapszabálynak tartalmaznia kell. Az alkalmazásra kerülő szabályokat a tulajdonosok közössége, a közgyűlés állapítja meg. A közös munkát teljesítményelőírással, munkában töltött idővel, a terméshozam meghatározott részével, vagy annak mértékével lehet mérni és díjazni.

A munkadíjazás formáját és színvonalát, a munkadíj és a részesedés pénzbeni, illetőleg a természetbeni arányait az éves tervezés során kell megtervezni.

A tagok részesedése munkadíjból és kiegészítő részesedésből, vagy a termés meghatározott részéből áll. A vezetőség a teljesítmény előírásokat és díjtételeket általános érvénnyel időbeli korlátozás nélkül, illetőleg meghatározott időre vagy munkákra is megállapíthatja. A teljesítményelőírásokat azonban előre meg kell állapítani, és ha a vezetőség ezektől eltérő értékelést vagy díjazást kívánna alkalmazni, azt a taggal közölni kell, és vele meg kell állapodni. A vezetőség ezt a jogát a szervezeti egység vezetőire is átruházhatja.

A tagok és családtagjaik részesedését, valamint az alkalmazottak alap- és kiegészítő részesedését az előirányzott prémiumokkal a részesedési alap terhére kell elszámolni. A kiegészítő részesedés mértéke — az előirányzatra és a jövedelem-felhasználás arányaira figyelemmel — véglegesen az év végi zárszámadásban kerül megállapításra.

A magasabb vezetői munkakört betöltő dolgozók alap- és kiegészítő munkadíját, valamint a prémium feltételeit a közgyűlés határozza meg, az alkalmazottakét pedig külön jogszabályok.

A részesedés fő szabályként pénzbeni, de részes művelés esetén vagy az erre vonatkozó külön megállapodás alapján lehet természetbeni is. A termelőszövetkezet az alapmunkadíj 80%-át garantálja és minden hónapban kifizeti. A fennmaradó 20%-ot az elért jövedelemből biztosítja. A rendszeresen munkát végző családtagok munkadíjazási rendszere a tagokéval azonos. A biztosított munkadíj pénzbeni része a munka teljesítését követő hónap 15. napján; a természetbeni része a megtermeléskor; a prémium pedig a kitűzött feltétel teljesítésekor esedékes.

Részesművelés esetén a részesedést a termés betakarításakor, illetőleg az értékesítéskor kell kiadni. A kiegészítő részesedés a zárszámadás megállapításakor, a zárszámadás szerinti összegben esedékes, arra év közben kifizetést eszközölni nem lehet.

A termelőszövetkezeti tag közösből származó jövedelmét kiegészítik a háztáji gazdaság termékeinek, terményeinek pénzbeli értéke, állatállományának szaporulata, illetőleg az ezek értékesítéséből származó bevételek.

A termelőszövetkezeti tagság jövedelmének 1971 óta sajátos formája a tagsági pótlék, amely munkadíjnak minősül, és azzal egyidejűleg esedékes. A tagsági pótlék intézményesítése az adott termelőszövetkezeten belül a tagság elhatározásától függ. Mód van ugyanis arra, hogy a termelőszövetkezet a tagjainak rendszeresen közös munkában töltött minden öt éve után a munkadíj három százalékát meg nem haladó pótlékot fizessen. A tagsági pótlék a megállapítást követő években is állandó jelleggel megilletik a jogosultat.

Tagsági pótlékot meg lehet állapítani a termelőszövetkezet öregségi vagy rokkantsági nyugdíjban részesülő tagja részére is. A pótlék alapja a nyugdíjból szorzott havi átlagos jövedelem.

A termelőszövetkezeti társulásba vagy az érdekképviseleti szervbe, a szövetkezeti szövetségbe küldött tag részére a megbízatás alapján végzett tevékenységért díjazást vagy tiszteletdíjat csak a küldő termelőszövetkezet állapíthat meg. A szövetkezeti társulásnál végzett irányító jellegű vagy fizikai munka díjazási rendszerének megállapítása a társulás vezető szerveinek hatáskörébe tartozik.

A közös munkában részt vevő taggal és családtaggal külön kell elszámolni. A családtag teljesítményét — eltérően a munkaegység-rendszertől — akkor sem lehet a tag javára írni, vagy a munkadíjat részére kifizetni, ha a családtag kiskorú, vagy a taggal közös háztartásban él.

V. A munkavégzéshez kapcsolódó jogosultságok. 1. Fizetett szabadság — pihenőidő. 2. Szociális jogosultságok.

1. Fizetett szabadság—pihenőidő.

A munkavégzéshez kapcsolódó jogosultságokat — eltekintve a munkadíj fizetésétől — az 1967. évi III. törvény rendezte. Ez annak a gazdaságpolitikának a következménye, amely a szövetkezeteket az állami vállalatokkal egyenrangúnak, a termelőszövetkezeti tagot az alkalmazottal egyenjogúnak ismeri el, nemcsak a munkához való jog és kötelezettség, hanem a munkavégzéssel összefüggő jogosultságok vonatkozásában is. E jogosultságok jogszabályba foglalásának nemcsak az indokolatlan különbségek megszüntetése szempontjából van jelentősége, hanem a termelőszövetkezeti tagok munkakedvének és érdekeltségének fokozása szempontjából is.

A munkában való részvétel szükségszerű következménye a dolgozó pihenőidejének biztosítása. Ez a hagyományos mezőgazdaságban, a kisparaszti magángazdaságban a téli időszakban valósult meg. Ezt a hagyományt eredetileg a nagyüzemi gazdaság is átvette, és a termelőszövetkezeti tagok szabadságát fizetés nélkül a téli hónapokra telepítette. Ez a módszer a nagyüzemi gazdálkodás korszakában, amikor kialakult a szövetkezetek sokprofilúsága, amikor az alapmegélhetést a közös gazdaság biztosítja, nyilvánvalóan nem tartható.

1968. január 1-óta a termelőszövetkezet tagját is fizetett szabadság illeti a termelőszövetkezet alapszabályában meghatározott feltételekkel és mértékben. Ha pedig egész évben folyamatosan dolgozik, a munkaviszonyban álló dolgozókkal azonos mértékű szabadság illeti. Folyamatos munkavégzésnek az számít, ha a tag évi 250 tízórás munkanapot munkában töltött.

A fizetett szabadság alap- és pótszabadságból áll. Mértékét a munkaviszonyban álló dolgozók szabadságára vonatkozó szabályok szerint kell megállapítani. Annak a dolgozónak, aki kiváló munkát végez és példamutató magatartást tanúsít, vagy aki állami kitüntetésben részesül, évi 12 napig terjedő jutalomszabadság is adható.

Az állandó beosztásban dolgozó termelőszövetkezeti tagnak hat munkanap egyhuzamban vett teljesítése után heti pihenőnapot is biztosítani kell.

A termelőszövetkezet köteles a munkában részt vevő tagjainak egészséges és biztonságos munkakörülményeket teremteni, nekik megfelelő védőitalt és felszerelést biztosítani.

2. Szociális jogosultságok.

Ha a termelőszövetkezeti tag megbetegszik, vagy egyéb módon keresőképtelenné válik, jövedelemkiesésének pótlásáról a termelőszövetkezet köteles gondoskodni. A termelőszövetkezeti tag táppénzét, ellentétben az alkalmazottakéval, nem a társadalombiztosítás útján, hanem a termelőszövetkezet szociális alapjából kapja.

A *táppénz* (betegségi segély) egy napra járó összege lényegében az alkalmazottakéval azonos, és az alkalmazottakra érvényesülő szabályok kerülnek alkalmazásra a táppénz időtartamára vonatkozóan is.

A szövetkezet gondoskodik a szüléssel kapcsolatos jövedelem kiesésének pótlásáról is. A *szülési szabadság* húsz hét. Erre az időre a szülő nő a megelőző egy évi időszakban elért részesedése egy napra eső összegének 75%-ánál kevesebbet és 100%-ánál többet nem kaphat. A szülő nőnek a gyermekgondozással és szoptatással kapcsolatos kedvezményei az alkalmazottakéval azonosak. A termelőszövetkezettől kapott részesedésen túl megilleti a társadalombiztosítás terhére a minden nőt megillető *anyasági segély* is. A szülési szabadság ideje alatt a szülőnő igényt tarthat háztáji földhasználatra is, és ez az idő a fizetett szabadság szempontjából munkában eltöltött időnek számít.

Jogosult a termelőszövetkezeti tag *családi pótlék*ra is. A jogosultság feltételei és időtartama az alkalmazottakéval azonos.

Az idős termelőszövetkezeti tagokat, amennyiben a nyugdíjkorhatárt elérték, és teljesítették a közgyűlés által meghatározott munkanormát: *a)* öregségi nyugdíj; *b)* ha ezekkel a feltételekkel nem rendelkeznek, öregségi járadék illeti.

Öregségi nyugdíjra az a termelőszövetkezeti tag jogosult, aki ha férfi a 65., ha nő 60. életévét betöltötte, és legalább 10 nyugdíjévvel rendelkezik. 1976. január 1-től kezdődően a tagok nyugdíjkorhatárát öt év alatt fokozatosan csökkenteni kell, a nőkét 55. és a férfiakét 60. életévre.

A nyugdíjévnek 1968 előtt az az év tekintendő, amelyben a nő 80, a férfi 120 munkaegységet teljesített, és kötelezett volt nyugdíjjárulék fizetésére. 1968 után a nyugdíjévhez nőknél 100, a férfiaknál 150 tízórás munkanap teljesítése és a nyugdíjjáradék fizetése szükséges.

Az öregségi nyugdíj a tag előző öt évi részesedésének havi átlagához igazodik.

Öregségi járadékra az a termelőszövetkezeti tag jogosult: aki az öregségi nyugdíj folyósításához szükséges nyugdíjéveket nem szerezte meg, de ha férfi, a 70., ha nő, a 65. évet betöltötte; legalább három éve termelőszövetkezeti tag, és sem neki, sem a vele együttélő házastársának nincs havi 300,- Ft-ot meghaladó nyugellátása, keresete, illetőleg egyéb jövedelme.

Az öregségi járadék intézménye átmeneti jellegű szolgáltatás. Azoknak a termelőszövetkezeti tagoknak a szociális támogatását célozza, akik már a szövetkezetbe való belépés idején is előrehaladott korúak voltak, és a közös munkában való részvétellel nyugdíjjogosultságot nem szerezhettek.

Azt a termelőszövetkezeti tagot, aki üzemi baleset, foglalkozási betegség vagy más körülmény folytán megrokkan: *a)* rokkantsági nyugdíjban, illetőleg *b)* munkaképtelenségi járadékban kell részesíteni.

A *rokkantsági nyugdíj* feltételei, összege és folyósításának időtartama annak megfelelően alakul, hogy a rokkantságot mi idézte elő. Az általános rokkantsági nyugdíj összegének megállapításánál az életkort, a megszerzett nyugdíjévet és a rokkantság fokát kell figyelembe venni.

Az üzemi baleset vagy foglalkozási ártalom okozta rokkantság esetén a nyugdíjévek megszerzése nem feltétele a nyugdíj folyósításának. Az összeg megállapítására elsősorban a munkaképesség teljes, illetve részleges elvesztése van hatással. Ha azonban a megrokkant személy nyugdíjévekkel is rendelkezik, nyugdíjának összege magasabb lesz.

A *munkaképtelenségi járadék* indoka és feltételei az öregségi járadékhoz hasonlóak, azzal az eltéréssel, hogy itt alapvetően nem a korhatár, hanem a rokkantság foka a meghatározó.

A termelőszövetkezeti tag halála esetén a hozzátartozója: *a)* özvegyi nyugdíjra, *b)* özvegyi járadékra és *c)* árvaellátásra jogosult.

Özvegyi nyugdíjra annak a termelőszövetkezeti tagnak az özvegye jogosult, aki a házastársának halálakor: a hatvanadik életévét betöltötte; egészségromlás, illetőleg testi vagy szellemi fogyatékosság következtében munkaképességét legalább kétharmad részben elvesztette; legalább két árvaellátásra jogosult gyermek eltartásáról gondoskodik, vagy férje halála a munkahelyen elszenvedett üzemi baleset következménye volt.

Az özvegyi nyugdíj a várható nyugdíj ötven százaléka.

Az özvegyi járadék átmeneti jellegű juttatás. Feltétele: a termelőszövetkezeti tag házastárs öregségi vagy munkaképtelenségi járadékra jogosultsága; hogy az özvegy a járadékra jogosult korhatárt betöltse; számottevő (300,— Ft) jövedelemmel ne rendelkezzék; vagy rokkant legyen.

*Árvaellátás*ra a meghalt termelőszövetkezeti tag gyermeke, mostohagyermeke, örökbe fogadott gyermek, illetőleg a nevelt gyermeke vagy unokája jogosult, ha a meghalt háztartásában tartotta el, továbbá, ha a jogosultnak tartásra köteles hozzátartozója nincs.

Az árvaellátás a 16. életév, tanulmányok folytatása esetén legfeljebb a 19. életév betöltéséig jár. Ha az árva testi vagy szellemi fogyatékosságban szenved, időbeli korlátozás nincs.

Megilletik a termelőszövetkezeti tagokat az említett segélyeken kívül *egyéb segélyek* is: temetkezési segély, a tbc-s betegek segélyezése, az idős vagy beteg tagok szociális segélyezése stb. Jogosultak lakásépítési támogatásra, lakbérhozzájárulásra, a katonai szolgálatot teljesítő tagok hozzátartozói támogatásra stb.

A munkavégzéshez kapcsolódó jogosultság a háztáji föld juttatása is.

A munkához kapcsolódó jogosultságok az elmondottakból kitűnően egyrészt szociális jellegűek, keresetpótló vagy megélhetést biztosító szolgáltatások, másrészt a közösben végzett munka anyagi elismerését, az anyagi érdekeltség megteremtését szolgálják.

VI. A nem megfelelő munkavégzés szankcionálása fegyelmi és kártérítési eljáráson kívül.

A közös munkában való részvétel a termelőszövetkezeti tagoktól aktív helytállást, megfelelő mennyiségi és minőségi munkát követel. Ez nemcsak a különböző szervezeti egységekben dolgozó termelőszövetkezeti tagokra érvényesülő tétel, hanem a szervezeti egységeken kívüli munkára és a családi művelés részvevőire is. A megfelelő munka végzésének fontos feltétele a munkamorál, a munkaidő és a teljesítménynormák betartása, a munkák időben történő elvégzése. A mezőgazdasági munka határidőben való elvégzéséhez ugyanis fontos érdekek fűződnek: a késlekedés kérdésessé teheti a termés sikerét, illetőleg a betakarítás eredményességét. A szántás, a vetés, az aratás és betakarítás mind időhöz és időjáráshoz is kötött mezőgazdasági munka; ezeket csak meghatározott időben lehet elvégezni.

A mezőgazdasági munkákra előírt időszakok betartása tehát nem egyszerűen a vezető utasítása, hanem természeti adottságok folytán is szükségszerű. Ha valamely tag ezeket figyelmen kívül hagyja, ha gondatlanságból vagy szándékos magatartásával a munkát nem megfelelően végzi, vagy egyáltalán nem végzi el, a termelőszövetkezeti közösségnek és ezen keresztül saját magának is kárt okoz.

Ha ez a kár a munkák ismételt jó minőségű elvégzésével megelőzhető, a munkaszervezeti egység vezetője a tagot díjazás nélkül a munka elvégzésére kötelezheti. Ha azonban az ismételt elvégzéstől eredmény nem várható, vagy a kár ennek ellenére bekövetkezik, a tag ellen kártérítési eljárás vagy fegyelmi eljárás kezdeményezésének van helye.

Szankcionálni kell a termelőszövetkezeti közös munkában huzamosabb ideig részt nem vevő termelőszövetkezeti tag magatartását is. Ez a szankció lehet valamely eljárás vagy valamely aktus következménye.

Irodalom: *Kalocsay* Ferenc: Munkanormák kidolgozása és alkalmazása a mezőgazdaságban. Bp. 1968.; *László* János: A gazdaságirányítás és a termelőszövetkezetek anyagi érdekeltsége. Bp. 1970.; *Magyary* Jenő—*Szakál* József:

A munkavédelem szervezése a termelőszövetkezetekben. Bp. 1968.; Munkaegységkönyv. Bp. 1960.; *Csizmadia* Ernőné: A megoldás útja a termelőszövetkezeti munkadíjazásban. Bp. 1966.; *Filla* Márton—*Kalocsay* Ferenc: A munkaerőgazdálkodás gyakorlati kérdései a termelőszövetkezetekben. Bp. 1972.; *Biró* Ferenc—*Kovács* Zoltán: A munkadíjazás és jövedelemrészesedés rendszere és alkalmazása a termelőszövetkezetekben. Bp. 1964.; *Kulcsár* Viktor: A személyi jövedelmek differenciáltsága a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Bp. 1971.; *Komló* László: A munka értékelése és díjazása a termelőszövetkezetekben. Bp. 1962.; *Földes—Molnár—Seres—Veres:* Termelőszövetkezeti jog. Bp. 1970.

Domé Györgyné

MUNKASZERZŐDÉS: I. A munkaszerződés fogalma (1164.) — II. A munkaszerződés intézményének történeti kialakulása és fejlődése (1164.) — III. A szocialista munkaszerződés (1165.) — IV. A munkaszerződés létesítése és időtartama (1166.) — V. A munkaszerződés és a munkajogviszony tartalma (1168.) — VI. A munkaszerződés érvénytelensége (1170.) — VII. A munkaszerződés módosítása (1171.) — VIII. A munkaszerződés, illetve a munkajogviszony megszüntetése (1172.) — IX. A munkaszerződés, illetve a munkajogviszony megszűnése (1177.)

I. A munkaszerződés fogalma.

A munkaszerződés a munkáltató és a munkavállaló között létrejött olyan írásbeli vagy szóbeli megállapodás, amelyben a munkavállaló kötelezettséget vállal arra, hogy a szerződésben meghatározott munkahelyen és munkakörben — nap, hét vagy hónap szerint meghatározott munkaidő keretben — a munkáltató utasítása szerint rendszeres munkát végez bérfizetés és (esetlegesen) egyéb juttatások ellenében; a munkáltató pedig arra kötelezi magát, hogy a munkavállaló részére a megállapodás szerinti munkavégzést biztosítja, és az ennek megfelelő munkabért és egyéb juttatásokat megfizeti.

A munkaszerződés tehát a munkajogviszonyt megalapító megállapodás, amely a szerződő felek akaratának megfelelő munkakapcsolatot fogja át, és ennek érdekében meghatározza a munkajogviszony szükséges tartalmi elemeit, és bevonja a munkavállalót a munkahelyi kollektívába.

II. A munkaszerződés intézményének történeti kialakulása és fejlődése.

A munkaszerződés mint a polgári jogi szerződés egyik fajtája először a kapitalista társadalmi rendben jelent meg. E társadalmi rendben a munkaerő-árutulajdonos szabadon rendelkezett munkaerő-árujával és a termelőeszközök tulajdonosa ezt a sajátos árut csak jogi forma közvetítésével, szerződés útján szerezhette meg. A magántulajdonosok jogi egyenlőségének talaján jött tehát létre az a szerződésfajta, amelynek segítségével a termelőeszközök tulajdonosa a munkaerő használati értékét kisajátíthatta és azt értéktöbblet szerzésére felhasználhatta.

A szerződő felek jogi egyenlőségét a korabeli jogtudomány képviselői ünnepelt vívmányként üdvözölték. A jogegyenlőség mögötti tényleges gazdasági erőviszonyok folytán azonban e kezdeti időszakban a munkaszerződés kizárólag a tőkés tulajdonosok eszköze volt a munkaerőáru lekötésére és elsajátításának biztosítására. A két szerződő fél jogi egyenlősége valójában a bérmunkás teljes gazdasági kiszolgáltatottságát és ennek megfelelően a tőkés tulajdonos diktátumának elfogadását jelentette. Ez a gazdasági uralmi — kiszolgáltatottsági helyzet alakította aztán a munkaszerződések tartamát.

A munkaszerződés tartama viszonylag gyors változást mutat már a kapitalista társadalmi fejlődés monopolkapitalizmus előtti szakaszaiban. A kezdeti időszakban ugyanis a határozott idejű, a rövid — általában napokban, de legfeljebb hetekben meghatározott — munkaszerződés volt a tipikus. Ugyanekkor már megkezdődött és hosszú ideig folytatódott a láncszerződések gyakorlata, vagyis az ugyanazon munkáltató és munkavállaló között határozott időre létrejött munkaszerződések többszöri megújítása.

A határozatlan időtartamú munkaszerződésekre a 19. század első felének végén történő áttérést a kérdés egyik szocialista kutatója azzal magyarázza, hogy csak az ipari tartaléksereg kialakulása után vált a tőkés munkáltató érdekévé a határozatlan idejű munkaszerződés létesítése, amelynél a munkáltatónak nem kellett megvárnia a kikötött idő leteltét, hanem e szerződést bármely időpontban egyoldalúan felmondhatta.

E magyarázatot még azzal egészítjük ki, hogy a technikai fejlődésből adódó követelmények, olyan gépek alkalmazása, amelyeknek működtetése szakismeretet, illetve gyakorlottságot kívánt meg, szintén hozzájárultak a munkás munkaerejének hosszabb időre történő lekötéséhez. Miután a gépek kezelésének megismerése, szakszerű működtetésük hosszabb betanulási időt igényelt, a tőkés vállalkozónak is érdekében állt olyan munkajogviszony létesítése, amely már nem meghatározott időtartamra szólt. Ugyanakkor a határozatlan időre létesített munkaszerződések megjelenésének idejében a tőkés munkáltató ennek a szerződési formának kizárólag előnyeit élvezte, mert a munkás nem a megszabott időre tekintettel végezte munkáját, hanem a végleges alkalmazás reményében, mely körülmény a gépek kezelésének megtanulására és fokozottabb munkateljesítményre sarkallta. A határozatlan időre kötött

munkaszerződések ez előnyével szemben semmilyen hátrány nem állt, sőt további előnyt adott a munkáltatónak, mert még a korábbi rövid szerződéses időtartam sem kötötte, hanem bármikor elbocsáthatta munkavállalóját az addig végzett munkáért járó bér kifizetése mellett.

A munkaszerződéseket a teljes szabadság jellemezte, a két fél „egyenlőségén" alapulva. A munkaszerződés a magánjogi szerződések körébe tartozott, mégis azzal a különbséggel, hogy a biztosítékok tekintetében a munkaszerződés nem követte a többi magánjogi szerződést. Míg ugyanis a már igen korán kialakult szabályok az üzleti forgalom biztonságának érdekében bizonyos hátrányokat állapítottak meg a kötelmet megszegő fél hátrányára az egyes szerződési fajták specifikumai szerint, addig a munkaszerződésekre ilyen jellegű szabályok nem vonatkoztak.

A munkaszerződés tartalmának — a tartalmat kitevő munkafeltételeknek — megállapítása is egyoldalúan történt a gazdaságilag erősebb fél részéről. Ezt az egyoldalú megállapítási lehetőséget szintén a „szerződési szabadság" biztosította, amelyre hivatkozva a munkáltatók még az első és kismértékű állami beavatkozás ellen is erőteljesen tiltakoztak már abban az időben, amikor a marxi fogalmazás szerint „a termelés lármájától elkábított munkásosztály valamennyire feleszmélt, megkezdte ellenállását . . ." A „valamennyire való feleszmélés", illetve a szervezkedés kezdeti időszaka váltotta ki az első kezdetleges állami beavatkozást, a korlátlan kizsákmányolást korlátozó állami intézkedéseket. A „gyári törvényhozás" körébe tartozó első intézkedések a munkaidőre, a női és gyermekmunkára vonatkozóan első ízben érintették a szerződési szabadságot azáltal, hogy a munkaadót kötelező olyan előírásokat tartalmaztak, amelyek megsértése esetére szankciókat helyeztek kilátásba.

A munkásosztály szervezettségének erősödésével és szervezett fellépésének eredményeként országonként változó időpontban, de mindenütt egyre erősödően jelentek meg a szerződési szabadságot a munkások érdekében korlátozó jogszabályok.

A monopolkapitalizmusban azután jellemzővé vált az állami beavatkozás a gazdaságilag gyengébb fél oldalán, éppen a tőkés társadalmi rend fenntartását, „az egyensúlyi helyzetet" biztosító célzattal. Ez az állami beavatkozás napjainkban egyrészt jogszabályokban jelenik meg (pl. a minimális bérek és a munkaidő maximális tartamának megszabásával stb.), másrészt a dolgozók érdekvédelmi szerveinek, a szakszervezeteknek jogi elismerésével oly módon, hogy e szervezetek hivatottak a képviselt tagságukat érintő kollektív szerződések megkötésére.

Napjainkban a fejlett tőkés államok beavatkozása — a munkaviszonyra vonatkozó jogi szabályozás, a szakszervezetek munkajogilag jelentős szerepének elismerése — az előző szakaszhoz képest mélyebben belenyúl az eredetileg tiszta magánjogi szerződés szférájába, és ezért hangoztatják a fejlett tőkés államok jogászai, hogy „a közjog betört a magánjogba", mely „betörés" minden fejlett állam munkaviszonyainak szabályozásánál kikerülhetetlen. Az ehhez fűződő olyan elméletek azonban, melyek szerint a munkajogviszony átalakult „személyiségi jogi" viszonnyá, illetve e viszony „szociáljogi kötelék" stb., meglehetősen illuzórikusak. A munkaszerződésre is alkalmazható ugyanis a munkajog egészére vonatkozó az a megállapítás, amelyet G. Lyon-Caen úgy határozott meg, hogy az . . . „a munkásosztály gazdasági és politikai harcának a munkaadókkal és az állammal szemben kivívott kedvezmények összefoglalása, olyan kedvezményekké, amelyeket gyakran elvesztett, majd visszanyert, amelyek hozzájárulnak helyzete megjavításához anélkül, hogy azt valaha is gyökeresen megváltoztatnák" . . .

III. A szocialista munkaszerződés.

A szocialista munkaszerződés mint a munkáltató és munkavállaló közötti megállapodás jogi formája külsőleg azonosságot mutat a tőkés államokban intézményesített munkaszerződésekkel. A szerződési forma azonossága mögötti társadalmi tartalom azonban alapvetően különbözik a két gazdasági-társadalmi rendszer adottságainak megfelelően.

A szocialista társadalmi rendben a termelési eszközök döntő többsége össznépi-állami tulajdonban van, és ennek meghatározó jelentősége van a társadalmi viszonyokra is. A szocialista rendszer társadalmi méretekben egyesíti a termelőerőket, és azokat a társadalom irányítása alá helyezi, ilyen módon a munka közvetlenül társadalmi munkává válik. Ennek következtében a szocialista állam polgárai mint állampolgárok résztulajdonosai az osztatlan össztársadalmi tulajdonnak, melynek használatát, működtetését az állam szervezi meg.

A szocialista állam szervező tevékenysége az össztársadalom munkaigényének és az össztársadalom munkaerejének összekapcsolására irányul. Mivel azonban ezen belül a társadalom igazgatása és gazdálkodása szükségszerűen csak egyes szervezeti egységek útján bonyolítható le, az összekapcsolás is ilyen szervezeti egységek rendszerében történik meg. *A munkaszerződések* a szocialista társadalom munkaszervezeti felépítésébe illeszkedve *az összekapcsolás konkrét közvetítő szerepét töltik be.* E szerződések útján realizálódik ugyanis az adott szerv, vállalat egyes munkakör betöltésére való igénye és az egyes dolgozónak az erre a meghatározott munkakör ellátására irányuló szükséglete.

A szocialista termelési viszonyok, amelyek az egész társadalmi szervezetet — ezen belül a társadalmi munkaigénynek és a társadalom

munkaerejének összekapcsolását is — meghatározzák, a szervezetenként létesített munkaviszonyokra csak közvetetten hatnak. Az egyedi munkajogviszonyok szabályozásának mikéntjét, *a munkajogi intézmények rendszerét közvetlenül a társadalmi munka megszervezésének módja határozza meg.* E megállapításunkat legjobban példázza a munkaviszonybeli felek helyzete.

Ha ugyanis a munkaviszonynak csak a társadalmi oldalát néznénk, erről az oldalról nem tudnánk meghatározni a munkáltatói és a munkavállalói pozíciót. Miután minden állampolgár azonos viszonyban áll az össztársadalmi tulajdont képező termelési eszközökkel, és a nemzeti jövedelemből való részesedésük különbözősége is kizárólag a végzett munkán, a munka mennyiségén és minőségén alapul, mi különbözteti meg a munkáltatót és munkavállalót?

A tulajdonviszonyokból közvetlenül nem vezethető le ilyen kategorizálás, mivel minden egyes munkaviszonyban álló állampolgár tulajdonos és munkavállaló egy személyben. A munkáltatói és munkavállalói pozíció kizárólag a munkamegosztás terméke, és nem közvetlen társadalmi következmény, mert e mögött nem a felek „hagyományos" viszonya, a tőkés értelemben vett munkáltatói—munkavállalói viszony áll, hanem a szükségszerű szervezeti és munkaköri megosztottság.

Az egyes egységek működése a termelési, vagy az igazgatási, kulturális, egészségügyi feladatok ellátása, vagyis minden igazgatási és gazdálkodó szerv funkcionálása viszont elképzelhetetlen az egyöntetű vezetés, a munkabeosztásokat irányító hierarchia nélkül. A szocialista társadalmi rendben is szükséges tehát az irányító és az irányított munka, vagyis jogilag meghatározottan: a munkáltatói és a munkavállalói pozíció.

A munkáltató: a szervezeti egység (gazdálkodó vállalat, igazgatási szerv stb.), a munkáltatói jogokat pedig az egység vezetője gyakorolja, aki maga is munkavállaló, de különös helyzetben levő munkavállaló. Különös helyzete azt jelenti, hogy munkavállalói minőségében a felügyeleti szerv gyakorolja felette a munkáltatói jogokat, míg vezetőként az általa irányított szerv munkavállalóival szemben ő gyakorolja a munkáltatói jogokat.

A gazdálkodó vállalat vezetője államhatalmi szervtől kapja kinevezését, és ő az állam megbízottja a vállalatnál. E megbízás folytán az állami-össztársadalmi érdek és a vállalati érdek összehangolására kötelezett. E helyzetéből következően munkáltatói jogkörének gyakorlása célkötelezett.

A munkaszerződés kötésénél ez a célkötelezettség úgy jelentkezik, hogy a vállalatnál rendszeresített munkakörök ellátására a legmegfelelőbb dolgozókat (a jelentkezők közül a legalkalmasabbakat) kell alkalmaznia. Választási lehetőségek kötik a különböző jogszabályi előírások a képesítésre, a gyakorlati időre stb. vonatkozóan, de ezen túlmenően köti választását a vállalati érdek, a vállalat gazdaságos működtetése, amely megkívánja az adott munkakört legjobban betölthető munkavállaló alkalmazását. Ezen túlmenően a munkaszerződés feltételeinek meg kell felelniük a szocialista munkajogi alapelveknek és a jogszabályoknak.

A szocialista munkaszerződésnek tehát biztosítania kell a munkáltató oldaláról: a vállalat működéséhez szükséges munkakörnek az arra alkalmas munkavállalóval való betöltését; a dolgozó oldaláról: a társadalom munkájában való részvételhez és a nemzeti jövedelemből való részesedéshez fűződő jogának konkrét érvényesülését.

A szocialista munkaszerződés szerepe kettős: elsősorban a munkajogviszonyt alapítja meg, másodsorban pedig e jogviszony tartalmát kitevő egyes elemeket állapítja meg. A döntő jelentőségű funkció a munkajogviszony létesítése, mivel maga a jogviszony létesítése kizárólagosan a felek akaraturalmi körébe tartozik. Minden állampolgár szabadon választhatja meg ugyanis munkahelyét, és minden munkáltató szabadon választhatja ki a nála rendszeresített munkakörre a legmegfelelőbbnek látszó dolgozót.

Magyarországon — hasonlóan más szocialista országokhoz — nincs munkakényszer, így a munkaszerződések a munkáltatók és a munkavállalók egymásnak való megfelelésén alapulnak. A munkavállaló választási szabadsága nem korlátozott, mert lehetősége van a tájékozódásra és kizárólag saját megítélése alapján választja munkahelyét. A dolgozóhoz viszonyítottan korlátozottabb a munkáltató választási lehetősége. Elsősorban azért, mert csak a nála rendszeresített munkakörök betöltésére alkalmazhat a munkakörre előírt képesítési előírásoknak, a gyakorlati időre vonatkozó szabályoknak megfelelő dolgozókat, másrészt a szocialista alapelvekből folyó olyan célkötelezettség irányítja a dolgozók kiválasztásánál, hogy a munkakör betöltésére legmegfelelőbb dolgozót kell alkalmaznia.

A munkaszerződés szerepének másik oldala a szerződéses jogviszony olyan feltételeinek megállapítása, amely feltételek jelentősen befolyásolják a feleket a szerződés létesítésénél, és amely feltételekben való megállapodás nélkül a munkaszerződés érvényesen létre sem jöhet. E kérdéssel azonban részletesebben a következő pontokban foglalkozunk.

IV. A munkaszerződés létesítése és időtartama. 1. A munkaszerződés létesítése. 2. A munkaszerződés időtartama.

1. A munkaszerződés létesítése.

A munkaszerződés a munkaviszony létesítésének általános módja. A munkaszerződés

létesíti a munkajogviszonyokat az állami vállalatoknál, a magánmunkáltatóknál, valamint a mezőgazdasági és ipari termelőszövetkezetekkel munkaviszonyban álló dolgozóknál és az államigazgatási szerveknél kisegítő állományban alkalmazott dolgozóknál.

A munkaszerződés megkötésére jogosult: munkáltatói oldalról a vállalat igazgatója, illetve átruházott hatáskörben a vállalat egyes vezető állású dolgozói; munkavállalói oldalról minden 14. életévét betöltött állampolgár, ha az általános iskolát elvégezte, vagy az iskola rendszeres látogatása alól felmentették és e nélkül is az iskolai szünet tartama alatt.

A munkaszerződés általánosan nincs formához kötve. Az 1967. évi munka törvénykönyve pl. csak egyes szerződésfajtáknál (pl. a 30 napot meghaladó határozott időre kötött szerződésnél), illetve egyes szerződési kikötésekre vonatkozóan (pl. ha a dolgozót csak a munkakörére megállapított munkaidő egy részére alkalmazzák stb.) írja elő az írásba foglalást, továbbá minden esetben, ha a dolgozó a szerződés írásba foglalását kéri.

A munkajogviszonyt általánosan alapító munkaszerződéstől eltérően, meghatározott szerveknél, illetve meghatározott munkakörökben a munkajogviszony kinevezéssel, illetve választással keletkezik. Így az államhatalmi és az államigazgatási szerveknél, a bíróságoknál és ügyészségeknél e szervek feladatainak érdemben való megvalósítására rendelt munkakörök betöltőire vonatkozóan — a szerv funkcionális feladataira tekintettel — nem a munkaszerződés, hanem a kinevezés és választás a munkaviszonyt alapító mód.

A munkaszerződéstől kétségkívül különbözik a választók bizalmán alapuló választás és a különös előfeltételek meglétében történő kinevezés. A választás vagy kinevezés is feltételezi azonban a felek megállapodását, mert a munkajogviszony csak úgy jöhet létre, ha a választást vagy kinevezést a dolgozó előzetesen, vagy utólag elfogadja, vagyis a munkajogviszony létesítésének e sajátos módjai is a felek megállapodásán alapulnak. Ezért a munka törvénykönyve szerint munkaszerződés a kinevezés vagy a választás és annak elfogadása is.

A vállalatoknál, ahol tipikus munkajogviszonyt alapító mód a munkaszerződés, a kinevezés kivételes, és csak a vállalat igazgatójának és helyetteseinek munkajogviszonyát keletkezteti.

Ez esetben nem a szerv feladatai, hanem a munkakör sajátos jellege teszi szükségessé a kinevezést az állami vállalatok igazgatója (és helyettesei) munkajogviszonyának alapításánál. A vállalat igazgatója ugyanis bár munkavállaló, ugyanakkor azonban az adott vállalatnál a munkáltatói jogkört is gyakorolja. Felelőssége tehát más szinten bírálható el, mint a vállalati munkavállalóké, más vonatkozásban pedig nem lehet ugyanaz a személy, ugyanazon vállalat munkáltatója és egyben munkavállalója is. Mint már korábban utaltunk rá, a munkáltatói—munkavállalói helyzet a szocialista viszonyok között csak funkcionális jellegű, és éppen ez indokolja azt, hogy az állami vállalatokról szóló kormányrendelet alapján „az igazgató munkaviszonyában a munkáltatói jogokat az alapító szerv gyakorolja". Az alapító szerven az az államhatalmi szerv értendő, amely az adott vállalat létesítésére hivatott, és amely az alapítás után a vállalat feletti felügyeleti jogot gyakorolja.

2. A munkaszerződés időtartama.

Az időtartam nemcsak a szerződésben kikötött feltételek, hanem a további jogkövetkezmények szempontjából is jelentős kihatással van a felek közötti munkajogviszonyra. Erre tekintettel minden szocialista ország törvénykönyve — így a mi munka törvénykönyvünk is — különböző, eltérő szabályokat állapít meg a határozatlan időre és a határozott időre kötött munkaszerződésekre vonatkozóan.

a) A munkajogviszony létesítésének tipikus formája a határozatlan időre kötött munkaszerződés. Ez szolgálja legjobban mind a vállalat, mind pedig a dolgozó érdekét. A munkáltató e jogi forma útján ugyanis biztosíthatja a munkaerő lekötését, a begyakorlott, a vállalati körülményeket ismerő dolgozók foglalkoztatását, a dolgozó pedig e jogi forma segítségével nyeri el azt a biztonságérzetet, hogy munkajogviszonyát csak a jogszabályban meghatározott módon mondhatja fel a vállalat. Éppen ezért tekinti munkajogunk a határozatlan időre létesített munkajogviszonyt főszabálynak, amiből következik, hogy minden munkaszerződés határozatlan időre szól, ha a felek nem állapodnak meg kifejezetten a határozott időtartamban. Ennek megfelelően a munka törvénykönyvének általános rendelkezései és szabályainak túlnyomó többsége a határozatlan idejű munkajogviszonyokhoz fűződnek, s ezért a munkaszerződés tárgyalásánál ezt a formát tartjuk szem előtt, illetve ehhez kapcsoljuk következtetéseinket is.

b) A munkajogviszonyok hálózatában csak kiegészítő, illetve kisegítő szerepet töltenek be a határozott időre kötött munkaszerződések. Szükségességük azonban vitathatatlan, mivel egyes iparágakban — és ott is különösen egyes földrajzilag meghatározott területeken — az ilyen munkajogviszonyoknak különösebb jelentősége lehet és van is. Gondolunk itt pl. az idénymunkákra, különösen a kevésbé iparosított területeken. Ezen túlmenően azonban szinte minden iparág területén, sőt még a közhivatalokban is a határozott időre vagy meghatározott munkára történő alkalmazás bizonyos időleges kisegítő szerepet tölt be. Egy-egy időszakban összetorlódott feladatok elvégzése, vagy egyes dolgozók huzamosabb betegsége indokolják azt, hogy a kérdéses vállalatnak vagy szervnek — mely állandó létszámmal rendelkezik —

egyes dolgozók munkájára csak egy adott időszakban legyen szüksége.

A munkaszerződésnek ez a fajtája nem sérti a dolgozók munkához való jogának elvét, mert az ilyen jogviszonyt létrehozó szerződések is a felek akarategyezésén alapulnak, tehát a vállalat időszaki foglalkoztatási igényével találkozik a dolgozó időszaki munkavégzési igénye. Továbbmenően, a határozott tartamra kötött szerződéseknek ugyanazok az érvényességi feltételei, a mellőzhetetlen tartalmi elemei, mint a határozatlan időre kötött szerződéseknek. Az ilyen szerződéssel létesített munkajogviszony tartama alatt a dolgozót ugyanolyan jogok illetik meg, és ugyanolyan kötelezettségek terhelik, mint a határozatlan időre szóló munkajogviszonyok esetében. Az egyetlen lényeges különbség a jogok és kötelezettségek vonatkozásában, a munkajogviszony végződésével kapcsolatos.

Az idevonatkozó rendelkezések elsősorban azt biztosítják, hogy a feleknek a határozott tartamú munkajogviszonyt alapító szerződése a félreérthetőség veszélye nélkül és — a lehetőség keretein belül — pontos időmeghatározással történjék.

Ezért a jogszabály úgy rendelkezik, hogy a határozott idő meghatározható naptárszerűen, de meghatározható annak a munkának a megjelölésével is, amelynek elvégzéséig a munkaviszony tart, feltéve, hogy a munkaszerződés megkötésekor a munka időtartama megközelítő pontossággal előrelátható.

Ha a határozott időtartamú munkaszerződést beteg vagy más okból bizonytalan időre távollevő dolgozó helyettesítésének tartamára kötik, a dolgozót a helyettesítés valószínű tartamáról tájékoztatni kell. Ezek a rendelkezések a határozott időre létesített szerződéseknél a megközelítőleg pontos tartam meghatározását a munkaszerződés mellőzhetetlen tartalmává emelik.

A félreérthetőség kiküszöbölését segíti elő a jogszabály azon rendelkezése, mely szerint a munkaszerződést írásba kell foglalni, ha azt 30 napot meghaladó tartamú határozott időre kötötték, ennek elmulasztása esetén a munkaviszony határozatlan időre létesül. E szerződésfajtánál tehát a törvény a 30 napon túl terjedő időtartamra általános szabályként írja elő az írásbeliséget, mely a határozatlan tartamú munkaszerződéseknél csak kivételes szabály. Egyben védelmet biztosít a dolgozónak azáltal, hogy az írásbeliség elmulasztása nem a munkaszerződés érvénytelenségét eredményezi, hanem a munkajogviszony határozatlan tartamúvá való átalakulását.

A törvény további garanciát nyújt a jóhiszemű dolgozó részére, illetve a dolgozónak a fennálló munkajogviszony fenntartásához fűződő érdekét veszi figyelembe az esetben, ha a körülmények a dolgozónak a határozott idő (munka) letelte után a jogviszonyt fenntartó szándékát bizonyítják, és megítélhetően ilyen szándék a munkáltató részéről is fennáll. A 30 napnál hosszabb tartamú határozott időre létesített munkaviszony határozatlan időre szólóvá alakul át, ha a dolgozó a munkaszerződésben meghatározott időtartam eltelte után a munkája irányításával megbízott dolgozó tudtával egy munkanapot meghaladóan a vállalatnál tovább dolgozik. A 30 napos vagy annál rövidebb időre létesített munkaviszony ilyen esetben csak annyi idővel hosszabbodik meg, amilyen időtartamra eredetileg létesítették.

V. A munkaszerződés és a munkajogviszony tartalma. 1. A munkaszerződés szükséges tartalmi elemei. 2. A munkaviszony mellőzhetetlen tartalmi elemei.

A szocialista munkaszerződést erőteljesen jellemzi az, hogy míg a szerződés létesítése a felek teljes akaratszabadságán alapul, addig a munkaszerződés tartalmának alakításában a felek akarata csak korlátozottan érvényesül.

A munkaviszony tartalmát ugyanis csak kisebb részben alakítják a munkaszerződést kötő felek, mivel a munkajogviszony lényeges tartalmi elemeit jogi normák, illetve a kollektív szerződések kötelező erővel állapítják meg. A munkaszerződés tartalma tehát nemcsak a felek megállapodása szerint alakul, hanem azt elsősorban a jogszabályok (törvény, kormányrendeletek, illetve miniszteri rendeletek) és a kollektív szerződések kikötései alakítják. Az ilyen meghatározók szerinti tartalmi elemek között is különböztetni kell döntően *a munkaszerződéshez való szoros vagy kevésbé szoros kötődés szerint.*

A munkaszerződéshez szorosan kötődnek ugyanis azok a tartalmi elemek, azok a kikötések, amelyekben való megállapodás nélkül a munkaszerződés létre sem jöhet. A munkaszerződéshez nem szorosan kötődnek a munkajogviszony tartalmát alakító azok a munkafeltételek, amelyek nem tárgyai a felek megállapodásának, mivel minden megállapodástól függetlenül hatnak. A szocialista jogirodalom az előbbieket kötelező vagy szükséges tartalmi elemeknek, az utóbbiakat pedig mellőzhetetlen tartalmi elemeknek nevezi.

1. A munkaszerződés szükséges tartalmi elemei. Ezek szorosan beépülnek a munkaszerződésbe, tehát a jogi szabályozás állapítja meg, hogy milyen tartalmi elemekben történő megállapodás hoz létre érvényes munkaszerződést. A jogi szabályozás a reális szükségleteken alapul, vagyis olyan lényeges munkafeltételekben való megállapodást ír elő a felek részére, amelyekben való megállapodás biztosítja, hogy a felek akaratát és elsőrendű érdekeit magába foglaló szerződés jöjjön létre. A munkaszerződés ilyen szükséges tartalmi elemei különböző megfogalmazásban szerepelnek az egyes szocialista országok munkajogi szabályozásában. Lényegileg egyezőnek nevezhető minden munkakódexben a munka-

körben és munkabérben való megállapodás előírása.

A mi munka törvénykönyvünk rendelkezése szerint pl. a munkaszerződésben meg kell határozni a dolgozó munkakörét és személyi alapbérét. A munkaszerződésben a felek más kérdésekben is megállapodhatnak. A munkaszerződés szükséges tartalmi elemei tehát, megállapodás: *a)* a munkajogviszony létesítésében; *b)* a betöltendő munkakörben; *c)* a munkaköri feladatok ellátásáért járó bérösszegben. E tartalmi elemekben való megállapodás nélkül érvényes munkaszerződés nem jöhet létre.

Egyes szocialista országok munkajogi törvényhozása ezen túlmenően a munkateljesítés helyében való megállapodást is előírja. Bár erről a mi munka törvénykönyvünk nem rendelkezik, mégis a gyakorlat pótolta e rendelkezés hiányát, és a munkaszerződések a gyakorlatban általában tartalmazzák a munka végzésének helyét is.

a) A munkajogviszony létesítésében való megállapodást külön nem írja elő a jogszabály, mivel a munkaszerződés elnevezés, illetve a munkakörben és munkabérben való megállapodás nyilvánvalóan magába foglalja a munkajogviszonyt alapító akaratot is, és ilyen feltételekben, különösen pedig a munkakörben való megállapodás a munkajogviszonyra utal. Maga a munkaszerződés, mint szerződéstípus már arra utal, hogy a dolgozó köteles a munkáltató részére, annak utasítása szerint rendszeresen munkát végezni, vagyis a polgári jogi mellérendeltségi viszonnyal szemben — a munkaszervezeti hierarchia szerint — a felek alá- és fölérendeltségi viszonyba kerülnek.

b) A munkakörben való megállapodáshoz mind a vállalatnak, mind a dolgozónak olyan fontos érdeke fűződik, hogy e nélkül nem jöhetne létre a munkaszerződés. A munkajogviszony létesítése a munkáltatói oldalról minden esetben a megállapított vállalati feladat ellátásának biztosítása céljából történik. Ugyanakkor a másik felet, a dolgozót, egyéni érdeke, meggondolásai vezetik munkahelyének a megválasztásánál; olyan munkajogviszonyt kíván létesíteni, amely munkaképességének legmegfelelőbb kifejtését célozza, illetőleg amely saját megítélése szerint képzettségének, képességének, hajlamának, érdeklődési körének és személyi körülményeinek megfelel.

A munkajogviszony létesítésekor a vállalati gazdálkodás által meghatározott munkáltatói és az egyéni érdek, az egyéni szükséglet kielégítésére irányuló dolgozói célkitűzés találkozik, és egyben meghatározza az adott munkajogviszony rendeltetését. A munkajogviszony rendeltetése az, hogy a felek által kitűzött azon célokat megvalósítsa, amelyek érdekében maga a jogviszony létrejött, vagyis a vállalat a ténylegesen szükséges feladatkör ellátására alkalmas dolgozót alkalmazzon, a dolgozó pedig képességét és képzettségét egy, a számára megfelelő munkakörben bontakoztassa ki, munkájának megfelelő bérezés ellenében. Mind a vállalat, mind a dolgozó igénye tehát meghatározott munkakör betöltésére irányul, és e kétoldalú igények találkozása indítja a feleket a szerződés megkötésére.

c) A munkabérben való megállapodás, pontosabban a munka törvénykönyvünk fogalmazása szerint a személyi alapbérben való megállapodás ugyancsak a munkaszerződés szükséges tartalmi eleme.

Ez a kikötés azonban „másodlagos"-nak nevezhető az előző pontban tárgyaltakhoz viszonyítva, mivel a különböző jogszabályok és bérszabályzatok a vállalatoknál, továbbá az államigazgatási szerveknél és más szerveknél, intézményeknél rendszeresített munkakörök betöltőinek bérezését — alsó és felső határok megállapításával — lényegileg meghatározzák. Mégis a törvényszöveg helyes fogalmazása szerint „a személyi alapbér" kérdése nyilvánvalóan megegyezés tárgya, mert az alsó és felső határok között a szerződési akaratot befolyásoló tényező a konkrétan meghatározott bérösszeg.

A bérszabályok különbözőképpen rendelkeznek, általában figyelembe veszik a szakképzettséget, továbbá a tapasztalatok megszerzését szolgáló gyakorlati időt, de mindegyik lehetőséget ad az egyes munkakörökre megállapított határok közötti megállapodásra. Maga a bérszabályzat a szocialista elosztási elvek konkretizálását végzi el, vagyis a munkakörök szerint meghatározott munkához igazítja annak ellenszolgáltatását, lehetőséget adva az adott munkakör betöltői közötti differenciálásra. A jogszabályi határokon belül azonban a felek szabadon állapodhatnak meg.

A szükséges tartalmi elemekben való megállapodás alakszerű biztosítékait olyan rendelkezések szolgálják, amelyek szerint a dolgozó munkakörét a munkába lépésekor be kell vezetni a dolgozó munkakönyvébe, továbbá — amennyiben a határozatlan időtartamra szóló munkaszerződést nem foglalták írásba — a vállalat köteles a dolgozót személyi alapbéréről a munkába lépésétől számított 3 napon belül írásban értesíteni.

2. A munkaviszony mellőzhetetlen tartalmi elemei.

A munkaszerződést kötő felek megállapodásán kívül esnek, és a munkaszerződéshez csak áttételesen kapcsolódnak a munkajogviszony mellőzhetetlen tartalmi elemei, amelyeket a jogszabály (illetve a jogszabályi kereteken belül a kollektív szerződés) állapít meg.

Míg a szükséges tartalmi elemek egy szűkebb keretben, a dolgozó és a munkáltató közötti megállapodásban foglalnak helyet, addig a mellőzhetetlen tartalmi elemek egy tágabb horizontban helyezkednek el, a valamennyi dolgozóra kiterjedő olyan szabályokban, amelyek a dolgozó és a munkáltató vállalatok közötti jogviszonyok gazdasági-társadalmi követelményekből adódó feltételeit határozzák meg.

A munkajogviszonyok mellőzhetetlen erejű központi szabályozása a különböző érdekek összehangolását össztársadalmi szinten oldja meg, és a valamennyi munkaviszonyban álló dolgozóra vonatkozó szabályokat az össztársadalom fejlődési szintjét kifejező szocialista elvek érvényre juttatásaként állapítja meg. Ezek az elvek valamennyi dolgozóra vonatkoznak, tehát ez elveket biztosító konkrét szabályok is csak központilag rendezhetők.

A szocialista viszonyok között nyilvánvalóan nem válhat egyedi munkaszerződés tárgyává az alapszabadság, a munkaidő mértéke, a felmondás elleni védettséget biztosító élethelyzetek megállapítása stb. A jogszabályban megállapított mellőzhetetlen tartalmi elemek a munkaviszonyok magasabb szintű egységét fejezik ki, a szocialista alapelveknek megfelelő egységet, amely minden munkaviszonyban álló dolgozóra kiterjed, függetlenül attól, hogy mely szervvel vagy vállalattal áll munkaviszonyban, és amelyet nem bonthat meg a szervezeti hovatartozás.

E jogi szabályozást lényegében összefoglaló jogirodalmi álláspont szerint: a mellőzhetetlen erejű szabályozást az jellemzi, hogy a különböző jogok és kötelezettségek közvetlenül a jogszabály rendelkezése folytán, a felek akaratától függetlenül, vagyis megállapodásuk nélkül, sőt — esetileg — akaratuk ellenére is a munkajogviszony tartalmává válnak, és ezektől a felek nem térhetnek el, illetve ezekről nem mondhatnak le. Amikor ugyanis érvényes munkaszerződés jön létre, amelyben a felek a munkaszerződés szükséges tartalmi elemeiben és egyéb, a felek akaraturalmi körébe tartozó feltételekben megállapodnak, belép a munkajogviszony mellőzhetetlen tartalma, mégpedig úgy, hogy: *a)* a felek megállapodásában egyáltalán nem szerepel; *b)* másrészt úgy, hogy a mellőzhetetlen tartalommal ellentétes kikötések helyébe lép.

a) A felek megállapodásában nem kell szerepelniük a munkajogviszony mellőzhetetlen tartalmi elemeinek, mert a felek közötti munkaszerződés a munka törvénykönyve szerint jön létre, amely a munkajogviszony mellőzhetetlen tartalmát előírja. A mellőzhetetlen tartalomnak nemcsak az a sajátossága, hogy a munkaszerződés létesítésekor automatikusan a munkajogviszony tartalmává válik, hanem e jellegét a munkajogviszony egész tartama alatt, sőt a megszűnése után is megtartja.

b) A „mellőzhetetlenség" elnevezés másrészt éppen azt jelöli, hogy ha a munkaszerződésnek valamely kikötése mellőzhetetlen erejű szabályba ütközik, akkor a felek közötti megállapodás e részében érvénytelen és az érvénytelen kikötés helyébe a mellőzhetetlen erejű szabály lép. Esetileg a felek vagy az egyik fél számára olyan jelentős lehet a szerződéses kikötés, amelynek helyébe a jogszabályi feltétel lép, hogy ilyen következmény ismeretében nem is kötöttek volna munkaszerződést. Ilyenkor — a rendes felmondáson kívül — az adott helyzettől függően általában lehetőség nyílik a munkajogviszony azonnali hatályú megszüntetésére a tévedő vagy megtévesztett fél részéről.

A munkajogviszony mellőzhetetlen tartalmából folyó ez utóbbi következmények azonban már átvezetnek a munkaszerződés érvénytelenségi eseteihez.

VI. A munkaszerződés érvénytelensége.

A minden szerződésre érvényes általános szabályok szerint a szerződési akarat hiánya, vagy illetéktelen befolyásolás folytán tett nyilatkozat, úgyszintén a jogszabály rendelkezéseibe ütköző megállapodás, valamint a jogszabály által előírt formák betartása nélkül kötött szerződés a szerződések minden fajtájánál azonos eredményt, a jogrend helytelenítését vonja maga után. A szocialista jogrendszer alapelvei ilyen körülmények fennforgása esetén azonos alapot adnak minden jogág számára, ez az azonos alap azonban — az egyes jogág által szabályozott társadalmi viszonyokra tekintettel — különböző jogági elveket, intézményeket és ezekhez fűződő szankciórendszert eredményez. Így a joghatás megadását vagy megtagadását minden jogág a saját jogági alapelveinek, ezen belül intézményrendszerének körében bírálhatja el, és ezeknek megfelelő sajátos jogkövetkezményeket állapít meg.

A munkajogban a főszabály — a polgári jog alapvető szabályával szemben — az érvénytelen szerződéssel létesített munkajogviszony fenntartása a szerződési hibák kijavítása útján.

Minden érvénytelen munkaszerződés jogellenes, de nem minden jogellenes munkaszerződéstől vonja meg a munkajog a célzott jogi hatást, hanem inkább arra szorítja a szerződő feleket, hogy a szerződési hibát korrigálják, és az érvénytelenségi ok kiküszöbölésével a munkajogviszonyt tartsák fenn. E fő szabály azonban nem egyenlő erővel érvényesül az érvénytelen munkaszerződések különböző kategóriáinál.

A munka törvénykönyvének rendelkezése szerint érvénytelen az a munkaszerződés, amelynek megkötése a munkaviszonyra vonatkozó szabályba ütközik. Ha pedig a munkaszerződésnek csak valamely rendelkezése ellenkezik a munkaviszonyra vonatkozó szabállyal, csak ez a rendelkezés érvénytelen, és a munkaszerződés tartalma a szabálynak megfelelően alakul. Különböztetni kell tehát az egész munkaszerződés érvénytelensége és egyes munkaszerződésbeli kikötések érvénytelensége között.

Minden esetben az orvoslás elsődlegességére utal az a szabály, mely csak az esetre írja elő a munkajogviszony azonnali hatállyal történő megszüntetésének kötelezettségét, ha a munkaszerződés érvénytelenségét a felek vagy a közérdek sérelme nélkül rövid időn belül nem

lehet orvosolni. Az e szabályhoz kapcsolódó jogirodalmi nézet szerint az orvoslási kötelezettségből következően az a fél, amelyik az érvénytelenségről tudomást szerzett, köteles az érvénytelenség orvoslását megkísérelni. Ha pedig a másik fél orvosolhatja az érvénytelenséget, vagy a másik fél közreműködése nélkül az orvoslás nem lehetséges, köteles a másik felet megfelelő határidő kitűzésével az orvoslásra, illetőleg az abban való közreműködésre felhívni. Az érvénytelenség tehát véglegesen csak akkor következik be, ha az orvoslás felhívás ellenére nem történt meg. Ha az orvoslásra eleve nincs lehetőség, akkor az orvoslási kötelezettség nem áll fenn, és a munkajogviszonyt meg kell szüntetni.

A munkaszerződés érvénytelenségétől meg kell különböztetni azt az esetet, amikor szükséges tartalmi elemekben való megállapodás hiányában a munkaszerződés érvényesen létre sem jött. Ez esetben a vállalat a foglalkoztatást, a dolgozó pedig a munkavégzést nem köteles megkezdeni. Itt is fennáll azonban az orvoslási kötelezettség, mert ez a szükséges tartalmi elemekkel való megállapodásra, illetve ezek pótlására is szorítja a feleket.

A magyar munkajogi jogirodalom az érvénytelen munkaszerződések körén belül megkülönbözteti: *a)* a tilos; *b)* a szabálytalan és *c)* az akarati fogyatékosságokban szenvedő munkaszerződéseket.

a) A tilos munkaszerződések általános jellemzője, hogy az a munkavégzés tilos, amelyre a munkaszerződést kötötték. Ilyen tilos munkaszerződések azok, amelyek: a dolgozói jogalanyiság hiányában jönnek létre; a dolgozók egészségét és testi épségét szolgáló munkajogi tilalmakba, így a nők és a fiatalkorúak különös védelmét szolgáló szabályokba, ezen belül a terhes nőkre és a kisgyermekes anyákra vonatkozó szabályokba; továbbá olyan közegészségügyi tilalmakba ütköznek, amelyek a lakosságot védik a fertőzési veszélyt jelenthető munkakörök betöltésénél. A munkajogi tiltó jogszabályokkal egyenlő erejű az egyes munkakörökbe való alkalmazást tiltó büntetőbírói ítélet (pl. a foglalkozástól való eltiltást kimondó ítélet).

A tilos munkaszerződések az érvénytelen munkaszerződések legszigorúbban elbírálandó csoportját képezik, mivel nem egyes kikötések, hanem maga az a munka tilalmazott, amelyre a felek megállapodtak. Ezért a tilos munkaszerződés esetén az orvoslási kötelezettség sokkal szűkebb körben érvényesül, mint más érvénytelen szerződés esetében. Ezeknél is azonban — mint más érvénytelen munkaszerződésnél — csak ex nunc hatályú megszüntetés következik be. Egyes esetekben mégis, amikor a szerződésben kikötött munkakör tiltott, az orvoslás megoldható, úgy hogy a munkáltató a dolgozót — hozzájárulásával — a tilalom alá nem eső munkakörbe helyezi át.

b) A szabálytalan munkaszerződések eseteiben a munkaszerződés megkötésének módja ütközik törvényes tilalomba, vagyis eljárási hiba vagy formahiba mutatkozik. Ilyen szabálytalan szerződések közé sorolhatók: a munkakönyvre vonatkozó szabályok megtartása nélkül kötött szerződések; a kötelező írásbeliség elmulasztása meghatározott munkakörökben való alkalmazásnál; az alkalmazást megelőző kötelező orvosi vizsgálat elmulasztása; továbbá általában valamely jogszabály előírásának megtartása nélkül kötött szerződések.

A szabálytalan munkaszerződés is érvénytelen, azonban az e csoportba tartozó munkaszerződésekre elsőrendűen vonatkozik a munkajogi orvoslási kötelezettség, mivel ezeknél az orvoslás viszonylag egyszerű, és valóban rövid időn belül eszközölhető. A formai hiányok pótlása mindkét fél (illetve a hiányért felelős fél) kötelezettsége. Orvoslás hiányában a szabálytalan munkaszerződés is érvénytelen marad, tehát mindkét fél jogosult, a munkáltató pedig köteles is a munkajogviszonyt azonnali hatállyal megszüntetni.

c) Az akarati fogyatékosságban szenvedő munkaszerződések jogellenességének alapját képezheti: a tévedés, a megtévesztés vagy jogellenes fenyegetés. A munkajogban azonban az ilyen érvénytelenségi okok szerepe kevésbé jelentős. A jogellenes fenyegetés és a tévedés csak eseti előfordulásban jelentkezhet. A megtévesztés azonban gyakoribb előfordulású lehet és a kölcsönös bizalmon alapuló munkaszerződéseknél olyan érvénytelenségi ok, amelynél az érvénytelenség orvoslásának lehetősége ugyan fennáll, de éppen a bizalommal való visszaélés folytán a megtévesztett féltől nem várható el az érvénytelenség orvoslása.

VII. A munkaszerződés módosítása.

A munkaszerződés általánosan határozatlan időre szól, vagyis olyan munkajogviszonyt létesít, amely — ha azt a felek nem szüntetik meg — elvileg a dolgozó nyugdíjkorhatárának eléréséig, sőt azon túl is tarthat. A határozatlan időre szóló munkaszerződéssel tehát olyan huzamos idejű jogviszony létesül, amelynek folyamán mind a vállalat, mind a dolgozó oldalán különböző változásokkal lehet számolni.

A munkáltatói oldalon a szervezeti változtatások (pl. a belső szervezési új megoldások, a technológia tökéletesítése, a munkafolyamatok korszerűsítése stb.) hozzák létre azokat a körülményeket, amelyek az egyes dolgozó munkajogviszonybeli feltételeinek változtatására vezethetnek. A dolgozónál viszont a személyi körülményeinek (mint pl. egészségi állapotának, családi helyzetének stb.) változása válthatja ki, az egyes munkafeltételek változtatásának szükségességét.

Miután a munkaszerződés a felek akaratmegegyezésével jön létre, ebből természetszerűleg következik, hogy a munkaszerződés módosítása

is csak kétoldalú megállapodással történhet. Ezért az általános szabály szerint a munkáltató és a dolgozó a munkaszerződést csak közös megegyezéssel módosíthatja. Kivételt képez a bérrendszer vagy bérforma megváltoztatása, melyre tekintettel a munkáltató egyoldalúan módosíthatja a dolgozó személyi alapbérét.

A munkaszerződés közös megegyezéssel történő módosítására ugyanazon szabályok érvényesek, mint a munkaszerződés megkötésére, azzal az alaki többletkövetelménnyel, hogy az áthelyezést minden esetben írásba kell foglalni. A munkaszerződés módosítása igazodik a munkaszerződés megkötéséhez, vagyis:

a) A szerződés módosítására vonatkozó megegyezés csak azt a kört foghatja át, amelyet maga a munkaszerződés. Tehát csak azokat a feltételeket lehet módosítani, amelyek a munkaszerződésben szerepeltek, vagyis amelyekben a felek szabadon állapodhatnak meg.

b) A munkaszerződés érvénytelenségét eredményező okok a munkaszerződés módosításának érvénytelenségére is vezetnek, vagyis a munkaszerződés módosításánál is a feleknek a módosításra irányuló kölcsönös és valódi akaratának kell érvényesülnie; továbbá a dolgozót közös megállapodással sem lehet olyan munkakörbe vagy munkahelyre áthelyezni, amelyre a dolgozóval alkalmazási tilalom miatt munkaszerződést sem lehetne kötni.

A felek megállapodásán alapuló szerződés módosításától meg kell különböztetni a *munkaszerződés módosulását*, mely utóbbi a felek akaratától függetlenül következik be. A munkajogi szabályok megváltozásával ugyanis a munkaszerződésnek a változással érintett feltételei is megváltoznak.

VIII. A munkaszerződés, illetve a munkajogviszony megszüntetése. 1. Kétoldalú nyilatkozat. 2. Áthelyezés. 3. Felmondás.

1. Kétoldalú nyilatkozat.

A kétoldalú megállapodással létesített munkajogviszony „természetes" megszüntetési módja szintén kétoldalú megállapodáson alapulna. A csehszlovák jogirodalomban és az NDK jogirodalomban elterjedt nézet, hogy a szocialista társadalmi rendben a munkajogviszony megszüntetésének alapvető formája a megszüntetésre irányuló kölcsönös megegyezés.

Ezek az állásfoglalások elvileg helyesek ugyan, de a szocialista fejlődés jelenlegi szakaszában még nem érvényesülhetnek teljes mértékben. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanis az a körülmény, hogy a szocialista társadalmi berendezkedés felépítése ezekben az országokban — köztük nálunk is — nem a legfejlettebb gazdaság alapjáról, hanem világviszonylatban a gyengén fejlett gazdaság alapjáról indult. Már magának a gazdaság szerkezetének átállítása, de különösen az elmaradt gazdaságnak a szocialista politikai-társadalmi rendszernek megfelelő szintre fejlesztése többek között olyan munkaerőmozgással és -mozgatással jár, amelynek folytán a munkajogviszonybeli felek érdeke gyakran ütközhet egymással. Ennek az időszaknak megvannak a maga szakaszai, amelyek valóságos adottságaihoz kell igazodnia a munkajogi szabályozásnak is.

A szocialista társadalmi rend építésének idején, de még annak magasabb fokán sem lehet általánosnak tartani azt, hogy a munkaviszony megszüntetésére irányuló akaratok mindig vagy legalábbis többségükben találkozzanak. Ezért nem állíthatjuk azt, hogy a szocialista munkajogviszonyok általános megszüntetési módja a kölcsönös megegyezés. Azt azonban állíthatjuk, hogy már a szocialista fejlődésnek ebben a szakaszában is gyakori lehet ez a megszüntetési mód. A megszüntetésre irányuló különböző oldalú indítékok ugyanis akarategyezést eredményezhetnek. Ilyenkor éppen olyan akarategyezés szünteti meg a jogviszonyt, mint amilyen akarategyezés keletkeztette.

Ez a *„megszüntető szerződés"* elvileg ugyanolyan akarattalálkozáson és kétoldalú akaratnyilvánításon alapul, mint a munkajogviszonyt létesítő szerződés. Szükséges tehát a megegyező akarat kölcsönös kinyilvánítása, továbbá a megszüntetés lényeges feltételeiben való megegyezés. Természetesen a lényeges feltételek sokoldalúbbak a jogviszony létesítésekor, mint annak megszüntetésekor, éppen a kétféle szerződés céljának megfelelően. Míg ugyanis a munkaszerződésnél az akarategyezésnek a munkajogviszony létesítésén túl a munkakörre, a munkabérre és a munka teljesítésének helyére is vonatkoznia kell, addig a megszüntetésre irányuló akarategyezésnek valójában egy lényeges feltételt kell átfognia: ez a megszüntetés időpontja. Az időpont meghatározása, illetőleg annak kölcsönös megfelelése, bár egyedüli lényeges feltétel, éppen olyan mértékben befolyásolja a megszüntetésre irányuló megállapodást, mint a munkaszerződés megkötésekor a számszerűleg több lényeges feltételben való megegyezés.

Ha a felek esetileg csak a megszüntetésben állapodnak meg, de az időpontot nem állapítják meg, akkor értelemszerűen a felmondási időre vonatkozó jogszabályi rendelkezések érvényesülnek, vagyis a felek megszüntetésre irányuló megállapodása alapján a munkajogviszony a jogszabályban meghatározott felmondási idő lejártával szűnik meg.

A megszüntetés időpontja a felek megállapodása szerint lehet azonnali hatályú, lehet hosszabb időtartam elmúlta után érvénybe lépő stb. Utóbbi esetben még lehetséges a feleknek olyan kikötése, mely a megállapodás időpontjától a tényleges megszüntetésig terjedő időtartamra bizonyos különleges feltételeket, illetve kedvezményeket állapít meg (mint pl. a dolgozó elengedése a munkából bizonyos időre jövendő munkahelye biztosítása céljából stb.).

2. Áthelyezés

A más vállalathoz való áthelyezés lényegében a kölcsönös megegyezéssel történő munkajogviszony-megszüntetés különös esete, amikor a jogviszonyban álló két fél és egy másik munkáltató megállapodása szükséges. E megállapodás kezdeményezője bármelyik fél lehet, de a tapasztalatok szerint általában a dolgozó kezdeményezi, akinek számára megfelelőbb munkafeltételeket biztosít egy másik vállalat. Ha létrejön a háromoldalú megállapodás, az két szerződést foglal magába: egy megszüntető szerződést és egy új munkajogviszonyt alapító szerződést.

A más vállalathoz történő áthelyezésnél is a megállapodás lényeges tartalmi eleme az időpontban való megállapodás, a fennálló munkajogviszonyt záró és az új munkajogviszonyt kezdő időpont, amelyben a három fél megegyezik. A háromoldalú megállapodás bármilyen — közeli vagy távoli — időpontot tartalmazhat, a törvény csak arról rendelkezik, hogy a dolgozó munkajogviszonya, áthelyezése esetén az új munkahely elfoglalására megjelölt időpontot megelőző napon megszűnik, és a megjelölt napon az új vállalatnál megkezdődik. Az ilyen áthelyezéshez fűződő további szabály szerint az áthelyezett dolgozónak az áthelyezést megelőző munkaviszonyát úgy kell tekinteni, mintha azt az új vállalatnál töltötte volna el.

3. Felmondás.

A munkajogviszonyt felmondással egyoldalúan is meg lehet szüntetni. Felmondással a munkáltató és a munkavállaló is egyaránt élhet.

a) A munkáltató egyoldalú felmondási jogát a szocialista jogrend is megállapítja. A felmondás jogintézménye az elnevezés és bizonyos fokig formai tekintetben is azonosságot mutat a kapitalista felmondási intézménnyel, nevezetesen: a munkajogviszonyt a munkáltató egyoldalú jognyilatkozata szünteti meg előzetes értesítéssel és a felmondási idő kötelező közbeiktatásával. E formai hasonlóság azonban nem jelent tartalmi azonosságot, mert a termelőeszközök társadalmi tulajdona, a dolgozók egyenlő viszonya az általuk működtetett termelőeszközökhöz alapvetően megváltoztatták a felmondási jog tartalmát oly módon, hogy a munkáltatói felmondás az osztályérdekeltség alapjáról az össztársadalmi érdek síkjára tevődött át.

Az alapvető, vagyis az osztályérdekek ütközésének kiküszöbölése azonban nem jelenti azt, hogy a csoportérdek, továbbá az egyéni érdek esetileg nem különülhet el egymástól és az össztársadalmi érdektől is.

A dolgozók az össztársadalom részére fejtik ki munkaerejüket, ugyanakkor a munka megszervezése megkívánja a munkavállalónak az egyes szervezethez, az önálló egységhez való kapcsolását. A munkaviszonyoknak e kettős — össztársadalmi célú, de egyes szervekhez kötött — jellege következtében a társadalmi és egyéni érdek mellett egy harmadik koefficiens is megjelenik: a vállalati érdek. Amíg egyes jogintézmények e három érdek összhangján alapulnak (például a munkaszerződés), addig a felmondás jogintézménye éppen ez érdekek elkülönülését és ütközését fejezi ki. Ez érdekütközések gyakorlati előfordulásában a vállalati és egyéni érdek áll szemben, de oly módon, hogy az egyik, vagy mindkét oldalt támogatja az össztársadalmi érdek is.

aa) A munkáltatói felmondás tárgyalásánál abból kell kiindulnunk, hogy a munkajogviszonyok hálózatának keretében bonyolódik le az egész termelés, az állam igazgatása, a gyógyítási-nevelési feladatok stb. ellátása. E feladatok rendes és rendszeres ellátásának igénye egyben e jogviszonyok stabilitásának igényét is magába foglalja. A munkajogviszonyok stabilitásához azonban további következmények is fűződnek, mivel a munkahely változtatása, illetőleg az új munkahely elfoglalása fokozott adaptációs igényt támaszt, amelynek való megfelelés a dolgozó fokozott idegrendszeri megterhelését jelenti, mely természetszerűleg befolyásolja a munka végzését. Ugyancsak jelentős és kedvező kihatással van a munkavégzésre a begyakorlottság. Ezért a vállalat érdeke e gyakorlattal rendelkező dolgozó megtartása, a dolgozónak pedig biztonságérzetet ad a begyakorlott munka végzése. E biztonságérzeten túlmenően jelentős szerepe van egy másfajta biztonságérzetnek, amelynek kihatása a munkajogviszonyra igen sokoldalú: ez a munkahely megtartásához fűződő biztonságérzet.

Ennek a fajta biztonságérzetnek a régi értelemben vett jelentősége a munkanélküliség felszámolásával csökkent ugyan, de nem szűnt meg, illetőleg átalakult, és magasabb fokon jelentkezik. A népgazdaság szocialista megszervezése, amely minden munkaképes ember számára munkaalkalmat biztosít, általában megalapozza ezt a fajta biztonságérzetet. Ugyanakkor azonban ezen a gazdaságilag biztosított talajon megnőnek és átalakulnak az igények. Ahogyan a szocialista társadalom már nemcsak a szoros munkaköri kötelezettség teljesítését várja el az egyes dolgozótól, hanem a társadalmi célkitűzésekkel való azonosulást is (mint pl. az összvállalati termelési eredmény) s ezen keresztül a népgazdasági eredmény elősegítését munkával, javaslatokkal, közösségi részvétellel stb., úgy a dolgozó átalakult igénye is túlnő a munkaalkalom egyszerű biztosításán. A dolgozó munkához való joga a képességnek és képzettségnek megfelelő munkaalkalmat, ezen belül annak a munkahelynek biztosítottságát is igényli, ahol ezeket legteljesebben kifejtheti, illetve amelynek kollektívájába már beilleszkedett.

ab) Ennek megfelelően a munkáltatói felmondás nyilvánvalóan csak az esetben lehet indokolt, ha a fentiekben írt stabilitáshoz fűződő fontos társadalmi érdeket egy még fontosabb társa-

dalmi érdek rontja le, amikor is e fontosabb társadalmi érdek a munkajogviszony további fenntartása ellen szól. A munkáltatói felmondás előidéző okai igen különbözők lehetnek, de magát az indokoltságot megalapozó tény *csak a munkajogviszony rendeltetésének elvesztése lehet*, vagyis olyan tényleges helyzet, *amikor a munkajogviszony nem tudja többé betölteni azt a feladatát, amelyre létesítették.*

A szocialista munkajog feladata éppen az, hogy lehetővé tegye a rendeltetését vesztett munkajogviszonyok egyoldalú megszüntetését, és ugyanakkor korlátokat állítson a rendeltetését betöltő, vagy bizonyos korrekciókkal betölteni képes munkajogviszonyok megszüntetésével szemben. E követelményekhez járul még — a munkához való jog konkrét érvényesüléseként — a dolgozónak arra vonatkozó joga, hogy a munkajogviszonya megszüntetésének okát megismerje, azt vele közöljék.

A szocialista országokban indokoláshoz kötött felmondási rendszer van érvényben, amelyet az jellemez, hogy a munkáltató köteles a munkavállalójával közölni azt az okot, amely miatt a munkajogviszonyát egyoldalúan megszünteti. Az ilyen okközlés először is egyidejű a felmondás közlésével, továbbá közvetlen, mivel a kötelezettség a felmondás címzettjével szemben áll fenn.

Ezen túlmenően a legtöbb szocialista országban a felmondás lehetősége a törvényben felsorolt tényállások megvalósulásához kötött, amelynek jellemzője az, hogy a munkajogi kódex tételesen felsorolja azokat a tényállásokat, amelyek megléte, illetve bekövetkezte esetén a munkáltató jogszerűen felmondhatja a nála alkalmazásban álló dolgozó munkajogviszonyát.

ac) A mi munka törvénykönyvünk ugyancsak az indokoláshoz kötött felmondási rendszert tartalmazza, de a felmondási okokat nem rögzíti törvényi felsorolásban. A munka törvénykönyve 26. § (2) bekezdése értelmében: „A vállalatnak a felmondást írásban kell közölnie, és abból a felmondás okának világosan ki kell tűnnie..." Ezt a rendelkezést összevetve a törvény 29. § azon rendelkezésével, hogy: „A dolgozó panaszára a munkaügyi vitát eldöntő szerv a felmondást hatálytalanítja, ha a felmondásban megjelölt indok valótlan, a felmondás jogszabályi tilalomba, illetőleg korlátozásba ütközik, vagy egyébként nem a megszabott módon történt...", azt kell megállapítanunk, hogy a munkáltatót nem köti ugyan törvényi tételes felsorolás, hanem bármilyen, általa a felmondásra alapul szolgálónak ítélt okot megjelölhet, de annak megalapozottnak, a valóságnak megfelelőnek kell lennie. A megjelölt ok valóságnak való megfelelését a dolgozó törvényes panaszjoga biztosítja, mely panasz következtében indult eljárás során a munkáltatót bizonyítási kötelezettség terheli.

ad) A munkáltatói felmondásokat előidéző és indokló körülmények igen különbözők lehetnek, de mégis *csoportosíthatók aszerint*, hogy a *vállalat szervezeti viszonyainak megváltozásával*, vagy pedig a *dolgozó személyével összefüggő okokból történnek.*

Ha a vállalat megszűnik, vagy ha átszervezés folytán kevesebb munkaerő foglalkoztatásával is el tudja látni feladatát, vagy ha egyéb okból létszámfelesleg keletkezik, ez esetben kétségtelen, hogy egyes vállalati dolgozók munkajogviszonya rendeltetését veszti.

A gazdasági élet minden társadalomban állandó mozgásban van, de a szocializmusban az állandó mozgás felgyorsult, az új társadalom kialakítására és felépítésére irányuló igény gyorsítja az ütemet. A fejlődés adta változások folytán az ipar és az iparigazgatás egyes területein bizonyos számú munkaerő foglalkoztatásának lehetősége megszűnik. Ugyanakkor ez a körülmény teszi lehetővé más iparágak, területek munkaerőigényének kielégítését.

Fejlődésünk mai szakaszán az ipar már nem rendelkezik munkaerő-tartalékkal. Ilyen körülmények között a munkaerőigény kielégítése, csak a rendelkezésre álló munkaerő ésszerűbb foglalkoztatása útján történhet. Ez az ésszerű foglalkoztatás azonban nem egyszeri szervezési intézkedést jelent, hanem állandó folyamatot, melynek következménye egy bizonyos számú munkaerő állandó mozgása, vagyis a munkaerő-átcsoportosítás folyamatossága. Ebben a folyamatban — különös módon — a munkaviszonyok stabilitásához fűződő társadalmi érdek ütközik a munkaerő átcsoportosításához fűződő társadalmi érdekkel. Miután azonban valamennyi népgazdasági ág és az igazgatási szervek is olyan hosszú távra szóló feladatok elvégzésére hivatottak, amelyek ellátásához dolgozóik nagy többségének munkájára állandó jelleggel van szükség, ezért a munkavállalók többségére vonatkozóan a stabilitás a főszabály, és csak a munkavállalók kisebb részét érinti az átcsoportosítási tendencia. Ez utóbbi viszont a fejlődés olyan szükségszerű velejárója, amelynek esetenként át kell törnie a főszabályt, ellenkező esetben ugyanis gátjává válna a gazdasági fejlődésnek.

A vállalat szervezeti viszonyaiban történő változásból bekövetkező felmondások eszközlése az igazgató mérlegelési jogkörébe tartozik, de az ilyen irányú döntés is célkötelezett.

A választási jogkör gyakorlásakor elsőrendű szempont az a termelési érdek, amelynek szolgálatában történik maga a felmondás. Ennek domináló volta mellett olyan szociális és az ember személyiségét figyelembe vevő szempontoknak kell érvényesülniük, amelyek nem állnak ellentétben a termelési érdekkel. Így pl. e téma legszélesebb körű tárgyalását tartalmazó szovjet jogirodalom egységes álláspontot alakított ki arra nézve, hogy a választási jogkör gyakorlásánál a szociális körül-

ményeket, illetőleg a dolgozók addigi munkásságát messzemenően figyelembe kell venni. Hangsúlyozzák azonban, hogy a szociális szempontoknak csak azonos képességű, illetve munkateljesítményű dolgozók között lehet a választást meghatározó szerepe.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a vállalat szervezeti okai által indokolt felmondásoknál a gazdasági-termelési követelménynek nem minden esetben a felmondási jog gyakorlása felel meg. A szervezeti okokból történő felmondásokra ugyanis csak a gazdasági változtatásoknak megfelelő más megoldás hiányában kerülhet sor. Vagyis az a helyes, ha a vállalat igazgatója elsősorban a belső átcsoportosítási megoldást keresi, és csak ennek megoldhatatlansága esetén él felmondási jogával.

A munkáltatói felmondásra reálisan okot adó körülmények másik nagy csoportja a felmondással érintett dolgozók személyével függ össze. Személyi képesség, képzettség, szorgalom stb., vagyis személyi adottság, magatartás, illetőleg ezek negatív megítélése alapozhatja meg a munkáltatói felmondások e másik csoportját. Az ilyen okból bekövetkező felmondások annyiban egyeznek az előző pontban tárgyaltakkal, hogy a megszüntetést ilyenkor is az indokolja, hogy a munkajogviszony rendeltetése megszűnt. A szerződéses cél meghiúsulását azonban az e csoportba tartozó esetekben konkrétan az adott dolgozó munkavégzése vagy magatartása, illetőleg a tőle függő vagy tőle nem függő személyi körülményei idézik elő.

A munkáltatói felmondás különös esete az érvénytelen munkaszerződést vagy érvénytelen kikötéseket felszámoló olyan felmondás, amely az orvoslás meghiúsulása miatt, illetve az orvoslási lehetőség hiányában megszünteti az érvénytelen munkaszerződéssel létrejött, vagy érvénytelen kikötéseket tartalmazó munkajogviszonyt.

ae) A munkáltatói felmondási jog nemcsak elvileg célkötelezett, hanem az csak a törvény által megállapított korlátok között gyakorolható. A törvényi korátokat jogi szabályozásunk a munkáltatói felmondás indokolási kötelezettségével, továbbá a különböző oldalú korlátozások megállapításával vonja meg.

A felmondási jog általános érvényű és elsőrendű korlátja az 1967. évi munka törvénykönyv 2. § (1) bekezdése szerint: „E törvény rendelkezéseit a társadalmi és az egyéni érdekek összhangjának biztosításával kell alkalmazni. E törvényben megállapított jogokat társadalmi rendeltetésüknek megfelelően kell alkalmazni. A joggal való visszaélés tilos. Azt, akinek terhére a visszaélés történt, emiatt hátrány nem érheti. Aki jogával visszaélt, az ezért alkalmazott felelősségre vonáson felül viselni tartozik a visszaélés elhárításának következményeit is."

A joggal való visszaélés tilalmával részletesen a polgári jogi jogirodalom foglalkozik, különösen a rendeltetésszerű joggyakorlás és a joggal való visszaélés egymáshoz való viszonyát illetően.

A polgári jogi jogirodalom megállapításai a munkajogban is hasznosíthatók, mert bizonyos vonatkozásokban a munkajogi joggal való visszaélés tilalmára is jellemzők.

A munkajogban, konkrétan a felmondás jogintézménye vonatkozásában is az az elsőrendű ismérv, hogy a munkáltató társadalmi rendeltetésének megfelelően gyakorolja-e a felmondási jogot. Emellett csak járulékos ismérv a más érdekszférájában okozott kár, különös tekintettel arra, hogy a jogszerű joggyakorlás is sérthet más érdekeket. Így a munkajogviszony rendeltetésszerű funkcionálását gátló körülmény feltétlenül okot ad a munkáltatói felmondásra, ugyanakkor dolgozói érdekeket sérthet. Példának hozzuk fel, hogy a vállalat átszervezése esetén jól dolgozó, kifogástalan magatartású dolgozók válhatnak létszámfelettivé és a felmondás kétségkívül sérti érdekeiket, de erre a tényre alapuló felmondás a jog rendeltetésszerű gyakorlásának körében történik.

A nyilvánvalóan jogellenes, valamely törvényi előírásnak meg nem felelően gyakorolt felmondás elbírálása nem a joggal való visszaélés körébe tartozik. Ha pl. a munkáltató indoklási kötelezettségének nem tett eleget, vagy a felmondást nem írásban közölte stb., a dolgozó panaszára a munkaügyi vitát eldöntő szerv a felmondást a fennálló törvényes rendelkezések megsértése miatt hatálytalanítja.

A joggal való visszaélés felderítésénél mindig egy jogos magatartás, a jogszabályi előírásoknak megfelelő tevékenység mögé kell hatolni, a jogosnak látszó joggyakorlást mint egy külső burkot le kell fejteni a jog rendeltetésellenes használatát magában rejtő tartalomról. Így ha a felmondás a szabályok szerint jogosnak tűnik, és jogtalanná csak a munka törvénykönyve 2. §-ában rögzített általános elveket kifejező norma szintjén lesz, beszélhetünk rendeltetésellenes joggyakorlásról, illetőleg a joggal való visszaélésről.

Ilyen eset lehet, amikor a felmondási okként megjelölt körülmény igazoltan fennáll, de e körülményt a munkáltató szándékosan idézte elő, illetőleg a munkáltatói felmondás nyilvánvalóan személyi ellentétekre vezethető vissza. Hasonlóan a joggal való visszaélésre utalhat a felmondás okául megjelölt körülménynek a munkáltatói felmondással való kirívó aránytalansága stb. Mindenesetre az ilyen felmondások közös jellemzője, hogy ezek nem a rendeltetésüket vesztett munkajogviszonyokat szüntetik meg. A munkáltató által megjelölt körülmény ugyanis nem gátolja, de még csak nem is veszélyezteti a munkajogviszony rendeltetésszerű funkcionálását, ezért a munkáltató nem rendeltetésszerűen — a vállalati feladatok teljesítési célját betöltően — gyakorolta a felmondási jogot.

af) Az általános, a minden dolgozót megillető munkajogi védelmen túlmenően egyes dolgozói kategóriákkal szemben a vállalat meghatározott ideig nem érvényesítheti, vagy csak korlátozottan érvényesítheti felmondási jogát. A felmondás ellen ilyen módon védett dolgozók körét a törvény állapítja meg, elsősorban szociálpolitikai szempontok alapján, másrészt a huzamos munkaviszonyt, illetve a kiváló munkát méltányolóan.

A felmondási tilalmak törvényi megállapítása a munkáltatói felmondási jog legerősebb korlátja, mert e tilalmak bármilyen indok alapján történő felmondás ellen védelemben részesítik az egyes dolgozói kategóriákat. A védettség indoka az érintett dolgozó élet- és munkakörülményeiben ideiglenesen beálló olyan változás, mely körülmény fennállása alatt a felmondás méltánytalanul súlyosabban érintené ezt a dolgozót, mint a többi munkavállalót. Éppen ezért a törvény olyan erős védelmet biztosít, hogy a tilalomba ütköző felmondás érvénytelen. Ilyen védelemben részesülnek a terhes nők, a kisgyermekes anyák, a beteg dolgozók, bizonyos csökkent képességű dolgozók, az állampolgári kötelezettséget teljesítő dolgozók stb.

ag) *A felmondási korlátozások* — a felmondási tilalmakra vonatkozó rendelkezésekkel szemben — nem állják útját a munkáltatói felmondásnak, csak a „különös" vagy „rendkívüli" indokoltság meglétének feltételéhez, illetőleg valamely szerv hozzájárulásához kötik annak gyakorlását.

Ezek a korlátozások különböző indítékúak. Amíg ugyanis a felmondási korlátozások „különös" indokoltsága merőben szociálpolitikai alapozású, addig a „rendkívüli" indokoltság a munkavégzéssel kiérdemelt méltányláson alapszik, végül a más szerv hozzájárulásának kötelező volta a betöltött hivatali munkakörhöz vagy társadalmi funkcióhoz kapcsolódik.

A jogszabály rendelkezése szerint csak *különösen indokolt esetben* mondhat fel a munkáltató: annak a dolgozónak, akinek 4 vagy több általa eltartott családtagja van, és családjában más önálló keresettel rendelkező nincsen; annak a dolgozónak, akinek az öregségi teljes nyugdíjra való jogosultsága megszerzéséhez legfeljebb 5 éve hiányzik, kivéve ha résznyugdíjra jogot szerzett; az egyedül álló dolgozó nőnek, gyermeke tizennyolcadik éves koráig. Ez a védelem megilleti a gyermekét egyedül nevelő apát is. Más jogszabály hasonló védelmet biztosít a csökkent munkaképességű dolgozók részére, meghatározott feltételek fennállása esetén.

Mindezekre a védett dolgozói kategóriákra vonatkozóan olyan szabály van érvényben, hogy ha a vállalatnál van olyan munkakör, amelynek ellátására a védett dolgozó alkalmas, a munkaviszonyt mindaddig nem lehet felmondással megszüntetni, amíg ilyen munkahelyre áthelyezhető, feltéve, hogy ezt elvállalja.

A jogszabály alkalmazásánál bizonytalanság mutatkozott olyan vonatkozásban, hogy mikor áll fenn a „különösen indokolt eset"? Ennek elbírálása nyilvánvalóan az adott vállalat körülményeitől függ. Az értelmezés egyöntetűségét kívánta elősegíteni az az elvi állásfoglalás, amely szerint „a különös indok fennforgásának megállapításához mindig olyan súlyos ok szükséges, amely mellett a vállalat részére tarthatatlanná válna vagy aránytalan terhet jelentene a munkaviszony további fenntartása." A továbbiakban arra utal ez az állásfoglalás, hogy ez esetekben mindig elsősorban azt kell vizsgálni, van-e a vállalatnál a szóban levő dolgozóval betölthető munkakör, mert ha van ilyen munkakör, és abban már eleve nem az említett védettség alá eső dolgozót foglalkoztatnak, akkor a vállalat számára nem jelent aránytalan terhet vagy nehézséget az ilyen dolgozók további alkalmazása.

*A rendkívüli indokoltság*ot tartalmazó törvényhely szerint: csak rendkívül indokolt esetben mondhat fel a vállalat a nála hosszú ideje munkaviszonyban álló és ezalatt az átlagosnál jobb munkájával és példamutató magatartásával kitűnt dolgozónak. Törvényi felhatalmazás folytán e rendelkezés részletes feltételei a kollektív szerződésben meghatározhatóak. Ennek megfelelően valamennyi kollektív szerződés több-kevesebb részletességgel megállapítja a „hosszabb" idő és az „átlagosnál jobb munka", illetve a „példamutató magatartás" kritériumait.

A szociálpolitikai szempontokon, illetőleg a munkaérdemeken alapuló felmondási korlátozások mellett a korlátozások harmadik csoportja a munkaköri beosztáshoz, illetve a *társadalmi funkciók betöltésé*hez kapcsolódik.

Elsőrendűen a dolgozók képviseletét ellátó szakszervezeti tisztségviselők munkajogi védelmét hangsúlyozzuk. Az idevonatkozó rendelkezések szerint a közvetlen felsőbb szakszervezeti szerv egyetértése szükséges a szakszervezet választott tisztségviselőinek más munkahelyre beosztásához, továbbá munkaviszonyának a vállalat által való megszüntetéséhez. E szabályozás a szakszervezetek jelentőségét és tevékenységének a törvényhozásban is kifejezésre jutó megbecsülését mutatja, s ebből következően különös védelmet nyújt tisztségviselőinek.

A szakszervezeti tisztségviselőkön kívül vannak még más olyan társadalmi funkciót betöltő dolgozók, akik éppen e funkciójuk gyakorlásakor szembekerülhetnek hivatali feletteseik állásfoglalásaival. Ilyen társadalmi funkciót töltenek be a munkaügyi döntőbizottság tagjai, akiket a szakszervezeti tisztségviselők számára biztosított védelem illet meg. Ezen túlmenően a munkaügyi döntőbizottság elnöke és elnökhelyettesei munkaviszonyának

megszüntetéséhez a Munkaügyi Bíróság elnökének előzetes hozzájárulása is szükséges, áthelyezésükről pedig a Munkaügyi Bíróság elnökét előzetesen értesíteni kell.

Ugyancsak ide sorolható a népi ellenőrzési bizottság nem függetlenített tagjaira és a népi ellenőrökre vonatkozó az a rendelkezés, mely szerint munkaviszonyuknak felmondással történő megszüntetéséhez a tisztségük alatt, illetve a tisztség megszűntét követő egy éven belül a felettes népi ellenőrzési bizottság hozzájárulása szükséges. (A népi ellenőrzésről szóló 1968. évi V. törvény.)

b) A munkáltatói felmondással szemben — amely bármely okból, de mindig csak a vállalati feladatok által meghatározottan és indokoltan történhet — a dolgozónak a munkajogviszonya megszüntetésére vonatkozó akaratelhatározása szabadon érvényesül. A dolgozó munkahelyhez való kötődését, illetőleg az attól való megválására irányuló elhatározását különböző körülmények befolyásolhatják, amelyek egy része az üzemi adottságokkal, más része viszont ezektől függetlenül, tisztán személyi adottságokkal és elvárásokkal függ össze.

Mindenesetre jogi szabályozásunk szerint a *munkavállaló részéről történő felmondás hatályossága sem indokolási kötelezettséghez, sem írásbeliséghez nincs kötve.* A munkáltatói és a dolgozói felmondásra vonatkozó szabályok tehát csak a munkajogviszony megszüntetésére vonatkozó akarati nyilatkozatnak a másik féllel való közlésében mutatnak azonosságot, de már a közlés módja tekintetében eltérőek. A dolgozót kizárólag a felmondás közlésének és a felmondási idő megtartásának kötelezettsége terheli. A felmondási idő azonban sok esetben igen jelentősen befolyásolja a dolgozót a munkaviszonya megszüntetésénél, éppen ezért a *mindkét fél számára egyöntetűen megállapított felmondási időt és az ehhez kapcsolódó munkavégzés alóli felmentést* e helyen tárgyaljuk.

ba) A munka törvénykönyvének szabályozása folytán megnövekedett és átalakult a felmondási idő jelentősége. A korábbi, egységesen 15 napban megállapított felmondási idővel szemben a hatályos törvénykönyv 15 naptól hat hónapig terjedő keretben, a munkaköri különbözőségek és a munkaviszonyban töltött idő szerint differenciáltan határozza meg a felmondási időtartamokat, illetőleg felhatalmazást ad a vállalati adottságoknak megfelelő rendezésre.

Ennek megfelelően a kollektív szerződések a helyi adottságokat, az egyes munkakörök ellátásának követelményeit stb. figyelembe véve, részletezetten állapítják meg a felmondási időtartamokat, természetesen egyformán mind a munkáltató, mind a dolgozó részéről történő felmondás eseteire.

bc) A felmondási idő problematikájához igen szorosan kapcsolódik a munkavégzés alóli felmentési idő. A felmondási idő jelentős és nem egyöntetű meghosszabbodása folytán a felmentési időt a felmondási időtől elkülönülten kellett szabályozni, mégis a differenciáltan megállapított felmondási idő mértékéhez igazodóan.

A munka törvénykönyv általános szabálya szerint a vállalat a felmondási idő egy részére vagy annak teljes tartamára a dolgozót a munkavégzés alól felmentheti, mely időre a dolgozót átlagkeresete megilleti. Ez a mindkét oldalú felmondásra vonatkozó szabály kiegészül még olyan rendelkezéssel, mely szerint a munkáltatói felmondás esetén a dolgozó munkavégzés alóli felmentése kötelező, éppen új munkahely biztosítása céljából. A törvény szerint ilyenkor a felmentés időtartamát tizenöt-harminc nap között a kollektív szerződés állapítja meg.

Meg kell még jegyeznünk, hogy az a törvényi szabály, mely szerint „a vállalat és a dolgozó kölcsönös megegyezéssel bármikor megszüntetheti a munkaviszonyt", a felmondási idő tartama alatt is érvényesülhet. Így mind a vállalat, mind a dolgozó részéről történő felmondás esetén a felmondási idő tartama alatt is létrejöhet olyan megállapodás, amely nem kötődik a jogszabályban vagy kollektív szerződésben rögzített felmondási időhöz, hanem attól függetlenül lényegesen rövidebb időn belül, esetleg azonnal megszüntetheti a munkajogviszonyt, amikor is a megállapodás természetesen a felmentési időre is kiterjed. A megegyezés garantálja, hogy az ilyen közbenső megállapodás az egyik fél érdekét se sértse.

IX. A munkaszerződés, illetve munkajogviszony megszűnése.

A munkajogviszony megszűnésén szűkebb értelemben a munkáltató és a munkavállaló közötti jogviszonynak véget vető, azokat az eseteket értjük, amelyeknél nincs szerepe a felek vagy az egyik fél megszüntetésre irányuló nyilatkozatának, hanem bizonyos események vagy időpontok bekövetkezte automatikusan vet véget a munkajogviszonynak. Ennyiben minden megszűnési mód egyezik, de az okok és következmények szempontjából a különböző megszűnési módok eltérnek egymástól.

A munkajogviszony megszűnik a dolgozó halálával. A polgári jog szabályai szerint a természetes személy halála nem szüntet meg bizonyos jogokat és kötelezettségeket, mert azok az örökösökre átszállnak. Ezzel szemben a munkajog területén az ilyen átszállás — a meghalt dolgozó által már teljesített munkavégzés után örököse részére járó anyagi szolgáltatások kivételével — kizárt. A munkajogviszony ugyanis a dolgozó személyes, mással nem helyettesíthető munkavégzését feltételezi, tehát olyan kötelezettséget, amely személyhez kötött és nem örökíthető át. Ezért a dolgozó halálával megszűnik a munkajogviszony minden jogosultságával és kötelezettségével. Ezt követően már csak olyan anyagi juttatások kerülhetnek ki-

fizetésre az örökösök részére, amelyek a meghalt személy által teljesített munka folyományaként járnak: munkabér, prémium vagy nyereségrészesedés. Ugyanígy levonásra kerülhet az a megállapított kártérítés, amelynek megfizetése a meghalt dolgozót terhelte.

A munkajogviszony megszűnése bekövetkezhet büntetőbírói ítélet folytán. Nem általában a büntetőbíróság ítélete, hanem csak annak egy bizonyos büntetési nemet alkalmazó fajtája gyakorol ilyen hatást és nem is valamennyi munkajogviszonyra, hanem annak csak bizonyos fajtájára. A megszűnést, a felek nyilatkozatát kikapcsoló, automatikusan megszüntető hatást ugyanis csak a büntetőbíróságnak a közügyektől való eltiltást kimondó határozata vonja maga után, és csakis a közhivatali állásban, illetve hatósági kinevezéstől vagy megerősítéstől függő állásban alkalmazott dolgozóra vonatkozóan. A munka törvénykönyve 30. § (3) bekezdése szerint ugyanis: „A bíróság jogerős ítéletével eltiltott dolgozónak az eltiltás alá eső munkaviszonya azonnali hatállyal megszűnik. Ennek következményei a fegyelmi elbocsátással azonosak". Ez a rendelkezés tehát kikapcsolja a munkáltató mérlegelési lehetőségét, sőt még közreműködését is (pl. fegyelmi eljárás lefolytatását) az ilyen munkajogviszonyok megszüntetésénél. A büntetőbíróság közügyektől való eltiltást kimondó ítélete tehát közvetlenül — illetve a munkajogi adaptáción keresztül — automatikusan azonnali hatályú munkajogviszony-megszűnést eredményez.

Az előzőekben tárgyaltaktól meg kell különböztetni a munkajogviszonynak a munkaszerződésben meghatározottan történő megszűnését.

A határozott időre kötött munkaszerződés folytán keletkező munkajogviszony szintén — a felek cselekménye nélkül — automatikusan szűnik meg a határozott idő lejártával, illetve a meghatározott munka elvégzésével. A jogviszony végződése tehát nincs külön akaratnyilatkozathoz kötve. Az előző megszűnési módoktól mégis különbözik, mert nem egy előre nem látható esemény eredményeképpen, hanem éppen előrelátottan, sőt előre meghatározottan következik be. Továbbmenő lényeges különbség, hogy a megszűnési mód a felek előzetes akarategyezésén alapul. A határozott időtartamú munkajogviszonyokat tartalmilag az előreláthatóság választja el a határozatlan időre létesített munkajogviszonyoktól, mely tartalmi feltételnek csak külső megnyilvánulása az időpont megjelölése vagy a munkafeladat által meghatározott záró időpont.

A kétféle munkajogviszony elhatárolásánál ez a tartalmi különbség a döntő, mert az időtartam önmagában nem ad kellő magyarázatot, illetőleg konkrét elválasztást. Lehetséges ugyanis, hogy egy határozatlan időre létesített munkajogviszonyt — előre nem láthatóan — néhány hét után egyoldalú felmondással valamelyik fél megszünteti, ugyanakkor az azonos időpontban határozott tartamra kötött munkaszerződés alapján keletkezett jogviszony éveken keresztül fennáll. Tehát nem az időtartam ténylegessége, hanem az időtartam előreláthatósága az, ami az általános, a határozatlan időre létesített munkajogviszonyoktól a különös, a határozott időre létesített munkajogviszonyokat elhatárolja.

Problémaként vetődik fel a határozott tartamú munkaszerződés meghosszabbításának, pontosabban annak az új munkaszerződésnek a kérdése, amely tartalmilag az előző munkaszerződés alapján létesített jogviszony folytatását jelenti. A jelenlegi szabályozás szerint a határozott tartamú munkajogviszonynak nemcsak törvényi felső határa nincs, de arra vonatkozóan sincs rendelkezés, hogy a határozott tartamú munkaszerződés hány esetben újítható meg. Elméletileg nem kizárt egy tíz évi határozott időre kötött szerződés és ugyanúgy a mindig csak egy hónapra kötött munkaszerződés tíz éven keresztül vonuló megújítása sem. Ez utóbbi azonban nyilvánvalóan kívül esik az előreláthatóság körén; ellentétben áll a határozott tartamú munkajogviszonyok rendeltetésével, és ez esetben legalábbis alapos gyanú áll fenn a joggal való visszaélésre.

Irodalom: *Marx:* A tőke. Bp. 1948.; *Marx:* A gothai program kritikája. Bp. 1949.; *Sárándi* Imre: Visszaélés a joggal. Bp. 1965.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963.; *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar polgári jog. Bp. 1965.; *Vincenti* Gusztáv: A munka magánjogi szabályai. Bp. 1942.; *Weltner* Andor: A szocialista munkaszerződés. Bp. 1965.; *Weltner* Andor: A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia. Bp. 1962.; *Weltner* Andor: Az érvénytelenség és orvoslása a munkajogban. Bp. 1969.; *Weltner* Andor—*Nagy* László: A magyar munkajog. 1. köt. Bp. 1974.; *Garancsy* Gabriella: A munkajogviszony megszűnése. Bp. 1970. Sowjetisches Arbeitsrecht. Red. Andreev, W. S. Berlin, 1974. Arbeitsrecht der DDR. Berlin, 1968.; *Stelter,* K.: Das Recht der Kündigung. Berlin, 1958.; *Walas,* A.: Prawo wypowiedzemia umowy o prace. Kraków, 1961.

Camerlynck, G. H.: Contrat de travail. Paris, 1968.; *Orliac,* C.: Le contrat de travail après la loi et la jurisprudence. Paris, 1969.; *Lyon-Caen,* G.: Manuel de droit du travail et de la sécurité sociale. Paris, 1955.; *Nikisch,* A.: Arbeitsrecht. Tübingen. 1959.; *Schwedes,* R.: Einstellung und Entlassung des Arbeitnehmers. Freiburg, 1970.

Garancsy Gabriella

MUNKAÜGYI BÍRÓSÁG → *Munkaügyi viták elintézése*

MUNKAÜGYI DÖNTŐBIZOTTSÁG → *Munkaügyi viták elintézése*

A MUNKAÜGYI VITÁK ELINTÉZÉSE: I. A munkaügyi vita fogalma (1179.) — II. A munkaügyi vitában eljáró szervek fórumrendszerének kialakulása és sajátosságai a szocialista országokban (1179.)— III. A munkaügyi vitákat eldöntő szervek a mai magyar jog szerint (1180.)— IV. A munkaügyi viták elintézésének szabályai (1180.) — V. A munkaügyi vitákban hozott határozat teljesítése és végrehajtása (1181.)

I. A munkaügyi vita fogalma.

A munkaügyi vita fogalma kétféle értelemben használatos, tágabb és szűkebb értelemben. Tágabb értelemben a munkaügyi vita fogalma a munkajog keretébe tartozó valamely jogviszonnyal kapcsolatban keletkezett vitákat öleli fel. Eszerint ide tartoznak egyfelől az egyéni munkajogviszony keretében a munkáltató és a dolgozó között felmerülő jogviták, másfelől a munka megszervezésére irányuló jogviszonyok keretében jelentkező viták, különösképpen a vállalat és a dolgozók nagyobb száma, a vállalat összes dolgozói, illetve a dolgozókat képviselő szakszervezet között felmerülő ún. kollektív viták. A munkaügyi viták tágabb fogalma alá tartoznak továbbá a társadalombiztosítási jogviszonyból eredő viták is, amennyiben az ideiglenes vagy tartós munkaképtelenség esetén keletkező társadalmi viszonyok szabályozása is ez idő szerint a munkajog keretei között valósul meg.

A két fogalom közül a tágabb elméletileg helyesebb, mert az alája vont viták mind keletkezésük okait, mind tartalmukat illetően sok hasonló vonást tükröznek, amelyek szükségessé tennék, hogy mind a viták megelőzése, mind azok elintézése terén hasonló megoldások érvényesüljenek. Ennek a viták elintézésére szolgáló eljárás egységes alapjainak kimunkálása szempontjából is jelentősége lenne.

A magyar munkajogi szabályozás csak az egyéni munkajogviszonyból eredő vitákat tekinti munkaügyi vitáknak, amennyiben az 1967. évi munka törvénykönyve úgy rendelkezik, hogy a dolgozó és a vállalat között a munkaviszonyból eredő jogokkal és kötelezettségekkel összefüggésben felmerült viták a munkaügyi viták. A munkaügyi vita fogalmának tehát jogunk szerint a következő ismérvei vannak:

olyan jogvita, amely az egyéni munkajogviszony alapján keletkezik,

a munkajogviszonyból eredő jogokkal és kötelezettségekkel függ össze,

a munkajogviszony alanyai, tehát a munkáltató és a dolgozó között keletkezik.

A munka törvénykönyve az egyéni jogviszonyból eredő vitákon túlmenően foglalkozik a munkaviszonyra vonatkozó szabályokat vagy a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sértő vállalati intézkedés esetében a szakszervezetet megillető kifogásolási jog gyakorlásával kapcsolatban a vállalat és a szakszervezet között keletkezett vitákkal és azok elintézésével. Ezeket a vitákat azonban a munka törvénykönyve nem nevezi munkaügyi vitáknak és elintézésük szabályait sem a munkaügyi vitákról szóló részben tárgyalja.

II. A munkaügyi vitában eljáró szervek fórumrendszerének kialakulása és sajátosságai a szocialista országokban.

A szocialista országokban a munkaügyi viták elintézésének *elsőfokú szervei* általában a vállalatoknál, intézeteknél, hivataloknál a munkaügyi vitákban eljáró különleges bizottságok, amelyeknek kétféle típusa alakult ki.

Az *első* típushoz azok a bizottságok tartoznak, amelyek megalakításában a vállalat és a szakszervezet egyaránt részt vesz. Ezen a típuson belül ismét kétféle változat fordulhat elő. Éspedig megalakulhatnak egyeztető szervekként, amelyekben a vállalat és a szakszervezet képviselői a bizottságokban küldöttként vesznek részt, és megkísérlik a vita békés úton való elintézését. Csak egyhangú határozatot hozhatnak, ha pedig nem jön létre egyetértés, a felsőbb jogszolgáltató szervek hatásköre nyílik meg (Szovjetunió, Bulgária). Másfelől a munkaügyi vitákban eljáró szervek döntőbizottsági funkciót ellátó szervekként működnek, amelyekben a vállalat és a szakszervezet képviselői már nem küldőik képviselőjeként vesznek részt a bizottságban, hanem feladatuk az, hogy tőlük független, önálló szervként szótöbbséggel hozzanak döntést (Magyarország, Lengyelország).

A vállalaton belüli jogszolgáltató szervek *második* típusához azok a bizottságok tartoznak, amelyek kizárólag a dolgozók által választott tagokból állnak. Az ily módon megalakított bizottságok nem egyeztető szervek, hanem a vitában határozatot kell hozniuk (Csehszlovákia, NDK, Románia).

A munkaügyi viták elintézésének *jogorvoslati fórumai* a szocialista országokban szintén változatos képet mutatnak.

Másodfokú szervek lehetnek a vállalati szakszervezeti bizottságok, amennyiben első fokon egyhangúság hiányában nem jött létre döntés, vagy ilyen létrejött ugyan, de ellene jogorvoslatot nyújtottak be (Szovjetunió, Bulgária). E konstrukció mellett harmadfokon a rendes bíróságok járnak el.

Más megoldás szerint már másodfokon a rendes bíróságok járnak el, mert a döntőbizottság határozatát jogorvoslattal támadták meg (Csehszlovákia, NDK, Románia).

Találkozunk olyan rendszerrel is, hogy másodfokon külön bíróságok járnak el (Magyarország, Lengyelország), amely esetben a rendes bíróság eljárásának a jogszabályban meghatározott esetekben csak a munkaügyi bíróság eljárását követően lehet helye.

A szocialista államok többségében szűkebb vagy tágabb körben találkozunk továbbá

a munkaügyi viták *szolgálati úton* való elintézésével is, amely az ilyen viták elintézésének az általános szabályoktól eltérő *különleges rendje*. Ilyen megoldást lényegében két körülmény tehet indokolttá, a dolgozó munkaköre vagy a munkaügyi vita tárgyának jellege külön-külön vagy egymással kapcsolatban. Közelebbről rendszerint bizonyos vezető állást betöltő dolgozók munkaügyi vitáinak elintézése tartozik szolgálati útra, éspedig vagy valamennyi vitájának, vagy csak bizonyos, elsősorban munkajogi státusát érintő vitáinak elintézése. Lehetséges azonban az is, hogy kizárólag a vita tárgyának jellege indokolja annak a szolgálati felettes részéről történő eldöntését a dolgozó munkakörétől függetlenül (pl. szolgálati úton kerülnek eldöntésre a teljesítmény-követelmények megállapításával kapcsolatos viták a magyar jog, egyes fegyelmi büntetések elleni jogorvoslatok a bolgár és román jog szerint).

A munkaügyi viták elintézése különleges rendjének tekinthető továbbá, ha a munkaügyi vitában már első fokon bíróság jár el.

Ilyen szabályozással ugyancsak a vita tárgyára figyelemmel találkozhatunk egyes országokban (pl. a dolgozók anyagi felelősségével kapcsolatos egyes viták esetében a szovjet, bolgár és lengyel jog szerint).

Egyes államokban — Szovjetunió, Bulgária, Lengyelország, Magyarország — ismeretes a vállalatokon belül működő *társadalmi bíróságok* intézménye is, amelyeknek fő feladata, hogy az állampolgárokat a társadalmi együttélés és a munkához való megfelelő viszony szellemében nevelje, és így a munkajogi anyagi és fegyelmi felelősség érvényesítésénél is szerepet játszanak. A társadalmi bíróságok tagjait a vállalat dolgozói választják. Meg kell jegyezni azonban, hogy a társadalmi bíróságok — legalábbis Magyarországon — csak egyes nagyobb vállalatoknál tudtak gyökeret verni, és így a gyakorlatban a fegyelmi és kártérítési ügyek döntő többsége a munkaügyi döntőbizottságok előtt, vagyis a munkaügyi viták elintézésének általános rendje szerint nyer elintézést és csak kis töredéke kerül társadalmi bíróságok elé. *(→ Társadalmi bíráskodás.)*

III. A munkaügyi vitákat eldöntő szervek a mai magyar jog szerint.

Az 1967. évi magyar munka törvénykönyvének általános szabályai szerint munkaügyi vitákban első fokon általában a *munkaügyi döntőbizottságok* járnak el.

Munkaügyi döntőbizottságot kell alakítani minden olyan vállalatnál, intézetnél, hivatalnál, ahol szakszervezeti szerv működik. A munkaügyi döntőbizottság elnökét és elnökhelyettesét a szakszervezet vállalati szerve és a vállalat közös javaslata alapján a munkaügyi bíróság elnöke bízza meg. A bizottság többi tagját a szakszervezet vállalati szerve, illetőleg a vállalat jelöli ki.

A munkaügyi döntőbizottság háromtagú tanácsban jár el.

Munkaügyi vitákban másodfokon eljáró szervek a *munkaügyi bíróságok*.

Munkaügyi bíróság működik a fővárosban és a megyékben. A munkaügyi bíróságok külön bíróságok, amelyeknek működése felett a felügyeletet az igazságügyminiszter a munkaügyi miniszterrel és a Szakszervezetek Országos Tanácsa főtitkárával egyetértésben gyakorolja. A munkaügyi bíróságnál elnök, hivatásos bírák és népi ülnökök működnek.

A munkaügyi bíróság egy hivatásos bíróból és két népi ülnökből álló tanácsban jár el.

Munkaügyi vitákban eljárhatnak a *megyei (fővárosi) bíróságok is*. A megyei (fővárosi) bíróság közreműködésére munkaügyi viták elintézésénél akkor kerülhet sor, ha a munkaügyi bírósági határozat a vállalat anyagi felelősségéről, továbbá a jogszabályban közelebbről meghatározott esetekben a dolgozó anyagi felelősségéről rendelkezik.

A *Legfelsőbb Bíróság* elsősorban munkajogi kollégiumi állásfoglalásaival szab irányt a munkaügyi vitákban eljáró szervek tevékenységének. Ezen kívül a legfőbb ügyésznek a munkaügyi bíróság, illetve megyei (fővárosi) bíróság jogerős határozata ellen benyújtott törvényességi óvásáról határoz.

A magasabb vezető állású dolgozók munkaügyi vitáit a sérelmes intézkedést hozó *közvetlen felettese* — szolgálati felettes — bírálja el.

Magasabb vezető állásúak a vállalat igazgatója és helyettesei. A nem vállalati formában működő szervek tekintetében a magasabb vezető állásúak körét az illetékes miniszter állapítja meg.

A munkaügyi viták elintézésének ez a módja a jogszabályban közelebbről meghatározott esetekben (munkaviszony megszüntetése, fegyelmi határozat stb. esetében) nem jöhet figyelembe, ha a határozatot miniszter vagy miniszternél magasabb szintű szerv hozta. Az általuk közvetlenül hozott egyéb intézkedéssel szemben azonban a magasabb vezető állású dolgozó közvetlenül a munkaügyi bírósághoz fordulhat.

IV. A munkaügyi viták elintézésének szabályai.

Általános szabály, hogy munkaügyi vitákban első fokon a dolgozó munkahelye szerint illetékes döntőbizottság jár el.

A munkaügyi döntőbizottság az eljárást *panasz* alapján indítja meg. A munkaügyi eljárás megindítására panaszt elsősorban az a dolgozó terjeszthet elő, akinek alanyi jogát a vállalat valamely intézkedése vagy mulasztása sérti. A munkaügyi vita elbírálása és a döntés meghozatala tárgyaláson történik. A tárgyaláson mindkét félnek módot kell adni, hogy álláspontját előterjessze, megindokolja, bizonyítási indítványát megtegye. A munkaügyi

döntőbizottság minden döntést csak határozat alakjában hozhat.

Minden munkaügyi döntőbizottsági határozat ellen a munkaügyi bírósághoz *keresettel* lehet fordulni. Az eljárásra az a munkaügyi bíróság illetékes, amelynek területén a határozatot hozó munkaügyi döntőbizottság működik.

A munkaügyi bíróság előtt folyó perekben a polgári perrendtartásnak az első fokú eljárásra vonatkozó szabályait kell a jogszabályban közelebbről meghatározott eltérésekkel alkalmazni.

A munkaügyi bíróság a vitában általában érdemben dönt és a megtámadott határozatot egészben vagy részben megváltoztatja, illetőleg a keresetet elutasítja. Kivételes esetekben a munkaügyi bíróság a döntőbizottság határozatát hatályon kívül helyezheti és a döntőbizottságot új eljárásra utasíthatja (pl. ha a döntőbizottság nem volt szabályszerűen megalakítva, vagy a döntés meghozatalában kizárt személy vett részt stb.).

A munkaügyi bíróság határozata ellen a megyei (fővárosi) bírósághoz benyújtott *fellebbezések* elbírálására a munkaügyi bíróság székhelye szerinti megyei (fővárosi) bíróság illetékes.

A fellebbezések elintézésére a másodfokú bírósági eljárás szabályait kell a munkaügyi bíróság előtti eljárásra vonatkozóan megállapított eltérésekkel alkalmazni.

A szolgálati felettes a munkaügyi vitát a munkaügyi döntőbizottság eljárására vonatkozó szabályok szerint bírálja el azzal a különbséggel, hogy tárgyalást tartani nem kell, de köteles biztosítani, hogy a panaszos álláspontját szóban is megindokolhassa és bizonyítékait előterjeszthesse.

A szolgálati felettes határozata ellen a jogosult keresettel fordulhat a munkaügyi bírósághoz. Nincs keresetnek helye az olyan vitákban, amelyekben a magasabb vezető állású dolgozó nem élhet panasszal, ha a határozatot miniszter vagy miniszternél magasabb szintű szerv hozta.

A munkaügyi döntőbizottság határozata ellen annak jogerőre emelkedésétől számított 6 hónap alatt mind a dolgozó, mind a vállalat új eljárást kezdeményezhet, ha olyan tényre vagy bizonyítékra, illetőleg jogerős munkaügyi döntőbizottsági vagy hatósági határozatra hivatkozik, amelyet a munkaügyi vita során korábban nem bíráltak el, feltéve, hogy elbírálás esetében reá nézve kedvezőbb határozatot eredményezett volna.

Az új eljárás kezdeményezésének jellemző vonása, hogy az ilyen irányú kérelemről mindig a munkaügyi vitát másodfokon eldöntő szerv, tehát a munkaügyi bíróság határoz akkor is, ha az ügyben másodfokú eljárás nem is volt, hanem az első fokú munkaügyi döntőbizottsági határozat emelkedett jogerőre. Ha a munkaügyi bíróság az új eljárás kezdeményezése iránti kérelemnek helyt ad, a munkaügyi döntőbizottság úgy jár el, mintha az eljárást panasz alapján folytatná le.

A munkaügyi bíróság jogerős ítélete ellen ezen kívül az általános szabályok szerint perújításnak van helye.

A munkaügyi vitában is lehetőség van az ügyész részéről a törvényesség érdekében óvás benyújtására. Az ügyészi óvás elbírálására a munkaügyi vitákra vonatkozó szabályokat kell alkalmazni, vagyis a munkaügyi döntőbizottságnak ugyanúgy kell eljárnia, mintha az eljárást panasz alapján folytatná le, a bíróságok eljárására pedig a polgári perrendtartás szabályai irányadók.

VI. A munkaügyi vitákban hozott határozat teljesítése és végrehajtása.

A feleknek a munkaügyi viták mielőbbi elintézéséhez fűződő érdekére tekintettel, a munkaügyi vitákban hozott döntőbizottsági határozatok mielőbbi teljesítése indokolt. Ehhez képest jogunk szerint a munkaügyi döntőbizottság jogerős határozatát 3 napon belül kell teljesíteni, kivéve, ha a jogszabály vagy maga a határozat eltérő teljesítési időt ír elő. A bírósági határozatok teljesítésére a polgári perrendtartás szabályai irányadók.

Ha a munkaügyi vitában hozott jogerős és végrehajtható határozatot a vállalat nem teljesíti, a telephelye szerint illetékes munkaügyi bíróságnál lehet végrehajtási lap kiállítását kérni. A dolgozó nem teljesítése esetén a vállalat az őt jogerősen megillető összeget a vele munkaviszonyban álló dolgozó munkabéréből levonja. Ennek során a munkabérből való levonásra irányadó szabályok szerint kell eljárni. A vállalat is kérheti végrehajtási lap kiállítását a jogszabályban részletesen meghatározott esetekben, ha igényét a dolgozó munkabérén túlmenően kívánja érvényesíteni.

Irodalom: *Nagy* László: A munkaügyi viták szabályai. Bp. 1969.; *Nigrinyi* Elemér—*Máltás* György: Munkaügyi viták a gyakorlatban. Bp. 1966.; *Trócsányi* László: Az európai szocialista országok munkaügyi eljárásjoga. Bp. 1970.; *Weltner* Andor—*Nagy* László: A munkaügyi viták elintézése. = A magyar munkajog. 2. köt. Bp. 1973.

Jonczyk J.: Szpory ze sztoszunku pracy. Warszawa, 1965.; *Kamenov*, N. G.: Drugarszki szudilista i pomiritelni komiszii. Szofia, 1963.; *Nikolaeva*, L. A.: Zascsita trudovih prav szovjetszkih grazsdan. Alma Ata, 1971.; *Paul*, H.: Rolle des Verfahrens in Arbeitsrechtssachen bei der Lösung arbeitsrechtlicher Konflikte. Jena, 1967.; *Szmoljarcsuk*, V. I.: Zakonodatelsztvo o trudovih szporah. Moszkva, 1966.

Trócsányi László

MUNKAVÉDELEM → *Munkajog*

MUNKAVISZONY MEGSZÜNTETÉSE → *Munkaszerződés*

N

NEMPERES ELJÁRÁSOK → *Polgári peres és nemperes eljárás*

NEMZETKÖZI BÜNTETŐJOG: I. Bevezető (1182.) — II. Jogforrások (1183.) — III. Anyagi jog (1186.) — IV. Eljárási jog (1191.)—V. Nemzetközi bűncselekmények joga (1192.)

I. Bevezető. 1. A nemzetközi büntetőjog fogalma. 2. A nemzetközi büntetőjog kialakulása.

1. A nemzetközi büntetőjog fogalma.

A nemzetközi büntetőjog fogalmában bizonyos ellentmondás tükröződik. Ez abból adódik, hogy egyrészről a büntetőjog a jogrendszer olyan ága, amely imperatív jellegű normák útján védelmezi az adott államma szervezett társadalomban legfontosabbnak tekintett értékeket. Minden állam büntetőjoga az adott szuverén állam által meghatározott legjelentősebb társadalmi követelmények biztosítására irányul. A büntetőjog mindig elsősorban egy adott állam társadalmi és gazdasági rendjének a védelmezője, ami pedig bizonyos javak egyetemes védelmét illeti, ezek társadalmi értékelése az egyes államok büntetőjogában nem egyforma, és így a büntetőjogok reakciója ezek megsértésére nagyon sokféle. Minderre tekintettel a büntetőjogi szabályokat nagyobb mértékben jellemzi a partikularizmus, mint bármely más jogág normáit. Ugyanakkor másrészről az államok egymás mellett éléséből következik, hogy nem hagyhatják figyelmen kívül más államok büntetőjogát és kívánatos, hogy a lehetőség szerint a büntetőjog területén is együttműködjenek egymással.

A büntetőjog imperatív jellege folytán szabályként minden állam saját maga határozza meg a büntető joghatóságát. Ami a joghatóság tartalmát illeti, e fogalom szoros kapcsolatban áll a hatáskör fogalmával és a különbség közöttük az, hogy joghatóságról akkor beszélünk, ha nemzetközi vonatkozásban van szó az állam bíróságai vagy más hatóságai hatáskörébe tartozó ügyekről. Az állam büntető joghatósága tehát az állam bíróságai hatáskörébe tartozó ügyek körét szabja meg az államok közötti vonatkozásban.

A joghatóságnak az államok közötti megosztását illetően a büntetőjogban nem nyernek alkalmazást a nemzetközi magánjogban kialakult megoldások. Ennek oka a polgári jog és a büntetőjog eltérő tárgyában keresendő. A polgári jog a jogalanyok egyéni érdekeinek a kielégítésére helyezi a hangsúlyt, a büntetőjog pedig az adott társadalom általános érdekeit helyezi előtérbe. Ebből mind az eljárás folyamatba tételét illetően, mind az alkalmazandó jog tekintetében lényeges különbségek adódnak.

A büntetőjog imperatív jellege ellenére a büntető igazságszolgáltatás területén is kialakul és a fejlődés során mindinkább elmélyül az államok közötti *együttműködés*. Ezen az együttműködésen alapul a nemzetközi büntetőjog fogalma. Ez a fogalom kettős értelmű. Egyrészt azokat a belső szabályokat fejezi ki, amelyek a külföldi elemeket tartalmazó tényállások és helyzetek megoldására irányulnak a büntetőjog körében. Az ilyen szabályok lehetnek kizárólag a belső jog szabályai, de alapulhatnak nemzetközi szerződéseken. Másrészt a nemzetközi büntetőjog magában foglalja a büntetőjog körébe tartozó nemzetközi szabályokat.

A fentieknek megfelelően a nemzetközi büntetőjognak két része van, amelyek kapcsolatban vannak egymással, itt-ott össze is fonódnak, de mégis nagyon különböznek egymástól. Az egyik, amely lényegében a második világháború után alakult ki, azokat a nemzetközi jogi szabályokat foglalja magában, amelyek megsértése büntetőjogi büntetést von maga után. A nemzetközi büntetőjognak ezt a részét a nemzetközi bűncselekmények jogának nevezik. A másik esetben a hagyományos értelemben vett nemzetközi büntetőjogról van szó, azaz a belső büntetőjog olyan speciális részéről, amely a külföldi elemeket tartalmazó tényállások megoldására irányuló anyagi és alaki szabályokkal foglalkozik. Természetes, hogy ennek során nem hagyhatja figyelmen kívül a nemzetközi szabályokat sem. Azt is lehet mondani, hogy az adott esetben a tárgyukat tekintve nemzetközi kérdésekkel foglalkozó szabályokról, a joganyag természetét tekintve pedig belső jogról van szó. Meg kell állapítani azonban, hogy a nemzetközi büntetőjognak fentebb megkülönböztetett két része között a

határok nem világosak és mozgásban vannak. Az együttműködés elmélyülésével a nemzetközi büntetőjog hagyományos területén is mind gyakrabban jelentkeznek az államok között kétoldalúan vagy többoldalúan megállapított szabályok.

A nemzetközi bűncselekmények joga sok vonatkozásban a nemzetközi közjog körébe tartozik. A jelen címszó alatt elsősorban a nemzetközi büntetőjog hagyományos részének a kérdéseit világítjuk meg, de foglalkoznunk kell a nemzetközi bűncselekmények jogának büntetőjogi vonatkozásaival is.

Minden állam büntetőjoga saját maga határozza meg a területi hatályának kereteit. A büntetőjogi normák hatályának egyoldalú meghatározásából adódik az egyes büntetőjogok párhuzamos érvényesülésének a lehetősége, miközben az ilyen helyzetek szabályozására általában nincsenek sem nemzetközi, sem belső normák. Az egyes államok büntetőjoga ilyenkor szabályként figyelmen kívül hagyja más államok büntetőjogi rendelkezéseit. Viszont az olyan helyzetek megoldására, amikor más szuverén államok léte folytán a belső büntetőjog csak úgy érvényesülhet, ha azt az érintett állam lehetővé teszi, nemzetközi egyezmények jönnek létre, vagy viszonossági gyakorlat alakul ki. Ezeket az egyezményeket általában az jellemzi, hogy nem az egyes államok joghatóságának elhatárolására és így a párhuzamos joghatóságok létrejöttének a kiküszöbölésére irányulnak, hanem inkább elismerik minden állam számára a saját joghatósága gyakorlásához való jogot.

Összegezésképpen megállapítható, hogy az államok a belső funkciójukhoz tartozó büntető igazságszolgáltatás megvalósítása során egymással érintkezésbe kerülnek, és az idevonatkozó kérdésekben a belső jogukban és nemzetközi jogi szinten is meghatározott magatartási szabályokat alakítanak ki; éppen e magatartási szabályoknak az összessége alkotja a nemzetközi büntetőjogot

2. A nemzetközi büntetőjog kialakulása.

A büntető igazságszolgáltatás az államhatalom végső eszköze az állammá szervezett társadalom javainak a megvédésére, amely szorosan hozzátartozik az államhatalom gyakorlásához mint az állami szuverenitás egyik atributumához. Ilyen körülmények között törvényszerű, hogy a nemzetközi büntetőjog a belső büntetőjognak a nemzetközi elemeket tartalmazó tényállások megoldására alkotott részeként alakult ki. A nemzetközi büntetőjog művelői a nemzetközi büntetőjogot a nemzetközi magánjog mintájára az egyes államok belső jogának tekintették.

Az állam kizárólagos belső jogaként felfogott nemzetközi büntetőjognak az államok közötti érvényesülése viszont csak a *joghatóság elhatárolása* alapján képzelhető el. Ebből erednek a nemzetközi büntetőjog körében azok a törekvések, amelyek az államok büntető joghatósága elhatárolásának az igényével léptek fel. Ez az elhatárolás azonban a belső jogok alapján nem lehetséges. Az ilyen szemlélet végső soron más államok büntető igazságszolgáltatása érdekeinek teljes figyelmen kívül hagyásához vezet, ami egyrészről nem szolgálja az államok közötti együttműködést és másrészről az olyan esetekben, amikor a büntető igazságszolgáltatás érvényesüléséhez elengedhetetlen valamely másik állam közreműködése, lehetetlenné teszi az egyes bűnügyekben az eljárás lefolytatását, illetve a kiszabott büntetés végrehajtását.

Az államok közötti kapcsolatok fejlődésével, e kapcsolatokban a konfrontáció helyett az együttműködésre törekvés előtérbe kerülésével világossá vált, hogy a fejlődés útját a nemzetközi büntetőjogban is nem a joghatóság egyoldalú elhatárolása és más államok érdekeinek a figyelmen kívül hagyása jelenti, hanem az államok közötti *együttműködés*. Csak így válik a nemzetközi büntetőjog olyan eszközzé, amely lehetővé teszi az államok számára, hogy az állami szuverenitás által megszabott határok között tovább mélyítsék a kölcsönös együttműködésüket az egyik fontos funkciójuk, a bűnözés elleni harc területén.

A nemzetközi büntetőjog a második világháború után új tartalommal gazdagodott, amely e jogterületen belül egyértelműen növelte a nemzetközi jogi normák jelentőségét. A második világháború által az emberiségre zúdított mérhetetlen szenvedések természetes következménye volt a háborús bűntettek megbüntetése, a nemzetközi bűncselekmény mint a nemzetközi jogban pönalizált cselekmény világos kirajzolódása.

A nemzetközi büntetőjog új, a nemzetek egész közösségére kiterjedő jelentős problémái mellett a nemzetközi büntetőjog hagyományos kérdései első tekintetre háttérbe szorultak és látszólag elvesztették a jelentőségüket. Az idő múlásával azonban világossá vált, hogy a nemzetközi büntetőjognak ezek az új normái nem jelentenek olyan lényeges változást a nemzetközi büntetőjog fogalmában, amely indokolttá tenné, hogy a nemzetközi bűncselekmények jogának büntetőjogi vonatkozásai teljesen elkülönüljenek a nemzetközi büntetőjog hagyományos problémáitól.

II. Jogforrások. 1. A jogforrások kettőssége és a kétféle jogforrás egymáshoz való viszonya. 2. A nemzetközi büntetőjog nemzetközi szintű szabályai és azok típusai. 3. Több oldalú nemzetközi szerződések egyes bűncselekmények leküzdésére. 4. A magyar szabályozás és annak forrásai.

1. A jogforrások kettőssége és a kétféle jogforrás egymáshoz való viszonya.

A nemzetközi büntetőjog tárgykörébe tartozó kérdések jellegéből következik, hogy azo-

kat részben a belső büntetőjog szabályozza, részben pedig nemzetközi jogi normák. A jogforrásoknak e kettőssége folytán a kétféle jogforrásban foglalt szabályok egymást kiegészítve együttesen érvényesülnek. Így tehát a nemzetközi büntetőjog körébe tartozó nemzetközi szabályokat nem szabad a belső jogtól elszakítottan vizsgálni. Ugyanakkor az állam által a nemzetközi jog általános elveivel és szabályaival összhangban kialakított államközi vonatkozású részletszabályok nem változtatják meg a büntető igazságszolgáltatás belső jellegét.

Mind a büntető törvények materiális tartalmának a meghatározása, mind azok területi hatályának a megállapítása a belső jogba tartozik s ide tartozik ebből kifolyólag a bíróságok számára kötelező joghatósági szabályok megállapítása. Ezek a belső büntetőjogi szabályok azért válnak elsőrendű jogforrássá a nemzetközi büntetőjogban, mert a nemzetközi elemeket tartalmazó tényállások elbírálása során feltétlenül figyelembe kell venni őket.

Az egyes tényállásokban levő nemzetközi elem jelentősége a belső büntetőjog szempontjából nem abban van, hogy kiveszi az adott tényállást a belső büntetőjog szabályozási köréből, hanem abban, hogy jelzi a büntetőjognak és igazságszolgáltatásnak azt a területét, amelyen az államok együttműködése megvalósulhat, tehát amelyen nemzetközi jogi normák kialakulhatnak. Az államok közötti együttműködés szabályai a nemzetközi büntetőjogban elsősorban az ilyen nemzetközi elemeket tartalmazó tényállások vonatkozásában jönnek létre, és az ilyen tényállásokkal kapcsolatban alakulnak ki nemzetközi szinten speciális szabályok. Csak növeli a belső törvények jelentőségét a nemzetközi büntetőjog szempontjából az a körülmény, hogy gyakran előfordul az is, hogy a nemzetközi elemeket tartalmazó tényállások vonatkozásában a más államokkal való együttműködést belső törvény rendezi (pl. a francia vagy a belga, illetve újabban a román kiadatási törvény). Az ilyen szabályok jelentős jogforrásai lehetnek a nemzetközi büntetőjognak. Ezek ugyanis, bár a belső jog keretében szabályozzák a nemzetközi elemeket tartalmazó tényállások rendezésének módját, mégis — már a rendeltetésük folytán is — államközi vonatkozásban érvényesülnek, éspedig olyankor, ha az adott kérdést speciális nemzetközi egyezmény külön nem rendezi. Ezek a belső szabályok kihatnak az adott állam és más államok között felmerülő, a büntető igazságszolgáltatást érintő kapcsolatok rendezésére, és így már csak a viszonosság elvének a közbejöttével is nemzetközi magatartási szabályok kialakulására szolgálnak alapul és részben ilyeneknek tekinthetők. Éppen ezért, bár formailag belső szabályokról van szó, nem tekinthetők olyanoknak, amelyek kizárólag csak a belső jog körébe tartoznak.

2. A nemzetközi büntetőjog nemzetközi szintű szabályai és azok típusai.

A nemzetközi jogban foglalt büntetőjogi szabályok partikuláris vagy esetleg általános formában meghatározott olyan szabályokként jelentkeznek, amelyeket az államok a belső jogukban kötelesek érvényesíteni. A nemzetközi jogban a büntetőjog vonatkozásában megállapított elvek és szabályok általában és rendes körülmények között csak az államok belső joga közvetítésével érvényesülnek. Ezek a szabályok ugyanúgy összetett érdekeket fejeznek ki, mint általában a nemzetközi jogi normák.

A legáltalánosabb érdekeket fejezik ki azok a nemzetközi jogi szabályok, amelyek arra kötelezik az államokat, hogy a belső jogukban a büntetőjog eszközeivel is harcoljanak a nemzetközi jogban inkriminált (nemzetközi) bűncselekmények ellen. Az igazságszolgáltatás megvalósítása e területen is az államok kizárólagos belügye addig a rendkívüli állapotig, amíg az állam kötelességszegése az ilyen bűncselekmények vonatkozásában olyan méreteket nem ölt, hogy az általános nemzetközi közjogi szabályok szerint érvényesül az adott állam ezzel kapcsolatos felelőssége. A nemzetközi bűncselekményeket a nemzetközi jog anyagilag is meghatározza, ezért az esetben, ha bekövetkezik az említett rendkívüli helyzet és az adott állam nemzetközi felelősségének az érvényesülése, lehetőség nyílik az ilyen bűncselekményeket elkövető személyek nemzetközi jogi felelősségre vonása akár *ad hoc* alakított nemzetközi bíróságok, akár a sértett államok belső bíróságai előtt a nemzetközi jognak megfelelően.

Kevésbé általános jellegű nemzetközi kötelezettségek hárulnak az államokra a belső bűnözés elleni harc keretein belül kölcsönös egyetértéssel kialakított nemzetközi jogi normák alapján. A belső bűnözés elleni harc kereteit minden állam a saját büntetőpolitikájának megfelelően szabja meg. Minden állam e harc keretein belül a saját büntetőpolitikai céljait követi, amelyek egyrészt egybeesnek más államok büntetőpolitikai céljaival, másrészt különbözhetnek azoktól. Ezen a területen tehát az államok együttműködése a bűnözés elleni harcban csak addig terjedhet, amíg a büntetőpolitikájuk célkitűzései egybeesnek vagy közel állnak egymáshoz. Ugyanakkor az egyes államok e területen meghatározott kötelezettségeket vállalnak annak érdekében, hogy az olyan esetekben is, amelyek egészben vagy részben kívül esnek abból a körből, amelyre a tényleges hatalmuk kiterjed, a kölcsönösség alapján jogokat biztosítsanak a maguk számára, és az adott lehetőséghez képest érvényesíthessék saját büntetőpolitikájukat. Ez elsősorban az olyan helyzetre vonatkozik, amikor az egyes államok jogának maradéktalan érvényesítéséhez más államok közhatalmának a közremű-

ködésére van szükség. Az ilyen közreműködés általánosan csak úgy valósulhat meg, ha egymás irányában kölcsönösen meghatározzák a jogosítványaikat és kötelezettségeiket.

Összegezésképpen megállapítható, hogy az államok által megvalósított büntető igazságszolgáltatást illetően a nemzetközi jogszabályok két csoportját lehet megkülönböztetni. Az egyik csoportba a nemzetközi bűncselekményekre, azaz azokra a bűncselekményekre vonatkozó nemzetközi szabályok tartoznak, amelyek büntetendő voltát maga a nemzetközi jog írja elő. A jogszabályok másik csoportja azokat a nemzetközi szabályokat foglalja magába, amelyek annak következtében alakultak ki, hogy az államok a büntető igazságszolgáltatásukat, bár a szuverenitásuk alapján önállóan, de mégsem egymástól teljesen elszigetelten valósítják meg. Ide tartoznak azok a szabályok is, amelyek meghatározzák általában a bűnözés elleni harc területén az államok között lehetséges együttműködés kereteit és annak módozatait.

Az első csoportba tartozó nemzetközi jogi normák a nemzetközi jog általános szabályai között helyezkednek el, míg a második csoportba tartozó szabályok az államok között kétoldalú, illetve esetleg többoldalú szerződéseken vagy a kialakult viszonossági gyakorlaton alapulnak.

3. Többoldalú nemzetközi szerződések egyes bűncselekmények leküzdésére.

Van több olyan bűncselekményfajta, amely egyaránt támadja valamennyi állam társadalmi viszonyait, és bűnözési szempontból sajátos jellege folytán rendszerint túlnövi az egyes államok határait. Nyilvánvaló, hogy az ilyen bűncselekmények leküzdésére fokozottabban szükséges az államok együttműködése annál is inkább, mert e cselekmények nagyságrendje és társadalmi veszélyessége nemzetközi szintű elkövetésük esetén meghatványozódik. A büntetőjogot érintő hatályos többoldalú nemzetközi szerződések közül mindenekelőtt a *szeméremsértő közlemények forgalmának* és a velük való üzérkedésnek elnyomása végett Genfben, 1923-ban kötött egyezményt kell megemlíteni. A szeméremsértő bűncselekmények elleni küzdelem területén nagymértékben elősegítheti a nemzetközi együttműködést az államok által az egyezményben vállalt az a kötelezettség, amelynek értelmében — amennyiben megállapítják, hogy a területükön ilyen bűncselekményt követtek el és feltehető, hogy annak tárgyait egy másik állam területén állították elő vagy onnan hozták be — haladéktalanul tájékoztatniuk kell ennek az államnak a hatóságait, és minden felvilágosítást meg kell adniuk annak érdekében, hogy e hatóságok megtehessék a szükséges intézkedéseket.

Egy másik olyan bűncselekmény, amelynek leküzdésére az államok fokozottan együttműködnek, a *pénzhamisítás*. Az államok közötti együttműködést a pénzhamisítás leküzdésére az okok két csoportja váltotta ki. Egyrészt a pénz fontossága a társadalmi életben, másrészt a pénzhamisítás sajátosságai a bűnözés területén. Az a helyzet ugyanis, hogy a pénzt az állam annak kettős arculata — politikai és gazdasági arculata — folytán természetesen nagyon éber védelemben részesíti, ezért az államok fontos érdeküknek tekintették az együttműködést az ilyen típusú bűnözés elleni harcban. Az együttműködés tartalmát és formáit a pénzhamisítás elnyomása tárgyában Genfben 1929. évi április 20-án kelt nemzetközi egyezmény határozza meg.

A *kábítószerekkel való visszaélés* az egyes személyek és az egész társadalom számára olyannyira veszélyes és kártékony, hogy az államok már a 19. század végétől, de különösen a 20. század folyamán keresték az együttműködést ennek leküzdésére. E tárgyban jelenleg a New Yorkban 1961. március 30-án kelt egységes kábítószer-egyezmény van hatályban. Ez az egyezmény a büntetőjogot meghaladóan részletesen szabályozza a kábítószerek gyártásának, ellenőrzésének és forgalomba hozatalának a kérdéseit. Ezzel egyidejűleg azonban az egyezményben a részt vevő országok kötelezettséget vállaltak a kábítószerrel való visszaélés büntető üldözésére.

További ilyen többoldalú szerződésként kell megemlíteni az *emberkereskedés és mások prostitúciója kihasználása* tárgyában New Yorkban 1950. évi március 21. napján kelt egyezményt. Erről az egyezményről egyébként megállapíthatjuk, hogy az mindenekelőtt a kapitalista országokban uralkodó viszonyokra tekintettel nagy fontosságú, mivel a szocialista országokban az ilyen természetű bűncselekmények visszaszorítása folytán azok elvesztették a nemzetközi jelentőségüket. Ez természetesen semmit sem változtat az egyezmény fontosságán a nemzetek egész közössége szempontjából. Az egyezmény a cselekmények büntető üldözésével és a bűnügyi jogsegély megadásával kapcsolatos kötelezettségeken felül külön kötelezettségeket állapít meg az államok számára részben a bűnözés megelőzése érdekében, részben pedig a bűncselekmények áldozatai helyzetének a javítására.

Az itt tárgyalt egyezményekhez sorolható a legújabb egyezmények közül a *légi járművek jogellenes hatalomba kerítésének* leküzdésére Hágában, 1970-ben kötött egyezmény, illetve a *polgári repülés biztonsága* elleni cselekmények leküzdéséről szóló Montrealban, 1971-ben aláírt egyezmény.

A fenti egyezmények jellemzéseként rá kell mutatni arra, hogy azok lényegében olyan bűncselekmények inkriminálásáról intézkednek, amelyek elsősorban az állam belső rendjét veszélyeztetik, de amelyek leküzdése közös érdek valamennyi állam számára. Az egyezményekben foglalt rendelkezések útmutatások

arra nézve, hogy az egyes államok hogyan alakítsák a büntetőjogukat. Így tulajdonképpen a büntetőjogok koordinálásáról van szó. Az egyezmények azonos inkriminációt írnak elő, de a büntetések tekintetében különbségek lehetnek, éppen ezért a vonatkozó cselekmények esetében fontos lenne a joghatóság kérdésének megoldása. Az egyezmények azonban nem zárják ki a párhuzamos joghatóság létrejöttének a lehetőségét, és a *ne bis in idem* elvének az érvényesítését sem írják elő kötelezően.

4. A magyar szabályozás és annak forrásai. A magyar bíróságoknak és általában igazságügyi hatóságoknak akkor kell dönteniük nemzetközi büntetőjog körébe tartozó kérdésekről, ha nemzetközi elemeket tartalmazó tényállásokat és nemzetközi vonatkozású ügyeket bírálnak el. Az ilyen esetben elsősorban a joghatóság fennállására vonatkozó kérdéseket kell eldönteni. A magyar szabályozás szempontjából a nemzetközi büntetőjog alapvető forrása a törvény, pl. az 1978. évi büntető törvénykönyv 3—4. §-a, amelyek a büntető törvénykönyv területi és személyi hatályáról rendelkeznek, vagy a büntető törvénykönyv 9. §-a, amely a kiadatás és menedékjog kérdéseit szabályozza. A nemzetközi büntetőjog szempontjából elsődleges jogforrások továbbá a Magyar Népköztársaságnak az adott kérdést érintő hatályos kétoldalú és többoldalú nemzetközi szerződései, illetve ezek hiányában a viszonosság fennállása.

A nemzetközi büntetőjognak magyar szempontból felvetődő kérdései eldöntésénél irányadó jogforrásainak a felsorolása ezzel azonban még távolról sem merül ki, mert az egyes konkrét esetekben (pl. a kettős inkrimináció fennállásának a megállapításánál) figyelembe kell venni gyakran mind a magyar büntetőjog, mind az érintett külföldi állam büntetőjogának egészét.

III. Anyagi jog. 1. Joghatóság. 2. Jogsegély mint intézmény. 3. Bűntettesek kiadatásának anyagi jogi feltételei. 4. A büntető eljárás felajánlásának anyagi jogi feltételei. 5. A büntetőjogi menedék kérdései. 6. Külföldi büntetőítélet jelentősége.

1. Joghatóság.

A joghatóság az állam bíróságai hatáskörébe tartozó ügyeket határozza meg nemzetközi vonatkozásban. Az egyes államok joghatóságába tartozik minden olyan bűnügy, amelyre kiterjed a saját belső joguk hatálya. Ugyanakkor gyakran előfordulnak olyan cselekmények, amelyek akár az elkövetés helyéhez való kapcsolódás módja, akár az elkövető személye vagy végül a cselekmény célja és jellege folytán egyidejűleg több állam társadalmi viszonyainak a megsértésére alkalmasak s így több állam büntetőjogának hatálya alá esnek. Ilyenkor párhuzamos joghatóság fennállásáról beszélünk. A nemzetközi büntetőjog elismeri a párhuzamos joghatóság lehetőségét.

A párhuzamos joghatóság lehetősége azonban nem jelenti azt, hogy a nemzetközi jog a be nem avatkozás követelményén túlmenően nem tartalmaz semmiféle útmutatást az államok büntető joghatósága szférájának körülhatárolására. Ezt szolgálják a nemzetközi büntetőjogban a joghatóság megalapozására általánosan elfogadott és alkalmazott elvek: a területi elv, a személyi elv, az érdekvédelmi elv (az állam büntető törvénye által védelmezett jogtárgy reális megsértésének, illetve veszélyeztetésének az elve) és az egyetemességi elv. Ezeket az elveket pozitív tartalommal minden állam saját maga tölti meg a belső törvényhozásában a büntető törvényei hatályának a megállapításánál.

A fenti elvek közül a legfontosabb a *területi elv*. Az állam felségjoga egy meghatározott területre terjed ki. A felségjog területisége azonban nem azonos a büntető joghatóság megalapozása szempontjából a büntető törvények területi hatálya megállapításánál alkalmazott területi elvvel. A felségjog területiségéből az következik, hogy az állam csak a saját területén található személyek és tárgyak irányában valósíthat meg kényszerintézkedéseket, ezzel szemben a területi elv a büntető joghatóság szempontjából azt jelenti, hogy az állam a területén elkövetett bűncselekményeket vonja a joghatósága alá.

A területi elv jelentőségét mutatja, hogy azt valamennyi állam törvényhozásában megtaláljuk az állam büntető joghatóságának megalapozására alkalmazott elsődleges elvként. A területi elv jelentőségét hangsúlyozza továbbá az is, hogy államok között a bűntettesek kiadatása tárgyában kötött szerződésekben kivétel nélkül megtaláljuk az olyan rendelkezést, amely szerint kiadatásnak nincsen helye, ha a bűncselekményt a megkeresett állam területén követték el.

A területi elvnek tartalommal való megtöltésével kapcsolatban igen nagy jelentőségű az elkövetési hely meghatározása. A bűncselekményt akkor is az ország területén elkövetettnek kell tekinteni, ha annak valamely lényeges eleme itt valósult meg, itt következett be a cselekmény valamely lényeges hatása. Az ilyen lényeges elemek közé tartozik a bűncselekmény eredménye is.

Tovább szélesíti az elkövetési hely problematikáját a komplex, tartós, a folytatólagosan elkövetett bűncselekmények vagy a részesség elkövetési helyének a kérdése az olyan esetekben, amikor az egyes részcselekmények különböző helyen valósultak meg. Itt is a bűncselekmény lényeges elemének megvalósulási helye az a kapocs, amely a területi elv alapján az egész bűncselekményt illetően megalapozza az állam joghatóságát.

A *személyi elv* a nemzetközi büntetőjog szempontjából a területi elv mellett további olyan alapelv, amely a büntető joghatóság önálló alap-

ja. Azt jelenti, hogy az állam a büntető törvényei hatályát kiterjesztheti saját állampolgárai cselekményeire tekintet nélkül a cselekmény elkövetési helyére. Olyan általánosan elismert nemzetközi büntetőjogi elvről van szó, amelynek a hatálya teljesen önálló, és az nem másodlagos elvként csatlakozik a területi elvhez.

A büntető joghatóság megalapozására szolgáló további elv az *érdekvédelmi elv* (a büntetőtörvények által védelmezett jogtárgy megsértésének, illetve veszélyeztetésének az elve). Ez az elv olyan bűncselekmények vonatkozásában érvényesül, amelyek esetében a cselekmények által támadott jogtárgy megvédéséhez nem elegendő a joghatóságnak a területi elv szerinti megalapozása. Ilyen jogtárgyak közé tartozik pl. elsősorban maga az állam és annak társadalmi rendje. Mivel a bűncselekmények jellegére tekintettel érvényesülő joghatóságról van szó, ez az elv csak a törvényben külön felsorolt bűncselekmények esetében nyer alkalmazást.

Beszélni kell még a letartóztatási hely jelentőségéről is a joghatóság szempontjából. Felmerül az a kérdés, hogy eljárhat-e a letartóztatási hely bírósága *(forum deprehensionis)* olyankor, amikor hiányzanak mind a területi elv, mind a személyi elv követelményei, tehát amikor a cselekményt külföldi állampolgár külföldön követte el.

Az államok között számos olyan többoldalú nemzetközi szerződés jött létre, amelyekben megegyeztek abban, hogy a szerződésben meghatározott bűncselekményeket elkövetési helyre tekintet nélkül üldözni fogják. Ezekről a szerződésekről fentebb a jogforrások között már szó volt. Az ilyen többoldalú szerződésekben meghatározott bűncselekmények vonatkozásában a letartóztatási hely joghatósága is kétségtelenül fennáll, s ilyenkor az *egyetemességi elv* által megalapozott joghatóságról beszélünk. Az ilyen esetekben az egyetemesség elvében az államok szolidaritása jut kifejezésre a bűncselekmények üldözésénél. Az ilyen nagymérvű szolidaritás azonban, amely a joghatóság megalapozására is kiterjed, csak nemzetközi szerződésben meghatározott cselekményre vonatkozhat. Így tehát az ilyen joghatóság csak kivételesen, a nemzetközi szerződésekben pontosan körvonalazott esetekben érvényesül.

A hatályos magyar büntetőjog értelmében a magyar bíróságok joghatósága a területi elv alapján maradéktalanul érvényesül. Külföldi elkövetés esetén lényeges különbségek vannak abban a tekintetben, hogy az elkövető magyar állampolgár-e vagy külföldi. A büntető törvény hatálya a személyi elv alapján kiterjed a magyar állampolgárok cselekményeire, tekintet nélkül arra, hogy azokat belföldön vagy külföldön követték-e el. Ezzel szemben a nem magyar állampolgárok cselekményeire külföldi elkövetés esetén a magyar törvények hatálya további feltételek mellett terjed ki: *a)* ha a cselekmény az elkövetés helye szerinti törvény értelmében is büntetendő, *b)* ha olyan bűntettről van szó, amely az elkövetés helyére tekintet nélkül büntetendő, továbbá *c)* ha a legfőbb ügyész az eljárás megindítását elrendeli.

A büntetőjogban a hazai bíróságok mindig a hazai jogot alkalmazzák. A büntetőjog területén a *lex fori* alapvető szabály. A külföldi által külföldön elkövetett bűncselekmény esetében találkozunk az egyik olyan ritka esettel, amikor a magyar törvény külföldi törvényre utal, még ha nem is mint alkalmazandó szabályra, hanem mint a magyar törvény alkalmazásának feltételére.

2. Jogsegély mint intézmény.

Az államok által bűnügyekben egymásnak nyújtott jogsegély keretén belül a jogsegély kétféle fogalmát különböztetjük meg. A szoros értelemben vett jogsegély (jogsegély *in foro*) alatt az egyes államok igazságügyi szervei által már folyamatba tett eljáráshoz nyújtott jogsegélyt értjük, amely elsősorban az eljárás folyamán szükségessé vált eljárási cselekmények foganatosításában vagy iratok megküldésében nyilvánul meg. Tágabb értelemben vett bűnügyi jogsegélyen az egyes államok által a bűncselekmények elleni közös harc keretében általában nyújtott segítséget értjük, és így ez a fogalom a szoros értelemben vett jogsegélyen túlmenően többek között felöleli a bűntettesek kiadatását és átszállítását, a büntető eljárás felajánlását, a bűncselekménnyel kapcsolatos tárgyak kiadását. Bár a jogsegély maga gyakran eljárási cselekmények elvégzésében realizálódik, az — különösen a kiadatás és felajánlás vonatkozásában — annyira összefonódik a joghatóság kérdéseivel és sokszor feltétele a joghatóság érvényesülésének, hogy annak mint intézménynek elvi, lényegi kérdései az anyagi jog keretében is megtárgyalhatók.

A bűnügyekben nyújtott jogsegélynek tágabb és szűkebb értelemben vett fogalma nemcsak a terjedelmét tekintve, azaz a jogsegély fogalma alá vonható cselekmények körét tekintve különbözik egymástól, hanem eltér az egyes cselekmények megvalósításának feltételei szempontjából is.

A bűnügyekben nyújtott jogsegélynél a *kölcsönösség*, illetve viszonosság elve általánosan alkalmazást nyer. A kettő között a különbség abban áll, hogy kölcsönösségről olyankor beszélünk, amikor az államok a jogsegély kérdéseit nemzetközi szerződésben rendezik, amikor tehát ez az elv bele van foglalva a szerződésbe, *viszonosságról* pedig olyankor, amikor a jogsegély kérdéseiről az adott területen a két állam között még nem jött létre szerződés, de egyes kérdésekben a viszonosság kikötése mellett egymásnak mégis nyújtanak jogsegélyt. A viszonosság tehát az államok által egymásnak nyújtott jogsegély tényleges állapotát

tükrözi, megszabva annak kereteit; a kölcsönösség pedig az államok között létrejött jogsegélyszerződések alapjában nyugvó alapelv. Tartalmukat tekintve azt a követelményt fejezik ki, hogy az államok csak akkor nyújtanak egymásnak a saját területükön megvalósított hatalmi cselekményekben kifejezésre jutó jogsegélyt, ha biztosítva van, hogy fordított esetben a másik is megadja számukra ugyanazt a jogsegélyt.

Éppen a kölcsönösség az, ami érdekeltté teszi az államokat a jogsegély keretében olyan cselekmények elvégzésében is, amelyek megvalósításában egyébként egyáltalán nem lennének érdekelve, tehát ez az a kapocs, amely a jogsegély keretében végzett cselekményeket összekapcsolja az államok joghatóságába tartozó ügyekkel. Az államok büntetőjoga azonban gyakran különböző értékmérőkön alapul, és így előfordulhat, hogy a jogsegély megadása egyik vagy másik ügyben az állam büntetőjoga céljaival ellentétes eredményhez vezetne. Az ilyen eredmény elkerülése végett alkalmazzák a jogsegély meghatározott formáinál a kettős inkrimináció feltételét annak egyszerű vagy szigorított formájában, illetve egyéb kikötéseket, mint pl. a specialitás elvét. A *kettős inkrimináció* feltétele azt jelenti, hogy az államok bűnügyi jogsegélyt csak akkor nyújtanak egymásnak, ha az adott cselekményt, amely miatt az eljárás megindult, mindkét állam büntetőjoga büntetni rendeli. A kettős inkrimináció feltételén belül annak két formáját lehet megkülönböztetni. Az egyszerű formájában csak azt a követelményt támasztja, hogy a cselekmény mindkét államban büntetendő legyen, a minősített formájában viszont nem elégszik meg ezzel, hanem azt követeli meg, hogy az adott cselekményt mindkét állam büntetőjoga egyaránt súlyosnak tekintse, pl. egy évet meghaladó szabadságvesztéssel rendelje büntetni. A kettős inkrimináció minősített feltételének a megállapításánál figyelembe jöhet az a meggondolás is, hogy jelentéktelen ügyekben ne küldjenek sokszor igen jelentős költségeket igénylő jogcselekmények iránti megkereséseket.

A szűkebb értelemben vett jogsegély fogalma bűnügyekben lényegében azonos a más jogterületeken nyújtott jogsegély általános fogalmával. Ennek ellenére a nemzetközi szerződések rendelkezéseiben a bűnügyi jogsegély megadásának a feltételeit illetően sokszor valóban lényeges különbségek vannak a bűnügyi jogsegély és a más jogterületeken nyújtott jogsegély formái között. Ezek a feltételbeli különbségek lényegében abban nyilvánulnak meg, hogy amíg pl. a polgári jogsegély megadásának egyedüli korlátja a közrendi záradék, addig a bűnügyi jogsegély megadásánál további feltételek megvalósulását is megkövetelik, egészen a minősített kettős inkrimináció feltételéig.

3. Bűntettesek kiadatásának anyagi jogi feltételei.

A kiadatás lényege, hogy az egyik állam a területén levő személyt a másik állam kérelmére büntető eljárás lefolytatása végett vagy büntető ítélet végrehajtása céljából, annak akarata ellenére, átadja a kikérő államnak.

De az államok együttműködése a bűnözés elleni harcban, így a kiadatás területén is, csak egymás büntetőjogának kölcsönös tiszteletben tartásával valósulhat meg. A kiadatásnál ez többek között abban nyilvánul meg, hogy az egyes államok általában csak olyan esetekben vállalnak kötelezettséget kiadatásra, amikor nem olyan személyről van szó, akinek a büntető felelősségre vonása *elsődlegesen* a megkeresett állam joghatóságába tartozik. Az államok együttműködése a kiadatás területén azonban a kölcsönösség elvének a megtartása mellett sem korlátlan. Az állam ugyanis nem működhet együtt a bűntettesek kiadatása területén más államokkal olyankor, amikor a kiadatás nincs összhangban a saját büntetőjogával. Az a biztosíték, amely a kiadatás kapcsán kizárja azt a lehetőséget, hogy a megkereső állam a megkeresett állam területén olyan büntetőpolitikai célokat érvényesíthessen, amelyek ellentétesek a megkeresett állam büntetőpolitikájával, a kettős inkrimináció minősített követelménye. Ez annyit jelent, hogy két állam között kiadatásnak csak akkor van helye, ha a kiadatás alapjául szolgáló bűncselekményt mindkét állam büntetőjoga megfelelően súlyosnak tekinti *(kiadatási bűncselekmény)*. A kettős büntetendőség követelményét csak úgy tudjuk megfelelően tartalommal megtölteni, ha a büntetendőséget mindkét állam szempontjából, nem absztrakt, hanem konkrét módon fogjuk fel, tehát szükséges, hogy olyan konkrét bűncselekményről legyen szó, amely esetében az állam joghatósága mindenképpen fennforogna, ha a cselekményt saját állampolgára követte volna el. Konkrét módszerből adódik, hogy minden olyan szubjektív elem, amelynek a kiadatás alapjául szolgáló cselekmény minősítése szempontjából jelentősége van, teljes mértékben figyelembe veendő a kettős büntetendőség minősített formájának a megállapításánál.

A kiadatás kapcsán az *aut punire, aut dedere* elv a nemzetközi büntetőjogban csak akkor fogadható el, ha a tartalmát az egyes államok törvényhozása alapján töltjük meg tartalommal. Így szemlélve ezt a szabályt megállapíthatjuk, hogy a kettős inkrimináció minősített formájának a megvalósulása esetén ez az elv mindig érvényesül. Az állam ugyanis saját állampolgárai irányában érvényesíti a saját büntetőjogát, illetve azok irányában is, akikkel szemben kiadatásnak valamilyen oknál fogva nincsen helye (és ezzel megvalósul az *aut punire* feltétel), a területen levő többi személyt pedig

kiadja (és ezzel megvalósul az *aut dedere* feltétel). Egyébként minden esetben, amikor olyan bűncselekményről van szó, amelynek büntető üldözését az államok többoldalú szerződésben vállalták, ilyen helyzet áll elő.

A kiadatás során általánosan érvényesül *a specialitás elve*, azaz az az elv, hogy a kiadatási eljárásban kiadott személyt csak azért a cselekményéért lehet megbüntetni, amely miatt a kiadatási kérelemnek helyt adtak. Ebben az elvben foglalt szabálynak is az a célja, hogy biztosítsa, hogy az állam csak olyan cselekmény megbüntetéséhez nyújtson segítséget kiadatás útján, amelynek büntetendőként kezelése összhangban áll a saját büntetőjogával. A specialitás elvének megfelelően a hazai jogra hivatkozva a halálbüntetés kiszabásának, illetve végrehajtásának a tilalmát is ki lehet kötni.

4. A büntető eljárás felajánlásának anyagi jogi feltételei.

A felajánlás mint intézmény a jogsegélyszerződéseknek abból a rendelkezéséből fejlődött ki, amely szerint a megkereső állam felajánlhatja a megkeresett államnak a büntető eljárás lefolytatását a kiadni kért személy ellen, amennyiben annak kiadatása bármily oknál fogva nem engedélyezhető. Az államközi kapcsolatok bővülésével és különösen a turistaforgalom növekedésével ez az intézmény a nemzetközi büntetőjog jelentős intézményévé vált. Az egyik sajátossága az, hogy az eljárást felajánló állam ténylegesen lemond a joghatóságáról az adott ügyben. A másik sajátossága az, hogy az alkalmazása körében háttérbe szorítja az eddig elsődleges területi joghatóságot és helyette a személyi elvet emeli ki a joghatóság megalapozására.

Ami a személyi elv jelentőségének a növekedését illeti, ennek oka mindenekelőtt abban van, hogy a nemzetközi érintkezés és turistaforgalom jelenlegi szintjén gyakori az olyan helyzet, amikor nem az olyan személyek elleni eljárást kell felajánlani, akik kiadásának a másik állam részéről valamilyen akadálya van, hanem elsősorban az olyan személyek elleni eljárást, akik ideiglenesen tartózkodnak az eljárást felajánló állam területén és ott-tartózkodásuk folyamán követtek el bűncselekményt. Velük szemben az eljárás lefolytatásának az elkövetés helye szerinti államban nincs ugyan akadálya, de annak hazai államuk részére való felajánlása akár a cselekmény jellegére, akár az elkövető személyiségére tekintettel indokolt.

A felajánlásnak mint intézménynek a kialakulásában az alábbi meggondolások játszottak szerepet: *a)* az ideiglenesen az ország területén tartózkodó külföldiek általában nem tipikus köztörvényi bűnözőként követnek el bűncselekményeket (pl. közlekedési bűncselekmény), *b)* a büntető eljárás lefolytatása velük szemben a kellő nyelvismeret hiánya és a személyiségük megismerésének akadályai miatt nehezen biztosítható kellő színvonalon, *c)* a velük szemben kiszabott büntetések szabadságvesztés büntetés esetében az idegen környezet miatt pótlólagos szenvedéseket okoznak részükre, a pénzbüntetés vagy az esetleges mellékbüntetések pedig nehezen hajthatók végre, *d)* minthogy olyan emberekről van szó, akik rövidesen eltávoznak az ország területéről, és esetleg soha vissza nem térnek oda, indokolatlan, hogy a megelőzésre, illetve a megjavításukra irányuló költséges eljárást az elkövetés helye szerinti állam folytassa le.

A felajánlás jelentősége elsősorban abban van, hogy áttöri a területi elv megingathatatlan voltát, és lehetőséget biztosít a hazai hatóságok számára, hogy a külföldiek bűnügyeiben az eljárás lefolytatására a legcélszerűbbnek látszó megoldást válasszák. A felajánlás lényeges vonása, hogy *nincs* és nem is lehet *kötelezettség* az eljárás felajánlására. A felajánlás eredményességét és gyakoribb alkalmazhatóságát biztosítja viszont az eljárást átvevő országoknak nemzetközi szerződésben vállalt az a kötelezettsége, hogy átveszik és saját joguk szerint lefolytatják az eljárást, továbbá, hogy az eljárás eredményéről értesítik az eljárás átvételére irányuló megkeresést küldő államot. *(→ Büntető eljárás lefolytatása)*

5. A büntetőjogi menedék kérdései.

A menedékjognak kétféle fogalma van. Az egyik a nemzetközi büntetőjogon alapuló, a kettős inkrimináció elvének nemzetközi elismeréséből folyó és így pontosan körvonalazható fogalom. A másik az ezt meghaladó, a nemzetközi közjog értelmében vett menekült személy felfogásán alapul.

Amikor a nemzetközi büntetőjog meghatározza, mely esetekben nincs helye kiadatásnak, ezzel azt is meghatározza, hogy milyen körben beszélhetünk büntetőjogi szempontból menedékről. Ugyanakkor a nemzetközi közjogi értelemben vett menedékjognak a büntetőjogi menedéktől eltérő tartalma van és eltér az általa felölelt személyek köre is. A büntetőjog értelmében az olyan esetekben beszélhetünk menedékről, amikor valamely személy kiadatása iránt előterjesztett megkeresés ellenére bármely oknál fogva nincs helye kiadatásnak. A valóságban azonban a kiadatás negatív oldala és a menedékjog között jelentős különbség van. Ez a különbség két irányban nyilvánul meg. Egyrészről azoknak az eseteknek a köre, amelyekben kiadatásnak nincs helye, jóval tágabb, mint a menedékjog köre, másrészről viszont minőségi különbség is van közöttük.

A kettős inkrimináció nemzetközi szintű elvének az érvényesülése a haladó társadalmi rendszerű államokban mindenképpen felöleli a menedékjog alá vonható eseteket is, hiszen — amennyiben demokratikus magatartásuk és a népek felszabadítása érdekében kifejtett tevékenységük miatt üldözött személyekről van szó — a kiadatás kapcsán az ilyen államokban semmiképpen sem beszélhetünk kettős in-

kriminációról, még kevésbé annak minősített formájáról. A kettős inkrimináció elve azonban egymagában még nem nyújtana biztosítékot a menedék megadására, mivel ez az elv elsősorban az államot megillető jogokat és nem a kötelezettségeket tükrözi. Éppen e biztosítékok megadását szolgálja a menedékjognak a belső jogban kialakított és alkotmányi szinten is rögzített intézménye.

6. Külföldi büntetői télet jelentősége.

Az egyes büntető ítéleteknek elsősorban akkor vannak a nemzetközi büntetőjog szempontjából nemzetközi vonatkozásai, ha az adott állam büntetőbírósága olyan bűncselekmény miatt indult bűnügyet bírált el, amely több állam jogrendszere szerint bűncselekménynek tekintendő, a cselekményt több állam büntetőigényének a keletkezését vonta maga után, és így az ilyen bűnügyben több állam bírósága bír joghatósággal. Az egyes államok jogrendszerének különállóságából és a büntetőjog imperatív jellegéből következik, hogy a büntetőjog szabályként a külföldi büntető ítélethez nem fűz semmilyen jogkövetkezményt. Ez egyébként a bűncselekményből a két állam számára keletkező büntetőigény különállóságának közvetlen következménye. Az államok közötti együttműködés szorosabbá válásával azonban mind gyakrabban jelentkeznek kivételek e szabály alól.

Az elméletben a külföldi büntető ítéletek jogkövetkezményeit illetően a pozitív és a negatív jogkövetkezmények között szoktak különbséget tenni. Negatív jogkövetkezményeknek azokat nevezik, amelyek a fennálló joghelyzetben valamilyen nemleges változtatást vonnak maguk után, pl. megszüntetik az állam büntetőigényét *(ne bis in idem)*. Pozitív jogkövetkezmények pedig valamilyen új jogviszonyok keletkezéséhez vezetnek (pl. az ítélethez fűződő hátrányos következmények beállta).

Ma már a külföldi büntető ítéletek jogkövetkezményeinek teljes tagadása olyan álláspont lenne, amely nem felel meg sem a tényleges gyakorlatnak, sem az államok közötti együttműködés követelményének.

A külföldi ítéletek *negatív jogkövetkezményének* maximális érvényesülését a *ne bis in idem* elv általános megvalósulása jelentené. Az ilyen követelménynek azonban nincs semmilyen alapja. Nyilvánvaló, hogy a *ne bis in idem* elv államok közötti szinten csak meghatározott korlátozások és a szuverenitásból kifolyólag megkívánt biztosítékok mellett valósulhat meg kizárólag a nemzetközi szerződések és a belső jogszabályok talaján. Ez a lehetőség abból adódik, hogy az olyan helyzetben, amikor az egyik állam már érvényesítette a meghatározott bűncselekménnyel kapcsolatban a büntetéshez való jogát, ez a körülmény a másik állam jogrendszere szerint is szükségtelenné vagy feleslegessé teheti a büntető eljárás lefolytatását. A kérdés általános megoldását azonban nem lehet keresni a külföldi büntető ítéletnek *res iudicata* hatályával való felruházása útján. Azt a célt, amelyet a belső jogban a *ne bis in idem* elv szolgál, a nemzetközi viszonylatban a beszámítás elvének az elfogadása biztosítja, azaz az olyan szabályozás, amely előírja, hogy a másik államban azonos bűncselekmény miatt kitöltött büntetést vagy fogva tartást be kell számítani. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv maradéktalanul elfogadja ezt az elvet és azonos bűncselekmény esetében a 6. §-ban előírja mind a külföldön végrehajtott büntetés, mind a külföldi előzetes fogva tartás beszámítását.

A beszámítás elvének elfogadása általános érvénnyel kielégítően rendezi az itt tárgyalt problémát, mivel a beszámítás tulajdonképpen eleget tesz a *ne bis in idem* elvből folyó annak a követelménynek, hogy senki se legyen kétszeresen vagy többszörösen büntetésnek alávetve ugyanazért a cselekményért, és ugyanakkor lehetővé teszi azt is, hogy maradéktalanul érvényesüljön az egyes államok jogrendszerének önállósága és különállósága.

Bizonyos speciális esetekben azonban a beszámítás elvének érvényesülésében még nem merül ki a külföldi büntető ítélet jogkövetkezménye, hanem sor kerül a negatív hatás maradéktalan érvényesülésére. Ez olyan esetekben van így, amikor a külföldi büntető ítéletre tekintettel szükségtelenné válik a hazai eljárás lefolytatása. Ezeket a speciális eseteket nemzetközi szerződések vagy belső jogszabályok rögzítik. Az ilyen belső rendelkezés példájaként említhető az 1976. évi jugoszláv büntető törvénykönyv 108. §-ának 2. bekezdése, amely a külföldön elkövetett bűncselekmények túlnyomó részére kiterjedő hatállyal kimondja, hogy nem indítható büntető eljárás, ha az elkövető a külföldön kiszabott büntetést teljesen kitöltötte, vagy ha őt külföldön jogerősen felmentették.

A külföldi büntető ítélet *pozitív hatásai* mindenekelőtt a büntető ítélethez fűződő hátrányos jogkövetkezmények szempontjából jelentkezhetnek. Az olyan esetekben, amikor valamely állam a büntető eljárás felajánlásával vagy a büntettes kiadatásával lemond az adott bűnügyben a joghatóságáról, indokoltnak látszik, hogy ez az állam a kiadatás vagy felajánlás következtében meghozott külföldi büntető ítéletet ne tekintse olyannyira nem létezőnek, hogy azt a bűnelkövetők megítélésénél azok előélete szempontjából se vegye figyelembe.

A nemzetközi egyezményekben és a belső jogszabályokban több példát találhatunk a külföldi büntető ítéletek figyelembevételére ilyen szempontból. Így pl. a büntetőítéletek hatályának elismeréséről kötött 1970. évi nyugat-európai többoldalú egyezmény kimondja, hogy a szerződő államok az elkövető meghallgatásával hozott külföldi büntető ítéletekhez ugyanazokat a jogkövetkezményeket fűz-

hetik, mint amilyeneket a saját bíróságaik által hozott ítéletekhez fűznek. A belső szabályozásra példa az 1968. évi bolgár büntető törvénykönyv 8. §-ában foglalt az a rendelkezés, amely szerint külföldi bíróság által hozott büntető ítéletet akkor kell figyelembe venni, ha a cselekményre a bolgár büntetőtörvény hatálya kiterjed és a figyelembevételt nemzetközi szerződés írja elő.

A magyar 1978. évi büntető törvénykönyv 6. §-a a külföldi bíróság ítélete érvényének elismerését ahhoz a feltételhez fűzi, hogy ezt nemzetközi szerződés írja elő, vagy ha külföldi bíróság a magyar hatóságok felajánlása alapján jár el. Ugyanakkor nemzetközi szerződések biztosítják a magyar hatóságok számára a külföldön hozott egyes büntető ítéletek megismerését, sőt a kiadmányaik kézhez vételét is. Mindez arra utal, hogy a magyar jog szerint nem tekinthetők a külföldi ítéletek nemlétezőnek és ha azok pozitív hatása megfelelő tételes jogi rendelkezés hiányában nem is mindig nyilvánulhat meg az ítélethez fűződő hátrányos jogkövetkezményekben, annak nincs semmi akadálya, hogy a magyar bíróságok az ilyen ítéletet a terhelt személyiségének a megítélése szempontjából és esetleg súlyosbító körülményként figyelembe ne vegyék.

IV. Eljárási jog. 1. Jogsegély iránti megkeresések és eljárás azok tárgyában. 2. Kiadatási eljárás. 3. Felajánlási eljárás. 4. Külföldi büntető ítélet végrehajtása.

1. Jogsegély iránti megkeresések és eljárás azok tárgyában.

A jogsegély iránti megkeresés minden olyan eljárási cselekmény elvégzésére irányulhat, amelyet az adott ügyben a megkereső állam belső jogának rendelkezései igényelnek. Ami a megkeresés alakiságát illeti, e téren nincsen semmi lényeges kötöttség. A jogsegélyszerződések az ilyen megkeresések alapvető tartalmaként az olyan általános adatokat jelölik meg, amelyek elengedhetetlenül szükségesek annak megállapításához, hogy mely hatóság részére, milyen ügyben, mit kell teljesíteni. A bűnügyekben lényeges annak kimondása, hogy a megkeresésnek tartalmaznia kell a cselekmény leírását és minősítését. A megkeresett hatóságnak illetékesnek kell lennie a jogsegély keretében kért cselekmény elvégzésére. Ha nem illetékes, akkor a megkeresést továbbítja a megfelelő hatósághoz.

A jogsegélyszerződések meghatározzák az érintkezés módját. Az érintkezés megvalósulhat diplomáciai úton vagy azt az államok illetékes központi hatóságai bonyolítják le, illetve egyes esetekben helye lehet az igazságszolgáltatási hatóságok közvetlen érintkezésének is.

A jogsegély keretében elvégezhető minden olyan eljárási cselekmény, amelyet a megkeresett állam belső joga ismer. Így tehát a büntetőjogsegély lehetséges hatályosulásának a körét a belső jog rendelkezései szabják meg. Ezt a kört némileg bővíti az újabban kötött jogsegélyszerződésekben foglalt az a rendelkezés, amely szerint a megkeresett hatóság a megkereső állam eljárási jogának szabályait is alkalmazhatja, ha ez nem áll ellentétben a belső jog kötelező rendelkezéseivel. Az ilyen szabályozás esetleges kivételt állapít meg a belső jognak általában alkalmazandó szabálya alól. A jogsegély alkalmazási körének ilyen kiterjesztése csak az eljárási szabályok körében és csak ott lehetséges, ahol ezt a nemzetközi szerződések lehetővé teszik s ott is csak azzal a feltétellel, hogy ez nem ütközik a belső jogba. Az elvégezni kért eljárási cselekménynek szabályként a hazai alaki jog és kivételképpen a megkereső állam alaki joga szabályai szerinti elvégzésére csak akkor kerülhet sor, amennyiben az adott cselekménnyel kapcsolatban teljesülnek mindazok a feltételek, amelyeket vele kapcsolatban a hazai anyagi büntetőjog megkövetel. Amennyiben a belső jogban hiányzanak a vonatkozó kifejezett rendelkezések, azokból az elvekből kell kiindulni, amelyeken az állam jogrendje felépül. Ez azt jelenti, hogy a jogsegély keretében elvégzendő eljárási cselekményeket és azok alakiságát illetően a nemzetközi szerződések a belső jogszabályokon túlmenően is bővíthetik ugyan a jogsegély hatályosulásának a körét, azonban ezek sem léphetik át az állam belső szabályaiban tükröződő elvek által megszabott korlátokat, azaz más szavakkal nem jogosíthatnak fel olyan eljárási cselekmény iránti megkeresésre, amely a megkeresett állam közrendjébe ütközik.

2. Kiadatási eljárás.

A kiadatási eljárás kérdéseit a büntető eljárási szabályok rendezik. *(→ Büntető eljárás lefolytatása)*

3. Felajánlási eljárás.

A felajánlási eljárás kérdéseit a büntető eljárási szabályok rendezik. *(→ Büntető eljárás lefolytatása)*

4. Külföldi büntető ítélet végrehajtása.

Ha a büntetés végrehajtása el kívánja kerülni a megtorló jelleget, továbbá annak elérése céljából, hogy a végrehajtásnak lehetősége legyen az átnevelésre, annak olyan környezetben kell megvalósulnia, ahol az elítélt él és ahol a jövőben élni fog. Szükségtelen, hogy az idegen környezet miatt a büntetés végrehajtása során az elítélt pótlólagos hátrányoknak és szenvedéseknek legyen kitéve. Mindezek alapján megállapítható, hogy az esetek többségében a büntetésnek a hazai államban való végrehajtása látszik előnyösebbnek.

Külföldi ítélet azonban az illetékes belföldi hatóság megfelelő elfogadó határozata nélkül semmilyen körülmények között sem hajtható végre. A végrehajtáshoz egyrészről szükség van bizonyos feltételekhez kötött belső jogi aktus kiadására, másrészről a külföldön kiszabott

büntetésnek a hazai büntetési rendszerbe való megfelelő beillesztésére.

A külföldi büntető ítélet végrehajtásának intézményként való alkalmazására csak megfelelő nemzetközi szerződés esetén kerülhet sor, amely részletesen rögzíti a végrehajtást átadó és a végrehajtást átvevő állam jogait és kötelezettségeit. Magyarország még nem kötött ilyen szerződést, de az ilyen nemzetközi szerződés egyik példájaként megemlíthető a büntető ítélet hatályának elismeréséről kötött 1970. évi nyugat-európai egyezmény. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv 7. §-a kimondja, hogy a külföldi bíróság által kiszabott büntetést nemzetközi szerződés alapján végre lehet hajtani. Más szocialista országok belső törvényhozásában is találunk példát olyan rendelkezésre, amely megnyitja az utat a külföldi büntető ítélet végrehajtása számára. Így például az 1974. évi új bolgár büntető eljárási törvénykönyv kimondja, hogy bár a bolgár szervek külföldi ítéletet nem hajtanak végre, de ez alól kivétel az az eset, ha külföldi állammal kötött szerződés másképp rendelkezik.

V. Nemzetközi bűncselekmények joga.

1. Nemzetközi bűncselekmény fogalma.
2. A nemzetközi bűncselekmények egyes fajtái.

1. Nemzetközi bűncselekmények fogalma.

A nemzetközi büntetőjognak a nemzetközi bűncselekmények kérdéseit tárgyaló része a jellegénél fogva minőségileg különbözik az úgynevezett hagyományos nemzetközi büntetőjogtól. Ez a minőségi különbség abban van, hogy az itt tárgyalt bűncselekményeket közvetlenül a nemzetközi jog szabályai nyilvánítják bűncselekményekké. Éppen ezért a nemzetközi bűncselekményeket úgy határozhatjuk meg, mint közvetlenül a nemzetközi jog szabályai alapján büntetőjogilag büntetendő cselekményeket.

Az egyes személyek közvetlen nemzetközi büntetőjogi felelőssége akkor merülhet fel, ha olyan állam büntető joghatósága alá tartozó személyekről van szó, amely e cselekmények büntetésének elmulasztásával és azok elkövetésének lehetővé tételével súlyosan megsérti a nemzetközi jogot. E jogsértés következtében az állammal szemben alkalmazott egyik szankcióként a joghatósága alá tartozó személyeket közvetlenül a nemzetközi jog alapján lehet büntetőjogi felelősségre vonni, éspedig akár az e célból megalakult nemzetközi bíróság, akár a cselekmények elbírálására joghatósággal bíró állam bírósága előtt. Joghatósága elsősorban annak az államnak van, amelynek a területén a bűncselekményt elkövették.

2. A nemzetközi bűncselekmények egyes fajtái.

A Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország kormánya 1945. augusztus 8-án Londonban egyezményt írt alá az európai tengelyországok háborús főbűnöseinek megbüntetéséről. Az egyezmény úgy rendelkezett, hogy az említett személyek megbüntetése végett nemzetközi bíróságot kell létesíteni. Az egyezmény elválaszthatatlan része volt a Nürnbergben megalakítandó nemzetközi bíróság alapszabálya, amely a bíróság létrehozásával kapcsolatos szervezeti és eljárási kérdések szabályozása, és amely rögzítette azt is, hogy milyen nemzetközi bűncselekményekre terjed ki e bíróság joghatósága. A távol-keleti háború japán háborús bűnöseinek megbüntetése céljából hasonló elvek alapján hoztak létre Tokióban nemzetközi bíróságot. Az ENSZ közgyűlésének 1946. december 11-i határozata megerősítette a nemzetközi jognak azokat az elveit, amelyek a nürnbergi Nemzetközi bíróság alapszabályában és ítéletében kifejezésre jutottak, és így vitathatatlanná vált, hogy azok a nemzetközi jog kötelező szabályait fejezik ki. E bíróság alapszabálya és ítélete a nemzetközi jognak már korábban kialakult elvein alapult, így azok visszaható hatályával kapcsolatos kifogások minden alapot nélkülöztek.

A nürnbergi Nemzetközi bíróság alapszabálya a 6. cikkében a bíróság joghatóságába tartozó cselekmények meghatározásánál megszövegezte azoknak a bűncselekményeknek a törvényi tényállását, amelyek elkövetése miatt az egyes személyek a Nemzetközi bíróság előtt felelősségre vonhatók.

A Nemzetközi bíróság alapszabálya a bíróság joghatóságába tartozó cselekményeket három csoportba osztályozta. Ezek szerint bűncselekményeknek, kell tekinteni a következő cselekményeket, és ezek az elkövetők egyéni büntetőjogi felelősségét vonják maguk után a nemzetközi jog alapján: *a) a béke elleni bűncselekmények*, éspedig az agresszív háború vagy olyan háború tervezése, előkészítése, megindítása és folytatása, amely sérti a nemzetközi jog szabályait; *b) háborús bűncselekmények*, éspedig a háború törvényeinek és szokásainak a megsértése; *c) az emberiség elleni bűncselekmények*, éspedig a polgári lakosság ellen a háborút megelőzően vagy a háború idején elkövetett gyilkosságok és kínzások.

A háború után a nemzetközi bűncselekménnyé nyilvánított cselekmények száma tovább bővült. A népirtás leküzdésére tett erőfeszítések nemzetközi egyezmény megalkotásához vezettek a *népirtás büntettének* megelőzése és megbüntetése tárgyában. Ezt az egyezményt az ENSZ Közgyűlése 1948. december 9-én fogadta el. Az egyezmény szerint népirtásnak valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport ellen annak teljes vagy részleges megsemmisítésére irányuló szándékkal elkövetett következő cselekmények bármelyikét kell tekinteni: *a)* a csoport tagjainak a megölése, *b)* a csoport tagjai ellen súlyos testi sértés vagy lelki sérelem okozása, *c)* olyan életfeltételek ráerőszakolása

a csoportra, amelyeknek a célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztítása, *d)* a csoporton belül a születések meggátlására irányuló intézkedések megtétele, *e)* a csoport gyermekeinek más csoporthoz való erőszakos átvitele.

A második világháborúban lejátszódó események, a korszerű fegyverek segítségével tömeges méretekben elkövetett kegyetlenkedések megmutatták, hogy azok az egyezmények, amelyek a háború viselésének humanizálására irányultak, jelentős kiegészítésre szorultak. Ezért 1949-ben Genfben sor került négy egyezmény létrehozására a háború áldozatainak a védelmére. A következő egyezményekről van szó: *a)* a hadrakelt fegyveres erők sebesültjei és betegei helyzetének javításáról; *b)* a tengeri haderők sebesültjei, betegei és hajótöröttjei helyzetének javításáról; *c)* a hadifoglyokkal való bánásmódról; *d)* a polgári lakosság háború idején való védelméről. A négy egyezmény mindegyike a nemzetközi jog szempontjából tiltott magatartásnak nyilvánítja az egyezményben említett személyek ellen elkövetett következő cselekményeket: az élet és testi épség elleni cselekményeket; a túszok szedését; az emberi méltóság megsértését; a megfelelő bíróság megkerülésével történő elítélést és büntetést.

Az egyezmények mindegyike bűntettnek nyilvánítja az azokban megtiltott cselekmények elkövetését, és arra kötelezi az államokat, hogy tegyenek meg minden szükséges törvényhozási intézkedést abból a célból, hogy megfelelően büntessék az egyezményekben foglalt rendelkezések megsértőit.

A nemzetközi bűncselekményekre vonatkozó legújabb nemzetközi okmányként meg kell említeni az ENSZ Közgyűlésén 1973. november 30-án elfogadott nemzetközi egyezményt az *apartheid bűncselekmények* leküzdéséről és megbüntetéséről. Az egyezmény részletesen meghatározza az apartheid bűncselekmények fogalmát, ami alatt lényegében valamely faji csoport vagy csoportok tagjától, illetőleg tagjaitól az élethez vagy a személyi szabadsághoz való jog megtagadását kell érteni.

Irodalom: *Szondi* Viktor: Nemzetközi büntetőjog. 1. köt. Bp. 1933.

Romaskin, P. Sz.: Presztuplenija protiv mira i cselovecseszstva. Moszkva, 1967.; *Trajnin*, A. N.: Zascsita mira i ugolovnüj zakon. Moszkva, 1969.; *Galenszkaja*, L. N.: Mezsdunarodnaja borba sz presztupnosztju. Moszkva, 1972. 166 p. *Donnedieu de Vabres*, H.: Les principes modernes du droit pénal international. Paris, 1928.; *Oehler, L.*: Internationales Strafrecht. Köln—Berlin, 1973.; *Lombois, C.*: Droit pénal international. Paris, 1971.

Márkus Ferenc

NEMZETKÖZI FIZETÉSI EGYEZMÉNYEK → *Pénzügyi jog*

NEMZETKÖZI FOLYÓK → *Állam területi felségjoga*

NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK JOGA: I. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának megjelenése és viszonya a nemzetközi magánjoghoz és más rendszerekhez (1193.) — II. Az új válasz: A „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga" — fogalmi köre és tárgyának főbb tartalmi elemei (1207.)

I. A nemzetközi kapcsolatok jogának megjelenése és viszonya a nemzetközi magánjoghoz és más rendszerekhez. 1. A tények lázadása a régi rend ellen. 2. A lázadás jogtudományi felfogása: A nemzetközi magánjog elégtelen metamorfózisa — Új rendszerek születnek. 3. A lázadás felfogásának általános tapasztalatai. 4. A tények Magyarországon és jogtudományunk eddigi válasza. 5. Új válasz keresése és az eddigi rendszerek.

1. A tények lázadása a régi rend ellen.

A jogtudomány a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi kérdéseinek sokaságában az önmagukban világos szavak mögé — pl. hogy ma mit rejt és mit „bír" a nemzetközi magánjog, hogy van-e olyan és miben állna a nemzetközi gazdasági jog vagy (ami itt címadó a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga — nem tudott még világos tartalmat építeni. E címszó (behatóbban az ennek alapjául szolgáló nagyobb írás, *Mádl)* kísérletet tesz a fejlemények összegező áttekintésére, egyfajta világosabb kép — benne a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának — felvázolására.

A világosság hiányának fő oka az e területen bekövetkezett „tények lázadása a jog ellen", ahogy egyesek a helyzetet jellemzik, avagy a „robbanás a nemzetközi magánjogban", ahogy mások mondják.

A nemzetközi magánjog (a → *Kollíziós jog)* tudománya és ágazata — minden kisebb-nagyobb belső ellentmondása ellenére (hogy nemcsak magánjog, hanem más jogágazatokra is kiterjedt, hogy nemcsak, sőt elsősorban nem nemzetközi, hogy a kollíziós jogi felszínt egyre jobban kikezdte az új szelek anyagi jogi eróziója stb. — hosszú évtizedekig, sőt századokig nyugalmas és kielégítő kereteket adott a nemzetközi személy- és vagyoni forgalomnak. (→ *Nemzetközi magánjog)* A tények lázadása és a robbanás abból adódott, hogy a 20. században is védte még ezt a pozícióját, Magyarországon pedig máig sem tudott kilépni magából: ernyőjét az új tényekre is ki kívánja feszíteni. A kezdetben meg-meghunyászkodó lázadás ott kezdődött, amikor a múlt század végétől kezdve durván e század közepéig a nemzetközi személy- és vagyonforgalom egyes területein anyagi jogi jogegy-

ségesítés jött létre (nemzetközi egyezmények, szokványok és az ilyen tendenciájú gyakorlat, az alább még tárgyalandó ún. lex mercatoria vagy új law merchant képében). Ezt a jóganyagot a hagyományos nemzetközi magánjogi gondolkodás (tankönyvek, monográfiák, folyóirat-irodalom) valahogy még a saját keretei közé próbálta szorítani, bár tudta, hogy ez már nem nemzetközi magánjog. Az ui. sohasem volt vitás, hogy a nemzetközi magánjog elnevezés egyértelmű fogalmat takar: a kollíziós jogot.

Jöttek azonban nagyobb tények és azok nagyobb lázadása, főleg századunk második felében. A lényegesebbek (a sorrend nem értékrend): az állam erős intervencionizmusa tőkés viszonyok között is a nemzetközi vagyoni forgalomban, különösen a külgazdasági kapcsolatokban és ennek jogában; a gazdasági (technológiai, termelési, beruházási, kereskedelmi) folyamatok erős internacionalizálódása folytán a hagyományos árucsere-forgalom növekedése mellett nagy súlyt kapnak a nagy és hosszú időre szóló kooperációs együttműködési formák, nemzetközi beruházások, technológiai-fejlesztési és fizetési tranzakciók, bérmunkák, az ipari tulajdon területén nemcsak az egyszerű átadás, licencia-vétel a jellemző, hanem az, hogy tudományos-technikai fejlődést (találmányt, know-how-t stb.) az új szinten termelő üzem megépítésével átadni és eközben a további fejlesztésben is együttműködni; a gazdasági verseny, a világpiac magán és állami szervezése; a gazdasági integrációk komplex rendszereinek megjelenése; a nemzetközi fizetések új vagy újszerű állami és nemzetközi rendszerei; a külkereskedelem állami monopóliuma és tervezése a szocialista országokban; a fejlődő országok speciális érdekei és ezek drámai megjelenése a világgazdasági folyamatokban (gondoljunk csak az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájának, az UNCTAD harcaira és az olajválságra); az államok törekvése az általános nemzetközi gazdasági kapcsolatok könnyítésére, erősítésére egyebek között a béke és biztonság erősítése érdekében hozott helsinki határozatok, az Egyesült Nemzetek Szervezete állásfoglalása az Új Nemzetközi Gazdasági Rendről és az országok gazdasági együttműködésének elveiről, az Európai Gazdasági Bizottság, az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága — (UNCITRAL), az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény — (GATT). Nos e jelenségekkel, e tények lázadásával szemben a nemzetközi magánjog már tehetetlen volt. E jelenségek a különböző jogforrási természetű és eredetű normák olyan óriási összességében jelentek meg, amivel a nemzetközi magánjog már nem tudott mit kezdeni, szolgálni-fejleszteni — ami a megfelelő jogi csatornák szerepe igazában lenne — meg különösen nem tudta őket.

A lázadás első szakasza és általánosnak tűnő eredménye: a hagyományos rend helyében egyre inkább eluralkodó rendnélküliség lett. A nemzetközi magánjog mint tudományág határait illetően ez a határok egyszerű figyelmen kívül hagyására, a hagyományos fogalmi kategóriák és ismérvek feloldására vezetett, míg a hagyományos rendhez szokottak a rend védelmében az inercia negatív helyzetébe is jutottak. De hasonló inerciális szerepbe csúsztak sok helyen sokáig már hagyományos jogágazatok is (polgári jog, kereskedelmi jog, nemzetközi jog, államigazgatási jog), amikor az új jelenségeket csak régi kategóriák felől próbálták megközelíteni. Ugyanennek a dolognak a másik oldala, hogy a lázadó tények és jelenségek joganyagát e hagyományos ágazatok és diszciplínák így vagy úgy magukénak törekedtek lefoglalni, hogy aztán — alkalmatlan „uralkodásuk" miatt — maguk is a lázadás célpontjaivá váljanak.

A lázadás második szakasza — miközben a szakaszoknak nem elsősorban időrendi, hanem inkább tartalmi értelmük van — azokban a törekvésekben áll, amelyek az anarchia helyébe most új rendet keresnek: új elméletekkel, új koncepciókkal és új diszciplínák körvonalazásával kívánják az új tényeket és jelenségeket tudományosan értelmezni és rendszerezni.

2. A lázadás jogtudományi felfogása: A nemzetközi magánjog elégtelen metamorfózisa — Új rendszerek születnek.

Miben is állnak ezek az új törekvések, elméletek és diszciplínák?

Kezdjük a szemlét a *tőkés* országokkal, itt is a *common law* gondolatvilágánál. Ha a pragmatizmus jellemző a jogi gondolkozás világának valamely sarkára, akkor ez az angolszász, főleg amerikai pragmatizmus elvi elvtelensége. Ez látszólag hamar kész volt a tények lázadásával: szinte egy csapásra széttörte a hagyományos diszciplínák inerciáját.

A *common law pragmatizmusa* kerüli a fogalmakat. Ebben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának és intézményeinek tekintetében is esetenként elég messze megy. Pl. írnak a multinacionális vállalatokról, belső és nemzetközi állami vállalatokról, de ha fogalmakról, azok messzebbnéző, mögöttes, netán társadalmi tartalmáról van szó, akkor ilyenek olvashatók: fogalom nincs, lényegtelen is keresése, mert úgyis nehéz őket egységes fogalmi ismérvek alá foglalni, de azért „ha már látunk ilyet (ti. nemzetközi állami vállalatot), akkor biztosan el kell ismernünk" *(Garner)*. A fogalmak és a rendszer eme bagatellizálása után aztán nagyon is komolyan írnak pl. a nemzetközi vagy multinacionális vállalatról, nagyon is nyújtva a lehetséges jogi eszköztár teljességét, mindazt, amit a sikeresebb működéshez az adott esetben, az adott helyen levőknek tudniuk kell. Persze néha az ilyen fajta pragmatista irodalom is kiesik szerepéből: egyrészt időnként kritizál is, másrészt el-elszólja magát a mélyebb háttérről is; pl. amikor arra vállalkozik, hogy a multi-

nacionálisokról adott negatív képet szépítse *(Manser)*, vagy ugyanebben az összefüggésben idejétmúlt jelszónak minősíti a nemzeti szuverenitást, mert, úgymond, „ebben az egyre túlnépesedettebb, egyre szennyezettebb és egyre veszélyesebb világban a közös túléléshez a nemzeti szuverenitást drasztikusan korlátozni kell" *(Friedmann)*.

Ha már most tudományos, vagy legalább tankönyvszerű rendszerezést keresünk, akkor legfeljebb az utóbbira láthatunk *inkább rendszerezési példákat*, sem mint tudatosan végiggondolt rendszerezési elképzelések megjelenését. Ami az ilyen rendszerezéseket illeti, ezekről két főbb megállapítás tehető. Az egyik, hogy az adott munkák által behatárolt tárgykör összetartozását a szerzők vagy nem is indokolják, vagy módszertani megfontolásként egyszerű pragmatista okra utalnak (a téma fontos, mindezt az adott területen tudni kell, s az odatartozás „indoka" az, hogy odatartoznak). A másik, hogy a tárgyalt anyagon belül főszempontként valamiféle komplex funkcionalizmus uralkodik, hogy ti. a jogi eszközök sokféleségével a „társadalmi döntéshozatalt", a külgazdaság jó funkcionálását kell szolgálni, és ehhez a jogi eszközök teljes komplexitása kell.

Az angol *Schmitthoff* pl. „A nemzetközi kereskedelem joga" cím alatt erről a jogról összefüggő tömör képet ígér, de bármiféle fogalmi vagy rendszertani elvek vagy különböztetések nélkül csak elénk adatik az angol jog válasza a következő főbb kérdésekre: a külkereskedelem alanyai, szerződéstípusai és szokványai; a kollíziós jog idetartozó része; a külkereskedelmet segítő állami szervek funkciója; vállalatok belső-külső mozgása és ezek formája; a külkereskedelem finanszírozása és a devizajog; hitelek és biztosítás; ipari tulajdon a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban; állami engedélyek rendszere az exportban és importban; állami ellenőrzés; vámok és adók a külgazdasági kapcsolatokban; viták és választott bíráskodás.

Több, mint érdekes, hogy ebben a munkában nyoma sincs *Schmitthoff* korábban kidolgozott koncepciójának, amelyet a „világkereskedelem új jogának" (new law merchant-nak, új lex mercatorianak) nevezett, és amelyben van egyfajta rendszerezési következetesség. A lényegét a következőkben lehetne összefoglalni. *a)* A puszta árucserén messze túlnövő nemzetközi gazdasági folyamatok világgazdasága kinő a belső kereskedelmi jogból. *b)* A nemzetközi kereskedelmi ügyletek sokféleségére egyre inkább a nemzetközi törvényhozásban (egyezményekben), szokásokban és joggyakorlatban létrejött nem-nemzeti eredetű joganyag irányadó. *c)* Ennek autonóm erejét növeli a harmonizáló nemzetközi választott bíráskodás és *d)* az összehasonlító-jogi tudományos tevékenység. Schmitthoff több vonatkozásban látja e jogágazati értelemben felfogott új rendszer problémáit, pl. hogy ez a joganyag nagyrészt nemzeti fórumokon érvényesül és ezáltal dezintegrálódik, amit csak valamiféle egységes világválasztott bíráskodás tudna kikapcsolni. Nem szól azonban arról, hogy ez a rendszer teljesen szétválasztja ugyanazon nemzetközi gazdasági folyamatok belső és nem belső eredetű jogi burkát. Nem érteni — csak utalás van rá —, hogy a hagyományos nemzetközi magánjog, ha — mint mondja — az anyagi jogi matériára is majd kiterjed, ez hogyan viszonylik a világkereskedelmi jogi ágazathoz. Nem szól róla, csak egyszerűen kívül marad az ágazaton minden, a nemzetközi kereskedelmet nem polgári jogi intézményekkel szabályozó joganyag, de része koncepciójának a szocialista országok nemzetközi kereskedelmi jogi matériája, pl. az Általános Szállítási Feltételek is. Ami tehát a világkereskedelem autonóm joga képében előttünk van: a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minden polgári (kereskedelmi) jogi, polgári eljárásjogi és nemzetközi magánjogi természetű szabálya, amely nem belső eredetű, és belső elrendeződését illetően három csomópontja van: a jogi személy (a jogalanyok), a szerződés és a választott bíráskodás. A modern lex mercatoria a francia *R. David* és a román *T. Popescu* szerzőpáros előadásában az UNIDROIT 1976. évi római kongresszusán szinte központi szerephez jutott, és ezzel újabb irodalmi impulzust kapott. A főkérdések jórészt ugyanazok voltak, talán egy lényeges új elemmel. Azzal tudniillik, hogy most a közjogi elemek is jobban előtérbe kerültek, de a két szféra rendszerépítő szintetizálására nem jutott még erő, ennek problémái is még nyitottak.

Az amerikai *Fulda* és *Schwartz* „A nemzetközi kereskedelem és beruházás joga" c. egyetemi tankönyvben azzal kezdik, hogy a külkereskedelem jogából az alapkérdéseket nyújtják „systematic consideration"-ban. Aztán kiderül, hogy — a sokféle jogintézmény beható és komplex tárgyalásában — igazában két dolog érdekli őket: az áru és beruházások szabad mozgása egyrészről, és ennek az állami (vagy nemzetközi) támogatása-korlátozása másrészről. Ha tankönyvi rendszerük mögött azt a mögöttes közös nevezőt keresnénk, amelytől a könyv anyaga, a cél szerint nagyon is jó pragmatikus jogi instrumentáriuma összeáll, akkor ez aligha található meg másban, mint az amerikai gazdaság expanzió-orientáltságában.

Az ugyancsak amerikai *Stein* és *Hay* tankönyvében — a „Korszerű jogi tankönyvek sorozat"-ában, „Az atlanti területek joga és intézményei" cím alatt — az ún. atlanti országok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak joga jelenik meg szinte totális komplexitásban. Rendszerüket illetően ők fogalmazzák meg, amire fentebb már utalás történt, hogy ti. módszertanilag a funkcionalizmus modern verzióját követték, ami a következőket jelenti: a

jogot politikatudományi szemléletben nézni, azaz az egyes kérdések körében mindazokra a jogi eszközökre figyelemmel lenni, amelyek alkalmazásával a társadalmi döntéshozatal az adott intézmények jó funkcionálásra optimalizálható, és ezzel az adott társadalmi rendszert értékcéljainak megvalósításához segíteni. Világos beszéd, legalábbis ami e jogterület általános társadalmi funkcióját illeti, de a belső jogági differenciáltság fel nem ismerése, mellőzése vagy hallgatólagos tagadása ebből még nem következnek, ha a funkcionalizmus komplexitására magyarázatul is szolgál.

Lehetne még folytatni a szemlét, és akkor a fenti joganyagokat vagy azok egy részét „nemzetközi gazdasági szervezetek joga", „közösségi jog" (ilyen néven szerepel az Európai Gazdasági Közösség joga), „nemzetközi kereskedelmi jog" címen látnánk viszont, miközben se szeri se száma az olyan rész-rendszeri címzéseknek, mint „nemzetközi fuvarozási jog", „nemzetközi kartelljog", „nemzetközi pénzügyi tranzakciók joga" stb., amelyekben rendszerezés alig akad, sem az átfogott joganyag egészének hovatartozását, sem az együtt tárgyalt sokféle természetű jogi normák módszertani együttélésének magyarázatát illetően.

E tényekből a következő *főbb megállapítások* folynak: A nemzetközi gazdasági kapcsolatok új korszakát jelentő tények lázadása a common law országokban nem a nemzetközi magánjog keretén és nevén belül, hanem egészében azon kívül zajlott le, miközben a nemzetközi magánjog maradt, ami hagyományosan volt, a kollíziók joga. Legfeljebb arról van szó, hogy az egyes „rendszerek" esetileg a dolgok kollíziós jogi oldalát is átfogják, illetve, hogy egyes kollíziós jogi intézmények is bizonyos módosuláson mennek keresztül, más tartalommal, de kollíziós jog maradnak. A lázadó tények az új jogi „rendszert" vagy kereteket — mind az oktatásban, mind a tudományban, mind a belső és nemzetközi jogalkotásban és gyakorlatban — ezen a területen a pragmatikus teleológiától és gazdaságpolitikai funkcionalizmustól kapják. Nem arról van szó, hogy nem ismernék az igazgatási jogi normák, a büntetőjogi normák, a polgári jogi normák, a nemzetközi közjogi és nemzetközi magánjogi normák mire-való és miben-való természetét. Nagyon is tudják. Csakhogy — ha a tudományban esetenként el is mennek ezek általános módszertani vizsgálatáig (sokkal inkább adottnak veszik őket) — elvi jogági rendszerépítésben valahogy eredendően érdektelenek (az okokra alább még röviden utalok), és az általuk aztán mégis képzett rendszerekben az elvi jogági elkülönülésnek vagy összetartozásnak nincs is semmi szerepe. Formailag egyszerűen azért, mert — mint erről az oldalról „Korunk nagy jogrendszerei" című kézikönyvében R. *David* is jellemzi a common law-t — idegen tőle az európai jogági rendszerekben való gondolkozás, a közjog-magánjog, polgári jog, kereskedelmi jog stb. elvi felbontások szerinti rendszerezés.

Úgy tűnik tehát, hogy a tények lázadása folytán a rendszert és rendszerezést illetően ott állunk a nagy semmi előtt. Ez azonban túlzó és *nem a lényegre irányuló kritika.*

Ez a „rendszer" a maga tudományági rendszertelenségében, a pragmatizmus már mondott elvi elvtelenségében nagyon is életképes, mert nagy jogi gépezet, a jogászjog jogászi társadalma hasznosan és rendkívül verbálisan működteti. Megvan benne a szerszámok mire való használhatóságának pallérozott céhmesteri tudása, de nagyobb ügyekben az a karmesteri tudás is, amely sokféle eszköz koncentrált bevetéséhez kell, sőt, ugyancsak átfogóbb ügyekben az említett politikatudományi funkcionalizmus értékorientált belátása is. Az egész szabály- vagy tudományösszesség látja az erdőt is, nemcsak a fát, különösen ha az erdőn az alapul fekvő társadalmi-gazdasági rendszer védelmét értjük. Az erdőnézést inkább abban az értelemben mellőzik, hogy elhallgassák: a tőkés társadalom és gazdaság védelméről, a tőke uralmáról, az állammonopolista kapitalizmusról van szó. Ennek játszik objektíve a malmára — különösen, ha részkérdésekről van szó, és mégis ez az esetek többsége — a common law-ban bennrejlő esetjogi megközelítés is. Ez a maga változékony, alkalmazkodó, rendszertani szempontokból nem kötött, funkcionalista pragmatizmusával jól szolgálja az amerikai gazdaság mozgását és orientációit. Ez látható a nemzetközi gazdasági kapcsolatok terén létrejött legújabb kori amerikai jogfejlődésben és ennek európai értelemben vett rendszer nélküli tudományában is: nem volt jogági rendszer, amelyet a tények lázadásának fel kellett volna forgatnia, és most sem jött ilyen létre. Ha a common law lényegadó elemeit illetően a jelenkori kapitalista gazdasági viszonyok okából változott, az a törvényjog erősödése a bírói jog mellett (tulajdonképpen létrejött a kettő „modern" házassága: hol az egyik tűr többet, hol a másik megértőbb), de nem az elméleti rendszeralkotástól való tartózkodás feladása. Ez akkor is így van, ha egyes egyértelműen homogén területeken bekövetkezett említett nagyobb törvény-jogi fejlődésből pl. a vétel (Anglia), vagy kereskedelmi jog kodifikálása (USA) folytán a rendszerezés belső kényszere objektíve megjelent. Ez ui. nem lépte át az adott részterületek határait, és nem is látszik semmi jele annak, hogy ettől az egész „rendszer" rendszerezési eufóriába esnék.

Európa az ő évszázadaiban viszont a jogi rendszerépítés iskoláját járta. *Honnan jutott el máig?* Justinianus nagy rendszerre épített római jogában (a Corpus Juris Civilisben) már benn volt a keresztény gondolkozási formákba felszívódott főleg arisztotelészi görög filozófia — elveket és rendszereket alkotó — szemléletmódja. Ez aztán — bár történelmi esetlegesség-

nek is számíthat, mert nem ez volt a nem római eredetű gondolatvilág célja — korán összetalálkozott a központi tekintélyuralmi államformák, konkrétan a császárságok egyik lényegével, hogy nagy törvényműveikkel is biztosítsák politikai-társadalmi rendszerüket. Ez a rendszer aztán csak erősödött, sőt a nemzetállamok nagyjai is nagy „code"-okban látták támaszukat és emlékük fennmaradásának eszközét. Napóleon pl. azt mondta — ott olvasható a vörösmárvány koporsóját körülvevő domborművek egyikén —, hogy nem a sok csatájára a legbüszkébb, nem ezek fogják az ő emlékét fenntartani, hanem a „Code"-jai azok, amiket soha nem fognak elfelejteni. Folytathatnánk e szemlélet példáinak felsorolását. Az európai jogi gondolkozásnak viszont az átfogó rendszerekben és összetartozó elvek szerinti kodifikációkban való gondolkozás annyira általános részévé vált, hogy ezen a szocialista Európa sem módosított. Ebbe az irányba szorította ezt a szemléletet az a körülmény is, hogy az átfogóbb társadalmi tervezés, tudatos gazdaságszervezés szükségképp igényli a koherens rendszerben megjelenő törvényműveket.

Az első zavart ebben a szép rendben a monopolkapitalizmus későbbi szakaszában megjelenő állami gazdasági intervencionizmus jelentette, főleg belsőleg (a gazdasági jog, más ún. vegyes szakjogok megkonstruálásával, de azért a rendszer egészét védve). A második világháború után azonban komoly földrengés hullámzott végig ezen a rendszeren. Egyrészt az amerikai pragmatizmus, másrészt a nemzetközi gazdasági viszonyokban a tények erősödő lázadása a hagyományos alrendszerek (ágazatok és diszciplínák) ellen.

Mi lett az eredmény? *A nemzetközi magánjog még egy darabig uralta a terepet*, felszívott hatásokat, de aztán mint viszonylag jól záró rendszer félreállt, *a szerepet a pragmatikus rendszerek vették át.* Ezekben a pragmatizmus (a tárgyköri határokat és a tárgyalt intézmények funkcionális komplexitását illetően) lényegileg ugyanaz, mint Amerikában. De ezekben nemcsak idézőjelbe tett rendszer, hanem az európai jogi gondolkodás elemeként tényleges rendszer is van, de igazában csak két vonatkozásban. Egyrészt abban, hogy ahogy és ahol lehet, ott jogági értelemben vett átfogó rendszerekre törekszik. Másrészt abban, hogy ott is, ahol egy-egy „rendszerben" (tankönyvben, diszciplínában átfogott jogterületen) nem tud elméletileg jól összeálló rendszert igazolni, sőt tudvatudja és látva-látja, hogy a jogági sokféleségben mozog, ott is elméleti rendszerbeli kategóriákkal dolgozik. Ez megnyilatkozik abban, hogy elméletileg regisztrálja és így alkalmazza a tárgyalt jogintézmények jogági mibenvoltát, hogy általában visszautal, ahol lehet visszacsatol az adott jogintézmények anyarendszerére is.

Ami a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának világában *létrejött ilyen rendszereket közelebbről illeti*, az elnevezések (tankönyvek, intézetek, folyóiratok, fórumok, állami, integrációs és más szervek képében) sokfélék: „nemzetközi gazdasági jog", „világkereskedelem joga", „nemzetközi kereskedelmi jog", „a nemzetközi kereskedelem joga" és a gazdasági integrációt illetően az „európai kereskedelmi jog", „európai gazdasági jog" és az „európai közösségi jog" a legismertebbek és leghasználatosabbak. Nemcsak a nevek, a velük jelzett rendszerek is pragmatikusan eltérőek.

Batiffol, a hagyományos értelmű nemzetközi magánjog ismert tekintélye bölcs belátással mondja *Loussouarn* és *Bredin* „A nemzetközi kereskedelem joga" c. nagy munkájának előszavában, hogy „a munka címének eredetisége új tartalmat is kifejez". Egyrészről a mai nemzetközi gazdasági viszonyok annyira összefüggenek a gazdaság belső viszonyainak anyagi jogi szabályozásával, másrészről az állami intervencionizmus itt is érvényesülő nagy szövevénye, a belső és nemzetközi polgári jogi és közjogi normák nagy komplexuma úgy megnőtt, hogy a szerzőknek alig volt más választásuk, mint „újszerűen reagálni erre a helyzetre, a nemzetközi kereskedelem jogát a saját fejlődésében, nem pedig a nemzetközi magánjog egyes fejezeteinek függelékhalmazában bemutatni". Ez az utóbbi mondat a rendszertani bomlás oldaláról nézve különösen jól mutatja az új helyzetet: a hagyományos nemzetközi magánjogi rendszerek egy darabig még csak győzködtek az új tényekkel, de végül az átmenetileg megoldást jelentő függelékek méhburka is felszakadt, és az újszülött maga is naggyá nőtt — mindazokkal a vonásokkal, a magánjog és a közjog különböző ágainak keverékével, amelyek már a nemzetközi magánjogi függelékek méhburkában is jelen voltak. A hagyományos jogági hatások csak a már említett visszacsatolás formájában léteznek. Együtt van itt alkotmányjog, államigazgatási jog, kereskedelmi jog, polgári jog, nemzetközi közjog, eljárási jog (most már a régi helyzet fordítottjaként) az egyes intézményeknél a nemzetközi magánjogi joganyag is. A teljesség vagy komplexitás szinte totalitására jellemző, hogy az ezer oldalt meghaladó nagy rendszerben benne vannak az Európai Gazdasági Közösség joganyagának megfelelő része, sőt a KGST Általános Szállítási Feltételei is. Mindez úgy, hogy a tankönyv szerkezete szinte teljesen a hagyományos francia belső kereskedelmi jog rendszerét követi. Csak az egyes intézményeknél már benne van az egész világkereskedelem, annak szinte egész jogforrásanyaga, méghozzá a cél szerinti jogági komplexitás mellett. Azt a szerzők nem is mondják, hogy ez elméletileg zárt rendszer, sőt, hogy önálló egységes jogág lenne.

Goldman „Európai kereskedelmi jog"-a már csak a Közös Piac relatíve önálló és új normarendszerére, az ún. Európa-jogra vonatkozik

Igazában már csak tényként rögzíti, hogy ebben a szabályösszességben együtt van szinte minden jogág, tárgyalja is minden érintett intézmény szokásos kereskedelmi jogi és más jogági természetű problémáit is, a hangsúly azonban az egyes intézmények, pl. a vállalatok működésének külső (nemzetközi közjogi, alkotmányjogi, igazgatási jogi, adójogi és kollíziós jogi) feltételrendszerén van.

Míg *Goldman*, legalábbis ebben a tankönyvben, nem sokat teoretizál, az e területen eleddig legátfogóbb és tudományosan is legnagyobb vállalkozás *Ipsen* „Európai közösségi jog"-a elméletileg is megpróbál megbirkózni azzal, amit létrehoz: a nyugat-európai tőkés gazdasági integrációt kifejező normakomplexum — kézikönyvvé, illetve tankönyvvé épített — konglomerát-rendszerével. Már maga a szó — konglomerát-rendszer — is ellentmondásos. Ezen mit sem változtat az az önmagában lebilincselő vállalkozás, amellyel Ipsen a német elmélet- és rendszeralkotás kései utódjaként ezt a joganyagot elméletileg és rendszertanilag megragadja és megjeleníti, ahogy a tények lázadását működőképes energiarendszerré kívánja transzformálni. Emögött—a konglomerát-rendszer működőképessége és közvetve a könyv rendszere mögött is — végül is ott áll mind az az általános és különös tényező, ami a Közös Piacot létrehozta, és működésben tartja, miközben a különös tényezők között különös helyet foglal el az a nagy jogi gépezet és jogászhadsereg, amely ezt — az alkotmányjogi és nemzetközi közjogi elemektől az igazgatási elemeken át a munkajogig és polgári jogig szinte minden jogágtól táplált — rendszert jól kitanulta és hatékonyan szolgálja.

Az elméleti rendszerezést illetően Ipsen főtétele az, hogy ebben a közösségi jogban önálló és önmagában zárt (összetartó) jogterületről van szó. Az önállóság és összetartozás indoka, ismérve és a jelenség újdonsága az Európai Gazdasági Közösségben van, hogy ti. ez új, önálló és önmagában koherens szervezeti és jogi forma, amely mennyiségileg és minőségileg módosítja a tagállamok állami gazdaságszervező feladatait. Ez a nemzetközi közjoghoz és az alkotmányjoghoz képest is áll, mert az egész joganyag eredete és érvényességi alapja tekintetében is sajátos (sajátos nemzetközi szerződések és közösségi szinten továbbképzett jogi normák összessége, amely mind a belső, mind a közösségi szintű jogalkalmazó szervek tevékenységében közvetlenül hatályosul). Az önállóság és belső összetartozás kényszerítő eleme és ezáltal a közösségi jog célszerű fogalmának meghatározó döntő magva végül is a szervezet, tehát az lenne, hogy nemzetközileg (regionálisan) szervezett gazdaságról lenne szó. Ezzel Ipsen már átlépi az önállóság és belső összetartozás körét, és az ún. közösségi jog jogi (jogági) természetét is magyarázza. A szervezés ui. már széles, komplex kategória, a jogágazathoz képest tulajdonképpen közös nevező, amely már csak jogterület, komplex jogi rendszer leírására vagy körvonalazására alkalmas. Miután önmagában szinte határtalan, kényszerítően következik számára, hogy egy további behatároló kategóriát alkalmazzon. S ez a gazdasági jog, illetőleg annak alapjául szolgáló ismert ismérvek, ti. hogy modern viszonyok között az állam masszívan beavatkozik a gazdasági alanyok kapcsolatainak (általában a piac) alakulásába; ezt az intervencionizmust csak a közjogi és magánjogi eszközök intenzív összekapcsolásával, ahogy oly elvontan mondják: a két elem együttélésében tudja megvalósítani, s a végtermék, akarva-nemakarva, új jelenség, az az összetevő elemek együttműködésétől feltételezett aktív vegyület, amelyre a történelem eddig nem tudott jobbat mondani és jobb nevet találni, mint hogy ez a gazdasági jog. Nos a közösségi jogban — amelynek kifelé való, tehát külső önállóságát a már mondottak jelentenék — a belső természetet a gazdasági jog közösségi szinten való megjelenése adja. Ez adja egyik belső rendszertani lényegét, ez fejezi ki mögöttes gazdasági-társadalmi tartalmát, és ennek van az a külső elhatároló vonzata is, hogy ti. a magánjog-kereskedelmi jog területéből azt a részt követeli magának, amelyet az állami és közösségi intervencionizmus felülről beárnyékol. A közösségi jog így nem más, mint a gazdasági jog mutációjának egy további új folyamata, nevezetesen a gazdasági jog közösségi gazdasági joggá válása. A mutációnak ebben az új folyamatában pedig az a specifikum, hogy ezen gazdasági jog normáinak tárgya ugyan a gazdaság, de a jogterület ezen túl is nő; az Európai Gazdasági Közösség organizációs és cselekvő (pl. jogszolgáltató) szerkezete ui. oly nagy súly, hogy a közösségi jog strukturálása csak az állami beavatkozás által érintett anyagi jog oldaláról nem oldható meg, a szervezési mechanizmust is be kell venni, mert az állami beavatkozás enélkül a sajátos transzmissziós szervezet nélkül nem képzelhető el; e két sík (az európai intervenciós organizmus és az általa infiltrált anyagi jog) aktív egymásba játszása adja és magyarázza az integrációs szintre mutált gazdasági jogot: az európai közösségi jogot.

A már mondottakon felül nincs sok *összegezni* való. A tények lázadása a tőkés országok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak jogában a nemzetközi magánjogot mint rendszert az út szélére szorította, annak a gazdasági kapcsolatokban szükséges elemeit a szükséghez képest magába szívja. A jogági elvi határok feloldódtak, a képződő rendszerek a funkciók és pragmatikus célok függvényében — végül is a mai tőkés állam és a tőkés gazdasági érdekek szimbiózisának függvényében — alakulnak, vagy tovább bomlanak (pl. az európai közösségi jogban közösségi adójogra, közösségi versenyjogra stb.). Az ismérvek és rendszerek elméleti

megalapozása vagy mellékes, vagy a fenti függvénynek a hagyományos elméleti kategóriákra is visszacsatolt elméleti magyarázata, ritkán kritikai, többnyire aktív visszahatású reakciója.

A tényeket, amelyek — mutatis mutandis — a szocialista országokban is lázadtak és lázadnak a nemzetközi magánjog ellen, láttuk. Mi lett ebből a *szocialista* országok jogtudományában? Ennek szemléjéhez előbb *négy előrebocsátott általános megállapítás* szükséges a szocialista jogirodalom képéről, a rendszerezés elmélet-orientáltságáról.

Az egyik: a szocialista jogirodalom sohasem volt sem a valóságban, sem deklaráltan annyira pragmatista, mint az a tőkés országok jogtudományában tapasztalható. A tények lázadása által kikényszerített rendszerbeli újrafogalmazások mindig elméleti igazolásban — a klasszikus jogági ismérvek továbbvitelével és új ismérvek kimunkálásával, tudományelméleti koncepciók kiépítésével — jelennek meg. Az elméleti rendszerezettségnek nagy értéke és a gyakorlatra is nagyobb hatása van.

A másik: az elméleti rendszerezés nemegyszer túl is teng, túl sok energiát köt le, inerciális tehertétellé is válik.

Részben ebből folyik a harmadik megállapítás: az elméleti-rendszerező munkák mellett aránytalanul kevés (különösen a nyugati jogirodalomhoz képest) a nemzetközi gazdasági kapcsolatok sok konkrét jogintézményét feldolgozó, az adott életviszonyokat tudományosan és gyakorlatilag komplex szemléletben élni, fejlődni segítő kézikönyv, folyóirat és monográfia.

A negyedik általános megállapítás több mondatot igényel. Alább látható lesz, hogy hasonló tények hasonló lázadása, a sok esetben azonos jog (pl. egyetemes nemzetközi egyezmények) hasonló — már mint a nyugatiakhoz hasonló — kérdésfeltevésekre, sőt sok esetben hasonló megoldásokra is vezet. Ez akkor is így van, ha a hasonló megoldások — szervezeti, jogi vagy tudományos rendszertani formák — végül is természetesen eltérő társadalmi-gazdasági rendszereket szolgálnak. Az egyes jogi és *rendszertani hasonlóságok* persze e terület sajátosságaira vezethetők vissza. Arra nevezetesen, hogy vannak a jognak olyan intézményei, amelyek mikénti alakulásában a termelési viszonyok viszonylag kisebb szerepe mellett a döntő a termelőerők szinte közvetlen átható ereje, a nemzetközi forgalmi viszonyok egységes stabilitásához fűződő kölcsönös érdekek hatása stb. Ezekben a viszonyokban, a modern forgalmi és technikai viszonyokat szabályozó jogintézményekben a termelőerők meghatározó szerepe — és hozzávetőlegesen azonos fejlettségi foka — primer jelentőségű a termelési viszonyoknak azon általános szerepe mellett, amellyel ez utóbbiak a termelőerők parancsát különböző — pl. szocialista és nem szocialista — irányba transzferálják. Ennek folytán az alkalmazott jogi forma — bár az egyik társadalmi rendszerben ilyen, a másikban amolyan célt szolgál — mint *sui generis* jogi szabályozás végül is azonos, vagy hasonló lesz. Ez a jelenség a legvégső forrása annak is, hogy konkrét intézmények körében az ún. Kelet—Nyugat összehasonlító jogi szintézisek nemcsak társadalmilag hasznos jogi megoldásoknak minősíthetők, de elméletileg is igazolhatók. A természetükre nézve semleges termelőerők által imigyen legitimált azok az összehasonlító jogi szintézisek, illetve azok a meghatározott semleges jogi szabályozási formák, amelyek a szóban forgó lehetséges területeken ilyenné a termelőerők döntő alakító szerepéből folyóan válnak, társadalmilag elkötelezetté két körülmény folytán lesznek. Egyrészt, hogy működésükkel aktív szolgálati funkciót töltenek be az adott társadalmi-gazdasági rendszerben, amely alkalmazza őket. Másrészt, hogy részei az adott társadalmi-gazdasági rendszerben az adott típusú jogrendszer egészének, miközben ezen egész fő sajátosságait a kérdéses jogtípust ilyenné minősítő kritériumok és tartalom határozzák meg; ezek egyben azt is kizárják, hogy a fentiek értelmében forma szerint lehetséges semleges normák és jogi megoldások a rendszeren belül semleges, sőt idegen folyamatokat és eredményeket hozzanak létre.

A rendszerező elméleti vita a tények lázadása előtti időben a *nemzetközi magánjog mikénti felfogására* korlátozódott, majd *fogalmi tágítására* irányult.

a) Történetileg nézve a probléma előbb a szovjet irodalomban merült fel. *Lunc* és *Pereterski* volt a két pólus, amelyek közül Lunc — bár elvileg a kollíziós jogi intézmények által behatárolt anyagi normákat is idetartozónak vélte — a hagyományos nemzetközi magánjog pólusán helyezkedett el, rendszerében ezt a joganyagot tárgyalta és ezt polgári jogi természetűnek vallotta. Pereterski pedig már 1946-ban az anyagi jogi normákra tette a hangsúlyt, mert — úgymond — a valóságban is ezen van a hangsúly. Ehhez kifejtette azt a koncepciót is, hogy ez a polgári jogtól független ágazat, tulajdonképpen a nemzetközi közjog része, mert nem valamely belső polgári jog, hanem döntően az államok nemzetközi szerződéseiben szabályozott viszonyokról van szó, és a „nemzetközi 'közjogi' polgári jognak", illetve „nemzetközi vagyonjognak" nevezte. E koncepció azonban — mint *Boguszlavszki* irodalmi szemléjében megállapítja — a későbbiekben holt vágány maradt. Pereterski a későbbiekben a hagyományos nemzetközi magánjogot látta modernizálandónak, — kiterjesztvén ennek körét a nemzetközi elem feltételezésével született anyagi jogi normákra is. Az pedig, hogy ez a jogterület a polgári jog vagy a nemzetközi jog része-e — mint *Kalensky* is megállapítja —, eldöntetlen maradt. *Uszenko* a nemzetközi

közjog oldaláról vitatta, hogy minden, amit államközi szerződésben szabályoznak, emiatt már a nemzetközi közjog része lenne, mert így elveszne e joganyag tulajdonképpeni specifikuma, hogy ti. vagyoni—kereskedelmi—civilisztikai viszonyokról van szó. E joganyag így kívül esett a szovjet nemzetközi jog tudományának érdeklődésén. A Pereterski-féle koncepció is elejtette közben azt a fonalat, amely a „nemzetközi vagyonjog"-ban még benne lett volna, ti. a nemzetközi áruforgalmi megállapodások és áruszállítások, a nemzetközi bank- és hitelügyletek, a nemzetközi gazdasági és gazdálkodó szervezetek joganyagát. A Luncféle koncepcióban ez eleve sem volt benn, Lunc új tankönyve szerint ma sincs benn *(Lunc—Maruseva)* és a belső polgári jog is negligálta. Ahogy viszont a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak ez a terrénuma erősödött, növekedett azoknak a monográfiáknak a száma, amelyek komplex szemléletben az adott problémák minden jogi oldalát érdeklődési körükbe vonták *(Boguslawski, Altsuler, Pozdnakov)*. Így néz ki a hatvanas évek és a hetvenes évek fordulóján a tények lázadása a szovjet jogirodalomban: Jogági keretek védelme, tágítása, feloldása, rendszerbeli differenciálódás, nyitás a gyakorlat igényei és ezáltal a komplexitás felé.

b) Mi történt közben a többi szocialista országban?

Réczei László a magyar jogi irodalomban és kifelé is a klasszikus nemzetközi magánjog önálló jogági mivoltát védte, egyes helyeken gyakorlatilag teret engedve nemzetközi és belső polgári anyagi jogi normáknak is, és implicite azért nem kizárva, hogy az új viszonyokkal valami új rendszerezésben majd valamit tenni kell. Lényegileg ebben az elvi rendszerben jelenik meg 1968-ban a román nemzetközi magánjogi tankönyv is. *Wiemann* volt az első, aki 1958-ban a klasszikus nemzetközi magánjog fogalmának feloldásával a „nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogá"-ért szállt síkra, amely a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat alakító belső állami és nemzetközi (főleg anyagi jogi, és nemcsak polgári jogi) jogalkotás összességét fogná át. Ez a kelet—nyugat kapcsolatokra is kiterjeszkedő elmélet azonban azóta valahogy „magára maradt", bár indítékai ma is adottak lennének, olvasható legújabban az NDK jogi sajtójában.

A csehszlovák, a lengyel és a magyar nemzetközi magánjogi irodalomban közben a hatvanas években, amikor a tények már lázadtak, de egyelőre a civilisztikai tárgyú közvetlen jogrendező, tehát belső és nemzetközi anyagi jogi normák képében egy másik koncepció hódított teret. Nevezetesen az anyagi joggal feldúsított nemzetközi magánjog. Eszerint a nemzetközi magánjog fogalmi körébe tartozik a kollíziós jogi, tehát klasszikus nemzetközi magánjogi normák mellett mindaz a közvetlenül jogrendező anyagi jogi, de civilisztikai természetű norma, amely a kollíziós jog egyes intézményei mögött megjelent, ezeket jórészt kiüresítette, mert helyükbe nemzetközi anyagi jogi jogegységesítés folytán meghatározott relációkban anyagi jogi normák léptek. Ez a koncepció közös lényege, bár szerzőnként nem jelentéktelen mutációval. *Világhy Miklósnál* doktrinális rendszerű jogterületről van szó. *Szászy István* önálló jogágat tételez. Gyakorlatilag ezt vallja a lengyel *Jakubowski* is, míg a csehszlovák *Kalensky* ugyanezt beható elméleti elemzéssel teszi, egyik sem ellentmondás vagy engedmények nélkül. Azzal érvelnek, hogy ezek a normák is külföldi elem feltételezésével születtek, jelentőségük többnyire súlyosabb, mint a kollíziós szabályoké, szoros összefüggésben is vannak a kollíziós normák összességével, mert nem teljes anyagi jogi szabályozottság esetén mindig a kollíziós megoldásra kell visszatérni, és hogy csak a szabályozás módszere, ami a kollíziós jogot önállóvá tenné, elégtelen rendszerezési elv, az érintett társadalmi viszonyok szélesebbre nyúló funkciójára is tekintettel kell lenni. A be nem vallott indokok: mindenféle oktatás-tervezési, tudományos bázis-hiány okokból, továbbá számos szubjektív tényező folytán ezt az egyébként szükséges és fontos jogi matériát „hirtelen" nem lehetett jobb „név alatt eladni". Ehhez járult az az általában érvényesülő jogi jelenség is, hogy az új tartalom nemegyszer meglevő formák keretei között bontakozik ki, és csak bizonyos további mennyiségi erősödéssel párhuzamosan tör új formákra.

Az ilyen *tág értelemben felfogott nemzetközi magánjog* kritikáját illetően itt csak néhány olyan körülményre utalok, amellyel ez a koncepció nem nézett szembe, illetve nem tud megbirkózni. Az egyik, hogy minden elnevezésbeli és más vita ellenére a klasszikus nemzetközi magánjog mind a szabályozás tárgyából, mind a szabályozás módszeréből adódó ugyancsak „klasszikus" ismérvek szerint egyértelműen elhatárolódó önálló jogág. Ezt csak megerősíti az a tény, hogy saját általános része van, amelynek tételei — mint a matematikában a zárójelen kívüli érték a zárójelen belüli minden tagra — a különös részbeli szabályok összességére is vonatkoznak, és ezáltal jól záró rendszer jön létre. Van elég zavar vizsgált területünkön, miért a tiszta helyzeteket is megzavarni? A szabályozás tárgyának túlzott kiemelése végül is jogágilag parttalan célszerűségi eredményekre vezet. Ez lehet helyes, csak ne nevezzük jogágnak, ha nem az. Egyszerűen elképzelhetetlen, hogy egységes — már mint ilyen széles értelemben vett — nemzetközi magánjogi fogalom követelményei mellett bármilyen tankönyv, monográfia, azaz valamilyen tudományos rendszer arányos mértékben át tudja fogni az összes kollíziós normákat, a nemzetközi eljárásjogot, a külföldiek belföldi jogállását, majd mindazt a belső és külső

eredetű anyagi jogi normát, amely külföldi elem feltételezésével született; a gyámság és a munkajogi kollíziós szabályok mellett minden olyat, mint pl. a nemzetközi fizetési formák, a szerzői jog, a szabadalmi jog, a tengeri és légi fuvarozás, a devizajog, az államosítás, a nemzetközi vételi és más szerződések, egy nemzetközi kereskedelmi törvénykönyv a vállalatok nemzetközi mozgásának, a külföldi beruházások joganyagát, és a felsorolást még folytatni lehetne. A szóban forgó koncepció művelői természetesen nem is tudtak idáig elmenni. Végül is a kollíziós jog rendszerére építettek, ennek egészét nyújtják, majd — a gyakorlat igényeinek függvényében — egyes intézmények körében a feldolgozást részletesebb anyagi jogi térré is alakítják.

Ez még így el is ment volna. A legjelentősebb körülmény azonban, amivel ez a koncepció nem számolt, ami már e parttalanabb nemzetközi magánjogi koncepció fogalmát is szétzúzta, vagy legalábbis erősen támadja: az *újabb tények újabb lázadása*, mintegy a második hullám. Nevezetesen az utóbbi évek sajátossága a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban: minőségileg új kooperációs formák tömeges megjelenése (kooperációs szerződések, nemzetközi beruházások, közös gazdálkodó szervezetek stb.) és mindezekben az államok masszív szabályozó-részttvevő-irányító szerepe általában, és ennek regionális nagy rendszerekké formálódása a nemzetközi gazdasági integrációban különösen. Ez a második hullám aztán gátat szakított, a folyam szélessé vált, amelyben már csak szinte valamennyi jogág együttes erejével lehet biztosan evezni. De valami rend — mint minden nagy forgalmú folyamon — itt is kell.

c) Ez vezetett a *nemzetközi gazdasági jog* koncepciójának megjelenésére. E koncepciónak — bár lényeges rendszeralkotó ismérvei és indítékai azonosak — legalábbis három jelentősebb változata van.

ca) Az általánosabb *Blagojević* felfogása, amely a nemzetközi gazdasági jogot nemcsak a szocialista országok új típusú gazdasági kapcsolataira vonatkoztatja, hanem egyetemes igények hordozójává teszi. Általánosabb a szónak abban az értelmében is, hogy okfejtésében hol „új jogi diszciplínának", hol „új jogágazatnak" minősül, és a végén pedig azzal összegez, hogy „átfogó nemzetközi gazdasági jogi *szemlélettel* (kiemelés tőlem, MF) kell harcolni a klasszikus nemzetközi közjog és más tradicionális jogágak fedezéke mögé bújó, visszahúzó reakciós erőkkel szemben". Felfogásának rendszerképző elemében a lényeg, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban forradalmi átalakulással van dolgunk (integráció, nagy állami és vállalati szintű kooperáció, államok és a nemzetközi gazdasági viszonyokat átalakító nemzetközi gazdasági szervezetek szervezeti élete és aktív gazdaságpolitikai-gazdasági tevékenysége stb.), amelyekben a hagyományos jogágazatok erőltetett elkülönültsége egyrészt anakronizmus, visszahúzó erő, másrészt olyan szabályok összessége, amelyek nagy részükben a fejlett tőkés országok érdekszolgálatára születtek; ezzel szemben csak a különböző szabályozási formákat (a nemzetközi jog, pénzügyi jog, magánjog, igazgatási jog, gazdasági jog, munkajog megfelelő elemeit) globálisan egyesítő nemzetközi gazdasági jog képes a megváltozott új viszonyokat kifejezni és szolgálni. Ami pedig az így felfogott nemzetközi gazdasági jog egyetemes igényű tárgyi kiterjedését illeti, ezt a következő elemek adnák: a nemzetközi gazdasági viszonyokat alakító nemzetközi gazdasági szervezetek organizmusa, statútuma és tevékenysége; a nemzeti „szintek" viszonya az előbbiek szerinti és más nemzetközi szabályozó rendszerekhez; a nemzetközi gazdasági és pénzügyi kapcsolatok feltételrendszerének újrafogalmazása; a volt gyarmati országok és a fejlett országok gazdasági kiegyenlítődésének jogi eszközei, a fejlődő országok segítése nem hagyományos jogi eszközökkel, az utóbbiakat eddig a fejlett országok diktálták; a világkereskedelmi konferenciák elveinek jogintézményekké fogalmazása; a hagyományos nemzetközi kereskedelmi vagy magánjogi intézmények, illetve ezek modernizálása.

cb) Boguslawski nemzetközi gazdasági joga nagyon egyértelmű fogalmazásban önálló tudományos diszciplína és komplex jogágazat. Bár nem nevezi szocialista nemzetközi gazdasági jognak — mint alább láthatóan Seiffert —, tárgyalt és átfogott tematikája azonban igazában a KGST-országok viszonyaira korlátozódik. Koncepciója a következő elméleti érvelésre épül. A lényeg a szocialista országok közötti új típusú gazdasági együttműködésben jelentkező jogviszonyok sajátosságában van. E sajátosságokban a sokféleség az egyik döntő elem, már mint tervkoordináció, szakosítás és kooperáció, tudományos és műszaki együttműködés, pénz- és valutaviszonyok, vállalatok különféle együttműködése, állami szervek konkrét gazdasági — irányító és operatív — együttműködése, közös beruházások, illetve mindezekben az állam különlegesen fontos szerepe. A másik döntő elem (tulajdonképpen már az előzőkből is folyik), hogy ebben a sokféleségben mindig szükségképpen együtt van az állami szervező és ezek vagyonjogi, polgári jogi oldala. A szocialista országok nemzetközi gazdasági jogviszonyait tehát az az összefonódó jogviszonyösszesség adja, amely az államok, állami szervek, szervezetek és vállalatok között jön létre. Bár az ezeket a jogviszonyokat szabályozó normák különböző jogágak területéről adódnak, szoros együttalkalmazásuk mellett minőségileg új kategória áll elő: a nemzetközi gazdasági jogi jogviszonyok és ebből folyóan jogrendszertanilag a nemzetközi gazdasági jog komplex jogágazata, tudományosan pedig ennek önálló diszciplínája, amelynek tárgya éppen ez a bizo-

nyos komplex jogágazat és az ennek körében érvényesülő törvényszerűségek feltárása lenne. Az így tételezett nemzetközi gazdasági jogi diszciplína általános része a tárgyat, módszert, jogalanyokat fogná át, míg különös részében a következő kérdések helyezkednének el: államközi tervkoordináció, specializáció és kooperáció, együttműködés a tudományos kutatás és technika területén, fuvarozási és távközlési együttműködés, szorosan vett külkereskedelmi kapcsolatok, állami szervek közvetlen együttműködése beruházásban és közös intézményekben, hitel- és pénzügyi kapcsolatok, ipari tulajdon, külföldi munkaerő alkalmazása, a nemzetközi gazdasági viszonyokban részt vevő jogalanyok felelősségének növelése, jogviták szabályozása.

cc) Míg *Boguslawski* szerint önálló, tehát nemcsak komplex jogágazatról majd akkor lehet beszélni, ha a gazdasági integráció folyamatában a gazdasági integráció természetéből és megvalósulására elégséges mennyiségű jogi matéria jön létre, addig az NDK jogirodalma a nemzetközi gazdasági jog önálló jogágiságát már ettől a szemponttól sem engedi vitatni. Valamely jogágazatnak — mondják — nemcsak a már meglevőt kell regisztrálnia, nemcsak akkor van, ha már minden eleme kész van. Ha ezt vallanánk, a szocialista jog alkotó funkcióját vitatnánk. A szocialista nemzetközi gazdasági jog — itt már kifejezetten a szocialista nemzetközi gazdasági jogról van szó — ebben a koncepcióban tehát már létező önálló jogágazat és tudományág: a szocialista gazdasági integrációt kifejező jogág és diszciplína. E jogág jogalanyai az államok, nemzetközi közjogi természetű alanyok, mindenekelőtt a KGST mint olyan, nemzetközi ágazati szervek, állami szervek, valamint nemzetközi és belső gazdálkodó szervezetek. E jogalanyok együttműködési viszonyait szabályozó, tradicionálisan különböző természetű normák integrációs együtthatásának jogalkotói és jogalkalmazói teleológiája — a különös, a jellegadó. Jogforrási oldalról a KGST-országok által együtt megállapított vagy egységes érvényesülés igényével tervezett joganyagról van szó, amely a közvetlen szabályozás uralma alatt áll. Mint Boguslawski, itt is kiemelik, hogy „a tulajdonképpeni újdonság a tervezési és csereviszonyok komplex szabályozásában . . . , a szervezeti és vagyoni viszonyok összefonódásában van". Konkrét tárgyi spektrumát illetően ez a szocialista nemzetközi gazdasági jog a nemzetközi munkamegosztásból és kooperációból az anyagi és szellemi javak cseréje és forgalma területén kibontakozó gazdasági integráció során keletkező viszonyokat szabályozza, közelebbről a következő kérdésekben: gazdaságpolitikai prognózisok, termelési tervek, műszaki-technikai fejlesztés koordinálása és egyeztetése; specializáció—kooperáció—szabványosítás; külkereskedelmi tervek koordinálása; beruházások koordinálása és közös vállalatok alapítása; csereviszonyok és ezek feltételrendszere, beleértve az árképzést és a vállalatközi áru—pénz-viszonyokat; fizetési rendszer; szállítás; államközi irányító szervek és ezek tevékenysége; különböző nemzetközi szervek statútuma; kereskedelmi és hajózási egyezmények stb.

Időközben megjelent egy másik „keresztmetszetű" nemzetközi gazdasági jogi koncepció is az NDK-ban, amely „Aussenwirtschaftsrecht" („külgazdasági jog") névvel nemcsak formális megnevezésbeli különbséget mutat, hanem tartalmában is más, mint a Seiffert-féle koncepció szerinti nemzetközi gazdasági jog: lényegileg a külkereskedelmi ügyletek gazdaságjogias szemléletű belső NDK normarendszerét öleli fel (az irodalomban: *Wirtschaftsrecht und Aussenwirtschaftsrecht*). Így az NDK-ban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogát több jogág is tárgyalná, egyebek között a szocialista nemzetközi gazdasági jog, a külgazdasági jog és a nemzetközi magánjog.

A három világ — a szocialista, tőkés és fejlődő országok — mezsgyéjén, illetve ezek kapcsolatában és sok ellentmondásban fejlődő viszonyaiban jelent meg az *Új Nemzetközi Gazdasági Rend* — döntően a fejlődő országok feszítőereje és szocialista országok támogatása folytán — normatív rendszerbe is foglalt képe; egyrészről az ENSZ rendkívüli közgyűlésén elfogadott „Deklaráció az Új Nemzetközi Gazdasági Rendről", másrészt a XXIX. (1974) közgyűlésén elfogadott „Charta az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről". Ezek az okmányok és az új világgazdasági rend létrehozására irányuló törekvések sok szempontból döntő események — a jogra nézve is. Egyrészről jelzik a világgazdasági korszakváltás tényét és a jövő új elemeit. Másrészről kifejezésre juttatják, hogy a világgazdasági kapcsolatok és folyamatok progresszív alakulása messze több, mint csak a polgári, illetve kereskedelmi jogi intézmények optimalizálása, itt az állami-közjogi irányításnak döntő szerepe van és lesz. Jelen címszó oldaláról nézve most e dolgokat, le kell szögezni, hogy eddig sem tartalmilag, sem rendszertanilag a jogtudomány nem sokat asszimilált ezekből a jogi fejleményekből; ami a magyar irodalomban található, az a közgazdasági irodalom aktív reakciója. Az azonban bizonyos, hogy univerzális és normatív jogi dokumentumokról van szó, amelyek a világgazdaság alakuló jogi rendjét is egyfajta új szintézisbe foglalják, és amely bizonnyal több lesz, mint minden eddigi szintetizáló kísérlet.

3. A lázadás felfogásának általános tapasztalatai.

Az általános tapasztalatok összegezése és a szinte természetszerűen adódó következtetések körében előbb *néhány tapasztalati tényt* kell megfogalmazni.

a) A tények lázadása a korábban hagyományos jogági rendszereket, illetve az erre vonat-

kozó hagyományos nézetrendszereket valóban jelentősen megrázta, erjedésnek indította.

b) A nemzetközi magánjogra nézve a tények lázadása e jogág és diszciplína sorsáig menően teljes volt, ami az újrarendeződés objektív kényszerével járt.

c) E jogterület tudományának — az előbbiekből folyóan — objektíve szükséges feladata, hogy a tényeknek a mennyiségi és minőségi változásokban megjelenő lázadását ésszerű és konstruktív rendszerbe átvezesse.

d) Még az elvileg pragmatista common law jogi gondolkozás sem tagadja, a kontinens, különösen a szocialista országok jogtudománya pedig kifejezetten vallja, hogy az elméleti igényű rendszerezés nemcsak tradicionális értéke és általában lényeges eleme a jogtudományi megismerésnek és az oktatásnak, de a valóságra hatni akaró gyakorlat és a gyakorlat tudatos alakításában is jelentős tényező.

e) Tudományelméletileg nézve a megindult jogtudományi erjedés, a különböző értelmezések és koncepciók megjelenése egyrészről a mögöttes társadalmi valóság természetes és szükségszerű kísérőjelensége, másrészről két egymásba fonódó szakasza az adott tudományág fejlődésének. Az egyik — az első — szakasz az, amelyre egyrészről az új jelenségek megjelenése, tudomásulvétele és vizsgálata, másrészről az jellemző, hogy a tudomány az új jelenségek értelmezésére, elméleti megragadására fogalmakat épít, kezdeti általánosításokra törekszik. Az elmélet- és rendszerépítésnek tudományelméleti értelemben vett második szakaszában a fogalmak pontosítása, újabb ténybeli fejleményekhez viszonyított adekvát megfogalmazása és ezekre építve a lehetséges mértékig koherens elmélet, illletve rendszer kiépítése bontakozik ki. Alighanem vitathatatlan tény, hogy a jogtudomány az adott területen e második szakasz sűrűjében áll.

f) Tény és valóság viszont az is, hogy a vázolt elméleti reakciók és koncepciók jelentősen eltérnek, a sokféleség képét nyújtják: a tényeket sokféleképpen értelmezik, ebből eltérő koncepciókra jutnak, aminek különböző okait vizsgálni *(Mádl)* itt messze vezetne.

Az *egyezésekről és eltérésekről* szólva a legáltalánosabb talán az, hogy

a klasszikus nemzetközi magánjog a tények lázadásában teljesen vesztes lett: nem volt képes e folyamatot magába felfogni. Ami viszont ezek után a nemzetközi magánjognak maradt szerepet illeti, ebben már nagy a véleménykülönbség.

A legtisztább képlet az, amely a nemzetközi magánjogot meghagyja annak, ami, illetőleg ami mindig volt: a kollíziós jog minden jelentős ismérv mellett szépen záró rendszerének. Így is van benne mozgás elég. Az, hogy az új viszonyokat kifejező anyagi jogi rendszerekre figyelemmel maguk a kollíziós intézmények és elvek is átalakulnak.

A másik képlet, amely a nemzetközi magánjogba bevisz minden olyan anyagi jogi szabályt is, amely külföldi elem feltételezésével belföldön vagy nemzetközileg született. Ez a képlet aztán tovább bomlik: egyes felfogások szerint ez így egy jogágazat, mások szerint összefüggő jogterület, csak tudományosan egybefoglalt ún. doktrinális rendszer. A még további „hasadás" szerint ennek a fajta általánosabb nemzetközi magánjognak a lényegadó vagy rendszerteremtő eleme a kollíziós jog, míg mások a fősodrot az anyagi jogi szabályozásban és joganyagban látják.

Van olyan rendszerezés is, amely a fentin is még egy kicsit túlmegy, és bizonyos igazgatásiszervezeti elemeket is belevisz az általánosabb értelmű nemzetközi magánjogba (pl. a devizajogot, kicsit a nemzetközi gazdasági szervezetekből), de mennyiségileg nem annyit, hogy a nemzetközi magánjog burka netán teljesen szétrepedjen.

Tulajdonképpen ennek a képletnek a homorúja az a nemzetközi gazdasági jogi, közösségi jogi, vagy nemzetközi kereskedelmi jogi szemlélet, illetőleg a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának kisugárzása, amely az e felfogásoknak megfelelő komplex rendszerekbe a klasszikus nemzetközi magánjogból ott és annyit vesz be, ahol és amennyi az adott jelenség egyik tényleges jogi elemeként ténylegesen megjelenik.

Viszonylag nagy, talán a domináns szólam a bemutatott zeneműben az, amely a *komplexitás vezérmotívuma mellett új formákra, új rendszerekre és új nevekre* is tör. A vezérmotívum azonban jelentősen variálódik.

Van az a *nemzetközi kereskedelmi jogi felfogás,* amelyben bent van — az elméleti parttalanság vádját is vállalva — a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egésze. A komplexitás itt pragmatikusan minden, ezért elméletileg általa nem is lehet különböztetni.

Másutt *nemzetközi gazdasági jog* néven a komplexitás legalábbis a komplex jogágazat, ismét másutt ugyanilyen néven önálló jogágazat döntő szerkezeti eleme, míg amott — az integráció szervezeti dinamikájának súlya miatt — sajátos vegyes szakjog területe, közösségi jog néven a klasszikus nyugati gazdasági jog közösségi szintű mutációja.

Egyes nemzetközi gazdasági jogi koncepciók csak integrációs viszonyokra vonatkoznak, mások jogtípusú szélességűek, de ezért pl. Kelet — Nyugat relevancia nélkül, ismét mások egyetemes igénnyel lépnek fel.

A *nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának Wiemann* szerinti fogalma — mint látható volt — ugyan mindent átfogna, ami csak a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozik, de kibontatlan maradt, így nem tudni valójában mi is lett volna.

Mindez már átvisz a másik — alighanem szintén döntő, de második rangú, elég általá-

nosan követett, ha nem is mindig megnevezett — motívumhoz, nevezetesen az érintett joganyag nagyságrendjéhez és az adott országok jogi normái közt betöltött jelentőségéhez. Ha ma egy adott ország, illetve jogrendszer számára mennyiségben és súlyban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok modern jelenségei komoly méretűek, ezeket a gyakorlatnak (a gazdaság- és jogpolitika különböző intézményeinek) és a jogtudománynak át kell tudni fognia. Ezt valamiféle differenciálatlan totalitásban összerűen nem teheti, létrejön a nagy egészen belül az a differenciálódás, amely mellett funkcionálisan célszerű és szükséges részterületeket jelentős erővel átfogni, művelni, rendszerezni, ami önmagában is diszciplína, illetőle rendszeralkotó tényező erejét hordozza. Csakhogy míg ez egyeseknél csak munkamegosztási indok, addig másoknál tudományos diszciplína elhatároló ismérve, ismét másoknál kisegítő (ritkán döntő) jogági kritérium.

Az egyezések és eltérések köréhez kapcsolódóan kell rögzíteni azt a tapasztalatot, hogy sok eltérő koncepció (rendszer, terület, ágazat) azonos név alatt fut, illetőleg sokan az elnevezés gyöngéi címén támadják a név hordozóját. Csakhogy így vitatkozni vagy vitatni valamit alighanem értelmetlen dolog. A fogalommá emelés ugyan lényeges fázisa a tudományos megismerésnek és lényeges eleme tudományos kategóriák használatának. Csakhogy komplex fogalom, és különösen a komplex fogalmak meghatározásánál gyakran vagyunk bajban a szavak bölcsességével. A tömör meghatározások és elnevezések helyesen csak művi értelemben foghatók fel, és azok kifejtett fogalmi tartalmával *együtt* értendők. Irreális olyan követelményt támasztani, hogy a fogalom (jogág, jogtudományi diszciplína, jogterület) nyelvi megjelölésének mindent magában kell foglalnia, és csak a használt szavak jelentését szabad hordoznia. Ha ezt tennénk, akkor pl. nemcsak a nemzetközi magánjog vagy a gazdasági jog megnevezést kellene vitatnunk (az egyiket azért, mert úgymond, sem nem nemzetközi, sem nem csak magán, a másikat azért, mert a gazdaság mindent átfog és ezért nem elhatároló ismérv), hanem pl. a polgári jog elnevezését is, hisz legalább annyira a vállalatok és más gazdálkodó szervezetek joga, mint a polgároké.

4. A tények Magyarországon és jogtudományunk eddigi válasza.

A *tények lázadása Magyarországra* nézve is jelentős, sőt talán az általánosnál is jelentősebb. Magyarország nagyon erős külkereskedelem-orientáltsága mellett ez itt nem is szorul külön igazolásra. Önmagában is kézenfekvő, hogy Magyarország általános világgazdasági kapcsolatait és a magyar külgazdaság számára legjelentősebb gazdasági együttműködési rendszert, a KGST-országok integrációs együttműködését kifejező jogszabályanyag *nagy szabályösszesség*. Ez a tárgyában és tartalmában összetartó, forma szerint több jogág ismérveit viselő komplex joganyag felöleli mindazokat a normákat, amelyek külgazdasági kapcsolatainkat egyrészt belső eredetű szabályokkal, másrészt bilaterális és multilaterális egyezményekkel és más normákkal, harmadrészt pedig a KGST-integrációban megjelenő közös normatívákkal szabályozzák, bizonnyal könnyű elképzelni, hogy pusztán mennyiségileg is sok kötetre rúgó jogszabályanyagról van szó.

Erre a komplex és centripetális szabályösszességre *egyértelmű rendszerezési válasza jogtudományunknak még nincs.* Egy darabig ugyan követte a fejleményeket: a nemzetközi magánjogot váltakozó intenzitással és mértékben feltöltötte döntően civilisztikai és kis részben más természetű normákkal és ezt doktrinális rendszerű tágabb értelemben vett nemzetközi magánjognak nevezte; nemzetközi gazdasági jogot vagy más elnevezésű rendszert hallgatólagosan vagy kimondottan mellőzött vagy ellenzett. Ami még történt, hogy a szóban forgó jogszabályösszesség körébe eső írások, előadások, viták, egyetemi tananyagok egy kis része különböző jogágazatok színei alatt (pl. a KGST döntéshozatali mechanizmusa, nemzetközi pénzügyi jogi viszonyok, külkereskedelmi igazgatás) jelent meg. Ezek azonban nemcsak hogy valamiféle rendszertani teljességre (már mint a külgazdaság adott viszonyainak a kérdéses jogág felől esetleg megragadható teljességére) nem törekedtek, de a mennyiség és az intenzitás oldaláról nézve is messze vannak attól, amire ezen a területen szükség van. Az egész „ügy" így döntően a tágabb értelemben vett civilisztika vagy nemzetközi magánjog gondja maradt, amibe eseti jelleggel „besegítettek" más ágazatok, illetve tudományágak művelői is — az intenzitás elég spontán és általában ugyancsak ki nem elégítő fokán, többnyire amolyan természetesnek vett komplex szemléletben. Ilyen jelleggel monografikus vagy más összegező-áttekintő írások jelentek meg és szolgálták a felmerülő gyakorlati igényeket pl. a külkereskedelmi monopóliumról *(Mádl)*, a nemzetközi vállalati társulásokról *(Sárközy—Fábián)*, a gazdasági integráció egyes jogi kérdéseiről *(Kiss, Mádl)*, a szocialista nemzetközi vállalatról *(Kiss)*, a KGST és a Közös Piac döntéshozatali mechanizmusáról *(Valki, Ustor)*, az Általános Szállítási Feltételekről *(Szász)*, a nemzetközi fizetések jogáról *(Meznerics,)* a nemzetközi kereskedelmi jogi ismeretekről *(Bánrévy)*.

Ezek jelentős eredmények, azt lehetne mondani a tények lázadása ezekben tört utat magának a magyar jog- és közgazdaságtudományban. Mégis aligha lehet helyesnek tekinteni azt az állapotot, amelyben a szóban forgó nagy szabály-összesség jogtudományunk és jogi gondolkodásunkban az elvi-elméleti rendszeralkotás és ennek megfelelő művelés dolgában van. Abban ti., hogy a szükséges komp-

lexitással egyetlen hagyományos jogág sem fogja át, részben a határok tisztázatlansága, részben kapacitás okából, de leginkább azért, mert az adott joganyag egyrészt mennyiségi, másrészt elméleti-rendszertani okokból a maga komplexitásában a hagyományos jogágakban és diszciplínákban nem is férhet el.

Általánosan ismert a magyar jogtudománynak az a ma már elég általános meggyőződése is, hogy ebből a helyzetből *tovább kell lépni*, mind az oktatás, mind a tudományos kutatás, mind pedig számos gyakorlati vonatkozásban — állapította meg erre vonatkozó vitája után az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága.

5. Új válasz keresése és az eddigi rendszerek. *A tudományos igényű rendszerépítés fogalmi kereteit keresve* bizonnyal abból kell kiindulni, hogy a tudományos megismerésnek olyan tükrözésre kell vezetnie, amelyben a tükröző közeg a társadalmi valóság következő két döntő elemében érkező fénynyalábokat szintetizálja és tükrözi. Az egyik azok a gazdasági és jogi tények, amelyeknek lázadásáról szó van. Előttünk van ezeknek nemcsak mennyisége, de az a tény is, hogy az adott gazdasági és jogi realitásokban erős kohézió érvényesül: az áruviszonyt hordozó vállalati és az állami befolyást-irányítást közvetítő igazgatási-szervezési elem együttélése, amely egyrészt történelmi szükségszerűség, másrészt az alkotó továbblépés éltető záloga. Ez az, amelyben a két elem dialektikus ellentétének, harcának és egységének vívódását a jogtudomány eszközeivel is az optimum felé kell fejleszteni. S itt kapcsolódik be a másik döntő elem, amelynek a helyes tükrözésben jelen kell lennie. Nevezetesen a jognak relatíve önálló jellege, hogy a jognak — bár a gazdasági-társadalmi viszonyok kifejezője, így pl. valamiképpen a gazdaság tagozódásának is — önmagában véve is összefüggő kifejezésrendszernek kell lennie, úgy azonban, hogy a tulajdonképpeni fő funkcióját ésszerűen szolgálja, hogy az emberi tudatot helyes akaratlagos cselekvésbe, aktív visszahatásba vigye át. Ha a jogtudományt — mint a jogra vonatkozó általános emberi tudatot — a fenti követelményre tekintet nélkül próbálnánk az aktív cselekvésbe átvezetni, akkor a szabályozás tárgya szerinti ágazatok (gazdasági, társadalmi, politikai, igazgatási stb.) változó sokaságára szabdalnánk a jogot, amely így nem egy önmagában is egységes visszatükröző rendszer, hanem külső impulzusok szerint darabokra hullott tükör lenne, amiben már senki sem igazodnék ki, amiben mindenki látja magát minden darabban, csak azt nem tudja, merre lépjen, mert az eltérő törésszögek mindegyike másmerre mutat. A jogtudomány, ha helyesen akar visszatükrözni és a gyakorlatnak segíteni, nem tud mást tenni, mint a jog relatív önállóságát és belső törvényszerűségét is figyelembe venni.

A vázolt tükrözési-kifejezési eljárás követelményei mellett a nemzetközi magánjog — különbözőképpen tágított formájában nem alkalmas a lázadó tények egészét átfogó, új rendszerbe fogni. Erre elsősorban nem azért nem alkalmas, mert ebben a nemzetközi magánjogot különbözőképpen tágító koncepciók nem egységesek, és idáig részben el sem mennek, hanem azért, amiért nem mennek el idáig. Kézenfekvő ui., hogy pl. a KGST vagy a Közös Piac integrációs normaanyagát nem lehet a legszélesebben értelmezett nemzetközi magánjogban sem felfogni. Még a nemzetközi gazdasági forgalom civilisztikai anyagi jogi matériájával is nehéz megbirkózniuk, holott erre önálló jogág vagy doktrinális jogterület címén, vagy akár csak függelékhalmazok alkalmazása útján legalább elvileg törekszenek. Ezenközben a szabályozásnak nem is egy elemét, mondjuk a módszerét, hanem inkább motívumát hangsúlyozzák, nevezetesen hogy a szabályozás a külföldi elem feltételezésével született. Közben mellőzik, vagy legalábbis nem értékelik, hogy így a szabályozás módszerében — mint általában elfogadott egyik rendszerezési ismérven — végül is nagyon heterogén (direkt szabályozás, kollíziós szabályozás, mellérendeltségi forma és igazgatási elem) formákat „tűrnek" meg, holott éppen e koncepciók védői vannak leghatározottabban minden nem-ortodox (pl. gazdasági jogias) megoldás ellen és a hagyományos módszerek mellett. Miután tehát a szóban forgó joganyag fő sodra sem bele nem férne ebbe a nemzetközi magánjogba, és egy részét még azok a koncepciók sem helyeznék itt el, amelyek a rendszerezési ismérvek csendes vagy kifejezett feloldásával mégis sok mindent idesorolnak, miután továbbá ez rendszerbeli rendszertelenségre vezet ott is, ahol enélkül rend volna, legjobb és elméletileg *legkövetkezetesebb a nemzetközi magánjogot meghagyni annak, ami, elismerni azt a funkcióját, amire született.* Ti. kollíziós jognak, s ilyenként a jogrendszer egyik önálló ágának, amelynek funkciója, hogy jogrendszerek ütközése esetén — egységes anyagi jogi szabályozás hiánya esetén — az alkalmazandó jogrendszer meghatározására vezessen. Az általa átfogott társadalmi viszonyok a nemzetközi személyi és vagyoni viszonyoknak az a területe, amelyek anyagi jogában általában az áruforma, illetőleg az egymás mellé rendeltség érvényesül, amire nemzetközi magánjog névvel két további elkülönítő elem épül. Az egyik a közvetett szabályozás módszere, a másik, hogy az így képződött jogágnak általános részbeli és különös részbeli normatív és elméleti tételei folytán zárt hierarchikus rendszere van. A korábbi nézetek és szempontok mellett itt ez utóbbinak adnék még különös hangsúlyt. A normatív értelemben vett általános szabályok átfogják a különös szabályok egészét. Ezek az általános szabályok mint általános szabályok mással nem helyettesíthetők és a különös szabályok ezekkel együtt funkcionálnak. Amely jogszabályösszességnek ennyire egyértelmű elő-

története, társadalmi és jogi rendeltetése, továbbá ilyen zárt szabályozási módja van, annak önálló jogágiságát elvitatni tudományosan alig lehet.

Az más kérdés, hogy az így felfogott nemzetközi magánjog különösen a gazdasági kapcsolatok területén jelentősen visszaszorult. *Általános végső megoldásként* azonban itt is jelentős. Az is más kérdés, hogy a nemzetközi magánjog a tények lázadásával, mindenekelőtt az anyagi jogi intézmények tartalmi változásával, szintén jelentős változáson megy keresztül, és Magyarországon éppen e megváltozott viszonyok közepette került sor átfogó kodifikációjára.

Mindez nem változtat azon, hogy a fenti (és eredeti) értelemben felfogott nemzetközi magánjog ebben a felfogásban viszonylag optimálisan felel meg a tükrözési követelményeknek: a társadalmi valóság egy oldalát az alapul fekvő személyi és forgalmi viszonyokra épülve az alkalmazott szabályozás sajátosságaival fejezi ki, és ezzel a társadalmi cselekvés (oktatás, tudomány és gyakorlat) céljára a maga körében világos tartalmú eszközrendszert nyújt.

Hát ha a nemzetközi magánjog a tények lázadásának uralma alá vételéből imigyen kiválik, akkor jogág-e, jogágak-e, vagy minek nevezhető az a szabályösszesség, amely Magyarországra nézve is döntő része a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának?

A válasz az említett helyes tükrözés követelményeiből adódóan az, hogy *nem ölti önálló jogág formáját.* Ennek a megállapításnak feltételezett helyességében másodlagos az a körülmény, hogy amint láttuk, a szóban forgó jogi matériát nemzetközi kereskedelmi jog, nemzetközi gazdasági jog, szocialista nemzetközi gazdasági jog stb. elnevezésekkel nagyon eltérő tartalommal teszik a különböző szerzők komplex vagy önálló jogággá.

A tagadás főoka abban a már elmondott körülményben van, hogy a rendszerépítő elméletnek nemcsak az adott gazdasági jelenség elkülönítő önállósága (a nemzetközi gazdasági kapcsolatok centripetális erőktől uralt joganyaga), hanem az alkalmazott jogi szabályozás jogi sajátosságai oldaláról is helyesnek kell lennie.

Az igaz, hogy a szóban forgó vegyes joganyagban lényeges elemek okozzák az összetartozást: a gazdaság adott ágazatának „vezérléséhez" szükséges koherens ismeret- és eszközigény; a vállalati szintű gazdasági mozgásnak nemzetközi és belső szervezeti és igazgatási dinamikától való feltételezettsége, ami ma jellegadó új sajátossága a nemzetközi operatív gazdasági kapcsolatoknak is; az e kiindulópontból szervesen adódó jelenség, hogy a jognak különböző ágai szerinti eszközöket komplex együtthatásban kell működtetni; számos átfogó normatíva önmagában is komplex, és kihat későbbi keletkezőkre (pl. a Komplex Program, hogy csak egyet említsünk) stb. Bizonyos, hogy mindezek által új minőség jön létre. Kérdés azonban, hogy *jogági* értelemben is új minőség jött-e ezáltal létre. S itt kell — a helyes megismerés, a gyakorlati tisztánlátás és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődésének optimális jogi „vezérlőrendszere" végett — nemet mondani. Ez *nem csak elnevezési kérdés.* Mi lesz, most egyelőre csak a nevek és formai fogalmak szintjén, a hagyományos jogágak megjelölése, ha egy más jellegű jelenségcsoportot is jogági attributumokkal ruházunk fel? Ha az elem-besorolást adjuk az elemekből képződő vegyületeknek, akkor vagy tudománytalanul összezavarunk mindent, vagy az elemeknek kell más nevet adni. Nincs itt más kiút, mint azt tartani jogágnak, ami valóban az. És hogy egy jogág mi, arról a nemzetközi magánjog kapcsán fentebb már volt szó. Ennek folytatásaként az az állítás, miszerint a szóban forgó joganyag a szabályozás módszere, egy normatív értelemben vett esetleges általános rész alkalmazhatósága egyes elemeinek mire való alkalmassága, esetleges egységes kodifikálhatósága tekintetében nem egynemű, és ezen a címen sem alkalmas jogági formát ölteni, további bizonyítás nélkül is kézenfekvő.

Továbbá: bármennyire komplex valamely kisebb vagy nagyobb nemzetközi vagy belső eredetű jogszabály, abban az *egyes jogági elemek ebbeli sajátosságukat végső soron nem vesztik el,* fő szerepüket, hogy individuális elembeli mivoltunkkal járulnak hozzá az adott vegyülék létrejöttéhez, nem tudják elveszteni, sőt a komplexitás okozója nem is akarhatja, hogy elvesszenek, mert ettől a perctől nem tudná, milyen eszközökkel dolgozik, mert ez kiszámíthatatlan zavart okozna. Egy norma jogi mibenlétét illetően, dogmatikai szerkezetének tartalma szerint, ha értelmes elemeire bontjuk, vagy polgári jogi természetű, mert a megfelelő szankciókkal a felek egymás mellé rendeltségét tételezi, vagy igazgatási jogi természetű, mert fölé- és alárendeltséget tételez az ennek megfelelő szankciókkal, vagy büntetőjogi természetű a büntetőjog szankcióival, vagy nemzetközi közjogi természetű a nemzetközi közjog meghatározott alanyi körével, szankciórendszerével és eljárási rendjével stb. Nem arról van szó, hogy akár egyetlen paragrafusban ilyenek nem lehetnek együtt jelen, pl. hogy valamely nemzetközi elemet tartalmazó szerződés érvényességéhez a polgári jogi érvényességi kellékek mellett különböző nem polgári jogi szankciók terhével külkereskedelmi-igazgatási, illetőleg devizajogi engedélyek is szükségesek. Ezek együttes szereplése egy meghatározott paragrafusban nem teszi nem polgári jogivá az egyik és nem igazgatási jogúvá a másik elemet. Nagyon is tudni kell, hogy melyik mennyire nem a másik vagy valami harmadik. Azt is tudni kell, hogy mindegyik mögött ott él, és esetenként alkalmazandó is egy-egy nagy anyagi és eljárásjo-

gi, vagy nemzetközi magánjogi szabályösszesség a maga általános és különös normáival. Ugyanez áll valamely nagyobb olyan normakomplexumra is, amelyben (törvényben, egyezményben stb.) mondjuk jellegmeghatározóan döntően polgári jogi szabályok vannak, de számos eljárási jogi, nemzetközi közjogi, munkajogi, igazgatási jogi vagy büntetőjogi szabály kíséretében. A Nemzetközi Gazdasági Szervezetek KGST Mintaszabályzatában pl. mindezek jelen vannak. Mindezek *a különböző elemek jelen vannak, együtt hatni hivatottak, de minbenlétük azonosságának és ezen azonosság akcióképességének megőrzésével!* A polgári jogi és nemzetközi közjogi elemek sajátosságainak nagyon is határozott tudatával és elhatárolásával és ennek megfelelő komplexitással alakulnak továbbá pl. azok a KGST-feltételek, amelyek az államok gazdasági kötelezettségvállalásáért való anyagi felelősséget tárgyalják

Gondolatsorunk zárókövetkeztetése ezek után csak a következő lehet: a szóban forgó joganyagot ennek komplexitása, szimbiotikus vegyület jellege valami új *jogággá* nem teszi. *Valami más lesz az, amivel az új minőség illethető.* Ez a más, a szóban forgó keresett új válasz — aminek, már mint indokoltságának az alábbiakkal kiegészítve kellene a lehetséges teljességre jutnia — a következő: Magyarország nemzetközi gazdasági kapcsolatainak szóban forgó jogszabályanyaga *a szabályösszesség súlya, a szabályozás sajátosságai és funkciója révén összefüggő komplex jogterület, amely tudományosan önálló diszciplína, elnevezésben pedig a „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga" nevet vonzza.*

II. Az új válasz: a „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga" — fogalmi köre és tárgyának főbb tartalmi elemei. 1. A „nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának" fogalmi köre. 2. A „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga" tárgyának főbb tartalmi elemei.

1. A „nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának" fogalmi köre.

A fenti leíró-kifejtő meghatározás a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogát most már a fogalmi megnevezés szintjére emeli. Ez azt is jelenti, hogy meghatározott fogalmi jegyek jelentése szerint értendő. Ezek a következők:

a) Normatív oldal indokai:

Az első elem a *fogalom normatív oldalára*, a jogterület jellegére, jelesül arra vonatkozik, hogy a szóban forgó joganyag a *szabályösszesség súlya, a szabályozás sajátosságai* és funkciója révén összefüggő komplex jogterület (arról, hogy miért nem jogág, fent már volt szó). Az indokok:

aa) Az adott jogszabályösszesség mennyisége és kiemelkedő *jelentősége* viszonyaink között bizonnyal nem vitatható.

ab) Az is nehezen vitatható, hogy ez a jogszabályösszesség a maga komplexitásigényével a jogágak között az említett körülmények folytán nagy részben gazdátlan.

ac) Az összefogó elemek egyike, hogy döntően *vagyoni-gazdasági viszonyok* adják a szabályozás tárgyát.

ad) Már részben a szabályozás sajátosságaihoz tartozik a kérdéses gazdasági-vagyoni viszonyok egy további oldala, ti., hogy *nemzetközi* gazdasági-vagyoni viszonyokról van szó, és ezért a szabályozás mindig valamely *külföldi elem* feltételezésével születik és alakul.

ae) A döntő indokok egyike azonban a jogi szabályozásnak az a sajátossága, hogy a nemzetközi gazdasági folyamatok szabályozása ma jellegzetesen a jogágilag különböző természetű normák együttese révén történik. Ez folyik a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak abból a mai jellegadó sajátosságából, hogy a gazdasági kapcsolatok megvalósulását kanalizáló polgári jogi vagy kereskedelmi jogi formák csak azoktól a formáktól feltételezetten élnek és funkcionálhatnak, amelyek útján az állam, illetve államközi gazdaságpolitikai intézmények a maguk nemzetközi gazdaságszervező (irányító, befolyásoló és operatív) funkciójukat megvalósítják. Ez áll egy-egy konkrét tranzakcióra is: pl. egy Általános Szállítási Feltételek szerinti vétel, vagy Kelet—Nyugat kooperációs szerződés is több jogágú szabályozás komplexumán megy át. A szerződés része belső engedélyezési (végül is tervezési) mechanizmusoknak, polgári jogi formát öltve nemzetközi polgári vagy kereskedelmi anyagi jogi fázisba jut, aminek során találkozik kontingens, vám- és más államközi feltételrendszerekkel, a fizetések körében deviza- és nemzetközi elszámolási szabályokkal, esetleg kollíziós joggal stb. De így van ez nagyobb egyedi államközi vállalkozások esetén is. Csak egy példa: az Adriai olajvezeték vagy az Orenburgi gázvezeték államközi és vállalatközi szerződések, belső gazdaságigazgatási intézkedések összefüggő komplex rendszerében valósul meg, az államok az általános kötelezettségvállalásokon, az államterület adott részének a szuverenitásból folyó biztosításán túl vállalják a megfelelő beruházó vállalatok létrehozását, ezek funkcionálásaihoz a megfelelő polgári jogi mechanizmus működtetését.

af) Itt kapcsolódik be a döntő indokok egy másika. Az nevezetesen, hogy a szimfonikus zenekar és egy-egy instrumentumösszesség nemcsak ismeretelméletileg, mintegy a maga statikus mibenlétében, hanem funkciójának, hatásának, működtetési szempontjainak, célszerű működési elveinek, azaz a dinamika oldaláról is más minőség. Más és sajátosan összetartozó koherens egység. Átfogja mindazokat az elveket és módszereket, amelyek az egyes egynemű elemek mibenlétére és működtetésére, a különböző egynemű elemek egymáshoz való

racionális és célszerű viszonyára, a különböző elemek különféle összekapcsolásának az egész egységhez való viszonyára, az egész egység közvetlen és — főbb összefüggésekben — általános céljaira és hatásaira vonatkoznak. Mindezekért mind az alkotóművésznek, mind a karmesternek, tehát a jogalkotásnak és a jogalkalmazásnak át kell fognia mindezek ismeretét. Ezt csak ezek értelmes rendjében tudja megvalósítani. Ez a rend a nemzetközi gazdasági kapcsolatok komplex jogterülete, amely nem egy kódex törvényes rendszerében áll, hanem egy elméletileg igazolt rendszer egységében és differenciáltságában jut kifejezésre. Ebben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok koherens fejlesztésének céljára komplex összefüggésben egyszerre jelennek meg:

— Gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődéséből adódó, az adott területre vonatkozó általános gazdaságpolitikai tendenciák és törekvések.

— Az ország nemzetközi gazdasági kapcsolatainak nemzetközi politikai, gazdasági és tudományos-technikai feltételrendszeréből adódó tendenciák és törekvések.

— A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában megfogalmazott általános elvek és ezek dinamikája, a részterületeken való érvényesülése.

— A nemzetközi gazdasági kapcsolatok alakításában döntő szerepet játszó alanyok és ezek szerepe: mindenekelőtt az állam, az integrációs szervek a szocialista gazdasági integrációban, más — gazdaságpolitikát vagy gazdaságpolitikát *is* csináló — nemzetközi szervek, az államközi gazdálkodó szervek, végül a sui generis vállalati szint alanyai.

— A jogágilag különböző területekről adódó vagy ötvöződő belső és nemzetközi eredetű jogszabálykomplexumok.

ag) Már a fentiekben is benne van, de elkülöníthető indokként is megragadható az az egységteremtő körülmény, hogy az adott szabályösszesség egészében számos olyan normatíve is megfogalmazott általános elv is megjelenik, amely az egész joganyagot átfogja (amilyen pl. az egyenjogúság és a be nem avatkozás elve, az előnyök kölcsönös biztosításának elve, a nemzeti vagyon felett való szuverén rendelkezés elve, a legnagyobb kedvezmény elve, a külkereskedelmi monopólium stb.); ezek csak erősítik azt a tételt, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga viszonylag elkülönülő, összefüggő komplex jogterület.

b) Határok, határszéli együttműködés, belső differenciálódás.

A *jogterület* szó fenti jelentésével — a be- és kitüremkedő széleivel, változó mélységű bizonytalan határsávjával — segít bennünket akkor, amikor most egyik további tényleges kérdésre keressük a választ: hát *hol is a határa ennek a komplex jogterületnek?* A szó bölcsessége is jelzi: van egy belső területrész, a jogterület törzsanyaga, és vannak határszéli területrészek, amelyeken jogterületünk már a szomszédos területekkel ölelkezik, itt többet, ott kevesebbet foglalva el vagy adva át a szomszédoknak.

Konkrétabban: hogy a lázadás folytán milyen tények kerülnek erre a területre, főbb vonalaiban láttuk. Itt a kérdés most már az, hogy a kérdéses joganyagok mindene-teljessége tartoznék-e ide, és hogy ez a joganyag csak e terület „illetékességébe" tartozzék-e? A válasz: nem.

Az idetartozás, illetve a törzsanyag elvi határai a mondottak szerint: a termelés, fejlesztés, forgalom és kereskedelem internacionalizálódási folyamatát kifejező kereskedelmi-polgári jogi csatornák azokkal az irányító-ellenőrző-alakító zsilip- és kormányzó rendszerekkel, amelyekkel az állam és államközi szervek ezeket a csatornákat működtetik, a bennük áramló víz mozgását kormányozzák. Ide tehát szorosan csak a polgári vagy kereskedelmi jogi szint és az erre épülő, ezzel közvetlenül érintkező nem civilisztikai struktúra tartozik: azok az igazgatási jogi, nemzetközi jogi stb. normák, amelyek a civilisztikai mechanizmust az állami irányítást közvetítő katalizátorok feltételrendszerébe helyezik. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozó normák rétegződésében van azonban egy harmadik szint is (ha az első a tényleges gazdasági forgalmat megvalósító alsó szint: a civilisztikai-vállalatközi szint, a második az állam és más közjogi szervek irányítási eszközeinek szintje), nevezetesen azok a szervezeti és eljárási, illetve részben igazgatási normák, amelyek keretei között az állam és más közjogi szervek a maguk befolyásolási-irányítási intézkedéseiket, tehát a második szint normaanyagát kialakítják. Ez már olyan kategória, amely hovatartozását illetően kétarcú. Egyrészt — az adott konkrét feltételektől függően — lazábban vagy határozottabban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának is ki kell rá terjeszkednie, másrészt azonban része és tárgya az érintett másik jogág általánosságának.

Mindez bizonnyal ebben az elvi általánosságban is világos, de hadd álljon itt néhány példa a lázadás tényeinek már vázolt területéről. Valamely nemzetközi vételi szerződés érvényességéhez külkereskedelmi hatósági engedély kellhet még külön a kivitelhez, vagy behozatalhoz, ami vámhatósági intézkedésekkel is járhat. Nos, maguk a kérdéses igazgatási aktusok is már részei egy másik általánosság, jelen esetben az államigazgatás rendjének is, bár ezek az igazgatási aktusok értelmüket és létüket az alapul fekvő tranzakció értelmétől és tartalmától „kapják". De a vámszervezet vagy külkereskedelmi igazgatási szervezet egésze, amelyben ezek az aktusok születnek, mint az a bizonyos harmadik szint általában már döntően egy másik terület része. A mi területünkre ebből — most már egy tágabb komplexitásban — annyi

tartozik, amennyi annak funkcionálásához rendszeresen releváns (pl. hogy mely hatósághoz mely aktus megadása tartozik, illetve egy-egy hatósági vonalon belül van-e és milyen hierarchikus szint és ennek megfelelő eljárás). Ez már átvezet egy általánosabb példához: a külkereskedelmi monopólium alanyi struktúrájához. Az állami szervek egész rendszerében a külkereskedelmi igazgatás is speciális igazgatási probléma. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának területéről nézve a külkereskedelmi és külkereskedelmi jogú, valamint külföldi részvétellel működő vegyes vállalatok körén és jogosultságán túl jelenti az állam különös szerepét pl. e vállalatok körének alakítására, tevékenységük tervaktusokkal és más eszközökkel való irányítását, és mindebben az egyes állami szervek szintjét, jogkörét és kötelezettségeit. Így pl. a külkereskedelmi törvény mintegy felülről tárgya és forrása az igazgatási jognak is, mintegy alulról (talán még inkább belülről) tárgya és forrása a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának is. Egy további példa. A KGST eddigi normaanyagában az alsó, a civilisztikai szint nem probléma. A második szint: mindenféle igazgatási és eljárási normák (ajánlások, közös szervek alapítása, kooperációk megvalósítása, tervegyeztetés, fejlesztési prognózisok előkészítése) idetartozása ugyancsak kevésbé problematikus. A harmadik szint: az egész KGST működési mechanizmusa azonban már olyan komoly mennyiségű és súlyú szervezeti, igazgatási és eljárási normakomplexumot jelent, amely a harmadik szintet egyrészt az átlagosnál erősebbé teszi, másrészt különös súlyú matériája a nemzetközi közjognak is. Minthogy azonban az egész harmadik sík nélkülözhetetlen feltételrendszere a középső és alsó síkon materializálódó *gazdasági* folyamatok működésének, fordítva: minthogy ennek csak ezekre vonatkoztatva van értelme, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogába e felső szint alapvető elemeit is bele kell érteni.

A mondottak szerint felfogott nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga nem jelenti azonban azt, hogy annak legkövetkezetesebben felfogott egysége mellett is e területen nem volna természetes, sőt kívánatos a *belső differenciálódás*, egyes részterületek célszerű intenzívebb összefogása és kiművelése, pl. nemzetközi vétel, illetve általában a külkereskedelmi szerződések joga, a nemzetközi szabadalmi jog, nemzetközi fuvarozási jog, nemzetközi fizetések joga, avagy ami a vonatkozó normaanyag növekedésével és nagy jelentőségénél fogva máris „belső autonómiáért" kiált: a gazdasági integráció joga. Ez a differenciálódás a jogban általában ismert: mind a jogalkotás, mind a gyakorlat, mind pedig a tudomány területén. Nem más ez, mint az a természetesség, hogy pl. a polgári jogon belül is van kötelmi jog, személyek joga, társasági jog, szerződések joga, szabadalmi jog stb.

c) A diszciplína és indokai.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának normatív oldalára, jogterület jellegére mondottak után a *diszciplináris oldal, a tudományág jelleg* minbenlétének megjelenítése már egyszerűbb.

Nem szorul bizonyításra, hogy a jogtudományi diszciplínák nem korlátozódnak a hagyományos jogágak területére; hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának bőségesen van normatív tárgya, amire vonatkozzék, mert minden jogtudományi elméletnek és diszciplínának végül is a tárgyi jogra (fejlesztésére, mibenlétére stb.) kell vonatkoznia; hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga relatíve elhatárolható koherens jogszabályösszesség és így normatíve is messze tudja követni a ráépülő diszciplínát: hogy ennek a jogterületnek vannak normatíve is megfogalmazott általános elvei, amelyek a diszciplína által kutatandó általános törvényszerűségeknek is tükrözői.

A diszciplínának azonban még messzebb kell mennie. Először: szélesebb és mélyebb értelemben kell kutatnia e terület társadalmi-gazdasági hátterét, ennek az alkalmazott és alkalmazható jogi eszközökkel való fejlesztését, az ezek kölcsönhatásában megnyilatkozó törvényszerűségeket. Másodszor: a történeti elem és a logikai elem mozgástörvényeiben létrejött szabályozási és rendszerezési formákat (kb. mindazt, amiről ez a tanulmány is szól). Harmadszor: gyakorlatilag és tudományosan is racionális rendszerben általános képet kell adnia a jogterület alanyairól, ezek jogi statikájáról és potenciális képességeiről, működésük, illetve együttműködésük dinamikai eszközrendszeréről, valamint a felmerülő viták rendezésének miként jéről. Ez a diszciplína általános része, amit az egyes jogintézmények részletesebb és rendszeresebb tudományos vizsgálata követne.

Ami pedig a diszciplína területén lehetséges és természetes differenciáltságot illeti, az itt épp olyan természetes, mint amilyen természetes és ésszerű a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában mint normatív jogterületen volt.

2. A „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga" tárgyának főbb tartalmi elemei.

Az alábbi pontokban — mintegy tentatív vázlatban, részben az elméletileg mondottak demonstrálására — kísérlet történik e rendszer főbb elemeinek körvonalazására; a teljes kibontás további tudományos erőfeszítések dolga lesz.

a) A főbb tartalmi elemek egyik legjelentősebbike a *források*, tekintet nélkül arra, hogy kötelező erejük van-e, az milyen mértékű, vagy hogy csupán a szerződések tartalmává válva lesznek kötelező erejűekké. Az eredet szerint csoportosított rövid áttekintésük is mutatja, hogy ez a tartalmában összetartó, forma szerint több jogág ismérveit viselő komplex joganyag valóban nagy jogszabályösszesség.

aa) A *belső eredetű* normák egy részét a külkereskedelmi monopóliumot közvetlenül kifejező és fejlesztő szabályok adják (a külkereskedelem szervezete, felsőbb hatalmi igazgatási jogosítványok, külkereskedelmi igazgatás, a külkereskedelem tervezése-irányítása, devizajog, külkereskedelmi jogosultság, beviteli-kiviteli engedélyek, vám és más eszközök a külgazdasági forgalom szabályozására). További belső normák: külföldiek belföldi gazdasági tevékenysége (beruházása, vegyes vállalata, képviselete) és fordítva; a nemzetközi kooperáció és szakosítás normái; a kötelmi jog anyagi jogi szabályai; a külgazdasági kapcsolatok belső kollíziós szabályai; a választott bíráskodás hazai normái.

ab) Magyarország tagsága vagy részvétele folytán Magyarországra nézve is hatályos vagy releváns *egyetemes* vagy *multilaterális nemzetközi* eredetű jogi struktúrák közül az államok gazdaságpolitikai vagy konkrét gazdasági magatartására a következő fontosabb jogforrások vonatkoznak: Az Egyesült Nemzetek Chartája az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről, az Európai Biztonsági Konferencia helsinki okmányainak gazdaságpolitikai részei, az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT), az Egyesült Nemzetek Kereskedelmi és Fejlesztési Bizottságának (UNCTAD) határozatai, olyan nemzetközi beruházásokat szabályozó megállapodások, mint az Adriai olajvezeték szerződései, vagy olyan államközi kartell szabályai, mint a Nemzetközi Ónegyezmény. Döntően a gazdálkodó alanyok számára adott szabályozások: a szállítás és fuvarozás különböző egyezményei; az atomkárokért való felelősség; a nemzetközi vételre vonatkozó egységes szabályok konvenciója (ULIS); a szellemi alkotások konvenciói; a Règles és Reglément, amelyek a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara „magánkodifikáció"-jában az akkreditívre és az inkasszóra vonatkozó egységes anyagi jogi szabályokat összegezik, és amelyekhez az illetékes magyar bankok is „csatlakoztak"; INCOTERMS, amely ugyancsak a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara „magánkodifikációja" és a nemzetközi kereskedelmi szerződések bizonyos azonos elemeire, pl. a teljesítés helye, költségek stb. ad egységes anyagi jogi szabályozást; a csekk és váltó egyezményei; az Európai Gazdasági Bizottság általános feltételei és a Nemzetközi Jogi Egyesület, választott-bírósági szabályzatok (pl. az UNCITRAL-szabályzat) stb.

ac) A *bilaterális eredetű nemzetközi szabályok* közül, melyek döntően az államokat kötik, a következő fontosabbak: kereskedelmi és konzuli egyezmények, áruszállítási megállapodások és jegyzőkönyvek, jogsegélyegyezmények közös beruházásra, illetve gazdasági-gazdálkodó szervezet létrehozására vonatkozó szerződések, adó- és vámegyezmények, a kereskedelmi és konzuli egyezményekben, valamint a jogsegélyegyezményekben a gazdálkodó alanyok jogviszonyait érintő részek. *(→ Nemzetközi magánjog)*

ad) A KGST-országok gazdasági integrációját kifejező, szabályozó és fejlesztő szabályok nagy egysége tárgyilag legalábbis három — kölcsönösen egymásba játszó, egymást feltételező nagy síkban jelenik meg. Az egyik a szervezeti és döntéshozatali mechanizmus általában. Az itt elhelyezkedő normák történetileg és logikailag is premisszái a következő két sík szabályanyagának. A második sík a tagállamoknak az integráció megvalósításában megjelenő közös intézményei és más jogosultságai, illetve kötelezettségei (közös államközi gazdasági és gazdálkodó szervezetei, közös bankok, klíring rendszer, tervkoordináció, prognózisok, szakosítási megállapodások, beruházások, gazdaságirányító szervek közötti megállapodások, a gazdasági kötelezettségvállalásokért való állami felelősség, választottbíráskodás stb.) A harmadik sík azok a normák, amelyek a gazdálkodó szervek jogviszonyait szabályozzák (a vétel, a szerelés, a műszaki szolgálat általános feltételei, fuvarozási egyezmények, közös gazdálkodó szervezetek normái, szellemi alkotás transzferjére vonatkozó szabályok, kiegészítő kollíziós szabályok stb.).

b) A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának *elvei* itt is, mint más jogágakban az általános elvek, betöltik az elvek két fő szerepét: egyrészt elvi keretét-hátterét adják az adott jogterületnek, illetve az állami és más szervek abban megnyilatkozó cselekvésének, másrészt elvi foglalatai a részletszabályokban kibontott tartalomnak, s ilyenként forrásai ezek értelmező-továbbfejlesztő gyakorlati alkalmazásának is. Ezek az elvek nemcsak általános politikai tételekben élnek, hanem tételes jogi megfogalmazásban kötelező normák formáját öltik. A teljesség igénye nélkül összegezett szemle is mutatja, hogy súlyban-számban is jogilag konkretizált jelentős jelenségről van szó.

ba) A belső eredetű elveket magas szintű jogszabályok fogalmazzák meg. Ebből a szempontból a legáltalánosabb jogforrás a külkereskedelmi törvény (1974). Ez ad törvényi formát és erőt olyan elveknek, mint a szuverenitás, a nemzetközi kötelezettségek tiszteletben tartása, az egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és a megkülönböztetéstől való tartózkodás a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban, a nemzetközi munkamegosztásban és a szocialista gazdasági integrációban való részvétel, a külkereskedelem állami monopóliuma és tervezése. A devizakódex (1974) mondja ki és szabályozza részletesen a devizagazdálkodás állami monopóliumának elvét.

bb) Magyarországra nézve is hatályos egyes kiemelkedő fontosságú általános nemzetközi egyezmények különösen gazdagok a nemzetközi gazdasági kapcsolatok elveinek jogi tételekké formálásában; ezek jelentősége akkor is

kézenfekvő, ha egy részük részben csak a program-adás általánosságában mozog. Az Egyesült Nemzetek Chartája „Az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről" (1974) ezeknek gazdag tárháza. Soruk az államok szuverenitásának, területi integritásának és egyenlőségének elvétől olyan további elvekig tart, mint a kölcsönös előnyök, a nemzetközi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése, a gazdasági hegemóniára törekvés mellőzése, az államok szuverén joga a nemzeti vagyon és erőforrások felett, a külgazdasági kapcsolatok és a külföldi beruházások az állam érdekeivel összhangban való szabályozásának joga, az államosítás szuverén joga a kompenzáció belső jogi rendjének elismerésével, a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel joga és kötelezettsége, a diszkrimináció tilalmának, az áruk nemzetközi mozgásának és ezáltal a világkereskedelem elősegítése a fejlődő országok sajátos érdekeinek figyelembevételével, az általános és intenzívebb regionális gazdasági együttműködés elősegítése stb.

Ezeknek az elveknek egy jó részét „európai" foglalatban is megjeleníti az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia záróokmánya (1975), amely a gazdasági, tudományos és technológiai együttműködésnek kiemelkedő szerepet juttat. Elvi tételei közül itt szükséges a legnagyobb kedvezmény elvének kiemelt hangsúlyozása, annak az elvnek ti., hogy az egyes országok minden külföldi partnernek-vállalatnak ugyanazokat a kereskedelmi feltételeket biztosítsák, ne részesítsék előnyben az egyik ország vállalatát egy másik ország vállalatával szemben, az egyiknek megadott kedvezményt adják meg a másiknak is. A záróokmány további fontosabb elvi tételei, a nemzetközi árumozgás sokoldalú eszközeinek ösztönzése mellett a belső piacok védelme esetleges piacromboló dömping vagy más ilyen jelenségekkel szemben, a kis- és középnagyságú vállalatok nagyobb nemzetközi szereplésének támogatása, a nemzetközi kereskedelem fejlődését szolgáló jogalkotás fejlesztése és az erre vonatkozó tájékoztatás növelése, a hagyományos kereskedelmi forgalmon túlmenő, a vállalatközi kooperáció különböző új formáinak erősítése, a viták feloldásához expeditív választott bírósági formák alkalmazása stb.

A GATT egy további olyan általános egyezmény, amelynek Magyarország is tagja (1973), és amely külgazdasági kapcsolatainak jogi rendje szempontjából jelentős konkrét elveket tartalmaz. Ezek közül három olyan elv van, amely nagyon is konkrétan érinti külgazdasági forgalmunkat, annak (ezekkel összhangban csatlakozáskor is módosított) jogi szabályozását, olyannyira, hogy maga a csatlakozási okmány is jó részében nem más, mint ezek érvényesülési mikéntjeinek részletes körülírása. Ezek az elvek (a klasszikus GATT-jogok és kötelezettségek): a legnagyobb kedvezmény elve, a különböző állami védintézkedések (protekcionizmus) csökkentése, valamint a dömpingakciók mellőzése, illetve az ezekkel szembeni védekezés jogosultsága.

bc) Kell még szólni a szocialista gazdasági integrációt megfogalmazó Komplex Program (1971) főbb elveiről. Az általánosabb jellegűek mellett — amilyen a sokoldalú együttműködésnek gazdasági integrációvá fejlesztésében „a szocialista internacionalizmus elveinek megfelelően az állami szuverenitás, a függetlenség és a nemzeti érdekek tiszteletben tartása, az országok belügyeibe való be nem avatkozás, a teljes egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és kölcsönös elvtársi segítség" (Komplex Program, 1. fejezet, 2.) elve — az olyan, már az operatív szabályozórendszer irányában ható elveket lehet kiemelni, mint az önkéntesség és érdekeltség elve az egyes konkrét együttműködési formákban, a nyitottság kifelé, a tagállamok fejlettségi színvonalának fokozatos közelítése, a tervkoordináció és prognosztizálás mellett az áru- és pénzkapcsolatok szélesebb körű felhasználása, az államközi együttműködési formák fejlesztése mellett a vállalatközi szint (közös vállalatok, gazdálkodó és koordináló szervek, szakosítás és kooperáció) fejlesztése, az együttműködés jogi alapjainak tökéletesítése, egyebek között a kötelezettségvállalások teljesítéséért viselt anyagi felelősség elveinek normatív erősítése.

c) A főbb elemek következő — az elvek és a források által átfogott — nagy egységét a nemzetközi gazdasági kapcsolatok *alanyai* adják. Közelebbről: a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat irányító és megvalósító állami és államközi szervek, valamint az e területen működő vállalatok, jogi személyek.

ca) Az állami és államközi szervek szervezete és jogosítványai nem általában és nem sui generis része a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának, amelynek a fősodra: az áruknak, a technológiának, a szolgáltatásoknak, a különböző szintű kooperációknak, a beruházásoknak, a fizetéseknek és a munkaerőnek a vállalatok között civilisztikai természetű szabályzókban megvalósuló folyama. Csakhogy egyrészt az állami szint is megjelenik ezeken a vizeken, másrészt — és ez a döntő — a közjogi jellegű szabályozó rendszer létfeltétele és organikus eleme a civilisztikai szint tranzakcióinak, ezek mikénti alakulásának. A valóság ésszerű tükrözése, a komplex szemlélet ezért igényli, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga e sajátos nézőpontjából átfogja a közjogú szint ilyképpen idevetülő és igazában csak innen releváns elemeit.

ca) Ebben nyilván mindenekelőtt a külgazdaság *belső állami* irányításának szervei és ezek jogosultságai az elsődlegesek. Egyszerűsítve azt is lehetne mondani: mindaz, amit a külkereskedelem állami monopóliuma jelent. Ez pedig az Országgyűléstől a Minisztertanácson és a

különböző minisztériumokon, főhatóságokon át döntően a Külkereskedelmi Minisztérium jogosítványainak sokféle formájában csapodik le, amilyenek: a szó tágabb értelmében vett külkereskedelemnek a népgazdasági tervezés egészébe ágyazott tervezése, a tervek megvalósításához szükséges közvetlen és közvetett eszközrendszerek meghatározása; a nemzetközi munkamegosztásban, különösen a KGST-együttműködésben való részvétel általános és konkrét intézkedéseinek kimunkálása és megvalósítása, részvétel az ezt szolgáló nemzetközi szervek munkájában és a nemzetközi jogalkotásban; a külkereskedelem szervezeti rendszerére, működésére, irányítására és ellenőrzésére vonatkozó szabályozás megállapítása; a külkereskedelmi politika kidolgozása és érvényesítése; a külkereskedelmi jogosultságok és a külkereskedelmi engedélyezési rendszer megállapítása; a külföldieknek Magyarország területén folytatható gazdasági tevékenységének szabályozása; a devizajogi rendszer és a nemzetközi fizetési viszonyokban való részvétel meghatározása — hogy az állami szintnek csak legfontosabb idetartozó elemeit említsük.

cb) Ezek áttekintése után röviden számba kell venni azt is, hogy a magyar külgazdasági kapcsolatokra — a civilisztikai szint alakulására is — hatással vannak *általános nemzetközi szervezetek* és intézmények. Ezek normatív hatálya pedig köztudottan abból ered, hogy Magyarország ezekben tagként vagy más formában részt vesz. Ilyen szervezetek az Egyesült Nemzetek, amely pl. „Az államok gazdasági jogai és kötelezettségei"-ről szóló már említett chartájában számos, a külgazdaságra vonatkozó normatívát fogalmazott meg. Továbbá az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága (EGB), az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája (UNCTAD), az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága (UNCITRAL), a Magánjog Egységesítésének Nemzetközi Intézete (UNIDROIT), a Nemzetközi Jogi Egyesület (ILA), a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara (ICC) stb. Az EGB és az UNIDROIT, valamint a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara számos olyan jogi okmányt, egyezménytervezetet, továbbá különböző nemzetközi kötelmi szerződésekre számos ún. általános feltételeket dolgozott ki, amelyek elterjedtségük folytán hatnak a magyar külkereskedelmi vállalatok szerződési gyakorlatára is. Egyrészt hatnak a gyakorlat anyagi jogi tartalmára (mint pl. az EGB általános feltételei, vagy az ICC által megfogalmazott vételi szerződési szokványok, az INCOTERMS), a vállalatok nemzetközi fizetési tranzakcióinak szabályait pedig közvetlenül és formailag is meghatározzák (mint pl. az akkreditívet és inkasszót szabályozó ICC-szokványok, a Règles és Réglément). Elemei ezek annak a jelenségnek is, amelyet — mint fent már volt róla szó — a nemzetközi kereskedelem saját autonóm jogaként, az ún. modern lex mercatoriaként fogalmazott meg az irodalom. De e szervek tevékenysége még sok más formában is befolyásolja a civilisztikai intézményrendszer alakulását. Az UNCTAD-határozatainak címzettjei viszont nem annyira a vállalatok, mint inkább az államok, de ez is hat a vállalatok kereskedelmi szerződéseire. Általánosan elfogadott UNCTAD-normatíva pl., hogy a fejlődő országoknak nyújtott preferenciális vámok kivételt jelenthetnek a legnagyobb kedvezmény GATT-normája alól; azaz más országok a legnagyobb kedvezmény elve alapján ezeket a preferenciákat nem igényelhetik, és ezzel nagyobb lendület adható a fejlődő országok és egyebek között Magyarország vállalatai szerződéses forgalmának; lényeges eleme ennek, hogy a magyar kereskedelmi vámtarifa is igazodott ehhez az UNCTAD-elvhez.

Az *általános nemzetközi intézmények* köréből említendő a már érintett GATT-nak az a jelentős szerepe, amellyel befolyásolja a magyar külkereskedelem alakulását. De ebbe a körbe tartozik a Hágai Konferencia kodifikációs tevékenysége, pl. a nemzetközi vétel anyagi jogának egységesítése körében (ULIS, 1964), vagy a Nemzetközi Önegyezmény (államközi önkartell), amelyhez Magyarország 1970-ben csatlakozott, és amely nagyon is erősen és konkrétan befolyásolja azokat a termelési, elosztási, piacszervezési és kínálati-keresleti feltételeket, amelyek mellett vállalataink e termékre nemzetközi kereskedelmi szerződést kötnek.

Bár nem általános jellegű, hanem *regionális és tőkés szervezetek és intézmények* az Európai Gazdasági Közösség, az Európai Szabad Kereskedelmi Övezet (EFTA), az Északi Tanács stb., ezekről a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának röviden mégis kell szólnia, mert hatásukban érintik külkereskedelmünk jogi feltételrendszerét, arról nem is beszélve, hogy ezekbe a régiókba irányul tőkés külkereskedelmünk túlnyomóan nagy része. E szervezetek nagyon is komolyan érintik pl. bilaterális nemzetközi kereskedelmi egyezményeinket, ezek keretében számos exportágazatunkat. De nem közömbös az a hatás sem, amelyet pl. az EGK versenyjogának extraterritoriális hatálya vállalataink export- vagy kooperációs ügyleteire kifejt.

cc) Politikai, gazdasági és jogi oldalról is egyaránt legjelentősebb államközi intézmény, amely Magyarország külgazdasági kapcsolataira, azok jogi rendjére döntő hatással van: a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa *(KGST)* A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga számára természetesen azok a KGST-normatívák a legrelevánsabbak, amelyek a gazdasági forgalmat közvetlenül szabályozzák, s amelyekről a vállalatok és a szerződések körében kell szólni: a nemzetközi gazdasági és gazdálkodó szervezetekre vonatkozó Mintaszabályzat és Egységes Rendelkezések, az Általános Szállítási Feltételek és társai, a választottbíráskodásra vonatkozó egyezmény stb. De a

nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában döntő premisszaként a szükséges mértékig ki kell terjeszkedni azokra a jogilag is megfogalmazott formákra-intézményekre, amelyek a KGST gazdasági integráció átfogóbb stratégiáját határozzák meg (tervkoordináció, prognosztizálás, közös beruházások stb.), valamint azokra a döntéshozatali jogi aktusokra, amelyek alkalmazásával a KGST vezető szervei és állandó bizottságai a vállalatközi és más konkrét gazdasági operációk életfeltételeit erről a szintről megteremtik.

cd) A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogáról elméletileg mondottak után az már természetes, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat megvalósító *vállalatok* e komplex jogterület rendszerében a dogmatika mélységébe bocsátkozó átfogó tárgyalást, ezáltal jelentős helyet igényelnek. Ennek ugyanis mindenre ki kell terjednie, s ez itt már nem is szorul igazolásra. Mintegy csak megnevezve a joganyag főbb intézményeit, ebbe a problémakörbe tartoznak a hazai vállalatok (külkereskedelmi vállalatok, külkereskedelmi joggal felruházott vállalatok, hazai vegyes vállalatok, külföldi vállalataink) külkereskedelmi vonzatú társasági jogi sajátosságai, a KGST keretében létrejött és lehetséges nemzetközi gazdálkodó szervek joga, valamint a külföldi vállalatok jogi helyzete Magyarországon.

d) A *szerződések* jelentik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának egy másik, jogi szabályozottság és a tárgyalás igényelt szélessége szempontjából talán legnagyobb részét. Azok a szerződések ui., amelyeket a fenti szervek a vázolt elvek és körvonalazott jogforrások eszközrendszerével kötnek.

da) A lista ismerten hosszú, akkor is, ha csak a polgári jogi szerződéstípusokra gondolunk, arra a joganyagra, amelyet a már jelzett értelemben felfogott modern lex mercatoria fogna át. E körben — a külkereskedelmi szerződések általános problémái után — a hazai és nemzetközi eredetű jogforrások feldolgozásával, számításba véve a gyakorlat és a nemzetközi magánjog normáit is, jelennek meg a vétel, a vállalkozás és beruházási szerződések, a kooperációs és szakosítási szerződések, a szellemi alkotásokat hasznosító szerződések, a fuvarozás és szállítmányozás, a megbízás (ügynöki szerződések) stb. De ebbe a körbe tartozik a külkereskedelmi célú belső szerződések joganyagának nagy része is. Nemcsak azért, mert a külkereskedelmi ügylet mint egésznek egyik oldalát jelentik, hanem azon rendszerezési ismérv címén is, hogy szabályozásuk nemcsak hazai, hanem külkereskedelmi (gazdasági és jogi) elem feltételezésének jegyében áll.

db) A szerződések fenti világának idetartozását könnyű belátni. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának kifejtett koncepciója szerint azonban ide tartoznak — és a tárgyalásnál majd az első helyre kívánkoznak — azok a szerződések, szerződés jellegű megállapodások is, amelyeket az állam köt akár bilaterális alapon (államközi kereskedelmi szerződések, áruforgalmi megállapodások, jegyzőkönyvek), akár multilaterális KGST-ajánlások és más megállapodások formájában. Ezek határozzák ui. meg legközvetlenebbül Magyarország külkereskedelem-politikáját és ezek azok, amelyek keretei között a polgári jogi szerződési rendszer mozoghat, nemegyszer ezek azok, amelyekből a polgári jogi szerződések sora közvetlenül kisarjad (l. pl. az Orenburgi gázvezeték államközi szerződést, amelyre belső vállalat alapításától kezdve számos más szerződés kapcsolódik, mert a nemzetközi kötelezettségvállalás ezekben valósul meg).

dc) A komplexitás igénye az, hogy a szerződések körében legyen szó azokról az állami-hatósági, vagy közvetett befolyásolási eszközökről, amelyekkel az állam a vállalatok külkereskedelmi szerződéseit ilyen vagy olyan irányba irányítani akarja. Ezek mindig egyszerre mozognak a szerződéssel, annak azt a külső burkát jelentik, amelyekben az állam külgazdaság-irányító szerepe itt is megjelenik. Ide tartozik a szerződések engedélyezési rendszere, a vám, a hitelek és más konkrétan alkalmazott szerződést „bátorító" vagy „bátortalanító" eszköz.

e) A nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak csak egyik oldala az áruk, szolgáltatások és más javak mozgása. Ezt a mozgást mindig kíséri a pénz, az ellenérték mozgása. Ennek sűrítve összegezett joganyaga az, amelyet a *fizetések joga* a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban megjelöléssel lehet és kell tárgyalni. Itt jelennek meg — a bankügyletek és fizetések jogának általános problémái mellett — az olyan intézmények kérdései, mint a devizajog főbb elemei, a fizetések kereskedelmi jogi formái (csekk, váltó, akkreditív, inkasszó stb.), a fizetések rendje a KGST-együttműködésben, a közös bankok szerepe és az ÁSZF-ben is alkalmazott multinacionális klíring.

f) A *jogviták feloldásának* joga mintegy a záró fejezete a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának, ahogy egy-egy valóságos ügyleti folyamatnak is, ha abban valamilyen rendellenesség támadt. A valóságos folyamatok egysége, a komplexitás követelménye, sőt a tradíció is (hogy ti. a nemzetközi polgári eljárást még a tradicionális nemzetközi magánjogi rendszerek is átfogták) amellett szól, hogy ez a joganyag itt megkapja a maga helyét. Nem egyszerűen csak a külkereskedelemben alkalmazott általános választott bírósági vagy KGST választott bírósági rendszerről, avagy az esetenként járt rendes bírósági útról vagy az ítéletek végrehajtásának joganyagáról, ennek az egész rendszerbe illesztéséről van szó, nem is csak a joghatóságról a szó szokásos értelmében. Mindezekről is. De még valamiről. Nevezetesen az államok gazdasági-anyagi felelősségéről anyagi kötelezettségvállalásaikért, aminek általános

problematikája mellett lassan kibontakozik a KGST-nek e felelősségi forma jogi intézményesítését célzó jogalkotása is. Ezzel összefüggésben kell vizsgálni és bemutatni az immunitás problémáját. Közelebbről azokat a normákat, amelyek jelzik, hogy a szocialista jog fejlődése a relatív immunitás irányába mutat, más szóval, hogy ha már az állam polgári jogi ügyletek körében leveti a szuverén tógáját, ami ma már mindennapi jelenség, akkor egyre inkább elismeri ennek felelősségi-joghatósági vonzatait is.

Irodalom: *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975.; *Bánrévy* Gusztáv: Nemzetközi kereskedelmi jogi ismeretek. 1—2. köt., 1975.; *Kiss* Tibor: A szocialista nemzetközi vállalat. Bp. 1974.; *Kiss* Tibor: Nemzetközi gazdaságpolitika és tervezési együttműködés. Bp. 1977.; *Mádl* Ferenc: Összehasonlító nemzetközi magánjog — Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Bp. 1977.; *Mádl* Ferenc: Európai Gazdasági Közösség Joga. Bp. 1974.; *Mádl* Ferenc: Külkereskedelmi monopólium — Nemzetközi magánjog. Bp. 1966.; *Meznerics* Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban. Bp. 1977.; *Réczei* László: Zur Frage des Gegenstandes des internationalen Privatrechts. Staat und Recht. 1955.; *Réczei* László: Internationales Privatrecht. Bp. 1960.; *Sárközy* Tamás—*Fábián* Ferenc: Belső és nemzetközi vállalati társulások. Bp. 1976.; *Szász* Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételek. Bp. 1974.; *Szászy* István: Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga. Bp. 1962.; *Ustor* Endre: Decision-making in the Council for Mutual Economic Assistance. Recueil des Cours. Vol. 3. Leiden, 1971.; *Valki* László: A Közös Piac szervezeti és döntéshozatali rendszere. Bp. 1977.; *Világhy* Miklós: Bevezetés a nemzetközi magánjogba. Bp. 1966.

Altsuler, A. B.: Szotrudnicsesztvo szocialiszticseszkih goszudarsztv. Moszkva, 1973.; *Blagojević*, B. T.: Quelques caractéristiques du droit économique international actuel. Revue Internationale de Droit Comparé. 1968.; *Boguslawski*, M. M.: Aktuelle Rechtsfragen der Wirtschaftsbeziehungen sozialistischer Länder. Berlin, 1973.; *Filipescu*, I.—*Jacotă*, M.: Drept internaţional privat. Bucureşti, 1968.; Pravovoe regilurovanie vnesnej torgovli SZSZSZR. Red. Genkin, D. M. Moszkva, 1961.; Der Aussenhandel und seine rechtliche Regelung in der UdSSR. Red. Genkin, D. M. Berlin, 1963.; *Jakubowski*, J.: Umowa sprzedazy w handlu miedzynarodowym. Warszawa, 1966.; *Kalenský*, P.: Trends of private international law. Prague, 1971.; *Lunc*, L. A.: Nemzetközi magánjog. Bp. 1951.; *Lunc*, L. A.—*Maruseva*, N. I.: Kursz mezsdunarodnogo csasztnogo prava. Mezsdunarodnüj grazsdanszkij proceszsz. Moszkva, 1976.; *Pozdnakov*, V. C.: Goszudarsztvennaja monopolija vnesnej torgovli v SZSZSZR. Moszkva, 1969.; *Seiffert*, W.: Der Prozess der Herausbildung des Rechtssystems der sozialistischen ökonomischen Integration. = Socialistische ökonomische Integration — Rechtsfragen. Red. Seiffert, W, Berlin, 1974.; *Wiemann*: Gedanken zur Gestaltung der neuen Vorlesung „Recht der internationalen Wirtschaftbeziehungen". Staat und Recht. 1958.; Wirtschaft- und Aussenwirtschaftsrecht für Ökonomen. Autorenkollektiv. Red. Kemper, M.—Panzer, W. etc. Berlin 1977.

David, R.: A jelenkor nagy jogrendszerei. Bp. 1977.; *Ehrenzweig*, A. A.: Specific principles of private international law. Leiden, 1968.; *Ehrenzweig*, A. A.: A treatise on the conflict of laws. Vol. 1—2. St. Paul. 1962.; *Ehrenzweig*, A. A.: Private international law. Leiden-Dobbs Ferry N. Y. 1967—1973.; *Farjat*, G.: Droit économique. Paris, 1971.; *Friedmann*, G.: Introduction to G. O. Z. Sundström's "Public international utility corporations". Leiden, 1972. /A Columbia University International Legal Research Program/; *Fuldo*, C. H.—*Schwartz*, W. F.: Regulation of International trade and investment. New York, 1970. /University casebook series/; *Garner*, J. F.: Public corporations in the United Kingdom = A "Government enterprise". Ed. by Friedmann, W.—Garner, J. F. London, 1970.; *Giles*, O. C.: Uniform commercial law. Leiden, 1970.; *Goldmann*, B.: Droit commercial européen. Paris, 1971.; *Ipsen*, H. P.: Europäisches Gemeinschaftsrecht. Tübingen, 1972.; *Loussouarn*, Y.—*Breiden*, J. D.: Droit du commerce international. Paris, 1969.; *Manser*, W. A. P.: The multinational enterprises. Ed. International Chamber of Commerce. 1973.; *Manser*, W. A. P.: Die multinationalen Unternehmen. Köln, 1973.; *Schmitthoff*, C. M.: The export trade. The law and practice of international trade. 5th ed. London, 1969.; *Schmitthoff*, C. M.: Das neue Recht des Welthandels. Rabels Zeitschrift, 1964.; The sources of the law of international trade, with special reference to East-West Trade. Ed. Schmitthoff, C. M. London, 1964.; *Stein*, E.—*Hay*, P.: Law and institutions in the Atlantic Area. Dobbs-Merrill (Indianapolis)—New York, 1967.; Unification of the law governing international sales of goods. The comparison and possible harmonization of national and regional unifications. Paris, 1966.; *Zweigert*, K.—*Kropholler*, J.: Sources of international uniform law. Vols. 1—3. and Suppl. Leiden, 1971—1973.

Mádl Ferenc

NEMZETKÖZI IPARJOGVÉDELEM → *Iparjogvédelem*

NEMZETKÖZI JOG: I. A nemzetközi jog fogalma (1215.) — II. A nemzetközi jog és az államközi kapcsolatok (1216.) — III. A nemzetközi jog sajátosságai (1217.) — IV. A nemzetközi jog tudományának története (1220.)

I. A nemzetközi jog fogalma.

A nemzetközi jog (ius gentium, droit des gens, mezsdunarodnoje pravo, international law, Völkerrecht) az államok akaratmegegyezése alapján létrejött magatartási szabályok összessége, amelyek a nemzetközi jogalanyok közötti kapcsolatok rendezésére szolgálnak és amelyeket az egyénileg vagy közösen fellépő államok szükség esetén kényszerrel érvényesíthetnek. A kényszer alkalmazása azonban kivételes jelenség, a nemzetközi jogra éppúgy, mint a jogrendszerek többségére általában az önkéntes jogkövetés a jellemző. A nemzetközi jog alapvető célja az államok békés egymás mellett élésének biztosítása. Tiltja tehát a nemzetközi életben az erőszak alkalmazását, sőt az erőszakkal való fenyegetést is, de mivel a fegyveres összeütközések kirobbanásának veszélye továbbra is fennáll, szabályainak egy része a hadviselés módjára, a fegyveres összeütközések által fenyegetett emberek és anyagi javak védelmére vonatkozik. Az ilyen jellegű rendelkezések létezése azonban a nemzetközi jog alapvető célját, funkcióját nem változtatja meg, és ezért felesleges a rájuk vonatkozó utalást a nemzetközi jog meghatározásába beépíteni.

Miután a nemzetközi jog az államok akaratmegegyezésének eredménye, az államokat általános szabály szerint csak a saját maguk által vállalt jogszabályok kötelezik, amelyeket ugyancsak maguk az államok hajtanak végre. A nemzetközi életben ugyanis nincs az államok felett álló, elkülönült közhatalmi szervezet, amely kötelező erejű jogszabályokat hozhatna létre és azok érvényesülését az államok közreműködésétől függetlenül is biztosíthatná. Igaz viszont, hogy az egyes államok nem helyezkedhetnek szembe az államok összességének érdekében álló és előzőleg általánosan elfogadott szabályokkal. A nemzetközi jognak vannak tehát imperatív jellegű, vagy más szóval cogensnek nevezett szabályai — így például az erőszak alkalmazásának tilalma, vagy a nyílt tenger szabadságának elve —, amelyeket egyes államok egymás közti viszonylatukban nem hatálytalaníthatnak és azokkal ellentétben álló szerződések érvénytelennek tekintendők. A nemzetközi közhatalom hiánya miatt egyes jogtudósok (Hobbes, Spinoza, J. Austin, Somló Bódog, sőt bizonyos tekintetben G. Hegel is) a nemzetközi jog jogiságát kétségbe vonták, de helytelenül, mert a nemzetközi jog is rendelkezik mindazokkal az alapvető sajátosságokkal, amelyek a jog fogalmi ismérvei.

A nemzetközi jog helyes megjelölése voltaképpen államközi jog lenne, mivel nem a nemzetek, hanem általában az államok magatartását szabályozza. A „nemzetközi jog" elnevezés a római „jus gentium" (népek joga) kifejezésből származik, amely eredetileg a Római Birodalom területén élő, de polgári joggal nem rendelkező személyekre vonatkozó szabályokat jelölte. Ezt elevenítették fel a nemzetközi jog tudományának úttörői az államközi kapcsolatokban érvényesülő szabályok megjelölésére, majd a 17. századtól kezdve a szakirodalom jus gentium helyett egyre inkább a „jus inter gentes", vagyis a népek közötti jog elnevezést használta. Ez a kifejezés a modern világnyelvekben nemzetközi jogként honosodott meg és azóta annyira elterjedt, hogy a helyesebb „államközi jog" megjelölés nem tudta kiszorítani.

A nemzetközi jogot gyakran nemzetközi közjognak is nevezik annak hangsúlyozása érdekében, hogy az államoknak mint szuverén közhatalmi szervezeteknek kapcsolatait rendező jogszabályokat foglalja magában, megkülönböztetve ezeket az ún. nemzetközi magánjogtól, amelynek a szabályai arra adnak feleletet, hogy valamely polgári jogi jogviszonyra két vagy több állam szabályainak összeütközése esetén melyik állam belső jogát kell alkalmazni. *(→ Nemzetközi magánjog; — Kollíziós jog)* A nemzetközi magánjog azonban — még ha egyes szabályai nemzetközi egyezményeken alapulnak is — a belső állami jog része, annak egyik elkülönült ágazata és nem a nemzetközi jogé. A nemzetközi jog közjogi jellegének hangsúlyozása tehát felesleges, sőt annyiban még helytelen is, amennyiben azt a nézetet hangsúlyozza, mintha a nemzetközi jog két jogágra, nemzetközi közjogra és nemzetközi magánjogra oszlana. Ugyanilyen alapon meg kell különböztetnünk és el kell határolnunk a nemzetközi jogtól az ún. nemzetközi büntetőjogot, a nemzetközi pénzügyi jogot is. A mai nemzetközi szakirodalomban uralkodó felfogás szerint tehát nemzetközi jogon nemzetközi közjog értendő. Ezt az álláspontot teszik magukévá a szocialista szerzők és mi is ilyen értelemben használjuk.

A nemzetközi jog és a belső állami jog viszonya a nemzetközi jog tudományának egyik legtöbbet vitatott kérdése, amelynek jelentőségét a nemzetközi jog és a belső jog esetleges összeütközéséből adódó problémák megoldásának szükségessége adja meg. Egyes jogtudósok szerint a nemzetközi jog a belső állami joggal egyetlen jogrendszert alkot. Ez az ún. monista álláspont. Egyetlen egységes jogrendszer feltételezése esetén szükségszerűen felmerül a nemzetközi jog, illetve az államon belüli jog primátusának azaz elsőbbségének kérdése. Hegel a belső jognak biztosította az elsőbbséget és a nemzetközi jogot csupán külső közjognak tekintette. Ez az álláspont a gyakorlatban a nemzetközi jog tagadásához vezet, mert ily módon az állam belső jogalkotás útján hatálytalaníthatná nemzetközi szerződéseit. Az imperializmus korában jelent meg a nemzetközi jog primátusát hirdető felfogás (főbb képviselői: A. Verdross, H. Kelsen), mely a belső jog érvényét a nemzetközi jogból vezette le és szélsőséges változatában a nemzetközi joggal ellentétes belső jogszabályt semmisnek minősítette.

Az ún. dualista felfogás értelmében — amely-

nek megalapozói a századfordulón Triepel és Anzilotti voltak — a nemzetközi jog és a belső állami jog két különálló, független jogrendszer. A szocialista jogászok álláspontja szerint, amelyet mérsékelt dualizmusnak nevezhetünk, a nemzetközi jog és a belső állami jog egymással kapcsolatban álló, de önálló jogrendszerek, amelyek kölcsönösen hatnak egymásra. A nemzetközi jog szabályai transzformáció útján a belső jog részeivé válnak, a belső jog normái és intézményei pedig befolyásolják a nemzetközi jog fejlődését. Ha valamely állam a nemzetközi joggal ellentétes belső jogszabályt alkot, megsérti a nemzetközi jogot és ezért felelősséggel tartozik.

A nemzetközi jogon belül megkülönböztetünk egyetemes, azaz valamennyi államra kiterjedő hatályú, regionális, vagyis egy nagyobb terület államaira vonatkozó és különleges, azaz csak két állam egymás közti viszonylatában érvényesülő szabályokat. Ezen az alapon beszélünk univerzális, regionális, és partikuláris nemzetközi jogról. Ami a nemzetközi jogszabályok felosztását, rendszerbeli tagolását illeti, a közjogra-magánjogra való tagolás a fentebb kifejtett okoknál fogva helytelen, de ma már helytelen az a régi hagyományokon alapuló felosztás is, mely a nemzetközi jogot a háború és a béke jogára osztotta. A fegyveres összeütközés kivételes és a nemzetközi joggal ellentétes állapot, tehát az ezzel kapcsolatos szabályok a békés kapcsolatokra vonatkozó normákhoz képest kivételes helyet kell hogy kapjanak.

A nemzetközi jognak nincs általánosan elfogadott tudományos rendszere. A gyakorlati igények és szempontok alapján különböztetjük meg a nemzetközi jog anyagán belül a főbb jogintézményekhez kapcsolódó szabályokat és ezen az alapon beszélünk például a diplomáciai kapcsolatok jogáról, a nemzetközi szerződések, a nemzetközi szervezetek stb. jogáról mint a nemzetközi jog rendszerének elkülöníthető, kisebb egységeket alkotó részeiről. *(→ Fegyveres összeütközések és a nemzetközi jog; — Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban; — Nemzetközi szerződések joga.*

II. A nemzetközi jog és az államközi kapcsolatok.

A nemzetközi jog létrejöttének előfeltétele az egymással kapcsolatban álló, de egymásnak alá nem vetett, független államok egyidejű létezése. Ha az államok között nincsenek kapcsolatok, vagy ezek olyan szórványosak, mint amilyenek például a Római Birodalom, India és Kína közötti kapcsolatok voltak, nincs szükség azokat rendező jogszabályokra sem. A kapcsolatok rendszeressé válása viszont szükségszerűen felveti az ezek szabályozására irányuló igényt, és közvetve létrehozza magát a szabályozást is. Ha az egyidejűleg létező és egymással kapcsolatban álló államok között tartós függő viszony alakul ki, e kapcsolatokat nem a nemzetközi jog, hanem a több államot egyesítő birodalom belső joga fogja rendezni. A nemzetközi kapcsolatok feltétele tehát egy bizonyos hatalmi egyensúly, és annak nyomán kialakuló mellérendeltségi viszony. Az egymással mellérendeltségi viszonyban álló államokat kölcsönösen kötelező normák létrehozásához akaratmegegyezés szükséges, több állam akaratmegegyezése pedig nemzetközi jogot eredményez.

Az egymással jogilag szabályozott kapcsolatban álló államok alkotják az ún. nemzetközi közösséget. E kifejezés helyessége erősen vitatott, mert az államok között gazdasági, társadalmi és politikai tekintetben igen sok az eltérő vonás és ennek folytán az érdekellentét is ahhoz, hogy az érdekek azonosságát feltételező „közösségről" beszélhessünk. Épp ezért vannak, akik az államok társasága vagy az államok nemzetközi rendszere megjelölést használják. Bármelyik elnevezést fogadjuk is el, aligha vitatható, hogy a nemzetközi jog fejlődése az államok közössége (vagy rendszere) fejlődésének és az azon belül kialakuló kapcsolatok kiszélesedésének folyamánya. Kezdetben az időszámításunk előtti 2—3. évezredben legfeljebb a Közel-Kelet államai között voltak nemzetközi jogszabályok által is rendezett kapcsolatok, amelyek azután fokozatosan a Földközi-tenger partjai mellett elterülő államokra is kiterjedtek. A feudalizmus korában Európa államai alkottak nemzetközi közösséget. Az európai államok jelentős része később, a nagy felfedezéseket követően valamennyi földrésszel kapcsolatba került ugyan, de ez a kapcsolat gyarmatosítás és imperialista hódítások útján ment végbe. A gyarmatok és azok elnyomott népei nem voltak a közösség részesei és az európai országokkal való kapcsolataikat nem a nemzetközi jog, hanem az angol, francia, belga, holland stb. jog szabályozta. Csak napjainkban — a gyarmati rendszer teljes felbomlása következtében — lettek Ázsia és Afrika függetlenné vált államai a nemzetközi közösség egyenlő jogú tagjai, amely közösség ennek a folyamatnak a következtében létszámát tekintve rendkívül kibővült és differenciálódott.

Az állami jogrendszereket létrehozó államok népességével összehasonlítva azonban a nemzetközi közösség, az államok rendszerének létszáma mégis igen csekély — a törpe államokat nem számítva —, kb. 150 körül mozog. A nemzetközi jog alanyainak száma tehát viszonylag kevés, és ugyanakkor az egyes jogalanyok igen nagy mértékben különböznek egymástól. Közöttük ugyanis terület és népesség vonatkozásában — például a Szovjetunió és Libanon, Kína és Izland között — többszázszoros, sőt többezerszeres különbségek adódnak. Ugyanilyen nagyságrendű különbségeket találunk, ha a termelés vagy a nemzeti jövedelem adatait hason-

lítjuk össze, hogy az alapvető fontosságú, de számszerűen jóval nehezebben kifejezhető gazdasági-társadalmi rendszerbeli és az ezeken felépülő politikai és jogi felépítmények különbözőségeiről ne is szóljunk. Az államok viszonylag csekély száma és nagyfokú differenciáltsága következtében a kapcsolataikban megnyilvánuló és szabályozást igénylő jelenségek sem olyan tömegesek, nem olyan rendszeresek és egyöntetűek, mint az állami szervezetekben élő emberi társadalmokon belül. Éppen ezért a szabályozás módozatainak és eszközeinek is szükségszerűen másoknak kell lenniük, vagyis az államok közösségének ezek a sajátos vonásai határozzák meg a nemzetközi jog alább kifejezésre kerülő sajátosságait is, például a nemzetközi jog forrásai és szankciói tekintetében.

A nemzetközi jog fejlődésének általános irányát a jogalanyok számának már említett bővülése, a jogszabályok hatályának térbeli kiterjedése mellett az is jellemzi, hogy az ideiglenes jellegű intézményeket állandó intézmények váltják fel, például az ad hoc követségek helyébe állandó követségek lépnek, az időnként megrendezett nemzetközi konferenciák szerepét mindinkább folyamatosan működő nemzetközi szervezetek veszik át, a szokásjogi szabályozást írott nemzetközi szerződések, maga a szabályozás pedig az együttműködés egyre újabb területeire terjed ki és egyre részletesebbé és pontosabbá válik.

A nemzetközi jog fejlődése során több társadalmi formációt, történelmi korszakot fogott át. Ritkán fordul elő, hogy a nemzetközi közösséget alkotó államok kivétel nélkül egy és ugyanazon típusba tartoznak. Annak megfelelően, hogy mikor melyik államtípus volt az uralkodó, beszélünk a rabszolgatartó társadalom, a feudalizmus, a kapitalizmus stb. korának nemzetközi jogáról. A rabszolgatartó, a feudális, illetve a kapitalista jog hatása az illető korszak nemzetközi jogán is kimutatható. A nemzetközi jog az államok akaratmegegyezésének eredményeként jön létre, természetszerűen az illető államok uralkodó osztályainak érdekeit szolgálja és azok akaratát fejezi ki — ennyiben tehát osztályjellegű —, de miután két vagy több, egyaránt uralkodó, egymásnak alá nem vetett, hanem mellérendelt helyzetben levő osztály akaratáról és hatalmi szervezeteinek egymáshoz való viszonyáról van szó, az így létrejött jogszabályok nem tartalmazhatják közvetlenül az elnyomást és a kizsákmányolást szolgáló intézményeket.

III. A nemzetközi jog sajátosságai.

A nemzetközi jog tárgya az államoknak mint szuverén hatalmaknak, impériumot gyakorló tényezőknek egymás közt kialakult kapcsolata. Két állam között más jellegű kapcsolatok is lehetségesek, de ezek a kereskedelmi, polgári jogi ügyletek — így pl. követség céljait szolgáló épület megvásárlása valamely állam részéről egy másik államtól — nem a nemzetközi jog szabályainak hatálya alá tartoznak.

A nemzetközi jog a belső állami jogtól eltérő sajátosságokkal rendelkezik, amelyeket a következőkben foglalhatjuk össze:

a) A nemzetközi jog alanyai. Minden állam pusztán megalakulásával a nemzetközi jog teljes jogú alanyává válik, nemzetközi kapcsolatokat létesíthet és ezeket más államokkal egyetértésben szabályozhatja, nemzetközi jogokat és kötelezettségeket szerezhet. A más államok által való elismerés nem előfeltétele a nemzetközi jogalanyiságának, mely nem függ más államok beleegyezésétől vagy jóváhagyásától. Az elismerés csupán a nemzetközi jogok és kötelezettségek gyakorlását könnyíti meg. Ezért mondjuk azt, hogy az államok jogalanyisága nemcsak teljes, hanem eredeti is, mert nem vezethető vissza más államok akaratára.

A nemzetközi jog alanyainak tekintendők továbbá azok a népek, illetőleg nemzetek is, amelyek önrendelkezési joguk alapján saját önálló államuk megalakításáért küzdenek. A gyarmati népek felszabadítási mozgalmai, vagy más elnyomott népek ellenállási szervezetei, feltéve, hogy népük támogatását élvezik, és egyúttal annak körében befolyást, sőt bizonyos hatalmat gyakorolnak, nemzetközi konferenciákra meghívhatók, ahol rendszerint különleges — megfigyelői — státust biztosítanak számukra, de teljes jogú elismerésben is részesíthetők. Ezekben az esetekben voltaképpen keletkezőben levő államokról van szó, és ahogyan a belső jogrendszerek védelmezik a születendő gyermek jogait, úgy a nemzetközi jog is — a népek és nemzetek önrendelkezési jogának elvéből kiindulva — jogokat biztosít a keletkezőben levő, de még ki nem alakult államok számára, ami egyúttal nemzetközi jogalanyiságukat is bizonyítja. A nemzetközi jog alanyainak tekinthetők továbbá polgárháborúk esetén az ún. felkelők is, ha az ország területének egy részén tényleges hatalmat gyakorolnak.

A nemzetközi szervezetek szintén rendelkeznek bizonyos nemzetközi jogokkal. Az Egyesült Nemzetek Szervezetét pl. minden tagjának területén megilleti a céljainak eléréséhez szükséges kiváltságok és mentességek. Az ENSZ jogosult arra is, hogy más államokkal és nemzetközi szervezetekkel szerződéseket kössön. Az ENSZ mellett más nemzetközi szervezetek is rendelkeznek hasonló jogokkal, így például az ENSZ szakosított intézményei és az ún. regionális nemzetközi szervezetek is. A diplomáciai kiváltságok és mentességek, valamint a nemzetközi szerződések megkötése, nemzetközi jogosítványok következésképpen a nemzetközi szervezetek is a nemzetközi jog alanyainak minősülnek. A nemzetközi szervezetek azonban az őket létrehozó nemzetközi szerződés (alapokmány, egyezségokmány stb.) rendelkezései szerint működnek, jogaikat és köteles-

ségeiket tehát az alapító szerződést megkötő államok állapítják meg. Ennek következtében a nemzetközi szervezetek jogalanyisága másodlagos, származékos jellegű és egyben részleges — azaz korlátozott — is, mivel csak a szerződésben meghatározott feladatok ellátásához szükséges jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek.

A nyugati polgári irodalom jelentős része elismeri, sőt hangsúlyozza a természetes személyek nemzetközi jogalanyiságát. Elvileg nincs akadálya annak, hogy az államok nemzetközi szerződések útján az egyének számára is nemzetközi jogokat állapítsanak meg, és ennek következtében az egyének is a nemzetközi jog alanyaivá váljanak. Az emberi jogok 1950. évi európai egyezményéhez kapcsolt kiegészítő jegyzőkönyv, továbbá az 1957. évi római szerződés, mely az Európai Gazdasági Közösséget hozta létre, tartalmaznak ugyan olyan rendelkezéseket, amelyek szorosan körülhatárolt, szűk körben egyéneket is felhatalmaznak jogaik közvetlen érvényesítésére, az egyetemes nemzetközi jognak azonban nincsenek olyan szabályai, amelyek alapján általános jelleggel megállapíthatnánk az egyén nemzetközi jogalanyiságát. Az egyén tételes jogilag megalapozatlan nemzetközi jogalanyiságának hangoztatása egyes burzsoá szerzők részéről alkalmas arra, hogy elhomályosítsa a nemzetközi jog államközi jellegét, és egyben az államok belügyeibe való beavatkozáshoz is elméleti alapot nyújthat. A szocialista nemzetközi jogászok éppen ezért elutasítják a természetes személyek nemzetközi jogalanyiságát.

b) A *nemzetközi jog forrásai*. A jogforrás kifejezés egyrészt azt a tényezőt vagy tényezőket jelenti, amelyek a jogszabályokat létrehozzák, másrészt azokat a különböző formákat, amelyekben a jogszabály megjelenik. Ez utóbbiakat nevezzük technikai vagy alaki jogforrásoknak. A nemzetközi jogot az államok akaratmegegyezése hozza létre, és miután az akaratmegegyezés kifejezett vagy hallgatólagos, írott vagy íratlan lehet, nemzetközi szerződés vagy szokásjog alakjában jelenik meg. A nemzetközi jog technikai értelemben vett forrásai, tehát a szerződés és szokás.

Nemzetközi szerződés a nemzetközi jog alanyai között létrejött olyan megállapodás, amely nemzetközi jogok és kötelezettségek létesítésére, módosítására vagy megszüntetésére irányul. Egyes fajtáinak megjelölésére különböző elnevezéseket használnak (szerződés, egyezmény, megállapodás, paktum stb.).

A nemzetközi szokásjog az államok részéről huzamos időn át rendszeresen követett és jogilag kötelezőnek tekintett gyakorlat által megerősített íratlan szabályok összessége. Igaz ugyan, hogy az egyetemes szokásjogi szabályok jelentős részéről nem mutatható ki, miszerint azokat minden állam ténylegesen követte volna — így például az új államok azok kialakításában természetszerűleg nem vehettek részt, ennek dacára reájuk nézve is kötelezőek — a hallgatólagos akaratmegegyezés elmélete azonban erre is magyarázatot ad. Az új állam azáltal, hogy más államokkal való kapcsolatait kiépíti, egyszersmind elismeri azokat az általános szokásjogi szabályokat is, amelyek az államok egymás közti viszonylatában előzőleg kialakultak.

A nemzetközi szokásjogtól meg kell különböztetni a nemzetközi udvariasság, az ún. courtoisie szabályait, amelyek nem jelentenek nemzetközi jogot, figyelmen kívül hagyásuk tehát nem sérti a nemzetközi jogot, és így szankciókat sem von maga után.

A Nemzetközi Bíróság Statutumának 38. cikke szerint „A Bíróság, amelynek feladata, hogy a nemzetközi jog rendelkezésével összhangban eldöntse az eléje terjesztett vitákat, alkalmazni fogja: *a)* azokat az általános vagy különös nemzetközi egyezményeket, amelyek a vitában álló államok részéről kifejezetten elismert jogszabályokat állapítottak meg; *b)* a nemzetközi szokást mint a jog gyanánt elismert általános gyakorlat bizonyítékát; *c)* a művelt nemzetek által elismert általános jogelveket; *d)* a bírói döntéseket és a különböző nemzetek legkiválóbb tudósainak tanításait mint a jogszabályok megállapításának segédeszközeit."

A Statutum idézett cikkére hivatkozva a szocialista nemzetközi jogi irodalom számos képviselője a művelt nemzetek által elismert általános jogelveket a nemzetközi jog alapelveivel azonosítja és a nemzetközi jog forrásának tekinti. Ezt a széles körben elfogadott álláspontot a magunk részéről azonban nem oszthatjuk, mert a nemzetközi jog általános elvei a nemzetközi szerződések és a nemzetközi szokásjog részét alkotják — azok anyagának egyetemes hatályú és általános tartalmú rendelkezései — amelyektől nem különíthetők el, tehát a nemzetközi jog általános elveinek alkalmazása voltaképpen a nemzetközi szerződések és a nemzetközi szokásjog alkalmazását jelenti. Ebből a meggondolásból kiindulva a Statutum 38. cikke *c)* pontjában megnevezett általános jogelveken a belső állami jog elveit értjük, amelyeket a nemzetközi bíróságok számos esetben alkalmaztak nemzetközi jogviták eldöntésére, ha a vitában álló felek belső jogában fellelhetők voltak. A belső jog általános elvei azonban nem tekinthetők a nemzetközi jog forrásának. A Statutum 38. cikke nem a nemzetközi jog forrásait kodifikálta, hanem — amint az a további felsorolásból is kitűnik — a nemzetközi bíróság által alkalmazható normákat és eszközöket jelölte meg. Az azonban aligha vitatható, hogy az idézett cikkben foglalt „művelt" kifejezés használata helytelen, mert civilizált és nem civilizált népek megkülönböztetésére utal, és így ellentétben áll a népek és nemzetek egyenjogúságának elvével.

A bírói döntések és a jogtudósok tanításai természetesen nem forrásai a nemzetközi jognak. A bíróságok alkalmazzák és nem alkotják a jogot, a tudomány pedig szintén nem alkothatja, hanem csak értelmezheti és magyarázhatja a jogszabályokat. A bírói döntéseknek és a jogtudósok tanításainak szerepe az, hogy nemzetközi jogszabályok — elsősorban a szokásjogi szabályok — létezésének és tartalmának megállapításához segítséget nyújtsanak. Ezért szokták egyesek a bírói döntéseket és a jogtudósok tanításait a nemzetközi jog megismerési forrásainak nevezni.

Vannak szerzők, akik még más forrásait is megkülönböztetik a nemzetközi jognak — így a belső törvényhozást, a nemzetközi szervezetek határozatait stb. A belső jogszabály azonban csak akkor válik nemzetközi joggá, ha az abban foglaltakhoz más államok is hozzájárulnak, ebben az esetben azonban nem a belső törvény, hanem a más államok részéről való elismerésben kifejezésre jutó akaratmegegyezés hozza létre az új nemzetközi jogszabályt. A nemzetközi szervezetek határozatai általában — így például az ENSZ Közgyűlésének határozatai is — ajánlás jellegűek, a tagállamokra nézve jogokat és kötelezettségeket nem állapítanak meg. Kötelező erejük csak annyiban van, amennyiben a szervezet belső felépítésére és működésére vonatkoznak. Ilyenek például a tagfelvételre, tanácstagok megválasztására, a költségvetés elfogadására stb. vonatkozó határozatok. Kivételesen valóban előfordul, hogy nemzetközi szervezetek határozatai nemzetközi kötelezettségeket fakasztanak, mindezekben az esetekben azonban a nemzetközi szerződés sajátos fajtájáról van szó.

A nemzetközi jog forrásai között nincsen hierarchikus különbség, a szerződések és a szokás egy és ugyanazon szinten állanak. Összeütközésük esetén az új jogszabály lerontja a réginek a hatályát, a különös az általánosét. Az egyedüli kivétel az Egyesült Nemzetek Alapokmánya (l. tovább Szervezet, Alapokmány), mely 103. cikkében megállapítja, hogy a Szervezet tagjainak az Alapokmányból eredő kötelezettségei elsőbbséget élveznek más nemzetközi egyezményekből folyó kötelezettségekkel szemben. A nemzetközi szerződések között tehát az Alapokmányt kivételes hely illeti meg.

c) A nemzetközi jog szankciói. Minden jog fogalmi eleme a kényszer, így a nemzetközi jognak is, mely kényszer hiányában elvesztené jogi jellegét. Az erőszakkal való fenyegetésnek és az erőszak alkalmazásának tilalma nem jelenti azt, hogy a nemzetközi kapcsolatokban ne lenne helye a kényszer jogszerű alkalmazásának, valamely nemzetközi jogszabály megsértésének szankciójaként, a megsértett jogrend helyreállítása érdekében. A nemzetközi jog szabályainak érvényesítését az államoktól elkülönült központi kényszerapparátus hiányában az egyénileg vagy kollektíven fellépő államok biztosítják. Ezért szokták a nemzetközi jogot decentralizált jogrendszernek nevezni.

Az államok kollektív fellépésének szervezője és irányítója az ENSZ Biztonsági Tanácsa, mely az Alapokmány VII. fejezete rendelkezéseinek értelmében jogosan alkalmazhat szankciókat a békét veszélyeztető, a békét megszegő vagy támadó cselekményt elkövető állammal szemben. Ezek a szankciók lehetnek egyrészt olyanok, amelyek nem járnak fegyveres erők felhasználásával — mint például a gazdasági kapcsolatok, a vasúti, tengeri, légi, postai, távíró, rádió és egyéb forgalom teljes vagy részleges felfüggesztése, valamint a diplomáciai kapcsolatok megszakítása —, másrészt pedig légi, tengeri és szárazföldi fegyveres erők felhasználásával járó intézkedéseket is hozhat a Biztonsági Tanács, ha ezeket a béke és a biztonság fenntartásához vagy helyreállításához szükségesnek ítéli. Ezek az intézkedések tüntető felvonulásból, blokádból vagy „egyéb műveletekből" is állhatnak, azaz a Biztonsági Tanács hadműveleteket is folytathat az agressziót elkövető állam ellen.

A Biztonsági Tanács által elrendelt kollektív szankciók mellett — amelyek egyébként is csak a béke veszélyeztetése, megszegése vagy agresszió elkövetése esetén kerülnek alkalmazásra — a nemzetközi jog egyéb szabályainak megszegésével kapcsolatban az önsegély elve érvényesül, vagyis a jogaiban megsértett állam egyénileg, vagy a sértett államok közösen kísérlik meg a nemzetközi jog érvényesülésének biztosítását. Az egyes államok által alkalmazható szankciók két formáját különböztethetjük meg, éspedig a retorziót és a represszáliát.

A *retorzió* (megtorlás) nemzetközi jogellenes cselekedeteknek a sértett állam részéről jogszerű, de barátságtalan és a jogsértő államra nézve hátrányos intézkedésekkel való viszonzása. Ilyen pl. az utóbbi állam polgárainak kiutasítása, kereskedelmi kapcsolatok felfüggesztése vagy az áruforgalom korlátozása idevonatkozó szerződéses kötelezettség hiányában, a másik állam áruinak bojkottálása.

A retorziónál súlyosabb és egyúttal rendszerint hatásosabb intézkedés a *represszália* (büntető megtorlás). Ez nemzetközi jogsértésnek a sértett állam részéről hasonló jogsértéssel való viszonzása, mely egyúttal a sértő államra nézve hátrányos következményekkel jár. Feltétlenül szükséges, hogy a represszáliaként alkalmazott jogsértés arányos legyen az előzetesen elkövetett jogsértéssel, vagyis nem lehet lényegesen súlyosabb annál, mint az, amelynek megtorlására irányul.

A represszália alkalmazására jogot adó jogsértés megszüntetése, illetőleg orvoslása a represszália jogszerűségét is megszünteti. Semmiképpen sem lehet represszália címén fegyveres erőszakot alkalmazni. 1922-ben az albán—

görög határmegállapító bizottság olasz tagjának megölése miatt Olaszország represszália ürügyén ágyútüzet zúdított a Görögországhoz tartozó Korfu-szigetére. Ezt a lépést már akkor sem tekintették a nemzetközi joggal összeegyeztethetőnek, az Alapokmány elfogadása óta pedig nem lehet vitás, hogy a fegyveres erőszak alkalmazása egy másik állam ellen nem tartozik a jogszerű represszáliák körébe. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa nem is ismerte el az izraeli kormány által a szomszédos arab országokból kiinduló gerilla-akciók megtorlása címén ellenük indított fegyveres intézkedések jogszerűségét és határozottan elítélte azokat.

Külön kell foglalkoznunk az ún. háborús represszáliák kérdésével, amelyekre akkor kerül sor, ha a fegyveres összeütközésben részt vevő felek egyike megsérti a hadviselésre vonatkozó jogszabályok előírásait. Miután a fegyveres összeütközések körülményei között a jogsértés súlyának és körülményeinek megállapítása, valamint az arányosság elvének betartása nagy nehézségekbe ütközik, a háborús represszáliák a hadviselés szabályainak érvényesítése helyett igen sok esetben további jogsértések sorozatához és a háborús pusztítások kiszélesítéséhez vezethet. Az 1949-es Genfi Egyezmények éppen ezért megtiltják a védett személyek és a védett javak elleni represszália alkalmazását.

Ami a fegyveres erők felhasználásával nem járó represszáliákat illeti, ezek alkalmazásánál is ügyelni kell arra, hogy az mindenkor a megsértett nemzetközi jogrend helyreállítása érdekében, az Alapokmány szellemével és elveivel összhangban történjék.

IV. A nemzetközi jog tudományának története.

A nemzetközi jog ugyan a független államok kialakulásával egyidős, a nemzetközi jog tudománya azonban jóval később vált ki a jogtudomány egészéből. Az ókornak volt nemzetközi joga, de nem volt nemzetközi jogtudománya, és hosszú időbe telt, míg a feudalizmus korában a nemzetközi jog lényege és önálló rendszere az egymást követő tudósnemzedékek munkáiban kirajzolódott.

A természet rendje által megszabott jog eszméjével már az ókorban egyes sztoikus bölcselőknél is találkozhatunk. Ezt a gondolatot vitték tovább és olvasztották össze a keresztény egyház tanításaival az ún. skolasztikusok (Aquinói Tamás). Az egyetemes, minden emberre kiterjedő jogrendszert a kereszténység felfogásának megfelelően végső fokon isteni akaratra vezették vissza. Megjelölésére a római jus gentium kifejezést használták, mely minden ember között érvényes jogot jelentett (jus inter omnes homines), de amelynek tartalma módosult, és jelentése a 16. századtól kezdve egyre inkább minden nép között érvényes jog (jus inter omnes gentes) lett.

Ez a jog azonban valójában nem a népek közti kapcsolatokat, nem a népek érintkezését szabályozta, hanem az államokét, de miután az állam fogalma még nem kristályosodott ki eléggé a kor jogi gondolkodásában, helyette a népek, közösségek, fejedelmek stb. kapcsolatairól szóltak. A saját maga felett mást el nem ismerő király tana mögött, amelyre francia, angol és magyar uralkodók is hivatkoztak a császári, majd a pápai hatalommal vívott küzdelmeik során, voltaképpen az államok függetlenségének hangsúlyozása rejtőzött. A gazdasági fejlődés élén járó Itáliában a különböző városállamok önállóságának és egyenlőségének gondolata alapján Bartolus de Sassoferrato (1314—1357), a kiváló posztglosszátor, a központi kényszerapparátus hiánya miatt a szerződések betartása végett szükséges egyéni kényszer (a represszália) alkalmazásának tanát is kidolgozta. Ennek ellenére az általános érdeklődés középpontjában még sokáig nem az európai országok különállásából és függetlenségéből adódó kapcsolatok állottak, hanem a keresztény államok nagy egysége, az egyetemes monarchia eszméje (Dante, 1314). Sokat foglalkoztak az igazságos és igazságtalan háborúval, hogy az ún. magánháborúkat kiküszöbölje és a keresztény államok közötti fegyveres összeütközéseket csökkentsék.

A nemzetközi jog tudományos művelése a 16. században a nagy felfedezéseket követő gyarmatosítás nyomán lendült fel — elsősorban a leginkább érintett Spanyolországban. A nemzetközi jog kérdéseivel foglalkozó szerzők sorából csak a legfontosabbakat emeljük ki, elsőnek Franciscus de Vitoria-t (1480—1546), aki a nemzetközi jog tudományának egyik legjelentősebb úttörője volt. Értekezéseiben kifejtette, hogy az indiánok is jogosan bírják javaikat, országaikat és csak igaz okok miatt lehet háborút viselni ellenük. Nem mondta ki ugyan kereken, hogy a gyarmatosítás jogellenes, de elítélte a hódítók kegyetlenkedéseit. Tanításai a gyakorlatban nemigen érvényesültek, de tudományos hatásuk kétségtelen, mert nagymértékben hozzájárultak a népek (államok) közötti kapcsolatok tisztázásához. Követői közül Franciscus Suárezt (1548—1607) kell kiemelni, aki rámutatott arra, hogy az emberi nem, jóllehet különböző népekre és királyokra oszlik, egységet alkot, és a különböző tökéletes közösségek — ezen az államok értendők — részei egy egyetemes társaságnak, kölcsönösen szükségük van egymás támogatására és a közöttük levő érintkezés előnyös számukra. „Ez okból szükségük van jogra, mely vezeti és rendezi őket az érintkezés és a társulás vonatkozásában". Suárez felismerte és megkülönböztette a jus gentium kettős jelentését, nevezetesen, hogy egyrészt a népek közötti jog, másrészt pedig a népek közös joga, és aláhúzta a szokás jelentőségét a nemzetközi érintkezés szabályozásában. Az igazságos háború proble-

matikájának kifejtésében Suárez még a hagyományos középkori skolasztika gondolatkörében mozgott. A hadviselésre vonatkozó megállapításai Vitoria nézeteihez képest visszaesést jelentettek, a nemzetközi jog szükségességének és jelentőségének felismerése azonban előkelő helyet biztosít számára a nemzetközi jog tudományának történetében.

További előrelépést jelentett az olasz származású, de Angliában működött Alberico Gentili (1552—1608) életműve, akinek gondolkodását már nem befolyásolták teológiai problémák. Az oxfordi egyetemen magánjogot oktatott, de foglalkozott a nemzetközi joggal is, így a követek jogával, valamint a háború jogával. Fő műve, a „De jure belli" (1598) három részre oszlik: a háború okaival, a hadviselés szabályaival és a békeszerződésekkel foglalkozik. Hangsúlyozza a kényszer hatása alatt létrejött békeszerződések és általában a szerződések kötelező voltát, érvelésébe azonban beépíti az azóta is sokat vitatott rebus sic stantibus clausulát.

Az addigi eredményeket összegezte és egyúttal lényegesen továbbfejlesztette a németalföldi Hugo Grotius (1583—1645), akit sokan — némi túlzással — a nemzetközi jog atyjának neveztek. 1609-ben kiadott „Mare liberum" c. munkájában a nyílt tengeren való hajózás szabadságának — akkor forradalmian ható — tételét fejtette ki, amelyet kortársai közül sokan támadtak, de amely végül is általános elismerésre talált, mivel megfelelt a társadalmi fejlődés irányának. A „Mare liberum" voltaképpen a zsákmányolás jogáról írott, kéziratban maradt nagyobb mű egyik fejezete volt. Grotius fő műve a „De jure belli ac pacis" (1625), mely nagy hatást gyakorolt nemcsak kortársaira, hanem az őt követő nemzedékek gondolkodására is. A könyv nem annyira gondolatainak újszerűségével, mint inkább rendszerességével, tűnt ki és azzal az alapossággal amellyel a nemzetközi jog kérdéseit tárgyalta. Voltaképpen még ez is vegyes mű olyan értelemben, hogy a tulajdonképpeni nemzetközi jogszabályok mellett közjogi, magánjogi, családjogi stb. problémákkal is foglalkozik. Grotius a természetjogi iskola úgynevezett észjogi irányzatához tartozott, mely a természet rendjéből az emberi ész segítségével próbálta a jogszabályokat levezetni, de figyelme nem korlátozódott az ily módon meghatározott természetjogra, mert ezektől megkülönböztette a tételes nemzetközi jogot, melynek szabályai — ahogyan írta — valamennyi nép akaratából nyerik kötelező erejüket. A nemzetközi jog voltaképpen az államok vagy államok uralkodói közötti kapcsolatokat rendezi. Grotius érdeme, hogy a háború jogának sokat vitatott kérdései mellett bőven foglalkozott a békés kapcsolatokra vonatkozó szabályokkal is. A harcjogi szabályok humánusabbá tételére törekedett, elítélte a pusztítást és a kegyetlenkedést. A követek különleges jogállását az ún. területenkívüliséggel magyarázta. Szemléletét nagyfokú vallási türelmesség jellemezte, a nem keresztényekkel kötött szerződéseket is megengedettnek, sőt megtartásukat kötelezőnek tekintette.

Grotius után a nemzetközi jog tudományának két fő irányát különböztetjük meg: a természetjogi és a tételes (pozitivista) iskolát. Mindkét irányzat a nagy holland jogtudóshoz nyúlt vissza, de az annak tanításaiban mutatkozó kettősséggel szakítva vagy csak a természetjoggal foglalkozott, vagy csak a tételes jogszabályok rendszerezésére törekedett.

A természetjogi irányzat képviselői közül említést érdemel Samuel Pufendorf (1632—1694), aki a heidelbergi egyetemen a világon elsőnek létesített nemzetközi jogi tanszéken oktatott. Arra törekedett, hogy a nemzetközi jogot kizárólag az emberi észre alapozza, s ez a törekvése a felvilágosodás előkészítőinek sorába emeli. A nemzetközi szerződések jogforrási szerepét tagadta, és csak annyi jelentőséget tulajdonított nekik, mint a magánjogi szerződéseknek. Hasonló szellem és felfogás jellemzi Christian Wolf (1676—1756) műveit is.

Emeric de Vattel (1714—1767) Grotius után a legismertebb és a legtöbbet idézett nemzetközi jogász volt. Általában a természetjogi irányzat követői közé sorolták, népszerűségét azonban nem annyira elméleti okfejtéseinek köszönhette, mint inkább annak, hogy mint széles körű tapasztalatokkal rendelkező diplomata a gyakorlatban igen jól használható kézikönyvet állított össze.

A pozitivisták közül kiemelkedett: Richard Zouche (1590—1660) angol jogász, Gentile utóda az oxfordi egyetemen, aki hozzá hasonlóan a követek jogáról is értekezett. A nemzetközi jogról készített könyve már címében is hangsúlyozta, hogy e jog inter gentes érvényesül, és utalt a római ius fetiale-val való kapcsolatára. Ez az első rendszeres felépítésű tankönyv a nemzetközi jog egészét átfogta és csak azzal foglalkozott. További érdeme, hogy a béke jogát a háború elé helyezte. A holland Cornelius van Bynkersboek (1673—1743) nemzetközi jogi fejtegetéseit elsősorban a szerződésekre és a jogesetekre alapozta. Felismerte a nemzetközi jog változó voltát, és éppen ezért nem régi tekintélyekre, hanem az újabb gyakorlatra hivatkozott. A semlegesség kérdését függetlenítette az igazságos háború tanától, és a semlegesség jogának kidolgozásával járult hozzá leginkább a tudományág fejlődéséhez. J. J. Moser (1707—1785) terjedelmes művei szintén pozitivista szellemben íródtak, tudatosan az európai államok közötti jog összegezésére törekedve. G. F. Martens (1756—1822) jelentőségét a tudománytörténet szempontjából elsősorban az általa szerkesztett terjedelmes nemzetközi szerződésgyűjtemény adja meg. Ő is pozitivista, de jellemző, hogy még szükségesnek tartja ennek megindokolását, és több vonat-

kozásban természetjogi gondolatokat is épít rendszerébe. Éppen ezért Vattellel együtt a két irányzat összehangolójának is tekintik.

A természetjogászok és a pozitivisták vitájára a nemzetközi jog további fejlődése tett pontot. A feudális társadalmi rendet a kapitalizmus váltotta fel, és a hatalmat megragadó tőkésosztály a maga eredetileg természetjogias formában megfogalmazott követeléseinek megfelelő tételes jogot alkotott, először az egyes államokon belül, majd fokozatosan a nemzetközi kapcsolatok területén is. Ennek következtében a természetjog „feleslegessé" vált, elvesztette tudományos hitelét. Történeti szerepe abban összegezhető, hogy lehetővé tette a nemzetközi jog elméletének kibontakozását és rendszerének megalkotását olyan korban, amikor az államközi szerződések száma viszonylag csekély, és a szokásjogi szabályok nagy része még tisztázatlan volt.

A nemzetközi jogtudomány fentebb ismertetett kiváló művelői, „klasszikusai" mellett még számos filozófus, gondolkodó és jogász érdemel említést, akik egyes kérdések felvetésével hozzájárultak e tudományág fejlődéséhez, így pl. N. Machiavelli az államérdek hangsúlyozásával, J. Bodin a szuverenitás tanának kidolgozásával, T. Hobbes az államok közti hatalmi viszonyok jelentőségének kifejtésével, G. W. Leibniz az első jelentősebb szerződésgyűjtemény összeállításával. J. J. Rousseau hangoztatta azt, hogy a háború nem emberek, hanem államok közötti viszony, s az emberek a háborúban mint katonák állnak szemben egymással és nem mint emberek vagy állampolgárok. Ez a felfogás tükröződik a későbbi genfi és hágai egyezmények rendelkezéseiben. I. Kantnak „Az örök békéről" című értekezése a Nemzetek Szövetsége, illetőleg az ENSZ eszméjének előzményeként jelentős.

A 19. század elejétől kezdve tehát általánossá vált az a meggyőződés, hogy nemzetközi jognak csak a tételes, azaz az államok akaratmegegyezésén alapuló szabályok tekinthetők, következésképpen egyedül ezek lehetnek a tudományos vizsgálódás tárgyai. A század folyamán az egyre sokasodó szerződések és szokásjogi szabályok átfogó rendszerezése foglalkoztatta mindenekelőtt a nemzetközi jogtudomány képviselőit. Érdekes, és a nemzetközi jog későbbi kodifikációjának szempontjából is figyelemre méltó kísérlet volt H. K. Bluntschli próbálkozása, hogy a nemzetközi jog egész anyagát törvénykönyvszerűen összefoglalja. A tankönyvek, kézikönyvek közül a legjobban német nyelvterületen Franz Liszt, Oroszországban F. F. Martensz, Angliában L. Oppenheim „angol szellemű és német módszerű" műve terjedt el. Az utóbbinak H. Lauterpacht által átdolgozott újabb kiadásait még ma is széles körben használják. A latin-amerikai nemzetközi jogászok közül Carlos Calvo bizonyult a legjelentősebbnek.

A legújabb nyugati szakirodalomban a pozitivista irányzatnak már nincs egyeduralkodó szerepe, nem az államok akaratmegegyezésén, hanem más tényezőkben, emberi tulajdonságokban (pl. szolidarizmus) keresik egyes irányzatok a nemzetközi jogot létrehozó tényezőket (Scelle, Duguit), sőt a természetjogi gondolkodásmód újbóli jelentkezéséről is beszélhetünk. Ezekhez az irányzatokhoz tartozó tudósok műveiben éppen ezért elhalványult a nemzetközi jog államközi jellege és az állami szuverenitás sarkalatos szerepe.

Az angol és az amerikai nemzetközi jogászok az európai kontinens jogtudósainak szemléletétől eltérő, ún. „Common Law" irányzat hívei, műveikben a jogesetek, a bírói gyakorlat feldolgozásának biztosítanak döntő szerepet. Az Egyesült Államokban a tulajdonképpeni nemzetközi jogi kutatások mellett, sőt azokat bizonyos mértékig háttérbe szorítva, igen elterjedt a nemzetközi kapcsolatoknak az erőpolitika, a hatalmi viszonyok szemszögéből való vizsgálata.

Az új ázsiai és afrikai országoknak a nemzetközi életbe való bekapcsolódása náluk is megnövelte a nemzetközi jog iránti érdeklődést. Szakembereik előszeretettel kutatják pl. a mohamedán, az indiai és más népek kapcsolataiban fellelhető elveket és szokásokat, és saját jogi hagyományaik, valamint az általános nemzetközi jog intézményei közötti szintézis megteremtésére törekszenek. Jelenleg azonban még korai lenne e kutatások eredményeinek összegezése.

A marxizmus—leninizmus szemléletén alapuló szocialista irányzat az Októberi Forradalom nyomán, az első szocialista állam létrejötte és a nemzetközi kapcsolatainak kiépülése után bontakozott ki. Követői elsősorban a Szovjetunió jogtudósai közül kerülnek ki, de mellettük a népi demokratikus országok jogászai is egyre több szocialista szellemű nemzetközi jogi mű megalkotására hivatkozhatnak. A szocialista nemzetközi jogászok mindenekelőtt arra törekedtek, hogy tisztázzák a nemzetközi jog által a különböző rendszerű államok együttélésének bizonyításában betöltött szerepét, kimutassák e jog társadalmi és gazdasági alapjait és osztályjellegét. Igen jelentős a különböző burzsoá szemléletekkel kapcsolatban kifejtett kritikai tevékenységük is. A szocialista jogászok határozottan szembeszálltak a nemzetközi jog államközi jellegét elhomályosító nyugati elméletekkel és a nemzetközi jog klasszikus szabályainak fenntartása mellett, azoknak haladó eszmékkel való megtöltéséért szálltak síkra. Műveik középpontjában az állami szuverenitás koncepciójának védelme állt, és ez meghatározta a szovjet jogászoknak a jogforrások, a nemzetközi jogalanyiság stb. tekintetében elfoglalt álláspontját is. A szovjet nemzetközi jogászok közül Korovin, Krilov, Kozsevnikov, Koreckij és Tunkin nevét kell megemlítenünk.

Irodalom: *Buza* László: A nemzetközi jog tankönyve. Bp. 1935.; *Hajdu* Gyula—*Buza* László: Nemzetközi jog. 3. kiad. Bp. 1961.; *Haraszti* György—*Herczegh* Géza—*Nagy* Károly: Nemzetközi jog. Bp. 1976.

Korovin, E. A.: Isztorija mezsdunarodnogo prava. Moszkva, 1946.; Kursz mezsdunarodnogo prava. Tom. 1—6. Red. Cshikvadze, V. M. Moszkva, 1967.; Völkerrecht. Bd. 1—2. Hrsg. Kröger, H. Berlin, DDR. 1973.

Manual of public international law. By Sørensen, H. New York, 1968.; *Lauterpacht*, H.: Oppenheim's International Law. Vol. 1—2. 8. ed. London, 1957.; *Bishop*, W. W.: International law. Cases and materials. 2. ed. Boston, 1962.; *Cavaré*, L.: Le droit international public. Red. par J. P. Quèneudec. Vols. 1—2. Paris, 1967—1969.; *Nussbaum*, A.: Concise history of the law of nations. New York, 1954.

Herczegh Géza

NEMZETKÖZI JOG ALAPELVEI: I. A nemzetközi jog alapelveinek fogalma (1223.) — II. Az alapelvek eredete, kialakulásuk, fejlődésük (1223.) — III. A nemzetközi jog elveinek szerepe a nemzetközi jog rendszerében (1225.) — IV. A nemzetközi jog alapvető elvei (1226.)

I. A nemzetközi jog alapelveinek fogalma. A jogelv, lényegét tekintve, a jogalkotót a jogalkotás munkájában, a jog alkalmazóját pedig az alkalmazás folyamatában vezető szempont, amely ennek következtében áthatja az adott jogrendszer vagy jogágazat tételes rendelkezéseit és meghatározza azok gyakorlati érvényesülésének módját. A jogi alapelvek Szabó Imre megfogalmazása szerint egyrészt a pozitív jogra nézve levont követelmények, másrészt az adott jogrendszert ténylegesen jellemző vonások. A jogelv vagy jogi alapelv tehát részletszabályok sokaságában ölt testet és nyer konkrét tartalmat, másrészt viszont a részletszabályok tartalma általánosabb szinten jogelvekben összegezhető. Mindez a nemzetközi jogra is vonatkozik, amelynek szintén vannak jellemző — lényegét és sajátosságait kifejező — alapelvei. Ezek a nemzetközi jogelvek — miként maga a nemzetközi jog is — történetileg változnak.

A nemzetközi jog alapelvei az államok akaratmegyezésének eredményeként jönnek létre. Voltaképpen maguk is jogszabályok, éspedig a nemzetközi jog egyetemes, tehát minden államra kiterjedő hatályú és általános tartalmú, azaz a nemzetközi kapcsolatok legkülönbözőbb területeire egyaránt irányadó rendelkezései. A Lotus nevű francia gőzös és egy török hajó összeütközéséből adódó nemzetközi jogvita eldöntése során az Állandó Nemzetközi Bíróság megállapította: „A 'nemzetközi jog alapelvei' szavak értelme általános használatuk szerint nem jelenthet mást, mint a nemzetközi jogot, úgy, ahogyan az a nemzetközi közösséget alkotó összes nemzet között hatályban van." Az idézetből nyilvánvaló, hogy az Állandó Nemzetközi Bíróság a nemzetközi jog alapelvein magát a tételes nemzetközi jogot értette, éspedig annak egyetemes szabályait. Ezek az egyetemes hatályú szabályok a Lotus-ügyben hozott ítélet idején (1927) tartalmukat tekintve általános jellegűek voltak, azóta azonban a nemzetközi jog fokozatos kodifikációja terén elért eredmények miatt szükségesnek látszik a szabályok általános tartalmának hangsúlyozása is, hogy a részletkérdéseket rendező és mindinkább egyetemessé váló nemzetközi jogszabályokat a nemzetközi jog tulajdonképpeni alapelveitől megkülönböztessük és ezáltal a napjainkban használt terminológiával való összhangot biztosítsuk.

Miután a nemzetközi jog rendszere szerződéses és szokásjogi szabályokból áll, a nemzetközi jog alapelvei a nemzetközi szerződésekből, illetőleg a nemzetközi szokásjog anyagából szűrhetők le. A nemzetközi szerződések bevezető részében — preambulumában — a szerződő felek gyakran megnevezik a szerződéses rendelkezések megalkotása során őket irányító szempontokat — alapelveket —, sőt vannak olyan nemzetközi megállapodások is, amelyek nem konkrét jogokat és kötelezettségeket állapítanak meg, hanem csupán az államok magatartásának általános irányát, az egymás közti kapcsolataikban követni szánt elveket fogalmazzák meg. A nemzetközi jog alapelveinek megállapításánál tehát egyrészt magukra a szerződéseik szövegére, másrészt pedig — amennyiben szokásjogi szabályokról van szó — a nemzetközi jog tudományának eredményeire támaszkodunk, mely a jogszabályok rendszerbe foglalása és elemzése útján megállapítja és megfogalmazza a szabályokat átható általános szempontokat, a jogi alapelveket.

II. Az alapelvek eredete, kialakulásuk, fejlődésük. A nemzetközi jogalkotás és a jogalkalmazás szempontjai természetszerűleg változnak — az általános társadalmi fejlődés követelményeitől függően néha igen gyorsan —, következésképpen változnak és fejlődnek a nemzetközi jog alapelvei is. A 11—15. században Európában például igen erőteljesen hangsúlyozták azt az elvet, hogy a nemzetközi jogközösség csak a keresztény államokra terjed ki, azaz a nem-keresztény államokkal tilos megállapodásokat kötni, illetve a velük kötött szerződések érvénytelenek, betartásuk nem kötelező. (Fides non est habenda cum infidelibus.) Gazdasági és politikai megfontolások miatt a gyakorlatban azonban egyre sűrűbben áttörték ezt az elvet, mely teljesen háttérbe szorult

és idővel feledésbe merült. Az abszolút monarchiák kialakulásával az állami szuverenitás a nemzetközi jogalkotás tudatosan követett elvévé lépett elő, majd pedig az 1714-es utrechti békét követően a szuverenitás elve mellett az európai egyensúly elve mint a nemzetközi jogi kapcsolatok szabályozásának alapvető szempontja. Az 1814—15. évi Bécsi Kongresszust követő évtizedekben a legitimitás elve kapott különleges hangsúlyt, hogy azután — mintegy erre való visszahatásként — a be nem avatkozás elvének hangoztatását lássák szükségesnek, noha ez az elv az imperializmus viszonyai között — éppúgy, mint a szuverenitás vagy az államok egyenlőségének elve — a gyakorlatban nem érvényesülhetett maradéktalanul.

Jól tükrözi a nemzetközi jog alapelveinek szerepét és jelentőségét a népek, illetőleg nemzetek önrendelkezési jogának története, amelynek gondolatát a polgári felvilágosodás áramlata vetette fel, és amely jelentős szerepet vitt egyes nemzeti államok létrejöttében. Általános jelleggel azonban ez a jog az imperializmus viszonyai között nem érvényesülhetett, sőt a 19. századi gyarmatbirodalmak ennek nyílt megsértését jelentették. Az Októberi Szocialista Forradalom nyomán az önrendelkezési jog új értelmet és lendületet kapott és először a Szovjetunió államjogának, majd később — az ENSZ Alapokmányába (l. tovább Alapokmány) való felvételével — a tételes nemzetközi jognak is részévé vált. A népek és nemzetek önrendelkezési jogának elve és a gyarmati rendszerek fennállása közti nyilvánvaló ellentmondás az Alapokmány gyarmati vonatkozású rendelkezéseinek (XI—XII—XIII. fejezet) megalkotásához és ezek alkalmazásán keresztül a gyarmati rendszer fokozatos felszámolásához vezetett. A gyarmati rendszer felbomlásának elsőrendű oka természetesen a gyarmati népek függetlenségi harca és a szocialista országok által ehhez nyújtott támogatás volt, de igen kedvezően befolyásolta ezt a folyamatot az a körülmény, hogy az érdekelt népek küzdelmeik során az önrendelkezési jog elvére mint a nemzetközi jog egyik alapvető elvére hivatkozhattak.

A nemzetközi jog alapelveinek vizsgálata és történeti fejlődésük vázolása során mindenkor meg kell különböztetni a jogalkotók, az államok által hirdetett politikai szempontokat — politikai vagy jogpolitikai elveket — a tételes jogszabályokba, azaz a nemzetközi szerződésekbe, vagy a nemzetközi szokásjogba már bele foglalt irányadó szempontoktól, a tulajdonképpeni jogelvektől. A köztük levő határ figyelmen kívül hagyása esetén a tételes jog talajáról elvont, természetjogias spekulációk ingoványára tévedhetünk, és ezáltal a nemzetközi jog jogi jellegét is elhomályosíthatjuk. Az ún. természetjog és a tételes jog határa tulajdonképpen a politikai elvek és a jogelvek közötti elválasztó vonallal esik egybe. Az viszont igaz — éppen a nemzetközi jog történeti fejlődése szolgáltat számos példát rá —, hogy az eredetileg a tudomány által megfogalmazott tételek később a jogalkotó tényezők, az államok nyíltan hangoztatott szempontjaivá váltak, és végül a nemzetközi szerződések rendelkezéseiben vagy az államközi gyakorlatban realizálódtak. Az azonban aligha vitatható, hogy a nemzetközi jog alapelvei nem vezethetők le közvetlenül a nemzetközi kapcsolatok rendszeréből, az ezekkel összefüggésben jelentkező társadalmi-politikai igényekből. A nemzetközi kapcsolatok rendszere minden egyes korszakban befolyásolja, több vonatkozásban meghatározza az államok akaratát, de nemzetközi jogszabályok csak az államok akaratmegegyezése révén jönnek létre, és a nemzetközi jog alapelvei a jogalkotás folyamatának eredményeként kristályosodnak ki a nemzetközi jogszabályok összességéből, tehát nem közvetlenül a nemzetközi kapcsolatok tényein, hanem az államok akaratmegegyezésén alapulnak.

A nemzetközi jog alapelveinek, illetőleg egyik vagy másik alapvető elvének megfogalmazása számos körülménytől függ. Ha ezt maguk az államok teszik, az alapelvek felsorolásánál természetesen politikai célokat követnek és egy és ugyanazon szempontot, ha különösen fontosnak ítélnek, más és más oldalról, különböző összefüggésekben többször is megismételnek. Ha tudományos kísérletről van szó, különböző elméleti megfontolások és tudományos rendszerek befolyásolják a nemzetközi jogszabályok általánosításának mértékét és az összegezés módját is. Ez az oka annak, hogy a nemzetközi jog alapelveinek annyiféle — kisebb-nagyobb mértékben eltérő — megfogalmazásával találkozunk. Az azonban bizonyos, hogy a nemzetközi jog kialakulása és fejlődése nem utolsósorban a nemzetközi jog alapelveinek változásán, tartalmi gazdagodásán mérhető le. A nemzetközi jog alapelveit a II. világháború óta különböző nemzetközi szerződések, illetőleg deklarációk szövegében több ízben is megfogalmazták. Ezek közül az alábbiakat kell kiemelnünk:

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének (l. tovább Szervezet) alapelveit az Alapokmány 2. cikkének 1-től 7-ig terjedő bekezdései tartalmazzák. Ezek szerint a Szervezet a következő elveken épül fel: 1. az államok szuverén egyenlősége; 2. a nemzetközi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése; 3. a viták békés elintézése; 4. az erőszakkal való fenyegetésnek, illetve az erőszak alkalmazásának tilalma; 5. a tagállamok kötelessége, hogy az ENSZ tevékenységéhez segítséget nyújtsanak és hogy tartózkodjanak a békét megszegő állam támogatásától; 6. annak biztosítása a Szervezet részéről, hogy a nem tagállamok is ezeknek az elveknek megfelelően járjanak el; 7. a tagállamok belügyeibe való be nem avatkozás.

Az ENSZ Közgyűlése 2625 (XXV.) sz. 1970. október 24-én elfogadott határozatában az államok közötti baráti kapcsolatokra és együttműködésre vonatkozó nemzetközi jogi alapelveket a következő megfogalmazásban deklarálta: 1. az erőszakkal való fenyegetéstől, illetve az erőszak alkalmazásától való tartózkodás; 2. a nemzetközi viszályok békés rendezése; 3. a belügyekbe való be nem avatkozás; 4. az államok együttműködési kötelezettsége; 5. a népek jogegyenlősége és önrendelkezési joga; 6. az államok szuverén egyenlősége; 7. a nemzetközi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése.

Az 1975 nyarán Helsinkiben tartott Európai Biztonsági Konferencián elfogadott, illetőleg megerősített nemzetközi jogelvek a következők: 1. a szuverén egyenlőség, a szuverenitásban foglalt jogok tiszteletben tartása; 2. tartózkodás az erőszaktól vagy az erőszakkal való fenyegetéstől; 3. a határok sérthetetlensége; 4. az államok területi épsége; 5. a viták békés rendezése; 6. a belügyekbe való be nem avatkozás; 7. az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartása; 8. a népek egyenjogúsága és önrendelkezési joga; 9. az államok közötti együttműködés; 10. a nemzetközi jogi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése.

A fenti felsorolások tehát számos ponton fedik, más vonatkozásban kiegészítik egymást. Egy-egy alapvető jogelv további elvekre bontható fel, míg más, részletezőbb felsorolásban említett elvek egyike-másika összevonható. Így például az állam területi épsége tiszteletben tartásának elve nyilvánvalóan magában foglalja az államhatár sérthetetlenségét is. A nemzetközi jog alapelveinek száma tehát az absztrakció mértékétől függ, minthogy a nemzetközi jog rendszerét alkotó normák tartalma és jellemző vonásai — az általánosítás szintjétől függően — több vagy kevesebb szabályban összegezhetők. Találkozunk olyan tudományos munkákkal is, amelyek a nemzetközi jog egész rendszerét az alapvető jogelvekre, illetőleg azok köré építik fel.

III. A nemzetközi jog elveinek szerepe a nemzetközi jog rendszerében.

Felvetődik a kérdés, vajon önálló forrásai-e a nemzetközi jog alapelvei a nemzetközi jognak? Az alapelvek — mint láttuk — az államok akaratmegegyezésének eredményeként jönnek létre, nemzetközi szerződésekben vagy pedig nemzetközi szokásjogi szabályokban nyernek megfogalmazást. Nincsenek tehát a nemzetközi jognak olyan alapelvei, amelyek a nemzetközi szerződésektől, illetőleg a nemzetközi szokásjogtól függetlenül, azok anyagán kívül helyezkednének el és ennek következtében nem tekinthetjük őket a nemzetközi jog önálló — a szerződésektől, illetőleg a szokásjogtól elkülöníthető — forrásának. A Nemzetközi Bíróság Statutuma 38. cikke 1. bekezdése c. pontjában említett „a művelt nemzetek által elismert általános jogelvek" — álláspontunk szerint — nem a nemzetközi jog alapelveire, hanem a belső jogrendszerek egybehangzó alapelveire utalnak, de meg kell jegyezni, hogy a szocialista nemzetközi jogi szakirodalom több jeles képviselője más álláspontra helyezkedik, és a művelt nemzetek által elismert általános jogelveket a nemzetközi jog alapelveivel azonosítják. Ez a felfogás azonban nem veszi figyelembe a Statutum 38. cikke megalkotásának munkálatait és azzal a hátrányos következménnyel jár, hogy a nemzetközi jog alapelveit elszakítja a szerződéses és a szokásjogi szabályok összességétől.

A nemzetközi jog alapelveinek jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy befolyásolják, sőt számos vonatkozásban meghatározzák a nemzetközi jogalkotás folyamatát, valamint a nemzetközi jogszabályok értelmezését és alkalmazását. A nemzetközi jog alapelveit Buza László program jellegű normákhoz hasonlította, amelyek az államok magatartásának általános irányát szabják meg, de konkrét jogszabályokká még kikristályosodni nem tudtak, és az egyes államokra nézve alanyi jogokat, kikényszeríthető kötelezettségeket nem állapítanak meg. Véleményünk szerint — tekintettel arra a szoros kapcsolatra, amely a nemzetközi jog alapelvei és a szerződéses és a szokásjogi szabályok között fennáll — a nemzetközi jog alapelvei már túlhaladták a programjellegű normák fejlődési szintjét, kétségtelen azonban, hogy önmagukban az államok számára csak általános magatartás követését írják elő, amelynek konkretizálását a nemzetközi jog egyéb szabályai végzik el. Ami az értelmezés és az alkalmazás kérdéseit illeti, általános szabály, hogy a nemzetközi jog egyes rendelkezéseit a többi nemzetközi jogszabállyal és a nemzetközi jog rendszerével összhangban, tehát az azok lényegét összegező és kifejező alapelvek szellemében kell értelmezni és alkalmazni. A nemzetközi jog alapelveinek jelentőségét tovább növeli azok kogens jellege is. A nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény 53. cikke megállapította, hogy semmisek azok a nemzetközi szerződések, amelyek ellentétesek a nemzetközi jog valamely — feltétlen alkalmazást igénylő, kogens jellegű — szabályával. A kogens nemzetközi jog problémája azóta is a tudományos viták középpontjában áll. Sem az 1969. évi bécsi, sem pedig más nemzetközi szerződés nem határozta meg pontosan a kogens nemzetközi jog fogalmát, sem az idetartozó szabályok körét, de az uralkodó tudományos álláspont szerint pl. az ENSZ Alapokmányának elvei kogens jellegűek. (A tagállamoknak az Alapokmányból folyó kötelezettségei a 103. cikk értelmében egyébként is elsőbbséget élveznek más nemzetközi megállapodásból folyó kötelezettségek-

kel szemben.) Ezeken túlmenően a nemzetközi jognak más, az Alapokmányban kifejezetten nem rögzített alapelvei is kogenseknek minősülnek. Ebből tehát az következik, hogy érvénytelenek pl. azok a nemzetközi szerződések, amelyek ellentétben állanak az államok szuverenitásával, nincsenek tekintettel azok jogi egyenlőségére, amelyek erőszak alkalmazásának vagy erőszakkal való fenyegetésnek a hatása alatt jöttek létre stb.

IV. A nemzetközi jog alapvető elvei. 1. A szuverenitás elve. 2. Az államok egyenlőségének elve. 3. A be nem avatkozás elve. 4. A nemzetközi kötelezettségek jóhiszemű teljesítésének elve. 5. A viták békés elintézésének elve. 6. Az erőszakkal való fenyegetés, illetve az erőszak alkalmazásának tilalma. 7. Az önrendelkezési jog elve. 8. Az államok közötti együttműködés elve.

Bár a nemzetközi jog alapelvei nincsenek kodifikálva, a nemzetközi jog mai rendszeréből azonban mégis világosan kirajzolódik néhány alapvető elv, amelyeket számos nemzetközi szerződés és deklaráció, valamint a tudomány is majdnem azonos vagy többékevésbé hasonló módon kiemel és szövegez meg. Az azonos vagy lényegüket tekintve azonos módon megszövegezett elveket tehát joggal tarthatjuk a mai nemzetközi jog alapelveinek, a tartalmukat és jelentőségüket pedig a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A szuverenitás elve.

A szuverenitás az állam lényegéből folyó sajátosság, amely az államok kialakulásával egyidős, még ha ennek tudományos igényű megfogalmazása jóval később — a 16. század második felében — következett be. Azóta mint az állam függetlenségének, önállóságának, másrészt pedig mint az államon belül a legfőbb hatalom birtokosának kifejezése és megjelölése, mindenkor politikai és elméleti viták középpontjában állt. *(→ Állami szuverenitás)* A szuverenitást nemzetközi jogi szempontból úgy határozhatjuk meg, hogy az államnak jogilag elismert és védett helyzete, amelynek értelmében saját területén mindenre és mindenkire kiterjedő hatalmat gyakorol, más államok és nemzetközi szervezetek beavatkozásától mentesen, amelyekhez való viszonyát csakis az állam közreműködésével létrejött nemzetközi jog szabályozza. A szuverenitásnak tehát két oldalát különböztetjük meg; a belsőt, amely voltaképpen az állam területi felségjogával azonosítható, és amelynek jellemző vonásai a teljesség és a kizárólagosság, másrészt a külső oldalt, amely a nemzetközi kapcsolatok kialakításának szabadságában nyilvánul meg. Ebből következően az államoknak joguk van ahhoz, hogy nemzetközi szervezetekhez tartozzanak vagy sem, részesei legyenek két vagy többoldalú szerződéseknek, szövetségi rendszereknek vagy sem és joguk van a semlegességre is. Hangsúlyoznunk kell, hogy az állam szuverenitása nem abszolút jellegű, nem jelent korlátlan hatalmat és szabadságot, mert minden állam szuverenitásának szükségszerűen határt szab a többi állam szuverenitása, az ebből folyó jogok tiszteletben tartásának kötelezettsége.

A szuverenitás elve az ENSZ Alapokmányának megfogalmazása szerint szorosan kapcsolódik az egyenlőség elvéhez. Az államok szuverén egyenlősége elvének tartalmát az ENSZ Közgyűlésének (l. tovább Közgyűlés) 1970. október 24-én elfogadott deklarációja a következőkben konkretizálta: *a)* az államok jogilag egyenlőek; *b)* minden állam élvezi a teljes szuverenitásban foglalt jogokat; *c)* minden állam kötelessége más állam személyiségének tiszteletben tartása; *d)* az állam területének és politikai függetlenségének sérthetetlensége; *e)* minden államnak joga, hogy szabadon válassza meg és fejlessze politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális rendszerét; *f)* minden állam kötelessége, hogy teljes mértékben és jóhiszeműen teljesítse nemzetközi kötelezettségeit és békében éljen más államokkal.

2. Az államok egyenlőségének elve.

A Közgyűlés deklarációja tehát azt, hogy a szuverenitás elve szorosan összefügg a nemzetközi jog más alapelveivel, amelyektől szinte nem is választható el — így mindenekelőtt az államok jogi egyenlőségének elvével. Ha az államok egyaránt szuverének, ha tehát nincsenek más felettük álló hatalomnak alávetve, akkor ebből logikusan következik, hogy jogilag egyenlőknek kell lenniök. Az egyenlőség elve természetesen nem tényleges, hanem jogi egyenlőséget fejez ki. Az államok jogi egyenlősége megnyilvánul a diplomáciai kapcsolatok terén, pl. a követek rangsorának megállapításánál, a szerződések megkötésénél, a különböző nemzetközi konferenciákon való részvétel folyamán és általános szabályként a nemzetközi szervezetekben, ahol az egyes tagállamokat nagyságukra való tekintet nélkül egy-egy szavazat illet meg stb. (Egyes integrációs szervezetek felépítésénél — így pl. az Európai Gazdasági Közösségben — szakítottak ugyan ezzel az elvvel, és a tagállamokat nagyságuktól függően több vagy kevesebb hely, illetve szavazat illet meg, a gyakorlatban azonban mégis az a helyzet alakult ki, hogy a tagállamok lényeges érdekeit érintő kérdésekben az EGK legfontosabb szerve, a Minisztertanács továbbra is egyhangú döntések meghozatalára törekszik, tehát tiszteletben akarja tartani a tagállamok szuverenitását és egyenlő jogait.) Nem sérti a jogi egyenlőség elvét az öt nagyhatalmat az ENSZ Biztonsági Tanácsában megillető ún. vétójog, mert ez a többletjog fokozott felelősséggel és

egyszersmind többletkötelezettségekkel párosul. Az államok jogegyenlőségéből következik az ún. egyenlőtlen szerződések érvénytelensége is, vagyis azoknak a megállapodásoknak semmissege, amelyek az egyik fél számára jogokat, a másik fél részére pedig kizárólag kötelezettségeket állapítanak meg.

3. A be nem avatkozás elve.

Az államok szuverenitásából és egyenjogúságából következik az is, hogy az államok nem avatkozhatnak be más államok, a nemzetközi szervezetek pedig tagállamaik belügyeibe, azaz olyan ügyekbe, amelyek — az Alapokmány meghatározását idézve — „lényegileg valamely állam belső joghatóságának körébe tartoznak". A belső jognatóság körébe tartozó ügyeknek általánosan elfogadott meghatározása nincs, e kör voltaképpen az államok alapvető funkcióinak fejlődésétől, a nemzetközi kapcsolatok intenzitásától és az illető állam önként vállalt nemzetközi kötelezettségeinek terjedelmétől függ. A Helsinki Értekezlet Záróokmánya egyébként is a belső joghatóság körébe tartozó bel- vagy külügyekről szól, tehát a külső kapcsolatok is a belső joghatóság körébe tartozhatnak. A szocialista nemzetközi jogi szakirodalom álláspontja szerint a be nem avatkozás elve nem csupán az erőszakkal párosuló beavatkozást tiltja meg az egyes államok belügyeibe, hanem a belügyekre vonatkozó bármilyen külső — kényszerrel vagy erőszakkal együtt nem járó — állásfoglalást is. Másrészről viszont az Alapokmány 2. cikkének 7. bekezdése azt állapítja meg, hogy a belügyekbe való be nem avatkozás elve nem akadálya annak, hogy a békét veszélyeztető, azt megszegő vagy támadó cselekményt elkövető állam megfékezése érdekében az ENSZ Biztonsági Tanácsa kényszerítő intézkedéseket foganatosítson.

4. A nemzetközi kötelezettségek jóhiszemű teljesítésének elve.

A nemzetközi jog egész rendszeréből következik, hogy az államoknak egymás irányában vállalt kötelezettségeiket teljesíteniük kell. Pacta sunt servanda — a szerződéseket be kell tartani —, mondja az ősrégi tétel. A jóhiszeműség fogalmának összekapcsolása a kötelességek teljesítésével azt jelenti, hogy az államoknak nem csupán formálisan kell alkalmazkodniuk a megállapodások betűihez, hanem azok szellemében kell eljárniuk, és tartózkodniuk kell minden olyan cselekménytől, amely a szerződés céljának elérését meghiúsítaná. Szuverén jogaikat oly módon kell gyakorolniuk pl. a belső jogalkotás terén, hogy az összhangban legyen nemzetközi kötelezettségeikkel. Következik ebből azonban az is, hogy ha a körülményekben olyan lényeges, alapvető változás következik be — ezt jelenti az oly sokat emlegetett rebus sic stantibus clausula —, amelynek nyomán az egyik szerződő félre aránytalan súlyos terhek nehezednének, akkor a másik szerződő fél sem ragaszkodhat mereven a szerződés betű szerinti megtartásához.

5. A viták békés elintézésének elve.

Ez az elv a nemzetközi jog újabb fejlődésének egyik eredménye, amelynek nyomán a nemzetközi jog a háború és béke jogából a béke jogává válik. A múltban érvényesülő általános felfogás szerint az államok maguk döntötték el a nemzetközi viták elintézésének módját, és a háborút a nemzetközi jogviták elintézése egyik elismert eszközének tekintették. Bár az igazságos háborúk tana az államok háborúindítását korlátozni igyekezett oly módon, hogy csak a háborús pusztításokkal arányban álló jogsértés megtorlásaként indított háborút ismerte el jogosnak, a gyakorlatban ez a tétel alkalmazhatatlannak bizonyult. A Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya és az 1928. évi Briand—Kellogg Paktum után az Alapokmány tette általánosan kötelezővé a nemzetközi viták békés megoldásának keresését. A Helsinki Értekezlet Záróokmánya szerint az államoknak törekedniük kell arra, hogy jóhiszeműen és az együttműködés szellemében, gyorsan és méltányosan, a nemzetközi jog alapján oldják meg egymás közti vitáikat.

A záróokmány felsorolja ennek eszközeit is a közvetlen tárgyalások, a vizsgálat, a közvetítés, a békéltetés, a döntőbíráskodás és a bírói eljárás formájában.

6. Az erőszakkal való fenyegetés, illetőleg az erőszak alkalmazásának tilalma.

Ez az elv ismét csak a legszorosabban összefügg az előbbivel. Az Alapokmány 2. cikkénél 4. bekezdése szerint a tagállamoknak nemzetközi érintkezéseik során más állam területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló vagy az Egyesült Nemzetek Szervezete céljaival össze nem férő bármely más módon megnyilvánuló erőszakkal való fenyegetéstől vagy az erőszak alkalmazásától tartózkodniuk kell. Semmilyen megfontolás sem szolgálhat az erőszakkal való fenyegetés vagy az erőszak ezen elvet sértő alkalmazásának alapjául. (Ez a kötelesség tehát magába foglalja az államok területi épsége tiszteletben tartásának kötelezettségét, következésképp az állam határainak sérthetetlenségét is. Ez az elv azonban nem jelenti a határok örök időkre való rögzítését, mert az államhatárok is megváltoztathatók, de a nemzetközi joggal összhangban, békés eszközökkel, egyezmény útján.) Az államoknak tehát nincs többé háborúindítási joguk, de joguk van ahhoz, hogy az őket érő fegyveres támadás esetén egyénileg vagy más államokkal közösen gyakorolják „az önvédelem természetes jogát", azaz az agresszióval szemben fegyveres erővel védekezzenek. Az ENSZ Biztonsági Tanácsának is joga van arra, hogy a békét veszélyeztető vagy azt megszegő, támadó cselekményt elkövető agresszor állammal szemben fegyveres erőszakot alkalmazzon.

A szocialista nemzetközi jogászok álláspontja szerint az erőszak alkalmazásának tilalma nem korlátozódik a fegyveres erőszakra, hanem a más jellegű, gazdasági, politikai stb. természetű kényszer alkalmazását is tiltja.

7. Az önrendelkezési jog elve.

Ezen elv értelmében minden népnek és nemzetnek megvan a joga, hogy saját maga szabadon határozza meg belső és külső politikai rendszerét, tehát azt a társadalmi-gazdasági formációt, amelyben élni kíván és azt az állami keretet, amelyet sajátjának tekint, önálló államot alkot-e, vagy más népekkel és nemzetekkel együtt létesít államot. Az önrendelkezési jog magába foglalja a természeti kincsek feletti szabad rendelkezés jogát, azaz vállalatok, üzemek kisajátításának, államosításának jogát is. Az elnyomott, szabadságuktól megfosztott népeknek joguk van arra, hogy fegyveres erővel harcoljanak az őket megillető önrendelkezési jog érvényesítéséért. Az önrendelkezési jog és az emberi jogok és alapvető szabadságok szoros, közvetlen kapcsolatban állanak egymással, olyanformán, hogy az önrendelkezési jog mintegy előfeltétele a többi emberi jog és szabadság élvezetének. A népek és nemzetek önrendelkezési joga párosul jogi egyenlőségükkel, vagyis a jogegyenlőség a mai nemzetközi jogban nem csupán az államokat, hanem a népeket és a nemzeteket is megilleti, amiből viszont fajra, nemre, nyelvre stb. épülő mindenfajta diszkrimináció tilalma is következik mind az egyének, mind pedig egész népek vagy nemzetek vonatkozásában.

8. Az államok közötti együttműködés elve.

Az ENSZ Alapokmánya 1. cikkének 3. pontjában a Szervezet egyik céljának minősíti az államok közötti gazdasági, szociális, kulturális és emberbaráti jellegű feladatok megoldását, valamint az emberi jogok tiszteletben tartásának előmozdítására irányuló nemzetközi együttműködést. Az államok együttműködési kötelezettségének elvét — mint láttuk — az ENSZ Közgyűlésének 1970. évi deklarációja és az 1975. évi Helsinkiben tartott Európai Biztonsági Értekezlet Záróokmánya is hangsúlyozta, rámutatva a tudományos és műszaki téren felhasználható előnyökre, a gazdasági fejlettségi szintek közötti különbség csökkentésének szükségére. Az államok együttműködési kötelezettsége a megjelölt célok előmozdítása érdekében áll fenn, és nem jelentheti pl. az ideológiai téren való együttműködést.

Végezetül indoklásra vár, hogy az államok békés egymás mellett élését miért nem soroltuk fel a nemzetközi jog alapelvei között, mint ahogyan azt számos helyen, számos szerzőtől olvashatjuk. Véleményünk szerint ugyanis a békés egymás mellett élés több, mint a mai nemzetközi jog egyik alapelve, voltaképpen a mai nemzetközi jog lényegének, alapvető funkciójának a megfogalmazása, tehát olyan formula, amelyben a nemzetközi jog fentebb felsorolt valamennyi alapelvének tartalma összefoglalható, vagy — más oldalról közelítve meg a kérdést — a békés egymás mellett élés tartalmát a nemzetközi jog alapvető elvei adják meg.

Nem soroltuk a nemzetközi jog alapelvei közé a szocialista internacionalizmus elvét sem, mert kétségtelen ugyan, hogy ennek az elvnek a szocialista államok egymás közti kapcsolataiban döntő jelentősége van, de ez az elv a különböző gazdasági-társadalmi rendszerű államok együttes létezésének korában nem lehet egyetemes hatályú és így nem felel meg a nemzetközi jog alapelveinek fogalmáról fentebb adott meghatározásnak sem, hanem olyan partikuláris elv, amelynek érvényesülése szükségszerűen csak az egymással baráti kapcsolatban álló szocialista országok körére korlátozódik.

Irodalom: *Herczegh* Géza: General principles of law and the international legal order. Bp. 1969.

Koreckij, V. M.: Obscsije principü prava v mezsdunarodnom prave. Kiev, 1957.; *Tunkin*, G. I.: A mai nemzetközi jog elméletének időszerű kérdései. Bp. 1963.

Verdross, A.: Die Verfassung der Völkerrechtsgemeinschaft. Wien—Berlin, 1926.; *Bin Cheng*: General principles of law as applied by international courts and tribunals. New York, 1953.

Herczegh Géza

NEMZETKÖZI JOGALANYISÁG → *Állam mint a nemzetközi jog alanya; — Nemzetközi jog; — Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*

NEMZETKÖZI JOGI FELELŐSSÉG → *Állam nemzetközi felelőssége*

NEMZETKÖZI JOG KODIFIKÁCIÓJA → *Nemzetközi jog; — Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*

NEMZETKÖZI JOG TUDOMÁNYÁNAK TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON: I. A nemzetközi jog tudományos művelésének megindulása az Osztrák—Magyar Monarchia idején (1228.) — II. A magyar nemzetközi jog tudományának eredményei és hiányosságai a két világháború között (1229.) — III. A nemzetközi jog marxista szellemű művelése hazánkban. (1230.)

I. A nemzetközi jog tudományos művelésének megindulása az Osztrák—Magyar Monarchia idején.

A nemzetközi jog tudományos művelése általában függvénye az államok nemzetközi kapcsolatainak és annak a szerepnek, amelyet egy-egy állam a nemzetközi kérdések megoldásába visz. A nemzetközi jog tudományos művelésének kezdetei a 16. és 17. században

bontakoztak ki, abban a korban, amikor Magyarország függetlenségét elvesztette és területe három részre szakadt. Az erdélyi fejedelmek a török szultán által engedélyezett vagy megtűrt keretek között folytattak ugyan diplomáciai tevékenységet — számos követi jelentést, diplomáciai levelezést ismerünk ebből a korból —, de ez a szerep távolról sem volt elég jelentős, a jogi oktatás színvonala pedig nem volt elég magas ahhoz, hogy a nemzetközi jog tudományos műveléséhez alkalmas környezetül szolgálhatott volna. Az 1711. évi szatmári békét követően Magyarország a Habsburg-birodalmon belül megőrizte ugyan belső önkormányzatát, de a külső — nemzetközi — kapcsolatok kialakítására már nem sok befolyása volt, s ez a körülmény ismét csak nem volt alkalmas a nemzetközi jog iránti érdeklődés felkeltésére. A Pázmány Péter által alapított és 1667-ben jogi karral bővített egyetemen, amelyet 1777-ben Budára, majd később Pestre helyeztek át, a nemzetközi jognak nem volt önálló tanszéke, és amennyiben megemlítették, az csupán az általános jogbölcselet, a természetjogi tanok oktatásának keretei között történhetett.

Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc rövid hónapjai nem voltak elegendők magyar nemzetközi jogi szaktudomány kialakítására, és miután az 1867-es kiegyezés értelmében a külügyek a hadüggyel együtt ún. „közös ügyek" maradtak, a 19. század második fele sem bizonyult alkalmasnak a nemzetközi jogtudomány magyarországi kibontakozása számára, mert a tudományos érdeklődés előterében az Osztrák—Magyar Monarchia dualista szerkezetéből adódó közjogi problémák állottak. Ennek ellenére megindult a nemzetközi jogról szóló magyar nyelvű tankönyvek kiadása, de miután a tudományos előzmények e téren szinte teljesen hiányoztak, nem meglepő, hogy ezek a munkák kevéssé önálló, eredeti alkotások, hanem külföldi nemzetközi jogászok nyomdokain haladtak és azok rendszerét vették át. Elsőnek 1873-ban Apáthy István budapesti egyetemi tanár „Tételes európai nemzetközi jog" című — és címével is A. Heffter német jogász művére utaló — tankönyvének a történeti fejlődést összefoglaló első része készült el, második része, mely a tulajdonképpeni tételes anyagot tartalmazza, 1878-ban jelent meg, majd ismét tíz év múlva teljesen átdolgozott második kiadása. Időközben 1876-ban Kiss István egri jogtanár „Európai nemzetközi jog" címmel adott ki tankönyvet, majd 1879-ben Rőszler István, 1887-ben Tassy Pál, 1899-ben Gratz Gusztáv írtak rövidebb és kevésbé jelentős tankönyvszerű összefoglalásokat. A viszonylag legtöbbet használt és leginkább ismert nemzetközi jogi tankönyv azonban Csarada János munkája volt. Első kiadása 1901-ben, második kiadása 1910-ben jelent meg.

A nemzetközi közjogi tárgyú monográfiák száma e korszakban még igen csekély volt, és leginkább az Osztrák—Magyar Monarchia szerkezetével foglalkoztak nemzetközi jogi szempontból. Az egyéb tárgyú művek közül említést érdemel Lers Vilmosnak „A Duna folyóra vonatkozó nemzetközi jogállapot", valamint „A konzuli bíráskodás intézménye" című, a kor tudományos színvonalán álló munkái.

A századforduló után és főleg a világháború éveiben erősen felélénkült a nemzetközi jog irodalma és más, távoli jogterületeken dolgozó tudósok is, mint pl. Magyary Géza (A nemzetközi bíráskodás, Bp. 1918.) és Marton Géza (A nemzetközi jog jogiságának kérdéséhez, Bp. 1916.) foglalkoztak nemzetközi jogi kérdésekkel, a büntetőjogász Irk Albert érdeklődése pedig határozottan a nemzetközi jog felé fordult. Ebben az időszakban irodalmunk már viszonylag gyorsan reagált a technika fejlődése által felvetett új problémákra. A fiatal Buza László a légitér kérdéseiről értekezett (Buza L.: „A levegőterület nemzetközi jogi helyzete").

II. A magyar nemzetközi jog tudományának eredményei és hiányosságai a két világháború között.

A nemzetközi jog tudománya az I. világháború után önállóvá vált, de e vesztett háború és a forradalom leverése következtében számtalan megoldatlan problémával küzdő Magyarországon csak viszonylagosan, tematikailag meglehetősen szűkre szabott keretek között fejlődhetett. A nemzetközi jognak — hirdették akkor — ugyanaz a szerepe, mint ami az Osztrák—Magyar Monarchia fennállása idején a közjognak volt, azaz jogi fegyvereket kell szolgáltatnia a nemzeti aspirációk megvalósításához. A két világháború közötti időben sűrű egymásutánban jelentek meg a nemzetközi jogi tankönyvek (Irk Albert, Veninger László Vince, Teghze Gyula, Faluhelyi Ferenc és Buza László művei). Ezek közül elsősorban Buza László munkája emelkedik ki világos rendszere és alapos, meggyőző fejtegetései által. Faluhelyi Ferenc tankönyve az „Államközi jog" címet viselte, de ez az alapjában véve helyes megnevezés nem tudott meghonosodni. Miután a magyar uralkodó osztályok külpolitikai törekvésének előterében a trianoni békeszerződés revíziója állott, a tudományos kutatások súlypontja is a trianoni békeszerződésből adódó problémák, illetőleg az esetleges revízió lehetőségei körül mozgott. Ezek mellett jogtudósaink figyelmüket a nemzeti kisebbségek jogi problémáira összpontosították. A kisebbségi kérdéssel kapcsolatos nagyszámú, de meglehetősen egyenetlen irodalomból elsősorban Buza László: „A kisebbségek jogi helyzete a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében" (1930), és Flachbarth Ernő: „System des Minderheitenrechtes" (1937) című, igényes átfogó művei érde-

melnek említést. Hasonlóképpen figyelemre méltóak Gajzágó Lászlónak „A háború és a béke joga" (1941), valamint „A nemzetközi jog eredete" (1942) című művei. Ezek közül az utóbbi rendkívül gazdag anyaggyűjtés alapján, de meglehetősen bonyolult rendszer szerint mutatja be a nemzetközi jogtudomány kezdeti kibontakozását, mindenekelőtt pedig az ún. spanyol nemzetközi jogi iskola tanításait. Ugyancsak érdekes munkát képvisel a később mindinkább a nemzetközi magánjog problémái felé forduló Szászy Istvánnak „Az államok közötti utódlás elmélete" (1928) című könyve. Több mű foglalkozott a Nemzetek Szövetségének szervezeti felépítésével és működésével, valamint a nemzetközi élet eseményei által időszerűvé tett nemzetközi jogi problémákkal. A szovjet nemzetközi jogtudomány eredményeit jogászaink igen kevéssé ismerték, nemegyszer tudatosan félremagyarázták.

III. A nemzetközi jog marxista szellemű művelése hazánkban.

Magyarország szocialista átalakulása olyan időszakban következett be, mely egyúttal világméretű változások kora volt. A fasizmus feletti győzelem során megújult a nemzetközi jogrend, a szocialista világrendszer kialakulása, a gyarmatbirodalmak összeomlása pedig gyökeresen átalakította az államok közösségét. Magyarország a szocialista államok világrendszerének tagjaként egyre szélesebb körben építette ki nemzetközi kapcsolatait, jelentős tevékenységet fejtett ki számos nemzetközi szervezetben. A nemzetközi jog fokozatos kodifikációinak eredményei, az államok közötti szorosabb együttműködés kibontakozása, a szocialista gazdasági integráció fejlődése — hogy az új korszak csupán néhány jellemző vonását említsük — számtalan tudományos problémát vetett fel, és nagy feladatokat rótt a magyar nemzetközi jogtudomány változatlanul kevés számú művelőjére. A nemzetközi jog tudományos vizsgálata nálunk is a marxizmus alapjaira helyeződött át, amiben nagy szerepe volt a szovjet jogtudomány eredményei elismerésének, a szovjet szakirodalom legjelentősebb alkotásai magyar nyelvre való lefordításának. Igaz ugyan, hogy a hidegháború légköre és az 50-es évek elején a tudományos életben is észlelhető dogmatizmus nem egy vonatkozásban fékezte a nemzetközi jogi kutatásokat, de a nehézségek ellenére a nemzetközi jog tudománya mégis fejlődésnek indult, és ebben a nemzetközi közjogászok mellett más tudományágak művelői is jelentős szerepet vállaltak. Számos mű jelent meg, amelyek alapos kritikában részesítették a nyugati szakirodalomban elterjedt elméleti irányzatokat, és a békeharc, illetőleg a nemzetközi törvényesség szellemében bírálták az imperializmus nemzetközi jogellenes gyakorlatát.

A magyar nemzetközi jogtudomány fejlődése új szakaszának vezető egyénisége Hajdu Gyula (1886—1972) a budapesti egyetem tanára volt, aki igen jelentős kutató, szerkesztő és tudományos szervező tevékenységet fejtett ki. Az ő szerkesztésében és nagyrészt személyes munkájával készült az egyes fogyatékosságai dacára is úttörő jellegű „Nemzetközi jog" című egyetemi tankönyv (1954). Irányító szerepe volt a „Diplomáciai és jogi lexikon" összeállításában (első kiadása 1959-ben jelent meg), valamint több tanulmány és szerződésgyűjtemény publikálásában, a budapesti egyetem nemzetközi jogi tanszéke mellett működő munkaközösség létrehozásában. (Nemzetközi jogi tanulmányok, 1953., Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945—1958, 1958., Nemzetközi szerződések 1918—1945, 1966.) A semlegesség kérdéséről két nagy érdeklődést kiváltó monográfiát írt. Része volt abban is, hogy jogtudományunk régi adósságát törlesztve, megjelentette Hugo Grotius „A háború és béke jogáról" című klasszikus művének magyar fordítását Szabó Imre és Hajdu Gyula bevezető tanulmányaival.

Hajdu Gyula neve mellett elsősorban Buza László (1885—1970) hat évtizedet átívelő tudományos munkássága érdemel méltatást. Buza László 1945 után igen értékes tanulmányokat publikált (A törvényesség és igazságosság elve a nemzetközi jogban; A nemzetközi jog főbb kérdései az új szellemű nemzetközi jogban, 1967. stb.) és társszerzője volt az 1954-ben megjelentetett nemzetközi jogi tankönyvnek. E tankönyv megírásában vett részt Flachbarth Ernő (1896—1955) is, aki pedagógiai munkássága mellett jelentős szakirodalmi tevékenységet fejtett ki, sajnálatos módon azonban a szuverenitás kérdéseivel kapcsolatos nagyarányú kutatómunkájának eredményeit korai halála miatt már nem tudta összegezni és közzétenni.

A ma működő magyar nemzetközi jogászok tudományos tevékenysége a marxizmus—leninizmus elméleti alapjain indult meg, illetőleg bontakozott ki, szorosan kapcsolódva az előző tudósnemzedék tagjainak munkásságához. A nemzetközi jog 1976. évi tankönyvét már új szerzői kollektíva készítette el az előző tankönyv rendszerére támaszkodva, de a nemzetközi jog időközben bekövetkezett fejlődésének és az újabb nemzetközi jogi kutatások eredményeinek figyelembevételével. A nemzetközi jog magyarországi művelése legújabb szakaszát a múltbelinél szélesebb körű érdeklődés, tematikai gazdagodás jellemzi és a monografikus feldolgozások számának emelkedése.

A megjelent monográfiák egyrészt az államok nemzetközi közösségében bekövetkezett változások nyomán felmerült problémákat tárgyalják, mint pl. a gyarmati rendszer felbomlását, illetőleg az ennek következtében

létrejött új államok nemzetközi jogi helyzetét, továbbá a nemzetközi jog fejlődéséből, demokratikus átalakulásából adódó elméleti kérdéseket dolgozzák fel, mint pl. az agresszió meghatározásáról, az emberi jogokról, a háborús bűnösök felelősségre vonásáról, a nemzetközi jogelvekről stb. szóló könyvek, másrészt olyan új jelenségekről, mint amilyenek a világűrjog, vagy a gazdasági integráció kérdései. Több munka kapcsolódik a nemzetközi szervezetek működéséhez, a nemzetközi jogalkotásban betöltött szerepükhöz, az ENSZ Biztonsági Tanácsának, illetőleg a Nemzetközi Bíróságnak eddigi tevékenységéhez. Végül, de nem utolsósorban nemzetközi jogtudományunk élénk figyelemmel kíséri a nemzetközi jog kodifikációjának új eredményeit, amelyekkel összefüggésben a diplomáciai kapcsolatok, illetve a nemzetközi szerződések jogáról szóló monográfiákat említjük meg.

A nemzetközi jogi kutatások eredményeinek ismeretében, közzétételében fontos szerepet tölt be a Magyar Jogász Szövetség nemzetközi jogi szekciója, illetőleg az International Law Association magyar tagozata, amely „Questions of International Law" címmel időközönként angol nyelvű tanulmánykötetekben publikálja egyes kutatók eredményeit. Örvendetesen megnövekedett a magyar szerzők világnyelveken publikált monográfiáinak száma is, amelyek a külföldi szaksajtóban élénk érdeklődést keltettek.

Mindezek az adatok a nemzetközi jog magyarországi tudományos művelésének kétségtelen fejlődését bizonyítják, de nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a nemzetközi kutatásokkal foglalkozó személyek száma és köre még mindig túlságosan szűk. Egy-két kivételtől eltekintve szinte valamennyien az Állam- és Jogtudományi Intézet nemzetközi jogi osztályához, illetve a budapesti, a szegedi és a pécsi tudományegyetemek nemzetközi jogi tanszékeihez kapcsolódnak. Ahhoz, hogy nemzetközi jogtudományunk minden tekintetben megfelelhessen Magyarország egyre szélesedő nemzetközi kapcsolataiból és a nemzetközi szervezetekben betöltött szerepéből adódó megnövekedett feladatoknak, jelentősen bővíteni kellene a magyar nemzetközi jogászok számát és ennek érdekében szélesebb alapokra helyezni a tudományos utánpótlást.

Irodalom: *Csarada* János: A tételes nemzetközi jog rendszere. 2. kiad. Bp. 1910.; *Buza* László: A nemzetközi jog tankönyve. Bp. 1935.; *Gajzagó* László: A nemzetközi jog eredete. Bp. 1942.; *Hajdu* Gyula—*Buza* László: Nemzetközi jog. 3. kiad. Bp. 1961.; Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Szerk. Hajdu Gyula, 2. kiad. Bp. 1967.; *Haraszti* György—*Herczegh* Géza—*Nagy* Károly: Nemzetközi jog. Bp. 1976.

Herczegh Géza

NEMZETKÖZI MAGÁNJOG: I. A nemzetközi magánjog szűkebb és tágabb fogalma (1231.) — II. A nemzetközi magánjogot és kiterjedését előmozdító tényezők (1231.) — III. A nemzetközi magánjog rendszere (1233.) — IV. A nemzetközi magánjog osztályjellege (1234.)

I. A nemzetközi magánjog szűkebb és tágabb fogalma.

A nemzetközi magánjognak van egy eredeti, szűkebb, és van egy újabb keletű, szélesebb fogalma. A két fogalom közös eleme:

a) A nemzetközi elem: például ha jogviszony alanyai különböző államok jogalanyai, nemzetközi jogviszonyról van szó.

b) A közjoggal szembeállított magánjog területén érvényesülnek, vagyis a nemzetközi polgári jogban, kereskedelem jogban, családjogban, munkajogban, polgári eljárásjogban, noha vannak, akik az utóbbi hármat önállóknak tekintik.

A nemzetközi magánjog *szűkebb* fogalma szerint arra ad választ, hogy a nemzetközi jogviszonyra melyik ország jogát kell alkalmazni. Ezt *indirekt jogrendezésnek* nevezik, mert nem magát a nemzetközi jogviszonyt szabályozza, hanem annak a nemzeti jognak a kiválasztását, amelynek szabályai a nemzetközi jogviszonyra irányadók. Valójában ez a jog nem is nemzetközi, csak nemzetközi jogviszonyokra vonatkozik, mert minden állam maga szabályozza azt, hogy a nemzetközi jogviszonyokra irányadó jogot hogyan kell kiválasztani. Annyi nemzetközi magánjog van, ahány állam; ez az indirekt jogrendezést bonyolulttá és bizonytalanná teszi. Hasonló a szűkebb értelemben vett nemzetközi magánjoghoz az *interperszonális magánjog*, amely arra az esetre rendezi az alkalmazandó jog kérdését, ha *egy államon belül* van többféle jog hatályban, és a jogviszony alanyai egy államon belül más-más jogterülethez tartoznak (például az *USA* államainak a jogai ütköznek vagy egy afrikai államban ütköznek különféle törzsi szokásjogok vagy vallási jogok, vagy pedig ezek a jogok ütköznek a modern viszonyokra szabott joggal).

A nemzetközi magánjog *szélesebb* fogalma az indirekt jogrendezés mellett magában foglalja a nemzetközi jogviszonyok *direkt rendezésének* a jogát is, vagyis azt a szabályvilágot, amely közvetlenül szabályozza a nemzetközi jogviszonyokat. Ez valóban nemzetközi jellegű.

II. A nemzetközi magánjogot és kiterjedését előmozdító tényezők. 1. Kereskedelem. 2. Nemzeti állam. 3. Világgazdaság. 4. Munkaerőexport. 5. Szellemi alkotások. 6. Nemzetközi érintkezés. 7. Az eredmény.

1. Kereskedelem.

A kereskedelem, ha ebben meg nem akadályozzák, eleve nincsen tekintettel ország-

határokra. Kialakítja a maga üzleti szokásait, és ezek a jog erejével érvényesülnek. A nemzetközi kereskedelem joga a burzsoá nemzeti államok létrejötte előtt egyszerre volt helyi és nemzetközi: helyileg vásári bíróságok alakították, nemzetközileg a kereskedők gyakorlata. Európában kialakult egy nemzetközi kereskedelmi jog (international law merchant), amely sok szállal kapcsolódott az arab világ nemzetközi kereskedelmi jogához. Ez a jog — éppen a nemzeti államok kialakulatlansága következtében — a mai kifejezéseket visszavetítve nem volt kollíziós jog, nem indirekt, hanem direkt jogrendezéssel operált, és nagyobb részben maguk a kereskedők által egymás közt kialakított jog volt.

2. Nemzeti állam.

A nemzetközi kereskedelmi jogot a burzsoá nemzeti államok létrejötte nemzeti kereskedelmi jogokká változtatta. Minthogy azonban a kereskedelem továbbra sem állt meg a nemzeti határokon, jelentőssé vált a kérdés: melyik állam jogát kell a nemzetközi jogviszonyokra alkalmazni. Alapjában az így felmerült igény hozta létre a kollíziós jogot, bár annak első megnyilvánulásai a családjog területére estek.

3. Világgazdaság.

Ez azonban nem bizonyult elegendőnek. A nemzetközi kereskedelem intenzitásának robbanásszerű növekedése *(Réczei)*, a hagyományos áruforgalom nagymérvű kiegészülése jelentős összetett gazdasági vállalkozásokkal (kooperációk és közös vállalkozások — joint ventures —, többnyire hitelezéssel összekapcsolt technológiai, fejlesztési szerződések, nagyberuházások stb.), továbbá speciális területekkel (bérmunkaszerződések, szellemi alkotások stb.), főként pedig a gazdasági integrációk megjelenése igényt támasztott a kereskedők között ősidők óta honos direkt jogrendezésre, vagyis arra, hogy a nemzetközi gazdasági viszonyokat a kollíziós jog közbeiktatása nélkül rendezzék, és ezzel a jogrendezés bonyolultságát és bizonytalanságát kiküszöböljék. Ezt a tendenciát az említett alapvető tényezők mellett továbbiak is előmozdították, illetve előmozdítják. A századforduló táján például az akkor egyeduralkodó burzsoáziának egy világjog létrehozataláról táplált illúziói jelentős hatóerőnek bizonyultak. Napjainkban a békés egymás mellett élés elve, a fejlődő országok gazdasági és jogi pozícióinak megjavítására irányuló törekvés (pl. az ENSZ-ben az Új Nemzetközi Gazdasági Rend — New International Economic Order — proklamálása, az UNCTAD tevékenysége); a gazdasági forgalom megkönnyítése (például a vámkérdések és a nemzetközi kereskedelem bizonyos problémái rendezésére irányuló GATT-egyezmény) vált jelentős tényezővé ezen a területen.

Az új céloknak két teljesen el nem különíthető fokozata van. Az egyszerűbb az, hogy az adott szerződésből vagy szerződésfajtából igyekszenek kiküszöbölni az indirekt jogrendezés bizonytalanságait és bonyodalmait, a fejlettebb pedig az, hogy regionálisan vagy univerzális igénnyel egységes jogot törekszenek kialakítani *(jogegységesítés)*. Az első esetben csak arra vannak tekintettel, hogy az adott jogviszony vagy jogviszonyfajta szabályait létrehozzák, de arra legalábbis közvetlenül nem, hogy az így létrehozott jog minél általánosabb érvényű legyen, a második esetben viszont a közvetlen cél a jogok sokaságának felváltása lehetőleg egyetlen joggal. Ennek megvalósítása ugyanis rendkívül leegyszerűsítené a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat, noha annak veszélyével ebben az esetben is számolni kell, hogy az egységes jog a különböző államok bíróságaiban és a választottbíróságokban folyó gyakorlat során veszít egységességéből.

Az *első* célkitűzés megvalósításának egyik módja az, hogy a szerződésre lépők a szerződésükben minden kérdés szabályozására törekszenek *(önszabályozó szerződés*, self-regulatory contract), mégpedig gyakran úgy, hogy nagy monopolvállalatok vagy multinacionális vállalatok egyoldalúan elkészítik és a gyengébb féllel elfogadtatják feltételeiket (például adhéziós szerződések révén), ez azonban tökéletesen nem sikerülhet és ezért jogvita esetén gyakran mégis a kollíziós joghoz kell folyamodni. A másik módszer nemzetközi kereskedelmi szokások és általános szerződési feltételek kialakítása többnyire tőzsdék, kikötők, érdekképviseletek, ritkábban nemzetközi szervezetek (például az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága) részéről; ez főként Nyugaton nagyon hatékony, de ugyanabban a hiányosságban szenved, mint az önszabályozó szerződések, sőt, a különböző, egymástól eltérő szokások és általános szerződési feltételek a jogegységesítés akadályává is válnak.

A *másik* cél megvalósítására nemzetközi egyezményekkel való jogegységesítés útján törekszenek. Ez vagy csak a nemzetközi jogviszonyokra nézve hoz létre egységes jogot vagy bizonyos jogterületeken a nemzeti jogok egészének egységesítésére törekszik, mégpedig vagy regionálisan vagy pedig univerzális igénnyel. Itt nem csekély ellenállásokat kell leküzdeni az ennek kedvező alapvető gazdasági folyamatok ellenére. Ellene hat az, hogy a legtöbb állam nem szívesen adja fel jól ismert, megszokott, begyakorolt jogát, ellene hat a gazdaságilag erős országok törekvése arra, hogy külföldön is a saját jogukat érvényesítsék. Ez részint arra vezet, hogy az államok vonakodnak ratifikálni a vonatkozó egyezményeket, részben arra a törekvésre, hogy az ilyen egyezmények előkészítése során az erősek jogi pozícióját erősítő rendelkezéseket fogadtassanak el. Még mintegy egy évtizeddel ezelőtt is

az ilyen egyezmények létrehozatala szinte a fejlett tőkés országok monopóliuma volt; ebben fordulatot indított meg az ENSZ által magyar javaslatra létrehozott nemzetközi kereskedelmi jogi bizottsága (UNCITRAL), továbbá az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága részéről létrehozott több általános szerződési feltétel; ezekben a keretekben gazdaságilag kiegyensúlyozott egyezmények és szerződési feltételek jöttek, illetve jönnek létre. A létrehozott egyezmények hatékonyságát azonban nagymértékben csökkenti, hogy az államokat ezek elfogadására kényszeríteni nem lehet, és ha egy állam ezeket elfogadja, akkor vállalataiknak még mindig jogukban áll a szerződésükben ezek alkalmazását kizárni. Erre pedig már azért is hajlamosak, mert gazdasági kapcsolataikat jobbára rutinszerűen végzik, nem is tudatosítják, hogy jogot alkalmaznak és meggyökeresedett szokásaikhoz ragaszkodnak. Ezért noha a jogegységesítés a legfejlettebb, de egyben a legnehezebben megvalósítható megoldás is. A leginkább jogilag eleve is messzemenően homogén régiókban sikeres (például a skandináv államokban); a feltételei elsősorban a gazdasági integrációkban teremthetők meg. A nemzetközi jogviszonyokra korlátozódó jogegységesítés a KGST-államok körében a legsikeresebb.

Ilyen körülmények között kialakul a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Nyugaton továbbá egyre inkább beszélnek az ún. „új nemzetközi kereskedelmi jog"-ról (new international law merchant), elsősorban C. M. *Schmitthoff* tudományos tevékenysége eredményeképpen; ez részben a kereskedők által fejlesztett jog, részben nemzetközi kereskedelmi jogi egyezmények joga, és alapjában a magánjog területére korlátozódik.

4. Munkaerőexport.

A fellendült munkaerőexporttal kapcsolatos problémák létrehozták a nemzetközi munkajogot is, amelyet lehet a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga részeinek is tekinteni.

5. Szellemi alkotások.

A nemzetközi kereskedelem kiterjed a szellemi alkotások (például irodalmi művek, zeneművek, filmek, szabadalmak, know-how) exportjára is. Ez speciális jellegű nemzetközi egyezmények létrehozására vezetett. Ennek főként iparjogvédelmi része szintén része lehet a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának.

6. Nemzetközi érintkezés.

A nemzetközi érintkezés (turizmus, nemzetközi házasságok stb.) általános sűrűsödése következtében létrejött a *nemzetközi családjog* és a *nemzetközi eljárásjog*; az utóbbi — főként a választott bíráskodás vonatkozásában — szintén kapcsolódik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogához. Kialakult továbbá egy a nemzetközi jogviszonyok rendezését előmozdító további módszer is: a polgári (és büntető) jogi *jogsegélyegyezmények* révén való nemzetközi együttműködés. Ezekben — kétoldalú vagy többoldalú egyezményekben — az államok kötelezettséget vállalnak arra nézve, hogy meghatározott módon előmozdítják a nemzetközi jogviszonyok lebonyolítását. Ez voltaképpen túlterjed a tág értelemben vett nemzetközi magánjogon is, mert a jogsegélyegyezményekben az államok általában az állami szervek bizonyos cselekvéseire vagy egy másik állam bizonyos jogszabályainak, jogi aktusainak elismerésére vállalnak kötelezettséget. Ez a jogterület tehát legjobb esetben is határterület a nemzetközi közjog és a tág értelemben vett nemzetközi magánjog között.

7. Az eredmény.

A direkt jogrendezés erősen az előtérbe nyomult, legalábbis a tudományos tevékenységben. Ennek tényerésére jellemző, hogy az 1970—72. évi magyar jogirodalomban 15 kollíziós jogi és 139 direkt jogrendezési problémát tárgyaló munka jelent meg *(Mádl)*. A direkt jogrendezés tényleges gyakorlata azonban emögött elmarad, noha szintén jelentősen kiterjedt.

III. A nemzetközi magánjog rendszere.

A fenti áttekintésből kitűnik, hogy a nemzetközi magánjognak a kollíziós jogra korlátozott fogalma nemcsak szűkebb, mint a direkt jogrendezésre is kiterjedő fogalom, de sokkal egyöntetűbb is. A kiterjesztett fogalom ugyanis sokféle, jellegében különböző jelenséget takar. Az egységes kollíziós jogot részekre vágja. Nyitott határral rendelkezik a nemzetközi közjog felé. A kollíziós jog például egyaránt kiterjed személyi jogi, tulajdonjogi, szerződési jogi, kártérítési jogi, öröklési jogi, munkajogi stb. kérdésekre, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga viszont más alapon — a tevékenységi kör alapján — határolódik el, és a maga körében egyaránt tárgya az indirekt (kollíziós) és az indirekt jogrendezés. Emellett — főként az állam gazdasági beavatkozásának mindenütt tapasztalható jelentős növekedése folytán — elválaszthatatlanul vegyülnek benne a magánjogi és a közjogi elemek (például devizajog, vámjog, export-importkorlátozások joga, a külkereskedelmi monopólium joga); a magánjogi és közjogi elemek vegyülése különösen nagy méreteket ölthet a gazdasági integrációk jogában. A korszerű, tág értelemben vett nemzetközi magánjog többé nem felel meg a jogágazatokkal szemben támasztott követelményeknek.

Ez arra vezetett, hogy a nemzetközi magánjog belső egységének megszűnése folytán e jogterület rendezésére sokféle koncepció alakult ki. Végeredményben a nemzetközi magánjog egy különnemű komplexusokat magában foglaló gyűjtőfogalommá vált. Három

nagy jogterületről lehet ebben a körben beszélni:

a) a kollíziós jog,

b) a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga, amely vegyesen magánjogi és közjogi, és amelyben többé-kevésbé elkülönülnek a gazdasági integrációk jogai,

c) a direkt jogrendezés joga a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogán kívül. *(→ Kollíziós jog)*

IV. A nemzetközi magánjog osztályjellege. A nemzetközi magánjog nemcsak az országhatárokon terjed túl, de a társadalmi rendszerek határain is. Ebből a szocialista jogászok egy része is (például *Goldstajn*, Jugoszlávia) arra következtet, hogy ez a jogterület nem kötődik társadalmi rendszerekhez, nem lehet szocialista vagy kapitalista jellegű.

Ez a nézet arra támaszkodik, hogy e jogterület egyik jelentős funkciója a nemzetközi gazdasági forgalom megkönnyítése, továbbá arra, hogy adott esetben ugyanaz a jog irányadó akár két burzsoá vállalat, akár egy szocialista és egy burzsoá vállalat van egymással jogviszonyban, a nemzetközi egyezményeket pedig gyakran különböző társadalmi rendszerek államai készítik elő, fogadják el és hajtják végre.

Ezek a tények csak azt jelentik, hogy mindkét társadalmi rendszernek érdeke fűződik a világgazdaság fejlesztéséhez. Itt azonban az azonosság véget ér. A világgazdaság fejlesztésében rejlő közös érdek talaján az antagonisztikus érdekellentétek kibontakoznak: a nemzetközi magánjog valójában a társadalmi rendszerek között a békés egymás mellett élés talaján folytatott nemzetközi osztályharc egyik szabályozott küzdőtere. A burzsoá államok a világgazdaságban a burzsoá pozíciók, a szocialista államok pedig a szocialista pozíciók erősítésére törekszenek. Ebből következik ellentétes nemzetközi gazdasági és jogpolitikájuk. Ez különösen világos a fejlődő országok viszonylatában: a burzsoá államok jórészt neokolonialista gazdaság- és jogpolitikát folytatnak, a saját gazdaságuknak igyekszenek ezeknek az államoknak a gazdaságát alárendelni, a szocialista államok törekvése pedig az, hogy segítsék a fejlődő országokat abban, hogy a kapitalizmus világrendszeréből ki tudjanak szakadni. A burzsoá monopolvállalatok, multinacionális vállalatok a jog eszközeivel is törekszenek kihasználni gazdasági és műszaki fölényüket, és ennek keretében a szerződésekben, az adhéziós szerződésekben, az általános szerződési feltételekben és az általuk létrehozott nemzetközi egyezményekben egyoldalú előnyöket kötnek ki, a saját érdekeiknek megfelelő jogot igyekszenek megtenni a szerződésre irányadó jognak, nekik kedvezően törekszenek összeállítani a választott bíróságokat stb. A szocialista vállalatok az ilyen törekvésektől mentesek, és igyekszenek szembeszállni az ilyen burzsoá törekvésekkel: a szocialista állam nemzetközi gazdaság- és jogpolitikáját hajtják végre. Ami pedig magát a jogot illeti: a nemzetközi együttműködés nem szünteti meg a jogrendszerek osztályjellegét. Ezen az sem változtat, hogy egy szocialista és egy burzsoá állam azonos jogi eszközöket is használ ellentétes érdekei szolgálatában, ahogy két szocialista állam is elérheti ugyanazt az eredményt eltérő jogi eszközökkel.

A nemzetközi magánjognak is megvan tehát az osztályjellege, bár az kétségkívül rejtettebb, mint az államok merőben belső viszonyait rendező jogoké, és egyáltalán nem zárja ki a gazdasági együttműködést. *(→ Kollíziós jog; — Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga; — Jogegységesítés a KGST-n belül)*

Irodalom: *Mádl* Ferenc: Új szakasz a nemzetközi magánjogban? Állam- és Jogtudomány 1968.; *Mádl* Ferenc: A nemzetközi magánjog helyzetéről. Jogtudományi Közlöny 1976.; *Réczei* László: A nemzetközi magánjog 30 éve. Jogtudományi Közlöny 1975.; *Szászy* István: Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga. Bp. 1962.

Goldstajn, A.: The new law merchant reconsidered. = Law and international trade. Red. Fabricius, F. Frankfurt/M. 1973. 171—185. *Schmitthoff*, C. M.: The law of international trade, its growth, formulation and operation = The sources of the law of international trade. Red. Schmitthoff, C. M. London, 1964.

Eörsi Gyula

NEMZETKÖZI MAGÁNJOGTUDOMÁNY TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON → *Kollíziós jog*

NEMZETKÖZI MUNKAJOG I. A nemzetközi munkajog fogalma (1234.) — II. A nemzetközi munkajog forrásai (1235.) — III. A kollíziós normák szerepe a munkajogban (1236.) — IV. A magyar nemzetközi munkajog főbb elvei (1236.) — V. A nemzetközi munkajogi szabályok hatályosulásával kapcsolatos problémák a tételesjog tükrében (1237.)

I. A nemzetközi munkajog fogalma. A nemzetközi munkajog a munkajog által szabályozott nemzetközi jellegű, vagyis külföldi elemet tartalmazó jogviszonyokat szabályozó jogi normák összessége. A szabályozás történhet *közvetlen* jogrendezés útján (direkt szabályozással) vagy *közvetett* jogrendezés útján (kollíziós normákkal). Egyes felfogások szerint csak a kollíziós jog tartozik a nemzetközi munkajog körébe. *(→ Nemzetközi magánjog; — Kollíziós jog)*

A nemzetközi munkajogot mind a polgári,

mind a szocialista jogi irodalom általában a nemzetközi magánjog részének tekinti. Ez az álláspont arra vezethető vissza, hogy a nemzetközi magánjog több elve (pl. visszautalás, közrendi fenntartás stb. elve) a nemzetközi munkajogban is alkalmazásra kerül, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy mások (felek jogszabályválasztó joga, lex fori stb.) a nemzetközi munkajogban szűkebb körben vagy más értelemben kerülnek alkalmazásra.

Az újabb felfogások éppen ezért a nemzetközi munkajogot *önálló diszciplínának* tartják. A kérdés csak az, hogy jogrendszerbeli helye a nemzetközi magánjog vagy a munkajog mellett van-e. Az előbbi álláspont mellett szól a nemzetközi magánjogban és a nemzetközi munkajogban érvényesülő egyes elvek azonossága és a jogtechnikai megoldások hasonlósága, utóbbi álláspontot viszont az a körülmény támasztja alá, hogy a nemzetközi munkajogi szabályok leválasztása a munkajog törzséről történt.

Nézetünk szerint helyesebb a nemzetközi munkajogot a munkajog mellett önálló diszciplínának tekinteni, éppen úgy, mint a nemzetközi magánjogot a polgári és családjog mellett, a nemzetközi polgári eljárási jogot a polgári eljárási jog mellett. Itt ugyanis a szabályozás alapjául szolgáló viszonyok jellegüket, szerkezetüket és tartalmukat tekintve munkajogiak, ugyanúgy, ahogyan ott polgári jogiak, családjogiak, illetve polgári eljárási jogiak.

II. A nemzetközi munkajog forrásai. Az 1. állami belső jogforrások. 2. A nemzetközi egyezmények.

1. Az állami belső jogforrások.

Ami a belső állami jogforrásokat illeti, a nemzetközi munkajog területén aránylag kevés közvetlenül vagy közvetve jogrendező írott, speciálisan nemzetközi munkajogi szabály található.

A polgári államok jogszabályalkotását ebből a szempontból vizsgálva, mindenekelőtt a munkajog *közjogi* (munkavédelmi, fegyelmi jogi, munkaügyi viták elintézésére, a társadalombiztosításra stb. vonatkozó szabályok) és *magánjogi* (szerződési munkajog) részének elválasztására kell utalni. Általános elv, hogy a közjogi normák általában csak az adott állam területén alkalmazhatók, ennélfogva a külföldi elemet tartalmazó munkajogviszony esetében elsősorban a közjogi normák területi és személyi hatályának kérdése merül fel, vagyis azt vizsgálják, hogy az adott tényállásra a külföldi elem ellenére a hazai norma alkalmazható-e. Nemleges esetben rendszerint nem lép helyébe a megfelelő külföldi közjogi jogszabály, jóllehet ez sem kivétel nélküli szabály. A külföldi elemet tartalmazó jogviszony magánjogi elemei tekintetében pedig elsősorban a nemzetközi magánjogi, továbbá az egyre nagyobb jelentőségűvé váló ún. idegenjogi rendelkezések adnak eligazítást. A kétféle elemre tehát különféle jogok lehetnek irányadók, amelyeket olykor nehéz egymással összhangba hozni, emellett a polgári társadalomban nincs is teljes egyetértés abban a tekintetben, hogy mely munkajogi kérdések tartoznak a közjog és melyek a magánjog körébe, ami a kérdést tovább bonyolítja.

A szocialista jogrendszerekben a nemzetközi vonatkozású munkajogviszonyok belső forrásai elsősorban a munkaügyi törvényhozás általános és különös normái és a nemzetközi magánjogi, illetve eljárásjogi szabályok kisegítően érvényesek. Ez arra vezethető vissza, hogy a szocialista államok jogszabályalkotási gyakorlata a közvetlenül jogrendező szabályokat tartja a legfontosabbaknak és a kollíziós normáknak másodrendű jelentőséget tulajdonít, jóllehet ezeket sem nélkülözheti. Találkozunk azonban elvétve olyan szabályozással is, hogy az állampolgárok és a külföldi vállalatok, valamint az illető állam területén dolgozó külföldiek és a belföldi vállalatok közötti munkajogi viszonyokra a munkaügyi rendelkezések csak akkor irányadók, ha a nemzetközi magánjogra vonatkozó szabályok másként nem rendelkeznek, vagyis a munkajogi szabályoknak van kisegítő hatálya.

2. A nemzetközi egyezmények.

A nemzetközi munkajog forrásai sorában elsősorban a több oldalú nemzetközi egyezményekről, ezek között is a Nemzetközi Munkaügyi Egyetemes Értekezlet által elfogadott és a szervezet tagállamai által ratifikált egyezményekről kell megemlékezni. Ha a ratifikálás elmarad, a tagállam köteles időnként jelentést tenni arról, hogy az egyezménybe foglalt rendelkezések mennyiben valósultak meg a belső törvényhozásban, illetve arról, hogy milyen nehézségek akadályozzák az egyezmény ratifikálását.

A kétoldalú egyezmények közül különös jelentősége a letelepedési, konzuli és olyan egyezményeknek van, amelyek kimondják az egyenlő elbánás, a hazai jog alkalmazásának elvét a munkajog terén. Utóbbiak között újabban igen jelentősek az ún. vendégmunkás-egyezmények. A kétoldalú egyezmények sorában a társadalombiztosítási kérdésekben kötött egyezmények is fontos helyet foglalnak el.

Egyes államok belföldi munkaügyi szabályai a nemzetközi egyezményekre kifejezetten utalnak is, amennyiben úgy rendelkeznek, hogy az állampolgároknak az állam területén működő nemzetközi intézményekkel, külföldi képviseletekkel vagy kirendeltségekkel kötött munkaviszonyára az egyébként érvényes munkajogi rendelkezéseket csak akkor lehet alkalmazni, amennyiben nemzetközi szerződések, egyezmények vagy megállapodások eltérően nem rendelkeznek.

III. A kollíziós normák szerepe a munkajogban. 1. A polgári államok megoldása. 2. A szocialista országok megoldása.

1. A polgári államok megoldása.

A kollíziós jog általános kategóriáit a munkajogviszony magánjogi jellegű elemei tekintetében is alkalmazzák. Ugyanúgy, mint a kereskedelmi vagy más ügyleteknél, a kérdést aszerint vetik fel, hogy a szóban forgó munkaviszony mely jogban gyökerezik, illetve mely jogrendszerrel áll legszorosabb kapcsolatban és ennek megfelelően állapítják meg az erre a munkajogviszonyra irányadó jogot (lex obligationis). Általánosan elfogadott vélemény, hogy a felek által történő jogszabályválasztás megengedett. Ha ez hiányzik, a felek vélelmezett akarata irányadó. Ha ez sem állapítható meg, a kapcsolóelvek adnak eligazítást. Ilyen kapcsolóelvek lehetnek a munkavégzés helyének joga, a munkáltató vállalat székhelyének joga, a szerződéskötés helyének joga, a dolgozó hazájának joga stb. Régebben főleg a dolgozó hazai jogát, egyes államokban pedig a szerződéskötés helyének jogát tekintették irányadónak. Újabban a polgári államokban is a munkavégzés helyének joga, a lex loci laboris nyomul előtérbe.

2. A szocialista országok megoldása.

A szocialista jogfelfogás szerint a nemzetközi munkajogban a nemzetközi magánjog egyes kapcsolóelvei ugyan figyelembe jönnek, jelentőségük azonban jóval kisebb, mint a polgári államokban. A nemzetközi munkajogban a legfontosabb kapcsolóelv a *lex loci laboris*, a munkavégzés helyének joga, ami érthető is, mert a munkajog oly szoros kapcsolatban áll a munkahely államának egész hatósági szervezetével, hogy attól nem választható el.

A második legfontosabb kapcsolóelv a *lex loci delegationis*, vagyis a munkáltató vállalat székhelyén irányadó jog. Ez a kapcsolóelv akkor lép előtérbe, ha a belföldi székhelyű munkáltató és egy belföldi dolgozó között létrejött munkaszerződés alapján rendszerint határidőhöz kötötten munkát külföldön kell végezni. Ebben az esetben a belföldi munkajog alkalmazandó, amennyiben ezt a külföldi helyi viszonyok nem zárják ki (pl. bel földi és külföldi munkaszüneti napok különbözősége).

A szocialista jogirodalomban vitatott, hogy a felek jogszabályválasztó jogának a nemzetközi munkajogban milyen szerepe van, illetve, hogy a felek akarata mennyiben érvényesülhet. Az egyetlen olyan terület, amelyen a felek jogszabályválasztó joga elismerhető, a bírói és általában az eljárási joghatóság meghatározása, de már e téren is az akarati autonómia elve csak különböző feltételek és korlátok között juthat érvényre.

IV. A magyar nemzetközi munkajog főbb elvei.

A magyar nemzetközi munkajog főbb elveit az 1967. évi a munka törvénykönyve tartalmazza (6. §). Eszerint a munka törvénykönyvének hatálya kiterjed a magyar állami, igazgatási vagy gazdálkodó szerv, illetve a társadalmi szervezet által magyar állampolgárral külföldön létesített munkaviszonyra; és külföldi munkaszerződés alapján Magyarországon teljesített munkaviszonyra. Nem terjed ki a törvény hatálya a külföldi állam diplomáciai képviseletének vagy egyéb szervének saját állampolgárával létesített munkaviszonyára, azokra az esetekre, amelyeket nemzetközi szerződés eltérően rendez, továbbá azokra az esetekre, amelyekre a Minisztertanács eltérést engedélyez.

A magyar szabályozás alapjául a fentiekhez képest két elv szolgál. Az elsődleges a *területi elv*, amely azt jelenti, hogy Magyarország területén teljesített munkaviszonyra a magyar szabályokat kell alkalmazni, akárhol és akármilyen állampolgárok, illetve szervek között jött is a munkaszerződés létre. Eszerint a külföldön létrejött munkaviszonyra is a magyar szabályokat kell alkalmazni, ha a munkaviszonyt Magyarországon kell teljesíteni, vagyis, ha a dolgozónak a munkaszerződés szerinti munkát itt kell végeznie. Minthogy teljesítésről csak akkor beszélhetünk, amikor a dolgozó a munkát megkezdte, ezért a magyar jogszabályok ettől kezdődően alkalmazandók. Ebből következően a munkaviszony létesítésére ilyenkor is a külföldi szabályok irányadók. Emellett a jogszabály állandó, rendszeres folyamatra gondol, vagyis hogy a munka végzése a munka szerződés szerint állandó jelleggel itt történik.

Másodlagos a *személyi elv*, amely a területi elvtől két irányban állapít meg eltérést. Egyrészt kiterjesztőleg, amikor úgy rendelkezik, hogy a magyar szerv és a magyar állampolgár közötti munkaviszonyra mindig a magyar szabályokat kell alkalmazni akkor is, ha azt külföldön teljesítik. Másrészt szűkítőleg, amikor a diplomáciai képviseletek és idegen államok egyéb szerveinek saját állampolgárával létesített munkaviszonyát kiveszi a törvény hatálya alól.

A munka törvénykönyve nem rendelkezik arról, milyen jogot kell alkalmazni abban az esetben, ha magyar munkáltató külföldivel Magyarországon létesített munkaviszonyt úgy, hogy azt külföldön kell teljesíteni. A fentieknek megfelelően a munkaviszony létesítésére a magyar jogot, míg a munka teljesítésével összefüggő kérdésekre a munkavégzési helynek külföldi szabályait kell alkalmazni.

De lege ferenda felmerültek olyan elgondolások, hogy a munka törvénykönyvének nem kellene kitérnie a munka végzésének nemzetközi vonatkozásaira, amely esetben azután szükségképpen a nemzetközi magánjogi jogszabályanyag keretében kellene megoldást keresni.

V. A nemzetközi munkajogi szabályok hatályosulásával kapcsolatos problémák a tételesjog tükrében.

a) A munkaviszony létesítésénél. A külföldi által Magyarországon, illetleg magyar állampolgár által külföldön teljesítendő munkaviszony létesítésére általában a dolgozó hazai joga irányadó. Ide értendők a jogképességre, cselekvőképességre és a munkaviszony létesítésének egyéb feltételeire (életkor, szakképzettség stb.) vonatkozó rendelkezések is. Ehhez hozzá kell fűzni azonban, hogy közrendi okokból nem teljesíthető Magyarországon az olyan munkaviszony, amely a dolgozó hazai joga szerint ugyan szabályosan jött létre, egyes feltételei azonban az ország társadalmi rendjébe és a munkaviszonyra ennek megfelelően megállapított alapvető szabályokba ütköznek. Így pl. a 15 éven aluli személlyel kötött munkaszerződés érvénytelen és nem hajtható végre akkor sem, ha a külföldi hazai joga szerint ez megengedett lenne. Ha viszont a külföldi jog a nő munkavállalásához a férj hozzájárulását írja elő, amely nélkül a munkaszerződés érvényesen nem jöhetne létre, az ilyen rendelkezés a magyar jog szerint nem akadálya a munkaviszony létrejövetelének, ha a dolgozó hazai joga által megkívánt ilyen hozzájárulás hiányoznék is.

b) A munkaviszony teljesítésénél. Minthogy a munka végzésére vonatkozóan a munkavégzés helyének joga irányadó, nem teljesíthetők a munkaszerződés olyan rendelkezései, amelyek a munkavégzés helyének jogával ellentétben állnak. Így pl., ha a magyar szabályok szerint az adott munkakörben nő vagy valamely fogyatkozásban szenvedő nem foglalkoztatható, a munkaviszony nem teljesíthető, ha a munkaszerződést kötő dolgozó e kategóriák valamelyike alá esik. Továbbá előfordulhat, hogy a munkaszerződés valamely rendelkezése a munkavégzés módjára vonatkozó valamely szabályba ütközik. Így pl. a munkaszerződés hosszabb munkaidőt ír elő, mint amely a magyar szabályok szerint az adott munkakörre vonatkozik. Ebben az esetben a munkaszerződés szóban forgó rendelkezése a magyar jog szerint érvénytelen lenne, mert ellenkezik a munkaviszonyra vonatkozó szabállyal. Ilyenkor a munkaszerződés tartalma a magyar munkajogi szabálynak megfelelően alakul (munka törvénykönyve 22. § 3. bek.).

A jogszabályok egyes esetekben a jogok terjedelmét a munkaviszonyban töltött idő tartamától teszik függővé (pl. a felmondási idő mértékénél, jubileumi jutalomra való jogosultságnál stb.). A külföldön munkaviszonyban töltött időt azonban csak akkor lehet figyelembe venni, ha ezt a jogszabály kifejezetten lehetővé is teszi. Ennek hiányában külföldi dolgozó esetében, ha nem esik a jogszabályban felsorolt esetek alá, munkaviszonyban töltött időként mindig csak a Magyarországon munkaviszonyban töltött idejét lehet figyelembe venni.

A munkaviszony módosítása tekintetében irányadó nemzetközi munkajogi szabályok meghatározásánál, minthogy itt a munkaszerződés módosítására, a munkaszerződés megkötésére vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni (munka törvénykönyve végrehajtási utasítása 23. § 1. bek.), azokat az elveket, amelyek a munkajogviszony létesítése tekintetében irányadó jog meghatározásánál érvényesek, a munkaviszony módosítása tekintetében is alkalmazni kell.

A felelősségi szabályok — minthogy azok ugyancsak a munka végzéséhez kapcsolódnak — elsősorban a munka teljesítése helyének joga szerint alakulnak. Ehhez képest pl. ha a magyar dolgozó tartósan külföldön teljesít munkát és ott munkájának végzésével összefüggésben károsodás éri, kárigényének megállapítása tekintetében a külföldi szabályok kerülnek alkalmazásra. Ha csak átmenetileg tartózkodik a külföldi állam területén, igényének elbírálására a magyar jogszabályok irányadók.

c) A munkaviszony megszüntetésénél. A munkaviszony megszüntetésénél előfordulhat, hogy míg az egyik állam joga szerint a munkaviszony megszűnik, a másik állam joga szerint fennmarad. Így, ha a külföldi munkáltató saját joga szerint szüntetné meg a munkaviszonyt, és erre a magyar jogszabályok szerint nincs lehetőség (pl. a dolgozó betegsége esetében), a munkaviszony a magyar jog szerint fennmarad, mégha a külföldi jog szerint meg is szűnik. Ennek fordítottja is lehetséges, nevezetesen, amikor a magyar munkáltató a munkaviszonyt a magyar szabályok szerint mondja fel, viszont a külföldi dolgozó hazai joga szerint a munkaviszony megszüntetésére nincs lehetőség, mert ott pl. meghatározott tényálláshoz kötött felmondási rendszer érvényesül. Ilyenkor a munkaviszony a magyar jog szerint megszűnik, jóllehet a külföldi hazai joga szerint esetleg fennmarad.

d) A társadalombiztosítás körében. Ebben a tekintetben elsősorban Magyarországnak a többi szocialista állammal kötött szociálpolitikai egyezményei adnak eligazítást.

Ezeknek megfelelően a *betegségi és anyasági biztosításból* eredő szolgáltatások attól a biztosítási teherviselőtől járnak, amelyeknél a biztosított, illetőleg családtagja a szolgáltatásra a jogot megszerezte, akkor is, ha a jogosult személy a másik állam területén lakik. A természetbeni szolgáltatásokat (orvosi gyógykezelés, gyógyszerellátás stb.) a jogosult állandó lakhelyének, vagy kiküldetés esetében tartózkodási helyének teherviselői kötelesek a saját jogszabályaik szerint nyújtani.

A családi pótlékot egyes egyezmények szerint annak az államnak a szerve állapítja meg és folyósítja, amelynek területén a családi pótlékra jogosult személy gyermekei laknak.

A *nyugellátást* általában annak az államnak az illetékes szerve állapitja meg és folyósitja, a nála érvényes jogszabályok szerint, amelynek területén az igényjogosultnak lakóhelye van. Ez azonban nem kivétel nélküli szabály. Találkozunk olyan rendelkezésekkel is, hogy a nyugellátásokat mindkét területen eltöltött idők figyelembevételével, mindegyik állam érintett szervei bírálják el, és a nyugellátásnak a saját területükön eltöltött idő tartamára eső részét ezek folyósitják a jogosult részére.

Irodalom: *Nagy* László: Employment of aliens in Hungary = La comparaison de droit. Bp. 1974.; *Réczei* László: Nemzetközi magánjog. Bp. 1955.; *Szászy* István: Nemzetközi munkajog. Bp. 1969.; *Szászy* István: A munkajog nemzetközi magánjogi vonatkozásai. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője 1961.

Lunc, L.: Mezsdunarodnoe csasztnoe pravo. Oszobennaja csaszt. Moszkva, 1963.; *Notter*, N.—*Brunini*, P.: Die rechtliche Stellung der ausländischen Arbeitnehmer in Deutschland und in Frankreich. Recht der Arbeit 1974.; *Gamillscheg*, F.: Internationales Arbeitsrecht (Arbeitsverweisungsrecht). Berlin—Tübingen, 1959.

Trócsányi László

NEMZETKÖZI SZERVEZETEK SZEREPE A MAI ÁLLAMKÖZI KAPCSOLATOKBAN: I. A nemzetközi szervezetek helye az államok rendjében (1238.)— II. A nemzetközi szervezetek viszonya az államokhoz (1240.) — III. A nemzetközi szervezetek hatásköre (1242.)

I. A nemzetközi szervezetek helye az államok rendjében. 1. A nemzetközi szervezet fogalma. 2. A nemzetközi szervezetek osztályozása. 3. A nemzetközi szervezetek kialakulása.

1. A nemzetközi szervezet fogalma.

A nemzetközi szervezetet az államok többoldalú nemzetközi szerződés útján hozzák létre, hogy meghatározott cél érdekében, megfelelő szervek útján intézményesen biztositsák állandó együttműködésüket. A nemzetközi szervezet megalakulását, céljait, szervezetét és tevékenységét meghatározó többoldalú nemzetközi szerződést általában *alapokmánynak*, alkotmánynak nevezik.

Számtalan olyan nemzetközi szervezet is létezik, amelynek tagjai nem maguk az államok, hanem az egyes államokban tevékenykedő társadalmi, tudományos, kulturális és emberbaráti egyesületek, társaságok, illetve akár természetes személyek is. Ezek a nem kormányközi szervezetek nem valamely nemzetközi szerződés útján, hanem a székhelyük szerinti államnak az egyesületek létrehozására és működésére vonatkozó belső jogszabályai alapján jönnek létre és fejtik ki tevékenységüket.

A továbbiakban azokkal a nemzetközi szervezetekkel foglalkozunk, amelyeknek államok a tagjai *(államközi vagy kormányközi szervezetek)*. Ezek a nemzetközi szervezetek a mai államközi kapcsolatokban jelentős szerepet töltenek be; létük a nemzetközi jog elméletét is több vonatkozásban (pl. a nemzetközi jog alanyainak körével, a nemzetközi jogszabályalkotás folyamatával stb. kapcsolatban) új problémák megoldására ösztönözte.

2. A nemzetközi szervezetek osztályozása.

A nemzetközi szervezeteket mindenekelőtt a *részvevők köre szerint* különböztetjük meg. Eszerint beszélünk *univerzális* (egyetemes), *regionális* vagy *partikuláris* nemzetközi szervezetekről.

A szó szoros értelmében vett *univerzális* (egyetemes) szervezet valójában nincs, hiszen egyetlen szervezet sem öleli fel a világ összes létező államát. Még az Egyesült Nemzetek Szervezetének sem tagja a világ valamennyi állama. Tény azonban, hogy számos olyan nemzetközi szervezet van, amely *célkitűzése szerint* egyetemes szervezetté kíván válni, és amely tagjainak sorában már egyesíti az államok túlnyomó többségét. Ezek, az ENSZ-hez hasonlóan, mintegy egyetemes *(quasi univerzális)* szervezetnek tekinthetők. (Például az Egyetemes Postaunió, az Egészségügyi Világszervezet.)

Léteznek viszont olyan szervezetek, amelyek tevékenysége eleve csupán az államok szűkebb körére korlátozódik és célkitűzéseiknek megfelelően sem kívánnak egyetemes szervezetté válni. Amennyiben az ilyen szervezet tagjai nagyobb, földrajzilag összetartozó egységhez tartoznak, a szervezetet *regionális szervezetnek* nevezik. Ilyen pl. az Afrikai Egységszervezet. Minden egyéb, az államok korlátozott számát magába foglaló szervezet, amelynek tagjai nem alkotnak földrajzi egységet *(régiót)*, elnevezése: *partikuláris szervezet*. Pl. Északatlanti Szövetség.

Megkülönböztethetjük a nemzetközi szervezeteket *funkcióik szerint* is. Ebből a szempontból beszélhetünk elsősorban politikai célokat követő, *általános*, vagyis az államok között felmerülő valamennyi probléma megvitatására hatáskörrel bíró szervezetekről (Egyesült Nemzetek Szervezete) és olyanokról, amelyeket *egy-egy meghatározott feladatkör* ellátásával bíztak meg. Az ENSZ ún. szakosított intézményei (pl. Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) mind ebbe a kategóriába tartoznak.

3. A nemzetközi szervezetek kialakulása.

Az államközi kapcsolatok fejlődésének során mind gyakrabban merültek fel olyan kérdések, amelyek tisztázása nem történhetett meg két állam megegyezése alapján, mivel megoldásukban államok egész sora egyaránt érdekelt volt. Az államok egymás közötti kétoldalú

tárgyalásai és azok eredményének összeegyeztetése nehézkes eljárásnak bizonyult, ezért már a legrégibb időkben is előfordult, hogy nagyobb jelentőségű esemény megvitatása céljából összejöttek az uralkodók, illetve ezek küldöttei, hogy együttes megbeszélésen döntsék el a kérdéseket és határozzák meg követendő magatartásukat.

A görög városállamok már rendszeres összejöveteleken vitatták meg ügyeiket. A középkor uralkodóinak kapcsolataiban a zsinatoknak volt nagy jelentőségük, amelyeken a keresztény világot érintő vallási és politikai kérdésekben döntöttek. Majd a nagyobb háborúkat lezáró békeszerződéseket is nemzetközi összejöveteleken készítették elő. A 19. században kiemelkedő jelentőségű nemzetközi értekezletek összehívására került sor. Ilyen volt a bécsi kongresszus (1815), a párizsi kongresszus (1856) és a berlini kongresszus (1878).

A nemzetközi értekezletek nagyon alkalmas intézményeknek bizonyultak arra, hogy az államok küldötteinek ott kialakult vitái, érvelései alapján egyes felmerült kérdésekben megkönnyítsék a megállapodást. Ezek az értekezletek azonban csak ideiglenes jellegű találkozói voltak az államok képviselőinek, még ha egyikük-másikuk több hónapig vagy évig is tartott. Az államok intenzívebb, sokoldalú kapcsolatai azonban azt igényelték, hogy az államok együttműködésük bizonyos területeinek szervezett, állandó kereteket biztosítsanak. Ebből a célból jöttek létre — az érdekelt államok megállapodása alapján — a nemzetközi szervezetek.

A 19. században a technikai fejlődés, a nemzetközi kereskedelem igényei már szükségessé tették az államoknak ezt a fokozott együttműködését. A nemzetközi folyami hajózásban kialakult államközi együttműködés keretében különböző folyami igazgatóságok jöttek létre; majd nemzetközi szervezetek alakultak a vasúti közlekedés területén is. A nemzetközi együttműködés különleges kérdéseiben létrejött első említésre méltó nemzetközi szervezetek az ún. *nemzetközi igazgatási uniók.* (Pl. ilyen az 1865-ben megalakult Nemzetközi Távíró Egyesület, vagy az 1874-ben létrejött Általános Postaegyesület.) Ezek nemzetközi téren olyan feladatokat láttak el, amelyek elvégzése az egyes államokon belül az államigazgatási szervek hatáskörébe tartozik. Bizonyos szakterületeken ugyanis az együttműködés szervezett és állandó jellegű formáját valósították meg: a szervezetet létrehozó egyezményben részes államok igazgatási tevékenységét — az egyezményben kitűzött különleges cél megvalósítása érdekében — összefogták és összeegyeztették. További jelentőségük, hogy a létesítésükről szóló egyezményben meghatározott célkitűzések megvalósítására nemzetközi egyezményeket kezdeményeztek; a hatáskörükbe tartozó kérdésekkel kapcsolatosan számos, az együttműködés fejlesztését szolgáló határozatot és ajánlást fogadtak el.

A nemzetközi igazgatási uniók tehát az államok egymás közti hatalmi viszonyait nem érintő területeken fejtettek ki tevékenységet.

A 20. században, amellett, hogy bizonyos körülhatárolt feladatok ellátására számos további ilyen jellegű nemzetközi szervezet is keletkezik, sor kerül az államok közötti politikai természetű kapcsolatok világszintű intézményesítésére is. Az első világháború befejezésével az államok multilaterális nemzetközi együttműködésében minőségi változás történt: létrejött a *Nemzetek Szövetsége,* amely jellegét tekintve ugyan elsősorban az államok politikai téren való együttműködését szolgálta, ténylegesen azonban az első olyan nemzetközi szervezet volt, amelynek keretében több más (egészségügyi, kulturális stb.) területen is állandó államközi együttműködés bontakozott ki. A második világháború után pedig megérlelődött az a felismerés, hogy az *Egyesült Nemzetek Szervezete* alapvető feladatát, az államok közössége békéjének fenntartását, csak akkor valósíthatja meg, ha egyúttal az államok közötti más irányú együttműködés fejlesztését is célkitűzésnek tekinti; a különböző szakfeladatokat ellátó, egyetemes jellegű szervezetek tevékenysége ezért szükségképpen kapcsolatba kerül a világszintű politikai szervezet működésével. Így a korábban már fennállott egyetemes jellegű nemzetközi szervezetek többsége ma az ENSZ rendszerébe tartozik. Csak kevés jelentős ilyen jellegű, különböző társadalmi és gazdasági rendszerű államokat magában foglaló, nemzetközi szervezet tevékenykedik az ENSZ által létrehozott nemzetközi kereteken kívül. Ilyen például a Súly- és Mértékügyi Nemzetközi Hivatal. Emellett mind politikai, mind egyéb területeken az együttműködés biztosítására további, csak az államok meghatározott csoportját magukba foglaló partikuláris jellegű nemzetközi szervezetek is létrejönnek. Szükségszerű azonban, hogy e szervezetek tevékenysége is összhangban álljon az univerzális jellegű politikai szervezet, az ENSZ, célkitűzéseivel és elveivel.

Az államok közötti kapcsolatok ilyen fokú intézményesítése egyúttal azt eredményezi, hogy napjainkban a nemzetközi szervezetek a múlthoz képest lényegesen nagyobb mértékben befolyásolják az államközi kapcsolatok alakulását; azaz igen jelentékeny helyet töltenek be az államok rendjében.

A nemzetközi szervezeteknek az államok rendjében betöltött szerepét vizsgálva mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy azoknak a nemzetközi szervezeteknek a tevékenységi lehetőségei, amelyekben különböző társadalmi-gazdasági rendszerű államok vesznek részt, korlátozottabbak, mint a csak azonos típusú államokat magukban foglaló nemzetközi szervezeteké.

Az egyes államok társadalmi-gazdasági rendszerével szorosan összefüggő kérdések megoldásában a különböző rendszerű államokat ugyanis nyilvánvalóan eltérő célok vezetik: ilyen kérdésekben az államok megegyezése átmenetileg áthidalhatatlan nehézségekbe is ütközhet; a megegyezést is bonyolult folyamat előzi meg, mivel ilyen esetekben nem lehet szó az állami akaratok azonosságáról, csak a kölcsönös engedmények útján létrejövő megegyezésről. Ugyanakkor számos olyan probléma van, amely nem kapcsolódik közvetlenül az államok társadalmi-gazdasági rendszeréhez. Ilyen kérdésekben — mivel ezek esetében szó lehet a különböző rendszerekhez tartozó államok azonos akaratának találkozásáról — az államok együttműködésére, a megegyezésre, több esély van.

A különböző társadalmi-gazdasági rendszerekhez tartozó államokat magukban foglaló nemzetközi szervezetek tevékenységének lehetőségeit, illetve e lehetőség korlátait döntően tehát azok a feladatkörök határozzák meg, amelyek ellátására a tagállamok az adott szervezetet életrehívták. A nemzetközi szervezetek kedvezőbb lehetőségekkel rendelkeznek a nemzetközi együttműködés fejlesztésére azokban a kérdésekben, amelyek nem állnak szoros összefüggésben a tagállamok társadalmi-gazdasági rendszerével; ezzel szemben tevékenységük korlátozottabb minden olyan kérdésben, amelyben nem lehet szó a különböző társadalmi-gazdasági rendszerhez tartozó államok érdekazonosságáról, és ahol csak a kölcsönös engedmények útján létrejövő megegyezés képezheti az együttműködés alapját. Ez az okfejtés azonban némileg kiegészítésre szorul. Az univerzális nemzetközi szervezeteknek kétségtelenül ma kedvezőbb lehetőségük van az együttműködés fejlesztésére a tudományos, kulturális, műszaki, illetve minden más olyan területen, amely nem primer módon politikai természetű. A különböző területeken a nemzetközi szervezetek keretében létrejövő együttműködés azonban vissza is hathat — mégpedig kedvező módon — az államok közötti politikai természetű kapcsolatok alakulására is. Azt is számításba kell venni, hogy az univerzális nemzetközi szervezetek keretében egyes tagállamoknak bizonyos kérdésekben tanúsított állásfoglalása — éppen a nemzetközi szervezetek fórumainak nyilvánossága miatt — számos esetben pozitívabb lehet az adott állam addigi bel- és külpolitikai vonalvezetése alapján elvárható magatartásnál.

Az azonos társadalmi-gazdasági rendszerhez tartozó államokat magukba foglaló nemzetközi szervezetek keretében — éppen az államok érdekazonossága miatt — minden vonatkozásban szorosabb együttműködésre kerülhet sor. A szocialista államok nemzetközi szervezeteiben az államok kapcsolatait a szocialista internacionalizmus szelleme hatja át. Együttműködésük így sokoldalúbb és szorosabb lehet annál, mint amilyen általában a szocialista és a kapitalista államok között létesül.

II. A nemzetközi szervezetek viszonya az államokhoz. 1. A nemzetközi szervezetek jogalanyiságának jellemzői. 2. A nemzetközi szervezetek jogalanyiságának konkrét vizsgálata.

1. A nemzetközi szervezetek jogalanyiságának jellemzői.

A nemzetközi jogtudományban hosszú időn át az a nézet volt az uralkodó, amely szerint a nemzetközi jog alanyai kizárólag csak az államok lehetnek. A nemzetközi szervezetek kialakulásával és az államközi kapcsolatokban betöltött szerepük fokozódásával ez a nézet azonban túlhaladottá vált. A nemzetközi jog elméleti síkján hosszú időn át folytatott vita után ma egyértelműnek tekinthető az az álláspont, amely szerint az államoknak lehetőségük van arra, hogy nemzetközi szervezeteket nemzetközi jellegű jogokkal ruházzanak fel: azaz a nemzetközi szervezetek is rendelkezhetnek nemzetközi jogalanyisággal. Ugyanakkor a mai nemzetközi jog nem tartalmaz olyan általános szabályt, amely elismerné a nemzetközi szervezetek feltétlen jogalanyiságát. Ebből következik, hogy az egyes nemzetközi szervezetek jogalanyisága csakis konkrétan, az őket megillető jogok, illetve az őket terhelő kötelezettségek alapján állapítható meg. Az egyes nemzetközi szervezetek jogalanyiságával kapcsolatban ennélfogva azt kell megvizsgálni, hogy a kérdéses nemzetközi szervezetet tagállamaival szemben megillethetik-e önálló jogok, vagy pedig a szervezet létesítésével csupán maguk a tagállamok szereznek-e jogokat, illetve kötelezettségeket.

Ha a nemzetközi szervezetek jogalanyiságának jellegét általánosságban összehasonlítjuk az állam jogalanyiságával, alapvető különbségeket állapíthatunk meg.

Mindenekelőtt az állam nemzetközi jogalanyisága közvetlenül az állam létrejöttéhez tapad, az állam nélkülözhetetlen tulajdonsága: azaz *az állam jogalanyisága eredeti jogalanyiság.* Mihelyt az állam létrejön, a nemzetközi jog alanya lesz, függetlenül attól, hogy más államok elismerik-e az újonnan létrejött államot vagy sem. Valamely nemzetközi szervezet ezzel szemben nem automatikusan, feltétlenül válik nemzetközi jogalannyá, hanem csak abban az esetben, ha az államok a szervezetet nemzetközi jogalanyisággal kívánják felruházni. Valamely *nemzetközi szervezet jogalanyisága tehát másodlagos, származékos jellegű,* amelynek megléte az adott szervezetet életre hívó, illetve fenntartó államok akaratelhatározásától függ. Ezt a származékos jelleget tükrözi az is, hogy az államok valamely nemzet-

közi szervezet jogalanyiságát annak feloszlatásával meg is szüntethetik.

Jelentős az eltérés az állam és a nemzetközi szervezet jogalanyiságának *terjedelme* tekintetében is. A Nemzetközi Bíróság az ENSZ szolgálatában elszenvedett károk miatti kártérítés kérdésében adott 1949. április 11-i tanácsadó véleményében hangsúlyozta: „A jogalanyok valamely jogrendszerben nem szükségszerűen egyformák jellegüket vagy jogaik terjedelmét tekintve: jellegük a közösség szükségleteitől függ." A jogalanyok hierarchiájának csúcsán a nemzetközi jogban kétségtelenül a szuverén állam áll. Az állam jogalanyisága tehát teljes, átfogó. Az államnál nem kell vizsgálni, vajon van-e képessége arra, hogy valamilyen nemzetközi jogosultsággal rendelkezzék, van-e képessége arra, hogy bizonyos nemzetközi kötelezettség terhelje: ez a képesség az államot már létrejöttének puszta ténye következtében megilleti. A nemzetközi szervezeteket ezzel szemben az államhoz hasonló széles körű jogképesség egy esetben sem illetik meg. Nemzetközi jogalanyiságuk terjedelme is az őket létrehozó államok akaratától függ. Valamely nemzetközi szervezet sohasem rendelkezhet az állami léthez tapadó szuverenitással. A nemzetközi szervezet, bármilyen fontos legyen is, sohasem helyezhető egy síkra az állammal és még kevésbé tekinthető „szuperállamnak", államok felett álló szervezetnek.

Végül felmerül még az a kérdés, hogy a *nemzetközi szervezet jogalanyisága objektív jellegű-e*, vagyis fennáll-e az külön elismerés nélkül a nem tagállamok vonatkozásában is. A Nemzetközi Bíróság az ENSZ-szel kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedett már idézett tanácsadó véleményében, hogy 1945-ben „a nemzetközi közösség tagjainak igen nagy többségét képviselő 50 államnak jogában állt a nemzetközi jog értelmében objektív nemzetközi jogi személyiséggel, nem pedig csupán általuk elismert személyiséggel rendelkező szervezetet létrehozni". Ez a tétel az ENSZ esetében elfogadható, mert ez a szervezet csaknem a világ valamennyi államát magában foglalja (azóta több mint 150 tagállama van), és a kívülálló államok is elismerik az ENSZ-nek az Alapokmányból folyó hatáskörét. Ez a tétel azonban nem tehető általánossá. Ha az államok kisebb vagy nagyobb köre nemzetközi szervezetet hoz létre, és annak közvetlen jogokat biztosít a tagok vonatkozásában, ez nem jelenti azt, hogy ennek a szervezetnek a kívülálló államok vonatkozásában nemzetközi jogalanyisága lenne. A nem tagállamok vonatkozásában *a nemzetközi szervezet a nemzetközi jogalanyiságot csak az elismeréssel szerzi meg.* Az államok tehát *konstituálják* a szervezet nemzetközi jogalanyiságát. Ez további alapvető különbséget jelent az állam és a nemzetközi szervezet jogalanyisága között. Az állam elismerésének lényegére vonatkozó *deklaratív teória*, amely megfelel a nemzetközi gyakorlatnak, éppen az államnak azt a sajátosságát hangsúlyozza, hogy az állam léte és jogalanyisága független a többi állam elismerésétől.

2. A nemzetközi szervezetek jogalanyiságának konkrét vizsgálata.

A legfontosabb nemzetközi szervezetnek, az *Egyesült Nemzetek Szervezetének*, az *Alapokmánya* (l. tovább Alapokmány) maga nem rendelkezik a szervezet jogalanyiságának kérdéséről. Az Alapokmány 104. cikke kimondja ugyan, hogy „a szervezetet mindegyik tagjának területén megilleti a feladatainak ellátásához és céljainak eléréséhez szükséges jogképesség", ez azonban csupán az államok területén élvezett polgári jogi jogalanyiság rögzítése, ami nem befolyásolja a nemzetközi szervezet nemzetközi jogalanyiságának kérdését.

Annak a ténynek, hogy az Alapokmány maga hallgat a szervezet nemzetközi jogalanyiságáról, az az oka, hogy az Alapokmány szerkesztői el akarták kerülni annak látszatát, mintha az Egyesült Nemzetek Szervezetét az államokkal egyenrangú vagy esetleg föléjük is helyezett szervezetnek, valamiféle „világállam"-nak tekintették volna. Az ENSZ Alapokmánya egyes cikkeinek tanulmányozása alapján azonban megállapítható, hogy a szervezetet a tagállamaival szemben bizonyos önálló jogok illetik meg.

Az Alapokmány 105. cikke értelmében a „szervezetet mindegyik tagjának területén megilletik a céljainak eléréséhez szükséges kiváltságok és mentességek"; e kiváltságok és mentességek részleteinek meghatározására a szervezet a tagállamoknak egyezmények kötését javasolhatja. Így jött létre az Egyesült Nemzetek kiváltságairól és mentességeiről szóló, New Yorkban, 1946. február 13-án kelt egyezmény (1957. évi 15. sz. tvr.), valamint több más nemzetközi megállapodás is, amelyek közül a legfontosabbak: az Amerikai Egyesült Államokkal kötött ún. székhely-egyezmény, a svájci kormánnyal az ENSZ európai központjával kapcsolatban kötött megállapodás, a holland kormánnyal a Nemzetközi Bíróság tagjainak és más személyeknek mentességei és kiváltságai tekintetében létrejött levélváltás.

Az említett egyezmények közül a svájci kormánnyal 1946-ban kötött megállapodás 1. cikkében kifejezetten kimondja, hogy a Szövetségi Tanács elismeri az ENSZ nemzetközi személyiségét, de a többi egyezmény tartalmából is következtetni lehet a szervezet jogalanyiságára. Az említett egyezmények így többek között biztosítják, hogy az ENSZ a szerződő államok területén éppen úgy mentes a helyi joghatóság alól, mint a külföldi állam; legfőbb funkcionáriusai diplomáciai, míg egyéb tisztviselői nagyjából a konzulokat megillető

mentességekben és kiváltságokban részesülnek stb.

Az ENSZ nemzetközi jogalanyisága következik az Alapokmányban biztosított szerződéskötési képességéből is. Az Alapokmány 105. cikkén kívül, amelynek alapján egész sor nemzetközi megállapodás jött létre, az Alapokmány 43. cikke feljogosítja a Biztonsági Tanácsot arra, hogy a tagállamokkal vagy azok csoportjaival külön megállapodásokat kössön abból a célból, hogy azok a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához szükséges fegyveres erőt a Biztonsági Tanács rendelkezésére bocsássák és neki segítséget és könnyítéseket nyújtsanak. Igaz ugyan, hogy az Alapokmány 43. cikkében említett megállapodások az ENSZ megalakulását követő hidegháborús légkörben soha nem jöttek létre; ez a körülmény azonban nem változtat azon a tényen, hogy az Alapokmány 43. cikke kifejezetten megállapítja az ENSZ nemzetközi szerződéskötési képességét.

Az Alapokmány 63. cikke a Gazdasági és Szociális Tanácsnak ugyancsak nemzetközi szerződések kötésére ad jogot. Az ENSZ-nek ez a szerve a Közgyűlés jóváhagyása mellett megállapodásokat köthet az ún. szakosított intézményekkel.

Valamennyi említett egyezmény tekintetében általánosságban is teljes mértékben helytálló a Nemzetközi Bíróság már idézett tanácsadó véleményében az Egyesült Nemzetek kiváltságairól és mentességeiről szóló 1946. évi egyezménnyel kapcsolatban tett megállapítás: „Nehéz lenne elképzelni, hogyan érvényesülhetne ilyen egyezmény másként, mint nemzetközi síkon és nemzetközi személyiséggel rendelkező felek között."

Az Alapokmány számos egyéb fontos funkcióval is felruházza az ENSZ egyes fő szerveit, amelyek megvalósítása ugyancsak nemzetközi jogok önálló gyakorlását jelenti.

Az Alapokmány tehát az Egyesült Nemzetek Szervezetét meghatározott vonatkozásokban a tagállamokétól független léttel ruházta fel, vagyis olyan szervvé tette, amely önálló alanya lehet nemzetközi síkon érvényesülő jogoknak és kötelezettségeknek.

Az ENSZ szakosított intézményei a nemzetközi jogalanyiság szempontjából lényegében ugyanolyan elbírálás alá esnek, mint maga az ENSZ.

Ami a *regionális*, illetve *partikuláris*, az államok szűkebb csoportjának részvételével alakult *nemzetközi szervezetek*et illeti, ezeknél sincs elvi akadálya annak, hogy őket a megalakító államok a magukétól különálló nemzetközi jogképességgel ruházzák fel.

Így pl. a hat nyugat-európai állam részvételével létrejött Európai Szén- és Acélközösség alapító szerződése a szervezet nemzetközi jogalanyiságát kifejezetten megállapítja; az Európai Gazdasági Közösséget (ún. Közös Piac), valamint az Európai Atomenergia Közösséget létrehozó szerződések rendelkezéseiből is következik e szervezetek nemzetközi jogképessége. Hasonló következtetésre kell jutnunk a szocialista államok által létesített Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa vonatkozásában is.

E szervezetek esetében azonban természetesen csak szűkebb körű, az adott szervezet tagállamaival szemben fennálló jogképességről van szó, amely kívülálló államokkal szemben — elismerés nélkül — nem érvényesül.

III. A nemzetközi szervezetek hatásköre. 1. A nemzetközi szervezetek hatásköre a 20. században. 2. Az ENSZ felépítése és egyes szerveinek hatásköre. 3. A szakosított intézmények szervezeti felépítésének közös vonásai és hatáskörük általános jellemzése. 4. Az ENSZ szerepe a nemzetközi jogalkotásban. 5. Az ENSZ-hez nem kapcsolt nemzetközi szervezetek.

1. A nemzetközi szervezetek hatásköre a 20. században.

A 20. század második felében a nemzetközi kapcsolatok intézményesítését általában az jellemzi, hogy az kiterjedt az államközi kapcsolatok valamennyi területére; a korábbi időszakhoz képest a változás lényege abban rejlik, hogy az államok állandó, szervezett együttműködése politikai téren is megvalósul; emellett az általános hatáskörű nemzetközi szervezet, az Egyesült Nemzetek Szervezete képezi gerincét az államok multilaterális együttműködésének. Ez annyit jelent, hogy a többi létező, bizonyos szakterületeken működő egyetemes szervezet, sőt a regionális és partikuláris szervezetek tevékenysége is, kapcsolatba kerül az ENSZ rendszerével.

Az ENSZ felépítésének elemzéséhez és szervei hatáskörének megértéséhez bizonyos mértékig vissza kell nyúlnunk a múltba.

Az első politikai jellegű szervezet, a *Nemzetek Szövetsége*, hivatalos célkitűzése szerint az államok politikai téren való állandó együttműködését volt hivatva szolgálni, ténylegesen azonban a győztes hatalmak a szervezetet elsősorban az első világháborút követően kialakult status quo megerősítésére és fenntartására szánták: azaz az volt az elsőrendű céljuk, hogy az államok (ideértve a legyőzött államokat is) közötti együttműködés alapjául a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányában (l. tovább Szövetség, Egyezségokmány) lefektetett elvek szolgáljanak. (Az Egyezségokmányt a legyőzött államokkal kötött békeszerződések szerves részévé tették: lásd a Trianoni Békeszerződés I. Részét.)

A Nemzetek Szövetsége távol állt az egyetemességtől is. Még a politikai téren döntő befolyással rendelkező nagyhatalmak együttműködése sem valósult meg a szervezet keretei-

ben. Az Amerikai Egyesült Államok kezdettől fogva nem vett részt tevékenységében. A Szovjetuniót csak 1934-ben hívták meg a Szövetségbe. Németország és Japán 1934-ben, Olaszország pedig 1937-ben kilépett a Szövetségből. A kilépett államok nyíltan szembefordultak a Nemzetek Szövetségének törekvéseivel.

A Nemzetek Szövetségének megalkotói formális egyenjogúságot biztosítva a Szövetség tagállamainak, el is kendőzték a nagyhatalmak súlyát; az Egyezségokmány nem hárított a nagyhatalmakra különleges felelősséget a béke megőrzésében. A Szövetséget vezető imperialista államok ellentétei egyébként olyan nagyok voltak, hogy a legnyíltabb támadás esetén sem jöhetett létre hatályos döntés. De nem is volt őszinte a törekvés a támadó politika kiküszöbölésére. Így történt, hogy amikor 1931-ben Japán merőben hódító célból megtámadta Kínát és elfoglalta Mandzsúriát, vagy amikor 1935-ben a fasiszta Olaszország Abesszínia ellen támadó háborút indított, a Nemzetek Szövetsége a megtámadottak védelmében nem tudott eredményt elérni.

A Nemzetek Szövetsége nem is rendelkezett olyan szervvel, amelynek a béke megóvására vonatkozó határozatai a tagállamokra kötelezőek lettek volna. A Nemzetek Szövetsége Közgyűlésének és Tanácsának hatásköre lényegében azonos volt, egyiküket sem terhelte kifejezett felelősség a nemzetközi béke és biztonság fenntartásáért, e célból egyik sem rendelkezett hathatós eszközökkel, fegyveres erőkkel.

A Szövetségben meghonosított szavazási eljárás is akadályozta a határozatok létrehozását. A Szövetség Közgyűlése és Tanácsa ugyanis az ajánlás jellegű határozatokat — az eljárási kérdések kivételével — egyhangú hozzájárulással szavazta meg. Valamely határozat létrehozását így bármelyik állam szavazata megakadályozhatta.

A Szövetség megalakulásakor továbbá még nem érett meg az a felismerés, hogy e szervezet keretében a nem politikai területeken (egészségügyi, kulturális stb. téren) is biztosítani kell az államok szervezett kapcsolatait. Így a nem politikai területeken a Nemzetek Szövetségén belül csak szűk keretekben bontakozott ki államközi együttműködés. Ez abban a tényben leli magyarázatát, hogy a győztes nagyhatalmak, mint már említést nyert, a Nemzetek Szövetsége megteremtésével, mindenekelőtt az I. világháború után kialakult, s számukra kedvező politikai helyzetet kívánták fenntartani. Emellett az alapvető célkitűzés mellett ugyancsak másodrendű jelentőségűek voltak az Egyezségokmányban foglalt azok a rendelkezések (23—25. cikkek), amelyek az államok egyéb területeken való együttműködésére vonatkoztak. Ezek közül azonban az Egyezségokmány 23. cikke *a)* pontjában foglalt rendelkezés hátterének behatóbb elemzése a további fejlődés megvilágítása céljából feltétlenül szükséges. E rendelkezés szerint ugyanis a Szövetség tagjai „arra törekszenek, hogy férfiak, asszonyok és gyermekek részére méltányos és emberies munkafeltételeket biztosítsanak és tartsanak fenn úgy saját országaikban, mint minden olyan országban, amelyre kereskedelmi vagy ipari összeköttetésük kiterjed és ebből a célból szükséges nemzetközi szervezeteket létesítsenek és tartsanak fenn". Ennek a rendelkezésnek az alapján — a nem politikai funkciók keretében — elvben a Nemzetek Szövetségének kellett volna a munkaviszonyok kérdéseivel foglalkoznia. A kor történelmi viszonyainak hatására azonban a győztesek — annak ellenére, hogy alapvetően a politikai status quo fenntartása lebegett szemük előtt — az említett kérdéskomplexusra megkülönböztetett figyelmet fordítottak, és az azzal való foglalkozásra önálló nemzetközi szervezetet hoztak létre. A győztes hatalmaknak ugyanis — ahogy a továbbiakban látni fogjuk — mindenekelőtt számolniuk kellett a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak a munkásmozgalomra gyakorolt hatásával, amely munkásmozgalom ebben az időben már szervezett erőként jelentkezett; a háborús nélkülözések még csak fokozták a tömegek elkeseredését és kiélezték a szociális ellentmondásokat.

Az önálló nemzetközi szervezet, a *Nemzetközi Munkaügyi Szervezet* (1. tovább Szervezet) alkotmányát — akárcsak a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányát — ugyancsak a Párizsi Békekonferencia fogadta el, és a legyőzött államokkal kötött békeszerződéseknek az is szerves részévé vált. (Lásd a Trianoni Békeszerződés XIII. Részét.)

A kapitalista országok hivatalos és tudományos körei nagy jelentőséget tulajdonítottak a Szervezet létrejöttének a szociális haladás, a nemzetközi munkaügyi törvényhozás szempontjából. Ténylegesen a Szervezet megalapítását és tevékenységét a tőkés államokon belül fennálló két, különböző jellegű tendencia összefonódása befolyásolta. Egyfelől a tőkés országok, az egyre szervezettebbé váló munkásmozgalom fellépésére, nem zárkózhattak el többé teljesen a munkaviszonyok szabályozása elől. A Szervezet létrehozásával — saját munkásosztályuk forradalmi törekvéseinek elaltatása, a Nagy Októberi Forradalom hatásának közömbösítése céljából — azt a látszatot igyekeztek kelteni, mintha megteremtették volna azt a rendszert, amely alkalmas a munkások és tőkések közötti összeütközések békés megoldására.

Másfelől a tőkés államok — a munkásmozgalom fellépése nyomán fokozatosan bevezetett munkaügyi reformok miatt — egy bizonyos időpontban maguk is érdekeltté váltak a nemzetközi munkaügyi törvényhozásban. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet keretében nemzetközi munkaügyi egyezmények létrehozása útján akarták elérni, hogy a munkaviszonyok

szabályozása az egyes államokban egységes normák alapján történjék. Ily módon vélték biztosíthatónak, hogy a termelési költségeknek a munkaerő foglalkoztatására eső része mindenütt azonos szinten maradjon; vagyis hogy egy állam tőkései se kerüljenek előnyösebb helyzetbe a nemzetközi piacon azáltal, hogy — az alacsonyabb szinten tartott munkaügyi normák révén — olcsóbban juthassanak munkaerőhöz, s így csökkenthessék termelési költségeiket.

Visszatérve magának a Nemzetek Szövetségének a tevékenységére: magán a Szövetségen belül is 1939-től fokozatosan egyre nagyobb súllyal jelentkeztek azok a törekvések, amelyek a Szövetség nem politikai területeken folytatott tevékenységének kiterjesztését célozták. E törekvések elsősorban abban lelik magyarázatukat, hogy egyre nyilvánvalóbbá vált a Szövetség biztonsági rendszerének csődje. (Különösképpen az Olaszország ellen alkalmazott szankciók sikertelensége, majd Németország sorozatos agressziójával szembeni tehetetlenség miatt.) Az erőfeszítések annak biztosítását célozták, hogy a Szövetség legalább mint a gazdasági és szociális együttműködést szolgáló intézmény fennmaradjon. Végül is a Szövetség Tanácsa 1939-ben szűkkörű bizottságot hozott létre annak tanulmányozására, hogy milyen intézkedések szükségesek „annak biztosítására, hogy a Nemzetek Szövetsége mechanizmusa a technikai problémák területének vizsgálata tekintetében fejlődjék és kiszélesedjék, valamint, hogy az e problémák megoldására irányuló erőfeszítésekből minden nemzet aktívan kivegye a részét".

E bizottság „A nemzetközi együttműködés fejlődése gazdasági és társadalmi téren" című jelentésében „Gazdasági és szociális kérdések központi bizottsága" néven olyan új szövetségi szerv felállítását javasolta, amely irányítaná és ellenőrizné az addig a Tanács, illetve a Közgyűlés felügyelete alatt működött gazdasági és szociális kérdésekkel foglalkozó szövetségi bizottságok munkáját.

A jelentést a Közgyűlés elfogadta, az új szerv felállítására 1940 elején még előkészítő ülést tartottak. Ennek összehívására a háborús események miatt azonban már nem került sor.

Az új szerv felállítására vonatkozó javaslat (a bizottság elnökének neve után „Brucereform"-ként vált ismeretessé) a Nemzetek Szövetségének keretében tehát nem valósult meg. Elfogadásával azonban megszületett és megfogalmazódott az a követelmény, hogy az államok általános hatáskörű szervezete ne csak a politikai együttműködés igényeit elégítse ki, hanem egyéb (gazdasági, szociális stb.) területeken is biztosítsa az államközi kapcsolatok állandóságát és fejlődését. Megszületőben volt egyúttal az a felismerés, hogy az államok sokoldalú együttműködése nemcsak velejárója, de előfeltétele zavartalan politikai együttműködésüknek.

2. Az ENSZ felépítése és egyes szerveinek hatásköre.

Az *Egyesült Nemzetek Szervezete* merőben más történelmi körülmények között keletkezett, mint a Nemzetek Szövetsége.

A fasizmus számos államon belül a népek millióinak minden eddiginél súlyosabb, kegyetlenebb szenvedéseket okozott. Az a felfokozott agresszivitás, amellyel a fasizmus egyes népek illetve fajok alsóbbrendűségének ideológiáját hirdetve az országokon belül fellépett, szükségképpen párosult más államokkal szembeni agresszióval. Ennek nyomán a világháború kirobbantása és a fejlett haditechnikával folytatott háború pusztításai, illetve azok káros gazdasági, pszichikai hatásai gyakorlatilag a világ valamennyi államát, illetve népét érintették. A fasiszta államokkal szembeni fellépés során ugyanakkor olyan szoros együttműködés jött létre a Szovjetunió és a kapitalista nagyhatalmak között, amely a fasizmus teljes legyőzése után megteremtette az újszellemű államközi együttműködés lehetőségét.

Kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy a Szovjetuniónak meghatározó helye lesz a háború utáni politika kialakításában; azok a társadalmi változások, amelyek a Szovjetunióban 1917-től kezdve fokozatosan végbementek és amelyek számos állam belső fejlődését már eddig is befolyásolták, ilyen módon világszinten meghatározó módon éreztették hatásukat. Ezeknek a történelmi körülményeknek a következménye, hogy az ENSZ Alapokmánya (l. tovább Alapokmány)(1956. évi I. tv.), amely meghatározza a szervezet céljait és elveit, tartalmazza továbbá a szervezet felépítésére, egyes szerveinek hatáskörére és működésére vonatkozó szabályokat, egyúttal magában foglalja a nemzetközi jog legfontosabb szabályait is; ezek a továbbiakban a nemzetközi jog egész rendszerének demokratikus irányú fejlődését eredményezték, és ma is szilárd alapul szolgálhatnak az államközi kapcsolatok fejlődéséhez.

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének céljait az Alapokmány 1. cikke állapítja meg. Lényegük a következőkben foglalható össze:

1. a nemzetközi béke és biztonság fenntartása;

2. a nemzetek között a népeket megillető egyenjogúság és önrendelkezési jog tiszteletben tartásán alapuló baráti kapcsolatok fejlesztése;

3. gazdasági, szociális, kulturális vagy emberbaráti jellegű nemzetközi feladatok megoldása, valamint az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartásának előmozdítása révén nemzetközi együttműködés létesítése;

4. a közös célok elérése érdekében kifejtett tevékenységek összeegyeztetése.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete — elődjéhez, a Nemzetek Szövetségéhez képest — tehát igen messzemenő célokat tűzött ki maga elé. Nemcsak a háború teljes kiküszöbölésére és a nemzetközi viszályok békés megoldására

törekszik (Alapokmány 1. cikke 1. pontja), hanem az államok közötti baráti kapcsolatok fejlesztésére is (Alapokmány 1. cikke 2. pontja). Az Alapokmány ugyan a nemzetek közötti baráti kapcsolatok fejlesztéséről szól, miután azonban a nemzetek általában önálló állami szervezetükön keresztül tartanak egymással érintkezést, és miután a nemzetközi jog alanyai elsősorban az államok, a baráti kapcsolatok fejlesztése is mindenekelőtt az államok közötti együttműködés előmozdítását jelenti. Az Alapokmány ebben az összefüggésben azonban nemcsak az egyenjogúság régi elvét említi, hanem a népeket megillető önrendelkezési jogot is. Nyilvánvaló, hogy a „népeket megillető egyenjogúság" az önrendelkezési joggal kapcsolatban a még függő területeken élő népek és nemzetek számára helyezte kilátásba azt, hogy az önrendelkezési jog elvének érvényesüléseként elnyerik majd független állami létüket és az államok közösségének egyenjogú tagjává válnak. Az 1. cikk 2. pontjából kétségkívül következik ugyanis az ENSZ tagállamainak az a kötelezettsége, hogy tiszteletben tartsák az önrendelkezési jogot. E jogot az Alapokmány ezzel, a szervezet céljairól szóló alapvető cikkben szereplő rendelkezéssel, a nemzetközi jog normájaként ismerte el, még ha az Alapokmány megfogalmazása e tekintetben nem is elég kategorikus. E jog érvényesülésének jegyében alakult át jelentős mértékben az államok közösségének addigi összetétele, bomlott szét a gyarmati rendszer.

Az Alapokmány 1. cikke 3. pontjában továbbá világosan kifejezésre jut az az eszme, hogy a nemzetközi béke és biztonság fenntartása érdekében az államoknak nemcsak politikai téren, de egyéb (gazdasági, szociális, kulturális vagy emberbaráti jellegű) nemzetközi feladatok megoldásában, valamint az emberi jogok és az alapvető szabadságok tiszteletben tartásának előmozdításában is együtt kell működniük. Az Alapokmányból az is egyértelműen következik, hogy e jogok fogalomkörébe nemcsak a klasszikus emberi jogok, hanem a gazdasági, szociális, kulturális jogok is beletartoznak.

Az 1. cikk 4. pontjában végül megfogalmazást nyer az a gondolat, hogy mindezeknek a célkitűzéseknek a révén az ENSZ a nemzetközi élet központjává kíván válni, olyan legfontosabb fórummá, amely minden téren összehangolja az államok nemzetközi síkon kifejtett tevékenységét.

E célkitűzések megvalósítása érdekében a szervezetnek és a tagállamoknak bizonyos alapelveknek megfelelően kell eljárniuk, amelyeket az Alapokmány 2. cikke sorol fel, tartalmuk a következő:

1. a tagállamok szuverén egyenlősége;
2. az Alapokmányban vállalt kötelezettségek jóhiszemű teljesítése;
3. a nemzetközi viszályok békés rendezése;
4. az erőszakkal való fenyegetéstől vagy az erőszak alkalmazásától való tartózkodás;
5. segítségnyújtás a tagállamok részéről az ENSZ tevékenységéhez és tartózkodás olyan állam megsegítésétől, amely ellen az Egyesült Nemzetek megelőző vagy kényszerítő intézkedéseket foganatosít;
6. biztosítása annak, hogy a nemzetközi béke és biztonság fenntartása érdekében a nemtagállamok is ezeknek az elveknek megfelelően járjanak el;
7. a lényegileg valamely állam belső joghatóságának körébe tartozó ügyekbe való be nem avatkozás az ENSZ részéről. *(→ Nemzetközi jog alapelvei)*

Az ENSZ alapelvei megegyeznek az egyetemes nemzetközi jog legfontosabb alapelveivel; ezeknek a normáknak a feltétlen elsőbbségét az Alapokmány a 103. cikkében foglalt rendelkezéssel a tagállamok tekintetében előírja. Külön kell szólnunk azonban a 2. cikk 6. pontjáról, amely szerint a szervezet a nemzetközi béke és biztonság fenntartása érdekében biztosítani fogja, hogy a nem-tagállamok is az Alapokmány elveinek megfelelően járjanak el. Minthogy a béke oszthatatlan, a nemzetközi béke és biztonság fenntartására irányuló kötelezettséget nyilvánvalóan nem lehet a tagállamok körére szűkíteni. Az ENSZ-nek, ha legfőbb feladatát meg akarja valósítani — okulva a Nemzetek Szövetsége tapasztalataiból is —, azt is biztosítania kell, hogy a szervezeten kívül álló államok se indítsanak háborút, illetve ne támogassák a békét megszegő agresszor államot. Az Alapokmány *egésze* — miként általában a nemzetközi szerződések — kétségkívül csak a részes államokat kötelezi, a nemtagállamok számára az Alapokmány a maga egészében „res inter alios acta". Az Alapokmány *elvei* azonban napjainkban a nemzetközi jog kogens jellegű szabályaivá váltak, és e címen ezek a nem-tagállamokat is kötelezik. A kérdésnek ma már inkább csak elméleti jelentősége van. A világ államainak túlnyomó többsége ugyanis tagja a szervezetnek és kétségkívül, hogy az ENSZ alapelveit azok az államok is kötelezőnek tekintik magukra nézve, amelyek nem részesei a szervezetnek: azaz az Alapokmány 2. cikkében foglalt alapelvek mint napjaink nemzetközi jogának kogens normái, tagokra és nem tagokra egyaránt kiterjednek.

Az Alapokmány 2. cikkének 7. pontjával ugyancsak részletesebben kell foglalkoznunk, amely szerint „az alapokmány egyetlen rendelkezése sem jogosítja fel az Egyesült Nemzeteket arra, hogy olyan ügyekbe avatkozzanak, amelyek lényegileg valamely állam belső joghatóságának körébe tartoznak".

A Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya is tartalmazott már bizonyos tilalmat az állam belső joghatóságába való beavatkozással kapcsolatban. Az Egyezségokmány 15.

cikkének 8. pontja ugyanis a nemzetközi viszályok elbírálásával kapcsolatban kimondta, hogy a Nemzetek Szövetségének Tanácsa nem tehet javaslatot a feleknek a viszály elintézésére, ha valamelyik fél bejelentése alapján megállapítja, hogy olyan kérdésről van szó, amelyet a nemzetközi jog az illető fél kizárólagos belső joghatósági körébe utal. Ez a rendelkezés a nemzetközi jog primátusából indult ki, amikor feltételezte, hogy a nemzetközi jog szabja meg az állam kizárólagos joghatóságának körét. Ez a jogkör ezzel szemben az állam szuverenitásához kapcsolódik; a nemzetközi jog csak tudomásul veszi ezt a tényt. Az Egyezségokmány továbbá csak azokat az ügyeket emelte ki a Tanács hatásköréből, amelyek *kizárólag* az állam belső joghatósági körébe tartoznak. Az ENSZ Alapokmánya értelmében az ENSZ beavatkozásának kizárásához már az is elegendő, ha egy ügy *tényegileg* tartozik az állam belső joghatósági körébe. Az ENSZ Alapokmánya tehát — az Alapokmány elvei között szereplő, a 2. cikk 7. pontjában foglalt rendelkezéssel — a tagállamok szuverenitásának fokozott tiszteletben tartására törekszik; kiterjeszti az ügyeknek azt a körét, amelybe a Szervezet nem avatkozhat be.

Az Egyesült Nemzetek sokrétű feladatainak ellátása érdekében bonyolult felépítésű szervezettel rendelkezik. Mielőtt az egyes szervek hatáskörét ismertetnők, előljáróban utalunk arra, hogy az Alapokmány kidolgozása során figyelembe vették a Nemzetek Szövetsége működésével kapcsolatos tapasztalatokat és az ENSZ felépítésének, illetve a főszervek hatáskörének meghatározása során következetesen érvényesül két fontos alapelv, mégpedig *a nagyhatalmak egyhangúságának*, illetve *az ENSZ főszervei közötti hatásköri megosztásnak* elve. A nagyhatalmak egyhangúságának elve — ahogy erre a továbbiakban részletesebben is rátérünk — fontos garanciális rendelkezése az egész szervezetnek; biztosítja, hogy a nagyhatalmak — a nemzetközi béke és biztonság fenntartásában ténylegesen betöltött szerepüknek megfelelően — az alapvető kérdésekben megkülönböztetett joggal rendelkezzenek. Ami a szervek hatásköri megosztását illeti, az ENSZ főszervei közül az Alapokmány nemcsak a Biztonsági Tanács és a Közgyűlés hatáskörét különíti el határozott formában; további főszerveket hoz létre az egyéb feladatok megoldására. Ezek sorában kiemelkedő helyet foglal el az államok sokoldalú együttműködését összehangoló Gazdasági és Szociális Tanács.

A közvetlenül az Alapokmány rendelkezései alapján létesített *főszerveken* felül az Alapokmány értelmében szükség esetén megfelelő segédszervek is felállíthatók. Az ENSZ főszervei — elsősorban a Közgyűlés — számos alkalommal éltek is ezzel a jogukkal.

Az ENSZ főszervei a következők:

Biztonsági Tanács; (l. tovább Tanács)
Közgyűlés;
Gazdasági és Szociális Tanács;
Gyámsági Tanács;
Nemzetközi Bíróság;
Titkárság.

Az ENSZ célkitűzései közül az első és legfontosabb célkitűzés megvalósításáért, a nemzetközi béke és biztonság fenntartásáért való fő felelősséget az Alapokmány a *Biztonsági Tanácsra* ruházta (24. cikk).

A 15 tagú Biztonsági Tanács minden fontos határozata akkor érvényes, ha kilenc tagja, beleértve az öt állandó tag szavazatát, a határozat mellett szavaz. A Biztonsági Tanács állandó tagjainak azt a jogát, hogy a határozatok meghozatalát bármelyik nagyhatalom nemleges szavazata megakadályozhatja, nevezik nem egészen pontos elnevezéssel *„vétójognak"*. A „vétójog" kifejezésnek ugyanis olyan színezete van, mintha ennek a jognak az élvezője egy törvényes keretek között létrejött határozatot hatálytalaníthatna. A Biztonsági Tanács határozathozatali módja szerint azonban valamelyik állandó tag hozzájárulásának hiányában határozat nem is jöhet létre. A nagyhatalmak egyhangúsága elvének az a világos értelme, hogy lehetetlenné tegye a nagyhatalmak bármiféle olyan külön cselekményét, amely a nemzetközi béke és biztonság fenntartásával kapcsolatos, s ami elkerülhetetlenül új agresszió keletkezéséhez vezethet.

A fentiek kiegészítéseként utalni kell arra, hogy míg valamely állandó tag nemleges szavazata az eljárási kérdések kivételével minden egyéb esetben megakadályozza az érvényes határozat létrejöttét, a Biztonsági Tanácsban az Alapokmány elfogadása óta olyan gyakorlat alakult ki, amely szerint az állandó tagok egyikének-másikának a szavazástól való *önkéntes tartózkodása* nem akadályozza meg az érvényes határozat meghozatalát, ha egyébként megvan az előírt kilenc igenlő szavazat. (A Biztonsági Tanácsnak az Alapokmány VI. Fejezetével kapcsolatos feladatairól szólva még visszatérünk az állandó tag Alapokmányban előírt tartózkodásának kérdésére abban az esetben, ha maga is viszályban érdekelt fél.)

A Biztonsági Tanács főfeladatának, a nemzetközi béke és biztonság fenntartásának ellátása során kettős jellegű funkciót tölt be.

A Biztonsági Tanács mint békéltető szerv léphet fel (Alapokmány VI. Fejezete) viszályok, illetve súrlódást okozó vagy viszályt előidéző helyzetek esetében. Ilyen esetekben ajánlásokkal segíti elő azt, hogy a felek megtalálják a békés megállapodás módját és vitáikat megoldják. Ha a Biztonsági Tanács olyan viszály vagy helyzet békés rendezése tárgyában hoz ajánlást, amelyben egyik állandó tag érdekelt fél, úgy ennek az állandó tagnak tartózkodnia kell a szavazástól. (27. cikk 3. pontja.)

A Biztonsági Tanács *mint intézkedő szerv* léphet fel (Alapokmány VII. Fejezete), ha megálla-

pítja a béke bárminő veszélyeztetésének, megszegésének vagy támadó cselekményeknek fennforgását.

A Biztonsági Tanács ilyen esetben az adott körülmények mérlegelése alapján dönthet, hogy milyen eszközök felhasználásával kívánja a nemzetközi békét és biztonságot fenntartani. Így:

Ideiglenes intézkedéseket határozhat meg a helyzet súlyosbodásának megakadályozására, és felhívhatja az érdekelt feleket, hogy azokhoz alkalmazkodjanak. (40. cikk)

Megfelelő ajánlásokat tehet a béke veszélyeztetésének, megszegésének vagy a támadó cselekményeknek megszüntetésére. (39. cikk)

Elhatározhatja fegyveres erők felhasználásával nem járó rendszabályok foganatosítását abból a célból, hogy határozatainak érvényt szerezzen és felhívhatja a tagállamokat arra, hogy ilyen rendszabályokat alkalmazzanak. Ilyenek a gazdasági kapcsolatok, a vasúti, tengeri, légi, postai, távírói, rádió és egyéb forgalom teljes vagy részleges felfüggesztése, valamint a diplomáciai kapcsolatok megszakítása. (41. cikk)

A fenti intézkedések elégtelensége esetén „légi, tengeri és szárazföldi fegyveres erők felhasználásával olyan műveleteket foganatosíthat, amelyeket a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához vagy helyreállításához szükségesnek ítél". (42. cikk)

A szükséges fegyveres erőt a tagok a Biztonsági Tanács felhívására és külön kötendő megállapodás alapján bocsátják ennek rendelkezésére, és a műveletekhez a tagok tartoznak minden segítséget és könnyítést megadni. A fegyveres erők felhasználásában a Biztonsági Tanácsot a Vezérkari Bizottság támogatja, amely az állandó tagok vezérkari főnökeiből vagy ezek képviselőiből áll. (43—47. cikkek.)

A Biztonsági Tanács — a tagállamokkal kötendő külön megállapodások alapján — tehát az Alapokmány szerint olyan fegyveres erővel rendelkezett volna, amely a nagyhatalmak egyetértése esetében megfelelő erővel tudott volna fellépni minden olyan esetben, amikor a nemzetközi béke és biztonság veszélybe kerül.

Azoknak a megállapodásoknak a megkötésére, amelyekkel az ENSZ tagállamai a Biztonsági Tanács rendelkezésére bocsátották volna a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához szükséges fegyveres erőket, ez ideig nem került sor.

Ezzel kapcsolatban utalni kell arra, hogy a koreai háborúban az amerikai csapatok és a velük együttműködő erők által folytatott hadműveletek nem tekinthetők az ENSZ akciójának, mivel a Biztonsági Tanács erről szóló döntését a Biztonsági Tanács egyik állandó tagjának távollétében hozták meg.

Bár az Alapokmány 43—47. cikkeiben említett ENSZ fegyveres erők nem jöttek létre, több ízben előfordult, hogy az ENSZ a Biztonsági Tanács vagy a Közgyűlés határozatai alapján katonai alakulatokat is alkalmazott fegyveres viszályok kirobbanásának megakadályozására, illetve tűzszüneti megállapodások ellenőrzésére. Az ezzel kapcsolatos tevékenységét a Szervezet keretében és a nemzetközi jogi irodalomban egyaránt meghonosodott kifejezéssel *„békefenntartó tevékenység"*-nek nevezik. Ez egyrészt megfigyelői teendők ellátását jelenti kis létszámú katonai csoportok részvételével (pl. ilyenre került sor 1949-ben az indiai—pakisztáni viszály nyomán Kasmírban), másrészt fegyveres rendfenntartó tevékenység kifejtését, amelynek során rendszerint semleges államok alakulataiból álló, már számottevő katonai egységeket mozgósítanak (pl. ilyen a ciprusi polgárháború megakadályozására a Biztonsági Tanács 1964. évi határozata alapján felállított ENSZ rendfenntartó erő).

Az ENSZ említett „békefenntartó tevékenységét" nem az agresszor állam elleni, szankció jellegű kényszerítő intézkedésnek kell tekinteni, hanem inkább a szemben álló felek beleegyezésével létrejött békéltető tevékenységnek.

Tekintettel arra, hogy a békefenntartó tevékenység mint fogalom az Alapokmányban nem szerepel, az ENSZ tagállamainak sorában erősen vitatott kérdés, hogy annak elrendelése mely ENSZ-szerv hatáskörébe tartozik. A szocialista államok többségének álláspontja szerint a békefenntartó tevékenységet a Biztonsági Tanács rendelheti el, tekintet nélkül arra, hogy az Alapokmány VII. fejezetének vagy más fejezetének megfelelően kerül arra sor: azaz a megfigyelő vagy rendfenntartó erők alkalmazását a Biztonsági Tanács kizárólagos hatáskörébe tartozónak kell minősíteni.

Miután az ENSZ-nek az Alapokmány eredeti koncepciója szerinti fegyveres erői mind ez ideig nem jöttek létre, fokozott jelentősége van az Alapokmány 51. cikkének, amely fenntartja a tagállamok tekintetében az egyéni vagy kollektív *önvédelem* természetes jogát. Minden tagállam jogosan védekezhet tehát fegyveres támadással szemben, de az önvédelem gyakorlása során tett lépéseiről a Biztonsági Tanácsot tájékoztatni tartozik. A megtámadott állam eredményes önvédelme nem mentesíti azonban a Biztonsági Tanácsot az alól a felelősség alól, hogy helyreállítsa a nemzetközi békét és biztonságot. Az Alapokmány egyéni vagy kollektív önvédelemről szól, vagyis az államoknak joga van az ENSZ céljaival és elveivel összhangban más államokkal kölcsönös segélynyújtási megállapodásokat kötni.

A nemzetközi béke és biztonság fenntartásáról szólva beszélnünk kell még a *regionális szervezetek* ez irányú tevékenységéről. Az ENSZ Alapokmánya általában véve nem zárja ki egyéb — az államok szűkebb körét magában foglaló — nemzetközi szervezetek létét. E tekintetben csak az Alapokmány 103. cikkében

foglalt az a rendelkezés irányadó, amely szerint „ha az Egyesült Nemzetek tagjainak a jelen Alapokmányból folyó és bármely egyéb nemzetközi megállapodásból eredő kötelezettségei összeütköznének, az Alapokmányból folyó kötelezettségeiket illeti elsőbbség".

Az Alapokmány csak azoknak a *regionális szervezeteknek* tekintetében tartalmaz a 103. cikkben foglaltakon túlmenő rendelkezést VIII. fejezetében, amelyek a *nemzetközi béke és biztonság fenntartásának regionális jellegű tevékenységre alkalmas kérdéseivel foglalkoznak.*

Az Alapokmány 52. cikke ugyanis kimondja, hogy az ilyen szervezeteknek, valamint tevékenységüknek összhangban kell állniuk az ENSZ céljaival és elveivel. E regionális szervezetek tagjainak arra kell törekedniük, hogy a helyi jellegű viszályokat e szervezetek útján békés úton rendezzék, mielőtt még azokat a Biztonsági Tanács elé terjesztenék. A Biztonsági Tanács támogatja, hogy az ilyen viszályokat e regionális szervezetek útján békésen rendezzék. Amennyiben pedig a Tanács maga kényszerrendszabályokat rendel el, annak során azokat megfelelő esetben felhasználhatja; regionális szervezetek útján történő kényszerítő eljárás mindazonáltal csak a Biztonsági Tanács felhatalmazásával foganatosítható. (53. cikk.)

A Biztonsági Tanácsot minden olyan tevékenységről állandóan és kimerítően tájékoztatni kell, amelyet a nemzetközi béke és biztonság fenntartása céljából regionális szervezetek útján foganatosítanak.

A *Közgyűlés* az ENSZ legfőbb vitafóruma, amely a Szervezet összes tagjaiból áll.

A Közgyűlés *hatásköre általános*, vagyis az Alapokmányban meghatározott és az előzőkben már idézett célok körébe tartozó minden kérdést megvitathat és ezekkel kapcsolatban ajánlásokat tehet a Szervezet tagjainak, a Biztonsági Tanácsnak vagy mindkettőnek.

A Közgyűlés általános hatáskörében eljárva különösképpen megvizsgálhatja a nemzetközi béke és biztonság fenntartására irányuló együttműködés általános elveit, így a lefegyverzés, illetve a fegyverkezés szabályozását. Megvitathat továbbá a nemzetközi béke és biztonság fenntartására vonatkozó minden olyan konkrét kérdést, amelyet valamely állam vagy a Biztonsági Tanács terjeszt elő. Minden olyan kérdést, amelyben a Szervezet részéről cselekvésre van szükség, a Közgyűlésnek a Biztonsági Tanács elé kell terjesztenie. (11. cikk.) Mindaddig, amíg valamely viszály vagy helyzet a Biztonsági Tanács napirendjén szerepel, a Közgyűlés ennek tárgyában csak akkor tehet ajánlásokat, ha a Biztonsági Tanács ez iránt megkeresi. (12. cikk.) Ez a rendelkezés a Közgyűlés általános hatáskörének voltaképpen egyetlen, viszont igen lényeges korlátja; az Alapokmány 12. cikke az Alapokmánynak politikai szempontból egyik legfontosabb szabályát fogalmazza meg, mivel a Közgyűléshez való viszonyában rendkívül megerősíti a Biztonsági Tanács helyzetét.

A Közgyűlés tanulmányozást kezdeményezhet és ajánlásokat tehet politikai, gazdasági, szociális, kulturális, nevelésügyi és egészségügyi téren a nemzetközi együttműködés előmozdítására, a nemzetközi jog kodifikálásának támogatására, az alapvető emberi jogok és szabadságok mindenki részére történő megvalósításának elősegítésére. (13. cikk.)

Ahogy már említést nyert, a Közgyűlés elsősorban vitafórum, a nemzetközi kérdések megvitatásának központja, azaz nem annyira operatív szerv. Tevékenységének alapvető kérdéseit illetően ennek megfelelően *a Közgyűlés határozatai ajánlás-jellegűek.* Ugyanakkor ezeknek az ajánlásoknak jelentős politikai és morális súlya lehet, sőt hatást gyakorolhatnak új nemzetközi jogi normák keletkezésére is, különösen akkor, ha azokat a különböző rendszerhez tartozó tagállamok túlnyomó többsége fogadta el és ily módon a világ közvéleményének álláspontját tükrözik. Megjegyzendő, hogy a legutóbbi évek gyakorlatában sor került arra, hogy a Közgyűlés az ilyen jellegű határozatokat szavazás nélkül, *egyetértéssel (konszenzussal)* fogadta el. Ez történt pl. 1974-ben az agresszió fogalmának meghatározásáról szóló határozat esetében.

Külön megítélés alá esnek a Közgyűlésnek *az Alapokmány értelmezésére* vonatkozó bizonyos határozatai. A Közgyűlésnek az Alapokmány értelmezésével kapcsolatos *egyhangúlag elfogadott* határozatait ugyanis az Alapokmány kötelező erejű értelmezésének kell tekinteni, azaz ezek az ún. autentikus szerződésértelmezéshez hasonló megítélés alá esnek.

Vitathatatlan, hogy a Közgyűlés kötelező rendelkezéseket hozhat a belső életével kapcsolatos, *szervezeti* és *pénzügyi* kérdésekben. Ezek közül egyes kérdések a Közgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartoznak. Így pl. a Közgyűlés maga választja meg a Biztonsági Tanács nem állandó tagjait, a Gyámsági Tanács választott tagjait, a Gazdasági és Szociális Tanács tagjait. Jóváhagyja a Szervezet költségvetését és megállapítja a tagállamok pénzügyi hozzájárulásának mértékét. Bizonyos feladatokat a Közgyűlés a Biztonsági Tanáccsal közösen végez és e kérdésekben a Biztonsági Tanács javaslata alapján hoz kötelező határozatokat. Ilyenek: az új tagok felvétele, a tagok jogainak felfüggesztése, a Szervezetből való kizárás, az ENSZ főtitkárának kinevezése. A Közgyűlés a Biztonsági Tanáccsal együtt választja meg — a Nemzetközi Bíróság alapszabályaiban meghatározott speciális eljárással — a Nemzetközi Bíróság tagjait.

A Közgyűlésen egyébként a határozatok általában egyszerű szótöbbséggel jönnek létre. De a jelenlevő és szavazó tagok kétharmados többsége (minősített többség) szükséges az

Alapokmányban felsorolt fontosabb kérdésekben. A Közgyűlés egyéb kérdésekre vonatkozóan is egyszerű többséggel úgy határozhat, hogy azok csak minősített többséggel dönthetők el.

A Közgyűlés által létrehozott állandó, illetve ad hoc jellegű *segédszervek* kimerítő felsorolása messze túlhaladná e munka kereteit. Ehelyütt csak a legfontosabbakra utalunk.

A nemzetközi jog kodifikációja és fokozatos fejlesztése szempontjából különösen nagy jelentősége van a *Nemzetközi Jogi Bizottságnak*. Az űrkutatás fejlődése tette szükségessé *a világűr békés felhasználásával foglalkozó bizottság* létesítését, amelynek tudományos-technikai és jogi albizottsága van.

A *Nemzetközi Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia* (UNCTAD) célja a nemzetközi kereskedelem előmozdítása, mindenekelőtt a fejlődés különböző szintjén álló államok között. *Az ENSZ Iparfejlesztési Szervezete* (UNIDO) célja az ipari fejlődés előmozdítása az elmaradott országokban. Az UNCTAD és az UNIDO a Közgyűlés által létesített autonóm szerveknek tekinthetők, amelyek az ENSZ szervezeti keretében működnek; mindkét szerv a fejlődő országok igényeinek kielégítésére született. *Az Egyesült Nemzetek Fejlesztési Programja* (UNDP) célja úgyszintén az, hogy meggyorsítsa a fejlődésükben elmaradt országok gazdasági növekedését.

A Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottság (UNCITRAL) a nemzetközi kereskedelem jogának fejlesztése céljából létesült. A Közgyűlés irányítása alatt működik továbbá *az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága*, valamint *az Egyesült Nemzetek Gyermeksegélyezési Alapja* (UNICEF). Ugyancsak említést érdemel az *Egyesült Nemzetek Képzési és Kutatási Intézete* (UNITAR).

A Közgyűlés működésének általános jellemzéseként megállapíthatjuk, hogy kereteiben az erőviszonyok lényeges átalakuláson mentek keresztül. Az ENSZ fennállásának első évtizedében az Amerikai Egyesült Államok a befolyása alatt álló tagállamok segítségével *(az ún. szavazógép)* a Közgyűléssel minden határozatot, akár kétharmados többséggel is, elfogadtathatott. Ugyanakkor elérte minden olyan indítvány elvetését, amely érdekeinek nem felelt meg. Ebben az időszakban az Amerikai Egyesült Államok törekvése arra irányult, hogy a Szervezeten belül a Közgyűlés hatásköre a Biztonsági Tanács rovására megnövekedjék. Ami viszont az ENSZ fennállásának utolsó évtizedét illeti, a Közgyűlésen megnövekedett az Amerikai Egyesült Államoktól nem függő államok száma, valamint a szocialista államok és a harmadik világ szerepe. Ennek következtében most már az Amerikai Egyesült Államok sem törekszik a Közgyűlés hatáskörének kiterjesztésére, ahol az utóbbi időben a szavazás során több ízben kisebbségbe került.

A Gazdasági és Szociális Tanács (ECOSOC) felállításával az ENSZ Alapokmánya megteremti a Szervezeten belül az államok állandó jellegű gazdasági és szociális együttműködéséhez szükséges szervezeti kereteket. Az Alapokmány ugyanis nemcsak a nemzetközi gazdasági és szociális együttműködéssel kapcsolatos feladatokat szabta meg (55. cikk), hanem részletesen rendelkezik (61—72. cikkek) az ECOSOC feladatairól és hatásköréről. E szerv részben az általa létrehozott bizottságok munkája révén (68. cikk), részben a szakosított intézmények (57. és 63. cikkek) tevékenységének koordinálása útján biztosítja az államok közötti rendszeres gazdasági és szociális együttműködést. Az ECOSOC létrehozásával tehát realizálódott a Nemzetek Szövetségének időszakában már felmerült az a követelmény, hogy a nemzetközi béke és biztonság fenntartására létrehozott nemzetközi szervezet az államok együttműködéséről nemcsak politikai, hanem egyéb területeken is szervezett formában gondoskodjék.

Az 54 tagú ECOSOC a feladatainak körébe tartozó ügyekben tanulmányokat végezhet, illetve ajánlásokat tehet a Közgyűlésnek, az ENSZ tagjainak és a szakosított intézményeknek. A Közgyűlés irányítása alatt működik; ennek a fő szervnek számol be munkájáról.

Az ECOSOC által létrehozott bizottságok közül megemlítendők a *regionális gazdasági bizottságok* (európai, ázsiai, távol-keleti, latinamerikai és afrikai gazdasági bizottságok), amelyeknek feladata többek között az államok közötti kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésének előmozdítása.

A funkcionális bizottságok közül ki kell emelnünk az *Emberi Jogok Bizottságát*, amelynek nagy szerepe volt az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációja és az Emberi Jogok Paktumai tervezeteinek előkészítésében. A *Nők Helyzetével Foglalkozó Bizottság* tevékenységének eredményeképpen ugyancsak több jelentős nemzetközi egyezmény jött létre (ilyen pl. a nők politikai jogairól szóló egyezmény).

Az ECOSOC számtalan nem kormányközi szervezettel (pl. a Szakszervezeti Világszövetséggel, a Nemzetközi Demokratikus Nőszövetséggel, az ENSZ Társaságok Világszövetségével) tart kapcsolatot a *Nem Kormányközi Szervezetek Bizottsága* útján.

A *Gyámsági Tanács* felállítását a gyarmati rendszerrel kapcsolatos kérdések tették szükségessé, tevékenysége azonban csak a függő helyzetben levő területek kis részét fogta át.

Az ENSZ Alapokmány ugyanis a függő helyzetben levő területeket (a más államok igazgatása alatt álló területeket) az igazgató államok kötelezettségeinek meghatározását tekintve két csoportra osztja: a gyámsági területekre és az önkormányzattal nem rendelkező területekre (a tulajdonképpeni gyarmatokra). Ennek oka abban rejlett, hogy az Alapokmány elfogadásának idején a gyarmatbirodalmak még szinte változatlan nagyságban fennálltak.

Ennek ténye és a népek, illetve nemzetek önrendelkezési jogának az Alapokmányban történt elismerése között nyilvánvaló ellentmondás volt.

Az Alapokmány a fentieknek megfelelően csak a függő helyzetben levő területek egy részének, az ún. *gyámsági területek*nek vonatkozásában beszél az „önkormányzati képességről" vagy „függetlenségről" mint megvalósítandó célkitűzésről. (76. cikk b. pontja.) A függő helyzetben levő területek nagyobb részére vonatkozóan csak az ENSZ Alapokmánynak „az önkormányzattal nem rendelkező területekre vonatkozó nyilatkozat"-ot tartalmazó XI. fejezete foglal magában bizonyos kötelezettségeket. Az *önkormányzattal nem rendelkező területek* vonatkozásában az Alapokmány a függetlenségről mint megvalósítandó célkitűzésről még vagylagos célként sem tesz említést és csak a tagállamokat terhelő arról a kötelezettségről szól, hogy kifejlesszék e területek „önkormányzati képességét". (73. cikk.)

A gyámsági rendszer az Alapokmány szerint azokra a Nemzetek Szövetsége mandátum rendszere alá tartozott területekre nyert alkalmazást, amelyek 1945-ig nem váltak függetlenné, továbbá a második világháború eredményeként ellenséges államoktól elcsatolt területekre (a volt olasz Szomáliára), és végül egyes államok által önként a gyámsági rendszer alá helyezett területekre (ilyen egy sem adódott). (77. cikk.) A gyámsági területek ún. gyámsági egyezmény megkötése útján kerültek a gyámsági rendszer ellenőrzése alá. Ezeket az egyezményeket a Közgyűlés hagyta jóvá, illetve — a hadászati jelentőségű körzetekre vonatkozókat — a Biztonsági Tanács. (Ilyen jelentőségű körzetnek minősítette az Amerikai Egyesült Államok a Csendes-óceáni szigeteket, amelyeknek igazgatására az első világháború után Japán kapott mandátumot és amelyeket a második világháborúban amerikai csapatok foglaltak el.)

A Gyámsági Tanács lett a gyámsági igazgatás ellenőrzésének szerve, amely a Közgyűlésnek, illetve — a hadászati jelentőségű körzetek vonatkozásában — a Biztonsági Tanácsnak alárendelten működik.

A Gyámsági Tanács tagjai az Alapokmány értelmében a gyámsági területeket igazgató államok, a Biztonsági Tanács állandó tagjai, amelyek gyámsági területeket nem igazgatnak, valamint a Közgyűlés által választott annyi tagállam, hogy a gyámságot gyakorló és a gyámságot nem gyakorló tagok száma egyenlő legyen (86. cikk); 1968 óta azonban a gyámsági területek számának csökkenése folytán a Gyámsági Tanácsnak már nincsenek választott tagjai.

A Gyámsági Tanács hatáskörébe tartozik a gyámsági területeket igazgató államok évi jelentéseinek megvizsgálása, a területek lakói által benyújtott panaszbeadványok megvizsgálása, valamint a gyámsági területek meglátogatása. A Gyámsági Tanács a gyámság alatt álló területek számának csökkenésével egyre veszít jelentőségéből; kétségtelenül hozzájárult azonban a gyámsági területek függetlenségének kivívásához. Az imperialista hatalmak régi gyarmataik vonatkozásában — ahogy már említést nyert — a nemzetközi ellenőrzésnek még azt a szerény formáját sem voltak hajlandók elismerni, amelyet a gyámsági rendszer jelentett. Ugyanakkor az elmúlt három évtized nemzetközi életének eseményei, mindenekelőtt az elnyomott gyarmati sorban élő népek függetlenségi harcai, megszüntették az Alapokmánynak azt a kompromisszumos megoldását, hogy céljai és elvei között szerepel az önrendelkezési jog tiszteletben tartása, ugyanakkor azonban csak a függő helyzetben levő területek egy részével, a gyámsági területekkel kapcsolatban helyezik a részletszabályok kilátásba a függetlenség megadását és az önkormányzattal nem rendelkező területeket — az önrendelkezési joggal ellentétben — lényegében meghagyták gyarmati sorban. 1945 óta ugyanis nemcsak a gyámsági, hanem a gyarmati területek túlnyomó többsége felszabadult az imperializmus uralma alól, független állammá vált. Az Alapokmány vonatkozó rendelkezéseinek jelentősége ezáltal nagymértékben csökkent.

A gyarmati rendszer felbomlása ellenére e kérdéskomplexus még jelentős súllyal szerepel az ENSZ napirendjén. Így pl. az ENSZ különböző szerveinek fellépésével szemben mindmáig rendezetlen Délnyugat-Afrika—Namíbia — területének helyzete, amelyet a Dél-afrikai Köztársaság nem volt hajlandó a gyámsági rendszer alá helyezni és a maga fajüldöző politikáját Namíbia lakosságával szemben is alkalmazza.

A Nemzetközi Bíróság az Egyesült Nemzetek legfőbb bírói szerve. (92. cikk.) Statutuma az Alapokmány szerves kiegészítő része és az ENSZ tagjai annak ipso facto részesei. (93. cikk.) Tekintettel arra, hogy a Nemzetközi Bíróság működése szorosan kapcsolódik a nemzetközi bíráskodás általános problémaköréhez, a szervezeti felépítésével és tevékenységével kapcsolatos jogi és politikai kérdések elemzése a nemzetközi viták békés elintézéséről szóló fejtegetések keretébe kívánkozik. *(→ Nemzetközi viták békés elintézése.)*

Az ENSZ Titkárság (l. tovább titkárság) végzi a szervezet igazgatási feladatainak ellátását; a tisztviselői kar élén a *főtitkár* áll, akit a Biztonsági Tanács javaslatára a Közgyűlés nevez ki. (97. cikk.) A főtitkár nem pusztán hivatalnok, hanem jelentős politikai szerepe is van. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a főtitkár nem önálló politikai tényező, hanem az ENSZ-nek mint nemzetközi szervezetnek az akaratát köteles képviselni. Részt vesz a Biztonsági Tanács, a Közgyűlés, a Gazdasági és

Szociális Tanács és a Gyámsági Tanács ülésein; a szervezet munkájáról évente jelentést készít a Közgyűlésnek. Szerepének fontosságát jelzi az a rendelkezés, amely szerint felhívhatja a Biztonsági Tanács figyelmét a nemzetközi békét és biztonságot veszélyeztető ügyekre.

3. A szakosított intézmények hatáskörének általános jellemzése.

A szakosított intézményekkel a Gazdasági és Szociális Tanács olyan megállapodásokat köt, amelyek meghatározzák az adott intézmény és az ENSZ kapcsolatának feltételeit. (63. cikk.)

A szakosított intézmények feladata, hogy szakterületeiken a nemzetközi együttműködést biztosítsák és továbbfejlesszék. Ügyrendjüket maguk állapítják meg, az ECOSOC határozatainak figyelembevételével önállóan folytatják tevékenységüket, de arról rendszeresen jelentést adnak az ECOSOC-nak.

A szakosított intézmények között vannak olyanok, amelyek hosszabb múltra tekintenek vissza (pl. a Nemzetközi Távíróegyesület). A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet az I. világháborút követő békeszerződések alapján létesült, míg a többi szervezet a II. világháború alatt, illetve már az ENSZ megalakulása után, annak kezdeményezésére jött létre (például ilyen az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete, az UNESCO vagy az Egészségügyi Világszervezet, a WHO).

A szakosított intézmények szervezeti felépítése — egyes kis eltérésektől eltekintve — azonos. Minden szervezetnek általában három főszerve van, amelyek elnevezése gyakran különbözik, de funkcióik általában azonosak. Ezek: a valamennyi tagállamot magában foglaló *közgyűlés* (egyetemes értekezlet, konferencia, kongresszus), amely a szervezet legfőbb szerve; a *végrehajtó bizottság* (igazgató tanács, végrehajtó tanács, kormányzó tanács), a szervezet végrehajtó szerve, tagjait a közgyűlés meghatározott időre választja, a *titkárság* (hivatal, igazgatóság) a szervezet adminisztratív ügyintéző szerve.

Külön kell szólnunk a *Nemzetközi Munkaügyi Szervezet*ről (l. tovább Szervezet), Felépítésének jellegzetessége ugyanis abban áll, hogy szerveiben az egyes államok kormányküldöttei mellett a kérdéses állam munkás- és munkáltató küldöttei is részt vesznek. Ezt a sajátosságot nevezik a szervezet „háromrészes felépítésének". A kormány-, munkás- és munkáltatóküldöttek egyenjogúak, vagyis egymástól függetlenül, gyakran egymástól eltérően szavaznak. A munkás- és munkáltatóküldöttet a „legreprezentatívabb" (azaz a legnagyobb taglétszámmal rendelkező) munkás- és munkáltatószervezetekkel egyetértésben a kormányok jelölik ki.

Az előzőekben már utalás történt arra, hogy e Szervezet keretében létrejövő nemzetközi munkaügyi egyezmények megkötésének hátterében eredetileg két egymással ellentétes, de mégis egymással összefonódó törekvés állt: egyfelől a kapitalista államok munkáltatóinak a munkaviszonyok uniformizálása útján a nemzetközi konkurrencia terén egyensúlyi helyzet megvalósítására irányuló szándéka, másfelől a munkásmozgalom erőfeszítései a jobb munkafeltételek kivívására. A II. világháború után kialakult világhelyzet, a haladó erők előretörése, a Szakszervezeti Világszövetség megalakulása, a gyarmati sorból felszabadult új államok belépése a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetbe, a szocialista államok aktív részvétele e Szervezetben az utóbbi erőfeszítések hatékonyságát emeli; a szocialista államokban hatályos, a szociális, gazdasági jogok megvalósulását kifejező jogszabályok ösztönzést adnak ahhoz, hogy a kapitalista államokban a munkásmozgalom jobb munkafeltételeket harcoljon ki a dolgozók számára, és hogy a Szervezet keretében államközi síkon a szociális haladásnak ténylegesen kedvező munkaügyi egyezmények elfogadására kerüljön sor.

Az ENSZ tagállamai általában tagjai az egyes szakosított intézményeknek is. Azok közül az államok közül, amelyek nem tagjai az ENSZ-nek, egyes államok (pl. Svájc) részt vesznek a szakosított intézmények tevékenységében.

A szakosított intézményekhez hasonló vonásokat mutat a *Nemzetközi Atomerő Ügynökség*, de a szó szoros értelmében véve nem szakosított intézmény. E szerv ugyanis nem az Alapokmány 63. cikke szerint a Gazdasági és Szociális Tanács révén kapcsolódik az ENSZ-hez, hanem az ENSZ-szel kötött egyezmény értelmében olyan önálló nemzetközi szervezetként működik, amely az ENSZ Közgyűlése, Biztonsági Tanácsa és más szervei részére készít jelentéseket. Feladata az atomenergia békés célokra történő felhasználásának előmozdítása.

4. Az ENSZ szerepe a nemzetközi jogalkotásban.

Az ENSZ és a rendszerébe tartozó nemzetközi szervezetek hatásköre napjainkban olyan széles, hogy az kiterjed az államközi kapcsolatok valamennyi területére. Ebből a széles hatáskörből szükségképpen következik e szervezeteknek az a törekvése, hogy előmozdítsák: az államok közötti sokoldalú együttműködés mennél konkrétabb, jogilag mennél rendezettebb formában nyerjen szabályozást. Így *e szervezeteknek a nemzetközi jogi normák kialakulási folyamatában ma jelentékeny szerep jut.*

Az ENSZ keretében a normaalkotással az ENSZ-nek az a szerve kerül közvetlen kapcsolatba, amelyben valamennyi tagállam képviselve van, illetve ahol aktív részvételi lehetőséggel rendelkezik. Az ENSZ főszervei közül tehát a *Közgyűlés* az, amelynek — hatáskörénél fogva — egyetemes jellegű nemzetközi jogi normák létrehozásában szerepe lehet.

Az ENSZ Közgyűlése — az Alapokmány 10. cikkének megfelelően — az Alapokmányban meghatározott célok körébe tartozó minden kérdésben *ajánlásokat* tehet a tagállamoknak.

Az Alapokmány 11. cikke még kiemeli a Közgyűlésnek a nemzetközi béke és biztonság fenntartására irányuló együttműködés elveivel — „ideértve a lefegyverzést és a fegyverkezés szabályozását irányító elveket" — kapcsolatos ajánlástevő funkcióit.

Az Alapokmány 13. cikke 1. pontja értelmében pedig:

„A Közgyűlés tanulmányozást kezdeményez és ajánlásokat tesz abból a célból, hogy

a) a nemzetközi együttműködést politikai téren előmozdítsa, valamint a nemzetközi jog fokozatos fejlődését és kodifikálását támogassa;

b) a nemzetközi együttműködést gazdasági, szociális, kulturális, nevelésügyi és egészségügyi téren előmozdítsa és az alapvető emberi jogoknak és szabadságoknak mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő megvalósulását elősegítse."

Az ENSZ-nek a nemzetközi jogalkotásban betöltött szerepével kapcsolatban a Közgyűlésnek az Alapokmány 13. cikkével összhangban álló tevékenysége érdemel fokozott figyelmet, mivel az Alapokmány 11. cikkében foglalt rendelkezéssel összhangban álló munkássága ez ideig még nem könyvelhet el számottevő eredményeket.

A Közgyűlésnek a 13. cikk 1/a) pontja alapján *kifejezett* feladatává vált a nemzetközi jog fokozatos fejlesztése és kodifikálása; e tevékenység során került sor a nemzetközi jog egy-egy átfogó területére vonatkozó kodifikációs szerződések előkészítésére. Az Alapokmány 13. cikke 1/b) pontjával összhangban pedig a Közgyűlés a tagállamoknak a legkülönbözőbb területeken való együttműködésére számos határozatot fogadott el. A Közgyűlés ajánlás jellegű határozatai azonban meghatározott szerepet játszottak új nemzetközi szerződések létrejöttében.

Ami a szokásjogi normák kialakulási folyamatának *jellegét* illeti, a Közgyűlés határozatai ebben lényeges változást idéztek elő. A Közgyűlés mindenekelőtt alkalmat ad államok rendszeres, meghatározott célokból történő érintkezésére. E nemzetközi fórumon az államok megnyilatkozásai (a viták során elhangzott felszólalások, javaslatok előterjesztése, szavazások során tanúsított magatartás stb.) megkönnyítik és meggyorsítják a nemzetközi szokásjogi norma tartalmának pontos kialakulását és az államok megfelelő szándékának megismerését. Még ha az államoknak e szervezet keretében történő megnyilatkozásai nem is eredményezik kötelező jellegű okmányok elfogadását, és nem is prejudikálnak az államoknak ilyen okmányokkal kapcsolatos későbbi magatartása tekintetében, ezek a megnyilatkozások a szokásjog keletkezési folyamatában, mivel hivatalos állami állásfoglalások, döntően esnek latba: más tényezők gondos mérlegelése mellett ugyanis ezek a megnyilatkozások is hozzájárulnak ahhoz, hogy megállapítást nyerjen valamely államnak egy, a kialakulás stádiumában levő, szokásjogi szabállyal kapcsolatos álláspontja. A Közgyűlésen egy adott kérdésben (pl. a kozmikus térség vagy a tengerfenék használatával kapcsolatban) olyan államok is megnyilatkoznak, amelyek tényleges gyakorlatukban — kisebb érdekeltségükre való tekintettel — esetleg hosszú időn keresztül nem is kerülnek olyan helyzetbe, hogy állást foglaljanak a kérdéses nemzetközi jogi norma alkalmazásának tekintetében. Ilyen módon az ENSZ keretében ténylegesen kitágul azoknak az államoknak a köre, amelyek aktív módon részt vesznek a normaalkotás folyamatában. Az ENSZ és a rendszerébe tartozó nemzetközi szervezetek tevékenysége tehát számos vonatkozásban megváltoztatta az egyetemes szokásjogi normák kialakulási folyamatát. Napjainkban a szokásjog szerepe általában hanyatlik, de ugyanakkor az újonnan létrejövő szokásjogi szabályok a nemzetközi szervezetek közreműködésével gyorsabban alakulnak ki; a bizonytalan jellegű tényezők száma csökken és az egész folyamat spontán folyamatból szinte tudatos, szervezett jellegű folyamattá alakul.

Az ENSZ Közgyűlés határozatai új *nemzetközi szerződések* megalkotásában is meghatározott szerepet játszanak.

A nemzetközi szerződések létrehozási folyamatában való részvétel szempontjából a közgyűlési határozatokat két csoportba sorolhatjuk: *a)* A nemzetközi szerződések rendelkezéseinek tartalmára hatást gyakorló *érdemi jellegű*, de a tényleges normaalkotás folyamatát megelőző határozatokra; *b)* a nemzetközi szerződések kidolgozásának és elfogadásának egyes szakaszait befolyásoló, illetve ezekkel közvetlen kapcsolatban álló *technikai jellegű* határozatokra.

a) Az érdemi jellegű közgyűlési határozatok elfogadásakor a Közgyűlés keretében rendszerint még nem érett meg valamilyen nemzetközi szerződés létrehozásának gondolata. Az elfogadott határozatok azonban egy adott tárgykörre vonatkozóan olyan elvi megállapításokat tartalmaznak, amelyek — ezeknek az elvi megállapodásoknak megfelelő tartalommal — érlelhetik meg a jogi szabályozás igényét. Az ENSZ eddigi gyakorlatában az ilyen jellegű közgyűlési határozatok közül néhány megkülönböztető elnevezést kapott, *nyilatkozat* formáját öltötte. (Pl. Emberi jogok egyetemes nyilatkozata, Gyermekek jogairól szóló nyilatkozat, Gyarmati országoknak és népeknek nyújtandó függetlenségről szóló nyilatkozat.)

Az érdemi jellegű közgyűlési határozatok elfogadásukat követően ténylegesen oly módon gyakorolnak hatást a normaalkotásra, hogy a bennük kifejezésre jutó bizonyos kívánatos magatartásra irányuló elvárás az államok gyakorlati és elvi állásfoglalásait formálja, és ennek nyomán kialakulhat a jogi szabályozásra vonatkozó igény. Pusztán azzal a ténnyel, hogy a

Közgyűlés e határozatokat ünnepélyes elnevezéssel illeti, határozottabb formában jut kifejezésre az az elvárás, hogy az államok — a nyilatkozat jogi jellegétől függetlenül — az abban foglalt elveket tiszteletben tartsák. A normaalkotásra gyakorolt hatás kifejtése szempontjából ugyanakkor egyáltalán nem közömbös, hogy a határozat az ENSZ Közgyűlésén milyen többséggel kerül elfogadásra, illetve, hogy az a különböző gazdasági és társadalmi rendszerű államok egyetértésével találkozott-e. A nyilatkozatok nagy többsége egyhangúan került elfogadásra, és ezáltal elfogadásukat követően is nagyobb hatást gyakoroltak az államok magatartására. A nyilatkozatokban kifejezésre jutó elvek és azok elfogadási körülményei olyanok, hogy azok már a szavazás alkalmával az ENSZ Közgyűlésén befolyásolják az egyes államok magatartását. A nők elleni diszkrimináció kiküszöböléséről szóló nyilatkozat egyhangú elfogadása nyilvánvalóan nem egy olyan állam pozitív szavazatával történt, amelynek belső jogrendje a nyilatkozat elfogadásának időpontjában számos vonatkozásban nem felelt meg a nyilatkozatban foglalt elveknek. A gyarmati országoknak és népeknek nyújtandó függetlenségről szóló nyilatkozattal még a gyarmati hatalmak sem helyezkedtek nyíltan szembe, annak megszavazása alkalmával csak tartózkodtak.

A közgyűlési határozatok napjaink államközi kapcsolataiban valóban olyan tényezők,amelyek adott esetben alapot adhatnak az államok várható magatartásának előrejelzésére. Nagy valószínűséggel lehet arra számítani — különösen egyhangúan vagy konszenzussal elfogadott közgyűlési határozat esetében —, hogy sor kerül az abban foglalt tartalomnak megfelelő új nemzetközi szerződés megkötésére.

b) *A technikai jellegű közgyűlési határozatok* a szerződéskötés egyes mozzanatainak (tárgyalás, aláírás, megerősítés) realizálását segítik elő. Így az ENSZ keretében létrejött számos nemzetközi szerződés esetében a Közgyűlés valamely határozata szolgált a szerződés megkötésének kiindulópontjául. Rendszerint a Gazdasági és Szociális Tanács, illetve valamelyik technikai bizottsága (emberi jogok bizottsága, nők helyzetével foglalkozó bizottság) működik közre a szerződés kidolgozásában. Például a Közgyűlés határozattal bízta meg a Gazdasági és Szociális Tanácsot a népirtás bűntettének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló egyezménytervezet előkészítésére, a Gazdasági és Szociális Tanács speciális bizottságot létesített az egyezménytervezet kidolgozására, majd a Közgyűlés elé terjesztette az egyezménytervezetet, amelyet a Közgyűlés határozattal el is fogadott.

A közgyűlési határozatok szerepe a kodifikációs szerződések létrejöttében hasonló, azzal az eltéréssel, hogy e szerződések előkészítését általában a Nemzetközi Jogi Bizottság végzi.

Az ENSZ Közgyűlése gyakorlatában arra is sor került, hogy egy egyezmény kidolgozására a Közgyűlés külön konferenciát hívott össze. A kodifikációs szerződések elfogadására a Közgyűlés — kivételes esetektől eltekintve — általában ilyen külön konferenciákat hív össze.

Az ENSZ Közgyűlése részvételével létrejövő szerződések az államok számára a nemzetközi szerződések kötése tekintetében kialakult hagyományos eljárás útján válnak kötelezővé. Még abban az esetben is, ha a Közgyűlés hagyja jóvá határozattal valamely nemzetközi szerződés szövegét (mint a népirtás bűntettének megelőzésére és megbüntetésére vonatkozó egyezmény esetében), a szerződés csak az olyan állam számára válik kötelezővé, amely a szerződésnek — az abban előírt eljárásnak megfelelően — részesévé válik. A Közgyűlésnek a szerződéstervezet elfogadására vonatkozó határozatai beletartoznak ugyan a szerződéskötési eljárásba, de az eljárásnak az a része, amely a Közgyűlés keretében megy végbe, befejeződik, amikor a szerződéstervezet szövegét a Közgyűlés elfogadja, illetve az aláírásra megnyitásra kerül. A szerződéskötési eljárás zárószakasza tehát minden esetben az államok egyéni aktusa (aláírás, megerősítés vagy csatlakozás), amelyben kifejezésre jut szuverén akaratelhatározásuk, s amely egyéni aktusok nyomán lép hatályba a szerződés. A Közgyűlés szerepe azoknak az egyezményeknek a létrejöttében pedig, amelyek szövegét külön konferencia fogadja el, már korábban befejeződik: a Közgyűlésnek a konferencia összehívására vonatkozó határozatával. A Közgyűlésnek minden olyan határozata, amellyel a szerződés elfogadását követően tudomásul veszi ezt a tényt, vagy amellyel felhívja az államok figyelmét a szerződésben való részvétel kívánatos voltára, az államok magatartását annak érdekében igyekszik befolyásolni, hogy egyenként hozzák meg az adott szerződésben való részvételre vonatkozó döntésüket.

A Közgyűlés technikai jellegű határozatai tehát a nemzetközi szerződések megkötése során a *tárgyalás* szakaszát befolyásolják. Nagy szerepük van ennek létrehozásában és lefolytatásában (akár maga a Közgyűlés, akár önálló konferencia szolgáltat ahhoz keretet); azzal, hogy a szerződés szövegének előkészítésébe bekapcsolják a különböző ENSZ szerveket, lényegesen megkönnyítik a szerződés megszövegezését és elfogadását. A Közgyűlésnek ez a szerepe különösen jelentős a kodifikációs szerződések esetében, amelyek megtervezett, előre elhatározott létrehozásának egyes szakaszait a Közgyűlés határozatai jelentékenyen befolyásolják; ezzek elősegítik a nemzetközi jog tekintélyes, átfogó részeinek szerződéses szabályozását.

Az ENSZ-nek a nemzetközi szerződések létrejöttének folyamatában betöltött szerepéről szólva végezetül hangsúlyozzuk: a közgyűlési

határozatok kétségtelenül a szerződések keletkezési folyamatában a tárgyalási szakaszt befolyásolják. Szerepük azonban jelentékenyebb annál, mintsem hogy csak a szerződések hagyományosan vett tárgyalási szakaszára gyakoroljanak hatást. A szerződések megkötésének egyes fázisait tekintve ugyanis az eddiginél nagyobb hangsúlyt kap ez a tárgyalási szakasz. Az e fázisban megejtett aktusok az államok későbbi magatartását döntő módon meghatározzák.

Az ENSZ Közgyűlésének a nemzetközi szerződések létrehozásában betöltött szerepéhez hasonló az a funkció, amelyet az ENSZ szakosított intézményeinek az a szerve fejt ki a kérdéses szervezet kereteiben létrejövő nemzetközi szerződések tekintetében, amelyben valamennyi tagállam képviselve van.

Akár a szakosított intézmény közgyűlése fogadja el az egyezmény szövegét, akár a Közgyűlés által összehívott külön konferencia, a szakosított intézmények keretében létrejövő szerződések az egyes államok számára ugyancsak egyéni aktussal válnak kötelezővé.

A nemzetközi szervezeteknek a nemzetközi jogalkotással kapcsolatos szerepét vizsgálva külön kell tanulmányozni azt a kérdést, hogy az ENSZ egyes szakosított intézményeinek keretében *szabályzatok* kerülnek elfogadásra. Így például az Egészségügyi Világszervezet Alkotmánya 21. cikke értelmében a Közgyűlés egyszerű többséggel szabályzatokat fogadhat el egészségügyi és vesztegzár-intézkedésekről, a betegségek elnevezéséről és több más hasonló kérdésről. A szabályzatok automatikusan kötelezővé válnak a szervezetek tagjai számára, ha meghatározott időn belül nem jelentik be elutasító álláspontjukat vagy fenntartásaikat. Hasonló a helyzet a Meteorológiai Világszervezet és a Nemzetközi Polgári Légiközlekedési Szervezet esetében.

E szabályzatok létrejöttének körülményeit elemző egyes nézetek szerint ezekben az esetekben az államok akaratától független nemzetközi jogalkotásról van szó. Ha figyelembe vesszük azonban azt a tényt, hogy az államok kivonhatják magukat a szabályzatok hatálya alól, az említett szabályzatokat nem tekinthetjük a nemzetközi szervezetek önálló jogalkotó hatalma megnyilvánulásainak. Más nézetek e szabályzatok jogi mivoltát elemezve, azok megegyezéses jellegét hangsúlyozzák. E felfogás szerint lényegében itt a nemzetközi szerződések megkötésének leegyszerűsített eljárásáról van szó. Ha ugyanis az államok a szervezetek megfelelő szerve által elfogadott szabályzatokkal szemben nem helyezkednek elutasító magatartásra, azok kötelező ereje nem a szervezet határozatából, hanem ebben az esetben is az egyes államok elhatározásából fakad, még ha az hallgatólagos hozzájárulásukban jut is kifejezésre. Ennek a tetszetős érvelésnek ugyanakkor ellentmond az a körülmény, hogy a nemzetközi szervezetek által elfogadott szabályzatokra nem alkalmazhatók a nemzetközi szerződések jogának szabályai. Arra a szerény konklúzióra juthatunk, hogy a kérdéses néhány nemzetközi szervezet az alapító okmányokban meghatározott rendkívül szűk körben közvetlenül részt vehet a nemzetközi jogalkotásban; a jogalkotási folyamat befejezéséhez ugyanis nincs szükség az államok szervezeten kívüli közreműködésére. A nemzetközi jogalkotási lehetőség csírájának elismerése mellett azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy annak érvénye nem feltétlen. Az államok egyéni elhatározásukhoz képest elháríthatják, hogy a nemzetközi jogalkotás hatálya rájuk kiterjedjen.

5. Az ENSZ-hez nem kapcsolt nemzetközi szervezetek.

Az egyetemes jellegű nemzetközi szervezetek mellett napjainkban számos olyan nemzetközi szervezet (partikuláris, illetve regionális szervezetek) fejt ki tevékenységet, amelyek csak az államok szűkebb körét ölelik fel; tagjaik között gazdasági-társadalmi rendszerük azonossága miatt, földrajzi helyzetük révén vagy más egyéb szempontból áll fenn szoros összetartozás.

E szervezetek a nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerepüket tekintve számos vonatkozásban különböznek egymástól; megkülönböztetésük alapvető ismérvéül az a kritérium kínálkozik, hogy milyen államokat foglalnak magukban, azaz szocialista államok, fejlődő államok vagy fejlett kapitalista államok egymás közötti kapcsolatait rendezik-e.

a) A szocialista államok szervezetei.

A szocialista világrendszer, amely a második világháború befejezése után alakult ki, korunkban az államközi kapcsolatok egyik döntő tényezője.

A szocialista államok közötti sokirányú együttműködés mindenekelőtt kétoldalú kapcsolatokban nyilvánul meg, majd egyre nagyobb mértékben került sor többoldalú kapcsolatok létesítésére, illetve nemzetközi szervezetek létrehozására.

aa) A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST).

Amikor a kelet-európai államok a szocializmus építésének útjára léptek, népgazdaságuk fejlesztésének feladata azt igényelte, hogy gazdasági téren szorosabb tömörülésben egyesítsék adottságaikat. Ezt az együttműködést még sürgetőbbé tette az a körülmény, hogy az európai kapitalista államok különböző kereskedelmi tilalmak és korlátozások bevezetésével akadályozták a kapitalista és a szocialista államok közötti gazdasági kapcsolatok fejlődését.

A szorosabb gazdasági együttműködés megvalósításának céljából 1949-ben Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia és a Szovjetunió részvételével megalakult a *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa* (l. tovább *KGST* vagy Tanács).

A szervezet létrehozása ekkor még nem alapult formális nemzetközi szerződésen, megalakításáról közös nyilatkozatot tettek közzé. A Tanácshoz 1949-ben Albánia (1962 óta nem vesz részt a szervezet tevékenységében), 1950-ben az NDK, 1962-ben Mongolia, 1972-ben Kuba, 1978-ban pedig Vietnam is csatlakozott. Jugoszlávia külön megállapodás értelmében működik közre a KGST néhány programjának megvalósításában. A Tanács munkájában való részleges közreműködésre vonatkozóan ugyancsak megállapodást kötött a Tanáccsal Finnország, Mexikó és Irak is.

A KGST kezdetben nem fejtett ki jelentősebb tevékenységet, a szocialista államok gazdasági együttműködése ebben az időszakban szinte kizárólagosan kétoldalú kapcsolatokban realizálódott. A fejlődés azonban mind nagyobb szerepet biztosított a többoldalú kapcsolatoknak.

A KGST eddigi tevékenysége négy szakaszra osztható. Az 1949—1957-ig terjedő első időszakban a Tanács fő feladatának a szocialista államok közötti külkereskedelem koordinálását, a tudományos-technikai együttműködés és a technikai tapasztalatok cseréjének előmozdítását tekintette. A második, 1958—1962-ig terjedő szakaszban előtérbe került a nemzetközi munkamegosztásban rejlő feladatok kihasználása, az átmenet a távlati tervezésre, valamint az együttműködés jogi formáinak fejlesztése. 1959-ben írták alá Szófiában a KGST Alapokmányát (1960. évi 16. sz. tvr.), amely határozatlan időre szóló nemzetközi szerződés. A harmadik szakaszban — 1962—1969 között — az együttműködés eddigi formái elmélyültek és továbbfejlődtek. A jelenlegi, 1970-től kezdődő negyedik szakasz fő jellemzői: a távlati tervezés egyeztetése, a természeti kincsek és erőforrások hatékonyabb kihasználása stb. E szakasz kiemelkedő jelentőségű dokumentuma a tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó 1971-ben elfogadott Komplex Program.

1974. június 21-én került sor — az eddigi fejlődés figyelembevételével — a KGST Alapokmányának módosítására. (1976. évi 28. sz. tvr.)

A KGST célkitűzése az Alapokmány 1. cikkének értelmében abban áll, hogy „a tagállamok erőfeszítéseinek összefogása és egybehangolása útján elősegítse a tagállamok együttműködésének további elmélyítését és tökéletesítését, a szocialista gazdasági integráció fejlődését, a népgazdaság tervszerű fejlesztését, a gazdasági és műszaki fejlődés meggyorsítását, a kevésbé fejlett iparral rendelkező államok iparosítási szintjének emelését, a munka termelékenységének szakadatlan emelkedését, gazdasági fejlettségi szinvonaluk fokozatos közeledését és kiegyenlítődését és népeik jólétének állandó növekedését. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa valamennyi tagállam szuverén egyenlőségének elvén alapszik. A tagállamok gazdasági és tudományos-műszaki együttműködése a teljes egyenjogúság, a szuverenitás és a nemzeti érdekek tiszteletben tartása, a kölcsönös előnyök és a kölcsönös elvtársi segítségnyújtás elveinek megfelelően történik".

A KGST szervezeti felépítése a következő: A Közgyűlés, a szervezet legfelsőbb szerve; a Tanács Végrehajtó Bizottsága, a Tanács legfelsőbb végrehajtó szerve; a Tanács bizottságai, amelyeket a Közgyűlés hoz létre abból a célból, hogy biztosítsák a tagállamok közötti gazdasági, tudományos és műszaki együttműködés legfontosabb problémáinak komplex vizsgálatát és többoldalú alapon való megoldását; a Tanács állandó bizottságai, amelyeket a Közgyűlés hoz létre, hogy segítsék a tagállamok közötti gazdasági kapcsolatok további fejlesztését és szervezzék a tagországok egyes népgazdasági ágazatai között a sokoldalú gazdasági és a tudományos-műszaki együttműködést; a Tanács titkársága, a KGST adminisztratív szerve. A Tanács titkára mint legfőbb igazgatási tisztviselő képviseli a Tanácsot a tagállamok és más államok hivatalos személyei és a nemzetközi szervezetek előtt.

A KGST szervei *ajánlásokat* fogadnak el a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködéssel kapcsolatos ügyekben, *határozatokat* hoznak szervezeti és eljárási kérdésekben. Mind a határozatok, mind az ajánlások csak az érdekelt államok egyetértésével — azaz egyhangúan — hozhatók. Bármely tagállam azonban bejelentheti, hogy nem tekinti magát érdekeltnek valamely tárgyalás alatt álló kérdésben. Ha egy tagállam valamely ügyben bejelentette érdektelenségét, nélküle is hozható érvényes ajánlás vagy határozat, ennek hatálya azonban nem terjed ki a kérdéses államra. Az ajánlás vagy határozat meghozatalában részt nem vett államok utólag csatlakozhatnak a többi tagállam által előzően elfogadott ajánlásokhoz vagy határozatokhoz anélkül, hogy ehhez azok hozzájárulására lenne szükség.

A gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés kérdéseiben elfogadott ajánlásokat a KGST tagállamaival megvizsgálás céljából közölni kell. A tagállamok az ülésszakok jegyzőkönyveinek aláírásától számított 60 napon belül közlik a Tanács titkárával az ajánlások megvizsgálásának eredményeit, amiről a titkár értesíti a többi tagállamot. Az ajánlások az elfogadásukra vonatkozó közlések után hatályba lépnek, kötelezővé válnak. A határozatok — ha nem tartalmaznak eltérő rendelkezéseket vagy a határozat jellegéből más nem következik — a Tanács eljáró szerve üléséről készült jegyzőkönyv aláírásának napján lépnek hatályba.

A KGST keretében folyó együttműködés megvalósítására az érdekelt államok különböző feladatokkal megbízott nemzetközi szerve-

zeteket (államközi gazdasági szervezetek, gazdálkodó egyesülések, közös laboratóriumok stb.) hoztak létre, melyek a Komplex Program elfogadásával különös jelentőségre tettek szert. Ilyenek például: Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank, Intermetal, Agromas, Nemzetközi Beruházási Bank, Biofizikai Kutatásokkal foglalkozó Koordinációs Központ.

ab) A Varsói Szerződés Szervezete.

A Varsói Szerződés Szervezete megalakulását megelőzte a tőkés hatalmak — az Amerikai Egyesült Államok vezetése alatt álló — katonai tömbjének megszervezése. Az 1949-ben kötött Északatlanti Szerződés és annak szervezete, a North Atlantic Treaty Organisation (NATO) a szocialista államok ellen irányult; agresszív jellege a Német Szövetségi Köztársaságnak a szervezetbe való felvételével, a német újrafegyverzéssel teljesen nyilvánvalóvá vált.

Ezeknek az eseményeknek a hatása alatt a Szovjetunió a német militarizmus feltámasztásának megakadályozásában leginkább érdekelt csehszlovák és lengyel kormánnyal egyetértésben jegyzéket intézett valamennyi európai állam kormányához. Felhívta figyelmüket az agresszív katonai szövetségek létrehozásának végzetes következményeire és javaslatot tett arra, hogy az európai államok — társadalmi és politikai rendszerükre való tekintet nélkül — hozzanak létre biztonsági rendszert.

E javaslat elutasítása után került sor arra, hogy Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia és a Szovjetunió 1955-ben Varsóban barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött. Magyarország a szerződést az 1955. évi III. törvénnyel iktatta az ország törvényei közé. (Albánia 1968-ban bejelentette kilépését.)

A szerződésben részt vevő államok legtöbbje között már azelőtt is kétoldalú barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződések léteztek. Ez a szerződési rendszer jól betöltötte hivatását; a kialakult nemzetközi helyzet azonban szükségessé tette, hogy a szocialista államok a béke és a nemzetközi biztonság biztosítására irányuló tevékenységük céljára állandó és szilárd szervezetet hozzanak létre.

A szerződő felek kötelezték magukat, hogy az ENSZ Alapokmányának megfelelően nemzetközi kapcsolataikban tartózkodnak az erőszakkal való fenyegetéstől vagy az erőszak alkalmazásától és nemzetközi vitáikat békés eszközökkel oldják meg. (1. cikk.)

A szerződő felek kinyilvánították, hogy készek részt venni a nemzetközi béke és biztonság biztosítására irányuló minden nemzetközi akcióban, és más államokkal való megegyezés alapján hatékony intézkedések foganatosítására fognak törekedni a fegyverzet általános csökkentése, valamint az atom- és hidrogénfegyver és a tömegpusztító fegyverek egyéb fajtáinak betiltása érdekében. (2. cikk.)

A szerződő felek a közös érdekeiket érintő minden fontos nemzetközi kérdést együttesen megvitatnak. „Mindannyiszor haladéktalanul tanácskozni fognak egymással, valahányszor valamelyikük véleménye szerint a szerződésben részt vevő egy vagy több államot fegyveres támadás fenyeget." (3. cikk.) Ha pedig „valamely állam vagy valamely államcsoport Európában fegyveres támadást intéz a szerződésben részt vevő egy vagy több állam ellen, a szerződésben részt vevő minden állam az ENSZ Alapokmánya 51. cikkének megfelelően, az egyéni vagy kollektív önvédelem jogának megvalósításaképpen egyenként és a szerződés többi tagállamával való megegyezés szerint, minden szükségesnek mutatkozó eszközzel, a fegyveres erő alkalmazását beleértve, azonnal segítséget nyújt a megtámadott államnak vagy államoknak". Ezen intézkedésekről tájékoztatni fogják a Biztonsági Tanácsot és azonnal felfüggesztik azokat, mihelyt a Biztonsági Tanács megteszi a nemzetközi béke és biztonság helyreállítására és fenntartására szükséges intézkedéseket. (4. cikk.)

A szerződő államok *Egyesített Parancsnokságot* alakítottak azoknak a fegyveres erőknek a vezényletére, amelyeket megegyezés szerint a parancsnokság irányítása alá helyeztek. A főparancsnokság mellett felállították a közös fegyveres erők törzskarát a résztvevő államok vezérkarának állandó képviselőiből. A közös fegyveres erők elhelyezése a szerződő államok területén a szerződő államok közötti megegyezés szerint és a kölcsönös védelem szükségleteinek megfelelően történik.

A szervezet második fontos szerve a *Politikai Tanácskozó Testület*, amely valamennyi résztvevő állam kormányának egy-egy tagjából vagy külön e célra kinevezett személyből áll. E szerv feladata, hogy a tagállamok külpolitikai lépéseinek összehangolása érdekében a szerződésben említett tanácskozásokat lefolytassa. A Politikai Tanácskozó Testület állásfoglalásai közös nyilatkozatok, illetve felhívások formájában kerülnek közzétételre. Ezek a közös nyilatkozatok jellegüket tekintve nemzetközi megállapodások; a tagállamokra nézve jogokat és kötelezettségeket állapítanak meg.

A Varsói Szerződés 20 évre szól, azonban további 10 évre érvényben marad azok között az államok között, amelyek a szerződés lejárata előtt egy évvel nem nyilvánítják ki a felmondásra irányuló szándékukat. Abban az esetben, ha létrejön az európai kollektív biztonsági rendszer, a Varsói Szerződés — a 11. cikk értelmében — az európai általános biztonsági szerződés hatályba lépésének napján érvényét veszti.

b) A fejlődő államok szervezetei.

A fejlődő országok — az ún. harmadik világ — legfontosabb összekötő kapcsa az

antikolonializmus. Bár többségük jelentős természeti kincsekkel rendelkezik, viszonylagos elmaradottságuk miatt a fejlett tőkés országokhoz való viszonyukat a gazdasági kiszolgáltatottság jellemzi. A fejlődő országok politikai és gazdasági együttműködésre irányuló törekvései elsősorban ennek a hátrányos helyzetnek a kiküszöbölését célozzák.

ba) Az Arab Liga.

Az 1945-ben alakult Liga célkitűzése az arab államok politikájának összehangolása függetlenségük és szuverenitásuk megvédése érdekében. A Liga egyidejűleg arra törekszik, hogy a tagállamok között szoros együttműködést valósítson meg gazdasági és pénzügyi kérdésekben, a közlekedésügy terén, a kulturális, valamint az állampolgársági, a szociális és egészségügyi kérdésekben. A tagállamok kötelezték magukat arra, hogy egymás közti viszályaik eldöntése végett nem alkalmaznak erőszakot.

A Liga tagjai 1950-ben kiegészítő szerződést, közös védelmi és gazdasági együttműködési egyezményt kötöttek. Tekintettel a tagállamok politikai rendszerei közötti lényeges különbségekre, a közöttük fennálló számos ellentétre, a Liga kevésbé hatékony szervezet.

bb) Az Afrikai Egységszervezet.

A gyarmati sorból felszabadult új afrikai országok csak úgy őrizhetik meg függetlenségüket, biztosíthatják gazdasági előrehaladásukat, ha egymással szorosan együttműködnek. Az afrikai országok csúcstalálkozója 1963-ban ennek a szükségességnek a felismerésében mondta ki az Afrikai Egységszervezet megalakítását.

A szervezet alapvető elvei: az afrikai államok szuverén egyenjogúsága, a belügyekbe való be nem avatkozás, a határok érinthetetlensége, a viszályok békés rendezése afrikai keretek közötti tárgyalás, közvetítés, békéltetés vagy döntőbíráskodás útján, az el nem kötelezettség és a közös harc a még függő területek felszabadításáért.

A szervezetnek ma már tagja az afrikai földrész valamennyi független állama, a fajüldöző Dél-afrikai Köztársaság és Rhodesia kivételével. A szervezet keretei mindinkább megszilárdulóban vannak, számos kérdésben már eddig is pozitív szerepet játszott.

c) A tőkés államok szervezetei.

A második világháború után előtérbe léptek a nyugat-európai tőkés államok egyesítésére irányuló törekvések. A különböző elgondolások és eltérő szempontok alapján nem egy, hanem több politikai és gazdasági jellegű szervezet jött létre, amelyek tevékenységére általában a szocialista világrendszerrel való szembenállás többé-kevésbé rányomja bélyegét.

ca) Az Európa Tanács.

Az 1949-ben Londonban aláírt egyezménnyel létesített szervezet eredeti tagjai: Belgium, Dánia, Franciaország, Hollandia, Írország, Luxemburg, Nagy-Britannia, Norvégia, Olaszország, Svédország. A szervezethez a későbbiek folyamán csatlakozott: Ausztria, Ciprus, Görögország, Izland, Málta, Svájc és Törökország. Székhelye: Strasbourg.

A szervezet célja az európai tőkés államok egységének előmozdítása. Alapokmánya szerint együttműködést létesít „a tagjainak közös örökségét alkotó eszmék és elvek védelmére és előmozdítására, úgyszintén a tagok gazdasági és szociális előrehaladásának javára". Tevékenységének keretében többek között az emberi jogok tiszteletben tartásának előmozdítására törekszik. E téren az Európa Tanács e jogok burzsoá felfogását követi, és azokat burzsoá szellemben értelmezi. Így a gazdasági, szociális és kulturális jogok megvalósításának rovására mindenekelőtt a polgári és politikai jogokra helyezi a hangsúlyt. Az Európa Tanács 1950-ben fogadta el az Emberi jogok és alapvető szabadságok európai egyezményét, amely lényegileg az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában felsorolt jogokat tartalmazza, de jóval szűkebb terjedelemben; nem foglalja ugyanis magában a gazdasági és szociális természetű jogokat. E jogokra vonatkozóan az Európa Tanács tagállamai 1961-ben Torinóban külön egyezményt írtak alá, az ún. Európai Szociális Kartát.

Az Európa Tanács működése kizárólagosan a tőkés államok összefogásának szolgálatában áll, léte a szocialista és a tőkés Európa szembeállítását célozza.

cb) Az Európai Közösségek.

A nyugat-európai tőkés országok keretében kialakult gazdasági együttműködés új megoldásokkal kísérletezik, az ún. „szupranacionalizmus" jegyében. A törekvések arra irányulnak, hogy a monopoltőke fejlődésének útjában álló nemzeti határokat túllépjék és a tagállamok nemzeti keretei felett olyan gazdasági egységeket hozzanak létre, amelyek a monopóliumok számára megfelelő mozgási lehetőségeket biztosítanak.

Ilyen meggondolások alapján jött létre 1951-ben Párizsban hat nyugat-európai (Franciaország, az NSZK, Olaszország, Hollandia, Belgium és Luxemburg) részvételével az *Európai Szén- és Acélközösség* (Montanunio).

A „hatok" 1957-ben Rómában pedig aláírták az *Európai Gazdasági Közösség* (EGK) létrehozásáról szóló szerződést és egyidejűleg az ún. *Euratom Egyezményt*, amely az atomenergia fejlesztését és hasznosítását célzó nemzetközi szervezet. Az EGK-nak több európai és afrikai országgal van társulási, illetve együttműködési szerződése. Nagy-Britannia eredetileg nem lépett be az Európai Gazdasági Közösségbe, hanem a vele szorosabb gazdasági kapcsolatban álló hat európai országgal (Ausztria, Dánia, Norvégia, Portugália, Svájc, Svédország) 1960-ban, Stockholmban létrehozta az ún. *Európai*

Szabadkereskedelmi Társulást (EFTA), amelynek Finnország társult tagja lett.

Több éven át folytatott tárgyalások eredményeképpen Nagy-Britannia 1972-ben az Európai Gazdasági Közösség tagjává vált, a vele szoros gazdasági kapcsolatban levő Írországgal és Dániával együtt. Az EFTA Nagy-Britannia kilépése után sem szűnt meg, de tagjai az EGK-val valamilyen formában való társulásra törekszenek.

Az Európai Gazdasági Közösség 1967-ben szervezetileg egyesült az Európai Szén- és Acélközösséggel és az Európai Atomközösséggel. Az eredetileg három különálló szervezet tevékenységét tehát azóta egy szervezet fogja össze. Ugyanakkor az alapító szerződések helyett nem fogadtak el új, egységes szerződést: az egyes szervek döntéseiket az adott kérdések tárgyához képest hol a Montanuniót, hol az Euratomot, hol pedig az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó szerződések rendelkezései alapján hozzák. Ezek közül a legfontosabb az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó római szerződés.

A római szerződés 1. cikke a következőképpen állapítja meg a Közösség céljait: „A Közösség feladata, hogy közös piac létesítése és a tagállamok gazdaságpolitikája közötti különbségek fokozatos felszámolása útján a Közösségen keresztül előmozdítsa a gazdasági tevékenységek harmonikus fejlődését, a folyamatos és kiegyensúlyozott terjeszkedést, a fokozott stabilitást, az életszínvonal gyorsabb megjavítását és a tagállamok közötti szorosabb kapcsolatokat."

Az EGK tevékenysége e célok megvalósítása érdekében magában foglalja a tagállamok közötti vámhatárok felszámolását a kívülálló államok irányában, közös vámtételek és közös kereskedelmi politika meghatározását, a tagállamok közötti szabad személy-, szolgáltatási és tőkeforgalom akadályainak felszámolását, közös agrárpolitika és közös szállítási politika bevezetését stb.

A Közös Piac fokozatosan — általában három négy-négy éves szakaszban — került megvalósításra, s azt 1968-ban nyilvánították befejezettnek. A később csatlakozott három új tagállam 1977-ig köteles volt a EGK tagjainak irányában a vámuniót megvalósítani.

Az Európai Gazdasági Közösség szervezeti felépítéséről és működéséről szólva vizsgálnunk kell, hogy a szervezet mennyiben szakított az államok szuverén egyenlőségének elvével mint a nemzetközi szervezetek működésének egyik alapelvével.

A Szén- és Acélközösségről szóló párizsi és az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó római szerződés — az állami szuverenitásból folyó követelményekkel ellentétben — nem kívánja meg minden tagállam kifejezett hozzájárulását a különböző szervek döntésének érvényességéhez; szakít továbbá az államok egyenlőségének elvével is, amennyiben az egyes tagállamoknak a lakosságukhoz és a gazdasági erejükhöz képest több vagy kevesebb szavazatot biztosít, azaz bevezeti az ún. súlyozott képviseleti rendszert. Végül jelentős hatáskört biztosít ún. „független", vagyis nem az egyes tagállamok által küldött személyekből álló szervek számára.

Az Európai Gazdasági Közösség tevékenysége — úgy tűnik — azt bizonyítja, hogy a tényleges megvalósulás a „szupranacionális" koncepciót nem mindenben követte. A tagállamok a legfontosabb kérdésekben továbbra is ragaszkodnak ahhoz, hogy ne jöhessenek létre hozzájárulásuk nélkül kötelező határozatok. Az EGK tevékenységét jellemezve nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a szocialista országok termékeinek bevitelét a Közös Piac tagországaiba e szervezet diszkriminációs intézkedésekkel nehezítette, és ezzel eddigi tevékenységével akadályozta a Kelet—Nyugat közötti kereskedelem fejlődését.

cd) Az Amerikai Államok Szervezete.

A legrégibb múltra a regionális nemzetközi szervezetek közül az *Amerikai Államok Szervezete* tekinthet vissza. A Monroe-elv meghirdetése után az Egyesült Államok hegemóniájának állandósítása érdekében szorgalmazta az amerikai kontinens államainak szorosabb kapcsolatait. 1890-ben az Amerikai Egyesült Államok kezdeményezésére Washingtonban kereskedelmi iroda jött létre abból a célból, hogy anyagokat gyűjtsön az amerikai államok kereskedelmére, illetve gazdasági életére vonatkozóan. 1901-ben az irodát az Amerikai Államok Nemzetközi Irodájának nevezték el; 1910-ben a szervezet hivatalosan felvette a *Pánamerikai Unió* nevet.

A második világháború után ismét az Amerikai Egyesült Államok kezdeményezésére a Pánamerikai Unió laza szervezeti formáját jóval hatékonyabb és szorosabb rendszer váltotta fel. 1945-ben elfogadták az ún. Chapultepeci Aktát, amely az amerikai államok viszonylatában alkalmazandó elveket szögezte le, 1947-ben pedig 21 amerikai állam megkötötte a Riói Paktumnak nevezett kölcsönös segélynyújtási szerződést. 1948-ban pedig sor került az ún. Bogotai Karta aláírására, amely az Amerikai Államok Szervezetének alapokmánya. Ez a lényegében új nemzetközi szervezet magába olvasztotta a Pánamerikai Uniót. Kanada kivételével az alapokmánynak az amerikai kontinens valamennyi állama részesévé vált. A bogotai kartát 1967-ben Buenos Airesben módosították. A Karta szerint az Amerikai Államok Szervezete főcéljai: az amerikai földrész békéjének és biztonságának biztosítása; a tagállamok együttes eljárásának megszervezése támadás esetére; a közöttük felmerülő politikai, jogi és gazdasági kérdések megoldása; gazdasági, szociális és kulturális fejlődésüknek együttműködés útján való elősegítése.

A Karta továbbá megszövegezte az amerikai államok egymás közötti viszonyában irányadó — a gyakorlatban azonban messze nem érvényesülő — elveket, valamint a tagállamok alapvető jogait és kötelességeit.

Az Amerikai Államok Szervezete működésének eddigi értékelése távolról sem kedvező. Az alapokmányban megjelölt gazdasági, társadalmi és kulturális feladatokat nem tudta megoldani. Az amerikai államok legfontosabb problémája az elmaradottság és az Egyesült Államoktól való ebből következő függőség. Politikai téren lényegében az Egyesült Államok hegemóniája alatt állt, és annak kezdeményezéseit hajtotta végre. Így 1954-ben határozatban kimondta, hogy ha bármelyik amerikai állam kommunista uralom vagy ellenőrzés alá kerülne, az veszélyeztetné a többi amerikai állam szuverenitását, és közös intézkedéseket tenne szükségessé. Az Amerikai Államok Szervezete ugyancsak az Egyesült Államok nyomására 1962-ben Kuba-ellenes határozatot fogadott el.

Az a megváltozott szerep, amelyet Kuba az elmúlt években az amerikai kontinensen játszik, a kontinens egyes államainak megnövekedett gazdasági és politikai jelentősége, a jövőben várhatóan pozitív irányba fogja befolyásolni az Amerikai Államok Szervezete tevékenységét.

d) Imperialista katonai szervezetek.

A hidegháború éveiben több, amerikai vezetés alatt álló, katonai tömb jött létre a szocialista országok elleni fellépés céljából. Közülük a legfontosabb az *Északatlanti Szerződés Szervezete* (NATO), amely 1949-ben, Washingtonban, az Északatlanti Szerződéssel jött létre. Eredeti aláírói 10 nyugat-európai (Izland, Norvégia, Nagy-Britannia, Dánia, Franciaország, Hollandia, Belgium, Luxemburg, Portugália és Olaszország), valamint két észak-amerikai (Egyesült Államok és Kanada) állam volt. Görögország és Törökország 1951-ben, az NSZK pedig a párizsi jegyzőkönyv alapján 1955-ben ugyancsak a szerződés részesévé vált.

1966-ban Franciaország, hogy önállóbb külpolitikát folytathasson — bár részese maradt az Északatlanti Szerződésnek —, kilépett a Szerződés alapján létesített katonai szervezetből. A NATO addig Franciaországban működő főparancsnoksága ezt követően Belgiumba települt át. 1974-ben Franciaország példáját Görögország is követte.

A szerződés szerint a tagállamok kötelezik magukat arra, hogy nemzetközi viszályaikat békés eszközökkel rendezik, és tartózkodnak az erőszakkal való fenyegetéstől vagy annak alkalmazásától. A bármelyikük ellen Európában vagy Észak-Amerikában intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintik és közösen lépnek fel ellene. A NATO az alapító szerződés szövegében foglalt és az ENSZ Alapokmányára történő ismételt hivatkozás ellenére sem tekinthető az 52. cikk értelmében regionális szervezetnek. Mindenekelőtt a szervezet tagállamainak területe nem alkot földrajzi egységet. Valamely regionális szervezet feladata továbbá az ENSZ Alapokmánya értelmében az lenne, hogy a régión belül felmerülő konfliktusokat az ENSZ céljaival és elveivel összhangban megoldja; a NATO szerepe ezzel szemben abban áll, hogy az államok jelentős csoportjának katonai erőit egységes vezetés alatt tömörítse az államok egy másik csoportja, a szocialista államok ellen.

A NATO-hoz hasonló jellegű, imperialista katonai tömbnek minősült a *Délkelet-ázsiai Szerződés Szervezete* (SEATO), amely 1954-ben Manilában az Egyesült Államok, Ausztrália, Franciaország, Új-Zéland, Pakisztán, a Fülöp-szigetek, Thaiföld és Nagy-Britannia között jött létre. Az amerikaiak erőfeszítései ellenére a SEATO a bomlás állapotába jutott; 1972-ben Pakisztán, 1974-ben Franciaország lépett ki a Szervezetből, a megmaradt tagállamok pedig 1975-ben elhatározták annak megszüntetését.

Ugyancsak elvesztette katonai és politikai jelentőségét a *Központi Szerződés Szervezete* (CENTO). Előzménye az 1955-ben Törökország és Irak által megkötött ún. Bagdadi Paktum volt, amelyhez Nagy-Britannia, Irán és Pakisztán is csatlakozott. Az Egyesült Államok formálisan nem vált a szerződés tagjává, ténylegesen a szervezet tanácskozásain mindenkor jelen volt. A Bagdadi Paktum szerepe az volt, hogy összekötő kapcsot hozzon létre a NATO és a SEATO között. Az arab államok azonban távol tartották magukat a Bagdadi Paktumtól, sőt 1958-ban Irak is kilépett a Paktumból, amely 1959-ben vette fel a CENTO nevet. Azóta a CENTO több tagállamában is megérlelődött az a felismerés, hogy igazi érdekeiket nem a katonai tömbökben való részvétel, hanem a Szovjetunióval való békés egymás mellett élés politikája szolgálja. Miután Irán és Pakisztán kilépett a CENTO-ból, az megszűnt.

Irodalom: *Bokorné Szegő* Hanna: Az ENSZ helye a nemzetközi jogalkotásban. Bp. 1976. *Fadeev*, N. V.: KGST. Bp. 1973.; *Morozov*, G. I.: Mezsdunarodnüe organizacii. Moszkva, 1969.

Brugière, P. F.: Les pouvoirs de l'Assemblée Générale des Nations Unies en matière politique et de sécurité. Paris, 1955.; *Bowett*, D. W.: The law of international institutions. London, 1963.; *Labeyrie-Ménahem*: Des institutions spécialisées. Paris, 1955.; *Pinto*, R.: Organisations européennes. Paris, 1965.; *Reuter*, P.: Institutions internationales. Paris, 1975.; *Hohenveldern*, Seidl, I.: Das Recht der internationalen Organisationen einschliesslich der supranationalen Gemeinschaften. Köln, 1971.

Bokorné Szegő Hanna

NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK JOGA: I. A nemzetközi szerződés fogalma (1260.) — II. Az intézmény fejlődése, új szerződési formák megjelenése (1261.) — III. A nemzetközi szerződés létrejöttének feltételei (1262.) — IV. A nemzetközi szerződés érvénytelensége (1266.) — V. A szerződés értelmezése és alkalmazása (1270.) — VI. A nemzetközi szerződés módosítása, felfüggesztése és megszűnése (1273.)

I. A nemzetközi szerződés fogalma. A nemzetközi jog legfontosabb forrásának, a nemzetközi szerződésnek már fogalma is a nemzetközi jog tudományának vitatott kérdései közé tartozik. Kétségtelen, hogy nemzetközi szerződést csak nemzetközi jogalanyok köthetnek egymással. Kérdéses azonban, hogy a nemzetközi jogalanyok között létrejött szerződések minden esetben nemzetközi szerződésnek minősülnek-e.

A fogalom meghatározását nem adja kimerítő teljességgel az 1969. évi bécsi egyezmény sem, amely a nemzetközi szerződések jogának kodifikálását kívánta elvégezni, ugyanakkor azonban a joganyagot továbbfejleszti, és egész sor új szabályt is fogalmaz. A bécsi egyezmény nem lépett ugyan még hatályba, sőt hatályba lépése esetén is 4. cikke értelmében csak azokra a nemzetközi szerződésekre nyerhet majd alkalmazást, amelyeket hatályba lépése után kötnek, ennek ellenére azonban az egyezmény már ma is nagymértékben befolyásolja az államok gyakorlatát. Ezért a továbbiakban a nemzetközi szerződéssel kapcsolatos kérdések tárgyalásánál tekintettel kell lennünk a bécsi egyezmény rendelkezéseire is, anélkül, hogy azokat feltétlenül kötelezőknek tekintenők olyan esetben is, amikor nem pusztán a fennálló általános nemzetközi szokásjogi szabályok kodifikálását jelentik.

A bécsi egyezmény a saját alkalmazási körének körülhatárolása céljából adott meghatározása szerint nemzetközi szerződés alatt államok között írásban kötött és a nemzetközi jog hatálya alá eső nemzetközi megállapodást ért. Ez a meghatározás két vonatkozásban is túlságosan szűk ahhoz, hogy általános jellegűnek elfogadható legyen. Egyrészt leszűkíti a fogalmat azáltal, hogy csak az államok közötti megállapodásokat vonja a meghatározás alá, másrészt írásbeliséghez köti a megállapodás nemzetközi szerződési jellegét. Ugyanakkor azonban a bécsi egyezmény is elismeri, hogy e meghatározásnak kizárólag az egyezmény alkalmazási körének határai szempontjából van jelentősége, és nem érinti az egyéb nemzetközi jogalanyok közötti megállapodások, úgyszintén a nem írásos formában kötött szerződések jogi erejét, vagy más szavakkal azok nemzetközi szerződési jellegét.

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk tehát, hogy a nemzetközi jogalanyok — vagyis nem kizárólag államok — közötti megállapodások a nemzetközi szerződés fogalma a nemzetközi szerződés eshetnek, éspedig függetlenül attól, hogy milyen külső formában jöttek létre. Nyitott maradt azonban egyelőre az a kérdés, vajon a nemzetközi jogalanyok között létrejött minden megállapodás nemzetközi szerződésnek minősül-e.

A nemzetközi jog tudományában elterjedt egyik nézet a nemzetközi jogalanyok közötti mindenfajta kötelező erejű megállapodást nemzetközi szerződésnek minősít, és ezzel azt a nemzetközi jog hatálya alá helyezi. Valójában azonban nem minden olyan megállapodás, amely nemzetközi jogalanyok között jön létre, teremt, módosít vagy szüntet meg nemzetközi jogokat, illetve nemzetközi kötelezettségeket. A nemzetközi jogalanyok létrehozhatnak olyan megállapodásokat is egymás között, amelyek joghatást nem a nemzetközi jog, hanem a belső jog síkján keletkeztetnek, és ilyen esetben nem lehet szó arról, hogy a nemzetközi jog hatálya a szerződésre kiterjedjen pusztán azért, mert a szerződéskötő felek egyben a nemzetközi jog alanyai. Ha két állam adásvételi szerződést köt egymással, amelynek révén pl. az egyik a másiktól ingatlant vásárol követség elhelyezésére, úgy a két állam között az egyik vagy másik állam polgári jogának uralma alá eső polgári jogi szerződés jön létre. A nemzetközi jogi és a polgári jogi szerződés elválasztása azonban nem mindig egyszerű feladat, ezért nemzetközi jogalanyok között létrejött olyan szerződés esetében, amelynél kételyek merülnek fel abban a tekintetben, hogy a szerződésből nemzetközi jogok és kötelezettségek vagy a belső jog hatálya alá eső jogok és kötelezettségek származnak-e, a szerződő felek ide vonatkozó szándéka irányadó. Ezt a szándékot rendszerint értelmezés útján kell felderíteni.

Csakis a felek szándékának megismerése szempontjából lehet jelentősége annak is, hogy a szerződő felek a közöttük létrejött megállapodást milyen elnevezéssel illetik. De még ha adásvételi vagy bérleti szerződésnek nevezik is az olyan megállapodást, amely valamely terület felett a szuverenitást ruházza át végleges vagy ideiglenes hatállyal, ez a nemzetközi jogokat és kötelezettségeket keletkeztető megállapodás pusztán elnevezése folytán nem veszti el nemzetközi szerződési jellegét. Annak sincs jelentősége a nemzetkëzi megállapodás jellegének megítélése szempontjából, hogy a nemzetközi jogokat és kötelezettségeket teremtő, módosító vagy megszüntető megállapodás nem viseli a „szerződés" elnevezést, hanem egyezmény, jegyzőkönyv, paktum, alapokmány vagy valamely más cím alatt jelenik meg.

A fentiek alapulvételével tehát a nemzetközi szerződés következő meghatározását ad-

hatjuk: *a nemzetközi szerződés nemzetközi jogalanyok között létrejött olyan megállapodás, amely nemzetközi jogok és kötelezettségek létrehozására, módosítására vagy megszüntetésére irányul.*

Az így adódó szerződésfogalmon belül többféle osztályozást hajthatunk végre. Anélkül, hogy a különféle klasszifikációkat fel akarnók sorolni, mint kézenfekvőt megemlítjük a nemzetközi szerződéseknek a *szabályozás tárgya* szerinti osztályozását (politikai, gazdasági, kulturális, jogi stb. szerződések). Ennek az osztályozásnak elvi jelentősége nincs, minthogy a különböző csoportokba sorolt szerződésekre ugyanazok a nemzetközi jogi szabályok irányadók.

Széles körben elterjedt az az osztályozás, amely különbséget tesz *jogalkotó* és *ügyintéző szerződések* között. Ez a megkülönböztetés azon alapul, hogy az ügyintézőnek nevezett szerződések egyszeri érvénnyel statuálnak eseti szabályokat, míg a jogalkotó szerződésekben foglalt normák bizonyos tényállás fennforgása esetén minden alkalommal alkalmazásra kerülnek. Az előbbire példa a hadifogolycserét szabályozó megállapodás, az utóbbira maga a nemzetközi szerződések jogáról szóló bécsi egyezmény.

Kétségtelen, hogy a nemzetközi jog fejlődése szempontjából a jogalkotó szerződések szerepe kiemelkedő, ez azonban önmagában elvi különbséget nem jelent a két csoport között. Nincs különbség a szerződések említett két kategóriája között a kötelező erő szempontjából sem, vagyis nem fogadható el az a helyenként jelentkező felfogás sem, amely szerint csak a jogalkotó szerződés tartalmaz jogi normát. Ténylegesen mindkét szerződés tartalma jogszabály, éspedig vagy egy esetre szóló, vagy a jövőben ismételten érvényesülni kívánó norma. Teljesen elfogadhatatlan az a burzsoá nemzetközi jogi irodalomban helyenként jelentkező nézet, amely a jogalkotó szerződésben valóságos nemzetközi törvényt lát, tehát olyan jogszabályt, amely minden államot kötelez, tekintet nélkül arra, hogy saját akaratából részesévé vált-e az adott szerződésnek vagy sem. Ez a különösen Alvarez által kifejtett nézet az állami szuverenitás semmibevételével lehetőséget kíván biztosítani arra, hogy egyes nemzetközi szerződéseket rákényszerítsenek olyan államokra, amelyek nem kívánnak azok részesévé lenni. Valójában a jogalkotó és az ügyintéző szerződésekre is ugyanazok a nemzetközi jogszabályok nyernek alkalmazást, mégis bizonyos különbséget jelent közöttük az a tény, hogy míg a szerződés teljesítése megszünteti az ügyintéző szerződés hatályát, a jogalkotó szerződés esetében a teljesítésnek ilyen következménye nincs (l. VI.).

II. Az intézmény fejlődése, új szerződési formák megjelenése.

A nemzetközi jog tudományában még mindig meglehetősen elterjedt az a nézet, hogy a régibb korokban az államközi kapcsolatok legfőbb szabályozója a szokásjog volt, és a nemzetközi szerződés jelentősége csak az újabb időkben kezdett kidomborodni. Pedig a történeti és különösen a jogtörténeti kutatások már régen felderítették az ókor, majd a középkor államai között fennállott szerződéses kapcsolatok jelentős részét, és ma világosan áll előttünk az a tény, hogy már az ókori államok is a szerződések egész hálózata révén rendezték egymás közötti ügyeiket. Ezek a szerződések az államközi kapcsolatok részkérdéseinek nagy tömegét szabályozták, és így ma már kétségtelenül megállapítható, hogy a nemzetközi szerződés az államok kapcsolatainak mindig legfontosabb rendezője volt.

A nemzetközi szokás nagyobb jelentőségét hangoztató nézet főként abban leli magyarázatát, hogy a szerződések a legújabb időkig kétoldalúak voltak, univerzális jellegű szabályok tehát csak szokásjog útján alakulhattak ki. A 19. század második felében és még inkább a 20. században azonban a többoldalú szerződés elterjedésével és hatókörének állandó kiszélesedésével párhuzamosan a nemzetközi szerződések az univerzális szabályok kialakítása terén is egyre inkább háttérbe szorítják a szokásjog szerepét. Még fokozottabb mértékben áll ez az első szocialista állam megjelenése, majd a szocialista tábor kialakulása utáni időszakra, amikor már csak kivételesen fordulhat elő, hogy a két ellentétes társadalmi-gazdasági rendszerhez tartozó államok spontán módon azonos gyakorlatot kövessenek, és így közöttük a kapcsolatok szabályozásának úgyszólván kizárólagos eszközévé a nemzetközi szerződés vált. Emellett természetesen a szerződés szerepe a nemzetközi kapcsolatok szabályozása terén az azonos társadalmi-gazdasági rendszerű államok egymás közötti viszonylatában is megnövekedett, mert a modern korban a nemzetközi kapcsolatok gyors és pontos, a részletekre is kiterjedő szabályozást igényelnek, erre pedig csakis a nemzetközi szerződés alkalmas.

A fentiekből kitűnőleg a nemzetközi szerződés szerepe tekintetében minőségi változást eredményezett a *többoldalú szerződés* megjelenése és elterjedése. Hosszú századokon keresztül csak a kétoldalú szerződési forma volt ismeretes, és még olyan nemzetközi konferenciákon is, ahol az államok nagyobb száma vett részt, a létrejött megállapodásokat a kétoldalú szerződések egész szövevényével rögzítették. Már számottevő fejlődést jelentett, amikor a létrejött kétoldalú szerződéseket egyetlen záróokmányban foglalták össze, amelyhez a létrejött dokumentumokat hozzácsatolták. Ezt az eljárást alkalmazták a bécsi kongresszus 1815. június 9-i keletű záróokmányában.

A következő fázist a modern többoldalú szerződéshez vezető úton a francia nemzetközi

jogi irodalomban „fél-kollektív szerződésnek" nevezett forma jelentette, amely még ma sem vesztette el jelentőségét. Ennél a szerződési formánál az egyik oldalon egyetlen állam áll, és vele szemben a másik oldalon az azonos pozícióban levő államok csoportja foglal helyet. Lényegében tehát itt kétoldalú szerződésről van szó, ahol az egyik szerződő fél nem egyetlen állam, hanem államcsoport. Ez a múlt század közepén kialakult forma a békeszerződések esetében ma is alkalmazást nyer, és ilyen formában jöttek létre a II. világháborút befejező 1947. évi párizsi békeszerződések is.

A 19. század második felében kezd elterjedni a valóságos többoldalú szerződés, amelynek minden részvevője azonos szerződési pozíciót foglal el. Ennek a fejlődésnek egyik előidézője a technika rohamos haladása, amely az államok nagy számának együttműködését tételezi fel, és az olyan nemzetközi értekezletek mind gyakoribb összehívását teszi szükségessé, amelyek túllépik a hagyományos békekonferenciák kereteit. Később pedig, különösen a 20. században, az államok számának gyors növekedése is megköveteli a többoldalú szerződési forma mind gyakoribb alkalmazását.

Ez a fejlődés most már a többoldalú szerződés egyik sajátos válfajának, a *generális sokoldalú szerződés*nek a megjelenését eredményezi. Ez alatt az olyan multilaterális nemzetközi szerződéseket értjük, amelyek az államok összességét általánosan érintő kérdéseket kívánnak szabályozni; e szerződésfajta egyik példájául szolgálnak a nemzetközi jog általános szabályait megállapító nemzetközi szerződések. Az ilyen generális szerződések univerzalitásra törekszenek, és minthogy tárgyuknál fogva minden államot érintenek, szükségképpen lehetővé kell tenni minden állam számára, hogy az ilyen szerződéseknek részesévé váljék, sőt azt is, hogy a szóban forgó szerződések előkészítésében is egyenlő jogokkal részt vegyen. Ezt a nemzetközi jog általános elveiből adódó szükségszerű következtetést azonban a bécsi konferencia nem tette magáévá. Ennek az eljárásnak az okát abban kell keresni, hogy ilyen módon ki akartak rekeszteni egyes olyan szocialista államokat a generális sokoldalú szerződésekben való részvételből, amelyek 1969-ben, a bécsi egyezmény szövegének elfogadása időpontjában még sem az ENSZ-nek, sem valamely szakosított intézményének nem voltak tagjai.

Végül a nemzetközi szerződés még egy formai megújulásáról, az ún. *egyszerűsített formájú nemzetközi szerződés*ről kell megemlékezni. A nemzetközi szerződések számának megsokszorozódása és a szerződéseknek kevésbé jelentős tárgyakra való kiterjeszkedése tette szükségessé az ünnepélyes formáknak az esetek nagy számában való mellőzését, az államfő kikapcsolódását a szerződéskötési eljárásból, a ratifikáció félretételét és egyszerűbb formákkal való pótlását. Alkotmányunk módosított formájában már különbséget tesz a Magyar Népköztársaság nevében kötött és egyéb nemzetközi szerződések között, és míg az előbbiek megkötésére a Népköztársaság Elnöki Tanácsát jogosítja fel, az utóbbiakat a Minisztertanács jogkörébe utalja, de ilyen szerződéseket a kialakult gyakorlat szerint az egyes tárcák és más központi szervek is kötnek. Az ilyen szerződéseket a Minisztertanács hagyja jóvá, és mindezek ugyanúgy a Magyar Népköztársaságot kötelező nemzetközi szerződések, mint a hagyományos, ünnepélyes formában létrejött nemzetközi szerződéseink. Egyes nyugati államokban, így elsősorban az Egyesült Államokban az ilyen egyszerűsített formában kötött nemzetközi szerződések, amelyek az USA-ban az executive agreement elnevezést viselik, egyre nagyobb arányban szerepelnek a nemzetközi szerződések sorában, és egyik céljuk a nemzetközi szerződések minél nagyobb számának a törvényhozás ellenőrzése alól való kivonása.

III. A nemzetközi szerződés létrejöttének feltételei.

A nemzetközi szerződés nemzetközi jogalanyok megegyezése, *konszenzusa* révén jön létre. Az államot mint a nemzetközi jog elsődleges és teljes jogú alanyát a teljes szerződéskötési képesség létrejöttétől kezdve feltétlenül megilleti. Nem a nemzetközi jogra, hanem a belső jogra tartozik viszont annak a meghatározása, vajon jogosultak-e és ha igen, milyen keretek között a föderáció tagállamai nemzetközi szerződéseket kötni. A Szovjetunió szövetségi köztársaságait, amelyeknek szuverenitását az alkotmány elismeri, a szerződéskötési jog megilleti, ezzel szemben az Egyesült Államok tagállamai ilyen jogkörrel nem rendelkeznek. A nemzetközi szervezet szerződéskötési joga már jóval szűkebb körű, mint az államé. A nemzetközi szervezet csak az alapító okmányában meghatározott keretek között rendelkezik szerződéskötési képességgel.

A konszenzus kialakítása a felek közötti tárgyalások folyamán történhetik meg. A tárgyalások formáját a nemzetközi jog nem szabályozza; a kétoldalú szerződések megkötését rendszerint közvetlen szóbeli tárgyalás, olykor viszont írásbeli előkészítés előzi meg, míg a többoldalú szerződések végleges kidolgozása általában nemzetközi konferencián vagy nemzetközi szervezet keretében történik. Egy elvi feltétele azonban mindenfajta tárgyalásnak van: ennek során a nemzetközi jog kogens jellegű alapelveit feltétlenül tiszteletben kell tartani. A nemzetközi jognak pedig egyik legfontosabb ilyen kogens alapelve az államok szuverén egyenlősége. A szembenálló feleknek tehát egyenlő pozícióban kell tárgyalniuk, és a tárgyalásokon az államok valódi akaratának

kell kifejezésre jutnia, mert ellenkező esetben a nemzetközi jog a létrejött szerződést nem ismerheti el jogérvényesnek.

A *szerződéskötési eljárás*nak a mellőzhetetlen tárgyalási szakaszt követően további fázisai különböztethetők meg: a tárgyalások eredményeként kialakult szöveg hitelesítése ún. parafálás vagy multilaterális szerződés esetén záróokmányba foglalás formájában, aláírás, megerősítés. A felek azonban az eljárást minden esetben szabadon határozhatják meg, és ennek folytán az egyik vagy másik fázist közös megállapodással el is hagyhatják.

Az *aláírás* az esetek többségében befejezi a szerződéskötési eljárást, a legfontosabb szerződéseknél azonban a nemzetközi kötelezettség elvállalása rendszerint csak a szerződés megerősítésével (ratifikálásával) történik meg. Különösen vonatkozik ez a multilaterális szerződésekre, amelyek tárgyuk jelentőségétől függetlenül is többnyire megerősítésre szorulnak. Jóllehet a megerősítést igénylő szerződés az aláírással még nem válik kötelezővé, bizonyos jogi következmény mégis ilyen esetben is fűződik az aláíráshoz. A Nemzetközi Bíróság a genocidium egyezményhez fűzött fenntartások tárgyában adott tanácsadó véleményében megállapította, hogy bár az aláíró fél még nem válik a megerősítésre szoruló szerződés részesévé, mégis az aláírás maga ideiglenes státust biztosít számára. A tanácsadó vélemény ebből azt a következtetést vonja le, hogy az aláíró állam ideiglenes jellegű kifogással élhet a szerződő felek valamelyike által a szerződéshez fűzött fenntartással szemben. Általános jelleggel úgy lehetne a tételt megfogalmazni, hogy a szerződést aláíró fél ideiglenes hatállyal megtehet minden jogfenntartó nyilatkozatot, amely végleges hatályúvá válik a ratifikáció megtörténtével, amennyiben viszont a megerősítés végleg elmarad, az ilyen nyilatkozat hatályát veszti. A bécsi egyezmény viszont megállapítja, hogy az aláíró félnek a szerződéssel kapcsolatban bizonyos kötelezettsége is keletkezik, nevezetesen tartózkodnia kell olyan cselekményektől, amelyek meghiúsítanák a szerződés tárgyát és célját, és ez a kötelezettség mindaddig fennáll, amíg nem juttatja kifejezésre azt az elhatározását, hogy nem kíván a szerződés részesévé válni. A most említett rendelkezés nem egyéb, mint a jóhiszemű eljárás általános nemzetközi jogi alapelvének a szerződések joga egyik részterületére való konkretizálása.

A *megerősítés* intézménye a legjelentősebb nemzetközi szerződések esetében további biztonsági szelepet jelent a szerződéskötő fél részére olyan értelemben, hogy a végleges kötelezettségvállalás előtt lehetőséget biztosít a szerződésnek még egy gondos átvizsgálására, melynek megtörténte után a szerződő fél most már a tárgyalások után kialakult szerződési szöveg alapos ismeretében dönthet a szerződésben való részvételéről.

Annak a kérdésnek az eldöntése, vajon szükséges-e a nemzetközi szerződés hatályossá válásához a megerősítés vagy sem, a felek akaratától függ, akik ezt az akaratukat magában a szerződésben világosan kifejezésre is szokták juttatni. Problematikus azonban a helyzet azokban a kivételes esetekben, amikor a szerződés nem szól a hatályossá válás feltételeiről és a felek szerződéskötéskori szándéka értelmezés útján sem deríthető fel. A helyes elvi álláspont csak az lehet, amely ilyen esetben a szerződés hatályosságát kívánja előmozdítani, és abból indul ki, hogy a felek hallgatása a szerződéskötési eljárás egyszerűsítését, a megerősítési eljárás elhagyását célozta. A bécsi konferencián a szocialista államok éppen ezt a felfogást képviselték, a szükséges minősített többséget azonban egyik álláspont sem kapta meg, így nyitva maradt az egyezményben az a kérdés, vajon a szerződés hallgatása esetén szükséges-e ratifikációs eljárás vagy sem.

A ratifikálásra jogosult szerv meghatározására nem a nemzetközi jog, hanem az állam belső joga hivatott. A legtöbb országban az államfő jogkörébe tartozik a ratifikálás, egyes alkotmányok azonban a parlament előzetes hozzájárulását is megkívánják. Hazánk alkotmánya mind az országgyűlést, mind a Népköztársaság Elnöki Tanácsát feljogosítja a nemzetközi szerződések megerősítésére. Az viszont már a nemzetközi jogot érintő probléma, hogy mi történik akkor, ha a ratifikálásnál nem az állam alkotmányában előírt eljárást alkalmazták. Erre a kérdésre alább, a nemzetközi szerződés érvénytelenségével foglalkozó IV. fejezetben térünk ki.

Az újabb nemzetközi gyakorlatban, az egyszerűsített formában létrejövő szerződések elterjedésével egyre inkább alkalmazásra kerül a nemzetközi szerződések *jóváhagyása*, amely az ünnepélyes és hosszadalmas ratifikációs eljárás helyébe lép. Általában olyan szerződéseknél alkalmazzák, amelyeket nem az államfő, hanem a kormány vagy valamely minisztérium köt. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya is említést tesz a nemzetközi szerződések jóváhagyásáról, és azt a Minisztertanács jogkörébe utalja.

A nemzetközi gyakorlat ismeri a szerződéshez való *csatlakozás* intézményét is, amelyre akkor kerülhet sor, ha az állam az aláírásra meghatározott határidő letelte után dönt a szerződésben való részvétele felől, vagy ha a szerződő felek utóbb teszik lehetővé számára, hogy a szerződésben félként részt vegyen. Minthogy a csatlakozó államnak már módjában volt a szerződés végleges szövegét behatóan megvizsgálni, ilyen esetben külön megerősítés nem lenne indokolt, ezért a csatlakozási okmány joghatálya azonos az aláírás és a megerősítés együttes hatályával. Indokolat-

lannak és zavarónak kell ezért tekinteni egyes államoknak azt a gyakorlatát, amellyel a csatlakozást a ratifikáció fenntartásával teszik, és ezáltal voltaképpen a szerződésben meghatározott aláírási határidő meghosszabbítását kívánják a maguk számára biztosítani.

A szerződéskötési fázishoz kapcsolódik fenntartásoknak a szerződéshez fűzése is. Fenntartás alatt a szerződés valamelyik részvevője által a szerződéshez fűzött olyan egyoldalú nyilatkozatot értünk, amellyel ez a szerződő fél a szerződés bizonyos rendelkezését saját maga és a többi szerződő fél közötti viszonyban kizárja, módosítja vagy annak eleve meghatározott értelmet tulajdonít.

A fenntartás fogalmából következik, hogy az intézmény csak multilaterális egyezménynél kerülhet alkalmazásra. Bilaterális egyezmény esetében ugyanis a szerződés csak akkor jöhet létre, ha a két fél egyetért a szerződés valamennyi rendelkezése tekintetében. Ha ez az egyetértés nem alakul ki a szerződés minden pontja tekintetében, a szerződés vagy egyáltalán nem jön létre, vagy legalábbis a vitás kérdések tekintetében nem tartalmazhat rendelkezést, tehát fenntartásnak sem lehet helye. Más a helyzet azonban a multilaterális szerződések esetében. Ezeknek végleges szövegét többnyire többségi határozattal fogadják el, és gyakran még az igennel szavazók jelentős része sem ért egyet a szerződés egyes rendelkezéseivel. Minthogy azonban a multilaterális szerződések általában olyan kérdéseket szabályoznak, amelyek az államok széles körének érdekeit érintik, lehetővé kell tenni, hogy mindezek az államok valóban részeseivé is válhassanak az adott többoldalú szerződésnek. Az államok szuverén egyenlőségének tényleges érvényesülése viszont megkívánja, hogy az államoknak lehetőségük nyíljék saját szempontjaikat érvényesíteni akkor, amikor ezeknek a szerződéseknek részeseivé válnak. Ezt a lehetőséget biztosítja a multilaterális szerződéseknél a fenntartás intézménye.

A fenntartás a fentiekből kitűnőleg azt eredményezi, hogy a fenntartást tevő szerződő fél különleges helyzetet élvez a szerződés alkalmazása tekintetében. A fenntartás következtében ugyanis a szerződés bizonyos rendelkezései közötte és a többi szerződő fél között egyáltalán nem, vagy más tartalommal nyerhetnek alkalmazást, mint a többi szerződő fél egymás közötti viszonyában, az értelmező fenntartás folytán pedig azt biztosítja a maga számára, hogy egy bizonyos rendelkezésnek a többi szerződő félhez való viszonyában csakis általa meghatározott értelmet lehet tulajdonítani.

A fenntartás intézménye a nemzetközi szerződési gyakorlatnak viszonylag új terméke, minthogy a többoldalú szerződés maga is csak alig száz éve kezdett szélesebb körben elterjedni. A fenntartások nagyobb mérvű alkalmazását azonban akadályozta az a gyakorlat is, amely a fenntartással szemben akár egyetlen szerződő fél által bejelentett kifogásnak abszolút hatályt tulajdonított, azaz ilyenkor a fenntartással élő felet teljesen kizárta a szerződésben való részvételből. Kétségtelen ugyan, hogy az államok szuverén egyenlőségének nemzetközi jogi alapelvéből nemcsak a fenntartás bejelentéséhez való jog következik, hanem az a jog is, hogy bármely szerződő állam kifogásolhassa az egyoldalú fenntartást, és annak hatályát magára nézve ne ismerje el. Más kérdés azonban a kifogásnak a két állam egymás közötti viszonyát érintő relatív hatályt tulajdonítani, és egészen más az ilyen kifogást abszolút hatállyal felruházni. Az utóbbi felfogást a szerződés ún. integritásának elvét hirdetők tették magukévá, amely elv szerint a többoldalú szerződésben való részvételre jogosult minden állam csakis a szerződési szöveg egészének változatlan elfogadásával lehet annak részesévé, és ez alól kivétel csak valamennyi szerződő fél kifejezett vagy hallgatólagos együttes hozzájárulásával tehető. Ennek az elvnek az alkalmazása korlátozta a szerződésekben való részvétel tényleges lehetőségét, ami annál súlyosabb volt, minthogy ezt a gyakorlatot követte a Nemzetek Szövetségének, majd az ENSZ-nek a Titkársága is azokkal a nemzetközi szerződésekkel kapcsolatban, amelyeknek a letéteményesi funkcióját a főtitkár látta el. A Pánamerikai Unió ezzel szemben olyan gyakorlatot alakított ki a tagjai között létrejött nemzetközi szerződések vonatkozásában, amely a fenntartással szemben bejelentett kifogásnak csupán relatív hatályt tulajdonított, vagyis a szerződési viszonyt csak a két közvetlenül érdekelt fél egymás közötti viszonylatában zárta ki.

Az ENSZ Közgyűlése a népirtás megelőzése és megbüntetése tárgyában létrejött egyezményhez bejelentett és egyes államok által kifogásolt fenntartások kapcsán tanácsadó véleményért a Nemzetközi Bírósághoz fordult. A Nemzetközi Bíróság 1951. május 28-i tanácsadó véleményében az ENSZ Titkárságának gyakorlatával ellentétben megállapította, hogy a nemzetközi szerződések abszolút integritásának elve sohasem vált nemzetközi jogszabállyá, és így valamely szerződő félnek a bejelentett fenntartással szemben emelt kifogása nem akadályozhatja meg a fenntartással élő szerződő felet abban, hogy a szerződés részesévé váljék. Ez a vélemény, amelyet a Nemzetközi Bíróság mint bírói szerv természetesen csak a neki feltett kérdésre vonatkozólag és így csupán a genocidium-egyezmény tekintetében adhatott, bár az indoklás sok helyen általános jellegű, a nemzetközi gyakorlatban elfogadásra talált és azt a bécsi egyezmény is általános érvénnyel magáévá tette. Az így kialakult szabály összhangban van az államok szuverén egyenlőségének elvével és egyben elő-

segíti azt, hogy a multilaterális szerződésekben minél nagyobb számú állam vegyen részt.

A kifogás tehát nem érinti a fenntartást tevő és az azt nem kifogásoló államok között létrejövő szerződési viszonyt. Ami a fenntartást bejelentő és a kifogásoló állam közötti kapcsolatot illeti, a Nemzetközi Bíróság véleménye szerint a kifogásoló állam úgy tekintheti a fenntartással élő államot, mint amely nem részese a szerződésnek. A bécsi egyezmény ezt a homályos fogalmazást világosabbá tette, amikor a szocialista államok kezdeményezésére megállapította, hogy azok a rendelkezések, amelyekre a fenntartás vonatkozik, a fenntartást tevő és a kifogásoló állam között a fenntartás mértékéig nem alkalmazhatók. Ugyanakkor viszont a szuverén egyenlőség elvének megfelelően azt is elismerte, hogy a kifogásoló államnak jogában áll kizárni a szerződés egészének hatályba lépését a két állam egymás közötti viszonylatában, amennyiben ezt a szándékát világosan kifejezésre juttatja. A bécsi egyezménynek ez az álláspontja feltétlenül helyes, mert egyrészt a felek szándékának érvényre jutását biztosítja, másrészt ellenkező szándék határozott kifejezésének hiányában a szerződésnek legalábbis korlátozott hatályba lépését vélelmezi a szóban forgó két állam viszonylatában is, amivel elősegíti a multilaterális szerződések hatályának minél szélesebb körre való kiterjedését.

A fenntartás bejelentésének joga az adott multilaterális szerződésben való részvételre jogosult államokat általában megilleti ugyan, de ezt a jogot a szerződés maga korlátozhatja, sőt teljesen ki is zárhatja. A szerződés meghatározhatja azt is, hogy mely rendelkezésekhez tehető fenntartás, ami egyben a fel nem sorolt rendelkezésekhez fűzhető fenntartásokat kizárja. De ha nem is tartalmaz ilyen rendelkezést maga a szerződés, akkor is el kell ismerni, hogy a fenntartások bejelentésének joga nem lehet korlátlan. Nyilvánvaló, hogy a szerződéskötő felek eredeti szándéka a szerződés lényegének, alapvető céljának érvényesítésére irányult, olyan fenntartásnak tehát nem lehet helye, amely ezt a célt meghiúsítaná. Ezt a Nemzetközi Bíróság tanácsadó véleménye és annak nyomán a bécsi egyezmény úgy fogalmazta meg, hogy nincs helye olyan fenntartásnak, amely összeegyeztethetetlen a szerződés tárgyával és céljával.

A szerződéskötési eljárás utolsó fázisa a nemzetközi szerződésnek az ENSZ Titkárságán való *beiktatása*, amely a szerződés nyilvánosságra hozatalát célozza.

A régi diplomácia céljainak elérésére nagymértékben vett igénybe titkos szerződéseket. Többek között ilyen szerződésekkel határolták el az imperialista államok egymás között érdekszféráikat, osztották fel a gyarmati területeket és rendelkeztek a népek sorsáról azok megkérdezése és tudta nélkül. A szovjet állam volt az első, amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalom másnapján, a Békedekrétumban meghirdette a titkos diplomácia felszámolását, és a titkos szerződéseket hamarosan nyilvánosságra hozta. Ennek hatására iktatta be Wilson, az Egyesült Államok elnöke a Békedekrétum után két hónappal meghirdetett tizennégy pontjába elsőként a titkos nemzetközi szerződések kiküszöbölésének és a nyílt diplomácia megvalósításának elvét. Ennek megfelelően került be a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának 18. cikkébe az a rendelkezés, amely szerint, a Szövetség minden tagja köteles volt az ezután megkötésre kerülő minden nemzetközi szerződését a Nemzetek Szövetsége titkárságánál beiktatni, és a titkárság tartozott azok közzétételéről gondoskodni. A 18. cikk értelmében a be nem iktatott szerződéseknek nem volt kötelező erejük.

Ez a rendelkezés ilyen formában végrehajthatatlannak bizonyult, éspedig elsősorban azért, mert túlságosan messzemenő szankciót fűzött a beiktatás elmulasztásához. A Nemzetek Szövetségének számos igen jelentős állam nem volt tagja, márpedig a 18. cikk meg akarta fosztani kötelező erejüktől azokat a szerződéseket is, amelyeket valamely tagállam a Nemzetek Szövetségén kívül álló állammal kötött, holott az utóbbira az Egyezségokmány hatálya nem terjedt ki. A rendelkezés tehát ellentétben állt a nemzetközi jog alapelveivel. De még a Nemzetek Szövetsége tagállamainak egymás közötti viszonylatában is irreális volt a 18. cikk szankciója, amely lényegében a be nem iktatott szerződés érvénytelenné minősítésével volt egyértelmű, és ezért a Nemzetek Szövetségének tagállamai sem alkalmazták azt a gyakorlatban.

Ezen a tapasztalaton okulva az ENSZ Alapokmányának kidolgozásánál már reálisabban jártak el. Az Alapokmány 102. cikke ugyan lényegében az Egyezségokmány 18. cikkével azonos módon határozza meg a tagállamoknak a nemzetközi szerződések beiktatására vonatkozó kötelezettségét, a kötelezettség teljesítésének elmulasztóival szemben alkalmazott szankció azonban megelégszik annak kimondásával, hogy a kötelezettség ellenére be nem iktatott szerződésre a felek az Egyesült Nemzetek egyetlen szerve előtt sem hivatkozhatnak. Eszerint tehát a beiktatás elmulasztása a szerződés érvényét nem érinti, viszont az ilyen szerződés számára az ENSZ védelmet nem nyújt, és az azzal kapcsolatban keletkező jogviták az ENSZ Nemzetközi Bírósága elé nem vihetők.

A beiktatási kötelezettség megállapítása igen jelentős előrelépés volt a szerződések nyilvánosságra hozatala terén, és ha ez a rendelkezés önmagában nyilván nem is alkalmas a titkos diplomácia felszámolására, mégis elő-

segítette, hogy a nemzetközi szerződések nagy tömege hozzáférhetővé váljék, amit bizonyít a Nemzetek Szövetsége és az ENSZ által sok száz kötetben közzétett szerződésanyag.

IV. A nemzetközi szerződés érvénytelensége. A szerződés érvénytelenségének általános szabályai természetszerűleg a belső jogokban, a polgári jogi szerződéssel kapcsolatban alakultak ki. Már a római jog, főleg posztklasszikus fázisában az érvénytelenségi szabályok kialakításánál az akarati elv érvényesítésére törekedett. Emellett az érvénytelenség szankciójával kívánta sújtani a törvénybe vagy a jóerkölcsbe ütköző, úgyszintén a lehetetlen szolgáltatásra irányuló szerződéseket. Ezek a tételek a későbbi korokban a társadalmi-gazdasági fejlődés által megkövetelt átalakításokkal tovább éltek és élnek ma is.

A nemzetközi jog, amikor a nemzetközi szerződések érvényességi feltételeit, illetve a szerződés érvénytelenségi okait szabályozási körébe vonta, csak a polgári jog kialakult szabályaihoz fordulhatott, de ekkor még a nemzetközi jog sajátos elmaradott állapota következtében a polgári jog szabályaiból csupán kevés ösztönzést meríthetett. Nyilván nem lehetett ekkor még arra gondolni, hogy a nemzetközi jog átvegye a polgári jogtól az akarathiány egyik kirívó esetéhez, a kényszer alkalmazásához fűződő szankciót akkor, amikor a nemzetközi jog törvényes eszköznek ismerte el a háborút a nemzetközi viták rendezésére, minthogy a háború fő célja éppen az volt, hogy a győztes fél rákényszerítse a maga akaratát legyőzött ellenfelére, és ennek az akaratnak az elfogadását a felek nemzetközi szerződésben rögzítsék. Ugyanígy nem lehetett szó arról sem, hogy a nemzetközi jog az érvénytelenség szankcióját fűzze a nemzetközi törvénybe vagy a jóerkölcsbe ütköző szerződéshez, amikor a nemzetközi jog egyes sporadikus szabályokból tevődött össze, és nemzetközi jogrendszerről még nem lehetett beszélni, a nemzetközi kapcsolatokban érvényesülő erkölcsi szabályok pedig még kevésbé alakultak ki. Ennek folytán a nemzetközi szerződések érvénytelenségének kérdésével az elmélet is alig foglalkozott, és szokásjogi szabályok is csak néhány érvénytelenségi ok tekintetében jöttek létre.

Ez a helyzet alapvetően csak a második világháború befejezése után változott meg, amikor az erőszak tilalma a nemzetközi jog egyik alapelvévé lett. Emellett lényegesen növelte az érvénytelenség problémakörének jelentőségét az a tény is, hogy a nemzetközi jog fejlettebb jogrendszerré vált, amelynek az erőszak tilalma mellett szükségszerűen olyan további normák hálózatára is kell épülnie, amelyek egyes jogalanyok megegyezésével sem tehetők félre, tehát mintegy a belső törvény erejével rendelkeznek, így a velük ellentétes nemzetközi szerződésekhez a nemzetközi jognak az érvénytelenség szankcióját kell fűznie.

De ha ez így van, akkor önként adódik egy másik polgári jogi disztinkció átvételének szükségessége. Ha a nemzetközi jognak vannak törvényjellegű szabályai, vagy helyesebb kifejezéssel élve, olyan szabályai, amelyek közrendi jellegűek, melyeknek megszegése a nemzetközi közösség egészét érinti, akkor nyilvánvaló, hogy az ilyen közrendi jellegű normák nemzetközi szerződés kötésével történő megsértését a nemzetközi jognak a *semmisség* szankciójával kell sújtania. Ugyanakkor viszont továbbra is meg kell határoznia a nemzetközi jognak azokat a jogkövetkezményeket, amelyek kizárólag az egyik vagy másik szerződő fél sérelmével létrejött nemzetközi szerződésekhez fűződnek. Az utóbbi esetben a nemzetközi közösség érdekeit sérelem nem érte, ilyenkor tehát a szankció alkalmazását a hátrányos helyzetbe jutott fél elhatározásától kell függővé tenni, de mindenképpen biztosítani kell, hogy a szóban forgó szerződő fél szabadulhasson a szerződéstől vagy legalábbis annak számára túlzott terhet jelentő rendelkezéseitől. Ez tehát a szerződés *megtámadhatóságának* a nemzetközi jogban való elismerését követeli meg.

Melyek a leglényegesebb különbségek a nemzetközi szerződés semmissége és megtámadhatósága között? Amint már jeleztük, más érdeket véd a nemzetközi jog azzal, hogy a nemzetközi szerződést bizonyos esetekben semmisnek minősíti, és ismét más érdeket a szerződés megtámadhatóságának elismerésével. Ez az alapja annak, hogy a nemzetközi jogrendbe ütköző szerződés semmisségére való deklaratív jellegű hivatkozást a nemzetközi közösség minden tagja számára lehetővé teszi, míg a konstitutív jellegű megtámadási aktus kizárólag a közvetlenül hátrányosan érintett szerződő féltől indulhat ki, és mindaddig, amíg a jogosult a nemzetközi szerződést meg nem támadja, azt érvényesen létrejöttnek kell tekinteni. A védett érdek különbözősége indokolja azt is, hogy a szerződés semmisségének orvoslását a mai nemzetközi jog nem ismeri, és a nemzetközi közrendbe ütköző semmis szerződés az idő múlásával sem válhatik érvényessé. Nem lehet kétséges ezzel szemben, hogy a szerződés megtámadhatóságát az ezt előidéző tényeknek a sértett fél tudomására jutását követően bizonyos ésszerűen meghatározott rövidebb időtartam eltelte és még inkább a szerződés teljesítése elenyészteti. Ezt a megkülönböztetést az 1969. évi bécsi egyezmény is megteszi, amikor 45. cikkében a szerződés érvénytelenségére való hivatkozás korlátozását csak az egyezmény 46—50. cikkeiben felsorolt megtámadhatósági esetekre nézve mondja ki, míg az 51—53. cikkekben fog-

lalt semmisségi esetek vonatkozásában ilyen korlátozásról nem tesz említést.

A bécsi egyezmény az érvénytelen szerződéstől elválasztja és külön tárgyalja az olyan szerződéskötési aktust, amelyet az állam képviseletére nem jogosult személy végez az állam nevében. Az egyezmény 8. cikke értelmében az ilyen aktusnak „semmiféle jogi hatása sincs". Az a szerződés, amelyet az állam képviseletére sem a nemzetközi jog szabályai értelmében, sem az állam illetékes szervétől kapott külön meghatalmazás alapján nem jogosult személy az állam nevében köt, nemzetközi szerződésnek nem minősül, minthogy az egyik szerződő fél akaratnyilvánítása hiányzik. A nemzetközi jogi irodalomban kifejezésre jutott egyik nézet szerint ilyen esetben az érvénytelen jogügylet speciális fajával, nem létező (non existens) szerződéssel állunk szemben. A nemzetközi jog tudományának más művelői viszont az ilyen aktust vagy a semmis szerződéssel azonosítják, vagy pedig azon a nézeten vannak, hogy ilyen esetben szerződésnek látszata sincs, és így nem szükséges ezt az érvénytelenség valamiféle esetének minősíteni.

Ha a kérdést konkrétan a nemzetközi kapcsolatok szemszögéből vizsgáljuk, nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a nemzetközi gyakorlatban ismert néhány eset abban állt, hogy az állam diplomáciai képviselője külön feljogosítás nélkül írt alá állama nevében nemzetközi szerződést. Az ilyen aktus ugyan nem kötelezi az államot, de nem kétséges, hogy a létrejött okmány még a figyelmesebb szemlélőben is a szerződés látszatát kelti. A nemzetközi gyakorlat egyébként azt is mutatja, hogy az ilyen látszatszerződést az állam, amelynek diplomatája jogosulatlanul járt el, utólag csaknem mindig jóváhagyja, mert el akarja kerülni azt a presztízs-sérelmet, amelyet diplomatájának dezavuálása folytán ő maga is szenvedne. A bécsi egyezmény maga 8. cikkében kifejezetten megengedi a hiányzó elemnek az állam utólagos jóváhagyása révén történő pótlását, aminek folytán a hiányos aktus teljes érvényű szerződéssé válik. Sőt ez a pótlás még hallgatólagosan is megtörténhet, amint arra az 1966. évi egyezménytervezet kommentárja helyesen mutat rá.

Kétségtelen, hogy ez a látszatszerződés a semmis szerződéshez közel állónak tűnik, amit az is mutat, hogy maga a Nemzetközi Jogi Bizottság 1963. évi tervezetében ezt még a semmisségi esetek között szerepeltette, és álláspontját csak 1965. évi ülésszaka során változtatta meg. A semmis szerződéssel szemben mégis alapvető különbség mutatkozik annyiban, hogy itt a szerződés leglényegesebb kelléke, az egyik fél akaratnyilvánítása teljesen hiányzik. További különbség, hogy a látszatszerződés az utóbbi fél utólagos jóváhagyásával érvényes nemzetközi szerződéssé válhat, holott a szerződés semmisségének utólagos orvoslását a nemzetközi jog szabályai feltétlenül kizárják (vö. bécsi egyezmény 45. cikke).

Ezek után felvetődik a kérdés, hogyan lehet ezt a jogosulatlanul végzett szerződéskötési aktust minősíteni, ha semmis szerződésről az adott esetben nem lehet szó. Nem látszik helytelennek ilyenkor sajátos nemzetközi jogi értelemben vett non existens szerződésről beszélni, amelyhez egyelőre semmiféle jogi következmény sem fűződik, tehát még az sem, amelyet a bécsi egyezmény 69. cikke az érvénytelen szerződéshez általában fűz. A tényleges helyzetet mégis a legpregnánsabban azzal a polgári jogból átvett megállapítással fejezhetjük ki, hogy függő jogi helyzettel állunk szemben, amelynek érvényes nemzetközi szerződéssé való emelése a jogosulatlanul képviselt állam utólagos jóváhagyásától függ.

A semmisség jogkövetkezményeit a bécsi egyezmény két esetben fűzi a megkötött szerződéshez, éspedig egyrészt a *kényszer hatására létrejött szerződés*hez, másrészt az olyan szerződéshez, amely a nemzetközi jog *kogens jellegű szabály*aiba ütközik.

Amint arra az előzőekben már rámutattunk, a régebbi nemzetközi jogban a kényszer alkalmazása nem vonta maga után az ennek hatása alatt kötött nemzetközi szerződés érvénytelenségét. Ez alól a régi nemzetközi jogban csak egyetlen kivétel volt, éspedig az az eset, amikor az erőszak alkalmazása vagy az erőszakkal való fenyegetés közvetlenül a szerződéskötésre meghatalmazott személy és nem a szerződő állam ellen irányult. A diplomácia története csak néhány ilyen esetet ismer. Az állam képviselője elleni erőszak vagy erőszakkal való fenyegetés hatására megkötött szerződés a régi nemzetközi jog értelmében sem minősült érvényesnek, a bécsi egyezmény 51. cikke pedig az ilyen szerződést kifejezetten semmisnek nyilvánítja.

Az imperializmus korának nemzetközi joga ezzel szemben érvényesnek ismerte el azokat a nemzetközi szerződéseket, amelyeket maga az állam ellen alkalmazott erőszakkal kényszerítettek rá egyes hatalmak gyengébb ellenfeleikre. Ez szükségszerűen következett a háború jogszerűségének elismeréséből, de ez a helyzet már nehezen volt fenntartható a Briand—Kellogg-paktum 1928-ban történt megkötése után, és végképp lehetetlenné vált az ilyen szerződés érvényességének elismerése az Alapokmány 2. cikk 4. pontjának hatályba lépésével, amely rendelkezés feltétlenül eltiltotta az államok nemzetközi érintkezéseiben a más állam területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló, illetve az Egyesült Nemzetek céljaival össze nem férő bármely más módon nyilvánuló erőszak alkalmazását, úgyszintén az ilyen erőszakkal való fenyegetést.

Ha az állam elleni erőszak alkalmazása, illetve az erőszakkal való fenyegetés tilos,

akkor ebből szükségszerűen következnie kell a tilos erőszak felhasználásával létrejött, tehát a másik államra rákényszerített nemzetközi szerződés abszolút érvénytelenségének. A semmisséget az adott esetben az erőszak alkalmazásának vagy az erőszakkal való fenyegetésnek az új nemzetközi közrendbe ütköző volta indokolja. A bécsi egyezmény 52. cikke ennek megfelelően ki is mondja a tilos erőszak alkalmazásának vagy az azzal való fenyegetésnek eredményeként létrejött nemzetközi szerződés semmisségét. Más kérdés az, miben állhat az az állam elleni erőszak, amely a nemzetközi szerződés semmisségét eredményezi. A bécsi egyezmény említett rendelkezése erről hallgat, aminek oka abban rejlik, hogy nem sikerült összegyeztetni az álláspontokat: a szocialista államok által javasolt és számos fejlődő ország által is támogatott tág fogalmazást, amely a fegyveres erőszak mellett a gazdasági és a politikai erőszaknak is a szerződés semmisségét előidéző hatást kívánt tulajdonítani, és a nyugati országok felfogását, amely az erőszak fogalmát a fegyveres erőszakra óhajtotta korlátozni. A kérdés felvetése nyilván visszautal az ENSZ Alapokmányára, minthogy a bécsi egyezmény is az Alapokmányban foglalt elveket sértő erőszakról szól. Az ENSZ Alapokmányának értelmezése a szocialista álláspontot látszik igazolni, és ezt az állásfoglalást erősíti a konferencia záróaktájába iktatott nyilatkozat, tehát kötelező erővel nem rendelkező és ennél fogva a kérdést véglegesen el nem döntő dokumentum is, amely elítél minden katonai, politikai vagy gazdasági nyomást, amelyet arra használnak fel, hogy valamely államot szerződés megkötésére kényszerítsenek.

Az erőszak tilalmának elve az államok szuverén egyenlősége demokratikus elvének érvényesülését kívánja biztosítani. Ebből következik, hogy az erőszak tilalmát és az erőszak hatására létrejött nemzetközi szerződés semmisségét kimondó szabály nem nyerhet alkalmazást az agresszor állam javára, amely éppen az államok szuverén egyenlőségének elve ellen intézett durva támadást. Az agresszorra szankcióként kényszerített szerződést ezért a bécsi egyezmény 75. cikke értelmében nem lehet érvénytelennek tekinteni.

A semmisség másik esete a mai nemzetközi jog szerint a kogens jellegű nemzetközi jogszabályba ütköző nemzetközi szerződéshez fűződik. Míg az előző esetben a semmisséget a szerződéskötés körülményei vonják maguk után, éspedig a szerződéskötés céljából történt kényszerítés teszi semmissé a szerződést, itt a semmisség a szerződés tartalmi rendelkezései miatt áll be.

A modern nemzetközi jogban bekövetkezett legjelentősebb átalakulás éppen abban állt, hogy az általános nemzetközi jog sporadikus szabályai egységes jogrendszerré fejlődtek, és ez a jogrendszer szükségképpen néhány olyan alapvető fontosságú normára épül fel, amelyek a nemzetközi közösség minden tagját kötelezik, és amelyeket az államok egymás közötti viszonylatukban sem helyezhetnek közös megegyezéssel hatályon kívül, minthogy a szóban forgó normák érvényesüléséhez a nemzetközi közösségnek mint egésznek érdeke fűződik.

A bécsi egyezmény 53. cikke a nemzetközi szerződések jogára vonatkozólag levonja a kogens nemzetközi jogi normák létezéséből szükségképpen adódó következményeket, amikor kimondja: „A szerződés semmis, ha megkötésének idején az általános nemzetközi jog valamely feltétlen alkalmazást igénylő szabályába ütközik." Az egyezmény nagy hiányossága viszont, hogy nem adja a kogens norma gyakorlatilag használható meghatározását, ami lényegesen elősegítette volna a szabály alkalmazásánál esetleg adódó viták megoldását.

A kogens jellegű nemzetközi jogi normába ütköző nemzetközi szerződés semmisségéből szükségszerűen következik az egyenlőtlen szerződések érvénytelensége is. A nemzetközi jog kogens normái közé tartozik kétségtelenül az államok szuverén egyenlőségének elve, amelyet az ENSZ Alapokmánya a szervezetre magára és annak tagjaira is kötelező elvek között az első helyen említ. Az a szerződés, amelyből az egyik félre csak előnyök, a másikra pedig csak hátrányok származnak, az államok szuverén egyenlőségének elvébe ütközik, de ezt az elvet sérti a szerződés akkor is, ha a teljes egyoldalúság az előnyök, illetve a hátrányok vonatkozásában nem is állapítható meg, mégis kirívó aránytalanság mutatkozik a két fél számára a szerződésből adódó következmények között. Ebben az esetben megbomlik a felek egyenlő helyzete a szerződéses jogviszonyban, aminek a szerződés érvénytelenségét kell eredményeznie. Ez a tétel azonban csak korunk új nemzetközi jogában alakulhatott ki, amely jogellenesnek minősítette a kapitulációs rendszert, a gyarmati kizsákmányolást, a népek megfosztását természeti kincseik és erőforrásaik felhasználásától.

Kétségtelen, hogy az egyenlőtlen szerződés érvénytelenségére vonatkozó megállapítás gyakorlati alkalmazásánál bizonyos nehézséget jelent az egyenlőtlen szerződés fogalmának meghatározása. Ha azonban abból indulunk ki, hogy a szerződés érvényességéhez nem lehet megkívánni a szerződő felek számára biztosított előnyök teljes egyenlőségét, és hogy az érvénytelenséget csak a felek helyzetében mutatkozó kirívó aránytalanság eredményezi, akkor olyan mércét állítottunk fel, amely lehetővé teszi nagyobb nehézség nélkül annak elbírálását, vajon az adott szerződés tartalmi rendelkezéseire való tekintettel érvényesnek te-

kinthető-e vagy sem. Semmi esetre sem fogadható el viszont az a burzsoá nemzetközi jogtudományban több szerzőnél jelentkező nézet, amely az egyenlőtlen szerződést azonosítani kívánja az erőszak hatására létrejött szerződéssel. Az esetek jelentős részében ugyan az adott szerződés érvénytelensége mindkét ok alapján nyilvánvaló, mert az egyenlőtlen szerződés megkötéséhez az egyik fél erőszak alkalmazása vagy erőszakkal való fenyegetés folytán járult hozzá, sok esetben mégis az erőszak nem mutatható ki, ugyanakkor azonban a szerződés érvényességének elismerése súlyos helyzetbe hozná az egyik szerződő felet. A két érvénytelenségi okot tehát meg kell különböztetni egymástól annak ismételt hangsúlyozásával, hogy a szerződés érvénytelenségét az utóbbi esetben a szerződés tartalmi rendelkezései vonják maguk után.

A semmisségi okokkal szemben jóval több olyan okot állapít meg a nemzetközi jog, amelynek fennállásához a nemzetközi szerződés megtámadhatóságát fűzi. Ilyen esetben a belső jognak a polgári jogi szerződésre vonatkozó szabályozásához hasonlóan a megtámadási aktus elengedhetetlen feltétele a szerződés érvénytelenné válásának, a megtámadás bekövetkeztéig a szerződést érvényesnek kell tekinteni, a megtámadás megtörténte esetén azonban az érvénytelenség ex tunc következik be.

A szerződés megtámadására feljogosító érvénytelenségi okok általában a *szerződési akarat hiányosságaival kapcsolatosak*, emellett ide tartozik még az az eset is, amikor a szerződéskötés az adott állam belső jogi rendelkezéseinek megsértésével történt.

Az akarat hiányosságának eseteiben a nemzetközi jog a polgári jog klasszikus tételeihez nyúl vissza, és ezeknek megfelelően szabályozza a felmerülő kérdéseket. Az akarathiány legsúlyosabb esetéhez, a kényszer hatására létrejött szerződéshez a fentiekből kitűnően a semmisség szankcióját fűzi, a *tévedés* és *megtévesztés* viszont a szerződés megtámadhatóságát eredményezi.

Lényeges és menthető tévedés esetében egyetértés van a nemzetközi jog tudományában és a diplomáciai gyakorlatban egyaránt abban a tekintetben, hogy ilyenkor a megtámadhatóság szankcióját kell a szerződéshez fűzni, és a bécsi egyezmény eszerint is jár el. Nem ilyen egyértelműek azonban az álláspontok a megtévesztés esetén. Kétségtelen, hogy a megtévesztés esete rendkívül ritka a nemzetközi gyakorlatban, ahol államok közötti szerződésekről van szó és az államok képviselői szerencsére csak ritkán alacsonyodnak le odáig, hogy csalárd magatartással bírják rá a másik felet a nemzetközi szerződés megkötésére. Hozzá kell azonban ehhez még azt is tenni, hogy még olyankor is, amikor a megtévesztés esete kétségtelenül fennforog, a sértett állam nehezen szánja rá magát, hogy a szerződés érvénytelenítése érdekében megtévesztésre hivatkozzék, és beéri a tévedésre való utalással. Ennek indokát abban kell keresni, hogy az államközi kapcsolatokra súlyosan hathat ki, ha valamely államot csalárd magatartással vádolnak, és ez a vád valószínűleg még csak jobban elmérgesíti a felek közötti vitát, másrészt a sértett államnak a szerződéskötésnél eljárt képviselőit is rossz megvilágításba helyezi az a beismerés, hogy a másik fél csalárd eljárását nem ismerték fel. De ha ritka is a megtévesztésre való hivatkozás, mégis előfordult már néhányszor a nemzetközi gyakorlatban, és így nem felesleges a megtévesztés következményeinek a bécsi egyezményben való szabályozása.

Vitatható és vitatott is volt a bécsi konferencián, hogy vajon a megtévesztés eredményeként létrejött szerződést semmisnek vagy megtámadhatónak kell-e minősíteni. A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezete a szerződés megtámadhatóságára épült fel, a bécsi konferencián részt vevő küldöttségek egy része azonban a megtévesztést ugyanolyan jellegű jogellenes cselekménynek minősítette, mint a kényszer alkalmazását, és ennélfogva a következmények azonosítása mellett foglalt állást, ezt a javaslatot azonban a konferencia elutasította.

A megtévesztéssel azonos elbírálás alá kell vonni a szerződéskötő személynek a másik szerződő fél részéről történő *megvesztegetését* is, amely ugyancsak az állami akarat meghamisítását eredményezi, és így az akarathiány egyik esetének minősül. A bécsi egyezmény kidolgozói következetesek maradtak önmagukhoz, amikor a megvesztegetéshez is a szerződés megtámadhatóságát fűzték, aki azonban a megtévesztés eredményeként létrejött szerződés semmisségét vitatja, annak szükségszerűen ugyanezt az álláspontot kell elfoglalnia a megvesztegetés esetében is. Nemzetközi gyakorlat ebben a kérdésben nem alakult ki, minthogy megvesztegetési esetek nem kerültek nyilvánosságra.

Végül külön kell szólni a bécsi egyezmény rendszerében szereplő speciális megtámadási okról, amely tágabb értelemben ugyancsak az akarathiány esetei közé sorolható. Az egyezmény 46. cikke a megtámadhatóság jogkövetkezményét fűzi bizonyos esetben az olyan nemzetközi szerződéshez, amely az állam belső jogának a szerződéskötési jogkört szabályozó rendelkezései megsértésével jött létre.

A *belső jog megsértésével létrejött nemzetközi szerződés* problémája régóta ismert, és a nemzetközi jogtudomány művelőit két táborra osztotta. Az egyik tábor, amely az akarati elv alapján áll, a belső jog szabályainak megsértésével létrejött szerződést érvénytelennek tekinti, minthogy a valódi állami akarat csakis a belső jogban, éspedig rendszerint az állam alkotmányában előírt eljárás követésével alakulhat ki. A nemzetközi jog nyilván nem szabályozhatja azt a kérdést, hogy az állami akarat

kialakításának mi legyen a követendő útja, minthogy itt az állam kizárólagos belső joghatósági körébe tartozó kérdésről van szó, amennyiben pedig adott esetben a belső jog előírásaitól jogosulatlanul eltérnek, akarathiányos szerződéssel állunk szemben. A nemzetközi jogászok másik tábora ezzel szemben a nyilatkozati elv alapján áll, és ennek alátámasztására a nemzetközi forgalom biztonságának szempontjára hivatkozik.

A diplomáciai és a nemzetközi bírói gyakorlatból mindkét álláspont mellett lehet példákat felhozni, de megítélésünk szerint eddig többségben voltak azok az esetek, amelyekben a belső jog lényeges hatásköri szabályainak megsértésével kötött szerződést érvénytelennek minősítették. A nemzetközi jogtudomány jeles képviselőinek nagy része is lényegében ezt a felfogást teszi magáévá.

A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetei a múltban szintén ebből az álláspontból indultak ki, az utolsó tervezet és ennek nyomán az egyezmény azonban részben eltért ettől a felfogástól, és a két álláspont közötti áthidaló megoldást keresve a szerződéskötési jogkörre vonatkozó lényeges belső jogszabályok megsértésével kötött nemzetközi szerződést érvényesnek tekinti, hacsak a belső jog megsértése nem volt nyilvánvaló. Ez az álláspont a szerződéskötési eljárás megkönnyítését és a nemzetközi forgalom biztonságának fokozását célozza, vele szemben azonban számos elvi és gyakorlati ellenvetés tehető. Jelzett célját ez a rendelkezés már azért sem érheti el, mert a szerződés alkotmányellenességének „nyilvánvaló" volta nagyon is problematikus és súlyos vitákra adhat alkalmat. Helyesebb lett volna a nemzetközi kapcsolatok sajátos jellegének és annak a körülménynek a figyelembevételével, hogy államközi viszonylatban nagyobb nehézség nélkül lehetővé válik a szerződéskötő államok alkotmányának a szerződéskötési jogkörre vonatkozó szabályaival megismerkedni, a kérdést oly módon szabályozni, hogy az állam belső joga szóban forgó lényeges szabályainak megsértésével kötött szerződés megtámadhatósága általában elismerést nyerjen. Ez jobban összhangban állt volna azzal az elvi szempontból sem kifogásolható felfogással, amely szerint itt a belső jog által rendezendő kérdésről van szó, ugyanakkor ez a megoldás is kizárta volna, hogy lényegtelen szabályok megsértése a szerződés érvénytelenítését vonhassa maga után. Kétségtelen azonban, hogy a bécsi egyezmény hatályba lépése esetén az egyezmény részeseire nézve a szóban forgó kérdésben a 46. cikk lesz az irányadó és valószínűleg a szerződő felek körén túlmenőleg is befolyásolni fogja a nemzetközi gyakorlatot.

A most elmondottak természetesen nem vonatkoztathatók arra az esetre, ha a szerződéskötő személy kapott meghatalmazásának korlátait lépi túl. Ebben az esetben a szerződés érvényessége csak akkor lesz kétségbe vonható a bécsi egyezmény 47. cikke értelmében, ha a szóban forgó megszorításokat a meghatalmazásban vagy más úton a többi szerződő fél tudomására hozták. Ebben az esetben az akarathiány könnyen felismerhető esetéről van szó, amely a nemzetközi szerződés megtámadhatóságát eredményezi.

V. A nemzetközi szerződés értelmezése és alkalmazása.

Bármely formában megjelenő jogszabály alkalmazásának feltétele, hogy feltárjuk a szóban forgó jogi norma tartalmát. Ez az általános tétel egyaránt áll a belső jog és a nemzetközi jog szabályaira. Ha tehát valamely nemzetközi szerződés gyakorlati végrehajtására kerül sor, ezt a processzust mindig meg kell előznie az alkalmazandó szöveg értelmezésének, a szerződési tartalom feltárásának. Az absztrakt szerződési normának a konkrét esetre való helyes alkalmazása csakis akkor lehetséges, ha előzőleg tisztázzuk a norma tartalmának minden részletét. A szerződésértelmezés tehát a szerződésalkalmazó tevékenységnek mintegy előfeltétele, és így a két művelet között szoros összefüggés van. De a két műveletet ugyanakkor fogalmilag el is kell határolni egymástól: míg az értelmezés a szerződési rendelkezések tartalmának megállapítását szolgálja, a szerződés alkalmazása azoknak a következményeknek a meghatározását és tényleges érvényesítését célozza, amelyek az adott helyzetben a szerződésből a szerződő felekre, kivételes esetekben pedig harmadik államokra is hárulnak.

A nemzetközi szerződés értelmezésének és alkalmazásának összefüggő folyamatként való felfogásából további fontos következtetés adódik, éspedig az *absztrakt értelmezés elutasítása*. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy az értelmezés mindig a szerződés közvetlen alkalmazását szolgálja, és a szerződés minden konkrét esetben való alkalmazása egyben az alkalmazó részéről a szerződéses rendelkezés értelmezését teszi szükségessé, akkor ebből az is következik, hogy az értelmező szerv mindenkor csakis valamely adott esetre vonatkozólag határozhatja meg a konkrét szerződési norma értelmét. Az absztrakt szerződésértelmezés szükségképpen azzal az igénnyel lépne fel, hogy a jövőre vonatkozólag minden esetben irányadó legyen, ezáltal pedig voltaképpen elvesztené értelmező jellegét és ehelyett lényegében új jogszabályalkotással volna egyértelmű. Ilyen absztrakt formában történő szerződésértelmezésre éppen ezért csak maguk a szerződő felek lehetnek hivatottak, éspedig csakis a szerződés valamennyi részvevője együttesen.

Az értelmezés célja tekintetében két álláspont áll szemben egymással: az egyik a feladatot a szerződő felek közös szándékának feltárásában látja, a másik szerint viszont az értel-

mezés célja a szerződési norma tartalmának felderítése a szerződés szövege alapján. A kérdés nem csupán elméleti jelentőségű, hanem gyakorlati szempontból is fontos, mert az arra adott válasz szükségszerűen kihat az értelmezés módszereire és annak az anyagnak a körülhatárolására, amely az értelmezés során figyelembe vehető. Erre a kérdésre az értelmezés módszereinek tárgyalása során még röviden visszatérünk, de már itt kell leszögeznünk, hogy véleményünk szerint az értelmezés céljának alapvetően a felek szerződéskötéskori szándékának feltárását kell tekinteni, ami teljes összhangban van a jóhiszemű értelmezés elvével. Ez az álláspont felel meg egyben annak a marxista szemléletnek is, amely a nemzetközi jog szabályaiban is az uralkodó osztályok akaratának kifejezését látja. Ugyanakkor azonban ez a felfogás nem vonhatja maga után a szerződési szöveg jelentőségének lebecsülését. Az értelmező tevékenységnél abból kell kiindulni, hogy a szerződő felek szándékát a szerződési szöveg fejezi ki, de ez nem jelenti azt, hogy a szerződési szöveg mellett ne lehetne és ne kellene más szövegeket is igénybe venni a szerződő felek tulajdonképpeni szándékának feltárása érdekében.

A nemzetközi szerződések értelmezését különböző szervek és személyek végezhetik. Az *értelmező funkció alanyai* szerinti osztályozásnak gyakorlati jelentősége van, mert aszerint, hogy ki végzi az értelmezést, eltérő lesz az értelmező tevékenység eredményeként létrejövő állásfoglalás hatálya.

Valamennyi szerződő fél együttesen bármikor értelmezheti a szerződést. Ez az ún. *hiteles (autentikus) értelmezés*, amely elnevezés utal arra, hogy az ilyen módon meghatározott értelem a szerződő felekre feltétlenül kötelező. Minthogy a szerződő felek együttesen bármikor módosíthatják is a szerződést, a hiteles értelmezés adott esetben túl is lépheti az értelmezés kereteit, és szerződésmódosító elemeket is foglalhat magában. Ha nem valamennyi, hanem csupán egyes szerződő felek értelmezik közösen a szerződést, ez az adott felekre nézve hiteles értelmezésnek minősül, de a többi szerződő fél számára annak kötelező ereje nem lesz.

A szerződő felek a helyes értelem megállapítását közösen kijelölt nemzetközi szervre is bízhatják. Ez a szerv lehet bírói és nem bírói jellegű; az előbbiek általában kötelező hatállyal értelmezik a szerződést szemben a nem bírói szervekkel, amelyeknek állásfoglalása rendszerint nem kötelezi a szerződő feleket.

A nemzetközi szerződés értelmezésének leggyakoribb esete az *egyoldalú értelmezés*, amikor is a szerződő felek egyike a többi fél hozzájárulásának kikérése nélkül értelmezi a szerződést annak végrehajtása során. Ez az értelmező tevékenység rendszerint egybeolvad a szerződés alkalmazásával és természetesen a többi szerződő felet nem kötelezi.

Végül meg kell említeni a *doktrinális értelmezést*, amelynek fogalma alá tartozik a jogtudósok és általában a magánszemélyek által adott szerződésértelmezés, amely szintén nem kötelező erejű, de a jogszabályok megállapításánál segédeszközként esetleg figyelembe venető a Nemzetközi Bíróság Statutuma 38. cikke 1. bekezdésének *d)* pontja értelmében.

A nemzetközi szerződés értelmezésénél igénybe vehető *módszerek* szükségképpen azonosak a jogszabályértelmezésnél általában felhasznált módszerekkel. A szerződésértelmezés módszerei két nagy csoportra oszthatók: *a)* a szerződés szövegének közvetlen felhasználásán alapuló és *b)* a szerződés szövegén kívüli anyagokat felhasználó módszerek. Az első csoportba soroljuk a nyelvtani és a logikai értelmezést, a másodikba a történeti, a gyakorlati és a rendszertani értelmezést.

A felsorolt módszerek közül a nyelvtani értelmezést annyiban illeti meg különleges hely, amennyiben ez a módszer, amely a szöveg értelmét a használt szavak jelentése és a nyelvtani formák alapján igyekszik feltárni, szükségképpen minden szerződésértelmezésnél alkalmazásra kerül. A nyelvtani értelmezés azonban elvi problémát is felvet, éspedig azt, vajon meg kell-e állni a nyelvtani értelmezésnél akkor, ha a vizsgált szavaknak a környező szövegbe beillesztve természetes és közönséges jelentésükben van értelmük. Minthogy az értelmezés igazi feladata az előbbiekben már kifejtettek szerint a felek szerződéskötéskori szándékának tisztázása, helyesebbnek látszik az a felfogás, amely ennek a szándéknak a feltárását minden korlátozás nélkül megengedi. A bécsi egyezmény azonban ezt a felfogást nem tette magáévá, amennyiben bizonyos értelmezési módszereknek, így elsősorban a történeti módszernek az alkalmazását csak akkor engedi meg, ha a szöveg félreérthető, illetőleg homályos maradt, vagy a nyelvtani értelmezés nyilván ésszerűtlen eredményre vezetett.

A *kiterjesztő és megszorító értelmezést* a nemzetközi jogászok nagy része szintén értelmezési módszernek tekinti. Ha azonban abból az elvi megállapításból indulunk ki, hogy az értelmezés révén a szerződő felek szándékát kívánjuk felderíteni, akkor ez nyilvánvalóan sem a szerződési szöveg kiterjesztése, sem annak megszorítása révén nem érhető el. Módszerként tehát a szöveg kiterjesztését vagy megszorítását nem alkalmazhatjuk. A kiterjesztő vagy megszorító értelem csak az egyébként alkalmazható módszerek felhasználásával folytatott értelmező tevékenység eredménye lehet, éspedig ahhoz az értelemhez viszonyítva, amely a nemzetközi szerződés szövegének a grammatikai módszer felhasználásával történő értelmezése révén adódik.

Nemritkán előfordul azonban, hogy az értelmezés során nem lehet biztonsággal eljutni a felek tényleges szándékához és az értelmezési

módszerek alkalmazása révén két vagy több egyaránt elfogadható eredményt kapunk, amelyek részben kiterjesztő, részben megszorító jellegűek lehetnek. Ilyen esetben fel kell tételezni, hogy a szerződő állam a maga szuverenitását a lehető legkisebb mértékben akarta korlátozni, tehát csak megszorító értelmezésnek lehet helye. Ennek a felfogásnak a burzsoá nemzetközi jogi irodalomban számos ellenzője akad, ezek a szerzők nem titkolják azonban, hogy az állami szuverenitást elavult fogalomnak tekintik.

A nemzetközi szerződések értelmezésével kapcsolatban felvetődő speciális probléma a *több nyelven szövegezett szerződések értelmezésének kérdése.* Mindamellett az ilyen szerződések értelmezésére is a szerződésértelmezés általános elvei és módszerei irányadók. Ez pedig azt jelenti, hogy ha a különböző nyelvű szövegváltozatok között eltérés mutatkozik, a legelső feladat a szerződő felek szerződéskötéskori szándékának felderítése. A több nyelvű szövegek értelmezésének sajátos problémái csak akkor jelentkeznek, ha az értelmezési módszerek alkalmazásával sem sikerül ennek a szándéknak a megállapítása.

Ilyenkor elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy maga a szerződés nem minősíti-e a szövegek közötti eltérés esetén az egyik szöveget irányadónak. Ha a szerződés ilyen rendelkezést nem tartalmaz, azt a közös értelmet kell keresni, amely a szerződés tárgyát és célját figyelembe véve a szövegeket legjobban összeegyezteti. Ezt az álláspontot képviseli a bécsi egyezmény 33. cikke is. Mindamellett lehetséges, hogy ilyen közös értelem nem található. Ebben az esetben nincs más megoldás, mint az állami szuverenitás tiszteletben tartása elvének szem előtt tartásával a legszűkebb értelmet elfogadni, amely a legkevésbé korlátozza a szuverenitást, és a legkevesebb kötelezettséget rója a szerződő felekre.

A fentiekben már rámutattunk arra, hogy a szerződés valódi tartalmának értelmezés útján történő feltárása a szerződésalkalmazás elengedhetetlen feltétele, és így voltaképpen az értelmezés a szerződésalkalmazási tevékenység első szakasza. A szerződés tulajdonképpeni alkalmazása a *pacta sunt servanda* alapelvre épül fel, amely egyébként a nemzetközi szerződések jogának mint egésznek is bázisául szolgál.

A bécsi egyezmény a pacta sunt servanda elv lényegét a következőképpen foglalja össze: „Minden hatályos nemzetközi szerződés kötelezi a szerződő feleket, és azok tartoznak a szerződést jóhiszeműleg végrehajtani."

A szerződések tiszteletben tartásának elve már az ókorban, a nemzetközi szerződés megjelenésével egyidejűleg kialakult. Korunkban az elv mégis jelentős fejlődésen ment át, minthogy az ENSZ Alapokmánya a szerződések tiszteletben tartásának elvét rögzítette. Erre az elvre utal már az Alapokmány praeambuluma is, amikor „a nemzetközi szerződésekből... eredő kötelezettségek iránti tisztelet"-ről beszél, a 2. cikk 2. pontja pedig megállapítja a tagállamok kötelességét az Alapokmányban foglalt kötelezettségek jóhiszemű teljesítésére vonatkozólag. Az Alapokmánynak ez a passzusa nem egyéb, mint a szerződések tiszteletben tartására nézve fennálló általános nemzetközi jogi kötelezettségnek a szervezet tagjaira való konkretizálása. Általános érvénnyel kívánja megfogalmazni a nemzetközi szerződések tiszteletben tartásának kötelezettségét a bécsi egyezmény fentebb idézett rendelkezése.

A szerződések tiszteletben tartásának elve nem csupán a nemzetközi szerződés teljesítésére vonatkozó kötelezettséget tartalmazza, hanem azt is, hogy a teljesítésnek jóhiszeműen kell történnie. A jóhiszeműség elve a pacta sunt servanda elv integráns része.

A pacta sunt servanda elv természetesen csak az érvényes nemzetközi szerződésekhez kapcsolódik. Itt különösen ki kell emelni, hogy az egyenlőtlen szerződésekre nézve, amelyek a nemzetközi jog alapelveibe ütköznek, a szerződések tiszteletben tartásának kötelezettsége nem nyerhet alkalmazást. Az érvényesség mellett a pacta sunt servanda elv alkalmazásának feltétele a szerződés hatályban léte is.

A szerződések jóhiszemű teljesítésének kötelezettsége végül azt a szabályt is magában foglalja, hogy a szerződő felek tartózkodni kötelesek minden olyan magatartástól, amely a nemzetközi szerződés céljának meghiúsítására irányul.

Az állam belső jogszabályaihoz hasonlóan a nemzetközi szerződésnek általában nincs visszaható hatálya. Kivétel e szabály alól az az eset, ha maga a szerződés másként rendelkezik. Eszerint tehát a szerződés rendelkezései nem alkalmazhatók a hatályba lépése előtt bekövetkezett cselekmények vagy tények, illetve a szerződés hatályba lépése előtt megszűnt helyzetek tekintetében. Nem függhet azonban a nemzetközi szerződés alkalmazása a szerződést belső joggá transzformáló jogszabály kihirdetésének időpontjától.

A szerződés általában a szerződő államok egész területére kiterjed, hacsak a felek magában a szerződésben nem korlátozzák annak hatályát területük meghatározott részére. A kolonializmus időszakában szokás volt a nemzetközi szerződésekbe ún. *gyarmati klauzulát* beiktatni, amely a szerződést az ún. anyaország területére korlátozta, és így a gyarmati területek lakosságát kizárta a szerződés által biztosított előnyökből, illetve a szerződésnek a gyarmatokra való kiterjesztését az anyaország külön ez irányú nyilatkozatától tette függővé. A gyarmati rendszer felbomlása a gyarmati záradék alkalmazását jórészt tárgytalanná tette. Minthogy azonban még mindig vannak egyes gyarmati kizsákmányolás alatt álló függő területek, napjainkban is létrejönnek még gyarmati klauzulát tartalmazó szerződések. A

szocialista államok az ilyen rendelkezéssel szemben fenntartással élnek, arra való hivatkozással, hogy ez a klauzula ellentétben áll a nemzetek önrendelkezési jogával, valamint az ENSZ Közgyűlésének és más szerveinek a gyarmati rendszer felszámolására vonatkozó határozataival.

Lehetséges az is, hogy a szerződés állami szuverenitás alatt nem álló területeken, ún. nemzetközi térségekben érvényesüljön. Az ilyen szerződések a szerződő feleknek a saját államterületükön kívüli térségekben kifejtett magatartását kívánják szabályozni.

A nemzetközi jogban is érvényes a „pacta tertiis nec nocent nec prosunt" klasszikus elve, tehát a nemzetközi szerződésből harmadik államra nézve annak hozzájárulása nélkül általában sem jogok, sem kötelezettségek nem származnak.

Ez a szabály teljes határozottsággal a kötelezettségek vonatkozásában alakult ki. Ennek megfelelően mondja ki a bécsi egyezmény 35. cikke, hogy amennyiben a szerződő felek a szerződésben harmadik államot terhelő kötelezettséget kívánnak megállapítani, az ilyen kötelezettség létrejöttéhez a harmadik államnak írásban közölt kifejezett hozzájárulására van szükség. Ha viszont a szerződés harmadik állam számára jogokat szándékozik biztosítani, az ilyen előny megszerzéséhez a bécsi egyezmény szerint az állam hozzájárulását ellenkező adat hiányában vélelmezni kell.

VI. A szerződés módosítása, felfüggesztése és megszűnése. 1. Módosítás. 2. Megszűnés, felfüggesztés.

1. Módosítás.

A pacta sunt servanda elv egyik következménye, hogy a nemzetközi szerződés bármiféle módosítása csak a szerződő felek egyetértésével lehetséges. A módosítás rendszerint új szerződéssel történik, amelynek megkötésére nézve a szerződéskötési eljárás általános szabályai irányadók.

A most említett szabály elegendő is a kétoldalú szerződésekre vonatkozólag. Többoldalú szerződések azonban kifejezett rendelkezéssel lehetővé tehetik az egyszerű vagy minősített többségi határozattal történő módosítást. Az általános szabály megsértéséről ilyenkor sincs szó, mert az eredeti szerződés valamennyi részvevője eleve hozzájárult ahhoz, hogy a szerződést többségi döntéssel módosítani lehessen. Az állami szuverenitás tiszteletben tartásának elvéből azonban következik, hogy a módosítást el nem fogadó államot a szerződés továbbra is eredeti tartalmával kötelezi.

Hacsak maga a szerződés ellenkezően nem rendelkezik, lehetséges az is, hogy a szerződésben részt vevő egyes államok csupán egymás közti viszonylatban módosítsák a szerződést anélkül, hogy a többi szerződő félnek javaslatot tennének a módosítás iránt. Ez a módosítás természetesen szintén nem hat ki az abban részt nem vevő szerződő félre, az ilyen módosításnak azonban bizonyos korlátai is vannak a többi szerződő fél jogainak védelme érdekében. A most említett módosítás nem akadályozhatja a többi szerződő fél szerződéses jogainak gyakorlását, illetve kötelezettségeinek teljesítését, nem vonatkozhat továbbá a szerződésnek olyan rendelkezésére, amelytől nem lehet eltérni anélkül, hogy ezáltal ne akadályoznák az egész szerződés tárgyának és céljának megvalósulását (vö. bécsi egyezmény 41. cikk). Az ilyen meg nem engedett módosításhoz nem fűzi ugyan a nemzetközi jog az érvénytelenség szankcióját, de ez az eljárás az adott államok nemzetközi felelősségét vonja maga után az eredeti szerződés többi részvevőjével szemben.

2. Megszűnés, felfüggesztés.

A nemzetközi jog a nemzetközi szerződések megszűnésének számos esetét határozza meg. A szerződésmegszűnési okok két nagy csoportba oszthatók, amelyek mindegyike több esetet foglal magában. Az esetek általunk alkalmazott rendszerezésének sematikus képét az alábbiakban adjuk:

a) A szerződés megszűnése a szerződő felek közös akarata alapján.

aa) A szerződésben meghatározott esemény bekövetkezése.

aaa) A szerződés időtartamának lejárta.

aab) Felbontó feltétel beállta.

ab) Felmondás.

ac) A szerződő felek kifejezett egyetértése a szerződés megszüntetésére.

ad) Az előző szerződéssel össze nem egyeztethető új szerződés létrejötte (hallgatólagos egyetértés).

b) A szerződés megszűnése jogszabály rendelkezése alapján.

ba) Teljesítés.

bb) Szerződésszegés.

bc) A szerződéskötéskori körülmények alapvető változása.

bd) Lehetetlenülés.

be) Államutódlás.

bf) Háború.

Megszűnés helyett bekövetkezhet a szerződés hatályának időleges felfüggesztése is, amennyiben a szerződés ezt eleve előirányozza, úgyszintén ha a fenti *ac)* és *ad)* alatti esetekben a felek egyetértése a felfüggesztésre irányul. Ezenkívül a szerződés felfüggesztése következik be szerződésszegés esetén, amennyiben a jogaiban sértett fél a megszüntetés helyett a felfüggesztést választja, sőt többoldalú szerződés megszegése esetén az egyes szerződő feleket külön-külön csakis a felfüggesztés joga illeti meg. Végül felfüggesztésre kerülhet csak sor abban az esetben, ha a lehetetlenülés, illetve a körülmények változása csupán időleges jellegű, úgyszintén háború esetén

általában a multilaterális szerződések tekintetében. A továbbiakban csupán a szerződés megszűnését fogjuk tárgyalni, de szem előtt kell tartani, hogy a most felsorolt esetekben csak a szerződés felfüggesztése következik be.

a) Először azokat az eseteket tárgyaljuk, amelyekben a szerződés a felek közös akarata alapján szűnik meg.

aa) A szerződésben meghatározott esemény bekövetkezése. A szerződő felek magában a szerződésben általában rendelkezni szoktak arról, hogy meghatározott esemény bekövetkezése a nemzetközi szerződés hatályának megszűntét vonja maga után. A nemzetközi szerződésekben *két ilyen eseményre történik hivatkozás: a szerződés időtartamának lejártára és valamely felbontó feltétel beálltára.*

aaa) A szerződések túlnyomó többségét a felek meghatározott időtartamra kötik, amelynek lejártával a szerződés hatálya megszűnik.

aab) A szerződés a maga lejáratát azonban nemcsak a naptári időpont megjelölésével határozhatja meg, hanem olyként is rendelkezhet, hogy a szerződés hatálya valamely előre meghatározott jövőbeli esemény bekövetkeztével vagy be nem következésével megszűnik. Az ilyen felbontó feltételnél természetszerűleg legalábbis az esemény bekövetkezési időpontjának bizonytalannak kell lennie, mert különben csupán a lejárati időpont speciális megjelöléséről lehetne szó. Felbontó feltételt tartalmaz többek között a Varsói Szerződés is, amikor kimondja hatályának megszűntét arra az esetre, ha létrejön az általános európai kollektív biztonsági szerződés.

ab) A szerződés felmondása. A nemzetközi szerződés egyoldalú megszüntetésének természetes módja a felmondás. *Felmondás alatt valamely szerződő fél olyan egyoldalú nyilatkozatát értjük, amely a nyilatkozatot tevő félre vonatkozólag a szerződésnek a felek kifejezett vagy értelmezés útján megállapított szándékával összhangban történő megszüntetését célozza.* Annak ellenére tehát, hogy a felmondás az egyik szerződő fél egyoldalú aktusa, a nemzetközi szerződésnek felmondás útján történő megszüntetése ugyancsak a szerződő felek közös akaratán alapuló szerződésmegszűnési esetek közé tartozik, mert az általános szabály értelmében felmondásra csak a szerződés kifejezett rendelkezéseinek vagy a felek szerződéskötéskori szándékának megfelelően kerülhet sor.

Ha maga a szerződés nem biztosítja a felmondás lehetőségét, és nem állapítható meg egyéb módon sem a feleknek az a szándéka, hogy megengedjék a szerződés felmondását, a határozott tartamra kötött szerződés nem mondható fel. A felek ugyanis az ilyen szerződésben kifejezésre juttatták azt a szándékukat, hogy a szerződést az abban meghatározott időtartamon át érvényben tartsák, és hacsak az dő előtti felmondás megengedésére irányuló szándékuk kétségtelenül meg nem állapítható, a határozott időtartam kikötéséből a felmondás lehetőségének kizárására kell következtetni.

Határozatlan időtartamú szerződéseknél ugyancsak a feleknek a szerződésben kifejezett vagy egyébként megállapítható szándéka határozza meg, hogy lehetséges-e a szerződés egyoldalú felmondása. Ha azonban ez a szándék nem állapítható meg, az eddig az esetek többségében követett nemzetközi gyakorlat a felmondás megengedett voltát mutatja. Ez az álláspont összhangban van az állami szuverenitás tiszteletben tartásának elvével, mert a határozatlan, tehát elvben „örök" időre szóló szerződés a szuverenitás messzemenő korlátozásával egyértelmű, ami csak a felek kétségtelenül megállapítható ilyen irányú szándéka esetén fogadható el. A bécsi egyezmény a most ismertetett szabályt bizonyos mértékig korlátozni kívánja, amennyiben a határozatlan időtartamú szerződés felmondásának lehetőségét csak abban az esetben ismeri el, ha a felek ez irányú szándéka megállapítható, vagy ha a felmondási jog a „szerződés természetéből" következik. Ez az egyébként sem világos rendelkezés azonban érvényes nemzetközi jogszabálynak jelenleg nem tekinthető.

ac) A szerződés megszűnése a felek kifejezett egyetértése alapján. Az akarati autonómia elvéből következő szabály, hogy a felek megegyezésével létrejött, a *mutuus consensus*on alapuló nemzetközi szerződést az annak felbontására irányuló együttes megállapodás, a *mutuus dissensus* megszüntetheti. Ennek a magától értetődő szabálynak érvényesülését csak *harmadik államok* jogai korlátozhatják. Ha a szerződés alapján harmadik államok közvetlen jogokat szereztek (ilyenek pl. azok a nemzetközi szerződések, amelyek bizonyos vízi utak használatára harmadik államoknak jogot biztosítanak), a szerződést a szerződő felek rendszerint csak a jogokat szerzett többi állam jogainak fenntartásával érinthetik, illetve csak ezeknek hozzájárulásával szüntethetik meg.

A múltban egyes fontos politikai szerződések tekintetében előfordult, hogy azokat az „európai koncertben" tömörült nagyhatalmak a többi szerződő fél megkérdezése nélkül megszüntették. A mai nemzetközi jog demokratikus alapelveivel, így különösen az államok szuverén egyenlőségének elvével ez az eljárás nem egyeztethető össze.

ad) Az előző szerződéssel össze nem egyeztethető új szerződés létrejötte. Ha a szerződő felek ugyanarra a tárgyra vonatkozólag, amelyet már korábbi szerződésükben is szabályoztak, újabb nemzetközi szerződést kötnek anélkül, hogy a régi szerződés sorsáról kifejezetten rendelkeznének, meg kell határozni a két szerződés egymáshoz való viszonyát, illetve azt, vajon az újabb szerződés a régit hatályon kívül helyezi-e. Konkrét szerződési rendelkezés hiányában ezt a kérdést is csak a felek szándékának vizs-

gálata útján lehet megválaszolni. Ha megállapítható, hogy a szerződő felek szándéka a korábbi szerződés hatálytalanítására irányult — és ezt kell megállapítani legalábbis minden olyan esetben, amikor a két szerződés azonos tárgyú, és rendelkezéseikre való tekintettel együttesen nem alkalmazhatók —, a korábbi szerződés hatálya megszűnik. Ha viszont a most említett eset nem forog fenn, és a feleknek az előző szerződés megszüntetésére irányuló szándéka nem állapítható meg, az újabb szerződés ráépül a korábbira és azt kiegészíti.

Az ENSZ Alapokmánya 103. cikkében különleges rendelkezést tartalmaz a vele ellentétben álló szerződésekre vonatkozólag, amennyiben kimondja, hogy ha a tagállamoknak az Alapokmányból folyó és bármely egyéb nemzetközi megállapodásból eredő kötelezettségei összeütköznének, az Alapokmányból folyó kötelezettségeket illeti elsőbbség. Ez a rendelkezés tehát nem határozza meg, hogy mennyiben szűnnek meg, illetve mennyiben érvénytelenek az Alapokmánnyal ellentétes szerződések, csupán azok érvényesülését korlátozza.

b) A szerződés a nemzetközi jog szabályainak rendelkezése alapján szűnik meg az alábbi esetekben.

ba) Teljesítés. A jogszabályon alapuló szerződésmegszűnési esetek csoportjában a legtermészetesebb szerződésmegszűnési mód a teljesítés, amely *a szerződéses kötelezettségek kimerítésével a nemzetközi szerződést tárgytalanná teszi.* A teljesítés azonban *a nemzetközi szerződéseknek csak bizonyos fajtájánál idézi elő a szerződés megszűnését,* éspedig azoknál a szerződéseknél, amelyek egyszeri vagy eleve meghatározott számban ismétlődő kötelezettségeket állapítanak meg. Ezzel szemben a jövőre vonatkozó általános magatartási szabályt felállító szerződés teljesítés következtében nem szűnhet meg. Mindamellett a teljesítés folytán megszűnt szerződésnek fennmarad bizonyos jelentősége annyiban, amennyiben a teljesített szolgáltatások jogcímét bizonyítja és esetleges nemzetközi viták eldöntésénél irányadóul szolgálhat.

bb) Szerződésszegés. A nemzetközi szerződések érvényességének egyik feltétele, amely az államok egyenlőségének elvéből folyik, hogy azokban a felek egyenjogú helyzetben legyenek, azaz biztosítva legyen a feleket külön-külön terhelő kötelezettségek egyensúlya. Ezt az egyensúlyt azonban nemcsak a szerződés megkötésének időpontjában kell biztosítani, hanem annak a szerződés egész tartama alatt fenn kell állnia. *Ha az egyik fél nem teljesíti kötelezettségeit, az egyensúly utólag felbomlik, és a jogaiban sértett fél számára el kell ismerni a szerződés megszüntetésének jogát.*

A szerződés megszűnése az egyik fél szerződésszegése esetén tehát nem automatikusan következik be, hanem a jogaiban sértett fél felbontó nyilatkozata következtében. A legnehezebb problémát itt az a kérdés jelenti, hogy milyen jellegű szerződésszegés jogosítja fel a másik felet a szerződés felbontására. Elfogadhatatlan az a nemzetközi jogi irodalomban gyakran előforduló nézet, amely bármilyen csekély jelentőségű szerződésszegés esetén is elismeri a másik fél szerződésfelbontási jogát. A nemzetközi gyakorlat ezt az álláspontot nem is tette magáévá, és általában csak *súlyos szerződésszegés* esetén ad jogot a sértett félnek a szerződés felbontására. A szerződésszegés súlyosságának megítélésénél a szerződés tárgyából és céljából kell kiindulni: súlyos szerződésszegésnek minősül a szerződés minden olyan rendelkezésének megsértése, amelynek érvényesülése lényeges a szerződés tárgyának és céljának megvalósulása szempontjából.

A fenti szabály teljes egészében csak a kétoldalú szerződésekre vonatkozólag áll fenn. Multilaterális szerződésnek valamely szerződő fél részéről történt megsértése általában csak a jogsértő fél pozíciójára hathat vissza, a szerződés tehát csak ezzel a féllel szemben szüntethető meg. A bécsi egyezmény 60. cikke értelmében a szerződésnek a jogsértő féllel szemben történő megszüntetése csak az összes többi szerződő fél egyhangú határozata alapján lehetséges. Emellett a szerződésszegés által különösen, közvetlenül érintett fél feltétlenül, a többi pedig meghatározott feltételek fennforgása esetén külön-külön felfüggesztheti a szerződés hatályát a szerződésszegő féllel való viszonylatában, de nem illeti meg ezeket a szerződő feleket egyenként a szerződés felbontásának joga.

bc) A nemzetközi szerződés megszűnése a körülmények alapvető változása folytán. A nemzetközi szerződések megszűnését előidéző okok között különleges helyet foglal el a szerződéskötéskori körülményekben bekövetkezett változás, az ún. *rebus sic stantibus clausula* esete, amelynek jogosultsága körül a nemzetközi jog tudományában és gyakorlatában évszázados harc dúl. A bécsi egyezmény az eddig is általában érvényesült gyakorlat alapulvételével kodifikálta a szerződésmegszűnésnek ezt az esetét, megjelölve azokat a határokat, amelyek között a rebus sic stantibus clausula a mai nemzetközi jogban érvényesülhet, és ezzel lényegesen hozzájárult a nemzetközi szerződések jogának továbbfejlesztéséhez.

A most tárgyalt szerződésmegszűnési eset lényege abban foglalható össze, hogy ha a szerződéskötéskor fennállt körülményekben utóbb alapvető változás következik be, amely a szerződés alapján valamely szerződő félre háruló kötelezettségek súlyát lényegesen megnöveli, az ilyen módon hátrányosan érintett fél jogosult a szerződés megszüntetését követelni. A körülményekben bekövetkezett ilyen változások már évszázadok óta alapul szolgáltak az államoknak arra, hogy egyes nemzetközi szerződéseiket megszüntessék. Ha szerződő partnereik sok esetben tiltakoztak is az ilyen eljárás

ellen, nem magát az elvet kifogásolták, tehát nem azt, hogy a körülmények lényeges változása alapul szolgálhat a szerződés megszüntetésére, hanem azt vitatták, hogy a bekövetkezett változások jellege nem indokolja a clausula alkalmazását. Bizonyos elvi állásfoglalást kísérelt meg az 1871. évi londoni konferencia, amelyet azután hívtak össze, hogy a cári Oroszország 1870-ben a francia—porosz háború által teremtett helyzet felhasználásával a körülményekben bekövetkezett változásokra való hivatkozással megszüntette az 1856. évi párizsi békeszerződésnek a Fekete-tenger demilitarizálására és semlegesítésére vonatkozó rendelkezéseit. A londoni konferencián elfogadott deklaráció nem vonta kétségbe az egyes szerződő feleknek azt a jogát, hogy a körülmények lényeges megváltozása esetén a szerződés megszüntetését követeljék, de hangsúlyozta, hogy a szerződési kötelezettségek megszüntetésének baráti megegyezéssel kell történnie, viszont nem jelölte meg, hogy mi történjék akkor, ha erre a baráti megegyezésre nincs lehetőség. Ugyanakkor a londoni konferencia egyben tudomásul vette Oroszország eljárását és az 1856. évi szerződés szóban forgó rendelkezéseinek hatálytalanítását. A londoni deklarációt követőleg is az államok egész sora szüntetett meg egyoldalúan nemzetközi szerződéseket a körülmények változására való hivatkozással.

Az államok évszázados gyakorlata alapján a bécsi egyezmény joggal állapíthatta meg, hogy *a szerződéskötéskori körülmények alapvető változása alapul szolgálhat a nemzetközi szerződés megszüntetésére.* A bécsi egyezmény ezt az elvet *a nemzetközi jog tételes szabályaként* konstruálja meg, szakítva azzal a régi fikcióval, amely a rebus sic stantibus clausulában a felek által a szerződéskötés alkalmával minden esetben szem előtt tartott hallgatólagos feltételt látott. Erre a fikcióra utal a „clausula" megjelölés is.

A most tárgyalt szerződésmegszűnési eset kapcsán a legnehezebb problémát annak a kérdésnek az eldöntése jelenti, hogy milyen körülmények változása esetén igényelhető a szerződés megszüntetése, és milyen mértűnek kell ennek a változásnak lennie. A bécsi egyezmény helyesen jelöli meg, hogy *olyan körülmények változása szolgálhat a szerződés megszüntetésének alapjául, amelyek a szerződésnek lényeges bázisát alkották,* ahol tehát a szerződéskötés bizonyos körülmények fennforgásának függvénye volt. *A körülmények változásának pedig olyan mértűnek kell lennie, hogy az döntően befolyásolja a szerződő felekre vagy a felek valamelyikére a szerződésből háruló terhek súlyát.*

A bécsi egyezmény két kivételt határoz meg a felállított szabály alól. Első kivételként kimondja, hogy a körülmények változására való hivatkozás *nem szolgálhat alapul a határmegállapító szerződések megszüntetésére.* Ez a kivétel ugyan elvileg felesleges, mert a határszerződés rendelkezéseinek végrehajtásával, tehát a teljesítéssel megszűnik, gyakorlati szempontból azonban helyes volt minden esetleges vita kiküszöbölése céljából a határszerződések feltétlen sérthetetlenségét hangsúlyozni, mert a kialakult határok kétségbevonása a nemzetközi béke és biztonság súlyos veszélyeztetését jelenti. A másik, magától értetődő kivétel az az eset, *amikor a körülmények változása az arra hivatkozó fél jogsértő magatartásának következménye.* Ez a kivétel tehát annak az általánosan elismert jogelvnek a folyománya, amely szerint senki sem alapozhat jogokat a saját jogellenes cselekményére.

A körülmények alapvető megváltozására való hivatkozás következménye a szerződés egészének vagy egyes rendelkezéseinek megszűnése. Részleges megszüntetésre azonban csak abban az esetben kerülhet sor, ha a szerződés egyes részei szétválaszthatók.

A körülmények változása viszont semmi esetre sem szolgálhat alapul arra, hogy valamelyik szerződő fél a szerződés rendelkezéseinek módosítását követelhesse. Egyetlen államot sem illethet meg jogigény az iránt, hogy a hatályban levő szerződés tartalmát az általa meghatározott irányban változtassák meg, és egyetlen szerződő fél sem köteles tudomásul venni, hogy szerződéses kötelezettségeit valamelyik partnere egyoldalúan határozza meg. A szerződés revíziójára minden esetben csak a felek együttes elhatározásával kerülhet sor.

bd) Lehetetlenülés. Ha a szerződéskötéskor fennállt körülményekben bekövetkezett változás olyan mértű, hogy nemcsak megnehezíti, hanem egyenesen lehetetlenné teszi a szerződésben foglalt kötelezettségek teljesítését, a szerződésnek a teljesítés lehetetlenné válása következtében meg kell szűnnie. Az előző pontban tárgyalt, ún. *rebus sic stantibus clausula és a szerződés lehetetlenülése között tehát elsősorban fokozati, mennyiségi különbség van,* ez a mennyiségi különbség azonban minőségi különbséggé válik annak folytán, hogy a teljesítési nehézségek elérik azt a határt, amelynél a kötelezett fél szolgáltatását a legnagyobb erőkifejtés mellett sem képes teljesíteni. *A nemzetközi jogban a lehetetlenülés abszolút jellegű,* az ún. relatív lehetetlenülés csak mint a szerződéskötéskori körülmények lényeges változása értékelhető és a rebus sic stantibus clausula felhívására nyújt lehetőséget. Erre való tekintettel a lehetetlenülés a nemzetközi jogban csak egészen kivételes esetekben jelentkezik mint a nemzetközi szerződés megszűnésének egyik előidézője.

A nemzetközi szerződésekkel kapcsolatban *a lehetetlenülésnek két esete* különböztethető meg: *a fizikai és a jogi lehetetlenülés.* A fizikai lehetetlenülés fogalma alá tartoznak azok az esetek, amelyekben a szerződés tárgya vagy a szerződés teljesítéséhez szükséges eszköz fizikailag megsemmisül, vagy a szerződésben előirányzott célra teljesen alkalmatlanná válik. A jogi lehetetlenülés viszont abban az esetben álla-

pítható meg, amikor olyan új kogens jellegű nemzetközi jogszabály jön létre, amelynek megsértése nélkül az előzőleg kötött nemzetközi szerződés nem teljesíthető.

be) Államutódlás. Ha a szerződést kötő állam nemzetközi jogalanyisága megszűnik vagy az állam területe változik, ez a körülmény kihatással lesz az illető állam által kötött nemzetközi szerződésekre is. Az állam nemzetközi jogalanyiságának megszűnése esetén a nemzetközi szerződés általában megszűnik, bizonyos esetekben azonban az utódállam jogosult egyoldalú nyilatkozattal a szerződésben való részvételt fenntartani. A területváltozás némelykor szintén eredményezheti a nemzetközi szerződés megszűnését. Az államutódlásnak a nemzetközi szerződésre gyakorolt hatását részben szabályozni kívánja az 1978. augusztus 23-i bécsi egyezmény, amely azonban még nincsen hatályban.

bf) A háború hatása a nemzetközi szerződésekre. A szerződő felek között keletkező hadiállapot szükségszerűen kihatással van a közöttük létrejött nemzetközi szerződésekre is. A múltban általánosan elfogadott volt az a felfogás a nemzetközi jogtudományban, hogy a háború a hadiállapotban levő államok egymással kötött nemzetközi szerződéseit megszünteti, és ezt a felfogást tükrözte az államok gyakorlata is.

Ma már a háborúnak a nemzetközi szerződésekre való kihatása nem válaszolható meg ilyen egyértelműen, mert a háború nem minden szerződést szüntet meg a hadviselők között. Anélkül, hogy az egyes szerződésfajták tekintetében külön-külön megvizsgálnók a háború hatását, csupán néhány *általános szabály* felállítására szorítkozunk.

Az utolsó száz év folyamán egész sor olyan szerződés jött létre az államok között, amelynek célja éppen az, hogy a *szerződő felek bizonyos kapcsolatait háború idejére szabályozza.* Gondolunk itt azokra a nemzetközi szerződésekre, amelyek a hadviselés módjaira nézve tartalmaznak előírásokat, vagy bizonyos személyeknek, illetve tárgyaknak a háború folyamán fokozott védelmet kívánnak biztosítani. Ezek a szerződések természetesen *a háború idején is hatályban maradnak*, sőt mondhatjuk, hogy ezek a szerződések tényleges alkalmazásra csak a háború alatt kerülhetnek. Ebbe a csoportba tartoznak pl. az 1899. és 1907. évi hágai egyezmények közül azok, amelyek a hadviselés szabályait határozzák meg, úgyszintén az 1925. évi jegyzőkönyv a mérges és fojtó gázok, valamint a bakteriológiai fegyverek tilalmáról, az 1949. évi genfi egyezmények a háború áldozatainak védelméről, az 1954. évi hágai egyezmény a kulturális javak védelme tárgyában fegyveres összeütközés esetén stb.

Ugyancsak *hatályban maradnak azok a nemzetközi szerződések is*, amelyekre nézve akár a szerződés kifejezett rendelkezéseiből, akár egyéb úton *megállapítható a feleknek az a szándéka, hogy azokat háború idejére is érvényben kívánták tartani;* példa erre a Szuezi-csatornára vonatkozó 1888. évi konstantinápolyi szerződés. Ilyen szerződések azonban csak kis számban adódnak.

A most említett két kategóriától eltekintve különbséget kell tenni a kétoldalú és a többoldalú szerződések között. Az általános szabály oly módon állítható fel, hogy *a kétoldalú szerződéseket a háború általában megszünteti, míg a többoldalúakat a hadviselő felek között csupán felfüggeszti*, és azok hatálya a hadiállapot megszűntével újból helyreáll közöttük.

A háborút befejező békeszerződés többnyire rendelkezni szokott a volt hadviselő felek között a háború előtt létrejött nemzetközi szerződések sorsáról is. Így pl. a trianoni békeszerződés 224. cikke a szövetséges és társult hatalmakat feljogosította arra, hogy a békeszerződés hatályba lépésétől számított hat hónapon belül egyoldalú nyilatkozattal közöljék azokat a kétoldalú nemzetközi szerződéseket, amelyeket Magyarországgal szemben fenn akarnak tartani. Hasonló rendelkezést tartalmazott az 1947. évi párizsi békeszerződésünk 10. cikke is.

Irodalom: *Bokorné Szegő* Hanna: A nemzetközi szerződésekhez fűzött fenntartások. Bp. 1961.; *Haraszti* György: A nemzetközi szerződések értelmezésének alapvető kérdései. Bp. 1965.; *Haraszti* György: Some fundamental problems of the law of treaties. Bp. 1973.

Lachs, M.: A többoldalú nemzetközi szerződések. Bp. 1962.; *Sursalov*, V. M.: Osznovnüe voproszü teorii mezsdunarodnogo dogovora. Moszkva, 1959.; *Talalaev*, A. N.: Juridicseszkaja priroda mezsdunarodnogo dogovora. Moszkva, 1963.; *Talalaev*, A. N.: Mezsdunarodnüe dogovorü v szovremennom mire. Moszkva, 1973.

Elias, T. L.: The modern law of treaties. Leiden, 1974.; *Holloway*, K.: Modern trends in treaty law. London, 1967.; *McNair*, Lord: The law of treaties. Oxford, 1961.

Haraszti György

NEMZETKÖZI VITÁK BÉKÉS ELINTÉZÉSE: I. A nemzetközi viták békés elintézésének elve (1277.) — II. Diplomáciai eszközök a nemzetközi viták békés elintézésének szolgálatában (1279.) — III. A nemzetközi választott bíráskodás (1283.) — IV. Átfogó jellegű állandó bíróságok (1284.)

I. A nemzetközi viták békés elintézésének elve.

A mai nemzetközi jog alapelvei között fontos helyet foglal el a nemzetközi viták békés elintézésének elve. Ez az elv *szoros összefüggésben van az erőszak tilalmának nemzetközi jogi alapelvével* amely korunk nemzetközi jogrendszerének egyik fő pilléréül szolgál, és a két elv kölcsönösen feltételezi egymást. *(→ Nemzetközi jog alapelvei)* Nyilvánvaló, hogy mindaddig, amíg a nemzetközi jog a háborút

az államok közötti viták elintézésének eszközeként elismerte, a békés elintézés kötelezettségéről nem lehetett szó, mihelyt azonban a háború, sőt ezen túlmenőleg általában az erőszak tilalma nemzetközi jogi alapelvvé vált, a nemzetközi jognak szükségszerűen ki kellett mondania általános érvénnyel a nemzetközi viták békés rendezésének kötelezettségét is. Ugyanakkor az utóbbi kötelezettség elismerése ipso facto kizárja bármilyen fajta erőszak alkalmazásának megengedhetőségét.

Első ízben az 1899. és 1907. évi hágai békekonferenciák próbálkoztak a viták békés rendezése elvének elismertetésével. Ez a kísérlet azonban eleve kudarcra volt ítélve, mert a konferencián részt vevő államok nem is gondoltak komolyan a háború eltiltására. Ennek folytán mind az első, mind a második konferencia által a nemzetközi viszályok békés elintézésére vonatkozólag elfogadott egyezmények (1913. évi XLIII. törvény) csupán annyit mondanak ki, hogy a szerződő felek „minden erejükkel törekedni fognak a nemzetközi vitás kérdések békés elintézésének biztosítására", és a békés elintézés céljára rendelkezésre álló eszközöket igénybe fogják venni, *„amennyire a körülmények engedik"*.

A Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya sem tartalmazta még az erőszak általános tilalmát, de bizonyos esetekben már kizárta a háborúindítás jogát, és az ennek megfelelő *korlátozott körben* kimondta a nemzetközi viták békés elintézésének kötelezettségét. Ezt a kötelezettséget *általános jelleggel először a Briand—Kellogg-paktum fogalmazta meg* 1928-ban (1929. évi XXXVII. törvény), amikor a háborúnak a nemzetközi viszályok elintézése céljából való igénybevételét feltétlenül elítélte, és ezzel együtt kimondotta, hogy „bármely természetű vagy eredetű vitáknak vagy nézeteltérésnek megoldását vagy elrendezését mindenkor csak békés úton szabad keresni".

A szóban forgó elv tehát már a két világháború közötti időszakban *a nemzetközi jog általánosan elismert elvévé vált*, amelyet csupán *ismételten rögzített az ENSZ Alapokmánya a 2. cikk 3. pontjában*, éspedig még határozottabb formában, mint ahogyan azt a Briand—Kellogg-paktum tette. Az Alapokmány említett rendelkezése a következőképpen hangzik: „A Szervezet összes tagjai kötelesek nemzetközi viszályaikat békés eszközökkel és oly módon rendezni, hogy a nemzetközi béke és biztonság, valamint az igazságosság ne kerüljön veszélybe". Az elv tartalmának bővebb kifejtését az ENSZ Közgyűlése által 1970-ben az államok baráti kapcsolatainak és együttműködésének nemzetközi jogi elveiről szóló deklaráció tartalmazza.

A mai nemzetközi jog kötelezi ugyan az államokat a nemzetközi viták békés elintézésére, de *a vitában álló felekre bízza annak megválasztását, hogy a konkrét ügyben milyen eszközöket vesznek igénybe* a vitás kérdések megoldására. Ezt a választási jogot a feleknek együttesen, közös megegyezéssel kell gyakorolniuk.

Bizonyos ellentmondás látszik fennállni a viták békés elintézésére vonatkozó feltétlen kötelezettség és az annak teljesítésére igénybe vehető eszközök szabad megválasztásának joga között. A nemzetközi jog mai rendszere azonban helyesen az államok *szuverén egyenlőségének* elvén alapul, ebből pedig következik az is, hogy egyetlen államra sem lehet ráerőszakolni olyan eszköz igénybevételét, amelyet az adott állam nem tart megfelelőnek a konkrét vita megoldására. Az ENSZ Közgyűlésének fentebb említett deklarációja kifejezetten hangsúlyozza is ezt a közvetlen összefüggést az államok szuverén egyenlősége és a viták békés rendezését szolgáló eszközök szabad megválasztása között. Csak fölös óvatosság vezethette viszont a deklaráció szövegezőit, amikor azt is szükségesnek látták kimondani, hogy a vita elintézésére az érdekelt államok szabad megegyezésével választott eljárás nem összeegyeztethetetlen a szuverén egyenlőséggel.

A viták békés elintézését szolgáló eszközöket az ENSZ Alapokmánya 33. cikkének 1. bekezdésében sorolja fel, amikor a következőket mondja: „Minden olyan viszály esetében, amelynek elhúzódása a nemzetközi béke és biztonság fenntartásának veszélyeztetésére vezethet, a felek mindenekelőtt közvetlen tárgyalás, kivizsgálás, közvetítés, békéltetés, választott bírósági vagy bírósági eljárás, regionális szervek vagy megállapodások igénybevétele, vagy általuk választott egyéb békés eszközök útján tartoznak megoldást keresni." Ez a felsorolás, amint az idézett cikk szövege is jelzi, nem teljes, és a felek más eszközökhöz is nyúlhatnak. Így kimaradt különösen a 33. cikkből a jószolgálatra való utalás, és történhet természetesen a nemzetközi vita békés rendezése az ENSZ közbejöttével is, amiről az Alapokmánynak az idézett 33. cikket is magában foglaló VI. fejezete részletesen rendelkezik.

A nemzetközi viták békés rendezésére szolgáló eszközöket *két csoportra* oszthatjuk: az első csoportba tartoznak azok az eszközök, amelyeknek lényegét *diplomáciai tárgyalások* alkotják, illetve ezek a rendezés nélkülözhetetlen elemét jelentik, éspedig akár az érintett felek között közvetlenül, akár harmadik államok vagy nemzetközi szervezet bevonásával folytatott tárgyalások; a második csoportba sorolhatjuk a *bírói út* igénybevételét. Már itt hangsúlyozni kell, hogy a két csoport közé jelentőségüket tekintve korántsem lehet egyenlőségi jelet tenni: az esetek túlnyomó többségében a diplomáciai út nyer alkalmazást, és a bírói eljárást csak kivételesen veszik igénybe az államok nemzetközi vitáik rendezése céljából, sőt még ezekben a kivételes esetekben is többnyire kisebb jelentőségű ügyek eldöntéséről van szó. Mégis indokolt a békés rendezésre

szolgáló eszközöknek ilyen megkülönböztetése, mert a két csoport között alapvető elvi különbség mutatkozik: míg ugyanis a diplomáciai út igénybevetele esetén az államok nem vetik alá magukat rajtuk kívül álló szerv kötelező erejű határozatának, a nemzetközi bírói eljárást éppen az jellemzi, hogy mihelyt az államok a bírói szerv joghatóságát elismerik, egyben eleve elfogadják annak *kötelező* döntését is.

II. Diplomáciai eszközök a nemzetközi viták békés elintézésének szolgálatában.

Egyes kivételektől eltekintve a nemzetközi viták békés rendezésének legtermészetesebb eszköze a vitában álló felek *közvetlen tárgyalása*. Éppen ezért feltétlenül indokolt, hogy az Alapokmány 33. cikke első helyen említi a közvetlen tárgyalást a viták békés rendezését szolgáló eszközök felsorolásánál. A közvetlen tárgyalás teszi leginkább lehetővé a felek érdekeinek maradéktalan érvényesülését, és ez a legrugalmasabb eszköz a vita eredményes elintézésének elősegítésére. A közvetlen tárgyalások elsődlegességét mutatja az is, hogy a viták rendezését szolgáló egyéb eszközök igénybevételét is rendszerint a felek közötti tárgyalásoknak kell megelőzniük. A két világháború közötti időszakban működött Állandó Nemzetközi Bíróság egyik ítéletében megállapította ugyan, hogy a nemzetközi vita eldöntése végett előzetes diplomáciai tárgyalások lefolytatása nélkül is a bíróság elé terjeszthető, minthogy a vitának nem kell bizonyos formális módon megnyilvánulnia, de ugyanakkor maga is hangsúlyozta annak kívánatos voltát, hogy a felek között előbb ilyen tárgyalásokra kerüljön sor.

Ezeknek a tárgyalásoknak jellemzője, hogy a vitában álló felek között *harmadik állam vagy nemzetközi szervezet közbeiktatása nélkül közvetlen kapcsolat létesül*. A tárgyalások folytatásának formáira és módjára nézve a nemzetközi jog merev előírásokat nem tartalmaz, de az erőszak tilalmával, az államok egyenlőségének és a szuverenitás tiszteletben tartásának elvével összhangban bizonyos általános elveket mégis felállít, amelyekhez a tárgyaló feleknek alkalmazkodniuk kell. A tárgyalásokat a felek egyenrangú pozícióban, mindenfajta kényszer és fenyegetés mellőzésével tartoznak lefolytatni, tehát biztosítani kell, hogy *a tárgyaló felek akarata szabadon érvényesülhessen*. Ugyancsak biztosítani kell azt is, hogy a vitában *közvetlenül érdekelt államok valamennyien részt vehessenek* a tárgyalásokban.

A tárgyalások a felek megegyezése szerint folyhatnak *írásban* diplomáciai jegyzék- vagy levélváltás útján, de végbemehetnek *szóbeli úton* is az egyik állam diplomáciai képviselete és a másik állam külügyminisztériuma, a két államnak egy harmadik állam területén működő diplomáciai képviseletei, esetleg a két államnak erre a célra kijelölt küldöttségei között vagy erre feljogosított bármely más szervek részvételével. Nem ritka eset, hogy a viták megtárgyalására, különösen, ha a vitában az államok egész sora közvetlenül érdekelt, az államok képviselői nemzetközi konferencián találkoznak.

A szovjet állam már létrejöttének első óráiban állást foglalt a közvetlen tárgyalások mellett a Békedekrétumban, és azóta is a többi szocialista állammal együtt következetesen hirdeti a viták közvetlen tárgyalások útján való rendezésének szükségességét. Helyeslik ezek az államok azt is, hogy az államközi kapcsolatok legfontosabb kérdéseit érintő jelentős viták békés elintézésére vegyék igénybe a legmagasabb szintű tárgyalásokat, amelyek az állam-, illetve kormányfők között folynak le. Ezek a tárgyalások is végbemehetnek levélváltás vagy közvetlen érintkezés, ún. csúcsértekezlet formájában. A technikai fejlődés meg is könnyíti az ilyen legmagasabb szintű közvetlen érintkezést az államok vezetői között. Így pl. a Szovjetunió és az Egyesült Államok vezetőinek szükség esetén megvalósuló közvetlen kapcsolatát szolgálja az 1963-ban Genfben aláírt megállapodás alapján a Kreml és a Fehér Ház között létesült közvetlen géptávíró- és rádióösszeköttetés.

Egyes nemzetközi szerződések a résztvevő államok között kötelező tanácskozásokat, *konzultációk*at írnak elő. E tanácskozások általában az érintett államoknak a nemzetközi politika legfontosabb kérdéseiben való közös állásfoglalását vannak hivatva biztosítani, de egyben szolgálják a felek közötti viták megelőzését, illetve a felmerült viták békés megoldását is.

Az államok közötti viták békés rendezését harmadik államok közbejötte elősegítheti. Harmadik állam ilyen irányú tevékenységét teszi lehetővé a *jószolgálat* és a *közvetítés* intézménye.

Mind az első, mind a második hágai békekonferencián elfogadott I. egyezmény rendelkezik a jószolgálat és a közvetítés intézményéről, a kettőt azonban nem határolja el világosan egymástól, amennyiben csak a közvetítő tevékenységet határozza meg, a jószolgálat fogalmát viszont nem tisztázza. Márpedig a két rokon jellegű intézmény között lényeges különbség áll fenn.

Jószolgálaton a viszályban közvetlenül nem érdekelt harmadik államnak azt a tevékenységét értjük, amellyel a vitában álló államok számára *lehetőséget teremt a közvetlen tárgyalásokra*. Erre különösen szükség lehet olyan esetekben, amikor a felek között a viszony már nagymértékben megromlott, illetve amikor a két állam között diplomáciai kapcsolat nem létesült, vagy az ilyen kapcsolat megszakadt. A jószolgálatot gyakorló állam tevékenysége kimerül abban, hogy a vitában álló államokat a zöld asztal körül összehozza, a jószolgálat eredményeként létrejövő tárgyalásokon azonban a harmadik állam közvetlenül már nem

vesz részt, és azok menetét nem igyekszik befolyásolni.

A közvetítő tevékenysége lényegesen meszszebb terjed, mint a jószolgálatot gyakorló államé. A közvetítő a közbenjárásának eredményeként létrejövő *tárgyalásokba is bekapcsolódik, és ott javaslatokat terjeszt a felek elé* a viszály mikénti rendezésére vonatkozólag. Az 1907. évi I. hágai egyezmény 4. cikke szerint a közvetítő szerepe abban áll, hogy „kiegyenlítse azokat az ellentétes követeléseket és elenyésztesse azokat a neheztelléseket, amelyek a viszálykodó államok közt támadhattak".

A jószolgálat és a közvetítés kezdeményezése történhet akár a vitában álló felek, akár a harmadik állam részéről. Harmadik állam ilyen irányú lépése sohasem tekinthető barátságtalan cselekedetnek. A jószolgálati vagy közvetítői tevékenységet felajánló állam azonban ilyen irányú működést ténylegesen csak abban az esetben fejthet ki, ha a vitázó államok ehhez hozzájárulnak.

A végzett jószolgálat és közvetítés a hágai egyezmény 6. cikke értelmében mindig „kizárólag tanács jellegével bír és soha sincsen kötelező ereje". Ez vonatkozik mind arra az esetre, amikor a viszályban álló felek kérik a jószolgálatot vagy a közvetítést, mind pedig arra, amikor a kezdeményezés a harmadik államtól indul ki.

Jószolgálat vagy közvetítés történhet nemzetközi szervezet részéről is. Az Afrikai Egységszervezet alapokmánya pl. állandó bizottság felállítását írja elő egyebek között közvetítői feladatok ellátására, az ENSZ Alapokmányának VI. fejezetéből kitűnőleg pedig a Biztonsági Tanács és a Közgyűlés egyaránt végezhet olyan tevékenységet, amely lényegében a jószolgálati, illetőleg közvetítői funkciónak felel meg.

A hágai egyezmény a közvetítés különleges fajtáját is ismeri. Az egyezmény 8. cikke értelmében olyankor, ha az államok között a békét veszélyeztető komoly vita merül fel, a viszálykodó felek mindegyike egy-egy államot felkérhet arra, hogy a másik fél részéről választott állammal a békés viszony megszakításának megelőzése végett érintkezésbe lépjen. Ebben az esetben tehát a két közvetítő állam közvetlenül folytatja egymással a tárgyalást, ugyanakkor viszont a vitában álló államok egymással a viszály tekintetében minden közvetlen érintkezést megszüntetnek. A közvetítésnek ezt a speciális módját a gyakorlatban csak ritkán vették igénybe. A közvetítés e különleges fajtájának sikeres alkalmazására került sor 1963-ban az Algéria és Marokkó közötti határvitában, amikor is két afrikai állam, Mali és Etiópia tárgyalt egymással a két vitában álló fél felkérésére.

A jószolgálat és a közvetítés intézménye a békés egymás mellett élést elősegítő eszköz. Különösen vonatkozik ez a jószolgálatra, amelynél a harmadik állam szerepe lényegesen korlátozottabb, mint a közvetítés esetében. A közvetítést viszont egyes államok nemritkán arra használják fel, hogy megkíséreljenek beavatkozni a vitában álló államok belső ügyeibe, és azokra olyan megállapodást erőltessenek rá, amely imperialista érdekeket szolgál. Ez a magyarázata annak, hogy a gyakorlatban az államok sokszor visszautasítják a közvetítést, a jószolgálat felajánlását viszont többnyire elfogadják.

Ha az államok közötti vita főként ténykérdések körül forog, az érdekelt államok az ügy elintézésének megkönnyítése céljából *vizsgáló bizottság*ot vehetnek igénybe. Ennek a vizsgáló bizottságnak a *feladata a tényállásnak a rendelkezésre álló eszközök igénybevételével történő megállapítása* és megfelelő jelentésnek a felek elé való terjesztése.

A nemzetközi vizsgáló bizottság intézményét első ízben az 1899. évi hágai békekonferencia szabályozta orosz javaslat alapján, majd az 1907. évi második hágai békekonferencia az időközi tapasztalatok figyelembevételével módosította és jelentős mértékben kiegészítette az 1899. évi egyezmény rendelkezéseit.

A hágai egyezmény hasznosnak és kívánatosnak minősíti nemzetközi vizsgáló bizottság igénybevételét az államok közötti olyan vitáknál, amelyek a tényállással kapcsolatos nézeteltérések folytán merülnek fel. A vizsgáló bizottság igénybevételére az egyezmény értelmében a diplomáciai tárgyalások eredménytelensége esetén kerülhet sor olyan vitákkal kapcsolatban, amelyek a szóban forgó államok becsületét és lényeges érdekeit nem érintik. A bizottság létrehozásának módja és a bizottság eljárása tekintetében az érdekelt államok szabadon megegyezhetnek, ha azonban külön megállapodás nem jön létre közöttük, a választott bíróságokra vonatkozó szabályokhoz hasonló előírások érvényesülnek a vizsgáló bizottságokra nézve is.

A vizsgáló bizottság jelentését szükség esetén tanúk és szakértők meghallgatása után készíti el. A jelentésnek, amely a tényállás megállapítására szorítkozik, az egyezmény 35. cikke értelmében „nincs oly jellege, mint a választott bíróság ítéletének", vagyis a felek szabadon határozhatják meg a jelentés alapján teendő intézkedéseket. Ha tehát a bizottság megalakítása és eljárása tekintetében sok hasonlatosság mutatkozik is a vizsgáló bizottság és a választott bíróság között, a leglényegesebb kérdésben, a jelentés hatályát illetően éles különbség észlelhető a két szerv között.

Vizsgáló bizottságok igénybevétele a nemzetközi gyakorlatban viszonylag ritkán fordul elő. A legnevezetesebb ügy, amelyben a felek nemzetközi vizsgáló bizottság eljárásában állapodtak meg, az ún. hulli vagy Dogger Bank-i incidens volt, amely azáltal keletkezett, hogy 1904-ben az orosz—japán háború idején orosz

hadihajók az Északi-tengeren megtámadtak és elsüllyesztettek angol halászhajókat, mert azokat a sötétségben és ködben japán torpedónaszádoknak vélték. A bizottságnak a tényállást tisztázó jelentése alapján Oroszország kártérítést fizetett Angliának. Az újabb időkben egy Anglia és Dánia közti halászati vita körülményeinek tisztázására állítottak fel nemzetközi vizsgáló bizottságot. A bizottság 1962-ben előterjesztett jelentése alapján a két kormány a vitás kérdések rendezésére nézve megállapodásra jutott.

A vizsgáló bizottság intézményének bizonyos állandósítását célozták az Egyesült Államok és egy sor más állam között 1913—14-ben létrejött kétoldalú szerződések, amelyeket az Egyesült Államok akkori külügyminiszterének nevéről *Bryan-szerződések*nek neveznek. Ezek a szerződések kötelezővé tették nemzetközi vita esetén vizsgáló bizottság alkalmazását, és a szerződő felek kötelezték magukat arra, hogy a bizottság jelentésének előterjesztéséig ellenségeskedést nem kezdenek, egyben az eljárás megkönnyítése céljából a két szerződő állam már eleve állandó jellegű vizsgáló bizottságot tartozott felállítani. Hasonló jellegű, de multilaterális egyezmény született az amerikai államok között 1923-ban Santiagóban, az ún. *Gondra-szerződés*, amely két állandó vizsgáló bizottságot hozott létre. A nemzetközi viták békés elintézése tárgyában létrejött 1948. évi *Bogotai Paktum* is hasonló alapokon szabályozta az amerikai kontinens államaira kiterjedően a vizsgáló bizottsági eljárást, ennek a paktumnak azonban az amerikai államok jelentős része eddig nem vált részesévé.

A vizsgáló bizottságok elégtelen igénybevételének kérdése az utóbbi években az ENSZ Közgyűlését is foglalkoztatta. A Közgyűlés 1968-ban hozott határozatával nyomatékosan felhívta az államok figyelmét arra, hogy kívánatos lenne a nemzetközi viták alapjául szolgáló tények megállapítása céljából rendelkezésre álló módszerek fokozottabb felhasználása. Egyúttal felkérte a Közgyűlés az ENSZ főtitkárát, hogy a tagállamok által előterjesztett személyekből állítson össze olyan névjegyzéket, amely megkönnyítené az államoknak esetenként ténymegállapító bizottságok felállítását.

A vizsgáló bizottság intézményének továbbfejlesztését és hatáskörének kibővítését jelenti az *egyeztető (békéltető) bizottság*, amely különösen az első világháború óta nyert sok esetben alkalmazást a nemzetközi gyakorlatban. Az egyeztető bizottságok, amelyeknek felállításáról többnyire kétoldalú szerződések rendelkeznek, bár több multilaterális egyezményben is találunk ide vonatkozó rendelkezést, a szerződő felek közötti vita esetén *a tényállás megállapításán felül javaslatokat is terjesztenek a viszályban álló államok elé a vita mikénti rendezésére nézve*. Ezek a javaslatok a feleket nem kötelezik. A bizottságok eljárását az érdekelt államok a vonatkozó szerződésben rendezik, többnyire a választott bíróságokra nézve kialakult elveknek megfelelően, de sokszor előforduI — így különösen a Szovjetunió és általában a szocialista államok által kötött szerződésekben — olyan kikötés is, amely szerint az egyeztető bizottságok csak egyhangúlag állapíthatják meg jelentésük szövegét.

A Szovjetunió gyakorlatában különösen jelentősek azok a bizottságok, amelyeket a Szovjetunió a vele határos államokkal közösen állít fel a *határincidensek rendezése* végett. Ezek a bizottságok lényegében egyeztető bizottsági jogkörben járnak el. Hasonló jogkörrel rendelkező bizottságokat létesített Magyarország és Ausztria viszonylatában egy 1964. évi szerződés (1965. évi 11. sz. tvr.), valamint Magyarország és Jugoszlávia viszonylatában egy 1965. évi egyezmény (1966. évi 13. sz. tvr.).

A két világháború közötti időszakban a Nemzetek Szövetségének égisze alatt 1928-ban létrejött ún. *Általános Akta* az ennek részesévé vált államok számára az egyeztető eljárást általában kötelezővé teszi, amennyiben a felmerült vita diplomáciai úton elintézhető nem volt. Kivételt alkotnak a felek egymással szemben fennálló jogainak érvényesítésével kapcsolatos viták, amelyeknek eldöntése az egyezmény értelmében elsősorban bírói útra tartozik, és az egyeztető eljárás ezekre nézve csak a felek külön megállapodása alapján vehető igénybe. Minthogy az Általános Akta rendelkezései a Nemzetek Szövetségének egyes szerveit különböző funkciókkal ruházták fel, az ENSZ létrejötte után az Akta bizonyos módosítása vált szükségessé, ami az ENSZ Közgyűlésének harmadik ülésszakán 1949-ben meg is történt. Az Általános Akta azonban nem váltotta be az egyesek által hozzáfűzött reményeket, és különösen az új felülvizsgált egyezmény talált csekély visszhangra, amennyiben csak néhány állam vált annak részesévé. Ennek okát elsősorban abban kell keresni, hogy az Általános Akta az államok közötti viták elintézése terén kötelező egyeztetést, illetve bíráskodást vezet be, ami az állami szuverenitás messzemenő korlátozását jelenti, és ezért az államok nagy többsége számára elfogadhatatlannak bizonyult.

A nemzetközi szerződések jogát kodifikáló, de még hatályba nem lépett 1969. évi bécsi egyezmény a szerződések érvénytelenségével, megszűnésével vagy hatályuk felfüggesztésével kapcsolatos viták elintézésére kötelező egyeztetést kíván bevezetni.

Egyes *nemzetközi szervezetek feladatai között fontos helyet foglal el az államok közötti viták békés elintézésének elősegítése*. Ez vonatkozik elsősorban a két világháború között fennállt Nemzetek Szövetségére és a második világháború után létesített Egyesült Nemzetek Szervezetére.

A Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának 12. és 15. cikke értelmében a tagok a

közöttük felmerült minden vitás kérdést, amely szakadáshoz vezethetett és nem esett választott bírósági eljárás alá, kötelesek voltak a Nemzetek Szövetsége Tanácsának vizsgálata alá bocsátani. A Tanács igyekezett a vitát békésen rendezni, tehát ebben az esetben tulajdonképpen közvetítőként szerepelt, ha azonban ez a tevékenysége nem vezetett eredményre, a Tanács jelentést készített, amelyben megállapította a tényállást, és közölte a megoldás szempontjából megítélése szerint méltányos és megfelelő indítványait. Ezek az indítványok a felekre nézve nem voltak kötelezők. A Tanács jogosult volt a vitát a Közgyűlés elé terjeszteni, sőt valamelyik fél kérésére köteles is volt azt megtenni, úgyhogy ilyen esetben a Közgyűlés is eljárhatott a békés rendezés érdekében, de jogköre éppen úgy korlátozott volt, mint a Tanácsé. Az Egyezségokmány tehát még csak elő sem irányozta a nemzetközi viták feltétlen békés rendezését.

Az *ENSZ Alapokmányának VI. fejezete* igyekezett kiküszöbölni az Egyezségokmány fogyatékosságait. Eszerint elsősorban a *Biztonsági Tanács* (l. tovább Tanács) hivatott a tagállamok közötti viták békés elintézését biztosítani. A Tanács főként azokkal a viszályokkal foglalkozik, amelyeknek elhúzódása a nemzetközi béke és biztonság fenntartásának veszélyeztetésére vezethet. Ezeket a viszályokat a Tanács maga észleli, de a Közgyűlés vagy az ENSZ bármely tagállama, sőt a viszályban érdekelt olyan állam is felhívhatja rá a figyelmét, amely az ENSZ-nek nem tagja (Alapokmány 35. cikk), és ugyanez a jog a szervezet főtitkárát is megilleti (99. cikk). Maguk a felek is kötelesek a nemzetközi békét és biztonságot veszélyeztető vitájukat a Biztonsági Tanács elé terjeszteni, ha azt az Alapokmány 33. cikkében felsorolt eszközök igénybevételével rendezni nem tudják (37. cikk). Egyéb jellegű, tehát a nemzetközi békét és biztonságot nem veszélyeztető viszályokkal a Biztonsági Tanács csak valamennyi érdekelt fél kérelmére foglalkozhat (38. cikk).

A Biztonsági Tanács az eléje került viszállyal kapcsolatban felhívhatja a feleket a 33. cikkben felsorolt eszközök igénybevételére, de ajánlhat meghatározott alkalmas eszközt vagy eljárást is a viszály rendezésére, és ilyenkor tekintettel kell lennie arra, hogy a jogi természetű viták lehetőleg a Nemzetközi Bíróság elé kerüljenek (36. cikk). Az eljárási eszközök és módok ajánlásán kívül a Biztonsági Tanács az ügy érdemére vonatkozó rendezési módozatokat is javasolhat a feleknek (37. cikk). A Tanács most említett határozatainak meghozatalára nézve az általános szabályok irányadók, mégis azzal az eltéréssel, hogy ha a Tanács valamely tagja a vitában érdekelt félként szerepel, a határozathozatalnál a szavazástól tartózkodni köteles.

A Biztonsági Tanács ajánlásai a vitában álló felekre nézve nem kötelezők, de ha a vita eredményeként a béke veszélyeztetése vagy megszegése következik be, a Biztonsági Tanács az Alapokmány VII. fejezete alapján kényszerítő rendszabályokat is alkalmazhat, ez azonban már kívül esik a viszályok békés rendezésének körén.

Az ENSZ rendszerében a Biztonsági Tanács mellett a Közgyűlést is bizonyos jogkör illeti meg a viszályok békés rendezése terén. Az Alapokmány 10. cikke értelmében a Közgyűlés az Alapokmányban meghatározott célok körébe tartozó minden kérdést megvitathat és — amennyiben az ügy a Biztonsági Tanács napirendjén nem szerepel — arra nézve ajánlásokat is tehet. Ez vonatkozik a nemzetközi viták esetére is. A 11. cikk 2. bekezdése külön is feljogosítja a Közgyűlést a nemzetközi béke és biztonság fenntartására vonatkozó bármely kérdés megvitatására és — ugyancsak abban az esetben, ha a Biztonsági Tanács az adott üggyel nem foglalkozik — ajánlások tételére is. A Közgyűlés ajánlásait mind az érdekelt államoknak, mind a Biztonsági Tanácsnak előterjesztheti. Mindezekből a rendelkezésekből látható, hogy a nemzetközi viták elintézése terén az elsődleges jogkör a Biztonsági Tanácsot illeti meg. Éppen ezért az Alapokmány rendelkezéseivel ellentétes egyes államoknak az a törekvése, hogy a Biztonsági Tanács megkerülésével a Közgyűlésnek juttassák a fő szerepet a nemzetközi viták rendezésénél, és ilyen módon kivonják ezeket a kérdéseket a nagyhatalmak egyetértésének elvén felépülő Biztonsági Tanács jogköréből.

Az ENSZ Alapokmánya lehetővé teszi azt is, hogy a nemzetközi viták békés rendezése *regionális szervezetek keretében* történjék meg. Az Alapokmány 52. cikke értelmében a regionális szervezetek tagjai kötelesek erőfeszítéseket tenni annak érdekében, hogy a helyi jellegű viszályok ilyen regionális keretek között nyerjenek rendezést. Ez a rendelkezés azonban nem érinti a Biztonsági Tanács jogkörét a viták békés rendezését illetően.

A regionális szervezet akár az érdekelt államok felkérésére, akár a Biztonsági Tanács kezdeményezésére foglalkozhat a vitás ügy rendezésével. A Biztonsági Tanácsot minden olyan tevékenységről állandóan és kimerítően tájékoztatni kell, amelyet a nemzetközi béke és biztonság fenntartása céljából regionális szervezetek útján indítanak meg.

A tagok között felmerülő nemzetközi viták békés elintézésére vonatkozó rendelkezéseket tartalmaz többek közt az Arab Liga, az Amerikai Államok Szervezete és az Afrikai Egységszervezet alapító okmánya. Az Amerikai Államok Szervezete alapokmányának, az ún. Bogotai Kartának ezeket a rendelkezéseit részletezi és egészíti ki a vele egyidejűleg aláírásra került és fentebb már említett Bogotai Paktum az amerikai államok közötti viták békés rendezéséről.

III. A nemzetközi választott bíráskodás.

A nemzetközi viták bírói úton történő elintézését elsősorban a bírói szerv által hozott döntés kötelező volta jellemzi. Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell azt is, hogy a belső állami jogrendszerekkel szemben, amelyek lehetővé teszik a bíróságoknak a vitában álló felek egyike részéről történő egyoldalú igénybevételét, a nemzetközi jog a nemzetközi viták békés rendezésére vonatkozó *általános* kötelezettségen belül a bírói út igénybevételére nézve sem állapít meg konkrét kötelezettséget. Az általános nemzetközi jog tehát *nem ismer kötelező bírói joghatóságot*, amely a felek alávetési nyilatkozata nélkül érvényesülhetne.

A *nemzetközi bíróságoknak két válfaját* szokták megkülönböztetni: a *választott bíróságok*at és az *állandó jellegű bíróságok*at. Az elmondottak a nemzetközi bíróságok mindkét válfajára vonatkoznak. A választott és az állandó jellegű bíróságok között a legfőbb különbség abban áll, hogy a választott bíróságok felállításának és a bíróság eljárásának módjára nézve a feleknek külön meg kell egyezniük, míg az állandó jellegű bíróságok — amint azt a most használt elnevezés is mutatja — állandóan működnek, azok összetételébe a vitában álló államoknak általában beleszólási joguk nincs, és az eljárási szabályok tekintetében is — egyes kérdésektől eltekintve — a felek kötve vannak a bíróságra nézve általánosan érvényes szabályokhoz.

A *választott bíráskodás* intézményének eredete az ókorba nyúlik vissza. A rendelkezésünkre álló adatok szerint már az ókorban is előfordult, hogy két uralkodó a köztük felmerült vitát egy harmadik uralkodó döntése alá bocsátotta. A görög városállamok vitáikat részben az amphiktüoniák keretében intézték el, amelyek ilyen módon választott bírósági funkciókat is gyakoroltak. A középkorban a császár és a pápa, de egyes királyok is gyakran vállaltak döntőbírói tisztet, sőt igyekeztek is a maguk számára ilyen szerepet biztosítani, mert ilyen módon bele tudtak avatkozni más államok ügyeibe.

Az abszolút monarchiák idején a választott bíráskodás háttérbe szorult, mert az abszolút uralkodó nem volt hajlandó más hatalmat akár bíróként is maga fölött elismerni. A választott bíráskodás intézményének újabb fellendülése csak a 18. század végén és még inkább a 19. században következett be. Ebben nagy szerepük volt egyes jelentős nemzetközi vitákat sikeresen eldöntő választott bírói ítéleteknek, de hozzájárult ehhez az is, hogy a múlt század második felében alakult nemzetközi jogi tudományos egyesületek, a Nemzetközi Jogi Egyesület és a Nemzetközi Jogi Intézet is javaslatokat dolgoztak ki a választott bíráskodás igénybevételének megkönnyítésére. Mindez lehetővé tette, hogy az államok az 1899. és 1907. évi hágai békekonferenciákon nemzetközi egyezményben szabályozzák a választott bírói eljárást.

Az egyezmény, amelynek szabályai csak abban az esetben nyernek alkalmazást, ha a felek más szabályokban nem egyeztek meg, mindenekelőtt rögzíti azt az általános elvet, hogy a választott bírói eljárást igénybe vevő államoknak erre vonatkozólag szerződést, ún. *kompromisszum*ot kell kötniük. A kompromisszumban a felek meghatározzák a vita tárgyát, a választott bírák megnevezésének határidejét, az eljárásra vonatkozó szabályokat és a leteendő költségelőleget. Választott bíróként a felek egy vagy több személyt jelölhetnek ki, az egyezmény azonban rendelkezéseket tartalmaz arra nézve is, hogyan történjék a bíróság megalakítása, ha a felek az adott esetben a bíróság összetételében megállapodni nem tudnak. A bíróság határozatait szótöbbséggel hozza, és ítéleteit indokolni tartozik. Az ítélet végérvényes, tehát ellene jogorvoslatnak helye nincs, a felek azonban a kompromisszumban fenntarthatják maguknak a perújítás jogát. A második hágai békekonferencián elfogadott egyezmény lehetővé tette az erre alkalmas ügyekben gyorsított eljárás lefolytatását. Ez az eljárás kizárólag írásbeli, mindamellett bármely fél kívánhatja tanúk és szakértők megidézését, és maga a bíróság is követelhet szóbeli felvilágosítást a felek képviselőitől, úgyszintén az általa szükségesnek tartott tanúktól és szakértőktől.

Mintegy fél évszázaddal a második hágai békekonferencia után az *ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága is foglalkozott a választott bírósági eljárás szabályainak kidolgozásával*. Először egyezményt kívánt kidolgozni, majd az első tervezetekkel szemben megmutatkozó nagy ellenállás láttán megelégedett a választott bírósági eljárásra vonatkozó *mintaszabályok* felállításával, amelyeknek azt a célt kellett volna szolgálniuk, hogy az államok lehetőleg azok alapulvételével kössék meg a választott bíráskodásra vonatkozó konkrét megállapodásaikat. A Nemzetközi Jogi Bizottság 1958. évi ülésszakán végleges formába öntött szabályok jelentős része azonban nagymértékben korlátozza a vitában álló államoknak a választott bíróság megalakítására és az eljárás módjának meghatározására vonatkozó jogkörét, ugyanakkor viszont az ENSZ Nemzetközi Bíróságát, illetve annak elnökét messzemenő beavatkozásra jogosítja fel. A szabályok értelmében ugyanis a felek közötti egyetértés hiányában a Nemzetközi Bíróság a vitában álló államok egyikének felkérésére kötelező hatállyal megállapíthatja, vajon olyan vita áll-e fenn az államok között, amely a felek előzetes megállapodása értelmében választott bírósági eljárásra tartozik. A Nemzetközi Bíróság tehát egyoldalúan, az egyik fél kérésére a felek mindegyikére nézve kötelező határozatot hozhatna. Ugyancsak kimondják a mintaszabályok azt is, hogy ha a felek valamelyike választott bíráit nem nevezi meg, ezeket helyette a másik fél kérelmére a

Nemzetközi Bíróság elnöke fogja kijelölni. A Nemzetközi Bíróság jogosult lenne továbbá a választott bírói ítélet értelmezésére, az ítélet esetleges semmisségének megállapítására és a perújítás engedélyezésére is. Mindezek a rendelkezések a választott bíráskodásra vonatkozólag eddig kialakult nemzetközi jogszabályokkal éles ellentétben állnak, az államok szuverenitását messzemenően korlátozzák, és így azoknak szélesebb körű gyakorlati érvényesülésére nem került sor, annak ellenére, hogy az ENSZ Közgyűlés XIII. ülésszakán hozott határozatával felhívta a tagállamok figyelmét, hogy a szóban forgó mintaszabályokra megítélésüktől függően legyenek tekintettel, valahányszor választott bírósági szerződést kötnek.

A választott bíróságok sajátos formáját jelentették az első világháborút befejező Párizs környéki békékben, így a trianoni békeszerződésben is meghatározott vegyes döntőbíróságok. A békeszerződések értelmében ilyen döntőbíróságokat kellett létrehozni a szövetséges és társult hatalmak mindegyike és az egyes legyőzött államok között. A háromtagú bíróságnak egy-egy tagját az érdekelt államok jelölték ki, az elnököt pedig a két állam közös megegyezésével kellett választani; ilyen megegyezés hiányában az elnököt a Nemzetek Szövetségének Tanácsa jelölte ki. A vegyes döntőbíróságok joghatósága az ügyek nagy tömegére terjedt ki, és e bíróságok bőséges joggyakorlata több vonatkozásban hozzájárult a nemzetközi jog fejlesztéséhez. A vegyes döntőbíróságok előtt nemcsak államok, hanem egyének is felléphettek félként, és igényeiket közvetlenül érvényesíthették. Ennek az időbelileg és területileg korlátozott jognak a megadása kivételes intézkedés volt, amely a nagyszámú függő ügy egyszerűbb és gyorsabb lebonyolítását célozta.

A hágai békekonferenciákon felvetődött a kötelező bíráskodás gondolata is, ez azonban nem nyert elfogadást. A konferencián részt vevő államok mindamellett elő akarták segíteni a választott bíráskodás intézményessé tételét, és ezt már az első konferencián az *Állandó Választott Bíróság* felállításával vélték elérni.

Az Állandó Választott Bíróság hangzatos neve mögött azonban nagyon kevés valóság rejtőzött. A hágai egyezmény értelmében felállított szervből teljes mértékben *hiányzott az állandó bíróság jellege*. Tulajdonképpen nem volt másról szó, mint személyi keret létrehozásáról, amelynek felhasználásával adott esetben a választott bíróság könnyebben alakítható meg. Az Állandó Választott Bíróság tehát nem egyéb, mint a választott bírói tiszt ellátására alkalmas személyek jegyzéke, amelyből a vitában álló államok esetenként választják ki a számukra megfelelő bírákat. Az így megalakuló bíróság munkáját az állandó jelleggel létrehozott segédhivatal könnyíti meg.

Az egyezményben részes államok mindegyike négy személyt jelölhet ki a választott bírák lajstromába való felvétel céljából. Ez a kijelölés hat évre szól. Ha a szerződő államok a közöttük felmerült vitás ügy elintézése végett az Állandó Választott Bírósághoz kívánnak fordulni, a bírákat ebből a lajstromból választják ki. Ez pedig — hacsak a felek a bíróság megalakítására nézve másként nem állapodtak meg — oly módon történik, hogy minden állam a konkrét vita eldöntésére alakítandó bíróság tagjaként két személyt választ a listáról, de ezek közül csak egy lehet saját állampolgára vagy olyan személy, akit ő vétetett fel a lajstromba. Az így megválasztott bírák együttesen egy ötödik bírót választanak. Minthogy a választott bíróság megalakításánál a tapasztalat szerint a legnagyobb nehézséget a kulcspozícióban levő superarbiternek, a bíróság elnökének a kijelölése okozza, és gyakran éppen az ő személyében való megegyezés hiánya akadályozta meg a bíróság létrejöttét, a hágai egyezmény különböző leleményes intézkedésekkel igyekszik az elnök személyében való megegyezést lehetővé tenni, arra az esetre pedig, ha mindezek eredménytelenek maradnának, ultima ratio-ként a döntést sorsolásra bízza.

Az Állandó Választott Bíróság székhelye Hága. Itt működik a bíróság segédhivatalának funkcióit ellátó Nemzetközi Iroda, élén a főtitkárral. Az Iroda felett az ellenőrzést az állandó igazgató tanács látja el, amely a holland külügyminiszter elnöklete alatt a szerződő államok Hágában akkreditált diplomáciai képviselőiből áll.

Az Állandó Választott Bíróság érdemleges tevékenységet főként az első világháború előtt fejtett ki, bár ekkor is többnyire nem nagy jelentőségű ügyekben hozott döntést. Az első világháború után az Állandó Nemzetközi Bíróság felállítása következtében az Állandó Választott Bíróságot már csak néhány ügyben vették igénybe, 1945 után pedig működése úgyszólván teljesen megszűnt. Formailag az Állandó Választott Bíróság ma is fennáll, a részt vevő államok száma 74. Az egyezmény 47. cikke lehetővé teszi, hogy a Nemzetközi Iroda helyiségeit és személyzetét az Állandó Választott Bíróság keretein kívül szervezett választott bíróság működésének céljára a szerződő államok rendelkezésére bocsássa, de ilyen kooperációra is csak ritkán kerül sor. Az Állandó Választott Bíróság lajstromába felvett bírák egyedüli gyakorlati funkciója ma abban merül ki, hogy az ENSZ Nemzetközi Bírósága bíráinak megválasztásához jelölteket terjeszthetnek elő.

IV. Átfogó jellegű állandó bíróságok.

Már a második hágai békekonferencián komoly formában felvetődött az a terv, hogy az Állandó Választott Bíróságon kívül hozzanak létre valóságos állandó bíróságot, amelyben állandó jelleggel kijelölt, főfoglalkozású bírák

tevékenykednének. Ez a terv azonban 1907-ben nem talált elfogadásra. Ugyanakkor az 1907. évi hágai békekonferencia egyezményt fogadott el állandó nemzetközi zsákmánybíróság felállításáról, ez az egyezmény azonban az államok ratifikálásának hiányában nem lépett életbe.

Az első világháborút befejező párizsi békekonferencián ismét felvetődött állandó jellegű nemzetközi bíróság felállításának a gondolata. Ez alkalommal az elgondolás győzedelmeskedett, és a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának 14. cikke rendelkezett az új bíróság felállításáról. E cikk értelmében a Nemzetek Szövetségének Tanácsa tartozott *Állandó Nemzetközi Bíróság* (l. tovább Bíróság) felállítására vonatkozólag tervezetet készíteni, amelyet elfogadás végett a Nemzetek Szövetségének tagjai elé kellett terjeszteni. Ezt a tervezetet a Tanács megbízásából tíztagú jogászbizottság dolgozta ki, és az a Bíróság működésének alapjává vált. A Bíróság Statútumának Magyarország is részesévé lett (1926. évi I. törvény). A Bíróságnak ezt a Statútumát egy újabb jogászbizottság előterjesztése alapján a Nemzetek Szövetségének Közgyűlése 1929-ben módosította, és a módosított szöveg a résztvevő államok ratifikálása után 1936-ban lépett hatályba (1936. évi VI. törvény). A Statútumnak ez a módosított szövege volt azután hatályban az Állandó Nemzetközi Bíróság felszámolásáig.

Az Állandó Nemzetközi Bíróságot, amelynek székhelye Hágában volt, *a Nemzetek Szövetsége hívta életre, a Bíróság Statútumában való részvétel azonban független volt a Nemzetek Szövetsége tagságától.* Ennek folytán a Nemzetek Szövetségének egyes tagállamai a Bíróság Statútumának nem voltak részesei, másrészt voltak olyan államok is, amelyek a Statútumhoz csatlakoztak, ugyanakkor azonban a Nemzetek Szövetségének nem váltak tagjává.

A Bíróság joghatóságának meghatározása alkalmával újból felvetődött a bírói út kötelező igénybevételének gondolata, ez a terv azonban most sem talált elfogadásra. Az Egyezségokmány 14. cikke ennek megfelelően annak kimondására szorítkozott, hogy a Bíróság hatásköre kiterjed a felek részéről eléje terjesztett minden nemzetközi jellegű vitás esetre. A Bíróság *joghatósága* tehát csak abban az esetben áll fenn, ha az eljárás lefolytatásához való hozzájárulást a vitában álló államok mindegyike valamilyen formában megadta. Ezenkívül az Egyezségokmány megállapította, hogy a Bíróság *véleményt is nyilváníthat* minden olyan vitás esetben és kérdésben, amelyet a Nemzetek Szövetségének Tanácsa vagy Közgyűlése eléje utal. A gyakorlatban a Nemzetek Szövetségének fennállása alatt ilyen véleménykérést azonban csakis a Tanács terjesztett elő.

Az Állandó Nemzetközi Bíróság 1922-ben kezdte meg tevékenységét, és ténylegesen 1940-ig működött, felszámolása azonban a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésének határozatával csak 1946-ban következett be. Tényleges működésének 18 esztendeje alatt a Bíróság elé az államok 30 jogvitát terjesztettek; ezekből a Bíróság huszonkettőt döntött el érdemben 32 ítélettel, 7 ügyben az eljárást a Bíróság megszüntette, és egy ügy a Bíróság működésének megszűntével függőben maradt. Ugyanezen idő alatt a Bíróság 26 tanácsadó véleményt adott, egy ügyben pedig megtagadta a véleményadást.

A Bíróság működésének általános jellemzéseként meg kell jegyezni, hogy az Állandó Nemzetközi Bíróság elé általában csak kisebb jelentőségű ügyek kerültek. Az egyetlen nagyobb politikai fontosságú probléma az Anschluss előkészítését célzó német—osztrák vámunió kérdése volt, amely azonban éppen kiélezett politikai jelentőségénél fogva oly mértékben megosztotta a Bíróság tagjait, hogy a vonatkozó tanácsadó vélemény 8 : 7 szavazatarránnyal született meg, és így minősítette a tervezett vámuniót egyes fennálló nemzetközi szerződésekkel összeegyeztethetetlennek.

Az Állandó Nemzetközi Bíróság által hozott fontosabb határozatok közül meg kell említeni a Lotus-ügyben hozott ítéletet, amely a nyílt tengeren történt hajóösszeütközéssel kapcsolatos büntető joghatóság kérdését vizsgálta meg, a felső-szavojai és gexi szabad övezetek kérdésében Svájc és Franciaország között keletkezett vitában hozott ítéletet, a Kelet-Grönland feletti szuverenitás kérdését eldöntő ítéletet, egyes nemzetközi folyók (Odera, Maas) vonatkozásában hozott ítéleteket. A tanácsadó vélemények sorából a német—osztrák vámunió kérdésén kívül meg kell említeni még a marokkói és tunéziai állampolgársági dekrétumok tárgyában adott véleményt, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetre vonatkozó több véleményt, a Danzig különleges státusával kapcsolatos vélemények egész sorát, a lengyelországi német kisebbség helyzetével foglalkozó véleményeket, az Európai Duna Bizottság joghatóságára vonatkozó véleményt, a lausanne-i békeszerződés értelmezésével foglalkozó tanácsadó véleményt.

A második világháború befejeztével felvetődött a kérdés, vajon fenntartsák-e az eddig működött állandó jellegű bíróságot, vagy pedig újat hozzanak-e létre. A problémáról már az 1944. évi Dumbarton Oaks-i tanácskozáson is volt szó, majd megvitatta azt az Egyesült Nemzetek által felállított jogászbizottság is közvetlenül a San Francisco-i konferencia megnyitása előtt tartott washingtoni tanácskozásain, döntés azonban ebben a kérdésben csak magán a San Francisco-i konferencián született. A határozat új bíróság életre hívása mellett szólt, éspedig elsősorban gyakorlati szempontok figyelembevétele alapján. Az új bíróság Statútuma egyébként a régi bíróság Statútumára épül fel, és a kettő közötti eltérések többnyire nem lényegesek.

A *Nemzetközi Bíróság*ra (l. tovább Bíróság) vonatkozó joganyagot az ENSZ Alapokmányának XIV. fejezete, a Nemzetközi Bíróság Statútuma és a Bíróság által 1946-ban megállapított és 1972-ben módosított Ügyviteli Szabályok alkotják.

Az alapvető eltérés a régi és az új bíróság között abban rejlik, hogy míg az Állandó Nemzetközi Bíróság formailag független volt a Nemzetek Szövetségétől, *az új bíróság az ENSZ egyik főszerveként működik.* Az Alapokmány 92. cikke értelmében a Nemzetközi Bíróság az Egyesült Nemzetek legfőbb bírói szerve és a Bíróság Statútuma az Alapokmány kiegészítő részét alkotja. Ebből a 93. cikk levonja azt a kézenfekvő következtetést, hogy *az ENSZ tagjai ipso facto részesei a Nemzetközi Bíróság Statútumának.*

Ha azonban minden egyes ENSZ-tagállam részese a Statútumnak, ez nem jelenti azt, hogy az ENSZ-en kívül maradt államok ne csatlakozhatnának ahhoz. Az Alapokmány 93. cikke értelmében azok az államok, amelyek az ENSZ-nek nem tagjai, a Biztonsági Tanács ajánlására a Közgyűlés által esetenként meghatározott feltételek mellett a Statútum részeseivé válhatnak. Ez idő szerint ilyen csatlakozott állam Svájc, Liechtenstein és San Marino. A Közgyűlés eddig egyöntetű feltételeket állapított meg az ilyen csatlakozni kívánó államok számára, éspedig *a)* a Statútumban foglalt rendelkezések elfogadását, *b)* az Alapokmány 94. cikkéből folyó kötelezettségek vállalását, *c)* a Bíróság költségeihez való megfelelő hozzájárulást.

A Statútum 35. cikke ezenfelül lehetőséget nyújt arra is, hogy olyan államok, amelyek nem tagjai az ENSZ-nek és nem is kívánnak a Statútum részesévé lenni, a Biztonsági Tanács által megállapított feltételek mellett a Nemzetközi Bíróságot szintén igénybe vehessék. A Biztonsági Tanács által előírt feltételeknek megfelelő nyilatkozat letétele következtében ilyen helyzetben volt pl. a Német Szövetségi Köztársaság az ENSZ-be történt felvételéig egyes meghatározott nemzetközi szerződésekből esetleg adódó jogviták tekintetében.

A Nemzetközi Bíróság *szervezetét* a Statútum szabályozza. A Bíróság, amelynek székhelye Hágában van, 15 állandó bíróból áll, akik különböző államok állampolgárai: két azonos állampolgárságú bíró tehát nem működhet a Bíróságban. A bírói tisztet csak olyan személyekkel lehet betölteni, akik saját hazájukban a legmagasabb bírói tisztek betöltéséhez megkívánt követelményeknek megfelelnek vagy a nemzetközi jog terén elismert jártassággal bíró jogtudósok. A bírák választásánál a területi megoszlásra is figyelemmel kell lenni, nevezetesen a Statútum szavai szerint ügyelni kell arra, hogy a Bíróságban „a civilizáció nagy alakzatainak és a világ fő jogi rendszereinek képviselete biztosítva legyen".

A bírák választása meglehetősen bonyolult rendszer szerint történik. A jelölteket a hágai békekonferencián életre hívott Állandó Választott Bíróság ún. nemzeti csoportjai állítják fel. Nemzeti csoport alatt az Állandó Választott Bíróság bírói lajstromába egy-egy állam által beiktatott legfeljebb négy személy értendő. Azoknak az államoknak a részéről, amelyek a Nemzetközi Bíróság Statútumának részesei, az Állandó Választott Bíróságban azonban nem vesznek részt, a külön erre a célra felállított nemzeti csoportok élhetnek a jelölés jogával. Az egyes nemzeti csoportok a Nemzetközi Bíróságba legfeljebb négy személyt jelölhetnek, akik közül kettőnél több nem lehet saját állampolgáruk. Az így összeállított jelöltlistából *a bírákat a Közgyűlés és a Biztonsági Tanács egymástól függetlenül, külön-külön választja:* azokat kell megválasztottnak tekinteni, akik mind a Közgyűlésen, mind a Biztonsági Tanácsban a szavazatok abszolút többségét elnyerik. A Biztonsági Tanácsban az állandó tagok ún. vétójoga nem érvényesül, és ebben a kivételes esetben a Biztonsági Tanács határozatához nincs szükség az Alapokmányban előírt kilenc szavazatra sem, hanem az abszolút többség elegendő a megválasztáshoz.

A bírák választása 9 évi időtartamra szól. A Bíróság működése folytonosságának és a joggyakorlat állandóságának biztosítása érdekében a bírák megbízatása nem egy időben jár le, hanem 3 évenként öt bírói helyet kell betölteni.

A Bíróság tagjai sorából önmaga választja 3 évi időtartamra az elnököt és az alelnököt. Ugyancsak a Bíróság választja meg a főtitkárt a tagjain kívül álló személyek sorából, aki a bírósági iroda vezetőjének fontos tisztét tölti be.

A Bíróság tagjai a Statútum szerint függetlenek, semmiféle politikai vagy államigazgatási tevékenységet nem folytathatnak és semmiféle más hivatásos jellegű foglalkozást nem űzhetnek. A bírák szabad működését kívánja biztosítani az a rendelkezés is, amely szerint bírói tisztük gyakorlása alatt diplomáciai mentességet és kiváltságokat élveznek.

A Statútum ismeri az ún. *eseti (ad hoc) bírák* intézményét is. Az a Bíróság előtt félként fellépő állam, amelynek állampolgára nem foglal helyet a bírák sorában, az adott ügy elbírálásában való részvétel céljából bíróként egy személyt kijelölhet, aki az eljárásban a többi bíróval egyenlő jogkörrel vesz részt. Ilyen esetben tehát a bírák száma meghaladhatja a tizenötöt. Az eseti bírák intézménye sok vitát váltott ki. Az intézmény egyes bírálói főleg arra hivatkoznak, hogy az eseti bírónak az eljárásba való bevonása olyan esetben, amikor a Nemzetközi Bíróság megválasztott bírái között a perben álló egyik fél állampolgára helyet foglal, a másiké viszont nem, azon a feltételezésen alapszik, hogy a bírák saját államuk ügyében nem tekinthetők elfogulatlannak, holott a

bírótól általában elvárható, hogy az eléje került ügyben ne csak személyekre, hanem államára való tekintet nélkül döntsön. Mások ezzel szemben azt indítványozták, hogy eseti bíró bevonása helyett inkább az a bíró, akinek saját állama szerepel félként az adott ügyben, ebben az eljárásban ne vegyen részt. Habár az utóbbi javaslat nem tekinthető megalapozatlannak, meg kell állapítani, hogy az eseti bíráknak az adott ügyben a Bíróságba való bevonása eddig komolyabb problémát nem okozott.

A Bíróság általában teljes ülésben jár el; megalakításához legalább kilenc bíró jelenléte szükséges. A Statútum emellett lehetővé teszi bizonyos meghatározott ügycsoportokra, pl. munkaügyi vagy közlekedési ügyek elbírálására szűkebb, három vagy több bíróból álló tanácsok megalakítását, sőt a Bíróság egyes konkrét ügyek tárgyalására is alakíthat szűkebb körű tanácsot, ezek a tanácsok azonban csakis a felek ez irányú kérelme esetén járhatnak el. Mindeddig a Nemzetközi Bíróság fennállása alatt ilyen tanácsok igénybevételére nem került sor. Hasonlóképpen nem vették igénybe az államok eddig az öt tagból álló sommás tanácsot sem, amelyet a Bíróság a Statútum értelmében az ügyek gyors elintézése érdekében évente megalakítani tartozik.

A Bíróság *joghatóság*ának kérdését a Statútum II. fejezete szabályozza. A Statútum 34. cikke leszögezi, hogy a Bíróság előtt *félként csakis államok léphetnek fel*, de ez nem jelenti azt, mintha az államok kötelesek lennének külön ez irányú kötelezettségvállalás nélkül a Bíróság előtt perbe bocsátkozni.

A Bíróság joghatósága ezek szerint csak akkor áll fenn, ha a vitában álló államok közt megvan az egyetértés a vitának a Bíróság elé terjesztésére nézve. Ez az egyetértés többféle formában juthat kifejezésre. Egyik esete a konszenzusnak, amikor a felek valamely már felmerült vitára vonatkozólag kompromisszumot kötnek, és ebben meghatározzák az ügy elbírálására vonatkozólag a Nemzetközi Bíróság joghatóságát. Ezzel egyenértékű, ha az egyik fél által indított perbe a másik fél érdemileg belebocsátkozik anélkül, hogy a Bíróság joghatóságának hiányát kifogásolná.

Megegyezhetnek azonban az államok arra nézve is, hogy bizonyos nemzetközi szerződésből kifolyólag, rendszerint a szerződés értelmezésével és alkalmazásával kapcsolatban a jövőben közöttük felmerülő vitákat a Nemzetközi Bíróság döntése alá bocsátják. Ez az eset tehát az előbbitől abban különbözik, hogy itt a konszenzus nem már felmerült, hanem pontosan körülírt körben a jövőben esetleg felmerülő jogvitáknak a Nemzetközi Bíróság elé terjesztésére vonatkozólag áll fenn.

Végül a Statútum 36. cikkének 2. bekezdése lehetővé teszi a Statútum részesévé vált államok számára azt is, hogy egyoldalú nyilatkozattal alávessék magukat a Nemzetközi Bíróság joghatóságának olyan jogi természetű vitákra nézve, amelyeknek tárgya: *a)* nemzetközi szerződés értelmezése; *b)* a nemzetközi jog bármely kérdése; *c)* olyan tény létezésének megállapítása, amely ha valónak bizonyul, nemzetközi kötelezettség megszegését jelentené; *d)* nemzetközi kötelezettség megszegése esetén teljesítendő jóvátétel természete vagy terjedelme.

Az ilyen alávetés mindazokkal az államokkal szemben hatályos, amelyek a maguk részéről hasonló egyoldalú nyilatkozatban elismerték a Nemzetközi Bíróság joghatóságát. A nemzetközi jogi irodalom nagy része és maga a Bíróság Statútuma is a Nemzetközi Bíróságnak a 36. cikk 2. bekezdése alapján fennálló joghatóságát „kötelező joghatóságnak" nevezi, arra való tekintettel, hogy a felek között nem jön létre kifejezett megállapodás a Bíróság joghatóságának elismerésére nézve, és a 36. cikk 2. bekezdésében meghatározott nyilatkozatot megtevő állam a jövőre vonatkozólag minden hasonló nyilatkozatot tevő állammal szemben általánosan elismeri a Bíróság joghatóságát az ügyeknek arra a körére vonatkozólag, amelyben a két alávetési nyilatkozat fedi egymást. Mindamellett hangsúlyozni kell, hogy a joghatóság alapja ilyen esetben is az állam önkéntes alávetése, amelynek időbeli hatályát és terjedelmét az érdekelt állam önmaga határozhatja meg belátása szerint, amennyiben a fenti *a)—d)* pontok tartalmát is tetszése szerint szűkítheti vagy korlátozhatja.

Ilyen korlátozásokat az alávetési nyilatkozatot tevő államok nagy része alkalmazott. Különösen jelentős az az Egyesült Államok által kezdeményezett és utóbb más államok által is alávetési nyilatkozatukhoz fűzött ún. *automatikus fenntartás*, amelynek értelmében a Bíróság joghatósága nem terjed ki „lényegileg az állam belső joghatósága körébe tartozó vitákra", a belső joghatóság körének meghatározását pedig az adott állam a maga számára tartja fenn. Ez tehát azt jelenti, hogy ha valamely állam a Nemzetközi Bíróság előtt pert indít a fennálló alávetési nyilatkozatok alapján az automatikus fenntartást alkalmazó állam ellen, az utóbbi állam kormánya egyszerű bejelentéssel, amellyel az ügyet a belső joghatóság körébe tartozónak minősíti, kivonhatja azt a Nemzetközi Bíróság joghatóságából. Ezt a fenntartási nyilatkozatot egyes bírák a konkrét ügyekben hozott ítéletekhez fűzött különvéleményükben a Nemzetközi Bíróság Statútumával ellentétesnek minősítették arra való hivatkozással, hogy a Statútum 36. cikke értelmében a joghatósága kérdésében keletkezett vitát maga a Bíróság jogosult eldönteni, az automatikus fenntartás pedig megakadályozza a Bíróságot e jogának érvényesítésében.[8] A Nemzetközi Bíróság ezzel az érveléssel érdemben nem foglalkozott, és gyakorlatában az automatikus fenntartást tudomásul vette.

A Nemzetközi Bíróság ítéletét a felek, amelyek a Bíróság joghatóságát eleve elfogadták, az Alapokmány 94. cikke értelmében végrehajtani tartoznak. Ez a rendelkezés összhangban áll az Alapokmány 2. cikkének 2. pontjában foglalt rendelkezéssel, amely a tagállamokat vállalt kötelezettségeik jóhiszemű teljesítésére kötelezi. Az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy a Nemzetközi Bíróság joghatóságát elismerő államok csak kivételes esetekben tagadták meg az ítéletben terhükre rótt kötelezettségek teljesítését. Ha azonban ez mégis bekövetkezik, az Alapokmány említett 94. cikke értelmében a másik fél az ítéletből származó jogainak érvényesítése végett a Biztonsági Tanácshoz fordulhat, amely — ha szükségesnek tartja — ajánlásokat tehet vagy határozatokat hozhat az ítélet végrehajtása céljából foganatosítandó rendszabályok felől. A Biztonsági Tanács, amely a nemzetközi béke és biztonság megóvásáról gondoskodni tartozó politikai szerv, nem köteles tehát intézkedni a végrehajtás iránt, másrészt pedig az uralkodó felfogás szerint intézkedéseinél nincs is a Bíróság ítéletéhez kötve, hanem attól el is térhet, amennyiben azt a nemzetközi béke és biztonság érdekében szükségesnek tartja.

Az Alapokmány az ítélkező tevékenység mellett feljogosítja a Nemzetközi Bíróságot arra is, hogy *bármely jogi kérdésben tanácsadó véleményt adjon.* Tanácsadó véleményt állam sohasem kérhet a Nemzetközi Bíróságtól, hanem erre feltétlenül csak a Közgyűlés és a Biztonsági Tanács jogosult; tanácsadó véleményt kérhet továbbá az ENSZ-nek a Közgyűlés által feljogosított más szerve, úgyszintén a Közgyűlés által feljogosított szakosított intézmény is a saját tevékenysége körében felmerülő jogi kérdésekben. A Közgyűlés ilyen felhatalmazást az ENSZ több szervének és valamennyi szakosított intézménynek adott, beleértve a szoros értelemben ilyen intézménynek nem tekinthető Nemzetközi Atomenergia Ügynökséget is.

Az erre feljogosított szervek a Bíróságtól az Alapokmány szerint csakis jogi kérdésekben kérhetnek véleményt. A Nemzetközi Bíróság gyakorlatában *a vélemények két kategóriája* alakult ki: *a)* olyan vélemények, amelyek nem érintenek két vagy több állam között függőben levő jogi kérdést; *b)* olyan vélemények, amelyek ilyen jellegű konkrét kérdésre vonatkoznak. Ennek a kettéválasztásnak igen fontos gyakorlati következménye, hogy a két vagy több állam között függőben levő jogi kérdésre vonatkozó véleményezési eljárásban nyerhet alkalmazást a Statútum 68. cikkében foglalt az a rendelkezés, amely szerint a Bíróságnak tanácsadó tevékenysége során is, amennyiben lehetséges, a Statútumnak a peres eljárásra vonatkozó rendelkezéseit kell alkalmaznia, tehát a véleményeknek ez a fajtája igen közel kerül a peres eljárásban hozott ítéletekhez. Ebből pedig következik, hogy ha ilyen konkrét vitás kérdéssel kapcsolatban óhajt az ENSZ valamelyik szerve vagy szakosított intézménye tanácsadó véleményt kérni a Nemzetközi Bíróságtól, ezt csak a vitában közvetlenül érdekelt államok hozzájárulásával teheti. Ellenkező esetben ugyanis meg lehetne kerülni a nemzetközi bíráskodás önkéntességének elvét, és a véleményadás hátsó ajtaján keresztül be lehetne csempészni a kötelező bíráskodást a nemzetközi gyakorlatba.

Az Állandó Nemzetközi Bíróság világosan látta a problémát, és ezért 1923-ban megtagadta a véleményadást arra a kérdésre, amelyet a Nemzetek Szövetségének Tanácsa tett fel a Szovjet-Oroszország és Finnország között létrejött dorpati békeszerződés értelmezésére vonatkozólag. Szovjet-Oroszország, amely ekkor még nem volt tagja a Nemzetek Szövetségének, eleve tiltakozott az eljárás ellen. A Bíróság úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a véleményadás lényegileg a két állam között függőben levő vita eldöntésével lenne egyenértékű, márpedig a bírói tevékenységre vonatkozó alapvető szabályok — a konkrét esetben tehát a vitában álló felek hozzájárulásának szükségessége — akkor sem hagyhatók figyelmen kívül, ha tanácsadó véleményről van szó. A véleményadás megtagadása a Statútum 65. cikke alapján történt, amely csupán feljogosította a Bíróságot a véleményadásra, de erre vonatkozó kötelezettséget nem állapított meg számára. Az ENSZ Nemzetközi Bírósága azonban, jóllehet Statútumának 65. cikke megegyezik az Állandó Nemzetközi Bíróság Statútumának azonos számozású cikkével, nem tette magáévá elődjének álláspontját, és a bolgár, magyar és román békeszerződések értelmezésének kérdésében az ENSZ Közgyűlésének megkeresése alapján hajlandónak mutatkozott a véleményadásra, bár olyan konkrét vitáról volt szó, amely a három állam és az Egyesült Államok, illetve Anglia között alakult ki.

A Nemzetközi Bíróság által adott vélemények már elnevezésükből kifűnőleg is tanácsadó jellegűek, és így *kötelező erejük nincs.* Kivétel csupán akkor van e szabály alól, ha az érdekelt felek külön megállapodásban eleve kijelentik, hogy a tanácsadó véleményt kötelezőnek fogják tekinteni. Ez olyan esetekben szokott előfordulni, amikor a vitában álló felek egyike az ENSZ vagy valamely szakosított intézmény, amely a Statútum 34. cikke értelmében peres fél a Nemzetközi Bíróság előtt nem lehet, és a kötelező tanácsadó vélemény kérése ennek a rendelkezésnek a megkerülését célozza (kötelező jellegű tanácsadó vélemény kéréséről rendelkezik többek között az Egyesült Nemzetek kiváltságairól és mentességeiről szóló 1946. évi egyezmény 30. cikke). De ha a vélemények általában nem is kötelező jellegűek, a Nemzetközi Bíróság tekintélyének megóvása érdekében kívánatos lenne, hogy a

Bíróság tanácsadó véleményeihez az ENSZ különböző szervei és a tagállamok is tartsák magukat. Ennek azonban az az előfeltétele, hogy a Bíróság ragaszkodjék az Alapokmány és a Statútum elveihez, ne adjon olyan konkrét vitákban véleményt, amelyekre nézve az érdekelt államok nem járulnak hozzá a véleményadáshoz, és végül ne foglalkozzék olyan kérdésekkel, amelyek túlnyomórészt politikai jellegűek.

A Nemzetközi Bíróság eddigi gyakorlatával kétségkívül hozzájárult a nemzetközi jog fejlesztéséhez. Már első ítéletében, amelyet a Korfu-szorosban bekövetkezett aknarobbanás következtében megsérült angol hadihajók tárgyában Anglia és Albánia között keletkezett vitában hozott, elősegítette a nemzetközi szorosok jogi helyzetének és a parti tenger státusának tisztázását. Nevezetes ítéletet hozott a Bíróság az Anglia és Norvégia közötti halászati vitában, és ezzel a parti tengerrel és a beltengerrel kapcsolatos problémák egész sorát igyekezett megoldani. Az 1958. évi genfi tengerjogi konferencián elfogadott nemzetközi egyezmények sok vonatkozásban a Nemzetközi Bíróság említett ítéleteire épülnek. A Columbia és Peru közötti menedékjog-vitát lezáró bírói ítélet is tisztázott a ma már csak Latin-Amerika területén fennálló diplomáciai menedékjoggal kapcsolatosan felmerülő egyes problémákat. Megemlítendő a Liechtenstein és Guatemala közötti Nottebohm-ügyben hozott ítélet, amely a diplomáciai védelem előfeltételeként az effektív állampolgárság fennforgását kívánja meg. A Honduras és Nicaragua közötti ügyben a Nemzetközi Bíróság tisztázni igyekezett azokat az okokat, amelyek a választott bírói ítéletek érvénytelenségét eredményezik. Egyik újabb ítéletében, amelyet az NSZK-nak Hollandiával és Dániával fennállott jogvitájában hozott, a kontinentális talapzatok elhatárolásának fontos kérdését próbálta megoldani. Angliának és az NSZK-nak a halászati jogok kérdésében Izlanddal kialakult vitájában a Bíróság első ítélete, amellyel az ügyben saját joghatóságát megállapította, figyelemre méltó megállapításokat tartalmaz a nemzetközi szerződések jogának egyik sokat vitatott problémáját, a körülmények változásának a szerződésre gyakorolt hatását illetően.

A tanácsadó vélemények közül meg kell említeni többek között az ENSZ szolgálatában elszenvedett károk miatti kártérítés kérdésében adott véleményt, amely hozzájárult a nemzetközi jogalanyiság problémájának és az ENSZ jogi státusának tisztázásához. A Délnyugat-Afrikával kapcsolatban adott első három tanácsadó vélemény a szóban forgó terület jogi státusának meghatározásán kívül a mandátum és a gyámság intézményével összefüggésben felmerülő több problémát igyekezett megoldani. Az ugyanezzel a ma Namíbiának nevezett területtel kapcsolatos negyedik tanácsadó véleményében a Bíróság azokat a jogkövetkezményeket kívánta felderíteni, amelyek az államok számára abból a tényből adódnak, hogy a Dél-afrikai Köztársaság a Biztonsági Tanács határozata ellenére jogtalanul gyakorol hatalmat e terület felett. Ez a vélemény egyben hozzájárult a Biztonsági Tanács jogkörének általános tisztázásához. Külön ki kell emelni a genocidium-egyezménnyel kapcsolatban tett fenntartások kérdésében adott tanácsadó véleményt, amely a nemzetközi szerződésekhez fűzött fenntartások nehéz kérdését igyekezett megvilágítani, és döntően hozzájárult ahhoz, hogy a fenntartások kérdésében az eddiginél kielégítőbb gyakorlat alakult ki az ENSZ Titkárságán. Ez a tanácsadó vélemény jelentősen elősegítette a fenntartások problémájának a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezményben történt szabályozását.

A Nemzetközi Bíróságnak tehát vannak kétségtelen érdemei a nemzetközi jog fejlesztése és egyes államok közötti jogviták békés rendezése terén. Mindamellett megállapítható, hogy a jogvitáknak csak elenyésző töredéke jut el ehhez a bírói fórumhoz, az államok nagy többsége pedig, beleértve a szocialista államokat, teljesen elzárkózik a Nemzetközi Bíróság igénybevétele elől.

Ami a szocialista államok tartózkodását illeti, ennek vizsgálatánál figyelembe kell venni azt a tényt, hogy korunkban két antagonisztikus társasalmi rendszerhez tartozó államok élnek egymás mellett, amelyeknek felfogása alapvető kérdésekben ellentétes. A Nemzetközi Bíróság biráinak túlnyomó többsége kapitalista rendszerű államok polgára, hiszen a 15 bíró közül csak kettőt választottak szocialista államok jogászai közül. A bírák nagy többsége akarva-akaratlanul a kapitalista jogszemléleten keresztül nézi az eléje kerülő ügyeket, és ennek megfelelően értelmezi és alkalmazza a nemzetközi jog szabályait. Ilyen körülmények között érthető, hogy a szocialista államok, ha általában nem is vonják kétségbe a bírák jóhiszeműségét, vonakodnak jogvitáikat a Nemzetközi Bíróság döntése alá bocsátani.

A Bíróság viszonylag kismérvű igénybevételének okait keresve nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a legfontosabb nemzetközi jogviták át és át vannak szőve politikai elemekkel, amelyeknek kizárólag a fennállónak vélt jogszabályok alapján való eldöntése nem lehetséges. Éppen azért a *döntő jelentőségű* nemzetközi viták legtöbbjében a Nemzetközi Bíróság, de általában bármely nemzetközi bírói szerv alkalmatlan arra, hogy ítéletet hozzon vagy véleményt adjon. Nyilvánvaló, hogy például a gyarmati rendszer felszámolásával kapcsolatban felmerült viták nem lettek volna kielégítő módon eldönthetők nemzetközi bírói szerv igénybevételével. Ezt a megállapítást egyébként igazolják a Nemzetközi Bíróság

állásfoglalásai azokban a gyarmati vonatkozású ügyekben, amelyek mégis eléje kerültek. Gondolunk itt az Egyesült Államok és Franciaország között az amerikai állampolgárok marokkói jogai tárgyában keletkezett jogvitára, a Portugália és India között a volt indiai portugál gyarmatokkal kapcsolatos peres ügyre, különösen pedig a Libéria és Etiópia által a Dél-afrikai Köztársaság ellen Namíbia kérdésében indított perre. A Nemzetközi Bíróság az első két ügyben lényegileg a status quo fenntartása mellett foglalt állást, a harmadik ügyben pedig nem látta megállapíthatónak a felperesek perlési jogosultságát, éspedig azzal az indoklással, hogy közvetlen jogaikat a Dél-afrikai Köztársaság embertelen apartheid politikája nem sértette. Ez a döntés világszerte nagy felháborodást keltett, és sokat ártott a Nemzetközi Bíróság tekintélyének. Ezt csak részben tette jóvá a Bíróságnak 1971-ben a Biztonsági Tanács felkérésére adott véleménye, amelyben megállapította, hogy a Dél-afrikai Köztársaság jogtalanul tartja uralma alatt Namíbiát.

Mindezek alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a Nemzetközi Bíróságnak a vitában álló felek megegyezésével történő igénybevétele bizonyos esetekben a vita helyes megoldását eredményezheti és hozzájárulhat az államok közötti ellentétek kiküszöböléséhez, egyben pedig a nemzetközi jog fejlesztéséhez is. Ugyanakkor azonban ügyelni kell arra, hogy a Bíróságot ne terheljék meg olyan feladatokkal, amelyeknek eredményes megoldására a bonyolult nemzetközi körülmények között bírói szerv a jellegéből folyó korlátok következtében nem lehet képes.

A most elmondottak alapján az az általános megállapítás adódik, hogy jóllehet helytelen a nemzetközi bíráskodás jelentőségét általában lebecsülni, mégis korunkban a nemzetközi bíráskodás továbbra is a nemzetközi viták elintézésének viszonylag ritkán igénybe vehető eszköze marad.

Irodalom: *Haraszti* György: A Nemzetközi Bíróság joggyakorlata. Bp. 1958.; *Magyary* Géza: A nemzetközi bíráskodás. Bp. 1918.

Anisztimov, L. N.: Mezsdunarodno-pravovüe szredsztva razresenia mezsdoszudarsztvennüh szporov (konfliktov). Leningrad, 1975.; *Azud*, J.: Kotázke pokojného riešenia medzinárodných sporov. Bratislava, 1955.; *Kozsevnikov*, F. I.—*Sarmazanasvili*, G. V.: Mezsdunarodnüj szud OON. Moszkva, 1971.; *Krülov*, Sz. B.: Mezsdunarodnüj szud Organizacii Obedinennüh Nacij. Moszkva, 1958.; *Ladüzsenszkij*, A. M.—*Bliscsenko*, I. P.: Mirnüe szredsztva razresenija szporov mezsdu goszudarsztvami. Moszkva, 1962.; *Poljanszkij*, N. N.: Mezsdunarodnüj szud. Moszkva, 1951.

Anand, R. P.: International courts and contemporary conflicts. London, 1974.; *Rosenne*, Sh.: The World Court. Leiden, 1973.

Haraszti György

NÉPI ELLENŐRZÉS → *Állami ellenőrzés*

NORMA → *Jogszabály; Jogfogalom; — Jogforrás; — Jogalkotás*

NYOMOZÁS → *Büntető eljárás lefolytatása*

O

OKOZATI ÖSSZEFÜGGÉS → *Bűncselekmény*

ORSZÁGGYŰLÉS: I. Az Országgyűlés mint az államhatalom legfelsőbb szerve (1291.) — II. Az Országgyűlés kialakulása (1291.) — III. Az Országgyűlés feladatai és hatásköre (1292.) — IV. Az Országgyűlés belső szervezete és működése (1294.) V. A legfelsőbb államhatalom gyakorlásának folyamatossága és a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa (1295.)

I. Az Országgyűlés mint az államhatalom legfelsőbb szerve.

A Magyar Népköztársaság Országgyűlése azonos típusú az európai szocialista országok legfelsőbb képviseleti szerveivel. A szocialista államok államszervezetének felépítését általában az jellemzi, hogy a képviseleti rendszer csúcsán elhelyezkedő legfelsőbb képviseleti szervek egyben az államhatalom legfelsőbb szervei, a népszuverenitás teljességének megtestesítői. Teljhatalmukat semmilyen más állami szerv nem korlátozza. Nincs olyan jogi előírás sem, melynek módosítása vagy megváltoztatása hatáskörüket meghaladná. Ez alól az alkotmány sem kivétel. Esetenként ugyan előfordul, hogy nem a legfelsőbb képviseleti szerv, hanem népszavazás fogadja el az alkotmányt. A módosítás joga azonban ilyen esetben is megilleti a népszuverenitást megtestesítő legfelsőbb képviseleti szervet.

A szocialista államok legfelsőbb képviseleti szerveinek az államszervezet egésze alá van rendelve. Nincs olyan állami szerv, mely magát irányító, ellenőrző tevékenysége alól kivonhatná. A szocialista országok ugyanis általában elvetik az államhatalmi ágak elválasztásának elvét, és az államszervezet felépítésében az államhatalom egységét hangsúlyozzák. A szocialista államszervezetben is alkalmazásra kerül ugyan a munkamegosztás, és ennek megfelelően jönnek létre az állami szervek különböző típusai (képviseleti-hatalmi, államigazgatási, bírói, ügyészi szervek), ez azonban szintén nem korlátozhatja a legfelsőbb képviseleti szerv hatalmának teljességét. Ennek legfőbb biztosítéka, hogy általában a legfelsőbb hatalmi szerv hatáskörébe tartozik az egyes állami szervtípusokat közvetlenül irányító, illetve ellenőrző központi szervek létrehozása is. (Így pl. a kormány, a legfelsőbb bíróság, a legfőbb ügyész, illetve az ezeknek megfelelő szervek megválasztása.)

A szocialista alkotmányok általában közvetlenül rögzítik mindazokat a jogi biztosítékokat, amelyek nélkülözhetetlen feltételei annak, hogy a legfelsőbb képviseleti szervek megfelelhessenek az államhatalom legfelsőbb szervével szemben támasztott követelményeknek. Az alkotmány rendelkezései alapján pedig külön törvények vagy legalábbis törvényi szintű jogszabályok nagy részletességgel szabályozzák a legfelsőbb képviseleti szervek egész belső felépítését és működését.

A Magyar Népköztársaság Országgyűlésére vonatkozó államjogi szabályok (az alkotmány II. fejezete, az 1956. évi 1. sz. országgyűlési határozat, az országgyűlés ügyrendjét tartalmazó és a hivatalos lapban kihirdetett 6/1971 — 1975. sz. országgyűlési határozat) arról tanúskodnak, hogy az Országgyűlés rendelkezik mindazokkal a jogosítványokkal, amelyek képessé teszik a szocialista Magyarország legfelsőbb államhatalmi szervére háruló feladatok ellátására. Ez határozza meg belső felépítését és működését is. Ám elnevezése, belső szervezetének és eljárási rendjének egyes elemei a magyar Országgyűlés történelmi fejlődésének tradícióit is őrzik.

II. Az Országgyűlés kialakulása.

Ismeretes, hogy a szocialista államok közül Magyarország az egyetlen, ahol évszázadokon keresztül folyamatosan működött olyan legfelsőbb képviseleti szerv, mely az egyes korszakok változó feltételeinek megfelelően részt vett az államhatalom legfelsőbb gyakorlásában. E hosszú történelmi fejlődés során a legfelsőbb képviseleti szerv mindhárom típusa létezett, rendi gyűlés, majd burzsoá típusú népképviselet és az 1919. évi Tanácsköztársaság idején a szocialista típusú legfelsőbb képviseleti szerv, a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése formájában. (→ *Képviseleti rendszer*)

A Tanácsköztársaság vereségét követően az ellenforradalom felszámolta a tanácsok rendszerét és visszatért az 1919 előtti feudális maradványokkal terhelt burzsoá népképviseleti rendszerhez. Az ellenforradalom nyomán

kialakuló Horthy-fasizmus megtalálta a módját annak, hogy az államhatalom egész rendszerét saját eszközévé tegye. Nem volt ez alól kivétel az Országgyűlés sem. Részben ezzel is magyarázható, hogy a felszabadulás után a kialakuló új államhatalom kezdetben nem Országgyűlésnek, hanem nemzetgyűlésnek nevezte az 1945 őszén tartott általános választásokon létrehozott legfelsőbb képviseleti szervet. Ezt az elnevezést rögzítette az ország kormányformáját meghatározó 1946. évi I. tv. (köztársasági törvény). Ám az 1947. évi választásokat megelőzően, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az 1945-ben választott nemzetgyűlés összetétele nem fejezi ki többé a felszabadulást követően végbement politikai és gazdasági fejlődést, az új választásokról rendelkező 1947. évi XXII. tv. (1947. júl. 24.) visszatért a legfelsőbb képviseleti szerv korábbi elnevezéséhez. A törvény miniszteri indoklása részletesen kifejti ennek okait. A magyar nép tudatában a törvényhozó hatalom letéteményeseként az Országgyűlés él. Ez az elnevezés felel meg a történeti hagyományoknak és fejlődésnek: ez fejezi ki a törvényhozó hatalom gyakorlására hivatott legfőbb állami szervnek azt az állandó jellegét, amely a közjogi alapintézmények legszükségesebb tulajdonságai közé tartozik. Ezzel szemben nemzetgyűlés alakítására nagy államjogi fordulatok idején, meghatározott feladat elvégzése céljából, nevezetesen az új alkotmány alapjainak lerakása végett szokott sor kerülni. Amidőn tehát a demokratikus államrend megszilárdulása után, a gazdasági terv megvalósulásának előestéjén alkalom nyílik a közjogi stabilizáció kifejezésére is: mindenképpen indokolt, hogy a magyar köztársaság törvényhozása külső elnevezésében is kifejezésre juttassa a közjogi ideiglenesség lezárását és a demokratikus magyar államrend véglegessé válását. Ezt a tradicionális elnevezést vette át az 1949. évi XX. törvénnyel elfogadott szocialista alkotmány is.

Az Országgyűlés az 1949. évi alkotmány elfogadását megelőzően a köztársasági törvény alapján a parlamentáris köztársaságok kormányformájának megfelelően az államhatalom megosztásának elve alapján illeszkedett be az állam központi szerveinek rendszerébe. Azaz: az Országgyűlés mint törvényhozó szerv, a köztársasági elnökkel mint a végrehajtó hatalom fejével osztozott a legfelsőbb hatalom gyakorlásában. Az 1949. évi alkotmány elfogadásával az Országgyűlés a hatalom egységének elve alapján — mely a szocialista államok többségében az államszervezet egyik legfontosabb alapelve — lett a legfelsőbb államhatalom kizárólagos birtokosa. Ám azt is meg kell mondani, hogy a korábban a burzsoá parlamentarizmus elvei alapján, a többpártrendszerre épülő Országgyűlés csak nehezen találta meg a helyét abban a politikai rendszerben, mely gyakorlatilag egyetlen működő pártra épült. A nehézségeket fokozta, hogy a szocialista alkotmány elfogadását követő esztendők amúgy sem kedveztek a demokratikus elvek alapján választott képviseleti szervek fejlődésének. Végül is csak az SZKP XX. kongresszusát követően, a szocialista demokratizmus fejlesztését célzó program keretében, az Országgyűlés 1956. évi 1. sz. határozata vázolta fel azokat a tevékenységi és szervezeti formákat, amelyek lehetővé teszik, hogy az Országgyűlés is aktív részese legyen az állami élet legfelsőbb irányításának. Az Országgyűlés tevékenységének azóta bekövetkezett fejlődése hosszú időn át elfért az 1949-ben elfogadott alkotmány keretei között. Az 1972. évi I. tv.-nyel elfogadott általános alkotmánymódosítás azonban az Országgyűlésre vonatkozó szabályokat is érintette.

Kifejezetten az Országgyűlésre vonatkozik az 1975. évi I. tv.-nyel végrehajtott alkotmánymódosítás, mely az Országgyűlési ciklus időtartamát a korábbi 4 évről 5 évre emelte fel.

III. Az Országgyűlés feladatai és hatásköre.

Az 1949 óta bekövetkezett fejlődés alapján az Országgyűlésnek négy fő funkciója (feladatköre) különböztetehető meg, éspedig a törvényhozási, az ellenőrzési, a szervezeti és végül az ún. politikai funkció. A továbbiakban e funkciókhoz igazodva mutatjuk be az Országgyűlés feladatait és hatáskörét.

Az Országgyűlés tevékenységében betöltött súlyánál fogva is elsőként kell vizsgálni a törvényhozási funkciót, az Országgyűlésnek a jogalkotás legfelsőbb szerveként ellátott feladatait.

A legutóbb végrehajtott alkotmánymódosítás, különösen az alkotmányban rögzített törvényi szabályozásra kijelölt ügyek körének szélesítésével járult hozzá az Országgyűlés *törvényhozó tevékenységének* fejlesztéséhez. A törvényi szabályozásra kijelölt ügyek körének meghatározása az alkotmányban részben implicit jellegű (külön törvényre utalás nélkül az Országgyűlés hatáskörének megállapítása), részben explicit (azaz egy-egy szabályozási tárgynak kifejezetten törvényre való utalása). Az alkotmány szövege eredeti megfogalmazásában is számos ilyen törvényhozási ügyre utalt. Mégis külön figyelmet érdemelnek azok a jogszabályok, amelyek kifejezetten is megállapítottak új törvényhozási tárgyakat. Az 1949. évi alkotmány elfogadása óta különösen két jogszabályt kell itt kiemelni. Az egyik az 1954. évi 26. sz. tvr., mely előírta, hogy „Új bűncselekményt csak törvény vagy törvényerejű rendelet állapíthat meg". (3. §) (Ezt a rendelkezést a jogforrási rendszerről intézkedő új jogszabály, az 1975. évi 24. sz. tvr. is fenntartja.) Kifejezetten az Országgyűlés törvényhozó tevékenységének szélesítését célozta az 1956. év nyarán elfogadott 1. sz. országgyűlési határ-

rozatnak az a rendelkezése, miszerint „A dolgozó nép összességét érintő minden alapvető kérdést törvényben kell szabályozni. Ennek megfelelően feltétlenül szükséges a törvényhozó tevékenység kiszélesítése olyan értelemben, hogy az állampolgárok alapvető jogait és lényeges kötelességeit érintő jogszabályok törvények formájában kerüljenek megalkotásra." (II. fej. I.) Az 1972. évi I. tv.-nyel végrehajtott alkotmánymódosítás egyébként e rendelkezés érdemét beiktatta az alkotmányba. „A Magyar Népköztársaságban törvény állapítja meg az állampolgárok alapvető jogaira és kötelességeire vonatkozó szabályokat" — állapítja meg az alkotmány 54. §-a.

Mindezeket figyelembe véve a törvényhozási tárgyköröknek jelenleg az alábbi típusait különböztetjük meg: *a)* alkotmányban rögzített törvényhozási tárgykörök, *b)* törvényekben illetve törvényi szintű rendelkezésekben kifejezetten törvényhozási tárgyaknak nyilvánított szabályozási tárgykörök, *c)* a folyamatos törvényhozás menetében történetileg kialakult törvényhozási tárgyak, *d)* ún. új szabályozási tárgyak. Ez az eset akkor áll fenn, amikor törvény szintjén kapnak szabályozást olyan társadalmi viszonyok, amelyeket korábban csak rendeletek szabályoztak. Ez volt a helyzet pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről rendelkező törvény elfogadásánál.

Az alkotmányban rögzített törvényhozási tárgyak három kérdéskör körül csoportosulnak. A tulajdon- és a gazdasági viszonyokkal összefüggésben az állami tulajdon kizárólagos tárgyainak és az állam kizárólagos gazdasági tevékenységének meghatározása; a vállalati szervezet alapvonásai, a népgazdasági tervek, a költségvetés. Az államszervezet körében minisztériumok létesítése, a Minisztertanács tagjai és az államtitkárok jogállása, felelősségre vonásuk módja, a tanácsokra mint képviseleti szervekre vonatkozó szabályok, a bíróságokra vonatkozó szabályok (az alkotmány V. fejezete ezen belül külön is kiemel törvényi szintre tartozó tárgyakat, így különbíróságok létesítése, kivétel a tanácsokban való ítélkezés alól, bírák választása, kivételek a tárgyalás nyilvánossága alól), ügyészségek jogi szabályozása. Az állampolgárok alapvető jogai körében az alkotmány külön kiemeli az országgyűlési képviselők és tanácstagok választását és visszahívását, másrészt az 54. § általánosságban is rendelkezik arról, hogy törvényi útra tartoznak az állampolgárok alapvető jogaira és kötelességeire vonatkozó szabályok. Ez utóbbi rendelkezés tartalma igen széles. Értelmezhető lenne úgy is, hogy általában vonatkozik az állampolgárok jogait és kötelességeit rendező legfontosabb szabályokra. Abból azonban, hogy az állampolgárok alapvető jogairól és kötelességeiről szóló fejezetben jelenik meg, egyértelműen azt a következtetést kell levonni, hogy az alkotmány e fejezetében felvett alapvető jogok és kötelességek részletesebb szabályozása tartozik a törvényre.

Az 1949. évi alkotmány elfogadása óta igen jelentős fejlődést mutat az Országgyűlés *ellenőrzési tevékenysége*. E fejlődést részleteiben is tükrözi az országgyűlés ügyrendjének többszöri módosítása, ám egyes vonatkozásai az alkotmány szövegének módosítását is megkívánták. Az ellenőrző funkció fejlődésének legfontosabb elemei: a kezdetben alig funkcionáló kérdésfeltevési jognak interpellációvá erősödése; eleinte csak az ülések előkészítésére szorítkozó, inkább funkcionális feladatokra szervezett bizottságoknak széles körű ellenőrző, javaslattevő, az Országgyűlés ülései között rendszeresen működő, az állami munka összes területeit átfogó állandó bizottságokká való fejlődése (ezt az átalakulást egyébként az alkotmány módosítása is jelzi); a kormány, esetenként a kormány egyes tagjainak, továbbá a legfőbb ügyésznek és a Legfelsőbb Bíróság elnökének beszámolói az Országgyűlés plénumán. A legutóbbi alkotmánymódosítás tovább szélesítette az ellenőrzési funkciót azáltal, hogy az Országgyűlésre bízta a társadalom alkotmányos rendjének biztosítását (19. § 2. bek.), az alkotmány megtartásának ellenőrzését (19. § 3. bek. *i)* pont). Ez a rendelkezés egyben az országgyűlési bizottságok feladatkörét is szélesíti. Az Országgyűlés módosított ügyrendje ugyanis az állandó bizottságok feladatai között külön kiemeli, hogy folyamatosan segítsék az Országgyűlést a társadalom alkotmányos rendjének biztosításában. (6/1971—75. országgyűlési határozat, 15. § 3. bek.)

Az országgyűlési feladatok harmadik csoportjához az *állam központi szerveinek létrehozásában* ellátott feladatait soroljuk. Ebben az alkotmány elfogadása óta nem történt változás. Az alkotmány módosítása után is az Országgyűlés választja meg a Népköztársaság Elnöki Tanácsát, a kormányt, a legfőbb ügyészt és a Legfelsőbb Bíróság elnökét; minisztériumot csak az Országgyűlés hozhat létre és szüntethet meg.

Az Országgyűlés *politikai funkciójához* azokat a tevékenységi köröket soroljuk, amelyek túlmutatnak a törvényhozás, az ellenőrzés, illetve a központi állami szervek létrehozásával összefüggő feladatokon. Az Országgyűlés politikai funkciójára egyébként maga az alkotmány is utal, amikor az Országgyűlés tevékenységét elvi éllel meghatározva kimondja, hogy az Országgyűlésre tartozik „a kormányzás" szervezetének, irányának és feltételeinek meghatározása. A Magyar Népköztársaságban általánosan elismert alkotmányos elvnek kell tekinteni (erről egyébként több Országgyűlési határozat közvetlenül is rendelkezik), hogy az egyes törvényjavaslatokon túl az országgyűlés napirendjére kell tűzni mindazokat az Országos jelentőségű kérdéseket, amelyeknek

rendezése meghatározza az ország gazdasági, kulturális, politikai életének fejlődését. E feladatkör ellátásának konkrét formája az állami tevékenység egészét vagy annak egyes ágazatait érintő koncepciók, fejlesztési programok megvitatása. Ennek alapján esetenként a végrehajtásért felelős állami szerveket kötelező határozatok elfogadására is sor kerül. A kormány programjának országgyűlési megtárgyalása, a tervtörvények és a költségvetési törvények vitája, esetenként egyes igazgatási vagy gazdasági ágazatok hosszú távú fejlesztési koncepcióinak az Országgyűlés előtt való bemutatása, valamint az ezekkel kapcsolatban hozott határozatok mutatják az Országgyűlés e tevékenységi körének fejlődését. E feladatkört az 1972. évi I. tv.-nyel végrehajtott alkotmánymódosítás annyiban érintette, hogy kifejezetten előírta a kormány programjának az Országgyűlés plénuma előtti bemutatását és megvitatását.

IV. Az Országgyűlés belső szervezete és működése.

A képviseleti szervek tevékenységében a teljes ülésnek, a plénumnak kiemelt szerepe van. A képviseleti szervek hatáskörét érdemben csak a plénum gyakorolhatja. Ez áll a szocialista államok legfelsőbb képviseleti szerveire is. A tisztségviselők, a bizottságok, a képviselői csoportok elsősorban a plénum munkájának eredményességét biztosítják. Ez alól nem jelent kivételt a különböző bizottságoknak az államszervezet munkája feletti ellenőrző tevékenysége sem, hiszen ezzel — a hozzájuk utalt szakterületen — lényegében a legfelsőbb képviseleti szerv ellenőrző tevékenységének folyamatosságát biztosítják. Egyébként ellenőrzési tevékenységük során is csak javaslattételi joggal rendelkeznek. Nem csorbítja a plénum hatáskörének kizárólagosságát és teljességét az az egyes szocialista országokban ismeretes megoldás sem, ha néhány speciális ügyben (pl. kisebb jelentőségű mentelmi ügyekben) az érdekelt bizottságok az egyes ülésszakok között a plénum végleges döntésétől függő, ideiglenes jellegű közbeeső intézkedéseket tesznek. Ezek az általános elvek határozzák meg a Magyar Népköztársaság Országgyűlésének belső szervezetét, a tisztségviselők (az Országgyűlés elnöke és alelnökei, a jegyzők), a bizottságok, a képviselői csoportok és az Országgyűlés Irodája tevékenységének tartalmát is.

A magyar Országgyűlésnek nincs „elnöksége" vagy ahhoz hasonló funkciókat gyakorló testületi szerve. (Egyes szocialista országokban a tisztségviselőkből alakított elnökség működik, másutt a képviselői csoportok vezetőiből alakított testület, az ún. szeniorok tanácsa lát el bizonyos elnökségi funkciókat.) A magyar Országgyűlés elnöke személyes felelősséggel irányítja az Országgyűlés munkájának szervezését. Az alelnökök és a jegyzők saját felelősségük megtartásával, lényegében azonban az elnököt helyettesítve, illetve annak irányítása mellett látják el feladataikat. Az elnöknek van alárendelve az Országgyűlés Irodája is. Az Országgyűlés ügyrendje az Országgyűlés munkájának belső szervezésében, a tanácskozások rendjének fenntartásában jelentős jogosítványokat biztosít az elnök számára. Igen jelentősek ún. tiszteleti jogai is. Őrködik az Országgyűlés méltóságán és tekintélyén, ünnepélyes megnyilvánulások alkalmából az Országgyűlést képviseli (reprezentálja), ám az Országgyűlés hatáskörét ideiglenes jellegű közbeeső intézkedésekkel sem veheti át.

A magyar Országgyűlés munkájában igen jelentős szerepük van a bizottságoknak, köztük is elsősorban az állandó bizottságoknak. Az „állandó" bizottságok nevében is kifejezésre jut e bizottságok elsődleges feladata az, hogy az Országgyűlés ülésszakai között mintegy szakbizottságokként működve az állami munka hozzájuk utalt területén folyamatosan biztosítsák az Országgyűlés ellenőrző funkciójának érvényesülését. E funkciójuk ellátása során saját kezdeményezésükre bármely olyan kérdéssel foglalkozhatnak, amelyet az állami vagy társadalmi élet hozzájuk tartozó területén jelentősnek ítélnek. Megállapításaikat, illetve javaslataikat az Országgyűlés plénuma, az Elnöki Tanács és a Minisztertanács elé terjeszthetik, de javaslataikkal az illetékes szakminiszterhez vagy főhatósághoz is fordulhatnak.

A bizottságok ellenőrzési funkciójuk gyakorlása során igen széles körű jogosítványokkal rendelkeznek. A hatóságok, hivatalok és intézmények, valamint az állam polgárai kötelesek az országgyűlési bizottságok által kívánt adatokat rendelkezésre bocsátani, illetőleg a bizottságok előtt vallomást tenni.

A *képviselői csoportok* a fővárosban és az egyes megyékben választott képviselőket tömörítik. Elősegítik az Országgyűlés és a legnagyobb területi egységek közötti kapcsolat folyamatossá tételét.

Az *Országgyűlés működése* a képviselői megbízatások időtartamának megfelelő 5 éves ciklusokra, ezen belül ülésszakokra, az ülésszakokon belül pedig ülésekre épül. Az ülésszakokat az Elnöki Tanács hívja össze szükség szerint. Kötelező azonban az ülésszakok összehívása évente kétszer, valamint a képviselők egyharmadának írásban előterjesztett kérelmére. Az ülések időtartamát maga az Országgyűlés határozza meg.

Az alkotmány és az Országgyűlés ügyrendje számos biztosítékkal támasztja alá az országgyűlési munka zavartalanságát és függetlenségét. Ezt célozzák azok a szabályok is, amelyek a képviselőt védelmezik az illetéktelen befolyásolással szemben. Az ügyrend általános elvként szögezi le, hogy a képviselőt meg-

bízatásának teljesítése és az ebből eredő elfoglaltsága miatt hátrány nem érheti. Az alkotmány pedig közvetlenül rögzíti az országgyűlési képviselők mentelmi jogát. E szerint országgyűlési képviselőt az Országgyűlés hozzájárulása nélkül letartóztatni vagy ellene bűnvádi eljárást indítani — tettenérés esetét kivéve — nem lehet.

Az Országgyűlés funkcióinak eredményes megvalósítását szolgálják az alkotmánynak és az ügyrendnek a *képviselők kötelezettségeit* meghatározó rendelkezései. Ezek semmi kétséget nem hagynak az iránt, hogy a képviselő elsősorban a választók küldötte. Törekednie kell választókerülete problémáinak megoldását elősegíteni, választóival szoros kapcsolatot tartani, javaslataikkal gondosan foglalkozni; mindebben azonban köteles szem előtt tartani a közösség egészének érdekeit. A köz érdekeit védelmezi a képviselői összeférhetetlenségnek sajátosan a magyar képviseleti rendszert jellemző intézménye is. E szerint: minden olyan politikai, gazdasági vagy egyéb tevékenység, illetőleg magatartás, mely ellentétben áll a társadalom érdekeivel, összeférhetetlen az országgyűlési képviselői megbízatással. (A képviselői megbízatásnak összeférhetetlenség címén való megszüntetését, a mentelmi és összeférhetetlenségi bizottság által lefolytatott eljárás alapján, annak javaslatára csak az Országgyűlés plénuma mondhatja ki.)

V. A legfelsőbb államhatalom gyakorlásának folyamatossága és a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa.

A legfelsőbb államhatalom gyakorlásának folyamatosságát a burzsoá államok nagy többségében az államfő személye biztosítja. A szocialista államiság fejlődésének kezdetein külön hangsúlyt kapott az, hogy a szocialista állam e vonatkozásban is a testületiség elvét helyezi előtérbe. Ez azt jelentette, hogy a Szovjetek Összoroszországi Kongresszusai között az általa választott Központi Végrehajtó Bizottság, majd később, amikor ennek ülései is megritkultak, a Központi Végrehajtó Bizottság elnöksége biztosította a legfelsőbb államhatalom gyakorlásának folyamatosságát. A három szerv a szovjetek kongresszusának fenntartott néhány jelentős ügy kivételével egymást helyettesíthette. Az 1936. évi szovjet alkotmány ezen a megoldáson annyiban változtatott, hogy az egy-egy hosszabb ciklusra választott küldöttekből álló legfelsőbb szovjet két háza által választott prezídiumra, elnökségre mint testületi jellegű államfőre hárította a legfelsőbb államhatalom folyamatosságának biztosítását. Ennek a testületi jellegű államfőnek nincs általános helyettesítési jogköre, tehát csak az alkotmány által meghatározott ügyekben helyettesítheti annak ülésszakai között a legfelsőbb szovjetet. Megilleti azonban a törvényerejű rendeletek alkotásának joga, ide értve a legfelsőbb szovjet által elfogadott hatályos törvények módosítását is. Ez a jogalkotás területén — az alkotmány módosítását kivéve — lényegében általános helyettesítési jogkört foglal magában.

A II. világháborút követően létrejött szocialista államokban változatos formák alakultak ki a legfelsőbb államhatalom folyamatosságának biztosítására. Egyes államokban az 1936. évi szovjet alkotmányban rögzített megoldást vették át. Másutt megtartották az egyszemélyi államfő intézményét, mellette azonban létrehozták a legfelsőbb képviseleti szervnek azt a szűkebb testületét (elnökségét vagy bizottságát), amely az egyszemélyi államfővel együtt eljárva bizonyos megszorításokkal, magát a legfelsőbb képviseleti szervet is helyettesítheti. Sajátosan alakult a magyarországi megoldás. A magyar alkotmány kombinálja az 1936. évi alkotmányban létrehozott prezídium intézményét és a korábbi szovjet fejlődésre jellemző megoldást. Az Országgyűlés által választott, egészében az Országgyűlésnek felelős és annak beszámolásra kötelezett Elnöki Tanács általános helyettesítési jogkörrel rendelkezik, azaz néhány, pontosan körülhatárolható ügy kivételével az Országgyűlés ülésszakai között annak teljes jogkörét gyakorolhatja. (Nem módosíthatja az alkotmányt és — az Országgyűlés és az Elnöki Tanács közötti viszonyból folyóan — nem változtathatja meg saját összetételét, nem intézkedhet az Országgyűlés belső szervezetét és tevékenységét illető ügyekben. Másrészt törvényerejű rendeleteivel — amelyeket az Országgyűlés következő ülésszakán bemutatni köteles — a hatályos törvényeket is módosíthatja.)

Az Elnöki Tanácsot az itt ismertetett ún. helyettesítő hatáskörén túl egyéb jogosítványok is megilletik (saját hatáskör). Ide sorolhatók azok a jogosítványok, amelyeket az alkotmány vagy egyes törvények, illetve törvényerejű rendeletek kifejezetten az Elnöki Tanács hatáskörébe utalnak. Ezek egy része államfői feladatkörként is felfogható, valójában azonban ezzel mégsem határolhatók körül.

Irodalom: *Ádám* Antal: A Népköztársaság Elnöki Tanácsa. Bp. 1959.; *Balla* Antal: A magyar országgyűlés története. Bp. 1924.: *Beér* János: Szocialista államépítés. Bp. 1968.; *Beér* János—*Kovács* István: A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Bp. 1959.; *Beér* János—*Kovács* István—*Szamel* Lajos: Magyar államjog. Bp. 1960.; *Bihari* Ottó: Az államhatalmi képviseleti szervek elmélete. Bp. 1963.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. Beér János—Csizmadia Andor, Bp. 1954.; *Fraknói* Vilmos: Magyar országgyűlések története. Bp. 1874.; *Fraknói* Vilmos—*Károlyi* Árpád: Magyar országgyűlési emlékek.

1—12. köt. Bp. 1874—1879.; Házszabályok. 1—2. köt. Szerk. Horváth János. Bp. 1971.; *Jánosi* Ferenc: Alkotmányok gyűjteménye. 1—2. köt. Pest, 1867.; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Máriássy* Béla: A magyar törvényhozás és Magyarország történelme. 1—18. köt. Bp. 1884—1893.; *Pap* Dénes: A magyar országgyűlés Pesten 1848-ban. 1—2. köt. Pest. 1866.; *Pap* Dénes: A magyar országgyűlés Debrecenben. 1—2. köt. Lipcse. 1870.; *Pap* Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 1—2. köt. Pest. 1858.; *Szilágyi* Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek. 1—22. köt. Bp. 1875—1898.; *Trócsányi* Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Bp. 1976.

Kovács István

Ö

ÖNKÉNTES ELÁLLÁS → *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*

ÖNKORMÁNYZAT → *Helyi igazgatás*

ÖRÖKLÉSI JOG: I. Az öröklés és a tulajdoni rend kapcsolata (1297.) — II. Öröklési jogi alapfogalmak (1298.) — III. Intézménytörténet (1303.) — IV. A hatályos magyar öröklési jog és más európai szocialista jogrendszerek öröklési jogának főbb szabályai (1312.)

I. Az öröklés és a tulajdoni rend kapcsolata. Az öröklés a szó általános értelmében a meghalt személy (örökhagyó) vagyonának más személyre, más személyekre való átszállását, a meghalt személy vagyoni jogaiba való lépést, az ezekben való jogutódlást jelenti.

Az öröklés kialakulásának első történeti alapfeltétele a magántulajdon kialakulása és annak a — ha nem is jogi, de társadalmi — elismerése, hogy ez a magántulajdon a tulajdonos halála után más személyre átszállhat. Az öröklés tehát első formájában a magántulajdon alapján fejlődik ki, és voltaképpen befejezése annak a társadalmi átalakulásnak, amelynek eredményeképpen a termelés eszközei és eredménye egyes személyek tulajdonába kerülnek. Ezt a fejlődést tetőzi be és szilárdítja meg ugyanis annak elismerése, hogy a magántulajdonost tulajdona tárgyán életében megillető jogok halálával nem szűnnek meg, hogy a magántulajdon marad, csak alanyai változnak (Világhy).

A fejlődésnek ez a betetőzése, befejezettsége attól függetlenül megállapítható, hogy magát a tulajdonost megilleti-e már az a jog is, hogy maga jelölje ki örököseit, tulajdonosi jogainak folytatóit (végrendelkezés), vagy a tulajdonosi jogok folytatói csak a jog, a törvény rendjén meghatározott személyek lehetnek (törvényes öröklés). A törvényes öröklés kialakulása időben korábbi a végrendelkezési jog elismerésénél, a magántulajdon öröklésének intézménye azonban már a törvényes öröklés kialakulásával létrejöttnek tekinthető.

A magántulajdon nemcsak alapfeltétele az öröklés kialakulásának, hanem kialakulásától kezdve mindaddig és mindenütt, amíg és ahol a tulajdon alapvető formája a magántulajdon, az öröklés lehetősége, az örökölhető vagyon tárgyai és az öröklés célja is értelemszerűen igazodnak a magántulajdon tárgyainak az adott társadalom termelési-tulajdoni viszonyaitól függő köréhez és rendeltetéséhez.

A magántulajdon öröklésének célja, szociális funkciója, legalábbis a magántulajdon fő tárgyát, a szélesebb értelemben vett termelőeszközöket és az ezekké konvertálható tőkét illetően: az örökös számára meghagyni azt a hatalmat, amellyel az elhunyt rendelkezett életében, azt a hatalmat, hogy tulajdona segítségével idegen munka termékeit kisajátíthassa. Elsősorban ezért nevezi Marx az öröklést a magántulajdon babonás túlzásának.

A szocialista és a szocializmust építő társadalmakban megszűnik, vagy megszűnőben van a termelőeszközök magántulajdona, különösen az idegen munka termékeinek kisajátítását biztosító magántulajdon. Az egyes polgárok tulajdonának alapvető tárgyai a szó szélesebb értelmében vett fogyasztási, használati javak, amelyek a tulajdon tárgyában és rendeltetésében bekövetkezett alapvető változást figyelembe véve többé nem magántulajdonként, hanem személyi tulajdonként vannak tulajdonukban. A személyi tulajdonban való öröklést, amely többé nem a tulajdonost megillető hatalom öröklését jelenti, s így nem is állhat rá, hogy az a magántulajdon babonás túlzása, a szocialista jogrendszerek elismerik és védik.

A szocialista tulajdoni rend, a szocialista tulajdonjog és a szocialista öröklési jog összefüggései közvetlenek annyiban, hogy a tulajdon szocialista rendje, a tulajdonjog szocialista szabályai határozzák meg az örökölhető vagyon körét és azt is, hogy ennek az öröklésnek a szociális funkciója a személyi tulajdon gyarapítása, és ezzel az anyagi és kulturális szükségletek magasabb fokú kielégítése.

A magántulajdon öröklésének célja a termelési viszonyok fejlettségi fokától függően és az öröklés tárgyát képező alapvető termelési eszközök jellegétől függően közvetlenül vagy közvetett módon az öröklés rendjére: az öröklésre törvény alapján jogosultak körének alakulására, valamint a végintézkedési szabadság szűkebb vagy szélesebb körű elismerésére is

meghatározóak lehetnek. Ez a meghatározó szerep a fejlődés korábbi fokán, különösen amíg az alapvető termelőeszköz a föld, s a termelés alapvető módja a naturálgazdálkodás, amelyet az együtt gazdálkodó nagycsalád fejt ki, általában közvetlen, a fejlődés későbbi fokán már csak közvetett (l. III. 2. és III. 3.).

A szocialista társadalmi rendszerre az jellemző, hogy a tulajdon tárgyainak és az öröklés céljának az öröklési jog alakulására gyakorolt közvetlen hatásához képest a tulajdoni rend és az öröklés rendjének összefüggései nagyobb részükben szintén csak közvetettek (l. IV.).

A termelési-tulajdoni viszonyok, az ezek által meghatározott életmód minden társadalomban, így a termelési eszközök magántulajdonán alapuló társadalomban és a szocialista társadalomban is jelentős hatással vannak a család, a család struktúrájának és funkciójának alakulására is. Az öröklés rendjének alakulására, változásaira a mindenkori családfelfogás is meghatározó. Ebben a körben különösen a nagycsalád—kiscsalád megkülönböztetésének és a vérségi köteléken alapuló család és az olyan család megkülönböztetésének van jelentősége, amelyben a házastársi kötelék a vérségi kötelékkel egyenrangú családi kötelékként kerül elismerésre. A családi viszonyok fejlődésében nem hagyható emellett említés nélkül az a legújabb fejlődés, amely a házasságon kívül született gyermeket az öröklés rendje szempontjából sem tekinti többé a család körén kívüllállónak. A házasságon kívül született gyermek jogainak megítélésében bekövetkezett változás — ha nem is egyforma mértékben — a szocialista és a modern kapitalista társadalmakra egyaránt jellemző.

Azokban a társadalmakban, amelyekben az öröklés rendjének alakulására a kor tulajdoni viszonyai és családi viszonyai nem közvetlenül, hanem csak közvetve hatnak, a múlt tudati maradványai és a megszokotthoz való ragaszkodás az öröklési jog szabályainak alakulására a társadalmi élet más területein és a jog más területein érvényesülőnél erősebben hatnak. Az általánosan érvényesülőknél is jelentősebb ezeknek a tényezőknek a hatása a magyar öröklési jogban.

II. Öröklési jogi alapfogalmak. 1. Az öröklési jogi jogutódlás. 2. Az öröklés jogcímei. 3. A törvényes öröklés és a végintézkedésen alapuló öröklés kapcsolata. 4. A végrendelet tartalma, értelmezése, alakiságai, érvénytelensége. 5. Az öröklés alapvető személyi előfeltételei. 6. Az örökség megszerzése. 7. Az örökös jogállása. Felelőssége.

1. Az öröklési jogi jogutódlás.

Az élő ember vagyonát a szó jogi értelmében nemcsak azok a vagyontárgyak alkotják, amelyek tulajdonában vannak, hanem vagyonához tartoznak egyrészt követelései és vagyoni hasznot hajtó egyéb jogosultságai (pl. a szerzői alkotásával, azok hasznosításával kapcsolatos jogai), másrészt mintegy vagyonának negatívumaként az őt, illetve vagyonát terhelő kötelezettségei is.

A vagyoni jogosultságok és kötelezettségek a polgári jogban általában — az esetek tipikusnak mondható többségében — nem személyhez kötöttek, s csak kisebb részükben — mondhatni kivételesen — személyhez kötöttek. A nem személyhez kötött vagyoni jogosultságok és kötelezettségek az ember halálával nem szűnnek meg, az öröklés mint jogutódlás az elhalt (az örökhagyó) vagyontárgyai mellett ezekre a jogosultságokra és kötelezettségekre is kiterjed vagy kiterjedhet.

Az öröklés egyik — kétségtelenül általánosabb — formája, amikor az örökös úgy válik az örökhagyó vagyoni jogainak folytatójává, vagyoni jogainak jogutódává, hogy e szélesebb értelemben vett vagyoni jogok és kötelezettségek alanyává is válik (ún. egyetemes jogutódlás), másik — kivételesebb — formája, amikor az örökös (ún. hagyományos) csak meghatározott vagyontárgyak örökösévé válik, azáltal, hogy az örökhagyó kizárólag e vagyontárgyakat hagyja rá végrendeletileg (ún. különös jogutódlás). Ez utóbbi esetben az örökös a hagyatéki vagyon egyéb részeiből nem részesedik, és nem, vagy legfeljebb másodlagosan terhelik őt az örökhagyót, a hagyatékot terhelő tartozások, kötelezettségek. Képviselt a jogtudományban olyan álláspont, amely öröklésen csak az előbbit, az örökhagyó egyetemes jogutódjává válást érti.

A fejlődés kezdeti szakában, különösen az ókori társadalmakban és részben még a korai feudális társadalmak egynémelyikében is az öröklés az örökhagyó vagyoni jogaiba lépés mellett az örökhagyó helyén családfővé válást és az örökhagyót terhelő vallási funkciók továbbvitelére irányuló kötelezettségek, illetve az örökhagyót illető közjogi funkciók folytatását is jelenti. A kapitalizmus kezdetétől öröklésen már csak az örökhagyó vagyoni jogaiban, illetve kötelezettségeiben való jogutódlást értik, s csak a vagyoni jogok és kötelezettségek utódlását tekintik öröklésnek a szocialista jogok is.

2. Az öröklés jogcímei.

Az öröklés ma általánosan elismert jogcímei a törvényes öröklés és a végintézkedésen alapuló öröklés, s ha nem is általánosan, de széles körben elismert jogcíme a kötelesrész.

Történetileg a *törvényes öröklés* kialakulása az első. Az öröklés jogi elismerésével párhuzamosan az örökhagyó után törvénynél fogva öröklésre jogosultak köre és jogosultságuk sorrendje is megállapítást nyer. A törvényes öröklés kialakított rendje a fejlődés során a tulajdoni és a családi viszonyok fejlődését többékevésbé adekvátan követve változik (l. III–IV.).

Vitatott a jogtudományban, különösen a burzsoá jogtudományban, hogy a törvényes öröklés rendjének megállapítása során az állam által elsődlegesen kívánatosnak tartott öröklési rendet vagy az örökhagyók többségének feltehető akaratát kell-e előtérbe helyezni. A kérdés vagy-vagy alapon való megválaszolása aligha lehet helyes. Amíg a hagyaték általában, vagy annak a termelési-tulajdoni viszonyok szempontjából alapvető jelentőséggel bíró része csak a törvényben megszabott öröklési rend útján szállhat át az örökösökre, ennek az öröklési rendnek a kiépítésében az örökhagyó feltehető akarata közömbös, a termelési viszonyok, a tulajdoni viszonyok, esetleg az állam hatalmi, politikai viszonyai és az öröklési cél olyan közvetlen összefüggésben vannak, amely mellett az örökhagyó akaratának vagy feltehető akaratának nem jut szerep. Attól kezdve azonban, hogy a végintézkedési szabadság általános elismerést nyer, helytelen volna a törvényes öröklés rendjének megállapítása során az örökhagyók többségének feltehető akaratát figyelmen kívül hagyni. A modern jogfejlődés — mint még lesz róla szó — ennek figyelembevételére tudatosan törekszik.

Végintézkedéssel az örökhagyó maga rendelkezik halála esetére vagyonáról, maga jelöli ki örököseit. A végintézkedés alapvető formája a *végrendelet*, ehhez képest kivételesebb az *öröklési szerződés*. A kettő alapvető különbsége, hogy míg a végrendelet az örökhagyó egyoldalú nyilatkozatát tartalmazza, ami rendszerint egyoldalúan vissza is vonható, az öröklési szerződés az örökhagyó és leendő örököse közötti szerződés, ami egyoldalúan nem, csak a szerződő felek közös akaratával vonható vissza. Rendeltetésében és jogi hatásaiban is a végrendelet és az öröklési szerződés között áll, de inkább az öröklési szerződéshez közelít, a rendszerint csak házastársak egymás közti viszonyában megengedett *közös végrendelet*. A szocialista jogrendszerek többsége sem közös végrendelet tételét, sem öröklési szerződés kötését nem engedi (l. IV. 4.).

A végintézkedésen alapuló öröklés kialakulásának előfeltétele a tulajdonnal, a vagyonnal való élők közötti rendelkezés szabadságának elismerése. A végintézkedési szabadság elismerése nem más, mint a vagyonnal való élők közötti rendelkezés szabadságának kiterjesztése a halál esetére való rendelkezésre. A végintézkedési szabadság szükségszerű határa, szükségszerű korlátja, hogy az csak arra a vagyonra terjedhet ki, amellyel a vagyon tulajdonosa élők között is szabadon rendelkezhetne. A végrendelkezési jog e szükségszerű korlátja a feudális társadalomban a legszélesebb körű, a feudális társadalom alapvető termelőeszközre, a föld többnyire sem élők között, sem halál esetére nem képezheti szabad rendelkezés tárgyát.

Amikor az árutulajdon általánossá válik, a vagyonnal való élők közötti rendelkezés joga is elvileg korlátlanná válik. A végintézkedési szabadság azonban mégsem válik feltétlenül azzá.

A végrendelkezési szabadság legáltalánosabb korlátja a *kötelesrész*, amely az örökhagyó legközelebbi hozzátartozóinak az öröklésből való teljes kizárását hivatott megakadályozni.

A kötelesrésznek az egyes jogrendszerekben két eltérő módja honosodott meg. Egyes jogrendszerek, így különösen a francia típusú jogrendszerek, megszabják a hagyatéknak azt a hányadát, amely felett közeli hozzátartozók léte esetén végrendelkezési jogot biztosítanak (ún. quotité disponible), s a hagyatéki vagyon másik hányadát (ún. réserve) a törvényes örökösöknek tartják fenn. Más jogrendszerek, így különösen a német típusú jogrendszerek, s a magyar jog is ezt a megoldást követi, közvetlenül nem korlátozzák ugyan az örökhagyót a hagyaték egésze felett való végrendelkezésben, de a kötelesrészre jogosultaknak kötelesrészük kielégítése iránti követelési jogot biztosítanak azokkal az örökösökkel szemben, akik kötelesrészük sérelmére részesültek a hagyatékból. Képviselt a jogtudományban olyan álláspont, amely szerint a kötelesrészben való részesülésnek ez utóbbi módja nem is öröklés, mert a kötelesrészes ilyenkor nem az örökhagyó jogutódja, hanem csak örököseivel szembeni követelés érvényesítője.

Az angolszász jogokban a korábban ugyan ismert kötelesrész intézménye már évszázadok óta nem létezik.

A magyar jog kötelesrészt csak 1861 óta ismer. Addig a végrendelkezési szabadság a vagyon jelentéktelen részén volt csak biztosított, a vagyon jelentékeny része tehát a törvényes öröklés rendjén a legközelebbi családtagoknak feltétlenül biztosított volt.

3. A törvényes öröklés és a végintézkedésen alapuló öröklés kapcsolata.

Ahol és amilyen körben a végintézkedési szabadság elismerést nyer, az öröklés jogcímei közül a végintézkedésé az elsőbbség annyiban, hogy a végintézkedésen alapuló öröklés megelőzi a törvényes öröklést, végintézkedéssel az örökhagyó a törvényes öröklés rendjét félreteheti, vagyonának utódlásáról a törvényes öröklés szabályaitól eltérően rendelkezhet. A végintézkedésen alapuló öröklésnek ez az elsőbbsége nem jelenti azonban, hogy előfordulásuk gyakoriságát illetően is a végintézkedésen alapuló öröklésé volna az elsőbbség. A jogrendszerek jelentős többségében a hagyatékoknak a törvényes öröklés rendje alapján való átszállása a gyakoribb. Abból, hogy egyes polgári törvénykönyvek az öröklési jog szabályainak megállapítása során a végintézkedés szabályait a törvényes öröklés szabályai előtt rendezik, mások fordítva, a törvényes öröklés szabályait helyezik előbbre, s ezt köve-

tően rendezik a végintézkedés szabályait, a két öröklési jogcímnek tulajdonított jelentőség fokára nem, vagy csak igen erőltetetten lehet következtetni.

A törvényen és a végintézkedésen alapuló öröklés egymás mellett megférő öröklési jogcímek. A ma általánosan elfogadott és követett nézet szerint a vagyonnak az a része, amelyről az örökhagyó nem rendelkezett, illetve amelyben végintézkedése ellenére a végrendeleti örökös valamely oknál fogva nem válik örökössé (pl. a végrendelet érvénytelensége folytán) a törvényes öröklés szabályai szerint kerül öröklésre. (Ezzel ellentétes, a két öröklési jogcím egymás melletti érvényesülését el nem ismerő szabályt csak a római jog állított fel, a római jognak ez a szabálya azonban a római jog recepciója során már nem került követésre.)

A törvényes és a végintézkedésen alapuló öröklés tényleges kapcsolatának még két jellemzője érdemel kiemelést.

A végintézkedések, még ha az egész hagyaték felől történik is bennük rendelkezés, az esetek tipikus többségében — bár természetesen nem mindegyikében — nem úgy zárják ki a törvényes öröklés rendjét, hogy a különbeni törvényes örökösöknek, vagy közülük senkinek nem juttatnak semmit, és az egész hagyatékot a család körén kívülállókra hagyják, hanem inkább az mondható tipikusnak, hogy az örökhagyó a családja köréhez tartozók közül kedvez egyeseknek erősebben, vagy kizárólag, a családja köréhez tartozó más, a törvény alapján különben örökölni jogosult hozzátartozója rovására. A végintézkedés tehát ennyiben azt hivatott kifejezésre juttatni, hogy az örökhagyó az adott eset adott körülményeit figyelembe véve, amelyet egyaránt motiválhatnak gazdasági szempontok és az örökhagyó személyes érzelmei is, a családjának hagyott vagyon elosztásában a törvényben megállapított öröklési rendtől eltérést tart indokoltnak — rendszerint azért, mert az örökhagyó és törvényes örökösei közötti, a törvényhozó által a törvényes öröklés rendjének megállapítása során tipikusnak feltételezett kapcsolat az adott esetben eltérően alakult.

A törvényes öröklés rendjétől az egyedi eset körülményeire tekintettel való eltérést kifejezésre juttató végintézkedések mellett egyes jogrendszerekben szűkebb, másokban szélesebb körben megtalálhatók a törvényes öröklés rendjétől eltérő öröklési rendet kialakító állandósuló végintézkedési szokások is. Ezek a végintézkedési szokások figyelemfelhívók lehetnek abban az irányban, hogy a törvényes öröklés korábban megállapított rendje egyes vonatkozásokban meghaladottá vált, hogy az az örökhagyók többségének a hagyatékból részeltetni kívántak sorrendjéről, köréről alkotott felfogásával már nem egyezik meg. Az öröklési jog modern kodifikációja során először az angol jog élt azzal a módszerrel, hogy az öröklés rendjét a végrendelkezési szokások széles körű vizsgálata alapján állapította meg, s a ma Európa-szerte folyó öröklési jogi reformtörekvéseket ugyancsak széles körben kísérik a végintézkedési szokások feltárására, megismerésére irányuló különböző szociológiai kutatások.

A végintézkedési szokások elég hosszú idő óta és elég széles körben tanúskodnak arról, hogy különösen a túlélő házastárs az, akit az örökhagyó közelebbálló hozzátartozójának tekint, mint azt a törvényhozó tette, illetve teszi, akinek az örökhagyó végintézkedéssel rendszerint többet juttatott, illetve juttat, mint amennyi törvényes örökrésze volna.

4. A végrendelet tartalma, értelmezése, alakiságai, érvénytelensége.

a) A végrendelet *tartalmának* leglényegesebb eleme az *örökösnevezés* — bár az, hogy a végrendelet örökösnevezést tartalmazzon, a végrendeletnek nem minden jogrendszerben feltétlenül megkívánt feltétele. Érvényes lehet pl. az olyan végrendelet is, amely csak a törvényes örökösök egyikének vagy másikának az öröklésből való kizárását tartalmazza — amivel voltaképpen a többi törvényes örökös örökrészét növeli. Az örökösnevezés történhet akár a hagyatéki vagyon egészére, akár annak valamely hányadára, akár meghatározott vagyontárgyra. Ez utóbbi esetben mégis vitatott lehet, hogy a meghatározott vagyontárgy örökséül nevezett személy a hagyatéki terhekben is osztozni köteles-e, vagy e vagyontárgyat hagyományként, a terhek viselésére irányuló kötelezettség nélkül kapja.

A végrendelet tartalmának másik lényeges eleme lehet a *hagyományrendelés:* valamely a hagyatékban meglevő vagyontárgy juttatása a hagyományosnak (ún. dologi hagyomány), vagy az örökösökkel szemben a hagyaték terhére valamely követelés biztosítása a hagyományos javára (ún. kötelmi hagyomány). A hagyomány mindkét fajtáját az jellemzi, hogy a hagyományos a hagyatéki terhekért nem felelős.

Az öröklési jognak az az általános érvényű szabálya, hogy az örökös (a végrendeleti örökös is) csak akkor válhat az örökhagyó örökösévé, ha őt túléli, hívta életre a *helyettes-örökösnevezés* intézményét (l. II. 5.). A helyettesörökös csak akkor válik az örökhagyó után örökössé, ha a végrendeletben nevezett örökös az örökhagyó halálakor valamely oknál fogva, többnyire előbb elhalása folytán nem válhat örökössé.

A kapitalista jogrendszerek többsége — ha nem is minden korlátozás nélkül — lehetőséget ad az olyan végintézkedésre, amely az örökhagyó vagyonának sorsát az első helyen öröklők halála utáni időre is rendezi. Ezt a célt az *utóörökös-nevezés* szolgálja, amely esetben az örökhagyó előörökséül nevezi azt a személyt,

aki közvetlenül utána örököl és utóörökséül azt, aki valamely későbbi időponttól, rendszerint az előörökös halála után, esetleg ennél előbb, pl. amikor nagykorúvá válik, ugyanebben a vagyonban örökölni fog. Az előörökös jogi pozíciója ilyenkor alig erősebb, mint a haszonélvezőé. Az utóöröklés intézményét ismerő kapitalista jogrendszerek többsége csak az egyszeri utóörökös-rendelést ismeri el, utóörökös-rendeléssel tehát a vagyonnak több generáción át való megkötését nem teszi lehetővé.

A végrendelet a hagyatékban való részesülést *feltételtől* is függővé teheti. Ebben a vonatkozásban egyrészt a tilos és erkölcstelen feltételek, másrészt az érthetetlen, ellentmondó és lehetetlen feltételek mikénti értékelése szorul szabályozásra. A tilos és erkölcstelen feltételek körének megvonása sem mindig egyértelmű, és különösen a kapitalista társadalomban gyakran nem is a kor tényleges erkölcsi felfogását tükrözik. Különösen áll ez azokra a feltételekre, amelyek az örökös további életvitelének szabadságát érintik, pl. meghatározott személlyel való házasságkötését vagy éppen attól való tartózkodását teszik az öröklés előfeltételévé, vagy akár általában tiltják az özvegy új házasságkötését.

b) A végrendelet *értelmezésének* általános elve az ún. *favor testamenti* elve. A végrendeletet a lehetőség határain belül úgy kell értelmezni, hogy a hagyatékban való öröklés az örökhagyó akarata szerint történjék.

c) A végrendelet *fajtáit* a jogrendszerek általában *alaki kellékeik* szerint csoportosítják. Az alaki kellékek különbözősége szerint csaknem valamennyi jogrendszer megkülönbözteti a közvégrendeletet, az írásbeli magánvégrendeletet és a szóbeli végrendeletet, s az írásbeli magánvégrendeleten belül több jogrendszer a saját kezűleg írt és aláírt ún. holográf végrendeletet és a más által írt, de szintén saját kezűleg aláírt, vagy legalább kézjeggyel ellátott allográf végrendeletet.

A közvégrendelet és az írásbeli magánvégrendelet a végrendeletek általános formái, a szóbeli végrendelet annak kivételesebb formája, amelynek tételét a jogrendszerek többsége az általánosnál szigorúbb, pontosabban előírt feltételekhez köti, vagy amelynek hatályát csak rövidebb ideig ismeri el.

Ismert továbbá — és ez már nemcsak az alaki kellékek különbözőségén alapszik — az egy örökhagyó végakaratát tartalmazó végrendelet és a közös végrendelet, amely utóbbiban két személy rendelkezik halála utánra vagyonáról, rendszerint úgy, hogy rendelkezéseiket egymásra tekintettel teszik.

Közös végrendeletet az ezt a jogintézményt elismerő jogrendszerek többsége is csak házastársaknak, esetleg jegyeseknek enged tenni. (Az öröklési szerződésre ez a korlátozás többnyire nem áll.) A közös végrendeletek körében külön kiemelést érdemel a német jogban kialakult és széles körű végrendelkezési szokássá vált ún. Berliner Testament, amelyben a házastársak úgy nevezik egymást kölcsönösen örököseikké, hogy a később elhaló házastárs után a vagyon gyermekeiké legyen. A túlélő házastárs e végrendelet szerint az előbb elhalt házastársnak teljes jogú örököse (nemcsak előörököse) s a gyermekek a túlélő házastárs örököseiként azt öröklik meg, ami a túlélő házastárs után a hagyatékban marad.

A végrendelet tartalmára vonatkozó majdnem korlátlan szabadsággal szemben a végrendelet alaki szabályait illetően nagyfokú *alaki szigor* érvényesül. Ez az alaki szigor különböző — többé-kevésbé kétségtelenül indokolt, védhető — célokat szolgálhat. Az alaki szabályok megállapításában jelentősége van annak, hogy a végrendelet alapján való öröklés akkor hatályosul, amikor az örökhagyó már nem él, amikor már nem tud nyilatkozni, de szerepe lehet az örökhagyó fokozottabb megfontolásra késztetésének, valamint a tisztességtelen befolyásolás és az egyéb visszaélések, esetleges hamisítások elleni védekezésnek is. Az alaki szigor felfokozása mégis hátrányokkal is jár vagy járhat. Egyrészt azzal, hogy széles körben elzárja a joghoz nem értő, a jog szabályaiban nem jártas örökhagyót attól a lehetőségtől (nem a jogi, hanem a tényleges lehetőségtől), hogy jogász segítsége nélkül végrendelkezzék, s ezzel, ha ki nem mondottan is, a végrendelkezési jog gyakorlását elsősorban a vagyonos osztályok számára teszi lehetővé; másrészt azzal, hogy a szigorúan előírt formai kellékek valamelyikének elmulasztása az örökhagyó tényleges végrendeleti akaratának érvényesülését hiúsíthatja meg.

d) A végrendelkezési képesség hiánya, a tartalmi, az akarati és az alaki hiba a végrendelet *érvénytelenségét* eredményezheti. A végrendelet érvénytelensége és az élők közötti szerződések érvénytelensége több vonatkozásban eltér egymástól: az érvénytelenség fajtáit, jogkövetkezményeit és esetkörét illetően is.

Ami az érvénytelenség fajait illeti: a jogrendszerek többsége nem különböztet semmisség és megtámadhatóság között, az érvénytelenséget — az érvénytelenségi okra tekintet nélkül — rendszerint csak az érdekelt fél megtámadása alapján rendelik figyelembe venni.

A végintézkedések érvénytelenségének jogkövetkezménye természetesen nem lehet az eredeti állapot visszaállítása. A végrendelet érvénytelensége, megdőlése esetén a végrendeleti öröklés helyébe rendszerint a törvényes öröklés, kivételesebben a korábbi érvényes, vissza nem vont végrendeleten alapuló öröklés lép. Emellett a végintézkedési jogban hosszú idő óta uralkodó szabály, hogy amennyiben az érvénytelenségi ok a végrendeletnek csak valamely részét érinti, az érvénytelenség jogkövet-

kezményei főszabályként csak erre a részre állnak be.

A végrendelkezési képesség a jogrendszerek többségében a cselekvőképességnél tágabb fogalom. A korlátozottan cselekvőképesek, vagy a meghatározott életkort el nem ért személyek azonban rendszerint csak közvégrendeletet tehetnek.

Ami a végrendelet megengedett tartalmi határait, illetve az ezekkel szembenálló tiltott végrendelkezéseket illeti, a tilalmak a végrendelkezési szabadság általánossá válásától kezdve inkább kivételesek.

A végrendelet akarati és alaki hibája a végrendelkezési jog körében sokkal nagyobb jelentőségű, mint az élők közötti szerződések esetében.

A végintézkedések akarati hibáinak megítélésében — mondhatni mindenütt — az akarati elv érvényesül, és az indokbeli tévedés a tévedés egyéb eseteivel egyenlő elbírálásban részesül. A végrendelet a végrendelkező téves feltevése vagy meghiúsult várakozása címén is megtámadható. A végintézkedés körében az akarati hibák közt a megtévesztésnek és a tisztességtelen befolyásolásnak is nagyobb szerepe lehet. De az e címen megtámadott és megdőlt végrendelet helyébe is csak a törvényes öröklés, esetleg a korábbi, a tisztességtelen befolyásolás hatása alatt megmásított végrendelet léphet. Az, ahogyan az örökhagyó a megtévesztés, vagy a tisztességtelen befolyásolás hiányában végrendelkezett volna, még bizonyítottsága esetén sem képezheti az öröklés alapját.

Az alaki hiba — vonatkozzék ez bármely alaki kellékre — a végrendeletet általában érvénytelenné teszi. Ezen az úton válik a túl szigorú formakényszer gyakran nem kívánatos módon az örökhagyó tényleges akarata érvényesülésének gátjává.

5. Az öröklés alapvető személyi előfeltételei. Örökölni csak ember, fizikai személy után lehet. Nem öröklés az a jogutódlás, amellyel megszűnt jogi személy vagyona száll át másra. Örökösi pozícióban azonban fizikai személy, jogi személy és az állam is állhat. Mind a törvényes öröklés rendjén, mind végintézkedés alapján gyakoribb, hogy fizikai személyek örökölnek, a törvényes öröklés rendje mégis ma már többé-kevésbé általánosan minden ország jogában az állam öröklésével zárul, végintézkedéssel pedig ma különösen a különböző szociális intézmények javára való juttatás fordul elő. (A végintézkedési jog elismertetésének egyik kiharcolója a korai társadalmakban az egyház volt, azért, hogy az örökhagyóknak lehetőségük legyen vagyonukból az egyházra is hagyni.)

Örökösi oldalon az öröklés legjelentősebb előfeltétele az, hogy az örökös (akár törvényes, akár végrendeleti örökös), az örökhagyót túlélje. Az örökléshez való jog tehát mindig a túlélés feltételétől függő jog. A túlélésnek, illetve az előbb elhalásnak az örökössé válás, illetve ennek meghiúsulása csak a közvetlen következménye ugyan, közvetett következményként azonban ezek az örökhagyó vagyonában való öröklés további rendjére is meghatározóak lehetnek. A törvényes öröklés rendjén különösen a túlélő házastárs és a felmenő és oldalági rokonok túlélése vagy előbb elhalása fordíthatja meg, teheti véletlenszerűvé a vagyonban való öröklés és továbböröklés sorsát, de jelentősége lehet ezeknek akkor is, ha a szülői hagyatékból különböző házasságból született gyermekek örökölnek.

Az öröklés és a továbböröklés véletlenszerűségének kiküszöbölésére vagy korlátozására a törvényes öröklés rendjén különösen addig van törekvés, amíg a törvényes öröklés rendje döntően a családi vagyonnak a szerző fél vérségi családjában való megtartását, megmaradását hivatott biztosítani. Végintézkedéssel e véletlenszerűség valamelyes korlátozása később is megengedett, ma már mégis általában csak úgy, hogy ez minimális mértékben akadályozza a tulajdonnal, a vagyonnal való rendelkezést, s különösen ne akadályozza a vagyonnal való élők közötti visszterhes rendelkezést.

A túlélésnek, illetve az előbb elhalásnak az öröklés rendjét a továbböröklésre is kiható meghatározó volta a ma jogtudománya számára két területen vet fel problémát. A közös veszélyben, különösen közös baleset folytán „együtt elhaltak" utáni öröklés esetében akkor — s ma egyre inkább ez válik gyakorivá —, ha megállapítható, hogy melyikük élte akármilyen rövid idővel is túl a másikat és a mesterséges életben tartással elért túlélés esetén.

6. Az örökség megszerzése. Az örökség megszerzésének, az örökössé válásnak a különböző jogrendszerekben két rendszere, két módja alakult ki, s él ma is, anélkül, hogy e két rendszer közt az örökössé válás eredményét tekintve lényeges különbség volna. Egyes jogrendszerekben — s ezek közé tartozik a magyar jog is — az örökösök akár törvény, akár végrendelet alapján örökölnek, a hagyatékot az örökhagyó halála időpontjában minden további jogcselekmény nélkül, külön elfogadó nyilatkozat nélkül megszerzik (ún. ipso iure öröklési rendszer), másokban az örökössé váláshoz az örökség elfogadása és az elfogadás alapján való átadása is szükséges (ún. addicionális rendszer). Az addicionális öröklési rendszer velejárója, hogy az örökhagyó halála és az örökség megszerzése közötti időben a hagyaték sorsa voltaképpen rendezetlen, már nem az örökhagyóé, de még nem az örökösé. Az ilyen hagyatékot nevezik nyugvó hagyatéknak.

A két rendszer érdemi közelállását a következők eredményezik:

a) Az ipso iure öröklési rendszerben — ahol az örökséget nem kell külön elfogadni — mód

van az örökség visszautasítására, tehát ott is mód van arra, hogy akinek a javára az örökség megnyílna, ne váljék örökössé. Mind az örökség el nem fogadása, mind visszautasítása azt eredményezi, hogy az el nem fogadó, illetve visszautasító ugyanúgy kiesik az öröklésből, mintha az örökhagyó előtt meghalt volna. Azt, hogy az örökös általa meghatározandó személy, vagy akárcsak a többi örökös közül általa meghatározandó örökös javára utasítsa vissza a hagyatékot, illetve a hagyatéknak neki jutó részét, a jogrendszerek nem ismerik el.

b) Az elfogadás és a hagyatéknak az elfogadás alapján való átadása az addicionális rendszerben is az örökhagyó halálára visszaható hatállyal teszi az örököst örökössé, az öröklésre jogosultság előfeltételeinek megléte tehát az örökhagyó halála időpontjában vizsgálandó.

c) Az ipso iure öröklési rendszerben az örökössé válás az örökhagyó halálakor automatikusan bekövetkezik ugyan, ez azonban nem zárja ki, hogy az ezt a rendszert követő jogrendszerek is az esetek tágabb vagy szűkebb körére a hagyatéki eljárás lefolytatását kötelezővé tegyék, s azt sem, hogy egyes hatóságok előtt az ipso iure örökössé váló örökös is csak jogerős hagyatékátadó végzéssel tudja jogosultságát igazolni.

d) Az ipso iure öröklési rendszer mellett is lehet hosszabb-rövidebb időn át rendezetlen, bizonytalan a hagyaték sorsa akkor, ha az örökösök között öröklési jogaikat illetően vita van (pl. mert a törvényes örökösök a végrendelet érvénytelenségét, vagy az örököstársak örökrészük nagyságát vitatják, vagy a kötelesrészre jogosultak perelnek kötelesrészük iránt).

7. Az örökös jogállása. Felelőssége.

Az a körülmény, hogy az öröklés általában egyetemes jogutódlást, az örökhagyó vagyoni jogaiba és kötelezettségeibe való lépést jelent, rendszerint a vagyoni kötelezettségekbe lépés oldalán vet fel problémát, különösen akkor, ha az örökhagyó tartozásai meghaladják az általa hátrahagyott vagyont. Az egyetemes jogutódlás a kifejezés eredeti értelmében voltaképpen arra tekintet nélkül kötelez a terhek viselésére, hogy azok az ún. aktív vagyonból fedezhetők-e. Egyes jogrendszerek ennek megfelelően valóban arra tekintet nélkül kötelezik, vagy inkább kötelezték a múltban az örököst az örökhagyó tartozásaiért, a hagyaték terheiért való helytállásra, hogy azok a hagyatékból fedezhetők voltak-e — ami rendszerint arra vezetett, hogy az örökös az előre láthatóan passzív hagyatékot nem fogadta el vagy visszautasította. Más jogrendszerek — a magyar jog is ezek közé tartozik — az egyetemes jogutódlás merev szabálya alól kivételt tesznek annyiban, hogy az örököst csak az örökség erejéig teszik felelőssé az örökhagyó tartozásaiért, a hagyaték terheiért. Ezekben a jogrendszerekben az szorul rendezésre, hogy a valamennyi adósság rendezésére nem képes hagyaték milyen sorrendben és milyen arányban feleljen az egyes hagyatéki tartozásokért.

Aki az örökhagyónak nem egyetemes, hanem csak különös jogutóda (ún. hagyományos), az örökhagyó tartozásaiért, a hagyaték terheiért nem felel. Az örökhagyó által neki juttatott hagyományra mégis csak akkor tarthat igényt, ha az örökhagyó tartozásai a hagyaték többi részéből kielégíthetők.

III. Intézménytörténet. 1. Az öröklés kialakulása az ősi társadalomban. 2. Az ókori és a feudális társadalmak öröklési jogának főbb jellemzői. 3. A kapitalista öröklési jog. 4. A magyar öröklési jog fejlődése a felszabadulásig. 5. Öröklési jogi reform törekvések a modern kapitalizmusban.

1. Az öröklés kialakulása az ősi társadalomban.

Örökléssel — mint arra Morgan rámutat — már az ősi társadalomban találkozunk. Az ősi társadalom első két szakaszában ez az öröklés mégis jelentéktelen. A tulajdon alapvető formája a nemzetségi tulajdon, s ehhez képest az öröklés szempontjából számba jöhető egyéni tulajdon még jelentéktelen. Emellett a nemzetségi kötelék erejénél fogva a tulajdonos halála után ennek a viszonylag jelentéktelen egyéni tulajdonnak is a nemzetségen belül kell maradnia.

A magántulajdon csak az ősi társadalom fejlődésének harmadik szakaszán, a barbárság felső fokán válik jelentősebbé, ekkor már fokozatosan a föld is magántulajdonba megy át. Ugyanakkor fokozatosan kialakul az apai ági monogám család. Az öröklés rendjét a korra jellemző termelési viszonyok, a családon belüli munkamegosztás és a családon belüli hatalmi viszonyok határozzák meg. E kor termelési és családi viszonyai olyan öröklési rendet követelnek, amely elsősorban azt biztosítja, hogy az apa vagyonában gyermekei kizárólagos öröklési jogot nyerjenek (Engels) — amit indokol az is, hogy a gyermekek a vagyon szerzésében az akkori családi munkamegosztás folytán részt is vettek. Ha pedig az örökhagyónak nem voltak gyermekei, az öröklési rendnek azt kell biztosítania, hogy az örökhagyó vagyona a nemzetség, a család körén belül maradjon. A nemzetség, a család azonban ekkor és — a római jog szabályait kivéve — még ezt követően hosszú időn át csak a vérrokonok közösségét jelenti.

2. Az ókori és a feudális társadalmak öröklési jogának főbb jellemzői.

Míg a magánjog számos területének — különösen a szó szűkebb értelmében vett áruviszonyoknak — a későbbi jogi szabályozására

a római jog szabályai gyakorolnak leginkább befolyást, az öröklési jog fejlődésében sokáig a germán hatás az erősebb. Ez jellemző különösen a feudális öröklési jog fejlődésére.

a) A germán és a római öröklési jog. Az öröklési jog alakulása szempontjából jelentős termelési-tulajdoni viszonyok és családi viszonyok csak részben hasonlóak az ókori germán és római társadalomban, s az öröklési jog alakulására a különbözőségek erősebben nyomják rá bélyegüket. A különbségek alapvetően abból adódnak, hogy míg a germánoknál a tulajdon tárgyai közül a földmagántulajdon a tulajdon fő tárgya, meghatározó tárgya, s ez a földmagántulajdon nem árutulajdon, a rómaiaknál a földtulajdonnak nincs a tulajdon egyéb tárgyaihoz képest ilyen meghatározó szerepe, és a római társadalomban a tulajdon tárgyaira tekintet nélkül árutermelés folyik. A germánoknál emellett a földtulajdon nemcsak kialakulásakor nemzetségi, családi tulajdon, hanem mindvégig egyfajta családi tulajdon marad, amelyről általában a családfő sem rendelkezhet, sem élők között, sem halál esetére, míg a rómaiaknál a tulajdon e családi jellege csak a fejlődés kezdeti szakaszán jellemző, s a családfő rendelkezési joga mind élők között, mind halál esetére viszonylag hamar elismerést nyer. Különbség adódik végül a germán és a római családnak abból az eltéréséből is, hogy bár mindkettő patriarchális család, a germán családot a vérrokonok közössége alkotja — mégpedig akár a legtávolabbi vérrokonoké is, a római családot ezzel szemben az egy atyai hatalom (patria potestas) alatt állók közössége.

A germán öröklési jog szabályainak az elmondottaknál fogva földmagántulajdon-centrikusaknak kell lenniük és olyanoknak, amelyek figyelembe veszik a földmagántulajdon családi jellegét. Az öröklési jog szabályainak — legalábbis a földmagántulajdont illetően — a vagyonnak a vérségi családban maradását kell biztosítania, sőt törekednie kell a családnak a korábbi családfő halála utáni együttmaradására, s ennek hiányában is a családi vagyon lehető egy kézben maradására. Öröklésre a szó tulajdonképpeni értelmében csak akkor kerül sor, ha a család a családfő halála után szétválik. Ilyenkor a családi vagyon egy kézben maradását az elsőszülött fiú kedvezményezése, a családban maradását pedig emellett a férfiágnak a nőág feletti előjogai biztosítják. A nőkről való gondoskodás általánosabb formája az örökösöket irányukban terhelő tartási kötelezettség, mint a hagyatékból, különösen a családi vagyon fő tárgyát képező földtulajdonból való részesítésük. A házastársak egymás vagyonában még a legtávolabbi oldalrokonok után sem örökölhetnek, hiszen ők nem tartoznak a vérrokonok közösségéhez, a családi vagyon pedig csak a vérrokonok közösségét illeti meg. A házastársról való gondoskodás nem az öröklési jog, hanem a házassági vagyonjog eszközeivel történik.

A vagyon családi, nemzetségi jellegéből folyó lényeges sajátossága a germán öröklési jognak, hogy az nem ismer végrendelkezési szabadságot, hogy a hagyaték csak a törvényes öröklés szigorúan meghatározott rendjén szállhat át az örökösökre.

S végül a germán vagyonjog nem egységes: ingatlanokra és ingókra oszló volta az öröklési jogra is kihat. Részben eltérően alakul az öröklés az ingatlanokban és az ingókban, sőt az ingatlanok vonatkozásában már a germán jogban megjelenik a különbségtétel azok ősi, családi vagy szerzett volta szerint, az ingóságok között pedig azok rendeltetése szerint.

A germán jognak ezek a sajátosságai azért is említést érdemelnek, mert a fejlődés arról tanúskodik, hogy jelentős részükben továbbélnek későbbi korok olyan társadalmában is, ahol a tulajdon fő tárgya a földmagántulajdon, így különösen a feudális társadalomban.

A római öröklési jog legfőbb eltérése a germán öröklési jogtól az, hogy az a fejlődésnek már viszonylag korai fokán elismeri és korlátlanná teszi a végintézkedési szabadságot, és kifejezetten privilegizálja, többre is értékeli a végrendeleten alapuló öröklést, mint a törvényes öröklést.

A végintézkedési szabadság elismerése a végrendelkezési jog olyan alapfogalmainak, alapintézményeinek és szabályainak kialakítását és megalapozását is eredményezi, amelyek egynémelyike — természetesen nem mindegyike — a végrendelkezési jog későbbi szabályainak kialakítására is jelentős hatást gyakorol.

A törvényes öröklésnek a római jogban kialakult rendje — szemben a germán jogokkal — egyrészt az örökösök egyenlőségét ismeri el annyiban, hogy nem ismeri sem az elsőszülött fiú kedvezményezését, sem a fiágnak a leányág feletti előjogait, másrészt a hagyatéki vagyon egyenlőségét ismeri el annyiban, hogy az öröklés rendje az egész hagyatéki vagyonban egységes, függetlenül a javak ingatlan vagy ingó voltától, eredetétől és rendeltetésétől. A törvényes öröklés rendje sem a vagyonnak a családban maradását, sem annak egy kézben maradását nem hivatott szolgálni. Emellett a római családfelfogás eltérő voltából folyóan a törvényes öröklés rendjén — különösen a római civiljog szabályai szerint — nem a vérségi család, hanem az örökhagyó atyai hatalma alatt álló család örököl. A túlélő házastárs öröklési jogi jogállása a római jogban is kedvezőtlen, a régi civiljogban egyáltalán nem örököl, később is csak a legtávolabbi oldalrokon után hívják meg az öröklésre.

A törvényes öröklésnek a római jogban kialakult rendje a feudális jogfejlődésre — minthogy annak alapvető társadalmi-gazdasági követelményeivel ellenkezik — nincs hatással,

de a kapitalista országok jogának is csak egy részére (pl. a francia polgári törvénykönyvre) van jelentősebb hatása. Ennek oka alapvetően az, hogy mire a kapitalista társadalmak többségében kodifikálásra kerül a sor, a család s különösen a házastársnak a családon belüli szerepe már jelentősen átalakul a római családhoz képest, s ezt a törvényes öröklés rendjének megállapítása során nem lehet figyelmen kívül hagyni.

b) A feudális öröklési jog. A feudális vagyon, a feudális tulajdon fő tárgya a föld, a hűbéri ingatlan, amely mind az élők közötti vagyonjogot, mind az öröklési jogot illetően az ingóságoktól és a nem hűbéri ingatlanoktól is eltérő jogi szabályozás alatt áll.

A hűbéri ingatlan jogi sorsát illetően, így öröklését illetően is, alapvető jelentősége van annak, hogy az ősi, öröklött vagyon-e, vagy az örökhagyó szerzeménye, s annak is, hogy a szerzemény királyi adományon vagy más jogcímen nyugszik-e. A hűbéri tulajdont általában, de különösen a földtulajdon lényegesen nagyobb hányadát kitevő ősi, öröklött vagyont és a királyi adományon alapuló szerzeményt „kettős kötöttség" terheli: az egyik, amely a földtulajdonost családja irányában, a másik, amely őt a föld juttatója irányában köti a földtulajdonnal való akár élők közötti, akár halál esetére szóló rendelkezésben.

Az ősi vagyon, az ősi ingatlan élők közötti rendelkezéssel elidegeníthetetlen, s halál esetén csak a törvényes öröklés szigorú rendjén szállhat át az örökösökre. A törvényes öröklés rendjének pedig a családi vagyon folytonosságát, a vagyonnak a vérségi családban maradását kell szolgálnia. Az adománybirtokban való öröklés rendjét az adománylevél határozza meg, általában szintén úgy, hogy ez az öröklési rend az adományozott vagyonnak a megadományozott vérségi családjában való maradását és rendszerint a hűbéri birtok megosztatlanul maradását is biztosítsa.

Mind az ősi, mind az adománybirtokban általános a fiági örökösök elsőbbsége — az ősiben azért, mert ez biztosítja megfelelőbben a vagyonnak a vérségi családban maradását, az adományiban főleg azért, mert az adományozás gyakran a megadományozottat és örököseit terhelő hadviselési, hadseregállítási kötelezettség ellenében történik. A vagyon egy kézben tartása érdekében a feudális jogok többségében él az elsőszülött fiú kedvezményezése is. A hűbéri ingatlanból nem öröklő leányutódokat, s az elsőszülött fiú kizárólagos öröklése esetén a többi fiúutódot is, ha a család az együttgazdálkodást nem folytatja tovább, pénzben kell kielégíteni, vagy részükre megfelelő tartást kell biztosítani.

A túlélő házastárs az ősi vagyonban nem örökölhet, s általában az adománybirtokban sem — ez utóbbiban a későbbi fejlődés során akkor, ha az adománylevélben ő is megadományozottként volt feltüntetve. A túlélő házastársnak sem kell azonban kiválnia az együtt maradó, együtt gazdálkodó családból, s ha kiválik, a róla való gondoskodás alapvetően házassági vagyonjogi eszközökkel történik. E gondoskodás gyakori módja az ingatlanon való haszonélvezet biztosítása, ami nem sérti az ingatlan állagának a vérségi családban való megmaradását.

Abból, hogy az adománybirtokban csak az adománylevélben meghatározott rendben következhet be öröklés, az is következik, hogy ha az e körhöz tartozók közül már senki sincs életben, az adománybirtok visszaszáll az adományozóra.

A feudális öröklési rend lényeges sajátossága az is, hogy az öröklés rendjét széles körben nem az örökhagyóval, hanem a vagyon első szerzőjével fennálló rokoni kapcsolat határozza meg.

A feudális öröklési jog szabályai főleg a tulajdon fő tárgya, a hűbéri földtulajdon vonatkozásában kidolgozottak, de vannak — a hűbéri földtulajdon öröklési jogára vonatkozóaktól részben eltérő — szabályai a paraszti és a városi ingatlanokra, valamint az ingóöröklésre is. A paraszti ingatlanoknál — ha más célokból is, mint a hűbérieknél — szintén az olyan öröklési rend a kívánatos, amely e vagyont a vérségi családban tartja; a városi ingatlanoknál ez már kevésbé áll előtérben. Az ingóöröklés rendjének kialakításánál ez a cél közömbös, és ezért az ingóöröklésből a leánygyermekek és a túlélő házastárs sincsenek kirekesztve. Nem hagyható mégsem figyelmen kívül, hogy az ingóöröklés jelentősége a feudális társadalomban még csekély, s amikor e társadalomban egyáltalán jelentőssé kezd válni, akkor is csak a városi polgárság körében.

Említést érdemel végül, hogy a hűbéri jogra általánosan jellemző nagyfokú rendi és területi partikularizmus a hűbéri öröklési jogban is erősen érvényesül.

3. A kapitalista öröklési jog.

a) A tulajdoni és a családi viszonyok változása. Az öröklési jog alakulását, szabályait a kapitalista társadalomban is a tulajdoni viszonyok és az ezek hatására is alakuló, változó családi viszonyok határozzák meg — mégis kevésbé közvetlenül, mint a korábbi társadalmakban, különösen, mint a feudális társadalomban.

A tulajdoni viszonyokban és ezzel párhuzamosan a termelés módjában is a kapitalizmusban a feudális tulajdoni-termelési viszonyokhoz képest alapvető változás következik be. Azzal párhuzamosan, hogy a mezőgazdaság megszűnik a döntő termelési ág lenni, s a mezőgazdasággal foglalkozó osztály mellett megjelenik az iparűző osztály, a föld többé nem a tulajdon fő tárgya, s a tulajdon tárgyai körében az ipari termelés termelőeszközei, a tőke és a tőkés vállalkozás válnak a legfontosabbakká.

A tulajdon tárgyaiban bekövetkezett változás a termelés módjában is változást eredményez: a tőkés társadalomban nem naturálgazdálkodás folyik, hanem árutermelés, amely a vagyon kötöttsége helyett a vagyon mozgását igényli. A tulajdonnak, azaz az élők közötti vagyonjognak és az öröklési jognak is, a vagyon konzerválására, családon belül maradására, egy kézben maradására törekvő korábbi szabályai meghaladottakká válnak, s többé-kevésbé meghaladottakká válnak azok a szabályai is, amelyek az öröklés rendje szempontjából különbséget tettek akár a vagyon ingatlan vagy ingó volta, akár annak eredete: öröklött vagy szerzett volta között. Ezek a változások mégsem következnek be mindenütt egyszerre és egyenlő intenzitással. Az ingatlanban és az ingóban való öröklés külön rendje Angliában pl. csak 1925-ben szűnik meg, a vagyon eredete szempontjából pedig az ún. paterna paternis — materna maternis elvet (az atyai vagyon az atyai rokonoknak, az anyai vagyon az anyai rokonoknak) a szülőktől kapott vagyon öröklésében a francia jog veszi figyelembe. A magyar burzsoá öröklési jog — mint erről még lesz szó — az öröklött és szerzett vagyon megkülönböztetésének mindvégig nagy jelentőséget tulajdonít.

A tulajdon fő vonásaiban mindenesetre egységes árutulajdon lett, amelyen az élők közötti rendelkezés teljesen felszabadult, és széles körben a halál esetére szóló rendelkezés is megengedetté vált.

A tulajdon alapvető tárgyaiban és a termelés módjában bekövetkezett változások a családot, a család struktúráját is fokozatosan átalakítják. A vérségi kötelék által összefűzött nagycsalád a föld magántulajdonához kötött, naturálgazdálkodó társadalom jellemzője, a kapitalista társadalomban ezzel szemben, amelyben a föld tulajdona és annak elidegeníthetetlensége nem fűzi össze többé a vérségi család akár legtávolabbi tagjait is, a nagycsaládok fokozatosan kiscsaláddá alakulnak, s a kiscsaládban a házastársi kapcsolatnak a vérségivel, sőt a közeli vérrokoni kapcsolattal többé-kevésbé azonos értékelés jut.

Ezek a változások sem következnek be természetesen mindenütt egyszerre és egyenlő intenzitással. Így a nagycsaládok kiscsaládokká alakulása értelemszerűen lassúbb és kevésbé intenzív a közös családi gazdálkodási formát tovább folytató mezőgazdasági lakosság körében, az ún. paraszti gazdaságok körében, mint a társadalomnak azokban az osztályaiban és rétegeiben, amelyekben a család megszűnik termelési közösség lenni. Azt pedig, hogy a házastársi kötelék a törvényes öröklés rendjén is a vérrokonival egyenlő elbírálást nyerjen, számos jogrendszerben akár a feudalizmus, akár a római jog múltjának visszahúzó ereje sokáig hátráltatja.

b) A törvényes öröklés alakulásának főbb jellemzői. A kapitalista öröklési jog — szemben a korábbi feudális joggal — a törvényes öröklés rendjén a hagyatékot főszabályként egységnek tekinti, s ugyancsak főszabályként mindenfajta hagyatéki vagyonra egységes öröklési rendet állapít meg.

E főszabály alóli eltérésre — a már említetteken kívül (az ingó és ingatlan öröklés külön szabályozása Angliában 1925-ig, az öröklött és szerzett vagyon külön szabályozása a magyar jogban) — egyes jogrendszerekben két irányban található törekvés. Az egyik: a paraszti ingatlanokra — elaprózódásuk megakadályozása érdekében — az általánostól eltérő öröklési rend megállapítása (pl. Ausztria, Svájc, Németország), a másik: a háztartás berendezési és felszerelési tárgyainak, vagy azok valamely részének az öröklés rendjétől függetlenül a túlélő házastársnak juttatása (angol jog, osztrák és német polgári törvénykönyv). Ez utóbbi törekvés a modern jogfejlődésben erősödik (pl. Anglia, az NSZK joga), és hasonló törekvés az örökhagyóval halálakor együttélő törvényes örökösei vagy ezek közül csak házastársra javára a szocialista polgári törvénykönyvek többségében is tapasztalható.

Nem érvényesülnek a kapitalista öröklési jogban a családi vagyonnak a vérségi családban maradását, illetve egy kézben maradását szolgáló korábban kialakult jogintézmények: az elsőszülött fiú kedvezményezése, a fiú és fiági örökösöknek a leányörökösök, illetve nőági örökösök terhére való kedvezményezése sem. Az öröklés rendje tehát a törvény alapján meghívott örökösök vonatkozásában elsővagy utóbbszülött voltukra és nemre tekintet nélkül egyenlő.

Többé-kevésbé általános, hogy az örökösöket az örökhagyóhoz való közelállásuk — vagy legalábbis a törvényhozó által feltételezett közelállásuk — sorrendjében hívják meg az öröklésre úgy, hogy az öröklésre meghívottakat osztályokba sorolják, s a közelebbi osztályba sorolt örökösök a további osztályba soroltakat az öröklésben megelőzik.

Ugyancsak általános, mondhatni mindenütt elfogadott elv, hogy az örökhagyó legközelebbi hozzátartozói, s mint ilyenek az öröklés rendjében első helyen meghívott örökösök: az örökhagyó leszármazói. A leszármazó örökösök törvényes öröklési jogánál általánosan érvényesül a képviselet vagy helyettesítés (ún. reprezentáció) elve, ami azt jelenti, hogy a kiesett leszármazó helyén annak örökrészét az ő leszármazói öröklik. Ugyancsak a leszármazó örökösök törvényes öröklési joga körében van jelentősége az osztályrabocsátás intézményének.

Ismert, bár nem általános érvényű a képviselet (helyettesítés) intézménye a felmenő és oldalági örökösök öröklése körében is. Az oldalági örökös rendszerint a képviselet elve alapján mint az örökhagyó elhalt felmenőjének

helyén öröklő leszármazó örököl az örökhagyó vagyonában.

A törvényes öröklés rendjének megállapítását illetően két vonatkozásban mutatnak a jogrendszerek egymástól jelentősebb eltérést. E két kérdésben a törvényes öröklés kérdései többnyire már megalkotásukkor is vitatottak és részben azután is azok maradnak.

Az egyik és ez a nagyobb jelentőséggel bíró, a túlélő házastárs öröklési joga, amely egyrészt azt a kérdést veti fel, hogy hol legyen a túlélő házastárs helye a törvényes öröklés rendjében, másrészt azt, hogy a túlélő házastárs csak a hagyaték haszonélvezetében részesedjék-e, vagy állagában is. A másik — nyilván kisebb jelentőségű — kérdés, hogy megvonja-e és ha igen hol a törvényalkotó a távoli hozzátartozóknak, különösen a távoli oldalrokonoknak azt a körét, akik az örökhagyó hagyatékából törvényes öröklés jogcímén még részesedhetnek.

Ami a túlélő házastárs öröklési jogát illeti: a nagycsaládok kiscsaláddá bomlása és a házastársnak a kiscsaládban betöltött funkciója a házastárs öröklésének elismerését fokozatosan előtérbe állítja. A kiscsalád intézményéből az folyik, hogy a túlélő házastárs a távoli oldalrokonokat mint az örökhagyóhoz távolabb állókat az öröklés rendjében teljes egészében előzze meg, az örökhagyó közeli vérrokonaival pedig osztozzék a hagyatékban. Ennek az elvnek a keresztülvitele — mint már utaltunk rá — nem mindig következetes (a legkevésbé a francia jogban valósul meg). A 19—20. század fordulójának kodifikációi mégis a túlélő házastársat már az örökhagyó lemenőivel egyenrangú, egyenlő jogú örökösnek ismerik el.

Abban a kérdésben, hogy a túlélő házastárs haszonélvezetet vagy állagot örököljön-e, a fejlődés általános tendenciája — legalábbis a törvényes öröklés rendjén — a haszonélvezeti örökléstől az állagöröklés felé visz. A haszonélvezeti öröklés biztosításában a fejlődés korábbi szakában kétségkívül annak van nagyobb súlya, hogy így a hagyaték állaga a vérrokonoknak, különösen az örökhagyó közeli vérrokonainak biztosítható, a fejlődés későbbi szakaszában azonban súlya van annak is, hogy a túlélő házastársnak korábbi életvitele folytatásához többet, nagyobb segítséget nyújthat a nagyobb hagyatéki hányad haszonélvezete, mint a kisebb hagyatéki hányad állagöröklése. Ugyanakkor a házastárs állagörökrészben részesítése sem csak a házastárs jogállásának kevezőbbé tétele érdekében történik, hanem azért is, mert a kapitalista gazdasági rendnek széles körben az felel meg inkább, ha a fiatal, a gazdasági életben kezdeményezni kész generáció, tehát a leszármazók, nem haszonélvezettel terhelt hagyatékot örökölnek. A haszonélvezet és az állagöröklés vegyes alkalmazását teszi magáévá a svájci polgári törvénykönyv, amely leszármazók mellett választási jogot ad a házastársnak kisebb hagyatéki hányad állaga és nagyobb hagyatéki hányad haszonélvezete között, az örökhagyó más, a túlélő házastárssal még együtt öröklő rokonai mellett pedig a hagyaték egy részének állagát, másik részének haszonélvezetét biztosítja a túlélő házastársnak.

A családi összetartozás érzése mind gazdasági, mind érzelmi vonatkozásban a kapitalista társadalmi viszonyok között a távoli rokonok, különösen a távoli oldalrokonok között szükségszerűen csökken, sőt a tipikus szintjén meg is szűnik. Az akármilyen távoli oldalrokonnak a törvényes öröklés rendjén biztosított öröklési jog elismerése azzal jár, vagy azzal járhat, hogy az örökhagyót személyesen nem is ismerő, vele korábban semmilyen kapcsolatot nem tartó személyek is örökölhetnek az örökhagyó vagyonában, pusztán a közöttük fennálló — bármilyen távoli — vérségi közösség alapján. Ez a körülmény felveti a törvényes öröklés olyan korlátozásának kérdését, amely a távoli oldalrokonokat a törvényes öröklés rendjéből kirekeszti. A jogrendszerek többsége a törvényes öröklés rendjének ezt a korlátozását csak fokozatosan teszi magáévá. Ahol a korlátozás egyáltalán ismert, az öröklésre jogosult oldalrokonok köre általában az 5—6. ízű rokonoknál zárul, tehát az ennél közelebbi, az ezen a körön belül levő oldalrokonok, amennyiben az örökhagyónak náluk közelebb álló örökösei nincsenek, még örökölnek. Az 1804. évi francia polgári törvénykönyv még a 12. ízig hívta meg az oldalrokonokat az öröklésre. Egyes jogrendszerek öröklési jogi szabályai, így pl. a német polgári törvénykönyv a társadalmi-gazdasági viszonyokban bekövetkezett változások ellenére nem korlátozzák a törvényes öröklésre jogosult oldalrokonok körét. Ezt a megoldást maga a német jogirodalom is támadja. (A magyar megoldásról lásd a 4. pontot.)

A túlélő házastárssal együtt öröklő oldalrokonok köre szűkebb lehet, és rendszerint szűkebb is az öröklésre általában jogosult oldalrokonok körénél. A 19—20. század fordulójának kodifikációiban a túlélő házastárs a nagyszülői leszármazóknál távolabbi oldalrokonokat rendszerint már kizárja az öröklésből, sőt követett olyan megoldás is, amely a nagyszülőknek és a túlélő házastársnak a hagyatékban való osztozását még elismeri, de a nagyszülői leszármazóknak a túlélő házastárs mellett már nem ad öröklési jogot.

c) A végintézkedésen alapuló öröklés. A tulajdon árutulajdonná válása, a kötött tulajdon megszüntetése és a tulajdonnal való szabad rendelkezési jog kialakulása nem jár feltétlenül, szükségszerűen együtt a végrendelkezési szabadsággal, mégis elég széles körben együttjár vele.

Árutulajdon, a tulajdonnal való visszterhes rendelkezés teljes szabadsága és emellett a végrendelkezési szabadság, valamint a tulajdonnal való élők közötti ingyenes rendelkezés

elleni állásfoglalás tapasztalható a francia forradalmi jogalkotásban, a francia forradalom uralkodó filozófiai nézeteinek hatására. E felfogás a végrendelkezési szabadságban az örökösök egyenlőségének megsértését és a megszüntetett feudális elvek visszaállításának eszközét látja. A francia polgári törvénykönyvben ezek az elvek már lényegesen elhalványulnak.

A végrendelkezési szabadság elismerése — az angol ingatlanjogban még hosszabb időn át érvényesülő kivételekkel — a kapitalizmusban többé-kevésbé általánossá válik. A vagyonnal való élők közötti rendelkezés szabadsága általában utat nyit a vagyonnal halál esetére szóló rendelkezés szabadságának is. Ezt a szabadságot legfeljebb a közeli hozzátartozók kötelesrész iránti igénye korlátozza.

A végintézkedésen alapuló öröklési jog és különösen a végrendeletek dogmatikai szabályait (l. II. 4.) lényegében a burzsoá jogalkotás és jogtudomány építi ki.

4. A magyar öröklési jog fejlődése a felszabadulásig.

a) A magyar feudális öröklési jog. A magyar feudális öröklési jog nagyban-egészben hasonló társadalmi-tulajdoni viszonyok talaján jön létre, mint más feudális öröklési jogok és ennek megfelelően számos jellemzője is hasonló más feudális öröklési jogokhoz.

A tulajdon fő tárgya a magyar feudális társadalomban is a föld. A magyar feudális földtulajdon két alapvető intézménye az adományrendszer és az ősiség, amelyek közül az adományrendszerben a földtulajdon hűbéri kötöttsége, az ősiségben pedig családi kötöttsége jut kifejezésre.

Az adományrendszer az öröklést illetően az adománybirtokban való utódlás rendjét, és az adománybirtoknak a „Szentkoronára" való visszaszállását szabja meg. Az ősiség intézményének lényege pedig — s ebben fejti ki leginkább hatását az élők közötti vagyoni viszonyokra és az öröklési jogra egyaránt —, hogy az ősi vagyonban, szemben a szerzettel, nem ismer egyéni vagyont, csak családit, az ősi öröklött vagyon felett sem élők között, sem halál esetére nem lehet rendelkezni, az ősi vagyonban való öröklés csak a törvény szigorú rendjén elismert. Az ősiség intézménye vezet a vagyonon belül az ősi (öröklött) és szerzett vagyon megkülönböztetésére. A vagyonok közül az ősi jellegű dominál, annál inkább, mert az első szerző jogutódjának kezén a szerzett vagyon is ősivé válik.

Az ősiséget mint a nem szerzeményi javak öröklése vonatkozásában feltétlenül érvényesülő szabályt Nagy Lajos 1351. évi dekrétuma mondja ki, de a családtól nyert birtoknak a család számára való fenntartása — ha érvényesülése nem is mindig töretlen — ennél sokkal korábbi.

Az adománybirtokban és az ősi vagyonban való öröklés rendjének szabályai tendenciájukban más feudális öröklési jogokhoz hasonlóak. Cél: a vagyonnak a vérségi családban való megtartása; eszköz: a rendelkezési szabadság el nem ismerése, a fiági örökösöknek biztosított kizárólagos öröklési jog, az elsőszülött fiú kedvezményezése. A leányutódok öröklését a már az Aranybullában megállapított leánynegyed és a Hármaskönyvben megállapított hajadoni jog szolgálja. Az ingatlanoknak a fiúörökösök kezén maradása érdekében azonban a leánynegyed pénzben adandó ki. A túlélő házastárs mint a vérrokoni családhoz nem tartozó, az ősi vagyonban nem örökölhet, az adományban csak akkor — s ez kivételes —, ha az adománylevél őt is megadományozottként jelöli meg. A túlélő házastárs, különösen a gondoskodásra szoruló túlélő feleség öröklésének általános formájává a feudális öröklési jogban a haszonélvezeti jog válik, amely e gondoskodási, tartási rendeltetéséből folyóan a házastárs új házasságkötésével megszűnik.

Más feudális jogrendszerekhez hasonlóan a magyar feudális öröklési jogot is a rendi és a területi partikularizmus jellemzi. Eltérő öröklési rend érvényesül a nemesi, a városi és a jobbágyingatlanokban, és általában az ingatlanoktól eltérő öröklési rend érvényesül az ingóságokban. Az öröklött és szerzett vagyon megkülönböztetése a városi és a jobbágyi öröklésben is megmarad, de a szerzemény jelentősége az öröklötthöz képest nem annyira elenyésző. Emellett az ingóságokra — s ez a nemesek ingóságai tekintetében is áll — még ha azok öröklöttek is, nem olyan feltétlen követelmény a vér szerinti családban való maradásuk, így azokból a leányutódok és a túlélő házastárs is örökölhetnek.

A feudális öröklési jog fő szabályait, a korábban kialakítottakat is, Werbőczy Hármaskönyve foglalja össze. Tartalmaznak öröklési jogi szabályokat egyes városi jogkönyvek is. A Hármaskönyvet követő időben az öröklési jog szabályai csak egyes, nagyobb jelentőséggel nem bíró kérdésekben módosulnak.

Az ősiség intézménye Magyarországon 1848-ig változatlanul fennmarad. Gazdaságilag káros hatását már II. József felismeri, de jelentősebb súllyal először Széchenyi, majd őt követően a reformkor más haladó politikusai emelnek ellene szót. Az öröklési jog terén egyrészt a családiból egyénivé váló vagyon feletti végrendelkezés megengedéséért, másrészt a törvényes öröklés rendjén olyan öröklési rendért szállnak síkra, amely a vagyoneredet helyett az örökhagyó vonzalmának fokát veszi figyelembe. Az ilyen öröklési rend bevezetésére irányuló igény azonban sem a reformkorban, sem később nem válik általánossá. Ellenkezőleg, a jogtudomány számos képviselője (köztük a legjelentősebb Frank Ignác, az ősiség eltörlése után is vitatja az ősiséget, hogy nem a maga egészében kellett volna eltörölni, hanem csak annak egyes kétségtelenül káros következményét, s hogy az

ősiségnek az öröklési jogot rendező szabályai változatlanul fenntartandók volnának.

b) Az 1848-as törvényhozás és az 1861. évi Országbírói Értekezlet hatása a magyar öröklési jog alakulására. Az 1848-as törvényhozás eltörli a nemesi ingatlanjog két alapintézményét: az ősiséget és az adományrendszert. A feudális rendszert azonban Magyarországon feudálkapitalista rendszer váltja fel — feudálkapitalista tulajdoni viszonyokkal, feudálkapitalista családi viszonyokkal és — a kétségtelenül képviselt haladó törekvésekkel szemben — az öröklési jog terén hatásukat erősebben éreztető feudális tudati maradványokkal, amelyeknek az 1848-as szabadságharc után bekövetkezett osztrák elnyomással való szembenállás még hazafias színezetet is ad.

Ezek a társadalmi-gazdasági és tudati tényezők határozzák meg azt az öröklési jogot, amelyet az 1861. évi Országbírói Értekezlet Ideiglenes Törvénykezési Szabályai megállapítanak, s amely a már az 1880-as évek elején megkezdődő és 1928-ig tartó öröklési jogi kodifikációs előmunkálatok vitáit, harcait túlélve, Magyarországon egészen a felszabadulásig hatályos maradt. (→ *Polgári jog*)

Az 1861. évi Országbírói Értekezleten az öröklési jog egyik, vagy mondhatni egyetlen főkérdésévé az válik, hogy fennmaradjanak-e (visszaállíttassanak-e) az 1848-ban eltörölt ősiségnek az öröklési jogot rendező szabályai, vagy új, nem a vagyon eredetén, hanem az örökhagyóhoz való közelálláson alapuló öröklési rend lépjen-e a helyükbe úgy, hogy a családi vagyon egyénivé válásának megfelelően a vagyon feletti végrendelkezési jog is elismerést nyerjen. A kérdésben kompromisszum születik: A törvényes öröklés rendjén fennmarad az öröklött (hárult, ági) és szerzett vagyon megkülönböztetése, a kétféle vagyonra eltérő öröklési renddel, s az öröklött (hárult, ági) vagyon előtérbe helyezése annyiban, hogy szerzeményinek csak az a vagyon minősül, ami az ősi érték megtérítése után fennmarad. A végrendelkezési jog azonban az öröklött vagyonra is kiterjed, a végrendelkezési szabadság akár az öröklött, akár a szerzett vagyont illetően csak az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok által bevezetett kötelesrész intézményével korlátozott.

A végrendelkezési jognak az ősi vagyonra kiterjesztése mellett az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok szakítanak a feudális öröklési jogra jellemző néhány további sajátossággal is. Így mind az ősi, mind a szerzeményi vagyonban való törvényes öröklésnél elesik a vagyon ingatlan vagy ingó volta szerinti megkülönböztetés, az öröklött és a szerzett vagyonra megállapított öröklési rend is arra tekintet nélkül érvényesül, hogy a hagyatéki vagyon ingatlan, ingó, vállalat vagy egyéb tőkés érdekeltség, pénzösszeg stb. S a vagyontárgyak eredetére és jellegére tekintet nélkül egyenlő öröklési jogot nyernek a fiú- és leányörökösök, illetve a fiági és nőági felmenők és oldalrokonok.

c) A törvényes öröklés rendje és vitatott kérdései a burzsoá magyar öröklési jogban. A burzsoá magyar öröklési jog egyik leglényegesebb jellemzője, hogy abban a törvényes öröklésnek két rendje él egymás mellett: egy az ági és egy a szerzeményi vagyonban. A két öröklési rend — ha vannak is szabályok, amelyek az egyiket, illetve a másikat kedvezményezik — lényegileg egyenlő súllyal él egymás mellett, s a tulajdoni-társadalmi viszonyok alakulása szabja meg, hogy mely társadalmi rétegekben válik általánosabban jellemzővé az öröklött, ági vagyonnak a szerzeményivel szembeni túlsúlyba kerülése, és melyekben inkább a fordítottja.

Az ági (öröklött) vagyonban olyan öröklési rend érvényesül, amely lemenők hiányában a szerző fél ágára juttatja vissza a vagyont. Ennek során a közelebbi ági rokon megelőzi ugyan a távolabbit, de a legtávolabbi másik ági oldalrokon is megelőzi az örökhagyó legközelebbi, nem a szerző fél ágán levő felmenőjét és túlélő házastársát (ez utóbbiak közül a túlélő feleség mégis az ági vagyonon haszonélvezeti jogot nyer).

A szerzeményi vagyonban ezzel szemben az örökhagyóhoz való közelállás alapján kerül az öröklés rendje megállapításra. Ez az öröklési rend lényeges vonásaiban több hasonlóságot mutat a más kapitalista jogrendszerekben megállapított öröklési rendhez. A túlélő házastárs öröklési jogi jogállásának szabályai azonban alapkonstrukciójukban is eltérnek ezekétől.

Amennyiben az örökhagyónak leszármazói vannak, a vagyon eredetére, öröklött vagy szerzett voltára tekintet nélkül ők a kizárólagos örökösök, vagy legalábbis a hagyaték állagának kizárólagos örökösei.

Az ági és a szerzeményi vagyonban való öröklés közös, de a két öröklési rendben eltérően jelentkező szabálya, hogy a magyar jog sem az egyikben, sem a másikban nem szab határt az öröklésre jogosultak körének, hogy tehát mindkét öröklési rend alapján akár a legtávolabbi oldalrokonok örökléshez való jogát is elismeri.

A szerzeményi vagyonból a felmenő és oldalági örökösök az ún. parentéláris öröklés rendje szerint örökölnek úgy, hogy amíg közelebbi parentélában öröklésre jogosult személy van, a távolabbi parentélához tartozó nem örökölhet. Az első parentéla a szülőpár és ezek leszármazói, a második a négy nagyszülő és ezek leszármazói stb. Az egyes parentélákon belül az öröklésből kiesett személy részét a leszármazói kapják (pl. az örökhagyó korábban elhunyt apja örökrészét a gyermekei, vagyis az örökhagyó testvérei — a helyettesítés elve).

A túlélő házastárs e kor uralkodó felfogásában az örökhagyónak a gyermekeknél hátrább álló hozzátartozója, az öröklés rendjében tehát a gyermekek megelőzik őt. E családfelfogás ellen már az 1870-es—80-as években Teleszky

és Dell'Adami szót emelnek. Gyermekek (leszármazók) nemlétében azonban mint a gyermekek után az örökhagyó legközelebbi hozzátartozója, a túlélő házastárs örökli az egész szerzeményi vagyont. Ez utóbbi szabály kialakulásában nyilvánvalóan szerepe van annak is, hogy az ági vagyonban semmit sem örököl, hogy az teljes egészében a felmenő, illetve oldalági rokonokra száll.

A túlélő feleségről való gondoskodás alapvető formája az ún. özvegyi jog, amely haszonélvezetet biztosít számára a leszármazók által örökölt vagyon egészén (ennek korlátozását azonban a leszármazók kérhetik) és az ági örökösök által örökölt ági vagyonon (ennek korlátozását az ági örökösök nem kérhetik). Az öröklés e formája útján egyeztethető össze az özvegyről szóló gondoskodás és az, hogy leszármazók létében az egész vagyon, leszármazók hiányában az ági vagyon a vérségi családban maradjon. Az özvegyi jog alapvetően tartási rendeltetésű és csak másodlagosan hivatott az özvegynek a korábbi környezetben maradását biztosítani. Ez tűnik ki abból, hogy az csak a túlélő feleséget illeti, hogy az az özvegy új házasságkötésével megszűnik, és az özvegyi jog korlátozására vonatkozó szabályokból is.

Az ági öröklés a gyakorlatban egyrészt a vagyoneredet bizonyítása kérdésében, másrészt az ági vagyon ún. redintegrációja (a szerzeményi vagyonból megtérítendő ági érték) kérdésében vezet hosszadalmas, nem kívánatos jogvitákra.

A törvényes öröklés kérdésköréből a jogtudományban, ideértve az öröklési jog terén már az 1880-as évek eleje óta folyamatban levő kodifikációs előmunkálatokat is, az ági öröklés kérdése vált a legvitatottabbá. Az 1861-es Ideiglenes Törvénykezési Szabályok megalkotása során és az azt követő első néhány évtizedben az ősi öröklési rendet fenntartani akaró álláspont és az öröklésben a vagyoneredettől független, az örökhagyóhoz közelállást figyelembe venni kívánó álláspont állt egymással szemben. A századforduló körül és az azt követő évtizedekben az álláspontok az ági öröklés fenntartásának kérdésében nagyban-egészében egységesek, lényeges különbség közöttük mégis az, hogy míg egyesek az ági öröklés elvi fenntartása mellett azt csak a közelebbi oldalrokonok javára, általában csak a szülői és nagyszülői parentélában biztosítanák, mások, s szemben a bírói gyakorlattal, a jogtudomány képviselői közül ezek vannak kevesebben — az ági öröklés vonatkozásában sem tartanák indokoltnak az öröklésre jogosult oldalrokonok körének korlátozását.

Az ági öröklés fenntartásának legjelentősebb képviselője *Grosschmid*, az ági öröklés korlátlan érvényesülését azonban ő sem kívánja. Az ági öröklést ellenző álláspont legjelentősebb képviselői *Teleszky* és *Dell'Adami*. Teleszky az 1880-as években kormánymegbízásból öröklési jogi törvénytervezetet is készít, amely az ági öröklés elveinek és szabályainak mellőzésével állapította volna meg a törvényes öröklés rendjét. Ez a törvénytervezet közel tíz éven át a törvénnyététel céljával foglalkoztatta az igazságügyi szerveket.

A Teleszky-féle öröklési jogi tervezet elbukása után *Szászy-Schwarz* vonja meg az ági öröklés addigi vitájának mérlegét. Jelentős korlátozásokkal ugyan, de fenntartandónak ítéli az ági öröklést, különösen azért, mert történeti alapjának megszűnése ellenére a létező jogállapot figyelembevételét fontosnak tartja. A jogintézményeket — mint mondja — nem mindig azon erő tartja fenn, amely életre hívta őket, abból tehát, hogy egy jogintézmény első (történeti) alapja megszűnt, nem következik, hogy többé nincs alapja. Ugyanazon intézmény ugyanis — folytatja — más-más időkben más-más célokat szolgálhat.

A jogirodalmi állásfoglalásokra a továbbiakban az is hatással van, hogy az ági öröklés a fejlődés során valóban megszokottá, követetté, helyesletté vált. A magyar jogi gondolkodás — hozzátehetjük nemcsak azé a feudális osztályé, amely az ági öröklés fenntartását az Országbírói Értekezleten kiharcolta — általában igazságosnak ítélte, hogy a vagyon az örökhagyó halála után a szerző ágára, legalábbis nem túl távoli ágára szálljon vissza. A jogtudomány ezután már csak az ági öröklés ún. „káros kinövései" ellen foglal állást. Így különösen az ellen, hogy bármely távoli ági rokon kizárhatja az örökhagyónak az ági vagyonban nem öröklő másik szülőjét az öröklésből, valamint az ági vagyon redintegrációjának túlhajtása ellen.

Az, hogy a házastársi öröklés szabályai eltérő öröklési jogot biztosítanak a túlélő feleségnek, mint a túlélő férjnek az 1870-es és 80-as években még valamelyest vitatott, később már — éppen a házastársi haszonélvezet tartási rendeltetésének előtérben állása folytán — nem vitatott. Ugyanígy — mint a korabeli magyar jogi gondolkodásnak és a nálunk akkor élő társadalmi felfogásnak megfelelő — lényegileg észrevétel nélkül elfogadott, hogy a túlélő férj leszármazók mellett a törvényes öröklés rendjén egyáltalán nem örököl.

d) A végintézkedésen alapuló öröklés. A végintézkedési szabadságot a magyar öröklési jogban az 1861. évi Ideiglenes Törvénykezési Szabályok teszik általánossá. A végintézkedés szabályai köréből csak a végintézkedés alaki kellékei nyernek törvényi szabályozást (1876. évi XVI. törvény), a végrendelkezési jog többi szabályát a bírói gyakorlat alakítja ki, részben a Kúriának az alsóbíróságokra is kötelező Elvi Határozatai útján is. A végrendelkezési jog alakulását emellett a polgári törvénykönyv kodifikációjára irányuló munkálatok is segítik.

A végintézkedésen és a törvényen alapuló öröklés egymáshoz való viszonyát, egymás mellett megállásuk lehetőségét, a végintéz-

kedések fajait, tartalmát, értelmezésének szabályait, alakiságait, alaki szigorát és érvénytelenségét illetően l. II. 2., 3. és 4., az alábbi kiegészítésekkel:

da) A végintézkedés *tartalmát* illetően a viszonylag szűk körben fennmaradó, sőt újonnan is keletkező kötött vagyonokon kívül (hitbizomány, családi hitbizomány, hitbizományi kisbirtok stb.) a vagyonnak több generációra való megkötését a magyar jog sem ismeri el, és ennek megfelelően csak az egyszeri utóörökös-nevezést ismeri el hatályosnak. Az utóörökös-nevezésnek egy speciális formájaként alakul ki az ún. maradék-utóöröklés, amelyben az előörökös az utóöröklés általános formájánál szélesebb körű rendelkezési jogot élvez. A maradékutóörökös-nevezés különösen házastársak között gyakori, s vagy azt a célt szolgálja, hogy a gyermekeket is hátrahagyó örökhagyó túlélő házastársa a hagyatéki vagyonon ne csak haszonélvezeti jogot nyerjen, hanem rendelkezhessen is ezzel, vagy, s ebben a korban ez a gyakoribb, hogy a túlélő házastárs halála után az előbb elhalt házastárstól örökölt vagyonnak azt a részét, amit ebből nem élt fel, az előbb elhalt házastárs vérrokonai örököljék.

Nem kivételes, hogy házastársak végrendelettel kölcsönösen biztosítanak egymásnak öröklési jogot olyan esetekben, amikor ez az öröklési jog a törvény alapján nem volna kölcsönös, és az sem, hogy a férj feleségének új házasságkötésére tekintet nélkül, holtáig tartó haszonélvezeti jogot biztosít végintézkedésében.

A házastársak végrendeleteiben kifejezésre jutó végrendelkezési szokások arról tanúskodnak, hogy az örökhagyók az ági öröklés szabályainál szélesebb körben törekszenek a vagyonnak, legalább a túlélő házastárs halála után megmaradt vagyonnak, a szerző fél családjába való visszajuttatására.

db) A végintézkedés *fajai*ként a magyar jog a végrendelet mellett az öröklési szerződést és házastársak egymás közti viszonyában a közös végrendeletet is elismeri. Ez utóbbiban a házastársak a másik rendelkezésétől függetlenül is végrendelkezhetnek, mégis gyakoribb, hogy ezek a rendelkezések kölcsönösek és viszonosak.

dc) A végintézkedés *alakja* szerint a magyar jog is ismer közvégrendeletet, írásbeli magánvégrendeletet (ennek holográf és allográf formáját is) és szóbeli végrendeletet — amely utóbbi általában csak három hónapig hatályos. A nagyfokú alaki szigor, a bonyolult alaki szabályok a végrendeleti szabadságot, illetve az alaki hibás végrendelet folytán az örökhagyó akaratának érvényesülését annak ellenére erősen megnehezíti, hogy a bírói gyakorlatban kétségtelenül van törekvés olyan jogértelmezésre, amely ezt az alaki szigort enyhíti.

dd) A végintézkedésen alapuló öröklés leglényegesebb korlátja a *kötelesrész*. A kötelesrész intézményét a magyar jogban szintén az 1861. évi Ideiglenes Törvénykezési Szabályok vezették be, s ez határozta meg a kötelesrészre jogosultak körét és a kötelesrész mértékét is. Ugyancsak ezen alapszik az is, hogy a kötelesrész két formája közül a magyar jog azt tette magáévá, amely szerint ez a kötelesrészre jogosult követelési igénye az örökösökkel szemben. A kötelesrész további szabályait a bírói gyakorlat építette ki.

Kötelesrészre a magyar jog szabályai szerint a leszármazók és a szülők jogosultak, amennyiben törvényes örökösök volnának. Kötelesrészük mértéke törvényes örökrészük fele. A túlélő házastársnak a magyar jog nem biztosít ugyan kötelesrészt, de a túlélő feleség özvegyi haszonélvezeti jogának ún. törvényes mértéke (lakás és illő tartás) kötelesrész-szerűen védett. A jogirodalomban is inkább kivételesnek mondható a túlélő házastárs, különösen a túlélő férj kötelesrész iránti igényének ennél szélesebb körű elismeréséért szót emelő álláspont.

5. Öröklési jogi reformtörekvések a modern kapitalizmusban.

Azok a társadalmi-gazdasági viszonyok — ezek közül kisebb mértékben a tulajdoni viszonyok és nagyobb mértékben a családi viszonyok —, amelyek figyelembevételével az öröklési jog a kapitalista jogrendszerekben kialakult, a fejlődés során, különösen az utolsó néhány évtizedben olyan változáson mentek át, amely mondhatni Európa-szerte az öröklési jog reformjának igényét vetette fel.

A tulajdoni viszonyokban bekövetkezett, az öröklés kialakítandó rendjére is kiható legjelentősebb változás egyrészt az, hogy a tőkekoncentráció fokozódásával, a jelentős termelési eszközöknek az ipari nagyvállalatok,trösztök, konszernek kezébe kerülésével az egyéni tőkés kezdeményezés súlya és lehetősége tovább csökken, s ezzel együtt tovább csökken a családi vagyon ilyen rendeltetésű együtt-tartásának igénye is. Emellett — ugyancsak egyrészt azért is, mert a vagyonnak az egyéni tulajdonos termelésébe való befektetésére irányuló igény a termelés módjában bekövetkezett változás folytán csökken, másrészt az életmódban bekövetkezett egyéb változás hatására is — a tágabb értelemben vett személyes használatra szolgáló ingók és ingatlanok súlya és jelentősége nagymértékben emelkedett. A hagyatékok jelentékeny része ma már ilyen jellegű vagyontárgyakból és az örökhagyó után maradt készpénzből vagy takarékbetétből tevődik össze. Nemcsak a családi, hanem a tulajdoni viszonyok változásaként értékelendő az is, hogy a vagyon, a családi vagyon megszerzéséhez és gyarapításához egyre nagyobb mértékben járul hozzá a feleség aktív kereső tevékenysége.

A családi viszonyokban bekövetkezett, az öröklési viszonyokra is hatással bíró változás: a szülőkre és a velük együttélő leszármazóikra korlátozódó kiscsalád megszilárdulása. A ma kiscsaládjából a felnőtté vált és új családot alapító gyermekek már kiválnak. A kiscsalád a

termelési viszonyokban bekövetkezett változások hatására rendszerint nem termelő közösség többé, és a kiscsaládban különösen annak hatására, hogy a nő egyre szélesebb körben válik aktív keresővé, jelentékenyen megváltozik a feleség szerepe.

A család képének átalakulásához járul az a körülmény is, hogy egyrészt az átlagéletkor az utolsó néhány évtizedben jelentősen meghosszabbodott, másrészt a gyermekek fiatalabb korban válnak gazdaságilag is önállóakká, alapítanak új családot és válnak ki ezáltal korábbi családjukból. A családi viszonyok ilyen alakulása azt hozza magával, hogy a gyermek inkább önállóvá válásakor, a szülői családból való kiválásakor szorul fokozottabb anyagi támogatásra, s mire az apai vagy az anyai hagyaték megnyílik, a túlélő, többnyire támogatás nélkül, egyedül maradó házastárs az, aki a megváltozott összetételű hagyatékra erősebben ráutalt.

A kiscsaládok általánossá válása és az egyének és családok életmódjában bekövetkezett változás emellett egyre szűkíti azt a rokoni kört, amelyen belül még olyan rokoni kapcsolat van, vagy legalább amelyen belül az olyan rokoni kapcsolat tipikus volna, amely a rokonok egymás hagyatékában való öröklését indokolttá tenné.

A családfogalom, a családi viszonyok alakulása szempontjából nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a modern kapitalizmusban is jelentősen megváltoztak a házasságon kívül született gyermek jogállását illetően a korábbi társadalomban kialakult nézetek.

Az elmondottak alapján a modern kapitalista öröklési jogi reformok és reformtörekvések élén a túlélő házastárs öröklési jogi jogállásának erősítése és a házasságon kívül született gyermek öröklési jogainak javítása áll, s ezekhez képest kisebb súllyal az öröklésre jogosult oldalrokonok körének szűkítése. A reformmunkálatokat — mint már említettük — számos országban (pl. Anglia, NSZK, Franciaország, Belgium) a végrendelkezési szokások kutatása támasztja alá, illetve előzte vagy előzi meg.

Jelentős öröklési jogi reformok születtek már többek között Angliában, az NSZK-ban, és Ausztriában, s a korábbi szabályozáshoz képest jelentősek, de más modern kapitalista jogrendszerek reformjait el nem érők Franciaországban. További reformtörekvések vannak az NSZK-ban és Franciaországban (az utóbbiak megvalósulását illetően azonban a jogirodalom álláspontja szkeptikus), valamint Hollandiában és Belgiumban is.

Ami a túlélő házastárs öröklési jogát illeti, a reformok és reformtörekvések többsége (de korántsem mindegyike) arról tanúskodik, hogy míg a 19—20. század fordulójának kodifikációi többé-kevésbé arra törekedtek, hogy a túlélő házastársnak a gyermekekkel azonos jogállást biztosítsanak, a mai reformok azt tűzik célul, hogy a túlélő házastársnak a gyermekekénél kedvezőbb, erősebb jogállást biztosítsanak. Ennek eszközei: nagyobb öröklési hányadban való részesítésük, a háztartás szokásos berendezési és felszerelési tárgyainak a hagyatékban való öröklés általános rendjére tekintet nélkül a túlélő házastársnak való juttatása (s itt említést érdemel, hogy a mai hagyatékok jelentékeny része zömmel ilyen tárgyakból áll), olyan öröklési rend kialakítása, amelyben a túlélő házastárs haláláig zavartalanul a házastársával korábban közösen használt, közösen élvezett vagyon birtokában és élvezetében maradhat. (Az NSZK joga olyan öröklési jogi megoldást követ, amely a túlélő házastárs öröklési jogi jogállását a házasfelek között fennálló házassági vagyonjogi rendszertől függően rendezi. A jogirodalom ezt a megoldást erősen támadja.)

A túlélő házastársat a törvényes öröklés rendjén „túldotáló" angol jogban mégis az a tapasztalat, hogy a vagyonosabb osztály végrendelettel biztosít többet vérrokonainak. Más jogrendszerekben, így különösen a francia és az osztrák jogban viszont éppen az hangsúlyozott, hogy az örökhagyó végrendelettel biztosíthat kedvezőbb öröklési jogokat házastársának.

A túlélő házastárs öröklési jogi jogállásának erősítésére irányuló törekvések sem vezettek még olyan eredményre, hogy a túlélő házastárs a modern kapitalista jogrendszerek mindegyikében kötelesrészre jogosult örökös legyen.

A házasságon kívül született gyermek jogi státusának rendezésében a modern kapitalista jogrendszerek a fejlődés utolsó néhány évtizedében jelentősen előreléptek. A házasságon kívül született gyermek öröklési jogát a modern kapitalista jogrendszerek elismerik, s a korábbi öröklési jogi jogállásukhoz képest kedvezőbbé is teszik. A házasságból és házasságon kívül született gyermek öröklési jogi jogállásának egyenlőségét azonban többségük nem ismeri el. Az NSZK egyik legújabb jogszabályában az is hangsúlyt kapott, hogy a túlélő házastárs öröklési jogi helyzete semmiképpen sem lehet kedvezőtlenebb, mint az elhalt férj házasságon kívül született gyermekéé.

A végintézkedési szabadságot a modern kapitalista jogrendszerek általában nem kívánják érinteni. A végintézkedés céljának mégis alapvetően azt tekintik, hogy az örökhagyó családtagjai körében ossza meg a törvényes öröklés rendjétől eltérően a vagyonát.

IV. A hatályos magyar öröklési jog és más európai szocialista jogrendszerek öröklési jogának főbb szabályai. 1. Bevezetés. 2. Öröklési jogi reformok a magyar jogban az 1959. évi polgári törvénykönyv megalkotása előtt. 3. A törvényes öröklés. 4. A végintézkedésen alapuló öröklés. 5. A kötelesrész.

1. Bevezetés.

A tulajdoni viszonyok a szocialista társadalmi rendben minden azt megelőző társadalmi rend tulajdoni viszonyaitól alapvetően eltérőek: az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonán nyugszanak.

A kizsákmányoló magántulajdon megszüntetését, a termelési eszközök társadalmasítását nem az öröklési jog megszüntetése hivatott megteremteni, — az öröklési jognak ebben vagy egyáltalan nincs szerepe, vagy legfeljebb minimális szerepe lehet —, ez is csak a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételének kezdeti szakaszán. A szocialista jogrendszerek közül csak a fiatal szovjet állam állította rövid ideig az öröklési jog tagadását, majd korlátozását a termelési eszközök társadalmasításának, a kizsákmányolás elleni harcnak a szolgálatába, más szocialista országok fejlődésük kezdeti szakaszán sem kívánták ezeket a célokat öröklési jogi eszközökkel is elérni.

Az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonának megteremtése után a szocialista öröklési jog alapvető vagy kizárólagos tárgyai a személyi tulajdon szokásos tárgyai lettek. Ez a szocialista öröklési jog egyik leglényegesebb jellemzője és ez egyben a legdöntőbb különbség, ami a szocialista öröklési jogokat a szocializmust megelőző társadalmak öröklési jogától megkülönbözteti.

A személyi tulajdon tárgyainak öröklését — vagy ahol a magántulajdon korlátozott köre még megvan, ezekét is — valamennyi szocialista jogrendszer alkotmánya kifejezetten elismeri és védelemben részesíti. A szocialista jogrendszerek elismerik a személyi tulajdonnal halál esetére szóló rendelkezés jogát is — mégis úgy, hogy egyes szocialista országok törvénykönyvei a kötelesrészre jogosult örökösök, különösen a kiskorú, vagy egyéb okból rászorult kötelesrészre jogosult örökösök javára a végrendelkezési szabadságot erősebben korlátozzák.

Azok a társadalmi változások, amelyek a nagycsaládok felbomlására és a kiscsaládok általánossá válására vezettek, a szocialista társadalmakra is jellemzőek. A család funkciója, a házastársaknak a családban betöltött szerepe, a feleség önálló kereső voltának, s mindkét házastársnak a családi vagyont gyarapító közreműködésének általánossá válása, a rokoni kötelékeknek a távolabbi rokonok irányában való lazulása, a szocialista társadalom családját nagyban-egészben hasonlóan jellemzi, mint a modern kapitalista társadalom családját (l. III. 5.). Előbb állnak a szocialista jogrendszerek a modern kapitalista jogrendszerek többségénél a házasságon kívül született gyermek jogainak elismerésében, a házasságon kívül született gyermeknek a házasságból születettével azonos jogállás biztosításában.

A családok, a családi kötelékek átalakulásának hatása az öröklési jog alakulására, különösen a törvényes örökösök körének megvonását illetően, a szocialista öröklési jogokban részben erősebb. Ez azzal is magyarázható, hogy a szocialista jogrendszerekben általában nem hatályban levő korábbi törvényeket kellett a megváltozott társadalmi, különösen családi viszonyokhoz igazítani, hanem kodifikálásra már a megváltozott társadalmi, családi viszonyok között került sor.

Csak történeti összefüggésében érthető meg mégis, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben valamennyi szocialista polgári törvénykönyv öröklési jogi szabályaiban van olyan, az illető ország jogának korábbi, történeti múltjában keletkezett szabály, amelyet széles körben való megszokottsága, helyeseltsége folytán a ma tulajdoni és családi viszonyai között is — helyesen vagy esetleg vitathatóan — fenntartandónak ítélt és fenn is tartott.

Sajátos jellemzője egyes szocialista országok öröklési jogának, bár korántsem valamennyiének, hogy egyrészt az öröklésre való jogosultság, másrészt a kötelesrészre való jogosultság, illetve ennek mértéke szempontjából a ráutaltságnak is figyelmet szentel.

2. Öröklési jogi reformok a magyar jogban az 1959. évi polgári törvénykönyv megalkotása előtt.

Az öröklésben már a szocialista építés kezdetén bekövetkező alapvető változások Magyarországon is, mint minden más szocialista ország jogrendszerében elsősorban nem öröklési jogi eszközök útján mentek végbe. Ezeknek a változásoknak a meghatározói a tulajdoni viszonyokban bekövetkezett változások: a főbb termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele, a bányák, a bankok, a nehézipari üzemek, majd általában a gyárak, később a nagyobb lakóházak államosítása, a földreform, majd ezeknél jelentősen később a mezőgazdasági termelőszövetkezetek megalakulása. Ezek útján vált az öröklés a magántulajdon örökléséből, a kizsákmányoláshoz való hatalom átörökítésének lehetőségéből fokozatosan a személyi tulajdon öröklésévé, a nem a kizsákmányolás lehetőségének átörökítésére irányuló örökléssé.

Ezek mellett, sőt részben időben ezek előtt néhány lényeges közvetlen öröklési jogi reform is megjelenik már 1946-ban, illetve 1954-ben.

1946-ban törvény (az 1946. évi XVIII. törvény) korlátozza a törvényes öröklés rendjén örökölni jogosult oldalrokonok körét a nagyszülői parentélára. Ez a törvény — bár nemcsak erre irányul — kiküszöböli az ági öröklésnek már Grosschmid és Szászy-Schwarz által is bírált igazságtalanságát (l. III. 4. c.). Ugyancsak az 1946-os törvény törli el az öröklési jog terén még élő rendi és területi partikularizmus maradványait. 1946-ból való az a reform is, amely a házasságon kívül született gyermeknek mind anyja, mind apja után, valamint ezek rokonai után is élők között és halál esetére (tehát az öröklési jogot illetően is) ugyanolyan

jogokat biztosít, mintha házasságból született volna (1946. évi XXIX. törvény).

1954-ben a Legfelsőbb Bíróság polgári elvi döntése terjeszti ki a túlélő férjre is az özvegyi haszonélvezeti jogot és teszi ezzel kölcsönössé a házastársi öröklést.

Más, a felsoroltaknál kisebb jelentőségű kérdésekben a szokásjogi alapon kialakult, s részben a Kúria (a Legfelsőbb Bíróság elődje) Elvi Határozataiban is megfogalmazott öröklési jogi szabályokat a polgári törvénykönyv megalkotása előtti időben a bíróságok, különösen a Legfelsőbb Bíróság gyakorlata igyekezett a megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyokhoz idomítani.

3. A törvényes öröklés.

a) A törvényes öröklésre jogosult rokonok körét a szocialista jogrendszerek abban a körben igyekeznek megvonni, amelyben a rokonok, hozzátartozók között a „ma" családjában, legalábbis a tipikusnak mondható esetekben, még él az olyan összetartozás érzése, még ápolt az olyan rokoni kapcsolat, amely a törvény rendjén való öröklést indokolttá teszi.

Ezt a kört az egyes szocialista jogrendszerek nem azonosan vonják meg. A legtágabban a jugoszláv öröklési jogi törvény, az NDK új, 1975. évi polgári törvénykönyve és az 1959. évi magyar polgári törvénykönyv vonja ezt meg, mindhárom az ún. nagyszülői parentélánál (tehát a nagyszülők lemenőinél) zárja az öröklésre törvénynél fogva jogosult hozzátartozók körét. (A magyar jog felmenőágon az egyenesági rokonok vonatkozásában nem szab korlátot az öröklésnek, a nagyszülőknél távolabbi egyenesági rokonok öröklésének mégis alig van jelentősége.)

Más szocialista országok joga a törvény alapján öröklésre jogosult oldalrokonok körét ennél jelentősen szűkebben vonja meg (a lengyel jog az oldalrokonok közül a testvérnek és a testvér gyermekének biztosít öröklési jogot, a szovjet jog csak a testvérnek), sőt van olyan is, amely oldalági rokonnak egyáltalán nem biztosít törvényes öröklést (csehszlovák jog). A nagyszülők törvényes öröklési jogának elismerése sem általános. (A rokoni kapcsolat alapján egyáltalán nem ismeri el a csehszlovák jog, a lengyel jog pedig öröklési jog helyett tartáshoz való jogot biztosít számukra a hagyaték terhére).

A törvényes öröklésre jogosultságban valamennyi szocialista jog egyenlő jogállást biztosít a házasságból született és a házasságon kívül született gyermeknek. Az örökbefogadás társadalmi rendeltetésében bekövetkezett változást figyelembe véve valamennyi szocialista jog kölcsönös öröklési jogi kapcsolatot teremt az örökbefogadó szülők és az örökbefogadott gyermek (illetve ezek családjai) között. (A korábbi jogrendszerekben az örökbefogadás csak egyoldalú öröklési kapcsolatot teremtett az örökbefogadott gyermek javára, az örökbefogadó szülő nem örökölt örökbefogadott gyermeke után.) Egyes szocialista jogrendszerek — bár kétségtelenül ez a kivételesebb — az örökbefogadott gyermeknek vér szerinti családjában is biztosítanak öröklési jogot. A nem titkos örökbefogadások esetén ezt a megoldást követi a magyar jog is.

Egyes szocialista jogrendszerek — az örökhagyóval fennálló rokoni kapcsolatra tekintet nélkül — törvényes öröklési jogot biztosítanak, mégpedig valamennyi más törvényes öröklésre jogosult mellett, azokkal osztozva, azoknak a munkaképtelen személyeknek, akiket az elhunyt halála előtt legalább egy évig eltartott (szovjet, csehszlovák jog, ez utóbbi az együttlakást is megkívánja), sőt azoknak az örökhagyóval együttélő személyeknek is, akik az örökhagyóról, a közös háztartás ellátásáról legalább egy éve gondoskodtak (csehszlovák jog).

Ez a megoldás más szocialista országok öröklési jogi gondolkodásától távolabb áll. Nem nehéz azonban a hagyományos utat követő és a most tárgyalt öröklési jogi rendszerek között azt az összefüggést felfedezni, hogy míg a hagyományos öröklési jogi rendszereket követő szocialista jogok valamivel szélesebb körben vonják meg a törvény alapján öröklésre jogosult rokonok körét, az örökhagyó által eltartottaknak, vagy az örökhagyóról hosszú időn át gondoskodóknak öröklési jogot biztosító jogrendszerek ezen az úton, ezen a jogcímen olyan rokonokat is törvényes örökösökké tehetnek, akiknek öröklési jogát a rokoni kötelék alapján már nem ismerik el.

b) Az öröklésre való meghívás rendjének kialakításában az egyes szocialista jogrendszerek nagyfokú eltérést mutatnak, s ez az eltérés — a magyar jog szabályait kivéve — a házastárs vonatkozásában a kisebb, s a felmenő és oldalági örökösöket illetően a nagyobb. A leszármazókat természetesen minden szocialista öröklési jog első helyen hívja meg az öröklésre, s a leszármazók öröklésében mindenütt érvényesül a képviselet (vagy helyettesítés) elve (l. III. 3. b. és 4. c.).

Ugyancsak általános, hogy a házastárs már az örökösök első osztályában, tehát a leszármazókkal együtt örököl. Érdemben lényegileg ez áll a magyar jogban is, azzal, hogy itt a főszabály szerint a leszármazók öröklik a hagyaték állagát, a túlélő házastárs a haszonélvezetét. Különböző azonban már az egyes jogrendszerek megoldása abban, hogy leszármazók hiányában a házastárs egyedüli örökös-e (az NDK joga, és szűk kivételtől eltekintve a magyar jog) vagy az örökösök második osztályában meghívottakkal is osztozik a hagyatékban, mégis úgy, hogy ezek mellett nagyobb örökrészt kap (lengyel, csehszlovák jog).

A felmenő és oldalági rokonok öröklésében csak a magyar jog, az NDK joga és a jugoszláv jog teszi általánossá a képviselet (helyettesítés) elvét. Más szocialista országok jogára, így a szovjet és a lengyel jogra az jellemző, hogy a szülői lemenők, a testvérek nem képviseleti jog, hanem

az öröklésre való önálló meghívás alapján örökölnek — akár a szülőkkel azonos öröklési osztályban (lengyel jog), akár a szülőket követően (szovjet jog). A szovjet jog sajátossága, hogy a szülőket a leszármazókkal és a házastárssal együtt az örökösök első osztályában hívja meg az öröklésre, a nagyszülőket pedig a testvérekkel a második osztályban.

c) A hagyatéki vagyon a szocialista öröklési jogokban nem feltétlenül egységes, tehát nem mindenfajta hagyatéki vagyon száll át ugyanazon öröklési rend alapján az örökösökre. A hagyatéki vagyon egysége alól három vonatkozásban találhatók kivételek.

Az egyik, és kétségtelenül ez a legjelentősebb, eltérő öröklési rendet állapít meg lakberendezési és felszerelési tárgyakra, illetve a házastársi háztartáshoz tartozó tárgyakra és ezeket — a vagyon többi részében érvényesülő öröklési rendtől függetlenül — vagy azoknak a törvényes örökösöknek juttatja, akik az örökhagyóval halála előtt legalább egy évig együtt éltek (szovjet jog) vagy a túlélő házastársnak (az NDK joga, ahol ennek a szabálynak már az 1896. évi polgári törvénykönyvre visszavezethető hagyományai vannak és a lengyel jog).

Az általánostól eltérő öröklési rend vagy öröklési jog vonatkozik egyes szocialista országok öröklési jogában a föld, a mezőgazdasági ingatlan öröklésére. E szabályok aszerint is differenciáltak, hogy termelőszövetkezetben művelt föld öröklésére, vagy ún. paraszti gazdálkodás öröklésére van-e szó. (Ez utóbbira csak a lengyel polgári törvénykönyv tartalmaz külön szabályokat).

Végül a magyar öröklési jog — a korábbi magyar jognál lényegesen szűkebb körben — fenntartotta az ági öröklés intézményét, s abban a körben, amelyben ez fennmaradt, eltérő öröklési rend érvényesül a szerzeményi és az ági vagyonban.

d) A magyar öröklési jog két lényeges eltérést mutat valamennyi más szocialista ország jogához képest. Az egyik, hogy leszármazók mellett fenntartotta a házastársi öröklés haszonélvezeti koncepcióját, a másik, hogy lényegesen szűkebb körben ugyan, de fenntartotta az ági öröklés intézményét. Az 1959. évi polgári törvénykönyv megalkotása során mindkét intézmény fenntartását széles körű közvéleménykutatás és a közvéleménykutatásnak az az eredménye előzte meg, hogy ezek a jogintézmények a lakosság széles körében megszokottak és helyeseltek.

A két jogintézmény létjogosultsága körüli, valamint némely részszabályának helyessége körüli vita mégis a polgári törvénykönyv megalkotása után is élő maradt, és a házastársi haszonélvezet szabályai a polgári törvénykönyv 1977. évi novellájában valamelyest módosításra is kerültek.

A két jogintézmény gyakorlati érvényesülését illetően jelentős különbség van.

A hagyatéknak vagy a hagyaték valamely részének az ági öröklés rendjén való átszállása — szemben a házastárs haszonélvezet-öröklésével, amely utóbbi mind a törvényes öröklés rendjén, mind az örökhagyó végrendelete alapján meglehetősen széles körben érvényesül — kivételes. Kivételessé tették a hagyatéki vagyonok összetételében bekövetkezett változások és azok a korlátozások, amelyekkel a polgári törvénykönyv az ági öröklést fenntartotta. A polgári törvénykönyv ugyanis az ági öröklést csak a szülői parentélában, valamint a tőlük származó vagyont illetően a nagyszülők és a távolabbi egyenesági rokonok javára tartotta fenn, és kizárta az ági vagyon ún. redintegrációját (l. III. 4. c.). A polgári törvénykönyv e szabályai nemcsak kivételessé tették az ági öröklést, hanem megszüntették ennek az öröklési rendnek azokat a „káros kinövéseit" is, amelyek miatt az korábban támadott volt.

Az ági öröklés eltörléséért síkra szálló érvekkel szemben nem volt figyelmen kívül hagyható, hogy a magyar közgondolkodásban korántsem egyértelműen helyeselt, hogy a leszármazók hátrahagyása nélkül elhalt örökhagyó után a túlélő házastárs — a még életben levő szülők, vagy esetleg testvérek kizárásával — egyedül a túlélő házastárs örököl. A jogirodalomban képviselt egyik nézet szerint az ági öröklés rendeltetése ma éppen az, hogy korlátozza a leszármazók nélkül elhalt örökhagyó házastársának „túldotálását". (Bacsó, Nizsalovszky, Pólay.)

A házastársi haszonélvezetben a korábbi magyar joghoz képest bekövetkezett leglényegesebb változás, hogy az kölcsönössé, feleséget és férjet egyaránt megilletővé vált, hogy az a hagyatéki vagyontárgyak jellegében bekövetkezett változás folytán teljesen vagy jelentékeny mértékben elvesztette tartási rendeltetését, és hogy annak alapvető rendeltetése az lett, hogy a túlélő házastársnak zavartalanul biztosítsa korábbi életvitelének a korábbi, házastársa életében megszokott környezetben való folytatását.

A házastársi haszonélvezet intézménye nagyobbrészt a leszármazók oldaláról, de kisebb részt a túlélő házastárs oldaláról is támadottá vált. A haszonélvezettel terhelt állagöröklés a hagyatéki javak természeténél fogva az esetek nem kis részében a leszármazóknak csak akkor nyújt valamit, ha a haszonélvezetnek az özvegy szükségleteihez mért korlátozását kérik, s különösen méltánytalan akkor, ha az állag, illetve a haszonélvezet öröklésében az örökhagyó korábbi házasságából született gyermeke és az örökhagyó gyermekénél esetleg alig valamivel idősebb új házastársa osztoznak, amikor is még annak is kicsi a valószínűsége, hogy a hagyaték a leszármazó örökösök életében felszabadul a haszonélvezet terhe alól. Az özvegy részére haszonélvezet öröklés any-

nyiban lehet hátrányos, hogy ebből az örökségből rászorultsága esetén sem tud semmit sem elidegeníteni.

De a házastársi haszonélvezet ellen felsorakoztatott érvek mellett az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a túlélő házastárs a hagyatéki vagyon egészének zavartalan birtokában maradjon, ma az örökhagyók jelentékeny részének akaratával megegyezik, sőt ezt legalábbis a közös gyermekek maguk is széles körben természetesnek tartják és helyeslik. És ezt nemcsak a házastársi haszonélvezet megszokottsága indokolja, hanem a családi viszonyokban, a családok életmódjában bekövetkezett az a változás is, amelynek folytán az esetek egyre tipikusabbá váló többségében csak a túlélő házastárs az, aki az örökhagyóval haláláig együtt élt, az örökhagyó és házastársa voltak azok, akik egymásról elsősorban gondoskodtak, s akik, ha tehették, gyermekeiket a családból való kiválásukkor részesítették jelentősebb anyagi támogatásban.

A házastársi haszonélvezet hátrányai, vagyis az abból eredő hátrányok, hogy a leszármazó örökösök a törvényes öröklés rendjén csak haszonélvezettel terhelt hagyatékot örökölnek, a túlélő házastárs pedig, ha az egész hagyatékon is, mégis csak haszonélvezetet örököl, és az e hátrányokkal szembenálló az a körülmény, hogy a házastársi haszonélvezet mégis ma is széles körben kívánt és helyeselt intézmény, a polgári törvénykönyv 1977. évi novellájában feloldásra kerültek. A polgári törvénykönyv novellája főszabályul a gyermekkel együttöröklő házastárs haszonélvezet-öröklését tartja ugyan fenn, ez a házastársi haszonélvezet mégis — a házastárs által lakott lakás és az általa használt berendezési és felszerelési tárgyak kivételével — akár a leszármazó örökösök, akár a túlélő házastárs kérelmére megváltható. Ha a nevezettek kérelmére a haszonélvezet megváltására kerül sor, a házastárs a megváltásra kerülő vagyonból természetben vagy pénzben egy gyermekrészt örököl tulajdonul, a leszármazó örökösök pedig az általuk örökölt vagyonnak haszonélvezettől mentes tulajdonosai lesznek.

A polgári törvénykönyv és a polgári törvénykönyv 1977. évi novellája is fenntartotta a házastársi haszonélvezetnek azt a korábban, más társadalmi-gazdasági viszonyok között kialakult szabályát, hogy az az özvegy új házasságkötésekor minden kielégítés nélkül megszűnik. E szabály az utóbbi évek jogirodalmában elég széles körben támadottá vált (többek között Nizsalovszky, Weiss). A szabályt a maga idején az özvegyi jog tartási rendeltetése indokolta, az özvegyi jog e rendeltetésének megszűnése után fenntartása nem kellően megalapozott.

4. A végintézkedésen alapuló öröklés.

A személyi tulajdonnal halál esetére szóló szabad rendelkezési jog — a kötelesrész intézményével korlátozottan — valamennyi szocialista jogrendszerben elismert.

a) A szocialista jogrendszerek többsége a végintézkedés *fajtái* közül csak a végrendeletet ismeri el, s végrendeletként sem ismeri el még házastársak között sem érvényesnek a közös végrendeletet.

A végintézkedés általános formája a magyar öröklési jogban is a végrendelet, a magyar öröklési jogban mégis, mint a végintézkedés különös fajtája, az öröklési szerződés is elismert. Az öröklési szerződés tartalma azonban — a végrendeletéhez képest — jelentősen korlátozott, csak arra irányulhat, hogy az örökhagyó a vele szerződő felet tartás vagy életjáradék fejében örökösévé tegye. Az ilyen öröklési szerződés voltaképpen olyan tartási vagy életjáradéki szerződés, amelyben az eltartó vagy életjáradékot nyújtó az ellenszolgáltatást az örökhagyó halála után kapja meg.

A házastársak közötti közös végrendeletet a szocialista országok jogai közül az NDK 1975. évi polgári törvénykönyve ismeri el, ahol ez széleskörűen elterjedt igényt elégít ki (Posch). A magyar polgári törvénykönyv alkotói a magyar jogban korábban ismert közös végrendelet hátrányait erősebbeknek ítélték, mint előnyeit (a Magyar Népköztársaság polgári törvénykönyvének indokolása), és ezért a polgári törvénykönyv közös végrendelet tételét nem engedi, illetve azt érvénytelennek tekinti.

b) A végrendelkezés tényleges szabadságát, az örökhagyó valódi akaratának érvényesülését a szocialista jogrendszerek *a végrendelet alakszerűségi szabályainak enyhítésével* is szolgálni kívánják. Az alaki szabályok az egyes szocialista jogrendszerekben nem azonosak, az alaki kényszer enyhítésére irányuló tendencia azonban általános.

A szocialista jogok általában ismerik a végrendelet közvégrendeleti és magánvégrendeleti formáját, magánvégrendeletként mégis több szocialista ország joga csak a saját kezűleg írt és aláírt végrendeletet ismeri el. A magyar öröklési jog az írásbeli magánvégrendelet holográf és allográf formáját (l. II. 4. c.) is elismeri, s a korábbi magyar joghoz képest mindkettő alaki követelményeit, alaki szigorát különösen a tanúzási kötelezettség és a záradékolás tekintetében lényegesen enyhítette.

A gyakorlat tanúsága szerint a végrendeletek alaki hibái már rendszerint csak a keltezés fogyatékosságában rejlő okból vezetnek az örökhagyó akaratának érvényesülését kizárva, a végrendelet érvénytelenségére. Az ezekből eredő visszásságokra, igazságtalan eredményekre már a jogirodalom is rámutatott. Figyelemre méltó ebben a vonatkozásban a lengyel polgári törvénykönyv megoldása, amely a végrendelet keltezésének hiányához nem fűz érvénytelenségi szankciót akkor, ha a keltezés hiánya nem teszi kétségessé az örökhagyó végrendelkezési képességét, a végrendelet tartal-

mát vagy több végrendelet egymáshoz való viszonyát.

Egyes szocialista jogrendszerek, így a magyar jog is, mint a végrendelkezés kivételes formáját, a szóbeli végrendeletet is elismerik. A szóbeli végrendeletnek nemcsak az alaki kellékei, hanem megtételének előfeltételei is szükségszerűen szigorúbbak. Ezt a visszaélések lehető kiküszöbölése indokolja.

c) A végrendelet *tartalmát* illetően a szocialista jogok általában két irányban korlátozzák az örökhagyó végrendelkezési szabadságát. Tiltják az utóöröks-nevezést és többségük tiltja a végrendeleti juttatás feltételhez kötését. A magyar polgári törvénykönyv a végrendeleti juttatás feltételhez kötését elismeri, s az utóöröks-nevezés tiltásával elismeri az utóhagyomány-rendelést. Az NDK polgári törvénykönyve pedig elismeri az olyan tartalmú közös végrendeletet, amelyben a házastársak kölcsönösen egymást nevezik örökössé, úgy, hogy az utóbb elhalt házastársnak is örököst neveznek. (Az ilyen végrendeletnek a német öröklési jogban régi hagyományai vannak. Ezek tartalmukban csak kevéssel térnek el a korábbi magyar jog olyan közös végrendeletétől, amely a túlélő házastárs halála esetére maradék-utóörökösnevezést tartalmazott) (l. III. 4. d.).

d) A végrendelet tartalmának egyéb szabályaiban, értelmezésének alapelvében, érvénytelenségének és hatálytalanságának fő szabályaiban és a végrendeleten és a törvényen alapuló öröklés egymáshoz való viszonyában a szocialista öröklési jogok nem tartalmaznak jelentős érdemi eltérést a végrendeleti jog korábban kialakult szabályaihoz képest.

5. A kötelesrész.

A kötelesrész rendeltetése az örökhagyó legközelebbi hozzátartozóinak a hagyatékból az örökhagyó végrendelete ellenére való részeltetése. A kötelesrészre jogosult hozzátartozók körének megvonásában, a kötelesrész mértékében és abban, hogy a kötelesrészhez való jog vagy annak mértéke szempontjából jelentősége van-e a rászorultságnak, a szocialista jogok egymástól elég jelentős mértékben eltérő szabályokat tartalmaznak.

A magyar polgári törvénykönyv a kötelesrész szabályozásánál a rászorultságnak általában nem tulajdonít jelentőséget, s a kötelesrész korábban kialakult mértékén sem változtat. A kötelesrészre vonatkozó korábbi szabályait mégsem veszi át változatlanul, azokat kiegészíti azzal, hogy a túlélő házastársnak is (férjnek és feleségnek egyaránt) kötelesrészt biztosít. A túlélő házastárs kötelesrésze eltérő aszerint, hogy a törvényes öröklés rendjén haszonélvezetet örökölne vagy teljes tulajdonjogot.

A kötelesrészes jogainak védelmében a kötelesrész alapjaként a magyar jog nemcsak az örökhagyó halálakori vagyonát rendeli figyelembe venni, hanem azt is, amit az örökhagyó örököseinek már előre kiadott, valamint bizonyos kivételekkel azt is, amit még életében elajándékozott. Ez az alapgondolatában kétségtelenül igazságos szabály a kötelesrész alapjául szolgáló vagyon megállapítását és a kötelesrészért való felelősség kérdéseit illetően vet fel a gyakorlatban problémákat.

Az európai szocialista országok többsége a kötelesrész mértékét, különösen a munkaképtelen, tartásra szoruló kötelesrészre jogosultak vonatkozásában törvényes örökrészük nagyobb hányadában (kétharmad, háromnegyed, sőt a csehszlovák jog a kiskorú gyermekekét egész törvényes örökrészükben) állapítják meg. Feltűnő, hogy a csehszlovák jog a túlélő házastársnak egyáltalán nem biztosít kötelesrészt, az NDK joga szerint viszont a túlélő házastárs kötelesrész iránti igénye a legerősebb. Míg ugyanis a leszármazókat (gyermekek, unokák) és a szülőket csak akkor illeti kötelesrész, ha ők az örökhagyó halálakor az örökhagyóval szemben tartásra jogosultak voltak, a túlélő házastárs kötelesrész igénye független.

Irodalom: *Dell' Adami* Rezső: Magánjogi codificátiónk és régi jogunk. 1—3. Magyar Jogászegyleti Értekezések. 2—3. köt. Bp. 1885—1887.; *Eörsi* Gyula: A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga. 1—2. köt. Bp. 1951.; *Frank* Ignác: Ősiség és elévülés. Buda, 1848.; *Hajnik* Imre: Egyetemes európai jogtörténet. Bp. 1896.; *Szászy-Schwarz* Gusztáv: Az ági öröklés kérdése. Bp. 1902.; Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly. 6. köt. Öröklési jog. Bp. 1939.; *Teleszky* István: Örökösödési jogunk törvényhozási szabályozásához. Bp. 1876.; *Világhy* Miklós: Öröklési jog. Egyetemi jegyzet. Bp. 1975.; *Weiss* Emília: A túlélő házastárs özvegyi haszonélvezeti jogának néhány problémája. Jogtudományi Közlöny 1976.; *Zsögöd* Benő: Öröklött és szerzett vagyon. Bp. 1901.; Társadalmi, gazdasági fejlődésünk és az öröklési jog. Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának vitaülése. Gazdaság- és Jogtudomány 1975.

Demjanov, C.: Novato csehslovásko naszledsztveno pravo. Szocialiszticseszko Pravo 1964.; *Halgasch*, R.: Grundfragen der Neugestaltung des Erbrechts. Staat und Recht. 1963.; *Nikituk*, P. Sz.: Naszledovanie i ohrana intereszov semji, Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo 1974.; *Planck*, Karol: K novej uprave dedického práva v ČSSR. Právny obzor 1964.; *Seiffert*, W.: Sozialökonomische Grundlagen des Erbrechts und ihre Umsetzung im ZGB-Entwurf. Staat und Recht, 1975.

Bartholomeyczik: Erbrecht. München, 1968.; *Lange*, H.: Lehrbuch des Erbrechts. München, 1962.; *Pollock—Maitland:* The history of English law. Vol. 1—2. Cambridge, 1968.; *Renauld*, J.—*Chapelle*, J. M. etc.: Le statut civil du conjoint survivant dans la pratique et en droit comparé. Bruxelles, 1970.; *Rheinstein—Knapp* etc.: Das Erbrecht von Familienangehörigen in positivrechtlicher und rechtspolitischer Sicht. Frankfurt. 1971. *Weiss Emília*

ÖSSZEFÉRHETETELENSÉG AZ ÁLLAMIGAZGATÁSBAN → *Államigazgatási eljárás*

ÖSSZEHASONLÍTÓ JOG: I. Az összehasonlító jog kialakulása (1318.) — II. Az összehasonlító jog rendszere (1321.)

I. Az összehasonlító jog kialakulása. 1. Az összehasonlító jog fajai. 2. Az összehasonlító jog keletkezési ágai. 3. A különválás a nemzeti jogtól. 4. A módszerként való felfogás. 5. Az univerzális összehasonlító jog. 6. A szocialista felfogás.

1. Az összehasonlító jog fajai.

Az összehasonlító jog az olyan jogi vagy jogtudományi tevékenység, amelynek menetén *a)* különböző jogrendszereket hasonlítanak össze *(általános jogösszehasonlítás)*; *b)* vagy egyes jogágakat, illetőleg jogágakba tartozó jogintézményeket vetnek egybe *(ágazati jogösszehasonlítás)*; *c)* vagy az egyidejűleg, együtt létező jogokat hasonlítjuk össze *(párhuzamos jogösszehasonlítás)*; *d)* vagy a különböző időkben, egymás után létezett jogrendszereket *(történeti jogösszehasonlítás)*. A jogösszehasonlítás célja lehet *a)* a jog, valamely jogág vagy jogintézmény jobb megismerése, többek között az összehasonlítás által *(elméleti jogösszehasonlítás)*, *b)* vagy pedig valamely nemzeti jogintézmény kiépítéséhez tanulságok levonása *(gyakorlati jogösszehasonlítás)*.

Az a felfogás, amely a jogösszehasonlítást a jog egy ágának tekinti, s a pozitív jog részeként, vagy természetjogként foglalkozik vele, nyilvánvalóan téves. A jogösszehasonlítás nem jog, csak pozitív jogi rendszerek tanulmányozásából, egybevetéséből létrejött elméleti értékű termék. Erről az oldalról nézve a jogösszehasonlítás egyfajta módszer és egy módszernek a rendszerbe foglalt terméke; hogy ennél — többnyire mennyiségileg — több, az egyebek között az összehasonlított jogrendszerek alapvetően eltérő, sőt ellentétes jellegének tulajdonítható. Így azt lehet mondani, hogy az összehasonlító jog elméletileg tulajdonképpen egy alapvetően új társadalmi rendszer, a szocialista rendszer létrejöttével jött létre, hiszen ezzel jött létre a fennálló jogrendszerekhez képest olyan új jogrendszer, amellyel a többit haszonnal össze lehet hasonlítani. Mindaddig ugyanis a jogösszehasonlítás elméletileg és társadalmilag az azonos jellegű társadalmi rendszerek jogának az összehasonlítása volt, s így alapjaiban azonos jellegű jogintézményeket tanulmányozott szerkezetükben és felépítésükben, vagyis nem annyira társadalmiságukban, mint inkább külső megjelenésükben. Ez persze nem általánosan elfogadott felfogás; a burzsoá jogösszehasonlítás valójában azt veszi tárgyul a szocialista jogot illetően, hogy az mennyiben hasonlít a burzsoá jogokra.

2. Az összehasonlító jog keletkezési ágai.

Az összehasonlító jog tulajdonképpen a 19. század derekatájt jelent meg, s különböző elemek összetételéből állott, illetőleg különböző jogi és jogtudományi okok hozták létre. A lényeg az az új nemzetközi helyzet volt, amely az egyes országokban megteremtette a többnyire a római jog helyébe lépő nemzeti jogokat; az adaptált és kellően átalakított római magánjog helyett, amelyet jó ideig önmagában véve is összehasonlító jognak tekintettek, létrejöttek elsősorban a polgári jog, vagyis a tőke joga világában a nemzeti jogrendszerek, amelyek létrejöttéhez és létezéséhez, illetőleg továbbterjedéséhez szükség volt az összehasonlító jogra, mégpedig elsősorban az összehasonlító magánjogra. Nem kevésbé jelentős volt ugyanebben az időben az összehasonlító büntetőjog, amely a létesülő büntető törvénykönyvek szakmai előfeltétele lett. Így jellemző nemcsak külön összehasonlító polgári jogi folyóirat létrejötte, de általános összehasonlító jogi folyóirat megteremtődése is. Ilyen volt, de elhajlott inkább az összehasonlító törvényalkotás felé a J. A. Mittermayer által szerkesztett Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslands (1829—1855), amelynek szerkesztője Szalay Lászlóval éppen a magyar büntetőjogi javaslattal összefüggésben lépett kapcsolatba. Az általános érdekű és Európa-szerte körülnéző összehasonlító jog, amely kezdetét vette, amellett, hogy az egyes államok jogászainak és jogtudományainak szemléletét nem engedte bezárkózni a szűk nemzeti keretekbe, egyben azokon a területeken, amelyeken még nem volt kódex, elősegítette a kódexek kialakítását, például és eleve tanulságként szolgált a kodifikáció számára. A hazai jog ilyesféle exportjának funkciójában az összehasonlító jog szintén szerepet játszott, különösen olyan országokban, amelyekbe egyúttal az adott ország tőkekivitele irányult; az összehasonlító jog mintegy segítette ezt a tőkekivitelt, előkészítette számára a jogi talajt (például a magyar kereskedelmi törvénykönyv pontos másolata volt a németnek, szinte szó szerinti fordítása; ez persze nem összehasonlító jogon alapult, még csak nem is alkalmazott összehasonlító jogon, hanem egyszerű másolaton).

Az összehasonlító jog keletkezésének másik, elméleti ága valójában a kanti jogbölcseletből, vagy pontosabban annak hiányaiból ered. A jogelmélet, amelyet a 19. század első felében az elvont, az apriorisztikus ítéletekre épülő kanti észjog uralt, spekulatív úton hozta létre a maga elméleti tételeit, mint eleve előzményeket, a joghoz. Ehhez Kant halála után mindinkább csatlakozott az apriorisztikus tételeket mintegy kiegészítve a pozitív jogrendszerek létezése tényének elméleti jelentőségű elismerése és az a törekvés, hogy ezt a tényt, ti. a pozitív jog létezését bekapcsolják a jogelmé-

letbe. Ennek a pozitív jogi ágnak a tanulmányozására az összehasonlító a jogfilozófia segédtudománya lett; arról a tudományról volt szó, amely a pozitív jogrendszerekkel foglalkozott, azokat rendszerbe foglalta, összehasonlított, bizonyított, megkülönböztetett, egyszóval a tiszta észjoghoz hozzácsatolta a valóságos, létező ügy tényét. Ez már korán felmerült a jogelméletben, Kantot szinte rögtön követően, már a 19. század elején. Ebből a pozitív jogból kiindulva, a Kantot követő kantiánus jogfilozófia megteremtette az összehasonlító jogtudományt mint a jogbölcselet segédtudományát. Ennek az összehasonlító jogtudománynak mintegy oldalága volt az egykorú jogtörténetnek az a vonása, hogy történeti folytonosságban és egymásutánban rakta fel a jogrendszereket és a jogtörténeti kutatás módszereként alkalmazta a jogösszehasonlítást (Magyarországon Wenzel Gusztáv). Ez a jogtörténeti ág az elméleti vonallal együtt tulajdonképpen belecsatlakozott az elméleti ágba, mert a jogelmélethez annak „van"-részeként mind a létező, mind egyben a történetileg már előbb létezett jogrendszereket becsatlakoztatták.

Így az összehasonlító jognak tulajdonképpen két keletkezési ága volt, s ez a kettősség még ma is megvan; egyrészt művelik az összehasonlító jogot mint a jelen jogi világa megismerését segítő kiegészítő tudományt, másrészt pedig művelik egyes ágaikban (általános és elméleti összehasonlító jogtudomány megkülönböztetéseként), amikor is azoknak a különböző jogrendszerekben egyidejű pozitív létezését, vagy egymást követő létezését vetik egybe. Az összehasonlító jog, lényegét és alapvető jellegét tekintve, a különböző társadalmi rendszerek egyidejűleg és együtt létezésén alapuló tudomány, amely egyrészt egész jogrendszereket hasonlít egybe, másrészről csak mint az ágazatok összehasonlításának a joga létezik, még *inkább* annak a kötelmi jogában, mintegy egyfajta „harmadik" vagy világjog leendő körvonalaként és elemeként. Világos, hogy a kétféle megközelítésnek más és más az alaphangja. Az utóbbi esetben, ahol a polgári jogra hivatkoztunk, tudniillik a jogágaknál és jogintézményeknél, mint az összehasonlító jog nagy és gazdag területénél, mintegy az egyetemes jogfejlődés konvergenciája látszik előtűnni, holott valójában nem erről van szó, mint mindjárt látjuk; a másik aspektus, amely a különböző társadalmi rendszerű országok jogrendszereinek együttélése mellett létező alapvető különbségeket mutatja ki (általános jogösszehasonlítás), azt hangsúlyozza, hogy a mai jogfejlődés jellegzetessége a divergencia: ez az alapvető jellege és hangja.

3. A különválás a nemzeti jogtól.

Lassanként a nagyobb országokban létrejöttek az összehasonlító jog társaságai (így pl. 1849-ben Franciaországban Az összehasonlító törvényhozás társasága), amelyek folyóiratokkal, előadásaikkal bizonyos mértékig irányítói és középpontjai lettek a kibontakozó összehasonlító jogi mozgalomnak. A fordulópont az összehasonlító jog történetében és szervezetében egyaránt az 1901. évi franciaországi kongresszus volt, Lambert francia professzor vezetése alatt. Ezen a kongresszuson bomlottak ki többek között az összehasonlító jognak a jogrendszerhez alkalmazkodó ágai. Ami ennél is jelentősebb volt, hogy itt fogalmazódott meg az összehasonlító jognak valamelyes első általános koncepciója. Anélkül, hogy ezt a koncepciót egyben tudnánk kifejezni, azt mondhatjuk, hogy tulajdonképpeni, kimondott vagy csinált lényege az volt, hogy egyfajta szakítást vezetett be a jogtudományba, egyfajta kettősséget; ez megmutatkozott különösen a nagy, az alapvető jogágaknál (polgári jog, büntetőjog, alkotmányjog). A változás a szakadásban állott az úgynevezett nemzeti jog és az összehasonlító jog között (egy francia tanár azt mondotta, hogy ő nem a polgári jogot tanítja, hanem a Code civil-t): az egyetemeken még a tanszékek is kettéváltak. Az adott jogág és tudománya megmaradt a nemzeti joghoz, azaz az adott törvénykönyvhöz kötözve, annak a szűk kereteibe zárva; az összehasonlító jog kiszakadt ebből a nemzeti elzártságból és elfogultságból, de talán nagyon is kiszakadt, úgyszólván a nemzeti jog fölé emelkedett, mintegy az adott jogágnak a szó ebben az értelmében vett nemzetközi jogává lett. Egyben bizonyos rangskála is kialakult a nemzeti jogtudomány és a megfelelő összehasonlító jog között, mégpedig az utóbbi javára, amely szélesebb látókörénél, a szélesebben átfogott ismereteknél fogva mintegy kitekintést nyújtott a nemzeti gátak mögül és feladta a nemzeti szűkkeblűséget. De a szakadás eredménye mégis csak az lett, hogy voltak egy-egy szakmának olyan, egyébként kiváló hazai ismerői, akik valójában csakis a nemzeti jogot vagy törvénykönyvet ismerték, és voltak esetleg kevésbé mély hazai ismeretekkel rendelkező, de más államok jogát illetően inkább verzátus szakemberek; a kétféle szakember azután akár egy-egy egyetem keretén belül is vívta a harcot. Ez az időszak úgyszólván az első világháború végéig tartott.

4. A módszerként való felfogás.

Az első világháború után, de már a második elején is az összehasonlító jog művelői, az előzőkből is okulva, ismét feltették a kérdést, amely mindig, meghatározott időszakonként szükségszerűen visszatér: mi is az az összehasonlító jog? A kor nagy összehasonlító jogászai: Gutteridge, Nolde, David erre a kérdésre azzal a kitéréssel válaszoltak, hogy az összehasonlító jog a nemzeti jogoktól elszakíthatatlan diszciplína, mert tulajdonképpen nem is önálló diszciplína, hanem csak egy módszer, amellyel a jogot nézik, amely egy aspektusból mutatja a jogot, annak egyik megközelítési módszere. Ezért nem lehet tulajdonképpen összehasonlító

jogról beszélni sem, mert csak összehasonlító jogi módszer van, amely nem önálló tudomány; ahogyan minden tudomány használja az összehasonlító módszert, úgy a jogtudomány is; a lényeg, a tárgy ugyanaz, a feldolgozás módszere más és más. Az ebben az időszakban született nagy összehasonlító jogi szakkönyvek mind ezen a módszertani alapon álltak. Úgy tűnik, noha nem merjük teljes bizonyossággal állítani, hogy ebben a módszertani felfogásban, amelynek ma is számtalan híve van, volt bizonyos defenzíva, a létező jogrendszerek elméletileg azonos jellegének megvédése érdekében, azonos típushoz tartozásuk öntudatlan felismerésével és hangsúlyozásával: a létező jogrendszerek azonos típusúak, a jog mindenütt egyforma, egy jellegű, s fajtái csak a módszertani megkülönböztetést tűrik el. Ha nem is öntudatosan, de ebben a módszertani kizárólagosságban észrevétlenül megjelent az új típusú szocialista jogrendszer tagadása, bennefoglaltatik a vele való összehasonlítás lehetőségének kizártsága. Az, hogy az új jogtípus hogyan tör magának utat önálló jogtípusként és nem a germán—román jogcsalád egy fajaként, nagyon tanulságosan látszik R. David: „Les grands systèmes du droit contemporains" című könyvéből, amelynek egymást követő kiadásai menetében mindjobban kitűnik, illetőleg tudomásul vevődik a szocialista jogtípus önállósodása, még akkor is, ha a szocialista jog egyes intézményei külsőleg nézve hasonlók is a germán—román jogrendszer megfelelő intézményeihez.

5. Az univerzális összehasonlító jog.

Az összehasonlító jog fejlődésének következő szakasza a második világháborút követően vette kezdetét és még most is tart. Jellegzetessége, amiről tulajdonképpen nevét is kaphatná, az univerzális szemlélet, az egyetemesség, azaz az a vonás, hogy egybefoglalja és összehasonlítja a világ ma létező minden jogrendszerét, bármilyen társadalmi rendszerhez tartoznak is azok. Ebből a szempontból nézve azonban nem tekinthető eléggé következetesnek, mert *történetileg* egymást követő időszakok jogrendszereit kénytelen együtt tárgyalni (tudniillik a kizsákmányoló tőkés és a kizsákmányolásmentes szocialista jogrendszerét); e kettő egybevetésével azonban az összehasonlító jogon belül lényeges változást idézett elő, s előtérbe állította ez által az elméleti kérdéseket; az összehasonlító jog elmélete most úgyszólván megnyílt az összehasonlító jog előtt, amely ez által megszabadult a módszertani szemlélet szűk kereteitől. Egyben azonban új perspektívák nyíltak előtte, így a tartalmi oldal is határozottan tért hódított az összehasonlító jogban vagy készül erre. Minthogy az összehasonlító jog tudománya nem, vagy nem csak az ágazati jogok, ma a különböző pozitív jogi megoldások összehasonlításának a tudománya, hanem a különböző társadalmi rendszerek egész jogrendszereinek összehasonlító jogtudománya, benne a társadalmiság előtérbe kerül, sőt központi szerepet kap: az összehasonlító jog határozott társadalmi-szociológiai színezetet nyer; egyesek egyenesen azonosítják az úgynevezett jogszociológiával, ami azonban elméletileg nézve nem más, mint a jogelmélet egy iránya. Az összehasonlító jogtudomány szociológiai elemeit hangsúlyozza, és ennek irányát követi ma Rheinstein; ez valójában egy összetevő vagy befolyásoló tényezőnek a kizárólagos posztulálása. Olyasfele, de még nyers, ki nem dolgozott felfogás is van, amely a jogelmélet már tárgyalt elméleti irányainak egyikeként fogja fel az összehasonlító jogot, s ezzel azt tulajdonképpen feloldja a jogelmélet egy más, rendszerint éppen ismét a szociológiai irányában. Ezek körül a kérdések körül napjainkban zajlik a vita; az összehasonlító jog elmélete ma napirenden van.

6. A szocialista felfogás.

A szocialista jogtudomány kezdetben határozottan idegenkedett az összehasonlító jogtól s ezt a magatartást félre is értették, annak ideológiai jelentőséget tulajdonítottak, holott az idegenkedés valószínű oka éppen a visszahatás volt arra, hogy az első világháborút követően az összehasonlító jog módszerként való felfogása volt az uralkodó Nyugaton, amely alkalmas lehetett volna arra, hogy a szocialista jogot (pontosabban az akkor már létezett szovjet jogot) csak módszertani mértékkel mérve különböztesse meg a polgári jogrendszerektől. A társadalmi színezettséget nélkülözésnek ez a veszélye a jogösszehasonlítást a burzsoá jogon belül elhelyezkedő valaminek tekintette, amelynek nincsen köze a szocialista joghoz; sőt az összehasonlító jog funkcióját egyenesen abban látta, hogy elmossa a különböző társadalmi rendszerek jogai közötti különbségeket, hogy objektivista legyen, hogy csak a formát mutassa jognak és azt nézze. Annak a hatalmas társadalmi változásnak kellett az elismeréshez bekövetkeznie, amely a második világháborúval zajlott le és amelynek kohójában létrejöttek a népi demokratikus államok, vagyis létrejött a szocialista jogrendszerek egész sora; ennek folyamán annak a ténynek az elismeréséig is el kellett jutni, hogy a szocialista országok joga *önálló típusú* jogrendszer, arra a felismerésre kellett elérkeznie, hogy az összehasonlító jog nemcsak az azonos típusú jogrendszerek összehasonlítása, hanem az eltérőeké is. A szocialista jogtudománynak be kellett építenie jogelméletébe a világon együtt létező különböző jogrendszerek tényét és meg kellett teremteni ennek bizonyos kisegítő tudományát a jogelmélethez, az összehasonlító jogot; magának is tanulmányoznia kellett és kell folyamatosan az idegen országok — és nemcsak a szocialista országok — jogait s ennek is az összehasonlító jog a kerete és az eszköze. *A szocialista összehasonlító jog* most van kifejlődőben, s e tekintetben az együttműködés más

jogtípusok jogrendszereinek képviselőivel talán még nem eléggé szoros. Mindenesetre meg kell állapítani, hogy a jogfejlődés egésze a mai világban, amelyet az ellentétes jellegű jogrendszerek együttléte, ellentéte és kapcsolata jellemez; amikor ennek a ténynek átfogására egyelőre az összehasonlító jog számottevő segítséget nyújthat, az összehasonlító jog társadalmi helyzete nem tekinthető könnyűnek.

II. Az összehasonlító jog rendszere. 1. A jogcsaládokra való felosztás. 2. A külső és a belső jogösszehasonlítás. 3. Az általános jogösszehasonlítás és az ágazati vagy intézményi jogösszehasonlítás. 4. A jogösszehasonlítás a szövetséges államokban. 5. Az „összehasonlító jog" elnevezése. 6. Az összehasonlító ágazati jogok bővülése és felhígítása. 7. Nemzetközi jog és összehasonlító jog.

1. A jogcsaládokra való felosztás.

Az összehasonlító jog mai tudománya úgynevezett jogcsaládokra osztja a jogrendszereket, így csoportosítja őket, s a megkülönböztetett hat-nyolc jogcsalád között hármat emel ki, amelyekkel tulajdonképpen a ma létező jogrendszereket meg lehet határozni; e három, mondhatjuk fő jogcsalád *a)* a germán—román, *b)* az angolszász és *c)* a szocialista (lásd R. *David:* Les grands systèmes de droit contemporain, 5. kiad., Paris, Dalloz 1973.). Ez a felosztás azonban tudományosan nem helytálló; olyan társadalmi rendszerekből indul ki, amelyek vagy lényegükben azonosak, vagy pedig alapvetően eltérőek, tudniillik társadalmi alapjaikban eltérőek, más a tulajdonjogi rendszerük, és ennélfogva mások a termelési viszonyaik, vagyis alapjaikban mások; ugyanakkor a germán—francia és az angolszász jogrendszer családja a termelési viszonyaikban, vagyis társadalmi alapjaikban azonos jellegű, de gyökeresen eltér a szocialista jogrendszertől. A kérdés lényege így az, hogy vajon az összehasonlító jog tudományát leszállítjuk-e a jogot mint külsőséget, mint pusztán a jogi külsőségeken alapuló jogrendszerek kategóriájába; a szocialista jognak ezzel szemben a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló kategóriában a helye. Elvi kérdés mármost, hogy vajon hol húzzuk meg a határvonalakat az összehasonlító jogon belül? Megkülönböztetünk ezért itt kétféle jogösszehasonlítást: egy úgynevezett *külső jogösszehasonlítást,* amely a különböző típusú jogrendszereket hasonlítja össze egymással, így például a szocialista jogokat az angolszász jogokkal, vagy a világ minden jogrendszerét egymással. Ennek eredménye esetleg bizarr lesz; ki fog tűnni ugyanis, hogy eltérő jellegű társadalmi rendszerek jogrendszereiben is találhatók hasonló intézmények; a római jogot átvette a kapitalizmus, a kapitalizmus egyes jogintézményeit akár a szocializmus is. Ezen a vonalon tehát hamis eredményre jutunk, ha csakis a jogi formát nézzük; mindig hozzá kell venni a társadalmi elemet. A külső összehasonlító jog ezért mindig bizonyos mértékben egyben társadalmilag kevéssé alapozott, mondhatjuk kevéssé szociológiai jellegű.

Az ugyanazon típusú társadalmi rendszerhez tartozó jogrendszerek összehasonlítása (pl. a francia, az angol, a német, az olasz jog) során lehet, hogy alapjaiban kevesebb azonos jogintézményhez jutunk el, de a jogrendszerek lényege mégis közelebb áll egymáshoz, mert azonos társadalmi típushoz tartozó jogrendszerekről van szó. Nevezzük ezt *belső jogösszehasonlításnak.* Ez a belső jogösszehasonlítás valójában ugyanazt az elméletet használja, mint a külső, de természetesen nem kell azt teljes mélységében, a jelenséget vizsgáló szakaszában a jog mint külsőség, mint szervezet vizsgálatával egyben a jog jellegét is vizsgálnia. Vajon a jogot csak mint alakot fogjuk-e fel, vagy egyben mint tartalmat is? Az előbbi esetben a jogtudomány csak a jogi forma tudománya lesz, illetve marad, utóbbi esetben pedig az a veszély áll be, hogy a jogtudomány kisiklik kezeink közül és valami mássá, közgazdaságtudománnyá, szociológiává, általános társadalomtudománnyá lesz. Itt rejlik nézetünk szerint az összehasonlító jogban kifejeződő, de minden jogtudományban meglevő az a nagy kérdés, hogy sikerül-e jogtudományt *lényegivé,* azaz érdemben szociológiává tenni anélkül, hogy kisiklanánk határai közül? Ezt kell megoldani az összehasonlító jognak is.

2. A külső és a belső jogösszehasonlítás.

A jognak ebben a társadalmi szemléletében a germán—francia jognak és az angolszász jognak az egyik oldalon egyazon társadalmi és elméleti kategóriába kell kerülniük, mégpedig a magántulajdonon alapuló társadalmi rendszer mélyéig hatolva igénybe vennie; számára elegendő a formák, a jogi megoldások megfigyelése, a valójában szerkezeti-külső azonosságok és különbözőségek megragadása, de az alapvető társadalmi különbségek ilyenkor háttérbe húzódnak a jogi forma esetleges azonossága mellett. Így például a tulajdonjog merőben különböző valami a szocialista és a nem-szocialista országokban, azonban technikai-jogi felépítésükben itt és ott sok azonos elemre lehet bukkanni (rendelkezési jog, mások jogosítványa, használati jog). Mindent összevetve, a belső jogösszehasonlításnál meg lehet elégedni a társadalmiságnak kevésbé elmélyült fokával, semmint a belső, a nagy, a mély összehasonlításnál; itt elegendő a közvetlen társadalmi funkció azonossága a párhuzam megvonásához (erről lásd később).

3. Az általános jogösszehasonlítás és az ágazati vagy intézményi jogösszehasonlítás.

Az általános jogösszehasonlítás a jogrendszer egészét, nem pedig egy-egy ágát vagy intézményét veszi szemügyre. Ebben az általános

jogösszehasonlításban a különböző jogrendszerek látszólag hasonló jogintézményei mögött kitűnik az ellentétük, s ezért ezek elválnak. A jogösszehasonlításnak ez a legnagyobb, a legátfogóbb, a tulajdonképpeni területe, amely a jog elméletét is érinti, *kisegítő tanként* a jog elméleti megismeréséhez csatlakozik, s ebből az aspektusból nézve, a jogelmélet része.

Az ágazati vagy intézményi jogösszehasonlítás a jog egy-egy ágát, vagy azon belül egy-egy jogintézményt hasonlít össze több jogrendszerben. Ennél az összehasonlításnál az azonos jogágakban viszonylag több azonosságra vagy hasonlóságra bukkan, mint az elméleti-általános jogösszehasonlításnál. Egy-egy jogág vagy még inkább egy-egy jogintézmény vizsgálatakor ugyanis, arról tárgyalva, nem kell a társadalmiságnak olyan mélységéig eljutni, mint az általános jogösszehasonlításnál. A jogintézményeknek ugyanis vannak közvetlen hatásaik, közvetlen társadalmi funkcióik, amelyeket közvetlenségükben különböző társadalmi rendszerben egyaránt vagy majdnem egyaránt ellátnak; például az adásvétel mint a szükségleti javak beszerzésének formája a tőkés rendszerben és a szocializmusban egyaránt jogi forma; az adásvételnek a két különböző rendszerben meglevő szabályozása nemcsak azzal az eredménnyel hasonlítható össze, hogy annak során különbözőségük, sőt ellentétes voltuk kerül előtérbe, hanem éppen megszervezettségüknek és szabályozottságuknak az azonossága vagy hasonlósága, szerkezeti rokonsága is. Az általános-elméleti jogösszehasonlítás a különböző típusú jogrendszereket illetően döntő mértékben a különbözőségek kimutatására vezet; itt már nemcsak erről van szó s a jogösszehasonlításnak ez a része inkább a részletekbe mehet, társadalmilag is konkrétabb lehet, s a különböző rendszerek egyes jogintézményeinek közelállását mutathatja.

A jogösszehasonlításnak ilyenképpen adva vannak a maga határai, mégpedig mind mélységben, mind pedig szélességben. Nyitva marad még számunkra a jogösszehasonlítás eredményességének a kérdése. A legegyszerűbb tudományos kettéosztás az elméleti jogösszehasonlítás és az összehasonlító jogalkotás megkülönböztetése: az utóbbi joganyagot gyűjt, tapasztalatokat szed össze valamely hazai jogszabály elkészítéséhez; bizonyos értelemben ezzel kezdődött a jogösszehasonlítás mint gyakorlati tevékenység a múlt században. Bizonyos, hogy ma is ezen a területen van vagy lehet a legnagyobb haszna; ez a célkitűzés vezeti nagyrészt az ágazati jogösszehasonlítás művelőit is; ennek azonban, noha nagy a gyakorlati jelentősége, valójában elméleti haszna nincsen: nem tudunk meg az ilyen gyakorlati-gyűjtő jogösszehasonlítás által (ami tulajdonképpen nem is jogösszehasonlítás) többet a jogról mint jelenségről, mint amennyit előtte tudnánk. E tekintetben az általános vagy az elméleti jogösszehasonlítás, bizonyos relációkban (különböző társadalmi rendszerek joga) még többékevésbé negatív következtetéseivel is, többet mond a jog lényegéről. Ez persze nem teszi nélkülözhetővé a jogösszehasonlítást mint a jogalkotási folyamat egy szakaszát, nem zárja ki az összehasonlító jogalkotást, mégpedig a legszélesebb spektrummal, a megoldási formák minden fajának tanulmányozásával.

A jogösszehasonlítás ilyen módon széles sávon elhelyezkedő olyan tevékenység, amely a legelméletibb okfejtéstől a gyakorlati jogalkotásig, sőt a jogalkalmazásig is eljut: ez a jogtudománynak olyan keresztbe fektetett vetülete, amely az egész jogot és mindenfajta jogi tevékenységet áthat.

4. A jogösszehasonlítás a szövetséges államokban.

Nem szóltunk külön róla, mert mintegy elméleti premisszának fogjuk fel, hogy a jogösszehasonlítás csak meghatározott egyedi államok jogrendszereit, mindegy, hogy írott vagy íratlan, állami vagy nem állami keletkeztetésű, jogrendszereket érinti. De hogyan állunk egy összetett, föderatív, szövetséges ország jogrendszereivel, illetőleg tagállamainak jogrendszereivel, hasonlóságukkal és különbözőségükkel? Elméletileg valójában ezek egybevetésénél is összehasonlító jogról van szó, de mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a szövetség tagállamainak jogai olyan kevéssé különböznek egymástól, hogy a jogösszehasonlítás alig vezetne bárminő eredményre (holott elképzelhető volt még az Osztrák—Magyar Monarchiában az osztrák és a magyar jogrendszer összehasonlítása, s tényleg volt is ilyen jogösszehasonlítás, de igaz az is, hogy Ausztriát és Magyarországot többékevésbé két külön államnak tekintették). A Szovjet Szocialista Szövetséges Köztársaság tagállamainak jogrendszereit például össze lehet hasonlítani, ugyanígy az Amerikai Egyesült Államok tagállamainak jogrendszerét is, azonban egyrészről kevés különbség található közöttük (más az eset az USA-ban Louisianával, amely sokat megőrzött a jogban a francia időkből); másrészről pedig általánosan folyik egyfajta unifikáló tendencia, mégpedig egyrészről közös általános érvényű törvények kibocsátásával, másrészről egységesen érvényesülő minta-kódexek készítésével, harmadrészt több tagállamra közös kódexek kibocsátásával. Ebbe az irányba, az egységessé válás irányába hatnak a Legfelsőbb Bíróságok, azok egész tevékenysége. Azt lehet mondani, hogy e téren az összehasonlító jognak úgyszólván nincsen terepe, nem az összehasonlító jog az, amely közelít, annak alig van regisztrálni valója, és az ilyen összehasonlító jog nem hasonlítható az egyes államok jogainak összehasonlításához; a szövetséges államok jogrendszerei egybevetésének az alaptendenciája a közelítés, amely egyértelmű, s a lelt különbségeknek inkább a kiküszöbölését veszi célba (l. A. A. Tille—G. V.

Svekov: Szravnitelnüj metod v juridicseszkih diszciplinah).

5. Az „összehasonlító jog" elnevezése.

Az „összehasonlító jog" elnevezés nem általános; a különböző nyelveken különbözik egymástól s úgy tűnik, mintha ezzel mindig más és más értelmet takarna. A legelterjedtebb elnevezés a francia, amely „összehasonlított" jogot jelent szó szerint (droit comparé), ami valójában inkább megfelel a reális tartalomnak; az angol szintén a „comparative law" elnevezést használja, mintha a jog ebben az esetben valami aktivitást fejezne ki vagy jelentene, tudniillik az összehasonlítás tevékenységét: a német „összehasonlító jogtudományról" szól, vagyis aránylag a legpontosabban adja a fogalom leírását. A dolog természetesen nem az elnevezésen múlik, de nem szabad, hogy az elnevezés téves képzetekhez vezessen. A magyar „összehasonlító" jog meghatározott jogrendszereknek az összehasonlítása, vagyis a maga összehasonlított jogrendszerek sora is, azaz már az összehasonlitott jog, de egyben az összehasonlítás folyamata, vagyis az összehasonlító tevékenység is. A konvenció ereje életben tart olyan fogalmakat, amelyek tulajdonképpen pontatlan fogalmak.

6. Az összehasonlító ágazati jogok bővülése és felhigítása.

Napjainkban világméretekben az összehasonlító jog többirányú kiterjedésének vagyunk tanúi: szélesedik és mélyül maga az általános összehasonlító jog, de sokasodnak az összehasonlító jog ágai is. Valamikor csak az úgynevezett alap-jogágaknak voltak összehasonlító jogai: összehasonlító magánjog, büntetőjog, alkotmányjog; napjainkban minden jogág megteremti a maga összehasonlító jogát, a családjog csakúgy, mint a munkajog, vagy akár a polgári perjog. Arról ne beszéljünk, jó-e ez így vagy sem, elvégre minden jogterületen elvileg lehetséges a különböző nemzeti jogok egybevetése: a baj csak az, hogy az ilyen „híg" összehasonlító jogok puszta egymás mellé állítást jelentenek, de semmi érdemit vagy pláne lényegit; az a sok minden, amit az összehasonlító jog nemcsak általában, hanem a polgári jogban, a büntetőjogban, az alkotmányjogban kimunkált, s amellyel ezek tényleg önálló jogtudományi területekké váltak, veszendőbe megy, s az összehasonlító jogból egy-egy adott jó tankönyvnek az a része lesz, amely az adott jogterületnek nemzetközi állapotát írja le; ez azonban nem összehasonlító jog. Elvileg elképzelhető, hogy más területekből — pl. a családjogban vannak ennek jelei — is kialakul ilyen érdemi összehasonlító jog mint sajátos kisegítő tudományág s így nő az összehasonlító jog részterületeinek a száma, de akkor a külföldi jogi helyzet puszta egymás mellé leírásából egyfajta, a nagy jogágak összehasonlító jogainak és az elméleti összehasonlító jognak tapasztalatait is fel kellene dolgozni. Más szóval sokféle új összehasonlító jog még nincsen, nem létezik, csak lesz, vagy jobban mondva lehet ilyen.

7. Nemzetközi jog és összehasonlító jog.

Nem a mi feladatunk, hogy beleszóljunk a nemzetközi jogba, de van itt egy határterülete a kérdésnek. Újabban divatossá válik, hogy minden jogágnak megteremtik a maga „nemzetközi" jogát, a munkajogét csak úgy, mint a polgári perjogét; a „nemzetközi" jelző hozzáfűződik minden tudományos munkához, amely idegen jogokkal is foglalkozik. Ezzel összekeveredik egyrészt az idegen jogok tárgyalása és ismertetése mint külön diszciplina vagy tudományos feladat, amelyet az összehasonlító jog felfalni készül, de ezt nem helyesen teszi, másrészt az összehasonlító jog, s a „nemzetközi" nem marad más, mint üres jelző, amely nem diszciplína-jelző, illetve nem annak a diszciplínának a jelzője, amelyet igazán jelez; vajon milyen „nemzetközi" jog ez, közjog-e vagy magánjog, az összehasonlító polgári jog vajon nem más-e, mint a nemzetközi magánjog, a nemzetközi büntetőjog más-e, mint az összehasonlító büntetőjog: így a nemzetközi családjog is más, mint az összehasonlító családjog; „nemzetközi" címmel egyszerűen csak több ország jogának felsorolását találjuk, azt is, ami az idegen jogok ismertetéséhez kellene, valamelyes elmélet teljes hiányával. Nézetünk szerint ez ellen a „nemzetköziesedés" ellen küzdeni kell, feltéve, hogy a jogtudományok és egyes területeinek a tudományként való kijelölését fenn akarjuk tartani; az új összehasonlító jogoknak pedig ki kell munkálni valóban összehasonlító jogi vetületeit, oldalait és részeit; a „nemzetközi jog" megjelölést viszont meg kell hagyni a tradicionális nemzetközi jognak.

Irodalom: *David*, R.: Les grands systèmes de droit contemporains. 5. kiad. Paris, 1973.; *Ancel*, M.: Utilité et méthodes du droit comparé. Neuchâtel, 1971.; *Tille*, A. A.—*Svekov*, G. V.: Sztravnitelnij metod v juridicseszkih diszciplinah. Moszkva, 1973.; *Sebanov*, A. F.: Szravnitelnoe izucsenie zakonodatel'sztva szojuznih republik. Voproszü metodologii. Pravovedenie 1973. 2.; Problemü szravonitelnogo iszledovanija zakonodatel'sztva szojuznih reszpublik. Red. A. I. *Isamov*. Taskent, 1974.; *Péteri* Zoltán: Some aspects of the sociological approach in comparative law. = Hungarian law — Comparative law. Bp. 1970.; *Péteri* Zoltán: Goals and methods of legal comparison = The comparaison of law. Bp. 1974.; *Szabó* Imre: A jogösszehasonlítás szocialista elmélete. Bp. 1975.

Szabó Imre

ÖZVEGYI JOG → *Öröklési jog*

P

PANASZ → *Államigazgatási eljárás; — Büntető eljárás lefolytatása*

PÉNZÜGYI JOG: I. A pénzügyi jog fogalma és rendszere, a szocialista pénzügyi jog jellemzése (1324.) — II. A magyar pénzügyi jogfejlődés vázlata (1976-ig) (1326). — III. A pénzügyi jogtudomány és irányzatai (1330.) — IV. A szocialista pénzügyi jog fontosabb elemeinek áttekintése (1332.) — V. A pénzügyi jog nemzetközi vonatkozásai (1349.)

I. A pénzügyi jog fogalma és rendszere, a szocialista pénzügyi jog jellemzése. 1. A pénzügyi jog. 2. Állami pénzügyi rendszer. 3. A szocialista pénzügyi jog.

1. A pénzügyi jog.

A pénzügyi jog — általános megfogalmazás szerint — azoknak a jogszabályoknak az összessége, amelyek az állam pénzügyeit szabályozzák; más szóval a pénzügyi jog az állam pénzügyi tevékenysége során létrejövő jogviszonyokat, pénzügyi intézményeket, eljárásokat szabályozó, továbbá a pénzügyi ellenőrzés módszereit és formáit megállapító jogszabályok összessége. Bár ez a meghatározás igen általános jellegű, mégsem a legáltalánosabb, hiszen a „pénzügyi jog" megjelölés fedné azt a kört is, hogy az *minden* pénzügyre, *a pénzügyi vonatkozású valamennyi társadalmi viszonyra* — tehát nemcsak az állami pénzügyekre — vonatkozó jogszabályok összessége. Az ilyen definíció a pénzügyi jog területét mérhetetlen széles körre terjesztené ki, hiszen pénzügyi vonatkozású társadalmi viszonyok, pénzmozgások az élet szinte minden területén észlelhetők, még a gazdasági viszonyok körén kívül is. Az *állam* pénzügyeire koncentrált, előbb említett meghatározás azonban már lényegesen szűkebb; eszerint a magánszemélyek, az állampolgárok egymás közötti pénzügyi viszonyai, az ezek közötti pénzmozgásokra vonatkozó jogszabályok *nem* tartoznak a pénzügyi jog körébe.

A *szocialista pénzügyi jog* tárgyának megállapításánál is kiindulhatunk a fent említett, tehát az *állami* pénzügyekre vonatkozó definícióból: szocialista államban is a *pénzügyi jogi szabályozásnak legalább az egyik oldalon szereplője az állam.* Nyilvánvaló, hogy e kritérium alapulvételével szocialista rendszerű államban az állami pénzügyek köre sokkalta szélesebb, mint a magántulajdoni renden alapuló államban, ahol a „vállalati" pénzügyek java része kívül esik az „állami pénzügyek" körén. Az állami pénzügyek azonban szocialista rendszerű államban sem tartozhatnak a maguk egészében a pénzügyi jog körébe. Szocialista gazdálkodási rendben az állammal kapcsolatos pénzügyi viszonyok olyan széles körben és tömegben jelentkeznek, hogy már ez okból sem férnének el a maguk összességében egyetlen jogterületen, nevezetesen a pénzügyi jognak, illetőleg a pénzügyi jogi stúdiumnak a keretében. Azt az általános jellegű definíciót tehát, amely szerint a pénzügyi jog az *állam pénzügyeire* vonatkozó jogszabályok összessége volna, a szocialista gazdasági és jogrendszerre vonatkoztatva szűkíteni kell. Szocialista jogrendszerben, ahol a vállalatok, a gazdálkodó egységek túlnyomó többsége állami tulajdonban van, a *vállalati gazdálkodással* kapcsolatos pénzügyek is — az előbbi meghatározás szerint — a maguk egészében állami pénzügyek volnának, s ezen az alapon a pénzügyi jog tárgyának kellene tekinteni a vállalati gazdálkodás körében pl. a termékek vagy szolgáltatások árának megfizetését (a vállalatok közötti elszámolásokat), a munkabérfizetést stb. Ezeket a példaként említett területeket nyilván nem igényelheti magának a pénzügyi jog tudománya, de ezeken kívül még egyes más területeket sem, ahol állami, közületi vonatkozású pénzügyek, pénzmozgások, pénzviszonyok jelentkeznek.

Szocialista gazdasági és jogrendszerben tehát gyakorlatilag sem volna célszerű minden „közületi" pénzügyet a pénzügytan és a pénzügyi jog tárgykörébe utalni. Kérdés tehát, hol vonjuk meg — most már elméletileg — az ésszerű határvonalat az „állami pénzügyek" körén belül a pénzügytan és egyben a pénzügyi jog tárgykörének megállapításához? Alkalmasnak látszik erre — és ez az irodalomban leginkább elfogadott — a *nemzeti jövedelem elosztásának és újraelosztásának az ismérve.* (Nemzeti jövedelmen itt — a hagyományos felfogásnak megfelelően — az anyagi termelés területén létrehozott új értéket értjük.) A *nemzeti jövedelem*

elosztásának és újraelosztásának folyamatában jelentkező állami pénzügyi tevékenység, továbbá intézmények és módszerek összessége az, ami a pénzügyi tudomány (pénzügytan) és a pénzügyi jogtudomány vizsgálódásának egyaránt tárgya. Mind a pénzügyi jog, illetőleg annak egyik ága („nemzetközi pénzügyi jog"), mind a pénzügytan („nemzetközi pénzügyek") foglalkozik ezenkívül a nemzetközi gazdasági kapcsolatok pénzügyi kérdéseivel, éspedig akkor is, ha azok kívül esnek a most körülhatárolt körön.

Azok közül a *szocialista* közgazdasági teóriák közül, amelyek a pénzviszonyok mérhetetlen tengeréből ki akarják emelni az „állami pénzügyek"-et mint a pénzügyi elmélet és jog kutatásának tárgyát — a most említetten kívül, amelynél az ismérv a nemzeti jövedelem elosztása és újraelosztása —, figyelemre méltó, szemléltető az az ugyancsak közgazdasági jellegű teória is, amely szerint a pénzügytan az „állami pénzügyek"-en belül azokat a pénzmozgásokat vizsgálja, amelyek *nem* kapcsolódnak az őket megelőző vagy követő, *ellentétes irányú* árumozgáshoz vagy szolgáltatáshoz. Más szóval, pozitívan: *csak* azok a pénzviszonyok tartoznak a pénzügyi jog, a pénzügytan körébe, amelyek *érték átkerülését* (tehát nem cseréjét) közvetítik — pénzformában — egyik tulajdonostól (rendelkezésre jogosulttól) a másikhoz. *Nem* tartoznak tehát e körbe az állami vállalatok közti olyan pénzviszonyok, amelyek áruk és szolgáltatások realizálásán alapulnak (vételár, szolgáltatás ellenértéke), sem a vállalatok és intézmények és ezek dolgozói közötti pénzviszonyok (munkabér), kivéve a pénzügyi szankciók, egyes prémiumok stb. eseteit. Teljes egészükben a pénzügytan (és a pénzügyi jog) tárgyát alkotó állami pénzügyekhez tartoznak viszont egyrészt azok a pénzviszonyok, amelyek *egyfelől az állam*, másfelől a vállalatok és egyéb szervezetek, valamint az állampolgárok között jönnek létre (mégis egészen szűk körű kivétellel, ahol az állam maga szolgáltatás vagy áru *ellenértékeként* vagy más — „visszterhes" — alapon követel vagy tartozik, pl. állami házban a lakbér, állami kölcsönkötvény stb.), másrészt az egyes *vállalatokon belüli* azok a pénzviszonyok, amelyek a jövedelem, valamint a felhalmozás képzésével kapcsolatban alakulnak ki. A pénzviszonyok e két utóbb említett formáján keresztül valósul meg a *nemzeti jövedelem elsődleges elosztása és újraelosztása*. Ez az elmélet tehát, amely az egyéb értékmozgástól (áru, szolgáltatás) független pénzmozgásokat tekinti a pénzügyi rendszerhez tartozóknak, lényegében szintén a nemzeti jövedelemelosztás kritériumába torkollik.

A pénzügyi jog területének elhatárolásánál — jogi szemléletben — gyakran említik az *alá-fölé rendeltségi pozíció* szerinti szabályozást is mint kritériumot. A pénzügyi joghoz kellene sorolni eszerint azokat a jogi normákat, amelyek az állam pénzügyi tevékenységével kapcsolatos viszonyokat akként szabályozzák, hogy az állam azokban hatósági szervként, fölérendeltségi pozícióban jelentkezik. Ez azt jelenti, hogy a pénzügyi jog nem szabályozna szerződési viszonyokat. Ez a meghatározás azonban *nem kielégítő*, hiszen a pénzügyi jogba tartoznak — a pénzügyi rendszer fogalmának helyes felfogása szerint — azok a jogi normák is, amelyek a belső és a külső államkölcsönök számos problémáját, az állami vállalatoknál az alapok képzését, a vállalatoknak a bankokkal való hitel- és számlakapcsolatait stb. szabályozzák. Az alá-fölé rendeltség tehát nem lehet döntő kritérium a pénzügyi jog területének elhatárolásánál, s ezzel kapcsolatban helyesebb a pénzügyi jogtudományra jellemző *komplex módszerről* beszélni. Fontos szerepe van viszont a szabályozás módjának a pénzügyi *jogviszony* elhatárolásánál.

2. Állami pénzügyi rendszer.

Ami a pénzügyi jogi szabályozás eredményeként jelentkező *állami pénzügyi rendszer* egyes részeit, tagozódását illeti: szocialista viszonyok közötti gazdálkodásban a pénzügyi rendszerben jelentkező pénzmozgások kiindulási *alapját a vállalati és szövetkezeti pénzügyek* képezik, s van olyan nézet, hogy helyesebb volna ezt a kategóriát a pénzügyi rendszer középpontjába állítani; nem feltétlenül az állami költségvetést kellene első vagy legfontosabb kategóriaként tárgyalni. A szocialista vállalati gazdálkodásban jön létre ui. az érték, itt alakul át az érték termelő formából áruformába és áruformából pénzformába, *itt jönnek létre a további értékmozgás feltételei*. A vállalati pénzügyek közül a pénzügyi jog keretébe azok a pénzviszonyok tartoznak, amelyek a *vállalati jövedelem és felhalmozás képzése és felhasználása* folyamatában alakulnak ki. A vállalatokra vonatkozó pénzügyi szabályok biztosítják az eszközök körforgásához szükséges pénzforrásokat, magára az eszközök körforgására azonban nem vonatkoznak. Az eszközök körforgásában — a termelési eszközök beszerzésekor, munkabérfizetéskor, az áruk értékesítésekor — tehát nem a „pénzügyek" (pénzügyi jogi szabályok) játszanak szerepet, hanem maga *a pénz* funkcionál. (A pénz természetesen az eszközök körforgásán kívül is funkcionál, a jövedelem képzésében és felhasználásában, tehát éppen a vállalati pénzügyekben is.)

A „vállalati pénzügyek" mint az állami pénzügyi rendszer *alapja* mellett a pénzügyi rendszer másik fontos, *centrális* kategóriája az elsősorban a *költségvetésben* kifejezésre jutó „központi" állami pénzügyek: a központi *pénzalap* (az állami költségvetés) intézménye s ennek keretében az állami vállalatoknál, valamint más gazdasági szerveknél keletkező társadalmi tiszta jövedelem jelentős részének összegyűjtése újraelosztás végett; más szóval az *állami bevételek és kiadások rendszere*, amelyet — a ma is uralkodónak mondható felfogás sze-

rint — a pénzügyi rendszer intézményei között az *első* helyen szoktak tárgyalni.

További fontos kategóriaként a *hitel* jelölhető meg, amelynél szintén olyan értékmozgás megy végbe pénz formájában, amelynek során „tulajdonosváltozás" következik be. Amíg az állami költségvetési pénzügyek alapját az eszközök körforgásából véglegesen felszabaduló pénzösszegek képezik, addig a hitelviszonyok alapját az *ideiglenesen* felszabaduló pénzeszközök. Ennek megfelelően az állami pénzügyek biztosítják a vállalatok állandó jellegű pénzszükségletének kielégítését, a hitel pedig az ideiglenes szükségleteket. Szocialista gazdálkodási rendben a *hitelügy* is a pénzügyi rendszernek és a pénzügyi jognak a nemzeti jövedelemelosztás kritériumával meghatározott fogalmi körébe tartozik azzal, hogy az elosztás e körben *ideiglenes* jellegű.

E három alapvető kategória mellett a szocialista pénzügyi rendszer jellegzetes intézményeként szokták még kiemelni: a *beruházások finanszírozásának rendszerét*, az *állami biztosítást*, a *pénzügyigazgatási* szervezetet és eljárást, a pénzügyi *ellenőrzést*, valamint a *pénzrendszert* (és pénzforgalmi rendszert). Az állami költségvetési rendszeren (annak bevételi oldalán) belül pedig önálló kategóriaként szokták tárgyalni a pénzügyi rendszerben az *adórendszert*, illetőleg az állami bevételek rendszerét is.

Akárhogyan tagoljuk is a pénzügyi rendszer egészét, hangsúlyozni kell, hogy az egyes részterületek (kategóriák) szorosan kapcsolódnak egymáshoz s végeredményben *egységes egészet* képeznek, egymást — dialektikus összefüggésben — feltételezik, kiegészítik. A *vállalati pénzügyek* keretében valósul meg a nemzeti jövedelem elsődleges elosztása, ugyanakkor itt jönnek létre az állam rendelkezése alá kerülő források, s így az állami költségvetés *bevételi oldalát* elsősorban az állami vállalatoknál (a vállalati pénzügyek keretében) képződött társadalmi tiszta jövedelem alapozza meg, ezenkívül a szövetkezetek és a lakosság adói. Az állami költségvetés kiadási oldalán a legnagyobb súllyal jelentkező gazdasági feladatok (a költségvetésből finanszírozott *beruházások*) szintén szorosan kapcsolódnak a vállalati pénzügyekhez. A *biztosítási alap* is a költségvetéshez szorosan kapcsolódó pénzalap. A vállalatok és szövetkezetek pénzügyei a költségvetésen kívül kapcsolatban állnak a *hitelrendszerrel*, a *beruházási rendszerrel*.

A magyar pénzügyi rendszer kereteit és alapvető szabályait az állami pénzügyekről szóló 1979. évi II. törvény állapítja meg.

3. A szocialista pénzügyi jog.

A szocialista pénzügyi jognak — szemben e jogágnak a tőkés világban kialakult fogalmával — jellemzője, a határok igen jelentős kiszélesedése mellett, e jogágazat *jellegének megváltozása*, amit úgy mondhatnánk, hogy az eddigi államigazgatási és egyben fiskális jelleget és szemléletet az alapvetően szélesebb gazdasági, *népgazdasági jelleg és szemlélet* váltotta fel. Az állami költségvetés és az adórendszer hagyományos kategóriái a szocialista pénzügyi rendszerben olyan új elemekkel bővültek (vállalati jövedelemelvonás és alapképzés, szocialista hitelrendszer stb.), amelyek megváltoztatták e jogágnak nemcsak terjedelmét, de *jellegét* is, és ez a változás visszahat a korábbi hagyományos kategóriákra is, amelyeknek a jellege és jelentősége szintén változott. Az alapvető termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételének eredményeképpen pl. megszűnt annak a szükségessége, hogy az állam (a „fiskus") az állami tevékenység anyagi alapjainak biztosítása végett elsősorban az állampolgárok jövedelméhez és vagyonához nyúljon; ennek következtében az állami költségvetésben a vállalati jövedelemelvonás mint legfőbb bevételi tétel mellett viszonylag nem jelentős a lakosság adóztatásának volumene.

A szocialista gazdasági viszonyok között a pénzügyi rendszerben előtérbe került kategóriák folytán a pénzügyi jog, korábbi igazgatási jellegének háttérbe szorulásával, alapvetően *gazdasági jellegű* jogággá változott, és egyes intézményei jogi szempontú vizsgálatánál, jogi szabályozásánál is az alapul szolgáló gazdasági alapelvekből és célkitűzésekből kell kiindulni. *A szocialista pénzügyi rendszer bonyolult mechanizmusát, az egyes intézményei közötti kapcsolatokat és összefüggéseket az alapul szolgáló gazdasági intézmények és viszonyok tanulmányozása nélkül helyesen nem lehet rendszerbe foglalni.*

A népgazdasági szemléletre vonatkozó ez a követelmény új feladatokat ró a pénzügyi jog tudományos művelőire is. A pénzügyi jog tudománya ma már nem szorítkozhatik a pénzügyi jog szabályainak formális és dogmatikus vizsgálatára, hanem a pénzügyi rendszer intézményeit az új gazdasági viszonyok szemszögéből kell vizsgálni s e téren a közgazdaságtani tudományok tapasztalatait, megállapításait is fel kell használni.

Meznerics Iván

II. A magyar pénzügyi jogfejlődés vázlata (1976-ig). 1. A magyar pénzügyi jogfejlődés korszakai és a jogtörténeti irodalom jellemzése. 2. A kapitalista pénzügyi jog kialakulása és fontosabb reformjai. 3. A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi jogalkotása. 4. Az ellenforradalmi rendszer pénzügyi joga. 5. A felszabadulás utáni jogfejlődés 1949-ig. 6. Pénzügyi jog a direkt gazdaságirányítási rendszerben. 7. A gazdasági mechanizmus 1968. évi reformja és a pénzügyi jogalkotás.

1. A magyar pénzügyi jogfejlődés korszakai és a jogtörténeti irodalom jellemzése.

Történelmünk 1848-ig terjedő feudális korszakának pénzügyi jogintézményeit: a közadó-

jogot és a pénz(érme)rendszer jogát részleteiben feldolgozta a magyar jogtörténet-tudomány. Ebben a korszakban az államháztartásban még viszonylag szűk körű pénzgazdálkodás szabályai „államjogi burokban" élnek, a gazdaságitársadalmi viszonyok nem kedveztek a költségvetési jog és az államadósságügy jogának kifejlődéséhez. A „csonka" költségvetési jogot az adómegajánlási jog reprezentálja — nálunk a 15. századtól az adó nem követelés, hanem országgyűlési megszavazás tárgya volt. Az államadósság sem volt rendszeres pénzügyi jogintézmény. Pénzügyi jogfejlődésünkre nagy hatással volt az, hogy 1526 után az ország elvesztette pénzügyi szuverenitását és a pénzügyi jogintézmények idegen mintára és osztrák érdekek szolgálatában alakultak és funkcionáltak.

Hazai viszonylatban a kapitalista pénzügyi jog történetének nincsen „önálló tudománya". A közgazdasági és pénzügyi írók a magyar polgári forradalom feudalizmussal szakító új jogintézményeit még viszonylag bő keretekben tárgyalták. Az ezt követő abszolutizmus korszaka az osztrák jogintézményekkel szemben rezisztencia miatt nem kedvezett az irodalmi működésnek. Az 1868. évi kiegyezést követően hiányzik egy áttekinthető egységes pénzügyi jogtörténet, csupán a kiemelkedőbb reformoknak volt irodalmi visszhangja. A felszabadulásig terjedő időszak pénzügyi jogtörténettel foglalkozó irodalmát az jellemzi, hogy az csak szűk körű leírásokat tartalmaz az egyes pénzügyi jogi területek változásairól, de a pénzügyi jog gazdasági és politikai funkcióinak bemutatása nélkül csak a pozitív jog vázát ismertetik.

A tudományok közötti „munkamegosztást" szem előtt tartva a felszabadulás után a szocialista pénzügyi jogtudomány tekinti feladatának a kapitalista pénzügyi jogfejlődés feldolgozását, arra tekintettel is, hogy több pénzügyi jogintézmény még a II. világháborút követő időszakban is tovább élt. További feladat a haladó pénzügyi hagyományok felkutatása, valamint a gazdaságirányítási rendszer két korszakának: a direkt irányítási rendszernek és az 1968-at követő időszak reformjainak feldolgozása. Ebben az alapvető szempont: a tervszerűen szabályozott, illetőleg befolyásolt gazdasági viszonyokban fontos szerepet betöltő és új területekkel bővült pénzügyi jog intézményeinek és azok gazdasági-politikai hátterének marxista szemléletű vizsgálata és bírálata. A tudományos vizsgálódás azonban nem öncélú: a levont következtetéseket (a történet tanulságait) a jogalkotás rendelkezésére bocsátják, amelyik azt hasznosítja — ebben jelentkezik a szocialista pénzügyi jogtörténet aktív szerepe.

2. A kapitalista pénzügyi jog kialakulása és fontosabb reformjai.

a) A magyar polgári forradalom pénzügyi joga. A polgári forradalom teremtette meg a modern kapitalista pénzügyi jogintézményeket Magyarországon. Kossuth Lajosnak, az első magyar pénzügyminiszternek kezdeményezésére létrejött 1848—49. évi törvények és országgyűlési határozatok deklarálták a költségvetési jogot, nyugati mintára pedig egy többtagozatú egyenes és közvetett adórendszert hoztak létre. Történelmünk első nyilvános költségvetéseit, az 1848. II. félévit és az 1849. évit az országgyűlés elfogadta. Az addigi fejadóra és vagyonadóra épített hadi, házi és más feudális adók még szerepeltek a költségvetésben (az ezekből elmaradt bevételekre tekintettel). Az új föld-, ház-, személyes kereseti, távolléti adók és több fogyasztási adó már törvényben szerepelnek, de alkalmazásukra nem jutott idő. Modern alapon szabályozzák az államadósságügyet; az önálló magyar pénzrendszer (bankjegy- és érmekibocsátással) pénzügyi szuverenitásunk visszanyerésének bizonyítéka.

b) Az abszolutizmus korának pénzügyi jogintézményei. 1849—1867 közötti időszakban az osztrák pénzügyi jogintézményeket pátensek vezették be és tették kötelezővé Magyarországon (pátensek az adókról, illetékekről). Magyarország egyike lett az örökös tartományoknak, nem volt önálló költségvetése, államadósságügye és valutája. Az osztrák adórendszer azonban már egyenes és közvetett (fogyasztási) adók kombinációjából állott, amely az akkori nyugati kapitalista mintát követte és ilyen értelemben a feudalizmussal szemben haladó volt. A magyar pénzügyi talajba beültetett jogintézményeket egy jól kiépített központosított pénzügyigazgatási szervezet működtette.

c) A kapitalista pénzügyi jog időszaka (1868—1918). A kapitalista állam pénzügyi jogában a legfontosabb helyet mindig a közadójog (adók, illetékek, vámok, jövedékek) foglalja el. A kiegyezés utáni jogfejlődésre e tekintetben jellemző: az 1868. évi törvényekkel recipiálták, átvették a pátensekkel bevezetett egyes adókat, mindössze az 1875. évi reform hoz be még új egyenes adókat, valamint az 1909. évi reform. Az 1868-ban bevezetett három fogyasztási adó körét újabbak bővítették ki 1882-ben és 1899-ben. Újra visszaállt a költségvetési jog alkotmányos alapjaival: az 1867. évi X. törvény újból kimondotta alkotmánybiztosíték jellegét; ettől kezdve évenként alkotják meg az appropriációs törvényeket, ezek hiányában pedig rendszerint három hónapra szóló indemnitási (felhatalmazási) törvény ad jogot a kormánynak az államháztartás vitelére. A költségvetési jog legfontosabb jogszabálya: az 1897. évi XX. törvény, a költségvetési gazdálkodás és államszámvitel rendjét szabályozta — ez volt a leghosszabb életű pénzügyi törvény Magyarországon. A központi költségvetésre vonatkozó törvények végrehajtását 1870-től a Legfőbb Állami Számvevőszék ellenőrizte. Nem részei a költségvetésnek az önkormányzatok saját háztartásainak előirányzatai. A kevés

számú állami vállalat bruttó rendszerben épült be a kormány költségvetésébe (MÁV, Posta stb.). 1868-tól Ausztriával közös pénzrendszer volt hatályban, az ezüst alapon álló forint, amelyet a világgazdaságban jelentkező értékváltozás miatt 1892-ben az aranyalapon álló koronarendszer váltott fel. Az államadósságügy alkotmányos szabályozásának formája: törvényes felhatalmazáson alapult a belső és a külföldi államadósság-felvétel, amelynek pénzügyi konzekvenciája a költségvetésben (törvényekben) rögzítődött.

3. A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi jogalkotása.

A magyar proletárdiktatúra pénzügyi kormányzata kidolgozta a szocialista pénzügyi jog alapelveit, széles körű kodifikációs munka kezdődött. Ebben az időszakban költségvetési törvény nem jött létre, rövid időszakra vonatkozó tervezetek alapján vezették az államháztartást. A régi adókat osztálypolitikai és más gazdaságpolitikai szempontok szerint alkalmazták, pl. a vagyonadókat, jövedelemadókat stb. A Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya a tervgazdálkodó állam költségvetési jogának alapjait fektette le: a költségvetésnek részei lettek volna a tanácsok költségvetései is. Önálló pénzkibocsátásra is sor került, hogy ezzel is elszakítsák a Monarchia addigi tagállamaihoz fűződő pénzügyi szálakat. Az államosított vállalatok pénzügyei szoros kapcsolatba kerültek az állami pénzügyi rendszerrel (a költségvetéshez bruttó rendszerrel kapcsolódtak). A jogalkalmazásnál és a kodifikációs programban alapul vették a szovjet jogrendet, de a pénzügyi rendszer minden területére kiterjedő reformok végrehajtására a Tanácsköztársaságnak már nem adott időt a történelem.

4. Az ellenforradalmi rendszer pénzügyi joga.

A Horthy-rendszer változatlanul átvette a magyar polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság időszaka előtti pénzügyi jogrendszert. Lényeges reformra az egész időszakban nem került sor. Megemlítendő az 1922. évi részleges egyenesadó-reform, továbbá 1920-ban a forgalmi adó először történő bevezetése Magyarországon (ez 1927-től nyugati mintára fázisadó lett). Az 1924. évi vámtörvény és vámtarifa törvény elsősorban a mezőgazdaság tőkés szektorának érdekében funkcionált külkereskedelmi forgalmunkban. A közadórendszert jellemzi még a kitágult illetékrendszer, továbbá újabb jövedékek bevezetése. A világháború korszakában teljesen értékét vesztett koronapénzrendszer helyett az 1925. évi XXXV. törvény 1927-től új valutát: a pengővalutát vezette be, amely ugyancsak inflálódott a II. világháború zilált gazdasági időperiódusában. 1924-től működik a Magyar Nemzeti Bank, amelyik emissziós joggal rendelkezett, többek közt feladata volt a létrejötte előtti szanálási programra felvett nagy népszövetségi kölcsönügylet lebonyolítása és ellenőrzése; de sem ezek az ügyletek, sem a Horthy-korszakban egyre gyakoribb belső és külső államadóssági ügyletek nem tudták a magyar népgazdaság egyensúlyi helyzetét helyreállítani, amely gyakorlatilag teljesen megbomlott a háború befejezésének utolsó napjaiban.

5. A felszabadulás utáni jogfejlődés 1949-ig.

Ezt a korszakot 1947—48-ig a kettős pénzügyi jog korszakaként jellemezhetjük: egymás mellett funkcionáltak a régi rendszer alkalmazható pénzügyi jogszabályai (adórendelkezések, számviteli és pénzforgalmi szabályok stb.), és új szabályok jöttek létre a demokratikus átalakulás szolgálatában. A kormány törvényes felhatalmazás alapján bocsátotta ki ezeket a rendeleteit, amelyek a régi jogszabályokkal is ellentétesek lehettek, pl. a régi törvények helyébe léptek. Az adójog szabályai osztálypolitikai funkciót is betöltöttek (fokozottan adóztatták a tőkéseket, továbbá a háborús nyereségeket), kedvezmények és mentességek a szövetkezeti tömörülést ösztönözték. Ebben az időszakban költségvetést készíteni a rohamos infláció miatt nem lehetett; csak az új valuta: a forint bevezetésével (9000/1946. ME. sz. r.) készülhetett 1946-tól új költségvetés, amely azonban még régi rendszerű volt, eljárási szabályait az 1897. évi XX. tv. szerint alkalmazták. A kormány törvényes felhatalmazással vezette az államháztartást az első költségvetési törvényig, illetőleg 1949-ig. A vállalatok államosításával kezd bővülni a pénzügyi jog területe (vállalatok gazdálkodásának és költségvetési kapcsolatainak szabályozásával). A korszak pénzügyi joga már nem elsősorban fiskális célt szolgált, hanem az újjáépítés finanszírozását, a demokratikus átalakulást, a tervgazdálkodás előkészítését. A magánbankok megszüntetésével, illetőleg a nagybankok részvényeinek állami tulajdonba vételével kezd funkcionálni a szocialista bankpénzügyi jog (1948-tól kezdődik a szakosított bankrendszer kiépítése). Átfogó pénzügyi reformra e periódusban még nem került sor, a legfontosabb jogintézmények is még a régi gazdasági keretekben működtek (az állami költségvetésbe még nem épültek be a helyi költségvetések stb.).

6. Pénzügyi jog a direkt gazdaságirányítási rendszerben.

Az 1949. évi alkotmány törvényerőre emelésével, a tanácstörvény megalkotásával és a tervgazdálkodás bevezetésével kezdődik a szocialista magyar pénzügyi jog fejlődésének új korszaka. A tervgazdálkodás megalapozása, a szocializmus gazdasági alapjainak a lerakása, a nemzeti jövedelem nagymértékű költségvetési centralizálását tette szükségessé, a költségvetési jog és a pénzügyi jog más területének szabályai elsősorban a népgazdasági tervek teljesítésének biztosítására irányultak. Ebben a korszakban jönnek létre a szocialista pénzügyi jog új jogintézményei, új tartalommal bővül ki e jogág területe.

A Gazdasági Főtanács 600/1948. sz. határozata a költségvetési reformról új szerkezetű, a tervgazdálkodás rendszeréhez igazodó költségvetési rendszert vezetett be; a tanácstörvény hatályba lépésével a helyi költségvetések is az állami költségvetés keretébe tartoztak. A tervgazdálkodás költségvetési joga azonban új tervezési, számviteli és vagyongazdálkodási szabályokat is igényelt; hatályon kívül helyezve az 1897. évi számviteli törvényt, új költségvetési gazdálkodási normák kerülnek alkalmazásra. Lényeges változás az adójog területén: a szocialista vállalati szektor kétcsatornás rendszerrel kapcsolódik az állami költségvetéshez: forgalmi adóval, a nyereség, illetőleg többletnyereség egy részének kötelező befizetésével. A lakossági adórendszer egyszerűsödött, centrumába került 1949-től a jövedelemadó, 1956-tól a mezőgazdasági jövedelemadó lett a háztáji gazdaságok és az egyéni földhasználók legfontosabb adója. A lakossági adórendszerben átmenetileg megjelennek egyes adók, de a jövedelemadók, a forgalmi adók és a vagyonadók a közbevételi rendszer bázisai. 1952-től valamennyi szövetkezeti típusra önálló jövedelemadót alkalmaznak. Ugyanekkor egyszerűsödik a jövedéki rendszer: nagy részük megszűnt vagy forgalmi adóvá alakult át. Teljesen kiépült ebben a korszakban a vállalati pénzügyi jog; a vállalati pénzgazdálkodás, számvitel, önköltségszámítás, alapok képzése, nyereség felosztása, a költségvetésből juttatott támogatások (árkiegészítések, dotációk, veszteségtérítések stb.) felhasználása stb. szabályai a költségvetési jog után a pénzügyi jog legfontosabb részterületévé fejlődtek. A nem szocialista jogi személyek adóztatására stb. külön szabályok vonatkoznak. A szocialista bank- és hitelrendszer ugyancsak elsődlegesen „a pénzügyi jog uralma alatt áll". A hitelmonopólium és az ezzel kapcsolatos kogens szabályok a hitelezés területén, a pénzforgalmi szabályok (kötelező fizetési módozatok, házipénztári és készpénzkezelési szabályozás stb.) új elemei a szocialista pénzügyi jogrendnek; valamennyi együttesen a népgazdasági tervek, illetőleg résztervek teljesítése érdekében funkcionált, amiből következik, hogy a pénzügyi jognak igen sok szabálya jött létre még a költségvetési gazdálkodás területén is. A direkt irányítási rendszer koncepciójának megfelel ez a jogrend, a gazdasági-pénzügyi gestiókra vonatkozó részletes és megkötő szabályozás azonban előnytelen volt, nem hatott az önállóság, ösztönzés, kezdeményezés és érdekeltség irányába. Az egész népgazdaságra kiható hatás felismerésével és a korrekció megvalósulására új gazdaságirányítási rendszer lépett hatályba 1968-tól, amely a pénzügyi jogfejlődés új korszakát nyitotta meg.

7. A gazdasági mechanizmus 1968. évi reformja és a pénzügyi jogalkotás.

Az MSZMP Központi Bizottsága 1966-ban hozott határozatot a gazdaságirányítási rendszer reformjáról, ezt az MSZMP IX. kongresszusa is megerősítette (1967). A gazdasági reform a gazdaságpolitika következetesebb megvalósítása érdekében reformjelentőségű változásokat eredményezett a magyar szocialista pénzügyi jog területén is. Elsősorban a vállalati pénzügyi rendszert érintette a változás: az állami vállalatok a törvénnyel jóváhagyott népgazdasági terv figyelembevételével maguk készítik el terveiket, a tervcélkitűzések összességének végrehajtását szolgálják azok a vállalati adóügyi, pénz- és hitelgazdálkodási szabályok, amelyek a gazdasági alanyokat érdekeltté teszik saját gazdasági működésükben és olyan gazdasági magatartásra ösztönzik, amelynek anyagi és pénzügyi eredményei megfelelnek a népgazdasági terv programjának és koncepcióinak. Elsősorban a vállalati pénzügyi jognak a nyereség felhasználására és adóztatására vonatkozó része változott meg, a vállalat kényszerül nyereségét alapokra felosztani, de elsősorban a nyereség abszolút összegében lesz érdekelt. A vállalati és költségvetési szabályok az ún. gazdasági szabályozókat működtetik, amelyek többnyire pénzügyi jogszabályok, meghatározott hatást váltanak ki a költségek, a nyereség alakulására, a nyereség felosztására, a vállalati eszközök hasznosítására stb. A gazdasági mechanizmus reformja elsősorban vállalati pénzügyi reform volt. A magyar reformot jellemzi az, hogy a gazdasági pénzügyi rendszer egésze megváltozott 1968-tól, a gazdaságpolitika célkitűzése az volt, hogy minden gazdálkodó intézmény a pénzügyi rendszer egész területén azonos feltételekkel egyszerre kezdje meg az új koncepciónak megfelelő működését. A költségvetési jog területén a reform abban jelentkezett, hogy feloldották a gazdálkodás kötöttségeit, a tervezéshez már nem kell alkalmazni részletes szabályokat, az intézmények érdekeltek létszámgazdálkodásukban azáltal, hogy béralapjuk felett rendelkeznek, pénzmaradványaikat szabadon felhasználhatják stb. A pénzügyi rendszer önállósult és fontos területén: a hitelrendszerben ugyancsak reformjelentőségű a pénzügyi jogi szabályozás megváltozása. A részletes és konkrét tervaktusokkal bonyolított hitel-manőverezés helyett a kormány a pénzintézetekre kötelező hitelpolitikai irányelveket bocsát ki — ez új típusú keret- és felhatalmazási jogszabály a magyar pénzügyi jogban. Természetesen a magánszektor területén is következtek be indokolt jogszabályi változások, de ezeknek sem elsősorban fiskális céljuk volt, hanem az egész népgazdaság érdekeit szem előtt tartó koncepciók érvényesítése, így a tervszerű befolyásolás és ösztönzés a nagyobb gazdasági eredmények elérésére; a korlátozó szabályok az igazságos és méltányos jövedelemelosztás érdekében hatnak. A költségvetési jog területén azonban a leglényegesebb reform a tanácsok költségvetési pénzgazdálkodására vonatkozott, az akkor alko-

tott szabályok a mai jogrend alapjai is. Az V. ötéves terv kezdetén hatályba léptetett új pénzügyi jogszabályok a reform továbbfejlesztését célozták (1976).

Nagy Tibor

III. A pénzügyi jogtudomány és irányzatai. 1. A magyar pénzügyi jogtudomány kialakulása és irodalma 1944-ig. 2. Korszakunk kapitalista jogtudományának jellemzése. 3. Pénzügyi jogtudomány a szocialista államokban. 4. A pénzügyi jogtudomány tárgyának kapcsolata a pénzügyi szaktudományokkal.

1. A magyar pénzügyi jogtudomány kialakulása és irodalma 1944-ig.

A merkantilizmus államgazdasági elmélete: a kameralisztika a mai értelemben vett pénzügytan mellett magában foglalta még a közigazgatási jogot, a közgazdaságtant, statisztikát és más tudományágakból olyan szeleteket, amelyek ismerete hasznos volt a pénzügyek és államvagyon igazgatásával foglalkozó szakemberek számára. Ebben a nagy tudománykeretben a pénzügytan viszonylag önállósult: kidolgozói rendszerezték az állam különféle jogcímen szerzett bevételeit, továbbá kiadásait, vizsgálták ezek alakulásának és gazdasági hatásának törvényszerűségeit, mindezekkel kapcsolatban tanulmányozták az államadósság kérdéseit is. A 18. században és ezután a kameralizmust követő Smith-iskola és a már önállósult pénzügytan művelői kimélyítették az elméletet, és ezzel létrejött az a pénzügyi tudomány, amely az európai államok többségében katedrai elismerést is nyert. A kameralizmus és a pénzügytan tehát még a feudális korszakban jelentkeznek első irodalmi termékeikkel. A témának ekkor még nincs magyar irodalma, amit azért érdemes megemlíteni, mert a nyugat-európai államokban a pénzügytan mindenütt megelőzte a pénzügyi jog irodalmát — nálunk fordított a helyzet. A magyar polgári forradalmat megelőzően fejlett volt ugyan a magyar közgazdasági jogi irodalom, a forradalmi időszakban jelentek meg a későbbi korszakban is figyelemre méltó irodalmi termékek, de ezeket a pénzügytan nem vallhatja magáénak, mert államgazdasági témakörük még igen szűk volt. A Bach-korszakban publikálják azokat az első irodalmi termékeket, amelyek már pénzügyi jogi kérdésekkel foglalkoznak, elsősorban a tételes joganyagot ismertetik, gyakorlati kézikönyvek voltak a jogalkalmazó pénzügyi apparátus számára. A szerzők között megemlíthetjük Konopasek, Récsi és Madarassy nevét, akik azonban az osztrák pénzügyi jogintézményeket vizsgálták és ismertették.

A kapitalizmus kiegyezés utáni korszaka ad lehetőséget a magyar pénzügyi jogi irodalom kialakulására. Kétségtelenül felismerhetők ezekben a művekben a kameralizmus pénzügytanának nyomai, elsősorban a rendszerezésben, a politikamentes tárgyalásban, a közgazdaságtani és pénzügytani kérdések merev szétválasztásában, a közgazdasági vonatkozások mellőzésében. Az első szerző, aki több évtizeden keresztül egyeduralmi helyzetet teremtett műveivel, *Mariska* Vilmos volt, aki egyszerre művelte a pénzügytant és a pénzügyi jogot is. (Művének 8. kiadása 1905-ben jelent meg.) Műveit jellemzi a széles körű enciklopédikus tudás és a joganyag rendszeres, didaktikus feldolgozása. Mariska azonban a pénzügyi jogot a közigazgatási jog egyik ágának tekintette, szinte a pénzügyi igazgatási jog részének. *Exmer* Kornél kivételével a későbbi tankönyvírók is osztották ezt a nézetet. Exner volt az első szerző, aki a pénzügyi jogot önálló jogágként ismerte el, viszont ennek keretébe illesztette a pénzügyi alkotmányjogot, a pénzügyi közigazgatási jogot és a pénzügyi büntetőjogot is (1910).

A magyar pénzügyi jog irodalmát viszonylag könnyű áttekinteni: egy-egy tankönyv évtizedekig forgalomban volt, inkább a jogszabályok monografikus feldolgozása, rengeteg gyakorlati kézikönyv publikálása jellemzi a helyzetet. A pozitivizmus uralkodik az egész korszakban, amelynek ennek ellenére érdeméül tudható be az, hogy pontos, áttekinthető képet nyújt a pénzügyi jog mindenkori állapotáról. A jogi dogmatika irodalma Exnerig szinte hiányzik, és csupán az ő nevéhez fűződő tanulmánykötet jelzi a startpontot az ilyen jellegű irányzat útnak indításához. *Márffy* munkásságát ugyancsak a pozitivista irányzathoz való ragaszkodás jellemzi, de későbbi műveiben már történeti vizsgálódás is helyet kapott, nála jelenik meg az összehasonlító pénzügyi jog jelentőségének felismerése (1930). A jogdogmatikai irodalom kiváló művelője *Takács* György, aki a jogviszonyok, a „pénzügyi jogi kötelmek" elméleti kérdéseit vizsgálta, és elsőnek helyezte el a nemzetközi pénzügyi jogi kérdéseket a pénzügyi jog kereteibe. Az ő munkássága már átnyúlik a felszabadulás utáni időszakra is. Exner és Takács következetesen bizonyították a pénzügyi jog „önállóságát", de korszakuk jogi irodalmának általános jellegzetességét követve a gazdaságpolitikai és politikai háttér megvilágításától tartózkodtak; az utókor azonban műveikből rekonstruálni tudja a magyar kapitalista jogrendszer eme területének változásait és értékelni annak akkori jelentőségét.

2. Korszakunk kapitalista jogtudományának jellemzése.

A pénzügyi jogtudomány — a kapitalista rendszerben — nehezen találja meg a helyét, hol a közgazdaságtanba vagy annak egy részébe, a pénzügytanba épül be, vagy pedig az ún. politikai tudományok körében marad. Önálló szaktudományi jellegét csak kivételesen ismerik el, ez is csak az ún. pozitivista irányzatra vonatkozik, amelynek jelen korunkban első-

sorban Németországban, Olaszországban és Ausztriában vannak képviselői. A pozitivista irányzat művelői a tételes joganyagot dolgozzák fel, és elsősorban a jogalkalmazáshoz nyújtanak segítséget. A mai pozitivista felfogásra még az jellemző, hogy a költségvetési jog szabályait technikai normáknak tekintve azokat nem tárgyalja, vagy csak az ún. számviteli jog keretében; a pénzügyi jog fogalmát lényegében az adójogra koncentrálják (anyagi és alaki adójog). Több szerző ehhez kapcsolja még az anyagi és alaki pénzügyigazgatási jogot is. Esetenként a pénzügyi jog keretében tárgyalják a pénzügyi büntetőjogot, ennek vannak hívei a pénzügyi jogra jellemző szankciórendszer keretei között jelenleg is.

Az ún. történeti iskolának eredményei a pénzügyi jogrend változásának nyomon követésében jelentkeznek, tehát pénzügyi jogtörténetet művelnek, itt is a gazdasági háttér mellőzésével. Az ún. tiszta pénzügyi jogtudomány alkotmányjogi alapon vezeti le a pénzügyi jog lényegét, illetőleg alkalmazta a történeti szemléletet a pénzügyi jogrend tudományos feldolgozásánál (pozitivista történeti iskola). Az egyéb irányzatok között külön is megemlítendők azok, amelyek a pénzügyi jogtudományt a politikai tudományok között helyezik el (főleg a franciák és spanyolok). Tért hódít újabban a közgazdasági irányzat (főleg amerikaiak képviselik), amely a pénzügyi jogot az intervencionalista gazdaságpolitika hatásos eszközének tekinti, továbbá azt hirdeti, hogy a pénzügyi jogrend célja az integrációk gazdasági bázisának továbbfejlesztése. Az ún. realista irányzat a pénzügyi tudományban a dogmatizmus felszámolását jelenti, felismerését az állampénzügyek befolyásoló szerepének, a nemzetközi gazdasági pénzügyi kapcsolatok egyes államgazdaságokra visszaható eredményének. Nyugaton már a pénzügyi jogszociológia is utat tör, ami összefügg azzal, hogy fejlett a pénzügyi szociológia irodalma.

Ellentmondásnak tűnik, hogy amikor a pénzügyi jogtudomány irányzatainak gazdagságát tapasztalhatjuk, magának a pénzügyi jognak a jogrendszerbeli elhelyezése ma is vitatott a nyugati irodalomban, illetve a nézetek többsége azt a közjog keretébe helyezi el, s részben a közigazgatási joghoz csatolja. Ezek a „besorolási szempontok" természetesen tükröződnek az irodalmi művekben, amelyekben a közjogi, illetőleg közigazgatási jogi témák elnyomják a pénzügyi jogi témákat. Viszonylag önállósult helyet szerzett magának az adójog, amely a piacgazdálkodást folytató államokban a legfontosabb fiskális és szabályozó eszköz a magángazdaságok irányában, az állam, a tőkés rendszer védelmében.

3. Pénzügyi jogtudomány a szocialista államokban.

A pénzügyi jogtudomány a szocialista államokban bővülő és fejlődő irodalmával egyre tekintélyesebb helyet foglal el. Ez a pénzügyi jogtudomány viszonylag nem régi múltra tekinthet vissza: a Szovjetunióban az 1938. évi ún. akadémiai vita eredményeként tisztázódtak a szocialista jogrendszer tagozódására vonatkozó vitás kérdések és a pénzügyi-költségvetési jogot a jogrendszerben önálló ágazatként ismerték el. Az 1938-ban és 1941-ben kiadott tézisek meghatározzák a pénzügyi jog tárgyát, rendszerét és funkcióit, ezek hatására megindul az irodalom művelése (Gurvics, Svarzmann, Rajher). Egyes nézetek szerint a pénzügyi jog jogágazati önállósága még vitatható, de a többségi vélemény az, hogy tudományos művelése, anyagának oktatása szempontjából feltétlenül önállónak kell elismerni. A pénzügyi jog egyes részterületeinek körei összekapcsolódnak az államigazgatási jog és polgári jog egyes részterületeivel is. A Szovjetunióban különösen a költségvetési jog, az adójog, a bank-pénzügyi jog irodalma gazdag és kiemelendő, hogy 3—4 éves időközökben jelennek meg az egész pénzügyi jog anyagát tárgyaló tankönyvek (Rovinszkij, Halfina, Liszovszkij, Piszkotin, Cüpkin stb.).

Magyarországon az 50-es évek elejétől kezd fejlődni a szocialista pénzügyi jog tudománya, amelynek problémáit két tanulmánykötetben publikálták (1953, 1960). Az utóbbi évtizedben a pénzügyi jog területeit átfogó monográfiák és egyetemi tananyagok jelentek meg. A pénzügyi jogtudomány mai főbb művelői elismerik, hogy az összehasonlító módszer és a történeti szemlélet mellett a szociológiai oldalról való vizsgálódás is indokolt, ez utóbbi vonatkozásban azonban csupán a téma jelentőségének elismerését dokumentálhatjuk irodalmunkból.

Az európai szocialista államokban a pénzügyi jog tudományos művelése a hazainál bővebb eredményekkel jelentkezik. A lengyel jogtudomány vizsgálta a kapitalista államok pénzügyi jogát (Gajl, Adam), különösen széles körű a költségvetési jog és az adójog irodalma (Lubowiczki, Kurowski, Weralski), továbbá a vállalati pénzügyek, a biztosítás pénzügyeinek stb. jogi és pénzügytani oldalról való együttes feldolgozása. A lengyel jogtudományban jelentkezik legjobban a pénzügyi jog „ökonomizálására" való hajlam, ami azt jelenti, hogy a pénzügyi jogi szabályok közgazdasági hátterét és hatásait, funkcióit előtérbe helyezik a jogdogmatikai problémáknál.

Ennek az irányzatnak hívei vannak még az NDK-ban, továbbá Jugoszláviában is. Az utóbbi állam irodalma azonban inkább alkotmány- és államigazgatási jogi kérdésekkel kapcsolja össze a pénzügyi jog területeit stb. (Jelčič, Grivcev, Murko). A román pénzügyi jogi irodalom az általános jogi kérdések és az adójog iránt érdeklődik (Stănescu, Gliga). A bolgár jogtudomány is feladatának tartja a tételes joganyag naprakész tananyag-szintű

feldolgozását, emellett elsősorban a vállalati pénzügyi jog áll az érdeklődés fókuszában (Vacsev, Kucsev, Kosztov, Angelov). A csehszlovák pénzügyi jogtudomány ugyancsak rendszeresen publikált átfogó munkákat (Slovonskij); a legújabb irodalomból kitűnik, hogy elsősorban a vállalati pénzgazdálkodás és a devizajog problémáit tekintik fontosnak az elmélet és gyakorlat szemszögéből (Bakes, Borovička).

A szocialista pénzügyi jogtudományban nincsenek egymással szembenálló iskolák, egymással harcoló nézetek. A marxista—leninista szemlélettel készült művekből azonban kitűnnek egyes kérdésekben az eltérő álláspontok, elsősorban a pénzügyi jog különös részének felosztását, a szövetkezetek belső pénzügyi viszonyainak minősítését és a nemzetközi pénzügyi jogi kérdések jogrendszerbeli elhelyezését illetően. Ezeknek a kérdéseknek a felvetése azonban inkább gazdagítja a szocialista pénzügyi jogtudomány problémaköreit, és fokozottabban ösztönzi művelőit az együttműködésre.

4. A pénzügyi jogtudomány tárgyának kapcsolata a pénzügyi szaktudományokkal.

A szocialista pénzügyi jogtudomány azt az álláspontot képviseli, hogy szoros kooperáció szükséges az egyes pénzügyi szaktudományok között. Ide tartozik a pénzügytan, a pénzügyi statisztika, a pénzügyi jogtörténet és a pénzügyi szociológia is. Valamennyi pénzügyi tudomány kutatási területe azonos: ez a pénzügyi rendszer és az elemei közötti kapcsolatok, csupán a vizsgálódás célja és módszerei különböznek. A pénzügyi rendszer működésében felismert törvényszerűségeket valamennyi tudomány hasznosítja; a pénzügyi jogtudomány is értékesíti ezeket az eredményeket, amikor a jogalkotás segítésében közreműködik. A szocialista pénzügyi jogi kodifikációkat ezért az említett tudományágakra kiterjedő vizsgálódásnak kell megelőzni. Megjegyzendő, hogy ez a szemlélet még nem jellemző a kodifikációkra, de jele van olyan törekvésnek, hogy ezt a szempontot követendőnek fogadják el.

Nagy Tibor

IV. A szocialista pénzügyi jog fontosabb elemeinek áttekintése. 1. Az állami pénzrendszer. 2. Költségvetési jog. 3. Pénzügyi jog a vállalati gazdálkodásban. 4. Adójog. 5. A szocialista bank- és hitelrendszer. 6. A biztosítási jog pénzügyi vonatkozásai.

1. Az állami pénzrendszer.

a) A pénz fejlődése az árucsere-forgalom fejlődésével van összefüggésben; minél fejlettebb a társadalmi munkamegosztás és az árucsere, annál inkább szükségessé válik valamilyen árunak *általános egyenértékként* (értékmérőként) való funkcionálása. A pénz — közgazdasági szemszögű definíció szerint — olyan különleges (specifikus) áru, amely a társadalmi munkamegosztás eredményeképpen kialakult árucsere-forgalomban általános egyenértékként szerepel.

Általános egyenértékként nyilván nem szerepelhet akármilyen áru. Ilyen funkció betöltésére eredetileg csak olyan dolog lehet alkalmas, amely fizikai szempontból tartós (nem romlik meg és nem kopik túl gyorsan); minőségileg meghatározható és egynemű; magas értékkoncentrációt tükröz (kis mennyiségben jelentős társadalmi munkát képvisel és értéke a többi áru értékváltozásához képest relatíve konstansan alakul, vagyis értékállandó); jól osztható; ipari felhasználása iránt nem túl nagy a kereslet. Ilyen tulajdonságokkal évezredek óta a nemesfémek és ezek közül is elsősorban az *arany* rendelkezik.

A pénz *gazdasági funkcióiként* szokták megjelölni a közgazdaságtanban azt, hogy a pénz

aa) általános értékmérő: a különböző árukban rejlő társadalmi munkát összeméri az aranyban rejlő társadalmi munkával;

ab) forgalmi eszköz: a társadalmi termékek cseréjét közvetíti, az áruk mozgását követi; ezt a szerepet pénzhelyettesítő eszközökkel (bankjegy, papírpénz, váltópénz stb.) is betöltheti;

ac) fizetési eszköz: az árumozgástól elszakadva is, önállóan közvetíti értékek cseréjét;

ad) felhalmozási eszköz (monetáris, tezaurálási funkció) és

ae) „világpénz"; a „világpénz" leveti magáról a nemzeti korlátokat, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban általános fizetőeszközként funkcionál, s egyben az elvont emberi munka közvetlen társadalmi megvalósítási formája. A világpénz egyben a nemzeti és nemzetközi értékszínvonal mércéje (feltéve, hogy az áruk ára kifejezi értéküket, illetve az arany nemzetközi értéke megegyezik a nemzetközi értékszínvonallal).

A pénz, mint mondottuk, az árucsere-forgalom fejlődésének terméke ugyan és mint ilyen: objektív módon, tehát az állami szabályozástól függetlenül jön létre, mégis az áruforgalom fejlődése során szükségessé vált, hogy egy-egy nemzeti piacon egységes, jól funkcionáló pénz legyen. Szükségessé vált tehát a *pénz szabályozása:* az államhatalom beavatkozik a pénzforgalom mechanizmusába, és létrehozza a *nemzeti pénzrendszert.* Ez nem azt jelenti, mintha az állam alkotná a pénzt, hanem azt, hogy az áruforgalom zavartalan fejlődésének érdekében az objektív módon kialakult pénzt *szabályozza,* jogi formákkal megerősíti. Más kérdés az, hogy a jogi szabályozásnak objektív gazdasági törvényszerűségekhez kell igazodnia, ennek híján a pénzforgalomban zavarok keletkeznek (infláció, aranykiáramlás stb.).

A pénzrendszer egy-egy államban a pénzként funkcionáló jószágnak (dolognak, eszköznek,

értéknek) jogilag szabályozott rendje. A pénzrendszer fogalma már *jogi* kategória is. Elemei *a)* a *pénzegység* (valuta) és ezzel kapcsolatosan a ténylegesen forgalomba kerülő fizetési eszközök (bankjegy, váltópénz) meghatározása; *b)* az értékmérőként funkcionáló áru *(arany)* meghatározása; *c)* a *pénzlábnak*, vagyis annak meghatározása, hogy a pénzegység az értékmérőként választott áru hány egységének felel meg; *d)* a pénz *fedezetének* a szabályozása és *e)* a pénznemnek *törvényes fizetőeszközzé* deklarálása.

a) A világon kb. 60 *valutaelnevezés* szerepel, s ezek gyakran azonosak, így *frank* (francia, belga, luxemburgi, svájci), *dollár* (USA, kanadai, mexikói, ausztráliai), *korona* (svéd, dán, norvég, csehszlovák stb.), *márka* (NDK, NSZK, Finnország), *font* (angol, egyiptomi, török), *forint* (magyar, holland), *dinár* (jugoszláv, líbiai, kuvaiti).

b) Az ércpénz-rendszerek s az ezek sorában legáltalánosabb aranystandard helyébe ma már világszerte a *papírpénz-rendszer* lépett. De e rendszerben is az *aranynak* a valutáris (monetáris) jelentősége mind a nemzeti valuták fedezete (tartalékolás) szempontjából, mind a nemzetközi fizetéseknél ma is nagy, annak ellenére, hogy a tőkés világ monetáris rendszerében betöltött korábbi szerepét a 60-as évek végétől kezdve fokozatosan az arany értékétől függetlenített, a vezető tőkés valuták piaci árfolyamalakulásától függő számolási érték: az SDR („Special Drawing Rights") vette át.

c) A *pénzláb* — minthogy az értékmérő ma általánosan az arany — egybeesik az *aranyparitás* (érmeparitás) fogalmával. (Aranyparitások pl.: 1 magyar forint = 0,0757; 1 $ = = 0,736662; 1 rubel = 0,988; 1 £ = 2,13281 g arany.) Két-két valutának az aranyparitáson átszámított értékviszonya: a *valutaparitás* (pl. 1 $ = 0,7461 rubel stb.).

Az *aranyparitás* ma már *nem* fejezi ki azt, hogy az egységnyi valuta mennyi aranyat ér, tehát *nem* méri az *értéket*. Szerepe ma arra szorítkozik, hogy eszközül használják fel a valuták egymáshoz viszonyított értékének *(valutaparitás)* kifejezéséhez. Az aranyparitásnak nincs tehát többé kapcsolata az *arany árával*, s egy-egy ország valutájának az „aranyparitása" semmiképpen nem fejezi ki e valuta vásárlóerejét. Az arany ma *áru* s a pénz (csereeszköz) szerepét csak nemzetközi tartozások kiegyenlítésénél tölti be. (E célból halmoznak fel aranyat a bankok.)

Amint az aranyár függetlenült az aranyparitástól, ugyanúgy a *valutaparitások* sem fejezik ki többé az egyes nemzeti valuták egymáshoz viszonyított, tényleges értékét. Ez az érték a valuták (devizák) árfolyamaiban (az árfolyamjegyzésekben) jut kifejezésre.

d) A pénz *fedezete* — a szokásos jogi szabályozás szempontjából és banktechnikailag — a jegybank *arany-, deviza- és valutakészlete*, valamint a *rövid lejáratú követelések* állománya (tőkés bankoknál a „váltótárca" és értékpapírok). A jegybank mérlegében a pénz mint azonnal esedékes tartozás, a források (passzívák) oldalán, a vele szemben álló „fedezet" pedig mint követelés, az aktívák között szerepel. A mérlegben elsősorban az *aranyfedezetnek* van jelentősége, de a *kibocsátott bankjegyek* meghatározott (pl. 25) százalékáig kötelező fedezetbe („érckészlet") rendszerint a konvertibilis (szabadon átváltható) külföldi pénznemek is beszámíthatók.

A készpénz nélküli fizetési forgalom elterjedésével a fedezeti előírások a bankjegyek mellett a bankszámlákon megjelenő, látra szóló jegybanktartozásokra, az ún. *számlapénzre* is vonatkoznak. (A tőkésországok *kereskedelmi bankjait*, amelyek számlapénz formájában ún. járulékos vásárlóerő kibocsátására képesek, általában arra kötelezik, hogy *látra szóló tartozásaik* — zsírószámla-követelések, amelyek fizetőeszközként szerepelnek — meghatározott százalékát készpénzben vagy azonnal esedékes jegybank-követelésben tartsák.)

A fedezeti előírásokra (annak jogi szabályozására) vonatkozó, korábban igen szigorúan értelmezett követelményeket illetően meg kell azonban jegyezni, hogy a második világháborút követő évtizedek gyakorlati tapasztalatai szerint a pénz értéke — hatékony reálgazdasági fejlődés és alkotmányos biztosítékokkal is alátámasztott jegybanki funkció esetén — megfelelő monetáris politikával akkor is stabilan tartható, ha a pénzkibocsátást bankszerű fedezet előírása nem köti meg. Ezt ma már újabb pénzelméleti művek is így tanítják, s a gyakorlatban van olyan igen szilárd európai valuta is („manipulált" papírpénz), melynek *fedezeti előírása nincs.* A pénz eredményes „menedzselésének" mindenesetre megvannak a reálgazdasági és jogi vonatkozású előfeltételei, s az ilyen, fedezeti előírással meg nem kötött rendszer nagyobb követelményekkel jár a jegybank felelős tényezőivel szemben, mint a bankszerű fedezet rendszere.

A bankszerű fedezet szabályozása mellett szól viszont az a szempont, hogy ez ha nem is gátat, de bizonyos *féket jelent* a jegybankkal szemben netán jelentkező túlzott emissziós igényekkel szemben, és jobban felhívja a figyelmet az esetleges pénzhígítás további közgazdasági következményeire.

A pénz *fedezetére* vonatkozó jogi szabályozás alátámaszthatja tehát a pénz közgazdasági fedezetének biztosítására irányuló monetáris politikát, de nem jelenti még a pénz *közgazdasági* értelemben vett fedezetének feltétlen biztosítását. A pénz közgazdasági értelemben vett fedezete *nem jogi* szabályozás tárgya. A *közgazdasági fedezet;* a bruttó nemzeti termelésnek pénzzel megvásárolható része („árualap"), amely egyik mutatója egy-egy ország gazdasági fejlettség

szintjének; a pénz *külföldi értékelése* nem a jegybank mérlege szerinti, hanem a közgazdasági értelemben vett fedezethez igazodik. (De arra, hogy a külföld miként értékeli a belföldi pénzt, a belföldi árualapon kívül kihat a belföldi és a külföldi pénz transzferálhatósága, a fizetési mérleg egyenlegének, a kamatlábnak és a konjunktúrának az alakulása is.)

A *pénz értéke* függ a *pénz—áru egyensúly* fenntartásától. A monetáris politika feladata az, hogy helyesen mérlegelje azokat a határokat, amelyek között bizonyos kilengések eltűrhetők. (Dinamikus egyensúly.) E határok túllépése *inflációs* veszélyt jelent.

e) A pénz, illetőleg pénzrendszer jogi fogalmához tartozik az *elfogadási kötelezettség* jogszabályi deklarálása is, ami más megfogalmazásban is kifejezésre juthat, mint pl.: „törvényes fizetőeszköz" („legal tender", „cours legal", „Fiatgeld"). Ez szintén kifejezetten *jogi* eleme a pénz fogalmának: mindenfajta pénztartozás kiegyenlítésénél a hitelező köteles a fizetésül felajánlott törvényes (hazai) pénzt teljesítésül *elfogadni*. (Külföldi pénzben stipulált tartozásra akkor áll ez a kötelezettség, ha a felek közti megállapodásban nincs *effektivitási* kikötés; ez azonban már nem pénzjogi, hanem *polgári jogi* kérdés.)

A pénzrendszerek két nagy csoportjaként az *ércpénz-rendszereket* és a *papírpénz-rendszereket* szokták megkülönböztetni.

a) Történelmileg — és jogilag szabályozott keretekben — először az *ércpénz-rendszerek* alakultak ki, s ennek bizonyos törvényszerűségei a későbbi pénzrendszerekben is megmaradtak. Az ércpénz-rendszert az jellemzi, hogy az értékmérőül szolgáló fém (nemesfém) egyben a forgalmi eszköz funkcióját is betölti.

Az ércpénz-rendszereket bimetallikus és monometallikus rendszerként szokták megkülönböztetni. A *bimetallikus* pénzrendszereknél az *arany* és az *ezüst* együtt látják el a pénz funkcióit. Ilyen pénzrendszerek voltak pl. Angliában a 17. sz. végéig, Franciaországban és Németországban a 19. sz. végéig, az USA-ban, Japánban és Olaszországban ugyancsak közvetlenül a századfordulóig.

A *monometallikus* pénzrendszerekben, amelyek a 20. sz.-ban váltak uralkodóvá, egyetlen fém: az *arany* funkcionált pénzként. A századfordulókor — néhány ország kivételével (pl. Kína, Mexikó stb.), ahol az ezüst volt a monometallikus pénzrendszer alapja — az *aranyérme-rendszer* (aranystandard) volt általános.

A polgári közgazdasági irodalomban ma is az *aranystandardot* tekintik a klasszikus pénzrendszer formájának; ez a rendszer a szabad kereskedelem és a szabad pénzforgalom koncepcióját legjobban megközelítő pénzrendszer. Az *aranystandard* különböző formái alakultak ki.

Az *aranyérme-rendszerben* a pénz *fedezete* az arany, az alapvető forgalmi és fizetési eszköz pedig az aranyból készített *érme*. Minden más, a forgalom céljára rendszeresített fizetőeszköz (bankjegy, váltópénz) csak az alapul szolgáló arany fizetési eszköz technikai helyettesítésére szolgál, s az a kibocsátó, illetőleg forgalombahozó pénzintézetnél (jegybank) aranyra bármikor átváltható. Az aranyérméket az állam pénzverési felségjoga alapján vereti, de több államban megvolt a lehetőség arra is, hogy magánosok is verethessenek aranyérméket az állami pénzverdénél (ez a szabad érmeverési rendszer, szemben a „zárt" érmeverési rendszerrel).

Az aranyérme-rendszer („klasszikus aranystandard") az első világháború időszakában, a nemzetközi aranytartalékok egyensúlyának felbomlása folytán bukott meg. A deviza-kényszergazdálkodás bevezetésével gyakorlatilag megszűnt az aranystandard, s a gazdasági viszonyok stabilizálása után sem került sor a korábbi érmerendszer visszaállítására, már azért sem, mert a termelés és a nemzetközi kereskedelem fejlődése mellett a rendelkezésre álló aranykészletek nem fedezték volna a forgalmi szükségletet.

Az aranyérme-rendszer megszűnése óta az aranyérmék a nemzetközi forgalomban nem fizetőeszközként, hanem kereskedelmi *áruként* szerepelnek.

Az aranystandard visszaállítására a tőkésállamokban az első világháborút követő években tett kísérletek során próbálták létrehozni — a megfelelő aranykészlettel rendelkező államok — az aranystandard módosított változatát, az ún. *aranyrúd-rendszert*. Ebben a rendszerben a törvényes fizetőeszköz a bankjegy ugyan, de az általános egyenérték, az értékmérő az arany, éspedig annak rúd, illetőleg tömb formájában. A bankjegy aranyra szabadon *beváltható*, de csak nagyobb, nevezetesen a szabvány alakú *rúd* (ingot, bar), illetve *tömb* értékét képviselő mennyiségben. (Angliában pl. 1700 angol font volt a határ.) E rendszerben az arany — gyakorlatilag — a belső forgalomban nem szerepelt, hanem csak a nemzetközi *elszámolásokban* funkcionált. E rendszerben az arany és a külföldi pénznemek forgalma egyébként szabad s megmaradt az aranynak árfolyamszabályozó szerepe is.

Az ún. *aranydeviza-rendszerben* a hazai pénz (a törvényes fizetőeszközként szereplő bankjegy) *fedezete* az *aranyon* kívül meghatározott (konvertibilis) *külföldi pénz*, illetve követelés (deviza). A jegybank átváltási kötelezettsége nem aranyra, hanem a fedezetül szolgáló külföldi pénzre vonatkozik. Ebben a rendszerben tehát a pénznek az *aranyhoz való kapcsolata közvetett* módon: a hazai valuta stabilizálásának alapjául szolgáló idegen pénz aranyalapján keresztül jut kifejezésre. Az aranydeviza-rendszer alkalmazásával a vezető tőkésországok tőlük függő helyzetbe hozzák más államok pénzrendszerét: annak az országnak, amelynek pénze a

hazai pénzstabilizáció alapjául szolgál, gyakorlatilag módja van a függő ország külföldi pénzügyi műveleteit ellenőrizni. Nálunk aranydeviza-rendszer volt a stabilizáció és a világgazdasági válság közötti időszakban (1924—1931), amikor a pengő stabilitásának alapjául a nyugati tőkeerős országokban felvett s az ország gazdasági erejét meghaladó mértékű nemzetközi kölcsönök (kötvénykibocsátás stb.) szolgáltak.

Aranytartalékon (aranykészlet, aranyfedezet) általában a központi jegybanknál tárolt és kimutatott aranytartalékot értjük, de egyes országok a jegybanktól függetlenül létesített valutaalap kezelésébe is utalnak aranykészleteket. Előfordul az is, hogy egyes országok kormányai nemesfémkészleteket saját kezelésbe vesznek át, és ezek nem jelentkeznek a jegybank fedezeti kimutatásaiban. A jegybank és a kormány aranyállománya együttesen alkotja az ország hivatalos *aranytartalékát*. Kereskedelmi bankok birtokában is lehetnek aranykészletek; ezeket nem számítják be a hivatalos aranykészletbe, noha időnként a jegybank igénybe veszi ezeket. A magánosoknál tezaurált arany viszont nem vehető számításba, részben mert annak nagyságára csak becslések állnak rendelkezésre, részben mert az nincs állami, illetőleg jegybanki tulajdonban, s ezért az nem volna könnyen mozgósítható.

A kormányok és a központi jegybankok aranytartalékának legfőbb funkciója ma abban van, hogy ez az idegen devizában fennálló készletekkel együtt a *nemzetközi kötelezettségek fedezetéül* szolgáljon. A hivatalos aranytartalék változásából éppen ezért következtetni lehet az adott állam külfölddel szembeni bevételeinek és kiadásainak alakulására. Ha egy adott időszakban az állam külfölddel szembeni kiadásai meghaladják bevételeit, a különbözetet részben az idegen valutában fennálló készleteiből vagy aranytartalékából kell kiegészíteni, ami az aranykészlet csökkenését eredményezi. Ellenkező esetben az arany mozgása fordított.

Az aranynak a nemzetközi viszonyokban leggyakrabban szerepló *mértékegysége* az *uncia:* 1 uncia = kb. 31,1 g. A dollár aranyparitását is az unciához viszonyítva állapították meg, s ez hosszú ideig (1933—1971) unciánként 35 dollár volt. A dollár ismételt leértékelése óta 1 uncia arany = 42.2222 dollár, tehát 1 dollár = = 0.736662 g arany.

Az arany finomságát rendszerint ezredrészekben vagy ún. karátban fejezik ki. 1000/1000-résznek 24 karát felel meg. Az *aranyérmék* finomsága rendszerint 900/1000, a nemzetközi kereskedelemben előforduló *aranyrudak* finomsága pedig 999/1000, tehát megközelíti a színaranyat. Az ilyen rudak súlya 1 és $12^1/_2$ kg közt váltakozik — a magánforgalomban rendszerint 1 kg-os, a jegybankok közti forgalomban $12^1/_2$ kg-os rudak szerepelnek. Az *ékszerarany* rendszerint 18 karát (= 18/24) vagy 14 karát (= 14/24), de előfordul ennél kisebb finomságú aranyötvözet is.

Részben az első világháborút követő évtizedben, főképpen pedig az 1929—33-as világgazdasági válság után a tőkésállamok jelentős része letért az aranyvaluta-rendszerről és áttért a *papírpénz-rendszerre*. Ennek lényege az, hogy míg korábban a papírpénz, illetőleg a bankjegy a fizetési forgalomban az arany helyettesítője volt, addig az új pénzrendszerben a *papírpénzt (a bankjegyet) törvényes fizetőeszközzé* nyilvánították, meghatározván annak *értékviszonyát* az arányhoz. Az arányhoz egyáltalán nem kapcsolódó „tiszta papírpénz" fogalmát háttérbe szorította az arannyal valamilyen kapcsolatban álló papírpénz („papírosanyagú pénz") fogalma, amely a modern bankjegy jellemzője. E papírpénz-rendszerben tehát a papírpénz aranyra be nem váltható „pénzjel", amelyet azonban az állam az aranyértékhez rögzített kényszerárfolyammal (aranyparitás) bocsát ki. Önálló értéke nincs, deklarált névértékének valódi értéke elsősorban a kibocsátás mennyiségétől függ. A forgalom szükségleteit meghaladó mértékben kibocsátott papírpénz aranyhoz viszonyított értéke csökken, az árak a papírpénzben kifejezve emelkednek (pénzértékromlás, infláció). *Stabil papírpénz* az olyan pénz, amelynek az aranyhoz való értékviszonya állandó: a forgalomban levő pénzjegyek mennyisége megfelel a forgalom ellátásához szükséges aranymennyiségnek, és a pénz árfolyama a szilárdnak tekintett külföldi pénzekhez képest állandó.

A modern papírpénz-rendszert tehát az jellemzi, hogy jóllehet annak értékét az *arányhoz viszonyítják* (aranyparitás), de azt (a bankjegyeket) aranyra átváltani nem lehet. Az arany egyáltalán nem szerepel a belföldi pénzforgalomban. Monetáris aranymozgás csak államok közötti viszonyban van s az államok, a jegybankpolitika eszközei mellett, különféle manőverekke lés monetáris egyezményekkel igyekeznek fenntartani a valuta stabilitását.

Ha a klasszikus aranystandard (az aranyra való szabad átválthatóság) visszaállítására nem is került sor, a fejlett tőkésállamok pénzrendszerük szilárdságát, annak az arany értékéhez kötésén kívül azzal is igyekeznek biztosítani, hogy előírják a valutának a *fedezettségét*, a forgalomban levő bankjegyek meghatározott százaléka erejéig, a jegybanknál tezaurált arannyal vagy konvertibilis (bárhol átváltható) devizával. Ha az együtt jár a valuta más pénznemre való szabad átválthatóságának biztosításával (külső konvertibilitás, amelyet az 50-es évek végétől kezdve több nyugati tőkésállamban bevezettek), akkor a pénzrendszer már az *aranydeviza-rendszerhez* áll közel.

c) A *szocialista pénzrendszer* formailag megegyezik a modern tőkés papírpénz-rendszerekkel, de tartalmában különbözik azoktól. A szocialista pénzrendszer az állam *tervszerű* pénzgaz-

dálkodásának egyik szervezeti formája (a pénzügyi rendszer egyik eleme), amelynek keretében az állam kialakítja a gazdasági forgalom szükséglet eleinek megfelelő *pénzforgalmat*. E pénzrendszer alapját az államot megillető bankjegykibocsátási, pénzforgalmi, hitel- és devizamonopólium képezi. A szocialista pénzrendszer szilárdságát, a valuta értékállandóságát a vásárlóalap és a vásárlóerő közötti egyensúly fenntartása útján kell biztosítani. A szocialista jegybanknak egyik fő feladata gondoskodni arról, hogy *népgazdaságilag indokolt mennyiségű fizetőeszköz* legyen forgalomban, s megfelelő legyen a készpénz és az egyéb fizetőeszközök aránya.

A szocialista pénzrendszerek *formailag aranyon* nyugvó pénzrendszerek: a hazai valuta értékét az aranyhoz viszonyítottan állapították meg, az arany azonban nem játszik szerepet a belföldi forgalomban, csak a külföldi, elsősorban a tőkés gazdasági kapcsolatoknál van szerepe. A szocialista országok a tőkésországokkal fennálló pénzügyi elszámolásokban alapvető „világpénz"-nek az aranyat tekintik, de az aranyon kívül más konvertibilis valutából is tartalékot képeznek s maguk az elszámolások világpénzként funkcionáló konvertibilis devizákban történnek.

Az újabb közgazdasági irodalomban élénk vita folyik a *szocialista pénz* lényegéről. Van olyan felfogás, amely a szocialista pénz lényegét abban látja, hogy az *hitelpénz*, akár a készpénzfizetéshez szükséges *bankjegy*, akár a készpénz nélküli elszámolásoknál szereplő *számlapénz* formájában jelentkezik. A szocialista *hitelpénz* — e nézet szerint — alapvetően különbözik a *papírpénztől*. A különbség lényege az, hogy a szocialista hitelpénz hitel útján keletkezik; az a pénz, amely nem hitel útján jön létre: papírpénz; viszont nem minden hitel útján keletkező pénz hitelpénz, hanem csak az, amelyet a hitelt igénybe vevő gazdálkodási eszközként (nem jövedelemként) használ fel, amely tehát visszatér a bankba. A pénz tehát akkor hitelpénz, ha *hitelként kerül ugyan forgalomba, de nem párosul termékek végleges elvonásával* és így automatikus kivonása a forgalomból biztosított. (Amikor pl. a költségvetés kap bankhitelt s így *új pénz* kerül a forgalomba, ezt a költségvetés jövedelemként használja fel, annak elköltésével az állam egyúttal terméket von el véglegesen a forgalomból: az ilyen „költségvetési deficitfinanszírozás" folytán forgalomba kerülő pénz nem tekinthető hitelpénznek.) Megjegyzendő, hogy a *„hitelpénz"-elméletet* nemcsak a szocialista pénzre alkalmazzák. Van olyan felfogás, amely szerint a kapitalista pénzrendszerből voltaképpen nemcsak az aranyérme, de részben a papírpénz is eltűnt, és a kapitalista gazdálkodást is a „hitelpénz" működése jellemzi. A hitelpénz azonban a kapitalista államokban sem tisztán jelentkezik, hanem a papírpénzzel összefonódottan. Az állam számára kibocsátott bankjegy ott is nyilván nem valódi bankjegy (hitelpénz), hanem külsőleg bankjegy formát öltő papírpénz.

A második világháború utáni években gyakorlatilag a *papírpénz* domináló szerepét láthattuk csaknem minden szocialista országban. Azóta azonban a szocialista pénz a papírpénztől, a többé-kevésbé szilárd hitelpénz irányában fejlődik, bár a szocialista gazdaság viszonyai között sem jelentkezik a hitelpénzrendszer a maga tisztaságában, hanem az „átcsap" a papírpénzbe. A hitelpénz-mechanizmus sajátos infláló mechanizmussal párosulhat, amely a hitelpénzt erősebben tolja el a papírpénz irányába; alapjában azonban megmarad a szocialista pénz hitelpénz jellege és az ilyen irányú fejlődés tendenciája. A *nemzetközi kapcsolatokban* a szocialista pénz fejlődési iránya a külső konvertibilitás felé haladás. A szocialista hitelpénz (ha úgy tetszik, papírpénz) megítélésekor nem szabad élesen kettéválasztani a szocialista pénz belső és külső funkcióit s rá kell mutatni lehetséges jövőbeni szorosabb kapcsolatára az arannyal mint világpénzzel.

A szocialista pénzügyek jelenlegi fejlettségi fokán a forgalomban levő pénz *általában belső pénz* és nem tölti be a világpénz funkcióit. Meghatározott nemzetközi körben, nevezetesen a KGST-hez tartozó államoknak, mint a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank tagországainak multilaterális klíringrendszerében, valamint a Nemzetközi Beruházási Banknak a műveleteiben *elszámolási egységként* alkalmazott *transzferábilis rubel* intézményében azonban semiképpen nem volna helyes csupán a multilaterális klíringrendszer elszámolási alapját látni.

A transzferábilis rubel nem csupán elszámolási egység, hanem egyúttal *értékmérő* és *ármérce*, miután a KGST-országok az egymás közötti áruszállítások csereértékét transzferábilis rubelben mérik. Ha pedig a transzferábilis rubel nemcsak elszámolási egység, hanem meghatározott határokon belül pénz is (mert minden lényeges pénzfunkciót magában foglal), akkor nem is indokolatlan a szocialista gazdasági kapcsolatok körében az egyes nemzeti valutáktól függetlenített, nemzetközi pénzről, „szocialista világpénz"-ről beszélni, és ezt a szocialista országok tervszerű gazdasági együttműködése során figyelembe kell venni. A transzferábilis rubel jogilag megállapított aranytartalma alapján és annak folytán, hogy a szerződő országok azt az egymás közötti forgalomban *általános fizetési eszközként* elismerik, a KGST-tagországok gazdasági kapcsolataiban általános „pénzáru". A szovjet rubel mint nemzeti valuta *nem azonos* a transzferábilis rubellel. Transzferábilis rubelt a Szovjetunió is csak a KGST keretén belüli export eredményeként tud „kigazdálkodni" azáltal, hogy az ellenértéket a NGEB-nál vezetett számláján jóváírják. A transzferábilis rubel tehát a KGST-államok

valutakapcsolatának *önálló nemzetközi* produktuma.

Ahhoz azonban, hogy a transzferábilis rubel valóban jól betölthesse a KGST-államok közötti kapcsolatban a „szocialista világpénz" szerepét, a KGST-államok közötti valutakooperáció hatékonyságát is növelni kell. Ki kell alakítani a gazdaságilag hatékony pénzkapcsolatok mechanizmusát, meg kell teremteni a transzferábilis rubelben rejlő pénzfunkciók továbbfejlesztésének feltételeit

d) Magyarországon a törvényes pénz a *forint.* Az alkotmányunkat megállapító törvényben a pénzrendszerre vonatkozóan ez idő szerint nincs rendelkezés. Kívánatos volna, hogy amint ez más államokban is van, mielőbb alapvető *törvény* állapítsa meg nálunk is törvényes pénzünket, illetőleg pénzrendszerünket. A forintvaluta megállapítása és annak törvényes fizetőeszközzé deklarálása ugyanis 1946-ban kormányrendelettel [900/1946. (VII. 28.) ME sz. rendelet] történt. Ekkor — 1946. augusztus 1-én — lépett a pengőérték helyébe a *forintérték.*

A magyar forint *értékét* a jogszabály [8700/1946. (VII. 29.) ME sz. rendelet] az aranyértékhez viszonyítottan állapította meg, éspedig akként, hogy 1 Ft = 0,0757 g színarannyal. Ez a magyar forint pénzlába (aranyparitása). (Másképpen kifejezve: 1 kg finom arany 13 210 forinttal egyenlő.) Ami a forint fedezetét illeti, a Magyar Nemzeti Bankról szóló 1967. évi 36. sz. törvényerejű rendelet szerint: a forgalomban levő bankjegyeknek és érmeknek arannyal, devizákkal és valutákkal, továbbá rövid lejáratú kölcsönökkel és értékpapírokkal kell fedezve lenniük. A kormány állapítja meg azt, hogy a fedezetnek milyen mértékben kell nemesfémből és devizából (érckészlet) állnia. [A Bank egyik korábbi alapszabálya (1948. évi XXI. és XLV. törvény) szerint a bankjegy- és magánzsíró-forgalomnak érckészlettel és konvertibilis devizákkal 25% erejéig kellett fedezve lennie.]

A forgalomban levő bankjegyek fedezetét képező értékek közül a nemesfémkészletet és konvertibilis devizakészletet együttesen *érckészletnek* szokták nevezni. Ennek vagy más szóval az aranyfedezetnek elsősorban a külfölddel való fizetési forgalom szempontjából van jelentősége. Szocialista állam valutájának a fedezete — elsősorban a belső fizetési forgalom szempontjából — a rendelkezésre álló *árualap* (ideértve a szolgáltatási kapacitásokat is), vagyis a bruttó nemzeti termelésnek pénzzel megvásárolható része.

Annak deklarálása, hogy a hazai valuta *törvényes fizetőeszköz,* jelenti azt a kötelezettséget, hogy azt az országon belül minden természetes és jogi személy — állampolgárságra vagy székhelyre tekintet nélkül — fizetésül *névértékben* elfogadni köteles. (1967. évi 36. sz. törvényerejű rendelet.) Megjegyzendő azonban, hogy az érmék (váltópénz) elfogadási kötelezettsége — merőben gyakorlati okokból — mégis korlátozva szokott lenni. Így nálunk a készpénzforgalomban a pénzérmékből legfeljebb 50 darabot kell elfogadni. A bankok, az adóhivatalok és a posta pénztárai azonban a pénzérméket korlátlan mennyiségben kötelesek fizetésül elfogadni. Nem kell fizetésül elfogadni a hamis, meghamisított, megcsonkított (átlyukasztott), súlyukban jelentősen megfogyott vagy nehezen felismerhető pénzérméket. [20/1970. (VII. 29.) PM sz. rendelet.]

Az pénzrendszer keretébe tartozik a *pénzkibocsátás* (bankjegykibocsátás, emisszió) feltételeinek és rendjének a szabályozása is. *Bankjegyek* kibocsátása világszerte a jegybankok feladata s a jegybankok törvényerejű statutuma szokta tartalmazni a bankjegykibocsátásra vonatkozó privilégiumot. Nálunk is a bankjegyek kibocsátása a Magyar Nemzeti Bank egyik feladata és egyben monopóliuma (1967. évi 36. sz. törvényerejű rendelet). A váltópénzt (érmék) ugyancsak a Bank bocsátja ki és hozza forgalomba.

A *hamis bankjegyeket és érméket* ellenérték nélkül be kell szolgáltatni a Bankhoz. *Csonka* bankjegyért a Bank aránylagosan csökkentett ellenértéket térít, a sérült bankjegyek becseréléséért pedig költséget számíthat fel. *Megsemmisült bankjegy vagy érme* ellenértékét a Bank nem téríti meg. Bankjegy vagy érme megsemmisítésére eljárás nem indítható.

A szocialista pénzrendszer körébe tartozik a *pénzforgalom* központi megszervezése is, amely szintén a jegybank feladata („pénzforgalmi monopólium"). A pénzforgalom központi szabályozására vonatkozó törvényes felhatalmazást is a Magyar Nemzeti Bankról szóló törvényerejű rendelet (1967. évi 36. sz. törvényerejű rendelet 1. §) tartalmazza. Eszerint a Bank — egyéb feladatai, így a *valuta értékállandóságának* biztosítása mellett — a bankjegyek kibocsátásával és érmék forgalomba hozatalával gondoskodik arról, hogy annyi fizetőeszköz *legyen forgalomban,* amennyi népgazdaságilag indokolt, s ezzel összefüggésben meghatározza a *készpénz* és egyéb fizetőeszközök arányát. A Bank továbbá az állam, az állami szervek, a vállalatok, valamint a szövetkezeti és a társadalmi szervezetek részére kizárólagos joggal *számlákat vezet* és *lebonyolítja* e szervek egymás közti elszámolásait; a *nemzetközi kereskedelemmel* és általában a külföldi kapcsolatokkal összefüggően pedig *fizetési, hitel-* és egyéb bankműveleteket végez.

Meznerics Iván

2. Költségvetési jog.

a) A szocialista költségvetési jog fogalma, rendszere és jogforrásai. A szocialista pénzügyi tudományok megkülönböztetik a *költségvetés közgazdasági és jogi fogalmát.* Az előbbi azt a központosított állami pénzalapot jelenti, amelybe a nemzeti jövedelem népgazdasági terv szerint meghatározott részét bevonják, és ezen keresz-

tül osztják el az állami funkciók teljesítésével kapcsolatos kiadások fedezésére. A magyar pozitív jog alapján jogi fogalma: legfőbb pénzügyi mérleg, illetőleg pénzügyi terv (1953. évi 26. sz. tvr., 1972. évi VII. tv.). Politikai, közgazdasági és jogi jelentőségét egyaránt kidomborítja, hogy az éves állami költségvetést mindig törvénybe foglalják. A törvénnyel szabályozott jogviszonyokban az államhatalmi és államigazgatási szervek hatalmi pozícióban vannak állami szervekkel szemben, kivételesen szövetkezetek felé is gyakorolnak költségvetési jogosítványokat (pl. állami támogatás szabályozásánál).

A szocialista *költségvetési jog rendszerében* helyezkednek el az állami költségvetés alapelveire, rendszerére, szerkezetére, tervezésére, jóváhagyására és a végrehajtására vonatkozó szabályok, valamint a számvitel és ellenőrzés jogi normái (az utóbbiba tartozik a zárszámadási jog is). A *költségvetési jog funkciója:* szervezni, irányítani és működtetni a költségvetési rendszert, amelynek keretébe a központi és a tanácsi költségvetési alapok, valamint más speciális állami alapok tartoznak, de jogszabályait alkalmazni kell más közcélú társadalmi alapokból való gazdálkodásnál is (Magyarországon: kulturális célú alapok). Az állami szervek költségvetési tevékenységét hatalmi-vagyoni és ezek szervezését szolgáló jogviszonyok keretében kötelező és a tervcélok megvalósítására ösztönző normák szabályozzák.

A szocialista költségvetési jog *alkotmányos alapjait* képviselik azok a jogszabályok, amelyek meghatározzák a költségvetés és a végrehajtásáról szóló jelentés (állami zárszámadás) megállapításának, illetve elfogadásának kötelezettségét, ami az országgyűlés feladata. Ide tartoznak azok a törvények is, amelyek a költségvetési törvények tartalmára vonatkozólag rendelkeznek: ezek a tanácstörvény (1971 évi. I. tv.), a népgazdasági tervezésről szóló törvény (1972. évi VII. tv.) és 1970-től az ötéves tervtörvények. Az alkotmány és a tanácstörvény alapján a tanácsok joga saját költségvetésük megállapítása a népgazdasági terv és az állami költségvetés alapján. A népgazdasági tervezésről szóló törvény a középtávú ötéves, illetve éves tervek és a költségvetés közötti összhang követelményét írja elő. Az ötéves tervtörvények alapján az állami költségvetés közgazdasági szabályozó eszköz is (a szabályozók fogalmát az 1968. évi gazdaságirányítási rendszer reformját elrendelő, végrehajtó és továbbfejlesztő alacsonyabb szintű jogszabályok határozzák meg, így pl. a 22/1967. G. B. határozat a népgazdasági tervezés új rendjéről).

A költségvetési jog legfontosabb szabályainak: a hatásköri és eljárási szabályoknak, a pénzgazdálkodás rendjének törvénybe való foglalása már megvalósult vagy aktuális kodifikációs program a szocialista államban (nálunk az állami pénzügyekről szóló törvény keretében).

b) A szocialista költségvetés alapelvei. Költségvetési jogszabályaink összevetéséből (a konkrét szabályokból és a jogalkotás intencióiból) meg lehet állapítani a *szocialista költségvetési jog alapelveit*, amelyek egyben közgazdasági-állampénzügyi követelmények is a költségvetési rendszerrel szemben. Az ún. hagyományos elvek, illetőleg követelmények: a költségvetés legyen *egységes és áttekinthető* rendszerű; szerkezetében és felhasználási rendjében érvényesüljön a *bruttó elv* (a bevételeket és kiadásokat egymástól függetlenül kell kimutatni és az intézményeknél elszámolni); a tanácsok költségvetési rendszerében a bruttó elvet kiegészíti a *fedezettség* elve, tehát a tanács kiadásait bevételi forrásainak arányában növelheti. A gazdaságirányítás jelenlegi rendszerében érvényesülő további elvek szerint a költségvetésen keresztül biztosítani kell a *monetáris egyensúly elvét* (a többi népgazdasági mérleggel egyeztetve az egész népgazdaságban igény a monetáris egyensúly fenntartása); a költségvetésnek a *népgazdasági tervre kell épülnie* (ezt törvény is előírja); a költségvetés funkciója az *állami feladatok arányosítása;* a *fejlesztési* koncepciók anyagi alapjainak biztosítása; a *társadalompolitikai célok* realizálása és a tervszerű *jövedelemelosztás* költségvetésen keresztül való szervezése.

c) A tanácsok költségvetési joga.

A tanácsok költségvetési joguk keretében megállapítják a felsőbb szintű szabályozásnak megfelelően saját költségvetésüket (középtávú pénzügyi tervüket és éves költségvetésüket) és elfogadják a tanács zárszámadását.

A tanácsi pénzügyi tervezésben a középtávú terv az alapvető tervfajta. Minden tanács ennek készítése során méri fel távlati lehetőségeit, tervezi be a bevételeket és az állami hozzájárulást. Ennek alapján határozzák meg a helyi célok — kiadások — összevont főbb előirányzatait.

A tanács gazdálkodása kiterjed a jogszabályokban foglaltak szerint hatáskörükbe utalt feladatok gazdasági-pénzügyi feltételeinek biztosítására és végrehajtására, ezeket a népgazdasági terv területfejlesztési célkitűzései és más jogszabályok határozzák meg. Gazdálkodásuk bázisa két pénzalap: a *költségvetés és a fejlesztési alap*. Mivel a tanácsi mechanizmus egyik eleme az, hogy a pénzügyi politikát és a költségvetési gazdálkodást össze kell hangolni, a két alap költségvetését egyszerre állítják össze (ti. amit a fejlesztési alapból létrehoznak, azt a költségvetés terhére kell majd működtetni). A költségvetési jogszabály ösztönöz, hogy a szabályozókkal „gazdálkodjanak".

d) Beruházások szabályozása. A központi és tanácsi költségvetések fontos tétele a *beruházás*. Pénzügyi jogi fogalma: állóeszközök beszerzésével, bővítésével és létesítésével kapcsolatos kiadás. Ez a fogalom a közgazdasági fogalomnál szűkebb vagy tágabb lehet (álló-

eszközök értékhatárának megállapítása és a beruházás fogalmának tartalmi bővítése miatt). A jogi fogalomnak azért van jelentősége, mert a beruházásnak minősített tételek a népgazdaság beruházási kiadásai között helyezendők el (központi költségvetés és a tanácsi fejlesztési alapok kereteiben), a pénzügyi jogilag nem beruházásnak minősített kiadás a költségvetést, illetve vállalatoknál a költségeket terheli. (A beruházási jog komplex fogalom: államigazgatási jogi, polgári jogi és pénzügyi jogi részterületek közgazdasági szempontból indokoltan együtt alkalmazott szabálycsoportja.) A kiemelt nagy infrastrukturális beruházások kerete a központi költségvetésben szerepel. A célcsoportos beruházások körébe tartoznak a távlati fejlesztési koncepciókon és hálózatfejlesztési terveken alapuló infrastrukturális beruházások (úthálózat, lakásépítés), amelyek országos keretét a kormány határozza meg, fedezetét a területileg érdekelt tanács rendelkezésére bocsátják hozzájárulás formájában, amely a tanácsi fejlesztési alapból kiegészíthető. A beruházások tehát közgazdasági szabályozók is, amelyeket költségvetési (jogi) szabályozók realizálnak az állami költségvetés és népgazdasági terv végrehajtása keretében.

e) Államadósságügy szabályai. A költségvetési törvényekben jóváhagyott hiányra tekintettel a kormány rendelkezik felhatalmazással, hogy bevételi többletből fedezze a hiányt vagy hitelműveletekkel. Költségvetési jogunkban ez az 1968 óta visszatérő rendelkezés tulajdonképpen „plafonszabály", mert behatárolja a kormány hitelműveleteinek keretét. (Hitelfelvételi felhatalmazás ezen kívül csak a tervtörvényben szerepel: a népgazdaság hitelszükségletére külföldi kölcsönöket is lehet felvenni, de elsősorban a lakosságtól és a gazdálkodó szervezetektől származó betétek útján kell a szükséges forrásokról gondoskodni. A Magyar Nemzeti Bank hitelműveleteit nem korlátozzák szabályok, azokat a kormány engedélyezheti, ha a feltételek és a visszatérülés pozitív népgazdasági eredményei várhatók.)

f) A szocialista és tőkésállamok költségvetési jogának általános jellemzése. A szocialista és a kapitalista költségvetési jogot nem lehet párhuzamba állítani eltérő társadalmi-gazdasági funkcióik és más irányba fejlődő jogi szerkezetük miatt sem (a költségvetés technikai azonosságait nem tekintjük tartalmi elemnek). Vázlatos jellemzésük azonban indokolt arra a fontos szerepre tekintettel, amelyet az államok gazdasági-szervező funkcióiban a költségvetési rendszer és jog betöltenek.

A *szocialista költségvetési jog* kialakításánál és a gazdaságirányítási rendszer direkt típusát alkalmazó korszakban irányadó volt a szovjet költségvetési jog és fejlődésének tapasztalatai (a szovjet pénzügyi jogban a költségvetési jogot tekintették a legfontosabb részterületnek). A jelenkori jogalkotás jellemzői: az európai szocialista államokban hatályban vannak a költségvetési rendszert és gazdálkodást szabályozó államháztartási törvények; a gazdasági mechanizmus 60-as évek közepétől kibontakozó reformja több állam költségvetési jogát alig érintette, általában az évközi gazdálkodás (hitelfelhasználás) merev szabályait oldották fel, de a kereteket — még költségvetési szabályozás alkalmazása esetén is — a felsőbb szervek állapítják meg; több állam rendszerében a költségvetésen belül és ahhoz kapcsolódva sok alap funkcionál (Lengyelország, Jugoszlávia). A költségvetések kivétel nélkül átfogják a helyi hatalmi-igazgatási szervek gazdálkodásának területét. A terv keretébe való beilleszkedés a jogrend alapelve a költségvetés végrehajtása folyamatában is. Kevés államban törte át a szabályozás azt az elvet, hogy a költségvetési törvények hatálya az év végéig terjed (tehát az éven túli hitelfelhasználás és a maradványból alapok képzése még a magyar rendszertől eltérően kivételes helyzet és szabályozás).

A kapitalista költségvetési jogrendet a burzsoá irodalom azzal jellemzi, hogy a francia forradalom óta bevált „hagyományos szerkezetet" őrzik meg, tehát az önkormányzatokra nem terjed ki a költségvetési törvény hatálya. Az önkormányzatokat pénzügyi kiegyenlítési (Finanzausgleich) és segélyezési rendszerű (grants-in-aid) kapcsolatok törvényei (adórészesedés, szubvenciók és dotációk szabályozása) kötik a költségvetéshez, amely a mindenkori kormány programja. A föderatív államoknak többlépcsős költségvetési rendszerük van, de jellemző, hogy az uniók költségvetése politikai szempontból a legdöntőbb (hadikiadások stb.) és az állami bevételek centralizálásának rendszere miatt mindig fölényben van a többivel szemben. A költségvetési jogi hagyományokhoz való ragaszkodás kitűnik a költségvetési törvények appropriációs jellegéből (a törvénnyel megajánlott bevételek felhasználására felhatalmazzák a kormányt). A költségvetés politikai instrumentum jellege miatt a parlamentáris rendszerek is bekerülhetnek az exlex állapotba, tehát amelyben költségvetési vagy ezt pótló indemnitási törvény nincs.

A burzsoá irodalom új terminológiája: a *nemzeti költségvetési jog*, amely francia és angol terepen jön létre az egész népgazdaságot átfogó és kötött gazdálkodást igénylő költségvetés és jog bevezetésével. Az ezzel kapcsolatban hozott „tervjelleg" elismerése csak annyiban indokolt, hogy népgazdasági szinten tudományos kalkulációkkal állapították meg a költségvetést, és szigorú szabályok medrében folyt a végrehajtás is. Ezt az egész államgazdaságot átfogó nemzeti költségvetési jogot azonban a kapitalista rendszer már az 50-es évek elején fölszámolta (a kapitalizmus gazdasági törvényszerűségeivel ellenkezik a hosszú távú tervszerű szabályozás), csak kivételesen egyes államokban

illeszkedik a központi költségvetés egy prognózisnak minősíthető terv keretébe (Franciaország). Az Egyesült Államokban a 70-es évek elején kezdeményezett programozott tervköltségvetési rendszer (Planning Programming Budgeting System = PPBS) szerint a költségvetés nem intézményekre, hanem feladatokra épül, amelyet elsősorban eredményességet biztosító tényezőkre kalkulálnak, tehát nem a takarékosság, hanem az elérhető gazdasági eredmény befolyásolja a költségvetési keretek megállapítását. Ennek megfelelően az alkotmányos eljárás során és a részköltségvetések megállapításakor minden évben a feladatokat mérlegelik, ezek esetleges több éves költségkihatását rögzítik, egyéves pénzügyi vetületét pedig a költségvetésbe építik be — ezzel a rendszerrel a törvényhozás több évre előre elkötelezi magát. A PPBS azonban inkább módszer, amelynek messzemenő költségvetési kihatású következményei vannak, az állam gazdasági-pénzügyi programját megállapító parlamenti szervnek azonban éppen a rendszer komplikáltsága miatt erről nincs áttekintése. Több nyugat-európai állam költségvetési fejlődése azt mutatja, hogy irányt vettek a PPBS egyes elemeinek alkalmazására, de ez törvényhozási szinten még nem mutatható ki. *Nagy Tibor*

3. Pénzügyi jog a vállalati gazdálkodásban.

a) A szocialista gazdálkodási rendben az állami vállalatok az állami vagyonból reájuk bízott résszel önállóan, az *önálló elszámolás elve* alapján gazdálkodnak, mert ez a rendszer — a tapasztalatok szerint is — több lehetőséget biztosít az ösztönzésre a népgazdasági szempontból eredményes gazdálkodás terén. Míg korábban az önálló elszámolás inkább csak formálisan érvényesült, a szocialista gazdálkodás mai (nálunk 1968 óta általánosan érvényesített) irányítási rendszerét — többek között — *a vállalati önállóságnak érdemivé* tétele, tartalommal kitöltése jellemzi. Lényegesen és érdemben megnövekedett a vállalati gazdálkodás önállósága, részben a folyó tevékenységével kapcsolatos kérdésekben, de ezen túlmenően a *fejlesztés* és a bővítés (beruházás) kérdéseiben is. A döntési jogkör növekedése egyben a vállalatnál akkumulálódó pénzeszközökkel való szabadabb rendelkezés lehetőségét is jelenti. Mindez a vállalati pénzügyek körének kiszélesedésével jár, de egyben e pénzügyek jogi szabályozásában új megoldásokat igényelt: a *jövedelemelvonásnak*, a *támogatásnak* és a vállalati *alapok képzésének* a korábbinál differenciáltabb, de tartalmilag érdemibb, az új szemléletű vállalati önálló gazdálkodáshoz idomuló rendszerét.

Az önálló vállalati gazdálkodás jogi alapjait részben a *polgári jog* teremti meg (a vállalatok önálló jogi személyisége, a termékforgalom lebonyolításának megszervezése a szerződések rendszerében a vállalatok közötti kooperáció különböző formái stb.), részben az *államigazgatási jog* által szabott keretekben érvényesül az önálló gazdálkodás („profilírozás", anyaggazdálkodás, árszabályozás, beruházási előírások, központi ellenőrzés, az irányító, a felügyeleti szervekhez való viszony, vezetők kinevezése stb.). Belejátszanak a vállalati gazdálkodásba — a dolgozók jogait és kötelességeit nézve — a *munkajog* komplex jellegű (államigazgatási és polgári jogi elemeket tartalmazó) előírásai és intézményei, végül — amit szerepének, jelentőségének alapján első helyen kellene említeni — a *pénzügyi jog körébe* tartozó jogszabályok segítik elő a vállalati önállóság elvén alapuló állami gazdálkodás eredményességét. A vállalati gazdálkodásra vonatkozó *pénzügyi jogi* szabályok alkotják a „vállalati pénzügyek"-nek azt a körét, amelyet *„vállalati pénzügyi jog"*-nak nevezhetünk.

A vállalati pénzgazdálkodás számos pénzügyi szabálya vonatkozik — mutatis mutandis — a *szövetkezeti* pénzgazdálkodásra is. A gazdaságirányításnak mai, 1968 óta hatályos rendszerében a két szocialista (állami és szövetkezeti) vállalati szektor jövedelemszabályozási rendszere alapjában azonos és a tételes jogi szabályozás is a legtöbb esetben egységes. „Vállalat"-on tehát (külön megjelölés híján) — a költségvetési szervek kivételével — valamennyi szocialista gazdálkodó szervezetet értjük.

A vállalati pénzügyi jog köréből az alábbiakban a *vállalatok költségvetési kapcsolatait* (tehát egyrészt a *vállalati adókat*, másrészt a vállalatokat megillető költségvetési *juttatásokat*), továbbá a *vállalati pénzalapok rendszerét* vázoljuk.

b) Szocialista államban a nemzeti jövedelem túlnyomó része a gazdálkodás állami szektorában keletkezik s a társadalmi tiszta jövedelem jelentős része is az állami vállalatoknál realizálódik. Ennek ismét jelentős részét viszont az állam bevonja a *központi pénzalapba* (állami költségvetés) újraelosztás végett. Ennek az elvonásnak elvi és jogi alapja állami vállalatoknál a *termelőeszközök állami tulajdona*. Az állami vállalatoknál realizált társadalmi tiszta jövedelem a maga egészében az államot illeti, azzal az állam rendelkezik: egy részét újraelosztás céljából központosítja, másik részét a vállalatnál hagyja. (Szövetkezeti gazdálkodó szerveknél az elvonás jogi alapja az állam közhatalmi, adóztatási „felségjog"-a.) A centralizálás és a visszahagyás mértéke gazdaságpolitikai, valamint gazdaságszervezési megfontolásoktól függ. Az elvileg korlátlan elvonási lehetőségnek azonban korlátot szab a vállalati önállóság és a vállalati kollektíva anyagi érdekeltségének (ösztönzés) szempontja. A jövedelem egészének a vállalatnál hagyása (a vállalati alapokon keresztül történő szétosztása) ellen szól viszont a célszerűen központilag megvalósítandó feladatokhoz szükséges eszközök biztosításának a szempontja, az „egyenlőtlen" jövedelmezőség és egyéb okok is. A *helyes mértékű jövedelemelvonási-*

visszahagyási politikának arra kell irányulnia, hogy a szűkebb vállalati érdekeltséget (a kollektíva és a vezetők érdekeltsége) az össztársadalom szélesebb körű érdekeivel összhangban alakítsa ki, azok szolgálatába állítsa.

A jövedelemelvonásnak nálunk és több szocialista országban érvényesülő rendszerében a vállalati gazdálkodás eredményének (a nyereségnek) a korábbinál lényegesen nagyobb hányada (kb. 40%-a) marad vissza a vállalatnál *alapok képzésére*, a centralizált hányad pedig nem egyszerű „elszámolásos" befizetéssel kerül be a költségvetésbe, hanem a vállalati gazdálkodás befolyásolására alkalmasnak látszó különféle *adók* formájában. A nálunk és a legtöbb szocialista országban (némileg eltérő elnevezéssel) érvényesülő legfontosabb *vállalati adónemek rendeltetését* illetően:

ba) Az *eszközlekötési járulékon* keresztül jut kifejezésre az állam és a vállalatok közötti gazdasági kapcsolat megváltozott jellege, mégpedig az, hogy az állam a vállalataitól megkívánja a *lekötött eszközállomány* alapján elvárható *minimális tiszta jövedelem* létrehozását. E követelmény egyidejűleg *ösztönző hatást* fejt ki az eszközökkel való *takarékos* gazdálkodásra, az eszközállománynak a termeléshez viszonyított optimális szinten való tartására. Másrészt pedig — miután az eszközlekötési járulék az *árak egyik eleme* — a *termékek árai* lényegében kifejezik a létrehozásuk érdekében lekötött eszközök volumenét. Az eszközlekötési járulék mértékének számítási alapjaként az *állóeszközök bruttó vagy nettó* értéke vehető figyelembe. (Nálunk a nettó érték évi 5%-a volt. Az 1980-tól érvényesülő szabályrendszerben az eszközlekötési járulék *megszűnt*, ugyanakkor a nyereséget terhelő adók emelkedtek.)

bb) A *bérarányos tiszta jövedelemelvonási formák (illetményadó és társadalombiztosítási járulék*, együttesen: *bérjárulék)* szélesebb körű alkalmazásának gazdasági indoka az, hogy a termelésben kifizetett bérek, vagyis az árkalkulációkban megjelenő bérköltségek nem fejezik ki az *élőmunkával* kapcsolatos összes társadalmi költségeket. A bérarányos tiszta jövedelemelvonás lehetővé teszi, hogy a munkabéren felüli személyi juttatások (pl. a társadalombiztosítási költségek, a nyugdíjak költségvetési támogatása stb.) megjelenjenek költségként az árkalkulációkban. Emellett ez az elvonási forma bizonyos mértékig ösztönöz a munkabérekkel való *takarékosságra*. Nálunk az 1980-tól érvényes szabályozás szerint a bérjárulék csak a társadalombiztosítási járulékból áll, tehát az illetményadó *megszűnt*. (A nyereséget terhelő adók emelkedtek.)

Általános elv, hogy a *társadalombiztosítási költségeket minden vállalat és költségvetési szerv* egyaránt fizesse be. *Illetményadót* viszont csak az *önálló gazdasági egységként* működő szervezetek (vállalatok) fizetnek. (A tisztán költségvetési szerveknél ugyanis árképzési szempontból ennek az összegnek formális felszámítására nincs szükség.) Mentes az illetményadó alól általában a *szén- és a vasércbányászat*, továbbá a *mezőgazdaság;* mentesek egyes olyan *szolgáltatások* és tevékenységek is, amelyeknél a fogyasztói árszint tartása miatt egyébként állami támogatásra volna szükség. (Vegytisztítás, mosás, fürdők, gyümölcs- és zöldségfelvásárlás és értékesítés stb.).

bc) A *forgalmi adó* (és annak „negatív" formája: az árkiegészítés) megmaradt továbbra is a vállalati jövedelemelvonás (illetve támogatás) egyik eszközének, de szerepe a legtöbb szocialista árrendszerben megváltozott: *fogyasztási adó* jellegűvé vált, amely meghatározott esetekben termelésszervezési, kulturális, szociális, egészségvédelmi stb. célokból a termelői és a fogyasztói árak egymástól való eltérítésére, állami preferenciák tudatos érvényesítésére szolgál.

bd) A *vállalati nyereség* mikénti elvonásának (nyereségadó) szabályozását két alapvető szempont határozza meg: egyrészt biztosítani kell a nyereség egy részének elvonását a *központi pénzalap* (az állami költségvetés) javára oly mértékben, hogy az egyéb elvonásra kerülő tiszta jövedelmekkel együtt fedezetet nyújtson mindazoknak a feladatoknak a finanszírozására, amelyeket a központi pénzalapból kell biztosítani; másrészt a nyereség másik részének a vállalatok rendelkezésére bocsátásával létre kell hozni azokat a *pénzügyi alapokat*, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a vállalatok önálló gazdálkodásuk megvalósításához megfelelő pénzügyi eszközökkel rendelkezzenek.

Ugyanakkor a nyereséghez fűzött *anyagi érdekeltségnek* egyidejűleg megfelelő ösztönzést kell jelentenie a vállalat részére belső erőforrásainak minél jobb kihasználására, a gazdasági önállóságból folyó lehetőségek kibontakoztatására. Ezért képezhető a vállalatoknál visszamaradó nyereségből a dolgozók *személyes érdekeltségének* pénzügyi forrása (részesedési alap), a vállalatok fejlesztésének pénzügyi forrása (fejlesztési alap) és a *tartalékalap*.

Fontos követelmény, hogy a rendszer *egységes* legyen, tehát hogy *minden vállalat*, amely azonos gazdasági feltételekkel rendelkezik, ugyanolyan összegű nyereségből *azonos* érdekeltséget élvezzen, illetve mértéket tartozzon a költségvetésbe befizetni. Másrészt az adórendszer egységessége azt is jelenti, hogy lehetőség szerint minden népgazdasági ágban ugyanolyan nyereségelvonási és érdekeltségi mérce érvényesüljön. (Nálunk az általános nyereségadó mértéke 45%, de emellett a vállalatok a bruttó nyereségből 10%-os ún. városi és községi hozzájárulást fizetnek.) Egyes esetekben — a tevékenység sajátosságaira figyelemmel — a nyereségadóztatásban az általánostól eltérő mértékek érvényesülnek.

c) A vállalati pénzgazdálkodásnak a költségvetéshez való kapcsolatában a központi pénzalap részére történő vállalati jövedelemelvonás

volumenénél lényegesen kisebb a vállalatok részére a költségvetési *juttatások* (támogatások) összege. Míg a bevételek oroszlánrésze (több mint 80%-a) a *vállalati* (szövetkezeti) befizetésekből származik, addig a költségvetési pénzeszközök szétosztása (kiadások) túlnyomó részben a költségvetési szerveken keresztül történik, s az ezek részére előirányzott összegek egészéhez viszonyítottan a vállalatok részére való juttatás összesítve is lényegesen kisebb volumenű. Emellett a gazdaságirányítás mai rendszerében a vállalat közvetlen rendelkezésére álló alapok igen lényeges nagyságkialakítási és növelési lehetősége folytán a vállalatok mind a fejlesztés, mind a forgóalapellátás terén a korábbinál kisebb mértékben „szorulnak rá" közvetlen központi támogatásra. (Továbbra is probléma a mezőgazdasági termelés — állami gazdaságok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek — állami támogatása.)

A pénzügyi támogatás rendszerében az állam a költségvetésből differenciált pénzügyi támogatásban részesíti a szocialista gazdálkodó egységek meghatározott *termelési tevékenységét* (termékfajta vagy minőség szerint), vagy pedig az *értékesítés* meghatározott irányát (pl. lakossági ellátás, szolgáltatás, export), továbbá meghatározott *fejlesztési tevékenységet*. A pénzügyi támogatás rendszere tehát minden esetben előre *meghatározott* gazdaságpolitikai célok megvalósítását szolgálja; ugyanakkor figyelembe vesz szociális szempontokat is (pl. a csökkent munkaképességűeket foglalkoztató vállalatok dotációjánál).

A vállalatok az állami költségvetésből a következő címeken kaphatnak (igényelhetnek) juttatást: *beruházási juttatás*, az *exporttal kapcsolatos állami visszatérítés* (külkereskedelmi veszteségtérítés) és *adókedvezmény*, *dotáció és termelési árkiegészítés*, *fogyasztói árkiegészítés*, *import-árkiegészítés*, *dotáció* a *csökkent munkaképességűeket* foglalkoztató vállalatoknak, *szakmunkásképzési visszatérítés* és *egyéb vállalati támogatás*. Nem közvetlen juttatásként érvényesül az *adómentesség* és *adókedvezmények* formájában nyújtott (ún. közvetett) támogatás.

d) A szocialista gazdálkodási rendben a *vállalati alapok* állandó forrásai a szocialista vállalat ama pénzeszközeinek, amelyeket részére az állam a vállalati tevékenység folytatásához tartós használatra és kamatmentesen átadott, illetőleg amelyeket a vállalat a gazdálkodás eredményéből különböző rendeltetéssel magánál félretesz. Ezekkel az eszközökkel a vállalat sajátjaként („quasi"-tulajdonos) gazdálkodik („saját forrás", szemben az idegen forrásokkal, pl. bankhitel), azok a vállalati gazdálkodás anyagi alapját képezik.

A vállalatoknál különböző rendeltetésű pénzalapok vannak. Központi szerepet tölt be a *vállalati forgóalap* mint a vállalat állandó jellegű forgóeszközeinek a pénzforrása. Az egyéb rendeltetésű alapok közül különösen az ún. *érdekeltségi alapok* jutottak fontos szerephez. Ezek között:

da) A *fejlesztési alap* a vállalatnak az a *saját pénzügyi forrása*, amelyből kicserélheti az elavult állóeszközöket és fejlesztheti, bővítheti is mind állóalapját, mind forgóalapját. Az alapot a nyereség adózás után fennmaradó részéből és az amortizációnak meghatározott hányadából (főszabályként 60%) kell képezni.

db) A *részesedési alap* a dolgozóknak a vállalati nyereségből való külön részesítését hivatott biztosítani. Forrása elsősorban az adózott nyereségnek a vállalat által meghatározandó része.

dc) *Tartalékalap* kötelező képzését a vállalatoknál az indokolja, hogy a gazdálkodás önállóságának növekedése, a piaci hatások szabadabb érvényesülése elkerülhetetlenül szükségessé teszi bizonyos *kockázatok vállalását*, amelyek a termelésből, a műszaki fejlesztésből, a piaci viszonyokból adódnak.

dd) A *jóléti és kulturális alap* kötelező létesítése a vállalatoknál a társadalmi gondoskodás (szociális segélyek, üdültetés, sport stb.) kiszélesítését, valamint a szocialista kultúra fejlesztését hivatott előmozdítani.

Az említett érdekeltségi alapokon kívül *speciális* rendeltetésű *alapok* (műszaki fejlesztési alap, kockázati alap, garanciális alap stb.) a vállalatok meghatározott körében vannak.

Meznerics Iván

4. Adójog.

a) Az adójog az állambevételi jog rendszerében. Az *állambevételi jog* a szocialista pénzügyi jogtudomány által használt gyűjtőfogalom (német megfelelője: Abgabenrecht, a szovjet terminológia szerint: állami bevételek joga). Keretébe tartozik az adójog, az illetékjog és a többségi vélemény szerint a vámjog is. Az állambevételi jog hatalmi-vagyoni jogviszonyokat szabályoz, amelyek közös jellemzője: pénz- (kivételesen termény-) szolgáltatási kötelezettség, amelynek alanyait, a fizetés jogcímét (tényállást), alapját és mértékét, valamint határidejét a központi államhatalmi vagy igazgatási szervek vagy felhatalmazás alapján a helyi szervek (tanácsok) állapítják meg. Mindhárom kategória fiskális (állambevételi) célt szolgál, de ezen közös funkciók mellett egymástól eltérő gazdaságpolitikai szabályozó funkciót töltenek be; ez utóbbiak változásai indikálják a reformokat az állambevételi jog keretében.

Az *adójognak* sokrétű és egymáshoz kapcsolódó gazdaságpolitikai funkciói vannak a szocialista szektorban és a lakosság vagyonviszonyai körében, egyoldalú fizetési kényszer érvényesül a kötelezettek felé. Az *illetékjog* szintén fizetési kötelezettséget szabályoz, de ezzel szemben az állam igazgatási vagy igazságszolgáltatási tevékenység végzését vállalja, ez a jogterület a gazdaságpolitika más — az adójogától el-

térő — céljait szolgálja, főleg a lakossági szektorban. A *vámjog* kizárólagos tárgya az áruk országhatáron át való behozatala (egyes államokban kivitele is); ez elsősorban a külkereskedelmi tevékenység befolyásolásának és szabályozásának jogi eszköze. Ebben a fejezetben csak az első két kategóriával foglalkozunk.

Az állambevételi jog legfontosabb területe az *adójog*, amely az adók fizetési kötelezettségét szabályozó normák összessége. (A kapitalista viszonyokban használt „közadójog" terminusnak nincs létjogosultsága; ez magában foglalta az állami adók mellett az önkormányzati adók szabályait, továbbá az adóigazgatás által kikényszeríthető, de nem az államot illető bevételeket, pl. egyházi adó, érdekképviseleti szerveket illető hozzájárulások stb.). A szocialista államokban az adók a költségvetés vagy egyes kijelölt állami alapok bevételei (a költségvetési jog szabályai szerint helyezkednek el az adóbevételek a költségvetési rendszer tagozataiban, tehát a központi vagy tanácsi költségvetésekben; a költségvetési jogviszony ezért az adójogviszonytól független).

b) Az adórendszer és az adójog rendszere. A szocialista adójog fejlődésének iránya. Az *adó* közgazdasági és jogi fogalom. *Közgazdasági szempontból:* az állami költségvetés bevétele, amelynek befizetése kötelező, de az állam közvetlen ellenszolgáltatást nem nyújt az adófizetők részére. A közvetett szolgáltatás a költségvetésen keresztül és más jogviszonyokban jelentkezik, ezek azonban az adójogviszonytól függetlenek. Az adóztatás fontos osztálypolitikai célt is szolgál: a tőkésállamban a főleg a lakosságot terhelő vagyon- és fogyasztási adók a költségvetés bevételi oldalainak megalapozói (Marx: „az adó az az emlő, amelyből a kormány táplálkozik") és hatalmi — igazgató — elnyomó államapparátus eltartására szolgálnak. A szocialista államokban a vállalati és szövetkezeti adók szerepelnek statisztikai súlyukkal is az első helyen a költségvetés bevételei között, ezek felhasználása tervszerűen történik a kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés érdekében. Az egyes adónemek pénzügyi jogintézmények. Az adórendszer azoknak az adónemeknek az összessége, amelyeket az államban együtt alkalmaznak. Jogi szempontból ebbe a körbe tartoznak a már megszűnt, de az elévülési időn belül még behajtható és kivethető adók is.

A gazdasági-pénzügyi politika nemcsak az egyes adókkal kapcsolatban tartalmazza a konkrét adóelveket és elérendő szabályozási célokat, de mindig tekintettel van az egész adórendszerre, mert a gazdaságpolitikának a *gazdasági összhatással* is számolni kell, ami az adók külön-külön való alkalmazása révén az egyes adóalanyoknál koncentráltan jelentkezik.

Az adórendszerben a gazdasági és pénzügyi tudományok különböző szempontok szerint *csoportosítják az adókat.* A *rendes és rendkívüli adók* közötti megkülönböztetés alapja az, hogy a rendes adók állandó elemei az adórendszernek; a rendkívüliek alkalmazását különleges politikai vagy gazdasági szempontok indokolják a jogszabályban meghatározott rövid időszakra (ilyen rendkívüli adók a szocialista államokban is voltak és a jelen korban is alkalmazottak pl. lakosságot terhelő vagyondézsma, egyszeri vagyonadók, a szocialista szektor intézményeinek egyszeri megadóztatása). *Személyi és tárgyi adók:* az előbbiek az alanyok egyéni életkörülményeit vagy szociális helyzetét is „méltányolják" (életkor, családtagok száma, rokkantság stb.), a tárgyi adók szabályait viszont csak az adóforrásra és adótárgyra tekintettel alakítják ki (ilyenek az összes hozadéki adók és a vagyonadók). Az *egyenes és közvetett adók* közötti megkülönböztetés lényege: az egyenes adók terhe a jogszabály intenciója szerint az adóalanynál jelentkezik, a közvetett adók terhét viszont áthárítják (ilyenek pl. a forgalmi adók, fogyasztási adók stb.). Ezt a jogalkotó nemcsak „megengedi", de ezzel egyenesen számol. Az adóalany: aki az adó megfizetésére kötelezett; e mellett a másik személy, aki az adó terhét ténylegesen viseli az áthárítás folytán: az adódesztinatárius (tehát ez nem adójogi fogalom). Az egyenes adó (amely tehát az adók közgazdasági jellemzője) azonban a nemzetközi adójogban jogi fogalom. A csoportosítás különböző szempontjai olvashatók még az irodalomban (áradók, rezidiumadók, kiadási adók stb.), az egyes adók tehát a legkülönfélébb szempontok szerint oszthatók be az egyes csoportokba. A közgazdasági szemlélet abban az alakban vizsgálja az adókat, ahogy azokat az állam a forrásnál megragadja. A jogi szemlélet emellett az adóalanyok magatartását is vizsgálja.

A szocialista adórendszerben is vannak céladók — ezek hozamát meghatározott államcél finanszírozására lehet felhasználni. Ilyenek a magyar rendszerben: „a központi műszaki fejlesztési hozzájárulás", a „város- és községi hozzájárulás" stb.

A szocialista államokban az adók általában központosított állami bevételek, a *helyi adók* köre viszonylag szűk. Különbséget kell tenni még helyi adók és helyi adóztatási jog között. Az előbbi fogalom arra utal, hogy az adók mely költségvetés bevételi oldalát gyarapítják, az utóbbi pedig azt fejezi ki, hogy a helyi államhatalomnak (tanácsoknak) jogukban áll új adókat rendszeresíteni, azok alapját és mértékét megállapítani. A szocialista államok adójogának vizsgálata azt mutatja, hogy a helyi adóztatás joga összeszűkülőben van, de a hatalmi szervek felhatalmazás alapján egyes adók jogviszonyaiban egyes elemeket szabályozhatnak: pl. bizonyos határok között megállapítják a tanács területén kivethető adók mértékét. (Magyarországon a községfejlesztési hozzájárulásnál a tanács, a háztáji és kisegítő gazdaságok

jövedelemadójánál a végrehajtó bizottság rendelkezik ilyen joggal.)

Az *adó jogi fogalmát* nem definiálják jogszabályok. Az adóigazgatási (eljárási) szabályok azonban előírhatják, hogy egyes kötelező befizetéseket a jogszabályok alkalmazása szempontjából is adónak kell tekinteni, pl. a magyar jogban a lakosságot terhelő „adójellegű kötelezettségek" (honvédelmi hozzájárulás, községfejlesztési hozzájárulás) is ebbe a körbe tartoznak. Közvetve ilyen a szabályozás, illetve a minősítés koncepciója a szocialista szektorban is.

Az *adójog rendszerébe* tartoznak a jogszabály alapján alkalmazható adónemekre vonatkozó anyagi és (több adóra esetleg közös) eljárási szabályok. A rendszer kialakítható az adók közgazdasági csoportosítása szerint is, tehát pl. vagyonadók, forgalmi adók, jövedelemadók szabályai stb. A közgazdasági szempontból való csoportosítás mellett azonban célszerűbb az a rendszerezés, amely a gazdaságpolitika „irányait" követve az adóalanyok főbb csoportjait veszi alapul (l. a hivatalos jogszabálygyűjtemények rendszerét is). Az így kialakított rendszerben a szocialista és nem szocialista szektor (az utóbbin belül a lakosság és a nem szocialista szektorba tartozó hazai és külföldi jogi személyek) adójogszabályait helyezik el. Megjegyzendő, hogy a magyar adójogban már kifejeződik az a tendencia, hogy a vállalatok és szövetkezetek adórendszerét egymáshoz közelebb hozzák, illetve egységesítsék, de a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek gazdaságpolitikai és pénzügyi jogi okokból külön hely marad az adóalanyok csoportjában.

A szocialista adójog fejlődésének tendenciái azt mutatják, hogy a szocialista tervgazdálkodás kialakításának időszakában és a direkt irányítási rendszer korszakában az adópolitika fókuszában az a törekvés állt, hogy az adórendszer jogi szerkezetében egyszerű legyen, és az egyes szektorokat kevés számú adónemmel terheljék. Ebben a korszakban az ún. „direkt irányítási rendszer adójogának" fő intézménye a vállalati forgalmi adó volt az állami szektorban, amelyhez azonban fokozatosan csatlakoztak a béreket és állami vagyont terhelő adók. A gazdaságirányítási rendszer reformja után egy differenciált adórendszer alkalmazásának vagyunk tanúi Magyarországon, és úgy tűnik, hogy ez a tendencia a többi szocialista államban is.

c) Az adójogviszony. Az adójog forrásai. Az adójogviszony fő jellemzője: *hatalmi-vagyoni* viszony, amelyet mindig jogszabály hoz létre, és *pénzszolgáltatásra vonatkozik a költségvetés vagy más állami alap javára.* Ez a jogviszony a teljesítéssel, az adónem megszüntetésével, esetleg az adótartozás hatósági törlésével (pl. behajthatatlanság esetén) szűnik meg. Az elévülés szabályai szerint csak az államnak az adókivetéséhez és behajtásához való joga szűnik meg, ezen aktusok esedékességétől számított (általában) 5 év elteltével. A *konkrét jogviszonyokat* e pénzügyi jogviszonyban események, cselekmények és hatósági aktusok hozhatják létre, ebből a szempontból ez a legszínesebb és a gyakorlati jogalkalmazás szempontjából legváltozatosabb terület a szocialista pénzügyi jogban.

Az adójogviszony *alanyai:* állami vállalatok (trösztök), gazdasági társulások és szövetkezetek különböző típusai, a nem szocialista szektorba tartozó jogi személyek, magyar és külföldi állampolgárok. Általános szabály: az adó alól való mentesítést bármilyen külföldi tényállás esetében (adóalany, jövedelemforrás stb.) csak akkor lehet figyelembe venni, ha azt a jogszabály kifejezetten előírja, mert a szocialista pénzügyi politika és adójog *az adójogviszony általánosságának elvét* ismeri el.

Az adójognak saját *szankciórendszere* van, amely a késedelmes fizetés vagy az adózással kapcsolatos más kötelezettség megszegése (pl. bevallás benyújtása) esetén alkalmazandó (adópótlék, bírság, felemelt adó stb.). Alapelv: a szankciórendszer az objektív felelősségen alapul. A magyar jogban jellemző még hogy az egyes adók anyagi jogszabályai mellett az adóalanyok főbb csoportjaira vonatkozó eljárási (adóigazgatási) szabályok több adónemmel kapcsolatban egyforma szankciókat írnak elő.

Az *adójog forrásai:* törvények és az államhatalmi és adóztatási joggal rendelkező igazgatási szervek által kibocsátott normák. A legtöbb szocialista alkotmány szerint új adót bevezetni, adót megszüntetni vagy módosítani csak törvénnyel lehet. A magyar alkotmány az adóztatást nem köti törvényi formához, és az állampolgárok kötelezettségei között sem említi az adózást, mint több szocialista állam alkotmánya.

1980-tól az állami pénzügyi törvény szellemében a lakosság széles körét érintő adózási kötelezettséget megállapítani, vagy adózási kötelezettséget jelentősen kiterjeszteni csak törvényben vagy törvényerejű rendeletben lehet.

A szocialista adójog *alkotmányos alapjainak* kérdésével foglalkozni kell a pénzügyi jogtudománynak. Nem egyöntetű ugyanis az alkotmányos szabályozás, illetőleg annak szellemében a jogalkotás sem. Az alkotmányok rendelkezései ellenére a legtöbb szocialista államban csak a lakosság és a szövetkezetek adóit szabályozzák törvénnyel, az állami vállalatok adóztatását pedig alacsonyabb szintű jogszabályokkal (Magyarországon kormányrendelet és pénzügyminiszteri rendelet). E tekintetben a szocialista politikai gazdaságtan és pénzügytan tézisei befolyásolják a jogalkotást. Ezek az elméletek ugyanis azt a tételt állították fel, hogy az adóztatás, amely kogens szabályozás alapján történik, mindig tulajdonosváltozást eredményez, illetőleg az utóbbihoz „kötik" az adóztatás tartalmát. A szocialista politikai gazdaságtanban még jelenleg is többségi nézet szerint az állami

vállalat és vagyona is az állam tulajdonában van, ezek szerint tehát a vállalatok „adóztatásakor" csak jövedelemelvonás (átcsoportosítás) történik a költségvetés (vagy más állami alap) javára. Elismerik, hogy a jogviszony jellege megegyezik a nem állami szektor adójogviszonyával, de ezt formai azonosságnak tekintik, tehát ezeket a kötelező befizetéseket nem tekintik adónak. Eszerint tehát az állambevételi jog keretében szabályozott adójogviszony szélesebb kategória, amelyben adók és nem adók egyforma módszerrel szabályoztattak. (A szovjet jogtudomány pl. az adók rendszerébe csak a lakosság és a szövetkezetek adóit helyezi el.) A pénzügyi jogtudományban ugyanakkor elismerést vindikál magának az az állásfoglalás, amely szerint az állam mint közhatalom adóztatja a vállalatait, tehát nem tulajdonosi minőségben vonja el a vállalat nyereségének, illetve árbevételének meghatározott részét. E nézetek szerint az állami szektor jogi személyei tartalmilag és formailag „adóznak", tehát az adójogviszony tartalmának említett megkülönböztetett értelmezése nem indokolt.

Nagy Tibor

5. A szocialista bank- és hitelrendszer.

a) A szocialista gazdasági rendben a „bankügy" az állam keretében összpontosul, a bankok állami intézményekké váltak, még ha — részben meg is maradtak régi (részvénytársasági) formájukban.

A szocialista bankrendszerben összegyűlnek a népgazdaság pénzeszközei és a lakosság megtakarításai. A pénzeszközöket a bankok javarészt *hitel* formájában osztják szét a népgazdaság különböző területein, s emellett lebonyolítják a költségvetés végrehajtásával kapcsolatos, továbbá az egyéb *fizetési műveleteket* is. A szocialista államokban a központi állami bankot (jegybank, Nemzeti Bank) ruházza fel a törvény a *bankjegykibocsátás* kizárólagos jogával s a *pénzforgalom* szabályozásával. A szocialista bankrendszer emellett kiválóan alkalmas arra, hogy a hitelezésen és a pénzforgalom szabályozásán keresztül érdemi, az eszközök gazdaságos felhasználására is kiterjedő ösztönző hatást gyakoroljon a szocialista gazdálkodó szervek (állami vállalatok, szövetkezetek stb.) gazdálkodására.

A bankfeladatok állami kézben összpontosítása mellett a szocialista bankrendszert jellemzi a *szakosítás*, a tervszerű munkamegosztás is, ami könnyebbé teszi a feladatok ellátásának megszervezését. A szakosítás megvalósítható *ágazati* szempontból (ipar, mezőgazdaság stb.), *finanszírozási fajták* szerint (beruházás-finanszírozás, forgóalap-finanszírozás stb.), *társadalmi szektor* szerint (állami vállalati, szövetkezeti, lakossági bank) s ezek a szempontok kombináltan is érvényesíthetők.

A szakosítás mikénti megoldásában vannak különbségek az egyes szocialista államok között (nálunk a szakosítás szűk körben érvényesül), de a legszélesebb és egyben központi feladatkör mindenütt a *jegybankot* (központi bankot) illeti.

A szocialista bankrendszer alapjait *Magyarországon* az 1947. évi XXX. számú törvény fektette le, amely a Magyar Nemzeti Bank és a többi „nagybank" belföldi tulajdonban levő részvényeinek állami tulajdonba vételét rendelte el. A *bankok államosítása* után a szocialista bankszervezet kialakítása fokozatosan ment végbe.

A magyar szocialista bankrendszer központi intézménye a *Magyar Nemzeti Bank* (a továbbiakban: Bank). Jogállását és feladatkörét külön törvényerejű rendelet (1967. évi 36. sz.) határozza meg. Eszerint a Bank:

— Bankjegyek és érmék kibocsátásával gondoskodik arról, hogy a készpénzzel való fizetésekhez megfelelő mennyiségű fizetőeszköz álljon rendelkezésre; bankjegyek és érmék kibocsátására csak a Bank jogosult *(emissziós monopólium)*.

— Őrködik a *forint értékének biztosítása* felett, és az ehhez fűződő népgazdasági érdekek érvényre juttatása során gondoskodik arról, hogy annyi *belföldi fizetőeszköz* legyen fogalomban, amennyi népgazdaságilag indokolt, és ezzel összefüggésben meghatározza a készpénz és egyéb fizetőeszközök arányát *(pénzforgalmi monopólium)*.

— Az állam, az állami költségvetési és gazdálkodó szervek, a szövetkezeti és társadalmi szervezetek részére — a külön jogszabályban meghatározott kivételekkel — kizárólagos joggal *bankszámlát vezet*, és lebonyolítja e szervek egymás közti elszámolásait *(számlavezetési, illetve elszámolási monopólium)*.

— Rövid, közép- és hosszú lejáratú *hiteleket nyújt*, gondoskodik a népgazdasági terv keretében a kormány által jóváhagyott hitel- és kamatpolitikai elveknek megfelelő gyakorlat kialakításáról, valamint a *hitelek és hitelforrások* jóváhagyott arányainak megőrzéséről *(hitelmonopólium)*.

— *Aranyból és devizából* készleteket gyűjt; mint a *devizagazdálkodás* központi szerve *általános devizahatósági jogkörben* jár el mindazokban az ügyekben, amelyeket a pénzügyminiszter más szerv hatáskörébe nem utalt *(devizamonopólium)*.

A Bank részvénytársasági formában működő jogi személy. Alaptőkéje 6 milliárd forint. Valamennyi részvény az *állam tulajdonában* áll.

Az *Állami Fejlesztési Bank* finanszírozza az *állami beruházásokat* és lebonyolítja az ezekhez kapcsolódó forgóalap-juttatást.

Az *Országos Takarékpénztár* (OTP) állami bankrendszerünkben elsősorban a *lakosság bankjának* a szerepét tölti be. Elsőrendű feladata a takarékpénztári *betétgyűjtő* funkció ellátása, vagyis a lakosság készpénz-megtakarításainak

összegyűjtése kamat fizetése mellett. Másik alapvető feladata a lakosság részére *kölcsön nyújtása*. Ez egyben kizárólagos joga is, más szerv e körben — a takarékszövetkezetek ilyen tevékenységén kívül — nem foglalkozhatik (illetőleg csak az OTP ellenőrzése mellett, pl. a vállalati kölcsönös segítő takarékpénztárak) hitelnyújtással.

A Magyar Nemzeti Bank megbízásából az OTP foglalkozik továbbá meghatározott körben (a lakosság részére, utazási forgalommal kapcsolatosan) *valuták vételével és eladásával*, kezeli belföldiek *devizaszámláit* és külföldiek *zárolt forintszámláit*.

Az OTP döntően „lakossági bank" ugyan, de a *szocialista szektor* pénzügyeinél is van szerepe: nevezetesen az OTP vezeti a *tanácsok* és intézményeik költségvetési számláit, a tanácsi fejlesztési alapok számláit és a gazdálkodó szervek *„lakásépítési alap"*-számláit, továbbá hiteleket nyújt a tanácsi fejlesztési alapok megelőlegezésére.

A *Magyar Külkereskedelmi Bank Rt.* a külfölddel való fizetési forgalomnak, valamint a külföldi fizetési eszközök forgalmának lebonyolításában való részvétel, különösen pedig a *külkereskedelemmel kapcsolatos speciális bankműveletek* ellátása céljából létesült. Részvénytársasági formában működő állami vállalat. Részvényeit magyar külkereskedelmi vállalatok jegyezték.

A *Pénzintézeti Központ* (amelynek a még kapitalista bankrendszerből megmaradt elnevezése nem fedi mai feladatkörét) különböző jogszabályok alapján egyes *speciális pénzintézeti teendőket* lát el. Így feladatai: a *külföldön megnyílt hagyatékokkal* (adósokkal) szemben fennálló magyar igények érvényesítése, valamint a magyar tulajdonban levő *külföldi ingatlanok* kezelése és értékesítése; *devizakülföldiek magyarországi vagyonának* devizális ellenőrzése; vállalatok felszámolásának lebonyolítása, letétek kezelése.

A Pénzintézeti Központ funkcióival kapcsolatos egyes teendőket — főképpen a nem szocialista országokkal való kapcsolatoknál — a *Magyar Általános Értékforgalmi Bank Rt.* lát el.

b) A gazdaságirányításnak mostani, a legtöbb szocialista országban érvényesülő rendszerében a *bankhitel* a korábbinál lényegesen hatékonyabb szerep betöltésére hivatott. Ugyanakkor, amikor a hitelezésnek összhangban kell lennie a népgazdasági terv célkitűzéseivel, követelmény az is, hogy a hitelezés a *piaci mechanizmus* működésével összehangolva és megfelelő *szelekcióval* elősegítse a legfontosabb *fejlesztési célok* megvalósítását, a hatékony és jövedelmező *vállalatfejlesztést*, valamint az *árualap és a vásárlóerő közötti egyensúly* kialakítását. A bank hitelezési tevékenységét egyik oldalon a *hitelpolitikai irányelvekre*, másik oldalon a *vállalati hitelképességre* alapítja.

A hitelpolitikai irányelvek, amelyeket a kormány évenként a népgazdasági tervvel együtt határoz meg, a hitelek *időbeli terjedelmére* — hosszú és középlejáratú *beruházási* hitelek, rövid lejáratú *termelési* (forgóeszköz-) hitelek, középlejáratú *forgóalap*hitelek — vonatkozó iránymutatás, továbbá a rendelkezésre álló hitelkeretek mellett azt is meghatározzák, hogy mely *ágazatokat*, gazdasági tevékenységet kell fokozottabb mértékben hitellel, illetőleg *preferenciákkal* (hosszabb lejárat, kedvezményes kamat) támogatni, illetve hogy mely területeket, tevékenységi köröket kell a hitellel korlátozni. A *kamatot* mint ösztönző tényezőt is az említett célok szolgálatába állítják a hitelpolitikai irányelvek, megállapítván mind a beruházási, mind a forgóeszközhiteleknél kiköthető, illetve kikötendő kamatok mértékét, valamint a hitelnyújtás általános jellegű feltételeit.

Az állami vállalat és más gazdálkodó, illetőleg költségvetési szerv és szövetkezet köteles *pénzforgalmát bankszámlán lebonyolítani* és ennek érdekében bankszámlaszerződést kötni, továbbá pénzeszközeit — a készpénzfizetések céljára szolgáló eszközök kivételével — a szerződés alapján részére nyitott *bankszámlán tartani*. Másrészt a gazdálkodó szerv kölcsönt vagy egyéb hitelt nem nyújthat, és kölcsönt vagy egyéb *hitelt csak pénzintézettől vehet igénybe*. A hitelmonopóliumra vonatkozó ez a rendelkezés azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a gazdálkodó szervek 30 napot meg nem haladó fizetési határidőben állapodjanak meg. Másrészt megengedhető a vállalati fejlesztési eszközöknek más gazdálkodó szerv részére kölcsönképpen vagy végleges átengedése, éspedig közvetlenül és gazdasági társulás nélkül is, de meghatározott feltételekkel és korlátok között. („Tőkeátcsoportosítás", „tőkeáramlás", „kereskedelmi hitel".)

A pénzforgalmi és a hitelezési monopólium elvének fenntartása mellett azonban még néhány más olyan fontos *alapelv* is kifejezésre jut a szocialista hitel jogi szabályozásában, amelyek jellegüket, jogi természetüket nézve a *bankot* kötelező szabályként jelentkeznek, de szerződés tartalmává csak azáltal válnak, hogy a bank a szerződési feltételek kialakításánál érvényesíti a reá nézve kötelező előírást. Ilyen *hitelezési alapelvek a)* a bank hitelt (kölcsönt) csak a *népgazdasági terv célkitűzéseinek* keretén belül, *b) a szükségleteknek megfelelő gazdasági tevékenység előmozdítására, c)* a kölcsönvevő saját anyagi erejének szükséges mértékű *kiegészítéseként, d)* anyagi értéknek *fedezetül* lekötése mellett adhat, továbbá, hogy hitel (kölcsön) nyújtásánál a bank a kormány által megállapított *hitelpolitikai irányelvek* alapján jár el.

A *„fedezeti elvnek"* proklamálása (tehát annak kimondása, hogy a bankkölcsönnek fedezve kell lennie anyagi értékekkel) a forint

értékének védelmére is hivatott *közgazdasági kategória*, de emellett a bankkölcsön *biztosítéka*.

A vállalatok és a bank közötti szerződéses viszonyokból ki kell emelni a *hitelszerződés* („hitelnyitási szerződés") jelentőségét. A vállalat és a bank közötti *tartósabb hitelkapcsolat* kialakítását célzó ennek a szerződésnek elsődleges rendeltetése az, hogy a vállalat előre számolhasson a rendelkezésére álló hitellehetőségekkel, másrészt az, hogy a banknak módjában álljon ennek keretében a vállalattal együtt rögzíteni a konkrét hiteligényeket majd befolyásoló tényezőket. Ennek a célnak eszköze a vállalat éves pénzügyi terve alapján kötendő szerződés, amely *keretszerződés* jellegű; az év folyamán, a tényleges szükséglet felmerülésének időpontjában a vállalat konkrét (eseti) kölcsönszerződés alapján kap kölcsönt a banktól.

A tartós hitelviszony létesítésére provideált, keretjellegű szerződéstípus rendeltetését, tartalmát illetően azonos azzal a tőkés viszonyok között már régen kialakult szerződéstípussal, amelyet — szemben a bankkölcsönszerződéssel — *hitelszerződésnek* (pontosabban hitelnyitási szerződésnek, Krediteröffnungsvertrag, opening of credit, ouverture de crédit, apertura di credito) szoktak nevezni. Ez a szerződéstípus a bankok üzletszabályzattal alátámasztott gyakorlatában alakult ki s általános elterjedettsége ellenére jogi szabályozására eddig csak néhány jogrendszerben került sor.

A hitelszerződés tárgya, szemben a kölcsönszerződéssel, a hitel*nyitás* vagy hitel*nyújtás*, nem pedig a hitel-igénybevétel, vagyis nem a pénznek a bank részéről való tényleges átadása, illetőleg rendelkezésre bocsátása.

A hitelszerződés kezdvezményezettje nem köteles a bank által kilátásba helyezett hitelt igénybe venni. Ez is egyik különbség a kölcsönszerződéssel szemben, amelynél az adós a kölcsön elfogadására is kötelezi magát. A hitelszerződésnél a bank által vállalt szolgáltatás teljes igénybevételével a hitelszerződés meg is szűnik s más szerződésnek (rendszerint kölcsön, de lehet leszámítás, garancia stb.) adja át helyét.

A hitelszerződés „kedvezményezettje" a részére kilátásba helyezett hitel után jutalékot (provízió) fizet, ami ellenszolgáltatás a jövőbeli kölcsön vagy más címen történő fizetés kilátásba helyezéséért. („Rendelkezésre tartási jutalék"). A jutalék százalékszerűen lényegesen kisebb (¼%) a kölcsönkamatnál s az egész hitelösszeg után jár. A hitel igénybevétele esetén az igénybe vett összeg (kölcsön) után kamatot kell fizetni, de ez nem érinti az egész hitelösszeg után számított jutalékot.

A hitelszerződés fogalmát tehát helyesen határozza meg a magyar jog: hitelszerződés alapján a pénzintézet — rendelkezésre tartási jutalék ellenében — arra vállal kötelezettséget, hogy a jogosult rendelkezésére tartott összeg erejéig, a hitelszerződésben megjelölt időn belül, az ott meghatározott feltételek megléte esetén kölcsönöket folyósít, vagy egyéb hitelműveleteket végez. *Meznerics Iván*

6. A biztosítási jog pénzügyi vonatkozásai.

a) A biztosítás pénzügyi rendszere és a komplex szabályozás ezen a területen. A szocialista pénzügyi rendszerben két biztosítási alap funkcionál: a „társadalombiztosítási alap", amely a központi költségvetés része, vagy ahhoz szorosan kapcsolódik és a „gazdasági biztosítási alap", amelyet állami pénzintézet kezel. Az utóbbi elsősorban a népgazdaságot érhető anyagi károk miatt létesített pénzalap, amelyből a kártérítést és a helyreállítás költségeit finanszírozzák; ezt kiegészíti még a személyi (élet-)biztosítás intézményrendszere. Ez egyike azon pénztartalékoknak, amelyeket az állam kárfedezetül felhasználhat; emellett a pénzügyi rendszer más alapjai (költségvetés, vállalati tartalékalapok stb.) is igénybe vehetők ilyen célokra, de azoknak nem ez az elsődleges funkciójuk. A gazdaságpolitika keretébe tartozó biztosítási politikának kell meghatározni azokat a feltételeket, amelyek mellett a különböző pénzalapokat kártérítésre is felhasználhatják (ezek „kiegészítő" források lehetnek a biztosítási alap mellett).

Az állam a gazdasági biztosítást tervszerűen alakított, illetve befolyásolt pénzügyi viszonyokon keresztül szabályozza. A biztosítási alap (amely közgazdasági fogalom) a pénzügyi normák alapján „alaprendszerre" tagozódik, struktúráját, képzését, a népgazdaság más pénzügyi alapjaival való kapcsolatát korszakunkban komplikált pénzügyi jogrend szabályozza. A „biztosítás pénzügyi joga" a szocialista pénzügyi jog „különös részének" már önállósult területe, amely a gazdaságirányítási rendszer modelljének megfelelően változik, és amelyhez kapcsolódnak a biztosítás polgári jogviszonyai is. Az állami pénzintézet irányítási és felügyeleti szabályai, létrehozása stb. az államigazgatási jogi szabályozás tárgyai. A szocialista biztosításügyet e három jogág általi komplex szabályozás uralja. Intézményi rendszere és a biztosítás pénzügyi mechanizmusa azonban változatokkal jelentkezik a szocialista államokban. Az összehasonlító pénzügyi jogi vizsgálódásnak tehát ezen a területen is van „témája", gyakorlati haszna pedig a kedvezőbb eredményű jogi megoldások „felfedezése" és „ajánlása", ami ezen a területen már eddig is a fejlődés (jogalkotás) egyik előrelendítője volt. A pénzügyi jogtudománynak és a jogalkotásnak azonban támaszkodni kell az egyes biztosítási szaktudományok (biztosítási matematika, statisztika stb.) megállapításaira is, mert ezek a kárveszélyfajták, előfordulás stb. törvényszerűségeinek felismerésével és mérésével a jogi szabályozáshoz fontos feltételeket (tényállásokat) segítenek kijelölni.

Emlékeztetünk arra, hogy a biztosítás létjogosultságát Marx a szocialista rendszerben is szükségesnek tartotta. „A góthai program kritikája" c. művében alap képzését ajánlotta a társadalmi össztermék terhére „szerencsétlenségek esetére és elemi csapás okozta zavarok ellen", amelynek szükségletét valószínűségi számításokkal lehet kalkulálni. Ilyen alapok nélkül a népgazdaság területén jelentkező károk a fejlődés és a tervteljesítés akadályai lehetnek. Az államnak tehát meg kell szervezni az ilyen célú pénzügyi viszonyokat, állami szerv felügyelete alatt kell centralizálni a pénzalapokat, amelyeket kötelezően fizetendő, vagy szerződéses biztosítási díjak táplálnak.

A szocialista pénzügyi jogtudománynak rá kell mutatni arra is, hogy e vonatkozásban a tőkésállam nem gyakorol pénzügyi tevékenységet (szűkkörű kivételekre van példa). A biztosításügy magánkézben van; a biztosító intézetek (társaságok) haszonra spekuláló szervezetek, amelyek érdekszálai már a nemzetközi biztosítás területét is behálózzák. A kapitalista jogrendszerben a biztosítási jogviszonyokat a magánjog, egyes szervezeti vonatkozásait a kereskedelmi, illetve a gazdasági jog szabályozzák. A pénzügyi jogviszonyt e területen az adóügyi jogviszony reprezentálja. A biztosítók államonként változó mértékben (adókulcs) a nyereség vagy a díjbevétel alapján fizetik adóikat; a költségvetési kapcsolat más formái kivételesek. A társaságok egymással is versenyben vannak a nemzeti és a nemzetközi terepen egyaránt. Ezeket a feltételeket a szocialista biztosító intézményeknek is ismerniük kell, mert a biztosítás nemzetközi pénzügyi szálai már a különböző társadalmi-gazdasági rendszerbe tartozó államok intézményeit, illetve alapjait is összekötik.

b) *Pénzügyi jogviszonyok a szocialista biztosításügy területén.* A szocialista biztosításügy szabályozásának alapja: a *biztosítási monopólium*, amely azt jelenti, hogy a biztosítási alapot állami pénzintézet kezeli, és biztosítási jogviszony csak ezzel létesíthető. A Szovjetunióban 1918-ban valósult meg először ez a monopólium a bankállamosítások keretében. Magyarországon e monopóliumot nem mondotta ki jogszabály — ez helyzetként alakult ki és 1952-ben már teljesnek volt tekinthető az addig működött hazai és külföldi magánbiztosító társaságok felszámolásával és az Állami Biztosító létrehozásával. A monopólium azonban e szervezeti vonatkozásban sem jelenti feltétlenül azt, hogy egy államban csak egy biztosító intézmény működik — pl. a Szovjetunióban és az NDK-ban a nemzetközi biztosítás külön szerv hatáskörébe tartozik. A monopólium azt eredményezi, hogy „egy kézben" vannak a kárfedezeti alapok, a centralizált kezelés nagy fedezettel való rendelkezést eredményez, ami a biztosítási konstrukciókhoz (fajtákhoz) tartozó díjak előnyös (változó) megállapítását is lehetővé teszi.

A biztosítási „monopólium", illetve a biztosítás „államosítása" azonban nem függ össze a biztosítás kötelezővé tételével (ami pénzügyi jogviszonyt eredményez) és a szerződéses biztosítás felszámolásával vagy „visszaszorításával". Valamennyi szocialista állam széles körben alkalmazza a szerződéses rendszert a szövetkezeti és a magánszektor (lakosság) vagyon-, illetőleg személybiztosításánál. A kötelező biztosítás (amely jogszabályon alapul és így nem egyenlő a kötelező szerződéses biztosítással) azonban minden szocialista államban alkalmazásra kerül több formában (konstrukcióval). Pl. a Szovjetunióban a lakosság egy 1940. évi (azóta többször módosított) törvény alapján épület és háziállatok után, a kolhozok pedig (1967. évi új törvényerejű rendelet alapján) épület, termény, gépek, felszerelések és háziállatok után biztosításra kötelezettek. A szovjet pénzügyi jogtudomány és a szocialista államokban a többségi álláspont szerint a kötelező biztosítás pénzügyi jogviszonyt hoz létre. Ilyen tartalmú és formájú biztosítás Magyarországon a mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1950. évi részleges kötelező biztosításával, majd 1952—1956 között a kötelező tűz- és jégbiztosítással (1952. évi 15. sz. tvr. és 1956. évi 36. sz. tv.) volt hatályban; jelenleg csak a kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás funkcionál (kormányrendelet alapján 1959-től), ami a szövetkezeti, magánszektorra és a költségvetési szervekre is kiterjed (külföldi rendszámú gépjárművek is biztosításra kötelezettek). A magyar jogszabály a díjat adók módjára behajtandó állami követelésnek minősíti. Tehát csak ebből a szempontból adójellegű a biztosítási díj; az esetleges ellenszolgáltatás adójellegét kizárja, tehát egy speciális pénzügyi jogintézményt testesít meg. A pénzügytan szemszögéből adóminősítése akkor lenne indokolt, ha igen magas lenne a díj mértéke, és ezzel szemben aránytalan alacsony a népgazdasági szintű szükséges kártérítés; a szocialista pénzügyi politika azonban ilyen fiskális célokat nem érvényesít a biztosítási pénzalap-rendszerrel szemben.

A szövetkezeti és a magán, (lakosság) szektor szerződéses vagy kötelező biztosítási pénzügyi kapcsolatai mellett a szocialista államokban sokkal jelentősebb gyakorlati gazdaságpolitikai probléma az állami szektor vagyonbiztosítása. A *költségvetési szervek* részére a centralizált állami pénzalap (költségvetési tartalékalap) az igénybe vehető forrás. Jogszabálynak kell azonban megállapítania, hogy milyen összegű és eredetű károkat fedezhet a költségvetés; a kárbecslési eljárás, a finanszírozás még költségvetési fedezet esetén is az állami biztosító pénzintézeten keresztül történik, mert ez rendelkezik megfelelő szak- és ellenőrző apparátussal. Az állami (költség-

vetési) szervek kárrendezési eljárása — a magyar megoldás szerint — biztosítási pénzügyi (pénzforgalmi és elszámolási) jogviszonyok közbeiktatásával realizálódik. A magyar jogszabály pénzügyminiszteri engedélyhez köti költségvetési szervek szerződéses vagyonbiztosítását, de ez a gyakorlatban alig alkalmazott konstrukció.

A szocialista gazdasági és pénzügyi irodalomban állandóan tárgyalt téma: az állami vállalatok vagyonbiztosításának kötelező vagy szerződéses rendszere. A direkt gazdaságirányítási rendszer feltételei között, amikor a költségvetésben összpontosult a nemzeti jövedelem nagyobb hányada, és a vállalatok forgalmi adójukat és nyereségüket is befizették az államhoz, a vállalati vagyonkárok elsődleges fedezeti forrása is a költségvetés volt. A közvetett irányítási rendszer feltételei között a vállalati nyereség nagyobb hányada felett már a vállalat rendelkezik, gazdasági-pénzügyi gestióit maga alakítja ki, ezzel szemben rizikót is vállal, ami kiterjed a kárveszély viselésére is. Ezt a helyzetet mérlegelte a magyar jogalkotás, amikor lehetővé tette a vállalatoknak, hogy költségeik terhére a biztosítási díjat is elszámolhassák, a kártérítés összegét pedig bevételeik között; ezzel szemben 1976-tól ha nem rendelkeztek biztosítási szerződéssel, esetleges káraik (állóeszköz és készlet) javítási költségeivel, illetve a helyre nem állítható kár esetén a megsemmisült vagy kiselejtezett eszközök bruttó értékével kell megnövelni általános nyereségadójuk alapját. A pénzügyi (adó-) jogszabály így is ösztönzi a vállalatokat a különben nekik kedvező szerződéses viszonyba lépésre, de gazdaságirányítási rendszer szellemében erre kogens szabályt nem hoztak.

Említettük, hogy a szocialista rendszerben a biztosítási centralizált alap jogilag és elszámolás-technikailag (számvitelileg) is több részalapot foglal magában. Az állam a szükséges forgóalapot a költségvetés terhére átadta a a biztosítónak (a napi likviditás állandó biztosítására), ez az ún. biztosítási alap. Államonként és a gazdaságirányítási rendszer típusától függően változik az ezen felüli belső alaprendszer. Az 1972. évi magyar szabályozás szerint kockázati tartalékalap, életbiztosítási díjtartalék, felelősségbiztosítási díjtartalék és hitelbiztosítási tartalékalapok kötelezően képezendők. Az állam pénzügyi jogszabállyal alakítja ki a pénzügyi szerkezetet, olyan szintű tartalékolást ír elő, amely a valószínű határok között biztosít mindig elegendő kárfedezetet. Végső esetben az állami költségvetés is támogathatja a biztosítási alapot, tehát nem szabály, de nem is kizárt a kétirányú költségvetési pénzügyi kapcsolat a biztosítóval.

A szocialista pénzügytan és a jogtudomány a költségvetési kapcsolat legfontosabb formájának tekinti a biztosító adóit, nyereségbefizetését, vagy díjbevételének meghatározott összegű elvonását (a díjbevételnek természetesen fedezni kell a károkat és a biztosító költségeit is); a magyar jogszabály csak az utóbbi formát érvényesíti, de ezt a költségvetési befizetést a tartalékalapok feltöltésével együtt szabályozzák. A biztosító így akkumulátori szerepet is betölt; a fel nem használt (igénybe nem vett) hányadra igényt tart az állami költségvetés, amely viszont kedvezőtlen helyzetben a biztosítási alapokat „kisegíti".

A szocialista államokban a biztosító intézetek a vállalati vagy ettől eltérő jövedelemszabályozási rendszerben gazdálkodnak. A hatályos magyar szabályozás a pénzintézeti jövedelemszabályozási rendszerben működteti az Állami Biztosítót, amelynek jóléti, kulturális és érdekeltségi (jutalmazási és fejlesztési) alapjai vannak; az utóbbiak forrása a költségvetés által juttatás formájában átengedett nyereség.

A biztosításügy fent vázolt belső és külső pénzügyi jogviszonyait szabályozó normákon túl a szocialista pénzügyi jogtudomány egyes művelői a biztosítási konstrukciókra vonatkozó szabályokat (pl. szerződéses biztosítási fajták) a polgári joggal „közös" szabályoknak tekintik. Több szerző még a bank- és hitelrendszerrel való kapcsolat szabályainak is itt ad helyet. Ezeknek a „belső" kapcsolatoknak fontos népgazdasági jelentőségük lehet pl. a biztosítás igénybe nem vett alapjai a bankrendszerbe bevonva hitelforrásul szolgálhatnak. Arra is van példa (NDK), hogy a biztosító maga is lehet hitelező. További lehetséges kapcsolati forma: nálunk nem jogszabályon, hanem csak a bankgyakorlaton alapul az, hogy bankkölcsön nyújtásának feltétele biztosítási szerződés kötése. Ezekből az általánosított szabály-mozaikokból összeállított kép a szocialista biztosításügy pénzügyi szerkezetének bonyolultságát mutatja, amelynek a gazdasági szabályozórendszer egészébe is be kell illeszkednie. A biztosítási pénzügyi jog továbbfejlesztésére ezért volt szükség a gazdasági-pénzügyi reformok keretében.

Nagy Tibor

V. A pénzügyi jog nemzetközi vonatkozásai. 1. A nemzetközi pénzügyi jog tárgya és rendszere. 2. A nemzetközi pénzügyi jog tudománya. 3. Nemzetközi (kormányközi) intézmények pénzügyi joga. 4. Nemzetközi adójog. 5. Devizajog és nemzetközi fizetési egyezmények. 6. Nemzetközi bankok és más pénzügyi intézmények. 7. Vámjog és nemzetközi vámegyezmények.

1. A nemzetközi pénzügyi jog tárgya és rendszere.

a) A nemzetközi pénzügyi jog fogalma és rendszere. A nemzetközi pénzügyi jog keretébe

a szocialista és a burzsoá jogtudomány képviselőinek álláspontja szerint azok a normák tartoznak, amelyek az államközi kapcsolatok pénzügyi jogi vonatkozásait rendezik. A szuverén államok közötti politikai, gazdasági, szociális, kulturális, igazgatási és katonai együttműködés pénzügyi előfeltételeit, illetőleg konzekvenciáit a nemzetközi szerződések, egyezmények és megállapodások tartalmazzák. Egyes jogforrások teljesen pénzügyi jogi tartalmúak (pl. adóegyezmények), viszont alig található olyan nemzetközi jogforrás, amelynek nem lennének pénzügyi jogi rendelkezései. Ezt a joganyagot tekintjük a nemzetközi pénzügyi jog anyagának. Az államok és a kormányközi szervezetek egymással pénzügyi kapcsolatokat is létesítenek; ezek a kapcsolatok, illetőleg szabályok azonban nem feltétlenül vonatkoznak fizetési (elszámolási) kötelezettségre; a nemzetközi pénzügyi jog fontos szabályai azok is, amelyek elhatárolják egymástól az állami pénzügyi felségjogok körét. (Pl. adóegyezmények, vámegyezmények.) A tapasztalat azt igazolja, hogy ezek a szabályozási körök bővülnek, napjainkban az integrációk keretében is szükséges az államközi pénzügyi együttműködést szabályozni (erre a célra speciális pénzügyi jogintézményeket hoznak létre). A nemzetközi pénzügyi jog különösen a II. világháború utáni időszakban fejlődött és alakultak ki azok a részterületei, amelyek ennek a matériának további pénzügyi jogi szakági felosztását indokolják.

A nemzetközi pénzügyi jog szabályait fel lehet osztani aszerint is, hogy azok államokra vagy nemzetközi (kormányközi) szervezetekre vonatkoznak, továbbá azok szerint a funkciók szerint is, amelyek érdekében, illetőleg szolgálatában a pénzügyi jogviszonyok létrejönnek (pl. politikai együttműködés, katonai szövetségek közötti együttműködés, kulturális, szociális, politikai, egészségügyi, tisztán pénzügyi, külkereskedelmi tárgyú kapcsolatok). A nemzetközi pénzügyi jog tudománya — a nemzetközi közjog tudományával összehangoltan — a pénzügyi kapcsolatok fajai szerint osztályozza már a nemzetközi pénzügyi jog forrásait, és eszerint alakítja ki belső rendszerét: az állami pénzügyi rendszerek különböző részterületei, mint pl. költségvetés, adórendszer, vámrendszer, biztosítási alapok, vállalati pénzügyek köre stb. határozzák meg ezt a felosztást, amely alapján többségi álláspont szerint ma már a nemzetközi pénzügyi jog területét ugyanúgy lehet beosztani, mint a nemzeti pénzügyi jogokét: nemzetközi költségvetési jog, nemzetközi adójog, nemzetközi vállalati pénzügyi jog stb. lehetnek tehát ezek a részterületek, amelyek azonban nem egyforma jelentőséggel és szabályozási szélességgel jelentkeznek, illetőleg érvényesülnek a szocialista, a tőkés- és a fejlődő államok egymás közti, illetőleg nemzetközi szervezetekkel kialakított kapcsolataiban. Természetesen ahány monográfia, annyiféle rendszerezés jelentkezik. Az említett koncepció azt az álláspontot törekszik igazolni, hogy a nemzetközi pénzügyek jelentősége, rengeteg gyakorlati és tudományos problémája, szabályozásának bővülése és gazdagodó irodalma alapján ez ma már a nemzetközi közjog keretében fontos részterület. Egyes nézetek szerint önálló jogágnak, más álláspontok szerint a nemzeti pénzügyi jog részének tekinthetők ezek a szabályok (ez utóbbi álláspontot azzal indokolják, hogy a nemzetközi pénzügyi jog szabályai kivételes szabályokat jelentetnek meg a nemzeti pénzügyi jogi szabályozással szemben; ezeket a nemzetközi jogszabályokat az államok belső szabályaikban hirdetik ki és azokat a pénzügyi szakigazgatás szervei hajtják végre, illetőleg alkalmazzák). Alapvető azonban nem a jogágazati önállóság kérdése, hanem az, hogy ezt a jogterületet fokozottabban kell a tudományos vizsgálódás fókuszába helyezni, mert a jelen korban az államközi, integrációs stb. együttműködés nagy iramban fejlődik, és abban a pénzügyek jelentős szerepet töltenek be. A nemzetközi pénzügyi jognak a gyakorlat szempontjából tehát nem vitatható a jelentősége.

b) A nemzetközi pénzügyi jog elvei. A nemzetközi pénzügyi tárgyú szerződések, egyezmények és megállapodások összevetése alapján megállapítható, hogy azok a pénzügyi rendszerek egyes elemei kapcsolatainak kialakításánál, a pénzügyi jogintézmények létrehozásánál azonos elveket követnek, illetőleg azonos elvek fedezhetők fel a tőkésállamok egymás közti és a szocialista államok egymás közti kapcsolatainak rendezésénél.

A nemzetközi pénzügyi jog tudománya tárgyalja ezeket az alapelveket, amelyek egy része ténylegesen megvalósult az államközi pénzügyi kapcsolatok alkalmazásánál, egyes alapelvek azonban még inkább követelmények és a szocialista államok erőteljesen törekszenek ezek érvényesítését megkövetelni a partner nem szocialista államok részéről is. Egyes alapelvek azonban csak a nemzetközi pénzügyi jog meghatározott jogintézményeivel kapcsolatban alkalmazhatók (nemzetközi adójogi alapelvek stb.).

Az alapelveket az alábbiak szerint rendszerezzük.

A legfontosabb alapelv: az állami *pénzügyi szuverenitás elismerése*, ideértve a belső pénzügyi szuverenitást is, ami azt jelenti, hogy az államok maguk állapítják meg pénzügyi jogszabályaikat, költségvetési jogukat, valutajogot stb. (A pénzügyi szuverenitás tehát nem egyenlő a pénzügyi felségjoggal.)

A *viszonosság* a nemzetközi pénzügyi jog önálló tényezője és fontos alapelve. A szerződő partnereknek szerződés alapján vagy nemzeti jogszabályaikban erre való hivatkozással

ugyanazon tényállás mellett azonos kedvezményű szabályozásban kell részesíteni a nemzetközi pénzügyi viszonyokkal érintett természetes és jogi személyek, illetőleg államok pénzügyeit. A viszonosság tehát mindig ugyanarra a pénzügyi elemre vonatkozik, és a szabályok azonossága mellett ugyanazt a pénzügyi hatást váltja ki az azonos pénzügyi jogviszonyokban (pl. viszonosság alapján ugyanúgy adóztatják az államok a másik állampolgárságú tudósokat, művészeket stb.).

A *kölcsönös előnyök* — a szocialista államok által különösen fontosnak tartott alapelv; arra vonatkozik, hogy a szerződő felek egymásnak olyan gazdasági ellenszolgáltatás értékű előnyt nyújtanak, amely szükséges a legjobb együttműködést biztosító feltételek érvényesítése érdekében. A kölcsönös előnyök tehát nem mindig ugyanannál a pénzügyi rendszerű elemnél érvényesülnek az egyes államokban (pl. az egyik állam adójogi, a másik vámjogi területen nyújtja a kölcsönös előnyöket, ez az integrációs kapcsolatokban lehet indokolt).

A szocialista gazdasági integrációban a kölcsönös előnyökben a gazdasági egyenértékűség feltétlenül érvényesül.

A *legnagyobb kedvezmény* elve elsősorban a nemzetközi vám- és adójog területén jut érvényre. Az államok kötelezik magukat arra, hogy szerződő partnerüknek megadnak (vagy a jövőben megadnak) minden olyan kedvezményt, amelyet hasonló tényállás után vagy tárgyra vonatkozólag már más államoknak nyújtottak.

A nemzetközi *pénzalapok békés célokra történő felhasználásának* elve különösen napjainkban aktuális. Eszerint tehát az államokat nem lehet kötelezni olyan alapokhoz való hozzájárulásra, amelyeket ezzel az elvvel ellentétes célokra vesznek igénybe. Fokozni kell a békés célú alapok számát és növelni ezek forrásait, csökkenteni a katonai költségeket, és a felszabaduló kereteket nemzetközi megegyezés alapján kell békés célra igénybe venni.

A *gazdaságilag elmaradt országok segélyezése* nemzetközi alapokból vagy az államháztartások terhére ugyancsak alapelv. A cél a szocialista fejlődés elősegítése, illetőleg az állami szektor támogatása, elsősorban beruházási célokat szolgáló intézmények, az életszínvonal emelését célzó intézkedések és más infrastruktúra létesítése stb.

Egyes államok következetesen megsértik ezeket az alapelveket, nem hajlandók azokat a szocialista államokkal kialakított gazdasági-pénzügyi kapcsolataikban alkalmazni, sőt diszkriminációk, tilalmak stb. révén gátolják ezeknek a kapcsolatoknak a kifejlesztését. A nemzetközi pénzügyi jogi szabályozás tükrében kimutatható, hogy különösen a nagy tőkésállamok és integrációs szervezeteik méltánytalan előnyöket kívánnak maguknak biztosítani, a gazdaságilag gyengébb partner pénzügyi szuverenitását megsértik stb. Ebből következik, hogy a szocialista államok közötti és a tőkés világpiacon belül érvényesülő pénzügyi jogrend eltérő sajátosságokat mutat.

c) A pénzügyi szuverenitás problémája. A pénzügyi szuverenitás az állami szuverenitás pénzügyi megnyilvánulása. A külső szuverenitás azt jelenti, hogy az állam önálló és független partner nemzetközi pénzügyi kapcsolataiban. A föderatív államok esetében saját alkotmányuk állapítja meg, hogy a tagállamoknak van-e és milyen vonatkozásban külső pénzügyi szuverenitásuk. A belső szuverenitás azt jelenti, hogy az állam szabadon rendezi be és szabályozza pénzügyeit.

A pénzügyi szuverenitást az államok a nemzetközi együttműködés érdekében, de elsősorban saját előnyük biztosítására korlátozhatják. A szakirodalom a pénzügyi szuverenitás pozitív és negatív korlátozása között tesz különbséget. A pozitív azt jelenti, hogy az állam megengedi másik állam pénzügyi szuverenitásának „átnyúlását", érvényesítését területén (ilyen pl. a konzuli illetékeztetés esete). A negatív korlátozás azt jelenti, hogy az állam nem alkalmazza pénzügyi szabályait saját területének egy meghatározott részén, pl. szabadzónák, szabadkikötők esetében, illetőleg egyes pénzügyi jogviszonyokban. A szocialista államok a pénzügyi szuverenitás feltétlen érvényesítését tartják a legfontosabb nemzetközi pénzügyi jogi alapelvnek; a szuverenitás elismerését a KGST keretében kötött szerződések, a Komplex Program stb. deklarálják.

d) Az általános és regionális nemzetközi pénzügyi jog. A nemzetközi pénzügyi jog tudománya kérdésként teszi fel a tételt: létezik-e általános nemzetközi pénzügyi jog? E fogalom alá olyan szabályok sorolhatók, amelyeket sok állam pl. az ENSZ tagállamai együttesen alkottak. Általános nemzetközi pénzügyi jogi szabályra például hozhatjuk fel a GATT-szerződést, amelynek ma már szocialista államok is aláírói. A kormányközi organizációk alapokmányait, illetőleg ezek pénzügyi jogi rendelkezéseit, pénzügyi szabályzatait is az általános nemzetközi pénzügyi jog szabályai körébe sorolhatjuk. Jelenleg azonban még csak törekvés fedezhető fel ennek érvényesítésére, ti. a már említett pénzügyi jogi alapelveket tekinthetjük az általános nemzetközi pénzügyi jog alapelveinek, de a jogforrások szempontjából az ún. regionális nemzetközi pénzügyi jog még fölényben van az általánossal szemben. Az integrációk (európai és tengerentúli) pénzügyi szerződései bizonyítékok több regionális nemzetközi pénzügyi jog létezése mellett. A KGST-t nem tekintjük regionális integrációnak, mert tagjai több földrészen vannak. Az irodalomban már feltűnik az inter-integrációs pénzügyi jog fogalma is, amely az együttműködés új, kialakulóban levő formája.

Ebben az integrációk szerződnek egymással pénzügyi jogintézményeik összekapcsolására vagy koordinálására.

Nagy Tibor

2. A nemzetközi pénzügyi jog tudománya.

a) A nemzetközi pénzügyi jogtudomány kialakulása és a lipperti rendszer bírálata. Pénzügyi vonatkozású államközi problémák már a feudalizmus korában is jelentkeztek: elsősorban adójogi és államadósságügyi kérdéseket kellett szabályozni szerződésekkel vagy a viszonosság feltételével. Jacobus már az olasz városállamok polgárainak többszörös adóztatásáról értekezett (1850), később a nem árthényezős adókkal kapcsolatban merültek fel a jogalkalmazásnál megoldandó problémák, amelyekkel az irodalomban a nemzetközi magánjog tudománya foglalkozott (Weiss, Bar, Campos). A 19. század utolsó negyedében lendül fel a nemzetközi adójog irodalma, s felfedezhető két irányzat: az egyik szerint a külföldi tényállásokat felölelő adójogviszonyok a nemzetközi magánjogba, a másik szerint a jogágazatként elkülöníthető nemzetközi adójogba tartoznak. Államközi síkon akkor még csak az adóztatásnál ütköztek össze az államok és az adóalanyok érdekei. A kompromisszumok megoldására volt hivatott a következő korszak elejének nemzetközi pénzügyi jogtudománya is. Az említett irányzatok után korszakkezdő jelentőségű *Lippert* munkássága, aki két hatalmas monográfiában (1912, 1928) dolgozta fel a nemzetközi pénzügyi jog addigi tantörténetét, határozta meg alapelveit és építette ki rendszerét. Ebben első helyen szerepelt a nemzetközi adójog és vámjog, további részek: a nemzetközi valutajog, a nemzetközi pénzügyi ellenőrzés joga stb. Lippert korában még nem voltak nagy pénzügyi alapokkal rendelkező nemzetközi intézmények és a nemzetközi költségvetési jog problémáit is csak a föderatív államok pénzügyi-költségvetési kapcsolataiban „találta meg". Lippert rendszerét azonban indokoltan bírálták kortársai és a későbbi elméletek, ti. ő a pénzügyekben kereste a nemzetközit, és ezzel a gondolatmenettel a nemzetközi pénzügyi jogforrások mellé sorolta rendszerében az autonóm (nemzeti) pénzügyi jognak azokat a szabályait is, amelyek külföldi tényállásokra vonatkoztak. Nem az volt a probléma, hogy ezáltal rendkívül kiszélesedett a nemzetközi pénzügyi jog lipperti anyaga, hanem az, hogy olyan tényállásokat is rendszerébe épített, amelyeknek nem volt kapcsolatuk a nemzetközi szabályozással, pl. a külföldi adóalanyok saját állampolgárokétól eltérő adóztatása nem tekinthető nemzetközi jogszabálynak. Lippert érdeme abban van, hogy elsőnek dolgozta ki a rendszert, amely elsősorban korszaka pénzügyi jogtudományának koncepcióit követte. Annak ellenére, hogy már Lippert előtt nyoma van az irodalomban „nemzetköz pénzügyi közjog" terminusának, amely azonban csak a bankjog és fizetési jog fogalmaira korlátozódott, a tulajdonképpeni rendszer Lipperttel jelenik meg az irodalomban. Művét úgy jellemezték, hogy az a nemzetközi pénzügyi jog világtörténete, illetőleg a világtörténelem pénzügyi joga.

Közvetlen Lippert után jelentkezik a szociológiai irányzat; a 20-as évek után *Goldscheid* a „gazdasági és pénzügyi nemzetközi jog" kiképzését, illetőleg elismerését javasolta. A 30-as évek végétől további új irányzatokat lehet felfedezni az irodalomban: az adójog melletti területeket a nemzetközi magánjog, a nemzetközi gazdasági jog és a nemzetközi közigazgatási jog igényelték saját kereteikbe. Ez volt az eredménye annak, hogy a nemzetközi pénzügyi jogot az adójogra szűkítették le. Megjegyzendő, hogy a jelenkori nézetek többsége is a nemzetközi adójoggal szinonim fogalomként használja a nemzetközi pénzügyi jog terminusát.

b) Új irányzatok a nemzetközi pénzügyi jog tudományában. Napjaink burzsoá irodalmából felfedezhető a két irányzat: az egyik szerint a nemzetközi pénzügyi jog kérdéseit gazdaságinak kell tekinteni, és így nemzetközi gazdasági jog keretébe olvasztják a nemzetközi adójogon kívüli összes területeket, idetartozik a nemzetközi gazdasági és gazdálkodó szervezetek pénzügyi működésének joganyaga is. A másik irányzat következetesen kitart a nemzetközi adójog elismerése mellett, de annak keretében kizárólag csak az államközi szerződéseket vizsgálják, elsősorban a többszörös adóztatást kizáró egyezményeket. Külön irányzat: az integrációs pénzügyi jog, amely szerint a nemzetközi adójog mellett még külön nemzetközi integrációs pénzügyi jog is „művelendő"; ebbe tartozik az integrációk költségvetési és vámügyi együttműködését szabályozó nemzetközi normatömeg, az integrációk bankjainak és speciális pénzügyi alapjainak szabályozása stb. Összességében úgy lehet jellemezni a helyzetet, hogy a lipperti rendszer felbomlott, viszonylagos önállóságot már csak az adójog élvez, ezzel szemben bővülő anyagával a nemzetközi integrációs jogtudomány rivalizál a többivel az irodalomban. A burzsoá szerzők elismerik, hogy a KGST-nek is van pénzügyi joga, saját pénzügyi intézményei, „pénzügyi jogi perspektívája", mindamellett a burzsoá nemzetközi közjog tudománya harcol a nemzetközi pénzügyi jog elismerése ellen, ez az álláspont a nemzetközi közjog felosztásától ívánja megvédeni ezt a jogágat, de ma már nyilvánvaló, hogy a nemzetközi közjog „szakosodásának" megvannak az objektív feltételei.

c) A szocialista nemzetközi pénzügyi jogtudomány. Már a két világháború közötti időszakban megkezdődött a szocialista nemzetközi pénzügyi jogtudomány kialakulása a Szovjetunióban, elsősorban Durdenevski munkásságával. Foglalkozott a kettős adóztatás kér-

déseivel, a külföldi koncessziók adóterhelésének problémáival, a nemzetközi külkereskedelem pénzügyi kérdéseivel. A 30-as évek végén a nemzetközi adójog terminusát következetesen használja a szovjet jogtudomány; a nemzetközi adójogot ugyan az adójog részének tekintik, ami nem zárta ki, hogy a problémakört nemzetközi aspektusból vizsgálják. Az 50-es évek elején új utakon indul el a szakjogtudomány fejlődése: elsősorban az új nyugati monetáris és hitelügyi intézmények és kölcsönakciók rendszerét bírálták nemzetközi jogi és pénzügyi jogi szempontból, és az irodalomban jelentkeznek már a szocialista világpiacot erősítő új típusú nemzetközi kapcsolatok pénzügyi jogi elméleti kérdései. A Szovjetunióban a nemzetközi közjog részének, illetőleg jogágnak tekintik a nemzetközi pénzügyi jogot (Liszovszkij, Rovinszkij). Elsősorban a nemzetközi fizetési és valutáris elszámolások jogát a nemzetközi pénzügyi intézmények jogrendjét és a 60-as évek közepéig elhanyagolt adójog kérdéseit tanulmányozzák, tekintettel arra, hogy gyakorlatban a szocialista és a tőkésállamokkal egyre több ilyen tárgyú szerződés jön létre, amelyek megkonstruálása és alkalmazása a pénzügyi jogtudomány aktív közreműködését igényelte. A szocialista jogtudomány művelői ma már elismerik, hogy a nemzetközi pénzügyi jog kérdéseivel elsősorban a pénzügyi jogtudománynak kell foglalkozni; a nemzetközi jog itt a formát, a kereteket jelenti; a pénzügyi szerződések, egyezmények és megállapodások a nemzetközi közjognak a szerződésekre vonatkozó szabályai szerint jönnek létre. A tartalom visszont pénzügyi, amelynek vizsgálatát a pénzügyi jogtudomány is csak a pénzügytan beiktatásával végezheti el (ma már a nemzetközi pénzügytan mint tudomány elismerése is egyértelmű).

A nemzetközi pénzügyi jog kereteit a szocialista jogtudomány azonban tágabb körben határozza meg, mint a burzsoá jogtudomány. A szocialista irodalomban (Weralski, Spiller, Wacsev stb.) egyértelmű az álláspont, hogy a nemzetközi pénzügyi jognak szakterületei vannak, és ennek keretébe tartozik a gazdasági integrációk pénzügyi joga is; külön szakterület a KGST pénzügyi joga, amely a nemzeti pénzügyi jogok területi felosztása szerint tagozódik részekre, tehát pl. a KGST-nek is van költségvetési joga, valutáris és elszámolási joga, pénzügyi ellenőrzési joga, létrejött saját nemzetközi adó- és vámjoga. A szocialista államok tudósai több nemzetközi konferencián rendezett vitákon foglalkoztak a nemzetközi pénzügyi jog témájával, amelynek fejlődő irodalmát a nyugati féltekén is figyelemmel kísérik.

Nagy Tibor

3. Nemzetközi (kormányközi) intézmények pénzügyi joga.

a) Nemzetközi szervezetek gazdálkodásának szabályozása. Korszakunkban a nemzetközi (kormányközi) organizációk pénzügyi nagyhatalmak is, hatalmas kerettel gazdálkodnak, pénzügyi szálaikkal összeköttetésben állnak a tagállamok költségvetéseivel, más nemzetközi szervezetekkel és nemzetközi alapokkal is. A nemzetközi organizációk különféle funkciók szolgálatában állanak: lehetnek politikai, kulturális, gazdasági, katonai stb. intézmények. Ezek a szervezetek multilaterális nemzetközi szerződéssel jönnek létre: ez az intézmények alapokmánya, amely pénzügyi jogi szempontból ugyanolyan szerepet tölt be, mint a nemzeti alkotmányok, illetőleg azok pénzügyi jogi tárgyú rendelkezései. Az organizációk pénzügyi szabályzata részletesen rendelkezik költségvetéseik elkészítéséről, szerkezetéről, kiadásaik és bevételeik feletti rendelkezésről, pénzforgalomukról, vagyonkezelésükről és mindezek ellenőrzéséről. Az organizációk közgyűlései olyan szerepet töltenek be, mint az államok parlamentjei, tehát rendszerint évenként állapítják meg a kiadások kereteit és az azok fedezésére szükséges kontribúciók (nemzetközi állami hozzájárulások) összegeit. (A nemzetközi költségvetési jognak ez az egyik területe, de a szakirodalom ezt a fogalmat még az egyes államok költségvetési kapcsolatainak szerződéses szabálytömegére is alkalmazza. Napjainkban a nemzetközi költségvetési jog fogalma alá az álláspontok többsége az organizációk gazdálkodási szabályait sorolja.)

A szabályozás tehát a költségvetésekre vonatkozik, amelyek azonban több organizációnál kettős tagozatúak. Az ún. igazgatási költségvetés az intézmények működési feltételeit biztosítja, a csatolt költségvetések pedig beruházási tervezetüket, illetőleg termelő és szolgáltató intézményeik (vállalkozások) pénzalapját jelenti. A KGST csak igazgatási költségvetéssel rendelkezik, az EURATOM-nak igazgatási és csatolt (üzemi) költségvetése is van.

b) A kontribúciós eljárás kérdései. A kormányközi organizációk költségvetéseit az alapokmányban megjelölt vezető szerv hagyja jóvá. A tagállamok azokat a kiadásokat, amelyeket az organizációk működési bevételei nem fedeznek, kontribúciókból finanszírozzák. A kontribúciókat évenként, egyes organizációknál több évre (az ENSZ-nél 3 évre) állapítják meg, ez rendszerint százalékosan kifejezett kötelezettség, amelyet meghatározott valutában kell teljesíteni. A kontribúció tehát nem nemzetközi adó, hanem önként vállalt szerződéses kötelezettség, amelynek nem teljesítése, vagy hiányos teljesítése esetén az alapokmányban meghatározott szankciót alkalmazzák a tagállammal szemben (megszűnik a tagság, az ENSZ-tagállam elveszti szavazati jogát stb.).

A kontribúció megállapítása különböző módon történhet. Az ún. ENSZ-típusú intézményeknél az államok nemzeti jövedelmét ve-

szik alapul, rendszerint az egy főre jutó jövedelmet, amelynek meghatározásához a kiszámítási módszert az organizáció vezető szervei, megfelelő szakbizottság ajánlására állapítják meg. Erre azért van szükség, mert a tőkés- és szocialista államokban a gyakorlat és az elmélet nem azonos módon értelmezi a nemzeti jövedelem fogalmát, és így más kalkulációs módszert alkalmaznának, ami nemzetközi téren aránytalanságokat eredményezne. Természetesen az ilyen tárgyú határozatok sem örök életűek, mert világpolitikai, gazdasági stb. konstellációk változnak, amelyeket figyelembe kell venni. (Pl. függetlenséget elnyert új államok esetében, illetőleg a II. világháború után a háborús károkat is méltányolni kellett stb.)

A kontribúciós megállapításnak egyéb szempontjai is lehetnek pl. más tényezőket vesznek alapul, az államokat meghatározott osztályokba sorolják, az osztályokba tartozás meghatározott összegű kontribúció fizetését eredményezi, de más megoldások is ismeretesek, pl. a Nemzetközi Vasútügyi Szervezet a vasútkm hosszat veszi figyelembe stb.

Közgazdasági, pénzügyi és politikai kérdések egyaránt dominálnak a kontribúciók meghatározásánál. Nem tartható helyesnek, ha valamelyik állam vállalja a kontribúciós teher nagyobb részét, mert ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy anyagilag függő helyzetben tartja az organizációt; ezért állapították meg az ENSZ-ben a maximális mértéket, amelyet egy állam fizethet (USA: 25%, azelőtt 33%-ot fizetett. Az alkalmazott minimum általában 0.02%).

c) A kormányközi organizációk kiadásai és a finanszírozás szabályozása. A kormányközi organizációk költségvetéseinek kiadási oldalát az jellemzi, hogy az többségében még a tőkésállamok központi költségvetéseinek szerkezetét mintázza, tehát személyi, dologi (azon belül működési és fenntartási), továbbá beruházási kiadásokra tagozódik. Kivétel: a KGST igazgatási költségvetése, amely e központi szervezet funkcióinak megfelelő szerkezetben készül.

A kormányközi organizációk gazdálkodását tehát a költségvetések szorítják keretekbe. A kiadási oldal azonban állandóan változik, ami a feladatok bővülésének és az egész világgazdaságban jelentkező inflatórikus tényezőnek a következménye.

A pénzügyi szabályzatok részletes rendelkezéseket tartalmaznak arra nézve, hogy mely szervek rendelkeznek a költségkeretek felett (utalványozási jog). Ugyanilyen fontos kérdés a költségvetések végrehajtásának ellenőrzése is, amelyet a tagállamok szakértőiből alakított bizottság végez. Ez a nemzetközi pénzügyi ellenőrzés egyetlen és elismerhető formája, ti. az államok pénzügyi szuverenitásával nem egyeztethető össze, hogy pénzügyeik felett ellenőrzést gyakoroljanak. (Ellenkező példát azonban felhozhatunk, pl. Németország gazdasági-pénzügyi ellenőrzése a II. világháború után.)

Fontos kérdés még a kontribúciós kötelezettség valutáris természetű meghatározása, ti. a pénzügyi szabályzatban előírják, hogy milyen valutában kell teljesíteni a fizetési kötelezettséget. Egyes nemzetközi szervezeteknél speciális elszámolási egységekkel kell kiszámítani a valutaegységet, amelyet a devizális szabályok szerint hoznak összhangba — ugyancsak nemzetközi szabályozással — a tagállamok nemzeti valutáival. (Pl. Közös Piac költségvetésének megállapításánál).

A nemzetközi organizációkhoz kapcsolódnak még, vagy csak az államok pénzügyi együttműködésének eredményeként funkcionálnak egyes pénzalapok, amelyek gazdasági-segítési, kulturális (tudományos) célokat szolgálnak. Ezek az alapoknak pénzügyi szabályzata rendszerint az ENSZ Pénzügyi Szabályzatának mintáját követi. Az alapokhoz való hozzájárulás azonban önkéntes, az államok maguk határozzák meg évenként (vagy több évre előre), hogy melyik alaphoz és milyen valutában járulnak hozzá, esetleg csak az egyes alapok által finanszírozott célok kiadásait (vagy annak egy részét) vállalják.

A nemzetközi költségvetési jog és a nemzetközi organizációk költségvetéseinek tanulmányozása napjaink nemzetközi pénzügyi jogtudományának aktuális feladata. A nemzetközi organizációk súlyát, céljait, költségvetéseik volumenén és az azok mögött álló feladatok alapján lehet mérlegelni és a nemzetközi politika alakításánál figyelembe venni (pl. NATO költségvetése).

d) A KGST költségvetési joga. A KGST módosított alapokmánya (l. 1976. évi 28. sz. tvr.) szerint a Tanács Végrehajtó Bizottsága hagyja jóvá a Tanács Titkárságának létszámkeretét, a Tanács költségvetését és a Titkárságnak a költségvetés végrehajtásával kapcsolatos beszámolóját. A KGST minden bevételét és kiadását a költségvetésben kell előirányozni. A tagállamok viselik a Titkárság fenntartásával, tevékenységének finanszírozásával kapcsolatos költségeket és a Tanács egyéb költségeit, költségvetésének megfelelően. A tagországok költségvetési hozzájárulásának mértékét a Közgyűlés állapítja meg.

A költségvetés tervezetét, amely a naptári évre vonatkozik és a teljesítéséről szóló beszámolót a Titkárság terjeszti a Tanács Végrehajtó Bizottsága elé.

A KGST igazgatási költségvetése tehát elsősorban a központi intézmény személyi és dologi kiadásait tartalmazza, a költségvetés részei még egy speciális kulturális alap és a KGST tudományos kutatóintézetének költségkerete. A kontribúciók meghatározásánál nem az ENSZ-típust alkalmazzák, hanem az államok

külkereskedelmi forgalmának aránya a meghatározó szempont.

A KGST költségvetési joga a tagállamok finanszírozási kötelezettségét írja elő egyes feladatok teljesítésével kapcsolatban (pl. nemzetközi rendezvények kiadása).

A KGST-t ugyanúgy, mint a kormányközi organizációkat, pénzügyi mentességek is megilletik. A Tanács tisztségviselői és alkalmazottai adó-, illeték- és vámmentességét külön szerződés szabályozza. Az intézmény adómentesítését ugyanazon elvek indokolják, mint a többi nemzetközi szervezet esetében, ti. az esetleges adó a kontribúciót növelné, az adóhozam pedig egy tagállam költségvetését „gazdagítaná." A nemzetközi költségvetési jognak vannak olyan szempontjai és elvei, amelyeket szocialista és tőkés organizációk indokoltan alkalmaznak.

Nagy Tibor

4. Nemzetközi adójog.

a) A nemzetközi adójog tárgya és rendszere. A nemzetközi adójog a nemzetközi pénzügyi jog klasszikus területe. A tudomány szempontjából is dogmatikailag a legjobban kidolgozott elmélet, a pénzügyi jog többi részterületéhez hasonlítva. A nemzetközi adó tárgyú szerződések, egyezmények és megállapodások egyre növekvő száma igazolja, hogy ez a jogterület egyre jelentősebb; ma már úgy lehet jellemezni a helyzetet, hogy a nemzetközi adójog szálai behálózzák az egész földgolyót.

A nemzetközi adójog célja az államok adórendszereinek egyeztetése, illetőleg adóztatásának összehangolása, de elsősorban az adóügyi felségjogok szétválasztása. Egyes nézetektől eltérően a nemzetközi adójog nem tartalmaz kolliziós normákat, mert arra nem hozható fel példa, hogy egy állam adójogát, illetőleg adóit egy másik állam önként vagy szerződés alapján alkalmazza, illetőleg, hogy dönteni kelljen arról, hogy egy állam területén a nemzeti vagy külföldi adójogszabályt vegyék-e figyelembe. A nemzetközi adójog tehát az államok adófelségjogát szorítja keretekbe. További érdekes jelenség az, hogy ennek a jogterületnek nincs saját jogintézménye: nemzetközi adó nem létezik, illetőleg léte az állami pénzügyi szuverenitás elismerésével szembenállana. Az adózás ugyanis feltételez egy közhatalmat, amely kényszerrel szerez érvényt adójogi követelésének; az állam felett pedig más adóztató hatalom nem állhat (azonban mint minden tételre, erre is van kivétel: az Európai Szén- és Acélközösségben a Főhatóságnak joga van a vállalatokat rendkívüli adóval megterhelni, illetőleg a követelést közös számlájukról „inkasszálni").

A nemzetközi adójog rendszerét a nézetek többsége az alábbiak szerint építi fel: ide tartoznak a kettős adóztatást kizáró egyezmények, az adóbeszámítást (tax credit) alkalmazó egyezmények, a nemzetközi organizációk adóztatását mentesítő nemzetközi jogi normák, a diplomáciai és konzuli adóimmunitást szabályozó nemzetközi szerződések és egyezmények, továbbá a nemzetközi adóügyi jogsegélyt szabályozó normák és újabban az integrációk tagállamainak adójogát koordináló normák is.

A fenti rendszer részei nem egyforma jelentőséggel érvényesülnek a tőkés világgazdaságban és a szocialista államok egymás közötti kapcsolataiban. Kifejlődőben van azonban a szocialista nemzetközi adójog is, pl. a közös vállalatok adóztatásának szabályozására szerződéseket, egyezményeket kell hozni stb. A nemzetközi adójog érvényesül a két gazdasági világrendszerbe tartozó államok közötti kapcsolatokban is; egyre több nemzetközi adójogi tárgyú szerződés jön létre a tőkés- és a szocialista államok között is.

b) A kettős adóztatás elkerülésének szabályozása. Tulajdonképpen ez a gyakorlati probléma teremtette meg a nemzetközi adójogot: az államok pénzügyi szuverenitásuk alapján megadóztatják a természetes és jogi személyeket területükön, továbbá állampolgáraikat és a nemzeti jogi személyeket. Ez a helyzet tehát nem jogtalan, csupán méltánytalan, mert az adóalanyokat kettős vagy többszörös adóterhelés éri. Ennek elkerülésére jönnek létre a ma már több százat kitevő adóügyi szerződések és egyezmények.

Magyarországnak is több ilyen egyezménye volt: még a II. világháború előtti időszakban kötött egyezményeket Olaszországgal, Svédországgal, Hollandiával, Jugoszláviával. A II. világháború után törvényerejű rendelettel cikkelyezték be a Svájccal és Romániával kötött egyezményeket, 1976-ban az Ausztriával kötött egyezményeket a kettős adóztatás és öröklési illetékeztetés elhárítására. 1978-ban az Angliával kötött egyezményt; további egyezmények aláírása és kihirdetése van folyamatban tőkésállamokkal.

Ezek az adóegyezmények elsősorban a nem árutermelő adókra vonatkoznak, tehát a természetes és jogi személyeket terhelő egyenesadókra, amelyek között a jövedelemadók és a vagyonadók a legfontosabbak. Az egyezményekben feltüntetik a partnerállamokban érintett adókat (a központi és helyi adókat).

Kialakultnak látszanak a nemzetközi adójog alapelvei is: az ingatlanokat abban az államban kell megadóztatni, ahol az ingatlan fekszik, a személyi jövedelmeket az adóforrás helyén, a vállalati nyereségeket pedig a vállalat székhelyén vagy annak a telepének a helyén, ahol a jövedelmet elérték. Ilyen elveket érvényesítenek a tőkésállamok; az OECD keretében mintaegyezmény jött létre (1977), amelyet követnek ezek a szerződések. A magyar—osztrák adóegyezmény több rendelkezése is magáévá teszi ezeket az elveket.

A külkereskedelmi áruforgalommal kapcsolatban elsősorban vámjogi konzekvenciák ke-

letkeznek. A nemzetközi adójogi szabályozás azonban szükségképpen előtérbe lép a vámuniókban, amelyben a tagállamok az egymás közötti vámhatárokat felszámolták, és a kiesett vámhozadékot a forgalmi adóztatás révén kívánták bepótolni. Az adóegyezményeknek tehát rendelkezniük kell (pl. a Közös Piacban), hogy a külföldre kerülő árut a származási országban vagy a rendeltetési országban adóztassák, de feltétlenül egyszeres adóztatást kívánnak alkalmazni.

A szocialista államok kapcsolataiban a nemzetközi adójognak eddig kevés szerepe volt. A külkereskedelmi áruforgalomnak nem voltak adójogi kihatásai. A közös vállalatok létesítésével azonban előtérbe került az adóztatás szabályozása a szocialista nemzetközi adójog normáival. Jelenleg a nemzetközi adójog — ezen a területen — az adóztatást „számolja fel"; ugyanis elsősorban mentességeket engedélyeznek ezeknek a vállalkozásoknak, amelyek egyik indoka az, hogy a szocialista államok adórendszerei még jelentékeny eltérést mutatnak, továbbá, hogy a vállalatok pénzügyi helyzetét kívánják segíteni az adók alóli mentesítések is. A tendenciákat figyelve azonban úgy tűnik, hogy különböző megoldásokat kívánnak alkalmazni a KGST tagállamai. Vagy mentesítik a vállalkozásokat, vagy külön adókat „létesítenek", amelyek jogi helyzetükre tekintettel speciális anyagi és eljárási szabályokkal funkcionálnak vagy pedig a hazai szocialista vállalatokra azonos adókat alkalmaznak.

A KGST tagállamai hozták létre a világon elsőnek a következő multilaterális adóegyezményeket a kettős adóztatás elkerülésére: a természetes személyekre vonatkozó egyezményt és a jogi személyekre vonatkozó egyezményt 1979-ben kormányrendeletben hirdettük ki.

Az államok ragaszkodása pénzügyi felségjogukhoz (és költségvetési bevételeikhez) hívta életre az adóbeszámítási rendszert, amelynek alkalmazására a szocialista államokban is van példa. Ennek lényege az, hogy szerződéssel, viszonosság alapján vagy egyoldalú jogi aktus szerint az államok nem a kettős adóztatást kívánják elkerülni, hanem csak az adóteher méltányos csökkentését. A jogi személyek adózni kötelesek saját államukban, de esetleg egy másik államban is, amelyben nyereséghez jutnak. Az előző állam méltányosságból megengedi a külföldön már lerótt adóteher levonását a hazai adóból, vagy pedig az adóalapból (Tax Credit System).

c) Adóügyi jogsegélyegyezmények. Ezek vagy „önálló" szerződések, vagy az adóügyi jogsegély intézménye a kettős adóztatást kizáró egyezményekben rögzítődik. Az államok vállalják, hogy adóigazgatási apparátusukat igénybe veszik a külföldi államot megillető adó kivetésénél és behajtásánál, ha az adóalany (természetes vagy jogi személy) az előbbi államban tartózkodik vagy ott adóztatható. Az adóügyi jogsegély intézményéhez tartozik a szerződéses kötelezettség alapján lebonyolított adóügyi információcsere is. Az adókivetés és behajtás a megkeresett állam szabályai szerint bonyolódik, az adókövetelés nagyságát azonban a megkereső állam anyagi adószabályai szerint állapítják meg és ennek mértékét a megkeresett állam nem változtathatja meg. Az adóügyi jogsegély intézménye a szocialista államok által kötött szerződésekben is szerepel, de rendszerint csak a kettős adóztatást kizáró egyezmények részeként.

d) Integrációk adójoga. A gazdasági integrációk tagállamai két- és többoldalú egyezményekkel szabályozzák a kettős adóztatás elkerülését, elsősorban a természetes személyek adóügyi jogviszonyaiban. Az integráció keretében azonban az adójog fontos szerepet tölt be, mert segítheti vagy gátolhatja a gazdasági versenyt. A szerződéses adóviszonyok mellett még az adóharmonizálás is fontos szerepet kap. Ez azt jelenti, hogy az államok szerződéssel, „ajánlások" alapján vagy egyoldalú jogi aktussal harmonizálják adórendszereiket, elsősorban az áruforgalmat, illetőleg a jogi személyeket terhelő nyereségadó vonatkozásában. A harmonizálás: az adójogszabályok egységesítését, hasonlóvá tételét jelenti, de természetesen nem a szöveg szerinti azonosság a lényeges, hanem az, hogy a harmonizált adószabályok alapján ugyanolyan adóteher érje az adóalanyokat az integrációk valamennyi államában. Erre példa: a Közös Piac keretében a forgalmi adók harmonizálása, egységes forgalmiadó-rendszer kialakítása. Ezekből az adókból is táplálják a Közös Piac költségvetését, amely többek között a mezőgazdaság finanszírozására szolgál, egyes államok termelőinek a támogatására. A nemzetközi adójog tehát itt kerül kapcsolatba a nemzetközi költségvetési joggal. Az integrációk körén belül a harmonizációt állandóan újabb közös megállapodások szorgalmazzák, és úgy tűnik, hogy egységes integrációs adórendszerek is vannak kialakulóban. A szocialista államok több tekintetben azonos pl. lakossági adórendszere azonban nem harmonizálás eredménye, hanem a társadalmi-gazdasági rendszer azonossága és az adópolitika azonos perspektivikus céljai eredményezik azt, hogy azonos fajta adók találhatók pl. a KGST körében. Tüzetes vizsgálódás azonban arra az eredményre vezet, hogy felismerik: az adóharmonizálás csak az adórendszer általános struktúráján fedezhető fel, ti. az egyes adónemek részletes szabályai és az adóterhelés nem azonos szintű az egyes államokban (ezek összefüggnek természetesen az ár- és bérpolitikával is, tehát az adópolitika célkitűzéseit is ezekkel összhangban kell kialakítani.)

Nagy Tibor

5. Devizajog és fizetési egyezmények.

a) Devizajogi korlátozások, korlátozott vagy tervszerű devizagazdálkodási rendszerek korunkban — kapitalista és szocialista rendszerű államokban egyaránt — világszerte találhatók. A szocialista gazdasági rendben a nemzetközi fizetések ellenőrzése, az ilyen fizetésekhez szükséges eszközök biztosítása és forgalmának szabályozása (ami a devizajog tárgya) a tervgazdálkodásnak szükségszerű, tehát maradandó része. Ami viszont a kapitalista világot illeti: a devizák és az arany szabad átváltása, a nemzetközi fizetéseknek automatikus szabályozása és fizetési egyezmények nélkül történő lebonyolódása még a gazdasági liberalizmus híveinél is többé-kevésbé utópisztikus célkitűzésként jelentkezik. Az 1958. év végétől kezdve a tőkeerős nyugat-európai államok által a valutájuk szabad átválthatósága (*konvertibilitás*) irányában tett lépések távolról sem jelentik a devizagazdálkodás állami irányításának feltételét: a „külső konvertibilitás" proklamálása mellett a belföldiekre vonatkozó devizaszabályok jelentős része — egyes államokban lényeges könnyítésekkel — hatályban maradt, sőt az ún. szabad devizagazdálkodást folytató államokban — ideértve az USA-t is — az utóbbi években, a tőkés monetáris rendszer felbomlása következtében kialakuló valutáris válságok hatására, számos korlátozó rendelkezés lépett hatályba. A Nyugat-Európában a konvertibilitás irányában tett lépésekben helytelen volna az egész világra kiható tendencia érvényesülését látni, hiszen a világ más részein növekszik azoknak az országoknak a száma, amelyekben devizakorlátozások vannak.

Igen sok államban a ma is fennálló devizajogi korlátozások bevezetése a kapitalista világban 1929—30-ban kezdődött *gazdasági világválság* egyik következményeként vált szükségessé. Áll ez a megállapítás az akkor még kapitalista gazdasági rendszerű közép- és kelet-európai országok devizajogára is — beleértve hazánkat — azzal, hogy ezekben az államokban a szocialista gazdálkodás és jogrendszer kialakulásával a devizajog — rendeltetését és tartalmát illetően — lényegesen megváltozott, a szocialista tervgazdálkodás egyik alkotó részévé vált. Ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy ezekben az államokban a harmincas évek elejétől kezdve megszakítás nélkül vannak hatályban devizajogszabályok.

Szocialista államokban a devizajog alapja a szocialista tervgazdálkodás. A devizagazdálkodás része a tervgazdálkodásnak, s a devizagazdálkodás terén alkotott jogszabályok célja elsősorban a fizetési mérleg tervszerű alakulásának biztosítása. Nemcsak a termelést és a fogyasztást tervezik, hanem a behozatalt és a kivitelt, a külföldön kitermelendő devizák összegyűjtését s azoknak a népgazdasági célkitűzések szerinti szétosztását is. Ennek egyik eszköze a jogi szabályozás. A szocialista jogrendszerekben nem is „kötött" vagy „korlátozott", hanem *tervszerű devizagazdálkodásról* helyes beszélni, s ilyen értelemben kell használni a *devizajog* elnevezést is.

A szocialista államokban a tervszerű devizagazdálkodást rendező jogszabályok rendeltetésükben és lényeges tartalmukban alapvetően különböznek a kapitalista országok ugyancsak devizajog néven összefoglalt ama rendelkezéseitől, amelyek a válság vagy a fenyegető válság elkerülése végett jöttek létre. A szocialista országokban az államnak devizagazdálkodási *monopóliuma* van, amely — karöltve az állam külkereskedelmi és pénzforgalmi monopóliumával — biztosítja azt, hogy minden — aranyban és külföldi pénznemben lebonyolítandó — művelet és elszámolás, külföldi valutára vagy devizaértékre szóló ügylet az állam (a devizahatóság) ellenőrzése alatt álljon.

A szocialista devizatörvények fő rendeltetése az állami (vállalati, szövetkezeti) *külkereskedelmi* és egyéb devizaszerző tevékenység („szellemi", „láthatatlan" export) előmozdítása, a külkereskedelemből és egyéb forrásokból, továbbá a hitel- és egyéb bankári műveletekből származó külföldi követelések központi kezelésének, a devizakészletek tervszerű szétosztásának és a fizetések sima lebonyolításának a biztosítása. Ezekben a törvényekben csak másodlagos jelentőségű a polgárok és jogi személyek vagyoni rendelkező jogának bizonyos devizaértékek (elsősorban külföldi fizetőeszközök, arany, értékpapírok) tekintetében való korlátozása, míg a kapitalista devizajogoknak ez utóbbi adja meg a jellemző tartalmát.

A devizajogi rendelkezések szempontjából — minden állam devizajogában — alapvető jelentősége van a *belföldi* és a *külföldi* személyek közötti megkülönböztetésnek.

A devizajogban általánosan elfogadott szóhasználat szerint — ellentétben egyéb jogterületekkel — „belföldi"-n („devizabelföldi") *nem* a saját országbeli állampolgárt, hanem az állandóan belföldön *lakó* (székhellyel bíró) személyt, „külföldi"-n („devizakülföldi") pedig *nem* az idegen állampolgárt, hanem a külföldön *lakó* (székhellyel bíró) személyt kell érteni. Az állampolgárság tehát a devizajogi rendelkezések szempontjából — általában — közömbös: a Magyarországon lakó (lakhatási engedéllyel bíró) idegen állampolgár a magyar devizajog szempontjából *belföldi* és fordítva: a *Magyarországról* — végleges szándékkal vagy útlevél nélkül — *külföldre távozott személyek* a devizajogi rendelkezések szempontjából *külföldieknek* tekintendők, attól függetlenül, hogy magyar állampolgárságukat megtartották, vagy idegen állampolgárokká váltak.

A *„devizapolgárság"* fogalma tehát *nem esik egybe* az állampolgárság fogalmával. Az eltérés

oka az, hogy az állandóan belföldön élő, gazdálkodó személyek nyilván nem élvezhetnek kivételes elbánást idegen állampolgárságuk miatt olyan megkötöttségek, terhek tekintetében, amelyek az egész lakosságot érintik, illetőleg amelynek népgazdasági előnyei az ország egész lakossága tekintetében érvényesülnek.

Megjegyzendő, hogy a *„külföldiség"* és *„belföldiség"* (tehát a „devizapolgárság") fogalmát lényegileg hasonlóképpen határozzák meg mindazoknak az államoknak törvényei, amelyek devizajogi korlátozásokat ismernek. Az Angliában lakó magyar pl. az ottani *„Exchange Control Act"* (devizaellenőrzési törvény)-ben foglalt rendelkezések szempontjából „resident"-nek (belföldinek) tekintendő akkor is, ha megmaradt magyar állampolgárnak, illetőleg ha nem is szerezte meg az egyesült királyságbeli állampolgárságot.

A devizajogi szabályok *személyi hatálya* általában csak a *devizabelföldiek* cselekményeire és ügyleteire terjed ki, éspedig tekintet nélkül arra, hogy a cselekmények belföldön vagy külföldön jöttek-e létre. Egy-egy állam devizagazdálkodását azonban nyilvánvalóan külföldi személyek cselekményei és jogügyletei is érinthetik, s a tervszerű devizagazdálkodás érdekeinek védelmére hivatott jogszabály nyilván nem lehet közömbös az ilyen cselekményekkel szemben. Másrészt a devizatörvények nem léphetnek fel azzal az igénnyel, hogy rendelkezései általánosságban vonatkozzanak mindenkinek a cselekményére és jogügyletére, s éppen ezért *külföldieknek* a belföldi devizagazdálkodást érintő cselekményei és jogügyletei csak kivételesen esnek korlátozás alá.

Azok a rendelkezések, amelyek *devizaértékeknek* — valuta, arany, külföldi követelés és értékpapír — a devizahatóság rendelkezésére bocsátására kötelezneknek, *csak belföldiekre* vonatkoznak. Ezzel szemben az említett értékek forgalmát, kivitelét, behozatalát érintő számos rendelkezés hatálya a belföldieken kívül *külföldiekre* is kiterjed; pl. külföldiek is csak engedéllyel vihetnek ki belföldi vagy külföldi fizetőeszközt, aranyat, platinát, arany- és platinatárgyat, értékpapírt, biztosítási kötvényt, árut vagy egyéb vagyontárgyat, és csak engedéllyel hozhatnak be — a belföldiekre is megállapított értékhatáron felül — belföldi pénzt.

Tartalmukat tekintve a devizajogszabályok az állampolgárok és a gazdasági szervezetek *vagyontárgyait* és egyébként a polgári jogban szabályozott *vagyoni viszonyait* érintő rendelkezések. Ezek a rendelkezések *korlátozó jellegűek* s meghatározott *vagyontárgyakra* és ezekkel kapcsolatban *jogügyletekre* vagy más *cselekményekre* vonatkoznak, vagy pedig vagyontárgyakra vonatkozóan a devizahatósággal szemben meghatározott cselekményre, magatartásra kötelezneknek s ekként államigazgatási jellegű, *pénzügyi jogi* viszonyt létesítenek a kötelezettek és a devizahatósági szervek között.

aa) A modern devizajogszabályok ma már nem korlátozódnak a valuták és a „nemesfémek" kivitelének tilalmazására, hanem arra törekszenek, hogy hatályuk alá vonják mindazon *értékeket* (vagyontárgyakat), amelyeknek kiáramlása a gazdaságilag uralom alatt tartott területről, illetve oda beáramlása megnyilvánul a terület vagyoni és fizetési mérlegében. Nemcsak a „pénzt" érintik, hanem azokat az egyéb értékfajtákat is, amelyek alkalmasak a fizetési mérlegek csúcsainak kiegyenlítésére, sőt „megfogják" azokat az értékeket is, amelyeket először realizálni kell abból a célból, hogy devizális, valutáris vagy nemesfém vonatkozásban hozam alakuljon ki. Nemcsak a pénz és a nemesfémek kivitelét tiltják és ellenőrzik, hanem egyéb vagyontárgyak kivitelét is, továbbá gyakran a belföldi pénz behozatalát. Nemcsak a külföldre exportált áru eladása folytán elért devizabevétel beszolgáltatását rendelik el, hanem ellenőrzik a devizabelföldiek egyéb, külföldön levő vagyontárgyainak (pl. ingatlanainak) a sorsát is, megkövetelve az értékesítés (hasznosítás) folytán előállt deviza beszolgáltatását.

A devizajog által ekként megragadott *vagyontárgyakat* három kategóriába oszthatjuk:

Olyanok, amelyeknek *közvetlen devizális értékük* van, amin azt értjük, hogy a nemzetközi fizetési forgalomban korlátlanul vagy bizonyos vonatkozásokban felhasználhatók: ilyenek a külföldi fizetőeszközök (valuták), a külföldi bankszámla-követelések (devizák és más, külföldi adóssal szemben fennálló pénzkövetelések), a külföldi pénzértékre szóló, illetve ilyen pénzben fizetendő értékpapírok (váltók, csekkek, utalványok, pénztárjegyek) és az arany. Ezek a „devizaértékek" mindenütt, ahol kötött vagy tervszerű devizagazdálkodás van, elsősorban tárgyai a szabályozásnak, éspedig olyan értelemben, hogy ezek forgalma és rendszerint birtoklása tekintetében is a jegybanknak és esetleg más „devizabankok"-nak van monopol helyzetük (devizamonopólium).

Az *áruk* és egyéb vagyontárgyak annyiban tárgyai a devizajogi szabályozásnak, amennyiben azokat a határon át mozgatják (export, import, utazási forgalom): az exportált áru a határátlépés pillanatától kezdve devizaérték (devizakövetelés), az importáru ugyanettől a pillanattól kezdve külföldi tartozás, devizateher; az áru és az utazási forgalom, valamint az áruforgalom accessorius vonatkozásai (szállítás, biztosítás, jutalék) ezért szintén szabályozás tárgya minden devizajogban.

Minden más vagyontárgy is (ingatlanok, ingók, vállalati érdekeltségek, értékpapírok, követelések, ipari tulajdon, szerzői jog) tárgya

lehet — és a legtöbb devizajogi rendszerben tárgya is — a szabályozásnak akkor, ha e vagyontárgyak más országban vannak, mint a tulajdonos vagy a rendelkezésre egyébként jogosult személy (külföldiek belföldön levő vagyontárgyai, belföldiek külföldön levő vagyontárgyai); e vagyontárgyak („közvetett devizaértékek") esetleges vagy potenciális devizaforrások, illetve devizaterhek, s ezért az egyes tárgyak tekintetében köthető bizonyos, rendszerint elidegenítő ügyletek vannak devizahatósági ellenőrzés alá vonva.

ab) Azoknak a polgári jogi *ügyleteknek* és egyéb jogi cselekményeknek a köre is, amelyeket a devizajogi szabályozás az engedélyhez kötés révén meg szokott ragadni, általában egyforma a különböző devizajogi rendszerekben. A modern devizajogok nemcsak a külföld felé tör ténő fizetéseket vonják ellenőrzés alá, de számos olyan *jogügyletet, tranzakciót* is, amelyek — akárcsak közvetve — kihatnak az ország fizetési mérlegére. Sőt: az ellenőrzés már nemcsak a teljesítés stádiumában kezdődik, hanem sor kerül a kötelezettségek *keletkezésének*, oly jogügyletek kötésének az ellenőrzésére, amelyek esetleges jövőbeni teljesítések alapját képezhetik.

A devizatörvények tehát *számos jogügyletet* vonnak a szabályozás körébe, mégpedig akár azért, mert a jogügylet *tárgya* olyan, hogy az arra vonatkozó megállapodások devizagazdálkodási szempontból való ellenőrzése kívánatosnak látszik (pl. arany vagy külföldi fizetőeszközök tárgyában létrejövő ügyletek), akár azért, mert az ügyletkötő *személyeknek* vagy azok egyikének külföldi volta, illetőleg a vagyontárgy *külföldön* léte teszi szükségessé az ellenőrzést (pl. értékpapírok és egyéb vagyontárgyak tekintetében létrejövő ügyletek). Van a devizatörvényekben arra is példa, hogy nem is a jogügylet, de már a jogügylet kötésére szóló *ajánlat*, sőt még az ajánlatot *megelőző tárgyalás* is engedélyhez van kötve. Más esetben viszont maga a devizatörvény *kötelez jogügylet kötésére* szóló ajánlattételre (valuta és arany vételre felajánlása; a külföldi értékpapírok és követelések bejelentése igénybevétel céljából).

A polgári jogi *ügyletek számos fajtáját* érintik a devizajogi rendelkezések. Legszélesebb körben a fizetőeszközök és az arany forgalmával kapcsolatban áll fenn ügyleti korlátozás, mert ilyen értékek átadása vagy átvétele többféle *jogügylet* kapcsán tilos, illetőleg engedélyhez van kötve. Leggyakrabban természetesen az *adásvételi ügylet* az, amelynek kapcsán ilyen értékek gazdát is cserélnek, de lehet *kölcsön, letét, ajándékozás, megbízás* vagy bármilyen más ügylet.

Szűkebb körre vonatkozik a jogügyleti korlátozás olyan vagyontárgyaknál, amelyeknél a rendelkezésben való korlátozást nem a vagyontárgy önmagában való „devizális" értéke teszi szükségessé, hanem az a körülmény, hogy a tulajdonos vagy egyébként rendelkezésre jogosult, vagy pedig az örökhagyó más országbeli „devizapolgár", mint maga a vagyontárgy, amelyre az ügyleti rendelkezés vonatkozik. Ilyen vagyontárgyak az ingatlanok, a vállalatok és vállalati érdekeltségek, az ipari tulajdonjogok, a használati stb. jogok s ingóságok, amennyiben nem esnek a devizális értékek fogalma alá. Ezekre a vagyontárgyakra vonatkozóan engedélyhez kötött jogügyletek: az *elidegenítés*, a *megterhelés*, a *bérbe-* vagy *haszonbérbeadás*, a *használatra átengedés*, a *kezelési megbízás* s általában a rendes kezelés, illetőleg gazdálkodás körén túlmenő rendelkezés, továbbá minden olyan jogcselekmény, amelynek folytán a belföldi és külföldi részesedés aránya megváltozik. A *végrendelkezési szabadságot* a szigorú devizatörvények sem szokták korlátozni (de az 1952. évi *bolgár devizatörvény* szerint tilos belföldi személyeknek akár belföldön, akár külföldön levő vagyonukat végrendetileg külföldi személyre hagyni).

Végül a devizajog által érintett jogügyletek és egyéb cselekmények harmadik csoportjaként említhetjük azokat, amikor a jogszabály devizagazdálkodási érdekből olyan, egyébként vagyoni érdekű ügyleteket vagy más jogi cselekményeket köt engedélyhez, amelyek nem irányulnak közvetlenül vagyontárgyakkal való rendelkezésre, helyesebben: amikor a szabályozás szükségességét látszólag nem bizonyos vagyontárgyak tulajdonosainak külföldi vagy belföldi volta indokolja, hanem a vagyontárgyaktól függetlenül ragad meg a szabályozás egyes polgári jogügyleteket, amelyek mögött természetesen mégis *devizaértékek mozgása* rejlik. Ilyen „elvont" ügyleti korlátozás pl. a külföldi hitelezővel szemben fennálló bármilyen *tartozásra történő fizetés* engedélyhez kötése, ideértve a *beszámítás* eseteit is, vagy a belföldiek közötti *valutatartozásokra* történő fizetések engedélyhez kötése, a külfölditől való *hiteligénybevétel* vagy külföldinek való *hitelnyújtás* engedélyhez kötése, illetőleg engedélyhez kötése minden olyan jogcselekménynek, amelyből kifolyólag belföldinek külföldivel szemben *tartozása keletkezhetik*. Igen általános a *csehszlovák* devizatörvénynek (107/1953. Sb. sz.) az a szabálya, amely általánosan engedélyhez köti a külfölddel szembeni „szerződési kötelezettségek keletkezését, illetve ilyenek elismerését", nehogy gazdasági szempontból indokolatlan kötelezettségek jöjjenek létre. Lényegében ugyanígy az 1952. évi *bolgár* devizatörvény I. fejezet 6. pontja.

ac) A jogügyleten és a jogügylet kötésére irányuló akaratnyilvánításon kívül számos más, jogügyletnek nem minősülő, bár rendszerint jogügyletekkel kapcsolatos *cselekmény* szabályozását is szükségessé teszi a tervszerű devizagazdálkodás olyan esetekben, amikor az ilyen cselekmény devizagazdálkodási érdeket

érint vagy érinthet. Így mindenképpen — tehát, ha jogügylet nem is állapítható meg — engedélyhez kötött cselekmények: a *fizetés*, illetőleg *jóváírás* külföldi javára; a *külföldi fizetőeszközzel* (arannyal) való fizetés vagy egyéb rendelkezés akár belföldi részére; külföldi fizetőeszköz vagy arany *birtokban tartása* vagy belfölditől *átvétele*. A jogügyletnek nem minősülő, de engedélyhez kötött cselekmények köréből, mint — a fizetés mellett — leggyakrabban előfordulót, ki kell emelni a bizonyos devizaértékek (fizetőeszközök, arany, értékpapírok stb.) *kiviteléhez*, *behozatalához*, ki- vagy beküldéséhez szükséges devizahatósági engedély előírását, amely minden devizajogban megvan, éspedig attól függetlenül, hogy milyen jogügylet kapcsán, milyen célból, milyen rendeltetéssel, milyen szándékkal vagy milyen okból kerül sor az említett cselekményekre.

b) Ami a szocialista *magyar* devizajog kialakulását illeti: a felszabadulás után hatályban maradtak az 1931-től kezdve hozott devizajogszabályok, amelyeknek száma igen tekintélyesre nőtt, úgyhogy az azokban való tájékozódás még a jogszabályok alkalmazására hivatott jogászok számára sem volt könnyű feladat. Világossá vált hamarosan az is, hogy az államosítások előrehaladásával és az állam külkereskedelmi monopóliumának az alkotmányban történt proklamálása után már indokolatlan volt az óriási többségükben még a felszabadulás előtti időből származó devizajogszabályoknak további fenntartása, nem is beszélve a húsz év alatt felgyülemlett jogszabálydzsungelben való eligazodás nehézségéről. Megért tehát a helyzet új, immár *szocialista* devizatörvény megalkotására. Ez 1950-ben történt meg: *„a tervszerű devizagazdálkodással* kapcsolatos szabályokról" szóló 30. sz. tvr. — igen nagy számú korábbi jogszabály hatályon kívül helyezésével — *egyetlen jogszabályban* foglalta össze a magyar devizajog hatályos szabályait. Ennek a közel negyedszázadig hatályban volt jogszabálynak az alapelveit fenntartotta az időközi gazdasági fejlemények és tapasztalatok alapján 1974-ben modernizált új szabályozás (az 1974. évi 1. sz. tvr.) is.

A magyar devizatörvény *szocialista* jellege nemcsak címéből tűnik ki *(„tervszerű devizagazdálkodás")*, de tartalmában is gyökeres eltérések vannak a korábbi, kapitalista eredetű devizajogszabályoktól. Sok hasonlóságot mutat viszont más szocialista országok devizajogával, de — eltérően több szocialista országbeli szabályozástól — a külkereskedelmet sem függetleníti az *egységes devizagazdálkodási és devizaellenőrzési rendszertől*.

A devizahatóság hazánkban a *pénzügyminiszter*, aki azonban e jogkörét — a maga részére fenn nem tartott vagy más szervre át nem ruházott ügyek kivételével — a *Magyar Nemzeti Bank* (Bank) útján gyakorolja. Ennek megfelelően a Bank az operatív devizagazdálkodás és devizamonopólium *központi szerve* s egyben *általános hatáskörű devizahatóság*. A Külkereskedelmi Minisztérium hatáskörébe tartozik — nem devizahatósági jogkörben, hanem a *külkereskedelmi* monopólium hatósági gyakorlásának körében — az áruforgalommal kapcsolatos *kiviteli* és *behozatali* engedélyek kiadása, és ilyen engedély birtokában nincs szükség devizahatósági engedélyre. Az áruért befolyó ellenérték (exportdeviza) beszolgáltatásának ellenőrzése azonban az *áruforgalom körében is* a devizahatóság (a Bank) feladata.

A pénzügyminiszter, illetőleg a Magyar Nemzeti Bank megbízásából *néhány más szerv* is ellát egyes devizagazdálkodási teendőket (Magyar Külkereskedelmi Bank Rt., Országos Takarékpénztár, Pénzintézeti Központ, Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítmányozási Vállalat és más idegenforgalmi és utazási szervek, vámszervek).

A magyar devizajog *tartalmát* illetően (a rendelkezések által érintett *személyek* és *vagyontárgyak*, valamint engedélyezéshez kötött *jogügyletek*, *fizetések* és egyéb cselekmények köre) utalunk a fentiekben már mondottakra, amelyek a mi devizajogunkra is vonatkoznak. A konkrét rendelkezések részletes ismertetése azonban — figyelemmel a tételesjogi szabályozás időnként változó módjára is — mellőzhető.

c) Kötött vagy tervszerű devizagazdálkodást folytató államban a nemzetközi fizetések kötelező szabályait elsősorban az állam devizajoga, de emellett rendszerint *fizetési egyezmények*, illetve ezek alapján kiadott belső jogszabályok állapítják meg. Úgy is mondhatjuk, hogy a külföldi állammal kötött fizetési egyezménynek belső jogszabállyal az állampolgárokra (jogi személyekre) is kötelezővé tett szabályai részévé válnak az ilyen, tervszerű vagy kötött devizagazdálkodást folytató állam devizajogának.

Más a helyzet az olyan országokban, ahol nincsenek kötelező devizajogi előírások (szabad devizagazdálkodást folytató országok). Ha ilyen állam kötött (tervszerű) devizagazdálkodást folytató állammal kereskedelmi és egyéb gazdasági kapcsolatban áll, a fizetések rendjét múlhatatlanul nemzetközi (államközi) egyezménnyel kell szabályozni, hiszen biztosítani kell, hogy a másik állam devizajogának a külföldre való fizetést megtiltó (engedélyhez kötő) rendelkezései ellenére a saját ország hitelezője (exportőr) megkapja a kiszállított áru stb. vételárát. Másrészt a másik (a kötött devizagazdálkodást folytató) állam biztosítani kívánja, hogy a szabad devizájú államokból a saját állampolgáraihoz vagy vállalataihoz (exportőrök) irányuló fizetések *egy* helyre összpontosuljanak, hiszen csak így lehet az ebből az országból eredő devizával államilag gazdálkodni.

A fizetési egyezmények változatos skálájából külön figyelmet érdemelnek a *klíring-*

egyezmények. A klíring-egyezmény a fizetési egyezményeknek olyan fajtája, amely a két (vagy több) ország közötti fizetéseknek erősen *kötött rendjét* állapítja meg akként, hogy az adósoknak a másik országbeli hitelezőkkel szemben fennálló tartozásokra a fizetéseket a saját országbeli központi fizetőhelynél kell eszközölniük s innen kapnak kielégítést azok a hitelezők, akik javára a másik országbeli adósok az ottani központi fizetőhelynél fizetést eszközöltek. A klíring-rendszer — a kötöttséggel járó hátrányok mellett is — alkalmas lehet arra, hogy elősegítse az *áruforgalom egyensúlyát* és azt, hogy mindkét fél érdekelt legyen a másik féllel való kereskedelemben, mert saját áruinak értékesítését segíti elő azzal, ha a másik féltől vásárol.

A klíring-egyezményeknek szigorúan kötött formájával szemben egyéb fizetési egyezményekben a felek lényegében csak annak az ellenőrzési lehetőségét kívánják biztosítani, hogy a másik országba történő fizetések meghatározott keretben, illetőleg az ellenkező irányú fizetésekhez viszonyítva megállapított mértékben maradjanak.

A *konvertibilitás* felé való előrehaladással (ami a nyugat-európai államoknál 1958 óta észlelhető) a korábban szinte általános bilaterális klíring-rendszerrel szemben előtérbe kerülnek a „lazább" fizetési egyezmények is, amelyek a kölcsönös elszámolás kötött rendszere helyett megelégszenek a fizetési lehetőségek biztosításával, anélkül, hogy a fizetéseket egy helyen (jegybank) koncentrálnák. Ami Magyarországot illeti, számos ázsiai és afrikai állammal most is klíring-viszonyban áll, de a fontosabb nyugat-európai viszonylatokban az utóbbi évek során már sikerült elfogadtatni a klíring-kötöttségektől mentes, szabadabb fizetési rendszert.

Az államközi (bankközi) klíring-megállapodás keretében a szerződő államok jegybankjai (vagy erre a célra kijelölt egyéb bankjai) kölcsönösen olyan számlát (folyószámlát) vezetnek egymásnak, amelyen keresztül az egyezmény értelmében a klíringbe bevonható átutalások (elsősorban az áruforgalommal kapcsolatos, de esetleg meghatározott egyéb jogcímeken teljesített fizetések) eszközöltetnek. Minthogy a fizetések gyakorlatilag nincsenek mindig egyensúlyban, a klíring-megállapodásban a bankok rendszerint kölcsönös, kamatmentes túllépési lehetőséget biztosítanak egymás számára („overdraft").

A bilaterális klíring- és fizetési szerződések mellett ismeretes a *multilaterális elszámolási rendszer* is. Ilyen klíring-rendszer a KGST-államok közötti áruforgalomban van, éspedig 1964. január óta. A lebonyolítás a *Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank* (Moszkva) feladata. Az elszámolások a tagállamok bankjainak az említett központi banknál nyitott *transzferábilis rubelszámláin* bonyolíttatnak le. Minden államnak egyetlen, a központi bankkal szemben fennálló követelése van, amelyet tetszés szeint használhat fel *az egyezményben részt vevő bármelyik állammal* szemben.

E multilaterális *elszámolási* rendszer *nem érinti* a KGST-országok között 1958-ban kötött megállapodásban (Általános Szállítási Feltételekben) megállapított bilaterális fizetési rendet, mert az egy-egy ország bankja által az exportáló külkereskedelmi vállalat részére okmánybenyújtáskor eszközölt azonnali fizetés, valamint a másik ország bankja által az importőr visszatérítési igénye alapján eszközölt ugyancsak azonnali fizetés továbbra is az ÁSZF-ben megállapított módon bonyolódik. A multilaterális elszámolásokat bonyolító Bankhoz csak a tagországok bankjainál a másik tagországbeli bankkal szemben keletkező követelések és tartozások kerülnek s jelentkeznek a Banknál a tagországok *bankjai* számára transzferábilis rubelben nyitott számlákon. Jogviszony (bankszámlaviszony, esetleg hitelviszony) a Bank és tagországbeli bankok között keletkezik, nem jön létre ellenben jogviszony a Bank és a tagországbeli külkereskedelmi vállalat között.

Meznerics Iván

6. Nemzetközi bankok és más pénzügyi intézmények.

A nemzetközi valutáris együttműködési törekvések erős megélénkülése — éppen úgy, mint a nemzetközi kereskedelemnek óriási méretű kiszélesedése — a második világháborút követő időszak világgazdasági jelenségeinek egyik jellemzője. Eme új jelenségek tudományos vizsgálata elsősorban közgazdaságtani téma, de az ilyen együttműködési megállapodásokból eredő jogok és kötelezettségek elemzésével, valamint a nemzetközi pénzügyi intézmények szervezeti-működési szabályaival már a jogtudománynak *is* foglalkoznia kell, s ez — véleményünk szerint — legcélszerűbben a *pénzügyi jogban* történhetik.

Igaz, hogy az e körbe tartozó pénzügyi viszonyokra — ellentétben a pénzügyek „belső" oldalán keletkező viszonyokkal — nagyrészt nem az alá-fölérendeltség és a hatósági elem a jellemző, s olyan értelemben vett pénzügyi jogviszonyról, ahogyan ezt fentebb (az I. cím alatt) kifejtettük, e körben alig beszélhetünk. A szóban forgó, pénzügyi vonatkozású jogok és kötelezettségek forrása általában nemzetközi (bankközi) egyezmény, éppen úgy, mint a nemzetközi adó- és vámegyezmények esetén. Míg azonban az utóbbiaknál a nemzetközi egyezményben vállalt kötelezettségek a belső jogrendbe átültetve (kihirdetés, a végrehajtás szabályozása hazai jogszabályokkal) valóságos pénzügyi jogi viszonyokban jelentkeznek, amelyek *alanyai* már nem az államok, hanem állampolgárok és gazdálkodó jogi személyek, addig az államok közötti *valutáris együttműködési egyezmények* kötelező szabályai rendszerint nem nyúlnak le eddig, hanem azok magukat

az államokat, vagy más közjogi jellegű testületeket (jegybankok, nemzetközi pénzügyi intézmények) kötelezik, tehát „par excellence" *nemzetközi jogi* szabályok. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyenfajta egyezményekkel, szervezetekkel a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok jogi vonatkozásainak vizsgálatára hivatott stúdiumban ne kellene foglalkozni. Az a korábbiak során többször hangoztatott szempont, hogy a pénzügyi jog *komplex* jellege elkerülhetetlenné teszi itt-ott az „idegen" jogterületre lépést (az adott esetben a nemzetközi jogról van szó, de polgári jogi és nemzetközi magánjogi „határsértések" is előfordulhatnak), fokozottan áll a pénzügyek nemzetközi vonatkozásaira.

A Nemzetközi Fizetések Bankja.

A Svájcban (Basel) székelő e bank (BIS: Bank for International Settlements, BIZ: Bank für internationale Zahlungen) alapítását még az 1930-ban tartott hágai értekezleten határozták el, amelyen a német háborús jóvátételi kérdések rendezésére az ún. Young-tervet fogadták el. A Young-terv végrehajtásában ügynökként való közreműködés mellett a *BIS* feladatának jelölték ki a *jegybankok együttműködésének* és a *valuták stabilitásának* elősegítését. Az évek folyamán ez utóbbi feladat egyre inkább a Bank tevékenységének súlypontjába került.

A BIS-t öt európai jegybank (angol, belga, francia, német, olasz), a japán központi bank és egy amerikai bankcsoport alapította. Japán 1951-ben kivált a BIS-ből és az általa jegyzett részvényeket az alapító jegybankok vették át. A bank — a számottevő amerikai érdekeltség ellenére — lényegében *európai* intézmény, amelynek jelenleg, a Szovjetunió Állami Bankja és az NDK jegybankja kivételével, minden európai jegybank — köztük a 30-as évek óta a *Magyar Nemzeti Bank* — tagja és egyben részvényese is. A részvények $^3/_4$ része az európai jegybankok tulajdonában van.

A BIS alaptőkéjét ötszázmillió aranyfrankban állapították meg s 1971-ben ezerötszázmillió aranyfrankra emelték. (1 aranyfrank az USA dollár kb. $^1/_3$ részének felel meg.)

A BIS ügykörébe tartozik aranynak saját, vagy jegybankok számlájára történő vásárlása, eladása és letétként való elfogadása, hitelnyújtás jegybankoknak, vagy hitelfelvétel jegybankoktól, váltók vagy egyéb rövid lejáratú adóssági címletek vásárlása és eladása, továbbá devizák és tőzsdei értékpapírok (a részvények kivételével) vétele és eladása. A BIS kapcsolatban áll a nem tagországok jegybankjaival, továbbá elsőrangú más pénzintézetekkel is.

A vezető tőkés valuták külső konvertibilitásának helyreállítása óta megnőtt ugyan a nemzetközi fizetések szabadsága, de egyben a nyugati valutarendszer labilitása is. Ezzel kapcsolatban szükségessé vált a nemzetközi pénzügyi együttműködés szorosabbá tétele. A BIS e fokozott *nemzetközi pénzügyi kooperáció egyik legfontosabb szerve*, amely megfelelő tanácskozási fórumként és a segítségével egyes országok részére rövid idő alatt, különösebb formalitások nélkül összehozott jelentős összegű hitelek révén fontos szerepet játszott és játszik ma is a valutaválságok elhárításában.

A BIS ellátja a „trustee" (bizalmi kéz), illetve „fiscal agent" (pénzügyi ügynök) szerepét több nemzetközi államkölcsönnel kapcsolatban.

A Nemzetközi Monetáris Alap.

Ez az intézmény (International Monetary Fund — IMF) a tőkés világ legátfogóbb jellegű valutáris intézménye, amely az 1944-es Bretton-Woods-i egyezmény alapján létesült és 1946-ban kezdte meg működését. Székhelye Washington, Jelenleg közel 120 állam a tagja, túlnyomórészt az ipari fejlett tőkésországokból és a fejlődő országokból. A szocialista országok — Jugoszlávia, Románia és Vietnam kivételével — nem tagjai az intézménynek.

A Nemzetközi Monetáris Alap (Alap) és a vele szoros kapcsolatban álló *Világbank* alapítását elhatározó 1944. évi Bretton-Woods-i értekezleten a Szovjetunió is képviseltette magát, de nem ratifikálta az egyezményt, mivel a nemzetközi helyzet időközben megváltozott. Lengyelország, Csehszlovákia és Kuba az alapító tagok közé tartozott, később azonban kiléptek.

Az Alap fő feladata a világkereskedelem zökkenőmentes növekedésének elősegítése, multilaterális fizetési rendszer és stabil devizaárfolyamok mellett. Erre való tekintettel az Alap támogatja a tagországoknak a *devizakorlátozások lebontására* irányuló törekvéseit és maximálisan 3—5 éves *középlejáratú hitelek nyújtásával*, valamint szaktanácsadással hozzájárul a tagországok fizetési mérlegnehézségeinek áthidalásához, illetve támogatást nyújt gazdasági reformokhoz.

Minden tagország számára kvótát állapítanak meg, amely alapul szolgál a hiteligénybevételi lehetőségek meghatározásánál. A kvótával függ össze az az összeg is, amelynek erejéig az Alap kikölcsönözheti egy-egy tagország valutáját. A tagok szavazati joga ugyancsak lényegében a kvótához igazodik.

Az Alap részéről a *hitelnyújtás* oly módon történik, hogy a tagállam saját valutájáért *megvásárolja* az Alaptól a szükséges devizát. A hitel lejáratakor a tag köteles saját valutáját az igénybe vett devizával, vagy egyéb, az Alap által elfogadhatónak minősített konvertibilis devizával visszavásárolni. A hitel után fizetendő kamat általában a piaci kamatszintnél alacsonyabb.

A tagállamok fix árfolyam-rendszer fenntartására kötelezték magukat az Alappal szemben akként, hogy az általuk alkalmazott árfolyamok az Alapnál bejelentett paritástól

mindkét irányban legfeljebb 1%-kal térhetnek el.

A tagállamok kötelezettséget vállaltak arra is, hogy *együttműködnek* a devizaárfolyamok stabilitásának előmozdítására és elkerülik az olyan leértékelést, amelynek célja indokolatlan előnyszerzés a nemzetközi versenyben. A tagállamok azért csak akkor javasolhatják valutaparitásuk módosítását, ha ennek célja valamely mélyreható egyensúlyzavar kiküszöbölése. *Paritásváltoztatásokat* csak az Alappal folytatott tanácskozás után szabad végrehajtani.

A Bretton-Woods-i egyezményen alapuló nyugati valutáris együttműködési rendszer évek óta tartó válságának egyik következményeként az IMF-szerinti fix árfolyamrendszert a „lebegő" árfolyamok (floating rates) váltották fel, s megváltoztak az árfolyamok tekintetében vállalt, fent említett kötelezettségek. A valutáris együttműködés megrendülését és válságát azonban nem sikerült kiküszöbölni az ún. *különleges hiteligénybevételi jogok* (Special Drawing Rights: SDR, „papíraranyak") rendszerének bevezetésével sem.

A Világbank és társintézményei.

A *Világbank* (teljes néven Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank — International Bank for Reconstruction and Development, IBRD) az IMF-hez hasonlóan Washingtonban székel és tagjai — egy-két kivétellel — ugyanazok. (A Bank tagja csak olyan ország lehet, amely az IMF-nek is tagja.)

A Világbank — ugyancsak a Bretton-Woods-i egyezmény alapján — azzal a feladattal alakult, hogy a főleg az iparilag fejlett országokban jelentkező *háborús pusztítások helyreállításának finanszírozását*, valamint a *fejlődő országok* gazdaságfejlesztését elősegítse. Az előbbi feladat teljesítése után a Világbank azonban ma is — a fejlődő országok beruházási szükségleteinek finanszírozásában való részvétel mellett — kölcsönt nyújt a fejlett országoknak.

A Világbank tevékenységének sokrétűsége, illetve a fejlődő országok kedvezőtlen valutáris helyzete szükségessé tette, hogy különleges feladatok ellátására 1956-ban a *Nemzetközi Finanszírozási Társulatot* (International Finance Corporation: IFC) és 1960-ban a *Nemzetközi Fejlesztési Társulatot* (International Development Association: IDA) hozzák létre. Ezek a szervezetek, amelyeknek jelenleg 100 körüli tagja van, a Világbankkal együtt az ún. *Világbank-csoportot* alkotják.

A Világbank kölcsönei beruházási célokat szolgálnak, azok kizárólag *hosszú lejáratú* jellegűek. A kölcsönzési idő leghosszabb tartama korábban 25 év volt, ezt a határt azonban újabban 5—10 évvel túllépték, úgy hogy a Világbank kivételesen 30 évet meghaladó lejáratú hiteleket is nyújt.

A Világbank kölcsönnyújtása olyan projektumokra összpontosul, amelyek a gazdasági fejlődés alapját alkotják. Ezekre az ún. infrastruktúra-beruházásokra, nevezetesen az energiahálózat fejlesztésére, utak, vasutak, kikötők stb. építésére esett a kölcsönök $^2/_3$ része.

Mivel a saját eszközei nem elegendőek az egyre növekvő hiteligények kielégítésére, a Világbank az utóbbi években rendszeresen hosszú lejáratú *kötvénykölcsönöket* vett fel a nemzetközi tőkepiacokon.

A Világbank a rendelkezésére álló eszközöket kizárólag tagjai részére használja fel. Kölcsönt csak a tagországok hivatalos szerveinek, illetve — ha a hitelvevő nem maga az illető tagállam kormánya — csak állami vagy jegybank-garancia mellett nyújt.

A Világbank leányintézete, az IDA, az általa kölcsönözhető összegeket döntően a tagországok kormányaitól kapja. Az IDA a *gyengén fejlődő országok számára* kedvezményes feltételek mellett *nyújt kölcsönöket*. Kölcsönei kamatmentesek, időtartamuk 50 évig terjedhet.

Az Európai Beruházási Bank és más gazdaságfejlesztési bankok.

Az utóbbi évtizedekben a nemzetközi pénzügyi intézmények tekintetében végbement fejlődés egyik jellegzetessége, hogy az egyes világrészek, vagy *regionális* csoportosulások szükségleteinek megfelelően *gazdaságfejlesztési bankok* és szervek alakultak meg. Ilyenek pl. az *Afrikai Fejlesztési Bank*, több latin-amerikai hasonló jellegű intézmény, az 1965 végén megalakult *Ázsiai Gazdaságfejlesztési Bank* (az ennek az intézménynek felállítását előkészítő megbeszéléseken a Szovjetunió is képviseltette magát), a Közös Piac Európai Beruházási Bankja, az OECD keretében működő *Fejlesztési Segélybizottság* stb.

Az *Európai Beruházási Bank* a *Közös Piac* bankja, amely a római alapokmány (1957) szerint létesült, Brüsszel székhellyel. Részvényesei csak a tagállamok lehetnek. Kormányzó tanácsa a tagállamok pénzügyminisztereiből áll.

Az Európai Beruházási Bank tevékenységi körét a római szerződés így írja körül:

a) A különböző fejlettségű vidékek közötti különbségek csökkentése az *elmaradott területek fejlesztése* révén . . . , hogy hozzájáruljon a tőkepiacok közreműködésével és saját eszközeivel az EGK kiegyensúlyozott és akadálytalan fejlődéséhez a Közösség érdekében.

b) Segíteni egyes körzetek vagy vállalatok alkalmazkodását az *integrációból* folyó új feltételekhez, mind a korábbi profil fenntartása és korszerűsítése, mind az esetleges profilváltozások (ún. „átállítások") megkönnyítése révén;

c) Közös érdekű infrastruktúra-létesítmények vagy termelőegységek megépítése.

Az Európai Beruházási Bank pénzügyi hozzájárulásainak formái: kölcsönnyújtás, illetve garanciavállalás. Eddig az első forma ját-

szott fő szerepet. A kölcsönt felhasználó vállalat vezetésébe a beleszólást a Bank statútuma tiltja, kivéve azt az esetet, ha ezt a kölcsönök visszatérítése szükségessé teszi. A statútum egyik cikkelye szerint a kölcsönkérelmeket *lehetőleg* előzze meg más pénzügyi források igénybevétele.

A hiteleket vagy közvetlenül a tagállamoknak nyújtják, vagy a tagállamok területén beruházó magán-, illetve közvállalatoknak. A magánvállalat külföldi, azaz a Közös Piacon kívüli érdekeltség is lehet. A kölcsönt felvevők vagy állami garanciát szereznek, vagy a szokásos bankszerű biztosítékokat nyújtják. A Bank minden olyan biztosítékot megkövetelhet, amelyet szükségesnek tart.

A Bank felvehet hiteleket mind a tagállamok, mind harmadik országok (Svájc, USA stb.) tőkepiacán. A tagállamok tőkepiacainak a Bank rendelkezésére kell állniuk, nem zárkózhatnak el, feltéve, ha a Bank igényei nem okoznak súlyos pénzügyi zavarokat az illető országban. Harmadik országok természetesen elzárhatják tőkepiacukat a Bank kötvényei elől, így pl. Svájc 1958—61 között azokat nem engedte be. Viszont a Banknak a helyi játékszabályokhoz kell tartania magát, amikor igénybe veszi a tagállamok tőkepiacát.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) Valuta- és Pénzügyi Állandó Bizottsága.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának végrehajtó bizottsága 1963-ban létrehozta a Tanács *Valuta- és Pénzügyi Állandó Bizottságát* (Bizottság), megállapítván annak feladatkörét és ügyrendjét.

A Bizottság célja az, hogy elősegítse a KGST tagországai gazdasági és műszaki-tudományos *együttműködésének* továbbfejlődését; a nemzetközi szocialista munkamegosztásnak tervszerű elmélyítését a tagországok közötti áru- és pénzkapcsolatok *elszámolási rendszerének* állandó tökéletesítése útján; az együttműködés megszervezését azokban a kérdésekben, amelyek a KGST tagországainak a tőkés- és a gazdaságilag gyengén fejlett országokkal fennálló *valuta- és pénzügyi kapcsolataival* függnek össze, valamint a *pénzügyi és bankmunka tapasztalatai* kicserélésének megszervezését.

A Bizottság Titkárságának funkcióit a *Tanács Titkárságának Valuta- és Pénzügyi Osztálya* látja el. A Bizottság állandó székhelye: Moszkva.

A KGST Valuta- és Pénzügyi Állandó Bizottsága tehát a tagországokat kölcsönösen érdeklő kérdésekkel foglalkozik, rendszeres munkaprogram alapján, amelynek keretében az egymás közti és a harmadik országokkal fennálló pénzügyi kapcsolatokat érintő aktuális problémák folyamatosan terítékre kerülnek.

A *tagállamok bankjainak képviselői* időnként megvitatják (a „bankklub"-ban) a nemzetközi pénzpiac aktuális eseményeit, egyeztetik álláspontjaikat és a pénzpiacokon szerzett tapasztalataikat. Állandó napirenden levő kérdések pl. a tőkés pénzpiacok és a főbb valuták helyzetének megítélése, elemzése és prognosztizálása, az egymás közti nem kereskedelmi forgalomban alkalmazott elszámolások megkönnyítésére irányuló javaslatok, az állampolgároknak egymás valutáival történő ellátása stb.

A Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank.

A KGST-államok között 1963-ban létrejött egyezmény (nálunk kihirdetve az 1968. évi 2. számú törvényerejű rendelettel) alapján alakult meg a *Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank* („Mezsdunarodnüj Bank Ekonomicseszkogo Szotrudnicsesztva", „International Bank of Economic Cooperation", „Internationale Bank für die Wirtschaftliche Zusammenarbeit", az alábbiakban: Bank). Székhelye: Moszkva.

A Bank jogi személy. Tagjai a szerződő felek (államok). Új tagok felvételéhez az összes tagországok egyetértése szükséges. Ma már Kuba és Vietnam is tagja a Banknak.

A Bank feladatkörébe tartozik:

a) a *multilaterális elszámolások* transzferábilis rubelben való lebonyolítása;

b) a tagországok külkereskedelmi és egyéb műveleteivel kapcsolatos *hitelezés:*

c) szabad eszközök szerzése és *transzferábilis rubelben* való megőrzése;

d) arany, szabadon konvertálható és más devizák gyűjtése számlákon és betétként a tagországoktól és más országoktól s ezen eszközökkel *bankműveletek* végzése;

e) más, a Bank feladatainak megfelelő bankműveletek végzése;

f) az érdekelt országok megbízása alapján *iparvállalatok és létesítmények közös építésének,* rekonstrukciójának és üzemeltetésének ezen országok elkülönített forrásai terhére történő *finanszírozása.*

A Bank *alaptőkéje* 300 millió transzferábilis rubel, amelyhez a szerződő felek a kölcsönös kereskedelemben bonyolított exportvolumenük alapján kiszámított kvótával járulnak hozzá. Magyarország kvótája 21 millió transzferábilis rubel. Az egyezmény provideál az alaptőke egy részének *aranyban* vagy szabadon *konvertálható devizában* történő képzésére, s ennek alapján 1966-ban 30 millió, 1971-ben pedig további 30 millió tr. rubel ilyen módon került befizetésre. Az alaptőkén kívül a Banknak van tartaléktőkéje s lehetnek speciális alapjai.

A Bank a tagországok teljes egyenlősége és szuverenitásuk tiszteletben tartásának elve alapján működik, s a Bank tagjait — az alaptőkéhez való hozzájárulás mértékétől függetlenül — *azonos jogok* illetik.

A Bank saját vagyon erejéig felel saját kötelezettségeiért. Nem felel a tagországok kötelezettségeiért, s az utóbbiak nem felelnek a Bank kötelezettségeiért.

A Bank legfőbb szerve a *Bank Tanácsa* (Tanács), amelynek feladata a Bank tevékenységé-

nek általános irányítása. A Tanács az országok képviselőiből áll. Országonként legfeljebb három tag delegálható a Tanácsba. *Minden tagországnak* azonban csak *egy szavazata* van, függetlenül a képviselők számától és az alaptőkében való hozzájárulás mértékétől.

A Tanács szükség szerint, de legalább negyedévenként tart ülést; az ülésen a tagországok képviselői sorrendben elnökölnek.

A *Bank ügyvezetősége* a Tanács határozatainak megfelelően vezeti a Bankot, a saját maga által megállapított ügyrend szerint. A Bankot kifelé az *elnök* vagy az ügyvezetőség által megbízott más tisztviselő képviseli. A Bank nevében történő kötelezettségvállaláshoz az ügyvezetőség elnökének vagy helyettesének és egyik tagjának az aláírása szükséges.

A Bank ismertetett feladatkörének egy része csak fokozatosan valósítható meg, hiszen a bankkapcsolatok széles körű nemzetközi kiépítéséhez hosszabb időre van szükség. A Bank közvetlenül küszöbönálló elsődleges feladata viszont *a KGST-országok közötti sokoldalú elszámolások lebonyolítása.*

Az elszámolások a tagországok bankjainak a Banknál nyitott *transzferábilis rubelszámláin* bonyolíttatnak le. A tagországok bankjai naponta értesítést küldenek a Banknak követeléseik (a bevételek), illetve az exportőrbank javára szóló fizetéseik összegéről s ugyanekkor megadják a Banknak a szükséges megbízást a megfelelő elszámolási művelet (jóváírás, terhelés) eszközlésére. Ennek eredményeképpen a tagországok bankjai a külkereskedelmi vállalatok áruszállításainak ellenértékét, valamint egyéb tételek — pl. fuvarelszámolás, követségek fenntartása, ösztöndíjak, tanulmányi utak, kiküldetések — ellenértékét transzferábilis rubelszámlájukon kapják meg a Banktól. Minden országnak egyetlen, a Bankkal fennálló követelése van, amelyet tetszés szerint használhat fel az egyezményben részt vevő bármely országgal szemben. Ez lehetőséget ad arra, hogy azoknak az áruszállításoknak az ellenértékét, amelyeket az egyik ország partnerével szemben szállítással már nem egyenlíthet ki, más KGST-országokból vásárolt áruval ellensúlyozza. Ez természetesen az országok közötti kereskedelem kibővítéséhez vezet, de hangsúlyozni kell, hogy a multilaterális elszámolási rend ennek csak segítőeszköze.

A multilaterális elszámolások lebonyolításának keretében a Bank transzferábilis rubelben *hiteleket* is nyújt az egyes országok, illetőleg az országok bankjai részére, az erre vonatkozóan megállapított szabályok szerint. Ilyen hitel mindenekelőtt az *elszámolási hitel*, amelyet a Bank akkor nyújt, ha valamelyik számlán átmenetileg nincs elegendő eszköz az áruk, szolgáltatások ellenértékének, valamint az áruforgalommal kapcsolatos más műveletek költségeinek a fedezésére. Az így nyújtható hitel felső határát az áruforgalom százalékában állapítja meg a Bank Tanácsa. Ez az elszámolási hitel „revolving"-jellegű, ami azt jelenti, hogy azt a Bank az elszámolás lebonyolítására haladéktalanul nyújtja, minden esetben azonban a megállapított limiten belül.

A Nemzetközi Beruházási Bank.

A szocialista országok közötti gazdasági együttműködésnek fontos állomása — 1970-ben — az integráció jegyében történő népgazdasági fejlesztések érdekében létrehozott *Nemzetközi Beruházási Bank* (Bank) megalapítása. Az erre vonatkozó szerződést az NGEB-ben is részt vevő államok kötötték Románia kivételével. Utóbb azonban Románia, majd Kuba és Vietnam is csatlakoztak az egyezményhez. A Bank székhelye: Moszkva.

A Bank alapvető *feladata* hosszú és középlejáratú hitelek nyújtása, elsősorban a *nemzetközi szocialista munkamegosztással*, a termelésszakosítással és kooperációval, a nyers- és fűtőanyagbázis *közös érdekű* bővítésére történő ráfordításokkal, a tagországok gazdasági fejlődése szempontjából kölcsönös érdeket képviselő objektumok építésével összefüggő tevékenységekre, valamint az egyes országok nemzetgazdaságai fejlődését szolgáló objektumok építésére és egyéb, a Bank Tanácsa által megállapításra kerülő, a Bank feladatainak megfelelő célokra.

A Bank *alaptőkéje* egymilliárd transzferábilis rubel, amelyet 70%-ban transzferábilis rubelben, 30%-ban pedig konvertibilis devizákban vagy aranyban kell képezni. A tagállamok alaptőke-hozzájárulásait *(kvótáit)* kölcsönös áruforgalmuk exportvolumenéből kiindulva állapították meg.

A Bank hosszú és középlejáratú *hiteleket* nyújt:

a) a Bank tagországainak olyan *bankjai, gazdasági szervezetei és vállalatai* számára, amelyeket a tagországok hivatalosan felhatalmaztak a hitelek felvételére;

b) a tagországok gazdasági tevékenységgel foglalkozó *nemzetközi szervezetei és vállalatai* számára;

c) más országok bankjai és gazdasági szervezetei számára, a Bank Tanácsa által meghatározott rendben.

A Bank — transzferábilis rubelben, az érdekelt országok nemzeti valutáiban és konvertibilis devizákban — idegen eszközöket is bevonhat gazdálkodásába: *finánc- és bankhitelek*, valamint *kölcsönök felvétele*, közép- és hosszú lejáratú *betétek* elfogadása útján, továbbá más formákban.

A Bank Tanácsa olyan határozatot is hozhat, hogy a Bank kamatozó *kölcsönkötvényeket* bocsásson ki, amelyek a nemzetközi devizapiacokon kerülnek elhelyezésre. Jogosult továbbá arra, hogy *együttműködjék* a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának szerveivel, a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankkal és a tagországok más gazdasági szervezeteivel. Érint-

kezésbe léphet és üzleti kapcsolatokat létesíthet más nemzetközi pénzügyi és hitelintézményekkel, továbbá más bankokkal.

A Bank ideiglenesen szabad eszközeit elhelyezheti más bankoknál, valutát, aranyat és értékpapírt vásárolhat és adhat el, továbbá *egyéb*, a Bank céljainak megfelelő *bankműveleteket* végezhet.

Az országok részvétele a Bankban és a Bank tevékenysége nem akadályozhatja azt, hogy a Bank *tagországai egymással*, valamint *más országokkal* nemzetközi pénzügyi és bankszervezetekkel közvetlen pénzügyi és egyéb üzleti kapcsolatokat létesítsenek és fejlesszenek. Másrészt a Bank hitelműveletei nem helyettesítik a *kétoldalú* kormányközi gazdasági együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmények alapján történő hitelnyújtás gyakorlatban alkalmazott elveit és rendjét.

A Bank jogi személy. Kötelezettségeiért vagyona erejéig felel. Nem felel a tagországok kötelezettségeiért, a tagországok sem felelnek a Bank kötelezettségeiért.

A Bankot, továbbá az országoknak a Tanácsban részt vevő képviselőit és a Bank tisztségviselőit minden tagország területén meghatározott *kiváltságok* és *mentességek* illetik meg.

A Bank tevékenységét az egyezményhez csatolt alapszabály szerint fejti ki.

A Bank tevékenységének általános irányítását végző legfelsőbb igazgatási szerv a *Bank Tanácsa*, amely a tagországok képviselőiből áll. A Tanácsban a Bank minden tagországának egy szavazata van, függetlenül a Bank alaptőkéjéhez való hozzájárulásának mértékétől.

A Tanács a Bank tevékenységének a Bank alapszabályában felsorolt *elvi kérdéseiben* egyhangúlag, más kérdésekben pedig legalább $^3/_4$ minősített szótöbbséggel hozza határozatait. Emellett a Bank Tanácsa akkor határozatképes, ha a Tanács ülésén a Bank tagországai legalább $^3/_4$ részének a képviselői jelen vannak.

A Bank végrehajtó szerve a Bank *ügyvezetősége*. Ez az ügyvezetőség elnökéből és annak három helyetteséből áll, akiket a Bank Tanácsa a tagországok állampolgáraiból öt évre nevez ki.

A Bank tevékenységét *Ellenőrző Bizottság* ellenőrzi.

A Bank tagjai sorába belépni szándékozó *bármely ország* hivatalos nyilatkozatot nyújt be a Bank Tanácsához, amelyben kijelenti, hogy egyetért a Bank tevékenységének céljaival és alapelveivel, egyben magára vállalja az egyezményből és a Bank alapszabályából eredő kötelezettségeket. A Bank tagjainak sorába való felvételről a Bank Tanácsa határoz.

A Bank alapításáról szóló Egyezményt és az ahhoz csatolt Alapszabályt nálunk törvényerejű rendeletben (1971. évi 7. sz.) hirdették ki.

Megállapodás a szocialista nemzeti valuták átválthatóságáról és a kollektív valutáról:

A KGST 1971. évi XXV. ülésszakán a tagállamok „*komplex program*"-ot fogadtak el a tagországok közötti együttműködés további elmélyítésére és tökéletesítésére, valamint a szocialista gazdasági integráció fejlesztésére vonatkozólag. Az erről készült okmánynak a valutáris-pénzügyi kapcsolatok tökéletesítéséről szóló 7. fejezete szerint a *valutáris-pénzügyi és hitelkapcsolatoknak* aktívabb szerepet kell játszaniuk a tervszerű gazdasági együttműködés további fejlesztésével és megerősítésével, valamint a szocialista gazdasági integráció fejlesztésével összefüggő feladatok megoldásában. Az ennek érdekében létrejött *megállapodás* legfontosabb pontjai a következők:

A KGST-tagállamok tanulmányozzák, valamint gazdasági és szervezési intézkedéseket tesznek a *kollektív valuta (transzferábilis rubel)* szerepének megszilárdítására és megerősítésére, abból a célból, hogy az teljes mértékben betöltse a KGST-tagállamok nemzetközi szocialista valutájának alapvető (értékmérő, fizetési és felhalmozási eszköz) funkcióit, továbbá biztosítják a kollektív valuta tényleges átutalhatóságát, reális árfolyamát és aranytartalmát. A kollektív valutának elsősorban a szilárd, sokoldalú külkereskedelmi forgalomra, valamint az áru- és valutatartalékok felhalmozására kell támaszkodnia. E valuta reális árufedezetének biztosítéka a KGST-tagállamok áruforgalmának tervszerű fejlődése.

A KGST-tagállamok közötti kölcsönös kapcsolatokban a kollektív valutának hatékonyan kell szolgálnia a *külgazdasági kapcsolatokat*, biztosítva a résztvevő országoknak azt a lehetőséget, hogy közgazdaságilag megalapozott döntéseket hozzanak. E valuta *perspektívában* felhasználható a harmadik országokkal történő elszámolásokban és a nemzetközi elszámolásokban szereplő egyéb valuták között olyan helyet foglalhat el, amely megfelel a KGST-tagállamok *világgazdaságban* betöltött szerepének és jelentőségének.

A tagállamok rendszeres időközönként megvizsgálják a kollektív valuta árfolyama és aranytartalma realitása biztosításának kérdését.

Intézkedéseket dolgoznak ki és valósítanak meg a *sokoldalú elszámolások* kollektív valuta segítségével történő kiszélesítésére a kölcsönös külkereskedelmi kapcsolatok minden fajtájára vonatkozóan, valamint a KGST-tagállamok közötti *áruforgalom* sokoldalú kiegyensúlyozásának kiszélesítésére. E célból a *Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank* és a *Nemzetközi Beruházási Bank* rövid, közép- és hosszú lejáratú hitelezési rendszerét továbbfejlesztik. Arra kell törekedni, hogy a kollektív valuta alapján lebonyolódó sokoldalú elszámolási rendszerbe bevonjanak *harmadik országokat is*, elsősorban a szocialista és a fejlődő országok közül.

A kollektív valuta és a nemzeti valuták kölcsönös konvertibilitásának perspektívában lehetséges bevezetése céljából az országok megállapítják a KGST-tagállamok nemzeti valutáinak

közgazdaságilag megalapozott és kölcsönösen egyeztetett *árfolyamait*, illetve átszámítási kulcsait *(koefficienseit)* a kollektív valutához és egymáshoz viszonyítva. Ehhez az szükséges, hogy az országok saját lehetőségeiknek és feltételeiknek megfelelően megoldják a belföldi termelői árak és a külkereskedelmi árak közötti kapcsolat kérdéseit.

A nemzeti valuták egyeztetett árfolyamának bevezetéséről, valamint a bevezetés időpontjáról 1980-ban döntenek.

Intézkedéseket dolgoznak ki a gyártásszakosítás és kooperáció, a *tudományos-műszaki együttműködés* bővítése, objektumoknak az érdekelt országok által történő *közös építése* és üzemeltetése területén megvalósuló *gazdasági együttműködés*, továbbá a *nemzetközi szervezetek* és intézmények fenntartása során alkalmazott *valutáris-pénzügyi eszközök* tökéletesítésére. Ezért kidolgozzák a Nemzetközi Beruházási Bank és a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank által az említett intézkedések megvalósítására nyújtandó *hitelek* felhasználásának formáit és rendjét, az e területen jelentkező kölcsönös elszámolások rendjét, az érdekelt országok által létrehozandó *közös objektumok*, valamint a nemzetközi szervezetek finanszírozásának és elszámolásainak, továbbá a tevékenységükből származó eredmények felosztásának formáit és módszereit, valamint az elszámolások és a finanszírozás azon módozatait, amelyeket a *tudományos-műszaki* kutatások eredményeinek átadásánál és cseréjénél kell alkalmazni, ideértve az érdekelt országok által közösen folytatott kutatásokat is.

A KGST-tagállamok — figyelembe véve országaikban a fogyasztói és termelői árszintekben, valamint árarányokban meglevő eltéréseket — fenntartják a *nem kereskedelmi fizetések rendjét*, a hivatalos valutaárfolyamokhoz számítandó egyeztetett pótlékok (engedmények), valamint átszámítási koefficiensek alkalmazásával. Az elszámolások egyenértékűsége érdekében a KGST-tagállamok időszakonként konkretizálják és szükség esetén módosítják a pótlékok (engedmények) és a koefficiensek mértékét, az árváltozásokkal és egyéb feltételekkel összhangban, a többi között akkor, amikor a belső árváltozások az érintett országok által közösen megállapított határt meghaladják.

A KGST-tagállamok tanulmányozzák annak lehetőségét, hogy a *távlati időszakban* — a fogyasztói és termelői árszintekben és árarányokban meglevő jelentős különbségek kiküszöbölésének mértékétől függően — áttérjenek a közöttük eszközlendő összes fizetések elszámolásának *minden egyes ország valutája egységes árfolyamán történő* lebonyolítására.

Meznerics Iván

7. Vámjog és nemzetközi vámegyezmények.

a) A *vám* olyan közszolgáltatás, amelyet az állam a határt átlépő áru után szed. Az áruforgalom iránya szerint *beviteli*, *kiviteli* és *átviteli* (tranzit) vámot rónak ki. A vám leggyakoribb formája a *beviteli vám;* kiviteli vámot kevés állam tarifájában találunk és ott is csak néhány árura. A tranzit vám ma már jóformán sehol sem kerül alkalmazásra.

Nemzetközi jogi szempontból különbséget szoktak tenni az autonóm és a szerződéses vámok között. *Autonóm vámokat* minden állam saját szuverenitása („vámfelségjog") alapján, más országoktól függetlenül, önállóan állapít meg. A *szerződéses vámok* két vagy több állam megegyezésének eredményeképpen alakulnak ki: a szerződő felek — többnyire kölcsönös vámengedmények mellett — a szerződésben részletesen felsorolt árukra, az autonóm tarifától eltérő vámtételeket kötnek ki.

Az egyes áruk után fizetendő vámok mértékét, a vámtételeket *a vámtarifa* foglalja magába. Egyszerű formája két felsorolást tartalmaz: az ország külkereskedelmében előforduló árucikkeket, az ún. *árunómenklatúrát* és minden árucikk mellett a fizetendő *vámtételt*. Az ún. egyhasábos vámtarifa csupán az autonóm vámokat, a két- vagy háromhasábos az előbbiek mellett kedvezményes, illetve *preferenciális* vámokat is magában foglal.

A *nemzetközi kereskedelemnek* a világtörténelemben eddig páratlan méretű kiszélesedése folytán a *vámkérdések* világszerte és nemzetközi vonatkozásban is előtérbe kerültek. A vámok az *utóbbi két évtizedben* a nemzetközi kereskedelempolitika legfontosabb eszközeként szerepelnek. Vámokra épülnek a gazdasági tömörülések, mint a *Közös Piac* és más integrációs csoportosulások. A ma már több mint száz ország (közöttük hazánk) által alkalmazott *Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény* (GATT) pedig egyenesen azt a célt tűzi ki, hogy a külkereskedelem egyetlen szabályozó eszköze a *vám* legyen.

Hazánk gazdaságában a nemzetközi kereskedelemnek relatíve *igen nagy a súlya*, s már ez okból is érthető, hogy a külföldi államok autonóm vagy szerződéses alapon megállapított vámtarifái, a vámdiszkriminációk, valamint a különféle nemzetközi vámegyezmények, megállapodások és általában a vámok nemzetközi kereskedelempolitikai jelentőségének megnövekedése *népgazdaságunk szempontjából* fokozott figyelmet érdemelnek.

b) A *magyar vámjog* a Magyar Népköztársaság vámrendszerére, vámigazgatási szervezetére és a vámfizetési kötelezettségre (a vámügyi jogviszonyra) vonatkozó jogszabályok összessége.

A magyar jogrendszerben a vámjog kódexszerű szabályozására — a még 1874-ből való „Vámszabályzat" hatályon kívül helyezésével — az első világháborút követő szanálási években került sor. A *felszabadulás utáni* első új vámtörvény (1951. évi 24. sz. tvr.) már a tervgazdálkodásnak megfelelően fejlesztette tovább

vámrendszerünket. A jelenleg is hatályos *vámkódex* (1966. évi 2. sz. tvr. a vámjog szabályozásáról), a korábbi törvények hatályon kívül helyezésével összefoglalja a vámra vonatkozó legfontosabb anyagi jogi rendelkezéseket, míg a vámjog *részletes* szabályait, valamint a *vámeljárásra és a vámkezelésre* vonatkozó szabályokat a pénzügyminiszternek a külkereskedelmi miniszterrel együtt kiadott rendeletei, a *kereskedelmi vámtarifát* pedig minisztertanácsi rendelet [21/1976. (VI. 29.) MT sz.] tartalmazzák.

A fizetendő vámokat a *vámtarifa* tételes felsorolásban tartalmazza. Nálunk három vámtarifa van: 1. *kereskedelmi*, 2. *utas* és 3. *ajándék* vámtarifa.

A *kereskedelmi vámtarifa* vámtételeit kell alkalmazni a *külkereskedelmi áruforgalomban* behozott vámáruk belföldi forgalom számára történő vámkezelésénél. Külkereskedelmi áruforgalomban behozottnak kell tekinteni azt a vámárut, amelyet külkereskedelmi vállalat vagy külkereskedelmi tevékenység folytatására feljogosított más vállalat vagy szövetkezet érvényes külkereskedelmi szerződés alapján hoz be.

Kereskedelmi vámtarifánk háromhasábos:

Az I. jelzésű hasábban feltüntetett vámtételeket kell alkalmazni azokból az országokból származó vámáruk belföldi forgalom számára való vámkezelése esetében, amelyek Magyarországon *preferenciális* vámelbírálásban részesülnek. A preferenciális vámtételek nemzetközi szerződések vagy egyezmények alapján, illetve autonóm módon kerülnek megállapításra.

A II. jelzésű hasábban megállapított vámtételeket kell alkalmazni azokból az országokból származó vámáruk belföldi forgalom számára való vámkezelése esetében, amely országok a magyar származású árukkal kapcsolatban szerződés vagy viszonosság alapján a korlátlan és feltétel nélküli *legnagyobb kedvezmény* elvének megfelelő elbánást alkalmazzák.

A III. jelzésű hasábban megállapított vámtételeket kell alkalmazni azoknak a vámáruknak a belföldi forgalom számára való vámkezelése esetében, amelyekkel kapcsolatban a kereskedelmi vámtarifa I. és II. jelzésű hasábjaiban megállapított vámtételek nem alkalmazhatók.

Az I. hasábba általában a *fejlődő országok* viszonylatában alkalmazandó vámok kerülnek, amennyiben a *preferenciákat* mint a legnagyobb kedvezmény elve alóli jogos *kivételt*, a nemzetközi fórumok elismerik. E preferenciák ui. *egyoldalúak*, hogy a fejlődő országok saját termelésüket továbbra is vámvédelemben részesíthessék. E preferenciális rendszer bevezetése fokozatosan történt 1968-tól kezdve, mígnem Magyarország 1972-től preferenciális import vámtarifákat ajánlott fel a „harmadik világ" minden olyan országának, ahol az *egy főre eső nemzeti* jövedelem *kisebb*, mint Magyarországon (feltéve, hogy eme országok nem alkalmaznak diszkriminációt velünk szemben s hogy az áru hazai eredetét igazolják). A preferenciális vámrendszer folytán a fejlődő országok exporttermékeinek egy része teljes vámmentességet élvez a magyar piacon, sok más terméknél pedig a vámtételek jelentősen alacsonyabbak a legnagyobb kedvezményes vámtételeknél.

Az *utasforgalmi vámtarifa* vámtételeit kell alkalmazni az utasok által behozott, *nem kereskedelmi jellegű*, vámköteles áruknak, valamint mindazoknak a nem külkereskedelmi áruforgalomban behozott vámáruknak a belföldi forgalom számára történő vámkezelésénél, amelyekre az Ajándék Vámtarifa vámtételei nem alkalmazhatók.

A külföldről ajándék címén érkező vámárukat az *ajándék vámtarifa* vámtételei szerint kell vámkezelni.

c) A *nemzetközi vámegyezményekben* — rendszerint a *kereskedelmi egyezmények keretén* belül — a szerződő államok kölcsönös *vámmentességeket* vagy *kedvezményes vámtarifákat* biztosítanak egymásnak, módosítva ezáltal az autonóm vámtarifák általában magas tételeit. Az ilyen egyezményeknek s ezeken belül a *„legnagyobb kedvezmény"* biztosításának a nemzetközi kereskedelem szempontjából igen nagy a jelentőségük. A nemzetközi kereskedelmet akadályozó tényezők sorában a vámok és a devizajogi korlátozások azok, amelyek kiküszöbölésére vagy akadályozó jellegük csökkentésére a második világháború óta számos erőfeszítés történt, s részben az ENSZ keretén belül, részben azon kívül számos nemzetközi szervezet, konferencia, javaslat s egyezmény foglalkozik a nemzetközi kereskedelmet akadályozó, elsődlegesen vám- és vámjellegű korlátozások problémáival.

A *legnagyobb kedvezmény elve* azt jelenti, hogy a szerződő felek egymásnak kölcsönösen biztosítják azokat a kedvezményes vámokat, amelyeket a legkedvezőbb elbánást élvező bármely harmadik államnak megadnak. A legnagyobb kedvezmény kölcsönösségen épül fel, olyan értelemben, hogy az egyik szerződő fél a másiknak automatikusan biztosítja saját vámrendszere és vámszerződései alapján az összes kedvezményeket. Ezért a legnagyobb kedvezményes elbánásért esetenként külön ellenszolgáltatás nem jár.

A többoldalú vámegyezmények sorában legnagyobb jelentőségű az 1947-ben létrejött GATT (General Agreement on Tariffs and Trade). Ezt a *legnagyobb kedvezmény* elvén alapuló, *multilaterális vámtarifa-egyezményt* eredetileg 23 állam írta alá, de most már 100 fölött van azoknak az országoknak a száma, amelyek a GATT-egyezményt valamilyen módon alkalmazzák kereskedelmi kapcsolataikban. Hazánk 1973 óta tagja a GATT-nak.

A GATT-egyezmény alapelve az, hogy a nemzetközi kereskedelmet *diszkrimináció nélkül*

kell folytatni; a hazai ipart csakis vámokkal szabad védeni, más kereskedelmi eszközökkel nem.

Az 1957. évi római szerződéssel létrejött *Európai Gazdasági Közösség* (EEC), más néven a *Közös Piac* (Common Market) a tőkésállamok közötti gazdasági összefogásnak, *„integrációnak"* legfejlettebb formája, amelynek célkitűzései között szerepel a tagállamok között a *vámok* fokozatos *eltörlése*, harmadik államokkal szemben pedig *közös vámtarifa* alkalmazása. Ebben az irányban, tehát a közös piaci *vámunió* irányában a tagállamok igen jelentős előrehaladást tettek, és már 1968 közepén lényegében megvalósult a Közös Piac tagállamainak *vámuniója*.

A *vámunió* a vámegyezményeknek a legfejlettebb, nemcsak kedvezményeket és tarifacsökkentéseket, hanem a *vámoknak* a szerződő felek közötti eltörlését, a vámhatár megszüntetését, közös vámterület létrehozását tartalmazó fajtája. Itt jegyezzük meg, hogy a közös piaci vámuniós törekvéseket megelőzte ugyancsak Nyugat-Európában a *Benelux-államok* között a második világháborút követően létrejött vámunió.

A *multilaterális* vámegyezmények között meg kell említeni az 1950-ben létrejött *brüsszeli egyezményeket*. Ezekben a nem anyagi jogi (vámkedvezmények, vámunió), hanem *eljárási* tárgyú egyezményekben az aláírók arra kötelezték magukat, hogy az elfogadott egységes séma szerint alakítják ki *vámtarifájuk árucsoportosítását*, azonossá teszik a vámtarifaszámokat és *egységes vámértéket* érvényesítenek. Állandó szervezetet hívtak létre *(Vámegyüttműködési Tanács*, Bruxelles), amely vámtechnikai kérdéseket dolgoz ki, elősegíti a létrejött egyezmények és a vámtarifával kapcsolatos árufelsorolás és az áruk vámügyi célokra történő értékelésének *egységes magyarázatát és alkalmazását*, vámügyekkel kapcsolatosan *információkat*, és tanácsokat ad az érdekelt kormányok részére. Ehhez az egyezményhez Magyarország 1968-ban csatlakozott. (1969. évi 2. sz. tvr.) Ugyancsak Bruxelles-ben alakult meg még 1895-ben a *Nemzetközi Egyesület a Vámtarifák Közlésére*, amely tagjainak rendszeresen megküldi minden állam vámtarifáját és ezek módosítását.

Magyarország és más szocialista államok is csatlakoztak azokhoz a, javarészt az ENSZ és szervei által kezdeményezett *többoldalú vámegyezményekhez* is, amelyek a nemzetközi kereskedelem, szállítás és turistaforgalom megkönnyítésére és a *vámeljárás* egyszerűsítésére szolgálnak. Ilyenek pl. az *áruminták* és kereskedelmi propagandaanyagok vámkezelését megkönnyítő 1952. évi nemzetközi egyezmény (közzétette az 1957. évi 59. sz. tvr.); az egyik modern, igen gazdaságos csomagolási módnak, a *konténereknek* (szállító tartályoknak), az újabban egyre inkább terjedő közúti *gépjárműfuvarozásnak* (camion) és a magán légi és vízi járműveknek egyszerűsített és egységesített vámkezelését kölcsönösen biztosító 1956. évi nemzetközi egyezmények (az 1957. évi 30. sz. tvr.-tel kihirdetve); az ugyancsak a *nemzetközi közúti áruforgalomban* vámeljárási könnyítéseket biztosító, 1959. évi ún. *„TIR-egyezmény"* („Transport International par la Route"), amely több európai ország között jött létre (nálunk kihirdetve az 1962. évi 6. sz. tvr.-tel); az áruk *előjegyzési eljárásban* történő behozatalához szükséges *„A. T. A."*-rendszerről (admission temporaire — temporary admission; ideiglenes előjegyzés), illetőleg a kereskedelmi *áruminták* szállításánál szükséges *„E. C. S."-igazolványokról* (echantillons commerciaux, samples, kereskedelmi minták) szóló 1961-es vámegyezmény (kihirdetve az 1966. évi 5. sz. tvr.-tel). Jelentős még a második világháború előtt létesített s a nemzetközi gépjárműforgalmat előmozdító nemzetközi *„carnet-és triptyque-egyezmény"*, amelyet az Egyesült Nemzetek Európai Gazdasági Bizottsága (Genf) állandóan továbbfejleszt.

Ugyancsak a közúti *gépjárművekkel* fuvarozott áruk *vámkezelésének* meggyorsítását és egyszerűsítését célozza a Prágában 1965-ben *hat szocialista állam* (Magyarország, Bulgária, ČSSR, Lengyelország, NDK, Szovjetunió) között létrejött, ún. *„AGT"-egyezmény* (Autogruzovij transzport, 1966. évi 9. sz. tvr.).

A gépjárművekkel végzett nemzetközi fuvarozás tárgyában kötött egyezmények is gyakran tartalmaznak vámmentességet, vámkedvezményeket vagy egyszerűsített vámeljárást biztosító rendelkezéseket. [Pl. az ilyen tárgyú *magyar—szovjet* (1967. évi 17. sz. tvr.) vagy *magyar—belga* (1967. évi 18. sz. tvr.) egyezmény.]

Magyarország és Románia között 1968-ban jött létre vámügyi együttműködési egyezmény (kihirdetve az 1968. évi 29. sz. tvr.-tel). *Magyarország és Ausztria* között pedig 1965-ben, illetőleg 1971-ben (kihirdetve az 1971. évi 13. sz. tvr.-tel).

Meznerics Iván

Irodalom: *Meznerics* Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban. Bp. 1977.; ua.: Law of banking in East-West trade. Budapest—Leyden, 1973.; ua.: Changes in the legal nature of international payments. Bp. 1966.; ua.: A magyar devizajog korszerűsítése. Jogtudományi Közlöny, 1974. 5. sz.; ua.: International payments with special regard to monetary payments. Bp. 1979.; *Nagy* Tibor: A pénzügyi jog és a pénzügyi jogtudomány fejlődésének újabb irányai. Acta Fac. Pol. Jur. Univ. Sci. Bp. 1963. 1. sz.; ua.: A pénzügyi jog alkotmányos alapjai.; uo.: 2. sz.; ua.: Recent trends in the development of the science of international financial law. Acta Juridica. Hung. 1968.; ua.: Droit financier de l'intégration économique socialiste.

Annales, Univ. Sci. Bp. 1975.; Zakonü v szisztéme isztocsnikov vengerszkogo finanszovogo prava. uo. 1976.

Szovetszkoe finanszovoe pravo. Red. E. A. Rovinszkij. Moszkva, 1978.; *Altsuler*, A. B.: A szocialista államok együttműködése. Elszámolás, hitelezés, jog. Bp. 1975.; *Angelov*, A. Sz.: Finanszovo pravo na NR Bulgaria. Sofia, 1970.; *Gliga*, J.: Drept financiar. Bucureşti, 1975.; *Liszovszkij:* Finanszovoe pravo evropecseszkih szocialiszticseszkih sztran. Moszkva, 1976.; *Rovinszkij*, E. A.: Osznovnüe voproszü teorii szovjetszkogo finanszovogo prava. Moszkva, 1960.; *Spacil*, B.: Teorie financního prawa ČSSR. Praha, 1970.; *Spiller*, H.: Valutamonopol und internationale Finanzbeziehungen. Berlin, 1963.; *Tisma*, T.: Javne finansije. Zagreb, 1964.; *Weralski*, M.: Polskie prawo finansowe. Warszawa, 1976.

Auby, M. J.—*Ducos*, R.—*Ader:* Droit public, droit financier, droit fiscal. Paris, 1974.; *Cartou*, L.: Droit financier et fiscal européen. Paris, 1972.; *Musgrave*, R. A.: Fiscal systems. New Haven, 1969.; *Schultz*, W. J.—*Lowell—Harris*, C.: American public finance. Englewood Cliffs, 1965.;

PÉNZÜGYI JOGTUDOMÁNY → *Pénzügyi jog.*

PERENKÍVÜLI ELJÁRÁS → *Polgári peres és nemperes eljárás*

PERORVOSLATOK → *Büntető eljárás lefolytatása;* —; *Polgári peres és nemperes eljárás*

PERÚJÍTÁS → *Büntető eljárás lefolytatása;* — *Polgári peres és nemperes eljárás.*

POLGÁRI ELJÁRÁS ALANYAI → *Polgári peres és nemperes eljárás.*

POLGÁRI ELJÁRÁSJOG: I. A polgári eljárás és a polgári eljárásjog fogalma (1370.) — II. A polgári eljárásjog tudománya (1371.) — III. A polgári eljárásjog helye a szocialista jogrendszerben (1372.) — IV. A szocialista polgári eljárás célja és feladatai (1373.) — V. A szocialista polgári eljárás alapelvei (1374.) — VI. A polgári eljárás rendszere a Magyar Népköztársaságban (1378.)

I. A polgári eljárás és a polgári eljárásjog fogalma. 1. A polgári eljárás a szocialista igazságszolgáltatás rendszerében. 2. A polgári eljárásjog fogalma.

1. A polgári eljárás a szocialista igazságszolgáltatás rendszerében.

A legújabb kori igazságszolgáltatás fejlődését szerkezeti szempontból két fő irányvonal, a fokozódó *széttagolódás* (differenciálódás) és a fokozódó *egységesülés* (integrálódás) részben párhuzamos, részben ellentétes irányú érvényesülése jellemzi.

A széttagolódás annak következménye, hogy — a fejlődés általános vonalát tekintve — egyre bővül azoknak a társadalmi viszonyoknak a köre, amelyeknek a konfliktushelyzetei bírósági döntést igényelnek. Ez a folyamat, mely napjainkban egyaránt jellemzi a szocialista és tőkés bíráskodást, más-más eredményre vezet az igazságszolgáltatás e két fő típusánál.

A *tőkés* államokban e széttagolódás rendszerint *szervezeti elkülönüléssel* jár együtt. A büntető és polgári ítélkezés elsődleges, szervezeti elkülönítésén túlmenően a tőkés rendszer sajátszerű bíróságokat (és bíróságon kívüli szerveket) hoz létre a különféle társadalmi viszonycsoportokból eredő ügyek (családjogi, munkaügyi, szabadalmi, kereskedelmi, társadalombiztosítási, alkotmányi, közigazgatási, pénzügyi stb. jogviták) eldöntésére; e szervezeti különállást természetesen nyomon kísérik megfelelően *eltérő eljárási szabályozások* is. Az eredmény: *széttagolódás egység nélkül.*

A *szocialista* országok átöröklik ugyan ezt a szervezeti elkülönülést, de — állam- és jogrendszerük szocialista átalakításának ütemához képest — rövidebb-hosszabb idő alatt leküzdik és — a szocialista igazságszolgáltatás egységének elvével összhangban — létrehozzák *egységes* igazságszolgáltatási szervezetüket.

A *szervezeti egység* megteremtésére irányuló fő törekvés mellett a szocialista jogalkotásnak is számolnia kell a bírósági döntést igénylő társadalmi viszonyok nagymértékű szaporodásával, szerteágazódásával; elbírálásuk megszervezése azonban rendszerint nem elkülönített bíróságok felállítása útján történik, hanem az egységes szocialista bíróság keretében. Mindamellett a társadalmi viszonyok sokfélesége, ami elemeik, összetevőik sajátosságaiból ered és tükröződik a rájuk vonatkozó anyagi jogi szabályokban, a szocialista jogban is szükségessé tesz az *eljárási szabályozás* terén — fokozatonként más-más mértékű — *eltéréseket.* Az eredmény: *széttagolódás az egységen belül.*

A *polgári eljárás* ebben a felfogásban az egységes szocialista igazságszolgáltatás egyik fő útja. Ez a megállapítás a polgári eljárás (olykor használatos más elnevezéssel: polgári törvénykezés) fogalmának egyik legfontosabb — a rendszerbeli elhelyezkedésre utaló — elemét tartalmazza. Az egyéb fontosabb jellemző vonásokat is feltüntető *meghatározást* a következőképpen lehetne megszövegezni: A magyar polgári eljárás a bíróságnak polgári ügyekben az igazságszolgáltatás megvalósítására irányuló és a szocialista demokratizmus elvein alapuló törvényi rendben végbemenő tevékenysége, a feleknek és az eljárás más alanyainak cselekvő közreműködése mellett.

Az egyes *fogalmi elemeket* illetően a következőket kell figyelembe vennünk.

Az igazságszolgáltatást a szocializmus rendszerében kizárólag a bíróság gyakorolja, de közreműködnek ebben a tevékenységben és ezáltal a bírósággal együtt a polgári eljárás *alanyaivá* válnak a felek (felperes, alperes, „kérelmező", végrehajtást kérő stb.) és képviselőik (ügyvéd, jogtanácsos, ügygondnok stb.), valamint az eljárásban való részvételre jogosult más személyek (ügyész, beavatkozó) és az ún. egyéb közreműködők (szakértő, tanú, tolmács) is.

Az említettek között a törvénykezés során meghatározott jogviszonyok, az anyagi jogi jogviszonyokkal nem egybeeső, ún. *polgári eljárási jogviszonyok* jönnek létre. E jogviszonyok tartalmát eljárási (processzuális) jellegű jogok és kötelezettségek teszik, például a felperes joga (és a bíróság ennek megfelelő kötelezettsége) a keresetlevél megvizsgálására és ennek eredményéhez képest további törvényszerű intézkedésekre, az alperes joga a felperes ellen viszontkereset indítására, és a felperes ezzel kapcsolatos kötelezettségei stb.

A polgári eljárás *tárgya:* polgári ügy. A „polgári ügy" kifejezést a magyar eljárástudomány átfogó értelemben használja — ideértvén nem csupán a polgári anyagi jogból származó ügyeket, hanem mindazon egyéb (pl. családjogi, munkajogi, földjogi, szövetkezeti tagsági viszonyból származó, államjogi, államigazgatási jogi, pénzügyi jogi) jogvitákat is, amelyeket a bíróság a polgári eljárás szabályai szerint bírál el.

A különféle anyagi jogszabályok által rendezett nagyszámú társadalmi viszonyoknak (jogviszonyoknak) csupán egy bizonyos része kerül bíróság elé. A bírósági eljárást övező demokratikus és törvényességi biztosítékokra tekintettel igen nagy a jelentősége annak a kérdésnek, hogy milyen jogviták minősülhetnek eljárási szempontból „polgári ügyeknek", milyen ügyek tartoznak *bírósági útra.* A szocialista magyar jog rendszerében elsősorban a polgári jog és a családi jog, valamint a munkajog és a szövetkezeti tagsági viszonyra vonatkozó joganyag nyújtja azokat a területeket, amelyekről a jogviták általában és rendszerint (tehát csupán eseti kivételek mellett) bírósági útra tartoznak. Fordított a helyzet az államjog, az államigazgatási jog és pénzügyi jog vonatkozásában, amikor is az általuk rendezett jogviszonyokból eredő viták csak kivételesen (külön jogszabályi rendelkezés esetén) kerülnek bíróság elé. Eseti és vegyes jellegű a bírósági út megengedettsége a többi jogág tekintetében.

A polgári eljárás — különös tekintettel hatósági (bírósági) tevékenység-jellegére — mindenkor társadalmilag meghatározott jelenség. A szocialista állam — a Magyar Népköztársaság is — a *szocialista demokratizmus* rendszerében, annak elvei és követelményei alapján szervezi meg a polgári ügyek elbírálásának rendjét. A magyar polgári eljárás jogi szabályozásának eszmei hátterét adja meg a szocialista demokratizmus: áthatja a cél és a feladatok meghatározását, az alapelveket és az eljárás menetének valamennyi lényeges szabályát.

2. A polgári eljárásjog fogalma.

A *polgári eljárásjog* (más használatos elnevezéssel: polgári perjog, polgári törvénykezési jog) kifejezés háromféle értelemben használatos.

a) Normatív értelemben a polgári eljárásjog a polgári eljárás rendjét meghatározó hatályos jogszabályok foglalata, a szocialista magyar jogrendszernek az az ága, amely a polgári törvénykezés menetét szabályozza.

b) Tudományágként a polgári eljárásjog a polgári ügyek elbírálásának rendjére vonatkozó tudományos nézeteket fejti ki, a polgári eljárás jogi szabályozását és bírósági gyakorlatát kutatja, vizsgálja fejlődésüket és általánosítja elvi vonásaikat, rendszerbe foglalja és értelmezi a szocialista igazságszolgáltatás rendjének a polgári ügyek elbírálása során irányadó szabályait.

c) Egyetemi tantárgyként a magyar polgári eljárásjog a jogi felsőoktatás egyik diszciplínája.

II. A polgári eljárásjog tudománya. 1. A burzsoá polgári eljárásjogi tudomány. 2. A polgári eljárásjog szocialista tudománya.

1. A burzsoá polgári eljárásjogi tudomány.

A legújabb kori polgári eljárásjogi tudomány kialakulása annak a folyamatnak a kísérő jelensége, amelynek során — a kapitalizmus fejlődési igényeinek megfelelően — az anyagi magánjogból kivált és önálló jogágként rendszereződött a *polgári perjog.* E fejlődés kezdetei visszanyúlnak a francia forradalomig, majd határozottabb formát öltenek a napóleoni polgári perrendtartással, az 1807. január 1-én hatályba lépett *Code de procédure civile*-lel. A francia *Code*-ot kisebb-nagyobb késedelemmel Európa-szerte követték kodifikációs törekvések és törvényalkotások.

A polgári perjog kodifikációs önállósulásával párhuzamosan megindul a *perjogtudomány* emancipálódása is. A 19. század harmadik harmadában bontakozott ki ez a folyamat szélesebben: egyre határozottabban bomlott fel a magánjog-perjog korábbi monisztikus szemlélete, és kialakult a tudományban az ún. „processzuális" szemlélet. A burzsoázia perjogászai felismerték a tőkés rendszer fejlődésének jogi eszközökkel való előmozdításában rájuk háruló feladatokat. Ezt az öneszmélést a polgári perjog irodalmának nagymérvű kibővülése és az egyes kérdések feldolgozásának kifinomulása követte. Az önállósult perjogtudomány még az anyagi joghoz képest is fokozottabb mértékben igyekezett magát osztályfelettinek beállítani. Ezt az irányvonalat szolgálta a burzsoá perjogtudományban uralkodóvá vált az a felfogás is, amely — a tőkésállam osztályfelettiségének a szemléletében — a polgári eljá-

rásjogot lényegileg közjogi diszciplínának tekintette. Különösen szemléletes volt a fejlődésnek ilyen iránya a burzsoá német jogtudományban, amely egyben a legnagyobb hatást is gyakorolta a magyar jogtudományra a 19. század második felében és a második világháborút megelőző évtizedekben. Legfőbb témái ennek az időszaknak: a per ún. előfeltételei, a per mint közjogi jogviszony és az ún. kereseti jog — valamennyien a perindítás elméleti alapkérdései.

Napjaink burzsoá polgári eljárástudománya részben már túljutott ezen a problematikán, részben azonban még mindig hozzákapcsolódik. Emellett szembeötlő az is, hogy egyre kevésbé tudja függetleníteni magát a tőkés rendszeren belül jelentkező haladó tendenciáktól, valamint főként az időközben szélesen kibontakozott és természetszerűen vonzóerőt kisugárzó szocialista társadalmi-politikai rendszer és szocialista jogtudomány hatásától. Mindezek mellett a legújabb tőkés processzuális nézetek (pl. a per ún. „publicizálására", „szocializálására", a bíró pervezető szerepének növekedésére, a csoport- és közösségi érdekek polgári perbeli védelmére stb. vonatkozó elméletek) gyakran a burzsoázia apológia-igényét elégítik ki, vagy — akárcsak a polgári pernek közjogi jogviszonyként való korábbi eredetű felfogása — a demokratikus fejlődés látszatának megerősítését szolgálják.

2. A polgári eljárásjog szocialista tudománya. A polgári eljárásjog szocialista tudományának kialakulása a Nagy Októberi Szocialista Forradalom igazságszolgáltatási rendelkezéseihez, majd pedig az első szocialista polgári perrendtartáshoz, az OSZFSZK 1923. évi polgári eljárási törvénykönyvéhez kapcsolódik. A fejlődés nagy lendületet vett a második világháború után, amikor a szocializmus útjára lépett népi demokratikus államok új kódexek létrehozásával vagy korábbi törvénykönyvek alapvető módosítása révén kialakították a maguk szocialista polgári perrendtartásait.

A polgári eljárásjog szocialista tudománya a marxista—leninista ideológián alapszik. Kutatásainak irányát elsődlegesen a szocialista polgári eljárás célja és feladatai (l. IV.) szabják meg. A vizsgálatok fő vonala: a polgári eljárás demokratizmusának, törvényességének és hatékonyságának fejlesztése.

Az említett körülmények meghatározó szerepet töltenek be a szocialista polgári eljárástudomány *tematikai csomópontjainak* a kialakításánál. Úgyszólván valamennyi szocialista országban „alapkutatás"-szerűen foglalkoztak a processzualisták a polgári eljárás alapelveinek problémakörével, a néprészvétel biztosításának kérdéseivel, az ügyész polgári eljárásbeli szerepével, a bizonyítás, a perorvoslati rendszer, a jogerő stb. problémáival.

A polgári eljárásjog szocialista tudományában az egyes országokban és az egyes kutatók között kialakult felfogások — az elvi alapjaikon nyugvó közös vonásaik mellett — eltéréseket is mutatnak, amelyek a szubjektív természetű okokon túlmenően rendszerint az adott szocialista ország hagyományaiból, társadalmi adottságaiból, főként gazdasági szerkezetének (pl. a tulajdonviszonyoknak) és gazdaságirányítási módszereinek egyes sajátosságaiból erednek.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsában tömörült szocialista országok gazdasági integrációjának előrehaladása — az együttműködés jogi alapjainak tökéletesítése kapcsán — újabb ösztönzést ad a jogösszehasonlító módszerű kutatásoknak és előmozdítja ezekben az államokban a polgári eljárásjogi szabályozás fokozódó összehangolását a jövőben.

III. A polgári eljárásjog helye a szocialista jogrendszerben. 1. A polgári eljárásjog és az államjog. 2. A különféle eljárásjogok viszonya egymáshoz. 3. A polgári eljárásjog és anyagi jogágai.

1. A polgári eljárásjog és az államjog. A szocialista jognak az utóbbi évtizedek során sokszor vitatott rendszerproblémái olykor egészen közelről érintették a polgári eljárásjogot is. Az sohasem volt vitás, hogy a polgári eljárásjog a szocialista jogrendszer egyik ágazata. Vitatottak voltak azonban (s részben még ma is azok) egyes olyan kérdések, amelyek a polgári eljárásjognak a szocialista jogrendszer egyéb ágazataival való *viszonyára* vonatkoznak. E kérdések közül némelyikre nézve leszűrődtek már véglegesnek tekinthető álláspontok, mások azonban még ma is nyílt problémákként szerepelnek.

Teljesen kitisztultak az álláspontok a polgári eljárásjognak az *államjoghoz* való viszonyát illetően. Ezt a viszonyt az államjognak az alkotmány alaptörvény-jellegéből folyó alapjogági jellege szabja meg. *Általános szinten* szemlélve e viszonyt: az alkotmány — annak folytán, hogy rögzíti a társadalmi rend, a gazdasági rendszer és az államszervezet szocialista alapjait — eleve meg is határozza a polgári eljárásjog (és — természetesen — valamennyi más jogág) szocialista jellegét és alapvető tartalmát. *Közelebbi és közvetlen hatásokat* mutat ez a viszony arra való tekintettel, hogy az alkotmányban foglalt igazságszolgáltatási elvek és biztosítékok megvalósulásához a konkrét jogi eszközöket a polgári törvénykezés területén a polgári eljárásjog nyújtja.

2. A különféle eljárásjogok viszonya egymáshoz. A polgári eljárásjognak a *többi processzuális joganyaghoz* (a büntető eljárásjoghoz, az államigazgatási eljárásjoghoz, a törvénykezési szervezeti joghoz) való viszonya a szocialista jogtudomány legvitatottabb kérdései közé tarto-

zik mind a szocialista jogi gondolkodás múltbeli fejlődését, mind pedig az egyes szocialista országokban jelenleg érvényesülő álláspontokat tekintve. Annak az elkülöníthető felfogásnak a megítélésében, amely szerint a polgári eljárásjog és az államigazgatási eljárásjog egymáshoz való viszonyát — a kétféle hatósági tevékenység legáltalánosabb értelemben vett eljárás-jellegének közösségén túlmenően — alapvetően a tárgy, a cél és a szabályozási módszerek eltéréseiből adódó különbségek határozzák meg, nincsenek nézeteltérések a szocialista jogtudományban. Változóak voltak azonban és még ma is eltérőek egyes szocialista országonként az álláspontok a polgári eljárásjog, a büntető eljárásjog és a törvénykezési szervezeti jog egymás közötti viszonyának rendszeri szempontból való megítélésében. Az egyik felfogás — elismerve e három jogág önállóságát — a szocialista igazságszolgáltatás egységének általánosan elfogadott elve nyomán olyan kapcsolatot lát a két eljárásjog és a szervezeti megalapozást nyújtó harmadik jogág között, amely indokolja jogágcsoportba foglalásukat a szocialista jogrendszeren belül (a Szovjetunióban a „bírósági jog", nálunk a „törvénykezési jog" elnevezés honosodott meg erre a jogágcsoportra). A másik felfogás elveti ezt a rendszerhatású nézőpontot, és csak a hagyományos szemléleten alapuló viszonyt ismeri el a három jogág között vagy — e nézet egyik elágazásaként — továbbmenően tagadja a törvénykezési szervezeti joganyag jogág-jellegét is.

3. A polgári eljárásjog és anyagi jogágai.

A polgári eljárásjog és az *anyagi jog* viszonyát — a büntető eljárásjog és az anyagi büntetőjog egymás közötti viszonyához képest — némileg bonyolultabbá teszi az a körülmény, hogy — miként a polgári eljárás tárgyáról szólván (l. I.) már jeleztük — anyagi jogként nem csupán a polgári jog jön számba, hanem számos más jogág is, mindazok, amelyekből polgári eljárás során elbírálásra kerülő ügyek származhatnak. Az eljárási jog és az anyagi jogok viszonyának alapvető vonásait a szocialista jogtudomány a dialektikus materializmusnak a forma és a tartalom egységére vonatkozó tétele alapján ítéli meg. Ez a módszer villan fel Marxnak egyik sokszor idézett fiatalkori munkájában (Viták a falopási törvényről. 1842.). Lényegmeghatározó szerepük nyilvánvalóan az anyagi jogágaknak van, de emellett — a velük való viszonylatban formaként — a polgári eljárásjog nélkülözhetetlen szerepet tölt be, és viszonylagos önállósággal is rendelkezik. *Nélkülözhetetlensége* abban áll, hogy a polgári eljárásjog nyújtja a jogszabályi keretek között az anyagi jogok számára a bírósági védelem, a kikényszeríthetőség eszközeit, *viszonylagos önállósága* pedig — egyebek között — az anyagi jognak éppen hiányát rögzítő bírósági határozatok (negatív megállapító ítélet, elutasító ítélet stb) révén mutatkozik meg.

IV. A szocialista polgári eljárás célja és feladatai. 1. Elvi-elméleti alapkérdések. 2. A polgári eljárás célja. 3. A polgári eljárás feladatai.

1. Elvi-elméleti alapkérdések.

A szocialista polgári eljárás elvi-elméleti alapjai három kérdés körül csoportosíthatók: az eljárás célja, feladatai és alapelvei. Egymás közötti összefüggésük dialektikája a következő képet mutatja: a polgári eljárás *célja* az a végső eredmény, amelynek elérésére irányul a jogi szabályozás, és amelynek megvalósítását szolgálja az adott peres (nemperes) eljárás; az eljárás *feladatai* azok a gyakorlati teendők, amelyek e cél elérésére irányulnak; e teendők végrehajtásának legfőbb irányadó módszercit és biztosítékait a polgári eljárás *alapelvei* tartalmazzák.

2. A polgári eljárás célja.

A polgári eljárás *célja* — legáltalánosabban megfogalmazva — a jogvédelem. E jogvédelemnek az igazsághoz hű és a jogszabályoknak megfelelő ítélkezés eredményeként kell bekövetkeznie. Emellett figyelemmel kell lenni arra, hogy a jogvita igazságos és törvényes eldöntése egymaga nem mindig képes valóságos jogvédelmet nyújtani; vannak egyéb olyan mozzanatok is, amelyek befolyásolják az eljárás útján nyújtott jogvédelem realitását (gyorsaság, végrehajthatóság stb.). A polgári eljárás célja ehhez képest: *valóságos jogvédelem nyújtása a feleknek polgári ügyeikben — az igazság kiderítésén és a törvényességen nyugvó ítélkezés alapján.*

3. A polgári eljárás feladatai.

A polgári eljárás *feladatai* — mint az eljárás céljának megvalósítását szolgáló és annak részben fogalmi elemeiként is szereplő teendők — tulajdonképpen a szocialista igazságszolgáltatás feladatainak a polgári eljárás területére konkretizált megjelenési formái. A szocialista igazságszolgáltatás feladatait rendszerint megfogalmazzák átfogó, majd pedig részletező módon egyes magasabb rendű jogszabályok is: nálunk például az alkotmány, illetőleg bíróságokról szóló 1972. évi törvény *(Bsz)*. A hatályos tételes jogban jelzett, illetőleg felsorolt feladatok tartalmának lényegét az eljárástudomány számára a következőképpen lehet röviden általánosítani: a bíróságok a *szocialista törvényesség* védelme és érvényrejuttatása során — az elébük kerülő ügyek valóságos tényállásának feltárásával és meggyőző, a jogszabályoknak és a szocialista jogtudatnak megfelelő ítélkezésükkel — megvalósítják a *szocialista igazságosságot*, s ezáltal *nevelik* a dolgozókat.

A *szocialista törvényesség* a polgári eljárásban akkor valósul meg, ha a bíróság elé került egyedi polgári ügy elbírálása során érvényesültek a rávonatkozó anyagi jogszabályok, és mind szervezeti, mind pedig eljárási szempontból megtartották a bíráskodás törvényes rendjét; az egész társadalom szempontjából ez azt jelenti, hogy a polgári eljárásnak biztosítania

kell a Magyar Népköztársaság állami berendezésének, társadalmi és gazdasági rendjének, továbbá az állampolgárok és a gazdálkodó szervezetek jogainak és törvényes érdekeinek védelmét. A szocialista törvényesség megvalósulása ilyen formán a szocialista jogrend megvalósulását jelenti a polgári eljárás során.

A szocialista törvényesség érvényre juttatásának feladatához szervesen kapcsolódik a *szocialista igazságosság* megvalósításának feladata. A szocialista igazságosság csak a szocialista törvényesség talaján valósulhat meg.

Az igazságosságnak egyik fő meghatározó tényezője mindenkor az uralkodó osztály jogtudata. A szocialista igazságosság tartalma a munka szerepének és jelentőségének új felfogásán, a dolgozóknak az igazságosságról alkotott nézetén alapszik. Ez az igazságossági elképzelés a szocializmus alkotmányilag is rögzített elvéből („Mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája szerint") indul ki.

A szocialista igazságosság elemei közül különös jelentősége van a tárgyi valóságot helyesen tükröző *objektív igazság* megállapításának. A szocialista polgári eljárásjog kötelességévé teszi a bíróságnak, hogy aktív kezdeményező tevékenységet fejtsen ki a valóságos tényállás, a felek valódi jogai és egymáshoz való viszonya kiderítésére.

A burzsoá polgári eljárásjogi tudomány általában kétkedve tekint az objektív igazság polgári perbeli megállapíthatóságára, sőt egyes szélsőséges elméletek ezt nem is tekintik a bíróság feladatának. Az ilyen állásfoglalások tulajdonképpen tükrözik a tőkés rendszer elvei alapján megszervezett polgári per valóságos helyzetét: a burzsoá eljárási jogszabályok nemcsak általában nem kötelezik a bíróságot — tényállásvita hiányában — a valóságos tényállás megállapítására, hanem rendszerint még el is tiltják tények és bizonyítékok hivatalból történő felkutatásától, bizonyítási cselekmények hivatalból történő foganatosításától; a burzsoá polgári perjog a bíróságot általában passzivitásra kárhoztatja, lényegileg a felek által összehordott peranyagra, tényekre és bizonyítékokra szorítja, és ezáltal a tárgyi valósággal esetleg ellentétes ítélet hozatalára kényszeríti. Az ilyen ítélet azután csak formailag lesz összhangban a valósággal, tehát csak az ún. „alaki igazság"-ot fogja tartalmazni. A burzsoá jogtudomány és perjogi szabályok ezzel nagyjában meg is elégednek.

A szocialista polgári eljárásjog álláspontja ezzel ellentétes. A magyar polgári perrendtartás egész rendszerét is áthatja az objektív igazság kiderítésének feladata.

A bíróság — a szocialista állam kulturálisnevelő tevékenységének keretében — intézményes *nevelő feladatot* tölt be: nem szorítkozik az állami kényszer alkalmazására, hanem nagy jelentőséget tulajdonít a dolgozók szocialista tudata fejlesztésének is.

A bíróság az állampolgárokat a törvények tiszteletére, az állampolgári fegyelemre és a társadalmi együttélés szabályainak megtartására neveli.

A polgári ítélkezés a társadalmi és gazdasági viszonyok igen széles körét érinti: a szocialista szervezetek gazdálkodó tevékenységének, a dolgozók munkájának, családi kapcsolatainak és mindennapos életének számtalan megnyilvánulása kerülhet a bíróság megítélése alá a polgári eljárás során. Ez a magyarázata a bírósági polgári eljárás nevelő szerepe nagy fontosságának.

V. A szocialista polgári eljárás alapelvei. 1. Az alapelvek általános kérdései. 2. A szervezeti alapelvek. 3. A működési alapelvek. 4. A perhatékonyság.

1. Az alapelvek általános kérdései.

Ezek az alapelvek *a polgári eljárás céljának megvalósítását szolgáló feladatok végrehajtásának általános és alapvető módszereit határozzák meg s egyben biztosítékai is e feladatok betöltésének;* megszabják ehhez képest az eljárás szervezeti alapjainak, szerkezeti rendszerének és lebonyolítási megoldásainak legfontosabb vonásait, áthatják a perintézményeket és a főbb eljárási rendelkezéseket, kidomborítják a polgári eljárás egészének szocialista eszmei tartalmát.

A helyes felfogás szerint ezek az alapelvek nem csupán leszűrik a hatályos jogszabályokban foglalt rendelkezések általánosítható tételeit, hanem — a szocialista ideológia processzuális vetületeiként — mindenekelőtt maguk rendelkeznek *normatív jelleggel.* E körülménynek messzeható következményei vannak mind a jogalkotás, mind pedig a jogalkalmazás terén.

A *jogalkotás* területén a normatív jellegnek az a kettős következménye van, hogy az alapelvek egyfelől megszabják az eljárás egész rendszerét és konkrét formát öltenek a hatályos eljárási jogszabályokban *(lex lata),* másfelől pedig irányt mutatnak a polgári eljárás jövőbeli jogszabályi továbbfejlesztése *(lex ferenda)* számára. A *jogalkalmazás* területén az alapelvek normatív jellegéből szintén kettős következmény folyik: jogalkalmazási kétely esetén *jogértelmezési szerepük* érvényesül, jogszabályi rendelkezés hiányában pedig *hézagkitöltő szerepet* töltenek be.

A polgári eljárási alapelvek *rendszerezésénél* többféle kiindulás lehetséges. A legegyszerűbb — egyben külsőleges — osztályozási alap a jogszabályi elhelyezkedés *(legális rendszer):* az alkotmány vagy egyéb jogszabály fogalmaza-e meg az adott alapelvet. Határozott ideológiai tartalmukra való tekintettel szemléletes képet nyújt a társadalmi-történeti eredet szerinti csoportosítás *(genetikus rendszer):* egyes alapelvek visszanyúlnak a polgári demokratikus szabadságjogokra, mások a szocialista igazság-

szolgáltatásban alakultak ki először. A polgári eljárás során betöltött szerepük, rendeltetésük figyelembevétele alapján *(funkcionális rendszer)* egyfelől a szervezeti, másfelől a működési alapelvek csoportjait alakíthatjuk ki. Ez utóbbi rendszerezési felfogás adja keretét az alábbi fejtegetéseknek.

2. A szervezeti alapelvek.

A szocialista polgári eljárás *szervezeti alapelveinek* a következőket tekintjük: a bírósági igazságszolgáltatás kizárólagossága, a szocialista igazságszolgáltatás egysége, a társasbíráskodás, a népreszvétel, a bírák választása és a bírói függetlenség.

A bírósági igazságszolgáltatás kizárólagosságának elve más megfogalmazásban azt jelenti, hogy a szocialista államban csak a bíróságok gyakorolják az igazságszolgáltatást. Más szervek jogvitadöntő tevékenysége legfeljebb bizonyos vonatkozásokban hasonlíthat az igazságszolgáltatáshoz, de sohasem minősülhet azzá. Ehhez képest nem igazságszolgáltatás a munkaügyi döntőbizottságok (valamint a Magyarországon 1973. január 1-ével megszűnt gazdasági döntőbizottságok), a társadalmi bíróságok és egyéb bíróságon kívüli szervek tevékenysége. Az igazságszolgáltatásra a szocialista államban a bíróságnak monopóliuma van. Ez igen lényeges elv, mert garanciális jelentősége van annak a körülménynek, hogy a szocialista szervezetek és az állampolgárok polgári ügyei a legfejlettebb demokratikus biztosítékokkal övezett bírósági eljárás útján nyerjenek eldöntést. (A bírósági igazságszolgáltatás kizárólagosságára nézve kifejtett fenti álláspont vitatott a jogtudományban; vannak ellenvélemények is.)

A magyar igazságszolgáltatás fejlődésére visszatekintve meg kell állapítani, hogy ez az elv a szocialista építés során nem egyszer s mindenkorra szóló statikus tartalommal valósul meg, hanem érvényesülésének mértékét tekintve változékonyságot mutat: nagyban-egészben egyre teljesebbé válik, bár időnként előfordulnak szűkítések is (jogvitás polgári ügyeknek bíróságon kívüli szervek elé való terelése formájában). Erre való tekintettel a bírósági igazságszolgáltatás kizárólagosságának elve utal fejlesztési feladatokra is: a bíróságok elé („bírósági út"-ra) tartozó ügyek köre a fejlett szocialista társadalomban nyilván szélesebb lesz a mainál.

A szocialista igazságszolgáltatás egységének elve egyenesen következik a törvény előtti egyenlőség alkotmányi tételéből és kettős tartalmat fog át: az egységes bíróság és egységes jog tételei jutnak benne kifejezésre.

Az *egységes bíróság* tételénél fogva a szocialista Magyarországon nincsenek sem kiváltságos jellegű (privilégiumokat nyújtó), sem hátrányos megkülönböztetésen alapuló (diszkriminációs jellegű) bíróságok. Az alkotmányban és a bírósági szervezeti törvényben részletezett bírósági szervezet egységes. E tételt a bírósági szervezeti törvény akként is kifejezi, hogy „minden állampolgár ügyében ugyanazok a bíróságok járnak el, tekintet nélkül társadalmi helyzetére, valamint nemzetiségére".

Az *egységes jog* tétele azt jelenti, hogy a magyar törvényhozás egységes, és az igazságszolgáltatásban az egységes szocialista jogrendszer szabályai érvényesülnek. A bírósági jogalkalmazás oldaláról nézve ez a tétel a bírósági szervezeti törvényben olyan megfogalmazást nyer, hogy igazságszolgáltatásunkban „a törvények és más jogszabályok valamennyi bíróságra egyaránt kötelezők".

Jövőbeli teendőkre bizonyos mértékig még ez az elv is utal: a munkaügyi ítélkezésnek munkaügyi különbíróságok útján történt megszervezése felfogható átmeneti fejlődési foknak a magyar igazságszolgáltatás egysége megteremtésének folyamatában; 1972-ben mindenesetre előremutató lépés volt a munkaügyi bíróságok létrehozása a korábbi területi munkaügyi döntőbizottságok helyébe.

Alapelve a szocialista polgári eljárásnak a *társasbíráskodás* is: a polgári ítélkezést a bírósági szervezet minden fokán tanácsok végzik. Egyesbíráskodásra csak kivételesen és kizárólag az első fokú eljárásban kerül sor a törvényben felsorolt ügyekben.

A társasbíráskodás rendszerében megszervezett ítélkező tanács első fokon általában egy hivatásos bíróból és két népi ülnökből (kivételesen — meghatározott szabadalmi perekben, valamint védjegyperekben — három hivatásos bíróból) áll. A polgári nemperes ügyekben fordított a helyzet: általában egyesbíráskodás folyik, kivételesen azonban (pl. a személyes használati tárgyak kiadására, a családjogi jogszabályon alapuló ideiglenes intézkedésre vonatkozó ügyekben) közreműködnek népi ülnökök is az eljárásban.

A népi ülnökök ítélkezési tevékenysége a *népreszvétel elvén* alapszik. Ez az elv kölcsönöz szocialista osztálytartalmat a társasbíráskodás elvének.

A népi ülnököknek az ítélkezés során a hivatásos bírákkal azonos jogaik és kötelezettségeik vannak, de a tanács elnökeként (és — természetesen — egyesbíróként is) csak hivatásos bíró járhat el. A népi ülnök a társasbíráskodásra tartozó polgári ügyek első fokú elbírálásában vesz részt.

A *bírák választásának* szintén a szocialista demokratizmuson alapuló *elvénél* fogva a bírói tisztségeket választás útján töltik be: mind a hivatásos bírák, mind a népi ülnökök választás útján nyerik el tisztségüket. A hivatásos bírákat a Népköztársaság Elnöki Tanácsa választja (a Legfelsőbb Bíróság elnökét az országgyűlés), a népi ülnököket pedig az illetékes tanács (a Legfelsőbb Bíróság népi ülnökeit a Népköztársaság Elnöki Tanácsa).

Az egyes tőkésállamokban is ismert bíróválasztási elvnek határozott szocialista tartal-

mat ad a bírák *beszámolási kötelezettsége* (az országgyűlés, illetőleg a megfelelő tanács vagy végrehajtó bizottság irányában), valamint a hivatásos bírák és népi ülnökök *visszahívhatósága* a megválasztó szerv részéről.

A *bírói függetlenség* garanciális alapelvénél fogva törvényi tilalom védi a hivatásos bírákat és népi ülnököket bármiféle befolyásolással szemben. A bírói függetlenségnek van kötelességeleme is: a törvényeknek és más jogszabályoknak alá van rendelve a bíró, ezeket alkalmazni tartozik; mellettük belső meggyőződését és szocialista jogtudatát tekinti irányadónak.

A bírói függetlenség *valóságos feltételeit* csak a szocializmus képes megteremteni. A dolgozó nép államhatalma és a termelési eszközök társadalmi tulajdona nyújtja reális alapját a bírói függetlenségnek. *Jogi biztosítékai:* a bírói *összeférhetetlenség* szabályozása, a bírák *választásának, visszahívásának, fegyelmi felelősségre vonásának, felmentésének* és az ügy elintézéséből való *kizárásának* jogilag szabályozott rendszere, valamint a hivatásos bírák és népi ülnökök *mentelmi joga.* (→*Bíróságok*)

3. A működési alapelvek.

A szervezeti alapelvekkel kialakított háttér előtt a szocialista polgári eljárás *működési alapelveinek* a következőket tekintjük: a jóhiszemű eljárás elve, a felek egyenjogúságának és az anyanyelv használata biztosításának elvei, a rendelkezési elv és a peranyagszolgáltatás elve, a nyilvánosság, szóbeliség és közvetlenség elvei.

A *jóhiszemű eljárás elve,* amely a feleket arra kötelezi, hogy jóhiszeműen gyakorolják perbeli jogaikat és teljesítsék perbeli kötelezettségeiket, illetőleg, hogy tartózkodjanak minden olyan eljárási cselekménytől és magatartástól, amely a per elhúzására vagy az objektív igazság kiderítésének meghiúsítására irányul (illetve azt eredményezheti), a szocialista polgári eljárás egyik legfontosabb működési alapelve. Jelentőségét nagymértékben alátámasztja a szocialista polgári eljárásnak az objektív igazság megállapítására irányuló alapkövetelménye (I. IV.).

A jóhiszemű eljárás követelményének alapelvként való általános intézményesítése éppen egyik nagy jelentőségű vívmánya a szocialista polgári eljárásjognak a burzsoá polgári eljárásjoggal szemben, amely nemhogy a jóhiszemű eljárás követelményét nem mondja ki, hanem még az ennek mindössze részét tevő igazmondási kötelezettséget is csak helyenként ismeri el és akkor is rendszerint csupán formálisan — a törvénykezésben történő valóságos alkalmazás nélkül. Az objektív igazság megállapításának követelményét általában mellőző és az ún. „alaki igazsággal" rendszerint megelégedő burzsoá polgári eljárásjognak ez az állásfoglalása és gyakorlata tulajdonképpen következetes.

A szocialista polgári eljárásjognak túl kell lépnie az objektív igazság megállapítására irányuló követelmény hangoztatásán. Ezt az eredményt a bíróság egymaga — a felek megfelelő közreműködése nélkül — nem képes elérni. Az objektív igazság kiderítésével összefüggésben a fél ún. *közreműködési kötelezettségének* jogelvi alapját éppen a jóhiszemű eljárás elve adja meg. Ez a legfőbb eszköz, amellyel a fél arra késztethető, hogy legjobb tudomása szerint („jóhiszeműen") adja elő a tárgyi valóságnak megfelelő tényállást, illetőleg mozdítsa elő annak megállapítását. A jóhiszemű eljárás elve adja egyben a foglalatát azoknak a szankcióknak is (bírság, ún. illetékbírság, kártérítés, költségterhelés, költségkedvezmény alkalmazásának mellőzése stb.), amelyek a felet e kötelezettségének teljesítésére rászorítják. Nemcsak elméleti jellegű és morális természetű követelményről van tehát itt szó, hanem tételesjogilag megfelelően *szankcionált* eljárási alapelvről.

A *felek egyenjogúságának elve* a törvény előtti egyenlőség alkotmányi alapelvéből és az igazságszolgáltatás egységének szervezeti alapelvéből ered, illetőleg azok eljárási vetülete. A szocializmus viszonyai között megszűnt a felek perbeli egyenjogúságának mindenféle gazdasági, társadalmi akadálya. Az igazságszolgáltatás biztosítja a felek teljes egyenjogúságának realitását, a még fennforgó egyes vagyoni különbségek, osztálykülönbségek hatástalanítását a polgári eljárásban. A felek egyenjogúsága elvének három *eleme* van; *a)* a *kölcsönös meghallgatás* kötelezettsége (a bíróság köteles meghallgatni mindkét felet, illetőleg mindkettőnek módot nyújtani álláspontja kifejtésére); *b) eljárásbeli egyenlőség* (a feleket egyenlő eljárási jogok illetik meg); *c) kitanítási kötelesség* (a bíróság kioktatás útján is köteles biztosítani a felek számára eljárási jogaik gyakorlásának egyenlő lehetőségét).

Az említett alkotmányi és szervezeti elvek további kisugárzása az *anyanyelvhasználat biztosításának elve* is, amely teljes egyenjogúságot biztosít a szocialista igazságszolgáltatásban az eljárás hivatalos nyelve mellett a nemzetiségi és egyéb nyelveknek is, megteremtvén egyben az anyanyelvhasználat anyagi feltételeit is a tolmács igénybevételével és a fordítással járó költségek állami előlegezése formájában.

A *rendelkezési elv* szocialista felfogása összhangot teremt egyfelől az egyén jogai és törvényileg védett érdekei, másfelől pedig a társadalom érdekei és az objektív igazság megállapításának követelménye között. Ez az összhang nyilvánul meg a szocialista rendelkezési elv jellemző vonásaiban: a feleknek anyagi jogaik és a védelmükhöz szükséges eljárási eszközök felett való — a törvény keretei között szabad — rendelkezésében, a bíróság cselekvő szerepében és kitanítási kötelességében, az ügyészség (és egyéb állami-társadalmi szervek) kezdeményezési jogában és eljárási aktivitásában. Ezek a vonások azokban az eljárási jogokban öltenek testet, amelyek az eljárás

megindítását, továbbvitelét és *megszüntetését* célozzák.

A rendelkezési elv szocialista felfogása jut kifejezésre abban a tételben, mely szerint a felek által előterjesztett kérelmekhez és jognyilatkozatokhoz a bíróság általában kötve van, de a *jogról való lemondást* és a *jog elismerését*, ha az nyilvánvalóan ellentétben áll a fél méltányos érdekeivel, a bíróság még abban az esetben sem köteles figyelembe venni, ha a fél azt bírói felvilágosítás ellenére is fenntartja. Hasonló szabály érvényesül a felek *perbeli egyezsége* tekintetében is, amely a jogerőhatásokat csak bírósági jóváhagyás esetén szerzi meg. A jóváhagyás előtt a bíróságnak nemcsak azt kell vizsgálnia, hogy az egyezség tartalma nem ütközik-e kényszerítő jogszabályba, hanem azt is, hogy megfelel-e a felek méltányos érdekeinek.

Az *érdemi döntés korlátait* is a felek rendelkezése (a kereseti kérelem és ellenkérelem) szabja meg a szocialista felfogás szerint. Mindazonáltal nem érheti hátrány azt a felet, aki tájékozatlanságból vagy tévedésből a polgári eljárásban kevesebbet követel, mint ami megilleti; a döntés ugyan nem terjedhet túl a felszabta kereteken, de a bíróság köteles őt többletjogaira figyelmeztetni.

A *peranyag-szolgáltatási elv* (ezt az elnevezést használjuk a bel- és külföldi eljárástudományban általánosan alkalmazott, de a tapasztalatok szerint félreértésekre és fogalomzavarra vezető „tárgyalási elv" megjelölés helyett) szoros összefüggésben áll a rendelkezési elvvel; míg utóbbi elsődlegesen a polgári per mozgását, menetét irányítja és szabja a per alanyainak eljárási cselekményeihez, addig a peranyag-szolgáltatási elv az eljárás tartalmi elemeire, az elbírálandó peranyagra (a perben szereplő tényekre és bizonyítékaikra) vonatkozik, s arra a kérdésre ad választ: ki köteles gondoskodni arról, hogy a szükséges tények és bizonyítékok a perben rendelkezésre álljanak. A szocialista peranyag-szolgáltatási elv a tényállás kiderítésére irányuló alapvető szabályok foglalata, a tárgyi valóság perbeli feltárásának elve. Lényege abban áll, hogy a per anyagát elsősorban az érdekelt felek szolgáltatják, de a bíróság nem köteles ezekre szorítkozni, hanem — a valóság kiderítése, az állam és a dolgozók jogainak védelme érdekében — bevonhat a megvizsgálás körébe más tényeket és beszerezhet más bizonyítékokat is; kiegészülnek ezek a mozzanatok a polgári eljárásbeli ügyészi részvétel lehetőségével.

A peranyag-szolgáltatási elv szocialista felfogásával nem fér össze sem a felek kizárólagos tény- és bizonyíték-szolgáltatási jogát rögzítő álláspont, mely a klasszikus kapitalizmus sajátja volt, sem pedig az ennek ellentétét jelentő nyomozó (inkvizíciós) elv, amely a feudális bíráskodást, majd pedig legutóbb — tendenciaként — a fasiszta polgári ítélkezést jellemezte.

A klasszikus formájú peranyag-szolgáltatási elv és a nyomozó elv ütközése ma is megoldhatatlan konfliktust jelent a burzsoá jog számára. E konfliktus lényege úgy fogalmazható meg, hogy a tőkés gazdálkodás rendszerében tulajdonképpen nem is alakítható ki a polgári pernek olyan szerkezete, amely hatékonyan tudná biztosítani a való tényállás kiderítését, meg tudná akadályozni a perek rosszhiszemű elhúzását vagy egyenesen a perbeli hazugságot, a gazdaságilag gyengébb fél hátrányos perbeli helyzetbe hozását és nemegyszer — a felek összejátszása útján — a bíróság felhasználását illegitim célok elérésére. Ilyen körülmények között a bíróság gyakran tehetetlen a perbeli jogokkal és lehetőségekkel való visszaélés megnyilvánulásaival szemben.

A szocialista felfogású peranyag-szolgáltatási elv ezzel szemben hathatós eszközökkel biztosítja mind a feleknek (és az ügyésznek) azt a jogát és kötelességét, hogy a bíróság elé terjesszék az ügy eldöntése szempontjából jelentős tényeket bizonyítékaikkal együtt, mind pedig a bíróság jogát és kötelességét az objektív igazság megállapítása céljából. A felek az eljárás tevékeny résztvevői, de a bíróság sem passzív szemlélője, csupán végső soron döntő szereplője, hanem kezdeményezően fellépő, aktív alanya a polgári pernek.

A *nyilvánosság*, a *szóbeliség* és a *közvetlenség* alapelvei, amelyek eredetileg a polgárság igazságszolgáltatási reformköveteléseit juttatták kifejezésre a kapitalizmus kezdeti szakaszán, alkalmazást nyernek a szocialista polgári eljárásban is. Nincs azonban szó egyszerű átvételről, mert a szocialista igazságszolgáltatás rendszerében ezeknek az elveknek az osztályjellege megváltozik, demokratikus tartalmuk gazdagodik, a szocializmus viszonyai között antidemokratikusnak bizonyuló korábbi korlátozásaik (pl. egyszerűbb öltözetű dolgozóknak a nyilvános bírósági tárgyalásról való kizárása, az írásbeliség kiterjesztése a szóbeliség rovására, az ügyvédkényszer intézményesítése a közvetlenség hátrányára) megszűnnek, biztosítékaik hathatósabbakká válnak (pl. a tárgyalás folyamatossága és az eljáró tanács változatlan összetétele követelményeinek meghonosítása). Ezek az elvek — szocialista demokratizmussal való telítődésük mellett — egyben jelentős tényezői a bírósági nevelő feladat teljesítésének is.

4. A perhatékonyság.

Az eljárási alapelvekkel igen szoros összefüggésben áll a *perhatékonyság* követelménye. Ha a hatékonyság maga nem is tekinthető alapelvnek (immanens eszmei-politikai tartalma nincs), mégis olyan irányadó ismérve a polgári pernek, amely a szocialista eljárástudományban történő alkalmazás során határozott politikai értelmet is nyer. Ez az értelem pedig az, hogy az igazságszolgáltatás — és ennek keretében a polgári eljárás — hatékonysága egyaránt

érdeke a dolgozóknak és a szocialista államnak. Ebben a szemléletben a hatékonyságkövetelmény már eszmei hátteret is nyer a szocialista igazságszolgáltatás rendszerében.

A szocialista polgári eljárásban betöltött ilyen szerepénél fogva a hatékonyságkövetelmény áthatja (át kell hatnia) az eljárási alapelveket: a hatékonyságtényezőnek valamennyinél megvan a maga szerepe. E szerep lényege abban áll, hogy a hatékonyság előmozdítja ezeknek az alapvető tételeknek a követelményszférából a realitásszférába való tökéletesebb átemelkedését. A hatékonyság ismérve gazdagítja és a társadalmi valósághoz még jobban közelíti a szocialista polgári eljárás alapelveit.

A jog fogalomrendszerében a jogi szabályozás és az általa meghatározott jogintézmény hatékonysága tulajdonképpen viszonyfogalom, annak a viszonynak a kifejezése, amely a jogi szabályozás (jogintézmény) célja és a valóságban elért eredmény között áll fenn. Ebben a szemléletben az akként megszervezett polgári pert lehet hatékonynak tekinteni, amely a reális jogvédelem követelményének optimális módon szerez érvényt.

Ez az optimumkövetelmény közel áll ahhoz a mércéhez, amelyet az eljárásjogban *pergazdaságosságnak* szokás nevezni, de tartalmilag tágabb nála, s így nem is esik egybe vele.

A jogvédelem optimális módon akkor valósul meg, ha a polgári per csupán a legszükségesebb *a)* munkamennyiséget és *b)* időráfordítást igényli, továbbá aránylagosan a legkisebb *c)* költségkihatással jár, anélkül azonban, hogy sérelmet szenvedne *d)* az igazság kiderítése.

A polgári per hatékonyságának ezek a mutatói — az eljárásjog nyelvén kifejezve — nem egyebek, mint az ítélkezés (peres eljárás) *egyszerűségének, gyorsaságának, olcsóságának* és *alaposságának* követelményei.

Ezek mellett társadalmi szempontból különös fontossága van annak is, hogy a polgári ítélkezés a közvéleményre *nevelő, megnyugtató hatást* gyakoroljon, és érvényesüljön megfelelő *permegelőző hatás is.*

Az optimum mindezeknek a mutatóknak a legkedvezőbb mértékéből és egymáshoz viszonyított legmegfelelőbb arányából adódik.

A kodifikációs és jogalkalmazási munka során különösen ennek az aránynak a helyes és célszerű kialakítása okoz nehézséget, mivel a polgári per hatékonyságának fogalmában rejlő, említett követelmények részben egymástól eltérő mozgásúak, ellentétes irányban hatnak.

Az ítélkezés egyszerűségének, gyorsaságának és olcsóságának követelményei nagyban-egészben azonos irányú hatást fejtenek ki, és érvényesülésük során egymást erősítik. Határozottan ellentétes irányú azonban az alaposság követelménye, és többé-kevésbé ellentétesen hat a permegelőzés követelménye is. A nevelő hatású, megnyugtató ítélkezés ebből a szempontból közömbös, illetőleg felfogható úgy is, mint a polgári per hatékonysága többi eleme kölcsönös egymásrahatásának az eredője.

A jogi irodalomban ezt a dilemmát leegyszerűsítve rendszerint úgy fogalmazzák meg, hogy „gyorsítsuk a polgári pert, de ne az alaposság rovására". Ugyanez a probléma eszmei-politikai síkon úgy jelentkezik, hogy a polgári per gyorsításának és egyszerűsítésének nem szabad az igazságszolgáltatási garanciák csökkentésével járnia.

Tekintettel arra, hogy valamennyi hatékonysági követelmény egyidejű maximális kielégítéséről nem lehet szó, nyilvánvalóan szükség van valamilyen ésszerű kompromisszumra: sem a merő elvhajhászat, sem a puszta gyakorlatiasság nem vezethet egészséges eredményre. *(→ Polgári peres és nemperes eljárás)*

VI. A polgári eljárás rendszere a Magyar Népköztársaságban. 1. A polgári eljárás fő formái. 2. A peres eljárások rendszere. 3. A nemperes eljárások rendszere. 4. A polgári eljárás szakaszai.

1. A polgári eljárás fő formái.

Az igazságszolgáltatás megvalósulásának polgári eljárási útja két fő formában, a peres és a nemperes eljárás formájában megy végbe. A peres eljárás a jogvitás ügyek lebonyolódási formája, a nemperes eljárás pedig általában a jogvita nélküli ügyeké.

A *peres eljárás* mindig keresettel indul (ezért is hívják egyes idegen nyelveken „kereseti eljárás"-nak), ellenérdekű felek vannak benne, akiknek a jogvitáját a bíróság rendszerint szóbeli tárgyalás megtartása után ítélet elnevezésű érdemi határozattal dönti el, amely meghatározott feltételek mellett jogerőre emelkedik. A *nemperes eljárás* (egyes idegen nyelveken: „különleges eljárás", „önkéntes bíráskodás", „nemjogvitás eljárás") sosem indul keresettel, hanem mindig kérelem, kifogás, panasz stb. elnevezésű beadvánnyal, a jogvita rendszerint hiányzik (amennyiben általában nincs is ellenérdekű fél), bírósági tárgyalásra csak kivételesen kerül sor és gyakran nem is bíróság, hanem más szerv (közjegyző) jár el az ügyben, s az eljárás soha nem fejeződik be ítélettel, hanem valamely más elnevezésű (jogerő szempontból alacsonyabb értékű) határozattal (pl. végzéssel).

2. A peres eljárások rendszere.

Magán a peres eljáráson belül is vannak eltérő formájú *eljárásnemek:* a polgári perrendtartás általános szabályai szerint végbemenő ún. *rendes eljárás* és a sajátos szabályok szerint lebonyolódó *különleges perek.* Ez utóbbi csoportban is megkülönböztethető két perfajta — attól függően, hogy az eljárás szabályozása miképpen viszonylik a rendes perekre vonat-

kozó szabályokhoz. A magyar polgári perrendtartás IV. részében foglalt különleges perek (házassági perek, apasági és egyéb származási perek, a szülői felügyelet megszüntetése iránti perek, gondnokság alá helyezési perek, ún. államigazgatási perek, sajtóperek, szövetkezeti tagsági perek és munkaügyi vitákból származó perek stb.) vonatkozásában például az 1952. évi polgári perrendtartás általános (az I—III. részekben foglalt) szabályai nyernek alkalmazást — a IV. rész meghatározott fejezetében foglalt eltérésekkel. Ettől eltérő jellegű a szabályozás a különleges perek egy másik nagy csoportjára, a gazdálkodó szervezetek egymás közötti jogvitáira (ún. gazdasági perek) nézve. Ezeket a bíróság a polgári perrendtartás V. részében foglalt eljárási szabályok szerint bírálja el, és ezeken túlmenően a polgári perrendtartás általános szabályait csak abban az esetben alkalmazza, ha a polgári perrendtartás V. része vagy más különleges eljárási szabály nem tartalmaz rendelkezést. Ebben az esetben tehát a polgári perrendtartás „általános" szabályai tulajdonképpen a „különös" szabályok szerepét töltik be a polgári perrendtartás V. részének ezekben a perekben „általános" jelleggel érvényesülő szabályai mellett.

3. A nemperes eljárások rendszere.

A *nemperes eljárásokat* sokféle szempont alapján osztályozza a tudomány: tárgyuk, a perhez való viszonyuk stb. szerint. Legjelentősebb a tárgy szerinti rendszerezés. A *személyiségi* tárgyú nemperes eljárások csoportjába tartozik: a holtnak nyilvánítás, eltűntnek nyilvánítás, halál tényének megállapítása, a választói névjegyzék bírósági kijavítása stb. *Vagyoni* tárgyúak: a hagyatéki eljárás, okiratok (értékpapírok) megsemmisítése, házastársi vagyonközösség megszüntetése stb. A harmadik csoportba *vegyes* tárgyú nemperes eljárások sorolhatók: az előzetes bizonyítás, alkoholista (kábítószer-élvező) személy gyermeke tartásának biztosítása, egyes ideiglenes intézkedések stb.

4. A polgári eljárás szakaszai.

A polgári eljárás egységes, célirányosan előrehaladó folyamat, amelynek menetén belül mindamellett ésszerűen elhatárolódnak egymást követően olyan részek, amelyek bizonyos fokú zártságot is mutatnak. Ezek az *eljárás szakaszai*. Valamennyi szakaszt meghatározott részleges eljárási cél jellemzi, rendszerint a fél eljárási cselekménye indítja meg és a bíróságnak a célt megvalósító (illetőleg a már bekövetkezett megvalósuláson alapuló) eljárási cselekménye zárja le. Előfordul természetesen, hogy valamely szakasz a jelzett cél megvalósulása nélkül fejeződik be (pl. a per megszűnik, a végrehajtás eredménytelen marad stb.).

A szocialista polgári eljárás rendszerében a magyar tudományos felfogás a következő szakaszokat különíti el: *keresetindítás, tárgyalás, fellebbezés, felülvizsgálat, végrehajtás.*

Az eljárás folyamatosságából és időbeliségéből következik, hogy e szakaszok nem mindegyike áll be feltétlenül minden polgári perben (fellebbezés hiányában pl. elmarad a harmadik szakasz, a jogerős határozatnak megfelelő magatartás önkéntes tanúsítása esetén nem kerül sor végrehajtásra stb.), és beállhat bizonyos sorrendváltozás is (pl. annak folytán, hogy ún. ideiglenes intézkedés kapcsán vagy előzetes végrehajthatóság kimondása következtében korábban kerül sor végrehajtásra).

A szocialista eljárástudományban uralkodó felfogás szerint a *végrehajtás* nem valamely önálló eljárásfajta, hanem szerves része — és a fentiek szerinti szakasza — az egységes polgári eljárásnak. Ezt a tudományos felfogást tükrözi — a magyar polgári perrendtartás kivételével — valamennyi szocialista polgári perrendtartás is.

Irodalom: *Beck* Salamon: A polgári per alanyai. = A magyar polgári perjog főbb kérdései. Bp. 1953.; *Kulcsár* Kálmán: A népi ülnök a bíróságon. Bp. 1971.; *Névai* László: A szovjet polgári eljárás alapkérdései. = Szovjet polgári eljárás. Bp. 1952.; ua.: Osznovnüe principü szocialiszticseszkogo vengerszkogo grazsdanszkogo processza. Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1960.; ua.: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Bp. 1961.; *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog. 6. kiad. Bp. 1979.; *Névai* László: Problems of efficacy of civil actions in Hungary. Acta Juridica 1972.; ua.: A magyar polgári eljárás alapvonalai és a törvénykezési reform. Bp. 1973.; ua.: A polgári perbeli kitanítási kötelesség elméleti alapjai és bírósági gyakorlata. Jogtudományi Közlöny. 1975.; *Nizsalovszky* Endre: Alanyi magánjog és perjog. Bp. 1942., ua.: Ítélet és igazság. = Kun Emlékkönyv. Debrecen, 1946.; *Rácz* Attila: Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása. Bp. 1972.; *Révai* Tibor: A dolgozók részvétele az igazságszolgáltatásban. Bp. 1970.; *Varga* Gyula: Tárgyalási elv, bizonyítás és ténybeszerzés hivatalból. = Polgári eljárásjogi füzetek 2. köt. Bp. 1972.

Jodlowski, J.: Zasady naczelne socjalistycznego postepowania cywilnego. = Wstep do systemu prawa procesowego cywilnego. Wroclaw — Warszawa — Kraków — Gdansk, 1974.; *Klejnman*, A. F.: Grazsdanszkij processz evropejszkih sztran narodnoj demokratii. Moszkva, 1960.

Bülow, O.: Die Lehre von den Prozesseinreden und die Prozessvoraussetzungen. Giessen, 1868.; *Cappelletti*, M.: Principi fondamentali e tendenze evolutive del processo civile nel diritto comparato. = Giurisprudenza italiana. Roma, 1968.; *Schima*, H.: Die Prozessgrundsätze in heutiger Schau. = [Calamandrei Emlékkönyv] Padova, 1957.

Névai László

POLGÁRI ELJÁRÁSJOG TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON. I. A fejlődés általános jellegzetességei (1380.) — II. A magyar polgári eljárástudomány a dualizmus korában (1382.) — III. Az 1918—19. évi forradalmak polgári eljárásjoga (1385.) — IV. A polgári eljárástudomány a Horthy-fasizmus idején (1386.) — V. A szocialista magyar polgári eljárásjogi tudomány (1387.)

I. A fejlődés általános jellegzetességei. 1. Eljárástudomány — eljárásjog — társadalom. 2. „Nemzeti jelleg". 3. Magánjog — perjog.

1. Eljárástudomány — eljárásjog — társadalom.

A polgári eljárásjog *tudományának* fejlődése — mint minden jogtudományi ágé — csak a tárgyát tevő *joganyag* fejlődésével együtt vizsgálható eredményesen. A polgári eljárásjogra is érvényes az a megállapítás, mely szerint a társadalmi-gazdasági fejlődésből eredő mindenkori követelmények rendszerint, vagy legalábbis jelentős részben éppen a tudomány közvetítésével jutottak el hozzá és befolyásolták ehhez képest a jogszabályi rendezés alakulását. A polgári eljárásjog magyarországi történetében is viszonylag ritkán fordult elő — és ha mégis, akkor csupán időzavarszülte kényszerhelyzetben —, hogy megfelelő tudományos előkészítés nélkül fogtak volna hozzá a kodifikáláshoz, vagy akárcsak valamely reform bevezetéséhez. Ez a kettős összefüggés (a társadalmi fejlődéssel és a jogalkotás igényeivel való kapcsolat) mindvégig nyomon követhető a magyar polgári eljárásjog tudományának történetében.

Leplezni próbálja a valóságot az olyan nézet, mely a polgári eljárásjog múltbeli hazai tudományát *politikamentesnek* állítja be. E magában véve is politikai célzatú felfogás, melynek gyökerei az eljárásjogot merőben technikai jellegű szabályösszességnek tekintő értékelésig nyúlnak vissza, felszabadulás előtti polgári eljárásjogi tudományunknak nemcsak retrográd megnyilvánulásaira borít fátyolt, hanem devalválja haladó jellegű értékeit is. A magyar eljárástudomány mindig híven tükrözte korának gazdasági-politikai törekvéseit (és természetesen — ellentmondásait); művelői — olykor ösztönösen, de sokkal gyakrabban tudatosan — meghatározott társadalmi érdekeket juttattak kifejezésre tudományos eszközökkel.

A társadalom — az uralkodó osztály — szükséglete szülte a Hármaskönyvtől kezdve (hogy korábbra már ne tekintsünk vissza) *Kitonich* Directio methodicáján és *Szegedy* Tyrociniumán át *Huszty* Jurisprudentia practicájáig a 16—18. századokban az eljárásról is vagy kizárólag arról szóló — jogszabályként, illetve majdnem-jogszabályként használt — munkákat, nemkülönben a feudalizmusból való átmenet és a kialakult kapitalizmus korszakának 19. és 20. századi perjogi műveit; még a német náci-fasizmus hangja is megszólalt a polgári eljárásjog magyar irodalmában.

A szocialista átalakulás viszonyai között még szembeötlőbbé válik az igazságszolgáltatási joganyag és az eljárástudomány politikai (gazdasági-társadalmi) determináltsága. Ennek kapcsán jellegzetes *jogfejlődési időparadoxonnal* találkozunk: a forradalmi átalakulás kezdeti időszakában — az alapvető marxista elméleti tételekkel látszólag ellentétesen — a bírósági szervezetre és eljárásra vonatkozó joganyag kialakulása és fejlődése általában megelőzi a gazdasági viszonyokat közvetlenebbül tükröző anyagi jogágak fejlődését.

E jelenség magyarázatát nem nehéz megtalálni. Az igazságszolgáltatás nyíltan mutatja az államban uralkodó hatalmi viszonyokat. Ennélfogva a forradalmi átalakulással az államhatalom jellegében bekövetkezett változásnak is direkt módon és gyorsan kell tükröződnie az igazságszolgáltatás szervezetében, személyi állományában és az eljárásban egyaránt. Emellett nem elégséges, hogy ez a változás hallgatólagosan menjen végbe: manifeszt módon, szövegezett jogszabályok útján kell felszámolni a régit és megteremteni az újat.

Ez a jogfejlődési időparadoxon azonban a valóságban csupán *külsőleges*. Igaz ugyan, hogy az új anyagi jogszabályok kodifikálása nagyban-egészben később következett be, mint az igazságügyi joganyagé, de az átmenetileg hatályban maradt régi, forradalom előtti anyagi jogi szabályok osztálytartalma és funkciója bennrejlő módon alapvetően megváltozott a forradalmi átalakulás során. Ezenkívül bizonyos eseti módosítások is történtek a formailag tovább élő jogszabályoknál, és — végül — a jogalkalmazás, a bírósági gyakorlat is elvégezte a maga csendes jogfejlesztő munkáját ezeknek az anyagi jogterületeknek az átalakítása érdekében a szocialista építés kezdeti időszakában.

2. „Nemzeti jelleg".

A polgári magyar jogtudomány nem csekély erőfeszítéseket tett különféle jogintézményeink ősi magyar eredetének kimutatására. Érdekes módon viszonylag kevés ilyen kísérlet történt a polgári eljárásjog területén. A feudalizmus, majd a kapitalizmus korszakában alkalmazott fontosabb eljárási intézményeink külföldi származása — néhány, rendszerint idegen elnyomás-kiváltotta nacionalista felbuzdulásból eredő megnyilatkozástól eltekintve — úgyszólván soha nem volt vitás jogtudományunkban.

Árpád-kori perjogunk német hatások alatt állt. Ezt követően évszázadokon keresztül a Werbőczy által is említett francia (normann) peres eljárásminta érvényesült. Később — a római jog németországi recepciójának utóhatásaként, többnyire egyházjogi közvetítéssel —

kisebb mértékű római jogi befolyás jelentkezett. A 19. században és a 20. század első évtizedeiben a német, majd az osztrák, később pedig újból a német hatás uralkodott el polgári eljárástudományunkban. „Nincs egyetlenegy igazságszolgáltatási intézményünk sem, amelyet ne a nyugattól vettünk volna át" — fakad ki (vagy talán hivalkodik?) *Magyary Géza* egy 1913-ban tartott előadásában (Összegyűjtött dolgozatai, 1. kötet, Budapest, 1942., 40. old.).

A „nemzeti jelleg" kérdése ilyenformán sajátosan vetődik fel a polgári eljárásjogban. A külföldi minták átvétele nem tette „nemzetietlenné" eljárásjogunkat, mert az átvett jogintézmények — még az osztrák abszolutizmus idején átmenetileg kényszerrel bevezetettek is (pl. az államügyészség, közjegyzőség, telekkönyv) — idővel rendszerint meghonosodtak, szervesen beilleszkedtek a meglevő rendszerbe, alkalmazkodtak hozzá, és egyben hatást is gyakoroltak rá, a későbbiek során pedig már „hazai" jogintézményekként fejlődtek tovább. A „nemzeti hagyományok" polgári eljárásjogi állományában tehát csupán az érvényesülés időtartama (évtizedek, évszázadok) tesz különbséget — mennyiségi szempontból. Minőségivé válnak azonban ezek az eltérések társadalmi korszakváltások idején.

A második világháború után a magyar polgári eljárási jogalkotás és jogtudomány rátért a demokratikus átalakulás útjára, és fokozatosan bekapcsolódott a szocialista fejlődés nagy áramába. „Átvételek" természetesen itt is voltak elég nagy számban (pl. a néprészvétel és az ügyészi közreműködés intézményesítése a polgári eljárásban, az ügyvédkényszer kiküszöbölése, az első fokú eljárás egységesítése, az egyfokú perorvoslati rendszer és a törvényességi óvás meghonosítása stb.). Emellett azonban — túl azon, hogy az említettek közül egyeseknek volt valami, legalább formális, hazai előzménye — egyáltalán nem csekély azoknak a rendelkezéseknek a száma sem, amelyeket az 1952. évi polgári perrendtartás csaknem szó szerint vett át az 1911. éviből, ahová némelyikük már szintén örökletes módon került (vö. — csak kiragadott példákként — az 1911. évi I. tv. szabályozásával a megállapítási és a számadási keresetekről, a jövőbeli, valamint a per folyamán lejáró marasztalást célzó keresetekről, az egyezségi kísérletre való idézésről, a perindítás hatályairól és ezek megkülönböztetéséről a keresetbeadás hatályaitól, hasonlóképpen a keresettől való elállásról és ennek megkülönböztetéséről, az érvényesített jogról való lemondástól, a közbenső — „közbenszóló" — ítéletről stb.).

Az 1952. évi polgári perrendtartásnak az 1911. éviből több-kevesebb változtatással vagy változatlanul átvett nagyszámú szabálya között kétségkívül vannak olyanok, amelyek szükségképpeni kellékei minden polgári perrendtartásnak, de sok köztük az olyan is, amely más szocialista országok perrendtartásaiban nem fordul elő, sőt doktrínájukban is ismeretlen.

Mindez azonban többé-kevésbé esetlegesség. A dolog lényege abban áll, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet során a szocialista igazságszolgáltatás elvein alapuló új polgári eljárásjog alakult ki Magyarországon, amelynek rendszerébe illeszkedtek bele és ennek megfelelő tartalommal telítődtek a részben vagy egészben továbbélő szabályok is.

Autochton fejlődésről tehát nem beszélhetünk a polgári *eljárásjog* terén Magyarországon. Annak érdekében azonban, hogy ez a nemzetközi eredetű, sokszínű mozaik időnként rendszeresen mégis egységes képpé alakult, sokat tettek az *eljárástudomány* magyar képviselői. A polgári eljárásjog magyar tudománya emellett több vonatkozásban eredetiséget, önállóságot is mutat, és képes volt olyan elgondolások kialakítására, amelyek kedvező irányban befolyásolták a jogalkotást s egyes esetekben külföldön is figyelmet keltettek.

3. Magánjog — perjog.

A polgári eljárástudomány önállósulása Magyarországon a 19. század második felében ment végbe. A tárgyát tevő polgári eljárásjog emancipációja maga is időben jelentékenyen elhúzódó *kettős folyamat* eredménye volt: *a)* évszázados fejlődés során Mohács után bekövetkezett a polgári és a büntetőper szétválása (bizonyos kisebb — a vegyes jellegre utaló — továbbélő maradványokkal); *b)* a 19. század derekán nagyban-egészben befejeződött a polgári eljárásjog (perjog, törvénykezési jog) kivválása a magánjog keretéből (szintén néhány továbbélő maradványjelenséggel).

A polgári eljárástudomány önállósulási folyamatát a büntetőperrel való korábbi kapcsolat a múlt században már nem nagyon zavarta; komolyabb erőfeszítéseket igényelt azonban a magánjogtól való elszakadás.

Évszázadokra — eredetét tekintve: a római jogra — visszanyúló hagyományai voltak Magyarországon annak, hogy polgári perjogot a magánjog (civiljog) tudománya keretében művelték, éspedig olyan jogtudósok, akiknek „főprofiljáť" anyagi jogi kutatásaik szabták meg. Még *Frank Ignác* is, aki pedig „A közigazgság törvénye Magyarhonban" című egyetemi tankönyvében — mai viszonyaink között is terjedelmesnek tekinthető (842 old.) — elkülönített Második részt (Buda, 1846—1847) szentel az eljárásjognak, a „törvénykezés rendjét" („pertörvény") „a köztörvény kiegészítő részének" tekinti. A kérdés vitatott maradt még a későbbi évtizedekben is. „Többen a polgári törvénykezést külön tudománynak tekintik" — tájékoztat a korabeli helyzetről, és egyben kifejezésre juttatja saját fenntartásait is *Pauler Tivadar* (Jog- és államtudományok encyclopaediája, Pest, 1871, 4. kiad. 139. old.).

Hagyomány és a kor követelményei egyaránt közrehatottak abban, hogy a 19. század második felében, sőt még a 20. század első évtizedeiben is azok a jogtudósok, akiket a magyar jogászközvélemény nagyobb részt anyagi civiljogászokként tartott és tart számon, szinte valamennyien írtak jelentékeny munkákat a polgári eljárásjog területén is *(Wenczel Gusztáv, Suhayda János, Ökröss Bálint, Zlinszky Imre, Herczegh Mihály, Nagy Ferenc, Meszlény Artúr)*. Ugyanez jellemzi fordított módon a legkiválóbb burzsoá magyar perjogászoknak tekintett *Plósz Sándor* és *Magyary Géza* munkásságát is, akik alapvető eljárástudományi műveik mellett számottevő kereskedelmi és váltójogi, illetőleg magánjogi munkákat is publikáltak. Az említettek közül többeknél nyilvánvalóan szerepet játszott ebben az összefonódottságban az a körülmény is, hogy az elmúlt másfél évszázadban az egyetemi tanszékszervezési politika is több ízben hosszabbrövidebb időre egybefoglalta a polgári anyagi és eljárási jogot.

A 20. században már határozottabbá vált az anyagi jog és az eljárásjog művelésének (és művelőinek) szétválása; *Szászy-Schwarz Gusztáv, Grosschmid Béni, Szladits Károly, Marton Géza, Szászy István* stb. egyfelől, *id. Bacsó Jenő, Tóth Károly, Kovács Marcel, Sárffy Andor, Vinkler János* stb. másfelől: már csak elvétve szántottak át egymás területére. Kivétel természetesen itt is akadt (pl. *Beck Salamon* és *Nizsalovszky Endre)*. Napjaink magyar civilisztikájában azonban úgyszólván teljessé vált az elkülönülő szakosodás; egyedül a nemzetközi magánjog (és eljárásjog) területén mutatkoznak szórványos kivételek.

II. A magyar polgári eljárástudomány a dualizmus korában. 1. Az önállóság kezdetei. 2. A kibontakozás.

1. Az önállóság kezdetei.

A tőkés gazdasági rend kialakulása és megerősödése erős lökést adott Magyarországon a polgári eljárástudomány önállósulási törekvéseinek. A társadalmi-gazdasági fejlődés hatásai kétirányú jogi áttételeződés eredményeként érvényesültek: hatottak egyrészt a francia forradalom, majd a napóleoni polgári perrendtartás nyomán Európa-szerte megindult kodifikációs munkálatok eredményei és az eljárástudomány fellendülése külföldön, másrészt pedig az osztrák abszolutizmus enyhülése és megszűnése, majd pedig az osztrák—magyar kiegyezés kapcsán felmerült hazai jogalkotási igények.

Az 1807. évi francia polgári perrendtartás által kiváltott kodifikációs hullámok tulajdonképpen csupán hetven év múlva, az 1877. évi német birodalmi polgári perrendtartás megalkotásával csillapultak le. Időközben egyremásra születtek polgári perrendtartások a korábbi napóleoni hódítások területein, sőt azokon túl is: Genf (1819), Poroszország (az 1793. évi általános bírósági rendtartást teljesen átalakító 1833. és 1846. évi rendeletek), Hannover és Braunschweig (1850), Oldenburg (1857), Lübeck (1862), Baden (1864), Württemberg (1868), Bajorország (1869). Valamennyit tudományos viták és tervezetek előzték meg. A legjelentősebb közülük a nyilvánosság, szóbeliség és közvetlenség elveit meglehetősen magas fokú következetességgel megvalósító *hannoveri* polgári perrendtartás.

Főként a hannoveri törvényt tekintette mintaképül a modern perjogi alapelvek vizsgálatával Magyarországon első ízben foglalkozó *Halmosy Endre* (1829—1895) is. Felismerte a társadalmi-gazdasági fejlődés korabeli igényeit, és a polgári bíráskodás teljes újjászervezését javasolta a nyilvánosság és a szóbeliség alapján: „A mai korszakban az igazságszolgáltatás a hitel kifejlődése és egyedurasága mellett sokkal fontosabb, mint régen volt; költséges, hosszadalmas, részrehajló s bizonytalan eljárás a hitelt egészen tönkreteheti" (A nyilvános és szóbeli polgári peres eljárás elvei. Sopron, 1866. 4. old.).

Halmosy bírálata tulajdonképpen azokra az állapotokra vonatkozik, amelyeket az Országbírói Értekezlet (1861) ún. Ideiglenes Törvénykezési Szabályai idéztek elő az abszolutizmus idején felállított császári bírósági szervezet megszüntetésével, az 1781. évi osztrák polgári perrendtartás és kiegészítései nyomán készült ún. Ideiglenes polgári perrendtartás félretételével és a régi magyar rendi bíróságok visszaállításával, valamint az 1848. évi polgári forradalom előtti magyar eljárási törvények újbóli hatályba léptetésével.

A kiegyezés utáni kormány első igazságügyminisztere, *Horvát Boldizsár* (1822—1898) már 1867-ben a képviselőház elé terjesztette a polgári törvénykezési rendtartás javaslatát, melynek indokolása leszögezi: „Régi intézményeinket túlszárnyalta az idő . . . A jó szándoknak, mely az országbírói tanácskozmányt a magyar törvények helyreállítása alkalmából egy ideiglenes munkálatra vezette, nem felelt meg az eredmény."

A viták során a törvényjavaslat igen sok módosuláson ment keresztül, míg végül 1868. évi LIV. törvényként (polgári törvénykezési rendtartás) bekerült a törvénytárba. A sok változtatástól a szöveg nem lett jobb. Ellenkezőleg: a vitákban megütközött és végső soron kiegyezett egymással kétféle érdek és szemlélet: a feudális hagyományoké és a tőkés fejlődésé. A polgári törvénykezési rendtartás felemás szellemű kódex lett: sem kielégíteni, sem elfojtani nem tudta a kibontakozó tőkés rendszer követeléseit, s ily módon jellegzetesen tükrözte az akkori magyar feudálkapitalizmus belső ellentmondásait.

2. A kibontakozás.

A polgári törvénykezési rendtartás sikerületlenségét a gazdasági élet és a jogászság hamar felismerte; minden oldalról bírálták, és követelték átfogó reformját. A következő négy évtized a polgári eljárásjog terén a részleges reformok és egy teljesen új perrendtartás előkészítésének időszaka volt. Ezek a munkálatok — a dolog természeténél fogva — élénkítőleg hatottak az eljárástudomány fejlődésére is s egyben hozzájárultak a polgári eljárásjog és tudománya önállósulásának betetőződéséhez.

Siettették ezt a folyamatot a külföldi — különösen a Magyarországon akkor legnagyobb figyelemmel kísért német — jogtudomány egyes újabb eredményei. A német perjogtudományban időközben teljesen felbomlott a magánjog — eljárásjog korábbi monisztikus szemlélete és kialakult a sajátos „processzuális szemlélet". Határjelzője volt az ez irányú fejlődésnek *Oskar Bülow* híressé vált munkája (Die Lehre von den Prozesseinreden und die Prozessvoraussetzungen. Giessen, 1868), amely először különböztette meg a perbe vitt anyagi jogi jogviszonyt magától a — szintén jogviszonynak, mégpedig közjogi jogviszonynak felfogott — pertől. Ezzel a felfogással a polgári eljárásjog és tudománya tulajdonképpen *megtalálták saját autonómiájuk elméleti alapját*, s önállósulásuk teljessé válásának most már semmi sem állhatott útjában.

A perjogviszony-elmélet a polgári eljárásjog tudományának egyik legszilárdabb talpköve lett. Csaknem általánosan elfogadottá vált a kontinentális jogtudományban, behatolt az angolszász jogirodalomba, sőt éreztette hatását a büntető eljárásjog tudományában is. Formai oldalát illetően (mellőzve a közjogi jellegre való utalást) magáévá tette a perjogviszony-elméletet a polgári eljárásjog szocialista tudománya is.

Akörül sok vita folyt, hogy egyetlen egységes jogviszony-e a polgári per, vagy több jogviszony van-e benne, hogy kik az alanyai a perjogviszony(ok)nak jogosulti és kötelezetti oldalon, hogy van-e és mennyiben gyakorlati jelentősége a jogviszony-elméletnek stb., sőt akadt — meglehetősen magános jelenségként — a polgári per jogviszony-jellegét tagadó nézet is (*James Goldschmidt:* Der Prozess als Rechtslage. Berlin, 1925), de az elmélet maga nagyon szívósnak bizonyult és — a megfelelő jellegbeli eltérésekkel — ma is fontos eleme mind a burzsoá, mind a szocialista polgári eljárástudománynak.

A polgári eljárásjog magyar tudományában *Plósz Sándor* (1846—1925) honosította meg a perjogviszony-elméletet. *Bülow* felfogását *Plósz* viszonylag korán magáévá tette: már az 1874. évi Magyar Jogászgyűlés elé „A közvetlen szóbeli eljárásban minő jogorvoslatok engedendők meg" című kérdésre nézve előterjesztett véleményében és indítványában (Összegyűjtött dolgozatai. Budapest, 1927. 313. s köv. old.). A továbbiak során a magyar jogtudományban is uralkodóvá, sőt bizonyos értelemben magától értetődővé vált a polgári pernek jogviszonyként való felfogása. A jelzett részletkérdések tekintetében voltak itt is viták, de az elmélet lényegét mindenki elfogadta.

A perjogviszony-elmélet *Plósz* egész tudományos munkásságának legfőbb pillérévé vált. A bülowi tételből kiindulva *Plósz* eljutott a kereseti jognak akkoriban teljesen újszerű felfogásához, az ún. *absztrakt kereseti jog* elméletéhez, amelyet a külföldi eljárástudomány is összekapcsol az ő nevével (elismervén az ugyanezen nézetet valló német *H. Degenkolb*bal szembeni elsőbbségét). Ez volt tulajdonképpen az első processzuális keresetjogi elmélet s — mint ilyen — logikus következménye annak az emancipációs folyamatnak, amely a polgári per jogviszony-konstrukciójával vált teljessé.

A kereseti jog korábbi felfogása (az ún. anyagi elmélet) még azonosította a keresetet az alanyi magánjoggal, s eltérésüket csupán annyiban látta, hogy az alanyi magánjog a kereset révén a nyugalmi állapotból „dinamikus" állapotba kerül. Az absztrakt kereseti jog *Plósz*-féle elmélete a polgári per közjogi jogviszony mivoltából levezeti a kereset közjogi jogintézményjellegét. A kereseti jog *Plósz* felfogásában önálló, független „a magánjogi cím reális létezésétől", és lényegileg nem egyéb, mint az állammal (a bírósággal) szemben mindenkit megillető jog a polgári bíráskodás gépezetének mozgásba hozására („peralapításra") és ítéletre (Összegyűjtött dolgozatai. 46. s köv. old.).

Plósz keresetjogi fejtegetései még szilárdan a klasszikus kapitalizmus eszmei talaján álltak; az anyagi jogi elmélethez képest, melynek igazságszolgáltatási gyakorlati következményei *Marxot* is megdöbbentették (Herr Vogt. Berlin, 1953. 293. old.), a kereseti jog ilyen értelmezése kétségkívül demokratikus vonásokat mutat.

Plósz eljárási tárgyú nagyobb könyvet, sőt még tankönyvet sem írt. Elméleti nézeteit tanulmányai, cikkei tartalmazzák (a kereseti jogról, a bizonyítási teherről, a perbeli beismerésről, a magánokirat bizonyító erejéről stb.) és — kiváltképpen — az a nagy jogalkotási munka, amelyet a magyar jogéletben hagyományosan az ő nevéhez fűznek: az 1911. évi polgári perrendtartás.

Az 1911. évi törvény közel négy évtizedes előkészítő munkálatok eredményeként érte el végső alakját. Maga *Plósz* 1885-ben terjesztette elő első tervezetét. Ugyanakkor látott napvilágot a szabadelvű gondolkodású, széles látókörű *Emmer Kornél* (1845—1910) tervezete is (l. Beszédei és dolgozatai. Budapest, 1911. 2. köt. 3. skk.), amely jobbára a francia polgári eljárási szabályozás nyomdokain haladt. *Ökrös Bálint* (1829—1889) már 1870-ben készített egy javaslatot, majd 1880-ban közzétette új tervezetét (A törvénykezés reformja a szóbeliség, közvetlenség és nyilvánosság alapján. Budapest), mely

szintén „inkább a francia rendszer felé" (saját szavai) hajlik.

Az 1877. évi német polgári perrendtartás mintája szerint készített első tervezete után *Plósz* még több további tervezetet készített; az utóbbiaknál nagymértékben hasznosította az időközben (1895) közzétett osztrák polgári perrendtartás tapasztalatait is.

Az 1911. évi perrendtartás alaposan átgondolt, korszerű törvényalkotás volt, amelyben tükröződtek az 1868. évi perrendtartás óta Magyarországon végbement polgári fejlődés egyes igazságszolgáltatási vonásai. A polgári per szabatos rendezésére és egyes demokratikus biztosítékok meghonosítására irányuló törekvés vegyül benne olykor túlzottan bonyolult szabályozással és egyes antidemokratikus intézkedésekkel. Az igen alapos országgyűlési (bizottsági) megvitatás sok változást eredményezett a javaslat szövegén; közülük elvi szempontból a legfontosabb — *Plósz* álláspontjával ellentétesen — a felek igazmondási kötelességének beiktatása a törvénybe. Tulajdonképpen ezt a tételt fejlesztette tovább a hazai szocialista polgári eljárásjogtudomány a jóhiszemű eljárás alapelvévé.

A polgári eljárásjog magyar tudományának a 19. század harmadik harmadában és a 20. század elején bekövetkezett kibontakozásában jelentős szerepet játszottak az 1868. évi polgári törvénykezési rendtartáson alapuló és a kodifikációs reformmunkálatokat támogató, majd pedig az 1911. évi polgári perrendtartáshoz kapcsolódó egyetemi (jogakadémiai) *tankönyvek* és *kommentárok*. Jelentősebbek *Suhayda János:* A magyar polgári törvénykezési rendtartás. Pest, 1869; *Ökröss Bálint*: Magyar polgári törvénykezési rendtartás. Pest, 1870; *Apáthy István:* Polgári törvénykezési rendtartás. 2. kiad. Pest, 1872; *Nagy Ferenc:* A polgári törvénykezés rendje Magyarországon. 1. köt. Budapest—Kolozsvár, 1889; *Fodor Ármin — Márkus Dezső:* A polgári törvénykezési rendtartás kézikönyve. 1—3. köt. 2. kiad. Bp. 1897; *Herczegh Mihály:* Magyar polgári törvénykezési rendtartás. 6. kiad. Bp. 1901; *Falcsik Dezső:* A polgári perjog tankönyve. 3. kiad. Bp. 1910; *Tóth Károly:* Polgári törvénykezési jog. 1—2 köt. Debrecen, 1910; *Meszlény Artúr:* Bevezető a polgári perrendtartáshoz. Bp. 1911; *Jancsó György:* A magyar polgári perrendtartás rendszeres kézikönyve. 1. köt. Bp. 1912. 2. köt. (Meszlény Artúr feldolgozásában) Bd. 1915; *Antalfi Mihály:* A polgári perrendtartás, 1—2. köt. Bp. 1915; [id.] *Bacsó Jenő:* A polgári perrendtartás tankönyve. Bp. 1917. Az elméleti szempontból legmagasabb színvonalú és gyakorlatilag legjobban használható kommentárt az 1911-es polgári perrendtartáshoz *Kovács Marcel* állította össze (A polgári perrendtartás magyarázata. 1—2. köt. Bp, 1911.).

Az 1868. évi polgári törvénykezési rendtartást követő *monografikus* irodalomból kiemelkednek *Zlinszky Imrének* a történeti és összehasonlító módszert alkalmazó munkái (A bizonyítás elmélete a polgári peres eljárásban. Budapest, 1875; A jogorvoslatok rendszere. Budapest, 1879), majd pedig *id. Bacsó Jenőnek* már az 1911 évi törvény tervezetéhez és szövegéhez kapcsolódó tanulmányai (A jogvédelem előfeltételei a polgári perben. Máramarossziget, 1910; A felülvizsgálati eljárás. Budapest, 1915).

A *Plósz* utáni magyar polgári eljárástudomány legszámottevőbb képviselője *Magyary Géza* (1864—1928). Tudományos munkásságának java része a századforduló éveire és az első világháború előtti időszakra esik. *Plósz* tanítványaként és az általa kezdeményezett elméleti irányban indult el, de több kérdésben eltérő álláspontra helyezkedett.

Jellegzetes változásokon ment át nála az általa is képviselt perjogviszony-elmélet. *Magyary* már nem a klasszikus, hanem a monopolista kapitalizmus korszakának jogi szemléletét alkalmazta a perjogviszony-konstrukcióra. *Bülownál* (és *Plósznál* is) ezt a jogviszonyt — az állampolgárok jogai szempontjából kétségkívül garanciális tartalommal — az állam kötelezettségei és a felek jogai jellemzik. A perjogviszony elméletének a századfordulón kialakult új változatában már megfordult a jogosulti és kötelezetti oldal.

A német jogtudomány újhegeliánus irányzatának ezt a beállítását tette magáévá *Magyary:* „A perben a felek az állammal vannak jogviszonyban, mely a felekre nézve lekötelezettségi, az államra nézve pedig jogosítványokat tartalmazó viszony" (A magyar polgári eljárás alaptanai. Budapest, 1898. 6. old.). Utóbb enyhítette valamelyest ezt a rideg alárendeltségi felfogást, amennyiben tankönyvében már elismert bizonyos közjogi jogosítványokat az állam bíróságával szemben, valamint közjogi jogviszonyt a felek közötti egyes ún. áthárított perbeli cselekmények (pl. előkészítő iratok váltása) és egyes rendelkező cselekmények (pl. hatásköri és illetékességi kikötés) tekintetében. Szemléletének lényegén azonban ez nem sokat változtatott.

Magyarynak a polgári per jogviszony-jellegével kapcsolatos fejtegetései már mutatják — némi korrektívumokkal — egy *hatalmi viszony*-elmélet körvonalait és ezzel egyben jelzik is a jogviszony-elmélet alakulásának későbbi irányát a fasizmus előretörése idején a második világháború előtt. (A perjogviszony-elméletben rejlő garanciális elemek a II. világháború után bukkannak fel ismét a tőkés jogtudományban.)

Magyary Géza monografikus tanulmányokkal kezdte tudományos munkásságát (A magyar polgári peres eljárás alaptanai. Budapest 1898; A magyar polgári perjog nemzetköz vonatkozásai. Budapest, 1902; A perbeli be

ismerés. Budapest, 1906 stb.) és eljutott a magyar polgári eljárásjog korabeli teljes anyagának átfogó bemutatásáig: megírta a korabeli magyar polgári perjog leggazdagabb tartalmú, legkidolgozottabb rendszerű egyetemi tankönyvét (Budapest, 1913, 2. kiadás: 1924, 3. kiadás — Nizsalovszky Endre kiegészítéseivel és átdolgozásában —: 1939).

III. Az 1918—19. évi forradalmak polgári eljárásjoga. 1. A Károlyi-korszak. 2. Az 1919. évi kommün.

1. A Károlyi-korszak.

Az 1918. őszi polgári-demokratikus forradalom, majd az 1919. évi szocialista forradalom csupán rövid — de jelentős — kitérést eredményezett a magyar polgári eljárásjog és -tudomány tőkés szellemű fejlődésének útján. Az őszirózsás forradalom nem jelentett alapvető irányváltozást, hanem csupán határozottabban terelte a polgári eljárásjogot a demokratikus szellemű haladás felé; az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság idején azonban bekövetkezett a múlttal való teljes szakítás.

Az 1918. októberi magyar forradalom igazságügyi reformprogramja eredetileg polgári-demokratikus követelmények megvalósítására irányult, de a korszak jogirodalmában hamarosan hangot kaptak olyan célkitűzések is, amelyeket utóbb a proletárforradalom meg is valósított. *Láday István* (a Magyar Tanácsköztársaság idején igazságügyi népbiztoshelyettes, majd népbiztos) már 1918 őszén követelte a burzsoá osztálybíráskodás felszámolását, az egyesbíráskodás megszüntetését, ülnökök részvételét a polgári perben stb. (Az igazságszolgáltatás demokratizálása. Jogtudományi Közlöny 1918. 46., 47. és 49. számok).

A polgári bíráskodás területén a Károlyi-kormány legjelentősebb intézkedése a munkaadó és munkavállaló ülnökök bevonásával ítélkező *munkaügyi bíróságok* megszervezése volt. A korabeli magyar jogrendszer egyik feudális csökevényét, az ún. házi cselédek, gazdasági cselédek, gazdasági munkások stb. munkaügyi jogvitáiban a közigazgatási szervek „bíráskodását" kívánták ezzel kiküszöbölni (amit a Horthy-rendszer azután újból visszaállított). Hasonlóképpen hűbéri eredetű volt a Főudvarnagyi Bíróság, amelynek helyébe két különbíróságot állítottak fel: az *Állami Zárlati Bíróságot* (a volt koronajavak, királyi magán- és családi vagyon stb. kezelésével kapcsolatos intézkedések céljára) és a *Területenkívüliek Bíróságát* (a területenkívüliséget élvező személyek polgári peres ügyeinek eldöntésére). A vállalatoknál a kisebb viták intézésére *üzemi választott bíróságokat* szerveztek paritásos alapon.

A forradalom ilyenformán néhány figyelemre méltó döntést hozott — az 1911. évi polgári perrendtartás hatályának fenntartása mellett — a szélesebb értelemben felfogott polgári eljárásjog feudális maradványainak felszámolása terén. Reformjainak némelyike (pl. a munkaügyi bíráskodás) alkalmasnak bizonyult arra is, hogy — erőteljesebb demokratizálással — tovább éljen a proletárforradalom igazságszolgáltatásában.

2. Az 1919. évi kommün.

A Magyar Tanácsköztársaság gyökeresen alakította át a magyar polgári eljárásjogot. A szocialista igazságszolgáltatás elméleti alapjainak kidolgozására, a polgári eljárástudomány kibontakozására a proletárhatalom rövid fennállása alatt természetszerűleg nem volt mód. Az elvi elgondolások, tudományos nézetek többnyire cikkek formáját öltötték, vagy egyenesen jogszabályokban és jogszabálytervezetekben csapódtak le. A folyóirati közlemények és a — rendszerint név nélküli — kodifikációs anyagok egy része éppen ezért a korabeli eljárástudomány megnyilvánulásaként értékelhető és igényelheti is a tudománytörténeti számontartást.

Az Igazságügyi Népbiztosság már a forradalom másnapján (1919. március 22-én) felfüggesztette (gyakorlatilag megszüntette) a régi bíróságok peres működését — ezáltal a polgári perrendtartás hatályát is.

A proletárhatalom igazságügyi intézkedéseinek nagyobb része — a dolog természeténél fogva — a büntető bíráskodásra vonatkozott, de rövidesen napvilágot láttak emellett az új polgári eljárás kialakítását célzó rendelkezések is. Mindenekelőtt a *munkaügyi* ítélkezés újramegindulását kellett biztosítani. Ezekre az ügyekre egy igazságügyi népbiztosi rendelet kimondotta a sürgősséget, és egyben át is alakította a néhány hónappal korábban felállított munkaügyi bíróságokat, amelyek ettől fogva két munkavállaló ülnök közreműködésével jártak el. A munkaügyi bíróságok mintájára szervezték meg ezután az *egyéb polgári ügyekben* eljáró tanácsokat is, amelyek a sürgős természetű perekben ítélkeztek (családi ügyekben legalább az egyik ülnöknek nőnek kellett lennie).

Az igazságszolgáltatásbeli *néprészvétel* ilyenformán egyre szélesebb módon érvényesült a Magyar Tanácsköztársaság bíráskodásában; alapvető szocialista elv valósult meg ezzel.

A polgári peres eljárás *menetét* szabályozó rendelkezések szintén előrevetítenek több olyan megoldást, amelyet ma is alkalmaznak a szocialista országokban. *Egységes szerkezetű tárgyalást* honosítottak meg (az ún. perfelvételi tárgyalás kiküszöbölése útján). A *bizonyítási eljárás* szabályozásában benne vannak már a később kialakult szocialista *rendelkezési és peranyagszolgáltatási elvek* fontosabb elemei (pl. a tényállásnak szükség esetén hivatalból történő bírósági felderítése még akkor is, ha a felek részéről beismerés, elismerés, egyezség vagy mulasztás forgott fenn)

Szabályozták a Tanácsköztársaság jogszabályai a polgári eljárás terén a *fellebbviteli rendszert* (egyfokú felülvizsgálati kérelem, illetőleg — nemperes ügyekben — előterjesztés), a *végrehajtást* és a *különleges pereket* is. Utóbbiak közül igen jelentősnek látszik a *házassági bontóperekben* követett eljárás, melynek során a bíróság a házasfelek közös megegyezése esetén a házasságot tárgyalás nélkül végzésileg bontotta fel, vita esetén pedig nem az 1894. évi házassági törvény vétkességi bontóok-rendszerét vette figyelembe, hanem a házastársak egyéniségének és életviszonyainak gondos figyelembevételével azt vizsgálta, hogy folytatható-e tovább az életközösség. A Forradalmi Kormányzótanács rendeleteiből kiderül, hogy tervezték külön Családügyi Bíróság, valamint egy Országos Főtörvényszék felállítását is; ezekre azonban már nem került sor.

Ügyvédi képviseletnek volt helye a polgári eljárásban, de a kötelező ügyvédi képviselet burzsoá intézményét megszüntették. A korabeli jogi irodalomban javaslatok láttak napvilágot az ügyvédi és közjegyzői munka közösségi formában, állami intézmény (ún. népiroda és közjegyzői iroda) keretében történő megszervezésére (*Vágó Jenő:* A népiroda. Proletárjog 1919. évi 7. szám; *Klein Andor:* A közjegyzői munka. uo. 2. szám).

Eljárástudományi nézőpontból különös figyelmet érdemel az Igazságügyi Népbiztosság 1919. június 4-i keletű tervezete *„a bírói hatalom gyakorlásáról"*. A 75 §-ból álló — és a Tanácsok Országos Gyűlése elé terjesztett, de ott tárgyalásra nem került — tervezet az *igazságszolgáltatás egységének* és a *bírósági igazságszolgáltatás kizárólagosságának* szocialista elveiből indul ki, megvalósítja *a bírák választásának* és a *társasbíráskodásnak* az elvét, tartalmaz hatásköri, továbbá illetékességi szabályokat és rendezi a polgári (valamint a büntető) eljárás egyes más alapkérdéseit is.

A Magyar Tanácsköztársaság jogi eredményei — mint a magyar jog legértékesebb forradalmi hagyományai — termékenyítőleg hatottak a felszabadulás utáni polgári eljárásjogi gondolkodás fejlődésére is.

IV. A polgári eljárástudomány a Horthy-fasizmus idején. 1. „Jogfolytonosság" reakciós szellemben. 2. Továbbfejlesztési kísérletek.

1. „Jogfolytonosság" reakciós szellemben.

A Magyar Tanácsköztársaság megdöntése után hatalomra jutott ellenforradalmi Horthy-rendszer megsemmisítette a szocialista forradalom valamennyi haladó polgári eljárásjogi rendelkezését és — a „jogfolytonossági" gondolat jegyében — visszaállította a korábbi jogszabályok, közöttük a polgári perrendtartás hatályát. A velejéig antidemokratikus kormányzat azonban kezdettől fogva nem tudott megbékélni az 1911. évi törvény rendszerében és részletszabályaiban kifejezésre jutó néhány polgári-demokratikus vonással.

A két világháború között a polgári perrendtartást több ízben módosították. Az 1911. évi I. törvény évtizedeken át tervelt és kidolgozott épületén az ellenforradalom negyedszázada súlyos réseket ütött. A reformok fővonala a társasbíráskodás leépítése, a bizonyítási eljárás garanciáinak megszüntetése, a fellebbviteli jog korlátozása és a kontradiktórius tárgyalás nélküli peren kívüli eljárások körének bővítése irányában haladt. Mindezek az intézkedések elsősorban a kisebb értékű ügyekben pereskedő dolgozókat sújtották.

A polgári eljárás tudománya a jogi szabályozásnak ezt az alakulását fenntartásokkal, sőt olykor ellentmondásokkal kísérte, de a jogszabály-előkészítésben szóhoz jutott képviselői révén mégis támogatta. Az elméleti munka ebben az időszakban sem a kezdeményezések, sem a színvonal tekintetében nem volt képes megközelíteni a századforduló körüli évtizedek tudományáét.

A tudományos haladás szempontjából alapvetően kedvezőtlen eszmei-politikai légkör mellett hátrányos hatásuk volt az 1929-ben kezdődött gazdasági világválság hazai hullámveréseit kísérő polgári bíráskodási válságjelenségeknek („peráradat", „végrehajtási moratórium"), amelyek elterelték az eljárásjogászok figyelmét a kutatás elvi-elméleti kérdéseiről. A fasizmus németországi uralomra jutása után behatolt a magyar eljárástudományba a nácizmus jogi ideológiája is.

2. Továbbfejlesztési kísérletek.

Néhány egyetemi tankönyv (*Tóth Károlyé* 2. kiadásban, egy összevont kötetben, 1923, *Menyhárt Gáspáré*, 1934, *Sárffy Andoré*, megjelenés éve már 1946) és kommentár (*Kovács Marcelé* 2. kiadásban, három kötetben, 1927—1932, *Fabinyi Tihaméré* két kötetben, 1931 stb.) igyekezett megkönnyíteni a változékony és szerteágazó joganyag áttekintését. A tanulmányokkal és kisebb monográfiákkal fellépő szerzők (a most említetteken kívül — többek között — *Vinkler János, Schönvitzky Bertalan, Markó Jenő, Richter Béla, Balla Ignác, Balás P. Elemér*) mellett a korszak vége felé jelentkezik eljárásjogi kutatásaival az addig kizárólag anyagi joggal foglalkozó *Nizsalovszky Endre* (1894—1976).

A tíz éven át szünetelt budapesti tanszéken *Magyary* után *Nizsalovszky* lett a polgári törvénykezési jog tanára. Jelentős anyag hozzáadásával átdolgozta és korszerűsítette elődje tankönyvét (1939), majd — követve a hazai kutatások hagyományos fővonalát — rátért a perjogviszony-elmélet és a kereseti jog problémáinak vizsgálatára.

A liberalizmus gondolatvilágában fogant absztrakt keresetjogi felfogáson akkor már túlhaladt az idő, elavulóban volt az ennek

antitéziseként felállított konkrét kereseti jogi elmélet is, és alapjában véve eklektikusnak bizonyult az ezeket egyesítő *Magyary Géza* „kettős kereseti jog" elmélete. A korábbi nézetek bíráló áttekintése után alakítja ki *Nizsalovszky* saját elméletét a „szociálisan felfogott konkrét keresetjog"-ról. A konkrét keresetjog *Wach* és *Hellwig*-féle „individualista" szemléletét „szociális" irányban kívánta továbbfejleszteni annak révén, hogy az anyagi jog szerint jogosult személyt a kereseti jog gyakorlásakor a jogrend megvalósításában közreműködőnek tekintette (Az alanyi magánjog és perjog. Budapest, 1942.). *Nizsalovszky* eljárástudományi munkásságát a múlt és a jelen jogszabályi anyagának és irodalmának mélyreható ismeretén és problémaérzékenységen alapuló finom elemzések jellemzik. A felszabadulás után is vissza-visszatért polgári eljárásjogi témákhoz, bár alapvető munkássága ebben az időszakban már újból az anyagi jog területére esik.

Részben hasonlóképpen alakult *Beck Salamon* (1885—1974) kutatói életútja. Anyagi jogászként indult és fejtett ki nagyobb terjedelmű értékes tudományos munkásságot, de már a harmincas években — anélkül, hogy felhagyott volna anyagi jogi kutatásaival — áttért polgári eljárásjogi témák rendszeres vizsgálatára is.

A polgári törvénykezési rendtartáson és az 1911. évi polgári perrendtartáson iskolázott elméje sok figyelemre méltó megállapításra jutott a későbbiek során a szocialista magyar polgári perrendtartás (1952) egyes sajátos vonásait illetően. Józan valóságérzékkel s egyben erős fogalomképzési készséggel dolgozta fel a többnyire a gyakorlatból az elmélet szintjére emelt témáit.

*Beck Salamon*nak egyetemi tananyagok írásában való közreműködésén túl jelentős érdeme annak felismerése is, hogy a szocialista polgári eljárásjog rendszerében a bíróság köteles sokirányú segítséget nyújtani a félnek jogai érvényesítéséhez (A jogérvényesítés megsegítésének elve. Jogtudományi Közlöny 1958. évi 1—2. szám).

V. A szocialista magyar polgári eljárásjogi tudomány. 1. Első lépések. 2. Az eljárástudomány az új polgári perrendtartás idején. 3. Eredmények, teendők.

1. Első lépések.

A magyar polgári eljárásjogi tudomány fejlődését a második világháború utáni első években a fasizmus maradványainak teljes felszámolására és a demokratikus átalakulás biztosítására irányuló országos feladatok szabták meg elsődlegesen. Hamarosan jelentkeztek ezek mellett és egyre jobban nyomultak előtérbe azok a feladatok is, amelyek a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kezdeti követelményeivel voltak kapcsolatosak. Mindezek a körülmények alapvető módon befolyásolták magának a polgári eljárási jogszabályi anyagnak a változásait is.

A felszabadulás után viszonylag gyorsan megkezdődött a folyóiratok (elsősorban az 1946-ban újra megindított Jogtudományi Közlöny) hasábjain és külön kiadványok formájában a szovjet szocialista államra és jogra vonatkozó tanulmányok közzététele, valamint jogszabályok és tudományos munkák fordításainak kiadása. Ennek az egyre több jogágra kiterjedő tevékenységnek az eredményeként fokozatosan ismertekké váltak a magyar jogászság előtt az igazságszolgáltatást érintő akkori szovjet jogszabályok (elsősorban az 1938. évi bírósági szervezeti törvény, valamint — témánk körében — az 1923. évi szovjet-orosz polgári perrendtartás) és a szovjet jogtudományban a polgári eljárás főbb kérdéseire nézve kialakult álláspontok.

A bírósági szervezet és az igazságszolgáltatás demokratikus átalakítása már az első években erős hatást gyakorolt a polgári eljárás jogi szabályozására (a polgári perbeli ügyvédkényszer felfüggesztése, a Főudvarnagyi Bíróság újbóli megszüntetése, a közületi jogviták-ra ún. egyeztető bizottságok felállítása, a polgári eljárásbeli törvényességi óvás ősének tekinthető közérdekű kifogás bevezetése stb.).

A bíróságokról és az igazságszolgáltatás főbb alapelveiről külön fejezet keretében rendelkező Népköztársasági Alkotmány életbe lépése (1949. augusztus 20.) meggyorsította ezt a folyamatot: új szabályozást nyertek a hatásköri kérdések, teljesen átalakult a fellebbviteli rendszer stb. A folyamat betetőzését az új polgári perrendtartás, az 1952. évi III. törvény megalkotása és 1953. január 1-ével történt hatályba léptetése jelentette (az addig igen sok módosítással ugyan, de a maga egészében mégis hatályban hagyott 1911. évi polgári perrendtartás helyébe).

A polgári eljárástudomány ebben az időszakban eleinte a háború következményeinek eljárásjogi kihatásaival és a régi perrendtartás egyes kirívó rendelkezéseinek bírálatával foglalkozott. A továbbiak során előtérbe kerültek a kutatási tematikában a szocialista igazságszolgáltatás elvi alapkérdései és a polgári eljárástudomány marxista irányú továbbfejlesztésének problémái. Nagyobb önálló munka polgári perrendtartás elfogadása előtt nem jelent meg; kisebb könyvek, tanulmányok, folyóiratcikkek rakták le a szocialista polgári eljárástudomány alapköveit Magyarországon. Megkezdődött a tudományág marxista felülvizsgálatának, szocialista tartalmú átalakításának az a folyamata, amely az új polgári perrendtartás nyomán bontakozott ki teljes szélességben és hatolt el az egyes perintézményekig, fontosabb részletkérdésekig.

2. Az eljárástudomány az új polgári perrendtartás idején.

A polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvénnyel formailag megismétlődött az a jelenség, amely a magyar polgári eljárástudomány történetében végbement már az előző polgári perrendtartás kapcsán is: előkészítő munkálatai lendületet adtak a kutatásnak, törvényként elfogadott szövege pedig anyagul szolgált a tudományos elemzéshez és a továbbfejlesztési törekvésekhez. Tágította a problematikát az új típusú szocialista ügyészség 1953-ban történt felállítása és az első magyar bírósági szervezeti törvény kibocsátása 1954-ben; mindkettőnek igen sok polgári eljárásjogi vonatkozása van.

A törvénykezési szervezet alapvető változásai és a szocialista építés előrehaladása egymás után tűzték napirendre a polgári eljárásjog továbbfejlesztésének újabb feladatait mind a jogalkotás, mind pedig a tudományos kutatás terén.

A polgári perrendtartás eredeti szövege az alkotmánnyal kialakított igazságügyi helyzetet tükrözte. Az ügyészségi és bírósági szervezet reformja már 1954-ben szükségessé tette a polgári perrendtartás novellizálását (1954. évi VI. tv., az I. perrendi novella). A szocialista demokcia továbbfejlesztése követményének felelt meg és az időközi jogalkalmazási tanulságokat értékesítette a polgári perrendtartás 1957-ben kibocsátott II. novellája (1957. évi VIII. tv.) amely egyben lenyesegette az I. perrendi novella néhány túlzását is (pl. legfelsőbb bírósági kizárólagos hatáskör a perújítás megengedésére, bizonyítási korlátozások a fellebbezési eljárásban). A szocializmus alapjai lerakásának befejezése és a gazdaságfejlesztés intenzív módszereinek alkalmazására való áttérés maga után vonta az 1972. évi törvénykezési reformot, amely új törvényeket eredményezett a bíróságokról, az ügyészségről, a büntető eljárásról és számottevő változásokat hajtott végre — a III. perrendi novella (1972. évi 26. tvr.) útján a — polgári eljárás területén is.

Ezeket a változásokat az eljárástudomány nemcsak nyomon kísérte, hanem a tapasztalatok értékelésével és javaslataival rendszerint kezdeményezően is lépett fel. Különösen hatásos volt a jogalkotást segítő tudományos munka a polgári perrendtartás harmadik novellizálásának előkészítése idején.

A polgári perrendtartás hatályba lépésével egyidejűleg jelent meg egy értékes tanulmánygyűjtemény „A magyar polgári perjog főbb kérdései" címmel (Budapest, 1953), amely — részben a jogszabályelőkészítő munkálatok anyagának felhasználásával — tudományos bevezetést nyújtott az új törvénykönyv rendszerébe.

A polgári eljárás továbbfejlesztésének elméleti megalapozása során *önálló művek*, valamint folyóiratokban és gyűjteményes munkákban megjelent *tanulmányok* formájában nyertek kidolgozást a polgári eljárástudomány fontos kérdései és a per főbb intézményei: a szocialista polgári eljárás feladatai és alapelvei, az ügyész részvétele a perben, a bizonyítás, a kereset, a népi ülnök-részvétel, a joghatóság, a fórumrendszer, a nemzetközi polgári eljárásjog, a perhatékonyság, a társadalmi fejlődés és a polgári eljárás összefüggései, a külkereskedelmi választott bíráskodás, a rendkívüli perorvoslatok, az államigazgatási per, a szankciók a polgári perben, a jogerő stb.

Nagy jelentőségre tettek szert ebben az időszakban az *egyetemi tankönyvek*, amelyek teljes áttekintést adtak a jogág és tudománya anyagáról, bemutatták fejlődését és elméleti problémáit, sőt nem egy fontos kérdésének — monografikus előzmény hiányában — első ízben történt alapos feldolgozását nyújtották (Magyar polgári eljárásjog, Budapest, 1959; Magyar törvénykezési szervezeti jog, Budapest, 1961; Polgári eljárásjog, Budapest, 1968).

A hazai polgári eljárásjog szocialista irodalmának ez a kibontakozása lehetővé tette a polgári eljárási jogszabályok tudományos igényű *kommentárjainak* az elkészítését is. 1967-ben jelent meg A polgári perrendtartás magyarázata, amelyet 1970-ben követett A bírósági végrehajtás szabályainak magyarázata című munka. Mindkét nagy terjedelmű kommentár a bírósági gyakorlat és a szakirodalom alapos elemzésével és kritikai felhasználásával készült. (A Polgári perrendtartás magyarázatának az 1972. évi törvénykezési reform folytán szükségessé vált új, bővített kiadása 1976-ban jelent meg két kötetben.)

A kutatómunka eredményei megfelelő hátteret biztosítottak a hazai polgári eljárástudomány számára *nemzetközi együttműködés* kezdeményezésére. A Budapesten 1968-ban megtartott konferenciával indult meg a szocialista polgári eljárásjogászok azóta rendszeressé vált nemzetközi konferenciáinak sorozata. Az együttműködés első nagyobb irodalmi terméke a szovjet—magyar közös szerkesztésben megjelent háromkötetes monográfia: A KGST szocialista tagállamainak polgári eljárása (1—3. köt. Moszkva, 1977-1978. oroszúl).

3. Eredmények, teendők.

A magyar eljárástudomány kétségkívül számottevő teljesítményt nyújtott a szocialista építés első évtizedeiben. Végbement a tudományág korábbi fogalomrendszerének marxista átértékelése, kidolgozásra kerültek az új elméleti alapok és a fontosabb perintézmények, megszilárdult a szocialista tudomány szemléletmódja a polgári eljárás kérdéseinek vizsgálatánál.

A magyar polgári eljárásjog teljes intézményrendszerének szemszögéből a tudományos *kutatási tematika* kétségkívül mutat még lényeges hézagokat (a felelősség és szankciók, az eljárási cselekmény, a rendes perorvoslatok, a

különleges perek, a nemperes eljárások, a bíráskodás gazdasági problémái stb.), amelyek a jövőben nyilvánvalóan csökkenni fognak és előbb-utóbb eltűnnek. Számolni kell emellett új tudományos feladatok és témák jelentkezésével is (pl. a műszaki fejlődés hatása a polgári eljárásra).

A tematika bővítésének igényével teljesen egyenrangú — ha nem fontosabb az adott körülmények között — a *kutatási módszerek* tökéletesítésének feladata. Ma még nem általános a magyar eljárástudományban a marxizmus módszereinek alkalmazása. Találkozni még a jog társadalmi mivoltát és a jogtudomány társadalomtudományi jellegét figyelmen kívül hagyó üres perjog-dogmatikai fejtegetésekkel vagy ezek ellentéteként olyanokkal is, amelyeknél az alapos jogi elemzést a felületen alkalmazott „marxista" jelszavak helyettesítik. Viszonylag gyakori az eljárástudományi munkákban valaminő szocialista jogi pozitivizmus megjelenése, amely csak a törvényre szegezi tekintetét, s megelégszik a tételes jogszabály tartalmának és értelmének feltárásával. Vannak munkák, melyeknél szembeötlő a szakirodalmi megalapozottság fogyatékossága és a nemzetközi kitekintés (összehasonlítás) hiánya. Növelné a magyar polgári eljárástudomány színvonalát a szociológiai és jogi ténykutatási módszerek terjedése és szélesebb alkalmazása is.

A polgári eljárástudományi kutatások távlati *főirányát* a szocialista építés betetőzésének társadalompolitikai követelményei szabják meg: a fejlett szocializmus viszonyainak megfelelő (adekvát) eljárásjogi rendezést (mindenekelőtt egy új polgári perrendtartást) kell tudományosan megalapozni. Ez a célkitűzés már eleve magában foglalja a nemzetközi együttműködés további elmélyítését annak érdekében, hogy a gazdasági integráció előrehaladásával fejlődjék a szocialista államok polgári eljárásjogainak harmonizálása is.

Irodalom: *Bacsó—Beck—Móra—Névai:* Magyar polgári eljárásjog. Bp. 1959. 41—72.; *Balás P.* Elemér: A magyar polgári törvénykezési jog fejlődése a világháború után. Kolozsvár, 1941.; *Fodor* Ármin: Polgári peres eljárásunk története az utolsó ötven esztendőben. Jogi dolgozatok (a Jogtudományi Közlöny jubiláris kiadása), Bp. 1916.; *Hajnik* Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899.; *Névai* László: A burzsoá magyar bírósági és ügyészségi szervezet fejlődésének fő vonásai. Jogtudományi Közlöny, 1958. évi 11—12. sz.; *Névai* László: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Bp. 1961.; *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog. 6. kiad. Bp. 1979.; *Szilbereky* Jenő: Társadalmi fejlődés és a polgári eljárás. Bp. 1973.; *Vinkler* János: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig. Bp. 1927.

Névai László

POLGÁRI JOG: I. A polgári jog fogalma (1839.) — II. A polgári jog története (1390.) — III. A polgári jog alapelvei (1397.) — IV. A polgári jogi jogviszonyok és a polgári jogi szabályok sajátosságai (1402.) — V. A polgári jog rendszere (1404.)

I. A polgári jog fogalma.

A polgári jog (régi nevén: magánjog) voltaképpen csak a kapitalizmus kialakulása óta létezik, bár a közjog és magánjog megkülönböztetését már a római jog művelői (pl. Ulpianus) is ismerték. A kapitalizmust megelőzően „a polgári élet elemeit, mint például a birtokot vagy a családot vagy a munka módját a földesúriság, a rend és a korporáció formájában az állami élet elemévé emelték" (*Marx:* A zsidókérdésről. Marx—Engels Művei, 2. kötet. Bp. 1957., 368—369). A ma az államigazgatási jogba tartozó igazgatás, a jórészt a polgári jogba tartozó gazdálkodás, a ma munkajogi jellegű munkaviszonyok stb. akkor differenciálatlanul együtt alkották a királyi, földesúri és városi jogosultságokat. A jogtörténet azonban a könnyebb megértés kedvéért a jelenlegi fogalmi keretet visszavetítve a később a polgári jog körébe tartozó jogintézményeket mint „a feudális magánjog"-ot szokta tárgyalni.

A *kapitalizmus* uralomra jutásával a polgári jogot az tette — a közjog mellett és attól elkülönülten — a jogrendszer egyik alapvető ágazatává, hogy létrejött „a polgári társadalom és a polgári állam dualizmusa" (*Marx*, i. m. 288.), mégpedig alapvetően azáltal, hogy az áruviszonyok ebben a társadalomban totalitássá váltak: minden áruvá vált; a kizsákmányolást is a szabad tőkés és a szabad munkás munkaszerződésében megnyilvánuló áruviszonyok közvetítették, a politikai uralmat (a kizsákmányolás biztosítását) pedig már nem lehetett a tulajdon- és munkaszervezet keretében megvalósítani, hanem azt az elkülönült szervezettel rendelkező állam kezére kellett adni. Egyes államokban ezt a jogágazatot magánjognak nevezték, másutt magánjogon a polgári jogot és a kereskedelmi jogot együttesen értették. *Angliában* és az angol jog befolyása alatt álló államokban pedig a polgári jog egyes részterületei nem álltak össze egy polgári jogi rendszerré, jogágazattá (okait I. II. 2. *a*); itt „polgári jogi rendszerek"-en a kodifikált jogrendszereket értik.

A *szocializmus*ban a polgári jogot a társadalmi tulajdon és a tervgazdálkodásnak alárendelt, ennek következtében lényegesen módosult árutermelés együttélése, ellentmondása határozza meg. Mibenlétére vonatkozóan két alapvető koncepció létezik aszerint, hogy a társadalmi tulajdon körén belüli viszonyok jó részét a többi jogágazatból kiszakítva a gazdasági jogban helyezik-e el vagy sem. Az *NDK*-ban és *Csehszlovákiában* a népgazdaság jogviszonyai nem tartoznak a polgári jogba, ha-

nem a gazdasági jogba; ezekben az országokban a polgári jog csak az állampolgárok egymás közti, valamint az állampolgárok és a szocialista gazdálkodó szervezetek közötti bizonyosfajta vagyoni és személyi viszonyokat foglalja magában. A többi szocialista országban a polgári jog a különböző népgazdasági szektorokra tekintet nélkül foglalja magában a vagyoni és a személyi viszonyok bizonyos csoportját.

Magyarország az utóbbi álláspontot tette magáévá. Itt a polgári jog mibenlétére két koncepció alakult ki:

a) Az egyik *(Világhy)* a polgári jog *tárgyát* a vagyoni viszonyok körében főleg az árusajátosságokat mutató termelési és csereviszonyokban, valamint a vagyoni felelősségben és a szellemi alkotások védelmében látja; emellett a polgári jog szabályozza a vagyoni viszonyokkal szorosan összefüggő személyi viszonyokat is. A szabályozás *módszere* az áruforma bizonyos elemeinek — az egyenjogúságnak és a mellérendeltségnek (l. IV.) elvont tükröztetése. Egy későbbi megfogalmazásban *a polgári jog a szocialista áruviszonyok joga.*

b) A másik koncepció *(Eörsi)* az áruviszonyokat önmagukban csupán a polgári jog történeti gyökereinek tekinti, és figyelemmel arra, hogy az áruviszonyok totalitása a szocializmusban megszűnt és ezek a társadalmi tulajdonnak, valamint a tervgazdálkodásnak vannak alávetve, nem tartja az áruviszonyokat önmagukban a polgári jog középpontjába helyezhetőknek. Abból indul ki, hogy a jogrendszer tagozódása szempontjából háromféle társadalmi viszonytípusnak van elsőrendű jelentősége: az össztársadalmi viszonyoknak (az állam belső viszonyai, valamint az állam és az állampolgárok, valamint szervezeteik viszonya), a kollektíva-viszonyoknak (a vállalaton, szövetkezeten és a családon belüli viszonyok), valamint az olyan viszonyoknak, amelyekben az alanyok nem mint egy kollektíva tagjai vannak összekapcsolva (relatíve autonóm viszonyok); ebből ered az egyenjogúság és mellérendeltség. Egy munkás pl. a vállalatával kollektíva-viszonyban áll, bérbeadójával relatíve autonóm viszonyban. Ennek megfelelően *a polgári jog a relatíve autonóm vagyoni és személyi viszonyok joga.*

A polgári jog tehát nem az állampolgárok joga, hanem az állampolgárok (gyakran ún. „magánszemélyek") és szervezeteik említett vagyoni és személyi viszonyait szabályozza.

II. A polgári jog története. 1. Előtörténet. 2. Burzsoá korszak. 3. Az európai szocialista polgári jogok. 4. A magyar polgári jog fejlődése.

1. Előtörténet.

A burzsoá társadalmak kialakulását megelőzően Európában évszázadok óta kialakulóban volt az, ami ekkor a polgári jog jogágazatává vált. Az idevonatkozó jogintézmények főként a rendiség és a városi korporációk joga által nem fedett szférában, a nemzetközivé váló kereskedelemben alakultak ki, és a pénzgazdálkodás kiterjedésével, a burzsoázia megerősödésével hatókörüket fokozatosan kiterjesztették.

Ezt a jogot érezhetően befolyásolták a *bomló törzsi társadalmak* szokásai, amelyeket később feudális és római jogi hatásokkal vegyítve jogkönyvekben (Schwabenspiegel, Sachsenspiegel stb.) foglaltak össze, a *városi jogok*, mindenekelőtt azonban a *római jog*. A római magánjogot a kor követelményeihez adaptálva, átalakítva átvették (recipiálták) elsősorban az olasz, a germán területeken (ahol ezt az Usus modernus pandectarumban a 18. században konszolidálták), a francia területek déli részén, Hollandiában (ahonnan mint római—holland jog a gyarmatosítással átkerült olyan távoli vidékekre, mint Indonézia, Ceylon és Dél-Afrika), továbbá Írországban. A római jog azonban olyan területeken is hatással volt a polgári jog alakulására, ahol a recepció nem ment végbe (Anglia, Skandinávia).

2. Burzsoá korszak.

A burzsoá jogok kialakulását alapvetően — nem kizárólagosan — az határozta meg, hogy milyen osztályviszonyok közepette ment végbe a liberálkapitalizmus vagy már a monopolkapitalizmus korszakában a burzsoá átalakulás, hogyan vált a burzsoá társadalom totalitássá. Az ezen alapuló alapvető csoportosítás kiegészül a gyarmatosítás útján rákényszerített, általában recepciók által meghonosított polgári jogok csoportjával.

a) Az első csoport a *„korai polgári forradalmak"* polgári joga. A „korai" kifejezés nem feltétlenül időbeliséget jelent, hanem azt, hogy egy még viszonylag fejletlen burzsoá osztály kompromisszumra lép a régi erőkkel, és radikális forradalom nélkül rendezkedik be. Ez a helyzet, együtt azzal, hogy a nemzeti jogegységet már hosszabb ideje nem gátolja a feudális partikularizmus, arra vezet, hogy a polgári jogi kodifikációra nincs szükség, a bírósági jogalkotás — résztörvényektől eltekintve — háborítatlanul folyik tovább, és a korábban kialakult módszerek és megoldások beépülnek az új jogba.

Ide tartozik a liberálkapitalizmus kialakulása során az osztálykompromisszumot megvalósító ún. „dicsőséges forradalom" nyomán kialakult *angol* burzsoá jog, amely — különösen az ingatlanjogban — nagyrészt megtartotta a régi feudális jog formáit és „megtöltötte őket polgári tartalommal, sőt, a feudális elnevezésnek egyenesen polgári értelmet is tulajdonított" *(Engels:* Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. Marx—Engels Művei, 21. köt. Bp. 1970. 287), és igen nagy leleményességgel, de egyre nehezebben alkalmazkodik a megváltozott viszonyokhoz. Ez a jog elterjedt mindazokon a területeken,

amelyeket Anglia valaha gyarmatosított (USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, a volt ázsiai és afrikai gyarmatok függetlenné vált államai).

Ebbe a körbe tartoznak továbbá a monopolkapitalizmus kezdetekor kialakult *skandináv* burzsoá polgári jogok, amelyek kialakulását alapvetően az határozta meg, hogy a feudális erők már régóta beépültek a fejlődő burzsoá osztályba, és ez az osztály a 19. század utolsó harmadában viharos fejlődésnek indult. Ezek a jogok nagymértékben hasonlítanak egymásra. A 20. század elején először német hatásokat, majd a jelenkorban USA-hatásokat fogadtak be, hajlamosak a pragmatikus megoldásokra, és különösen a kártérítési felelősség, a biztosítás és a kereskedelem joga területén az utolsó évtizedekben sok önálló, eredeti megoldást építettek be.

b) A második csoport a feudális elemekkel egy csapásra leszámoló *következetes polgári forradalom* polgári joga; elsősorban a *francia* polgári jog. Itt a forradalom előtti két nagy jogterület, a római jog recepcióján alapuló „szokásjog" és az északi „írott jog" helyébe lépő, bizonyos megoldásaikat beépítő 1804. évi polgári törvénykönyv (Code civil) vetette meg a burzsoá polgári jog alapjait. A kodifikáció kiemelkedő egyénisége J. E. *Portalis* volt. Ezt a kódexet *Engels* a burzsoá társadalom klasszikus törvénykönyvének nevezi. Élesen feudalizmusellenes és következetesen liberálkapitalista. Megfogalmazza az elvileg korlátlan árutulajdonjogot, a szerződést törvényerejűnek tekinti, és teljesen általánosított formában fogalmazza meg a vétkesség elvén alapuló polgári jogi (kártérítési) felelősséget, elszakítva mindazokat a szálakat, amelyek ezt a büntetőjogi felelősséggel korábban összefűzték. A későbbiek során a bírósági gyakorlatnak és résztörvényeknek sikerült ezt a polgári jogot modernizálnia, és egyben a Code civil-t annak árán életben tartania, hogy sok rendelkezését félretette, illetve sok rendelkezésének az eredetitől merőben eltérő értelmezést adott. Ezt a jogot recipiálta Belgium, és ez a jog — jelentős módosulásokkal — átterjedt Hollandiára, Spanyolországra és Portugáliára, ahonnan elterjedt Latin-Amerikában; német hatásokkal vegyülve Olaszországra, a felszabadulás előtti Romániára, a felosztott Lengyelország lényeges területeire; rákényszerítették továbbá ezt a jogot a volt francia gyarmatokra Afrikában és másutt, valamint erős francia befolyás alatt állt területekre (eredetileg: Egyiptom).

c) A világ nagyobb részén a *„késleltetett polgári forradalmak"* polgári joga valósult meg, hiszen a volt gyarmati világban is ilyen viszonyok szolgálatában funkcionálnak az e viszonyokhoz adaptált átvett európai jogrendszerek. Ide tartoznak azoknak a társadalmaknak a polgári jogai, amelyekben a feudalizmus vagy a gyarmatosítás lefojtotta a polgári fejlődést, és a burzsoá osztály megerősödése már arra az időre esik, amikor a felemelkedő munkásosztály elleni harc hosszú időre szükségessé teszi a kompromisszumot a feudális erőkkel. Míg Angliában a kapitalizmus előtti jogi formák kapnak polgári értelmezést, addig itt gyakran burzsoá jogi formák kapnak feudális értelmezést. Ebbe a körbe tartozik — a volt gyarmati világ mellett elsősorban Németország, Ausztria, továbbá Kelet- és Délkelet-Európa.

A *német* fejlődés a porosz feudális abszolutizmus idején a porosz Allgemeines Landrecht-tel (1790) kezdődik, amely a rendi jogot kombinálja a kispolgárság igényeinek kielégítésével egy, az uralkodó monopóliumává tett paternalista, megszelídített felvilágosodás jegyében. Megalkotásának kiemelkedő egyénisége *Suarez*. *Engels* azt írja a törvényről, hogy „egy még kispolgári és félfeudális társadalom hasznára és javára... állítólag felvilágosodott, moralizáló jogászok segítségével" létrejött, e társadalom színvonalának megfelelő törvénykönyv, „amely ilyen körülmények között még jogi szempontból is rossz": áttekinthetetlenné és megtanulhatatlanná teszi alkotóinak az a törekvése, hogy minden lehetséges tényállást szabályozzanak. Ezt követően több német államban jött létre polgári törvénykönyv, másutt a jogtudománynak, főleg a romanista, pandektista szárnya fejlesztette tovább a polgári jogot. Időközben létrejöttek a feltételei a német egység megteremtésének. 1861-ben létrejött az egységes német kereskedelmi törvény, majd 1900-ban életbe lépett a német polgári törvénykönyv (Bürgerliches Gesetzbuch — BGB). Előkészítésében jelentős szerepe volt *H. Dernburg*nak, a nagynevű pandektistának. Ez a törvény meghozatala idején már elavult volt: korszerűtlenül ragaszkodik a pandektisztika által átdolgozott római jog bizonyos meghaladott megoldásaihoz; bár ekkor már a német monopolkapitalizmus igen fejlett volt, alapréteg ére egy kisszerű, provinciális liberálkapitalista individualizmus nyomja rá a bélyegét, ez vegyül némely monopolkapitalista elemekkel, a kódexet hatályba léptető törvény továbbá fenntartja a nemesség egy rétegének különjogát. Nagyon pontos és rendkívül elvont, terjedelmes általános rész vezeti be, és bármilyen magas színvonalú a rendszere, jogászilag bármilyen kitűnő a szövegezése, még jogászok számára is nehezen érthető. A további fejlődés során az ezen alapuló polgári jogot külön törvények és főleg a jogtudományból sokat merítő bírósági gyakorlat fejlesztette tovább, támaszkodva a weimari alkotmányra, majd az NSZK alkotmányára (Grundgesetz). Ma ez a jog egyértelműen monopolkapitalista jellegű. A BGB-t nagymértékben recipiálta Görögország, és a német jog nagy hatással volt pl. a magyar jogfejlődésre, az olasz polgári törvénykönyvre és egy-két latin-amerikai állam polgári jogára is.

Az *osztrák* polgári törvénykönyv elkészítése a poroszéhoz hasonlóan a kispolgársággal szö-

vetséges feudális abszolutizmus jegyében indult meg Mária Terézia idején a „Codex Theresianus Iuris Civili" megalkotásának elhatározásával, és 1806-ban a főként X. *Zeiller* irányításával megalkotott általános polgári törvénykönyv (ABGB) törvénybe iktatásával valósult meg, akkor még teljesen utópisztikus észjogi tételekkel az élén, a kispolgárság és a nemesség akkori viszonyainak megfelelő szabályokkal (pl. az árutulajdonjog és a feudális osztott tulajdonjog együttélése). A kódexet az 1910-es években három novella modernizálta. Erősen befolyásolta a csehszlovák, valamint a magyar jogfejlődést.

A bizánci hatások alatt álló cári *orosz* polgári jog I. Péter óta kezdett európai hatásokat magába szívni. A 19. század elején a *Szperanszkij* vezetésével meginduló kodifikációs munkálatokat a természetjog erősen befolyásolta. A polgári jogot, amely megfelelt az oroszországi elmaradott viszonyoknak, a Törvények gyűjteményének (Szvod zakonov) idevágó kötetei tartalmazták.

d) A negyedik csoport magva a *monopolkapitalizmus kibontakozása idején kialakult, feudális előzmények helyett a befelé patriarchális, egymás között demokratikus parasztársadalom* előzményeivel rendelkező *svájci* jog, amelyet Törökország recipiált Kemal idején. *Huber* tervezete alapján 1907-ben létrejött a polgári törvénykönyv (ZGB) és 1911-ben a kötelmi törvénykönyv (OR). Ezek a kódexek maradéktalanul kifejezik a kezdődő monopolkapitalizmus igényeit, kedvező lehetőségeket biztosítanak mind a parasztgazdaságok, mind az ipar és kereskedelem fejlődésének, és őrzik a patriarchális hierarchiát a családban. Törvényszerkesztésileg ez a legsikerültebb burzsoá kódex: egyszerű, világos, néhol egyenesen közmondásszerű a szövegezése, és viszonylag nagy teret enged a bírósági jogfejlesztésnek a törvény keretei között.

A burzsoá polgári jogok jó része tehát kodifikált polgári jog: alapanyagukat a polgári törvénykönyvek tartalmazzák. Emellett sok országban létrejöttek külön *kereskedelmi törvénykönyvek*, amelyek a gazdasági élet magánjogát (főként a cégeket, kereskedelmi társaságokat és a kereskedelmi szerződéseket) szabályozzák, gyakran úgy, hogy a bennük nem szabályozott kérdésekre az általános polgári jog az irányadó. A szabályaik az üzleti élet követelményeinek megfelelően sok vonatkozásban szigorúbbak, mint a megfelelő általános polgári jogi szabályok. Kereskedelmi törvénykönyvek (eltekintve a recepció eseteitől) ott jöttek létre, ahol hosszabb ideig valamiféle egyensúlyban élt egymás mellett a politikai uralmat élvező nemesség és a gazdaságilag viszonylag már erős polgárság. Az így keletkező kereskedelmi törvény kompromisszum terméke: a nemesség megtartja a feudális elemekkel még átszőtt vagyonjogát és családjogát, és különjogot engedélyez a burzsoázia gazdasági tevékenységének a szolgálatára.

A burzsoá polgári jog közös alapelvei: a magántulajdon „szentsége" (elvi korlátlansága), a szerződési szabadság és a szerződés kötelező ereje (pacta sunt servanda), és a formális jogegyenlőség. Mindhárom elv a feudalizmus elleni harcban született, és ennyiben progresszív volt; a burzsoá társadalomban azonban megszépítően ideologikus formában a társadalom létfeltételeit, igényeit fejezi ki — elsősorban az áruviszonyok közvetítésével végbemenő kizsákmányolást, amely a tulajdonjoggal való szabad rendelkezést, a szabad szerződéskötést és a megkötött szerződések feltétlen kikényszeríthetőségét, valamint gazdagnak és szegénynek a gazdag fölényét biztosító egyenlő jogi pozícióját kívánja meg.

A monopolkapitalizmusban azonban a társadalom növekvő ellentmondásai ezeket az alapelveket erősen kikezdték: a tulajdonkorlátozások immanensekké váltak, a szerződési szabadság széles területen illúzióvá vált, és a jog a szerződések feltétlen érvényesülése alól — különösen a válságok kiéleződése idején — kénytelen felmentést adni. A formális jogegyenlőséget pedig a hatalmas érdekképviseletek különjogai kikezdték. A burzsoá törvényességet az ún. generálklauzulák fellazították: lehetővé tették, hogy a bíróságok a törvény részletrendelkezéseit különböző jogelvekre hivatkozással félretegyék. A termelőerők fejlődése, a termelési viszonyokkal való fokozódó ellentmondásuk, a világkereskedelem és tőkeexport intenzitásának fokozódása olyan új igényeket támasztott, amelyeket a kodifikált jogok gyakran törvényrontó bíró-joggal, a bíró-jogok fokozódó törvényhozással igyekszenek kielégíteni. E folyamat során a különböző burzsoá jogok tényleges gyakorlata jelentős mértékben közeledik egymáshoz anélkül, hogy vázolt alapeltéréseik számottevően csökkennének. Eltérő utakon igen hasonló eredményekre jutnak.

3. Az európai szocialista polgári jogok.

A polgári jognak a szocialista forradalom utáni fennmaradását az árutermelés fennmaradása biztosítja, szocialista átalakulását pedig alapjában a társadalmasítás szolgálja, amely létrehozta a társadalmi tulajdont, kifejlesztette a tervgazdálkodást és az árutermelést ennek rendelte alá. Az ezen az alapon kibontakozó fejlődés során a szocialista polgári jogokból a már érintett okokból kiválik és önállósul a munkajog és a családjog, a kereskedelmi jog szabályai — Jugoszlávia kivételével — beépülnek a polgári jogba, illetve a gazdasági jogba, a polgári jog hagyományos elvei pedig jogelvi jellegüket elvesztik, és kialakul a szocialista polgári jog alapelveinek új rendszere. Kibontakozik az a máig sem befejezett tendencia, amely a szocialista polgári jogok kodifikációjára irányul. A szocialista polgári jogok elő-

ször a Szovjetunióban kiépített közös alapokon, de múltjuk, jogi tradícióik, jelenlegi gazdálkodási formáik és más társadalmi-gazdasági sajátosságaik folytán egyenlőtlenül fejlődnek, és egymástól sok vonatkozásban eltérnek.

a) Az első szocialista polgári jog az *OSZFSZK*-ban alakult ki, mégpedig a fentieknek megfelelően akkor, amikor a hadikommunizmust felszámolták, és *Lenin* meghirdette a NEP-et. 1923. január 1-én hatályba lépett a világ első szocialista polgári törvénykönyve. A kódex még nagymértékben figyelembe veszi a magángazdálkodás akkor engedélyezett kereteit, mégpedig úgy is, hogy a törvény keretei között megengedi a termelőeszközök magántulajdonát és megnyitja a magángazdálkodás csatornáit, és úgy is, hogy tartalmazza — túlnyomórészben a világ jogtörténetében új szabályokkal — a magángazdálkodás szocialista bekerítésének polgári jogi eszközeit is. A szocialista állami tulajdonjog alapvető jellegét kifejezésre juttatja, megtiltja az állami vállalatok felszerelésének elidegenítését, elismeri a vállalatok jogi személyiségét az önálló gazdasági elszámolás (hozraszcsot) alapján, a szövetkezeteket kedvezőbb helyzetbe hozza, mint a magángazdálkodókat. A kódexben megjelennek azok a szabályok, amelyek a magántulajdonnal való visszaélés elleni harcot szolgálják, mindenekelőtt már az első paragrafusban a jogosultságok társadalmi rendeltetésükkel ellentétes gyakorlásának alapvető jelentőségű és a szocialista polgári jog egyik legfontosabb alapelvévé vált tilalma (l. III.). A nepmanok és a dolgozók jogegyenlőségét a polgári törvénykönyv nem ismerte el: a törvény értelmében a polgári jogi törvények kiterjesztő értelmezése csak az állam és a dolgozók érdekében megengedett, továbbá: a kártérítési felelősségi jogban figyelembe venni rendelte a törvény a károkozó és a károsult vagyoni helyzetét, és kártérítési kötelezettséget tett lehetővé pusztán azon az alapon, hogy a károkozó tehetős (ez csak nepman vagy gazdag paraszt lehetett), a károsult pedig vagyontalan. Az öröklési jogot csak meghatározott érték erejéig engedte meg, és erősen korlátozta a végintézkedési szabadságot.

Ez a polgári törvénykönyv 1961-ig volt hatályban. Időközben résztörvények és a bírósági gyakorlat a társadalmi fejlődésnek megfelelően a polgári jogot továbbfejlesztették. A nepmanok felszámolásával a rendeltetésellenes joggyakorlás tilalma új, általános értelmet kapott, a jogegyenlőségbe ütköző szabályok alkalmazását a bíróságok megszüntették, kimondták, hogy a munka közben kívülállónak okozott kárért csak a vállalat felel és nem a dolgozó, bevezették a „felelős őrzés" (l. III.) intézményét stb. Résztörvények részletesen kiépítették pl. az állami szektor jogát, kifejlesztve e szektor szerződési rendszerét („gazdasági szerződések"), valamint a mezőgazdasági termelési szerződéseket.

1961-ben kibocsátották a Szovjetunió és a szovjet szocialista köztársaságok polgári törvényhozásának alapjairól szóló törvényt és ennek alapján az egyes köztársaságok polgári törvénykönyveit, köztük 1964-ben az OSZFSZK polgári törvénykönyvét. Ezekben a szocialista polgári jog teljes fegyverzetben lép elő. Kialakul a szocialista polgári jogi alapelvek rendszere, beépülnek az időközben a bíróságok gyakorlatában és a jogtudományban kidolgozott jelentős tételek, az immár a munkán alapuló személyi tulajdonjogot kiterjesztik; egyebek között a magántulajdon felszámolása után megszűnnek az öröklés korlátai, és kiszélesedik a végintézkedési szabadság.

b) Három szocialista országban a jogalkotásnak létre kellett hoznia az ország egységes polgári jogát.

A felosztott *Lengyelország* polgári jogát a két világháború között nem sikerült egységesíteni, noha egyebek között megalkották az akkor kiemelkedő színvonalú 1933. évi kötelmi törvényt. A felszabadulás után a népi hatalom sürgős feladatának tekintette a jog egységesítését, és azt fokozatosan meg is valósította. 1950-ben létrejött a polgári jog általános szabályairól szóló törvény, majd 1964-ben a polgári törvénykönyv. Ez jogi technikájában messzemenően követi a francia jogot, egyes rendelkezéseit befolyásolja az a tény, hogy a mezőgazdaság szocializálása nem ment végbe, és tartalmaz jó néhány eredeti megoldást is (pl. a nem-vagyoni kártérítésnek a lengyel Vöröskereszt részére való megítélését).

*Csehszlovákiá*ban a két világháború között részben az osztrák polgári törvénykönyv, részben a korábbi magyar bírósági gyakorlat joga érvényesült, ahogyan azt a csehszlovák bíróságok és résztörvények továbbfejlesztették. Itt is sürgős feladatnak tekintették a jogegység megteremtését, és már 1950-ben, amikor a szocialista viszonyok még fejletlenek voltak, létrehozták a polgári törvénykönyvet, amelyet az osztrák jog még több vonatkozásban befolyásolt (pl. a cselekvőképesség szabályozásában). 1964-ben új polgári törvénykönyv jött létre, a megváltozott körülményeknek megfelelően és a gazdasági jogi koncepció (l. I.) talaján. A kódex csak az állampolgárok polgári jogi viszonyaira terjed ki; a szerződések általános szabályait úgyszólván egyáltalán nem tartalmazza; egyes szerződésfajtákat kétszer szabályoz: külön-külön az állampolgárok egymás közti szerződéseire és az állami vállalatokkal, szövetkezetekkel kötött szerződéseire; a házassági vagyonjogot a családjogból kiszakítva a polgári törvénykönyvben szabályozza.

A soknemzetiségű *Jugoszláviá*ban ellenkező politikát követtek: az egyes szövetségi köztársaságok polgári jogait nem egységesítették. A polgári jog fejlődését itt nagymértékben befolyásolta az állami szocialista tulajdonjog

megszüntetése és felváltása a társadalmi tulajdon olyan változatával, amelyben a társadalmasított szektorban a szabadon társult és önigazgatást megvalósító munkaszervezetek gazdálkodnak, és amelyet a jugoszláv jogelmélet nem tart a tulajdonjog intézményével megragadhatónak. Az állami szektor hiányában fennmaradt és az ország egységes jogaként érvényesül a kereskedelmi jog. A polgári jogi és kereskedelmi jogi szabályokra rányomja a bélyegét a piac fokozott szerepe, valamint az, hogy a mezőgazdaság szocializálása nem befejezett.

c) Némileg ellenkező problémát kellett megoldani az *NDK*-ban, ahol a Németország egységesítésére irányuló, évtizedekig követett politika egyebek között azzal a következménnyel is járt, hogy hatályban maradt az 1900-ban életbe léptetett német polgári törvénykönyv, bár a bíróságok felhatalmazást kaptak a korszerűtlenné vált rendelkezések mellőzésére, másokkal való felváltására, és ezzel a felhatalmazással éltek is. A polgári törvénykönyv alapján azonban az állami szektor joga nem volt szabályozható; részben ezért kialakult és megszilárdult a gazdasági jogi koncepció. Amikor azután a Németország egyesítésére irányuló politika aktualitása megszűnt, megkezdődtek az NDK polgári törvénykönyvének az előkészületei a gazdasági jogi koncepció alapján. Az 1975. évi kódex azonban nem teljesen következetesen valósítja meg a gazdasági jogi koncepciót, mert számos alaptételt tartalmaz az állami szocialista tulajdonjogról is. Másfelől az állampolgárok jogviszonyainak szabályozása során vegyíti egy-egy jogintézmény nálunk polgári joginak és államigazgatási joginak tekintett elemét. Nagyszámú elméleti-ideológiai tételt tartalmaz; a szorosan vett jogi rendelkezései újszerűek, korszerűek és megfogalmazásuk igen magas színvonalú.

d) Jugoszlávián kívül még két európai szocialista állam nem készítette el ez idáig a polgári törvénykönyvét, noha mindkét országban hosszú ideje folynak az idevágó előkészületek.

Romániában elvileg ma is az 1864. évi, francia mintára készült polgári törvénykönyv van hatályban, az 1950-ben hozott lényeges módosításokkal. A társadalmasított szektor jogát résztörvények és rendeletek szabályozzák, és a polgári jog más területein is résztörvények, rendeletek és a bírósági gyakorlat jelentősen átalakította a polgári jogot.

Bulgáriában ez idáig törvénykönyv helyett annak legfontosabb részeiről készültek törvények. Ezek közül a legfontosabbak az öröklési jogról 1949-ben, a tulajdonjogról, valamint kötelmekről és szerződésekről 1951-ben hozott törvények. A szocialista szervezetek egymás közti szerződéses kapcsolatát 1963-ban szabályozták.

4. A magyar polgári jog fejlődése.

a) A magyar burzsoá polgári jog a késleltetett polgári forradalmak jogcsoportjába tartozik. A későn fejlődésnek induló és fejletlennek maradt kapitalista osztálynak a nagybirtokos osztállyal kötött kompromisszuma határozta meg a felemás burzsoá fejlődést és az ennek megfelelő polgári jogot. Bizonyos feudális színezetű viszonyok mindvégig fennmaradtak, sőt a Horthy-fasizmus idején felerősödtek. Az osztálykompromisszum abban is kifejeződött, hogy a burzsoá osztály megkapta kereskedelmi törvényét, de a sok próbálkozás ellenére sem sikerült az országgyűléssel egy polgári törvénykönyvet elfogadtatni.

A burzsoá polgári jog *kialakulása* 1840-ben kezdődött meg egy sor a polgárosodást előmozdító törvénnyel. A csúcspontját az 1848. évi törvényhozással érte el, amely a feudális jogrendszer alapintézményeit (az adományrendszert, az ősiséget és az úrbériséget) megszüntette, és kimondta, hogy el kell készíteni a polgári törvénykönyv javaslatát. Ezt akkor a forradalom és szabadságharc bukása meghiúsította, 1853-ban Magyarországon életbe léptették az osztrák általános polgári törvénykönyvet. Az 1860. évi októberi diploma visszaállította a magyar bíróságokat, és a törvényhozás további intézkedéséig alkalmazandó jog megállapítására összehívta az ún. Országbírói Értekezletet (1862), hogy javaslatokat tegyen arra nézve, hogy milyen változtatásokkal alkalmazandók a forradalom és szabadságharc előtti törvények. Ezen az értekezleten a nagybirtokos osztály képviselői voltak a hangadók. Ezek kihasználták azt a tényt, hogy a burzsoá jogintézményeket Magyarországon az elnyomó osztrák megszállók vezették be, és nemzeti jelszavak hangoztatásával az ún. Ideiglenes Törvénykezési Szabályokban számos vonatkozásban visszaállították a feudális színezetű jogintézményeket. Ugyanakkor azonban hatályban tartották az ugyancsak osztrákok által bevezetett telekkönyvvel kapcsolatos szabályokat (az 1855. december 15-i császári pátenst és az osztrák általános polgári törvénykönyvnek a telekkönyvvel kapcsolatos szabályait), mert telekkönyvre főleg a földhitel kibontakoztatása érdekében a nagybirtokosoknak ekkor már szükségük volt. Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok a meginduló burzsoá fejlődés igényeit nem elégítették ki: a polgári jogra mindössze 23 §-t szántak, köztük olyanokat, mint a hitbizományok intézményét megerősítő szabály. Bírósági jogalkotás indult meg, amely kezdetben nagymértékben merített az osztrák jogból, majd később fokozott mértékben a német jogból amellett, hogy sok eredeti, akkor korszerű szabályt is meghonosított. A kiegyezés után kibontakozott a magyar gyáripar és vele a kapitalizmus; a magyar burzsoá polgári jog a liberálkapitalizmus szakaszába lépett. Napirendre került a polgári törvénykönyv megalkotása. Három tervezet, illetve javaslat készült el 1900 és 1916 között, és noha törvényerőre nem

emelkedett egyik sem, a bíróságok sok rendelkezésüket következetesen alkalmazták. Az állampolgárok jogviszonyai területén szabályozták a végrendeletek alakiságát (1876), a gyámságról szóló törvényben (1877) a személyi és a családjog kiterjedt részét, majd 1894-ben létrejött a házassági törvény, amely az állami házasságkötést kötelezővé tette. Különös jelentősége volt a kereskedelmi jog kodifikálásának: a német mintájú kereskedelmi törvény (1875), csődtörvény (1881), váltótörvény (1876), védjegytörvény (1890), hitelszövetkezeti törvény (1898), csekktörvény (1908) stb. megalkotásának. Ugyancsak német példát követett, bár annak kártérítéskorlátozó rendelkezéseit át nem vette, a vétkesség nélküli felelősséget megvalósító, a „vaspályák" felelősségéről szóló törvény (1874).

A Tanácsköztársaság után a magyar polgári jog a *Horthy-fasizmus* korszakába lépett, amelyet egyrészről monopóliumok kialakulásának, a fokozódó állami beavatkozásnak a világjelensége, másrészről a fasizálás folyamatában az elavult nagybirtokrendszer megőrzése, erősítése, szociális demagógia, a rendszerhez hű kispolgári-kistulajdonosi elemek favorizálása, új feudális színezetű jogintézmények bevezetése és a faji megkülönböztetésnek a családjogi és vagyonjogi viszonyokba való drasztikus behatolása jellemzett. A *kapitalizmus* továbbfejlődését szolgálta a korlátolt felelősségű társaságokról szóló törvény (1930), a kartelltörvény (1931), a tisztességtelen versenyről szóló törvény (1923, 1933). A fokozódó *állami beavatkozás* közvetlen kiváltó oka volt az I. világháború csődtömege, az infláció, a gazdasági világválság, a hadigazdálkodásra való áttérés a harmincas években, a II. világháború. Itt egyrészt a gazdasági tevékenységbe való beavatkozásról volt szó (a hitelintézetek állami ellenőrzése, 1916, 1920, 1924 és a biztosítóintézetek állami ellenőrzése, 1923, az erdőtörvény, 1935, a hegyközségi törvény, 1938, a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló törvény, 1942, a városrendezési törvény, 1937 stb.), másrészt arról, hogy az infláció és a gazdasági világválság idején megvédjék a bankokat a csődtől, a nagybirtokosokat a földjük elvesztésétől, megakadályozzák, hogy a kistulajdonosok tömegesen a proletariátus sorába „süllyedjenek" (árszabályozások, valorizációs törvények, moratóriumok, gazda-adósvédelmi rendelkezések stb.). A *szociális demagógia* körében legfőképpen a Tanácsköztársaság kísértetének a nyomása alatt meghozott 1920. évi földreformtörvény érdemel említést. Ez a megművelt területnek kevesebb mint 5%-át érintette, jobbára a legrosszabb földekre terjedt ki értéküket meghaladó kártalanítás ellenében, olyan feltételek mellett, hogy a földhözjuttatottak jó része nem tudott gyökeret verni. A rendszerhez hű *kispolgári-kistulajdonosi elemek* favorizálása elsősorban *új feudális színezetű jogintézmények*, különféle kötött birtokok bevezetésével ment végbe (családi birtok, 1920, vitézi telek, 1920, hitbizományi kisbirtok, 1936). Végül a *faji megkülönböztetések:* elsősorban az 1938 után a zsidótörvények a zsidóságot a gazdasági életből kiszorították, és megtiltották félig vagy egészen zsidó származásúak házasságkötését kereszténykekkel. Mindezek mellett létrejöttek ezektől a vonásoktól mentes burzsoá jellegű törvények is (pl. a szerzői jogról, 1921, a társasháztulajdonról, 1924). Ebben az időszakban készült el továbbá az 1928. évi magánjogi törvénykönyv javaslat (Mtj.) is. Ez a maga korában korszerű volt; részben a bírósági gyakorlat hatása alatt, német példákból merítve, a jogtudományra is építve a gazdaságilag nehéz helyzetben levőkre súlyosodó nyomás csökkentése céljából meghonosította a szerződés jogában a méltányosság generálklauzuláját, törvénybe javasolta iktatni az ún. „gazdasági lehetetlenülés" szerződésmódosító, illetve megszüntető hatását, lehetővé tette, hogy a bíróság a vétlen károkozót is kártérítésre kötelezze, ha ezt a méltányosság megkívánta (elsősorban nagyvállalatok és „veszélyes üzemek" károkozásai esetében). A bírósági gyakorlat a törvényjavaslat rendelkezéseinek számottevő részét átvette és következetesen alkalmazta.

b) A magyar *szocialista* polgári jog fejlődésének periodizálása az egyenlőtlen fejlődés következtében nem vág egybe az államfejlődés periódusaival. A kialakulás szakasza 1960-ig, a polgári törvénykönyv életbe lépéséig tartott, majd ezt követte a szocialista polgári jog teljes kiépítésének a szakasza.

A polgári jog *kialakulásának* szakaszában a polgári jog egyenlőtlenül fejlődött: míg a gazdaság társadalmasított szektora rohamos szocialista fejlődésnek indult, az állampolgárok polgári jogi viszonyai, miután megtisztultak a feudális színezetű és fasiszta jellegű jogszabályoktól, csak lassan fejlődtek tovább, jobbára a háború előtti bírósági gyakorlat folytatásának és részben meghaladásának a keretei között. Itt lényegében a polgári forradalmi követelések mentek teljesedésbe, mégpedig ahol a hatalmi helyzet engedte, oly módon, hogy könnyebbé váljék a szocialista továbbfejlődés. A legkiemelkedőbb esemény ebben a vonatkozásban a földosztás volt (1945. évi VI. törvény), amely felszámolta a nagybirtok-rendszert és a földet a parasztság tulajdonába adta. Ezt követték a földosztás védelmében hozott törvények, majd — már a szocialista továbbfejlődés jegyében — az 1957. évi 9. sz. tvr. megállapította a mező- és erdőgazdasági ingatlanok egyéni tulajdonjogának felső határát, és az 1957. évi 10. sz. tvr. rendezte a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyait. Az öröklési jog körében megszűntek a rendi megkülönböztetések (1946. évi XVIII. törvény), és megszűnt a házasságon kívül született gyermekek hátrányos meg-

különböztetése (1946. évi XIX. törvény). Jogszabály leszállította a nagykorúság korhatárát 18 évre (1946), és törvény kizárta a távolabbi oldalrokonok törvényes öröklését (1946. XVIII. törvény). A szocialista szektor kiépítése a szénbányák állami kezelésbe vételével (1945), továbbá a legfontosabb nehézipari vállalatok állami kezelésbe vételével (1946) kezdődött. Megindultak az államosítások (szénbányászat, 1946, nagyobb villamosművek, energiatelepek, távvezetékek, 1946, a legfontosabb bankok, 1947), majd a 100 főnél többet foglalkoztató, tág értelemben vett iparvállalatok államosítása következett be az 1948. évi XXV. törvénnyel, és a fejlődést betetőzte a tíz főnél többet foglalkoztató iparvállalatok államosítása (1949. évi 20. sz. tvr.). Kialakultak az új szocialista vállalati formák (nemzeti vállalat, 1948, községi vállalat, 1949, és végül ezek egységes szervezete, az 1950. évi 32. sz. tvr.-tel szabályozott állami vállalat). Megindult a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom. Ezt a fejlődést kísérte a népgazdaság szerződési rendszerének kialakulása a tervlebontás rendszerének, illetve a mezőgazdasági begyűjtés rendszerének megfelelően (szállítási szerződés, 1955, mezőgazdasági termelési szerződés, 1948, majd a begyűjtési rendszer megszüntetése után 1958).

A magyar szocialista polgári jog egyenlőtlen fejlődésének véget vetett az 1848. évi program szocialista valóra váltása, az 1960. május 1-én életbe léptetett *polgári törvénykönyv* (1959. évi IV. törvény), amellyel befejezetté vált a munkajog és a családjog már korábban megindult leválása a polgári jogról. A polgári törvénykönyv igen sikeres jogalkotás, ha a gazdaságirányítás reformja napirendre tűzte is a reformját. Világos koncepciójú, szerkezetű és megfogalmazású törvény. Jelentős újítása a rövid jogpolitikai tartalmú bevezető rész, amely a továbbiakban lebontódik, és az egész kódex vezérszólamát játssza anélkül, hogy jogpolitikai tételekkel helyettesítené az életviszonyok szabályozását. Jelentős számban tartalmaz ötletes új megoldásokat, jól hasznosítja a szocialista, elsősorban a szovjet törvényhozás és bírósági gyakorlat addigi eredményeit, továbbá több helyen átveszi az 1928. évi javaslat egy-két eredeti megoldását is. A polgári törvénykönyvből későbbi szocialista kodifikációk is sokat merítettek. Ugyanakkor kora korlátaitól sem mentes: a magánéletviszonyok szabályozását néhol — a leginkább a szerződésszegések szabályai körében — túlságosan áthatotta a tervutasításos rendszerben meghonosított szigor, és nem egy helyen a szabályozás kistulajdonosi modellre épült. Ez utóbbi magyarázata minden bizonnyal a kapitalizmus felemás, eltorzult, csonkán maradt fejlődésében, a nagyipari tradíciók hiányában, a közgazdasági gondolkodás hagyományos elmaradottságában és az ennek megfelelő polgári jogi tradíciókban gyökerezik.

A polgári törvénykönyvvel megindult a magyar szocialista polgári jog fejlődésének máig is tartó második szakasza. A kódex külön törvényekre hagyta a szellemi alkotások jogának szabályozását (a találmányok szabadalmi oltalma, 1969. évi II. törvény, a szerzői jog, 1969. évi III. törvény, védjegyjog 1969. évi IX. tv.). A továbbiak során jogszabályok továbbfejlesztették az *állampolgárok* polgári jogi viszonyait; említést érdemel ebben a körben a lakásrendelet, az állampolgárok ingatlan-tulajdonjogának mértékét megszabó rendelkezések, a fogyasztókat megillető jótállás kötelező mértékéről szóló jogszabály, a gépjárművek kötelező felelősségbiztosításáról szóló rendelet, amely a társadalmi tulajdonban levő gépjárművekre is kiterjed stb. A *bíróságok* — elsősorban a Legfelsőbb Bíróság irányelvei, elvi döntései, kollégiumi állásfoglalásai — a jogszabályok keretei között jelentősen továbbfejlesztették és gazdagították a polgári jogot, elsősorban a közös tulajdon, a kisajátítás, a szerződés megkötése és érvénytelensége, a szavatosság és jótállás, a szerződésen kívüli felelősség, a lakásbérlet, az ági öröklés, az özvegyi haszonélvezet és a végrendeletek vonatkozásában.

A polgári jog továbbfejlesztésében azonban a legnagyobb szerepe a gazdaságirányítás 1968. évi reformjának volt. Ez azonnal felvetette a polgári törvénykönyv széles körű reformjának szükségességét: nagymértékben megváltoztatta a polgári jogi szemléletet. Világos volt azonban az is, hogy a reformra csak akkor kerülhet sor, ha már elegendő tapasztalat gyűlt össze az új gazdaságirányítási rendszer működését és a polgári joggal szemben támasztott igényeit illetően. Ezért a reform szükségessé vált jogi intézkedéseit elsősorban kormányrendeletekben hajtották végre azzal, hogy az új, kódexszintű szintézist később valósítják meg. Jogszabályok gyors ütemben szabályozták vagy újraszabályozták az állami vállalatokat, a szövetkezeteket, a gazdasági társulásokat, a termékforgalmat, a szállítási, vállalkozási, építési, tervezési, mezőgazdasági termékértékesítési, továbbá bankhitelszerződéseket, valamint a külkereskedelmi célú belföldi szerződéseket stb. Időközben elméleti vitákban ismét elvetették a gazdasági jogi koncepciót, kodifikációs tanulmányok készültek fontos jogintézményekről. Végül, az eredetileg tervezettnél később, 1977-ben a IV. sz. törvénnyel végbement a polgári törvénykönyv átfogó reformja, és vele nagyjából egy időben létrejöttek az *állami vállalat*ról és a *gazdasági társulás*okról szóló, a polgári jogon túlterjedően komplex tartalmú magas szintű jogszabályok. A polgári törvénykönyvbe beemelték a népgazdasági joganyag időtállónak tekintett szabályait, és a bírósági gyakorlat időközben kidolgozott fontosabb tételeit. A gazdasági túlerő elleni védekezés jegyében védelmet adtak a vállalati *szerződésblankettá*kkal való visszaélés ellen, a tartós szerződési kapcsolatok

előmozdítása érdekében szabályozták az *előszerződéseket*, bevezették a *nem vagyoni kárpótlás* intézményét. Modernizálták nagyrészt a fogyasztóvédelem jegyében a *szavatosság* jogát, továbbá az idiegen telekre épített ház tulajdonjogi viszonyait, valamint az *ági öröklést* stb. A polgári törvénykönyv reformjához kapcsolódva újraszabályozták a vállalatok szállítási és vállalkozási szerződéseit, a mezőgazdasági termékértékesítési szerződést, adaptálták a polgári törvénykönyvet a külgazdasági kapcsolatokhoz és egyben szabályozták a kereskedelmi képviselet és a vevőszolgálati szerződést, megreformálták a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok belföldi szerződéseire vonatkozó szabályokat, létrehozták az utazási és a fizetővendéglátási szerződést stb.

III. A polgári jog alapelvei. 1. Bevezetés. 2. A társadalmi és egyéni érdek összeegyeztetése a polgári törvénykönyv célkitűzése alapján. 3. Az állami befolyás, különösen a tervszerűség és az anyagi ösztönzés elve. 4. A szükségletkielégítés elve. 5. A személyek jogainak és a tulajdon intézményének védelme. 6. A szocialista együttélés szabályai érvényesülésének követelménye. 7. A szocialista együttműködés elve. 8. A rendeltetésszerű joggyakorlás elve. 9. A polgári törvénykönyv értelmezési alapelve.

1. Bevezetés.

A szocialista polgári jog alapelvein nem olyan elveket kell érteni, amelyek kizárólag a polgári jogra érvényesek, hanem — annak megfelelően, hogy a polgári jog a magyar szocialista jogrendszer ágazata, és mint ilyen, része az egésznek — olyan elveket, amelyek a szocialista jog bizonyos alapelveit adaptálják a polgári jog relatíve autonóm viszonyaira. Ezeket az alapelveket a kódexek és a jogirodalom sokféleképpen határozza meg, de e meghatározásoknak van egy közös magva: a szocialista tulajdon védelme, a társadalmi és egyéni érdek összeegyeztetése és a szocialista együttélés követelményeinek kielégítése. Az alapelvek továbbá elkerülik azt a durva leegyszerűsítést, hogy „a magánérdeknek mindig engednie kell a közérdeknek", mert hiszen az osztályantagonizmus kiküszöbölése alapvető érdekközösséget teremt. Ehelyett arra irányulnak, hogy minél nagyobb mozgásteret biztosítsanak a társadalmi célkitűzésekkel összhangban gyakorolt egyéni és vállalati autonómiának.

A továbbiak során az alapelvek lényegében a polgári törvénykönyv alapján kerülnek tárgyalásra. Ezek a következők:

a) a társadalmi és egyéni érdek összeegyeztetése a polgári törvénykönyv célkitűzése alapján,

b) az állami befolyás, különösen a tervszerűség és az anyagi ösztönzés elve,

c) a szükségletkielégítés elve,

d) a személyek jogainak és a tulajdon intézményének védelme,

e) a szocialista együttélés szabályai érvényesülésének követelménye,

f) a szocialista együttműködés elve,

g) a rendeltetésszerű joggyakorlás elve,

h) a polgári törvénykönyv értelmezési alapelve.

2. A társadalmi és egyéni érdek összeegyeztetése a polgári törvénykönyv célkitűzése alapján.

A társadalmi és egyéni érdek összeegyeztetése megvalósítandó célkitűzés és követendő magatartás. Már a polgári törvénykönyv 1. §-ának (1) bekezdése is kifejezésre juttatja, amikor a törvény célját a szocializmus építésének, valamint a társadalmi szükségletek mind teljesebb kielégítésének a szolgálatában állapítja meg. Ez a két cél egységet alkot: a szocializmus építése a szükségletek mind teljesebb kielégítésére vezet. Mégis a szocializmus építésére hivatkozás a társadalmi-kötelezettségi oldalra helyezi a hangsúlyt, a szükségletkielégítésre hivatkozás pedig — noha társadalmi szükségleteket kell rajta érteni — inkább az egyéni-jogosultsági oldalra. A társadalmi és egyéni érdek viszonyát közelebbről a 4. § (1) bekezdése határozza meg: az érdekérvényesítés során a társadalom érdekével összhangban kell eljárni.

A társadalmi és egyéni érdek összeegyeztetése természetesen nemcsak a polgári jog alapelve, de vannak polgári jogi sajátosságai. Az érdekkonfliktus ugyanis a polgári jog területén kétféle módon állhat elő:

a) általános módon úgy, hogy valakinek a magatartása közvetlenül sérti a társadalmi érdeket (pl. spekulációs célú szerződés), és a társadalmi érdeket érvényesíteni kell,

b) sajátosan úgy, hogy két fél jogvitájában mindkettő az egyéni érdekét kívánja érvényesíteni, és annak az egyéni érdeknek kell szabad utat engedni, amelyik inkább egybevág a társadalmi érdekkel. Itt az említett érdekegyeztetés a felszínen egyéni érdekek konfliktusaiban, ezek megoldása fő kérdéseként merül fel. Ez következik abból, hogy a polgári jog partikuláris (egyéni és vállalati) érdekek kielégítését szolgálja az alapvető társadalmi érdekközösség viszonyai között. Az ilyen társadalmi érdekekkel összhangban érvényesített partikuláris érdekek kielégítése a polgári jog társadalmilag hasznos célkitűzése. Az érdekkonfliktusoknak másodikként említett esetköre arra utal, hogy a társadalmi érdek a magánérdekkel nem állítható szembe. Az például, hogy a károsult kártérítést kapjon, társadalmi érdek is. A polgári jog területén tehát az esetek számottevő részében nem közvetlenül áll szemben a társadalmi érdek a magánérdekkel, hanem társadalmi érdekű magánérdek áll szemben nem ilyen jellegű magánérdekkel, és a társadalmi érdekű magánérdek érvényesítése a társadalomnak is érdeke.

A társadalmi érdekek sérelmét a polgári törvénykönyv három lépcsőben igyekszik meggátolni:

a) kifejezetten megtilt bizonyosfajta szerződéseket (pl. uzsoratilalom),

b) minthogy a társadalmi érdekek sérelmével járó szerződéses kikötések kimerítő felleltározása lehetetlen, a kódex általános tilalmakat is kimond (pl. a nyilvánvalóan a társadalom érdekeibe és a szocialista együttműködés követelményeibe ütköző szerződés érvénytelensége),

c) végül meggátolja azt, hogy valaki a jogosultságát ne annak társadalmi funkciójával összhangban gyakorolja (8. pont).

3. Az állami befolyás, különösen a tervszerűség és az anyagi ösztönzés elve.

A polgári jogi viszonyoktól eredetileg idegen volt az *állami befolyás*. Ma azonban a burzsoá világban is tapasztalható, de bármennyire kiterjedt is, csupán kivételes jelenségnek tekintik. Alapelvi rangra csak a szocialista államokban emelkedhet. Sokirányú megnyilvánulása közül a legjelentősebb a *tervszerűség* biztosítása és az *anyagi ösztönzés* rendszerének biztosítása. A kettő utal a központi gazdaságirányítás és az ezt szolgáló, önérdek-fűtötte öntevékenység kombinálására [pl. a vállalat a *népgazdasági tervekben* meghatározott célkitűzésekkel összhangban *önállóan* gazdálkodik — 31. § (2) bekezdés], és ezzel a társadalmi és a magánérdek társadalmi szempontú összeegyeztetésének (előző pont) egyik legfontosabb intézményes megoldási struktúrájává válik.

a) A *tervszerűség* biztosítása alapjában nem polgári jogi probléma, de a polgári törvénykönyv 3. §-ának (2) bekezdése és más rendelkezései folytán a polgári jogi viszonyokat létesítő gazdálkodó szervezetek kötelesek polgári jogi viszonyaik lebonyolítása során tervszerűségre törekedni. Ilyen módon a polgári jog beilleszkedik a tervszerűség biztosításának államigazgatási jogi és munkajogi (vállalati jogi) intézményei közé.

b) Az *anyagi ösztönzés* a polgári jogban a személyi tulajdon révén valósul meg, amely egyben az állampolgárok szükségletkielégítésének egyik legfontosabb eszköze. Az állami behatás itt úgy jelentkezik, hogy az állam rendezi be az anyagi ösztönzés rendszerét, mégpedig oly módon, hogy *ba)* az ösztönzés társadalmi célokat megvalósító tevékenységre késztessen, és *bb)* ne fejtsen ki olyan hatást, amelynek eredményeképpen az állampolgár olyan jellegű vagyont szerezhessen, amely munka nélküli megélhetést biztosítana neki. A népgazdaság körében az anyagi ösztönzés mechanizmusa komplex jelenség: a vállalati relative saját vagyon és a tulajdonjog kiépíti a vállalat és a szövetkezet érdekeltségét, ez kollektív érdekeltséggé válik a vállalaton belüli munkajogi és a szövetkezeten belüli szövetkezeti jogi jövedelemosztás révén, a jövedelemelosztás pedig az állampolgárokat személyi tulajdonjoghoz juttatja. Hasonló folyamat megy végbe a szellemi alkotások (irodalmi és művészeti alkotások, találmányok, újítások) díjazása során. Végül: a kapott jövedelem polgári jogi szerződések és az öröklés révén alakul át a szükségletkielégítés tárgyává. Ehhez járul az, hogy az árpolitika az anyagi ösztönzés további módját valósítja meg: a vállalatokat, szövetkezeteket és az állampolgárokat bizonyos gazdasági cselekvésekre alacsony árakkal „rábeszél", másokról magas árakkal „lebeszél".

4. A szükségletkielégítés elve.

A szükségletkielégítés elve „a társadalom anyagi és kulturális szükségleteinek tervszerű, egyre növekvő mértékű kielégítésé"-re [polgári törvénykönyv, 1. § (1) bekezdés] vonatkozik.

A szükségletkielégítés elve a legszorosabb összefüggésben van a tervszerűség és az anyagi ösztönzés elvével. A tervgazdálkodás egyfelől megszabja a kielégíthető szükségletek körét, másfelől maga is szükségleteket keletkeztet (pl. egy nagyberuházás elhatározása nagyarányú gép-, nyersanyag- és munkaerő-szükségletet hoz létre). A szükségletkielégítés és az anyagi ösztönzés pedig gazdaság- és jogpolitikailag ugyanannak két oldala. Az anyagi ösztönzés egyfelől a szükségletkielégítést szolgálja, másfelől a szükségletkielégítésre törekvés váltja ki azt az anyagi ösztönzést, amely a társadalmi termelésben való nagy intenzitású munkára vezet, aminek a végső célja ismét a szükségletek egyre nagyobb mértékű kielégítése. A végső cél tehát a társadalom tagjai szükségleteinek kielégítése, de ehhez elengedhetetlen a gazdálkodó szervezetek (vállalatok, szövetkezetek) szükségleteinek kielégítése is. Ezért a szükségletkielégítés elve nem korlátozódik az állampolgárokra. Mindez visszarímel a polgári törvénykönyvnek a 2. pontban említett kettős célkitűzésére: a szocializmus építésének oldalára esik az anyagi ösztönzés eleme, és a szükségletkielégítés oldalára az anyagi ösztönzéssel is szolgált szükségletkielégítés.

A szükségletkielégítés elvének legfőbb polgári jogi intézményei a személyi tulajdon és az öröklési jog. Lényeges szerepe van a szerződési jogban is: negatív értelemben abban, hogy bizonyos körben feljogosítja a jogosultat arra, hogy kártalanítás ellenében elálljon a szerződéstől, ha úgy ítéli meg a helyzetet, hogy a szerződéskötéskor fennállott szükséglet a teljesítési időben már nem fog fennállni, pozitív értelemben pedig abban, hogy szerződésszegés esetén általában csak akkor enged elállást a szerződéstől, ha a teljesítés lehetetlenné, ésszerűtlenül költségessé vált, vagy többé nem szolgálja a jogosult érdekeit.

5. A személyek jogainak és a tulajdon intézményének védelme.

A már vázolt átfogó rendelkezést, amely a szocializmus építését és a szükségletek mind teljesebb kielégítését helyezi a tervszerűséget

és az anyagi ösztönzést megvalósító állami befolyás révén előtérbe, kiegészíti a személyek jogainak és a tulajdon intézményének a védelme. Ahogyan a szocializmus építése és a tervszerűség az objektív oldalról, a szükségletkielégítés és az anyagi ösztönzés pedig a szubjektív oldalról ragadja meg a társadalmi és egyben egyéni központi célkitűzést, úgy a személyek jogait leszögező elv a szubjektív, jogosultsági oldalról közelíti meg azt, amit a tulajdon intézményének a védelme objektív, társadalmi és egyéni oldalról közelíti meg. Az első a szubjektív jogosultságot (az alanyi jogot) helyezi előtérbe, a második a jogosultságok gazdasági alapjául szolgáló intézményt helyezi a középpontba.

a) A polgári törvénykönyv 2. §-ának (2) bekezdésében kimondott az a tétel, hogy „a törvény védi a személyek vagyoni és személyhez fűződő jogait, valamint törvényes érdekeit", valójában azt jelenti, hogy a jogosultságok, sőt, a jogosultságként egyértelműen meg nem fogalmazható, a jog előírásaival összeegyeztethető érdekek érvényesítésének lehetőségét a jog általános korlátai között *általánosságban* (külön felsorolás nélkül) végső fokon állami kényszer biztosítja. Ez polgári jogi sajátosság. Folyik abból, hogy a felek nincsenek egymásnak fölé- és alárendelve, hogy a polgári jog sok engedő szabályt tartalmaz (l. IV. 5.); e sajátosságok mögött pedig az húzódik meg, hogy a polgári jog tényállásai megközelítően sem leltározhatók, a polgári jog kiterjed az egész gazdasági életre és a személyi viszonyokra, feltéve, hogy jogi szabályozást igényelnek, és relatíve autonóm struktúrában (l. I.) jelentkeznek.

b) Minden társadalmi rendszer rendkívüli súlyt helyez a maga *tulajdoni* rendszerének védelmére. A polgári törvénykönyv 3. §-a egyrészt biztosítja az általános polgári jogi védelmi eszközök igénybevételének lehetőségét a tulajdon minden elismert formája vonatkozásában, másrészt a tulajdon elismert formái közötti társadalmi-politikai különbséget jogpolitikailag is megállapítja, amikor kiemeli elsősorban a társadalmi tulajdont, és másodsorban a munkával szerzett személyi tulajdont. E rendelkezések egyrészt a tulajdon alkotmányos védelmét emelik be a polgári törvénykönyvbe, hogy ott kiindulópontjai legyenek számos ezt a védelmet biztosító részletrendelkezéseknek, másrészt túlmennek az alkotmány rendelkezésein annak kimondásával, hogy „a társadalmi tulajdon a törvény fokozott oltalma alatt áll... megkárosításáért mindenki fokozott felelősséggel tartozik".

6. A szocialista együttélés szabályai érvényesülésének követelménye.

A polgári jogi viszonyokban a szocialista együttélés követelményei szerint, kölcsönösen együttműködve kell eljárni [polgári törvénykönyv, 4. § (3). bekezdés]. Ennek az alapelvnek a tartalmát nem a jogban kell keresnie: olyan társadalmi követelményt emel át a polgári jogba, amelynek gyökerei a társadalmasítás által kibontakoztatott alapvető társadalmi érdekösszhangban vannak. A polgári jogba való átemelés azonban egyszersmind bizonyos szűrőt jelent: a polgári jogban a szocialista együttélés követelményeinek csak olyan megsértése releváns, amelyre a polgári jog megfelelő eszközeivel hatni lehet. A polgári törvénykönyv például csak a *nyilvánvalóan* a szocialista együttélés szabályaiba ütköző szerződést tekinti érvénytelennek. A szocialista együttélés követelményeivel ellentétes magatartás továbbá a lakásbérlet területén felmondási ok, de ezt a felmondási okot csak súlyosan elítélendő magatartás valósíthatja meg: a hazudós lakónak például ezen a címen nem lehet felmondani.

A szocialista együttélés szabályainak egyik legfontosabb megnyilvánulása az, hogy nem csupán jóindulatú semlegességet kíván meg, hanem *kölcsönös segítségnyújtást* is, feltéve, hogy az nem jár súlyos veszéllyel a segítséget nyújtó részére, illetve nem jár nagymérvű költséggel. Ennek fontos polgári jogi következménye az, hogy a tevékenységtől való tartózkodással okozott kárért a mulasztó elvileg akkor is felel, ha nem volt kifejezett kötelezettsége a cselekvés. Van továbbá olyan eset is, amikor valaki kifejezetten köteles más ügyében eljárni akkor is, ha nincs olyan szerződés, amely erre külön feljogosítaná vagy kötelezné. Ez az eredetileg a *szovjet* bírósági gyakorlatban kifejlesztett és a polgári törvénykönyvbe felvett ún. *felelős őrzés* intézménye: mindenki köteles másnak a hozzá került dolgát a legnagyobb gondossággal, de a tulajdonos költségén megőrizni (például tévedésből egy csomagot nem a címzettnek kézbesítenek).

Nem speciálisan szocialista polgári jogi jelenség az, hogy a törvény honorálja a más részére nyújtott *önkéntes* segítségnyújtást, bár a szabályozásnak vannak speciálisan szocialista elemei is. Ez a *megbízás nélküli ügyvitel* jogintézménye. Ennek keretei között a törvény elismeri és védelemben részesíti annak eljárását, aki más ügyeiben e személy érdeke és feltehető akarata szerint cselekszik, sőt, bizonyos esetekben (pl. életvédelemben, a társadalmi tulajdon védelmében, tartásdíjnak a kötelezett helyett való megfizetése esetében) akkor is, ha az életveszélyben levő, a társadalmi tulajdon gondozója vagy a tartásra kötelezett *akarata ellenére* jár el.

Ugyancsak a szocialista együttműködés követelményeinek felel meg az a követelmény, hogy senki se keltsen szándékos magatartásával olyan látszatot, amely egy másik személyt olyan magatartásra indíthat, amelynek következtében őt kár éri. Az ilyen esetekben, még ha a látszatot keltő magatartás nem is jogellenes, és nem is irányul a másik személy

megkárosítására, a bíróság kötelezheti az ilyen látszatot keltőt, hogy teljesen vagy részben kártalanítsa a károsultat. Ha például valakinek komoly szándéka házasságot kötni, és ennek érdekében ráveszi a jövendőbelijét, hogy adja fel a másik városban levő állami bérlakását, költözzék át az esküvőig albérletbe, de az átköltözés után meggondolja magát, és a házasságot nem köti meg, akkor annak ellenére, hogy a házasság meg nem kötése nem jogellenes, a bíróság kártalanítást ítélhet meg az albérletben hagyott vőlegény vagy menyasszony részére.

7. A szocialista együttműködés elve.

Ez a szocialista együttélés szabályai érvényesülésének egyik specifikus, messzemenően kiépített területe. A szocialista együttélés szabályait érvényesíti akkor, amikor az állampolgárok és szervezeteik polgári jogi viszonyokra lépnek vagy kerülnek egymással, és ezt a jogviszonyt lebonyolítják. Itt egy már említett ellentmondás társadalmi érdekű megoldásáról van szó. A társadalmasítás, mint már említettük, megteremtette az alapvető érdekösszhang társadalmi-gazdasági alapjait. Ez természetesen kedvez a szocialista együttműködésnek. Ugyanakkor a tervgazdálkodásnak alárendelten fennmaradt az árutermelés, amely érdekellentétet is létrehoz az áruviszony két pólusán (pl. az eladó és a vevő, a bérbeadó és a bérlő között). Az érdekellentét eleme a szocialista együttműködést megnehezíti. Ennek ellenére az együttműködésnek megvan a talaja. Először is a népgazdaságban a vállalatoknak, szövetkezeteknek szükségük van tartós kapcsolatokra, a jogosultnak érdeke, hogy segítse a kötelezettet a teljesítésben. Ez azonban még nem specifikusan szocialista jelenség. Ehhez járul, hogy a tervgazdálkodásba bevont gazdasági egységekről van szó, és vállalatok esetében a tulajdonos is ugyanaz: az állam. Végül igen lényeges szerepet játszanak az együttműködés politikai követelményei, amelyek érvényesítése jórészt a jogon kívül megy végbe. Ezen a széles talajon realitássá válhatnak és nagyrészt válnak a szocialista együttműködésre vonatkozó jogszabályok.

Az együttműködés követelményét a polgári törvénykönyv 4. §-ának (2) bekezdése mondja ki és hozzáteszi: „Az együttműködést elsősorban a kötelezettségek pontos teljesítésével és a jogosultságok rendeltetésszerű gyakorlásával kell megvalósítani." Ez a tétel kiegészül azzal, hogy már a jogviszonyra lépés, tehát a jogosultságok és kötelezettségek megalapítása vagy keletkezése idején is fennáll az együttműködés követelménye, és a köre is szélesebb a most idézettnél. Nemcsak a kötelezettségek pontos teljesítéséről és a jogosultságok rendeltetésszerű gyakorlásáról van szó; a kötelezettségek köre kibővül azzal, hogy a jogviszony másik alanyát segíteni kell anélkül, hogy ez őt mentesítené kötelezettségei pontos teljesítése alól. A jogosultnak elő kell mozdítania azt, hogy a kötelezett teljesíteni tudjon. A jogviszonyokra vonatkozó lényeges körülményekről a másik felet tájékoztatni kell; lényeges esemény bekövetkeztekor értesíteni kell erről a másik felet; a szakembernek, ha a másik fél nem szakember, fel kell az utóbbit világosítania az olyan kérdésekről, amelyeket az nem ismerhet fel, és amelyek lényegesek azoknak a céloknak a szempontjából, amelyeket a jogviszonnyal el akar érni stb.

8. A rendeltetésszerű joggyakorlás elve.

Ezt az elvet a polgári törvénykönyv megemlíti az együttműködés elve körében, de a rendeltetésszerű joggyakorlás elvének ezen túlmenő nagy önálló jelentősége van. Ezt jelzi az a már említett tény, hogy az OSZFSZK 1923. évi polgári törvénykönyvének 1. §-a éppen ezt az elvet juttatja kifejezésre, és azt minden szocialista polgári törvénykönyv tartalmazza.

Elsősorban a burzsoá alanyi jogi koncepciót tagadja ez az elv. A burzsoá alanyijog-fogalom ugyanis a magántulajdon elvi korlátlanságából folyóan elvileg abszolút, korlátlan: a törvény által biztosított jogosultság feltétel nélkül fennáll. Ez nem is lehet másképpen: a burzsoá kizsákmányolás és üzleti verseny körében a jogos károkozás mindennapos, a rendszer lényegéhez tartozó jelenség. A burzsoá jogok azonban a monopolkapitalizmus időszakában — az *angol* típusú jogok kivételével — kénytelen volt az alanyi jogosultság korlátlanságát ennek ellentétével, a jogosultság *gyakorlásának* ugyancsak elvi, általános korlátozottságával kiegészíteni *(a joggal való visszaélés tilalma)*. A társadalmi tulajdon uralkodóvá válásával ez az ellentmondás feloldódik, és megjelenik az a tétel, amely szerint a jogosultság *eleve nem korlátlan, hanem a társadalmi rendeltetéséhez kötött.* A törvény ugyanis azért biztosít jogosultságokat, hogy ezekkel a társadalmi célkitűzésekkel összhangban álló eredményeket lehessen elérni. Ha a jogosultságot a társadalmi célkitűzésekkel összhangban nem álló célokra kívánják felhasználni, a jogosultság átcsap az ellentétbe: megszűnik jogosultság lenni. „A törvény biztosítja a személyeknek az őket megillető jogok szabad gyakorlását, e jogok társadalmi rendeltetésének megfelelően" [polgári törvénykönyv, 2. § (2) bekezdés]. Ebben rejlik a szabadságprobléma megoldása a polgári jogi viszonyokban. A szabadság nem a társadalomtól való szabadságot jelenti, hanem a társadalom által nyújtott és biztosított szabadságot. Az elvben megnyilvánul az a törekvés, hogy a társadalmi érdek az egyéni érdekkel a legszorosabban összekapcsolódjék úgy, hogy az egyéni autonómia egyrészt a társadalmi érdekek megszabta mozgásteret kapjon, másrészt, hogy ez a mozgástér ebben a keretben a lehető legnagyobb legyen. Ez tűnt ki a szocializmus építésének a

szükségletkielégítéssel, a tervszerűségnek az anyagi ösztönzéssel, az anyagi ösztönzésnek a szükségletkielégítéssel való összekapcsolásából, valamint a társadalmi és egyéni érdekek társadalmi érdekű összeegyeztetésének követelményéből is.

Ebből következik, hogy az egyének jogképessége ennek az elvnek a keretei között *általános*, vagyis mindenre kiterjedő, a szervezeteiké pedig, amelyeket meghatározott célokra hoztak létre, *célhoz kötött*: „a jogi személy a Magyar Népköztársaságban betöltött rendeltetése . . . által meghatározott körben jogképes" [polgári törvénykönyv, 28. § (2) bekezdés]. Így jön létre a szocialista alanyijogfogalom: *a rendeltetésszerű joggyakorlás szabadsága*, vagy — más megfogalmazásban — valamely személy lehetséges magatartásának a törvény által elismert, meghatározott mértéke (Sz. N. *Bratusz*).

A polgári törvénykönyv nem elégszik meg a rendeltetésszerű joggyakorlás követelményének kimondásával, hanem megfogalmazza az ennek megfelelő tilalmat is: „A törvény tiltja a joggal való visszaélést. Joggal való visszaélésnek minősül a jog gyakorlása, ha az a jog társadalmi rendeltetésével össze nem férő célra irányul, különösen, ha a népgazdaság megkárosítására, a személyek zaklatására, jogaik és törvényes érdekeik csorbítására vagy illetéktelen előnyök szerzésére vezetene." A lakásügyi jogszabályok pl. lakáscseréhez megkívánják a bérbeadó hozzájárulását anélkül, hogy a hozzájárulás megtagadását feltételhez kötnék. Mégis ha a bérbeadó nem válaszol a hozzá intézett kérdésre, ha hozzájárulását anélkül tagadja meg, hogy ehhez érdeke fűződnék, vagy ha hozzájárulásáért ellenértéket köt ki, ez joggal való visszaélésnek minősül, és a bíróság jogosult a bérbeadó hozzájárulását ítéletével pótolni. Ebben az esetben a bérbeadó a hozzájárulás megtagadásának a jogát e jog társadalmi rendeltetésével ellentétesen gyakorolta.

A polgári törvénykönyv idézett megfogalmazásában megfigyelhetők a következők:

a) A megfogalmazás elkerüli mind azt az egyoldalúságot, hogy csak a közvetlen társadalmi érdek védelmében mondja ki a joggal való visszaélés tilalmát, mind azt a burzsoá egyoldalúságot, hogy a joggal való visszaélés tilalmával csak egyéni érdeket védjen.

b) A joggal való visszaélés tényállása objektív. Nem kell hozzá szándékosság vagy gondatlanság. A lényeges elem nem a visszaélő szubjektív magatartása, hanem a jogosultság objektív társadalmi rendeltetése; vétlenül is meg lehet sérteni a rendeltetésszerű joggyakorlás követelményének az elvét.

c) A jogosult tetszésétől függő — diszkrecionális — jogosultság sem függ teljesen a jogosult tetszésétől, hanem alá van vetve a joggal való visszaélés tilalmának.

d) A joggal való visszaélés nemcsak cselekvéssel valósítható meg, hanem azzal is, ha valaki egy jogszabály által megkívánt nyilatkozatot nem tesz meg.

A polgári jog a rendeltetésszerű joggyakorlás követelményét bizonyos konfliktus-helyzetekben bővelkedő területekre adaptálva is kimondja: „A tulajdonos a dolog használata során köteles tartózkodni minden olyan magatartástól, amellyel másokat, különösen szomszédjait szükségtelenül zavarná, vagy amellyel jogaik gyakorlását veszélyeztetné" (polgári törvénykönyv, 100. §). Világos ebből, hogy a joggal való visszaélés tilalma éppenséggel mások jogosultságát védi. A polgári jog továbbá olyan esetekben, amikor valamely kérdésben szótöbbséggel döntenek (közös tulajdon, jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társulások), a kisebbségnek megnyitja a bírósági utat, nehogy a többség a helyzetével visszaélve a kisebbség lényeges jogos érdekeit megsértse.

9. A polgári törvénykönyv értelmezési alapelve.

A polgári törvénykönyv 1. §-ának (2) bekezdése értelmében „a törvény rendelkezéseit a Magyar Népköztársaság gazdasági és társadalmi rendjével összhangban kell értelmezni."

Ez az elv sajátos helyet foglal el az alapelvek sorában: nem a polgári jogi viszonyok alanyaihoz, hanem a jogalkalmazókhoz szól; nekik írja elő, hogy hogyan értelmezzék a törvényt. Hogy a jogértelmezés milyen módszerét követik, arról nem rendelkezik, hanem az értelmezés „tartalmi kereteit" adja meg (A polgári törvénykönyv igazságügyminiszteri indokolása). Ez az alapelv *a polgári jogi jogalkalmazás jogpolitikájának központi tételét* jeleníti meg a polgári törvénykönyvben.

Az értelmezési alapelv a jogalkalmazó kötelességévé teszi, hogy kitekintsen az elszigetelődésre eleve hajlamos relatíve autonóm jogviszony-struktúra határain, belehelyezze a jogviszonyt a társadalmi-gazdasági viszonyaink egészébe, annak részeként tekintse azt, és így alkalmazza a jogot. Így válik tevékenysége tudatosan abban az értelemben kettőssé, hogy egyedi és általános egyszerre: az egyedi ügyben való jogalkalmazás társadalmi tett is: az egyedi ügyekben hozott döntések összessége a társadalmi-gazdasági környezetet alakító tényezők közé tartozik.

Ez az elv szembeszegül a jogászi formalizmussal, amely a jogot csak a jogból igyekszik megmagyarázni, ezért hajlamos arra, hogy a jelen joggyakorlatát egyoldalúan csak a múlt joggyakorlata alapján alakítsa, és ezáltal a fennállót konzerválja egy olyan társadalomban, amely magát átmenetinek tekinti, és tervszerűen dolgozik azon, hogy új és új fejlődési szakaszokat érjen el. Az értelmezési alapelv azt írja elő, hogy a ma jogát ne a tegnap joga alapján, hanem a tervezett holnappá váló ma társadalmi-gazdasági viszonyainak

elemzésével értelmezzék és alkalmazzák. Ennek határai a jogértelmezés lényegében rejlenek: az értelmezés nem szakadhat el attól a fennálló jogtól, amelyet értelmez. A bíróságnak a jogszabályokban benne rejlő értelmezési lehetőségek közül azt kell választania, amely a leginkább összhangban áll gazdasági és társadalmi rendünkkel.

IV. A polgári jogi jogviszonyok és a polgári jogi szabályok sajátosságai.

a) A polgári jogi jogviszony *relatíve autonóm* viszony: a benne szereplő személyek nem egy kollektíván belül kerülnek jogviszonyba, hanem mint elkülönült tulajdonosok vagy jogilag önálló vagyonkezelők. Ebbe a viszonytípusba — ellentétben a kollektíva-típusú jogviszonyokkal — mintegy kívülről kell a szocialista tartalmat belevinni, ideértve a felek tudatát is; erre utal az, hogy ez az autonómia relatív. A relatíve autonóm viszony az áruviszony képére teremtett, de nem korlátozódik a tényleges áruviszonyokra (pl. az öröklési viszony nem áruviszony), csupán az alapja az árutulajdonosi elkülönültség, amelyet a szocialista árutermelés megőrzött. A relatíve autonóm viszonyt az jellemzi, hogy a felek nem egy kollektíva hierarchikus rendjébe illeszkednek bele, hanem *egyenjogúak* és *mellérendeltek*. A polgári jogi viszonyban egyik fél sincsen a másiknak alárendelve, és egyik sem jogosult a másik felet közvetlenül kényszeríteni kötelezettségei teljesítésére, hanem végső esetben általában a bírósághoz, kivételesen az erre rendelt állami szervhez kell fordulnia.

b) Az egyenjogúság és mellérendeltség általában nem teszi azt lehetővé, hogy a jogviszonyt kívülről (pl. állami paranccsal) hozzák mozgásba. Ebben hasonlít a büntetőjogi viszonyokhoz a polgári jogi viszony. A felek relatíve autonóm helyzete a feleknek igen széles körű lehetőséget biztosít viszonyaik *öntevékeny* alakítására. Ezek a jogviszonyok ezért igen széles körben jönnek létre, módosulnak vagy szűnnek meg a felek elhatározásából vagy cselekedetei nyomán, elsősorban a kötelmek körében, de ezen a körön túl is (elsajátítás, elbirtoklás, elveszett dolog megtalálása stb.).

c) Minthogy a felek jórészt öntevékenyen mozognak a gazdasági életben és személyi viszonyaik alakítása területén, a polgári jogi viszonyok rendkívül széles körű, sokrétű, *felleltározhatatlan* tényállásfajtákra terjednek ki, felölelik az állampolgárok egész jogi relevanciájú magántevékenységét, a népgazdaság igen számottevő területét, és kiterjednek a kultúra területére is.

d) A polgári jogi jogviszony *szerkezetileg* kétféle lehet: *abszolút* és *relatív* szerkezetű. Az abszolút szerkezetű jogviszonyban a jogosulttal szembenálló kötelezett *nincs személy szerint megjelölve* (pl. a tulajdonos tulajdonjogát senki sem sértheti meg), a relatív szerkezetű jogviszonyban viszont a jogosult és a kötelezett személye *meg van határozva* (pl. a bérleti jogviszonyban a bérbeadóval szemben meghatározott bérlő áll). Alapvetőek és elsődlegesek az abszolút szerkezetű jogviszonyok (a személyhez fűződő jogok, illetve az alkotónak a szellemi alkotásához fűződő joga és a tulajdonjog), és általában ezekre épülnek rá ezek mozgásba jövetelekor a relatív szerkezetű jogviszonyok (pl. szerződések, kártérítési kötelezettség). Kivételképpen vannak másodlagos abszolút szerkezetű jogviszonyok is (pl. a haszonélvezet, a zálogjog, a telekkönyvbe bejegyzett haszonbérleti jog; ha például a tulajdonos eladja az elzálogosított dolgot, a vevő tűrni köteles azt, hogy a zálogjogosult kielégítse magát a zálogtárgyból).

da) A hagyományos autonóm struktúrájú viszonyokban a személy szerint meg nem határozott kötelezettek tevékenységre nem lehetnek kötelesek, legfeljebb tűrésre és valamitől való tartózkodásra. Ezért a polgári jog *abszolút* szerkezetű jogviszonyai alapjában véve egyben *negatív* szerkezetűek is: jóindulatú semlegességre, békés együttélésre kötelezettek, nem pedig tevékenységre.

Az abszolút és relatív szerkezetű viszonyoknak ez a sémája azonban a szocialista jogban a szocialista együttélés szabályainak (l. III. 6.) hatására fennálló általános aktivitási kötelezettség folytán *meggyengül*. Sőt, a polgári jognak gazdaságilag legdöntőbb területén az abszolút és negatív szerkezet egyáltalán *nem érvényesül*. Ez a terület az állami szocialista tulajdonjog területe, és hogy itt kivételre találunk, az nagymértékben megerősíti az eddig elmondottakat. Az állami szocialista tulajdonjogra ugyanis alapjában nem áll az, hogy viszonylag elkülönült, érdemi kollektívát nem alkotó tulajdonosok viszonyait tartalmazná: itt össznépi tulajdonról van szó, amelyben mindenki tulajdonosként részes. Ebből folyik, hogy ez alanyi oldalon *senkitől sem elkülönült* tulajdoni fajta, legfeljebb a tulajdonosi közösség nem minden tagját illeti meg a kezelési jogosultság és kötelezettség, és ha valaki kezet emel rá, nem idegen tulajdonra emel kezet, hanem a saját közösségének a tulajdonára. Ezzel a tulajdoni fajtával kapcsolatosan tehát az abszolút szerkezetre jellemző kirekesztésről csak abban a korlátozott értelemben lehet beszélni, hogy a tulajdonosi közösség tagjainak a közösség tulajdonát tiszteletben kell tartaniuk, és annak semmilyen részét sem tekinthetik saját kizárólagos tulajdonuknak.

Ebből azonban az következik, hogy az abszolút és negatív szerkezetű jogviszonyok legfontosabbika, az állami szocialista tulajdonjog szerkezetileg nem abszolút és nem negatív abban az értelemben, ahogyan a polgári jog abszolút szerkezetű jogviszonyai ilyen jellegűek. *Nem abszolút* abban az értelemben, hogy

a tulajdonossal szemben minden *kívülálló* kötelezett: az állami szocialista tulajdonból *senki* sincs kizárva mint a közösség tagja, de *mindenki* ki van zárva mint „autonóm" egyén. *Nem* negatív szerkezetű ez a tulajdonjogi viszony abban az értelemben, hogy a „kívülállók" *csak nemtevésre* kötelesek: a „belüllevő" tulajdonostársak — mint minden tulajdonostárs — *aktivitásra* is kötelesek, az általános aktivitási kötelezettségen túlmenően, tulajdonostársilag. Az állami szocialista tulajdonjognak le kell szállnia a vállalatok *vagyonkezelési* jogosultságának a szintjére, hogy e jogosultság szerkezeti elemeként ismét megjelenjék az említett értelemben vett abszolút és negatív szerkezet, a vállalatoknak és az állami szerveknek a viszonyaiban.

db) Az abszolút és negatív szerkezetű viszonyok tehát a jogosultnak alapjában önkifejtési lehetőséget, tevékenységi kört nyújtanak és ezt védelemben részesítik. Például szerződéseket köthetnek tulajdonukra vagy szellemi alkotásukra vonatkozóan. Ezzel azonban kilépünk az abszolút és negatív szerkezetű viszonyok köréből, mert itt már mindig *meghatározott* jogalanyokról van szó, akik többnyire *tevékenységet* kötelesek kifejteni. A *relatív* szerkezetű viszonyok általában *tevékenységre* kötelesek: ezek *relatív* és *pozitív* szerkezetű viszonyok. Az ilyen jogviszonyokat *kötelmi* jogviszonyoknak nevezzük.

Kötelmi jogviszonyok keletkezhetnek:

leggyakrabban *szerződésekből,*

egyoldalú akaratnyilatkozatokból (pl. díjkitűzés),

károkozásból,

jogalap nélküli gazdagodásból (pl. valaki egy nemlétező tartozást megfizet),

kivételesen *állami intézkedésből* (pl. kisajátításból kártalanítási igény keletkezik),

egyéb okból (pl. idegen dolog megtalálója általában találódíjra tarthat igényt).

A kötelmek legfőbb jellegzetessége: szerkezeti relativitásuk azonban nem érvényesül korlátlanul. A relatív szerkezetből ugyanis az következnék, hogy a kötelmi jogviszony jogokat és kötelezettségeket *csak a benne szereplő, meghatározott személyek számlájára keletkeztethet;* abból kívülállók jogokat nem származtathatnak, és őket kötelezettségek nem terhelhetik. A kötelem azonban a benne szereplő személyeket olyan helyzetekbe hozza, amelyek hatással vannak kívülálló jogviszonyokra, és amelyeket óhatatlanul hatások érnek más jogviszonyok részéről.

Ennek a ténynek a hatását nem lehet figyelmen kívül hagyni. A kötelmi szerkezet hibás abszolutizálását jelentené, ha ilyen kölcsönhatások következményeinek levonását megtagadnánk azon az alapon, hogy a kötelmi viszony relatív szerkezete nem gátolja harmadik személyek jogainak, kötelezettségeinek érvényesülését.

Vannak harmadik személy javára szóló szerződések: a feladónak a fuvarozóval kötött szerződéséből a fuvarozási szerződésen kívülálló címzett származtat jogokat, valaki életbiztosítási szerződést köt, és a biztosítási szerződésen kívülálló kedvezményezett fogja megkapni a biztosítási összeget.

A szerződés megkötésében vagy lebonyolításában olyan személy vesz részt, aki a megkötött szerződésen kívül áll (pl. valaki helyett a meghatalmazottja köt szerződést; a szerződési jogviszony a meghatalmazó és a másik szerződő fél között jön létre).

A kötelmi jogosult védelemben részesül kívülállóval szemben is (a bérlő is élvez birtokvédelmet a birtoksértővel szemben).

A kötelemszegés jogellenes lehet kívülállóval szemben is.

Az egyik szerződés áthathat egy másik szerződésbe (ha a tulajdonos eladja a bérbeadott dolgot, a bérleti jog bizonyos feltételek esetén az új tulajdonossal szemben is érvényesíthető, noha az új tulajdonos nem kötött bérleti szerződést a bérlővel).

e) A polgári jogi jogviszonyok sajátosságai alapjában meghatározzák *a polgári jogi szabályok* sajátosságait is.

ea) Minthogy a polgári jog területén lehetséges esetkörök fel nem leltározhatók, és széles körben a felektől függ, hogy milyen jogviszonyokra lépnek, a polgári jog szabályrendszere *sem képes* — a büntetőjoggal ellentétben — *kimerítően meghatározni a polgári jog tényállásait.*

eb) Ugyanebből következik, hogy a polgári jogi szabályok egy része *igen széles körű tényállásra* épül. A törvényi tényállás a jog minden területén a társadalmilag *tipikus* helyzeteket ragadja meg, ezáltal kerülvén el a teljesen általánost és az egyedit. Nagy különbségek vannak azonban a jogágazatok között abban a vonatkozásban, hogy a megszabott tipikus esetkörök az általános és az egyedi közötti skálán hol helyezkednek el, az általánosság milyen fokán vannak. A polgári jogi szabályozás az *általános* felé való közelítésre hajlamos. A polgári jogi viszonyok egész területének a szabályozását ugyanis e terület felleltározhatatlansága miatt csak úgy lehet megközelíteni, hogy a tényállások csomópontjait keresi meg a jogalkotó, és ezeket meglehetősen általános fogalmazásban jeleníti meg. Ezeket a csomópontokat a gyakoriság és a fontosság adja meg, eszerint emeli ki őket a jogalkotó a polgári jogilag releváns tények sokaságából, hogy polgári jogi jogintézményeket növesszen ki belőlük. Az általános megfogalmazás irányába hat és a kiválasztásra is nagy hatással van továbbá a szocialista társadalom fejlődésének gyorsasága és iránya; az avulást az általános megfogalmazás lassítja, a fejlődés iránya pedig meghatározza, hogy különösen milyen irányokban kell utat engedni, és milyenekben kell tilalmakat kiépíteni. A tág tényállás-megfogal-

mazás mellett sem jön azonban létre valamiféle zárt polgári jogi szabályvilág; ezt mutatja a szerződések terén a típusszabadság (a felek nincsenek kötve a törvényben meghatározott szerződéstípusokhoz).

ec) A zárt szabályvilág hiányából az is következik, hogy a polgári jog területén viszonylag gyakori a kiterjesztő értelmezés, sőt, az *analógia* alkalmazása, amikor egy nem szabályozott tényállásra azt a szabályt alkalmazzák, amelynek tényállása felmerült tényálláshoz a lényeget tekintve hasonlít.

d) Abból, hogy a polgári jogi jogviszonyok széles területén a felek maguk alakítják jogviszonyaikat, következik, hogy a tipikus polgári jogi szabály nem tiltó és nem parancsoló, hanem *engedő, felhatalmazó*, cselekvési lehetőséget nyújtó és biztosító. Sőt, a szerződések körében a parancsoló megfogalmazású szabályok túlnyomó része is tartalmailag ilyen szabály, mert csak akkor érvényesül, ha a felek nem rendelkeztek másképpen *(diszpozitív* szabályok*)*.

V. A polgári jog rendszere.

A polgári jog rendszerének kezdetei Justinianus Institutióira nyúlnak vissza. Az Institutiók rendszere megfelelt annak a jelenségnek, amely minden kapitalizmus előtti jog sajátja: az anyagi jog és az eljárásjog erős összefonódottságának. Ennek megfelelően az Institutiók három fő részre oszlottak: a személyek jogára, a dolgok jogára és a keresetek (perfajták) jogára. A burzsoá viszonyok későbbi fejlődése során különvált a polgári eljárásjog és a rendszer differenciálódott. A *francia* polgári törvénykönyv átalakítva még őrzi a justinianusi rendszer nyomait. A nagy szerkezeti egységei: a személyek joga (a családjoggal); a vagyon- és a tulajdonjog módosulásai; a tulajdonszerzés módjai, ahol már nem a kereseteket helyezték el, hanem elsősorban az öröklést, a szerződést és a polgári jogi (kártérítési) felelősséget. Az *osztrák* polgári törvénykönyv más úton járt. A fő részei: a személyi jog a családjoggal; a dologi jog a középpontjában a tulajdonjoggal; a „személyes dologi jogok", vagyis a kötelmek; a dologi jogok közös sajátosságai. *Németországban* főként a 18. század végi természetjogászok hatására teljesen elszakadtak a justinianusi rendszertől. A fő egységek: az általános rész; a kötelmi jog; a dologi jog; a családjog; az öröklési jog.

Mindezekhez a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve a polgári törvénykönyveken kívül egy további rész csatlakozott: az „eszmei tulajdon" joga, amely elsősorban a szerzői jogot és a feltalálói jogot tartalmazta.

A magyar szocialista polgári jog rendszere lényegében a német rendszer adaptálása útján jött létre. Az általános részt mint a kodifikáció és a jog megismerése szempontjából sok hátránnyal járó absztrakció-gyűjteményt elveti, és helyette a jogpolitikai jellegű alapelveket (l. III.) helyezi az élre, az életidegen dologi jogi kategóriát a beletartozó legfontosabb és jellegadó jogintézménnyel, a tulajdonjoggal helyettesíti, a családjogot önálló jogágazatként a polgári jogból kirekeszti, és az „eszmei tulajdon" joga helyett a szellemi alkotások joga elnevezés alatt tartalmazza a szerzői jog és az iparjogvédelem különböző jogintézményeit.

Ennek megfelelően a magyar polgári jog rendszere a következő:

a) alapelvek,

b) személyi jog (az ember, az állam és a jogi személyek mint jogalanyok, a személyhez fűződő jogok védelme),

c) tulajdonjog a tulajdonjog önállósult részjogosítványaival (pl. haszonélvezet),

d) kötelmi jog (szerződések — polgári jogi felelősség — jogalap nélküli gazdagodás),

e) öröklési jog,

f) a szellemi alkotások joga (szerzői jog, találmányi szabadalmak, újítások; a műszaki-tudományos fejlődést szolgáló kutatási-fejlesztési szerződések; a szellemi alkotások felhasználását lehetővé tevő szerződések, mint pl. a kiadói szerződés, a licencia-szerződés).

Eltekintve a gazdasági jogi koncepció talaján álló *Csehszlovákiától* és az *NDK*-tól, az európai szocialista államok polgári jogainak a rendszere a magyar rendszerhez hasonló. Gyakori azonban, hogy alapelvek és személyi jogi rész helyett általános részt tartalmaznak; ebbe tartozik bele pl. az alapelvek, a személyek, a vagyon, a jogügyletek, a határidők számítása, az elévülés.

Irodalom: *Csanádi* György: Polgári jog. 1969.; *Eörsi* Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái. Bp. 1965.; *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975.; Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly. 1—6. köt. Bp. 1938—1942.; *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar polgári jog. 1—2. köt. Bp. 1962.

Bratusz, Sz. M.: [A szovjet polgári jog tárgya és rendszere.] Moszkva, 1964.; *Joffe*, O. Sz.—*Tolsztoj*, J. K.—*Cerepahin*, B. B.: Szovjetszkoe grazsdanszkoe pravo Tom. 1—2. Leningrad, 1971.; Droit civil polonais. Red. Sasowa, 1975.; *Stelmachowski*, A.: Wstep de teorii prawa cywilnego. 1969.; Lehr- und Studienmaterialien zum Wirtschaftsrecht der DDR. Red. Such, H. Bd. 1—8. Berlin, 1972—1974.

Enneccerus, Ludwig—*Kipp*, Theodor—*Wolff*, Martin: Lehrbuch des bürgerlichen Rechts. Tübingen, 15. Verl. Bd. 1—5. 1959—1960.; *Esser*, J.: Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts. Tübingen, 1956.; *Marty*, Gabriel—*Raynaud*, Pierre: Droit civil. Vols. 1—8. Paris, 1956.; *Wieaker*, F.: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit. Göttingen, 1952.; *Zweigert*, Konrad—*Kötz*, Hein: Einführung in die Rechtsvergleichung. Bd. 1—2. Tübingen, 1968—1970.

Eörsi Gyula

POLGÁRI JOGI FELELŐSSÉG: I. Fogalom (1405.) — II. Nemzetközi intézménytörténet (1409.) — III. Magyar intézmény- és tudománytörténet (1411.) — IV. A mai magyar polgári jogi deliktuális felelősség (1416.)

I. Fogalom. 1. A polgári jogi felelősség köre. 2. Felelősség — jogi felelősség — polgári jogi felelősség. 3. Polgári jogi felelősség és kollektíva-felelősség. 4. A felelősségi szankció. 5. Felelősség, anyagi ösztönzés, kártelepítés. 6. „Szubjektív" és „objektív" felelősség. 7. Felelősség méltányosság alapján. 8. A polgári jogi felelősség más koncepciója. 9. A polgári jogi felelősség funkciói. 10. A polgári jogi felelősség területei.

1. A polgári jogi felelősség köre.

A „felelősség" kifejezésnek a polgári jogban többféle értelmet tulajdonítanak. Előfordul, hogy azonosítják a *vagyoni helytállás* kötelezettségével, bármilyen jogcímen alapuljon is ez a kötelezettség. Ilyen értelemben használja a polgári törvénykönyv az „az örökös felelőssége a hagyatéki tartozásokért" kifejezést, noha itt java részben jogutódlásról van szó: az örökösre átszállnak az örökhagyó jogai és kötelezettségei. A legelterjedtebb nézet az, hogy a felelősség *jogellenes magatartásért* való helytállást jelent: minden jogellenes magatartás felelősséget vált ki, ha jogszabály másként nem rendelkezik. Nem tartozik tehát a felelősség körébe a kisajátító kártalanítási kötelezettsége, mert a kisajátítás nem jogellenes, vagy a biztosító helytállási kötelezettsége, mert azzal a biztosító a biztosítási szerződést teljesíti. A felelősség körébe tartozik viszont az okozott kár megtérítésére irányuló kötelezettség vagy az, ha az eladó a hibás árut köteles kicserélni. Végül — különösen a szovjet jogtudományban — a felelősség fogalmát többen leszűkítik a *vétkes magatartásért* való helytállásra, mert nézetük szerint a felelősség fő társadalmi funkciója a megelőzés, és ennek csak vétkes magatartások esetén van értelme. Ez a nézet a felelősség köréből kiiktatja a vétkesség nélküli felelősség igen elterjedt esetköreit (l. I. 6.).

2. Felelősség — jogi felelősség — polgári jogi felelősség.

A polgári jogi felelősség relatíve önálló sajátosságokkal rendelkező alakzata a jogi felelősségnek, a jogi felelősség pedig a társadalmi felelősségnek. A társadalmi felelősség legáltalánosabb sajátosságai minden felelősségi formában megtalálhatók, kiegészülve-módosultan az egyes felelősségi alakzatok sajátosságainak megfelelően.

a) A felelősséget *társadalmi* értelemben valamely felróhatóan elkövetett társadalomra veszélyes magatartás váltja ki; az ilyen magatartásra a társadalom vagy annak egy csoportja represszív szankcióval reagál, megelőző-nevelő célzattal. A társadalmi felelősség elemei tehát: a társadalomra veszélyes magatartás; a felróhatóság; a represszív jellegű szankció; a megelőző-nevelő célzat. A felelősség a társadalom nevelő funkciójának az a része, amely represszióval reagál társadalomra veszélyes magatartásokra.

b) A *jogi* felelősség területén a társadalomra veszélyes magatartásnak olyan minőségűnek és fokúnak kell lennie, hogy szükséges legyen az ellene való *állami* védekezés. Az ilyen magatartásokat a jog jogellenessé nyilvánítja, és államilag kikényszeríthető represszív szankciót fűz hozzájuk. A jogi felelősség elemei tehát: a jogellenesség; a felróhatóság; az államilag kikényszeríthető represszív szankció; a megelőző-nevelő célzat. Ez az általános jogi felelősség az egyes jogágazatokban differenciáltan jelenik meg. A jogágazat-csoportok szerint megkülönböztethető az *össztársadalmi* jellegű jogi felelősség az állammal vagy valamelyik szervével szemben (pl. államjogi, államigazgatási jogi, büntetőjogi felelősség), a *kollektíva*-felelősség (elsősorban a munkajogi és a szövetkezeti jogi felelősség), valamint *relatíve autonóm* jogalanyok közötti felelősség (a polgári jogi felelősség).

c) A *polgári jogi* felelősség legfontosabb sajátossága abban áll, hogy a megelőző-nevelő célzat mellé odalép a reparációs célzat: a polgári jogi felelősségnek az is a funkciója, hogy a jogellenes magatartás folytán előállott vagyoni hátrány kiegyenlítéséről gondoskodjék. E következmény folytán tehát a polgári jogi felelősség elemei: a jogellenes magatartás; a felróhatóság; a következmény (rendszerint a kár); az okozati összefüggés a jogellenes és felróható magatartás, valamint a következmény között; a megelőző-nevelő célzat; a reparáció.

A jogi felelősség közös minimuma tehát a jogellenesség és a végső határai ott vannak, ahol a megelőzés-nevelés esélyei megszűnnek.

3. Polgári jogi felelősség és kollektíva-felelősség.

A kollektíva-felelősség a polgári jogi felelősségből ágazott ki, alapvetően az áruviszonyok totalitásának megszűnésével, vagyis a termelőeszközök társadalmasításával. Ez kiindulópontjává vált a dolgozók kollektívái létrejöttének. Ezzel egy új felelősségi alakzat jött létre, amelynek két ága van: a fegyelmi és a vagyoni felelősség. A fegyelmi felelősségnek nincs megfelelője a polgári jogban: az egyenjogú és mellérendelt felek között elképzelhetetlen. A vagyoni felelősség azonban mindkét felelősségi alakzatban megtalálható; a polgári jogban ez a kizárólagos. A kettő között vannak hasonlóságok: a felelősség abban áll, hogy a károkozó kártérítést fizet a károsultnak: e felelősség közös elemei a jogellenes magatartás; a felróhatóság; az okozati összefüggés;

a megelőző-nevelő célzat; a kártérítés. Ugyanakkor a különbségek is jelentősek:

a) A *kollektíva*-felelősség területén egészen másképpen alakul a felelősség, ha a kárt a kollektíva okozza a tagjának, mint ha a tag okozza a kollektívának (pl. a kollektíva a vétkességre tekintet nélkül felel, a tag csak akkor, ha a vétkesen okozta a kárt). A *polgári jogban* a felek egyenjogúsága és mellérendeltsége folytán ez a megkülönböztetés tárgytalan.

b) A *kollektíva* tagja csak akkor felelős, ha *bebizonyítják*, hogy a kárt vétkesen okozta, a *polgári jogi* felelősség körében viszont a felelősség általában már akkor beáll, ha a károkozó *nem tudja bebizonyítani*, hogy a kárt nem felróhatóan (l. IV. 1. *c*) okozta. A jog ezzel a kollektíván belül a károkozó tag, a kollektíván kívül a károsult helyzetét könnyíti meg.

c) A *polgári jog*ban szabály szerint a teljes kárt kell megtéríteni; a kártérítés az *okozott kárhoz* viszonyított. Ugyanez a helyzet a *kollektíva*-felelősségben, ha a kárt a kollektíva okozta. Ha azonban a kárt a kollektíva tagja gondatlanul okozza — és ez a helyzet az esetek túlnyomó többségében —, akkor az okozott kárnak a szerepe csak annyi hogy a kártérítés ezt nem haladhatja meg. Egyébként a kártérítés nem a kárhoz, hanem *a károkozó havi béréhez* viszonyított; ennek a törvényben meghatározott százalékára rúg. A polgári jogi felelősség reparációt is nyújt, a kollektíva tagjának felelőssége viszont általában csak egy a nevelő megelőző célzatot szolgáló összegre terjed ki.

d) Ha a kárt többen közösen okozzák, a *polgári jog*ban a károkozók általában *egyetemlegesen* (l. IV. 5. *e*) felelnek, a *kollektíva* tagjainak együttes károkozói viszont főszabály szerint *külön-külön* olyan arányban felelnek, amilyenben a kárt vétkesen okozták.

e) Ha a károkozó meghal, a *polgári jogban* a kártérítési kötelezettség *átszáll* az örökösökre, a *kollektíva*-felelősség körében azonban *megszűnik*.

4. A felelősségi szankció.

A megelőző-nevelő célzat a legszorosabb összefüggésben van a felróhatóság és a represszív szankció elemével. A felelősségnek nem az a fő társadalmi funkciója, hogy egy elkövetett tettet megbüntessen, hanem hogy a szankció kilátásba helyezésével és következetes alkalmazásával a jövőbeli magatartást befolyásolja: olyan indítékokat építsen be a társadalom és a károkozó tudatába, amelyek növelik az ellenállóképességet a társadalmilag veszélyes magatartások indítékaival szemben. Ebben áll a megelőző-nevelő célzat, amely elsődlegesen „belső" hatás kifejtésére tör, vagyis elsődlegesen a pszichét igyekszik alakítani. E megelőző-nevelő célzat felelősségi eszköze a *represszív* szankció, amelyre akkor kerülhet sor, ha a magatartás *felróható* volt: felróhatóság hiányában represszionak aligha lehet helye.

Ebből az következik, hogy *nem minden szankció felelősségi jellegű*. A szankcióknak a polgári jogban kétféle szerepük van: elsődlegesen *külső* vagy elsődlegesen *belső* hatást fejtenek ki.

a) Az elsődlegesen *külső* hatás közvetlenül a társadalmi-gazdasági viszonyokra irányul, pl. arra, hogy kikényszerítse egy szerződés teljesítését, a szolgáltatás hibájának kijavításával vagy a hibás tárgy kicserélésével a hibát kiküszöbölje, vagy pedig felszámolja a reménytelenül hibás vagy lebonyolíthatatlanná vált jogviszonyt. Ez a felróhatóságra tekintet nélkül szükséges. Ha pedig hiányzik a felróhatóság eleme, akkor a szankció nem lehet represszív célzatú, és nem lehet a megelőzés-nevelés eszköze *(objektív* szankció). Más kérdés, hogy ilyenkor is kiválthat a szankció represszív-megelőző mellékhatást (pl. a költségekkel járó kijavítást az erre kötelezett represszionak érezheti, noha nem követelnek tőle mást, mint amit a szerződésben vállalt: hibátlan teljesítésre köteles, tehát a többletköltség valójában a szerződéssel vállalt kötelezettsége körébe tartozik).

b) A *belső* hatás közvetlenül a pszichére, annak befolyásolására — megelőzésre-nevelésre — irányul. A *felróható* magatartások elleni, felelősségi típusú, tehát *represszióval* operáló védekezést valósít meg, amikor például a károkozót kártérítésre kötelezi *(szubjektív* szankció).

5. Felelősség, anyagi ösztönzés, kártelepítés.

A polgári jogi felelősség tehát része a jogi felelősségnek, és emellett része az anyagi ösztönzésnek és része a kártelepítésnek.

a) A polgári jogi felelősség a *jogi felelősségnek* az a speciális alakzta, amely az általános megelőző-nevelő funkció mellett reparációs funkciót is betölt. *Vagyoni* felelősség, amely az okozott kárhoz igazodik. A két funkció között van bizonyos ellentmondás (l. I. 9.).

b) Az *anyagi ösztönzés* lehet mindennapos és lehet rendkívüli. Mindennapos pl., amikor jobb munkáért több bért, nagyobb jövedelmet biztosít, és rendkívüli, amikor pozitíve vagy negatíve kiemelkedő magatartást anyagiakkal jutalmaz vagy büntet. A polgári jogi felelősség az anyagi ösztönzés rendszerének abba a részébe tartozik, amely kiemelkedően negatív magatartást anyagiakkal büntet.

c) A polgári jog fontos feladata annak meghatározása, hogy a beálló kárt ki viselje. Ezt nevezzük *kártelepítésnek*. A kártelepítésnek különböző szempontjai vannak. A legegyszerűbb: a kárt viselje a tulajdonos (az érdekelt). Egy másik: a kárt viselje a biztosító, amely a kárt el tudja osztani a hasonló kárveszélynek kitettek között, vagy megfelelő elosztásban viselje az egész társadalom (társadalombiztosítás). A polgári jogi felelősség szabályai is kártelepítő szabályok: arra telepítik a kárt, aki azt jogellenesen és felróhatóan okozta.

6. „Szubjektív" és „objektív" felelősség.

Szokásos a polgári jogi felelősséget „szubjektív" és „objektív" felelősségre felosztani. A „szubjektív" felelősség vétkességen alapul, az „objektív" felelősség merőben károkozáson: független a vétkességtől. E megkülönböztetésnek történeti oka van. A kapitalizmus győzelmével uralkodóvá vált a vétkességen alapuló felelősség (l. II. 2.), de az ipari forradalom eredményeképpen rohamosan elszaporodtak a vétkességtől független felelősség esetei, és ezeket kivételekként helyezték a vétkességen alapuló felelősség mint főszabály mellé. A kétféle felelősség a hagyományos kategóriákkal a következőképpen ábrázolható: 1——2——3——4

vétkesség	véletlen, szubjektíve elháríthatatlan	objektíve elháríthatatlan

A „szubjektív" felelősség az 1—2 vonalon áll fenn, az „objektív" felelősség az 1—3 vonalon.

A megkülönböztetés létjogosultsága egyre kétségesebbé válik. Az „objektív" felelősség önmagában is kétségeket ébreszt, mert azt a látszatot kelti, hogy megelőző-nevelő célzattal létezik felelősség olyan kárért, amelyről a károkozó egyáltalán nem tehet. E felfogás alapján fel lehet adni a megelőző-nevelő célzatot, ahogyan ezt sok burzsoá szerző teszi, de akkor az intézmény elveszti kapcsolatát a felelősség intézményével. Ugyanez az eredmény, ha — amint ezt több szocialista szerző is teszi — tagadják azt, hogy nem vétkes magatartással szemben lehet megelőző-nevelő hatást kifejteni. A vétkességi elv legkövetkezetesebb képviselői ezért az „objektív" felelősséget nem is tekintik felelősségnek (pl. a szovjet *Malein*). Ha viszont elismerik azt, hogy nem vétkes magatartással szemben is kifejthető megelőző-nevelő hatás, akkor már nem állnak következetesen az „objektív" felelősség talaján, túllépnek azon, hogy merőben az okozati összefüggés alapítja meg a felelősséget, hiszen a vétlen károkozó magatartást is befolyásolhatónak tartják. Ebben az esetben a „szubjektív" és az „objektív" felelősség többé nem ellentétei egymásnak. Tovább bonyolítja a kérdést az olyan felelősségi esetek elszaporodása, amelyekben a felelősségnek ugyan feltétele a vétkesség, de nem az lesz felelős, aki vétkesen járt el (l. IV. 4.), valamint az a tény is, hogy az „objektív" felelősség eseteinek 95—96%-ában a vétkesség is megállapítható. A megoldást lehetővé tevő alternatíva a felelősségnek a *felróhatóságtól* való függővé tétele, ahol a felróhatóságnak csak általános esete a vétkesség, de az magában foglalja a különleges védekezésfajták elmulasztását is (l. IV. 1. *c*).

Ezt a megoldást vagy ehhez hasonlót a következők támasztják alá.

a) Világjelenség a polgári jogban a vétkesség *denaturálódása:* a jog gyakran tekint vétkesnek olyan magatartást, amely nem von maga után társadalmi rosszallást, erkölcsi elítélést (valaki pl. teniszezés közben egy rosszul sikerült ütéssel eltalál egy lámpaburát). Ehhez járul a vétkesség *objektiválódása:* általánosított vagy specifikus zsinórmértékek, tipizált társadalmi elvárások és nem az egyéni képességek szerint ítélik meg a vétkességet: a vétkességi, tehát „szubjektív"-nek nevezett felelősség addig terjed, ahol az alkalmazandó *mérce szerint* már nem várható el a károkozás elmaradása, az „objektív" felelősség pedig addig, ahol már *senkitől* sem várható el. Mindebből látható, hogy a „szubjektív" felelősség nem igazán szubjektív; a vétkességi és az ún. objektív felelősség közötti valóságos különbség csökkent: a különbség egy széles sávban merőben jogi-technikai jellegű.

b) A gyakorlatban megvolt különbséget tovább csökkentette az, hogy a vétkességi felelősség szintjét a szocialista jogok a szocialista társadalmi együttélés és együttműködés követelményeinek megfelelően megemelték. Ezzel szűkült a fenti ábrán látható 2—3 mezőny. Ezt a mezőnyt azonban nemcsak szűkítették, hanem *el is relativizálták.* Sokkal magasabb követelményeket támasztanak pl. állami vállalatokkal szemben, mint állampolgárok terhére. Állami vállalat a legritkább esetben tudja vétlenségét bizonyítani: „vétkességi" felelősség szintjét. A 2—3 mezőny az állami vállalatok vonatkozásában összezsugorodik vagy éppenséggel eltűnik, mások vonatkozásában szűkül ugyan, de megmarad. Nincs tehát éles határvonal a vétkességen alapuló és a vétkességtől független felelősség között.

c) Gyakoriak azok az esetek, amelyekben valaki más személy vétkességéért felelős (l. IV. 4.); ez a „szubjektív" és az „objektív" felelősség közötti átmeneti jelenség.

d) Azáltal, hogy a szocialista jogok túlnyomó többsége a vétkesség meglétét vélelmezi (l. IV. 3. *a*), óhatatlanul előfordulnak olyan esetek, amelyekben a vétkességi felelősséget csak azért állapítja meg a bíróság, mert a vétlenséget nem sikerült bizonyítani, noha a károkozó valójában nem volt vétkes.

A „szubjektív" felelősség tehát elvileg is, gyakorlatilag is sok átmenettel közelít az „objektív" felelősséghez. A kettő egymásnak többé egyáltalán nem ellentéte, hanem *az ún. „objektív" felelősség egy merev szabállyal kifejezett határesete a rugalmasan megfogalmazott és alkalmazott „szubjektív" felelősségnek.* Valójában tehát nem két kategóriáról van szó, hanem egy, *a felróható okozáson alapuló felelősségi skáláról.*

7. Felelősség méltányosság alapján.

A polgári törvénykönyv hatályba lépését megelőzően a bíróság az 1928. évi magánjogi törvénykönyvjavaslat (l. III. 2. *b*) hatására a jogellenesen kárt okozót a felróhatóságtól függetlenül kártérítésre kötelezhette, ha ezt a

méltányosság a körülményekre, különösen a felek anyagi helyzetére tekintettel megkívánta. Ez a rendelkezés az ún. „szociális jogalkotás" körébe tartozott: olyan szociális rendelkezés volt, amely egyrészt nem érintette az uralkodó osztály lényeges érdekeit, másrészt beleillett azokba a törekvésekbe, amelyek a törvényesség lazítását azzal kívánták szolgálni, hogy a bírónak szabad kezet adtak az ítélkezés terén. Ilyen rendelkezést tartalmazott az 1923. évi szovjet-orosz polgári törvénykönyv is. Ott ez a nepmanok és kulákok ellen irányult; már a húszas évek végén a szovjet legfelső bíróság kimondta, hogy — tekintettel arra, hogy a szovjet társadalmi rend alapja a munka — ezt a szabályt alkalmazni nem lehet. Ha ki-ki teljesítménye szerint részesedik a javakból, akkor kártérítés fizetésére is ki-ki csak „teljesítménye" szerint lehet köteles.

A méltányosságon alapuló felelősségnek tehát létjogosultsága olyan társadalmakban lehet, amelyekben nagy vagyoni különbségek vannak, és a nagy vagyonnak nem a munka a forrása. Hogy bevezetik-e, az az uralkodó osztály *jogpolitikai döntésétől* függ: kíván-e a saját érdekében ezzel is enyhíteni a szociális feszültségen vagy sem. Ezért a „méltányossági felelősség" kifejezés nem is pontos: megszépítően fejezi ki azt, hogy itt egy olyan társadalmi és nem egyéni szempontú döntésről van szó, amely a felelősség körébe von a felelősségtől teljesen idegen kárviselést — arról nem is szólva, hogy a „méltányossági felelősség" a jogpolitikailag kedvezményezett számára méltányos, a másik fél számára viszont méltánytalan.

8. A polgári jogi felelősség más koncepciója.

A most kifejtett felfogás nem általános. Gyakori az, hogy a polgári jogi felelősséget nem hozzák szerves kapcsolatba a jogi és különösen nem a társadalmi felelősséggel, hanem egyszerűen a polgári jog szerint jogellenes magatartás szankcióit, illetve szankcióval való fenyegetettségét tekintik polgári jogi felelősségnek, amelyhez vagy szükség van vétkességre vagy elegendő az okozati összefüggés a jogellenes magatartás és a kár között. Az idevágó nézetek szerint az objektív és a szubjektív szankció (l. I. 4.) egyaránt a polgári jogi felelősség körébe tartozik.

9. A polgári jogi felelősség funkciói.

Abban mindenki egyetért, hogy a polgári jogi felelősség fő funkciói: a megelőzés-nevelés és a reparáció.

A két funkció között bizonyos ellentmondás is van. A reparációs funkció azt kívánná, hogy a károkozó minden általa okozott kárt térítsen meg, a megelőző-nevelő funkció pedig azt, hogy ne legyen köteles nem felróhatóan okozott károkat megtéríteni. Ezt az ellentmondást a polgári jogi felelősség alapjában, hagyományosan úgy oldja fel, hogy felelősséget csak felróhatóság esetében enged, de ebben az esetben a kártérítést nem a felróhatósághoz igazítja, mint a büntetőjog, hanem az okozott kárhoz.

Ez a megoldás azonban főleg a technika fejlődése folytán már nem tökéletes. A gépek tömeges alkalmazása, a nagy sebesség zsúfolt utakon stb. a károkozások számát és súlyosságát nagymértékben megnövelte. A gondatlanság legalsó határán levő, elkerülhetetlen pillanatnyi figyelemkiesés olyan hatalmas károkat okozott, amelyek nincsenek arányban sem a gondatlanság súlyával, sem a károkozó fizetőképességével. Ahol a potenciális károkozót — pl. a gépkocsivezetőt — életveszély és büntetőjogi felelősség is fenyegeti, ott sok vonatkozásban kétségessé vált a polgári jogi felelősség megelőző-nevelő funkciójának fontossága. A két elv egyensúlya megbomlott, és a reparációs elv súlya megnövekedett.

Mindez a reparációt tökéletesebben megvalósító biztosítás előtérbe nyomulására és a polgári jogi felelősség némi visszaszorulására vezet. Különösen burzsoá államokban elterjedtek olyan nézetek, amelyek a polgári jogi felelősséget a szándékos vagy különösen kirívóan gondatlan károkozások szűk területére javasolják korlátozni, egyébként felváltanák azt általános vagyon- és balesetbiztosítással (l. II. 3.). Kisszámú államban — Lengyelországban is — ez a rendszer a gépjárműközlekedés területén megvalósult. Másutt — pl. Magyarországon — a gépjárműközlekedés területén is csak akkor kártalanít a biztosító, ha a felelősség megállapítható, tehát nem minden baleset esetén, az egyébként felelős személy azonban csak szándékos és súlyosan gondatlan károkozás esetén kényszerül fizetésre, tehát polgári jogi felelőssége az átlagesetekben nem realizálódik.

10. A polgári jogi felelősség területei.

Polgári jogi felelősség elvileg bekövetkezhet *a)* személyhez, illetve szellemi alkotáshoz fűződő személyi jogok megsértése (l. IV. 6.) és *b)* vagyoni jogok megsértése esetén.

A vagyoni jogok megsértése lehet:

ba) jogellenes vagyoneltolódás létrehozása (pl. érvénytelen szerződés, jogalap nélküli birtoklás és gazdagodás, szerzői jogbitorlás, szabadalombitorlás),

bb) jogos vagyoneltolódás meggátlása (pl. szerződésszegés),

bc) értékpusztítás, értékkeletkezés meggátlása (a szoros értelemben vett károkozás).

A polgári jogi felelősség hagyományos, központi jelentőségű tényállása a károkozás, amely kártérítési kötelezettséget vált ki. Ennek általános esete az ún. *deliktuális* felelősség és speciális esete a *kontraktuális* felelősség; vannak, akik e kettőt a polgári jogi felelősség két ágának tekintik. A kontraktuális felelősség szerződésszegés esetén következhet be, a deliktuális felelősség pedig bármilyen szerződésen kívüli károkozás esetén.

A kettő határvonala erősen vitatott. Hagyományosan úgy szokták őket megkülönböztetni, hogy a szerződési érdek megsértése kontraktuális felelősségre vezet, más érdek megsértése deliktuális felelősségre (ha a vásárolt mosógép kiszakítja a ruhát, ez kontraktuális felelősséget válthat ki, de ha áramütést mér a vevőre, deliktuális felelősségre kerülhet sor). Más felfogás szerint a szerződés teljesítése során okozott minden kár kontraktuális jellegű (tehát az áramütés okozta kár is). Elterjedt nézet az is, hogy a károkozás akkor, ha az a szerződés lététől függetlenül is jogellenes, kontraktuális *és* deliktuális, és a károsult választhat, hogy a felelősséget szerződésszegés vagy szerződésen kívüli károkozás címén érvényesíti-e (a mosógéptől áramütést szenvedett kontraktuális alapon perelheti az eladót és deliktuális alapon a mosógép gyártóját). Ilyen szabályt tartalmazott az 1900. évi magyar általános polgári törvénykönyv tervezete (1078. §), és *Grosschmid* (I. III. 3.) is híve e felfogásnak, ma pedig ezen alapul az ún. *termelői felelősség* egyik lehetséges megoldása. Ha viszont a károkozás kizárólag a szerződés megszegéséből adódik (pl. a késedelmes teljesítéssel okozott kár), akkor tisztán kontraktuális felelősségről van szó.

A kontraktuális kártérítési felelősség szabályai alapjában azonosak a deliktuális felelősség szabályaival, de vannak köztük eltérések:

A deliktuális felelősségből eredő kártérítés mértékét a bíróság kivételesen csökkentheti, a kontraktuális felelősség körében ezt nem teheti meg.

Egyes szerződésfajták körében (pl. a megbízásnál) a kontraktuális és a deliktuális felelősség szabályai eltérnek egymástól.

Sok külföldi jogban a kontraktuális felelősség csak a normálisan előrelátható károkra terjed ki, a deliktuális felelősség azonban minden olyan kárra, amely releváns okozati összefüggésben (l. IV. 2.) áll a károkozó magatartásával.

A polgári jogi felelősség körében csak a deliktuális kártérítési felelősség kerül tárgyalásra.

II. Nemzetközi intézménytörténet. 1. Előtörténet. 2. Liberálkapitalizmus. 3. Monopolkapitalizmus. 4. Szocializmus.

1. Előtörténet.

A természetadta közösségekben a felelősség társadalmi jellegű volt, differenciálatlan, korlátlan és a magatartás értékelésétől (a vétkességtől) független, egyrészt annak következtében, hogy az egyes ember személyisége nem alakult ki, az egyén csak mint a közösség tagja létezett, másrészt mert a termelési viszonyok vagyoni jellegű szankciókat még nem tettek lehetővé. A közösségben *belül* az egyént mint a közösség tagját vonták felelősségre: mind a közösség, mind az, akinek magatartása a közösségi szabályokba beleütközött, úgy élték át a sérelmet, mint ami az egész közösségre vet árnyat és hívja ki a felsőbb hatalmak haragját. E felsőbb hatalmak kiengesztelését szolgálta a büntetés (pl. a halállal egyenlő kiközösítés, a megkövezés stb.). A közösségek *között* a felelősségre vonás háború formájában jelentkezett, amelyek eredményeképpen a foglyokat megölték, hiszen a termelési viszonyok még nem tették lehetővé azt, hogy a hadifogoly rabszolgává válva hasznot hajtson a közösségnek. Ez a felelősség tehát mind a közösségen belül, mind a közösségek között *kollektív* jellegű volt.

A természetadta közösségek *felbomlása* idején — a magántulajdon megjelenésétől a kapitalizmus kibontakozásáig — megjelent a *jogi* felelősség, amely jogágazatilag igen hosszú ideig nem differenciálódott. A magántulajdon lehetővé tette, hogy a kompozíció formájában megjelenjék a *vagyoni* szankció, és ezzel a későbbi polgári jogi kártérítési felelősség előképe. Előképe csupán, mert a kompozíció nem felelt meg az okozott kárnak: mai kifejezésekkel élve vegyítette a kártérítés és a bírság elemeit, továbbá mert a felelősség még hosszú ideig nem függött a magatartás értékelésétől (a vétkességtől).

A továbbfejlődés motorja a kereskedelem fejlődése volt. Ahol a kereskedelem kifejlődött, ott általában két lényeges változás következett be:

a) a vagyoni szankció mindinkább az okozott kárhoz igazodott, megjelent a *kártérítés*, és ezzel megindult a büntetőjogi és a polgári jogi felelősség szétválásának folyamata, bár még az 1790. évi porosz kódex és az 1806. évi osztrák általános polgári törvénykönyv büntetőjogias szemlélettel a vétkesség fokát is figyelembe venni rendelte a kártérítés megállapítása során.

b) A magántulajdon az emberi személyiség kialakulását előmozdította, a terjedő kereskedelem kialakította a kockázat tudatát. Jórészt ennek eredményeképpen alakult ki a *vétkesség* fogalma: bizonyos károkozásfajták körében a károkozó vétkessége a kártérítési kötelezettség feltételévé vált.

Ugyanakkor a büntetőjogi és a polgári jogi felelősség teljes szétválása nem ment végbe. Gyakori volt a „büntető kártérítés" (pl. az okozott kár többszöröse), a kártérítés mértéke nemcsak a kártól függött, hanem a vétkesség fokától is, és mindkét területen csak a jog által meghatározott károkozásfajták váltottak ki felelősséget, nem pedig általában a károkozás.

A most vázolt korszakban a polgári jogi felelősség fordulópontját a római jogban, elsősorban a jusztiniánuszi kodifikációban érte el. A római jog fejlődése során a legnagyobb jelentősége a lex Aquilia-nak (id. e. 287.) volt, amely fizikai erővel okozott testi sértésekre

vonatkozott és kezdetben független volt a vétkességtől, de a jusztiniánuszi kodifikációban már mint a vétkességen alapuló, igen széles tényállásra kiterjedő felelősség jelentkezett. A másik lényeges római jogi intézmény a dolgok őrizetével kapcsolatos *custodia*-felelősség volt, amely ugyanezt a pályát futotta be a vétkességtől független felelősségtől a vétkességen alapuló felelősségig (*Mádl*, 1964.).

2. Liberálkapitalizmus.

A hűbéri kötöttségek megszüntetése, a szabad vállalkozás biztosítása, az áruviszonyok általános elterjedése megkívánta az akaratszabadság eszméjének felmagasztalását, a jogban pedig annak az elvnek a kimondását, hogy minden szabad, ami nem tilos. Az *angol* jog itt meg is állt (l. alább), de a legtöbb más jogrendszer levonta annak a következményeit is, hogy az áruviszonyok nemcsak szabad mozgásteret igényelnek, hanem a biztonság jogilag egyenlő mértékét is mindenki számára. Ennek felel meg az általános kivétel a „mindent szabad, ami nem tilos" tétele alól: „a károkozás tilos, kivéve, ha megengedett". A polgári jogi felelősségben a felelősségi tényállások felsorolását felváltja a károkozás általános tilalma, az ún. *általános civiljogi deliktum* — ez újabb lépés a büntetőjogi és a polgári jogi felelősség szétválása útján.

A szabad akarat ideológiájával párosul az a tétel, hogy a szabad ember felelős tettei következményeiért. Ebbe a tételbe többnyire beleértik azt, hogy nem lehet felelős azért, amiről nem tehet. Ezt az értelmezést alátámasztja a vallás bűn és bűnhődés-koncepciója, és támogatja a szabad vállalkozás e korban érvényesülő kockázatvállalási koncepciója: mindenki viseli hibás tette következményeit és az őt sújtó véletlenek és katasztrófák kockázatát. Ezért a burzsoázia győzelmének a második következménye *a vétkességi elv trónra lépése* lett. A vétkességi elv tehát nem közvetlenül az áruviszonyokból folyik, hanem az áruviszonyok korabeli ideológiájából.

Az áruviszonyok közvetlen következménye viszont a felelősség mércéje: a hibásan cselekvőt tekintet nélkül vétkessége fokára kötelezni kell az okozott veszteség helyrehozatalára. A harmadik elv ezért legalábbis a deliktuális felelősség (l. I. 10.) területén: a kártérítés mértéke az okozott kár, vagyis *a teljes kártérítés* elve.

A polgári jogi felelősség intézménye fejlődésének csúcspontját érte el a liberálkapitalizmusban. *Már* teljesen különvált a büntetőjogi felelősségtől, és *még* nem kezdte ki a biztosítás. Az eszközei akkor voltak a leginkább összhangban a kor gazdálkodásával és kártípusaival, és ezért ekkor épült ki a legkövetkezetesebben.

A három említett korszakalkotó tételt először és a legvilágosabban a következetes polgári forradalom joga, a *francia* polgári törvénykönyv fejezi ki. A legkevésbé következetes ebben a tekintetben is a korai polgári forradalom (→ *Polgári jog* 2. *a*) *angol* joga, ahol a büntetőjogi felelősséggel fennállott kapitalizmus előtti egység maradványaként ma sem ismeretes az általános civiljogi deliktum, hanem csupán meghatározott károkozás-fajták (tort-ok) vezetnek felelősségre, és ahol fennmaradt néhány magánbüntetést megvalósító büntető kártérítés is. A késleltetett polgári forradalmak (→ *Polgári jog* 2. *c*) *német* joga szintén őrzi a nyomait annak a kornak, amikor csak a törvényben meghatározott károkozásfajták vezettek felelősségre, bár itt a bírósági gyakorlat gyakorlatilag majdnem teljesen kifejlesztette a károkozásért való általános felelősséget.

3. Monopolkapitalizmus.

A monopolkapitalizmus kifejlődésével bekövetkezett a liberálkapitalizmusban csaknem egyeduralkodóvá tett *vétkességi elv trónfosztása* anélkül, hogy a polgári törvénykönyvekben a díszhelyét is elvesztette volna, valamint *meggyengült a teljes kártérítés elve.* Mindkét változás a már említett társadalmi-technikai változások (l. I. 6.) következménye volt: a veszélyforrások nagymérvű megnövekedése és az arány felbomlása egyfelől a károk mértéke, másfelől a gondatlanság foka és a károkozó fizetőképessége között változásokra vezetett.

a) A vétkesség-fogalom egyrészt egyre kevésbé jelentett erkölcsi elítélést kiváltó magatartást, vagyis objektiválódott és denaturálódott, amennyiben egyre inkább magatartási zsinórmértékek szerint került megállapításra és nem az egyéni képességek szeint, továbbá anonimmá vált (egy nagyvállalaton belül gyakran nem lehet a hibát lokalizálni), és mindezek folytán a vétkesség-fogalom nagymértékben felvizeződött és technikaivá vált. Másrészt ha elvben a felelősség „főszabálya" maradt is, a valóságban kiszorult vagy háttérbe szorult a két leghatalmasabb veszélyforrás körében: a közlekedésben és az üzemi balesetek területén.

A vétkességi elv mellé nagy nyomatékkal lépett először a *kockázatviselés*, majd a *kárelosztás* elve.

Az új jelenségekre először a régi individualista keretek között reagáltak: az olyan vállalatnak, amely üzemi költségeit — ideértve a kártérítéseket — nem tudja elviselni, el kell tűnnie a gazdasági életből. Előtérbe lép a *kockázat* elve, amely továbbra is kártelepítési és nem kárelosztási elv: vétlenség esetén a kárt többé nem a károsultra, de a károkozóra hárítja. Azt javasolja, hogy a vétkesség elve helyébe az okozás elve lépjen, az ún. „szubjektív" felelősséget váltsa fel az ún. „objektív" felelősség (l. I. 6.). Ennek érdekében először skandináv államokban léptek fel *(Ussing, Stang)*. Megszaporodtak a vétkességtől független felelősség esetkörei, különösen ott, ahol gépek működtetésével vagy természeti energiák igénybevételével okoznak kárt, de a tétel

általánossá nem vált. Noha az érintetteknek elvileg megvan a lehetőségük arra, hogy szolgáltatásaik árába belekalkulálják a várható kártérítési terheket, és ezáltal egy primitív, bizonytalan és nem gazdaságos károsztást valósítsanak meg, ez a terhes megoldás nem tudott áttörni, a megoldást új alapokon kezdték keresni. Ehhez a még individualista alapokon álló, de már bizonyos károsztást is megvalósító megoldás jó átmenetet biztosított.

A kockázatviselésre alapított kártelepítési elvből *károsztási* elv lett, amely már tudatosan törekszik a károkat gazdaságosan szétosztani a hasonló veszélyeknek kitettek között, és amely ebben az értelemben kollektív elemeket vesz fel. Ennek eszköze a biztosítás. A „legjobb károsztó"-ra telepítik a kárt — arra, akinél a legvalószínűbb, legcélszerűbb, leginkább elvárható, hogy biztosítással védekezzék, majd bizonyos területeken kötelezővé teszik a biztosítást. A vállalatok többé-kevésbé jól kalkulálható, állandó biztosítási díjakat fizetnek, és ezzel széles körben megváltják felelősségüket, és egy külön vállalat, a biztosító összegyűjti ezeket a díjakat, összegüket befektetésekkel tovább növeli, profit fejében elvégzi a károsztást (a károsultak kártalanítását), és viseli azt a kockázatot, hogy a bekövetkező károk esetleg meghaladják a valószínűnek tartott károk mértékét. Itt már nem a vétkességi elvet váltják fel a kockázati elvvel, hanem — főként a közlekedésben — a felelősséget váltják magymértékben fel a biztosítással. Itt a büntetőjogi felelősségtől való elválás a végpontjára érkezik. A polgári jogi felelősség széles területen megszűnik: visszaszorul a szándékos és rendkívül súlyosan gondatlan károkozások szűk területére. Ez az elv az üzemi balesetek és a közlekedés területén sok országban messzemenően megvalósult, de általános érvényesítését — legalább egyelőre — az elv leglelkesebb híveinek túlnyomó többsége sem tartja lehetségesnek.

b) A termelőerők fejlődésével beállott, említett aránybomlás másik következménye az volt, hogy ha fő elvként meg is maradt, de erősen meggyengült *a teljes kártérítés* elve. Több országban *(Svájc, skandináv* országok) az összes körülmények mérlegelése alapján kell megállapítani a kártérítés mértékét, másutt (pl. *NSZK)* a bírósági gyakorlat a teljes kártérítés elvét az okozati összefüggés (l. IV. 1. *d*) értelmezésével korlátozza. Ezáltal az áru-magántulajdon lényegével, a burzsoá jogbiztonsági koncepcióval ellentétes megoldás vert gyökeret, a megváltozott viszonyokhoz való kényszeredett alkalmazkodás során.

4. Szocializmus.

A polgári jogi és büntetőjogi felelősség szétválása után a szocialista jogban további differenciálódás következik be: a polgári jogi felelősségből kiválik a munkajogi és a szövetkezeti jogi felelősség (l. I. 3.).

Az OSZFSZK 1923. évi polgári törvénykönyvének a felelősségről szóló alaprendelkezését kezdetben úgy értelmezték, hogy az a vétkességtől független felelősségi rendszert vezet be, de a harmincas években alapjában annak a törekvésnek a hatására, hogy a vállalatok tevékenysége reálisan legyen értékelhető *(Joffe, Sólyom* szerint főként ideologikus okokból), uralomra jutott az a felfogás, hogy a szocialista polgári felelősség a *vétkességen* alapul; csak így tudja nevelő funkcióját betölteni. Ezt a vétkességet a társadalmi elvárások alapján kell megítélni, és vélelmezni kell (l. IV. 3.); a vétkesség vélelme a deliktuális felelősség körében a burzsoá jogokban csak kivételesen található meg.

Jelentős vívmánya a szocialista jogoknak, hogy az *alkalmazottak és szövetkezeti tagok* által munkájuk végzése során okozott károkért a kívülálló károsultnak csak a vállalat, szövetkezet felel; a közvetlen károkozót csak a vállalattal, szövetkezettel szemben terheli nagymértékben korlátozott munkajogi, illetve szövetkezeti jogi felelősség.

Ugyancsak jelentősen továbbfejlesztették a szocialista jogok a vétkességtől független felelősséget a *fokozottan veszélyes tevékenységért*; szemben a burzsoá jogokkal, ez a felelősségi alakzat beépül a polgári törvénykönyvekbe, mégpedig általánosított megfogalmazásban.

Végül abból kiindulva, hogy a felelős személy fizetőképességét meghaladó kártérítési kötelezettségtől nem várható nevelő-megelőző hatás, és az ilyen súlyos kötelezettség a munkamorált is rontja, a szocialista jogok lehetővé teszik *a kártérítés mérséklését*, ha a teljes kártérítés súlyos helyzetbe hozná a felelős személyt.

III. Magyar intézmény- és tudománytörténet.
1. Alapok. 2. Vétkesség nélküli felelősség. 3. Alkalmazottak, megbízottak károkozása. 4. Állami felelősség. 5. Nem-vagyoni kártérítés. 6. Tudománytörténet; Grosschmid. 7. Marton Géza. 8. A felszabadulástól a polgári törvénykönyvig.

1. Alapok.

A magyar polgári jogi felelősség — eltekintve egyes résztörvényektől — a bírósági gyakorlat műve volt. Idevágó hazai tradíciók nagymérvű hiányában a múlt század utolsó harmadában a bírósági gyakorlat először az osztrák általános polgári törvénykönyv hatása alatt fejlődött, olyannyira, hogy ittott ítéleteiben kifejezetten hivatkozott erre a külföldi kódexre (pl. az 549. sz. elvi határozat). Az 1900. évi általános polgári törvénykönyvtervezet azonban már erősen az 1896-ban megalkotott német polgári törvénykönyv befolyása alatt állt, és a gyakorlat is erősen német hatás alatt fejlődött. Megjegyzendő azonban, hogy jelentős vonatkozásokban túl is lépett ezeken a kódexeken, különösen a vétkességtől

független felelősség kiterjesztésében és a joggal való visszaélés tilalmának korszerűbb megfogalmazásában. A bírósági gyakorlat kezdettől fogva elismerte az általános civiljogi delictumot, amit a *német* jog nem tett meg: az alapkiindulása az volt, hogy a bizonyítottan jogellenes és vétkes károkozás megalapítja a felelősséget, feltéve, hogy jogvédte érdekeket sértett. Ez a tétel belekerült az 1900. évi általános polgári törvénykönyv-tervezetbe és az 1914. évi Javaslatba is. A bírósági gyakorlat és a kódextervezetek és javaslatok között azonban kölcsönhatás volt: a bírói gyakorlat fejlődését nagymértékben befolyásolták a készülő polgári törvénykönyv tervezetei és javaslatai; ezek szabályainak tetemes része beépült a bírósági gyakorlatba.

2. Vétkesség nélküli felelősség.

A vétkességen alapuló felelősség mellett a bírósági gyakorlat egyre szélesebb körben ismerte el a vétkességtől független felelősséget, mégpedig három indokból.

a) Az egyik az, hogy egy *„nyerészkedő"* (haszonra törekvő) vállalatnak magának kell viselnie a kívülállóknak okozott károkat; ennek az elvnek az elfogadása jelentősen meghaladta az akkori német jog álláspontját. A vízművek azért felelnek a csőrepedésért, mert „pénzért szolgáltatnak" (181. sz. elvi határozat, 1902), noha a szülőt a kötelező felügyelet elmulasztásáért felelőssé teszik (526. sz. elvi határozat, 1914), a gyermekmenhelyet nem teszik felelőssé, mert nem „nyerészkedő vállalat" (532. sz. elvi határozat, 1916). Ez megfelelt az 1900. évi polgári törvénykönyv-tervezet és az 1914. évi javaslat rendelkezéseinek; az 1928. évi javaslat azonban csak különleges veszéllyel járó üzemmenet esetén rendelt „objektív" felelősséget. A bírósági gyakorlat mégis e javaslat méltányossági felelősségi szabálya, az 1917. évi 84. sz. kúriai teljesülési határozat, majd a 82. sz. jogegységi döntvény (1936) alapján továbbra is gyakran a vétkességtől függetlenül tette felelőssé a nagyvállalatokat, tekintet nélkül a károkozó tevékenység veszélyességére.

b) A vétkességtől független felelősség másik indoka éppen a *különleges veszéllyel* járó tevékenység. A gondolat a német és osztrák jogból ered, de a gyakorlat e jogok megoldásain túlment. A német mintára készült, „vaspályák által okozott halál vagy testi sértés iránti felelősségről" szóló 1874. évi XVIII. törvény volt e felelősségi alakzat első megnyilvánulása. E veszélyes üzemi felelősség körét azonban a bírósági gyakorlat némi ingadozás után szüntelenül tágította — idevonta a légszeszvilágítást, a robbanóanyag-tartást, a közúti gépjárművek üzemeltetését, a felvonók működtetését, az erősáramú villamosságot szolgáltató vállalatokat —, majd *általánosította:* minden olyan tevékenységre kiterjesztette, amely különleges veszéllyel jár. Ilyen megfogalmazásban került be a szabály először az 1913. évi Tervezetbe, majd az 1928. évi Javaslatba, vagyis — ellentétben a német és osztrák megoldással — a tervek szerint beépült volna a polgári törvénykönyvbe. Ezenkívül a bírósági gyakorlat teljes kártérítést biztosított az áldozatoknak, szemben a német és osztrák joggal, amely a vétkesség követelménye elejtésének mintegy ellentéteül maximálta a kifizethető kártérítést. Mindezzel a magyar bírósági gyakorlat — együtt az OSZFSZK 1923. évi polgári törvénykönyvével — a világfejlődés élére került ebben a kérdésben.

c) A vétkességtől független felelősség harmadik esete a *méltányosságon* alapuló felelősség, mégpedig először egy speciális esetkörben: az elmebeteg károkozó vagyonát is igénybe lehet venni a károsult kártalanítására, ha ezt egyfelől a méltányosság, másfelől az elmebeteg vagyoni helyzete indokolja (162. sz. elvi határozat, 1897). A szabály az 1928. évi magánjogi törvénykönyv-javaslatban általánosodott. Eszerint a vétlen károkozó a kárt annyiban köteles megtéríteni, amennyiben az máshonnan — például biztosításból — meg nem térül, és amennyiben ezt, tekintettel a körülményekre, különösen az érdekelt felek vagyoni viszonyaira, a méltányosság megkívánja (1737. §). A bíróságok ezt a szabályt ritkán ugyan, de alkalmazták. Emellett a nem-vagyoni kártérítés (l. III. 5.) egyik feltétele is a méltányosság volt.

3. Alkalmazottak, megbízottak károkozása.

Alkalmazottnak vagy megbízottnak ebben a minőségében elkövetett károkozásai esetén a munkáltató, illetve megbízó felelőssége az *angol* és *francia* megoldáshoz képest korszerűtlen, a *német* és *osztrák* megoldáshoz hasonló. A munkáltató vagy megbízó akkor felel, ha nem tudja bizonyítani, hogy az alkalmazott vagy a megbízott megválasztásában, felügyeletében és utasításokkal való ellátásában a kellő gondosságot kifejtette (84. sz. teljesülési határozat, 1917). Ez a megoldás nagyvállalati viszonyok között elavult, mert hiszen a nagyvállalat tulajdonosa már nem személyesen alkalmazza, utasítja és felügyeli a munkásokat. Ezen a bírósági gyakorlat két kivétel létesítésével segített: az egyik a fokozottan veszélyes tevékenységre vonatkozik (l. III. 2. *b*), a másik az üzem különösen nagy terjedelmére: ahol az alkalmazottak károkozásait mint üzemi költségeket kalkulálni lehet, ott vagy méltányossági felelősségre kerülhet sor (l. III. 2. *c*), vagy az *angol* és *francia* megoldáshoz hasonlóan az alkalmazott saját vétkessége alapítja meg a munkáltató felelősségét (186. sz. elvi határozat a gazda és „cseléd"-je vonatkozásában, általánosítva az 1900. évi Tervezetben, az említett korszerűtlen megoldással felváltva az 1914. évi Javaslatban és az ezt követő bírósági gyakorlatban, végül a korszerű javaslat meghonosítása a 82. sz. jogegységi döntvényben 1936-

ban). Egyébként a munkáltató vagy megbízó felelőssége a károkozó alkalmazottat vagy megbízottat a felelősség alól nem mentesítette.

4. Állami felelősség.

A közhatalmi tevékenység körében okozott károkért való felelősség területén megkülönböztették egyfelől a törvényhatóságok tagjait, valamint a községi alkalmazottakat a szorosan vett állami tisztviselőktől, bíráktól, ügyészektől. Az előbbiek a községi törvény (1886. évi XII. tv.) alapján feleltek vétkes károkozásaikért, feltéve, hogy a kár szabályszerű jogorvoslattal elhárítható nem volt. Ha fizetőképtelenek voltak, helyettük a község felelt. A szorosan vett állami tisztviselők felelősségére nem volt jogszabály, de azt a bírósági gyakorlat bizonyos esetekben elismerte. A bírák és ügyészek az 1871. évi VIII. törvény értelmében akkor feleltek, ha felelősségüket előbb fegyelmi hatóságuk vagy a büntető bíróság megállapította. Ha az állami tisztviselő felelőssége megállapítható volt, akkor az állam felelőssége is beállt, mégpedig nemcsak a károkozó hivatalnok fizetőképtelensége esetén (976. sz. elvi határozat, 1933).

5. Nem-vagyoni kártérítés.

A személyhez fűződő jogok sérelméből eredő nem-vagyoni kár (pl. elszenvedett fájdalom) megtérítését a bíróságok szándékos károkozások esetén bizonyos esetekben megítélték (pl. törvényi alapon a személyes szabadság megsértése esetén, továbbá rágalmazás, becsületsértés, hitelrontás, hamis vád esetén, ha ez a méltányossággnak megfelelt). Ezt a kört a bíróságok az akkori erkölcsi felfogásnak megfelelően kiterjesztették. A 158. sz. elvi határozat pl. kimondta, hogy ha köztudomásúvá válik, hogy egy leányon erőszakos nemi közösülést követtek el, ez a lány férjhezmenését gátolja, tehát a cselekmény a leány női becsületén, erkölcsi integritásán és közvetve vagyoni érdekein is csorbát ejtett. Ezért a károkozó olyan összeget köteles megfizetni, amelynek birtokában a leány férjhezmenési esélyei — osztályhelyzetére tekintettel — „ép oly arányban növekednek, mint amily arányban férjhezmenési lehetőségét a kiskorú alperesek csökkentették" (1912).

6. Tudománytörténet; Grosschmid.

A magyarországi elmaradott viszonyok következtében a századfordulóig polgári jogi felelősségelméletről aligha beszélhetünk. A *Dárday* által kiegészített *Zlinszky* Imre-féle Magyar magánjog 5. kiadása (1894) pl. amennyiben polgári jogi felelősségről szól, jobbára az osztrák polgári törvénykönyvet, a szász polgári törvénykönyvet, a bajor, drezdai és német javaslatot idézi. Két alaptételt tartalmaz. Az egyik előremutató: elismeri, hogy mindenféle vagyoni károkozás kártérítési kötelem alapjául szolgálhat. A második tétel szerint bizonyos esetekben pénzbírságból álló magánbüntetés is követelhető. Ebből világos, hogy a polgári jogi felelősség némileg összeszövődötten jelentkezik a *büntetőjoggival és a kihágásért* való felelősséggel. Már a cím — „A vétségek" — is erre vall. Még inkább mutatja ezt az, hogy az „egyes vétségek" szinte valamennyien büntetőjogilag üldözöttek vagy kihágást valósítanak meg: a kézikönyv minden esetben részletesen ismerteti a vonatkozó büntetőjogi, illetve kihágást megállapító jogszabályt, ideértve ezek szankcióit is; az „uzsora vétség"-énél polgári jogi szankcióról szó sincsen. A másik jellegzetessége a tárgyalásmódnak az akkori gazdasági struktúrának megfelelően a *mezőgazdasági* kártételek erős túlsúlya. A 12 külön tárgyalt „vétség"-ből öt ilyen jellegű, és ezek rendkívül aprólékos tárgyalása a 22 oldalból 16 oldalt vesz igénybe.

Egy évtized múltán a helyzet gyökeresen megváltozott. Az egyébként konzervatív *Kolosváry* Bálint 1904. évi kétkötetes Magyar magánjoga már kifejezetten és élesen elválasztja a polgári jogi felelősséget a büntetőjogitól, és német mintára kifejti a polgári jogi felelősség önálló fogalomrendszerét, regisztrálja a nem-vagyoni elégtétel meghonosodását a magyar bírósági gyakorlatban az osztrák jog keretei között, sőt kijelenti: „ma már általánosan elterjedt nézetnek mondható, hogy (a vétkességi felelősség) sem a jogérzetet, sem a forgalmi élet követelményeit nem képes kielégíteni, s hogy a vétkesség helyett az 'objektív károkozás' elvét kellene kizárólag figyelembe venni." (2. köt. 55.). Időközben ugyanis nemcsak a társadalmi-gazdasági körülmények fejlődtek számottevően, és nemcsak az általános polgári törvénykönyv 1900. évi tervezete látott napvilágot, de *Grosschmid Zsögöd* Benő néven írt Fejezetek kötelmi jogunk köréből (1898) c. művének 59. §-ában megjelenik az első önálló magyar polgári jogi felelősségelmélet. Grosschmid valójában, alapjában nem ezt kutatja, hanem a kártérítési kötelezettség jogalapjait, de ezek köréből kihasít kettőt: a vétkes vagy olybá vett magatartást és a kötelemszegést vagy olybá vett magatartást, és ezeket tekinti felelősségi eseteknek. Elsőként hozza továbbá kapcsolatba a már teljesen önállósult polgári jogi felelősséget a felelősség többi jogi alakzatával, ily módon a jogi felelősségben egy differenciált egységet látva. Ami a polgári jogi felelősséget illeti: „Civiliter 'felelni' valamiért annyi, mint magánjogi szabálynál fogva terhelő következménybe sodródni általa". Ez elsősorban vétkesség esetén áll be, de vannak „olybá vett" magatartások is, amelyeknél „a vétkesség lehellete" tapasztalható: ezeket kvázideliktumoknak, illetve kvázikontraktusoknak tekinti; kvázideliktum például a mögöttes felelősség esete, és amikor merőben „hibátlan személy" kénytelen felelni (l. I. 6.). A deliktuális és kontraktuális felelősség (l. I. 10.) között elvi különbséget nem lehet tenni, — írja. Grosschmid tehát elvileg a vétkességen alapuló

felelősség híve, de szűknek érzi ezt a kategóriát, és mesterségesen kiterjeszti azt olyan esetekre is, amelyekben a felelős személy személyes vétkességére nincs szükség. A polgári jogi felelősség határa a jogos károkozásoknál fekszik: ezek már kívül esnek a felelősség körén. Grosschmid tehát létrehozza a differenciáltan egységes polgári jogi felelősség fogalmát, és annak lényegét a jogellenes károkozásban látja; ezen belül a vétkesség mindig kiváltja a felelősséget, a „vétkesség lehellete" pedig kiválthatja. A „vétkesség lehelleté"-nek szemléletes fogalmával pedig korán ráérez a vétkességfogalom átalakulásának később végbemenő legfontosabb sajátosságára: a vétkesség nagyfokú elkötődésére a személyes szemrehányhatóságtól, a vétkesség objektiválódására, denatúrálódására, anonimmé válására (l. II. 3.).

7. *Marton Géza.*

A felszabadulás előtti magyar polgári jogi felelősségi elmélet a csúcspontját *Marton Géza* munkásságával érte el. Marton Géza Debrecenből sikeresen kitört a német-osztrák övezeten, és elméletével a nyugati világ jogtudományának élvonalába került, noha akkor a tételes jogok magyar művelői a nem-német világtól meglehetősen el voltak szigetelve. A polgári jogi felelősségnek a jogi felelősségbe belehelyezett egységes és minden részletre kiterjedő eredeti elméletét építette fel a történelmi fejlődésre és a legújabb társadalmi-technikai változásokra alapozva ezt az elméletet.

Az uralkodó elméletet teljesen lerombolta. Kritikája elsősorban a *vétkességi elv* mint a polgári jogi felelősség fő elve ellen irányul. Ennek először a történelmi nimbuszát rombolja le, amikor bizonyítja, hogy mind a lex Aquilia, mind a custodia-felelősség (l. II. 1. *b*) eredetileg független volt a vétkességtől. Az idők során vétkességi alapra helyezett lex Aquilia általánosodásából alakult ki az önmagának ellentmondó polgári jogi „deliktum" (azaz bűncselekmény), amelynek a vétkesség szükségképpen eleme; ez tehát szankciókötelem, noha a kor reparációs kötelmet igényel. A „polgári deliktum" megreked abban az individualista felfogásban, amely szerint a kártérítési követelés csupán a sértett alanyi joga, „csak az ő kedvéért van", noha az általános reparációs kötelem nem megtorló-helyreállító, hanem a jövőbe tekint: a társadalom védelmét szolgálja, szociális, közérdekű célokat szolgál. A vétkesség már nem elég széles alap egy felelősségi rendszer számára, hiszen a kár célszerű viselője nemcsak a vétkes lehet: „egyre több és több eshetőség és alkalom merül fel arra, hogy az egyik ember a másiknak akaratlanul, sőt észrevétlenül és kivédhetetlenül kárt okozzon." Az uralkodó elmélet azonban „ahelyett, hogy az életre irányzott tekintettel s onnan merített új felismerésekkel világító fáklyával haladt volna elöl, és mutatta volna a fejlődés helyes útját a gyakorlati jogalkotásnak és jogalkalmazásnak, a múltból átmentett fogalmaival hátul kullogott az utóbbiak mögött, . . . s minden teljesítménye abban merült ki, hogy az élet által az ő hozzájárulása nélkül, sőt néha ellenállása ellenére kreált új felelősségi alakzatokat valamiféle bűvészfogásokkal összhangba hozza a maga egyetlen tudományával, a rómaiaktól örökölt, már ott is elavult, ma annál inkább nem kielégítő felelősségi gondolatrendszerrel". Emellett a vétkességi elv önmagában is tökéletlen: nehezen bizonyítható, az üzemen belül anonimmé vált *(Josserand)*, beállt a „Beweisnotstand" *(Exner)*, a bizonyítási szükséghelyzet. Ezek a nehézségek arra szorítják a jogalkotót, hogy a vétkességet absztrakt, tipikus tárgyi ismérvekhez kösse, ez azonban az egyéni morális vétkességfogalom elejtését jelenti. Így valójában szégyenlős objektív felelősség áll elő („verschämte Zufallshaftung, *Radbruch*). A vétkességi elv csődjét gyakorlatilag a 19. század nagy ipari és forgalmi fellendülése hozta magával.

Ezt követően szemügyre veszi az *objektív felelősség*re vonatkozó különféle elméleteket, és egy részük érdemeit elismerve ezeket is alkalmatlannak ítéli a polgári jogi felelősség megalapozására: tudománytalan az, ha van egy megokolásra nem szoruló vétkességi alapfelelősség és mellette négy-ötféle egymással összefüggésbe nem hozott szempontokra épített kivételes felelősség.

Marton Géza nagy érdeme, hogy a felelősségnek mint társadalmi-gazdasági jelenségnek és célkitűzésnek egységes elméletét építi fel. A programja szerint mindenekelőtt az individualizmussal kell szakítani, és a társadalom védelmét kell a középpontba állítani. Ezért a *megelőzés* „minden jogsértésből eredő megtérítési kötelem szükségképpeni első elve". Ezt szolgálja a vétkességi elv is, csakhogy tökéletlenül. Prevenciós lehetőség ott is van, ahol nincs vétkesség, a teljességgel elháríthatatlan ok határáig, vagyis mindaddig, amíg valaki is megelőzhette volna a kár bekövetkezését. Ez a prevenciós lehetőség különösen ott nyilvánvaló, ahol a kárt valakinek a családtagja, alkalmazottai vagy dolgai okozták. Az elmélet legeredetibb vonása éppen ebben van: az objektív felelősséget a társadalom védelmére alapozza, noha ez a vétkességi elv kedvenc indoka. Éppen ennek lehetőségét szokták a vétkességi felelősség hívei kétségbevonni és szükségességét az objektív felelősség hívei tagadni. Ezen az úton a polgári jogi felelősséget harmonikusan beilleszti a jogi felelősség kereteibe, noha az objektív felelősség hívei ezt is szükségtelennek tartják. Ezt a fő elvet erősíti meg a kárrendezésnek a prevenciótól eltekintve legfontosabb elve: az *érdekelv* (aki az aktivitás esetleges előnyeit élvezi, az viselje annak hátrányait is — *R. Merkel*). Ez az *egyéni* érdekmérlegelés elve, amely azon alapul, hogy többet várunk el attól, aki a saját érdekében

cselekszik, mint attól, aki más érdekében jár el. Ez az elv adja a felelősség intenzitását: aki a saját érdekében jár el, feleljen a teljes elháríthatatlanság határáig, aki pedig ingyenesen vagy merőben jogi kötelezettséget ellátva vagy végül kárelhárítás érdekében cselekszik, attól csak azt várjuk el, hogy a saját képességeinek megfelelően járjon el. A harmadik elv a *társadalmi* érdekmérlegelésből adódik: ez a — nem szabatos kifejezéssel — *méltányosság* elve. Itt a bíró azt vizsgálja, hogy ítéletével nem okoz-e nagyobb kárt, mint amilyent el akar hárítani: számba veszi a gazdasági egyenlőtlenséget annak javára, aki a saját mértéke szerint legfeljebb enyhén vétkes. Mindennek kiegészítője a *kárfelosztás* elve, amely egyrészt abban jelentkezik, hogy a vállalat áraiba belekalkulálja a várható károk összegét és így azt szétosztja üzletfelei között, másrészt megnyilvánul az akkor még viszonylag kezdetleges felelősségbiztosításban. Ebben a rendszerben a *vétkességi* elv harmadlagos szerepet tölt be: visszaveri a fenti enyhítéseket ott, ahol erre a felelős személy méltatlan. Mindebből főszabályként az *objektív felelősség* emelkedik ki, amely a jogellenes károkozáson alapul. Ez szubjektívebb, mint a vétkességi felelősség, mert a vétkesség mellé még egy egyéni szempontot bevon: az érdekszempontot, és ugyanakkor visszaadja önmagának a régi rendszerben „meghamisított", deformált vétkességfogalmat.

Ez az elmélet korának terméke progresszív polgári álláspontról: a magángazdálkodás érdekviszonyain alapul és ezeket korrigálja a „szociális jog" eszmekörébe vágó méltányossággal. Alaptétele sokoldalú, mély és szenvedélyes kifejtése a társadalom szolgálatába állított objektív felelősségnek, de végeredményben nem haladja meg a korábbi individualisztikus szemléletet, amely azt keresi, hogy kire kell a kárt telepíteni, és nem azt, hogy hogyan lehet azt a leggazdaságosabban szétosztani, hiszen a kárelosztást csak mint kisegítő elvet tárgyalja. Ugyancsak individualisztikus maradt a vétkesség fogalma is: ezt haladta meg a társadalmi elváráson alapuló és ezért Marton Géza megelőzési gondolatával harmonizáló vétkességi, illetve felróhatósági fogalom. Azzal pedig már foglalkoztunk, hogy az általános objektív felelősség széles körű biztosítás nélkül nem tőrhet át (I. II. 3. *a*). Mindazonáltal az elmélet a fő tételét — jelenlegi ismereteink szerint — elveszítve az egyik eszmei alapja az itt kifejtett felelősségi felfogásnak, és azzal jelentős rokonvonásokat mutat (pl. belehelyezés a jogi felelősség kereteibe, egységes elvi alapon álló felelősségelmélet).

8. A felszabadulástól a polgári törvénykönyvig.

A társadalmasítások következtében a polgári jogi felelősségből kivált a munkajogi és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogi felelősség. Ez azonban a vonatkozó jogszabályok (pl. munka törvénykönyve, 1951) hatályba lépésével nem ment egy csapásra végbe: a bíróságok még évekig a polgári jog szabályait alkalmazták az olyan kérdésekben, amelyeket a kezdetben még hézagos munkajogi szabályok nem rendeztek. Végeredményben azonban ez a kiválás volt a szocialista jogi felelősségi rendszer kiépítésének egyik legfontosabb eseménye.

Jelentőségében nem mérhető ezzel, de nagy port vert fel a Legfelsőbb Bíróság egyik 1953. évi elvi döntése a nem-vagyoni kártérítés (I. III. 5.) megszüntetéséről. Ennek indoka az a tény volt, hogy szocialista társadalomban személyiségi jellegű értékek — pl. a becsület — pénzre nem válthatók. Ezért ezen a területen az ilyen értékek megsértésével kapcsolatos kifejezett vagyoni károkon (jövedelemkiesés, többletkiadások) túl legfeljebb az eredeti állapot helyreállításáról (plasztikai műtét arc eltorzítása esetén, becsületsértő felirat eltávolíttatása, a jogsértést megtestesítő tárgyak elkobzása, megsemmisítése), illetőleg kárenyhítésről (a megrokkanással járó többletkiadások) lehet szó. Az ilyen jellegű esetekre tekintettel a Legfelsőbb Bíróság bevezette a nem-vagyoni kártérítés helyett az ún. „általános kártérítést" (I. IV. 5. *c*), amely beépült a polgári törvénykönyvbe, és amelyek kiterjesztő értelmezése olykor lehetőséget adott valójában a nem-vagyoni kártérítés körébe tartozó kártérítésre (pl. baleset által elcsúfított nő „kozmetikai többletkiadásai" fedezésére kapott kártérítési összeget). Egyébként a nem-vagyoni kártérítés eltörlésével szemben — az említett indokot nem vitatva — hamar keletkeztek ellenvélemények *(Nizsalovszky, Kertész, Mádl)*; a polgári törvénykönyv 1977. évi reformja az intézményt — a legsúlyosabb esetekre koncentrálva — visszaállította (I. IV. I. *b, aa*).

Kezdetben továbbá a bírósági gyakorlat hajlott arra, hogy a társadalmi tulajdon helytelenül értelmezett védelmében az állami vállalatoknak állampolgárokkal szembeni kártérítési kötelezettségét csökkentse, és minél kisebb kártérítést ítéljen meg; ezt a gyakorlatot azonban a Legfelsőbb Bíróság felszámolta, és ma a legmagasabb követelményeket éppen az állami vállalatokkal szemben támasztja (I. III. *d*.).

A polgári jogi felelősségre vonatkozó viták a polgári törvénykönyv előkészületei idején megélénkültek. Vita alakult ki *Marton Géza* idevágó tervezetéről; a méltányossági felelősségről (I. I. 7.); arról a koncepcióról, amely a felelősséget a munkajogihoz hasonlóan szabványosítani és korlátozni javasolta, és a biztosítás jóval intenzívebb bevonását sürgette a kárrendezésbe *(Benkő)* stb.

A polgári törvénykönyv megalkotásával a polgári jogi felelősség is új szakaszába lépett; ez már nem az intézmény- és tudománytörténet kérdése.

IV. A mai magyar polgári jogi deliktuális felelősség. 1. A polgári jogi felelősség feltételei. 2. A polgári jogi felelősség rendszere. 3. Az általános felelősségi szabály. 4. A specifikus felelősségi tényállások. 5. A kár megtérítése.

1. A polgári jogi felelősség feltételei.

A polgári jogi felelősség jogellenes és felróható károkozás esetén következik be, tehát a feltételei: a jogellenes magatartás, a kár, a felróhatóság és az okozati összefüggés.

a) A magyar polgári jogban *minden olyan károkozás jogellenes, amelyet a törvény nem enged meg* (a károkozás általános tilalma, az ún. általános polgári jogi deliktum). Ez egyaránt kiterjed arra, ha a kárt *cselekvéssel* okozták: pl. megrongálták valakinek a kocsiját, vagy ha *nemtevéssel* okozták: pl. valaki nem javíttatja meg az elromlott féket, és ennek következtében valaki balesetet szenved; ebből a példából egyébként kitűnik, hogy a kárra igen gyakran a cselekvés és nemtevés együttesen vezet. A burzsoá jogokban a nemtevés jogellenességéhez kifejezett cselekvési kötelezettség szükséges (pl. figyelmeztető tábla kitételének kötelezettsége). A szocialista jogokban azonban a szocialista együttélés szabályainak megtartására vonatkozó követelmény általános aktivitási kötelezettséget von maga után.

A jogellenességet kizáró körülmények a következők:

aa) A *jogos védelem*, vagyis valakinek személye vagy vagyona elleni jogellenes támadás vagy jogellenes támadásra utaló közvetlen fenyegetés elhárítása, feltéve, hogy a védekezés a szükséges mértéket nem lépte túl. Ha túllépte (pl. a támadás visszaverése után a védekező tovább ütlegeli a már passzív támadót), a károkozás e részben jogellenes. Jogellenes akkor is, ha a szükséges mértéket a megtámadott ijedtségből, félelemből, megzavarodottsága folytán lépte túl, de ilyenkor a felelősség esetleg a felróhatóság hiánya miatt elmarad.

ab) A *szükséghelyzet*, amikor valaki nagyobb kár elhárítása végett kárt okoz (pl. betöri az ajtót, hogy a szobatűzből kisgyermeket mentsen ki). Az így okozott kár nem jogellenes, és azt az viseli, akinek az érdekében a kárt okozták (a gyermek szülei fizetik meg az ajtó betörésével okozott kárt a lakástulajdonosnak, nem pedig az, aki azt a mentés érdekében betörte). Jogellenes azonban a károkozás, ha meghaladja a kárelhárításhoz szükséges mértéket vagy — vagyontárgyak veszélyeztetettsége esetén — ha a veszélyeztetett tárgynál nagyobb értékű tárgyat áldoznak fel a kárelhárítás során.

ac) A károsodásba való érvényes *beleegyezés* (pl. az ökölvívó a mérkőzés során megsérül). Nem érvényes a beleegyezés, ha tilos (pl. valakinek a felkérése arra, hogy ölje meg), társadalmi érdeket sért (pl. valaki megkér valakit, hogy a saját gabonáját gyújtsa fel) vagy ha beleegyezés tévedésből, illetve kényszer vagy fenyegetés hatására történt.

ad) Károkozás egy *jogosultságnak* a társadalmi rendeltetésével összhangban való gyakorlása (pl. kisajátítás, ásványkutatás) útján. Ilyenkor jogszabály elrendelhet ugyan kártalanítást, ez azonban nem a polgári jogi felelősségen alapul, hiszen megengedett károkozásról van szó.

b) A *kár* fő csoportjai a következők:

ba) Személyi károk a személyhez fűződő jogok megsértése esetén. Ilyenkor lehetséges, hogy a személyi kár vagyoni kárral is jár (pl. rágalmazás következtében az elhelyezkedés megnehezül, a vállalatot veszteségek érik); ilyenkor a vagyoni károkra vonatkozó szabályok alkalmazandók. Más esetekben vagyoni kár nem keletkezik: a jogaiban megsértett pénzben nem mérhető hátrányokat, kellemetlenséget, fájdalmat szenved, idegösszeroppanást kap stb.

Ha ezek olyan mértékűek, hogy a károsultnak a társadalmi életben való részvételét, vagy egyébként életét tartósan vagy súlyosan megnehezíti, illetőleg a jogi személyek a gazdasági forgalomban való részvételét hátrányosan befolyásolja, a polgári törvénykönyv 1977-ben beiktatott 354. §-a értelmében kárpótlás igényelhető. Ezt ma már nem tekintik a személyiséget ért sérelem pénzre váltásának. Amíg az árutermelés fennmarad, a pénz a legalkalmasabb eszköz a beállott súlyos nem vagyoni kár (pl. mozgásképtelenné válás) hátrányainak ellensúlyozására, vagyis egy lehetséges mértékű reparációra, annál is inkább, mert a polgári jogban sem lehet a vagyonvédelem jobban biztosított, mint a személyvédelem. A kárpótlást becsléssel állapítja meg a bíróság; idővel valószínűleg kialakul egy bizonyos, kártípusokhoz igazodó hozzávetőleges egyöntetűség a gyakorlatban.

bb) A *vagyoni* kár lehet felmerült kár (damnum emergens), elmaradt jövedelem vagy haszon (lucrum cessans) és indokolt kiadás, költekezés.

A felmerült kár az az érték, amellyel a károsult vagyona a károkozás következtében csökken.

Az elmaradt haszon az az érték, amellyel a károsult vagyona gyarapodott volna akkor, ha a károkozó magatartás nem következett volna be. Ez lehet vállalatok, szövetkezetek, kisárutermelők elmaradt haszna — kisárutermelők esetében azonban általában nem a hasznot veszik a bíróságok alapul, hanem csak a kiesett munkáért állami vállalatoknál szakmunkásnak fizetett béreket —, munkások, alkalmazottak és szövetkezeti tagok sérülése esetén az elmaradt munkabér, illetőleg részesedés.

Az indokolt kiadás, költekezés a károsodással, következményei csökkentésével vagy megszüntetésével kapcsolatos kiadás vagy költe-

kezés (pl. gyógyítási költségek, élelmezési, fűtési, mosatási többletkiadások, a munkaképtelenség miatt alkalmazott háztartási dolgozó vagy ápoló munkabére akkor is, ha egy rokon szívességből látja el ezt a munkát, a legközelebbi rokonoknak a kórházlátogatással kapcsolatos utazási költségei, de nem az ajándékai). Ezekben az esetekben közvetlenül nem a károkozás váltja ki a kártérítési kötelezettséget, hanem a kiadás *elhatározása*; ennek indokoltságát kell elbírálni.

c) A *felróhatóság* alapjában *társadalmi értékelés* arról, hogy a károkozó magatartás típusa olyan, hogy a felelősségi szankció (a kártérítés) más tényezőkkel együtt alkalmas lehet az e magatartás-típus elleni védekezésre. A felróhatóság tehát nem azt jelenti, hogy a károkozó egyén helytelenül cselekedett, noha — tekintetbe véve ismereteit és képességeit — helyesen is cselekedhetett volna: az ilyen egyéniesítés egyrészt lehetetlen, másrészt a polgári jogi felelősség funkcióinak betöltését akadályozná. Ez ugyanis nem csupán egy tett megbüntetésében áll, hanem abban, hogy a kártérítés következetes kiszabása révén növelje egyrészt az elővigyázatosságot a károkozások elkerülésében, másrészt a biztonságot a károsodás bekövetkezte esetén. A felróhatóság az elsőre vonatkozik, de a másodikat is szolgálja, amikor egy derűlátóan kedvezőtlen értékítéleten alapul: a tanúsított magatartás helytelen volt, de annak típusa a kártérítési szankciók következetes kiszabásával befolyásolható. Ez az elmaradottabb károkozóra csak akkor tűnhet „igazságtalan"-nak, ha személyiségét statikusan vizsgálják: sem ő, sem más nem tudhatja, hogy az őt érő jövőbeli hatások komplexuma milyen irányban képes őt befolyásolni. A „büntetés"-szemléletben „igazságtalan" kártérítéssel sújtani azt, aki a károkozás időpontjában nem volt érett annak elkerülésére, de a „megelőzés"-szemléletben nem „igazságtalan", ha nem eleve kizárt a kártérítésre kötelezés jövőbeli kedvező társadalmi és egyéni hatása (l. IV. 3. *b*, *bb*).

A felróhatóság általános esete a *vétkesség*, amely maga is differenciált (l. IV. 3.), és speciális esetköre a *különleges védekezés ki nem fejtése*, amelynek körében a vétkesség az esetek túlnyomó részében ugyan szintén közrejátszik, de a jog itt nem elsősorban a vétkes magatartás visszaszorítását célozza, hanem speciális veszélyfajták elleni védekezést.

d) A jogellenes és felróható magatartás és a kár között *okozati összefüggésnek* kell fennállnia. Az okozati összefüggés kérdése arra vár választ, hogy a polgári jogi felelősség szempontjából *ki* okozta a kárt (pl. a gyermek vagy a felügyeletét elmulasztó szülő), és hogy *milyen* kárt okozott. (Valaki például gondatlanul meglök valakit az utcán, az kificamítja a bokáját, lekési a vonatot, és emiatt egy gyár csak később kap meg egy műszaki leírást, amiből többszázezer forint kára támad. „Okozta"-e ezt a kárt az, aki egy ismeretlent gondatlanul meglökött?)

A kérdés elvi szintű megoldása nem a polgári jogban rejlik. A kiindulópont az, hogy a marxizmus—leninizmus az okozati összefüggést a világ mindenoldalú kölcsönös összefüggése egy többé-kevésbé önkényesen kiragadott részének tekinti. Az „önkényesség" azonban csak arra a tényre vonatkozik, hogy a kölcsönös összefüggések hálózatából bizonyos elemeket kiemelnek. Maga a kiemelés azonban már nem önkényes. Ha valakit főbelőnek, az orvos okként a központi idegrendszer megbénulását, a fegyverszakértő a fegyver meghatározott törvényszerűségek szerinti működését és a jogász pl. a féltékenységet, bosszúvágyat vagy nyereségvágyat jelöli meg. Mindhármuk okmegállapítása objektíve meglevő tényezőt emel ki, mégpedig a három szakterület objektív törvényszerűségeinek és funkciójának megfelelően és nem önkényesen. A jogász nem fogja kétségbevonni az orvos és a fegyverszakértő okmegállapítását, csak irrelevánsnak fogja azt tartani: őt azok a tényezők „érdeklik", amelyekre a jog eszközeivel hatni tud. A polgári jogi felelősség vizsgálata során azok a tényezők bizonyulnak relevánsaknak, amelyekre a kártérítés szankciójával elvileg hatni lehet (pl. nem a gyermek csínytevése, hanem a gyermek feletti felügyelet elmulasztása). A polgári jogi felelősség szempontjából tehát az lesz a *releváns ok*, amely a kártérítés szankciójával elvileg befolyásolható. Ez pedig a *jogellenes és felróható magatartás, azok között a határok között*, amelyeken belül a kártérítés *prevenciós-nevelő hatása* még kifejthető. Gyermekkel szemben nem fejthető ki, ezért itt egy *közvetett ok* lesz releváns: a szülő mulasztása. A következményeket illetően pedig azok a kárfajták lesznek relevánsak, amelyeket mint lehetőségeket *előre lehetett látni*, mert ennek hiányában aligha lehet szó prevenciós-nevelő hatásról. Rendkívüli tényezők bekapcsolódása tehát megszünteti az okozati összefüggés relevanciáját (az említett gyár többszázezer forintos kárát az, aki az utcán egy ismeretlent meglök, nem láthatja előre, ezért a felelőssége csak a bokaficamot szenvedett személy kárára terjed ki).

A szocialista jogirodalomban a most kifejtetthez hasonló „okkiválasztó" módszer meglehetősen általános, de az „okkiválasztás" igen sokféle módon történik; megkülönböztetik pl. a „főokot" a „mellékokok"-tól, a „domináns" okot a többi oktényezőtől, a lehetőséget valóra váltó okot a lehetőséget teremtő októl stb.

2. A polgári jogi felelősség rendszere.

Bár a polgári jogban minden olyan károkozás jogellenes, amely nem kifejezetten megengedett, a károkozás gyakrabban előforduló, nagyobb súlyú típusai speciális szabályozást igényelnek. Ezért a polgári jogi felelősségnek vannak *specifikus esetkörei* (l. IV. 4.), de van egy

általános szabálya is (l. IV. 3.), amely minden olyan esetben alkalmazásra kerül, amikor nem egy speciálisan szabályozott felelősségi tényállás valósul meg, vagy megvalósul ugyan, de a speciális szabályozás valamilyen kérdésre nem tartalmaz rendelkezést. Ezenkívül a polgári jogi felelősségnek vannak általános, *közös szabályai*, amelyek egyaránt alkalmazandók az általános és a specifikus tényállásokra (l. IV. 1., 5.).

3. Az általános felelősségi szabály.

a) A polgári törvénykönyv értelmében „aki másnak jogellenesen kárt okoz, köteles azt megtéríteni. Mentesül a felelősség alól, *ha bizonyítja, hogy úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható.*" [339. § (1) bekezdés.] Ez a megfogalmazás mindenekelőtt vélelmet alapít meg jogellenes károkozás esetén a felróhatóságot illetően: a károkozónak kell bizonyítania, hogy nem járt el felróhatóan és nem a károsultnak azt, hogy felróhatóan járt el. Ez mint általános szabály, egyedülálló néhány szocialista jogban. Az idézett megfogalmazás továbbá definiálja a felróhatóság általános esetét, a *vétkességet* anélkül, hogy ezt a kifejezést használná: vétkes az, aki nem úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható.

Szembetűnő, hogy ez a megfogalmazás nem a hagyományos vétkességet definiálja, amely szerint vétkes az, aki a *tőle* elvárható gondosságot nem tanúsítja, aki a *saját* személyes képességei szintjén alulmaradt. A polgári törvénykönyvben megfogalmazott magatartási követelmény azonban nem a *károkozótól* elvárható magatartás, hanem a károkozóhoz *hasonló helyzetben* levőktől *általában* elvárható magatartás. A polgári jogi felelősség szempontjából tehát a vétkesség olyan magatartással valósul meg, amely nem felel meg a *konkrét* körülmények között társadalmilag *általában* elvárható magatartásnak. Vagyis a megítélés alapja egy olyan magatartási mérce, amely nem olyan általános, mint pl. a „jó családapa" mércéje, hanem a mindenkor adott helyzetre állapít meg egy általánosított társadalmi követelményszintet. Míg a „*tőle* elvárható" formula a *károkozók* szubjektív adottságai szerint törekszik egyediesíteni, addig a polgári törvénykönyv formulája a *káreset* objektív és szubjektív körülményei szerint egyediesít. A káresetek tömege azonban bizonyos olyan káreset-típusokba rendeződik, amelyek *tipikus körülmények* közepette valósulnak meg. Ez a bírósági gyakorlatban a társadalmi magatartási követelményszintek tipizálására vezet. Például az *állami vállalatoknak* (és nem egy meghatározott állami vállalatnak) van a legnagyobb lehetőségük egyrészt a kárforrások csökkentésére, másrészt a nagy károk elnyelésére és elosztására; ezért velük szemben támasztják a bíróságok a legszigorúbb követelményeket, egészen az elháríthatatlan külső ok határáig kiterjedően, enyhébb követelményeket támaszt a bíróság az *egyénekkel* szemben. Nagyobbak a követelmények a kárelhárítás vonatkozásában azzal szemben, aki potenciálisan a *károkozó* szerepében van, mint azzal szemben, aki potenciális *károsult* (l. alább *e*). Nagyobbak továbbá a *szakemberrel* szemben, mint a *laikussal* szemben.

b) A szabály háttere *társadalmi* és *pszichikai*.

ba) Pszichikai értelemben a vétkesség az *akarat* meghatározott minőségét jelenti. Az akaratnak ez a meghatározott minősége úgy jön létre, hogy a jogsértésre indító motívumok az attól visszatartó motívumok fölébe kerekednek, és ennek eredményeképpen megvalósul a jogsértés. Ez pedig vagy úgy megy végbe, hogy egyenesen a jogsértésre irányuló szándék keletkezik, vagy pedig úgy — és ez a gyakoribb —, hogy a jogsértés veszélye figyelmen kívül marad. Ezen alapul a vétkesség két fokozata: a *szándék* és a *gondatlanság*. A kettő következményei között a polgári jogi felelősség szabályai nem tesznek különbséget; gyakran van azonban különbség egyfelől a szándék és a súlyos gondatlanság, másfelől az enyhe gondatlanság között.

bb) Ami a társadalmi oldalt illeti, a szándékossággal nincs probléma, hiszen az egyaránt felróható, akár a károkozótól, akár az adott helyzetben általában elvárható magatartást kíván meg a törvény a felelősség megállapításához. A társadalmi elem jelentősége a gondatlan károkozásoknál lép előtérbe, márpedig az esetek túlnyomó többségében a károkat gondatlanul okozzák. Itt kerül a középpontba a nem egyéni, hanem társadalmi megítélés, a társadalmi elvárás, amely arra irányul, hogy mindenki igyekezzék fokozni a növekvő kárveszélyek elleni védekezést. Ehhez járul az, hogy a polgári jog — némileg leegyszerűsítve — a mindennapi élet, a vagyoni forgalom joga. Ebben a körben pedig, ahol többnyire egymásnak idegenek veszélyeztetnek és vannak kitéve veszélyeknek, speciális módon és különleges intenzitással lép fel a fokozott elővigyázat (megelőző-nevelő funkció) és a fokozott biztonság (reparációs funkció) igénye. Itt egyfelől olyan jogi megoldásra van szükség, amelynek alapján mindenki bízhat abban, hogy károsodása esetén a kár megtérítése nem fog attól az esetlegességtől függni, hogy történetesen milyen képességű, kulturális színvonalú ember okozta a kárt, másfelől amely mindenkit arra ösztönöz, hogy fokozza erőfeszítéseit a károkozás elkerülése céljából. Bizonyos, az egyedi esetekben megismerhetetlen határok között mindenki nevelhető, és ennek a nevelésnek a többivel együtt ható eszköze a kártérítési kötelezettség fenyegetése vagy beállta. Ez a lényege a „derűlátóan kedvezőtlen értékítélet"-nek (l. IV. 1. *c*).

c) Ennek azonban határai vannak. Aki *vétőképtelen* (gyermek, elmebeteg), annál a

vétkesség feltételei eleve hiányzanak. Itt polgári jogi értelemben tárgytalan az adott helyzetben elvárható magatartás megkövetelése, hiszen a kártérítési szankció ezekkel szemben hatástalan, és ezért szándékosságuk és gondatlanságuk egyaránt irreleváns; az utóbbi pszichikailag valójában nem is létezik. Ezek a személyek nem járhatnak el jogilag felróhatóan, és polgári jogi felelősségre sem vonhatók; ha a bíróság, a törvény kártérítésre kötelezi őket (l. IV. 4. *a*), ez nem felelősségi alapon történik.

d) A vétkesség nem korlátozódik pusztán a károkozó mozzanatra, a *kárelhárításra*, de figyelembe kell venni az ezt megelőző magatartást is *(kármegelőzés)* és a károkozást követő időszakot is *(kárenyhítés)*. A kárelhárítás kötelezettsége pusztán azt jelenti, hogy károsító magatartást el kell kerülni. A kármegelőzés arra irányul, hogy ne, vagy kevésbé alakuljon ki veszélyhelyzet, amely károsodásra vezethet (pl. a vállalatok biztonságos működésének megszervezése, megfelelő gépjárművezetési szokások kialakítása, veszélyes helyek bekerítése, a csúszós járda felhintése). A kárenyhítés kötelezettsége a már bekövetkezett kár következményeinek csökkentésére irányul (pl. a baleseti sérült kórházba szállítása, vagyontárgyainak biztonságba helyezése).

e) Felróhatóan nemcsak a károkozó járhat el, a károsult is *(önhiba)*. A polgári törvénykönyv kimondja, hogy „a károsult a kárelhárítása, illetőleg csökkentése érdekében úgy köteles eljárni, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható. Nem kell megtéríteni azt a kárt, amely abból származott, hogy a károsult e kötelezettségének nem tett eleget" [340. § (1) bekezdés]. A törvény tehát a károsult vonatkozásában ugyanúgy fogalmaz, mint a károkozó vonatkozásában, az azonos megfogalmazásból mégis eltérő elvárások következnek. Más ugyanis egy potenciális károkozó „adott helyzet"-e, mint egy potenciális károsulté. A társadalmi elvárás abban a vonatkozásban, hogy senki se okozzon kárt, jóval nagyobb, mint abban a vonatkozásban, hogy mindenki kerülje el más károkozását; a Legfelsőbb Bíróság állásfoglalása szerint mindenki bízhat annak a szabálynak az érvényesülésében, hogy a károkozástól mindenkinek tartózkodnia kell. Sikertelenül hivatkozott egy útfenntartó vállalat arra, hogy a károsult azért szenvedett sérülést az egyébként rendben levő kövezet egy hiányossága folytán, mert az utcán a kirakatokat nézegette ahelyett, hogy a lába elé nézett volna. A szándékos károkozó továbbá nem hivatkozhat áldozata gondatlanságára (ha a nyitva felejtett lakásba behatoló tolvaj kárt okoz a lakás berendezésében, nem hivatkozhat arra, hogy a károsult gondatlansága tette lehetővé a behatolását).

A polgári törvénykönyv idézett szövegéből egyébként nyilvánvaló, hogy az önhiba nem a károkozóval szembeni jogsértés, hanem hatóköre erejéig megszünteti az okozati összefüggés relevanciáját a károkozás és a kár között.

4. A specifikus felelősségi tényállások.

A specifikus felelősségi tényállások végeredményben szintén a tipikus „adott helyzet"-en alapulnak; nagyjából bizonyos tipikus károsító tevékenységi körök szerint szerveződnek. Nem oszthatók egyértelműen a vétkességen alapuló és a különleges védekezés elmulasztásán alapuló (ún. „szubjektív" és „objektív" — l. I. 6.) felelősségi esetekre, mert ezek nem egy esetcsoportban vegyülnek egymással. Igen durva megközelítésben azt lehet mondani, hogy — gyakran összevegyülve — vannak az általános felelősségi tényállást csupán differenciáló felelősségi alakzatok, vannak olyanok, amelyekben valaki más személy károkozásáért felel, és van a vétkességtől független felelősség.

a) A *vétőképtelen* (l. IV. 3. *c*) károkozásért a gondozója (pl. a szülője, vagy akire a felügyeletét akár alkalmailag is bízták) felel, ha nem tudja bebizonyítani, hogy a vétőképtelen felügyelete érdekében úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható, illetve ha bizonyítják, hogy a kár súlyos nevelési hiba következménye. Ha nincs gondozó vagy a gondozó felelősségét nem lehet megállapítani, kivételesen a károkozót is kötelezni lehet a kár részben vagy egészben való megtérítésére, feltéve, hogy az eset körülményei és a felek anyagi viszonyai ezt nyilvánvalóan indokolttá teszik. Ezt a szabályt gyakran tekintik a méltányossági felelősség (l. I. 7.) esetének; valójában ez nem felelősségi, hanem kockázatviselési szabály, amely feljogosítja (és nem kötelezi) a bíróságot, hogy az általa helyesnek tartott mértékben (és nem elvileg teljes mértékben) a cselekvőképtelen károkozásának kockázatát a károkozással érzékenyen sújtott személyről áttelepítse a tehetős vétőképtelen személyre.

b) Ha *megbízott* okoz megbízása teljesítése során harmadik személynek szerződésen kívül (l. I. 10.) kárt, a megbízottal egyetemlegesen (l. IV. 5. *e*) felel a megbízója is, kivéve ha bizonyítja, hogy őt a megbízott megválasztásában, utasításokkal ellátásában és felügyeletében mulasztás nem terheli. Itt tehát szerephez jut a más személy vétkességéért való felelősség. Állandó jellegű megbízási viszony esetén, továbbá ha a megbízó és a megbízott egyaránt szocialista szervezet, a bíróság a károsult és a megbízó viszonyában az alkalmazottak károkozásáért való felelősség szabályait is alkalmazhatja.

c) Orvosi műhiba vonatkozásában az általános felelősséget az orvosi rendtartás pontosítja; ha az orvos munkaviszony keretében követi el az orvosi műhibát, az irányadó szabályok az alkalmazottakért való felelősség keretében kerülnek alkalmazásra.

d) Ügyvédi működéssel okozott károk esetén általában az ügyvédi munkaközösség felel

az ügyvédi rendtartás által pontosított általános felelősségi szabályok alapján. Maga az ügyvéd felel, ha a kárt nem ügyvédi tevékenységgel okozta (pl. ingatlanközvetítéssel foglalkozik).

e) Bányakárok vonatkozásában a bányatörvény pontosítja az általános felelősségi tényállást.

f) Épületekkel kapcsolatos károkozás esetén vegyes megoldással találkozunk. Épület egyes részeinek *lehullásából* vagy az épület *hiányosságaiból* másra háramló kárért az épület tulajdonosa felelős, kivéve, ha bizonyítja, hogy az építkezésre és karbantartásra vonatkozó szabályokat nem sértették meg, és az építkezés vagy karbantartás során a károk megelőzése érdekében úgy járt el, ahogy az adott helyzetben általában elvárható. Az épületre *kifüggesztett* tárgyak (pl. cégtábla, reklám) leesésével okozott kárért ugyanilyen feltételek mellett az felel, akinek érdekében a tárgyat kifüggesztették. Valamely tárgynak lakásból vagy az épület más részéből való *kidobásával, kiejtésével vagy kiöntésével* okozott kárért a bérlő, illetve a tulajdonos felel. Ha megnevezi a károkozó személyt, akkor csak annyiban felel, amennyiben a kár ettől a személytől nem térül meg. Ha pedig bebizonyítja, hogy a károkozó jogosulatlanul tartózkodott a lakásban (pl. betörő), akkor nem felel. E három esetben tehát a törvény igen gyakran más személy (pl. karbantartó vállalat, vendég) károkozásáért tesz valakit felelőssé.

g) Külön címszó tárgyalja az *alkalmazottakért* fennálló felelősséget, ideértve a *hatósági jogkörben* okozott károkat, valamint a felelősséget a *fokozott veszéllyel járó tevékenységgel* okozott károkért. Ezekben az esetekben is gyakori, hogy valaki a más személy által okozott károkért felel.

5. A kár megtérítése.

A polgári jogi felelősség reparációs funkciójából következik, hogy a károsultat — önhiba (l. IV. 3. *e*) hiányában — olyan vagyoni helyzetbe kell hozni, amilyenben volna, ha a károsodás nem következett volna be.

a) Ez legtöbbnyire *pénzbeli kártérítés* útján megy végbe. Nem kizárt azonban az *eredeti állapot helyreállítása* (a megrongált dolog megjavítása) vagy a *természetbeni megtérítés* sem (a tönkretett dolog helyett egy másik adása). Ezek kombinálhatók is (pl. a megjavítás után is fennmaradó értékcsökkenés kártérítéssel való kiegyenlítése).

b) Pénzbeli kártérítés esetében a reparációs funkció *teljes kártérítést* igényel: annak a kárnak a megtérítését, amelyet relevánsan okoztak (l. IV. 1. 4.). A teljes kár megállapításánál le kell vonni azt az értéket, amelyhez a károsult éppen a károkozás folytán jutott hozzá (pl. a felgyújtott ház értékesíthető vagy felhasználható bontási anyaga — *káronszerzés*). Ugyancsak le kell vonni azt az összeget, amely máshonan (pl. biztosításból, társadalombiztosításból) megtérül *(surrogatum)*.

Nem mindig egyszerű az így felfogott teljes kártérítés kiszámítása. Ha például egy teljesítménybérben dolgozó munkaképessége csökken a károkozás következtében, a kártérítést a társadalombiztosítási juttatások értékének és az esetleges önhiba (IV. 3. *e*) folytán bekövetkező kármegosztásnak megfelelő összeg levonása után általában a balesetet megelőző egyéves átlagkereset figyelembevételével kell a munkaképesség csökkenésének mértékének megfelelően megállapítani, az átlagkeresetbe beleértve pl. a nyereségrészesedést is. Ha nagymértékben valószínű, hogy átlagkeresete később növekedett volna (pl. szakmunkásbizonyítvány szerzése balesetet szenvedett ipari tanulóknál, egész szakmára kiterjedő fizetésemelés), akkor a megfelelő időponttól kezdve ezt a növekedést is figyelembe kell venni. Fixfizetésű alkalmazottaknál az utolsó havi fixfizetés (illetve annak későbbi növekedése) veendő figyelembe. Ha valaki a törvényenalapuló eltartását veszti el a károkozás folytán, akkor olyan összeg illeti meg kártérítésként, amely lényegében ugyanolyan körülményekre biztosít neki, mint amilyeneket az eltartó biztosított stb.

c) A kár mértékét általában a károsultnak *bizonyítania kell.* Előfordulhat azonban, hogy csak a kár bekövetkezésének a ténye bizonyítható, de a kár mértékét csak becsülni lehet. Ebben az esetben kártérítés fejében ezt a megközelítő pontossággal megállapított értéket lehet megítélni. Ez az érték az *általános kár.* „Ha a vagyoni kár mértéke — akár csak részben — pontosan nem számítható ki, a bíróság a károkozásért felelős személyt olyan összegű általános kártérítés megfizetésére kötelezheti, amely a károsult teljes anyagi kárpótlására alkalmas" (polgári törvénykönyv, 358. § 1. bekezdés).

Általános kártérítést ítélnek meg pl. akkor, ha egy gyermek egész életére megsérül, és nem tudni, hogy milyen pályát választott volna, ha nem sérül meg: biztos, hogy lesz keresetvesztesége, de ennek mértéke nem tisztázható. (Egyébként az általános kártérítés mellett kaphat nem-vagyoni kárpótlást is — l. IV. 1. *b*). Általános kártérítésről van továbbá szó mindazokban az esetekben, amikor a bíróság valamely folyamatos vagy ismétlődő károsodás fejében egy összegben vagy járadék formájában átalányt állapít meg (pl. napi átalány táplálkozási többletkiadásokért, a közlekedési többletkiadások, a fokozott ruhakoptatás, gondozás, ápolás fejében megállapított egyszeri átalányösszeg vagy járadék).

d) A teljes kártérítés elve alól *kivételek* is vannak. Ha magánszemélynek anyagi erejét messze meghaladó kártérítést kell fizetnie — a részleteket például gyakorlatilag élete végéig kellene a keresetéből levonni —, akkor a teljes kártérítés megelőző-nevelő hatását nem fejt-

heti ki és az ilyen ítélet csökkenti a jog tekintélyét. Valójában a károsult reparációs szükségletét sem szolgálja pl. egy 30 évi részletfizetési kötelezettség. Erre tekintettel a polgári törvénykönyv kimondja, hogy „a bíróság a kárért felelős személyt rendkívüli méltánylást érdemlő körülmények alapján a felelősség alól részben mentesítheti" [339. §(2) bekezdés]. A szabály különösen akkor kerül alkalmazásra, ha magánszemély egy állami vállalatnak okoz gondatlanul erejét messze meghaladó kárt, azonban még szándékos károkozás esetén is előfordul, hogy a bíróság nem ítél meg olyan összegű kártérítést, amelyet a károkozó, akinek esetleg eltartására szoruló családtagjai vannak, évtizedek alatt sem tudna megtéríteni.

Egyes szerződésfajták (pl. szállodaszerződés, fuvarozás) körében is előfordulnak törvényen alapuló kártérítés-korlátozások.

e) Előfordul, hogy több személy *együttesen, közösen* okoz kárt valakinek (pl. egyező akarattal megvernek valakit; az egyik mulasztása előmozdítja a másik károkozását: az egyik nem teszi meg a biztonsági intézkedéseket és a másik ezt kihasználva kárt okoz; véletlenül hatnak közre: két gépkocsi összeütközése folytán egy gyalogos megsérül). Ezekben az esetekben a kár megtérítése elvileg kétféleképpen történhet: minden károkozó *különkülön*, magatartásának felróhatósága arányában felel, és ha ez az arány nem állapítható meg, egyenlő arányban felelnek, vagy: a károkozók a károsultnak *egyetemlegesen* felelnek (külső viszony), és ha a kártérítést valamelyikük vagy többjük megfizette, akkor egymás között (belső viszony) felróhatóságuk arányában, illetve ha ez nem állapítható meg, egyenlő arányban. Az egyetemleges felelősség ugyanis azt jelenti, hogy minden kötelezett addig, amíg a jogosult igénye ki nem elégült, az egész összeggel tartozik: a jogosult mindegyiküket vagy bármelyiküket perelheti az egész összegre, illetve tetszése szerinti arányban perelheti őket vagy közülük többet.

Az egyetemleges felelősség jóval kedvezőbb a károsultra nézve, mint az osztott felelősség, mert *ea)* nem kell törődnie a károkozó magatartások felróhatóságának arányával és főleg *eb)* nem kell annak veszélyét viselnie, hogy valamelyik károkozó fizetőképtelen: perelheti a tehetősebbet, és akkor ennek a gondja lesz az, hogy hogyan hajtja be károkozó társaitól a kártérítés őket terhelő részét.

A polgári törvénykönyv abból indul ki, hogy a károsult helyzetét meg kell könnyíteni, különösen ha nem követett el önhibát (l. IV. 3. *e*), hiszen a károkozó társak valamennyien felróhatóan jártak el. Ezt a megoldást támogatja a reparációs funkció is. Ezért a főszabály az, hogy ha több személy együttesen, közösen okoz valakinek kárt, a károkozók felelőssége *egyetemleges*. Ez alól a bíróság két olyan esetben tehet kivételt, amelyekben a most kifejtett indokok nem, vagy csak kevéssé állnak fenn: ha a kár időveszteség nélküli megtérülése egyetemleges felelősség nélkül is biztosítható (pl. két állami vállalat okozza együttesen a kárt, és magatartásuk felróhatóságának az aránya könnyen tisztázható, vagy biztos, hogy nem tisztázható, vagyis mindketten fizetőképesek, és a felróhatósági arány tisztázása nem okoz késedelmet); ha az egyetemlegesség kedvezményére a károsult nem érdemes (önhibát követett el vagy indokolatlanul hosszú ideig késlekedett kártérítési igényével, és ezzel jogos érdek nélkül megnehezítette a felelős személyek bizonyítási lehetőségeit).

Irodalom: *Asztalos* László: A polgári jogi szankció. Bp. 1965.; *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Bp. 1961.; *Eörsi* Gyula: A polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve. Bp. 1966.; *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975.; *Marton* Géza: Les fondaments de la responsabilité civile. Paris, 1938.; *Marton* Géza: Kártérítési kötelmek = Magyar magánjog. 3—4. köt. Szerk. Szladits Károly, Bp. 1942.; *Mádl* Ferenc: A deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében. Bp. 1964.; *Sólyom* László: A polgári jogi felelősség hanyatlása. Bp. 1977.; *Zoltán* Ödön: Felelősség szerződésen kívül okozott károkért. Bp. 1961.

Joffe, O. Sz.: Otvetsztvennoszt po szovjetszkomu grazsdanszkomu prave. Leningrad. 1955.; *Luby*, S.: Prevencia a zodpovednost u občianskom prave. 1—2. Bratislava, 1959., *Matveev*, G. K.: Osznovanija grazsdanszkopravovoj otvetsztvennoszti. Kiev. 1970.

Fleming, J. G.: The law of torts. 4. ed. Sydney, 1971.; *Hellner*, J.: Skandestandsrett. Stockholm, 1972.; *Mazeaud*, L.—*Mazeaud*, H.—*Tunc*, A.: Traité théorétique et pratique de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle. Vols. 1—2. 6. ed. Paris, 1970., Vols. 2—5. 5. éd. Paris, 1960.; *Melich—Orsini:* Los responsabiliades civiles extracontractuales. Puebla, 1965.; *Tunc*, A.: Introduction. = International Encyclopedia of Comparative Law. XI. Torts,. Hamburg, [é. n.]; *Viney*, G.: Le déclin de la responsabilité individuelle. Paris, 1965.; *Zweigert*, Konrad—*Kötz*, Hein: Einführung in die Rechtsvergleichung. Bd. 2. Tübingen, 1968.

Eörsi Gyula

POLGÁRI JOGI IGÉNY → *Büntető eljárás lefolytatása*

POLGÁRI JOG TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON. I. Korszakok, kezdetek (1421.) — II. A történeti jogi iskola egyeduralma (1422.) — III. A polgári jog tudománya 1918-ig (1424.) — IV. A polgári jog tudománya a Horthy-fasizmus idején (1429.)

I. Korszakok, kezdetek. 1. Korszaktorlódás. 2. Kezdetek.

1. Korszaktorlódás.

A polgári forradalom hazai késleltetettsége és felemássága folytán a történelmi korszakok egymásra torlódnak. A *feudális* szemlélet a liberálkapitalizmussal elvegyülten jelentkezik, sőt, az 1918-as polgári forradalom bukása és az 1919. évi szocialista forradalom polgári jogi tudomány kibontakozását lehetővé nem tevő rövid hónapjai után a Horthy-fasizmusban új erőre kap, ha nem is a polgári jog tudományának fővonalában. A *liberálkapitalizmus* kibontakozását gátolták a feudális szemlélet erős hadállásai a múlt felől és kibontakozását a jövő felé gátolta az, hogy olyan későn lépett színre, hogy szinte vele egy időben már jelentkezett a monopolkapitalista szemlélet is: csak egy erősen csökevényes liberálkapitalista szakaszról lehet beszélni. Végül a *monopolkapitalista* szemléletet lefojtotta a gazdasági-társadalmi viszonyok elmaradottsága és a feudális színezetű csökevényeknek a Horthy-fasizmus eszköztárába való felvétele.

2. Kezdetek.

A magyar polgári jogi tudományt a burzsoá forradalmakat előkészítő nagy eszmeáramlatok csak szegélyről és eltorzultan érintették. A *természetjog* alig jelentkezett, és ha felmerült, konzervatív színezettel, nem az ész szüleményeként, hanem mint istenadta jog (*Kelemen Imre:* Magyar hazai polgári magános törvényről írt tanítások. 1822). A 19. század első felében *Kant* tanai erősen vulgarizáltan és nagymértékben a formális oldalukról jelentkeztek a jogirodalomban (*Kövy Sándor*: Elementa iurisprudentiae hungaricae. 1823, *Kallós Lajos:* Alapelvek a magyarhoni polgárjogban Kövy Sándor szerint. 1846, *Fogarasy János:* Magyar közpolgári törvénytudomány elemei Kövy Sándor után. 1847). Szalay László hatását, aki a polgári jog burzsoá jellegű kodifikálását „elutasíthatatlan vállalat"-nak nevezte, egy 1848. évi törvény őrzi, de a realizálást elmosták a bukás után a feudális restaurációs törekvések.

II. A történeti jogi iskola egyeduralma. 1. Frank Ignác. 2. „Táblabíró-jogtudomány".

1. Frank Ignác.

A polgári törvénykönyv elmaradása részben a következménye volt, részben a jogi előfeltételeit teremtette meg annak, hogy a kor valóban hatékony ideológiáját megtalálja a német *történeti jogi iskolában (Savigny, Hugo)*, amely a jogfejlődést a népszellem spontán, lassú alkotásának tekintette, akárcsak a nyelv fejlődését. Ez az irracionalista és konzervatív irányzat alkalmas volt ugyan értékes kutatási anyag feltárására, de alkalmas volt arra is, hogy a feudális viszonyok védelmét a nacionalizmus köntösébe burkolja, a nemzeti függetlenségi törekvéseket a haladás meggátlásának szolgálatába állítsa és a burzsoá jogi modernizáláshoz szükséges polgári jogi kodifikáció gondolatát lejárassa.

A történeti jogi iskola talajára helyezkedés egy kiemelkedő képességű, tudású, műveltségű jogtudós működésével indult meg. *Frank Ignác* (1788—1850; Specimen elaborandarum Institutionum juris civilis Hungarici. 1823, Principia iuris civilis Hungarici. 1—2. 1829, főműve: A közigazság törvénye Magyarhonban 1—2/1, 2/2. köt. 1845—1847, Ősiség és elévülés. 1848, akadémiai székfoglaló) szerény polgári családból származott, belépett a piarista rendbe, a szépművészetek és a bölcselet tudora lett, kilépett a rendből és jogi diplomát szerzett; Kassán (1819), majd Budapesten (1827) tanszéket kapott; három év múlva a Törvénykar seniora, később karigazgatója lett, királyi tanácsosi címet kapott; a Batthyány-kormány idején is kinevezték a Kar vezetőjének, az Eötvös-féle oktatási reform céljára elaborátumot készített, a forradalmi egyetemi ifjúsággal konfliktusba került, és későbbi közeledési kísérlete kudarcot vallott; a császári csapatok budapesti bevonulásakor a helyén maradt, és a Kar nevében egy visszafogott hangú hódoló nyilatkozatot szerkesztett, elhárította rektori kinevezését, majd 1850-ben öngyilkos lett.

Konzervatív egyéniség volt, aki mindvégig kitartott a régi uralkodó osztály mellett. Nem tudott elszakadni attól, amit egész életében oktatott és kutatott: a magyar feudális jogtól. Az Ősiség és elévülés c. munkájában ugyan valamelyest továbblépett, de csupán az ősiség átmentése, a földbirtokos osztály hitelhez juttatása érdekében javasolta az elévülési idő radikális csökkentésével korszerűsíteni az ősiséget; ez a javaslata ugyanakkor a mezőgazdaság korszerűsítését is előmozdította volna. A Batthyány-kormány támogatásában nemzeti felbuzdulás vezette és nem a forradalom célkitűzéseivel való azonosulás: az oktatási reform céljára készített említett elaborátumában is nagy nyomatékkal hangsúlyozta a hűbéri jog továbbra is fennálló jelentőségét. Összeomlását alapjában a régi hűbéri intézmények összeomlása, és egész tudományos életművének ezáltal bekövetkezett súlyos sérelme okozta; ehhez hozzájárult a Pesti Hírlap ellene intézett heves támadása is. Élete és halála példázza a nemzeti gondolat és a társadalmi reakció összekapcsolódásának tragikumát.

Érthető, hogy a történeti jogi iskola talajára helyezkedés egy olyan jogtudós működésével indult meg, aki egész életét az 1848-ig hatályos magyar feudális jog tudományának és oktatásának szentelte. A történeti-jogi iskolához tartozása azonban vitatott: van, aki ezt határozottan tagadja (*Pólay*). Az ekörüli vita mélyén részint az van, hogy a vitázók eltérően értékelik *Pauler Tivadar* Frank Ignácról tartott emlékbeszédének helytállóságát, részint — főként — azt, hogy a történeti jogi irányzathoz tartozást különböző értelemben fogják fel. Aligha két-

séges, hogy Frank Ignácot nem lehet egyszerűen besorolni *Savigny* és társai hű követőjének. Eredeti gondolkodó volt, aki mindvégig — kezdetben túlnyomó részben, később egyre kisebb mértékben — természetjogi és kantiánus tanokat is vallott, átvette a porosz történeti jogi iskola bizonyos koncepcióit is, de a történeti jogi iskola némely tételét alighanem az iskola porosz tagjaitól függetlenül, sőt őket megelőzően dolgozta ki, más tételeit pedig nem tette magáévá; pl. a törvény primátusát a szokásjog felett elismerte *(Pólay)*. Ugyanakkor tudományos tevékenysége lényegében mégis a tág értelemben vett történeti jogi iskola vonalán haladt (pl. az organikus jogkeletkezési elmélet) anélkül, hogy az iskola benne öntudatra ébredt volna. Ez az érintkezés és párhuzamosság a porosz és magyar fejlődés időeltolódástól eltekintve hasonló vonásaival magyarázható: a késleltetett polgári forradalom politikai és gazdasági viszonyaival, a földesurak politikai hatalmának és a feudális jognak a konzerválódásával, a polgári kodifikáció társadalmi-gazdasági feltételeinek késleltetésével.

Konzervatív történeti jogias tevékenysége igen magas tudományos színvonalú volt; „tiszta látással nézi az egész magyar jogrendszert" *(Eckhart)*. A történeti jogi iskolának a természetjogi spekulációt nagyarányú tényanyag feltárásával való felváltására irányuló törekvéseiben osztozott. A közigazgság törvénye Magyarhonban „a feudális jog utolsó hiteles feldolgozása"; ebben különösen Werbőczi-interpretációjával, valamint a feudális és a római jog összehasonlító elemzésével jelentőset alkotott *(Nizsalovszky)*. Elsőként választotta el a magyar jogirodalomban az anyagi magánjogot a polgári eljárásjogtól *(Pólay)*.

A történeti jogi iskola tehát *Frank Ignáccal* bevonult a budapesti polgári jogi tanszékre, és azt sokáig megülte. Frank Ignáccal indult, öntudatra az utóddal, *Wenczel Gusztáv*val ébredt: vele lett tudatos elméleti alapja a polgári jog tudományának, és Wenczel utódjával, *Grosschmid Bénivel* (l. III. 6.) végbement óriási formátumú megkettőződése egy akkor korszerű felfogással, hogy azután a tanszékről az utód, *Szladits Károly* (l. IV. 2.) kiszorítsa ugyanennek a Karnak *Kolosváry Bálint*-féle tanszékére.

2. „Táblabíró-jogtudomány".

Wenzel Gusztáv (1812—1891, A magyar magánjog rendszere. 1—2. köt. 1863—64, Egyetemes európai jogtörténet. 1874) szász elődöktől származott, Ausztriában nevelkedett, 1878-ban magyar nemessé lett, és az 1848 előtti magyar jog odaadó híve, dicsőítője. Ugyanakkor a tanszékét *Frank Ignác* halálakor „kipróbált udvarhűségéért" *(Horváth P.)* kapta (pályáját Sándor főherceg házitanítójaként kezdte, majd a Theresianum tanára lett). „Részben aulikus, részben nacionalista", aki „hálával" fogadja az osztrák polgári törvénykönyv magyarországi hatályba léptetését, és ugyanakkor dicséri „nemzeti szellemünk jogalkotó működését" *(Pólay)*, aki a kodifikáció-ellenesség történeti-jogi tételét az említett „hálá"-val össze tudta egyeztetni. Vezéregyéniség volt; *Arany László* szerint előadásai lelkesítőek, de nem mélyek. A porosz történeti jogi iskola tételeinek lelkes propagátora és átültetője. Munkássága „meglehetősen alacsony szintű visszfénye a nagy példaképek, Savigny és Puchta munkásságának" *(Pólay)*. Ezek iskolájának organikus elméletét tette magáévá. Azt törekedett kimutatni, hogy a korábbi magyar jog kizárólag nemzeti alkotás volt, és csak a szerződések jogának fejlesztéséhez van szükség külföldi segítségre. Itt jelentkezik *Frank Ignác* után újból az Országbírói Értekezleten megvalósítani kívánt az a törekvés, hogy a feudális jogintézményeket életképessé téve megmentsék. E nézetével összhangban sarkalatos hibának tekintette a polgári átalakulás fő jogi eszközét és követelményét: a kodifikációt. Tételei megalapozására a történeti jogi iskolát ebben is követve tanulmányozta a külföldi jogokat, de megállt a talált adatok közlésénél.

Vele nagyjából egy időben és hasonló elméleti alapokon működött *Őkröss Bálint* (1829—1889, A magyar polgári magánjog az 1848. évi törvényhozás és az országbírói tanácskozmány módosításai nyomán. 4. kiad. 1872 — már a cím is kifejezi, hogy az 1848 előtti jogot tartja hatályosnak és az 1848-as törvényhozásban csupán ennek módosítását látja). Némi eltérés mutatható ki *Suhayda Jánosnál* (1818—1881, A magyar polgári anyagi magánjog rendszere az Országbírói Értekezlet által megállapított szabályokhoz alkalmazva. 1862), aki annyiban szakít a történeti jogi iskolával, hogy híve a kodifikációnak, és ezért elveti az említett iskola jogkeletkezési elméletét, továbbá művében a szász polgári törvénykönyv nyomán elsőként érvényesíti Magyarországon a pandektarendszert *(Pólay)*. Ebbe a körbe vonható *Zlinszky Imre* (1834—1880, A magyar magánjog mai érvényében különös tekintettel a gyakorlat igényeire. 1879—80), aki szintén a pandektarendszer alapjaira helyezi munkáját, és a történeti jogi iskola misztikus jogkeletkezési elméletét vallja, egyjelentőségűnek tartja a szokást és a törvényt, amelyet az előzőnél tökéletlenebbnek tart; még a század végén sem tekinti elavultnak a Hugo—Savigny—Puchta-féle, Németországban már meghaladott nézeteket; a kodifikáció gondolatát kényszeredetten elfogadja, de óv annak elsietésétől *(Pólay)*. Ugyanez áll *Herczegh Mihályra* (1840—1926, A magyar magánjog mai rendszerében. 1880). Elméletileg szintén a történeti jogi iskola híve: „a jó törvény gyökere a múltból táplálkozik", írja; a nemzeti szempont figyelembevételét — retrográd nacionalista alapon *(Horváth P.)* — mindennek elébe helyezi. A létesítendő polgári törvénykönyvet „a nemzetiségi harc és haza-

fias szellem" szolgálatába kívánja állítani „a nemzetiségek fölgerjedt nagyravágyásával szemközt"; a családjog révén a nemzetiségek közötti válaszfalat le akarja „döntögetni", vagyis a történeti jogi iskola többi képviselőjével azonos eszmei-politikai alapon új taktikát hirdet meg: a kodifikációt akarja azokra a célokra felhasználni, amelyek szolgálatában mások ellenezték a kodifikációt. Ezen azonban túl is lép. Nem védelmezi a régi földbirtokintézményeket, és a kodifikációnak azért is híve, mert az „a visszalépést úgy anyagilag, mint erkölcsileg lehetetlenné teszi", ugyanakkor a kodifikáció során „a jogtörténeti alapon nyugvó észleges eljárás" konzervativizmusát ajánlja, a jogösszehasonlítás felhasználásával. A történeti jogi iskola hívei között említendő *Kolosváry Bálint* (1875—1954, A magyar magánjog tankönyve, 1—2. köt. 1. kiad. 1904, 1905. 5. kiad. 1944), aki tankönyve tulajdonjogi részében még 1942-ben is az új jogintézményeket a terjedelmesen előadott hűbéri intézmények mellett csak függelékben közli. Még 1938-ban is azt fejtegette, hogy *Teleszky István* következetesen burzsoá szellemű, a „bizonyos értelemben kalmárszellem-vezette" osztrák általános polgári törvénykönyvből sokat merített öröklési jogi tervezetének (1882) a bukása arra vezethető vissza, hogy a nemzeti érzésű jogtudomány lenyűgöző hatására „a gyökértelen törvénytervezetek kártyavárai úgy omlottak össze, mint Jerikó falai a győzelmes harsonák szavára . . . felülkerekedett a bölcs conservativismus."

III. A polgári jog tudománya 1918-ig. 1. Áttekintés. 2. Dell'Adami Rezső. 3. Szászy-Schwarz Gusztáv. 4. Nagy Ferenc. 5. „Szociális jog". 6. Grosschmid Béni.

1. Áttekintés.

A „táblabíró-jogtudomány" ellen az elsők között és a legélesebben *Dell'Adami Rezső* lépett fel; vele megindult az erőteljes küzdelem a burzsoá jogszemlélet győzelméért. Ez a küzdelem már 1918 előtt egy vegyesen liberálkapitalista és monopolkapitalista jogszemlélet szinte teljes győzelmével végződött. A jogtudomány kiemelkedő képviselői mind eljutottak az *érdekkutató* jogtudományig és túlnyomó többségük ezen túl is ment: a századforduló körül az európai kontinens nyugati országaiban fellépett *„szociális jog"* irányzatának némely gondolatát is beépítették. Ez az irányzat szociális jellegű engedményekkel, a méltányosság gondolatának a gazdag és szegény jogviszonyába való bevitelével törekedett a burzsoá rendszert megerősíteni, és eközben jelentős reformok elméleti megalapozására is szolgált, és propagált bizonyos szocialisztikus gondolatokat is.

Az erők koncentrálását és az Országbírói Értekezlet óta jelentősen burzsoá irányba áthelyeződött erőviszonyok vitafórumát a hetvenes évektől 1914-ig tartó, csak részeredményekre vezető kodifikációs erőfeszítések biztosították. E munkálatok egyik vezető ereje a polgári jog tudománya volt. Például *Apáthy István* (1829—1889) egyetemi tanár készítette el az 1875. évi kereskedelmi törvény tervezetét, valamint a nyolcvanas években egy kötelmi jogi tervezetet is készített. *Hoffmann Pál* (1830—1907) egyetemi tanár 1871-ben tervezetet készített a polgári törvénykönyv általános részéről. *Nagy Ferenc* (l. III. 8.) készítette az 1898. évi hitelszövetkezeti törvény tervezetét, *Grosschmid* részt vett annak a családjogi tervezetnek az elkészítésében, amelynek egy része törvényerőre is emelkedett. *Szászy-Schwarz Gusztáv* (l. III. 7.) és *Grosschmid* tagja volt annak a szűkkörű bizottságnak, amely elkészítette az általános polgári törvénykönyv 1900. évi Tervezetét, *Szászy-Schwarz* öröklési jogi tervezete az 1928. évi magánjogi törvénykönyv-Javaslat öröklési jogi részének az alapjává vált stb. Ez a kodifikációs részvétel az önálló magyar burzsoá polgári jogi tudomány kialakulásának jelentős tényezője volt *(Asztalos)*. Nagy szervező szerepe volt ebben továbbá a Magyar Jogászegyletnek, amely a gyakori előadó- és vitaüléseinek anyagát, ideértve külföldi előadók előadásainak szövegét, a Jogászegyleti Értekezések (később: Jogászegyleti Értekezések és egyéb tanulmányok) c. sorozatában rendszeresen közreadta a nyolcvanas évektől 1947-ig.

A polgári jog magyar burzsoá tudományának legátfogóbb, legnagyobb formátumú, besorolhatatlan alakja *Groschmid Béni* (l. III. 10.) volt. Az 1918-ig terjedő időszak — a feudalizmussal harcban álló, a monopolkapitalizmusba egyre inkább átmenő, tisztán már meg nem nyilvánuló liberálkapitalizmus — polgári jogi tudományának legjelentősebb művelői *Dell'Adami Rezső* (l. III. 6.) és *Szászy-Schwarz Gusztáv*. Mindkettő harcban állt a táblabíró-jogtudománnyal és mindkettő — működésük idejének különbözősége folytán különböző mértékben — a társadalmi valóságnak megfelelően békésen egyesítette műveiben a liberálkapitalizmus és a monopolkapitalizmus számos eszméjét; *Dell'Adami* radikalizmusában csaknem kívül a „hivatalos" jogtudományon, *Szászy-Schwarz* és *Grosschmid* pedig már ennek pilléreiként. Az utóbbi kettő mellé állíthatjuk harmadikként a *kereskedelmi jog* területéről *Nagy Ferencet* (l. III. 8.). Végül a szocializmus Magyarországot is járó kísértete itt is létrehívta a „szociális jog" irányzatát. *Ágoston Péter* reformista nézeteket vallott, *Kovács Lipót* és *Meszlény Artúr* (l. III. 9.) — szubjektíve nemes céloktól vezettetve — a „szociális jog" osztálykompromisszumai hirdetésével kísérelte meg a kapitalizmus védelmében és a szocializmus megelőzésére ugyanazt, amit a kapitalizmussal szemben, a feudális intézmények védelmében *Frank Ignác* és *Wenzel Gusztáv* kísérelt meg.

Végül megemlítendők a század eleji átfogó kézikönyvek, tankönyvek: *Fodor Ármin* szerk. Magyar magánjog 1—5. köt. 1899—1905), *Raffay Ferenc:* A magyar magánjog kézikönyve. (1—2. köt., 1904), valamint *Márkus Dezső* szerkesztésében megjelent Magyar Jogi Lexikon (1—6. köt. 1898—1907).

2. Dell'Adami Rezső (1850—1888).

(Az anyagi magyar magánjog codificatioja. 1—2. köt. 1877, 1887), a „megkésett radikális polgár" *(Peschka)* kérlelhetetlenül következetes volt a táblabíró-jogtudomány elleni harcában, és a magyar viszonyoknak megfelelően üdvösen következetlen liberálkapitalizmusában.

Igen széles körű, európai horizontú ismeretekkel és erőteljes hangnemben mélyrehatóan érvelt a történeti jogi iskola, a konzervatívan nemzeti, misztikus népszellem ellen. Világosan felismerte és a mélyéig hatolt annak az uralkodó manipulációnak, amellyel az elavulthoz való anakronisztikus ragaszkodást a frázisos és érzelmes nemzeti jelszavakkal takarták. Felfedezte e téren a párhuzamot kora és az 1820-as évek Németországa között, ahol erre az eljárásra az ürügyet, mint nálunk az osztrák általános polgári törvénykönyv Magyarországra kényszerítése, úgy ott a napóleoni háborúk adták: akárcsak Németországban, Magyarországon is a „politikai reactio virágzott, melyet actio meg nem előzött". *Wenzel Gusztáv*val vitázva ugyancsak a külföldi jogok immár nemcsak adatszolgáltató, de kritikailag is elemző feltárása alapján kimutatta a kizárólag nemzeti alkotásnak tekintett régi magyar jog germánjogi, római jogi és kánonjogi elemeit, és arra a következtetésre jutott, hogy ez a jog mindenben megfelelt a hasonló fejlettségi fokon állott más európai jogoknak. Mindezzel kiérdemelte, hogy magántanári pályázatának bírálói, a megtámadott *Wenzel Gusztáv* és *Herczegh Mihály*, továbbá fellebbezése folytán a Jogi Kar a pályázatot „hazafiatlansága" és „felületessége" miatt elutasításra javasolta; a miniszter azonban fellebbezésének helyt adott.

Jogegyenlőség, egyéni szabadság, teljes szerződéskötési jog: ez volt programjának a lényege, ez vezette a polgári jog kodifikációjának sürgetésében és alátámasztásában. Ugyanakkor *Pauler Tivadar* észjogát „vizenyős iskolai szabadelvűség"-nek nevezte. Ez érthető, hiszen voltaképpen túllépett az említett célkitűzéseken. Amint *Peschka* kimutatta, pozitivista vonások is jellemezték: a jogtudományt évtizedekkel a Társadalomtudományi Társaság létrejötte előtt a társadalom természettudományi ágának tekintette, és a jog fejlődéstörvényeinek kutatását tartotta fő céljának. Ennek során hangsúlyozta a gazdaság elsődlegességét, bár másutt a gazdasági tényezőket a szellemiekerkölcsiek mellé helyezte. Ennél tovább is eljutott: már 1880 körül szembefordult az individualizmus jogával, és a szabadjogi irányzatéhoz, a „szociális jog"-éhoz hasonló nézeteket hangoztatott. Eljutott a közjog és magánjog dichotómiájának tagadásáig: „az állami beavatkozást az egyéni szabadságból folyó alapjogok tisztelete mellett sem látjuk kizárva a tisztán gazdasági (magán) jog terén sem" — írja.

Életkorban is és időben is korai halála meggátolta abban, hogy a csak ezt követően kibontakozott burzsoá magyar jog mindennapi életében, elméleti megalapozásában és kimunkálásában jelzőcövekek felállításán túl részt tudjon venni. A történeti jogi iskolára mért csapásai és az ehhez használt jól megalapozott érvelése így is a burzsoá magyar jogtudomány egyik kiemelkedő képviselőjévé avatja.

3. Szászy-Schwarz Gusztáv (1857—1920).

A római jog tanára. (Magánjogi fejtegetések. 1890, Újabb magánjogi fejtegetések. 1891, Parerga. 1912) betetőzte azt, amit *Dell'Adami* megkezdett, mégpedig a hivatalos jogtudomány kiemelkedő alakjaként (1910-ben nemesi címet kapott és ekkor vette fel a Szászy nevet).

Szászy-Schwarz széles látókörű, nagy műveltségű, eszméknek nyitott jogtudós volt. Zeneelméleti töredéket, verseket, rajzokat, zeneműveket hagyott hátra. „Szelvényjogász"-nak nevezte a nagymértékben specializálódott jogászokat. Fellépett a „hazafias szavalás", a szentkorona-tan mítosza ellen, sőt azt állította, hogy „a nemzetek szerinti eldarabolás bajait egyetemes jogtudomány ellensúlyozza". Magyarországon élvén, akkortájt elsősorban a német jogtudománnyal való szembesítésben kellett nézeteit tisztáznia, és elsősorban onnan meríthetett impulzusokat.

Elméleti szinten először a történeti jogi iskolával szembefordulva elfordult a jogelmélettől, majd a monopolkapitalizmus céljogtudományát vallotta magáénak, amely a stammleri „helyes jog"-ot kereste, de az eszköztárában fontos szerephez jutott a pozitivizmus logikai jogszabály- és jogi helyzet-elemzés is (hatalmasság és alanyi jog, folyamatos tényállás és váromány stb.) Mindehhez járult gondolkodásában egy olyan pszichologizáló felfogás, amely közel vitte az egyik nagy jövőjű irányzathoz, a jogi realizmushoz: a jogi norma csak érzés és képzet; jognak csak az tekinthető, amit a társadalom követ, nem pedig mindaz, amit mint jogot szabályszerűen kihirdettek *(Peschka)*.

Polgári jogi működésének kiemelkedő jelentőségű eredményei négy nagy területen mutatkoztak meg: az alanyi jog, a jogi személy, a jogi helyzetek és a birtoktan területén. Tevékenységét nagymértékben meghatározta, hogy az érdekeszme nagy megalapozójának, *Jheringnek* nagyrabecsült tanítványa volt. Magántanári habilitációs dolgozatában Jhering szellemében bírálta *Savigny* akkor még uralkodó történeti jogi szellemű birtoktanát. Az érdekelmélet talajára helyezkedett: „a jog nem matematika, amely a maga igazát a fogalmak

szenvtelen dedukciója útján levezeti, hanem érdekküzdelem, amelyben a magasabb érdeket kell diadalra vinni az alantjáróval szemben" — írja. Főként neki tulajdonítható, hogy szemben Németországgal Magyarországon elsősorban *Jhering* tanai honosodtak meg, és nem a retrográdabb szemléletű, egyébként kiemelkedő jelentőségű *Savignyé*. Bár a pandektisztika tudományra nevelő hatását sokra becsülte, életidegen és elavult alkotásait elutasította. Az érdekgondolat jegyében „filozófiai átok"-nak nevezte az akaratelméletet, és a gazdasági forgalom biztonságát helyezte előtérbe. Azonban ezt is meghaladta, és a kiépült monopolkapitalizmusra jellemző módon azt a forgalmi jóhiszem generálklauzulájával helyettesítette. Még messzebbre is eljutott a monopolkapitalizmus elidegenedett légkörének jogi kifejezésében: „eltüntette" a polgári jogból a jogosultságot (az alanyi jogot), a jogi személyt, majd az embert is és általában a jogalanyt. Az alanyi jogban merőben kötelezettséget látott az érdekelt oldaláról nézve; itt van a már nem haladó, de a kor atmoszféráját jól kifejező végpontja annak, hogy az érdekgondolat jegyében progresszíven az akarati elvet filozófiai átoknak nevezte. A jogi személyt a normatív kapcsokkal egységbe foglalt szervezeti cselekvések beszámítási pontjaként fogta fel, vagyis a jog szempontjából nem valamilyen létezőnek tekintette, hanem — a korabeli közkeletű hasonlattal élve — olyan nemlétező fogasnak, amelyre mégis lehet kalapot akasztani. Az ember „eltüntetése" pedig úgy ment végbe, hogy továbbfejlesztette a német *Brinz* célvagyonelméletét, amely a jogi személy lényegét az elkülönített vagyonban látta, és kifejtette, hogy ugyanez a helyzet az embereknél is: a jogalanyiság mind emberek, mind jogi személyek esetén a *vagyont* illeti meg, mégpedig mindig egy bizonyos célra rendelt vagyont (célvagyont). Ez egyben azt is jelenti, hogy a jogalany fogalma feleslegessé vált: csak célvagyonok vannak, és ezeknek vannak képviselőik (A jogi személy magyarázata. 1907). Az ember tehát csupán a vagyonának a képviselője, alanyi joga a vagyonnak van, mégpedig csupán a vele szemben kötelezett vagyonok tükörképeként. Végül felismerte a formális jogegyenlőség hanyatlásának monopolkapitalista jelenségét: hajdan a jogintézmények mindenkire egyformán vonatkoztak, most azonban az általános jogot felváltották a speciális jogok. Nélkülözhetetlen élelmiszerekre például más jog irányadó, mint a fényűzésiekre, a szegények bizonyos adásvételeire más szabályok kellenek, mint az átlag vásárlásaira stb. Ezen az alapon ő is eljutott a „szociális jog" kiépítésének gondolatához: az ún. szociális törvényhozás „nem többé ... 'polgári jogot' követel, hanem osztályjogot" — írja.

Kodifikációs tevékenységében a *német* polgári törvénykönyv mellett szem előtt tartotta a modernebb, gyakorlatiasabb *svájci* polgári törvénykönyvet. Elismerte a német kódex tartalmi gazdagságát, de nehézkes szerkezetét elvetette. Neki köszönhető, hogy az 1900. évi Tervezet (és az azt követő többi tervezet, javaslat) nem tartalmaz általános részt *(Szladits)*. Minderre a legjellemzőbb kodifikációs jelszava: „A német polgári törvénykönyv által túl a német polgári törvénykönyvön". A szolgai másolás azonban távol állott tőle: „Amit Németországban főznek 30 év óta, azt mi itthon azon melegében megesszük. Önálló kutatásokról, a hazai viszonyok szemmeltartásáról szó sincsen" — írja. Világos ebből az is, hogy szerinte a jog magyarságához nem a feudális jogintézmények átmentésére van szükség. Az ági öröklés kérdésében annak korlátozása ellen foglalt állást, a hitbizományok vonatkozásában pedig határozottan követelte ezek felszámolását: a hitbizomány „egy-egy egész nemzedéket expropriál egy nemzedékfő kitüntetése céljából", „a 200 000—400 000 holdas birtok magában véve aggasztó tünemény, de hogy ha az ilyen birtok törvényes, mesterséges intézkedések által évszázadokon keresztül perpetuáltatik, akkor az nemzeti csapás". Az intézményt népszerűtlensége ellenére fenntartják azok a „hatalmas magánérdekek ... melyeket ez az intézmény a legelső és azért legbefolyásosabb családokban szolgált". Ezért kifejtette, hogy bármi legyen a vita eredménye, legalább azt el kell érni, hogy a hitbizomány kívül maradjon a polgári törvénykönyvön, mert „ezer szállal függ össze ez az intézmény ezer privilegizált magánérdekkel, és ezeknek örvényébe a készülő kódex sorsát dobni nem akarom.". Pedig nagyon nehéz dolga volt szinte egyedül kiállni a hitbizományok ellen egy olyan vitában, amelyben ilyen érvek is elhangzottak: „Minden országban szükség van ... egy csoport királyi egzisztenciára, akik társadalmi rangra és vagyonra nézve ... a királlyal, ha nem is egyenlők, de hozzá hasonlók." *(Kobler)* Ebből is lemérhető *Dell'Adami* tragédiája. Ez az elkésett radikális polgár egyben korán is jött radikális polgár is volt Magyarországon: *Szászy-Schwarz* nem kevésbé radikális fejtegetésekkel lépett fel a hitbizományok ellen, mint ő a régi feudális intézmények ellen, csakhogy ez a nyolcvanas években *Dell'Adamit* diszkvalifikálta, húsz évvel később azonban *Szászy-Schwarz* ezeket már a hivatalos jogtudomány keretei között mondhatta el.

A jogtudós feladatát abban látta, hogy hozza összhangba a jogot az élettel; a jogtudományt ismét gyakorlati tudománnyá kell tenni — vallotta. Haladó szellemű javaslatot készített a *jogi oktatás* megreformálására; ebben egyebek között sürgette a gyakorlati célú szemináriumi foglalkozásoknak a képzésbe való beillesztését (Gyakorlati jogtanítás).

4. Nagy Ferenc (1862—1929).

A magyar kereskedelmi jog kézikönyve, 1—3. köt. 1884—1913; A magyar váltójog kézi-

könyve. 1—6. kiad. 1897—1910), a kereskedelmi törvény tervezete készítőjének, *Apáthy Istvánnak* utóda a budapesti kereskedelmi jogi tanszéken, mintegy húsz éven át a Magyar Jogászegylet elnöke, a német, angol és francia kereskedelmi és váltójog kiváló ismerője. Az egyoldalú német hatást helytelenítette; kifejtette, hogy minél több idegen befolyás éri Magyarországot az egyoldalú helyett, annál önállóbb lehet a magyar jog. Kereskedelmi jogászhoz méltóan a jogegységesítés mellett szállt síkra (jelentős szerepe volt például az 1912. évi hágai egységes váltótörvény előkészítésében), sőt, fellépett a Nyugaton akkor divatos világjog gondolata mellett is.

Kora modern tendenciáit támogatta: a kereskedelmi jog nem a kereskedők magánjoga, hanem a gazdasági fejlődés tényezője. Azt az álláspontot képviselte, hogy minden kereskedelmi jogi társaságnak jogi személynek kell lennie, és fellépett az ellen a primitív bírósági gyakorlat ellen, amely a tőzsdei különbözeti szerződéseket fogadásnak minősítette. Nagy súlyt helyezett az ipari tulajdon fejlesztésére; alapítója az Iparjogvédelmi Egyesületnek.

A „szociális jog" gondolatköre is megérintette. „Alig telt bele két esztendő (hogy a kereskedelmi törvény hatályba lépett) ... Máris be kellett látnunk, hogy ... a kereskedelm törvény is túlzott *liberalismusnak* hódol, amely lehetővé teszi, hogy a gyengébb társadalmi elemek az erősebbek által kizsákmányoltassanak", a törvény nem véd eléggé a gazdasági túlkapások ellen; ebben a vonatkozásban a teljes kamatszabadságra, a részletvételekkel kapcsolatos visszaélésekre stb. hivatkozik. A kereskedelmi törvény a polgári jog kodifikálatlansága miatt széles körben vonatkozik nem-kereskedőkre is. Következetesen fellépett ez ellen: járatlanokra nem szabadna a kereskedelmi jog igen szigorú szabályait alkalmazni. A szövetkezeteket eredeti célkitűzéseikhez akarta visszavezetni: a kölcsönös segítségre, önzetlen együttműködésre, a nyerészkedés kizárására, kockázatos szerződések kerülésére. Azt hirdette, hogy a szövetkezet a tagok körén kívül csak kivételesen folytathasson üzleti tevékenységet, hogy a szövetkezeti igazgatást ingyen vagy csak jótékony szervezetekhez illő alacsony ellenértékért végezzék stb. Fellépett a biztosítási szerződéseknek a biztosítottak számára kedvezőbbé tétele mellett.

A polgári törvénykönyv mielőbbi megalkotását sürgette. A feudális korból fennmaradt öröklési jogi intézmények megszüntetése mellett állt ki, és javasolta, hogy a házasságkötés a feleséget is nagykorúsítsa.

5. „Szociális Jog" (III. 5.).

Dell' Adami, Szászy-Schwarz és *Nagy Ferenc* működésének csak töredéke irányul a „szociális jog" fejlesztésére. *Ágoston Péter* és *Meszlény Artúr* tevékenységének azonban túlnyomó része vonatkozik a „szociális jog"-ra. Ezzel mindenütt együttjár az a felismerés, hogy a jogtudományt szociológiával át kell itatni. *Szakolczay Árpád*, aki a jogtudomány objektivitásában keres védelmet a pártatlan igazságos állam eszméjét elvető szocializmussal szemben és a kevéssé politikus *Szirtes Artúr* csak a szociológia előtérbe helyezése vonatkozásában tartozik ebbe a körbe: az utóbbi szerint a „szociális jog" nem egyéb, mint az objektív szociológiai módszer alkalmazása a jogtudományban. *Szakolczay* kivételével valamennyien a „szociális jog" külföldi művelői vagy előfutárai *(Ehrlich, Menger, Sinzheimer, Webb házaspár)* követői, *Ágoston Péter* a történelmi materializmus reformista interpretációját vallotta.

Ágoston Péter (1874—1925, A tulajdonjog alaptanai. 1903, A zálogjog általános tanai. 1906, A sztrájk jogalapja. 1907. A magánjog osztályjellege és az osztályközi magánjog, 1908) magántanár, szociáldemokrata politikus, a Tanácsköztársaság idején egyetemi tanár és népbiztoshelyettes, a Peidl-kormány külügyminisztere, majd tanácsköztársasági tevékenysége miatt halálra ítélték, fogolycsere-akció kiszabadította; ezt követően külföldön élt. A jogtudományt társadalomtudománynak tekintette, fellépett a jogászi formalizmussal szemben; a jogismerés kötelezettségét például igazságtalan fikciónak tekintette. A történeti jogi iskola jogkeletkezési elméletét elvetette. *Marx*-ra hivatkozva a történelmi materializmus talaján jól vázolja a fejlődést a feudalizmustól a nagyiparig, az osztályok és az osztályöntudat keletkezését, foglalkozik az ebből eredő osztályharccal, rámutat arra, hogy a gazdaság változásával megváltozik a tudat is, az igazság is. Kifejti, hogy a munka nem közönséges árucikk; a modern munkaviszony mindig kollektív viszony, amelynek kérdéseit a szerződési szabadsággal nem lehet megoldani, hiszen az a munkásosztály oldalán eleve hiányzik. A jogegyenlőségről megállapítja, hogy annak alsóbb foka az egyenlő elbánás elve, de magasabb foka „az elkülönítés, a viszonyok s a személyek különös sajátosságaihoz való alkalmazkodás": voltaképpen minden perben a felek személyi körülményei szerint kellene dönteni. Minthogy a vagyonosok és vagyontalanok érdekei ellentétesek, egyelőre „két magánjogi törvény kellene: a tulajdoné és a munkáé". Az osztályközömbös és a minden osztályra egyaránt kiterjedő szabályok mellett megkülönbözteti az autonóm szabályokat, amelyeket egyazon osztályon belül elismernek, és a heteronóm szabályokat, amelyeket az egyik osztály kényszerít rá a másikra. Az utóbbi fő területe a kötelmi jog. A teendő tehát az, hogy a súlypontot az osztályalapú tulajdonjogról át kell helyezni az osztályközi szabályokra: olyan munkajogi szabályokat kell alkotni, amelyek a gyengéket védik. Ez egyenlő azzal, hogy az individualisztikus elvekre épülő jog a burzsoázia és a munkásosztály osztályközi jogává válik. Ha ez nem történik meg,

akkor „végig fog seperni a gyors és kellően át nem gondolt munkája a forradalomnak". Kitűnő diagnózis és a terápiát hamis útra térítő reformista célkitűzés.

Meszlény Artúr (A polgári törvénykönyv szocializálása. 1917) kifejti, hogy az individualisztikus jogról át kell térni az organikus társadalmi felfogáson alapuló jogra. Ennek során abból kell kiindulni, hogy „a magánjog egyenes függvénye a társadalmi és gazdasági viszonyoknak". Ezt a tételét a svájci polgári törvénykönyvről Magánjogi tanulmány társadalomtudományi alapon c. könyvében (1909) úgy alkalmazza, hogy az egyes jogintézményeket, jogszabályokat a gazdaság részjelenségeihez hozzárendeli, és mellőzi a gazdasági totalitás alapvonásainak feltárását. Ennek következtében nem a burzsoá társadalom elvetéséhez jut el — rokonszenvvel ír a forradalmi megoldást elvető svájci reformista munkásmozgalomról —, hanem a svájci társadalmat és jogot mint mélyen szociális jogot követendő példaként állítja az elmaradott magyar társadalom elé, amelyben a gyáros még mindig diktátori hatalommal szabja meg a munkaszerződés minden feltételét. A programjának a lényege az *(Peschka)*, hogy az osztályok egyensúlya érdekében korlátozni kell a polgári jogi jogosultságokat. *Szászy-Schwarz*hoz és *Ágoston Péter*hez hasonlóan ő is rámutat a formális jogegyenlőség hanyatlására: a polgári jog az egyének jogából osztályjoggá lett.

6. Grosschmid Béni (1852—1938).

Fejezetek kötelmi jogunk köréből. I—II, 1898, 1900, Magánjogi előadások. Jogszabálytan. 1905, Werbőczy és az angol jog. 1929). Régi felvidéki patrícius családból származott. Egy időre ősi nevét nemzeti érzésből *Zsögöd* Benőre változtatta. A Tanácsköztársaságnak felajánlotta három munkáját, sőt, az 1920-ban emiatt ellene indított eljárás során „véd- és panaszirat"-ában „hazafiatlanul" nyilatkozott; csaknem eltávolították az egyetemről. Élete utolsó évtizedében mind elvonultabb életet élt, és a munkájában ismét elhatalmasodott rajta a feudális jogintézmények iránti nosztalgia.

Mindez összeegyeztethetetlennek látszik, de csak azon az alapon ítélhető meg, hogy ezek egy, a nemzetével a maga sajátos módján minden körülmények között azonosulni akaró egészen rendkívüli egyéniség és formátum külső megnyilvánulásai, hiszen tudományos tevékenységét is zseniális következetlenség jellemzi: ez a senkihez nem hasonlítható, mindinkább magányba vonuló, saját gondolatvilágát villamosjegyeken, árcédulákon szüntelenül építő különc tudós életművében megdöbbentően pontos kifejezése kora társadalmának. Jogi alapszemléletében, az alkotmányjogban, a tulajdonjogban, a családjogban és az öröklési jogban konzervatív nemzeti-romantikus antikapitalista, és a kereskedelmi jogban, valamint a szerződések és a kártérítési felelősség jogában bármilyen gyakran nyúl vissza Werbőczyhez és a Planum Tabulare-hoz (Mária Terézia-korabeli hivatalos bírósági ítéletgyűjtemény), minden ízében a polgárosodás igényeit szolgálta. Hiába oly különös, megközelíthetetlen, eredeti a tudományos életműve, az mégis azoknak a jellegzetességeknek markáns kifejezése, amelyek a magyar jogot az Országbírói Értekezlettől a felszabadulásig jellemzik.

Egész élete során hangoztatta, hogy a magyar jog önfényű bolygó, nem pedig más nap körül keringő satelles, amely fényét is mástól kapja, hogy eredetiségében egyenrangú az angol joggal. Fájlalta az 1848 előtti magyar földbirtokjog intézményeinek eltörlését. Dicsőítette a szokásjogot és elméletileg szembenállt a kodifikációval, noha abban — családjogi és öröklési jogi oldalról jobbára retrográd irányban — részt vett. „Kodifikálni a meglevő jogot kell ... kifejezésre juttatni, fixírozni az élő jogot" — írja, és ezzel a prekapitalista kodifikációt írja le, amely voltaképpen nem ellentéte a szokásjognak, hanem elsősorban összegyűjtője, rendszerezője, még ha itt-ott tartalmaz is új jogszabályt. Ehhez az elméleti alapot a történeti jogi iskola szolgáltatta a maga álhistorizmusával: „A jog ... képződmény, mint az élő nyelv", „Az emberekben bensőleg él a jog" — a jog lényegi eleme a nép jogi meggyőződése. Ebből valóban a kodifikáció elvetése következik vagy legalábbis az, hogy a kodifikáció csak a már meglevőt rögzítse. További következménye ennek a felfogásnak, hogy a jog és más magatartási szabályrendszerek között elmossa a különbséget: „az állami kényszer, a közmegvetés, a kigolyózás, a hitelvesztés, az elkárhozás és a lelkiismeretfurdalás mint ... szankciók között nincs lényeges különbség." Ezért a jog legfőbb biztosítéka és végső garanciája nem is az állami kényszer, hanem az „irracionális, megfoghatatlan népi jogérzet" *(Peschka)*. Mindezek mögött pedig a jogeszmét illetően a legalaposabb természetjogi-észjogi közhelyek vannak *(Szabó)*: „A joguralom alapeszméje emberi lényünkkel adott felsőbb isteni sugallat, amely ekként önnön magán nyugszik" — írja *Grosschmid* Jogszabálytanában.

A Fejezetek kötelmi jogunk köréből nehezen olvasható, rákosan elburjánzó mű. Szinte minden szava mellett lábjegyzetszám van, a lábjegyzetekben tömérdek al-lábjegyzetszám, sőt al-allábjegyzet-szám: a mű első 12 sora a lábjegyzetekkel és allábjegyzetekkel együtt 190 oldalra rúg. A mű kezdete tartalmilag is rendhagyó, de következetesen grosschmidi: aligha van még egy olyan kötelmi jogi mű, amely éppen a telekkönyvi szolgáltatásokkal, tehát a földtulajdonjogra vonatkozó szerződésekkel és más kötelmekkel kezdődnék. És a sok hivatkozás Werbőczyre és a Planum Tabulare-ra a feudális érzelmű konzervatív Grosschmidre látszik utalni. A valóság ennek éppen az ellentéte.

Igaz, a földtulajdonjoggal kapcsolatos vonatkozásokban nem helyezkedik következetesen burzsoá alapokra, de minden más területen annál következetesebben megteszi ezt. A forgalmi biztonság a fejtegetéseinek egyik középpontja, a másik pedig az érdekeszme: a történeti jogi iskola képviselője a kötelmi jogban a monopolkapitalizmus első időszakának érdekkutatójává válik, mégpedig — mint *Szladits* kifejti — *Jheringtől* (l. III. 7.) függetlenül, jelentősen meghaladva ebben a korabeli német jogirodalmat; ő vezette be az érdekmúlás, érdekbeli lehetetlenülés és érdekleengedés ma is használt fogalmait. Az érdek „részint sugallatos oka egy-egy jogszabálynak, részint előírt zsinórmértéke hellyel-közzel a jogalkalmazásnak", „az érdekszempont... a törvény saját belülről jövő, csakhogy halkabb önszavának meghallgatása a lármásabb tételek mögül" — írja; az érdek az alanyi jognak is a tartalma. Az ő és *Szászy-Schwarz* tevékenységének tudható be, hogy a magyar jogtudományban a késleltetett burzsoá fejlődésnek megfelelően az akaratelmélet már nem jutott jelentős szerephez. Eljut odáig, hogy egy helyen a tulajdonjogot „sűrített kötelem"-nek nevezi: a feudális földtulajdonjog iránti nosztalgiával telített a kötelmi jog oldaláról közelíti meg a tulajdonjogot, amikor kora gazdasági forgalmáról ír. A legnagyobb érdeme azonban az, hogy — mint *Szladits* kifejti — a kötelmi jogot egészen önálló, korszerű, funkcionális, dinamikus fogalmi alapokra helyezi, és ezzel mélyebb betekintést enged a kötelmi jog szerkezetébe, mint bármely külföldi mű. Példaképpen említi *Szladits* a propulzív és reflexív hatásokat, a zártfajú kötelmeket (amikor fajta és mennyiség megjelölésével olyan dolgokat vásárolnak, amelyekből csak korlátozott mennyiség létezik), a csonka (bíróilag nem érvényesíthető) kötelmeket, a cum viribus és pro viribus (vagyontárgyakkal és vagyontárgyakért fennálló) korlátozott felelősség tisztázását, a kötelem látszatainak felfedését a „hullámzó felelősség"-gel, a csökkent felelősséget kiváltó „senyvedő kötelmek"-et, a vagylagos kötelmek koncentrálódásának tanát (ha az egyik vagylagosan meghatározott szolgáltatás meghiúsul, a kötelem a másikra koncentrálódik), a pénztartozások egész jogi intézményrendszerét, különösen a kirovó és lerovó pénznem megkülönböztetését, amely a jogalkotás több évtizedes alapjává lett a pénzelértéktelenedéssel kapcsolatos ügyekben; mindez egyben képet nyújt sajátosan erőteljes stílusára és nyelvteremtő készségére. A polgári jogi felelősség körében elsőként ismerte fel azt, hogy ez csak az egyik ága a jogi felelősségnek, kimutatta a szerződésszegésért és a tilos cselekményért (deliktum) való felelősség egyneműségét, a kötelezettség és felelősség, valamint a veszély és felelősség viszonyát, tisztázta a surrogatum (az elpusztult dolog helyébe lépő kártalanítás) és a residuum (az elpusztult dolog még értékkel bíró maradványa) megkülönböztetését. A kereskedelmi jog területén még fiatal korában eljutott annak felismeréséig, hogy a kereskedelmi jog különállását már mi sem indokolja (Magánjogi tanulmányok 1. köt. 1901); ezeket a fejtegetéseit a fejlődés mindmáig igazolta.

Míg *Szászy-Schwarz* szintetizáló volt, *Grosschmid* alapjában analitikus. *Szladits* meddő dologgnak tartotta értékelő összehasonlításukat; ez olyan volna, „mintha költőt akarnánk összehasonlítani templomépítővel" — mondja.

IV. A polgári jog tudománya a Horthy-fasizmus idején.

1. Áttekintés. 2. Szladits Károly. 3. Beck Salamon. 4. Villányi (Fürst) László.

1. Áttekintés.

A kor fő polgári jogi áramlatának — a *Szladits*-iskolának — jutott a feladat, hogy a szociális elemekkel átszőtt érdek-jogtudomány kiteljesítésével folytassa, gazdagítsa *Grosschmid* és *Szászy-Schwarz* munkáját, és ebbe beillessze a jog értéktudományi oldalát. Jogbölcseleti alapjául — *Moór Gyula* közvetítésével — *Somló Bódog* újkantiánus tanai szolgáltak *(Szabó, Peschka)*. Emellett, anélkül, hogy nagyobb súlyuk lett volna, még hatott a feudális jogszemlélet is *(Kolosváry Bálint* — l. II. 4. és *Tóth Lajos)* és megjelentek fasiszta elmefuttatások is.

A korszak kiemelkedő alakja a kor szörnyűségei közepette egy szociális töltésű liberálkapitalista jog visszaállításában történetietlenül reménykedő, majd a népi demokráciába tevékenyen beilleszkedő *Szladits Károly*. Az ő tudományos, oktatói és szervező tevékenységének tudható be elsősorban, hogy a harmincas években lassan elszaporodó fasiszta tanulmányok a periférián maradtak, és egyetlen jelentős tudóst sem találunk szerzőik között. Mellette — a már elhunytak között — említést érdemel elsősorban *Marton Géza*, Szladits tanítványa, *Villányi (Fürst) László, Beck Salamon*, akit Szladitscsal elsősorban az fűzött össze, hogy mindketten *Grosschmid* lenyűgöző hatása alatt álltak, és ha nem is kizárólagosan, de nagymértékben az ő közvetítő-interpretálógazdagító tevékenységük vitte át *Grosschmid* funkcionális fogalomrendszerét a tankönyvekbe, a bírói gyakorlatba, a folyóiratokba. Színvonalas és jelentős munkásságot fejtett ki *Almási Antal* (A dologi forgalom. 1910, A dologi jog kézikönyve. 1—2. köt. 1928, A kötelmi jog kézikönyve. 1—2. köt. 1929, Ungarisches Privatrecht. Bd. 1—2. köt. 1923—1924). Említésre érdemes a konzervatív szemléletű *Tóth Lajos* (Abszolút és relatív magánjogi jogviszonyok. 1933, A magyar magánjog általános tanai. 1. köt. 2. kiad. 1922). Végül megemlítendő az elsősorban nemzetközi magánjogász *Szászy István* (1899—1976), az első, rendkívül adatgazdag összehasonlító polgári jog (A magyar magánjog általános része különös tekintettel a

külföldi magánjogi rendszerekre. 1947), továbbá egy Magyarországon újszerű struktúrájú és felfogású kötelmi jogi munka (A kötelmi jog általános tanai. 1943) szerzője. A kereskedelmi jogban a német mintákat követő, a gazdasági jog meghonosítását propagáló, annak elveit kidolgozó és a német fasizmus hatása alatt is álló, de annak szolgai követését elutasító *Kuncz Ödönt* kell megemlíteni. Ő már — *Nagy Ferenc*cel (l. III. 8.) szemben — a szövetkezetet ugyanolyan kereskedelmi társaságnak tekintette, mint akár a részvénytársaságot; ezen is lemérhető a monopolkapitalizmusra jellemző jogfelfogás fejlődése.

Ebben az időszakban a polgári jognak volt egy folyóirata, a Polgári Jog, amely kiadta a Polgári Jog Könyvtárát is, és volt egy vitafóruma, a Civiljogászok Vitatársasága (később: a Jogászegylet Magánjogi Szemináriuma); mindkettőt *Meszlény Artúr* alapította, és tevékenységét a Szladits-iskola fémjelezte irányban folytatta. A Civiljogászok Vitatársaságának központi alakja *Beck Salamon* volt; az itt létesített fórumnak szintén jelentős szerepe volt a fasiszta orientáció elleni küzdelemben. A kereskedelmi jog folyóirata volt a *Kuncz Ödön* által és szellemében szerkesztett Gazdasági Jog.

2. Szladits Károly (1871—1956).

(Kossuth-díjas, a Magyar magánjog vázlata 1—2. köt. 1—6. kiad. 1902—1942).

Az I. világháborút követő idők, a gazdasági világválság, a fasizmus előretörése a „boldog békeidők" nosztalgiáját váltotta ki benne, és a kiutat visszafelé, a liberálkapitalizmus irányában kereste, a polgári jogot pedig igyekezett elszigetelni a kor nyugtalanító jelenségeitől. „A magánjogi rendszer haladása nagymértékben független a politikai eszmék változásától... felszínén különböző korok politikai eszméi tükröződnek, de mélyét úgyszólván érintetlenül hagyják." A felszabadulás után maga sem vallotta ezt a tételt, de amikor e sorokat leírta, ezek kettőt jelentettek: a fasizmus elutasítását és a liberálkapitalizmus jogának visszakívánását. Kedvelt hasonlata volt a közjognak a magánjogba való erős behatolására a gumilabda, amelyet be lehet nyomni, de ha elengedik, visszanyeri eredeti alakját. Ahogy *Szászy-Schwarz* nem akarta a hitbizományokat a polgári törvénykönyv falain belülre engedni, úgy *Szladits* törekvése arra irányult, hogy a polgári jogon kívül tartsa a válságjogot: a polgári jog klasszikus épületét tisztán kell a válságjogtól tartani; egyszer majd eltakarítható lesz az e klasszikus épület mellé lerakódott válságjog. „A válságjog nem gazdagítása a magánjog anyagának, hanem annak felfüggesztése. Betegség, amelyből előbb-utóbb ki fogunk gyógyulni" — írja.

A polgári jog alapintézményeinek a polgári jogegyenlőséget, a tulajdon szabadságát, a szerződési és végrendelkezési szabadságot, valamint a szerzett jogok tiszteletét tartotta *(Peschka)*. Ez egyaránt jelentette az akkor reneszánszát élő feudális jogi szemlélet és a fasizmus szemlélete elutasítását. Kimutatta, hogy a német fasiszta jogszemléletnek az a tétele, amely szerint az igazságosság a jogbiztonság előtt jár, hamis és önkényes eredményekre vezet; a jogbiztonságban is jelen van az igazságosság gondolata. Individualista alapon állott: „A magánjog legnagyobb részében két magánérdek áll szemben egymással" — és ismét a fasizmus elleni éllel hozzáteszi: a magánérdekek kiegyenlítését nem politikai, hanem erkölcsi eszmék irányítják.

Ideológiailag tehát egy bizonyos liberálkapitalista nosztalgia vezérelte, de erős gyakorlati érzéke ezzel az alapállással bizonyos fokú ellentétbe került, és kikényszerítette a túllépést a liberálkapitalista alapálláson. A válságjogi jelenségekről azt is megállapította, hogy ezek torzultan jelzik a jogrendszer lassú átalakulását. Ha nem is változtatják meg a polgári jog törzsökös anyagát, azt, hogy a polgári jog individualista jogrend marad, és a középpontjában mindig az egyén fog állni, mégis visszaszorul az egyéni érdekek nyers érvényesülése: „a magánautonómia is fokozottabban kénytelen a közakarat kívánalmaihoz igazodni." Ezek a jelenségek a polgári jog „társadalmasodása", „ethizálása" felé mutatnak, a polgári jog szociálisabbá válik. A polgári jog hagyományos tartalmát is gazdagította, modernizálta, nem kis mértékben *Larenz* és *Stoll* nyomán. Gondolkodása kristálytiszta, kifejezésmódja bonyolult kérdésekben is egyszerű, közérthető, józan ítélőképessége, mértéktartása, arányérzéke fejtegetéseit klasszikus egyensúlyban tartja.

Ez is hozzásegítette ahhoz, hogy a kor polgári jogi tudományának vezéralakja legyen. Tudományos iskolát épített ki, vonzotta a tehetségeket, kiváló pedagógus volt; az ő iskolájából került ki mondhatni minden élvonalbeli tudományos képviselője a felszabadulás utáni első kommunistává vált generációnak, mégpedig némely esetben a polgári jog területén kívül is.

Igen értékesek voltak a Jogállamban folyamatosan közreadott elemző összefoglalói a bírósági gyakorlatról.

Kiemelkedő érdemei vannak abban, hogy *Grosschmid Béni* nagy kötelmi jogi műve (l. III. 6.) hozzáférhetővé vált a jogtudomány és a bírósági gyakorlat számára. Ezt nem csupán előadásaival érte el, hanem az egyik általa megvalósított hatalmas vállalkozással: újra kiadáshoz segítette a „Fejezetek kötelmi jogunk köréből"-t, mégpedig a három hatalmas kötetből álló, 21 szerző által írt „Glossza Grosschmid Béni Fejezetek kötelmi jogunk köréből című művéhez" (1—2/1—2/2. köt., 1932—1933), továbbá egy több mint 200 oldalas tárgymutató *(Gönczi Gábor* 1942) kíséretében.

A másik korszakos vállalkozása a „Magyar magánjog" (1—6. köt., 1939—1942) elkészítésének megszervezése, rendszerének megállapítása,

megírásának irányítása, továbbá elméletileg legfontosabb részeinek (pl. Általános rész) megírása.

1896-tól 1928-ig részt vett a polgári törvénykönyv előkészítésére szervezett bizottság munkájában; 1922-től kezdve e munkálatok tudományos irányítója volt. Kodifikációs alapfelfogása ma is érvényes: „Kódexünknek nem lehet szebb és nemesebb feladata, mint hogy oly keretet szabjon bírói gyakorlatunknak, amely szabályozza ugyan, de nem akadályozza az abban lüktető élet friss érverését."

3. Beck Salamon (1885—1974).

Ügyvéd, a Civiljogászok Vitatársaságának egyik vezetője, a Polgári jog egyik szerkesztője, a felszabadulás után a polgári eljárásjog professzora a budapesti jogi karon. Jobbára „esetjogász"-nak (jogesetek elemzésével foglalkozó jogásznak) tekintik *(Világhy)*. Valóban nem foglalkoztatták átfogó elméleti koncepciók; működését inkább az eredeti, gyakran mély, szellemes ötletek jellemzik. Az is igaz, hogy igen gyakran kapta az impulzusokat jogi esetekből. Mégis az „esetjogász" minősítés ugyan egyik lényeges tulajdonságát jelzi, de távolról sem ad róla teljes képet. A külföldi jogokra is kiterjedő jogászi műveltsége igen nagy. Fejtegetéseit mindig elvi szintre emelte, a jogeset körét meghaladó következtetésekre jutott. A konkrét pereset eldöntésének jelentőségét például „a jogtudomány újabb fejlődési irányai közül a legagilisabb[nak], a szabadjogi irány[nak]" előtérbe kerülésében látta. Kifejtette, hogy „a dogmatika alkalmazkodásának . . . egyik legfontosabb előfeltétele, ha napvilágra hozza a jogrendben elszórtan jelentkező jogi paláncokat, ha elvvé vonja egyúvé a különböző területeken konzekventer érvényesült egyes rendelkezéseket, ha a közösségek meglátásával fogalommá absztrahálja azt, ami az egyes rendelkezésekben nem véletlen megnyilvánuló esetlegesség, hanem visszatérő törvényszerűség — egyszóval, ha a dogmatika új fogalmakkal bővíti ki önmagát, ha tudatossá teszi a jogi rendben eddig csak lappangott új törvényszerűséget". Írt kifejezetten elméleti jellegű munkákat is (például Rendeltetéses javak. 1917, amelyet *Szászy-Schwarz* minősített elméleti jellegűnek, Jogszabályok átvitt alkalmazása. 1941). Az atipikus, a kuriózum meglátására különlegesen éles szeme volt (a jogszabályok gyakran „oldaltfekvő irányban" fejtik ki motiváló hatásukat, nemegyszer rossz irányban: van amelyik „kötelező kíméletlenség"-re vezet az egyébként méltányosságra hajló munkáltatók magatartásában; a „duplafedelű kötelmek" feltárása a komplex jogi tényállások esetében).

Határozott elméleti irányok is kirajzolódnak tanulmányaiban. Rendkívül korszerű és a szocialista jogokra is érvényes megállapítása az, hogy a jogosultságokkal kapcsolatban nemcsak az a kérdés, hogy ezek kit illetnek meg, hanem hogy milyen célra vannak rendelve. Még az egyéneket megillető jogosultságoknak is megvan — mai szóval — a társadalmi rendeltetésük. Ugyancsak lényegében, bizonyos egyoldalúsággal, a szocialista jogok akkor általa még nem ismert álláspontjára helyezkedett annak megállapításával, hogy a közérdek és a magánérdek egymásnak nem ellentéte, hanem a polgári jogban a közérdek „a magánérdekek sűrűsödése". Fellépett a fogalomkutató módszer ellen, és az érdekkutatás területén jelentős eredményeket ért el. Vitába szállt *Somló Bódog* és *Moór Gyula* akkor uralkodó felfogása ellen, amely a jog logikai zártságát állította, és ezért a jogban mutatkozó hézagok bírói kitöltését kizárta. Kifejtette továbbá, hogy a jog elsősorban motiválni kíván és nem büntetni, és ezért az önkéntes jogkövetés bizonyos fokú általánossága nélkül a jog nem működhet.

A tudományos profiljának legmarkánsabb vonása az érdek- és célgondolat összekapcsolása a szociális gondolattal.

4. Villányi (Fürst) László.

(A magánjog szerkezete. 1934, A magyar magánjog rövid tankönyve. 1941) egyetemi magántanár; 1945-ben légitámadás megölte. Jogbölcseletileg képzett, a külföldi jogokban otthonos, a Szladits-iskola legkiválóbb, azt továbbfejlesztő eredeti gondolkodású, komplex szemléletű tagja. A fogalomkutató és az érdekmérlegelő iskolákat az értékkutató irányzat révén hozza összhangba: az érdekmérlegelés értékelést jelent, az ismétlődő azonos értékelés az emberi gondolkodás gazdaságosságra törekvése folytán fogalommá merevedik; a fogalom tehát nála is funkcionális, mint már *Grosschmid*nál és *Beck Salamon*nál is, ő azonban ezt a tételt elméletileg is messzemenően kidolgozta. A szembenálló, összeütköző érdekek jogi értékelése a jogalkalmazás folyamatában úgy kell hogy történjék, hogy a biztonsági szempont és a közvetlen értékelés ellentéte kiegyenlítődjék. Ebben nagy szerepe van a jogi fogalmaknak, mert a jogi értékelést egyrészt megkönnyítik, másrészt abba bizonyos állandóságot, stabilitást visznek; „a jog nem szabályozza közvetlenül a konkrét életjelenségeket; az értékelésnek minden egyedi esetben újból és újból kell történnie. Ez a bíró feladata. A jogszabály csak *kereteket* adhat. Egy fogalom képében összefoglalja a hasonló esetek bizonyos csoportját és . . . (e) 'törvényes fogalomhoz' fűzi a jogkövetkezményt. Célja ezzel a jellegzetes, a sűrűn előforduló, az *átlagesetek* területén biztonságot teremteni." Ebben áll az érdekmérlegelő, értékelő és fogalomelemző módszer összeegyeztetése — írja *Peschka*.

Ez a folyamat azonban a jogfejlesztés társadalmi válsága folytán rendkívül bonyolulttá vált. Ez a válság Villányinál úgy jelenik meg, mint a jog és az élet állandó ellentmondása. Itt járásbírói tevékenysége is rányomja a bélye-

gét felfogására: nagy szerepet tulajdonít az értékelés megsejtésének, nemcsak pszichológiai jelenségeknek, de intuitív, irracionalista elemeknek is, és ezzel elfedi az említett sémában rejlő valóságot: a mozgást a társadalmi viszonytól a jogi normán keresztül vissza a társadalomba: a jogviszonyokhoz. Akaratán kívül voltaképpen a monopolkapitalizmus jogának súlyos válságát írja le gazdag tartalommal és nagy elmeéllel. A jogbiztonság gondolatát helyezi a középpontba („a jog egyik legfőbb célja, hogy a szembenálló érdekek elhatárolásában biztonságot teremtsen"), de az általa elemzett tények arra a következtetésre vezetik, hogy a jogbiztonság az „élet" hatására meggyengül, a jogi fogalmak és normák pusztán támpontokká válnak. A maga szenvtelen anatómus módján felfedi a jogszabályok válságos időkben elharapódzó megkerülésének jelenségét, és azt nagyszámú példával illusztrálja. Meglátja a monopolkapitalizmus jogának egy olyan sajátosságát, amely a társadalmi viszonyok növekvő komplexitására vezethető vissza, és ma is nagymértékben tapasztalható: a hagyományos polgári jogi kategóriák oldódását: „a tényállások fokozatosak, nem fedik pontosan a csak típusokat kifejező jogi fogalmakat, tehát a jogkövetkezményeknek is fokozatosaknak kell lenniük; a jogi és természetes személy közt legyen félig és hányadrészben jogi, illetve természetes személy, a tulajdonos és nem tulajdonos közt valamennyire tulajdonos stb.".

Korai mesteri hosszabb tanulmánya az Utaló magatartások (1929), amely az angol jog „estoppel" intézményét hasznosítja az európai kontinentális jogokban, köztük a magyar jogban olyan tényállásokra, amelyek a szerződés és a tiltott cselekmény határterületén vannak, és egyikbe sem sorolhatók be. *Szladits Károly* írja a könyv előszavában: „Remélem, megtalálja a könyv a megérdemelt elismerést: azt, hogy komolyan foglalkozzanak a benne felvetett problémákkal" A könyv alapgondolata alapozta meg az 1959. évi polgári törvénykönyv jogpolitikai jellegű bevezető rendelkezéseinek az utaló magatartásokat szabályozó 6. §-át.

Irodalom: *Asztalos* László: A magyar burzsoá magánjogtudomány fejlődése a kiegyezéstől az I. világháborúig = Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis, 10. k., 1968, 71—89.; *Eckhart* Ferenc: A jog- és államtudományi Kar története, 1667—1935. 2. köt. Bp. 1936.; *Eörsi* Gyula: A tulajdonjog fejlődése. Bp. 1—2. köt. 1951, 281—390.; *Nizsalovszky* Endre: Frank Ignác, a jogtörténeti iskola és a szabadságharc. Klny. a Jogtörténeti Tanulmányok 3. k.-ből, Bp. 1974.; *Peschka* Vilmos: A magyar magánjogtudomány jogbölcseleti alapjai. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője 2. 1959. 37—74.; *Szabó* Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955.; *Szladits* Károly: Grosschmid és a magyar kötelmi jog. Magyar Jogászegyleti Értekezések 1936. évi januári—áprilisi szám; *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar Polgári jog. Bp. 1962. 1. köt. 43—49. (Világhy).

Eörsi Gyula

POLGÁRI PERES ÉS NEMPERES ELJÁRÁS:

I. A polgári peres és nemperes eljárás fogalma (1432.) — II. A polgári perben eljáró bíróság (1433.) — III. A felek és a per egyéb résztvevői; a képviselet (1435.) — IV. Az eljárási cselekmények és az eljárási jogviszonyok (1438.) — V. A keresetindítás (1439.) — VI. A tárgyalás (1442.) — VII. A bizonyítás (1444). — VIII. A bírósági határozatok (1449.) — IX. A perorvoslatokról általában (1451.) — X. A fellebbezés (1453.) — XI. A perújítás (1455.) — XII. A törvényességi óvás (1457.) — XIII. A különleges peres eljárások (1458). — XIV. Polgári nemperes eljárások (1462.) — XV. Választott bíráskodás (1465.) — XVI. Végrehajtási eljárás (1467.) — XVII. A gazdálkodó szervezetek közötti jogviták eldöntése (1471.)

I. A polgári peres és nemperes eljárás fogalma.

1. A polgári peres és nemperes eljárás fogalmának levezetése a polgári eljárás általános fogalmából. 2. Az általános és a különös peres eljárás.

1. A polgári peres és nemperes eljárás fogalmának levezetése a polgári eljárás általános fogalmából.

A polgári eljárás a bíróságnak a felek és a per egyéb résztvevőinek aktív közreműködésével polgári ügyekben folytatott tevékenysége, amely jogilag szabályozott formában bonyolódik le. Eljárási cselekmények láncolatából áll, amelyek során az eljárás alanyai között sajátos eljárásjogi jogviszonyok jönnek létre.

A polgári eljárás jogilag szabályozott formában bonyolódik le. E forma kétféle lehet: a peres eljárás, illetőleg a nemperes eljárás formája.

A peres eljárás az elsődleges, a tipikus, fő jellemzője a kontradiktórius (a felek kétoldalú meghallgatásán alapuló) eljárási mód.

A másik forma a *nemperes eljárás* formája, ahová azok a polgári eljárások tartoznak, amelyek nem a *b)* alatti jellegzetességekkel rendelkező peres eljárás során bonyolódnak le.

a) A peres eljárást nemcsak azért tekintjük a polgári eljárás általános, tipikus formájának, mert a peres eljárások a legjelentősebb polgári eljárások, amelyekben a bíróság a megsértett vagy veszélyeztetett alanyi jog tekintetében jogvédelmet nyújt, illetőleg az alanyi jog érvényesítését hatósági határozattal elősegíti, hanem azért is, mert a polgári eljárásjog e fő tí-

pust, a peres eljárást szabályozza kimerítő részletességgel. A tudományos tételek elsődlegesen a peres eljárást tartják szem előtt és az általános tételek elsődlegesen erre vonatkoznak.

b) A peres eljárásnak a nemperes eljárásoktól történő elhatárolásánál figyelembe veendő fogalmi ismérvek legfontosabbika a *kontradiktórius* eljárási jelleg, a felek kétoldalú meghallgatásának követelménye. (Audiatur et altera pars.) A peres eljárásban ennek megléte feltétlen ismérv; a kétoldalú meghallgatás mellőzése a legsúlyosabb eljárási szabálysértés, amely megfosztja ezt az eljárást peres jellegétől. Maga a *peres szó* a köznyelvben is *szóváltás*ra utal, mely feltételezi mindkét fél részvételét. Nem ismérve azonban a peres eljárásnak e kétoldalú meghallgatás mindenáron való tényleges megvalósulása, elegendő ennek lehetőségét biztosítani. Ha valamelyik fél nem él e lehetőséggel (pl. tárgyalást mulaszt), akkor is megvalósulhat e követelmény, és nem válik az eljárás nemperes eljárássá.

A kétoldalú meghallgatás rendszerint *tárgyalás*on bonyolódik le.

Mintegy előfeltétele a fentieknek a peres eljárás következő ismérve, nevezetesen, hogy abban mindig két objektíve ellentétes érdekű *fél* szerepel, akik közül az egyik jogvédelmet kér a másikkal szemben.

A per alanyai körében ugyancsak feltétlen ismérv, hogy a bíróság mint az eljárás alanya döntés hozatalára feljogosított bíró vagy bírák személyében részt vegyen az eljárásban. A peres eljárásban más bírósági személy nem lehet az eljárás alanya, szemben a nemperes eljárásokkal, ahol az eljárásnak pl. közjegyző, bírósági titkár vagy végrehajtó is bírósági alanya lehet.

A peres eljárás célja mindig a *jogvédelem* adása a megsértett vagy veszélyeztetett alanyi jog tekintetében, és e jogvédelmet a bíróság *döntés*ével szolgáltatja. E döntés a jogvita végleges lezárására irányul.

Végül utolsó ismérvként e döntés előfeltételét kell még megemlítenünk, amely abban áll, hogy a bíróságnak a perben tényállást kell — rendszerint bizonyítás útján — megállapítania, és e tényállásnak követelményként a történeti tényállással, tehát az objektív valóságban lezajlottakkal kell megegyeznie.

A fenti ismérveken kívül az irodalom még a peres eljárás ismérveként jelöli meg esetenként azt is, hogy az *keresettel* indul. Ezen nemcsak formálisan azt értjük, hogy az eljárás megindítására irányuló kérelem tartalma a kereset, hanem azt is, hogy csak a felperes keresetére indulhat a peres eljárás, hivatalból sosem indíthatja meg azt a bíróság.

A peres ismérvek összességének meg kell lennie ahhoz, hogy az eljárás peres jellegét megállapíthassuk. Bármelyikük hiánya esetében az eljárás nemperes lesz.

2. Az általános és a különös eljárás.

A polgári eljárás tárgyát alkotó anyagi jog sokfélesége megkívánja az alkalmazott eljárás differenciálását. (L. XIII. 1.) Ennek a követelménynek megfelelően többféle polgári peres eljárás van: más szabályok szerint jár el a bíróság egy vagyonjogi perben, mint egy családjogi perben, ugyancsak másként a munkajogi perekben vagy a gazdasági perekben stb.

A polgári peres eljárás alaptípusán, az *általános* vagy más szokásos elnevezés szerint *rendes peres eljárás*on kívül vannak még *különleges peres eljárás*ok is.

Abból, hogy az általános eljárás a peres eljárás alaptípusa, következik, hogy ennek a szabályai szerint kell eljárni mindazokban a polgári perekben, amelyekre külön eljárási szabály nincs.

Az általános peres eljárás úgy viszonylik a különleges peres eljárásokhoz, mint az általános a különöshöz. A különleges eljárások szabályozásánál a perrendtartás ezért azt a módszert követi, hogy e külön szabályok csak az általánostól való eltérést tartalmazzák. Ezekkel az eltérésekkel a különleges peres eljárásokban is irányadók az általános eljárás szabályai. Így jár el az eljárásjog tudománya is az egyes kérdések elméleti feldolgozásánál.

II. A polgári perben eljáró bíróság. 1. A perben eljáró bíróságok. 2. A joghatóság, a hatáskör és az illetékesség. 3. A konkrét perekben eljáró bírák. A bírák kizárása.

1. A perben eljáró bíróságok.

A peres eljárás alanyai: egyrészről a bíróság, másrészről a felek és a perben részt vevő harmadik személyek.

A bírósági szervezet — az igazságszolgáltatási feladatának megfelelően — bizonyos szempontok szerint tagolt. A tagolást egyrészt tárgyi szempontból végezhetjük el, az egyes bíróságok szervezeti jellege szerint, amely az eléjük tartozó ügyek természetéhez igazodik; másrészt szerkezeti szempont szerint, azaz az egyes bíróságok egymáshoz való viszonya szempontjából.

A tárgyi szempont szerinti csoportosítás alapján kétféle típusú bíróságot különböztethetünk meg: a rendes és a különbíróságot.

Rendes bíróságok csoportjába azok tartoznak, amelyek minden olyan ügyben eljárnak, amely bírósági útra tartozik, hacsak a törvény kifejezetten különbírósági útra nem utalja az eljárást. Éppen ezért nevezik a rendes bíróságokat általános bíróságoknak is.

Különbíróságok létesítését is megengedi az alkotmány, de csak „az ügyek meghatározott csoportjára". A különbíróságok is az egységes bírósági rendszerbe tartoznak, és elvi irányításukat a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága látja el, sőt fellebbezési fórumuk is rendes bíróság.

Rendes bíróságként működnek a járásbíróságok (városi bíróságok, kerületi bíróságok), a megyei bíróságok (Fővárosi Bíróság) és a Legfelsőbb Bíróság.

Különbíróságokként működnek a munkaügyi és a katonai bíróságok.

Polgári perben valamennyi bíróság eljár, helyesebben polgári ügyben, mert a katonai bíróság előtt polgári per nem folyhat, de a büntető eljárás során elbírálhat polgári ügyet is. A többi bíróság eljár természetesen polgári perekben is.

Szerkezeti szempontok alapján történő csoportosításnál abból indulunk ki, hogy milyen a bíróságok egymás közötti viszonya, hogyan helyezkednek el az egységes bírósági szervezetben.

Ennek megfelelően beszélünk *első fokú* és *másodfokú* bíróságokról.

A rendes bíróságok körében kizárólag első fokú bíróságok a járásbíróságok (városi bíróságok, városi kerületi bíróságok).

A megyei bíróságok (Fővárosi Bíróság) első fokú bíróságként járnak el bizonyos ügyekben, míg másodfokon a járásbíróság első fokú hatáskörébe tartozó ügyekben. A Legfelsőbb Bíróság szabály szerint csak másodfokon jár el, de kivételesen első fokon is eljárhat, fő feladata ezen felül a többi bíróságok elvi irányítása és igen jelentős e körben a törvényességi óvások elbírálása.

A különbíróságok mindig első fokon járnak el. A munkaügyi bíróság által elbírált ügyekben másodfokon a megyei bíróság (Fővárosi Bíróság), a katonai bíróság által elbírált ügyekben pedig másodfokon a Legfelsőbb Bíróság jár el. A munkaügyi bíróságok a megyei bíróságok székhelyein működnek, a megyei bíróságok illetékességi területére kiterjedő területi beosztással. *(→ Bíróságok)*

2. A joghatóság, a hatáskör és az illetékesség. A különböző bíróságok között az ügyek megoszlását a hatásköri és az illetékességi szabályok rendezik. A hatásköri szabályok az ügyek fajtái szerint, míg az illetékességi szabályok általában területi alapon.

a) Az olyan peres ügyekben, amelyeknek valamilyen nemzetközi vonatkozása van, akár alanyi, akár tárgyi, felmerül még egy ügymegosztási kérdés, nevezetesen, hogy melyik állam bírósága járhat el az ügyben. Az e kérdést rendező szabályokat nevezzük *joghatósági szabályok*nak.

b) Ha az ügyben magyar bíróságnak fennáll a joghatósága, akkor azt a kérdést kell eldönteni, hogy milyen típusú bíróság jár el abban első fokon, azaz az ügy első fokon melyik bíróság *hatáskörébe* tartozik.

A hatáskör szót két értelemben is használjuk: tágabb és szűkebb értelemben. Tágabb értelemben az ügyeknek a bíróságok és más szervek közötti megosztását jelenti. Ezt másképpen bírósági útnak is nevezzük.

Szűkebb értelemben a hatáskör a különnemű bíróságok között osztja meg a peres ügyeket, mégpedig a járásbíróság és a megyei bíróság között, illetőleg a munkaügyi bíróság és a járásbíróság között.

Hazánkban a járásbíróság *általános hatáskörű* bíróság a polgári perekben. Ez azt jelenti, hogy minden olyan polgári perben járásbíróság jár el, amit a törvény kifejezetten nem utal más bíróság hatáskörébe. Ennek megfelelően a megyei bíróságnak és a munkaügyi bíróságnak *különös hatásköre* van, ezek csak olyan polgári perekben járhatnak el első fokon, amelyeket a törvény kifejezetten hatáskörükbe utal.

A Legfelsőbb Bíróság elnökének joga van arra, hogy bármilyen polgári pert, annak bármelyik szakában a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe vonjon. Ha első fokon vonja a pert a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe, akkor a Legfelsőbb Bíróság is eljár első fokon. Ezt nevezzük *kivételes hatáskörnek*.

A hatásköri szabályok fontos garanciális szabályok. A szocialista törvényesség megkívánja, hogy csak olyan bíróság járhasson el a perben, amelynek arra a törvény értelmében hatásköre van. Ezért a bíróság az eljárás egésze folyamán hivatalból vizsgálja hatáskörét, és annak hiánya esetén átteszi az ügyet a hatáskörrel bíró más bírósághoz. Ahhoz a bírósághoz azonban, amely saját hatáskörének hiányát már jogerősen megállapította, nem lehet áttenni az ügyet. Ilyen esetben előadódhat, hogy nem lesz olyan bíróság, amely az ügyet hatáskörébe tartozónak tartja. Ennek az ellenkezője is előadódhat, olyan, hogy két vagy több bíróság is megállapítja az ügyben a hatáskörét. Ezt nevezzük *hatásköri összeütközésnek*. Az előbbi a negatív, az utóbbi a pozitív hatásköri összeütközés. Ilyen esetben a *bíróság kijelölésére* kerül sor, amelyet a Legfelsőbb Bíróság végez el.

c) Az ügyeket az azonos hatáskörű bíróságok között is meg kell osztani, miután az országban több első fokon eljáró járásbíróság, megyei bíróság, illetőleg munkaügyi bíróság van. Az azonos hatáskörű bíróságok között az ügyek megosztását az *illetékesség* szabályai végzik el. Az illetékesség a bíróság hatáskörének valamilyen *területre* való megállapítását jelenti. A bíróság illetékességét valamilyen tény határozza meg; ezt nevezzük *illetékességi ok*nak, amely összefüggést teremt a bíróság illetékességi területe és az ügy között.

Az általános szabály az, hogy ha a jogszabály kifejezetten az ügyre más bíróság illetékességét ki nem mondja (azaz kizárólagos illetékességet nem mond ki), szabály szerint az alperes lakó-, illetőleg tartózkodási helyéhez igazodik az illetékesség. Ezt nevezzük *általános illetékességnek*, amely tehát fő szabályként nálunk alperesi illetékesség. A már említett *kizárólagos illetékesség* akkor áll fenn, ha a perrendtartás valamelyik perre kifejezetten megjelöli az eljárni hiva-

tott bíróságot. A kizárólagos illetékesség mellett más illetékességi ok nem jön számításba.

Az általános illetékesség mellett azonban a törvény az egyes ügyekre *vagylagos vagy versenyző illetékességet* állapít meg, amikor is a felperes választhat az illetékességi okok közül, mégpedig az általános és az összes számításba jövő vagylagos illetékességi okok között.

A törvény megengedi, hogy a fél okiratba foglaltan meghatározott perben, vagy meghatározott jogviszonyból eredő perben *alávesse* magát valamelyik bíróság illetékességének, ha nincs az ügyre kizárólagos illetékesség. Ha mindkét fél aláveti magát valamelyik bíróság illetékességének, akkor ez a kizárólagoshoz hasonló illetékességet hoz létre, míg ha csak az alperes veti alá magát, akkor vagylagos illetékességet.

Az illetékesség is fontos garanciális szabály. Senki el nem vonható illetékes bírósága elől. E szabály megsértésének azonban már nem olyan szigorúak a szankciói, mint a hatásköri szabály megsértéséé. A bíróság csak a kizárólagos illetékesség fennállását vizsgálja hivatalból az eljárás egész folyamán, az egyéb illetékességi okok fennállását csak az alperes érdemi ellenkérelmének előadásáig vizsgálja, míg ezt követően már nem. Illetékesség hiánya esetén, ha az hivatalból vizsgálandó, a bíróság az ügyet áteszi az illetékes bírósághoz.

Illetékességi összeütközés ennek folytán ugyanúgy előfordulhat a bíróságok között, mint a hatásköri és ugyanúgy lehet pozitív és negatív. Ilyenkor is ki kell jelölni az eljáró bíróságot. Ha az illetékességi összeütközés azonos megyei bíróság alá tartozó járásbíróságok között merül fel, a kijelölés a megyei bíróság, minden más esetben a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe tartozik.

3. A konkrét perekben eljáró bírák; a bírák kizárása.

A hatáskörrel és illetékességgel rendelkező bíróság az egyes ügyekben egyesbíróként vagy tanácsban jár el.

Az első fokú eljárásban a tanács egy hivatásos bíró elnökből és két népi ülnökből áll. Az egyesbíró mindig hivatásos bíró.

A polgári eljárásjog egyik alapvető elve a társasbíráskodás, illetőleg a néprészvétel elve. Ennek értelmében általában főszabályként az első fokú bíróságok a nép közvetlen részvételét megvalósító tanácsban járnak el, ülnökök közreműködésével, társasbíróságként. Az egyesbíráskodás kivételes jelenség, még ha az ügyek számát tekintve jelentős is, amelyre olyan ügyekben kerül sor, amelyekben elsősorban jogi kérdésről van szó, ahol a népi ülnökök általános élettapasztalata, üzemi, szövetkezeti stb. ismerete, jogtudata kevésbé jutna szerephez, ezért részvételük nem az említett alapelv megvalósítását szolgálná, hanem csak puszta formalitás lenne.

Másodfokon a polgári perben a bíróságok egy elnökből és két hivatásos bírából álló tanácsban járnak el. A másodfokú eljárás célja az első fokú eljárás törvényességének és megalapozottságának felülvizsgálata. Itt elsősorban jogi tudásra és bírósági tapasztalatra van szükség. Ezért áll a másodfokú tanács kizárólag hivatásos bírákból.

A konkrét peres ügyben eljáró tanács összetétele bizonyos esetekben attól tehető függővé, hogy kik a felek, illetőleg milyen ügyről van szó. Ez negatív irányban ható tényező, amennyiben a törvény meghatároz bizonyos eseteket, amikor valamelyik bíró nem járhat el a perben, *kizárja* őt az eljárásból.

A bírák függetlenségének elvét, illetőleg annak gyakorlati megvalósulását szolgálja a kizárás szabálya. A bírói függetlenség különböző garanciái biztosítják, hogy a bíró tevékenységében minden külső befolyástól mentes legyen, de arról is gondoskodni kell, hogy a bíró elfogulatlanul, tárgyilagosan járjon el. Ebből a célból szabályozza a perrendtartás a bírák kizárását.

Alapvető elv, hogy senki nem lehet saját ügyének bírája. Ezt ki kell terjeszteni olyan ügyre is, amely ha nem is sajátja, de érdekelt benne, akár tárgyilag (anyagi érdekeltség), akár személyileg (pl. hozzátartozója az egyik fél, vagy olyan személy, akinek képviselője volt stb.).

A perrendtartás e fontos garanciális elv megvalósítására kizárási okokat határoz meg, de ezeken belül egy általános kizárási okot is megjelöl, nevezetesen: nem járhat el mint bíró, akitől az ügynek tárgyilagos megítélése a törvényben fel nem sorolt egyéb okból nem várható el. Ez utóbbit nevezzük elfogultságnak.

Ha az eljárásban a törvény által kizárt bíró vett részt, az olyan nagyfokú törvénysértés, hogy az így hozott ítéletet minden további vizsgálat nélkül hatályon kívül kell helyezni, ha pedig már jogerős lenne, ez önmagában törvényességi óvási ok (l. XII.). *(→Bíróságok)*

III. A felek és a per egyéb résztvevői; a képviselet. 1. A felek fogalma. 2. Az ügyész szerepe a polgári perben. 3. A beavatkozás. 4. A perbeli képviselet.

1. A felek fogalma.

A polgári perben mindig két objektíve ellentétes érdekű fél áll egymással szemben. Az egyik felet, azt, akinek az igényét érvényesítik, illetőleg aki a pert megindítja *felperesnek*, a másik felet, akivel szemben a felperes igényét érvényesíti, *alperesnek* nevezzük.

Felperesi pozíció általában önként vállalt; rendszerint az lesz felperes, aki keresetet indít. Kivételes esetben a felperes e pozícióba nem saját akaratából kerül, nevezetesen ha az ügyész vagy más, erre jogosított állami szerv érvényesíti igényét. Az alperesi pozíció rákény-

szerített. A keresetindítást követően a bíróság alperest a tárgyalásra megidézi; minden közreműködése nélkül automatikusan ebbe a pozícióba kerül.

A fél fogalma igen vitatott kérdése a polgári eljárásjognak. Az ezzel kapcsolatos elméleteket általában két csoportba oszthatjuk: a materiális vagy más néven anyagi jogi fél-fogalmi elméletekre és a processzuális vagy más néven eljárásjogi fél-fogalmi elméletekre.

Az anyagi jogi vagy más néven materiális fél-fogalmi elmélet szerint felperesnek azt a személyt kell tekinteni, akinek bírói úton érvényesíthető *alanyi joga* van, amelyet keresettel érvényesít. Legalábbis állítania kell keresetében ennek a jognak a fennállását. Alperes az a személy, akivel szemben a felperes igényét érvényesíti, tehát aki az anyagi jogviszony kötelezettje, vagy legalábbis ezt állítja róla keresetében a felperes. A materiális fél-fogalmat a modern polgári eljárásjogok nem teszik magukévá, mert vannak olyan perek, pl. a negatív megállapítás iránti perek (l. V. 3.), amelyekben a felperes éppen azt kéri megállapítani, hogy ő nem áll anyagi jogi jogviszonyban az alperessel. Ezenkívül vannak olyan esetek is, amikor a felperes nem saját jogát érvényesíti, hanem más, harmadik személyt megillető jogot. Ilyenkor nyilvánvaló, hogy ő az alperessel nem áll anyagi jogi jogviszonyban. A szocialista polgári eljárásjogban ehhez még hozzájárul ellenérvként az ügyészi keresetindítás, valamint az az eset, amikor más állami szerv érvényesíthet bizonyos követeléseket, pl. gyermektartási pert indíthat. Ezen ellenérvek folytán a materiális fél-fogalom elméleteket nem tartjuk elfogadhatónak.

A processzuális, vagy más néven eljárásjogi fél-fogalmi elméletek ezzel szemben azt tanítják, hogy ahhoz, hogy valaki fél legyen a perben, nincs szükség anyagi jogi jogosultságra, illetőleg arra, hogy ezt a felperes állítsa. A felperes az, *aki keresetet indít*, függetlenül attól, hogy keresete megalapozott-e vagy sem, van-e anyagi jogosultsága vagy sem. Alperes pedig az, aki ellen a felperes a keresetet megindítja és őt a bíróság alperesként megidézi. Ez az elmélet megoldja a fentebb említett esetekben is a fél-fogalommal kapcsolatos problémákat, de a magyar tételesjog szerint ez sem fogadható el maradék nélkül. Mint ahogy látni fogjuk (l. V. 1–2.), a keresetindításnak bizonyos előfeltételei vannak, a keresetlevélnek meg kell felelnie a perelőfeltételeknek. Ha a perelőfeltételek nem állnak fenn, a bíróság a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül elutasítja, tehát a per létre sem jöhet. Ilyen perelőfeltétel pl. az, hogy ne legyen a kereset nyilvánvalóan alaptalan, illetőleg ne irányuljon lehetetlen szolgáltatásra. Ha ilyen a kereset, akkor annak alapján a per nem indul meg. Ennek megfelelően a tiszta processzuális fél-fogalom sem fogadható el, mert ahhoz, hogy valaki felperes legyen, vagy érvényesíthető anyagi jogosultságot (alanyi jogot), vagy valamilyen jogszabályon alapuló keresetindítási jogosultságot kell legalábbis állítania olyan módon, hogy az ne tűnjék nyilvánvalóan alaptalannak, alperes pedig az lehet, akivel szemben a fenti módon állítja a felperes jogosultságát, vagy akinek perelhetőségét valamilyen jogszabály megengedi.

Közel áll a fél fogalmával kapcsolatos elméletekhez az *ügybeni legitimáció*, vagy más néven *legitimatio ad causam* kérdése. Ez a feleknek a per tárgyához való viszonyát jelenti. Akkor áll fenn a felperes ügybeni legitimációja (aktív legitimáció), ha a per tárgya, illetőleg az azzal kapcsolatos jogosultságok őt megilletik, vagy jogszabályban megengedett keresetindítási joga van; az alperes passzív legitimációja pedig akkor áll fenn, ha a felperesi alanyi jogosultság vele szemben áll fenn, illetőleg ha a keresetindítást vele szemben a jogszabály megengedi. Az ügybeni legitimáció az esetek nagy többségében érdemi kérdés; hiánya a per végén a kereset érdemi elutasításához vezet. Kivételesen (pl. a személyi állapotot tárgyaló perekben l. XIII. 2.) perelőfeltétel is lehet, amikor ennek hiánya már a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítását vonja maga után.

A perben mindig két fél, helyesebben két perbeli pozíció van, az alperesi és a felperesi. Ez nem jelenti azt, hogy a felek számszerűen is ketten legyenek. Akár a felperesi, akár az alperesi pozícióban, akár mindkét oldalon több személy is szerepelhet. A törvényben megengedett esetekben több felperes is indíthat pert akár egy, akár több alperes ellen. Ha valamelyik oldalon több személy áll azonos pozícióban, *pertársaságról* beszélünk, mégpedig felperesi vagy alperesi pertársaságról.

A pertársak egymáshoz való viszonya különböző lehet. Elméletileg kétféle megoldás lehetséges, ennek megfelelően két elvet ismerhet ezzel kapcsolatban az irodalom: a pertársak függőségének és függetlenségének az elvét. A függőség elve azt jelenti, hogy az egyik pertárs cselekménye kihat a másik pertársra is, pl. ha az egyik pertárs mulaszt, azt a másik pertárs eljárási cselekménye pótolja. A pertársak függetlenségének az elve azt jelenti, hogy minden pertárs cselekményét külön-külön kell elbírálni, de csak az ő javára vagy rovására.

Perrendtartásunk kétféle pertársaságot ismer. Egységes a pertársaság, ha a per tárgya olyan, amely csak egységesen dönthető el (közös jog, vagy kötelezettség stb.) vagy pedig, ha az ítélet jogereje perben való részvétel nélkül is kiterjedne valamennyi pertársra. Minden más esetben egyszerű pertársaság jön létre. Egységes pertársaságnál a pertársak függőségének az elve, egyszerű pertársaságnál pedig a pertársak függetlenségének az elve valósul meg.

2. Az ügyész szerepe a polgári perben.

Az ügyészség a törvényesség biztosításával kapcsolatos feladatait a jogalkalmazás külön-

féle területein különböző módon és formában valósítja meg. A polgári eljárás során az ügyészi részvétel a törvényesség biztosítását szolgálja, de a polgári per különleges viszonyainak megfelelően más jellegű az ügyészi részvétel, mint más eljárásoknál.

A polgári perbeli ügyészi részvételnek két fő formája van, az egyik a félként való részvétel, a másik a fellépés a már folyó polgári perben.

A félként való részvétel lehet felperesi vagy alperesi részvétel. A felperesi részvétel az ügyész keresetindítási jogának gyakorlásával valósul meg. Az ügyész általában akkor indíthat keresetet, ha azt fontos állami vagy társadalmi érdek indokolja, illetőleg, ha a jogosult az őt illető jogot valamilyen okból nem képes érvényesíteni. Ezenkívül külön jogszabályok az ügyésznek más esetben is adnak keresetindítási jogot, különösen személyi állapotra vonatkozó perekben (l. XIII.), de van olyan eset is, amikor a jogszabály kizárólag az ügyésznek ad keresetindítási jogot (pl. az állam javára való marasztalás iránti kereset).

Kizárt az ügyész keresetindítási joga azokban a perekben, amelyekben az állami igényt csak jogszabályban meghatározott személy vagy szerv érvényesítheti. Nem indíthat az ügyész pl. házassági bontópert.

Alperes csak kivételesen lehet az ügyész, rendszerint olyankor, amikor az ő keresetindítása folytán fennálló helyzetet kívánják megváltoztatni. (Pl. a szülői felügyeletet visszaállítani, vagy a gondnokság alá helyezést megszüntetni.)

Az ügyész fellépési joga korlátlan. Mások között folyó perben felléphet, annak bármelyik szakaszán. Felléphet tehát olyan perben is, amelynek a megindítására nem lenne jogosult. Az a szabály, hogy az eljárás bármely szakaszán felléphet, azt eredményezi, hogy az ügyész fellépése megtörténhet pl. fellebbezés benyújtásával, azaz az olyan perben is fellebbezhet, amelynek első fokú eljárásában nem vett részt.

Az ügyész perbeli jogállása szabályozásánál a perrendtartás abból indul ki, hogy az ügyészi fellépés és az ügyészi keresetindítás egyaránt a törvényesség biztosítását szolgálja, nem valamelyik fél érdekét. Ugyanakkor tekintettel kell lenni arra is, hogy az anyagi jogi jogosult jogai ne szenvedjenek csorbát. Ezért az ügyész minden olyan eljárási cselekmény végzésére jogosult, amelyre a fél is jogosult, de a per tárgyával nem rendelkezik, így jogot el nem ismerhet, jogról le nem mondhat és egyezséget nem köthet.

Ha az ügyész indít keresetet, az az anyagi jogi jogosult, akinek jogát érvényesíti, a törvény erejénél fogva (ex lege) felperes lesz. Ilyenkor az ügyész és az anyagi jogosult felperes viszonya a pertársak viszonyához lesz hasonló.

Mindez nem vonatkozik arra az esetre, amikor az ügyészt a keresetindításra külön jogszabály jogosítja fel. Ez esetben minden eljárásjogi cselekményt végezhet, és az anyagi jogosult nem lesz minden további nélküli felperes. (→ *Ügyészség*)

E kérdés kapcsán említjük meg, hogy adott esetben az ügyészen kívül más szerveket is feljogosít a jogszabály a keresetindításra. Így a kiskorút illető tartási követelés érvényesítése iránt a gyámhatóság, az anyakönyvvezető, valamint az anya- és csecsemővédelmi szervek is indíthatnak keresetet a kiskorú érdekében; a szülőt illető tartási követelés érvényesítése iránt a tanács végrehajtó bizottságának egészségügyi szakigazgatási szerve indíthat a szülő érdekében keresetet, más jogszabály a gyámhatóságot, a szakszervezetet és más szerveket is feljogosít keresetindításra.

3. A beavatkozás.

A polgári per két fél között folyik és általában harmadik személynek a perben nincs részvételi lehetősége. Kivételesen azonban, részben közérdekből, részben jogos magánérdekből megengedi ezt a jog. A jogos magánérdeket méltányolja a perrendtartás akkor, amikor kimondja, hogy akinek jogi érdeke fűződik a mások között folyó per eldöntéhez, valamelyik fél pernyertessége érdekében a perbe az első fokú eljárás során *beavatkozhat*.

A beavatkozó is harmadik személyként vesz részt a perben, mint a fellépő ügyész, de míg az ügyész helyzete eljárásjogilag kötetlen, addig a beavatkozó kötött helyzetű lesz. Mindig valamelyik fél mellett, annak pernyertessége érdekében végezhet eljárási cselekményeket. Ezért is beszélünk alperesi vagy felperesi beavatkozóról.

Ennek megfelelően alakul a beavatkozó perbeli jogállása is. Minden eljárási cselekményt megtehet, amit a fél, de nem rendelkezhet a per tárgyával, így jogról le nem mondhat, jogot el nem ismerhet és egyezséget sem köthet. Eljárási cselekményei azonban csak akkor hatályosak, ha az általa támogatott fél eljárási cselekményeivel nem állnak ellentétben (kötött perjogi helyzet). Ha az általa támogatott fél mulaszt, a beavatkozó a mulasztást pótolhatja.

Kivételes esetben, ha a perben hozott ítélet jogereje a beavatkozóra is kiterjed, ez a kötöttség nem áll fenn. Az ilyen beavatkozót önálló beavatkozónak nevezzük.

A beavatkozó önként felléphet a perben, ha arról tudomást szerez. Joga van azonban a félnek azt a személyt, akivel szemben pervesztesége esetén követelést kíván érvényesíteni, vagy akinek követelésétől ez esetben tart, az első fokú eljárás során perbehívni. Perbehívással élhet a beavatkozó és a perbehívott is. A perbehívott nem köteles beavatkozni a perbe, ez tőle függ, a perbehívás csak figyelemfelhívást jelent.

4. A perbeli képviselet.

A képviselet lényege abban áll, hogy a képviselő a képviselt helyett és nevében jár el, az

ő cselekményei következtében a képviselt szerez jogokat, illetőleg vállal kötelezettségeket.

A perben is helye van képviseletnek; ilyenkor perbeli képviseletről beszélünk.

A perbeli képviselet lényegét illetően többféle nézet alakult ki a polgári eljárásjog tudományában. Az egyik nézet az, amit lényegében eddig elmondtunk, nevezetesen, hogy a perbeli képviselet a képviselet polgári jogi intézményének perjogi megfelelője. Olyan képviselet, amelyben a képviselő a perbeli fél helyett és nevében a perben végez cselekményeket. E felfogás szerint végeredményben a perbeli képviselő a felet helyettesíti.

A másik felfogás lényege röviden abban foglalható össze, hogy nemcsak a képviselt személy helyettesítése a cél, hanem az is, hogy a perbeli képviselő mint jogi képviselő, hozzáértő szakember, elősegítse a fél perbeli jogainak érvényre juttatását. Önálló szerephez is jut, önállóan is vannak perbeli jogai és kötelességei.

A perbeli képviselet és a polgári jogi képviselet közötti egyik legfőbb eltérés, hogy a meghatalmazott perbeli képviselők köre jóval szűkebb.

A perbeli képviseletnek három fajtáját különböztetjük meg: *a)* a meghatalmazáson alapuló ügyleti képviseletet, *b)* a törvényes képviseletet és *c)* az ügygondnoki képviseletet.

Az ügyleti képviselet meghatalmazással jön létre. A meghatalmazottak köre szűk: lényegében a hozzátartozókra, az alkalmazottakra és a jogi képviselőkre korlátozódik. Jogi képviselő az ügyvéd (ügyvédi munkaközösség), a vállalati jogtanácsos és a jogsegélyszolgálat.

A törvényes képviselet a polgári jogi törvényes képviseletnek megfelelő. Ide szoktuk sorolni a jogi személyek szervezeti képviseletét is.

Ügygondnokot a bíróság rendel ki, ha a cselekvőképtelen félnek nincs törvényes képviselője, a fél ismeretlen helyen tartózkodik, és nincs meghatalmazottja, illetőleg, ha a fél ismeretlen. Bizonyos esetekben kötelező az ügygondnok kirendelése, illetőleg a keresetet eleve ügygondnok ellen kell megindítani. Az ügygondnok lényegében a meghatalmazott jogállásával rendelkezik, de csak akkor köthet egyezséget, mondhat le jogról, vagy ismerheti el a jogot, ha ezzel a felet nyilvánvaló károsodástól óvja meg; peres pénzt vagy dolgot pedig csak a bíróság felhatalmazása alapján vehet át.

IV. Az eljárási cselekmények és az eljárási jogviszonyok. 1. Az eljárási cselekmények. 2. Az eljárási jogviszonyok.

1. Az eljárási cselekmények.

A polgári eljárás tartalmilag a bíróság, a felek és a per egyéb résztvevőinek eljárási cselekményeiből áll. Azokat a polgári eljárás célját szolgáló, az eljárást megelőzően, illetőleg az eljárás folyamán végzett cselekményeket nevezzük eljárási cselekményeknek, amelyeknek előfeltételeit és jogkövetkezményeit az eljárásjog szabályozza.

Az eljárási cselekményeket két csoportra oszthatjuk: a bíróság és a felek eljárási cselekményeire. Ilyen cselekményeket végeznek a perben részt vevő harmadik személyek (az ügyész és a beavatkozó) is, azonban ilyen külön kategóriát nem szoktunk felvenni, mert az ő cselekményeik jogi természetükre nézve a felek eljárási cselekményeivel esnek egy tekintet alá.

*a) A bíróság eljárási cselekményei*nek jellemzője, hogy azok egyben hatósági aktusok. A bíróság eljárási cselekményeit négy csoportba szoktuk osztani: az észlelés, a következtetés, a pervezetés és a döntés.

Az észlelés az a lélektani művelet, amellyel a bíróság megfigyeli a felek előtte lezajló eljárási cselekményeit. Ennek szabály szerint *közvetlenül* kell történnie; ez alól csak indokolt esetben tehető kivétel (l. VII. 6., 7.).

A következtetés a bíróságnak az az eljárási cselekménye, amely alapján az észleltekből a tényállás megállapításához szükséges ténybeli, illetőleg a jogalkalmazáshoz szükséges jogi következményeket vonja le. A következtetés lélektani művelet, de jogilag szabályozott. Általában kétféle rendszer van ebből a szempontból: a kötött és a szabad mérlegelésen alapuló rendszer. A magyar eljárásjogban a *szabad mérlegelésen* alapuló rendszer valósul és meg (l. VII. 2.).

A pervezetési tevékenység során irányítja a bíróság a per egész menetét, megszabja annak irányát, az eljárási cselekmények sorrendjét, fenntartja a tárgyalás rendjét.

A döntés a legfontosabb bírósági eljárási cselekmény. Ez rendszerint határozat formájában történik (l. VIII.).

b) A felek eljárási cselekményei vagy akaratkijelentések vagy tudomáskijelentések. Akaratkijelentés a félnek az az eljárási cselekménye, amellyel anyagi vagy eljárási jogával kapcsolatos kívánságát nyilvánítja ki; ha ehhez a bíróság kötve van, akkor rendelkező cselekményről beszélünk, ha nincs, indítványról. Tudomáskijelentés a félnek valamilyen ténybeli vagy jogi előadása.

Az eljárási cselekményeket általában a bíróság előtt végzik a felek, a bíróság pedig székhelyén vagy illetékességi területén. Ez az eljárási cselekmények rendszerinti helye, amelytől azonban számos eltérés lehetséges.

Az eljárási cselekmények végzésének *ideje* is rendszerint szabályozott. Vagy valamilyen *határidőn* belül kell azt elvégezni, vagy meghatározott időpontban, azaz *határnapon*. A határidők számítását a perrendtartás részletesen szabályozza.

Ha a fél valamilyen határnapot vagy határidőt vétlenül *elmulaszt*, általában *igazolással* pótolhatja, hacsak a perrendtartás ki nem

zárja az igazolás lehetőségét. Az igazolással együtt pótolni kell az elmulasztott eljárási cselekményt és a mulasztás okát valószínűsíteni kell. Ha a bíróság helyt ad az igazolásnak, pótolható a mulasztás. Ha olyan határnap mulasztását igazolja a fél, amelyen a bíróság határozatot hozott, ezt a határozatot az új határnapon tartott tárgyalás eredményéhez képest meg lehet változtatni, vagy hatályon kívül lehet helyezni.

c) Az eljárási cselekmények *hatálytalanok* akkor, ha olyan hibában szenvednek, amelyhez a törvény a hatálytalanság szankcióját fűzi (pl. a beavatkozónak a féllel ellentétes eljárási cselekménye). A hatálytalan cselekményhez semmiféle eljárásjogi joghatás nem fűződik. Ha az eljárási cselekmény valamilyen hiányosságban szenved, de ahhoz nem fűződik a hatálytalanság, akkor *hibás* cselekményről beszélünk. A hibás cselekmény rendszerint orvosolható. A bíróság hibás cselekményei perorvoslatok útján (l. IX—XII.), a felek hibás cselekményei pedig hiánypótlás útján orvosolhatók.

2. Az eljárási jogviszonyok.

Az eljárási cselekmények a polgári eljárás alanyai között eljárási jogviszonyokat hoznak létre, változtatnak meg, vagy szüntetnek meg. Ezek az eljárási jogviszonyok nem függetlenek ugyan a per tárgyát alkotó anyagi jogviszonytól, de nem is azonosak azzal. Először is más a jogviszony tárgya: eljárási jellegű jogosultság, illetőleg kötelezettség, nem anyagi jogi jellegű, mások továbbá a jogviszony alanyai is, mert eljárási jogviszonyba a felek a bírósággal, nem egymással kerülnek szembe, ebből kifolyólag más az eljárási jogviszony joghatása, azok előfeltétele stb. is.

Az anyagi jogi jogviszonytól eltérő sajátos eljárási jogviszony létezését a burzsoá polgári eljárásjog tudománya dolgozta ki. Megteremtőjének Oskar *Bülow*-ot tekintik, aki 1868-ban megjelent művében fejtette ki először álláspontját. A burzsoá jogviszonyelméletek elsősorban abban különböznek egymástól, hogy egységes-e az a perjogviszony vagy összetett, kik között jön létre, de egységesek az elméletek a tekintetben, hogy e jogviszonyt közjogi jellegűnek tartják és ezen keresztül a polgári eljárásjogot is közjogi jellegű jogágnak. Ebben állott éppen a jogviszonyelméletek jelentősége, mert elválasztotta a polgári eljárásjogot a magánjogtól :és megteremtette önálló jogági jellegét. Ettől kezdve művelik önálló tudományágként.

A haladó burzsoá jogviszonyelméletek történelmi feladatuk elvégzésével, már túlburjánozva a további fejlődés gátjává váltak.

A szocialista polgári eljárásjog tudománya elismeri az anyagi jogtól elkülönülő sajátos polgári eljárásjog létezését, ezen keresztül a polgári eljárásjog önálló jellegét. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a polgári eljárásjogi jogviszony nem függetlenedhet a polgári per tárgyát alkotó anyagi jogi jogviszonytól. A köztük levő kapcsolatot a tartalom és forma viszonyának tekinti, ahol az anyagi jog a tartalom, az eljárásjog a forma; az anyagi jog az elsődleges és az eljárásjog a másodlagos. Ugyanakkor önállósul az eljárásjogi jogviszony és saját tartalmat is nyer.

V. A keresetindítás. 1. A kereset fogalma és jelentősége. 2. A kereseti jog. 3. A kereset fajai, úgy mint a marasztalás iránti, a megállapítás iránti és a jogállapot változtatására irányuló kereset. 4. A keresetváltoztatás és a keresetkiterjesztés. 5. A viszontkereset.

1. A kereset fogalma és jelentősége.

A kereset a polgári per útján érvényesíthető alanyi jog védelmének elsődleges eszköze.

Az alanyi jog bírósági védelemre akkor szorul, ha az igény létszakába kerül, tehát érvényesíthetővé válik és megsértett vagy veszélyeztetett helyzetbe kerül. A kereset a bírósági védelem tipikus formájának, a peres eljárásnak a megindításához szükséges, a nemperes eljárás nem keresetre, hanem egyéb kérelemre indul. A kereset tehát *meghatározott védelemre irányul*, de a bírósági védelemnek sem egyetlen útja.

A kereset a felperesnek sorrendben első eljárási cselekménye. A peres eljárás megindításának *előfeltétele*, mert kereset nélkül nincs per.

A felek eljárási cselekményei a perben általában nincsenek kötött formához kötve. E fő szabály alól éppen a kereset az egyik kivétel, amely kötött, írásbeli formához van kötve. A felperesnek keresetlevelet kell benyújtania, meghatározott tartalmi és alaki követelmények szerint. E keresetlevelet pótolhatja azonban a kereset jegyzőkönyvbe mondása. Az ügyvéd által nem képviselt fél keresetét a járásbíróságnál jegyzőkönyvbe mondhatja, és ilyenkor a jegyzőkönyv tekintendő keresetlevélnek.

2. A kereseti jog.

Felmerül a kérdés, hogy *milyen jogon fordul a felperes keresetével a bírósághoz.* Egyáltalán van-e erre valóságos alanyi joga, vagy a bírósághoz fordulása csak lehetőség, amellyel a fél adott esetben él.

E problémakörrel foglalkozva dolgozták ki a polgári eljárásjog művelői a különböző kereseti jogi elméleteket.

A modern kereseti jogi elméletek a burzsoá eljárásjogban jelentek meg. Ezek négy csoportba oszthatók.

a) Az *anyagi jogi keresetjogi elméletek* (fő képviselője: Karl von *Savigny)* szerint a kereseti jog a megsértett magánjog alakja. Lényegében azonos az alanyi magánjoggal, de „dinamikus állapotban van". Annak van tehát kereseti joga, akinek alanyi magánjoga van, mert az egyben magában foglalja a sértett vagy veszélyeztetett magánjog, illetve magánjogi érdek kényszer útján való érvényesítésének jogát is.

b) Az *absztrakt keresetjogi elmélet* Plósz Sándor nevéhez fűződik. (Fő képviselői még: *Degenkolb* és *Gordon.*) *Plósz* szerint a kereseti jog az állammal szemben fennálló közjogi jogosítvány, amelynek értelmében a bíróság a felperes keresete alapján, ha az a követelményeknek megfelel, eljárni köteles, akár van érvényesíthető anyagi joga a felperesnek, akár nincs. Ez utóbbi eset elutasító ítélethez vezet ugyan, de mégis csak pert eredményez. A kereseti jog az állampolgárnak az állammal szembeni absztrakt jogosítványa, független az anyagi magánjogtól. Ez az elmélet nemcsak az elutasító ítéletet tudja megmagyarázni, szemben az anyagi jogi elméletekkel, hanem a negatív megállapítási kereseteket is, amikor a felperes egyenesen azt állítja, hogy nincs magánjogi jogosítványa, végül azokat a pereket is, amelyekben nem az anyagi jogosult lép fel igényével felperesként.

c) A *konkrét kereseti jogi elmélet* megalapítója: Adolf *Wach* (fő képviselői: Konrad *Hellwig*, id. *Bacsó* Jenő, *Jablocskov*). Az absztrakt keresetjog-elméletet nem tartja kielégítőnek, mert az nem a fő kérdésre felel, hanem csak arra, hogy kinek van keresetindítási joga. A kereseti jog pedig nem egyenlő a puszta keresetindítási lehetőséggel (amely lehet joggyakorlás, megengedett perbeli cselekmény, vagy tilos perbeli cselekmény is), hanem azt a személyt megillető jog, akinek van valóságos alanyi jogosultsága. E jog arra irányul, hogy a keresetnek megfelelő kedvező ítéletet kapjon a jogosult. A jogalanynak joga van követelni az államtól, hogy amennyiben valóságos érvényesíthető joga van („jogvédelmi igény"), a bíróság védelemben részesítse, illetőleg e jogát kényszerrel érvényesítse.

d) A *kettős keresetjog elmélete* (fő képviselője: *Magyary* Géza) szerint a perindítás mint közjogi jogosultság azt illeti meg, akinek sértett, vagy veszélyeztetett magánjoga vagy magánjogi érdeke van. Azt is elismeri azonban, hogy annak is van kereseti joga, akin sérelem nem esett, illetőleg akinek joga nincs veszélyeztetve, mert a törvény ennek a keresetét is ugyanolyan elbánásban részesíti, mint azét, akinek valóságos joga van. A kettős keresetjogi elmélet végeredményben tehát elismeri egyrészt az absztrakt keresetindítási jog létezését, másrészt a konkrét keresetjogot is, amelynek előfeltétele a jogvédelmi igény fennállása.

e) A *szocialista polgári eljárásjog* lényegében a kettős keresetjog továbbfejlesztésén alapult elméletét természetesen a megváltozott alapelveken nyugvó tételes jogra építi. Eszerint különbséget kell tenni az eljárásjogi és az anyagi jogi értelemben elfogadott kereseti jog között.

ea) Eljárásjogi értelemben a kereseti jog a keresetindítási jogot jelenti, amelyet az állam a jogalanyoknak garanciális alapjogként biztosít. Ennek előfeltétele a jogképességen kívül csak annyi, hogy a kereset megfeleljen a tartalmi és alaki követelményeknek.

eb) Anyagi jogi értelemben a kereseti jog valóságos jog annak követelésére, hogy a bíróság az igény létszakában levő alanyi jogot kényszer útján is érvényre juttassa. Ennek feltétele a valóságosan létező jogosultság, amely védelemre szorul.

A kereseti jog jelentősége a szocialista polgári eljárásjog elméletében igen nagy. A kereseti jog biztosítja intézményesen az állampolgárok és a jogi személyek számára személyi és vagyoni jogaik per útján való érvényre juttatását, az alkotmányi rendelkezéseknek megfelelően.

3. A kereset fajai. (A marasztalás iránti, a megállapítás iránti és a jogállapot változtatására irányuló kereset.)

A kereset fajait különböző osztályozási rendszerek szerint különböztethetjük meg.

Szokásos a *kereset tárgya szerinti megkülönböztetés*, amely szerint beszélünk vagyonjogi keresetről, munkajogi keresetről, házasság felbontására irányuló keresetről stb. Ennek a felosztásnak eljárásjogi jelentősége csak annyiban van, amennyiben az egyes keresetfajták elbírálásánál esetlegesen más-más eljárási szabályokat kell alkalmazni (a rendes vagy a különleges peres eljárás szabályait).

Az eljárásjog szempontjából jelentősebb a kereseteknek *a kereseti kérelem szerint történő osztályozása* attól függően, hogy mire irányul a felperes kereseti kérelme. Ez pedig az alperes elmarasztalására, az alperessel szemben fennálló vagy fenn nem álló jogviszony megállapítására, végül az alperessel fennálló jogállapot (jogviszony) megváltoztatására (jogviszony létrehozására, módosítására vagy megszüntetésére) irányulhat. Ennek megfelelően beszélhetünk marasztalásra irányuló, megállapításra irányuló és jogállapot változtatására irányuló keresetekről.

a) A *marasztalásra irányuló kereset*ben a felperes arra kéri a bíróságot, hogy marasztalja az alperest a felperessel fennálló kötelezettségének teljesítésére, szolgáltatásra (pl. pénzfizetésre, ingó dolog átadására stb.), valamilyen tevékenységre, vagy attól való tartózkodásra (abbahagyásra, nem tevésre, illetőleg tűrésre).

Marasztalás iránti kereset csak lejárt követelés érvényesítésére indítható; ez alól a törvény két kivételt ismer. Az egyik: tartásdíj, járadék és más időszakos szolgáltatás iránti per, amelyben a le nem járt szolgáltatásokra is előterjeszthető kereseti kérelem. A másik: a lakás, más helyiség vagy egyéb ingatlan visszabocsátása iránti per, amelyben ha a visszabocsátásnak határozott időpontban kell történnie, kereseti kérelem e kötelezettség lejárta előtt is előterjeszthető. A valóságban van azonban harmadik lehetőség is. Nevezetesen jövőbeni negatív szolgáltatásra, tehát tűrésre, tartózkodásra irányuló kereset is előterjeszthető,

amelynek alapján a jövőben történő jogsérelemtől (pl. a további birtokháborítástól, további szerzői jogi bitorlástól stb.) való tartózkodásra kötelezi a bíróság alperest.

b) Megállapításra irányuló keresetében a felperes közte és az alperes közt jogviszony fennállásának vagy fenn nem állásának bírósági megállapítását kéri. Ha a jogviszony fennállásának megállapítását kéri a felperes, akkor pozitív megállapítás iránti keresetről beszélünk, ellenkező esetben negatív megállapítási keresetről. Kivételes esetben az ilyen kereset irányulhat valamilyen tény valóságának vagy valótlanságának megállapítására is (pl. okirat valódiságának megállapítása iránti per).

Megállapításra irányuló keresetet akkor terjeszthet elő a felperes, ha a kért megállapítás az alperessel szembeni jogainak megóvása végett szükséges, és a felperes akár a jogviszony természeténél fogva, akár a kötelezettség lejártának hiányában, akár más okból marasztalás iránti pert nem indíthat. Vannak esetek, amikor a törvény megengedi e feltétel nélkül is a megállapítás iránti per megindítását (pl. számadási per).

c) A *jogállapot változtatás iránti kereset* akkor terjeszthető elő, ha a jogszabály erre kifejezetten rendelkezést tartalmaz. Bizonyos jogállapot változtatásához — amikor a jogrend nem engedi meg a felek által történő változtatást — a törvény egyenesen megköveteli a peres eljárást. [Pl. a személyi állapot megváltoztatásakor (l. XIII. 2.)]

4. A keresetváltoztatás és a keresetkiterjesztés. A kereset tartalma a kereseti kérelem. A kereset megváltoztatása a kereset tartalmának megváltoztatását jelenti. Keresetváltoztatás esetén tehát az eredetihez képest más lesz, megváltozik a felperes kereseti kérelme. (Nem szükségképpen változik meg ezzel együtt, csak rendszerint a kereset tárgya, tehát az érvényesíteni kívánt jog és az ennek alapjául szolgáló tényállás is.)

A keresetváltoztatás kifejezést kettős értelemben használjuk: tágabb és szűkebb értelemben. Tágabb értelemben beszélünk keresetváltoztatásról akkor, ha a kereseti kérelem bármiképpen módosul. E módosulás állhat abban is, hogy az eredeti kereset helyébe a megváltozott kereset lép, ilyenkor beszélünk szűkebb értelemben is keresetváltoztatásról; míg ha a keresetváltoztatás abban áll, hogy az eredeti kereseti kérelemhez még további kereseti kérelem csatlakozik, vagy az eredeti kereseti kérelem címzettje mellé új címzett is kerül a perbe, akkor keresetkiterjesztésről beszélünk. A polgári perrendtartás és általában a jogszabályok a keresetváltoztatás kifejezést tágabb értelemben használják, és értik azon a tárgyi keresetkiterjesztést is.

A keresetváltoztatás megengedettsége kérdésében a különböző eljárásjogok más-más megoldást alkalmaznak. A magyar polgári perrendtartás formalizmustól mentes álláspontra helyezkedik, és a keresetváltoztatást az első fokú eljárás során általánosságban megengedi. Nem sújtja így a jogban járatlan felperest méltánytalan következményekkel, mint azok a perrendek, amelyek elzárkóznak a keresetváltoztatás elől. Ugyanakkor ez a megoldás nem küszöböli ki a keresetváltoztatással járó perelhúzódási lehetőségeket.

Az első fokú eljárásban az ítélet meghozatalát megelőző tárgyalás berekesztéséig van helye a kereset megváltoztatásának, ha a megváltozott keresettel érvényesített jog ugyanabból a jogviszonyból származik, mint az eredeti kereset, vagy azzal összefügg. A megváltoztatott keresettel szemben is ugyanazok az eljárásjogi követelmények, mint az eredetivel szemben, fenn kell tehát állnia a bíróság hatáskörének illetékességének és a perelőfeltételeknek.

A fellebbezési eljárásban a keresetváltoztatás általában már tilos, ez alól azonban a törvény néhány kivételt tesz. Ezek közül legfontosabb, hogy a kereset tárgyát tevő követelés felemelhető és leszállítható.

5. A viszontkereset.

A felperes keresetével szemben az alperes ellenkérelmet terjeszthet elő, amely rendszerint védekezését tartalmazza. E védekezés állhat abban is, hogy a felperes keresetében foglalt követelésekkel szemben ellenkövetelését kívánja érvényesíteni. Teheti ezt úgy, hogy saját ellenkövetelését a felperes keresetébe beszámítja, de úgy is, hogy ő önállóan, külön keresettel, amelyet e per során terjeszt elő, a felperessel szemben érvényesíti követelését, amely ilyenkor — szemben a beszámítással — túl is terjeszkedhet a felperesi követelésen. Az ilyen keresetet nevezzük viszontkeresetnek.

A viszontkereset jelentősége abban áll, hogy megkönnyíti az alperes védekezését. Nem kényszeríti arra, hogy külön pert indítson a felperes ellen. Ez az intézmény tehát az eljárás egyszerűsítését és gazdaságosabbá tételét, gyorsabb eldöntését szolgálja.

A viszontkereset is kereset. Erre is állnak tehát azok az eljárási követelmények, amelyeket a jogszabály a keresettel szemben támaszt.

Az alperes az első fokú ítélet meghozatalát megelőző tárgyalás berekesztéséig indíthat felperes ellen viszontkeresetet. E határidőn belül is megköveteli azonban a jóhiszemű eljárás elve, hogy ne késlekedjék a viszontkereset indításával mert ha a bíróság úgy látja, hogy az alperes azért terjesztette elő késedelmesen a viszontkeresetét, hogy ezzel a per lefolyását hátráltassa, érdemi tárgyalás nélkül elutasítja azt.

A viszontkereset-indításnak anyagi előfeltétele, hogy az azzal érvényesíteni kívánt jog a felperes keresetével azonos, vagy azzal összefüggő jogviszonyból eredjen, vagy a peresített követeléssel szemben beszámításra legyen alkalmas.

VI. A tárgyalás. 1. A tárgyalás fogalma, lényege és felépítése. 2. A tárgyalás előkészítése. 3. A tárgyalás menete. 4. A tárgyalás elmulasztása. 5. A tárgyalás elhalasztása, a szünetelés, az elkülönítés és egyesítés, a tárgyalás felfüggesztése, az eljárás félbeszakadása, az eljárás megszüntetése.

1 A tárgyalás fogalma, lényege és felépítése.

A peres eljárás második szakasza, a tárgyalási szakasz. A tárgyaláson valósul meg rendszerint a felek kétoldalú meghallgatása és itt történik a ténymegállapításhoz szükséges bizonyítás felvétele. A tárgyalás célja egyrészt az ítéleti tényállás megállapításához szükséges ténykérdések tisztázása, másrészt a jogalkalmazáshoz szükséges jogkérdések tisztázása.

Tárgyalás nélkül peres eljárásban csak egészen kivételesen hozható érdemi döntés.

A tárgyalást az eljáró bírósági tanács elnöke, illetve az egyesbíró vezeti. A magyar polgári eljárásjog a *bíróság aktív pervezető tevékenységét* követeli meg (szemben pl. az angolszász rendszerrel).

A perrendtartás keretei között az elnök (egyesbíró) szabja meg az eljárási cselekmények sorrendjét, a meghallgatandó, illetve kihallgatandó személyekhez ő intéz kérdéseket, illetőleg ő szabja meg a kérdésfeltevések rendjét, ügyel arra, hogy a tárgyalás csak az üggyel összefüggésben álló kérdésekre terjedjen ki, végül a tárgyaláson ő gyakorolja a rendfenntartási jogot is.

A polgári perbeli *tárgyalás felépítése* kétféle módszer szerint történhet a különböző jogrendszerekben. Vagy az *egységes* tárgyalás vagy a *bontott tárgyalás* módszere érvényesül.

A mi perrendünk az egységes tárgyalás módszerét valósítja meg. Ennek lényege, hogy a per tárgyalása egységes eljárási folyamat, amely nem különül önálló részekre. Ez nem jelenti azonban, hogy a tárgyalás menetének bizonyos rendjét ne szabná meg a jogszabály, illetve a pervezetés során az elnök.

A bontott tárgyalás rendszerében két fő rész különböztethető meg. Az első a perfelvételi tárgyalás, amelyen a peralapítás történik meg, a második az érdemleges tárgyalás, amelyen az érdemi kérdések tárgyalására kerül sor, és ezt követi az érdemi döntés.

2. A tárgyalás előkészítése.

Azt a követelményt, hogy a per minél kevesebb, optimális esetben egy tárgyaláson befejeződjék, csak akkor lehet megvalósítani, ha a tárgyalást kellően előkészítették.

A tárgyalás előkészítése a bíróság feladata. Az előkészítő tevékenységet az elnök, illetve az egyesbíró látja el.

Ez nem azt jelenti, hogy a feleknek és a per egyéb résztvevőinek ne kellene aktívan közreműködniük a tárgyalás előkészítésében. Megköveteli ezt tőlük a perrendtartás több konkrét rendelkezése, de általánosságban is a jóhiszemű eljárás elve.

A tárgyalás előkészítése a *keresetlevél megvizsgálásával* kezdődik. Csak a tartalmi és alaki követelményeknek megfelelő keresetlevél alkalmas arra, hogy a tárgyalást megfelelően előkészítse. Ha e követelménynek nem felel meg a keresetlevél, az elnök rövid határidőt szabva hiánypótlásra adja vissza azzal a figyelmeztetéssel, hogy ennek meg nem története a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítását vonja maga után. Ha a felperes a hiányt a határidőn belül pótolja, úgy kell tekinteni, mintha a keresetlevelet eredetileg is hiány nélkül nyújtotta volna be.

Perelőfeltételnek nevezzük azokat a követelményeket, amelyek esetében a per az adott bíróság előtt, az adott felek közt, az adott ügy tárgyában létrejöhet. Ilyenek pl. hogy a magyar bíróságnak joghatósága, az eljáró bíróságnak hatásköre és illetékessége legyen; a félnek legyen perbeli jogképessége; az ügy tartozzék bírói útra stb. E perelőfeltételeket a perrendtartás pontosan meghatározza, ha ezek nem állnak fenn, elutasítási okot állapít meg. Hiányuk esetében a bíróság a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül — mint a per tárgyalására alkalmatlant — elutasítja.

A bíróság azonban ilyenkor is segítségére van a félnek, egyrészt a már említett hiánypótlás intézményével, amellyel lehetőséget ad az elutasítás kiküszöbölésére, másrészt azzal, hogy ha más bíróság vagy hatóság hatásköre vagy illetékessége megállapítható, akkor a bíróság nem utasítja el idézés kibocsátása nélkül a keresetlevelet, hanem *átteszi* az illetékes bírósághoz, illetve a hatáskörrel rendelkező szervhez. Ilyenkor úgy kell tekinteni, mintha a keresetlevelet (beadványt) a fél eredetileg is az illetékes, illetve hatáskörrel rendelkező szervhez nyújtotta volna be.

A keresetlevél megvizsgálása után az elnök további *előkészítő intézkedéseket* tehet abból a célból, hogy a per lehetőleg egy tárgyaláson érdemben elbírálható legyen. E téren a perrendtartás nem köti meg a bíróság kezét, sőt ellenkezőleg, igen tág felhatalmazást adva azt mondja ki, hogy ha a keresetlevél a tárgyalás kitűzésére alkalmas, az elnök a tárgyalás előkészítésére, illetve az eljárás gyors lefolytatása céljából minden szükséges intézkedést megtesz annak érdekében, hogy a per lehetőleg egy tárgyaláson érdemben elbírálható legyen.

Az előkészítő tenykedést az elnök azzal fejezi be, hogy kitűzi a tárgyalás határnapját és arra a feleket megidézi.

3. A tárgyalás menete.

A tárgyalást az elnök vagy az egyesbíró nyitja meg és *számba veszi* a megidézetteket. E számbavétel nem formális tevékenység, hanem igen fontos, lényeges eljárási cselekmény, mert a szabályszerűen megidézett felek és egyéb

résztvevők jelenlétéhez, illetve mulasztásához fontos eljárásjogi következmények fűződnek.

Ha a feleket nem idézték meg szabályszerűen, és valamelyikük nincs jelen, a tárgyalást nem lehet megtartani.

Ha a szabályszerűen megidézett felek valamelyike is mulaszt, a tárgyalás elmulasztásával kapcsolatos jogkövetkezményeket kell alkalmazni.

Ha a számbavétel azzal az eredménnyel zárul, hogy a tárgyalás megtartásának nincs akadálya, akkor kerül sor a *kereset előterjesztésére*. A felperes felolvassa vagy ismerteti a keresetlevelet és nyilatkozik, hogy keresetét az írásbelivel egyezően fenntartja-e, vagy ha azt megváltoztatja, milyen változtatásra kerül sor. El is állhat keresetétől.

Ezután az alperes nyilatkozata következik, amelyet *ellenkérelem*nek nevezünk. Az ellenkérelem irányulhat a per megszüntetésére, illetőleg a per érdemére.

Az alperes ellenkérelmében a per megszüntetését kérheti, ha a perelőfeltételek nem állanak fenn (keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül már el kellett volna utasítani, illetve az ügyet más bíróságokhoz vagy hatóságokhoz kellett volna áttenni).

Az érdemi ellenkérelem a kereseti kérelemre vonatkozik, amely annak egészében vagy részbeni elutasítására irányulhat, illetve az alperes egészben vagy részben elismerheti a vele szemben támasztott kereseti követelést.

A felperesi és alperesi nyilatkozatok után a bíróság, ha a per megszüntetésére nem kerül sor, szükség szerint még további kérdésekben is meghallgatja a feleket, majd elrendelheti és lefolytathatja a bizonyítást.

Adott esetben a per további előkészítését is elrendelheti a bíróság, de írásbeli előkészítést csak akkor rendelhet el, ha nagyobb terjedelmű, bonyolultabb ügyekben a feleknek jogi képviselője van, illetve a feleknek vagy nem-jogi képviselőjüknek az írásbeli előkészítés nem okoz különösebb nehézséget.

A további előkészítés elrendelésén kívül más okból, így főleg bizonyítás miatt is *elhalaszthatja* a bíróság a tárgyalást, amikor is folytatólagos tárgyalást tűz ki. Többszöri elhalasztásra is lehetőség van.

A tárgyalás berekesztése előtt a feleket figyelmeztetni kell, hogy még szükséges előadásaikat, indítványaikat megtehessék. Ezután szólalhatnak fel a felek az érdemben. Polgári perben nem szokásos nagyobb perbeszéd tartása, de a feleknek joguk van álláspontjuk összefoglalására, ténybeli és jogi előadásaik összegezésére, mintegy zárónyilatkozat megtételére. Az elnök ezután a tárgyalást berekeszti, és a bíróság határozatot hoz. Ha szükséges, a berekesztett tárgyalás a határozat kihirdetése előtt újból megnyitható és folytatható.

4. A tárgyalás elmulasztása.

A kétoldalú meghallgatás elve igazán csak akkor valósítható meg, illetve az ebből eredő követelményeknek a maguk teljességében csak akkor tehet a bíróság eleget, ha a tárgyaláson mindkét fél megjelenik és az eljárásban közreműködik.

A kétoldalú meghallgatás minimális követelménye, hogy mindkét félnek lehetőséget adjon a bíróság a meghallgatásra, tehát őket szabályszerűen megidézze. Ha ez megtörtént, elvben nincs akadálya az eljárás lefolytatásának.

A polgári perrendtartás e két — maximális és minimális — követelmény között keresi a megfelelő megoldást arra az esetre, ha a felek vagy valamelyik fél távol marad a tárgyalástól. A megoldás és a következmények attól függenek, hogy melyik tárgyalást és melyik fél mulasztja el.

A *felperes* saját ügyében jár el, elsősorban az ő érdeke az eljárás gyors lefolytatása. Keresetét egyébként is a keresetlevélben még a tárgyalás kitűzése előtt elő kellett terjesztenie és azt az idézéssel együtt alperesnek kézbesítették. A felperes ezért kérheti előzetesen a tárgyalás távollétében való megtartását és ha azt kéri, a mulasztás következményei vele szemben nem alkalmazhatók. Ellenkező esetben, ha mulaszt, az alperes kérelmére a bíróság a pert megszünteti, ha pedig az alperes sem ezt nem kéri, sem a tárgyalás megtartását, szünetelés következik be (l. VI. 5.), végül ha az alperes a tárgyalás megtartását kéri, azt a bíróság megtartja vagy szükség esetén elhalasztja.

Ha az első tárgyalást az *alperes* mulasztja el, vele szemben szigorúbb szankciókat alkalmaz a bíróság. Az alperesnek ugyanis rendszerint éppen az az érdeke, hogy az eljárás elhúzódjék, ezért rá kell szorítani arra, hogy a tárgyaláson jelenjék meg, illetve védekezzék a keresettel szemben. Nála a mulasztás szankcióinak elhárításához nem elég, hogy a távollétében való eljárást kérje, hanem előzetesen írásbeli védekezést kell előterjesztenie. Ennek hiányában a felperes kérelmére bírósági meghagyást bocsátanak ki.

A bírósági meghagyás a bíróság érdemi határozata, amellyel a felperes kereseti kérelmének megfelelően marasztalja az alperest, illetve a kereseti kérelmének megfelelő megállapító, esetleg jogállapot változtató döntést hoz. Ha a perelőfeltételek nincsenek meg, tehát a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül el kellett volna utasítani (l. VI. 1.), illetve ha a bíróság aggályosnak találja a kereseti kérelmet, mellőzi a meghagyás kibocsátását. Akkor sem kerül a meghagyás feltétlenül kibocsátásra, ha az első tárgyalásra tanút vagy szakértőt idézett a bíróság és az megjelent, mert ilyenkor ki kell hallgatni és a kihallgatás eredményéhez képest kell dönteni.

A bírósági meghagyás ellen külön szabályozott perorvoslatnak van helye. A felek *ellentmondással* élhetnek a kézbesítéstől számított 15 napon belül. Az ellentmondás alapján a

bíróság a per tárgyalására határnapot tűz. Az elmulasztott tárgyalás költségében azonban mindig a mulasztó alperest kell elmarasztalni, és nem hárítható át még pernyertesség esetén sem a másik félre az ellentmondás illetéke. Ha az új tárgyalást is elmulasztja az alperes, a bíróság a meghagyást hatályában fenntartja, és ez ellen már nincs perorvoslat.

Ha az alperes mulasztása esetén a felperes sem a tárgyalás megtartását, sem a bírósági meghagyás kibocsátását nem kéri, az eljárás szünetel.

Ha az első tárgyalást *mindkét fél* elmulasztja, ugyancsak szünetel az eljárás.

A folytatólagos tárgyalás elmulasztásának más következményei vannak. Itt már mindegy, hogy melyik fél mulaszt, hiszen, ha az első tárgyalást megtartották, már nemcsak a felperesi kereset ismeretes, hanem az alperesi ellenkérelem is.

Ha a folytatólagos tárgyalást bármelyik fél elmulasztja, a bíróság a tárgyalást a megjelent ellenfél kérelmére megtartja, vagy új határnapot tűz, ellenkező esetben az eljárás szünetel. A felperesnek az a lehetősége, hogy az eljárás távollétében történő megtartását kérje, a folytatólagos tárgyaláson is fennáll.

Ha a folytatólagos tárgyaláson egyik fél sem jelenik meg, és a felperes nem kérte, hogy a tárgyalást távollétében tartsák meg, akkor is szünetel az eljárás.

A perorvoslati eljárásokban (I. X., XI. és XII.), valamint a különleges peres eljárásokban (I. XIII.) a tárgyalás elmulasztásának következménye eltérően van szabályozva.

5. A tárgyalás elhalasztása, a szünetelés, az elkülönítés és egyesítés, a tárgyalás felfüggesztése, az eljárás félbeszakadása, az eljárás megszüntetése.

A tárgyalás menetének leírásánál (I. VI. 3.) azt az esetet tartottuk szem előtt, amikor a tárgyalás folyamatos menetének nincs semmi akadálya, tehát mondhatjuk, hogy a tipikus esetet.

Sok olyan körülmény lehet azonban, amely a *tárgyalás menetét* ideiglenesen vagy véglegesen *akadályozhatja.*

A már kitűzött tárgyalást a bíróság bizonyos esetekben *elhalaszthatja.* A feleknek a kitűzött határnap előtt legalább 8 nappal előterjesztett közös kérelmére a bíróság köteles elhalasztani, később előterjesztett közös kérelemre belátása szerint elhalaszthatja, a tárgyaláson előterjesztett kérelemre, illetve hivatalból csak fontos okból halaszthatja el azt. Az idézésre megjelent tanút és szakértőt ilyenkor is ki kell hallgatni.

Ugyancsak elhalasztásnak nevezzük azt is, amikor a bíróság a tárgyalást berekeszti és folytatólagos tárgyalásra tűz határnapot, ez az elhalasztás azonban jogi természetét vizsgálva egészen más.

Az eljárás szünetelése következik be, ha erre vonatkozólag a felek közösen megegyeznek, és akár a tárgyalást megelőzően, akár az első fokú tárgyalás során ezt bármikor bejelentik. A szünetelés további esetei a tárgyalás elmutásával kapcsolatosak (I. VI. 4.), továbbá olyankor következnek be, ha valami okból nem idézhető az egyik fél.

A szünetelés alatt a határidők tovább folynak. A szünetelés időpontjától számított 4 hónap eltelte előtt a pert csak akkor lehet folytatni, ha ezt a bíróság a felek közös kérelmére megengedte, vagy ha a folytatást a felek kölcsönösen kérik, 4 hónap eltelte után bármelyik fél kérheti az eljárás folytatását. Egy évi szünetelés után a per megszűnik.

A perek célszerű és gazdaságos lefolytatása céljából a perrendtartás megengedi, hogy a bíróság a perben érvényesített egyes követeléseket, illetve megosztható követelések egyes részeit, illetve az egyes vitás kérdéseket *elkülönítve* tárgyalja. Ugyancsak e célt szolgálja az *egyesítés* lehetősége is. A bíróság együttes tárgyalás végett elrendelheti az előtte folyó egymással összefüggő tárgyú perek egyesítését.

Ha a per eldöntése olyan előzetes kérdés elbírálásától függ, amelynek tárgyában másik polgári per, büntető eljárás, vagy államigazgatási eljárás folyik, a bíróság ennek az eljárásnak a jogerős befejezéséig a pert *felfüggesztheti.* Vannak olyan esetek, amikor a felfüggesztés kötelező.

A felfüggesztéssel minden határidő megszakad, és a felfüggesztés megszűnésétől újra kezdődik. A felfüggesztés tartama alatt tett minden perbeli cselekmény hatálytalan, kivéve azokat, amelyek a felfüggesztéssel kapcsolatosak.

Ha a fél az eljárás során meghal, a jogutód perbe lépéséig vagy perbe vonásáig *félbeszakad* az eljárás. Ugyancsak félbeszakad az eljárás bizonyos esetekben a törvényes képviselő halála esetén stb. is, végül ha a bíróság működése háború vagy valamilyen elháríthatatlan esemény miatt szünetel.

Az eljárás félbeszakadása önmagától, külön rendelkezés nélkül beáll, ezzel minden határidő megszakad, és a félbeszakadás megszűnésétől kezdődik újra. A félbeszakadás tartama alatt minden perbeli cselekmény hatálytalan, kivéve a magával a félbeszakadással kapcsolatos perbeli cselekményeket.

Az eljárás érdemi döntés nélkül is *megszűnhet* bizonyos esetekben. A permegszüntetési okok közül elsősorban az említendő meg, hogy ha a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül már el kellett volna utasítani, de ezt a bíróság nem tette meg, akkor a pert meg kell szüntetnie. A felek közös kérelme és a felperesnek a keresettől történő elállása is permegszüntetési ok. Ezenkívül néhány más esetben is meg kell a pert szüntetni.

VII. A bizonyítás. 1. A polgári perbeli bizonyítás fogalma és fajai. 2. A kötött és a szabad bizonyítási rendszer; a polgári perrendtartás bizonyítási rendszere. 3. A bizo-

nyítás alanyainak köre és a bizonyítási teher. 4. A bizonyítás tárgya, a bizonyítandó tények. 5. A bizonyító tények és a bizonyítási eszközök (tanúk, szakértők, okiratok, tárgyi bizonyítékok). 6. A bizonyítási eljárás. 7. Az előzetes bizonyítás. 8. A bizonyítékok mérlegelése.

1. A polgári perbeli bizonyítás fogalma és fajai. *A bizonyítás a feleknek, a per egyéb résztvevőinek és a bíróságnak az a tevékenysége, amellyel valamely tény fennállásáról vagy fenn nem állásáról, illetőleg valamely tényállítás valóságáról vagy valótlanságáról az ítéletet hozó bíróság meggyőződését törekszenek kialakítani.*

A bizonyítási tevékenység körébe tartozik tehát a bizonyítási eszközök bíróság elé állítása, a bizonyítékok észlelése, azaz a bizonyítás foganatosításának előkészítése és maga a bizonyítás foganatosítása (a szokásos, de magyartalan nevén: a bizonyítás felvétele), végül a bizonyítékok bizonyító erejének megállapítása a bizonyítás eredményének mérlegelése alapján.

A bizonyítás fogalma a polgári eljárásjog irodalmában vitás. A fenti fogalmi meghatározást nem osztja teljes egészében az irodalom. A főbb, ettől eltérő felfogások két csoportba oszthatók.

Az egyik csoportba sorolható azoknak a felfogása, akik a bizonyításon a logikai bizonyítást értik, azt lényegében *megismerési folyamat*nak tartják, és ezért a bizonyítást kizárólag a bíróság tevékenységének tekintik. A felek részvételét a bizonyításban e felfogás csak közreműködésnek tartja.

Igaz, hogy a perbeli bizonyítás lényegére nézve megismerés, amelyre az ismeretelmélet törvényszerűségei az irányadók. Az érzéki megismerés által a valóságról szerzett adatokat a logikai megismerés a gondolkodás segítségével dolgozza fel. A dialektikus logika ennek törvényszerűségével foglalkozik. Bár a perbeli bizonyítás összefüggésben áll az érzéki úton és a logikai úton való megismeréssel is, azonban a bíróság mint a bizonyítás alanya részéről több tevékenységet tartalmaz a perbeli bizonyítási tevékenység, mint amit a logikai bizonyítási tevékenység magában foglal. A polgári eljárásjog, a bizonyítási jog nem a bíró logikai tevékenységét, hanem az ezen túlmenő bizonyítási tevékenységét szabályozza. De mint látni fogjuk, a perbeli bizonyítás köre még ezen is túlmegy, az a bíróság bizonyítási tevékenységén felül magában foglalja a feleknek és a per egyéb résztvevőinek a bizonyítási tevékenységét is.

A másik csoportba azoknak a felfogása sorolható, akik a bizonyítást a felek tevékenységének tartják. A bizonyítás lényegét e felfogás abban látja, hogy a felek az ítéletet hozó bíróságot győzik meg tényállításaik valóságáról vagy valótlanságáról és ezen keresztül valamely tény fenn- vagy fenn nem állásáról.

E felfogás nem számol azzal, hogy a bíróság hivatalból is elrendelhet bizonyítást, így nemcsak a bizonyítékok észlelését és az abból levont következtetést végzi, hanem a bizonyítékok bíróság elé tárásának elősegítését is.

Végül az e felfogást vallók nyilvánvalóan kirekesztik a bíróság észlelési és következtetési, tehát megismerési tevékenységét a bizonyítás fogalmi köréből.

Az általunk adott bizonyítási fogalom egyik igen lényeges eleme, hogy a bizonyítás a bíróság meggyőződésének kialakítására irányul. A meggyőződésnek *a bizonyosság* fokáig kell terjednie. A meggyőződés szerzésénél a bizonyosság elérése, más szóval a tények olyan módon történő megállapítása, ahogy azok az objektív valóságban vannak, feladat és követelmény a polgári perben.

Az 1952. évi polgári perrendtartás 1. §-a kimondja, hogy a viták eldöntését a törvény az *igazság* alapján biztosítja. A bíróságnak tehát az igazságot kell kiderítenie. A törvény itt — ugyanúgy, mint általában a jogászi nyelvhasználat és a jogirodalom — az igazságot a valóság értelemben használja. A jogi nyelvhasználat eltér ebben a filozófiai nyelvhasználattól, ennek megfelelően mi is az igazság = valóság fikcióval dolgozunk.

A fenti értelemben felfogott igazságot a bíróság akkor tudja megállapítani, ha az úgynevezett *ítéleti tényállás*, tehát, amelyet döntésének meghozatalánál figyelembe vesz, azonos az ún. *történeti tényállás*sal, tehát azzal, ami az objektív valóságban fennáll vagy megtörtént.

Ennek az igazságnak a megállapítására kell törekednie a bíróságnak, ezt tűzi ki célul a perrendtartás. Nemcsak célul, feladatul tűzi ki, hanem biztosítja is erre a lehetőséget, sok tételes intézkedésén keresztül (pl. a már említett hivatalból elrendelhető bizonyítás útján is), továbbá azzal, hogy az igazság megállapításának útjából eltávolítja az ún. igazságellenes tényezőket.

A bíróság a perben a tényállás megállapításánál nem elégedhet meg a valószínűség bármilyen magas fokával, polgári perünkben nem ismerjük a valószínűségi bizonyítást (prima facie probatio, Anscheinbeweis).

*A bizonyítás fajai*nál többféle osztályozási módot ismer az irodalom.

Főbizonyításról beszélünk akkor, ha a bizonyítás annak a félnek a perbeli cselekménye, akié a bizonyítási kötelezettség, *ellenbizonyítás*ról pedig akkor, ha a bizonyítás a bizonyító fél perbeli ellenfelének cselekménye.

Teljes a bizonyítás, ha az a bizonyítandó tény fennállásának vagy fenn nem állásának bizonyítására alkalmas és elegendő, míg *nem teljes*, ha a bizonyosság fokáig terjedő meggyőződés kialakítására nem elegendő.

Közvetlen a bizonyítás, ha az észlelt bizonyítékokról egyszeri következtetéssel lehet eljutni

a bizonyítandó tényhez, míg *közvetett*, ha e művelethez kétszeri, vagy többszöri következtetés szükséges. A *kizáró következtetés* abban áll, hogy valamely bizonyított tény fennállása kizárja valamilyen más, a perben bizonyítandó tény fennállását.

A bizonyítástól meg kell különböztetni a *valószínűsítést*. Ténymegállapítás alapjául rendszerint csak a teljes bizonyítás eredménye szolgálhat. A törvény meghatározott esetekben nem követel azonban bizonyítást, hanem megelégszik bizonyos tények valószínűsítésével. Ennek alapján azonban nem a per eldöntése szempontjából jelentős tények megállapítása történik, hanem bizonyos perbeli lehetőségek nyílnak meg. (Így pl. a mulasztás vétlenségét csak valószínűsíteni kell ahhoz, hogy a mulasztó fél igazolással élhessen, a beavatkozónak csak valószínűsíteni kell jogi érdekét stb.)

2. A kötött és a szabad bizonyítási rendszer; a polgári perrendtartás bizonyítási rendszere.

A bizonyítás eredményét a bíróság mérlegeli és a mérlegelés alapján állapítja meg az ítéleti tényállást.

Abból a szempontból, hogy a bíróság a ténymegállapításnál miket vonhat mérlegelése alá, tehát milyen bizonyítékokat használhat fel és főleg, hogy ezeknek milyen bizonyító erőt tulajdoníthat, kétféle bizonyítási rendszert különböztetünk meg.

*A kötött bizonyítási rendszer*ben a törvény meghatározza az igénybe vehető bizonyítékokat és azt is, hogy ezeknek milyen bizonyító erőt kell tulajdonítani.

*A szabad bizonyítási rendszer*ben a bíróság minden olyan bizonyítékot felhasználhat, amelyet alkalmasnak vél a tényállás felderítésére, és az előtte lefolytatott bizonyítás eredményét belátása szerint, szabadon mérlegeli.

Történelmileg a kötött bizonyítási rendszer a feudális jogra jellemző, a szabad bizonyítási rendszer a polgári forradalom vívmánya, amelyet, továbbfejlesztve, a szocialista jogok is átvettek.

E rendszerek tisztán sehol nem érvényesülnek. Nincs olyan kötött bizonyítási rendszer, amelyben bizonyos bírói szabadság ne lenne, és nincs olyan szabad bizonyítási rendszer, amely kötöttségi elemeket ne tartalmazna.

A polgári perrendtartás a szabad bizonyítási rendszert valósítja meg. Kimondja, hogy a bíróság alakszerű bizonyítási szabályhoz, a bizonyítás során meghatározott bizonyító eszközök alkalmazásához nincs kötve, és szabadon felhasználhat minden bizonyítékot, amely a tényállás kiderítésére alkalmas.

Más vonatkozásban pedig a perrendtartás azt mondja ki, hogy a bíróság a bizonyítékokat a maguk összességében értékeli és meggyőződése szerint bírálja el.

Ennek megfelelően perjogunk mindkét vonatkozásban a szabad bizonyítási rendszert követi, mind a bizonyítékok szabad felhasználása terén, mind a bíróság szabad mérlegelési tevékenysége terén.

A perrendtartás azonban lehetőséget ad arra, hogy a törvény ezek alól az általános szabályok alól kivételt tegyen (l. VI. 8.).

3. A bizonyítás alanyainak köre és a bizonyítási teher.

A bizonyítási tevékenység alanyai a bíróság, a felek, a per egyéb résztvevői.

A bíróság bizonyítási tevékenysége a bizonyítékok észlelésén és mérlegelésén felül az egész bizonyítási eljárás irányításában, lefolytatásában, foganatosításában áll. Ennek során a bíróság hivatalból is elrendelhet bizonyítást és végezhet bizonyítási tevékenységet. A bíróságnak ez, a szocialista jogokban általános, megváltozott bizonyítási tevékenysége az egyik biztosítéka az igazság kiderítésének, a bizonyítás célja elérésének.

A bizonyítékok bíróság elé való vitelében, a bizonyítékok feltárásában azonban elsődleges a *felek bizonyítási tevékenysége*. A felek nemcsak bizonyíthatnak, hanem kötelesek is bizonyítani. A per eldöntéséhez szükséges tényeket általában annak a félnek kell bizonyítania, akinek érdekében áll, hogy azokat a bíróság valónak fogadja el. A bizonyítási kötelezettség ezen általános szabályát a tényállástól függően, az anyagi jogi jogszabályok konkretizálják. Pl. a polgári jog mondja ki, hogy károkozás esetén mit kell a károsultnak és mit kell a károkozónak bizonyítania. Befolyásolhatják e kérdést még egyéb körülmények is, főleg a vélelmek és rokonjelenségeik, amelyek a bizonyítási kötelezettség átfordulását vagy módosulását okozhatják.

A per egyéb résztvevői is alanyai a bizonyításnak. Így a perben fellépő (nem félként szereplő) ügyész és beavatkozó is. Az ügyész — minthogy a törvényesség biztosítása céljából lép fel a perben — teljes jogú alanya a bizonyításnak. Ezzel szemben a beavatkozónak, mint általában, itt is kötött a helyzete, eljárási cselekményei csak annyiban hatályosak a bizonyítással kapcsolatban is, amennyiben azok nem ellentétesek az általa támogatott fél eljárási cselekményeivel.

A bizonyítási teher szabályai azt állapítják meg, hogy a bizonyítatlanság következményei melyik félnek a terhére esnek, azaz ha valamilyen, a per eldöntése szempontjából jelentős tényt nem sikerül bebizonyítani, az melyik fél hátrányára szolgál.

A bizonyítási teher a bizonyítási kötelezettség szabályával esik általában egybe, tehát a bizonyítási teher arra a félre hárul, akit a bizonyítási kötelezettség terhelt. A bizonyítási kötelezettség és a bizonyítási teher azonban nem esik mindig egybe, ezért nem fogható fel a bizonyítási kötelezettség a bizonyítási teher egyik oldalaként. A bizonyítási kötelezettség nem teljesítése nem eredményez ugyanis mindig bizonyítatlanságot, és ilyenkor a bizonyítási

teher szabályai nem kerülnek alkalmazásra. Ugyanakkor bizonyítatlan maradhat valamely, a per eldöntése szempontjából lényeges tény akkor is, ha a fél eleget tett bizonyítási kötelezettségének, de az általa indítványozott bizonyítás nem vezetett sikerre, vagy nem volt teljes.

A bizonyítási teher tehát a bizonyítatlanság következménye, amely abban áll, hogy a bizonyítási teher megoszlási szabályai szerint az egyik vagy a másik félnek a hátrányára szolgál valamely tény bizonyítatlan volta. Ez a hátrány a bíróság határozatának tartalmában fejeződik ki.

4. A bizonyítás tárgya; a bizonyítandó tények. A per eldöntéséhez szükséges tényeket nevezzük *bizonyítandó tényeknek*. Ezek általában a felperes keresetét (alperes viszontkeresetét), illetőleg a keresettel szembeni védekezést megalapozó tények lehetnek. A kereset alapját a megfelelő anyagi jogszabály által meghatározott azok a tények alkotják, amelyek hatása az érvényesített jogot keletkeztette, megváltoztatta, megszüntette vagy annak létrejöttét kizárja. Lehetnek olyan tények is, amelyeknek fennállása esetében a keresettel érvényesített jog keletkezése, megváltoztatása vagy megszűnése következett volna be, végül olyanok, amelyek fennállása a keresettel érvényesített jog létrejöttét, megváltoztatását vagy megszűnését kizárta volna.

A bizonyítandó tények köre azonban tágabb a fentebb említett tények körénél. Lehetnek pusztán eljárásjogi szempontból jelentős tények is. Ezek arra vonatkoznak, illetve ezek joghatása arra vonatkozik, hogy az adott ügyben az adott bíróság hozhat-e érdemi határozatot. Ilyenek pl. azok a tények, amelyek a bíróság hatásköre, illetékessége, a bírák kizárása stb. szempontjából jelentősek.

A bizonyítandó tényekkel függ össze a *relevancia*, az ügyretartozás kérdése is. A bíróságnak ügyelnie kell arra, hogy a bizonyítás ne terjedjen ki nem releváns tényekre, csak olyanokra, amelyet a per eldöntése szempontjából jelentősek.

A bizonyítás tárgya nem minden esetben azonos az ügy eldöntése szempontjából jelentős (releváns) bizonyítandó tények körével. Lehet ennél szűkebb is. Vannak ugyanis olyan tények, amelyek *bizonyítás nélkül* is megállapíthatók, és az ítéleti tényállás részei lehetnek.

Eljárásjogunk öt ilyen, bizonyítás nélküli megállapítási módot ismer. Ezek: a beismert, a felek által egyezően előadott, az egyik fél által előadott és a másik fél által bírói felhívás ellenére kétségbe nem vont tények, továbbá a köztudomású tények és azok, amelyekről a bíróságnak hivatalos tudomása van.

A *beismerés* a félnek az a tényállítása, amely a másik fél tényelőadását megerősíti azzal, hogy azt maga is valónak állítja. A fél a perben köteles beismerni az ellenfél tényállításait, ha azok valóságáról meg van győződve. Ez következik a jóhiszemű eljárás elvéből, illetőleg annak szankciójából, mert bírságolás alá eső rosszhiszemű magatartás, ha a fél az ügyre vonatkozó olyan tényt tagad, amelyből bebizonyosodott, hogy igaz, ha ezt jobb tudomása ellenére, vagy nagyfokú gondatlanságból teszi.

A beismerést meg kell különböztetnünk a *jogelismeréstől*. A beismerés valamilyen állított tény valóságára vonatkozó tudomáskijelentés, az elismerés ezzel szemben a fél rendelkező cselekménye, amellyel a vele szemben támasztott jogot fennállónak jelenti ki. Az elismerés egyben magában foglalhat ténybeismerést is, de nem feltétlenül, lehet, hogy a fél a vele szemben érvényesített jogot elismeri, de az annak alapjául állított tényállást tagadja vagy megfordítva.

Mindkét fél *egyező előadása* a beismeréssel azonos jogi megítélés alá esik.

Az egyik félnek a másik fél által *kétségbe nem vont előadása* folytán bizonyítás nélküli ténymegállapításnak csak akkor van helye, ha a fél azt bírói felhívás ellenére nem vonja kétségbe.

E három esetben, tehát beismerés, egyező előadás, illetőleg az ellenfél által kétségbe nem vont előadás esetében ténymegállapításnak bizonyítás nélkül csak akkor van helye, ha az állított tények tekintetében a bíróságnak kételye nem merül fel. A bíróság ilyenkor önmagában és a per egész anyagával összevetve mérlegeli, hogy bizonyítás elrendelése nélkül, az állított tényt valónak fogadhatja-e el, vagy sem.

A *köztudomás* és *a bíróság hivatalos tudomása* bővebb fejtegetést nem igényel, ez utóbbitól el kell azonban választanunk a bíró magántudomását, tehát az olyan tudomást, amelyet a bíró nem hivatalos úton, nem mint bíró szerzett. Ez utóbbi a perben sosem használható fel, amennyiben tényre vonatkozik, de felhasználható, ha tapasztalati tételre, szakmai ismeretre vonatkozik.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy *a bizonyítás tárgyát a per eldöntése szempontjából jelentős (releváns) és bizonyítás nélkül meg nem állapítható tények és tapasztalati tételek alkotják.*

5. A bizonyító tények és a bizonyítási eszközök (tanúk, szakértők, okiratok, tárgyi bizonyítékok).

A bíróság a bizonyítandó tény fenn- vagy fenn nem állásáról, illetőleg az erre vonatkozó tényállítás valóságáról vagy valótlanságáról csak ritkán tud közvetlen észlelés alapján meggyőződni. A bizonyítandó tény általában múltbeli tény; a bíróság arra a perben észlelt jelenbeli tényekből, az ún. bizonyító tényekből vagy más néven bizonyítékokból következtet.

A *bizonyító tények* lehetnek valamilyen személy tudomáskijelentései (tanúvallomás, szakértői vélemény), vagy bizonyos tárgyak (szemletárgy vagy tárgyi bizonyítékok), illetőleg személynek tárgyban rögzített nyilatkozata (okirat tartalma).

A bizonyító tények, a bizonyítékok rendszerint valamilyen személy vagy dolog kapcsán kerülnek a bíróság elé, rendszerint a személy tudomáskijelentése, illetőleg a dolog észlelése, megszemlélése útján. Azokat az eszközöket, amelyeknek igénybevételével elérhető, hogy a bizonyító tényt a bíróság észlelje, *bizonyítási eszköz*öknek nevezzük.

A polgári perrendtartás szabad bizonyítási rendszer alapján állva megengedi, hogy a bíróság az igazság kiderítése céljából bármilyen bizonyítási eszközt igénybe vehessen, amely alkalmas a való tényállás kiderítésére. Elméletileg azonban csak négyféle bizonyítási eszköz lehetséges. A bizonyítási eszköz ugyanis, mint említettük, lehet személy vagy valamilyen dolog. Ha a személy, tudomáskijelentést tesz, s ha ezt az általa észlelt tényről teszi, akkor tanú, ha valamilyen tapasztalati ismeretről, akkor szakértő. A dolog mint bizonyítási eszköz lehet okirat (gondolatot, nyilatkozatot tartalmazó írás) és lehet szemletárgy (tárgyi bizonyíték; ez adott esetben lehet személy is). Ennek megfelelően a tanúkon, a szakértőkön, az okiratokon és a tárgyi bizonyítékokon kívül más bizonyítási eszköz elképzelhetetlen, minden bizonyítási eszköz e kategóriák valamelyikébe sorolható.

Tanú az a felektől különböző személy, akit abból a célból, hogy az általa rendszerint közvetlenül észlelt tényre vonatkozóan vallomást tegyen, a bíróság maga elé idéz, illetőleg akinek tanúkihallgatását a bíróság elrendeli.

Hogy ki lehet tanú, arra a *tanúzási képesség* szabályai adnak választ. A perrendtartás erre egyetlen kritériumot állapít meg, azt, hogy a tanú szellemi és testi adottsága folytán képes legyen a bizonyító tény észlelésére és annak a bíróság előtt való előadására, azaz tanúvallomás megtételére. Tanúként azt nem lehet kihallgatni, akitől testi vagy szellemi fogyatkozása miatt helyes vallomás nem várható.

Van azonban jogunkban jogi tanúzási képtelenségi ok is. A tanú, ha a titoktartás alól felmentést nem kap, nem hallgatható ki olyan kérdésben, amely államtitoknak minősül, vagy amelyre hivatali, illetőleg szolgálati titoktartási kötelezettsége kiterjed.

A tanúzási kötelezettség mindenkit terhelő kötelezettség, aki az ország területén tartózkodik. E kötelezettség magában foglalja a bíróság előtt való megjelenést, a vallomástételt és az okiratfelmutatás kötelezettségét. Bizonyos esetekben (hozzátartozói viszony, magántitok) a tanú megtagadhatja a tanúvallomást.

A tanúzási kötelezettség megsértése szankciókat von maga után. (Adott esetben pénzbírság szabható ki, az okozott költségben marasztalható a tanú, elővezethető és a hamis tanúzás bűncselekmény.)

A tanút költségei megtérítéseként tanúdíj illeti meg.

Szakértő az a személy, aki a bíróság szakismeretét kiegészítve lehetővé teszi a per eldöntése szempontjából jelentős tények észlelését, kellő megismerését, vagy az észlelt tény megfelelő értékelését. A szakértő a bíróság segédje, de egyben bizonyítási eszköz ugyanúgy, mint a tanú, szakvéleménye pedig bizonyíték, mégpedig rendszerint valamilyen tapasztalati tétel fenn- vagy fenn nem állására vonatkozóan.

Bárki lehet szakértő, aki a bíróság hiányzó szakismeretének pótlására képes, és mindenkit, aki az ország területén tartózkodik, terhel az a kötelezettség, hogy szakértőként közreműködjön, ha a megfelelő szakismerettel rendelkezik.

A bíróságokat megfelelő szakértői szervezet segíti. Vannak *állandó szakértők*, akik szakértői intézetben munkavállalóként, vagy orvostudományi egyetemek igazságügyi orvostani intézeteiben dolgoznak, illetőleg rendőrorvos-szakértők. Vannak *kijelölt igazságügyi szakértők*, akiket a megfelelő képesítéssel és szakismerettel rendelkező személyek közül jelölnek ki és vesznek nyilvántartásba, végül vannak *eseti szakértők*, akiket, bár nem tartoznak az előbbi kategóriákhoz, a bíróság esetenként rendel ki. Vannak olyan kérdések, amelyekben a bíróság az előbbiek helyett meghatározott szerveket rendel ki szakértőként.

A szakértői vélemények felülvizsgálatára is meghatározott szervezet áll rendelkezésre. Ezek magas képzettségű szakemberekből álló bizottságok.

A szakértővel szemben ugyanazok a szankciók alkalmazandók, mint a tanúkkal.

A szakértő működéséért szakértői díjban részesül, amely készkiadásain kívül munkadíját is magában foglalja.

Az *okirat* az egyik legmegbízhatóbb bizonyítási eszköz, ezért, ha valamely tény okirattal bizonyítható, minden más bizonyítást mellőzhet a bíróság.

Megkülönböztetünk közokiratot és magánokiratot. *Közokirat* az, amelyet a bíróság, közjegyző vagy más hatóság ügykörén belül, a megszabott alakban állított ki. A közokirat az ellenkező bizonyításáig teljesen bizonyítja a benne foglalt intézkedést, határozatot, a tanúsított adatok és tények valóságát, valamint az okiratban foglalt nyilatkozat megtételét, annak idejét és módját. Ellenbizonyításnak a közokirattal szemben is van helye.

A közokiratnak nem tekinthető okiratot *magánokiratnak* nevezzük. A magánokiratok közül azok, amelyek a törvényben meghatározott külön feltételeknek megfelelnek, teljes bizonyító erejűek, és az ellenkező bebizonyításáig teljesen bizonyítják, hogy az okirat kiállítója az abban foglalt nyilatkozatot megtette, elfogadta, vagy magára kötelezőnek ismerte el.

Tárgyi bizonyíték vagy más néven szemletárgy lehet bármilyen személy vagy dolog, amely alkalmas arra, hogy a bíróság közvetlen észlelése útján valamely bizonyítandó tény tekintetében meggyőződést szerezhessen.

Az a mód, ahogyan a tárgyi bizonyítékokat a bíróság észleli, a *szemle*. A szemlét megtarthatja a bíróság a tárgyaláson is, de megtarthatja azon kívül helyszíni szemle útján is.

6. A bizonyítási eljárás.

A kötetlenség elvéből következik, hogy a bíróság állapítja meg a bizonyítás szükségességét, nincs kötve a felek indítványaihoz, hivatalból is elrendelhet bizonyítást, és elrendelheti bármikor a bizonyítás kiegészítését vagy megismétlését, úgyszintén a már korábban elrendelt bizonyítás mellőzését is.

A bizonyítási eljárást szabály szerint a bíróság a tárgyaláson folytatja le. Alapvető elv a *közvetlenség elve*, amelynek értelmében az ítéletet hozó bíróságnak kell közvetlenül észlelnie a bizonyítékokat. Ez alól csak a pergazdaságosság figyelembevételével enged kivételt a törvény.

A legfontosabb kivétel a *megkeresés* útján történő bizonyítás. Ha jelentős nehézségekkel, vagy aránytalanul nagy költséggel járna a perbíróság előtt lefolytatni a bizonyítást, a bíróság azt a járásbíróságot keresi meg ennek lefolytatására, amelynek területén a bizonyítás a legcélszerűbben eszközölhető.

Ha a bizonyítást a perbíróság illetékességi területén, de nem a tárgyaláson kell lefolytatni (pl. helyszíni szemle, tanú kihallgatása tartózkodási helyén stb.), akkor a bíróság a bizonyítást úgy is foganatosíthatja, hogy a tanács teljes összetétele helyett csak az elnök (másodfokú tanács esetében bármelyik bíró) mint *kiküldött bíró* folytatja le az eljárást.

7. Az előzetes bizonyítás.

Előzetes bizonyításnak akkor van helye, ha a bizonyítás a per során, illetőleg annak későbbi szakaszán már *nem lenne sikeresen lefolytatható*, illetőleg nehézségekkel járna; ha a felet *szavatosság* terheli; végül, ha a bizonyítás előzetes lefolytatását a *jogszabály külön megengedi*.

Az előzetes bizonyítás során tényállásmegállapítás nem történik, csupán a bizonyítékok biztosítása, megvizsgálása, és az eredmény közokiratba foglalása.

A keresetindítás előtt az előzetes bizonyítás a *közjegyző* hatáskörébe tartozik, a keresetlevél benyújtása után a *per bírósága* jár el az előzetes bizonyításnál.

8. A bizonyítékok mérlegelése.

A magyar polgári eljárásjog, amint már láttuk, a *szabad bizonyítási rendszert* valósítja meg. A szabad bizonyítási rendszer többek között a mérlegelés szabadságát biztosítja a bíróságnak azzal, hogy a tényállás megállapításánál a bizonyítékokat a maguk összességében értékelheti és meggyőződése szerint bírálhatja el.

A polgári perrendtartás tartalmaz azonban bizonyos *kötöttségi elemeket* is a bizonyítás terén. Vannak olyan esetek, amikor a törvény egyes kérdéseket kivon a szabad mérlegelés alól.

Az első ilyen kötöttségi elem az *okirati bizonyítás*nál merül fel. A közokirat és a teljes bizonyító erejű magánokirat (l. VIII. 5.) az ellenkező bizonyításáig teljes bizonyítékul szolgál.

Kötik a bíróságot a *vélelmek* és rokonjelenségeik, így az olyan jogszabályok is, amelyek szerint valamilyen körülményt az ellenkező bizonyításáig valónak kell tekinteni.

Ha a jogerősen elbírált *bűncselekmény* anyagi jogi következményei felől kell polgári perben határozni, a bíróság határozatában azt nem állapíthatja meg, hogy az elítélt a terhére rótt bűncselekményt nem követte el.

Végül a negyedik eset negatív formában köti a bíróságot. A *titoktartási kötelezettség* alól fel nem mentett tanú, illetőleg a tanúvallomás megtagadási ok ellenére kihallgatott tanú vallomását bizonyítékként nem lehet figyelembe venni.

A bizonyítékok szabad mérlegelésétől el kell határolni a bíróságnak azt a jogát, hogy bizonyos esetekben *szabad belátása* szerint határoz. Ilyen pl. az az eset, hogy ha kártérítés vagy egyéb követelés összegét nem lehet megállapítani, a per összes körülményeinek mérlegelésével ezt az összeget a bíróság szabad belátása szerint határozza meg. Míg a szabad mérlegelés a tényállás megállapítására vonatkozik, addig itt másról van szó, a szabad belátás a döntés szabadságát biztosítja.

VIII. A bírósági határozatok. 1. A bírósági határozatok fogalma és fajai. 2. Az ítélet. 3. A végzés. 4. A határozatok jogereje. 5. A perbeli egyezség.

1. A bírósági határozatok fogalma és fajai.

A bíróság eljárási cselekményei közül a legfontosabbak a bíróság döntései az ügy valamilyen kérdésében. A bíróság döntéséhez mindig bizonyos joghatások fűződnek. A bíróság döntése rendszerint *határozat* formájában jelenik meg.

A perrendtartás szerint a bíróság a per érdemében *ítélet*tel, minden más kérdésben *végzés*sel határoz.

A fenti két határozatfajtán felül a perben még másik két határozat hozatalára is sor kerülhet. Így mint a tárgyalás elmulasztásának szabályozásánál láttuk, *bírósági meghagyás*sal kötelezik az első tárgyalást elmulasztó alperest a kereseti kérelem szerint. A bírósági meghagyás az ügy érdemében hozott határozat, amely ha jogerőre emelkedik, a jogerős bírósági ítélettel azonos hatályú lesz.

A Legfelsőbb Bíróság a törvényességi óvás folytán *„határozatot"* hoz. Ez a határozati fajta, amelynek — nem szerencsésen — azonos a neve a gyűjtőfogalommal, dönthet az ügy érdemében is, de tartalmazhat nem érdemi döntést is. Így ez jogi természetére nézve, akár az ítélettel, akár a végzéssel azonosnak minősülhet.

2. Az ítélet.

Szabály szerint a bíróság a *per érdemében* ítélettel határoz. Az ítélet befejezi az adott bíróság előtt az eljárást, amelyet további eljárás szabály szerint csak egy másik, magasabb fokú bíróság előtt követhet.

Az ítélet fajainak vizsgálatánál az egyik felosztási mód aszerint osztályozza az ítéleteket, hogy a bíróság a kereseti követelésre *milyen választ ad.* Eszerint lehet az ítélet *helyt adó, elutasító,* illetőleg *részben helyt adó, részben elutasító.*

Más felosztás azt vizsgálja, hogy mi a *tartalma* az ítéletnek. E szerint megkülönböztetünk *megállapító, marasztaló és jogalakító ítéletet.* Az utóbbi kettő mindig helyt adó ítélet, az elutasító ítélet jogi természetére nézve lehet megállapító, mégpedig rendszerint negatív megállapító.

A harmadik felosztás az ítélet *terjedelméhez* igazodik. E szerint megkülönböztetünk ítéletet, részítéletet, közbenső ítéletet és kiegészítő ítéletet.

Egyszerű *ítélet*nek nevezi jogunk az eljárást befejező ítéletet, amely a kereset tárgya fölött határoz.

*Részítélet*et akkor hoz a bíróság, ha a kereseti kérelem egy része felől önállóan tud határozni, illetőleg külön határoz a kereset és a viszontkereset (beszámítási kifogás) tárgyában.

A *közbenső ítélet* csak a jogalapot állapítja meg, olyankor, amikor a jogalap és a per összegszerűsége tekintetében választja ketté a bíróság a jogvitákat. A jogalap jogerős megállapítása után folytatja csak az összegszerűség tekintetében az eljárást, pergazdaságossági szempontból.

*Kiegészítő ítélet*et akkor hoz a bíróság, ha valamelyik ítélete nem merítette ki a kereseti kérelem egészét.

Az ítélet formailag három részből áll. Az első részt *fejrész*nek nevezik, amely a bíróság és a felek megnevezését stb. tartalmazza, továbbá azt a kijelentést, hogy a bíróság ítéletét a Népköztársaság nevében hozza.

*A rendelkező rész*ben a bíróságnak a kereseti kérelem tárgyában hozott határozott döntése található, valamint a perköltségre vonatkozó rendelkezés, végül kitanítás a fellebbezési jogról.

Az ezt követő rész az *indokolás.* A bíróságot indokolási kötelezettség terheli. Az indokolás a szabad mérlegeléssel kapcsolatban garancia, minthogy a bíróságnak ebben kell számot adnia arról, hogy mire alapozta a döntését. Az indokolás a rövid tényállást tartalmazza, a bizonyítékok megjelölésével, annak megokolásával, hogy a bíróság miért mellőzött valamilyen bizonyítást, illetőleg milyen szempontokat figyelembe véve tulajdonított valamilyen bizonyításnak jelentőséget, vagy nem tulajdonított annak ilyet. Az indokolás végül az alkalmazott jogszabályok felsorolását tartalmazza.

Az *ítélet funkciójá*val kapcsolatban két főbb elméletcsoportot különböztethetünk meg.

A *parancselmélet* az ítéletet parancsnak tekinti, amelyhez a feleknek az eldöntött kérdés tekintetében igazodniuk kell. Ez az elmélet azt állítja, hogy a jogszabályi elvont parancs mellett, vagy annak helyébe lépve létezik egy bírói konkrét parancs is, a felek jogviszonyában.

A másik elméletcsoportba tartoznak a deklaratórius, vagy *megállapítási elméletek,* amelyek lényege abban áll, hogy az ítélet csak megállapítást tartalmaz abban a tekintetben, hogy milyen jogszabályi parancs vonatkozik a felek közti konkrét jogviszonyra. Az ügyben követendő magatartási normát nem a bírósági parancs, hanem a jogszabály tartalmazza.

A magyar eljárásjogi irodalom általában a parancselméletet fogadja el.

3. A végzés.

A perrendtartás fő szabálya szerint a bíróság a per érdemében ítélettel, minden más kérdésben — ide értve a per megszüntetését is — végzéssel határoz. Ebből a negatív jellegű meghatározásból azt állapíthatjuk meg, hogy az érdemi kérdéseken kívül minden más kérdésben végzést hoz a bíróság. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy kivéve, ha a jogszabály másképp rendelkezik, pl. akkor, ha bírósági meghagyást kell hoznia. A végzéseket két nagy csoportba oszthatjuk. Ez a felosztás tárgyi alapon történik. A *pervezető* végzések alkotják az első nagy csoportot, míg a második csoportba az *eljárást befejező* végzések tartoznak. Ezek közül legjelentősebbek a permegszüntető végzések.

4. A határozatok jogereje.

A jogerő kifejezésen általában *két fogalmat értünk.* Az egyik az ún. alaki jogerő, a másik az ún. anyagi jogerő. Bár e felosztás, különösen pedig az elnevezés elméletileg vitatható, mégis ezt használjuk, mert a perrendtartás is ezt használja, és így rendelkezik a jogerő felől.

Az *alaki jogerő* a határozatok megtámadhatatlanságát és megváltoztathatatlanságát jelenti. Ez a megtámadhatatlanság és megváltoztathatatlanság azonban csak viszonylagos, mert csak a rendes perorvoslatokkal (l. IX.) való megtámadást és az ennek folytán történő megváltoztatást zárja ki.

Rendkívüli perorvoslatokkal megtámadhatók a jogerős határozatok is bizonyos határidőn belül és akkor, ha meghatározott okok fennforognak.

Az a határozat, amely rendes perorvoslattal nem támadható meg, kihirdetésével, ha nem hirdették ki, kézbesítésével emelkedik jogerőre. (A határidők azonban mindig a kézbesítéstől kezdődnek.)

Az *anyagi jogerő* ezzel szemben az elbírált kérdés végleges eldöntését jelenti. Anyagi jogerő nem minden határozathoz fűződik,

hanem csak a jogerős ítélethez és a vele azonos hatályú határozatokhoz. Ez a véglegesség abban áll, hogy az anyagi jogerő ítélt dolgot (res iudicata) hoz létre és megakadályozza, hogy ugyanazon felek — ide értve jogutódaikat is — ugyanabból a tényalapból származó ugyanazon jog iránt egymás ellen új keresetet indíthassanak, illetőleg, hogy az elbírált jogot egymással szemben egyébként vitássá tehessék. Ha valamelyik fél ennek ellenére új keresetet indítana, az anyagi jogerő folytán keresetlevelét a bíróság idézés kibocsátása nélkül elutasítaná, illetőleg a pert megszüntetné.

Az anyagi jogerő hatása alól tesz azonban a törvény néhány kivételt. Ezek közül legfontosabb, hogy jövőbeni szolgáltatásra kötelezés esetében nem gátolja meg az anyagi jogerő, hogy a felek bármelyike keresetet ne indíthasson a szolgáltatás mennyiségének vagy időtartamának megváltoztatása iránt. Ennek a feltétele, hogy azok a körülmények, amelyekre a bíróság ítéletét alapította, utóbb lényegesen megváltoznak. Ezen az alapon indulhatnak pl. a tartásdíj felemelése, leszállítása vagy megszüntetése iránti perek.

Az anyagi jogerő *tárgyi terjedelmével* kapcsolatban a főszabály, hogy a keresettel érvényesített jog tárgyában hozott döntés emelkedik jogerőre. Ez kettőt jelent. Egyrészről azt, hogy csak annyiban emelkedik az ítélet jogerőre, amennyiben a kereseti kérelem tárgya felől határoz, másrészről azt, hogy a kereset tárgya feletti döntés emelkedik jogerőre, függetlenül attól, hogy e döntés formailag az ítélet melyik részében helyezkedik el. Meddők tehát azok a viták, amelyek arról szólnak, hogy az ítélet indokolása jogerőre emelkedik-e.

Az anyagi jogerő *alanyi hatályának* főszabályát már ismerjük. A felekre és jogutódaikra terjed ki. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a főszabály alól több kivétel van, így az anyagi jogerő néha kiterjed a perben nem álló harmadik személyekre is.

A jogerőtől élesen meg kell különböztetnünk az *egyszerű kötőerőt*. A bíróság, ha a perrendtartás másképp nem rendelkezik, a saját határozatához abban a perben kötve van, amelyben azt hozta, mégpedig a határozat kihirdetésétől kezdve, illetőleg, ha kihirdetés nem volt, annak kézbesítésétől kezdve. Ez az egyszerű kötőerő különbözteti meg a bírósági eljárásban hozott határozatokat pl. az államigazgatási határozatoktól.

5. A perbeli egyezség.

Ha a per tárgya felett a felek szabadon rendelkezhetnek, akkor ez a rendelkezési joguk fennáll a per megindítása után is. Ebből adódik az a joguk, hogy a perben is megegyezhetnek a per tárgyával kapcsolatban, azaz *egyezséget köthetnek*. Az ilyen egyezséget *perbeli egyezségnek* nevezzük, megkülönböztetve a tisztán polgári jogi jellegű egyezségi szerződéstől, amelyet a felek peren kívül kötnek. (A perbeli egyezséggel azonos hatályú bírói egyezséget köthetnek a felek a bíróság előtt perindítás nélkül is, és e célra az egyezséget kötni kívánó fél a másik felet a bíróság elé is idéztetheti.)

A perbeli egyezségnek *kettős jogi természete* van. Egyrészről a felek polgári jogi szerződése, másrészről viszont — ha azt a bíróság jóváhagyja, függetlenül attól, hogy a jóváhagyás jogerős-e — ugyanolyan hatálya lesz, mint a jogerős bírósági ítéletnek.

A perbeli egyezség a szocialista polgári eljárásjogban uralkodó rendelkezési elvnek megfelelően a bíróság ellenőrzése alatt áll. A bíróság az egyezséget megvizsgálja, és ha az egyezség megfelel a jogszabályoknak és a felek méltányos érdekeinek, akkor végzéssel jóváhagyja. Ellenkező esetben a bíróság megtagadja a jóváhagyást, és folytatja az eljárást.

Ugyanez a helyzet, ha a feleknek a per tárgya felett nincs szabad rendelkezési joguk (pl. a házassági bontóperben a bontás kérdésében nincs helye egyezségnek), vagy azt a jogszabály kizárja (pl. sajtóhelyreigazítási perben).

A vitáknak egyezséggel történő rendezése mindig megnyugtató módszer, erre kell lehetőleg törekedni. A bíróság ezért a per bármely szakaszában megkísérelheti a felek között az egyezség létrehozását.

Az egyezség ellen, ha annak okai fennforognak, perújításnak van helye (l. XI.). Az egyezséget jóváhagyó végzés ellen nem halasztó hatályú fellebbezésnek van helye (l. X.), és ha az jogerőre emelkedett, de törvénysértő vagy megalapozatlan, ellene törvényességi óvás emelhető (l. XII.).

IX. A perorvoslatokról általában. 1. A jogorvoslat és a perorvoslat foralma. 2. A perorvoslatok fajai. 3. A fellebbviteli rendszerek. 4. A polgári perrendtartás perorvoslati rendszere.

1. A jogorvoslat és a perorvoslat fogalma.

Jogorvoslatokon általában két fogalmat értünk. Értjük alatta egyrészt a fél vagy más erre jogosult eljárási cselekményét, amellyel azon a címen, hogy azt magára nézve sérelmesnek tartja, valamilyen határozatot támad meg, és azt kéri, hogy az arra jogosult szerv a megtámadott határozatot felülvizsgálva orvosolja sérelmét, és határozatával hozza létre a jognak megfelelő állapotot.

Ebben a felfogásban a jogorvoslat az ezt követő eljárást megindító és mindig valamely érdekelttől származó kérelem, *eljárási cselekmény*.

Ugyanakkor jogorvoslaton értjük azt az *eljárást* is, amelyben az arra hivatott szerv megvizsgálja a jogorvoslati kérelmet, és azt elbírálva — szükség szerint — létrehozza a jognak megfelelő állapotot.

Szóhasználatunkban ugyanígy vagyunk az egyes jogorvoslatokkal is, tehát fellebbezésnek

nevezzük egyrészről a fellebbező fél ez irányú kérelmét, másrészről a fellebbezési eljárást stb.

A jogorvoslat fogalmához közelebb jutunk, ha annak egyes elemeit vizsgáljuk meg: a jogorvoslat alanyát, tárgyát, alapját, végül célját, illetve eredményét.

A *jogorvoslat alanya* rendszerint az ügyben szereplő fél. A jogszabály azonban más érintett személyt is feljogosíthat arra, hogy a sérelmesnek tartott határozatot jogorvoslattal megtámadhassa és kivételesen a felet is elzárhatja a jogorvoslat lehetőségétől. A jogorvoslat alanyának eljárást kezdeményező cselekménye nélkül az eljárás nem folytatható le, ez ugyanúgy alapvető feltétele a jogorvoslati eljárásnak, mint pl. a pernek a felperes kereseti kérelme.

A *jogorvoslat tárgya* mindig valamilyen határozat. A jogorvoslattal való megtámadás szempontjából rendszerint nem jelentős, hogy a határozat tartalmaz-e érdemi döntést vagy sem.

A *jogorvoslat alapja* a jogorvoslat alanyának az az állítása, hogy a megtámadott határozat törvénysértő, illetőleg megalapozatlan, és ezen keresztül reá nézve sérelmes. Az, hogy a határozat törvénysértő, egyaránt jelentheti az anyagi jogszabály vagy az eljárási jogszabály megsértését.

A *jogorvoslat célja* a jogsérelem orvoslása, tehát annak elérése, hogy a jogorvoslatot elbíráló fórum határozatával állítsa helyre a jognak megfelelő állapotot. A jogorvoslat eredménye tehát mindig valamilyen határozat. Akkor is ezt eredményezi a jogorvoslat, ha — a köznyelvben alkalmazott szóhasználat szerint — „nem vezet eredményre". Ez esetben az első fokú bíróság határozatát hagyják helyben, és ez eredményezi a jognak megfelelő állapot létrehozását. Ellenkező esetben a jogorvoslati fórum a megtámadott határozatot egészben vagy részben vagy megváltoztatja, vagy hatályon kívül helyezi.

A jogorvoslat legáltalánosabb felfogásban bármilyen hatósági határozat megváltoztatására irányul, ezen belüli kategóriaként határolhatjuk el a bírósági eljárásban használható jogorvoslatokat, majd ezen belül további kategóriaként a polgári eljárás során használható jogorvoslatokat.

A jogorvoslatok körén belüli szűkebb fogalom a *perorvoslat* fogalma. *Perorvoslat*nak a polgári perrendtartás **a** *peres eljárásban használható jogorvoslatokat* **nevezi.** A továbbiakban a perorvoslatokról lesz szó.

2. A perorvoslatok fajai.

A perorvoslatok osztályozása többféle szempont szerint történhet.

A legáltalánosabb felosztás szerint a perorvoslatok két nagy csoportba oszthatók. Az egyik csoportba azok tartoznak, amelyek a még *jogerőre nem emelkedett* bírósági határozatokkal szemben használhatók, a másik csoportba azok, amelyekkel a *jogerős bírósági határozatok* támadhatók meg. Vannak vegyes jellegű perorvoslatok is, amelyek mind jogerős, mind nem jogerős határozatokkal szemben igénybe vehetők.

A másik felosztás szerint *rendes* és *rendkívüli perorvoslat*okat különböztethetünk meg. A rendes perorvoslatokat általában lehet használni a perorvoslattal megtámadható határozatok ellen, azon az alapon, hogy azt bármely okból sérelmesnek tartja a jogorvoslattal élő fél, míg a rendkívüli perorvoslatok csak bizonyos perorvoslati okok fennforgása esetén, tehát csak rendkívüli esetben használhatók.

A rendes perorvoslatok rendszerint a még jogerőre nem emelkedett határozatokkal szemben, a rendkívüliek pedig a jogerős határozatokkal szemben használhatók. Ezért sokan a rendes és rendkívüli perorvoslatok közötti megkülönböztetést azonosítják a jogerős és nem jogerős határozatokkal szemben használható perorvoslatok megkülönböztetésével.

A perorvoslatok lehetnek *önállóak* és *járulékosak*. A járulékos perorvoslat csak akkor használható, ha az ellenfél egy másik perorvoslattal élt, ahhoz járul. A járulékos perorvoslat hatálya csak addig áll fenn, amíg az önálló perorvoslaté.

Fontos felosztása a perorvoslatoknak a *fellebbviteli* és *nem fellebbviteli* perorvoslatokra való felosztás. A fellebbviteli perorvoslatok azok, amelyek folytán a megtámadott határozatot magasabb fokú bíróság bírálja felül.

A fellebbviteli rendszer lehet *egyfokú* és *kétfokú*. Akkor egyfokú a fellebbviteli rendszer, ha perorvoslattal csak egy ízben lehet magasabb fokú bíróság elé vinni az ügyet, kétfokú pedig, ha a másodfokú határozatot is felülvizsgálhatja egy magasabb fokú, harmadfokú bíróság.

A fellebbviteli perorvoslatok lehetnek *átszármaztató* (devolutív) és *át nem származtató* hatályúak. Az átszármaztató hatály azt jelenti, hogy az első fokú bíróság jogköre a perorvoslat folytán teljes egészében átszáll a fellebbviteli bíróságra és az a jogsérelmet ebben a jogkörben orvosolhatja, tehát maga hozhat a jogszabályoknak megfelelő új döntést. Az át nem származtató hatályú perorvoslat esetében a fellebbviteli fórum vagy a tényálláshoz van kötve, vagy pl. csak azt bírálhatja felül, hogy az első fokú határozat megfelel-e a jogszabályoknak vagy sem, nemleges esetben azt csak hatályon kívül helyezheti, de saját hatáskörében új határozatot nem hozhat.

3. A fellebbviteli rendszerek.

A legfontosabb perorvoslatok a fellebbviteli perorvoslatok. A perrendtartás egyik legfontosabb kérdése a perorvoslatok megoldásánál az, hogy milyen jellegű perorvoslatot vagy perorvoslatokat enged meg.

A történelem során különböző fellebbviteli rendszerek alakultak ki. Fellebbviteli rendszeren azt az eljárásjogi megoldást értjük,

amelyet a perrendtartás a fellebbvitel elbírálásának módja tekintetében tartalmaz.

A gyakorlati igényekhez való alkalmazkodás és a különböző megoldási rendszerek közt az optimális keresése, a különböző rendszerekből adódó előnyök lehető biztosítása és a hátrányok elkerülésére való törekvés eredményezi azt, hogy a fellebbviteli rendszerek egyike sem valósul meg a maga tisztaságában, egyik perrendben sem. Ezért az alább ismertetésre kerülő és a maguk eredeti tisztaságában bemutatott fellebbviteli rendszerek így sehol sem valósulnak meg; mindenütt valamilyen kombinatív megoldást alkalmaznak.

Három fellebbviteli rendszert különböztethetünk meg: a reformatórius, a kasszációs és a revíziós fellebbviteli rendszert.

A *reformatórius* rendszerben a fellebbvitel devolutív hatályú, és lényegében az első fokú eljárás megismétlésével történhet a másodfokon. A másodfok érdemben dönt, mind a tény-, mind a jogkérdésben, és megváltoztathatja az első fokú bíróság határozatát.

A *kasszációs* fellebbviteli rendszer attól tartva, hogy a devolutív hatály az eljárás súlypontját a másodfokú eljárásra helyezi át, a másodfokú bíróság jogkörét csak arra terjeszti ki, hogy az első fokú bíróság ítéletét hatályon kívül helyezze (megsemmisítse), és az ügyet küldje vissza az első fokú bírósághoz új eljárás lefolytatása és új határozat hozatala végett (ha nem hagyja helyben az első fokú bíróság határozatát).

A *revíziós* rendszerben a fellebbvitel lényege az, hogy a fellebbviteli fórum csak jogi felülvizsgálatot végez, de a megállapított tényállást már nem vizsgálja felül. Megváltoztathatja az első fokú határozatot, de csak jogi indokból.

A kétfokú fellebbviteli megoldások esetében a másodfokú eljárás általában reformatórius (de rendszerint bizonyos korlátozásokkal), a harmadfokú eljárás pedig vagy revíziós, vagy kasszációs. Igen gyakran ezek kombinációjaként kasszációs-revíziós.

Az egyfokú fellebbviteli megoldásoknál rendszerint vegyes jellegű a fellebbvitel. Ha a reformáció dominál, akkor is vannak rendszerint kasszációs okok, ha kasszációs jellegű vagy kasszációs-revíziós jellegű a másodfokú eljárás, akkor viszont rendszerint bizonyos reformációs lehetőségeket is biztosítanak a másodfokú bíróság részére.

4. A polgári perrendtartás perorvoslati rendszere.

A magyar polgári perrendtartás a jogerőre még nem emelkedett bírósági határozatokkal szemben két rendes perorvoslatot enged meg: a *fellebbezést*, amelyet mind az ítéletek, mind a végzések ellen lehet használni, továbbá az *ellentmondást*, amely a bírósági meghagyással szemben alkalmazható.

A jogerős bírósági határozatok ellen két rendkívüli perorvoslat használható. Meghatározott okok fennforgása esetében rendszerint új tények és bizonyítékok alapján *perújítással* lehet élni a jogerős ítéletekkel szemben, továbbá az olyan határozatokkal szemben, amelynek jogerejük azonos az ítéletével (l. XI.). *Törvényességi óvással* támadhatják meg az arra jogosultak a bíróságok jogerős határozatait, ha azok törvénysértők vagy megalapozatlanok (l. XII.).

Vannak vegyes jellegű perorvoslatok is. Ilyenek: a határozatok kijavítása, illetőleg kiegészítése, továbbá a mulasztás következményeinek elhárítására szolgáló igazolás. Ezek akkor is használhatók, ha a megtámadott határozat már jogerőre emelkedett.

Fellebbviteli rendes perorvoslatot perrendtartásunk csak egyet ismer: a *fellebbezést*. A fellebbezéssel mint rendes perorvoslattal támadhatók meg az első fokú bíróság által hozott ítéletek és végzések, hacsak a törvény ki nem zárja a fellebbezés lehetőségét. Minden más perorvoslat nem fellebbviteli jellegű.

Fellebbviteli rendszerünk egyfokú, tehát a fellebbezési bíróság határozata ellen további fellebbvitelnek soha sincs helye.

Minden perorvoslat önálló a polgári perben, kivéve a csatlakozó fellebbezést (l. X. 1.), amely járulékos jellegű, az ellenfél fellebbezéséhez járul, azt feltételezi.

Fellebbviteli rendszerünk reformatórius, de bizonyos kasszációs korrekciókkal.

A másodfokú bíróság mind tény-, mind jogkérdésben devolutív hatállyal vizsgálja felül az első fokú bíróság határozatát, azt általában érdemben megváltoztathatja, de bizonyos esetben hatályon kívül is helyezheti, és vannak olyan okok is, amikor kötelező a hatályon kívül helyezés (l. X.)

X. A fellebbezés. 1. A fellebbezés fogalma, a fellebbezéssel megtámadható határozatok, a csatlakozó fellebbezés. 2. A fellebbezésre jogosultak köre. 3. A fellebezési eljárás.

1. A fellebbezés fogalma, a fellebbezéssel megtámadható határozatok, a csatlakozó fellebbezés. Fellebbezéssel *az első fokú bíróság* (l. II. 2.) *határozata* támadható meg, amennyiben a törvény a fellebbezést ki nem zárja. A Legfelsőbb Bíróság azonban akkor sem lesz első fokú bíróság, ha első fokon jár el, ezért első fokon hozott határozata ellen — az általános eljárásban — nincs fellebbezés. Nincs helye fellebbezésnek akkor sem, ha a másodfokú bíróság valamilyen kérdésben első fokon hoz határozatot (pl. pénzbírságot szab ki, perköltségben marasztal).

A törvény az ítéletek tekintetében kisebb mértékben, a végzések tekintetében nagyobb mértékben él azzal a lehetőséggel, hogy bizonyos esetekben a határozatok ellen kizárható a fellebbezés.

A rendes peres eljárásban nincs olyan ítélet, amely ne lenne megfellebbezhető, csak bizonyos okokból nem támadhatók meg az ítéletek. A

különleges eljárásokban azonban az ítélet elleni fellebbezés is korlátozott lehet. Ilyen pl. a munkaügyi perben, illetőleg a szövetkezeti tagsági viszonyból eredő perben hozott ítélet.

A végzések közül az eljárás folyamán hozott végzések ellen kizárt a fellebbezés, kivéve a perköltségben vagy pénzbírságban marasztaló végzéseket, továbbá azokat, amelyekkel szemben a polgári perrendtartás a fellebbezést külön megengedi.

A fellebbezéssel megtámadható határozatoknak a fellebbezésre jogosult (I. X. 2.) részéről történő bármilyen címen előterjesztett megtámadását — a határozat kijavítására, illetőleg kiegészítésére irányuló kérelem kivételével — fellebbezésnek kell tekinteni. Az ezzel kapcsolatos nyilatkozatot, illetve beadványt tartalma szerint kell megítélni, nem szóhasználata szerint.

A fellebbezéshez mint járulékos perorvoslat kapcsolódhat a csatlakozó fellebbezés. Csatlakozó fellebbezést a nem fellebbező fél nyújthat be, amelyben a fellebbezéssel megtámadott ítélet maga javára történő megváltoztatását kérheti. A csatlakozó fellebbezés *járulékos jellege* abban nyilvánul meg, hogy:

a) A csatlakozó fellebbezés benyújtásának előfeltétele az ellenfél által már benyújtott fellebezés.

b) A csatlakozó fellebbezés csak akkor támadhatja meg az első fokú ítéletet a per fő tárgya tekintetében, ha azt a fellebbezést is megtámadta, több kereset közül csak arra a keresetre vonatkozhat, amelyre a fellebbezés vonatkozik.

c) A fellebbezés visszavonása vagy elutasítása maga után vonja a csatlakozó fellebbezés hatályvesztését is.

A csatlakozó fellebbezésre is vonatkozik az a szabály, hogy a beadványokat és a nyilatkozatokat nem szóhasználatuk, hanem *tartalmuk* szerint kell megítélni. Ennek megfelelően a csatlakozó fellebbezés önálló fellebbezésnek minősül, ha azt a fél a rendelkezésére álló fellebbezési határidő alatt terjeszti elő; az elkésetten benyújtott önálló fellebbezés sem utasítható el elkésettség okából, ha az csatlakozó fellebbezésnek minősülhet, és csatlakozó fellebbezésnek kell minősíteni az egyéb beadványt, pl. a fellebbezési ellenkérelmet is, ha abban az ítéletet támadja a benyújtó fél, maga javára kéri azt megváltoztatni, és a csatlakozó fellebbezésre nyitva álló határidő alatt nyújtja be stb.

2. A fellebbezésre jogosultak köre.

A fellebbezéssel megtámadható határozatok ellen a fél, a beavatkozó és az ügyész fellebbezhet, továbbá az, akire a határozat rendelkezést tartalmaz.

A *fél* és az *ügyész* általában korlátozás nélkül fellebbezhet, függetlenül attól, hogy a határozat megfellebbezett részének rá vonatkozó rendelkezését sérelmesnek tartja-e vagy sem. Így a keresetnek helyt adó ítélet ellen is fellebbezhet a felperes, pl. csak az indokolás valamilyen megállapításának megváltoztatását kérve.

Az ügyészen itt nem a keresetet indító, vagy az alperesként szereplő ügyészt értjük, mert hisz ő ilyenkor fél lesz a perben. A perrendtartásban a fellebbezésre jogosult fél mellett felsorolt ügyészen a mások között folyó perben fellépő ügyészt kell érteni. Az ügyész akkor is fellebbezhet, ha nem vett részt addig a perben, de ilyenkor csak abban az esetben, ha a felek előtt is nyitva áll még a fellebbezés lehetősége.

A *beavatkozó* fellebbezési joga korlátozott. Ő ugyanis csak olyan eljárási cselekményekre jogosult, amely az általa támogatott fél pernyertességét szolgálja és ez csak akkor hatályos, ha a fél cselekményével nem ellenkező. Ha az általa támogatott fél nem fellebbez, de nem mond le fellebbezési jogáról, a beavatkozó fellebbezhet, és fellebbezése pótolja a fél fellebbezését. Ha a fél lemondott fellebbezési jogáról, a beavatkozó nem fellebbezhet. A beavatkozó fellebbezését az általa támogatott fél visszavonhatja.

Azok, akikre a határozat rendelkezést tartalmaz, de nem tartoznak az eddig említettek közé, fellebbezhetnek, de csak a határozatnak rájuk vonatkozó része ellen. Ilyen lehet pl. a tanú, a szakértő, a szemletárgy birtokosa, a vércsoport vizsgálatra kötelezett személy, a hallgatóság rendzavaró tagja stb.

A fellebbezésre jogosultak közül sem fellebbezhet az, aki fellebbezési jogáról lemondott. A fellebbezési jogról hatályosan csak a határozat kihirdetése után lehet lemondani, és az akkor hatályos, ha valamennyi fél bejelenti.

3. A fellebbezési eljárás.

A másodfokú bíróság a hozzá felterjesztett és elbírálásra alkalmas fellebbezéseket *általában tárgyaláson*, kivételesen tárgyaláson kívül bírálja el.

Az elbírálás előtt a másodfokú tanács elnöke előkészítő tevékenységet folytat le és különböző intézkedéseket tehet még a tárgyalás kitűzése, illetve az ügynek tárgyaláson kívüli elbírálása előtt. Ha ilyen intézkedésekre nincs szükség, és az ügyet tárgyaláson kell elbírálni, a tanács elnöke kitűzi a tárgyalás határnapját.

A fellebbező ellenfele csatlakozó fellebbezéssel élhet, illetve fellebbezési ellenkérelmet terjeszthet elő. A fellebbezési ellenkérelemben a fél ellenfelének fellebbezésére reflektál, de a maga részéről már nem támadja az első fokú ítéletet.

A fellebbezési tárgyalásra megidézettek elmaradása a fellebbezés elintézését nem gátolja.

A fellebbezési tárgyalás megnyitása után az elnök vagy az általa kijelölt bíró (előadó bíró) ismerteti az első fokú eljárást, felolvasva az első fokú bíróság ítéletének rendelkező részét. Az ügy ismertetése után a fellebbező fél vagy az elnök, illetve az előadó bíró ismerteti a fellebbezést, majd az ellenfél terjeszti elő felleb-

bezési ellenkérelmét. Ha már írásban előterjesztette volna, ezt ismertetni kell.

A fellebbező a tárgyaláson módosíthatja vagy kiegészítheti fellebbezését, de keresetét már csak szűk keretek között változtathatja meg (l. V. 4.). Minthogy a magyar fellebbezési rendszer alapjában véve *reformatórius* (l. IX. 4.), a fellebbezési bíróság bizonyítást is rendelhet el.

Ha a bizonyítási eljárás nagy terjedelmű vagy teljes megismétlése, illetőleg kiegészítése szükséges, a fellebbezési bíróság az első fokú bíróság ítéletét — a fellebbezési kérelem és ellenkérelem korlátai között — hatályon kívül helyezheti, és az első fokú bíróságot ebben a keretben új eljárásra és új határozat hozatalára utasítja. Kötelező az első fokú ítélet hatályon kívül helyezése bizonyos súlyos eljárási szabálysértések esetén.

A másodfokú bíróság a fellebbezést bizonyos, a törvényben meghatározott esetekben tárgyaláson kívül is elbírálhatja. Ezek olyan esetek, amikor vagy csak a kötelező hatályon kívül helyezésről van szó, vagy a fellebbezés nem érinti a per fő tárgyát, illetve kisebb értékű, egyszerűbb ügyekről van szó. A fellebbező fél fellebbezésében kérheti bármilyen ügy tárgyaláson kívüli elbírálását.

Ha a másodfokú tanács elnöke nem tartja az ügyet tárgyaláson kívül elbírálhatónak, a tárgyalást kitűzi; ugyancsak tárgyalást kell rendszerint kitűzni, ha a fellebbező fél fellebbezésében, illetve az ellenfél csatlakozó fellebbezésében vagy ellenkérelmében azt kéri. Végül akkor is tárgyalásra kell kitűzni az ügyet, ha a bíróság bizonyítás felvételét tartja szükségesnek.

XI. A perújítás. 1. A perújítás fogalma és a perújítási okok. 2. A perújítási kérelem elintézése.

1. A perújítás fogalma és a perújítási okok.

A perújítás a *rendkívüli perorvoslat*ok körébe tartozik, és csak jogerős bírói ítélet, vagy olyan határozat ellen lehet vele élni, amelynek hatálya azonos a jogerős bírói ítéletével. A perújítás rendkívüli perorvoslati jellege abban áll, hogy csak akkor van helye, ha a törvényben pontosan meghatározott *perújítási okok* fennforognak.

Mielőtt ezekre rátérnék, át kell tekintenünk a perújítási kérelemmel megtámadható jogerős határozatokat.

A magyar polgári perrendtartás azon az elvi álláspontón áll, hogy a perújításnak csak olyan határozat ellen van helye, amelyhez az anyagi jogerő hatálya fűződik (l. VIII. 4.).

Ilyen anyagi jogereje (l. VIII. 4.) az ítéletnek van, továbbá az ugyancsak érdemi döntést tartalmazó bírósági meghagyásnak (l. VI. 4.), a fizetési meghagyásnak (l. XIV. 4. *d*), a törvényességi óvás folytán hozott érdemi határozatnak (l. XII. 4.), végül a bírói egyezségnek (l. VIII. 5.).

Ezek ellen sincs minden esetben helye perújításnak. Bizonyos esetekben ugyanis már lehetetlen volna a megváltozott korábbi jogállapot visszaállítása (pl. ha a házasságot felbontották, azt perújítással visszaállítani már nem lehet), vagy pedig jogpolitikai érdek fűződik ahhoz, hogy bizonyos esetekben a perújítást a jogszabály kizárja (pl. sajtóhelyreigazítási perben, vagy végrehajtási igényperben).

Jogunk a perújítást három esetben teszi lehetővé. Közismert latin nevükkel e perújítási okok: *novum, crimen, res iudicata.*

*Novum*on új tényeket, bizonyítékokat, illetve új bírósági vagy egyéb hatósági határozatot értünk. Ezek új voltát azonban részletében meg kell világítanunk. A perújítás lényegéből fakad, s perorvoslati jellegéből adódik, hogy csak olyan alapon lehet orvosolni a jognak meg nem felelő állapotot létrehozó ítéletet, hogy azt már meghozatala idejében másképpen kellett volna meghozni, természetesen akkor, ha a most felhozott perújítási ok akkor is ismert lett volna.

Ebből fakad, hogy e novumoknak a bíróság előtti eljárásban kell újnak lenniük, de a megtámadott határozat meghozatalakor már fenn kellett állniuk.

A perújítással élő fél előtt viszont e novumok korábban is ismertek lehettek, akár már az alapeljárásban is, mert a fél nemcsak akkor indíthat perújítást, ha ezen új tényállításait korábban nem tehette volna meg. Ez a követelmény — a jóhiszeműség elvének következményeként — a második, vagy a további perújításnál áll csak fenn. Ugyancsak a jóhiszeműség elvéből, valamint az egyezség jogi természetéből következik, hogy az egyezség elleni perújításnál a novum csak akkor lehet perújítási ok, ha arról a perújító fél az egyezség megkötésekor nem tudott.

A másik perújítási ok, a *crimen*, bűncselekményre utal. Ez akkor áll fenn, ha a fél az ítélethozatalban részt vett bírónak, az ellenfélnek vagy másnak (pl. a tanúknak) bűncselekménye miatt lett a törvény ellenére pervesztes. Ehhez a jogszabály megköveteli, hogy a bűncselekmény elkövetését jogerős bírói ítélet állapítsa meg, vagy ilyen ítélet hozatalát ne a bizonyítékok hiánya, hanem más ok zárja ki.

Ez a perújítási ok egyes jogrendszerekben abban is különbözni szokott a többitől, hogy ilyen esetben a perújításnak végső, objektív határideje nem szokott lenni, nehogy a bűncselekmény folytán kárt szenvedett fél egyszerű időmúlás miatt ne legyen kárpótolható. A magyar perrendtartás — az alább kifejtendők figyelembevételével — nem ezt a megoldást tartalmazza.

A harmadik perújítási ok, a *res iudicata*, az ítélt dolog esete. Erre akkor kerülhet sor, ha a perben hozott ítéletet megelőzően ugyanarra a jogra nézve már korábban jogerős ítéletet hoztak. Az ítéleten itt is érteni kell az egyezséget és az olyan határozatot is, amelynek az ítéletével azonos hatálya van. A res iudicata fenn-

állásának megállapításához további három azonosság szükséges: a félazonosság, a tényazonosság és a jogazonosság. A res iudicata ugyanis azt akadályozza meg, hogy ugyanabból a tényalapból származó, ugyanazon jog iránt ugyanazon felek (ideértve jogutódaikat is) új pert indíthassanak, vagy az elbírált jogot egymással szemben egyébként vitássá tegyék. E harmadik perújítási ok a többszöri jogerő kiküszöbölését szolgálja.

A perújítási okok megkonstruálása, illetőleg maga a perújítás intézménye jogpolitikai meggondolásokon is alapszik. A polgári eljárásjognak két elv, illetőleg két követelmény összeütközését kell olyan módon megoldania, hogy a különböző érdekek mérlegelésénél az elvileg helyes és a gyakorlatilag célravezető utat találja meg.

Az első két perújítási oknál láthatjuk ezt legjobban, mert ezek alapján akkor kerülhet sor perújításra, amikor a jogerő intézménye és a szocialista törvényesség követelménye kerül összeütközésbe.

A szocialista törvényesség követelménye azt a feladatot állítja a polgári eljárásjog elé, hogy a törvénysértő vagy megalapozatlan (itt legtöbbször erről, az utóbbiról van szó) bírósági határozatok ellen adjon orvoslási lehetőséget. Ezzel szemben a jogerő intézménye a jogbiztonság és e célból a véglegesség követelményét állítja a jogszabályalkotó elé az eljárásjog szabályozásakor. Az ügyek egy meghatározott időben történő végleges lezárásához a jogbiztonság szempontjából legalább olyan fontos érdekek fűződnek, mint a törvénysértések kiküszöböléséhez. E kettő között kell tehát az optimális utat megtalálni.

A perrendtartás adott esetben azon az elvi álláspontón van, hogy a szocialista törvényesség követelményének van elsődlegessége, és ha konfliktus támad a törvényesség és a véglegesség követelménye között, ez utóbbinak kell meghajolnia az előbbi előtt. Végeredményben ezen az alapon nyugszik az egész perújítás mint rendkívüli perorvoslat.

Figyelembe veszi ugyanakkor a jogbiztonság követelményét is a törvényhozó, és csak bizonyos időhatáron belül ad elsőbbséget a törvényességnek, amiért is határidőket határoz meg a perújítás előterjesztésére. E határidők eltelte után már a véglegesség és ezen keresztül a jogbiztonság követelménye lesz az elsődleges, és a törvényesség követelménye szorul vele szemben háttérbe.

A *perújítás jogi természetének* vizsgálatánál azt szokták mondani, hogy a perújításnak mindig csak *ténybeli* alapon van helye, jogi alapon soha. Lényegében tehát nem a szoros értelemben vett törvénysértés, hanem a megalapozatlanság kiküszöbölésére irányul. Elsődlegesen mindig a tényállás támadható és csak azon keresztül, azzal összefüggésben az érdemi döntés. Ez általánosságban fennáll, azonban nem a perújítás egészére. A harmadik perújítási ok, a res iudicata ellentmond a fentieknek.

Mint említettük, ezen az alapon azért engedi meg a perrendtartás a perújítást, mert a kettős, illetőleg többszörös jogerőt kívánja kiküszöbölni. Mint láttuk, az ítélt dolog kifogása, illetőleg a res iudicata fennállása perakadály, tehát új per nem folytatható le. Res iudicata esetén az újabb keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül el kell utasítani, illetőleg a már megindult pert meg kell szüntetni. Ezt a bíróság nemcsak kérelemre, hanem hivatalból is megteszi, amiből következik, hogy elvileg törvénysértés nélkül kettős, illetőleg többszörös jogerőre nem kerülhet sor. Gyakorlatilag azonban igen, mert a bíróság nem mindig tudhat arról, hogy az ügyben már korábban jogerős ítéletet hoztak, sőt adott esetben a felek sem (pl. a jogelődök közt folyt a per). Ilyenkor kerülhet sor az említett okból perújításra.

Az utolsó perújítási ok esetében a perújítás nem ténybeli, hanem jogi alapon történik, és fontos jogpolitikai érdeket szolgál.

2. A perújítási kérelem elintézése.

A perújítási kérelem előterjesztésének *határideje* az a korlát, amelyet a törvényhozó a törvényesség mindenáron való érvényesülése elé állít a másik figyelembe veendő szempont, a jogbiztonság szempontjából, amelyet a jogerő intézménye szolgál. Ezért a határidő meghatározása és a szabályozás módja jogpolitikai szempontból igen jelentős.

Kétféle perújítási határidőt különböztetünk meg, egy szubjektívet és egy objektívet.

A *szubjektív határidő* hat hónap, amely a megtámadott ítélet jogerőre emelkedésétől számít, de ha a perújítást kérő fél csak később szerzett tudomást a perújítási okról, vagy csak később jutott abba a helyzetbe, hogy perújítással élhessen, akkor a hathónapos határidő a tudomásszerzéstől, illetőleg az akadály megszűnésétől számít. A tudomásszerzés, illetőleg az akadály megszűnése időpontját csak valószínűsíteni kell (l. VII. 1.).

Az *objektív határidő* az ítélet jogerőre emelkedésétől számított öt év. Ezen túl perújításnak nincs helye, és e határidő elmulasztása miatt igazolásnak sincs helye. Az objektív perújítási határidő elteltével tehát végleg lezáródik a jogerő bármiféle érintésének a lehetősége.

Perújítással elsősorban a fél élhet, de a perrendtartás feljogosítja erre az *ügyészt* akkor is, ha az eljárásban nem vesz részt, hiszen perbeli fellépését a perújítási kérelem benyújtásával is bejelentheti az ügyész. Ebben az esetben azonban csak az alatt a határidő alatt terjesztheti elő perújítási kérelmet, amely a felek rendelkezésére is áll.

Nézetünk szerint a *beavatkozó* is jogosult perújításra, de csak abban a keretben, amelyben általában eljárási cselekményeit végezheti. Ezek annyiban hatályosak, amennyiben nem ellentétesek az általa támogatott fél eljárási

cselekményeivel. Ebből következik, hogy perújítási kérelmet csak az általa támogatott fél javára terjeszthet elő és csak annyiban, amennyiben e kérelme nem ellentétes a fél kinyilvánított akaratával, illetőleg esetleg a fél által is előterjesztett perújítási kérelemmel.

Vannak olyan eljárásjogi megoldások — korábban a mi eljárásjogunkban is volt ilyen —, hogy csak magasabb bíróságnak, pl. a legfelsőbb bírósági fórumnak engedik meg a jogerő hatálytalanítását. Az ilyen eljárásjogokban e magasabb fórum dönt abban a tekintetben, hogy megengedhető-e a perújítás, és a jogerős ítéletet ő helyezi hatályon kívül.

Ez a megoldás nálunk nem vált be. Látszólag ugyan a jogerő nagyobb tiszteletben tartását jelentette, de gyakorlatilag a Legfelsőbb Bíróság közreműködését nagyrészt formálissá tette.

Jelenlegi jogunkban az *első fokú bíróság* dönt mind a megengedhetőség kérdésében, mind az ügy érdemében. Nem köteles különválasztani e két kérdést, de határozhat külön a megengedhetőség kérdésében is. E határozata ellen külön fellebbezésnek van helye, és csak a határozat jogerőre emelkedése után folytatható az érdemi tárgyalás. Ez a szabály nyilvánvalóan pergazdaságossági célzatú.

A perújítási kérelem rendkívüli perorvoslati jellegéből következik, hogy az ítélet végrehajtását nem függeszti fel. A méltányosság azonban megkívánja, hogy erre mégis sor kerülhessen kivételes esetekben, ezért, ha a perújítás sikere valószínűnek mutatkozik, a megtámadott ítélet végrehajtását a bíróság felfüggesztheti.

Ugyancsak a perújítás rendkívüli perorvoslati jellegéből következik, hogy az eredeti pert a kérelem korlátai között kell újra tárgyalni. Az eljárásra ugyan az első fokú eljárás szabályai az irányadók, de az eredeti kereset és ellenkérelem korlátai fennmaradnak, a keresetváltoztatás csak olyan esetben lehetséges, mint amilyen esetben a fellebbezési eljárás során is megengedett lenne.

A bíróság a per újbóli tárgyalásának eredményéhez képest a megtámadott ítéletet vagy *hatályában fenntartja*, vagy azt egészben vagy részben *hatályon kívül helyezi*, és helyette *új határozatot hoz*. Ha perújítási okként a res iudicata szerepelt, a bíróság új határozatot természetesen nem hoz.

XII. A törvényességi óvás. 1. A törvényességi óvás fogalma és jelentősége. 2. A törvényességi óvás előfeltételei. 3. A törvényességi óvás benyújtása és elbírálása. 4. A törvényességi óvás alapján hozott határozatok.

1. A törvényességi óvás fogalma és jelentősége. *A szocialista törvényesség követelménye indokolja* a törvényességi óvás intézményét. Ez lehetővé teszi, hogy az igazságszolgáltatás helyes működését, az egységes törvényesség biztosítását a Legfelsőbb Bíróság egyedi ügyekben hozott határozataival is elősegítse, és ezzel egyidejűleg az egyedi konkrét esetekben a jognak megfelelő állapotot helyreállítsa.

A törvényességi óvás alanyai nem a perben érdekelt felek. Óvásra a törvény csak a *legfőbb ügyészt* és a *Legfelsőbb Bíróság elnökét* jogosítja fel. Ez különbözteti meg alapvetően a törvényességi óvást a többi rendkívüli perorvoslattól. Ez is rendkívüli perorvoslat, amennyiben a jogsérelmet orvosolja, de ezen felül és elsősorban az ítélkezés elvi irányítása a célja.

Törvényességi óvásra emiatt akkor is sor kerülhet, amikor annak hatálya a felekre már nem terjed ki. Ilyenkor az óvás csak az elsődleges funkciót látja el, a perorvoslati funkciót már nem.

2. A törvényességi óvás előfeltételei.

A törvény arra jogosítja fel a legfőbb ügyészt és a Legfelsőbb Bíróság elnökét, hogy a bíróságok bármilyen jogerős határozata ellen törvényességi óvást emelhessenek, ha azokat *törvénysértő*nek vagy *megalapozatlan*nak találják.

Ezek tehát az óvási okok, vagy más néven az óvás előfeltételei. A *törvényesség* sérelmén mind az *anyagi jogi*, mind pedig az *eljárásjogi* jogszabály megsértését értjük. A „törvény" kifejezést tehát tágan kell érteni, ezen a perrendtartás ugyanúgy, mint a köznyelv, minden jogszabályt ért. Nincs különbség aközt, hogy a jogszabálysértés eljárásjogi vagy anyagi jog, abból a szempontból, hogy bármelyik óvási ok lehet, de az óvás eredményét tekintve — mint látni fogjuk — a kettő között lehet különbség.

A *megalapozatlanság* azt jelenti, hogy a jogerős határozattal megállapított *tényállás* hiányos, hibás, illetőleg nem felel meg a bizonyítás eredményének, vagy pedig az ítéleti tényállás nem azonos a történeti tényállással. A megalapozatlanság akkor szolgál törvényességi óvási okként, ha az kihatással volt a döntésre. A bírói mérlegelés körébe tartozó kérdésekben soha sincs helye törvényességi óvásnak.

Az óvási okok esetében a törvénysértést, illetőleg a megalapozatlanságot az érdemi elbíráláskor fennállott helyzet alapján kell elbírálni, későbbi jogszabályok figyelmen kívül maradnak, és új tények és bizonyítékok a törvényességi óvási eljárásban nem hozhatók fel.

A törvényességi óvás előfeltételének fennforgása nem vezet feltétlenül arra, hogy a határozat ellen az arra jogosultak törvényességi óvást is emelnek. *Az óvás emelésére jogosult szerv dönti el, hogy kíván-e óvással élni*, és nem köteles arra akkor sem, ha megállapítja, hogy az érintett jogerős határozat törvénysértő vagy megalapozatlan. Ez következik a törvényességi óvás elsődleges céljából és nem feltétlen perorvoslati jellegéből.

3. A törvényességi óvás benyújtása és elbírálása.

A törvényességi óvást a Legfelsőbb Bíróságnál kell benyújtani.

A törvényességi óvás emelésének *nincs határideje*, az arra jogosultak ezt bármikor megtehetik. Ha a törvényességi óvást a megtámadott határozat jogerőre emelkedésétől számított *egy éven belül* terjesztik elő, a törvényességi óvás folytán hozott határozat hatálya *a felekre is kiterjed*. E határidőn túl benyújtott törvényességi óvás folytán a Legfelsőbb Bíróság csak a törvénysértés vagy a megalapozatlanság megállapítására szorítkozik. Ez az a határidő tehát, ameddig a perrendtartás a szocialista törvényesség követelményét helyezi előtérbe, ezt követően pedig a jogbiztonságét.

Akkor sem terjed ki mindig a törvényességi óvás folytán hozott határozat hatálya a felekre, ha az eljárásjogi törvénysértés az ügy érdemére lényeges kihatással nem volt. Végül a jogszabály bizonyos esetekben (pl. házasságot felbontó ítélet ellen) eleve kizárja, hogy a törvényességi óvás hatálya a felekre kiterjedjen.

Ha az óvás hatálya a felekre kiterjed, az óvás emelésére jogosult az ügyben folyamatban levő végrehajtást felfüggesztheti. Ezt az intézkedést azonban a Legfelsőbb Bíróság az eljárás során módosíthatja.

A törvényességi óvás elbírálása a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe tartozik, amely azt nyilvános ülésen három hivatásos bíróból álló tanácsban bírálja el, amelyre a legfőbb ügyész képviselőjét is meg kell hívni. Ha az óvás a Legfelsőbb Bíróság határozata ellen irányul, azt a Legfelsőbb Bíróság elnökségi tanácsa bírálja el. Az ülésen a legfőbb ügyész és az igazságügyminiszter is részt vesz.

Ha a hozandó határozat hatálya a felekre is kiterjed, az óvás közlése mellett az ülésről értesíteni kell a feleket, és fel kell hívni figyelmüket, hogy a törvényességi óvásra észrevételeket tehetnek, és az ülésen a törvényességi óvás előterjesztése, valamint a per anyagának előadása után felszólalhatnak. Elmaradásuk azonban sem az ülés megtartását, sem a határozat meghozatalát nem gátolja.

A Legfelsőbb Bíróság a megtámadott jogerős határozatot a törvényességi óvás keretei között vizsgálja meg.

4. A törvényességi óvás alapján hozott határozatok.

Ha a törvényességi óvás folytán hozott határozat hatálya a felekre nem terjed ki, és az óvást a Legfelsőbb Bíróság alaposnak találja, határozatában *megállapítja* a törvénysértés vagy megalapozatlanság tényét. Ellenkező esetben *elutasítja* a törvényességi óvást.

Ha az óvás alapján hozott határozat hatálya a felekre is kiterjed, a Legfelsőbb Bíróság a törvénysértés vagy megalapozatlanság megállapításán túl a megtámadott határozatot egészben vagy részben *hatályon kívül helyezi*. Ha a döntéshez szükséges tények az iratok alapján megállapíthatók, a hatályon kívül helyezett határozat helyébe a jogszabályoknak megfelelő *határozatot hoz*, egyébként pedig új eljárásra és *új határozat hozatalára utasítja* az eljárt első, vagy másodfokú bíróságot. Ha úgy találja, hogy a megtámadott határozat megfelel a jogszabályoknak, a törvényességi óvást *elutasítja*.

XIII. A különleges peres eljárások. 1. A különleges peres eljárások fogalma és viszonyuk az általános eljáráshoz. 2. A személyi állapottal kapcsolatos perek. 3. Az egyéb különleges peres eljárások.

1. A különleges peres eljárások fogalma és viszonyuk az általános eljáráshoz.

A polgári eljárás során a bíróság a „polgári ügyekben" jár el. A polgári ügyek köre jóval *tágabb*, mint a polgári jogi ügyeké. A polgári jogi jogvitákon kívül a polgári ügyek közé tartoznak a családjogi, a munkaügyi és a szövetkezeti tagsági viták is (amennyiben törvény, törvényerejű rendelet, vagy minisztertanácsi rendelet kivételt nem tesz), továbbá bizonyos feltételek mellett az államigazgatási határozat is megtámadható polgári perrel. Ezt figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az előbb felsorolt ügyeken kívül a polgári ügyek fogalma alá tartozhatnak — az államigazgatási határozat tartalmától függően — államjogi, államigazgatási jogi és pénzügyi jogi jogviták is. Végül a bíróságról szóló törvény úgy rendelkezik, hogy jogszabály bármilyen ügyet bírósági útra utalhat; ennek folytán még bővülhet a fentiekben felsoroltakon túlmenően is a polgári ügyek köre.

Az *ügyek sokfélesége* kívánja meg a polgári eljárás differenciálódását.

Az a polgári peres eljárás, amelyet e tanulmány I—XII. alcímeinél elsősorban szem előtt tartottunk, az ún. rendes vagy más néven *általános peres eljárás* volt.

A *különleges eljárások* szabályozásánál a perrendtartás azt a módszert követi, ami egyébként az általános és különös viszonyából is fakad, hogy a különleges eljárások szabályai csak *az általánostól való eltérést* tartalmazzák. Ezekkel az eltérésekkel a különleges peres eljárásokban is az általános szabályok az irányadók.

A különleges peres eljárások felosztásánál általában két csoportot szoktunk megkülönböztetni.

Az első csoportba tartoznak a *személyi állapottal kapcsolatos perek*. E körben tárgyaljuk *a)* a házassági pereket; *b)* a származásmegállapítás iránti pereket; *c)* a szülői felügyelettel kapcsolatos pereket; *d)* a gondnokság alá helyezéssel kapcsolatos pereket. Csak ezekre a személyi állapottal kapcsolatos perekre alkalmazhatók a különleges eljárások szabályai. Az e

körbe nem eső egyéb személyi állapottal kapcsolatos perek (pl. az örökbefogadással kapcsolatos per) a rendes vagy általános peres eljárás szabályai szerint bonyolódnak le.

A másik csoportba azok a *többi különleges eljárások* tartoznak, amelyekre a perrendtartás, illetőleg más jogszabály különleges eljárást ír elő. Ezek nagy részére a perrendtartásban találhatók a külön eljárási szabályok, de van kivétel is (ilyenek az iparjogvédelmi perek). E körben tárgyaljuk; *a)* az államigazgatási határozatok megtámadása iránti pereket; *b)* a sajtóhelyreigazítási pereket; *c)* a szövetkezeti tagsági viszonyból eredő pereket; *d)* a munkaügyi pereket; *e)* az iparjogvédelmi pereket.

2. A személyi állapottal kapcsolatos perek.

a) A személyi állapottal kapcsolatos perek tárgya *az ember személyi állapot*ának valamilyen része, amellyel kapcsolatban a jogállapotváltoztatást a jogszabály csak bírósági határozat útján engedi meg. E pereket *státuspereknek* is hívják. A személyállapottal kapcsolatos perekben követendő különleges eljárásoknak vannak olyan szabályai, amelyek valamennyi, fentebb felsorolt perben irányadók. Ezek e perek *közös szabályai*.

b) A személyi állapotra vonatkozó perek *közös szabályai* körében fontos garanciális szabály, hogy e perekben a *magyar bíróságok joghatósága kizárólagos*, már amennyiben magyar állampolgárok személyi állapota a per tárgya. E garanciális szabály alól csak nemzetközi szerződés, illetőleg viszonosság esetén lehet kivétel.

E perekben a bíróság általában jogállapotváltoztató, ún. *konstitutív ítéletet* hoz, amennyiben helyt ad a kereseti kérelemnek. A személyállapot megváltozása (pl. a házasság megszűnése) az ítélet jogerőre emelkedésével következik be. A per főtárgya tekintetében nincs szükség tehát külön végrehajtásra. Vannak azonban olyan személyállapotra vonatkozó perek is, amelyekben az ítélet funkciója csak *megállapító* jellegű. Ilyen pl. a házasság létezésének vagy fennállásának, illetőleg fenn nem állásának megállapítása iránt indított perben a helytadó ítélet.

E perekben a *korlátozottan cselekvőképes* személy is teljes perbeli cselekvőképességgel rendelkezik. Ennek az az oka, hogy az e perek tárgyát alkotó jogviszonyok személyes jellegűek, ezért a felek személyes és nem a törvényes képviselőik útján való eljárása az indokolt.

Ugyancsak a jogviszony személyes jellegére tekintettel a jogszabály pontosan meghatározza egyrészt a *keresetindításra jogosultak körét*, másrészt azoknak a körét, akik ellen ilyen kereset indítható. A nem a jogosult által vagy nem a törvényben meghatározott személy ellen indított perben a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül el kell utasítani, illetőleg a pert meg kell szüntetni. Elméletileg ezt úgy fejezhetjük ki, hogy az ügybeni legitimáció (legitimatio ad causam) e perekben nem érdemi kérdés, hanem perelőfeltétel, amelynek hiánya esetében a per nem jöhet létre.

A tárgyalás nyilvánosságának elve is csak bizonyos korlátozásokkal van érvényben a személyi állapotra vonatkozó perekben. E fontos és garanciális alapelveknek is meg kell hajolnia az igazság kiderítése céljából az előtt a tény előtt, hogy e perekben rendszerint a családi élet intim körülményeiről is szó van, és ezért nem várható el, hogy nyilvánosság előtt a felek szépítés nélkül az igazság kiderítése érdekében tennék meg ténybeli előadásaikat és bizonyítási indítványaikat. Ezért e perekben a felek méltányos érdekeit szem előtt tartva a perrendtartás úgy rendelkezik, hogy a tárgyalásról és a határozat kihirdetéséről a nyilvánosságot a fél kérelmére ki lehet zárni. Erre a lehetőségre a feleket a bíróságnak figyelmeztetnie kell.

Az igazság kiderítésének érdekében e perekben a bíróság *hivatalból való eljárásának* nagyobb tere van. Azok a rendelkezések, amelyek a jogról való lemondásnak, az elismerésnek, a beismerésnek, az egyező, illetőleg az egyik félnek az ellenfél által kétségbe nem vont előadásának a hatályát határozzák meg, e perekben nem alkalmazhatók.

Ugyanígy mások a mulasztás következményei is, bírósági meghagyás kibocsátásának nincs helye.

A felperes keresetétől viszont az eljárás bármely szakaszában az alperes hozzájárulása nélkül is elállhat. A személyállapottal kapcsolatos perek tárgyából adódóan kizárt a felek között az egyezség kötése is.

c) A személyállapotra vonatkozó perek közös szabályain felül minden perre vonatkozóan még külön sajátos eljárási szabályokat is tartalmaz a perrendtartás. E perek között talán legfontosabbak a *házassági perek*. Házassági pereken a házasság érvénytelenítése iránti pereket, a házasság érvényességének, illetőleg létezésének vagy nem létezésének megállapítása iránti pereket, valamint a házassági bontópereket értjük.

A házasság érvénytelenítése iránti per arra irányul, hogy a bíróság a házasságot a családjogi törvényben meghatározott valamilyen ok fennforgása esetén nyilvánítsa érvénytelennek.

A házasság érvényességének, létezésének vagy nem létezésének *megállapítására indított per* arra irányul, hogy a bíróság ítéletével mondja ki: a házasság létrejöttéhez megkívánt kellékek fennforgása folytán a házasság érvényesen létrejött, illetőleg, hogy olyan alaki kellékek meg nem tartása miatt, amelyeket a törvény nem minősít érvénytelenségi oknak, a házasság létre sem jött.

A házassági bontóper arra irányul, hogy a bíróság a fennálló érvényes házasságot a jövőre nézve ítéletével szüntesse meg.

A perrendtartás az érvénytelenítési perre vonatkozó szabályokat rendeli megfelelően alkalmazni a már említett megállapítási perre is. Az érvénytelenítési kereset indítására — miután ahhoz közérdek fűződik — az ügyész is jogosult, szemben a bontóperekkel, amelyekben csak személyesen érvényesíthető jogról van szó.

A házassági bontóper *szerkezete* lényegesen eltér az általános peres eljárás szerkezetétől.

A bontóperekben a bíróságnak a per bármely szakaszában kötelessége megkísérelni a felek kibékítését, ha arra remény van. *Az első tárgyaláson a személyesen megjelent házastársak békítését* mindig meg kell kísérelni (kivéve ha ez eleve kilátástalan, pl. az alperes külföldi tartózkodása vagy elmebetegsége miatt), és a békítő tárgyaláson a pert érdemben nem is lehet eldönteni. A bíróság a feleket részletesen meghallgatja, és a szükségeshez képest a békítés céljából bizonyítást folytathat le. A bíróság azt is elrendeli, hogy az egyik fél személyes meghallgatásánál a másik fél ne legyen jelen.

Ha a békítés eredményre vezet, a bíróság a pert megszünteti, ellenkező esetben a per tárgyalását elhalasztja. A felperesnek ilyenkor 30 napon belül az illetéket ki kell egészítenie, és a bíróság csak e határidő után tűzhet ki új tárgyalási határnapot. E szabályra is azért van szükség, hogy a felek a sikertelen békítési kísérlet után, még az érdemi tárgyalásig megfontolhassák bontási szándékuk komolyságát. A kitűzendő érdemi tárgyaláson bonthatja csak fel a bíróság a házasságot, ha annak feltételei fennállnak. *(→Családjog)*

d) A származásmegállapítási perek körébe tartoznak: az apaság bírói megállapítása iránti perek, az apaság vélelmének megtámadása iránti perek, az anyaság megállapítása iránti perek és az utólagos házasságkötés hatályának megállapítása iránti perek.

E perekben, helyt adó ítéletek esetében, mindig a származással kapcsolatos új jogállapot keletkezik. Az apaság bírói megállapításával létrejön a családi kapcsolat a gyermek és az apaként megállapított személy között; az apaság vélelmének megtámadása iránti perben viszont a gyermek és az apa közt megszűnik a családi kapcsolat; az anyaság megállapítása iránti perben a gyermek és a megállapított anya között létrejön, míg a korábban anyának tekintett személlyel szemben megszűnik a családi kapcsolat: az utólagos házasságkötés hatálya kérdésében felmerült vita eldöntése pedig az apaság vélelmét hozza maga után. E perek külön szabályai pontosan meghatározzák, hogy melyik pert ki indíthatja meg és ki ellen kell azt megindítania.

E perekben az anya, ha félként nem szerepel, *beavatkozóként* (l. III. 3.) csatlakozhat bármelyik félhez. Ennek különösen az apaság bírói megállapítására irányuló perekben van nagy jelentősége, mert e perben az anya fél nem lehet, és mint törvényes képviselő sem léphet fel: a szülő nem képviselheti gyermekét olyan ügyben, amelynek tárgya a gyermek családi jogállásának megállapítása. Ha az anya nem él beavatkozási jogával, akkor a perben minden esetben ki kell őt hallgatni tanúként.

E perekben igen nagy jelentősége van a *vércsoportvizsgálat*nak és az egyéb orvosszakértői *(antropológiai)* vizsgálatoknak. Ezért e vizsgálatok, illetőleg az ezekhez szükséges vérvétel tűrésére bármely érdekelt személyt kötelezhet a bíróság. Ha ennek nem tesz eleget, az illető pénzbírsággal sújtható. Ugyanez irányadó a kiskorú gyermek törvényes képviselőjére is, ha a gyermeket vizsgálatra vagy vérvételre nem állítja elő, illetőleg ha a vizsgálatot vagy a vérvételt nem engedi meg.

e) A szülő felügyeleti jogát csak jogerős bírói ítélettel lehet megszüntetni. A megszüntető határozat hatályon kívül helyezése is ugyanilyen módon történik. E perek részletes szabályai elsősorban a keresetindításra vonatkoznak. *(→ Családjog)*

f) A gondnokság alá helyezéssel kapcsolatos perek közé a gondnokság alá helyezés iránti és gondnokság alá helyezés megszüntetése iránti per tartozik.

Cselekvőképességet érintő — tehát azt kizáró vagy korlátozó — gondnokság alá helyezés kizárólag az arra jogosult keresetére jogerős bírói ítélettel rendelhető el. Ugyanilyen formában lehet csak a gondnokságot megszüntetni.

3. Az egyéb különleges peres eljárások.

a) Az *államigazgatási határozatok megtámadása* iránti perek igen lényeges törvényességi garanciát valósítanak meg. A törvény bizonyos államigazgatási határozatok esetében — az államigazgatási rendes jogorvoslati út igénybevétele után — megengedi e határozatok törvényességi felülvizsgálatát. E bírósági törvényességi felülvizsgálat — más garanciális szabályok mellett — garanciát nyújt az állampolgároknak és a jogi személyeknek, és biztosítja, hogy a jogalkalmazásban a jogpolitikai irányelvek a törvény által meghatározott államigazgatási ügyekben történő nagyobb mértékben érvényesüljenek.

E perek különleges eljárási szabályait elsősorban az indokolja, hogy olyan ügyről van szó, amelyben, szabály szerint, két fokon már volt hatósági eljárás, az ügy rendszerint kellően előkészített, és fontos szempont a gyors elintézés is.

Az ilyen perek az egységes joggyakorlat kialakítása céljából *központosítva* vannak: ezekben a megyei bíróságok székhelyén levő járásbíróságok járnak el.

Felperes az lehet, akinek jogát vagy törvényes érdekeit az eljárás alapjául szolgáló ügy érinti, alperes pedig az az államigazgatási szerv, amely a megtámadható határozatot hozta, rendszerint tehát a másodfokú államigazga-

tási szerv. Ez akkor is rendelkezik *perbeli jogképességgel*, ha nem jogi személy.

A bíróság a pert *tárgyaláson kívül* is elbírálhatja, ha annak ténybeli és jogi megítélése egyszerű.

A per jogi természetéből következik, hogy bírósági meghagyás kibocsátásának nincs helye, ugyanígy nincs helye viszontkeresetnek és szünetelésnek is csak korlátozottan.

Ha a jogszabály másként nem rendelkezik, a bíróság ítéletével, helyt adás esetén, az államigazgatási szerv határozatát *hatályon kívül helyezi*, és a szervet új eljárásra kötelezi. Ellenkező esetben — tehát ha a jogszabály így rendelkezik — a bíróság az ügy *érdemében határoz*. Előzetes végrehajthatóság elrendelésének soha nincs helye.

Az itt tárgyalt szempontból a társadalombiztosítási szervek is államigazgatási szervek. Határozataik nagy részében (pl. nyugdíjügy, megtérítés vagy kártérítés) helye van bírói eljárásnak. Az ilyen perekre még további különleges eljárási szabályok vonatkoznak.

b) A *sajtóhelyreigazítási eljárás* szintén fontos garanciális jellegű eljárás, amely annak, akiről a sajtó valótlan tényt közölt vagy híresztelt, illetőleg való tényeket hamis színben tüntetett fel, a rendes védelmi eszközökön kívül gyors, sajátos védelmet is biztosít.

Sajtón ebből a szempontból a napilapokon és időszaki lapokon kívül a rádió, a televízió, és a filmhíradó, végül a Magyar Távirati Iroda is értendő.

A peres eljárást meg kell előznie annak, hogy az érdekelt a sajtószervtől a közlemény megjelenésétől számított 30 napon belül helyreigazítás közlését kérje. Közérdeket sértő közlemény esetén a helyreigazítást az illetékes miniszter is kérheti. A helyreigazítási kérelem kézhez vételétől számított 8 napon belül, illetőleg a legközelebbi számban kell közzétenni a helyreigazítást, amelyet a sajtószerv csak akkor tagadhat meg, ha a helyreigazítási kérelemben előadottak valósága nyomban megcáfolható.

Ha a sajtó a helyreigazítást a jogszabály ellenére nem közölte, a közlési kötelezettségtől számított 15 nap alatt az érdekelt keresetet indíthat. A pert a fővárosi, illetőleg a megyei bíróság bírálja el.

Miután itt *gyors, sajátos jogvédelemről* van szó, az eljárást gyorsan és hatékonyan kell lefolytatni. Ezt szolgálják a különleges eljárási szabályok. Ezek szerint a bíróság soron kívül jár el, a tárgyalást legkésőbb a keresetlevél benyújtásától számított 8. napra tűzik ki, a perben igazolásnak, viszontkeresetnek, szünetelésnek, illetőleg egyezségnek nincs helye. Az egyik fél meg nem jelenése nem akadályozza a tárgyalás megtartását, de ha egyik fél sem jelenik meg az első tárgyaláson, az eljárást meg kell szüntetni. Bírósági meghagyás nem bocsátható ki.

A bizonyítás korlátozott. Csak olyan bizonyítékokra vonatkozóan van helye, amelyek a tárgyaláson rendelkezésre állnak és alkalmasak arra, hogy a kifogásolt közlemény tényállításainak valóságát nyomban igazolják, vagy a keresetben előadottakat megcáfolják. A felperes által nyomban felajánlott bizonyítékoknak is helye lehet a bizonyításnál, de a tárgyalást csak akkor lehet legfeljebb 8 napra elhalasztani, ha a felperes kéri, vagy a már feltárt bizonyítékok a bizonyítás eredményességét valószínűsítik.

A helyt adó ítéletnek *tartalmaznia kell a helyreigazítás szövegét* is.

A fellebbezést is soron kívül kell letárgyalni, perújításnak pedig nincsen helye.

c) A *szövetkezeti tagsági viták* is a polgári ügyek közé tartoznak. Az ilyen vitában előzetesen a szövetkezeti szerv jár el, de ennek határozata ellen keresetet lehet előterjeszteni.

A vitát a járásbíróság bírálja el, amely mindig az ügy érdemében határoz. A határozat ellen fellebbezésnek van helye, kivéve, ha a vita tárgya a munka végzése vagy díjazásának mértéke. A perújítás korlátozott.

d) A *munkaügyi vita* előzetesen a munkaügyi döntőbizottság, illetőleg a szolgálati felettes hatáskörébe tartozik. Elenyésző kivételtől eltekintve csak ilyen eljárás után indítható munkaügyi per.

A munkaügyi perekben különbíróságok, a *munkaügyi bíróságok* járnak el, amelyek a megyei bíróságok székhelyein vannak szervezve. Másodfokon azonban — amennyiben fellebbezésnek helye van — a munkaügyi perekben is a rendes bíróságok járnak el, az elvi irányítást pedig a Legfelsőbb Bíróság gyakorolja felettük, munkaügyi kollégiuma útján.

A munkaügyi bírósági eljárás a dolgozók nagy tömegeit érintő fontos garanciális jogvédelmet biztosít.

A munaküggyi perekben szintén a *gyorsaságra* kell törekedni, és figyelembe kell venni a szabályozásnál azt is, hogy már volt előzetes eljárás az ügyben.

A tárgyalást legkésőbb 15 napra kell kitűzni. A szabályszerűen megidézett felek távol maradása a tárgyalás megtartását nem akadályozza.

A bíróság általában a felek meghallgatása és az *iratok alapján* bírálja el a munkaügyi vitát, de ha a tényállást nem látja tisztázottnak, *bizonyítást is elrendelhet.*

Az eljárás szünetelésének nincs helye, fegyelmi büntetés tekintetében pedig egyezség nem köthető. Nincs helye viszontkeresetnek sem.

A munkaügyi bíróság szabály szerint az ügy érdemében határoz, csak kivételes esetben, súlyos eljárási szabálysértés esetében helyezheti a megtámadott határozatot hatályon kívül és rendelhet el új eljárást.

A fellebbezés lehetősége korlátozott. A jogszabály ezt a szükséges mértéken felül is kizárja, holott a munkaügyekben a bírósági eljárás

garanciális jellege a fellebbezési lehetőség tágítását kívánná meg annak ellenére, hogy az ügyben a munkaügyi bíróság előtt már más fórum is eljárt.

Fellebbezésnek csak az anyagi felelősség tárgyában hozott határozat ellen van helye. A vállalat anyagi felelőssége tárgyában hozott határozat ellen mindig; a dolgozó anyagi felelőssége tárgyában hozott határozat ellen pedig csak akkor, ha a dolgozó felelősségének mértéke eléri vagy meghaladja a dolgozó másfél havi átlagkeresetét, tekintet nélkül a marasztalásra, illetőleg a kár összegére. A perújításnál is vannak korlátozások.

e) Az *iparjogvédelmi perek* szabadalmi perek, védjegyperek vagy pedig az ipari mintaoltalommal kapcsolatos perek. E perekben a Fővárosi Bíróság jár el. Három hivatásos bíróból álló tanácsban ítélkezik, akik közül kettőnek felsőfokú műszaki szakképesítéssel is rendelkeznie kell. Az ilyen ügyekben meghatalmazottként szabadalmi ügyvivő is eljárhat, akit az ügyvéd jogállása illet meg.

XIV. Polgári nemperes eljárások. 1. A nemperes eljárások fogalma és közös szabályai. 2. A nemperes eljárások osztályozása. 3. A pert pótló nemperes eljárások. 4. A pert vagy annak elhárítását szolgáló nemperes eljárások. 5. A jogállapot-változtató nemperes eljárások. 6. A jogérvényesítést segítő és biztosító eljárások.

1. A nemperes eljárások fogalma és közös szabályai.

Ha a polgári eljárás nem felel meg a peres eljárás ismérveinek (l. I. 1.), akkor ez az eljárás a nemperes eljárások körébe tartozik. A nemperes eljárásoknak nincs egységes kódexük. Mindegyiket külön jogszabály szabályozza. Vannak azonban *közös szabályok* is, amelyek minden nemperes eljárásra vonatkoznak.

E közös jogszabályok szerint a nemperes eljárásban a bíróság általában népi *ülnökök nélkül*, egyesbíróként jár el. Kivétel az ideiglenes intézkedés iránti eljárás, ha a szükséges használati ingók kiadásáról vagy családjogi tartásról van szó. Ilyenkor a bíróság tanácsban jár el, népi ülnökökkel. Ugyancsak tanácsban jár el a bíróság az iparjogvédelmi nemperes eljárásokban, de ezekben hivatásos bírák járnak el.

A bíróság *végzéssel határoz* a nemperes eljárásokban. A határozat elleni fellebbezésre a peres eljárásban követendő végzés elleni fellebbezés szabályait kell megfelelően alkalmazni. Egyebekben, a nemperes jellegből és a külön jogszabályokból adódó eltérésekkel, *a peres eljárás szabályait kell megfelelően alkalmazni*. Ezért a peres és a nemperes eljárás az általános és különös viszonyában van.

2. A nemperes eljárások osztályozása.

A nemperes eljárások sok- és különfélék. Az összes nemperes eljárásoknak azok különböző volta és sokfélesége miatt csak nagyon általános közös ismérvei állapíthatók meg. Többféle osztályozási szempontot is ismer a jogirodalom, ezek legtöbbje azonban nem sokat mondó, vagy formális osztályozási rendszert ad. Ezeknél sokkal fontosabb a tartalmi alapon történő, az eljárás sajátosságain alapuló felosztás.

A nemperes eljárások első csoportjába, *a pert pótló nemperes eljárások* csoportjába azokat soroljuk, amelyek a peres eljárást helyettesítik. Ezekben az ügyekben ugyanis per nem indítható, hanem az igény érvényesítésének rendes útja, a nemperes eljárási út. Ilyen pl. a fizetési meghagyásos eljárás.

A második csoportba azokat soroljuk, amelyek vagy arra a célra szolgálnak, hogy *a pert elhárítsák*, vagy ha mégis megindul a per, azt *előkészítsék*. Ilyen pl. az egyezségi kísérlet, amelynél nyilvánvaló, hogy elsősorban a per elhárítását szolgálja, mert arra irányul, hogy a vitát a felek egyezséggel rendezzék; de ha ez meghiúsul, előkészíti a meginduló pert.

A harmadik csoportba az ún. *jogállapot-változtató* nemperes eljárások tartoznak. Valamilyen jogviszony keletkezését, megváltoztatását, illetőleg megszüntetését a jogszabály gyakran bírósági határozathoz köti. Láttuk ezt a személyi állapottal kapcsolatos pereknél is. Hogy mely esetekben, az ugyanúgy a jogi szabályozás kérdése, mint az, hogy mikor követelnek a jogszabályok peres eljárást és mikor nemperes eljárást.

A negyedik csoportba azok a nemperes eljárások tartoznak, amelyeket a törvényhozó arra szánt, hogy ezzel a *felek jogérvényesítését segítse* vagy biztosítsa. Ilyen pl. a legtöbb közjegyzői eljárás, amikor a közjegyző pl. lefolytatja a hagyatéki eljárást, vagy közokiratot készít stb.

A nemperes eljárások ötödik csoportja *a jogot kényszer útján érvényesítő* eljárás: a bírósági végrehajtás (l. XIV.).

3. A pert pótló nemperes eljárások.

Az e csoportba tartozó eljárásokra elsősorban az a jellemző, hogy abban a tárgyban, amelyben ilyen eljárásnak helye van, per nem indítható, vagy legalábbis a két eljárás közül csak az egyik indítható.

Az ide tartozó eljárások egy részében a bíróság a perhez hasonló eljárást folytat le, bizonyos eltéréssel, ezek perrokon eljárások (pl. az iparjogvédelmi és a választójogi eljárás), míg a többi nem perrokon, azokat a bíróság tipikusan nemperes formában folytatja le.

A pert pótló nemperes eljárások eléggé nagy számúak, ezeket az alábbiakban csak röviden ismertetjük.

a) Az iparjogvédelmi nemperes eljárások az államigazgatási határozat megtámadása iránti pereket pótolják, részben szabadalmi ügyekben, részben védjegy és ipari mintaoltalmi ügyekben. E kérdésekben ugyanis, mint állam-

igazgatási szerv az Országos Találmányi Hivatal jár el. Meghatározott határozatai bírói úton megtámadhatók, de nem perrel, hanem a nemperes eljárással, amely perrokon módon folyik le.

Lényegében azért nem nevezzük pernek, mert abban szabály szerint nincs másik fél, az Országos Találmányi Hivatal nem szerepel félként a perben. Az eljárás kérelemre indul, és a bíróság végzéssel határoz. Ezt az eljárást a Fővárosi Bíróság folytatja le. Három hivatásos bíróból álló tanácsban jár el, akik közül kettőnek felsőfokú műszaki képzettséggel is rendelkeznie kell.

b) A választójogi eljárás is pert pótol, mert hiszen a választójegyzékbe való felvétel, vagy az abból való kihagyás is lényegében államigazgatási határozat, és ennek megtámadásáról van szó. E sajátos eljárást azért alkotta meg a törvényhozó, mert ezekben az ügyekben gyors eljárásra és döntésre van szükség. Az eljárásnak egyszerűnek kell lennie.

Ez az eljárás garanciális jellegű, államjogi kérdésben folyik.

A választói névjegyzékbe való felvétel előfeltétele annak, hogy az állampolgár választójogával élhessen. A névjegyzékből való jogszabályellenes kihagyás miatt a kihagyott személy, jogszabályellenes felvétel miatt pedig bárki kifogással élhet. E kifogást az államigazgatási szerv bírálja el, de csak kihagyás esetében dönthet. Ha kihagyás esetében a kihagyott személyt nem kívánja pótnévjegyzékbe venni, illetőleg törlést kell elrendelni, az ügyet az illetékes járásbírósághoz teszi át, amely három nap alatt e nemperes eljárás során végzéssel határoz. Határozata ellen semmiféle jogorvoslat nincsen.

Az eljárás perrokon, tárgyaláson történik a kifogás elbírálása.

c) Ugyancsak az államigazgatási határozat megtámadása iránti pert pótolja az *ingatlannyilvántartással kapcsolatos határozat megváltoztatása iránti eljárás* is.

Ingatlannyilvántartási ügyekben a földhivatal mint államigazgatási hatóság jár el. Ha jogoknak és tényeknek az ingatlannyilvántartásba történő bejegyzése tárgyában hozott határozatot, a jogerős határozat megváltoztatását az illetékes járásbíróságtól lehet kérni.

Ez az eljárás nem perrokon eljárás; a bíróság az iratok alapján, tárgyaláson kívül hozza meg határozatát.

d) Az egyik legjelentősebb perpótló nemperes eljárás a *fizetési meghagyásos eljárás.* Elsősorban azért jelentős, mert igen nagy ezeknek az eljárásoknak a száma. E nagyszámú ügyben ez az eljárás mentesíti a bíróságokat a perektől azokban az esetekben, amikor a felek között lényegében nincs vita, csak a kötelezett nem teljesít.

Fizetési meghagyás útján a pénz fizetésére vagy ingó dolog kiadására irányuló követelés érvényesíthető akkor, ha per esetén az ügy járásbíróság hatáskörébe tartoznék. A fizetési meghagyás és a per kizárja egymást, mert ha az egyik folyamatban van, a másik eljárás nem indítható meg. A meghagyás iránti kérelmeknek ugyanis a keresetlevéllel azonos hatálya van.

Kizárólag fizetési meghagyás útján érvényesíthető az *5000 forinton aluli* pénzfizetésre irányuló követelés. Ilyen ügyekben per nem indítható.

Az eljárást űrlapon előterjesztett kérelemmel kell megindítani. Ha a bíróság a meghagyást kibocsáthatónak tartja, azt megküldi a kötelezettnek azzal, hogy ha a követelést alaptalannak tartja, 15 napon belül *ellentmondással* élhet. Ellenkező esetben a meghagyás jogerőre emelkedik, és ugyanolyan hatálya lesz, mint a jogerős bírósági ítéletnek. A jogosultnak a bíróság a meghagyást csak jogerőre emelkedése után kézbesíti.

A bíróság a fizetési meghagyás kibocsátása nélkül az ügyet tárgyalásra tűzheti ki, ha a követelésnek nincs jogalapja, vagy az kétséges, illetőleg úgy látszik, hogy a követelés jogszabály megkerülésére irányul. Ilyen esetekben ugyanis a kétoldalú meghallgatás nélkül lefolytatott eljárás nem lenne célszerű, nyilvánvalóan ellentétes lenne az igazság kiderítésére való törekvéssel.

Ha a kötelezett ellentmondással él, az eljárás perré alakul.

A perben az eddigi jogosított felperes, a kötelezett alperes lesz, és a rendes peres eljárás szabályai szerint kell a továbbiakban eljárni.

e) Holtnak nyilvánítási kérelem esetén a járásbíróság hirdetményt bocsát ki, amelyben mindenkit felhív, hogy ha tudomása van az eltűnt életben létéről vagy haláláról, vagy egyéb lényeges körülményről, azt jelentse be. A hirdetményi idő lejárta után a bíróság szükség esetén az érdekeltek meghallgatása után végzéssel határoz, de tárgyalást is tarthat, bizonyítást is rendelhet el. Ha az eltűntet holtnak nyilvánították, határozatban meg kell állapítani a halál időpontját.

A végzés később módosítható, vagy hatályon kívül helyezhető, és ha bizonyítják, hogy a holtnak nyilvánított él, a bíróság a végzés hatálytalanságát állapítja meg.

Ennek az eljárásnak különösen háborús események után van igen nagy jelentősége.

Ha bizonyítani lehet, hogy valaki meghalt, de e tény közokirattal (anyakönyvezés hiányában) nem igazolható, eljárást lehet indítani a *halál tényének megállapítása* iránt. A bíróság ilyenkor a holtnak nyilvánítási eljáráshoz hasonlóan jár el.

Az eltűnéstől számított 5 évig nincs helye holtnak nyilvánításnak. Vannak azonban olyan igények, amelyeknek érvényesítésével nem lehet 5 évig várni. Ilyenek a társadalombiztosítási igények. A társadalombiztosítás szempontjából az eltűnés jogkövetkezményei a halál jogkövetkezményeivel esnek egy tekin-

tet alá. Ahhoz azonban, hogy az ilyen igény (pl. az özvegyi nyugdíj) az eltűnés folytán megnyíljék, ezt a bíróságnak kell megállapítania. E célra szolgál *az eltűnté nyilvánítási eljárás.* Ezt az eljárást a holtnak nyilvánításnak megfelelően, de valamivel egyszerűbb szabályok szerint folytatja le a járásbíróság.

f) Az eddig felsoroltakon kívül még van más perpótló nemperes eljárás is. Ilyenek a gyermektartásdíjnak az állam által történő előlegezése iránti eljárás, továbbá az elmeosztályon (alkoholelvonó osztályon) való elhelyezés törvényességi ellenőrzése, amely fontos garanciális szabály a személyi szabadság szempontjából. Ilyen továbbá az alkoholista vagy kábítószert élvező gyermekének eltartása iránti eljárás, végül az alkoholisták kötelező intézeti gyógykezelésének elrendelése iránti eljárás.

4. A pert vagy annak elhárítását szolgáló nemperes eljárások.

a) Jogpolitikai érdek, hogy a peres ügyekben a bíróság a lehetőségekhez képest a felek között egyezséget hozzon létre. A perek egyezséggel történő rendezése mindazon esetekben, amikor a per tárgya felett a felek szabadon rendelkeznek, rendszerint a legmegnyugtatóbb megoldás. Ezért írja elő a perrendtartás, hogy a bíróság a per bármely szakában megkísérelheti, hogy a felek a jogvitát, vagy a vitás kérdések egy részét egyezséggel rendezzék. De ezen túlmegy jogunk akkor, amikor a per lehető elkerülése végett megengedi, hogy a felek a bíróság közbejöttével *perindítás nélkül is* a pert megelőzően megkísérelhessék *egyezség kötését.* E célra szolgál e nemperes eljárás.

A perre keresetindítás esetében illetékes járásbíróság előtt lehet az egyezségi kísérletre történő idézést kérni. Megyei bírósági hatáskörbe tartozó ügyekben ilyen eljárásnak tehát nincs helye.

A bíróság megidézi a feleket, és ha mindkét fél megjelent, az egyezség megköthető. Ha nem jön létre egyezség, a felperes kívánságára a keresetet a bíróság jegyzőkönyvbe foglalja, és megindul a per. Ebben az esetben az eljárás a per célját szolgálja, annak előkészítésével.

Ha az egyezség létrejön, azt a bíróság jegyzőkönyvbe foglalja és — ha a feltételek fennállnak — jóváhagyja azt. Ennek az egyezségnek is ugyanaz a hatálya, mint a perbeli egyezségnek.

A felek a bíróság előtt akkor is köthetnek egyezséget, és annak akkor is ilyen hatálya lesz, ha idézés nélkül, egyezségkötés céljából jelennek meg.

b) A nemperes eljárásoknak ebbe a csoportjába tartozik *az előzetes bizonyítás* akkor, ha azt a kerestindítás előtt kérik, amikor is a közjegyző hatáskörébe tartozik annak felvétele.

c) Végül e csoportba soroljuk az *ideiglenes intézkedés* iránti eljárást is, amennyiben a fél ezt keresetindítás előtt kezdeményezi. Erre rendszerint tartásdíj, más időszakos szolgáltatás, ingók kiadása és birtokháborítás eseteiben kerülhet sor. Ha az ideiglenes intézkedés a feleknek megfelel, ez az eljárás elhárítja a pert, ellenkező esetben annak a célját szolgálja.

5. Jogállapot-változtató nemperes eljárások.

Amint a bevezetőben említettük, jogszabály sokszor bírói határozattal engedi csak meg valamilyen jogállapot megváltoztatását, jogviszony keletkezését, módosítását vagy megszüntetését. Ennek az útja általában a peres eljárás, mint ahogy pl. a személyi állapottal kapcsolatos perekben láthattuk. Vannak azonban esetek, amikor nemperes eljárást kíván meg ehhez a jogszabály.

Jelenlegi jogunkban ilyen eljárás a *házastársi vagyonközösség megszüntetése* iránti eljárás, amelynek a jelentősége a családjogi jogszabályok módosítása folytán elenyészett. *(→Családjog)*

Ma is jelentősek viszont a *konstitutív nyilvántartási* bejegyzésekkel kapcsolatos eljárások. Ezek olyan bejegyzések, amelyek jogot keletkeztetnek, módosítanak vagy megváltoztatnak, ezért nevezzük ezeket konstitutív bejegyzéseknek.

Már tárgyaltuk az ingatlannyilvántartással kapcsolatos nemperes eljárást, ezen kívül ide tartozik cégeljárás is, amennyiben olyan vállalat (pl. kereskedelmi társaság) bejegyzéséről van szó, amelynél a bejegyzés nemcsak deklaratív, hanem konstitutív.

6. A jogérvényesítést segítő és biztosító eljárások.

a) A felek jogérvényesítését segítő nemperes eljárások közé elsősorban a *közjegyzői eljárások* tartoznak. Nem kizárólagosan ezek, mert hiszen ilyennek minősül a bírói letéti eljárás is, amely szintén a felek jogérvényesítését segíti elő azzal, hogy lehetővé teszi a bírói letétbe helyezés útján való teljesítést.

A közjegyző által kifejtett igen fontos tevékenység nagy része jogi segítségnyújtást jelent. A közjegyzők hatáskörébe tartozik: *aa)* okiratok készítése, ide értve a végrendeleteket is; *ab)* tanúsítványok kiállítása; *ac)* okiratok és értéktárgyak megőrzésre való átvétele; *ad)* a hagyatéki eljárás lefolytatása: *ae)* az előzetes bizonyítás lefolytatása, ha per még nincs folyamatban; *af)* elveszett okiratok és értékpapírok megsemmisítése iránti eljárás; *ag)* jogszabályban meghatározott okiratok végrehajtási záradékkal való ellátása. Ezek közül az előzetes bizonyításról már az előző pontban szó volt. Az okiratoknak végrehajtási eljárásról szóló részben beszélünk (I. XVI. 3.).

Hazánkban *állami közjegyzők* működnek a járásbíróságok mellett. A közjegyző a hatáskörébe tartozó ügyeket annak a járásbíróságnak a területén látja el, amelynek területén működik. Ha határozatot kell hoznia a hatáskörébe tartozó ügyekben, végzéssel határoz.

A közjegyző végzése jogorvoslat szempontjából olyan, mint annak a járásbíróságnak a végzése, amely mellett működik.

A közjegyző hatáskörébe tartozó ügyekre röviden visszatérve először a *közjegyzői okirat* készítésére térünk rá. A közjegyző az általa készített okiratot bevezető résszel és záradékkal látja el, az okirat tárgyát képező ügyletet magába foglaló részt is különös *alaki kellékek* szerint állítja ki. A közjegyzői okirat közokiratnak minősül.

A közjegyző által kiállított *tanúsítványok* köréből elsősorban a hitelesítéseket kell megemlíteni. A közjegyző ugyanis az előtte felmutatott okiratról, névaláírásról stb. adhat hiteles másolatot, de azon a nyelven készült fordítást is hitelesíthet, amely nyelven okirat kiállítására felhatalmazása van.

A közjegyző a felektől *megőrzésre* csak okiratokat és értéktárgyakat vehet át. Készpénz nem helyezhető közjegyzői letétbe.

Az elveszett *okiratok és értékpapírok megsemmisítése*, amennyiben bemutatóra szólnak, a közjegyző hatáskörébe tartozik, kivéve ha a jogszabály azt a bíróság hatáskörébe utalja. Leggyakrabban az elveszett takarékbetétkönyvek megsemmisítése ügyében járnak el a közjegyzők.

A *hagyatéki eljárás* az öröklési jogszabályok érvényesülését szolgálja. Az eljárásban *nem jogvita eldöntéséről* van szó, ez nem a közjegyző, hanem a bíróság hatáskörébe tartozik. A közjegyző előtti hagyatéki eljárás célja a hagyaték átadása. Ezzel az eljárással a közjegyző a felek jogainak érvényre juttatását segíti elő. Ezen túlmenően is segítséget nyújt a közjegyző a feleknek azzal, hogy az eljárásban tisztázza a hagyaték terjedelmét, az örökösként vagy egyéb jogosítottként fellépő személyét, egyezséget próbál létrehozni e felek közt, nekik felvilágosítást ad stb.

A hagyatéki eljárást a hagyaték *leltározása* előzi meg; ezt a tanácsi szervek végzik. A jogszabály meghatározása, hogy milyen esetekben kell a hagyatékot leltározni. A hagyatéki eljárást a jogszabályban megállapított esetekben a leltár beérkezése után a közjegyző hivatalból, illetőleg a nála előterjesztett kérelem alapján indíthatja meg.

A közjegyző a hagyatéki eljárást előkészíti, úgy, hogy az lehetőleg egy határnapon befejezhető legyen. E célból beszerzi a szükséges adatokat és iratokat, többek között az esetleges végrendeletet.

A *hagyatéki tárgyalás*on a közjegyző kihirdeti a végrendeletet, megállapítja a hagyatéki vagyont, az örökösök személyét és felderíti, hogy milyen jogcímen tartanak igényt a hagyatékra. Megkísérli az egyezség létrehozását. A közjegyző előtti egyezségre a bíróság előtti egyezség szabályait kell alkalmazni.

A hagyatéki eljárás során az érdekelteket hallgatja meg a közjegyző, adatokat, okiratokat szerezhet be, de ebben az eljárásban *bizonyítás felvételének* — hacsak a jogszabály kivételt nem tesz — *nincs helye*.

A közjegyző a hagyatékot vagy hagyatéki tárgyalás alapján, vagy anélkül adja át. Ha a felek között lényeges vita nincs, teljes hatállyal, vita esetén általában ideiglenes hatállyal kell a hagyatékot átadni. Az ideiglenes hatállyal való átadás azt jelenti, hogy az örökös a hagyaték tárgyait jóhiszemű birtokosként használhatja. Az az örökös, akinek igényét nem vették figyelembe a hagyaték átadásánál, igényét 60 nap alatt perrel érvényesítheti. Ha ezt nem teszi, vagy keresetét a bíróság elutasítja, az ideiglenes átadás véglegessé válik. Azt, hogy kinek kell a hagyatékot vita esetén átadni, a jogszabály részletesen szabályozza. *(→ Öröklési jog)*

XV. Választott bíráskodás. 1. A választott bíráskodás fogalma és jogi természete; 2. Az eseti választott bírósági eljárás. 3. A Kamarai Választott Bíróság eljárása.

1. A választott bíráskodás fogalma és jogi természete.

Bizonyos esetben jogszabály megengedheti, hogy a peres felek vitáikat ne az e célra létesített állami bíróságok útján, hanem a felek által e célra létrehozott vagy általuk megbízott szervek, a *választott bíróságok* útján döntessék el. A választott bíróságok nem állami bíróságok, tehát eljárásuk valójában *nem is bírósági eljárás*. A felek megegyezéssel jelölik ki a vitát eldöntő szervet, illetőleg személyt vagy személyeket.

A magyar jog szűk körben engedi meg a feleknek az ún. választott bírósági szerződés megkötését, tehát azt, hogy bizonyos esetekben megállapodhassanak a meghatározott jogvita, illetőleg a meghatározott jogviszonyból származó jogviták választott bírósági eldöntéséhez.

Választott bírósági szerződést a felek csak írásban köthetnek, mégpedig: *a)* a gazdálkodó szervezet (l. XV. 1.) és külföldi fél közötti jogviszonyból származó vitás ügyben; *b)* külföldi felek közötti jogviszonyból származó ügyben; *c)* gazdálkodó szervezetek közötti jogviszonyból származó vitás ügyben, ha ezt törvény, törvényerejű rendelet vagy miniszertanácsi rendelet lehetővé teszi.

Belföldi gazdálkodó szervezetek részére ilyen lehetőséget az említett jogszabályok csak három esetben engednek meg, mégpedig:

a) a külkereskedelmi tevékenységet folytató gazdálkodó szervezet belföldi szerződéseiből eredő jogviták;

b) a vállalkozási szerződésekkel kapcsolatban a teljesítést megelőzően felmerülő jogviták;

c) a tröszt keretében működő vállalatok szállítási és vállalkozási szerződéseivel kapcsolatos jogviták tekintetében köthető választott bírósági szerződés.

Hazánkban az állampolgárok egymás közti vitás ügyei ugyanúgy nem vihetők választott bíróság elé, mint az állampolgárok és jogi személyek között keletkezett ügyek sem. A külföldi jogokban, köztük a szocialista jogokban is, általában tágabb a választott bírósági út lehetősége.

Kétfajta választott bíróságot ismer jogunk. Az egyik az eseti vagy ún. *ad hoc választott bíróság*, a másik *az állandó választott bíróság*.

Az eseti választott bíróságot a felek meghatározott jogvita vagy meghatározott jogviszonyból eredő vitás ügyeik elbírálására megállapodásukkal esetenként létesítik.

Az állandó választott bíróság meghatározott szervezettel rendelkezik, és mindenkor rendelkezésére áll a feleknek, ha a választott bírósági szerződésben ennek hatáskörét kötik ki. Ilyen állandó választott bíróság egy van: a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett választott bíróság, amelyet rövidebb elnevezéssel Kamarai Választott Bíróságnak nevezünk.

2. Az eseti választott bíróság eljárása.

A választott bírósági szerződés alakszerűségére vonatkozóan a jogszabály, mint említettük, csak *az írásbeli formát* jelöli meg. Ez az írásbeli forma bármilyen alakban létrejöhet. Ilyennek kell tekinteni a levélváltást vagy a táviratban, illetőleg géptávírón történt üzenetváltást is. A szerződésnek természetesen a polgári jog szabályai szerint érvényesnek kell lennie.

A szerződés tárgya lehet a felek közt keletkezett meghatározott jogvita, de lehetnek a jövőben keletkező jogviták is, ha azok valamely köztük levő meghatározott jogviszonyból származnak.

A választott bírósági szerződésben jelölik ki a választott bírót, illetőleg a választott bíróságot, akár úgy, hogy ezek személyét megjelölik, akár úgy, hogy megjelölik azt a módot, ahogyan az adott esetben a választott bíróságot meg kell alakítani. (Pl. a fél az ellenfél felhívására 8 napon belül kijelöli választott bíráját, a két választott bíró választja meg az elnököt stb.) A felek csak olyan személyt jelölhetnek választott bírának, akit a Magyar Kereskedelmi Kamara Közgyűlése ilyenként megválasztott. Névjegyzéküket a Kamara vezeti.

A választott bírósági *eljárás szabályait* is meghatározhatják a felek, elsősorban e szabályokat kell alapul venni. Ha a felek sem a választott bírósági szerződésben, sem később kölcsönös megegyezéssel nem határoznak meg eljárási szabályokat, ezeket maga a választott bíróság határozza meg. Mind a feleknek, mind a választott bíróságnak figyelembe kell vennie a választott bírósági eljárás szabályzat mintáját.

Vannak azonban olyan minimális eljárási szabályok, amelyeket minden esetben meg kell tartani. Ezek: *a)* köteles a választott bíróság a feleket meghallgatni; *b)* a tárgyalásról jegyzőkönyvet készíteni; *c)* ítéletét megindokolni.

E szabályokból következik, hogy a választott bíróság köteles tehát tárgyalást tartani, bár szankció, mint látni fogjuk, csak ahhoz fűződik, hogy a feleket meg kell hallgatni. Ezért vitás, hogy tárgyaláson kívül hozhat-e a választott bíróság ítéletet. Ugyancsak ebből következik, hogy az ügy érdemében ítéletet kell hoznia, más kérdésben természetesen egyéb határozatot, végzést is hozhat. A választott bíróság előtt egyezség is köthető.

Pénzbírságot vagy más *kényszereszközt nem alkalmazhat*. Éppen ezért a választott bíróság megkeresésére az illetékes járásbíróság a bizonyítás lefolytatásával vagy kényszerítő eszköz alkalmazásával jogsegélyt nyújt.

Ha a felek választott bírósági szerződést kötöttek, *más eljárásnak nincs helye*, kivéve, ha a választott bíróság bármely okból nem alakítható meg.

A választott bírósági ítéletnek és az előtte kötött egyezségnek ugyanaz a hatálya, mint a jogerős bírósági ítéletnek, illetőleg a jóváhagyott egyezségnek. Az ítélet, illetőleg az egyezség egy kiadványát a Kereskedelmi Kamara útján a Fővárosi Bírósághoz kell megküldeni, ahol azt letétként őrzik.

A gyakorlatban a választott bírák általában a polgári perrendtartás szabályait szokták az eljárásban kisegítő szabályként alkalmazni. Ezt teszi a már hivatkozott szabályzatminta is.

A perrendtartás ugyan nem írja elő a fentebb említetteken kívül más eljárási szabály alkalmazását, de az eljárásjog általános, ún. íratlan szabályait természetesen itt is alkalmazni kell. Így pl. jogkövetkezmények csak akkor alkalmazhatók, ha a felekkel közölték azokat. A feleket megfelelően ki kell tanítani, az alkalmazandó eljárási szabályokat közölni kell, a jóhiszemű eljárás elve itt is érvényesül, a rosszhiszemű eljárást a választott bíróságnak is meg kell akadályoznia stb.

A választott bíróság határozata ellen ebben az eljárásban *semmiféle jogorvoslati lehetőség nincs*. Ez a szabály azonban csak bizonyos kivételekkel érvényesül a gyakorlatban, mert nyilvánvaló, hogy a határozat kijavítását vagy kiegészítését itt is lehet kérni, igazolásnak helye van, és ha a választott bíróság a polgári perrendtartás szabályait alkalmazza, és a felekkel közli, hogy az alperes meg nem jelenése esetén, ha írásbeli védekezését előzetesen nem terjeszti elő, bírósági meghagyást bocsát ki, akkor az ellen ellentmondásnak is van helye. *Fellebbezés és perújítás azonban soha sincs*, ugyanígy *törvényességi óvás sem emelhető* ebben az eljárásban.

A fél, továbbá az, akire az ítélet rendelkezést tartalmaz, az ítéletnek a felek részére történt kézbesítésétől számított 90 napon belül *keresettel kérheti annak érvényesítését* a

Fővárosi Bíróságtól, ha: *a)* a választott bírósági szerződés nem terjed ki az ítélettel eldöntött kérdésre; *b)* a választott bírósági szerződésnek a bíróság megalakítására, határozathozatalára vonatkozó rendelkezését megsértették, vagy az ítéletet a fél meghallgatása nélkül hozták meg, illetőleg azt nem indokolták; *c)* az ítélet az alkotmányba, vagy a feltétlen alkalmazást kívánó magyar jogszabályba (közrendbe) ütközik.

Az utóbbi, *c)* pont alatt tárgyalt esetben a keresetet az ügyész is előterjesztheti, és ilyen okból a választott bírósági egyezség is megtámadható.

Az érvénytelenségi perben a bíróság indokolt kérelmére felfüggesztheti végrehajtását.

A Fővárosi Bíróság kizárólag a választott bírósági ítélet, illetőleg az előtte kötött egyezség érvényességét vizsgálja, és ítélete kizárólag ennek érvényességét vagy érvénytelenségét állapítja meg.

Ha a választott bíróság ítéletét vagy az előtte kötött egyezséget érvénytelenné nyilvánítják, ha a választott bíróság megalakítható, az új eljárást előtte kell lefolytatni, ellenkező esetben a rendes bíróság előtt.

3. A Kamarai Választott Bíróság eljárása.

A Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett választott bíróság eljárására a polgári perrendtartásnak az előző pontban ismertetett rendelkezései nem alkalmazhatók.

A választott bíróság állandó szervezet. Tagjait a Kamara közgyűlése választja meg 3 évre. Az egyes ügyekben 3-tagú tanácsban jár el, egy-egy tagját a felperes és az alperes választja a kamarai névjegyzékbe felvett 3 évre megválasztott tagok közül (de külföldi fél olyan külföldi állampolgárt is választhat, aki nincs a névjegyzékben).

Az eljáró tanács elnökét a névjegyzékbe felvettek közül a választott bírák választják meg. Megegyezés hiányában a Kamara főtitkára jelöli ki. A felek kívánságára egy választott bíró is eljárhat, de ez csak a névjegyzékben szereplő személy lehet.

Az eljárásra külön szabályok vonatkoznak. Ezek hasonlítanak a polgári perrendtartáshoz, de egyszerűbb, kötetlenebb eljárást valósítanak meg.

A Moszkvában 1972. május 26-án aláírt, a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködési kapcsolatokból eredő polgári jogi viták választott bírósági elbírálásáról szóló nemzetközi egyezmény értelmében, az egyezményt aláíró tagállamok gazdasági szervezetei között az egyezmény tárgyát képező együttműködési kapcsolatokból keletkező polgári jogi viták kizárólag a kamarai választott bíróság hatáskörébe tartoznak.

XVI. Végrehajtási eljárás. 1. A bírósági végrehajtás fogalma és rendszerbeli elhelyezése. 2. A végrehajtható okiratok. 3. A végrehajtás általános szabályai. 4. Az ingóvégrehajtás. 5. Az ingatlanvégrehajtás. 6. A munkabérre vezetett végrehajtás. 7. A végrehajtás egyéb különös nemei.

1. A bírósági végrehajtás fogalma és rendszerbeli elhelyezése.

A bírósági határozatokban foglalt marasztalást az esetek nagy többségében *önkéntes teljesítés követi.* A marasztalt fél eleget tesz annak, már csak annak tudatában is, hogy nem teljesítés esetén a marasztaló határozatot állami kényszerrel hajtják végre.

De nemcsak a bíróság marasztalását tartalmazó határozata és az előtte kötött egyezség alapján kerülhet sor bírói végrehajtásra, hanem gyakran olyan ügyekben is, amelyekben nem folyt előzetesen bírósági eljárás.

A bírói végrehajtás *jelentősége* igen nagy. Egyrészt mint garanciális eljárás preventív hatással van a felekre, egyik előidézője az önkéntes jogkövetésnek, másrészt, amikor magára a végrehajtási eljárásra is sor kerül, ezzel valósul meg ténylegesen a jogvédelem. A bírósági ítéletek közül csak a megállapító ítélet és a jogalakító ítélet (pl. a házasságot felbontó ítélet) az, amely önmagában, jogerőssé válásával már megvalósítja az igényelt jogvédelmet, a marasztaló ítéletek az elmarasztalt felet mindig valamilyen magatartásra kötelezik. E magatartás, illetőleg legtöbbször ennek pótlása kényszeríthető ki a végrehajtási eljárás során.

A végrehajtási eljárás *jogi természete* és ennek megfelelően a jogrendszeren belüli elhelyezése jogirodalmunkban vitás. Három fő nézetet különböztethetünk meg e tekintetben.

Az *első nézet* szerint a végrehajtási eljárás *a peres eljárással egységet alkot.* A végrehajtási eljárás a peres eljárást követi, annak befejező szakasza. Fő érve e nézetnek az, hogy a jogvédelem a jogerős ítélettel még nem realizálódik, csak annak végrehajtásával. E nézet azonban nem számol azzal, hogy csak egyfajta ítélet, a marasztaló ítélet esetében követi a pert végrehajtási eljárás, de akkor sem szükségszerűen. Vannak viszont olyan esetek — mint látni fogjuk —, amikor előzetes bírósági eljárás, per nélkül kerül sor végrehajtásra. Ilyenkor fogalmilag kizárt, hogy az eljárás befejező részének tekintsék a bírósági végrehajtást.

A *másik nézet* — amelyet mi is vallunk — az *eljárások osztályozásánál azok jogi természetéből indul ki.* E szerint a polgári eljárás vagy megfelel a peres eljárás ismérveinek, és akkor pernek minősül, vagy valamiyen peres ismérv hiányzik abból, akkor az eljárás nemperes eljárás lesz. A végrehajtási eljárás során a legfontosabb peres ismérv, a kétoldalú meghallgatás elve nem érvényesül: annak alanya nem

a bíróság, hanem általában a bírósági végrehajtó; nem ügydöntő határozattal zárul, nincs ténymegállapítás. Ennek megfelelően ez az eljárás *nemperes eljárás*, mégpedig annak egyik sajátos fajtáját, a jogot kényszer útján érvényesítő nemperes eljárást alkotja (l. XIV. 2.).

A *harmadik elmélet* a végrehajtási eljárást nem sorolja sem a peres, sem a nemperes eljárások közé, hanem azt sajátos, *harmadik fajta eljárás*nak tartja.

A bírósági végrehajtás alanyai a bíróság és a felek. Bíróságon itt általában nem a bírákból álló bíróságot értjük, hanem bizonyos esetekben a közjegyzőt, legtöbbször a bírósági végrehajtót, továbbá kivételesen a bíróság által kijelölt zárgondnokot is. A felek egyike a végrehajtást kérő, a másik, aki ellen az eljárás folyik, az adós. A végrehajtási eljárásban is a polgári perrendtartás szabályait kell megfelelően alkalmazni, ha a végrehajtási jog külön szabályai valamilyen kérdést nem rendeznek.

2. A végrehajtható okiratok.

A végrehajtási eljárás a *végrehajtható okiratok* alapján indítható meg. Ötféle végrehajtható okiratot különböztetünk meg: *a)* a végrehajtási lapot, amelyet a bíróság vagy a közjegyző állít ki; *b)* a végrehajtási záradékkal ellátott okiratokat, amelyeket ilyen záradékkal a közjegyző lát el; *c)* a bíróság és a közjegyző végrehajtást elrendelő, illetőleg határozatát, *d)* a bíróság pénzbüntetésről, pénzbírságról, vagyonelkobzásról vagy bűnügyi költségről szóló értesítésének a bírósági gazdasági hivatal által kiállított kivonatát; végül *e)* azokat az egyéb okiratokat, illetőleg hatósági megkereséseket, amelyek alapján a jogszabály értelmében bírósági végrehajtásnak van helye.

A végrehajtható okiratok közül legfontosabb a végrehajtási lap és a végrehajtási záradékkal ellátott okirat.

*Végrehajtási lap*ot állít ki a bíróság a polgári ügyben hozott marasztaló határozat, illetőleg jóváhagyott egyezség, a büntetőügyben a polgári igénnyel kapcsolatos marasztalást tartalmazó bírósági határozat, a választott bírósági ítélet és egyezség, külföldi bíróság határozata, tanácsi szakigazgatási szerv, orvosi és ügyvédi fegyelmi hatóság bizonyos határozata alapján, továbbá még néhány más, a jogszabályban meghatározott esetben a közjegyző is kiállíthat végrehajtási lapot, marasztalást tartalmazó végzés és az általa jóváhagyott egyezség alapján.

Végrehajtási lapot a végrehajtást kérő kérelmére, annak megfelelően állítja ki a bíróság, ha az alapjául szolgáló határozat jogerős, vagy előzetesen végrehajtható, és a teljesítési határidő is letelt. Ha kérelem teljes egészében alaptalan, a bíróság végzéssel megtagadja a végrehajtási lap kiállítását, ha pedig csak részben alaptalan, a kérelemtől eltérően állítja ki, és erről szintén végzést hoz.

A közjegyző *végrehajtási záradékkal* látja el a közjegyzői okiratokat, ha fel van azokban tüntetve a jogosult és a kötelezett fél, a kötelezettség tárgya mennyiség és jogcím szerint is és a teljesítési határidő. Ugyancsak ellátja ilyen feltételek mellett végrehajtási záradékkal az állami szerv vagy szövetkezeti szerv, gazdasági társulás, társadalmi szervezet és vállalatok javára kiállított pénzfizetési kötelezettséget tartalmazó nyilatkozatot, ha azt közokiratba vagy teljes bizonyító erejű magánokiratba foglalták, és maga az okirat tartalmazza azt a kikötést, hogy annak alapján bírósági végrehajtásnak van helye. Bizonyos feltételek mellett az előző mondatban felsorolt szervezetek külön jogszabályban meghatározott okiratát (kártérítési határozat, pénzintézeti könyvkivonat, könyvtári tartozás stb.) és a munkaügyi (szövetkezeti) döntőbizottságok és a munkáltatók határozatát, végül kézizálog-szerződést és közös tulajdon árverései megszüntetését tartalmazó szerződést lehet záradékkal ellátni.

3. A végrehajtás általános szabályai.

a) A végrehajtható okiratot a kiállító szerv az illetékes végrehajtóhoz küldi meg, aki haladéktalanul megkezdi a végrehajtást. Az adósnak a végrehajtás megkezdésével egyidejűleg a *helyszínen* kell kézbesíteni a végrehajtható okiratot, csak kisebb ügyekben lehet postán, *önkéntes teljesítésre* történő felhívással kézbesíteni.

b) A megindult bírósági végrehajtás bizonyos körülmények között ideiglenesen megakadhat, akár úgy, hogy azt a bíróság felfüggeszti, akár, hogy a jogszabályban meghatározott esetekben szünetel.

A bíróság a törvényben meghatározott esetekben *felfüggesztheti a végrehajtást*. A felfüggesztett végrehajtás csak a felfüggesztést elrendelő bíróság, illetőleg más szerv felfüggesztést megszüntető határozata alapján lehet tovább folytatni.

Bizonyos esetekben *szünetel* a végrehajtás. Ezek rendszerint olyan esetek, amikor valamilyen ok gátolja a végrehajtás további folytatását. A szünetelés mindaddig tart, amíg ez az ok fennáll. Ilyenek, ha adós lakhelye nem állapítható meg, nincs az adósnak lefoglalható vagyontárgya stb.

c) A megindult végrehajtás bizonyos esetekben *korlátozható, illetőleg megszüntethető*. Ha végrehajtási lap alapján történik, és az adós közokirattal bizonyítja, hogy a végrehajtási lap kiállításának alapjául szolgáló határozatot jogerősen megváltoztatták, vagy hatályon kívül helyezték, a bíróság megszünteti vagy korlátozza a végrehajtást.

Ha erre a nemperes úton történő megszüntetésre vagy korlátozásra közokirati bizonyíték hiányában nem kerülhet sor, az adós *pert indíthat* a végrehajtás megszüntetése, illetőleg korlátozása iránt. A pert a végrehajtást kérő

ellen kell megindítani. Ez olyan okból indítható, amely a végrehajtási lap kiállítása alapjául szolgáló határozatot megelőzően nem volt érvényesíthető, illetőleg a kiállítás alapjául szolgáló egyezség megkötése után következett be.

Ha a végrehajtás záradékkal ellátott okirat alapján történik, akkor az ilyen perre bővebb lehetőség van. Ez azért indokolt, mert ilyenkor előzetes bírósági eljárás még nem volt. Helye van tehát ilyenkor azon az alapon is perindításnak, hogy a végrehajtandó követelés érvényesen létre sem jött, egészben vagy részben megszűnt, a teljesítésre a végrehajtást kérő halasztást adott, illetőleg az adós a végrehajtandó követeléssel szemben beszámítható követelést kíván érvényesíteni.

A végrehajtást kérő kívánságára per nélkül végzéssel megszünteti, vagy korlátozza a végrehajtást a bíróság, ha az mások jogait, illetőleg törvényes érdekeit nem sérti.

d) A végrehajtási jog a végrehajtásra kerülő követeléssel együtt *évül el.* A végrehajtási jog elévülését azonban csak a végrehajtási cselekmények szakíthatják meg. A végrehajtási jog elévülését csak akkor lehet hivatalból figyelembe venni, ha az alapul szolgáló követelés elévülését is hivatalból kell — az anyagi jog szabályai szerint — figyelembe venni. Az elévülési idő eltelte után előterjesztett kérelemre nem lehet elrendelni végrehajtási eljárást.

4. A munkabérre vezetett végrehajtás.

A végrehajtásnak leggyakoribb, leggyorsabb és leghatásosabb módja a munkabérre és a munkáltatótól járó egyéb járandóságokra történő végrehajtás.

a) A *végrehajtó* letiltást küld a munkáltatónak, amelyben a munkabér és egyéb járandóság meghatározott hányadát a követelés erejéig lefoglalja. A munkáltató a legközelebbi bérkifizetéstől kezdve köteles a lefoglalt összeget a munkabérből, illetőleg egyéb járandóságból levonni és a végrehajtói letéti számlán befizetni. (Egyéb járandóság a táppénz, kerestekiegészítés, az ösztöndíj, a családipótlék és a nyugellátás, ez utóbbit a folyósító szervnél kell letiltani.) A levonás általában a munkabér 33%-áig terjedhet, kivételes esetekben (tartásdíj, bűncselekménnyel okozott kár stb.) 50%-ig. 50%-on felüli levonásnak nincsen helye, mert ez már a megélhetést veszélyeztetné.

A munkáltató készfizető kezesként felel a végrehajtást kérővel szemben a letiltás teljesítéséért. Ha dolgozó kilép, tartozását munkavállaló igazoló lapjára fel kell vezetni, és azt a következő munkáltató köteles foganatosítani.

b) Ha a végrehajtást kérő kizárólag munkabérből, illetőleg egyéb munkavállalói járandóságból kéri követelésének kielégítését, és bejelenti a munkáltató nevét és címét, végrehajtási lap kiállítását mellőzve, a bíróság kérelmére *közvetlen bírósági letiltó végzést* hoz. A bíróság a végzésben felhívja az adós munkáltatóját, hogy végzés jogerőre emelkedésének bevárása nélkül vonja le letiltásban feltüntetett összeget az adóstól és a végrehajtást kérőnek haladéktalanul fizesse ki. A letiltó végzés ellen fellebbezésnek van helye, de annak halasztó hatálya nincs.

A közjegyző is hozhat letiltó végzést az okirat záradékolása helyett, ha a követelést kizárólag az adós munkabéréből kell letiltani.

c) Még egyszerűbb *a közvetlen felhívás* útján történő végrehajtás. Ha a bíróság az alperest tartásdíj megfizetésére kötelezi, ítéletében közvetlenül felhívja a munkáltatót, hogy a határozatában megállapított összeget vonja le és fizesse ki a végrehajtást kérőnek. Az ilyen ítélet ugyanis előzetesen végrehajtható.

d) A munkabérre vezetett végrehajtás szabályai szerint történik a kisipari és mezőgazdasági *termelőszövetkezeti tagok* járandóságának, továbbá alkotó, és munkaközösségi tagok, végül kisiparosok és más személyek munkából eredő jövedelmének a letiltása is.

5. Az ingóvégrehajtás.

Ingóvégrehajtásnak két esetben van helye: akkor, ha az adós meghatározott ingó kiadására köteles és akkor, ha az adóssal szemben pénzkövetelés behajtása végett vezetnek végrehajtást.

Ha *meghatározott ingóság kiadására* köteles az adós, a végrehajtó az ingóságot foglalás során magához veszi, illetőleg, ha az nagy terjedelmű tárgy, elszállíttatja és átadja a végrehajtást kérőnek.

Ha az adós ellen a végrehajtás *pénzkövetelés behajtására folyik,* és az adós a foglalás megkezdéséig nem fizet, a végrehajtó ingóságait lefoglalja. Az ingóságok foglalásának sorrendjét a végrehajtó állapítja meg, és a foglalást mindaddig folytatja, amíg a követelést és járulékait a lefoglalt tárgyak értéke teljesen nem fedezi.

Nem lehet lefoglalni az olyan tárgyakat, amelyről kétséget kizáróan megállapítható, hogy nem az adós tulajdona. A házassági életközösség fennállása alatt a másik házastárs birtokában levő vagyontárgy is lefoglalható, kivéve, ha az a házastárs, aki ellen nem folyik végrehajtás, bizonyítja, hogy az érintett vagyontárgy, az ő különvagyonához tartozik. Mentesek a foglalás alól az adós és hozzátartozói létfenntartási szükségleteinek biztosítására szükséges tárgyak (szükséges ruházat, bútorzat, élelmiszer), továbbá a foglalkozás folytatásához feltétlenül szükséges vagyontárgyak (kisiparos szerszámai, gazdálkodó bizonyos állatállománya, azok takarmánya).

Az ingóságok értékét becslés alapján állapítja meg a végrehajtó. Ha valamelyik fél kívánja, szakértő becsüst kell alkalmazni, de az azt kérő költségére. Ha a végrehajtást kérő és az adós megegyeznek az értékben, ez az irányadó.

A foglalást lehetőleg az adós, vagy képviselője, illetőleg vele együtt lakó nagykorú családtagnak, vagy az adós munkáltatójának a jelenlétében kell végrehajtani. A foglalásról jegyzőkönyvet kell vezetni és azt a feleknek kell átadni. A lefoglalt ingóságokat rendszerint az adós őrizetében kell hagyni. Az adós az ingóságokat, az elhasználhatók kivételével, rendeltetésének megfelelően, állaguk sérelme nélkül használhatja.

A foglalás *zár alá vétellel* is történhet. Ilyenkor az ingóságok megőrzésére a végrehajtó *zárgondnokot* jelöl ki. Ennek akkor van helye, ha az adós a megőrzésére nem vállalkozik, vagy huzamosan távol van, illetőleg, ha a végrehajtást kérő kéri és az adós alkalmatlannak látszik az ingóságok megőrzésére.

Ha olyan ingóságot foglaltak le, amelyre valaki tulajdonjoga alapján vagy más jogcímen igényt tart, a végrehajtást kérő ellen indított *igényperrel* érheti el a lefoglalt vagyontárgy foglalás alóli feloldását. Ha a foglalásról szóló értesítést követő 8 napon belül indítják az igénypert, annak a további végrehajtási intézkedésekre halasztó hatálya van.

Ha az igénykeresetnek a bíróság helyt ad, feloldja az igényelt vagyontárgyat a foglalás alól, ha már értékesítették, a vételárat oldja fel.

A lefoglalt ingóságok értékesítésének többféle módja van. Vannak bizonyos vagyontárgyak (értékpapírok, arany stb.), amelyet megjelölt szerveknek kell átadni. Ez a *kötelező vétel*. A többi ingóságot általában olyan szerv útján kell értékesíteni, amely ezek forgalombahozatalával, feldolgozásával vagy felvásárlásával foglalkozik.

Ha az eddigi módok egyike sem vezet eredményre, *ingóárverést* tartanak, és a legtöbbet ígérő számára a végrehajtó eladja a lefoglalt vagyontárgyakat. A jogszabály az ingóvégrehajtásnál szabályozza a követelések lefoglalását is, ha nem munkabérről van szó. Pontosan szabályozza a foglalás alól mentes ingókat.

6. Az ingatlanvégrehajtás.

Ha az adósnak lefoglalható ingatlana van, és a végrehajtás *5000 forintot meghaladó összegű követelés* iránt folyik, ingatlanvégrehajtásra kerülhet sor. Csak *magánszemély* tulajdonában álló ingatlant lehet lefoglalni. Magánszemély mezőgazdasági ingatlanát csak adó behajtása céljából lehet végrehajtás alá venni.

A végrehajtó az önkéntes teljesítésre való felhívás sikertelensége esetében megkeresi a földhivatalt a végrehajtási jognak az ingatlannyilvántartásba történő bejegyzése iránt. A bejegyzést elrendelő határozat jogerőre emelkedésétől számított 30 napon belüli időpontban *árverésen* értékesítik az ingatlant.

A felek beleegyezésével a becsértékénél nem kisebb vételáron az ingatlant a végrehajtó *szabad kézből* is eladhatja. Becslésnek helye nincs, a becsértéket az adó- és értékbizonyítvány alapján kell megállapítani.

Az ingatlanárverésen a legtöbbet ígérőnek a végrehajtó készpénzfizetés mellett birtokába adja az ingatlant.

7. A végrehajtás egyéb különös nemei.

a) Ha az adóst, *meghatározott cselekmény elvégzésére* kötelezték és ennek nem tesz eleget, a végrehajtó okiratban megfelelő határidő kitűzésével fel kell hívni a teljesítésre. Ha az adós a felhívásnak nem tesz eleget, a bíróság kötelezheti a végrehajtást kérő kívánságára az adóst készpénz fizetésére, vagy feljogosíthatja a végrehajtást kérőt, hogy a végrehajtandó cselekményt az adós költségére végezze vagy végeztesse el; 10 000 forintig terjedhető pénzbírságot szabhat ki ismételten is; végül karhatalommal kényszerítheti ki a végrehajtandó cselekményt.

b) Meghatározott ingóság kiadására irányuló végrehajtást — az egyszerűség kedvéért — az ingóvégrehajtás során ismertettük.

c) Ha e cselekmény *gyermek elhelyezésére*, illetőleg kiadására vonatkozik, akkor a bíróság a végrehajtásnál először megkeresi a gyámhatóságot, hogy mozdítsa elő a határozat végrehajtását. Ha ez nem vezet eredményre, a bíróság az *a)* pont szerint jár el, de karhatalom elrendelésekor a rendőrség előbb arra hívja fel a kötelezettet, hogy a gyermekkel együtt a megjelölt helyen és időben jelenjék meg és erről a végrehajtót és a végrehajtást kérőt értesíteni.

d) Ha a meghatározott cselekmény *lakás kiürítése vagy átadása* lenne, annak végrehajtása az esetek nagyobb részében nem a bírósági végrehajtó hatáskörébe tartozik, hanem a lakásügyi hatóság hatáskörébe. Ilyenkor a bíróság csak elrendeli a végrehajtást, és annak foganatosítására megkeresi a lakásügyi hatóságot. Más esetekben az általános szabályok szerint a bírósági végrehajtó jár el.

e) Gazdálkodó szervezetek ellen végrehajtás egyszerűbb módon történik. E szervezetek pénzgazdálkodása pénzintézetek bekapcsolásával történik, így a pénztartozás behajtása is.

Ha a végrehajtást kérő is gazdálkodó szervezet és mindkettőnek van bankszámlája, akkor a marasztaló határozatot a végrehajtást kérő, végrehajtó közbejötte nélkül, az azonnali beszedési megbízással érvényesíti.

XVII. A gazdálkodó szervezetek közötti jogviták eldöntése. 1. A gazdasági perek fogalma és fajai. 2. A hatáskör és az illetékesség. 3. Az első fokú eljárás. 4. A perorvoslatok. 5. A fizetési meghagyásos eljárás. 6. Értesítési kötelezettség.

1. A gazdasági perek fogalma és fajai.

a) Minden szocialista államban kialakultak a gazdálkodó szervezetek egymás közti jogviták eldöntésének a rendestől eltérő fórumai és az általános eljárástól eltérő különös eljárási szabályai.

Általában három megoldási módot különböztethetünk meg a szocialista országokban. A legtöbb szocialista országban a gazdálkodó szervezetek közötti jogviták döntő többsége nem tartozik bírói útra, hanem az e célra létrehozott arbitrázsok (döntőbizottságok) járnak el a bíróitól eltérő, külön eljárási szabályok szerint. A másik megoldási mód a különbírósági út. Külön gazdasági bíróságok járnak el pl. Jugoszláviában, természetesen az általánostól eltérő különleges eljárás szabályai szerint. A harmadik megoldást a mi jogrendszerünk valósította meg. Nálunk a rendes bíróságok járnak el ezekben az ügyekben, de különleges eljárás szerint.

Hazánkban eredetileg a hagyományos döntőbizottsági megoldás volt életben. A gazdaságirányítás 1968. évi reformját követő évekig a gazdasági döntőbizottságok jártak el a gazdálkodó szervezetek egymás közti jogvitáinak nagy részében. Volt központi gazdasági döntőbizottság Budapesten, amely részben első, részben másodfokú fórum volt, és voltak a megyeszékhelyeken gazdasági döntőbizottságok első fokú hatáskörrel. Az ezt megelőző időszakban még az egyes minisztériumokban is voltak ún. ágazati döntőbizottságok.

Az 1972. évi törvénykezési reform nagy lépést tett az egységes bíráskodás megvalósítása irányában. Megszűntek a gazdasági döntőbizottságok, és rendes bíróságokon, a Legfelsőbb Bíróságon és a megyei bíróságokon alakultak gazdasági kollégiumok. A járásbíróságoknál gazdasági ügyekben is a polgári ügyszak bírái járnak el.

b) A törvénykezési reform a *polgári perrendtartás keretében* szabályozta most már az összes polgári bírói eljárást. Köztük a gazdasági pereket is, amelyek a gazdálkodó szervezetek egymás közti peres ügyei. A gazdasági pereknél követendő eljárás lényegére, jogi természetére nézve *különleges* eljárás, ugyanúgy, mint pl. a munkaügyi bírósági eljárás is. Ilyen módon történt ennek az eljárásnak a szabályozása is, tehát a polgári perrendtartás általános szabályai e perekben is alkalmazandók. A külön eljárási szabályok csak az eltérő rendelkezéseket tartalmazzák.

A perrendtartás mégsem a különleges eljárásokat tartalmazó részben, hanem az ötödik részben szabályozza a gazdasági pereket. Teszi ezt ezek nagyobb jelentősége és viszonylagos önállósága miatt is. Mindez természetesen nem változtat ennek az eljárásnak jogi természetén, különleges peres eljárási jellegén.

c) A gazdálkodó szervezetek egymás közti jogvitái gazdasági perekre és nemperes eljárásra oszthatók.

Mindkettőnél alanyi ismérv, hogy félként mind a felperesi, mind az alperesi oldalon gazdálkodó szervezet szerepeljen. *Gazdálkodó szervezet:* az állam; az állami vállalat, a tröszt, az egyéb állami gazdálkodó és az állami költségvetési szerv; a szövetkezet, a szövetkezeti vállalat, ezek jogi személyiséggel rendelkező társulása; társadalmi szervezet, annak vállalata; a vízgazdálkodási társulás; végül az egyesület és annak vállalata.

A gazdasági perek *tárgyilag háromfélék* lehetnek. Ide tartoznak az ún. *szerződési perek*, amelyek a szerződés megkötése, fenntartása, módosítása, felbontása vagy megszüntetése tárgyában folynak. Ilyen pert a gazdálkodó szervezetek akkor indíthatnak egymás ellen, ha a jogszabály értelmében szerződéskötési kötelezettség áll fenn, vagy a felek a bíróság döntésének alávetik magukat. A gazdasági perek második csoportját a gazdálkodó szervezetek közötti egyéb *polgári jogi perek* alkotják. (Nem ilyen tehát pl. az államigazgatási határozat megtámadási per, vagy sajtó-helyreigazítási per akkor sem, ha mindkét fél gazdálkodó szervezet.) A harmadik csoportba azok a perek tartoznak, amelyeket külön jogszabály a gazdasági perek körébe sorol. Ez idő szerint két ilyen van, *a gazdasági bírság* kiszabása iránti eljárás és az *általános szerződési feltételek* (blankettaszerződések) *érvénytelenné nyilvánítása* iránti eljárás.

A gazdálkodó szervezetek egymás közti jogvitáiban különös eljárás szerint lebonyolódó nemperes eljárás egy van: *a fizetési meghagyásos eljárás.*

2. A hatáskör és az illetékesség.

A gazdasági perekben mindhárom rendes bíróságnak van első fokú hatásköre, tehát a Legfelsőbb Bíróságnak, a megyei bíróságnak és a járásbíróságnak egyaránt.

Általános hatásköre itt, szemben a rendes peres eljárással, a *megyei bíróságoknak* van, tehát mindaz az ügy a megyei bíróság hatáskörébe tartozik, amelyet a törvény nem utal a Legfelsőbb Bíróság vagy a járásbíróság hatáskörébe.

A Legfelsőbb Bíróság a legnagyobb horderejű ügyekben jár el. Ezek: perértékre tekintet nélkül az államközi megállapodásban vállalt kötelezettséggel kapcsolatos szerződési ügyek; a hárommillió forint perértéken felüli szerződési ügyek, ha szerződéskötési kötelezettség áll fenn, illetőleg a központi fejlesztési program megvalósítását szolgáló szerződésekkel összefüggő perek; végül az 5 millió forint perértéket meghaladó egyéb perek. A szerződés alapján járó pénzbeli ellenszolgáltatás megfizetésére irányuló, ún. behajtási perek azonban sohasem tartoznak a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe.

A *járásbíróság* hatáskörébe tartoznak a 300 000 forintot meg nem haladó perértékű ügyek, ha legalább az egyik fél mezőgazdasági termelőszövetkezet; a szerződésen kívül okozott kár megtérítésére irányuló perek; a nem közvetlen termelés céljára szolgáltatott közüzemi díjak iránti perek; végül a vasúti fuvar-

költség iránt indított perek. E perek is megyei bírósági hatáskörbe tartoznak, ha honvédelmi vonatkozásúak, illetőleg az egyik fél a jogszabályban meghatározott fegyveres erő vagy fegyveres testület.

Az illetékesség az általános szabályok szerint áll fenn, az alábbi eltérésekkel. Vagylagos illetékességi okokat tartalmaz a jogszabály a minőségi vitákra, amelyek annál a bíróságnál is megindíthatók, amelynek területén a kifogásolt termék van. Szerződési ügyekben, ha szerződési kötelezettség nem áll fenn, az a bíróság is illetékes, amelynek magukat a felek alávetik. Végül a bíróság az előtte folyó eljárás keretében a más bíróság illetékessége alá tartozó ügyet is eldöntheti. A törvény a Fővárosi Bíróság kizárólagos illetékességét is megállapítja néhány ügyben.

3. Az első fokú eljárás.

Gazdasági perekben a bíróság első fokon *egyesbíró*ként jár el, népi ülnökök közreműködése nélkül. E perekben többnyire bonyolult jogi és közgazdasági kérdéseket kell első fokon eldönteni, és ezért alig lenne szerepe a népi jogtudatnak, az ülnökök életismeretének.

A gazdálkodó szervezetektől, amelyeknek megfelelő apparátusuk és állandó jogi képviseletük van, a perek nagyobb mérvű előkészítése várható el. Ezért előírja a perrendtartás, hogy a keresetlevél benyújtása előtt a felek kötelesek megelőző eljárást lefolytatni. Meg kell kísérelnünk a felmerült vitáknak peren kívül történő elintézését. Ebből a célból írásban közölniük kell egymással álláspontjukat. Az egyik fél a másik közlésére, annak kézhezvételétől számított 15 nap alatt, részletes írásbeli választ köteles adni. Ezt az írásbeli előkészítést mellőzhetik a felek, ha a köztük levő véleményeltérésről közös jegyzőkönyvet vesznek fel. Ez az ún. *egyeztetés*. Nem kötelező a megelőző eljárás a járásbíróság hatáskörébe tartozó ügyekben.

A pert a bíróság vagy tárgyaláson vagy tárgyaláson kívül bírálja el. Ha ténybeli és jogi megítélés szempontjából egyszerű az ügy, a bíróság azt *tárgyalás kitűzése nélkül* bírálja el. Ténybelileg akkor egyszerű egy ügy, ha az iratok alapján, további bizonyítás nélkül a tényállás megnyugtatóan megállapítható.

Tárgyaláson kívüli elbírálás esetében a bíróság a keresetlevelet megküldi az alperesnek közölve, hogy a tárgyaláson kívül dönt, és felhívja, hogy 15 napon belül az ügyre vonatkozó előkészítő iratát terjessze elő. Az előkészítő iratokat mellékletekkel együtt közvetlenül meg kell küldeni a másik félnek.

A bíróság az előkészítő irat előterjesztése után, illetőleg a kitűzött határidő eredménytelen eltelte esetén hozza meg határozatát. Ha a rendelkezésre álló adatok alapján nem hozható meg a határozat, az ügyet tárgyalásra tűzi ki.

Ha a bíróság tárgyalásra tűzi ki a pert, azon a *bizonyítás* általában szokásos módjain kívül még az alábbiakat is megteheti.

A feleket ún. egyeztetésre utasíthatja, azaz kötelezheti arra, hogy a vita tárgyára vonatkozóan adatszolgáltatást, elszámolást, könyvelést egyeztessenek, erről közös jegyzőkönyvet vegyenek fel.

A bíróság hatóságoktól és gazdasági szervezetektől okiratot, adatot kérhet be, továbbá rövid úton közvetlen tájékoztatást. A szükséges tájékozódást távbeszélőn is megteheti. A tájékozódás eredményét a tárgyaláson ismertetni kell, és arra a felek észrevételt tehetnek. A bíróság szakértői bizonyítás helyett vagy mellett bármely hatóság vagy szervezet képviselőjét egyes *szakkérdésben tájékoztatás* nyújtása végett a tárgyalásra megidézheti. A bíróság tárgyalás tartása esetében is kötelezheti az alperest előkészítő irat beterjesztésére.

A felek távolléte a tárgyalás megtartását nem gátolja, *a mulasztás következményeit* ebben az eljárásban *nem lehet alkalmazni*.

A tárgyalás általában nyilvános ugyan, de az egész tárgyalásról vagy annak egy részéről bármikor kizárhatja a bíróság a nyilvánosságot, ha az államtitok, szolgálati titok, üzemi titok megőrzése végett, vagy egyébként népgazdasági érdekből szükséges. A határozat kihirdetése általában ilyenkor is nyilvános.

A tárgyalásra még több részletes egyszerűsítő, gyorsító szabályt tartalmaz a perrendtartás.

A gazdasági per befejezhető *bírói egyezséggel*. Az egyezséget akkor hagyja jóvá a bíróság, ha az megfelel a jogszabályoknak, a felek méltányos érdekeinek és a népgazdasági érdeknek. A bíróság *határozatát* kihirdetés előtt írásba foglalja. Ez csak különösen bonyolult vagy nagyobb jelentőségű ügyben halasztható el a kihirdetéstől számított legfeljebb 8 napra. Az ítéletet gazdasági érveléssel is *indokolni* kell. A bíróság határozata egészben vagy részben előzetesen végrehajthatónak nyilvánítható, ha azt jellege, vagy egyéb fontos körülmény indokolja. Ha az ítélet nem pénzfizetésre kötelezi az alperest, teljesítési határidőt kell szabni. Pénzfizetésben történő marasztalás esetén az ítélet haladéktalanul teljesítendő.

4. A perorvoslat.

A gazdasági perben hozott határozat ellen *fellebbezés*nek van helye. Csatlakozó fellebbezés azonban e perekben nincsen.

Minthogy a Legfelsőbb Bíróság első fokon is eljár, a törvény úgy rendelkezik, hogy a Legfelsőbb Bíróság első fokon hozott határozata ellen benyújtott fellebbezést a Legfelsőbb Bíróság háromtagú tanácsa bírálja el.

A fellebbezési kérelem megváltoztatható, ugyanígy a fellebbezési ellenkérelem is a másodfokú ítélet meghozataláig.

A fellebbezési határidő elmulasztása miatt 8 napon belül igazolásnak van helye. Ez az egy eset, amikor a gazdasági perben igazolás van,

mert egyébként ezt az intézményt a gazdasági peres eljárás nem ismeri.

A másodfokú bíróság a fellebbezést általában tárgyaláson bírálja el. Az egyszerű megítélésű, kisebb jelentőségű ügyben azonban az elnök elrendelheti a tárgyaláson kívüli elbírálást is. Ebben az esetben a másik féllel közölni kell, hogy írásban észrevételeket tehet, de a tárgyaláson kívül történő elbírálás időpontjáról a feleket nem kell értesíteni. Ha a másodfokú bíróság bizonyítás felvételét tartja szükségesnek, az ügyet tárgyalásra tűzi ki.

A perorvoslatok közül a *perújítás* annyiban eltérő a gazdasági perekben, hogy annak objektív határideje 1 év.

5. Fizetési meghagyásos eljárás.

A gazdálkodó szervezet is jogosult a szerződés alapján járó pénzbeli ellenszolgáltatást és járulékait fizetési meghagyás útján érvényesíteni. A fizetési meghagyás útján érvényesíthető pénzkövetelésnek nincs felső határa, de, szemben az általános eljárással, nincs olyan értékhatár sem, amelyen alul ez az eljárás kötelező lenne.

Fizetési meghagyás iránti kérelmet a szerződésben kikötött fizetési határidő eltelte után, ha ilyen nincs, a számla elküldését követő 8 nap eltelte után lehet előterjeszteni.

Ha a kérelem hiányos vagy nyilvánvalóan alaptalan, illetőleg a perelőfeltételek valamelyike hiányzik (tehát per esetén a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasításának lenne helye), a bíróság a fizetési meghagyás kibocsátását megtagadja. A megtagadott végzés ellen fellebbezésnek nincs helye, de 8 napon belül benyújtott újabb fizetési meghagyás esetében a korábbi fizetési meghagyáshoz fűződő hatályok fennmaradnak. A meghagyás ellen a kötelezett ellentmondással élhet. A kellő időben előterjesztett ellentmondás esetében az eljárás perré alakul, ellenkező esetben a meghagyás jogerőssé válik.

6. Értesítési kötelezettség.

A gazdasági perekből levont tapasztalatok sokszor alkalmasak arra, hogy a feltárt hiányosságok vagy hibák kiküszöbölésével a gazdálkodó szervezetek munkáját megfelelően javítani lehessen. Ebből a célból tartalmazza a perrendtartás az értesítési kötelezettségre vonatkozó szabályt, amely minden gazdasági perben eljáró bíróságra kötelező.

Ha a bíróság eljárása során azt észleli, hogy a népgazdasági fegyelmet valamelyik szerv részéről lényegesen megsértették, vagy valamely szervnél tevékenysége körében lényeges hibát, hiányosságot, mulasztást vagy a szocialista gazdálkodás elveivel ellentétes egyéb tevékenységet tapasztal, *köteles* az annak megszüntetésére hivatott szerv vezetőjét *értesíteni*. Az értesítéssel egyidejűleg a bíróság a megszüntetésre javaslatot is tehet. Az értesítésben tájékoztatást kell kérni a megtett intézkedésről.

Irodalom: *Bacsó* Ferenc—*Beck* Salamon—*Móra* Mihály—*Névai* László: Magyar polgári eljárásjog. Bp. 1959.; *Bacsó* Jenő: A jogvédelem előfeltételei a polgári perben. Máramarossziget, 1910.; *Csiky* Ottó—*Simor* Antal: Az apaság és a származás megállapítása iránti egyéb perek. Bp. 1961.; *Farkas* József: Bizonyítás a polgári perben. Bp. 1956.; *Farkas* József: Le rôle actif du tribunal dans la procédure civile = La comparasion du droit. Bp. 1974.; *Farkas* József: Polgári eljárásjogunk újabb fejlődési irányai = A Pécsi Tudományegyetem Jubileumi Évkönyve. Bp. 1975.; *Farkas* József: Jogerő a magyar polgári peres eljárásban. Bp. 1976.; *Farkas* József: Phenomena related to conciliation in the Hungarian law. = Comparative Law. Bp. 1978.; *Fehér* Miklós—*Farkas* József: Szakértői bizonyítás a származásmegállapítási és gyermektartási perekben Bp. 1956.; *Gaár* Vilmos: Bizonyítás a polgári perben. Bp. 1907.; *Jancsó* György—*Meszlény* Artúr: A magyar polgári perrendtartás rendszeres kézikönyve. Bp. 1915.; *Kovács* Marcel: A polgári perrendtartás magyarázata. 2. kiad. Bp. 1927.; A magyar polgári perjog főbb kérdései. Bp. 1953.; *Magyary Géza*: A magyar polgári peres eljárás alaptanai. Bp. 1898.; *Magyary* Géza: Magyar polgári perjog. 3. kiad. átdolg.: *Nizsalovszky* Endre. Bp. 1939.; *Martonyi* János: Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata. Bp. 1960.; *Németh* János: Rendkívüli perorvoslatok a magyar polgári eljárásjogban. Bp. 1975.; *Névai* László: Action-preventing judicial compromise in the Hungarian civil procedure. = Comparative Law. Bp. 1978.; *Névai* László: Fejezetek a törvénykezési szervezet és a polgári eljárás történetéből. Bp. 1979.; *Névai* László —*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog. 5. kiad. Bp. 1977.; *Novák* István: Perköltség és költségmentesség a polgári perben. Bp. 1966.; *Nizsalovszky* Endre: Az alanyi magánjog és a perjog. Bp. 1942.; *Plósz* Sándor: A keresetjogról. Bp. 1876.; *Plósz* Sándor Adalékok a keresetjog elméletéhez. Bp. 1879.; *Plósz* Sándor: A bizonyítási teherről. Bp. 1916. (Mindhárom: = Összegyűjtött dolgozatok. Bp. 1927.); A polgári perrendtartás magyarázata. 2. kiad. Bp. 1976.; *Rácz* Attila: Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása. Bp. 1972.; *Schönwitzky* Bertalan: Az ítélet és a jogerő. Eger, 1938.; *Szászy* István: Nemzetközi polgári eljárásjog. Bp. 1963.; *Szilbereky* Jenő: Az ügyész a polgári eljárásban. Bp. 1961.; *Szilbereky* Jenő: Társadalmi fejlődés és a polgári eljárás. Bp. 1973.; *Szilbereky* Jenő: A polgári eljárás funkciója és hatékonysága. Bp. 1977.; *Tallós* József—*Király* István: Nemzetközi vonatkozású kérdések az igazságügyi szervek gyakorlatában. Bp. 1964.; *Tóth* Károly: Polgári törvénykezési jog. 2. kiad. Debrecen, 1923.; *Vinkler* János: Peregyezség. Bp. 1915.; *Zlinszky* Imre: A bizo-

nyítás elmélete a polgári peres eljárásban, tekintettel a jogfejlődésre és a különböző törvényhozásokra. Bp. 1875.; *Zlinszky* Imre: A jogorvoslatok rendszere. Bp. 1879.

Dobrovolszkij, A. A.: Iszkovaja forma zascsitü prava. Moszkva, 1965.; *Dobrovolszkij*, A. A.—*Klejnmann*, A. F.: Szovetszkij grazsdanszkij proceszsz. Moszkva, 1970.; *Gurvics*, M. A.: Pravo na iszk. Moszkva, 1949.; *Judelszon*, K. Sz.: Szudebnüe dokazatelsztva i praktika ih iszpolzovanija v szovetszkom grazsdanszkom proceszsze. Moszkva, 1956.; Szovetszkij grazsdanszkij proceszsz. Red. Klejnmann, A. F. Moszkva, 1964.; *Sztalev*, Zs.: Bolgarszko grazsdanszko processzualno pravo. 2. izd. Szofia, 1970.

Barbosa Moreira, José Carlos: Commentarios ao codigo de processe civil. Rio de Janeiro, 1976.; *Carnelutti*, F.: Istituzioni del diritto processuale civile italiano. Roma, 1956.; *Fashing*, H. W.: Kommentar zu den Zivilprozessgesetzen. Wien, 1959—1971.; *Langan*, P.: Civil procedure and evidence. London, 1970.; *Rosenberg*, L.—*Schwab*, K. H.: Zivilprozessrecht. 11. Aufl. München, 1974.; *Rosenberg*, M.—*Weinstein*, J.: Elements of civil procedure. New York, 1962.; *Vincent*, J.: Procédure civile. 16. éd. Paris, 1973.

Farkas József

PREVENCIÓ → *Kriminológia*

R

RECEPCIÓ → *Polgári jog*

RENDÉSZET → *Államigazgatás feladatai*; — *Szabálysértés*

RÓMAI JOG: I. Fogalma és jelentősége (1475.) — II. Róma, a paraszti városállam joga (1475.) — III. A római világbirodalom joga (1476.) — IV. A hanyatló Róma joga (1477.) — V. A római jog forrásai (1478.) — VI. A római jog tudományos művelésének modern irányai (1479.) — VII. A személyek joga (1480.) — VIII. A vagyonjog (1482.) — IX. Az eljárási jog (1488.)

I. Fogalma és jelentősége. 1. A római jog fogalma. 2. A római jog mai jelentősége.

1. A római jog fogalma.

Római jogon általában azt a több mint egy évezred alatt kialakított jogrendszert értjük, amelynek fejlődése Rómában mint kisparaszti városállamban indul meg az i. e. 8—7. században, magas fokú differenciáltságát a római világbirodalom korában éri el, s fejlődése i. sz. 6. században a bizánci birodalomban, Iustinianus kelet-római császár törvénykönyveiben (a 16. századtól *Corpus Iuris Civilis-nek* nevezett műben) nyer betetőzést. — Római jogon szűkebb értelemben az ún. *római magánjogot* értjük. Róma jogászai a köztársaság végétől kezdve ui. a jogrendszert két részre osztják: közjogra és magánjogra. Az előbbi a római állam felépítését, hatalmi és igazgatási szerveit, az alattvalóknak az államhoz való viszonyát, míg az utóbbi az állam alattvalóinak egymáshoz való személyi és vagyoni viszonyait szabályozza. A személyi viszonyok bizonyos részükben, a vagyoni viszonyok pedig mind árucsereviszonyok a római birodalomban.

2. A római jog mai jelentősége.

A római közjog nem élte túl Róma bukását, a birodalom árucsere-világjoga, a római magánjog viszont igen. Ennek oka az volt, hogy a magánjog alapja lehetett a kapitalista árucsere jogi szabályozásának. Ehhez járult az ókori Róma történelmi tekintélye, s az a körülmény, hogy a 11. századtól, az észak-itáliai városok iparának és kereskedelmének kibontakozásától kezdve a *jusztiniánuszi jog* e városokban az egyetemi oktatás tárgya lett, s az Európából az egyetemekre sereglő jogásznemzedékek a római jog feltétlen tiszteletét és ismeretét vitték szét hazájukba. Emellett a római jogot a keresztény egyház is alkalmazta, a 15. században pedig a német-római birodalom saját élő jogává tette. A római jog gyakorlati alkalmazásából Németországban kifejlődött tudományos irányzat, a *pandektisztika* hatással volt Európa legtöbb magánjogi rendszerének fejlődésére. Végül a nagy kapitalista polgári törvénykönyvek (a *Code civil*, az *osztrák* és *német polgári törvénykönyv* stb.) jelentős mértékben római jogi alapokon épültek fel, a gyarmati hódítások pedig a római jogot tengeren túlra is eljuttatták.

A római jognak mint tudományágnak és egyetemi diszciplínának mai jelentőségét az adja meg, hogy a római magánjog az ókori világ legfejlettebb árucsere joga; belső törvényszerűségeinek ismerete nélkül a környező kapitalista világ magánjogainak kialakulása nem ismerhető meg; bizonyos jogi formák a római magánjogból a szocialista polgári jogokba is átkerültek; a római magánjog a kapitalista magánjogok anyajogának tekinthető; emellett a római jogászok fejlett jogászi technikája ma sem jelentőség nélküli, s a római jogi terminológia egy része nemzetközi viszonylatban ma is használatos.

II. Róma, a paraszti városállam joga. 1. Róma mint paraszti városállam. 2. A királyság és korai köztársaság államszervezete. 3. Ius, fas, mos (ún. régi jog).

1. Róma mint paraszti városállam.

Lakossága eredetileg patriarchális *nemzetségekben* élt, a köztársasági kor derekán azonban, a magántulajdon teljes kialakulása folytán a nemzetségi szervezetre már csak a közös név, temetkezőhely és ünnepek utalnak. A *római család* házközösségben élő, a családfő hatalma alatt álló parasztcsalád volt, amely naturálgazdálkodást folytatott, s csak kivételesen alkalmazott rabszolgákat.

Róma szabad állapotú lakossága már valószínűleg a királykortól kezdve kettős tagozódású: *patríciusok* és *plebeiusok*. A két osztály

közti harc a köztársaság elején élesedik ki, majd az i. e. 3. századra megszűnik.

Veii etruszk város meghódítása (396.) nagyszámú rabszolgát juttatott Róma gazdasági életébe. A rabszolga-munkarendszer kiépítése ekkor indul meg, kiemelvén Rómát Latium többi városállama közül, és ezzel a város Közép-Itália vezető hatalmává lett.

2. A királyság és korai köztársaság államszervezete.

A hagyomány szerint 10—10 római nemzetség alkotott egy curiát és 10 curia egy törzset, *tribust*. A három ősi tribus mint paraszti törzsszövetség feje a *király* (rex) volt, aki a római népnek *(populus Romanus)* legfőbb bírája, hadvezére és papja volt, s akit az etruszk uralom idején valószínűleg a curiák választottak. A rex tanácsadó szerve, az állami felségjog állandó hordozója a patríciusi nemzetségfők eredetileg 100-tagú gyülekezete, a *senatus* volt. A királykor ősi népgyűlése a 30 curiából szervezett *comitia curiata* volt.

A királyság felszámolása (510.) után ex helyett két consult választottak egy évre, s őket a rex bírói és hadvezéri hatalmával *(imperium)* ruházták fel. I. e. 367-től az egyik consul plebeius is lehetett, a jogszolgáltatást *(iurisdictio)* azonban egy új tisztviselő (magistratus), a *praetor* kezébe tették le. Egyéb magistratusok: az aedilis curulisek, Róma rendőrfőnökei és vásárbírái, a quaestorok, az államkincstár kezelői, a censor, a polgárok lajstromának összeállítója. A *senatus* a tisztüktől megvált magistratusok tanácsává lett, s tekintélye nőttön nőtt. A köztársaság idején három népgyűlés működött: a *comitia curiata*, a *comitia centuriata*, az ún. Servius Tullius-féle alkotmány alapján, s a *comitia tributa*. A törvényhozást általában a comitia centuriata gyakorolta.

3. Ius, fas, mos (ún. régi jog).

A paraszti Róma társadalmi normáinak első differenciálódását a ius, a fas és a mos vonatkozásában észleljük.

A *ius* eredetileg az, ami a polgárt nem sérti, ami nem iniuria; ugyancsak e névvel jelölték a peres eljárás első felét (in iure); utóbb a „civile" melléknévvel való összetételben a római állam sajátos jogrendszerét, majd a magánjogot, végül a császárkorban a jogtudományt jelenti. A *fas* mindenféle magatartás megjelölésére szolgált, amely az isteneket nem sértette (nefas = isteneket sértő magatartás). Utóbb a vallási normák összességét jelentette, melyek a császárkorban általában jogi normákká lettek. A *mos* bizonyos nem vallási jellegű erkölcsi normák összességét jelentette, s legrégebben a pater familias hatalma alatt álló házközösség bizonyos életviszonyaira (a családfő és gyermekei, felesége és rabszolgái közti viszonyokra) vonatkozott. E normák betartását a censor ellenőrizte. A mos normái a császárkor elején jogszabályokká váltak.

III. A római világbirodalom joga. 1. Róma mint világbirodalom. 2. A késői köztársaság és a principatus államszervezete. 3. A civiljog és praetori jog (ún. preklasszikus jog). 4. Ius publicum és ius privatum (ún. klasszikus jog). 5. Birodalmi jog, provinciai jog, helyi népjog.

1. Róma mint világbirodalom.

Míg Róma a városállamból világbirodalommá lett, két államforma váltotta egymást: a (késői) köztársaság és a principatus. A késői köztársaság korában Róma megszerzi a hegemóniát Latiumban, s győzelmesen befejezi a Karthagóval vívott első pun háborút, amelyet követő békeszerződés (241.) Róma kezére juttatja az első *provinciát* (Szicília). A patriarchális rabszolgaság rendszere mellé az árutermelésre beállított üzemi rabszolgaság lép. E munkarendszer kiépítése szilárd gazdasági bázist biztosít Rómának, amely másfél évszázad alatt az egész Mediterraneumot meghódítja. — A principatus kezdetén éri el Róma a rabszolgákkal folytatott nagyüzemi termelés virágzásának csúcspontját, de miután a rabszolgamunkarendszer nem biztosít további fejlődést a termelőerők számára, az i. sz. 2. századtól nyilvánvaló lesz, hogy e termelési rendszer túlélte magát.

2. A késői köztársaság és a principatus államszervezete.

A késői köztársaság *magistratusai* azonosak a koraiéval, azzal a különbséggel, hogy míg a *praetor (urbanus)* a polgárok között gyakorolja a iurisdictiot, a 242-ben a Rómába özönlött idegenekkel kapcsolatos kereskedelmi forgalom szolgálatára választott második *praetor (peregrinus)* a római polgárok és idegenek közti iurisdictiot gyakorolja. A *senatus* továbbra is a legfőbb államhatalom letéteményese és a triumvirátusok korától eltekintve az államélet legfőbb irányítója. A *népgyűlések* jelentősége mindinkább háttérbe szorul, s már csak a comitia centuriata és tributa működnek. — Itália területe két részre oszlott: a római állam területe (ager Romanus) és a szövetséges közösségek (socii) területe. Az i. e. 90-ben hozott *lex Iulia* értelmében Itália minden szabad lakosa elnyerte a római polgárjogot. A szoros értelemben vett Itálián kívüli területeken Róma *provinciákat* szervezett helytartókkal, akik a tartományokat ún. rendtartás alapján kormányozták. — A *principatus* államszervezetének alapvető sajátossága, hogy a köztársasági formák időleges fenntartása mellett alakította ki a monarchiát. Az állam főmagistratusa a *princeps* (néptribunusi hatalommal mint a hadsereg és a provinciák legfőbb ura, a senatus elnöke). Mellette megmaradnak a köztársasági magistratusok, de saját tisztviselőit (praefectus urbi, praefectus praetorio) ő nevezi ki. A *senatus* tekintélye már csak látszólagos. A *népgyűlések* a 2. században eltűnnek. Caracalla császár

rendelete, a *Constitutio Antoniniana* a birodalom minden szabad lakosára kiterjeszti a római polgárjogot (212.).

3. A civiljog és praetori jog (ún. preklasszikus jog).

A római polgárok bizonyos egymás közti és az állammal kapcsolatos viszonyait a *civiljog*, míg a polgárok egyéb egymás közti és peregrinusokkal kapcsolatos fejlődő áruforgalmát a praetorok által képzett jog, a *praetori jog* szabályozza. A civiljog árucserejoga merev, primitív és formai, a praetori jogé rugalmas, fejlődőképes, formalitásoktól mentes. A kétféle árucserejog egymásra szükségképpen hatással van. Róma jogászainak egy része a civiljog merev határainak fellazítására, az arisztotelészi filozófia bizonyos fogalmait: az aequitast, a ius naturalet és a ius gentiumot használta fel. A fejlett árucsere megkívánta a politikai jogokkal bíró polgárok (cives) és ezekkel fel nem ruházott idegenek (peregrini) közti jogegyenlőséget az árucserénél. Ennek ideológiai megalapozását az *„aequitas"* (egyenlőség) jogi fogalommá tételével eszközölték. A fentiekhez képest a forrásokban használt ius strictum a betű szerint alkalmazandó civiljog ideológiájának kifejezése, míg a ius aequum a civiljog mellett kialakuló új, rugalmas árucserejogé (a későbbiekben „méltányos jog"). Az aequitason alapszik a *ius naturale* (természetjog), amely Cicerónál a jog és jogtalanság mértéke, Gaiusnál (i. sz. 2. sz.) az ember „természetes értelmén" (naturalis ratio) alapuló jog. A ius naturalén épül fel a *ius gentium*, amely „minden nép közös joga". — Azt a tudományt, amely az ősi civiljogot (az ún. régi jogot) a maga merevségéből kioldotta, görög filozófiai fogalmak felhasználásával a rugalmas árucserejoggal: a praetori joggal összhangba hozta, s az ókor legfejlettebb árucsere világjogának alapjait megvetette: *preklasszikus jogtudománynak* hívjuk.

4. Ius publicum és ius privatum (ún. klasszikus jog).

A római birodalmi jog rendszere a principatus elejétől új tagozódást mutat, amelyet a ius publicum — ius privatum fogalompár jelöl. Ulpianus jogtudós szerint a *ius publicum* az állam szervezetére (beleértve az államvallás szervezetét), míg a *ius privatum* a magánéletviszonyokra vonatkozott. A két fogalmat utóbb a „közérdek (utilitas publica) és magánérdek (utilitas privata) bevezetésével választották el egymástól. A ius privatum részletes kidolgozását végrehajtó jogtudományt, az árucsere-világjogot kialakító *klasszikus jogtudománynak* nevezzük.

5. Birodalmi jog, provinciai jog, helyi népjog.

A *birodalmi jog* (Reichsrecht) a birodalom egész területén érvényesült, éspedig római bírói fórumok előtt mind Itáliában, mind a provinciákban, akár római polgárok egymás közti, akár azoknak peregrinusokkal keletkezett jogvitáiban. Magában foglalta az egész civiljogot, a praetori jogot, illetve a közjogot és magánjogot. — A tartományi rendtartásokban foglalt, s a provincia minden jogállású szabad lakosára vonatkozó jog a *provinciai jog* volt. A *helyi népjog* (Volksrecht) — mint pl. a hellenisztikus Egyiptom hódítás előtti időből eredő, s Róma által meghagyott, főleg családi és vagyonjoga — a helyi peregrinus bírói fórumok előtt érvényesült.

IV. A hanyatló Róma joga. 1. A római birodalom hanyatlásának okai. 2. A dominatus államszervezete. 3. A posztklasszikus jog.

1. A római birodalom hanyatlásának okai.

A 3. századtól nyilvánvaló a rabszolgatartó rendszer válsága, s megjelennek a feudalizmus csírái is a colonatus (a colonusok személyükre nézve szabadok voltak, de mintegy „rabszolgái" a földnek, amelyhez tartoztak) formájában. A rabszolgák, colonusok és elnyomott szabadok mozgalmai (pl. a bagauda mozgalom), s a barbárok támadásai mind gyakoribbakká válnak. E válságos helyzeten Diocletianus és Constantinus császárok különböző reformokkal próbálnak urrá lenni, de a rabszolgatartó rendszer általános válsága 395-ben a birodalom keleti és nyugati részre szakadásához, majd 476-ban a nyugat-római birodalom összeomlásához vezet. A keleti birodalom — Bizánc 1453-ban bekövetkezett végleges bukásáig — azonban még jelentős szerepet játszik, sőt Iustinianus császár kora (6. század) még egy késői virágkort is jelent (hódítások, a római jog kodifikációja) a keleti birodalom életében.

2. A dominatus államszervezete.

A „köztársasági császárság" már Septimius Severus idején leveti republikánus jellegét, s burkolatlan abszolutizmusként jelenik meg. A Diocletianus (284—305) által megteremtett *dominatus* (dominus = úr) végleg elveti a városközpontú állam köztársasági eszméjét, s a birodalomból egy, súlypontját keletre helyező, hellenisztikus jellegű monarchia lesz. Az államhatalom a császár mint törvényhozó, legfőbb bíró, a közigazgatás feje és az államvagyon tulajdonosa kezében összpontosul. A köztársasági magistratusok (consul, praetor) csak névlegesen léteznek. A senatus városi tanáccsá süllyed, s helyét a császár tanácsadó testülete (sacrum consistrium) foglalja el. A birodalom kormányzását a császár által kinevezett főméltóságok (praefectus praetorio, praefectus urbi, quaestor sacri palatii stb.) és az alárendelt tisztviselői kar látja el.

3. A posztklasszikus jog.

E korban a ius publicum és ius privatum kettőssége elhalványodik. A birodalmi jog egységesülése mutatkozik meg a jogtudomány jogszabálygyűjtő munkájában, abban a törekvésben, hogy a számos jogtudós műveire való hivatkozásban egységet teremtsenek *(idézési törvények)*, de különössen a sok évszázad jog-

anyagának feldolgozását nyújtó jusztiniánuszi kodifikációban. A birodalmi és a helyi jogok közt a 4. századtól szintén megindul az egységesülési folyamat. A posztklasszikus jogfejlődés egyik sajátossága az ún. *vulgárjog* elterjedése, amin a provinciáknak Itáliához viszonyított egyszerűbb joggyakorlatából, részint a klasszikus jogtudomány lehanyatlásából eredő egyszerűsödött jogászi gondolkodási módot tükröző római jogot kell érteni. A posztklasszikus jogfejlődés végére a jusztiniánuszi kodifikáció tett pontot, annak ellenére, hogy nem volt e jogfejlődés természetes következménye, ui. a vulgárjogi gondolkodásmód általában nem volt e kodifikáció sajátja.

V. A római jog forrásai. 1. A jog fogalma és értelmezése a rómaiaknál. 2. A szokásjog. 3. A törvény. 4. Az edictum. 5. A senatus consultum. 6. A jogtudomány. 7. A császári rendeletek. 8. A jusztiniánuszi törvénykönyvek.

1. A jog fogalma és értelmezése a rómaiaknál. A rómaiak a „jog" megjelölésére a „ius" szót használták, éspedig tárgyi értelemben mint *jogszabályt* és alanyi értelemben mint *jogosultságot*. Ulpianus szerint „a jog a jó és a méltányos művészete" *(Digesta, a továbbiakban* D. 1. 1. 1. 1.), míg a jogrend alapja: az igazságosság „állandó és örökös törekvés arra, hogy mindenkinek megadják az őt megillető jogot" (D. 1. 1. 10.). A posztklasszikus korból származik a jog hármas céljáról szóló töredék: „a jog szabályai a következők: tisztességesen élni, mást nem sérteni, mindenkinek megadni a magáét" (D. 1. 1. 10. 1.) — *A jogszabály értelmezésének* alapvető normáit a rómaiak alakították ki. A „törvényeket ismerni nem azt jelenti, hogy azok szavait tartsuk be, hanem azok értelmét és célját", mondja Celsus (D. 1. 3. 17.). A jogszabály betűinek betartása mellett is lehet tehát törvénysértést elkövetni (D. 1. 3. 29. — Paulus). A törvény kétértelműsége esetén a törvényhozó akaratát kell vizsgálni (D. 1. 3. 19. — Celsus), s kétség esetén az érintettre nézve enyhébb megoldás alkalmazandó (D. 28. 4. 3. pr. — Marcellus).

2. A szokásjog.

A ius legrégibb forrása a szokásjog *íratlanul* keletkezik *(ius non scriptum)* oly módon, hogy „a nép hallgatólagos egyetértéssel elfogad egy gyakorlatot, s az írásba foglalás nélkül mindenkit kötelez" (D. 1. 3. 32. 1. — Salvius Iulianus). A szokásjogot Paulus „a törvények legjobb magyarázójának" nevezte (D. 1. 3. 37.), de annak sokszor törvényrontó hatályt *(desuetudo)* is tulajdonítottak (D. 9. 2. 27. 4. — Ulpianus).

3. A törvény (lex).

Eredetileg a népgyűlések megszövegezett és szabályszerűen kihirdetett határozatait jelentette. Fejirata *(praescriptio)* a javaslatot tevő magistratus nevét, s a törvény meghozatalának helyét és idejét tartalmazta; emellett rendelkező részből *(rogatio)* és *szankcióból* állott. I. e. 287 óta a törvénnyel egyenrangú jogforrássá vált a plebs gyűléseinek határozata: a *plebiscitum*. A 2. századtól a törvényt a császári rendeletek (lex) jelentették. — A római törvényhozás legrégibb emléke a *XII táblás törvény*, amelyet a plebs eredményes osztályharca kényszerített ki. A mű 10-tagú bizottság (decemviri) munkálata alapján készült (451—450), a patriarchalis rabszolgaság korának megfelelő primitív római szokásjogot rögzítette, s magánjogi, büntetőjogi, eljárásjogi, alkotmányjogi és vallási természetű szabályokat tartalmazott. Egyébként a római jogfejlődésben a törvények nem játszottak különösebb szerepet.

4. Az edictum.

A köztársasági magistratusoknak joga volt arra, hogy hivatalba lépésükkor hivatali programjukat hirdetményileg közzétegyék *(ius edicendi)*. E hirdetmény volt az *edictum*. A római jogfejlődésben legnagyobb szerepe a praetor urbanus és praetor peregrinus edictumának volt (emellett a curulis aedilisekének és a provinciai helytartókénak). A praetor civiljogi értelemben jogszabályt nem alkothatott, csupán azt közölhette edictumában, hogy milyen igényre nézve „ad keresetet", vagy milyen magatartást „nem fog jóváhagyni". Mégis az edictum lett a római magánjog úgyszólván legfőbb forrása. I. e. 67-től a praetorok edictumaikat év közben már nem módosíthatták. Ezzel az edictum formailag is jogforrássá vált (lex annua = éves törvény). Hadrianus császár megbízásából Salvius Iulianus jogtudós az i. sz. 2. században az évről évre kiadott praetori edictumok rendezetlen anyagát rendszerbe szerkesztette (a curulis aedilisekével együtt), s ezt az *Edictum Perpetuumnak* nevezett törvényművet most már a praetorok változatlanul voltak kötelesek közzétenni.

5. A senatus consultum.

A senatus a köztársaság idején sem volt formailag törvényhozó szerv, tanácsai (consultum) azonban hatalmas tekintéllyel birtak. A császárkorban, midőn a senatus consultum mögött már a princeps akarata húzódik meg, a senatus consultum törvényerővel rendelkezik *(Gaius Institutiói, továbbiakban Gaius* 1. 4.).

6. A jogtudomány.

Művelése a régi jog korában egy háromtagú papi testület: a *pontifexek* privilegiuma volt, akik a XII táblás törvény szabályainak eltérő tényállásokra való formál-analogikus alkalmazásával foglalkoztak. Az első jelentős jogtudós *Appius Claudius* volt (5—4. sz.), míg a nyilvános jogtanítás *Ti. Coruncanius* nevéhez fűződött. Az első nagy jogi mű *Sextus Aelius* Tripertita-ja (2. sz.) volt, amely a XII táblás törvényt, az ehhez kapcsolódó pontifikális „interpretációt" és a performákat adta közre. A teremtő erejű preklasszikus jogtudomány meg-

alapítói *M. Manilius, M. Iunius Brutus* és *P. Mucius Scaevola* voltak, míg a civiljog rendszerének kialakítása *Q. Mucius Scaevola* nevéhez fűződik. A praetori edictum első tudományos feldolgozója *Servius* volt. A köztársasági jogászok, az ún. régiek *(veteres)* fektették le az egyszerű árucsere világjogának alapjait. A principatussal kezdődő klasszikus korra e jogintézmények részletes kidolgozása maradt. — A klaszszikus jogtudomány kibontakozásában döntő szerepe volt az Augustus császár által kezdeményezett *ius respondendinek*, ami azt jelentette, hogy a császár által erre méltatott jogtudós uralkodói tekintély mellett adhatott az adott esetben a bírói döntéshez nem kötelező erejű jogi véleményt. Hadrianus e privilegizált jogászok véleményeit *(responsa)* kötelező erőre emelte, s így azok formailag is jogforrássá váltak. A klasszikus jogtudomány kezdetét két iskola: a *Capito* által alapított és *Sabinusról* elnevezett *schola Sabiniana* és a *Labeo* alapította és *Proculusról* elnevezett *schola Proculiana* jelentette. Jellegük ma sem tisztázott. A 2. század végét és a 3. század elejét a *remekjog fénykorának* szokták nevezni. A korszak nagy jogászai *Gaius* (főműve a négykötetes tankönyv: az Institutiók), *Papinianus, Ulpianus, Paulus* és *Modestinus*. A középső három praefectus praetorio méltóságban volt Róma jogéletének irányítója. Az ő nevükhöz fűződik az árutulajdon (elsősorban a rabszolga- és földtulajdon) és áruforgalom intézményeinek aprólékos, magas tökéletességű kidolgozása. — A posztklaszszikus jogtudományt jórészt a vulgárjogi gondolkodás, a névtelen jogtudósok továbbképző tevékenysége, a nagy klasszikusok kivonatolása, a görög és keresztény filozófia befolyása jellemzi.

7. A császári rendeletek.

A principatus idején (2. sz.) kimondják, hogy a császári rendelet törvényerővel bír (Gaius 1. 5.). A princeps által kibocsátott rendeletek: az *edictum* (a princeps hirdetménye uralkodása idejére), a *mandatum* (a hivatalnoki karhoz kibocsátott utasítások), a *rescriptum* (vitás jogi kérdésekben a császár elvi döntése a felek kérelmére), *decretum* (a császár mint legfőbb fellebbezési fórum ítélete). Az abszolút császárság idején a fenti rendeletformák az *oratio principisszel* (a császár által a senatusnak tett javaslat törvényi formája) és a *pragmatica sanctioval* (ünnepélyes keretekben kibocsátott rendelet) egészülnek ki. — E rendeleteket Hadrianustól kezdődően egy Gregorius, majd egy Hermogenianus nevű posztklasszikus jogász a 3. század végén összegyűjtötte *(Codex Gregorianus* és *Hermogenianus)*, majd II. Theodosius keletrómai császár kodifikációja a Constantinustól kezdve kiadott rendeleteket foglalta törvénykönyvbe.

8. A jusztiniánuszi törvénykönyvek.

Iustinianus bizánci császár (527—565) nevéhez fűződnek, aki a berytosi és konstantinápolyi jogi főiskolák eredményeire és tudósaira támaszkodva elrendelte a római jog általános kodifikációját. Ennek első terméke a három kódex anyagából és a későbbi anyagból 528-ban a császári rendeleteket összefoglaló, Tribonianus jogtudós által szerkesztett *Codex Iustinianus (rövidítése C.)*. Ezt követte a 39 jogtudós több mint 2000 művét töredékek formájában felölelő *Digesta seu Pandectae* c. mű *(rövidítése D.)*, amely Q. Mucius Scaevolától a posztklaszszikus Arcadius Charisiusig minden jelentős jogtudós, elsősorban az öt remekjogász műveit 50 könyvben, címekre tagolva, a szükséges korszerűsítő szövegmódosítások *(interpoláció)* keresztülvezetésével feldolgozza (szerkesztője szintén Tribonianus). 533-ban Tribonianus és két jogtanár elkészíti a római jog törvénykönyvnek is használandó tankönyvét, az *Institutiones seu Elementa*-t, *(rövidítése* Inst.)., 4 könyvben, Gaius Institutiói alapján. 534-ben jelenik meg a Codex új kiadása 12 könyvben, míg ezt követően kiadott jusztiniánuszi rendeleteket a *Novellae* c. magángyűjteményben foglalják össze. — A jusztiniánuszi kodifikáció az azt készítő jogtudósok részben önálló műve, s nem marad el a klasszikus kor jogfejlődésének eredményei mögött, sőt absztrakciói, egyszerűsítései, elvszerű megállapításai folytán néha nívóban azokat túl is haladja. E törvénykönyvek látszólag anakronisztikusak a bizánci birodalomban, mert a fejlett árucserét rendező jóganyagot foglalták össze a feudalizálódó társadalomban, s latin nyelven készültek (a Novellae c. gyűjtemény görög nyelvű) a görög nyelvű birodalomban, s így nem is nyertek minden bírói fórum előtt alkalmazást. E kodifikáció anyaga mégis élő jog volt, mert a városokban az árutermelés, pénzgazdálkodás tovább is virágzott, a városi jogászok a latin nyelvet jól ismerték és használták is, s a kodifikáció anyagát alkalmazásának megkönnyítésére — a császár tilalma ellenére is — kommentárokkal, indexekkel látták el és kivonatolták.

VI. A római jog tudományos művelésének modern irányai.

A római jog modern tudományát a századforduló óta bizonyos útkeresés jellemzi. A *provinciák jogéletének vizsgálata* már L. Mitteis német professzor korszakalkotó művével (Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs. Leipzig, 1891.) kezdődik, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a római birodalomban nemcsak ún. birodalmi jog létezett, hanem a helyi népjogok is tovább éltek. Ide kapcsolódik a *jogi papyrológia*, amely a hatalmas egyiptomi papiruszanyag alapján tárja fel a római uralom alá került Egyiptom mindennapi jogéletét. Egy Németországban őrzött papiruszból ismerjük pl. a Constitutio Antoniniana szövegét. E tudományos irányzat legkiválóbb képviselői L. Wenger német, R. Taubenschlag lengyel, H. J.

Wolff és E. Seidl német és V. Arangio-Ruiz olasz tudósok. — Az *interpolációkutatás* a humanistákra vezethető vissza, de nagyobb jelentőségre csak a múlt század végétől jutott Német- és Olaszországban (G. Beseler, O. Gradenwitz, E. Albertario, nálunk Marton Géza és Személyi Kálmán). Képviselői a római joganyag történeti rétegeződését kívánták feltárni és azt időben és térben elhelyezni (klasszikus, jusztiniánuszi jog). E szövegrétegeződés-kutatásnak kiemelkedő képviselője ma Fr. Wieacker német tudós. Az *összehasonlító ókori jogtörténet* főként a századfordulón kezd kibontakozni, s az ókori kelet és a görög föld jogrendszereit kívánja összevetni a római joggal (L. Wenger, P. Koschaker). — A *vulgárjog* kutatása különösen E. Levy német romanista nevéhez fűződik. A *görög filozófia és a keresztény eszmék hatása a római jogfejlődésre* már a századfordulótól kezdve jelentős kutatások tárgya. Az utóbbi irányzat elsősorban Olaszországból indult ki (B. Biondi stb.). A *marxista jogi romanisztika* szigorúan az eredeti forrásokra támaszkodva az egyes római jogintézmények osztálygyökereit kívánja a dialektikus materializmus alapján feltárni, s igénybe veszi mindazon, a polgári romanisztika által teremtett tudományos módszereket, irányzatokat (pl. interpolációkutatás, eszmeáramlatok hatásainak vizsgálata stb.), amelyeket megfelelőnek talál (Pereterszkij, Novickij szovjet tudósok).

VII. A személyek joga. 1. A jogképesség. 2. A cselekvőképesség. 3. A római család. 4. A jogi személyek.

1. A jogképesség.

A klasszikus római jogban *persona*-nak vagy *caput*-nak azt nevezték, aki jogok és kötelezettségek alanya lehet, tehát jogalany, azaz személy (a „jogképesség" kifejezést nem ismerték). De a rabszolgatartó rendszerből következőleg nem minden embert tekintettek személynek, s ha annak is tekintették, jogképessége nem volt szükségképpen teljes. A rabszolgatartó Róma egyeseket teljes jogfosztottságba taszított (rabszolgák), másoknak a jogok összességét (politikai és magánjogok), azaz a teljes jogképességet (teljes jogú római polgárok), ismét másoknak korlátozott jogképességet (latinusok) biztosított, míg a szabad alattvalók egy részét a birodalmi jog szempontjából ugyan jogképtelennek minősítette, elismerte azonban ezeknek az alattvalóknak a helyi népjog szerinti jogképességét (nem polgárjogú alattvalók). Az emberek alapvető kategorizálását Rómában Gaius adja Institutióiban: „a személyekre vonatkozó jog legfőbb felosztása az, hogy az összes emberek vagy szabadok, vagy rabszolgák" (1. 9.). Megjegyzendő azonban, hogy bár a rabszolgákat „dolgoknak" minősítették, jogi helyzetük némileg mégis különbözött a dolgokétól, főképpen azért, mert a rabszolga szellemi munkaerejének kihasználását jogilag meg kellett alapozni (cselekvőképességük elismerése). — A jogképesség az élve születéssel kezdődött. A *méhmagzat* nem volt személy, de „valahányszor a méhmagzat érdekeiről van szó, őt úgy kell védelemben részesíteni, mintha már élő ember volna" (D. 1. 5. 7. — Paulus). A *fogamzás idejét* a születéstől visszafelé számított 182. és 300. nap közé tették. A személyiség végét a *halál* jelentette, s az eltűnés azzal azonos hatályúnak minősült (az eltűnt házassága megszűnt); a holtnak nyilvánítás intézményét a rómaiak nem ismerték.

A teljes jogképességet a szabadság (libertas), a polgárság (civitas), s a családi állapot (familia) határozta meg. A *szabadság állapota* szerint az emberek vagy szabadok, vagy rabszolgák. Rabszolgává valaki hadifogságba esés, rabszolganőtől való születés és büntetés alapján lehetett. A rabszolgából szabad ember felszabadítás útján vált. A felszabadítottat azonban a *ius patronatus* élete hosszáig urához és annak jogutódaihoz kötötte, ami gyakorlatilag az ura iránti engedelmességben, s különböző szolgáltatásokban jelentkezett. A rabszolgatartó rendszer bomlása hívta életre a principatus derekától kezdve azoknak a félszabadoknak a kategóriáját, akiket *colonusoknak* neveztek. — A *polgárság állapota* szempontjából Róma szabad alattvalói vagy római polgárok lehettek, ami a politikai (légiókban szolgálhatott, rendelkezett a ius suffragiivel, azaz választójoggal és ius honorummal, azaz a tisztségviselés jogával) és magánjogi jogképességet (volt commerciuma, azaz vagyonjogi, és connubiuma, azaz családjogi jogképessége) jelentett, vagy latinusok (azaz csökkent polgárjoggal rendelkezők különböző kategóriái), a peregrinusok (idegenek), akik hazai joguk szerint (vagy a Róma által meghagyott helyi jog, vagy ha idegen állampolgár volt, pl. perzsa, a perzsa jog szerint) voltak jogképesek. — *Családjogi állapot* szerint a római polgárok vagy önjogúak (sui iuris), vagy családi (férji vagy apai) hatalom alatt állók lehettek (alieni iuris). A fenti statusok változása ún. *capitis deminutio*-t, a jogképesség változását, esetleg megszűnését (capitis deminutio maxima) jelentette. — A három status által megszabott jogképességet befolyásolta még a női nem (a nőknek politikai jogai nem voltak), a becstelenség (infamia, majd turpitudo; az előbbi a politikai jogok elvesztésével, az utóbbi elsősorban tanúzási képtelenséggel járt), a fizikai munka végzése (ius honoruma nem volt), a keresztény korban az eretnekség, hitehagyottság.

2. A cselekvőképesség.

A cselekvőképesség az a képesség, hogy valaki saját tényeivel magának vagy másnak jogokat és kötelezettségeket szerezhet, Rómában is ismeretes kategória volt, bár külön elnevezést nem kapott. A cselekvőképesség

nem járt együtt szükségszerűleg a jogképességgel. A serdült és épelméjű hatalom alatti családtag vagy rabszolga cselekvőképesnek minősült. Ez a jogi megoldás szolgált a rabszolgák szellemi munkaerejének kihasználására (a rabszolga ura birtokát kezelhette, üzletét vezethette, ennek keretében szerződéseket köthetett, melyből kifolyólag minden jogot urának szerzett, a vállalt kötelezettségekért azonban ura csak „járulékosan" volt felelős).

A cselekvőképességet a kor, a nem, az elmeállapot, a tékozlás (néha bizonyos testi fogyatékosságok) korlátozták, illetve zárták ki. Az embereket már a régi jog *kor* szerint *serdültekre* (puberes) és *serdületlenekre* (impuberes) osztotta. A sabinianusok és proculianusok közti viták lezárásaképpen Iustinianus a serdültség korhatárát fiúknál a 14., leányoknál a 12. évben határozta meg, s a 7 évnél idősebb serdületleneket korlátozottan cselekvőképeseknek, a fiatalabbakat (infantes) cselekvőképteleneknek minősítette (*Codex, továbbiakban C.* 6. 30. 18. pr. és 5. 60. 3.). A korlátozottan cselekvőképes serdületlenek (impuberes infantia maiores) egyoldalúan jogszerző ügyleteket köthettek, egyaránt jogosító és kötelező ügyleteket azonban csak törvényes képviselőjük hozzájárulásával, s ellenszolgáltatás nélküli joglemondó nyilatkozataik még törvényes képviselőjük hozzájárulásával sem voltak érvényesek. Egy i. e. 200 körül hozott törvény (lex Plaetoria) nyomán fokozatosan kialakult joggyakorlat értelmében a 25. életévet el nem ért serdült, aki — hogy a vagyonjogi forgalomban részt vehessen — a praetortól magának állandó gondnokot kért és kapott, szintén korlátozottan cselekvőképes volt. A jusztiniánuszi kodifikációban érvényesülő kor szerinti kategorizálás alapján így: az emberek nagykorúak (maior aetas) vagy kiskorúak (minor aetas) aszerint, hogy 25. évüket betöltötték vagy sem. — A nők az i. sz. 4. századig örökös gyámság alatt állottak, ami azt jelentette, hogy — bár vagyonukat maguk kezelhették — fontosabb jognyilatkozataikhoz gyámi hozzájárulás volt szükséges. Az *elmebetegség* (dementia) az embert cselekvőképtelenné tette, világos pillanataiban (lucida intervalla) azonban az őrült cselekvőképesnek minősült. A *tékozlók* (prodigi) korlátozottan cselekvőképesek voltak.

3. A római család.

Kezdettől fogva a monogám házasságon, valamint a családfő hatalmán épült fel. A civiljogi rokonságban, az ún. *agnatio*-ban csupán a férfiági vérrokonságnak volt jelentősége. A szűkebb értelemben vett agnát familia magában foglalta mindazokat, akik a pater familias hatalma alatt állottak (a férji hatalom alatti feleség, az apai hatalom alatti fiúk és lányok, az ilyen fiú gyermekei, unokái, valamint a férji hatalmat eredményező házasságot kötött felesége, az örökbefogadott gyermekek, s az ilyen fiúk férji hatalmat eredményező házasságra lépő felesége, valamint gyermekei). Tágabb értelemben az agnatio magában foglalta mindazokat, akik ugyanazon családfő hatalma alatt állanának — a fenti szabályok szerint —, ha a családfő élne (proximi agnati), s legtágabb értelemben jelentette a nemzetséget (gens tagjait). A családfő vagyonát „familia pecuniaque" névvel jelölték, amely a XII táblás törvény idején már a családfő egységes vagyona volt, de mégsem „személyi vagyona", ui. azokat a családtagokat, akik e vagyont a családfő halála után megkapták „saját maguk örököseinek" (sui heredes) nevezték, ami a régi házközösség hatalom alatti tagjainak lappangó tulajdonjogára utalt. — Az agnát családot fokozatosan kiszorítja a *cognatio*-n, az apai és anyai ági vérrokonságon alapuló család, amelyben az egyenesági és oldalági rokonok foglaltak helyet. Amilyen fokban cognat rokona volt valaki az egyik házastársnak, ugyanolyan fokban sógora volt az a másiknak *(affinitas)*.

Az ősi római *házasság* (matrimonium) szorosan összefonódott a *férji hatalommal* (manus). Idővel kialakul azonban a manus nélküli házasság, s a császárkorban az előbbit úgyszólván teljesen kiszorítja. A manusos házasságban a feleség apja hatalma alól férje hatalma alá kerül (ha önjogú volt, elveszti önjogúságát), míg az utóbbi esetben megmarad pater familiasa agnatiojában (vagy megtartja önjogúságát). Ha a házasság folytán férje agnatiojába jut, egy leányhelyet foglal el ott. A matrimonium keletkezéséhez csupán házassági szándék (affectio maritalis) volt szükséges mindkét fél részéről, a manus keletkezéséhez viszont formális aktusok (confarreatio = vallási aktus, coemptio = színleges vétel), vagy a férji hatalomnak 1 éves gyakorlása útján való elbirtoklása (usus). Nem köthettek házasságot a serdületlenek, elmebetegek, házasságban élők, heréltek, valamint az egyenesági rokonok, testvérek, testvér és testvérének vér szerinti leszármazója stb. A házasság, ha manusos volt, a keletkeztető aktus ellenaktusával (diffarreatio, remancipatio), ha nem volt az, a felek közös akaratával (divortium), vagy egyoldalú nyilatkozattal (repudium) szűnt meg. — A manus nélküli házasságnál a nő eltartása a férjet terhelte, a nő házasság alatti szerzeményei a férjtől származónak voltak tekintendők (praesumptio Muciana), az önjogú nő vagyona női szabad vagyonnak minősült (parapherna). Tilos volt a házastársak közti ajándékozás. Már a köztársaság idején kialakul a *hozomány* intézménye (dos), amely a nőre tekintettel a férjnek adott, illetve adni kötelezett olyan vagyon, mely a házasság terheinek megkönnyítését szolgálja. A házasság megszűnése után a hozomány vagy egyenértéke a nőnek vagy jogutódainak visszaadandó. — A hozomány „ellendarabja" az ún. *donatio propter nuptias* volt, amelyet a házasság megkötésekor a férj adott, vagy ígért a feleségnek arra az esetre, ha a házasság nem a nő

hibájából szűnik meg (a nő jogutódait ez nem illette meg). A fentiek szerint Rómában a házastársi vagyon elkülönítésének elve érvényesült.

Az *apai hatalom* (patria potestas) eredetileg a pater familiasnak gyermeke felett fennálló és annak megöléséig (ius vitae ac necis) és eladásáig (ius vendendi) terjedő hatalmát jelentette; a családgyermek minden szerzeménye a pater familiast illette. Az apai hatalom szigora idővel erősen mérséklődik, s annak vagyonjogi természete is jelentősen változik, mert utóbb a családgyermek katonai (tisztviselői) szolgálattal nyert szerzeményei már nem illették meg a családfőt. Iustinianus szerint a gyermek minden vagyona, amely nem az apától ered, ún. jövevény vagyon (bona adventitia), s azon az apát csak haszonélvezeti jog illeti meg. — Az apai hatalom törvényes római házasságból való születéssel (apaság vélelme az anya férje vonatkozásában), örökbefogadással (önjogú személyé = arrogatio, hatalom alattié = adoptio), s a keresztény korban utólagos házassággal vagy császári kegyelemmel való törvényesítéssel keletkezhetett, s a felek halálától eltekintve örökbefogadás és apai hatalom alól való felszabadítás útján (emancipatio) szűnt meg.

A *gyámság* (tutela) az önjogú, de kora vagy neme miatt cselekvőképességében korlátozott, vagy azzal nem rendelkező személyeknél e képesség pótlására irányuló intézmény volt. Két faja volt: a serdületlenek (t. impuberum) és a nők (t. mulierum) gyámsága. Az utóbbi az i. sz. 4. században megszűnt. A gyámság (serdületleneké elsősorban) alapulhatott végrendeleten (t. testamentaria), ennek híján törvényen (t. legitima), majd hatósági kirendelésen (Iustinianusnál t. dativa). A gyám kezelte a gyámolt vagyonát, az infans helyett jognyilatkozatokat tett, a 7. évnél idősebb serdületlen távollétében helyette járt el, s jelenlétében annak nyilatkozatához auctoritását adta. — Aki ügyeinek önálló vitelére egészben vagy részben képtelen volt, és nem állott apai hatalom vagy gyámság alatt, *gondnokság* (cura) alá került, amely az illető személyi felügyeletét is magában foglalta. A gondnok consensusát adta a gondnokolt jognyilatkozataihoz. Már a XII táblás törvény ismerte az elmebetegek és tékozlók gondnokságát, míg a klasszikus korban alakul ki a 25. évet be nem töltött serdültek gondnoksága. Ismeretes volt a távollevő, a méhmagzat stb. gondnoksága is.

4. A jogi személyek.

Universitas, corpus collegium elnevezéssel a rómaiak a jogképességgel felruházott személyegyesüléseket jelölték meg. Egyes köztestületek, mint városok, községek (civitates) a ius publicum területén már korán önálló jogalanyként szerepeltek, mivel pedig saját vagyonnal rendelkeztek, ez lehetővé tette, hogy ha szerződéseket kötöttek, úgy kezeljék őket, mintha „magánszemélyek" volnának (D. 50. 16. 16. — Gaius). Ez volt e személyegyesülések magánjogi alanyiságának kiindulópontja. Keletkezésükhöz általában három tag léte (D. 50. 16. 85. — Marcellus) és a császárkortól kezdve hatósági engedély volt szükséges. Befelé ügyintéző, kifelé képviselő szerveik útján (actor, syndicus) működtek. Vagyonuk független volt tagjaik vagyonától (D. 3. 4. 7. 1. — Ulpianus). Leggyakoribb magántestületek a kézművesek és alacsony rangú tisztviselők egyesületei és a temetkezési egyesületek voltak. — A keresztény korban egyesek kórház, vagy szegényház céljaira, önálló, belső igazgatási rend és szervezet (gubernatio) megszabásával egy-egy vagyontömeget rendeltek, amelyet a jog önálló alanyisággal ruházott fel (pia causa); vö. a modern jogok alapítványával.

A *római állam* (populus Romanus) a magánjog területén nem rendelkezett jogalanyisággal, hiszen földje: ager publicus, rabszolgái: servi publici, vagyona: res publica volt. A köztársasági államkincstár (aerarium) még a közjog területén sem volt jogképes, csak a helyet jelentette, ahol az állam értékeit és fontos okiratait őrizték. Ezzel szemben *fiscus*on azt a vagyont értették, amely a császárt hivatali hatalmánál fogva megillette. A fiscus mint a császár „magánvagyona" a trónutódé lett, tekintet nélkül arra, hogy az végrendeleti, vagy törvényes örököse volt a császárnak vagy sem. A fiscus eleinte a ius privatum jogi formáit használta fel, fokozatosan azonban összeolvadt az aerariummal, s a dominatus kezdetétől kizárólag a ius publicum területére tartozott.

VIII. A vagyonjog. 1. A dolgok, a tulajdon, a birtok és az idegen dologbeli jogok. 2. Az öröklés. 3. A kötelmek.

1. A dolgok, a tulajdon, a birtok és az idegen dologbeli jogok.

Gaius (2. 1.) „De rebus" (= a dolgokról) címszó alatt tárgyalja Institutióiban az egész modern értelemben vett vagyonjogot, de ezen a részen belül megkülönböztethető a dolgokkal, az abszolút védelemben részesülő jogokkal, az örökléssel és kötelmekkel foglalkozó anyag.

A *dolgon* (res) a rómaiak testi tárgyakat, esetleg vagyont, általában mindazt értettek, amin tulajdont lehet szerezni; utóbb azonban bevezették a testetlen dolgok (res incorporales) fogalmát, s ezeken jogokat értettek (Gaius 2. 12. és Iustinianus Institutioi, továbbiakban Inst. 2. 2. pr.). A dolgok (jogok is) és kötelezettségek összessége alkotta a vagyont (D. 50. 16. 49. — Ulpianus és D. 50. 16. 83. — Iavolenus), amelyet „familia pecuniaque", majd „patrimonium" szóval jelöltek. A vagyon elkülönült része volt a peculium (különvagyon), amelyet a családfő vagy rabszolgatartó adott a családgyermeknek vagy rabszolgának kezelés céljából. — A rómaiak imerték a magánvagyonba tartozó és ezen kívül eső — (res in patrimonio

— res extra patrimonium), forgalomképes és forgalmon kívüli, isteni és emberi jog alá tartozó dolgokat (az előbbihez tartoztak a vallási kultusszal, halottkultusszal kapcsolatos dolgok, valamint a városfalak és kapuk), a köz- és magándolgokat (res publicae — res privatae), a mindenkit megillető dolgokat (res omnium communes, mint pl. a levegő, folyóvíz), a senki dolgát (res nullius), ingó és ingatlan (res mobiles — res immobiles), helyettesíthető (súly, szám, mérték szerint meghatározott) és elhasználható dolgokat. Az ún. res mancipit (itáliai telek, rabszolga, igásbarom és az ősi telki szolgalmak) csak ünnepélyes tulajdonátruházási aktussal (mancipatio) lehetett átruházni. A dologkapcsolatok közül ismerték az alkatrész és a dologösszesség fogalmát, de a tartozék fogalma még csak csírájában (felszerelés = instrumentum) jelentkezett.

A *magántulajdon* kialakulása Rómában fokozatosan ment végbe, először az ingókon; az ingatlan magántulajdon eredete az állítólag Romulus által a nemzetségi közös földekből az egyes családfők részére kihasított két iugerum (kb. $^1/_4$ hektár) háztáji földben (heredium) keresendő. A meghódított itáliai földek (ager publicus) eredetileg a populus Romanus tulajdonát képezték, s csak egy i. e. 111. évi lex agraria adta azokat a birtokosok magántulajdonába. A tulajdon megjelölésére a források a „*meum est*" (enyém), a „*dominium*" (a házközösség urának tulajdona), majd a „*proprietas*" (egyéni magántulajdon) kifejezést használják. — A köztársasági kor ismeri a civiljogi tulajdont (dominium ex iure Quiritium), amelyet csak római polgár római polgártól, forgalomképes dolgon, civiljogi szerzésmóddal (res mancipit mancipatioval) szerezhet. Utóbb a nagy rabszolgaforgalom megkönnyítése céljából a praetor a harmadik feltételtől az elbirtoklás fikciójának alkalmazásával eltekintett, s így fejlődött ki az ún. praetori tulajdon. A tartományi telek tulajdonosa a császárkortól kezdve a populus Romanus, de azon a telken a használóknak bizonyos „tulajdonszerű jogot" (possessio et ususfructus) biztosítottak. Emellett elismerést nyert a peregrinusoknak helyi joguk szerinti tulajdona is. E tulajdonkategóriák az i. sz. 4. századtól eltűnnek. — A tulajdon tartalmát a rómaiak a használatban (uti), gyümölcsöztetésben (frui), rendelkezésben (abuti), birásban (habere) és birtoklásban (possidere) jelölték meg, részben azonban közérdekből, részben a szomszédjogok biztosításával korlátozták. A tulajdonközösség ősi formája minden társnak egymástól függetlenül biztosította a rendelkezést a közös dolog felett (ercto non cito), s valószínűleg csak a klasszikus jogban alakul ki az „osztatlanul, részarányosan" (pro indiviso pro parte) való rendelkezés modern szabálya.

A tulajdonjog megfelelő szabályozása az ún. *birtok* (possessio) fogalmának kialakítását igényelte, amely kettős eredetű: a XII táblás törvény elbirtoklási szabályán (usus) és a közföldeken egyesek által gyakorolt tényleges hatalom praetori védelmén alapul. A birtoklás legfontosabb elveit a köztársaság végi jogtudósok (veteres) alakították ki (birtokolni csak testi dolgot lehet; többen ugyanazt a dolgot egy időben nem birtokolhatják; a dolog meg nem határozott részét birtokolni nem lehet). A tulajdon jogi hatalom a dolgon, a birtok csak tényleges hatalom, s ezért a birtoklás kérdésének semmi köze nincs a birtok jogosságához, vagy jogtalanságához, ami persze nem jelenti azt, hogy a birtokos jó- vagy rosszhiszeműsége a birtok jogossága tekintetében ne lenne befolyással a birtok egyes jogi hatásaira (pl. elbirtoklás). A XII. táblás törvény és a 3. századi ediktális szabályok alapján a jogtudomány a birtokhoz két alapvető joghatást fűzött: az elbirtoklást a jóhiszemű birtokosnál és a bírói birtokvédelmet: a birtokló vagy birtokából kiesett tulajdonosnál, jó- és rosszhiszemű birtokosnál, az örökhaszonbérlőnél, s kézizáloghitelezőnél, a vitás dolog őrzőjénél (sequester) és a szívességi alapon használónál (precarista). Ez esetekben a források civilis possessióról (szűkebb értelemben vett birtokról) beszélnek, míg ha a tényleges hatalom nem járt közvetlenül ilyen jogi hatásokkal, úgy naturalis possessióról (bírlalat, nem római kifejezéssel detentio) szólnak. — „A birtokot testileg és szándékkal szerezzük meg" — mondja Paulus (D. 41. 2. 3. 1.). A birtoknak tehát két eleme van: a testi ráhatás lehetősége (corpus) és a birtoklási akarat (animus). — A birtokszerzés önhatalmúlag, vagy másik közreműködésével (traditio) mehetett végbe. A traditio, azaz a dolog átadása nem minden esetben történt meg effektíve pl. ingatlan átruházás, jelképes átadás, puszta megállapodás esetén. A birtok megszűnése a két elem (corpus, animus) egyikének, vagy mindkettőjének megszűnésével ment végbe. — A birtokvédelem a dolgon fennálló tényleges hatalom bírói védelmét jelentette háborítás vagy a birtok elvonása esetén praetori interdictumok segítségével. Itt nem jött figyelembe az, hogy alperesnek joga van-e a birtokláshoz, csupán az, hogy nem hibásan (vi, clam, precario = erőszakkal, csellel, vagy a szívességi használattal visszaélve) szerezte-e a birtokot. A birtokper sokszor alapja volt a tulajdoni pernek, mert megjelölte a felek tulajdonperbeli pozícióját (a birtokper nyertese lett a tulajdoni per alperese).

A *tulajdonszerzés* szoros kapcsolatban volt a birtokszerzéssel, s módjait két csoportba osztották: a ius gentium — (foglalás, kincslelet, dologegyesülés, gyümölcsszerzés, feldolgozás és a tulajdontraditio), s a civiljog szerinti szerzésmódok (mancipatio = 5 tanú és mérlegtartó előtt a tulajdonszerző által, az előírt formula elmondásával, szimbolikus vételár fizetésével végbemenő ún. képletes vétel, in iure cessio =

színleges per útján végbemenő tulajdonátruházás, és elbirtoklás = erre alkalmas dolog tulajdonának a jogos szerzési címmel rendelkező, jóhiszemű, sajátként, megfelelő időn keresztül, háborítatlanul birtokló általi megszerzése). — A tulajdon védelmét a praetor a tulajdoni keresetek útján biztosította. A civiljogi tulajdonos részére biztosított rei vindicatio esetében a felperesnek az elbirtoklási időre korlátozottan kellett kimutatnia azt, hogy az elbirtoklás előfeltételei (res habilis, iustus titulus, bona fides, possessio, tempus) nála és esetleg annál, akitől ő a dolgot az elbirtoklási időn belül szerezte, fennállottak. A pernyertes felperes a dolog gyümölcseinek kiadását és az okozott károk megtérítését, míg a pervesztes alperes beruházásai értékének megfizetését, vagy e beruházások elvitelének tűrését követelhette. A praetori tulajdon védelmét az ún. actio Publiciana szolgálta, mely az elbirtoklás fikciójára és a jogcímek összemérésére alapított (az nyert, akinek erősebb joga volt a dologhoz) kereset volt, miután a felek egyike sem volt rendszerint civiljogi tulajdonos ez esetben.

Az „idegen dologbeli jogok" közül először a *szolgalmak* alakultak ki. A XII táblás törvény háromféle úthasználatot és vízvezetési szolgalmat ismer. A szolgalmak alapelveit a klaszszikus jog dolgozza ki. Ezek szerint saját telken szolgalom nem állhat fenn (D. 8. 2. 26. — Paulus), a szolgalom tevésre nem kötelezhet (D. 8. 1. 15. 1. — Pomponius), a szolgalmat további szolgalommal terhelni nem lehet (D. 33. 2. 1. — Paulus), a szolgalom oszthatatlan (D. 8. 3. 23. 3. Paulus) és csak szomszédos telkek közt állhat fenn (D. 8. 3. 5. 1. — Ulpianus). A XII táblás törvény utáni korszakban alakul ki az „idegen dolgokon fennálló használati és gyümölcsöztetési jog, a dolgok állagának épségben tartása mellett" (D. 7. 1. 1. — Paulus): a haszonélvezet (usufructus), majd ebből önállósult a szűkebb körű használat (usus), s Iustinianus alakította ki az önálló lakáshasználatot (habitatio). A jusztiniánuszi jog az utóbbi kategóriákat a személyes szolgalmak (servitutes personales) műszóval foglalta össze, szemben a korábban kialakult ún. telki szolgalmakkal (s. praediales). — Az *örökhaszonbérlet* részben Itáliából, részben a hellenisztikus keletről eredő intézmény volt, s a magánjog területére csak a posztklasszikus jog vonta azt. Iustinianusnál (emphyteusis) jelenti a mezőgazdasági ingatlan „örök időkre" való haszonbérbe adását az örökhaszonbérlő és jogutódai részére, évi bér (canon) fizetése ellenében. A *felülépítményi jog* (superficies) ezzel szemben kizárólag római eredetű intézmény, s a köztársaság végén alakul ki, az akkori vagyonos rétegek telekkoncentrációjával kapcsolatos lakásuzsora ellensúlyozása céljából. Olyan, más telkén emelt építményen fennálló használatot jelentett, amely a jogosultat és jogutódait hosszú ideig megilleti. — A régi jog a modern értelemben vett *zálogjogot* nem ismerte, mert a biztosítékul adott tárgy — tekintet nélkül annak értékére — a hitelezőé maradt, ha az adós tartozását, amelynek visszafizetését az átadott tárgy volt hivatva biztosítani, nem fizette meg. E jogi formát csak a 4. század számolja fel. A későbbi jogban alakul ki a modern értelemben vett zálogjog azzal, hogy a felek olyan megállapodása, mely szerint a hitelező az adós nemfizetése esetére a zálogtárgyat jogosult legyen eladni (pactum de distrahendo), s abból magát — a visszamaradó összeg (superfluum) visszafizetése mellett — követelése erejéig kielégíteni, külön kikötés nélkül is a zálogjogviszony természetes alkatrészévé vált. Történetileg egymásután alakult ki, de időlegesen egymás mellett élt a zálogjog három formája: a *tulajdonzálog* (fiducia), amely a zálogtárgy tulajdonának a hitelezőre történő átruházásával járt (az i. sz. 4. században el is tűnt), valamint a két modern zálogjogi forma: a *kézizálog* (pignus) és a *jelzálog* (hypotheca). Az utóbbi a mezőgazdasági kishaszonbérletekkel kapcsolatban alakult ki, a praetori jogban, egyévi haszonbér biztosítására, a haszonbérlő felszerelési tárgyain, előbb relatív, majd abszolút hatállyal, s csak később nyert általánosítást. A rómaiak dolgozták ki a prioritás szabályait több hitelező kielégítése esetében.

2. Az öröklés.

Rómában, mint az ókori világban mindenütt, először a törvényes öröklés szabályai alakultak ki. Ezt követőleg, aránylag korán jelent meg s a XII táblás törvény idején már teljesen kialakultnak tekinthető végrendeleti öröklés. A római jog öröklési rendszere részben ipso iure, részben aditionális. Automatikusan szerezték meg az örökséget az ún. szükségképpeni örökösök (necessarii heredes), akik közé részben az örökhagyó halálával annak hatalma alól felszabaduló családtagok (sui heredes), részben az örökhagyó halála esetére felszabadított és örökösül kinevezett rabszolgák tartoztak (ipso iure öröklés). Mindenki más csak kifejezett, vagy hallgatólagos elfogadó nyilatkozattal szerezte meg az örökséget; ezek voltak az önkéntes örökösök (voluntarii heredes). A hagyaték rájuk nézve a megnyílás és elfogadás közti időben „nyugodott", nem volt ura, s ezért nyugvó hagyatéknak (hereditas iacens) nevezték, amelynek kezelésére a praetor szükséghez képest gondnokot rendelt. Az a személy, aki az örökséget egyszer megszerezte, egyszer s mindenkorra örökös lesz, s e minőséget nem veszítheti el, még ha meg akarna szabadulni is tőle („semel heres semper heres" elv). Elbirtoklással (usucapio pro herede) is megszerezhető volt a hagyaték, éspedig nemcsak olyanok által, akik ünnepélyes elfogadó nyilatkozat nélkül vették azt birtokba, de azok által is, akiknek semmi joguk nem volt a hagyatékhoz. Az ősi jog ezt az idejétmúlt intézményét Marcus Aurelius törölte el.

A *törvényes öröklés* ősi rendjét, a civiljogi törvényes öröklést a XII táblás törvény rögzítette, az kizárólag az agnation épült fel. Elsősorban a sui heredes, majd a proximi agnati s végül a gens örökölt. Ez az öröklési rend nem ismerte a successio graduum et ordinum intézményét, ami azt jelentette, hogy ha a meghívott agnatus proximus nem tudta, vagy nem akarta az örökséget elfogadni, távolabbi fokban (gradus) levő agnatus nem örökölhetett; ha pedig volt ugyan agnatus, de nem fogadta el az örökséget, úgy a következő rend (ordo), a gens nem örökölhetett, csak ha sem suusok, sem agnatusok egyáltalán nem voltak. — A praetor ugyan senkit örökössé (heres) nem tehetett, de a hagyatéki javak birtokába (bonorum possessio) utalhatott olyanokat is, akik a civiljog szerint törvényes örökösök nem voltak (emancipált gyermek). A *„praetori öröklési* rend" már részben a kognát rokonságon épül fel, s emellett a successio graduum et ordinumot is ismeri. Itt először a lemenők a gyermekek fejenként, a távolabbiak törzsenként örököltek (liberi), majd a civiljogi örökösöknek adott a praetor bonorum possessiot (legitimi), ezt követőleg az összes vérrokonok részére, olyanoknak is, akik az előbbi osztályban nem jelentkeztek (cognati), s végül a túlélő házastárs részére (vir et uxor). Két senatus consultum az i. sz. 2. században a cognatio szellemében kiegészítette ezt az öröklési rendet az anya és gyermekei kölcsönös öröklésével, míg *Iustinianus* 118. és 127. novellái a tiszta kognát öröklési rendet valósítják meg (lemenők, felmenők és velük együtt teljes testvérek, a féltestvérek, s végül a többi oldalrokonok). A bonorum possessio utolsó osztálya a túlélő házastársat illetően továbbra is fennmarad, kiegészítve a rászorult özvegy nőnek haszonélvezeti jogával, ha gyermekeivel mint állagörökösökkel konkurrál.

A *végrendelet* (testamentum) alapvető érvényességi kelléke az örökösnevezés (heredis institutio) volt (Gaius 2. 229.). A végrendelkezés eredetileg a népgyűlésen (comitia curiata) történt, majd színleges vétel útján a mancipatio aktusa segítségével, s miután itt 7 személy működött közre, a praetor kialakította az ún. hétpecsétes végrendeleti formát. Iustinianus szerint a végrendelet magán- és közvégrendelet lehetett, s a magánvégrendelet írásbeli és szóbeli, s a 7 tanútól némely esetben el lehetett tekinteni (kiváltságos végrendeletek). A végrendelet értelmezésénél „inkább az akaratot, mintsem a szavakat kell figyelembe venni", mondja Papinianus (D. 35. 1. 101. pr.). Eltérőleg a modern öröklési jogoktól, a törvényes és végrendeleti öröklés Rómában nem fért meg egymás mellett („nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest" elv). Ez azt jelentette, hogy az örökhagyó az örököst csak a hagyaték egy részére is nevezte ki örökösül, a végrendeleti öröklés az egész hagyatékra vonatkozott.

A *végrendelet elleni öröklés* a civiljogban csak abban realizálódott, hogy az örökhagyó suusait vagy örökössé volt köteles kinevezni, vagy ki kellett őket tagadnia (alaki mellőzhetetlenség). A császári jogban kialakuló ún. anyagi mellőzhetetlenség már a kötelesrész (debita portio) képét mutatja, amennyiben az arra jogosultaknak (lemenők, felmenők, esetleg testvérek) a törvényes örökrész negyedét meg kellett kapniuk, és csak törvényes ok alapján voltak kitagadhatók. A kötelesrész alaptalan sérelme esetén a végrendelet vonatkozó része mint érvénytelen megdőlt, s a jogosult egész törvényes örökrészét megkapta. A kötelesrészre való kiegészítést, annak sérelme esetén, csak Iustinianus hozta be.

Az örökös felelőssége a hagyatéki hitelezőkkel szemben ún. *„ultra vires hereditatis felelősség"* volt, vagyis a hagyaték erején túlmenő felelősség, ami ellen az örökös a hagyatéki javak közjegyzői leltárba vételével védekezhetett; ekkor ui. a hitelezők csak a leltári tárgyakat foglalhatták le. A rómaiak kialakították mind a *helyettesörökös*-nevezés (substitutio vulgaris), mind a gyermekek részére történő *utóörökös*-nevezés intézményét (s. pupillaris et quasi pupillaris). Ők teremtették meg a lemenők osztályra bocsátási kötelezettségét is (collatio descendentium).

A római jog a civiljogi *hagyomány* (legatum) több fajját alakította ki: a dologi (l. per vindicationem), a kötelmi hagyományt (l. per damnationem), s az előhagyományt (praelegatum). Az örökösnek az örökség $^1/_4$ részét (quarta Falcidia) hagyományoktól mentesen kellett megkapnia, hogy a hagyaték elfogadása biztosított legyen. A hagyományok civiljogi alakjai mellett kialakul a császári jogban a minden formai és tartalmi korlátozás nélkül rendelhető hagyomány: a hitbizomány (fideicommissum), amely azonban utóbb a legatummal összeolvad.

3. A kötelmek.

A *kötelem* (obligatio) Iustinianus Institutioi szerint: „olyan jogi kötelék, amelynél fogva szükségszerűen bizonyos dolgok teljesítésére kényszerülünk" (3. 13. pr.).

A kötelem *alanyai* az adós és hitelező. Nincs kizárva, hogy a kötelem mindkét oldalán több adós, illetve több hitelező álljon, éspedig akár úgy, hogy köztük a tartozás, illetve követelés megoszlik, akár úgy, hogy nem. Utóbbi esetben mindegyik hitelező az egészet követelheti, illetve mindegyik adós az egésszel tartozik. E viszonyt a rómaiak solidaritasnak (egyetemlegesség) nevezték, de különbséget tettek a klasszikus jogban a jogszabály által létrehozott és szerződésileg teremtett egyetemlegesség között. Az utóbbi esetben ui. az egy adós ellen indított per felemésztette a többi adós ellen indítandó per lehetőségét akkor is, ha az egyik adós ellen indított per nem vezetett eredményre. Iustinianustól kezdve azonban a kötelem szerződéses

egyetemlegesség esetén is csak a hitelező materialis kielégítésével szűnt meg, s ezzel Iustinianus megteremtette az egyetemlegesség modern konstrukcióját. — Elvként rögzítette a római jog azt a tételt, hogy a harmadik személy javára vagy terhére szóló kötelem érvénytelen. A hatalom alatti szerződéseiből származó kötelem a hatalomfőt csak jogosította, de nem kötelezte, a praetor azonban „járulékosan" peresíthetővé tette azt a pater familiasszal, illetve a rabszolgatartóval szemben.

A kötelem *tárgyára* nézve Paulus azt mondja: „a kötelem lényege nem abban áll, hogy mienkké tegyen egy dolgot, vagy egy szolgalmat, hanem, hogy valaki mást rászorítson arra, hogy nekünk valamit adjon, valamit tegyen, vagy valamiért helyt álljon" (D. 44. 7. 3. pr.). A szolgáltatás lehet tehát „*dare*" (civiljogi tulajdon átruházása, vagy szolgalom alapítása), „*facere*" (minden, ami nem dare, tehát tevés, nem tevés; tágabb értelemben a dare is tevés), „*praestare*" (helytállás, felelősségvállalás). Ismerték a rómaiak az egyedi és fajlagos szolgáltatást, s az utóbbival kapcsolatban kimondták azt a tételt, hogy a fajta nem pusztulhat el (D. 44. 7. 1. 4. — Gaius); ismerték az osztható és oszthatatlan, a határozott (certa) és határozatlan (incerta) szolgáltatást, a vagylagos, s a felváltó szolgáltatást (*„facultas alternativa"*). A mellékszolgáltatások között fontos volt Rómában a *kamat* (foenus, usura), amelynek maximuma a XII táblás törvény szerint valószínűleg 100%-os volt, míg Iustinianus szerint 6%-os. A kifizethető kamatok összege a tőkét nem haladhatta meg (C. 4. 32. 10.), s a *kamatos kamat* szedése tilos volt (D. 22. 1. 29. — Marcianus). A *kamatmaximum* túllépése mint uzsora büntetendő volt, de ez alig járt eredménnyel, hiszen a jelentősebb hitelélet kialakulását éppen az uzsora általános elterjedése akadályozta. Szolgáltatásnak minősült a kártérítés is, ami vagy jogellenes cselekményen vagy szerződésen vagy a jogszabály rendelkezésén alapult. A *káron* „a vagyon csökkenését" (deminutio patrimonii, D. 39. 2. 3. — Paulus) értették vagy *effektív kár*, vagy *elmaradó haszon* formájában (későbbi kifejezéssel: damnum emergens és lucrum cessans). Ismeretes volt az ún. biztatási kár, modern kifejezéssel *„negatív interesse"* fogalma is (D. 18. 1. 62. 1. — Modestinus). A kártérítés mértéke általában a dolog objektív értéke volt, s vétel útján gazdát cserélt áruknál előbb a vételárban (quanti es res empta erat = amennyiért azt a dolgot vették), majd általában abban az értékben nyert ez megállapítást, amelyet a dolognak mindenki tulajdonított (quantum id erit = amennyit az ér). Salvius Iulianus és tanítványai az i. sz. 2. században kidolgozták az ún. *interesse* (quod interest) fogalmát, az objektív értéket meghaladó azét az értékét, amit a dolog a károsultra nézve, speciális tulajdonságainál fogva jelent; így az utóbbi a károsult relatíve teljes kárát (omne damnum, D. 32. 26. — Paulus) jelentette. Az interesse mértéke Iustinianus szerint nem haladhatta meg az objektív érték kétszeresét. Az *előszereteti* értéket a római jog nem ismerte el (D. 35. 2. 63. pr. — Paulus). Egy esetet ismerünk a forrásokból, ahol a *kármegosztás* elve érvényesül (D. 19. 2. 19. 1. — Ulpianus), s valószínűleg nem volt ismeretlen a károsult *károsodási kötelezettsége* sem (D. 18. 6. 1. 3.).

Ha az adós a kötelem tárgyát tevő szolgáltatást nem teljesítette, a marasztalás eredetileg tárgyi alapon mindannyiszor bekövetkezett, ha az adóson múlt, hogy nem teljesít (D. 19. 2. 38. pr.), függetlenül attól, hogy szándékosságára vagy gondatlanságára vezethető-e vissza ez, akár szerződésen kívüli, akár szerződéses kötelmekről volt szó. Az ősi jog korának felelőssége tehát tiszta *eredményfelelősség* volt, hiszen a *vétkesség* (szándék, gondatlanság) fogalmát még nem ismerték. A szándék és gondatlanság fogalma először a XII táblás törvényben jelenik meg kivételes jelenségként a gyújtogatással kapcsolatban. Aki ui. a cselekményt „tudva és megfontolva" (sciens prudensque) követte el, súlyosabban büntetendő, mint az, aki azt „véletlenül, azaz hanyagságból" (casu id est negligentia) tette (VIII. tábla 10.). A *szándék* fogalma tehát ismeretes volt, de a véletlent az i. e. 5. században még összekeverték a gondatlansággal. A gondatlanság tiszta fogalma valószínűleg Q. Mucius Scaevola jogtudósnál jelenik meg, aki szerint „gondatlanságról (culpa) akkor szólunk, ha valaki nem látta azt előre, amit a rendes ember előre láthatott" (D. 9. 2. 31.). — Az ősi jog eredményfelelősségén a jogtudomány mind a szerződésen kívüli (főként deliktuális), mind a szerződéses (kontraktuális) kötelmek vonatkozásában mélyreható változtatásokat eszközölt. *a)* A deliktuális kötelmeknél következetesen keresztülvitték azt az elvet, hogy a cselekmény elkövetője csak szándékos jogsértésért (dolus) feleljen, gondosság elmulasztásából eredő magatartásért (culpa) azonban nem. Egyetlen kivételt képezett e tekintetben a késői köztársaság idején keletkezett lex Aquilia által konstruált dologrongálás, amely a későbbi jogtudomány szerint szándékosan és gondatlanul (culpa Aquiliana) egyaránt elkövethető volt. *b)* A szerződéses felelősség (lényegében szerződésszegésből eredő felelősség) esetében különbséget tettek a régi jog ún. *stricti iuris obligatio* és a klasszikus jogban kialakult *bonae fidei obligatio* tekintetében. Az előbbieknél megmaradt a régi tárgyi felelősség, mely szerint: „ahogy a nyelv szólott, úgy legyen az illető kötelezve" (VI. tábla 1.), s az adós elvileg csak akkor felelt az egész klasszikus koron át, ha az általa kifejezetten vállalt kötelezettséget a maga tevékenységével — vétkességére tekintet nélkül — hiúsította meg. E merev rendszer nem érvényesült azonban a „facere" kötelmeknél,

sőt a „dare" kötelmeknél is felvették az ünnepélyes szóbeli ígéretbe (stipulatio) záradékképpen a dolusért való felelősséget. — A bonae fidei obligatióknál a köztársaság végi jogtudomány kifejezésre juttatta azt az elvet, hogy az adósnak a kötelem teljesítése céljából mindent el kell követni, amit a jóhiszeműség tőle megkívánt (quidquid dare, facere oportet ex fide bona). Valószínűleg a késői klasszikus jogtudomány alakítja ki a gondatlanság (culpa) első differenciálását. A súlyos gondatlanság (culpa lata) alatt az átlagember gondosságának elhanyagolását értették (D. 50. 16. 213. 2. — Ulpianus), amit a klasszikusok, így Celsus is, sokszor a szándékkal (dolus) azonosítottak (D. 16. 3.32.). Az enyhe gondatlanság (culpa levis) a jó családapa (bonus paterfamilias) gondosságának elhanyagolását jelentette (D. 19. 1. 54. pr. — Labeo). A vétlenség tekintetében két fokozatot alakított ki a jogtudomány, éspedig az erőhatalomét (casus maior, vis maior), „amelynek az emberi gyengeség ellenállni nem tud" (D. 44. 7. 1. 4. — Gaius), és a kisebb balesetét („casus minor"); ami azt jelentette, hogy az emberi erővel elhárítható, de a jó családapa gondossága sem elegendő annak elhárításához. A klasszikus jog valószínűleg meglehetősen egységes szerződéses felelősségi rendszert alakított ki (Marton Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Bp. 1957. 193. 1.). Eszerint az ún. ingyenadós, aki kötelemből nem húz hasznot (pl. a haszonkölcsönbe adó), csak a dolusért és culpa lataért felelt. Az érdekelt adós, aki a kötelemből hasznot is húz (pl. bérbeadó), a dolusért, a culpa lataért és culpa levisért is felel (teljes vétkes felelősség). Az érdekelt őrző adós felelőssége: az ún. custodia-felelősség (custodia = őrzés), a kisebb balesetért való felelősséget is magában foglalja (pl. a bérlő, akinek őrizetébe került a bérbeadó által neki használatra adott dolog, felelt akkor, ha azt tőle valaki ellopta). A vis maiorért a felelősség általában senkit sem terhelt (kivéve a késedelmes adóst, s azt, aki a vis maior okozta kárért a felelősséget szerződésileg felvállalta). A jusztiniánuszi jog törekvése az, hogy — valószínűleg a keresztény ideológia hatására — a vétkes szerződési felelősséget tegye általánossá. Ezért úgyszólván mindenkit felelőssé tettek a culpa minden fokozatáért, s emellett a custodia-felelősséget csak a fogadósi felelősség formájában hagyták meg, a többi custodia-felelősségi esetekben pedig a „legderekabb családapa" (diligentissimus pater familias) gondosságát kívánták meg. Minden valószínűség szerint a posztklasszikus, illetve jusztiniánuszi jogban alakul ki az ún. culpa in concreto, ami olyan gondosság elhanyagolása, amelyet valaki saját ügyeiben tanúsít („diligentia ... qualem in suis rebus"; D. 17. 2. 72.), pl. a társaság tagjainak felelőssége esetében.

A kötelem *szankciója* elsősorban a per és az ezt követő végrehajtás volt, másodsorban a kötelem anyagi jogi biztosítékai, így a foglaló, a bánatpénz, a kötbér (amely részben szerződéses kártérítési átalányt, részben szerződéses bírságot jelentett). Ugyancsak közvetett szankciói voltak a kötelemnek a zálogjog, valamint a *kezesség*, amely hosszú történeti fejlődése után Iustinianusnál nyerte el modern formáját, amennyiben ő adta meg a sortartás kedvezményét az adósnak, s ezáltal az eddigi általános készfizetői kezesség kivételessé vált, s kialakult a modern jogok közönséges kezessége. Az a kötelem, amelyhez a per és végrehajtás nem kapcsolódott, természetes kötelmet *(naturalis obligatio)* jelentett, amely azonban a fenti hiányosságon kívül minden joghatással rendelkezett. Így ha az adós itt teljesített, az nem volt ajándék, s a teljesítés tárgya visszakövetelhető nem volt (D. 46. 1. 16. 4.). Ide tartoztak pl. a hatalomalattiak kötelmei.

Gaius Institutiói szerint a *kötelmek* kétféle tényállásból *keletkeztek:* contractusokból és delictumokból (3. 88.), a jusztiniánuszi Institutiók szerint viszont négyféle kötelemkeletkeztető tényállás ismeretes: contractusok, quasi contractusok, delictumok, quasi delictumok (3. 13. 2.); ezenkívül még egyéb tényállások (variae causarum figurae) is keletkeztethettek kötelmet (pl. rokoni kapcsolatok tartási kötelmeket).

A *contractus* olyan kötelmi jellegű megállapodás, amelyet a civiljog peresíthetővé tett. Csak az a szerződés minősült contractusnak, amelynek civiljogi causaja volt. Még a praetor által utóbb peresíthetőnek minősített megegyezéseket sem nevezte a jogtudomány contractusoknak, hanem pactumoknak, utalván arra, hogy ezek eredetileg peresíthetetlen megegyezések (pactum) voltak. A római jogban az ún. szerződési típuskényszer uralkodott, még akkor is, ha létezett egy olyan contractus, amely ünnepélyes szóbeli ígéret elhangzásával jött létre, s bármilyen kötelezettség vállalására alkalmas volt (stipulatio). A szerződések általános peresíthetősége felé az első lépést Iustinianus tette meg az ún. névtelen reálszerződések megkonstruálásával, amelyeknek tárgya a dare-facere kötelmek tárgyának variálása szerint: „adok, hogy adj, adok, hogy tégy, teszek, hogy adj, teszek, hogy tégy". A szerződések *érvényességét* vagy érvénytelenségét a szerződés formai és tartalmi hibái döntötték el. A súlyos formai vagy tartalmi hibában szenvedő szerződés semmis (nullum) volt. Az eredetileg semmis szerződést az időmúlás sem tehette érvényessé (regula Catoniana). Csak egyik oldalról volt érvényes a szerződés, ha a korlátolt cselekvőképes törvényes képviselőjének hozzájárulása nélkül kötötte azt (a gyámolt nem volt kötelezve abból, csak jogosítva). Az enyhébb hibában szenvedő szerződés csupán megtámadható volt a megtévesztés (dolus malus), illetve lelki kényszer (vis ac metus) miatt; a fizikai kényszer ui. semmisségi okot képezett. A szerződés köthető volt feltételhez (conditio), időhöz (dies), és

terhelhető volt kikötéssel (modus); a kikötés nem teljesítése nem érintette az ahhoz fűződő jogi hatását. — A *képviselet* a szerződéskötésnél közvetett volt.

A szerződések köthetők voltak dologátadással (re), szóval (verbis), írásban (litteris) és megegyezéssel (consensu). A verbál szerződés, az ún. stipulatio volt mindvégig a római élet legfontosabb szerződése. Az írásbeli szerződések görög—hellenisztikus hatásra keletkeztek, és elég hamar el is tűntek a birodalmi jogból. A reálszerződések a kölcsön (mutuum), letét (depositum), haszonkölcsön (commodatum), kézizálogszerződés (pignus) voltak és a névtelen reálszerződések. A konszenzuál szerződések az adásvétel (emptio-venditio), a locatio-conductio, amelynek keretében három szerződés nyert a közös kereset útján összefoglalást: a dologbérleti, a munkabérleti és a műbérleti (vállalkozói) szerződés, továbbá a társasági szerződés (societas) és a megbízás (mandatum). Az adásvételnél az eladói jog- és kellékszavatosság (elsősorban az utóbbi) a curulis aedilisek edictuma alapján nyert a jogtudományban részletes, a modern jogoknak is megfelelő kidolgozást. A peresíthető pactumok keretében alakult ki a bankárszerződés, a fogadósi felelősség (a custodia-felelősség alapján), a választott bírói szerződés, s a posztklasszikus korban az ajándékozási szerződés. — A quasi contractusok szerződésszerű tényállások voltak kötelemkeletkeztető hatállyal (pl. a megbízás nélküli ügyvitel, jogalap nélküli gazdagodás stb.), éppúgy, mint a quasi delictumok, amelyek nem voltak ugyan delictumok, de a delictualis kötelmekhez hasonlóakat eredményeztek (pl. a háztulajdonos felelőssége a házból kivetett tárgyakkal okozott kárért). — A delictualis kötelmek a magánüldözés alá eső bűncselekményekből eredtek (a közbűncselekmények = crimina szabályozása a közjog területére tartozott). A delictumok azonban nem azonosíthatók a modern bűncselekmény fogalmával, mert általában a kártérítést is többnyire felölelő pénzbüntetéssel lehetett csak azokat sújtani, s így azt a sértett kapta vagy jogutódja. E büntetést vagyonjogi ügyekben eljáró bíróság szabta ki. A civiljog által szabályozott delictumok a lopás (furtum), a személysértés (iniuria) és a dologrongálás (a lex Aquilia által konstruált damnum iniuria datum) voltak; a praetori edictum konstruálta a rablást (rapina), a megtévesztést (dolus malus), a megfélemlítést (metus), a hitelezők megkárosítását (fraus creditorum) stb.

A *kötelmek* rendeltetésszerű *megszűnési módja* a teljesítés (solutio) és a beszámítás (compensatio) volt. Emellett a kötelem a felek akaratától függetlenül (pl. halál, büntetés, lehetetlenülés stb.) is megszűnhetett, vagy attól függően, anélkül azonban, hogy célját elérte volna (pl. újítás, ami legtöbbnyire causaváltoztatást jelentett; a felek megegyezése alapján a vevő a hátrálékos bérösszeget kölcsönként tartja meg).

A *kötelmek átruházása* hitelezői és adósi oldalon az utalványozás (delegatio) segítségével ment végbe. Az előbbi (követelésátruházás) legfejlettebb módja az engedményezés (cessio) a császárkorban nyert teljes kidolgozást.

IX. Az eljárási jog. 1. Az önhatalom és kereset. 2. A perrendek. 3. A peren kívüli jogsegélyek. 4. A végrehajtás.

1. Az önhatalom és kereset.

Az önhatalom törvényi visszaszorítása már a XII táblás törvényben megtalálható, majd Caesar egy törvénye azt generálisan megtiltja. Iustinianus ezt újból kimondja (D. 50. 17. 176. pr.), de emellett áll az az elv, hogy „erőszakot erőszakkal vissza lehet verni" (D. 43. 16. 1. 27. — Ulpianus). A jogviták azonban Rómában általában per útján voltak tisztázhatók. Rómában a bírósági eljárás szabályai sohasem váltak el a magánjogtól. A magánjogi jogosultság, tehát az alanyi jog és az ennek érvényesítésére szolgáló per egységet képeztek. Ez az egység észlelhető a praetori edictumban, ahol is a keresetformulák nemcsak az eljárás menetét szabták meg, hanem magukban foglalták azt is, hogy kit milyen jogosultság illet meg. A római magánjognak bölcsője tehát az eljárási jog volt, s így a kereset (actio) döntő fontosságot nyert, hiszen joga csak annak volt, akinek keresetet adott a praetor. Alanyi jog így annyiféle volt, ahány keresetformula létezett. *A római magánjog tehát keresetrendszer volt* lényegében. A *keresetelévülés* szabályai (félbeszakadás, nyugvás, 30 éves elévülési idő) csak az i. sz. 5. század elején alakulnak ki, addig a keresetek vagy ún. örökösök (actiones perpetuae) vagy időhöz kötöttek (a. temporales) voltak. Az elévülés csak az előbbiekre vonatkozott.

A *bizonyítási eljárás* a bizonyító eszközök (felek esküje, tanúvallomás, okirat, szemletárgy) vizsgálata alapján ment végbe, előbb kötetlenül, majd kötött rendszer mellett, amelyben nagy szerepet játszott a vélelem és fikció.

2. A perrendek.

A *civiljogi (legis actios)* és *praetori (formuláris) perrendet* a per kettéosztottsága jellemezte (a praetor előtt folyó in iure és az esküdtbíró előtti apud iudicem eljárás). Mindkettőben szerepelt az ún. permetszés (litis contestatio), amely azonban az előbbiben inkább alaki, az utóbbiban anyagi joghatásokat vont maga után. A praetori perrendben az alperes ellentmondása esetén a praetor az esküdtbíróhoz (iudex, arbiter) írásbeli utasítást, formulát intézett, amellyel a bizonyítás eredményétől függően feltételesen döntötte el a pert. A *császári (cognitios) per* — mint a modern perrendek alapja — osztatlan; egy hivatalnokbíró

előtt folyik, keresetlevél benyújtásával és bírósági idézéssel indul, s az ítélet ellen lehetővé teszi a fellebbezést (eltérőleg a korábbi, a császárkorral, illetve a 4. századdal megszűnt perrendektől).

3. A peren kívüli jogsegélyek.

A praetor urbanus edictuma négyféle peren kívüli jogsegélyt adott az arra jogosultnak: interdictum (közeláll a mai fizetési meghagyáshoz), birtokba utalás (missio in bona), eredeti állapot visszaállítása (in integrum restitutio) és praetori stipulatiók. A praetori jogképzés valójában ezekkel indult meg.

4. A végrehajtás.

A civiljogi per végrehajtása személyi jellegű volt; az adóst rabszolgának lehetett eladni, vagy meg lehetett ölni. A lex Poetelia Papiria (i. e. 4. sz.) után már csak a tartozás ledolgoztatása volt lehetséges, a hitelező fogságában. A praetori perhez kapcsolódó vagyoni végrehajtás csődszerű volt, míg a császári perhez kapcsolódót a szinguláris vagyoni végrehajtás jellemezte.

Irodalom: Tankönyvek: *Brósz* Róbert—*Pólay* Elemér: Római jog. Bp. 1974, 1976.; *Marton* Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Bp. 1957.; *Személyi* Kálmán: Római jog. 1—2. köt. Nyíregyháza, 1932.; A római jogtörténethez: *Pólay* Elemér: Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom. Bp. 1964.; A személyek jogához: *Brósz* Róbert: A nem teljesjogú polgárok a római jogforrásokban. Bp. 1964.; A vagyonjoghoz: *Benedek* Ferenc: A iusta causa traditionis a római jogban. Stud. Iur. Pécs. Bp. 1959.; *Diósdi* György: Ownership in ancient and preclassical roman law. Bp. 1970.; *Pólay* Elemér: A római végrendelet eredete. Acta Jur. et Pol. Szeged, 1956.; *Marton* Géza: Un essai de reconstruction du développement probable du système classique romain de responsabilité civile. = Mélanges F. dr. Vischer. Tom. 2. Bruxelles, 1949.; *Visky* Károly: A vis maior a római jog forrásaiban. Bp. 1942.

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. = Marx—Engels: Vál. Műv. 2. köt. Bp. 1949.; A római jogforrásokhoz: *Schulz*, Fr.: Geschichte der römischen Rechtswissenschaft. Weimar, 1961.; *Novickij*, I. B. — *Pereterszkij*, I. Sz.: Római magánjog. Bp. 1950.; *Kaser*, M.: Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht. Weimar, 1956.; *Wilinski*, A.: Das römische Recht. Leipzig, 1966.

Wenger, L.: Quellen des römischen Rechts. Wien, 1953.; A római magánjog legmodernebb kézikönyve: *Kaser*, M.: Das römische Privatrecht. Bd. 1—2. München 1971. és 1975.; Az eljárásjoghoz: *Kaser*, M.: Das römische Zivilprozessrecht. München, 1966.; *Grosso*, G.: Obligazioni. Torino, 1966.

Pólay Elemér

Sz

SZABÁLYSÉRTÉS: I. A szabálysértések mint a büntetendő cselekmények külön csoportja (1490.) — II. Szabálysértéssé nyilvánítás és a szabálysértési jog kodifikációja (1492.) — III. Az anyagi szabálysértési jog általános szabályai (1493.) — IV. A szabálysértési eljárás néhány alapvető kérdése (1495.)

I. A szabálysértések mint a büntetendő cselekmények külön csoportja.

A jogszabályokba foglalt, jogi védelemben részesített magatartási szabályok érvényesülésének igen jelentős biztosítéka, hogy megsértésük esetén elmaraszta|ó jellegű jogi *szankciók* alkalmazásának is helye lehet. A szabálysértés természetétől, a jogalkotó erre vonatkozó értékelésétől függ, hogy ahhoz a fejlődés során, az adott társadalmi rendszerben és az adott országban milyen szankció fűződik. Az újabb jogfejlődésben pl. elsősorban polgári jogi (főleg kártérítési), fegyelmi jogi, államigazgatási jogi és büntetőjogi szankciók között szokás különböztetni. A szankciók jellegük, illetve súlyuk szerint azután tovább is differenciálhatók. A szankciók elhatárolása mindamellett sok esetben nem könnyű, nem egyértelmű, hiszen pl. az államigazgatási pénzbírság és a büntetőjogi pénzbüntetés jellegében nagyfokú hasonlóságot mutat.

A jogalkotó elvileg azoknak a magatartási szabályoknak a megsértését tekinti a legsúlyosabbnak, amelyekre büntetőjogi büntetést is előír. Mindamellett a bűncselekmények természete sem azonos. Azon túl, hogy az egyes bűncselekmények más és más megítélés alá eshetnek, a törvényhozó a bűncselekmények bizonyos csoportjainak megkülönböztetése révén formálisan is jelezheti azok eltérő értékelését. A burzsoá jogban az 1810. évi francia Code pénal pl. a bűncselekmények hármas, bűntettekre (crimes), vétségekre (délits) és kihágásokra (contraventions) történő felosztását rögzítette, s a bűncselekmények ilyen hármas, illetve kettős felosztása az európai kontinens burzsoá büntető jogalkotásában széles körben elterjedt. A bűncselekmények közül — mint ismeretes — a kihágásoknak minősített cselekmények estek és esnek a legenyhébb megítélés alá. Egyes országokban — pl. az NSZK-ban — a büntetőjogi kihágások mellett, illetve a bűncselekményeken kívül kialakult továbbá a büntetendő cselekményeknek az a köre, amelyek a büntetőjogi kihágásokhoz hasonló megítélés alá esnek, mindamellett nem tekintik azokat bűncselekményeknek. E cselekményeket az adott jogrendszer jogi terminológiájától függően „szabálysértés"-ként, „szabálytalanság"-ként stb. büntetik. Az európai szocialista országokban pedig az új jogrendszer kiépítésének és fejlesztésének menetében nem is ismerték el a büntetőjogi kihágás kategóriáját, hanem — egyebek között a volt kihágások átminősítésével — általában a büntetendő cselekmények külön, bűncselekményektől elválasztott, azoknál enyhébben minősülő csoportját alakították ki. A magyar jogi szóhasználattal élve ezek az ún. „szabálysértések". Ily módon a szocialista országokban a *büntetendő cselekmények három alapvető csoportja* különböztethető meg, éspedig a bűncselekmények, a szabálysértések és a fegyelmi vétségek. Ezeken kívül azonban a széles körben jelentkező egységesítési törekvések ellenére lehetnek más olyan cselekmények is, amelyekre speciális szabályok szerint a büntetőjoginál elvileg enyhébb, mégis büntető természetű szankciók (speciális bírság, rendbírság, végrehajtási bírság stb.) alkalmazhatók.

A burzsoá jogtudományban elsősorban azt vizsgálták, hogy a kihágások és a többi bűncselekmények minőségileg különböznek-e egymástól. Az 1810. évi francia büntető törvénykönyv a kihágások és a bűncselekmények más csoportjai között a kilátásba helyezett büntetések súlya szerint tett különbséget. A büntetések megállapításánál azonban nyilvánvalóan az adott jogsértéseknek tulajdonított súlybeli eltérésből indult ki. A látszat ellenére tehát már ez a törvénykönyv minőségi ismérvek alapján tett különbséget a bűncselekmények különböző csoportjai között. A jogtudomány a későbbiek során számos kísérletet tett azután arra, hogy a fokozati eltérésen túl is keresse a kihágásként értékelt, illetve értékelendő jogsértések, továbbá a büntetőjogi kihágásokhoz hasonló egyéb cselekmények (szabálysértések, szabálytalanságok stb.) természetét. Meg lehet azonban állapítani, hogy a *kihágások matériális jellemzőinek meghatározását célzó elméletek* egyi-

ke sem talált általános elismerésre a burzsoá jogtudományban, a bűncselekmények egyéb csoportjaitól való elhatárolást illetően általában egyikük sem állta ki a pozitív jogi szabályozás kritikáját. Több országban talán a legszélesebb körben az a felfogás terjedt el, amely a kihágások alatt meghatározott közigazgatási rendszabályok megsértését értette. A különböző elméletek kritikai értékeléséből és a kihágási tényállások elemzéséből kiindulva hasonló következtetésre jutott a magyar jogtudományban *Angyal* Pál, aki szerint a kihágás rendbontó közigazgatás-ellenesség, — a bűntett pedig rendszerint erkölcsi rosszallást is kiváltó jogellenesség. A kihágások ilyen felfogásával összefüggésben fejlődött ki többek között az ún. *„közigazgatási büntetőjog" elmélete* is, amelynek megalapozásában elsősorban James *Goldschmidt* munkásságának van nagy érdeme. Véleménye szerint ugyanis a közigazgatási büntetőjog azoknak a szabályoknak az összessége, amelyek alapján a köz- vagy államjólét megteremtésére hivatott államigazgatás a közigazgatási rendszabály áthágására mint tényálladékra, államjogi felhatalmazás keretében és jogtétel formájában közigazgatási következményként büntetést szab. Ez a felfogás materiális szempontból még a kihágásokhoz kötődik. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a fejlődés során kifejezést kapott a közigazgatási büntetőjog olyan meghatározása is (l. ehhez pl. W. Robert *Pfund* munkáját), miszerint ez az igazgatási törvények büntetőjoga, vagyis az a büntetőjog, amely az igazgatási törvényekbe foglalt normákat teljes értékű tilalommá vagy paranccsá teszi. Ilyen értelemben végül is ide sorolható a közigazgatási jogszabályokat sértő és büntetőjogi kihágásként értékelt cselekményeken kívül valamennyi közigazgatási normát sértő és büntetőjogilag vagy quasi büntetéssel szankcionált magatartás, függetlenül attól, hogy azokat a törvény esetleg bűntettként, vétségként, vagy pedig a büntetőjog keretein kívül, szabálysértésként, szabálytalanságként stb. bünteti. Ezek mellett ismeretes viszont a közigazgatási büntetőjog olyan felfogása is, amely a materiális ismérvek kizárásával, csupán formai-szervezeti szempontból tartotta megközelíthetőnek a közigazgatási büntetőjog fogalmát. Adolf *Merkl* pl. úgy foglalt állást, hogy a közigazgatási büntetőjog és a bűnügyi büntetőjog (Kriminalstrafrecht) fogalmilag csakis a hatáskörök megállapítása révén különböztethető meg egymástól, az előbbi esetben igazgatási, az utóbbiban pedig bírói szervek hatásköréről van szó.

A szabálysértésként büntetni rendelt jogsértések általános tartalmi jellemzőinek, bűncselekményektől megkülönböztető ismérveinek vizsgálata a szabálysértési jog egyik központi és napirenden levő kérdése az európai szocialista országokban. A *szabálysértések ismérveinek meghatározását* általában megkísérlik a szabálysértési kódexek rendelkezései is. A szabálysértés fogalmának meghatározására irányuló törvényhozási törekvések közül példaként csupán néhány újabban elfogadott törvénykönyvben kifejezésre jutó álláspontra utalunk. A szabálysértésekről szóló 1971. évi lengyel törvény szerint szabálysértés miatt csak az a személy vonható felelősségre, aki olyan társadalomra veszélyes cselekményt követ el, amelyet az elkövetés idején hatályban levő törvény főbüntetésként három hónapig terjedő elzárással, három hónapig terjedő szabadságkorlátozással, 5000 złoty-ig terjedő pénzbírsággal vagy megrovással fenyeget. Az 1969. évi bolgár szabálysértési törvénykönyv alapján az államigazgatási szabálysértés olyan cselekmény, amely sérti a szocialista államigazgatás megállapított rendjét, amelyet bűnösen követtek el, és amelyre nézve kinyilvánították, hogy az államigazgatási eljárásban kiszabandó államigazgatási büntetéssel büntetendő. Az 1968. évi magyar szabálysértési kódex preambuluma alapján szabálysértésnek az államigazgatási szervek munkáját akadályozó, valamint a társadalmi együttélés szabályait sértő, társadalomra csekély fokban veszélyes, jogellenes cselekmények tekinthetők. Már ezek is jelezhetik, hogy a szabálysértések fogalmi elemei között a vonatkozó törvények — de ugyanúgy az irodalmi felfogások — a pozitív jogi szabályozást is számításba véve esetleg más és más elemeket emelnek ki. A szabálysértések materiális fogalmi elemeit illetően azonban általában kifejezést kap az az álláspont, hogy a szabálysértések államigazgatás-ellenes magatartások. Ez — mint elhatárolási alap — mindamellett az adott jogrendszerben viszonylagos értékű lehet, éspedig nem csupán azért, mert problémákat vet fel maga az államigazgatás-ellenesség mibenléte is. A magyar szabálysértési kódex pl. külön rögzítette, hogy az államigazgatás-ellenes magatartásokon kívül szabálysértéseket képezhetnek a társadalmi együttélés egyéb szabályait sértő cselekmények (pl. a lopás enyhébben minősülő alakzatai) is, 1978. évi büntető törvénykönyvünk pedig az államigazgatás-ellenesnek minősíthető, azonban a társadalomra fokozott mértékben veszélyesnek tartott egyes cselekményeket (így a hivatalos személy elleni erőszakot, az adócsalás és a lőfegyverrel való visszaélés súlyosabb eseteit stb.) bűncselekményként értékelte. Az államigazgatás-ellenesnek minősíthető jogsértések közül másokat a jog viszont enyhébben, pl. csupán fegyelmi vétségként szankcionál, s az is előfordulhat, hogy az államigazgatás-ellenesnek tekinthető jogsértéshez büntető vagy quasi büntető (szabálysértési, fegyelmi stb.) szankció nem is kapcsolódik. Az egyes jogrendszerekben a szabálysértés igen fontos tartalmi elemének tekintik továbbá, hogy az csak bűnös (szándékos vagy gondatlan) magatartás lehet. A bűncselekményektől, illetve más büntetendő cse-

lekményektől való elhatárolás szempontjából azonban ez az ismérv sem tekinthető megkülönböztető jellegűnek, hiszen a bűnösség nem csupán a szabálysértés szükséges eleme lehet. Ezeket figyelembe véve, — a szabálysértések általános tartalmi ismérveinek megállapításánál, különösen pedig a szabálysértések bűncselekményektől történő elhatárolásánál azt tartjuk a legfontosabb szempontnak, hogy *a szabálysértések ténylegesen, illetve a jogalkotó megítélése szerint a bűncselekményeknél kisebb mértékben veszélyesek a társadalomra.* A szabálysértés tehát a jogszabályban azzá nyilvánított, a bűncselekményeknél a társadalomra csekélyebb mértékben veszélyes magatartás. (Utalni kell azonban arra, hogy a szocialista országokban nem tekinthető elszigeteltnek az az álláspont sem, mely szerint a társadalomra veszélyesség csak a bűncselekményekre jellemző, a bűncselekmények éppen ebben különböznek a többi jogsértéstől.) Az előbbiekből következik, hogy a szabálysértési anyagi és szabálysértési eljárási jog az anyagi büntetőjoghoz, illetve a büntető eljárási joghoz képest sajátos, bár intézmény- és fogalomrendszerük több szempontból nagyfokú hasonlóságot mutat. A hasonlóság nem is meglepő, ha számításba vesszük, hogy a bűncselekmények és a szabálysértések eltérő megítélésük ellenére is egyaránt büntetendő cselekmények, sőt egyes országokban a szabálysértési jog nagyrészt a kihágási büntetőjogból alakult ki.

II. Szabálysértéssé nyilvánítás és a szabálysértési jog kodifikációja.

A feudális büntető bíráskodás önkénye széles körű kritikát és tiltakozást váltott ki a francia felvilágosodás irodalmában. Az önkény felszámolását célzó törekvések magukévá tették azt az igényt, amelyet Cesare *Beccaria* vetett fel külön éllel, nevezetesen a *bűncselekmények és büntetések törvényességének követelményét.* A polgári forradalom menetében azután a francia Nemzetgyűlés az Ember és polgár jogainak 1789. augusztus 26-i deklarációjában kimondta, hogy a törvény csak a szigorúan véve és nyilvánvalóan szükséges büntetéseket állapíthatja meg, és csak a bűncselekmény elkövetése előtt elfogadott és kihirdetett, valamint törvényesen alkalmazott törvény alapján lehet bárkit is megbüntetni. Ez a rendelkezés elvileg kizárta azt a lehetőséget, hogy tetszés szerinti cselekményekre tetszés szerinti büntetéseket szabjanak ki. A „nullum crimen, nulla poena sine lege" elvét az 1810. évi büntető törvénykönyv pedig kifejezetten úgy fogalmazta meg, hogy egy kihágás, vétség, bűntett sem büntethető másként, mint olyan büntetéssel, amelyet a törvény az elkövetésük előtt megállapított. Az új francia jogban tehát az önkény megakadályozása érdekében ez az elv a bűncselekmények egyik csoportjaként elismert kihágásokra is kiterjedt. Figyelemre méltó továbbá, hogy a törvény a kihágások esetében is a szoros értelemben vett, a parlament által elfogadott törvényt jelentette. A kihágások és büntetésük megállapításának ilyen felfogása — mely történetileg elsősorban az államhatalmi ágak elválasztásának, a parlamenti jogalkotó hatáskör előtérbe helyezésének, és ezekkel együtt az állampolgári jogok védelmének igényéből táplálkozott — nagy hatást gyakorolt más burzsoá országok jogfejlődésére is. A törvényi szintű szabályozás követelménye mindamellett a későbbi fejlődés során több helyütt, sőt magában Franciaországban is törést szenvedett. 1832 óta a büntető törvénykönyv felhatalmazása alapján lehetőség nyílt pl. arra, hogy a polgármester rendészeti jogkörében megállapítsa, milyen cselekmények esnek a büntető törvénykönyv adott cikkelyében szankcionált magatartások közé. A büntető törvénykönyvbe foglalt szabály általános értelemben előírta, hogy a rendőri szabályoknak való nem engedelmeskedés kihágási pénzbírságot von maga után stb. A legjelentősebb változás azonban az 1958. évi alkotmány elfogadásával következett be. Ennek alapján ugyanis nemcsak arra nyílt lehetőség, hogy bizonyos kihágási tényállásokat, illetve azok egyes elemeit rendeletek tartalmazzák, hanem az alkotmány lehetővé tette, hogy a kihágások és szankcióik megállapítása is — a törvényben rögzített szankciók általános keretei között — egységesen rendeleti szintre kerüljön. Ezt a megoldást elsősorban arról az oldalról bírálták, hogy mindez — különösen a kihágások jogkövetkezményeinek megszigorításával együtt — az igazgatás jogkörének nagyfokú kiterjesztését, az állampolgárt védő garanciák korlátozását jelenti.

A „nullum crimen, nulla poena sine lege" elve a szabálysértések és büntetésük megállapításának nagyfontosságú követelménye azokban az európai szocialista országokban is, ahol a szabálysértések a büntetendő cselekmények külön, bűncselekményektől leválasztott csoportját képezik. Ez az elv mindenekelőtt a szabálysértést megállapító jogszabályok visszaható erejének garanciális szempontból történő korlátozását jelenti, azt, hogy szabálysértés miatt csak akkor legyen helye felelősségre vonásnak, ha a cselekményt annak elkövetése előtt a jogszabály szabálysértéssé nyilvánította. Más kérdés, hogy az elbíráláskor — mint a magyar jogban — esetleg a cselekmény elkövetése után hatályba lépett jogszabály is alkalmazható lehet, ha ez az elkövető számára kedvezőbb megítélést eredményez.

Történetileg összefügg az elvvel annak a nagy fontosságú kérdésnek a rendezése is, hogy *milyen jogszabály,* illetve *milyen szerv nyilvánítható valamely cselekményt szabálysértéssé.* Ezen a téren az európai szocialista országok jogalkotásában jól kirajzolódik az a törekvés, hogy a cselekmények szabálysértéssé nyilvánítását meghatározott jogszabályok, illetve meghatá-

rozott szervek számára tartsák fenn. Az 1968. évi magyar szabálysértési kódex szerint pl. valamely tevékenységet vagy mulasztást az országgyűlés által alkotott törvény, az Elnöki Tanács törvényerejű rendelete, továbbá kormányrendelet vagy tanácsrendelet nyilvánítható szabálysértéssé. Szabálysértési kódexünkben vannak megszorítások a szabálysértés miatt alkalmazható büntetések megállapítása tekintetében is. Így az 1974-ben módosított kódex alapján a tanács rendelete háromezer forintban állapíthatja meg a pénzbírság legmagasabb összegét, szabálysértés miatt elzárásbüntetést pedig csak törvény vagy törvényerejű rendelet állapíthat meg. Jogalkotásunk tehát méltányolta azt a szempontot, hogy a szabálysértéshez fűződő szankciók, az állampolgárral szemben alkalmazható kényszer jelentőségéhez mérten kellően magas, sőt bizonyos esetekben törvényi szinten határozzák meg a szabálysértésként üldözendő cselekményeket és büntetésüket. A magyar jog szerint erre egyébként — az előbbiekből kitűnően — csak testületi szervek, éspedig az az államhatalmi-képviseleti testületek, valamint az államigazgatás legmagasabb szintű testületi szerve — és csupán meghatározott jogszabályi formában jogosultak. Igen fontos biztosítéka ez annak, hogy a jogsértések társadalomra veszélyességének megítélésében a szubjektivitást, az esetlegességet a lehetőségek szerint kizárják. A személyi szabadsághoz való alkotmányos jog alóli kivételként jelentkező elzárás tekintetében pedig további biztosíték, hogy szabálysértés miatt elzárás csak a törvényi szintű jogszabályokban megállapított esetekben lehetséges. Figyelemmel azonban arra, hogy pl. a szabálysértésként minősíthető jogsértések között jelentős súlybeli eltérések lehetnek, továbbá a törvények végrehajtására kiadott jogszabályok megsértését is indokolt lehet szabálysértési szankcióval sújtani, adott esetekben az esetleges helyi különbségeket is szükséges számításba venni, túlzó az a követelmény, hogy a szabálysértéssé nyilvánítás és a szabálysértések büntetésének megállapítása kizárólag törvényi szintre tartozzon.

Kérdéses, indokolt-e az az igény, hogy a szabálysértés jogszabályi tényállásának *valamennyi elemét* az említett szervek és az említett jogszabályokban határozzák meg, nevezetesen az, hogy a büntetendőség és a szankció előírásán túlmenően magukat a szabálysértési szankcióval védett magatartási szabályokat is a szabálysértések jogszabályi tényállásai kimerítően tartalmazzák. Gyakorlatilag ugyanis elterjedt az a szabályozási mód hazánkban — amely egyébként a büntetőjogban sem ismeretlen —, hogy a szabálysértés jogszabályi tényállása több esetben csak azt tartalmazza, a másutt meghatározott magatartási szabályok megsértését szabálysértésként minősíti és mint ilyent, szabálysértési szankcióval büntetni rendeli. Ezek a magatartási szabályok pedig egyes szabálysértési tényállások megfogalmazásai szerint nem csupán a szabálysértéssé nyilvánításra hivatott jogszabályok és nem is kizárólag csak a jogszabályként elismert formába foglalt szabályok lehetnek. A büntetendőség és a szankció megállapítása tehát ilyen esetben is a törvényben, törvényerejű rendeletben, kormányrendeletben és tanácsrendeletben történik, a felelősség szempontjából releváns konkrét magatartási szabály megállapítása azonban más szervhez tartozhat, illetve más szabályban keresendő. E megoldási módozat mellett szól, hogy indokolatlan lenne a szabálysértési szankciót igénylő, ugyanakkor szerteágazó, és sokszor technikai jellegű, gyors változásoknak kitett magatartási szabályok szabálysértési tényállásban való kimerítő meghatározása, vagy a technikai jellegű szabályok esetében esetleg az is, hogy ezeket valamely, az alkotmányban elismert jogszabályi formába foglalják. A szubjektivitás, az esetlegesség kizárására elegendő biztosíték, ha a szabálysértéssé nyilvánításra hivatott jogszabályok tárgyszerűen jól körülhatárolják a szabálysértési szankcióval védett magatartási szabályok körét, és rögzítik a megsértésük esetére előírt szankciók kereteit. Az ilyen megoldás ellen munkál viszont az a felfogás, mely különösen azt teszi kifogás tárgyává, hogy gyakorlatilag esetleg jogszabályi formába nem is foglalt magatartási szabály megsértéséért vonhatnak valakit szabálysértési felelősségre. Támogatja ezt az álláspontot jogforrási rendszerünknek az az alapvető elve is, miszerint csak meghatározott szintű és megfelelő formában közzétett jogszabályok tartalmazhatnak olyan rendelkezéseket, amelyekből az állampolgárokra közvetlenül jogok származnak, vagy amelyek az állampolgárokra közvetlenül kötelezettségeket rónak, amelyek az állampolgárok jogait vagy kötelezettségeit közvetlenül érintik, amelyek ismerete jelentős az állampolgárok jogainak és jogos érdekeinek védelme, valamint kötelezettségeik teljesítése szempontjából.

Praktikus okok miatt nem csupán Magyarországon, hanem máshol is megfigyelhető a szabálysértési jog előbbi, vagy hasonló értelemben vett „oldottsága". Az európai szocialista országokban azonban általános az a törekvés, hogy az áttekinthető és következetes szabályozás, valamint az állampolgári jogok garanciáinak biztosítása érdekében a szabálysértési jog legfontosabb szabályait *kodifikálják*. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó, hogy a szocialista országokban általában törvényi szinten, egységesen rendezték az anyagi szabálysértési jog általános kérdéseit és a szabálysértési eljárást.

III. Az anyagi szabálysértési jog általános szabályai.

Az egyes jogsértéseknek tulajdonított kisebb társadalomra veszélyességből természetszerűleg

következik, hogy a jog ezek elkövetését enyhébb szankcióval, enyhébb büntetéssel fenyegeti. Ez azonban még nem tenné indokolttá, hogy a jogsértések meghatározott körét a büntetendő cselekmények formálisan is megkülönböztetendő csoportjaként, adott esetben szabálysértésekként értékeljék. A formális megkülönböztetést az magyarázza, hogy a nagyjában-egészében hasonló társadalmi veszélyességűnek tekintett cselekmények egészében hasonló társadalmi megítélés alá tartoznak, illetve hasonló jogi megítélésre teremtenek alapot. Ezt kívánja különösen a különbségeket figyelembe vevő, emellett azonban az egységes, következetes és áttekinthető jogi szabályozás, a kodifikáció igénye, éspedig mind anyagi jogi, mind eljárási szempontból. Mindez kirajzolódik a burzsoá és a szocialista jogrendszerekben egyaránt.

Az általános anyagi jogi szabályok tárgyalásakor nem érdektelen először arra utalni, hogy a bűncselekmények más csoportjaihoz képest milyen sajátosságok jelentkezhetnek azokban a burzsoá országokban, ahol a kihágásokat bűncselekményeknek, ugyanakkor a bűncselekmények külön csoportjának tekintik. Franciaországban pl. a bűntettel és vétséggel ellentétben a kihágások esetében a kísérlet és a bűnrészesség sohasem büntetendő. A bűncselekmények más csoportjaival szemben a kihágások tekintetében a halmazati büntetés rendszere érvényesül, az enyhítő körülmények hatása a bűncselekmények különböző csoportjainál eltérő. Az enyhítő jogi kifogások a kihágásokra nem alkalmazhatók. A kihágások első négy csoportjába tartozó cselekmények miatti elítélés nem kerül be a bűnügyi nyilvántartásba, a büntetés elévülési ideje a kihágások esetében egységesen a legrövidebb, kihágás miatt rehabilitációnak, kiadatásnak nincs helye stb. Ezek a sajátosságok pedig elsősorban a kihágások enyhébb megítélésével, illetve büntetésük csekélyebb súlyával függenek össze.

Az anyagi szabálysértési jog a büntetőjoghoz képest sajátos vonásokat mutat azokban az európai *szocialista országokban* is, ahol a szabálysértések a büntetendő cselekmények bűncselekményektől leválasztott, enyhébben minősülő csoportját alkotják. A szabálysértések büntetendő cselekmények külön csoportjaként való felfogása azonban az egyes országokban — mint már utaltunk is erre — nem zárja ki az anyagi szabálysértési jog és a büntetőjog közötti nagyfokú hasonlóságot. Ezt még akkor is meg kell állapítani, ha a szabálysértésekre vonatkozó jogszabályok esetleg a tartalmilag hasonló jogintézményekre a büntetőjogitól eltérő terminológiát alkalmaznak, így pl. nem pénzbüntetésről és szabadságvesztésről, hanem pénzbírságról és elzárásról stb. szólnak.

A szabálysértés meghatározásával, a szabálysértéssé nyilvánítással és a szabálysértést meghatározó jogszabályok időbeli hatályával összefüggő problémákon túl e helyütt indokolt külön is kiemelni az anyagi szabálysértési jog néhány alapvető kérdését. Mindenekelőtt az érdemel figyelmet, hogy a szabálysértési felelősségre vonás tekintetében van-e szerepe az alanyi bűnösség feltételének. Meg lehet állapítani, a felelősségre vonásnak ez a feltétele a büntetőjoghoz hasonlóan általában a szabálysértési jogban is jelentkezik, ilyen értelemben a szabálysértési felelősségre vonáshoz nem elegendő csupán a tárgyi jogsértés. Az 1968. évi magyar szabálysértési kódex is kimondta, hogy szabálysértés miatt az elkövető akkor vonható felelősségre, ha cselekménye szándékos vagy gondatlan, kivéve ha a szabálysértést meghatározó külön jogszabály csak a szándékos elkövetést bünteti. A bűnösség feltételének kifejezett vagy közvetett módon történő elismerése mellett is az egyes jogrendszerekben azonban a felelősség alapja a büntetőjoginál esetleg szélesebb lehet. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy a szabálysértési felelősség ebből a szempontból a büntetőjogi és a tárgyi felelősség között helyezkedik el. Ezt a megoldást fogadta el pl. a magyar jogrendszer, az 1978. évi büntető törvénykönyv szerint ugyanis a gondatlanság csak akkor alapozhatja meg a büntetőjogi felelősséget, ha a kérdéses cselekmény gondatlan elkövetését a törvény büntetni rendeli. A gondatlanságot enyhébb bűnösségi formának tekinti, mint a szándékosságot, ezért a gondatlanság büntetendőségét kivételként kezeli. Az 1968. évi szabálysértési kódex viszont a felelősség alapjául a gondatlanságot fogadja el, a gondatlanság csupán akkor nem alapozhatja meg a felelősséget, ha a szabálysértést meghatározó jogszabály csak a cselekmény szándékos elkövetését bünteti.

A szabálysértési anyagi jog a bűnösség kategóriáján kívül is széles körben a büntetőjogihoz hasonló intézmény- és fogalomrendszerrel dolgozik, *felhasználja a büntetőjogban kialakított, vagy ott is használatos megoldásokat.* Így a szabálysértési jogban is jelentkezik a személyes felelősség elvének érvényesítése, felmerül az előkészület és a kísérlet, valamint a „részesek" büntethetőségének problémája, a szabálysértési anyagi jog nagyrészt a büntetőjoghoz hasonló körben szabályozza a büntethetőség akadályait, rögzíti a büntetéskiszabás elveit stb. Természetesen a büntetőjogi és a szabálysértési jogban alkalmazott konkrét megoldások — főleg a szabálysértések kisebb társadalmi veszélyességéből, csekélyebb súlyából eredően — jelentős, általában enyhébb megítélést eredményező *eltéréseket* mutatnak. Csak példaként utalunk arra, a szabálysértési jogban jelentkezhet az a követelmény, hogy intézményesen zárják ki az előkészület büntethetőségét; a kísérlet, a felbujtók és a bűnsegédek ne általában, hanem esetleg csak a jogszabályokban kivételesen megállapított esetekben legyenek büntetendők; a szabálysértés miatti büntethetőség és büntetés

elévülési ideje egységesen rövidebb legyen, mint a büntetőjogi büntethetőség és büntetés elévülési ideje, és ami alapvető jelentőségű, a szabálysértéshez fűződő hátrányos jogkövetkezmények a büntetőjoginál intézményesen enyhébbek legyenek, ide értve azt is, hogy a felelősségre vonás ne jelentsen büntetett előéletet.

A szabálysértések miatt megállapítható *büntetések* és a szabálysértés kapcsán alkalmazható *intézkedések* általános kereteit a szabálysértési kódexek annak figyelembevételével határozzák meg, hogy a szabálysértések a bűncselekményeknél csekélyebb mértékben veszélyesek a társadalomra. Éppen ezért a szabálysértési büntetések és intézkedések a büntetőjogi büntetéseknél és intézkedéseknél egységesen enyhébbek. A szocialista országok jogalkotása szerint a szabálysértések miatt alkalmazható büntetések és büntető jellegű intézkedések egyébként sokrétűek, körük és határaik az egyes országok jogalkotása szerint számos eltérést mutathatnak. A szabálysértések alapvető büntetésének azonban az európai szocialista országok jogalkotása a pénzbírságot tekinti (meghatározva a megállapítható pénzbírság legmagasabb összegét, mely az 1974-ben módosított 1968. évi szabálysértési kódexünk szerint pl. lényegében 10 000,— Ft-ig terjedhet), s emellett általában figyelmeztetést, meghatározott dolgok elkobzását, a határozat nyilvános közzétételét (a magyar terminológia szerinti intézkedéseket), bizonyos jogosítványoktól való megfosztást, engedély-visszavonást stb. tesz lehetővé. Egyes szocialista országok joga szabálysértés miatt a személyes szabadság megfosztását eredményező büntetési nem (elzárás) alkalmazását is megengedi, bár kivételes jelleggel, és viszonylag rövid időtartamra, azon túl, hogy bizonyos feltételekkel esetleg elismerte a pénzbírság elzárásra való átváltoztatásának lehetőségét, nevezetesen a meg nem fizetés vagy behajthatatlanság esetén. Így pl. a mai magyar jogban, mindamellett szabálysértés miatt büntetésként elzárást — mint azt az előbbiekben is tárgyaltuk — csak törvény vagy törvényerejű rendelet állapíthat meg, s annak leghosszabb tartama nem haladhatja meg a harminc napot, az 1974. évi módosítás óta pedig, ha ugyanazt a személyt több elzárással sújtható szabálysértés miatt egy eljárásban vonják felelősségre, a kiszabható elzárás tartama hatvan napnál hosszabb nem lehet. A szabálysértés miatt alkalmazható elzárás lehetősége azonban — még akkor is, ha ez kivételesnek tekinthető — vitára adhat alkalmat, éspedig különösen akkor, ha ennek kiszabására nem a bíróság jogosult. Mint *Szatmári* Lajos kifejtette, az elzárás ugyanis szabadságvesztés-büntetés és mint ilyen, tipikusan büntetőjogi büntetés, nem illeszkedik eléggé az államigazgatási jogi felelősséghez. Felmerül továbbá, hogy szabadságvesztés-büntetést csakis a bíróság előtti eljárásban lehessen kiszabni, ahol a törvényes elbírálás fokozott garanciái állnak rendelkezésre.

IV. A szabálysértési eljárás néhány alapvető kérdése.

Általános jelenség, hogy kisebb súlyú, kisebb társadalmi veszélyességű, éppen ezért enyhébb büntető szankcióval fenyegetett kihágások, illetve szabálysértések miatti eljárás eltéréseket mutat a bűncselekmények más csoportjaiban, vagy pedig általában a bűncselekmények esetén követett eljáráshoz képest. Nyilvánvaló, hogy ezen a területen pl. indokolt az eljárás során alkalmazható kényszerintézkedések szűkítése, másként merülhet fel az opportunitás és a legalitás kérdése, a döntő szempont azonban az, hogy az eljárási ökonómia igénye a büntetendő cselekményeknek ebben a csoportjában hangsúlyozottan felveti, az enyhébb büntető szankcióval való fenyegetettség pedig megkönnyíti azoknak az aggályoknak a leküzdését, amelyek az eljárás egyszerűsítéséhez, gyorsításához fűződnek. A kihágási, illetve *szabálysértési eljárás specialitása* tehát az említett cselekmények kisebb súlyából és az egyszerűsítés igényéből származik; a többi bűncselekményben, illetve általában a bűncselekményekben követett eljáráshoz való *hasonlósága* viszont abból a követelményből ered, hogy a büntetendő cselekményeknek ebben a csoportjában is biztosítsák a törvényes elbírálás büntető eljárásban kimunkált és rögzített alapvető garanciáit. Adott esetekben ezek a körülmények magyarázzák a szabálysértési eljárás államigazgatási eljáráshoz való hasonlóságát, másrészt az attól való eltéréseket is.

A kihágási eljárás speciális jellege azokban a burzsoá országokban is megfigyelhető, ahol a klasszikusnak tekinthető felfogás szerint a kihágások bűncselekményt képeznek, és ez kifejezésre jut a hatásköri szabályok megállapításánál is. Példaként ismét csak a francia jogra hivatkozunk. Franciaországban ugyanis a bűncselekmények mindhárom csoportjában bíróság jár el, jóllehet a bűncselekmények különböző csoportjainak elbírálására különböző bíróságok jogosultak. Ezen túlmenően a kihágási eljárás sajátossága különösen abban keresendő, hogy a bűnüldözés lehetőségének elévülési ideje a bűntett, vétség és a kihágás tekintetében eltérő. Különbséget mutatnak az eljárás szakaszai, hiszen bűntett miatt az eljárás kötelezően két részre tagozódik, éspedig a vizsgálati és az ítélkezési szakaszra, vétségeknél a vizsgálati szakasz lényegében fakultatív, míg a kihágásoknál vizsgálatra elvileg nem is kerül sor. Figyelemre méltó, hogy előzetes letartóztatás a kihágás esetében nem lehetséges. Különböznek az eljárási szabályok a bűncselekmények említett csoportjait tárgyaló bíróságok előtt, és eltérések jelentkeznek a jogorvoslat lehetőségének tekintetében ,hiszen a felleb-

bezés a vétségi eljárásban pl. általánosan elismert, a kihágások esetében viszont korlátozott, felülvizsgálati panasznak (pourvoi en revision) pedig kihágás esetén nincs is helye.

A kihágási, illetve szabálysértési eljárás elméleti és gyakorlati szempontból legexponáltabb problémája kétségkívül a *hatásköri szabályok* megállapítása. Még pontosabban: az a kérdés, hogy elbírálásuk *bírói, vagy pedig igazgatási szervek hatáskörébe* tartozzék. A francia polgári forradalom és az azt követő időszak jogalkotásában „a bírói hatalom a bírákra tartozik" elvének 1791. évi alkotmányi rögzítéséből, továbbá az igazgatási rendészetből kivett kihágások bűncselekmények egyik csoportjaként való felfogásából már csak logikailag is egyértelműen következett a kihágási ítélkezés bírói hatáskörbe utalásának szüksége. Ennek ellenére Franciaországban csak a 19. század második felében számolták fel az igazgatási szervek kihágási ítélkező jogkörét. Az európai kontinens több más országában — közöttük Magyarországon — a polgári átalakulást követően ugyancsak fennmaradt a közigazgatási szervek büntető ítélkező jogköre, éspedig a bűncselekmények egyik csoportját képező kihágások meghatározott körében, illetve a fejlődés során elismerték azt a bűncselekmények mellett létező egyéb kisebb súlyú büntetendő cselekményekben. A közigazgatási büntető „bíráskodás" fennmaradásának okai között nagy szerepe volt az igazgatási szervek akcióképességének biztosítását és fokozását célzó politikai szempontoknak, de fennmaradását és fejlesztését támogatták más praktikus megfontolások is. A közigazgatási büntető bíráskodás indokait vizsgálva a felszabadulás előtti magyar jogirodalomban *Márffy* Ede pl. azt emelte ki, hogy az államhatalom a közigazgatási jogszabályok megsértésének büntetésével a maga célját, a közigazgatás zavartalan menetének biztosítását csakis úgy érheti el, ha a büntetés lehetőleg azonnal nyomon követi a kihágás elkövetését. Ez a bíróságok alapos, de ezért is lassú eljárása miatt aligha volna mindig elérhető. Az igazgatás közvetlenül is figyelemmel lehet olyan külső körülményekre, melyek bírósággal való megismertetése az eljárást egyébként is nagyon elhúzná. Jelentős költségmegtakarítást is eredményez a sokkal olcsóbban dolgozó közigazgatási hatóságok hatáskörének megállapítása.

A fejlődés ellentmondása, hogy a feudális gyökerű, főleg az államhatalmi ágak elválasztásának követelménye és a garanciák korlátozása miatt elméletileg elmaradt intézmény fennmaradt több burzsoá országban. Sőt azt mondhatnók, a közigazgatási büntető bíráskodást — melynek igazolását elősegítette a külön közigazgatási büntetőjog elmélete is — modern intézménynek kell tekinteni. A burzsoá állam ugyanis mind szélesebb körben avatkozik be a gazdasági és kulturális életbe, ezzel összefüggésben az igazgatás szerepe megnő, az igazgatás egyre több, elsősorban ehhez kapcsolódó területen jut igazságszolgáltatási jellegű, büntető jogosítványokhoz, s ebbe az irányba mutat egyebek között a kihágások depönalizálása is. Ez a folyamat nem annyira nyilvánvaló egyes országokban (különösen pl. Angliában), azonban általában véve azt lehet mondani, hogy mindez a mai burzsoá jogfejlődés új, jól követhető tendenciája, s megvalósulása a jogtudomány részéről sem ütközik komolyabb ellenállásba.

A burzsoá jogtudomány általában nem veti el a közigazgatási büntető bíráskodás gyakorlatát, mindamellett széles körben jelentkező kívánalom, hogy ezt bizonyos határok között tartsák, éspedig elsősorban abból kiindulva, hogy a közigazgatási szervek büntető ítélkezése jogállásuknál fogva nem biztosíthatja ugyanazt a független elbírálást, mint a bíróságok eljárása. Ebből a szempontból különösen az elzárásbüntetés alkalmazásának tilalma, továbbá a bírói felülvizsgálat meghatározott körben való lehetővé tétele a burzsoá jogfejlődés jól kirajzolódó igénye. Ezek mellett garanciális oldalról elsősorban abban keresik a közigazgatási büntető bíráskodás fejlesztésének lehetőségeit, hogy az eljárást a bírói eljáráshoz közelítsék, jóllehet a közigazgatási büntető eljárás egészében egyszerűbb, szélesebb körben alkalmazhatják, illetve kialakítják az eljárás néhány igen egyszerű formáját is, elsősorban a büntetőparancs és a helyszíni bírságolás intézményét. A kisebb súlyú büntetendő cselekmények elbírálására hivatott közigazgatási büntető bíráskodás mindmáig jellemző vonása maradt azonban a hatáskörrel rendelkező közigazgatási szervek szétforgácsoltsága, az egyszemélyi döntés favorizálása, és az, hogy a burzsoá jog e funkció ellátására általában nem alakít ki külön szervezeti formákat. Mindez nagymértékben kétségessé teszi azt az egyébként többször felmerülő kívánalmat, hogy a közigazgatási apparátus keretein belül biztosítsák az eljáró szervek függetlenségét.

Az *igazgatási büntető bíráskodás intézményét a szocialista jog is ismeri.* Kialakulásában nyilvánvaló a korábbi, burzsoá jogalkotás hatása. A szocialista jogrendszer kiépülésével azonban e téren is igen jelentős változások történtek, azon túlmenően, hogy az igazgatási apparátus átalakításával az intézmény társadalmi jellege megváltozott. Ezek közül külön ki kell emelni, hogy a szocialista országokban általában nem tartották fenn, nem fogadták el a közigazgatási szerveknek azt a jogát, hogy bűncselekményekben, illetve az azok egyik csoportját képező kihágásokban döntsenek. A közigazgatási szervek a bűncselekményektől elválasztott cselekmények külön csoportjának, a magyar terminológia szerint a szabálysértések elbírálására kaptak csupán hatáskört. Ez alkotmányjogi szempontból alapvető jelentőségű, még akkor is,

ha a kihágások szabálysértéssé minősítéséről volt szó — mint a magyar jogban —, és ezekben továbbra is fennmaradt az igazgatási szervek hatásköre.

A szabálysértések elbírálásának igazgatási szervek hatáskörébe utalását a szocialista országokban az az értékelés támogatja, hogy ezek az igazgatási jogi normákat, az államigazgatás rendjét sértő vagy veszélyeztető magatartások, amelyek védelme elsősorban az igazgatási szervekre kell hogy tartozzék. Az igazgatásellenesség ismérve azonban a szabálysértések esetében többször viszonylagos értékű. Ezért, valamint a bírói igazságszolgáltatás alkotmányos követelménye miatt az igazgatási szervek ítélkező hatáskörének elvi megalapozása számos nehézségbe ütközik. Nem is annyira az elvi, mint inkább a célszerűségi szempontoknak van nagy jelentősége a szabálysértési ítélkezés igazgatási hatáskörbe utalásánál. Így annak a felfogásnak, hogy az egyszerű, gyors és legkevésbé költséges elbírálás jobban biztosítható az igazgatási szervek részéről, mint a rendes bíróságok előtti eljárásban. Ennek érdekében pedig a kisebb társadalmi veszélyességű, enyhébb szankciókkal fenyegetett szabálysértésekben a sokoldalú szervezeti és eljárási garanciával körülvett bírói úttal szemben engedmény tehető az igazgatási szervek javára. Az elvi fenntartások enyhítését elősegítette a szabálysértések büntetendő cselekmények bűncselekményektől elválasztott csoportjaként való meghatározása is. Több szocialista ország jogalkotásában (pl. a Szovjetunióban, Romániában) azonban határozottan jelentkezett az a törekvés, hogy amennyiben a szabálysértés jellegét tekintve közel áll a bűncselekményhez, illetve súlyosabb büntetéssel sújtandó, az adott szabálysértésekben ne igazgatási szerv, hanem bíróság járjon el. Ez az igény garanciális megfontolások alapján elsősorban akkor merül fel, ha a szabálysértés miatt a személyes szabadság megfosztását, vagy korlátozását eredményező szankció is kiszabható.

Garanciális és egyéb okok miatt (pl. összefüggés alapján) tehát egyes szocialista országokban a bíróság is eljárhat szabálysértési ügyekben, Jugoszláviában pedig a fejlődés során megjelent a szabálysértési ügyekben eljáró, bíróságokéhoz hasonló jogállású szervek által végzett szabálysértési bíráskodás. Több helyütt a jogszabályokban meghatározott esetekben jogosultak lehetnek más szervek (társadalmi bíróságok, fegyelmi hatóságok stb.) is szabálysértés elbírálására. Az európai szocialista országokban azonban az *alapvető forma az igazgatási, illetve az ahhoz kapcsolódó szervek által ellátott szabálysértési „bíráskodás"*, ami a szabálysértési felelősség „államigazgatási jogi felelősség"-ként való értékelésének igen lényeges eleme. Az ebben a körben eljáró szervek egyébként az egyes országokban, még inkább a nemzetközi összehasonlítás szintjén eltérő természetűek lehetnek.

Szatmári Lajos megállapítása szerint az a két fő tényező, amely a szabálysértési hatóságok egy-egy típusát meghatározza, a következő: elválik-e a szabálysértési ügyintézés a szervezeti-hatásköri önállóság jegyében az ún. tipikus államigazgatási feladatmegoldó tevékenységtől, valamint az, hogy az államigazgatási szerv egyedi vagy testületi szervként bírálja-e el a szabálysértést. A konkrét államigazgatási feladatmegoldó tevékenységet végző szervek ítélkező jogosítványának megállapítását elsősorban célszerűségi indokok támasztják alá, különösen az, hogy ezek ismerik legjobban az adott szabálysértésekkel érintett terület sajátosságait, s célszerűségi szempontok — a gyors és kevésbé költséges eljárás — magyarázzák a szabálysértések egyszemélyi elbírálását is. Ezzel szemben, döntően garanciális megfontolások — az egységesítés, az érdekelt államigazgatási szerv „elfogultságának" kizárása, a „bűn"-üldöző funkciók lehetséges elhatárolása — szólnak az ún. általános szabálysértési hatóság kialakítása, valamint a szabálysértések bizottsági formában történő eldöntése mellett, ami a döntés demokratikusabb formája, gondosabb és elfogulatlanabb ítélkezést tesz lehetővé, sőt az ilyen eljárás révén nagyobb nevelő hatás érhető el. A szocialista országokban a különböző szempontok számításba vételével és egyeztetésével kialakított megoldások azok között a variációk között helyezkednek el, amikor a konkrét igazgatási feladatmegoldó tevékenységet végző szervek széles köre jogosult a szabálysértések — elsősorban egyszemélyi — elbírálására, illetve a szabálysértések elbírálása szabályként a tanácsok mellett e célból létrehozott, általános szabálysértési hatóságként funkcionáló bizottságok hatáskörébe tartozik, tagjai között helyet kapnak az igazgatási apparátushoz nem tartozó személyek, s a tárgyilagos, részrehajlástól mentes döntést szolgáló garanciákon túlmenően (kizárás stb.) törvényileg általában külön is hangsúlyozott kívánalom e szervek határozathozatal során való függetlensége, kizárólag törvényeknek való alávetettsége (pl. Lengyelországban).

A szabálysértési eljárás büntető eljáráshoz képest történő egyszerűsítése a hatásköri sajátosságokon túlmenően — de több esetben az ezzel való nyilvánvaló összefüggésben — is jelentkezik. Nem csupán arról van szó, hogy a szabálysértési eljárás egészében véve egyszerűbb, hanem *az egyszerűsítés érdekében meghatározott körben elismerik egyes büntető eljárási alapelvek szabálysértési eljárásban való mellőzését is.* Főként a konkrét igazgatási feladatmegoldó tevékenységet végző igazgatási szervek ítélkezési jogosítványa esetén háttérbe szorulhat pl. a vád (eljárást indító) és az ítélkező funkció elkülönítésének érvényesítése, az eljárás kontradiktórikus jellege. Az igazgatási

szervek hatáskörének megállapítása a csekélyebb súlyú, egyszerűbb megítélésű ügyekben elősegíti a helyszíni bírságolás intézményesítését, ami az eljárás legegyszerűbb formája, a bűncselekmények miatti eljárásban viszont nem ismeretes. Egyes jogrendszerekben az egyszerűsítést szolgálják a bizonyítási jogban tett engedmények is. 1968. évi szabálysértési kódexünk általános szabálya szerint pl. ha az elkövető a szabálysértést a tárgyaláson beismeri, és a beismeréshez nem fér aggály, a további bizonyítást mellőzni lehet. A büntető eljárásról szóló 1973. évi kódex alapelve viszont az, hogy a bíróság ügydöntő határozatát a tárgyaláson közvetlenül megvizsgált bizonyítékokra alapíthatja, a kódex továbbá kimondja, hogy a terhelt beismerése esetén is meg kell szerezni az egyéb bizonyítékokat, tehát a bizonyítási eljárás lefolytatása a terhelt beismerése esetén nem mellőzhető. Feltétlenül meg kell említeni ezek mellett még azt is, hogy azok az egyszerűsítést szolgáló speciális megoldások, amelyek a büntető eljárásban is ismeretesek, a szabálysértési eljárásban szélesebb alkalmazást nyerhetnek. Csak arra utalunk, hogy itt pl. a büntető eljárással szemben általában jóval nagyobb szerepet kaphat a szankció tárgyalás nélküli kiszabásának lehetősége, jóllehet ennek — főleg a kiszabható szankció súlyától függően — itt is lehetnek figyelemre méltó korlátai.

A szabálysértési eljárás egyszerűsítése természetesen nem jelenti, és nem is jelentheti *törvényességi garanciák* intézményes mellőzését. A szocialista országokban általános követelmény a szabálysértési eljárás kodifikálása, az eljáró szervek jogkörének körülhatárolása, az alapvető törvényességi garanciák biztosítása. Ami az előbbiekben említett egyszerűsítési törekvéseket illeti, a magyar jog pl. biztosítja azt a garanciát, hogy ha az elkövető a helyszíni bírság kiszabását nem veszi tudomásul, a szabálysértési eljárást az egyébként irányadó szabályok szerint kell lefolytatni. Ehhez hasonló garancia az, hogy a tárgyalás nélkül kiszabott szankcióval szemben pl. az elkövető kifogást emelhet, és a kifogás elutasítása esetén tárgyalást kell tartani. Ezek pedig a szabálysértési eljárásban megfelelően biztosíthatják a tárgyalásos elbírálás és a védelemhez való jog érvényesülését.

Az egyes jogrendszerekben az igazgatási szervek által végzett szabálysértési eljárás törvényességének alapvető biztosítéka a felettes szervek és az ügyészség felügyeleti jogköre, továbbá a hozott határozatokkal szemben biztosított rendes *jogorvoslati lehetőség*.

Ki kell emelni, hogy az igazgatási szervek szabálysértési ügyekben hozott első fokú határozataival szemben az európai szocialista országokban általában rendes jogorvoslatnak van helye. Néhány ország (így a Szovjetunió, Bulgária) jogalkotása szerint a rendes bíróságokhoz fordulás lehetősége a fő szabály, a szocialista országok többségében azonban elsősorban a felettes igazgatási szervhez, illetve szabálysértési hatósághoz van helye fellebbezésnek. Több ország — közöttük Magyarország — jogalkotása nem is ismeri az igazgatási szervek által hozott büntető határozatok bírói felülvizsgálatának lehetőségét. A szocialista országokban többségben viszont (az említett országokon kívül pl. Lengyelországban és Romániában is) mód van — elsősorban meghatározott szankciók megállapítása esetén — a rendes bírósághoz fordulni. Mindez azt a jól kirajzolódó tendenciát mutatja, hogy a szocialista országok jogalkotása nem csupán a szabálysértések miatt alkalmazható szankciók körét és határait korlátozza, hanem az igazgatási szervek által kiszabott súlyosabb szankciók esetén lehetővé teszi azok *bírói felülvizsgálatát* is. Ez különösen szembetűnő a személyes szabadság megfosztását eredményező elzárás esetén, ugyanis ennek kiszabására igazgatási szerv részéről vagy egyáltalán nincs mód, vagy pedig jogorvoslatnak van helye a rendes bírósághoz, így pl. Lengyelországban. Kivétel ez alól a magyar jog megoldása, minthogy az igazgatási szerv által kiszabott elzárásbüntetéssel szemben sincs helye bírói felülvizsgálatnak.

A bírói felülvizsgálat biztosításának igénye abban találja magyarázatát, hogy célszerűségi okokból indokolt lehet a kisebb súlyú büntetendő cselekmények elbírálását az igazgatásra bízni, azonban a súlyosabb, elsősorban az alapvető állampolgári jogokat érintő szankciók alkalmazásakor a törvényesség betartásának fokozott garanciáit kell biztosítani. Az erre legmegfelelőbb szervezeti-jogi garancia pedig a bíróság felülvizsgálati jogkörének lehetővé tétele, figyelembe véve azt is, hogy magán a bírói szervezeten belül is biztosítható e körben az egyszerűbb és gyorsabb eljárás.

Irodalom: *Márffy* Ede: Magyar kögigazgatási és pénzügyi jog. 1. köt. Bp. 1925.; *Angyal* Pál: A közigazgatásellenesség büntetőjogi értékelése. Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. 2. köt. 12. sz. Bp. 1931.; *Tusnádi Élthes* Gyula: A rendőri és a jövedéki büntetőjog. Az ezeréves magyar kihágási jog története és mai állapota. Bp. 1935.; *Szatmári* Lajos: A szabálysértési jog alapkérdéseiről. = Pénzügyi bűntettek és szabálysértések. Szerk. Szatmári Lajos. Bp. 1970.; A szabálysértési jogszabályok magyarázata. Szerk. Kövesdi Ferenc. Bp. 1970.; *Rácz* Attila: Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása. Bp. 1972.; *Szabóné Nagy* Teréz: A szocialista büntető igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása. Bp. 1974.

Lunev, A. E.: Administrativnaja otvetsztvennoszt za pravonarusenija. Moszkva, 1961.; *Jakuba*, O. M.: Administrativnaja otvetsztvennoszt. Moszkva, 1972.

Goldschmidt, J.: Das Verwaltungsstrafrecht. Berlin, 1902.; *Göhler*, E.: Gesetz über Ordnungswidrigkeiten. München, 1968.; *Cramer*, P.: Grundbegriffe des Rechts des Ordnungswidrigkeiten. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, 1971.; *Merkl, A.*: Allgemeines Verwaltungsrecht. Wien—Berlin, 1927.; *Hellbling*, Ernst C.: Kommentar zu den Verwaltungsverfahrensgesetze. 2. Bd. Wien, 1954.; *Ringhofer*, K.: Die österreichischen Verwaltungsverfarensgesetze. 7. Aufl. Wien, 1972.; *Pfund*, W. R.: Verwaltungsrecht-Strafrecht (Verwaltungstrafrecht). Zeitschrift für Schweizerisches Recht, 1971. II. 2.; *Waline*, M.: Précis de droit administratif. Paris, 1969.; *Bouzat*, P.—*Pinatel*, J.: Traité de droit pénal et de criminologie. Tome 1. 2. éd. Paris, 1970.

Rácz Attila

SZAKIGAZGATÁS → *Államigazgatás feladatai*

SZAKSZERVEZET → *Munkajog*

SZÁLLÍTÁSI SZERZŐDÉSEK → *Szerződéstípusok*

SZANKCIÓ: I. A szankció fogalma (1499.) — II. A szankció realizálódása (1499.) — III. A szankció: állami magatartás (1501.) — IV. A szankció és a kényszer (1501.) — V. A szankciók tagozódása (1502.) — VI. A szankciók csoportosítása realizálódásuk szerint (1505.) — VII. A szankciók történelmi fejlődése és az arányosság (1507).

I. A szankció fogalma.

A jogi normának mint állami magatartásszabálynak fogalmi eleme a jogkövetkezmény. Ez a jogkövetkezmény lehet pozitív vagy negatív jellegű joghatás. Jogilag tipikusnak azonban a negatívot, a szankciót tekinthetjük, mivel ebben fejeződik ki a jognak a társadalmi viszonyok alakulásába való lényegi beavatkozása: az tudniillik, hogy a társadalmilag atipikus, jogszerűtlen helyzeteket állami kényszerrel rendezik.

A szankció a rendelkezésben előírt magatartás és az életben megvalósuló magatartás adott kapcsolatára állami szerv vagy más, az életbeli magatartást megvalósító személytől eltérő jogalany magatartásának, illetve e magatartás valamely következményének kilátásba helyezése. Ez a (szankciós) magatartás, illetve ennek következménye a diszpozíciós magatartást megvalósító személyre irányul, célja vagy legalábbis közvetett hatása a norma diszpozíciós részében kívánatosnak minősített magatartás tanúsítására rábírás.

A szankcionáló magatartás alanya mindig kapcsolódik az államhoz, mert ha nem is állami szerv magatartása — ami különösen a jogfejlődés korábbi, decentralizált szakaszait jellemzi —, a felhatalmazott személy államilag felhatalmazott és *állami kényszerre* támaszkodhat. (Legalábbis a saját kényszerítő erejét az állam teljes jóváhagyásával gyakorolhatja.) A továbbiakban ha állami szerv szankciós magatartásáról írunk, ezen a felhatalmazott nem állami jogalanyok magatartását is értjük.

A szankció a kilátásba helyezett állami magatartás és e magatartás következményeinek *objektivációja*. Szankciós magatartásnak (szankciónak) csak az állami szerv magatartása minősül.

A szankciós magatartás elvileg tevés és nemtevés (tűrés) lehet. A passzív magatartás szankciókénti megjelenése logikailag ellentmondásosnak tűnik, hiszen az állami nemtevést, a semmit kilátásba helyezni értelmetlennek tűnik. Az állami nemtevés mint szankció történelmileg meghatározott körülmények között, védelmi jelleggel alakult ki egy olyan korban, amelyben az állam szinte mindent és minden előzmény nélkül megtehetett.

II. A szankció realizálódása.

A szankció társadalmi hatása érvényesülhet anélkül, hogy a jogi norma jogviszonyban realizálódna. Érvényesülhet továbbá úgy, hogy a jogi norma más elemei realizálódnak valamely jogviszonyban, anélkül, hogy maga a szankció is realizálódna. Végül a szankció realizálódása valamely jogviszony keretében ugyancsak a szankció hatásmódja. A jogi norma előírása realizálódhat valamilyen társadalmi viszonyban szankció nélkül, vagy azzal együtt. Szoros értelemben ilyenkor beszélnek a jogi norma megvalósulásáról, de az előbbi esetben sem tagadható, hogy bizonyos értelemben megvalósult a norma, illetve az azáltal megkívánt cél; igaz, a diszpozíció szerinti magatartásnak nem szükségképpen oka a jogi előírás.

A jogkövetkezmény lehet akár előny, akár hátrány. Ha a jogkövetkezmény, illetve a szankció a maga konkrétságában nem realizálódik, a szankció csak egyedi elvontságában érvényesül. A szankció ezen egyedi elvontsága azt fejezi ki, hogy a szankció már egy meghatározott (egyedi) jogviszonyhoz kapcsolódik anélkül azonban, hogy konkretizálódott volna, anélkül tehát, hogy valamely állami szerv belépett volna a jogviszony közvetlen alakításába. Nem beszélhetünk tehát a szankció konkretizálódásáról, ha a jogviszonyban tanúsított magatartás jogszerű és nem igényel állami beavatkozást, vagy jogszerűtlen, de állami beavatkozásra nem kerül sor, pl. mert ezt megelőzően a jogszerűtlen magatartás tanúsítója önként felszámolja e magatartását és megszünteti következményeit (önkéntes kártérítés). Hasonló a helyzet, ha valakit bűncselekmény elkövetésével vádolnak, lefolytatják az eljárást, de kiderül, hogy a vádlott büntetőjogilag értékelhető magatartást nem valósított meg. Ebben az esetben a büntető anyagi norma tekintetében csak a jogviszony

látszata áll fenn, de a szankció nem érvényesül. (Ugyanakkor érvényesülnek a jog által a látszathoz fűzött szankciók, vagyis az eljárási szankciók.) Ebben az esetben a szankció már kilép elvont általánosságából és egy konkrét, bár tulajdonképpen nem létező jogviszonyhoz kapcsolódik, anélkül, hogy realizálódna. Az elvont és konkrét szankció összefüggését megfigyelhetjük az alábbi példán: ha az ember a boltban kenyeret vásárol, és minden szabályosan folyik le, az így kialakuló jogviszony során a szankció nem fog realizálódni, de van potenciális hatása a jogviszonyra, amennyiben tulajdont szerzek a kenyéren, vagyis pl. a pékboltnak azon későbbi állításával szemben, hogy a kenyeret ott loptam volna, védekezni tudok jogosultságom igazolásával. A vételi ügylet elvont szankciója a tulajdonszerzés. Ez a szankció a normális lefolyás mellett nem realizálódott jogviszonyban, de mint a példából kitűnik, lehet jogi relevanciája. A szankció teljesen elvont marad akkor, ha pl. csupán gondolok arra, hogy kenyér tulajdonjogát kellene megszerezni. Ezzel ellentétben konkretizálódnak a jogkövetkezmények, ha a boltban való vásárlás során a kenyérben vasdarab volt, ami kitörte a fogamat, amely esetben kártérítéssel és szavatossági igénnyel élhetek.

Egyáltalán nem szükségszerű, hogy a szankció a norma jogviszonyban történő realizálódása során maga is realizálódjék, az esetek többsége épp az ellenkezőről tanúskodik. Bár a szankció realizálódása nem szükségszerű, hatásának lehetősége mindenkor fennáll. A szankció ugyanis a benne kilátásba helyezett hátrány folytán befolyásolja a diszpozíciónak megfelelő magatartás kialakulását. Nem állítható, hogy a szankcióban kilátásba helyezett kényszer, illetve az attól való félelem a jogszerű magatartás elsődleges motívuma. Mindenesetre a büntetőjogi tilalmaknál a norma hatásának legáltalánosabb formája az, hogy a norma megmarad a maga elvontságában, bár a szankció mint objektiváció érvényesült, hatott, elriasztott a tiltott magatartástól, a nem kívánt büntetőjogviszony létrejöttétől, éspedig anélkül, hogy konkrétan realizálódott volna. Éppen ezért nevezi ezeket a normákat általános egyedi normának Szabó Imre. Az elvont szankcióban objektiválódott kényszer megvalósulásának eshetősége adott esetben a konkrét jogszerű magatartásnak alapja lehet. A kizsákmányoló társadalmakban igen jellemző, hogy a jogi norma és végeredményben az egész jog a kizsákmányoltak részéről csupán megtűrt, aminek alapja a szankciótól való félelem. A jogi normában jelentkező szankció mögött álló kényszer magatartást meghatározó szerepe az egyénhez intézett konkrét parancsnál (utasítás) különösen kitapintható. Ezt az utasításra jellemző helyzetet azonban semmi esetre sem általánosíthatjuk az egész modern jogrendszerre, illetve az ezzel kapcsolatos jogkövetésre.

A szankció nem csupán a kényszert objektiválja, hanem egyben a jogkövetkezmény alkalmazójának állami minőségét, röviden az államiságot is. Éppen ez az elem, vagyis az állam által alkotottságnak-megerősítettségnek a szankcióban való kifejeződése az alapja a jogkövető magatartásának.

Ha a jogviszony során a szankció is realizálódik, úgy bizonyos határok között kiigazításra kerülnek a diszpozíciótól eltérő magatartás folytán a jogalkotó értékrendje szerint nem kívánatosan alakuló társadalmi viszonyok. (Ez természetesen csak a kényszerítő típusú — tiltó vagy parancsoló — normákra jellemző.) A szankció realizálódása, alkalmazása egyúttal megerősíti az elvont szankció preventív erejét. Az elvont szankció preventív hatása éppen a szankciónak más konkrét esetekben való realizálódására épül. Azaz a szankció a más esetekben alkalmazottság objektivációja is. Az új szankció alacsonyabb kezdeti hatásfokának éppen egyik oka, hogy hiányzik a már alkalmazottság példaadó ereje.

Amennyiben a szankciót egyáltalán nem alkalmazzák, ez az adott jogi norma nemkövetésére vezethet. Ezért a desuetudo elsősorban szankciós probléma.

A jogi normát létesítő (elvont) szankció tulajdonképpen felfogható úgy is, mint diszpozíció, amennyiben a kiinduló jogi norma diszpozíciója az előírttól eltérő módon teljesül. Ebben az esetben az eredeti diszpozíció hipotézissé válik, amely hipotézis fennálltakor a szankció jelöli meg a követendő magatartás szabályát. A kiinduló normához képest szankciós normáról beszélhetünk, amelynek tehát diszpozíciója az eredeti szankció. Ennyiben a szankciós norma és a szankciós jogviszony feltételezi a kiinduló normát és ahhoz képest másodlagos. Ez a feltételezettség-másodlagosság egyúttal az anyagi és eljárásjogi normák jellemző kapcsolatát is mutatja.

A jogi normák egymáshoz kapcsolódó mozgása egyébként nem szűnik meg a szankciós normával, ennek további párhuzamos szankciói vannak, amelyekhez képest az eredeti szankció hipotézis lesz.

A szankciós magatartás is kapcsolódik az eredeti norma címzettjéhez, vagy olyan személyhez, akinek az eredeti címzett magatartása beszámítható. (Pl. szülő; egyetemlegesség; kollektívákkal szembeni szankciók.) A szankciós szakaszban azonban ez a személy már nem címzett, hanem a szankció mint diszpozíció szempontjából tárgy. A szankció ugyanis az államot (állami szervet) hatalmazza fel vagy kötelezi valamely magatartásra. Ez az állami magatartás hagyományosan kikényszeríti a diszpozíció címzettjétől a diszpozíció szerinti magatartást (pl. szerződés teljesítése), vagy a kívánt magatartás elmulasztása miatti következményeket erőszakolja rá (kártérítés, büntetés).

III. A szankció: állami magatartás.

Sajátos probléma vetődik fel, amikor a szankció eredményében realizálódni látszik, anélkül azonban, hogy az állami kikényszerítés bármilyen szerephez jutna. Pl. önkéntes kártérítésre kerül sor, vagy önkéntes megkövetésre, aminek középkorból, sőt bizonyos értelemben napjainkból is számos esetét ismerjük.

Ezekben az esetekben az elvont szankció pszichikus hatásával nagy valószínűséggel számolhatunk, bár az erkölcsi megfontolás szerepe nem lebecsülhető.

Realizálódik-e az önkéntes szankciós magatartás esetében szankció? Nem, csupán a szankciós jogviszony tárgya valósul meg, vagyis az az eredmény, amire az eredeti diszpozíció címzettje a szankció értelmében köteles. A szankciós jogviszony realizálódásáról nem beszélhetünk, mivel annak a korábbiakban kifejtettek szerinti egyik alanya (állam) hiányzik. A szankciós jogviszony egyébként jellegzetesen alá-fölérendeltségi, amit a szankciótól való félelemtől motivált, ámde önkéntes magatartásról nem mondhatunk.

Az önkéntes teljesítés típusú esetekben a szankció már nem teljesen elvont, nem az elvont-általános, hanem az elvont-egyedi állapotában van. Mindenesetre a szankció államiságának hiányában nem beszélhetünk a szankció realizálódásáról. Amennyiben elismerjük, hogy a szankció az állami szerv magatartásán kívül is realizálódhat, ennek messzemenő következményei vannak.

A modern polgári jogokban általános elv az, hogy aki felróhatóan kárt okoz, ezért kártérítéssel tartozik. A kártérítéssel tartozás azonban nem fejezi ki a szankciót, mert hiszen a szankció az, hogy a károkozó kártérítésre kötelezteti.

Ha ugyanis a szankció kimerülne abban, hogy valaki minden további nélkül kártérítést nyújt, vagyis ez a magatartás jelentené a másik, károkozó magatartás szankcióját, akkor ehhez képest az államilag kikényszerített kártérítés ennek a diszpozícióvá váló eredeti szankciónak (ti. az önkéntes teljesítésnek) a szankciója lesz. (Másodlagos szankció). A jogi norma a következőképpen nézne ki: ha valaki kárt okoz és nem téríti meg, az állam kényszerítse erre. A diszpozíció a megtérítési magatartásról rendelkezik. Az állami kikényszerítés (az e felfogás szerinti másodlagos szankció) a megtérítés elmulasztását szankcionálja. Ezzel a polgári jogban minden felelősségi kapcsolat kettészakad: lesz egy eredeti vétkességi vagy más felróhatósági alapú felelősség a kár okozásáért, és egy másik — eredményfelelősség — a kár megtérítéséért.

Ez a kettéválasztás azonban csak megkettőzés. Az állam ugyanis egyáltalán nem szankcionálja a kártérítés elmulasztását, hacsak az eljárási költségeket nem erőszakoljuk ide, mivel a teljesítés elmulasztásának semmiféle önálló következménye nincs. Ez pedig alkalmatlan a kártérítés önkéntes teljesítésre késztetésére, ami pedig az egész értelmét megadná. A szankció realizálódását látni az önkéntes teljesítésben annyi, mint megkettőzni a felelősségi rendszert anélkül, hogy a legkisebb mértékben is befolyásolnánk az emberi magatartást. Sőt, a kártérítés mértékének méltányossági alapú csökkentési lehetősége éppen ellenkezőleg hat (beneficium competentiae).

A teljesítési kötelezettség lehetőségének fennállása még nem szankció. Így akár a szerződésszerű teljesítés is szankciója lehetne a másik fél jogszerű magatartásának azon az alapon, hogy az állam sem fog majd mást tenni, mint kikényszeríteni ezt a teljesítést.

Az önkéntes teljesítés szankció-realizálódásként való felfogása igen súlyos következményekkel járhat bizonyos jogterületeken. Az ítélet *előtt* követelni a károkozótól azt a magatartást, amelyet csak az ítélet után követelhetnénk tőle, prejudikáció. Ezzel az igazságszolgáltatást és az igazság elemét kikapcsolnánk a jogból. Hiszen így a feltételezett károkozót már azelőtt kötelezznénk és terhelnénk, hogysem megállapítottuk volna, egyáltalán terhelendő-e.

Ha a szankció realizálódásának tekintenénk az önkéntes teljesítést, úgy erre külön ösztönző szankciót is kellene találnunk, ami nemigen sikerül. Már jeleztük, mennyire prejudikáló volna ez a szemlélet, és e prejudikálásnak különösen súlyos következményei volnának a büntetőjogban. E felfogás mellett ugyanis a jogellenes magatartás (bűntett) jogkövetkezménye a bűnhődés. Aki valamely bűntettet követ el, ezért bűnhődjön — azaz a korábbi gondolatmenet szerint mindent el kell követnie a megbűnhődésért. Szélsőséges példával élve, ha a törvény halálbüntetést helyez kilátásba, köteles öngyilkos lenni. Ennek az önbűnhődésnek az elmulasztását szankcionálná az állam. Következésképpen minimális követelmény lenne az önfeljelentési kötelezettség, a védekezés kizárása, megdőlne az ártatlanság vélelme stb. Egyáltalán nem tekinthető a büntető eljárásjogban ismeretes beismerés enyhítő körülménykénti figyelembevétele egy önbüntetési szankció igazolásának, ezzel ugyanis még nem a szankció kezd realizálódni, csupán az igazság könnyebb érvényesülése érdekében ad célszerűségi kedvezményt a törvényhozó. Az ilyen esetben kiszabott enyhébb ítélet egyben kifejezi azt is, hogy aki beismerő vallomást tesz, az már megindult a javulás útján, tehát enyhébb büntetés is elegendő számára.

IV. Szankció és kényszer.

A jogkövetkezmény elvont formájában értelemszerűen nem azonosítható a kényszerrel. Konkrét formájában, realizálódásában ugyancsak nem lehet azonos a kényszerrel, bár a jog

története során a kettő igen szorosan összekapcsolódott. A diszpozíció jogkövetkezménye ugyanis nem csupán valamilyen kényszer útján valósulhat meg, hanem a jog felhasználható kívánatos magatartásokra sarkallásra is — ennek megfelelően a jutalom is lehet valamely magatartás következménye. Ez a tendencia modern és különösen szocialista viszonyok között igen szembeötlő, de a jogfejlődés korábbi szakaszaiban sem ismeretlen: a rómaiak kötelezővé tették a győztes hadvezér diadalmenetét.

Emellett minden jogrendszer szabályoz legalább elemi formában jogosítványokat is. A jogosító forma jogkövetkezménye sem kényszer, legalábbis nem az a jogosulttal szemben. Ha azonban a normák, illetve a szankciók dialektikus összefüggését tartjuk szem előtt, úgy végül is mindig felfedezhetjük a háttérben a kényszer lehetőségét. A jogosító normák is feltételezik a kényszert, hiszen a jogosultság gyakran éppen abban áll, hogy a jogosítottnak joga van állami kényszert igénybe venni más személyekkel szemben. Ugyancsak megjelenik a kényszer a pozitív szankciók mögött is, hiszen a pozitív jogkövetkezmény alkalmazását elmulasztóval szemben is kényszert alkalmazhatnak.

A jog fogalmába az egyes jogi normákkal és jogviszonyokkal kapcsolatban kifejtettektől eltérően a szankciót elsődlegesen a kényszer értelmében kell beilleszteni. A jogfogalom ugyanis a jogi jelenségek lényegi vonásait tartalmazza, a jog pedig a mindenkori osztályviszonyokkal kapcsolatban szemlélve, vagyis funkciója lényege felől megragadva mindig kényszerjellegű volt. Lenin a kikényszerítő szervezetet a jog létfeltételének tartotta. Egyébként a Digesta (D. 1. 3. 7. Modestinus) — Arisztotelész (Politika II. 5.) felfogását követve a jog lényegi elemének nevezi a parancsot és büntetést. E felismerés központi, sőt túlzott jelentőséget kap a burzsoá normativizmusban, különösen Hobbes és Austin tanaiban.

A lényegi osztályviszonyok oldaláról az az alapvető, hogy az uralkodó osztály érdekeit kifejező jogot végső fokon mindig kényszerrel kellett a kizsákmányolt osztályokra erőszakolni. Ez a kényszer azonban nem szűkíthető csupán a jogra. Jogon kívüli hatalmi és ideológiai elemek komoly szerepet játszanak a jog elfogadtatásában. Ami ebből a jogi kényszert illeti, azt normatani szinten kifejezi a jelzett jogkövetkezménylánc végén mindig megtalálható kényszer. A szocialista jogi norma szankciója bizonyos sajátságokat mutat a fentiekhez képest, amennyiben e szankciókat nem az elrettentés és kíméletlenség, hanem elsősorban az adekvátság és meggyőző szándék jellemzi. A kapitalista joggal összevetve megnő a jutalmazó szankciók aránya és a nem a kényszertől félő, önkéntes teljesítés szerepe. Végül minőségileg újszerű, hogy a szankciók realizálására mind kevésbé van szükség, mivel a jogi normában foglalt diszpozíciók a társadalom széles rétegeinek érdekeivel nemcsak objektíve, hanem mindinkább szubjektíve is egybeesnek.

V. A szankciók tagozódása.

A jog nem csupán a nemkívánatos magatartások kiküszöbölésére törekszik, hanem egyben a társadalmi-gazdasági rend működésére jellemző és e működésben jelentkező társadalmi viszonyokat is jogviszonnyá transzformálja. Ily módon képes ezeket szabályozni — erősíteni. Az így transzformált viszonyokat is a magatartásokon keresztül ragadja meg, de ez a megragadás természetszerűleg nem lehet negatív, és nem jellemezheti a kényszerítést sem. Viszonylag ritka a jog történetében az olyan szabályozás, amely kötelezővé tette volna a tulajdont. A társadalmi-gazdasági viszonyok szempontjából szükségszerű magatartások, melyeket a jog szankcionál (megerősítés értelemben), logikailag elsődlegesek a nem kívánatos magatartásokhoz képest. Hiszen az azokra vonatkozó tilalmak előfeltétele a védendő tárgy jogi megjelenése. A tilalmi (normatanilag a diszpozíció címzettjét kényszerítő) szabályok mellett a *jogosító* normákra is tekintettel kell lenni. Ezek a jogosító szabályok elsősorban az államnak a jogvédett társadalmi intézményhez, magatartáshoz való viszonyát mutatják; ez a viszony a társadalmi-gazdasági viszonyok természete szerint lehet passzív, támogató vagy beavatkozó-rendező. Mindebből két következtetés adódik a szankció tekintetében. Bizonyítani kell, hogy a jogosító normának is része a szankció, és hogy a szankció mint állami magatartás nem feltétlenül a diszpozíció címzettjének magatartását kívánja befolyásolni, és ha van is a szankciónak visszahatása erre a magatartásra, azt mégsem tekinthetjük a szankció céljának és így a diszpozíció és a szankció következményi viszonya nem teleologikus és nem feltételezi a közvetlen visszacsatolást.

A jogosító norma esetén a jogosultnak a diszpozícióban kívánt magatartásához állami magatartás járul következményként. Éppen ez a jogosultságok lényege. A jogi norma a jogalany akaratának biztosítja azt a lehetőséget, hogy az állami szervet a pozitív jogban meghatározott kötelezettség alapján valamely magatartásra bírja. Ez érvényes minden jogosító normára, beleértve az alanyi jogokat is. A jogosító norma jogkövetkezménye mindig pozitív, minden esetben az állami szerv vagy az államilag feljogosított valamely jogalany olyan magatartása, amely a jogosított szempontjából semmiképp sem tekinthető hátránynak, hanem mindig az ő érdekében áll. Az állami szerv magatartása lehet egyértelműen meghatározott, de lehetséges a pozitív jognak olyan rendelkezése is, mely a magatartást nem teszi kötelezővé, hanem csupán lehetségessé. Ez

utóbbi a jellemző az ún. diszkrecionális döntésre, ez ugyanis a jogosult szempontjából csupán annyi jogosítványt ad, hogy az állami szerv valamilyen döntésre köteles. A döntés tartalma a hatóságtól függ.

A jogosító norma szerkezete a következő: a hipotézis nem más, mint azoknak a *kötelezettségek*nek a foglalata, amelyeknek teljesítése esetén a jogosult akaratát kifejtheti. Ez az akarat mint magatartás lesz a diszpozíció, és a diszpozíciós magatartás maga után vonja az állami magatartás realizálódását. Vegyük például a családalapítás jogát. A vonatkozó szabály röviden a következő: amennyiben nagykorú, cselekvőképes, nőtlen stb. vagyok (hipotézis) és az anyakönyvvezető előtt egybehangzó igent mondottam (akarati magatartás = diszpozíció), az anyakönyvvezető köteles a házasságot az anyakönyvbe bejegyezni (jogkövetkezmény). Fölfogható lenne ez a jogosító norma úgy is, hogy a hipotézis az összes előfeltételek (beleértve a házasságkötési akaratnyilvánítást is) megléte és a diszpozíció az állami magatartás. Ez azonban logikailag nem áll meg azért, mert a hipotézisnek nem következménye a diszpozíció, ellenben a tárgyalt jogosultságnak igenis következménye a tárgyalt állami magatartás, különben a jogosultságnak semmi értelme. A jogosultságból folyó következménykapcsolatot csak a jogkövetkezmény és a diszpozíció között találhatjuk meg. Amennyiben a jogosítványt a hipotézisbe erőltetjük, a jogosítvány legsajátosabb vonása — a jogosított magatartás — a jogi szabályozáson kívül reked. Az igaz, hogy az állami szerv számára elég lehet, hogy egy sor tényből megállapítja a házasság előfeltételeinek fennállását, beleértve a házasodási akaratot is, és ennek következtében bejegyzi a házasságot az anyakönyvbe, de ebben az esetben a *tényleges jogosulti magatartás szabályozása hiányzik.*

A jogosultság társadalmi viszonyként nem feltétlenül ember és állam kapcsolata. De mint emberek közötti társadalmi viszony, mint az egyik fél jogosultsága, feltételezi és visszatükrözi az állam (az állami szerv) magatartását. Éppen ebben van a viszony jogisága. Ha a jogosultság cselekvési lehetőség, úgy jogilag csak annyiban az, amennyiben reflektálja annak állami, tételes jogi engedettségét. Így pl. a tulajdonos és birtokháborító jogviszonyában, ha a tulajdonos élni akar jogával, ehhez a tulajdona elismerésére és védelmére hivatott állami szerv beavatkozása szükséges, illetve az önhatalmú védelem esetén is csak mint az állam felhatalmazottja jár el.

Mint arra már utaltunk, az egyes normák dialektikus kapcsolatban állnak egymással, és a jogrend a maga mind ellentmondásmentesebb felépítésével éppen ezeknek a dialektikus kapcsolatoknak a hálózata. Az alanyi jogok és általában a jogosító szabályok jogkövetkezményei sem tekinthetők önmagukban, hanem ezek mögött is számos más szankció áll. Ha az állami szervek nem teljesítik a szankcióban foglalt magatartási szabályt, úgy akár a szerv objektiválódott állásfoglalásával szemben, akár az egyes dolgozójával, vagy az egész állami vagyonnal szemben további szankciók állnak rendelkezésre (a határozat megsemmisítése, a dolgozó munkajogi, büntetőjogi felelősségre vonása, az állam kártérítési felelőssége.).

Az alanyi jog és általában a jogosultság gyakorlása esetén a jogkövetkezmény mint állami magatartás nem feltétlenül irányul közvetlenül a jogosítottra. Erre azonban nincs is különösebb szükség, hiszen a jogosított számára a jogosultság és az annak következtében megvalósuló állami magatartás jelenti az előnyt. Ha már a szankciónak a jogosítottra gyakorolt hatását vizsgáljuk, úgy inkább abban kell látnunk az összefüggést, hogy a jogosított számára jelentkező előny érdekében megvalósítja a hipotézisben foglalt kötelezettségeket, annál is inkább, mert számára kívánatos ez az állami magatartás. Ezeknek a kötelezettségeknek a teljesítése nyilván kívánatos vagy legalábbis elfogadható az állam számára is, az érintett állami szerv számára pedig — éppen ezért — szankció terhe mellett kötelező.

A jogosítvány lehet akár az állam tartózkodási kötelezettsége, akár harmadik személyek meghatározott magatartásának kikényszerítése, akár az állam más aktivitása, pl. valaminek az engedélyezése. Az állam tartózkodási kötelezettsége ismét felveti azt a problémát, hogy hogyan lehet a nemtevést magatartásnak tekinteni. Ez az alapvető emberi és állampolgári jogok kapcsán vetődik fel különösen. Ha azonban meggondoljuk, hogy a szóban forgó jogok ilyen nemtevéssel való biztosítása a polgári forradalmak során alakult ki az abszolutizmus önkényével szemben, érthetővé válik, miért kell a nemtevést is az állami magatartás lehetséges válfajának tekinteni. Az állampolgári jogok szankciója egyébként bizonyos fokig szerkezetileg hasonlít a büntetőjogi normára, hiszen a büntetőjogban is az egyes különös bűncselekményekkel kapcsolatban általában az váltja ki az állami nemtevést, ha az egyén nem tesz semmit. A modern, különösen a szocialista állampolgári jogok jogkövetkezménye azonban többnyire az aktív állam tevékenységét feltételezi (pl. munkához, pihenéshez való jog), és ezt biztosítják megfelelő további szankciók. A jogosítványok a jogi normák dialektikus rendszerében kitüntetett helyet foglalnak el: logikailag az egész szankcióhálózat; illetve az egymásba kapcsolódó magatartási szabályok kiindulópontjai. Hogy a pozitív jog milyen jogosítványokat ismer el, az már a jog társadalmi és gazdasági meghatározottságának kérdése. Ugyancsak a normatan körén túlmutató, a politikai rendszert érintő kérdés a szankciók dialektikus kapcsolódásának mértéke és a

szankciók ebből eredő biztosítottsága. A szankciók biztosítottsága végeredményben a jogosítvány biztosítottságát jelenti. Nyilvánvaló, hogy valamilyen jogosítvány biztosítottsága, szankcionáltsága a konkrét osztályviszonyoktól függ. A jogosító normák szankciós felfogása esetén az alanyi jogokkal kapcsolatosan nyilvánvalóvá válik, hogy ezek nem létezhetnek a pozitív jogon kívül, legfeljebb az emberi jogok kapcsán mint társadalmi, ideológiai követelmények. A jogosító normák szankciós felfogása mellett az alanyi jogok és más jogosítványok szerkezetileg beilleszkednek a jogrendszerbe. Ugyanakkor a norma szintjén igazolódik, hogy a kötelezettségek nélkül nem létezhetnek jogosítványok. A jogosultsághoz minden társadalmi rendszerben bizonyos kötelezettségek teljesítése szükséges, az azonban már társadalmi rendszerenként változó — és jellemző —, hogy ezek a kötelezettségek kivel szemben és kinek a rovására állnak fenn, és hogy mi az arány a jogosultság és a kötelezettség között. Bár általában igaz, hogy logikailag a normák rendszere a jogosító normákra épül, aminek garanciális jelentőségét itt nem áll módunkban külön kiemelni — bizonyos esetekben mégis nehéz megtalálni a kiinduló jogosítványt. Különösen áll ez a büntetőjogra. A büntetőjognak ilyen alanyi jogszerű kiindulása szerint, ha nem tanúsítok jogellenes magatartást, nem büntethet az állami hatóság. Ez az utóbbi tétel mint magatartási szabály és mint a szankció tagadása egy egész eljárásjogi normasor kiindulási pontja, amelynek jogviszonykénti realizálódása során felmentő ítélet, esetleg kártalanítás a végeredménye. A különös büntetőjogi tilalmak megsértése az egyes különös büntetőjogi szankciókat vonja maga után. Felvethető, hogy az előbb említett büntetőjogi kiinduló jogosító norma nem tartalmaz semmiféle diszpozíciót, nem ír elő semmiféle magatartást. Ez csupán megfogalmazási kérdés, mert úgyis kifejezhető, hogy ha jogszerű magatartást tanúsítok, nem büntethet az állam. Könnyebben belátható, hogyan épül a polgári jog a polgárjogi alapintézményeket kifejező jogosító normák köré.

A jogi szabályozás természetesen a jogosító norma szankcionálása mellett a jogosultság által feltételezett társadalmi viszony kötelezettségi oldalát is szabályozza. Ez a kötelezettségi oldal nem a jogosított kötelezettsége, hanem a társadalmi viszonyban vele szemben álló másik alanyé. Tulajdonképpen itt kezdődik a hagyományos jogi magatartás-szabályozás szférája. Ezeket a normákat, melyek a jog által kötelezettnek tekintett személy meghatározott magatartásának kikényszerítését tekintik céljuknak, *kényszerítő* normának nevezzük. A norma itt a kötelezettől valamely magatartás tanúsítását kívánja, az eltérő magatartást szankcionálja. Így a tulajdon esetében mindenki köteles azt tisztelni, és aki nem tiszteli, azzal szemben beállnak a jogkövetkezmények (restituálásra kötelezés; büntetőjogi következmények).

A jogosító normában a szankció az állami szerv kötelezettségének megtartását biztosítja. Ez a szankciós magatartás egybeesik a kötelezettségi oldal szankciójával, legalábbis elméletileg. Ugyanis túlzás lenne azt állítani, hogy a jogosultsági és a kötelezettségi norma tökéletes egybecsiszoltsága a szankcióban minden esetben kimutatható, mégis a jogfejlődés, az Engels által felismert jogi ellentmondásmentesség felé való fejlődés többek közt ezt is magába foglalja.

A jogosultság szankció szempontú elemzésének elmaradása többek között azzal magyarázható, hogy a jogászi érdeklődés előterében általában konfliktushelyzetek állnak, ahol a szankció és a diszpozíció szerinti magatartás kapcsolata nyilvánvalóbb. Ezzel szemben a jogosultság típusú normánál a szankció — mint említettük — kevésbé hat vissza a diszpozíciós magatartásra, mert annak inkább a közvetlen érdek a motívuma. A jogosító normában a jogkövetkezmény a társadalmilag normálisnak tekintett magatartáshoz kapcsolódik, és csak távolabbról, biztosíték jelleggel fűződik hozzá szankció, míg a jogkövetkezmény ehhez a magatartáshoz az elismerés, megerősítés, illetve tűrés formájában kapcsolódik.

A jogosító norma jogkövetkezményének felismerését a konfliktusszemlélet mellett az is akadályozza, hogy a társadalmi-gazdasági rendszer normális működésének jogi szabályozása lényegében csak az újkortól vált jogi területté, addig ezt viszonylag kevésbé vették jogi szabályozás alá.

A szankció kimutatása nehézséget okoz más normákkal kapcsolatban is, így különösen a szervezeti szabályoknál és a jogképességi szabályoknál, ahol a negatív elem hiánya folytán a negatív következménnyel tévesen azonosított jogkövetkezményt is hiányzónak vélik. Ezeket különféle felfogásokban nem is tekintik gyakran jogi normának, holott a jogi norma mindhárom fogalmi eleme kimutatható ezeknél is. A szervezeti szabályok sajátossága az, hogy az állam, legalábbis ezek egy részében a jog útján olyan valóságot hoz létre, amely jog nélkül és állam nélkül elképzelhetetlen. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezt az új társadalmi viszonyt ne a szokásos jogi kifejezési formával teremtené meg. A szervezeti szabályok szankciója abban áll, hogy a létrehozását elmulasztó személyeket felelősségre vonják, velük szemben kényszert alkalmaznak. Hogy ez a felelősségi szabály nem mindig található meg az államjogban és az államigazgatási jogban, az már politikai okokra vezethető vissza. Egyébként is jellemző ezekre a jogágakra, hogy a szankció kicsúszik a jog területéről és más társadalmi szférákba kerül át. (Elsősorban politikai szférába.)

Ami a jogképességi szabályokat illeti, ezek is magatartási szabályt tartalmaznak, aminek

címzettjei elsősorban az állami szervek, de más jogalanyok is. Ezek a címzettek a hipotézisben meghatározott feltételek mellett (pl. élve születés, cégjegyzékbe bejegyzés) kötelesek az illető személyt jogalanyként kezelni. Ennek elmulasztása ugyancsak megfelelő szankciókat von maga után. (Pl. munkajogi vagy büntetőjogi felelősségre vonás.)

A jogképességi szabályoknál nyilvánvaló, hogy azoknál a jogi norma ismertetett szerkezetében való kifejeződés tulajdonképpen nem tükrözi tökéletesen ezeknek a normáknak a tényleges funkcióját. Ezeknél a normáknál a jogalkotó elsősorban arra a személyre van tekintettel, akinek a jogképességét megállapítják, és ennek az esetleg nem is létező személynek a szempontjából teljesen értelmetlen lenne magatartásról beszélni. Mégis, a jog ezt is a maga nyelvén fejezi ki, vagyis magatartási szabályként.

A jogképességi szabályok kapcsán adódik az a felismerés, hogy a jog csak jogi nyelven, azaz jogi normákban tud beszélni, és mindent a hipotézis—diszpozíció—jogkövetkezmény hármasságában fejez ki. Jourdain úr büszkeségével mondhatjuk, hogy a jog jogban beszél. Ez a sajátos jogi kifejezésmód része annak a jelenségnek, amelyet Szabó Imre a jog érzéketlenségének nevez. A jog logikailag minden társadalmi viszonyt egyféleképpen fejez ki. Mindez nem jelenti azt, hogy legalábbis a hatást tekintve, ne jelentkeznének jogként olyan normák, amelyek nélkülözik a szankciót. Az ilyen magatartás-szabályok elsősorban az ajánló szabályok közül kerülnek ki. De számos politikai jellegű deklaráció is jogforrásban jelenik meg. Mindezeknek a szabályoknak, illetve kijelentéseknek a hatása a szankcióval vagy joghatással ellátott normák tekintélyét tükrözi vissza, és mintegy ezeknek tekintélyén élősködik. Természetesen lényeges különbség van a jogi formában (jogforrásban) történő deklaratív kijelentések és az ajánló szabályok közt. Az ajánló szabályok magatartási szabályok, amelyek annak köszönhetik orientatív jellegüket, hogy az állam tekintélye áll mögöttük. Az esetek többségében ezek különféle szervezetekhez szólnak, ahol hatásukat a szervezeti bürokrácia még fokozza. A bürokrácia természete ugyanis olyan, hogy a hivatalnokok örülnek minden olyan lehetőségnek, amelyben megszabadulnak az egyéni döntés kötelezettségétől. Mivel az ajánló norma rutinszerű magatartás lehetőségét biztosítja számukra, és mentesíti őket a gondolkodás fáradságától, nyilvánvalóan széles körben hathat.

A deklaratív jogforrási formában megjelenő kijelentések (pl. politikai nyilatkozatok) gyakran semmiféle magatartási előírást nem tartalmaznak. Ebben az esetben kizárólag ideologikus funkciójuk van, amelyet az előbb már említett élősködő tekintélyüknél fogva gyakorolhatnak. Más esetekben — és ez különösen a nemzetközi jog szempontjából lényeges — a deklaráció maga a nemzetközi jogi értelemben vett magatartás.

A jogi normák mint sajátos jogi nyelv mellett a szankció nélküli szabályok jogi halandzsának minősülnek, mert nem felelnek meg a jogi nyelv szabatos kifejezési szabályainak. Ez azonban az értelmes szöveg és a halandzsa dialektikus kapcsolata folytán azt is jelenti, hogy a halandzsa is komoly társadalmi hatású lehet. A jogi nyelv kontextusába helyezett áljogi kijelentések a kontextus tekintélyét élvezik.

A kifejtettek nem jelentik azt, hogy a jogi norma egyes elemei mindig közvetlenül kapcsolódnak egymással. Különösen a modern jogra jellemző az, hogy a szankció egy adott jogforrásban elszakad a magatartási szabálytól. A szankció lehet ugyanazon jogforrásban más helyen, ugyanazon jogágba tartozó más jogforrásban, de igen gyakori az is, hogy a magatartási szabály és a szankció két különböző jogágba kerül. A modern jogfejlődés jellemzője a szankciók intézményesedése és ennek megfelelően a jogszabályok szerkezetében relatív önállósodása. Különösen érvényesül ez a polgári jogban, ahol az intézményi csomósodás ráadásul a jogviszonyok szakaszos fejlődését is tükrözi. De a jogviszonyok szakaszos fejlődése, dialektikus mozgása és a szankciók elszakadása-összekapcsolódása megfigyelhető az eljárásjogokban is.

Az a tény, hogy külön szankciók kapcsolódnak egy-egy jogviszony létszakhoz, egyben a szankciók konkretizálódása szempontjából is lényeges. A meghatározott jogviszonyszakaszhoz kapcsolódó szankció ugyanis másféle elvontságot mutat, mint az a szankció, amely a jogviszony létrejötte előtt csupán a jogi norma szintjén létezik.

VI. A szankciók csoportosítása realizálódásuk szerint.

A szankciókat, illetve realizálódásukat meghatározza maga a diszpozíció. A jogosító normák jellegüknél fogva egyes alanyi jogok kivételével mindig teljes egészükben megvalósulóként jelennek meg. Ha tehát van jogviszony, a jogosító norma jogkövetkezménye mindig realizálódik, illetve, ha a kívánt állami magatartás elmarad, annak szankciói állnak be. Az alanyi jogok azért jelentenek kivételt, mert itt igen gyakori az alanyi jogosultságnak olyan következménye, hogy az állami szerv éppen nem tesz semmit. Ennek történeti okait már jeleztük. Ebben az esetben csak joghatásról lehet szó. A kényszerítő normánál viszont igen gyakori, hogy nem jön létre jogviszony diszpozíciószerű magatartás esetén. Ha kényszerítő norma megtartása esetén létre is jön jogviszony, a szankció ilyenkor sem realizálódik. Ezzel szemben a kívánt magatartástól eltérő magatartás esetén sor kerül a norma konkrét-egyedi megvalósulására. Lényegében azt mondhatjuk,

hogy a kényszerítő norma diszpozíciója megfogalmazásától függően az abban előírt magatartás megvalósulása, hibás megvalósulása és meg nem valósulása egyaránt kiválthat jogkövetkezményt.

A jogkövetkezmény a diszpozíció címzettjére gyakorolt hatás szempontjából pozitív vagy negatív lehet. Pozitívnak tekinthetjük azt a jogkövetkezményt, amely a címzett előnyét szolgálja, negatívnak, amely neki hátrányt okoz. A joghatás tovább osztályozható aszerint, hogy az előny, amely azt fejezi ki, hogy a címzett a jogalkotó értékelése szerint kívánatos magatartást tanúsított — csupán a címzett akaratának megfelelő előnyben áll, vagy az akart előnyön túlmenő jutalmat is tartalmaz. Így pl. a már említett győztes római hadvezér diadalmeneténél a hadvezér által tanúsított magatartáson túlmenő előnyről van szó, míg pl. egy engedély kiadására vonatkozó jogosító normánál az előny és az akarat szerinti előny megegyezik. A jutalom esetében a diszpozíció szerinti magatartás kívánatos, de atipikus, túlmegy a társadalmilag elvárhatón.

Ami a társadalmilag nem kívánatos magatartásokat illeti, ezeknél a negativitás, a szankció dominál. Ezen belül azonban bizonyos különbségeket kell tenni. A szankció állhat mindössze abban, hogy egy adott jogi helyzetet a jog nem ismer el, állhat bizonyos értékátrendezésben és állhat ezen túlmenő hátrány okozásában. Az első eset a semmisség, a második eset a kártérítés s a harmadik eset a büntetés. A kártérítés tulajdonképpen fölfogható kifejezetten hátrány okozásának is, modern viszonyok között azonban célja elsősorban az értékeltolódások kiküszöbölése. Emellett a jog ismer bizonyos „közömbösségi szankciókat". Ezek abban állnak, hogy a magatartáshoz a jog nem fűz semmiféle hatást, közömbösen szemléli az események menetét.

A szankciók csoportosításához a diszpozíció címzettjére való visszahatás és a magatartás értékelése mellett még egy szempontot kell bevezetnünk. Nem lehet ugyanis a szankciókat kizárólag abból a szempontból jellemezni, hogy milyen hatással vannak a diszpozíció címzettjére. A szankció ugyanis, részben történeti okokból, nem jellemezhető úgy, mint ami mindig a diszpozíciós magatartás befolyásolására irányul. Láttuk már, hogy ez a közvetlen befolyásolási igény csak a kényszerítő normákra jellemző. Ezzel szemben a jogosító normánál csak közvetetten befolyásolja a magatartást, hiszen ez a magatartás — amely társadalmi szempontból, legalábbis az uralkodó osztály megítélése szerint kétségkívül kívánatos — a cselekvő érdekei által kellően motivált. Ebben az esetben a szankció „szentesítő" jellegű, azaz társadalmi következményei megerősítést kapnak.

A szankció bizonyos nemkívánatos magatartásoknál is elsősorban a létrejött nemkívánatos helyzet felszámolására és csak ezen keresztül az eredeti magatartás befolyásolására irányul. A semmisség vagy a szerződés teljesítésére kötelezés nagyon jól mutatja ezt. Amikor valakit természetbeni teljesítésre kötelezeknek, vagy az eredeti állapot visszaállítását rendelik el, vagy akár a zár alá került dolgok kiadását, a jog célja felszámolni a nemkívánatos helyzetet. Természetesen ezek a jogkövetkezmények közvetve befolyásolják a magatartás megvalósítóit, hiszen tudhatják, hogy amennyiben a normától eltérően cselekszenek, magatartásuknak meghatározott következményei lesznek. Különösebb kockázatot azonban nem jelent számukra a deviáns viselkedés. Ugyanez a helyzetrendezési elv figyelhető meg a kártérítésnél is, legalábbis a károsult szempontjából. Az ő számára a kártérítésre kötelezés helyzetrendezés. A károkozónak azonban már ennél több, neki a kártérítés hátrányt jelent.

Az elvont szankció hatása végeredményben mindig preventív és helyzetrendező. Ezzel szemben a realizálódás során a prevenció reparációra és represszióra szakad. A kettő megkülönböztetése olykor csupán szemléleti, mint pl. kártérítésnél, de a domináns oldal mindig megragadható. Ennek folytán jellemzi pl. a represszió túlsúlya a büntetőjogot. Egy jogkövetkezmény reparatív vagy represszív jellege attól is függ, hogy a felelősség objektív-e avagy szubjektív.

A szankció lényegében a következő szférákban érvényesülhet a diszpozíció címzettje szempontjából:

élet és testi épség,
a címzett akarata,
a címzett társadalmi pozíciója,
a címzett vagyona.

Az élettel és testi épséggel kapcsolatos szankciók adott esetben nemcsak a jogsértő életét és testi épségét érintik, hanem környezetét is. Az akarattal kapcsolatos szankciók lehetnek mind pozitívak, mind negatívak. Így a szabadságvesztés is az akarat korlátozása, aminthogy az akarathoz kapcsolódik pl. az a pozitív szankció, amely a jogosított akaratának megfelelően valamely engedélyt ad ki. A pozitív szankciónál igen gyakori, hogy az az akarat érvényesülésében, illetve annak engedésében áll. Ezzel szemben a negatív szankció mindig megtöri az akaratot. Ez az akaratbefolyásolás természetesen igen különböző méreteket ölthet, hiszen nyilvánvaló a különbség a szabadságvesztés és a szerződés teljesítésére kötelezés között.

A társadalmi pozícióban okozott változás ugyancsak lehet mind pozitív, mind negatív. Ide tartoznak a jogképesség korlátozásával járó szankciók (infámia, lefokozás, polgári halál), aminthogy pl. a kitüntetések is, melyek a társadalmi megbecsülés fokozásával járnak. Tulajdonképpen a primitív közösségből kizárás is logikailag ide sorolható, tartalmilag

azonban halálbüntetésként is felfogható. Végül a vagyonhoz kapcsolódó szankciók is lehetnek akár pozitívak, akár negatívak (kártérítés, illetve jutalom.

A jogrendszer jogágakra való tagozódásának alapja a szabályozott társadalmi viszony jellegétől függ. Ez érvényesül a szankciókkal kapcsolatban is; egy adott jogágba tartozó magatartáshoz a legkülönbözőbb jogágakban találhatjuk meg a szankciót. A szankciónak különféle jogágakba kerülése a szankciós magatartás jellegétől függ.

Ezek előrebocsátása mellett beszélhetünk egy-egy jogág szankcióinak jellegzetességeiről. Ezek a szankciók elsősorban arányaikban adnak jellemző képet, vagyis egy-egy jogágat a jogkövetkezmények represszív és reparatív vonásainak aránya jellemez. Így a büntetőjog elsősorban represszív szankciókat tartalmaz, a polgári jog pedig reparatívakat, a jogi szabályozás eltérő céljának, illetve funkciójának megfelelően. A büntetőjogot szokás egyenesen szankciórendszerként definiálni. Ugyancsak sajátosságokat mutat a szankció az államigazgatási jogban, ahol az állami tevékenység közérdekű jellege folytán a jogalanyok kötelezése általában nem tehető függővé a jogalany tetszésétől; ugyanakkor a jogalany kötelezése nem jelent számára szükségképpen objektíve hátrányt. Az államigazgatási szankciók közt találunk represszívet és reparatívat egyaránt, de az előbbi túlsúlya jellemző, különösen a szabálysértések esetén.

Speciális problémákat vet fel a nemzetközi jog, ahol az esetek többségében hiányzik a kikényszerítő erő. Éppen ezért a nemzetközi jogi norma szankciós szempontból a belső jog azon állapotának felel meg, amelyben nincs központi hatalom, amely kényszerítsen, hanem az önsegély érvényesül. Míg azonban a belső jogban az önsegéllyel élő végső fokon támaszkodhatott a társadalmi erőkre, a nemzetközi jogban ez nem mindig kimutatható. Éppen ezért a retorzió és a represszió csak látszólag tűnik jogi szankciónak, valójában azonban a nemzetközi jog korlátozását jelentő háborúval azonos. A háború során alkalmazandó nemzetközi jog bizonyos fokig illuzórikus jellegű, mert hiszen ezeknek a normáknak a megsértése esetén csak a háború befejezése után képzelhető el szankció, de csakis abban az esetben, ha a nemzetközi jogi norma megszegője azonos a legyőzöttel. Egy ilyen győzelmi kérdés pedig nem lehet a jog függvénye. Abban az esetben azonban, ha az egyes államok által alkalmazott szankciót úgy fogjuk föl, mint ami egy olyan jogsértést torol meg, amely az államok valamely feltételezett összessége ellen irányul — és idetartozónak kell tekinteni a pozitív nemzetközi normával való szembeszegülést, amennyiben az egyetemes norma —, úgy az egyes állam által alkalmazott szankció mögött ott áll az összes többi állam is. Így az önsegély elveszti egyediségét és az általánosságra támaszkodhat.

VII. A szankció történelmi fejlődése és az arányosság.

A szankciók fejlődéstörténetét úgy jellemezhetjük, mint amiben kialakul a diszpozíciós magatartás és a szankciós következmény közötti arányosság. A fiatal Marx kimutatta: „A büntetésnek nem szabad nagyobb irtózatot keltenie, mint a vétségnek, a bűntett gyalázatának nem szabad a törvény gyalázatává változnia. Az állam talaja alá van aknázva, ha a szerencsétlenség bűntetté vagy a bűntett szerencsétlenséggé válik." (K. Marx: Viták a falopási törvényről. Marx—Engels Művei. Bp. 1958. 1. 121.)

Ez a megállapítás eleve csak a magatartásra orientált szankciókra áll. A magatartás szankciós befolyásolásának előfeltétele, hogy a szankció ugyanarra vonatkozzon, mint aki a diszpozíció címzettje. Viszonylag hosszú ideig tartott, amíg a jogban ezt felismerték. A kollektív büntetés, a tömeges represszió kifejezetten ennek ellentétei voltak. Más kérdés, hogy a modern jogban a kollektívával szemben a „kollektíva" jogágakban alkalmazott szankció a közösség nevelő hatása folytán mennyiben alkalmas az egyéni magatartás befolyásolására. Az arányosság kialakításának második eleme a felelősségi rendszerek fejlődéséhez kapcsolódik. Nyilvánvalóan csak olyan magatartást lehet szankcióval befolyásolni, amely magatartás emberi akaratelhatározás függvénye. Ily módon eleve reménytelen kísérlet volt a jog eszközeivel befolyásolni állatok, elmebetegek magatartását, vagy szankcióval összekapcsolni olyan magatartásokat, ahol tulajdonképpen nem az emberi akaratelhatározás, hanem más társadalmi és természeti tényezők játszanak szerepet. Ez a folyamat fejeződik ki az objektív felelősségnek szubjektív felelősségi rendszerekkel való felváltásában. Természetesen pl. a veszélyes üzemi felelősség látszólag cáfolja az elmondottakat. Csakhogy a veszélyes üzem felelősségénél is az üzembentartó magatartásának befolyásolásáról van szó, a befolyásolás ugyanis nem a konkrét károkozó magatartásra korlátozódik, hanem mindazon magatartásokra, amelyek a károkozás lehetőségeit csökkentik. *(→Nemzetközi jog; — Állam nemzetközi felelőssége; — Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban; — Büntetőjog).*

Irodalom: *Asztalos* László: A polgári jogi szankció. Bp. 1966.; *Kulcsár* Kálmán: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Bp. 1962.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963.; *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Bp. 1971.; *Szatmári* Lajos: Az államigazgatási bírságot megállapító jogszabályok törvényi tényállásáról. = Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Bp. 1962.

Lejszt, O. E.: Szankcii v szovetszkom prave. Moszkva, 1962.; *Nedbajlo*, P. E.: Szovjetszkie

szocialiszticseszkie pravovüe normü. Lwow. 1959.

Binding, K.: Die Normen und ihre Übertretung. Bd. 1—2. Leipzig, 1872—1877.; *Hart*, H. L. A.: The concept of law. Oxford, 1961.

Sajó András

SZÁNDÉKOSSÁG → *Bűnösség*

SZAVATOSSÁG → *Szerződésszegés*

SZEMÉLYEK: I. A polgári jogi jogalanyiság fogalmi kérdései (1508.) — II. Az ember jogképessége és cselekvőképessége (1511.)

I. A polgári jogi jogalanyiság fogalmi kérdései. 1. A jogképesség tartalma. 2. A polgári jogi jogalanyiság fajai általában. 3. Polgári jogi jogalanyiság és a jogalanyiság komplexitása.

1. A jogképesség tartalma.

*Személy*nek vagy *jogalany*nak a polgári jogban azt nevezzük, aki *jogképes*, vagyis akinek polgári jogi alanyi jogai és kötelességei lehetnek.

Már a római jogban kialakult az alanyi jog fogalma, *Gaius*nál és *Ulpianus*nál is találkozhatunk vele. A polgári jogtudomány történeti fejlődésén végigvonult az a kérdés, hogy a jogalanyt megillető *alanyi jog*-e az elsődleges (pl. természetjogi iskola, *Dernburg*), avagy a jogszabályokban foglalt tételes ún. *tárgyi jog*, illetőleg, hogy egyáltalán lehet-e tárgyi jogtól független alanyú jogról beszélni. Ez utóbbi csoportba tartoznak az alanyi jog létét teljesen tagadó ún. monista elméletek, például *Kelsen*, *Duguit*, az *Austin*t követő angol-amerikai analitikus iskola (*Kocourek*, *Horváth* Barna). Ugyancsak a nemzetközi irodalomban rendkívül vitatott kérdés, hogy mi áll a polgári alanyi jog mögött, elsődlegesen *akarati* elemek-e (például *Windscheid*) vagy *érdekelemek* (például *Jhering*), illetőleg a kettőnek milyen kombinációja (például *Jellinek*, *Michoud*, *Enneccerus*, *Ereky*).

A szocialista jog szinte kizárólag a *tárgyi jog primátusából, de ugyanakkor az alanyi jog önálló létét* elismerő felfogásból indul ki. Az azonban a szocialista polgári jogi irodalomban is vitatott, hogy ez alanyi jogot elsődlegesen mi határozza meg. Az egyik irányzat, amelynek első képviselője a szovjet *Venediktov* volt, változatlanul az érdekelemeket nevezi meg az alanyi jog mögött álló döntő tényezőnek. Általánosan elfogadottá azonban a szocialista irodalomban *Bratus*snak 1950-ben kidolgozott alanyi jogi elmélete vált, mely szerint az alanyi jog valamely jogalany *lehetséges magatartásának törvényben elismert meghatározott mértéke.*

Minthogy a polgári jogalanyiság alapvetően autonóm mellérendeltségi kapcsolatokban, elsősorban pedig áruviszonyokban jelenik meg, a polgári jogképesség tartalmát elsődlegesen *vagyoni* jogok és kötelezettségek képezik. Ezek a polgári jogviszonyok abszolút (például tulajdonjog) vagy relatív szerkezetéhez (például szerződés) igazodva *abszolút* vagy *relatív* szerkezetű jogokra, illetve *pozitív* vagy *negatív* tartalmú kötelezettségekre oszlanak. A szocialista jogi felfogás lényeges eleme az alanyi jogok és kötelezettségek ún. *korrelativitás*ának, azaz egymáshoz kapcsolódásának és kölcsönösségének elve. A jogalanyok mind általában, mind pedig konkrét jogviszonyokban egymáshoz kapcsolódó jogokkal, illetve kötelezettségekkel rendelkeznek, a tulajdonjog mint a polgári jogban relatíve legabszolútabb jog alanyának is nemcsak jogai vannak, hanem kötelességei is, például a kárviselés vagy a szomszédjogok tűrésének kötelezettsége stb.

Az általános felfogás szerint a *jogképesség absztrakt képesség* arra, hogy valakinek, akit a polgári jog személynek minősít, általában polgári jogi jogai, illetve kötelezettségei legyenek. A jogképesség fogalma huzamos ideig összeolvadt (például a római jogban) az ún. *szerzőképességgel*, tehát *konkrét* jogok, illetve kötelezettségek megszerzésére vonatkozó képességgel. A szocialista irodalomban is jelentkezett egy olyan nézet, mely szerint a jogképesség mindig konkrét, és minden egyes alanyi jogra nézve más (ún. dinamikus elmélet — *Agarkov*). Itt is *Bratusz* hivatkozott műve nyomán elismerésre került és máig meglehetősen általánosan elfogadott az, hogy a jogképesség absztrakt képesség arra, hogy valamely személy alanyi jogokat szerezzen, illetve kötelezettségeket vállaljon, egyes konkrét jogok, illetve kötelességek megszerzésére azonban a jogszabály *speciális* feltételeket írhat elő. Például a szocializmusban bizonyos termelési eszközök kizárólag állami tulajdonban lehetnek, akinek meghatározott mértékű ingatlan vagyona van, az törvénynél fogva további ingatlant nem szerezhet stb. Ez azonban már nem a jogképesség, hanem a *szerzőképesség* kérdése.

2. A polgári jogi jogalanyiság fajai általában.

A polgári jogi jogalanyoknak a szocialista irodalomban általánosan elfogadottan három fajtáját különböztetik meg, az *embert*, *az államot*, *végül a polgári jogi jogokkal, illetve kötelezettségekkel rendelkező szervezetet*, más szóval a *jogi személy*t.

A modern szocialista és a legtöbb kapitalista jogban az *ember általánosan jogképes*. Ez azt jelenti, hogy minden ember születésétől haláláig polgári jogilag a törvénynél fogva automatikusan jogképes, ez — ha csak nincs szerzőképességi korlátozás — *elvileg mindenfajta* polgári jogi alanyi jogra, illetve kötelezettségre kiterjed, végül ez a jogképesség életkorra, nemre, nemzetiségre vagy felekezethez tartozásra tekintet nélkül *egyenlő*.

Ez azonban nem mindig volt így. A rabszolgatartó római jogban például az emberek három nagy csoportra oszlottak, *a)* a rabszolgák jogképtelennek, dologgnak minősültek, *b)* a római jogi polgár teljes jogképességgel bírt, végül *c)* voltak részlegesen jogképes emberek, mint például az idegenek, a peregrinusok. Ezáltal arra is volt lehetőség, hogy az ember jogképessége tartalmában, illetve terjedelmében változzék, részben ezt nevezték a római jogban capitis deminutiónak vagy *státusváltozásnak*.

A feudalizmusban a jogképesség alapvetően a *rendi állás*hoz fűződött, terjedelme ennek megfelelően volt az emberek meghatározott csoportjainál szűkebb vagy tágabb. A kapitalizmusban a polgári alanyi jogoknak valamennyi ember alanya lehet, de természetesen a munkások termelési eszközökre vonatkozó elvileg fennálló jogai társadalmi átlagban merőben formálisak. Olyan kapitalista országokban továbbá (mint a felszabadulás előtti Magyarország volt), ahol jelentős feudális hagyományok vannak, sok maradványa maradt meg a korábbi rendi jogképességi korlátozásoknak, a külföldiek jogképességi korlátozásainak stb., ezek azonban ma már jórészt szerzőképességi korlátozásként jelennek meg (például a szerzetesrendek tagjai).

A jogtudomány csak *hosszas fejlődés* után jutott el oda, hogy a jogalanyt „dematerializálja", és az *ember testi-lelki valóságától elkülönítse*. Eredetileg csak az embert tekintették jogalanynak, és *minden más jogalanyiságot puszta fikciónak* tekintettek (fikciós elméletek, → *Jogi személyek*). Ugyanakkor viszont a jogi személy elismerése a burzsoá jogtudományban egy olyan *ellenfolyamat*ot indított el, amely most már az *embertől választotta el a jogalanyiságot*.

A polgári jogtudományban a 19. század közepén először *Zitelmann* választotta el a jogalany fogalmát az ember testi valóságától: az emberi *akarat*ot tekintette jogalánynak. Erre az álláspontra helyezkedett *Gierke* és *Saleilles* is, majd *Hauriou* már az emberi akaratot is felbontotta és az egyes *konkrét akarás*okat azonosította a jogalanyisággal. Az akaratelméletektől eltérve *Brinz* és *Szászy-Schwarz* Gusztáv már az érdekre támaszkodó *célt* tekintette jogalanynak a természetes személynél is. Később egyre jobban a *jogalanyiság fogalmi jellegét* kezdik kihangsúlyozni: a jogalany a jogrend perszonifikációja. A magyar *Moór* Gyula is, bár elismeri, hogy a jogalanyiság fogalmában „valóságtudományi elemek", azaz emberi magatartások is vannak, a jogalanyiságot átfogóan (tehát nemcsak a jogi személyre nézve) mégis színtelen *beszámítási pont*nak, emberi magatartásokat összefűző normatív kapocsnak minősíti.

A szocialista elméletnek nincs szüksége ilyen meglehetősen mesterkéltnek tekinthető elméletekre a jogi személyiség megalapozásához. Más szóval a szervezetek polgári jogi jogalanyiságát úgyis elismerhetjük, hogy az *semmiben sem érinti* az ember, a természetes személy szinte magától értendő jogalanyiságát. Ehhez megjegyezzük azonban, hogy a szocialista polgári jog a 20-as évekbeli szovjet fejlődése során — összefüggésben az ún. kétszektoros jog elméletével — huzamosabb ideig vitás volt az *állampolgár polgári jogi jogalanyisága* is. (→ *Gazdasági tevékenység jogi szabályozása*). Az 1930-as évek közepén azonban kiforrott az a jelenlegi általánosan elfogadott szocialista elmélet, amely *azonosítja* a jogképességet, a jogalanyiságot és a személyiséget a polgári jogban.

A jogi személy olyan *szervezet*, amelynek polgári jogi alanyi jogai vagy kötelezettségei lehetnek. A szervezet azáltal lesz jogi személy, hogy jogképességét közvetlenül a *törvény* vagy a *törvény alapján valamilyen más aktussal* (jóváhagyással, nyilvántartásba vétellel stb.) az *állam elismeri*. A jogi személy jogképessége természetszerűen alapvetően *csak a vagyoni jogok*ra terjed ki az emberi jogképességgel szemben (bár bizonyos személyekhez fűződő jogok szervezeteknél is fennállnak, például a kereskedelmi névhez való jog stb.), továbbá a jogi személy mindig képviselő útján cselekszik, tehát *cselekvőképes* (l. II. 2.) *nem lehet*, mint egy ember. (→ *Jogi személyek*)

A jogi személy eredetileg nem mint polgári jogi, hanem *közjogi jogi személy* keletkezett — a városok, vallási testületek Rómában éppen közfunkciójuknál és ezért a feléjük irányuló hatósági ellenérzés miatt elég korán közjogi szempontból jogi személlyé váltak. A tisztán magánjogi jogi személyiség Rómában elég későn alakult ki, és ennek megfelelően elmélete sem épült ki teljesen. A radikális polgári forradalom, a *francia* forradalom joga, a Code civil még gyanakodva viszonyult a jogi személy kategóriájához, a korai polgári forradalom és osztálykompromisszum joga, az *angol* burzsoá jogcsoport pedig a jogi személy fogalmát a *mai napig sem ismeri*. Az áruviszonyok fejlődése azonban a kapitalizmusban kiváltotta a társulások különböző fajtáit, a társulások jelentős része pedig igényelte azt, hogy a társulással létrejövő szervezetet az állam a *vagyonjogok önálló alanyának*, azaz jogi személynek ismerje el. Ezért a kapitalizmusban a jogi személy intézménye, illetve elmélete igen fontossá vált.

A szovjet elméletben a jogi személyiség fogalma több tényezőnél fogva kezdetben *csak csekély mértékben játszott* szerepet. Az 1930-as évek közepétől fogva azonban egyre jobban előtérbe került a társadalmi tulajdon alapján működő szervezeteknél is, és az 1950—1960-as évek közepére a szocialista polgári jognak is egyik *alapkategóriájává* vált.

Az állam ugyancsak mint *közjogi* jogalany jelent meg a római jogban. Sokáig az állam minden jogviszonya ius publicum-nak minősült, tehát például ha az állam bérbe vett

valamit, az ezzel kapcsolatos jogviták sem bírói, hanem közigazgatási útra tartoztak. Nem alakult ki az *államkincstár* önálló polgári jogi intézménye, csak a római császárságban önállósult a fiscus, a császár magánvagyona. Ez is azonban csak rövid ideig minősült tisztán ius privatumnak; a feudalizmus megjelenésével ismét ius publicum lett.

A *liberálkapitalizmus élesen elválasztotta az állami közhatalmat a gazdasági élettől;* nem engedte, hogy az állam a gazdaságban vállalkozóként lépjen fel. Az állami közüzemek igen szűk körre szorultak. Ebből következett az a szemlélet, hogy ha az állam kivételesen mégis magánjogi viszonyokba lép, *nem mint szuverén lép fel,* hanem mint bármilyen más polgári jogi jogalany. (Némileg másként áll az állam közjogi jogi személyiségének kérdése.) Az állam polgári jogi jogviszonyokban a burzsoá irodalom uralkodó elméleti irányzata szerint *épp olyan jogi személy,* mint bármilyen más szervezet, csak közhatalmi jellege miatt sokkal erősebb korlátozások alá esik. Elterjedt az államnak mint polgári jogi jogalanynak az *államkincstár*ral való azonosítása és az államkincstár (fiscus) éles elkülönítése az állam által kezelt közdolgoktól.

A burzsoá elmélet általában az államot (államkincstárt) mint speciális jogi személyt fogja fel ma is, bár hozzá kell tenni, hogy az állam-monopolkapitalizmusban az állam már erősen beavatkozik a gazdaságba, jelentős körben vállalkozik a gazdasági életben, széles körben vannak vállalatai. Ezért az állam közvagyona és „magánvagyona" kezd összeolvadni, és együttesen válik az állami gazdaságirányítás anyagi alapjává.

Az uralkodó szocialista elmélet, valamint a polgári törvénykönyvek az államot *nem minősítik jogi személy*nek, hanem a polgári jogalanyok *harmadik, önálló csoport*jának tekintik. Ennek indokolásául rendszerint azt hozzák fel, hogy a termelési eszközök zömének államosításával a szocialista állam egyesíti a tulajdonosi és a közhatalmi minőséget, népgazdasági tervezés révén központi gazdaságirányítást gyakorol *(Világhy).* Továbbá, hogy az állam jogalanyisága abszolút, tehát *nem célhoz kötött,* mint a jogi személyeké, továbbá *elsődleges,* nem függ semmifajta engedélyezéstől vagy bármifajta egyéb közreműködéstől. E felfogással szemben felhozható, hogy az állam belföldön alapvetően *nem mint egész,* hanem önálló jogi személyiséggel rendelkező állami szervezetek, állami vállalatok vagy költségvetési szervek révén lép polgári jogi jogviszonyokba; a polgári jogi jogviszonyok alanya ennek megfelelően általában nem az állam mint egész, hanem a jogi személyiséggel rendelkező állami szervezetek. Amikor pedig az állam a gazdaságirányítási jogosítványait gyakorolja, akkor nem mint polgári jogi jogalany, hanem mint *közjogi jogalany* jelenik meg. A szocialista országok polgári törvénykönyvei általában csak akkor beszélnek az állam közvetlen polgári jogi jogalanyiságáról, ha egy vagyontárgy véletlenül vagy esetlegesen egy állami szerv kezelésébe sem tartozik, valamely vagyontárgy rendeltetését nem lehet megállapítani, illetve ha az állam örököl. Ezeknek a kivételes eseteknek viszont *nincs köze* az állami gazdaságirányításhoz.

Amikor az állam mint egész, *szélső kivételként* polgári jogviszony alanyaként lép fel, meghatározott állami szervek, így elsősorban a *pénzügyi igazgatás szervei* képviselik. Voltaképpen tehát a hagyományos fiscus funkció *kis töredék*ének fennmaradásáról van ebben a körben a szocialista állam esetében szó.

3. Polgári jogi jogalanyiság és a jogalanyiság komplexitása.

A személyek körében mindvégig polgári jogi jogalanyiságról volt szó. Az ember, a jogképes szervezet azonban *nemcsak* polgári jogi, hanem államigazgatási jogi, munkajogi stb. jogokkal, illetve kötelezettségekkel is rendelkezik. Az ember, illetve a szervezet tehát *komplex jogalany.*

E felismerésnek főleg a jogi személyek körében van jelentősége. Abból ugyanis, hogy a vállalati belső kiskollektíva-jogok, elsősorban pedig a munkajog és a szövetkezeti jog a polgári jogból nőttek ki, következik, hogy a jogalanyiság, a jogi személyiség és más kategóriák vonatkozásában ez ideig többnyire átvették a polgári jogi szemléletet és terminológiát. De ezzel az átvétellel a burzsoá jogban a *közjog* vonatkozásában is találkozhatunk. A magánjog ugyanis a kapitalista társadalom alapvető jogága *(Radbruch).* Ennek megfelelően a német közjogi, közigazgatási irodalom a 19. század végén, a 20. század elején (Otto *Mayer, Laband, Jellinek)* a közjogi jogalanyiság, jogviszony, jogi személy kategóriáit lényegében a *polgári jogi elméletből vette át,* igazi önálló tartalmát nem alakította ki. A burzsoá elméletben így a jogi személyek általában két nagy csoportra, *közjogi* és *magánjogi személyek*re oszlanak.

A szocialista irodalomban örökölt tradícióknál fogva merül fel a *jogi személy polgári jogon kívüli felhasználása,* a polgári jogi kategóriák átvitele az államigazgatási jog, a munkajog stb. területére, például a munkáltatói jogalanyiság polgári jogi jogi személyiség mintájára való kialakítása stb. A szocializmusban azonban a polgári jog *nem a jogrendszer alapvető ágazata,* a polgári jogi terminológiáknak, a polgári jogi szemlélet átvitele a vertikális közigazgatási, illetve kiskollektívákon belüli viszonyokra *nem szerencsés.* E vonatkozásban lényegében két álláspont lehetséges.

Az egyik álláspont szerint a jogi személyiség *kizárólag polgári jogi kategória,* az egyéb jogágak vonatkozásában a jogalanyok, különösen pedig a szervezetek jogalanyiságát *önállóan, e jogágak sajátosságának megfelelően* kell kialakítani. A másik álláspont szerint a jogi személyi-

séget a szocializmusban *komplexen* kell kialakítani, az tehát szocialista körülmények között nem kizárólagos polgári jogi kategória, hanem államigazgatási jogi, munkajogi stb. tartalommal is bír.

Álláspontunk szerint a helyesebb megoldás a jogi személyiséget kizárólag polgári jogi kategóriaként felfogni, ami *csak azt jelenti*, hogy egy szervezetnek polgári jogi alanyi jogai, illetve kötelességei lehetnek. Ugyanakkor azonban kétségtelen az, hogy a szervezetek *másfajta* államigazgatási, pénzügyi jogi, munkajogi stb. jogalanyisággal is rendelkezhetnek. Ezeket önálló tartalommal kell kialakítani. Itt azonban nem lehet megállni, hanem ki kell dolgozni a *különböző jogági jogalanyiságok, köztük a polgári jogi jogi személyiség dialektikus kapcsolatrendszerét.* Erre az első kísérletet *Venediktov* 1954-ben tette meg. Szerinte például a polgári jogi személyiség nélkül a szervezet munkajogi jogalanyisága nem lehetséges, mert ahhoz vagyon kell, de az államigazgatási jogi és a polgári jogi jogalanyiság elkülönülhet. Ellentétesen alakult viszont a magyar *egyesülések* szabályozása 1967—1977 között, mert a tételesjog az egyesüléstől a polgári jogi személyiséget megtagadta, de a munkáltatói jogalanyiságot megadta, nagy vitát kiváltva az elmélet körében stb.

II. Az ember jogképessége és cselekvőképessége. 1. Jogképesség. 2. Cselekvőképesség.

Az ember jogalanyisága körében alapvetően a jogképességről és a cselekvőképességről kell beszélni. A burzsoá elmélet általában — ez néhány szocialista szerzőnél is előfordul — e körben említi a *lakhely*, a *név* és az *állampolgárság* kérdéseit. Ezek azonban alapvetően *nem polgári jogi problémák.* A *személyiségi jogok kérdését* viszont a szocialista elmélet kiemelten elkülönítve tárgyalja.

1. Jogképesség.

a) Az ember jogképessége tulajdonképpen a *születéssel* kezdődik, de az élve született embert a jogképesség fogamzásának időpontjától kezdve illeti meg. A *méhmagzat* jogképessége, amely már a római jogban például az öröklés vonatkozásában kialakult, *feltételes*, attól a feltételtől függ, hogy az ember élve ténylegesen meg is szülessen. Mindazokban a jogviszonyokban, amelyekben a méhmagzat mint jogosult, illetve kötelezett szerepel, *függő jogi helyzet* áll fenn.

A függő jogi helyzet mindaddig tart, amíg a magzat élve megszületik, vagy egyáltalán az élve születés lehetséges. Ha a magzat élve születik, a jogokat, illetve kötelezettségeket *visszaható hatállyal* szerzi meg, tehát úgy kell tekinteni, hogy a kérdéses jogok, illetve kötelezettségek keletkezése idejében életben lett volna. Ugyanígy, ha az élve születés lehetetlenné válik, úgy kell tekinteni, mintha a függő jogi helyzet egyáltalán nem állott volna be, tehát a magzat a jogok és a kötelezettségek keletkezésének időpontjában még meg sem fogant volna. (A különböző jogrendszerek eltérő módon határozzák meg a fogamzás időpontját. A magyar jog szerint például a születéstől visszafelé számított 300. napot kell annak tekinteni, bizonyítani lehet azonban, hogy a fogamzás korábban vagy később történt. A fogamzás időpontjára nézve tehát megdönthető törvényes vélelem érvényesül.)

A burzsoá elmélet a méhmagzat „jogképességét" különböző módokon magyarázza. *Windscheid* ebben *alanytalan jogot* lát, van, aki jövőbeli jogosult számára fennálló kötöttséget *(Jhering, Enneccerus)*, van, aki hallgatólagos *(Kohler)* vagy fiktív vagy részleges személynek, avagy célvagyonnak *(Szászy-Schwarz)* fogja fel. A szocialista elmélet nem a méhmagzatot fogja fel általában önálló jogalanynak, hanem az élve született ember jogait védi már a fogamzási idő alatt feltételesen.

b) A jogképesség a *halállal* szűnik meg. Több külföldi jog az *örökhagyót* tartja a még át nem vett ún. nyugvó hagyaték alanyának is, ez a kérdés azonban a magyar jogban fel sem merül, mert jogunk szerint az öröklés a halál pillanatában beáll. A burzsoá irodalomban továbbá *(Wolf-Naujoks)* olyan nézet is ismeretes, hogy a meghalt ember jogképessége a személyhez fűződő jogok védelmében fennmarad. A szocialista irodalom *általában* és a burzsoá irodalom többsége is abból indul ki, hogy ez esetben nem a meghalt ember valamiféle jogképességének fennmaradásáról van szó, hanem a hozzátartozók kegyeleti jogának vagy a közérdeknek a védelméről, a *kegyeleti jog*ok tehát nem tételezik fel a jogképesség fennmaradását.

c) A születés, életbenlét vagy halál vonatkozásában érvényesül az az általános polgári jogi bizonyítási szabály, hogy azt annak kell bizonyítani, aki jogának megállapítása vagy ellene érvényesített jog kizárása érdekében arra hivatkozik. Az európai jogrendszerekben a születés vagy halál tényét elsődlegesen az *anyakönyv* bizonyítja. Az anyakönyvvel szemben azonban lehetséges az ellenbizonyítás, vagy anyakönyvi bejegyzés hiányában a másnemű bizonyítás.

d) Az *eltűnt* ember érdekeit a polgári jog általában gondnok kirendelésével védi. Huzamosabb idő elteltével azonban az eltűnt ember jogviszonyait rendezni kell. Erre szolgál a *holtnak nyilvánítás* intézménye, amely a középkori olasz jogban alakult ki. Holtnak nyilvánításon annak bírósági kimondását értjük, hogy az eltűnt embert meghatározott időponttól kezdve halottnak kell tekinteni. (A kontinentális jogokban ez a rendszer általános, az angolszász jogokban viszont a távollevőt meghatározott idő eltelte után *bírói határozat nélkül* is halottnak tekintik.) Azt az időtartamot, amelynek az eltűnéstől a holtnak nyilvánításig el kell telnie, a különböző jogrendszerek eltérően

állapítják meg; a magyar jogban ez öt év. A holtnak nyilvánított személyt az ellenkező bizonyításáig halottnak kell tekinteni, ha tehát például a holtnak nyilvánított életjelt ad magáról, akkor a holtnak nyilvánító határozat hatálytalanná válik. *(→ Polgári peres és nemperes eljárás)*

A holtnak nyilvánítástól különbözik a több jogban, így a magyar jogban is ismert *halál tényének bírói megállapítása*. Erre akkor kerül sor, ha a személy, akiről szó van, kétségtelenül meghalt, a halált azonban anyakönyvvel bizonyítani nem lehet (például egy hajóval elsüllyedt, és a holttestét nem találták meg).

2. Cselekvőképesség.

A cselekvőképesség mint jogi műszó a római jogban nem volt ismeretes, de az a fogalom, amely szerint valaki a *saját tényével* jogokat és kötelezettségeket szerezhet magának vagy másoknak, a *római jogban is ismeretes* volt. A római jognak e vonatkozásban érdekessége, hogy részben vagy teljesen jogképtelen is lehetett cselekvőképes.

A cselekvőképesség eredeti kialakulása során *kettős jellegű* volt: részben *szerződéskötési képesség*et jelentett, részben pedig az ún. *vétőképesség*et, tehát azt, hogy szellemi fejlettsége, elmeállapota megengedi, hogy tettei polgári jogi felelősséget vonjanak maguk után.

A római jogban az ügyletképesség és a vétőképesség egymástól még nem vált szét. A jelenlegi európai jogrendszerekben általában a cselekvőképesség és vétőképesség egymástól elkülönül, vannak azonban olyan jogok, mint például a *szovjet jog*, ahol e kettő ma is összefonódik.

A cselekvőképesség tehát szűkebb értelemben az embernek azt a képességét jelenti, amelynél fogva *saját akaratelhatározásával saját nevében* szerezhet jogokat, illetve vállalhat kötelezettségeket. Cselekvőképessége csak az embernek lehet, de az államnak és a jogi személynek, amelyek csak szerveik vagy képviselőik útján járnak el, nem. A *cselekvőképesség szűkebb fogalom a jogképességnél*, csak jogképes ember lehet cselekvőképes, de nem minden jogképes ember egyben cselekvőképes is (például a csecsemő). A cselekvőképesség *szabad és értelmes akaratelhatározásra való képességen* alapul, a cselekvőképesség tehát csak *bizonyos kort elért* és *belátási képességgel* rendelkező embert illethet meg.

A cselekvőképesség vonatkozásában szűkebb értelemben azt is mondhatjuk, hogy a cselekvőképesség *szerződő képesség*et jelent, amelynek van egy *aktív oldala*, nevezetesen, hogy mennyiben tehet valaki saját akaratából és saját nevében érvényes nyilatkozatot, *passzív oldala* pedig az, hogy mennyiben fogadhat el valaki érvényes, más részéről hozzá intézett nyilatkozatokat. Lényeges, hogy a cselekvőképességnél a nyilatkozatot a cselekvő saját nevében teszi meg, mivel *más nevében* jogok szerzésére a kötelezettség vállalására számos európai jog szerint *olyan ember is képes, aki nem cselekvőképes*.

A cselekvőképesség épp úgy, mint a jogképesség, *általános szerződéskötési* képességet jelent, tehát absztrakt képesség. Mint ahogy a jogképességet elkülönítjük a szerzőképességtől, ugyanúgy a cselekvőképességnél is lehet beszélni általános jognyilatkozati képességről és *különleges jognyilatkozati képességről*, ahol a jognyilatkozat tételére csak meghatározott tulajdonságokkal rendelkező lehet törvénynél fogva képes.

Általános szabály szerint cselekvőképes mindenki, akinek cselekvőképességét törvény nem korlátozza vagy nem zárja ki. A cselekvőképességet korlátozó, illetve kizáró tényező elsősorban az ember *kora*. Cselekvőképes tehát az, aki *nagykorú*. Bizonyos életkor alatt az ember *teljesen cselekvőképtelen* (a magyar jogban 14 év), bizonyos időszakban pedig *korlátozottan cselekvőképes* (a magyar jogban 14 és 18 év között, kivéve, ha a kiskorú házasságot köt). A legtöbb burzsoá jogban a szocialista jogokkal szemben a nagykorúság határát 18 évnél magasabban állapítják meg, például a felszabadulás előtt a magyar jogban 24 év volt a korhatár, és e vonatkozásban is sok burzsoá jogban különbséget tesznek a férfi és a nő nagykorúsága között.

A cselekvőképesség korlátozására, illetve kizárására vezethet a *belátási képesség*nek bizonyos csökkenése, illetve csökkent volta is. Korlátolt cselekvőképességről van szó például a magyar jog szerint, ha valakinek belátási képessége elmebeli állapota, szellemi fogyatkozása vagy valamilyen kóros szenvedélye miatt tartósan vagy időszakonként visszatérően nagymértékben csökkent, ezzel szemben a cselekvőképességét kizárja, ha az ügyei viteléhez szükséges belátási képessége elmebeli állapot vagy szellemi fogyatkozás miatt állandó jelleggel teljesen hiányzik. A cselekvőképtelen, illetve korlátozottan cselekvőképes nagykorú általában gondnokság alatt áll, de a cselekvőképtelenség olyan személynél, aki belátási képességeinek nyilvánvalóan nincsen birtokában, gondnokság alá helyezés nélkül is megáll.

A cselekvőképtelenség általában azzal a hatállyal jár, hogy a cselekvőképtelen személy jognyilatkozata *semmis*, nevében törvényes képviselője (szülője, gyámja, gondnoka) jár el. Ez alól azonban szűk körben *kivételt* szokás tenni, például a jelenlegi magyar jogban nem lehet semmisnek tekinteni a cselekvőképtelen személy által kötött és teljesedésbe ment olyan csekély jelentőségű szerződéseket, amelyek megkötése a mindennapi életben tömegesen fordul elő, és különösebb megfontolást nem igényel. A korlátozottan cselekvőképesek vonatkozásában a jog *jóval szélesebb körű lehetőséget* ad arra, hogy a korlátozott cselekvőképes maga cselekedjék, tehát olyan jognyilatkozatot tegyen, amelyeknek érvényességéhez tör-

vényes képviselőjének közreműködése nem szükséges. Megkötheti például a mindennapi élet szokásos szükségleteinek kielégítése körébe tartozó kisebb jelentőségű szerződéseket, és rendelkezik a *munkával* szerzett keresményével. A korlátozottan cselekvőképes személy jognyilatkozatának többségét azonban a törvényes képviselő, illetve a gyámhatóság *közreműködésével* (jóváhagyásával) teszi meg.

Irodalom: *Eörsi* Gyula—*Világhy* Miklós: Magyar Polgári Jog. 1. köt. Bp. 1942.; *Szladits* Károly: Személyi jog. = Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly 1. köt. Bp. 1941.; *Szászy* István: A magyar magánjog általános része, különös tekintettel a külföldi magánjogi rendszerekre. Bp. 1947.

Bratusz, M. N.: Szubjektü grazdanszkogo prava. Moszkva, 1950.; *Joffe*, O. E.: Razvitie civileszticseszkoj müszli v SZSZSZR. Leningrad, 1975.; *Venediktov*, A. V.: A szocialista jogviszonyok alanyairól. Cikkgyűjtemény. 1955. 12.

Brandt, M.: Verkehrssicherheit und Geschäftsunfähigkeit. Frankfurt, 1936.; *Hölfer*, E.: Natürliche und juristische Personen. Göttingen, 1905.; *Naujoks—Wolf*, H.: Anfang und Ende der Rechtsfähigkeit des Menschen. Tübingen, 1955.

Sárközy Tamás

SZEMÉLYEK A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN: I. A személyi jog alkalmazási területe, történeti vázlata és jelen tendenciái (1513.) — II. Emberek (1515.) — III. A jogi személyek (1516.) — IV. Az állam a nemzetközi magánjogban (1517.)

I. A személyi jog alkalmazási területe, történeti vázlata és jelen tendenciái. 1. Fogalmak és alkalmazási területük. 2. A személyi jog történeti vázlata és jelen tendenciái.

1. Fogalmak és alkalmazási területük.

A nemzetközi magánjogi jogviszonyok alanyaival kapcsolatban két alapkérdést kell tisztázni. Az egyik az, hogy milyen jogok illetik, vagy illethetik meg általában a kérdéses jogalanyt, azaz melyik jog határozza meg „személy" mivoltát: jog- és cselekvőképességét, személyhez fűződő jogait. Ezt a jogot a belföldi nemzetközi magánjog kollíziós szabálya jelöli ki. *(→ Kollíziós jog)* A másik kérdés arra vonatkozik, hogy a külföldi e minőségében, belföldön milyen jogokat gyakorolhat. Ezt a belföldi anyagi jog szabja meg, beleértve az adott állam nemzetközi szerződéseit is. Ez a jogviszony tehát nem tartozik a hagyományosan felfogott nemzetközi magánjog kereteibe, sőt javarészt nem is polgári jogi, hanem igazgatási (rendészeti) vagy államjogi jellegű.

Az embernek, illetve a jogi személynek alapvető érdeke, hogy jogállását egységesen egy adott jog határozza meg. A személyi jogra irányadó jog a *lex personae*, az ennek tartalmát adó anyagi normáknak a hagyományból eredő elnevezése a *perszonálstatútum*. A perszonálstatútum fogalmát használják azoknak a területeknek a megnevezésére is, amelyekre a személyes jog vonatkozik (ez a francia *statut personnel* értelme), illetve a személyes jogot meghatározó kapcsolóelvek megjelölésére is. A fenti nemzetközi magánjogi értelmet az angolamerikai jogban a *personal law* fogalma hordozza, nem pedig a *status*, amely a személy összes „jogi minőségét" felöleli (pl. jogi személy, hajadon, cselekvőképes, felségáruló stb.).

A perszonálstatútum alkalmazási köre természetesen országonként eltérő. A „személyhez szorosan kapcsolódó viszonyok" itt csak tág eligazítást adnak. Általában a személyi, a családi és öröklési jog tartozik ide, de minél több hagyományt őriz egy nemzetközi magánjog, annál szélesebb ez a terület. (Pl. Olaszországban ide tartoznak az ajándékozás, illetve a jogügylet formai kellékei is.) Legszűkebb a personal law érvényesülése a common law országaiban (pl. az USA-ban az ügyleti képességet is az ingatlan fekvési helyének, illetve az ügyletkötés helyének joga határozza meg).

A személyre irányadó jog megállapításának két fő módja az állampolgárság, illetve a lakóhely kapcsolóelvének felhasználása. *(→ Kollíziós jog)* Eszerint az alkalmazandó jog vagy a külföldi hazai joga *(lex patriae)* vagy pedig lakóhelyének joga *(lex domicilii)* lesz. Az állampolgárság szerinti jog alkalmazásának előfeltétele az *állampolgárság* megállapítása. Ez tehát sosem kollíziós jogi kérdés, s fennállásáról kizárólag az az ország dönt, amelynek állampolgáráról szó van.

A külföldiek jogi helyzetét belföldön nemzetközi egyezmények, illetve belföldi törvények szabályozzák (ezt a joganyagot jelöli a német *Fremdenrecht*). A külföldieknek juttatott külön jogi státus a történelem folyamán a belföldiekéhez képest hátrányosabb helyzetet jelentett. Legtovább a szerzőképesség *(→ Személyek)*, illetve az öröklés korlátozásai érvényesültek. Előnyöket a külföldiek csak alkalmilag, általában kereskedelmi érdekből élveztek. Ma — főleg a polgári jog, a családi jog és a munkajog területén — általában megvalósult a belföldiekkel való jogegyenlőség *(régime national)*, amelyet legtöbbször belső törvények is megalapoznak. Érvényesülésének feltétele azonban a vélelmezett alaki viszonosság. *(→ Kollíziós jog)* A külföldieket egymás között teszi egyenlővé a *legnagyobb kedvezmény elve*, amelyet a kedvezményes állammal kötött szerződésben ad meg a „belföldi" állam. A legnagyobb kedvezmény

elve azt jelenti, hogy a kedvezményes állam polgárai (alanyi jogként) külön szerződéskötés nélkül is élvezik mindazokat az előnyöket, amelyek belföldön bármely harmadik állam polgárát megilletik; másrészt, hogy a külföldieket érintő általános rendelkezések folytán ezek nem kerülhetnek kedvezőtlenebb pozícióba, mint amelyet az eredeti szerződés részükre megállapított, illetve mint a bármely más állammal kötött szerződésben megállapított ennél kedvezőbb helyzet.

2. A személyi jog történeti vázlata és jelen tendenciái.

A személyek nemzetközi magánjogi helyzetének történetét általában úgy írják le, mint a teljes jogtalanságtól a belföldi jogegyenlőséghez vezető fejlődést. Ez a fejlődésvonal a külföldiek belső jog által szabályozott jogállására vonatkozik, főbb állomásai a hűbériség idején az idegeneknek privilégiumokkal biztosított jogok, majd a privilégiumok megszaporodása és a kereskedők jogainak államközi szerződésekben való elismerése. A kapitalizmusban mindazok a gazdasági és társadalmi körülmények, amelyek az általános és egyenlő magánjogi jogképesség elismeréséhez vezettek, a külföldiek vonatkozásában is szükségképpen érvényesültek. *(→ Személyek)* A külföldiek személyi jogainak korlátozásai nem központi vagy elvi jelentőségűek, bennük a nacionalizmus hatását kell látnunk. (Lásd az emberi jogoknak a franciákra való szűkítését a francia forradalom és a Code civil között.) A külföldiekkel kapcsolatos gazdasági és politikai érdekek ezen túl a perszonálstatútumra alkalmazandó jog tekintetében követhetők nyomon.

Maga a személyes jog a kezdetektől fogva különvált a forgalmi viszonyokra alkalmazott jogtól. Rómában például a ius gentiumot alkalmazták a nem-római polgárok vagyoni ügyleteire, családi és örökjogi viszonyokban viszont hazai joguk érvényesült; hasonlóképpen a provinciákban élő rómaiak a helyi jog szerint kereskedhettek, de személyi állapotukra, családi és örökjogi helyzetükre a római jog volt irányadó. Ugyanez volt a helyzet már korábban a hellénisztikus világban, ahol a ius gentiumnak a közönséges (közös) görög jog felelt meg. A korai középkorban mindenki saját törzsi joga alatt élt, tartózkodási helyétől függetlenül. A 13. századtól szilárdul meg a személyes viszonyokra a lakóhely jogának, ingatlanokra és azokkal kapcsolatos mindenfajta jogviszonyra pedig a fekvési hely törvényének alkalmazása (statuta personalia — statuta realia). A földbirtokot — mint a társadalmi rend alapját — nem érintő ügyletekre irányadó jog megítélése változó, gyakran a perszonálstatútumot vonatkoztatták ezekre, e hagyomány nyomokban napjainkig fennmaradt.

A lakóhely joga szerinti személyes jog hatszáz éves hagyományával szakított a francia polgári törvénykönyv, amely a külföldön lakó franciák „állapotára és képességére" is a francia jog alkalmazását rendeli. A *lex patriae alkalmazásának* ezt a példáját követték a kontinens államai. Ebben döntő szerepet játszott a polgári nemzetállamok kialakulása, úgy is mint az egy ország határain belüli jog egységesítése (ezért tért át például Németország csak az 1900-as polgári törvénykönyvével az állampolgárság kapcsolóelvére), és úgy is, mint nacionalista ideológia. A két tényező szerepét különösen jól szemlélteti az állampolgárság kapcsolóelvének elméleti megalapozása és törvénybe iktatása a függetlenségét és egységét kivívó Olaszországban *(Mancini* tevékenysége). A 19. század második felétől megindult kivándorlások — az állampolgárság és lakóhely elválásának tömeges esetei — újabb politikai és gazdasági érdekeket állítottak a személyes jog meghatározása mögé: a politikai befolyás megtartását és a gazdagság hazaáramlását. Általában az állampolgársággal meghatározott statútum mellett szól az érintett személyek érdeke is. Ezért, ha túl nagy az eltérés a hazai jog és a lakóhely jogát alkalmazó fogadó állam között, a lex patriae alkalmazását gyakran egyezményben kikötik.

Az állampolgárság nem alkalmas a személyes jog meghatározására olyan államokban, amelyekben területenként más-más jog érvényesül (USA, az Egyesült Királyság, illetve a Brit Nemzetközösség vagy Brazília). Ezek továbbra is a *lex domicilii alapján* állnak. Hagyományos bevándorló-államok esetében ez külön indokul is szolgál. De ma a nagymértékű (ám ideiglenes) nemzetközi munkaerőáramlás, illetve tőkekivitel következtében a lakóhely jogához igazodó személyes jog fontos általános forgalombiztonsági érdekké vált. Klasszikus példa Svájc, ahol az igen nagy számú ottlakó külföldi személyére a svájci jog vonatkozik, a svájciakra viszont külföldön is főszabályként a hazai jog. A lakóhely jogának újbóli előretörését jelzi a skandináv államok családjogi egyezménye 1931-ben, a francia joggyakorlat visszatérése bontóperekben a házastársak közös lakóhelyének jogához, illetve az 1961-es hágai egyezmény a kiskorúak védelméről, amely a korábbi gyámsági egyezményekben alkalmazott hazai jogot a lakóhely jogával cseréli fel.

Az az elsősorban a nem szocialista jogokban már egyértelmű folyamat, hogy a lex domicilii háttérbe szorítja a lex patriaet, ma úgy folytatódik, hogy a lakóhely szerinti jogot a *tartózkodási helyhez igazodó* személyes jog váltja fel. A lakóhely jogi meghatározása ugyanis (különösen a common lawban) sok technikai nehézséggel járt, fiktív és szubjektív elemeket tartalmazott, a tartózkodás helye ezzel szemben szorosabban a tényleges helyzethez igazodik. (Az Európatanács 1972-ben ajánlást dolgozott ki a lakóhely, illetve a tartózkodási hely fogalmának egységesítésére.)

II. Emberek. 1. Jogképesség. 2. Cselekvőképesség. 3. Egyéb személyi jogok.

1. Jogképesség.

Az ember általános jogképessége még kapitalista vívmány — ma nincs a világon olyan jogrendszer, amely alapelvként el ne ismerné. Lehetnek azonban eltérések, s köztük kollíziós jogi problémák a jogképesség bizonyos korlátozásaival kapcsolatban, és vannak eltérések az egyes jogok között a jogképesség kezdetének és végének meghatározásában. A *jogképesség terjedelmének* szórványosan előforduló korlátozásait más államok a közrendi záradékra hivatkozva általában nem fogják alkalmazni. (Általában ugyanis faji, nemzetiségi vagy vallási szempontok szerinti korlátozásokról van szó. Ma gyakorlatilag csak annak van jelentősége, hogy egyes angol-amerikai büntetőjogokban az életfogytiglani szabadságvesztést kimondó, illetve a halálos ítélet az elítélt jogképességét is megszünteti.) *(→ Kollíziós jog)*

A jogképesség kezdete mindenütt a születés. Kollíziós problémát ezzel kapcsolatban az vet fel, hogy az egyes jogok más-más fázisban tekintik befejezettnek a „megszületést", illetve megkívánnak további feltételeket, mint például életképesség (francia jog), vagy figura humana és 24 órai életbenlét (spanyol jog).

A jogképesség a halállal szűnik meg. A már említett „mesterséges" megszüntetésektől eltekintve, melyek viszont általában közrendbe ütköznek, ez nem is vezet jogszabályösszeütközéshez. Eltérnek azonban az egyes jogok a közös veszedelemben eltűntek életben léte vagy halála és a halál sorrendje, vélelmezése, illetve az eltűntté vagy holtnak nyilvánítás feltételei és hatásai tekintetében; az irányadó jog meghatározása tehát itt jelentős. *(→ Személyek)*

A *magyar jog* szerint az emberek jogképességére hazai jogukat, vagyis az állampolgárságuk szerinti jogot kell alkalmazni. Ez az európai szocialista államok nemzetközi magánjogának álláspontja is. A területén lakó külföldiek jogképességét a Szovjetunióban főszabályként a szovjet jog szerint ítélik meg. A szovjet elmélet visszautasítja ennek olyan magyarázatát, hogy a Szovjetunió a külföldiek vonatkozásában a lex domicilii, saját állampolgárai szempontjából viszont a lex patriae talaján állna. Az ismertetett szabályt a régime national feltétlen érvényesülésével indokolják.

A lex patriae elve nem csupán a jogképesség anyagi szabályaira vonatkozik, hanem a *joghatóságra is.* Külföldi hatóság olyan intézkedését tehát, amely magyar állampolgár jogképességét érinti (gyakorlatilag legfontosabb a holttá nyilvánítás), nem ismerjük el érvényesnek, s magyar bíróság sem jár el külföldi honosok jogképességével kapcsolatos ügyekben. (Kizárólagos joghatóság.) Ha joghatósága kivételesen mégis megalapozott, a bíróság magyar jogot alkalmaz külföldiek ügyében is. A belföldi bíróság „nemzetközi joghatósága" és az alkalmazandó jog, másrészt az ugyanilyen külföldi hatóság aktusa elismerésének bonyolult kérdéseiből a kétoldalú jogsegélyegyezmények, illetve nemzetközi konvenciók (például az eltűntnek nyilvánításról 1950-ben) mutatnak gyakorlati kiutat.

A lex patriae fő elvének általános érvényesülése esetén is vannak speciális kérdések, amelyekben *más elvek szerint* határozzuk meg a jogképességre irányadó jogot. Ezekben az esetekben olyan *különös jogképességekről* van szó, amelynek tartalma konkrét jogok és kötelezettségek alapítására vagy megszüntetésére vonatkozik (például gyámság viselése, örökség megszerzése). Ezekre nem a hazai, hanem az adott ügyre irányadó jog *(lex causae)* vonatkozik. Nélkülözhetetlen a *lex domicilii* a kettős állampolgárságúak, illetve a hontalanok személyes jogának meghatározásánál.

2. Cselekvőképesség.

A cselekvőképességet — saját ténnyel való jogszerzésről vagy kötelezettségvállalásról lévén szó — a kontinentális elméletben hagyományosan az ember személyes tulajdonságának tekintik és ennélfogva a személyes jog uralma alá helyezik. *(→ Személyek)* A másik lehetőséget, hogy ti. a cselekvőképességet is az ügylet egyéb anyagi érvényességi kellékeire irányadó jog határozza meg, az angol-amerikai nemzetközi magánjog vallotta. A fentieknek megfelelően a magyar jogban és a szocialista országok jogában is a lex patriae határozza meg a cselekvőképességet. A Szovjetunióban lakó külföldiek cselekvőképességére a szovjet jogot alkalmazzák, de ennek magyarázata sem egységes *(Lunc* szerint ez nem a domicilium, hanem az ügyletkötés helyének joga).

Ha a cselekvőképesség a perszonálstatútum része, a hazai vagy pedig a lakóhely szerinti jog dönti el, hogy a személy cselekvőképes-e (cselekvőképessége nincs-e korlátozva), hány éves korában, illetve milyen tényeknél fogva szerzi meg cselekvőképességét, s mi annak a terjedelme. Általában ez a jog vonatkozik az úgynevezett *különös cselekvőképességekre* (például szenvedő váltóképesség és általában a kereskedelmi szerződések kötése) és a cselekvőképességre vonatkozó *hatósági intézkedésekre is* (például nagykorúsítás). Az utóbbi csoport tekintetében azonban gyakran eltérnek az általános szabálytól. Például a Szovjetunióban a váltóképességet az állampolgárság joga határozza meg, több szocialista országban a hatósági aktusokra nem a hazai, hanem a lakóhely szerinti jog vonatkozik.

A cselekvőképesség vitatott kérdése, vajon a személyes jog (magyar vonatkozásban az állampolgárság) megváltozása kihat-e a cselekvőképességre. Alapvető tendencia a *semel major, semper major* elvének érvényesülése:

az egyszer már megszerzett nagykorúságot nem lehet „elveszteni". Ez az érintett személynek alapvető érdeke.

De fontos szerepet játszanak a cselekvőképesség jogának meghatározásában a *forgalombiztonsági érdekek* is. Gyakori eset, hogy a külföldi saját joga szerint még nem nagykorú, a belföldi jog szerint viszont az lenne. E helyzetből sok visszaélés származott. (Lizardi eset 1861: a 21 éves mexikói Lizardi Párizsban drágaköveket vásárolt, a fizetésre indított perben azzal védekezett, hogy a mexikói törvények szerint csak 25 éves korában lesz teljes korú. Fizetésre kötelezték, mert az eladó jóhiszemű volt.) A belföldi érdekek védelmét a *cselekvőképesség hazai szabályainak alkalmazása* biztosíthatja. Az alapelvet úgy hozzák összhangba ezzel a védelmi érdekkel, hogy a *lex fori* (vagy loci actus) — érvényesülését bizonyos ügyleti körre korlátozzák. (Családi és öröklési jogi ügyletek mindig ki vannak ebből zárva. Pozitívan határozza meg a lex fori alkalmazási területét a magyar jog: a mindennapi élet szokásos szükségleteinek fedezése körében Magyarországon kötött forgalmi vagyonjogi ügyletek.) A másik megoldás a lex fori alkalmazását a védelmet igénylő fél jóhiszeműségének vagy a partner kiskorúsága nem ismerésének feltételéhez köti. Ha nem mindennapi tömegügyletről volt szó, a magyar jog szerint is a felperes jóhiszeműsége szükséges a védelemhez. *(→ Kollíziós jog)*

3. Egyéb személyi jogok.

Az alapvető jog- és cselekvőképességen kívül a lex personae uralma alatt állnak az ún. *személyiségi jogok*. A perszonálstatútum tartalmi köre tehát nem lezárt. Közülük a gyakorlatban a *névjog* a legfontosabb, azonban ennek sem polgári jogi „személyiségi jogi oldala", hanem két olyan aspektusa, amelyek tekintetében az alkalmazandó jog eltérhet a főszabályként irányadó személyes jogtól. Az egyik a *feleség, illetve gyermek neve*, amelynek megszerzése és elvesztése (például házasságfelbontás következtében) családjogi kapcsolatok függvénye. Ezért ezek megítélése is a családjogi kapcsolatokra irányadó jog szerint történik, amely aszerint, hogy gyermekről vagy szülőről, illetve milyen jogviszonyról van szó, más-más lehet. A személyi státus állandósága érdekében itt az a szabály érvényesül, hogy az állampolgárság megváltozása ellenére is a korábbi személyi jogállapot — így a név is — változatlan marad. A házasságon kívül született gyermek névviselésének szabályai a külföldi anyától Magyarországon házasságon kívül született gyermekre közrendi szabályként alkalmazandók. A másik terület a *cégoltalom*. Azt, hogy a kereskedelmi név a külföldit megilleti-e, valamint a *kereskedői minőséget* is a kereskedői telephely államának joga szerint kell elbírálni, függetlenül attól, hogy a „cégtulajdonos" természetes vagy jogi személy-e.

III. A jogi személyek. 1. A jogi személy honossága. 2. A „társasági székhely" elve. 3. „Nemzetközi" vállalatok.

1. A jogi személy honossága.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a főszerepet jogi személyek játsszák. *(→ Jogi személyek; — Társulások)* Fontos érdek tehát a jogi személyek jogképességére irányadó jog tisztázása. Az e kérdésben alapul vett kapcsolatot egy ország (joga) és a természetes személyek között analogikusan vonatkoztatják a jogi személyekre. Ez az átvitel azonban számos problémával jár. Az embereknél az állampolgárság olyan előkérdés, amely egyben a nemzetközi magánjog szempontjából ténykérdés volt. A jogi személynek azonban nincs állampolgársága — ezt a funkciót a *honosság* látja el. A honosság meghatározása nem tény-, hanem jogkérdés. Ebből következik, hogy a jogi személy honossága az erre vonatkozó jogszabályok céljának megfelelően másmás módszerrel történhet, és más eredményre vezethet. Különösen áll ez a külföldiek belföldi helyzetének igazgatási jogi viszonyaira. Önálló módszere van az *„ellenséges jogi személy"* minőség megállapításának, amely azt dönti el, hogy háború idején az ellenséges külföldiek vagyonára vonatkozó (lefoglalást, elkobzást stb. kimondó) rendelkezések mely jogi személyeket érintenek. Hasonló a helyzet a külföldi jogi személyek *államosításakor* fizetendő kártalanítással is. Ezekben az esetekben a honosság olyan formális ismérveken nyugvó megállapítása, mint amelyen a jogi személy jogképessége nyugszik, nem ad kielégítő támpontokat; az eldöntendő kérdés ugyanis az, hogy a társaság mely ország állampolgárainak érdekében és tényleges ellenőrzése alatt működik. Az ezen alapuló *„kontrollelmélet"* az I. világháború előtt és után a részvények tulajdonosainak állampolgársága alapján döntötte el a jogi személy külföldi, illetve ellenséges voltát. A második világháború alatti alkalmazása során azonban már nem a jogi, hanem a közgazdasági értelemben vett tulajdonosok (beneficial owner) állampolgársága volt a kritérium. A „kontrollelmélet" általános felhasználása a jogi személy honosságának megállapítására csak kisebbségi és elméleti nézet. Alkalmazását a többségi vélemény a „közjogi" viszonyokra, illetve — más magyarázat szerint — azokra a viszonyokra korlátozza, amelyekben a jogi személy nem jogalanyként, hanem jogtárgyként szerepel. Ha azonban a jogi személy jogalanyiságának, illetve általában személyes jogának megállapításáról van szó, akkor ahhoz a szabályhoz kell fordulniuk, amely a belföldi jogban a jogi személy honosságát (általában) meghatározza. A magyar irodalom szerint ebben az alapesetben a honosság és a jogi személy székhelye meghatározásának ismérvei ugyanazok.

2. A „társasági székhely" elve.

Az a tényállási elem, amely — a természetes személy tartózkodási vagy lakóhelye analógiájára — a jogi személyt egy országhoz kapcsolja, annak székhelye. A jogi személy honosságára és személyi jogára tehát annak az országnak joga alkalmazandó, amelyikben székhelye van. A társaság székhelye *(siège social)* fogalmát a különböző jogrendszerekben eltérően, sőt eltérő elvi alapon értelmezik. Az egyik jellegzetes felfogás az angol-amerikai jogé, amelyben a *domicil of corporation*-t végső soron a felek választása szabja meg: a társaság perszonálstatútumát tehát az a jog határozza meg, amelynek törvényei szerint alapították (és nyilvántartásba vették — *inkorporációs rendszer*). A kontinensen viszont a székhely jogának alkalmazását a forgalmi érdekek szolgálatával támasztják alá. A székhely meghatározása ugyanakkor országonként eltérő aszerint, hogy az *alapszabályban meghatározott székhelyet, a főtelep helyét*, avagy a *tényleges ügyvezetés helyét* tekintik-e annak. (Az utóbbi meghatározására is többféle módszer ismeretes.) Mivel ezek akár három különböző országban is lehetnek, a székhely definíciója döntő a jogi személy jogállására nézve.

A két rendszer közötti eltérés a gyakorlatban kisebb, mint amekkorának látszik. Egyrészt a bejegyzés általában az alapszabály szerinti székhelyen történik. Ez főleg a második világháború után a székhelynek ilyen felfogását erősítette meg a kontinensen. Másrészt az USA-ban születtek olyan törvények, amelyek az alapítási jog „fikciója" helyett a tényleges igazgatás helyét (principal place of business) tekintik meghatározónak.

A magyar nemzetközi magánjogban a jogi személy személyes jogának kérdésére a legutóbbi időkig nem volt egyértelmű válasz. Jogsegélyegyezményeink többsége azonban a megalakulás (a nyilvántartásba való bejegyzés) jogát jelöli ki. Az elméletben mind emellett, mind pedig a székhely joga mellett érvelnek, s a nézetek mérlege az, hogy az indokok kölcsönösen a másik nézet alátámasztására is használhatók. Várható olyan törvényi rendezés, hogy a jogi személy személyes joga annak az államnak a joga legyen, amelynek területén a jogi személyt nyilvántartásba vették, ennek hiányában az alapszabályban megjelölt székhelyen irányadó jog, és végül ennek hiányában is a központi ügyvezetés helye szerinti jog.

A székhely joga határozza meg, hogy a társaság jogi személy-e, s ha igen, a tevékenységi körét, e tevékenységi kör túllépése (ultra vires) következményeit, és általában az összes, a jogi személy struktúrájára vonatkozó kérdést. A jogi személy képviseletével kapcsolatban a forgalombiztonság érdeke megkívánna egy ahhoz hasonló intézményesített belföldi védelmet, amely a kiskorúakkal való ügyletekben egyértelműen fennáll. Az erre vonatkozó szabályozás, illetve gyakorlat országonként igen különböző mértékben fejlett.

3. „Nemzetközi" vállalatok.

A *magánjog* uralma alatt álló jogi személyek „nemzetközi" volta akkor válik nemzetközi magánjogi problémává, ha ezek a vállalatok nem csupán több országban tevékenykednek, hanem több országban is rendelkeznek „székhellyel". Hogy ezt tehetik-e, minden jog maga dönti el: a francia kizárja, az angol jog csak egy domicil-t, viszont több adójogi szempontból releváns residence-t (a központi ellenőrzés helye) ismer el. A perszonálstatútum szempontjából azonban csak egy jog érvényesülhet: a székhelyek közül tehát választani kell (mint például a kettős állampolgárság esetében is).

Az *államközi szerződéssel*, vagy annak alapján alapított jogi személyekre irányadó jog maga az egyezmény, és az abban nem szabályozott kérdésekre alkalmazandó jogot is általában az egyezmény jelöli ki. A személyes jog alapkérdéseit azonban rendszerint az egyezmény tartalmazza. A nemzetközi gyakorlat szerint, beleértve a KGST nemzetközi gazdálkodó szerveit is, a nemzetközi társaságokra egyébként a székhely országának joga irányadó.

IV. Az állam a nemzetközi magánjogban.

Az állam szuverenitásából következik, hogy cselekedeteit csak a nemzetközi jog és saját joga alapján lehet elbírálni, hogy más állam joga és joghatósága alá nem vonható *(par in parem non habet imperium* elve). Az államnak más állam törvényei és joghatósága alóli mentessége az *immunitás*. A klasszikus, még a középkorra visszanyúló felfogás szerint az immunitás egységes és általános, vagyis az állam minden cselekményére érvényes *(abszolút immunitás)*. Az állam gazdasági tevékenységének kiszélesedése során azonban az állam egyre gyakrabban bocsátkozott gazdasági szerződésekbe. Ezzel egyrészt túllépte a szuverenitással összefüggő, sajátosan közhatalmi aktusok hagyományos szféráját, másrészt az immunitás változatlan érvényesítése súlyosan veszélyeztette a gazdasági szféra forgalombiztonságát. A fejlett tőkésállamok bíróságai az I. világháború óta egyre határozottabban a forgalom érdekét helyezik előtérbe az immunitás elvével szemben — s ez ma az államnak is gazdasági érdekévé vált —; az állam mentességét csakis a szuverenitást közvetlenül kifejező közhatalmi *(iure imperii)* cselekményekre ismerik el, az olyan szerződések vonatkozásában azonban, amelyek tartalmuk szerint a polgári jog vagy kereskedelmi jog alá tartoznának *(iure gestionis* cselekmények) nem. Az így felfogott *funkcionális immunitás* elve a kapitalista joggyakorlatban egyértelmű tendencia — amely nem zárja ki sem az eltéréseket az immunitás határainak megvonásában, sem az ellentmondásos ítélkezést. (Az utóbbi, illetve a funkcionális immunitás

szűk körre szorítása az angol bíróságokat, legtágabb felfogása a francia, illetve az olasz gyakorlatot jellemzi. A problémát gyakran úgy vetik fel, mint az immunitásról való lemondást, illetőleg hallgatólagos lemondás feletti vitát.) Az elméletben az abszolút immunitásnak azonban erős pozíciói vannak. A nyugat-európai gazdasági integráció jelentősen előmozdította a fenti folyamatot. Egyrészt az Európai Gazdasági Közösség Bíróságának juttatott igen széles joghatóság és ennek gyakorlása általánosította a funkcionális immunitást. Másrészt az integráció szükségképpen jogegységesítést kívánt; az ezt kifejező Európai Immunitási Egyezmény (1972) — bár formálisan kivételként — az immunitástól megfosztott állami tevékenység igen széles körét kodifikálja.

A szocialista jogok elméleti álláspontja hagyományosan — és történetileg indokoltan — az abszolút immunitást vallja. Ez az immunitásról való ad hoc lemondást természetesen nem zárja ki. A törvényhozásban a 60-as évektől kezdve megfigyelhető az immunitás differenciálása, az állam mentességének meghatározott esetekben való feladása (ingatlanokra vonatkozó szerződések, illetve az egyébként immunitást élvező intézmények kereskedelmi tevékenysége vonatkozásában). A KGST-ben az államok közvetlen gazdasági tevékenysége is igen jelentős. A gyakorlat és a jogi intézményesítés azonban lehetőség szerint külön tartja az államok közötti, illetve a gazdálkodó szervek közötti gazdasági kapcsolatokat — és az előbbieket kifejezetten nemzetközi közjogi eszközökkel szabályozza. Nem lehet azonban kizárni az állam és külföldi vállalat közötti közvetlen szerződéseket sem, sőt a nemzetközi gazdasági szervezetek mintaszabályzata leszögezi az állam „polgári jogi jogalanyként" való részvételi lehetőségét. A problémák megoldására az irodalomban a iure gestionis cselekményekre nem az immunitás belső feladását javasolják, hanem az egész hagyományos kettősség meghaladását és az integráció összes résztvevőjére vonatkozó nemzetközi jogi intézmények és fórum létrehozását.

Irodalom: *Mádl* Ferenc: Állam a gazdaságban és az immunitás problémái, különös tekintettel a gazdasági integrációra. Jogtudományi Közlöny 1974.; *Mádl* Ferenc: Állam a gazdaságban versus immunitás a Közös Piac jogában. Állam- és Jogtudomány 1973.; *Kegel*, G.: Internationales Privatrecht, München/Berlin 1964.; *Cheshire:* Private International Law. Oxford 1961.; *Schnitzer* A. F.: Betrachtungen zur Gegenwart und Zukunft des Internationalen Privatrechts. Rabels Zeitschrift 1974.

Sólyom László

SZEMÉLY ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK: I. A személy elleni bűncselekmények fogalma és felosztása (1518.) — II. Az élet elleni bűncselekmények. (1518.) — III. A testi épség elleni bűncselekmények (1522.) — IV. A magzatelhajtás (1523.) — V. A személyi szabadság és az emberi méltóság elleni bűncselekmények (1525.)

I. A személy elleni bűncselekmények fogalma és felosztása.

A személy elleni bűncselekmények szabályozása történelmi kifejlődésében megelőzte számos más bűncselekmény jogi szabályozását. A prekapitalista társadalmakban azonban osztály-, faji és gyakran vallási szempontok szűkítették azt a kört, amelyen belül a személy megkapta társadalmi értékének kijáró tiszteletét és büntetőjogi védelmét. A polgári átalakulás korában a formális jogegyenlőség megvalósulásával alakul ki az a büntetőjogi szabályozás, amely a társadalom valamennyi tagjának személyiségi jogait azonos védelemben részesíti.

A személy elleni bűncselekmények fogalma a személyiségi jogokat sértő vagy veszélyeztető jogellenes és bűnös támadásokat öleli fel. Személyiségi jogon az embernek személyével összefüggő azok az eszmei — nem vagyoni — érdekei értendők, melyeket, mert a személy lényegéhez tartoznak és létezésének nélkülözhetetlen feltételei és elemei, a jogrend mindenkivel szemben oltalomban részesít. A személyiség egyes javait a jogrendszeren belül nem csupán a büntetőjog, hanem az államjog, polgári jog, eljárásjog stb. normáinak rendszere biztosítja. A személyiségi jogok és érdekek közül a büntetőjog védelemben részesíti különösen az ember életét és testi épségét, nemi szabadságát, a személyiség mint individuum és mint közösségi lény jogait és érdekeit. A törvénykönyveknek a személy elleni bűncselekményekre vonatkozó fejezetei ennél szűkebb kört, nevezetesen *az élet, testi épség, egészség elleni, valamint az ember személyes szabadsága és méltósága elleni bűncselekmények* körét ölelik fel. Egyes kódexek a nemi szabadság elleni bűncselekményeket is ebbe a körbe sorolják, míg más kódexekben — annak következtében, hogy az egyes bűncselekményi tényállások több jogi tárgyat is védhetnek — egyéb címek alatt, mint pl. az állam elleni bűncselekmények körében (merénylet, népirtás) is találhatók személy elleni bűncselekmények.

II. Az élet elleni bűncselekmények. 1. Az élet elleni bűncselekmények fogalma és felosztása. 2. Az általános emberölési alakzatok: a szándékos és gondatlan emberölés esetei. 3. A különös emberölési alakzatok: a gyermekölés, a kívánságra ölés és az öngyilkosságban való részesség. 4. Az emberi életet veszélyeztető bűncselekmények.

1. Az élet elleni bűncselekmények fogalma és felosztása.

Az élet elleni bűncselekmények szabályozása egyidős a büntetőjog kialakulásával. Azokból a közösségi magatartásszabályokból alakult ki, amelyek a korábbi primitív emberi közösségekben — a nemzetségi és törzsi szervezetekben — a közösség életfeltételeit és egyben a közösség tagjainak életét oltalmazták. Az állami közhatalom kialakulásával e szabályok az uralkodó osztály érdekeinek megfelelő büntetőjogi jelleget öltöttek. A római jog az emberölést közbűncselekménynek tekintette, kivéve a rabszolga megölését, amely csupán dologrongálásnak számított. A szándékos emberölés különböző alakzatait szabályozta, a gondatlan emberölést azonban nem büntette. A középkori jogok már megkülönböztették egyrészt a szándékos és a gondatlan emberölés eseteit, másrészt pedig a szándékos emberölések körében a gyilkosság és az indulatban elkövetett emberölés enyhébben büntetendő eseteit. A magyar jogban a 15. század óta találunk részletes rendelkezéseket az emberölésről. Kialakult a gyilkosság, azaz az előre megfontolt szándékkal elkövetett ölés, a rokongyilkosság, rablógyilkosság, mérgezés, az egyszerű szándékos ölés és az indulatos ölés fogalma. Részletesen szabályozzák az emberölés szándékos és gondatlan alakzatait az 1795-ös és az 1843-as büntetőjogi javaslatok.

Az élet elleni bűncselekmények gyűjtőfogalma az emberi életet *sértő* és *veszélyeztető* jogellenes támadásokat foglalja magában. Az első csoport megnevezése a jogi és a köznapi szóhasználatban: emberölés.

Az emberölés: *más ember életének jogellenes és bűnös megsemmisítése.* Fogalmán csak más személy életének megsemmisítése értendő; a modern felfogás az öngyilkosságot nem tekinti emberölésnek. Ha más ember halálának okozása jogszerű — mint pl. a jogos védelem és a végszükség esetében —, bűncselekmény nem jön létre.

A büntetőjog az emberi életet a szülési folyamat kezdetétől a halál beállásának időpontjáig védelmezi, függetlenül a sértett életkorától és életképességétől. A büntetőjogban alkalmazott halálfogalom megegyezik az orvostudományéval, így a büntetőjogi életvédelem területén gyakorlati jelentősége van egyrészt a klinikai és a biológiai halál megkülönböztetésének, másrészt pedig az újraélesztéses eljárásokra és szervátültetésekre tekintettel a disszociált agyihalál fogalmának.

A büntetőjogi elmélet az emberölési cselekményeket elsődlegesen a bűnösségi alakzatok szerint osztályozza. Így megkülönbözteti egyrészt a *szándékos* és a *gondatlan* emberölés eseteit, másrészt pedig a szándékos emberölés körén belül az *általános* és a *különös* emberölési alakzatokat. Az életet sértő bűncselekmények fogalmával szemben a modern büntetőjogok külön szabályozzák az emberi életet *veszélyeztető* bűncselekmények csoportját.

A büntető törvénykönyvek az élet elleni bűncselekményeket a jogtárgy kiemelkedő jelentőségére tekintettel, rendszerint önálló fejezetben szabályozzák. Emellett, törvényszerkesztési megfontolásokra tekintettel, más fejezetekben is gyakran helyt kapnak olyan rendelkezések, amelyek az adott bűncselekmény kapcsán okozott szándékos vagy gondatlan emberölést, illetve az emberi élet veszélyeztetését pönalizálják.

2. Az általános emberölési alakzatok: a szándékos és a gondatlan emberölés esetei.

A szándékos és gondatlan emberölési alakzatok felosztása évszázados társadalmi tapasztalatokon, erkölcsi és jogi megfontolásokon alapszik. Jóllehet az emberölés objektív súlya és társadalmi következményei lényegében azonosak minden esetben, az egyes cselekménytípusok társadalmi-etikai elvetendősége és elkövetőik büntetést érdemlősége jelentősen eltérőek.

a) A szándékos emberölési cselekmények törvényi osztályozásáról vallott felfogás mélyebb eredője rendszerint meghatározott társadalmi, illetve büntetőpolitikai igény. A 19. század törvényhozása az élet elleni bűncselekmények szabályozásánál arra törekedett, hogy szűkítse az emberölés miatt kiszabható halálbüntetés alkalmazásának lehetőségét. Így alakult ki a szándékos emberölés általános alakzatai tekintetében az a hármas felosztású rendszer, amelynek egyik pólusán a szándék legintenzívebb formájával létrejött ún. *előre megfontolt szándékú emberölés* — a gyilkosság — foglal helyet, a másik pólusán az ölési szándék legenyhébb intenzitását jellemző *erős felindulásában elkövetett emberölés* áll, míg a kettő között helyezkedik el az ún. közönséges *szándékos emberölés.*

A *gyilkosság* tényállásának konstrukcióját tekintve a kontinensen a 19. században a francia büntető törvénykönyv megoldása a jellemző, amely annak fogalmán az előre megfontolt szándékkal elkövetett szándékos emberölést érti. Emellett az élet védelméhez fűződő érdekeknek megfelelően bizonyos esetekben az egyszerű szándékos emberölés elkövetését is gyilkosságként értékeli. Így pl. a szülőgyilkosságot, illetve bármely felmenő ágbeli vérrokonnak a megölését, a mérgezést stb. Hasonló megoldásokkal találkozunk a 19. század végén megalkotott törvénykönyvekben. A szabályozásnak ezt a módját követte a magyar 1878-as kódex is.

Már a múlt század végén az elmélet abból a szempontból bírálta a klasszikus felfogást, hogy az előre megfontoltság sok esetben nem mutatója az elkövető kiemelkedő bűnösségének. A büntetőjogi reformirányzatok vizsgálódásuk középpontjába a bűnelkövető társadalomellenes személyi vonásait (társadalomellenes motívum szülte beállítottság, bűnöző

életvitel stb.) helyezték. Ennek megfelelően a szándékos emberölés legsúlyosabban büntetendő eseteit az elkövetés módjára, céljára és motívumára tekintettel alakították ki, és az előre megfontoltsággal történt ölést legfeljebb a fentiekhez kapcsolódó egyik minősítő körülménynek ismerték el.

Az emberölés társadalomra veszélyességét és az elkövető büntetést érdemlőségét a cselekmény objektív és szubjektív körülményeinek összessége jellemzi. Ezért a szocialista büntetőjogi elmélet nem fogadja el sem a klasszikus büntetőjogi irányzatnak kizárólagosan az ölési szándék intenzitásán alapuló felfogását, sem pedig a burzsoá reformirányzatoknak az elkövető társadalomellenes személyiségi körülményeire alapozott megoldását. A szocialista büntető törvénykönyvek többségére a szándékos emberölési cselekmények hármas tagolása a jellemző, amelynek keretében a szándékos emberölés *alapesetét*, *minősített* — súlyosabban büntetendő — eseteit és *privilegizált* — enyhébben büntetendő — tényállásait szabályozták. Ez az álláspontja pl. az 1978. évi magyar büntető törvénykönyvnek is. A lengyel és a csehszlovák törvénykönyvek sajátossága viszont a kettős tagolás, amelynél fogva megkülönböztetik egyrészt a privilegizált tényállásokat (erős felindulásban elkövetett emberölés, gyermekölés, kívánságra ölés), másrészt pedig a szándékos emberölés alaptényállását oly módon, hogy annak büntetési tétele alkalmas a legsúlyosabb esetek értékelésére is.

A *szándékos emberölés* alaptényállása tulajdonképpen közbülső helyet foglal el a minősített esetek és az erős felindulásban elkövetett emberölés tényállása között. Szabályozásának módját és egyben büntetési tételének terjedelmét is ez szabja meg.

Az említett kódexek a szándékos emberölés *minősített eseteit* az elkövető különösen elvetendő motívumaira és céljaira, az elkövetés különösen veszélyes módjára és eszközeire, továbbá a sértett meghatározott, különös védelmet igénylő minőségére tekintettel határozzák meg. Így a bűncselekmény passzív alanyának személyes minőségére tekintettel több szocialista kódex ide sorolja azokat az eseteket, amikor az emberölés sértettje két vagy több személy, terhes nő, szülő, illetve fel- vagy lemenő ágbeli rokon, katona, hivatalos személy stb. A bűncselekmény tárgyi oldalát jellemző körülményekre tekintettel minősítik a törvénykönyvek az emberölést súlyosabban, ha azt alattomosan, különösen kirívó módon, közveszélyes eszközökkel követték el stb. Az elkövető személyes körülményeire tekintettel súlyosabb a cselekmény megítélése, ha azt visszaeső vagy olyan személy követte el, akire a sértettel szemben meghatározott különös kötelezettségek hárulnak. Valamennyi szocialista büntető törvénykönyv nagy jelentőséget tulajdonít a bűncselekmény alanyi oldalát jellemző körülményeknek, úgymint az elkövető társadalomellenes motívumainak és céljának (aljas indok, nyerészkedési vágy stb.). Az ölési szándék előre megfontoltságát csupán néhány kódex emeli a minősítő körülmények rangjára.

A kontinentális büntető törvénykönyvekben a szándékos emberölés harmadik, tipikus formája rendszerint az *erős felindulásban* elkövetett emberölés. E tényállás konstrukciója, annak következtében, hogy a jogalkotó miben látja az enyhébb büntetőjogi elbírálás alapját, az egyes kódexekben különböző.

A szocialista büntetőjogi felfogás szerint az erős felindulásban elkövetett emberölés eltérő büntetőjogi szabályozásának alapja az ölési szándék kialakulásának *méltányolhatósága* és a szándék realizálásának *rögtönössége* (dolus repentinus). Az erős felindulás fogalmilag megegyezik a pszichológia által ismert fiziológiás vagy pathológiás eredetű affektussal. Azaz, mint valamely erős érzelmet kiváltó ok következtében beálló olyan állapot, amelynek folytán az elkövető belső egyensúlya megbomlik, öntudata elhomályosodik és a meggondolás szokásos kialakulása lehetetlenné válik. A törvénykönyvek a pszichológiai értelemben vett affektusnak rendszerint csak akkor tulajdonítanak a büntetőjogi felelősséget csökkentő hatást, ha az erős lelki felindulás oka a társadalom etikai felfogása szempontjából menthető, méltányolható.

b) A szándékos emberölési cselekmények részletes szabályozásával szemben az újabb szocialista törvénykönyvek a *gondatlan emberölést* rendszerint egy tényállás keretében szabályozzák. Néhány kódex azonban súlyosabb megítélés alá vonja az ún. ipari culpa eseteit, azaz, ha az elkövető a foglalkozásából, hivatásából eredő vagy a törvény által reá rótt fontos kötelezettségeinek megszegésével *okozta más ember halálát* gondatlanul.

3. A különös emberölési alakzatok: a gyermekölés, a kívánságra ölés és az öngyilkosságban való részesség.

A különös emberölési alakzatok elkövetésük társadalmi és pszichológiai sajátosságaira tekintettel váltak ki a szándékos emberölés általános alakzatainak köréből.

a) A társadalmi fejlődés alacsony fokán álló népeknél társadalmi-gazdasági okok következtében a *gyermekölést* nem tartották sem jogellenes, sem erkölcstelen magatartásnak. A késői rabszolgatartó és feudális társadalmakban azonban már szigorú megítélés alá esett. A felvilágosodás irodalmában Beccaria, Kant, Feuerbach, Pestalozzi és mások, tekintettel az elkövető sajátos helyzetére, valamint az ölési szándék erkölcsileg menthető motívumaira, a gyermekölés enyhébb büntetőjogi szabályozásáért szálltak síkra. Fogalmán ekkor már kizárólag azt az esetet értették, amikor *az*

anya a szülés alatt vagy közvetlenül a szülés után a házasságon kívül született gyermekét öli meg.

Az elmélet és a törvényhozás a gyermekölés enyhébb büntetőjogi megítélésének alapját részben a házasságon kívül teherbe esett nőt a bűncselekmény elkövetésére késztető erkölcsi, társadalmi, gazdasági tényezőkben, részben pedig a szülő nő sajátos pszicho-fiziológiai helyzetében látja.

Az enyhébb elbírálás alapja azonban az egyes törvénykönyvekben különböző. Egyes törvénykönyvek szerint ennek alapja a szülő nő sajátos pszichikai és fiziológiai állapota, amelynek következtében nem tesznek különbséget az anya, illetve a gyermek családjogi helyzete vonatkozásában. Más büntető törvénykönyvek a szülő nő sajátos állapotát csak a házasságon kívül fogant gyermek szülésével kapcsolatban veszik figyelembe. Végül egyes büntető törvénykönyvek az elbírálás alapját a női becsület vagy családi tisztesség megmentésében látják, amely mellett közömbös az a körülmény, hogy mikor történt a cselekmény és ki az elkövető.

A gyermekölés büntetőjogi megítélése szükségképpen átértékelésre kerül a szocialista társadalom viszonyai között. A nőknek a társadalmi életbe való bevonásával alapvetően megszűnnek azok a részben társadalmi, részben gazdasági jellegű okok, amelyek a házasságon kívül szülő nőt a gyermekölés elkövetésére késztetik. A nők egyenlő jogainak kimondásával, a házasságon kívül született gyermek jogállásának rendezésével a jogszabályok jelentősen közrehatnak, hogy a társadalom felfogásából eltűnjék a házasságon kívül szülő nő és gyermekének társadalmi megvetése. Emellett a törvényhozás számol azzal, hogy a társadalomban még hosszú ideig hatnak a múltból öröklött erkölcsi nézetek és társadalmi előítéletek.

A jogi szabályozás kialakításában alapvető az enyhébb elbírálás pszichikai és fiziológiai alapjának büntetőjogi megítélése. Orvosilag igazolt tény, hogy a szüléssel gyakran olyan kivételes testi-lelki állapot jár együtt, amely adott esetben a szülő nő beszámítási képességét jelentősen korlátozhatja és büntetőjogi értelemben korlátolt beszámíthatóságot eredményez. Ebből a törvényhozás kétirányú következtetést vonhat le. Vagy arra az álláspontra helyezkedik, hogy az ilyen állapotban elkövetett gyermekölés elbírálható a szándékos emberölés keretében a korlátolt beszámíthatóságra vonatkozó rendelkezések alapján, vagy — ahol az utóbbi intézményt a törvény nem ismeri — ott a különös részben hoz létre erre tekintettel enyhébben büntetendő tényállást. E két alapfelfogással találkozunk a szocialista büntető törvénykönyvekben. Hatályos büntetőjogunkkal egyezően pl. több szocialista büntető törvénykönyv mellőzi a gyermekölés önálló büntetőjogi szabályozását, figyelemmel az annak menthetőségét indokló társadalmi, gazdasági tényezők megszűnésére. Ennek folytán a cselekmény az emberölésre vonatkozó szabályok alapján kerül elbírálásra. Más büntető törvénykönyvek viszont — mint pl. a bolgár, lengyel, NDK kódexek — a pszichikai tényezőkre tekintettel a gyermekölést privilegizált bűncselekményként szabályozzák.

b) A *kívánságra való ölés* büntetti tényállása hasonlóképpen a 19. század jogfejlődésének az eredménye. A római jogban és a hazai középkori jogokban az a felfogás uralkodott, hogy a megölt egyetértése vagy kívánsága kizárja a cselekmény jogellenességét. A kánonjog hatására csak később lett általános az az álláspont, amely szerint a „volenti non fit injuria" elve nem érvényesülhet az élet elleni bűncselekmények körében. A felvilágosodás irodalmában alakult ki az a felfogás, mely szerint tekintettel az ilyen cselekménynek a bűnösségét nagymértékben enyhítő körülményeire (barátság, együttérzés, szánalom mint motívum), a cselekményt a szándékos emberölés egyéb alakzataitól eltérően, önálló deliktumként, enyhébb büntetési tétellel kell szabályozni. Ennek nyomán a 19. század elején létrejött egyes büntető törvénykönyvek a kívánságra való ölést mint az öngyilkosságban való részesség egyik esetét szabályozták és enyhébb büntetéssel sújtották. Az 1871-es német birodalmi büntető törvénykönyv a cselekményt elválasztotta az öngyilkosságban való részesség esetétől és önálló bűntettként szabályozta. A szabályozásnak ezt a módját számos 20. századi európai törvénykönyv követte. Több, ma is hatályban levő burzsoá törvénykönyv azonban nem ismeri a kívánságra ölés tényállását.

Többségükben mellőzik a kívánságra való ölés önálló szabályozását az újabb keletű szocialista törvénykönyvek, így a hatályos magyar büntető törvény is. Ennek az álláspontnak az alapja a „volenti non fit injuria" elvének elvetése, melynek következtében a cselekmény elbírálására a szándékos emberölésre vonatkozó általános szabályok az irányadók.

A kívánságra való öléssel kapcsolatos az *euthanasia* büntetőjogi megítélése. Az euthanasia fogalmán általában szenvedéseinek megrövidítése céljából a gyógyíthatatlan beteg halálának meggyorsítását vagy előidézését értik.

A század 20-as, 30-as éveiben a német irodalomban hangzottak el javaslatok az euthanasia legalizálására. Előbb liberális, individuális szempontból indokolták, később az érvelés mindjobban hozzáidomult a fasizmus ideológiájához. A német fasizmusnak az euthanasia fogalmával való visszaélései folytán a második világháború után a kérdés hosszú ideig sem az irodalomban, sem a büntető törvényhozásban nem vetődött fel. Az 50-es években az angolszász országokban merült fel ismét az önkéntes euthanasia legalizálásának gondolata. A szocialista büntetőjogi felfogás szerint az eu-

thanasia legalizálása ellentmond az emberi élet társadalmi értékéhez kapcsolódó általános védelmi elvnek, összeegyeztethetetlen az orvosi hivatás társadalmi funkciójával és etikai szabályaival.

c) A büntetőjog fejlődése során az *öngyilkosságban való részesség* jogi megítélése szorosan kapcsolódott az öngyilkosság társadalmi és etikai megítéléséhez. Az európai középkori jogokban a kánonjog hatására az öngyilkosságot büntetendő cselekménynek tekintették és részben egyházi, részben világi jellegű büntetéssel sújtották (az öngyilkos holttestének megszégyenítő módon való eltemetése, vagyonnak teljes vagy részleges elkobzása stb.). Ez a középkori felfogás csak a 18. század végén, a 19. század elején változott meg.

A burzsoá büntető törvénykönyvek többsége az öngyilkosságot nem tekinti büntetendő cselekménynek, és tekintettel a részesség járulékos jellegére az öngyilkosságban való részességet nem látja elbírálhatónak a részesség általános szabályai alapján. Amennyiben büntetni rendelik az öngyilkosságban való részesség egyes alakzatait, úgymint a segítségnyújtást vagy felbujtást, azokat sui generis delictumként szabályozzák.

A szocialista büntetőjogi felfogás az öngyilkosságot társadalomra káros cselekménynek tekinti, amelynek büntetőjogi üldözésétől azért tekint el, mert — különböző, elsősorban pszichikai tényezők folytán — a büntetés nem szolgálhatja sem az általános, sem a különös megelőzést. Ezzel szemben mind pszichológiailag, mind társadalmilag megalapozott az öngyilkosságban közreműködő harmadik személyek — felbujtók és elősegítők — pönalizálása. Ennek folytán a szocialista törvénykönyvek büntetik az öngyilkosságban való közreműködés különböző eseteit. Így nevezetesen az öngyilkosságra irányuló felbujtást, illetve az ahhoz való segítségnyújtást, feltéve, hogy legalább az öngyilkosság kísérlete valósult meg. Súlyosabb esetet képez, ha a sértett fiatalkorú vagy olyan személy, akit elmebetegsége, gyengeelméjűsége, tudatzavara a cselekmény megítélésében korlátozott.

4. Az emberi életet veszélyeztető bűncselekmények. A sértő bűncselekmények mellett az *emberi életet veszélyeztető* cselekmények büntetőjogi szabályozása viszonylag új keletű. A középkori jogok e cselekményeket rendszerint az emberölés, illetve a gyilkosság körébe vonták. Csupán a 19. század elején alakult ki az a felfogás, amely az önsegélyre képtelen személy elhagyását vagy kitételét (gyermekkitétel és elhagyás néven) mint veszélyeztető deliktumot, önálló tényállásként szabályozza. A burzsoá törvénykönyvekben az életet veszélyeztető bűncselekmények megjelenése zömében a 20. századra tehető.

Az életet veszélyeztető cselekmények büntetőjogi szabályozása a szocialista törvénykönyvekben meglehetősen széles körű. Ennek alapja egyrészt a modern technikai és termelési folyamatokkal kapcsolatos veszélyforrások felismerése és hatókörük tudatos korlátozásának igénye, másrészt pedig a szocialista erkölcsi felfogás követelményeinek érvényesítése. E bűncselekménytípusnak egyik esete a tulajdonképpeni *veszélyeztetés*, amikor az elkövető hozza létre a veszélyhelyzetet a sértett számára, míg a másik csoportba a *segélynyújtási kötelezettség elmulasztásának* különböző esetei tartoznak. Ez utóbbiak közös jellemzője, hogy az elkövető jogellenesen nem szüntet meg valamely ténylegesen fennálló veszélyhelyzetet, és ilyen módon a sértettet veszélyben hagyja. Mindkét csoporton belül további osztályozás tehető aszerint, hogy az elkövető valamely általános vagy különös kötelességének megszegésével tanúsítja a veszélyeztető, illetve a veszélyben hagyó magatartását.

A szűkebb értelemben vett *veszélyeztető* jellegű bűncselekmények a magyar büntető törvénykönyvön kívül megtalálhatók pl. a bolgár, a román, a német, a lengyel büntető törvénykönyvekben. Ezek a tényállások, amelyeknek fogalomkörébe a már korábban ismert kitétel és elhagyás is beletartoznak, részben az általános, részben a különös kötelességszegést pönalizálják. Az alaptényállás értelmében rendszerint büntetendő az, aki olyan személyt, aki fiatal koránál, öregségénél, betegségénél vagy általában magatehetetlen állapotánál fogva képtelen magán segíteni, veszélyes helyzetbe hoz, elhagy vagy kitesz és ezzel a sértett életét veszélyezteti. Minősített eset rendszerint, ha az elkövető törvény alapján vagy saját vállalása folytán kötelezve volt a sértettről gondoskodni vagy felügyeletét ellátni.

A szocialista büntető törvénykönyvek többsége részletesen szabályozza a *segítségnyújtás elmulasztásának* különböző eseteit. A kódexek lényegében azonos tartalommal pönalizálják az általános kötelezettségek megsértése folytán tanúsított segítségnyújtás elmulasztását. A különös segítségnyújtási kötelezettség elmulasztásának körében rendszerint minősített esetként rendelik büntetni a cselekményt, ha azt olyan személy követte el, aki az életveszélyes helyzetet maga okozta (pl. a járművezető a közlekedési baleset folytán), vagy valamely különös rendelkezés folytán kötelessége lett volna a sértettről való gondoskodás (pl. az orvos). Általában súlyosabb a cselekmény megítélése, ha a mulasztás folytán a sértett halála következett be.

III. A testi épség elleni bűncselekmények. 1. A testi épség elleni bűncselekmények kialakulása. 2. A büntetőjogi szabályozás elvei a szocialista jogokban.

1. A testi épség elleni bűncselekmények kialakulása.

Az élet elleni bűncselekmények szabályozásának nagy múltjával szemben a testi épség elleni bűncselekmények önálló büntetőjogi szabályozása csak az újabb kor terméke. Először az 1810-es francia és az 1813-as bajor büntető törvénykönyvek emelik önálló bűncselekmény rangjára a testi sértést, és azóta a kontinentális jogterületen a szabályozásnak ez a módja jellemző. Hazai jogunkban hosszú ideig a testi sértés szintén kívülesett a büntetőjog körén. A 15. századtól kezdve a kisebb sértéseket magánvétségekként bírálták el, a súlyosabb eseteket pedig előbb a hűtlenség, később az ún. nagyobb hatalmaskodás bűncselekményének fogalma alá vonták. A testi épség elleni bűncselekmények önálló szabályozása az 1795-ös, majd az 1843-as javaslatban tűnik fel, az utóbbi — a mai fogalmi meghatározással egyezően — a testi sértéseknek három fokozatát különbözteti meg. Ugyanezt a megoldást követte az 1878-as büntető törvénykönyv is.

A kódexek megoldásai eltérőek atekintetben, hogy a bűnösségi formákon túlmenően milyen fogalmi jegyek alapján különböztetnek e bűncselekmény-csoport egyes alakzatai között. Az elhatárolás kritériumai: a cselekmény következtében beállott sérülés vagy egészségkárosítás gyógytartama, az alkalmazott eszköz veszélyessége (kés, életveszélyes eszköz stb.) és a védelemre igényt tartó személyek (gyermek, szülő stb.) különös köre. E szempontokra tekintettel a jogalkotásban előbb a hármas (könnyű testi sértés, súlyos testi sértés, különösen súlyos következményekkel járó testi sértés), majd később a kettős felosztás (könnyű és súlyos testi sértés) hódított tért. A későbbi jogfejlődésben nagyszámú minősítő rendelkezés felvételével mind a hármas, mind a kettős felosztás világos határvonalai elmosódtak.

A testi épség elleni bűncselekmények körében rendelkeznek egyes burzsoá törvénykönyvek a testi sértést nem okozó, de a testi épséget és egészséget *veszélyeztető* cselekményekről. Ebben a körben rendszerint a mérgezést, a különböző betegségekkel való megfertőzést és a verekedésben való részvételt pönalizálják.

2. A büntetőjogi szabályozás elvei a szocialista jogokban.

A szocialista elméleti felfogás szerint a testi épség és egészség elleni bűncselekmények csoportja egyfelől az emberi élet, másfelől pedig a személyi szabadság és az emberi méltóság elleni bűncselekmények által határolt személyiségi javak elleni támadások körét öleli fel. Fogalmilag a testi sértés: *ölési szándék nélkül, szándékosan vagy gondatlanul más testének bántalmazása vagy egészségének károsítása.* A bűncselekmény jogi tárgya: az ember testi épsége és egészsége. Az önokozta testi sértés rendszerint nem bűncselekmény. Csak az esetben büntetendő, ha más irányú jogtárgyat sért, mint pl. az öncsonkítás a katonai szolgálat teljesítése alóli kibúvás céljából. Minthogy az egyén önrendelkezési joga ebben a körben elismert, a sértett beleegyezése kizárja a cselekmény jogellenességét a szerv- és szövetátültetések, a gyógyítási célú orvosi beavatkozások, sőt a testi épség veszélyeztetésével járó tudományos kísérletek esetén is.

A szocialista büntető törvénykönyvekben a testi sértés különböző eseteinek szabályozása lényegében a korábban kialakult osztályozás elvein épül fel.

Az elmélettel egyezően a magyar büntetőjog elsősorban a szándékos és a gondatlan testi sértési alakzatokat különbözteti meg. A szándékos testi sértések felosztásánál a jogtárgysértés súlyát, nevezetesen a cselekmény társadalomra veszélyességére közvetlenül utaló gyógytartamot veszi alapul. Ehhez képest határozza meg a törvény a könnyű, illetve a súlyos testi sértés eseteit. A minősített esetek meghatározásánál is jelentős részben a testi sértés következményéből indul ki. Emellett figyelembe veszi mindazokat a minősítő körülményeket, amelyek a hasonló cselekménytípus, a szándékos emberölés társadalomra veszélyességének fokát jellemzik. Gondatlan alakzatként a törvény csupán a gondatlan súlyos testi sértést szabályozza, amely súlyosabb elbírálás alá esik, ha maradandó testi fogyatékosságot vagy súlyos egészségromlást idézett elő. Halált okozó testi sértés címén minősített testi sértésként büntetendő az a magatartás, amely önmagában szándékos testi sértést megvalósítva, a sértett halálát okozta, feltéve, hogy az elkövető a halálos eredmény vonatkozásában gondatlan volt.

A testi épség elleni bűncselekmények sorában több szocialista törvénykönyv kiemeli a testi épség és egészség *veszélyeztetésének* eseteit. A nemi betegséggel való megfertőzést bünteti pl. a szovjet, a csehszlovák, a bolgár, a lengyel törvény. A verekedésben való részvétel miatt fennálló büntetőjogi felelősségről a csehszlovák, a jugoszláv, a lengyel, az NDK és a román büntető törvénykönyvek rendelkeznek.

IV. A magzatelhajtás. 1. A magzatelhajtás bűncselekményének kialakulása. 2. A büntetőjogi szabályozás elvei a szocialista jogokban.

1. A magzatelhajtás bűncselekményének kialakulása.

A burzsoá törvényhozás — az angolszász jogterület kivételével — a 19. század folyamán, a magzatelhajtást az emberölési deliktumok sorából kiemelte és önálló büntettként szabályozta. A keresztény valláserkölcsi felfogás szerint

a magzatelhajtás minden körülmények között büntetendő, jogellenességét legfeljebb a terhes nő életének megmentése végett alkalmazott végszükség-jellegű beavatkozás háríthatja el. A törvénykönyvek rendszerint a terhes nő által saját magán, illetve a harmadik személy által a terhes nőn elkövetett magzatelhajtás két nagy csoportját szabályozzák. A terhes nő önmagzatelhajtása tekintetében általában a büntetést arra tekintettel határozzák meg, hogy a terhesség törvényes házasságból, vagy házasságon kívüli nemi viszonyból származik. Ugyanez a szabályozás alapja a magyar 1878. évi büntető törvénykönyvben.

A 19. század elején az elmélet kimutatta, hogy súlyos büntetendősége ellenére is a jogellenes terhességmegszakítás esetei tömegméreteket öltenek, valamint, hogy a magzatelhajtás büntetőjogi megítélésében figyelembe kell venni a nőnek és a családnak megváltozott helyzetét a társadalomban. Az irodalom részletesen kidolgozta azokat az indokokat — az ún. orvosi, etikai, szociális és az eugenikai indikáció esetei —, amelyeknek fennállása esetén a magzatelhajtást megengedettnek kellene tekinteni.

A magzatelhajtás büntetőjogi megítélése tekintetében a 30-as években más álláspontra helyezkedett az az irányzat, amely a népszaporodáshoz fűződő állami érdekek szempontjából a cselekmény súlyos büntetését indokolta. A népszaporodás emeléséhez fűződő állami törekvések büntetőjogi síkon kifejeződtek abban is, hogy a magzatelhajtás mellett több állam bűncselekménnyé nyilvánította a magzatelhajtásra, sőt a fogamzás meggátlására alkalmas eszközök propagálását, az ilyen irányú ismeretek nyilvános terjesztését.

Jelentősen megváltozott a magzatelhajtás társadalmi és büntetőjogi megítélése a második világháború után. A mai nyugat-európai büntetőjogokra (Nagy-Britannia, Franciaország, NSZK, Ausztria stb.) jellemző az a megoldás, amely csak a terhesség meghatározott idején túli beavatkozást, illetve a nem orvos által végzett beavatkozást bünteti. Büntetlenül hagyja a cselekményt, ha a terhességmegszakítást a terhességtől számított három hónapon belül, előzetes orvosi konzultáció után, orvos eszközli, vagy ha a terhesség megszakítása orvosilag egyébként is indokolt.

2. A büntetőjogi szabályozás elvei a szocialista jogokban.

Az orvostudomány által is támogatott elméleti felfogás szerint a terhesség művi megszakítása általában veszélyezteti a terhességtől szabadulni akaró nő egészségét. Még megfelelő kórházi viszonyok között is az orvosi beavatkozás kockázatos műtét, amely nagy valószínűséggel kihat a nő egészségének további alakulására. Még fokozottabban fennáll ez a veszély a jogellenes terhességmegszakítás esetében, amikor többnyire nem megfelelő körültekintés és elővigyázatosság kifejtésével a fertőzés veszélyét önmagukban hordó eszközökkel és körülmények között történik a beavatkozás. A jogellenes terhességmegszakítás károsan hat ki a népesség egészségi viszonyaira, a közerkölcsre és a családi életre. Az elmélet ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a magzatelhajtást kiváltó társadalmi tényezők csak igen kis mértékben és meglehetősen közvetve befolyásolhatók a büntetőjog eszközeivel.

A szocialista jogfelfogás a magzatelhajtás büntetőjogi megítélésében elveti mind a vallás-erkölcsi, mind pedig a polgári individualista megközelítést és figyelemmel a terhes nő, illetve a megszülető új nemzedékek egészségére, a tiltott magzatelhajtásban a teherben levő *nő egészsége* és a *méhmagzat* elleni támadást lát.

A magzatelhajtás büntetőjogi szabályozása a szocialista büntető törvénykönyvekben két változatot mutat fel. Az egyik szerint csak a harmadik személy által elkövetett magzatelhajtás büntetendő. Ennek megfelelően pl. a hatályos szovjet, csehszlovák, jugoszláv büntető törvénykönyvek nem büntetik a terhes nő magzatelhajtási cselekményét. Más kódexek viszont általában büntetendőnek tekintik a magzatelhajtást a terhes nő részéről is, azonban kifejezett rendelkezésekkel szabályozzák a magzatelhajtás megengedett eseteit. Egyrészt a végszükségi helyzet kiemelt esetét képező orvosi indikáció, illetve az eugenikai indikáció eseteit sorolják a megengedettség körébe azzal a rendelkezéssel, hogy a cselekmény nem büntethető, ha a terhesség folytatása a terhes nő életét vagy egészségét veszélyezteti, vagy ha a megfogamzott magzat szülei vagy szüleinek egyike súlyos, átöröklött betegségben szenved.

A magzatelhajtás súlyosabb megítélését eredményezi, ha a cselekmény a terhes nő beleegyezése nélkül történt (szovjet, bolgár, jugoszláv, lengyel, román törvénykönyvek), ha azt orvosi képesítéssel nem rendelkező személy követte el (szovjet, bolgár), ha a cselekményt nyereségvágyból (román), üzletszerűen (szovjet, csehszlovák), vagy ismételten követték el (szovjet), ha a cselekmény a terhes nő egészségét súlyosan megkárosította, vagy halálát okozta (szovjet, csehszlovák, román).

A magyar büntetőjog a magzatelhajtás büntetőjogi szabályozását illetően abból indul ki, hogy *a)* a magzatelhajtás elleni büntetőjogi küzdelem elsősorban a közegészség védelmét szolgálja, és csak közvetve hat a népesedés-szaporodáshoz fűződő társadalmi érdekekre, *b)* a büntetendő magzatelhajtást csak a jogszabály alapján arra hivatott szerv engedélye nélkül vagy nem annak megfelelően végrehajtott művi terhességmegszakítás képezhet, *c)* a tiltott magzatelhajtástól való visszatartás és a nevelés érdekében a magzatát tiltott módon elhajtó vagy elhajtató nő is büntetendő, *d)* a magzatelhajtás elleni büntetőjogi küzdelem éle az önző anyagi érdekekből cselekvő harmadik

személy ellen irányul. A magyar jogi szabályozás szerint a terhes nő nem büntethető, ha a terhesség megszakítását az arra hivatott szerv által jogszabály alapján kiadott engedélynek megfelelően hajtatja végre. Jogi jellegét tekintve e rendelkezés keretszabály, amelynek tartalmát a terhesség megszakítására vonatkozó — az orvosi, eugenikai, szociális indikációt; valamint a terhes nő elhatározását is figyelembe vevő — igazgatási szabályok alkotják.

V. A személyi szabadság és az emberi méltóság elleni bűncselekmények. 1. A személyi szabadság elleni bűncselekmények. 2. Az emberi méltóság elleni bűncselekmények.

1. A személyi szabadság elleni bűncselekmények.

A személyi szabadság elleni bűncselekmények büntetőjogi szabályozása a legújabb kor terméke. A római jogban a szabadságsértés és a házi béke megsértésének bizonyos eseteit a magánjogi természetű injuria fogalma ölelte fel. A középkori jogokban ilyen bűncselekménynek elsősorban a szabad ember rabszolgaságba adását, nők elrablását és elvétve a jogellenes fogságba vetést tekintették. Csak a 19. századi kódexek különböztettek aszerint, hogy a személyi szabadság elleni bűncselekményeket magánszemély vagy hivatalos személy követte-e el. Hazánkban először az 1843-as javaslat tisztázta az e csoportba tartozó bűncselekmények jogi jellegét és formáit.

A szabadság fogalma nem büntetőjogi, hanem etikai, filozófiai és politikai kategória. A szabadság általában akadálytól, megszorítástól, kényszertől való mentességet jelent. Pozitív értelemben egyrészt lelki képesség az elhatározásra, másrészt reális lehetőség az elhatározás keresztülvitelére, röviden tehát: lehetőség az elhatározásra és cselekvésre. A szabadságjogok kialakulása a történeti fejlődés eredménye. Az alkotmányban elismert emberi és állampolgári szabadságjogok (gyülekezési szabadság, vallásszabadság stb.) meghatározott körének általános jellemzője gyakorlásuk kollektív jellege. Egyes, a kollektív érvényesítésre nem alkalmas szabadságjogok viszont mint személyi szabadságjogok ismertek. Idetartoznak a térben való mozgás szabadsága, a rendőri és bírói önkénytől, s a magánosok hatalmaskodásától való mentesség stb. Ezek közül némelyik speciális büntetőjogi védelemben részesül. A személyi szabadság megsértése mint önálló bűncselekmény az egyes büntető törvénykönyvekben attól függően jelenik meg, hogy az akaratelhatározás mint a cselekvés szabadsága mily terjedelemben részesül egyáltalán büntetőjogi védelemben. Továbbá attól, hogy a jogtárgy mely részei válnak ki speciális jellegüknél fogva, mikor is megsértésük önálló bűncselekményként kerül büntetés alá és végül attól, hogy a törvény mennyiben konstruál olyan bűncselekményeket, amelyekben a szabadságsértés mint eszköz felszívódik (pl. a rablásnál, zsarolásnál szereplő személy elleni erőszak vagy fenyegetés stb.), tehát mint a személyes szabadság megsértése külön figyelembe nem jöhet.

Általában az ún. személyiségi jogok, a személyi szabadság és sérthetetlenség, a levéltitok, illetve a magántitok és a magánlakás tiszteletben tartása azok a jogok, amelyeknek védelme az emberi szabadság büntetőjogi védelmének körébe tartoznak. E bűncselekmények nem ölelnek fel minden olyan támadást, amely a fenti körön belül a jogtárgyat sérti vagy veszélyeztetheti. Számos szocialista törvénykönyv az elkövető, illetve a sértett személyes minőségére tekintettel a személyi szabadság elleni támadásokat részben más bűncselekmények (hivatali bűncselekmények, az államigazgatás rendje elleni bűncselekmények) körében szabályozza.

A személyi szabadság elleni bűncselekmények a szocialista törvénykönyvekben általában a kényszerítés, a személyi szabadság megsértése, a magánlaksértés, a levéltitok es a magántitok megsértése bűncselekményeinek fogalmi körét ölelik fel.

Kisegítő jellegű a *kényszerítés* büntetti tényállása, amelynek feladata az, hogy védelmezze az ember cselekvési szabadságát, amikor annak megsértése nem esik valamely speciális törvényi tényállás alá. Ennélfogva kiesnek a tényállás köréből a vagyoni jogokat is sértő, kényszerítő jellegű büntettek (rablás, zsarolás stb.), a nemi erőszak esetei, a hivatalos személy elleni kényszerítő jellegű cselekmények stb. A *személyi szabadság megsértésének* büntette általában a mozgás, a helyváltoztatás, a tartózkodási hely megválasztásának szabadsága elleni támadásokat öleli fel. A *magánlaksértés* olyan támadás a személyiségi jogok ellen, amely a jogosultat a lakás, illetve a lakáshoz tartozó egyéb helyiség felett őt illető zavartalan élvezetében és használatában akadályozza. A magántitok titokban maradásához jelentős személyiségi jogok és érdekek fűződnek. Erre tekintettel rendelik büntetni általában a szocialista törvénykönyvek a *magántitok megsértését*, illetve a *levéltitok megsértését* és a *távközlési titok kifürkészését*.

2. Az emberi méltóság elleni bűncselekmények.

A szocialista büntető törvénykönyvek rendszerezési megfontolásokból kiindulva, a fenti cím alatt a szoros értelemben vett emberi méltóság elleni támadásokat, nevezetesen a becsület elleni bűncselekmények különböző alakzatait rendezik.

A becsület fogalma büntetőjogi védelmének szabályozása különböző korokban jelentős változásokon ment át. A római jog injuria-fogalma magában foglalta a mai becsületsértés bizonyos elemeit is (kifejezéssel elkövetett sértést), de általában nem büntetőjogi, hanem magánjogi jogsérelemként kezelte. A középkori

jogokban is ez a helyzet, de már feltűnik a gúnyiratban (pasquille) elkövetett rágalmazás büntetőjogi üldözése. Az emberi méltóság elleni bűncselekmények önálló szabályozása a 19. században alakult ki. A korabeli törvénykönyvek, az e körbe tartozó bűncselekmények három csoportját különböztetik meg, úgymint a rágalmazás két alakzatát és az egyszerű becsületsértést. Hazai jogalkotásunk az 1843. évi javaslat nyomán a kettős felosztást fogadta el, amely a rágalmazás és a becsületsértés között különböztetett.

A becsület fogalmát illetően a korábbi irodalomban két nézet állt egymással szemben. Az egyik szerint a becsület az az erkölcsi érték, mellyel a személy emberi mivoltánál fogva, illetve erkölcsös és jogszerű viselkedése folytán rendelkezik. A másik szerint a becsület az embernek az a szociális értéke, melyet társadalmi kötelezettségeinek teljesítése során szerez.

A szocialista büntetőjogi felfogás szerint a becsület mint büntetőjogilag védendő jogtárgy két elemből, úgymint az egyén társadalmi megbecsüléséből és emberi méltóságából tevődik össze. A becsület mint társadalmi megbecsülés az egyénről, annak tulajdonságairól és magatartásáról a társadalmi környezetben kialakult kedvező értékítélet. Az emberi méltóság pedig kifejezi az egyénnek azt az igényét, hogy őt úgy kezeljék, ahogyan az megfelel a társadalomban kialakult kulturált érintkezési mód minimális követelményének. Ennek tartalma a jogi szabályozás körén kívül, az erkölcs és a társadalmi együttélési normák területére esik. A becsület büntetőjogi fogalmának összetevői egymástól bizonyos mértékig függetlenek. Az emberi méltóság független attól, hogy az egyén milyen társadalmi megbecsülést vívott ki, ennélfogva megilleti a gyermeket, az elmebeteget, valamint egyes személyösszességeket is. A kulturált érintkezés minimuma viszont az egyént akkor is megilleti, ha társadalmi kötelességeinek elhanyagolásával, sőt egyenesen társadalomellenes magatartása folytán méltatlanná vált a társadalmi megbecsülésre.

Az emberi méltóság elleni bűncselekmények: a *rágalmazás* és a *becsületsértés*. A két büntetti alakzat között szoros belső összefüggés áll fenn. Jogi tárgyuk azonos lévén, a kétféle bűncselekmény más irányból és más módon támadja a becsületet. Rágalmazás esetén a cselekmény elsődlegesen a sértett társadalmi megbecsülését rombolja, míg a becsületsértés elsődlegesen az emberi méltóság ellen irányul. A jogi tárgy tekintetében fennálló belső összefüggés a két bűntett közötti szubszidiárius viszonyban jut kifejezésre. Becsületsértés általában csak akkor forog fenn, ha valamilyen ok folytán az elkövetett cselekmény nem illik bele a rágalmazás törvényi fogalmának kereteibe.

Mind az elméletben, mind a törvényhozásban régóta élő jogtétel, hogy a valótlanság nem tényállási eleme a rágalmazásnak. Elkövethető a becsület csorbítására alkalmas való tény állításával, híresztelésével is. Ezt a tételt azonban a jogrendnek összhangba kell hoznia a szólásszabadság alkotmányos jogával. Szocialista társadalmi viszonyok között a szólásszabadság nem lehet öncélú. A bírálat, a szólásszabadság joga nem terjedhet ki a mások ügyeiben, magánéletében való felelőtlen vagy rosszakaratú vájkálásra. A becsület csorbítására önmagában alkalmas valóság állítása csak akkor nem tekintendő bűncselekménynek, ha ezt közérdek vagy bárkinek jogos magánérdeke indokolttá tette, azaz, ha a formailag rágalmazásnak minősülő magatartás társadalmilag szükséges és igazolt (az ún. valóság bizonyításának szabálya).

Egyes törvénykönyvek az emberi méltóság elleni bűncselekmények körében büntetni rendelik a halottnak vagy emlékének meggyalázását is. Ennek indoka egyrészt az, hogy a halott emléke róla az életében kialakult társadalmi értékítélet, másrészt az, hogy a halott emlékének meggyalázása kihat hozzátartozóinak becsületére is.

A törvénykönyvek nagy része az emberi méltóság elleni bűncselekmények üldözését magánindítványhoz köti. Ennek indoka ezeknek a bűncselekményeknek csekélyebb társadalomra veszélyessége, valamint az a körülmény, hogy az okozott sérelem elsősorban magánjellegű, és hogy sok esetben a sértett megítélésén, a közte és az elkövető között fennforgó viszonyon múlik, megvalósult-e egyáltalán a bűncselekmény vagy sem.

Irodalom: *Horváth* Tibor: Az élet, testi épség, egészség büntetőjogi védelme. Bp. 1963.; *Horváth* Tibor: Euthanázia és büntetőjog. Állam- és Jogtudomány Bp. 1972.; *Horváth* Tibor—*Viski* László: A biológia és az orvostudományok fejlődésének hatása a büntetőjogra. Állam- és Jogtudomány Bp. 1969.; *Kálmán* György: A becsület védelme az anyagi büntetőjogban. Bp. 1961.

Horváth Tibor

SZEMÉLYISÉGI JOGOK: I. A személyiségi jogok a szocialista polgári jogban (1526.)—II. A személyiségi jogok történeti funkciói (1530.)

I. A személyiségi jogok a szocialista polgári jogban. 1. A magyar jogi helyzet. 2. A személyiségi jogok elméleti kérdései a szocialista jogtudományban.

1. A magyar jogi helyzet.

A személyiségi jogoknak széles körű védelmet biztosítanak a magyar polgári jog szabályai. A *polgári törvénykönyv* céljai között deklarálja az állampolgárok és a szervezetek személyhez fűződő jogainak védelmét. A részletes szabályozást nyújtó VII. fejezet élén pedig ott áll az összes személyiségi jogot oltalmazó generálklauzula — az általános személyiségi jog elis-

merése. A személyhez fűződő jog fogalmát a törvény nem határozza meg, hanem példákkal tájékoztat a legfontosabbnak tartott jogokról: a nem, a faj, a nemzetiség vagy felekezet szerinti hátrányos megkülönböztetés tilalmáról, a lelkiismereti szabadságról, a személyes szabadság korlátozhatatlanságáról, a testi épség, a becsület, a névviselés, a jó hírnév, a levéltitok, a magánlakás, a képmás és a hangfelvétel sérthetetlenségéről. A polgári törvénykönyv 1977. évi módosítása külön is kimondta, hogy a számítógéppel történő adatfeldolgozás nem sértheti a személyhez fűződő jogokat. A polgári törvénykönyv általános rendelkezéssel védelem alá helyezett minden szellemi alkotást is.

A sértett követelheti a jogsértés megtörténtének bírói megállapítását; a jogsértés abbahagyását és a jogsértő eltiltását a további jogsértéstől. Követelheti, hogy a jogsértő nyilatkozattal vagy más megfelelő módon (szükség esetén nyilvános) elégtételt adjon; valamint a sérelmes helyzet megszüntetését és a jogsértést megelőző állapot helyreállítását. A polgári jogi felelősség szabályai szerint kártérítés is követelhető, ez 1977 óta a *nem vagyoni kár*ra is kiterjed. Ha a kártérítés címén megítélhető összeg nem áll arányban a felróható magatartás súlyosságával, a bíróság a jogsértőre közérdekű célra fordítható bírságot is kiszabhat.

A személyiségi jogok védelmének sajátos eszköze a *helyreigazítás* intézménye, amelynek alapján az, akiről a sajtó, rádió, televízió vagy filmhíradó valótlan tényt közölt, vagy való tényt hamis színben tüntet fel, olyan közlemény közzétételét követelheti, amelyből kitűnik, hogy mely tényállítás volt valótlan, mely tényt tüntettek fel hamis színben, illetőleg melyek a való tények. *(→ Polgári peres és nemperes eljárás)*

A számítógépben, illetve más módszerre nyilvántartott vagy feldolgozott adatoktó illetéktelen személyeknek nem adható tájékoztatás; másrészt az érintett személy követelheti a nyilvántartásban szereplő valótlan tények vagy adatok helyesbítését.

A bírói gyakorlatra egyrészt a kevés per jellemző, másrészt viszont az, hogy az ítélkezés nemcsak a polgári törvénykönyv generálklauzuláját nem használja ki, hanem a törvényben megnevezett személyiségi jogok szűkebb keretén belül is tartózkodó. A kevés pert azzal magyarázták, hogy a sértettek nem tudnak a polgári bíróság általi védelem lehetőségéről; továbbá, hogy mivel a polgári törvénykönyv nem ismeri a nem vagyoni kártérítést, nincs a személyiségi jogsérelemnek adekvát szankciója, és végül, hogy a személyhez fűződő jogok védelmét általában kimondó generálklauzulát nehéz alkalmazni. A polgári törvénykönyv 1977. évi módosítása kiküszöbölte a két „technikai" akadályt: bevezette a nem vagyoni kártérítést és bővítette, illetve részletezte az egyes különös személyiségi jogokat. Nyilvánvaló azonban, hogy a személyiségi jogvédelem fellendülésének elsősorban társadalmi és politikai feltételei vannak. A polgári törvénykönyv új rendelkezései azt mutatják, hogy a személyiségi jogok jogpolitikai súlya növekvőben van.

A személyiségi jogok iránt az *elmélet* is kevéssé érdeklődik. Míg a jogirodalomnak már a századforduló óta igen nagy szerepe volt a személyiségi jog mint a magánjogi törvényjavaslat fontos újdonságának propagálásában és főként az uralkodó osztályokon belüli meggyökeresedésében a magyar burzsoá bírói gyakorlatban, az általános személyiségi jog kodifikálása a polgári törvénykönyvben meglehetős elméleti részvétlenség mellett történt. Az ötvenes években a személyiségi jogok védelme elsősorban absztrakt jogpolitikai célként és nem gyakorlati kérdésként volt aktuális. Elméleti problémaként a polgári joggal való kapcsolat merült fel, ezt az irodalom a „vagyoni viszonyokkal való összefüggés" mélyebb elemzés nélküli tételével támasztotta alá. Csak a hetvenes években élénkült fel a személyiségi jogok irodalma, fő irányvonala a jogvédelem kiterjesztése. *(→ Polgári jog)*

2. A személyiségi jogok elméleti kérdései a szocialista jogtudományban.

a) A személyiségi jogok önállósága és általánossága.

A személyiség polgári jogi védelme csak egy a személyiség szabad érvényesítését biztosító jogintézmények sorában. Sérelem esetén — legtöbbször párhuzamosan — igénybe vehető a büntetőjog vagy az államigazgatási jog. Ez a jelenség, amely a személyiségi jogvédelem egyik sajátosságát jelzi, elméletileg éppen olyan fontos, mint gyakorlatilag. Annak megválaszolásától, hogy miért alakult ki a személyiség védelme a *magánjog*ban is, azaz hogy milyen funkciót lát itt el; továbbá hogy mi a polgári jogi személyiségvédelem viszonya a büntetőjoghoz, illetve az államjoghoz (szabadságjogok), azt várhatnánk, hogy sokat feltár a polgári jog fejlődésének mechanizmusából, feladatának módosulásából az utóbbi száz évben, a politikai szférához való viszonyából, tehát mindabból, amit az ellenkező oldalról (a termelés koncentrációja, állami gazdaságirányítás és tulajdon) szoktak csak megközelíteni. A *szocialista jogtudomány*ban azonban a hangsúly eddig nem a történeti és funkcionális „miért"-re esett, hanem a jogi helyzet igazolásaként a statikus-dogmatikai rendszerbeli elhelyezés, azaz a *polgári jog tárgyának meghatározása jelentette az elvi kérdést.* A fenti problémák természetesen ezzel kapcsolatban is felmerülnek, de csakis a statikus kérdés függelékeként, s főleg a kérdésfeltevés szelleme által meghatározottan. Ezek a vizsgálódások is elsősorban a szovjet polgári jog tudományára korlátozódtak, és egy mai irányzat is itt van kibontakozóban. Ezért, ha a szocialista jogirodalomban felvetett problémákat és válaszokat akarjuk összefog-

lalni, a szovjet jogtudomány fogja képviselni a szocialista polgári jogi elméletet.

A harmincas évek legvégétől a hatvanas évek végéig a személyiségi jogok par exellence elvi kérdése az, hogy ezek hogyan illeszthetők a polgári jog által szabályozott vagyoni viszonyok közé, s minden más elvi problémához ebből kiindulva érkeztek el. Figyelemre méltó, hogy e szemlélet számára „a személyiségi jog" vagy legalábbis „egyes személyiségi jogok" védelme a polgári jogban olyan adott helyzet, amelynek jogosultsága magyarázatra sem szorul. Annál is inkább érdekes ez, mert az 1922. évi orosz polgári törvénykönyv nem tartalmazza a személyiségi jogok védelmét, a húszas évek gazdasági jogi irányzatának szelleme pedig egyenesen kizárja ezt. Maga az 1936-os alkotmány, amelyre mint a jogintézmény alapjára elszórtan hivatkoznak, nem rögzít sem általános személyiségi jogot, sem a becsület és az emberi méltóság védelmét, hanem a személyiség sérthetetlenségét, valamint a magánlakás és a levéltitok sérthetetlenségét biztosítja. A személyiségi jogokat mégis az a fordulat vitte be a szovjet polgári jogba, amely a szovjet jogfejlődésben a harmincas évek második felében történt, amelynek az alkotmány is kifejezője, és amely többek között magának a szovjet polgári jognak elismerését és megszilárdulását hozta. A politikai, illetőleg az ideológiai helyzet a polgári jogban is az eddig szerephez alig jutott individuum és jogai erőteljes kiemeléséhez vezetett. „A személyiség összes nem jogellenes individuális vonásának, képességének és törekvésének abszolút védelmét" *(Flejsic)* azonban úgy hozzák összhangba a „vagyoni viszonyokat szabályozó" polgári joggal, hogy arra hivatkozva, hogy a személyiség nem áru, *„a vagyoni viszonyokkal összefüggő* nem-vagyoni, személyi viszonyokra" korlátozzák azt. Ez a felfogás a Szovjetunióban az ötvenes évek végéig uralkodó volt. A magyar jogtudomány is ezzel váltotta fel a személyiségi jogok kifejezetten idealista magyarázatát még az ötvenes évek elején, és ez a nézet még az egyetemi tankönyv 1973-as kiadásában is tartja magát. Az elméleti feladat eszerint a személyiségi jogok vagyoni összefüggéseinek kimutatása. Ennek megfelelően az úgynevezett tiszta személyiségi jogokat vagy ki kell zárni a polgári jogból *(Joffe)*, vagy — ahol lehet — feszített általánosítással kell hozzákapcsolni, önálló értékük elismerése nélkül. Így indokolja például a becsülethez vagy névhez való jog védelmét, hogy ezek sérelme a munkából elbocsátáshoz, vagy csekélyebb bérezéshez vezethet. A „végső soron" való összefüggés idővel odáig tágult, hogy a vagyoni vonatkozás megteremtéséhez elég a vagyoni szankció (vagyoni hátrány okozása a jogsértőnek, *Joffe)*, vagy az, hogy „a személy jogállását a társadalomban végső fokon mindig a tulajdonviszonyok rendje határozza meg" *(Világhy)*.

A nagy elvi viták a polgári jog új kodifikációjával kapcsolatban lángolnak fel. A szovjet polgári jogi törvényhozás Alapjai (1961) ugyanis kimondja a személyi, nem-vagyoni jogok védelmét a törvényben meghatározott esetekben, s maga is tartalmazza a becsület és méltóság védelmét. Az OSZFSZK polgári törvénykönyve hozzáteszi e kettőhöz a képmáshoz való jog, a kazah és üzbég polgári törvénykönyv pedig még a levél, napló és bizalmas feljegyzések titkához való jogot is. Mindezeket most már egyértelműen úgy fogják fel, mint a vagyoni viszonyokkal *össze nem függő*, nem-vagyoni viszonyok szabályozását. Azt kell tehát megmagyarázni, hogy a személyiségi jogok *e minőségükben* hogyan lehetnek a polgári jog részei. A megoldások egyik irányzata a polgári jogi viszonyok *autonómiájára* épül: mind a személyi, mind a vagyoni viszonyok a személy olyan társadalmi helyzetét fejezik ki, amelyet eredetileg vagyoni önállósága alapozott meg *(Alekszeev)*. A személyi és vagyoni viszonyokat az alanyok egyenlő, mellérendelt pozíciója hozza közös nevezőre *(Tolsztoj)*. Pragmatista alapon áll az indokolás egy másik vonala, amelynek kezdeti álláspontja szerint a nem-vagyoni, személyi viszonyok csupán kisebb részarányuk és súlyuk miatt nem alkotnak önálló jogágat, hanem célszerűségből polgári jogi eszközökkel szabályozzák őket. A jogi eszköz, nevezetesen a restitutív *szankciók* célszerűségét mások a személyi és a vagyoni viszonyokat valóban egységesítő elvvé emelik, sőt a *szabályozás módszerévé* általánosítva beleolvasztják az autonómia szempontját is *(Joffe, Világhy)*. *Joffe* azonban következetesen csakis a védelem szempontjából hajtja végre az egységesítést; szerinte a vagyoni és a velük összefüggő viszonyokat a polgári jog szabályozza is és védi is, a vagyoni viszonyokkal össze nem függő személyi viszonyokat viszont csupán csak védi.

Ez a felfogás — éppen mert következetes — olyan fontos elméleti kérdést érint, mint a személyiségi jogok tárgya (szabályozható-e egyáltalán a becsület vagy méltóság kérdésköre) — más vetületben: lehetséges-e az ember saját életéhez, egyéniségéhez, azaz saját magára való jogáról beszélni. Ez vezet egyrészt ahhoz a kérdéshez, hogy a személyiségi jogok *alanyi jogok*-e, illetve az *általános személyiségi jog* létének elismeréséhez vagy elvetéséhez, másrészt pedig ahhoz, hogy e jogok általánosságuk miatt nem feszítik-e szét a polgári jog kereteit, nem államjogi, illetve alkotmányos jogokról van-e itt szó. Egyik kérdésre sem találunk határozott és általánosan elfogadott választ.

Az általános személyiségi jog mint polgári jogi alanyi jog elismerése egyelőre a szovjet tételesjoggal sem egyezne. Noha elismerését perspektivikusan többen is szükségesnek látják *(Flejsic, Malein)*, a többség elutasító. Az ellenérvek összefüggnek a személyiségi jogok tisztázatlan természetével és helyével a polgári jog rend-

szerében, másrészt a személyiségi jogok „korlátlanságának" elutasításával, s nevezetesen azzal, hogy a korlátok megvonása nem bírói hatáskör. Az első kifogás leginkább kidolgozott érve szerint nem is beszélhetünk a személyi jogokról úgy, mint alanyi jogokról, hiszen pozitív megközelítésben a jogi és morális megalapozású cselekvési lehetőségek összefolynak; egy abszolút szerkezetű általános személyiségi jog nem tölthető ki olyan részjogosítványokkal, mint a tulajdonjog a birtoklás-használat-rendelkezéssel. A személyiségi jogok esetében a jogi jelleg csakis a védelemnél tűnik ki *(Joffe)*. Egy általános pozitív felfogás azt mondaná ki, hogy a személynek joga van saját egyéniségéhez, s ez az általános személyiségi jog ellenzői szerint olyan értelmetlenség, mint az élethez való jogról beszélni: hiszen mindkettő fogalmilag elválaszthatatlan az egyéntől. Legújabban azonban közeledés is tapasztalható az általános személyiségi joghoz. *Joffe* nézetét korábban az alanyi jogok elméletének talajáról bírálták *(Bratusz)*, most azzal a jogpolitikai érvvel, hogy alábecsüli a személyiségi jogok jelentőségét *(Malein)*. A második kifogással szemben — hogy ti. a személyiség jogai nem korlátlanok, és a védett érdekek meghatározása jogalkotói feladat — a törvény mai szűkkeblűsége és a bírói gyakorlat által kitöltött generálklauzula között átmeneti megoldásként olyan tág és rugalmas kategória törvényi bevezetését javasolják, mint a magánszféra védelme *(Szuhoverhij)*.

b) A polgári jogi személyiségi jogok viszonya a büntetőjoghoz és az államjoghoz.

A személyiségi jogok „általánossága" azonban mélyebb probléma és a polgári jogon túlra vezet. A felszínen ez úgy jelentkezik, hogy a személyiségi jogot, illetve egyes jogokat más jogágak is védenek. A becsület *büntetőjogi* védelme, a becsületsértés vagy rágalmazás büntetése történetileg megelőzte a polgári jogi igényeket. Általános vélemény, hogy a polgári jogi védelem kialakulásának egyik oka az volt, hogy a büntetőjog szűk körben érvényesülhetett csak (a szoros tényállások és a bűnösség feltétele miatt). A polgári jogi védelem több és lazább tényállása, illetve legfejlettebb formájában valódi általánossága a személyiségi jogvédelem döntő jellemvonása. A büntetőjogi eszközökkel ott van értelme összehasonlításnak, ahol ugyanazon sérelem ellen mindkét jogág védhet (például becsület védelme). A kérdés mélyebb elemzésével a szocialista elmélet még adós. Mai viszonyukat általában azzal jellemzik, hogy a polgári jog az enyhébb, a büntetőjog a súlyosabb jogsérelem elleni adekvát eszköz. Ezt azonban csak a két jogág jellege sugallta általános impresszió támasztja alá. A különböző jogágak nyújtotta védelem független egymástól, és általában párhuzamosan is igénybe vehető. Hogy ténylegesen milyen ügyek hová áramlanak, azt a mindenkori és széles értelemben vett jogi és társadalmi környezet határozza meg, amelynek jelzésére sincs mód. (A polgári jogi védelem kiépültsége, szankciók és nem-vagyoni kár, hagyományok, érintett felek társadalmi helyzete.) A polgári jogi védelem szélesebb lehetőségeit hangsúlyozó érv, hogy tudniillik a bűnösségen nyugvó büntetőjogi felelősséggel szemben a polgári jogi védelem objektív alapú lenne, nem áll minden jogrendszerre, illetve minden szankcióra. (A francia polgári jogi becsületvédelem például rendszerint a büntető eljárás keretében folyik, és feltétele a büntetőjogi bűnösség. A common law-ban viszont a polgári jogi deliktumok látják el a büntetőjog funkcióit is — ez magyarázza a gyakran igen nagy összegű kártérítéseket.)

A polgári jogi személyiségi jogok és az *alkotmányos szabadságjogok viszonyának* kérdésében az elvi kiindulás az, hogy az egyén jogállásának alapjait az alkotmányok határozzák meg. Az egyes alkotmányok — keletkezési körülményeinek megfelelően — egyben a konkrét állampolgári jogok szűkebb vagy szélesebb katalógusát is tartalmazzák (köztük egyes személyiségi jogokat vagy az általános személyiségi jogot). Kétségtelen az is, hogy ezek megvalósítása minden jogág feladata. Az alkotmányjogi irodalom, de sokszor maguk az alkotmányok is elkülönítik a „személyhez tapadó jogok" vagy „személyi szabadságok" csoportját a szűkebben értelmezett politikai jogoktól, illetve a gazdasági-szociális alapjogoktól. Általában a személyes szabadság, a költözés szabadsága, a magánlakás és levéltitok sérthetetlenségéhez való jog tartozik az első csoportba, egyes újabb alkotmányokban és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában a becsülethez és a jóhírnévhez való jog is, az NSZK Alaptörvénye pedig kimondja a „személyiség szabad érvényesítéséhez való jogot". Látható, hogy a leggyakoribb nevesített polgári jogi személyiségi jogok és az alkotmányok személyes szabadságai nagyjából egybeesnek. Kérdés, hogy elvileg mi a viszony az alkotmányi és polgári jogi személyiségvédelem között.

A szocialista elméletben az alkotmányjognak mint a többi jogág fölé rendelt jogágnak az utóbbiakhoz való viszonyát kérdésünkben általában úgy alkalmazzák, hogy a polgári jogi személyiségvédelmet a személyes szabadságjogok garanciái közé sorolják. A polgári jogi védelem (csakis védelem, *Joffe*) esetei az ilyen „igen általános természetű" jogok megvalósítása célszerűségi alapon alkalmazott eszközének minősülnek *(Pridvorov)*. Hasonlóképpen az alsóbb szintű jogszabályokban kiépített további biztosítékok rendszere, illetve az alkotmányban deklarált személyiségvédelem önálló továbbépítése a magyarázat arra a problémára, hogy a meghatározott alkotmányos személyi szabadságokkal szemben a polgári jogban általános személyiségi jogi generálklauzula állhat; illetve

hogy a csak egyes személyiségi jogokat védő polgári jog olyan jogokat ismerhet el, amelyek az alkotmányban nem szerepelnek, viszont nem védi az alkotmányban ismert személyi szabadságjogok mindegyikét. (Például a Szovjetunióban a becsület és méltóság védelme csak a polgári jogban szerepel, ezekkel kapcsolatban az irodalom „alkotmányos jelentőségről" beszél.) Az uralkodó felfogás értelmében tehát a polgári jog általános személyiségi jogi generálklauzulája sem konstruál új alanyi jogot, amely a személyiség mindenféle megnyilvánulását védené, hanem az alkotmányban és annak alapján más jogágakban már meghatározott személyhez fűződő alanyi jogokat „beemeli" a polgári jogi védelem kereteibe.

II. A személyiségi jogok történeti funkciói. 1. A természetjog személyiségi jogai mint az általános jogképesség előkészítői. 2. A modern személyiségi jogvédelem gyakorlati és ideológiai eredői. 3. Az „általános személyiségi jog" és háttere. 4. Mai tendenciák és elméleti kérdések.

A polgári jogi személyiségi jogok történeti fejlődése több szálon futott, amelyek eltérő kiindulásúak, sőt olykor ellentétes tendenciák hordozói voltak. Az, hogy a személyiségi jogvédelem helyzete ma sem egyértelmű a polgári jogban, hogy a közjoggal és különösen a szabadságjogokkal való kapcsolata olyan erős, hogy a polgári jog határait feszegeti, ezekre a ma is megkülönböztethető szálakra vezethető vissza. Igen leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy külön utat jár a személyiségi jogok védelmének az a vonala, amely az ember általános jogállásából és annak védelméből indul ki. Ez a fejlődési vonulat a polgári joghoz viszonyítva „felülről" alakítja a polgári jogi személyiségi jogokat (a politika, illetve az alkotmányjog, másrészt a jogelmélet és különösen a természetjog áramlatai felől), s annak ellenére, hogy itt is szó van konkrétan meghatározott személyiségi jogokról, lényegében az általános személyiségi jog kialakításához vezet. A másik ág ezzel szemben „alulról" ered, konkrét védelmi és kárigények eseti polgári bírói elismeréséből veszi kezdetét. Ezek szilárdulnak meg mint egyes személyiségi jogok. Ez a szféra egyértelműen polgári jogi. A két fejlődési vonal között állandó kölcsönhatás van, szétválasztásuk mesterséges, de a személyiségi jogok még ma is e kettő viszonyával jellemezhetők legtalálóbban.

1. A természetjog személyiségi jogai mint az általános jogképesség előkészítői.

A személyiségi jogok említett „magán"- és „köz"-jogi ága — ha ezt a megkülönböztetést visszavetíthetjük — mégis közös magból sarjad: a 18. századi természetjogi elméletnek az emberrel vele született természetes, ősi vagy eredeti jogaiból. Ezek a jogok az embertől „elválaszthatatlanok" és „mindenkit emberré születése folytán megilletnek". Ezt ma is a személyiségi jogok jellemzésére, sőt meghatározására használják. Másrészt a „természetes" jogok közt számos, ma is fontos személyiségi jogot találunk, mint például a szabadsághoz, becsülethez, jó hírhez, testi épséghez, emberhez méltó élethez való jogot. A 19. század vége óta gyakran hivatkoznak ezekre az ősökre. A leszármazás azonban nem egyenes.

A természetjog vele született jogainak jellemzője hihetetlenül nagy számuk. S. *Pufendorf*, Chr. *Wolff* és a többiek az emberi létezés egészét annak minden elképzelhető részére kiterjedően külön-külön megállapított, pozitívan formulált jogokkal bástyázták körül. A vele született jogok konstituálása a rendi társadalmi kötöttségek kritikája volt. Az említett aprólékossággal is lehetett társadalmi funkciója ott, ahol a személyiség köznapi megnyilvánulásait is minduntalan hűbéri, céh-, vagy merkantilista monopol-előírások és fokozódó rendőri szabályok korlátozták. (Kezdve a ruházat előírásától az iparűzés, az utazás szabályozásáig, vagy annak előírásáig, hogy ki, mit, hol, mikor vásárolhat.) A német természetjogban azonban a jogos kritika spekulatív maradt. Ott is vele született jogokat állapítottak meg, ahol az állami kikényszeríthetőségre semmilyen érdek védelmében nem volt gyakorlati szükség, illetőleg a reális igényeket sem tudták politikailag súlyozni. A mindenkivel vele született jogokat csupán az ember status naturalis-ára vonatkoztatták, s ezzel a gyakorlatból ki is zárták. A „polgári társadalomban" ugyanis a rendi álláshoz igazodó jogok illették meg, és tették „személlyé" az „embert". Az egyenlő status civilis megvalósításáért *Kant* lépett fel.

A természetjog angol (észak-amerikai) és francia politizálódásának folyamatában ezzel szemben a vele született jogok sokaságából kiemelkedtek, és a Virginiai Nyilatkozat, illetve az Ember és Polgár Jogainak Deklarációja ún. emberi vagy alapvető szabadságjogaivá váltak azok a jogok, amelyek a forradalmi átalakulás programját adhatták, és egyben a feudális hatalom konkrét korlátozásainak tagadását is jelentették.

A természetjogi vele született jogok eredeti célját tehát az alkotmányos szabadságjogok valósították meg. A többi „jog" ezzel funkcióját vesztette, a kortársi beidegződéssel szemben leginkább a magánjog területén. (Az osztrák általános polgári törvénykönyv ugyan példálózva említ néhányat a mindennapi forgalmi viszonyok köréből, de ezek anakronizmusok, pl. az ember joga „egy árut itt vagy ott megvenni".) Az egyes feudális hatósági intézkedésekkel szembeni „szabadságok" tárgytalanná váltak, hiszen az alkotmányos szabadságjogok éppen a mai polgári jogi viszonyok szabadságát jelentették az államtól. Az állam feladata csupán a magánszférában kialakult rend (tulajdon) biztosítása lehet. A személy magánjogi státusát e

szféra új vonásainak megfelelően nem a partikuláris vele született jogok, hanem a mindenkit megillető *általános jogképesség* absztrakciója fejezte ki.

Az ettől a határkőtől már modern értelemben így nevezhető polgári jog technikailag is autonóm struktúrájú vagyonjogként épült ki, és idegenül állt szemben az osztrák kódex és a német elmélet útján átörökített személyiségi jogokkal. Mivel nem talált hasonlóságokat a vagyoni jogokkal, a liberális elmélet kizárta a személyiségi jogokat a polgári jogból, megtagadta tőlük az alanyi jogi minőséget *(Unger)*. A természetjogi orientációjú vele született jogok elméleti utóélete a polgári jog kerülő útján, de szintén azon kívülre került. A személyiségi jogokat „általános személyiségi joggá" fejlesztve beleolvasztották a jogképességbe *(Puchta, Neuer)*. Ennek útjai számunkra érdektelenek, de nem az a végkifejlet: az így felfogott jogképesség közjoginak minősítése *(H. Dernburg, G. Jellinek)*.

2. A modern személyiségi jogvédelem gyakorlati és ideológiai eredői.

A személyiségi jogok első természetjogi alapú fejlődésmenete a közjogba, illetve a polgári jogi jogképesség elismeréséhez vezetett. A személyiségi jogok mai funkciójának előképét vagy megfelelőjét itt nem találjuk meg. Ezzel a periódussal mégis részletesebben kellett foglalkoznunk, mert a modern személyiségi jog itt keresi őseit (és az újjáéledt természetjog szerepe hidat ver ehhez), illetve mert a személyiségi jog kategóriáját a 19. századi német elmélet innen örökíti át újbóli praktikussá válásáig. A modern személyiségi jogok más forrásból erednek, eleinte még más név és különböző szempontok égisze alatt. A személyiségi jogok eszköztára és ideológiája a 19. század 80-as éveitől kezdve találkozik az addigi, gyakorlat igényelte kezdeményezésekkel. Ezeket egyrészt integrálja, másrészt az „új" általános személyiségi jog meghirdetésével és folyamatosan aktualizált ideológiája révén nagyban támogatja az újabb igények elismerését.

A személyiségi jogokat a gyakorlati védelmi igények határozzák meg, de ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy a modern személyiségi jogokat az említett két fejlődési vonal találkozása hozta létre.

A *gyakorlat oldaláról* a modern személyiségi jogok kialakulásának több *előzménye* is van. Legkézenfekvőbb — és minden jogrendszerben közös — néhány úgynevezett *klasszikus személyiségi jog*, mint például a becsület, a jó hírnév hagyományos jogvédelme. Éppen a régiség miatt a büntetőjog és polgári jog határai itt a legelmosódottabbak. A modernizálás (általában a múlt század utolsó harmadában) a büntetőjog javára történt, és ez az esetleges polgári jogi védelem szűkítése miatt máig is tartó kritikát eredményezett. [Franciaország: adhéziós eljárás, szándékosság a kártérítés feltétele. A 19. századi német gyakorlatban az injuria már becsületsértésre szűkült, mire a büntetőjog leváltotta. Az 1880-ig fennálló magyar „bírságos bántalmak" bírságának egy része a sértettet illette, a büntető törvénykönyv életbe lépése után a polgári igény feltétele bűnösség és a vagyoni kár. Hasonló feltételei lettek a német Bürgerliches Gesetzbuch 823. § (2) bek. alkalmazásának. Ezzel szemben az angol és az USA jogban a libel és slander magas büntetései a büntetőjogot pótolják.]

A „klasszikus" személyiségi jogok közül a polgári jognak megmaradó *becsületvédelem* sarkalatos pontja azonban nem is a büntetőjogi tényállásokhoz kötöttség volt, hanem a szankció, nevezetesen a nem-vagyoni kártérítés elismerése.

Más, ma klasszikusnak nevezett személyiségi jogok liberalizmus kori védelme még jellemzően a *személyiségi jogi ideológia hiányát* mutatja, hagyományos *vagyonjogi eszközök*kel történik. (Például tulajdonjogi igény megadása a névjog, vagy a képmáshoz való jog sérelme, szerződési igényé a levéltitok megsértése esetén Franciaországban, illetve az USA-ban, vagy a levéltitok védelme szerzői jogvédelem szerint Németországban.) Magának a szerzői jogok és az ipari tulajdon 1790-es évekbe visszanyúló tételesjogi oltalmának is tulajdoni elmélete van.

A gyakorlatból a modern személyiségi jogokhoz vezető legfontosabb út a *francia Code civil deliktuális generálklauzuláira épülő bírósági gyakorlat* volt. A francia polgári bíróságok elméleti közvetítés nélkül közvetlenül a védelmi igényekhez igazodtak, s nem a megelőzést, hanem a sérelem „jóvátételét" tekintették fő feladatuknak. Az ilyen szellemű személyiségi jogvédelem technikai feltételei adva voltak; a kódex általános védelmet nyújtott minden vétkesen okozott kár ellen. A „kár" már a kodifikátorok szándéka szerint is mindenfajta kárt magába foglalt, és ezt a bíróságok meg is valósították. 1833 óta állandó gyakorlattá vált a nem-vagyoni kár megtérítése, amely a „becsületvédelem társadalmi, illetve érzelmi vonatkozásait" ért sérelmekért fizetendő kártérítést öleli fel. Ezzel együtt jár a bíró széles mérlegelési joga és kötelezettsége, hogy milyen érdeket ismer el jogvédelemre méltónak.

A francia gyakorlatban „feltalált" megoldást a svájci kodifikációk tudatosan emelték törvénnyé. A törvénykönyvek elkészítésének folyamatában a francia és német szemlélet megvívta a maga harcát a személyiségi jogok ügyében is. A döntő lépést a régi kötelmi törvény (1881) teszi meg, amely közvetlenül a francia gyakorlat nyomán haladva a személyiségi jogokat kifejezetten beveszi a deliktuális jogba: „Akit személyes viszonyaiban súlyosan megsértenek, annak vagyoni kár bizonyítása nélkül is méltányos összeg megfizetésére van igénye". Ezt a gyakorlati vonalat folytatja az

újabb kötelmi törvény (1911), amely a kártérítést a vétkességtől, az elégtételt a sérelem és a vétkesség súlyától teszi függővé. Az ítélkezésben máig is ez a rendelkezés játssza a főszerepet. Az elvileg — és ideológiailag — korszakalkotó lépést azonban a svájci polgári törvénykönyv (1909) 28. §-a jelenti, amely (német bírálatra) szűkíti a régi kötelmi törvény vétkességtől független szankciója körét, ugyanakkor azonban rendszertanilag *függetleníti* a személyiségi jogvédelmet a *deliktuális felelősségtől*, és *önálló* fejezetet nyit a törvénykönyv elején a személyiség védelme számára, benne a generálklauzulával.

A svájci polgári törvénykönyv 28. §-a és a kötelmi törvény 49. §-a a gyakorlati és ideológiai előtörténet találkozásaként a modern személyiségi jogvédelem kezdete és a további fejlődés példaképe. E minősítés megértéséhez azonban vázolni kell az ideológiai komponens útját is. Maga a szorosan vett *személyiségi jogok eszméje* a német elméletben maradt fenn úgy, hogy leoldódott a természetjogi ideológiáról, és a pozitív jog intézményeihez kapcsolódott elméleti magyarázatként. Legfontosabb a *szerzői jog* olyan felfogása, amely azt „a személyiség jogának" tekinti, és sajátosságait ebből magyarázza *(Kohler, Gierke)*. A személyiségi jog azonban már Kohlernél elméleti alapja lesz a tisztességtelen verseny vagy a bizalmas megnyilatkozások publikálása elleni igényeknek, továbbá a névjognak; mindebből elvileg az ilyen „ágazati individuáljogok" felett anyajogként létező általános személyiségi jog feltételezése következik, amely „az első és legszentebb jog", és amelynek tartalma „a teljes érvényű erkölcsi és szellemi személyiség elismeréséhez" való igény. Hasonlóan általánosodik a személyiségi jog Gierke-nél „egységes szubjektív alapjoggá, amely az összes különös alanyi jog alapja" — akár köz-, akár magánjogokról legyen szó.

A fogalomnak ez az elméleti túlhajtása (amely újból természetjogi színt kap) messze *meghaladja azt a gyakorlatilag szükséges mértéket*, amely a német Bürgerliches Gesetzbuch kétszeresen (a vagyoni káron belül is) szűkítő deliktuális jogának kritikájához szükséges volt. A német dogmatika igen széles személyiségi jogfogalmát azonban fenntartották, és ideológiai tartalommal töltötték ki azok a változások, amelyek a monopolkapitalizmus kialakulása hatására a polgári jogban is végbementek.

Mivel indokolták a kortársak a személyiségi jogok felemelkedését? Kézenfekvő ezt azokon az érveken bemutatni, amelyek a személyiségi jogokat a magyar magánjogi kodifikáció tervezeteiben és a gyakorlatban alátámasztották. Az elvi kísérlet felső szólamában a „magasabb etikai szempontok" érvényesülése hangzik, amely védelmet követel a „tisztán csak etikai értéket képviselő javaknak", amelyek „mint ilyenek, a vagyoni értékű javaknál mindenkire nézve becsesebbek lehetnek" (Indokolás, 1901). Ennek az értékszemléletnek az érvényesítése „az idealizmus uralmának helyreállítása", győzelem „a rövidlátó és rideg anyagiasság" felett *(Meszlény)*. A polgári jog értékváltásának ezzel a társadalmi vonatkozásoktól függetlenített kifejezésével összhangban van a védett személyiség „metafizikai folyamatként" való felfogása *(Balás P. Elemér)*.

A másik szólam a Menger-féle „besitzlose Volksklassen" hangján szólal meg. A liberális jog, amely a jogvédelmet csak a vagyoni érdekeknek adja meg, a vagyonosoknak nyújt oltalmat, a szegényeket viszont, „akiknek rendszerint a személyi javak képezik egyetlen vagyonát", védtelenül hagyja. Ezért aktuális szocialista célkitűzés a személyiségi jogok, különösen a női becsület és a munkához való jog védelme *(Menger, Meszlény)*.

Az indokolások tehát a korszak két jellemző ideológiáját közvetítik, de csak felszínesen, úgy, ahogy azok a köznapi tudatban vagy publicisztikai szinten jelen voltak és hatottak. Mindkettő általános társadalmi és jogi változásokat fejez ki, amelyek a személyiségi jogokra is vonatkoznak. A konkrétabb gyakorlati-jogpolitikai szempontok megmutatják azonban, hogy a fenti érvek — általánosságuknál fogva és különösen, mert a jog eszköz voltával nem számolnak — csak ideológiaként használhatók. A személyiségi jogok például önmagukban nem szolgálják a munkásság érdekét. Kiterjesztésük a gazdasági szférára (például a munkához való jog védelme) együtt jár a tőkés megfelelő jogának, a hitelnek védelmével. Ez az oldal hamarosan ki is épült. Másrészt a munkához való jog személyiségi jogként való elismerését a kodifikációs munka során azért sürgetik, mert a munkás jogainak védelmével „társadalomlombontó törekvéseknek gátat lehet vetni". Ezt a jogot sztrájktörők és a munkások követelésére elbocsátott, „nekik nem tetsző alkalmazottak" védelmére is fel kívánják használni, ti. úgy, hogy ezeket a szakszervezetek kártalanítsák (Bizottsági tárgyalások 1909).

Ami a „materializmus feletti győzelmet" illeti, ezt az érvet az erkölcsi kár megtérítése mellett és ellene is fel lehet használni.

3. Az „általános személyiségi jog" és háttere. Az általános személyiségi jog legfontosabb eleme a generálklauzula mint jogi forma. Ez a túlméretezett eszköz ugyanis egy sor olyan problémát is hordoz, amely a szűken vett személyiségi jogvédelmen túlmutat. Első lépésként az általános személyiségi jog *gyakorlati tartalmát* kell rögzítenünk. Ez a *polgári jog védőkörének kiterjesztése a vagyoni érdekeken túlra*, illetve — fő eszközként — a nem-vagyoni kártérítés elismerése. Mindkét mozzanat megtalálható töredékesen a 19. századi nemzeti jogokban, a francia jogra úgy értve ezt, hogy a lehetőség még alig kihasználtan szunnyad. Ha ennek a lehetőségnek aktivizálását, illetve az ezeket a funkciókat általában ellátó intéz-

mény megalkotását tekintjük a személyiségi jogvédelem döntő mozzanatának, megtaláljuk a közös nevezőt, amely az egész monopolkapitalista polgári jogfejlődés egyik jellemzője, feltárjuk azt az összefüggést, amelyet a személyiségi ideológia másodlagossága elfed. Ha ugyanis — mint a kortársak — az egyén autonómiájának értékéből indulunk ki, a személyiségi jogok ellentétes tendenciát fognak mutatni a monopolkapitalista jognak azzal a jellemző vonásával, hogy az individuális autonómia területe összeszűkül (az alanyi jogok felszámolása, nem pedig kiterjesztése volt időszerű). A fenti két funkció vonatkozásában viszont töretlen tendenciákat láthatunk, amelyeket itt csak jelezni van mód. Az egyik vonal a deliktuális felelősség óriási kiterjedése — amely mint a klasszikus kapitalizmusnak megfelelő vétkességi felelősség szabályának felbomlása, illetve a másik oldalról az objektív felelősség térhódítása és a károsult érdekvédelmének meghatározóvá válása megy végbe. Akárhogy el is tűnik eközben a hagyományos individualitás — tudniillik a felelős személy oldalán — nem tűnik el, sőt hallatlanul megerősödik a károsult pozíciójában, akinek *kártalanítási igénye* a polgári jogon is túlnő, és már-már a szociális állampolgári jog minőségét ostromolja. A károsult védelme a szerződés relativitását is áttörte. Szempontunkból fontos a méltányosságra alapított kártérítés is, amelyben a károsult személyi körülményei fontos szerepet játszanak.

A károsultak védelme nemcsak a kárigények érvényesíthetőségét könnyíti meg, illetve teszi biztossá, hanem a *követelhető károk körét* is kitágítja. A nem-vagyoni károk megtérítése csak akkor tűnik a polgári jog áruviszonyokhoz, gazdasághoz társított világától idegennek, ha mindkettő vonatkozásában megint csak 19. századi dimenzióban maradunk. A zsákutcát nehéz észrevenni, hiszen a személyiségi jogvédelemhez azonnal sok konzervatív vonás járul. Az idevágó irodalom is a testi sértések, rágalmak és defloráció szűk világát idézi fel, amelyben a közvetlen személyes kapcsolatok uralkodnak és nem a személyiség e században tipikus személytelen fenyegetettsége. Az egyenlőtlen fejlődés igen bonyolult megnyilatkozása az is, amikor a személyiségi sérelmeket vagyoni kárrá akarják átváltani, a „kár"-voltot az egzisztenciális esélyek csökkenésével igazolni. Ma is szó van még például a becsületsértésnél a hitelképesség vagy munkahelyi minősítés romlásáról. Lásd továbbá a magyar bírósági gyakorlat óvatosságát, amikor a századelőn a konzervatív közvéleményre tekintettel, „nem merészkedik nyíltan vállalni" az erkölcsi javak védelmét, és a férjhezmenési esély elvesztésével operál. A hangoztatott „vagyoni-személyi" szembeállítás azonban már ekkor is korszerűtlen. Korszerű az, hogy maga a *vagyoni érdek is immaterializálódik*, és hogy a *kártérítés összege* a gazdasági szférában is *önállósul* a fizikai, s egyes esetekben a tényleges kár nagyságától is. A termelési technológia, illetve a piac bonyolulttá és szervezetté válásával a monopolkapitalizmusban a gazdasági javak jelentősen immaterializálódnak. Nem csupán az ipari tulajdon fejleményeire gondolunk, hanem például a piaci pozíciókra vagy a „berendezett és gyakorolt üzem" jogára. Természetesen e jogoknak és pozícióknak van pénzben kifejezhető értéke, de ez szintén más immateriális viszonyok függvénye, és meglehetős távol van már egy testi dolog értékétől, bármennyire is befolyásolják az utóbbit a piaci árváltozások. Ezeket a javakat éppen immaterialitásuk miatt gyakran nehéz elkülöníteni a személyiségi jogoktól, amelyeknél szintén nehéz megmondani, hogy melyikhez nem kapcsolható valamely vagyoni érdek. Ez nemcsak az ipari tulajdon stb.-vel analóg jelenségekre érvényes. A formális határok is a jogfejlődés technikai véletlenjeitől függnek. (Svájcban például a „gazdasági személyiség" fogalmának felhasználásával az általános személyiségi jogba épül a piaci pozíciók védelme. Eleve elmossa a határokat a személyiségi jogvédelem alkalmazása a jogi személyekre.) Az alkalmazható szankciókban is sok a közös, a felcserélhető védjegy stb. kárkövetkezményeit csak becsülni lehet, viszont nagy szerephez jut a zavarás megszüntetése. Épp ilyen jelentős tényező annak a liberálkapitalista vívmánynak a fellazulása, hogy a kártérítés az okozott kár nagyságához igazodik. (Itt elsősorban a kártérítés határait kitágító méltányosságra gondolunk, másrészt a felelősség limitálására, valamint az átalánykártérítésekre.) A fejlődés másik ága az általános személyiségi jog „politizálódása". Ez a század elején még összefolyt a vagyoni pozíciók védelmével (pl. az állam gazdasági beavatkozásának támogatása azon az alapon, hogy a korlátlan verseny a gyengébb fél személyiségi jogát sérti). A második világháború után az általános személyiségi jog általánossága viszont arra bizonyult alkalmasnak, hogy az alkotmányos szabadságjogok polgári bíróság előtti kikényszerítésének eszköze legyen. A tendencia az, hogy a védelem kiterjed az alkotmányokban nem említett „kisebb szabadságokra", és az általános személyiségi jogot a politikai, igazgatási vagy egyszerűen a szervezeti hatalommal való visszaélés elleni védelemre használják. Ez az új szerep országonként másképp valósul meg (a bírói hatáskörök eltéréseitől is függően). Magyarországon a kezdeményezés még itt sem a bíróságoké, hanem a törvényhozásé. (Pl. számítógépes adatfeldolgozás.)

4. Mai tendenciák és elméleti kérdések.

a) A személyiségi jogok az utóbbi harminc évben ismét előtérbe kerültek. Az emberi méltóság érinthetetlensége, a szabad önkifejtés mint az éppen legyőzött fasizmus ellentéte újból politikai fontosságot adott a személyiségi jogok garantálásának. Rokon gyökerekből ered az

„újjáéledt természetjog" elméleti segítsége e jogok magyarázatához. A szocialista országokban (kodifikációk) pozitív programként jut kifejezésre a személyiség szocialista értékszemlélete. A *személyiség értékének politikai és ideológiai hangsúlyozása egybeesik* olyan új védelmi igények jelentkezésével, amelyek a *modern kommunikációs eszközök* tömeges elterjedésével függnek össze. A rádió és televízió megsokszorozza a személyiségi érdekek sérelmének azt a lehetőségét, amelyet eddig a sajtó jelentett (beleértve a reklámtechnika fejlődését is). Új potenciális veszély a személyekről szóló *dokumentáció* hatalmas megnövekedése és gépesítése, illetve azok a technikai eszközök, amelyek lehetővé teszik mások magánéletének megfigyelését és dokumentálását.

Ilyen sérelmek természetesen régebben is előfordultak, és a hagyományosan védett személyiségi jogok felhasználásával orvosolhatók is voltak. Tömeges jelentkezésük azonban, s talán még inkább a személyiségi jogokra vetülő ideológiai fény, amelyben a veszély a ténylegesen bekövetkezett sérelmekkel azonosnak látszik, különösen időszerűvé és általánosan elterjedtté tette „a *magánszféra védelmének*" kategóriáját. Ez a fogalom egyrészt a jogvédelem kiterjesztését jelzi, másrészt annak határait is megvonja, jellemző módon sokkal általánosabb formában, mint az idevágó korábbi „jogok" (levéltitok, képmás, a magánlak sérthetetlensége, becsület). Azokban a jogokban, amelyekben elismerik az általános személyiségi jogot, a magánszféra védelme tulajdonképpen egy ezen belüli kisebb generálklauzula, elfogadott értékszempont a személyiség integritása és a vele szemben álló érdekek mérlegelésében.

Svájcban ezt is kiterjesztik a „gazdasági magánszférára" (például beszerzési források felderítése elleni védelem). A francia jogban a privátszféra előbb mint elméleti és rendszerező kategória honosodott meg, az ítélkezés általában a Code civil 1382. §-ára, illetve a „személyiség jogára" építette a telefontitok stb. védelmét, 1970-ben a Code civil új 9. szakasza kifejezetten bevezette az „intimité de la vie privé" védelmét. A szovjet irodalomban a „titkos személyi szféra" védelmét a személyiségi jogvédelem fokozatos kiterjesztése következő lépcsőjeként is javasolják. Technikai jelentősége a right of privacy-nak a common law-ban van, ahol ennek elismerése azt jelenti, hogy a magánszférához való jog megsértése önálló deliktuális tényállás. A századfordulótól máig tartó lassú fejlődés eredményeképpen ezt a jogot az USA majdnem minden államában elismerik. A right of privacy fogalmát itt sem határozták meg egyértelműen, alkalmazási területe igen széles, a fejlődés során a korábban pontosan körülhatárolt deliktumokat is magába olvasztja, és azok aprólékosan rögzített, garanciális követelményeit általánosabb szempontú érdekmérlegeléssel váltja fel. A privacy fogalma az alkotmányos szabadságok bírósági védelmében is egyre jelentősebb szerephez jut. Ezzel szemben az angol bíróságok a magánszféra védelmét továbbra is hagyományos felelősségi tényállások (tort-ok) tényállásainak végsőkig való feszítése útján védik — a right of privacy ott elméleti követelés maradt.

b) Láttuk, hogy a személyiségi jogok fejlődésének egyértelmű tendenciája a védelem egyre szélesebb körű megvalósulása, „az általános személyiségi jog" elismerése. Ezt a kategóriát igen óvatosan kell kezelnünk, mindig az adott jog sajátosságait szem előtt tartva. A továbbiakban az általános személyiségi jog törvényi generálklauzulában való kifejezését tesszük fel, nemcsak azért, mert ez a klasszikus svájci példa, ez a hatályos magyar jog, ezt sürgetik a szovjet elméletben, törvényjavaslatok ebben a formában kívánják konszolidálni a nyugatnémet bíró-jogot, hanem mert az általános személyiségi jog problémái számunkra így ragadhatók meg legjobban.

Az általános személyiségi jog főszabályának kitöltése a bíró feladata. A már bevett — akár a törvényben példaként felsorolt — esettípusokon túli újabb tipikus sérelmek orvoslása valódi jogfejlesztésnek minősül, és a generálklauzula szerepe itt az új „jogok" elismerésének automatikus formális legalizálása. Ha a bíróságok eddigi gyakori emlegetése után azt írjuk, hogy a polgári jog olyan sajátos területén vagyunk, ahol peresíthető igényekben kell gondolkodnunk, nem a fogalmazás kiélezett, hanem inkább a való helyzet. Az általános személyiségi generálklauzula minőségileg *másként veti fel* a polgári jog önálló intézményeket hordozó *generálklauzuláinak problémáit*. Ezek általában a polgári jog egységes „vagyoni" világán belül maradnak, mert fogalmaiknak és értékrendszerüknek közvetlenül vagy áttételesen ez a viszonyítási alapja. (Például a kárfelelősségi generálklauzula esetében a felek egyenlő vagyoni kockázatviselését kifejező standardizált vétkesség.) Nem ez a helyzet az általános személyiségi jog esetében. Az általános személyiségi jog másrészt önálló intézmény volta miatt csak keletkezésének körülményeit és annak szellemét tekintve rokon az olyan generálklauzulákkal, amelyek a polgári jog részletszabályainak a gyorsan változó körülményekhez való adaptálást vannak hivatva megkönnyíteni (a Treu und Glauben-t is követi a Verkehrssitte-re való utalás, az ilyen önállótlan klauzulák alapviszonyainak polgári jogi jellege nem is kérdéses). Ha azonban a polgári bírónak személyiségi jog sérelméről kell döntenie, más értékrendre kell átváltania, és technikai fogódzói is alig vannak. Csupa formális mozzanat köti a „hagyományos" polgári joghoz; az autonóm struktúra mint abszolút szerkezetű jog, a polgári jogi védelem mint a polgári peres út kijelölése. Az általános személyiségi jog azt is jelenti, hogy a polgári bírósá-

gok joghatósága univerzálissá válik. A mondott általánosságot támasztja alá a büntető vagy igazgatási jogvédelemtől való függetlenség is.

A polgári jog uralmának ilyen általános megvalósulása (e liberális álom) igen korszerűtlen lenne, ha valóban tartalmi jelenségről lenne szó. Az alaki terjeszkedéssel nyert új területen azonban olyan érdekeket mérlegelnek, amelyeknek közvetlen kapcsolata van az alkotmányos szabadságjogokkal. (Például ha a bírónak az információ szabadságához és a magánélet nem nyilvános voltához fűződő érdekek határát kell megvonnia.) Miért a polgári bíróság feladata ez? A nyilvánvaló „történelmi ok" a deliktuális felelősség intézményéhez való kapcsolódás. Ezen kívül az a gyakorlati kérdés is felmerül, hogy például Magyarországon milyen más alkalmas fórumot lehetne találni. De a mai magyar viszonyok között a polgári peres útnak garanciális jelentőséget is tulajdonítunk. A polgári bíróságok függetlenségére, a polgári peres felek egyenlő pozíciójára és az összes eljárási alapelvre szükség van ahhoz, hogy a személyiségi jogok érvényesülése és érvényesítése megélénküljön, különös tekintettel arra, hogy a magánszférába való behatolásra gyakorlatilag az állami szerveknek (igazgatási szerveknek vagy „hatóságként" fellépő intézményeknek és vállalatoknak) van leginkább alkalma.

Az általános személyiségi jogi generálklauzula kitöltése, aktuális tartalmának meghatározása a bíró feladata. Már utaltunk arra, hogy más generálklauzulákkal ellentétben az itt szükséges értékelés sajátos szempontjai nem tudtak általánosodni és intézményesedni — az általános személyiségi jog elvileg az eseti mérlegelés tere. Az értékrend rögzítését és intézményesítését azonban itt a különös személyiségi jogok pótolják. A hagyomány, a törvények, illetve a gyakorlatban kialakult esetcsoportok általában meghatároznak egyes különös személyiségi jogokat. Bár ezek legtöbbször nem többek, mint konkrét értékek (például becsület), a bírói döntések mégis tájékoztatnak az illető érték aktuális súlyáról, vagyis az adott személyiségi jog pillanatnyi gyakorlati határairól — és más forrás nem lévén, az ítélkezés önmagát is stabilizálja. Innen a jogbiztonság képzete, amelyet az egyes személyi jogokhoz kötnek. Sőt: az egyes különös személyiségi jogokhoz kialakulhat részletes, „testre szabott" technikai eszköztár (főleg ha gyakorlati igénybevételük nagy). Például általános szabályok vonatkoznak arra, hogy a kortársi történelem szereplőit e minőségükben kevésbé illeti meg a képmáshoz való jog, illetve „magánszférájuk" szűkebb; vagy szabályokban rögzítik a sajtókritika jogának biztosítását, és másrészt a sajtóhelyreigazítás útján a gyors és „egyenértékű" jóvátételt. A common law-ban, ahol nincs általános személyiségi jog, különösen sok a formális feltétel. Továbbá differenciálódhat az egyes személyiségi jogok megsértéséért alkalmazott szankciórendszer, illetve alkalmazásuk feltételei (bizonyítási teher, rosszhiszem). Az egyes személyiségi jogok ma már olyan statikusak, hogy természetesnek látjuk, ha alkalmazásuk kibővítéséhez vagy vitás kérdések tisztázásához a törvényhozó beavatkozását sürgetik. Ilyen esetek például a testi épség körében a szervátültetések kérdése, vagy például, hogy a biztosító követelheti-e ügyfele orvosi vizsgálatát, illetve kezelését; a magánszféra — információs szabadság mérlegelésénél a számítógépes nyilvántartások, avagy a bírósági és bűnügyi eljárások televíziós nyilvánossága. Az általános személyiségi jog differenciálódása természetes folyamat. Az egyes személyiségi jogok stabilizáló, konzervatív volta és differenciált problémái azonban nem szabad hogy elfedjék magát az általános személyiségi jogot. A nevesített jogokon kívüli jogfejlesztés ma olyan nehéznek látszik, mintha az általános személyiségi jog nem is lenne a törvényben, vagy csupán jogpolitikai elvként létezne. A személyiség értékének kiemelését a második világháború után a tömegkommunikációs eszközök védekező ellentámadása követte, amely a hatvanas évektől a személyiségi jogokat gyakran visszavonulásra kényszeríti. A harc speciális mentességek technikai megvalósítása (a valóság bizonyítása), illetve a jogellenesség alól mentesítő „közérdek" definiálása körül folyik. Még nem lehet megállapítani, hogy a további fejlődés során az általános személyiségi jog és funkciója háttérbe szorul-e a részproblémák mögött.

Irodalom: *Meszlény* Artúr: A személyiség védelme a polgári törvénykönyv tervezetében. Bp. 1903.; *Meszlény* Artúr: A nem-vagyoni érdek jogi védelméről. = Magánjog-politikai tanulmányok. Bp. 1901.; *Balás* P. Elemér: Személyiségi jog. = Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly 1. köt. Bp. 1941.; *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. Bp. 1979.; *Törő* Károly: A személyiség polgári jogi védelme bíróságaink gyakorlatában. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle 1971.; *Törő* Károly: Sajtóhelyreigazítás. Jogtudományi Közlöny 1975.; *Erőss* Pál: Emberi mivoltunk polgári jogi védelme. Magyar Jog es Külföldi Jogi Szemle 1972.; *Rácz* Attila: A személyi szabadságjogok alkotmányi szabályozása. = Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Bp. 1965.; *Sólyom* László: A személyiségi jogok. Jogtudományi Közlöny 1979.

Grazsdanszko-pravovaja ohrana intereszov licsnoszti. Red. B. Cserepahin. Moszkva, 1969.; Grazsdanszkopravovoe polozsenie licsnoszti v SZSZSZR. Red. N. Malein Moszkva, 1975.; *Joffe*, O. Sz.: Razvitie civiliszticseszkoj müszli v SZSZSZR. Leningrad, 1975.; *Joffe*, O. Sz.: Licsnüe neimuscsesztvennüe prava i ih meszto v szisztеme szovetszkogo grazsdanszkogo prava. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1966.; *Pridvorov*, B.: Pravovüe i filoszofszkie voproszü szubektivnogo prava na cseszt' i dosztoinsztvo.

Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1968.; *Szuhoverhij*, Sz.: O razvitii grazsdanszkopravovoj ohranü licsnüh neimuscsesztvennüh prav i intereszov grazsdan. Pravovedenie 1972.; *Voevodin*, M.: Szoderzsanie pravovogo polozsenija licsnoszti v nauke szovetszkogo goszudarsztvennogo prava. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1965.

Coing, H.—*Lawson*, P. H.—*Grönfors*, K.: Das subjektive Recht und der Rechtsschutz der Persönlichkeit, 1959.; *Constantinesco*, L. J.: Die Persönlichkeitsrechte und ihr Schutz im französischen Recht. Archiv für die civilistische Praxis 1960/61.; Formalism, legal realism, and constitutionally protected privacy under the Fourth and Fifth Amendments. Harvard Law Review 1977.; *Hubmann*, H.: Das Persönlichkeitsrecht. Münster, 1953.; *Jäggi*, P.: Fragen des privatrechtlichen Schutzes der Persönlichkeit. Zeitschrift für schweizerisches Recht 1960.; *Müller:* Die Grundrechte der Verfassung und der Persönlichkeitsschutz des Privatrechts. Bern, 1964.; *Leuze*, O.: Die Entwicklung des Persönlichkeitsrechts im 19. Jahrhundert. Bielefeld, 1962.; *Nerson*, K.: De la protection de la personnalité en droit privé français. = Travaux de l'Association Henri Capitant 13., 1959/60.; *Prosser:* Privacy. California Law Review 1960.; Der zivilrechtliche Persönlichkeits- und Ehrenschutz in Frankreich, der Schweiz, England und den Vereinigten Staaten von Amerika. /Max-Planck-Institut für ausländisches und Internationales Privatrecht Hamburg, 1960./

Sólyom László

SZERZŐDÉS. I. A szerződés fogalma (1536.) — II. Intézménytörténet (1538.) — III. Szerződések a szocializmusban, a jelenkori szerződések (1539.) — IV. A magyar szerződési jog (1543.)

I. A szerződés fogalma. 1. Bevezetés. 2. Gazdasági tartalom. 3. Az akarati forma. 4. Állami elismerés. 5. Összefoglalás.

1. Bevezetés.

A szerződés jogintézménye ott jelenik meg, ahol megállapodás jön létre olyan személyek között, akik legalábbis jogi értelemben szabadok, a jogi egyenlőség viszonyában vannak, és legalábbis a szerződés megkötése előtt egyikük sincs alávetve a másiknak.

Azok között a társadalmi-gazdasági viszonyok között, amelyek az ilyen megállapodások alapjául szolgálnak, kiemelkedő jelentősége van az *áruviszonyoknak:* elsősorban ezek adják az impulzusokat szerződések kötésére, főként ezek a szerződések gazdasági alapjai, és ezek szolgáltatják az általános értelemben vett szerződés modelljét; a szerződések alapjában az áruviszonynak a jogba való átírásával jönnek létre. Ennek a modellnek a jogi szférában meghatározó jelentősége van az áruszerződésen kívüli területeken is: a nemzetközi közjogi szerződések, az ingyenes szerződések, sok országban a házasságkötés területén; jórészt ez a modell érvényesül az egyéni és kollektív munkaszerződésekben még ezek árujellegének megszűnése, a polgári jogból való kiválása után is; érvényesül ez a modell a pusztán csak a tevékenység összehangolására irányuló, nemegyszer államigazgatási jogi szervezetek között létrejövő megállapodásokra is stb. Az áruviszony modelljének ez a kisugárzása alapjában arra vezethető vissza, hogy a társadalmilag kiemelkedő és tartós hatású társadalmi-gazdasági viszonyok jogi kifejezése azt a tendenciát rejti magában, hogy a hasonló jogi struktúrát igénylő más társadalmi-gazdasági viszonyokra is — több-kevesebb módosulással — kiterjedjen. Ez az oka annak, hogy az áruszerződés mindenfajta szerződés őstípusa és modellje.

Történetileg (l. II. 1.) a szerződés alapfeltétele az ősi közösségek bomlása: a tulajdonosok egymástól való szétválasztása. Minthogy a különválasztott tulajdonosok egyre kevésbé lehetnek önellátók, össze kell őket kapcsolni; ez szerződések révén megy végbe. Az áruviszonyok felől szemlélve: a szerződések létrejövetele feltételezi az ősi közösségek tagjainak szétválasztását, vagyis a személyeknek „el kell ismerniük egymást magántulajdonosoknak". [Marx. A tőke; Marx—Engels Művei (a továbbiakban MEM) 23. köt. Bp. 1967, 86. old.]

2. Gazdasági tartalom.

A tipikus szerződés tartalmilag: *árucsere.* Ez a következőket jelenti:

a) A szerződési viszonyban a felek „csak egyszerűen mint cserélők vannak meghatározva . . . Ezért a csere szubjektumaként vonatkozásuk az *egyenlőség* vonatkozása". *(Marx:* Alapvonalak MEM 46/1. 147.)

b) A szerződés alá van vetve az *értéktörvénynek.* Minthogy az árutulajdonosok nincsenek egymásnak alávetve, a szolgáltatás és ellenszolgáltatás mértékét nem határozhatja meg egy jogi fölé- vagy alárendeltség. Nem határozhatja meg a használati érték, mert ezek az értékek összemérhetetlenek. Csak a csereérték határozhatja meg: a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyforma mennyiségű társadalmilag szükséges munkát testesít meg (Marx: A tőke. I. MEM 23, 86.). Ez a meghatározottság azonban csak az árcentrumra vonatkozik; ekörül másodrendű tényezők hatására igen nagy szóródás is lehetséges.

3. Az akarati forma.

„Az áruk őrzőinek személyekként kell egymáshoz viszonyulniuk, akiknek akarata e dolgokban lakozik, úgyhogy az egyik csak a másik akaratával, tehát mindegyikük csak egy mindkettőjüknél közös akarat-aktussal sajátítja el az idegen árut, azáltal, hogy a sajátját elidegeníti. Kölcsönösen el kell ezért ismerniük

egymást magántulajdonosoknak. Ez a jogi viszony, amelynek formája a szerződés... akarati viszony, amelyben a gazdasági viszony tükröződik." (*Marx:* A tőke. I. MEM 23. köt. Bp. 1967. 86. old.) Az árucsere mechanizmusát az akaratmegegyezés mozgatja, hiszen egyenlő személyek cseréjét csak a közös akarat indíthatja be. A jog is leginkább éppen az akarati elemet tudja megragadni, hiszen a jogi norma magatartás-szabályozás.

Ha a klasszikus kapitalizmus árucseréjének alanyait elszigetelten vizsgáljuk, úgy tűnik, mintha a cserélők szabad akarata hozta volna létre a szerződést. Ez azonban nincs így.

a) Ha a termelő egy a cserére alapozott társadalomban termel, akkor kénytelen vásárolni és eladni: a cipőgyárosnak, ha ez akar maradni, bőrt stb. kell vásárolnia, és cipőt kell eladnia, a termelőeszközökkel nem rendelkezőnek pedig a munkaerejét kell eladnia, ha nem akar éhenhalni vagy bűnözővé válni stb.

b) „A fogyasztó sem szabadabb a termelőnél. Véleménye anyagi eszközein és szükségletein alapszik. Mindkettőt alapjában társadalmi helyzete határozza meg, amely viszont az egész társadalmi szervezettől függ." (Marx, MEM 4. köt. Bp. 1959. 73. old.)

c) A szerződési akaratot behatárolja továbbá a kereslet és kínálat viszonya, behatárolja vagy befolyásolja az állami gazdaságpolitika, árpolitika, befolyásolja a felek gazdasági helyzete (túlerő vagy rászorultság), ügyessége, ravaszsága, befolyásolhatják társadalmi presztízsszempontok, amelyeket gyakran mesterségesen keltenek a termelők, hogy többet és drágábban tudjanak eladni stb.

Mindez természetesen hagy egy mozgásteret az egyéni akaratnak is, és — akár elismerjük az akaratszabadságot, akár nem — ebben a korszakban a szerződő fél akarata valóságos akarat, noha mögötte gyakran ott van a gazdasági kényszerűség.

A monopolkapitalizmusban, majd a szocializmusban nemegyszer nem csupán az akarat szabadsága kérdéses, de az akarat valódisága is. Az európai kontinensen az akarati elem elhalványulásának első megnyilvánulása a *bizalmi elv* (Vertrauensprinzip, reliance doctrine), valamint a *nyilatkozati elv* előtérbe lépése volt. Ezeknek témánk szempontjából az a jelentősége, hogy akarat és nyilatkozat eltérése esetén általában a nyilatkozat a mérvadó; ha valaki nyilatkozatot a gazdasági forgalomban szokásos módon értelmez, megbízhat abban, hogy azt helyesen értette. Ez pedig azt jelenti, hogy a tényleges akarat, amely mozgásba hozta a jogviszonyt, nem feltétlenül lesz irányadó: marad a szerződést keletkeztető szubjektív tényező, de a szerződés tartalmát már nem az akarat valóságos tartalma szerint fogják megállapítani, hanem a külvilágban való megnyilvánulása, a nyilatkozat által kiváltott visszhang szerint. Azután bizonyos körben *a nyilatkozat is fiktívvé válik* — elterjed a ráutaló magatartásokkal való szerződéskötés (beállás parkolóhelyre, automaták révén kötött szerződés, felszállás közforgalmi járműre stb.). A tömegtermeléssel járó standardizálási igény létrehívja az előre elkészített szerződési blankettákat, amelyek arra vezetnek, hogy az egyik fél csak azt döntheti el, hogy megköti-e a szerződést, de a feltételekről aligha tárgyalhat: itt már az akarat maga is gyakran *fiktív;* a tömegfuvarozásban, a biztosításban, majd a szocialista tervszerződésekben széles körben megjelenik a szerződéskötés *jogi* kényszere, a szerződéskötési kötelezettség. *Az akarati forma követelménye nem terjed túl az akarat formális megkívánásán:* az akarat merőben *jogtechnikai* követelménnyé válik. Mindezekben az esetekben azonban *árucsere* megy végbe! Ha ennek formája egy akár formális akaratmegegyezés — akkor *szerződés*ről van szó ezekben az esetekben is. A gazdasági és a jogi kényszer között ebből a szempontból sincs különbség; mindkettő kisebb-nagyobb vagy teljes mértékben pótolja az akaratmegegyezések mögött részben vagy egészben esetleg hiányzó valóságos — szabad vagy nem szabad — akaratot. Az árucsere tehát akkor is vezethet szerződésre, ha nincs szerződési szabadság, ha az akarat fiktív, ha jogi kötelezettséget hajt végre a szerződéskötéssel a szerződő fél, feltéve, hogy legalább az akaratmegegyezés formája megvan. Ezt bizonyítja az, hogy a kényszerűen és a többé-kevésbé szabadon megkötött szerződés további élete igen hasonló: mindkét esetben megvannak az árucsere jellegzetes teljesítési, szerződésszegési stb. szabályai, megvan a felek érdekeltsége.

4. Állami elismerés.

Az akaratmegegyezés elemével azonban a szerződést mint jogi jelenséget még nem írtuk le. Ha az akaratmegegyezés tilos célra irányul, nem érvényesül szerződésként. Az állam, a jogrend az akaratmegegyezéshez háromféleképpen viszonyulhat: ellenségesen, közömbösen vagy támogatóan. A jogi szankció vagy megtagadja a joghatást a szerződéstől, vagy nem avatkozik be (naturalis obligatio), vagy módosított tartalommal ismeri el a szerződést, vagy teljesen mellé áll, és kikényszeríti a teljesítést, illetve kártérítéssel sújtja a szerződésszegőt. Ez a viszonyulás a társadalmi rendszertől és annak az adott időszakban fennálló konkrét politikai, társadalmi és gazdasági viszonyaitól függ. A *szocialista* jogokban pl. érvénytelenségre vezet az, ha a szerződés a szocialista együttműködés követelményeibe, a népgazdasági terv konkrétan megfogalmazott célkitűzéseibe ütközik.

5. Összefoglalás.

Az áruviszonyok tehát akaratmegegyezések formájában jelennek meg. Az akaratmegegyezések pedig — az állami akarattal találkozván — állami védelmet kapnak: mint szerződések polgárjogot nyernek a polgári jog világában.

A szerződések három fő ismérve tehát:

a) Gazdasági tartalmuk: kölcsönös, az egyenértéken alapuló vagyoni értékű szolgáltatás elkülönült tulajdonosok között (árucsere), amelynek mélyén gazdasági kényszerűség rejlik.

b) Jogi megjelenésük: az áruviszonyban jogilag egyenlő tulajdonosok joghatásra irányuló valódi, néha csak fiktív akaratmegegyezése.

c) Állami elismerésük: a joghatás elismerése, az áruviszony lebonyolításának kikényszerítése vagy az áruviszonynak a szerződésszegés által megbontott egyensúlyát helyreállító jogi szankció — például kártérítés vagy az eredeti állapot helyreállítása — alkalmazása.

II. Intézménytörténet. 1. Létfeltételek. 2. A kereskedelem szerepe. 3. Általánosodás. 4. A burzsoá szerződési jog kifejlődése. 5. Kapitalizmus.

1. Létfeltételek.

A szerződés intézménye akkor jöhetett létre, amikor a munkaerő már többet tudott termelni, mint amennyire fenntartásához és megújításához szükség volt: megjelent a *„fölös termék"* (Marx: Alapvonalak. MEM 46/1. 295.). Azokat a termékeket, amelyeknek nem volt használati értékük a tulajdonosuk számára, becserélték — később a pénz közbeiktatásával — olyan termékekre, amelyekre szükségük volt. A fejlődés következő fokán már azzal a céllal termeltek, hogy a termékeket eladják: megjelent a *kereskedelem*, amely az ősi közösségek bomlásának egyik fő tényezőjévé vált. A *kapitalizmusban* az áruviszonyok totalitássá váltak: mindennek áruvonatkozása lett. Az ősi közösségek teljesen felbomlottak, a feudalizmus hierarchikus osztott tulajdoni szerkezete szétbomlott: végbement a tulajdonosok teljes szétválasztása. Ezzel együttjárt, hogy a munkásnak a termelőeszközeitől való megfosztása folytán a munkaerő is áruvá vált: megtörtént „az abszolút elválás tulajdon és munka között" *(Marx*, i. m. 338.). Ez a jelenség a jogban úgy jelentkezik, mint árutulajdonjog, illetve tőketulajdonjog egyfelől és másfelől mint a munkaszerződés megkötésének szabadsága, a saját munkaerővel való szabad rendelkezés. A *szocializmusban* az áruviszony totalitása ugyan megszűnik, de az árutermelés fennmaradása a szerződések létfeltételeit továbbra i- biztosítja.

2. A kereskedelem szerepe.

A kereskedelemnek a szerződések fejlesztésében a kezdetektől mindmáig igen nagy a szerepe. Már igen korán kibontakozott a kereskedelemnek az az igénye, hogy területi határokra tekintet nélkül, kereskedelmi szokások kialakítása útján maga alakítsa ki a saját jogát; ezt a tevékenységet később a kereskedelem érdekképviseletei, különböző szervezetei útján végezte, és ennek során a kereskedelmi szokások egy része a jog által kifejezetten elismert „szokványok"-ká vált. A nemzeti államok kialakulásával, továbbá sok országban a kereskedők kereskedelmi törvények formájában megkapták a saját különjogukat, amelynek jelentős részét a kereskedelmi szerződések teszik ki *(Franciaország* 1763, *Ausztria* 1863, *Magyarország* 1875 stb.).

Korán kialakult továbbá a kereskedelemnek az az igénye is, hogy saját bíróságai legyenek. Állandó vásárokon vásári bíróságok jöttek létre (pl. a római aedilis curulis bírósága, amely jelentősen továbbfejlesztette a szerződésszegésekre vonatkozó jogot), és mindinkább elterjedt, ma is igen jelentős szerepet játszik a kereskedelmi választott bíráskodás.

A mindezek során létrejött kereskedelmi jog jótékony hatással volt az egész szerződési jog fejlődésére, mert a gazdasági életben lehetett először és a legkövetkezetesebben kialakítani a kor megkívánta új, gyakorlatias, korszerű megoldásokat, és ezek gyakran behatoltak a polgári jog általános szerződési jogába.

3. Általánosodás.

A szerződések jogintézményének a kialakulása hosszú folyamat volt. Eredetileg korántsem volt természetes az, hogy ha valaki megállapodást köt valaki mással, akkor ennek jogi kötelező ereje van. A *római jog*ban például azt tartották, hogy a megállapodás (pactum) önmagában még nem hoz létre kötelezettséget, szerződést (contractus), hanem ehhez valamilyen többletre van szükség, amely megalapozza a követelés perelhetőségét. Ez a többlet arra irányult, hogy vallási, erkölcsi indítékok bekapcsolásával megnövelje az adós fizetési készségét, vagy hivatalos személyek, tanúk jelenlétének megkívánásával megnövelje a megállapodás bizonyíthatóságát. Mindkettőt szolgálta a megállapodás szigorú formákhoz kötése (formális szerződések: időbeli sorrendben a mancipatio, az eskü, a formális ígéret: stipulatio). Az így létrejövő kötelező erő azonban csak kisszámú szerződésfajtára (pl. az adásvételre) terjedt ki. A további fejlődés során néhány szerződésfajta kötelező erejét azon az alapon ismerték el, hogy az egyik fél valamilyen *szerződési cselekményt* véghezvitt, például átvette a kölcsönösszeget (reálszerződések). Ezt követte néhány olyan szerződésfajta kötelező erejének elismerése, amelyeknél a felek *megegyezése* alapította meg a kötelező erőt (konszenzuálszerződések). Az *angol* jogban a kötelező erőt arra alapozták, hogy a teljesítést az adós — *ellenszolgáltatás fejében* — *elvállalta* (quia assumpsit).

A szerződések kötelező erejének elismerése tehát eredetileg egyre növekvő számú szerződésfajtára korlátozódott, de a szerződés mint olyan, nem kapott jogvédelmet. A római jog a stipulatio kiterjesztésével eljutott annak küszöbéig, hogy a szerződés általános kötelező erejét elismerje, ez azonban teljesen csak a „korai polgári forradalom" angol jogában, a common law-ban ment végbe, 1602-ben, a *Slade*-ügyben. Ettől kezdve az angol jogban minden

olyan szerződés kötelező erejű, amelyben a felek kölcsönösen ígérnek egymásnak szolgáltatást, még ha az egyik szolgáltatás szinte fiktív (pl. 1 penny) is (*consideration*-tan); ez a kötelező erő olyan nagyfokú volt, hogy a nem teljesítő adóst a 19. század harmadik harmadáig akkor is kártérítési kötelezettség sújtotta, ha emberileg teljesen elháríthatatlan körülmény gátolta meg a teljesítésben. Az európai kontinensen a szerződések általános kötelező erejét nagy ünnepélyességgel mondta ki a *francia* polgári törvénykönyv: „A szerződésnek a felek között törvényereje van". A római jog korszerűtlenné vált megoldásaitól nehezen szabaduló *német* jogban még a 19. század második felében is vitatták a szerződések általános kötelező erejét, az 1896. évi német polgári törvénykönyv azonban ezt a kötelező erőt elismerte.

4. A burzsoá szerződési jog kifejlődése.

A római magánjogban évszázadok során úgyszólván teljesen kidolgozták az áruszerződések elveit és jogi megoldásait. A római jog európai kontinentális recepciója évszázadaiban a szerződések római jogát is adaptálták a kor követelményeihez; az így alakuló szerződési jog felvett bizonyos régi germán elemeket is, és kölcsönhatásba került az ebben az időszakban nagyon fejlett, római jogi hatásoktól szintén nem teljesen mentes arab kereskedelmi joggal. Mind az európai, mind az arab kereskedelmi szerződési jog a területi határokra tekintet nélkül érvényesült, bár bizonyos kérdésekben kiegészült különböző vásári bíróságok, városi jogok szabályaival. Az *angol* jog sem maradt mentes a kontinentális közvetítéssel oda is áthatott római jogi hatásoktól: először a 16. század táján érték a kánonjog révén ilyen hatások, ennél azonban lényegesebb az, hogy a 18. században főként Lord *Mansfield* legfelső bíró ítélkezésének eredményeképpen a korabeli kontinentális nemzetközi kereskedelmi jog számottevő mértékben beáramlott az angol szerződési jogba, és azt modernizálta anélkül, hogy kialakult sajátos jellegzetességeitől megfosztotta volna.

5. Kapitalizmus.

A kapitalizmusban a szerződés a gazdasági érintkezés általános formájává válik (l. II. 1.).

A *liberálkapitalizmus*ban a kereslet és kínálat szabad játékától és spontán dinamikus egyensúlyától várták a gazdaság zavartalan működését. Ennek következtében a szerződések fő elve a *szerződési szabadság* lett, bárki bárkivel bármilyen szerződést köthetett. Ez szolgálta a kizsákmányolás fokozását is a szabad munkaszerződések révén, amelyekben a tőkés gazdasági túlereje szabadon érvényesülhetett. Ennek előmozdítására a munkások szerződési szabadságának a jelszavával megtagadták a munkásszervezkedési jog és a kollektív szerződések elismerését. A szerződési szabadság tételével együttjárt *a szerződések feltétlen teljesítésének* a követelménye (pacta sunt servanda), amely egyrészt legfőbb erkölcsi követelménnyé vált kereskedői körökben, másrészt a gazdaságilag gyengék kiszolgáltatottságát növelte.

A *monopolkapitalizmus*ban mindkét elv jelentősen meggyengült. A szabad piac mechanizmusa a gazdasági válságok korában nem biztosította az egyensúlyt, a gazdaságilag gyengébbek bizonyos fokú védelme a tőkés rendszer érdeke lett: az állam kénytelen egyre inkább beavatkozni a szabad szerződések világába. A tömegtermelés műszaki, majd jogi szabványosításra vezetett: kialakultak előre kinyomtatott azonos szerződésformák, az ún. blankettaszerződések vagy adhéziós szerződések, amelyeket az jellemez, hogy a gazdaságilag erősebb által elkészített szerződéstervezettel kapcsolatban a gyengébb — rendszerint a fogyasztó — csak aközött választhat, hogy köt-e szerződést vagy nem, de a szerződési feltételekbe nem sok beleszólása lehet. Az ilyen szerződésekkel az erősebb a gazdasági erejével visszaélve gyakran olyan súlyos feltételeket szab, hogy újabban a súlyos túlkapások ellen a tőkésállam is fellép a *fogyasztóvédelem* jegyében. A munkásosztály harcának eredményeképpen elismerték a kollektív szerződéseket, és ezek révén igyekeznek az osztályharcot szerződéskötési vitákká szelídíteni. Mindezek — más jelenségekkel együtt — a szerződési szabadság elvét annyira meggyengítették, hogy manapság már burzsoá szerzők is kétségbevonják, hogy a szerződési szabadság önmagában érték volna (pl. *Zweigert*). A kapitalizmus általános válsága a háborúival, gazdasági válságaival, inflációival arra vezetett, hogy a tőkés rendszer védelmében a szerződések feltétlen teljesítésének a követelménye megrendült: előre nem látott rendkívüli események okot adhatnak a szerződés módosítására vagy éppenséggel megszüntetésére (*common law:* frustration, *német jog:* Wegfall der Geschäftsgrundlage, *francia jog:* théorie de l'imprévision, *magyar jog:* gazdasági — érdekbeli lehetetlenülés).

III. Szerződések a szocializmusban, a jelenkori szerződések. 1. A szerződések létjogosultsága és köre a szocializmusban. 2. Rendszeri megoldás. 3. Szerződésfajták. 4. Terv és szerződés. 5. Szerződésszegés. 6. Alapelvek. 7. Jelenkori jelenségek.

1. A szerződések létjogosultsága és köre a szocializmusban.

A szocializmusban a szerződési viszonyok fennmaradására az árutermelés fennmaradása vezet. A szerződések megváltozását az vonta maga után, hogy ezek rendszere a szocializmusban a tervgazdálkodásnak alárendelten működik; a népgazdasági tervek teljesítésének és részben előkészítésének az eszköze.

A szocializmusban a szerződések három szektorát lehet megkülönböztetni:

a) a gazdálkodó szervezetek (állami vállalatok, szövetkezetek, ezek társulásai stb.), továb-

bá ezek irányító szervei között létrejött szerződések,

b) az állampolgárok egymás közti szerződései,

c) az állampolgárok és gazdálkodó szervezetek között kötött szerződések.

Bizonyos mértékig az állampolgárok közötti szerződéseket is befolyásolja az, hogy a népgazdasági tervezés hogyan rangsorolja a szükségletek kielégítését, milyen jövedelem- és árpolitikát folytat. Mégis e szerződések lényegesen több hasonlóságot mutatnak a nemszocialista világban kötött szerződésekkel, mint a szocialista gazdasági szervezetek között kötött szerződések, noha itt is kimutathatók különbségek: bizonyos szerződésfajták — például spekulációs szerződések, tőzsdei határidőügyletek — nem megengedettek, vagy nem jöhetnek létre, a reális teljesítés elve inkább érvényesül, mint nyugati országokban stb. A legjelentősebb eltérés az, hogy a munkaszerződések egyre inkább átalakulnak kollektív jogviszonyokká, és ezekben az áruviszonyoknak csak a maradványai tapasztalhatók; ezért ezek a polgári jogból a munkajogba kerültek át, de ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy több fejlett tőkésország jogában is megjelent a többékevésbé elkülönült munkajog. Az állampolgárok és a gazdálkodó szervezetek közötti szerződések jelentőségét elsősorban a fogyasztóvédelem nem teljesen megoldott problémája adja. Kiemelkedő jelentősége azonban a gazdálkodó szervezetek közötti szerződéseknek van. Ennek van a legnagyobb társadalmi-gazdasági jelentősége, és itt található a legtöbb, csak a szocializmusra jellemző megoldás. A továbbiakban — a 2—5. pontban — a szerződéseknek ez a köre kerül bemutatásra.

2. Rendszeri megoldás.

Azokban az országokban, ahol a gazdasági jog koncepciója uralkodó, a szocialista gazdálkodó szervezetek között kötött szerződések a gazdasági jogba tartoznak, a többi szerződés a polgári jogba, illetőleg a munkajogba. Itt nagyobb jelentőséget tulajdonítanak annak, ami a népgazdaság legkülönbözőbb jogintézményeit (például a minisztériumi irányítást, befolyásolást és a vállalati gazdálkodás jogát) összekapcsolja, mint annak, ami az összes áruszerződést (például termelők és fogyasztók adásvételeit) összeköti. Ezzel szemben a szocialista országok másik csoportja a polgári törvénykönyvben szabályozza az összes polgári jogi szerződéstípusnak legalább az alapvető szabályait, tekintet nélkül arra, hogy melyik szektorba tartoznak a szerződéskötő felek. Ezen az egységes szabályozáson belül kerül sor — ahol ez szükséges — különbségtételre a gazdálkodó szervezetek egymás közti szerződésére és az állampolgárok szerződéseire irányuló szabályok között. A magyar polgári törvénykönyv — különösen annak 1977-ben megállapított szövege — ezt az utóbbi megoldást valósította meg.

3. Szerződésfajták.

A népgazdasági körben igénybe vett szerződésfajták a fejlődés során jelentős változáson mentek át.

a) A tervgazdálkodás centralizált tervutasításos rendszerében az ipari termékek és a kereskedelem vonatkozásában az ún. *tervszerződéseknek* (gazdasági szerződéseknek) monopolhelyzetük volt. Ezek állami vállalatok között jöttek létre, és a kötelező tervfeladatokat öntötték szerződési formába; ez fűzte őket össze. Ide tartoztak a szállítási szerződések (a tervgazdálkodás szolgálatában egyesült bennük az adásvételi és a vállalkozási szerződés, és az jellemezte őket, hogy a termelési, illetve kereskedelmi folyamat a szerződéskötés után ment végbe), az építési szerződések és a műszaki-tervezési szerződések. A fő funkciójuk az volt, hogy horizontálisan (a vállalatok között) megszervezzék a vertikálisan (a központoktól) kapott tervfeladatok teljesítését, konkretizálták, részletezték a tervfeladatokat, a szerződésszegési szankciók révén ösztönözték a szerződésnek megfelelő teljesítésre, lehetővé tették a szerződési folyamatok ellenőrzését a bankszámlák révén, és esetileg felfedték a tervezés bizonyos hibáit. A vállalatok kötelesek voltak a tervfeladatok megkapása után nyomban minden tervkötelezettségüket szerződéssel fedezni (általános szerződéskötési kötelezettség), és csak tervfeladataik változása esetén módosíthatták vagy szüntethették meg ezeket a szerződéseket; erre egyébként kötelesek is voltak. Az állami döntőbizottságokat megillette az a jog, hogy a népgazdaság érdekében a felek megállapodásának hiányában is tervszerződéseket hozzanak létre, módosítsanak vagy megszüntessenek. A tervszerződések szabályai túlnyomórészt kogensek voltak, és tartalmi egyöntetűségüket a vonatkozó rendeletek mellett az ezeket részletező, a minisztériumok által létrehozott szállítási alapfeltételek biztosították.

A mezőgazdaság körében a beszolgáltatási rendszer megszüntetése után bevezették a *termelési szerződések*et állami begyűjtési vállalatok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek, valamint állami gazdaságok között. Ezek állami termelési terveken alapultak, és kötelező volt az államilag elkészített szerződésblanketták (l. II. 5.) használata. Szoros együttműködést írtak elő a felek között, és ebben az együttműködésben az állami vállalatok jutottak döntő szerephez. A gépi erőt a mezőgazdasági termelő egységek az állami mezőgazdasági gépállomásoktól *gépállomási szerződések*kel szerezték meg.

A termelő és kereskedelmi folyamatot hitelszerződések és fuvarozási szerződések segítették; ezek is állami terveken alapultak.

b) Az elsősorban a *Szovjetunió*ban, az *NDK*-ban és *Bulgária*ban érvényesülő ún. decentralizált gazdaságirányítási rendszerben, amely széles körben egyesíti egyazon szervezet keretében a gazdaságirányítási, tervezési és gazdál-

kodási elemeket, a szerződésfajták köre kiterjedt, nem utolsósorban az áruviszonyokon kívüli területre. Jelentőssé váltak a *koordinációs* vagy *szervezési szerződések*, amelyekben nemegyszer minisztériumok is részt vesznek. Ezeknek az a rendeltetésük, hogy megszervezzék a tervezést és tervteljesítést, az alájuk rendelt gazdasági egységek együttműködését. Létrejöttek szerződések a nagy gazdasági egységek és az alájuk rendelt kisebb egységek között is, tekintet nélkül arra, hogy az utóbbiaknak van-e jogi személyiségük. Kívánatossá vált *hosszú lejáratú szerződések* kötése, amelyek vagy a termelő kapacitásának egy részét foglalták le hosszabb időre, vagy — az *együttműködési szerződések* — mellérendelt vállalatok gazdasági és műszaki együttműködését szervezték hosszabb időre. A műszaki fejlesztés körében kialakultak a *kutatási szerződések* kutatóintézetek és termelővállalatok között. Különösen az *NDK*-ban megjelentek a *társulási szerződések* is, bár ezek jelentősége nem számottevő.

Ilyen körülmények között a tervszerződések körvonalai a korábbinál határozatlanabbakká váltak. Az *NDK*-ban — már a gazdasági jogi koncepcióból folyóan is — minden népgazdasági szerződés idetartozik; ezek három csoportját különböztetik meg: a szervezési szerződéseket a tervezés és a terv végrehajtása körében, az együttműködési szerződéseket az áruszerződések megalapozása területein és a szolgáltatási szerződéseket (Leistungsverträge), amelyek áruszolgáltatásokra és más gazdasági szolgáltatásokra (pl. műszaki ismeretek, biztosítás) irányulnak; mindegyikük nagyszámú variánsra bomlik.

c) A *magyarországi* indirekt gazdaságirányítási rendszerben a kötelező tervszámok, valamint a kötött értékesítési csatornák rendszerének megszüntetése folytán a vállalatok szélesen megvont határok között jogi kötöttségek nélkül döntik el, hogy kívánnak-e szerződést kötni, melyik vállalattal vagy szövetkezettel kívánnak szerződést kötni, és milyen típusú szerződést kívánnak kötni. Ilyen körülmények között a tervszerződések kategóriájának létjogosultsága megszűnt. A *szállítási szerződés* a tömegtermékekre vonatkozik, és ismét megjelenik a vállalatok közötti *vállalkozási szerződés*. A belföldi termelők és külkereskedelmi vállalatok között nagy jelentőségűvé válik a *bizományi szerződés*. Meglehetősen elterjedt különösen a szövetkezeti szektorban a *társulási szerződés*. Jelentős szerepet töltenek be vagy kellene, hogy betöltsenek az *együttműködési szerződések*, a hosszú távú szerződési kapcsolatokat előmozdító egy vagy több szerződés későbbi megkötésére kötelező *előszerződések* és a *kutatási szerződések*.

4. Terv és szerződés.

Noha a népgazdasági szerződési rendszer fő feladata mindenkor a tervgazdálkodás szolgálata, a terv és a szerződés közötti viszony bizonyos mértékben megváltozott.

a) A direkt centralizált tervutasításos rendszerben, amely az európai szocialista államokban a hatvanas-hetvenes években végrehajtott gazdaságirányítási reformokig érvényesült, részletes tervek uralták a szerződési rendszert. Ez *általános szerződéskötési kötelezettséggel* járt: kötelező volt valamennyi tervfeladatot nyomban szerződésekbe foglalni, tilos volt a tervben nem szereplő célokra szerződést kötni vagy tervszerződés hiányában szállítani. Ezt az általános szerződéskötési kötelezettséget eleinte rendkívül nagy számú termék vonatkozásában kiegészítette a *speciális szerződéskötési kötelezettség:* a tervező szervek utasították mindkét felet, hogy meghatározott termék meghatározott mennyiségére kössenek szerződést. Ha a felek a szerződéskötésben nem tudtak megállapodni, kötelesek voltak az állami döntőbizottsághoz fordulni döntésért.

b) A direkt decentralizált gazdaságirányítási rendszerben (főként: Szovjetunió, NDK, Bulgária) az állam továbbra is maga biztosítja a népgazdaság körében a szerződések megkötését. Ebben a vonatkozásban a változás kétirányú: a kötelező tervszámok száma csökkent, ezek a tervszámok kevésbé részletezőek, és nem természetben, hanem értékben vannak megadva, továbbá a szerződéskötések megszervezésében jelentős szerephez jutnak a központi állami szervek mellett a nagy, igazgatással, tervezéssel és gazdálkodással egyaránt foglalkozó szervezetek (egyesületek, kombinátok). A terv és szerződés közötti korábbi egyoldalú viszony továbbá némileg megváltozik: a megkötött szerződések is azok között a tényezők között vannak, amelyek a terv elhatározásánál szerephez jutnak. Változást jelent az is, hogy a népgazdasági terv célkitűzéseivel összhangban álló szerződések akkor is érvényesek, ha nem alapulnak kötelező tervfeladatokon.

c) Az indirekt gazdaságirányítás rendszerében a fontosabb beruházások, központi programok és néhány más terület kivételével nincs közvetlen jogi kapcsolat terv és szerződés között. Az alapvető elgondolás az, hogy a gazdasági szabályozóknak (hitelpolitika, árpolitika, bérpolitika stb.) kell oda hatniuk, hogy a vállalatok jogilag szabad elhatározásai szolgálják a népgazdasági terv célkitűzéseinek megvalósítását. A vállalatok fő kötelezettsége az, hogy előmozdítsák azoknak a szükségleteknek a kielégítését, amelyek a népgazdasági terv célkitűzéseinek teljesítése során keletkeznek. A szerződéskötési kötelezettség (nem elhanyagolható) kivétellé válik.

5. Szerződésszegés.

A szerződésszegés szankcióit a reális teljesítés elve és a kötelező kötbérrendszer uralja (l. IV. 11.). *(→ Szerződésszegés)*

6. Alapelvek.

A szocialista szerződések alapelveit is elsősorban a népgazdasági szerződésekre vonatkozóan tárgyaljuk.

a) Az állami irányítás elsőbbsége: szerződési fegyelem. Amint az már a fentiekből kitűnt, a szerződések fő funkciója a népgazdasági terv teljesítésének előmozdítása. Ezért a szerződéseket nem lehet a szocialista szervezetek magánügyének tekinteni: e szervezetek akkor is állami irányítás alatt állnak, ha szerződéses viszonyra lépnek. A felek „magán"-viszonyait is áthatja az állam és vállalata — a szerződési felek — közötti viszonyok légköre. Ez akkor is tapasztalható, ha a vállalatot széles körű szabadság illeti meg szerződési viszonyai létrehozásában és alakításában.

Ez vezet a szerződési fegyelem elvére, amely azon alapul, hogy a vállalat végső fokon, alapjában nem a saját érdekében tevékenykedik, hanem társadalmi megbízatás alapján. A szerződési fegyelem tartalma időszakonként változik: függ a központosítás fokától és a direkt (utasításos) és indirekt (gazdasági szabályozó) gazdaságirányítási módszerek súlyától, arányától. Idetartozik például az, hogy a piacon előnyös helyzetben levő vállalat a hozzáforduló vállalattal időben kösse meg a szerződést, vagy az a ma már szűk körre szorított kötelezettség, hogy a vállalat a szerződésszegésből eredő kötbérigényét érvényesítse, továbbá az a kötelezettség, hogy a teljesítést nyomban követnie kell a fizetésnek, átfogóan idetartozik a vállalat számára felismerhető népgazdasági érdek feltétlen szolgálatának kötelezettsége. A szerződési fegyelem elvének megvalósulását különféle bírságok szolgálják; az elv valójában nem a polgári jog, hanem a gazdasági igazgatás joga körébe tartozik.

b) Szocialista együttműködés. A szerződések egészére is vonatkozik és a népgazdaság körében a szerződési fegyelem elvéből is következik a felek együttműködési kötelezettsége. Ez az elv voltaképpen az egész polgári jog egyik alapelve. A szerződések területén a specifikus vonását az adja, hogy a szerződő feleknek legalább részben ellentétesek az érdekeik, és mégis szorosan együtt kell működniük. Támogatniuk kell egymást mind a szerződéskötés időszakában, mind a szerződések lebonyolításában, mind a teljesítés során. A jogosult pl. szerződésszegést követ el, ha nem tesz meg mindent, ami az adott helyzetben általában elvárható, hogy lehetővé tegye, illetve megkönnyítse a teljesítést a kötelezettnek; a feleknek figyelemmel kell lenniük egymás jogos érdekeire, ki kell cserélniük tapasztalataikat, értesüléseiket, minden lényeges körülményről egymást értesíteniük kell. Idetartozik az is, hogy hosszabb ideje tartó szerződési viszonyaikat jogos ok nélkül hirtelen nem szakíthatják meg, stb.

c) A szükségletek kielégítése: a reális teljesítés. A tervszerűség szolgálata végeredményben a termelés és fogyasztás szükségleteinek a kielégítésére irányul; a szerződési tevékenységnek végső fokon ezt a célt kell szolgálnia. Alapjában ebből ered a reális teljesítés követelménye, amely azt jelenti, hogy a felek kötelesek a kikötött szolgáltatást természetben teljesíteni, és nem szabadulhatnak kötelezettségük alól kártalanítás felajánlása ellenében sem. Ez az elv a gazdaságirányítás centralizált és decentralizált rendszerében valójában a *terv* reális teljesítésének a követelményét jelenti és csak ezen keresztül a szükségletkielégítés követelményét, az indirekt gazdaságirányítási rendszerben pedig közvetlenül a *szükségletkielégítést* szolgálja. Arra is visszavezethető, hogy a szocialista gazdasági szerkezet csak ritkán engedi meg azt, hogy a jogosult a teljesítés helyett kapott kártérítést arra használja fel, hogy más vállalattól ennek ellenében beszerezze a nem teljesített szolgáltatást (fedezeti vétel).

A reális teljesítés elve azonban nem érvényesülhet teljes következetességgel. Nemzetközileg terjed az a felismerés, hogy meg kell engedni a szerződéstől való elállást akkor, ha előrelátható, hogy teljesítéskor már nem fog fennállni az a szükséglet, amelynek fedezésére a szerződést megkötötték: ezt kívánja a szükségletkielégítés elve. *Magyarországon* a szállítási és vállalkozási szerződés jogosultja a szerződés teljesítésének határideje előtt bármikor indokolás nélkül elállhat a szerződéstől, de kártalanítania kell a kötelezettet. Szerződésszegés esetén is vannak határai a reális teljesítés elvének: késedelem esetén végeredményben mindig van mód az elállásra, hibás teljesítés esetén pedig akkor, ha lehetetlen vagy súlyosan gazdaságtalan a reális teljesítés kikényszerítése.

d) Végül Magyarországon szokásos a *szerződési szabadság* elvéről is beszélni. A szerződési szabadság valóban meglehetősen kiterjedt, elsősorban állampolgárok egymás közti szerződéseiben. A szocialista gazdálkodó szervezetek egymás között kötött szerződései körében pedig a termékforgalmi rendelet ugyan lényegében deklarálja a szerződési szabadság elvét, de nyomban megállapítja ennek meglehetősen széles körű korlátait is (szerződéskötési kötelezettség), amelyhez jelentős tartalmi korlátok is járulnak. Ugyancsak szerződéskötési kötelezettség terheli a szocialista kiskereskedelmet az állampolgárokkal szemben. A szerződési szabadság tényleges mértéke továbbá függ jogon kívüli, gazdasági tényezőktől. Ha pl. az állami nyereségelvonás kevés mozgósítható vagyoni eszközt hagy meg a vállalatoknál, akkor ezek tényleges szerződési szabadsága szűkül, terveik végrehajtásához sok bankhitelt kell kérniük, és az, hogy hitelt kapnak-e, jórészt a kormány hitelpolitikai irányelveitől függ, amelyek a bankra kötelezőek. Ha a piacon nincs egyensúly — pl. a fizetőképes kereslet lényegesen meghaladja a kínálatot (termelői piac), mint Magyarországon —, akkor a termelők a diszpozitív szabályok körében, továbbá ott, ahol szabad árak vannak, messzemenően meghatározhatják a szerződés feltételeit, és ezáltal partnereik tényleges szerződési szabadsága csökken.

A gazdaságirányítás reformjának bevezetése után ugyan hasznosan hangsúlyozták a bekövetkezett változások horderejét, de kétséges, hogy a népgazdaság mechanizmusában betöltött, a tervgazdálkodásnak alárendelt szerepe, valamint terjedelme megengedi-e, hogy a szerződési rendszer alapelvének a rangjára emeljék. Ez ellen szól az is, hogy a szerződési szabadságot önmagában nem tekintjük értéknek csupán, bizonyos — eléggé kiterjedt — körben hasznosak.

7. Jelenkori jelenségek.

Mind a burzsoá, mind a szocialista országok a szerződések jogát hozzáigazították a nagyipar követelményeihez.

a) Az első fontos jelenség a szerződési feltételek *szabványosítása*, amelyet a tömegtermelés szükségszerűen létrehozott. Ez az első jele annak, hogy a háttérbe szorulnak az egymástól elszigetelt, esetenként kialkudott szerződések. E szabványosítás során — jobbára spontánul — megjelent egy társadalmi szervezőerő a szerződések világában. A szabványosított szerződések mind a termelés, mind a fogyasztás szférájában fontos funkciót töltenek be — a burzsoá államokban a már említett kedvezőtlen mellékhatásokkal.

b) A szabványosítás egységesítést jelent. Ugyanakkor egy ellenkező tendencia is megfigyelhető. A szerződések csak viszonylag szűkebb körökre nézve szabványosíthatók (nem az adásvételre, hanem pl. gépkocsik adásvételére). Ilyen módon a szabványosítás közrehat a hagyományos szerződéstípusok felparcellázódásában, határozott körvonalú szerződési modelleket alakít ki a szerződéstípusokon belül vagy több szerződéstípus elemeinek vegyítésével. A *szerződéstípusok* egyébként is a *bomlás jeleit mutatják*. Ez elsősorban a szerződési viszonyok egyre növekvő komplexitásának tulajdonítható; ez közelebb hozza a jogi általánosításokat a gazdasági viszonyokhoz. A szerződéstípusok hagyományos rendszere továbbra is megadja a szerződések rendszerének alapjait, de egyre több a vegyes szerződés, és egyre kevésbé koherensek a szerződéstípusok. A szerződéseknek a szabványosítás által létrehívott integrációja együttjár a szerződések differenciálódásával.

c) A műszaki-gazdasági folyamatok növekvő komplexitása más vonatkozásban is a szerződések komplexitásának a növekedésére vezet: igen gyakran egymással összefüggő szerződések nagy számára van szükség a végtermék előállításához, rendeltetési helyére juttatásához. Ez *bomlasztja a szerződések hagyományos relatív szerkezetét*. Tarthatatlanná válik az a tétel, hogy a szerződés joghatást csak az azt megkötő felek körében válthat ki; növekvő mértékben ismerik el kihatását kívülálló személyekre, *Angliában* rendkívül vonakodva, könnyebben az európai *kontinentális burzsoá államokban* és még könnyebben a *szocialista országokban*.

d) Ezek csupán jelenségei annak, hogy a szerződések növekvő mértékben válnak *a gazdaságszervezés eszközeivé*. Ez megváltoztatja a szerződések funkcióját a *burzsoá* államokban: korábban az egyéni akaratmegegyezések teljesítését szolgálták, ma legalább részben a *gazdaság szervezését* is. Ez a változás azonban nem mentes a folyamatosság elemeitől. Egyrészt a szerződések továbbra is közvetlenül szolgálják a tőkés érdekeket, és másfelől még a liberálkapitalizmus szétszórt szerződéseinek összessége is „szervezte" a gazdaságot azáltal, hogy szabad utat engedett a piaci törvényszerűségek érvényesülésének. A változás itt a tudatosság nagymérvű megnövekedésében áll. A *szocialista* államokban pedig a szerződéseket tudatosan fejlesztik a tervteljesítés és szükségletkielégítés hatékony eszköztárává.

e) Mindennek következtében az *akarati elem* sokszor csupán *jogi-technikai követelmény*. A szabadság-elem csökkenőben van, az akarat valódisága pedig — eltekintve az érvénytelenségi szabályoktól — mind kevésbé jelentős. A felek különféle nyilatkozatokat tesznek olyan kész helyzetekben, amelyeket vagy ismernek vagy félig ismernek vagy nem ismernek, és eközben gyakran állnak gazdasági vagy jogi kényszer alatt.

f) Az a körülmény, hogy a termelőerők túlnőttek a nemzeti határokon, *a szerződések fokozott nemzetköziesedésére* vezet. *Burzsoá* államokban ez főként gazdasági érdekképviseletek tevékenységének az eredménye és csak kevéssé az államok jogegységesítő tevékenységének. Szocialista országokban viszont — elsősorban a KGST-tagállamok körében — a fő módszer a nemzetközi műszaki-gazdasági együttműködés szerződési jogának egységesítése. A nemzetköziesedésnek ez a tendenciája kiváltotta tudományos-ideológiai vetületét is: az Új Nemzetközi Kereskedelmi Jog (New International Law Merchant) mozgalmának kialakulására vezetett.

IV. A magyar szerződési jog. 1. Történeti fejlődés. 2. A szerződések helye a magyar jogban. 3. A szerződések modellje. 4. A szerződés alanyai. 5. A szolgáltatás. 6. A szerződés értelmezése. 7. A szerződés létszakai. 8. A szerződés módosulása. 9. Teljesítés. 10. A szerződés megszűnése. 11. A szerződés megerősítése és biztosítása.

1. Történeti fejlődés.

A társadalmi-gazdasági viszonyoknak megfelelően a szerződési jog Magyarországon a 19. század közepéig rendkívül fejletlen volt. Jellemző erre, hogy az 1861. évi Országbírói Értekezlet Ideiglenes Törvénykezési Szabályai a bányajogról 72 §-ban rendelkeznek, a szerződésekről viszont egyetlen § sincs. A század utolsó harmadában azonban a kapitalista fejlődés nagymérvű kibontakozásának hatására a

szerződések joga is gyors fejlődésnek indult: kialakult a *liberálkapitalizmus* szerződési joga.

A fejlődés két vonalon indult meg: a kereskedelmi jogban és a magánjogban. 1875-ben a német mintára készült *kereskedelmi törvény* szabályozta egyebek között a kereskedelmi jellegű szerződéseket; *Nagy Ferenc* szerint (1899) már két évvel a törvény meghozatala után kitűnt, hogy az túlzottan hódol a liberálkapitalizmusnak „a mely lehetővé teszi, hogy a gyengébb társadalmi elemek az erősebbek által kizsákmányoltassanak". A *magánjogban* az osztrák, majd később túlnyomórészt német hatásokat felszívó, a jogtudomány és a polgári törvénykönyvet előkészítő munkálatok eredményeit is bizonyos kérdésekben felhasználó *bírósági gyakorlat* fejlesztette a szerződési jogot, bőven merítve a kereskedelmi törvényből is. A Kúria (a régi legfelső bíróság) elvi határozataiban az 1910-es évekig még a mezőgazdasági jellegű jogviták dominéltak. Az ebben az időben hozott 7 munkajogi elvi határozat egyike sem vonatkozott fizikai munkásokra, hanem vagy tisztviselőkre vagy családtagokra; a 90. sz. elvi határozat (1894) a római katolikus főpapok privilegizált helyzetét erősítette meg egy munkaügyi vitában. A szerződés biztosítékai (l. IV. 11.) között dominált a viszonylag kezdetleges kezesség. Ugyanakkor már modern tartalmú döntések is keletkeztek: a 66. sz. elvi döntés (1897) kimondta, hogy a szerződések szóban is érvényesen megköthetők; a 76. sz. elvi döntés (1899), hogy kötbért nem-vagyoni érdek biztosítására is ki lehet kötni; a 100. sz. elvi döntés (1896) értékpapírban nyújtott kölcsön pénzben való megfizetéséről rendelkezett. Sorozatosan jelentek meg olyan ítéletek, amelyek megkezdték a szerződések máig is alkalmazott jogi technikájának meghonosítását.

A bírósági gyakorlat bizonyos mértékig merített a jogtudomány termékeiből. *Grosschmid* rendkívüli mélységben és részletességgel kidolgozta a szerződési jog úgyszólván minden kérdését, *Dell'Adami* fellépett a német pandektisztika elavult örökségének átvétele ellen, *Szászy-Schwarz* már a modern monopolkapitalista megoldásokért szállt síkra; mindez bizonyos fokig hatott a bírákra is.

Lényegében ugyanez mondható el a polgári törvénykönyv előkészületének kiterjedt munkálatairól is. A polgári törvénykönyv 1900. évi tervezetében és már kisebb mértékben 1914. évi javaslatában — mint *Weiss Emília* kimutatta — a liberálkapitalizmus pandektista, német mintájú változata érvényesült, mégpedig egy némileg modernizált formában. Nem utánozták a német polgári törvénykönyv szélsőséges elvontságát: nem szakították el az egyszemélyes jogügyletet (például pályázat kiírása, díjkitűzés elvesztett dolgok megtalálóinak) a szerződéstől és a szabályozásban a gyakorlatban sokkal lényegesebb szerződésből indultak ki, nem pedig egy logikai séma szerint a jogügyletből. A szerződésszegések körében azonban a pandektisztika felfogását vették át: a hibás teljesítésnek csupán az adásvétel körében való elismerése folytán erősen hézagos szerződésszegési rendszert honosították meg, és ezen még az 1928. évi magánjogi törvénykönyvjavaslat sem változtatott. Az 1900. évi Tervezet a liberálkapitalizmus szellemében a bíróságnak semmilyen beavatkozási jogot a szerződésekbe nem engedett, és az uzsoratilalmat minden tervezet, illetve javaslat a pénzkölcsönre korlátozta. A monopolkapitalizmus közeledésére vallott viszont az az állásfoglalás, amely szerint kétség esetén úgy kell a szerződési nyilatkozatokat értelmezni, ahogyan azt a gazdasági forgalomban érteni kell (nyilatkozati elv szemben az akarati elvvel). Ugyanerre vallott a méltányosság figyelembevétele az 1900. évi Tervezet néhány rendelkezésében, az 1914. évi Javaslatban már jóval általánosabban, de anélkül, hogy ezt az elvet, valamint a jóhiszeműség követelményének és védelmének elvét a szerződési jog egyik alapjává tették volna, mint Németországban.

A *monopolkapitalista* szakaszban a bírósági gyakorlat részletekbe menően kiépítette a szerződések jogát, nem egy vonatkozásban akkor igen korszerű formában. Kimondták például, hogy szerződést ráutaló magatartással is lehet kötni, kiépítették a szerződésen kívül álló jóhiszemű személy védelmét stb. Bizonyos mértékig meghonosodtak a monopolkapitalizmusra jellemző generálklauzulák, például: „a hitelező a szolgáltatás olyan módon való teljesítését követelheti, ami az életfelfogásnak és a méltányosságnak megfelel" (Jogi Hírlap II. 779.). E generálklauzulák fejlődésének nagy lökést adtak a válságok és a pénzelértéktelenedés; amint azt *Weiss Emília* kimutatta, a bíróságok az eset körülményei alapján méltányosságból eltértek a kialakult szabályoktól, méltányosságból szerződésmódosítást rendeltek el, német mintára kiépült és az 1928. évi magánjogi törvénykönyvjavaslatba bekerült a kifejezetten a pénzromlásra tekintettel létrejött gazdasági lehetetlenülés intézménye, amely méltányosságból megengedte a szerződés módosítását vagy megszüntetését, ha a szerződéskötéskor előre nem látható rendkívüli körülmények felborították a szerződés egyensúlyát vagy szem előtt tartott alapjait. Ugyancsak a válságok hatására létrejöttek a teljesítési kötelezettség alól időlegesen mentesítő bankmoratóriumok és a „gazdaadósvédelmi" rendeletek, az elértéktelenedett pénzkövetelések valorizációjával foglalkozó perek csaknem a két világháború közötti egész időszakban foglalkoztatták a bíróságokat.

A jogtudományban *Szladits* szervező és tudományos működése lehetővé tette *Grosschmid* mély és gazdag fejtegetéseinek nagyobb mérvű behatolását a bírósági gyakorlatba, és ugyancsak főként az ő tevékenysége nyomán

igen erős hangsúlyt kaptak a generálklauzulák, továbbá meghonosodott több modern német megoldás a szerződésszegés területén.

A *szocialista fejlődés* két vágányon indult meg. Az államosításokkal egy időben megkezdődött a népgazdasági körben az új jellegű szerződési rendszer gyors kiépítése; már 1947-ben létrejöttek a szállítási szerződések, majd a magas- és mélyépítési szerződések, valamint a műszaki-tervezési szerződések, a mezőgazdaságban a beszolgáltatási rendszer megszűnése után termelési, terményértékesítési és gépállomási szerződések; megindult az állami döntőbizottsági gyakorlat. Mindezek eredményeképpen a népgazdasági szerződések külön világa alakult ki, annál is inkább, mert e körön kívül ebben az időszakban a fejlődés jóval lassúbb volt. Igen jelentős volt mégis ebben a körben a munkaszerződések kiválása a polgári jogból és átkerülése a munkajogba. Ezenkívül jobbára csak annyi történt, hogy az új, kibontakozó társadalmi rendszerrel összeegyeztethetetlen szabályok alkalmazásával a bíróságok felhagytak. E kétvágányú fejlődés során a kereskedelmi szerződések megkülönböztetése és kereskedelmi jogi szabályozása elvesztette létjogosultságát.

A két terület szamottevő egységét és a továbbfejlődés alapjait — évekig tartó tudományos előkészítés alapján — a polgári törvénykönyv teremtette meg.

2. A szerződések helye a magyar jogban.

A szerződés a relatív és pozitív szerkezetű kötelmek körébe tartozik. A kötelmek túlnyomó része szerződésen alapul. A szerződés jelentőségét mutatja, hogy az államigazgatási úton létrejött kötelmekre (például a kisajátításból eredő kártalanítási kötelezettségre), továbbá az egyetlen személy kijelentéséből létrejövő kötelmekre (egyoldalú jogügylet) a szerződések szabályait kell alkalmazni.

Ebből következik, hogy a szerződéseket a polgári törvénykönyv túlnyomó részben a kötelmi jogról szóló részben szabályozza. Ennek első címe általánosságban rendelkezik a szerződésekről, a harmadik címe pedig egyes szerződésfajtákat szabályoz.

Szerződések azonban a polgári jog más területein is előfordulhatnak: a szellemi alkotások jogában például a kiadói, kutatási és licenciaszerződés, a termelés és forgalom területén a fővállalkozási szerződés stb.

Ezenkívül külön típussá ki nem alakított szerződések jelentkeznek az egész polgári jogban. Szerződés például az, amikor a kisajátító és a volt tulajdonos a kártalanításról megegyezik, amikor a közös tulajdonosok, együttes örökösök megegyeznek a vagyon megosztásában, amikor a károkozó és a károsult megegyezik a kártérítés mértékében stb.

3. A szerződések modellje.

A magyar polgári jogban a szerződés modellje az *árucsere*. A polgári törvénykönyv kimondja, hogy ellenkező jogszabály vagy megállapodás hiányában szolgáltatásért ellenszolgáltatás jár. Ha tehát a felek szerződéséből vagy a körülményekből nem tűnik ki, hogy jár-e ellenszolgáltatás, akkor a szolgáltatásért rendszerint fizetni kell (visszterhes szerződés, l. IV. 5. *c*). A polgári törvénykönyv továbbá megkívánja, hogy a szolgáltatás és ellenszolgáltatás között ne legyen feltűnő értékkülönbség. Ugyancsak összefügg az árucsere modelljével az, hogy a szabályok jogszabály ellenkező rendelkezése hiányában diszpozitívek: a felek maguk alakíthatják szerződéseik tartalmát. Arról már volt szó, hogy a szocialista gazdálkodó szervezetek ilyen irányú jogai korlátozottabbak, mint az állampolgároké (l. III. 5. *d*).

4. A szerződés alanyai.

A szerződésnek mindenki alanya lehet, de nem mindenki köthet maga szerződést. A szerződés alanyait együttesen — a polgári eljárásjog hatására — szerződő feleknek is nevezik.

A szerződés rendszerint *kétpólusú:* van egy vagy több *jogosultja* és egy vagy több *kötelezettje*. A visszterhes szerződésekben mindkét póluson a szerződő felek jogosultak is és kötelezettek is: az eladó köteles a dolgot átadni, és jogosult a vételárat követelni, a vevő fordítva. Elsősorban ezért az egyes szerződéstípusokban a feleknek a szerződéstípusra jellemző külön elnevezésük van: eladó — vevő, hitelező — adós, bérbeadó — bérlő, szállító — megrendelő, megbízó — megbízott stb. Ha egy póluson több kötelezett van, a kötelezettségük lehet együttes (együtt kell átadniuk az eladott dolgot), lehet osztott (ki-ki csak a ráeső résszel tartozik), és lehet egyetemleges (mindenki külön-külön az egésszel tartozik, valamennyiüket az egész tartozás erejéig lehet perelni, és ha például az egyikük az egészet teljesítette, kötelezett-társaitól követelheti, hogy térítsék meg neki a kötelezettség rájuk eső részeit). Megfelelően módosultan hasonló a helyzet, ha a jogosultság pólusán vannak többen.

Vannak *hárompólusú* szerződési viszonyok is. Ilyen a harmadik személy javára szóló szerződés: például a fuvaroztató megbízza a fuvarozót, hogy a dolgot szállítsa el a címzettnek és adja ki azt neki (fuvarozási szerződés). Hárompólusú szerződés úgy is létrejöhet, hogy a szerződés alanyában változás következik be: a jogosult másra ruházza jogosultságát (engedmény), vagy valaki átvállalja valaki más kötelezettségét (tartozásátvállalás).

Vannak végül olyan szerződések, amelyeknek *akárhány* pólusa lehet; a társasági szerződés tartozik ebbe a körbe.

5. A szolgáltatás.

A szerződés a kötelezett érdekeinek a kielégítésére irányul. A tárgya — a jogszabályok korlátai között — bármi lehet, ami erre alkalmas. A szerződés tárgyának gyűjtőfogalma a *szolgáltatás*: az a magatartás, amelyre a kötelezett a szerződés alapján köteles.

a) Egy-egy szerződés rendszerint a szolgáltatások egész komplexusát kívánja meg. Ebbe tartoznak olyanok, amelyek rányomják a bélyegüket az egész szerződésre, a szerződés fő célját valósítják meg (például bérletnél a bérlemény használatának lehetővé tétele a bérlő részére és a bérfizetés); ezek a *főszolgáltatások*. Ezek rajzolják ki a szerződéstípusokat. Ezekhez járulnak *mellékszolgáltatások*, amelyek a főszolgáltatások kiegészítői, velejárói, megerősítői (például a lakás bérlője köteles tűrni, hogy a bérbeadó a helyszínen ellenőrizze a bérlői jog gyakorlását). Végül minden szerződést — a típusától függetlenül — *kísérőszolgáltatások* kísérnek, amelyek rendszerint a polgári jog alapelveiből következnek, az általános magatartásszabályok érvényesülésére irányulnak (például a bekövetkezett vagy várható változásokról a szocialista együttműködés követelményeiből folyóan tájékoztatni, értesíteni kell a másik felet).

b) A szerződés a kötelezettet általában valamilyen cselekvésre kötelezi *(tevőleges szolgáltatás)*. Ehhez azonban gyakran járulnak — és ritkán önállóan is jelentkezhetnek — ún. *nemleges szolgáltatások*, amikor a kötelezett valamit nem tehet meg, amit a szerződés hiányában megtehetne (nem adhatja el a már eladott dolgot — *tartózkodási kötelezettség)* vagy a kötelezettnek el kell tűrnie, hogy a másik fél tegyen olyasmit, amit a szerződés hiányában nem kellene eltűrnie (hogy a bérlő használja a bérbeadott dolgot — *tűrési kötelezettség)*.

c) A szerződési szolgáltatások rendszerint *visszterhesek*, vagyis az egyik fél szolgáltatásaival szemben a másik félnek lényegében megfelelő értékű ellenszolgáltatásai állnak. Vannak azonban olyan szerződések is, amelyek részben vagy egészen *ingyenesek*; részben akkor ingyenes a szolgáltatás, ha a felek akaratából az ellenszolgáltatás értéke jóval kisebb, mint a szolgáltatásé. Ennek a megkülönböztetésnek a szerződéstípusok, a szerződés értelmezése (l. IV. 6.), a szerződésszegésért való felelősség és a szerződés érvénytelensége szempontjából van jelentősége.

d) Különbség van aközött, hogy a szolgáltatás tárgyát a szerződés egyediesíti-e (a szolgáltatás egy meghatározott, megnevezett kutyára vonatkozik) vagy csak a szolgáltatás fajtáját és mennyiségét állapítja-e meg (például egy kutyakölyök vagy tíz mázsa alma). Az első esetben *egyedi* szolgáltatásról, a másodikban *fajlagos* szolgáltatásról van szó. Ha az egyedi szolgáltatás tárgya elpusztul, a kötelezett nem köteles többé a szolgáltatás tárgyát szolgáltatni, a fajlagos szolgáltatás tárgya viszont nem pusztulhat el, mert a fajta egyedeinek száma elvileg korlátlan. Különbségek vannak továbbá e kétféle szolgáltatás között a szavatosság vonatkozásában.

Az egyedi és fajlagos szolgáltatásnak van határesete is: a fajtából közismerten csak kevés egyed létezik (például egy régen kiadott könyv első kiadású példánya). Ez a *zártfajú* szolgáltatás, amely alól a kötelezett akkor szabadul, ha nem képes a zárt fajba tartozó egyedet felkutatni, megszerezni.

e) Lehetséges, hogy a szolgáltatás feltételtől vagy egy bizonyos idő elmúltától függ. Ez a *feltételhez*, illetve *időhöz* kötött szolgáltatás. Mind a kettő kétféleképpen alakítható: lehetséges, hogy a szolgáltatás megkezdődik (a bérbeadott dolgot átadják), és a feltétel bekövetkezésekor (ha a bérbeadó rokona megérkezik), vagy az idő elmúlásakor megszűnik *(bontó* feltétel vagy időhatározás), és lehetséges, hogy a szolgáltatás csak akkor válik esedékessé, ha a feltétel bekövetkezett (például úgy kötik meg a bérleti szerződést, hogy az csak akkor válik hatályossá, ha a bérleményben lakó rokon elköltözik) vagy az idő eltelt *(felfüggesztő* feltétel, illetve időhatározás).

A feltételtől függő szolgáltatás esetén a szerződésnek van egy bizonytalanságot előidéző eleme: a feltétel, amely mindig egy jövőbeli bizonytalan esemény (ha a rokon elköltözik, ha a rokon megérkezik).

6. A szerződés értelmezése.

A szerződés értelmezése a szerződési nyilatkozatok értelmének a megállapítását jelenti. Az ezzel kapcsolatos problémákat az okozza, hogy egyrészt a nyilatkozó nem fejezi ki mindig pontosan az akaratát, másrészt hogy a nyilatkozat címzettje olykor másképpen érti a nyilatkozatot, mint az, aki azt megtette.

A liberálkapitalizmusban abból indultak ki, hogy a szerződések mozgatója az akarat, és ezért a szerződések értelmezése során a nyilatkozó *akaratát* kell megállapítani, és ez lesz irányadó akkor is, ha rosszul fejezte ki magát (akarati elv). Az akarat azonban rejtett, az egyre növekvő gazdasági forgalom pedig egy ilyen bizonytalansági tényezőt nehezen visel el. Ezenkívül a gazdasági életben kialakultak bizonyos szokások arra vonatkozóan, hogy egyes kifejezések mit jelentenek; ilyen esetekben nem lehetett megengedni annak bizonyítását, hogy a nyilatkozattevő a nyilatkozatának más értelmet tulajdonított. Ezért előtérbe lépett az az elv, hogy a szerződési nyilatkozatokat úgy kell érteni, ahogy azokat a gazdasági forgalomban általában érteni szokták, illetve ahogyan azokat egy adott szakmában a szakemberek értik (nyilatkozati elv). Az akarati elv annak kideritését kívánja, hogy *mire irányult a nyilatkozó akarata*, a nyilatkozati elv pedig azét, hogy a gazdasági forgalomban *hogyan kellett a nyilatkozatot érteni*.

A magyar jog különbséget tesz ebből a szempontból a visszterhes és az ingyenes szerződések között.

a) Visszterhes szerződések esetén alapvetően a nyilatkozati elv alapján áll. A polgári törvénykönyv előírja, hogy a szerződési nyilatkozatot úgy kell érteni, ahogyan azt a másik

fél a nyilatkozó feltehető akaratára és az eset körülményeire tekintettel a szavak általánosan elfogadott jelentése szerint érthette. A nyilatkozat címzettjének tehát három körülményt kell figyelembe vennie ahhoz, hogy a nyilatkozatot helyesen értse: a nyilatkozónak az általa felismerhető akaratát, az eset körülményeit és a szavak általánosan elfogadott értelmét. Az utóbbiba beletartozik a szavaknak egy bizonyos szakmában általánosan elfogadott értelme is. Az értelmezés során sokféle körülményre lehet támaszkodni: például a feleknek a szerződéskötést megelőző tárgyalásai során elhangzottakra, ha köztük régóta fennálló üzleti kapcsolat van, akkor az ennek során kialakított gyakorlatra, a mindkettejük által ismert különböző üzleti szokásokra (szokványokra) stb.

b) Ingyenes szerződések esetében a nyilatkozati elv mellett szóló szempontok erősen elhalványodnak. Ezek nem a gazdasági élet nagyfokú jogbiztonságot igénylő szerződései; ugyanakkor aki ingyenesen juttat valamit, annak a tényleges akaratát indokolt fokozottan figyelembe venni, és az ingyenes előnyhöz jutó személyre hárítani a félreértések kockázatát. Ezért ebben a körben alapjában az akarati elv érvényesül.

7. A szerződés létszakai.

A szerződési viszony — eltekintve a legegyszerűbb mindennapos esetektől — rendszerint többé-kevésbé hosszan tartó folyamat, amelynek különböző szakaszai vannak. Ezek a következők:

a) A szerződés létrehozásának folyamata: a szerződéskötést megelőző üzleti tárgyalások, szerződést keletkeztető nyilatkozatok megtétele. *(→ Szerződéskötés)*

b) A szerződés keletkezésétől a teljesítési határidőig terjedő szakasz: ez alatt megy végbe a teljesítéshez szükséges gazdasági tevékenység, pl. a termelés, beszerzés, de az is lehet, hogy pusztán az idő múlik, mint pl. a kölcsön átnyújtásától a visszafizetési határidőig; ebben az időszakban számos mozzanat lehet jogilag jelentős, vezethet pl. a szerződés módosítására vagy idő előtti megszűnésére.

c) A teljesítés szakasza: ez egészen hosszú ideig is tarthat a huzamos szerződési viszonyoknál; pl. míg a bérleti jogviszony tart, a bérbeadó folyamatosan teljesít.

d) A szerződésszegés szakasza: ebben a bekövetkezett szerződésszegés jogkövetkezményei lépnek működésbe. *(→ Szerződésszegés)*

E szakaszok közül *csak az első található meg minden esetben.* Az ún. „kézen-közön" vételnél a szerződéskötést nyomban követi a teljesítés (pl. a közértben való vásárlásnál), és a második szakasz elmarad vagy jelentéktelen. Bizonyos esetekben a teljesítés marad el vagy úgy, hogy a teljesítési határidőben beáll a szerződésszegési szakasz, vagy esetleg még a teljesítési határidő előtt, elállás folytán. Ha a teljesítés szerződésszerű, elmarad a negyedik szakasz.

8. A szerződés módosulása.

A szerződés módosulása különféle okokból következhet be. Így pl. a halál, ha nem szünteti meg a szerződést, alanyváltozást hoz létre; az elévülési idő eltelte megfosztja a szerződésből folyó jogosultságokat bírói érvényesíthetőségüktől; a szerződésszegésre vezető esemény vagy magatartás a szerződés tartalmában hoz létre változást stb. A szerződés módosulásának esetei között azonban vannak olyanok is, amelyekben a szerződés szándékolt módosítására kerül sor, éspedig:

a) a felek,

b) a bíróság vagy

c) jogszabály részéről (pl. hatósági árak megváltozása).

A szerződés módosulása változást hozhat létre a szerződés:

a) alanyaiban (engedmény, tartozásátvállalás, halál),

b) tartalmában (pl. egyezség, l. alább),

c) jogcímében (pl. a felek megállapodnak, hogy a jövőben a kötelezett bér helyett vételárrészleteket köteles fizetni),

d) kötelező erejének fokában (elévülés).

A *felek* akaratából keletkező szerződésmódosítás legfontosabb esete az *egyezség.* Egyezségről akkor van szó, ha a felek a szerződéssel kapcsolatban köztük felmerült vitát oly módon rendezik, hogy valamiben *kölcsönösen engednek egymásnak.* Ezáltal a szerződés módosul, változatlanul hagyva azokat a szerződési feltételeket, amelyekre az egyezség nem terjedt ki. Az egyezséggel rendezett kérdésekben azonban általában nem lehet az eredeti szerződésre visszatérni, mert ez az egyezséget értéktelenné tenné. Hivatkozni lehet azonban az egyezséggel szemben arra, hogy megtévesztés történt, továbbá arra is, hogy valótlannak bizonyult egy olyan tény, amelyet mindkét fél valónak tartott és az egyezség alapjául fogadott el.

A polgári törvénykönyv a *bíróságot* is feljogosítja a szerződés módosítására. Ez azonban csak szűk körben lehetséges. Ha ugyanis a bíróság módosítja a szerződés tartalmát, akkor voltaképpen olyan tartalmú szerződést hoz létre, amilyent a felek nem akartak, és amilyent jogszabály sem írt kötelezően elő. Ebben pedig az a veszély rejlik, hogy a szerződésekbe vetett bizalom gyengül. Ezért lehet a bíróságok szerződésmódosító jogkörét *csak kivételesen* elismerni. Erre a kivételes lehetőségre azonban szükség van, hogy a felek érdekeinek sérelme nélkül fenn lehessen tartani olyan szerződéseket, amelyek egyensúlya valamilyen módon felbomlott ugyan, de amelyek teljes felszámolása nem szükséges.

A bírói szerződésmódosítás általános szabálya szerint a módosításnak három feltétele van:

a) a bíróság csak olyan szerződéseket módosíthat, amelyekből *tartós* vagy *visszatérő*

szolgáltatások fakadnak (pl. bérlet); mégpedig akkor,

b) ha a szerződéskötés *után* olyan körülmény áll be, amely

c) arra vezet, hogy a szerződés változatlan tartalommal való fenntartása valamelyik fél *lényeges jogos* érdekét sérti.

9. Teljesítés.

A szerződés akkor tölti be rendeltetését, a jogosult szerződéssel biztosított érdekeinek a kielégítését, ha azt a jogszabályoknak és a szerződésnek mindenben megfelelően: a megszabott helyen, időben és módon, a megállapított mennyiségben, minőségben és választékban teljesítik. Ekkor a szeződés megszűnik.

a) A teljesítés *módjáról* a polgári törvénykönyv kimondja, hogy a felek a szerződés teljesítésében együttműködésre kötelesek. A kötelezettnek a szerződés teljesítése érdekében úgy kell eljárnia, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható, a jogosultnak pedig ugyanilyen módon elő kell segítenie a teljesítést. A jogosult köteles mielőbb meggyőződni arról, hogy a teljesítés megfelelő-e, és — eltekintve a mindennapi élet kis jelentőségű szerződéseitől — általában köteles nyugtát adni. Gyakran bizonyos előkészítő tevékenységre is szükség van a teljesítéshez (engedélyek beszerzése, okmányok kiállítása, munkaszervezés, fuvareszközökről gondoskodás stb.). A teljesítéssel kapcsolatos költségek a kötelezettet terhelik, a szolgáltatás átvételével, megvizsgálásával járó költségek pedig a jogosultat.

b) A teljesítés *helye* akkor, ha nem pénzteljesítésről van szó, és egyazon helységen belül kell teljesíteni (helyi teljesítés), a *kötelezett* lakhelye vagy telephelye (el kell menni a dologért). Ha a dolgot egy helységből egy másikba kell szállítani (helyközi teljesítés), akkor többféle megoldás lehetséges. Ha fuvarozó útján teljesítenek, akkor szocialista szervezetek között a teljesítés helye az a hely, ahová az árut szállítani kell, más esetekben az a hely, ahol az árut átadják a fuvarozónak. Ha a dolgot a kötelezett a saját fuvareszközével szállítja el, a teljesítési hely a jogosult lakhelye, telephelye, ha pedig a jogosult szállítja azt el a saját fuvareszközével, akkor a kötelezett lakhelye, telephelye. Szerelési, javítási munkák esetén a teljesítés helye természetesen az a hely, ahol a munkát el kell végezni, ha pedig a szolgáltatás tárgya a felek által ismert, jellegzetes helyen van, itt kell teljesíteni (például telkek vagy letétbe adott dolgok). Pénztartozást szocialista szervezetek közötti viszonyban rendszerint a bankszámlák közötti elszámolás rendszerében átutalással vagy a banknak adott beszedési megbízással teljesítik, más esetekben a pénzfizetés teljesítésének a helye a *jogosult* lakhelye, telephelye (el kell vinni vagy küldeni a pénzt).

A teljesítés helyének egyik legfontosabb jogi jelentősége abban áll, hogy ott száll át a kockázat — a dolog elpusztulásának, megrongálódásának a veszélye — a kötelezettről a jogosultra (l. köv. pontot is).

c) A teljesítés *idejéül* a szerződés megállapíthat egy meghatározott napot (határnap) vagy egy meghatározott időszakot (határidő). Úgy is meghatározhatják a felek a teljesítési időt, hogy a jogosultat feljogosítják a teljesítés esedékessé tételére (lehívás). Ha a felek a teljesítési időről nem rendelkeztek, a teljesítés és az elfogadás előkészítéséhez szükséges idő eltelte után a teljesítés nyomban esedékes. Az esedékesség mindezekben az esetekben visszterhes szerződéseknél csak akkor áll be, ha a teljesítést követelő fél a saját már esedékes teljesítését felajánlja. Az eredetileg megállapított teljesítési időnek későbbi időre való módosítása a *halasztás*. Pénztartozást a teljesítési idő előtt is lehet teljesíteni, más szolgáltatást azonban csak a másik fél hozzájárulásával.

A teljesítési idő elmulasztása a fél késedelmét vonja maga után, és a kockázatot a késedelmes félre hárítja.

d) Minőségileg akkor megfelelő a teljesítés, ha megfelel a törvényi és szerződési kellékeknek. Törvényi kellék általánosságban az, hogy a szolgáltatásnak alkalmasnak kell lennie arra a célra, amelyre az olyanfajta szolgáltatásokat használni szokták (ehhez járulhatnak más kötelező erejű szabályok, például olyan szabványok, amelyeknek kötelező erejük van), a kikötött szerződési kellékek pedig támasztanak további speciális követelményeket. Fajlagosan meghatározott dolgoknál (l. IV. 5. *d*) előfordul, hogy a szerződés nem határozza meg közelebbről a minőséget. Ilyenkor a forgalomban szokásos jó minőségű dolgokkal kell teljesíteni. Ezt a vételárhoz viszonyítva kell megállapítani: a kikötött vételár fejében elvárható legjobb minőségű dolgokkal kell teljesíteni.

e) A kötelezettnek joga vagy kötelezettsége lehet *bírói letétellel* teljesíteni, ha pénzt, értékpapírt vagy más okiratot kell szolgáltatnia. Jogosult erre például akkor, ha a jogosult lakhelyének tisztázása nehézségekbe ütközik, vagy ha a jogosult visszautasította a teljesítést (például a bérbeadó nem hajlandó átvenni a bért). Köteles bírói letétellel teljesíteni például, ha a követelést a jogosult tartozása fejében végrehajtási úton foglalták.

f) Ha a követelés és ellenkövetelés egynemű és lejárt (például az egyik fél bértartozás címén tartozik pénzzel a másiknak, a másik pedig vételártartozás címén tartozik az egyiknek pénzzel), akkor bármelyik fél *beszámíthatja* tartozását követelésébe, és — ha a két követelés nem egyforma — csak a különbözetet kell szolgáltatni. A beszámítás bizonyos korlátok alá esik: kártérítésre köteles személy az általa szándékosan okozott kár megtérítésére irányuló követeléssel szemben a saját követelését nem számíthatja be, nem kerülhet

sor beszámításra létfenntartást szolgáló követelésekkel (például tartásdíjjal) szemben stb.

10. A szerződés megszűnése.

A szerződés rendszerint a teljesítéssel szűnik meg, de megszűnhet a jogosult érdekkielégítése — a teljesítés — nélkül is.

a) A szerződés megszűnhet *az egyik fél vagy mindkét fél akaratából*, mégpedig vagy csak a *jövőre* vonatkozóan (például a bérbeadó felmondja a bérletet), vagy pedig *visszahatóan*, mintha a szerződést meg sem kötötték volna; ebben az esetben mindkét fél visszaadja a másiknak azt, amit a szerződés alapján kapott.

A feleknek azt a szerződését, amellyel szerződésüket a jövőre nézve szüntetik meg, *megszüntető szerződés*nek, amellyel visszaható hatállyal számolják fel, *felbontó szerződésnek* nevezik. Az az egyoldalú nyilatkozat, amellyel a szerződést a jövőre nézve szüntetik meg, a *felmondás*, amely szólhat azonnalra vagy meghatározott időre. Az az egyoldalú nyilatkozat, amellyel a szerződést visszaható hatállyal számolják fel, az *elállás*. Erre csak a jogszabályban vagy a szerződésben meghatározott okok miatt kerülhet sor (bizonyos szerződésfajtákban akkor, ha a jogosultnak a szolgáltatásra nincs szüksége; a szerződésszegés bizonyos eseteiben; ingyenes, továbbá bizalmi viszonyon alapuló szerződések — például kölcsön — körében a körülmények lényeges megváltozása, a bizalom súlyos megrendülése esetén, ha még nem teljesítettek).

b) A szerződés megszűnésére vezethet *hatósági határozat:* a kisajátítás például a bérleti és lakásbérleti szerződés megszűnésével jár, de a lakókat más bérleményhez kell juttatni. Kivételesen megszüntethet szerződést a *bíróság* is: a népgazdaság körében akkor, ha a kötelezettet szerződéskötési kötelezettség terhelte, egyébként pedig az eltartási és életjáradéki szerződések körében akkor, ha a felek közötti viszony súlyosan megromlott.

c) Valamelyik fél *halála* rendszerint nem szünteti meg a szerződést: az örökös megörökli a szerződési poziciót, ő lép az elhunyt helyébe. Ha azonban a kötelezett személyes eljárása elengedhetetlen, vagy a szolgáltatás kizárólag a jogosult személyes szükségleteinek fedezésére szolgált volna, a szerződés valamelyik fél halálával megszűnik (például a művészi alkotás elkészítésére irányuló szerződések a művész vagy a lefesteni, megmintázni vállalt személy halála esetén, a megbízás bármelyik fél halála esetén, a tartásra irányuló szerződések pedig az eltartott halála esetén).

11. A szerződés megerősítése és biztosítása.

Noha a szerződések teljesítésének kikényszerítéséhez állami kényszereszközök is rendelkezésre állnak, gyakori az a törekvés, hogy a jogosult esélyét arra, hogy a szerződési érdeke ki fog elégülni, még a teljesítési idő előtt megnöveljék.

Alapjában kétféle, a kötelezettben rejlő veszéllyel számolhat a jogosult: azzal, hogy a kötelezett nem lesz *hajlandó* teljesíteni, és hogy nem lesz *képes* teljesíteni. Az első esetben a jogosult szerződési pozícióját kell megerősíteni (a szerződés megerősítése), a másodikban előre gondoskodni kell a teljesítés fedezetének biztosításáról (a szerződési érdek kielégítésének biztosítása).

a) A szerződés *megerősítésére* szolgál a foglaló, a kötbér, a jogvesztés kikötése és a tartozáselismerés.

A *foglaló* a szerződés megkötésekor a szerződés megkötésének jeléül és a szerződés biztosítékául átadott pénzösszeg vagy más dolog. A foglaló a szerződés nemteljesítése esetére nyújt biztosítékot. Ha az hiúsította meg a szerződést, aki a foglalót adta, elveszti a foglalót, ha partnere, akkor ő a foglaló kétszeresét köteles a másik félnek megfizetni, vagyis köteles a foglalót visszaadni, és ugyanazt az összeget megfizetni. Ha a szerződés érvénytelen, ha annak meghiúsulását mindketten okozták vagy egyikük sem, a foglaló visszajár. A foglaló nem jogosítja fel a kötelezettet arra, hogy válasszon: teljesít-e vagy veszni hagyja a foglalót. A jogosult követelheti a foglalót meghaladó kárának megtérítését.

A *kötbér* a szerződés nem teljesítése, hibás vagy késedelmes teljesítése esetére kikötött pénzösszeg. A kötbér akkor jár, ha a szerződésszegés a kötelezettnek felróható. Késedelem és hibás teljesítés esetén a jogosult a kötbér mellett követelheti a teljesítést vagy a teljesítés hibáinak kijavítását is; a belföldi forgalomban minden esetben követelheti a kötbért meghaladó kárának a megfizetését. Ezért a kötbér minimálkártérítés: a kötbért a beállott kár bizonyítása nélkül is lehet követelni. Ez a sajátossága amellett, hogy a jogosult érdekeit kielégíti, hatékony *ösztönző* tényezőt kapcsol be. Ez vezette a jogalkotót arra, hogy a szocialista iparban és kereskedelemben a kötbért kötelezővé tegye; emellett kötelezően jár kötbér a fuvarozó késedelme esetén is.

Jogvesztés kikötése esetén a szerződésszegésért felelős elveszít valamely jogot vagy kedvezményt, amely őt a szerződés alapján megilletné (például azt a jogát, hogy a vételárat részletekben fizesse meg).

A *tartozáselismerés* a jogosult perbeli helyzetét javítja meg. Ha valaki elismeri, hogy tartozik, a jogosultnak általában csupán a tartozáselismerés tényét kell bizonyítania ahhoz, hogy a követelést a bíróság a javára megítélje.

b) A szerződési érdek kielégítésének *biztosítása* az ellen nyújt védelmet, hogy a kötelezettnek nincs vagyoni ereje a teljesítéshez, hogy a kielégítési alapot ajándékozással elvonja, vagy hogy a jogosultnak más jogosultakkal kell versengenie azért, hogy követeléséhez hozzájusson. Ezeket a veszélyeket biztosítékadással lehet elkerülni, vagyis a szerződési érdek kielégítését biztosító vagyonérték lekö-

tésével. A biztosítékadás lehet *dologi* (zálogjog és óvadék) és lehet *személyi* (kezesség).

A *zálogjog* a jogosultnak az erre a célra lekötött dolgon vagy jogon — a zálogtárgyon — abszolút hatállyal és más jogosultakat megelőzően kielégítési jogot biztosít arra az esetre, ha a kötelezett a szolgáltatást nem teljesíti. Az abszolút hatály azt jelenti, hogy a zálogjog mindenkivel szemben hatályos. Ha például a kötelezett a zálogtárgyat eladja, akkor ő ugyan továbbra is köteles lesz a szerződést teljesíteni (személyes kötelezett), de a zálogtárgy vevője is köteles lesz eltűrni, hogy a zálogtárgyat a törvényben megszabott módon értékesítsék, és a befolyó vételárból a jogosult a követelését kielégíthesse (dologi kötelezett). Hogy a vevőket ne lehessen kijátszani, a zálogjog fennállását felismerhetővé kell tenni. Ezért az ingó zálogtárgyat át kell adni a jogosultnak (kézizálog), az ingatlanon alapított zálogjogot pedig be kell jegyezni az ingatlannyilvántartásba (jelzálog). Ezenkívül átruházható követeléseken is lehet zálogjogot szerezni; ilyenkor az elzálogosított követelés kötelezettjét kell értesíteni a zálogjogról.

Az *óvadék* pénz, takarékbetétkönyv vagy értékpapír átadása a jogosultnak valamely jogviszonyból folyó követelésének biztosítása végett. A zálogjogtól egyfelől abban tér el, hogy nincs abszolút hatálya, másfelől abban, hogy szerződésszegés esetén a jogosult minden további eljárás nélkül kielégítheti igényét az óvadékból, és a kötelezettnek kell perelnie, ha a jogosult eljárását jogtalannak tartja. Ha nincs ok az óvadék megtartására, a jogviszony megszűnésekor azt vissza kell adni.

Ha valaki *kezességet* vállal, egész vagyonával helyt kell állnia a kötelezett tartozásáért. A kezesi szerződést a kezes a jogosulttal köti meg (például a hitelt igénybe vevő házastársa az OTP-vel). Arra nézve, hogy a kezes fizetési kötelezettsége mikor áll be, kétféle megoldás van. A fő szabály az, hogy csak akkor, ha az eredeti kötelezetten — a „főadós"-on — a tartozást nem lehetett behajtani (egyszerű kezesség). Kivételesen azonban a kezes fizetési kötelezettsége már akkor beáll, amikor a teljesítési határidő eltelt, és a kötelezett nem fizetett; ez például a helyzet bankkezesség esetén (készfizető kezesség).

Irodalom: *Eörsi* Gyula: A tervszerződések. Bp. 1957.; *Vékás* Lajos: A szerződési rendszer fejlődési szempontjai. Bp. 1977.

Agarkov, M. M.: Objazatelsztvo po szovjetszkomu grazsdanszkomu pravu. Moszkva, 1940.; *Czachórski*, W.: Zobowiazania zarys wykladu. Warszawa, 1974.; *Halfina*, R. O.: Dogovor v anglijszkom prave. Moszkva, 1959.; *Joffe*, O. Sz.: Plan i dogovor v szocialisztikcseszkom hozjajsztve. Moszkva, 1971.; Objazatelnoe pravo. Moszkva, 1975.; *Ionașcu*, T.—*Barasch*, E.: Teoria generală a contractelor economice. Vol. 1—2. 1963—1965. București.; *Novickij*, I. B. — *Lunc*, L. A.: Obscsee ucsenije ob objazatelsztve. Moszkva, 1950.

Anson, W. R.—*Guest*, A. G.: Anson's principles of the English law of contract. 23. ed. Oxford, 1964.; *Corbin*, A. L.: Contracts. St. Paul, Minn. 1963.; *Esser*, L.: Schuldrecht. Bd. 1—2. 4. Aufl. Karlsruhe, 1970—1971.; *Guhl*, T.: Das schweizerische Obligationsrecht. 5. Aufl. Zürich, 1956.; *Larenz*, K.: Lehrbuch des Schuldrechts. Bd. 1—2. 10. Aufl. München, 1970—1972.; *Rabel*, E.: Das Recht des Warenkaufs. Bd. 1. Berlin—Leipzig, 1936.; Sur les notions du contract. Archives de Philosophie du Droit XIII. 1968.; *Treitel*, G. H.: The law of contract. 3. ed. London, 1970.; lásd még: Polgári jog, irod.

Eörsi Gyula

SZERZŐDÉS A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN: I. Bevezetés (1550.) — II. A jogszabályválasztás joga (1551.) — III. A szerződésre irányadó jog a felek választásának hiányában (1553.)

I. Bevezetés. 1. A kollízió problémái 2. Kísérletek a kollízió kikapcsolására.

1. A kollízió problémái.

Általános vélemény, hogy nincs még egy területe a nemzetközi magánjognak, ahol olyan sok lenne a probléma és a bizonytalanság, mint a szerződéseknél. Az okok kézenfekvőek. Míg a nemzetközi magánjog más területein az évszázadok során kialakulhattak olyan kapcsolóelvek, amelyek legalább az alkalmazandó jog tekintetében mutatnak irányt (például a károkozásnál a lex loci delicti, a dologi jogban a lex rei sitae), addig a szerződéseknél éppen a szóba jöhető kapcsolóelvek nagy száma okozza a legfőbb problémát. A szerződés természeténél fogva megállapodást tételez fel a felek között, amelynek során vagy történik utalás az alkalmazni kívánt jogra vagy sem, márpedig utóbbi esetben a szerződések sokfélesége, elemeinek rendkívül szerteágazó, sok különböző tényezőhöz kapcsolható volta miatt nem rendelkezünk olyan egyetlen kapcsolóelvvel, amely jogválasztás hiányában uralná a jogviszonyt. Ez azonban a problémakörnek csak az egyik oldala, mert az is vitatott, hogy a feleknek egyáltalán van-e joguk idegen jog alkalmazását előírni, illetve hogy egy ilyen kikötés mennyire köti az eljáró bíróságot. *(→Kollíziós jog)* Az idegen jogra történő utalásból származó nehézségek pedig csak ez után következnek. Nem hiába nevezte *Raape* „sötétségbe való ugrásnak" ezt a lépést.

2. Kísérletek a kollízió kikapcsolására.

Rabel a második világháború előtt még írhatott arról, hogy a világkereskedelem szerződési blankettáival és szerződési feltételeivel a nemzetközi magánjog mellett megteremtette saját jogát, ma azonban inkább úgy fogalmazunk, hogy a nemzetközi magánjog a

hagyományos kollíziós szabályrendszer mellett kibővül a direkt szabályozás termékeivel. *(→Nemzetközi magánjog)* A kettő ti. nem választható el egymástól, mert jóllehet a cél a kollíziós szabályok háttérbe szorítása, ez eddig még nem sikerült, és valószínűleg nagyon hosszú ideig nem is fog sikerülni. Akkor, amikor a felek olyan szerződést kötnek, amelyben minden részletet igyekeznek a legaprólékosabban szabályozni *(önszabályozó szerződés)*, a szándékuk arra irányul, hogy a kollíziót kikerüljék, pedig a leggondosabban fogalmazott szerződés teljesítése során is előfordulhatnak olyan problémák, amelyekre a megállapodás nem terjedt ki, mert a szerződés megkötésekor nem voltak előre láthatóak. Ilyen esetben különösen nehéz megtalálni azt a jogrendszert, amely szerint a vitát el kell dönteni. Lényegében ugyanez vonatkozik a blankettaszerződések *(adhéziós szerződések)* csoportjára is, amelyek egyébként az önszabályozó szerződések egyik fajtájának is tekinthetők. *Vischer* mutatott rá, hogy mennyire csalóka a blankettaszerződéseknél a kollízió kikapcsolásáról beszélni, mert egyrészt az áruforgalomnak csak egy — bár kétségtelenül jelentős — része bonyolódik ilyen módon, másrészt rendszerint nem tartalmaznak olyan rendelkezéseket, amelyek a szerződés lebonyolódásának atipikus zavaraira adnak orvoslást. Végül a blankettaszerződéseknek nincs jogszabályi ereje, és ezért mindazokat a kérdéseket, amelyeket az adott jogrendszerben kogens szabályokkal rendeznek, a blankettaszerződések a jogrendszertől eltérően nem szabályozhatják.

Szemben a blankettaszerződésekkel az *általános üzleti feltételek* a szerződésnek csak egy részét rendezik. Az egyes országok joggyakorlata ugyan eltérő a tekintetben, hogy az általános üzleti feltételek érvényes alkalmazása milyen körülmények között lehetséges, de általában megkívánják a szerződésben a feltételekre történő utalást, sőt több jog a felek kifejezett egyetértését írja elő. Az általános üzleti feltételek éppen úgy, mint a blankettaszerződések *nem kapcsolják ki a kollíziós szabályokat*, bár kétségtelen, hogy jelentősen egyszerűsítik a szerződések kialakítását. Ugyanakkor a gazdaságilag erősebb fél számára, ha a saját maga által kidolgozott blankettaszerződések vagy üzleti feltételek alapján szerződik, igen előnyös pozíciót jelent. Éppen ezt kívánják kiküszöbölni az olyan szerződési feltételek, illetve mintaszerződések segítségével, amelyeket nemzetközi szervezetekben dolgoznak ki. Ezen a téren az *ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának* tevékenysége különösen jelentős.

A *nemzetközi szokás*ok (usance), amelyek a gazdasági forgalomban megszokottan ismétlődő és meghatározott kifejezésekkel vagy rövidítésekkel jelzett szerződési kikötések *(Világhy)*, a direkt szabályozás egy magasabb fokát jelentik, legalábbis az olyan szokások tekintetében, amelyek tartalmát sikerült pontosan meghatározni és egységesíteni. Ezek közül a legfontosabbakat, az *Incoterms 1953* elnevezésű szokásjoggyűjtemény foglalja magában. A szokások jelentőségét jelzi, hogy például a Hágai Egységes Vételi Törvény az általánosan alkalmazott kereskedelmi szokásokat még akkor is alkalmazni rendeli, ha a felek arra hallgatólagosan sem utaltak. Másrészt viszont, mint arra *Eörsi* felhívta a figyelmet, a kereskedelmi szokások bizonyos területeken visszaszorulnak, és elsősorban a kisebb helyi vállalatok gyakorlatában fordulnak elő. A nagyvállalatok birodalmában a már említett adhéziós szerződések dominálnak.

A direkt szabályozás fontos csoportját alkotják a *nemzetközi egyezmények*. A szerződések terén ezek közül kettőt emelünk ki, az egyik a KGST-országok által kötött *Általános Szállítási Feltételek* (ÁSZF), a másik az 1964-ben aláírt és 1972-ben hatályba lépett *Hágai Egységes Vételi Törvény*. *(→Jogegységesítés a KGST-n belül)* Ezek az egyezmények a nemzetközi adásvétel autonóm szabályozását nyújtják, és a kollíziós szabályok kikapcsolása terén az eddigi legnagyobb eredményt érték el. Az ÁSZF azonban csak regionális jellegű, a Hágai egyezményt pedig, bár univerzális jelleggel készült, nagyon kevés állam ratifikálta ahhoz, hogy a gyakorlatban is komoly jelentősége legyen.

II. A jogszabályválasztás joga. 1. A jogszabályválasztás tartalma (kollíziós jogi és anyagi jogi elmélet). 2. A jogszabályválasztás terjedelme (korlátlan vagy korlátozott autonómia). 3. A jogszabályválasztás határai.

1. A jogszabályválasztás tartalma (kollíziós jogi és anyagi jogi elmélet).

A nemzetközi magánjog nagy problémája, hogy a szerződésekre *milyen jog* alkalmazandó. A kérdés itt rögtön ketté is ágazik, mert más a helyzet, ha a felek megegyeztek valamely jog alkalmazásában, és megint más, ha erre nem került sor.

A különböző jogrendszerek általában biztosítják a feleknek azt a lehetőséget, hogy nemzetközi elemet tartalmazó szerződéseiket valamely *idegen jognak alávessék*. Jóllehet már a 16. században élt francia jogtudós, *Dumoulin* kidolgozta az akarati autonómia elméletét, amelynek az a lényege, hogy a szerződésekre általában a felek által kikötött jogot kell alkalmazni, ahhoz, hogy a felek jogválasztási jogát általánosan elismerjék, bizonyos gazdasági feltételekre is szükség volt, és ezek csak a 19. században valósultak meg. Ahogy *Cheshire* megfogalmazta, az angol jogban a felek akarati autonómiájának eredete a viktoriánus bírák hűsége a laissez-faire benthami dogmájához.

A viták a 20. század elejétől elsősorban már nem akörül folytak, hogy lehet-e idegen

jogot kikötni a szerződésben, hanem, hogy egy ilyen választás valójában mit is jelent. A kérdés azért jelentős, mert mint arra *Szászy* rámutatott, a nemzetközi magánjogi szerződésekkel kapcsolatos problémák többségének szempontjából meghatározó az e kérdésekben kialakított álláspont. Lényegében két fő nézet csatázik egymással: a *kollíziós jogi* és az *anyagi jogi* elmélet. Hozzájuk csatlakozik harmadikként *Batiffol lokalizációs* elmélete, amely az általános felfogással szemben nem tartja a fórumra kötelezőnek a felek jogválasztását.

A *kollíziós jogi* elmélet a felek jogszabályválasztó jogát kiterjesztően értelmezi és kollíziós természetűnek fogja fel. Ez azt jelenti, hogy a feleknek az alkalmazandó jogra vonatkozó döntését kollíziós jogi kapcsolóelvnek tartja, amely meghatározza a jogviszony egészét uraló jogot. E szerint az elmélet szerint a felek a tárgyi jog felhatalmazása alapján szerződésüket a kikötött jog uralma alá helyezik.

Az *anyagi jogi* elmélet a felek jogszabályválasztó jogát megszorítóan értelmezi, és a választást ugyanolyan szerződéses rendelkezésnek tartja, mint az ügylet lebonyolításával kapcsolatos többi kikötést. Ebből következik, hogy a felek csak egy adott jogrendszer keretei között választhatnak jogot, alakíthatják ki szerződéseiket, azaz csak a diszpozitív szabályoktól térhetnek el, de a kogens rendelkezésekhez kötve vannak.

A két elmélet közötti fő eltérés abban rejlik, hogy míg az előbbi a nemzetközi magánjogi normát diszpozitív jellegű szabálynak fogja fel, amelynek alkalmazását a felek kizárhatják, addig az utóbbi kogens jellegű szabálynak, amelytől a felek nem térhetnek el. A kollíziós jogi elmélet szerint — mondja *Szászy* — az alkalmazandó jog meghatározása a felek kezében van, az anyagi jogi elmélet szerint a törvényhozó kezében. Más szóval ez annyit jelent, hogy az *anyagi jogi* elmélet a diszpozitív szabályok területére szorítja a felek jogszabályválasztó jogának érvényesülését, következésképpen a szerződés anyagi érvényességét, amelyet kogens szabályok rendeznek, nem a kikötött jog, hanem a felek hallgatása esetén irányadó jog alapján kell elbírálni. Ezzel szemben a *kollíziós* jogi elmélet értelmében a jogszabályválasztás a választott jog egészére terjed ki, tehát a kogens szabályokra is.

A *lokalizációs* elmélet alapján a feleket nem illeti meg a jogszabályválasztás joga. Egy ilyen értelmű megállapodás nem több, mint a jogügylet helyhez kötése (lokalizálása). A bíróra kötelező jogot kizárólag a törvény jelölheti ki, a felek nem. Csak abban állapodhatnak meg, hogy ügyletüket „francia", „német" vagy „angol" természetűnek tekintik, és ez a megállapodás az egyike lesz azon elemeknek, amelyeket a bíró a jog megválasztásakor mérlegel.

A *tőkés jogrendszerek* többségében a *kollíziós* jogi elmélet dominál. Ez hosszabb történeti fejlődés eredménye, amelynek során fontos szerepet játszottak forgalombiztonsági szempontok, az ti., hogy a felek már a szerződés megkötésekor tisztában lehessenek az alkalmazásra kerülő joggal, illetve annak következményeivel. Az egyes országokban nagy időbeli eltéréssel jutottak el ennek az elvnek az alkalmazásához. (Angliában például már a 18. század második felében Lord *Mansfield* hozott ilyen értelmű ítéleteket, ugyanakkor Franciaországban csak a 20. század elején születtek kollíziós jogi elméletet tükröző döntések.) Lényegében a 19. század második fele hozta meg az áttörést, az elméletben az olasz *Mancini*, a törvényalkotásban az 1865. évi olasz Codice civile jóvoltából.

A *szocialista jogok* inkább a kollíziós jogi elméletet fogadják el, azonban bizonyos módosításokkal. Amint azt a magyar nemzetközi magánjogi törvény tervezetének indokolása kifejti, a feleket a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokat lebonyolító szerződésekben nem valamilyen tételes jogi szabálytól független, nem valamilyen a priori, mintegy természetjogként jelentkező elv alapján illeti meg jogválasztás, hanem a rájuk egyébként irányadó tételes jogi rendelkezések teszik lehetővé azt, hogy ebben a körben nagyobb lehetőségük legyen, mint a belső jogban, ahol a felek a diszpozitív szabályok engedte kereteken belül alakíthatják a törvénytől függetlenül szerződésüket, de a kogens szabályokhoz kötve vannak, és természetesen nem választhatnak jogot sem. A nemzetközi elemet tartalmazó szerződéseknél a jogválasztást a belső jog szabálya biztosítja. A jogválasztás önmagában nem kollíziós jogi és nem is pusztán anyagi jogi szabály, mert emögött mindig lennie kell egy belső, tételes jogi felhatalmazásnak arra, hogy milyen terjedelemben és milyen körülmények között van jogválasztás. A kollíziós szabály ebben a mögöttes jogban van, amely megadja a lehetőséget, hogy a szerződésre választott jogot kössenek ki. *(→ Kollíziós jog)*

2. A jogszabályválasztás terjedelme (korlátlan vagy korlátozott autonómia).

Az előző pontban vázolt kérdéssel szorosan összefüggő probléma a jogszabályválasztás terjedelme, vagyis az, hogy választhatnak-e a felek tetszésük szerint jogot, vagy korlátozva vannak, és csak olyan jog mellett dönthetnek, amely szerződésükkel valamilyen kapcsolatban van.

Erre a kérdésre mindig a *lex fori*, az eljáró fórum joga ad választ. Az elméletben ezzel kapcsolatban két szélsőséges nézet áll egymással szemben. Az egyik oldalon a *korlátlan jogszabályválasztás* elvét hirdetik. Ehhez egyetlen előfeltételre van szükség, nevezetesen, hogy a szerződés nemzetközi legyen. E nézet képviselői a kereskedelem igényeire hivatkoznak, nevezetesen arra, hogy a felek vannak leginkább abban a helyzetben, hogy megválasszák a szerződé-

sükre alkalmazandó jogot *(Wolff)*. A másik oldalon a választott jognak a konkrét szerződéssel való területi *kapcsolatát* kívánják meg. Itt csak utalunk *Batiffol* már említett lokalizációs elméletére, amely a jogszabályválasztást lényegében kizárja, és a bírót nem köti a felek akaratához, amennyiben más, objektív tényezők a jogszabályválasztást nem igazolják. Ez az elmélet a felek autonómiájában lényegében csak eszközt lát, amely a szerződés *„súlypontjának"* megtalálásában segít. Ahogy *Cheshire* megfogalmazta, a felek a bíró segítői, csupán ahhoz van joguk, hogy a lokalizáló elemeket megválasszák.

E két szélsőséges nézet között természetesen egy sor olyan álláspont található, amely a felek jogszabályválasztását többé-kevésbé korlátozza, anélkül azonban, hogy területi összefüggést kívánna meg. Az elhatároló ismérv itt sokkal inkább *szubjektív* természetű. Ilyen például az, hogy a választás megengedett, ha az *jóhiszeműen* történt. Ezt az elvet fogalmazta meg például az *angol bíróság* a híres „Vita-Food" esetben (1939). Ennek az elméletnek a gyengesége éppen a szubjektív kritérium alkalmazásában rejlik. Különösen a svájci gyakorlatban és elméletben *(Vischer)* elterjedt nézet szerint a jogválasztás akkor is megengedett, ha területi kapcsolat ugyan nem áll fenn a választott jog és a konkrét szerződés között, de *gazdasági* igen. A „gazdasági kapcsolat" elég tágan értelmezett, például a választás akkor is megengedett, ha a szóban forgó szerződésre egy olyan jogot kötnek ki, amelyet az adott ügylettípusra általában alkalmazni szoktak (például tengeri biztosításnál az angol jog).

Ami a *nemzetközi egyezményeket* illeti, az 1955. évi Hágai Kollíziósjogi Egyezmény a korlátlan autonómia elvére helyezkedett. Ezzel szemben az 1940. évi Montevideói Egyezmény taxatíve sorolja fel az alkalmazható kapcsolóelveket.

A *szocialista* országokban a jogtudomány az ötvenes évek végén még erősen hajlott a korlátozott autonómia felé *(Réczei)*. Az 1948. évi csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény pl. kimondta, hogy a felek a közöttük fennálló jogviszonyt alárendelik egy általuk meghatározott jognak, amennyiben ez a jogviszony a választott joggal „jelentős" kapcsolatban van. A hatvanas évek elején változás figyelhető meg ezen a téren. Az 1963. évi új csehszlovák törvény már elfogadta a felek szabad jogszabályválasztásának elvét. Ugyanezen az álláspontón van a szovjet polgári törvényhozás Alapjainak vonatkozó szabálya és a magyar jog is. A korlátozott autonómia mellett döntött viszont a lengyel jogalkotás az 1965-ben közzétett nemzetközi magánjogi törvényben. (Ennek az álláspontnak Lengyelországban erős hagyományai vannak, mert az 1926-os törvény is ezt a megoldást választotta.)

3. A jogszabályválasztás határai.

Függetlenül attól, hogy a felek autonómiája korlátlan-e vagy sem, minden jogrendszer ismer további korlátokat, amelyek segítségével meghatározza, hogy melyek azok a kérdések, amelyekre nem terjed ki a felek választási joga. Ezek általában a következők: a szerződő felek jog- és cselekvőképessége, a szerződés alaki érvényessége, a fórum közrendjébe ütköző szabályok és a fórum imperatív szabályai, valamint a kötelmi ügyletekhez kapcsolódó dologi jogi hatások. Ezekben a kérdésekben nem a lex obligationis, a kötelem joga, hanem egyéb nemzetközi magánjogi kapcsolóelvek lesznek irányadók.

A szerződő felek *jog- és cselekvőképességéről* általában a felek *hazai joga* dönt, bár ez nem feltétlen érvényességű szabály. Az angol bíróság például egy izben helyt adott a svájci felperes keresetének, holott az angol alperes csak a svájci jog szerint volt nagykorú, de hazai joga szerint még nem, és eszerint nem szerződhetett volna érvényesen *(Cheshire)*.

Idetartozik a jogi személyek jogképességének elbírálása is, amelyre vagy a *székhely joga* vagy az *üzleti tevékenység gyakorlásának helye* szerinti jog lesz irányadó.

A szerződés alaki érvényességét általában a szerződéskötés helyének joga *(lex loci contractus)* bírálja el. Ezt az elvet különösen az angol, az amerikai és a francia bírói gyakorlat alkalmazza következetesen. Ugyanakkor számos országban — mint *Réczei* írja — olyan álláspont alakult ki, hogy ha a szerződéskötés helyének joga nem azonos a kötelem jogával, a jog általában megelégszik azzal, ha a létrejött szerződés legalább azoknak az alakiságoknak felel meg, amelyeket a kötelem joga előír. Ezt az álláspontot foglalja el a magyar jog is.

Általános vélemény, hogy a fórum *közrendjébe* (ordre public) ütköző szabályokat nem lehet alkalmazni, másrészt a bírónak feltétlenül figyelemmel kell lennie hazája *imperatív* szabályaira.

A *kötelmi szerződés dologi jogi hatásaira* a dolog fekvése helyének joga *(lex rei sitae)* irányadó. *(→ Kollíziós jog)*

III. A szerződésre irányadó jog a felek választásának hiányában 1. A megoldás két útja. 2. A felek akaratának vizsgálata. 3. Az objektív megközelítés tana. 4. A kapcsolóelvek. 5. Többlépcsős megoldások.

1. A megoldás két útja.

A nemzetközi gazdasági szerződések jelentős részénél a *felek nem kötnek ki jogot*. A jogválasztás elmaradása a bíróságokat sokkal nehezebb helyzetbe hozza, mintha azt kellene elbírálniuk, hogy érvényes-e a jogválasztás vagy sem. Az elméletben és a gyakorlatban lényegében kétféle megoldás alakult ki. Az egyik a *felek* létező (vagy nem létező) *akaratát*

kutatja, és azt próbálja eldönteni, hogy milyen jogot választottak volna, ha a jogválasztásban való megegyezés megtörtént volna. A másik a nemzetközi magánjog egy vagy több *kapcsolóelvét* hívja segítségül, és ezek alapján határozza meg a szerződésre irányadó jogot. Itt ismét polarizált elméleti nézetekről van szó, amelyek tisztán viszonylag ritkán érvényesülnek a gyakorlatban. A gyakorlatias megoldást az ún. *többlépcsős megoldások* adják. Ezek először a felek akaratát vizsgálják, majd ha ez nem nyújt elég támpontot, valamelyik kapcsolóelvet alkalmazzák.

2. A felek akaratának vizsgálata.

Ha a szerződés nem tartalmaz kifejezett jogválasztást, a fórum először azt vizsgálja, hogy van-e erre vonatkozó *hallgatólagos* megegyezés. Általános vélemény, hogy a hallgatólagos jogválasztás a szerződésben kifejezett jogválasztással egyenrangú. A hallgatólagos jogválasztás elfogadásának feltétele, hogy a szerződés tartalmából és az egyéb körülményekből a felek egybevágó akarata megállapítható legyen. Az NSZK és Svájc joggyakorlatában például hallgatólagos jogválasztásként értékelik többek között, ha a szerződésben a teljesítési hely bírósága kerül eljáró fórumként megjelölésre, vagy ha a szerződés olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyek kizárólag egy meghatározott jogra jellemzőek. *(Reithmann, Vischer.)*

A hallgatólagos jogválasztás tehát feltételezi a felek jogválasztó akaratát; a bírónak csak az a dolga, hogy a szerződéses rendelkezések és más körülmények alapján megkeresse, *értelmezze* a felek szándékát. Így azt mondhatjuk, hogy az értelmezett akarat *valóságos akarat*, amelynek megállapítása *ténykérdés*.

A hallgatólagos jogválasztást nem minden esetben lehet értelmezni: vannak esetek, amikor csak a *vélelem* segíthet. Az értelmezett és a vélelmezett akarat között nem minden szerző tesz különbséget. *Réczei* azonban joggal mutat rá, hogy míg az értelmezés a valósághoz van kötve, addig a vélelem a valószínűséghez. Az értelmezés alapja ugyan bármilyen körülmény lehet, de célja nem más, mint a valóságos akarat feltárása. Ha ez lehetetlen, az értelmezés nem alkalmazható. A vélelem viszont esetleg pótolja a valóságot. A bíró a vélelem alapján nem feltétlenül arra az eredményre jut, ami a felek szándéka volt, ezért a vélelmezett akarat használatának helyessége kétséges.

A vélelmezett akaratnál még lehet jogválasztásról beszélni, csak ennek tartalmát vélelemmel állapítják meg. Ismeretes azonban a nemzetközi magánjogban a felek *feltételezett* (hipotetikus) akaratának megállapítása is, amikor arról van szó, hogy nincs jogválasztás, a felek szándéka erre nem terjedt ki, helyettük azonban a bíróság megállapítja, hogy a felek milyen jogot választottak volna, ha erre gondoltak volna. Ez a megoldás ismert az *angol* jogban, és egyes szerzők *(Cheshire,* de részben *Graveson* és *Wolff* is) helyeslik alkalmazását. Kétségtelen azonban, hogy az angol jogban erős törekvés tapasztalható — elsősorban *Westlake* nyomán —, hogy a feltételezett akaratot felváltsák egy, a szerződéssel kapcsolatos összes tényt megvizsgáló és mérlegelő, az észszerűséget *(Graveson)* kutató eljárással. Valójában, mint *Wolff* megjegyzi, a két álláspont közel van egymáshoz, hiszen ha a bíróság azt kutatja, hogy mi lehetett volna a felek akarata, akkor az ésszerűség szempontját figyelembe véve dönt, és keresi meg a szerződés „saját jogát" (the proper law of the contract).

A feltételezett akarat igazi hazája a *német* jogtudomány, és a korábbi bírói gyakorlat széles körben alkalmazta is. A második világháború után itt is tért nyert a szerződés összes körülményeinek vizsgálata *(Reithmann)*.

3. Az objektív megközelítés tana.

Mint láttuk, még a feltételezett akaratot leginkább kutató két jogban, az angolban és a németben is erősen elterjedt az objektív megközelítés elmélete, amely szerint elsősorban nem a felek szándéka kutatandó, hanem az, hogy az adott tényállás *melyik jogrendszerrel van a legszorosabb kapcsolatban*. Ennek vizsgálata során mérlegelni kell az egész szerződést, annak összes körülményeit, gazdasági hátterét stb. Az elméletben különböző nézetek alakultak ki arra vonatkozóan, hogy ez a legszorosabb kapcsolat ténylegesen mit jelent. Az egyik nézet a szerződés *területi* kapcsolatait kutatja (a II. 1. pontban már szó volt a lokalizációs elméletről), egy másik a szerződés *súlypontját* keresi (ezt az elméletet a német jogtudomány *Gierke* nevéhez fűzi), a jelenlegi német bírói gyakorlat az *„érdekek tisztán objektív alapon történő mérlegelését"* alkalmazza *(Reithmann)*, a svájci joggyakorlat 1945 óta meglehetősen következetesen a *szerződésre jellemző szolgáltatás* jogát használja (az elméletben *Schnitzer*).

4. A kapcsolóelvek.

Az előző pontban említett elméletek önmagukban nem alkalmazhatók. Lényegében mindegyikük valamilyen módon tapad a klasszikus kapcsolóelvekhez, amelyek megteremtik a konkrét kapcsolatot a vizsgált szerződés és az alkalmazandó jog között.

A *szerződéskötés helyének* törvénye (lex loci contractus). Ez az elv korábban széles körben került alkalmazásra, használata azonban számos problémát vetett fel. Egyrészt a szerződéseket gyakran nem személyesen kötik, hanem levélben, telefonon vagy telex segítségével, és ilyenkor a szerződéskötés helyét nehéz meghatározni. Másrészt a szerződéskötés helyének ma már messze nincs olyan jelentősége, mint például a középkorban, amikor egyes híres vásárokon kötött szerződésekre a kereskedők univerzális jogát lehetett alkalmazni *(Wolff)*. Ma, amikor jelentősége erősen csökkent, a kiállításokon, vásárokon és a tőzsdé-

ken kötött ügyleteknél jut szerephez. Vannak azonban országok, ahol a jogszabály alapján még mindig széles körben alkalmazzák, többek között Olaszország, Portugália, Japán stb. Ezt az elvet fogadja el a szovjet szabályozás is.

A teljesítés vagy a fizetés helyének törvénye (lex loci executionis vagy solutionis). Az egyik legrégibb és talán a legelterjedtebb kapcsolóelv. A modern nemzetközi magánjogban *Savigny* helyezte előtérbe. Az angol bírói gyakorlat is erősen preferálja, annak az elvnek a hangoztatásával, hogy a szerződés végső célja a teljesítés, ezért a teljesítési hely a szerződés súlypontja *(Wolff)*. Problémát legfeljebb az jelent, ha a felek eltérő helyen kötelesek teljesíteni. A svájci bírói gyakorlat az így támadt nehézséget úgy oldja meg, hogy a konkrét ügyletre *jellemző szolgáltatás* teljesítési helyét jelöli ki. A megoldás kétségtelenül ötletes, és azt a magyar nemzetközi magánjog is felhasználja. Egy másik megoldás, amit a német gyakorlat ismer, hogy a különböző helyeken történő teljesítésre a megfelelő országok joga lesz irányadó *(Kegel)*, ez azonban könnyen megbonthatja a szerződés egyensúlyát.

Az eladó joga (lex venditoris). Ez a kapcsolóelv különösen az elmúlt időszakban került előtérbe; például az 1963. évi csehszlovák, az 1964. évi albán, az 1965. évi lengyel törvény és az 1955. évi Hágai Kollíziósjogi Egyezmény egyaránt ezen az alapon áll. Ugyancsak az eladó jogát rendeli alkalmazni az ÁSZF is az Általános Szállítási Feltételekben nem szabályozott kérdésekre. Előnye, hogy meghatározása egyszerű. *Wolff* szerint elterjedését a nagy ipari és kereskedelmi vállalatok blankettaszerződéseinek köszönheti, ahol az eladói pozícióban levő és a feltételeket érdekeik szerint alakító vállalatok saját telephelyük jogát kötik ki. Ez gyakran az eladó működési helye jogának a kikötését jelenti, ami már korábban is ismert volt. Bizonyos foglalkozások (orvos, ügyvéd), illetve üzletágak (biztosítási társaságok, bankok) esetén a szerződésekben következetesen a működési hely (telephely) jogát kötik ki.

Az állampolgárság vagy a lakóhely joga. A kötelmi jogban ennek a kapcsolóelvnek csak bizonyos országokban van jelentősége, nevezetesen az NSZK-ban és Olaszországban, ahol, ha a szerződő felek ugyanazon állam polgárai, szerződésükre saját jogukat kell alkalmazni. A német gyakorlat ezt az elvet ma már kevéssé és erős megszorításokkal alkalmazza *(Reithmann)*. Az angol jogban semmiféle jelentősége nincsen *(Wolff)*.

Az eljáró fórum joga (lex fori). A nemzetközi magánjog fejlődésének korai szakaszában a qui eligit iudicem, eligit ius elve uralkodott: az eljáró bíróság a saját jogát alkalmazta. A felek akarati autonómiájának megjelenésével ez az elv csak annyiban szorult vissza, hogy a felek jogválasztása esetén a bíróság a felek akaratához bizonyos kivételektől eltekintve kötve van. Ha azonban nincs jogszabályválasztás, de a felek a fórumban megegyeztek, akkor nagyon erősen utaltak arra, hogy ezzel a bíróság jogának alkalmazását fogadják el. A német gyakorlat azzal támasztja alá ezt az elvet, hogy a bíróságok legjobban saját jogukat tudják alkalmazni *(Reithmann)*. Ezzel szemben az Egyesült Államok Legfelső Bíróságának egy döntése szerint alkotmányellenes egy állam részéről, ha a saját jogának alkalmazási területét olyan kérdésekre is kiterjeszti, amelyeknél az állammal való egyedüli kapcsolat abban áll, hogy a felek ennek bíróságához fordultak *(Réczei)*. Azokban az államokban tehát, ahol az uralkodó felfogás szigorúan ragaszkodik a szerződésnek a vonatkozó joggal való tényleges kapcsolatához — és ilyen az Egyesült Államok is —, a bíróság puszta megjelölése nem lesz elégséges a lex forihoz. *(→Kollíziós jog)*

5. Többlépcsős megoldások.

Az utóbbi időben gyakran fordul elő, hogy a jog „megtalálására" vonatkozó, a fentiekben ismertetett módszereket meghatározott sorrendbe rendezik, amely lépésről lépésre megszabja az alkalmazandó módszert. Ez a nemzetközi magánjogi jogszabályoknál elég kézenfekvő, mert valamilyen normát végső soron adni kell, amely jogválasztás hiányában rendezi a felek viszonyát. Elvileg két megoldás lehetséges. Az egyik, amelyet például a szovjet Alapok választott, hogy egy kapcsolóelvet, a szerződéskötés helyét jelölte ki ilyen esetre. A másik, ami bonyolultabb ugyan, de a szerződések sokféleségét jobban figyelembe veszi, a magyar jog megoldása. Eszerint a felek választásának hiányában az egyes szerződéstípusokra külön-külön került meghatározásra az alkalmazandó jog. Alkalmazandó lesz így az a jog, amely az adott szerződéstípusra jellemző szolgáltatáshoz kapcsolódik (például az eladó vagy a vállalkozó telephelye, letétnél annak a helynek a joga, ahol a dolgot őrizni kell stb.). Ha azonban ennek megállapítására sincs lehetőség, mert az alkalmazandó jog egyértelműen nem határozható meg, vagy atipikus, illetve a törvényben nem szabályozott szerződésről van szó, akkor a szerződésre jellemző szolgáltatás kötelezettjének szokásos tartózkodási helyéhez, illetve telephelyéhez, ennek hiányában pedig ahhoz a joghoz kell kapcsolni a szerződést, amelyhez az adott szerződéses viszony lényeges elemei szerint leginkább kapcsolódik.

Az elméletben is ismeretesek az ilyen megoldások. Z. *Raape* az alábbi sorrendet állítja fel: a *felek akarata*, ha ez nem állapítható meg, *feltételezett akarata* dönt. Számos angol és német jogász véleménye szerint a feltételezett akarat kutatása minden esetben eredményre vezet, és további lépésekre nincsen szükség. *Raape* azonban abból a gyakorlati megfontolásból indul ki, hogy számos szerződésnél, elsősorban a nem-

zetközi adásvételnél, mindkét fél jogának alkalmazása egyaránt indokolt lehet, *egyensúlyi helyzet* (Gleichgewichtslage) alakulhat ki. Ezekben az esetekben indokolt a *lex fori* alkalmazása, feltéve, hogy az eljáró bíróság az egyik fél hazai fóruma. A lex fori egy különös tényálláselem, az egyensúlyi helyzet következménye. Csak ezt követheti negyedik fokozatként a *teljesítési hely* joga. *(→ Kollíziós jog)*

Irodalom: *Réczei* László: Nemzetközi magánjog. 2. kiad. Bp. 1959. 196—265.; *Szászy* István: Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga. Bp. 1962. 218—256.

Cheshire, G. C.: Private international law. 6th ed. Oxford, 1961. *Graveson*, R. H.: The conflict of laws. 4th ed. London, 1960. 199—234.; *Raape*, L.: Internationales Privatrecht. 5. Aufl. Berlin—Frankfurt/M 1961.; *Rabel*, E.: Lectures on conflict of laws: Conflict rules on contracts. = Gesammelte Aufsätze. Bd. 2. Tübingen, 1965. 456—470.; *Reithmann*, C.: Internationales Vertragsrecht. 2. Aufl. Köln, 1972.; *Vischer*, E.: Internationales Vertragsrecht. Bern, 1962.; *Wolff*, M.: Das internationale Privatrecht Deutschlands. 3. Aufl. Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1954. 136—164.; *Wolff*, M.: Private international law. 2nd ed. Oxford, 1950.

Sándor Tamás

SZERZŐDÉSEK FAJAI → *Szerződéstípusok*

SZERZŐDÉS ÉRVÉNYTELENSÉGE: I. Az érvénytelenség fogalma és fajai (1556.) — II. Intézménytörténet (1560.) — III. A szerződés érvénytelensége a magyar jogban és más európai szocialista jogrendszerekben (1566.)

I. Az érvénytelenség fogalma és fajai. 1. A szerződés jogi elismerése — a jogi elismerés hiánya. 2. A szerződés érvénytelenségének általános jellemzői. 3. Élők közötti és halál esetére szóló szerződések és jogügyletek érvénytelensége. 4. A polgári jog területén kívül eső szerződések és jognyilatkozatok érvénytelensége.

1. A szerződés jogi elismerése — a jogi elismerés hiánya.

Az a gazdasági kapcsolat, amely a javak elkülönült tulajdonosai között szerződések révén realizálódik, e szerződések jogi szabályozottsága folytán jogi kapcsolattá is válik. A szerződés mint jogi kapcsolat azonban állami, jogi elismerést is követel. Az állami, jogi elismerés a szerződés tartalmi és akarati oldalát illetően, sőt bizonyos körben formai, alaki oldalát illetően is vet fel kérdéseket.

A szerződés tartalmát illetően elsősorban azt, hogy az állam, a jog a szerződés tartalmára, a szerződés által elérni kívánt célra tekintet nélkül minden szerződést megengedjen-e, elismerjen-e, helyeseljen-e, s ha nem, milyen szempontok figyelembevételével határozza meg azoknak a szerződéseknek a körét, amelyeket nem kíván védeni vagy elismerni, s milyen eszközökkel vonja meg az el nem ismert, nem helyeselt szerződésektől a jogi hatályt, mennyiben és milyen eszközökkel tagadja meg ezektől az érvényességet.

A szerződési akaratot illetően különösen az a kérdés igényel megválaszolást, hogy mennyiben vegye figyelembe, vagy hagyja figyelmen kívül a jog a szerződés jogi elismerésénél a szerződési akarat tényleges meglétét, valódiságát és ennek az akaratnak a szerződési nyilatkozatban kifejezésre jutó akarattal azonos voltát.

Tágabb értelemben a szerződési akarat kérdésköréhez tartoznak a szerződéskötési cselekvőképesség kérdései, határai és a cselekvőképesség hiányának értékelése is.

A szerződés formai, alaki oldala a jogi elismerés szempontjából akkor vet fel problémát, ha a jog meghatározott alakszerűséghez köti a szerződés megkötését. Ilyenkor a kérdés ismét az, milyen jogi értékelésre kerüljön az előírt forma be nem tartása, jogilag egyáltalán védett, elismert legyen-e az olyan szerződés, amelynek megkötésénél a felek az előírt alakszerűséget nem tartották be.

A szerződés tartalmi, akarati és alaki hibái különböző joghatásokkal járhatnak. Vezethetnek arra is, hogy a jog e hibák miatt a szerződést egyáltalán nem ismeri el, nem engedi a szerződéssel elérni kívánt joghatást megvalósulni, érvényre jutni. Ez az érvénytelenség esete. De vezethetnek más joghatásokra is, amelyek egyaránt lehetnek a jogi elismerésnél kisebb hátránnyal járók, és olyanok is, amelyek nem a hátrány súlyosságának fokában, hanem jellegükben térnek el a jogi el nem ismeréstől.

A súlyos tartalmi hibák általában a szerződés érvénytelenségét eredményezik. Azt, hogy a jog mit tekint érvénytelenségre vezető tartalmi hibának, milyen mértékben szól bele egyáltalán a felek szerződésének tartalmába, milyen mértékben korlátozza a felek szabadságát, s ha ezt teszi, milyen érdekek védelmében teszi ezt, mindig az adott jogrendszer mögött álló társadalmi-gazdasági-politikai viszonyok határozzák meg.

Az akarati hibák érvénytelenségi okként való értékelése sem független a társadalmi-gazdasági fejlődéstől — ez az összefüggés mégis kétségtelenül összetettebben és áttételesebben jelentkező. A fejlődés fő tendenciája: az akarati elem jelentőségének csökkenése, a belső, rejtve maradó akarattal szemben a nyilatkozatban kifejezésre jutó akarat védelme és ezzel párhuzamosan az akarati hibák súlyának csökkenése.

A cselekvőképesség határai és a szerződések jogi hatályának a cselekvőképesség hiánya, illetve korlátozott volta miatti el nem ismerése sem független az adott kor társadalmi-gazda-

sági viszonyaitól, annál kevésbé, mert e szabályok a fejlődés során sokáig kettős célt szolgálnak: egyrészt magának a nem teljesen cselekvőképes félnek a védelmét az olyan ügyletekkel szemben, amelyek vagyoni kihatásainak átlátására még éretlen, másrészt a családi vagyon védelmét a cselekvőképességében korlátozott könnyelmű ügyleteivel szemben.

Az érvényességi kellékként előírt kötelező alakszerűség súlya is változik a társadalmi-gazdasági fejlődés során. Ez a változás általában a csökkenés irányába hat — a forma egyre inkább veszít meghatározó szerepéből, és ezzel párhuzamosan egyre inkább a tartalom szolgálójává válik.

Az érvénytelenségnél kisebb súlyú joghátránnyal nem kívánt tartalmú, de nem is kifejezetten tiltott szerződések és olyan alaki hibákban szenvedő szerződések sújthatók, amelyeknél az alakiság jelentősége nem olyan fokú, hogy annak elmulasztásával az érvénytelenség adekvát szankció volna.

Az érvénytelenségnél kisebb súlyú hátrányt jelent pl. az, ha a jog a szerződést ugyan megtűri, de nem védi, a teljesítés kikényszerítéséhez nem nyújt jogi segítséget. A kontinentális jogrendszerekben az ún. naturális obligatióknak, a bírói úton nem érvényesíthető szerződéseknek az érvénytelen szerződésekkel való párhuzamba állítása nem vált szokásossá, az angolszász jogrendszerekben ezzel szemben tipikussá vált a jogi hatály csökkent fokát vagy hiányát figyelembe véve az unenforceable (kikényszeríthetetlen), voidable (megtámadható) és void (semmis) szerződések együtt-tárgyalása. Az érvénytelenségnél kisebb súlyú joghátrányt fűzhet a jog egyes alaki szabályok be nem tartásához úgy is, hogy ehhez a mulasztáshoz csak a bizonyítás megnehezítését fűzi. Ezt a szankciót egyetlen jogrendszer sem hozza összefüggésbe az érvénytelenségi szankciókkal.

A jogi hatály teljes megtagadása helyébe vagy mellé lép — bizonyos körben — az újabb jogfejlődésben a szerződés meg nem engedett tartalmának jogszabályi vagy bírói úton való kiküszöbölése, vagyis a különben érvénytelen szerződésnek az érvénytelenségi ok kiküszöbölésével való „megmentése". Ezek a jogkövetkezmények, amelyek ma még mindenképpen kivételeseknek tekinthetők, a szerződés érvénytelenségével szoros összefüggésben vannak, s ahol ezek a jogkövetkezmények elismertek, vagy legalább él az elismerésükre irányuló igény, a szerződés érvénytelensége kapcsán kerülnek tárgyalásra.

2. A szerződés érvénytelenségének általános jellemzői.

A szerződés érvénytelensége *a szerződés jogi elismerésének (jogi létének) tagadását jelenti, s ebből folyóan a jog az érvénytelen szerződésekhez vagy egyáltalán nem fűz joghatást, úgy tekinti őket, mintha meg sem kötötték volna, vagy legalábbis nem fűzi hozzájuk a felek által célzott joghatást.*

A szerződés érvénytelensége, a célzott jogi hatások megtagadása, illetve megvonása az érvénytelenségi esetek többségében a szerződő felek akaratán kívül, sőt akaratuk ellenére is beáll, az érvénytelenségi esetek kisebb részében ez mégis csak a jogaiban, jogos érdekeiben sértett szerződő fél akaratából következik be. Az érvénytelenségi okok közötti ez a különbség vezet az *érvénytelenség két fő fajtájának: a semmisségnek és a megtámadhatóságnak* a kialakulására.

A szerződés érvénytelensége, a szerződéshez fűződő joghatások el nem ismerése rendszerint független attól, hogy az érvénytelenül megkötött szerződés már teljesedésbe ment-e vagy nem, és elvileg attól is, hogy a felek vétkesen, felróhatóan jártak-e el az érvénytelen szerződés megkötésében vagy nem.

Az a körülmény, hogy az érvénytelenségi hibában szenvedő szerződés már teljesedésbe ment-e vagy sem, elsősorban az érvénytelenség jogkövetkezményeinek megvonását, a jogi hatás megtagadásának mikéntjét érinti. Az a körülmény pedig, hogy az érvénytelenség jogkövetkezményei attól függetlenül is beállnak, hogy a felek vagy azok egyikének felróható magatartása vezetett az érvénytelen szerződés megkötésére, egyrészt az érvénytelenségi szankció jellegét tette a jogtudományban vitatottá, másrészt azt a kérdést vetette fel, hogy tud-e a polgári jog az érvénytelen szerződés megkötése során súlyosan vétkesen eljáró, a törvény szabályait vagy a másik szerződő fél érdekeit súlyosan megsértő féllel szemben e súlyos jogsértést figyelembe vevő differenciált szankciót alkalmazni.

a) Semmisség — megtámadhatóság. A szerződésnek azok a hibái, hiányosságai, amelyek az egyes jogrendszerekben a szerződés jogi hatályának el nem ismerésére, a szerződéshez fűződő joghatások megtagadására vezetnek, többségükben olyanok, hogy ezt a negatív hatást eleve kiváltják, hogy ez a negatív hatás ipso iure beáll. Az érvénytelenségnek ez az esete, ez a fajtája a *semmisség*, és a szerződésnek azok a hibái, amelyek semmisséget eredményeznek, *a semmisségi okok.*

A semmisséghez és a semmisségi okokhoz képest kivételesebb, az érvénytelenségi okok között döntően csak az akarati hibák körében fordul elő, hogy a szerződés jogi hatályának el nem ismerése nem eleve, nem feltétlenül adott, hanem csak akkor következik be, ha a jogaiban, érdekeiben sértett (pl. a megtévesztett, vagy a szerződéskötéskor tévedésben levő) fél is kívánja e negatív hatály bekövetkezését, és ezért a szerződést megtámadja. Az érvénytelenségnek ez az esete a *megtámadhatóság*, és azok a szerződési hibák, amelyek csak megtámadás esetén teszik a szerződést érvénytelenné, a *megtámadási okok.*

Az érvénytelenség két fő fajtájának, a semmisségnek és a megtámadhatóságnak az *alapvető különbsége* az, hogy *a semmis szerződés feltétlenül érvénytelen, a megtámadható szerződés csak feltételesen, az arra jogosult megtámadásától függően válik érvénytelenné.* A megtámadható, de meg nem támadott szerződés érvényes marad, a sikerrel megtámadott megtámadható szerződés és a semmis szerződés érvénytelensége között azonban már nincs különbség.

A semmisség és a megtámadhatóság közötti kategória az ún. *relatív semmisség*, amely részben a semmisség, részben a megtámadhatóság jegyeit viseli magán. Ez a szerződés ugyanis elvben feltétlenül semmis, a semmisséget hivatalból is észlelni kell és figyelembe kell venni, mégis úgy, hogy a szerződés semmisségére csak az egyik szerződő fél érdekében lehet hivatkozni.

Döntően — bár nem kizárólag — jogpolitikai érvek határozzák meg, hogy az adott jogrendszer mely érvénytelenségi okokat tekint semmisségi okoknak és melyeket megtámadási okoknak, hogy tehát az adott jogrendszer mely érvénytelenségi okok ellen lép fel hivatalból is, és melyekben bízza a jogaiban sértett félre a döntést abban a kérdésben, hogy sérelme miatt a szerződést megtámadja-e vagy sem.

A relatív semmisség intézményét nem minden jogrendszer ismeri. Az ezt ismerő jogrendszerek többnyire csak a cselekvőképtelen, illetve a korlátozottan cselekvőképes szerződéseit, s egyesek emellett az uzsorás és a kizsákmányoló szerződést szankcionálják relatív semmisséggel.

b) Teljesedésbe nem ment — teljesedésbe ment érvénytelen szerződés. Ennek a megkülönböztetésnek az érvénytelenség jogkövetkezményei szempontjából van jelentősége. Az érvénytelenségnek az a lényege ugyanis, hogy az a szerződés jogi hatásainak el nem ismerését jelenti, hogy az a klasszikus tanítás szerint azt jelenti, hogy az érvénytelen szerződést úgy kell tekinteni, mintha meg sem kötötték volna, nyilvánvalóan másként jelentkezik akkor, ha az érvénytelen — megkötöttnek sem tekinthető — szerződés alapján még egyik fél sem teljesített, sőt a teljesítés előkészítése érdekében sem tett semmit, és akkor, ha a bármely érvénytelenségi hibában szenvedő szerződés már teljesedésbe ment.

A szerződés által célzott jogi hatás megtagadása könnyebb, egyszerűbb akkor, ha még nem történt teljesítés. A jogi hatállyal nem bíró érvénytelen szerződést nem kell teljesíteni, az érvénytelen szerződés alapján a teljesítésre igényt támasztó szerződő felet ezzel az igényével el kell utasítani.

Egyszerűen hangozhatnék a válasz a már teljesedésbe ment szerződéseknél is: ha a szerződés joghatály nélküli, a teljesítés is joghatály nélküli, jogcím nélküli, tehát a mindkét fél által szolgáltatott teljesítés kölcsönösen visszajár, az eredeti állapotot helyre kell állítani, mintha a szerződés valóban nem jött volna létre. E gondolatmenet jegyében vált a teljesített érvénytelen szerződés hagyományos, mondhatni egyedüli szankciójává az in integrum restitutio, az eredeti állapot helyreállítása.

Az eredeti állapot helyreállítására irányuló igény jogossága csak az ún. bilaterális turpitudo (mindkét szerződő fél csalárd magatartása) eseteire, valamint általában azokra az esetekre vált a fejlődés során megkérdőjelezetté, amelyekben csalárdul eljáró szerződő fél kapta volna vissza az eredeti állapot helyreállítása során szolgáltatását. Ennek az igénynek az elismerésétől a római jog teljesen, a kontinentális burzsoá jogok, a magyar jogot is ideértve, és az angolszász jog is korábban szélesebb, majd szűkebb körben elzárkóztak. Ha a római jogban még nem is, a kontinentális jogokban mégis már felismerésre került e szabálynak az a hátránya, hogy a visszakövetelési igény megtagadása úgy bünteti az egyik csalárdul eljárt felet, hogy egyidejűleg a visszaadásra kötelezett másik felet jutalmazza azzal, hogy feljogosítja a szolgáltatás megtartására. A szocialista jogrendszerek ezt a kérdést a súlyosan felróhatóan eljáró félnek visszajáró szolgáltatásnak — visszaítélés helyett — az állam javára való elvonásával oldják meg.

Az eredeti állapot helyreállítása (in integrum restitutio) a polgári jogi áruviszonyok, közelebbről a szűkebb értelemben vett árucsere, áru—pénz csereviszonyok testére szabott szankció. Az érvénytelen szerződéssel eladott, elidegenített dolgot általában vissza lehet ítélni és adatni az eladónak, a pénzt pedig a vevőnek, és az érvénytelen, pl. uzsorás kölcsönszerződésnél is megvan az eredeti állapot helyreállításának lehetősége. A polgári jog azonban nemcsak ilyen szűkebb értelemben vett áru—pénz csereviszonyokat szabályoz, hanem pl. olyan szolgáltatásra irányuló szerződéseket is, ahol a szolgáltatás meghatározott munka elvégzéséből áll, amelyet a szerződés érvénytelensége esetében sem lehet el nem végzetté tenni, visszacsinálni, vagy olyan, az egyik fél javára tartós használatot biztosító szerződéseket is, mint pl. a bérlet vagy a haszonbérlet, amelynek utóbb kiderülő érvénytelensége esetén a jogviszony visszamenő hatályú felszámolása, létrejöttnek nem tekintése ugyancsak lehetetlen.

Emellett a két vagy több fél kapcsolatát rendező szerződés egyre szűkebb körben tekinthető csak kettőjük ügyének. E jogviszonyok egyre táguló köre válik egyik elemévé, egyik összetevő láncszemévé a széles körű termelési kapcsolatoknak. A modern gazdasági termelési rendben, a munkamegosztás mai fokán a szerződések elszigeteltsége helyett egyre tipikusabbá válik a szerződések egymásra épülése, és ezt a jognak is figyelembe kell vennie — akár a szerződésszegés jogkövetkezményeinek meg-

állapításánál, akár éppen az érvénytelenség intézményénél. Egy jelentős termelési folyamat egyik láncszemét alkotó szerződés érvénytelensége, utólagos „visszacsinálása" a szerződő felekkel közvetlen vagy közvetett gazdasági kapcsolatban álló, a szerződés érvénytelenségét nem ismerő, s a szerződésben jóhiszeműen bízó harmadik személyek széles körét hozhatná gazdaságilag igen hátrányos helyzetbe.

A szerződésérvénytelenség kérdéseinek mai kutatói ezekre a kérdésekre is keresik a választ.

c) *Az érvénytelenségi szankció jellege.* Az érvénytelenség a polgári jog egyik — bár a szerződésszegéshez és a jogellenes károkozáshoz fűződő szankcióknál kisebb jelentőségű és ezeknél ritkábban alkalmazásra kerülő — szankciója. A jog ezzel a szankcióval — mint arra Eörsi rámutat — alapvetően a nem kívánatos jogviszonyok létrejöttének megakadályozását kívánja biztosítani, mégpedig a nem kívánatos szerződés megkötését az érvénytelenségi szankció kilátásba helyezésével, a mégis megkötött vagy akár teljesedésbe is ment ilyen szerződéseket pedig a szerződéshez fűződő célzott joghatások utólagos megtagadásával.

Míg az, hogy az érvénytelenség a polgári jog egyik szankciója, általában elismert, az érvénytelenségi szankció jellege körül már vita folyik a jogtudományban.

Az egyik álláspont szerint az érvénytelenségi szankció önmagában nem represszív, nem joghátránnyal sújtásra irányuló szankció (Eörsi, Asztalos), hanem alapvetően csak a jogviszonyok „objektív rendjét" védő, „a felbomlott vagyoni egyensúly helyreállítását" célzó szankció. Ez folyik e nézet szerint abból is, hogy az érvénytelenségi szankció arra tekintet nélkül érvényesül, hogy az érvénytelen szerződés megkötésében terhelte-e feleket, vagy azok valamelyikét vétkesség vagy sem. Az érvénytelenség represszív szankciója e nézet szerint csak a súlyos jogsértéshez többlet-szankcióként fűződő állam javára való marasztalás.

A másik álláspont szerint (Világhy) minden szankció, így az érvénytelenségi szankció is represszív, csak a represszió iránya, következményei lehetnek az egyes szankcióknál eltérőek, az érvénytelenségi szankció tehát másképpen represszív, mint pl. a kártérítési szankció. Az érvénytelenségi szankcióban kifejezésre jutó represszió egy, a második álláspontot csatlakozó nézet (Weiss) elsősorban a szerződéssel célba vett gazdasági eredmény megtagadásában, illetve a már bekövetkezett gazdasági eredmény nullifikálásában látja. A célzott gazdasági eredménytől való elesés represszív, jogi hátrányt jelentő hatását e nézet szerint nem lehet tagadni.

Amellett az elvi tétel mellett, hogy az érvénytelenségi szankció a felróhatóságtól függetlenül érvényesül, hogy tehát a jog az érvénytelenségi okok fennállása esetén az objektív jogsértéshez ugyanúgy érvénytelenségi szankciót fűz, mint a felróhatóhoz, kiemelést érdemel, hogy az érvénytelenségi okok nem jelentéktelen része eleve felróható magatartást tételez fel, s a gyakorlatban e körön túl is az az általánosabb, hogy az érvénytelenségi szankció felróható, vagy legalábbis jogi eszközökkel befolyásolható emberi magatartáshoz fűződik, és az ellenkezője a kivételesebb.

Nem áll ez a tétel azokra a ma már egyre kivételesebbekké váló jogrendszerekre, amelyek az akarati hibák, különösen a tévedés megítélésében az ún. akarati elvet követik.

3. Élők közötti és halál esetére szóló szerződések és jogügyletek érvénytelensége.

Az élők közötti, rendszerint visszterhes áruviszonyokat rendező szerződéseknek (élők közötti szerződés alatt értve a jogi személyek közötti szerződéseket is) és a halál esetére szóló, rendszerint ingyenes, nem áruviszonyokat rendező jogügyleteknek (végrendelet, öröklési szerződés), vannak ugyan közös, általános érvényességi feltételei is, de vannak éppen e jogviszonyok és a bennük tükröződő társadalmi viszonyok eltérő sajátosságait figyelembe vevő, egymástól eltérő, különböző érvényességi feltételei is. Ugyancsak e jogviszonyok és az általuk szabályozott társadalmi viszonyok eltérése, különbözősége folytán részben másként alakulnak az érvénytelenség jogkövetkezményei, sőt nem egy jogrendszerben az érvénytelenség fajai is az élők közötti szerződések és a halál esetére szóló jogügyletek esetén.

A halál esetére szóló ügyletek érvénytelenségének kérdéseit és szabályait ezért mind a jogtudomány, mind a jogalkotók a szerződés érvénytelensége általános kérdéseitől elhatároltan az öröklési jog körében tárgyalják, illetve szabályozzák. *(→ Öröklési jog)*

4. A polgári jog területén kívül eső szerződések és jognyilatkozatok érvénytelensége.

Szerződések, valamint egyoldalú jogkeletkeztető jognyilatkozatok a polgári jog területén kívül más olyan területeken is előfordulnak, ahol ezek egyáltalán nem, vagy legalábbis döntően nem áruviszonyokat hivatottak rendezni. E szerződések és egyoldalú jognyilatkozatok egy része, különösen a munkaszerződések, illetve a munkaszerződéssel kapcsolatos egyoldalú jognyilatkozatok és a családi jogi tárgyú szerződések és egyoldalú jognyilatkozatok csak ott és annyiban válnak ki a polgári jogi szerződések és jognyilatkozatok köréből, ahol és amennyiben a munkajog, illetőleg a családi jog önálló jogágakká válnak. A polgári jogi érvénytelenségnek a szűkebb értelemben vett árucsereszerződés figyelembevételével kialakított szabályai azonban jelentős részükben ott sem alkalmazhatók minden fenntartás nélkül a munkaszerződésekre és a családjogi jognyilatkozatokra, ahol azok a polgári jog részét képezik. A házasság érvénytelensége mind az érvénytelenségi okokat, mind az érvénytelenség joghatásait illetően a polgári

jog szabályaitól eltérő szabályozás alá esett már a kapitalizmust megelőző társadalmi rendszerekben is, a munkaszerződés, a szolgálati szerződés pedig egyike azoknak a szerződéseknek, amelyek érvénytelenségük esetén az eredeti állapot helyreállíthatatlan voltának problémáját a kapitalista jogrendszerekben leghamarabb felvetik. A szocialista jogrendszerek ezeket a kérdéseket a munkajogban, illetve a családi jogban szabályozzák — természetesen szintén a polgári jogi szerződés érvénytelenségére irányadó szabályoktól eltérően.

II. Intézménytörténet. 1. Az érvénytelenség római jogi alapjai. 2. Az érvénytelenség fogalmának és fajainak kialakulása és megszilárdulása a kapitalista jogban. 3. Az érvénytelenség esetkörének alakulása a kapitalista jogban. 4. Az érvénytelenség jogintézményének továbbfejlődése a modern kapitalizmusban.

1. Az érvénytelenség római jogi alapjai.

Noha a római jogtudomány művelőinek álláspontja szerint a római jognak alig van olyan területe, amelyet a klasszikus római jog olyan hiányosan képezett volna ki, mint a jogügyletek érvénytelensége, a szerződésérvénytelenség több szabályának alapja már a római jogban lerakásra került.

Az érvénytelenség egyértelmű fogalmát a római jog ugyan még nem ismeri, de ismer különböző elnevezéssel nevezett, voltaképpen érvénytelen szerződéseket, amelyeknek a lényege a római jogban is a joghatásoknak ezektől a szerződésektől való megtagadása.

Azok a jogi eszközök, amelyek a jogi hatás megtagadását eredményezik, a római jog sajátos actio-rendszeréből, valamint a római civiljognak és a prétori jognak a jusztiniánuszi kodifikációig fennálló kettősségéből eredően csak a római jogra jellemzőek, a későbbi jogfejlődésre nincsenek hatással.

Az érvénytelenség esetköre azonban, különösen ahogyan az a prétori és az azt követő jusztiniánuszi jogban kialakul, a későbbi jogfejlődésre is hatással marad. Az ősi római jogot jellemző vak formatisztelet után ugyanis, amelyben a forma pontos betartása a mögötte meghúzódó tartalomra és a szerződési akaratra tekintet nélkül érvényes szerződést eredményezett, de a legkisebb formahiba is érvénytelenségre vezetett, a klasszikus kor római jogában már fokozatosan megjelenik, s a jusztiniánuszi jogban a formahibával szemben nagyobb jelentőséghez is jut a tartalmi hiba, illetve az akarati hiba miatti érvénytelenség. Érvénytelenekké válnak a törvénybe és a jó erkölcsbe ütköző szerződések — természetesen a római társadalom uralkodó osztályának törvényeibe és erkölcseibe ütköző szerződések, a lehetetlen szerződések, a cselekvőképtelenek szerződései, ismét természetesen a római kor társadalmi-gazdasági érdekeinek figyelembevételével megállapított cselekvőképtelenekéi, s ha ezekhez képest valamivel később, egyes jelentékeny akarati hibában szenvedő, pl. a kényszer vagy a csalárd megtévesztés hatása alatt kötött szerződések is.

Az érvénytelenség két fő fajtájának, a semmisségnek és a megtámadhatóságnak a megkülönböztetését a római jog még nem ismeri, de vannak már szabályai az érvénytelenség egyes olyan kérdéseit illetően, mint az ún. kétoldali turpitudó, a részleges érvénytelenség, a konverzió vagy az érvénytelen szerződés konvalidálódása. E szabályok egynémelyike jelentős hatással van a további jogfejlődésre is.

2. Az érvénytelenség fogalmának és fajainak kialakulása és megszilárdulása a kapitalista jogban.

Az ügyletérvénytelenséget valamennyi kapitalista jogrendszer ismeri, valamennyi kapitalista jogrendszer él azzal a szankciós eszközzel, hogy a szerződések meghatározott körétől (l. II. 3.) a célzott joghatást vagy eleve, vagy a jogaiban sértett fél megtámadása alapján megtagadja. A kapitalista jogban már a fejlődés viszonylag korai fokán megfogalmazást nyernek a szerződés általános érvényességi kellékei, amelyek valamennyiének megléte szükséges voltaképpen ahhoz, hogy érvényes szerződés jöjjön létre. Az érvénytelenség jogintézménnyé alakulása, az érvénytelenség fogalmának, tartalmi határainak meghatározására, valamint az érvénytelenség fogalmán belüli tudatos differenciálásra, az érvénytelenség később általánossá vált két fő fajtájának, a semmisségnek és a megtámadhatóságnak a kialakítására és elhatároló ismérveinek megvonására irányuló törekvés ehhez képest lényegesen később, lényegében csak a 19. század közepére, második felére tehető.

A szerződés érvényességi kellékeinek hiányán kívül más okok is vezethetnek arra, hogy a szerződés jogi hatály nélküli, hatálytalan, az érvénytelenség fogalmának kialakítása ennélfogva — legalábbis a kontinentális jogrendszerekben — a hatálytalanság tágabb fogalmától való elhatárolással veszi kezdetét.

Az érvénytelenség mint jogi kategória kialakítására, az érvénytelenség dogmatikájának kiépítésére a kontinentális jogrendszerekben az ún. pandekta-irodalom törekszik először. Maga az érvénytelen jogügylet-kategória Savigny, majd őt követően Gradenwitz és Mitteis szóhasználata alapján válik általánossá, anélkül mégis, hogy a mai értelemben vett érvénytelenség és a jogi hatály nélküliség egyéb esetei náluk már elhatárolásra kerülnének. Az érvénytelenség és a szélesebb értelemben vett hatálytalanság közötti különbség megtétele, pontosabban az érvénytelen ügyleteknek a hatálytalanság többi esetétől való elhatárolása a pandektista szerzők közül Windscheid nevéhez fűződik, az érvénytelenség fogalma, jelentése körüli elméleti viták azonban tovább foly-

nak és a kontinentális jogrendszerek többségében csak a 19—20. század fordulójának kodifikációs munkálatai során csendesednek el.

Sokáig hiányzik a fogalmak egyértelművé válása az angolszász jogban is, sőt ott az érvénytelenség közös fogalmával voltaképpen nem is találkozunk. Anson pl. a hatálynélküliség, hatálytalanság (ineffectiveness) különböző fokozataiként jelöli az angol terminológia szerint void, illegal, voidable és unenforceable szerződéseket, s hozzáteszi, hogy ezek a fogalmak gyakran nem kellő precizitással használtak, ami — mint mondja — annál inkább érthető, mert ezeknek különböző szituációkban különböző jelentésük is van.

Az érvénytelenség fogalma és az érvénytelenségnek a hatálytalansághoz való viszonya tekintetében a magyar jogtudományban még a századforduló után is bizonytalansággal találkozunk. Az érvénytelenség egyik, sőt egyesek (pl. Lőw) egyetlen jellemzőjét a „jogi negatívumban" látják, mások (különösen Grosschmid) e negatívum mellett az ügylet külső látszatában is, amely megvan, megtörtént ugyan, de úgy, hogy éppen az ügylet valamely hibája folytán a megtörténtnek látszóhoz a joghatások nem fűződnek hozzá.

Az érvénytelenség fogalma, az érvénytelenségnek a hatálytalanságtól való elhatárolása a fejlődés során a magyar burzsoá jogban is letisztul.

Ahogyan előbb jelennek meg érvénytelen, érvénytelenségük folytán nem védett szerződések, mint az érvénytelenség fogalma, különösen egyértelmű fogalma kialakulna, ugyanúgy előbb jelennek meg akár átfogó törvénykönyvekben, akár egyedi jogszabályokban, vagy az angolszász jogok precedenseiben olyan érvénytelenségi okok, amelyek fennállására bármelyik szerződő fél, sőt akár jogi érdekeltséggel rendelkező harmadik fél is hivatkozhat, s amelyektől a bíró a jogvédelmet hivatalból is megtagadhatja, és olyanok, amelyekre éppen a jogaiban, jogos érdekeiben sértett fél hivatkozhat mint a semmisség és megtámadhatóság elhatároló ismérveinek tudatos kiépítésére, a semmisség és a megtámadhatóság jogi dogmatikájának kidolgozására irányuló igény felmerül, és e dogmatika valóban kidolgozásra is kerül.

A semmisség és a megtámadhatóság dogmatikájának tudatos kiépítésére a kontinentális jogrendszerekben ugyancsak a pandektajog törekszik először. Bár törekvéseik jelentős hatással vannak a későbbi kontinentális jogfejlődésre, nem hallgatható el, hogy a pandektajogtudomány e téren elért eredményei még korántsem tekinthetők letisztultaknak. Azok széles körben ellentmondással terheltek, nehezen általánosíthatók, különösen azért, mert alig van olyan tételük, amelyek egyikében vagy másikában a jogtudomány jelentős képviselői ne képviselnének részben vagy egészben ellentétes nézeteket.

A semmisség és a megtámadhatóság dogmatikájának végleges kialakulása és megszilárdulása az európai kontinentális jogrendszerekben a 19—20. század fordulójára tehető, s e kérdésekben a magyar jogfejlődésre is alapvetően a többi európai kontinentális jogrendszerben kialakult és megszilárdult szabályok voltak hatással.

A semmisség és a megtámadhatóság jellemzői, elhatároló ismérvei az alábbiakban foglalhatók össze — mégis azzal, hogy ezek az angolszász jogrendszerekben részben eltérő képet mutatnak.

A *semmisség* alapvető, mondhatni legfőbb jellemzőjévé — döntően a pandekta-jogtudomány nyomán — az válik, hogy a semmis ügylet csak külső megjelenése szerint ügylet, s hogy a jogügylet külső tényállásának megvalósulása ellenére sem fűződnek hozzá joghatások, hogy azt a jogügylet külső tényállásának megvalósulása ellenére úgy kell tekinteni, mintha meg sem kötötték volna.

A semmis ügylet (semmis szerződés) ezen alapvető jellemzőjéből folyik, hogy ez az érvénytelenség feltétlen, ipso iure fennáll, hivatalból is észlelendő, és arra bárki (egyes jogok és jogtudományi állásfoglalások szerint bárki, akinek ehhez valamilyen érdeke fűződik) hivatkozhat, hogy a semmisségre való hivatkozás nincs időhatárhoz kötve, hogy a semmisség abszolút hatályú, hogy a semmisség ex tunc hatályú, vagyis a szerződés megkötésére visszaható hatállyal fosztja meg a szerződést a joghatásoktól, s végül, hogy a semmisség általában — bár nem teljesen kivétel nélkül — orvosolhatatlan, tehát a keletkezésekor semmis szerződés általában utóbb sem válhat érvényessé.

A *megtámadható szerződés* alapvető jellemzője ezzel szemben, hogy az önmagában, amíg meg nem támadják, érvényes, csak a megtámadási jog érvényesítésével válik érvénytelenné.

Jogi szabályozásra szorul, hogy a megtámadható szerződést ki jogosult megtámadni, milyen módon — perrel vagy peren kívüli nyilatkozattal — gyakorolható a megtámadási jog, és figyelemmel arra, hogy az ilyen szerződés a megtámadási jog fennállása alatt bizonytalan, függő helyzetet teremt, a jog gyakorlását időben korlátozni kell. A megtámadási idő megállapítása az angolszász jogokban alapvetően eltér a kontinentális jogokétól, de a burzsoá magyar jog sem követi a többi kontinentális jogrendszer megoldását. Ha más-más elveket követve is, mind az angolszász, mind a magyar jog szabadabb kezet ad az eseti ítélkezésnek annak a megítélésében, hogy kellő időben történt-e a megtámadás.

A megtámadhatóságnak a semmisséggel közös vonása, hogy az abszolút hatályú, és hogy a szerződéskötés időpontjára visszaható (ex tunc) hatályú. Nem ilyen egyértelműek ezek a

hatások az angolszász jogban, ha a megtámadható szerződés alapján harmadik személy már jogokat szerzett.

A semmisség és a megtámadhatóság elhatároló ismérveinek kialakitásán túl a jogtudomány figyelme elsősorban a semmis ügyletekre irányul, s a pandektajog nyomán, különösen a német és a magyar jogirodalom egyik fő kérdésévé az válik, hogy egyáltalán ügylet-e a semmis ügylet vagy nem. A magyar jogtudományban uralkodóvá vált szemlélet, amely még az 1930-as években is képviselt, a semmis ügylet ügylet voltát szinte egyértelműen tagadja, a semmis ügyletben csak az ügylet látszatát látja. Az elméleti, elvi kérdés gyakorlati jelentőségűvé is válik; a római jogi hagyományok mellett döntően ebből a tételből vezetik le a semmis ügylet orvosolhatatlanságának tételét.

Viszonylag hamar bekövetkezett az az idő, amikor az érvénytelenség, különösen a semmisség gondosan kialakított tételeit, vagy legalábbis ezek egyikét-másikát a gazdasági viszonyokban s ezeken belül a szerződéses kapcsolatok alakulásában is bekövetkezett nagymértékű változás kikezdte, amikor ezeknek a szabályoknak a változatlan követése e szerződések nem kívánatos volta ellenére részben lehetetlenné, részben célszerűtlenné vált (l. II. 4.).

3. Az érvénytelenség esetkörének alakulása a kapitalista jogban. A szerződés általános érvényességi kellékei már a kapitalista jogfejlődés kezdetén kialakultnak mondhatók, s a szerződés érvényességi kellékeinek megállapítása a másik oldalról szemlélve egyben az érvénytelenségi okok körét is megadja.

A szerződések általános érvényességi kellékévé válik a szerződés megengedett és lehetséges volta, a szerződő felek cselekvőképessége, a megfelelő ügyleti akarat és az ügyleti akarat megfelelő kinyilvánítása. Ezen általános érvényességi kellékek figyelembevételével érvénytelenségi okok a szerződés tiltott és lehetetlen volta, a cselekvőképesség hiánya, a megfelelő ügyleti akarat hiánya vagy fogyatékossága és az ügyleti nyilatkozat hibája.

Az egyes érvénytelenségi okok korántsem azonos súllyal állnak a tudomány, illetve a jogalkotás és a jogalkalmazás érdeklődésének homlokterében. A legnagyobb jelentőséghez a tiltott szerződések körének megvonása és az akarati hibák értékelése jut, a többi érvénytelenségi ok jelentősége, az ezek körében felmerülő elvi kérdések ezekhez képest kisebb súlyúak vagy teljesen elenyészőek.

a) Tiltott szerződések. Tiltott szerződésen minden jogrendszer többet ért, mint a törvény kifejezett rendelkezéseibe ütköző szerződést. A törvény rendelkezéseibe ütköző szerződéssel egy tekintet alá esik a törvény megkerülésére irányuló (in fraudem legis) szerződés, s tiltottak ezek mellett a jó erkölcsbe ütköző, valamint egyes jogrendszerekben a közrendbe (ordre public, public policy) ütköző szerződések is. A tiltott szerződések e csoportja között a határok gyakran egybemosódnak. Előfordul, hogy korábban kialakult erkölcsi normákon keresztül visz az út törvényi tilalmak kimondásáig, és emellett a „jó erkölcs" és a „közrend" sokkal rugalmasabb fogalmával operálva egyébként is sokkal könnyebb a mindenkori társadalmi-gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás. E rugalmasság jogbizonytalanságot eredményező hátrányára az angol joggyakorlat és jogirodalom hívja fel a figyelmet (Burroch a Richardson v. Mellisch-ügyben [1824.]).

A törvényi, erkölcsi vagy közrendi tilalmak az egymástól egyéb vonatkozásban nagyobb fokú eltérést mutató jogrendszerekben is feltűnő hasonlóságot mutatnak. A gazdasági élet, az üzleti élet szerződései terén e tilalmak a liberálkapitalizmus gazdasági szabadságának elvéből folyóan kivételesek, s ahol vannak, ott is elsősorban ezt a gazdasági szabadságot, így különösen a kereskedelem és iparűzés szabadságát védik. A szabadversenyes kapitalizmus a fejlődés első szakaszában még az uzsoratilalmat sem ismeri, s az uzsora fogalma az uzsoratilalom megjelenése után (az 1880-as évek) is megszorító értelmezést kap. Az uzsoratilalommal sem cél a forgalom szabadságának korlátozása, sőt az sem, hogy a gyengébb fél fokozottabb támogatást kapjon.

A jó erkölcsbe ütköző szerződések zömmel nem az üzleti tisztességbe ütközőek, hanem a szűkebb értelemben vett magánélet és a családi élet „erkölcsi rendjét" sértőek. Ebbe a fogalomkörbe a jogirodalom és a bírói gyakorlat tanúsága szerint sok minden belefér. Többségükre mégis az jellemző, hogy az az erkölcsi rend, amelynek védelmét célul tűzi, a kor általános erkölcsi felfogását, ideértve a kor uralkodó osztályának erkölcsi felfogását is, valójában már nem tükrözi.

A kontinentális jogrendszerekben a tiltott szerződések általában *semmisek*, e szabály azonban sehol sem érvényesül kivétel nélkül. A kivételek a tilalom súlyától, jellegétől függően részben indokoltak is.

Problémát a felek akarati autonómiájába beavatkozni nem akaró liberálkapitalista jogban az jelent, hogy ha a tilalom csak egyes szerződési kikötéseket érint, e kikötések érvénytelensége az egész, a többi részben hibátlan szerződést is érvénytelenné tegye-e, vagy joga van-e a jogalkotónak vagy a bírónak a felek szerződésébe belenyúlva csak egyes szerződési feltételeket érvényteleníteni. A liberálkapitalista jog inkább ez utóbbi ellen foglal állást.

Az angolszász jog — amelyben a jogtételek általánosítására irányuló törekvés többnyire egyébként is hiányzik — a tiltott szerződés (illegality) fogalmán belül a jogkövetkezményeket illetően is erősebben differenciál. A tiltott szerződés jogkövetkezménye egyes esetekben semmisség, másokban megtámadhatóság, ismét másokban csak kikényszerithetetlenség.

b) *Akarathibák.* Akarathibákon, akarathiányokon a polgári jog alapvetően azt érti, hogy a szerződési nyilatkozatban kifejezésre jutó akarat nem felel meg a nyilatkozó tényleges akaratának. Ez előfordulhat akár azért, mert az ügyleti nyilatkozatot tevőnek nincs is ügyletkötésre irányuló valódi, komoly akarata (pl. tréfából tett nyilatkozatot), akár azért, mert a nyilatkozatban kifejezésre jutó akarata nem fedi valódi akaratát (pl. tévedés, színlelt szerződés), vagy végül mert a nyilatkozatban kifejezésre jutó akarata nem szabad, befolyásolásmentes akarat (kényszer, tisztességtelen befolyásolás hatása alatt tette).

A burzsoá jogtudomány a szerződés érvénytelenségi okai közül a legnagyobb figyelmet az akarathiányok, az akarathibák problémáinak szenteli, s a főkérdést — bár nem az akarathibák valamennyiére — úgy teszi fel: az akarat és a nyilatkozat eltérése esetén melyiké, a nyilatkozatnak meg nem felelő akaraté, vagy az akaratnak meg nem felelő nyilatkozaté legyen-e az elsőbbség. Ez a kérdés vezet az *akarati és a nyilatkozati elmélet* közötti több évszázados vitára.

ba) *Az akarati és a nyilatkozati elmélet.* Az akarati elv, az akarati elmélet a szerződés létrejötte, léte szempontjából olyan jelentőséget tulajdonít a szerződő fél belső, autonóm akaratának, hogy ezen akarat hiányában, vagy ha a szerződő fél nyilatkozata nem ezt az akaratot juttatja kifejezésre, a szerződést nem tekinti érvényesnek. A nyilatkozati elv, a nyilatkozati elmélet ezzel szemben — bár nem tagadja a szerződő fél akaratának jelentőségét — a másik szerződő fél és a forgalombiztonság érdekének védelmében a kifejezésre jutó nyilatkozatban való bizalom, megbízhatás szükségességét hirdeti, ezért az akarat és a nyilatkozat eltérése esetén általában a nyilatkozatnak biztosít elsőbbséget. A nyilatkozati elmélet tehát szűkebb körben vonja meg az akarati hibák miatti érvénytelenség körét.

Az akarati és a nyilatkozati elv vitája már a 18. század természetjogi ideológiájában felmerült, ahol az akarati elv Hegel jogbölcseletéből meríti ideológiai alapját, a nyilatkozati elv pedig Kant tanításaiból. Az akarati elv legjelentősebb képviselői e korban Hugo Grotius és Christian Wolff, az osztrák polgári törvénykönyv előmunkálataiban jelentős szerepet játszó Martini és Zeiller viszont Kant iskolájának tanítványai.

Az akarati és a nyilatkozati elmélet vitája a 19. század közepén fellendülő német pandektisztikában újra előtérbe kerül, és rányomja bélyegét a 19—20. század fordulójának kodifikációira is. A pandektista akaratelmélet megalapítója Savigny, további nevesebb képviselői Windscheid, Puchta, Unger, Zittelman. A pandektista nyilatkozati elmélet fő képviselői Schlossman, Dernburg, Regelsberger, Bähr.

A 19. század közepének feltörekvő burzsoáziája a teljes gazdasági szabadságnak és ezen belül az egyéni akarat korlátlan érvényesülésének kíván teret biztosítani. Ennek az ideológiának és kezdetben legalábbis a liberálkapitalizmus társadalmi-gazdasági viszonyainak is az akarati elmélet, a szerződés akarati oldalának hangsúlyozása, s a nyilatkozatnak az akarattal szembeni háttérbe állítása felel meg. A nyilatkozati elmélet képviselői ezzel szemben a forgalombiztonság védelmét látják veszélyeztetve a nyilatkozat mögött levő, a másik szerződő fél számára rejtve maradó akarat fokozottabb figyelembevételében, s a nyilatkozat címzettjének azt az igényét ítélik jogosnak, hogy ez az akaratnyilatkozatban megbízhasson.

Az akarati és a nyilatkozati elmélet mellett a fejlődés során helyet kap egy harmadik elv, a *bizalmi elv* (Vertrauenstheorie, az angoloknál: reliance doctrine) is, amely a kettő között áll ugyan, de sokkal közelebb a nyilatkozati elmélethez.

A 19—20. század fordulójának jelentős magánjogi törvénykönyvei már olyan időben kerülnek megalkotásra, amikor a tőkés termelési viszonyok az egyéni akarat korlátlan érvényesülésének háttérbe szorulását és a nyilatkozatba vetett fokozottabb bizalmat tennék indokolttá. Az akarati elmélet hatása a 19—20. század fordulójának magánjogi kodifikációira mégis erős marad. Ez az akaratelméleti hatás erősebb a német polgári törvénykönyvben, és ehhez képest gyengébb a svájci kötelmi törvényben.

Noha a magyar burzsoá jogfejlődésre a német jogtudomány és különösen a századfordulón keletkezett német polgári törvénykönyv gyakorolta a legjelentősebb hatást, az akarati és a nyilatkozati elmélet harcában a magyar jogtudomány és a századforduló táján meginduló magyar kodifikációs munkálatok mégis következetesen nyilatkozati elméleti beállítottságúak. Az akarati elmélet egyik első és legfőbb bírálója a magyar jogtudományban Szászy-Schwarz Gusztáv. A nyilatkozati elmélet mellett szóló érvekként már a kodifikációs előmunkálatok során a bizalomvédelem, a forgalombiztonság védelme és a nyilatkozatért való helytállás gondolata kerülnek hangsúlyozásra.

bb) *Főbb akarathibák.* A jogtudományt és a jogalkotást leginkább foglalkoztató akarathiba, amelynek megítélésében az akarati elmélet és a nyilatkozati elmélet követésének is a legnagyobb jelentősége van, a *tévedés.* A burzsoá jogban joggal beszélhetünk a „tévedés tanának" (Irrtumslehre) kialakulásáról. A tévedés akaratelméleti és nyilatkozati elméleti megközelítésének alapvető különbsége éppen az, hogy az akaratelméleti megközelítés a szerződés érvényessége vagy érvénytelensége szempontjából elsősorban a tévedő oldaláról, a tévedő akarathibájából indul ki (nyilatkozata

nem fedte valódi szerződési akaratát), s ennélfogva a tévedést önmagában megtámadási oknak tekinti. A nyilatkozati elméleti megközelítés viszont a tévedővel szembenálló szerződő félnek a nyilatkozatba vetett bizalmát is értékeli, és ezért a tévedést önmagában nem tekinti megtámadási oknak, hanem csak akkor, ha azt a tévedővel szembenálló fél felismerhette, vagy esetleg, akár vétlenül is, ő maga okozta. Ez utóbbi szabályt tette magáévá a burzsoá magyar magánjog, és ezt követi a mai magyar jog is. A tévedővel szembenálló jóhiszemű fél érdekeit mégsem hagyja az akaratelméleti megközelítés sem teljesen figyelmen kívül. Ezt az érdeket azonban nem az akarathibában szenvedő szerződés fenntartásával, hanem kártérítési igény elismerésével védi.

A szerződés megtámadására — még az akarati elmélet hívei szerint is — általában csak a lényeges tévedés vezethet. Lényeges lehet magában az ügyletben, a szerződés tartalmában, tárgyában esetleg alanyában való tévedés. Általában nem ismerik el viszont lényegesnek a jogrendszerek a szerződés indokában való tévedést. Külön jogi megítélés alá eshet a jogban való tévedés. A tévedésnek egy többékevésbé önállósult esete továbbá az, amikor az akarat és a nyilatkozat összhangjának hiányát a téves üzenetközvetítés, pl. a távirat téves felvétele okozza.

Tipikus akarathibák, s mint ilyenek megtámadási okok a *megtévesztés*, a *jogellenes fenyegetés* és egyes jogrendszerekben ezek mellett a *tisztességtelen befolyásolás*. A megtévesztett, a jogellenes fenyegetés hatása alatt, illetve a tisztességtelen befolyásolás hatása alatt álló nem szabad akaratából nyilatkozott, szerződését tehát ezen akarathiba miatt támadhatja meg, feltéve természetesen, hogy megtévesztés, jogellenes fenyegetés, vagy tisztességtelen befolyásolás hiányában a szerződést egyáltalán, vagy ilyen feltételekkel nem kötötte volna meg.

A szerződési akarat hiánya miatt érvénytelen, mégpedig semmis a *színlelt ügylet* is, itt azonban egyik fél akarata sem irányul a nyilatkozatban kifejezésre jutó joghatásra, így tehát nincs olyan jóhiszemű szerződő fél, akinek az ügyletbe vetett bizalma az ügylet fenntartását indokolná. A színlelt szerződés emellett rendszerint valamely tiltott szerződést leplez. A leplezett, palástolt szerződés ilyenkor tiltott volta miatt lesz semmis.

A hagyományos jogi dogmatika a semmisséget eredményező akarathibák közé sorolja még a *fizikai kényszer*, az ún. vis absoluta hatása alatt kötött szerződéseket, valamint a *komolytalan*, tréfából tett ügyleti nyilatkozatokat is, mindkettőt olyanokként, amelyekben szerződéskötési akarat a szerződési nyilatkozat látszólagos megléte ellenére egyáltalán nem volt.

Az akarathibák s különösen az akarathiba miatti érvénytelenség a 20. század forgalmi viszonyai között jelentőségük nagyságrendje alapján egyre kevésbé állhatnak az érvénytelenségi okok élén.

c) Alaki hibák. A szigorú, a szerződéses kapcsolatok széles körére kiterjedő formakényszert csak az árukapcsolatok viszonylag primitív, alacsony foka bírja el. Az árukapcsolatok tömegessé válása, a szerződéses kapcsolatok tartalma terén érvényesülő szabadság a szerződések alakját illetően is a formaszabadság elvét alakítja ki főszabálynak, s ehhez képest a formakényszer kivételessé válik.

A kötelező alakszerűség előírása különböző célokat szolgálhat. Gyakran elsődlegesen azt, hogy a szerződő feleket vagy azok egyikét kellő meggondolásra késztesse, máskor a későbbi bizonyítási nehézségek elkerülését, ismét máskor az okiratba, az értékpapírba foglalt jog vagy követelés fokozottabb forgalomképességét, az értékpapírba foglalt követelés érvényesítésének megkönnyítését, tehát voltaképpen a gazdasági forgalomnak ezúton való növelését.

A kötelezően előírt alaki szabályok be nem tartásához — függetlenül az alakszerűséggel elérni kívánt céltól — egyes jogrendszerek, így a magyar jog is, általános szabályul érvénytelenségi, semmisségi szankciót fűznek. Más jogokban ennél jelentékenyen szűkebb körben eredményez az alaki szabály be nem tartása semmisséget.

A gazdasági élet egyes területein, különösen ahol a blankettaszerződések általánossá váltak, a felek szélesebb körben foglalják írásba szerződéseiket, mint azt jogszabály előírná. Másutt viszont a felek gyakran szegik meg a kötelező alakszerűség szabályait, sőt az alaki hiba miatt semmis szerződések gyakran teljesedésbe is mennek.

Az alaki hiba miatti érvénytelenség szabálya a jogtudományt különösen a már teljesedésbe ment alaki hibás ügyletek esetében állította az elé a kérdés elé, vajon helyes-e az alaki szabálynak a szerződéskötéskori elmulasztása miatt a teljesített ügylettől utólag megvonni a joghatást, nem volna-e helyesebb az érvénytelenségnek erre az esetkörére a teljesítés orvosló hatályát elismerni. A jogtudományban és a joggyakorlatban — ideértve a magyar jogtudományt és joggyakorlatot is — egyre inkább uralkodóvá váló tendencia ennek az orvosló hatálynak az elismerése.

d) A cselekvőképesség hiánya miatti érvénytelenség. A cselekvőképesség hiánya miatti érvénytelenség a burzsoá jogokban kettős célt szolgál (l. I. 1.), s ha a cselekvőképtelen vagy korlátozottan cselekvőképes jogilag értékelhető akaratának hiányára vezethető is vissza, általában nem az akarathibák között, hanem önálló érvénytelenségi okként kerül értékelésre.

Az a védelem, amelyet a jog a cselekvőképtelenek, illetve korlátozottan cselekvőképesek szerződéseinek semmisségével (egyes jogrendszerekben megtámadhatóságával) nyújtani kíván, általában megelőzi a forgalombiztonság

védelmét. A cselekvőképtelen szerződése tehát általában akkor is érvénytelen, ha a vele szembenálló szerződő fél az ügyletkötésnél jóhiszeműen járt el.

4. Az érvénytelenség jogintézményének továbbfejlődése a modern kapitalizmusban.

A modern kapitalizmusban — amint arra a modern kapitalista jogtudomány is rámutat — jelentősen megváltozott a szerződés funkciója. E funkcióváltozással párhuzamosan — a szerződés-érvénytelenség intézményére és szabályaira is kiható hatással — a szerződés individuális jellege mellett, sőt részben ezt felváltva hangsúlyozásra kerül a szerződés társadalmi jellege, társadalmi funkciója, az egyéni akaratot kifejezésre juttatni és védeni hivatott szerződés mellett vagy helyett a „helyes rend"-et a „fonction social"-t megvalósítani hivatott szerződés.

A szerződés funkciójában bekövetkezett változás hatása a szerződés-érvénytelenség szabályaira többirányú: mind az érvénytelenség esetkörét, mind jogkövetkezményeit érinti, hogy bővül a szerződés gazdasági tartalmába való állami beavatkozás lehetősége, s ezzel párhuzamosan szűkül az egyéni szerződési akarat feltétlen védelme. Emellett az érvénytelenség klasszikus jogkövetkezményei, különösen a teljesített érvénytelen szerződés felszámolása a monopolkapitalista rend számára egyre szélesebb körben válnak terhesekké.

a) Az érvénytelenség esetkörének változásai. A szerződés tartalmába való állami beavatkozás elismerése *növeli a gazdasági tartalmuknál fogva tiltott szerződések körét.* A tiltott szerződések e növekedésére mégis az jellemző, hogy a tilalmak csak szűk körben kerülnek új jogszabályokban megfogalmazásra, s ennél sokkal általánosabb a szerződések vagy a szerződéses kikötések tilalmát a meglevő jogi normák, többnyire a Treu und Glauben generálklauzulájának a megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyokhoz alkalmazkodó új értelmére, új tartalmára alapítani.

A szerződési akarat jelentőségének csökkenésével az *akarathibák jelentősége is csökken, az akarati elv fokozatosan háttérbe szorul, s a bizalmi elv és a nyilatkozati elv kerül előtérbe.*

Az akarathibák közül a *tévedés* mikénti értékelése változatlanul a főkérdések közé tartozik. Nincs a jogügylet vagy a szerződés általános kérdéseivel foglalkozó szerző, aki ebben a kérdésben ne fejtené ki álláspontját. Az uralkodóvá váló nézet azonban most már a tévedés címén való megtámadási jog korlátozását és olyan megoldást követel, amelyben a tévedő szélesebb körben viseli maga tévedésének következményeit.

Ezzel a felfogással némileg ellentétes irányban hat az az ugyancsak széles körben általánosnak mondható felfogás, amely az indokbeli tévedés és a ténybeli tévedés azonos szempontok alapján való elbírálását követeli. Ennek egyik oka a gazdasági élet válságjelenségeiben, bizonytalanságaiban keresendő, amelyre tekintettel a jog lehetőséget kíván biztosítani arra, hogy ha megváltoztak azok a szem előtt tartott gazdasági körülmények, amelyek a szerződő feleket a szerződéskötésre vezették, mód legyen a szerződéstől való szabadulásra (az ún. Geschäftsgrundlage vagy a frustration problémája).

Az *alaki hiba miatti* érvénytelenség egyre kisebb jelentőségűvé válik, s fokozódik az igény a teljesítés orvosló hatályának elismerésére. Emellett csaknem általánosan vallott nézetté válik, hogy a semmisségi okok nem egyenlő súlyúak, s hogy azok közül az alaki hiba a legkisebb jelentőségű.

b) Az érvénytelenség jogkövetkezményeinek alakulása. Az eredeti állapot visszaállítása (in integrum restitutio), a teljesített érvénytelen szerződés klasszikus szankciója, a modern kapitalizmus szerződéseinek egyre szélesebb körében válik célszerűtlenné, ternessé vagy egyenesen alkalmazhatatlanná (l. I. 2. *b*). A probléma megoldását a modern kapitalista jogrendszerek alapvetően két úton keresik: a tartós jogviszonyokat illetően különösen az NSZK jogában az ún. faktikus szerződések elismerésével s mind a tartós jogviszonyokat illetően, mind más olyan érvénytelen szerződések esetén, amelyekben az eredeti állapot helyreállítása gazdaságilag célszerűtlen volna, az érvénytelenítés helyett a szerződés érvénytelenségi hibájának kiküszöbölésével és a szerződés törvényes keretek közé szorításával.

ba) A faktikus szerződés. Az a körülmény, hogy az ún. tartós jogviszonyokban — ha azok alapján akár az egyik, akár mindkét fél már huzamosabb időn át szolgáltatásokat nyújtott, illetve élvezett, vagy ha azokra alapítottan harmadik személyek huzamosabb időn át üzleti kapcsolatokat létesítettek — az eredeti állapot akkor sem állítható helyre, ha a szerződés érvénytelen volt, a modern kapitalista jogtudományban annak a gondolatnak a felvetésére vezetett, hogy ezeknek a szerződéseknek tágabb vagy szűkebb körében a *megvalósult jogviszonyokat* a szerződés létrejöttekor fennálló érvénytelenségi okoktól függetlenül *megvalósulásuk ténye alapján — faktikus szerződésekként — el kell ismerni.* Ez a nézet a szerződés léte szempontjából a felek tényleges tevékenységének (a faktikusnak) a szerződéskötéssel egyenértékű jelentőséget tulajdonít, s azoknál a szerződéseknél, amelyeket faktikus létük is megállapíthat, kizárja a szerződéskötés, az akaratmegegyezés hibájára való visszanyúlást. A faktikus szerződés a társasági és a munkaszerződésekre nézve válik a legszélesebb körben elismertté.

A faktikus szerződés tanának megalapítója Haupt, továbbfejlesztői különösen Simitis és Siebert. E tan a német jogtudományban a legelterjedtebb — bár ott sem általánosan elismert —, de vannak követői a francia jog-

tudományban is (Savatier, Hemard, Ripert-Boulanger). Az osztrák jogtudomány és joggyakorlat inkább a faktikus jogviszony elismerése ellen foglal állást.

Az a nézet, hogy tartós jogviszonyok esetén az érvénytelenség jogkövetkezményei a szerződés keletkezésére visszaható, ex tunc hatállyal nem vonhatók le, hanem legfeljebb a jövőre nézve, ex nunc hatállyal, a faktikus szerződési viszonyt el nem ismerők körében is általánossá válik.

bb) Az érvénytelenségi hiba kiküszöbölése. Olyan társadalmi-gazdasági viszonyok között, amelyekben nagyobb társadalmi-gazdasági érdek fűződhet a szerződések fenntartásához, mint a szerződő felek egyéni akaratának feltétlen tiszteletben tartásához, szélesebb körben kerülhet sor a szerződés tartalmába való olyan állami beavatkozásra, amely éppen azt célozza, hogy a szerződést a megengedett törvényes keretek közé szorítsa, s így azt az érvénytelenségi ok lehető kiküszöbölésével fenntartsa.

Egyes modern kapitalista jogrendszerek és ezek jogtudományának művelői szélesebb vagy szűkebb körben hajlanak az érvénytelenségi okok olyan kiküszöbölésére, amely az érvénytelenségi szankció alkalmazása helyett a szerződés törvényi vagy bírói módosítását privilegizálják. A határok megvonása, amelyen belül a felek szerződésébe ilyen módon való belenyúlás helyes, jogos lehet, a jogtudományban erősen vitatott. Teljes elzárkózással a modern kapitalizmusban ugyan már nem találkozunk, mégis nagyobb azoknak a száma, akik ennek az eszköznek a kivételesen igénybe vehető voltát állítják, és kisebb azoké, akik szélesebb körben rendelnék alkalmazni.

Lényegében az érvénytelenségi hiba kiküszöbölését szolgálják azok a szabályok is, amelyek valamely szerződéses kikötés érvénytelensége esetében, vagy általában csak a szerződés valamely részét érintő érvénytelenség esetén, a szerződés többi részének fenntartásával, a szerződés részleges érvénytelenségét állapítják meg. Ez a törekvés, akár van közvetlen jogszabályi alapjuk, akár ebben is a Treu und Glauben generálklauzuláját hívják segítségül, a monopolkapitalizmusban széles körben általánossá válik.

III. A szerződés érvénytelensége a magyar jogban és más európai szocialista jogrendszerekben. 1. Bevezetés. 2. Az érvénytelenség esetköre. 3. Az érvénytelenség jogkövetkezményei.

1. Bevezetés.

A szerződés intézménye, ha jelentős funkcióváltozással is, a szocializmusban is fennmarad, s fennmarad a szerződés-érvénytelenség intézménye is. (→ *Szerződés* III.)

Az érvénytelenség dogmatikáját az egyes szocialista jogrendszerek nem minden vonatkozásban építik ki újonnan, e tekintetben kisebb vagy nagyobb mértékben támaszkodnak a korábban kidolgozott elméleti tételekre. Az érvénytelenségnek a korábbi jogi dogmatikában kiépített tételei változatlanul mégsem vehetők át. E változások szükségszerűen nagyobb súlyúak a népgazdaság körében kötött szerződéseket illetően.

a) Az érvénytelenség lényege a szocialista szerződési jogban az, hogy *a jog az érvénytelen szerződéshez az érvénytelenségi ok fennállása miatt nem fűzi a felek által célzott joghatást.* Azt mégis, hogy az érvénytelen szerződéshez a jog egyáltalán nem fűz joghatást, különösen, hogy azt úgy kell tekinteni, mintha meg sem kötötték volna, a szocialista szerződéselmélet már dogmaként is alig tartja fenn, még kevésbé követi ezt a tételt az érvénytelenség jogkövetkezményeinek rendezésénél.

Ha a szerződés valamely érvénytelenségi hibánál fogva nem alkalmas a célzott joghatás kiváltására, a szocialista jog — mint Eörsi rámutat — elvileg kétfélét tehet: vagy teljes egészében kizárja a szerződés joghatásainak beállt, vagy felszámolja az érvénytelenségi okokat, és ezáltal elhárítja a szerződés érvénytelenségi akadályát. Hogy a kettő között a jogalkotó mikor melyiket választja, s általában melyiket privilegizálja, azt döntően jogpolitikai, gazdaságpolitikai szempontok határozzák meg, de kétségtelenül jelentősége van benne a korábbi társadalmi rendben kialakult szerződéselmélet megszokott — bár néha meghaladott — tételeinek is.

Ahhoz, hogy az érvénytelen szerződés az esetek nem jelentéktelen részében nem teljesen joghatás nélküli, s ezekben az esetekben nem is tekinthető úgy, mintha meg sem kötötték volna, hozzájárul az is, hogy a szocialista gazdálkodás szerződési viszonyai között sem kivételesek az olyan szerződések, amelyekben a már teljesedésbe ment szerződések joghatásait akkor sem lehet utólag kizárni, vagy ez gazdasági okokból akkor is nagymértékben célszerűtlen volna, ha az érvénytelenségi hiba kiküszöbölésére nincs lehetőség. S hozzájárul az is, hogy a szocialista jogrendszerek többségében megjelenik az érvénytelen szerződésnek egy új, az érvénytelen szerződés megkötésénél súlyos jogsértést elkövetővel szemben alkalmazható szankciója is: az állam javára marasztalás.

b) A szocialista jogrendszerek többsége is fenntartja az érvénytelenség két fő fajtájának, a *semmisségnek és a megtámadhatóságnak a megkülönböztetését.*

A társadalmi érdekek védelme, a társadalmi érdekkel szembenálló szerződés el nem ismerése a szocialista jogban fokozottabban előtérbe kerül ugyan, de a semmisségi és megtámadási okok szembeállítása a szocialista jogban sem feltétlenül a megsértett társadalmi érdek súlyossága szerint történik.

A semmisség és a megtámadhatóság fő elhatároló ismérve a szocialista jogban is az, hogy

a *semmisség feltétlen, a megtámadhatóság feltételes, a megtámadás feltételétől függő érvénytelenség;* a semmisség és a megtámadhatóság néhány további jellemzőjében azonban változás következik be.

Mind a semmisséget, mind a megtámadhatóságot illetően vitatottá (magyar jog, illetve jogtudomány), vagy nyíltan tagadottá (szovjet jogalkotás) válik, hogy az érvénytelenség akkor is a szerződés megkötésének időpontjára visszaható, ex tunc hatályú volna, ha az eredeti állapot helyreállítása a már teljesített szolgáltatás vonatkozásában nem következhet be. Ha megszokott tételekbe ütközik is, őszintébb és az elvi tételekből folyó gyakorlati jogkövetkezmények levonása szempontjából is helyesebb ezekben az esetekben csak a szerződés jövőre szóló, ex nunc hatályú érvénytelenségének elismerése.

A semmisség jellemzői közül aligha tartható fenn a semmis ügylet orvosolhatatlanságának általános tétele, sőt a semmisség orvoslása fogalmának kiterjesztő értelmezést kell kapnia. Az érvénytelenségi hiba kiküszöbölésének különböző eszközei voltaképpen szintén a semmis szerződés orvoslását eredményezik.

A megtámadási jog gyakorlását illetően a magyar jogban következett be változás annyiban, hogy szemben a korábbi, bírói mérlegelésre bízott megtámadási határidőkkel a polgári törvénykönyvben ezek a határidők jogszabállyal rendezettek lettek.

2. Az érvénytelenség esetköre.

A szerződés általános érvényességi kellékei a szocialista jogtudományban is meghatározásra kerülnek. Ezek: a szerződés megengedett és lehetséges volta, a szerződő felek cselekvőképessége, valódi és egybehangzó szerződési akarat, ennek az akaratnak megfelelő nyilatkozatban való kifejezésre juttatása, s amennyiben jogszabály valamely szerződés érvényességi kellékéül alaki szabály betartását írja elő, ennek a szabálynak a betartása.

Az érvénytelenség esetkörét a szocialista jogtudomány is a szerződésnek ezekből az általános érvényességi kellékeiből kiindulva vonja meg, a szerződés egyes érvényességi feltételeinek hiánya vagy hibája vezet az érvénytelenség különböző esetcsoportjaira. Az érvénytelenség fő esetcsoportjai eszerint: a tiltott és a lehetetlen szerződések — a szerződés tartalmi, joghatásbeli hibája miatt; a cselekvőképtelenek és a korlátozottan cselekvőképesek szerződései — a cselekvőképesség hiánya miatt, széles körben uralkodó nézet szerint a szerződési akarat hiánya miatt; az akarathibák — a valódi és komoly ügyleti akarat hiánya, valamint az ügyleti akarat és nyilatkozat eltérése miatt; az alaki hibák — a szerződési nyilatkozat hibája miatt. A nyilatkozati hiba miatti semmisség körébe sorolhatók a képviseleti jogkör hiányában más nevében kötött szerződések is.

A szerződés általános érvényességi feltételei és az érvénytelenség esetköre nagyfokú hasonlóságot mutatnak a kapitalista jog szerződésének általános érvényességi feltételeivel és az érvénytelenségnek ugyancsak már az érvénytelenség intézménytörténete során tárgyalt esetkörével. Ez a hasonlóság az érvénytelenség egyes eseteiben — bár kétségtelenül szűkebb körében — tényleges, s a szerződésnek azokból a közös jellemzőiből folyik, amelyek többékevésbé minden áruszerződésre állnak. Az érvénytelenség más eseteiben azonban ez a hasonlóság csak formai és nem tartalmi. Ez áll különösen a tartalmi hibájuk miatt tiltott szerződésekre, ahol is lényeges különbséget eredményez, hogy a törvénybe vagy a jó erkölcsbe ütköző szerződést általában tiltó, általában semmisséggel szankcionáló szabályok mögött milyen tartalmú tiltó törvények, milyen tartalmú erkölcsi normák állnak.

Az érvénytelen szerződések között a tiltott szerződések a legnagyobb jelentőségűek, az akarathibák jelentősége és előfordulási köre is lényegesen csökkent.

a) Tiltott szerződések. A szocialista jogrendszerek tiltott szerződései a törvénybe ütköző és a törvény megkerülésére irányuló szerződések, a nyilvánvalóan a szocialista állam és a társadalom érdekeibe ütköző szerződések, valamint a szocialista együttélés követelményeibe, illetve a szocialista erkölcsbe ütköző szerződések.

A szocialista állam a szerződések tartalmába több okból is beavatkozik. Ez a beavatkozás a népgazdaság körébe tartozó, a népgazdasági terv megvalósítását célzó szerződéseknél a szocialista állam gazdasági szervező funkciójából közvetlenül is folyik, de emellett ezt a beavatkozást a társadalmi érdekek védelme valamennyi szerződésnél indokolhatja.

A népgazdasági terv megvalósítását szolgáló szerződések tervhez kötöttsége a korábbi gazdaságirányítási rendszerben olyan erős volt, hogy a szerződés tervbe ütköző volta semmisséget eredményezett. A szocialista gazdálkodó szervezetek (állami vállalatok és szövetkezetek) gazdasági önállósága a jelenlegi gazdaságirányítási rendszerben nagyobb, az önállóság keretei mégis megszabottak és a keretek túllépését a jog eszközeivel is tiltani kell. A tilalom vonatkozhat meghatározott fajtájú vagy tartalmú szerződések megkötésére általában, vagy egyes gazdálkodó szervek irányában, és egyes szerződéses kikötésekre is.

A szocialista szervezetek tiltott szerződéseinek egy speciális kérdését veti fel a szocialista jogrendszerek többségében a jogi személyek ún. relatív jogképessége. A magyar jogtudományban az új gazdaságirányítási rendszerre áttérés után ennek helyessége — főleg a forgalombiztonság elvét, a jogképességét túllépő jogi személlyel jóhiszeműen szerződő fél érdekét sértő volta miatt — vitatottá vált. A polgári törvénykönyv 1977. évi novellája ezt el is ejtette.

A szerződés tartalmát vagy a szerződéskötés lehetőségét korlátozó egyes jogszabályok csak szocialista gazdálkodó szervezetek egymás közti viszonyát rendezik, így az ezek megsértésével kötött tiltott szerződések is csak szocialista szervezetek viszonyában fordulnak elő. A szerződés tartalmát vagy a szerződéskötési lehetőséget korlátozó más jogszabályok a szerződések rendeltetéséből folyóan egyaránt vonatkozhatnak akár szocialista szervezetek egymás közti szerződéseire, akár szocialista szervezetek és egyes polgárok közötti szerződésekre, valamint egyes polgárok egymás közti szerződéseire is. Az e szabályok megsértésével kötött tiltott szerződések tehát a jogalanyok szélesebb körében fordulhatnak elő. Vannak emellett olyan szerződések is, amelyek döntően vagy kizárólag egyes polgárok között fordulnak elő.

Az állampolgárok tiltott szerződései körében különösen a magángazdálkodás megengedett rendjét sértő szerződéseknek, valamint az uzsorás és spekulációs szerződéseknek van jelentőségük. A szolgáltatás és ellenszolgáltatás értékegyensúlyának védelmében a magyar polgári jog más szocialista országok megoldásainál továbblép. A szolgáltatásnak és az ellenszolgáltatásnak a szerződéskötéskor fennálló értékkülönbsége címén megtámadási jogot biztosít a sérelmet szenvedő félnek akkor is, ha szerződő partnerét a szerződés megkötésénél nem vezette az ő helyzetét kihasználó szándék.

A tiltott szerződések általában *semmisek* (kivételesen megtámadhatók), ez az érvénytelenségi szankció mégsem érvényesül kivétel nélkül.

A szerződés tartalmába való állami beavatkozás elég széles körben érvényesül oly módon, hogy a tiltott szerződéses kikötés csak az adott kikötés és nem az egész szerződés vonatkozásában eredményez semmisséget, de érvényesülhet oly módon is, hogy a jogalkotó a jogszabályban előírt szerződéses tartalmat a felek ellenkező kikötése ellenére a szerződés tartalmává teszi. Ez válik egyre szélesebb körben általánossá a hatósági árba ütköző szerződések esetén, és ilyen szabályok szolgálják pl. a kiadóval szembenálló szerző, a biztosító vállalattal szembenálló biztosított és az eladó felelősségkizáró klauzuláinak kiszolgáltatott fogyasztó védelmét is. Ezekben az esetekben a szerződés érvénytelensége helyett az érvénytelenségi ok voltaképpen kiküszöbölésre kerül.

Más esetekben a polgári jog az érvénytelenségi ok kiküszöbölése nélkül azért tekint el a semmisséggel szankcionálástól, mert a tiltott szerződés más jogterületen, pl. a pénzügyi jog vagy az államigazgatási jog területén már megfelelően szankcionálásra került. Ez lehet a helyzet pl. az illetékszabályok megsértésével kötött szerződések vagy az iparjogosítvány nélkül ipari tevékenység kifejtésére kötött ún. kontárszerződések esetén. Az illetékcsalást tartalmazó szerződés érvényességét a magyar jog elismeri, s megelégszik annak pénzügyi jogi szankcionálásával, a kontárszerződést ezzel szemben a magyar bírói gyakorlat semmisnek minősíti anélkül, hogy a semmisség jogkövetkezményeit e szerződések többségében le tudná vonni. A jogtudományban — bár nem egységes, nézet szerint — ez a megoldás támadott.

b) Akarathibák. A szerződés akarati elemét a szocialista jogrendszerek sem tagadják. Abból kifolyóan mégis, hogy a szerződések többsége, különösen korábban, közvetlenül vagy közvetve a népgazdasági tervnek volt alárendelt, s ezekben a szerződésekben az egyéni akarat mellett az állami akaratnak is jelentős szerep jutott, a figyelem különösen a gazdaságirányítás korábbi rendszerében nem elsősorban a hagyományos értelemben vett akarathibákra, hanem inkább az állami akarat és a felek akaratának viszonyára irányult. A jelenlegi gazdaságirányítási rendszer a felek egyéni kezdeményezésének nagyobb szerepet juttat, s ezáltal a szerződés akarati elemét nagyobb jelentőséghez juttatja, az akarathibák elméleti és gyakorlati súlya a szocialista jogban mégsem jelentős.

Az akarathiányok problémájának háttérbe szorulása, s emellett a szocialista gazdálkodó szervezetek szerződéseinek korábban szélesebb körben érvényesült, de egyes szocialista jogrendszerekben ma is meglevő külön szabályozása is indokolhatja, hogy az akarati vagy a nyilatkozati elmélet követésében az egyes szocialista jogrendszereket csak részben vezeti tudatos meggondolás, s hogy a kérdés megoldásában a tudatos meggondolás mellett vagy helyett a múltban megalkotott szabályok változatlan követésének is szerep jut. Az akaratelméletet követi az egyes európai szocialista országok jogai közül a szovjet jog, a bolgár jog és az NDK joga (1976-ban életbe lépett polgári törvénykönyve); nyilatkozati elméleti megoldást tesznek magukévá a magyar, a lengyel és a csehszlovák jog, az előbbi kettő csak a visszterhes szerződésekre. A nyilatkozati elv mellé állás indokai a magyar jogban: a forgalombiztonság védelme és a nyilatkozatért való helytállásra nevelés.

Az akarathibák korábban kialakult körét a szocialista jog is elfogadja, s lényegében a korábban kialakult szabályokat követi abban a kérdésben is, hogy mely akarathibákhoz fűz semmisségi és melyekhez megtámadhatósági szankciót (l. II. 3/*b.*, *bb*).

Az akarathibák közül a magyar jogban nagyobb jelentősége csak a tévedésnek és a színlelt szerződésnek van.

Tévedés címén a magyar jog általában csak akkor engedi a szerződést megtámadni, ha a tévedés lényeges volt, és azt a másik szerződő fél okozta vagy felismerhette. A tévedés címén való megtámadás sikere ezen általános szabály alapján meglehetősen ritka. Szélesebb körű viszont a megtámadás sikere az ún. közös

téves feltevés címén, amelynél az a követelmény, hogy a tévedést a másik fél okozza vagy felismerhesse, értelemszerűen elesik. Ha pedig a tévedés, különösen a szerződés tárgyában vagy értékében való tévedés a szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő értékkülönbségét eredményezi, a szerződéskötéskor fennálló feltűnő értékkülönbség címén arra tekintet nélkül megtámadható a szerződés, hogy azt a másik fél okozta, vagy felismerhette-e.

Színlelt szerződések többnyire csak mint jogszabály kijátszására irányulók jönnek létre, s ezekben a színlelt szerződés akarathiba miatt semmis volta mellett elsősorban a felek valódi szándékának megfelelő ún. palástolt szerződés jogi sorsának megítélése a feladat.

c) Alaki hibák. A szocialista jogrendszerek többsége a szerződések formaszabadságának főszabályát fenntartva a kötelező írásba foglaláshoz kötött szerződések körét növelte. A tervgazdálkodást, a népgazdasági terv teljesítését szolgáló szerződések többsége ugyanis a szerződő felek rendszeres, hosszabb időre szóló gazdasági kapcsolatát megalapozó s emellett számos esetben több szerződés kölcsönös egymásra épülését feltételező szerződés. E szerződések rendeltetéséből az is folyik, hogy kötelező írásbeliséghez kötésük más szerződésekéhez képest szélesebb körben indokolt. Az azonban már kétséges lehet, hogy ebben a körben az írásba foglalás elmulasztásának minden esetben a szerződés semmissége-e a megfelelő szankciója.

A szerződések kötelező írásba foglalása emellett más területeken is szükséges vagy indokolt lehet. Az írásba foglalás a szocialista jogokban ugyanúgy, mint más jogrendszerekben, különböző — így hatósági ellenőrzést lehetővé tevő, jogbiztonsági, forgalombiztonsági, valamelyik szerződő felet meggondolásra késztető stb. — célokat szolgálhat.

Abban a kérdésben, hogy a kötelezően előírt alakszerűség elmulasztása főszabályként semmisséget eredményezzen-e, a szocialista jogrendszerek sem képviselnek egységes álláspontot. Az 1959. évi magyar polgári törvénykönyv — jogszabály eltérő rendelkezése hiányában — a semmisséget mondja ki főszabályul.

Nem egységes a szocialista jogrendszerek álláspontja abban a kérdésben sem, hogy a teljesítés konvalidálja-e az alaki hiba miatti semmisséget. Többségük mégis a konvalidáló hatás ellen foglal állást. A magyar polgári törvénykönyv is csak egy szerződéstípusra, a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésre előírt alakszerűség vonatkozásában ismeri el a teljesítésnek az alaki hibát orvosló, tehát a szerződést érvényessé tevő hatását. A jogirodalom azoknak a céloknak a figyelembevételével, amelyeket a szerződés írásba foglalása szolgálni hivatott, az alaki hiba miatti semmisség esetén a teljesítés orvosló hatályának kiterjesztése mellett foglal állást.

d) A cselekvőképesség hiánya miatti érvénytelenség. A cselekvőképesség hiánya vagy korlátozott volta miatti érvénytelenség egyes szocialista jogrendszerekben semmisségi, másokban megtámadási ok, a magyar jogban relatív semmisség. A cselekvőképesség hiánya miatti érvénytelenség szabályaival a szocialista jogok a cselekvőképtelenek, illetve korlátozottan cselekvőképesek érdekeit kívánják védeni.

A cselekvőképesség hiánya miatti érvénytelenség szabályainak megállapítása során nem lehet emellett figyelmen kívül hagyni egyrészt azt, hogy a cselekvőképtelenekre, illetve korlátozottan cselekvőképesekre a mindennapi élet kisebb jelentőségű, szokásos forgalmi ügyleteitől való elzárása a ma általánosan kialakult életmóddal és forgalmi szokásokkal szembenállna, másrészt azt sem, hogy a koruknál fogva korlátozottan cselekvőképesek jelentékeny része önálló kereső tevékenységet folytat, s ennélfogva szerződéskötéseiben is nagyobb önállóságra tart igényt. A cselekvőképesség hiánya vagy korlátozott volta miatti érvénytelenség általános szabályát tehát nem is lényegtelen kivételekkel kell áttörni.

A cselekvőképesség hiánya vagy korlátozott volta miatti érvénytelenség jelentősége csökken azért is, mert a gazdasági élet jelentős szerződéseit többségükben jogi személyek kötik, amelyeknél ez a kérdés nem merülhet fel.

3. Az érvénytelenség jogkövetkezményei.

Az érvénytelenség jogkövetkezményei szükségszerűen eltérően alakulnak attól függően, hogy valamely jogrendszer az érvénytelenség lényegét csak az érvénytelen szerződés joghatásainak teljes kizárásában látja, vagy a felek által célzott joghatások olyan megtagadásában, amelynek egyaránt lehet a következménye az érvénytelenségi hibában szenvedő szerződés teljes felszámolása és az is, hogy az érvénytelenségi okot kiküszöbölje, s így az érvénytelenségi hibában már nem szenvedő szerződést fenntartsa. Ez utóbbi szemlélet mellett — amelyet a szocialista jogrendszerek többsége követ — az érvénytelenség jogkövetkezményei differenciáltabbakká válnak.

a) Az érvénytelenség klasszikus szankciói. Az érvénytelenség jogkövetkezményeinek főszabálya formailag a szocialista jogban is változatlan: a még nem teljesített érvénytelen szerződésből *nem keletkezik igény a szerződés teljesítésére*, a már teljesített érvénytelen szerződések esetén az eredeti állapot helyreállítása, *az in integrum restitutio*. Eltérő jogi rendezés hiányában tehát ezek az érvénytelenség jogkövetkezményei. Az eltérő jogi rendezés alkalmazási köre és eszközei azonban a szerződés funkciójában bekövetkezett változásra tekintettel is bővülnek.

b) Ex nunc hatályú érvénytelenség. Eltérő jogi rendezést tehet, illetve tesz szükségessé a rész-

ben vagy egészben már teljesített érvénytelen szerződések vonatkozásában *az eredeti állapot helyreállíthatatlan volta*, amelyen — mint arra a jogtudomány rámutat — a fizikai helyreállíthatatlanság mellett a helyreállítás gazdasági célszerűtlenségét is érteni kell. Az eredeti állapot helyreállíthatatlansága esetén a magyar polgári törvénykönyv szabályai feljogosítják a bírót, hogy a szerződést a határozathozatalig terjedő időre hatályossá nyilvánítsa. Érdemben hasonló szabályt tartalmaz a szovjet polgári jog is. Ez az *ex nunc hatályú érvénytelenség* — amelynek teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy az ilyen hatályossá nyilvánítás számos esetben a szerződés teljes egészében való hatályossá nyilvánítását eredményezi.

c) Az érvénytelenségi hiba kiküszöbölése. Eltérő jogi rendezést tehet indokolttá akár a még nem teljesített, akár a már teljesített érvénytelen szerződés esetén, ha gazdaságpolitikai, jogpolitikai indokok az érvénytelenség klasszikus jogkövetkezményeinek levonása helyett az érvénytelenségi hiba kiküszöbölését és a szerződés ilyen módon való fenntartását kívánják. Az érvénytelenségi hiba kiküszöbölésének különböző (részben már tárgyalt) eszközei vannak. Mindegyikük közös jellemzője mégis, hogy a szerződő felek között rendszerint olyan szerződést keletkeztet, amilyenre eredeti szerződéskötési akaratuk nem irányult.

ca) Bírói szerződésmódosítás. A bíró szerződésmódosítási joga — amellyel voltaképpen a felek rendelkezési jogkörébe avatkozik bele — a szerződésekre vonatkozó általános szabályok körében a szocialista jogban is csak kivételesen elismert, legfeljebb a gazdálkodó szervezetek szerződéseit illetően valamivel szélesebb körű.

A szocialista jogtudományban mégis vitatottá vált, nem volna-e indokolt az állami befolyás jogosságát a bírói szerződésmódosítás útján is szélesebb körben elismerni olyankor, amikor ez az érvénytelen szerződés érvénytelenségi hibájának kiküszöbölésére irányul (mellette Eörsi, Weiss — ellene a bolgár jogirodalomban Vasziljev). A magyar polgári törvénykönyv 1977. évi novellája a bíró ilyen irányú szerződésmódosítási jogát kiterjesztette. A törvény rendelkezései szerint az érvénytelen szerződést érvényessé lehet nyilvánítani, ha az érvénytelenség oka az érvénytelenségi ok kiküszöbölésével megszüntethető. Erre kerülhet sor különösen — de nem kizárólag — akkor, ha az érvénytelenség oka az egyik fél által meg nem engedett módon (pl. a másik fél helyzetének kihasználásával, gazdasági erőfölényével visszaélve) kikötött aránytalan előny, amely a szerződésnek az értékegyensúly helyreállítását eredményező módosításával kiküszöbölhető. A gazdálkodó szervezetek egymással kötött szerződéseinek érvénytelensége esetén — ha népgazdasági érdek a szerződés megfelelő tartalommal való fennmaradását kívánja — a bíróságoknak ma is szélesebb körben van joguk a különben érvénytelen vagy részben érvénytelen szerződés tartalmának meghatározására.

cb) Az érvénytelenségi hiba kiküszöbölésének egyéb eszközei. Az érvénytelenségi hiba kiküszöbölésének egyéb eszközei körébe sorolhatók azok a jogszabályok, amelyek az érvénytelen szerződéses kikötéseket úgy tiltják, hogy helyüket egyúttal megfelelő szerződési tartalommal is kitöltik, valamint azok is, amelyek az érvénytelen szerződési kikötés jogkövetkezményéül csak e kikötés és nem az egész szerződés semmisségét rendelik. Ide sorolhatók továbbá a részleges érvénytelenség egyéb olyan szabályai is, amelyek részleges érvénytelenség esetén a szerződést csak e részükben tekintik érvénytelenek.

Olyan általános szabályt, hogy az érvénytelen szerződési kikötés — főszabályként — csak ezt a kikötést és nem az egész szerződést érinti — a magyar jog csak a gazdálkodó szervezetek szerződései körében ismer. A szerződési jog egyéb területein a polgári törvénykönyv azt tekinti fő szabálynak, hogy a részleges érvénytelenség az egész szerződés érvénytelenségét vonja maga után — a főszabály alól azonban ezen a területen is ismer, nem is jelentéktelen kivételeket. A jogtudományban képviselt nézet a polgári törvénykönyv szabályának megfordítását tartaná a mai társadalmi realitást inkább kifejezőnek (Eörsi, Weiss). A szocialista országok törvénykönyveinek többsége a másik utat követi: a szerződés tartalmának valamely részét érintő érvénytelenségi ok esetén a szerződés részleges érvénytelenségét tekinti főszabálynak, s a főszabály alól tesz kivételeket a másik irányba.

A részleges érvénytelenség szabálya végső soron szintén a felek szerződésének tartalmába való belenyúlást jelent. Az ez alól kivételt rendelő szabályok rendeltetése viszont éppen az, hogy ahol ez társadalmi érdekekkel nem ellentétes, a felek szerződési akarata mégse maradjon teljesen figyelmen kívül.

d) Az állam javára való marasztalás. Az állam javára való marasztalás az érvénytelenségnek a szocialista polgári jogokban kialakult új szankciója, amelynek elvi alapja az, hogy azzal szemben, aki az érvénytelen szerződés megkötése során súlyosan felróható módon járt el, az eredeti állapot helyreállítása nem kellő súlyú, nem kellő visszatartó erőt biztosító szankció, az eredeti állapot helyreállítása során visszajáró szolgáltatásnak a másik félnél hagyása viszont az akár vétlen, akár szintén vétkes másik felet juttatná indokolatlan előnyhöz. Az állam javára marasztalás, amely az eredeti állapot helyreállítása helyett, rendszerint az eredeti állapot helyreállítása során visszajáró szolgáltatás tekintetében kerül alkalmazásra, a visszajáró szolgáltatás elvonásával fokozott joghátrányban tudja részesíteni a szerződés megkötése során súlyosan felróható módon eljáró szerződő felet, de kiküszöböli azt is, hogy

ez a szolgáltatás indokolatlanul a másik, e szolgáltatással egyébként jogalap nélkül gazdagodónál maradjon.

Az állam javára való marasztalás mint a polgári jog új, a hagyományos polgári jogi szankcióktól eltérő szankciója különösen e szankció *jellegét és alkalmazási körét* illetően foglalkoztatta és foglalkoztatja a szocialista jogtudományt.

A szankció *jellegét* illetően kérdésessé vált, hogy ez a polgári jog körében szabályozott, polgári jogi jogellenes magatartást szankcionáló szabály *büntető, büntetőjogias jellegű-e vagy nem.* A szovjet és a bolgár jogtudományban uralkodó nézet e szankció büntető jellegű, mintegy a vagyonelkobzáshoz hasonló voltát annak ellenére elismeri, hogy ezt polgári jogi jogintézmények rendezik. A magyar jogtudományban a kérdésben nem alakult ki egységes álláspont (a büntető, büntetőjogias jelleg ellen Eörsi, Asztalos, részben Benedek, a büntetőjogias jelleg mellett Nizsalovszky, Weiss). A büntetőjogias jelleg elleni fő érv, hogy e szankció a polgári jogi szabályok keretein belül marad, amikor mértékében a visszajáró szolgáltatáshoz igazodik, s hogy ez voltaképpen csak a jogalapnélküli gazdagodás hovafordítását rendezi. A büntetőjogias jelleg melletti érv egyrészt az, hogy a polgári jog hagyományos szankciói a felek egymás közti viszonyában érvényesülnek, ez a szankció viszont az államot jogosítja a szolgáltatásra (az állam javára vonja el a szolgáltatást), másrészt az, hogy szemben a polgári jog hagyományos szankcióival e szankció alkalmazása során: alkalmazását vagy nem alkalmazását illetően, sőt alkalmazásának mértékét illetően is a büntetőjogi eljárás során érvényesülőhöz hasonló nagyfokú egyéniesítésnek van helye. A szankció büntetőjogias jellege nem zárja ki, hogy a polgári jog sajátos szankciója legyen.

A szankció *alkalmazási területét* illetően felmerülő fő kérdések: mely érvénytelen szerződésekre kerüljön alkalmazásra, ezekben az esetekben feltétlenül vagy bírói mérlegeléstől függően kerüljön-e csak alkalmazásra, s ami ennél vitatottabb: helyes-e az állam javára marasztalást csak a restituálandó, tehát a visszajáró, illetve már visszakapott szolgáltatásra korlátozni, vagy indokolt-e ebből a körből kilépni és a szankció alkalmazását azokra az esetekre is elismerni, amikor az érvénytelen szerződés alapján még csak az egyik fél teljesített.

A magyar jog e szankciót a tiltott, a társadalom érdekeibe vagy a szocialista együttélés követelményeibe ütköző szerződést kötő, a megtévesztő, a jogtalanul fenyegető, valamint az egyéb módon csalárdul eljáróval szemben rendeli alkalmazni — azzal, hogy e szankció alkalmazása az uzsorásnak visszajáró szolgáltatást illetően kötelező, a többi esetben bírói mérlegeléstől függő, s csak a szocialista jog és erkölcs szabályai szerint súlyos megítélés alá eső magatartást tanúsítóval szemben indokolt. Más szocialista országok jogszabályai ennél részben valamivel szűkebb körben rendelik e szankciót alkalmazni, megoldásaik között lényeges elvi eltérés azonban nincsen.

Nagyobb eltérés van a jogszabályokban és a jogirodalomban képviselt nézeteket illetően is abban a kérdésben, hogy az állam javára marasztalás a restitúciós értéken belül maradjon-e vagy azon túllépjen. A szovjet jogalkotást széles körű jogirodalmi állásfoglalás (Venediktov, Rabinovics, Joffe, Halfina, Noviczkij) és a bírói gyakorlat alakulása a korábbi szabály megváltoztatására késztette, s a ma hatályos jog szerint ha az állam javára marasztalás előfeltételei különben fennállnak, mindkét szerződő féllel szemben helye lehet e szankció alkalmazásának akkor is, ha a szerződést még csak az egyik fél teljesítette. Hasonló megoldást követ a csehszlovák gazdasági törvénykönyv is. A többi szocialista ország joga — köztük a magyar jog is — csak a visszajáró, illetve már visszakapott szolgáltatásnak az állam javára megítélését ismeri el. A magyar jogtudományban e szabályozás helyessége erősen vitatott. (A hatályos szabály helyessége mellett főleg Eörsi, e szabály következetes alkalmazásából eredő visszásságokra utalással ellene Asztalos, Nizsalovszky, Weiss.)

Míg más szocialista országokban az állam javára való marasztalás jogi személyekkel szemben is széles körben alkalmazásra kerül, a magyar jogirodalomban vita merült fel abban a kérdésben, hogy e szankció jogi személyekkel szemben egyáltalán alkalmazható-e. A gyakorlatban e szankció jogi személyekkel szemben általában nem kerül alkalmazásra, döntően azért, mert a velük szemben alkalmazható gazdasági bírság — amely nemcsak az érvénytelen szerződés szankciója — az állam javára marasztalásnál hathatósabb szankció.

Irodalom: *Asztalos* László: A polgári jogi szankció. Bp. 1966.; *Eörsi* Gyula: Kötelmi jog. Általános rész. Bp. 1979.; *Szászy-Schwarz* Gusztáv: Új irányok a magánjogban. Bp. 1911.; *Szladits* Károly: Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly. 1. köt. Bp. 1941.; *Trócsányi* József: Erkölcstelen ügyletek. Bp. 1909.; *Weiss* Emília: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban. Bp. 1969.

Novickij, J. B.: [A jogügyletek. A keresetelévülés.] Moszkva, 1959.; *Vasziljev*, L.: [Az érvénytelen ügyletek kérdései a bíróságok és döntőbíróságok gyakorlatában.] Pravna Miszöl 1960. 5—6. sz.

Anson's Law of contract. by A. G. *Guest.* Oxford, 1969.; *Gradenwitz*, O.: Die Ungültigkeit obligatorischer Rechtsgeschäfte. Berlin, 1887.; *Heldrich*, K.: Die Form des Vertrages. Archiv für die Civilistische Praxis 147. Bd. 89—129. old.; *Hölder*, E.: Willenstheorie und Erklärungstheorie. Ein Beitrag zur Lehre vom Rechts-

geschäft. Jehrings Jahrbücher Bd. 58. 107—145. old.; *Meier—Hayoz*, A.: Das Vertrauensprinzip beim Vertragsabschluss. Zürich, 1948. Diss.; *Mitteis*, L.: Zur Lehre von der Ungültigkeit der Rechtsgeschäfte. Jehrings Jahrbücher. Bd. 28.; *Ripert*– G. *Boulanger*, J.: Traité de droit civil. Tome 1—2. Paris, 1956—1957.; *Savigny* F. C.: System des heutigen Römischen Rechts. Bd. 3—5. Berlin, 1840—1841.; *Simitis*, S.: Die faktischen Vertragsverhältnisse als Ausdruck der gewandelten sozialen Funktion der Rechtsinstitute des Privatrechts. Frankfurt/M. 1957.; *Windscheid*, B.: Lehrbuch des Pandektenrechts. Bd. 1. 4. Aufl. Düsseldorf, 1875.

Weiss Emília

SZERZŐDÉSKÖTÉS: I. A szerződéskötés fogalma (1572.) — II. A szerződési szabadság a kapitalista jogban (1572.) — III. A szükségletek kielégítése mint a szerződések célja a szocialista jogban; a szerződési szabadság és a szerződéskötési kötelezettség mint ennek eszközei (1573.) — IV. Előszerződések (1575.) — V. A szerződéskötést előkészítő tárgyalások jogi jelentősége (1576.) — VI. A szerződéskötés mechanizmusa a fejlett kapitalista országok jogában (1577.) — VII. A szerződéskötési mechanizmus a szocialista jogban (1579.) — VIII. A szerződés alakja (1579.)

I. A szerződéskötés fogalma.

A *szerződés létrejöttének* folyamata alatt gazdaságszociológiai értelemben azokat a lépéseket értjük, amelyek egy — rendszerint árukapcsolatot közvetítő — szerződés létrehozatalára irányulnak. Ebben az értelemben a szerződéskötést megelőző informálódás, az álláspontokat egyeztető tárgyalások ugyanúgy ebbe a folyamatba tartoznak, mint azok a lépések, amelyek a szerződés jogi értelemben vett *megkötését* képviselik.

A *szerződés megkötése* — mint jogi fogalom — ennek a folyamatnak egy része: azoknak a nyilatkozatoknak megtételét és hatályossá válását jelenti, amelyeket a felek a kötelezettségvállalás szándékával tesznek, és amelyeknek találkozásával a kötelezettségeket eredményező szerződés létrejön. Ez nemcsak szűkebb, mint a szerződés létrejöttének gazdaság-szociológiai fogalma, hanem még a szerződés megkötésénez tartozó mozzanatoknak is eltérő lehet az értékelése gazdaság-szociológiai és jogi szempontból. Ha az ajánlatra a másik fél azzal válaszol, hogy azt megfontolás tárgyává teszi és arra később visszatér, ez jogi értelemben az ajánlat elutasítását jelenti, gazdaság-szociológiai értelemben nem.

A szerződés megkötése tehát azokat a mozzanatokat foglalja magában, amelyek *jogi relevanciával* bírnak abból a szempontból, hogy a szerződés *létrejön-e*. A szerződés létrejötte egyéb — előkészítő — mozzanatainak rendszerint nincs jogi jelentőségük; bizonyos jogi következmények azonban fűződhetnek hozzájuk (l. V.).

II. A szerződési szabadság a kapitalista jogban. 1. Általában. 2. Jogi szabadság. 3. Korlátozások. 4. Új jelenségek a monopolkapitalizmusban.

1. Általában.

A szerződés: *két- vagy többoldalú jogügylet.* Modellje azonban a kétoldalú jogügylet; ehhez viszonyítva a többoldalú jogügyletként létrejövő szerződések előfordulása és jelentősége a polgári jogban elenyésző. Ezért az alábbiakban csak a kétoldalú jogügyletként létrejött szerződésekkel foglalkozunk.

Így a szerződés a felek kétoldalú egybehangzó akaratnyilvánítása a szerződéses jogviszony létrehozása céljából. A szerződés megkötésére vonatkozó jogi szabályozásnak tehát egyrészt arra kell választ adnia, hogy a felek *elhatározása* mennyiben alakulhat ki szabad mérlegelésük szerint, illetve mennyiben hajlítható ez az elhatározás jogi eszközökkel (l. II—III.), másrészt, hogy milyen módon kell megtörténniük a szerződési akaratot kifejező *nyilatkozatoknak* ahhoz, hogy a szerződés létrejöjjön (l. VI—VIII.).

2. Jogi szabadság.

A kapitalista jog egyik — a szerződés jogi szabályozását meghatározó — alapelve a *szerződési szabadság:* a felek szabadon dönthetnek arról, hogy *kötnek-e* szerződést, és ha igen, *mikor, kivel, milyen tartalommal.* Természetesen ez csak *jogi értelemben* vett szabadságot jelent, hiszen az áruforgalom vállalkozóját a gazdasági feltételek kényszerítik a szerződéskötésre, másrészt a gazdasági lehetőségek, a partnerek erőviszonyai behatárolják azt, hogy milyen feltételek mellett tudja megkötni valamely fél a tevékenysége számára szükséges szerződést. A szerződési szabadság az erők szabad játékának ad teret, és a kíméletlen verseny, az erősebb, „életképesebb" fél győzelmének elvét fejezi ki.

A tőkés- és munkásosztály viszonylatában ez kezdetben a gátlástalan kizsákmányolás lehetőségét biztosította a vállalkozóknak mindaddig, amíg a munkásosztály szervezkedése a 19. század közepétől kezdve nem kényszerítette a tőkésosztályt arra, hogy a munkaszerződést kivonja az áruszerződések szabályai alól, vagy legalábbis egyre nagyobb mértékben állapítson meg a munkaszerződésre speciális szabályokat. A vállalkozók egymás közti viszonyában és többé-kevésbé a fogyasztókkal való viszonyban is ez az elv ma is érvényesül, ha nem is olyan korlátlanul, mint a szabadversenyes kapitalizmus korában (l. II. 4.).

3. Korlátozások.

Azok a szabályok, amelyek a szerződési szabadság elvét törik, kezdetben *minimálisak.*

a) Bizonyos *tartalmú* szerződések megkötését a törvény *tiltja:* jellegzetes azonban, hogy ezek a tilalmak nem érintik — legalábbis a vállalkozói tevékenység körében — a szolgáltatás és ellenszolgáltatás arányát, vagyis a gazdasági erőfölény érvényesítését.

b) Bizonyos körben megjelenik a *szerződéskötési kötelezettség:* olyan vállalatok, amelyek *hatósági engedély* alapján bizonyos körben *monopolhelyzetet* élveznek (pl. vasút, posta, energiaellátó vállalatok stb.), kötelesek üzemi lehetőségeik határain belül kiszolgálni a hozzájuk forduló ügyfeleket. A hatósági engedélyek rendszerint meghatározzák a tarifákat is.

4. Új jelenségek a monopolkapitalizmusban.

A *monopolkapitalizmus* és különösen az állammonopolista kapitalizmus korszaka ezen a helyzeten több változást hozott: a szabad verseny testére szabott elv korlátlan érvényesítése a tőkésosztály fontos politikai érdekeit veszélyeztetné.

a) A monopolhelyzetben levő vagy legalábbis a piacon „uralkodó helyzetben" levő vállalatok erőfölénye veszélyezteti a piaci mechanizmust. Ezért az USA-ban már a 19. század végén, Európában pedig a 20. század elején megjelenik a *tőkés piacszabályozás* joga, közkeletű néven *versenyjog,* és különösen kibontakozik a II. világháború után. (A versenyjog elnevezés egyébként nem szerencsés, mert elsősorban nem a tisztességtelen verseny tilalmát jelenti, hanem főleg arra a helyzetre reagál, hogy nincs verseny.) Ennek van szervezeti vonatkozása (monopolvállalatok létrejöttének tilalma vagy korlátozása), de van a szerződési szabadságot érintő oldala is: tiltja vagy korlátozza a versenykorlátozó szerződések kötését (piacfelosztó és egyéb kartellszerződések), másrészt tiltja vagy korlátozza azt, hogy a gazdasági erőfölényben levő szervezetek piaci partnereikkel szemben ezt az erőfölényt inkorrekt módon érvényesítsék (diszkrimináció tilalma, szerződéskötés indokolatlan megtagadásának tilalma stb.).

b) Ezzel összefügg az ún. *adhéziós szerződések* problémája. Megjelenésük szükségszerű következménye a modern tömegtermelésnek. A nagyvállalatok előre meghatározzák szerződési feltételeiket („blanketták") és csak ezek alapján hajlandók ügyfeleikkel szerződést kötni: az ügyfél, ha szerződni kíván, kénytelen „csatlakozni" e feltételekhez (adhézió). Ez a helyzet nyíltan kifejezésre juttatja, hogy a szerződés tartalma az egyik fél diktátuma: a másik fél „szabadsága" csak abból áll, hogy ha a diktátumnak nem akarja magát alávetni, nem köti meg a szerződést, de gazdasági ráutaltság esetén ez a választási lehetőség is csak illúzió. A nagyvállalati szerződési feltételek a gazdasági élet fontos szféráiban szerződéses formában valóságban a jogi szabályozás helyébe lépnek, különösen akkor, ha valamely ágazat nagyvállalatai feltételeiket — pl. szakmai szövetségük keretében — egyeztetik.

Az adhéziós szerződések megjelenése és egyre növekvő szerepe a gazdasági fejlődés következménye, és a szocialista gazdaságban is nagy jelentőségük van. Kérdés csak az, hogy *mit tartalmaznak* ezek a feltételek? A gazdasági erőfölény kíméletlen érvényesítése a piaci partnerekkel szemben rendszerint éppen ezekben a feltételekben ölt testet. A tőkésállam piacszabályozási tevékenysége ezen a téren igen kevés eredményt produkált; egy-két országban (pl. Svédország) alkalmaznak bizonyos államigazgatási közvetítő tevékenységet, több országban (pl. az NSZK-ban, ahol 1976-ban erre vonatkozóan törvényt is hoztak) a méltánytalan kikötések bírói hatálytalanítására helyezik a súlyt. A bírói felülvizsgálat azonban legfeljebb egy-egy kirívó kikötés hatálytalanításáig mehet el, de nem képes védelmet nyújtani az ellen, hogy a blanketták a feleknek a törvény által szem előtt tartott érdekegyensúlyát egyoldalúan eltolják.

c) Az előbbi esetekben főleg a vállalkozók egymás közti viszonyára vonatkozó szabályokról volt szó. Az áruforgalom másik területe a vállalatok és fogyasztók kapcsolata, amely a tömeghangulatot erősen befolyásolja, és így politikailag igen fontos. A *fogyasztóvédelem* jogi eszközei részben a vállalati szerződési feltételek kontrollja, a kiszolgálás diszkriminatív megtagadásának tilalma részben — különösen krízisidőszakokban — az alapvető fogyasztási cikkek *árának maximálása.*

Mindez azonban a kapitalista értelemben vett szerződési szabadságot csak kulturáltabb formák közé szorítja, de keveset változtat az erőfölény érvényesítésének lehetőségén.

III. A szükségletek kielégítése mint a szerződések célja a szocialista jogban; a szerződési szabadság és a szerződéskötési kötelezettség mint ennek eszközei. 1. Áttekintés. 2. A szerződéskötési kötelezettség a tervutasításos rendszerben. 3. A gazdasági reformok hatása. 4. A szerződéskötési kötelezettség Magyarországon. 5. Külkereskedelem.

1. Áttekintés.

A szocialista jogban a szerződések célja: a szükségletek kielégítése. A szocialista tervgazdaság rendszerében arról, hogy milyen szükségletek kielégítése indokolt, a viszonyoknak egy széles szférájában maga a közvetlen felhasználó dönt, egy más szférájában pedig a döntés a központi tervező szervek hatáskörébe tartozik.

a) Minden szocialista országban van egy olyan széles kör, amelyben a *szükségletről,* amelynek kielégítését a szerződés célozza, a *felhasználó dönt.* Ilyen mindenesetre a polgárok egymás közti szerződéseinek és a szocialista

szervezetekkel (továbbiakban: vállalatokkal) kötött szerződéseinek köre, amely utóbbiak általában a fogyasztási javak és szolgáltatások beszerzését célozzák; szűkebb vagy tágabb körben jelentkezik ez a vállalatok egymás közt kötendő szerződéseinél is.

A felhasználó szabad döntésével szemben áll az ilyen szükségletek kielégítésére hivatott vállalatoknak *elvi kötelezettsége*, hogy a jelentkező igényeket *lehetőségeik határán belül* elégítsék ki. Ez közszolgáltatási és hasonló vállalatoknál szerződéskötési kötelezettséget von maga után, hasonlóan a kapitalista jogban is kialakult esethez. A kiskereskedelmi áruforgalomban már a vállalatok állami felügyelete — és nem a szerződéskötési kötelezettség — az a célszerű eszköz, amellyel a fogyasztókat a diszkrimináció ellen védeni lehet. A belkereskedelemről szóló magyar törvény (1978. évi I. tv.) kimondja, hogy a vásárlót a boltban levő áruval ki kell szolgálni, tilos a vevővel szemben diszkriminációt alkalmazni, vagy őt jogosulatlanul előnyben részesíteni. A vállalatok egymás közti kapcsolatában pedig az, hogy megelégednek-e az állami felügyelet eszközeivel, vagy a felhasználó javára szerződéskötési kötelezettséget mondanak-e ki, az adott ország tervgazdasági mechanizmusától és különösen attól függ, hogy mennyiben kívánják a piaci hatásokat felhasználni a népgazdasági célkitűzések megvalósítása érdekében.

Mindenesetre van tehát egy széles kör, amelyben a szükségletek kielégítését a *szerződési szabadság* szolgálja. Ez a szerződési szabadság azonban szocialista környezetben érvényesül, és a jogszabályok gátat vetnek annak, hogy a szerződések munka nélküli jövedelem forrásai legyenek (árszabályozás, aránytalan és uzsorás szerződés tilalma).

b) A szocialista tervgazdaság egy másik szférájában a vállalatok tevékenységét — és így szükségleteiket is — *központilag tervezik* (Jugoszlávia és részben Magyarország kivételével). Így a vállalatok közötti szerződéses kapcsolatokra a *szerződéskötési kötelezettség* jellemző: azokat a szerződéseket, amelyek a vállalatok tervszerű árukapcsolatának lebonyolításához szükségesek, a felek megegyezésének hiányában széles körben *létrehozhatja* — az egyik fél kívánságára, de esetleg hivatalból is — az *erre hatáskörrel bíró állami szerv* (általában a döntőbizottság, Magyarországon a bíróság, Romániában az illetékes minisztériumok).

2. A szerződéskötési kötelezettség a tervutasításos rendszerben.

A tervgazdaság direktív — *tervutasításos* — rendszerében a központi szervek nemcsak a makroökonómiai irányító tevékenységet tartják fenn maguknak, hanem a döntést a mikroökonómiai tevékenység fontosabb kérdéseiben, így a vállalatok közti árukapcsolatok kialakításában is.

A szerződéses kapcsolatok megszervezésében tulajdonképpen nem is a kötelező tervszámok játsszák a fő szerepet, hanem a tervaktusok egy másik faja: a termékek központi elosztása. A kettő közt szoros a kapcsolat, de mechanizmusuk különböző: a tervszámok megállapítása ágazati vonalon történik, és címzettjük az adott vállalat; a központi elosztás termékcsoportonként megy végbe, és ennek során kijelölik a szállító és felhasználó vállalatot is. A központi elosztás egyes országokban átfogja a vállalatok által termelt és felhasznált termékek nagy részét, más országokban csak a fontosabb termékekre terjed ki.

Ezen az alapon a tervaktusokkal való összefüggés szempontjából a vállalatok közti szerződések két csoportját szokták megkülönböztetni:

a) Az egyik, amelynél a tervaktus *mindkét szerződő felet* és a szerződés *tartalmának lényegét* meghatározza. Ilyenek a központi elosztás alapján létrejött szerződések, és ehhez hasonló valamely vállalatnak egy beruházásban való részvételre kötelezése is. A jogi irodalom ezeket nevezi „tervezett szerződéseknek".

b) A másik, amelynél ilyen tervaktus hiányzik, de az egyik vállalatnál jelentkezik olyan igény, amelynek kielégítése *tervfeladatainak* teljesítése érdekében *szükséges*, a másik vállalat pedig ennek kielégítésére *tervfeladatainak* keretében *képes*. A leendő partnerek személye és a szerződés tartalma tehát tervaktusokban előre meghatározva nincs.

Az első esetben a szükséglet kielégítésére hivatott vállalat szerződéskötési kötelezettsége vitán felül áll; abban már van eltérés, hogy vonatkozik-e ez a felhasználó vállalatra is (a Szovjetunióban pl. a vállalat a központi elosztás során számára juttatott termelési eszközökről lemondhat, ha azokat nélkülözni tudja, a belkereskedelmi vállalat azonban mint megrendelő is szerződéskötésre kötelezhető). Korábban több országban létrejöttnek minősítették a szerződést magának a központi elosztási aktusnak alapján; ezt azonban már mindenütt túlhaladott álláspontnak tekintik, mert így elvész az a lehetőség, hogy a felek maguk alakítsák ki az együttműködés részletes szabályait a szerződésben.

Kis kivételektől eltekintve ez a helyzet a második esetben is. A szerződésnek a központi döntéshez kötöttsége azonban jóval gyengébb, mint központi elosztás esetén: ha a felek meg tudnak állapodni, úgy önállóan határozhatják meg a szerződés tartalmát, és ha az ügy megegyezés hiányában a döntőbizottság elé kerül, ez döntését nem pusztán a tervszámok, hanem ezen alapulva a felek indokolt szükségleteinek és lehetőségeinek figyelembevételével hozza meg. Sőt olyan országokban, ahol a központi elosztás a vállalatok közti termékforgalom nagy részét átfogja, az ezen kívül eső kört elhanyagolhatónak tekintik; a Szovjetunióban pl. a

„tervezett szerződések" szférájában kívül a megrendelő csak akkor fordulhat a döntőbizottsághoz a szerződés létrehozása érdekében, ha a szállítóval folyamatos kapcsolatban állt.

3. A gazdasági reformok hatása.

Az 50-es évek végén és a 60-as években minden európai szocialista országban megindult a törekvés a gazdasági irányítás rendszerének tökéletesítésére. E reformok közös vonása az, hogy nagyobb teret enged az áru- és pénzviszonyok alkalmazásának, és így nagyobb önállóságot biztosít a vállalatoknak; a gazdasági hatások nemcsak a központi mérlegelésen és utasításon keresztül hatnak a vállalati tevékenységre, hanem több-kevesebb terjedelemben közvetlenül is. Általában *szűkült a központi elosztás köre.* A gazdaságirányításban nagy jelentőségre emelkedtek a *középfokú szervek*, melyek irányító és egyben gazdálkodó tevékenységet is folytatnak és ez a szerződéskötési kötelezettségnek egy olyan változatát tette jelentőssé, amely korábban csekély szerepet játszott. E középfokú szervek egymással szerződéseket kötnek, amelyek az alájuk tartozó vállalatok szerződéseit szervezik meg *(koordinációs szerződések).* E szerződések alapján az alárendelt vállalatokat ugyancsak szerződéskötési kötelezettség terheli.

4. A szerződéskötési kötelezettség Magyarországon.

Különleges a helyzet *Magyarországon* az 1968. évi gazdaságirányítási reform óta. A népgazdasági terv végrehajtása érdekében a központi szervek nem bocsátanak ki a vállalatok részére tervutasításokat, hanem a vállalatok tevékenységét alapjában véve a *gazdasági szabályozó rendszer* útján terelik a népgazdasági célkitűzéseknek megfelelő irányba. Ilyen körülmények közt a tervfeladatokon alapuló szerződéskötési kötelezettség mint átfogó, koherens rendszer nem érvényesül; a vállalatok *általában szabad elhatározásuk alapján* szerződnek. Azt a gazdasági környezetet, amelyből érkező hatások ezt az elhatározást determinálják, természetesen a központi irányítás alakítja ki.

A szerződéskötési kötelezettség itt *kivételes szabály.* Az éves népgazdasági terv elfogadásakor dönt a Minisztertanács arról, hogy milyen körben szükséges kötelező előírásokkal belenyúlni a termékforgalomba, és ennek alapján történik meg a szerződéskötési kötelezettség körének meghatározása *egy-egy évre.* Az alkalmazott eszközök változatosak. Egészen szűk körben érvényesül *központi elosztás.* Szélesebben nyer alkalmazást a *kontingensek* megállapítása, amikor is meghatározott felhasználót a termelő vagy forgalmazó vállalat köteles bizonyos határig kielégíteni (ez néha egyben a ki elégítés felső határa is, és előfordul, hogy a kontingentált mennyiséget a felhasználó köteles átvenni). Nagy jelentőségű a szerződéskötési kötelezettség kimondása bizonyos *célok* érdekében (honvédelem, nagyberuházások, egészségügyi ellátás stb.), vagy bizonyos fontos közfogyasztási cikkekre (pl. cukor).

Abban a körben, amelyre a jogszabály nem mondja ki a szerződéskötési kötelezettséget, elvileg a szabad szerződéskötés érvényesül. Fontos népgazdasági érdekből azonban ebben a körben is jogosult a felügyeleti szerv a vállalatot *eseti utasítással* kötelezni szerződéskötésre (ehhez bizonyos esetekben a kormány felhatalmazása vagy tájékoztatása szükséges).

Más természetű a szerződéskötési kötelezettségnek az az esete, amely nem a kielégítésre váró igények népgazdasági fontosságából, hanem a partnerekkel szembeni méltányos magatartásból folyik. A szabad forgalom körében nincs megengedve, hogy egy vállalat megrendelőivel fennálló *huzamos kapcsolatát* váratlanul megszakítsa; ilyen esetekben a bíróság a szerződést a megrendelő kérésére egy átmeneti időre létrehozhatja.

5. Külkereskedelem.

Jugoszlávia kivételével minden szocialista országban a külkereskedelem állami monopóliuma és kivételes esetektől eltekintve (külkereskedelmi joggal felruházott iparvállalatok stb.) az erre a célra szakosított *külkereskedelmi vállalatok* közvetítésével folyik le. Ezekben az országokban a külkereskedelmi és a belföldi tevékenységű vállalatok közt a jogszabályok a szerződéskötési kötelezettség speciális válfajait alakították ki, melyeknek tartalma az adott ország tervgazdasági mechanizmusától és a külkereskedelemnek az ország gazdasági életében betöltött szerepétől függ. A Szovjetunióban pl. a külkereskedelmi vállalatok kötelező utasításokat adhatnak az iparvállalatoknak exportra; Magyarországon a külkereskedelmi vállalatokat szerződéskötési kötelezettség terheli annyiban, hogy a bizományi megbízásokat kötelesek elfogadni.

IV. Előszerződések. 1. Az előszerződésekről általában. 2. Az előszerződések a szocialista jogban.

1. Az előszerződésekről általában.

Származhat szerződéskötési kötelezettség nemcsak a jogszabály előírásából, hanem abból is, hogy a felek *szerződéssel elvállalják* azt, hogy a jövőben bizonyos szerződést megkötnek.

Itt két szerződésről van szó: az *előszerződésről* és az annak alapján megkötendő *végleges szerződésről.* (A magyar polgári törvénykönyv 208. §-a az utóbbit — az előszerződéssel szembeállítva — egyszerűen „szerződés"-nek nevezi.) Az előszerződés alapján a feleket — esetleg csak az egyik felet — kötelezettség terheli a végleges szerződés megkötésére. Az előszerződésnek több faja van; az eltérések lényegében azon alapulnak, hogy az előszerződés mennyiben határozza meg a végleges *szerződés tartalmát*, és *kétoldalú vagy csak egyoldalú* kötelezettséget tartalmaz-e. A jogi irodalomban

egyébként eltérőek a felfogások arra vonatkozóan, hogy ezek mindegyikét lehet-e előszerződésnek tekinteni.

Az egyik eset az, amikor az előszerződés *meghatározza* a végleges szerződés lényeges tartalmát vagy annak meghatározására szilárd támpontot ad, és a végleges szerződés megkötésére a felek *kétoldalúan* kötelezettséget vállalnak. Egyes országok joga szerint ilyenkor az egyik fél kérelmére a bíróság pótolhatja a másik fél beleegyező nyilatkozatát a végleges szerződés megkötéséhez, más országokban a szerződéskötés megtagadásának kártérítési következménye van. Ennek az esetnek azonban nagy gazdasági jelentősége nincs, hiszen ha a lényeges pontokban a felek már megegyeztek, legfeljebb technikai akadályai lehetnek annak, hogy rögtön a gazdasági szolgáltatások teljesítésére kötelező végleges szerződést kössék meg.

Gazdaságilag azok az esetek jelentősek, amikor a feleknek az előszerződés kötésekor még nincs kielégítő támpontjuk ahhoz, hogy a végleges szerződést megkössék. Ha ez a bizonytalanság azt eredményezi, hogy a feleknek a végleges szerződés megkötésekor még lényeges pontokban kellene megegyezniük, az előszerződés alig több, mint egy jogi következmény nélküli szerződéselőkészítő lépés, és a végleges szerződés megkötésének meggátlása miatt csak akkor lehet kártérítési igényt érvényesíteni, ha az egyik fél megtagadja a szerződéskötést, vagy a megállapodást rosszhiszeműen gátolja meg; ilyenkor is rendszerint elesik a felelősség, ha a szerződéskötés megtagadása a körülményekben bekövetkezett lényeges változás alapján történik (rebus sic stantibus).

Nagy fontossága van viszont azoknak az előszerződés-típusoknak, amelyekben a végleges szerződés tartalma vagy legalábbis annak határai meg vannak határozva, és az *egyik fél* elhatározásán múlik, hogy a szerződést megkössék. Ilyenek pl. azok a keretszerződések, amelyekben az eladó vállalja, hogy a vevő megrendelését bizonyos mennyiségi határig el fogja fogadni; a hitelszerződések, melyekben a bank kötelezi magát, hogy bizonyos értékhatáron belül ügyfelének hitelt nyújt. A jogi probléma itt ismét az, hogy a bíróság pótolhatja-e a másik fél beleegyezését — vagy csak kártérítési felelősség terheli-e szerződéskötést megtagadó felet (ebben a vonatkozásban az egyes országokban eltérő a megoldás).

2. Az előszerződések a szocialista jogban.

Ott, ahol a vállalatok árukapcsolata a tervutasítások alapján alakul ki, a szükségletek és a kielégítési lehetőségek összehangolása hosszabb távra a központi tervezés aktusai útján van biztosítva. A tervaktusokon alapuló szerződéseknek az a szerepe, hogy konkretizálják a felek együttműködését, alig jöhet számításba akkor, ha olyan időben kellene megkötni a szerződést, amikor a részletes tartalom kialakítására még nincs támpont. Előszerződések ezért ebben a rendszerben csak akkor létjogosultak, amikor a tervaktus egy hosszabb idő alatt teljesítendő feladatot ír elő (beruházások); ilyen esetekre több országban a beruházó és a tervező, kivitelező közt kötelező az előszerződések megkötése, amelyben az együttműködés módját pontosan meghatározzák. A végleges szerződés megkötése azonban ilyenkor is alapjában véve a jogszabályban előírt szerződéskötési kötelezettségen alapul, és az előszerződés csak ennek technikai elősegítője.

Magyarországon a szerződéskötési kötelezettség kivételes körétől eltekintve a szerződéskötésről a vállalatok önállóan döntenek. A gazdasági folyamatok tervszerűségének biztosítása természetesen itt is igényli a szükségletek és kielégítési lehetőségek távlati összehangolását. Ilyen körülmények közt Magyarországon különösen kedvezőek a feltételek az előszerződés alkalmazására: a vállalati tevékenység távlati összehangolása céljára elsősorban ez a jogi intézmény kínálkozik, a másik oldalról pedig a szocialista tervgazdaság viszonyai közt nincs akadálya annak, hogy a bíróság széles körű jogokkal legyen felruházva annak érdekében, hogy vita esetén az előszerződésben még csak körvonalaiban jelzett szerződési tartalmat — az előszerződés szellemének megfelelően — kialakítsa.

Ehhez képest az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésekor, 1968-ban intézményesítették a jogszabályok az ún. *kapacitásszerződéseket*, melyekben a felek a lekötött kapacitás erejéig szállítási, illetve vállalkozási szerződés kötésére vállaltak kötelezettséget. Ez az előszerződés egyik faja volt, de gyengéje volt, hogy az előszerződés alapján a bíróság a szerződést nem hozhatta létre: a szerződéskötés megtagadása csak bizonyos díj fizetésének kötelezettségével (ezen felül esetleg kártérítési kötelezettséggel) járt.

A polgári törvénykönyv 1977. évi módosítása ezeket a szabályokat továbbfejlesztette. A 208. § az előszerződést mint *bármely típusú* szerződés előkészítésére szolgáló szerződést intézményesíti. Kimondja továbbá, hogy ha a felek a végleges szerződés tartalmában nem tudnak megállapodni, a bíróság ezt a szerződést bármelyik fél kérésére létrehozhatja. Létrehozhatja a bíróság a szerződést akkor is, ha az előszerződés egyes lényeges kérdéseket nem rendez: a bíróság ilyenkor a szerződés tartalmát a népgazdaság és a felek érdekeinek figyelembevételével, a felek tárgyalásai, korábbi szerződései és az eset összes körülményei alapján határozhatja meg. Sőt, a bíróság kivételesen az előszerződésben foglaltak módosításával is létrehozhatja a szerződést.

V. A szerződéskötést előkészítő tárgyalások jogi jelentősége.

A szerződéskötést előkészítő tárgyalásoknak rendszerint önálló jogi jelentőségük nincs.

Mégis fűződhetnek hozzájuk következmények több vonatkozásban:

a) Ha a szerződés *létrejött:* annak *értelmezése* során figyelembe jönnek az előkészítő tárgyalások alkalmával adott információk, és az előkészítés egyes mozzanatai okai lehetnek a szerződés *érvénytelenségének* (megtévesztés, kényszer).

b) Ha a szerződés *nem jött létre, kártérítési* felelősséget vonhat maga után, ha az egyik fél az előkészítés során olyan magatartást tanúsít, amely ellentétes a tisztességes tárgyalások követelményeivel és ezzel a partnert megkárosítja (culpa in contrahendo). A kapitalista jogok közül legmesszebb a német jog megy, amely nemcsak a beugrató, hanem a gondatlan magatartás alapján is lehetségesnek tartja a felelősséget. A szocialista országok közül ilyen felelősség megállapítására kifejezetten lehetőséget ad az 1959. évi magyar polgári törvénykönyv 6. §-a *(→ Polgári jog)*

VI. A szerződéskötés mechanizmusa a fejlett kapitalista országok jogában. 1. Az ajánlat. 2. Az ajánlatelfogadás-mechanizmus alapvető szabályai. 3. Az angol jog megoldása. 4. A német jog megoldása. 5. A francia jog megoldása. 6. Nemzetközi egyezmények és tervezetek. 7. A hallgatólagos elfogadás. 8. A szerződéskötés módja az áruforgalom különböző szféráiban.

1. Az ajánlat.

A szerződést létrehozó nyilatkozatok: az ajánlat és annak elfogadása.

Ajánlatnak természetesen nem minden olyan lépés minősül — a szó jogi értelmében —, amely valamely szerződés megkötését *kezdeményezi.* Ajánlatról csak akkor beszélhetünk, ha az tartalmazza a megkötendő szerződés *lényeges pontjait,* másrészt ha a nyilatkozatból arra lehet következtetni, hogy az ajánlattevő azt a *lekötelezés* szándékával tette (üzleti kapcsolatban ez egyébként vélelmezhető).

Az ajánlat bármelyik féltől kiindulhat, a valóságban azonban az ajánlattételhez az szükséges, hogy a fél ne csak a saját szükségleteit (illetve lehetőségeit) ismerje, hanem többékevésbé a másik fél lehetőségeit (illetve szükségleteit) is, hiszen enélkül nincs kilátás arra, hogy az ajánlatot el fogják fogadni. Ezért tömegáruk adásvételénél az ajánlat rendszerint a vevőtől indul ki (megrendelés), vállalkozási szerződéseknél viszont az a tipikus, hogy a megrendelő közli szükségleteit és ajánlatot kér a vállalkozótól.

Ajánlaton a legtöbb ország jogában csak a *meghatározott személyhez* intézett ajánlatot értik. A határozatlan személyi körhöz vagy széles körben általánosságban tett nyilatkozat (reklám, árjegyzék megküldése) csak felhívás az ajánlattételre. Egyes jogokban (pl. francia) azonban a kapacitás határain belül az ilyen általánosságban tett „ajánlat" is kötelez a megrendelések elfogadására.

2. Az ajánlatelfogadás-mechanizmus alapvető szabályai.

A szerződéskötési mechanizmus legfontosabb szabályai az árukapcsolatok természetéből levezethetők, ezért ezek — mondhatni — *világviszonylatban egyöntetűek.* Ezek a következők:

a) Az ajánlat elfogadására *bizonyos határidő* áll rendelkezésre. Ha ez alatt az elfogadás nem történik meg, az ajánlat *hatályát veszti.* Az ajánlatban ez a határidő megjelölhető. Ha az ajánlattevő nem tűzött ilyen határidőt, olyan határidő irányadó, amelyen belül az eset körülményeire tekintettel *ésszerűen elvárható,* hogy a másik fél részéről az elfogadás megtörténjék. (Kivételesen előfordul, hogy maga a törvény meghatározza, hogy hány nap alatt kell nyilatkozni.)

b) Személyes — és ezzel egy tekintet alá eső, pl. telefoni — *tárgyalás* során tett ajánlatra *azonnal* kell nyilatkozni, hacsak az ajánlattevő nem engedélyezett hosszabb határidőt a válaszadásra.

c) Távollevők közt — gyakorlatilag: levelezés útján — tett ajánlat alapján létrejön a szerződés, ha az elfogadó nyilatkozat az *a)* pont figyelembevételével kialakított határidőn belül az ajánlattevőhöz visszaérkezik.

d) Az *elkésett elfogadás:* új ajánlat.

e) A *módosított elfogadás* az ajánlat elutasításának és egyben új ajánlatnak minősül.

Ezek a szabályok megadják a szerződéskötés mechanizmusának gerincét, és egyben kielégítik azokat a *lényeges követelményeket,* amelyeket az áruforgalom a szerződéskötés szabályozásával szemben támaszt. Az egyöntetű szabályokkal szemben eltérések az egyes országok joga közt másodrangú fontosságú kérdésekben vannak: visszavonható-e az elfogadás előtt a levelezés útján tett ajánlat, és melyik fél viseli a postai küldés zavarainak kockázatát (l. 3., 4. és 5.). Ennek elméleti vetülete az, hogy létrehoz-e kötelezettséget az egyoldalú jognyilatkozat, valamint hogy egy jognyilatkozat hatálya annak megtételével vagy a címzetthez érkezésével (esetleg a címzett tudomására jutásával) áll-e be.

Ennek mikénti eldöntése kihat arra is, hogy mit tekintünk a szerződéskötés *helyének* (ami nemzetközi magánjogi szempontból lehet igen fontos) és *idejének* (aminek a kárveszély viselése és a kötelezettségek kezdő időpontja szempontjából lehet jelentősége).

Még kisebb eltérések vannak a hallgatás értékelésében (l. 7.).

3. Az angol jog megoldása.

Az angolszász jogok szerint — a consideration-elv alapján — az ajánlat általában *nem köti* az ajánlattevőt. Ajánlatát *visszavonhatja,* feltéve, hogy a visszavonó nyilatkozat korábban *érkezik meg* a partnerhez, mintsem ez az

elfogadó nyilatkozatot *postára adta volna.* A szerződés az *elfogadás postára adásával* jön létre, és ehhez igazodik a szerződéskötés helye és ideje is. Az elfogadás azonban visszavonható, ha a visszavonás az elfogadással legkésőbb egyidejűleg megérkezik az ajánlattevőhöz. Az angol jog tehát a hatályra emelkedés kérdésében heterogén álláspontot foglal el: a visszavonó nyilatkozatok a címzetthez érkezéssel, az elfogadás azonban (ami a fő kérdés) a postára adással válik hatályossá. Az angol jognak ez utóbbi álláspontja egybevágó azzal, hogy az angol postai szabályok szerint a feladó a postára adott küldeményt nem vonhatja vissza.

4. A német jog megoldása.

A német jogterülethez tartozó jogok (a svájci jog is) a nyilatkozatok hatályra emelkedéséhez a *címzetthez megérkezést* kívánják meg.

Az ajánlat az ajánlattevőt *köti*, hacsak ezt az ajánlatban nem zárta ki. Az ajánlati kötöttség alatt az ajánlatot nem lehet hatályosan visszavonni; a szerződés a visszavonás ellenére *létrejön*, ha az elfogadó nyilatkozat a kötöttség tartama alatt az ajánlattevőhöz megérkezik. Az ajánlat és elfogadás is csak úgy vonható hatályosan vissza, ha a visszavonás legkésőbb egyidejűleg megérkezett a címzetthez.

A szerződéskötés helye és ideje így elvileg az elfogadó válasz beérkezéséhez igazodik.

5. A francia jog megoldása.

Ez a német megoldáshoz áll közelebb. Az ajánlati kötöttséget azonban a kereskedelmi kapcsolatokon kívül eső körben csak olyankor ismeri el egyértelműen, ha az ajánlattevő az elfogadásra határidőt tűzött, és ilyenkor is vitás, hogy a visszavonás ellenére *létrejön-e* a szerződés az elfogadás alapján, vagy a visszavonásnak csak *kártérítési* következménye van-e.

6. Nemzetközi egyezmények és tervezetek.

A nemzetközi adásvétel megkötése tárgyában Hágában 1964-ben létrejött egyezmény („Egységes Törvény") a német és angol megoldást kombinálja: általában a német megoldást fogadja el, de ha az elfogadásra nem volt határidő tűzve (ami a körülményekből is kiderülhet), megengedi az ajánlat visszavonását mindaddig, amíg az elfogadó nyilatkozatot nem adták postára. Lényegében ugyanezt az álláspontot foglalta el az UNCITRAL 1978. évi tervezete is.

7. Hallgatólagos elfogadás.

Ha az ajánlatra a másik fél *hallgat*, ebből általában nem lehet az elfogadásra következtetni: a hallgatás általában *elutasítás.* A körülmények azonban lehetnek olyanok, hogy a hallgatásból ésszerűen az elfogadásra kell következtetni. Ennek két változata van:

a) Bizonyos esetekben a *hallgatás önmagában* létrehozza a szerződést: az ajánlattevő ajánlatát *elfogadottnak tekintheti akkor, ha ezt nem utasították vissza.* Ezt nemegyszer meghatározott tényállásokra a *törvény* mondja ki; pl. több országban a megbízás elfogadottnak tekintendő, ha a megbízó azt nem utasította vissza, a régi magyar kereskedelmi törvény pedig ezt általában kimondotta az üzleti kapcsolatban álló kereskedők viszonylatában. Más esetekben a felek *magatartásának értékelése* vezet arra, hogy a hallgatás elfogadást kifejező ráutaló magatartásának (l. VIII. 2.) minősül: pl. több ország bírói gyakorlata és a nemzetközi egyezménytervezetek is ezen az álláspontón vannak olyankor, amikor egy ajánlatot csekély módosítással fogadtak el, és erre az ajánlattevő nem nyilatkozott.

b) A másik változat az, amikor az *ajánlattevő nem számíthatott* elfogadó nyilatkozatra. A hallgatás ilyenkor önmagában még nem hoz létre szerződést, de nem szünteti meg az ajánlattevő kötöttségét sem. A szerződés létrejön akkor, ha a másik fél olyan magatartást tanúsít, amiből az ajánlat elfogadására lehet következtetni (akkor is, ha ez nem az ajánlattevő számára látható módon történik), pl. a megrendelés nélkül küldött árut a másik fél felhasználja.

Lényegileg az *a)* eset körébe tartozik az is, amikor az elfogadó nyilatkozat időben lett postára adva, de az ajánlattevőhöz *késve érkezett*, és az ajánlattevő ezt haladéktalanul *nem utasítja vissza.* Egyes országokban ezt a szabályt a csekély késéssel elküldött elfogadásra is alkalmazzák. Visszautasítás hiányában a szerződés általában létrejön; egyes országokban azonban csak kártérítési következménnyel jár, ha a fél a visszautasítást elmulasztotta és mégsem hajlandó a szerződést létrejöttnek tekinteni.

8. A szerződéskötés módja az áruforgalom különböző szféráiban.

Az ismertetett szabályok egységesen — éspedig konszenzuális alapon — szabályozzák a szerződéskötést, függetlenül attól, hogy az a gazdasági élet melyik szférájában játszódik le.

A törvény által felkínált változatok közül az árukapcsolatok különböző válfajaiban a szerződéskötés más-más módját alkalmazzák. A vállalatok egymás közti szerződésein belül a tömeges, rutinszerződések általában levelezéssel jönnek létre, rendszerint az eladó szállítási feltételei alapján. Ha a levelezés egy-két forduló után véleményeltérést juttat kifejezésre, személyes tárgyaláson tisztázzák, van-e lehetőség a megállapodásra. A nagy jelentőségű egyedi szerződéseket a személyes tárgyalás nemcsak előkészíti, hanem a megkötés is gyakran a felek együttes jelenlétében történik. Mindezekben az esetekben a szerződéskötés a konszenzuális jelleget világosan kifejezésre juttatja: a szerződéskötés a teljesítéstől különválik, és éppen a teljesítéshez szükséges lépések megtételére szolgál alapul.

Más a helyzet az áruforgalom másik fő csatornájában, a kiskereskedelmi adásvételnél. Itt a megállapodás szinte teljesen egybeesik az áru és pénz kicserélésével, és a fizetés reálaktusa nélkül aligha lehet beszélni a vevő köte-

lezettségéről. (Pl. önkiszolgáló boltban a vevő a polcról leemelt árut minden következmény nélkül visszateheti.)

Ezeknek az eseteknek jogi megoldása a hagyományos dogmatikával is elérhető (felbontó feltétel, ha a vevő nem fizet), mégis a hasonló esetek elszaporodása a modern viszonyok közt a kapitalista országok jogi elméletében felvetette a „faktische Vertragsverhältnisse" problémáját: bizonyos szolgáltatások igénybevétele mint *reálaktus* önmagában létrehoz szerződéses kötelezettséget akkor is, ha az erre irányuló szándék nem mutatható ki (pl. gépkocsi beáll a fizető parkolóhelyre).

VII. A szerződéskötés mechanizmusa a szocialista jogban. 1. Általában. 2. Speciális szabályok a vállalatok szerződéseire. 3. A magyar jog.

1. Általában.

Azt lehet mondani, hogy a szerződéskötés mechanizmusát a szocialista polgári jogok a fejlett kapitalista országokéhoz hasonlóan szabályozzák, éspedig rendszerint a német jogban kialakult megoldást véve alapul. Áll ez a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa Általános Szállítási Feltételeire is.

Ezek a szabályok érvényesülnek a polgároknak egymással, valamint a szocialista szervezetekkel kötött szerződéseinél. A szocialista szervezetek egymás közti szerződéseire azonban többnyire eltérő mechanizmus érvényesül; kivétel ebből a szempontból Jugoszlávia.

2. Speciális szabályok a vállalatok szerződéseire.

A különleges szabályok a szocialista szervezetek — a továbbiakban: vállalatok — egymás közti szerződéseire vonatkoznak. Az eltérés alapja: a tervaktusokon alapuló *szerződéskötési kötelezettség* (l. III.). Ez a szerződéskötési mechanizmusra két irányban hat ki: az egyik a lényeget, a másik a technikát illeti.

a) A lényeget érinti — és így mindenütt egyöntetű — az a szabály, hogy amennyiben a felek nem tudnak megállapodni, *az erre hivatott állami szervhez* — rendszerint a döntőbizottsághoz — *fordulhatnak*, amely a szerződést *konstitutív határozatával* létrehozhatja.

b) A szerződéskötési mechanizmus *technikai oldalát* illetően nagyok az eltérések az egyes szocialista országok jogszabályai közt. A legjellegzetesebb az a megoldás, amely előtérbe állítja a vállalatoknak azt a kötelezettségét, hogy a tervszerű kapcsolatokat közvetítő szerződések létrejöttét az előírt határidőn belül vigyék dűlőre, és ezért a szerződéskötési folyamatot *gyors kényszerpályára* terelik. Ezt lehetővé teszi az, hogy a tervaktusok alapján általában *nem kétséges*, hogy a szerződés a felek közt létre fog jönni. Ezért a szerződéskötési folyamat gyorsítására széles körben alkalmaznak *fegyelmező jellegű* szankciókat. Ilyen pl. a szállító bírságolása, ha az előírt határidőn belül vagy felhívásra nem teszi meg ajánlatát — így a szovjet jogban. Fegyelmező jelleggel — és nemcsak az egyetértés vélelme alapján — érvényesül többé-kevésbé széles körben a *hallgatás = elfogadás* (lengyel jog), valamint az a szabály is, hogy a másik fél álláspontja elfogadásának számít, ha az erre kötelezett fél a vitát az előírt határidő alatt *nem terjeszti fel* a döntésre hivatott szervhez (szovjet, lengyel jog).

Ez a megoldás azonban közel sem általános. A német szocialista jog pl. nem alkalmaz ilyen fegyelmező jellegű szabályokat, és a szerződés létrejöttéhez a felek pozitív nyilatkozatát — vagy a döntőbizottság határozatát — kívánja meg; a csehszlovák jog is ebből a szempontból a német joghoz áll közel.

A gazdasági reformok iránya ez utóbbi megoldásnak kedvez: a vállalatok önállóságának és felelősségének növekedése alapján a szerződéskötési kötelezettség körében is mindinkább rájuk bízható, hogy maguk tegyék meg azokat a lépéseket, amelyek tervszerű szerződéses kapcsolataik létrejöttéhez szükségesek, és éljenek az e téren rendelkezésükre bocsátott törvényes lehetőségekkel.

3. A magyar jog.

Általános szabályként a német jogban kialakult megoldásnak megfelelően szabályozza a szerződéskötést. Kivételesen előfordul, hogy a hallgatás elfogadásnak minősül: létrejön a biztosítási szerződés, ha a biztosított ajánlatára a biztosító 15 nap alatt nem nyilatkozik.

Ami a *vállalatok közti* kapcsolatokat illeti: a speciális szabályok mindenekelőtt a *szükségletoldalt képviselő fél preferenciáját* fejezik ki. A külkereskedelmi bizománynál a szerződés létrejön, ha a megbízásra a külkereskedelmi vállalat meghatározott határidőn belül nem válaszol. A termékforgalom legfontosabb szerződéseinél pedig (szállítási, vállalkozási szerződés) a megrendelő ajánlati kötöttsége korlátozottan érvényesül: a szerződés létrejöttéig ajánlatát visszavonhatja, és csak a másik fél költségeinek megtérítésére köteles.

A szállítási és vállalkozási szerződések megkötése egyébként az általános szabályok alá esik, ha a felek közt nem áll fenn szerződéskötési kötelezettség. Szerződéskötési kötelezettség esetén természetesen a szerződéskötés kikényszeríthető (éspedig bírói úton).

VIII. A szerződés alakja. 1. A kérdésfeltevés. 2. A főszabály. 3. Kötelező előírások a szerződés alakjára. 4. Szankciók. 5. A magyar jog. 6. A felek által kikötött alak.

1. A kérdésfeltevés.

Szükséges-e az, hogy a jogszabály a szerződés létrejöttét meghatározott formához kösse? Ellene szól az érv, hogy a szerződés lényege a felek megállapodása, és az a gazdasági életben nemegyszer — még jelentős szerződéseknél is — gyors döntéssel (pl. telefon útján) történik meg.

Mellette szól viszont, hogy az alakszerűség legegyszerűbb faja: az írásbeliség a mai viszonyok közt rendszerint nehézség nélkül betartható, és rendelkezésre állnak olyan írásbeli közlési formák (távirat, telex), amelyeknek gyorsasága a szóbeli közlésével vetekszik.

Függetlenül attól, hogy előír-e a törvény kötelező alakszerűséget, az írásbeliségnek nagy előnyei vannak: bizonyítja a szerződés létrejöttét és tartalmát. A *valóságban* ezért az írásbeliséget sokkal szélesebb körben alkalmazzák, mint amelyben azt a jogszabály kötelezővé teszi, egyszerűen azért, mert ésszerű. Ha a teljesítés nem azonnal a szerződéskötés után történik meg, szinte mindig írásban kötik a szerződést, vagy legalábbis a szóbeli megállapodást közvetlenül utána írásba foglalják. Az írásba nem foglalt szerződés olyankor szokásos, amikor a teljesítés azonnal megtörténik (kiskereskedelmi adásvétel).

2. A főszabály.

Más kérdés, hogy mennyiben teszi a jogszabály kötelezővé az írásbeliséget?

A modern jogokban a főszabály az, hogy a szerződés *bármilyen formában* megköthető: a felek szerződési szándékukat kifejezhetik írásban, szóban vagy olyan egyéb magatartással, amely szerződéskötési szándékukat a másik fél felé jelzi (ráutaló magatartás, factum concludens).

3. Kötelező előírások a szerződés alakjára.

A főszabály alól minden ország jogában vannak kivételek: bizonyos szerződések csak *írásban*, esetleg *különleges okiratban* (közjegyzői okirat, bírói hitelesítés stb.) köthetők.

A forma kötelező előírása mögött különböző indokok húzódhatnak meg. Többnyire az akaratnyilvánítás komolyságának, megfontoltságának biztosítása a cél; számításba jöhet az is, hogy a bíróság ne kerüljön nehéz helyzetbe a bizonyítási eljárás során. Az írásbeliség kötelezővé tételét sok esetben az állami ellenőrzés megkönnyítése indokolja. Különleges formák előírását többnyire az sugallja, hogy a hatósági személy közreműködése kizárja a felek befolyásolását vagy a szerződés korábbi időpontra keltezését.

A formai előírásokat áttekinteni igen nehéz. A kapitalista országok jogában a legfontosabb bizonyos *értékhatár* feletti szerződések kötése az írásbeliséghez (francia, angol jog), vagy bizonyos *fajta* szerződésekre előírt írásbeli forma (pl. ingatlanügyletek).

A szocialista jogokban is előfordulnak hasonló előírások, amellett a *vállalatok közti* szerződésekre az írásbeliség általában kötelezően elő van írva. Ez nem jelent valamiféle nehézkességet, hiszen ilyen kapcsolatokban az írásbeliség általánosan szokásos, és a belső nyilvántartás alaposságához fűződő érdek is ezt indokolja. A KGST Általános Szállítási Feltételek is a szerződések érvényességi kellékének tekintik az írásbeliséget.

A kötelező írásbeliség azt jelenti, hogy a szerződés *lényeges pontjaira* vonatkozóan kell létrejönnie a felek által aláírt okiratnak. Eltérő a különböző országok jogának álláspontja a távirat és telex értékelésében; egyes jogszabályok ezt az írásbeli nyilatkozattal egyenértékűnek tekintik (pl. KGST, ÁSZF), más jogszabályok nem.

4. Szankciók.

A jogszabályban előírt forma elmulasztásának általában az a következménye, hogy a szerződés *érvénytelen;* egyes országokban azonban a teljesítés megkezdése ezt az érvénytelenséget orvosolja.

Néhány országban (francia, lengyel jog) alkalmazzák azt a szankciót, hogy bizonyos, írásbeliséghez kötött szerződések létrejöttét *nem lehet másképpen* (pl. tanúvallomásokkal) *bizonyítani* a bíróság előtt; megengedik azonban a tanúbizonyítást akkor, ha a szerződés létrejöttére utaló írásbeli bizonyítékok vannak („bizonyítás megkezdése").

5. A magyar jog.

A szerződésekre igen szűk körben ír elő kötelező írásbeliséget. A magyar jog nem ismer olyan szabályt, hogy bizonyos értékhatár felett a szerződések csak írásban jöhetnek létre; ami pedig a vállalatok közti szerződéseket illeti, ezeket elvileg írásban kell megkötni, de az írásbeliség elmulasztása nem érinti a szerződés érvényességét (a „kötelező írásbeliség" szabályának tehát a szerződés létrejötte szempontjából nincs szankciója).

Az írásbeliség érvényességi kellékként van előírva bizonyos szerződéses *kikötéseknél* (pl. kezességvállalás, szerződéses kötbérkikötés stb.), valamint egyes *szerződési fajtáknál.* Ez utóbbiak közt vannak olyanok, amelyek kizárólag *vállalatok közt* jöhetnek létre (a belföldi vállalatoknak a külkereskedelmi vállalatokkal export, illetve import bonyolítás céljára létrejött szerződései, vállalatok gazdasági társulásai céljára kötött szerződés) és olyanok is, amelyek ezen a körön *túlnyúlnak* (pl. ingatlan tulajdonjogának átruházására kötött szerződés, biztosítás stb.).

6. A felek által kikötött alak.

Előfordul, hogy a felek közt szóbeli megállapodás jön létre azzal, hogy azt írásba fogják foglalni. Ilyenkor értelmezés kérdése, hogy az írásba foglalás a teljesítés körébe tartozik-e, vagy azt a felek a szerződés érvényességi kellékének tekintették-e; a vélelem több országban az utóbbi mellett szól.

Ha az írásba foglalást a felek érvényességi kelléknek tekintették: a teljesítés megkezdése és annak elfogadása minden országban — írásba foglalás nélkül is — utólagos érvényre emeli a szerződést.

Irodalom: *Eörsi* Gyula—*Világhy* Miklós: Magyar polgári jog. Bp. 1962.; *Csanádi* György: Polgári jog. Bp. 1969.; *Rudolf* Loránt: A szerződések megkötése. Bp. 1964.

Joffe, O.: Objazatel'sztvennoe pravo. Moszkva, 1975.

Rabel: Das Recht des Warenkaufs. Berlin—Leipzig, 1936.; *Palandt:* Bürgerliches Gesetzbuch. München, 1970.; *Marty—Raynaud:* Droit civil. Paris, 1962.; Ansons' law of contract. Oxford, 1971.

Csanádi György

SZERZŐDÉSSZEGÉS: I. Alapkérdések (1581.) — II. Intézménytörténet (1582.) — III. A szerződésszegés szocialista szabályozásának fő elvi kérdései (1582.) — IV. A szerződésszegési rendszer a magyar jogban (1585.)

I. Alapkérdések. 1. A szerződésszegés mint gyűjtőfogalom. 2. Szerződésszegés — kötelemszegés.

1. A szerződésszegés mint gyűjtőfogalom.

A szerződéskötés indítéka általában kölcsönös szükségletek kielégítése. Ez a teljesítéssel történik meg. A szerződésszegés a teljesítési zavarokhoz kapcsolódik, legtágabb értelemben a teljesítés meg nem felelő voltát jelenti, s az a jogintézmény, amely a nem szerződésszerű teljesítés szankcióit, illetve jogi következményeit sűrűsíti egybe. A szerződésszegési mechanizmus alapvető célja a teljesítéssel kapcsolatos zavaroknak elhárítása, felszámolása, lehetőlegesen a szerződésszegésből eredő helyzet kiküszöbölése — ha módosult formában és legalább utólagosan — a szerződési érdek megvalósulásának biztosítása; ha pedig ez nem lehetséges, a szerződési viszony felszámolása, a szerződésszegő magatartásának egyidejű szankcionálásával.

A szerződésszegés kifejezés gyűjtőfogalom. A szerződésben a felek különböző kötelezettségeket fogalmaznak meg; a szerződés tartalma elvben számtalan különböző kikötést tartalmazhat. Ezek bármelyikének a nem teljesítése, vagy nem megfelelő teljesítése a kötelezett részéről már szerződésszegést jelent. Ilyen értelemben a szerződésszegési esetek bekövetkeztének lehetősége elvben korlátlan. A mondottak ellenére a jogrendszerek és főleg az egyes törvénykönyvek (vagy más jogszabályok) a szerződésszegések eme sűrűjéből kiemelik és részletesen szabályozzák a legtipikusabb, a leggyakrabban előforduló és társadalmilag leginkább szankcionálandó egyes kötelezettségszegéseket. Más szóval: minden jogrendszer — szűkebb vagy tágabb körben — ismeri a szerződésszegések ún. nevesített típusait, a szerződésszegés nevesített eseteit. Az ezekkel kapcsolatos szabályozási módszer más és más lehet; nem egy törvénykönyv — később tárgyalandó meggondolások alapján — azokat a szerződések általános szabályai körében szabályozza (ez jellemző több szocialista kódexre), más kódexekben eltérő rendszerű megoldás érvényesül. Később tárgyalandó kérdés továbbá az is, hogy a nevesített szerződésszegési esetek részletezése és törvényi szintre való kiemelése ugyancsak nagymértékben függ az adott jogrendszer típusától, jellegétől. Tény viszont, hogy a *késedelmes teljesítés*, a *hibás teljesítés* és a *nemteljesítés* az a három szerződésszegési eset, amelyre a különböző jogrendszerek mint nevesített szerződésszegési esetekre elsődlegesen figyelemmel vannak.

A szerződésszegés tehát gyűjtőfogalom olyan értelemben, hogy

a) minden szerződési kötelezettség megszegését magában foglalja, s mint ilyen, elvben kimeríthetetlen esetszámot tartalmaz,

b) olyan értelemben is, hogy a törvénykönyvek, illetőleg jogrendszerek által kiemelt nevesített esetek összefoglaló kategóriáját jelenti.

A mondottakhoz kapcsolódik — a gyűjtőfogalomként való kezelés szempontjából — egy harmadik megközelítés. Gyakori ugyanis, hogy a törvény a szerződések általános részében foglalkozik bizonyos szerződésszegési esettel, melyet éppen azért helyez el az általános részben, mert az elvben és általában bármifajta szerződés tekintetében előfordulhat. (Könnyű belátni például, hogy késedelem mindenfajta szerződés vonatkozásában megvalósulhat.)

A szerződési jog hagyományosan általános és különös részre tagolódik. Nem igényel különösebb magyarázatot, hogy az általános rész és az egyes szerződésekről szóló rész között a legszorosabb a kapcsolat.

Tudni kell ehhez azt, hogy „szerződés" általában nincs, hanem csak nevesített szerződés (tehát pl. adásvétel, vállalkozás, szállítási szerződés stb.) van. Az általános rész elismerése mégis dogmatikailag és didaktikailag egyaránt indokolt; e részben találhatók meg azok a rendelkezések, amelyek a szerződések valamenynyiére, vagy túlnyomó részére vonatkoznak, amely tételes jogi szabályok minden egyes szerződés körében való megismétlése tehát teljesen szükségtelen jogszabályszerkesztési mód volna.

Ugyanakkor az egyes nevesített szerződésekről szóló szabályok körében kettős jellegű szabályanyag található. E rendelkezések ui. egyrészt olyan normákat tartalmaznak, amelyeknek jelentősége, gyakorlati értéke, alkalmazási köre kizárólag (vagy döntően) az adott szerződéstípus vonatkozásában van (pl. a mintára, próbára vétel szabályai nem általános értékűek, hiszen csak adásvételi ügylet kapcsán van jelentőségük). Másrészt az egyes szerződésfajtákról szóló rész tartalmazza az adott szerződésfajta körében érvényesülő, de a szerződések általáno. szabályaitól eltérő különleges rendelkezéseket; a speciális szabályozás az általánoshoz viszonyítva kivételeket jelent. Az egyik csoport tehát az általános részben nem rendezett, a másik csoport az általános részben eltérően rendezett tényállásokra szólóan állapít meg rendelkezéseket.

Ebből következőleg a jogrendszereknek az egyes nevesített szerződésfajtákról szóló sza-

bályai is jelentős számban tartalmaznak *szerződésszegési speciális tényállásokat*, illetőleg olyan speciális szerződésszegési szankciókat, amelyeknek gyakorlati értéke csak a meghatározott szerződésfajta vonatkozásában van. (Pl. a csomagolási hiányosságnak nyilvánvalóan elsősorban a küldemény továbbítását tárgyaló szerződések körében van; a szerződésszegési szankciókat tekintve pedig pl. a kötbér súlya szerződésfajtától függően összehasonlíthatatlanul más.)

2. Szerződésszegés — kötelemszegés.

A szerződésszegés valamennyi jogrendszer által negatívan értékelt helyzet; a szerződésszegő magatartáshoz valamennyi jogrendszer szankciókat kapcsol. A különbség azonban e vonatkozásban is alapvető a szocialista polgári jog és a más jogrendszerek rendezése között, bár bizonyos szabályozásbeli eltérések — mint erről még szó lesz — ezeken belül is kimutathatók.

E helyen most csupán annyi a lényeges a témánk szempontjából, hogy a szocialista polgári jogok közül több a szóban forgó intézmény *elnevezésében* sem követi a korábbi hagyományos terminológiát. A mi korábbi jogunkban is hagyományosan alkalmazott „kötelemszegés" kifejezést felváltja ugyanis a „szerződésszegés" fogalommal. Nem egyszerűen elnevezésbeli különbségről van szó; az elnevezés jobban kifejezi az intézmény valóságos tartalmát, világossá teszi azt, hogy az idevágó jogi tételeket túlnyomórészben a „szerződéses kötelmi viszonyok" megsértése esetén alkalmazzák.

II. Intézménytörténet.

A *szerződésszegés* (kötelemszegés) fogalma lényegében újabb keletű. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy a klasszikus római jog a szerződés általános kötelező erejét nem ismerte. Végül is ennek a szemléletnek a távoli kisugárzó hatása, hogy a tőkés jogrendszerek különböző szempontból klasszikus törvénykönyvei is voltaképpen az egyes kötelezettségekhez fűzték hozzá a szankciókat, mint pl. a francia vagy a német polgári törvénykönyv. Az utóbbi egyébként általános szerződésszegési fogalmat nem is ismert s nevesítetten csak a lehetetlenülést és a késedelmet szabályozza.

Lényeges sajátosság továbbá a római jognak és a polgári jogrendszernek az a közös jellegzetessége, hogy a szerződés két alanyát, nevezetesen az ún. hitelezőt az ún. adóstól egészen eltérő elbírálásban részesítették. Általában elvileg kizárták azt, hogy a hitelező magatartása kötelemszegésnek minősüljön, kiindulva abból, hogy a hitelező a kötelemnek ura, de nem kötelezettje (Creditor est dominus negotii), a kötelem realizálódása döntően az ő érdekét szolgálja. Különösen a német irodalomban volt erős ez az álláspont, de nagyjából nálunk is általánosnak mondható. Görög Frigyes *Grosschmid (Zsögöd):* Fejezetek a kötelmi jogunk köréből c. munkájához írott Glosszákban (Bp. 1933.) — az egyik legjelentősebb magyar jogi gyűjteményes munkában — pl. a következőket mondja: „A hitelezői késedelem nem kötelemszegés és nem delictum, ebből kifolyólag nem kártérítési causa." A szolgáltatás megvalósulása érdekében bizonyos magatartást a hitelezőnek is ki kell fejtenie, de ennek a szabályozásnak a célja: a gazdaságilag erősebb hitelezők érdekeinek messzemenő védelme. A hitelező magatartása két irányban zavarhatta a teljesítés realizálódását. Vagy azáltal, hogy a felajánlott szolgáltatást nem fogadta el, vagy úgy, hogy az ő magatartása következtében a szolgáltatás lehetetlenült. Az első esetben a múlt századbeli törvénykönyvek többsége az objektív felelősség alapján állt, így mindenekelőtt a német és az osztrák. A század eleji svájci kötelmi törvény látszólag a vétkességi rendszert követi, de a gyakorlat nem tekintette a vétkességet a hitelezői késedelem előfeltételének. A francia polgári törvénykönyv a hitelezőkésedelmet nem szabályozza önálló intézményként, és csak az újabb francia fejlődés igyekszik azt ilyenné alakítani.

Sajátos képet mutat — mint annyi más területen — a tárgyalt téma szempontjából is az angol jog megoldása. Ennek a szerződésszegés vonatkozásában az a sajátos jellegzetessége, hogy nevesített szerződésszegési típusokat nem ismer, hanem — a mondottak szerint — csak objektív kártérítési felelősséget mindenfajta szerződésszegésre. Tény, hogy a modern angol jog már a korai középkorban megjelent elvek keménységéből, nyerseségéből és egyoldalúságából sokat engedett és meghatározott vonatkozásban a megoldások korszerűsödtek; a kontraktuális felelősség körében is tapasztalható bizonyos formalisztikus elvekhez való több évszázadon keresztül érvényesülő hagyományos ragaszkodásnak — legalábbis részbeni — feloldódására került sor.

III. A szerződésszegés szocialista szabályozásának fő elvi kérdései. 1. A reális teljesítés és a szocialista együttműködés elvének jelentősége a szerződésszegési rendszerben. 2. A szerződésszegési rendszer további jellegzetességei a szocialista jogban.

1. A reális teljesítés és a szocialista együttműködés elvének jelentősége a szerződésszegési rendszerben.

Az előzőkben — részben — szó volt arról, hogy a szocialista viszonyok között a szerződések alapvetően valamely szükséglet kielégítése céljából jönnek létre. A szükségletkielégítési elv az alapja a szocialista jogi felfogás szemléletmódjának és tételesjogi szabályozása következő elveinek.

a) A szerződések teljesítésének legfontosabb szabálya az, hogy azokat tartalmuknak megfelelően, a megszabott helyen és időben, a meg-

állapított mennyiség, minőség és választék szerint kell teljesíteni. A *reális teljesítés* eddig ismertetett tétele az, amely a kapitalista jog „pacta sunt servanda" elvének a helyébe lép. A reális teljesítés valódi értelme — legalábbis a korábbi felfogás szerint — az, hogy a szerződési cél alapvetően és általában csak a természetbeni tényleges teljesítéssel van betöltve, a pénzbeli kártérítés tehát azt rendszerint nem pótolja. A teljesítés e szempontjai a szerződés megkötésétől kezdve végigkísérik a szerződés egész folyamatát. A megkötés körében a szükségletkielégítési szemlélet a „culpa in contrahendo" szankcionálásával jár; már a szerződés megkötése során ügyelni kell arra, hogy a szolgáltatás alkalmas legyen a szerződési cél betöltésére. A megkötéstől kezdődően a *szocialista együttműködés* tételéből kifolyóan mindkét fél köteles hozzájárulni a tényleges teljesedésbemenés előmozdításához. Végül, ha a teljesítés nem felel meg a követelményeknek, akkor a *szerződésszegés szabályai* gondoskodnak arról, hogy a szerződési érdek betöltése lehetőleg úgy valósuljon meg, ahogy az a szükséglet tényleges kielégítésére a leginkább alkalmas. A teljesítés részletszabályai ugyancsak a reális teljesítés elvével állanak összhangban. A magyar jog például azt írja elő, hogy fajlagos szolgáltatás esetében a forgalomban szokásos jó — és nem átlagos — minőségű dolgokkal kell teljesíteni.

b) A reális teljesítésnek a szükségletkielégítés biztosítását célzó szerepe tehát elválaszthatatlanul összefügg a szerződésszegésre vonatkozó jogi szabályokkal. A szerződésszegés szabályozása élesen mutatja az alapvető szemléletmódbeli különbségét a kapitalista és a szocialista törvényhozás között. Ennek illusztrálására a magyar jognak főleg a *jogosulti késedelemre*, valamint a *kellékszavatosságra* vonatkozó szabályai a legalkalmasabbak.

c) A korábbi magyar jog szerint a hitelezőkésedelem jogkövetkezményei a késedelem objektív fennforgása esetén bekövetkeznek, és a hitelező ez alól általában nem mentesülhet. Mindamellett ez az eset (más tőkés jogi megoldáshoz hasonlóan) nálunk sem minősül kötelemszegésnek, és ez alól kivételt a magánjogi törvénykönyv 1928. évi Javaslata csak az adásvételi, illetve vállalkozási szerződés vonatkozásában tett, előírva a vevőnek, illetve megrendelőnek az átvételi kötelezettséget.

A jogosult szerepének a szocialista jogi megítélésbeli változása egyértelmű következménye a szerződések társadalmi érdekűségének, főleg a népgazdasági rendszerben betöltött funkciójának és ezzel összefüggésben azon szerződési elv következetes érvényesítésének, hogy jognyilatkozataiért, jogcselekményeiért mindkét szerződő partner, tehát a jogosult is, megfelelő felelősséggel tartozik. E követelmények végül is a törvényi szabályozásban úgy fogalmazódtak meg, hogy a teljesítés realizálásában a jogosultat is konkrétan körülírt kötelezettségek terhelik; ezek elmulasztása esetén a jogosultat szankciók sújtják, mégpedig úgy, hogy szerződésszegési felelőssége tekintetében lényegében a kötelezettel (adóssal) azonos elbírálás alá esik.

d) A szerződésszegési szabályok körében, jellegében a *másik* legjelentősebb változás az ún. hibás teljesítés vonatkozásában érvényesül. Német hatásra a magyar burzsoá jogirodalom ezalatt általános fogalomként a hitelező ún. oltalmi érdekének megsértését értette, szemben az egyéb szerződésszegésektől, amelyek a teljesítési érdekeket sértik. A szolgáltatás megfelelő minőségéért való helytállás szabályait a törvények általában az egyes ügyletek körében tartalmazzák.

A szocialista jogalkotások a hibás teljesítésről szóló részeikben — függetlenül attól, hogy azt a szerződések általános szabályai, vagy az egyes szerződésekről szóló különös szabályok tartalmazzák — elsődlegesen és döntően a minőséghibás, a kellékhiányos szolgáltatásokért való felelősség szabályozását adják. A megfelelő minőségben való szolgáltatás a kötelezett legfontosabb feladatai közé tartozik; ismert, hogy a modern államokban komoly törekvés van a minőség állandó megjavítására, s ezt a megfelelően formált és kiválasztott — továbbiakban részletezendő — jogi eszközök nagyban tudják elősegíteni.

2. A szerződésszegési rendszer további jellegzetességei a szocialista jogban.

A szerződésszegési rendszer szempontjából is átfogó jelentőségű és az előzőkben ismertetett elvi alapmeggondolásokat a szocialista jogi felfogás és szabályozás a további sajátosságokkal gazdagítja.

a) A szocialista szervezetek közötti termékforgalmi és termékelőállítási jogviszonyok tipikus szankciós eleme a *kötbér*. A kötbért mint a kötelem biztosítását szolgáló jogintézményt a kapitalista jogrend is ismerte. A kötbér célja e jogokban egyrészt az elvállalt kötelezettség teljesítésére szorítás, másrészt a hitelező felmentése a kár bizonyításának terhe alól. A kötbért mindenkor az adós fizette, nyilvánvaló tehát a hitelezőt biztosító szerepe. Jogalapja a nemteljesítés, vagy nem szerződésszerű teljesítés; a kettő jogi hatásában különbözött. Nemteljesítés esetén ugyanis vagy a teljesítést vagy a kötbért lehetett követelni, nem szerződésszerű teljesítés esetén pedig mind a kettőt. A kötbér teljes összege megilleti a hitelezőt akkor is, ha a kára kisebb, mint a kötbér mértéke (a kötbér minimalizált kártérítés). Ha kára nagyobb, akkor csak a kötbéren felüli összeget követelheti kártérítés címén, a kettőt azonban teljes összegben sohasem. A kötbér a kár bizonyítása nélkül is fizetendő, sőt az adós sem bizonyíthatja azt, hogy a hitelezőt a kötelezettségszegésből kár nem érte. A kötbérfizetés alapja mindig vétkes magatartás. Mindezekből megállapítható

a kapitalista kötbér-konstrukció lényege: általában kártérítési átalány; kivételesen szerződési bírság, ti. akkor, ha egyáltalán nem merült fel kár.

A szocialista jogrendben a gazdálkodó szervek egymással kötött legfontosabb szerződései körében (szállítási szerződés, beruházási szerződések, mezőgazdasági termékértékesítési szerződés stb.) a kötbérnek különös és más szerepe van. Igaz ez még akkor is, ha jogi technikai, formai szempontból a most említett területen alkalmazott kötbérrendszer jelentős hasonlóságokat mutat a tőkés jogok megoldásaival. A lényegbeli eltérések a szocialista jogok kötbérrendszerének funkcióbeli változását eredményezik. A lényeges eltérések: *aa)* a felsorolt szerződések körében a kötbér kikötése kötelező, illetőleg annak elmulasztását jogszabályi kogens rendelkezés pótolja; *ab)* a kötbér mértéke — legalábbis a legalacsonyabb mértéket illetően — ugyancsak kötelező jelleggel van megállapítva; *ac)* meghatározott körben a kötbérigény érvényesítése kötelező; *ad)* lényegében az előbbiekben foglalt kogens előírások valósítják meg azt, hogy a kötbér reparatív és a preventív célok mellett jelentős *szignalizációs* funkciót tölthessen be. A gazdálkodó egységeknek ugyanis a fizetendő kötbérekről külön nyilvántartást kell vezetniük, s mivel általában felróható szerződésszegéshez fűződik kötbérkövetkezmény, e számla állapota hasznosítható tükörképet ad az adott vállalat szerződési fegyelméről, szerződésszegéseinek arányáról és mértékéről, közvetve így a vállalati gazdálkodás egészéről.

b) Lényeges sajátossága a szocialista szerződésszegési rendszernek, hogy a szerződő feleket terhelő együttműködési kötelezettség elmulasztása — meghatározott esetekben — *önmagában* szerződésszegési tényállásnak minősül. Igaz, a szerződést kötő partnerek közötti „együtt-tevékenység" a nem szocialista jogrendszerek által is honorált lehetőség. Míg azonban ez utóbbiaknál rendszerint szerződésileg elvállalt *külön* kötelezettségről van szó, addig a szocialista jogi szabályozás nem egy esetben pl. a tájékoztatási, közbenső intézkedések megtételében álló közreműködési tevékenységet jogszabályi kötelezettség rangjára emeli, és az ezzel kapcsolatos kötelezettségszegést nem csupán áttételesen, hanem *közvetlenül* is szankcionálja. Tendencia viszont más oldalról, hogy ilyen szankció alkalmazására csak akkor kerüljön sor, ha a mulasztás ténylegesen eredményezte a másik fél helyzetének „elnehezülését", s nem csupán adminisztratív jellegű (pl. a másik fél részéről is nyilvánvalóan ismert tény bejelentésének elmulasztása).

c) A szerződésszegési szankciós rendszer szempontjából — döntően a szocialista gazdálkodó szervezetek egymás közötti szerződési viszonylatában — nem elhanyagolható jelentőségük van a különböző bírságoknak, amelyek nemegyszer függetlenek a szerződésszegő magatartásától (felróhatóságától) és egyes esetekben a szerződésszegéssel okozott vagyoni hátránytól is. A szerződési fegyelem betartására való ösztönzés ezen eszközei nem annyira polgári jogi, hanem inkább államigazgatási jogi szankcióknak tekinthetők.

d) A szocialista jogokban a szerződésszegési szankciós következményeket tekintve, általában megszorítóan alkalmazott az *elállás*. Ennek indoka az, hogy az elállás folytán a szerződés nem rendeltetésszerűen szűnik meg s így a reális teljesítés elvével nehezen egyeztethető. Más kérdés viszont, hogy a reális teljesítés elvének a szocialista jogi felfogás korábbi szakaszában túlfokozott hangsúlyozása az utóbbi időben csökkent. Így ma már elfogadott, hogy adott esetben a szerződési kapcsolatnak elállással való megszüntetése jogi és gazdasági értelemben egyaránt inkább szolgálhatja a szerződő felek érdekét, semmint a mindenáron erőltetett és már tényleges szükségletet ki nem elégítő naturális teljesítés kötelező megkövetelése.

A szerződésszegés intézményének szocialista koncepciójáról szóló előbbi megállapításokat a *külföldi szocialista országok* törvényhozási alkotásai, joggyakorlata, továbbá számos szerző tudományos nézetei is alátámasztják. Általánosan elfogadott pl. az, hogy a szerződésszegési mechanizmust a szükségletkielégítés érdekében a reális teljesítés és az együttműködés elvi alapjain kell szabályozni és működtetni. Teljesen megegyező a megítélés a jogosult szerződési pozícióját illetően; a fogyasztói érdekvédelem hangsúlyozásában; a szerződésszerű teljesítésre ösztönző, illetőleg a szerződésszegést szigorú felelősségi szabályokkal szankcionálandó jogi eszközök elvi megítélésében stb. Minden szocialista jogi szabályozás által követett elv, hogy a népgazdasági érdekekkel közvetlen összefüggésben álló szerződési viszonyokra (és így az e területen jelentkező szerződésszegésekre) különös figyelmet kell fordítani, és a súlyos kötelezettségszegések esetében különös szankciók alkalmazása is indokolt (pl. gazdasági bírság vagy büntetőjogi eszközök).

A szabályozásbeli és nézetbeli azonosság mellett természetesen — főleg rendszertani szempontból — különbözőségek is jelentkeznek. Csak példaszerűen említve: a Szovjetunió polgári törvényhozásának Alapjai-ról szóló 1961. évi törvény lényegében csak szankciós szabályokat tartalmaz; az 1964-ben kiadott OSZFSZK polgári törvénykönyv a szerződések általános részében részletezi a nemteljesítés és késedelem következményeit, de a hibás teljesítésről a különös részben szól. Az 1964. évi Csehszlovák polgári törvénykönyv az egész szerződésszegési témát az egyes jogviszonyokról szóló különös részbe utalja. Az ugyanebben az évben megalkotott gazdasági törvény viszont a gazdasági kötelmekre vonatkozó Közös rendelkezések c. fő részében külön fejezetet szán a szavatosság és késedelem eseteinek, bár azokat

az egyes szerződésekről szóló fejezeteiben tovább részletezi. Az 1964. évi Lengyel polgári törvénykönyv az általános rendelkezések körében szól a kötelmek nemteljesítésének következményeiről, ugyanakkor főleg a hibás teljesítés szabályanyagát főleg az adásvételről szóló rész tartalmazza. Az NDK 1976. január 1-vel hatályba lépett polgári törvénykönyvében az általános szerződési jog tartalmazza a szerződéses felelősségre vonatkozó szabályokat is. A szerződéses felelősségről szóló előírások között foglalnak helyet az arra vonatkozó általános rendelkezések, hogy milyen kötelemszegések vonnak maguk után kártérítést, de a konkretizáló előírások az egyes szerződésfajták szabályai között találhatók. Hangsúlyozandó azonban, hogy a most említett tételek nem vonatkoznak a szocialista vállalatok, gazdálkodó szervezetek közötti szerződéses viszonyokra. Azokra szólóan az 1965. évi szerződési törvény tartalmaz megállapításokat. Ez a törvény nem csupán az egyes tipizált szerződésfajtákra vonatkozó sajátszerű tételeket, hanem a gazdasági szerződések valamennyi fajtájára kiterjedő általános tételeket is tartalmazza. „Ez a népgazdaságban hatályos sajátságos fajtájú önálló általános szerződési jog." (M. Posch.)

A rendszerbeli, szerkezeti megoldások így a szocialista kodifikációkban nem egy vonatkozásban eltérőek; érthető ez különösen ott, ahol az ún. *gazdasági jogi szemlélet* érvényesüléseként külön gazdasági törvénykönyv megalkotására is sor került. A szerződésszegéssel mint jogintézménnyel kapcsolatos elvek és nézetek megítélése és érvényesítése azonban a szocialista jogrendszerekben lényegében azonos. „A szocialista jogok kodifikációit azonos célok határozzák meg, egységes politikai, ideológiai és gazdasági alapokban gyökereznek, és ezért a szabályok gyakorlati alkalmazásánál lényegileg azonos eredményekre vezetnek." (M. Posch.)

IV. A szerződésszegési rendszer a magyar jogban. 1. Nevesített szerződésszegési esetek. 2. Szerződésszegési közös elvek. 3. Egyes szerződésekben érvényesülő különös jellegzetességek.

1. Nevesített szerződésszegési esetek.

A magyar jog szerződésszegési rendszerének tételes anyagát alapvetően az 1959. évi polgári törvénykönyv tartalmazza, mégpedig úgy, hogy a szerződések általános szabályai körében külön fejezet kifejezetten e témakört fogja át. Ehhez kapcsolódnak a polgári törvénykönyvben az egyes nevesített szerződések körében elhelyezett speciális szerződésszegési szabályok. A polgári törvénykönyv mellett igen jelentősek a téma szempontjából főleg a szocialista szervezetek egymás közötti szerződési viszonyait rendező egyes jogszabályok, amelyek meglehetős részletességgel tartalmaznak speciális szerződésszegési szabályokat (l. IV. 3.).

Közelebbről vizsgálva a *szerződésszegési tételes szabályokat*, a szükségletkielégítési elvet nagyszámú különböző „típusú" rendelkezés szolgálja a legközelebbről.

a) A szükségletkielégítési szemlélettel mindenekelőtt a legszorosabb kapcsolatban a *felelősség jogalapjának szigorítása áll.* A szigorított felelősség az említett elvet főleg azzal teszi élővé, hogy a súlyosabb felelősség nagyobb fokú körültekintésre szorítja a szerződő felet, nevel a kötelezettségek pontos betartására, és így nagyobb fokban valószínűsíti a szerződés tényleges teljesedésbe menését. Nagyobb körültekintésre a felek nemcsak a megkötött szerződések tekintetében kötelesek, hanem már a szerződés létrejövetelének fázisában is. A szerződés megkötése időszakában is kötelező gondosság annak körültekintő mérlegelését igényli, hogy a szerződő fél előreláthatólag tényleg képes lesz-e a szerződés tartalma szerinti teljesítésre. (Ennek elmulasztását a bíró ugyancsak felelősséget megalapító okként [vagy tényezőként] értékelheti.)

b) A szükségletkielégítési szemléletből következik, hogy a polgári törvénykönyv az *elállási jogot* mint szankciós következményt nagymértékben háttérbe szorítja. Az elállás megakadályozza e szerződés tényleges teljesedésbe menését, ezért arra csak különösen méltányolható indokokból, általában csak érdekmúlás fennforgása esetén kerülhet sor.

c) A szükségletkielégítési elvvel áll összhangban, hogy a szerződésszegési szankciók érvényesítése a teljesítés követelését *nem* érinti. (Ez alól szükségképpen csak a teljesítés lehetetlenné válása körében van kivétel, amikor is a természetben történő teljesítésre már lehetőség nincsen.)

d) A szükségletkielégítési követelményből adódik továbbá az, hogy a szocialista jogi szabályozás a hibás teljesítésről szóló rendelkezései középpontjába — a korábbi jogoktól eltérően — nem csupán az adásvétel, hanem ezzel egyenértékűen a vállalkozás körében kialakult jogi eszközöket helyezi. Történetileg a hibás szolgáltatás esetén a „szerződési károsult" számára az *elállási jog*, valamint a *vételár aránylagos leszállításának joga* volt biztosított. A tömegtermelés viszonyai tették lehetővé ezen ún. klasszikus szavatossági jogoknak a *kicseréléshez* való jogosultsággal történő bővülését. A *kijavításra* irányuló igény viszont csak meghatározott szerződésformák vonatkozásában érvényesült. A szocialista jog felszámolta azt a szemléletet, amely a kötelezett helytállását az átadási szolgáltatásra szűkíti, és másfajta tevékenység követelését általában kizárja. Ennek megfelelően a kicserélés és vételár aránylagos leszállítása mellett (és az elállási jog háttérbe szorításával) széles körben elismeri a kijavításban, illetőleg kijavíttatásban álló szavatossági igényeket is.

e) Az egyes szerződésszegési esetekhez fűződő

szankciók kétirányúak. *Részben objektív* jellegűek, amikor is a cserearányok objektív megsértésének a megszüntetése a cél, közömbös a magatartás felróhatósága (vétkes, azaz szándékos vagy gondatlan volta), *részben szubjektívek*, amikor a szankció nem feltétlenül szünteti meg a jogsérelmet, de mindenesetre hat a megfelelő magatartás kifejtésére, a jogellenes magatartás kiküszöbölésére (vétkes szerződésszegésre van szükség).

Így: a *kötelezetti késedelem* szankciói vétkesség esetében kártérítés és a felelősségnövekedés a késedelem ideje alatt bekövetkezett minden kárért, kivéve, ha a kár a késedelem hiányában is bekövetkezett volna; objektív szankció — bizonyos feltételektől függően — az elállás, pénztartozás esetében pedig a késedelmi kamat fizetésének kötelezettsége.

A *jogosult késedelme* esetén vétkességtől függő szankció a kártérítés, objektív jellegű szankció az őrzési költségek megtérítése, a kamatkövetelés kizárása, a kötelezett egyidejű késedelmének megszűnte és a károk beállása veszélyének viselése abban az esetben, ha ez a szerződésszerű teljesítés esetén is a jogosultra szállt volna át. Itt jegyzendő meg, hogy ebben az összefüggésben a „veszélyviselés" az értékcsökkentést szenvedett vagy elpusztult szolgáltatás értékéért való helytállást jelenti. Végezetül említésre érdemes, hogy a jogosult késedelme nem jár a kötelezett felelősségének csökkenésével, azaz az utóbbi minden vétkes magatartásáért helytállni tartozik.

Amint arról a III. 1. *d*, továbbá IV. 1. *d* részben már szó volt, a *hibás teljesítés*, mint nevesített szerződésszegési eset megítélésében a szocialista jogi szabályozás a korábbiakhoz képest lényeges eltérő elvi alapokon nyugszik. Az 1959-ben alkotott polgári törvénykönyv sokban szolgálta az ebből fakadó következményeket, főleg az ún. szavatossági igények biztosítottsága szempontjából; ugyanakkor azonban igényérvényesítési mechanizmusa bonyolult, és főleg a vásárló, fogyasztó, megrendelő állampolgár számára nehézkesnek bizonyult. A joggyakorlati tapasztalatok alapján s nem kevésbé azért is, mert egyes szerződési fajták tekintetében az általánoshoz képest szükségtelenül eltérő speciális rendelkezések érvényesültek, a polgári törvénykönyv 1977-ben történt módosítása során az idevágó joganyag jelentős korszerűsítésére, egyben egységesítésére került sor, nem utolsósorban a fogyasztási érdekvédelem hatékonysága céljából.

A hibás teljesítés alapvetően minőséghibás termék, áru, tevékenység stb. nem megfelelő szolgáltatását jelenti, vagy azért, mert azok nem felelnek meg különböző előírásoknak (pl. szabvány), vagy a felek megállapodásának, vagy egyszerűen azért, mert nem rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, amelyek — az általános felfogás szerint — a rendeltetésszerű használathoz szükségesek. Az ilyen teljesítések elleni védekezésnek két fő jogi formája: a kellékszavatosság intézménye, illetőleg szankciós rendszere; a jótállás (garancia) intézménye.

A *kellékszavatosság* körében jelenlegi jogunk a szerződésszegést szenvedett számára a következő lehetőségeket biztosítja: a jogosult választása szerint kijavítást vagy megfelelő árleszállítást kérhet; fajta és mennyiség szerint meghatározott szolgáltatás esetén továbbá kérhető a dolog kicserélése is, kivéve, ha a hiba rövid idő alatt (általában 8 nap) értékcsökkenés nélkül kijavítható, és a kijavítás a jogosult érdekeinek sérelme nélkül lehetséges.

Mindez tehát azt jelenti, hogy a kijavítás vagy a megfelelő árleszállítás feltétel nélkül, a kicserélés bizonyos feltételek esetén igényelhető. Ha kijavíthatatlan hibáról van szó, illetőleg a kötelezett a hiba kijavítását nem vállalja, a vásárló stb. elállhat a szerződéstől.

Végezetül bizonyos esetekben a jogosult a hibát a kötelezett költségére maga kijavíthatja, vagy mással kijavíttathatja. A hibás teljesítés esetén érvényesíthető igények eszköztárának megfelelő körülhatárolása mellett legalább annyira jelentős kérdés az *igényérvényesítés módja*; a módosított polgári törvénykönyv e szempontból lényegesen különbözik a korábbi szabályozástól. A legjelentősebb változás az, hogy a határidő (szemben a korábbi jogvesztő határidőkkel) *elévülési* jellegű, és ez az elévülési határidő 6 hónap. A korábbi szabályozás szerint a 6 hónap elteltével az igény érvényesítésére további lehetőség nincsen; az új szabályozás viszont — az elévülési konstrukció folytán — pl. rejtett hiba esetén (tehát amikor a hiba csak huzamosabb használat után jelentkezik) lehetővé leszi a fellépést a termék átvételétől számított 1 évig, tartós használatra rendelt termékek esetében pedig 3 évig is. Sőt; amennyiben a dolog használhatóságának időtartamát hatósági előírás, szabvány vagy kötelező műszaki előírás határozza meg („kötelező alkalmassági idő") az említett 3 éves határidő az így megállapított határidőig meghosszabbodik. Ha viszont a „kötelező alkalmassági (fogyaszthatósági) idő" 6 hónapnál rövidebb, mint pl. élelmiszerek esetén, az igény érvényesítésére ez az időtartam lesz az irányadó.

Lényeges jellegzetesség, hogy a szavatossági igények a jogalapot illetően objektívek, tehát a kötelezett vétkességétől függetlenül érvényesíthetőek. Gyakorlatilag a hibás termék előállítója, forgalomba hozója, elárusítója stb. helytállási kötelezettsége alól nem mentesülhet.

Amennyiben a termék stb. meghibásodása *kárt* is eredményez (pl. televíziókészülék felrobbanásából eredő lakástűz) kártérítési igény is érvényesíthető. Eme igény érvényesítésének határideje a károkozástól számított 5 év, de az igény csak akkor megalapozott, ha a kötelezettet a szerződésszegésben felróhatóság (vétkesség) terheli.

A minőségileg fogyatékos szolgáltatást jelentő hibás teljesítésekkel szemben — a kellékszavatosság mellett — a másik fontos jogi védelmi eszköz a *jótállás* (garancia) intézménye. A jótállásnak a magyar jog szerint is lehet ugyan jelentősége bármifajta szerződésszegés (pl. késedelem) kapcsán, de vitathatatlan, hogy elsődlegesen hibás teljesítés esetén van kiemelkedő gyakorlati súlya. Jogi szabályozásunk jellegzetessége, hogy az ún. tartós fogyasztási cikkek nagy hányadára szólóan a jótállás vállalása nem szerződéses megállapodáson, hanem jogszabályi előíráson alapul. Külön jogszabály határozza meg ugyanis azokat a minimális feltételeket, amelyek mellett az említett termékek az eladó, az értékesítő, illetőleg a gyártó részéről forgalomba hozhatók, illetőleg amelyeket a kereskedelmi forgalomban kötelezően vállalniuk kell. (Pl. a helytállási kötelezettség legrövidebb időtartamát jogszabály rögzíti; a jótállás alapján a kötelezett a hibának legalább ötszöri kijavítására köteles stb.)

A jogosult hibás teljesítés esetén ugyan választása szerint érvényesítheti a szavatossági, illetőleg a jótállásból eredő jogait, de ha a termék a „kötelező jótállás" körébe esik (tehát főleg a tartós fogyasztási cikkek esetében) a jótállási idő alatt — akár szavatosság címén — érvényesített jogokat is a jótállásra vonatkozó jogviszony szerint kell a jogalkalmazónak elbírálnia.

A szavatossági rendszeren belül bizonyos fokig sajátos szabályok érvényesek akkor, ha „hibás állat" szolgáltatására kerül sor. A magyar jogi szabályozás szempontjából a leglényegesebb eltérés az általános szabályokhoz képest az, hogy az igényérvényesítési határidő 60 nap.

Végezetül említendő, hogy a szavatosság másik kiágazása az ún. *jogszavatosság* intézménye. Ebben az esetben a helytállás lényege abban áll, hogy az eladó (bizonyos esetekben a bérbeadó stb.) biztosítja a másik fél számára a jog teljes megszerzését, illetőleg annak „zavarmentességét".

Lehetetlenné válás esetében objektív szankció az elállás, szubjektív szankció a kártérítés. Itt jegyzendő meg, hogy a szocialista jog természetszerűleg nem ismeri az ún. „gazdasági lehetetlenülés" intézményét, mivel annak gazdasági kiváltója, az általános válság stb. a tervgazdálkodás rendszere mellett ismeretlen. Elismeri azonban az érdekbeli (betöltési) lehetetlenülést, ha a teljesítés csak aránytalan nehézséggel, el nem várható áldozattal volna adott esetben lehetséges. A *teljesítés megtagadása* esetében a jogosult a késedelem, illetve a lehetetlenülés következményei között választhat.

A *teljesítés és a szerződésszegés* szabályai mellett számos *további rendelkezés* áll a szükségletkielégítési elv érvényesülésének szolgálatában (pl. a magyar jog a meghatározott rendeltetésű, életfenntartásra szolgáló, céljellegű szolgáltatások tekintetében beszámítási tilalmat állapít meg). Az eddig elmondottak is elegendők viszont annak érzékeltetésére, hogy a szerződésekkel kapcsolatos szocialista felfogás a kapitalista jogban kialakult *forgalmi szemléletet a szükségletkielégítési szemlélettel váltja fel*, és ezzel a szerződések jogi szabályozását összhangba hozza a szerződések alapvető gazdasági céljával.

2. Szerződésszegési közös elvek.

A *nevesített szerződésszegési esetekre* vonatkozó, előbbiekben felsorolt speciális tételek mellett az egész szerződésszegési rendszer szempontjából általános érvényűek a valamennyi szerződésszegésre vonatkozó *közös rendelkezések*. Ezek legfontosabbjai: *a)* A magyar jog nem engedi meg a szerződő felek számára, hogy a szándékosan, súlyos gondatlansággal vagy bűncselekménnyel okozott, továbbá az életet, testi épséget, egészséget, illetőleg a társadalmi tulajdont megkárosító szerződésszegésért való felelősséget eleve kizárják. *b)* Főszabályszerűen felelősséggel tartozik a teljesítésre kötelezett fél azoknak a magatartásáért, akiket kötelezettsége teljesítéséhez igénybe vett (az ún. teljesítési segédért való felelősség). *c)* A szolgáltatásnak oszthatatlansága esetében a részbeni szerződésszegés következményei az egész szolgáltatásra vonatkozóan érvényesülnek. *d)* A szerződésszegési (kontraktuális) felelősség szabályai túlnyomórészben azonosak a szerződésen kívüli (deliktuális) felelősség szabályaival, de az előbbiek körében a kártérítés összegét a körülmények mérlegelése alapján méltányosságból sem lehet mérsékelni.

Szerződésszegési általános jellegzetesség továbbá, hogy ingyenes szerződés esetében a kötelezett szerződésszegési felelőssége némileg eltérő a visszterhes szerződés kötelezettjétől. Jogunk nem teszi ugyan magáévá azt a korábbi felfogást, hogy az ingyenesen szolgáltató személy nem lehet köteles oly mérvű gondosságra, mint az, aki ellenszolgáltatás fejében szolgáltat. A szocialista jogi szemlélet ugyanis abból indul ki, hogy a társadalmi együttélés nagyfokú gondosságot kíván meg mindenkitől, függetlenül attól, hogy ingyenesen vagy ellenérték fejében jár-e el; a gondosság nem függhet az ellenértéktől, mert a gondos magatartás nem áru, hanem általános társadalmi kötelezettség. Ezért például az ingyenesen őrző letéteményes, vagy az ilyen megbízott ugyanúgy felel, mint az, aki díjazás ellenében jár el. Ennek az elvnek a végsőkig való érvényesítése azonban nem volna indokolt; ennek folyománya, hogy pl. az ingyenes jogviszony kötelezettje hibás teljesítés esetén szavatossággal nem tartozik.

3. Egyes szerződésekben érvényesülő különös jellegzetességek.

Amint arra már utaltunk, a polgári törvénykönyvnek a szerződések általános részében foglalt és a nevesített szerződésszegési eseteket külön részletező, továbbá a szerződésszegésekre összefoglaló szabályanyagot tartalmazó fejezete

mellett a szerződésszegési téma szempontjából nagy jelentősége van a törvény egyes szerződésekről szóló fejezeteinek, amelyek a nevesített szerződésfajtákra vonatkozóan tartalmaznak speciális rendelkezéseket.

A szerződésszegési joganyag szempontjából feltétlenül figyelembe kell venni továbbá azokat a külön jogszabályokat, amelyek a polgári törvénykönyvben foglalt általános szabályok elvi alapján állnak ugyan, de nem ebben a törvényben foglalva tartalmaznak bizonyos meghatározott szerződésekre vonatkozóan igen lényeges tételeket.

Különösen jelentős ebből a szempontból a gazdálkodó szervezetek szállítási és vállalkozási szerződéseiről szóló, továbbá a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésről szóló jogszabály. Bár a polgári törvénykönyv módosítása során az egyik alapvető jogpolitikai célkitűzés a joganyag lehetséges egységesítése volt, mégis, adott esetben, bizonyos szerződésfajták tekintetében, ha a korábbi szabályozáshoz képest lényegesen kisebb mértékben is, egyes szerződésszegési témák differenciált szabályozása továbbra is szükségesnek mutatkozott.

Említést kell tenni továbbá arról, hogy a külgazdasági kapcsolatokban a polgári törvénykönyv szerződésszegési szabályai nem mindenben érvényesek (így pl. a szerződésszegésért való felelősség előzetes korlátozása vagy kizárása megengedett; a kártérítés bírósági mérséklésére lehetőség van stb.). Mindez a nemzetközi joggyakorlathoz való idomulás, továbbá a belső gazdasági érdekek védelmében, minden ország részéről követett módon, szükséges és indokolt eljárás.

a) A szerződésszegés általános szabályaihoz viszonyítva a *szállítási szerződések* területén kiemelésre érdemes sajátos jellegzetességek, illetőleg különösség:

aa) A megrendelő a szerződéstől bármikor elállhat, köteles azonban a szállító kárát megtéríteni. (Tipikus példája e rendelkezés annak a szemléletváltozásnak, amely a korábban egészen szűk esetekre korlátozott elállási jog szélesebb körű alkalmazását engedi meg; az elvi indokokkal a korábbiakban már foglalkoztunk.)

ab) E szerződés tekintetében különösen súlyozottan érvényesül a jogosulatlan előszállítás tilalma, amely önmagában szerződésszegési tényállásnak minősül. (A direkt gazdaságirányítási rendszer időszakában az előszállítás kifejezetten favorizált teljesítési mód volt.)

ac) Gazdaságpolitikai súlya is van annak a jogtételnek, hogy a szerződésszegés következményei alól nem mentesít az a körülmény, hogy a szerződésszegést a gazdálkodó szervezet irányítására, felügyeletére jogosult szerv intézkedése okozta.

ad) Főleg e szerződés körében van jelentősége annak, hogy a késedelmes teljesítés esetében a késedelembe eső fél, szerződésszegése egyéb következményeinek viselése mellett, köteles a teljesítésre haladéktalanul megfelelő póthatáridőt vállalni. (Ha e kötelezettségének nem tett eleget, vagy a közölt póthatáridő nem megfelelő, a másik fél a bíróságtól póthatáridő megállapítását kérheti.)

ae) A szerződésszegési igények elbírálása szempontjából e körben nagy gyakorlati fontossággal bírnak a mennyiségi és minőségi kifogásolás rendjét részletező szabályok.

b) Vállalkozási szerződések tekintetében a következő jellegzetességek emelendők ki:

ba) E körben is érvényes, az előbbiekben a szállítási szerződésekkel összefüggésben ismertetett az a tétel, hogy a megrendelő a szerződéstől bármikor elállhat, továbbá, hogy a szerződésszegés következményei alól nem mentesít az a körülmény, ha a szerződésszegést a gazdálkodó szervezet irányítására, felügyeletére jogosult szerv intézkedése okozta.

bb) A szerződésszegés már a teljesítés előtt is megállapítható, és ennek megfelelően a szerződésszegési jogkövetkezmények alkalmazhatók, így pl. nyilvánvalóvá válik, hogy a vállalkozó a munkát határidőben nem tudja elvégezni, vagy előrelátható, hogy a teljesítés hibás lesz.

bc) Sajátos szerződésszegésként jelentkezik a vállalkozó oldalán a tájékoztatási és felvilágosítási kötelezettség elmulasztása olyankor, ha a megrendelő szakszerűtlen utasítást, illetve nem megfelelő anyagot ad a vállalkozónak.

bd) Amennyiben a teljesítés valamely vétlen körülmény miatt válik lehetetlenné, ennek következményeit a felek aszerint viselik, hogy a lehetetlenülés oka melyik fél érdekkörében merült fel; a vállalkozó vétkessége esetén pedig a munka újbóli elvégzését lehet követelni.

be) Az alvállalkozó hibás teljesítése alapján vele szemben a vállalkozó mindaddig érvényesítheti jogait, amíg a vállalkozó a megrendelővel szemben a szerződésszegés miatt helytállni tartozik (feltéve, hogy a vállalkozó a minőség megvizsgálására vonatkozó kötelezettségének eleget tett).

c) A *mezőgazdasági termékértékesítési szerződés* néhány sajátos szerződésszegési szabálya:

ca) Ha a késedelem tartama alatt a termékben értékcsökkenés áll be, ezért a késedelmes fél felelősséggel tartozik.

cb) A megrendelő által elszámolásra vagy előlegként adott szolgáltatások visszafizetését a termelő nem tagadhatja meg azon az alapon, hogy azok a termelés eredményéből nem fedezhetők.

cc) A szerződési együttműködési elvből fakadó konkrét kötelezettség az, hogy a szerződés teljesítésével kapcsolatosan előrelátható akadályokról a felek egymást tájékoztatni kötelesek (kivéve a másik fél által is ismertnek feltételezett akadályt). A közlekedési kötelezettség megszegése ugyan önmagában nem von maga után szankciót, de a szerződésszegés elbírálása során figyelembe kell venni, hogy a mulasztásnak a károsultat ért hátrány szempontjából milyen összefüggése volt.

d) A *bérleti szerződés* körében (beleértve a lakásbérletet is):

da) a kellékszavatosság azt jelenti, hogy a bérbeadó szavatol azért, hogy a bérelt dolog a bérlet egész tartama alatt szerződésszerű használatra alkalmas, és egyébként is megfelel a szerződés előírásainak;

db) a jogszavatosság pedig azt, hogy a bérbeadó helytáll azért: harmadik személynek nincs a bérelt dologra vonatkozóan olyan joga, amely a bérlőt a használatban korlátozza, vagy megakadályozza.

e) A *fuvarozási szerződés* körében a polgári törvénykönyv által megállapított szerződésszegési szabályok több irányban mutatnak különös jellegzetességet. A legtöbb jogrendszerrel egyezően a fuvarozás (és a *szállítmányozás)* területén az áru elveszése, megrongálódása, a küldemény értékcsökkenése stb. esetén a küldemény birtokában levő fuvarozó (szállítmányozó) az általánoshoz képest lényegesen szigorúbb, a vétkességtől független felelősséggel tartozik, s csak a törvényben taxatíve felsorolt okok sikeres bizonyításával mentheti ki magát a felelősség alól. Ennek viszont mintegy ellenpárja, hogy a fuvarozót terhelő kártérítés mértéke korlátozott; általában csak a küldemény értékéig terjed; rendszerint nem foglalja magában az elmaradt hasznot. A késedelem tekintetében pedig az a jellegzetesség, hogy a késedelmes fuvarozó a késedelem minden egyes napja után számított késedelmi kötbért köteles fizetni.

f) A *bizományi szerződés* tekintetében a magyar jog is érvényesíti a számos jogrendszer által alkalmazott ún. del'credere felelősséget. Ennek az a lényege, hogy a bizományos a megbízójával szemben nemcsak a saját vétkes magatartásáért felelős, hanem a vele szerződő fél szerződésszegéséért is. Minthogy a megbízó csak a bizománnyossal, a bizományos pedig csak a harmadik eladó vagy vevő féllel áll közvetlen jogviszonyban, ezért szerződésszegés esetében bármelyik fél a bizománnyossal szemben érvényesítheti igényét, illetve bármelyik féllel szemben az igény érvényesítése érdekében általában csak a bizományos léphet fel.

Irodalom. *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog Bp. 1975.; *Kemenes* Béla: A szerződések szabályozásának elvi kérdései a polgári törvénykönyvben. Szeged, 1960.; *Sajó* András: Szerződésszegés az angol vételi jogban. Állam- és Jogtudomány 1978.; *Fridman*, G. H. L.: Modern tort cases. London, 1968.; *Fleming:* The law of torts. Oxford, 1971.; Lásd még a Szerződések c. fejezethez kapcsolt irodalomjegyzéket.

Kemenes Béla

SZERZŐDÉS TÁRGYA → *Szerződés*

SZERZŐDÉSTÍPUSOK: I. A szerződéstípusok fogalma (1589.) — **II.** A szerződéstípusok történeti fejlődése (1589.) — **III.** A szerződéstípusok korunk jogában (1593.)

I. A szerződéstípusok fogalma.

A szerződéstípusok a szerződések meghatározott ismérvek szerint kialakított csoportjait jelentik. A szerződéstípusok képzésének nagy szerepe van a szerződések jogi szabályozásában és a jogalkalmazásban. Egy-egy szerződésre vonatkozó szabály alkalmazási körének meghatározásánál az esetek jelentős részében a szerződéstípusokat használják fel. A szerződéstípus ennek megfelelően a törvényi, rendeleti jogalkotás körében kerül különösen a figyelem előterébe, de fontos helyet tölt be az áruforgalomban nagy jelentőséggel rendelkező kereskedelmi szokások területén is. A szerződések meghatározott csoportja, szerződéstípus keretében alakulnak ki azok a szokássá váló magatartások, amelyek fokozatosan szabályszerűvé válnak, s követésükhöz lassan állami kikényszerítés is kapcsolódik.

A szerződéstípusok a történelmi fejlődés folyamán eltérő szerepet töltöttek be. Szerepük a jogi elismerés biztosításától a gazdasági kapcsolatok áttekinthetővé tételén, rendszerezésén keresztül az állami gazdaságirányítási tevékenység céljainak szolgálatáig terjed. A csoportosítási ismérv a szerződéstípusok által betöltött szerephez igazodik, s ennek megfelelően formai ismérvektől tartalmi (a szerződés gazdasági céljának figyelembevételét jelentő) elemekig koronként és államonként különböző.

II. A szerződéstípusok történeti fejlődése. 1. Szerződéstípusok a római jogban. 2. Szerződéstípusok az angol jogfejlődésben. 3. Szerződéstípusok a kapitalizmus jogában.

1. Szerződéstípusok a római jogban.

A szerződéstípusok történeti fejlődéséből azokat az elemeket emeljük ki, amelyek a szerződéstípusok alkotása szempontjából különösen fontosak. Ennek során a római jog fejlődésével kell kezdenünk, mivel az európai jogfejlődésre a római jog döntő befolyást gyakorolt.

A római jogban a fejlődés első szakaszában csak azokat a megállapodásokat tekintették jogilag kötelezőeknek, amelyek meghatározott formaságok megtartása mellett bonyolódtak le. Ezek a különböző formaságok jelentették a szerződéstípusok ismérveit, megkülönböztetésük alapját. A mezőgazdasági termelésre és önellátásra korlátozódó gazdasági tevékenység mellett az igényeket kielégítette néhány olyan — tanúk bekapcsolódásával — lebonyolódó ünnepélyes ügylet, amely a készpénz fizetésével járó adásvétel és kölcsön eseteiben volt alkalmazható, valamint az eskütétellel, meghatározott szavak használatával kifejezett megállapodási mód, amely többféle ügylet lebonyolítására volt alkalmas (stipulatio). A későbbiekben (a köztársasági kor vége felé) kialakult az írásbeli forma jogi elismerése. Ez azt jelentette,

hogy meghatározott írásbeli formaságok használata a felek megállapodását jogilag kötelezővé tette. Ezek az írásbeliségre alapozó (ún. litterál) szerződések azonban viszonylag rövid ideig voltak használatban. Az természetesen megmaradt, sőt később még jobban elterjedt, hogy a megállapodást írásban rögzítették, de az írásbeliségnek a korábbitól eltérő szerepe volt ez; elsődlegesen a bizonyítás céljait szolgálta az írásbeli forma. Az ősi típusok a római jog klasszikus korszakára már általában visszaszorultak, lassan feledésbe mentek, kivételt a stipulatio jelentette, amelyet még a posztklasszikus korban is alkalmaztak.

A római jog ősi szerződéseinél a forma biztosította azt az elemet, amely az állami beavatkozásra, jogkövetkezményekre alapot nyújtott. Az egyes formák kezdetben valószínűleg egy-egy konkrét kapcsolatfajta (mai felfogás szerint szerződéstípus) igényeit elégítették ki. Később azonban a gyakorlatban, a gazdaság fejlődésének megfelelően más kapcsolatfajtákra is kiterjesztették alkalmazásukat. Erre legalkalmasabb a stipulatio volt, amely csak általánosságban megfogalmazott tartozási ígéretet jelentett, és ezért nagyon sokféle megállapodás jogi elismertetésére felhasználható volt. A fejlődés tehát oda vezetett, hogy a nevesített formális szerződések, az akkori időszak szerződéstípusai nem azonos gazdasági tartalommal rendelkező megállapodásokat fejeztek ki.

A gazdaság és a társadalom fejlődése a római jogban a szerződések új típusait is létrehozta. A római jogban azonban a kiindulópontot változatlanul a pactum és a contractus megkülönböztetése jelentette, azaz jogilag kötelező, perelhető szerződés csak a megállapodások egy részében állt fenn, csak azokban az esetekben, ahol meghatározott szerződéstípus keretei közé illeszkedett a felek megegyezése.

A további fejlődés egyik vonalát az jelentette, hogy bizonyos megállapodásfajtákhoz jogkövetkezményeket fűztek akkor, ha az egyik fél a maga szolgáltatását már teljesítette. Ezeknél az egyik fél teljesítésével megerősített megállapodásoknál, amelyeket később reálkontraktusoknak neveztek el, a teljesítő fél követelhette a másik féltől, hogy az is a megegyezésnek megfelelően járjon el. A reálkontraktusok négy megállapodásfajtára terjedtek ki. Ezek közül három megfelel a mai fogalmaink szerinti egyes szerződéstípusoknak (ezek: a kölcsön, a haszonkölcsön, a letét), egyik pedig (a zálog) a jelenlegi fogalmaink szerint nem önálló szerződés, hanem valamilyen szerződés biztosítására szolgáló intézmény. A reálkontraktusoknál már figyelembe vették a tevékenység gazdasági célját, ez is szerepet játszott a kategória kialakításánál, de emellett más szempontok is érvényesültek. Mindegyik nevesített reálkontraktus fajtánál közös elem az, hogy valamilyen eszközökkel vissza kell juttatni a teljesítő félnek a saját szolgáltatását; akár ugyanazt a tárgyat, amelyet átadott (így a haszonkölcsönnél, a letétnél, a zálognál), akár az átadott dolog megfelelőjét (így a kölcsönnél).

A fejlődés másik irányánál már nem szerepelt követelményként semmilyen külön könnyen megfogható tényező (sem ünnepélyes forma, sem az egyik fél teljesítése). A köztársasági korszakban, nagyjában a reálkontraktusokkal egy időben egyes megegyezésfajtáknál magához a megállapodáshoz fűztek jogkövetkezményt. Ezeknek az ún. konszenzuál-kontraktusoknak négy fajtáját ismerték el. Ez a négy szerződésfajta az adásvétel, a bérlet, a megbízás és a társaság volt, a bérlet keretén belül azonban megkülönböztették a dologbérletet (locatio-conductio rei), a munkabérletet (locatio-conductio operarum) és a műbérletet, vagy mai szóhasználat szerint a vállalkozást (locatio-conductio operis). Ezekben az esetekben a gazdaságilag egymástól különböző tevékenységfajták adták a kategóriaalkotás alapját. Ezek a jelenkor szerződéstípusainak történeti előzményeiként szerepelnek. Az említett reál- és konszenzuál-kontraktusok jelentős hatással voltak a szerződéstípusok újkori jogfejlődésére, és egy-egy mai szabály megértésénél sokszor vissza kell nyúlni a római jogi alapokra.

A későbbi jogfejlődés számára is jelentős reál- és konszenzuál-kontraktusok kialakításával nem zárult le a jogfejlődés. A felsorolt szerződéstípusok nem adhattak elég keretet az akkori gazdasági fejlettség mellett is sokféle gazdasági tevékenységnek, s ezért újabb és újabb szerződésfajták elismertetésére volt szükség. A terjeszkedés annak az általános elvnek meghagyásával történt, hogy nem minden megállapodás kötelező jogilag, hanem csak meghatározott fajták. A továbblépés egyik útja a reálkontraktusok körének bővítése volt. A szolgáltatások és ellenszolgáltatások csoportosítása (do ut des, do ut facies stb.) alapján érvényes szerződésnek ismerték el a különböző megállapodásokat akkor is, ha nem alakult ki a tevékenységfajta olyan gazdaságilag egységes jellege, mint a felsorolt reál- vagy konszenzuálkontraktusoknál. Ezeknek a szerződéseknek sokféle tartalma jelentkezik az elnevezésükben is: ezek voltak az ún. innominát reálkontraktusok. Az innominát reálkontraktusokhoz hasonlóan a figyelem itt is kevéssé irányult egy-egy gazdasági tevékenységi körre. Az innominát reálkontraktusok és a perelhető paktumok közül kevés vált olyan formává, amelyet korunkban szerződéstípusként elfogadnak (ilyen például a bizomány).

A római jog fejlődése során kialakította azokat az alapvető szerződéstípusokat, amelyeket ma is felhasználnak. Az esetek egy részében sikerült megtalálni az áruviszonyok követelményeinek megfelelő egy-egy olyan tevékenységi kört, amelyre bizonyos módosulásokkal évszázadokkal később is jogi kategóriákat lehe-

tett építeni. A római jogban azonban a szerződéstípusok csak az esetek egy részében vették alapul az azonos jellegű gazdasági tevékenységet a jogi egység kialakításához. Nagy szerepe volt a típusképzésnél a jogkövetkezmények alkalmazása biztosításának. Mindaddig, amíg a megállapodások csak akkor vezettek valamilyen állami kikényszerítéshez, jogkövetkezményhez, ha meghatározott jogi forma keretei közé illeszkedtek, ezeket a jogi formákat igyekeztek többféle gazdasági tevékenység elismertetésére felhasználni. A csoportosításnál végeredményben az elsődleges szempont a perelhetőség volt.

2. Szerződéstípusok az angol jogfejlődésben. Az angol jogfejlődés sok tekintetben hasonló volt a római jogéhoz. A kiindulópontot itt is az jelentette, hogy nem ismertek el minden megállapodást jogilag kötelezőnek. Keresetet csak meghatározott esetekben lehetett indítani akár károkozásról, akár megállapodásról volt szó. A korai angol jogban ezért a szerződéstípusok a keresetfajtákhoz kapcsolódtak. Ez azt jelentette, hogy nem a megállapodás alapján végzendő gazdasági tevékenység jellege volt a döntő, hanem a perelhetőség formája (volt olyan típus, amely mai fogalmaink szerint szerződésből és károkozásból eredő követelést egyaránt perelhetővé tett, összefogott).

A megállapodások jogi elismerésénél döntő szerepe volt a meghatározott formaságok megtartásának. Az írásba foglalás, a pecsét használata a megállapodást szerződéssé tette. Kialakult az angol jogban is a színleges perlés sajátos megoldása, amely szintén állami elismerést biztosított. Létrejött a jogi kötelező erő megadásának az az esete is, amelyben az alapot az egyik fél részéről történő teljesítés jelentette (ekkor a másik felet is terhelte a teljesítési kötelezettség).

Különböző megoldások segítségével fokozatosan szélesedett a megállapodásoknak az a köre, amelyeknél a perlési lehetőséget, a jogkövetkezmények alkalmazását biztosították. Ennek ellenére az erőteljesen növekvő kereskedelem számára ezek az eljárási formákhoz kötődő, erős megkötöttségeket jelentő kategóriák nem tudtak megfelelő keretet adni. Új utak keresésére volt szükség. Az említett formák felhasználása mellett az új utat egy olyan kereseti forma alapulvétele jelentette, amelyben a mai felfogás szerinti deliktuális felelősség esetei kerültek elbírálásra (trespass). A 14. századtól kezdve a kereseti forma alkalmazásával egyre inkább azzal az indokolással került sor marasztalásra, hogy az alperes vállalta (assumpsit) valamilyen cselekmény elvégzését és kötelezettségét megszegte. Az elvállalás, az assumpsit lett a későbbi fejlődés során az az alap, amelyen a megállapodások általános jogi elismerése bekövetkezett.

A perlési formákhoz tapadó kategóriákon belül különbséget tettek aszerint, hogy az egyes szerződések milyen tevékenység végzésére, milyen gazdasági cél elérésére irányultak. A figyelem előterében mégis a kereset esetkörei álltak. Ezek szolgáltak alapul a kategóriák alkotásánál. Ez a helyzet fennmaradt azután is, hogy a megállapodásokat általában jogilag kötelezőnek ismerték el. Változás csak akkor következett be, amikor a 19. század második felében eltörölték a perlési formákat. Ettől kezdve a szerződési típusképzés nem tapadt a perlési lehetőséghez, előtérbe léphetett a szerződések gazdasági tartalma.

3. Szerződéstípusok a kapitalizmus jogában. Bár a kapitalizmus kialakulásának időszakában a technika és az áruviszonyok lényegesen fejlettebbek voltak, mint a római jog intézményeinek kidolgozása korában, ennek ellenére a magánjogi szerződések szabályainak alapját a római jogi szabályok nyújtották. Az alkalmazott szerződéstípusok nagyrészt a római jogban megformált típusok voltak, vagy jelentős mértékben hasznosították a római jogi előzményeket. Ez természetesen nem jelentette a római jog változatlan felhasználását még ott sem, ahol a római jogot recipiálták. A szerződéstípusok tekintetében a változás egyrészt abban jelentkezett, hogy nem alkalmaztak számos olyan szerződéstípust, amely a római jog élő intézménye volt, másrészt a megmaradt típusok tartalmilag módosultak, harmadrészt új típusok jöttek létre, amelyek a római jogban vagy egyáltalán nem léteztek, vagy csak a csírájuk volt meg.

A változások ellenére azokban az országokban, amelyek a római jog erős hatása alatt állottak, olyan benyomás keletkezett, hogy a szerződéstípusok kérdésében nem nagy változás történt a római joghoz képest. Ez a felfogás jelentkezik a legnagyobb hatást gyakorló két polgári törvénykönyvben, a francia Code civilben és a német Bürgerliches Gesetzbuch-ban, valamint az ehhez kapcsolódó irodalomban. Mindkét törvénykönyv a legfontosabbnak tekinthető szerződéstípusok esetében a római jog kategóriáit használja. Ilyen fontosabb, római jogi alapon nyugvó típus az adásvétel, az ajándékozás, a bérlet, a kölcsön, a letét, a megbízás, a társaság. A francia szabályozás még annyiban is hasonlít a római jogi megoldáshoz, hogy a bérlet egyik fajtájaként tárgyalja a vállalkozási szerződést.

A polgári törvénykönyvekben szereplő, említett, hagyományos szerződéstípusok előtérben állása mellett a figyelem sokszor elsiklik a fölött a tény fölött, hogy a kereskedelmi gyakorlatban fokozatosan olyan szerződési formák alakulnak ki és lesznek egyre jelentősebbek, amelyeknek a római jogban kevés előzményük volt. Ezek közül mint a fontosabbakat meg kell említeni a bankok tevékenységével kapcsolatos különböző ügyleteket, a fuvarozást, a közvetítő kereskedők működésére kialakult többféle szerződéstípust, továbbá a biztosítást. Ezek a

szerződéstípusok később külön jogszabályokba, törvényekbe kerülnek. Az országok egy részében, ahol a magánjog és a kereskedelmi jog különválik, önálló törvénykönyvek rendezik ezeket a jogterületeket; a magánjog nagyrészt a hagyományos szerződéstípusokkal foglalkozik, a kereskedelmi jogba pedig túlnyomórészt az új jelenségek tartoznak. Ez érthető is, hiszen a kisárutermelés viszonyait figyelembe vevő római jog szabályai jobban illenek a kisvolumenű, szűkkörű gazdasági kapcsolatokra, mint a nagy méretekben folyó árucsere egyre bonyolultabbá váló viszonyaira. Azokban az országokban viszont, ahol a kereskedelmi jog és a magánjog szétválása nem következett be, számolni kell a nem hagyományos, gazdaságilag igen jelentős új szerződéstípusokkal is (ez figyelhető meg például a svájci Obligationenrecht-ben).

A szerződéstípusok változását jelzi az a tény is, hogy a hagyományos szerződéstípusokon belül problémák jelentkeznek. Az átalakulás részleteinek bemutatása helyett csak két fontosabb változási irányra utalunk: az adásvételi és a bérleti szerződés megváltozására. Az adásvételnél az új jelenségek többnyire a kereskedelmi jog keretében merülnek fel, de észlelhető a magánjogban is bizonyos módosulás. Az adásvétel sajátos kereskedelmi formáinak kialakulása mellett jelentős változást hoz magával általánosságban az a tény, hogy az adásvétel tárgya tömegcikké, helyettesíthető dologgá válik. A bérlet körében a legfontosabb változást az jelenti, hogy a munkabérlet jelentősége ugrásszerűen megnő, nem maradhat már a régi keretek között. A más munkájának felhasználására irányuló szerződéseken belül is megnő a különbség a különböző esetek között. A társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt legfontosabb változást az jelenti, hogy a munkaszerződések egyre inkább speciális szabályozást igényelnek, és megindul ezeknek a szerződéseknek a polgári jogi szerződések közül való kiválása, majd később önálló jogterületté alakulása. Bár ilyen jelentőséggel nem rendelkezik, megemlítendő a vállalkozás szerepének fokozatos növekedése is.

A római jogi szerződéstípusoktól való eltérés fokozott mértékben áll fenn ott, ahol a római jog az adott ország jogfejlődésének egészére csak kis befolyást gyakorolt. Ez figyelhető meg a common law esetében, ahol a szerződéstípusok a kontinentális jogoktól gyakran nagymértékben különböznek, meghatározott gazdasági kapcsolat lebonyolítására a szerződések kategóriáit eltérően alakították ki. (Példaként elég az „agency" intézményére utalni, amely nem azonosítható sem a megbízási, sem a bizományi szerződéssel).

A római jog erős befolyása alatt álló jogokban sem azonosan alakult azonban a szerződéstípusok kérdése. Az eltérések nemcsak kis jelentőségű részletkérdésekben állnak fenn, hanem helyenként fontos elemekben, egyes szerződéseknek egészen más szerepet juttatva. A szerződéstípusok különböző országokban más-más módon történő alakítására a leggyakrabban emlegetett példa a vállalkozás és a megbízás meghatározása, egymástól való elhatárolása (a francia jogban a vállalkozás köre széles, a megbízásé szűk, ezzel szemben a svájci jogban a megbízás fog át széles területet, a német polgári törvénykönyvben pedig a vállalkozás szűk területre szorul, de a megbízás határainak megvonásánál problémákat okoz a megbízás ingyenes jellegéhez való ragaszkodás).

A kapitalizmus kialakulásának időszakában a szerződéstípusok képzésénél a döntő szempont a szolgáltatás jellege, azaz a gazdasági tartalom. Az előzőekben elmondottak azt jelzik azonban, hogy a kategóriaalkotásnak ez az alapja sokszor nem nyújt egyértelmű megoldást, azonos alapról elindulva a különböző országok jogi szabályozása gyakran eltérő típusokhoz jutott.

A szerződéstípus alkotásának problémájával, az egyértelműség hiányával kapcsolatban további két körülményre hívjuk fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a szerződéstípusok felületes vizsgálatánál is szembetűnő az a különbség, amely a szerződéstípusok törvénykönyvben való szabályozása iránti igényben megmutatkozik. Így feltűnő például, hogy a francia Code civil mennyivel kevesebb típust emel ki, mint a német Bürgerliches Gesetzbuch. A szerződéstípus kérdésével kapcsolatban figyelembe veendő másik tény az, hogy nagymértékben eltérő a szerződéstípusok csoportosítása. A csoportosítás a típusképzéshez hasonlóan szintén a szolgáltatás jellegének, a gazdasági tényezők alapulvételével szokott történni. Ennek ellenére a törvénykönyvek csoportosításai között és a jogirodalomban kialakult vonatkozó felfogások között jelentős eltérések vannak, az egyes országok törvénykönyvében nyújtott csoportosítás sem mindenben felel meg azonban az adott ország irodalmában kifejtett megoldásoknak. Egy-egy jellegzetesebb csoportosításra említünk példát:

a) Windscheid különálló típuscsoportnak tekintette az ajándékozást, a dolog visszaadására szóló szerződéseket (haszonkölcsön, kölcsön, letét stb.), a forgalmi jellegű szerződéseket (vétel, csere, bérlet, ideértve a vállalkozást is), a társaságot, a megbízást, a jogbizonytalanság megszüntetését célzó szerződéseket, a fogadást.

b) Windscheid osztályozásához bizonyos mértékig hasonlít az a német irodalomban használatos csoportosítás, amely a magyar jogirodalomra is hatott. Ez a csoportosítás a szolgáltatások régi dare, facere, praestare eseteire emlékeztetve megkülönbözteti a tulajdonátruházásra irányuló szerződéseket (adásvétel, csere, ajándékozás), a dolognak használatra való átadását (például bérlet, kölcsön), a

tevékenységre szóló szerződéseket (például vállalkozási és megbízási szerződés), a társaságot, a szerencseszerződéseket és a követelések biztosítását szolgáló szerződéseket.

c) Az előző csoportosítástól jelentősen eltér Aubry és Rau, a francia irodalomban nagyon elismert művében. Aubry és Rau először leválasztja a szerződéstípusok túlnyomó többségét alkotó csoportról a biztosítékjellegű megállapodásokat (például kezesség, zálog), majd az így megmaradó tömböt két részre bontja: visszterhes és ingyenes szerződésekre. (A szerzők szóhasználata szerint: nem teljesen visszterhes szerződésekre). A visszterhes szerződések között ismét két csoport van. Különválnak a szerencseelemet tartalmazó típusok a többiektől, s ez utóbbi csoportban négy típus marad: a vétel, a csere, a bérlet (alfajai közül egyik a vállalkozás) és a társaság. Ez a csoportosítás a szerződéses szolgáltatások egymáshoz való viszonyát veszi alapul, míg a német szerzők csoportosítása csak az egyik fél szerződéses szolgáltatására volt tekintettel.

Az eddigiekben azt vázoltuk, hogy a szerződéstípusok megformálásában, a szerződéstípusok tartalmában milyen jelentősebb eltérések vannak a római jog típusaihoz viszonyítva. Az említetteken kívül még egy fontos változásra kell utalnunk: átalakult a szerződéstípusok szerepe is. A római jogban — ha nem ez volt is kizárólagos szerepük — a szerződéstípusok az állami elismerést biztosították. A szerződéstípusok szerepének megváltozása azzal áll összefüggésben, hogy fokozatosan csökken a szerződés és a jogkövetkezmények nélkül álló *pactum* megkülönböztetésének jelentősége. A kereskedelem fejlődésével a megállapodásoknak mind szélesebb körére ismerik el az állami kikényszerítés lehetőségét, míg végül (a különböző országokban eltérő időpontokban) elérkeznek a contractus és a pactum megkülönböztetésének elvetéséhez. A szerződéstípusok szabályainak ezzel egyidejűleg az a szerepe kerül előtérbe, amely korábban is megvolt, csak legfeljebb kisebb jelentőséggel. Ez a szerep a szerződő felek támogatása a megállapodások létrehozásánál, a megegyezések hiányzó tartalmi elemeinek pótlásával. A megállapodások jogilag általában kötelező jellegének elfogadása a szerződéstípusokhoz való kötöttség oldódásával jár együtt, ami azt jelenti, hogy a szerződéstípusokra vonatkozó szabályok egyre inkább a felek támogatására szolgálnak.

A szerződéstípusok szerepének megváltozásával részetesen foglalkozott *Charmatz* a szerződéstípusokról szóló munkájában. Charmatz a 18. és 19. század magánjogi kódexeit elemezve arra következtetésre jutott, hogy az egyes szerződéstípusok szabályozásának a jelentősége a korábbihoz viszonyítva csökkent, a szerződések általános szabályainak van nagyobb fontossága; az egyes szerződéstípusok szabályainak szerepe csak arra korlátozódik, hogy a felek tipikus szándékának megfogalmazását adják és ezzel elsősorban a bíráknak, kisebb részben a szerződő feleknek segítséget nyújtsanak az érdekek mérlegelésével, a viták eldöntésénél. Ez a tétel a magyar jogirodalomban is visszhangot kapott: *Villányi* a Szladits szerkesztette Magyar magánjog című mű megfelelő részében egyetértően megismétli Charmatz gondolatát (l. IV. 1). A legutóbbi időben pedig *Vékás* építette be a szerződések fejlődéséről és a szerződéstípusokról szóló munkájának gondolatmenetébe Charmatz megállapítását (l. III.).

Charmatz vázolt felfogásában sok igazság van: tétele tulajdonképpen azt jelenti, hogy az egyes szerződéstípusok szabályai diszpozitív jellegűek. Kérdéses azonban, hogy a szerződéstípusokra vonatkozó szabályoknak csak annyi lett volna a szerepe, hogy a bírák munkáját segítsék, és szükség esetén a feleknek ötleteket adjanak. Úgy véljük, hogy a valóságban ennél többről volt szó. A szerződések szerepének megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni a kereskedelmi szerződéseket, amelyek az áruforgalom döntő részét alkották. Charmatz elgondolását a magánjogi kodifikáció anyagára építette, és ez az alapja az eltérésnek. A kereskedelemben pedig a magánjogi törvénykönyveket századokkal megelőzően létrejöttek az ún. „usance"-ok (szokványok), a kereskedelmi szokásjog szabályai, majd a kereskedelemre vonatkozó statútumok, rendeletek, amelyek többek között a kereskedelmi ügyletek szabályait is tartalmazták. A nagyobb, jelentősebb kereskedelmi szerződéseket írásban kötötték meg, előkészítésüknél a kereskedelmi városok jegyzői működtek közre, s ezekben kialakult a sokszor ismétlődő kikötések egész rendszere, megjelentek a szerződések típusszövegei. A szokásjog szerződési szabályainak pedig nem egyszerűen a felek számára való esetleges ötletadás és a bírák munkájának támogatása volt a szerepe, hanem részletes, konkrét minta adása a feleknek kapcsolataik rendezésére. Az állandósuló szerződési kikötések egyébként az üzleti forgalomhoz szükséges egységességet, egyfajta jogi stabilitást is biztosítottak, és egyúttal egyszerűsítéshez is vezettek, továbbá hozzájárultak a szerződések jogának fejlődéséhez, gazdagításához. Ezek a minták, szokványok előzményei a korunk gazdasági életében használatos általános szerződési feltételeknek.

III. Szerződéstípusok korunk jogában. 1. Szerződéstípusok a kapitalista jogokban. 2. Szerződéstípusok a szocialista jogokban. 3. Egyes szerződéstípusok a magyar jogban.

1. Szerződéstípusok a kapitalista jogokban. A technika, a gazdaság és a társadalom fejlődése már a 19. században jelentős változá-

sokat indított meg a jog és a szerződések területén is; a kezdetben lassú, eseti módosulások a 20. században jelentek meg széles körben, váltak mind feltűnőbbekké. A változások a szerződések körében arra vezettek, hogy bomlásnak indul a szerződéstípusok kialakult rendszere: új szerződéstípusok jönnek létre, régi típusoknak a szerepe és jellege eltér a korábbitól. A szerződések új módon jelennek meg, s ezért gyakran beszélnek a szerződések válságáról, a hagyományos szerződési fogalmak felrobbanásáról. Mindezzel összefüggésben megváltozik a szerződések szabályozásának jellege is.

A szerződéstípusok bomlásának eredményeként a jelenlegi tényleges helyzetről egyértelmű képet aligha lehet adni. A tipizálás általános problémáival a jogirodalom alig foglalkozik; a figyelem az egyes szerződéstípusokra irányul. A szerződéseket átfogóan tárgyaló művek többnyire a hagyományos típusokkal foglalkoznak, az új típusokról pedig alig vesznek tudomást. A szerződések területén mind gyakrabban előforduló részletes törvényi, rendeleti szabályozás többnyire nem illeszkedik be az átfogó polgári jogi vagy kereskedelmi törvénykönyvekbe. Igen nagy szerephez jutnak az egyes szakmák vagy egyes nagyobb kereskedelmi cégek általános szerződési feltételei, amelyek a megfelelő önálló szerződéstípusok vagy altípusok kialakulásának gondolatát vetik fel. A szerződési feltételekben is, de ezeken kívül is sűrűn előforduló jelenséggé válik az, hogy a szerződések különböző kikötései többféle szerződéstípus keretébe illeszthetők be. Ezeket a szerződéseket nevezték el *vegyes* szerződéseknek. A vegyes szerződések jogalkalmazási problémáira elsősorban a német irodalomban többféle elmélet jött létre. Azokat a szerződéseket pedig, amelyeket egyik jogilag szabályozott típus körébe sem lehet bevonni, *atipikus* szerződéseknek nevezték el.

A szerződéstípusoknak erről az erős mozgásban levő területéről rövid jellemzést leginkább úgy lehet adni, ha néhány fontosabb változási irányt jelzünk. A következők megemlítése látszik szükségesnek.

A nagyvárosi élettel, valamint az egyes országok történelmi sajátosságaival összefüggésben önálló típussá válik és részletes szabályozást kap a lakásbérleti szerződés. A társadalmi munkamegosztás és a specializálódás fejlődésével az egyes tevékenységtípusok önállósodnak, kibontakozik a vállalkozás és a megbízás altípusainak rendszere (például építési, tervezési, orvosi, ügyvédi, kutatási stb. szerződés). A technika fejlődésének eredményeként új eszközök, új szolgáltatások alakulnak ki, s ezek igénybevételével, használatával kapcsolatban új megállapodásfajták jönnek létre. Például a villany- és a gázenergia felhasználásának szerződései, a légi, vasúti, vízi, autófuvarozás szerződései, a nagy értékű gépek bérbeadásának sajátos formái stb. A gazdasági élet átalakulásával sajátos tervező, piacfelosztást, versenykorlátozást célzó megállapodások terjednek el (kooperációs szerződések, kartellszerződések). A gazdasági kapcsolatok mind szélesebb körét átfogja a hitelezés és a biztosítás, és ennek hatására egy sor szerződéstípus jellege megváltozik. A szerződések jogterületén is jelentkezik annak hatása, hogy a gazdasági élet válságjelenségei és a termelőeszközök jellegének megváltozása miatt az állam egyre fokozódó mértékben beavatkozik a gazdasági folyamatokba, részben közvetlen részvétellel, részben csak szabályozással. Ennek a törekvésnek nagyon sokféle megnyilvánulása van a szerződéseknél; a szerződéstípus témájánál csak arra utalunk, hogy az állam befolyását szerződések kötésénél is gyakorolni akarja, és ezek az így létrejövő megállapodások a hagyományos szerződéstípusoktól eltérő vonásokat mutatnak; még az is kérdéses, hogy egyáltalán a polgári jog hatálya alá tartoznak-e. (Különösen Franciaországban terjedt el a használatuk, s többféle típusuk ismeretes; közös megjelölésük contrats administratifs).

A szerződéstípusoknak nemcsak száma, hagyományos köre változik meg, hanem a szerepe is. A különböző életviszonyok részletes jogi szabályozása iránti igény a szerződések területén is megfigyelhető. Az egyes szerződéstípusokra részletekbe menő jogi szabályok megfogalmazására jelentős részben azért került sor, mert az állam a válsághelyzet megoldásaként vagy válsághelyzet nélkül is gazdaságpolitikai megfontolásokból beavatkozott a szerződésekbe, nem akarta a felek megállapodására bízni a kapcsolat rendezését. Ugrásszerűen megnő a szerződésekre vonatkozó olyan rendelkezések aránya, amelyektől a felek megállapodással nem térhetnek el. Ezzel a szerződéstípusok szabályozása új értelmet nyer: a szerződések meghatározott körét megszabott mederbe terelik, irányítják a folyamatok meghatározott rend szerint történő lebonyolítását.

Az esetek egy másik részében azért került sor valamilyen szerződéstípusra vonatkozó speciális szabályok megfogalmazására, mert a hagyományos szerződéstípusok szabályai olyan társadalmi viszonyokra voltak tekintettel, amelyek a kialakult új altípus jellegzetes kapcsolataitól nagymértékben eltérnek. Ilyen szabályozásra azonban olyankor szokott sor kerülni, ha állandósult és széles körben elterjedt új altípusról van szó. A törvényi vagy rendeleti szinten történő rendezés előtt általános szerződési feltételek kidolgozásával próbálnak ahhoz hasonló helyzetet teremteni a felek, mintha speciális jogszabályt bocsátott volna ki a jogalkotó. Az általános szerződési feltételek készítése azonban nemcsak arra ad alkalmat, hogy az adott kapcsolatoknak leginkább megfelelő szabályokat megformálják és a szükséges stabilitást biztosítsák, hanem

arra is, hogy a felek gazdaságilag nem azonos súlyúak, akkor az erősebb fél helyzetét kihasználva a feltételekkel egyoldalú előnyöket vív ki saját maga számára.

Összességében a szerződéstípusok körében erős erjedést, átalakulást lehet megfigyelni. Ezzel összefüggésben áll az a tény, hogy a szerződéstípusok fogalma, az egyes típusok határai bizonytalanokká válnak, a hagyományos szerződéstípusoknál bomlást, altípusok megjelenését és jelentőségének növekedését lehet észlelni, és ezzel egyidejűleg a hagyományos típusnak mint keretnek a szerepe csökken. A mozgások jelentős részében azonban bizonytalan, hogy hol alakulnak majd ki a szerződéstípusok végleges határvonalai, a szerződések egy-egy köre szerződéstípussá válik-e. A szerződéstípusok megkülönböztetésének alapja a szolgáltatás természete, vagyis gazdasági elem. Ez azonban nem nyújt egyértelmű megoldást; különösen az altípusok önállósodásának kérdésében nem ad biztos eligazítást. A szerződéstípusok meghatározásánál a szolgáltatás tartalmi elemei mellett szerepet játszik a felek személye (a kereskedelmi ügyletek esetében), továbbá jogági megfontolások is (például igazgatási szerződéseknél).

2. Szerződéstípusok a szocialista jogokban. A szocialista országokban a szerződések joganyagára is döntő befolyást gyakorolt a gazdasági és társadalmi rendszer megváltozása. Ez a hatás kiterjedt mind a magánszemélyek szerződéseire, mind a nagyarányú gazdasági tevékenységet megvalósító szocialista szervezetek szerződéseire. Átalakulás zajlott le a szerződéstípusok kérdéskörében is. Az egyes szocialista országokban lezajlott forradalmi változás megváltoztatta a szerződéstípusok tartalmát és jellegét; a kibontakozó iparosodás lényegesen eltérő vonásokat adott egyes társadalmi viszonyok jogi szabályozásának, a megfelelő szerződéstípusoknak; a különböző szerződéstípusok jelentőségében fontos változásokat idézett elő. A szerződéstípusokkal kapcsolatban is nagy szerephez jutott továbbá a tervgazdaság bevezetése, a szocialista állam gazdasági szervező tevékenységének kibontakozása.

A szocialista jogirodalom a szerződéstípusok általános kérdéseinek kevés figyelmet szentel. Az érdeklődés inkább az egyes szerződéstípusok problémái felé fordul. Az egyes szerződéstípusokkal kapcsolatban kiemelendő az, hogy a munkaszerződések kiváltak a polgári jog anyagából, továbbá az, hogy a kereskedelmi szerződések különállása megszűnt, és egy részük tiltottá vált. A megmaradt polgári jogi szerződéstípusoknál a legtöbbet vitatott kérdést az vetette fel, milyen hatása van az állami gazdaságirányításnak a szerződések rendszerére: szükséges-e gazdaságirányító tevékenységgel összefüggésben valamilyen önálló szerződési kategóriát kialakítani. A probléma először a Szovjetunióban merült fel. A hadikommunizmus idejét követően, amikor a szerződéseket helyettesítő utasításokon, kiutalásokon alapuló kapcsolatokat felváltották a szerződések, kérdésessé vált a vállalatok között kiépülő szerződések minősítése és szabályozása. Már az 1920-as években felvetődött a vállalatok tevékenységét pontosan meghatározó utasításoknak megfelelően felépülő gazdasági kapcsolatok (az ún. tervezett szféra) és az utasítások nélkül, csak közvetett gazdasági irányítás alatt lebonyolódó forgalom (az ún. befolyásolt szféra) megkülönböztetése. Az 1930-as évek elején olyan rendszer érvényesült, amelyben a vállalatok általában csak akkor köthettek szerződést, ha irányító szerveik előzetesen megállapodtak az ún. generálszerződésekben arról, hogy vállalataik egymással milyen tartalmú szerződéseket létesítenek. A generálszerződések azonban 1936-tól megszűntek, és helyüket a vállalatok közvetlen szerződései vették át. Rövidesen, a háború kitörése után szükségessé vált ismét szigorúbb intézkedések bevezetése, és sok területen az elosztás, utasítások léptek a szerződések helyébe. A szerződéskötések rendje 1949-ben tért vissza korábbi állapotába.

A terv és a szerződés kapcsolata azóta is a szovjet jogirodalom egyik központi kérdése. A kifejtett álláspontok közül csak kettőt kiemelve megemlítjük, hogy *Bratusz* és *Lunc* a gazdasági szerződésről írt közös művében a tervvel való szoros kapcsolatot emeli ki az ún. *gazdasági szerződések* közös jellegzetességeként. E felfogás szerint a gazdasági szerződés a szállítási szerződésnek felel meg. A másik megemlítendő felfogást *Joffe* fejtette ki. Joffe a gazdasági szerződések ismérvévé elsődlegesen a tervvel való szoros kapcsolatot jelöli meg, de figyelembe veszi azt is, hogy a gazdasági reform következtében az 1965-ös évtől kezdődően a vállalatok a korábbinál lényegesen szűkebb körben kaptak tervutasításokat, megnőtt a közvetett eszközök szerepe, ezért a gazdasági szerződések körébe nemcsak azokat a szerződéseket vonják, amelyek közvetlenül tervkötelezettség alapján jönnek létre, hanem azokat is, amelyeknél tervkötelezettség nem áll ugyan fenn, de ugyanolyan típusúak, ugyanolyan jellegűek, mint a tervkötelezettség alapján létrejövők. Joffe egyébként a gazdasági szerződés átfogó kategóriájába mindenféle szerződéstípust beleért, nemcsak a szállítási szerződést. Ideérti az adásvételt, vállalkozási szerződést, fuvarozási szerződést stb.

A szovjet jogban különböző elméleti alapon többször jelentkezett a gazdasági jog önállóságának gondolata. Jelenleg a *Laptev* által kidolgozott felfogás azokat a viszonyokat sorolja a gazdasági jogba, amelyeknek résztvevői szocialista szervezetek vagy ezek egységei, s e viszonyokban összefonódnak a tervező-szervező és a gazdasági elemek. Ennek a nézetnek az elfogadói a gazdasági szerződés kategóriáját

a szocialista szervezetek között létrejövő valamennyi szerződéstípus összefogó elnevezésének tekintik.

A szovjet tételesjogi szabályozás nem helyezkedett a gazdasági jog elfogadásának álláspontjára, s bár alacsonyabb szintű jogszabályokban előfordul a gazdasági szerződés megjelölés, sem a polgári törvényhozás 1961. évi Alapjai, sem az egyes köztársaságok polgári törvénykönyvei önálló típusként nem szerepeltetik a gazdasági szerződéseket. Az Alapok a következő szerződéstípusokat szabályozza: adásvétel, szállítási szerződés, mezőgazdasági felvásárlási szerződés, bérlet, lakásbérlet, vállalkozás, beruházási szerződések, fuvarozás, biztosítás, számla- és hitelviszonyok. A köztársaságok polgári törvénykönyvei nem ragaszkodnak a szerződéstípusoknak ehhez a köréhez; az OSZFSZK polgári törvénykönyve például a felsoroltakon kívül további szerződéstípusokra is ad szabályokat: az ajándékozásra, a kölcsönre, a megbízásra, a bizományra, a letétre, a társaságra. A szocialista szervezetek szerződéseinek szabályai között elég sok olyan van, amely a terv és a szerződés kapcsolatával, gazdálkodási intézkedésekkel áll összefüggésben, s ezért ezektől a felek közös megegyezésel nem térhetnek el. Ez a tény egyúttal jelzi azt is, hogy az állam a gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósítása érdekében hasznosítja a szerződéseket is, és a szerződéstípusok ennek a gazdasági tevékenységre irányító rendezésnek medrét, keretét adják.

Az Alapok és az OSZFSZK polgári törvénykönyve kategorizálásának összehasonlítása céljából megemlítjük, hogy 1970-ben a gazdasági jog önállóságának hívei tervezetet készítettek egy gazdasági törvénykönyvről. Ez a tervezet a gazdasági szerződéseket a következők szerint csoportosítja: egy fejezet foglalkozik a tudományos-technikai munkavégzéssel, s az erre irányuló szerződéssel, ez után az építkezés jogi kérdéseire és szerződési szabályaira vonatkozó fejezet következik, majd egy terjedelmes fejezet tárgyalja az áruellátás kérdéseit és ennek különböző szerződéstípusait (többek között a szállítási szerződést, az energiaszolgáltatásra irányuló szerződéseket, a mezőgazdasági termékértékesítést, az adásvételt, a kölcsönt). Ezt követően egy-egy önálló fejezet foglalkozik a fuvarozási szerződéssel, a számla- és hitelviszonyokkal és ezek szerződési szabályaival. Már a vázoltakból is látható, hogy az Alapok és a gazdasági jogi tervezet megközelítési módja különbözik. Az Alapok a szerződéstípusok kialakításánál a gazdasági célt, a szolgáltatást tartja szem előtt, de a csoportképzésnél jelentős szerepet biztosít a gazdasági elemek jogi szempontú minősítésének. Ezzel szemben a gazdasági jogi tervezetben csak a gazdasági szempontok érvényesülnek, a jogi jellegű értékelés háttérbe szorul.

A szovjet jogéhoz hasonló helyzet figyelhető meg a többi európai szocialista ország jogában is. Ezekben az országokban is az állami gazdaságirányítási tevékenységnek a szerződésekre gyakorolt hatása, a terv és a szerződés kapcsolata áll a figyelem előterében. Annak ellenére, hogy számos tanulmány és monográfia foglalkozik ezzel a témakörrel, s a művek gyakran más szocialista országok tapasztalatait is igyekeznek figyelembe venni, egységes megoldás nem alakult ki. A jogirodalomban abban ugyan nagyjából egységes, hogy vannak olyan szerződések, amelyek közvetlen tervkötelezettségek végrehajtását szolgálják, s ezeknek a szerződéseknek sajátos vonásai vannak, de ebből nem következik minden országban az, hogy ezeket a szerződéseket mint önálló kategóriát, több szerződéstípust összefogó főtípust elkülönítve, egységesen kellene szabályozni. Hiányzik például az ilyen közös kategória egységes jogszabályi kiépítése és szabályozása a Szovjetunióban és Lengyelországban. A szovjet jogban egymástól elkülönítve szabályozzák a szállítási szerződéseket és a beruházások megvalósítását szolgáló vállalkozási szerződéseket, a lengyel polgári törvénykönyv pedig a szocialista szervezetek egyes közös szabályait elkülönítve tárgyalja ugyan, de ezeket a kötelmi jog általános rendelkezései között helyezi el, nem pedig egy szerződési főtípusban.

Az NDK-ban és Csehszlovákiában a többségi álláspont és a jogi szabályozás is a gazdasági jog önállóságát fogadta el. A gazdasági jogi felfogás a szocialista szervezetek között létrejövő szerződéseket elkülöníti a többi szerződésektől, hangsúlyozza ezeknek a szerződéseknek a tervvel való összefüggését, de emellett nem hoz létre olyan, több szerződéstípust átfogó kategóriát, amelynek ismérve a tervhez való — a többi szerződéstípust meghaladó mértékű — kapcsolódás lenne. A csehszlovák gazdasági törvénykönyv a terv és a szerződés összefüggésének legfontosabb tételeit a gazdasági szerződések általános közös szabályai között tárgyalja. Az NDK-ban a gazdasági szerződésekről szóló törvény pedig a gazdasági szerződések egységét emeli ki és ezt azzal is hangsúlyozni akarja, hogy nem tartalmaz az általános szabályokat követő különös részt, hanem a gazdasági szerződések különböző fajtáiról csak a szerződések tartalmáról szóló 3. részben tesz elkülönítetten említést, ettől eltekintve pedig minden gazdasági szerződéstípusra azonos szabályok vonatkoznak.

A gazdasági szerződések közé sorolható szerződéstípusokra vonatkozó szovjet állásfoglalások különbözőségére már utaltunk. Különbözők a nézetek a többi szocialista országban is, ezt a véleményeltérést mutatják még a gazdasági jogi szabályok is. Nem azonos kört ölelnek fel az NDK és Csehszlovákia vonatkozó jogszabályai sem. A gazdasági szerződésekről szóló NDK-törvény több típusról tesz említést,

mint a csehszlovák gazdasági törvénykönyv. Egyébként a gazdasági szerződés típusai jórészt a hagyományos szerződéstípusok keretei közé illeszthetők. Újfajta típust csak a vállalatok irányító szervei között létrejövő koordinációs stb. szerződések jelentenek. Megjegyzendő azonban, hogy az NDK jogirodalmában az utóbbi években újabb csoportosítás terjedt el. Eszerint a gazdasági jognak a szabályozott gazdasági tevékenységnek megfelelően három része van: a tervezés joga, a szervezés joga és a termékforgalom joga. A szerződéstípusok csoportosítása is ennek a felosztásnak megfelelően történik. A szerződésekről szóló, említett törvény kevés kivételtől eltekintve a termékforgalom jogába tartozó szerződéseket tartalmazza. Ennél a csoportosításnál egyébként — a szovjet gazdasági jogi tervezethez hasonlóan — közvetlenül gazdasági tényezőket vesznek alapul jogi kategóriák kialakításánál.

A szerződéstípusoknak közvetlenül gazdasági tényezőkre történő alapozása azonban nemcsak a gazdasági szerződéseknél található meg. Ugyanez a megoldás figyelhető meg az NDK és Csehszlovákia polgári törvénykönyvének rendszerezésében is. Az NDK polgári törvénykönyvében például külön szerződéstípus van a szolgáltatásokra, s ennek körében önállósult alfajta többek között a háztartási karbantartó munkára, az építésre, az üdülésre, a közlekedési eszközökön történő utazásra vonatkozó szerződés, fő típussá vált a lakásbérlet. Jellegében hasonló ehhez a csehszlovák polgári törvénykönyv, amely a szerződéseket két nagy csoportba sorolja: szolgáltatásokra és egyéb jogcselekményekből származó szerződésekre osztja. A szolgáltatások között szerepelnek olyan szerződéstípusok, mint a bolti árusítás, dolgok készítése rendelésre, dolgok javítása és átalakítása, elszállásolás, fuvarozás, ügyvédi jogi segítségnyújtás. Az egyéb szerződések között pedig lakás átengedését, adásvételt, ajándékozást, megbízást lehet megtalálni. Ez a csoportosítás még élesebben kifejezésre juttatja azt, hogy a hagyományostól eltérő alapon kívánja a jogalkotó a szerződéstípusokat felépíteni, hiszen a hagyományos felfogás szerint egységes szerződéstípusokat (például az adásvételt) két részre bontja és ezeket a részeket egymástól elszakítva tárgyalja. A megosztás amellett, hogy gazdasági tényezőkön alapul, egyúttal az alanyok szerint történő megkülönböztetést jelent. Más szerződéstípusról van szó eszerint, ha a szerződés két magánszemély között jön létre, mintha szocialista szervezet állapodik meg magánszeméllyel (például adásvétel — bolti árusítás).

Míg a gazdasági jognak a polgári jog körében meghagyott szerződések csoportosítására olyan hatása van, hogy a hagyományos megoldásoktól való eltérést erősíti, addig a gazdasági jog önállóságának ellenzése, a polgári jog egységének fenntartása egyúttal olyan irányban hat, hogy kevésbé kerül sor új szerződéstípusok kiépítésére. A szovjet Alapokhoz és a polgári törvénykönyvekhez hasonlóan ez a helyzet figyelhető meg a lengyel és a magyar polgári törvénykönyvben. A polgári jog egységének fenntartása, a szocialista szervezetek között létrejövő szerződések szabályainak a polgári jog keretei között való megtartása természetesen nem jelenti azt, hogy ne változnék meg egész szerződéstípusok jellege és ne jönne létre az új szerződési szabályok egész sora. A különbséget a gazdasági jogi alapon álló jogalkotáshoz viszonyítva csak az jelenti, hogy a gazdasági jog ellenzői nem látják szükségesnek a szerződéstípusok képzésére korábban kialakult elvek elvetését, a szerződések rendszerének teljesen új alapokra való helyezését. Amellett azonban, hogy a szerződési szabályok rendszere, a típusok kialakítása sok tekintetben megegyezik a hagyományos polgári jogi rendszerrel és szerződéstípusokkal, itt is megtalálhatók egyes új típusok vagy altípusok.

A szovjet jognak a szerződéstípusokra kialakított álláspontjáról az előzőekben már volt szó. A többi szocialista ország közül Lengyelország polgári törvénykönyve érdemel különös figyelmet (a bolgár és a román jogban sajátos a helyzet azért, mert nincs olyan polgári törvénykönyvük, amely a szocialista társadalom és gazdasági építésének eredményeit kifejezné). A lengyel polgári törvénykönyv első helyen a dolog elidegenítésével járó szerződéstípusokat tárgyalja, azaz az adásvételt, a cserét, a szállítási szerződést és a mezőgazdasági termékértékesítési szerződést. A következő csoportot a tevékenység-végzésére szóló szerződések egyik fajtája, a vállalkozási szerződés és ennek önállósult altípusa, az építési szerződés alkotja. Bár a törvénykönyv a vállalkozás altípusai közül csak az építési szerződést emeli ki, az alacsonyabb szintű jogszabályokban más altípusok körvonalai is kialakultak, ami annál is inkább érthető, mert a vállalkozási szerződés lengyel meghatározása a vállalkozást a tevékenység végzés igen széles körére terjeszti ki. A szerződések egy további nagy csoportját alkotják a más dolgának időleges igénybevételével járó szerződések típusai. Itt találhatók a bérlet, a bérlet önállósult altípusaként a lakásbérlet, a kölcsön, a haszonkölcsön; ezután következik a bankszámlaszerződés, amelynek a megbízáson kívül egyéb jellegű tartalmi elemei is vannak, majd az ügyviteli szerződések külön típusainak sora: a megbízás, az ügynöki szerződés, a bizomány. Ezt követően már nehéz csoportokat megkülönböztetni, s a teljes ismertetés igénye nélkül csak jelzésként említjük a fuvarozást (egy-egy önálló altípus a személyfuvarozás és az árufuvarozás), a szállítmányozást, a biztosítást, a letétet, a társaságot, az ajándékozást.

A szerződéstípusok lengyel szabályozása a gazdasági kapcsolatok igen széles körére kíván

jogi rendezést adni. A jogi szabályozás a szovjet megoldáshoz hasonlóan a szolgáltatás gazdasági tartalmából indul ki, de ezt a jogi szempontok alapján minősíti, s így határozza meg a típusképzés alapját. Ezen az alapon a szerződéstípusok nagy része megegyezik a hagyományos típusokkal, s az újonnan kialakított típusoknál is világossá válik az elhelyezésből vagy utaló szabályból az, hogy az új típus melyik hagyományos szerződéstípushoz kötődik és alkotja annak altípusát. A szerződéstípusok csoportosításánál, a polgári törvénykönyvben történő elhelyezésénél nem játszik döntő szerepet az a kérdés, hogy ingyenes vagy visszterhes szerződésekről van szó.

A típusképzés alapja tekintetében a magyar felfogás lényegileg azonos utat követ, mint a lengyel, s csak egyetlen fontos kivétel alakult ki (a kisebb jelentőségű eltérésektől eltekintve): a tervszerződés kategóriája. Eltérés van azonban a szerződéstípusok csoportosításánál, s a polgári törvénykönyvön belül történő elhelyezésénél, aminek nemcsak szerkesztési különbségek lehetnek a következményei, hanem a szabályok érdemi eltérése, szemléletbeli differencia is. A magyar megoldás ugyanis nagy jelentőséget tulajdonít a szerződéses szolgáltatások jellegén túlmenően annak is, hogy ingyenes vagy visszterhes szerződésről van-e szó.

Végeredményben azt lehet megállapítani, hogy a szocialista országokban nem alakult ki egységes felfogás a szerződéstípusok képzéséről. A legdöntőbb eltérés éppen a szocialista államokban jelentkező új elem, az állam gazdaságirányító tevékenységének a szerződésekre gyakorolt hatása megítélésénél van. Emellett lényeges különbség adódik abban a kérdésben is, hogy a szerződéstípusok alkotásánál a gazdasági elemeknek milyen szerepet kell tulajdonítani, közvetlenül lehet-e gazdaságirányítási tényezőkre, szerződési kategóriákra építeni (gazdasági jogi elmélet), vagy a gazdasági tényezők jogi minősítés, értékelés után szolgáltathatják csak a szerződéstípusok képzésének alapját (a polgári jog egységét valló felfogás).

A szocialista jogokban a szerződéstípusok többféle szerepet töltenek be. A szerződéstípusok változatlanul ellátják azt a feladatot, amely korábban elsődleges volt, hogy egy-egy szerződési szabálycsoport keretét adva mintát szolgáltathatnak, segítséget adnak a szerződő feleknek a szerződések megkötésénél és a bíróságoknak a szerződésekkel kapcsolatban felmerülő viták eldöntésénél. Emellett azonban előtérbe kerültek más feladatok is. Az egyiket ezek közül az jelentette, hogy a gazdasági tevékenységek egyes fajtáit az új típusú állam megtiltotta vagy korlátozta. A tilalmazó vagy korlátozó szabályok alkalmazási köre az esetek egy részében egybeesett a szerződéstípusokkal, s ezért ezek a szabályok egy-egy szerződéstípusra nyertek megfogalmazást.

A szocialista országokban az állam gazdaságirányító tevékenysége abban is megnyilvánul, hogy pontosan meghatározza a gazdálkodó szervek magatartását, gazdasági kapcsolataik létrehozását és lebonyolítását. Ezeknek a szabályoknak a megfogalmazásánál az alkalmazási kör megjelöléséhez általában szerződéstípusokat használnak fel.

Mind az említett tilalmak, korlátok megszabásánál, mind a meghatározott magatartások előírásának nagy részénél a szabályok kötelező jellegűek, eltérő szerződési megállapodást nem engednek. Ezzel összefüggésben a szerződéstípusok jelentősége növekszik, hiszen a jogalkalmazásban a szerződések minősítésétől függ, alkalmazni kell-e egy-egy szabályt az adott szerződésre vagy nem.

A szerződéstípusok a szocialista országokban többnyire törvények, rendeletek vagy utasítások kategóriáiként jelennek meg, és általában kis szerepe van az általános szerződési feltételeknek. Ez a helyzet azonban a gazdaságirányítási rendszer függvénye; azt tükrözi, hogy mekkora önállóságot engednek a vállalatoknak gazdasági kapcsolataik szervezésére. A gazdaságirányítási rendszer reformja az 1960-as évek óta a korábbihoz viszonyítva valamennyi szocialista országban megnövelte a vállalatok önállóságát, csökkentette a részletes központi előírások területét, s ennek megfelelően nőtt a szerződési feltételek szerepe is. A változás ellenére azt lehet mondani, hogy ha a vállalatok gyakorlatában körvonalazódnak is valamilyen szerződési altípus vagy önálló típus határvonalai, ma is erős törekvés érzékelhető a jellemző elemek utasításba, rendeletbe vagy törvénybe történő foglalására. A szerződéstípusok kialakulásának menete, az útkeresés, új formák megjelenése, átalakulása, eltűnése többnyire az alacsonyabb szintű jogszabályokban követhető nyomon.

3. Egyes szerződéstípusok a magyar jogban.

A magyar polgári jogban a szerződéstípusok területén azok a fejlődési irányok és főbb jellegzetességek érvényesültek, amelyekről a 2. pontban a szocialista jogok közös vonásainak tárgyalásánál említés történt. A gazdasági jog önállóságával kapcsolatos vitában Magyarországon az az álláspont győzött, amely a gazdasági jog különállását elutasította. A tételes jogi szabályozás is ezt a felfogást tükrözi és ennek megfelelően a szerződéstípusok alkotásánál a magyar megoldás közel áll a szovjet Alapok és polgári törvénykönyvek, valamint a lengyel polgári törvénykönyv rendezéséhez.

A magyar polgári jogban a szerződéstípusok alkotásának és csoportosításának általános kérdései vitát nem váltottak ki, a témakörre vonatkozólag — egy közelmúltban elkészült monográfiától eltekintve — többnyire csak rövid utalások találhatók. Sok esetben — elsősorban a hagyományos szerződéstípusok-

nál — a szabályozás jelentős mértékben kötődik a jogfejlődés korábbi szakaszában elfogadott, megszokott megoldásokhoz. Az utóbbi időben létrejött új szerződéstípusokról viszont sokszor alakultak ki tartósan eltérő nézetek.

Nem beszélhetünk a szerződéstípusok általánosan elfogadott csoportosításáról sem. A következőkben követett csoportosítás a polgári törvénykönyvben és a polgári jog egyetemi tankönyvében használt csoportosításból indul ki, s ezek valamelyest módosított változatát adja. Ennek megfelelően az alapvető felosztás a szerződéses szolgáltatások egymáshoz való viszonya alapján történik visszterhes és ingyenes szerződésekre; mind a visszterhes, mind az ingyenes kategórián belül a további egységek kialakítása a szolgáltatások gazdasági jellegén alapul. A visszterhes szerződések öt csoportba oszthatók: tulajdonátruházásra, meghatározott tevékenység végzésére, használat átengedésére irányuló, szerencse-elemeket tartalmazó és társasági szerződésekre. Ebben a csoportosításban nem szerepelnek a tervszerződések, de mint a jogfejlődésben jelentős szerepet játszó kategóriáról, első helyen kell erről említést tenni.

a) Visszterhes szerződések

aa) Tervszerződések. A magyar jogban is nagy hatást gyakorolt a szerződések jogi szabályozására a tervgazdálkodás kiépülése. A kezdeti időszak erős központosítással, a vállalatoknak adott részletes tervutasítások rendszerével az járt együtt, hogy a tervutasítások végrehajtását szolgáló szerződések szabályai a szerződések hagyományos joganyagától jelentősen eltértek, külön fejlődési úton indultak el. E szerződések sajátosságainak hangsúlyozásához hozzájárult az, az abban az időszakban uralkodó közgazdasági nézet, hogy az állami vállalatok között nincs igazi áruviszony, csak az áruviszonyokra kialakult formákat hasznosítják. Ilyen körülmények között pozitív hatása volt annak az elméletnek, amely a terv végrehajtását szolgáló szerződéseknek a polgári jogi szerződéstípusok közé való beillesztése módját kereste. Ennek az elméletnek a kidolgozója, *Eörsi* Gyula, a tervszerződést több szerződéstípust alkotó olyan kategóriaként fogalmazta meg, amelynek ismérve az, hogy a szerződés mindkét fél részéről tervutasítás megvalósítására irányul. A tervszerződés tágabb felfogása a szállítási, vállalkozási, az építési, tervezési, fuvarozási és szállítmányozási, továbbá a bankhitel-szerződéseket tartotta a fogalomba tartozónak, míg a szűkebb értelemben vett tervszerződéseknek azokat a szerződéseket tekintették, amelyeknél a két fél terve egybevágó volt; így a szűkebb fogalomba nem értették bele a fuvarozási, szállítmányozási szerződéseket és a bankhitelt, amelynél az egyik félnél a szerződés teljesítése nem vágott a tervbe, csak eszköze volt a tervteljesítésnek. Az 1959. évi polgári törvénykönyv a tervszerződések szűkebb fogalmát fogadta el.

A vállalatok szerződéseinek nagy része tervszerződésnek minősült e kategória kidolgozása idején. Később azonban a gazdaságirányítási rendszer fokozatos módosulásával a tervszerződések köre észrevétlenül fokozatosan szűkült. Döntő változást a gazdaságirányítási rendszer átfogó reformja hozott, általában megszüntetve a tervutasítások rendszerét, s ezzel egyidejűleg eltüntetve a tervszerződések közös ismérvét, a felek tervkötelezettségét; a felettes szerv utasítása alapján kötött szerződés a gyakorlatban kivételessé vált. A változások hatására a tervszerződések sorsa vitássá vált, a jogirodalomban különböző nézetek alakultak ki. Az egyik álláspont a vállalatok legfontosabb szerződéstípusainak szabályait egy átfogó új kategória keretei között kívánta elhelyezni, ezzel szemben a többség az átfogó kategória megszüntetését tartotta szükségesnek. A polgári törvénykönyv 1967. évi módosítása csak a legszükségesebb változtatásokat végezte el, de típusok egészét érintő átalakítást nem hozott. A tervszerződésről szóló fejezet megmaradt a polgári törvénykönyvben, de megváltozott jelleggel kodifikációs technikai megoldásként a vállalatok szállítási és vállalkozási szerződéseinek néhány közös szabályát foglalta össze. A tudományos közvélemény a tervszerződés kategóriájának megszüntetését várta, s a törvénykönyv 1977. évi módosítása eleget tett ennek az igénynek. Megszüntette a tervszerződésről szóló fejezetet, és a *gazdálkodó szervezetek szerződése*ire vonatkozó szabályokat beépítette a többi szerződési szabály közé. A terv és a szerződés összefüggése továbbra is a polgári jog egyik legfontosabb elméleti és gyakorlati kérdése, de ennek az összefüggésnek nincs rendszeralkotó következménye.

ab) Tulajdonjog átruházására irányuló szerződések. Ebbe a csoportba az áruforgalom alapvető szerződéstípusai tartoznak; közös jellemzőjük a tulajdonjog átruházása ellenérték fejében. Állami vállalatok között lebonyolódó szerződések esetében nem a tulajdonjog, hanem az eladó vállalatot megillető jogok összessége száll át. A következő szerződéstípusok sorolhatók ide:

— adásvétel (dolog tulajdonjogának átruházása pénzfizetés ellenében),

— csere (a szerződő felek kölcsönösen átruházzák egymásra dolgok tulajdonjogát),

— szállítási szerződés (tömegcikknek minősülő dolog tulajdonjogának átruházása pénz ellenében, azzal a kikötéssel, hogy a dolog átadása a szerződéskötést követően későbbi időpontban történik meg),

— mezőgazdasági termékértékesítési szerződés (mezőgazdasági termény, termék vagy állat tulajdonjogának átruházása pénz ellenében, azzal a kikötéssel, hogy a dolog átadá-

sára a szerződéskötést követő későbbi időpontban kerül sor; az átadó az esetek többségében termelő szocialista szervezet vagy magánszemély, a megrendelő csak szocialista szervezet lehet, az átadandó dolgot pedig a kötelezett többnyire maga termeli).

A tulajdonjog átruházására irányuló szerződések szabályai sok szempontból eltérnek a kapitalista jogok vonatkozó szabályaitól amellett, hogy sok hasonlóság is található.

A hagyományos *adásvételi* szerződés a felszabadulás előtti alkalmazási területéhez viszonyítva jelentősen visszaszorult és jellegében is megváltozott. A sokféle tulajdonszerzési korlátot megállapító jogszabály hatásaként elsődlegesen a személyes szükségletek kielégítésének célját szolgáló szerződéssé vált. Különösen erős ez a jelleg a fogyasztóknak a kiskereskedelmi vállalatoktól, szövetkezetektől történő vásárlásainál. A szocialista szervezetek között az adásvétel jelentősége a gazdaságirányítási rendszer reformja óta megnőtt, de jelenleg is sokkal fontosabb az adásvételnél a szállítási szerződés.

A *szállítási* szerződés az 1950-es évek elején a legfontosabb szerződéstípus volt a szocialista szervezetek közötti viszonylatban. A szállítási szerződés a tervutasítások végrehajtásának alapvető szerződési intézménye volt. A szerződések számos olyan szabálya nyert először megfogalmazást ennek a szerződéstípusnak a keretében, amely a későbbiekben általános érvényű tétellé vált. A gazdasági kapcsolatok fejlődésével, bonyolultabbá válásával a szállítási szerződések uralma megszűnt, de szazdasági jelentőségük ma is nagy. A szállítási gzerződések jellege hosszú ideig vitás volt. Különösen az 1967 előtti időszakban erősen keveredtek az adásvételi és a vállalkozási elemek, s a vegyes tartalom miatt a jogszabályokban megtalálható fogalommeghatározások nem tudtak egyértelmű képet adni erről a szerződéstípusról. A gazdaságirányítási rendszer reformjának bevezetése, s a szocialista szervezetek közötti vállalkozási szerződések önálló szabályozása óta az adásvételi jelleg erősödött meg. Ezt fejezi ki a jogirodalomban uralkodóvá vált az az álláspont is, amely a szállítási szerződést határidős adásvételnek minősíti.

A *mezőgazdasági termékértékesítési* szerződés hasonló szerepet tölt be a mezőgazdasági termékek tekintetében, mint az ipari termékeknél a szállítási szerződés. Ennek a szerződéstípusnak a jellege és önállósága vitatott, és bár az utóbbi időben az irodalom nem foglalkozott ezzel a szerződéstípussal, a vita aligha tekinthető lezártnak. Nem világos a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés elhatárolása a szállítási szerződésektől és a gyakorlatban gondot okoz az adásvételtől való megkülönböztetés is. További problémát jelent az, hogy ebben a szerződéstípusban keverednek az adásvételi és vállalkozási jellegű elemek. A bizonytalanságot mutatja az a tény is, hogy a polgári törvénykönyv eredeti szövege megkülönböztette az adásvételi természetű terményértékesítési szerződést a vállalkozási vonásokkal rendelkező termelési szerződéstől, viszont a polgári törvénykönyv 1967. évi módosítása ezt a megkülönböztetést elejtette. A mezőgazdasági termékértékesítési szerződések gazdasági jelentőségét fokozza az a tény, hogy a mezőgazdasági termékek forgalmának szabályozásán túlmenően segítik a mezőgazdasági termelők és az élelmiszeripari vállalatok rendszeres kapcsolatának kiépítését, az élelmiszergazdaság kialakítását.

Az *energiaszolgáltatás*ra irányuló szerződések a gyakorlatban sok vitát váltottak ki, bár ez a jogirodalomban kevéssé tükröződött. Az önállósuló szerződéstípus — a tételes jogban is kifejeződő álláspont szerint — leginkább a szállítási szerződésekkel mutat rokon vonásokat, némelyek szerint közelebb áll a vállalkozási szerződésekhez.

ac) Meghatározott tevékenység végzésére irányuló szerződések. Az ipari forradalom óta megnőtt a tevékenység ellátására, nem dologszolgáltatásra szóló szerződések jelentősége. A tevékenységek egyre újabb formái jelennek meg, felvetve egy-egy új szerződési altípus kialakulásának lehetőségét. A tevékenységek ellátására létrehozott szerződések megítélése szoros kapcsolatban van a fennálló gazdasági-társadalmi rendszerrel. Ezzel hozható összefüggésbe többek között a római jognak a rabszolgamunkát szem előtt tartó bérlet-minősítése, továbbá a kapitalizmusban a munkaszerződésnek átlagos polgári jogi szerződésként való kezelése, majd a szocializmusban a munkaszerződésnek önálló jogágba való kerülése.

A meghatározott tevékenységnek díj ellenében való ellátására szóló szerződéseknek különböző csoportjai alakultak ki. Ezeket a csoportokat a jogirodalom többnyire nem is szokta összekapcsolni, inkább a különbségek kimutatásával foglalkoznak. Nézetünk szerint a szolgáltatások közös sajátosságaiból kell kiindulni, ennek alapján a közös kategóriát indokolt elismerni, s a közös vonások figyelembevétele után lehet a különbségek alapján további osztályozást végezni. A kategórián belül a következő főbb csoportok különböztethetők meg:

— a tevékenységvégzés általános típusa, a vállalkozás,

— a képviseleti tevékenység végzésének típusa, a megbízás,

— egyes speciális tevékenységek végzésére kialakult szerződéstípusok, amelyeknek egy része a vállalkozásból, egy másik része pedig a megbízásból vált önállóvá.

A *vállalkozási* szerződés lényegének meghatározása sok vitát váltott ki, s a gyakorlatban is igen sok problémát okoz a vállalkozás és a *megbízás* elhatárolása. A megoldás országon-

ként eltérően alakult. A magyar polgári törvénykönyv azt a felfogást fogadta el, amely a fogalommeghatározásnál lényeges szerepet juttat az eredmény produkálásának. Eszerint vállalkozási szerződés esetében a vállalkozó valamilyen eredmény produkálására (dolog elkészítésére, feldolgozására, átalakítására, stb.) köteles díj ellenében. Megbízási szerződés esetében viszont a megbízott csak tevékenység végzésére, ügy ellátására köteles, és nem tartozik eredmény szolgáltatásával. A megbízásnak van ingyenes és visszterhes formája; népgazdaságilag jelentős szerepet a visszterhes megbízások játszanak.

Az eredmény elérésének középpontba állításával végrehajtott határvonal-meghúzás a vállalkozás és a megbízás között azt a benyomást kelti, hogy e két szerződéstípus egyenrangú, nagyjából azonos területet fog át, s a felek választásától függ az, hogy a kockázatok megosztásának eltérő módját kínáló két típus közül melyiket választják. A szerződéstípusok gyakorlati alkalmazása, az önállósuló szerződéstípusok alkalmazási köre azonban nem ezt a képet tükrözi, s az elhatárolás helyességét megkérdőjelezi az eredmény értelmezése körül felmerülő sok probléma is. Ezért nézetünk szerint helyesebb a szolgáltatások tartalmának egyéb elemeiből kiindulni, s a megbízást a *képviselet* ellátására szóló szerződéstípusnak tekinteni, a vállalkozást pedig a *tevékenység* ellátására szóló szerződések általános típusának felfogni.

Az egyes sajátos tevékenységfajtákra szóló szerződések között a vállalkozás általános típusához legközelebb az *építési, szerelési* és a *tervezési* szerződések állnak, ezek a vállalkozás önállósult altípusaiként jelennek meg. Az építési és szerelési szerződések sajátos szabályai egyébként a szocialista szervezetek nagyobb jelentőségű beruházások megvalósítására irányuló megállapodásaira vannak tekintettel; ott van ezekre szükség. Lényegesen több speciális vonást mutat, a vállalkozás altípusától erősebben eltávolodott a *fuvarozási* szerződés. A fuvarozási szerződés a polgári törvénykönyvben csak árufuvarozást jelent, a személyfuvarozás viszont a vállalkozás általános szabályaihoz kapcsolódik. Az alacsonyabb szintű jogszabályokban ezzel szemben a személyfuvarozás szabályai az árufuvarozással keresik a kapcsolatot. A vállalkozási szerződéshez hasonló vonásokat mutat a *díjkitűzés*, amelynél valaki meghatározott díj fizetését ígéri annak, aki megszabott eredményt, teljesítményt nyújt.

Az egyes sajátos tevékenységfajtákra szóló szerződések között a megbízás altípusaként jelenik meg az *ügyvédi* szerződés. A megbízáshoz közelálló, önállósult szerződéstípus a *bizomány*, amely nem egyszerűen képviseleti ellátására szól, hanem a bizományos saját nevében szerződik harmadik személlyel, bár a szerződést a megbízója javára köti meg. A nemzetközi piaccal való kapcsolatteremtés sajátossága miatt a bizomány speciális fajtája a külkereskedelmi bizomány, ahol bizományosként mindig külkereskedelmi tevékenységre jogosult vállalat szerepel. A bizomány másik sajátos önállósult formája a *szállítmányozás;* ennél a szerződéstípusnál a kötelezett a megbízás alapján fuvarozási szerződést köt, és a speciális vonásokat éppen a fuvarozással való kapcsolat idézi elő.

A sajátos tevékenységek elvégzésére irányuló szerződések között különleges helyet foglal el a *letéti* szerződés. A letéti szerződés alapján a letéteményes valamilyen dolog időleges őrzésére köteles. A polgári törvénykönyv mind ingyenes, mind visszterhes letétekkel számol; a gazdasági életben a visszterhes forma a jelentős. A magyar jogban a *raktározási* szerződés önálló típussá nem vált, a letét egyik esetének tekintendő. A letét speciális fajtáiként rendezi a polgári törvénykönyv azokat az eseteket, amelyekben a dologmegőrzés csak mellékkötelezettségként jelentkezik; ilyen a *szállodai* szállás nyújtása, továbbá éttermek, kávéházak, fürdők, színházak szolgáltatásának igénybevétele esetén a dologmegőrzés (ruhatári). Bár más elemek is vegyülnek a szerződésbe, a sajátos tevékenység végzésére irányuló szerződések közé sorolható a *bankszámla*-szerződés, amelynek alapján a bank kezeli a számlatulajdonos pénzeszközeit, és az utasításoknak megfelelő kifizetéseket teljesít.

ad) Használat átengedésére szóló szerződések. A használat átengedésére szóló szerződések csoportokra oszlanak. A csoportosítás alapját az szolgáltatja, hogy minek a használata kerül időlegesen átadásra. Eszerint két csoport különböztethető meg: a dolgok bérlete és a pénzkölcsön.

Bérleti szerződés alapján a bérlő valamilyen fizikai dolgot vesz át időleges használatra a bérbeadótól, és ellenértékként bért fizet. A polgári törvénykönyv a bérlet két önállósult típusát ismeri; az önállósulásra az átadásra kerülő dolog tulajdonságai és a felek között kialakuló jogviszony ennek megfelelő sajátosságai adnak alapot. Az egyik külön szabályozott bérleti fajta a *lakásbérlet*, a másik a *haszonbérlet*. A haszonbérlet elsősorban mezőgazdasági ingatlan használatának átengedésére vonatkozik. Mivel azonban a mezőgazdaság szocialista átalakulásával erre mind ritkábban kerül sor, a haszonbérlet jelentősége csökken. Az utóbbi időben továbbá mind gyakrabban merül fel nagy értékű gépek meghatározott célú üzemeltetésre történő átengedése (leasing). Ez az egyes esetekben adásvételt előkészítő kapcsolat Magyarországon egyelőre csak csíráiban van meg.

A *hitelezési* viszonyoknál pénzt vagy pénzként hasznosítható jogosultságot bocsátanak időleges használatra, többnyire valamilyen

ellenérték (például kamat) fejében. A kölcsönszerződés sajátossága az, hogy a használatra átadott dolog az adós tulajdonába kerül, és visszaadáskor ismét tulajdonátruházás történik. Ebbe a csoportba sorolható a *hitelnyitási szerződés*, amelynél a pénzintézet meghatározott célra megszabott pénzösszeget köt le a másik fél javára, vagy végez valamilyen más hitelműveletet; továbbá ide sorolható a már említett *kölcsönszerződés*. Megjegyzendő, hogy hitelezési elemet tartalmaz minden olyan megállapodás, amelynél a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás teljesítése időben elválik, de ha ez az elem nem tartozik a szerződés lényegéhez, csak vegyes szerződésről lehet beszélni.

A használatátengedésre irányuló szerződésekhez rokon vonásokat mutatnak a szellemi alkotások vagyoni jogosítványainak időleges hasznosítására engedélyt adó szerződések, elsősorban a *licenciaszerződések*.

ae) Szerencseelemet tartalmazó szerződések. A szerződések egy részénél a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás közötti egyensúly fennállásának vagy hiányának megállapítása csak nagy bizonytalansággal történhet. A szolgáltatás és ellenszolgáltatás arányának kialakulásánál nemcsak az áruviszonyok törvényszerűségei játszanak fontos szerepet, hanem az a tény is, hogy a szerződéskötéskor nem ismerhető jövőbeli körülmények szabják meg az adott szerződés pozitív vagy negatív mérlegét a felek számára. A bizonytalanság fennállhat atekintetben, hogy valamilyen esemény, amely bizonyos kötelezettséget keletkeztet, egyáltalán bekövetkezik-e, vagy abban, hogy az esemény bekövetkezése biztos ugyan, de az nem, mikor kerül erre sor.

A szerencseelemet tartalmazó szerződések két csoportját lehet megkülönböztetni. Ezek közül egyik a *biztosítás*. A biztosításnál a szerencseelem valójában csak a biztosított szemszögéből nézve áll fenn. A biztosító pozíciójából szemlélve a helyzetet, azt lehet megállapítani, hogy bizonytalanság csak az egyes szerződések tekintetében van, de ez a szerződések egész állományánál már nem jelentkezik. A biztosítás tulajdonképpen több szerződéstípust összefogó kategória. Keretébe tartoznak azok a szerződések, amelyeknél a biztosító valamilyen jövőbeli esemény bekövetkezésének esetére bizonyos összeg megfizetését ígéri, a biztosított pedig biztosítási díj fizetését. A biztosítási szerződéstípusok fajtái a biztosítási esemény típusaihoz igazodnak: vagyon károsodása esetére vagyonbiztosítás, károkozásért való felelősség beállta esetére felelősségbiztosítás, halál bekövetkezésére életbiztosítás, baleset elszenvedése esetére balesetbiztosítás alakult ki. Az említett formák mellett, különösen a vagyonbiztosításon belül számos altípust alakítottak ki.

A szerencseelemet tartalmazó szerződések másik csoportját a *tartási és életjáradéki szerződések* alkotják. Tartási szerződés alapján az eltartó köteles a másik felet annak haláláig saját háztartásában eltartani, gondozni, gyógyíttatásáról, ápolásáról és eltemetéséről gondoskodni, a másik fél pedig ellenszolgáltatásként többnyire a tulajdonában levő ingatlant ruházza át az eltartóra, vagy az általa bérelt lakásban való tartózkodását engedélyezi, és ezzel lehetővé teszi a bérleti jog későbbi átszállását. Életjáradéki szerződésnél a természetbeni tartás helyett pénzösszeg vagy termékmennyiség időszakonként visszatérő szolgáltatása szerepel.

b) Ingyenes szerződések.

Az ingyenes szerződések közös jellegzetessége, hogy az egyik fél szolgáltatásával nem áll szemben a másik fél ellenszolgáltatása. Ezeknél a szerződéseknél az áruviszonyok jogi szabályozása nem érvényesül teljesen, mivel az ingyenes szerződések nem áruviszonyokat fejeznek ki.

Az ingyenes szerződések csoportjába sorolható az ingyenes vagyoni juttatást megvalósító, többnyire tulajdonjog átruházásával járó *ajándékozás*, és a valamilyen dolog használatának időlegesen és ellenérték nélkül történő átengedésével járó *haszonkölcsön*. Az ezeknek a szerződéseknek az alapján keletkező jogviszonyokhoz hasonló vonásokat mutat az egyoldalú jogügyletek közül a *közérdekű célra való kötelezettségvállalással* létrejövő jogviszony.

Irodalom: *Csanádi* György: A megbízási jogviszony. Bp. 1959.; *Eörsi* Gyula: A tervszerződés. Bp. 1957.; *Harmathy* Attila: Összehasonlítás a „gazdasági szerződések" körében. Állam- és Jogtudomány 1972.; *Lontai* Endre: A kutatási szerződések. Bp. 1972.; *Vékás* Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. Bp. 1975.

Bratusz, Sz. N.—*Lunc*, L. A.: Voproszü hozjajsztvennogo dogovora. Moszkva, 1954.; *Joffe*, O. Sz.: Plan i dogovor. Moszkva, 1971.; *Joffe*, O. Sz.: Objazatelsztvennoe pravo. Moszkva, 1975.; Hozjajsztvennoe pravo. Red. Laptev, V. V. 2. izd. Moszkva, 1970.

Aubry, C.—*Rau*, C.: Cours de droit civil français. 4. éd. Tome 4. Paris, 1871.; *Charmatz*, H.: Zur Geschichte und Konstruktion der Vertragstypen im Schuldrecht. Brünn—Prag—Leipzig—Wien, 1937.; Chitty on Contracts. 23. ed. Vol. 2. London, 1968.; *Fifoot*, C. H. S.: History and sources of the common law. Tort and contract. New York, 1970.; *Goldschmidt*, L.: Handbuch des Handelsrechts. 2. Aufl. Stuttgart 1875.; *Hémard*, J.: Les contracts commerciaux. Paris, 1953.; *Windscheid*, B.: Lehrbuch des Pandektenrechts 3. Aufl. Bd. 2. Düsseldorf, 1873. L. még a Polgári jog és Szerződés irodalomjegyzékében feltüntetett műveket.

Harmathy Attila

SZERZŐI JOG: I. Fogalom (1603.) — II. Nemzetközi intézménytörténet (1604.) — III.

Magyar intézmény- és tudománytörténet (1608.) — IV. A magyar szerzői jog intézményei (1609.)

I. Fogalom. 1. A szellemi alkotások jogi oltalma. 2. A szerzői jog területe és sajátosságai. 3. A szerzői jog szabályozása.

1. A szellemi alkotások jogi oltalma.

A jog egyik alapvető feladata, hogy a rendelkezésére álló eszközökkel biztosítsa, elősegítse az emberi személyiség kibontakozását. (→*Személyiségi jogok*) Ennek során ki kell építenie a minden embert megillető — az alkotmányban is biztosított — személyiségi jogok, mint az élethez, becsülethez, a személyes titokszférához stb., való jogok megfelelő biztosítékai rendszerét, s ehhez kapcsolódva megfelelő jogi szabályozással kell körülbástyáznia az alkotó ember — személyi és vagyoni — érdekeit, ösztönöznie a társadalmi szempontból értékes alkotások létrehozását és felhasználását. Ezt az utóbbi jogterületet nevezzük a szellemi alkotások jogának, amelynek szabályozási módszere jellegzetesen *alkotás-centrikus*. Bár szabályaival, intézményeivel a jog természetesen itt is az emberi tevékenységre, magatartásra kíván hatni, normái kiépítése során közvetlenül az alkotó tevékenység eredményére, a valamilyen formában „megtestesült", hozzáférhető, társadalmilag felhasználható alkotásokra van elsősorban figyelemmel.

Erre épül a szellemi alkotásokkal kapcsolatos jogviszonyok kategorizálása és belső szerkezete is. A szellemi alktások társadalmi felhasználásának folyamatában három, jogilag jelentős fázis különböztethető meg: a szellemi alkotások létrehozása, a létrejött alkotások oltalmának biztosítása, illetőleg az alkotások felhasználása. Az alkotás-centrikus szabályozás-koncepció alapján a második fázisra, az alkotások jogi oltalmának szabályozása területére eső jogviszonyokat tekintjük a szellemi alkotások alap-jogviszonyainak, ezeket célozza, illetőleg ezekre épül a létrehozást és a felhasználást biztosító jogviszonyok rendszere, amelyek ehhez képest — jogi szempontból — másodlagosak.

A szellemi alkotásokkal kapcsolatos — alapjában társadalmi-gazdasági szükségletek által meghatározott — szabályozási megoldások előkészítésében, illetőleg megmagyarázásában különböző *elméletek* játszottak nem lebecsülhető szerepet. Ezek az elméletek, bár esetenként a szellemi alkotások egyes részterületeire, vagyis az iparjogvédelemre, illetőleg elsősorban a szerzői jogra nézve kerültek kimunkálásra, általában a szellemi alkotások területének egészére irányadók. Néhány sajátos, kizárólag a szerzői jog területét érintő felfogást az I. 2. pont tartalmaz.

Történetileg legkorábbi, modernizált válfajaiban ma is élő elmélet a szellemi alkotások *tulajdoni* felfogása, amely a szellemi alkotást tulajdonjog tárgyának tekinti. Ez a természetjogra épülő, főként az angol és francia elméletben kidolgozott elmélet nagymértékben befolyásolta az első burzsoá kodifikációkat, s tekintélyi inerciája még a legújabb elméletekben *(Recht)* is tükröződik. A tulajdoni szemléletre épülő koncepció korrekciójaként született meg az *immateriális javak* kategóriáját kidolgozó és erre alapított elmélet *(Kohler,* újabban *Troller)*, amely levont ugyan bizonyos konzekvenciákat a szellemi alkotások sajátos, a fizikai dolgoktól eltérő jellegéből, azonban — hasonlóan a tulajdoni koncepcióhoz — elsősorban ez is a szellemi alkotásokhoz fűződő jogok vagyoni aspektusait hangsúlyozta, alapjául szolgálva ezzel a szerzői jog dualista elméletének (l. I. 2.).

A dologias, illetőleg vagyonjogias megközelítéssel szemben a személyi elemek hangsúlyozása jellemzi a szellemi alkotások — alapjában ugyancsak természetjogias, illetőleg kantiánus fogantatású — ún. *személyiségi jogi* elméletét *(Gierke)*, amely éppen a személyiségi elemek túlhangsúlyozása és irracionális elképzelései következtében kevéssé nyújtott megnyugtató alternatívát a jogi szabályozás elméleti megalapozásához.

A szellemi alkotások *versenyjogi* koncepciója *(Elster)*, bár számos reális mozzanatra, elsősorban a közgazdasági aspektusok szerepére hívja fel a figyelmet, ugyancsak vitatható értékű alapot nyújt a szellemi alkotások területének, különösen a szerzői jognak következetes kiépítéséhez.

A szocialista jogtudomány csak újabban tett jelentősebb kísérleteket (elsősorban *Világhy)* a szellemi alkotások jogterületének elméleti megalapozására. Felhasználva és meghaladva a korábbi elméletek eredményeit, szakítva a formális és irracionális megközelítésekkel, hangsúlyozza a szellemi alkotások társadalmi feltételezettségét. Rámutat ezzel kapcsolatban az egyéni alkotó és a társadalmi környezet szerepére és kölcsönös összefüggésére, amelyek következetes fel- és elismerése szolgáltathat megnyugtató alapot a jogi szabályozás számára. Ugyancsak következetesen hangsúlyozza a személyiségi és vagyoni jellegű aspektusok egységét.

A szellemi alkotások joga két nagy, viszonylag elkülönült területet ölel fel. Az iparjogvédelem területe *(→ Iparjogvédelem)* heterogénebb jogviszonyokat szabályoz, a szellemi alkotások általános vonásait tisztábban illusztrálja a szerzői jog területe. Ezért is tekinthetjük a szerzői jogot a szellemi alkotások jogterülete viszonylag legszélesebb birodalmának, amely ennélfogva valamennyi szellemi alkotás tekintetében legátfogóbb mögöttes jogterületnek is minősül.

2. A szerzői jog területe és sajátosságai.

A szerzői jog az olyan alkotásokkal kapcsola-

tos jogviszonyok szabályozására-befolyásolására hivatott, amelyek a széles értelemben vett *irodalom, tudomány és művészet* területén keletkeznek. Amint erre utaltunk, elsődlegesek ennek során az ún. alapjogviszonyok, amelyek az alkotás (közvetve az alkotó) oltalmát biztosítják, s ehhez kapcsolódnak az alkotás létrehozásával és felhasználásával kapcsolatos másodlagos jogviszonyok. Amíg az alapjogviszonyok hagyományosan abszolút struktúrájú jogviszony formájában nyernek szabályozást (az erre épülő analógia táplálja részben még ma is a tulajdoni koncepciót), a másodlagos jogviszonyok relatív szerkezetűek, általában szerződések formájában jelentkeznek. (→ *Polgári jog.* IV.)

Az alkotás-centrikus megközelítésből folyik, hogy a szerzői jog szabályozásának egyik alapvető kategóriája az alkotás, *a mű*. A mű kritériumai közül hangsúlyozni kell azt, hogy annak az irodalom, tudomány vagy a művészet területén kell megszületnie, továbbá, hogy szükséges a mű hozzáférhetősége, potenciális társadalmi tudomásulvétele, mondhatnánk, tág értelemben vett rögzítettsége. A szerzői oltalomra alkalmas mű meghatározásánál tehát az esztétikai megközelítés a döntő (szemben pl. a találmánynak minősülő műszaki alkotással, ahol a gyakorlati, termelési felhasználhatóság a meghatározó kritérium), az oltalomképesség szempontjából azonban a szerzői jog csak a mű egyéni-eredeti jellegét kívánja meg, az alkotás esztétikai értékelése, művészi értékének szintje lényegében közömbös. (Az értékelés szubjektivitásának veszélyeit, az utókor felülbírálatának kockázatát a jogalkotó aligha vállalhatja, a szerzői oltalomhoz kívánt minimális értékszint bizonyítéka a tényleges felhasználói igény, aminek esetén pedig az oltalom biztosítása már szükséges.)

Amikor azt mondjuk, hogy szerzői jogi oltalmat csak az irodalom, tudomány és művészet területén létrejövő alkotás élvez, ezzel korántsem állítjuk, hogy a szerzői alkotás, a mű fogalmi körének határai változatlanok. Éppen a modern fejlődés mutat példákat az oltalmi kör szélesítésére, illetőleg megoldásra váró határterületi problémák jelentkezésére (l. II. 6.).

A szerzőt megillető különböző — személyi és vagyoni jellegű — jogosultságok részletesebb bemutatására később (I. IV. 2.) kerül sor. Itt csupán e jogok összefüggéseinek egy aspektusát vizsgáljuk, nevezetesen azt a kérdést, hogy *egységes szerzői jog*ról kell-e beszélnünk, vagy párhuzamos jogokról. Ez a kérdés az elmélettörténetben mint a monista és dualista koncepciók küzdelme jelentkezik. A tulajdoni elmélet következetesen monista koncepciót vallott, annak árán azonban, hogy a szerzői jog személyiségi oldaláról nem vett tudomást. Ezért részben a jogirodalom, részben a bírói gyakorlat párhuzamosan fejlesztette ki a szerző személyiségi érdekeinek oltalmát, az ún. droit moral-t. Az így kialakult, immár dualista koncepciót tükrözi az újabb francia szerzői jogi kodifikáció is, amikor egy jogszabályon belül, de párhuzamosan építi ki a személyiségi és vagyoni (tulajdonképpeni szerzői jogi) jogokat. Ugyancsak alapjában dualista felfogást tükröz az immateriális jogok elmélete, így pl. *Kohler* a személyiségi jogok megfelelő oltalmát egy párhuzamos ún. Individualrecht-re kívánta hárítani. A személyiségi jogi koncepció követői *(Gierke)* következetesen monista, a szerzői jog egységét hangsúlyozó elméletet vallanak, s ugyanígy az újabb polgári elméletek kidolgozói közül *Ulmer* (hasonlóan *Rintelen* és *Hubmann*), aki a szerzői jogot személyiségi és vagyoni jogosultságok egységének tekinti.

A szocialista jogtudomány általában (bizonyos kivételt a lengyel szerzői jog jelent) az egységes szerzői jog koncepcióját vallja. A személyi, illetőleg vagyoni jellegű jogosultságokat mint az egységes szerzői alanyi jog különböző aspektusait tekinti, ami nem érinti e jog alapvető egységét.

3. A szerzői jog szabályozása.

A történeti fejlődés ugyan azt mutatja, hogy sor került a szerzői jogi oltalom (vagy annak egyes aspektusai) igazgatási, közjogi módszerekkel történő szabályozására is, a modern megoldások azonban hagyományosan és következetesen a polgári jogias szabályozást teszik magukévá. Ezért az oltalom alapvető formája a szerzői jogi alapjogviszonyok abszolút szerkezetű, kizárólagos jellegű megfogalmazása.

A szocialista jogok is alapvetően a *polgári jog* keretein belül szabályozzák általában a szellemi alkotások jogát, s ezen belül a szerzői jogot. Ez nem jelenti persze azt, hogy más jogágak nem játszanak szerepet az alkotó tevékenység előmozdításában, az alkotó ember érdekeinek védelmében (így az alkotmányjog, igazgatási és pénzügyi jog, a büntetőjog és a munkajog), a par excellence szerzői jogi viszonyok azonban a polgári jog módszerével szabályozhatók a legsikeresebben. Különösen indokolja ezt a gazdasági reformok folytán az áruviszonyok megnövekedett szerepe.

A polgári jogon belül azonban a szellemi alkotások szabályozása, így a szerzői jogé is, bizonyos sajátosságokat mutat, amelyek a szabályozás viszonylagos elkülönültségét, önállóságát indokolják. Ez tükröződik abban is, hogy a polgári törvénykönyvek általában csak utalásszerűen érintik a szellemi alkotások kérdéseit, s bár ezek a kódexek mögöttes jogterületként jelentkeznek, a szerzői jog rendszerint önálló kodifikáció tárgya.

II. Nemzetközi intézménytörténet. 1. Előtörténet. 2. A burzsoá fejlődés. 3. A szocialista szerzői jog. 4. Nemzetközi oltalom. 5. Nemzetközi magánjogi kérdések. 6. Jelenkori problémák.

1. Előtörténet.

Már az emberiség őstörténete tanúskodik a részben még a munkához kapcsolódó, de a munkamegosztás fejlődése révén önálló rendeltetésű, magas esztétikai színvonalon álló művészi alkotásokról (használati tárgyak díszítése, munkadalok, illetőleg barlangfestmények, ősi eposzok stb.). A *rabszolgatartó társadalmak*ban pedig már jelentős számban születtek az emberi kultúra egyetemes kincsét képező, kimagasló egyéni művészi és irodalmi alkotások (Homérosz, Vergilius, az egyiptomi, görög és római építészet és szobrászat művei stb.). Nem hiányzott ezeknek az alkotásoknak és alkotóiknak magas társadalmi megbecsülése, sőt az alkotók művészi öntudata sem (... exegi monumentum ...), ez azonban erkölcsi elismerésben tükröződött, s jogilag irrelevánsnak tekintették az alkotással kapcsolatos társadalmi viszonyokat. Még a rendkívül fejlett római jog sem tekintette feladatának e viszonyok szabályozását, legfeljebb a műalkotás tulajdonjogára építve adott esetenként védelmet, de nem magának a „szellemi" alkotásnak.

A szellemi alkotásoknak ez a jogon kívüli helyzete jellemezte alapjában a *feudális társadalmi rend*et is, noha ebben a korban is kiemelkedő (nemegyszer anonim) művészeti és irodalmi alkotások születtek. Az alkotók elismerése itt is elsősorban erkölcsi jellegű volt, anyagi érdekeiket a fejedelmi (vagy más hűbéri) mecénások juttatásai biztosították, az alkotó számára azonban a hűbéri jogrendszer alanyi jogot nem biztosított.

A jogon kívül rekedtség alapvető oka a technika akkori szintjében kereshető, nevezetesen a többszörözés korlátozott lehetőségében (a kódexmásolás technikájal). A döntő lökést a jogi szabályozásra irányuló társadalmi igény felébresztésére az ipari-műszaki fejlődés jelentette, a *könyvnyomtatás* megjelenése (Gutenberg-galaxis). Ez a jelenség már feltétlenül jogi szabályozást igényelt, s ez a feudális jogrendszernek megfelelően a fejedelmek által nyújtott privilégiumokkal biztosított monopolhelyzetben nyert kifejezést. A 15—16. századtól kezdve egyre több ilyen — a céhrendszer struktúrájának is megfelelő — privilégium került kibocsátásra, elsősorban Angliában (stationers' copyright), Svájcban, az olasz városállamokban. Ez a szabályozás nem a szerző, hanem a nyomdászkiadó pozíciójának jogi oltalmát célozta (aki esetenként maga is szerző volt), bár — különösen a 17—18. században és főként a francia és német jogterületen — találkozunk a szerzőknek adott privilégiummal is. Stuart Anna 1709. évi statútuma pedig, másrészt az ezzel párhuzamosan kibontakozó angol bírói gyakorlat már — mondhatjuk — áttörte a feudális modellt, és elérkezett a modern értelemben vett, burzsoá szerzői jog koncepciójához.

2. A burzsoá fejlődés.

A szerzői jog kodifikációja a tőkés gazdasági rendnek megfelelő következetes megoldásokhoz ott jutott el, ahol a társadalmi-politikai átalakulás is radikális volt, tehát a következetes polgári forradalom modelljeinek tekintendő Franciaországban és az USA-ban.

Bár az angol jogfejlődés nem kis mértékben befolyásolta az amerikai kodifikációt — ennek jeleit még az *USA* jelenlegi szerzői jogában is felleljük pl. a vagyoni oldalra koncentráló oltalomban, az oltalmi idő szabályozásában, az alakiságok szerepében stb. —, mégis elsőként foglalta következetesen törvénybe — az 1788. évi alkotmányra támaszkodva — a szerzők jogait az 1790. évi szövetségi szerzői jogi törvény.

A *francia* forradalom elsöpörte a feudális privilégiumokat, s ez a forradalmi jogalkotásban is kifejeződött. A tulajdonjogi koncepciónak (l. I. 1.) megfelelően a szerzők jogait mint a művük feletti tulajdonjogot biztosította az 1793. évi szerzői jogi törvény. Ezt a „tulajdonjogot" ugyan nem tekintette öröknek, s így az oltalmat csak meghatározott időre adta meg, az oltalmi idő számításánál azonban — szemben a common law-megoldásokkal — nem a megjelenés, hanem a szerző halálának időpontját vette alapul.

A *német* jogfejlődés a szerzői jog területén is jellemző példáját adja a késleltetett s ezért kompromisszumra kényszerülő polgári kodifikációnak. Ez mutatkozik meg a privilégiumok bizonyos továbbélésében, illetőleg a szerzők jogai tekintetében elsősorban a közjogi (büntetőjogi) oltalom kiépítésében. Az 1837. évi porosz (és nyomán több más német állam) szerzői jogi törvénye lényegében átvette a tulajdoni koncepcióra épülő francia szabályozás alapvető megoldásait. Ezzel szemben a viszonylag késői (1865) bajor és a szövetségi (1870) szerzői törvény már — szakítva a tulajdoni koncepcióval — egy önálló szerzői jogi fogalomra épített. Ezzel a német területen is befejeződött a szerzői jog „magánjogias" szabályozásának kiépítése.

Az első kodifikációkat követő időszakban bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások szükségessé tették a burzsoá szerzői jogi szabályozás *korszerűsítését* is. Különösen a századforduló után, illetőleg a II. világháborút követően került sor jelentősebb újrakodifikálásra. Ennek során a common law-rendszerek továbbra is a vagyoni aspektusok szabályozására korlátozódnak, ezekben tehát a személyiségi jogok oltalma párhuzamosan, a tulajdonképpeni szerzői jog keretein kívül történik. Az 1957. évi új francia kódex a módosított tulajdonjogi, végeredményben dualista koncepcióra épül, míg az 1965. évi NSZK szerzői jogi törvény az egységes szerzői jog alapján áll. Az újabb jogalkotásban megfigyelhetők a nemzetközi egyezmények (l. II. 4.) egy-

ségesítő hatásai, továbbá néhány újabb tendencia (l. II. 6.) tükröződése is.

A tőkés jogrendszer végeredményben következetesen kiépítette a szerzők jogi oltalmát, ez az oltalom azonban — a formális jogegyenlőség elvének következtében — gazdaságilag változatlanul kiszolgáltatja az alkotókat az erősebb gazdasági pozícióban levő kiadóknak, stb. A kiadó-centrikus szabályozás a korai, illetőleg a késleltetett polgári kodifikáció során nyíltan is jelentkezik, de a következetes polgári kodifikáció — a tulajdon és a szerződés szabadságának deklarálásával — azonos konzekvenciákhoz vezet.

3. A szocialista szerzői jog.

A szovjet szocialista állam megalakulásával megnyílt a lehetőség a szerzői jog szocialista koncepciójának kidolgozására és kodifikálására. E jogi normák sorát az állami könyvkiadásról szóló 1917. évi dekrétum nyitotta meg. 1925-ben, majd 1928-ban kerültek kibocsátásra a szövetségi szerzői jogi Alapelvek, amelyek a szövetségi köztársaságok szerzői jogi kodifikációjának alapját képezték. 1961-ben a szovjet jogalkotás szakított a hagyományos — nemzetközileg is általános — külön törvényben való szabályozással, s a polgári jogi törvényhozás Alapelveiben a szerzői jogot a szabályozási körébe vonta. Az ezekben megállapított alapelveken épültek fel az egyes szövetségi köztársaságok polgári jogi kódexeinek szerzői jogi fejezetei.

A *szovjet* szocialista szerzői jog következetesen épít a szerzők egyéni és a társadalom érdekeinek összhangjára. Amíg egyrészt szélesíti a szerzők jogait, hangsúlyozva annak mind személyiségi, mind vagyoni (ösztönzési) aspektusait, addig másrészt szélesíti az alkotások társadalmi felhasználásának biztosítékait is. Mint a szocialista szerzői jog jellegzetességét kell kiemelnünk, hogy megteremti a *szerzői jogok tényleges érvényesülésének biztosítéki rendszerét.* Ide sorolhatjuk a különböző érdekvédelmi szervezetek széles körű kiépítését, továbbá a szerzők érdekeit messzemenően szem előtt tartó — még az állami szervezetként tevékenykedő felhasználók, kiadók vonatkozásában sem felesleges —, kötelező jellegű mintaszerződések, díjkulcsok stb. bevezetését. A szovjet szerzői jog széles körben nyújt lehetőséget a szerzői alkotásoknak — a szerző hozzájárulását nem igénylő, s esetleg ingyenes — társadalmi felhasználására. Kiemelendő nevezetesen a fordításoknak a szabad felhasználás (l. IV. 3.) körébe vonása, amelynek alapvető indoka a Szovjetunió szövetségi rendszeréből és szocialista nemzetiségi politikájából folyik. Megjegyzendő, hogy amíg a szovjet szerzői jog következetesen szélesítette a szerzők jogait, korlátozta ezt — időben és összegszerűen — a szerző örökösei vonatkozásában.

A Szovjetunió 1973-ban csatlakozott a Genfi Egyezményhez. Ez bizonyos módosításokat tett szükségessé a szovjet szerzői jog terén, nevezetesen szélesedtek a szerzők jogai műveik fordítását illetően, meghosszabbodott az oltalmi idő és hatályon kívül helyezték az örökösökre vonatkozó korlátozásokat.

Párhuzamosan a szocialista szerzői jog kiépítésével, a szocialista *jogtudomány* is egyre nagyobb érdeklődést tanúsított a szerzői jogi kérdések elméleti tanulmányozása, a jogalkotás alapját képező elvi koncepciók kidolgozása iránt *(Boguszlavszkij, Gringolc, Nathan, Püschel, Eminescu, Kopff, Knap,* hazánkban különösen *Nizsalovszky* és *Világhy).*

4. Nemzetközi oltalom.

Bizonyos közös vonások és az újabb egységesítési tendenciák ellenére az egyes államok szerzői joga között koncepcionális és a konkrét szabályozásban is tükröződő eltérések vannak, amelyek — egyenlőtlen következményekhez vezetve — akadályozhatják egyrészt a szellemi alkotások határokon túli áramlását, az emberiség közkincsévé válásának mint igazi rendeltetésének megvalósulását, másrészt sérthetik az alkotók érdekeit. Az ellentétek feloldásának, a szerzői jog nemzetközi egységesítésének igénye különösen a 19. sz. második felében erősödött meg.

Figyelemmel a szerzői jogi oltalom territoriális jellegére, amely nem független a privilégium-gyökerű történeti kifejlődéstől, a „nemzetközi" szerzői jogi oltalom kétoldalú államközi megállapodások rendszereként alakult ki, s elvi alapja a viszonosság volt. A kétoldalú megállapodások rendszere a 19. sz. végén — hasonlóan az iparjogvédelem területéhez — többoldalú, univerzális jellegű egyezmény megkötéséhez vezetett. 1886-ban kötötték meg az „irodalmi és művészeti művek védelmére" irányuló Berni Egyezményt. Az Egyezmény azóta hat ízben (Párizs, 1896; Berlin, 1908; Bern, 1914; Róma, 1928; Brüsszel, 1948; Stockholm, 1967) került felülvizsgálatra, s univerzális jellegét mutatja, hogy az eredeti 10 aláíróhoz képest ma már 62 tagja van az Uniónak.

A *Berni Uniós Egyezmény* lerögzített néhány olyan alapelvet, illetőleg ún. minimumszabályt, amelyek a hazai törvényhozás csatornáin át hatékonyan segítik elő a szerzői alkotások univerzális oltalmát. Ilyen alapelvek: a belföldiekkel azonos elbírálás elve (régime national), amely a már korábbi kétoldalú megállapodások alapját képező ún. alaki viszonosságot juttatja kifejezésre; az alakszerűtlenség elve (szemben a common law-rendszerek regisztrációs szabályaival); az oltalom függetlenségének elve, amelynek értelmében a külföldi alkotó akkor is a hazai szabályoknak megfelelő védelmet kap, ha pl. a származási országban műve nem esik oltalom alá. Az ún. minimumszabályok közül említést érdemelnek az oltalom alá eső művek — az egyes revíziók során fokozatosan szélesedő — körének, illetőleg az

oltalomból kizártságnak meghatározására irányadó szabályok; a fordítással, a filmjogokkal, továbbá a személyhez fűződő jogokkal, illetőleg a védelem időtartamával kapcsolatos szabályok.

A Berni Unió fejlődő univerzalitását erősen megkérdőjelezte, hogy számos jelentős állam (pl. az USA, a Szovjetunió) — más-más meggondolások alapján — nem csatlakozott az unióhoz. Részben az USA szerzői jogi koncepciójának eltérései (regisztrációs rendszer, oltalmi idő, a személyhez fűződő jogok értékelése stb.), részben pedig a fejlődő országok sajátos igényei (bizonyos méltányosabb, számukra privilegizált helyzetet biztosító szabályok szorgalmazása) ahhoz vezettek, hogy az ENSZ égisze alatt 1952-ben Genfben megkötötték az *Egyetemes Szerzői Jogi Egyezményt*. Ebben — számos azonos megoldás mellett — a Berni Unióhoz képest eltérő szabályok irányadók az alakszerűségek, az oltalmi idő tekintetében, továbbá nagyobb lehetőség nyílik a hazai törvényhozás számára arra, hogy az Egyezmény rendelkezései alól kivételt tegyen. A Genfi Egyezményhez ez ideig 62 állam csatlakozott.

Jelenleg tehát a szerzői jog területén két párhuzamos — egyaránt univerzalitásra törekvő — uniós rendszer áll fenn. Érthető, hogy a két rendszer egységesítése, vagy legalábbis közelítése kívánatosnak látszik. Az erre irányuló, kompromisszum-kereső törekvések (az 1967. évi stockholmi, illetőleg az 1971. évi párizsi revíziók) azonban eddig nem vezettek sikerre. Megjegyzendő, hogy számos ország (köztük Magyarország is) mindkét uniónak tagja.

A fenti két, univerzális jellegű egyezmény mellett jöttek létre a szerzői jog területén regionális megállapodások is. Ezek között a legjelentősebb az 1889. évi *montevideói egyezmény*, amely az amerikai kontinens államai között jött létre, de amelyhez más államok is csatlakoztak, köztük Magyarország is.

5. Nemzetközi magánjogi kérdések.

A szellemi alkotások, így a szerzői művek jelentős nemzetközi forgalma folytán a szerzői jogi jogviszonyokban igen gyakori a nemzetközi elem. A szerzőket megillető alapvető — személyiségi és vagyoni jellegű — jogosultságok oltalmát az uniós egyezmények — a régime national és a viszonosság elveire épülve — általában kielégítően és egységesen biztosítják, mind a jogosultságok tartalmát, mind a szankciókat illetően.

Kevésbé rendezett, s ezért több nemzetközi magánjogi problémát vet fel a szerzői alkotások felhasználását szervező *szerződések* területe. Az ilyen szerződésekben nem szabályozott kérdésekre a nemzetközi magánjog által szabályozott kapcsolóelvek segítségével határozható meg az alkalmazandó jog. Ez rendszerint a felhasználó székhelyországának joga lesz.

Tekintettel arra, hogy a felhasználási szerződések szabályozása eltérő mérvű és jellegű, célszerű a felmerülő kérdéseknek a konkrét szerződésekben minél részletesebben történő *direkt rendezése*. Ez esetenként indokolja bizonyos személyiségi jellegű jogosultságok szerződéses körülbástyázását is, mivel pl. a common law jogrendszerek ezeket az aspektusokat a szerzői jogon kívülre rekesztik.

Végül utalni kell arra, hogy bizonyos hazai jogszabályok kogens jellegűek, s ezért ezektől a szerződő felek a nemzetközi forgalomban sem tekinthetnek el. Ilyenek az adójogi vagy devizarendelkezések, szocialista relációban pedig a külkereskedelmi monopóliumból folyó következmények. *(→ Kollíziós jog)*

6. Jelenkori problémák.

A technikai-gazdasági fejlődés, továbbá politikai meggondolások napjainkban egyre több megoldásra váró problémát vetnek fel a szerzői jog területén is. Ezek az új tendenciák részben már konkrét eredményekhez is vezettek mind a hazai, mind a nemzetközi szabályozás terén. Az alábbiakban néhány példával illusztráljuk az oltalmi kör, a szerzői jogok, illetőleg a társadalmi felhasználás lehetőségeinek szélesítését szolgáló újabb szabályokat, intézményeket.

A szerzők érdekeinek hatékonyabb oltalmát szolgálja az ún. *droit de suite*, aminek az a lényege, hogy a szerzőt értékesített műve későbbi továbbértékesítése esetén az elért értéknövekedésben részesedés illeti meg. Már több állam beépítette szerzői jogi intézményrendszerébe (Franciaország, Belgium, NSZK, Olaszország, Portugália), így hazai jogunk is a szerzői jogi törvény 1978. évi módosítása során.

Hasonlóan a szerzők jogainak védelmét erősíti a szerzői jog dinamikájának, a felhasználás *szerződéses szabály*ainak — vagy a szerzői jogi kódexekben, vagy külön jogi normákban történő — részletesebb kiépítése. A szerzők érdekeit szolgálja bizonyos szerződési feltételek kogens előírása, esetleg a honoráriumok mértékének kötelező meghatározása. Ilyen rendelkezéseket több modern jogrendszerben, elsősorban a szocialista államok szerzői jogában találunk.

A *technika* fejlődése olyan sajátos, korábban nem ismert, vagy nem elterjedt felhasználási módokat tesz lehetővé, amelyek egyrészt a szerző számára a felhasználás-adaptálás ellenőrzésének lehetőségét megnehezítik, a felhasználás mérvét rendkívül kiszélesítik, másrészt indokolják a társadalmi felhasználás — rendszerint állami eszközökből finanszírozott módszerekkel történő — lehetőségeinek kiszélesítését. Ilyen, részben megoldott, részben megoldásra váró problémák jelentkeznek a művek rögzítési, többszörözési (mikrofilm, xerox), módszereinek, valamint a tömegkommunikáció lehetőségeinek (kábelek, műholdak stb.) fejlődésével kapcsolatban.

Ugyancsak az újabb jelenségek közé tartozik a szerzői oltalom alá eső *alkotások körének szélesedése*. Ezek közül néhány probléma (az előadóművészek helyzete, a rokonjogok problémái) az újabb kodifikációk során már megoldást nyert. Abból az elvből kiindulva, hogy a szellemi alkotások oltalmának legszélesebb, mögöttes szabályozási területe a szerzői jog, számos ún. határterületi jelenség (a felfedezések, a software oltalma, az ipari minta és az iparművészeti alkotás kapcsolata stb.) — általában speciális, intézményesített oltalom hiányában — a szerzői jog keretében kerül elbírálásra.

Végül sajátos problémákat vetnek fel a *fejlődő országok* érdekei. Ezek egyrészt ugyancsak az oltalmi kör szélesítését (pl. folklór művészetek) igénylik, másrészt a társadalmi felhasználás jelentős kiszélesítését a kulturális elmaradottság radikális felszámolása érdekében (pl. fordítások). Ezek a jogos igények az uniós egyezmények bizonyos elveinek áttörését is kívánatossá teszik (I. II. 4.).

III. Magyar intézmény- és tudománytörténet. 1. A burzsoá korszak. 2. A szocialista fejlődés.

1. A burzsoá korszak.

A könyvnyomtatás hazánkban viszonylag korán — összhangban az európai fejlődéssel, már Mátyás korában — meghonosodott (Hess András). A nyomdaipar fejlődésével párhuzamosan kialakult a privilégiumok rendszere is. Általános rendelkezést az 1793. évi királyi rendelet tartalmazott.

A burzsoá típusú szerzői jog kiépítésére irányuló törekvések — társadalmi fejlődésünk elmaradottságából folyóan — viszonylag későn, lényegében a reformkor idején jelentkeztek. Az 1844. évi ún. *Szemere-féle törvényjavaslat* sokat merített a német jogterület akkor leghaladóbb, 1837. évi porosz szerzői jogi kódexből, sok tekintetben azt túl is haladva. A törvényt a császár nem szentesítette, ezért újabb — az 1846. évi császári pátensre épülő, az ún. *Jászay*-féle — törvényjavaslat készült, ennek tárgyalására azonban nem került sor. A szabadságharc leverése meggátolta első polgári szerzői jogi törvényünk megszületését.

A szabadságharc leverése után 1852-ben császári rendelet léptette életbe az 1846. évi pátenst, amit az *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok* lakonikus rendelkezése („Az ész szülményei is oly tulajdont képeznek, mely a törvény oltalma alatt áll") váltott fel. A kiegyezést követően kimunkált javaslatok, így az 1874. évi Kováts-féle javaslat sem emelkedett törvényerőre. Csupán egy — a kiadó-centrikus koncepciót tükröző — részszabályozás látott napvilágot, a *kiadói ügyletekre* vonatkozóan az 1875. évi kereskedelmi törvényben megfogalmazott rendelkezések. Több kísérlet után végül megszületett első önálló szerzői jogi törvényünk, az *1884. évi XVI. tc.*, amely már túlhaladta a tulajdoni koncepciót, bár még mindig a szerzői jog vagyoni aspektusainak kizárólagosságára épült.

Az I. világháború után, elsősorban Magyarországnak a Berni Unióhoz történt csatlakozása következtében, szükségessé vált a szerzői jog újrakodifikálása. Az *1921. évi LIV. törvény* végeredményben 1969-ig, új szocialista szerzői jogi kódexünk megalkotásáig hatályban volt. A törvény számos hiányosságban szenvedett. Ilyennek tekinthető túlzott irodalomcentrikussága, azaz hogy alapvető szabályait az irodalmi művek modelljére építette, s más műfajok területére eső sajátos szabályait csak mint kivételeket fogalmazta meg. Ugyancsak hátrányosnak bizonyult túlzott részletessége, amely a társadalmi fejlődés folytán számos esetben vezetett joghézagok keletkezéséhez, bár a bírósági gyakorlat többé-kevésbé megbirkózott e nehézségekkel. Hasonlóan az 1884. évi törvényhez, a szerzői jog vagyoni vonatkozásaira helyezte a hangsúlyt, és ezért a személyiségi jellegű jogok védelme is főként a bírósági jogfejlesztő tevékenység feladata lett. Végül kifogásolható — bár ebben korántsem állt egyedül a burzsoá szerzői jogi kodifikációk terén —, hogy nem szabályozta a felhasználási jogviszonyokat; ezért továbbra is a — már alkotása időpontjában sem eléggé korszerű — kereskedelmi törvény kiadói szerződési szabályai érvényesültek.

A burzsoá *magyar civilisztikát* a szerzői jog kérdései viszonylag kevéssé foglalkoztatták. Részben az irodalom képviselői *(Toldy, Arany László)*, részben a kodifikációban részt vevők *(Szemere, Kováts, Apáthy)* foglalkoztak szerzői jogi problémákkal, érintőleg tárgyalta *Grosschmid* és *Szladits*, ez utóbbi is a tulajdonhoz hasonló, vagyoni jellegű jogként fogva fel a szerzői jogot. A két világháború között már kiemelkedő művelője akadt a szerzői jog területének, *Balás P.* Elemér. Elméleti munkáiban a szerzői jog személyiségi jellegű koncepcióját vallotta, s számos modern problémát (így az előadóművészek pozícióját) is érzékelt. Elméleti álláspontja tükröződött 1934. évi törvényjavaslatában is. A háború közeledése folytán ennek tárgyalására nem került sor, ezért a magyar szerzői jog modernizálása már a szocialista jog feladata maradt.

2. A szocialista fejlődés.

Az 1949-cel kezdődő, valóban szocialista jellegű kodifikáció nem tűzhette napirendre mindjárt a szerzői jog átfogó, szocialista típusú szabályozását. Ezért a legsürgetőbb kérdéseket rendeleti úton, részszabályozással rendezte. Két területen került sor alapvető változtatásokra. A 98/1951. (IV. 21.) MT sz. r. a kiadói szerződés kérdéseit szabályozta, majd miniszteri rendeletek szabták meg a szerzői jogdíjak mértékét. Ugyanakkor foko-

zatosan létrejöttek a szerzők érdekvédelmének szervezeti feltételei; kiemelkedő jelentőségű e vonatkozásban az 1952-ben létrehozott Szerzői Jogvédő Hivatal szerepe.

A magyar szocialista jogrendszer első nagy kodifikációs hulláma után, a polgári törvénykönyv megalkotását követően napirendre került a szerzői jog átfogó szabályozása is. Mintegy tízéves elméleti és gyakorlati előkészítés eredménye volt az 1970. január 1-én hatályba lépett 1969. évi III. törvény a szerzői jogról, amely a végrehajtásról szóló 9/1969. (XII. 29.) MM sz. rendelettel és az egyes felhasználási szerződésfajtákra vonatkozó rendeletekkel immár átfogó és korszerű szabályozását adja a magyar szocialista szerzői jognak. A jogalkotó feladata volt egyrészt átfogó, szocialista jellegű szabályozás nyújtása, másrészt a szerzői jog területén felmerült újabb jelenségek (l. II. 6.) vizsgálata és a szabályozásra érett kérdések — olykor úttörő — megoldása. Emellett messzemenően figyelemmel kellett lennie a nemzetközi uniós tagságból folyó kötelezettségekre is.

A kodifikáció során nagy segítséget nyújtott a korábbi szabályozás alapján felhalmozott jogalkalmazói gyakorlat éppúgy, mint az elméleti-jogirodalmi tevékenység. Különösen a kodifikáció napirendre kerülése élénkítette meg a szerzői jog kérdéseivel foglalkozó jogtudományi tevékenységet. Monografikus feldolgozásra ugyan nem került sor, de cikkekben, tanulmányokban számos elméleti-elvi kérdés került tisztázásra *(Nizsalovszky, Világhy, Benárd, Boytha)*.

IV. A magyar szerzői jog intézményei. 1. A szerzői jogi törvény sajátosságai és rendszere. 2. A szerzői jog tartalma. 3. A szerzői jog korlátai. 4. Szankciók. 5. Felhasználási szerződések. 6. Speciális szabályok. 7. Érdekvédelmi szervezetek.

1. A szerzői jogi törvény sajátosságai és rendszere.

Az 1969. évi III. tv. (szerzői jogi törvény) alapvető sajátosságai megfogalmazásánál utalunk azokra a kifogásokra, amelyek a korábbi szerzői jogi kódexszel kapcsolatban jogosan felmerültek (l. III. 1.). Az új kódex következetesen és sikerrel törekedett ezeknek a hiányosságoknak a kiküszöbölésére. Ehhez képest a *szerzői jogi törvény legfontosabb vonásait* az alábbiakban foglalhatjuk össze.

a) Szakítva az irodalomcentrikus szabályozással, logikus szerkezettel először a valamennyi szerzői alkotásra irányadó közös szabályokat fogalmazza meg (I. rész, I—V. fejezetek), majd ezt követően a sajátos műfaji területekre irányadó speciális előírásokat (II—III. rész, VI—XII. fejezetek).

b) Következetesen megkülönböztetve a szerzőt megillető személyiségi jellegű és vagyoni jogosultságokat, szabályozza a szerzői alanyi jog tartalmát.

c) A modern technika követelményeinek és a szocialista társadalom igényeinek megfelelően építi ki a szerzői jog közérdekű korlátainak rendszerét.

d) Figyelemmel arra, hogy a szerzői oltalmat élvező alkotások jelentős hányada munkaviszonnyal összefüggésben jön létre, a kollektíva és a szerző érdekeinek összhangjára építve szabályozza az ún. szolgálati művek sorsát.

e) A szerzői alapjogviszonyok mellett súlyt helyez a szerzői jog dinamikájára is, megfogalmazva a felhasználási szerződések lényeges szabályait.

A fenti sajátosságok tükröződnek a szerzői jogi törvény *szerkezeti felépítésében* is. Az I. rész az általános szabályokat öleli fel, nevezetesen az I. fejezet a bevezető rendelkezéseket, a II. a szerzők személyéhez fűződő, a III. a vagyoni jogosultságokat, a IV. fejezet a szerzői jog korlátait, végül az V. a felhasználási szerződések általános szabályait rögzíti. A II. rész az egyes műfajokra vonatkozó sajátos szabályokat rögzíti, mégpedig a VI. fejezet az irodalom, a VII. a színpadi művek, a VIII. a zeneművek, a IX. a film, a X. pedig a képző- és iparművészeti alkotások tekintetében. A III. rész két sajátos, korábban nem szabályozott kérdéskört ölel fel, a XI. fejezet az előadóművészek jogállását, a XII. pedig az ún. rokonjogokat. Végül a IV. rész (XIII. fejezet) a szerzői jogot védő szankciók rendszerét szabályozza.

A továbbiakban valamivel részletesebben mutatjuk be a szerzői jogi törvény legfontosabb rendelkezéseit.

2. A szerzői jog tartalma.

A szerzői jog két alapvető kategóriája a mű és a szerző. A *művet*, az oltalmat érdemlő alkotást a törvény nem definiálja, azonban az elmélet és a jogalkalmazói gyakorlat alapján meghatározhatók a szerzői alkotás kritériumai. Ilyen feltétel mindenekelőtt, hogy az alkotó tevékenység, illetőleg annak eredménye az irodalom, a művészet vagy a tudomány területére essék. Elsősorban azonban nem a tartalmi elemek (pl. a feldolgozott téma vagy a tudományos tétel), hanem annak megjelenési formája, a sajátos, *egyéni-eredeti jelleg* az, amire a szerzői jogi oltalom épül. Ez az egyéni jelleg jelenti egyben az oltalomra érdemes mű alsó határát és elvileg egyetlen értékelő mozzanatát. Az oltalom szempontjából tehát általában közömbös az alkotás esztétikai értéke, színvonala (bár másodlagosan, pl. a honorárium-kulcsok megállapításánál figyelembe jöhet), egy gyengén sikerült táncdal éppúgy szerzői alkotás, mint Beethoven művei. Az egyébként értékes és hasznos szellemi alkotás azonban, ha abból az egyéni jelleg hiányzik (pl. ún. nyersfordítás), nem kap szerzői jogi oltalmat. Végül lényeges, hogy az alkotás a társadalom számára elvileg hozzáférhető, felismerhető

legyen, s ez rendszerint — de nem feltétlenül, s elsősorban bizonyítási szempontból következményekkel járóan — bizonyos formában történő *rögzítettséget* is megkíván.

Vannak alkotások, amelyek ugyan megfelelnének az oltalomra érdemes alkotás fenti kritériumainak, keletkezésük körülményeire és sajátos rendeltetésükre tekintettel azonban a törvény megtagadja tőlük a szerzői jogi oltalmat. Ilyenek pl. a jogszabályok, különböző ügyiratfajták.

Végül jelentős az a megkülönböztetés, amit az *elsődleges és másodlagos* alkotások között teszünk. A másodlagos mű alkotóját (fordítások, különféle átdolgozások, pl. dramatizálás, megzenésítés, megfilmesítés stb.), ha a mű egyéni-eredeti, önálló szerzői jog illeti meg, legfeljebb az oltalmi időn belül általában meg kell szereznie az eredeti alkotó hozzájárulását.

A *szerzőt* illetően a törvény meghatározása lakonikus („... aki a művet megalkotta"), de elegendő. Speciális szabályozásra akkor van szükség, ha a mű több szerző közös alkotása. Törvényünk e vonatkozásban különböztet a *társszerzők* és *szerzőtársak* között. Az utóbbiakról van szó, ha a közös alkotásból az egyes szerzők által alkotott rész nem választható szét. Ebben az esetben a szerzői jog a szerzőtársakat együttesen, társszerzők (sérelem nélküli szétválaszthatóság) esetén a szerzőket önállóan illeti meg.

A szerzőt művére nézve *szerzői jog* illeti meg. Ez a szerzői jog egységes, azonban vannak olyan oldalai, amelyek a szerző *személyiségi* jellegű érdekeit, s olyanok, amelyek *vagyoni* érdekeit juttatják kifejezésre. Az egységes jog alapja a személyiségi elem, s erre épülnek a vagyoni konzekvenciák. A szerzői oltalmat, az alkotásra vonatkozó *alapjogviszonyt* a különböző modern jogrendszerek, így a szocialista jogrendszerek is mint *abszolút szerkezetű* jogviszonyt határozzák meg, amire azután a vagyoni érdek tényleges realizálását biztosító felhasználási jogviszonyok épülnek.

a) A szerző *személyéhez fűződő jogok*at három csoportba szokás sorolni: a nyilvánosságra hozatalt illető döntési jog, jog a szerzői minőség elismeréséhez és az integritáshoz való jog.

A szerző alapvető személyiségi joga dönteni arról, hogy alkotását kellően érettnek, színvonalasnak tartja-e ahhoz, hogy nyilvánosságra bocsássa, ehhez képest arról is, hogy a művet — akár más meggondolásokból is — titokban tartsa. A *nyilvánosságra hozatalig* a műre vonatkozó előzetes tájékoztatás (pl. hirdetés) is csupán a szerző — kifejezett vagy esetleg hallgatólagos — hozzájárulásával történhet. A bármely formában történt jogszerű nyilvánosságra hozatal esetén természetesen a szerző döntési, választási joga elenyészik.

A fenti jogosultsághoz kapcsolható a szerzőt megillető, ún. *visszavonási jog*. Ennek értelmében a szerző a már nyilvánosságra hozott mű további felhasználását megtilthatja, illetőleg a felhasználással járó nyilvánosságra hozatalra adott engedélyt visszavonhatja. Amíg azonban a nyilvánosságra hozatal tekintetében történő eredeti döntést illetően a szerző rendelkezési joga feltétlen, addig az utólagos döntés, a visszavonás esetén a törvény speciális feltételt szab, illetőleg jogkövetkezményt állapít meg. Így a visszavonás joga csak alapos okból gyakorolható, illetőleg kártalanítási kötelezettséggel jár. A nyilvánosságra hozatalt visszavonás esetén sem lehet teljesen meg nem történtté tenni, pl. a szabad felhasználást (l. IV. 3.) legfeljebb korlátozottan érinti.

A szerzői minőség elismeréséhez fűződő jog, az ún. *névjog* magában foglalja a szerzőnek azt a jogát, hogy művén szerzőként nevét feltüntethesse, de ugyanakkor joga van művét névtelenül vagy felvett néven (írói álnév) is nyilvánosságra hozni. Mindenki tartózkodni köteles szerzői minősége kétségbevonásától, illetőleg a jogszerű felhasználás (idézés, ismertetés stb.) során köteles a szerző nevét (esetleg felvett nevét) feltüntetni.

A jogosultságok harmadik csoportját a mű *integritásához való jog*ként szokás megjelölni. Ennek lényege az a mindenkit terhelő kötelezettség, hogy a jogos felhasználás során is tartózkodjék a mű hűségét befolyásoló önkényes változtatásoktól, torzításoktól. (Ez nem zárja ki pl. a szükséges szerkesztői, dramaturgiai stb. változtatások lehetőségét.)

A személyhez fűződő jogok *időben korlátlanok* és *jogutódlásuk* is — éppen a személyhez kötöttség folytán — *kizárt*. Azok, akik a szerző halála után e jogok védelme érdekében fellépni jogosultak, nem a szerző jogutódjaként, hanem önálló, ún. kegyeleti jog alapján járnak el. Ilyen fellépésre jogosultak a szerző halálát követő 50 éven belül azok, akik a vagyoni jogokat örökölték, ezt követően az erre hivatott érdekvédelmi szervezetek (l. IV. 7.).

b) A szerző *vagyoni érdekeit* a személyiségi jogosultságra épülő abszolút szerkezetű rendelkezési joga biztosítja. Ehhez képest a mű felhasználása — bizonyos korlátok között (l. IV. 3.) — csak a szerző felhatalmazása esetén lehetséges, s rendszerint a felhasználási megállapodásban kikötött ellenszolgáltatás biztosítja a szerző vagyoni jogait. Szemben korábbi szerzői jogi törvényünk taxációs megoldásával, a szerzői jogi törvény ún. *generálklauzulát* alkalmaz, amikor lerögzíti, hogy „... a mű bármilyen felhasználásához — ha a törvény eltérően nem rendelkezik — a szerző hozzájárulása szükséges". [13. § (1)]. A szerző vagyoni érdekeit húzza alá nyomatékosan a *kötelező díjazás elv*ének lerögzítésével, aminek értelmében felhasználás esetén a díjazás vélelme áll fenn. Díjazásról a szerző csak kifejezett nyilatkozattal mondhat le.

Szemben a személyiségi jellegű jogosultságokkal, a szerzőt megillető vagyoni jogok *idő-*

ben korlátozottak és *forgalomképesek*. A vagyoni jogok a szerzőt — összhangban a Berni Unió szabályaival — életében, jogutódait pedig a szerző halála után 50 évig illetik meg. (Egyes műfajok tekintetében, illetőleg a névtelenül vagy felvett néven publikált művek esetén az *oltalmi idő* nem a szerző halálától, hanem a nyilvánosságra hozatal időpontjától kezdődik). A vagyoni jogok *forgalomképessége* azt jelenti, hogy azokat a szerző életében — szerződéssel — átruházhatja, halála esetén pedig öröklés tárgyai. A vagyoni jelleg tükröződik abban is, hogy az egyébként különvagyoni jellegű jog gyümölcsei (az esedékes honorárium) a házastársi közös vagyonba kerülnek.

c) Sajátos rendelkezések irányadók az ún. *szolgálati művek* esetében, amikor tehát a szerző munkaviszonyban, munkaköri kötelezettség teljesítéseként hoz létre oltalmat érdemlő alkotást. A személyhez fűződő jogok elvileg, bizonyos módosulással ilyen esetben is megilletik a szerzőt. Így pl. ha az elkészült művet a munkáltatónak átadta, ez utóbbira száll a döntési jog a nyilvánosságra hozatalt illetően. Változatlanul megilleti a szerzőt a névjog, az integritáshoz fűződő jog azonban csak korlátozottan, tehát ha a munkáltató által történt változtatásokkal a szerző nem ért egyet, követelheti neve feltüntetésének mellőzését. Ugyanez a maradék-joghatása a visszavonási jognak is. A szolgálati mű felhasználásának joga a munkáltatót illeti, de csak a munkaviszony tartalma által meghatározott, illetőleg működési körében, s rendszerint csak meghatározott ideig. A szolgáltati műre vonatkozó szabályok biztosítják a szerző vagyoni érdekeit is. Ha ugyanis a munkáltató a művet nem maga használja fel (ebben az esetben ugyanis a felhasználás ellentétele a munkabér), hanem a felhasználásra harmadik személlyel visszterhes megállapodást köt (pl. kiadói szerződést), az ebből befolyó honorárium 60–80%-a a szerzőt illeti meg. Ha munkáltató tevékenységi köre éppen ilyen szerződéses tevékenységből áll (pl. tervező- vagy fordítóiroda), a szerzőt megillető hányad 60%-nál alacsonyabb is lehet.

3. A szerzői jog korlátai.

A szerzői jog nem korlátlan jog, tartalmi határait társadalmi rendeltetése vonja meg. A szolgálati művel kapcsolatos speciális korlátokat a fentiekben ismertettük. A szerzői jogi törvény általános jelleggel, minden szerzői alkotásra irányadó módon is kiépíti a szerzői jog — elsősorban közérdekű — korlátait. Ez egyes esetekben olyan felhasználást tesz lehetővé, amikor a szerző hozzájárulására nincs szükség, és díjazás sem illeti meg, más esetekben nem szükséges ugyan a szerzői hozzájárulás, de a díjazási kötelezettség fennmarad.

Az ún. *szabad felhasználás* esetében tehát a mű a szerző felhatalmazása nélkül és ingyenesen használható fel. Ez a kategória igen változatos tényállásokat ölel fel. Közös jellemzőjük egyrészt a közművelődés vagy a tömegtájékoztatás elősegítése, másrészt a felhasználó oldalán a jövedelemszerzés hiánya. Ugyancsak közös vonás, hogy az ilyen felhasználás már nyilvánosságra hozott művek tekintetében áll fenn. Ebbe a körbe tartozik a műből történő idézés, vagy annak átvétele oktatási vagy ismeretterjesztési célra, a műről másolat készítése, vagy a mű példányainak kölcsönzése. Mindezekben az esetekben természetesen fennmarad a névjog és az integritáshoz való jog, tehát pl. idézni csak hűen és a szerző megjelölésével szabad. Ugyancsak szabad felhasználásnak minősül a már nyilvánosságra hozott mű egyrészt zártkörűen (családi kör, vállalati rendezvény, iskolai ünnepély), másrészt tömegmegmozdulásokon történő előadása, ha ez jövedelemszerzés vagy -fokozás céljait még közvetve sem szolgálja. Szerzői hozzájárulás és díjazás nélkül használható fel a mű új, önálló alkotás létrehozásához, de csak bizonyos korlátok között: pl. nem minősül szabad felhasználásnak a színpad, film, rádió és televízió céljára, továbbá az azonos műfajban történő átdolgozás. Végül a tömegtájékoztatás érdekét szolgálják az olyan előírások, amelyek díjtalanul lehetővé teszik tény- és híranyagot tartalmazó közlemények, időszerű gazdasági és politikai cikkek átvételét, képzőművészeti alkotások alkalomszerű vagy díszletként történő felhasználását, művek bemutatását híradó vagy időszerű műsor keretében. Ez a felhasználási jog a tömegtájékoztatási eszközöket, a sajtót, rádiót, televíziót illetik meg.

Ugyancsak a rádió és televízió jogosult bizonyos esetekben a művek díjazás mellett történő, de a szerző hozzájárulásától nem függő felhasználására *(licence légale)*. Ennek értelmében a rádió s televízió jogosult a már nyilvánosságra hozott művet változatlanul (illetőleg ha a szerző a művén változtat, s erről értesítést küld, az új változatot) sugározni, illetőleg nyilvános előadást közvetíteni, továbbá ugyanezen művekről hang- és képfelvételt készíteni és azokat (ismételten is) felhasználni.

Végül említést érdemel a szerzői jogi törvénynek az a rendelkezése, amely lehetővé teszi a mű *társadalmi érdekből történő felhasználását*, amennyiben már nyilvánosságra hozott műről van szó, és a további felhasználáshoz (pl. új kiadás) a szerző *jogutódja* hozzájárulását alapos ok nélkül megtagadja. A hozzájárulást ilyen esetben a bíróság ítéletével pótolja.

4. Szankciók.

Hasonlóan a szabadalombitorláshoz fűződő szankciókhoz, a szerzői jog megsértése, szerzői jogbitorlás esetén is a — büntetőjogi következmények mellett alkalmazásra kerülő — polgári jogi szankciók rendszerének kiépítésénél részben erkölcsi jellegű, részben vagyoni követ-

kezményeket helyez a törvény kilátásba. Az előbbiek teljes mértékben, az utóbbiak részben objektív alapon, a bitorló *vétkességétől függetlenül* állnak be. Ilyen szankciók: a jogsértés megállapítása, abbahagyására kötelezés, illetőleg eltiltás, elégtétel adása, a szükséghez képest megfelelő nyilvánossággal, a jogsértő helyzet kiküszöbölése, illetőleg a jogsértés folytán előállt dolognak jogsértő jellegétől való megfosztása (esetleg megsemmisítése), továbbá olyan összegű díj, ami a felhasználás jogszerűsége esetén a szerzőt megillette volna.

Amennyiben a bitorlás *kárt* is okozott, a bitorló ennek *megtérítésére* is köteles, ennek feltétele azonban már a bitorló vétkessége. Szerzői jogbitorlással okozott kár esetén kiemelkedő szerepet játszik az általános kártérítés intézménye.

Egy további sajátos szankciót vezetett be törvényünk a felróható bitorlás esetére. Abból kiindulva, hogy a kártérítés összege rendszerint azonos a jogos felhasználás esetén fizetendő honoráriummal, s ez nem elég visszatartó erejű, kötelezi a vétkesen bitorlót a jogdíj összegével azonos *bírság* megfizetésére is, ez utóbbit azonban nem a sérelmet szenvedett szerző, hanem egy jóléti és kulturális célokat szolgáló központi számla javára.

5. Felhasználási szerződések.

A szerződéses eszközök jelentik azt a csatornát, amelyen keresztül a művek társadalmi felhasználása megtörténik. E vonatkozásban nem csupán a már megalkotott művek felhasználására irányuló, a licenciaszerződésekhez hasonló szerződésfajták játszanak szerepet, hanem sok esetben szerződéses kapcsolatok ösztönzik új művek létrehozását is, amelyeknél a vállalkozási jelleg kerül előtérbe. A szerzői jogi törvény szabályozza e szerződések alapvető feltételeit, amelyek közül az alábbiak érdemelnek kiemelést.

Bár a felhasználó pozíciójában rendszerint szocialista szervezet jelentkezik, ami elvileg biztosítéka a kizsákmányolásmentes szerződési gyakorlatnak, a törvény mégis szükségesnek tartja néhány, a *szerzők fokozott védelmét* szolgáló feltétel *kogens* megfogalmazását. Ilyen rendelkezések vonatkoznak nevezetesen a szerződések időbeli korlátaira vagy általában a díjtételekre. A felhasználási szerződések jellegéből folyik az is, hogy az írásbeli alak általában érvényességi kellék.

Bizonyos diszpozitív előírások is a szerzők érdekeit húzzák alá. A felhasználó például kifejezett kikötés hiányában nem szerez kizárólagos felhasználási jogot, vagy nem jogosult a felhasználási jog átruházására. (Egyes műfajok tekintetében a speciális rendelkezések ettől eltérhetnek.)

Sajátos problémák jelentkeznek a mű jövőbeni elkészítésére irányuló szerződéseknél, nevezetesen a szerződésszegés területén. A teljesítés sikere vagy sikertelensége számos bizonytalan tényezőtől függ, ezért a *sikertelenség kockázatát* nem lehet kizárólag a szerzőre telepíteni. Ezért a felhasználó csak akkor jogosult a szerződéstől — díjfizetési kötelezettség nélkül — elállni, ha az általa alkalmatlannak ítélt mű kijavítását a szerző alapos ok nélkül megtagadja, vagy nem végzi el. Ha a szerző megkísérelte a kijavítást, s a mű ennek ellenére bizonyul alkalmatlannak a felhasználásra, mérsékelt díjazás megilleti.

Az általános kérdéseken kívül az egyes műfajokra vonatkozó felhasználási szerződések speciális kérdései is szabályozásra kerülnek. (Ezek közül néhányra a IV. 6. pontban utalunk.)

6. Speciális szabályok.

A szerzői jogi törvény az általános szabályok mellett tartalmaz speciális, a műfaji sajátosságokat tükröző szabályokat is, amelyek vagy az általánostól eltérő vagy azt kiegészítő rendelkezéseket tartalmaznak. Néhányat ezek közül röviden bemutatunk.

Az *irodalmi művekre* vonatkozó sajátos szabályok közül említést érdemel a tudományos intézetek és állami szervek összeállításában megjelenő gyűjteményes művekre vonatkozó rendelkezés. Ennek értelmében a gyűjtemény tekintetében — nem érintve az egyes szerzők önálló jogait — a szerzői jogokat az intézet, illetőleg szerv gyakorolja. E művek tekintetében az 50 éves oltalmi idő az első kiadástól számít. Ugyancsak sajátos rendelkezés vonatkozik az irodalmi művek illusztrációira, amelyek alkalmazásához a szerző hozzájárulása szükséges.

Sajátos szabályok irányadók a *színpadi művekre* is, különösen a felhasználási szerződések terén. Rendszerint két külön szerződés megkötésére kerül itt sor; az egyik a mű elkészítésére, a másik pedig az előadásra vonatkozik. Lényeges feltételei az ilyen szerződéseknek a felhasználás időtartamára, illetőleg a bemutatás időpontjára vonatkozó előírások, másrészt bizonyos versenykorlátozási előírások.

A *zeneművek*kel kapcsolatban kiemelést érdemel az ún. kisjogos előadások szabályozása. Ez lényegében mentesíti a szerzőt és a felhasználót eseti szerződések megkötésétől; az előírt jogdíj lefizetése esetén a szerzői hozzájárulást vélelmezni kell. A jogdíjakat a Szerzői Jogvédő Hivatal szedi be és osztja fel a szerzők között.

Jellegzetesen kollektív műfaj a *film*. Szerzői közé tartozik mindaz, aki a film egészének kialakításához alkotó módon járult hozzá. Ez indokolja azt az előírást, amelynek értelmében a filmre vonatkozó vagyoni szerzői jogokat — a szerzőkkel kötött szerződés alapján — harmadik személyekkel szemben kizárólag a filmgyár mint jogutód gyakorolja, aki jogosult a szerzők személyi jogainak védelme érdekében is fellépni. Hasonlóan a színpadi művekhez, a filmek vonatkozásában

kötött felhasználási szerződéseknél is jelentős szerepet játszanak versenykorlátozási szempontok. Már utaltunk arra, hogy filmek esetében az oltalmi idő a bemutatással kezdődik.

Végül sajátos szabályokat találunk a *képző- és iparművészeti, építészeti, műszaki alkotások*, továbbá a művészi *fényképek* tekintetében is. Építészeti, műszaki alkotás esetén a szerzői jog a tervezőt illeti meg. Szélesebb e művek tekintetében a szabad felhasználás köre: felvételek készíthetők e művekről, látkép céljaira felhasználhatók, kiállításuk esetén díjazás nem jár. Műszaki alkotás esetén eltérő a névfeltüntetésre vonatkozó szabály, szélesebbek a felhasználó változtatási jogai.

Új szabályozási területe a szerzői jogi törvénynek az *előadóművészek* jogállása. Megilletik az előadóművészt a személyhez fűződő jogok, illetőleg a felhasználáshoz hozzájárulása szükséges, ez utóbbi azonban csak akkor, ha az előadást rögzítik, vagy távollevők részére közvetítik. Mind a személyhez fűződő jogok, mind a felhasználási hozzájárulás tekintetében e jogokat — együttes esetén — az együttes vezetője, illetőleg a szólisták gyakorolják. A vagyoni jogok szempontjából kiemelést érdemel, hogy a kötelező díjazás elve csak a hivatásos előadóművészek vonatkozásában érvényesül.

Végül említést kell tennünk a szerzői jogi törvény egy olyan szabályáról, amely — a szerzői oltalom körét bővítve — az ún. *rokonjogok*ra vonatkozik. Ezek olyan alkotásokkal kapcsolatosak, amelyek nem érik el a tulajdonképpeni szerzői alkotás szintjét, de azzal rokon (nem is mindig könnyen elhatárolható) tevékenységet jelentenek. Ilyenek az egyszerű (nem művészi) fényképek, ábrák, szemléltető eszközök stb. Feltétele a rokonjogi oltalomnak, hogy azon feltüntessék a készítő nevét és a nyilvánosságra hozatal évét. Az oltalom terjedelme lényegében azonos a szerzői jogiéval, időtartama azonban rövidebb, a nyilvánosságra hozatalt követő 15 év.

7. Érdekvédelmi szervezetek.

A szerzői jogok érvényesítésének jelentős biztosítékai a különböző érdekvédelmi szervezetek. Ezek sorában kiemelkedő szerepet játszik a *Szerzői Jogvédő Hivatal*, amely — a képzőművészek kivételével — valamennyi szerző érdekvédelmét ellátja. Ennek során a hivatal jogdíjak beszedését és elosztását végzi, közreműködik a felhasználási szerződések megkötésében, nemzetközi relációban kötelező jelleggel, fellép a szerzők — vagyoni és személyi — jogainak védelme érdekében, továbbá konzultációs tevékenységet fejt ki, hatósági és kodifikációs előkészítési feladatokat is lát el.

Lényegében a Szerzői Jogvédő Hivatallal azonos tevékenységi és feladatkörrel rendelkezik a képzőművészek vonatkozásában az 1968-ban létrehívott *Művészeti Alap*.

Irodalom: *Alföldy* Dezső: A magyar szerzői jog. Bp. 1936.; *Balás* P. Elemér: Szerzői jog. = Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly. 1. köt. Bp. 1941.; *Nizsalovszky* Endre: Polgári jog. Szellemi alkotások joga. Bp. 1957. /Egyetemi jegyzet/; *Palágyi* Róbert: A magyar szerzői jog zsebkönyve. Bp. 1959.; *Szalai* Emil: Előadóművész, gramofónlemez, rádió. Bp. 1935.; A szerzői jog kézikönyve. Szerk. Benárd Aurél—Tímár István. Bp. 1973.; *Világhy* Miklós: A szellemi alkotások joga. Bp. 1975. /Egyetemi jegyzet/.

Antimonov, B. Sz.—*Flejsic*, E. A.: Avtorszkoe pravo. Moszkva, 1957.; *Gordon*, M. V.: Szovetszkoe avtorszkoe pravo. Moszkva, 1955.; *Joffe*, *O. Sz.*: Osznovü avtorszkogo prava. Leningrad, 1969.; *Luby*, S.: [A szerzői jogokkal rokon jogok.] Praha, 1963.; *Szerebrovszkij*, V. I.: Voproszü szovetszkogo avtorszkogo prava. Moszkva, 1956.; Urheberrecht der DDR. Hrsg. Püschel, H. Berlin, 1969.

Bogsch, A.: The law of copyright under the Universal Convention. Leyden — New York, 1964.; *Copinger Skone*, J.: The law of copyright. London, 1958.; *Desbois*, H.: Le droit d'auteur en France. Paris, 1966.; *Gierke*, O.: Deutsches Privatrecht. Leipzig, 1895.; *Kohler*, J.: Das Autorrecht. Jena, 1880.; *Recht*, P.: Le droit d'auteur, une nouvelle forme de propriété. Paris, 1969.; *Troller*, A.: Das internationale Privat- und Zivilprozessrecht im gewerblichen Rechtschutz und Urheberrecht. Basel, 1952.; *Troller*, A.: Immaterialgüterrecht. Bd. 1—2. Basel/Stuttgart, 1959—1962.; *Ulmer*, E.: Urheber- und Verlagsrecht. Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1960.

Lontai Endre

SZERZŐI JOGOK NEMZETKÖZI VÉDELME → *Szerzői jog*

SZOCIALISTA ÁLLAMOK KAPCSOLATAI → *Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*

SZOCIALISTA TÖRVÉNYESSÉG: I. A törvényességről általában (1613.) — II. A burzsoá törvényesség (1614.) — III. A szocialista törvényesség (1614.) — IV. A törvényességről a népi demokráciában (1619.)

I. A törvényességről általában.

A törvényesség fogalma a polgári forradalmakkal, azok következményeként merült fel. Elsődleges indoka az a politikai szerkezeti változás volt, amely a parlamentáris képviseleti szerveket a végrehajtó szervek fölé helyezte, és az előbbiek által alkotott jogszabályoknak — a törvényeknek — tulajdonított elsőrendű jelentőséget, a végrehajtó hatalom által kibocsátott jogszabályokkal szemben. Ilyen módon azt lehet mondani, hogy a törvényesség egyfajta jogforrási hierarchia követelményét je-

lentette, a törvények elsőbbségét szögezte le, ugyanakkor, amikor egyben a politikai szervezetre vonatkozó elvi álláspontot is kifejezett.

Nem lehet lebecsülni ennek az elvnek, illetőleg érvényesülésének jelentőségét a feudális rendszerrel szemben. Az utóbbiban a törvényeknek nem volt meg ez az elsőrendűsége; a parlamentekkel konkurrált a királyi hatalom. A törvényesség elvének a kimondása tehát annak az alapvető politikai és jogi változásnak volt a kifejezője, amely a polgári forradalmakkal lejátszódott.

A törvényesség fogalmával együtt járt az az elv, amelynek azután különösen a jogszabályok értelmezésénél lett kiemelkedő szerepe, hogy ugyanis a törvényeknél a törvényhozó akarata a döntő; a törvény még nem vált önálló valamivé, amelynek saját, önálló, beleértendő vagy belemagyarázható célja van; a törvényhozónak a törvényjavaslat indokolásából vagy egyéb nyilatkozatokból kitűnő akarata biztosította a törvény primátusa mellett a törvény autentikus értelmének abszolút primátusát is.

Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy mindaz, amit eddig a törvényességről elmondottunk, tulajdonképpen csak formai dolog; ha eltekintünk a politikai lényegtől, azaz a képviseleti hatalom primátusától a végrehajtó hatalom felett, amely meghatározott politikai színezetet és jelleget adott a törvényességnek, úgy a fogalom egyszerű jogforrási rangsor kérdésévé szürkül. A törvényességnek ilyen lapos értelmezésével azonban aligha lehet megelégedni.

II. A burzsoá törvényesség.

Egyes polgári szerzők, azokból az elvekből kiindulva, amelyekre az előzőkben hivatkoztunk, azon a véleményen vannak, hogy a törvényesség mellett bármiféle jelző nemcsak fölösleges, de egyenesen értelemzavaró; a törvényesség maga formai fogalom, amely egyformán kell hogy érvényesüljön a polgári rendszerben és a szocialista rendszerben. E szerint a felfogás szerint a törvényesség nem más, mint a törvények primátusa. De milyen törvényeké, tehetjük fel a kérdést?

Annál a törvényességnél, amely a polgári rendszerben uralkodott, nyilvánvalóan a polgári rendszer uralkodó osztályának érdekeit és javát szolgáló törvényeknek „formai" előtérbe állítása volt napirenden. Ebből azt a burzsoá tudomány által tagadott törvényszerűséget vonhatjuk le, hogy osztálymentes törvényesség éppen úgy nincsen, mint osztályközömbös törvény sincsen. A probléma csak az, hogy tudomásul vagyunk-e hajlandók ezt venni, vagy pedig, a tényekkel ellentétben, az osztályközömbösség álláspontjára helyezkedünk. Nézetünk szerint itt tulajdonképpen és végső soron a jogtudomány jellegéről és feladatairól van szó, vagyis arról, hogy a jogtudomány kikülönítse-e magából és hagyja-e figyelmen kívül azt a társadalmi-politikai elemet, amely minden jogban benne van, s maradjon-e merőben a jogi formalizmus tudománya, vagy vegye figyelembe a társadalmi-politikai összetevőt is. Ebben az utóbbi esetben a törvényesség vagy burzsoá, vagy pedig szocialista.

III. A szocialista törvényesség. 1. A szocialista törvényesség fejlődési szakaszai. 2. A szocialista törvényességre vonatkozó határozatok. 3. Forradalmi törvényesség — szocialista törvényesség. 4. A szocialista törvényesség fogalma. 5. A burzsoá és a szocialista törvényesség közötti különbség. 6. A szocialista törvényesség elméletének újabb elemei.

1. A szocialista törvényesség fejlődési szakaszai. Lenin a Kolcsakon aratott győzelem alkalmából a munkásokhoz és parasztokhoz írt levelében — ezt tartják a szocialista törvényesség egyik alapvető irodalmi kiindulópontjának — arról írt, hogy meg kell tartani, okvetlenül be kell tartani a szovjet állam törvényeit és törvényes rendelkezeseit. Azt mondhatjuk, hogy Leninnek ebben a polgárháború idején kelt megállapításában két elemen volt a hangsúly. Egyrészről indirekte szembeállította az új szovjet törvényeket a múltnak még ható, noha betiltott jogával; ezt az elemet különösen fontosnak tartotta éppen a szocialista állam adott időszakában. A törvények megtartását itt nyilván széles értelemben kell venni: a törvényekkel együtt a párt megfelelő határozatainak megtartására is ugyanolyan hangsúly helyeződött, mint a törvényekére. Ebből következik a tétel második értelme, amit úgy jelölhetünk, hogy a forradalmi fegyelem megtartása. A törvények megtartása és megtartatása az állami szervek által és megtartása az állampolgárok által ilyenképpen nem a képviseleti és végrehajtó hatalom vitájának a kérdése vagy folyománya, mint ez a burzsoá forradalomkor volt, hanem az állampolgári fegyelemé. Joggal mondhatjuk, hogy ez az elem, tudniillik a szigorú állami-társadalmi fegyelem, a burzsoá törvényesség fogalomanyagában nem szerepelt.

A szocialista törvényesség így vonult be a szocialista politikai ideológiába; nem is szocialista törvényességnek nevezték az első időkben, hanem forradalmi törvényességnek. Fogalmába beletartozott egyebek között a törvényeknek a legszigorúbb érvényesítése és a bíróságoknak határozott fellépésre biztatása a törvénysértésekkel szemben. A törvények azonban — polgárháborús időszakról lévén szó — nem egy esetben csak keret-jogszabályok vagy egyenesen puszta irányelvek voltak; így például a büntetőjogi analógiát is irányelvek vezették be először a Szovjetunióban.

A polgárháború befejezése után természetesen a forradalmi törvényesség is új elemekkel gazdagodott. Ezek egyikét *Lenin* A „kettős alárendeltségről és a törvényességről" írt, 1922-ben kelt, de csak 1925-ben nyilvánosságra hozott levelében fejtette ki. Ez alkalommal Lenin a törvényességet mindenekelőtt mint a a kulturáltság kérdését fogta fel; a kulturált államvitelt tette meg elsődleges követelménynek. A kulturált államvitelből folyt azonban a szocialista törvényességnek egy másik, a fegyelem mellett alapvető alapelve: az egyenlőség, azaz az egész országban egyenlő törvényesség, vagyis másképpen — mint Lenin kifejezte — a törvényességnek az a vonása, hogy az nem lehet kazáni vagy kalugai. Lenin az ügyészség szervezetét látta különösen hivatottnak arra, hogy a különböző, helyi jellegű bíróságok egységes eljárását biztosítsa.

Az egyenlőségnek ilyen alapelvvé tétele persze nem érinti a jog és az egyenlőség érdemi, alapvető kérdését, azt a kérdést, amelyet Marx A góthai program bírálatában érintett. Itt csak egyfajta közjogi egyenlőségről van szó, azaz a bíróságok előtti egyenlőségről, a hatóságok előtti egyenlőségről és a jogszabályoknak általában egyenlő módon való alkalmazásáról minden állampolgárra. Azt mondhatjuk, hogy itt mintegy a közjogi egyenlőség az az új elv, amely a törvényesség részei közé beiktatódik.

De már ezzel az új elemmel, tudniillik a törvényességnek az egyenlőséggel való gazdagításával, a törvényesség átlép a maga első szakaszából, vagyis abból a szakaszból, amikor elsősorban fegyelmet jelentett és csakis azt jelentette, a törvényesség egy új fázisába jut, abba, amelyben a szocialista törvényesség új fajta törvényességi alapelvvé válik. Mint alapelv, a szocialista törvényesség ugyanis — mint majd látjuk — az egész szocialista jognak uralkodó elve, amely formailag és tartalmilag egyaránt áthatja, alapvetően meghatározza az állami szervek munkáját, a szocialista társadalmi életet, az állampolgárok magatartását. Itt fokozatos átmenetről van szó, amely megfelelt a szovjet állam, a szovjet hatalom fejlődésének. Azt lehet tehát mondani, hogy a társadalmi fejlődéssel a szocialista törvényességnek mindig olyan új elemei bontakoznak ki, amelyek — mondjuk így — egyre nagyobb mértékben teszik azt szocialista törvényességgé.

2. A szocialista törvényességre vonatkozó határozatok.

A szocialista törvényességet egyelőre elsősorban a szovjet szocialista állam és jog fejlődésén lehet tanulmányozni; a népi demokráciákban a törvényesség kibontakozásának még nincsen évtizedekre terjedő fejlődése (lásd később).

A Szovjetunióban számos esetben hoztak állami és pártszervek, a fejlődés különböző szakaszaiban, határozatot a törvényesség megtartásáról. Ezekben a határozatokban (a legutolsó 1932-ben kelt) mindvégig a forradalmi törvényességről volt szó. Nézzünk végig ezeken a határozatokon. E határozatok az Orosz Szocialista Köztársaságra vonatkoznak, de áttételesen érvényesek az egész Szovjetunióra.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat mindjárt egy évvel követően, 1918. november 8-án a Munkások és Parasztok Küldötteinek VI. Össz-szövetségi rendkívüli kongresszusa határozatot hozott „a törvények pontos betartásáról". Ennek a határozatnak ugyanaz a szelleme, mint Lenin álláspontjának, amelyet a Kolcsak felett aratott győzelem alkalmából a szovjet munkásokhoz és parasztokhoz írt levelében kifejtett. A határozat első érdekessége, hogy közli: a munkásosztály az egyévi forradalmi küzdelem során kidolgozta az Orosz Föderatív Szovjet Köztársaság törvényeinek az alapjait, amelyeknek pontos betartása elengedhetetlen a munkások és parasztok hatalmának további megerősödéséhez Oroszországban. A határozat második eleme felhívást tartalmaz minden szovjet polgárhoz, továbbá minden szovjet hatósághoz és hivatalhoz az Orosz Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság törvényeinek és a központi hatalom által kiadott rendeleteknek, szabályzatoknak és határozatoknak legszigorúbb megtartására (vagyis ebben a határozatban kétségtelenül a fegyelem eleme játszott elsőrendű szerepet). Végül a határozat szigorú jelentéstételi kötelezettséget ír elő a felsőbb szervek viszonylatában olyan esetekre, amikor a törvények, határozatok stb. gyakorlatban való konkrét áthágására van a jogalkalmazás során szükség.

A következő határozat a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja XIV. konferenciáján elfogadott határozat (1925. április 27—29-én) a forradalmi törvényességről. Ebben a határozatban arról van szó, hogy az idő esedékes feladata az állami szervek és az egész proletár állam megszilárdítása, a párt által folytatott politika folytán most különösen a parasztság bizalmának megnyerése, ami a forradalmi törvényesség maximális megszilárdítását igényli. A határozat ezért ezt a szovjethatalom előtt álló egyik alapvető feladatnak jelöli meg, s utasítja a központi szerveket Lenin 1922-ben kelt, már említett levele értelmében minden szükséges szervezeti intézkedés megtételére a forradalmi törvényesség megerősítése érdekében. Világos, hogy ez a határozat arra vonatkozik, hogy a forradalmi törvényességnek meg kell teremteni a szovjet igazságszolgáltatás szervezeti feltételeit, így a szovjet bíróság és ügyészség olyan szervezetét, amely megfelel a lenini útmutatásoknak.

A következő határozat 1925. május 20-án kelt, a Szovjetek Szövetségének 3. kongresszusán. Ez a határozat érdekes módon, a törvényesség életbe való helyes átvitelének és a

szovjet forradalmi törvényesség alapjainak két feltételét állapította meg. Az első feltétel a harc a forradalmi törvényesség megsértőivel szemben. s a második, a munkások és a parasztok, a lakosság széles köreivel való megismertetése nemcsak a törvényeknek, hanem jogaiknak is, panaszjoguknak a hatóságok törvénytelen aktusaival szemben. A határozat kifejezetten utasította a Központi Végrehajtó Bizottságot az államigazgatási bírságok kiszabásánál azok terjedelmének és eseteinek törvényes feltételekhez kötésére, erre vonatkozó törvény kiadását tanácsolta, továbbá a bírósági vagyonelkobzás korlátozását, és az adó és bírságok nemfizetéséért a vagyon eladásának korlátok közé szorítását. Ebből a határozatból világosan kitűnik, hogy itt azokkal a túlkapásokkal való küzdelem konkrét lépéseiről volt szó, amelyek a szovjet élet menetében felmerültek, és amelyeknél a forradalmi törvényesség szilárd végrehajtásáról szóló határozat egyenesen az állampolgárokat védi meg a hatóságok esetleges önkényétől. Ez jelentős lépés volt a forradalmi-szocialista törvényesség kibontakozásának útján, amely törvényességnek az állampolgárok érdekeiben való alkalmazására vonatkozó elvet mondotta ki.

Végül a Központi Végrehajtó Bizottságnak és a Népbiztosok Tanácsának 1932. június hó 25-én kelt határozata a forradalmi törvényességről megemlékezik az ügyészség fennállásának tízéves jubileumáról s a forradalmi törvényesség terén elért sikerekről; a törvényesség — szól a határozat — egyike a legfontosabb eszközöknek a proletárdiktatúra megerősítésében; emellett a határozat ismét kitér a felmerült törvényellenes és felpanaszolt helyzetekre. Így első helyen a hivatali túlkapásokra vonatkozó bejelentések sürgős kivizsgálását említi. A bírságok kiszabásának mértékét illetően is vizsgálatot rendelt a határozat. Ezután a kolhozok megerősítése érdekében és a kulákság elleni küzdelemről szól, és részletesen jelzi a szovjet fejlődésnek ezzel a szakaszával összefüggő feladatokat a forradalmi törvényesség terén. Végül megerősíti a bírákat pozícióikban. A határozat alapvető mondanivalója, amellyel hozzájárult a szocialista törvényességre vonatkozó elméleti tételek gazdagításához, annak hangsúlyozása, hogy a forradalmi törvényesség egyike a legfontosabb eszközöknek a proletárdiktatúra megerősítésében. Itt a szocialista törvényesség egy újnak tűnő, de kezdettől fogva megvolt alapvető sajátságáról van szó: szerepéről a proletárdiktatúrában. Erről mégis külön szólunk.

Végül az okmányok sorában külön is említjük a Szovjetunió 1936. évi alkotmányát, amelynek 113. szakasza megfogalmazza a Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetsége ügyészének (legfelsőbb ügyész) feladatát; ez a feladat a legfőbb felügyelet afölött, hogy a törvényeket az összes népbiztosságok és az alájuk rendelt intézmények, valamint az egyes hivatali személyek, nemkülönben a Szövetség polgárai pontosan betartsák. Ugyancsak az alkotmányban (130. szakasz) a polgárok alapvető kötelességei között szerepel, hogy a Szövetség minden polgára köteles megtartani az alkotmányt és teljesíteni a törvényeket.

3. Forradalmi törvényesség — szocialista törvényesség.

Végigkövetve a törvényesség történetét azoknak az okmányoknak menetén, amelyek a forradalmi törvényességet illetően megjelentek, mindenekelőtt egy kérdés tűnik szembe. Ez pedig abban áll, hogy a határozatok — kivéve az alkotmányt — a forradalmi törvényességről szólnak, míg az irodalom — különösen az újabb irodalom — a szocialista törvényességről szól. Azonos-e kettő vagy különböző? Az irodalomban van olyan álláspont, amely szerint a kétféle megjelölés a törvényesség két, egymásra következő, de megkülönböztethető szakaszát jelenti; ezt a nézetet azonban nem osztjuk.

A forradalmi törvényesség és a szocialista törvényesség — ugyanazt jelenti, azaz a legrövidebben szólva: formailag a szovjet törvények megtartását és megtartatását. A különbség csak abban áll, hogy a fejlődés első szakaszában még problematikus volt egyáltalán egy önálló szocialista jog létezése; voltak nézetek, amelyek közvetlenül a jog elhalási folyamatának megindultára következtettek a forradalmat követően s a megmaradt jogot csak a múlt maradványának tekintették. Csak később, a harmincas években és éppen az alkotmánnyal kapcsolatban vált egyértelművé és világossá, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmeneti szakasznak önálló jogtípusa van, s ez a szocialista jog; ennek érvényesítése és érvényesülése a szocialista törvényesség megvalósítása útján történik. Ettől kezdve az irodalom és az államélet egyaránt a szocialista törvényességről szól, még visszamenően, a fejlődés korábbi szakaszát illetően is.

Nem lehet tagadni, hogy a szocialista törvényességnek (hívjuk most már mi is így) voltak fejlődése során szakaszai, amelyekben eltérő volt a központi feladat. Láttuk, hogy az egész folyamat a forradalmi fegyelemmel kezdődött (Lenin azt írta a munkásokhoz és parasztokhoz a Kolcsakon aratott győzelem alkalmából írt levelében, hogy „A legkisebb törvénytelenség, a szovjet rend legkisebb megszegése már olyan *rést* jelent, amelyet a dolgozók ellenségei azonnal kihasználnak..."). A második, ugyan önálló, de ugyanúgy, mint a fegyelem, mindvégig megmaradó elv az egyenlő törvényesség elve volt (Lenin „A ‚kettős' alárendeltségről és a törvényességről" írt, említett levelében így írt erről: „...egész életünknek s egész kulturálatlanságunknak fő baja az, hogy engedményeket teszünk az ős-orosz

nézeteknek és a félvadak szokásainak, akik fenn akarják tartani a kalugai törvényességet, szemben a kazánival".) A felsorolt határozatokból azután kitűnt, hogy a törvényességnek ugyancsak aktuális, de végül is állandóan fennmaradó eleme a szovjet polgároknak a hivatali szervekkel szembeni megvédése.

Ilyen módon már összegyűjtöttünk bizonyos elemeket, amelyek arra mutatnak, hogy a szocialista törvényesség távolról sem pusztán formai követelmény, hanem vannak annak tartalmi elemei, fogalmi meghatározói is. Melyek ezek?.

4. A szocialista törvényesség fogalma.

M. Sz. Sztrogovics, a kérdés legjobb szakértője, tulajdonképpen két oldalról közelíti meg a törvényességet.

A szocialista törvényességet Sztrogovics egy részről mint az egész szocialista államszervezet és politikai rendszer, egyszóval a proletárdiktatúra alapvető módszerének tekinti; eszköznek a proletárdiktatúra megvalósításához és a proletárdiktatúra célkitűzéseinek a megvalósításához. Ez a szocialista törvényességnek — hogy úgy mondjuk — funkcionális szemlélete, amelyben a szocialista törvényesség a hatalom megszervezésének és megtartásának egyik módszere. A szocialista törvényesség ebben az értelemben azt jelenti, hogy segítségével lehet valóra váltani és fenntartani a proletárdiktatúrát, a dolgozók hatalmát, a munkásosztály vezető szerepét.

De mindjárt kitűnik, hogy itt a szocialista törvényesség csak eszköz egy más intézmény, ti. a proletárdiktatúra szolgálatában; nem önmagában vett valami, hanem másnak, a proletárdiktatúrának a segítőeszköze. Ez tény, de ez így még csak az egyik megközelítési módja a törvényességnek, amelyet a továbbiakban meg kell közelíteni „in se", önmagában véve is.

Hadd jegyezzük itt meg, hogy a szocialista törvényességnek a proletárdiktatúrával való ilyen kapcsolatba hozatala a törvényességnek azt az elemét emeli ki, amelyre már Lenin utalt: tudniillik szerepét a fegyelem biztosításában, megtartásában. Minthogy a forradalmi, szocialista fegyelem az egész szocialista és kommunista építés egyik alapvető feltétele, így a fegyelemnek a szocialista törvényességgel való biztosítása is alapvető feltétele a szocialista és a kommunista építésnek. Ennélfogva a szocialista törvényesség az egész szocialista társadalomnak építőköve.

A másik megközelítése a törvényességnek, amelyet Sztrogovics ad, a szocialista törvényességnek olyan magyarázata, hogy az alapvető elve az állami és társadalmi szervek, hivatalok és állampolgárok magatartásának, azaz viselkedésének. Ezt az alapelvet más helyütt Sztrogovics úgy fejezi ki, hogy a szocialista törvényesség nem más ,mint a törvények megtartása és megtartatása mindenki által. A szocialista törvényesség ilyenképpen a szocialista társadalmi élet egyik alapelve, sőt mondhatjuk: a legfőbb alapelve, amely ezek szerint alkotórésze a szocialista demokráciának is.

A szocialista jog egyik sajátsága, hogy racionálisan megépített társadalmi jelenség, amelynek építőkövei pontosan meghatározottak. Ilyen építőkövek a szocialista jog alapelvei is, amelyek részben a proletárdiktatúra általános elvei, másrészről a szocialista államnak különös elvei, végül a szocialista jognak sajátos alapelvei. Az alapelvek tömören összefoglalják a proletárdiktatúra, a szocialista állam és a szocialista jog legfőbb jellegzetességeit; a jogot illetően azokat az alapvető tételeket, amelyek egyaránt áthatják a jogalkotást, a jogalkalmazást és az állampolgári jogkövetést. Hogy mondanivalónkat példákkal illusztráljuk: a munkásosztály vezető szerepe alapelve a proletárdiktatúra egészének, a szocialista jognak is; a demokratikus centralizmus alapelve a szocialista államnak, de a jognak is, és a szocialista törvényesség alapelve a szocialista jognak.

Nézetünk szerint itt kell valójában keresni a szocialista törvényesség lényegét. Az a körülmény, hogy a szocialista törvényesség a proletárdiktatúra egyik fő segítője, az még nem alapvető fogalmi eleme a szocialista törvényességnek, noha annak távolról sem elhanyagolható sajátsága; a proletárdiktatúrának magának sok segítő eleme van és kell is, hogy legyen, s ezek egyike a szocialista törvényesség, de a proletárdiktatúrának a szolgálata egyedül nem definíciós értékű a szocialista törvényességre nézve.

Minthogy ketségtelenül minden törvényesség egy-egy meghatározott társadalmi rendszer törvényessége, amely meghatározott osztálytartalmú és osztályérdekeket védő törvények megtartását és megtartatását jelenti, a kérdés most az, hogy vajon feltétlen alapelve-e egy társadalmi rendszernek az adott osztályjellegű törvényesség vagy sem?

5. A burzsoá és a szocialista törvényesség közötti különbség.

Láttuk a burzsoá törvényesség keletkezésénél annak kezdeti társadalmi szerepét: a feudális önkény elleni védelmet és a jogforrási rendszerben a képviseleti szervek által alkotott törvények elsődlegességének az elvét. A szocialista törvényességnek nem ez volt létrejötte pillanatától kezdve a funkciója; ez a funkció abban állott, hogy az új, szocialista törvényeknek feltétlen érvényt szerezzen, s ezzel az új társadalmi rendszert, a proletárdiktatúra rendszerét erősítse és védje. Noha így, bár mind a két törvényesség formailag a törvények megtartását és megtartatásának elvét írja zászlajára, e formai ismérv mellett tartalmuk, társadalmi rendeltetésük alapvetően más volt.

Azok a határozatok, amelyekre a korábbiakban utaltunk, jelzik, hogy a szocialista tör-

vényesség mint alapelv, noha állandóan gazdagodó tartalommal és részleteiben a hangsúlyt esetleg más és más elemre helyezve, végigkísérte a szocialista társadalom egész eddigi, a Szovjetunióban immár majdnem hatvanéves történetét. Kérdés, vajon végigkísérte-e a burzsoá törvényesség a burzsoá társadalom egész történetét? A választ előre megmondhatjuk: ez nem így volt.

Először és formailag nézve a dolgot: a törvényesség eszméjének megjelenése a burzsoá társadalomban a törvény elsődlegességének a megjelenését is jelentette, miközben a törvény határozott, új fogalmat kapott. A szocialista társadalomban is a törvény áll a jogszabályi hierarchia élén, azonban a szocialista törvényességnek még formailag is csak egyik célja a törvény elsődlegességének érvényre juttatása, egyébként az a szocialista társadalom egész politikai-hatalmi szervezetének egyik következménye. A burzsoá törvényességnél továbbá a törvény elsődlegességére vonatkozó alapelv uralma nem tartott sokáig; jellemezte a liberalizmus időszakát, de eléggé gyorsan felzárkózott mellé a kisegítő jogforrásból második jogforrássá lett szokásjog; emellett rövidesen megjelent a rendeletek (kormány- és miniszteri rendeletek) sora, amelyek megingatták a törvény elsődlegességének az elvét, minthogy e rendeletek derogálhatták is a törvényt. A szocialista jogrendszerben mind ez ideig érvényesül a törvények elsődlegessége; a szokásjog nem emelkedett fel a fő jogforrások rangjára és a rendeleti jogalkotás csak másodrendű jogalkotás maradt, amelynél a rendeleteknek mindig törvényi alapon kellett és kell nyugodniuk.

A burzsoá törvényességnek végül lényege abban állt, hogy a burzsoá demokrácia alapelveit, az állampolgári szabadságjogokat védte. A burzsoá állam történetében viszont amellett, hogy ezeket az alapjogokat a burzsoá törvényesség formai érvényességének idején is meg-megsértették — voltak egész időszakok, amelyekben a törvényesség és az állampolgári jogok elvét a lomtárba dobták és a szabadságjogok létét megtagadták, ahelyett, hogy érvényesülésüket biztosították volna. Ezért azt mondhatjuk, hogy a törvényesség — a burzsoá törvényesség — a burzsoá társadalomnak nem permanens alapelve.

Ezzel szemben a szocialista társadalomban azok a szabadságjogok, amelyeket a szocialista alkotmányok biztosítanak, elvileg mindvégig érvényesülő jogai a szocialista állampolgároknak. A személyi kultusz időszakában a a jogalkalmazás területén ezeknek a jogoknak érvényesítése a társadalmi-politikai élet egy szektorában megingott, ami kihatott a jogalkotásra és a jogkövetésre is. A Szovjetunió Kommunista Pártja azonban, a többi kommunista párttal együtt, ezt a félrecsúszást feltárta és a hibákat határozottan kijavították. Az e fölött az időszak fölött gyakorolt társadalmi kritika alapján azt lehet mondani, hogy a szocialista törvényesség a szocialista társadalom állandóan igényelt és követett alapelve, amely nélkül nincsen tartósan és eredményesen szocialista és kommunista építés, vagyis a szocialista társadalom nem tudja megvalósítani alapvető célját. Ezt az alapvető célt a szocialista társadalom a proletárdiktatúra útján valósítja meg; a szocialista törvényességgel itt visszaértünk a proletárdiktatúrához.

6. A szocialista törvényesség elméletének újabb elemei.

A szocialista törvényesség mint a jogalkotás, jogalkalmazás és jogkövetés igénye, a kifejtettek szerint végigkíséri a szocialista fejlődést annak egész útján. Ennek menetében azonban magának a szocialista törvényességnek a tartalma is változásokon ment vagy megy át, fejlődik, gazdagodik. Ennek a fejlődésnek a lényege abban áll, hogy több olyan eszmét és értéket is bevisznek a törvényesség fogalmába, amely pedig külön is megállana. Feltehető, hogy egy bizonyos idő után a szocialista törvényesség e gyűjtőfogalom-jellege felbomlik és a ma beletorkolló eszmék és értékek különválnak.

Olyan eszmékről és értékekről van itt szó, amelyek mind összefüggésben vannak a szocialista törvényességgel, annak érvényesüléséhez tartoznak, sőt ez érvényesülés feltételei. Tulajdonképpen elkülönített tárgyalásuk is lehetséges lenne, de viszont a szocialista törvényesség gazdag tartalmát külön kivetítésük szegényítené; ezek elvileg hozzátartoznak a szocialista törvényesség legszélesebb értelmében vett fogalmához. Ez a legszélesebb értelemben vett fogalom már meghaladja a jogi fogalom kereteit, és társadalmi fogalommá lesz. Az állampolgár a szocialista törvényesség fogalmát nem szűken jogilag érti, hanem szélesen, társadalmilag. Ilyen felfogás mellett elvileg más elemek is belefoglalhatók a szocialista törvényesség fogalmába.

A társadalmi, tehát széles értelemben vett szocialista törényesség e gazdag tartalmából nézzünk meg közelebbről két elemet. Az egyik a szocialista humanizmus elve, amely a jogrendszer több ágában is szerepet játszik, elsősorban a büntetőjogban. Vajon elmondható lenne-e, hogy a szocialista törvényesség független a szocialista humanizmustól, azaz a törvények megtartásánál és különösen megtartatásánál nem kell okvetlenül érvényre juttatni a szocialista humanizmus elvét? A szocialista humanizmus önálló elv tehát, de egyben beletorkollik a szocialista törvényességbe, annak is alkotórésze. Még azt is hozzátehetjük ehhez a fejtegetéshez, hogy ha a szocialista humanizmus elvét kiemeljük a szocialista törvényesség társadalmi-általános fogalmából, ezzel csak szegényítjük a szocialista törvényesség tartalmát és formaibbá tesszük, és lassan-

ként szorosan csak rideg törvényességgé fokozzuk le, miközben a szocialista humanizmus fogalmát is szűrkítjük. Ez nem lenne szerencsés eljárás. Valószínűbb, hogy a szocialista törvényességnek elemeire való egyfajta felbontása mellett meg kell tartani annak eszmei egységét is. A különválasztást és az egységes szemléletet egybe kell tehát kapcsolni.

A másik, még eklatánsabb példa az igazságosság elve, mondhatjuk: a szocialista igazságosság elve. Itt a szocialista jog egy társadalmi értékét, az igazságosság értékét juttatja érvényre, a szocialista igazságosságét, amely értékítéletet foglal magában az igazságosság minőségét illetően. Ismét feltesszük a kérdést: elképzelhető-e vajon a szocialista törvényesség a szocialista igazságosság nélkül? Lehetne-e nem-igazságos törvényeket hozni, a jogot nem a szocialista igazságosság princípiumának figyelembevételével alkalmazni, az állampolgárok nem kívánják-e okvetlenül meg, hogy a szocialista törvény és a szocialista ítélkezés igazságos legyen, igazságot teremtsen? Világos, hogy a szocialista igazságosság egyenesen alkotórésze a szocialista törvényességnek. De viszont az is kétségtelen, hogy a szocialista igazságosság mint érték, külön is tárgyalható, megközelíthető és megfogalmazható. Mi legyen már most a megoldás, egység vagy kettősség? Számunkra világos, hogy egy szinten egybefoglalható a szocialista törvényesség és a szocialista igazságosság. Nevezzük ezt a szintet a szocialista törvényesség társadalmi fogalmának és tartalmának; ezen belül egyes elvek és értékek mint a társadalmilag felfogott szocialista törvényesség alkotórészei, külön is elemezhetők.

IV. A törvényességről a népi demokráciában. Voltak olyan nézetek, amelyek egy sajátos törvényesség-fajtát tételeztek fel a népi demokráciában. Ez a tétel mint ténylegesség megáll, de mint elvi tétel, nem helytálló. Lehet ugyanis, hogy a törvényesség sajátos körülmények között és sajátos vonásokkal jelentkezett a népi demokráciában — tényleg tehát másképp, mint a Szovjetunióban, de elvileg nem lehet egy külön népi demokratikus törvényességet feltételezni, mert ez egyben egy olyan népi demokráciának a feltételezését is jelentené, amely a kapitalizmus és a szocializmus között álló társadalmi formációt és államtípust tételez fel. Márpedig a kapitalizmus és a szocializmus között nincsen átmeneti forma; átmeneti forma csak a kapitalizmus és a kommunizmus között van, s ez éppen a szocialista társadalom és annak joga, illetőleg adott esetben jogának alapelve, a szocialista törvényesség.

Ennek az elvi értékű megjegyzésnek ellenére is kétségtelen, hogy megvolt a története a törvényességnek a népi demokráciákban is. E történet első szakasza az a szakasz volt, amelyben a hatalom kérdése még nem dőlt el, amelyben még folyt a harc és nyitva állt, ki kit győz le. Ebben a kezdeti, legelső szakaszban a konzervatív erők a régi jog érvényesüléséért küzdöttek, míg a haladó erők mindent elkövettek, hogy a régi és az új jog érvényesülése, sőt érvényesülésének módja között is különbség tétessék. Így például nálunk kimondották, hogy a régi büntető eljárás szabályait nem kell olyan szigorúan venni a népi demokrácia első éveiben; vagyonjogi perekben rendkívüli perorvoslatot vezettek be arra az esetre, ha az új jogszabályokat nem alkalmazták vagy a népi demokratikus rend ellenében értelmezték. Elmondható tehát, hogy a törvényességet illetően is csata zajlott, amelynek az volt a jellegzetessége, hogy az egyik oldal a régi törvényességet, azaz a régi jogot, a másik oldal az új törvényességet, azaz az új jogot védte.

A fordulat éve, amelyben eldőlt a „ki kit győz le" kérdése, egyértelművé tette a törvényesség jellegét is. Bizonyos azonban, hogy a harc a törvényességet illetően ezzel még nem fejeződött be. Ha a Szovjetunióban mindjárt kezdetben kimondották a régi jog érvénytelenségét és a régi bíróságok ítéleteire való hivatkozás tilalmát, a népi demokratikus államokban a már más címszó alatt tárgyalt fokozatos átmenet folytán új jog váltott le régi jogot, s az új törvényesség, a szocialista törvényesség, csak abban a mértékben bontakozott ki, amilyen mértékben az új törvényalkotás zajlott. Elmondható tehát, hogy a népi demokráciában egyértelműen a jogalkotástól függött az új törvényesség realizálódása, de még jó ideig tartott, amíg a bírák ellenállását az új joggal szemben meg lehetett törni. Ez csak a bírói elmozdíthatatlanságról szóló törvény hatályon kívül helyezésével következett végül is be.

A népi demokráciában mindezek szerint a törvényesség megvalósulásának — hogy úgy mondjuk — legális oldala nagyobb mértékben került előtérbe. Kevésbé volt szükség a törvényesség fegyelmező szerepére, az egyes országok egészére nézve azonos jog alkalmazásának a bevezetésére; amiről szó volt, az az új, szocialista jellegű törvények okvetlen és maradéktalan érvényesítésének a biztosítása és szilárd jogalkalmazási gyakorlat teremtése volt. Ez együtt járt a szocialista törvényességnek azzal a fogalomban benne levő, de a népi demokráciában különösen előtérbe kerülő vonásával, hogy meg kellett teremteni a jogbiztonságot. Más szóval, a szocialista törvényesség a népi demokráciában inkább azt az igényt jelentette, hogy jogellenes cselekedet ne maradjon jogkövetkezmény nélkül, másrészről pedig azt, hogy a különböző fokú bíróságok ítélkezése lényegileg azonos legyen. Ebben az utóbbi tekintetben kiemelkedő szerepe volt a Legfelső Bíróság irányító tevékenységének.

A népi demokráciában is előbb-utóbb megszervezték a legfőbb ügyészséget és az új tí-

pusú, szocialista jellegű ügyészséget. Ez azt a következményt vonta maga után, hogy a törvényesség feletti felügyelet köre kiszélesedett; mindenekelőtt kiterjedt a hatóságok, a gazdálkodó szervek tevékenysége feletti felügyeletre is. Emellett a legfőbb ügyészség mintegy panaszirodájává vált az állampolgároknak, ha úgy érezték, hogy jogsérelem érte őket.

A Magyar Népköztársaságban az 1972. évi alkotmánymódosítás érintette, mégpedig elvileg jelentős mértékben, a törvényesség kérdését is. Az 1949. évi első népköztársasági alkotmány 42. §-ának (1) bekezdése értelmében a törvényesség megtartása felett a Magyar Népköztársaság legfőbb ügyésze őrködik. Az alkotmány 71. §-ának (2) bekezdése szerint az alkotmány, valamint az alkotmányos jogszabályok az államhatalom valamennyi szervére és az állam minden polgárára egyaránt kötelezők. Az alkotmányos jogszabályokon az alkotmány a neki megfelelő hatáskörben és az általa meghatározott módon eljáró szervek által alkotott minden jogszabályt ért, tehát gyakorlatilag az egész, a jogszabályi hierarchiának megfelelő és az alkotmányban adott felhatalmazás alapján kibocsátott jogot érti.

Az 1972-ben kelt új alkotmány megtartotta a 71. § (2) bekezdését, de kiegészítette azt egy (3) bekezdéssel; ez a (3) bekezdés, amely most a 77. §-ban található, kimondja, hogy az állam minden szervének és minden állampolgárának kötelessége, hogy az alkotmányt, az alkotmányos jogszabályokat megtartsa és feladatkörében megtartassa. Itt tehát egyrészt mint általános közjogi kötelesség, másrészt mint állampolgári kötelesség jelentkezik a jogszabályok egész rendszerének a betartása.

Ami mármost a szocialista törvényesség feletti őrködést illeti, az új, a módosított alkotmány megszüntette azt a helyzetet, amelyben ez az őrködés kizárólag az ügyészség, illetőleg a legfőbb ügyész monopóliuma volt. Az 51. § (3) bekezdése szerint az ügyészség közreműködik annak biztosításában, hogy az állami, társadalmi és szövetkezeti szervek, valamint az állampolgárok a törvényeket megtartsák és megtartassák. Törvénysértés esetén fellép a törvényesség védelmében. A módosított alkotmány azon az állásponton van, hogy a saját hatáskörében minden állami szerv őrködik a törvényesség megtartása felett, ez tehát nem monopóliuma egyetlen szervnek, hanem komplex feladata az állami szerveknek. Így például a 35. § 1. pontja szerint, a Minisztertanács hatáskörébe tartozik a törvények s törvényerejű rendeletek végrehajtásának a biztosítása. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa őrködik az alkotmány végrehajtásán [30. § (2) bek.].

Összegezésképpen azt lehet mondani, hogy ha nem is minden népi demokráciában, de a Magyar Népköztársaságban a szocialista törvényesség alapjait kiszélesítették azáltal, hogy több szerv feladatává tették az őrködést a törvényesség végrehajtásán. Az államapparátuson belül nem egyetlen szerv feladata többé a törvényességi felügyelet, hanem a szervek soráé.

Ez persze csak szervezeti változás, amely nem érinti a szocialista törvényesség fogalmát és lényegét, amelynek rövidített, de formai lényege a jogszabályok megtartása és megtartatása, tartalmi oldala pedig az a szerep, amelyet a szocialista törvényesség mint a szocialista jog alapelve betölt. Emellett a szocialista törvényességnek még számos sajátos és nem-sajátos eleme van; nem-sajátosnak nevezzük azokat az elemeket, amelyek csak a szocialista törvényesség általános, társadalmi tartalmába tartoznak bele, de a szorosan jogi fogalmától különválaszthatók és külön is tárgyalhatók.

Irodalom: *Lenin*, V. I.: Levél a munkásokhoz és a parasztokhoz a Kolcsakon aratott győzelem alkalmából. Válogatott Művek 2. köt. Bp. 1949.; A „kettős" alárendeltségről és a törvényességről. uo.; *Sztrogovics*, M. Sz.: Osznovnüe voproszü szovjetszkoj szocialisztycseszkoj zakonnoszti. Moszkva, 1966.; *Kerimov*, D. A.—*Korolev*, A. I.—*Sargorodszkij*, M. D.: Obscsaja teorija goszudarsztva i prava. Leningrad, 1961.; *Alekszeev*, Sz. Sz.: Problemü teorii prava. Szverdlovszk, Tom. 1. 1972.; Marxisztko—leninszkaja obscsaja teorija goszudarsztva i prava. Red. Lukaseva, E. A. Tom 3.: Szocialisztycseszkoe pravo. Moszkva, 1973.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963.; Állam- és jogelmélet. Tankönyv. Szerk. Samu Mihály. Bp. 1970.

Szabó Imre

SZOKÁSJOG → *Jogforrás;* — *Jogalkotás*

SZOLGALOM → *Tulajdonjog*

SZOLGÁLTATÁS → *Szerződés*

SZÖVETKEZETI FAJTÁK: I. A szövetkezeti mozgalom fejlődése és sajátosságai 1945 előtt (1620.) — II. A szocialista szövetkezeti mozgalom megindulása, fejlődése és főbb szakaszai (1622.) — III. A szövetkezeti ágazatok kialakulása és speciális vonásai (1624.) — IV. Az egységes szövetkezeti politika a gazdaságirányítás szerves része (1625.) — V. Az egyes ágazaton belüli szövetkezeti formák jellemző sajátosságai (1626.)

I. A szövetkezeti mozgalom fejlődése és sajátosságai 1945 előtt.

A magyar szövetkezeti mozgalomnak a múlt század közepére visszanyúló hagyományai vannak. 1851-ben alakult meg Besztercén az első takarék- és hitelegylet, amely szövetkezeti

jellegzetességet magán viselve a később kialakuló hitelszövetkezetekhez hasonló módon működik. A jog azonban csak jóval később, 1875-ben vesz tudomást ezekről a szervezetekről, amikor a kereskedelmi törvény keretében a szövetkezetekről is szabályokat fogalmaz meg. Ezek a szabályok sok vonatkozásban a részvénytársaságok jegyeit viselik magukon.

A szabályozás azonban alapvető tartalmi eltéréseket is tükröz, mivel a szövetkezeteknek elsősorban kistermelők, kiskereskedők és kisiparosok voltak a létrehozói, akik nem a befektetett vagyon, hanem tagegyenlőség (ma is érvényes szövetkezeti elvek) alapján döntötték el a közösség ügyeit.

Ez a tartalmi különbség önmagában is indokolta volna az önálló szövetkezeti törvényhozást, de a hivatalos gazdaságpolitika az erre irányuló kísérleteket jó ideig meghiúsította. 1898-ban azonban elfogadásra kerül a gazdasági és ipari szövetkezetekről szóló XXIII. sz. törvény, amely a részvénytársaság és a szövetkezetek közötti különbségekből kiindulva szabályozza az eltéréseket.

A szövetkezet eredetileg a kapitalizmus felszívó hatása elleni védekezés egyik eszköze volt, amely törekvésében szocialista elveket szolgált. A kapitalizmusban létrejövő szövetkezetek azonban kapitalista intézmények, amelyeknek szükségszerűen igazodniuk kell azokhoz a gazdasági törvényszerűségekhez, amelyek a kapitalizmust jellemzik. A szövetkezetek létrehozása Magyarországon is és a többi szocialista országban is a későbbiek folytán állami érdekké is válik; ezt bizonyítja az állami pénzügyi támogatás. Ez azonban csak a törvényszerűen létrehozott szövetkezeteket illette. Törvényszerűen pedig az a szövetkezet jött létre, amely a hatóság engedélyével rendelkezett és tagja volt a Központi Hitelszövetkezetnek. A központhoz nem tartozó szövetkezetek állami támogatásban nem részesülhettek, fenntartásukat önerőből kellett biztosítaniuk.

Az első magyar szövetkezetnek az 1886-ban megalakult Pestmegyei Hitelszövetkezetet tekintjük. Ezt követően jöttek létre az ipari szövetkezetek és 1898-ban a „Hangya" fogyasztási szövetkezet. Az Általános Fogyasztási Szövetkezet 1904-ben alakul. Bár az említett törvény szerint gazdasági szövetkezet mezőgazdasággal, állattenyésztéssel, szőlőműveléssel, gyümölcstermesztéssel, erdészettel, halászattal stb. foglalkozhatott, alapjában egészen a felszabadulásig csak a most említett szövetkezeteket tekinthetjük viszonylag jelentős és nagy hatást kiváltó szövetkezeteknek.

Valamennyi szövetkezetnek tagjai lehettek munkások és dolgozó paraszti tömegek is, de szerepeltek a tagok között grófok, bárók, nagybirtokosok, nagyiparosok és bankárok is. A szövetkezet ennek folytán megszűnt a kistermelők érdekképviseleti szerveként funkcionálni, teljes mértékben idomult a kapitalista gazdasági környezethez.

A szövetkezetek szerepe a századforduló, de még inkább a század elején egyre jelentősebb lesz, és ez ismételten felveti a jogszabályok korszerűsítésének gondolatát. Napirendre kerül a szövetkezeti jog általános szabályai kimunkálásának szükségessége. A meginduló reform végül is csak a hivatkozott törvény módosításáig jut el (1920. évi XXX. törvény). A módosítást nemcsak az indokolja, hogy a szövetkezetek társadalmi szerepe növekszik, hanem az első világháború után bekövetkező konjunkturális viszonyok is. Ezek az államot mindinkább az állami ellenőrzés kiterjesztésére, illetőleg a központkényszer egyértelmű megfogalmazására indítják. Ez arra vezetett, hogy nemcsak az állami támogatást igénylő szövetkezetek, hanem valamennyi szövetkezet csak központi kötelékben működhetett, a központ teljes ellenőrzése mellett. Az ellenőrzés pedig kiterjedt a pénzügyi könyvekbe való betekintésen, illetőleg a belégek ellenőrzésén túl arra is, hogy a központ a tagszövetkezetet feloszlathatta, és elrendelhette a felszámolását is, ha az tőkeszegénnyé vált, vagyis, ha elvesztette a befizetett üzletrészek tőkeösszegének felét. Az állam tehát a központokon keresztül avatkozott be a szövetkezet belügyeibe.

1923-ban kiadásra kerül a mezőgazdasági munkások, vagyis a földmunkások szövetkezetének támogatásáról szóló XI. sz. törvény. Ebben az időben ugyanis Magyarországon a földmunkások (kubikosok) 80%-a munkanélküli, és ez nyomasztólag hat a többi mezőgazdasági munkás helyzetére is. A kormány nemcsak szociális, hanem politikai szempontokat is mérlegelve földbérlő szövetkezetek létrehozásában látja a „probléma" megoldását. Mivel azonban a szövetkezők teljesen nincstelenek, ezért megfelelő anyagi eszközökkel való ellátásuk csak az államháztartásból származhat. A földbérlő szövetkezetekre természetesen vonatkoznak az 1920. évi XXX. sz. törvény megfelelő szakaszai és az is, hogy csak a központ kötelékébe tartozó szövetkezetek jöhetnek létre.

1924-ben a XVIII. sz. törvény hívta létre az Iparosok Országos Központi Szövetkezetét. A törvény biztosította a központkényszert és az állami ellenőrzést az ipari anyagbeszerző, termelő és értékesítő szövetkezetek vonatkozásában is.

A kapitalizmus talaján létrejövő szövetkezeti mozgalmaknak, noha beleintegrálódtak a burzsoá gazdaságba, nagy jelentőséget kell tulajdonítani. Jelentőségük abban van, hogy elindították a szövetkezés gondolatát és világmozgalommá szervezték; megtanították a kistermelőket arra, hogy az összefogás olyan erőt jelent, amelyet sok irányban kamatoztatni lehet; csökkentették a kapitalizmus befolyását a nincstelenekre; segítséget nyújtottak a

munkásosztálynak egy-egy akciójához; tanították a munkásosztály és parasztság tömegeit az önálló ügyintézésre, a fogyasztás és beszerzés megszervezésére; az önképzést a szövetkezés központjába állították, és ezzel mintegy politikailag is felkészültek arra a korszakra, amelyet célkitűzéseikkel szolgáltak.

A felszabadulás előtti szövetkezeti mozgalom történetében új korszakot nyitott a Tanácsköztársaság szövetkezeti rendszere, annak ellenére, hogy viszonylag rövid ideig állt fenn. Elsősorban a mezőgazdaságra volt jelentős hatással, mivel a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 4-én hozott XXXVIII. sz. rendelete kimondta, hogy „Magyarország földje a dolgozók társadalmáé". Ezzel megváltás nélkül elkobzás alá kerültek a közép- és nagybirtokok, s mint ilyenek állami tulajdonná váltak. A Tanácsköztársaság tehát szétzúzta a nagybirtokrendszert, de a földet nem osztotta szét a föld nélküli parasztság között, hanem az állami tulajdonba került földeken szövetkezeti gazdaságokat hozott létre. A szövetkezés kezdeményezése felülről indult, és nem találkozott a parasztság kívánalmaival. Ennek ellenére egyes helyeken (pl. Somogy megyében) a szövetkezetek jelentős eredményeket értek el.

A Tanácsköztársaság földbirtokpolitikája s ezen belül a szövetkezeti mozgalom koncepciója is elhibázottnak bizonyult. A nagybirtokrendszer szétzúzása ugyanis önmagában nem oldotta meg a földkérdést, a magyar parasztságnak azt a vágyát, hogy a földet tulajdonul megszerezhesse. A parasztság szét akarta osztani és saját tulajdonba akarta venni az elkobzott nagybirtokokat. A Tanácsköztársaság azonban még a Lenini Dekrétumon is túlment, mert a földet mint a gazdálkodás tárgyát sem osztotta szét az arra igényjogosult parasztság között. Mivel ezt nem tette, a parasztság nem vált a munkásosztály aktív szövetségesévé, és ez a Tanácsköztársaság bukásának egyik okozójává vált.

A Tanácsköztársaság földbirtokpolitikája és szövetkezeti koncepciója azonban ennek ellenére nem maradt hatástalan. Ez a hatás megnyilvánult a már jelzett jogszabályok megalkotásában, másrészt az ezt követően végrehajtott különböző látszatföldreformokban.

II. A szocialista szövetkezeti mozgalom megindulása, fejlődése és főbb szakaszai.

A felszabadulást követő szövetkezeti mozgalom fejlődését hat szakaszra lehet osztani: — 1945—1948-ig; — 1948—1953-ig; — 1953—1957-ig; — 1957—1961-ig; — 1961—1969-ig és az 1969 utáni időszakra.

A felszabadulást megelőzően alakult szövetkezetek működése folyamatos maradt 1945 után is, bár jellegükben már némi változás megfigyelhető. Mellettük megjelennek a szegényparasztok részvételével alakult szövetkezetek is, elsősorban vidéken. Ezek létrehozzák országos szervezetüket is 1946 januárjában: a Földművesszövetkezetek Országos Központját. A szövetkezeti mozgalom fejlődése a falvakban egyenletes és felfelé ívelő, míg a vidéki városokban és Budapesten belső ellentmondásokkal telített volt, főleg a szövetkezetek központi irányítását tekintve. Fennállott pl. ekkor még a Mezőgazdasági Szövetkezeti Központ, a Fogyasztási Szövetkezetek Országos Központja, a Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezeti Központ, a Földművesszövetkezetek Országos Központja, az Országos Központi Hitelszövetkezetek, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, a Futura, a Mezőgazdasági Termelők Egyesült Szövetkezete. S valamennyi központban és politikai pártban a viták központjában a szövetkezeti mozgalom jövője állott: maradjon-e meg a szövetkezeti mozgalom a régi vágányokon, vagy demokratikus tömegmozgalommá váljék? A következetes álláspontot a Magyar Kommunista Párt képviselte, amely arra törekedett, hogy a szövetkezetek a demokrácia alappillérévé váljanak. Ezt az álláspontot az 1948. június 29-én megtartott Országos Szövetkezeti Konferencia határozata is világosan tükrözte. A kommunisták álláspontját osztotta a szociáldemokrata, a kisgazda- és a parasztpárt balszárnya is.

A szövetkezetek központi irányítása tehát ebben az időben viszonylag sok szövetkezeti központ feladata volt; ezek valamilyen formában kapcsolódtak valamelyik politikai párthoz is. S mivel mind a központok, mind pedig a politikai pártok alapvető koncepciója eltérő volt, megoldatlan maradt a központi irányítás is.

A szövetkezeti mozgalom fejlődésében, ha nem is nagymértékű, de mégis előrehaladást jelentett az első magyar szövetkezeti törvény, az 1947. évi XI. törvény. Előrehaladást jelentett már önmagában az a tény is, hogy az új szabályozás a szövetkezeteket nem kereskedelmi társaságoknak, hanem társadalmi, mozgalmi központoknak tekinti. Olyan központoknak, amelyeknek mindenki nemre, fajra, nemzetiségre, felekezetre és politikai párthoz tartozására tekintet nélkül tagja lehet. Ezeket a szervezeteket az állam támogatja, a szövetkezeti eszme terjesztését közfeladatnak tekinti.

A szövetkezeti törvény megalkotása után egységes szövetkezeti központ is alakult, a Magyar Országos Szövetkezeti Központ. Ez a korábbi helyzethez képest ugyancsak haladást jelenthetett volna, ha az öröklött és a nem minden esetben haladó hagyományok közötti rendteremtés visszahúzó erőt nem gyakorol és nem vonja el a központot a szövetkezetek szervezésétől. A szövetkezetek tevékenységi köre meglehetősen szűkkörű, a magánkereskedők és tőkés cégek végzik mind a terményfelvásárlás, mind pedig a kereskedelmi ellátás túlnyomó részét. A mezőgazdasági szö-

vetkezeti mozgalom pedig csak csírájában, a földművesszövetkezeti mozgalom keretében kezd kibontakozni, főként a nagybirtokok felosztásakor felszabadult gépek és eszközök felhasználásával.

Az 1947. évi XI. sz. törvény tehát, amely lényegében még a „kettős hatalom" terméke, az egységesítést kívánja elősegíteni, ér is el bizonyos eredményeket, alapjában azonban a szocialista mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom megindulására hatás nélkül marad.

1848 a szövetkezeti mozgalom fejlődésében alapvető változást hoz. A Magyar Dolgozók Pártjának Központi Bizottsága összehívta a párt I. Szövetkezeti Konferenciáját, amely elemezte a szövetkezeti mozgalom helyzetét és meghatározta fő irányvonalát. Elemzésében megállapította, hogy: a szövetkezetek nem töltötték be a népgazdaságban jelentős szerepet; többségük nem a demokratikus elveknek megfelelően működött; számolniuk kell a tőkés fejlődés veszélyével. Ugyanakkor megfogalmazta azt is, hogy erőteljesen kell fejleszteni a szövetkezetek áruforgalmi tevékenységét és össze kell kapcsolni a mezőgazdasági termelés megszervezésével. Az államnak segíteni kell ezeket a szervezeteket, elsődlegesen a mezőgazdaság gépesítésével, a termelési szerződések rendszerének megvalósításával. A Magyar Országos Szövetkezeti Központot át kell szervezni, és választás útján kell létrehozni az Országos Választmányt. Megyei központokat kell létrehozni, és a Hangya szövetkezeteket egyesíteni kell a földművesszövetkezetekkel. Elő kell segíteni a kisiparosok szövetkezesítését is, el kell látni őket nyersanyaggal, és biztosítani kell beilleszkedésüket a tervgazdaság rendszerébe.

A konferencia tehát meghatározta a szövetkezeti mozgalom soron levő alapvető feladatait. A feladatmeghatározást annak végrehajtása követte, lényegében 1949 áprilisáig. A szövetkezetek közgyűléseket tartottak, és a szövetkezeti elveknek megfelelő működésük alapjait rakták le. A vezetőséget demokratikusan választották, új alapszabályokat fogalmaztak meg, és kizárták a tagok közül azokat, akik az új célkitűzéseket megkérdőjelezték.

A szövetkezeti mozgalom ezzel teljesen új, szocialista alapokra helyeződött. Egyre inkább átfogta a falusi kereskedelem minden ágát, jelentős szerepet kapott az iparban, és egyre nagyobb teret hódított a mezőgazdasági termelésben is.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti csoportok — ahogyan erre már utalás történt — a földművesszövetkezet keretében jöttek létre a Szövetkezti Konferenciát követően egyre fokozottabb ütemben. A csoportoknak az első években három fokozatát lehetett megkülönböztetni. Az I. típusú temelőszövetkezeti csoportok táblás művelés alapján gazdálkodtak, de a betakarítást még egyénileg végezték. A II. típusúak már nemcsak a földet művelik közösen, hanem a betakarítást is, a jövedelmet azonban a bevitt föld arányában osztják szét. A legfejlettebb a III. típus volt, ahol mind a termelés, mind a betakarítás közös volt, és a részesedés részben a munkához igazodott.

1951-ben a III. típusú termelőszövetkezeti csoport kiválik a földművesszövetkezet kereteiből, és önálló jogi személyiséget kap. 1953-ban létrejött a mezőgazdasági termelőszövetkezet és a III. típusú szövetkezet egyesüléséből a mai értelemben vett mezőgazdasági termelőszövetkezet. A mezőgazdasági termelés szövetkezeti szektora ha nem is nagy ütemben, de növekedett. 1950 decemberében a részesedés 6,6%. A szövetkezeti mozgalom fejlődésére azonban kedvezőtlenül hatott az akkor uralkodó szektáns politika. Ez megnyilvánult többek között a lenini elvek mellőzésében, az önkéntesség elvének félretételében, a begyűjtési rendszer erőltetésében és a szövetkezetek nem kellő mértékű állami támogatásában. Ennek ellenére 1953 júliusában már az ország szántóterületének 24,6%-án szövetkezeti termelés folyt.

Az 1953-as kormányprogram a szövetkezeti mozgalomban és szövetkezeti politikánkban nagyfokú ingadozásokat váltott ki. A termelőszövetkezetek 16%-a feloszlik, és többségükből a tagok jelentős része kilép. 1954 végére az ország szántóterületéből már csak 15,6%-án működnek szövetkezetek. Némi fejlődés ugyan ezt követően megindul, de 1956 szeptemberében is csak 20,8%-ot ér el a szövetkezetek részesedése.

Az ellenforradalom a szövetkezeteket sem hagyta érintetlenül. 1956 végére a szövetkezetek több mint a fele feloszlik, és az ország szántóterületének csak 8,5%-án folyik szövetkezeti termelés. Az a tény azonban, hogy az ellenforradalom sem tudta szétzúzni a szövetkezeti mozgalmat, azt mutatja, hogy az elkövetett hibák ellenére viszonylag rövid idő alatt a szövetkezés tartós gyökereket vert.

Hogy ez mennyire így van, azt bizonyítják az 1957-et követő változások. A Magyar Szocialista Munkáspárt által kidolgozott új agrárpolitika ugyanis megváltoztatja mind a mezőgazdasági termelési, mind pedig a mezőgazdasági szövetkezeti politikánkat. Eltörlik a begyűjtési rendszert, lehetővé válik a szövetkezeti géppark megteremtése, a szövetkezeti gépvásárlás, a termelési szerződéses rendszeren belül megindul a szerződési pozíciók egyenjogúsításának folyamata, a gyenge adottságú mezőgazdasági termelőszövetkezetek ellátása hitellel és szakemberrel. Az intenzív állami segítés az elmondottakon túl a termelési árak növelésében is megnyilvánul.

E politika hatására nemcsak a feloszlott termelőszövetkezetek alakultak újjá és nemcsak a kilépők léptek vissza, hanem teljesen

új szövetkezetek is létrejöttek. A létrejött szövetkezetek tagösszetétele is változást jelez, mert középparasztok, sőt nagygazdák is a szövetkezeti utat választják. 1959. március 31-én már az ország szántóterületének 36,1%-án gazdálkodnak mezőgazdasági szövetkezetek.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének egyik eszközeként lát napvilágot az 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelet, amely teljes mértékben betöltötte funkcióját. E jogszabály szellemében, elsődlegesen a meggyőzés eszközeit alkalmazva 1959 és 1961 tavasza között megtörténik a mezőgazdaság szocialista alapokra helyezése. 1961 tavaszára az ország szántóterületének 96%-a a szocialista szektorhoz (mezőgazdasági termelőszövetkezethez vagy állami gazdasághoz) tartozik. Ezzel a forradalmi ténnyel megteremtődtek a szocialista termelési viszonyok a mezőgazdaságban is.

III. A szövetkezeti ágazatok kialakulása és speciális sajátosságaik.

A mezőgazdasági szövetkezeteken kívül — már az eddigiekből is kitűnően — a magyar szövetkezeti mozgalomnak része volt az ipari és a fogyasztási, értékesítő szövetkezeti mozgalom is. Ebből következően előbb két, 1951 után három, jelenleg pedig öt nagyobb szövetkezeti ágazatot különböztetünk meg.

A szövetkezeti ágazatok fejlődése különbözőképpen alakult, annak ellenére, hogy az 1948-as szövetkezeti konferencia valamennyi szövetkezet fejlődésére pozitívan hatott. A kisipari szövetkezetek száma évről évre jelentősen növekszik. 1956-ig a taglétszám már meghaladja a 143 ezret. Növekszik termelési értékük is. A tagok jelentős része kisiparosokból, továbbá munkásokból és alkalmazottakból tevődik össze.

Az ipari szövetkezetek fejlődése sem volt azonban mentes az 50-es éveket jellemző gazdaságpolitika hibáitól. A nagymértékű iparosítás a szövetkezeteket a nagyüzemeknek történő bedolgozás irányába terelte, és ez a lakosság szolgáltatásokkal való ellátását háttérbe szorította. A kisipari szövetkezeti mozgalom fejlesztésére is ugyanolyan gyors ütemet tűzött ki a gazdaságpolitika, mint az egyéb szövetkezetekre, ezért a szervezés során a politika végrehajtása egynémely torzulást szenvedett.

1951 után a földművesszövetkezetek funkciója is változott. Alapjában vagy majdnem teljesen megszűnt a mezőgazdasági termelést szervező tevékenységük, a begyűjtési rendszer bevezetésével pedig lényegében teljesen megszűnt a mezőgazdasági termékek felvásárlása. A földművesszövetkezet keretében még működő alacsonyabb típusú szövetkezetek társadalmi szerepe majdnem jelentéktelen lett, a fogyasztási szövetkezetek gyakorlatilag falusi boltokká, elárusítóhelyekké váltak.

Mind az ipari, mind a földművesszövetkezetek országos és megyei központokhoz tartoztak. A központokat az állam a minisztériuméhoz hasonló jogkörrel ruházta fel, a központok ennek folytán nemcsak a mozgalom központjai voltak, hanem felettes szervek, mintegy minisztériumok és tervhatóságok is.

Ez egyben mutatja azt is, hogy a szövetkezeti ágazatok fejlődése egymástól eltérő. Ez határozza meg mind a gazdasági, mind pedig a társadalmi kapcsolataikat is. Lényegében függetlenedtek egymástól és ez a függetlenedés annak a szövetkezeti politikának következménye, amely az 50-es éveket jellemezte. Ez a politika elkülönítette a különböző szövetkezeteket egymástól, más-más szerepet és helyet szánva nekik a népgazdaság rendszerében. Ez az elkülönültség abban is megnyilvánult, hogy mások voltak a jogi szabályozás szintjei, a rájuk vonatkozó gazdasági szabályozók, és ebből következően másként alakult a szövetkezetek belső mechanizmusa és önigazgatása is.

A mezőgazdasági jellegű szövetkezeteknek országos központjai nem voltak, a másik két szövetkezeti ágazatnál viszont a központkényszer egészen az 1960-as évek végéig fennmaradt. Ez az alapvető különbség határozta meg a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az ipari, illetőleg a földművesszövetkezetek önigazgatásának határait is. Míg ugyanis a mezőgazdasági termelőszövetkezetek elvileg nem tartoztak a tervlebontásos rendszerbe, vagyis kötelezően előírt tervszámokat nem kaptak, addig mind az ipari, mind a földművesszövetkezetek a központ által meghatározott és részükre lebontott terv kötelezettjei voltak. Ez a különbség azonban csak elvi jellegű, mert valójában a mezőgazdasági termelőszövetkezetek is tervcímzettek voltak, ha pedig nem vállalták ezt a szerepet, a helyi hatóságok hátrányos megkülönböztetésben részesítették őket.

E különbségekből fakadt az is, hogy a különböző szövetkezeti ágazatokban eltérően alakultak a tagsági jogviszony tartalmi elemei is. Míg ugyanis a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok jogai és kötelezettségei speciálisan csak a szövetkezeti tagokra kötelező jellegűek, addig a kisipari szövetkezeti tagok az állami alkalmazottakkal azonos tartalmú jogok és kötelezettségek alanyai voltak. A földművesszövetkezetekben pedig a tagoknak munkavégzési kötelezettsége nem volt és nincs ma sem.

Hasonlóan az adózási, hitelnyújtási, nyereségelvonási stb. szabályok a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél speciálisak voltak, az ipari szövetkezeteknél a hasonló tevékenységet folytató ipari vállalatokéhoz, a földművesszövetkezeteknél pedig a kereskedelmi egységekhez hasonultak.

1956-ban megjelenik a negyedik szövetkezeti ágazat: a *takarékszövetkezet*, amely pénzintézetként működik. Tagja lehet bárki, létre-

hozása azonban meghatározott feltételekhez kötött. Így függ a részjegyalap összegétől, illetőleg attól, hogy az adott település lakosságának hány százaléka lép a szövetkezetbe.

Az ötödik szövetkezeti ágazat, a *lakásszövetkezet*, 1961-ben jelenik meg, elsősorban a 15 éves lakásépítési programhoz kapcsolódva. Kétféle formában működik: lakásfenntartó és lakásépítő szövetkezet formájában.

Mind a takarékszövetkezet, mind pedig a lakásszövetkezet országos és helyi érdekképviseletét az Általános Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsa, illetőleg a megyei szövetségek látják el, mivel alapvetően mindkettő a fogyasztás szférájába tartozik.

IV. Az egységes szövetkezetpolitika: a gazdaságirányítás szerves része.

A szövetkezetek közötti kapcsolatok kialakulásának gazdasági következményei egyre inkább éreztetik hatásukat. Ezek — még a gazdaságirányítással összefüggő sok más kérdés — felismerése a szövetkezetpolitikusokat és tudósokat egyre inkább az egységes szövetkezetpolitika kialakítására késztetik. Lezajlik a második nagy szövetkezeti vita, amely ismét a szövetkezeti mozgalom alapvető kérdéseit ragadja meg: szükség van-e a szövetkezetekre a szocializmus építésének minden szakaszán, betöltötték-e a funkciójukat azáltal, hogy a kistermelőket, kiskereskedőket a szövetkezés útjára vezették; átmeneti intézményei a szocializmusnak, vagy a népgazdaság szerves részei?

A válaszok egyértelműen igazolták, hogy a szövetkezetek minden ágazatban a népgazdaság szerves részei, az állami vállalatok egyenjogú partnerei. Nemcsak átmenetileg van rájuk szükség, hanem a szocializmus felépítésének minden szakaszában, mégpedig, mint olyan kis- és középméretű vállalatokra, termelési egységekre, amelyek bizonyos fajta társadalmi igényeket optimálisan elégítenek ki.

A megváltozott gazdasági és szövetkezeti politika egyik megnyilvánulása az 1969. évi III. törvény, amely a szövetkezeti vitában kialakított elveknek megfelelően szabályozza a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fogalmát, gazdasági és társadalmi tartalmát. A mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél is megjelenik az őket átfogó szervezet, amely azonban nem a szövetkezetek központjaként működik, hanem tisztán érdekvédelmi funkciókat valósít meg.

A szövetkezeti vita nemcsak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vonatkozásában jelentett előrelépést, hanem a többi szövetkezeti ágazatot illetően is. Mind az ipari, mind a fogyasztási szövetkezetek egyre sürgetőbben vetik fel a törvényszintű szabályozás szükségességét; egyáltalán az egységes szövetkezetpolitika gyakorlati megvalósítását elősegítő szabályok megalkotását.

1969—70-es években a szövetkezeti vita ismét fellángol. Ez a vita azonban már nem arra irányul, hogy a szövetkezetek helyét, szerepét, funkcióját meghatározza a népgazdaság rendszerében, hanem arra, hogy összegyűjtse a szövetkezetek közös vonásait és a közös vonások szintéziseként új, egységes szövetkezeti törvényt alkosson. Míg ugyanis a mezőgazdasági szövetkezeti törvény megalkotásáig az a szemlélet érvényesült, hogy a mezőgazdasági szövetkezet társadalmi funkcióját tekintve alapvetően különbözik a többi szövetkezettől (nem lehet közös nevezőre hozni pl. egy fodrászszövetkezettel), addig 1969 közepétől mindinkább az a felfogás került előtérbe, hogy a szövetkezetekben a közös vonások a meghatározóak és az eltérések ennek alárendeltek.

Az egységes szövetkezetpolitikának nagy érdeme van abban, hogy a figyelmet ráirányította a többi szövetkezeti ágazatra is, amelyek addig — némi okkal (l. III. 4.) — nem is nagyon számítottak igazi szövetkezeteknek. A közös és eltérő vonások tanulmányozása pedig, noha ezek feltárása még nem történt meg teljes mélységében, elősegítette az egységes szövetkezeti törvény, az 1971. évi III. törvény megalkotását és ennek alapján a másik két nagy szövetkezeti ágazat törvényszintű szabályozását is.

Ez a szövetkezeti törvény alapvetően keretjellegű, jobbára diszpozitív és szankciókat nélkülöző szabályokat tartalmaz. Érdeme, hogy elvégezte a szövetkezeti jogviszonyok bizonyos mértékű összehangolását és a különböző szövetkezeti ágazatok között a szervezett gazdasági és társadalmi kapcsolatok megteremtését. Nemcsak a szövetkezeti belső viszonyokban, hanem a szövetségi rendszer és a szövetkezetek külső viszonyaiban is az egységesítő szemléletet igyekszik erősíteni. Ez megmutatkozik többek között a tagsági jogviszony egységes felfogásában, a tagsági jogviszonyhoz kapcsolódó jogosultságok egységesítésében, az ipari és fogyasztási szövetkezetek központkényszerének megszüntetésében és az önként létrehozott csak érdekképviseleti, érdekvédelmi funkciót ellátó szövetségek működésében is. Némelyek szerint azonban e célokat nemcsak egységes szövetkezeti törvénnyel lehetett volna megoldani.

Az egységes szövetkezetpolitika következményeként megindul az ipari és fogyasztási szövetkezetek tudományos művelése, illetőleg az olyan tudományos kutatás, amely egy-egy szövetkezeti intézményt valamennyi szövetkezet oldaláról vizsgál. Megindulnak a szövetkezeti jog kialakítására irányuló törekvések. Egyre többen vallják, hogy a szövetkezetek tanulmányozása csak minden szövetkezeti ágazatra kiterjesztve lehet tartós, a társadalmi igényeknek megfelelő.

Az egységes szövetkezetpolitika következményeként intézményesíti a szövetkezeti tör-

vény az Országos Szövetkezeti Tanácsot, a különböző szövetkezeti ágazatok közös tanácskozási fórumát is. Ezzel megteremtődött a szövetkezetek együttműködésének szervezeti formája, amelyben a különböző szövetkezeti ágazatok képviselői megfogalmazhatják az elvi és gyakorlati alapkérdéseket az adott időszakra és távlatilag.

Kialakult a minden szövetkezetre egyaránt kiterjedő szövetkezeti fogalom is. Eszerint: *a szövetkezet az állampolgárok által önkéntesen létrehozott, a tagok személyes és vagyoni közreműködésével vállalati gazdálkodást és társadalmi tevékenységet folytató közösség, amely a szocialista szövetkezeti tulajdon és a demokratikus önkormányzat alapján jogi személyként működik.*

A szövetkezet *gazdasági* célja a tagok anyagi jólétének előmozdítása, egyben tervszerű és gazdaságos működés a társadalom sokrétű igényeinek kielégítésében. *Társadalmi* célja pedig a tagok szocialista életformájának és gondolkodásmódjának fejlesztése, valamint érdekeik szolgálata.

Az egységes szövetkezetpolitika és szövetkezeti gondolkodás azonban nem jelenti a különböző szövetkezetek speciális vonásainak figyelmen kívül hagyását. Nyilvánvaló, hogy például a mezőgazdasági termelőszövetkezetet és a fodrászszövetkezetet társadalmi funkciójukat illetően nem lehet közös nevezőre hozni, bármennyire közös bennük az, hogy szövetkezetek. Az eltérő vonások azok, amelyek a szövetkezeti ágazatok és formák (l. V.) sajátosságait kialakítják és egyben arra vallanak, hogy csak az egyes szövetkezetek tanulmányozásán keresztül lehet eljutni a közös vonások feltárásáig, a szintézis megalkotásáig.

V. Az egyes ágazaton belüli szövetkezeti formák és jellemző sajátosságaik. 1. Mezőgazdasági termelőszövetkezetek. 2. Ipari szövetkezetek. 3. Fogyasztási szövetkezetek. 4. Lakásszövetkezetek. 5. Takarékszövetkezetek.

Amint az eddigi fejtegetésekből kitűnt, a szövetkezeti *ágazatok* megkülönböztetése a szövetkezetek tevékenységük szerinti csoportosításán alapul, vagyis azon, hogy a különböző szövetkezetek a termelés, az áruforgalom vagy a fogyasztás milyen területén működnek. A szövetkezeti *forma* pedig azt jelzi, hogy az adott szövetkezeti ágazaton belül a szövetkezetek milyen formákban működnek. A forma juttatja kifejezésre a tevékenység szervezettségét, a szövetkezeti elemek megvalósulásának fokát, a szövetkezet által folytatott tevékenység terjedelmét stb.

1. Mezőgazdasági termelőszövetkezetek.

A *mezőgazdasági termelőszövetkezeti ágazat*nak három formáját különböztetjük meg: *a)* a mezőgazdasági termelőszövetkezetet, *b)* a mezőgazdasági szakszövetkezetet és *c)* a mezőgazdasági szakcsoportokat.

a) A *mezőgazdasági termelőszövetkezet* a tagok önkéntes személyi és vagyoni társulása útján létrehozott szocialista mezőgazdasági nagyüzem, amely a szövetkezeti tulajdon alapján, a közös és a háztáji gazdaság összekapcsolásával, tagjai munkájával, a termelőszövetkezeti demokrácia rendszerében, a népgazdaság érdekeivel összhangban, vállalati jellegű önálló szövetkezeti gazdálkodást folytat, megvalósítja a tagság társadalmi egységét és szocialista nevelését.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet tehát személyi és vagyoni egyesülés révén jön létre, amelynek keretében a tagok minden — a háztáji gazdaság méreteit és mértékét meghaladó — vagyonukat a közösség rendelkezésére bocsátják. A munkát közösen végzik, és a közös jövedelemből alapjában a munkájuk, kisebb részben a bevitt vagyon alapján részesednek.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet szocialista nagyüzem és társadalmi funkciókat ellátó szervezet, amely a népgazdaság rendszerében saját tulajdonon alapuló gazdálkodást folytat. Gazdasági tevékenységéért önálló felelősséggel tartozik, és maga teremti meg az újratermeléshez szükséges vagyoni alapokat is. (→*Mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenysége; — Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon; — Mezőgazdasági termelőszövetkezet szervei; — Munkaszervezés és díjazás a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben*)

b) A *mezőgazdasági szakszövetkezet* a szövetkezés alacsonyabb formája. A mezőgazdaság egy vagy több ágában folytat közös nagyüzemi tevékenységet, és támogatja tagjainak a szakszövetkezet céljaival összhangban álló gazdálkodását. Ez egyben azt is jelzi, hogy a szakszövetkezet tagjainak csak meghatározott mennyiségű és rendeltetésű földjén folytat közös nagyüzemi gazdálkodást. Azt, hogy a közös gazdaság és a tagok gazdaságának aránya miként alakuljon, illetőleg, hogy a közös gazdaság és a tagok gazdasága közötti együttműködést hogyan szervezzék meg, a szakszövetkezet tagsága a helyi adottságoknak megfelelően dönti el.

A szakszövetkezet növénytermeléssel (szőlő-, gyümölcs- és szántóföldi műveléssel) és állattenyésztéssel foglalkozik. Hasonlóan a mezőgazdasági termelőszövetkezetekhez önálló jogi személy, saját tulajdonán és a tagok tulajdonában, használatában levő földön gazdálkodik.

c) A *mezőgazdasági szakcsoport* a kistermelő gazdaságokban (háztáji gazdaságokban, házikertekben stb.) folyó termelésnek, az ehhez szükséges anyagok, eszközök beszerzésének, a termékek értékesítésének és feldolgozásának előmozdítása céljából az általános fogyasztási és beszerző szövetkezet, mezőgazdasági és halászati termelőszövetkezet, illetőleg mezőgazdasági szakszövetkezet keretében alakulhat.

A szakcsoport az adott szövetkezeten belül önkormányzattal és meghatározott gazdasági önállósággal rendelkező, önálló elszámoló szervezet. A szakcsoport tehát nem jogi személy, mindig valamely szövetkezet égisze alatt folytatja tevékenységét. Ez azonban nem jelenti, hogy tagjai csak az adott szövetkezet tagjaiból kerülhetnek ki. Ha a „gesztor" szövetkezet közgyűlése hozzájárul a megalakuláshoz, a tagok felvételéről a tagértekezlet mint a szakcsoport önálló szerve dönt. Létrehozásához a megfelelő taglétszámon kívül szükséges az is, hogy a működéséhez szükséges anyagi eszközök rendelkezésre álljanak.

d) Valamennyi mezőgazdasági termelői típusú szövetkezetre jellemző, hogy gazdasági tartalmukat a korszerű nagyüzemi termelés megvalósítása és az iparnak nyersanyaggal, a fogyasztóknak mezőgazdasági termékekkel való ellátása határozza meg.

2. Az ipari szövetkezetek.

Az ipari szövetkezetek kis- és középüzemek. Alapvetően ipari, építőipari, háziipari és népművészeti, valamint javító és szolgáltató tevékenységet folytatnak, továbbá e tevékenységgel összefüggésben végeznek beszerzést, értékesítést, tervezést, beruházást és fuvarozást is.

Az ipari szövetkezeteket gazdasági tevékenységük jellege különbözteti meg a többi szövetkezeti ágazatba tartozó szövetkezetektől. Tevékenységük ma már jelentős helyet foglal el a népgazdaságban. Olyan gazdasági feladatokat oldanak meg, amelyeket az állami nagyipar terjedelménél és monumentalitásánál fogva nem vagy csak nehezen tudna megoldani, míg az ipari szövetkezetek méreteiknél fogva erre alkalmasak. Jelentőségük különösen a szolgáltató iparban és tevékenységben kiemelkedő.

3. Fogyasztási szövetkezetek.

Az állampolgárok fogyasztói és kistermelői szükségleteik biztonságos és előnyös kielégítése, életkörülményeik javítása végett — háztartásaik és kistermelő gazdaságaik anyagi erejének összefogására építve — *fogyasztási, értékesítő és beszerző szövetkezeteket* (ÁFÉSZ) alakíthatnak. Az ilyen szövetkezetnek az a célja, hogy az össztársadalmi érdekekkel összhangban gazdasági eszközökkel érvényesítse és társadalmi úton is képviselje tagjainak fogyasztói és kistermelői érdekeit, elősegítse a háztartások és a kistermelő gazdaságok korszerű fejlődését.

Az ÁFÉSZ nem termelői, hanem fogyasztói típusú szövetkezet, ennek folytán a vagyonegyesítés nem olyan jellegű, mint a termelői típusú szövetkezeteknél, és a tagsági jogviszonyt nem jellemzi a munkavégzési kötelezettség sem.

Az ÁFÉSZ-ek a tagsági érdekeltségek előmozdításán túlmenően a falusi lakosság áruellátása szempontjából is jelentős szerepet töltenek be. Részesedésük a kiskereskedelmi és vendéglátóipari forgalomnak több mint egyharmada, de a községek jelentős hányadában eléri a 100%-ot is.

4. Lakásszövetkezetek.

A *lakásszövetkezetek* fogyasztói típusú szövetkezetek. Kétféle formában hozhatók létre: *a)* lakásfenntartó és *b)* lakásépítő szövetkezetek formájában.

a) A *lakásfenntartó szövetkezet* a tagok önkéntes személyi közreműködésével és vagyoni hozzájárulása révén létrehozott szocialista gazdasági és társadalmi szervezet, amely gazdasági, szervezeti önállóságának megfelelően a jogszabályok keretei között, az alapszabály, a szövetkezet szervei által hozott határozatok, valamint a megkötött szerződések alapján folytatja tevékenységét.

Célja, hogy a szövetkezetben rejlő előnyök kihasználásával tagjai igényeinek és a közgyűlés döntésének megfelelően lássa el a műszaki átvétellel, a birtokba helyezéssel kapcsolatos érdekvédelmet, a tagok anyagi hozzájárulásával gondoskodjék a lakásszövetkezeti ház, illetőleg a tagok tulajdonába került lakások rendeltetésszerű használatáról, kezeléséről, karbantartásáról, felújításáról, a társas együttéléssel összefüggő teendők és a szövetkezet működését előmozdító létesítmények (iroda, javítóműhely, közös helyiségek stb.) kialakításáról és üzemeltetéséről.

A lakásfenntartó szövetkezet tehát a szövetkezeti lakástulajdonosok közösségéből alakul, és csak az épület lebontásával szűnik meg.

b) A *lakásépítő szövetkezet* tevékenységi körében, a tagok személyes közreműködésével gondoskodik a tagjai lakásigényének kielégítéséről, az ehhez szükséges lakóházak és ezek rendeltetésszerű használatát elősegítő létesítmények felépítéséről. Feladatai közé tartozik: a lakóházépítéshez szükséges telek biztosítása; a beruházási feladatok lebonyolítása; a lakóház műszaki tervezése és kivitelezése; a lakóház műszaki átvétele és az ezzel összefüggő szavatossági igények érvényesítése; a lakóház, a lakások és más nem lakás céljára szolgáló helyiségek tulajdonjogának telekkönyvi bejegyeztetése, birtokbavétele és birtokbaadása.

Feladatát a birtokbaadással betölti, és a tagok vagy átalakítják lakásfenntartó szövetkezetté, vagy enélkül megszűnik.

5. Takarékszövetkezetek.

A fogyasztói típusú szövetkezetek kategóriájába tartoznak a *takarékszövetkezetek* is. Feladatuk, hogy működési területükön takarékbetéteket gyűjtsenek, hatékonyan közreműködjenek tagjaik és a lakosság takarékos életmódra nevelésében; saját alapjaikból és az összegyűjtött takarékbetétekből tagjaik részére kölcsönöket nyújtsanak. Külön engedéllyel elláthatnak más pénzügyi jellegű feladatokat is, sőt végezhetnek az alaptevékenységet kiegészítő egyéb szolgáltatásokat is. Foglalkoznak ennek folytán biztosítások szervezésével, biztosítási díjak beszedésével, Totó-,

Lottó-szelvények árusításával, a nyereményösszegek kifizetésével. Külföldi fizetőeszközöket vásárolhatnak, beváltják az IBUSZ-utalványokat, bekapcsolódhatnak a személygépkocsi-előleg befizetések átvételébe, és végezhetnek idegenforgalmi szervező tevékenységet is.

A takarékszövetkezet tehát szövetkezeti formában működő, a népgazdaság szövetkezeti szektorához tartozó pénzintézet, a takarékos életrevitelre nevelés egyik társadalmi szervezete.

Valamennyi szövetkezeti ágazatba tartozó szövetkezetre jellemző, hogy: a tagok önkéntes elhatározása alapján létrejövő gazdasági és társadalmi funkciót ellátó szervezetek; működésükhöz szükséges a tagok személyes vagy anyagi eszközökkel történő részvétele, a termelői típusú szövetkezeteknél mindkettő; az alapvető döntéseket a szövetkezeti tagok hozzák meg; ők hozzák létre a belső szervezetüket, választják meg a tisztségviselőket; döntenek a szövetkezet státusáról (létrehozás, átalakulás, egyesülés, megszűnés stb.) és vagyoni kérdésekről, illetőleg érdekképviseleti szerveik létrehozásáról.

Mindezeket egybevetve elmondható, hogy a szövetkezetek a termelés, a fogyasztás és a szolgáltatás különböző területein előmozdítják tagjaik anyagi jólétét és a szocialista életforma kibontakozását. Számottevően hozzájárulnak a lakosság széles körű szükségleteinek kielégítéséhez. A szocialista elveknek megfelelően szervezik tevékenységüket, osztják el a jövedelmet, és folyamatosan növelik az osztatlan szövetkezeti vagyont. A szövetkezet ennek folytán a szocialista gazdálkodás egyik, az állami vállalattal egyenrangú vállalati formája.

A szövetkezet azonban speciális sajátosságai folytán különbözik is a vállalati formától.

Ez a különbözőség kifejezésre jut a megalakulás során, a működésében és a megszűnésében is. A szövetkezet a tagok önkéntes társulása révén jön létre, míg a vállalatot (eltekintve a társulásoktól) a tulajdonos állam jogi aktusa keletkezteti. A szövetkezetet létrehozó tagok nemcsak munkaerejüket, hanem vagyonukat is egyesítik, míg a vállalatnál dolgozó alkalmazottak vagyonát nem érinti a munkaviszony létesítése. A szövetkezetek belső működését a demokratikus önigazgatás, a demokratikus centralizmus, a vállalatok belső működését a központi irányítás jellemzi. A szövetkezetekben az alapvető kérdéseket a minden tagot magában foglaló közgyűlés határozza meg, a vállalatoknál ilyen szervezet nincs, mert a minden dolgozót egyesítő termelési tanácskozás elsődlegesen csak véleményező-javaslattevő fórum. A szövetkezeteknél a belső vezető és irányító szerveket, ezek vezetőit a tagok választják, míg a vállalatnál a vezetők kinevezéssel nyerik el státusukat. A választás tényéből következik, hogy a tagok a vezetőket nem megfelelő munkavégzés esetén visszahívhatják, felelősségre vonhatják, a vállalatnál ez a jog nem a dolgozókat, a kollektíva tagjait, hanem a kinevező szervet illeti. A termelőszövetkezet tagjait megilleti az ellenőrzés joga a szövetkezet egész tevékenységét illetően, a vállalat alkalmazottai ilyen jogot intézményesített formában nem kapnak. A szövetkezeti tagok megszüntethetik a szövetkezetet, más szövetkezettel egyesülhetnek, más szövetkezeti típussá átalakulhatnak stb. A vállalat megszüntetése, profiljának átalakítása a felügyeleti szerv jóváhagyásától függ stb., hogy csak néhány lényeges kérdést említsünk.

E felsorolt különbségek a vállalat és a szövetkezet jellegéből fakadnak, abból, hogy a szövetkezet a tagok tulajdona, hogy belső szervezeti mechanizmusa a szövetkezeti demokrácia, a demokratikus önigazgatás elvén nyugszik, hogy a szövetkezet nemcsak a termeléssel összefüggő gazdasági funkciókat valósítja meg, hanem társadalmi szervezetként is közreműködik a tagok szakmai, ideológiai és kulturális színvonalának növelésében.

Irodalom: *Gergő* Zoltán: A szövetkezetek szerepe a szocializmusban. Bp. 1966.; *Nyers* Rezső: Szövetkezetek a magyar népi demokráciában. Bp. 1959.; *Szemes* Lajos: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekképviselete. Bp. 1970.; *Czeglédy* Tivadar: A szövetkezetekről. Bp. 1967.; *Galovits* Zoltán: A magyar szövetkezeti jog. Bp. 1901.; A hitelszövetkezeti és földművesszövetkezeti ügy a magyar országgyűlésen. Szerk. Marsovszky Gyula és Schandl Károly Bp. 1941.; *Schandl* Károly: A magyar szövetkezés negyven éve. Bp. 1938.; *Tellér* Gyula: A magyar kisipari szövetkezetek története. 1945—1962. Bp. 1972. /Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények 84./; *Seres* Imre: A vállalatirányítás és a gazdasági önállóság jogi kérdései a mezőgazdasági nagyüzemekben és a szövetkezetekben. Bp. 1976.; *Semjénné—Majoros:* A takarékszövetkezetek szerepe és jövője a szocialista társadalomban. Bp. 1973.; /Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények. 87./; *Erdei* Ferenc: Válogatott írásai és beszédei. Bp. 1973.; A szövetkezeti reformjogi kérdései. Tanulmánykötet. Bp. 1971.; A fogyasztási, értékesítő és beszerző szövetkezetekre vonatkozó jogszabályok. Bp. 1972.; *Nagy* László: Szövetkezeti elvek termelőszövetkezeti mozgalmunkban. Bp. 1965.; Szövetkezeti Kutató Intézet. Évkönyv. 1973. Tanulmánykötet. Bp. 1973.; A mezőgazdaság fejlődésének közgazdasági kérdései. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének kiadványa. Tanulmánykötet. Bp. 1969.; A gazdasági mechanizmus jogi kérdései a mezőgazdasági temelőszövetkezetekben. Bp. 1967.; *Éber* Kálmán—*Wieber* Imre: A lakásszövetkezetekről. Bp. 1972.

Domé Györgyné

SZÖVETKEZETI TULAJDON → *Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon*

T

TAGSÁGI VISZONY → *Munkaszervezés és díjazás a mezőgazdasági termelőszövetkezetben*

TANÁCS → *Képviseleti rendszer*

TÁRGYALÁS → *Büntető eljárás lefolytatása; — Polgári peres és nemperes eljárás*

TÁRSADALMI BÍRÁSKODÁS: I. Bevezető megjegyzések (1629.) — II. A társadalmi bíráskodás kialakulása és helyzete az európai szocialista országokban (1629.) — III. A társadalmi bíróságok szerepe és hatásköre (1631.) — IV. A társadalmi bíráskodás szervezete és működési rendje (1632.) — V. A társadalmi bíróság által alkalmazható intézkedések (1633.) — VI. A társadalmi bíróság határozatának felülvizsgálata (1634.)

I. Bevezető megjegyzések.

A társadalmi bíróság új típusú intézmény. Kisebb jelentőségű, egyszerűbb megítélésű büntető és polgári ügyekben eljáró speciális ítélkező szervek a burzsoá jogfejlődésben is ismertek. Több burzsoá országban pl. a községi, városi és más helyi bíróságok, valamint a békebíróságok elismerésének, illetve kiépítésének lehettünk tanúi. Általában kisebb jelentőségű, egyszerűbb megítélésű ügyekben járnak el a szocialista országokban a társadalmi bíróságok is. A társadalmi bíróságok tevékenységének célja, szervezete és működési rendje, maga a társadalmi bíráskodás intézménye azonban egészében véve újszerű. Ezeknek a szerveknek ugyanis az a legfigyelemreméltóbb jellemzője, hogy tevékenységük a társadalom széles körű, demokratikus részvételére épül. Működtetésük elsődleges célja nem annyira a bíróságok tehermentesítésében, az eljárás egyszerűsítésében, mint inkább a társadalmi ráhatás tudatformáló erejében, a demokratikus formák szélesítésében keresendő.

II. A társadalmi bíráskodás kialakulása és helyzete az európai szocialista országokban.

Az Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaságban a szocialista forradalom menetében alakultak meg a társadalmi bíróságok. 1917 decemberében pl. a petrográdi katonai körzet egységeinél, majd a Katonai Népbiztosság 1918. július 23-i parancsa alapján más katonai egységeknél is létrehívtak katonai elvtársi bíróságokat, az ún. század elvtársi bíróságokat. E három állandó és kettő póttagból álló szervek — akiket általános, közvetlen, egyenlő és titkos szavazással választottak — a katonai rend, a katonai kötelességek és az elvtársiasság elleni kisebb jelentőségű cselekményeket tárgyalták, lényegileg katonai fegyelmi jogkört gyakorolva. Ebben az időszakban spontán módon és különböző elnevezéssel létesültek azonban *elvtársi bíróságok* már azzal a céllal is, hogy segítsék elő a vállalati munkafegyelem megerősítését.

A társadalmi bíróságok határozott fejlesztése az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt VIII. kongresszusán (1919. március 18—23.) elfogadott program alapján indult meg, mely igen nagy jelentőséget tulajdonított az elvtársi bíróságok — *mint nevelési feladatokat ellátó intézmények* — gyakorlatának. Az OSZFSZK Népbiztosok Tanácsa 1919. november 14-i dekrétuma azután törvényileg is intézményesítette a munkás fegyelmi elvtársi bíróságokat. E szervek a szakszervezeti szövetség helyi részlegeinél jöttek létre, és az 500 dolgozónál többet foglalkoztató vállalatoknál közvetlenül az üzemben vagy intézményben tartották ülésüket. Az üzemvezetőség, a szakszervezet, valamint a vállalati szakszervezeti tagok gyűlésének egy-egy képviselőjéből tevődtek össze, s az volt a feladatuk, hogy tevékenységükkel járuljanak hozzá a munkafegyelem megerősítéséhez a vállalatokban és intézményekben. A munkás fegyelmi elvtársi bíróságok *hatáskörébe csak fegyelmi ügyek elbírálása tartozott*, amennyiben bűncselekményt vagy polgári jogvitát észleltek, az ügyet át kellett adniuk a hatáskörrel rendelkező bírói szerveknek. A fegyelmi elvtársi bíróságokról 1921-ben új dekrétumot adtak ki, mely néhány módosítást eszközölt, azonban alapjaiban véve továbbra is fenntartotta azok fegyelmi fórum jellegét. Tevékenységük végül is 1923-ban, a munka törvénykönyvének elfogadása után szűnt meg.

Az elvtársi bíróságok fejlődésében 1928—1929-ben új szakasz kezdődött. Az Összoroszországi KVB és az OSZFSZK Népbiztosok Tanácsa ugyanis 1928. augusztus 27-én ren-

deletet fogadott el a vállalatoknál, valamint állami és társadalmi intézményeknél működő elvtársi bíróságokról. E szervek elnökből és két soros ülnökből álló tanácsokban jártak el, akiket a vállalat vagy intézmény dolgozóinak gyűlése választott 6 hónapos időtartamra. E szervezeti újítás mellett igen figyelemre méltó az elvtársi bíróságok hatáskörében bekövetkezett változás is, hiszen e szervek feladata bizonyos kisebb jelentőségű büntető ügyek, így ugyanazon vállalat dolgozói között elkövetett becsületsértés és sértés elbírálása lett. Az elvtársi bíróságok *fegyelmi fórum jellege* tehát *gyökeresen megváltozott*. Ezt jelezte az ÖKVB és az OSZFSZK Népbiztosok Tanácsának 1929. december 30-án elfogadott rendelete is, hiszen eszerint a büntető és polgári ügyek elbírálásának általános rendje alóli kivételként az elvtársi bíróságok pl. a jogszabályban felsorolt kisebb súlyú büntető ügyeket és bizonyos, 25 rubel érték alatti polgári jogvitákat tárgyalnak, jóllehet ezek mellett hatáskörrel rendelkeztek a munkafegyelem, valamint a társadalmi együttélési szabályok megsértésének bizonyos eseteiben is. Határozataik ellen fellebbezésnek nem volt helye, azonban hatáskörük túllépése esetén az ügyész a határozat végrehajtását felfüggeszthette, az ügyet az illetékes bíróság elé terjeszthette. Az elvtársi bíróságok tehát a kisebb jelentőségű büntető és polgári ügyekben is hatáskört kaptak, általában a *kis ügyek elbírálására hivatott külön igazságszolgáltatási szervtípusként jelentek meg*, melyek megszervezése a rendes bíróságokra tartozott. Ez azt az elképzelést tükrözte, hogy e szervek révén a dolgozókat az igazságszolgáltatásba széles körben bevonva, ugyanakkor a közösség közvetlen nevelő erejére támaszkodva eredményesebben küzdjenek a jogsértések és más visszásságok ellen, továbbá tehermentesítsék is a rendes bíróságokat. Ehhez hasonló koncepciót mutatott egyébként a *falusi bíráskodás* fejlesztése is. A falusi bíróságokról szóló 1930. évi szövetségi rendelet szerint ugyanis a bíróság lakossághoz való közelebb vitele, a széles dolgozó tömegek bírói munkába való bevonása és a népbíróságok kis büntető és polgári ügyek tárgyalásától való tehermentesítése érdekében kellett a falusi szovjeteknél falusi bíróságokat létrehozni. E bíróságok a falusi szovjet területén alakultak, a szovjet által tagjai közül választott elnökből és elnökhelyettesből, valamint a falugyűlés által választott népi ülnökökből állottak, akik társadalmi munkában, egy bíróból és két ülnökből álló tanácsokban teljesítették feladataikat. Határozataik ellen fellebbezésnek nem volt helye, de pl. a népbíróság a bírói felügyelet rendjében a hozott határozatot megsemmisíthette. A falusi bíróságok tevékenységének vezetése pedig a népbírósághoz tartozott. E szerveket egyébként az OSZFSZK-ban 1930. október 10-én kiadott végrehajtási rendelet már falusi társadalmi bíróságoknak nevezte. E társadalmi bíróságok mellett azonban más lakóterületi elvtársi bíróságokat is létrehoztak, így pl. a lakás- és lakáshaszonbérleti szövetkezeti közösségeknél, továbbá a lakóház-trösztöknél, éspedig elsősorban a lakóközösség állami, városi és szövetkezeti épületek hanyag használata elleni harcba történő bevonására.

Az üzemekben, valamint az állami és társadalmi szerveknél, vállalatoknál létrehozandó termelési elvtársi bíróságokról szóló, 1931. február 20-án elfogadott OSZFSZK-rendelet kiadásával ismét módosult az elvtársi bíróságok funkciója a Szovjetunióban. Ez a jogszabály az elvtársi bíróságok *tevékenységének középpontjába megint a munkafegyelem biztosítását helyezte*. Nem szólt az elvtársi bíróságokról az 1936. évi szövetségi alkotmány, nem említette az intézményt az 1938. évi bírósági szervezeti törvény sem, az elvtársi bíróságok tisztán nevelő funkciót ellátó társadalmi szervként való felfogása került előtérbe. Az 1930-as évek végén azonban aktivitásuk fokozatosan visszaesett, sőt ténylegesen abba is hagyták tevékenységüket. Amikor pedig a háború után a Szovjetunió Minisztertanácsának 1951. július 14-én elfogadott rendeletével újra felállították e szerveket, hatáskörök ugyancsak lényegileg a munkafegyelem és a termelési fegyelem megsértésének eseteire korlátozódott. Az elvtársi bíróságok hatásköre viszont később, az 1961. évi rendezés szerint újból szélesebb lett, pl. az OSZFSZK-ban. Ez szolgált alapul azután az 1977. márciusi szabályozáshoz is.

Az európai népi demokratikus országokban a szovjetunióbeli tapasztalatok felhasználásával kezdődött meg a társadalmi bíróságok életrehívása. Néhány országban (pl. Magyarországon) először spontán módon alakultak ilyen szervek, azonban a 60-as évek közepéig valamennyi európai szocialista országban központilag, a jogi szabályozás szintjén is intézkedések történtek a társadalmi bíróságok felállítására. Sőt több szocialista alkotmány (pl. az 1960. évi csehszlovák, 1963. évi és 1974. évi jugoszláv, 1968. évi NDK alkotmány) az alkotmányi szabályozás tárgykörébe is felvette az intézményt. Egyes országokban azonban a társadalmi bíráskodás tapasztalatai nem voltak kedvezőek — ténylegesen alig funkcionáltak, nem váltottak ki megfelelő társadalmi érdeklődést, nevelő hatást, nem jelentettek kellő biztosítékot az ügyek gyors, törvényes elintézésére stb. Ez esetleg az intézmény megszüntetését is felvetette, így pl. 1969-ben Csehszlovákiában. Másutt a társadalmi bíráskodás szerepének megítélésében következett be gyökeres változás, pl. 1975-ben Magyarországon. Az európai népi demokratikus országokban egyébként is még mindig nagyrészt az *útkeresés időszakáról beszélhetünk*. Ez érthető, hiszen új intézményről van szó. A szovjet fejlődést is hosszú időn keresztül a társadalmi bíráskodás megítélésében

bekövetkező gyakori módosulás, a kísérletezés jellemezte. Mindezek ellenére ez az új intézmény az európai szocialista országokban napjainkra általában meggyökeresedett. Ezt még akkor is meg lehet állapítani, ha pl. a társadalmi bíráskodás szerepével, hatáskörével és szervezetével kapcsolatos felfogások nem egységesek, *a különböző országokban kialakított megoldások nagy változatosságot mutatnak.*

III. A társadalmi bíróságok szerepe és hatásköre.

A társadalmi bíróságokat *azzal a céllal hívták életre*, hogy működjenek közre a fegyelem, általában a munkafegyelem biztosításában. A munkahelyi közösség részvételére, a közösség nevelő erejére támaszkodó intézmény igen hatékony eszköznek ígérkezett a munkafegyelem megszilárdítására, a dolgozók nevelésére. A társadalmi bíráskodás ugyanakkor lehetőséget kínált a dolgozók aktivizálására, egyes igen jelentős állami és társadalmi feladatok megoldásába történő bevonására. Ezt hangsúlyozta egyebek között pl. az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt KB *Lenin* által aláírt tervezetére épülő 1922. január 12-i határozata (határozat „A szakszervezetek szerepéről és feladatairól az új gazdasági politika feltételei között"), utalva arra, hogy a fegyelmi bíróságok nem avatkozhatnak be a népbíróságok és az igazgatás funkcióiba. A későbbiekben azonban a társadalmi bíráskodás megítélése új vonásokkal gazdagodott. N. V. *Krülenko* az OSZFSZK vezető igazságügyi munkatársainak 1931 júniusában tartott tanácskozásán pl. kifejtette, hogy az elvtársi bíróságok a *jövő* bírósági rendszerének a példaképei. Ez a proletárbíróságok társadalmi formája, amely kibontakozóban van, és amelybe átnő minden egyéb bírósági forma. A 20-as, 30-as évek fordulóján felmerült a bíróságok tehermentesítésének szempontja is. Mindez jól mutatta a társadalmi bíróságok sajátos igazságszolgáltatási szervként való értékelését, ezekhez az „önigazgatási" szervezeti formákhoz és tevékenységükhöz fűzött reményeket. Amikor viszont az 1936. évi szovjet alkotmány a bírói igazságszolgáltatás elvét — mint alapvető törvényességi biztosítékot — rögzítette, ez már a társadalmi bíróságok igazságszolgáltatási szervként való felfogásának háttérbe szorulását is tükrözte. A társadalmi bíráskodás szerepének megítélésével, hatáskörének alakításával kapcsolatos *dilemma* azonban a későbbi fejlődés során megint visszavisszatért.

Az SZKP XX. kongresszusát követően a Szovjetunióban és az európai szocialista országokban ismét *az volt és ma is az a társadalmi bíráskodás alapvető problémája, hogy miként határozzák meg a társadalmi bíróságok hatáskörét.* Hatáskörük *szélesítése mellett szólt* nem csupán a közösség nevelő erejében rejlő speciális lehetőség, mely mind egyénileg, mind a kollektívát tekintve hathatósan járulhat hozzá a szocialista tudati viszonyok alakításához és fejlesztéséhez, hanem a demokratikus elemek erősítése, az igazságszolgáltatás demokratizmusának fokozása is. A társadalmi bíróságok hatáskörének növelését támogatta továbbá az a megfontolás, hogy indokolt lehetőséget teremteni az enyhébb, differenciáltabb felelősségi formák alkalmazására, s felmerültek bizonyos praktikus szempontok is, így különösen a viták békés elintézésének elősegítése, a jogsértések, illetve jogviták elbírálására egyébként hivatott állami szervek tehermentesítése. Az *aggályok* viszont elsősorban olyan összefüggésben jelentkeztek, hogy a társadalmi bíróságok hatásköre megállapítható-e a jogilag nem szankcionált életviszonyokra, a szocialista erkölcsi, együttélési szabályok megsértésére. A társadalmi bíróságok „igazságszolgáltatási" hatáskörét illetően pedig különösen az képezte a vita tárgyát, hogy a kisebb jelentőségű, egyszerűbb megítélésű ügyekben tehető-e, illetve mennyiben tehető kivétel a bírói ítélkezés elve alól? Az „íratlan" együttélési szabályok megsértésének esetére lehetővé tett eljárás ugyanis magában hordja a szubjektivitás veszélyét, másrészt jogi szankciók vagy egyáltalán szankciók alkalmazása nélkül is adott esetben a társadalmi bíráskodás aránytalanul súlyos hátrányt, megbélyegzést jelenthet. Ez főleg a kisebb erkölcsi szabályszegések esetében kérdőjelezi meg a társadalmi bírósági eljárás indokoltságát, hiszen az emberi magatartások más úton-módon is befolyásolhatók, de a jogsértések elbírálása tekintetében is problémákat okozhat. A súlyosabb bűncselekmény miatt bíróság által kiszabott felfüggesztett szabadságvesztés vagy pénzbüntetés pl. az elkövető számára nem feltétlenül súlyosabb, mint a kisebb bűncselekmény szűkebb munkahelyi, vagy lakóhelyi kollektíva által történő nyilvános megtárgyalása. A bíróságok hatáskörének társadalmi bíráskodás javára történő szűkítésével szemben a fenntartások is ebből, valamint olyan meggyőződésből táplálkoztak, hogy az igazságszolgáltatással hivatásszerűen foglalkozó állami bíróságok sokoldalú garanciával körülvett szervezete és működési rendje megnyugtatóbb biztosítékot jelenthet az ügyek törvényes elbírálására, mint a társadalmi bíróságok eljárása.

A fejlődés során egyes európai szocialista országokban elterjedt az a megoldás, mely lehetővé tette a társadalmi bírósági eljárást pl. a munkafegyelem, továbbá a szocialista együttélési szabályok megsértésével kapcsolatos ügyekben. A társadalmi bíróságok több országban hatáskört kaptak a szabálysértések meghatározott körében, a kisebb súlyú bűncselekményekben és a kisebb jelentőségű polgári jogvitákban stb. Mindamellett a társadalmi bíróságok hatáskörébe tartozó ügycsoportok és ügyek köre, *a társadalmi bíróságok hatáskörének*

terjedelme a különböző országokban és esetleg egy országon belül is a különböző időszakokban jelentős eltéréseket mutatott. Néhány országban (pl. az NDK-ban, Romániában) előtérbe került a munkaügyi vitafórum hatáskörének kiszélesítése, illetve a munkaügyi viták elintézésének társadalmi bíróság hatáskörébe utalása is, ami elősegítette a fórumrendszer egyszerűsítését, az egységes munkahelyi fórum kiépítését. A hatáskörök terjedelmében mutatkozó eltéréseket egyébként elsősorban a társadalmi bíráskodás társadalmi feltételeiben, a társadalmi bíráskodás szerepének megítélésében, a társadalmi bírósági hatáskör szélesítése mellett és az ellene szóló érvek értékelésében jelentkező különbségek magyarázták. Nagyrészt ezek szolgálhatnak magyarázatul *a társadalmi bíróságok hatáskörének jellegét érintő* eltérésekre is. Arra, hogy a társadalmi bíróságok hatáskörét pl. a jogsértésekben és jogvitákban vagylagosan, illetve kötelezően állapítják meg. A vagylagos hatáskör megállapítása inkább a társadalmi bíróságok nevelő szerepéből indul ki, jóllehet problémákat vet fel a törvény előtti egyenlőség érvényesülése szempontjából. A kötelező hatáskör viszont nagyobb lehetőségeket teremthet a társadalmi bíróságok igazságszolgáltatási szerepének érvényesítésére.

Az eseti hivatkozások nem adhatnak teljes képet a szocialista országok jogfejlődésében kialakított *megoldások sokszínűségéről*. Néhány példa azonban jól érzékelteti a társadalmi bíróságok hatáskörének terjedelmére és jellegére, a társadalmi bíróságok igazságszolgáltatásban betöltött szerepére vonatkozó — és esetleg jelentős különbségeket mutató — elképzeléseket. Az 1975. évi 24. számú törvényerejű rendelet *Magyarországon* pl. kizárólag a társadalmi bíróságok a nevelő szerepét helyezte előtérbe, az igazságszolgáltatási funkcióját lényegileg megszüntette. A társadalmi bíróság eljárhat a szocialista együttélés szabályainak megsértése esetén éspedig akkor, ha a dolgozó a szocialista együttélés szabályait akár munkahelyén, akár azon kívül, egyebek között magán- vagy családi életében sértette meg. A társadalmi bíróság eljár továbbá a fegyelmi elbírálásra is alkalmas, de a fegyelmi jogkör gyakorlója által odautalt magatartások esetében. A társadalmi bíróságok hatásköre polgári jogviták, szabálysértések és bűncselekmények elbírálására nem terjed ki. A *Szovjetunióban*, konkrétabban pl. az OSZFSZK-ban a társadalmi bíróság hatásköre jóval szélesebb, a társadalmi bíróság igazságszolgáltatási funkciókat is végez. Az 1977. évi szabályozáson alapuló felfogás szerint az elvtársi bíróság egész tevékenységének célja az állampolgárok meggyőzés és társadalmi ráhatás eszközeivel való nevelése. Ennek érdekében hatáskörük kiterjed a kommunista erkölcsi szabályok megsértésének eseteire (pl. a nőkkel, szülőkkel szemben tanúsított méltatlan magatartásra, a gyermekek nevelésével kapcsolatos kötelezettségek elmulasztására, nyilvános helyen ittas állapotban való megjelenésre, ami sérti a társadalom erkölcsi érzékét), továbbá a munkafegyelem megsértésével és más jogsértésekkel kapcsolatos ügyekre. Az elvtársi bíróságok eljárhatnak pl. a jogszabályban meghatározott kisebb jelentőségű polgári ügyekben, szabálysértésekben és kisebb súlyú bűncselekményekben is. A Szovjetunióban azonban ebben a körben inkább a hatáskörök vagylagos megállapítása jellemző. Az 50 rubelt meg nem haladó vagyoni vitákat az elvtársi bíróság pl. csak a felek egyetértő nyilatkozata esetén tárgyalhatja. A szabálysértések esetén széles körben érvényesülő szabály, hogy ezeket az elvtársi bíróság csak akkor vizsgálhatja, ha az elbírálásra jogosult államigazgatási szerv az ügyet ide utalja. A kisebb súlyú bűncselekmények esetén pedig a vádemelésre jogosultaknak, illetve a bíróságnak van elsődleges szerepe az elvtársi bírósági eljárás kezdeményezésében. A magyar és a szovjet szabályozáson kívül talán még az 1977-ben módosított 1968. évi *albán* szabályozásra érdemes külön is utalni, amely a nevelő szerep elismerése mellett a társadalmi bíróságot kifejezetten igazságszolgáltatási szervként fogta fel. A községi, városi és városkerületi bíróságokról szóló törvényerejű rendelet szerint ugyanis e szervek bűncselekményekben, polgári jogvitákban és szabálysértésekben döntenek. Ezek járnak el a bűncselekmények törvényerejű rendeletben meghatározott körében, pl. kisebb súlyú vagyon elleni bűncselekmények, gondatlanul elkövetett könnyű testi sértés, laksértés, önbíráskodás, családi kötelezettségek elhanyagolása stb. esetén. E bíróságok tárgyalják az állampolgárok közötti, szerződéssel vagy kártérítéssel kapcsolatos pereket, valamint a mezőgazdaságban keletkezett károk megtérítése iránti pereket, ha a pertárgy értéke az 1500 lek-et nem haladja meg. Eléjük tartozik továbbá azoknak a szabálysértéseknek a szankcionálása is, amelyek elbírálását a törvény nem utalja más hatóság hatáskörébe. Az általános szabálysértési hatóságnak tehát a községi, városi és városkerületi bíróság tekintendő.

IV. A társadalmi bíráskodás szervezete és működési rendje.

A társadalmi bíráskodás szervezete és működése a demokratikus formák igen széles körű alkalmazására, a társadalom közvetlen részvételére épül, megalakításában és működtetésében pedig általában igen nagy szerep hárul a társadalmi szervezetekre (szakszervezetekre, népfront-szervezetekre stb.), valamint a helyi államhatalmi-népképviseleti szervekre.

A társadalmi bíróságokat az érintett kollektívák, egyes országokban esetleg a helyi képviseleti vagy népfrontszervek meghatározott időre (1—5 évre) *választják*. Magyarországon arra is van lehetőség, hogy egy-egy ügy elbírálására válasszanak társadalmi bíróságot. A

szocialista országokban általában intézményesítik a társadalmi bíróságok *beszámolási kötelezettségét és visszahívhatóságát.* A társadalmi bíráskodás társadalmi jellege, még inkább az *állami bíráskodással szembeni sajátossága* azonban nem ezekben a körülményekben, hanem *elsősorban a társadalmi bíróságok összetételében és speciális eljárási rendjében jut kifejezésre.* Általános igény ugyanis, hogy a társadalmi bíróságok *tagjai a szűkebb kollektívából kerüljenek ki,* funkcióikat társadalmi megbízatásban, tehát ne hivatásszerűen lássák el. A társadalmi bíróság tagjául a kollektíva bármely általános feltételeknek megfelelő, a magyar rendelkezések szerint pl. büntetlen előéletű, erkölcsileg kifogástalan és példamutató magatartású tagja megválasztható legyen. A választhatóságnak nem előfeltétele valamilyen szakképzettség, a jogi végzettség. Alig érinti a szabályt az a megoldás, ha az eljáró társadalmi bíróság tanácsának elnöki tisztét a rendes bíróságok népi ülnökei töltik be (az 1968. évi szabályozás alapján Albániában), illetve intézményes lehetőséget nyitnak arra, hogy a társadalmi bíróság adminisztratív teendőit jogi végzettséggel rendelkező titkár lássa el (Romániában). A társadalmi bíróságok *eljárását* pedig az az elv uralja, hogy — szabályként a tárgyalást vezető elnök engedélyével — a kollektíva jelen levő tagjai kérdéseket tehetnek fel, felszólalhatnak, véleményt nyilváníthatnak. A kollektíva tehát aktívan közreműködhet az eljárásban, mindamellett anélkül, hogy közvetlen ítélkező jogkörrel rendelkezne. (Csak a magyar jogi szabályozás szól arról, hogy a különben társadalmi bíróság hatáskörébe tartozó, mindamellett lényegét tekintve nem igazságszolgáltatási jellegű tevékenységet a szocialista brigád kezdeményezésére maga a szocialista brigád is ellássa.) Az állami bíróság előtti „passzív nyilvánosság"-gal szemben a társadalmi bíróság eljárásában ily módon az *„aktív nyilvánosság"* elve érvényesül. A társadalmi bíróság eljárása az intézmény társadalmi jellegéből, nevelési feladatainak hangsúlyozásából eredően egyébként is speciális. Általában az jellemzi, hogy egyszerű, nem érvényesülnek a bírósági perrendtartás eljárás egész menetét részletesen körülíró szabályai. Általános követelmény azonban a társadalmi bíróság törvényi kötöttsége, az eljáró szerv elfogulatlanságának biztosítása (az NDK-ban kifejezetten rögzítették a társadalmi bíróság tagjainak függetlenségét is), a tényállás alapos és hiánytalan tisztázása.

A társadalmi bíráskodás lényegi vonása, hogy a különböző szűkebb kollektívákhoz, éspedig *a munkahelyi, illetve a lakóközösségi (területi) kollektívákhoz kapcsolódik.* (Ezek szerint a társadalmi bíróságok hatásköre egyébként eltérő lehet.) A szocialista jogfejlődésben a munkahelyi és a területi szervezés is széles körben elterjedt, bár néhány országban előfordult, hogy társadalmi bíróságok a munkahelyi vagy csupán a területi elv szerint működnek. Magyarországon pl. jelenleg is csak a munkahelyi társadalmi bíráskodás ismeretes, Albániában pedig 1968-ban a területi társadalmi bíróságokat intézményesítették. A munkahelyi társadalmi bíróságok alatt értendők elsősorban a vállalatoknál működő társadalmi bíróságok, valamint az egyes országok jogalkotásától függően ide sorolandók az állami szerveknél és intézményeknél, társadalmi szerveknél, egyebek között a felső- vagy középfokú oktatási intézményeknél és a termelőszövetkezeteknél létrehozandó társadalmi bíróságok is. A területi társadalmi bíróságok viszont a szocialista országokban a városokban, városi kerületekben, lakónegyedekben és községekben hozhatók létre, s életre hívásukban több esetben jól felismerhető a korábbi intézmények (községi bíróságok, békebíróságok) hatása. Megalakításuk általában határozottabban jelezte azt a törekvést, hogy a nevelési célok megvalósítása mellett a társadalmi bíróságok intézményesen működjenek közre az igazságszolgáltatás ellátásában is. A társadalmi bíráskodás serkentése és ez a törekvés játszott különösen nagy szerepet abban is, hogy a társadalmi bíróságok felállítását az egyes kollektívák mellett kötelezővé tegyék, pl. Albániában, továbbá Romániában és az NDK-ban, ahol nem a munkahelyi munkaügyi döntőbizottságok, hanem szabályként a munkahelyi társadalmi bíróságok a munkaügyi viták elintézésének első fokú fórumai. Több országban — egyebek között Magyarországon — azonban a társadalmi bíróságok létrehozása nem kötelező, felállításuk társadalmi kezdeményezésen, általában az adott kollektíva kezdeményezésén alapul.

V. A társadalmi bíróság által alkalmazható intézkedések.

A társadalmi bíróságok jelentős egyeztetőbékéltető szerepet tölthetnek be, sőt a fejlődés során vagy meghatározott körben esetleg csak erre lehetnek jogosultak. A társadalmi bíróságok azonban az eljárás eredményeként általában *intézkedésekre, érdemi döntésre is fel lehetnek hatalmazva.*

A társadalmi bíróság által alkalmazható intézkedésekre általános értelemben is szokásos használni a „társadalmi ráhatási intézkedések" terminus technicust, szűk értelemben viszont ezzel jelölhetők a társadalmi bíróság által alkalmazható speciális nevelő intézkedések. A társadalmi bíróság amellett, hogy elegendőnek tarthatja az ügy nyilvános tárgyalását, pl. a felelősségre vont személyt nyilvános bocsánatkérésre kötelezheti, figyelmeztetésben, dorgálásban, megrovásban részesítheti. A magyar jog szerint a társadalmi bíróságnak nincs is más intézkedési lehetősége, mint hogy figyelmeztetéssel, dorgálással, megrovással éljen, és kezdeményezze az alkoholista kötelező gyógykezelésének elrendelését. (A társadalmi bíróság

kezdeményezési, javaslattételi jogával más országokban is találkozhatunk, így pl. a társadalmi bíróság javas lhatja bizonyos munkajogi szankciók alkalmazását, bizonyos szociális kedvezmények korlátozását stb.) A társadalmi bíróságok azonban ezek mellett a szabálysértések és a bűncselekmények miatt kilátásba helyezett, illetve ahhoz hasonló szankciókat is alkalmazhatnak, így pl. meghatározott összegig terjedő pénzbírságot szabhatnak ki, szabadságvesztés büntetésre (elzárásra) azonban nem jogosultak. A társadalmi bíróság a vétkes személyt esetleg bizonyos összegig terjedő kártérítésre kötelezheti, dönthet a polgári és munkaügyi vitákban beadott kérelem, panasz tárgyában stb. E szervek tehát kényszer igénybevételével végrehajtható jogi szankciókat is alkalmazhatnak, „igazságszolgáltatási jogkört" is gyakorolhatnak, ami ugyan különböző mértékben, de széles körben elismert lehetőség az európai szocialista országokban. A társadalmi bíráskodásról rendelkező jogszabályok egyébként az alkalmazható intézkedéseket tekintve nem mindig követik következetesen az ügycsoportok szerinti megkülönböztetést. Mindamellett jól kirajzolódott néhány általánosabb érvényű rendező elv. Éspedig a szocialista erkölcsi, együttélési szabályok megsértésének tárgyalásakor szinte egyértelműen csak a szűkebb értelemben vett társadalmi ráhatási intézkedések alkalmazása került szóba. A munkafegyelem megsértésének eseteiben úgyszintén ezeknek az intézkedéseknek az alkalmazása az elsődleges, súlyosabb szankciók alkalmazására (pl. alacsonyabb munkakörbe helyezés, elbocsátás) általában csak javaslattételi jog illeti meg a munkahelyi társadalmi bíróságot a munkahely vezetősége felé. Szabálysértésekben és kisebb súlyú bűncselekményekben a társadalmi bíróság nincs elzárva attól, hogy más intézkedéseket, a szűk értelemben vett társadalmi ráhatási intézkedéseket alkalmazza, azonban pénzbírság kiszabásának elsősorban e cselekmények miatt van helye.

VI. A társadalmi bíróság határozatának felülvizsgálata.

A társadalmi bíróság határozatával szembeni felülvizsgálati lehetőség alapvető követelmény az európai szocialista országokban. Emellett szól a jogorvoslathoz való jog általános elve, valamint a társadalmi bíráskodás esetében az a körülmény, hogy e tevékenységet laikusok és meglehetősen „oldott" eljárásban végzik.

A felülvizsgálati lehetőség a tárgyalt ügyek fellegétől, az intézkedések természetétől és súlyától függően differenciált. Magyarországon pl. a szocialista együttélési szabályok és a munkafegyelem megsértése miatt a társadalmi bíróságok csak nevelő intézkedéseket alkalmazhatnak. A tévedések kiküszöbölése, az adott esetben igazságtalanul elszenvedett hátrányok helyrehozatala érdekében ekkor sem mellőzhető a társadalmi bíróság határozatának esetleges felülvizsgálata, mindamellett — jogi következmények híján — a magyar jog ennek útját-módját nem az állami jogszolgáltató apparátus igénybevételében, hanem speciális felülvizsgálati rendszer kiépítésében kereste. A társadalmi bíróság határozata ellen az érintett dolgozó a határozat átvételétől számított 8 napon belül kérelemmel fordulhat a munkahelyi szakszervezeti bizottsághoz, illetve a szövetkezet vezetőségéhez, amely a kérelmet az érkezéstől számított 15 napon belül köteles elbírálni. Ha a kérelem megalapozott, a szakszervezeti bizottság, illetve a szövetkezet vezetősége a társadalmi bíróság (szocialista brigád) határozatát hatályon kívül helyezi, és a társadalmi bíróságot — a szükséges iránymutatás mellett — *új eljárás* lefolytatására kéri fel. Hasonló megoldás, tehát új eljárás kezdeményezése egyébként a jogi szankciók alkalmazásakor is ismeretes, az OSZFSZK-ban pl. a felülvizsgálat általános módja, hogy akkor, ha a határozat ellentmond az ügy körülményeinek vagy a hatályos törvényhozásnak, a munkahelyi szakszervezeti bizottság és a helyi szovjet végrehajtó bizottsága a társadalmi bíróság határozatát hatályon kívül helyezi, és az ügyet új eljárásra küldi vissza, vagy az eljárást megszünteti. Jogilag szankcionált magatartások esetében, és különösen a súlyosabb jogi szankciók alkalmazásakor azonban az európai szocialista országok jogalkotása lehetővé teszi a társadalmi bíróságok határozatainak *bírói felülvizsgálatát* is, ami az állampolgárok jogainak és törvényes érdekeinek védelme, a törvényesség és az igazságszolgáltatás egységének biztosítása szempontjából alapvető jelentőségű. A bíró út igénybevételének *lehetőségei, módjai* mindamellett *eltérnek*. Az OSZFSZK joga szerint pl. ha a társadalmi bíróság kártérítést, pénzbírságot vagy más vagyoni hátrányt megállapító határozatát időben nem teljesítik, az alsó szintű rendes bíróság bírája jogosult arra, hogy a határozat törvényességét ellenőrizze, és törvénysértés esetén a végrehajtási lap kiállítását megtagadja. Lengyelországban a törvényes társadalmi érdekek figyelembevételével vagy törvénysértés esetén az ügyész megküldheti az ügyet az alsó szintű rendes bírósághoz. Ha a bíróság úgy találja, hogy a társadalmi bíróság határozata törvénybe ütközik, vagy törvényes társadalmi érdekeket sért, a határozatot megsemmisíti. Pl. az NDK jogalkotása viszont a bírói út igénybevételét más országok (így Románia, Albánia) jogához hasonlóan rendes jogorvoslati eszközként intézményesítette, sőt általános jellegű elvvé emelte. A társadalmi bíróságokról szóló 1968. évi törvény szerint ugyanis a társadalmi bíróság határozatával szemben panasznak van helye. A panasz tárgyában az alsó szintű rendes bíróság dönt. Ez a megoldás szorosan összefügg azzal, hogy az NDK-ban a társadalmi bíróságokat az egységes igazságszolgáltatási rendszer integ-

ráns részének tekintik, míg több országban inkább a nevelési vagy igazságszolgáltatási feladatokat is ellátó külön szervek közé sorolják.

Irodalom: *Névai* László: Polgári jogviták elbírálásának fórumproblémái a gazdaságirányítás új rendszerében. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle 1967.; *Révai* Tibor: A dolgozók részvétele az igazságszolgáltatásban. Bp. 1970.; *Rácz* Attila: Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása. Bp. 1972.

Szavickij, V. M.—*Kejzerov*, N. M.: Razvitie pravovüh form organizacii i dejatelnoszti tovariscseszkih szudov. Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1961.; Obscsesztvennüe szudü v evropejszkih szocialisticseszkih sztranah. Moszkva, 1968.; *Filippov*, E. I.: K isztorii tovariscseszkih szudov. Pravovedenie 1974.; *Rybicki*, M.: Sądy społeczne w europejskich państwach socjalistycznych. Warszawa, 1974.

Rácz Attila

TÁRSADALMI IGAZGATÁS → *Társadalmi szervezetek*

TÁRSADALMI SZERVEZETEK: I. A társadalmi szervezetek jellemzői (1635.) — II. A társadalmi szervezetek főbb csoportjai (1637.) — III. A társadalmi szervezeti egységek működése a Magyar Népköztársaságban (1642.)

I. A társadalmi szervezetek jellemzői. 1. A társadalmi szervezetek általános ismérvei és helyzete a politikai mechanizmus összetevői között. 2. A társadalmi szervezeti formák és az állami szervek sajátos vonásai.

1. A társadalmi szervezetek általános ismérvei és helyzete a politikai mechanizmus összetevői között.

A társadalmi szervezetek olyan önkéntesen létrehozott, állami hatalmat nélkülöző emberi tömörülések, amelyek meghatározott szervezeti kereteket biztosítanak bizonyos célok elérésére irányuló öntevékeny működéshez. A társadalmi szervezetekre vonatkozó általános meghatározás csupán kiinduló alapot kíván nyújtani a társadalmi szervezeteket jellemző ismérvek bemutatására. A témára vonatkozó szakirodalomban számos munka vállalkozik a társadalmi szervezetek és az állami szervek közös és eltérő ismérveinek, egymáshoz fűződő viszonyának feltárására. Az e tárgykörben született megállapítások közül mindenekelőtt azt emeljük ki, hogy bármelyik államilag szervezett társadalmi renden belül a társadalom életére, a társadalmi folyamatokra érdemi hatást gyakorló szervezeteket *a társadalom politikai szervezetének* vagy politikai szervezetei és szervei összességének nevezzük. Ebbe az átfogó fogalomkörbe tehát beletartoznak mind az állami szervek, mind pedig a politikai hatalom gyakorlásából kizárt, de a társadalom politikai életét befolyásoló társadalmi szervezeti formációk is.

A politikai szervezetek közül az állami szervek és a politikai hatalom gyakorlásában közreműködő társadalmi szervezeti alakzatok alkotják a társadalom *politikai mechanizmusát*. A társadalmi élet szervezésében, a politikai hatalom megszerzésében, illetőleg gyakorlásában minden eddigi államilag szervezett társadalmi rendszeren belül fontos szerepet töltöttek be a társadalmi szervezeti alakzatok. Sőt bizonyos társadalmi szervezeti keretek már az emberi társadalomnak az állam és jog megjelenése előtti korszakában kialakultak. Az osztálytársadalmak különböző fejlődési szakaszaiban működő társadalmi szervezeti formák nagy többségének politikai rendeltetése és osztálykötődése alapos vizsgálat alapján akkor is felismerhető, ha a vonatkozó dokumentumokban ez nem nyert egyértelmű megfogalmazást.

Attól az időponttól kezdve, amikor valamely ország proletariátusa forradalmi pártjának vezetésével és az elnyomott tömegek támogatásával kivívja a politikai hatalmat, és megteremti a hatalom gyakorlásának politikai mechanizmusát, vagyis a proletariátus diktatúrájának mechanizmusát, a munkáshatalom a megdöntött kizsákmányoló osztályok ellenállásának elnyomását gyakorolva tiltja el és akadályozza meg az olyan szervezetek és szervek létrehozását és működését, amelyek a munkásosztály és a dolgozó rétegek alapvető érdekeivel ellentétes tevékenységet fejtenek ki. Ez egyben azt is jelenti, hogy a munkásosztály hatalomra jutása után általában csak olyan társadalmi szervezeti formációk működhetnek, amelyek a különböző társadalmi rétegek speciális érdekeinek képviselete mellett, illetőleg azzal együtt a maguk módján és sajátos eszközeikkel közreműködnek a szocializmus, illetőleg a kommunizmus építésében.

Az egész nép érdekeiért küzdő munkásosztálynak és forradalmi pártjának vezetését követő társadalmi szervezeti formációk az állami szervek mellett Magyarországon is méltán tekinthetők ezért a szocializmus építését szervező *politikai mechanizmus* alkotó elemeinek. A vázoltak alapján viszont természetszerű az a következtetés, hogy az alkotmányban biztosított lelkiismereti és vallásszabadság alapján hazánkban működő egyházak nem sorolhatók a politikai mechanizmus összetevői közé. További vizsgálódásaink az egyházakra nem terjednek ki.

A szocialista társadalmi szervezeteknek a társadalmi viszonyokhoz fűződő közvetlen kapcsolatából következik, hogy a társadalmi szervezetek és szervek számszerűségben és milyenségben is idomulnak a szocialista társadalmi fejlődés különböző szakaszainak körülményeihez. A szocialista társadalomépítés ta-

pasztalatai alapján világosan felismerhetők azok a változások, amelyek a társadalmi szervezeti formációk helyzetében, ténylegesen betöltött szerepében a szocialista társadalomépítés különböző periódusaiban bekövetkeznek.

E megállapítás megalapozottságát a felszabadulás utáni magyar társadalmi fejlődés is tanúsítja. Jelentős részükben másfajta, más összetételű és rendeltetésű társadalmi szervezeti alakzatok működtek hazánkban a proletárdiktatúra létrejöttét megelőző általános demokratikus forradalmi időszakban, mint azt követően. Gondoljunk például a koalícióban működő demokratikus pártokra, a kezdetben hatalmi szervekként funkcionáló, majd egyre inkább társadalmi szervekként tevékenykedő nemzeti bizottságokra, a többnyire spontán módon létrejött, de később jogilag is szabályozott népi bizottságokra stb. A fordulat éve előtt működő társadalmi szervezetek és szervek egy része megszűnt, vagy másfajta szervezeti formának adta át helyét. Más társadalmi organizációk és orgánumok pedig, főleg azok, amelyek tevékenyen részt vettek a szocialista forradalmi átalakulás előkészítésében, némi szervezeti átalakulással, vagy lényeges szervezeti változás nélkül, a társadalmi fejlődés új követelményeinek megfelelően tovább folytatják működésüket. Kiemelendők ezek közül a demokratikus forradalmi átalakulásban is élharcos szerepet betöltő kommunista párt és a szakszervezetek.

Az 1950-es évek elején erőre kapott személyi kultusz és dogmatikus szektás politikai vezetés erősen bénította a társadalmi szervezetek működésének tartalmasságát, jelentékenyen fékezte az újabb szervezeti és tevékenységi formák kialakulását, sőt néhány szervezet és szerv visszafejlődéséhez vagy teljes elsorvadásához is hozzájárult.

Jelenlegi társadalmi szervezeti formációink a szocializmus alapjainak lerakását, a kizsákmányoló osztályok megszűnését követő társadalmi fejlődés időszakában működnek. A szocializmus teljes felépítésének, a szocialista nemzeti egység továbbfejlesztésének feladatai körében bővülő szervező, világnézeti és politikai nevelő, szocialista tudatformáló, érdekvédelmi és egyéb teendők hárulnak a társadalmi szervezeti formákra is.

A szocialista állami szervek és a szocialista társadalmi szervezeti formációk egységes mechanizmusba tartozása nem valami szubjektív kategorizálási tevékenység eredménye, hanem olyan realitás, amely *közös társadalmi osztálybázison* nyugszik. Ebből következik, hogy a kapitalista társadalmi rend jellegzetes helyzetével szemben szocialista viszonyok között kizárt az *állami mechanizmus* és a szocialista jellegű társadalmi szervezeti formációkból álló *társadalmi mechanizmus* összetevőinek antagonisztikus szembenállása. Elképzelhetetlen továbbá e társadalmi mechanizmus alkotórészeinek egymás közötti kibékíthetetlen ellentéte is. Az azonos osztálybázis mind a társadalmi mechanizmuson belüli egységnek, mind pedig a társadalmi és az állami mechanizmus egységének záloga. Az állami és társadalmi mechanizmus egységének tartalma és színvonala szempontjából természetesen nem közömbös, hogy az említett egység mögött az osztályszerkezetnek milyen fejlettségi foka, a nemzeti egységnek milyen szintje (népi demokratikus nemzeti egység, szocialista nemzeti egység, szocialista, illetőleg kommunista erkölcsi-politikai egység), az állami szervek és a társadalmi szervezeti formák közötti kapcsolatoknak milyen tartalma áll.

A szocialista állami szervek és társadalmi szervezeti formák azonos osztálytartalma és közös pártirányítása teszi lehetővé, hogy feladataikat jellegüknek megfelelő eszközeikkel teljesítve, a társadalmi fejlődés által igényelt feladatok megvalósításában összehangoltan és együttműködve vehessenek részt. A szocialista állami szervek és a társadalmi szervezetek egységes osztályalapján és pártirányításán, valamint az ezekből eredő távolabbi célok közösségén alapulnak azok az egyéb közös vonások, amelyek az állami szervek és a társadalmi szervezeti formák szervezetében és működésében fellelhetők. Mind az állami szervek, mind pedig a társadalmi szervezeti alakzatok nagy részének felépítésében és működésében több-kevesebb eltéréssel érvényesül a *demokratikus centralizmus* elve. Ugyancsak megtaláljuk mindkét szervezetcsoport tevékenységében a szervező, felvilágosító, nevelő, meggyőző módszerek alkalmazását. A szocialista politikai mechanizmus állami és társadalmi összetevői közötti viszony jellemzői lehetővé teszik, hogy a szocialista társadalomépítő munkában jelentős mértékben közreműködő egyes társadalmi szervezeti alakzatok az állami költségvetésből anyagi támogatást kapjanak.

2. A társadalmi szervezeti formák és az állami szervek sajátos vonásai.

Mindezeknek és az esetleges részletesebb elemzéssel feltárható egyéb közös vonásoknak megemlítése után a szocialista társadalmi szervezetek helyzetének és jellemzőinek bemutatása érdekében természetesen szükséges azoknak az *eltéréseknek* a rögzítése is, amelyek a politikai mechanizmus alkotó elemeinek két csoportja között fennállanak. Ezek a különbségek önként tárulnak elénk, ha külön-külön összegezzük a szocialista állami szervek, valamint a szocialista társadalmi szervezeti formák alapvető jellegzetességeit. E kérdésekre vonatkozó vizsgálatok az *állami szervek* alapvető specifikus vonásaként szerintünk is helyeselhetően azt emelik ki, hogy azok az állam nevében lépnek fel, és feladataik elvégzéséhez államhatalmi jogosítványokkal rendelkeznek. Az államhatalmi jogosítványok különbözőségeit is figyelembe veszik azok a szerzők, akik

a jogi normák kibocsátásának jogát, valamint a hatósági kényszer alkalmazását jelölik meg az állami szervek jellemző jogosítványaiként. Kissé differenciáltabb szemlélet alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a szocialista állami szervek, típusbeli hovatartozásuktól (népképviseleti-államhatalmi szervek, népképviseleti-önkormányzati és államigazgatási szervek, egyéb államigazgatási szervek, bíróságok, ügyészségek, állami intézetek, állami vállalatok, fegyveres testületek) és hierarchikus helyzetüktől függően az államhatalmi jogosítványok különböző jellegű, tartalmú és mértékű csoportjaival rendelkeznek. Az állami szervek önálló típusát alkotó állami vállalatokat és intézeteket pedig rendszerint nem, vagy csak szűk keretben illetik meg államhatalmi, államihatósági jogosítványok, és elsősorban tudományos, kulturális, szociális, egészségügyi, vagy termelő, szolgáltató, elosztó tevékenységet fejtenek ki. Nem hagyható figyelmen kívül azonban, hogy ezek az intézetek és vállalatok is beletartoznak az államszervezet hierarchikus rendszerébe és állami szervek alárendeltségében állanak.

Ha a *társadalmi szervezeti formák* specifikus vonásainak összegezését kíséreljük meg, ezek között mindenekelőtt az állami szervek felsorolt sajátos vonásainak *hiányát* kell említenünk. A társadalmi szervezeti alakzatok nem lépnek fel az állam nevében, nem részei az állami szervek hierarchikus rendszerének, és általában nem gyakorolnak államhatalmi jogosítványokat. E megállapítások után azt is meg kell említenünk, hogy a szocialista társadalomépítés korábbi és jelenlegi gyakorlata is ismerte, illetőleg ismeri az állami feladatok társadalmi-szervezeti formákra hárításának azt a módját, amelyben a jogszabályok a rájuk bízott állami feladatok ellátása érdekében bizonyos közhatalmi jogosítványokkal is felruháznak társadalmi szervezeti egységeket. Egy-egy szocialista ország sajátos történelmi körülményei, szükségletei és az azokra épülő megfontolások szabják meg, hogy a jogalkotás a társadalmi szervezeti formákra a fejlődés különböző szakaszaiban milyen mértékben hárít állami feladatokat, és milyen jogosítvánnyal ruházza fel őket. A történelmi fejlődés alakulásánál és megítélésénél azonban nem téveszthető szem elől, hogy a szocialista társadalmi és állami fejlődés egyik törvényszerűsége a *szocialista demokratizmus* bővülése, amelynek megvalósításában jelentős szerep hárul a társadalmi szervezeti formációk jellegzetes *társadalmi* közreműködésére.

A társadalmi szervezeti formák további specifikus vonásairól szólva azt jegyezzük meg, hogy e társadalmi szervezeti egységek keretében a tagok, illetőleg az ott tevékenykedő polgárok egyéni és közösségi érdekei oly mértékben kapcsolódnak egybe, amely rendszerint meghaladja az állampolgárok termelő vagy hivatali tevékenységének jellemzőit. E szervezeti formák politikai, kulturális, gazdasági, felvilágosító, nevelő, szervező stb. célkitűzései, feladatai és erőfeszítései szinte maradéktalanul megfelelnek a szervezethez tartozó személyek politikai nézeteinek, törekvéseinek, érdekeinek és ízlésének.

A társadalmi szervezeti egységek működésének módszerei tekintetében pedig ismételten megemlítjük, hogy a már jelzett kivételektől eltekintve, e szervezetek nevelő, felvilágosító és szervező munkájukban nélkülözik az állami hatósági kényszert. A társadalmi szervezetek által alkalmazott kényszer általában nem hatósági jellegű. Kényszerhez a társadalmi szervezetek csak *tagjaik* irányában és a szervezet *alapszabályában* megszabott esetekben és módon nyúlhatnak.

A társadalmi szervezeti alakzatok fontos megkülönböztető vonásai azok is, amelyeket e szervezeti formák *szervezeti* és *működési* jellemzőinek minősíthetünk. A társadalmi szervezeti egységek önigazgatási társulások, amelyeknek célkitűzéseit, valamint az önkéntesség és az öntevékenység elve alapján funkcionáló szervezeti kereteit rendszerint nem jogi jellegű társadalmi normák határozzák meg. A társadalmi szervezeti egységek keretében önkéntesen közreműködő személyek társadalmi tevékenységüket általában díjazás nélkül és *nem* főhivatásként fejtik ki. Gyakran előfordul azonban, hogy a nagyobb társadalmi szervezeti alakzatok egyes állandóan funkcionáló tisztségviselőinek fizetést folyósítanak, illetőleg bizonyos rendszeres feladatok elvégzésére munkatársakat alkalmaznak. Az önkéntesség és az öntevékenység megnyilvánulási formái között széles körben érvényesül: *a)* az önkéntes (egyéni vagy kollektív) tagsági viszony, *b)* a tagok anyagi hozzájárulása a szervezet vagyoni alapjának megteremtéséhez, valamint *c)* a tagok részvétele a szervezet vezető szerveinek megválasztásában, a szervezet feladatainak ellátásában. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az utóbb felsorolt ismérvek a társadalmi szervezeti formák közül kifejezetten csak a *tagsági viszonyon* alapuló organizációkat jellemzik. Hogy melyek a társadalmi mechanizmus egyéb összetevői és melyek az azokat jellemző vonások, arra a későbbiekben még visszatérünk.

II. A társadalmi szervezetek főbb csoportjai. 1. A társadalmi szervezeti formák csoportosítási szempontjai. 2. A társadalmi szervezeti formák főbb csoportjai szervezeti sajátosságaik alapján. 3. A társadalmi szervezeti formák főbb csoportjai és alakzatai rendeltetésük figyelembevételével.

1. A társadalmi szervezeti formák csoportosítási szempontjai.

A társadalmi szervezeti formáknak egymástól kisebb vagy nagyobb eltérést viselő

több csoportja és számos alakzata létezik. A társadalmi szervezeti formákat ezért különböző szempontból csoportosíthatjuk. Az eltérő csoportosítási kritériumok lehetővé teszik, hogy a társadalmi szervezeti egységeket több oldalról ítéljük meg, és kidomborítsuk a társadalmi szervezeti alakzatok egy-egy csoportjának a vizsgálati szempontokkal egybevágó, illetőleg eltérő vonásait.

A magyar állam- és jogtudomány művelői más szocialista országok kutatóihoz hasonlóan különösen a 60-as évek elején sokoldalúan elemezték a társadalmi szervezeti egységek helyzetét, és ennek eredményeként értékes csoportosítási szempontokat is kialakítottak. Ezek közül különösen C. A. *Jampolszkaja*, *Kovács* István, *Antalffy* György és néhány más szerző által végzett csoportosítást hasznosítva mutatjuk be és értékeljük a hazánkban működő társadalmi szervezeti formák csoportosításának lehetőségeit. Nem állíthatjuk természetesen, hogy a társadalmi szervezeti formáknak mindegyik csoportosítása egyenlő értékű. Értékesnek csak az olyan ismérvekre épülő csoportosítást tekinthetjük, amely a társadalmi szervezeti formák alapvető, lényeges vonásait veszi figyelembe.

A társadalmi szervezeti formák csoportosításának és ezáltal rendszerbe foglalásának elsődleges kritériumaként azt a sajátos *rendeltetést* tekintjük, amelyet a társadalmi mechanizmus egyes csoportjai és alakzatai ténylegesen betöltenek. Úgy véljük, hogy a vizsgált társadalmi alakzatoknak a társadalom politikai szervezetében betöltendő rendeltetése az az elsődleges ismérv, amely bármilyen társadalmi szervezeti egység leglényegesebb vonását fejezi ki. A betöltendő rendeltetéshez, az elvégzendő feladatokhoz kapcsolódnak természetesen egyéb fontos szervezeti, működésrendi és más jellemzők is, amelyek figyelembevétele mellőzhetetlen a társadalmi szervezeti formák különböző csoportjainak és alakzatainak megítélésében.

2. A társadalmi szervezeti formák főbb csoportjai szervezeti sajátosságaik alapján.

A társadalmi szervezeti formáknak e betöltendő rendeltetés eltérésén nyugvó csoportosítása előtt a világos és egyértelmű terminológia alkalmazása érdekében indokolt *szervezeti* szempontból rendszerecnünk társadalmi szervezeti egységeinket. Ha figyelembe vesszük, hogy az önkéntes tagsági viszony léte és a nyilvántartott tagok anyagi hozzájárulása a szervezet vagyoni alapjainak megteremtéséhez, valamint a tagok öntevékeny részvétele a szervezet feladatainak ellátásában és a szervezet vezető szerveinek megválasztásában, a hazánkban működő társadalmi szervezeti formák közül csupán az egyik csoportnál, a szó szoros értelmében vett *társadalmi szervezeteknél* található meg, akkor nyilvánvaló, hogy ezek a tagsági viszonyon alapuló alakzatok, tehát a tulajdonképpeni társadalmi szervezetek nem merítik ki a társadalom politikai szervezetének társadalmi jellegű összetevőit, hanem azoknak csak egyik, kétségtelenül jelentékeny részét alkotják. Felmerül ezek után a kérdés, hogy minek minősülnek azok a társadalmi alapon szervezett orgánumok és egyéb alakzatok, amelyek tevékenyen részt vesznek a szocialista közösségi feladatok végrehajtásának szervezésében, de felépítésükben nem található meg a társadalmi szervezetek fontos szervezeti vonása, az önkéntes tagsági viszony és a tagok jelzett közreműködése a szervezet életében.

A hazai társadalmi szervezeti formák összességén, azaz a magyar társadalmi mechanizmuson belül a tagsági viszonyon nyugvó *társadalmi szervezetek* mellett tagsági viszonyt nélkülöző alakzatokként funkcionálnak a *társadalmi tömegmozgalmak* és a *társadalmi szervek*.

A *társadalmi tömegmozgalmak* meghatározott célok elérésére mozgósítják és szervezik a társadalom tagjait. A tömegmozgalmaknak a tagsági viszonyt nélkülöző mozgalmi jellege nem zárja ki, sőt inkább megköveteli, hogy sajátos céljaikhoz igazodó vezető szervekkel és munkaszervekkel rendelkezzenek.

A mindennapi szóhasználatban és az irodalmi megfogalmazásban is gyakran szinonimaként használjuk a társadalmi szervezet és a társadalmi szerv kifejezést, sőt e megjelölések nem ritkán a társadalmi szervezeti formációk *mindhárom* alakzatának együttes jelzésére szolgálnak. Közelebbi elemzés után pedig nyilvánvaló ennek az azonosításnak pontatlansága.

A tagsági viszonyt ugyancsak nélkülöző *társadalmi szerveknek* az alábbi fajtáit ismerjük:

a) a társadalmi szervezetek szervei (a társadalmi szervezetek vezető szervei és munkaszervei);

b) a társadalmi tömegmozgalmak szervei (a társadalmi tömegmozgalmak különböző szintű vezető szervei és munkaszervei);

c) az ún. társadalmi bizottságok (pl. a lakóbizottságok).

Eltérően a társadalmi szervezetek többségétől és a társadalmi tömegmozgalmak szerveinek nagy részétől, a társadalmi bizottságok rendszerint *nem* rendelkeznek hierarchikusan kiépített felettes szervekkel, fizetett apparátussal és saját vagyoni alappal. Amint a társadalmi szerveknek ebből a vázlatos áttekintéséből is kitűnik, *a társadalmi szervek* valamilyen mértékben mindig *képviseleti* jellegűek.

A magyar társadalmi szervezeti formák összetevőinek számbavételekor nem feledkezhetünk meg azokról a szervezetekről és szervekről sem, amelyek részben állami, részben társadalmi jellegűek. Ide sorolhatók pl. a népi ellenőrzési bizottságok és az állami szervek által létrehozott, illetőleg állami szervek alárendeltségében álló, de társadalmi alapon tevékenykedő bizottságok.

Társadalmi szervezeti formációik szervezeti rendszerezésének vázlatszerűségéből természetszerűen következik, hogy az elvégzett csoportosítás nem léphet fel a teljesség igényével. Ma is találunk olyan társadalmi szervezeti alakzatokat, pl. a működedvelő művészi együtteseket, amelyeket nem, vagy csak erőltetve sorolhatunk az említett formációk közé.

3. A társadalmi szervezeti formák főbb csoportjai és alakzatai rendeltetésük figyelembevételével.

Visszatérve társadalmi szervezeti formáinknak a betöltendő *rendeltetés* szempontjából végzendő vizsgálatára, rendeltetésük alapján megkülönböztetjük az elsődlegesen politikai, a politikai és érdekvédelmi, az érdekvédelmi, az önkormányzati, továbbá az egyesületi jellegű társadalmi szervezeteket. Ezek közül külön is megemlékezünk az alábbi társadalmi szervezetekről, mozgalmakról és szervekről.

a) Társadalmi szervezeteink rendszerében kiemelkedő helyet foglal el az osztályszervezetek legmagasabb formája, a munkásosztály élcsapata, a dolgozó nép pártjaként működő *Magyar Szocialista Munkáspárt*. A párt léte és vezető szerepének megvalósulása a társadalmi és állami élet egészében, a szocialista társadalmi és állami fejlődés nélkülözhetetlen követelménye. A marxista—leninista párt vezető szerepét érintő tudományos megállapítások a proletárdiktatúrára, illetőleg a kommunizmust építő politikai szervezetek rendszerére vonatkozó marxista—leninista elmélet legfontosabb részei. A párt vezető szerepének érvényesülési módozatait a tudományos irodalom részletesen feldolgozta.

b) A pártot követően a társadalmi szervezetek első csoportjaként a *politikai tömegszervezeteket* említjük. Az ide sorolt társadalmi szervezeteknek az a közös vonásuk, hogy jellegüknek megfelelő sokrétű feladataik ellátása révén kiemelkedő fontosságú politikai szervező, világnézeti nevelő, kulturális fejlesztő rendeltetést töltenek be. Közvetlen összekötőként szerepelnek a párt és a társadalom meghatározott rétegei között, és ennek következtében működésük ugyancsak mellőzhetetlen a szocialista, illetőleg a kommunista társadalom építésében. Szervezeti felépítésüket és belső működésüket azonban *nem* rendezi jogszabály. Szervezeti szabályzatszerű, illetőleg alapszabályszerű működésük felett állami szervek *nem* gyakorolnak felügyeletet. A politikai tömegszervezetek közé tartoznak hazánkban a szakszervezetek és az ifjúsági szervezetek.

A *szakszervezetek* a bérből és fizetésből élő dolgozók legnagyobb tömegszervezetei, amelyek elsősorban a termelés, a munkavégzés vonalán kötik össze a munkásosztályt és az egyéb dolgozókat a párttal.

A munkásosztály hatalmának kivívása után a szakszervezetekre az alábbi kettős feladat hárul: egyrészt a munkásosztály politikai hatalmának, a nép közös érdekeinek védelme, a szocialista társadalom építésének támogatása, másrészt pedig a szakszervezet tagjai, az egyes dolgozók érdekeinek védelme. Bár a szocialista állam szavatolja, a jogszabályok és a kollektív szerződések is biztosítják a dolgozók jogait, de ez magában nem elegendő. A dolgozók munka- és életkörülményeit meghatározó rendelkezések és megállapodások végrehajtásában esetenként jogsérelmek, érdekösszeütközések is előfordulnak. Szocialista társadalmi viszonyok között is szükség van ezért arra, hogy a szakszervezetek védjék a dolgozó kollektívák és az egyes emberek jogait, képviseljék napi érdekeiket.

A *Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség* (KISZ) az élenjáró fiatalok önkéntes harci szövetsége, az MSZMP öntevékeny ifjúsági tömegszervezete, a párt segítője és tartaléka. A KISZ a dolgozó és tanuló ifjúság egységes szervezete. Az ifjúsági szövetség az egész magyar ifjúság világnézeti, erkölcsi, politikai és szervezeti egységének erősítésén munkálkodik. Fontos tevékenységet fejt ki az ifjúság érdekvédelme terén is. A munka és a tanulás mellett szervezi a fiatalok pihenését és egészséges szórakozását. Arra törekszik, hogy az egész magyar ifjúságot a szocializmus teljes felépítésére mozgósítsa, és a fiatalság életkori sajátosságainak megfelelő színes, eleven, vonzó mozgalmat teremtsen. Az ifjúsági szervezetek körében a *Magyar Úttörők Szövetsége* a Kommunista Ifjúsági Szövetség vezetésével, de szervezetileg önállóan működik.

c) A *Hazafias Népfront* kiemelkedő szerepet tölt be a párt szövetségi politikájának megvalósításában. Ez a szövetségi politika annak felismerésén nyugszik, hogy a szocializmus felépítésében társadalmunk minden osztálya, rétege, minden magyar állampolgár érdekelt. A Hazafias Népfront kettős jelleget visel magán. Egyrészt *politikai tömörülés*, amelyben a párt részvételével és vezetésével együtt munkálkodnak hazánk legfontosabb társadalmi szervezetei, másrészt pedig legszélesebb *tömegmozgalom*, amelynek keretében megvalósul a társadalom valamennyi osztályának és rétegének összefogása a szocializmus építése céljából. A Hazafias Népfrontban tömörülnek a munkások, a parasztok, az értelmiségiek, a kispolgárok, a különböző világnézetű emberek, kommunisták és pártonkívüliek, mindazok, akik vállalják a közös célt: a szocialista Magyarország felépítését. A Hazafias Népfront-mozgalomban részt vesznek hazánk német, délszláv, szlovák, román és más nemzetiségű állampolgárai is, akik a társadalom egyenjogú tagjaiként a magyar néppel együtt építik a közös szocialista hazát.

A népfront mozgalmi feladatai kiterjednek a közérdekű társadalmi munka valamennyi területére. A népképviseleti szervek választásához és működéséhez kapcsolódó jellegzetes *közjogi* teendők mellett jelentős a népfrontmozgalom szerveinek és aktivistáinak problémafeltáró,

elemző és szervező munkássága az általános gazdaságpolitikai célkitűzések, a község- és várospolitikai feladatok, az időszerű művelődéspolitikai célkitűzések, különösen a hazafias nevelés, valamint a népek közötti barátság ápolását és a béke védelmét szolgáló akciók megvalósításában.

d) A *nemzetiségi szövetségek* (Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége, Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége, Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége, Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége) a magyarországi nem magyar nemzetiségű magyar állampolgárok alkotmányban rögzített nemzetiségi jogait és érdekeit képviselő önálló társadalmi szervezetek. A nemzetiségi lakosok e szövetségek keretében vesznek részt szervezett formában a társadalmi életben. A szövetségek biztosítják, hogy a nemzetiségi lakosok nemcsak egyénileg, hanem társas keretben is gyakorolhatják nemzetiségi jogaikat. A nemzetiségi szövetségek a felszabadulást követő létrejöttük után először mint kulturális szervek működtek. Később bontakozott ki az a törekvés, hogy ne csupán kulturális, hanem politikai rendeltetést is betöltsenek. Bár a szövetségek elsődleges feladata napjainkban is a nemzetiségi kultúra ápolása, egyre hatékonyabban közreműködnek a politikai és társadalmi élet egyéb területein is. A nemzetiségi szövetségek a Hazafias Népfront keretében önálló szervezetekként, az egyéb társadalmi szervezetekkel és az állami szervekkel — különösen a tanácsokkal — együttműködve fejtik ki tevékenységüket.

e) A szocialista államnak objektív társadalmi törvényeken nyugvó szövetkezeti politikájával összhangban fejlődtek ki és működnek hazánkban is a mezőgazdasági és ipari termelés, az áruforgalom, valamint a lakosság egyéb szükségletei kielégítésének előmozdítását szolgáló, kizsákmányoló tevékenységet kizáró *szövetkezetek*. A szövetkezetek amellett, hogy gazdasági célzatú, nagyrészt vállalati formájú önkéntes közösségek, fontos politikai, kulturális, szociális stb. rendeltetést is betöltenek. Elősegítik tagjaik szocialista életformájának kibontakozását. A szövetkezet megalakulásához egyéb feltételek megléte mellett az alapszabály állami jóváhagyása és a szövetkezet nyilvántartásba vétele szükséges. Az állami szervek feléjük sajátos irányító-felügyeleti tevékenységet fejtenek ki.

Erőteljesebb a társadalmi szervezeti, szervi jellege a *szövetkezeti szövetségeknek* és az *országos szövetkezeti tanácsoknak*. Az 1971-ben elfogadott egységes szövetkezeti törvény értelmében a szövetkezetek területi, illetőleg szakmai szövetséget hozhatnak létre. A területi szövetség a szövetkezetek irányítása alatt jogi személyként működő társadalmi, érdekképviseleti, mozgalmi szervezet. A szövetkezetek — közgyűlésen 5 évre választott — küldötteik útján vesznek részt a területi szövetség munkájában. Bár a területi szövetség a szövetkezetekre kötelező döntést nem hozhat, mindamellett a szövetség és szervei sokirányú érdekképviseleti, tájékoztató, útmutató, ajánló, összehangoló szerepet töltenek be a szövetkezetek működésének előmozdítása érdekében.

Egy-egy ágazat szövetkezetei 5 évenként tartott kongresszusuk útján országos tanácsot hoznak létre. Az országos tanács az adott ágazat szövetkezeteinek jogi személyként működő társadalmi, érdekképviseleti, mozgalmi szerve. Valamennyi szövetkezeti ágazat, tehát az egész magyar szövetkezeti mozgalom közös társadalmi tanácskozó testületeként működik az Országos Szövetkezeti Tanács. Az OSZT-ot a szövetkezeti tanácsok hozzák létre. Az országos tanácsok fenntartásáról a megfelelő szövetkezetek gondoskodnak, az OSZT fenntartási költségeit az ágazati országos tanácsok viselik. A szövetkezeti szövetségek és az országos tanácsok állami felügyelet alatt tevékenykednek. *(→ Szövetkezeti fajták)*

f) Különleges rendeltetésük és jogi helyzetük alapján önálló csoportba sorolhatók a társadalmi szervezetek között a *Kisiparosok Országos Szervezete* (KIOSZ) és a *Kiskereskedők Országos Szervezete* (KISOSZ). Társadalmunk fejlődésében a lakosság érdeke még jó ideig megköveteli, hogy a jogszabályok által megszabott keretek között működési lehetőséget biztosítsunk a tisztességes munkát végző magánkisiparnak és magánkereskedelemnek. E szakmai, kulturális és érdekvédelmi szervezetek is elősegítik, hogy becsületes munkájukkal a magánkisiparosok és kereskedők is hozzájáruljanak a társadalom szocialista fejlődéséhez. A KIOSZ részben egyesületi jellegű szervezet, amennyiben a Könnyűipari Minisztérium felügyelete alatt működik. A KIOSZ ugyanakkor olyan *érdekképviseleti* tömegszervezet, amely a jogszabályok értelmében kötelezően tömöríti magába az ország kisiparosait. Ugyancsak érdekképviseleti és egyesületi jellegű társadalmi szervezet az ország kiskereskedőinek nagy többségét összefogó és a Belkereskedelmi Minisztérium felügyelete alatt tevékenykedő KISOSZ. Bár a KIOSZ és a KISOSZ részben egyesületi jellegű szervezet, különleges rendeltetésükre, érdekképviseleti jellegükre tekintettel az egyesületeket megelőzve emlékeztünk meg e két társadalmi szervezetről.

g) Az *ügyvédségnek* jogszabályi rendelkezésen nyugvó *önkormányzati* jellegű, állami felügyelet alatt működő társadalmi szervezetei az *ügyvédi kamarák*. Az ügyvédi kamarai tagság mellőzhetetlen feltétele az ügyvédi minőségben való ügyvédi tevékenység kifejtésének. Az ügyvédi kamarák feladatai: az ügyvédség munkájának irányítása és ellenőrzése, az ügyvédek testületi érdekeinek képviselete, az ügyvédi hivatás gyakorlásával járó jogok védelme és a kötelességek ellenőrzése, fegyelmi eljárás lefolytatása

az ügyvédek és ügyvédjelöltek ügyeiben, állásfoglalás és javaslattétel az igazságszolgáltatás és a jogalkotás kérdéseiben stb. *(→ Ügyvédség)*

h) Társadalmi szervezeteink között rendeltetésük és az ahhoz kapcsolódó szervezeti sajátosságaik alapján is külön csoportot alkotnak a *munkásőrség* és az *önkéntes rendőri csoportok*. Az 1956. évi ellenforradalom leverése után a Népköztársaság Elnöki Tanácsa a dolgozók kívánságára törvényerővel (1957. évi 13. sz. tvr.) rendelte el, hogy a Magyar Népköztársaság és a népi demokratikus államrend fokozottabb védelme érdekében munkásőrséget kell szervezni. A munkásőrség önkéntes, *társadalmi* alapon működő *fegyveres testület*, amelynek szervezett egységei a párt és a kormány utasításai szerint működnek. A munkásőrség tagjai feladatukat társadalmi munkaként, fegyveresen végzik. Feladataik ellátása során hivatalos személynek kell őket tekinteni.

Ugyancsak jogszabály [az 1066/1955. (VII. 27.) Mt. sz. hat.] rendelte el az *önkéntes rendőri csoportok* szervezését. A jogszabály értelmében a magyar állampolgárok közül azokból, akik állampolgári kötelességük tudatában a rendőrség szerveinek a közrend, a közbiztonság fenntartása, a társadalmi tulajdon védelme, továbbá a szocialista együttélés szabályainak megtartása érdekében segítséget kívánnak nyújtani, önkéntes rendőri csoportokat kell szervezni. Az önkéntes rendőrök tevékenységüket *társadalmi munkaként* végzik. Feladataik ellátása során hivatalos személynek kell őket tekinteni. Az önkéntes rendőrök tevékenységének törvényessége felett a felügyeletet az illetékes ügyész gyakorolja.

Szervezeti szempontból szemlélve a munkásőrség és az önkéntes rendőri csoportok helyzetét, megállapíthatjuk, hogy felépítésükben és működésükben mind az önkéntes tagsági viszony, mind a tagok önkéntes társadalmi tevékenysége megtalálható. Eltérő azonban az egyéb társadalmi szervezetekétől ezeknek az organizációknak szervezeti felépítése, vezető szerveik létrehozásának módja, hiányzik a tagdíj jellegű anyagi hozzájárulás a szervezet működéséhez stb.

i) Társadalmi szervezeteink nagy csoportját alkotják az *egyesületek*. Az egyesületekbe a polgárok általában sajátos egyéni hajlamaik, képességeik és törekvéseik alapján tömörülnek azzal a céllal, hogy egyéni képességeiket, képzettségüket kollektív összefogással eredményesebben gyümölcsöztethessék, törekvéseiket a szervezett keretek előnyeit felhasználva biztosabban válthassák valóra. Bár az egyesületek bizonyos mértékben közérdekű tevékenységet fejtenek ki, működésük elsődlegesen *nem politikai* célzatú. Eltérően az elsődlegesen politikai társadalmi szervezetektől, az egyesületek létrejöttének módját, szervezeti felépítésének és működésének alapelveit *jogszabályok* határozzák meg. Az egyesületek jogi helyzetének további megkülönböztető vonása, hogy felettük az alapszabályi céljaik szerint illetékes *állami szervek felügyeletet* gyakorolnak. A felügyelet az egyesületnek a felügyelő szerv által eszközölt és az egyesület megalakulása szempontjából konstitutív jellegű nyilvántartásba vételével kezdődik.

Az egyesületek egyik jellemzője tevékenységük és szervezettségük *ágazati* volta. Az ágazati jelleg nyújt alapot hazánkban arra, hogy az egyesületek feletti felügyeletet a *megfelelő szakigazgatási szervek* gyakorolják. A belügyi tárca kezében összpontosított, politikai és rendészeti ellenőrzésre korlátozódó burzsoá felügyelettel szemben az egyesületek feletti szocialista felügyelet egyik jellemző vonása Magyarországon az, hogy az egyesület alapszabályszerű célja szerinti felügyelő szerv szakszerű támogatást nyújthat az egyesület célkitűzéseinek eléréséhez. Az egyesületek feletti felügyeletnek mindenekelőtt arra kell irányulnia, hogy csakis a jogszabályban megfogalmazott *közérdekűség* elvének megfelelő egyesületek működjenek. A felügyelő szerv feladata továbbá az egyesület alapszabályszerű működésének és vagyonkezelésének ellenőrzése.

Az egyesületek szerepe az állampolgárok társadalmi tevékenységének rendkívül széles méreteit lehetővé tevő és igénylő szocialista fejlődéssel párhuzamosan, az egyéb társadalmi szervezetek, szervek és mozgalmak szerepének növekedése mellett egyre bővül és sokszínűbbé válik. Az egyesületek hasznos tevékenységével társadalmi életünk legkülönbözőbb területein találkozunk. Működésük különösen az utóbbi években erőteljesen megélénkült. Szélesre kiterjedt egyesületi hálózatunk fajtái és alakzatai *nem lezártak*. Napjainkban is tanúi lehetünk *újabb* egyesületek létrejöttének. A hazánkban működő egyesületek áttekintését az egyesületek célkitűzéseinek és szervezeti felépítésének közös és eltérő vonásai alapján elvégezhető csoportosítás könnyíti meg. A most jelzett ismérvek alapján hazai egyesületeinket az alábbi főbb csoportokba sorolhatjuk: tudományos egyesületek; művészeti egyesületek; ismeretterjesztő egyesületek; szociális jellegű egyesületek; szakmai egyesületek; védelmi és sportegyesületek; gazdasági vonatkozású hobby-tevékenység kifejtését előmozdító egyesületek.

j) A társadalmi szervezetek és társadalmi mozgalmak mind színesebbé és tartalmasabbá váló funkcionálásának egyik jelentékeny megnyilvánulásaként értékelhetjük azoknak az organizációknak szaporodását és élénkülő aktivitását, amelyek az egyes *társadalmi tömegmozgalmak vagy társadalmi szervezetek keretében* működnek. Ezek a különböző elnevezésű *klubok, körök nem önállóak*, hanem a népfrontmozgalom szerveihez kapcsolódnak, illetőleg az egyes társadalmi szervezetek, esetleg állami intézmények (pl. művelődési házak) keretében

tevékenykednek. Belső szervezetüket és tevékenységi formáikat működési szabályzat határozza meg.

III. A társadalmi szervezeti egységek működése a Magyar Népköztársaságban.

A társadalmi szervezeti formák helyzetének megítélését a szocializmus teljes felépítésére irányuló időszakban két körülmény könnyíti meg. Az eddigi gyakorlati tapasztalatok általánosításra érdemes gazdag tényanyagot szolgáltatnak, a nagyobb távlatba tekintő tudatos és tervszerű társadalomépítés kimunkált alapvető célkitűzései és megvalósítandó követelményei pedig elvi bázist nyújtanak a további elemző, értékelő és következtető munkához. A Magyar Népköztársaságban működő társadalmi szervezeti formáknak az utóbbi időben észlelt megnyilvánulásai alapján, másrészt pedig a szocialista államiság és a szocialista demokrácia tökéletesítésére irányuló törekvések figyelembevételével társadalmi szervezeteink helyzetének, szerepének és kapcsolatainak jellemzői és fejlődési irányai közül a következőket emeljük ki.

Általános és más vonásokra is hatást gyakorló jellemzője társadalmi szervezeti formáinknak *szerepük bővülése, működésük szervezeti formáinak tökéletesedése.* A társadalmi szervezeti egységek szerepének növekedése szorosan összefügg a szocialista demokrácia fejlődésével, tartalmának gazdagodásával, hatékonyságának fokozásával. A szocialista demokrácia érvényesülése lehetetlen a társadalmi szervezeti formák élénk és tartalmas működése nélkül. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a szocialista demokrácia megvalósulási formái nem korlátozódnak a társadalmi szervezeti alakzatok tevékenységére.

A társadalom politikai szervezetének összetevői között fennálló sokrétű kapcsolatból következik, hogy a társadalmi szervezeti egységek helyzetét is befolyásolja a szocialista demokrácia egyéb összetevőinek, így különösen a népképviseleti demokráciának, a lakóhelyi és a munkahelyi közvetlen demokráciának színvonala. A társadalmi szervezetek kapcsolatrendszerében különösen jelentősek azok a viszonyok, amelyek a társadalmi szervezeti egységek, valamint a társadalmi és állami élet irányító erejeként működő marxista—leninista munkáspárt, továbbá a társadalmi szervezeti alakzatok és szocialista állam, illetőleg az állami mechanizmus összetevői között fennállanak.

A *párt* belső demokráciájának színvonala, a párt irányító és felügyeleti funkciójának tartalma állandóan formálja az egyéb társadalmi szervezeti egységek működését is. Nagy jelentősége van annak a körülménynek, hogy a társadalmi szervezeti formák az *állam* által szervezett társadalmi élet keretei között fejtik ki tevékenységüket hazánkban. Az alkotmány és az alkotmányos jogszabályok számukra is irányadóak. Az állami szervek jogszabályalkotó tevékenységük és egyéb állami feladataik gyakorlása során azonban tiszteletben tartják a társadalmi szervezetek önállóságát.

A társadalmi szervezeti formák helyzete és betöltendő funkciói szempontjából döntő jelentőségű az a koncepció, amelyet a szocialista társadalomépítés irányítását végző politikai szervek a társadalmi rend fejlesztésének célkitűzései, az ország belső viszonyai és a nemzetközi körülmények figyelembevételével a szocialista államra, az államapparátus szerepére, az államélet további alakítására vonatkozóan kidolgoznak. Az e tárgykörben Magyarországon kialakított politikai felfogás lényeges eleme, hogy a szocializmus teljes felépítését szolgáló erőfeszítések összefogásában és szervezésében elsődleges szerep hárul a szocialista *államszervezetre.* Ezért a szocialista államot rendszeresen és tudományos igénnyel erősíteni, tökéletesíteni kell. Az államszervezet és az államélet fejlesztésére irányuló törekvésekhez azonban elválaszthatatlanul kapcsolódik a szocialista demokrácia kiterjesztése. Ennek a sok összetevőből álló két célkitűzésnek egybekapcsolása biztosítja a társadalom túlnyomó többségének tudatos és alkotó közreműködését a társadalomépítő munkában és megakadályozza az államapparátus eltávolodását társadalmi bázisától.

Az államélet tökéletesítését, a demokrácia fejlesztését szolgáló egyidejű, együttes törekvések magukban foglalják az állami szervek és a társadalmi szervezeti formák feladatainak pontos megjelölését és *elhatárolását, e szervezeti egységek önállóságának* és felelősségének fokozását, valamint a rokontermészetű, egymáshoz közelálló, illetőleg kapcsolódó állami feladatok és társadalmi szervezeti célkitűzések összehangolt és hatékony megvalósulását elősegítő *együttműködési módozatok* gondos kidolgozását és alkalmazását.

Az államszervezet fejlesztésére, az állami munka színvonalának emelésére irányuló célkitűzések *megváltoztatták* azokat az elképzeléseket, amelyek mind több állami szerv feladatkörének társadalmi szervezetre ruházásával, az állami munka úgynevezett fokozatos *társadalmasításával* összefüggésben a 60-as évek elején hazánkban is kialakultak. Néhány társadalmi szervezet korábbi jogszabályi felhatalmazás alapján e tanulmány megírásakor is ellát állami feladatokat, sőt az sem kizárt, hogy a jövőben is kap valamely társadalmi szervezet állami feladat végzésére megbízást. Ezeket a megoldásokat azonban *kivételnek* tekintjük.

A körvonalazott koncepciók alapján valósínűsíthetjük, hogy a magyar politikai mechanizmus hosszú időn keresztül érvényesítendő követelménye lesz az államszervezet *sajátos* vonásainak fenntartása, illetőleg fejlesztése, a társadalmi szervezeti alakzatok *társadalmi* jellegének és funkcióinak gyarapítása, valamint e két szervezetcsoport *mellérendeltségi*

pozíciójára épülő tervszerű együttműködés bővítése. E követelmény kialakításában jelentős szerepet játszott a túlhajtott társadalmasításnak az a negatív tapasztalata, amely szerint állami feladatok és hatáskörök társadalmi szervezetekre ruházása inkább járt az *állami* vonásoknak és eszközöknek az érintett társadalmi szervezeti egységekre való kiterjesztésével, tehát a társadalmi szervezeti formák államiasításával, mint a társadalmi tevékenység elemeinek és módszereinek gyarapodásával. Állami hatáskörök átadása nemegyszer alig jelentett többet, mint a címtábla kicserélését. A „társadalmasított" állami feladatokat pedig többnyire ugyanaz vagy hasonló fizetett apparátus végezte, mint korábban. Az is gyakran előfordult, hogy a társadalmasítással kialakult feladatokat társadalmi munkában ugyan, de főhivatásuk munkaideje alatt végezték el más szervek alkalmazottai.

A társadalmi szervezeti egységek szerepének bővülését szolgálja szervezeti életük tartalmasabbá és színvonalasabbá tétele. Társadalmi szervezeti formáink rendszeresen felülvizsgálják célkitűzéseiket, pontosabban határozzák meg feladataikat, tökéletesítik a szervezeti kereteket. Általános fejlődési tendenciaként észleljük a *belső szervezeti élet demokratizmusának* mélyülését, valamint a társadalmi szervezeti egységek egymás közötti és az állami szervekhez fűződő kapcsolatai formáinak gazdagodását. Külön is megemlítjük a társadalmi szervezeti formák *számszerű* gyarapodásának, szervezeti differenciálódásának és integrálódásának folyamatát. A társadalmi szervezeti formák alapvető alakzatai már hosszú idő óta kiépültek. Az elsődlegesen politikai funkciót betöltő társadalmi szervezetek között új alakzat kialakulása, meglevők megszűnése vagy szervezeti egybekapcsolódása ritkán fordul elő, de továbbra sem kizárt. A politikai jellegű társadalmi szervezetek szervezeti kereteinek bővülése elsősorban a tagok, illetőleg az aktívák létszámának emelkedésében, egyes szervezetek, pl. a szakszervezetek, a Kommunista Ifjúsági Szövetség stb. keretében új szervezeti, szervi egységek, alapszervezetek, területi, helyi, üzemi intézményi szervezetek és szervek számának növekedésében nyilvánul meg. A taglétszám emelkedésével, a szervezeten belüli egységek számának gyarapodásával párhuzamosan gyakrabban fordul elő *új* önálló szervezet létrehozása az egyesületek között.

Az *együttműködési formák* szaporodása és tartalmi gazdagodása természetes következménye a társadalmi szervezetek bővülő *önállóságának*. Az alapvető célkitűzések közelsége, a sajátos érdekek és törekvések egyeztetésével és összekapcsolásával elérhető nagyobb eredmények a célok, a feladatok és erőfeszítések koordinálására, együttes, vagy egymást kiegészítő akciókra indítják a különböző társadalmi és állami szervezeteket és szerveket. Mind a társadalmi szervezeti alakzatok egymás közötti viszonyában, mind pedig a társadalmi szervezeti formák és az állami szervek közötti kapcsolatban gyakran találkozunk a következő koordinációs, illetőleg együttműködési formákkal: munkatervek egyeztetése, közös akcióprogramok kidolgozása, együttműködési szerződés kötése, együttes ülés tartása, képviselő küldése egymás üléseire, illetőleg testületeibe, eseti vagy rendszeres információszolgáltatás, ajánlás, javaslat előterjesztése, határozati javaslatok véleményezése, határozatok egyeztetése, együttes aktusok kibocsátása stb.

Az állami szervek és a társadalmi szervezeti egységek együttműködési kapcsolatairól számos jogszabály (választójogi törvény, tanácstörvény, a munka törvénykönyve, ifjúsági törvény, szövetkezeti törvény stb.) rendelkezik. A politikai társadalmi szervezetek és az egyesületek részvételének feltételeit a polgári jogi forgalomban, vagyis e szervezeti egységek polgári jogi személyiségének kérdéseit a polgári törvénykönyv szabályozza. *(→ Jogi személyek)*

A társadalmi szervezeti formák bővülő szerepéhez kedvező *alkotmányos* alapot teremtett Magyarországon az 1972. évi átfogó alkotmányreform. A politikai mechanizmus társadalmi összetevőire vonatkozó alkotmányi rendelkezések közül kiemelkedik a párt vezető szerepét rögzítő előírás. Az alkotmány az első fejezet bevezető rendelkezései között nyilvánítja ki, hogy a munkásosztály marxista—leninista pártja a társadalom vezető ereje. Az alkotmány eredeti szövege csak az egyesülési joggal összefüggésben, közvetett formában rendelkezett a pártról, amikor „az élcsapata által irányított" munkásosztály kifejezést használta.

A szocialista politikai mechanizmus törvényszerűségeit követve a módosított alkotmány új rendelkezésként rögzíti le, hogy a Magyar Népköztársaság biztosítja a *társadalmi szervezetek* részvételét a szocialista építőmunkában. Az állampolgárok alapjogairól szóló fejezetben pedig megállapítja az alkotmány a dolgozóknak azt a jogát, hogy a szocializmus rendjének és vívmányainak védelmére, a szocialista építőmunkában és a közéletben való fokozott részvételre, a kulturális nevelőmunka kiszélesítésére, a nép jogainak és kötelességeinek megvalósítására, a nemzetközi szolidaritás ápolására tömegszervezeteket és tömegmozgalmakat hozhatnak létre. E rendelkezésben az állampolgárok *politikai szervezkedési szabadsága* nyert megfogalmazást, amely az alkotmányban ugyancsak rögzített egyesülési jognak különös célzatú és tartalmú változata, hiszen amint a megfogalmazásból is kitűnik, nemcsak tagsági viszonyra épülő szervezetek, hanem egyéb politikai jellegű társadalmi alakzatok létrehozására is feljogosítja a polgárokat. A módosított alkotmány a társadalmi rendről szóló fejezetben külön is rendelkezik a Hazafias Népfront

és a szakszervezetek szerepéről. A Minisztertanácsra vonatkozó rendelkezések között pedig előírja, hogy feladatainak ellátása során a Minisztertanács együttműködik az érdekelt társadalmi szervezetekkel.

A vázoltak alapján megállapíthatjuk, hogy a társadalmi szervezetek, a társadalmi mozgalmak és a társadalmi szervek a Magyar Népköztársaságban szilárd alkotmányos bázison, kedvező politikai viszonyok között működnek. Bővülő szerepük, növekvő önállóságuk kiaknázásához igényes szervezőmunkára és az általuk összefogott állampolgárok tevékeny közreműködésére van szükség.

Irodalom: *Antalffy* György: Az állami és társadalmi szervek viszonyának újabb állam- és jogelméleti problémáiról. Szeged 1966.; *Ádám* Antal: Az egyesületek a magyar társadalmi szervezetek rendszerében. Bp. 1964.; *Bihari* Ottó: Állandó és ideiglenes súlypontok a szocialista államszervezetben. Ellensúlyok, garanciák a megfelelő arányok kialakítására. = A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; *Bianchi* Leonard—*Pecze* Ferenc: A gyülekezési és az egyesülési jog szabályozása a dualizmus korában, különös tekintettel a munkás- és a nemzetiségi mozgalmakra. Jogtudományi Közlöny 1963.; *Budzsáklia* Mátyás: Nemzetiségi egyenjogúság és jogok a Magyar Népköztársaságban. Állam és Igazgatás 1974.; *Ficzere* Lajos—*Schmidt* Péter: Az állampolgárok egyesülési joga. = Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Bp. 1965.; *Gáspár* Sándor: A magyar szakszervezetek szerepe a szocializmus építésében. Bp. 1968.; *Gáspár* Sándor: Szakszervezetek a szocializmusért. Bp. 1970.; *Halász* József: A szocialista államiság új vonásai és a kommunista társadalmi önigazgatás. Jogtudományi Közlöny 1961.; *Halász* József: A Hazafias Népfrontmozgalom társadalmunk politikai rendszerében. Állam és Igazgatás 1972.; *Kovács* István: Az állami és társadalmi szervezeti formák elhatárolásának elvi alapjai. = A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Ságvári* Ágnes: Népfront és koalíció Magyarországon 1936—1948. Bp. 1967.; *Schmidt* Péter: A szocialista államfejlődés és a társadalmasítás. Társadalmi Szemle 1965.; *Szotáczki* Mihály: A marxista párt helye és szerepe a szocialista társadalom politikai rendszerében. = Jubileumi évkönyv 30. Pécs, 1975.; *Weltner* Andor: A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia. Bp. 1962.

Jampolszkaja, C. A.: Obscsesztvennüe organizacii v SZSZSZR. Moszkva, 1972.; *Kravcsenko*, V. V.: Dobrovol'nüe obscsesztva v SZSZSZR i ih pravovoe polozsenija. Moszkva, 1964.; *Lukjanov*, A. I.—*Lazarev*, B. M.: Szovetszkoe goszudarsztvo i obscsesztvennüe organizacii. Moszkva, 1961.; *Lopatka*, Á.: Organizacija społeczenstwa socjalistycznego w Polsce. Warszawa—Poznan, 1971.; *Mand*, R.—*Stüber*, R.: Gesellschaftliche Organisationen und Entfallung der sozialistischen Demokratie. Staat und Recht 1974.

Finer, S. E.: Die anonyme Macht — Der englische Lobbysmus als Modellfall. Köln—Opladen, 1960.; *Hesse*, K.—*Kafka*, E.: Die verfassungsrechtliche Stellung der politischen Parteien im modernen Staat. Berlin, 1959.; *Kaiser*, J. H.: Die Representation organisierter Interessen. Berlin, 1954.

Ádám Antal

TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS: I. A társadalombiztosítás fogalma (1644.) — II. A társadalombiztosítás történeti kialakulása (1645.) — III. A társadalombiztosítás szervezete a mai magyar jog szerint (1646.) — IV. A társadalombiztosítási jogviszony (1647.) — V. A társadalombiztosítási jogviszony keretében megvalósuló szolgáltatások (1647.) — VI. A társadalombiztosítási jogviszony keretében keletkező jogviták elintézése (1649.)

I. A társadalombiztosítás fogalma.

A társadalombiztosítás az állampolgárok egészségügyi és anyagi ellátásához való jogának megvalósítására szolgáló intézmény. Elsősorban a dolgozókra és családtagjaikra terjed ki olyan események esetére, amelyek a kereset kiesését vagy csökkenését, illetve az anyagi megterhelés növekedését vonják maguk után. A társadalombiztosítás keretében biztosított egyes jogok nemcsak a munkaviszonyban álló dolgozókat, hanem meghatározott keretben és mértékig más jogviszony alapján munkát végző személyeket (mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjait, kisiparosokat, ügyvédeket, egyetemi hallgatókat stb.) is megilletik. A társadalombiztosítási szolgáltatások közül a gyógyító-megelőző ellátás keretében egyes szolgáltatások az állampolgárokat alanyi jogként térítés nélkül illetik meg.

A társadalombiztosítás a dolgozók szociális biztonsága megteremtésének fő eszköze, ami azt jelenti, hogy államunk szociális tevékenységében a társadalombiztosítás központi helyet foglal el. A társadalombiztosítás elsőrendű célja ugyanis a létfenntartás biztosítása azok részére, akik valamely biológiai vagy társadalmi ok következtében ideiglenesen vagy véglegesen olyan helyzetben vannak, hogy szükségük van a közösség támogatására. Korunk egyre fejlettebb szociálpolitikája azonban ma már e célon túlmutat és a szociális jogok modern felfogásával összefüggésben és az állam mindenkori gazdasági lehetőségeitől függően az érintettek szempontjából kockázatot jelentő helyzetek és események minél nagyobb számát a társadalmi gondoskodás körébe vonja.

E fokozott gondoskodás részben a társadalombiztosítási rendszeren belül jut érvényre, másfelől e rendszeren kívül (pl. különböző

szociális segélyeknél, szociális otthonok, gyermekintézmények stb. esetében) valósul meg.

Különleges helyet foglal el ebből a szempontból jogunkban a *gyermekgondozási segély*, amely a dolgozó nőnek a szülési szabadság lejártát követően a gyermek 3 éves korának betöltéséig jár. A társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény ezt nem szabályozza, ezzel mintegy kifejezésre juttatva e segély sajátos szociális jellegét. Ugyanakkor költségeit a társadalombiztosítás költségvetésének keretében erre a célra biztosított külön pénzügyi fedezet terhére kell elszámolni, folyósításáról pedig a táppénz folyósítására illetékes szerv gondoskodik [3/1967. (I. 29.) Korm. sz. rendelet 5. §].

A jogosultak személyi köre is egyre táguló tendenciát mutat. A kötelező társadalombiztosítás ugyanis egyre szélesebb kategóriákat fog át.

Végül egyre szélesednek a társadalmi gondoskodás egyéb formái is (pl. házi szociális gondozószolgálat). Mindez az állampolgárok életszínvonalának emelkedését vonja maga után.

Rá kell mutatni arra is, hogy a társadalombiztosítás fogalmi köre az egyes szocialista országokban nem azonos. Ez főleg azzal függ össze, hogy a legtöbb szocialista országnak ezen a téren is a történeti és társadalmi fejlődés által meghatározott sajátosságai vannak. Így a Szovjetunióban 1936-tól az állampolgároknak alanyi joguk van az ingyenes orvosi ellátásra, függetlenül attól, hogy biztosítva voltak-e vagy sem, az orvosi ellátásnak a társadalombiztosítási eszközök terhére történő dotációját pedig megszüntették. Így egyes felfogások szerint az ingyenes orvosi ellátással és gyógykezeléssel kapcsolatban semmiféle társadalombiztosítási jogviszony nem keletkezik, minthogy az állampolgárokat az ingyenes gyógykezeléshez való jog mint alanyi jog a törvény erejénél fogva megilleti.

Magyarországon a helyzet az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény alapján 1975. július 1. napjától kezdődően annyiban hasonló, hogy az állampolgárok a gyógyító-megelőző ellátás keretében ingyen jogosultak orvosi gyógykezelésre — ideértve a kórházban történő gyógykezelést is, valamint a szülészeti ellátásra és a mentőszállításra. A társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény végrehajtásáról szóló 17/1975. (VI. 14.) MT számú rendelet 354. §-a ugyanis az egészségügyről szóló törvénynek az egészségügyi ellátás állampolgári jogon történő biztosításáról szóló 25. §-át hatályba léptette. Állampolgári jogon, de meghatározott térítés ellenében járnak az alábbi egészségügyi ellátások: *a)* gyógyszer, *b)* gyógyászati segédeszköz, *c)* fogpótlás.

Az új szabályozás nem változtatott azon a helyzeten, hogy a fent említett egészségügyi ellátások jóllehet állampolgári jogon járnak, továbbra is a betegségi ellátás részei, legfeljebb szabályozásuk esik a társadalombiztosítási jogszabályok keretein kívül.

Találkozunk olyan felfogásokkal is, amelyek a társadalombiztosítás fogalmi körének tágítását tartják szükségesnek. Így a szociális járadékkal kapcsolatban merült fel az az észrevétel, hogy azoknak az illetékes szerv mérlegelésétől függő megállapítása még mindig a karitatív intézkedés jellegét tükrözi. A szociális jogok egyre táguló tendenciájával inkább állna összhangban, ha e járadéknak a társadalombiztosítás keretébe való bevonásával az érdekelteknek meghatározott feltételek fennforgása esetében alanyi jogot biztosítanának erre a járadékra is. Sőt annak sem lenne elvi akadálya, hogy a szükséget szenvedő személyeknek fizetett különböző eseti segélyeket is a társadalombiztosítás keretében fizessék ki. Ily módon az elemi csapások áldozatainak megsegítési formái is a társadalombiztosítás körébe lennének bevonhatók.

II. A társadalombiztosítás történeti kialakulása.

A társadalombiztosítás a munkások önkéntes biztosításából fejlődött ki. A kapitalista iparosodás kísérőjelenségeként járó egészségügyi károsodások ugyanis arra késztették a munkásokat, hogy védelmük hatékonyabb biztosítására önsegélyező egyletekbe tömörüljenek. A 19. század második felétől kezdve azután a munkásosztály szívós harcának eredményeképpen a munkások önkéntes segélyezési egyesületeit a törvénybe iktatott kötelező betegségi, baleseti biztosítás váltotta fel, jóllehet az önsegélyező egyesületek egyes nyugati országokban máig is megmaradtak. Először Németország vezette be a kötelező betegségi biztosítást (1883), ugyancsak itt hoztak először törvényt az öregségi és rokkantsági biztosításról és a baleseti biztosításról. A többi kapitalista állam ezeket az intézkedéseket fokozatosan, különböző mértékben valósította meg.

Az első világháború után a figyelem nemzetközi síkon is egyre inkább a szociális jogok felé fordult. A háborút lezáró békeszerződésekbe rendelkezéseket vettek fel a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet létesítéséről, amelynek preambuluma már körvonalazta a legfontosabb szociális jogokat. Ez a szervezet azóta is a szociális jogok nemzetközi szinten való biztosításának egyik kezdeményezője. Ebben az összefüggésben említést lehet tenni továbbá többek között az ENSZ-nek az emberi jogokról szóló 1948. december 10-i Egyetemes Nyilatkozatáról, amely szerint „minden embernek mint a társadalom tagjának joga van a szociális biztonsághoz" (22. szakasz), továbbá a gazdasági, szociális és kulturális jogok 1966. évi nemzetközi egyezségokmányának 9. cikkéről, amely szerint az egyezségokmány részes államai elismerik mindenki jogát a szociális biztonságra, beleértve a társadalombiztosítást.

Az államoknak tehát a nemzetközi jogi normák által is előírt kötelezettségeik vannak a

lakossággal szemben szociális helyzetük javítása érdekében. A konkrét megoldások azután az adott társadalmi és gazdasági berendezkedésektől függően különböző módon és formákban valósulnak meg. Annyi azonban általánosságban megállapítható, hogy a II. világháború után a társadalombiztosítás mind a biztosítottak körének szélesedését, mind a szolgáltatások színvonalát illetően fejlődésen ment keresztül, jóllehet egyes országokban még mindig rendkívül korlátozott és csak a modern szektorban foglalkoztatott kis százalékszámot kitevő lakosságra koncentrálódik. Különösen vonatkozik ez egyes fejlődő országokra. Ezek sorában, ahol az emberek még törzsi-nagycsaládi kötelékben élnek, e szervezetek valósítják meg a társadalombiztosítás funkcióját. Itt a társadalombiztosítást megelőzi a pénzgazdálkodásra áttérés és a munkaalkalmak megteremtése. Latin-Amerikában pedig különösen a földkérdés megoldása.

Hazánkban a társadalombiztosítás intézményei ugyancsak a munkásmozgalom harcának eredményeképpen épültek ki. Az 1891. évi XIV. törvény bevezette a kötelező betegségi biztosítást, lényegében a Németországban meghonosodott és Ausztriában is elfogadott biztosítási szervezet alapulvételével, amelynek lényege abban állt, hogy a betegség esetére való biztosítást területi rendszer szerint szervezett kerületi betegsegélyző pénztárakra bízták. Emellett a munkásoknak lehetőségük volt szakmák szerint maguknak külön ipartestületi, gyári és vállalati betegsegélyező pénztárakat létesíteni. Működtek továbbá magánegyesületi betegsegélyző pénztárak is. Ez a rendszer azonban az anyagi erők jelentős szétforgácsolásával járt, ezért az 1907. évi XIX. törvény a biztosítási szervezetet központosította, amennyiben megalakult az Országos Munkásbetegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztár, amely később Országos Munkásbiztosító Pénztár néven működött, és betegség és baleset esetére a jogszabályban megállapított körben bevezette az ipari és kereskedelmi alkalmazottak kötelező biztosítását. Az 1927. évi XXI. törvény újból szabályozta a betegségi és baleseti biztosítást és elsősorban a biztosítási önkormányzat feletti állami felügyeletet szilárdította meg. E törvény értelmében az Országos Munkásbiztosító Pénztár Országos Munkásbiztosító Intézetté alakult át. Az 1928. évi XL. törvény az öregség, rokkantság, özvegység és árvaság esetére rendelte el a kötelező biztosítást. Utóbbi jogszabály szerint az Országos Munkásbiztosító Intézet neve Országos Társadalombiztosító Intézetre változott. E jogszabályok szerint a biztosítási kötelezettség a tisztviselőkre és más hasonló állásban levőkre csak akkor terjedt ki, ha javadalmazásuk bizonyos összeget nem haladt meg. Egyébként a magántisztviselők ellátására a korábbi Budapesti Betegségi Biztosító Intézet helyett megszervezték a Magánalkalmazottak Biztosító Intézetét (MABI), a közalkalmazottak betegségi biztosítását pedig az Országos Tisztviselői Betegsegélyezési Alap (OTBA) látta el. Emellett a nagyipari és kereskedelmi vállalatok, valamint bankok munkavállalóinak nagy része egymástól különálló nyugdíjpénztárak tagja volt. A közalkalmazottakról a közszolgálati alkalmazottak nyugdíjrendszere keretében történt gondoskodás.

A dolgozók társadalombiztosítását tehát 1945-ig a széttagoltság jellemezte. Az egyes biztosító intézetek a legkülönbözőbb feltételű és mértékű szolgáltatásokat nyújtották a hozzájuk tartozó kategóriáknak, egyes dolgozói rétegek pedig (pl. mezőgazdasági munkások) teljesen kimaradtak a kötelező biztosítás köréből.

Az egységes társadalombiztosítás felé az első lépés 1950-ben történt meg az állami társadalombiztosítás szervezetéről szóló 1950. évi 36. sz. tvr.-rel. Ezzel a jogszabállyal a társadalombiztosítási feladatok egy részének ellátása szakszervezeti igazgatásba került, amely feladatok ellátására megalakult a Szakszervezetek Országos Tanácsának (SZOT) irányítása alatt álló Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ (SZTK). A szakszervezeti igazgatásba nem került feladatokat (jogszabályalkotás, nyugdíjfolyósítás stb.) állami szervek (Munkaügyi Minisztérium, Országos Nyugdíjintézet stb.) látták el. A társadalombiztosítási ügyeknek teljes egészében a szakszervezetek keretében való összpontosítása az 1964. évi 6. sz. tvr.-rel valósult meg.

A társadalombiztosítás történeti kialakulását röviden jellemezve megállapítható, hogy annak a 19. században való megjelenését nem vitásan a munkásmozgalom egyre növekvő súlya, szervezeti kereteinek kiteljesedése segítette elő, ugyanakkor kialakulását az a megfontolás is érlelte, hogy a magánvállalkozók a munkásosztályt, különösen a magasan kvalifikált munkásokat és alkalmazottakat megtartsák és a forradalmi megmozdulásoknak a lehetőség szerint elejét vegyék. A szocialista gazdasági és társadalmi rend körülményei között a társadalombiztosítás a társadalom lényegéből folyik, és célja elsősorban a társadalom munkájában részt vevő személyek és hozzátartozóik részére a kereset kiesését vagy csökkenését, illetve az anyagi megterhelés növekedését eredményező események bekállásakor meghatározott anyagi ellátást biztosítani. Ennek mértékét pedig mindig a társadalom anyagi lehetőségei határozzák meg.

III. A társadalombiztosítás szervezete a mai magyar jog szerint.

a) A társadalombiztosítás irányítása, felügyelete és ellenőrzése teljes egészében a *Szakszervezetek Országos Tanácsának* (SZOT) feladatkörébe tartozik. A SZOT társadalombiztosítási feladatkörében:

aa) irányítja a szakszervezeti társadalombiztosítási tevékenységet és foglalkozik a társadalombiztosítás továbbfejlesztésével,

ab) elkészíti a Társadalombiztosítási Főigazgatóság útján a társadalombiztosításra vonatkozó törvények, törvényerejű rendeletek, kormányrendeletek tervezeteit és azokat a Minisztertanács elé terjeszti,

ac) szabályzattal rendezi a hatáskörébe utalt társadalombiztosítási kérdéseket,

ad) megállapítja a társadalombiztosítási feladatokat végző szakszervezeti és ügyviteli szervek szervezetét és feladatkörét,

ae) ellenőrzi a társadalombiztosítási feladatokat végző szervek munkáját és felügyel működésükre.

A SZOT társadalombiztosítással kapcsolatos működése felett a főfelügyeletet egyik tagja útján a Minisztertanács gyakorolja. A SZOT társadalombiztosítási tanácsadó szerve az Országos Társadalombiztosítási Tanács.

b) A társadalombiztosítás központi igazgatását a *Társadalombiztosítási Főigazgatóság* látja el, amelynek feladatköre főként:

ba) a társadalombiztosítási jogszabályok kiadásának kezdeményezése és a jogszabályok tervezetének elkészítése,

bb) a társadalombiztosítási kérdésekben javaslatok készítése, vélemény nyilvánítása és adatszolgáltatás,

bc) a társadalombiztosítási feladatokat végző szakszervezeti szervek munkájának segítése, az ügyviteli szervek országos egységes irányítása és ellenőrzése.

A Társadalombiztosítási Főigazgatóság ügyviteli szervei:

a budapesti és megyei társadalombiztosítási igazgatóságok és ezek kirendeltségei,

a Nyugdíjfolyósító Igazgatóság.

c) Társadalombiztosítási feladatokat végeznek a

ca) a szakszervezeteknek erre kijelölt szervei, így a szakszervezetek központi vezetőségei, amelyek egy-egy szakma sajátos társadalombiztosítási kérdéseivel foglalkoznak, és fejlesztésére javaslatot tesznek,

cb) a Szakszervezetek Budapesti Tanácsa és megyei tanácsai *társadalombiztosítási bizottságaik* útján segítik és ellenőrzik az igazgatóságok és kirendeltségek munkáját, ellátják a jogszabály által hatáskörükbe utalt teendőket, ezenkívül egyes társadalombiztosítási vitás ügyekben határoznak.

cc) a vállalatoknál, hivataloknál stb. a társadalombiztosítási feladatokat a *társadalombiztosítási tanácsok* látják el a szakszervezeti bizottságok irányítása és ellenőrzése alatt. Ezek a száz dolgozónál többet foglalkoztató vállalatoknál, hivatalokban stb. létesülnek, ahol a dolgozók a betegségi biztosítási szolgáltatásokat és a családi pótlékot a munkáltatónál az ún. üzemi kifizető helyen kapják.

IV. A társadalombiztosítási jogviszony.

A társadalombiztosítási jogviszony főszabályként munkaviszonyhoz kapcsolódik. Kivételesen kapcsolódhat azonban más jogviszonyhoz (pl. szövetkezeti jogviszonyhoz) is. A betegségi biztosítás egyes szolgáltatásainak körében elegendő az állampolgári viszony. Ily módon a társadalombiztosítási jogviszony *járulékos* jellegű, ami azt jelenti, hogy keletkezése valamely alapviszonyt tételez fel, jóllehet kivételesen találkozunk társadalombiztosítási jogviszonynyal alapviszony nélkül is (önkéntes betegségi biztosítás esetében). A munkaviszonytól való függőség továbbá abban is megnyilvánul, hogy egyes társadalombiztosítási szolgáltatások mértéke a munkabérhez igazodik (táppénz, nyugdíj stb.).

A társadalombiztosítás keretében kapcsolat jön létre egyfelől a munkáltató és a dolgozó, másfelől a munkáltató és a társadalombiztosítási szerv között. Az előbbit a dolgozó társadalombiztosítási jogviszonyának, a másikat a munkáltató társadalombiztosítási jogviszonyának nevezzük.

A társadalombiztosítási jogviszony jellemzője, hogy jogszabály kötelező erővel állapítja meg a jogviszony keletkezésének eseteit, valamint a jogviszony alanyait és elemeit. Mind a dolgozó, mind a munkáltató társadalombiztosítási jogviszonya általában a dolgozó munkába lépésével kezdődik. A társadalombiztosítási jogviszony megszűnése azonban az alapviszony megszűnésével már nem esik egybe, mert a dolgozó társadalombiztosítási jogviszonya a munkaviszony megszűnése után meghatározott ideig még fennáll, a munkáltató társadalombiztosítási jogviszonya pedig csak akkor szűnik meg, amikor a munkáltató a munkaviszony megszűnését a társadalombiztosítási szervnél bejelenti.

A társadalombiztosítási jogviszony alapján nemcsak a dolgozó, hanem családtagjai is jogosultak a jogviszony alapján járó szolgáltatásokra. Erre utóbbiaknak önálló igényük van. Ez az igény azonban mind a dolgozó, mind családtagjai javára csak akkor keletkezik, ha a törvény által megállapított tényállás megvalósul (a dolgozó megbetegszik, megrokkan stb.).

V. A társadalombiztosítási jogviszony keretében megvalósuló szolgáltatások.

a) Társadalombiztosítási rendszerünk ma már csaknem az egész lakosságot átfogja, és így az állampolgárok szociális biztonsága döntő módon a társadalombiztosítás keretében valósul meg.

A társadalombiztosítást tehát mindenekelőtt annak *általánossága* jellemzi, ami azt az elgondolást juttatja kifejezésre, hogy a társadalombiztosítási intézkedések minél szélesebb személyi kört fogjanak át. Ehhez kapcsolódik az *egyenlőség* elve, ami azt jelenti, hogy az egyenlő

szükségletek számára az egyenlő jog érvényesüljön. E két elv — az általánosság és az egyenlőség elve — vezet a társadalombiztosítás *egységességének* elvéhez, amely a társadalombiztosítás különböző szektorainak szerkezeti egységét, továbbá az alkalmazott módszerek és nyújtott szolgáltatások egységét jelenti.

Ezek az elvek társadalombiztosításunkat ma már döntő mértékben áthatják, jóllehet a jogosultak egyes rétegei még mindig nem teljesen egyenlő feltételekkel részesülnek a társadalombiztosítási ellátásban. A társadalom munkájában való részvétel módjától függően a társadalombiztosítás terén nemcsak nálunk, de más szocialista országokban is még bizonyos fokú *differenciáltság* tapasztalható, jóllehet az egyre csökkenő tendenciát mutat. Így pl. a mezőgazdasági szövetkezet tagjaként szerzett szolgálati idő figyelembevételével öregségi nyugdíjra 1975-ben a férfi hatvanötödik, a nő a hatvanadik életéve betöltésétől jogosult. Ez a korhatár 1976. január 1-től kezdődően öt éven át évente egy évvel csökken, és 1980. január 1-től azonos a munkaviszonyban álló dolgozók nyugdíjkorhatárával. Egyébként is a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok társadalombiztosítása is a munkaviszonyban álló dolgozók társadalombiztosításához mindinkább közeledik, és a hasonlóságok jóval nagyobb számúak, mint az eltérések.

b) A társadalombiztosításban a szükséglet szerinti elosztás elve van túlsúlyban a munka szerinti elosztás elvével szemben. Egyebek között ezzel magyarázható a társadalombiztosítás újraelosztó hatása, vagyis a társadalombiztosítási fogyasztási alapok ellenérték nélküli újraelosztása. Ennek megvalósítására két fő módszert szoktak alkalmazni. Az egyik amikor a társadalombiztosítási szolgáltatásokat a kedvezményezettek hozzájárulása, illetőleg a javukra történő befizetések (járulékok) fedezik, a másik, amikor a szolgáltatásokat vagy ellátást az állam által közvetlenül dotált alapokból fedezik minden e célra történő hozzájárulás nélkül. Emellett igen gyakoriak a vegyes rendszerek, nevezetesen amikor egyes társadalombiztosítási kockázatok esetére a védelem költségei megoszlanak a munkáltató, illetve a kedvezményezett és az állam között.

Magyarországon a társadalombiztosítás kiadásainak fedezésére járulékot kell fizetni, a bevételeket meghaladó kiadásokat pedig az állam fedezi. A társadalombiztosítási kiadások fedezésére a munkáltatók társadalombiztosítási járulékot, a biztosítottak pedig nyugdíjjárulékot fizetnek. Utóbbi a dolgozók átlagkeresetének 3—10%-a, amely a nyugdíjjárulék-köteles pénzbeli és természetbeni juttatásainak havi együttes összegéhez képest progresszív alapon emelkedik. Ehhez még hozzá kell fűzni, hogy a társadalombiztosítási szervek még abban az esetben is kötelesek a szolgáltatásokat teljesíteni, ha a munkáltató járulékfizetési kötelezettségének nem tenne eleget. Ilyenkor a társadalombiztosítási szerv utólag érvényesíti igényét a munkáltatóval szemben. A társadalombiztosítási szolgáltatások tehát az állam garanciális védelme alatt állnak.

c) A társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvényben a következő társadalombiztosítási ellátások kerültek szabályozásra:

Betegségi és anyasági ellátás.

A biztosítottat betegségi és anyasági ellátásként *táppénz, terhességi-gyermekágyi segély* és *anyasági segély* illeti meg. A biztosított halála esetében *temetési segély* jár. Vagyis a törvény a betegségi és anyasági ellátások körében csak a pénzellátásokról rendelkezik. Ennek oka az, hogy az orvosi ellátáshoz való jog állampolgári joggá vált.

Táppénz a dolgozónak általában keresőképtelenségének tartamára jár egy, gümőkóros megbetegedés esetén pedig két éven át. A táppénz összegét a keresetképtelenséget megelőzően elért kereset napi átlaga alapján kell megállapítani. A táppénz mértékét a Minisztertanács állapítja meg, összege azonban a kórházi ápolás idejére járó táppénz kivételével a napi átlagkereset 65, hosszabb biztosítási idő és megszakítás nélküli munkaviszony esetén 75 százaléknál kevesebb nem lehet.

A terhességi-gyermekágyi segély a szülési szabadságnak megfelelő időtartamra jár. Ez a napi átlagkereset teljes összege, ha a szülő nő a szülést megelőzően két éven belül 270 napon át biztosított volt. Ennél kevesebb, de legalább 180 napi biztosítás esetében a terhességi-gyermekágyi segély a napi átlagkereset 65 százaléka.

Anyasági segély annak jár, aki a törvényben megállapított egyéb feltételek teljesítése mellett terhessége folyamán legalább egyszer terhességi orvosi vizsgálaton vett részt.

A családi pótlék.

A családi pótlék feladata a gyermek eltartásával járó terhek csökkentése. A dolgozó családi pótlékra általában akkor jogosult, ha legalább két gyermek eltartásáról gondoskodik. Egy gyermek esetében a családi pótlék akkor jár, ha a biztosított egyedülálló vagy a gyermek tartósan beteg, illetőleg testileg vagy szellemileg fogyatékos. A családi pótlék a gyermek 16. életévének betöltéséig, ha azonban a gyermek tanulmányokat folytat, a tanulmányok befejezéséig, legfeljebb azonban 19. életévének betöltéséig jár.

Nyugellátások.

A társadalombiztosítási jogviszony alapján a nyugdíjhoz való jog akkor keletkezik, ha az egyes nyugellátásfajták tekintetében megkívánt feltételek fennforognak. A következő főbb nyugellátásfajták különböztethetők meg: a dolgozó részére saját jogán: öregségi nyugdíj, rokkantsági nyugdíj, öregségi járadék és a munkaképtelenségi járadék. Hozzátartozói

nyugellátások: az özvegyi nyugdíj, a végkielégítés, az árvaellátás, a szülői nyugdíj és az özvegyi járadék.

Az *öregségi nyugdíj* a társadalom munkájában meghatározott időn át részt vett személyek anyagi ellátására szolgál öregségük esetére. Az öregségi nyugdíjhoz való jog megszerzésének feltétele a meghatározott életkor, férfiaknál a 60., nőknél az 55. életév betöltése és legalább 10 évi szolgálati idő. Az öregségi nyugdíj összege a szolgálati idő tartamától és a havi átlagkeresettől függ. Ez az összeg az ennek alapját képező havi átlagkeresetnél több nem lehet. Az öregségi nyugdíjra jogosultság megszerzése után munkában töltött időre továbbdolgozásra ösztönző nyugdíjpótlék jár.

A *rokkantsági nyugdíj* feladata, hogy biztosítsa az anyagi ellátást azok részére, akik megrokkanásuk folytán váltak ki a munkából. Rokkantsági nyugdíjra az jogosult, aki egészségromlás, illetőleg testi vagy szellemi fogyatkozás következtében munkaképességét 67 százalékban elvesztette, és ebben az állapotban javulás egy évig nem várható, a szükséges szolgálati időt megszerezte, és rendszeresen nem dolgozik, vagy keresete lényegesen kevesebb a megrokkanás előtti keresetnél. Az öregségi nyugdíj mértéke a megrokkanás időpontjában betöltött életkortól, a nyugdíj megállapításáig szerzett szolgálati idő tartamától és a rokkantság fokától függ.

Öregségi járadékra a mezőgazdasági szövetkezeti tag jogosult, ha hetvenedik, nő a hatvanötödik életévét betöltötte, és az öregségi nyugdíjhoz szükséges szolgálati időt nem szerezte meg.

A *munkaképtelenségi járadékra* pedig a mezőgazdasági szövetkezeti tag akkor jogosult, ha teljesen munkaképtelen és a rokkantsági nyugdíjhoz szükséges szolgálati időt nem szerezte meg.

Az *özvegyi nyugdíj* ellátást biztosít a meghalt dolgozó házastársának, mégpedig általában a férfi dolgozó özvegyének, kivételes esetekben a meghalt dolgozó nő férfi özvegyének is.

Végkielégítés annak az özvegynek jár, akinek az állandó özvegyi nyugdíjra jogosultsága újabb házasságkötés folytán szűnik meg.

Az *árvaellátás* meghatározott feltételek esetében a gyermek 16. életévének betöltéséig, továbbtanulás esetében a tanulmányok befejezéséig, de legfeljebb 25. életévének betöltéséig jár.

A *szülői nyugdíj* a törvényben közelebbről meghatározott feltételek mellett az elhalt dolgozó szülőinek vagy nagyszülőinek abban az esetben jár, ha a dolgozó őket halálát megelőzően egy éven át túlnyomó részben tartotta.

Özvegyi járadékra annak a mezőgazdasági szövetkezeti tagnak az özvegye jogosult, aki öregségi vagy munkaképtelenségi járadékosként halt meg, ha az özvegy özvegyi nyugdíjban nem részesül.

Baleseti ellátás

Baleseti ellátás üzemi baleset vagy foglalkozási betegség esetén jár. Üzemi baleset az a baleset, amely a biztosítottat a foglalkozása közben végzett munka során vagy azzal összefüggésben, illetőleg munkába vagy onnan lakására (szállására) menet közben éri. Foglalkozási betegség az a betegség, amely a biztosított foglalkozásának különös veszélye folytán keletkezett. A baleseti ellátásra jogot adó foglalkozási betegségek körét a Minisztertanács állapítja meg. A fokozott gondoskodás nemcsak a baleseti sérültekre, hanem azok hozzátartozóira is kiterjed.

VI. A társadalombiztosítási jogviszony keretében keletkező jogviták elintézése.

A fennálló jogszabályok értelmében a társadalombiztosítási jogviszony keretében felmerült jogvitákkal részben szakszervezeti szervek, részben bíróságok foglalkoznak. A dolgozó és a társadalombiztosítási szerv között felmerült vitákban általában szakszervezeti szervek (társadalombiztosítási tanácsok, társadalombiztosítási bizottságok), kivételesen bíróságok járnak el, míg a munkáltató és a társadalombiztosítási szerv között felmerült jogvitás ügyekben általános jellegű a bírósági hatáskör.

A dolgozó és a társadalombiztosítási szerv között a betegségi és anyasági ellátással és a családi pótlékkal kapcsolatban felmerült jogvitákban, az orvosi vonatkozású kérdések kivételével, a szakszervezeti szervek mind a jogosultság, mind az összegszerűség kérdésében véglegesen döntenek. Az orvosi vonatkozású kérdésekben véglegesen az állami egészségügyi szolgálat keretében szervezett döntőbizottság határoz. Az e szolgáltatásokkal kapcsolatban is azonban egyes előzetesen eldöntendő kérdésekben (pl. a szolgáltatási igény megalapozására szolgáló biztosításra kötelezett jogviszony fennállása, időtartama, továbbá annak eldöntése kérdésében, hogy üzemi baleset történt-e) bíróság dönt. A nyugdíj jellegű szolgáltatásoknál végső jogorvoslati fórum — a rokkantság orvosi kérdését kivéve — a bíróság mindazokban a kérdésekben, amelytől az igénylő nyugdíjra való jogosultsága függ. A bírói hatáskör azonban az összegszerűség tekintetében kizárt.

A munkáltatók és a társadalombiztosítási szerv között felmerült jogvitás ügyek túlnyomó része a társadalombiztosítási szabályok által a munkáltatóval szemben megállapított valamely kötelezettségük (járulékfizetési, bejelentési, baleset-elhárítási stb. kötelezettség) nem teljesítésére vezethető vissza. A társadalombiztosítási szerv ennek folytán felmerült igényét a munkáltatóval szemben fizetési meghagyással érvényesíti, amely ellen a munkáltató a bírósághoz keresettel fordulhat. A munkáltató és a társadalombiztosítási szerv között felmerült jogvitás ügyekben tehát már elsőfokú jogorvoslati szervként bíróság jár el.

Irodalom: *Abonyi* Géza: A magyar társadalombiztosítás alapvető szabályai. Bp. 1967.; *Abonyi* Géza: A társadalombiztosítási törvény és gyakorlata. Bp. 1979.; *Garancsy* Mihályné: A társadalombiztosítás fejlődése és szocialista szabályozásának néhány elve. Állam és Igazgatás 1964.; *Kertész* István—*Kóródi* Mihály: Útmutató a munkáltatónak a nyugdíjelőkészítésről, az ösztönző nyugdíjpótlékról és a nyugdíjfolyósításáról, Bp. 1977.; *Weltner* Andor—*Nagy* László: A társadalombiztosítás. = A magyar munkajog. 2. köt. Bp. 1973.

Andreev, V. Sz.: Pravo szocialnogo obeszpecsenija v SZSZSZR. Moszkva, 1974.; *Kaleńska*, M.: K nekterým obecným otázkám československého sociálního zabezpečeni. Právnik 1974.; *Miller*, L.: Dreptul securităţii sociale ca ramura a sistemului de drept al Republicii Socialiste România. = Studii şi cercetări juridice. Bucureşti, 1969.; *Püschel*, A.—*Wulf*, A.: Die Rentenversorgung der Arbeiter und Angestellten in der DDR. Berlin, 1971.

Veldkamp, G.: Pour une plus grande cohérence de la sécurité sociale. Revue Internationale du Travail 1973.

Trócsányi László

TÁRSADALOMRA VESZÉLYESSÉG → *Bűncselekmény*

TÁRSASHÁZ → *Tulajdonjog*

TÁRSULÁSOK: I. Fogalom (1650.)—II. A társulás alapvető fogalmi jegyei (1653.)—III. A társulások fajai (1656.)

I. Fogalom. 1. Jelentőség, komplex jelleg, általános fejlődésmenet. 2. A magyar társulási jog fejlődésének áttekintése.

1. Jelentőség, komplex jelleg, általános fejlődésmenet.

A társulás a polgári jog egyik legbonyolultabb, több jogterületre kiterjedő intézménye. A polgári jogon belül jelentkezik, részben a kötelmi jogban, mert a társulás sajátos szerződéssel jön létre. Ugyanakkor a jogi személyiséggel rendelkező társulási formák a polgári jog személyi részének, a jogalanyoknak speciális fajtái. (→ *Jogi személyek*) Már a római jog ősi időszakában megjelent a testvér-örökösök vagyonközösségén alapuló societas, amely valamennyi társulás őse. A fejlett római jogban a societast eléggé széles körben alkalmazták (például *Ulpianus* kifejtette, hogy társasági szerződést lehet kötni vagy a résztvevők minden vagyonára, vagy bizonyos üzletkötésekre, vagy egyetlen ügy lebonyolítására is).

A társulások igazi fellendülése a kapitalizmus kezdetével, az eredeti tőkefelhalmozás korával kezdődött. A kapitalizmus kezdetén, főleg itáliai városállamokban, a kölcsönszerződés speciális formájában alakult ki a legelső kereskedelmi társaság, a betéti társaság (l. III. 1.). A felhalmozott kincseknek ugyanis nem volt hozamuk, kölcsönügylet vagy kereskedelem révén ugyan jövedelmet hozhattak volna, de ez a társadalom leggazdagabb rétegeinek társadalmi méltóságával nehezen fért össze. A pénztulajdonos tehát a vállalkozónak nem kamatra adta a pénzét, hanem a haszon bizonyos részéért engedte azt át, mégpedig úgy, hogy ő maga a háttérben maradt, és veszteség esetén nem volt felelős a hitelezőknek. Így alakult ki a betéti társulás első formája a kommenda (Kommenditgesellschaft). Az angol kereskedelem tengerentúli terjeszkedésével jelentek meg az első nagyméretű társaságok királyi privilégium alapján. A 17. században jött létre a közös készletre való kereskedés első formája, az ún. joint stock company. Eleinte e közösségek tagjai egyénenként is kereskedhettek, de a század végére ezt a társaság már megtiltotta a tagjainak.

A joint stock company fejlődése során alakult ki a korlátolt felelősségű társaság (l. III. 3.): a társasági tagságot át lehetett ruházni, és a társasági veszteséget a tagokra kirótt összeg befizetése fedezte, ezen túl viszont a tagok nem feleltek a társasági tartozásokért. Minthogy a joint stock company tagjainak száma nem volt meghatározva, az angol jogban alakult ki az első valóban tőkeegyesülési (l. III. 1.) társulási forma.

A szabadversenyes kapitalizmus győzelmével a különböző társulások gazdasági jelentősége egyre nőtt, és ez a jogban is tükröződött. Azokban a burzsoá jogokban, ahol a civiljog speciális szakágaként kialakult a vállalati üzleti kapcsolatokra a kereskedelmi jog (francia, német burzsoá jogcsalád), a *társulások megkettőződtek:* elváltak egymástól a *magánjogi*, lényegében személyegyesülési jellegű, nagyobb gazdasági tranzakciókra nem alkalmas társulások és az *elsősorban tőkeegyesítő jellegű kereskedelmi társulási formák.* (→ *Polgári jog*) A társulás *igazi jelentőségét* kapitalista körülmények között alapvetően a kereskedelmi jogban, a közkereseti, a korlátolt felelősségű, a betéti társaság és különösen a részvénytársaság alakjában (l. III. 3.) kapta meg. A jogi személy társulások, elsősorban a részvénytársaság *túllép a polgári jogon*, speciális *államigazgatási felügyelet*et kell vele szemben gyakorolni, sajátos pénzügytechnikai *adózási* megoldásokat igényel, alkalmazottaira vonatkozóan különleges *munkajogi* megoldások alakulnak ki.

A társulások különleges jelentősége az imperializmusban tapasztalható: az imperializmus kartell-, illetve konszernképeződései, a hatalmas monopóliumok kialakulása lényegében a társasági jog eszközeivel történik. A társulások nagy súlya tükröződik a burzsoá jog azon elméleti irányzatában, amely a 20. század elejétől kezdve már a kereskedelmi jogból is ki kívánja venni a társulásokat, és egy új önálló, másod-

lagos jogág, a *társulási jog* megteremtésén fáradozik *(Tönies, Pieper, Hueck)*. Az imperializmusban továbbá a *társulások egyre jobban kilépnek a nemzeti keretekből*. Nemzetközi (multinacionális) társulások jönnek létre, első időben szinte kizárólag a székhelyország nemzeti társulási jogának felhasználásával széles körű nemzetközi magánjogi kollíziós problémákat előidézve.

E nemzetközi társulások elterjedése a II. világháború után már egyre jobban meghaladja a puszta kollíziós jog kereteit, és egy átfogó *nemzetközi kereskedelmi jog vagy nemzetközi gazdasági jog* keretében helyezkedik el. Az állammonopolkapitalizmus kialakulásával azonban a társulási jog fejlődésében is egyre nagyobb jelentőséget kap az *állam nemzetközi gazdasági szervező funkciója*. Részben az államok különösen integrációs keretekben igyekeznek a *társulásokra egységes szabályozást* kialakítani (például a Közös Piac Európa Részvénytársaság és Európai Kooperációs Társaság tervezete), illetve *konkrét kormányközi megállapodással* is jönnek létre ún. nemzetközi közjogi vállalatok (International Public Company – például Eurofima, SAS stb.). Mindez azzal jár, hogy a nemzetközi magánjogon túl a társulás egyre jobban *nemzetközi közjogi* jelentőséget is kap. Ehhez járul a *multinacionális vállalatokkal szembeni nemzetközi jogi kontroll* megteremtésének, a multinacionális vállalatok és a nemzeti szuverenitás összeegyeztetésének problémája is. A multinacionális vállalat telepei, fiókjai, leányvállalatai ugyanis minden esetben a székhelyország hazai joga szerint működnek, de a társaság egészére semmilyen jog sem vonatkozik. Ez pedig a nagy gazdasági erővel rendelkező, sok országban működő multinacionális társaságokat igen veszélyessé teszi, főleg a kisebb tőkés-, illetve a fejlődő országok szempontjából (l. III. 4.).

A szocialista jogokban eredetileg a társulás teljesen a háttérbe szorult. (Fontos kivétel Jugoszlávia: itt valamennyi vállalat speciális társulási szerződéssel ún. *önigazgatási megállapodással* jön létre, társult *munkaszervezetnek* minősül). A direkt szocialista tervutasításos tervgazdálkodás rendszere, ugyanis az állami szektorban szükségtelenné és lehetetlenné tette a társulásokat. Az eszközáramoltatás, a vállalatalapítás, a vállalati eszközök koncentrálása a gazdaságirányító szervek kizárólagos funkciója volt, és szerződési kapcsolatok az állam által nem társulási formában alapított vállalatok között csak egy-két szerződéses kényszerpályán jöhettek létre. A szövetkezeti szektorban pedig a társulás mintegy a kisárutermelők kollektivizálása ellenpólusának látszott, ezért valamennyi szocialista ország irodalma a szövetkezetet (amely dogmatikailag ugyancsak társulási alapú és a kapitalista jogokban általában a kereskedelmi társaságok egyik formája) élesen elhatárolta a társulásoktól. Ehhez járult az az ideológiai ellenszenv, amely a társulással mint a monopolkapitalizmus tipikus intézményével szemben megnyilvánul.

Mindennek megfelelően a szocialista országok egy részében, például a Szovjetunióban és Bulgáriában az örökölt kereskedelmi társasági formákat teljesen hatályon kívül helyezték; például a Szovjetunióban állampolgárok egymás közötti viszonyában sem maradt meg a hagyományos polgári jogi társulási szerződés. Más országokban a kereskedelmi társasági szabályok nemzetközi megfontolásokból hatályban maradtak ugyan (Csehszlovákia, Magyarország, Románia), ugyanakkor azonban csak egy-két, politikai okból nem államosított vállalatra vonatkoztatták. A magyar és a lengyel törvényhozás továbbá fenntartotta állampolgárok egymás közötti viszonyában a polgári jogi társasági szerződést a szocialista polgári törvénykönyvekben is, de csak mint kivételes és korlátozott szerződéstípust.

A szocialista gazdasági reformok azonban meghozták a társulások reneszánszát a szocialista jogokban is. Az 50-es évek második felétől kezdődően a *szövetkezeti kooperációk* tartalmilag már társulások voltak, majd a szocialista gazdasági reformok kibontakozásával a 60-as évek végén, 70-es évek elején a szocialista országok többségében megjelent a társulás az *állami szektor*ban is. Ma még valamennyi szocialista országban *kísérletinek nevezhető szabályozás* vonatkozik a társulásokra, azok egységes rendszere még nem alakult ki Magyarországon sem, amely a szocialista országok közül *relatíve a legfejlettebb belső társulási jog*gal rendelkezik.

A jövő perspektívájára nézve véleményünk szerint abból kell kiindulni, ahogy az áru- és pénzviszonyok a szocialista országok gazdaságában fejlődnek, úgy fog bővülni a főszabályként és tendenciaszerűen a társulás felhasználása is. Fejlett áru- és pénzviszonyok ugyanis a szocializmusban sem képzelhetők el vállalatok közötti társulás nélkül. Az indirekt szocialista tervgazdálkodásban fontos (bár az állami gazdaságirányítás funkciói mellett csak kiegészítő) szerepet tölthet be a társulás, elsősorban a *vállalatok közötti decentralizált eszközáramlás és a vállalatok közötti szerződéses integráció* vonatkozásában. A társulás lehetővé teszi a vállalati szervezetek, illetve termelőerők *centralizáció*ját és *koncentráció*ját az állam igazgatási-gazdaságirányítási koncentráció (tröszt, nagyvállalat, középirányító szervek) kiegészítéseként.

Vállalati társulások útján *új másodlagos vállalatok* jönnek létre. Ezek speciális kis- és középvállalatok, a vállalatstruktúra mozgó elemei; alkalmasak a szocialista vállalati struktúra stabilitását dinamizmussal vegyíteni, és főleg *szektorközi*, illetve *ágazatközi* területeken képesek az államigazgatási vállalatalapítás hézagainak kitöltésére.

De nemcsak az egyes szocialista országokon belül növekszik a társulások szerepe. A *KGST*

Komplex Programja az alapvetően államközi, nem társulási jellegű ún. államközi gazdasági szervezetek mellett 1971-ben létrehozta az alapvetően társulási jellegű *nemzetközi gazdálkodó szervezeteket* (egyszerű társulás, egyesülés, közös vállalat), amelyek a jelenlegi fakultatív mintaszabályok értelmében mind *államközi*, mind *vállalati* polgári jogi szerződéssel egyaránt létrejöhetnek. Bár ez ideig csak néhány ilyen szocialista közös egyesülés, illetve vállalat jött létre, aligha lehet vitás, hogy ezek a *szocialista új típusú nemzetközi társulások* (l. III. 4.) a szocialista integráció mikroorganizmusában perspektivikusan fontos szerepet fognak betölteni. Nem lehet egyetérteni főleg az NDK ún. nemzetközi gazdasági jogi koncepciójának azon elképzelésével, amely a KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szerveit nem mint nemzetközi társulásokat, hanem mint iparági koordináló államközi szerveket fogja fel *(Seifert, Spiller, Kemper, Rüster)*. Ez az álláspont *összeolvasztja* a tisztán nemzetközi közjogi jellegű államközi gazdasági szerveket a nemzetközi gazdálkodó szervekkel, a Komplex Programmal ellentétben *kizárni* igyekszik a közvetlen vállalati polgári jogi szerződésekkel létrejövő nemzetközi szocialista társulásokat, és csak az államközi szerződéssel létrejövő szervezeteket ismer el. A nemzetközi gazdálkodó szervezeteket az *egyesülésekre korlátozza*, a közös vállalatokat és az egyszerű társulásokat (l. II.) kivételre szorítja, az egyesüléseket pedig a belső NDK egyesülések jogállásához hasonlóan *iparági nemzetközi trösztként* kívánja kialakítani. Ezzel az állásponttal azonban a szocialista nemzetközi irodalom *többsége* nem ért egyet, és a KGST nemzetközi gazdálkodó szerveit társulásként fogja fel.

Emellett a Kelet—Nyugat gazdasági kapcsolatok fejlődése *kapitalista relációban* is szükségessé tette, hogy a kooperációs, licenc, hitel és más megállapodások mellett a szocialista országok a társulási formát is felhasználják. Részben a szocialista országok vállalatai *kapitalista*, illetve *fejlődő országok*ban hoznak létre közös vállalatokat, részben egyes szocialista országok lehetővé teszik kapitalista országok vállalatainak területükön való társulását is. Jelenleg már öt szocialista ország (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia, NDK és Magyarország — az NDK csak egyszerű társulási formával 1976 óta) rendelkezik olyan általános jogi szabályozással, amely a külföldi vállalatoknak az ország területén való társulásaira vonatkozik (l. III. 4.). Mindez ugyancsak a társulások szocialista jellegű felhasználási lehetőségeit bővíti. *(→ Jogegységesítés a KGST-n belül; — Kolliziós jog)*

2. A magyar társulási jog fejlődésének áttekintése.

Magyarországon a kereskedelmi társaságok a német kereskedelmi törvényhozás *adaptáció*jával először 1875-ben kerültek szabályozásra: a kereskedelmi törvény szabályozta a közkereseti, a betéti társaságot és a részvénytársaságot (l. III. 2. 3.). Ehhez csatlakozott 1930-ban a korlátolt felelősségű társaság és a szövetkezet szabályozása. A magyar kereskedelmi jog, mint ahogy *Kuncz Ödön* 1930-as években megjelent írásaiból megállapítható, *erősen liberálkapitalista* jellegű, elmaradott volt; a revíziójára már a felszabadulás előtt széles körben történtek kísérletek.

A polgári törvénykönyv 1959-ben csak az állampolgárok által működtetett polgári jogi társaságot ismerte el, és ezt is nagymértékben korlátozottan. Jogi személyiséggel rendelkező társulási formát a törvény nem intézményesített, életbe léptető rendelkezései viszont a betéti társaság kivételével hatályban tartották az említett kereskedelmi társulási formákat.

Az 1950-es évek második felében egyelőre a társulási forma nélkül megjelentek a különböző *termelőszövetkezeti kooperációk*. 1961-ben pedig létrejött a termelőszövetkezeti közös vállalkozás, amely már nemcsak egyszerű, hanem jogi személyiséggel rendelkező társulási forma.

A gazdasági reform a vállalati társulások általános megteremtésére törekedett. Ennek kapcsán 1967-ben létrejött az első átfogó vállalati társulási szabályozás. Ez részben a polgári törvénykönyvnek az állampolgárok társulásaira vonatkozó rendelkezései módosításával igyekezett általános kereteket biztosítani a szocialista gazdálkodó szervezetek társulásainak, részben a kapitalista korból származó elavult jogszabályok életre hívásához folyamodott, nevezetesen lehetővé tette az állami vállalatoknak, hogy részvénytársaság vagy korlátolt felelősségű társaság formájában közös vállalatokat hozzanak létre. E közös vállalatok azonban a valódi vállalati érdekeltség minden formáját nélkülözték, a magántulajdonra szabott kereskedelmi társasági szabályok (például a részvények szabad forgalma, a részvényesek közgyűlése) pedig eleve nem voltak alkalmasak arra, hogy szocialista vállalatoknál jól beváljanak. Emellett az 1967. évi törvényhozás új típusú társulási formát vezetett be az *egyesülés* (l. III. 3.) formájában anélkül, hogy azt tartalmában részletesen szabályozta volna. Emellett fennmaradtak, sőt háromra szaporodtak a speciális szövetkezeti társulások (egyszerű gazdasági együttműködés, termelőszövetkezeti közös vállalkozás és szövetkezeti közös vállalat). Ezekben már nemcsak mezőgazdasági, hanem más szövetkezetek, sőt állami vállalatok is részt vehettek. Továbbá megjelentek egyes népgazdasági területek speciális társulásai: a külkereskedelmi társulás és a kutatási fejlesztési társulás.

Az 1967. évi társulási szabályozás még nem állt egységes gazdaságpolitikai alapokon. A társulások fejlődését az 1960-as évek végéig lényegében a gyakorlat alakította. A társulások gazdaságpolitikai feltételeinek tisztázása, a hitelmonopóliummal való kapcsolat rendezése után 1970-ben kerülhetett sor egy szélesebb körű tár-

sulási rendezésre, az 1970. évi 19. sz. tvr. meghozatalára.

Az 1970—71. évi társulási szabályozás előnyös oldala, hogy elismeri az egyesüléstől független vállalati egyszerű, jogi személyiség nélküli társulás létrehozásának lehetőségét. Másodszor jelentős eredmény, hogy az állami vállalatok vonatkozásában új, jogi személyiséggel rendelkező társulási alakzatot hoz létre, az ún. *közös vállalat*ot. A tvr. ugyanakkor csak lehetővé tette a részvénytársaságok és korlátolt felelősségű társaságok általalakulását közös vállalattá, de ezt nem tette kötelezővé. Ez a közös vállalat az állami vállalatok és szövetkezetek közös társulási formája lett volna, de nem helyezte hatályon kívül a három szövetkezeti társulást, sőt azokat kizárólagos szektorális társulásnak minősítette: abban ezentúl állami vállalat már nem vehetett részt. Miután pedig a szövetkezeti pénzügyi szabályozórendszer jóval kedvezőbb, mint az állami vállalati szabályozórendszer, a szövetkezeti társulások nem alakultak át közös vállalattá.

Az 1970. évi 19. sz. tvr. további jelentős előrelépése, hogy nemcsak polgári jogi, hanem államigazgatási jogi, pénzügyi jogi és munkajogi szabályozást is tartalmaz. E rendelkezések azonban túlságosan az állami vállalatok mintájára szabályozták a közös vállalatot, túlságosan elkülönítik azt alapítóitól. Nem alakult ki a társulások sajátos szabályozórendszere; az állami vállalat érdekeltségi rendszeréhez idomulnak a társulások is. Nyitva hagyta végül a jogszabály a társulások államigazgatási felügyeletének kérdéseit is.

1977—78-ban lezajlott a magyar társulási jogi szabályozás harmadik hulláma. Jelentős előrelépésként a polgári törvénykönyv 1977. évi módosítása beépítette a gazdasági társulásokat a törvénykönyvbe. A részletes, az államigazgatási, pénzügyi és munkajogi kérdésekre is kiterjedő *komplex* jogi szabályozást az 1978. évi 4. sz. tvr. tartalmazza. Ez a szabályozás a *szövetkezeti* társulási formák megszüntetésével (a szövetkezeti alapítói sajátosságok társulásra kisugárzására a diszpozivitás ad főleg lehetőséget) egységes társulási jogot hív létre, a társulások új típusú, relatív önálló gazdálkodó szervezeti jellegét az *önálló társulási tulajdon* intézményesítése is szolgálja (polgári törvénykönyv 91. §). Az egyszerű társulásoknak a vállalati jellegű *„gazdasági társaság"* és nem az állampolgári adottságokra modellezett *polgári jogi társaság* lett az alapesete. A gazdasági társaság változatlanul működhet *közös néven*, speciális alfaja a külkereskedelmi és a kutatási fejlesztési társaság. Jelentős előrelépés, hogy a polgári törvénykönyv elismeri a gazdasági társaság vagyonegyesítés nélküli *koordinációs alfaját* is, az *egyesülés* (elkülönült alfaja az agráripari és a kutatási fejlesztési egyesülés) pedig *jogi személyiséget* kapott, érdekvédelmi és kisegítő gazdálkodási funkciója elismerésre került. A tág értelemben vett közös vállalatoknak a törvény két fajtáját ismeri: a tagok kezesi felelőssége mellett működő szűkebb értelemben vett *közös vállalatot* és a tagok betétjére korlátozódó felelőssége mellett működő *betéti társulást* (nem tévesztendő össze a betéti társasággal). Részvénytársaság és korlátolt felelősségű társaság a jövőben csak belföldi tagokkal nem alapítható (a nemzetközi társulási szabályozás korszerűsítése a jövő feladata maradt). A tvr. egységes keretben rendezte a jogi személy társulások korábban hiányzó *államigazgatási felügyeletét.*

II. A társulás alapvető fogalmi jegyei. 1. A társulás és a közös vállalkozás, illetve a koordináció. 2. A társulás mint organizációs szerződés.

1. A társulás és a közös vállalkozás, illetve a koordináció.

A társulás *rendkívül sokféle* formában jelentkezik, éppen ezért nehéz egységesen meghatározni. Legáltalánosabb jelleggel úgy lehetne a társulást definiálni, hogy *gazdálkodó alanyok közötti speciális érdekközösségi és egyben árujellegű együttműködési kapcsolat, amely közös gazdasági vállalkozásra, illetve koordinációra irányul viszonylag önálló szervezeti és ügyviteli mechanizmus keretében.*

A gazdasági társulások alapeleme, hogy gazdálkodó alanyok közötti speciális árujellegű együttműködés. Együttműködési elem általában a tipikus árukapcsolatokat tükröző valamennyi szerződésben van, sőt gazdálkodó szervezetek közötti huzamosabb szerződési kapcsolatokban fel is fokozódhat. Ugyanakkor azonban a konkrét adásvételi, vállalkozási stb. szerződésekben megtestesülő együttműködési kapcsolat mindig a *konkrét* áruviszony *ellentétes* pólusán álló felek között létesül. Ez az együttműködés ezért törvényszerűen alá van rendelve az áruviszony főszolgáltatásaihoz fűződő, az árucserében törvényszerűen jelentkező érdekellentéteknek. Emellett az ilyen együttműködés a szolgáltatások kicserélésével, a konkrét áruszerződés teljesítésével véget ér, és ezáltal a *résztvevők jelentősebb mértékű tartós összekapcsolására nem alkalmas.* A társulási szerződés lényege viszont, hogy e szerződés szolgáltatásának elsődleges tárgya maga egy speciális, közös gazdasági vállalkozásra, illetve koordinációra irányuló együttműködés.

A társulási szerződés árujellegű kapcsolatot fejez ki, áruszerződés tehát, ha nem is árucsere-szerződés. Az árucsere-szerződésekkel szemben a társulási szerződésnél a felek száma nincs meghatározva, elvileg bármennyi lehet, a kölcsönös szolgáltatások kicserélése *nem azonnal, nem is közvetlenül* és adott esetben *nem is a teljes visszterhesség mellett* lehetséges. A társulásoknál ugyanis a felek közötti együttműködés elszakad meghatározott konkrét áruviszonyoktól.

A felek kifelé egy pólusra kerülnek, kialakul közöttük a társas viszony. Az *érdekazonosság* jóval erősebb a társulásnál, mint más szerződéseknél, az érdekellentétek társulási belső viszonyban ezért jelentősen *tompítottak*. A társulási szerződés tagjai egymás közötti viszonyára is hat azonban az árutermelés; a bevitt *érték* (a vagyoni betét stb.) rendszerint mértéke a társulás vezetésében való részvételnek, a nyereségelosztásnak és a kockázatviselésnek. Függetlenül azonban attól, hogy a társulás tagjai között árujellegű viszonyok vannak, a társulás specialitása éppen abban van, hogy a társulás tagjainak *érdekazonossága erősebb, mint a közöttük részlegesen fennálló érdekkülönbségek*. Ezt a római jog már kifejezte azzal, hogy a társulást bonae fidei (jóhiszemű) ügyletnek nevezte, a társulás tagjai egymással szemben *bajtársak* (compania). Ebből alakult a társulási szerződéseknél az ismert aesopusi mese nyomán az ún. *societas leonina* tilalma, amely azt jelenti, hogy érvénytelen egy olyan társulási szerződés, amelyből valaki csak előnyt szerez, de hátránya nincs, vagy valaki csak veszteséget visel, de az előnyökből nem részesül.

Az atipikus, főleg állampolgárok egymás közti viszonyában jelentkező *alkalmi társulásoktól* eltekintve, a társulás keretében végbemenő együttműködésnek általában sajátossága az, hogy ez az együttműködés *rendszeres, intenzív, huzamos* és *szervezetszerű*, nem szakad meg konkrét szolgáltatások teljesítésével, hanem a kapcsolat viszonylag hosszabb időre áll fenn. Éppen a rendszeresség, a huzamosság és az intenzitás folytán kerül általában sor a társuláson belül a *tagok tevékenységének bizonyos fokú egyesítésére*, és ami ezzel jár, kialakulnak az együttműködés meghatározott módozatai a *társulási szervezet és ügyvitel* formájában. Ez a társulási szervezet, illetve ügyvitel lehet kiterjedtebb és lehet minimális, lehet önálló, elkülönített és beépülhet az egyik tag szervezetébe, lehetséges, hogy a társulás csak a tagok tevékenységének bizonyos fokú kiegészítését szolgálja, de az is, hogy működésében az alapítóktól relatíve nagymértékben önállósul, önállóan nyereségre orientált. Mindenesetre azonban a szervezetszerűségnek és ennek megfelelően legalább a minimális társulási szervezetnek és ügyvitelnek a társulások valamennyi formájában jelentkeznie kell. Enélkül társulásról nem beszélhetünk, legfeljebb valamilyen tartós, kooperációs keret- vagy egyéb szerződésről. Egyébként is a társulásnak lényeges sajátossága, hogy nehezen határolható el más szerződésektől, *számos atipikus vegyes szerződési alakja van*.

A társulásban a felek együttműködése meghatározott célra, nevezetesen közös gazdasági vállalkozásra, illetve koordinációra irányul. A *közös gazdasági vállalkozás, illetve a koordináció az, amely együttesen* a tagok társulási tevékenységének tartalmát meghatározza, ha közülük bármelyik teljesen hiányzik, úgy nem lehet társulásról beszélni. A társulás gazdasági vállalkozási és koordinációs elemeinek viszonya a társulások egyes formáinál meglehetősen *eltérő* lehet, *mind a két elemnek* azonban a társulásban valamilyen formában *egyaránt* meg kell nyilvánulnia.

A közös gazdasági vállalkozás a társulások hagyományos tartalma. Lényegében a társulás a római jogban is vagyonegyesítő jelleggel jött létre, és a burzsoá fejlődésben is ez volt az elsődleges. A francia Code civil 1832. szakasza ezt klasszikus tömörséggel úgy fejezi ki, hogy societas az a szerződés, amelyben két vagy több személy megállapodik valamely dolog összeadásában, azzal a céllal, hogy osztozzanak az abból esetleg előálló nyereségből.

A társulás történeti kialakulása során a társulási formák alapvetően a felek közös *gazdasági vállalkozásának* minél jobb kielégítésére irányultak. Számos ilyen jellegű társulási forma intézményesült és keletkezik ma is, különösen a burzsoá társulási jogokban, ahol ezek a formák dominálnak. A közös gazdasági vállalkozásra tartalmilag röviden és leegyszerűsítetten az jellemző, hogy a tagok tevékenységének egyesítésével tipikus esetben *vagyonegyesítés* is együttjár, *közös kockázatvállalásra, nyereségben és veszteségben való osztozással*. A gazdasági vállalkozás a társulásban közösen történik, a társulás tevékenysége mindig alapvetően *kifelé irányított*, és a gazdasági társulás fejlettebb formájában eljut a tagok rendszerint külön szervezetben történő *közös gazdálkodó tevékenységének* megteremtéséhez.

A közös gazdasági vállalkozás mellett a gazdasági társulás másik fő iránya a *koordináció*. A koordináció voltaképp a közös gazdasági vállalkozásban benne van, hiszen a közös gazdálkodás természetszerűen igényli a résztvevők tevékenységének összehangolását. A közös gazdasági vállalkozás azonban *nem mindig elsődleges* jellemzője a társulások tevékenységének: a *koordináció egyes esetekben önállósul*, sőt viszonylagosan a közös gazdasági vállalkozás fölé is kerülhet.

Az elsődlegesen koordinatív jellegű társulások a kapitalista fejlődés *viszonylag késői szakaszában* jelentkeztek, az utóbbi időben azonban már szinte valamennyi *fejlett állammonopolkapitalista* ország ismer mind jogi személyiséggel nem rendelkező, mind pedig a jogi személyiséggel rendelkező társulások között kooperációs jellegű társulási formákat. (Ilyen a német Interessengemeinschaft, az angol Trade Association, a francia groupement d'intérêt économique és az olasz consorzio). A szocialista országok közül elsősorban az *NDK*-ban alakultak ki speciális kooperációs társulási alakzatok; a 70-es évek elején az NDK már eléggé kiterjedt kooperációs társulási joggal rendelkezik (l. III. 2—3.). Az eddigi *KGST integrációs fejlődés* is alapvetően olyan társulásokat kedvezménye-

zett, amelyek elsődlegesen koordinálnak, és csak másodlagosan gazdálkodnak, nevezetesen az *egyesüléseket* (l. III. 4.).

Az elsődlegesen koordinatív jellegű társulásoknál (amelyek természetszerűen a vállalati társulásokat és nem az állampolgári társulásokat jellemzik) a *társulás befelé irányított*, tehát alapvetően és közvetlenül *nem forgalmi jellegű*, az együttműködés célja legalábbis elsődlegesen *nem a közös gazdálkodás*, hanem a tagok gazdálkodása meghatározott részének koordinálása. Ennek következtében a tevékenység egyesítése *vagy nem jár vagyonegyesítéssel, vagy ez a vagyon csekély*, csak a koordinációs tevékenységhez szükséges mértékű, és a kockázatközösségi jelleg is alárendelt. Az együttműködés ilyen gazdasági rendeltetése törvényszerűen visszahat a társulásban folyó együttműködés jellegére és módjára. Ennek megfelelően a koordinációs társulások a közös gazdasági vállalkozásra irányuló vagyonegyesítő társulásokhoz képest *viszonylag jobban kötődnek az alapítókhoz*, relatíve kevésbé függetlenedhetnek tőlük, és ez a társulás döntéshozatali rendszerében is megnyilvánul (a közös gazdasági vállalkozásra irányuló társulásoknál a szavazati jog rendszerint vagyonaránylagos, a koordinációs társulásoknál viszont fejenként egyenlő, a felelősség az első csoportnál általában korlátozott, az utóbbinál viszont korlátlan stb.).

2. A társulás mint organizációs szerződés.

A gazdasági társulás szükségképpen jogi, mégpedig *polgári jogi szerződési formát* igényel, a társuláshoz tehát szükség van a felek akaratelhatározására. A társulás tehát, bár joglogikai és történeti előzménye a jogközösség, az egyszerű tulajdonközösség, jóval több annál. Másrészt a gazdasági társulás mindig *szerződési mellérendeltségi alakzat*, ha tehát a gazdálkodó szervek tömörítése államigazgatási határozattal, közhatalmi jelleggel történik, ami különösen a szocialista jogokban igen gyakran előfordul, akkor társulásról nem beszélhetünk. Önmagában az a tény, hogy a társulási szerződés megkötését valamely államigazgatási szerv elrendeli (az ún. *kényszertársulás*), nem változtat a társulás polgári jogi és mellérendeltségi lényegén — a szerződési kényszer másfajta szerződések esetén is előfordulhat, és nemcsak a szocialista, hanem a burzsoá jog is ismer kényszertársulásokat (például vízgazdálkodási társulatok).

A szerződéskötés elrendelése azonban nem hozhat létre a tagok között olyan viszonyt, amelyben az államigazgatási szerv határozatánál fogva az egyik tag vagy esetleg a társulási szervezet irányítja a többi tagot. Mint minden szerződésnél, a tagok egymás közti kapcsolatára a társulásnál a *mellérendeltség*nek kell jellemzőnek lennie, a tagok és az esetleg létrehozott önálló társulási szervezet viszonyát pedig az kell hogy jellemezze, hogy a *tagok irányítják a társulási szerveket és nem a társulási szervezet a tagokat;* a társulási szervezet nem nőhet a tagok fölé, nem irányíthatja azokat.

A társulások szerződési mellérendeltségi és nem irányítási alakzati jellegét főleg azért kell szocialista körülmények között hangsúlyozni, mert a szocialista jogokban a szocialista gazdaságirányítási reformokkal megjelentek olyan speciális középirányító szervek, amelyek egyszerre gazdálkodnak és vállalatokat irányítanak, amelyek bizonyos mértékben vállalati tömörülésként is feltűnnek, és ezáltal azt a látszatot keltik, hogy itt társulással állunk szemben. (Ilyenek például az NDK egyesülései és kombinátjai, a Szovjetunió össz-szövetségi ipari és termelési egyesülései, a bolgár egyesülések, a román fővállalatok stb.). Az alapvetően irányítást szolgáló gazdálkodó gazdaságirányító szervek, mint például a trösztök vagy a külföldi szocialista országok egyesülései és kombinátjai nem társulások. Ezt azért kell kiemelni, mert Magyarországon elsősorban az egyesülések vonatkozásában jelentkezik egy olyan tendencia, amely főleg koordinatív jellegű társulási formákat *középirányításra* kíván felhasználni. Ez nem egyeztethető össze a társulás lényegével; ehhez közhatalmi úton létrejövő szervezetek szolgálhatnak. Ezek foglalkozhatnak középirányítással, a társulások viszont nem. Létjogosultsága mindkettőnek van, de hiba őket vegyíteni.

A társulási szerződést a többi polgári jogi, zömmel cseresZerződéstől az különbözteti meg, hogy ún. *organizációs, szervező szerződés (Steinbach, Meszlény)*, amelynek még az a sajátossága is fennáll, hogy *fejlődésének meghatározott szakaszán átcsap* a puszta szerződési formából a társulóktól jogilag is elismerten relatíve önálló szervezetbe, vagy ahogy ezt a jog kifejezi, a társulás jogi személlyé válik. Ennek megfelelően a társulásokat jogi szempontból (ami nem feltétlenül jelent közgazdasági jellegű értékkülönbséget) két nagy csoportra lehet osztani: *a)* az ún. *alacsonyabb fokú vagy egyszerű társulásokra*, amelyeknek nincs jogi személyisége, és *b) magasabb fokú, tehát jogi személyiséggel rendelkező társulásokra.*

Mindehhez azonban hozzátehető, hogy a különböző burzsoá, illetőleg szocialista jogokban léteznek olyan szerződési formák, amelyeknek jogi személyisége vitás, illetőleg valamifajta *speciális átmenet*et képeznek, vagy ahogy ezt az irodalom sokszor kifejezi, csonka jogi személyiségük van. Ilyen alakzat a legtöbb burzsoá jogban a közkereseti társaság, amelynek jogi személy jellegéről a felszabadulás előtti magyar irodalomban is nagy viták folytak, másrészt az egyesülés, amelynek a magyar tételesjog nem adott ugyan 1967—1977 között jogi személyiséget, de amely a gyakorlatban önálló munkáltatói jogalanyisággal rendelkezett, önálló bankszámlája volt, perképességét is elismerték, vagyis úgy viselkedett, mintha jogi személy lenne.

Az egyszerű társulás a tagok olyan közössége, amely a gazdasági forgalom szempontjából csupán *belső jellegű*. A társulás kifelé, a társulásban részt nem vevő személyekkel, szervekkel szemben a tagoktól elkülönült önálló egységként nem jelentkezik; a jogosultságok és kötelezettségek nem a társaságot, hanem a tagjait illetik meg, illetve terhelik. Az egyszerű társulás keretében is létrejöhet viszonylag önálló gazdasági szervezet, ez azonban csak a *társulók közös szervezeti egységének* minősül.

Az együttműködés szervezettsége és intenzitása azonban a társuláson belül olyan magas fokot is elérhet, hogy a tagok belső viszonya alapján létrejövő szervezet már nem lenne elégséges a társulási célok eléréséhez, és ezért azt az alapítóknak a jogszabályi lehetőségeket kihasználva, a társulás céljainak elérése érdekében már önállósítaniuk kell, azaz kifelé a külső szervezetek irányában is önálló, a *tagok személyétől és vagyonától relatíve elkülönült jogi egységgé* kell változtatniuk. Ezáltal a tagok társuláson belüli belső viszonyai *elválnak* a társulásnak mint egésznek külső, „idegen" szervezetekhez való viszonyától. Ez utóbbi külső viszonyokban a társulás mint jogi személy jelentkezik, és azt a társulási szerződésben létrehozott közös apparátus képviseli. A tagok belső viszonya szempontjából az alacsonyabb fokú és a magasabb fokú társulások meglehetősen *hasonlók*, az *alapvető különbség* a társulás harmadik személyekkel szembeni *külső* viszonyaiban van.

A társulás a jogi személyek képződésének egyik alapvető formája, amely a burzsoá jogokban létrejövő jogi személyeknél a *legáltalánosabb* jogi személyiségre vezető aktus. Ez kevéssé áll a szocialista jogra, ahol a jogi személyek jelentős része azáltal jön létre, hogy a tulajdonos, elsősorban az állam, a vagyonából alvagyont különít el, és az azzal való gazdálkodásra kitűzött funkciók ellátására szervezetet rendel. Ugyanakkor viszont a szocialista gazdasági reformoktól kezdődően a társulás mint jogi személyiséget létrehozó szerződés a szocialista jogokban is megjelent, s mint már utaltunk rá, végső fokon a szövetkezet is személyegyesülési, tehát speciális társulási alapon jön létre.

Az egyszerű jogközösség—társasági szerződés—jogi személy történeti és joglogikai sor, az egyik leglényegesebb összefüggés, amely a polgári jogban megnyilvánul. Nem helyes ezért a társulások jogi személyiséggel járó és jogi személyiség nélküli alakzatait egymástól mereven elhatárolni. Ilyen értelmezés mind a burzsoá, mind a szocialista jogokban előfordul.

Így a burzsoá jog jelentős képviselői, például *Szladits* is úgy határolták el a társaságot az egyesülettől, hogy az egyesülettel szemben a magánjogi társaság nem jogi személy, az egyesület viszont nem minősül társaságnak. De a részvénytársaság vagy a szövetkezet egyértelműen társulási alapú és egyben jogi személy a kapitalista társadalomban, persze nem az általános magánjogon, hanem a kereskedelmi jogon belül. Abban az időszakban, amikor a direkt szocialista tervgazdálkodás gátolta a szocialista társulási jog kialakulását és azt kivételes, korlátolt szerződéstípussá fejlesztette vissza, ez az értelmezés a szocialista jogokban is megjelent. A magyar polgári törvénykönyv 1959-es indokolásában is szerepelt a szövetkezetekkel kapcsolatos olyan megállapítás, hogy társulás jogi személy nem lehet. Ezzel szemben helyes értelmezés mellett a társulási fogalomban az *egyszerű és a jogi személy alakzatok egyaránt benne vannak.* (→ *Jogi személyek*)

III. A társulások fajai. 1. Társulások osztályozása általában. 2. Egyszerű társulások. 3. Jogi személy társulások. 4. Nemzetközi társulások.

1. Társulások osztályozása általában.

A társulások osztályozása *több szempont*ból lehetséges. A következőkben a nemzetközi irodalomban általánosan elterjedt, főbb osztályozásokat ismertetjük. Az első megkülönböztetés kizárólag a kapitalista, az utolsó a szocialista jogokat érinti, a *b), c), d)* osztályozás mindkét jogtípus számára jelentőséggel bír.

a) Kereskedelmi jogi és általános civiljogi társulási formák. Ez a megkülönböztetés csak a burzsoá jogokat és azok közül is csak az önállósult kereskedelmi jogok alapján álló jogokat érinti. Az általános civiljogi társulási formákba tartozott például a felszabadulás előtti Magyarországon a *magánjogi társaság*, továbbá az *alkalmi egyesülés* (bár az utóbbit éppen a kereskedelmi törvény szabályozta) és végül az *egyesület*, bár ez utóbbit az akkor uralkodó magánjogi elmélet nem tekintette társulásnak, mert jogi személyiséggel rendelkezett.

A magánjogi társulásra alapvetően az jellemző, hogy *rendkívül heterogén tartalmú intézmény*, benne különböző arányú, különböző volumenű és jellegű társulási tevékenységek húzódhatnak meg. Az *üzleti tevékenység*re, a nagyobb gazdasági volumenű társulásra alapvetően a kereskedelmi társasági formák szolgálnak, a *közkereseti társaság*, a *betéti társaság*, a *korlátolt felelősségű társaság* és a *részvénytársaság*. A kereskedelmi jog taxatíve meghatározza ezeket a formákat, tehát *formakényszert* ír elő, és e társasági formák struktúrája vonatkozásában jóval több *kogens* elemet tartalmaz, mint az általános magánjog. A kereskedelmi társaságok *céggel* (közös névvel) rendelkező társulások, amelyek ebből kifolyólag *vagy jogi személyek*, vagy a közös cégnév összefogó hatása folytán a jogi személyiség *határáig* jutnak el.

A kereskedelmi társasági formák *mögöttes jogterületét* természetesen mindig az általános magánjog képezte. Az újabb fejlemények pedig a tőkés országok jogában arra mutatnak, hogy a kereskedelmi jog—magánjog általános össze-

olvadásának megfelelően a *kétfajta társulási formák közötti különbségek csökkennek.* Nemcsak az angol jogra áll most már az, hogy egy angol „partnership" közkereseti és magánjogi társaság egyszerre, és az 1936-os svájci kötelmi törvény is ismer kereskedői, illetve nem kereskedői közkereseti és betéti társaságot; hanem a német, illetve francia jogokban is hasonló jelenségek mutatkoznak.

Másrészt a kereskedelmi társaságokat, illetve az általános magánjogi társulásokat egyaránt erőteljesebben érinteni kezdik *kartelljogi*, tehát *versenyt szabályozó rendelkezések.* Monopóliumok ugyanis már nemcsak kereskedelmi társaság formájában tudnak létrejönni, bár főleg a részvénytársaság a konszernkialakulás egyik alapvető eszköze továbbra is, hanem számos esetben a konszern, a holding, tehát a *vállalati csoport* (branche) ún. *management contract*-tal keletkezik, azaz olyan szerződéssel, amelyben formálisan jogi önállóságokat változatlanul megtartó vállalatok egy közös vállalati központ általános stratégiai irányítása alá rendelik magukat (anyavállalat — leányvállalat — testvérvállalat). Más szóval a kereskedelmi társaság már nem a nagyvállalat-kialakulás alapvető eszköze.

Végül az is lényeges tendencia Nyugat-Európában, hogy a korábban kizárólag intézeti vagy testületi közigazgatási jogi formában jelentkező *állami vállalatok* jelentős részét az állam kereskedelmi társasági formában működteti.

b) Személyegyesülés — tőkeegyesülés. Elsősorban a kapitalista jogokban szokásos megkülönböztetés ez, amely azonban bizonyos vonatkozásokban a szocialista társulási jogra is felhasználható. Csak bizonyos mértékben fedi az általános magánjogi, illetve kereskedelmi jogi társulási formák megkülönböztetését, mert a kereskedelmi társaságok között például a közkereseti, illetve betéti társaság is (l. III. 2—3.) személyegyesülés jellegű.

A személyegyesülés a társulásnak az a módja, amelynél a *társulók személyi feltételei* a jelentősek. A társulás ennek megfelelően a tagok *személyéhez kötötte;* itt a gazdálkodó alanyok bizonyos, viszonylag kis létszámú köre fejt ki közösen valamilyen gazdasági tevékenységet. Így a társulásra jellemző az egymás iránti kölcsönös bizalom; valamely fél kilépése vagy halála rendszerint a társulást megszünteti.

A tőkeegyesülés, de különösen ennek legerősebb formája, a *részvénytársaság már teljesen személytelen,* nincs jelentősége, hogy ki ad tőkét a vállalkozás folytatásához, továbbá bármely tag a vállalatban levő érdekeltségét a forgalomképes részvény segítségével szabadon átruházhatja. A *részvénytársaságra tehát jellemző az anonimitás és a mobilitás.*

A tőkés kereskedelmi jogokban számos olyan forma van, amely átmenetet képez a tőkeegyesülés és a személyegyesülés között, és ennek megfelelően az irodalomban igen széles körű viták folynak afelől, hogy egy forma mely csoportba sorolható be. Ilyen egyrészről a *szövetkezet,* másfelől a *korlátolt felelősségű társaság.* A korlátolt felelősségű társaságnál például a személyi jelleg abban mutatkozik meg, hogy alapítása szerződéssel történik, nem állítanak ki a tagsági jogokról értékpapírt (olyan okiratot, amely önállóan megtestesíti a benne foglalt jogosultságot és bizonyítja annak fennállását), s a vagyoni érdekeltség átruházása kívülállóra a tagok hozzájárulásától függ.

Szocialista társulási jogokban tisztán tőkeegyesítő jellegű forma jelenleg *nem létezik. Értékpapírt* ugyanis egyetlenegy új tipusú szocialista társasági formában sem állítanak ki; a közös vállalati struktúrák is a leginkább a korlátolt felelősségű társasághoz hasonlítanak.

c) Korlátolt, illetve korlátlan felelősségű társulások. A korlátlan felelősség azt jelenti, hogy a társulás tartozásaiért nemcsak a társulás jogilag önálló elkülönített szervezete, vagy a társulási közös vagyon felel, hanem *valamennyi társulási tag saját teljes különvagyonával* is. *Egyszerű társulások* vonatkozásában eléggé nyilvánvaló az, hogy a felelősségnek korlátlannak kell lennie. Különbség az egyes formák között főleg abban van, hogy ez a felelősség *mennyiben közvetlen és egyetemleges vagy másodlagos* (csak akkor érvényesülő, ha a társasági vagyonra sikertelenül vezettek végrehajtást), *illetőleg osztott.* Elsősorban a magánjog körébe tartozó társulásoknál osztott a felelősség. Ott, ahol a társulásnak közös cégneve van, a felelősség rendszerint egyetemleges, és a hitelezőt teljesen kielégíteni köteles tag követelhet aránylagos visszatérítést a társaság többi tagjától.

A jogi személy-társulásoknál különösen jelentőssé válik a korlátlan vagy a korlátolt felelősség kérdése; tulajdonképpen a korlátolt felelősség valójában csak jogi személy-társulások vonatkozásában vethető fel. A korlátolt felelősség jelző voltaképp *nem* a társulásra vonatkozik, amely a hitelezőknek mindig korlátlanul felel, hanem a *társulás tagjai*ra. Azt jelenti, hogy ha a tag a társulásba bevitte azt azt összeget, amelyet a társulási szerződésben magára vállalt, további kötelezettsége sem a társaság, sem annak hitelezői irányában nincsen, a társulás esetleges fedezet nélkül maradt tartozásaiért nem felel. Fejlett áruviszonyok mellett és főleg a tőkés rendszerben a gazdasági tevékenység körében ez a forma *rendkívül elterjedt,* mivel ezáltal a *vállalkozás kockázatát* előre fel lehet mérni, továbbá mert ezáltal egyidejűleg adott nagyságú tőkét több vállalkozásba is be lehet fektetni. Több állam joga azonban a korlátolt felelősségű társaság nevet viselő társasági formánál a társaság elnevezésével ellentétben bizonyos kivételes esetekben lehetővé, sőt kötelezővé teszi a tagok *pótbefizetését,* és ezáltal bizonyos mértékben kivételt tesz a korlátolt felelősség alól.

A korlátolt felelősséggel működő társaságok alapvető formája a részvénytársaság. Van továbbá olyan társulási forma, amelynél a tagok egy része a társaság tartozásaiért korlátlanul felel, más része csupán a befektetett tőke erejéig. Ez ún. *betéti társaság*, illetve azokban az országokban, amelyek ezt ismerik, a *betéti részvénytársaság*.

Jelenleg a szocialista országok társulási joga általában *tisztán korlátolt felelősségű társulási formát nem ismer*. A szövetkezeti társulásoknál rendszerint a jogszabályok a tagok *kezesi* felelősségét követelték meg, és az 1970. évi 19. sz. tvr. szerinti közös vállalati forma is két esetben kötelezővé tette a tagok pótbefizetését. Az 1977—1978-as szabályozás szerint közös vállalat a tagok kezesi felelőssége mellett működik, betéti társulás pedig — amely alapkonstrukciója szerint korlátolt felelősségű társaság lenne — ez idő szerint csak belföldi tagokkal és csupán akkor engedélyezhető, ha a tagok veszteség esetére önként pótbefizetést vállalnak. Ugyanez a helyzet a KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezetei vonatkozásában intézményesített közös vállalatnál, ahol a Komplex Program elvileg a korlátolt felelősség alapján áll, de az eddig létrejött mintaszabályzatok minden esetben utaltak a pótbefizetésre.

d) Bejegyzett, illetve be nem jegyzett társulások. Ez a főleg technikainak látszó különbségtétel elsősorban a társulás méreteitől függ, és a gazdasági forgalom biztonsága, valamint az államigazgatási felügyelet szempontjából fontos. A bejegyzésre nem köteles társulások viszonylag jelentéktelenek, a társulás tevékenysége általában nem nagymérvű. Ezzel szemben a bejegyzett társulások nagyobb vállalkozások, amelyek folytán a hitelezők védelme megköveteli a valamifajta nyilvántartásba, elsősorban pedig a cégjegyzékbe való felvételt. Kivételesen egyszerű, jogi személyiséggel nem rendelkező társulásoknál is bejegyzési kötelezettséget lehet előírni, amely a kontinentális jogban a kereskedelmi társaságokra általában kötelező, de kötelező minden olyan társulásnál is, amelynek jogi személyisége van. A bejegyzés *deklaratív*, illetve *konstitutív hatályú* egyaránt lehet.

A francia, illetve német burzsoá kereskedelmi jogban a cégbejegyzés hatálya konstitutív, ami azt jelenti, hogy a jogszabályoknak megfelelően létrejött társaság a bejegyzéssel nyeri el jogi személyiségét, és csak ezt követően kezdheti meg társasági tevékenységét. Minden ügyletért, amelyet ezt megelőzően a társaság nevében kötnek, az alapítók, illetve az ügyletkötők korlátlanul teljes vagyonukkal felelnek. A cégbejegyzés deklaratív hatálya azt jelenti, hogy ha a társulást nem jegyzik be, akkor ugyan érvényesen létrejön, de elesik minden olyan kedvezménytől, amelyet a jogszabály a bejegyzett vállalatoknak ad, ugyanakkor nem mentesül azoktól a terhektől, amelyek a bejegyzéssel együtt járnak (például a könyvvezetési kötelezettségtől). A kontinentális kereskedelmi jogokban a cégjegyzék és ehhez fűződő ún. *cégbíráskodás* jelentős funkciókat tölt be, nemcsak a hitelezők védelme, hanem a társulások *állami felügyelete*, továbbá a *kisebbségvédelem* vonatkozásában is.

A szocialista országok egy része, például a Szovjetunió, vállalati nyilvántartást egyáltalán nem ismer, mások ugyan ismernek, de azoknak pusztán deklaratív hatálya van (például NDK). A magyar jog a közös vállalatnál és az egyesülésnél csak vállalati törvénykönyvi bejegyzést ír elő, a betéti társulásnál viszont megköveteli vállalati törzskönyvbe, illetve a cégjegyzékbe való kettős bejegyzést, mégpedig konstitutív hatállyal, és a közös név alatt működő gazdasági társaságnál is a cégjegyzékbe való bejegyzést kötelezővé teszi.

e) Állampolgári-állami vállalati-szövetkezeti társulások. Ez a különbségtétel csak a szocialista jogokra jellemző. Az állampolgári társulások a szocialista országokban általában *korlátozás alá esnek*, és mint erre már utaltunk, egyes országok joga egyáltalán ismeri ezt a formát. A korlátozások célja, hogy ne jöjjön létre *kizsákmányoló tevékenységre* társulás. (Érdekes megjegyezni, hogy a csehszlovák polgári törvénykönyv a vállalatokra vonatkozó gazdasági törvénykönyvvel szemben egyáltalán nem ismer társasági szerződést állampolgárok között, a szovjet továriscseszvo is csak vállalatokra vonatkozik az 1961-es Alapok nyomán létrejött köztársasági szovjet polgári törvénykönyvekben.) Ennek megfelelően állampolgárok *csak egyszerű társulást* hozhatnak létre, jogi személyiséggel rendelkező társulásban állampolgárok *főszabályként* (egy-két kivétel van, például vízgazdálkodási társulat) *nem vehetnek részt*. Az egyszerű társulások vonatkozásában is a korlátozás a főszabály, bár például a magyar jog lehetővé teszi kisiparosok társulását ipar gyakorlására. Az állampolgárok által alapított *egyesületeket* és különösen a *társadalmi szervezeteket*, bár alapvetően szintén társulási jellegűek, a *szocialista jog nem minősíti társulásnak*.

Mint már utaltunk rá, a vállalati társulás a legújabb szocialista fejlődés terméke — miután a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapulnak, egészen más jellegűek, és ezért *egészen más tartalmú* jogi szabályozást kívánnak, mint az állampolgári társulások, amelyek adott esetben családi jellegűek is lehetnek (élettársi közösség stb.). Ismertetett történeti okokból jelenleg még a legtöbb szocialista országban — Magyarországon 1977 óta már nem — *külön állnak az állami vállalati* és a *szövetkezeti társulások*. A jövő útja azonban a jelenlegi fejlődésből is megítélhetően az *egységes differenciált tartalmú szocialista vállalati társulási jog* lesz, amelyen belül természetesen szövetkezetek egymás közti társulási sajátosságaikat megtarthatják. A *társulás ugyanis nem lehet szektorális jelenség*.

A következőkben az egyes társulási formá-

kat alapvetően a társulás definíciójából kiindulva, a vállalkozási, illetve koordinatív típusú társulások, illetve az egyszerű és a jogi személyiséggel rendelkező társulások *kombinációjában* együtt tárgyaljuk. Az egyszerű, a jogi személyiséggel rendelkező és a nemzetközi társulásokon belül differenciálunk a főbb burzsoá és szocialista formák között. Ezt követően pedig kitérünk a nemzetközi társulások speciális fogalmi vonatkozásaira.

2. Az egyszerű társulások.

a) Az egyszerű társaság alaptípusa az ún. *polgári jogi társaság*. A polgári jogi társaságnak a kontinentális burzsoá jogokban két alapvető típusa alakult ki: a francia jogon alapuló lazább societas változat, illetve az erősebben vagyontömörítő német Gesamthand változat.

A szocialista jogok általában a Gesamthand-típus felé hajlanak. (Az NDK 1975. évi polgári törvénykönyvében a társasági szerződés vagyonegyesítő jellege jóval erősebb, mint az új szocialista törvény létrejöttéig használt 1900. évi polgári törvénykönyv társasági szerződéséé.) Az 1959. évi magyar polgári törvénykönyv 573. §-a alapvetően az állampolgári életviszonyokra tekintettel ezt a típust úgy fejezi ki, hogy a társasági szerződéssel a felek arra vállalnak kötelezettséget, hogy gazdasági tevékenységet igénylő közös céljuk elérése érdekében együttműködnek, és az ehhez szükséges anyagi eszközöket közös rendelkezésre bocsátják. Hasonló megfogalmazás található például a bolgár 1951. évi kötelmi törvényben és az 1964. évi lengyel polgári törvény könyvben is.

b) A polgári jogi társaságban a közös vállalkozási elemeket növelni lehet úgy, hogy növelik a társasági közös vagyon összetartó erejét. Egyes polgári jogi társasági formáknál a jogszabály kifejezetten kimondhatja, hogy a felek *közös gazdálkodó tevékenységet* folytatnak; ezt tette a vállalati társulások vonatkozásában a magyar 1970. évi 19. sz. tvr., amely egyszerű társaság néven lényegében a polgári jogi társaságnak ezt az erősebben vagyonközösségi változatát fogalmazta meg. Ez a forma jelenleg a polgári törvénykönyv 566. §-ában *gazdasági társaság* néven szerepel.

c) A jogszabály továbbá azt is lehetővé teheti, hogy az egyszerű társulás *közös néven* szerezzen jogokat, illetve kötelezettségeket.

Az egyszerű társaság kapitalizmusban kifejlődött közös üzleti névvel rendelkező válfaja a *közkereseti társaság*, amelynek mintája ma Európában a német offene Handelsgesellschaft. (Lényegében ebbe a körbe tartozik az angol partnership is.)

A közkereseti társaság a régi magyar szabályozás szerint akkor keletkezik, ha két vagy több személy formátlan szerződés alapján kereskedelmi üzletet közös cég alatt korlátlan és egyetemleges kötelezettség mellett folytat. A társaságot a cégjegyzékbe be kell jegyezni, a cég szövegében legalább egy tag nevének és a társas viszonyra utalásnak szerepelnie kell. A tagok versenytilalom alá esnek: a tag a társaság üzleti körébe eső üzletet saját részére nem köthet, más üzletbe társként nem léphet be. Ha a szerződés másként nem rendelkezik, a nyereséget a tagok egymás között egyenlően osztják el. Az 1875. évi kereskedelmi törvényünkben szabályozott közkereseti társaság intézményét a polgári törvénykönyv 1959-ben hatályban tartotta, és 1972-ben a Magyarország területén külföldi részvétellel működő egyszerű gazdasági társulások vonatkozásában is a közkereseti társaságot intézményesítettük.

Belföldi viszonylatban az 1970. évi 19. sz. tvr. is lehetővé tette azt, hogy a vállalatok egyszerű társasága közös név alatt működjön, ebben az esetben azonban *nem a közkereseti társaság* szabályait kell alkalmazni. A hivatkozott jogszabály azonban az ilyen közös név alatt működő egyszerű társaság tartalmát nem szabályozta, csupán arra utalt, hogy a tagok felelőssége korlátlan és egyetemleges. Az 1977-es polgári törvénykönyv ezt a jogszabályt a gazdasági társaság vonatkozásában megtartotta, sőt, az állampolgári polgári jogi társaságnak is megengedte a közös név alatti működést.

d) Betéti társaság akkor létesül, ha közös cégnév alatt két vagy több személy úgy társul, hogy legalább egy tag (az ún. *beltag*) a hitelezők irányában korlátlanul, legalább egy tag (a *kültag*) pedig csupán a vállalt vagyoni betétje erejéig felelős. A kereskedelmi törvény ugyancsak ismerte a betéti társaságot, de ezt a formát a magyar polgári törvénykönyv hatályon kívül helyezte.

e) Mint már említettük, az egyszerű társulásnak nemcsak olyan formái lehetségesek, amelyben a gazdasági vállalkozási elem a domináló. A liberálkapitalizmusban az ilyenfajta, elsősorban *koordinációs* jellegű társulások nem terjedtek el, ezért a felszabadulás előtti magyar társulási jog ezekre vonatkozóan szabályt nem *tartalmazott*.

Az ez irányú társulási hagyományok hiánya alapvető szerepet játszik abban, hogy az NDK kivételével a szocialista országok polgári joga koordinációs egyszerű társulási típust általában nem ismer. A kooperációs társulás jogi intézményesítése a magyar 1959-es polgári törvénykönyvben természetszerűleg hiányzott, hiszen az az állampolgári társulásokra vonatkozott. A vállalatokra vonatkozó társulási jog 1967-es létrehozása során két vagyonegyesítést nem ismerő koordinációs forma is létrejött, nevezetesen a külkereskedelmi vállalatok és a belföldi vállalatok ún. pool és améta szerződései vonatkozásában az ún. *külkereskedelmi társulás* és a műszaki fejlesztés körében a *kutatási-fejlesztési társulás*. Ugyanakkor azonban az alapformák szintjén a koordinációs társulás jogi meghonosítására a magyar jogban sem került sor 1977-ig, mivel a vállalati társulásokra vonatkozó 1970. évi 19. sz. tvr. a gazdasági társulás valamennyi formájánál megkövetelte a vagyonegyesítést.

A magyar irodalomban az utóbbi időben erőteljesen felmerült a társulások feltétlen vagyonegyesítő funkciójának lazítása, nagyobb rugalmasság megteremtése és ezáltal a *koordinációs-kooperációs társulási formák intézményesítése*, amelyet részben a KGST-integráció igényel, részben belső vállalati tapasztalatok is indokolttá tesznek.

Ennek tett eleget az 1977-es polgári törvénykönyv módosítása, elismerve a gazdasági társaság koordinációs alfaját.

3. Jogi személy-társulások.

A jogi személy-társulásoknak a burzsoá kereskedelmi jog két alapvető formáját fejlesztette ki, a *részvénytársaság*ot (továbbiakban rt.) és a *korlátolt felelősségű társaság*ot (kft.). Emellett más formák is vannak, alapvető jelentősége azonban ennek a két alakzatnak van. Mindkettő olyan társulás útján létrejövő *közös gazdasági vállalkozás*, amely jogi személyiséggel rendelkező *közös vállalat*ot hoz létre.

a) Kapitalista viszonyok között a tőkeegyesülésnek legtisztább formája, a *modern nagyvállalat működésének* legalkalmasabb kerete a *részvénytársaság*. Valamikor a részvénytársaság elsősorban a *kis tőkék összegyűjtését* szolgálta, ma már ez a funkciója *relative háttérbe szorult* és a modern nagyüzemre jellemző *üzemeltetői* és *tulajdonosi funkció*k szétválasztásának, illetve a *tőkeáramlás*nak és a *gazdasági tevékenység eredményessége mérésének egyik legjelentősebb eszközévé* vált.

A részvénytársaság általában meghatározott számú és névértékű részvényekből álló alaptőkével alakul. Lényege az, hogy a tagok csak részvényeik névértéke erejéig, tehát korlátozottan felelősek a társaság tartozásaiért. A részvény általában *bemutató*ra szóló értékpapír, amely egyszerű átadással elidegeníthető, és az átvevő automatikusan a részvénytársaság tagjává válik. Kivételesen *névre szóló* részvények is léteznek. A részvényekhez igazodik az rt.-nél a társaság vezetésében való részvétel, a társulásirányítási jogok, valamint az osztalékból is általában a részvények alapján részesednek. Újabb fejleménye a részvénytársasági fejlődésnek az ún. *elsőbbségi részvény*, amely vagy a szavazásnál vagy az osztalékosztásnál tulajdonosának előjogokat biztosít.

A részvénytársaság mint jogi forma természetesen a kapitalizmus során jelentős változáson ment keresztül. Az állammonopolkapitalizmus korában a leglényegesebb változás az, hogy a *vállalat jogilag elkülönül a részvényesektől*, amely még a múlt századbeli részvénytörvényeknél, köztük a ma is hatályos magyar 1875. évi kereskedelmi törvény esetében nem figyelhető meg. A *vállalati eszközök tulajdonosai nem a részvényesek, hanem maga az rt. mint jogi személy, amelynek operatív vezetését nagyfokú önállósággal látja el az igazgatóság*. A társaság tagjai részvényeik tulajdona alapján lényegében *kötelminek nevezhető jogokkal* rendelkeznek a vállalat általános elvi jellegű irányítására, valamint a jövedelemelsajátításra. A vállalat működésének ellenőrzésében és az ún. *stratégiai* tulajdonosi döntések meghozatalában a részvényesek (helyesebben a társulás irányításához elegendő részvénnyel rendelkező tőkés csoport, illetőleg tulajdonosi funkciókat ellátó vállalat, tehát bank, holding, nyugdíjpénztár — általában a részvények 15—20%-a ma már elegendő ehhez) segítésére a részvénytársaság harmadik szerve, a *felügyelő bizottság* szolgál, amelynek tagjai ugyancsak éppoly magas képzettségű menedzserek, mint akik az rt. igazgatóságában tevékenykednek. Az újabb kapitalista részvénytörvények (például az 1965-ös NSZK) jellegzetes vonása a felügyelő bizottság jogállásának *erőteljes megerősítése*.

Eredetileg a burzsoá kereskedelmi jogok az alkalmazottak és a társaság közötti jogviszonyokat kívül kívánták tartani a társaság vezetésével összefüggő kérdéskörön, az utóbbi időben azonban számos tőkés ország volt kénytelen a realitásokat figyelembe véve a munkások képviselőinek több-kevesebb lehetőséget adni a részvénytársaság irányításában. (Mitbestimmung, participation). A vonatkozó szabályok azonban általában törekednek arra, hogy a munkásrészvétel a társaság döntéseiben formális legyen; befolyásuk a döntésekre csupán közvetett.

Természetszerűen a részvénytársaságnak különleges formái is vannak, e vonatkozásban mindenekelőtt megemlítjük, hogy az NSZK-ban, illetve egyes latin-amerikai országokban ismeretes a betéti társaság és a részvénytársaság sajátos keveréke, az ún. *betéti részvénytársaság*. Az újabb francia törvényhozás például 1966 óta kétfajta részvénytársaságot (société anonyme) szabályoz: részvénytársaságot igazgatótanáccsal, illetőleg részvénytársaságot felügyelőtanáccsal és direktóriummal, különösen az igen nagy méretű vállalatok számára.

A nagy kontinentális részvénytársaságnak megfelelő intézmény az angol jogterületen az olyan public company, ahol nincsenek azok a megszorítások, amelyek a korlátolt felelősségű társaságnak megfelelő company limited by shares-ra jellemzők. Tehát a társaság tagjainak száma nincs maximálva, a részvények átruházása nincs korlátozva, a nyilvánossághoz lehet fordulni részvényjegyzési vagy kötvénykibocsátási felhívással. Az angol jogterületen, főleg Amerikában az új alapítású public company szervezése, az alaptőke lejegyeztetése egyre inkább hivatásos alapítók (promoterek), tehát bankok, szindikátusok kezében van.

b) A részvénytársaságnak a *kisvállalkozásokra, családi vállalkozásokra szelídített formája a kft.* A kft. gazdasági volumene jóval *kisebb*, mint a részvénytársaságé, ezért a kft.-ben sokkal *több* a személyes elem. A kft.-re vonatkozó magyar 1930. évi szabályozás szerint a kft.-ben való részesedésről nem lehet értékpapírt

kiállítani, és a részesedés csak a többi tag hozzájárulásával ruházható át. A szavazásban való részvétel, illetőleg a nyereségből való részesedés sem igazodik szükségképp a betétek nagyságához, a kft. belső szervezete pedig rendkívül rugalmas és leegyszerűsített, a tagok maguk is lehetnek ügyvezetők. A magyar kft.-törvény lényegében német mintájú; a jelenlegi NSZK GmbH azonban valamivel kevésbé korlátozza a tőkemozgást; nincs szükség például hozzájárulásra az üzletrész elidegenítéséhez, a társaság megveheti a saját tagjának üzletrészét stb. A kft.-nek viszonylag megfelelő társasági forma az angol jogban az ún. limited company, amely az 1948. évi Companies Act szerint private companynak minősül a részvénytársasághoz hasonlítható public companyval szemben. E törvény értelmében például a limited companynak nem lehet ötvennél több tagja, a részvény átruházása korlátozott, és nyilvános tagtoborzás sem lehetséges.

c) A külföldi szocialista országok egy részében a burzsoá kereskedelmi törvényeket kifejezetten hatályon kívül helyezték, mint a Szovjetunióban, Bulgáriában és Jugoszláviában és 1970-től kezdődően az NDK-ban, másik része Magyarországhoz hasonlóan korlátozásokkal hatályban tartotta, mint például Csehszlovákia, Lengyelország és Románia. A magyar, illetve az rt., kft. formákat fenntartó más szocialista országok szabályozása között az alapvető különbség abban mutatkozik, hogy míg Magyarország a *szocialista vállalatok egymás közötti közös vállalkozás*ai tekintetében is lehetővé tette 1978-ig e formák felhasználását, addig ez Csehszlovákiában, Lengyelországban és Romániában nem volt lehetséges (bár megjegyezzük, hogy ezekben az országokban alapvetően csak szövetkezeti társulási formák léteznek, és a szövetkezeti társulásoknál a magyar jog sem ezt az utat követte).

A szocialista országokban azonban — köztük Magyarországon is — a kapitalizmusból örökölt kereskedelmi társasági formák mellett új típusú, jogi személyiséggel rendelkező szocialista vállalati formák kialakítására is sor került.

d) Az egyik ilyen jogi személyiséggel rendelkező sajátos szocialista forma lényegében *középúton* áll az elsődlegesen közös gazdasági vállalkozási, illetve elsődlegesen koordinációs jellegű társulási alakzatok között. A társulás a gazdasági forgalomban haszonszerzés végett tevékenykedik, de gazdálkodása *elsősorban a tagok tevékenységének kiegészítésére szolgál.* A jogi személy társulási szervezet alkalmazottai és a tagok dolgozói között kölcsönös személyi áramlás figyelhető meg, a *tagok a társulást relatíve szorosabban irányítják.* Ez a társulási forma a szocialista országokban alapvetően a mezőgazdasági termelőszövetkezeti kooperáció keretében jött létre; Magyarországon a *termelőszövetkezeti közös vállalkozás* minősült ilyen jogi formának.

A másik, jogi személyiséggel rendelkező új típusú szocialista társulási változat már *erősebben közös gazdasági vállalkozási jellegű, erőteljesebben önállósul a társulás tagjaitól, a tagok irányítási tevékenysége kevésbé szoros, a társulás önálló érdekeltségi rendszere itt jobban kiépítésre került, s a társulás fokozottan nyereségre orientált.* Ilyen társulási forma a magyar jogban jelenleg elsősorban a betéti társulás, a közös vállalat az előző csoporttal határesetet képez. Olyan mérvű függetlenedés azonban, amely az rt.-nél megfigyelhető, e társulási formánál sem megy végbe; például tagsági jogokról nem lehet értékpapírt kiállítani, a vagyoni betétek átruházási lehetősége korlátozott. Ha némileg leegyszerűsítve hasonlítani kívánjuk ezt a társulási formát a kapitalizmus kereskedelmi társaságaihoz, akkor a kft.-re hasonlít, bár szocialista körülmények között éppen *nem a kisvállalkozások jogi formája.*

e) Ez ideig alapvetően a gazdasági vállalkozásra irányuló, tehát vállalatszerű társulásokról volt szó. Az elsődlegesen koordinációs jellegű társulások jogi személyiséggel rendelkező formái viszont gazdasági szempontból általában *nem foghatók fel vállalatként;* e körben *irodajellegű,* hivatali jellegű apparátusokról van szó.

A szocialista jogban nagy jelentőséget kapott az *egyesülés,* amelynek lényege, hogy az elsősorban gazdasági koordinálást szolgáló társulások *jogi személyiséggel* rendelkező válfaja. A KGST nemzetközi társulásainak alapvető formája jelenleg a jogi személyiséggel rendelkező, elsődlegesen irányító és koordináló, másodlagosan gazdálkodó *egyesülés.* (Nem tévesztendő össze a külföldi szocialista országok egyesülés elnevezésű szervezeteivel, amelyek valójában nem társulások, hanem irányító—gazdálkodó nagyszervezetek.) A magyar belső társulási jogban ugyancsak intézményesítésre került 1967-ben az egyesülés elsődlegesen koordinációs jelleggel, elvileg irányító funkciók nélkül, nem mint középirányító jellegű szervezet. Ezeknek az egyesüléseknek a szabályozás a realitásokkal ellentétben nem adott jogi személyiséget, hanem azokat egyszerű társulásként szabályozta 1977-ig. Láttuk, az új társulási szabályozás elismerte az egyesülés jogi személyiségét.

4. Nemzetközi társulások.

A nemzetközi társulásokra *alapvetően érvényes* a társulások általános fogalommeghatározása, az egyszerű és a jogi személyiséggel rendelkező, továbbá az elsősorban vállalkozási, illetve koordinációs válfajok elkülönítése. Ugyanakkor azonban a nemzetközi társulások vonatkozásában *speciális* problémák merülnek fel.

A nemzetközi irodalomban a nemzetközi társulás vagy nemzetközi vállalat fogalma *nem tisztázott,* a legkülönbözőbb értelmezési lehetőségek, a legkülönbözőbb elnevezések is vannak (beszélnek például multinacionális, transznacionális, szupranacionális stb. vállalatokról).

Közgazdasági értelemben nemzetközi vállalatnak szokásos általában azt a vállalatot nevezni, amely ugyan tisztán egynemzetiségű vállalat, de tevékenysége jelentős mértékben külkereskedelemre orientált, tevékenységét, beruházásait esetleg jelentős mértékben külföldön fejti ki, külföldön fiókja vagy leányvállalata van, vagy esetleg ugyan tisztán egynemzetiségű tőkével rendelkezik, ugyanakkor azonban maga külföldi székhelyű és ezért a székhely országának jogi személye. *Jogi szempont*ból azonban véleményünk szerint nemzetközi társulásnak csak azt a társulást nevezhető, amelyben *különböző országok jogi személyei vesznek részt*, tehát különböző országokból származó tőkék vegyülnek.

A jogi helyzet szempontjából a nemzetközi társulások lényegében három nagy csoportba sorolhatók:

a) Olyan többnemzetiségű vállalat, amely a székhely országának hazai joga szerint működik. Az irodalomban sokszor ezt a formát *multinacionális társaság*nak nevezik, ez azonban mint láttuk, helytelen: multinacionális vállalat *csak a kapitalizmus*ban és csak bizonyos gazdasági nagyságrend felett képzelhető el. A burzsoá országokban a nemzetközi társulások *túlnyomó része* ilyen módon működik. A szocialista országok is a területükön történő kapitalista betársulásra általában a hazai jogot kínálják, illetőleg a szocialista országok kapitalista vagy fejlődő országban tevékenykedő társulásai ugyancsak elfogadják ez országok hazai jogát. *Mögöttes jogterület*ként a szocialista integrációban is a *b)* pontban ismertetendő egységes szabályozás elfogadása esetén is számításba jön a belső társulási jog.

A székhely országának hazai joga azonban a külföldi részvétellel történő társulásokra általában speciális szabályokat állapít meg. Ilyen szabályokat állapított meg már a felszabadulás előtt is az 1875. évi kereskedelmi törvény mind a korlátolt felelősségű, mind az rt., mind a kft. vonatkozásában, és ezt a külföldi vállalatok betársulását lehetővé tevő 1972-es magyar rendelet is fenntartotta, illetve újabb rendelkezésekkel egészítette ki. Így van ez olyan szocialista országban is, mint Jugoszlávia, amely a magyar, román és csehszlovák megoldással szemben nem a kereskedelmi társasági formát, hanem az ország belső vállalati formáját, az ún. társult munkaszervezeti formát ajánlja a külföldi beruházók számára — itt tulajdonképp betársulásról és nem új vállalatalapításról van szó. Megjegyezzük, hogy a hazai jogtól való eltérések általában nem a polgári anyagi jog tekintetében jelentkeznek, hanem inkább a jövedelemszabályozás, a munkaügy, a devizatranszfer stb. vonatkozásában, továbbá ezek az eltérések nyilván *egészen más jelleg*űek egy szocialista nemzetközi társulásnál, mint egy tőkés társulás esetén.

b) A nemzetközi társulások második formája tulajdonképpen jelenleg még nem működik, de *mind a kapitalista integrációban, mind a szocialista integrációban törekvések tapasztalhatók megteremtésére.* E forma az *egységes nemzetközi szabályozás alapján létrejövő társulás.* A székhely országok hazai jogai ugyanis számos eltérést tartalmaznak egymástól, és ezért nem alkalmasak a nemzetközi vállalatok tevékenységének összefogására. Ennek következtében a Közös Piacban régen folynak törekvések, részben a valamennyi tagországban egyenlő feltételek mellett működő ún. Európa-Részvénytársaság létrehozására, részben az ún. Európai Kooperációs Társulás megteremtésére, amely az egyszerű társulások egységes formája lenne. E tervezeteket azonban ez ideig nem emelték törvényerőre.

A KGST társulási jellegű nemzetközi gazdálkodó szerveire egyelőre csak mintaokmányokat fogadtak el, és ezért is csak fakultatívak, tehát nem kötelezők, bár az egyes alapításokkor figyelembe veendők. Mivel e mintaokmányok nem nemzetközi egyezmények, ezért jelenleg vállalati szinten nincs mód a KGST-ben nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására.

A szocialista nemzetközi irodalom *többsége (Gringolc, Kalensky, Mádl)* a hazai társulási jog fejlesztése mellett alapvetően a KGST-országok társulási jellegű nemzetközi gazdálkodó szerveire nézve egy olyan *egységes nemzetközi szabályozás* létrehozását kedvezményezi, amely *megelőzi* a belső jogokat, és amelynek alapján nemcsak államközi egyezménnyel lehet nemzetközi gazdálkodó egyesülést, közös vállalatot vagy egyszerű társulást létrehozni, hanem *közvetlen vállalati polgári jogi szerződéssel* is létrejöhetnek szocialista nemzetközi társulások.

Nem lehet egyetérteni azzal az állásponttal, amely valamennyi egységes nemzetközi szabályozás alapján működő nemzetközi vállalatot sommásan *szupranacionális vállalat*nak nevez. Az Európa-társaságok tervezetének valóban van szupranacionális jellege, de ez a Közös Piac célkitűzéseiből és nem önmagában az egységes szabályozásból keletkezik. A KGST egységes társulási szabályozásra az alapokmányból kifolyólag a *szupranacionalizmus nem lenne jellemző.*

c) Végül *speciális államközi egyezmény*nyel is létrejöhetnek nemzetközi társulások. A szocialista integrációban az *a)* forma hiányosságai és a *b)* forma hiánya folytán ma az államközi közjogi társulás az *uralkodó forma*, szinte valamennyi szocialista nemzetközi gazdálkodó szervezet, illetve vállalat így jön létre. Kapitalista országokban a legújabb idők terméke a *kormányközi megállapodással létrejövő nemzetközi vállalat*, amelyből jelenleg kb. húsz működik a világon.

Az államközi egyezménnyel létrejött nemzetközi társulások számos speciális jogi problémát okoznak, mivel a *nemzetközi közjogi és kereskedelmi jogi elemek vegyülésével állunk szemben.*

Létezhet olyan államközi alapon létrejött vállalat, amely *valódi kormányközi vállalat*, tehát a benne részt vevő szervek a kormányokat képviselik (rendszerinti tőkés forma). Lehetséges az is, hogy a résztvevő szervek nem képviselik a kormányokat, ugyanakkor azonban a társulás működése során az egy országból származó tagok szavazatai csak egy szavazatnak minősülnek, és a legjelentősebb kérdésekben a tagoknak az alapítókhoz vissza kell fordulniuk (eddigi fő szocialista forma). Végül megkülönböztethető egy harmadik forma, amely már átmenet a vállalati szférába. Ezeknél az államközi egyezmény csak előfeltétele a nemzetközi társulást konkrétan létrehozó polgári jogi társasági szerződés megkötésének.

A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szerveit (egyesülés, közös vállalat, egyszerű társulás) nemzetközi társulásként felfogva besoroltuk tehát ebbe az osztályozásba. Az NDK nemzetközi gazdasági jogi elméletével szemben, amely *teljesen elkülönült* szabályozást tételez fel a KGST-ben, véleményünk szerint abból kell kiindulni, hogy a KGST nyitott jellegéből kifolyóan is a *Kelet—Nyugat gazdasági együttműködésben és az integrációban alapjában azonos társulási fogalomrendszerrel kell dolgozni. A társulási jognak alapvetően egységesnek kell lennie, a nemzetközi társulásoknak pedig a belső társulási joggal alapvetően szinkronban kell lenniük.* A KGST elkülönült, de nem izolált jellegénél fogva azonban az egységen belül „differenciálni" kell, természetszerűen a szocialista nemzetközi társulások jogi szabályozása társadalmi-gazdasági tartalmuknál fogva, tőkés relációban felhasználásra kerülő formák szabályozásával szemben *számos specialitással rendelkezik.*

Irodalom: *Domé* Györgyné: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásai. Bp. 1970.; *Sárközy* Tamás: Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások. Bp. 1972.; *Sárközy* Tamás—*Fábián* Ferenc: A vállalati társulások joga. Bp. 1978.; *Ficzere* Lajos—*Sárközy* Tamás: A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek alapvető jogi kérdései. Bp. 1978.; *Világhy* Miklós: Az egyesülésről. Jogtudományi Közlöny 1967.; *Kuncz* Ödön: Magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve. Bp. 1944.; *Kuncz* Ödön: Küzdelem a gazdasági jogért. Bp. 1—2. 1939—1941.

Ripert, M.: Traité élémentaire de droit commercial. Paris, 1954.; *Hueck*, H.: Gesellschaftsrecht. Frankfurt, 1973.; *Steinbach*, M.: Rechtsgeschäfte der wirtschaftlichen Organisation. Frankfurt, 1897.; *Tönnies*, L.: Gemeinschaft und Gesellschaft. Jena, 1926.

Sárközy Tamás

TELEKKÖNYV → *Tulajdonjog*

TELJESÍTÉS → *Szerződés*

TENGERJOG → *Nemzetközi jog; — Állam területi felségjoga*

TERHELT → *Büntető eljárás lefolytatása*

TERMELŐSZÖVETKEZETI KÖZÖS VAGYON → *Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon*

TERMÉSZETJOG → *Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon*

TERVSZERZŐDÉS → *Szerződés; — Szerződéstípusok*

TESTÜLETI EGYSZEMÉLYI VEZETÉS → *Államigazgatás szervezete*

TÉVEDÉS → *Bűnösség*

TÖRVÉNY → *Jogforrási rendszer*

TÖRVÉNYESSÉG → *Szocialista törvényesség*

TÖRVÉNYESSÉGI ÓVÁS → *Büntető eljárás lefolytatása; — Polgári peres és nemperes eljárás*

TULAJDONJOG: I. Tulajdon és tulajdonjog (1663.) — II. A tulajdonjog intézménytörténete (1669.) — III. A polgári jogi tulajdonjog (1676.) — IV. Tulajdonformák (1682.)

I. Tulajdon és tulajdonjog. 1. Jelentőség. 2. A tulajdon jogi, illetve nem jogi jellege. 3. A tulajdonjog közgazdasági alapjai. 4. A tulajdonjogi viszonyok jogi szabályozása és a tulajdonjog intézménye.

1. Jelentőség.

A tulajdon az *osztálytársadalmak* alapvető gazdasági-társadalmi kategóriája — kialakulása, fejlődése, formái és megszűnése elválaszthatatlanul összefügg a termelőerők, a termelési viszonyok és az egész társadalmi-gazdasági alakulat fejlődésével. *Rousseau* mondja a Discoursban: „Az első, aki bekerített egy területet és azt mondta, ez az enyém, . . . ez az első volt a társadalom igazi megalapítója." Amikor a termelőerők állapota már lehetővé tette bizonyos terméktöbblet képzését, megjelentek az első vagyoni különbségek, „. . . tanúsítva valamifajta gazdasági elkülönültség intézményét és az egyenlőtlen elsajátításnak nemcsak lehetőségét, hanem a lehetőség valóra válását is", ekkor jelent meg a tulajdon. Az egyenlőtlen elsajátítás fokozatosan — számos áttétellel és számtalan formában — az osztálytársadalmak kialakulására, az osztálytársadalom pedig az állam és a jog megjelenésére vezetett. Az államnak és a jognak alapvető feladata volt a kialakult tulajdoni viszonyok védelme és fejlesztése — e funkció keretében alakult ki a *tulajdonjog.*

A gazdasági elkülönültség, az állam és a jog fokozatos kialakulása a bomló nemzetiségi

patriarchális társadalomban azzal járt, hogy a tulajdonjog sokáig *kisegítő* funkciót töltött be a dolgokon való közvetlen hatalomgyakorlás mellett. A mai fogalmakat visszavetítve valós *Eörsi* megállapítása: „a tulajdonjog a közvetlen hatalomból, a birtokon keresztül alakult ki", tehát történetileg egyáltalán nem áll meg *Ulpianus*nak az árutulajdonjog-fogalom dogmatikája szempontjából egyébként helyes megállapítása „Nihil commune habet proprietas cum possessione". Ahogy azonban a gazdasági elkülönültség szükségszerűvé teszi a gazdasági alanyok közötti tevékenységcserét, megjelenik a piacra termelő gazdaság, az *árucsere*, úgy válik el a tulajdon és ezáltal a tulajdonjog is a közvetlen hatalomtól; válik *közvetettebbé* és *közvetítettebbé*.

A tulajdon kialakulásának elválaszthatatlan kölcsönhatása az állam és a jog kialakulásával teszi indokolttá *Plechanov*nak azt a megállapítását, hogy a *tulajdon az ideológia legalsó foka*. A tulajdonviszonyok jogi szabályozása lett az alapja, mintája sokféle más jogviszony kiépítésének, elsősorban a személyi, a családi és az öröklési jogviszonyokénak. Az elsajátítási viszonyoktól függtek az emberi, személyi státusok is — a rabszolga maga is tulajdon tárgya volt. Ebben az értelemben tehát helyes az a megállapítás, hogy a *tulajdonjog a jogrendszer alapintézménye*.

A tulajdon az elsajátításhoz fűződik, az elsajátítás pedig termékekre, *dolgokra* vonatkozik, és szükségképp *más emberek*kel való kapcsolatokban realizálódik. A tulajdon e dologiassága, de ugyanakkor elválaszthatatlanul emberek közötti viszonyokban való érvényesülése a *legtisztábban árukapcsolatokban* jelenik meg. Nem véletlen ezért, hogy a tulajdonjog egyenlőtlen fejlődése *elválaszthatatlanul összekapcsolódott* az árutermelés és az árucsereviszonyok fejlődésével. Ahol a termelés naturális és az elsajátítás erősen összefonódik a közhatalmi viszonyokkal, ott a dologias tulajdon és ennek adekvát jogi tükrözése nehezen tud önállóan megjelenni. Ahol viszont az árutermelés és értékviszonyok relatíve fejlettek és tisztán jelentkeznek, ott a tulajdon *árutulajdonjog*ként önállósul.

Az árutulajdon és tulajdonjog először fejlett formában a *klasszikus római társadalomban* jelent meg, kifejezve az ott közhatalmi befolyástól viszonylag megszabadult *egyszerű árutermelési viszonyokat*. Igazi szerepét — hosszú történeti szünet után — a *kapitalizmus* mindent eldologiasító és áruvá változtató társadalmi-gazdasági alakzatában nyerte el. A felvilágosodás filozófusai sokat foglalkoznak a társadalommal és az állammal, mégpedig azért, hogy a feudalizmus rendőrállamával és a tőkemozgást gátló rendi kötöttségekkel szemben a személy, valójában ezáltal a tulajdon szabadságát biztosítsák.

Az áruviszonyok középpontba kerülése, a munkás megszabadítása a jobbágyi személyi kötöttségektől, de egyben a termelőerőktől való megfosztása és munkaerejének áruvá változtatása, a „magán" és a „közszféra" szétválasztásával, az embernek citoyenné és bourgeois-vá (politikai emberré és magánemberré) való szétválásával járt. Olyan helyzetet hozott létre, amelyben a kizsákmányolás áruszerződések révén megy végbe, az állam szerepe pedig a közrend biztosítására korlátozódik („éjjeliőr-állam"). Mindez a polgári jog által szabályozott árutulajdonjogot mint a javak elsajátítására vonatkozó alapvető és elsődleges szabályozást a *jogrendszer középpontjá*vá teszi. A személyiség a tulajdonosi minőség kifejezése; voltaképp csak tulajdonos lehet valóban polgár. A francia forradalom idején ahhoz, hogy valaki választhasson vagy hogy esküdt legyen, meghatározott értékű jószág tulajdonosának kellett lennie: „A tulajdon a választójog alapja . . . mint a rendszerhez való ragaszkodás biztosítéka" *(Proudhon)*. Helyesen mondotta *Duguit* a liberálkapitalizmus ideológiáját legjobban kifejező *Code civil*re, hogy az a tulajdon kódexe.

A tulajdon — a kapitalizmus ellentmondásainak kiélezésével — sokat változott. Ma már a politikai jogok gyakorlásánál a legtöbb kapitalista országban a tulajdon mérvének nincs formális jogi jelentősége. A magántulajdon és az árutulajdonjog középpontba helyezése azonban csapzottan, számos módosítással az imperializmusban is fennmaradt.

A burzsoá ideológia az árutulajdont és jogi tükröződését, az árutulajdonjogot eredetileg *„természetjogiasította"*. Ez azt jelenti, hogy a magántulajdont *öröktől való és örökké fennálló* intézményként, az emberi természetből fakadó jelenségként kezelte. *Grosschmid Béni* írja: „Már két-három éves gyermekek a tulajdonviszonyokat kutatják, pl., hogy ez a ruhadarab vagy ez az óralánc, az a ház kié? Továbbá világosan disztingválják, hogy az egyik játék azé, amaz pedig a másiké. Már ez a tulajdon intézményének mintegy velünk születettségére vall". Jogilag ezért nem minősítették a feudális tulajdont valóságos tulajdonnak. Hasonlóan jár el a burzsoá irodalom többsége a kapitalizmusban fennálló nem árutulajdoni alakzatokkal is, pl. a közcélra rendelt vagyontárgyakra (domaine public — közút, köztér stb.) kialakított jogokat *Jhering* nyomán legfeljebb kvázi-tulajdonnak nevezik. E felfogás szerint ezeknek a javaknak voltaképpen nincs is tulajdonosa — szemben az államkincstár polgári jogi árutulajdonával a domaine public körében a közigazgatás nem tulajdonos, csupán kezelő.

A Kommunista Kiáltványban olvashatjuk: „A kommunisták elméletüket ebben az egy kifejezésben foglalhatják össze: a magántulajdon megszüntetése". Mivel a tulajdon az osztálytársadalmak kategóriája, a hatalmi viszonyok sajátos dologi kifejezése, a teljesen felépült kommunista társadalomban, a tulajdon kategóriájának már nincsen értelme. A szocia-

lizmusban mint átmeneti, továbbá a kapitalizmusból kinövő, annak antagonisztikus tagadását tartalmazó társadalomban azonban a tulajdon — de most már nem a magántulajdon, hanem a *társadalmi tulajdon* — még huzamos ideig alapvető szerepet játszik.

A tulajdon kommunizmusbeli teljes felszámolásáig tartó átmeneti korszak nagyon sok időt vesz igénybe, ezért az állam és a jog — így a tulajdonjog is — igen hosszú ideig jelentős szerepet tölt be. A relatíve elmaradott termelőerők fejlesztése — a szocializmus alapjainak lerakása után — megköveteli, hogy az árutermelés kommunizmusbeli teljes megszüntetése felé átmenetileg annak megerősítése útján haladjunk. Mindez az *árutulajdonjog* dogmatikai szerkezetének szocializmusban való felhasználása felé hat, amelyet támogat az európai szocialista országok római jogi kultúrába való beépülése, a jogi tradíciók igen nagy ideológiai ereje is.

Az európai szocialista országokban azonban — Jugoszlávia kivételével — döntő tényező az *össznépi tartalmú állami tulajdon, az állam tulajdonjoga által* közvetített össztársadalmi elsajátítás továbbá jelentős mértékben *közhatalmi irányítási viszonyokkal összefonódva* jelentkezik. Az állami tulajdon nem az állam magántulajdona, hanem társadalmi tulajdon, ugyanakkor viszont az állam közvetítő szerepe szükségképpen bizonyos mértékben deformálja az össznépi tartalmat. Az állami tulajdonon belül a munka különböző állami vállalatokban, gazdálkodó szervezetekben folyik, amelyek munkája nem közvetlenül társadalmi munka, hanem lokális, *közvetett társadalmi munka.* A szövetkezeti tulajdon sem kollektív magántulajdon, hanem *társadalmi csoporttulajdon,* az állampolgári egyéni tulajdon túlnyomó része *szocialista jellegű személyi tulajdon;* a termelési eszközök árujellegű hasznosítását célzó magántulajdon kivételes. A kapitalizmus mindent áruvá tevő tendenciái már nem érvényesek, a dolgok árujellege a társadalmi tulajdon által korlátozott körre szorul vissza. Az áruviszonyok szerepe a mindenkori tervgazdálkodási mechanizmus függvénye. A szocialista áruviszonyokat egyébként kibontakoztató, tervlebontást nem ismerő ún. indirekt szocialista tervgazdálkodásban sem alapvető társadalmi viszonyai az áruviszonyok a szocializmusnak; nem jelentkezhetnek tisztán, hanem csak az állami népgazdasági tervezésen alapuló központi gazdaságirányító tevékenység keretében, azok által szabályozottan érvényesülhetnek. Mindebből a jogra vonatkozóan következik az, hogy az *árutulajdonjog sem lehet kizárólagos* szocialista tulajdonjogfogalom; ezt az új helyzetet a szocialista jogirodalom különböző módokon igyekszik kifejezni (l. II. 5., IV. 3.).

2. A tulajdon jogi, illetve nem jogi jellege.

A burzsoá társadalomtudományban *eléggé általános* volt a tulajdon jogias felfogása. Ez azt jelenti, hogy közgazdaságilag csak a gazdasági-termelési viszonyok fogalmának van létjogosultsága, *a tulajdon pedig jogi fogalom.* Ez visszavezethető már a római jogra is: a római jogi irodalom csak a tulajdon kategóriáját használta, és azon ténylegesen tulajdonjogot értett. Megjegyezzük, hogy általános volt ez a felfogás a burzsoá irodalomban, de nem kizárólagos — például *Jhering, Dernburg, Duguit* különböztetett a tulajdon materiális (közgazdasági) és jogi fogalmai között.

A szocialista közgazdasági irodalomban jelenleg e kérdésben a nézetek megoszlanak. A tulajdonjogot jobbára a tulajdonviszonyok jogi szabályozásának fogják fel, tehát különbséget tesznek a tulajdon és a tulajdonjog között, de e *különbség okát pusztán a jog általános sajátosságaiban keresik.* Ez az álláspont, mint ahogy erre a szocialista tulajdonjogi elmélet első jelentős művelői, a szovjet *Venediktov* vagy a csehszlovák Viktor *Knapp* már régebben rámutattak, már csak azért is téves, mert a tulajdonviszonyokat a jog nemcsak a tulajdonjog intézményével, hanem számos más vagyonjogi intézménnyel (például bérlet, haszonélvezet stb.) is tükrözi. A jogilag szabályozott tulajdonviszony ezen túl nem egyszerűen a materiális tulajdon és ennek jogi kifejezésének mechanikus mennyiségi összege, hanem egy olyan *sajátos, minőségében új, anyagi tartalmú ideológiai viszony,* amely viszonylagos öntörvényűséggel tükrözi vissza a közgazdasági tulajdonviszonyokat.

Emellett a szocialista közgazdasági irodalomban azok a szerzők, akik a tulajdont a termelési viszonyok statikus elemeként fogják fel (például Oscar *Lange*) vagy pedig éppen ellenkezőleg, a dinamikus gazdasági termelési viszonyokat és a tulajdonviszonyokat teljesen azonosítják, *a tulajdont nyíltan vagy burkoltan jogi kategóriaként fogják fel.*

A szocialista polgári jogi irodalomban ugyancsak általánosan elterjedt a *tulajdon mint materiális viszony és a tulajdon mint jogviszony megkülönböztetése* (például *Világhy*). A tulajdonviszonyok jogi szabályozásán belül a tulajdonjog általában *szűkebb,* de ugyanakkor *központi alapvető intézményként* kerül felfogásra. Azt, hogy mi a tulajdonjog — az uralkodó álláspont szerint — a *tárgyi jog* határozza meg, tartalmi sajátosságait pedig a tulajdonjog *alanyi értelme* fejezi ki. Ezen nyugszik az a közismert megkülönböztetés, amely a tulajdonjog tárgyi, illetve alanyi fogalma között különböztet; és amelyet aligha lehet túl értékesnek tekinteni, hiszen voltaképpen minden egyes vagyonjog vonatkozásában megtehető. Mind a szocialista jogelméleti, mind a polgári jogi irodalomban ismeretes azonban olyan álláspont is, amely a *tulajdont alapvetően mint jogi kategóriát* határozza meg.

Kétségtelen tény, hogy *Marxnál* gyakori a tulajdonnak mint a termelési viszonyok *jogi*

(akarati) formájának értelmezése, például: „A társadalom anyagi termelőerői fejlődésük bizonyos fokán ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek közt eddig fejlődtek". Úgy véljük azonban, hogy amikor Marx a tulajdonról mint a termelési viszonyok jogi tükrözéséről beszél, a termelési viszonyok objektív jellegét kívánta kihangsúlyozni az akarati, a felépítményi viszonyokkal szemben, hiszen a tulajdon mint saját korának kétségkívül jogiasan felfogott kategóriája kiválóan alkalmas e különbség érzékeltetésére. Ezzel szemben különösen a Tőke 3. kötetében a profit osztódásával kapcsolatban sajátos dialektikában használta Marx a tulajdon materiális és jogi elkülönített fogalmát, az előbbit a tulajdon *gyakorlati formájának* minősítette.

Megítélésünk szerint a tulajdon mint alapvető termelési viszony, mint sajáttá tétel, mint elsajátítás, nem lehet puszta jogi fogalom, mert ebben az esetben az alap és felépítmény viszony ténylegesen megfordul. Ilyen felfogás tág lehetőséget ad a burzsoá jogelméletnek a marxizmus elleni támadásra, hiszen ha a tulajdon jogi fogalom és egyben alapvető termelési viszony, akkor a jog az elsődleges és nem a gazdaság *(Stammler, Kelsen, Moór* Gyula). A helyes felfogás ezért véleményünk szerint az, hogy a tulajdont átfogó gazdaságfilozófiai kategóriának minősítjük, amely elvi egységen belül egymással elválaszthatatlan kapcsolatban, de viszonylagos önállósággal megkülönböztethető a *közgazdasági*, a *jogi* és a *szociológiai-pszichológiai tulajdonfogalom* (ez utóbbin például az állami tulajdon össznépi bevonó jellegének minősítését, a dolgozók tulajdonosi tudatának kérdéseit stb. értve). Az egységes gazdaságfilozófiai tulajdonfogalmon belül kell véleményünk szerint a jogi tulajdonfogalom öntörvényű sajátosságait a tulajdon közgazdasági, szociológiai, továbbá pszichikai összetevőivel való *dialektikus viszonyrendszerben* kibontani.

A tulajdon jogi szabályozásának alapjait a tulajdon *gazdasági* összetevői képezik. Ezért a tulajdonjogra vonatkozó fejtegetések előtt át kell tekinteni a közgazdasági tulajdonfogalom alapismérveit.

3. A tulajdonjog közgazdasági alapjai.

A tulajdont gazdaságfilozófiai értelemben mindenekelőtt mint a *termelési viszonyok összességét kifejező gyűjtőfogalmat* használják, A polgári tulajdont meghatározni annyit jelent, írja *Marx*, „mint a polgári termelés összes társadalmi viszonyait ábrázolni". Ez az értelmezés modern közgazdasági munkákban is gyakran előfordul, például a szovjet gazdaságpolitikai irodalomban *(Bogomolov, Sirjajev)* az 1970-es évek elejétől használatos a KGST-integráció egészének *szocialista nemzetközi tulajdonként* való meghatározása. A gyűjtőfogalom-felfogás nyilvánvalóan alkalmas arra, hogy egy tulajdontípus lényegét markánsan kifejezze, közvetlenül azonban a jogra, így a tulajdonjogra nem vihető át.

*Marx*nál a tulajdon elsajátítás (sajáttá tétel). E sajáttá tétel tartalmáról a marxista közgazdasági, filozófiai és jogi irodalomban eddig le nem zárt, folyton meg-megújuló elméleti viták folynak. Ma a jogi irodalomra is kisugárzóan *két nagy — számtalan alvariációval rendelkező — irányzat* figyelhető meg, amelyeket leegyszerűsítetten *statikus* és *dinamikus* álláspontnak nevezhetünk. Mindkét álláspont a tulajdont termelési viszonynak tekinti, de helyzetét, funkcióját másként határozza meg.

A statikus felfogás a tulajdont a *termelés, illetve elsajátítás előfeltételeként, illetve eredményeként jellemzi:* „A tulajdon az anyagi javak elsajátításaként kialakult helyzet, a tulajdonforma az illető termelési módra jellemző statikus mozzanatot fejezi ki: a társadalmi termelés folyamatának kiinduló és befejező szakaszát, amelyek közül a befejező szakasz természetszerűen kiinduló szakasz lesz, miután az anyagi élet újratermelési folyamata tovább folytatódik" *(Bratusz)*.

A második álláspont a tulajdont teljes egészében *azonosítja* a termelési viszonyok dinamikájával: „Minden termelés a természet elsajátítása az egyén által, egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén" *(Marx)*. Tulajdonképpen ezen az álláspontón volt *Venediktov*, amikor a tulajdont az elsajátítás jogának nevezte, bár Venediktovnál a tulajdon mint speciális, termelési viszonyokon belüli *elsajátítási viszony* szerepel. A materiális tulajdon dinamikus felfogása szerint a tulajdon azonos a gazdasági-termelési viszonyokkal, de a tulajdon esetében elsajátítási aspektusból vizsgáljuk ezt a jelenséget. Amikor termelési viszonyról beszélünk, akkor a termelés folyamata alapján kísérjük végig a termék útját a termelés, a forgalom, az elosztás és a fogyasztás gazdasági szféráin, így vizsgáljuk a gazdasági, technikai és társadalmi kapcsolatokat. Amikor pedig tulajdonviszonyokról beszélünk, akkor elsajátítási nézőpontból vizsgáljuk ugyanezt.

Természetesen a statika és a dinamika dialektikus fogalompár, amely élesen nem választható el. Jól fejezi ezt ki a szovjet *Genkin* közvetítő álláspontja, aki szerint statikusan a tulajdon termelési előfeltétel és eredmény, dinamikusan viszont a termelés-elsajátítás folyamata.

Rátérve a tulajdon mint elsajátítás közgazdasági tartalmára, a *materiális tulajdonnak négy alapvető eleme* különböztethető meg:

a) Az elsajátítás előfeltétele a *tulajdon tárgyának hatalomban tartása.* E hatalom az osztálytársadalmak fejlődésének jelentős részében közvetlen jellegű volt, ezért elterjedt főleg a naturálgazdasági tradíciókkal rendelkező országokban a *tulajdon birással való azonosítása*

(„A magántulajdon olyan ostobákká és egyoldalúakká tett bennünket, hogy egy tárgy csak akkor a miénk, ha bírjuk ... az összes fizikai és szellemi értékek helyébe ennélfogva az összes ilyen értékek elidegenítése, a bírás érzéke lépett" — írja *Marx*). A termelőerők fejlődése a kapitalizmusban és — a tőkés viszonyokból eredő túlhajtások nélkül — a fejlett árutermelési viszonyokkal rendelkező szocializmusban az esetek jelentős részében és különösen a nagyüzemi termelési viszonyokban kizárják a közvetlen hatalomban tartást. A hatalomban tartás tehát *számtalan közvetett módon* realizálódhat.

A hatalom természetszerűen egy emberi társadalomban *nemcsak tulajdonosi hatalomként* van jelen, így a gazdaságban sem feltétlenül csak tulajdonosi hatalomról beszélhetünk. Éppen ezért adott esetekben a tulajdonosi hatalmat *nehéz elhatárolni* más jellegű hatalomgyakorlásoktól, különösen az állami közhatalom esetében akkor, amikor a szocialista állam a termelési eszközök zöme vonatkozásában a *tulajdonosi és a közhatalmi minőség egységeként* jelentkezik.

b) Az elsajátítás tárgyilag *hasznosítását* jelenti a tulajdon tárgyának. E hasznosításnak *két alapvető*, rendszerint egymásba fonódó iránya van. A *belső irány* használati érték létrehozása, használata és elfogyasztása, azaz a *javak élvezete*. A *külső irány értéktermelés* és árucsere, a dolgok termeléséből haszon, jövedelem elsajátítása — ez az, amit a jogi irodalomban gyakran értékhúzásnak neveznek. Fejlett termelőerők mellett a hasznosítás e két alapiránya hallatlanul bonyolult formákban, egymást állandóan áthatva, a gazdasági részmozzanatok millióiban jelentkezik. A javak nagyüzemi hasznosítása továbbá szükségképpen *nemcsak a dolgok igazgatását*, hanem ettől elválaszthatatlanul kooperatív munkafolyamatok, emberek, szervezeti egységek irányítását is jelenti. Az, hogy a tulajdonnak nem lebecsülendő *termelésirányító funkciója* van, a tulajdoni és tulajdonjogi kérdések gazdaságirányítástól, vállalatirányítástól való elválasztását ugyancsak rendkívül megnehezíti.

c) A tulajdon következő eleme az *elsajátítás alanyi oldalra* vetített része, a *rendelkezés*, azaz a hatalom tárgyával való diszponálás lehetősége, amely kiterjed a hasznosítás belső és külső irányára egyaránt. A gazdasági cselekvés részére a tulajdon elsősorban a hasznosítás módjának megválasztási lehetőségét jelenti. A rendelkezésnek éppúgy, mint a hasznosításnak ezért számtalan módja, iránya, megnyilvánulási alakja lehetséges.

d) A tulajdon akkor lehet sajáttá tétel, ha a pozitív vonatkozások mellett *negatív, kizáró elemmel* is rendelkezik. A dolog, a tulajdon tárgya, azáltal kap a tulajdonoshoz hozzátartozó, „saját" jelleget, hogy hasznosítása, a vele való rendelkezés a tulajdon társadalmi relációi folytán másokat bizonyos mértékben és módon kizáró jelleggel bír. Mint *Marx* a földtulajdonról írja: „A földtulajdon feltételezi bizonyos személyeknek azt a monopóliumát, hogy a földgolyó meghatározott részével mindenki mást kizárva rendelkezhessenek." A kizáró jellegnek — bár ezt a szocialista közgazdasági, sőt jogi irodalomban is többen vitatják — érvényesülnie kell a *szocialista társadalmi tulajdon*, tehát a szocialista össznépi jellegű állami tulajdon esetén is, éppen azért, mert itt még tulajdonnal állunk szemben. A szocialista állami tulajdon s általában a társadalmi tulajdon vonatkozásában azonban a tulajdon kizáró jellege éppen e tulajdon társadalmi jellegénél fogva *más módon* jelentkezik, mint a tőkés társadalomban, továbbá ellenfolyamatként párosul *e tulajdon mindenkit bevonó jellegével*. Ez utóbbi vonatkozásban az irodalomban elsősorban a terméktöbblet össztársadalmi érdekű, a dolgozók érdekében való felhasználását, a munkához való lehetőség biztosítását és a javakból a végzett munka társadalmi hasznossága szerinti részesedést, a dolgozóknak a gazdálkodás irányításában való aktív részvételét szokásos megemlíteni.

A tulajdon közgazdasági fogalmának előbbi alapvető elemei *egymással elválaszthatatlan* kapcsolatban vannak – ezeket fejezi ki a tulajdonjog különböző részjogosítványaival, különböző vagyonjogi kategóriával. A közgazdasági irodalom megoszlik abban, hogy a tulajdonfogalmon belül az egyes elemeknek milyen jelentőséget tulajdonít; vannak szerzők, akik a hatalmi, vannak, akik a rendelkezési elemet emelik ki. Aligha vitatható azonban, hogy ez a négy elem adja a materiális tulajdon *alapvető* összetevőit.

Mivel a közgazdasági tulajdon a közvetett és a közvetlen hatalomgyakorlás, a belső és a külső hasznosítás, illetve az arra vonatkozó rendelkezési lehetőségek legkülönbözőbb formáit és legkülönbözőbb összekapcsolási módjait tartalmazhatja, és ebből kifolyóan a kizárásnak is számtalan lehetőségét rejti magában, ebből fakad a materiális tulajdon közgazdasági irodalomban sokat vitatott osztódása, a *materiális tulajdon relativizálása*. *Engels* szerint például „a vállalkozó a terméktöbblet első elsajátítója, de nem végső, kizárólagos tulajdonosa". *Marx* a Tőke 3. kötetében mind a kölcsöntőke, mind a földtulajdon gazdasági realizálódásánál jól szemlélteti a materiális tulajdon osztódását. Ez utóbbi vonatkozásában kimutatja, hogy a föld a jogi tulajdonos részére járadék formájában realizálódik, de az erősebb materiális tulajdonos a tőkés bérlő, aki a mezőgazdasági dolgozók „igazi parancsnoka", „többletmunkájuk igazi kizsákmányolója".

Amíg a naturális viszonyok erősek, a közvetlen hatalomban tartás dominál a hasznosítás belső irányával együtt, és a materiális

tulajdon osztódása *relatíve háttérbe szorított*. Fejlett árutermelési viszonyok, tömegtermelés, nagyüzemi tulajdoni jogviszonyok mellett azonban ez az osztódás *általánossá* válik. A szocialista politikai gazdaságtani, illetve jogirodalom világosan észlelte a relativizálódás fokozódását az imperializmusban, de pusztán annak leplező, meghamisító, anonimitásra törekvő tendenciáival azonosította. Csak az utóbbi időben jelent meg az a felismerés, hogy ez az osztódás — mivel objektív magva a termelőerők fejlettségének meghatározott foka — *a fejlett árutermelési viszonyokkal rendelkező szocializmusban* is hat. E felismerést használja fel több szerző a szocialista állami tulajdon, illetve tulajdonjog, illetve a társulási tulajdonjog új típusú megoldásánál (l. IV. 3. és 4.). A szocialista gazdasági folyamatokban is *egy és ugyanazon természeti javak vonatkozásában többféle alanyú, tartalmú és mértékű elsajátítás érvényesülhet*, bizonyos relációkban mást és mást illethet meg a hasznosítás lehetősége, elsajátító tevékenységük jellege, funkciója, illetve ismérve eltérő lehet, és az arány az elsajátítási kapcsolat fejlődése során változhat is. Az elsajátításnak ez az eltérő módja ad alkalmat a funkcionális tulajdonforma kategóriájának kialakítására (l. IV. 1.).

A tulajdonnak ez az osztódása ad lehetőséget a jognak arra, hogy — természetesen a társadalmi munkamegosztásban kialakult gazdasági elkülönültséget, a gazdasági érdekviszonyokat figyelembe véve, a gazdálkodás formáin alapulva és egy gazdaságpolitikába szervesen beépült jogpolitika részeként — a jogilag szabályozásra kerülő tulajdonviszonyokban az osztódó materiális tulajdoni pozíciókat *eltérő vagyonjogi intézményekkel* (tulajdonjoggal, bérleti joggal, hitelszerződési konstrukcióval, társulással stb.) fejezze ki. A konkrét megoldásokban természetszerűen szerepet játszanak a jog viszonylag öntörvényű sajátosságai, saját tradíciói, saját struktúrájának felépítése is. Nem törvényszerű ezért, hogy az, akit a vagyonjog az árutulajdonjog alanyának minősít, az legyen materiálisan is az erősebb tulajdonos. Jó példa erre a mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe bevitt földek kérdése, ahol a termelőszövetkezeti tag sok esetben jogilag tulajdonosa maradt földjének, e tulajdona azonban kizárólag a földjáradékban realizálódik, és ezért az erősebb materiális tulajdonos nem a tag, hanem a jogilag „pusztán" használóként jelentkező termelőszövetkezet. A jog ugyanis amikor például az árutulajdonjogot telepíti, elsősorban *az áruviszonyok zavartalan lebonyolítására van tekintettel* és nem feltétlenül az erősebb közgazdasági tulajdonosi pozícióra.

4. A tulajdonjogi viszonyok jogi szabályozása és a tulajdonjog intézménye.

A tulajdonviszonyokat a jog az előzőekből következően

a) nem teljeskörűen szabályozza, a tulajdon technikai relációinak jelentős része nem részesül jogi szabályozásban,

b) a tulajdon és a tulajdonjog között nem közvetlen kapcsolatot kell feltételezni, hanem a jog a tulajdonviszonyokat azok felszíni összetevői, a vegyesen alap—felépítményi jellegű *gazdálkodási formákon* keresztül szabályozza,

c) az állam jogi transzformáló szerepe a tulajdonviszonyok társadalmi-gazdasági relációinak *minőségi* megváltozásával jár. A jog sajátos funkciója, hogy egyrészt stabilizálja, relatíve statikus formákban rögzítse a materiális tulajdonviszonyokat, gondoskodjék azok védelméről, másrészt a gazdaságnál jóval tágabb társadalmi viszonyokban kialakult sajátos technikai eszközeivel elősegítse a tulajdonviszonyok *lehető leghatékonyabb* kibontakozását a gazdálkodási formában.

Különböztetni kell továbbá *a tulajdon rendkívül széles jogi szabályozása és a tulajdonjog között, az utóbbi a jogilag rendezett tulajdonviszonyokon belül jóval szűkebb körű, speciális jogágazati, jogdogmatikai technikával kialakított intézmény*. Ha ugyanis a jogi tükrözés sajátosságait nem vesszük figyelembe, ha nem látjuk, hogy konkrét valóságban egységes egészet képező tulajdonviszonyok gazdasági és jogi szemléletmódja eltér, akkor az e nézet következetes végiggondolása esetén a *tulajdonjog intézményének feladására* vezet. A *jugoszláv ún. alanytalan társadalmi tulajdonfelfogás*, amely a társadalmi tulajdon terén egyaránt tagadja az állami és a vállalati tulajdon létét, alkotmányos szinten is állítva (l. az 1974. évi jugoszláv alkotmányt), hogy a társadalmi tulajdonban levő vagyontárgyak senkiéi, voltaképpen ezt jelenti: „a társadalmi tulajdon nem vagyonjogi kategória, hanem *viszony és folyamat*, ennek megfelelően társadalmi tulajdonjog sincs, a tulajdon szó is csak azért maradt meg, mert nincs megfelelőbb kifejezés erre".

A jog tehát — végső soron a gazdasági alap által meghatározottan, de igen nagyfokú önállósággal — kiválaszt a jogilag rendezett tulajdonviszonyok közül *egy vagy több központi relációt* és azt — jogágazati és jogintézményi differenciáltságát felhasználva — speciális jogi szerkezettel tulajdonként szabályozza. Nem lehet a tulajdon és a tulajdonjog közti különbséget csak a jog általános sajátosságaiban látni, mivel a jog viszonylagos önállósága, továbbá a tulajdonjognak a jogilag szabályozott tulajdonviszonyok csoportján belüli szűkebb körű sajátos megjelenése folytán a *közgazdasági és jogi tulajdonfogalom között számos más különbség is van*. A tulajdonjogfogalom különleges tartalmáról semmit sem árulnak el azok a valamennyi jogi intézményre jellemző alapigazságok, amelyek szerint tulajdonjog csak osztálytársadalomban van, a tulajdonjog az

uralkodó osztály érdekében való jogi szabályozást jelenti stb. A tulajdonjog nem általában a jog, hanem speciális jog; a tulajdonjog mintegy *kétszeres* sajátosságot tesz rá a materiális tulajdonra: a jog általános sajátosságait s a tulajdonjog jogon belüli különleges sajátosságait. Ez a különleges sajátosság például a polgári jogi árutulajdonjog esetén az egypólusosság, az abszolút szerkezet, az ebből a szerkezetből eredő jogi technika (l. III. 1.).

A jog tehát kiválaszt a jogilag rendezett tulajdonviszonyok közül egy vagy több központi relációt és azt tulajdonjogként szabályozza. Hogy egy vagy több egymástól eltérő tulajdonjog-fogalom alakul-e ki, illetve hogy a jog ezeket a központi tulajdonviszonyokat *milyen szempontból* választja ki, milyen jogágazati, jogtechnikai szerkezettel emeli ki elsődleges jogi relációként, az alapvetően az adott társadalmi-gazdasági alakzat materiális tulajdonformáitól, azok összekapcsolódásától és ezen belül is elsősorban a funkcionális tulajdonformáktól (l. IV. 1.) függ. A jogilag szabályozott tulajdonviszonyok speciális csoportjaként kiemelt tulajdonjog intézménye vagy intézményei a társadalmi fejlődés során változnak. A tulajdonjog továbbá különböző jogi módokon alakítható ki. Ebből következik, hogy adott esetben eltérő fogalmú, tartalmú és szerkezetű, eltérő jogágazati jellegű tulajdonfogalmak egymás mellett is létezhetnek (l. II. 3. pontban a burzsoá tulajdontípuson belül a kontinentális és az angol tulajdonjogi szabályozás különbségeit, vagy akár a kontinentális szabályozáson belül a közjogi dologi jog, a domaine public megjelenését).

Ezért vitatható, hogy a szocialista polgári jogi irodalom jelentős része a polgári jogi árutulajdonjogot kizárólagos intézményként, kizárólagos tulajdonjogi lehetőségként deklarálja a szocialista jogrendszer alapintézményének. Másrészt a szocialista irodalomban, különösen a német és csehszlovák gazdasági jogi szerzőknél az utóbbi időben megjelent egy olyan álláspont is, amely tagadja az általános tulajdonjog-fogalom mindenfajta lehetőségét, a konkrét tulajdonjog-formáktól független a priorinak nevezett absztrakt tulajdonfogalmat, mondván, hogy általában tulajdonjog nincsen, csupán a tulajdonjognak konkrét megjelenési alakzatai, mint pl. állami tulajdonjog, szövetkezeti tulajdon stb.

Nézetünk szerint, amennyiben a tulajdonjognak konkrét formái vannak, úgy általánosított tulajdonjog-fogalomnak is léteznie kell a logika általános szabályai szerint. Az általános tulajdonjog-fogalom azonban nem azonosítható az árutulajdonjog intézményével. Gondoljunk csak a jogi felelősség intézményére, amelynek általános tartalma alapján bontakoznak ki a különböző jogágazati felelősségek, a büntetőjogi, az államigazgatási jogi, a polgári jogi, a munkajogi stb. felelősség, úgy, hogy mindegyik merít a jogi felelősség általános tanaiból, ugyanakkor viszont kibontakoztatja saját jogi dogmatikáját. Hasonló megoldásra van szükség a tulajdonjog terén is. A tulajdon jogi tükrözésének általános sajátosságain belül jogágazatilag — technikailag eltérő tulajdonjog-fogalom alakítható ki a szocialista állami tulajdonra és a személyi tulajdonra; *az állami tulajdon jogi megoldása a tulajdonfogalom vonatkozásában is elhagyhatja a polgári jog körét* (l. IV. 2. és 3.).

II. A tulajdonjog intézménytörténete. 1. A tulajdonjog kialakulása a római jogban. 2. Feudális tulajdonjog. 3. A klasszikus kapitalizmus tulajdonjoga. 4. A monopolkapitalizmus tulajdonjogi jelenségei. 5. A szocialista tulajdonjog-fogalom.

1. A tulajdonjog kialakulása a római jogban. A modern árutulajdonjog történetében alapvető jelentősége van a *római jogi tulajdonjog-fogalom* kialakulásának. Az egyszerű árutermelés a sajátos római társadalmi viszonyokkal találkozva itt alakította ki először az emberiség történetében a polgári jogi tulajdonjogot. Ez volt az a tulajdonjog, amelyet majd kétezer évvel később a kapitalista jogfejlődés felújított, adaptált és a jogrendszer középpontjába állított.

Az ősi római jogi tulajdonjogról, a polgári jogi tulajdonjog-fogalom kialakulásáról relatíve keveset tudunk. Nagyon valószínű, hogy a tulajdonjog először *ingókon* jelent meg. Az ingatlan még nemzetségi tulajdonban volt, amikor már használati tárgyakon kialakult a magántulajdon. (Jogi fogalomként ingatlan a telek, a föld felületének meghatározott részei, minden más, használati tárgyak stb. ingó.) Erre utal az ősi tulajdonszerzési módnak, a *mancipációnak* és a tulajdon elsődleges védelmének, a *rei vindikációnak* a formája. Ugyanis eredetileg mindkét esetben a tulajdonszerzéshez szükség volt a dolognak kézzel való megragadására, ami természetszerűen csak ingóságoknál lehetséges. Ez az ingókra vonatkozó tulajdonjog *rendkívül korlátlan, abszolút jogként* jelentkezett. Az ingatlan tulajdonjog a nemzetségi tulajdon fokozatos bomlása során alakult ki: a közös földet idővel felosztják a nemzetséget alkotó családok között. Romulusnál megjelenik a herediumnak nevezett házhely-kertszerű parcella, amely a fennmaradt hiányos adatok szerint már átörökíthető, de elidegeníthetetlen volt. A heredium mellett, illetve ennek alapján egyre jobban szélesedett az *ingatlan-tulajdonjog*, amely azonban szemben az ingótulajdonnal, egyáltalán nem volt abszolút jog. Vitás ugyan a kutatók között, hogy a szolgalmak, a zálogjog (l. III. 3.) stb. az ősi tulajdonjogból nőttek-e ki, vagy önálló jogként keletkeztek-e, de az kétségtelen, hogy az ősi ingatlantulajdon Rómában egy politikai

elemekkel átszőtt (az állammal szemben bizonyos mértékben szuverén — például az ősi telek adómentes), egymás mellett párhuzamosan fennálló, funkciók szerint elkülönülő relatív jogok keletkezésére vezetett, ezt nevezi mai fogalmainkat visszavetítve a német Kaser *osztott és relatív ősi római tulajdonjognak.*

Emellett ez időben a családon belül csak a családfőnek (pater familias) voltak jogai, így tulajdona is. Ennek folytán az ingatlantulajdon a rómaiaknál szükségképpen *családfői tulajdonjogként* jelentkezett, és mintegy félezer évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a római jog a családfő mellett egyes családtagok önálló tulajdonát is elismerje.

Ahogy erősödött a római rabszolgatartó társadalom, ahogy növekedett a piaci forgalom, ahogy a nemzetség szerepe csökkent, és ezáltal csökkentek a közösségi földekhez (ager publicus) fűződő kötöttségek, úgy alakult ki Rómában az *oszthatatlan és egységes teljes körű árutulajdonjog.* A tulajdonjog a klasszikus korban ingóknál és ingatlanoknál egyaránt és egységesen a *relatíve legteljesebb vagyonjoggá* vált.

a) Már *nem lehetett teljesen korlátlan jog,* hiszen az áruviszonyok megkövetelték, hogy a jog az ellenérdekű fél érdekeit is védje; megkívánták, hogy a tulajdonosok különböző ügyletekkel önkorlátozásokat vállaljanak tulajdonjoguk terhére; végül a nagyobb városokban való együttélés, továbbá az állam megerősödő szerepe a közérdek védelmére is tulajdoni korlátozásokat hozott létre (közforgalom, építésrendészet stb.).

b) Az ingatlanon fennálló különböző, korábban egymással párhuzamosan fennálló jogok ezután a tulajdonjogra épültek, *valóságos szolgalommá* vagy más idegen dologbeli joggá váltak (l. III. 3.).

c) A közszféra és a magánszféra elválasztása folytán a szabadok vonatkozásában *a tulajdon politikai hatalommal való közvetlen összefonódása is megszűnik.*

Mindez terminológiai kérdésekben is kifejezésre jut. Eredetileg a tulajdont dominium szó feltüntetésével jelölték, amely részben a tulajdon közvetlen hatalmi vonatkozásait emeli ki, részben a családfői tulajdonra utal. Már a klasszikus kor végén és különösen a principátus idején a tulajdont proprietasnak nevezik, amely már nem az uralomra, hanem a tulajdon tárgyának a tulajdonoshoz való szoros tartozására utal. Emellett a klasszikus korban a *birtok*nak (l. III. 3.) mint tényhelyzetnek a tulajdonjogtól való *éles elválasztása* következik be, és ez ugyancsak a tulajdon közvetlen hatalmi elemének visszaszorulására utal.

A római tulajdonjog-fogalom mint jogintézmény egyértelműen kialakult a preklasszikus korban. Ugyanakkor viszont egyértelmű meghatározásával nem találkozunk. Forrásokból, részelemekből állítható össze a tulajdonfogalom, amely azonosítható azzal a tulajdonjoggal, amelyet aztán a kapitalizmus kodifikál. A tulajdon egy dolog feletti teljes hatalom (plena potestas in re), amelynél fogva „a magáéban mindenki mindazt megteheti, amivel nem zavar másokat" (in suo hactenus facere licet, quatenus nihil in alienum immittat — Ulpianus). A tulajdonos tehát a tulajdonkorlátozások keretei között rendelkezhet a tulajdon tárgya felett, használhatja, gyümölcsöztetheti, elidegenítheti, birtokolhatja azt. E jogosultságok zavartalan gyakorlását perjogi eszközök biztosítják, azaz a tulajdonos jogosultságai gyakorlása közben mindenki ellen védve van. Ezek a fogalmi elemek egyértelműen utalnak arra, amit a modern jogokban a *tulajdonjog abszolút szerkezetének, negatív tartalmának, illetve a tulajdonosi triásznak* (l. III. 1.) neveznek.

A klasszikus római jogi tulajdonjogot Justinianus kodifikálta. A justinianuszi kodifikáció klasszicizáló törekvéseiben igyekezett a klasszikus fogalomtisztaságot a tulajdonjog vonatkozásában is helyreállítani. Ugyanakkor a kodifikáció korában már megkezdődött a feudalizmusba való átmenet korszaka. Elszaporodnak a közérdekű tulajdonkorlátozások, másrészt a birtok mint tény és a tulajdon mint a jog éles szembeállítása megszűnik; az idegen dologbeli jogok, a haszonélvezet, az örökhaszonbérlet és a felépítményi jog — (l. III. 3.) egyre jobban korlátozott és időleges tulajdonként alakulnak ki stb.

2. A feudális tulajdonjog.

A hűbéri rendi társadalom alapvető tulajdoni fajtája a *feudális földtulajdon.* Például Werbőczi Hármaskönyvében is annak szabályozása foglalja el a legnagyobb részt. A földtulajdon tehát az alapvető termelési eszköz, amelyhez fűződő tulajdon jelenti alapvetően a *politikai* hatalmat, a *gazdasági* hatalmat és a *személyi hatalmat* is, amely *közvetlen kényszer* alkalmazására is feljogosította a földesurat. Ezért nevezte a Code civil fő megalkotója, *Portalis,* a feudális ingatlantulajdont a szolgaság eszközének. A feudális ingatlantulajdonjog mellett az ingótulajdonjog lényegében a római jogi hagyományok alapján fejlődik tovább, bár jelentősége kisebb, továbbá a földtulajdonjogra vonatkozó tanítások részlegesen kihatnak az ingókra is. A tulajdoni ideológia vonatkozásában alapvető szerepet tölt be a katolikus egyház (például Aquinói Tamás szerint a tulajdon isten kezéből nyert hűbér).

A hűbéri földtulajdonjog alapvetően kétszemélyes, tartós, mai szóhasználat szerint közjogi és magánjogi elemeket egyszerre tartalmazó jogviszonyok láncolatát jelenti, amely osztott és rétegezett tulajdonosi hatalmakat hoz létre, részben a felsőbb hatalmak, a kisebb és nagyobb hűbérurak, végső soron a király, másrészt a nemzetség, a család és végül a job-

bágy vonatkozásában is. Ennek a feudális földtulajdonjognak lényege a *használattal összekötött birtoklás*, éppen ezért a feudalizmusból fennmaradt munkák általában nem is a római jogi terminológiát, a dominumot vagy a proprietast, hanem általában a koncessziót használják erre a tulajdonra. Ebből alakult ki lényegében a *felső*, illetve a *használati tulajdon* megkülönböztetése; ezt a feudális abszolutizmus kodifikációi: a porosz Landrecht (I. 8., 16—20. §. I. 18. 1—12. §), az osztrák általános polgári törvénykönyv (357—360., 629., 1122—1150. §) és a Balti Kódex (942—956. §) rögzítették is.

A feudális tulajdonjogi viszonyok általános jelleggel, de különböző formákban érvényesültek Európában. Megemlíthető a régi germán parasztgazdaság, illetőleg a rendkívüli hűbéri széttagoltság *Németországban*, amely jellemző Kelet-Európára, így Magyarországra is. Sajátos módon jelentkezett a feudális tulajdon az angol fejlődésben (I. II. 3.), illetőleg a cári Oroszországban. Itt a rendkívül erős személyi kiszolgáltatottsági viszonyok mellett jelentős szerepe volt a paraszti földközösségeknek (obscsina), valamint a községnek (mir). Ez volt a valódi használati tulajdonos, amely a földet a családok között osztotta fel. Azokban az országokban, amelyekben a feudális földtulajdoni hagyományok rendkívül erősek voltak, továbbá a kapitalista átalakulás is vagy túl korán (Anglia), vagy túl későn (Németország, Kelet-Európa, Oroszország) ment végbe, *sajátos módon nőttek át a feudális tulajdoni hagyományok az imperializmus klasszikus kapitalista tulajdonjogot relativizáló, korlátozó intézményeivé és jelentkeztek sokszor együttesen.* Ez nagyon jól megállapítható a magyar földtulajdonjogi fejlődés vonatkozásában is.

Magyarországon a feudális ingatlantulajdon alapvetően az *ősiség* és az *úrbériség* intézményében jelentkezett, a különböző hitbizományokban, emellett azonban sajátos paraszti közösségek, kötött paraszti birtokok stb. is kialakultak. Az 1825-től kezdődő reformkorszak alapvetően a feudális ingatlan-tulajdonjog megszüntetésére irányult, és bár az 1848. évi XV., illetve IX. törvénycikk lerombolta a feudális ingatlan-tulajdonjogot, újat építeni nem tudott. A feudális ingatlan-tulajdonjog a *Bach*-korszakban ténylegesen sok vonatkozásban fennmaradt, ugyanakkor azonban az osztrák polgári törvénykönyv magyarországi alkalmazása, a telekkönyv bevezetésével járt. A század végére régi és új elemekből lassan integrálódik az új magyar ingatlantulajdonjog, amelyben a régi feudális elemek, a liberálkapitalista behatások és lassan az imperializmus jelenségei is megjelennek. A Horthy-korszakban a korábbi feudális intézményeket a fasizmus szemléletének megfelelően bizonyos mértékben tovább erősítik, illetőleg új, sajátos, feudális mintájú intézményeket hoznak létre (például a vitézi telek intézménye stb.). Nem véletlen, hogy a korabeli magyar tulajdonjogi munkák (például *Lányi* Bertalan, *Ágoston* Péter, *Almási* Antal, *Tóth* Lajos, *Kolosváry* Bálint munkái) jelentős részükben ezekkel a feudalizmusból örökölt intézményekkel foglalkoztak.

3. A klasszikus kapitalizmus tulajdonjoga. A burzsoá társadalom nem előzmények nélkül vette át a római árutulajdonjogot. Különösen germán területeken erősen érvényesült a római jog recepciója a kommentátorok, a glosszátorok és a plosztglosszátorok által. A feudális földtulajdon túlsúlya mellett is ismeretes volt az ingatlantulajdon körében a római jogi tulajdonjogra emlékeztető allódium, az ingók körében minden feudális behatás ellenére a római jogi klasszikus tulajdonjog különösen a városállamokban, a fejlett kereskedelemmel rendelkező itáliai területeken érvényesült, s a kereskedelmi jog kezdetei is ennek kedveztek. Sajátos közbenső intézmények alakultak ki, mint a germán *Gewere* és a francia *saisine*, amelyeket mai fogalmaink szerint a tulajdonjog és a birtok valamifajta átmeneti alakzatának nevezhetünk. Jelentős elméleti fejleményekre is sor került a glosszátorok, illetve plosztglosszátorok műveiben, akik kialakították a római jogban még ismeretlen *dologi jog fogalmát*, illetőleg ennek két alapvető fajtáját, nevezetesen a saját dologra vonatkozó jogot (ius in re sua), azaz a tulajdonjogot és az idegen dologbeli jogokat, a más dolgára vonatkozó dologi jogokat (ius in re aliena). A kánonjog is fejlesztő hatást gyakorolt, például a birtoktan vonatkozásában a jóhiszeműség tanának beépítésével stb.

A változást a felvilágosodás filozófiája, ideológiai offenzívája előzte meg. Ez a „tulajdon szentségét" állította a középpontba; a korlátlan tulajdonjog szerepel az emberi jogok 1789-es deklarációjában is. Ahogy azonban a kapitalizmus berendezkedett, „az ifjúság nagylelkű illúzióit felváltotta a tapasztalat és a tradíció", „a filozófiai szellem a jogi szellemnek adta át helyét" *(Sagnac)*: végbement a szabadversenyes kapitalizmus jogi kodifikációja, nagymértékben az egyébként „kalmárszelleműnek" tartott római jog alapján.

A klasszikus árutulajdonjog annál világosabban és teljeskörűbben jelenik meg a szabadversenyes kapitalizmusban, minél következetesebben megy végbe a burzsoá forradalom. Legvilágosabban a Code civil híres 544. §-ában jelentkezik, amely *Bartolus* definícióját magáévá téve talán a legteljesebben határozza azt meg, kimondván, hogy a tulajdonjog a dolgok élvezetére és a velük való rendelkezésre irányuló legteljesebb jogosultság, feltéve, hogy nem gyakorolják a törvények és rendeletek által tiltott módon. Ez a tulajdonjogi definíció igen nagy hatást keltett a kontinensen, és tulajdonképpen a *liberálkapitalista tulajdonjog alaptételévé* vált.

A liberálkapitalista tulajdonjoggal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy bár a kapitalizmusba való átmenet elején történtek törekvések a *tulajdonjog teljességének abszolutizálására* (például Magyarországon is a primitív kapitalista jogbölcselő *Virozsil* szerint a tulajdon tekintet nélkül káros vagy nem káros használatára sérthetetlen, és nem kivétel ez alól még a végszükség sem, a tulajdonos a tulajdonához nyúló életét menteni akaró személyt erőszakkal is visszaverheti; hasonló fejtegetéseket találunk az angol *Blackstone*-nál és más szerzőknél is), a kapitalista jog a kiforrott római jogi tulajdonjogot adaptálta, amelyben a tulajdonjog *csak a többi vagyonjoghoz képest* és nem abszolút értelemben a legteljesebb és legkizárólagosabb. Hozzá kell azonban tenni azt, hogy a Code civil még igen minimális megszorításokat tartalmaz. A tulajdonjog korlátai azonban a liberálkapitalizmusban is fokozatosan bővülnek, például a Code civil 545. §-a kisajátítást csak közszükségből tette kártalanítás mellett lehetségessé, ez 1830-ra közérdekre, majd 1848-ra közhasznosságra enyhült, és a tulajdongyakorlás szabadsága a 19. század második felében egyre jobban kiegészül a joggal való visszaélés tilalmával.

Emellett a kapitalista fejlődés az *egyszerű árutermelés tulajdonjogát* kedvezményezte ebben az időszakban. A római jogi tulajdonjogfogalom erre kiválóan alkalmas volt, hiszen viszonylag szorosan és konkrétan meghatározott dolgokhoz, illetve meghatározott személyekhez kötött jog ez; nagyobb munkaszervezetek, bonyolultabb áruviszonyok sem Rómában, sem a szabadversenyes kapitalizmus kezdetén nem voltak tipikusak. A kapitalizmus kezdeti szakaszának ezt a leegyszerűsített személyi-tulajdon—dolog viszonyát szokásos az irodalomban „Erb und Eigen" szemléletnek nevezni. Az akkori szemlélet a klasszikus római jogi tulajdonjogot alapvetően a földre kívánja alkalmazni, az ingót sem tartja túlságosan fontosnak, használatát nem szabályozza részletesen.

A döntő feladat az ingatlantulajdon felszabadítása volt a feudális kötöttségek alól. Ennek megfelelően a Code civil eltörli az alapítványt, a hitbizományt, és visszahozza az idegen dologbeli jogok (l. III. 3.) korlátozását, a dologi jogok ún. numerus claususának a szemléletét (a dologi jogot szerződéssel nem lehet létrehozni, ahhoz kifejezett törvényi alap kell). A római jog nem kedvezett a korlátolt dologi jogoknak, a ius civile csak a szolgalmat ismerte, s a praetori jogfejlesztés alakította ki később a már említett örökhaszonbérletet és a felépítményi jogot. A feudalizmus éppen fordított szemlélettel járt: a Landrecht minden használati jogot dologi jognak minősített, és ezeket a telekkönyvbe bejegyezni rendelte. Ezzel szemben a Code civil az idegen dologbeli jogokat szűk körre szorította, továbbá érvényesítette azt a szemléletet, hogy új dologi jogot csak törvény létesíthet. Ugyancsak ezzel függ össze a 19. század első felének az a szemlélete, amely a birtokot tisztán ténybeli aktusra kívánja szorítani; ez tükröződik *Savigny* híres 1803-as birtokról írott könyvében is. A tulajdonjog teljessége abban a vonatkozásban is érvényesül, hogy a tulajdonjog alól kivett tárgyak köre igen szűk, a domaine public (l. I. 4.) is rendkívül szűk területre szorul vissza.

Végbemegy a tulajdonjognak a római jogban még meg nem valósult teljes körű dogmatikai kiépítése, a pozitív, illetve negatív oldal részletes kidolgozása, az abszolút szerkezet, a tulajdonjogi részjogosítványok triászának aprólékos kimunkálása, de már nem a gyakorlatias francia jogban, hanem főleg a *német* pandektistáknál. (*Ágoston* Péter 1903-ban írt könyvében 44 tulajdonjogi definíciót sorol fel különböző szerzőktől.)

A Code civil tulajdonfogalma a kontinensen *Angliát kivéve* általában elterjedt. A német burzsoá jogcsoport tekintetében azonban már nem teljesen úgy érvényesül, mint a francia jogban. A német burzsoá jogcsoportban a késleltetett kapitalista fejlődés és ezáltal erősebb *feudális hagyományok* hatnak az egyik oldalról, másik oldalról azonban közrehat a *franciánál jóval erősebb recepció*, erősebb fogalomkialakítás a pandekta jogtudomány részéről. Amikor a német burzsoá jogcsoport keretében a liberálkapitalista jogot kodifikálják, mint például a német polgári törvénykönyv vagy akár kodifikálni kívánják, mint a magyar magánjogi törvénykönyv Javaslata, akkor a liberálkapitalista tulajdonjogot a Code civil definíciójának megfelelően igen tágan határozzák meg. (L. például a német polgári törvénykönyv 903—906. §-át), ugyanakkor azonban részben a feudális hagyományok igen sok törvénykönyvön kívüli kivételt tartalmaznak, részben az állami beavatkozás, a külső monopolkapitalista vonások következtében új, sajátos tulajdoni korlátozások érvényesülnek. Azaz az ebben a törvénykönyvben foglalt klasszikus kapitalista tulajdonjogi definíció tulajdonképpen megalkotása időszakában sem fedi a valóságot.

Angliában a „korai" osztálykompromisszum következtében az ingó és ingatlan tulajdonjog élesen elkülönült. A római jogi tulajdonjogfogalom csak az ingókra nyert alkalmazást, az ingatlanok vonatkozásában viszont a legkülönbözőbb tulajdonjogi formák érvényesülnek (az időbelileg korlátlan, az időleges, az egy életre szóló, az örökjogilag korlátozott tulajdonjog, a korona főtulajdona, a nemcsak tulajdonjogi jellegű trust legkülönbözőbb formációi stb.). *A tulajdon és a birtok fogalma teljesen egybefolyik, dologi, illetve kötelmi jog különválásáról, idegen dologbeli jogokról kontinentális értelemben nem nagyon lehet beszélni.* Ezen nem változtatott az 1926. évi Law of

Property Act sem. Ez a tulajdonjog tartalmilag és terjedelem szerint különböző eseteit két alapvető legal estate-re bontotta: *a)* estate in fee simple absolute, amely — a korona továbbra is fenntartott, de teljesen formálissá vált, az egész földterületre kiterjedő főtulajdonjogából eltekintve — időbelileg nem korlátozott tulajdonjogot jelent, elidegenítési lehetőségekkel, nagyjából a kontinentális tulajdonjognak megfelelő tartalommal és *b)* a terms of years absolute, amely a régi leasehold-ból alakult ki, időbelileg kötött használati jogokat jelent, kontinentális fogalmak szerint lényegében haszonbérletet, bérletet, bár ezeréves alapítások itt is lehetségesek.

Az angol felfogás tulajdonképpen a *közgazdasági tulajdon relativitásának jogi tükröződése* a tipikus burzsoá árutulajdonjoggal szemben: az angol felfogásban a tulajdonos és a bérlő egyaránt tulajdonos, mert egymást kölcsönösen kizárják meghatározott jogok gyakorlásából.

4. A monopolkapitalizmus tulajdonjogi jelenségei.

A monopolkapitalizmusnak alapvetően megfelel a klasszikus kapitalizmusban kialakított árutulajdonjog szerkezete, mivel azonban a monopolkapitalizmusban nem egyszerű árutermelés folyik, az árutulajdonjogi szerkezeten belül *lényeges tartalmi és arányváltozások* mennek végbe.

A materiális tulajdon elrelativizálódása igen nagy mértékben megnövekszik, ebből kifolyóan a „birtok rezsimjét az érték rezsimje" (Levy) váltja fel, a tulajdon tárgyát képező fizikailag megragadható tárgy egyre jobban közvetetté válik az elsajátításban, mint *Meszlény* Artúr írja: „ugyanaz a darab föld a munkás szempontjából munkaeszköz, a bérlőéből nyereségalap, a tulajdonoséból járadékforrás, a záloghitelezőéből kamatsubstrátum". A dolog és személy naturális kapcsolata meglazul, tágul az árutulajdonjog tárgya, megjelenik az eszmei tulajdon, jogokon való tulajdon, szervezetek jelentkeznek mint a tulajdonjog tárgyai, a tulajdonjog használati és rendelkezési részjogosítványai állandó jelleggel széjjelhasadnak és önállósulnak, a birtoklással és a használattal szemben a rendelkezés, az értékhúzás kerül előtérbe, növekednek az idegen dologbeli jogok, rendkívül nagy mértékben megszaporodnak a tulajdonjogot terhelő kötelezettségek.

Ugyanakkor azonban a burzsoá irodalom főirányát tekintve, a belső gazdasági súlypontjában már megváltozott árutulajdonjogi szerkezet fennmarad, mivel a kötelezettségek jelentős részét közjoginak tekintik, és a tulajdonjog elaszticitásának elve kivédi a kötelezettség túlsúlyát. Ennek alapvető oka az, hogy az imperializmus gazdálkodása is árutermelés, monopoltőkés árutermelés, ez pedig indokolttá teszi az árutulajdonjogi szerkezetet. „A javaknak a tulajdonkorlátozások tarka összevissza-sága ellenére is valakihez alapvetően jogilag tartozniuk kell; valaki révén, aki gyakran csak fikció útján . . . a javak társadalmi-gazdasági hasznosítását megindítja akár úgy, hogy maga értékesíti, . . . akár úgy, mint a jószág ura a hasznosítást átengedi valaki másnak . . . A tulajdonjog által létesült primer jogi alapokra ráépülnek szekunder, harmadrendű stb. helyzetek, amelyeknek változó alakulása során a tulajdonosnak nemegyszer csak a tulajdonjogi helyzet alapvető volta maradt meg . . . tehát az a körülmény, hogy a jószágnak a jog világába való soroltsága az ő személye fonalára van tűzve." *(Eörsi)*

Az imperializmus tulajdonjogi jelenségeinek főbb, inkább a második világháború után jelentkező újabb elemei a következők.

a) Funkció. Egyre erősebb a polgári jogi irodalomban (természetesen neoliberális ellenirodalom is van) a tulajdonjog természetjogias szemléletének feladása. Részben *jogpozitivista* felfogások jelentkeznek (például a tulajdon törvények koncessziója, exemptio stb.), másrészt utalnak a valamikor öröknek tekintett tulajdon változásaira: „a tulajdonjog folyékony, folyton változó, úgy idő, mint tárgy, sőt egyének szerint is". *(Wieacker)* A tulajdoni kötlezettségek szaporodásával egyre jobban terjed a korábban legkorlátlanabbnak tekintett tulajdonjoggal szemben az az álláspont, hogy a *kötelezettségek* éppúgy közvetlenül tartoznak a tulajdonjog intézményhez, mint a jogok. Mindez bizonyos filozófiai alapokon *(Stuart Mill:* „A föld magántulajdona igazságtalan, ha nem hasznos") kiváltja a szociális jog *(Gierke)* és a *tulajdon mint szociális funkció* elméletét, amely a francia Duguit nevéhez fűződően vált a legismertebbé. Mindez a Heine által önzés bibliájának nevezett tulajdont állítólag „etizálja", holott a kapitalista kizsákmányolás tényén nem változtat.

Érdekes fejlemény azonban, hogy míg Duguit század eleji fonction sociale-elmélete a polgári jogi jogalkotásban alig-alig szűrődött le, s az irodalomban is igen vitatott, addig ez a gondolat a weimari alkotmány óta szinte valamennyi nyugat-európai modern *burzsoá alkotmányban* megtalálható [például az olasz alkotmány 42. § (2) bekezdése, az NSZK Grundgesetz 14. § (2)].

Ezeknek az alkotmányoknak a tulajdonmeghatározásai és a polgári törvénykönyvek definíciói között szövegezési eltérések tapasztalhatók. Ezeket huzamosabb ideig az alkotmányok vagyonjogi szempontból nem precíz politikai megfogalmazásának tulajdonították. Az állami gazdaságirányítás növekedésével párhuzamosan azonban a 60-as évektől kezdve jogirodalmi tendenciaként jelentkezik az önálló alkotmányjogi tulajdonfogalom kialakítása.

Az alkotmányjogi és a civiljogi tulajdonfogalom közötti különbség az irodalomban

elsősorban abban nyilvánul meg, hogy egyre jobban csak az alkotmányjogi tulajdonra alkalmazzák azt az alapvető burzsoá tételt, hogy a magántulajdon az emberi személyiség elidegeníthetetlen része, szabadságjog, s a civiljogi tulajdont az üzleti tevékenység kifejtésére korlátozzák. Szinte egységes továbbá az alkotmányjogi tulajdon dologtárgyúságának tagadása. Az alkotmányjogi tulajdonnál átfogó vagyonvédelemről van szó, ennek megfelelően az alkotmányos tulajdonfogalom nem statikus, a vagyont nem nyugvó helyzetben védi, mint a polgári jog, hanem mozgásában. Éppen ezért az alkotmányos tulajdonfogalom felölel olyan jogosítványokat is, amelyek civiljogi értelemben idegen dologbeli, illetve a kötelmi jogi jogok csoportjába tartoznak.

Az alkotmányjogi tulajdonfogalom kreálása egyben lehetőséget ad a civiljogi irodalom jelentős részének arra, hogy visszaállítsa a klasszikus civiljogi tulajdonfogalom egységét, mondván, hogy a korlátozások, a szociális funkció stb. nem a civiljogi, hanem az alkotmányjogi tulajdonfogalom körébe esnek.

b) Nagyvállalati tulajdon. Az eredeti burzsoá dogmatika *a vállalat mint jogi személy feletti tulajdont* a tulajdon dologtárgyiságánál fogva nem ismerte el. A vállalat ugyanis nemcsak vagyonösszesség. A vállalatra vonatkozó tulajdon jelentős eleme a vállalat kereskedelmi neve, üzleti hírneve (goodwill), a vállalat birtokában levő különböző eszmei tulajdonok (találmányok, licenciák stb.). Az angol, francia és olasz dogmatika volt az első, amely már a 19. századra átnyúlóan kezdte elismerni a vállalat mint egész feletti tulajdont, a német, svájci és osztrák dogmatikában ez nehezebben tört át.

Tulajdonképpen a részvénytársaság megjelenése és annak továbbfejlődése a 20. században hozta létre a *tőkés nagyvállalati tulajdon sajátos formáját. Galbraith* kifejezésével élve, a kiforrott részvénytársaságot már csak az árumagántulajdon általános burka tartja egységben a korábbi vállalkozási rt.-vel, az egyéni termelési eszköztulajdonnal és a fogyasztási javak tulajdonával. A tőkés nagyvállalatban különböző jellegű tulajdonviszonyok fonódnak össze, és egyre erősebben elkülönül az *aktív termelési* (managerial productive) *tulajdon* és az *osztalékra vonatkozó értékhúzó* (passive receptive) *tulajdon*. Emellett a részvények mennyiségi különbsége minőségi differenciát idéz elő a részvénytulajdonosok között. A kis részvénytulajdon valóban passzív, hatalom nélküli értékhúzó tulajdon, tulajdonképpen csak hitelviszony, amelynek jövedelemelsajátító jellege elszakad a tényleges termeléstől. A részvénytőbbség tulajdona viszont valódi kereskedelmi tulajdon, amelynek lényege nem a jószág használat céljára való megőrzése, hanem a rendelkezés értéknövelés céljával, ahol a részvényben elsősorban nem dologi jogi jelenséget kell látni, hanem az alapvetően a vállalat feletti stratégiai tulajdont jelent. A részvénytőbbség lehetővé teszi tulajdonosuk számára a menedzserek által vezetett aktív termelési tulajdon alapvető általános irányítását, biztosítja a nagyüzemi termelés feletti döntő rendelkezést-elsajátítást. A vállalat mint jogi személy maga lesz tulajdonosa eszközeinek, míg a részvénytőbbség tulajdonával rendelkező tőkéscsoport a közgyűlésen gyakorolható stratégiai tulajdonosi jogok *(Eörsi)* révén irányítja a vállalatot.

c) Állami beavatkozás. Az állam tőkés tulajdonviszonyokba való beavatkozásának jellegét már az 1931-es Qudragesimo Anno nevezetű pápai enciklika jól szemléltette: „Amikor az állam ... összeegyezteti a tulajdonjogot az általános érdek követelményeivel, a közhatalom egyáltalán nem ellensége azoknak, akik birtokolnak, sőt jóakaratú szolgálatot tesz nekik. Így cselekedvén megóvja őket tűrhetetlen bajoktól és attól, hogy saját maguk segítsék elő bukásukat. Távol áll tőle, hogy elnyomja a tulajdont, inkább védi azt. *Távol áll attól, hogy így gyengítse a tulajdont, inkább új erőt ad neki*".

Az állammonopolkapitalista állami gazdaságirányító funkció két irányban érinti a tulajdonviszonyokat: *növeli az állami tulajdon körét*, illetve *módosítja a magántulajdon felhasználását.*

Az állami vagyon a költségvetés és az adórendszer megváltozott funkciója folytán részben *mennyiségileg* rendkívül megnövekszik, másrészt felhasználási *iránya* alapvetően megváltozik. Ennek megfelelően *csökkennek* a közcélra rendelt dolgok (domaine public) és az államkincstár vagyona közti jogi különbségek, előbbiben növekednek a polgári jogi, az utóbbiban a közigazgatási jogi elemek — az állam mindkét vagyonrészt az ún. szolgáltató közigazgatás (Leistungsverwaltung, Daseinvorsorge) szolgálatába állítja *(Ipsen)*. Az állami vagyonba tartozik ugyancsak különböző jogi utakon az egyes tőkés országokban (Franciaország, Olaszország, Ausztria) nagy szerepet játszó állami vállalatok feletti tulajdon is.

A tőkésállam hasznosítási hatalommá válása a tulajdonkorlátozások terén is új helyzetet teremt. A tulajdonkorlátozások alapvetően nem a használatra, hanem a *rendelkezésre, a tulajdon dinamikájára* vonatkoznak (például árfelügyelet, a dolgozók bevonásának előírása a vállalatvezetésbe — participation, Mitbestimmung). Emellett az állam a tulajdon felhasználását gazdasági szabályozókkal, dotációkkal, szubvenciókkal alapvetően determinálja. Ez vezetett a nyugati irodalomban olyan kisebbségi megnyilvánulásokra, mely szerint *közjogi felső tulajdon áll* fenn az állami gazdaságirányítás által a tőkés vállalati tulajdonra *(Hedemann)*.

5. A szocialista tulajdonjog-fogalom.

A szocialista jogelmélet a tulajdonjog terén *alapvetően nem a tulajdonjog-fogalom*, a tulajdonjogi szerkezet terén hozott újat, hanem a tulajdonjog *gazdasági alapjainak, osztályjellegének kimutatásában, a tulajdonjog alanyi és tárgyi formáinak kialakításában.* A római jogi tulajdonjogi szerkezet tehát a szocialista jogban is felhasználásra került, bár *Lenin* kifejezetten kitűzte a célt, hogy „... nem a corpus iuris romanit alkalmazni a polgári jogviszonyokra", *Venediktov* ugyan a „saját hatalom — saját érdek" elemeinek beépítésével igyekezett a tulajdonjog-fogalmat megújítani, de egyrészt ezek az új elemek összeegyeztethetők a hagyományos fogalommal, másrészt *Venediktov* követői kifejezetten visszatértek a klasszikus romanista tulajdonjog-fogalomhoz. *Knapp* és *Bratusz* már elhagyták a saját érdeket, a saját hatalmat pedig közvetlenül a törvényből származó hatalommal pótolták, és felhasználták az abszolút és relatív jogviszonyok elhatárolását is. *Genkin* kifejezetten visszatért a Venediktov által élesen bírált klasszikus tulajdonjogi triászhoz: „minden olyan kísérletet, amely a birtoklás, használat, rendelkezés jogán felül a tulajdonjog lényegét, feltáró töredékét kívánja meghatározni ... sikertelennek kell nyilvánítani".

Az áruviszonyról a direkt tervgazdálkodásban vallott nézetek figyelembevételével meglepőnek tűnik, hogy az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején, amikor a szocialista polgári jogi elmélet a társadalmi tulajdonra nézve végérvényesen kialakult, akkor az állami tulajdonra nézve is visszatért szerkezetileg a klasszikus kapitalista tulajdonfogalomhoz, de a *monopolkapitalizmusbeli tulajdonjogi elméleti lazítások elhagyásával.* Ennek több objektív és szubjektív oka van. Ezek röviden a következők:

— A szocialista építés kezdeti szakaszában a gazdálkodás az egész népgazdaságra kiterjedően áruformában folyik, az azonban eléggé naturális jellegű. A gazdálkodás áruformája tehát indokolttá teszi az árutulajdonjogi szerkezetet, de a meglehetősen technikai jellegű kapcsolatok az *egyszerű árutermelésre* jellemző tulajdonjogi megoldásokat kedvezményezik.

— Az állami szektoron belül teljes egység van, az állam közvetlen termelő, az állami vállalat gazdaságilag nem különül el az államapparátustól, és ezért az a szemlélet uralkodik, hogy valóságos áruviszonyok csak az állami szektor határán vannak, ezekbe pedig tulajdonképpen az állam mint egész lép szervei által képviselten áruviszonyba.

— Jelentős szerepet játszottak a történeti, dogmatikai, ideológiai hagyományok.

A klasszikus árutulajdonjog-fogalom szocialista tulajdonjogi adaptációja az 1950-es évek végéig, 1960-as évek elejéig szinte *egyeduralkodónak* mondható — a szovjet irodalomban elszórtan felbukkanó néhány ellenvéleménynek *(Mikolenko, Karaszsz, Kecsekjan)* különösebb elméleti hatása nem volt. Az 1960-as évek szocialista polgári jogi kodifikációi valamennyien a római jogi árutulajdonjog-fogalom alapján állanak. Az alapvető kivétel ebben az időszakban *Jugoszlávia:* a jugoszláv elmélet a társadalmi önigazgatás elveire épülő sajátos gazdálkodási konstrukció hatására az árutulajdonjog-fogalom társadalmi tulajdonra való felhasználását elvetette, és azt csak az egyéni állampolgári tulajdon körében tartotta fenn. Hangsúlyozni kell azonban, hogy tulajdonképpen az alanytalan társadalmi tulajdon körében a jugoszláv jog ismeri a római jogi tulajdonhoz hasonló szerkezetet, nevezetesen jugoszláv kifejezéssel élve a *dologi erejű használati jogot,* amellyel a vállalati eszközök más vállalatokkal szembeni árucserekapcsolatokban fennálló elkülönültségét fejezik ki.

A szocialista elmélet továbbá *elvetette a dologi jog kategóriáját,* a tulajdonjogot emelte ki, az idegen dologbeli jogok fogalmát mellőzte és egyébként is nagymértékben háttérbe szorította azokat. A zálogjogot gyakorlatilag kötelmi jogként fogta fel, és az egyéb önállósult részjogosítványok közül kizárólag a használati jog kapott nagyobb jelentőséget.

A szocializmus alapjainak lerakása után a szocialista tervgazdálkodás extenzív lehetőségeinek kimerülése és az intenzív gazdálkodásra való átállás, az indirekt szocialista tervgazdálkodásra való fokozatos áttérés körülményei között *egyre több dogmatikai ellentmondást* okoz az árutulajdonjog-fogalom társadalmi tulajdon terén való alkalmazása. Egyre több bírálat éri ennek megfelelően az irodalomban a társadalmi tulajdonra történetietlenül alkalmazott római jogi tulajdonjogot. Bár a szocialista irodalom fő iránya ma is alapvetően a római jogi tulajdonjog általános alkalmazása mellett áll, *két irányban is eltérő elméleti mozgást* lehet tapasztalni, részben e tulajdonjog polgári jogon belüli tágítása, részben a tulajdonjog átkonstruálása, illetőleg új típusú szocialista tulajdonjog-fogalmak kreálása vonatkozásában.

Az első tendenciára rátérve, az áruviszonyok fejlődése egyre inkább felveti a szocialista irodalomban is azt, hogy a *tulajdonjog tárgyának* fellazítása nem egyszerűen a *monopolkapitalizmus* jogi sajátossága, hanem újabb szocialista fejlődésünk tényei is a hagyományos tárgyfogalom merevsége több száz éves hagyományainak felülvizsgálatára késztetnek *(Stelmachowski).* Ennek megfelelően még fikció sem szükséges ahhoz, hogy energiák, szellemi alkotások, a vagyon mint egész a tulajdonjog tárgyát képezze, megjelenik továbbá a tulajdonjog kiterjesztése a gazdasági szervezetre mint egészre is. A vállalat mint tulajdonjogi tárgy felfogásának számos híve van a termelőszövetkezeti jog körében, főleg a termelőszövetkezeti kooperációk-társulások vonatkozá-

sában, továbbá mind az állami tulajdonjogról az 1950-es évek elején folytatott szovjet vitában, mind az újabb magyar állami tulajdoni vitában is több szerző operál a vállalattal mint tulajdonjogi tárggyal.

A tulajdonjog tartalma vonatkozásában a klasszikus triász háttérbe szorítása jelentkezik a *nagyüzemi gazdálkodás* vonatkozásában. Ennek első megnyilvánulási jele az ún. *tulajdonosi igazgatás* fogalmának kialakítása volt a termelőszövetkezeti jogi irodalomban. Ennek kiindulópontja az, hogy a gazdasági szervezetek belső tulajdonosi igazgatása jogilag nem olvasztható a használati vagy a rendelkezési részjogosítványba, hanem *önálló negyedik funkció*, ennek révén érvényesül a tulajdonjog tartalma *befelé (Seres)*. A tulajdonosi igazgatás másik elmélete szerint a tulajdonosi igazgatás a társadalmi tulajdon körében nem mint önálló negyedik részjogosítvány, hanem mint a birtoklást, használatot és rendelkezést átfogó *főjogosítvány* jelenik meg *(Világhy)*. Végül a klasszikus triász háttérbe szorítása vonatkozásában új elemekkel jelentkezett Összehasonlító polgári jog című művében *Eörsi* Gyula, akinek véleménye szerint a tulajdonos által kívülről létrehozott gazdasági egységeknek, illetve ezek feletti tulajdonosi hatalomnak a hagyományos triász már egyáltalán nem alkateleme; e hatalmi minimum az elsajátításra vonatkozó stratégiai döntések meghozatala.

Rátérve a tulajdonjog-fogalom struktúrájára, az egyik irányzat a tulajdonjogot úgy minősíti árutulajdonjognak, hogy azt *teljeskörűen* alkalmazni véli a társadalmi, állami tulajdonjogra is, az utóbbit kizárólagosan polgári jogi intézményként fogva fel. Magyarországon ennek az irányzatnak fő képviselője *Világhy* Miklós. A polgári jogi irodalom másik irányzata azonban úgy tartja meg a klasszikus római árutulajdonjogi szerkezetet, hogy azt már nem egyszerűen polgári jogi fogalomnak minősíti, hanem a társadalmi tulajdon vonatkozásában *komplex tulajdonjognak*. Ezt a felfogást Magyarországon a leginkább *Eörsi* Gyula építette ki. Szerinte az állam közhatalmi és tulajdonosi minőségének egysége „korábban legsajátosabban polgári jogi intézményt, a tulajdonjogot is a jogrendszer komplex intézményévé tette", „az állami szocialista tulajdonjoggal a tulajdonjog olyan fajtája jött létre, amelynek a tulajdonjog más fajtáival való azonossága csekélyfokú". Mindezek ellenére Eörsi szerint „azt sem lehet kategorikusan állítani, hogy az állami tulajdonjog nem polgári jogi intézmény, mert az állam a vállalatok szervezésére vagyont különít el, vagyonnal ellátott szervezeteknek jogi személyiséget ad, és így létrehozza a polgári jogi autonóm struktúra feltételeit".

Ugyanakkor, ha kisebbségi tendenciaként, de egyre erősödően megjelent a szocialista irodalomban az az irányzat, amely különböző módokon a szocialista társadalmi tulajdont *tulajdonjogi többesség létrehozásával kívánja kifejezni*. Főleg az NDK, illetve csehszlovák gazdasági jogi szerzők *(Oberländer, Hochbaum, Posch, Spišiák, Hanes)* bírálták erőteljesen a római jogi tulajdonjog társadalmi tulajdonra való a priori történetietlen felfogását, és vetették fel e vonatkozásában egy új tulajdonjog-fogalom létrehozásának szükségességét. Ez az új tulajdonjog-fogalom voltaképpen a *gazdasági jogi struktúrált állami tulajdonjog-fogalom*, amely a különböző szintű állami szervek, jogágazatukat tekintve nemcsak polgári jogi és nem árutulajdonjogi jellegű, hanem államigazgatási, pénzügyi jogi, munkajogi stb. jogosítványaiból áll (I. IV. 3.). A gazdasági jogi irodalom azonban nyíltan a tulajdonjogi többesség kérdéseit nem veti fel. Jobban jelentkezik a tulajdonjogi többesség kérdése azoknál a szerzőknél, akik a kérdést az *alkotmányjogi tulajdonjog-fogalom* oldaláról közelítik meg.

Az alkotmányjogi tulajdon eredetileg a szocialista irodalomban is hasonlóan jelentkezett, mint a burzsoá irodalomban: lényegében az alkotmány tulajdoni rendelkezéseinek a polgári törvénykönyv rendelkezéseitől való tárgyi és tartalmi eltéréseitől volt szó. Ugyanakkor azonban az alkotmány tulajdonjogi szabályai önálló államjogi sajátosságának kidolgozására irányuló kísérletek fokozatosan átfejlődtek a tulajdonjog *önálló államjogi fogalmának* kialakításává. A lengyel *Wasilkowski* és *Stelmachovski* szerint például a 19. században még indokolt volt, hogy a jogtudományban a civiljogi fogalmak dominánsának a tulajdonjogot illetően, és ezért a tulajdonjogot lényegében a polgári jogba utalták, ez azonban a 20. században a kapitalizmusban és a szocializmusban egyaránt elavult. A bonyolult tulajdoni viszonyok jogi tükrözésének van egy tágabb értelme és egy szűkebb értelme aszerint, hogy általában a dologra vonatkozik-e (polgári jogi tulajdon). A jogrendszer egyes ágaiban mind a tágabb, mind a szűkebb tulajdonjog-fogalom egyaránt felbukkanhat, például a büntetőjog társadalmi tulajdon fogalma inkább az alkotmányjogi, a személyi tulajdon fogalma inkább a polgári jogi értelmezéshez csatlakozik *(Stelmachowski)*. Az irodalomban végül megjelent egy olyan irányzat is, amely az államjogi tulajdon fogalmát szűkebb értelemben, az állami tulajdon speciális problémáinak megoldására használja fel *(Gwiazdomorski, Sárközy*, l. IV. 3.).

III. A polgári jogi tulajdonjog. 1. Az árutulajdonjogi szerkezet. 2. Tulajdonszerzés. 3. A tulajdonjog tartalma. 4. Tulajdonközösség.

1. Az árutulajdonjogi szerkezet.

Az áruforgalom a jogi szabályozással szemben azt az igényt támasztja, hogy nyújtson

védelmet az áruk hordozói számára, másrészt nyújtson minél nagyobb lehetőséget a tulajdon gazdasági funkcionálásához. Az árutulajdonjog ezért *statikus nyugvó helyzetet* tükröz, *alapviszony*, amelyre ráépülhetnek az áruviszonyok dinamikus elemei. Az árutulajdonjog éppen az alap- és keretviszony jellegénél fogva válik az áruviszonyok jogi szabályozásában *elsődlegessé;* az áruviszonyok mozgását kifejező kötelmi jogi intézmények szükségképpen másodlagosak, mert csak a tulajdonjogból indulhatnak ki.

Az árutulajdonjog e statikussága eredményezi azt, hogy az árutulajdonjog *védelmi jellege* fokozott, a jog különleges tulajdonvédelmi eszközöket biztosít (tulajdoni per stb.). Az árutulajdon tulajdonoson kívül mindenki mást *kizáró* szerepében azért összegeződik e tulajdonjog lényege, mert az árutulajdon tárgyának pozitív felhasználási lehetőségét éppen a mások beavatkozásának kizárása adja meg. Ebből viszont adódik az, hogy az árutulajdonjog polgári jogi szabályozásának középpontjában a védelmi helyzet megszerzésének *(tulajdonszerzés* — l. III. 2.), illetve megszűnésének módjai, valamint a védelem igénybe vehető eszközei kerülnek.

A fentiek alanyi vetülete, hogy az árutulajdonjogot a tulajdon pozitív felhasználására nézve csak mint alanyi jogot, nem pedig mint kötelezettséget szabályozzák, a pozitív felhasználásra nézve pedig a jog megelégszik a hasznosítási lehetőségek általános irányainak, a birtoklás, használat és rendelkezés részjogosítványainak puszta felsorolásával (l. III. 3.). Természetesen az árutulajdonjog pozitív felhasználási lehetőségei *nem korlátlanok*, a tulajdonjog polgári alanyi jog, és mint minden alanyi jogot terheli a rendeltetésszerű joggyakorlás követelménye. Emellett a tulajdonosra a jog különböző kötelezettségeket is róhat, adott esetben pozitív tulajdoni korlátozással a tulajdon alanya terhére cselekvésre irányuló kötelezettséget is megállapíthat. A tulajdonjog azonban a többi áruviszonyt tükröző jogintézményekhez, azaz a *kötelmi jogok*hoz és a korlátozott másodlagos dologi jogokhoz képest relatíve a legkorlátlanabb és a legteljesebb, továbbá a tulajdonost terhelő pozitív kötelezettségek túlnyomó többsége nem az áruviszonyok belső jogi szabályozási rendjéből, hanem az áruviszonyokra kívülről vertikálisan nehezedő gazdaságirányítási főhatalomból származik, azaz leegyszerűsítve nem polgári jogi, hanem államjogi, államigazgatási jogi, pénzügyi jogi jellegűek. Önkorlátozáson kívül tulajdonost terhelő kötelezettséget a szocialista polgári jog is relatíve csekély számban tartalmaz, a kötelezettségek túlnyomó része közigazgatási jogi jellegű, részben a társadalmi rendszerből következően, részben a technikai fejlődés eredményeként.

A tulajdonjog továbbá *elasztikus*, azaz ha valamely kötelezettség megszűnik, a tulajdonjog automatikusan ismét teljessé válik. A polgári jogi tulajdonjog ugyanis nem egyszerűen jogosítványok összessége, hanem sajátos szerkezet, *jogok egysége*. A statikus helyzetre épülő kizárólagosság és teljesség eredményezi azt, amit a szakirodalom *abszolút szerkezet*nek nevez. Az árutulajdonjog lényege, hogy alanyilag egyaránt *nem polarizált*, azaz egyrészt csak a jogosult van megjelölve, másrészt az árutulajdonjog alanyának e minőségben keletkező valamennyi jogviszonya a tulajdonjog tárgyaira, leegyszerűsítve valamilyen dologra irányul. Miután pedig a tulajdonos a másik oldalon is személy szerint megjelölt konkrét jogviszonyokba általában csak akkor kerül, ha maga rendelkezik a tulajdon tárgyával (pozitív realizálódás), vagy ha a tulajdonjogot megtámadják (negatív realizálódás), az árutulajdonjogi szerkezetből kiemelkedik a tulajdonjog tárgya, az a biztos, térben és időben pontosan körülírható központ, amely világosan megállapítható.

A tulajdonjognál tehát emberek közötti jogviszonyok a dolog körül gyűrűznek, ezáltal eleve helytelen az a kérdésfeltevés, hogy az árutulajdonjog ember—ember, vagy ember—dologviszonyt tükröz-e. Az árutulajdonjog emberek közötti áruviszonyt sajátos szerkezettel jogilag tükröz, azaz árujellegű tárgyakkal kapcsolatos emberek közötti viszony. A tulajdonjog alanyilag-tárgyilag egypólusú, de ez csak jogi szerkezet, általános jogi védelmet tesz lehetővé, potenciálisan az árutulajdont fenyegető minden veszélyhelyzetben, de ez nem azt jelenti, hogy személy és dolog légüres térben elhelyezkedő jogi helyzetéről van szó. A tulajdonjog tárgya tehát alapvetően a *dolog*. (A szocialista polgári jogi irodalomban gyakran a dolgot a tulajdonjog *közvetett tárgy*ának nevezik, mivel megítélésük szerint a tulajdonjog közvetlen tárgya az az emberi magatartás, amelyre a tulajdonjogi jogviszony irányul.) A dolog alapvetően *testi tárgyat* jelent, a tulajdonjog szabályait azonban megfelelően alkalmazni kell a pénzre, az értékpapírokra, a dolog módjára hasznosítható természeti erőkre — láttuk, hogy az áruviszonyok fejlődése a tulajdonjog tárgyát tovább bővíti (l. II. 4. és 5.). Általában *minden* birtokba vehető dolog tulajdonjog tárgya lehet. Mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban vannak azonban *forgalomképtelen dolgok* — szocializmusban elsősorban az *állami tulajdonjog kizárólagos tárgyai*, amelynek köre a szocialista építés folyamatában változik.

A tulajdonjog kiterjed mindarra, ami a dologgal úgy van tartósan egyesítve, hogy az elválasztással a dolog vagy az elválasztott rész elpusztulna, illetve értéke vagy használhatósága számottevően csökkenne *(alkotórész)*. A tulajdonjog kétség esetén kiterjed a *tartozék*ra is, amely a dolog rendeltetésszerű hasz-

nálatához rendszerint szükséges. Az alkotórészre vonatkozó szabály alól a szocialista társadalomban jelentős kivétel az *építmény* — a föld és a rajta emelt építmény tulajdonjoga *jelentős mértékben* eltér egymástól.

2. A polgári jogi tulajdonjog megszerzése. A polgári jogi tulajdonjog megszerzésének módjait különböző elméleti szempontokból csoportosíthatjuk.

Mindenekelőtt különbségeket tehetünk a *polgári jog által tükrözött szerzésmódok*, illetve egyéb, alapvetően közgazdasági-politikai jellegű szerződésmódok között. Például az 1959. évi magyar polgári törvénykönyv az államosítást, amely a jelenlegi szocialista állami tulajdon megszerzésének alapvető eszköze volt, megváltozott társadalmi-gazdasági körülményeink folytán a tulajdonszerzési módok között nem említi. Vagy például a szövetkezeti irodalom a termelőszövetkezeti tulajdonjog keletkezésének alapformáiként a termelőszövetkezeti társadalmasítást, azaz a szövetkezetbe való belépést és vagyonbevitelt, a termelőszövetkezeti saját bővített újratermelést és gazdálkodást, az állami gazdasági támogatás különböző formáit, a tagok háztáji gazdaságát különbözteti meg. Nyilvánvaló, hogy például a szövetkezetbe való belépéssel való bevitel, illetve az állami dotációk ajándékozásként, illetve hatósági határozatként való feltüntetése erőltetett lenne, a saját gazdálkodásból való tulajdonszerzést pedig a polgári jog legfeljebb a növedék forgalmával vagy más módon tudná kifejezni. Más szóval különösen a társadalmi tulajdon körében a polgári jogi árutulajdon számos olyan módon keletkezhet, amelyet a polgári jog tulajdonszerzési módként nem tüntet fel.

A polgári jog által szabályozott szerzésmódok között is vannak olyanok, amelyek természetüket tekintve alapvetően nem polgári jogiak. Ilyen mindenekelőtt az állam javára való ingatlankisajátítás, amely alapvetően államigazgatási jellegű, és legfeljebb a kártalanítási vonatkozásában tartozik a polgári jogba.

A polgári jogi tudományon belül a tulajdonszerzés vonatkozásában a *legalapvetőbb elméleti különbségtétel az eredeti, illetve származékos tulajdonszerzési módok elhatárolása.* Az eredeti és a származékos tulajdonszerzés közötti különbség lényege, hogy a tulajdonjog mennyiben alapszik előző jogviszonyon, az előző árutulajdonjog esetleges polgári jogi önkorlátozásai mennyire terhelik az új tulajdonjogot is. Ha ugyanis az új tulajdonos tulajdonjoga *nem alapszik* a dolog előző tulajdonosának tulajdonjogán, akkor a szerzés eredeti, és mentes az esetleges korábbi korlátozásoktól (a haszonbérbe adott föld államosítása folytán a haszonbérlet megszűnik), ha viszont az *előző tulajdonjog áthat*, akkor a szerzés származékos, és a tulajdonszerző olyan jogot szerez, amilyennel jogelődje rendelkezett (az eladott ingatlant terhelő haszonélvezet fennmarad).

Az eredeti szerzéseket is két nagy csoportra lehet osztani: az első csoport az elsődleges, a második csoport a másodlagos eredeti szerzések kategóriája. E belső osztályozás azzal van összefüggésben, hogy megelőzi-e az adott dologra nézve az újonnan keletkezett tulajdonjogot valamely más árutulajdonjog vagy sem. Nem előzi meg az árutulajdonjogot előző tulajdonjog, és ennek megfelelően *elsődleges eredeti* szerzésről beszélünk akkor, ha a dologra nézve eddig semmilyen árutulajdonjog sem állt fenn (pl. uratlan dolog elsajátítása), vagy ha korábbi árutulajdonjog az új tulajdonjogszerzéssel egyáltalán nem függ össze, attól relatíve időben és térben elszakadva megszűnt (például találás). Ha viszont az új szerződéssel egy korábbi árutulajdonjog szűnik meg úgy, hogy az előző tulajdonjog esetleges korlátai az új tulajdonjogra nem hatnak ki, *másodlagos eredeti* tulajdonjogszerzés valósul meg. Ilyen másodlagos eredeti tulajdonszerzésről van szó akkor, ha az új jogosult vagy valaki más kiszorítja az előző tulajdonjogot (például árverés, elbirtoklás — valamely dolog *elévüléssel rendszerint azonos idejű* elbirtoklási idő alatti békés és zavartalan birtoklása rendszerint tulajdonjogot szül a birtokló számára stb.), de akkor is, ha az előző jogosultnak módjában áll teher nélkül juttatni a tulajdonjogot — ez általában úgy lehetséges, ha az előző jogosult a közhatalom birtokosa, azaz az állam államigazgatási úton juttat tulajdonjogot.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy bár elméletileg az eredeti és a származékos tulajdonszerzés közötti különbség világosan megállapítható, a gyakorlatban különösen a másodlagos eredeti tulajdonszerzések és a származékos tulajdonszerzés között *határesetek* vannak.

A származékos tulajdonszerzés vonatkozásában a *szerzési jogcím* és a *szerzés módja* elkülönül. Jogcím az a jogi cél, amelynek érdekében a tulajdonjog megszerzése végbemegy, a szerzésmód ezzel szemben az a jogi tény, amelynek hatására a tulajdonjog közvetlenül keletkezik. A különböző jogrendszerekben a jogcím és a szerzésmód között különféle kapcsolatok alakulhatnak ki. Két alapvető rendszert ismerünk, az ún. *absztrakt*, illetve a *kauzális rendszert*. Absztrakt rendszer esetében a tulajdonátruházást közvetlenül megvalósító jogi tény, a *szerzésmód létrehozza a tulajdonátszállást*, tekintet nélkül arra, hogy milyen jogcímen alapszik és tekintet nélkül arra is, hogy az adott jogcímet a jogrendszer érvényesként elismeri-e vagy sem. Ebben az esetben tehát a tulajdonátruházás jogcím hiányában vagy jogcím érvénytelensége esetében is megáll, és az a fél, aki tulajdonát jogcím nélkül vesztette el, *kötelmi jellegű* követeléssel, például jogalap nélküli gazdagodás címén követelheti vissza azt a szerzőtől.

A kauzális vagy jogcímes szerzésnél viszont a szerzésmód önmagában nem vezet a tulajdon-

jog átszállására, hanem ez utóbbi csak abban az esetben megy végbe, ha az a jogcím, amelyen az átruházás alapszik, érvényes. A tulajdonszerzés érvényessége tehát a jogcímtől függ. *Ha a jogcím érvénytelen, a tulajdonátruházás nem megy végbe*, és az átruházó mint tulajdonos követelheti vissza a dolgot. A magyar polgári jogban a tulajdonátruházás jogcímhez kötött, a jogcím hiánya és általában a jogcím minden fogyatékossága meggátolja a tulajdonszerzést.

A leggyakoribb származékos tulajdonszerzésnél, az átruházásnál ingók vonatkozásában továbbá ugyancsak kétfajta technikai megoldáson alapuló rendszer alakult ki a különböző jogokban. Az egyik megoldás abban áll, hogy a felek puszta megegyezése, pl. az adásvételi, ajándékozási szerződés megkötése önmagában átviszi a tulajdonjogot a szerző félre — ezt nevezzük *konszenzuális rendszernek*. A másik pedig, hogy a felek megállapodása nem elegendő a tulajdonjog átszállásához, hanem ezen felül szükséges az is, hogy a szerző fél a dolgon valamilyen módon hatalmat szerezzen, az átruházott dolgot a szerző fél birtokába adja stb. Ezt a megoldást *tradíciós rendszernek* nevezzük. Ez az utóbbi megoldás érvényesül a magyar polgári jogban is.

A tulajdonjog szerzésmódjai vonatkozásában további alapvető különbségtétel, amely *ingók* és *ingatlanok* tulajdonszerzése között különböztet. Ez a disztinkció tulajdonképpen a római jogra visszamenően érvényesül, és lényegében valamennyi kontinentális jogra nézve ma is áll. (Tulajdonképpen Angliában is érvényesül, bár az angol real és personal property nem egészen azonos az ingó és ingatlan különbségtétellel.)

Az ingó és ingatlan tulajdonszerzés közötti különbség elsődlegesen abban áll, hogy az ingatlanoknál a tulajdonszerzés az ingatlanforgalom biztonsága érdekében alapvetően a *telekkönyv intézményének* különböző típusú telekkönyvi rendszerekben eltérő jellegű *közbenjöttével* történik meg.

A telekkönyv rendszere a burzsoá fejlődés során alapvetően az *ingatlanforgalom biztosítása*, a feudális korlátozások elleni harc keretében alakult ki — ezt tükrözi az is, hogy a feudális maradványokkal terhelt angol jogban ez az intézmény csak részlegesen tudott kialakulni. Alapvetően *kéttípusú* telekkönyvi rendszer ismeretes: *a) a konstitutív, azaz jogkeletkeztető hatályú* telekkönyvi rendszer, ahol az ingatlanra vonatkozó legfontosabb jogok, így a tulajdonjog létrejöttéhez, módosulásához és megszűnéséhez *telekkönyvi bejegyzés is* szükséges és *b) deklaratív jogkinyilvánító hatályú* telekkönyvi rendszer, amelyben a telekkönyvi bejegyzés az ingatlanra nézve már korábban más módon létrejött jogoknak — e jogok *nyilvánosságra hozatala* útján — harmadik személyek irányában való hatályosulása célját szolgálja. A kétfajta telekkönyvi rendszer *összefügg* a korábban tárgyalt tradíciós, illetve konszenzuális tulajdonjogszerzési módszerrel: a tradíciós elvhez a konstitutív, a konszenzuális elvhez a deklaratív telekkönyvi rendszer kapcsolható.

A magyar telekkönyvi rendszer a német—osztrák mintájú konstitutív telekkönyvi rendszer alapján áll, azzal az 1970-es évek elején végbement változással, hogy a telekkönyvet a bíróságok helyett a földhivatalok vezetik. Érdekes megjegyezni, hogy a francia hagyományú lengyel jog a telekkönyv vonatkozásában a francia típusú konszenzuális tulajdonszerzés ellenére — a francia joggal ellentétben — a konstitutív rendszert követi, az általában osztrák hagyományú csehszlovák jog viszont a telekkönyv kérdésében a deklaratív rendszer alapján áll. A szovjet jogban az egész föld állami tulajdon lévén, telekkönyv nincsen — *földügyi igazgatás* célját szolgáló földnyilvántartás természetesen intézményesítésre került.

A polgári jogban vannak olyan szerzésmódok, amelyek ingóknál és ingatlanoknál *egyformán* érvényesülnek, vannak továbbá olyanok, amelyek *csak* ingóknál, illetve *csak* ingatlanoknál különböztethetők meg. A magyar polgári törvénykönyv rendszere szerint eredeti tulajdonszerzésként egyaránt jelentkezik ingóknál és ingatlannál a hatósági határozattal, illetve — árveréssel, továbbá az elbirtoklással történő tulajdonszerzés, speciális ingó tulajdonszerzésként jelentkezik a gazdátlan javak elsajátítása és a találás, illetve speciális ingatlan tulajdonszerzésként a kisajátítás. A származékos tulajdonszerzések vonatkozásában ingónál és ingatlannál egyaránt érvényesül az átruházás és az öröklés, speciális ingó tulajdonszerzésként jelentkezik a termék, termény, szaporulat elsajátítása; vadak, halak tulajdonjogának megszerzése; a feldolgozás és az egyesülés; kizárólag ingatlan tulajdonszerzési módként pedig a növedék, a beépítés és a ráépítés került szabályozásra.

Az egyes szerzésmódok tartalmi szabályozása között jelentős eltérések mutatkoznak azonban ott is, ahol a szerzésmód ingónál és ingatlannál egyaránt jelentkezik, mint például az átruházás vagy az öröklés vagy az elbirtoklás. A szocialista polgári jogokban továbbá az egyes ingó és ingatlan szerzésmódokat tovább differenciálják az egyes tulajdonformák. A tulajdonszerzés lehetőségei az állami, a szövetkezeti, illetve az egyéni tulajdon körében jelentős mértékben eltérnek, például állami tulajdonban levő ingatlannal szemben elbirtoklás nem lehetséges.

3. A polgári jogi tulajdonjog tartalma.

A tulajdonjog tartalmának általános vonásait, a tulajdonjog abszolút szerkezetéhez igazodva *részben a tulajdonost illető alanyi jogokkal, másfelől a tulajdonost terhelő kötelezettségekkel lehet jellemezni*. A tulajdonosnak a tulajdonjogból folyó általános jogait az irodalomban általában: *a) a birtoklás jogával, b) a használat*

és a hasznok szedésének jogával, végül *c) a rendelkezési joggal* és az azt esetleg korlátozó elidegenítési és terhelési tilalommal szokásos azonosítani. A birtoklás a használat és a rendelkezés, az a klasszikus tulajdonjogi triász, amellyel a tulajdonjog pozitív tartalma általában jellemzésre kerül, de amelynek túlhaladására, mint láttuk, a szocialista társadalmi tulajdon körében széles körű kísérletek tapasztalhatók. Végül a tulajdonos jogi helyzetének kötelezettségi oldalához tartoznak a terhek, a kárveszély viselésének és a szükséghelyzetben okozott kár viselésének kötelezettségei.

A tulajdonjog tartalmára vonatkozó általános szabályok mellett van továbbá számos speciális szabály is, mégpedig részben a tulajdon tárgyára vonatkozóan (például az ingatlanoknál a *szomszédjog* és az ún. túlépítés szabályai), részben az *egyes tulajdonformák* vonatkozásában (például az állami, a szövetkezeti, illetőleg a személyi tulajdonjog tárgyára vonatkozó speciális szabályok).

A tulajdonjog tartalmi részjogosítványai, a birtoklás, a használat és a rendelkezés nemcsak a tulajdonjogon *belül* jelentkezhetnek, de *önállósulhat*nak is. Ha a tulajdonjog egyes részjogosítványai (a használati és a rendelkezési jogosítvány) önállósulnak, akkor a tulajdonjog által biztosított egyes használati, illetve értékesítési lehetőségek *önálló jogviszonyok* formáját öltik. A tulajdonjog önállósult részjogosítványai tehát tartalmukat tekintve a *tulajdonjog szelvényjogai*, ún. idegen dologbeli jogok vagy korlátolt dologi jogok. E fogalom lényegében a tulajdonjog és az önállósult szelvényjogosultságok hasonló szerkezeti sajátosságain, az abszolút szerkezeten alapszik. Ha ugyanis egy egyébként szintén kizárólagos, dologra vonatkozó jogi uralom nem teljességében, hanem csak bizonyos vonatkozásokban érvényesül, akkor idegen dologbeli jog keletkezik, amely azért korlátolt dologi jog, mert egyrészt nem saját tulajdon, hanem tulajdonkorlátozás útján keletkezik, másrészt abszolút szerkezetű (eltérően például a bérlettől, amely csak relatív szerkezetű jogosultságot ad a bérlőnek). A szocialista jogtudomány általában nem használja az idegen dologbeli jogok fogalmát; ezek a szocialista jogokban a tulajdonjog önállósult részjogosítványaiként szerepelnek.

A tulajdonjog önállósult részjogosítványait két nagy csoportra lehet osztani. Az egyik csoport a *használati jogok csoportja*, a másik csoport az *értékjogoké*. A használati jogok a jogosult számára azt biztosítják, hogy a dologból előállott gyümölcsöt megszerezze, vagy hogy a dolognak valamely más módon hasznát vegye. Az értékjogok azt teszik lehetővé, hogy a jogosult bizonyos előfeltételek beálltával a lekötött vagyontárgyat értékesíthesse, és hogy a befolyt értékből bizonyos összeget mások kizárásával magáénak megtartson. E csoportba elsősorban a zálogjog tartozik.

Az általános szocialista felfogás a tulajdonjog körébe az önállósult részjogosítványok közül csak a használati jogokat sorolja; a zálogjogot a szocialista országok polgári törvénykönyvei általában a kötelmi fejezetben tárgyalják. Szocialista körülmények között alapvető jelentőséget kap a *földhasználati jog*, amely fokozatosan önállósodott, és sajátos alanyi joggá fejlődött. Ennek a jelenségnek alapvető oka a Szovjetunióban a földek államosítása, a népi demokratikus országokban pedig a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésének az a sajátossága volt, hogy a szövetkezetek túlnyomórészt állam által használatra juttatott földeken, illetve tagjaik tulajdonában álló, de a szövetkezetekbe bevitt földeken gazdálkodnak. *(→ Földjog; — Földtulajdoni formák)*

A használati jogok körébe tartoznak a *szolgalmak*, amelyeknél fogva a jogosult olyan dolognak, amely nem az övé, abszolút (a dolog mindenkori tulajdonosára vagy használójára kiható hatállyal) jelleggel valamilyen irányban használhatja. A szolgalmakat általánosságban két csoportra lehet osztani, *személyes szolgalmakra és telki szolgalmakra*. A személyes szolgalom név szerint meghatározott személy javára szól, a telki szolgalom jogosultja viszont mindig egy telek mindenkori birtokosa. A személyes szolgalmak közül kiemelkedik a haszonélvezet, amelynek főleg család- és örökjogi vonatkozásban van jelentősége. A *haszonélvezet*, amely a kontinentális jogokban római jogi hagyományok alapján alakult ki, és nem minden szocialista ország ismeri, olyan jogviszony, amelynél fogva valaki a más tulajdonában álló ingatlan vagy ingó dolgot használhatja, gyümölcsöztetheti, de a jogviszony megszűnése után a dolgot állagának sérelme nélkül vissza kell adnia.

A zálogjog a kontinentális jogokban ugyancsak római jogi hagyományok (fiducia, pignus, hypotheca) alapján fejlődött ki. Szocialista viszonyok között elsősorban állampolgárok közötti kapcsolatokban a *kézizálogjog*nak, illetőleg az ingatlanok vonatkozásában a *jelzálogjog*nak van jelentősége, vállalatok egymás közötti kapcsolatában pedig a *pénzintézeti zálogjog* tölt be jelentősebb szerepet.

A tulajdonjog részjogosítványai kapcsán végül beszélnünk kell a *birtok* részjogosítványáról, amely a tulajdonjog első, *befelé forduló* részjogosítványa. A birtok az a tényállapot, amikor valakinél, valakinek a *hatalmában* van egy dolog. Ezt a magyar polgári törvénykönyv úgy fejezi ki, hogy birtokos az, aki a dolgot magához veszi, vagy akinek az más módon hatalmába kerül.

A birtok tehát elsősorban *ténykérdés* és *nem jogkérdés*. Ugyanakkor azonban a birtok alapvetően fontos jogi tényként jelentkezik, és ez adja meg alapvető jelentőségét. A római jogra visszavezetően számos kapitalista és szocialista ország különböztet a birtok körében a possessio és a detenció, más szóval a *birtok* és *birlalat*

között. Ha ugyanis a tényleges birtokhoz nem fűződnek jogi következmények (például a birtokvédelem, tulajdonkeletkeztető hatás), akkor általában detencióról vagy bírlalatról beszéltek, ha pedig a tényleges birtokhoz jogi következmények járulnak, akkor possessióról van szó. Birtok és bírlalat vonatkozásában a régebbi német elmélet még azt a különbséget is tette, hogy a birtokhoz megkövetelte annak tényén (corpus) túl a *birtokosi akarat*ot (animus). Ha valakinél csak a birtok ténye van meg, de más javára, helyette és nevében birtokol, úgy az csak bírlalatnak minősül.

A magyar polgári törvénykönyv a birtok és a bírlalat között fennálló megkülönböztetést elejtette; egyaránt birtokos a magyar jog szerint, aki a hatalmat saját érdekében, illetve más érdekében gyakorolja. Általában elvonatkoztatunk a jogcímtől: birtokos a *jó-*, illetve *rosszhiszemű hatalomban* tartó is, bár a jó- vagy rosszhiszeműséghez eltérő jogkövetkezmények járulnak. Egyes jogrendszerek, így a régebbi magyar jog is különbséget tett *dolog* és *jogbirtok* között, sőt úgynevezett telekkönyvi birtokról is volt szó. A hatályos magyar polgári törvénykönyv kizárólag a dolgokra vonatkozóan beszél birtokról.

A birtok az áruviszonyok fejlettségi fokának és típusainak megfelelően különböző funkciókat tölthet be, ennek felelnek meg a nemzetközi irodalomban a *birtok különböző funkcióelméletei:* az uralmi (ténylegességi), a látszat (jelkép), a béke vagy kontinuitási stb. elmélet. Volt egy időszak, elsősorban a liberálkapitalizmusban, illetve a naturális termelési viszonyokkal rendelkező szocializmusban, ahol a birtok alapvető funkciója a *belső uralmi-termelési funkció* volt *(Savigny* birtokelmélete alapvetően a ténylegességhez fűződött), amelyhez csak kiegészítő elemként csatlakozott a *látszatvédelem funkció*ja mint külső funkció. Az áruviszonyok fejlődésével azonban a helyzet részben megváltozik. *(Jhering* már a birtok = valószínű tulajdon elv jegyében támadta a savigny-i birtoktant.)

Számos szocialista ország joga a birtokot mint polgári jogi fogalmat csak az árutulajdonjogi részjogosítványaként ismeri, mint pl. a szovjet jog. A magyar jogban viszont a dolog birtokát a tulajdonos tulajdonjogának megszüntetése nélkül árukapcsolatokban átruházhatja, sőt használati kötelem (például bérlet) létesítése esetén át is kénytelen ruházni, másrészt a tulajdonjog használati részjogosítványának önállósulása ugyancsak függetlenítheti a birtokot a tulajdonjogtól. A *külkalandozó birtok*, azaz a tulajdonjogon kívül eső birtok legszembetűnőbb jele a tulajdonjog alanyával szembeni birtokvédelem, a tulajdonjogi birtok, illetve a nem tulajdonjogi kötelmi vagy idegendologbeli birtok értékbeni különbsége pedig abban van, hogy az első elvileg határidő nélküli hatalomban- vagy készenlétbentartást, a másik időleges hatalomban tartást jelent. A birtok azonban nemcsak a tulajdonjogra alapulva válhat el a tulajdonjogtól, hanem önállósága létrejöhet a tulajdonjog megsértésével, jogos kiszorításával (például elbirtoklás) vagy az új árutulajdonjog keletkezésének valamilyen ok miatti elmaradása folytán (például ingatlannál a telekkönyvi bejegyzés hiánya stb.). Ilyen esetekben szokásos beszélni a birtokról mint az árutulajdonjog „nyers tényállású előképéről". Látható tehát, hogy a magyar jogban a polgári jogi birtokfogalom nemcsak a közvetlen, de a közvetett hatalombantartást is elismeri birtokként, ennek felel meg a *főbirtok — albirtok — saját birtok — használati birtok elméleti megkülönböztetése* (például a bérbeadott dolog fő- vagy saját birtokosa a tulajdonos, al- vagy használati birtokosa a bérlő).

A birtok legalapvetőbb joghatása a *birtokvédelem* — ennek felel meg a nemzetközi irodalomban az az irány, amely az osztrák *Krainz* nyomán a birtokot az *általános jogvédelem* körébe sorolja. Ennek alapvető problémája, hogy mennyiben kap a birtokos birtokvédelmet a *jogcím vizsgálata nélkül*, adott esetben a tulajdonossal szemben is. Az európai jogrendszernek a római jogra visszanyúló évezredes fejlődése során a birtokvédelemnek *elvileg két útja alakult ki*. Az egyik a birtoklás tényén alapuló úgynevezett *possessorius birtokvédelem*, a másik a birtoklás jogcímét vizsgáló úgynevezett *petitorius birtokvédelem*. Általában a szocialista jogrendszerek, közöttük a magyar jog is, a birtokvédelem mindkét útját elismeri, tehát a possessorius birtokvédelmet és a petitorius birtokvédelmet egyaránt, ugyanakkor azonban a possessorius birtokvédelmet alárendelik a petitorius birtokvédelemnek. A magyar polgári törvénykönyv a birtokvédelem körében három utat ismer, nevezetesen az *önhatalmú birtokvédelem korlátozott eszközét*, az *államigazgatási* úton történő birtokvédelmet és végül a *bírói úton* történő alapvetően petitorius jellegű birtokvédelmet.

4. Tulajdonközösség.

Tulajdonközösség keletkezhet *véletlenül*, például öröklés vagy egyéb esetleges jogi tény kapcsán, de ugyanakkor keletkezhet szándékosan *megegyezéssel* is. Ez utóbbi esetben tulajdonképp a tulajdonközösség létrejötte társasághoz közelálló szerződésen alapszik. A vagyont egyesítő társasági szerződés általában tehát a *tulajdonközösség speciális esete*, és voltaképpen az ún. *társasház-tulajdon* is speciális társulásként, az egyszerű társulás speciális alakzataként fogható fel.

Tulajdonközösség az alapja általában a társulási alapon keletkező *jogi személynek* is. *(→ Polgári jog; — Jogi személy)* Ez esetben azonban a tagok tulajdonközössége, a tagok közös vagyona a társulási szervezet önállósulása, önálló jogalanyisága folytán a jogi személy vagyonává válik, más szóval a tulajdonközösség

csak befelé, a tagok egymás közti viszonyában és ott is a társulási jogi személy közbeiktatásával érvényesül. Kifelé a tulajdonközösség nem látszik, hanem a jogi személy vagyonával állunk szemben. E vonatkozásban speciális alakzat a *lakásszövetkezet*, amely jogi személy ugyan, de a tagok személyi tulajdonában van a lakás, a telek és a közös helyiségek pedig a szövetkezeti tulajdonban állnak és ezáltal a tulajdonközösség, az egyéni tulajdon, illetve a jogi személyiség *speciális összetétele* jön itt létre. *(→ Szövetkezeti fajták)*

A polgári jog általános jelleggel a tulajdonközösség alapformáját szabályozza, a tulajdonközösség speciális formáira *különleges szabályok* vonatkoznak (a polgári jog *tulajdonjogi részében* a társasház tulajdon, a lakásszövetkezeti tulajdon, a *kötelmi jogi részben* a polgári jogi társaság, illetve ennek egyik formájaként az élettársi közösség, továbbá az *öröklési jogban* az örökösök közössége, illetve a *családi jogban* a házastársi vagyonközösség).

a) A tulajdonközösség *általános* formája vonatkozásában a magyar jog (több külföldi jogrendszerrel, mint például a szovjet kolhozportával szemben) csak az *eszmei hányadok szerinti tulajdonközösséget* ismeri. Ez azonban a magyar jogban is csak az alapformára vonatkozóan áll fenn, mert az egyszerű társaság vonatkozásában már nem érvényesül. Az alapforma szerint azonban tulajdonközösségről csak akkor van szó, ha a tulajdonjog ugyanazon dolgon meghatározott eszmei hányadok szerint illet meg több személyt (vagyis minden tulajdonostárs az *egész* tulajdon meghatározott százalékában tulajdonos). Ebből kifolyóan meg lehet különböztetni a tulajdonostársak belső jogviszonyát, illetve a tulajdonostársak külső, harmadik személyekkel szemben fennálló jogviszonyait.

b) A *társasháztulajdon* specialitása az, hogy az építmény közös használatra szolgáló részei közös tulajdonban vannak, az egyes lakások (az ún. öröklakások) pedig az egyes tulajdonostársak külön tulajdonába kerülnek. Más szóval az egyes tagok tulajdoni illetőségét *részben* a külön tulajdonban álló részekre vonatkozó individuális tulajdonjog, másrészt a közösben maradó részekre vonatkozó tulajdonjog megfelelő eszmei hányada együttesen alkotja. A lakásszövetkezet pusztán tulajdonjogi szempontból voltaképpen a társasháztulajdon speciális formája.

c) Az *egyszerű társaság* tulajdonjogi helyzetére nézve elméletileg két megoldási lehetőség; mint szélső pólus megkülönböztetése a szokásos: a *societas* vagyonmegosztottsági rendszere főleg a francia jogcsoportban és a *Gesamthand* vagyoni közösség rendszere elsősorban a német burzsoá jogcsoportban. A societas vagyonmegosztottsági rendszert jelent; a magánjogi társaság szabályai úgy kerülnek megállapításra, hogy társasági közös vagyon helyett lényegében az egyes tagok vagyonát kiegészítő alvagyonok összességéről beszélhetünk, és ennek megfelelően a magánjogi társaság tagjai kifelé hányadaik arányában felelnek. A Gesamthand-rendszernél a tag által bevitt vagyon teljesen beolvad a társasági vagyonba, a tag a társulás fennállása alatt e vagyontárgyakról nem rendelkezhet, eszmei hányadok szerint sem tulajdonosa azoknak; a társasági vagyon dologi jogilag kötött *eszmei hányad nélküli sajátos közösségi tulajdon* alakul ki. A tag azonban, amennyiben a társaság nem veszteséges, tulajdonjogát a társaság megszűnése esetén visszanyeri, bár lehetséges, hogy csak értékben. *(→ Polgári jog; — Társulások)*

A magyar polgári jog hatályos szabályai jelenleg a Gesamthand-rendszerhez közelítenek, miután a magyar polgári törvénykönyv szabályai értelmében a felek a társuláshoz szükséges anyagi eszközöket közös rendelkezésre bocsátják, pénzben és elhasználható dolgokban nyújtott vagyoni hozzájárulásuk közös tulajdonba megy át, egyéb hozzájárulásuk pedig közös használatba kerül. A közös használatba adott vagyoni hozzájárulással sem rendelkezhet azonban a tag önérdekből és a tag hitelezője is csak értékben való kielégítésre tarthat számot. A magyar polgári törvénykönyv társasági szabályai tehát diszpozitív jelleggel speciális eszmei hányad nélküli társasági közös tulajdont hoznak létre. Ez irányadó a vállalatok egyszerű (jogi személyiség nélküli) társulásaira is.

IV. Tulajdonformák. 1. Fogalmi kérdések. 2. A szocialista tulajdoni elmélet és a tulajdonformák. 3. Az állami tulajdon jogi kérdései. 4. A társulási tulajdonjog alapkérdései.

1. Fogalmi kérdések.

Tulajdonformán a *hasonló jellegű, adott szempontból csoportosított tulajdonviszonyok tipikus vonásainak, lényegi sajátosságainak absztrahált kifejezéseit* értjük — például a szövetkezeti tulajdonforma az egyes szövetkezetek elsajátító tevékenysége összességének lényegi jegyeit fejezi ki. A tulajdonformáknak több típusa lehetséges aszerint, hogy a tulajdonviszonyokat *milyen szempontból* csoportosítjuk. Legalapvetőbb csoportosításként *alanyi tulajdonformák, tárgyi tulajdonformák* és *funkcionális tulajdonformák* között különböztethetünk.

a) A tulajdonviszonyok *alany szerinti* csoportjai az alanyi tulajdonformák, például állami tulajdon, szövetkezeti tulajdon stb. Szocialista körülmények között az alanyi szempontból képzett tulajdonformák általában — mint látni fogjuk — tárgyi tulajdonformákkal kapcsolódnak össze. Az alanyi tulajdonforma részben kifejezi az adott tulajdonoscsoport személyi tulajdonságainak lényegét, részben ezzel ellentétesen azt, hogy a társadalom milyen

rétegeit zárják ki az ilyen típusú tulajdonviszonyok az elsajátításból.

b) A tulajdonviszonyok *tárgy szerinti* csoportjai a tárgyi tulajdonformák, vagy marxi elnevezéssel élve, a tulajdonfajták. A tulajdonfajta azt jelzi, hogy a tulajdonos *milyen jellegű használati értékű természeti javat* hasznosít.

c) A tulajdonviszonyok *funkció szerinti* csoportjai a funkcionális tulajdonformák. Lényegében három ilyen alapvető funkcionális tulajdonformáról beszélhetünk, a *naturális tulajdonról*, az *árutulajdonról* és a *gazdálkodásirányítási tulajdonról*. A naturális funkcionális tulajdonformát általános jelleggel úgy lehet meghatározni, hogy a tulajdon tárgyát — annak használati értékének valamilyen sajátossága vagy gazdálkodási-társadalmi-politikai-jogi vonatkozások folytán — *árujelleg nélkül hasznosítják* vagy legalábbis az árujelleg meglehetősen alárendelt jellegű. Naturális tulajdonforma valósult meg például a kapitalizmusig általában az ingatlanok vonatkozásában, lényegében ekként értékelendő a direkt szocialista tervgazdálkodásban a termelési eszközök tulajdona, a naturális jelleg dominál továbbá a személyi fogyasztási cikkek jelentős részének hasznosításánál. A naturális tulajdonformának azonban az a sajátossága, hogy *könnyen átcsaphat* árutulajdonba, illetve rendszerint részlegesen vagy potenciálisan árujelleggel is rendelkezhet. Az *árutulajdon* esetében a tulajdon tárgya egyszerre használati érték és érték, a tulajdont elsődlegesen árukapcsolatokban realizálják. Végül a harmadik funkcionális *tulajdonforma* a gazdaság irányítása keretében keletkező elsajátítási-rendelkezési viszonyokat fejezi ki *gazdálkodásirányítási tulajdonként*, amelynek körébe praktikusan részben a társulások vonatkozásában a *társulók társulásirányítási tevékenysége* (l. IV. 4.), részben pedig a szocialista állam esetében az *állam gazdaságirányítási tevékenysége* során jelentkező rendelkezési-elsajátítási viszonyok értendők.

Mindhárom tulajdonforma vonatkozásában beszélhetünk *elsődleges*, illetve *másodlagos formák*ról — a másodlagos formák az elsődleges alapformán belül kisebb csoportok, pl. a szövetkezeti tulajdonformán belül a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon. A történeti fejlődés során az elsődleges és másodlagos formák gyakran változnak, *átcsapnak egymásba*, pl. a *földtulajdon*, amely igen sokáig alapvető tárgyi tulajdonformaként funkcionált az emberiség fejlődése során, a kapitalizmusban már csak a tőkés termelési eszköztulajdon egyik alfaja és hasonló a helyzet a földtulajdon vonatkozásában a szocializmusban is, bár a földtulajdon jelenleg is számos specialitással rendelkezik.

Az alanyi, tárgyi, illetve funkcionális tulajdonformák *dialektikus kapcsolatban* vannak egymással, *speciális összekapcsolásuk* adja egy társadalmi-gazdasági alakzat jellegzetes *tulajdontípusát*. Ebben az értelemben lehet például feudális, kapitalista vagy szocialista tulajdontípusról beszélni. Átmeneti vagy vegyes jellegű társadalmakban több ellentétes tulajdontípus *egymás mellett* is létezhet, például félfeudalista-kapitalista társadalomban a feudális földtulajdon és a kapitalista ingó és pénztulajdon, amely főleg a korai kapitalista fejlődés Angliájában vagy a késleltetett német fejlődés vonatkozásában nyilvánul meg.

2. A szocialista tulajdoni elmélet és a tulajdonformák.

A kapitalista elmélet elsősorban a termelőeszközök és a szükségletkielégítési javak tulajdona közötti különbség leplezése céljából a tulajdonformáknak *különösebb jelentőséget nem tulajdonít*. A liberálkapitalizmus az egységes árumagántulajdonból indult ki, az imperializmus pedig a tulajdoni kérdéseket általában *igyekszik háttérbe szorítani*, például a nagyvállalatoknál, nemzetközi vállalatoknál, állami vállalatoknál stb. az irodalom szinte egyáltalán nem foglalkozik tulajdoni problémákkal.

A szocialista elméletben a tulajdonformák kezdettől fogva *nagy jelentőséggel* bírtak. A szocialista forradalmak után *két alapvető tulajdonforma* alakult ki, a *társadalmi tulajdon* és az *egyéni tulajdon*, amely megkülönböztetés alapvetően a *termelési eszköz*-szükségletkielégítésre szolgáló javak (fogyasztási cikkek) tárgyi tulajdonformák elkülönítésén alapszik. Szocialista társadalomban az alapvető tulajdonforma a *társadalmi tulajdon*, mert végeredményben ez határozza meg az egyéni tulajdont is. A társadalmi tulajdon elsődlegesen termelési eszközökön áll fenn és csak másodlagosan szükségletkielégítési javakon. Ezzel szemben az egyéni tulajdon a szocializmusban alapvetően fogyasztási eszközökre vonatkozik, és csak másodlagosan jön számba az egyéni termelési eszköztulajdon.

Mind a társadalmi tulajdon, mind az egyéni tulajdon a szocializmusban alfajokra bomlik. A társadalmi tulajdon vonatkozásában az alapvető alfajok az *állami* és a *szövetkezeti tulajdonjog*. A direkt szocialista tervgazdálkodásban *monolit egységként jelentkező állami tulajdonjog* párosul egy *rendkívül háttérbe szorított szövetkezeti tulajdonjoggal*. A szövetkezeti tulajdonjog lényegében a mezőgazdaságra korlátozódik, és ebben a körben is a szövetkezeti termelési eszköztulajdon meglehetősen csekély körre terjedt ki (lásd például a Szovjetunióban a föld teljes államosítását, a mezőgazdasági gépek szövetkezeti tulajdonba kerülésének tilalmát). Az egyéni tulajdon vonatkozásában az alapvető az állampolgár fogyasztási cikkekre vonatkozó *személyi* tulajdona; az egyén termelési eszköztulajdona *magántulajdon*nak minősül, és a szocialista fejlődés során alapvetően a kisiparra korlátozódott. A kisiparban a saját munkán alapuló termelési eszköztulajdont a szocialista fejlődés korlátozottan ugyan, de elismerte, a tőkés magántulajdonnak viszont teljes

kiiktatására törekedett. Mindezt tükrözik a szocialista alkotmányok, illetve polgári törvénykönyvek.

Az indirekt tervgazdálkodás a szocialista tulajdonelmélet vonatkozásában *többrendbeli módosulásokkal* járt. Mindenekelőtt az állami tulajdon monolit egysége fellazul, és ez igen bonyolult jogi problémákat okoz. Az állami tulajdon alapvető problémája az *állami vállalat vagyoni helyzetének helyes jogi kifejezése.* Ebben a vonatkozásban a szocialista fejlődésben ismétlődő viták, jelentős új elméleti törekvések tapasztalhatók (l. IV. 3.). Az állami tulajdonformán belül jelentkező lényeges elméleti probléma továbbá az *állami földtulajdon jogi szabályozásának kérdése.* Annak megfelelően, hogy a szocialista államszervezet legújabb fejlődése során a helyi tanácsok önkormányzati szervekké kezdenek válni, felmerült az irodalomban az egységes és oszthatatlan alkotmányjogi állami tulajdonon belül az *önálló tanácsi „altulajdon" jogi kifejezése* is.

A szövetkezeti tulajdonjog *korlátozása* a termelési eszközök vonatkozásában általában az 50-es évek második felétől kezdve a szocialista országokban *megszűnik.* A szövetkezeti tulajdonjog különös jelentőséget főleg a magyar gazdaságirányítási reform során kapott, amelynek egyik leglényegesebb eleme volt az egységes szövetkezeti gazdaság- és jogpolitika kialakítása. A magyar földtörvény 1967-ben lehetőséget adott arra, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tulajdonjogot szerezzenek az állam által részükre juttatott, illetve a tagok által a tsz-be bevitt földeken. *(→ Földjog; — Földtulajdoni formák)* Emellett az egységes szövetkezeti törvény kapcsán széles körű törekvések tapasztalhatók a szövetkezeti árutulajdon, illetve a szövetkezeti tulajdon belső oldalának kidolgozására és ezzel kapcsolatban a *szövetkezeti tulajdon általános jogi elméletének kialakítására. (→ Szövetkezeti jog)*

A direkt tervgazdálkodás társadalmi tulajdona az *állami és a szövetkezeti tulajdon kettősségén* alapszik, hiszen a szövetkezeti szövetségek, a társadalmi szervezetek vállalataira az állami vállalatokra vonatkozó szabályokat, a társadalmi szervezetek vagyonára pedig ténylegesen az állami költségvetési szervekre vonatkozó szabályokat alkalmazzák. A társadalmi szervezetek és egyesületek vagyonára ugyanakkor a jogszabályok elvileg a szövetkezeti tulajdonjog megfelelő alkalmazását mondják ki. Az indirekt tervgazdálkodásban ez a *dichotómia fellazul, új kiegészítő, másodlagos tulajdonformák keletkeznek,* amelyek természetesen nem érik el az állami, illetve szövetkezeti tulajdonforma jelentőségét, bizonyos mértékben egyes formáik az állami, illetve szövetkezeti tulajdonon is alapulnak. Ebbe a körbe tartozik mindenekelőtt a *társulási tulajdon* (l. IV. 4.), ugyanakkor azonban az elméletben felmerült a *társadalmi szervezetek tulajdonára,* illetve a *társadalmi szervezetek vállalatainak* vagyonára is speciális tulajdonjogi megoldások kialakítása.

A nemzetközi gazdasági együttműködés, illetve a szocialista integráció következtében a *szocialista országok társadalmi tulajdonának autark jellege csökken.* Ezzel kapcsolatban megjelennek a *szocialista nemzetközi vállalatok tulajdonjogi helyzetével* kapcsolatos problémák, például a KGST nemzetközi gazdálkodó szervei vagyonára vonatkozó tulajdonjogi vita, a szocialista nemzetközi tulajdon értelmezése *(Wasilkowski).* A nemzetközi együttműködés azonban nemcsak a szocialista integráció vonatkozásában keletkeztet újfajta tulajdonjogi problémákat, hanem a *tőkés-szocialista vegyes vállalatokkal* kapcsolatban is. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a nemzetközi tulajdonjogi kérdések jelenleg még csak *csírájukban* jelentkeznek.

Az egyéni tulajdon vonatkozásában a szocialista jólét növekedése, a termelőerők fejlődése eredményeképpen bizonyos *módosító hatások* keletkeznek, elsősorban a személyi tulajdon és a magántulajdon megítélése vonatkozásában. A fejlett szocializmusban a szocialista tervgazdálkodás érdekeit szolgáló kisárutermelő tulajdon már nem részesül feltétlen korlátozásban. Másrészt a személyi tulajdonnak minősülő fogyasztásicikk-tulajdon korábban termelési eszköznek minősített tárgyakra is kiterjed (autó, telek stb.), és a személyi tulajdon tárgyainak hasznosítása adott esetben átcsaphat az árujellegbe. Ennek megfelelően a *korlátozás* ma már nemcsak a magántulajdon, hanem a *személyi tulajdon* vonatkozásában is fellépett (például állampolgári telek, lakástulajdon felső határának megállapítása). Az alapvető út természetszerűen nem a személyi tulajdon jogi eszközökkel történő korlátozása, hanem egy egységes szocialista jövedelempolitika kialakítása, a munka szerinti elosztás következetesebb érvényesítése.

A tulajdonformákat a szocialista jogi szabályozás kapcsán részben az *alkotmány*ok társadalmi-gazdasági alapokra vonatkozó fejezetei, részben a szocialista polgári törvénykönyvek szabályozzák. A tulajdonformák alkotmányos szabályozása és a polgári jogi szabályozás között különbség van, például az alkotmányok tágabban határozzák meg általában az állami tulajdon kizárólagos tárgyait; tevékenységi formákat, szervezeteket is az állami tulajdon tárgyának minősítenek a polgári törvénykönyvekkel ellentétben. Erre az eltérésre a szocialista irodalom egyik része lényeges tulajdonjogi megoldásokat is alapoz, az általános felfogás azonban az, hogy ezek a különbségek e két jogág szabályozási módszeréből adódnak.

3. Az állami tulajdon jogi kérdései.

Az állami tulajdonjog elméletének fejlődésére kezdettől rányomja a bélyegét a *szovjet polgári jogtudomány fejlődése.*

Az állami tulajdonjog első elmélete a *hadikommunizmus cserekoncepciója.* Eszerint mivel

a tulajdonjog korlátlan jog, az állami szektoron belül nincs és nem is lehet tulajdonjog, hiszen áruviszony sincs; az állam viszont magánszemélyekkel és szervezetekkel áruviszonyokat is létesíthet és ezekben a kapcsolatokban az állam a tulajdonjog alanya. A cserekoncepció a kezdeti szovjet gazdasági jogi elméletet fejezi ki, amely a társadalmi tulajdon terén valódi jogról már nem beszél. A 20-as években, 30-as évek elején a Szovjetunióban számos egyéb állami tulajdonjogi elmélet is létezett, amelyek főleg a korábbi korszakok tulajdonjogi konstrukcióiból merítettek.

Így megjelent a *megbízotti konstrukció*, amely a római jogi fiducia elvén alapszik, másik a feudális dominium directum és domaine utile mintájára (l. II. 2.) kísérelte meg az állam és a vállalat egymás közötti viszonyát megoldani. A kifejlődött gazdasági jogi elméletek elsősorban *Gincburg* révén már számos olyan elemet kidolgoznak az állami tulajdonjog körében, amelyet később *Venediktov* hasznosít, például az *operatív igazgatás* kategóriáját. A 20-as évek végének, a 30-as évek elejének szovjet gazdasági jogi irodalmában az állam a célt meghatározó tulajdonos, a vállalat pedig az operatív kezelő. *Venediktov* (1928) azt a felfogást képviselte, hogy az állami vállalat az állami tulajdon áruformája, amely elmélet a modern tulajdonjogi elméletekben is gyakran visszatér. Végül a gazdasági jogi és a venediktovi hagyományos magánjogi felfogás mellett egy közjogias felfogás is jelentkezett, amelyet főleg *Askanazij* és *Karaszsz* képviselt, akik szerint az állam a vállalat egészére vonatkozó sajátos tulajdonjoggal, a vállalat pedig ugyancsak sajátos, a polgári jog által még nem ismert használati rendelkezési joggal és részleges jogi személyiséggel bír.

1948-ban a korabeli állami tulajdonjogi elméletek alapján, azokat egységesítve jelent meg *Venediktov* nagy hatású könyve, az „Állami szocialista tulajdonjog", amely meghatározó befolyást gyakorolt a mai napig az állami tulajdonjog fejlődésére.

A venediktovi koncepció fő elemei a következők: a vállalati eszközök *egységesen és oszthatatlanul* azért vannak az állam kizárólagos tulajdonában, mert a vállalat az állam hatalmából és az állam érdekében használja a termelési eszközöket. Az *állam a közhatalmi és a tulajdonosi minőség* egysége, feladatait szervei útján látja el. A vállalat sajátos *operatív gazdasági állami szerv*, amelynek sajátosságát az önálló gazdasági elszámolás *(hozraszcsot)* adja meg, a vállalat az állam által rendelkezésre bocsátott eszközöket kezeli. A vállalat kötelessége, hogy az operatív igazgatással együttjáró jogokat a népgazdasági tervből folyó és a központi irányítás által tervlebontással közvetített állami feladatok végrehajtására használja fel, a *vállalati jogállás lényege a kötelezettségi oldal.* Végül a vállalat mögött egyrészt az *egész állam* áll, másrészt viszonylagos önállósággal a *vállalati kollektíva*, élén az állam által kinevezett felelős vezetővel *(kettős kollektíva elmélet).*

Venediktov Állami tulajdonjog című könyve körül nagy vita bontakozott ki. E vitát értékelve azt mondhatjuk, hogy a szovjet irodalom túlnyomó többsége a venediktovi elméletet eredetileg is elfogadta, egy elem, a kettős kollektíva elmélet kivételével. A kettős kollektíva elmélet volt ugyanis az az *előreszaladás*, amely az 1950-es évek erősen centralista légkörében nem keltett együttérzést. A későbbiek során azonban az 50-es évek közepétől kezdve a kettős kollektíva elmélet is általános elfogadásra került.

A venediktovi koncepció mellett azonban ebben a korban egyéb tulajdonjogi konstrukciók is jelentkeztek, amelyek azonban messzemenően nem kaptak olyan méretű elméleti támogatást, mint a venediktovi elmélet, ugyanakkor napjaink tulajdonjogi elméleteiben visszaránemelnek.

Közel áll a venediktovi koncepcióhoz *Kolganov* elmélete, aki szerint az állam a vállalat tulajdonosa, de a vállalat a polgári jogi viszonyokban önálló elsajátítási alany, gyakorolja a tulajdonjog három elemét, a birtoklást, használatot és rendelkezést, és ezek révén az *állami tulajdon áruformájaként* funkcionál. Kolganov tehát az 1928-as venediktovi áruforma koncepcióit vitte át a modern időkre. A venediktovi koncepcióval szemben azonban két olyan kisebbségi koncepció is állt, amelynek *elvi alapjai* tértek el a venediktovi felfogástól.

Karaszsz szerint az állami vállalat sajátos dolog összesség és mint egész az állami szocialista tulajdonjog tárgya. Álláspontja szerint az állami tulajdonjog tartalmában korlátlan, mindent felölelő jog, az állam tulajdonosi igazgatásának funkciója révén elválaszthatatlan kapcsolatban van az államhatalommal és mint ilyen, a szocialista vállalatot egész terjedelmében felöleli. A *vállalat mint az állami tulajdonjog tárgya válik jogalannyá*, kap polgári jogi alanyi jogokat, amelyeket Karaszsz birtokjognak minősít. Karaszsz elmélete társadalmi-gazdasági momentumaiban nem tér el Venediktovétól, hiszen a birtokjog lényegében az operatív igazgatásnak felel meg. Ugyanakkor azonban a Karaszsz elmélete elődje részben a vállalatot tulajdonjog tárgyának tekintő felfogásoknak, részben az államjogi tulajdon—polgári jogi tulajdon kettősségével operáló felfogásoknak. Megjegyezzük, hogy ez a kettősség az 1954-es vitában még jobban kifejezésre jutott *Landkoff* nézeteiben, aki a vállalatra vonatkozó tulajdonjogot egyértelműen *államjogi* tulajdonjogként jellemezte.

Míg Karaszsz elmélete az államjogi tulajdonjog—polgári jogi tulajdonjog kettősségével operáló felfogások elődje volt, addig *Mikolenko* a *strukturált gazdasági jogi tulajdonjogi elméletek* ősét alkotta meg. Álláspontja szerint egyetlen

állami szervnek sem lehetnek olyan jogai, amelyek ne volnának egyben az állam jogai is. Az állami jogi személynek azonban ahhoz, hogy az állam által ráruházott funkciót ellássa, meghatározott alanyi jogokkal kell rendelkeznie a rábízott vagyont illetően. Ez a szerv azonban az állam saját szerve, s az egész—rész dialektikája alapján viszonyul az államhoz mint egészhez. Ha az állami szerv a tulajdonjog tartalmát képező jogokat gyakorolja, úgy *tulajdonosként* jár el, de tulajdonosi jogai az állam tulajdonosi jogainak egy részét képezik. A mikolenkói elméletet a vállalati jogok polgári jogból való kivétele és államigazgatási irányban való továbbfejlesztése irányában fejlesztette *Reihel*, aki szerint a vállalati jogok nem közönséges polgári jogok, hanem közjogi jogok, bizonyos mértékig átalakult formájú kötelességek, kötelezettségi jogok. Ez a felfogás tehát még jobban hangsúlyozza, hogy az állami tulajdonjog tartalmát *nemcsak polgári jogi*, hanem államjogi, államigazgatási, pénzügyi és egyéb jogosítványok is képezik.

1954 után a Szovjetunióban fokozatosan elcsendesedett a vita az állami tulajdonjog kérdéséről és a Venediktov elmélete vált egyeduralkodóvá. Bár az 50-es években, illetőleg a 60-as évek elején voltak szórványos ellenvélemények a venediktovi elmélettel szemben *(Kecsekjan*, 1958, *Laptev* 1959), a venediktovi koncepció általánosan elfogadottá vált, az 1961-es szovjet polgári törvényhozás alapjai *kifejezetten az operatív igazgatás* kategóriájával határozta meg az állami tulajdonjogot.

A venediktovi elmélet általános jelleggel főleg a csehszlovák Viktor *Knapp adaptációjában* elterjedt valamennyi népi demokratikus országban. Ennek alapvető okát abban lehet keresni, hogy a venediktovi koncepció főleg a kettős kollektíva elmélet révén megfelelt a társadalmigazdasági fejlődés azon irányának, amely a vállalati jogokat *fokozatosanb őviteni* igyekezett, és amely vállalati jogok a népi demokratikus országokban *kezdettől fogva nagyobbak* voltak, mint a Szovjetunióban. A venediktovi elmélet elterjedésének másik oka a jogdogmatikai sajátosság, nevezetesen az, hogy összefér a hagyományos tulajdonfogalommal. *(Mikolenko* és *Karaszsz* tulajdonjogot többszörözö álláspontjai ugyanis a római jogi hagyományokkal nehezen voltak összeegyeztethetők.)

Venediktov követőinél a népi demokratikus országokban főleg egy vonatkozásban jelentkezik viszonylagos módosulás az eredeti alapelmélettel szemben, nevezetesen, hogy míg Venediktov az operatív igazgatást egyszerűen a megbízással, a kezeléssel egyenértékű *terminológiai kifejezés*nek használta, addig már *Knapp*, de főleg a későbbi szerzők az operatív igazgatást az állami vállalatok jogállására általánosan jellemző *komplex jogi helyzet*et kifejező önálló fogalomként kezelték, sőt főleg a román irodalomban az operatív igazgatásról egyenesen, mintegy új típusú szocialista önálló dologi jogról beszéltek. Az 1950-es évek végén, 60-as évek elején létrejött népi demokratikus szocialista polgári törvénykönyvek közül pl. a magyar polgári törvénykönyv 170—171. §-a, a lengyel polgári törvénykönyv 128. §-a, az 1964. évi csehszlovák gazdasági törvénykönyv 63. §-a egyaránt a venediktovi tulajdonjogi elmélet alapján áll ezzel a kiegészítéssel.

Az állami tulajdonjog elmélete vonatkozásában a *szocialista gazdasági reformok* élesztették fel újra a vitákat. A nemzetközi szocialista irodalomban *Venediktov* koncepciója némi modernizálással főirányként *ma is általánosan elfogadottnak* tekinthető, ugyanakkor azonban szinte valamennyi szocialista országban megjelentek ettől eltérő felfogások, amelyek sokban visszatérnek *Mikolenko*, illetve *Karaszsz* kezdeti szovjet elméleteihez.

A szovjet irodalomban eléggé világosan látszik a vállalati operatív igazgatás továbbfejlesztése, főleg a gazdasági jogi irányzat keretében. Egyik legjelentősebb kísérlet *Laptevé*, aki szerint az állami szervek nem tulajdonosok ugyan, de nem is operatív igazgatók, hanem az állam gazdasági szervező funkcióját valósítják meg. Több szerző bírálja az operatív igazgatás kategóriáját, és igyekszik azt polgári jogi kategóriával helyettesíteni, mivel a vállalat nem államigazgatási tevékenységet fejt ki, hanem vagyonjogi tevékenységet *(Korneev, Mickevics, Kozlov, Gribanov)*. Az 1965-ös, ma is hatályban levő szovjet vállalati szabályzat lényegében azonban még az operatív igazgatás alapján rendezte az állami vállalat vagyonjogi helyzetét.

Lengyelországban, Csehszlovákiában, az NDK-ban és Magyarországon az állami tulajdonjog kérdésében széles körű viták folytak. E viták alapján az állami tulajdonjog vonatkozásában lényegében négy nézetcsoportot lehet megkülönböztetni a nemzetközi irodalomban: *a)* a *venediktovi teória alapján* az állam a tulajdonos, a vállalat a kezelő, *b)* a *strukturált gazdasági jogi tulajdonjogi* elmélet (Magyarországon nincs képviselője), *c)* az *állam államjogi, a vállalat polgári jogi tulajdonos* felfogás és végül *d)* a *kizárólagos vállalati árutulajdonjog* elismerése.

A *lengyel* elméletben Venediktov elméletének fő képviselői *Madey* és *Wasilkowski*. A strukturált gazdaságjogi tulajdonjog felfogását elsősorban *Stelmachowski* képviseli (az állami gazdaság nem egy-, hanem többalanyú, az alapvető egységen belül, ezért a vállalatok az állami tulajdonjog alanyai). *Gwiazdomorski* képviseli Lengyelországban az alkotmányjogi, illetve polgári jogi tulajdon megkülönböztetését. Végül *Buczkowski* a *kizárólagos vállalati polgári jogi tulajdonjog* mellett foglalt állást, azon az alapon, hogy az állami vállalat személyi alapja az állam, a vállalat s egyben a vállalati vagyon megteremtője, gazdasági értelemben tulajdo-

nosa, de a vállalati vagyon polgári jogi tulajdona az állami vállalatot illeti meg mint jogi személyt.

A *csehszlovák* elméletben főleg 1965 és 1970 között folyt állami tulajdonjogi vita, amelyben szélsőséges álláspontok is kifejezésre jutottak. 1970 óta a *venediktovi elmélet alkalmazása* általános jelleggel visszatért Csehszlovákiában. Az 1970-ig folyó tulajdoni vitában a szélsőséges nézetek mellett azonban olyan elméleti konstrukciók is megjelentek, amelyek beleillenek az állami tulajdon fejlesztésével kapcsolatos korábban ismertetett elméleti főirányokba. *Čapek* például 1968-ban megkülönböztette az államjogi, illetve polgári jogi tulajdonjogot (a nem konkrét vagyonra irányuló általános központi állami gazdaságirányítás = az állam államjogi tulajdona a vállalatra; a vállalati konkrét vagyonra vonatkozó használati rendelkezések és jogosultságok pedig a vállalat polgári jogi tulajdonát jelenti arra a vagyonra, amelyre a vállalat gazdálkodik). Különösen *Hanesnél*, illetve *Spišiáknál* jelent meg a strukturált gazdasági jogi tulajdonjog, annak erőteljes kifejtésével, hogy az állami tulajdonjog strukturált egység, amely különböző állami szervek és vállalatok viszonylag önálló eredeti tulajdonjogaiból, az állami szervek és vállalatok különböző jogágazatokba tartozó jogainak és kötelességeinek piramisából áll. A vállalat tulajdonosa saját vagyonának, azonban az egész állam gazdaságának csak strukturált része, és tulajdonjogát az állami gazdaság bonyolult rendszerének összes lépcsői által kialakított gazdasági viszonyok között gyakorolja.

Az *NDK*-ban 1964 óta folyó állami tulajdonjogi vita *az operatív igazgatási elmélet csekély fokú gazdasági jogi megváltoztatásából kiindulva egyre határozottabban haladt a teljesen kibontakoztatott, strukturált gazdasági jogi tulajdon* felé. Ugyanakkor azonban az NDK-ban 1970-es évek eleje óta az állami tulajdonjogi vita megállt, s az 1975. évi polgári jogi törvénykönyv lényegében a hagyományos polgári jogi tulajdonjogot kodifikálta a társadalmi tulajdonra nézve is. A vitát elemezve az első csoportba a német irodalomban azok tartoztak, akik többé-kevésbé fenntartják az operatív igazgatást, de bizonyos mértékben gazdasági jogi elemeket is visznek bele (*Posch, Bley, Kreutzer, Osterland, Oberländer* és *Hochbaum*). A struktúrált gazdasági tulajdonjog erőteljes vállalati résztulajdonjogi jogokat is hangsúlyozó elméletét főleg az operatív igazgatás teljes félretételével *Müller, Langer, Pflicke, Streich* valamint *Schüsseler* fejtette ki az NDK irodalmában.

A *magyar* tulajdonjogi irodalom vonatkozásában korábbi álláspontjaik újított változatával jelentkezett mindenekelőtt a reform kapcsán *Világhy* Miklós és *Eörsi* Gyula. Világhy Miklós az állami tulajdonra vonatkozó felfogásának kiindulópontját az operatív igazgatás teória elavultsága, a vállalatot tulajdonjogi tárgynak tekintő, véleménye szerint osztott gazdasági jogi tulajdonfelfogás bírálata vezette. Véleménye szerint az *állami vállalat az államnak a szerve, amelynek útján az állam a társadalmi elsajátítás folyamatában árutulajdonosként lép fel*, ennek megfelelően az állami vállalat nem tulajdonos az állami szervezettel mint egésszel szemben, de kifelé harmadik személyek irányában tulajdonosa a kezelésére bízott vagyontárgyaknak, tehát ugyanolyan szabályok szerint jár el, mint amelyek az árutulajdonosokra általában vonatkoznak.

Ugyancsak jóval a gazdaságirányítási reform előtt alakította ki állami tulajdonjogi nézeteit *Eörsi* Gyula. Kimondotta azt, hogy az állami tulajdonjog jellegadó jogosítványa nem a birtoklás, a használat, a rendelkezés, hanem az *állami tulajdonosi igazgatás* és az állami szocialista tulajdonjog a polgári jog intézményévé nem közvetlenül mint tulajdonjog, hanem mint önálló elszámoláson alapuló operatív igazgatási jog válik. A gazdaságirányítás reformja után a vállalatok tulajdonjogokhoz hasonló jogosítvánnyal rendelkeznek, de nem tulajdonjoggal, a vállalati jogosítványok másodlagosak, származtatottak. Ugyanakkor terminológiai módosításokat javasolt: önálló gazdasági elszámolás helyett vagyoni önállóságról, kettős kollektíva helyett az össznépi és vállalati kollektíva kettősségéről, operatív igazgatás helyett vállalati gazdálkodási jogokról kellene nézete szerint beszélni. Ezt követően fejtette ki azt a differenciált tulajdonjogi nézetét, amelyet később az Összehasonlító polgári jog című monográfiájában továbbfejlesztett, és amelyben tulajdonképpen korábbi nézeteinek keretében maradva újfajta tulajdonjogi álláspontot alakított ki. Ennek lényege az, hogy az állam a nagyüzemi tulajdongyakorlás igényeinek megfelelően a maga kezében az állami vállalatokra vonatkozóan csak az ún. *stratégiai tulajdonosi jogokat* tartja fenn (elsősorban a vállalatalapítás, átszervezés, megszüntetés, az igazgató alkalmazását és elbocsátását, az induló vagyon rendelkezésre bocsátását, a vállalat tevékenységi körének meghatározását) egyébként pedig a modern nagyipar követelményeinek megfelelően nagyfokú önállóságot biztosít vállalatának, a folyamatos gazdálkodással kapcsolatos *taktikai* tulajdonosi jogokat átruházza az állami vállalatra.

A jelenlegi magyar irodalom körébe tartozó szerzők túlnyomó többsége vagy a Világhy- vagy az Eörsi-féle felfogást teszi magáévá. Az 1972-es magyar alkotmánymódosítás ismét kimondotta az állami tulajdon egységét és oszthatatlanságát, ugyanakkor azonban utalt az állami vállalat önállóságára is, mondván, hogy az állami vállalat törvényben meghatározott önállósággal és felelősséggel gazdálkodik vagyonával. Ezt megismétli az 1977-ben módosított polgári törvénykönyv, de 176. §-a hozzáteszi, hogy az állami vállalatok feladataik

ellátása során a jogszabályoknak megfelelően gyakorolják a tulajdonost a polgári jogi kapcsolatban megillető jogokat és teljesítik a tulajdonos ilyen kötelezettségeit.

A magyar irodalomban azonban jelentkeztek olyan nézetek is, amelyek bizonyos mértékben az állami vállalat tulajdonosi jogainak elismerését célozzák. Az egyik álláspont *Sárándi* Imrének nézete v lt, akinek véleménye szerint az állami szocialista tulajdon adott fejlődési szakaszában a vállalati vagyonra vonatkozó állami tulajdonjog *megoszlik* a vállalati gazdálkodó szervek és az irányító alapító szervek között. A vállalat azokat a jogokat, amelyek a vállalati vagyonra nézve őt illetik, tulajdonosként gyakorolja, mert ezek a jogok közvetlenül a törvényből származnak, és más személy hatalmától nem függenek.

Az állami tulajdonjog problémáit az államjogi tulajdon polgári jogi tulajdon kettősével kívánta megoldani *Sárközy* Tamás. E felfogás szerint az állam a gazdaságirányítás keretében gyakorolt elsajátítási-rendelkezési jogosítvány révén gyakorolja a tulajdonosi jogosítványait. E jogosítványok jellegüket tekintve államjogi, államigazgatási és pénzügyi jogi jellegűek, ezeket összefoglalóan az állam *államjogi tulajdonának* nevezi. Ezzel szemben a vállalati polgári jogi kapcsolatokban a vállalat gyakorolja az *árutulajdonjog* valamennyi ismérvét, s ennek megfelelően az állami vállalatot a polgári jogi tulajdonjog alanyának kell minősíteni. Ez a felfogás elsősorban abban tér el a lengyel, illetve csehszlovák irodalomban megjelent államjogi felfogásoktól, hogy az állami gazdaságirányításban megnyilvánuló funkcionális tulajdonjogot nemcsak az állami vállalatokra, hanem a *szövetkezetekre* nézve is kiterjeszti; ez utóbbi vonatkozásában *lazább*, az állami vállalatokat illetően pedig *szűkebb* értelemben vett állami tulajdonjogról beszél.

4. A társulási tulajdonjog alapkérdései.

Az egyszerű társulás tulajdonjogi kérdéseiről mondottak (l. III. 4.) kiegészítésre szorulnak. Ahogy a szocialista fejlődés során megjelentek az állami szektoron belül, de szektorközi vonatkozásban is a jogi személyiséggel rendelkező közös vállalatok, annál aktuálisabbá vált az a kérdés, hogy hogyan kell szabályozni a *közös vállalat vagyonának tulajdonjogi helyzetét*. Bár ez a probléma az állami vállalatok vonatkozásában általában tételesjogilag nem rendezett, Magyarországon és több külföldi szocialista országban mégis a közös vállalat tulajdonjogi kérdései az *elméleti érdeklődés* középpontjában vannak, már a *KGST közös vállalkozás*aira tekintettel is. E vonatkozásban *két elvi megoldás* áll egymással szemben: az *alapítók közös tulajdonjogának* vagy a *közös vállalat saját tulajdonjogának* kimondása, amely esetében viszont a közös vállalat—alapítók viszonyát jogilag is minősíteni kell.

A klasszikus szocialista megoldás az *alapítók közös tulajdonjogának* deklarálása, amely voltaképp az állami vállalatok tulajdoni viszonyaira alkalmazott jogi konstrukció kiterjesztését jelenti. A *szövetkezeti irodalom* is a szövetkezeti társulások kezdeti korszakában ebből a felfogásból kiindulva igyekezett megoldani a közös vállalkozások tulajdonjogi kérdéseit, mondván, hogy a közös vállalkozás vagyona az alapítók közös tulajdonjogában áll, és a közös vállalkozás kezelője, operatív igazgatója ezeknek a vagyontárgyaknak. (→ *Polgári jog; — Társulások*)

Az állami vállalatok társulásai vonatkozásában az uralkodó álláspont tagadja annak lehetőségét, hogy egy közös vállalat tulajdonjog alanya legyen, hiszen az alapító állami vállalatok sem tulajdonosok. Az *Eörsi*-féle stratégiai tulajdonjogi elmélet pedig ugyancsak abból indul ki, hogy a stratégiai tulajdonosi jogok az alapítóknál vannak, és csak a taktikai tulajdonosi jogok engedhetők át a közös vállalatnak, és ennek megfelelően a tulajdonjog az alapítóknál marad. E megoldás alapvető problémája az, hogy ha állami vállalatok társulnak szövetkezetekkel, akkor rendkívül bonyolult közös tulajdonjogok, illetőleg a közvetett, másodlagos, harmadlagos kezelési jogok konglomerátuma alakul ki, és ez a gazdasági forgalomban nem előnyös.

A második álláspont a közös vállalat tulajdonjogi helyzetéből indul ki. E vonatkozásban az alapítók—közös vállalat viszony megoldásának egyik lehetősége a részvénytársasági struktúrára épülő megoldás: a *vállalat tulajdonjoga az eszközökön, és az alapítók kötelmi jogai a vállalat feletti rendelkezésre és jövedelemelsajátítás*ra. A magyar irodalom egy része abból indul ki, hogy az alapítóktól jobban elkülönült *önálló vállalati működést* folytató közös vállalatoknál ez a megoldás lenne a célravezető.

Különösen a szövetkezeti irodalomban jelentkezett az a megoldás, amely abból indul ki, hogy az alapítók magának a jogi személynek, a közös vállalatnak a tulajdonosai, a közös vállalat pedig tulajdonosa a saját eszközeinek. Ez a magyar irodalomban elsősorban *Seres* Imre felfogásában ismert álláspont az 1967. évi mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvényben kifejezetten honorálásra került. E felfogással szemben részben az vethető fel, hogy egy vállalat nem lehet a tulajdonjog tárgya, ennél azonban fontosabb ellenvetés az, hogy mind a két tulajdonjog nem lehet egyaránt polgári jogi árutulajdonjog, hiszen az osztódást nem tűr. Ennek felel meg az a nézet, amely szerint, ha a közös vállalat és az alapítók között szoros, közvetlen kapcsolat van, akkor az alapítók gazdálkodásirányítási (vegyesen polgári jogi—vállalati belső jogi) tulajdonjoga áll fenn a közös vállalat felett. Ilyen közös vállalatoknál tehát nem a kötelmi jogi

megoldást kell választani, hanem tulajdonjogi megoldást. A tulajdonjogi megoldáson belül azonban figyelemmel kell lenni a funkcionális tulajdonformabeli minőségi eltérések között: a közös vállalat tulajdonjoga ugyanis árutulajdonjog, az alapítók közös tulajdonjoga viszont gazdálkodásirányítási tulajdon.

Irodalom: *Ágoston* Péter: A tulajdonjog alaptanai. Bp. 1903.; *Szászy-Schwarz* Gusztáv: Új irányok a magánjogban. Régi és új birtokjog. Bp. 1911.; *Kolosváry* Bálint: A dologi jog általános tanai. A birtok és birtokvédelem. A tulajdonjog. = Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly. 5. köt. Bp. 1942.; *Nizsalovszky* Endre: Korlátolt dologi jogok. = Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly. 5. köt. Bp. 1942.; *Eörsi* Gyula: A tulajdonjog fejlődése. Bp. 1951.; *Eörsi* Gyula: Állami tulajdon — állami vállalat. Acta Facultatis Politico-Juridicae. 12. köt. Bp. 1970. 39—80.; *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975.; *Világhy* Miklós: A birtokvédelem problémája. Az ÁJI Értesítője 1958.; *Világhy* Miklós: Az állam és vállalata. Jogtudományi Közlöny 1967. 573—581. old.; *Világhy* Miklós: Áruviszony és polgári jog. Állam- és Jogtudomány 1968. 445—473.; 673—685.; *Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Bp. 1973.; *Sárközy* Tamás—*Fábián* Ferenc: A vállalati társulások joga. Bp. 1978.; *Ficzere* Lajos—*Sárközy* Tamás: A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapvető jogi kérdései. Bp. 1978.; *Seres* Imre: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonjog. Bp. 1968.; *Diósdi* György: Ownership in ancient and preclassical roman law. Bp. 1970.

Bratusz, Sz. N.: Szubjektü grazsdanszkogo prava. Moszkva, 1950.; *Genkin*, D. M.: Pravo szobsztvennoszti v SZSZSZR. Moszkva, 1961.; *Karaszsz*, A. V.: Pravo goszudarsztvennoj szocialiszticseszkoj szobsztvennoszti. Moszkva, 1954.; *Venediktov*, A. V.: Goszudarsztvennaja szocialiszticseszkaja szobsztvennoszt'. Moszkva, 1948.

Savigny, F. C.: Das Recht des Besitzes. Wien, 1865.; *Jhering*, R.: Über den Grund des Besitzschutzes. Jena, 1869.; *Hedemann*, J. W.: Die Vorgeschichte des Privatrechts im XIX. Jahrhundert. Jena, 1910.; *Hedemann*, H. W.: Eigentum im Wandel. Deutsche Notarschrift. 1952.; *Kaser*, H.: Eigentum und Besitz im alten römischen Recht. Weimar, 1956.; *Ipsen*, T.: Theorie und Recht des domaine public. Göttingen, 1969.; *Raiser*, T.: Das Eigentum als Rechtsbegriff in den Rechten West- und Osteuropas. Rabels Zeitschrift, 1961.; *Larenz*, K.: Die rechtsphilosophische Problematik des Eigentums. München, 1962.

Sárközy Tamás

TULAJDONJOG FORMÁI → *Tulajdonjog*

TULAJDONJOG TARTALMA → *Tulajdonjog*

TULAJDONSZERZÉS → *Tulajdonjog*

U, Ü

ÚJÍTÁS → *Iparjogvédelem*

UNIFIKÁCIÓ → *Polgári jog*

UNITÁRIUS ÁLLAM → *Állam mint a nemzetközi jog alanya*

UTASÍTÁSI JOG AZ ÁLLAMIGAZGATÁSBAN → *Államigazgatás személyzete*

ÜGYÉSZSÉG: I. Bevezető megjegyzések (1691.) — II. A vádjog és ügyészség a burzsoá országokban (1691.) — III. Az új típusú ügyészség kiépítése az európai szocialista országokban (1694.) — IV. Az ügyészség tevékenységi körével, jogosítványaival és szervezetével kapcsolatos elvi kérdések az európai szocialista országokban (1697.)

I. Bevezető megjegyzések.

Az államügyészség mint külön szervezet a burzsoá és a szocialista országokban is ismeretes. Az intézmény kialakulása és megszilárdulása szorosan összefügg a vádjog „államosításával", az állami tevékenységi és szervezeti formák differenciálódásával, — elsősorban ezek játszottak közre abban, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás megindítását és szorgalmazását külön állami szervezetre bízták. A közhasználatban még ma is gyakori, hogy az államügyészséget a vád szervezeteként jellemzik, ez azonban pontatlan a burzsoá, még inkább a szocialista ügyészség esetében. A vádemelésre, illetve vádképviseletre jogosultak köre ugyanis általában szélesebb, másrészt a fejlődés során az ügyészség tevékenységi köre jelentősen kiszélesedett mind a büntető, mind a polgári eljárás tekintetében. Sőt az európai szocialista országokban az ügyészi tevékenység egyik alapvető ágazatává fejlődött az „általános felügyelet" ellátása is. Az intézmény eltérő társadalmi jellege mellett döntő módon éppen ebben, valamint az ügyészség sajátos jogállásában keresendők a szocialista típusú ügyészség megkülönböztető vonásai.

II. A vádjog és ügyészség a burzsoá országokban. 1. A vád szervezete. 2. A burzsoá típusú államügyészség kialakulása. 3. Az államügyészi szervezet jellemzői. 4. Az államügyészség büntető eljárási feladatai. 5. Az államügyészség egyéb feladatai. 6. A forradalom előtti Oroszország ügyészségének jellemzői.

1. A vád szervezete.

A fejlődés során a vádjog jól megkülönböztethető típusai alakultak ki. Az egyes korokban és az egyes országokban különösen a magánvád, a népvád, illetve a közvádlóhatóság jogosítványai tettek szert nagy jelentőségre. Történetileg először a tiszta magánvád volt a vád általános formája, mely azt jelentette, hogy az elkövetett cselekmény miatt csak a sértett, illetve hozzátartozói, esetleg a törzsének tagjai emelhettek vádat. Bizonyos bűncselekmények közérdeket sértő voltának felfogásával, a büntetőjog közjogi jellegének megjelenésével a római jogban pl. már megyökeresedett a népvád (actio popularis) intézménye is. Ez a vádjog olyan értelmű kiterjesztéséhez vezetett, hogy a közbűntettek miatt alapelvként mindenki vádat emelhet, s ez nem csupán jog, hanem a polgárokat erre vonatkozó kötelezettség terheli. A büntető hatalom által indított eljárás sajátos formájaként csak a burzsoá államban terjedt el igen széles körben, hogy az e célra kialakított *külön szervezetre*, az államügyészségre bízták a vádemelés és a vádképviselet ellátását, illetve a büntetőjogi felelősségre vonás közhatalom érdekében történő megindítását és szorgalmazását. A vád szervezete mindamellett a mai burzsoá jogban sem azonosítható az államügyészséggel. Alapvető igény, hogy az ítélkezés és a vád funkcióját személyileg-szervezetileg szétválasszák. Ezen túl azonban Anglia jogrendszere pl. elméletileg még az újabb jogfejlődésben is nagy jelentőséget tulajdonít az állampolgárok vádjogának, több országban az ügyészség mellett más állami, esetleg speciális igazságügyi szervek is vádat emelhetnek a bíróság előtt, illetve részt vehetnek a vádemelési eljárásban stb. Az ügyészi vádjog kizárólagosságát (az ügyészség vádmonopóliumát) az egyes jogrendszerekben korlátozhatja továbbá a magánvád intézménye is, éspedig elsősorban olyan értelemben, hogy a bűncselekmények meghatározott körében a sértett is vádat emelhet. A vádra jogosultak körének megállapítása egyébként a burzsoá jogban a

büntető eljárás egyik alkotmányjogilag is exponált kulcskérdéseként jelentkezett, s a rendezésben különböző szempontok, politikai, elvi és gyakorlati megfontolások játszottak szerepet. Garanciális oldalról hangsúlyt kapott pl. az az igény, miszerint a kialakítandó megoldás segítse elő az állampolgárok jogos érdekeinek védelmét, annak biztosítását, hogy törvényes alap nélkül senki ellen se emeljenek vádat, bűncselekmény elkövetése esetén viszont a vádemelés ne legyen elmulasztva. Közrehatott ebben a törvény előtti egyenlőség elvének és különösen a forradalom menetében néhány országban a népszuverenitás elvének figyelembevétele is.

2. A burzsoá típusú államügyészség kialakulása.

Az államügyészség intézményének előzményeit Franciaországban jóval a polgári forradalmat megelőző időszakra vezetik vissza. A középkorban a büntető hatalom birtokosai, a földesurak és a király a bűncselekmény miatt kiszabott pénzbüntetésben és az elkobzott anyagi javakban való részesedés miatt érdekeltek voltak a büntető felelősségre vonás szorgalmazásában. Magánérdekeik, közöttük a büntető felelősségre vonással kapcsolatos vagyoni érdekeik bíróság előtti képviseletét ügyészekre és ügyvédekre bízták. A 14. századtól kezdődő fokozatos fejlődés azután azt eredményezte, hogy a királyi hatalom erősödése, a nyomozati eljárás előtérbe kerülése következtében a központi hatalom érdekeinek képviseletére specializálódott hivatalnokok a büntető eljárás nélkülözhetetlen résztvevői, a vád egyedüli hivatalos képviselői lettek. Ez azután maga is visszahatott a királyi hatalom megszilárdítására. *Montesquieu* a római jogban ismert népváddal kapcsolatos visszásságokból kiindulva a legnagyobb elismerés hangján szólt erről a Franciaországban kialakított megoldásról, miszerint a törvények végrehajtására hivatott fejedelem minden törvényszékhez egy tisztviselőt rendel, hogy az a nevében üldözzön minden bűncselekményt, tehát arról, hogy állami hatóság áll őrt és cselekszik a polgárok helyett. *(De l'esprit des lois.* VI. könyv, VIII. fejezet.)

Az abszolút monarchia érdekeit készségesen kiszolgáló intézményt a polgári forradalomban az Alkotmányozó Nemzetgyűlés nem szüntette meg, mindamellett a forradalom jogalkotása az ügyész (királyi biztos) hatáskörét jelentősen korlátozta. Az angol vádeljárás elvétől inspirálva és az egyéni szabadság védelmének követelményétől vezérelve a büntető eljárást többek között a sértett és az állampolgárok kezdeményezésére építette, bevezette a vádjury intézményét, a vádképviselet ellátását pedig megosztotta a királyi biztos és a nép által választott közvádló között. Sőt 1792-ben a közvádló átvette a királyi biztos korábban meghagyott büntető eljárási jogosítványait is.

A forradalmat követően az 1795. évi alkotmánnyal kezdetét vette, az 1799. évi alkotmánnyal pedig — amely megszüntette a közvádló intézményét — nagyrészt be is fejeződött a végrehajtó hatalomhoz tartozó hivatalnok (kormánybiztos) vád körüli jogosítványainak visszaállítása, sőt büntető eljárásbeli jogosítványainak kiterjesztése is felmerült. Ez kifejezésre juttatta a politikai hatalom jellegében bekövetkezett változást, a thermidori ellenforradalmi államcsínyt követően a nagyburzsoázia hatalmi érdekeit, de közrejátszott ebben a bűnüldözés hatékonyságának emelésére irányuló törekvés is. A folyamatot betetőzte az 1808. évi büntető eljárási törvénykönyv (Code d'instruction criminelle) és az 1811. évi hatályba léptetés előtt kiadott jogi szabályozás, aminek során kialakult a végrehajtó hatalomhoz tartozó, hierarchikus felépítésű, és a vádképviselet ellátása terén jóformán kizárólagos szerepet betöltő (vádmonopóliummal rendelkező) állami vádhatóság, a *burzsoá típusú ügyészség.* Ez szolgált azután mintául több burzsoá országban, éspedig elsősorban az európai kontinensen — így Magyarországon is — az államügyészség kiépítésénél, — jóllehet a fejlődés során felmerült bizonyos korrektívumok szüksége. Az állami vádhatóság intézménye azonban nem csupán a kontinentális Európában, hanem az USA-ban és más országokban is széles körben elterjedt, sőt 1879-ben, illetve 1908-ban Angliában is kialakult ennek egy sajátos szervezettel és hatáskörrel rendelkező formája. Angliában ugyanis nincs szintek szerint tagolt, hierarchikus felépítésű ügyészség, de felállítottak egy központi ügyészi szervezetet, mely koordinálja és ellenőrzi a bűnüldözést, bizonyos bűncselekmények miatt pedig a bűnüldözés csak e szerv által, illetve jóváhagyásával gyakorolható.

3. Az államügyészi szervezet jellemzői.

A francia ügyészi szervezet meghatározó jelentőségű jellemzője, hogy a *végrehajtó hatalomhoz* tartozik. Az ügyészi szervezetre lényegileg ma is igaz az az 1790-ben kiadott törvényi megfogalmazás, hogy „az ügyészek a végrehajtó hatalom funkcionáriusai a bíróságok mellett". Ezt a megoldást támogatta az a felfogás, hogy a törvények végrehajtása — ideértve a büntető felelősségre vonás szorgalmazását is — a végrehajtó hatalom feladata, az ítélkezés viszont az attól elkülönített bíróságokra tartozik. A végrehajtó hatalom részét képező ügyészség azután a burzsoá államhatalom igen jelentős támasza volt, s az is maradt a későbbi állam- és jogfejlődésben.

A bírósági fokozatok szerint szervezett és tagolt ügyészség Franciaországban és ehhez hasonlóan számos burzsoá országban (pl. Belgiumban, az NSZK-ban stb.) az igazságügyminiszter irányítása, illetve felügyelete alatt áll. Az ügyészi szervezet pedig *hierarchikus*

felépítésű, amelyben a felettes konkrét utasítás kiadására is jogosult lehet, jóllehet általában kialakultak az utasítási jog bizonyos korlátai. Franciaországban pl. az ügyész írásos előterjesztéseiben az utasításhoz kötve van, de szóban a bíróság előtt saját meggyőződését is kifejtheti (la plume est serve, mais la parole est libre). Az NSZK-ban az a felfogás kapott hangsúlyt, hogy az utasítási jognak határt szab a legalitás elve, a hatályos joghoz való kötöttség követelménye, az ártatlanok üldözésének és a bűnösök kedvezményben részesítésének tilalma. Az utasítási jog szabály szerint csak a mérlegelési jogkörbe tartozó, vagy kétséges jogi kérdések körében gyakorolható, és külön megszorítások alá tartozik a vád képviseleténél a főtárgyalás során. Az a jogosítvány, hogy a vezető ügyész az ügyészi teendőket átvegye, vagy más ügyészre ruházza, és különösen a felettes utasítási joga az ügyészi szervezet egységének és központosítottságának legfontosabb összetevői, ami a francia és a francia modell szerint kiépített ügyészi szervezet legfontosabb alapelve. Ezzel függ össze, hogy az ügyészi szervezet függetlenségét a bíróságok irányában külön hangsúlyozzák, a központi végrehajtó hatalomtól való, illetve az ügyészi szervezeten belüli ügyészi függetlenségről azonban általában nem lehet beszélni. Az ügyészi szervezetben általában nem épültek ki a bírói függetlenséget szolgáló garanciákhoz hasonló jogi biztosítékok. A hierarchikus alárendeltségből következően az ügyészi szervezetben pl. nem csupán a kinevezés, hanem ezzel együtt az elmozdíthatóság elve érvényesül. Az ügyészi szervezet fejlődését azonban végigkísérte az *ügyészi függetlenség* biztosítását célzó, a polgári államban haladónak minősíthető követelés, s ez egyes országokban esetleg az ügyészi szervezet jelentős átalakulását eredményezte. Nem arról van szó, hogy az ügyészeket — éppúgy mint a bírákat — formálisan az igazságügyi testülethez tartozónak tekintik. Arra gondolunk, hogy kialakítanak bizonyos garanciákat pl. az indokolatlan fegyelmi felelősségre vonás megakadályozására stb., sőt egyes országokban, így Olaszországban az 1947. évi alkotmány alapján megszüntették az ügyészek igazságügyi minisztériumtól való szoros függőségét. Abból kiindulva, hogy az ügyészeknek a bírókhoz hasonlóan pártatlannak, a politikai és kormányzati nyomástól mentesnek kell lenniük, rögzítették az ügyészség tagjainak függetlenségét is.

4. Az államügyészség büntető eljárási feladatai.

Az 1808. évi francia büntető eljárási kódex az alapja annak a Franciaországban és ennek hatására számos burzsoá országban meggyökeresedett elvnek, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás megindítása és szorgalmazása az államügyészség feladata, az államügyészség *vádmonopóliummal* rendelkezik. A kódex szerint azonban ez az elv nem érvényesült kizárólagos érvénnyel, hiszen e feladatot — pontosabban szólva — a törvény által meghatározott funkcionáriusokra bízta, másrészt fenntartotta a sértettnek azt a jogot, hogy a reparációra vonatkozó igényével megindítsa az állami büntetőjogi felelősségre vonást a büntető bíróság előtt. Ez tehát lehetőséget nyitott arra, hogy az államügyészség mellett más funkcionáriusok is megindítsák és szorgalmazzák a büntetőjogi felelősségre vonást, illetve elismerte a magánvád speciális formáját is. A későbbi jogfejlődésben is főként ilyen irányban jelentkeztek az ügyészi vádmonopólium *korrektívumai*, egyes országokban azonban ezen túl, garanciális szempontból is felvetették bizonyos korrektívumok igényét. Ezek egyrészt azt céloznák, hogy a bűntettesek ne maradjanak büntetlenül. Ami a magánvád szerepét illeti, széles körben felmerült pl. a vádjog olyan értelmű kiterjesztése, hogy esetleg a magánvádra üldözendő kisebb bűncselekmények mellett, melyek elsősorban és különösen magánérdekeket sértenek (főmagánvád), a sértettnek adják meg a vádemelési jogosultságot, ha azt a közvádlóhatóság megtagadja (szubszidiárius magánvád vagy pótmagánvád), és voltak olyan törekvések, melyek a sértettnek minden esetben biztosítani kívánták az ügyész mellett a vádemelés jogát (konkurrens magánvád). Alkotmányjogi megfontolásokból, többek között a jogállam követeléséből kiindulva — az európai kontinensen pl. Németországban — a múlt században jelentkeztek olyan javaslatok is, hogy indokolt lenne biztosítani a szubszidiárius, illetve konkurrens állampolgári vádjog (népvád), továbbá a testületek által gyakorolható vád lehetőségét. Ez garancia lehetne a kormányhatalommal szemben, éspedig elsősorban akkor, ha az utasításnak alávetett és végrehajtó hatalomhoz tartozó ügyész pl. a hivatali kötelezettségek büntetendő megszegése miatt, a kormányzat érdekeit szem előtt tartva nem emel vádat. Ezek mellett több országban kirajzolódott az a törekvés, hogy garanciális okokból biztosítsák egyes külön, éspedig az ügyésznél függetlenebb jogi státussal rendelkező igazságügyi szervek (vádjury, vizsgálóbíró, vádtanács stb.) részvételét a vádemelési eljárásban, melyek ellensúlyt képezhetnek az ügyész indokolatlan zaklatásával szemben is. Ezeknek ugyanis többek között az a feladatuk, hogy vizsgálják, elsősorban a súlyosabb bűncselekményekben van-e elegendő bizonyíték a bíróság elé állításra.

A vádemelés és vádképviselet, illetve a büntetőjogi felelősségre vonás megindítása és szorgalmazása a burzsoá államügyészség klasszikus, közérdeklődés középpontjában álló feladata. E téren, e feladatának ellátására vonatkozóan alapvetően *kétféle rendszer* alakult ki a polgári államokban. Az osztrák és a német jog elvileg a *legalitás* elvére épült. Ez azt jelenti, hogy az

ügyészt eljárási kényszer terheli a büntetőjogi felelősségre vonás megindítására és szorgalmazására, ha a bizonyítékok alapján feltételezhető, hogy valaki bűncselekményt követett el. Az eljárási kényszer köre azonban a fejlődés során enyhült, érvényesülése alól különböző okok miatt a törvényhozás kivételeket engedett. A francia jogban viszont az a tradicionálisnak tekinthető szabály, hogy az ügyész a büntetőjogi felelősségre vonás célszerűségének „bírója", elvben a büntető törvény nyilvánvaló megsértése esetén sem köteles a büntetőjogi felelősségre vonást megindítani, ha a társadalom érdekeinek figyelembevételével azt nem tartja célszerűnek *(opportunitás* elve). Erre elsősorban a kisebb jelentőségű bűncselekményekben kerülhetne sor. Ez a rendszer ilyenformán széles, quasi ügydöntő, illetve kegyelmezési jogosítványokat biztosít az ügyésznek. Az ügyészi diszkrecionális jogkör pedig igen súlyos aggályokat támaszt a törvények és a törvény előtti egyenlőség érvényesülése szempontjából, jóllehet a mereven meghatározott ügyészi eljárási kényszer érvényesítése is számos politikai és igazságszolgáltatási problémát vethet fel. Ez a megoldás mindamellett azt is jól mutatja, hogy a végrehajtó hatalomhoz tartozó ügyész nem más, mint a burzsoá állam büntetőpolitikai érdekeinek képviseletére hivatott funkcionárius, a büntetőjogi felelősségre vonás megindítására és szorgalmazására vonatkozó jogosítványait ennek keretében gyakorolja. Figyelemre méltó azonban az a fejlődési irány, amely ebben a körben nem azt tartja az ügyész feladatának, hogy csak az elkövető terhére szóló körülményeket fedje fel, minden esetben az alkalmazható legsúlyosabb büntetést szorgalmazza, hanem azt, hogy a büntető törvény alkalmazásához szükséges valamennyi körülményt tisztázza, a törvénynek megfelelő és igazságos döntést elősegítse. Ezek szolgálnak alapul ahhoz, hogy az ügyészséget több országban quasi „bírói" funkciókat ellátó szervnek, illetve „törvényesség őrének" tekintsék.

A büntetőjogi felelősségre vonás megindítására és szorgalmazására vonatkozó feladatai mellett, illetve ezekkel együtt Franciaországban és más burzsoá országokban is *indokolt általában az ügyész büntető eljárási feladatairól beszélni.* Az ügyészség szerepe ugyanis nem korlátozódik a büntető eljárás meghatározott szakaszára, hanem közreműködhet a büntető eljárás egész menetében. Jogosítványai az eljárás szakaszai szerint természetesen eltérnek. Franciaországban pl. az ügyész irányítást és felügyeletet gyakorol az igazságügyi rendőrségi feladatok ellátása felett, amelynek során felfedik a bűncselekményt és elkövetőit, összegyűjtik a bizonyítékokat. Megindítja a büntetőjogi felelősségre vonást, képviseli a megsértett közérdeket a vizsgálóbíró és vádtanács előtt folytatott vizsgálati eljárásban, és a büntető bíróság előtt a tárgyalási szakaszban egyaránt. Ennek során indítványokat tesz és szükség esetén a törvényben meghatározott jogorvoslatokkal, illetve perorvoslatokkal él. Ezeken túlmenően azonban az ügyészre tartozik a büntető határozatok végrehajtatása is. *(→ Büntető eljárás lefolytatása)*

5. Az államügyészség egyéb feladatai.

Az államügyészség tevékenységi körében a büntető eljárásban betöltött szerepe az elsődleges. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az ügyészek a fejlődés során számos burzsoá országban igen *jelentős jogosítványokat kaptak* más területeken is, pl. a *polgári peres vagy nemperes eljárásban.* Az eljárás megindítására vonatkozó jogkörük általában szűk körű, több országban (Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban stb.) viszont az már általános elvként jelentkezik, hogy az ügyész minden esetben közbeléphet, amikor a közérdek igényli beavatkozását. *(→ Polgári peres és nemperes eljárás)* Egyes burzsoá országokban az ügyészek *igazgatási természetű, illetve az igazgatáshoz kapcsolódó feladatok* ellátásában is részt vesznek, éspedig elsősorban a rendészeti és az anyakönyvi igazgatás területén. Feladatuk esetleg éppen az ellenőrzés, illetve a felügyelet ellátása, de csak az ügyek szűk, kifejezetten meghatározott körében. A burzsoá típusú ügyészségre egyáltalán nem jellemző, hogy az igazgatás működése felett általános felügyeletet gyakorolna. Előfordul, hogy több helyütt az egyes különbíróságok (pl. katonai bíróságok, munkaügyi bíróságok stb.) szerint tagolt és esetleg speciális jogállású ügyészi szervezethez hasonlóan a közigazgatási bíróságok mellett is ügyészséget hoztak létre — így az NSZK-ban szövetségi és tartományi szinten egyaránt —, de ezeknek sem az a feladatuk, hogy általános felügyeletet gyakoroljanak az igazgatás működése felett, hanem pl. az NSZK-ban bizonyos ügyekben az igazgatási szerveket, illetve a közérdeket képviselik a bíróság előtt. Említést érdemel azonban, hogy a burzsoá országokban az igazgatás működése feletti ellenőrzési-jogorvoslati eszközök, többek között a bírói felülvizsgálati lehetőségek hézagai és ki nem elégítő volta miatt tanúi lehetünk pl. egy olyan speciális szervtípus kialakításának és egyre szélesebb körben történő elterjedésének, amelynek egyik alapvető feladata lett a közigazgatás törvényességének biztosításában való közreműködés. Ennek prototípusa a svéd *parlamenti biztos* (Ombudsman) intézménye, mely nem a végrehajtó hatalom, hanem a parlament szerve, és elsősorban arra hivatott, hogy külső felügyeletet gyakoroljon — néhány kivétellel — a törvények közhivatalnokok által történő alkalmazása felett, és végső soron a megfelelő bíróság előtt eljárást indítson azok ellen, akik részrehajlás és más okok következtében törvénytelenül jártak el, vagy elhanyagolták hivatali köteles-

ségük teljesítését. A parlamenti biztosi intézményt Svédországban egyébként az 1809. évi alkotmány hívta életre. Ezt megelőzően, 1713 óta azonban már lényegében hasonló feladatot látott el a király szerveként funkcionáló igazságügyi kancellár is, amelynek intézményi elődjét a koronaügyészi hivatalban keresik.

6. A forradalom előtti Oroszország ügyészségének jellemzői.

Történeti szempontból nem érdektelen megjegyezni, hogy a központi, az abszolút hatalom erősítése, a helyi igazgatási apparátust kézben tartó bojárok hatalmának visszaszorítása érdekében I. Péter cárnak szüksége volt egy olyan szervre, amely állandó, rendszeres felügyeletet gyakorol a helyi szervek tevékenysége felett. A Svédországban és Franciaországban ismeretes intézmények tapasztalatainak felhasználásával kiépítette a felügyelőséget (fiskalátust), majd 1722-ben a neki felelős, és szintek szerint is tagolt ügyészi szervezetet *Oroszországban*, amelynek az volt az alapvető feladata, hogy felügyeletet gyakoroljon a törvények központi és helyi szervek által történő betartása felett. A büntető eljárásban az ügyészek a törvénysértő hivatalnokok felelősségre vonásának biztosításán túl egyébként külön funkciókkal nem rendelkeztek. A II. Katalin uralkodása idején visszaállított és átszervezett ügyészség a törvények helyi szervek által történő betartása feletti felügyeleti jogkör mellett azonban már széles körű büntető eljárási és polgári eljárási jogosítványokat is kapott, jóllehet tényleges szerepe, a kormányzósági szervekkel szemben önállósága nagymértékben leszűkült. Az 1864. évi reform előkészítése során pedig úgy vélték, hogy az igazgatás működésének kívánatos iránya az igazgatási szervezeten belüli felügyelettel is biztosítható. Megszűnt az ügyészség — mint külön felügyeleti szerv — helyi szervek tevékenységének törvényessége feletti felügyeleti jogköre, amire a központosítást célzó cári hatalomnak akkor és addig volt szüksége, amíg közte és a helyi igazgatást kézben tartó erők érdekei között ellentétek voltak. A francia mintára átalakított ügyészség elsődleges feladata a büntető eljárás kezdeményezése és szorgalmazása lett, s tevékenységének fő irányát a cári rendszer és az uralkodó osztályok érdekeinek védelme, a forradalmi mozgalmak elnyomása határozta meg.

III. Az új típusú ügyészség kiépítése az európai szocialista országokban. 1. A szocialista típusú ügyészség kiépítése a Szovjetunióban. 2. A szocialista típusú ügyészség kiépítése az európai népi demokratikus országokban.

1. A szocialista típusú ügyészség kiépítése a Szovjetunióban.

A *Nagy Októberi Szocialista Forradalom* győzelme után már az 1. bírósági dekrétum (1917. november 24.) *felszámolta* a burzsoá államgépezet részét képező cári ügyészség intézményét. Az ügyészi vádjog helyett a népvád elvét fogadta el, ugyanis kimondta, hogy a bírói eljárás alá tartozó büntető ügyekben a vádló szerepében minden feddhetetlen, állampolgári jogokkal rendelkező állampolgár eljárhat. Az Igazságügyi Népbiztosság forradalmi törvényszékekről szóló 1917. december 19-i utasítása hasonló elvet tett magáévá, de már utalt arra is, hogy a forradalmi törvényszéknél kollégium alakul azon személyekből, akik a társadalmi vád, illetve védelem ellátására vállalkoznak, és a szovjet ajánlásával rendelkeznek. A kollégium tagjai közül azután a forradalmi törvényszék bármely ügyben társadalmi vádlót hívhatott meg. A 2. bírósági dekrétum (1918. március 7.) szerint is a szovjetek mellett hasonló kollégiumokat kellett alakítani, amelyek tagjait a szovjetek választották és hívták vissza. Az ezt követő jogi szabályozás szerint 1918-ban a szovjet szervek által választott vádlói kollégiumok alakultak a forradalmi törvényszékeknél, a népbíróságok tekintetében pedig pl. az 1920. október 21-i dekrétum alapján — amellett, hogy vádlóként az eljárást kezdeményező szovjet és szakszervezet képviselője is eljárhatott — vádlói állásokat rendszeresítettek a helyi szovjetek igazságügyi igazgatási szerveinél. A forradalmi jogalkotás menetében tehát a népvád, és a társadalmi vád intézményesítését követően már kiépültek a vád képviseletére hivatott *speciális állami szervezeti formák* is.

A Munkás- és Parasztküldöttek Szovjetjeinek VI. Rendkívüli Összoroszországi Kongresszusa 1918. november 8-án *Lenin* kezdeményezésére és téziseinek alapul vételével határozatot fogadott el a „Törvények pontos betartásáról". Abból indult ki, hogy a forradalmi harc első évében Oroszország munkásosztálya kidolgozta az OSZFSZK törvényeinek alapjait, amelyeknek a pontos betartása szükséges a munkás- és paraszthatalom további megerősítéséhez és fejlesztéséhez Oroszországban. Éppen ezért a kongresszus úgy határozott, hogy felszólítja a köztársaság minden polgárát, a szovjet hatalom minden szervét és hivatalos személyét az OSZFSZK törvényeinek, a központi hatalom által kiadott és kiadandó rendelkezések és intézkedések szigorú betartására. Megállapította, hogy az OSZFSZK törvényeitől eltérő, vagy keretein túllépő intézkedések csak akkor engedhetők meg, ha azok a polgárháború és az ellenforradalom elleni harc rendkívüli feltételei miatt szükségesek, de minden ilyen esetben a megfelelő szervnek vagy hivatalos személynek pontosan meg kell állapítania a törvény keretein való túllépést követelő feltételek meglétét, és írásos formában azonnal értesítést kell küldeni erről a Népbiztosok Tanácsához, — a helyi és érdekelt szervek számára készült másolatokkal együtt. A központi intézke-

dések helyi szervek részéről való gyors és pontos végrehajtását szükségessé tette a külső és belső ellenforradalmi erők elleni küzdelem, de az egységes törvényes rend betartását, az erre szolgáló *szervezeti-jogi garanciák* kiépítését igényelte a szovjet hatalom társadalomformáló feladatainak eredményes megoldása, valamint az állampolgárok jogvédelmének biztosítása is. Erről az oldalról külön súllyal vetődött fel azután a törvényesség kérdése a békés gazdasági építőmunkára való átmenet időszakában. A törvényességi felügyelet addigi rendszere, különösen az egységes törvényesség érvényesülése szempontjából ugyanis nem volt kielégítő. A törvényesség szervezeti-jogi garanciáinak fejlesztése érdekében ezért merült fel 1922-ben egy, a törvényesség biztosítására specializált szervezet, az *ügyészség kiépítésének szüksége*, mely a reá bízandó büntető eljárási feladatokkal együtt felügyeletet gyakorolna általában is a törvények betartása felett.

Az ügyészi felügyeletről szóló jogszabálytervezet vitáján az álláspontok elsősorban abban a kérdésben ütköztek meg, hogy az ügyészi szervezetet *centralizáltan, vagy pedig a kettős alárendeltség elve szerint* építsék fel. A tervezetet megvitató állami és pártfórumokon is széles tábora volt annak a felfogásnak, amely fellépett a törvényesség felügyeletére hivatott ügyészség centrális felépítésével, a helyi ügyészek helyi szervektől független státusával szemben. Ellenezték az ügyészségnek azt a jogosítványát is, hogy óvást nyújtson be a hatalmi szervek valamennyi aktusa ellen, amennyiben azok ellentmondanak a törvényeknek. Úgy vélték, az ilyen megoldás a helyi szervek önállóságának korlátozását jelentené, a helyi hatalmi szerveknek, a kormányzósági végrehajtó bizottságoknak nincs szükségük bürokratikus gyámkodásra, az ügyészség akadályozhatja a helyi szervek kezdeményező készségét. E véleménnyel vitázva *Lenin* kifejtette, hogy a helyi ügyészek tekintetében nem fogadható el az összes helyi funkcionáriusokra általában érvényes kettős alárendeltség, vagyis az, hogy egyrészt a központnak, azaz az illetékes népbiztosságnak legyenek alárendelve, másrészt a helyi kormányzósági végrehajtó bizottságnak. A kettős alárendeltségre ott van szükség, ahol a különbségek valóban meglevő elkerülhetetlenségével kell számolni. Ha a helyi különbségeket nem vennék figyelembe a földművelés, az ipar, az egész adminisztratív vezetés vagy közigazgatás területén, az valóban bürokratikus centralizmust jelentene. A törvényesség azonban sem kalugai, sem kazáni nem lehet, hanem annak egész Oroszország, sőt a Szovjet Köztársaságok egész föderációja számára is egységesnek kell lennie. Kétségtelen, hogy a törvénysértések egész tengere övez bennünket — írja —, hogy a törvényesség és a kulturáltság meghonosításának egyik legnagyobb — ha nem a legnagyobb — ellensége éppen a helyi befolyás. Ennek kizárása, az egységes törvényesség érvényesítése az ügyészség egységes, centrális alárendeltségét indokolja. A centrális alárendeltségű ügyészi szervezet kiépítése mellett szólt Lenin idejében az a speciális körülmény is, hogy véleménye szerint a párt nehezen találna több száz olyan megbízható kommunistát, aki jogilag eléggé képzett, és a kettős alárendeltség esetén ellent tudna állni mindennemű, merőben helyi befolyásnak. Lenin helytelennek tartotta azt a felfogást is, hogy az ügyésznek ne legyen joga óvást emelni a helyi szervek határozatai ellen. Rámutatott, hogy a Munkás-Paraszt Felügyelet nemcsak a törvényesség, hanem a célszerűség szempontját is érvényesíti a határozatok elbírálásakor, az államügyész viszont azért felelős, hogy egyetlen helyi hatóság egyetlen határozata se térjen el a törvénytől, s csakis ebből a szempontból köteles óvást emelni bármilyen törvénytelen határozat ellen. Egyébként minden közigazgatási hatóságtól eltérően semmiféle közigazgatási hatalma nincs, s egyetlen közigazgatási kérdésben sincs semmiféle döntő szava. Az államügyésznek csak egyetlen joga és kötelessége van: ügyelni arra, hogy az egész köztársaságban valóban egységesen értelmezzék a törvényességet, minden helyi különbség és minden helyi befolyás ellenére. Ilyen megfontolások alapján azután azt indítványozta a Központi Bizottságnak, hogy „vesse el jelen esetben a »kettős« alárendeltséget, mondja ki, hogy a helyi ügyészi hatalom csakis a központnak legyen alárendelve, hagyja meg az ügyészi hatalomnak azt a jogát és kötelességét, hogy a helyi hatóságok minden néven nevezendő határozata ellen e határozatok vagy rendelkezések törvényessége szempontjából óvást emeljen, de ne legyen joga felfüggeszteni azok végrehajtását, hanem kizárólag csak arra legyen joga, hogy az ügyeket bíróság elé vigye". Mindezt a törvények egységes érvényesülése, a kulturáltság és jogvédelem elemi feltételének tekintette. (A „kettős" alárendeltségről és a törvényességről. *Lenin*, V. I.: Művei, 33. köt. Bp. 1953. 360—364. old.) Az OK(b)P Központi Bizottságának Politikai Irodája 1922. május 22-én hozott határozatával azután elfogadta Lenin indítványát, majd határozatát május 24-én külön meg is erősítette, azzal a változtatással, hogy kihagyta abból az ügy bíróság elé vitelére való utalást.

Lenin útmutatásait és a Politikai Iroda határozatát alapul véve a törvényhozó szerv, az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság 1922. május 28-án fogadta el az ügyészi felügyeletről szóló rendeletet. A törvények egységes érvényesítésének biztosítása érdekében kiépült a centrális felépítésű ügyészi szervezet, amelynek élén a köztársaság ügyésze ként az igazságügyi népbiztos állt. Az Orosz országi Föderációba tartozó autonóm köztár-

saságok ügyészi szervezetét az autonóm köztársaság keretein belül egyébként önállóan szervezték meg, mindamellett a szövetségi törvényhozás kérdéseiben ezt is alárendelték az OSZFSZK ügyészének. Az ügyészi szervek pedig arra kaptak felhatalmazást, hogy felügyeletet gyakoroljanak minden állami szerv, gazdasági, társadalmi és magánszervezet, valamint magánszemély tevékenységének törvényessége felett, azzal az alapvető jogosítvánnyal, hogy a szervek törvénysértő rendelkezéseivel szemben a felsőbb állami szervekhez óvást nyújtsanak be. A köztársaság ügyészének felügyeleti jogkörét a népbiztosságokra is kiterjesztették. Az ügyészi felügyeletről szóló rendelet külön rögzítette továbbá az ügyészség bűnüldözéssel kapcsolatos jogosítványait a büntetőjogi felelősségre vonás megindításával és szorgalmazásával, valamint a nyomozás és az őrizetben tartás felügyeletével kapcsolatban.

Az ügyészség *funkcióit* röviddel az 1922. évi rendelet elfogadását követően több vonatkozásban kiszélesítették. Ezek közül külön figyelmet érdemel, hogy a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok bírói szervezetének alapjairól intézkedő, 1924. október 29-én elfogadott össz-szövetségi jogszabály az ügyészség funkciói között már nem csupán az őrizetben tartás, hanem az ítéletek végrehajtása feletti felügyeletet is rögzítette, és kimondta, hogy az ügyészségre tartozik az állam és a dolgozók érdekeinek védelme a polgári ügyekben. A szervezeti struktúrát érintő változások közül pedig azt kell kiemelni, hogy a Szovjetunió megalakulása után, 1923-ban létrehozták Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának Ügyészségét. Az 1924. évi szövetségi alkotmány szerint ez a szerv végezte az ügyészi funkciókat a Legfelsőbb Bíróság mellett. Nem az volt a feladata, hogy összszövetségi szinten összefogja a Szovjetunióban működő ügyészi szervezet egészét. Ezen a téren akkor következett be gyökeres módosulás, amikor 1933-ban e szervet megszüntették, és a Legfelsőbb Bíróságtól leválasztva, különálló szervként állították fel a Szovjetunió Ügyészségét. A Szovjetunió ügyésze ugyanis már ellátta a szövetséges köztársaságok ügyészségeinek általános irányítását is. 1936-ban azután az ügyészi szervezet kikerült a szövetséges és az autonóm köztársaságok igazságügyi népbiztosságainak felügyelete alól. Ilyenformán megszűnt a szövetséges köztársaságok ügyészeinek „kettős alárendeltsége" is. Kiépült az ügyészség egységes, szigorúan centralizált rendszere, élén a Szovjetunió ügyészével. Az 1936. évi alkotmány ilyen értelemben rögzítette, hogy az ügyészség szervei funkcióikat a helyi szervektől függetlenül látják el, csak a Szovjetunió ügyészének vannak alárendelve. Az ügyészi szervezet tehát *össz-szövetségi szinten centralizált, és össz-szövetségi szervezet* lett, ami a törvények egész Szovjetunió területén való egységes végrehajtását, az egységes törvényesség érvényesítését célozta. A szervezeti központosításnak ez az iránya azonban együttjárt központi szinten is az ügyészi szervezet *igazgatási szervezettől való leválasztásával.* Ezt bizonyítja, hogy a Szovjetunió Ügyészségét 1933-ban már az ágazati igazgatási szervektől elkülönítetten hozták létre, hiszen feladatai közé tartozott a központi ágazati igazgatási szervek rendelkezései feletti törvényességi felügyelet ellátása is. 1936-ban a szövetséges és az autonóm köztársaságok ügyészi szervezete — mint utaltunk erre — ugyancsak kikerült a köztársasági igazságügyi népbiztosságok felügyelete alól. A Szovjetunió 1936. évi alkotmányában azután az ügyészség a törvényesség érvényesülésének felügyeletére hivatott *önálló állami szervtípusként* került elismerésre, élén a legfelsőbb államhatalmi szerv (Össz-szövetségi Legfelsőbb Tanács) által kinevezett Szovjetunió ügyészével. Ez határozta meg az ügyészség és az igazságszolgáltatási szervezet viszonyát is, jóllehet az 1936. évi alkotmány egy fejezetben tárgyalta a bíróság és az ügyészség kérdéseit.

2. A szocialista típusú ügyészség kiépítése az európai népi demokratikus országokban.

Az európai *népi demokratikus országokban* a felszabadulás után kezdetét vette az általában francia modell szerint felépülő, döntően büntető eljárási feladatokat ellátó és igazságügyi minisztériumhoz kapcsolódó ügyészség átalakulása.

A régi tevékenységi és szervezeti keretek között az ügyészség működése egyre inkább az új, demokratikus irányú fejlődés kibontakozását és megerősödését szolgálta. Egyes országokban azonban már 1945-ben megindult, 1953-ra pedig valamennyi európai népi demokratikus országban lényegileg le is zárult az a folyamat, mely az ügyészség tevékenységi körében és szervezeti státusában is *alapvető változást* eredményezett. Az európai szocialista országokban szovjet példára olyan ügyészséget kívántak kiépíteni, mely a büntető eljárási feladatok ellátásán túl általában is, és hathatósan elősegíti a szocialista állam törvényeinek pontos végrehajtását, a törvények egységes érvényesülését. Az új állami és gazdasági mechanizmus kiépítésének menetében ezt célozta az ügyészség „általános felügyeleti" jogkörének megállapítása. De az ügyészi tevékenységi kör kiszélesítése mellett szólt az állampolgárok törvénysértő államigazgatási határozatokkal szembeni jogvédelmének elősegítése is, több országban mintegy a visszaszorított közigazgatási bíráskodás helyettesítőjeként. Az ügyészség megváltozott feladatainak eredményes ellátása ugyanakkor a szervezeti struktúra átalakítását igényelte, éspedig olyan irányban, hogy a centrális felépítésű ügyészi szervezet ne csupán a helyi szervektől függetlenül működjék, hanem azt központi szinten is az ágazati és általában valamennyi igazgatási szerv-

től különálló, a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szerveknek felelős szervezetként hozzák létre. Feladatait és jogállását tekintve ezek lettek az új típusú ügyészség legfontosabb jellemzői, jóllehet az egyes országokban alkalmazott konkrét megoldások több eltérést mutattak. Az ügyészi intézmény fejlesztésének elvi problémái a későbbiekben is abban összpontosultak, hogy a szocialista országok állam- és jogfejlődésének sajátosságától függően mi legyen az ügyészség szerepe a törvényességi biztosítékok rendszerében, s ez a szerep milyen szervezeti struktúra biztosítását igényli.

IV. Az ügyészség tevékenységi körével, jogosítványaival és szervezetével kapcsolatos elvi kérdések az európai szocialista országokban. 1. Az ügyészi tevékenység területei. 2. Az ügyész büntető eljárásban való közreműködése. 3. Az ügyész szerepe a polgári eljárásban. 4. Az ügyészi általános törvényességi felügyelet. 5. Az ügyészi szervezet jellemzői.

1. Az ügyészi tevékenység területei.

A Szovjetunió 1936. évi alkotmánya szerint a Szovjetunió ügyészére tartozik a legfelsőbb felügyelet afelett, hogy valamennyi népbiztosság és ezeknek alárendelt intézmény, valamint az egyes hivatalos személyek és a Szovjetunió állampolgárai pontosan végrehajtsák a törvényeket (113. cikkely). Ez és ehhez hasonlóan az 1977. évi szovjet alkotmány, továbbá néhány más európai szocialista ország alkotmányának (pl. az 1960. évi csehszlovák alkotmány) megfogalmazása az ügyészi *tevékenység egységes jellegéből* indult ki, miszerint az ügyészség a törvények érvényesülésének felügyeletére hivatott, ennek külön, szakosított szerve. Az ügyészi tevékenység egységes felfogása mellett azonban az ügyészségről részletesen rendelkező törvényhozási aktusok már az OSZFSZK-ban kiadott 1922. évi rendelet elfogadása óta megkülönböztetést tettek bizonyos ügyészi *tevékenységi körök*, illetve az ezekhez kapcsolódó ügyészi jogosítványok szerint ezekben és más európai szocialista országokban egyaránt.

Több szocialista alkotmány a törvényességi felügyeleten belül, vagy ezzel együtt maga is külön utalt pl. az ügyészség bűnüldözésben betöltött szerepére (1952. évi lengyel, illetve az 1968. évi NDK, 1971. évi bolgár, 1949-ben elfogadott magyar alkotmány stb.). Az ügyészi tevékenység történeti megközelítése, a szocialista országok jogi szabályozásának általánosítása alapján azt lehet mondani, hogy az ügyészi tevékenység területei elsősorban aszerint *különböztethetők meg*, hogy általában a büntető eljárással, másrészt a polgári eljárással, továbbá általában az államigazgatással, illetve meghatározott állami, gazdasági és társadalmi szervek törvényes működésének biztosításával kapcsolatosak. Az ügyészi tevékenység jól megkülönböztethető csoportjai ismerhetők fel azután a büntető eljárási tevékenységen belül, éspedig aszerint, hogy a nyomozással, illetve előzetes vizsgálattal, a bírói eljárással, valamint a büntetések és intézkedések végrehajtásával vannak kapcsolatban. Az egyes országok jogalkotásában jelentkező eltérések számításba vétele mellett az ügyészi tevékenységi körök ilyen megkülönböztetését indokolttá teheti az is, hogy ezek megfelelnek az *ügyészi jogosítványok egymástól általában jól elhatárolható csoportjainak*, még akkor is, ha a különböző területeken végzett felügyelet következtében azonos intézkedésekre is sor kerülhet, többek között pl. az ügyész a törvényes előfeltételek megléte esetén büntető, szabálysértési, fegyelmi, kártérítési, illetve egyéb eljárást kezdeményezhet. Az ügyészség általában külön jogosítványokkal rendelkezik, illetve az ügyészségre külön kötelezettségek hárulnak abban a vonatkozásban is, hogy tevékenységének tapasztalatai, szakvéleménye közvetlenül hasznosíthatók legyenek elsősorban a központi és helyi állami vezető testületek, és az ellenőrző szervek munkájában. A megfelelő szintű ügyész pl. több országban tanácskozási joggal részt vehet ezek ülésein, előterjesztést tehet új jogi szabályozásra, jogszabályi rendelkezések módosítására és hatályon kívül helyezésére, az egységes jogértelmezést és jogalkalmazást elősegítő általános aktusok kibocsátására stb. Néhány európai szocialista ország jogalkotása (pl. az NDK 1977. évi ügyészi törvénye) továbbá külön is kiemeli, hogy az ügyészség sajátos jogokkal és kötelességekkel rendelkezik a bűnözés alakulásának elemzése, a bűnüldözési gyakorlat általánosítása és fejlesztése terén.

2. Az ügyész büntető eljárásban való közreműködése.

Az ügyészi tevékenység klasszikus, a szocialista jogfejlődés során stabil, jól elhatárolható területe az ügyész *büntető eljárásban való közreműködése*. Sőt több szocialista ország (pl. Lengyelország, NDK, Magyarország, Románia) ügyészségi törvényhozása a tevékenységi körök felsorolásában első helyre állította az ügyész büntető eljárási tevékenységét, Jugoszláviában pedig 1954 után kifejezetten a bűnüldözés lett az állami ügyész alapvető feladata. E tevékenység célja a bűncselekmények következetes üldözésének, a bűncselekményt elkövetők felelősségre vonásának biztosítása, a büntető eljárás során az állampolgári jogok védelme, a törvényellenes büntetőjogi felelősségre vonás, szabadságmegfosztás, korlátozás vagy zaklatás megakadályozása és kiküszöbölése; a törvények végrehajtásának és betartásának elősegítése. Ezt szolgálják az ügyészt a büntető eljárás menetében megillető jogosítványok, amelyek azonban a büntető eljárás szakaszai szerint jelentős eltéréseket mutatnak.

a) A nyomozás, illetve előzetes vizsgálat fel-

adata, hogy a törvényes előfeltételekre figyelemmel ennek során felderítsék az elkövetett bűncselekményeket, az elkövetők személyét felfedjék, tisztázzák mindazokat a körülményeket, és összegyűjtsék mindazokat a bizonyítékokat, amelyek a büntetőjogi felelősségre vonás megindításához, továbbá lefolytatásához szükségesek. Alapvető kérdés, hogy ilyen összefüggésben az államügyészt milyen *jogosítványok* illetik, milyen kötelességek terhelik? Már itt hangsúlyozni kell azonban azt az általános elvet, miszerint az indokolatlan zaklatások és korlátozások elkerülése érdekében büntető eljárást (ideértve a nyomozást is) csak bűncselekmény gyanúja esetén, és csak az ellen lehet indítani, akit bűncselekmény alapos gyanúja terhel.

Az egyes európai szocialista országokban a nyomozást, esetleg a bonyolultabb, súlyosabb ügyekben garanciális okokból külön elismert előzetes vizsgálatot különböző bűnüldöző szervek végzik. A nyomozás ellátása elsősorban a rendőrség és az erre külön felhatalmazott államigazgatási szervek feladata. A jugoszláv büntető eljárásban megjelent az a megoldás, mely az előzetes vizsgálatot pl. a vizsgálóbíróra bízta, más szocialista országok (így a Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia stb.) jogalkotása pedig az előzetes vizsgálat lefolytatásában garanciális okokból az ügyésznek, illetve az ügyészség vizsgálóinak adott nagy szerepet. Az ügyészség tevékenysége azonban nem korlátozódik erre, hanem a bűnüldözésért, illetőleg a bírósági eljárást megelőző egész előkészítő eljárásért külön és önálló felelősséggel tartozik. A szocialista országokban igen széles körben elterjedt felfogás szerint ugyanis az ügyész irányítja és felügyeli ezt a tevékenységet, sőt maga is jogosult lehet a nyomozás, illetve a nem bírói szerv által végzendő előzetes vizsgálat foganatosítására. Irányító és felügyeleti jogköre általában átfogó jellegű. A helyzetet módosíthatja különösen a vizsgálóbíró intézményének elfogadása, jogköre azonban úgy általánosítható, hogy utasítást adhat nem csupán a nyomozás és előzetes vizsgálat megindítására, lefolytatására, hanem arra is jogosult, hogy a nyomozó és vizsgálati szerveket ellenőrizze, határozataikat megsemmisítse és megváltoztassa, illetve a nyomozás irányát konkrét utasítással meghatározza. Azon túl, hogy egyes országok jogalkotása szerint bizonyos bűncselekmények nyomozása esetleg az ügyészség kizárólagos hatáskörébe tartozik, az ügyész általában részt vehet továbbá a nyomozati és előzetes vizsgálati eljárásban, szükséges esetben pedig a nyomozást, illetve vizsgálatot magához vonhatja.

Az ügyész ilyenformán a bírósági eljárást megelőző eljárások konkrét irányítására, végzésére is jogosult lehet. Egész tevékenységének szerves és igen fontos eleme azonban az előkészítő eljárás törvényessége feletti felügyelet. Az ügyészi tevékenységet szabályozó jogalkotás általában külön is súlyt helyez annak kiemelésére, hogy az ügyész köteles ügyelni a nyomozás és előzetes vizsgálat törvényes rendjének szigorú megtartására, elsősorban arra, hogy alaptalanul és törvénytelenül senkit se korlátozzanak jogaiban, senkit se fosszanak meg személyes szabadságától. Az ügyészi jogkör ilyen meghatározása egészében véve garanciális jellegű, aminek alapja a külön szerv felügyeletében, az ügyészi szervezet függetlenségében, csak a törvénynek, a felsőbb ügyészi szerveknek és a legfelsőbb államhatalmi — képviseleti szerveknek való alárendeltségében keresendő. Különösen szembetűnik azonban az ügyészi hatáskör garanciális jellege a személyes szabadság megfosztásával járó biztonsági jellegű kényszerintézkedések tekintetében. A nyomozás, illetve a bírósági eljárást megelőző előkészítő eljárás során az általában rövid, 1—3 napig terjedő őrizetbe vételen túl ugyanis csak az ügyész jóváhagyásával vagy ügyészi határozat alapján lehet valakit fogva tartani, előzetes letartóztatásba helyezni. Az ez alól tett kivételek egyes európai szocialista országok (pl. NDK, Jugoszlávia) jogfejlődése szerint csak olyan irányúak, amelyek a személyes szabadsághoz való alkotmányos jog biztosítékainak erősítése érdekében alapelvként bírói szervek hatáskörébe utalták az előzetes letartóztatás jóváhagyását, illetve elrendelését, míg hasonló okokból pl. Lengyelországban az előzetes letartóztatásról szóló ügyészi határozattal szemben a bírósághoz panaszt lehet benyújtani.

b) Az európai szocialista országok törvényhozása más alapvető tevékenységi ágazatoktól megkülönböztetve tárgyalja az ügyész igazságszolgáltatás gyakorlásához, illetve általában a *bírósági eljáráshoz kapcsolódó jogait és kötelességeit*, aminek elsődleges indoka a bírói függetlenségben, ebből következően az ügyészi jogosítványok szükségszerű korlátozottságában keresendő. Ezen belül az ügyész jogosult lehet pl. arra, hogy a bírói jogértelmezés és jogalkalmazás egységének biztosítására hivatott általános jellegű bírósági aktusok (elvi döntések, irányelvek stb.) elfogadását és felülvizsgálatát kezdeményezze, tevékenységének centrumában azonban a konkrét polgári, illetve büntető eljárási feladatok ellátása áll. Az ügyész polgári eljárásbeli szerepe biztosíték jellegű, éspedig a törvényes és megalapozott bírói döntés elősegítésén túlmenően olyan értelemben is, hogy a polgári ügyekben a jogok érvényesítése szabályként a jogosultakra tartozik. Az ügyész büntető eljárásban betöltött szerepét viszont az határozza meg, hogy a bírói döntések törvényességének előmozdítása mellett szabályként ő hivatott a bíróság előtti büntetőjogi felelősségre vonás megindítására és szorgalmazására. Ez pedig indokolttá teheti az ügyész polgári, illetve

büntető eljárásbeli szerepének külön tárgyalását is.

A szocialista országokban általános igény, hogy a bíróság előtti büntetőjogi felelősségre vonás az ítélkező szervtől különálló személy vagy szerv *vádja* alapján induljon meg. Széles körben elterjedt, hogy általában a csekélyebb súlyú, kevésbé bonyolult bűncselekmények meghatározott körében magánvádnak van helye, elsősorban a sértett jogosult vádemelésre, illetve a vád képviseletére. A bíróság engedélye alapján egyes országokban (pl. a lengyel jog szerint) a sértett segédvádlói minőségben, a társadalmi szervek képviselői pedig mint társadalmi vádlók működhetnek közre a bírósági eljárásban a vádképviselet oldalán (így a Szovjetunióban, NDK-ban stb.) Ismeretes olyan megoldás is (így Lengyelországban), amely az egyszerűsített eljárás menetében lehetővé tette, hogy a nyomozást vezető készítsen vádiratot, a gyorsított eljárásban a vádiratot a nyomozó szerv feljelentése pótolja stb. A vádemelés és a vádképviselet azonban valamennyi európai szocialista országban az államügyész kezében összpontosul. Annál is inkább, mert az ügyész általában arra is jogosult, hogy — ha ezt az állampolgárok jogainak, továbbá az állami és társadalmi érdekek védelme indokolja — a vád képviseletét a magánvádlótól, a közvád képviseletére esetleg jogosult egyéb szervtől átvegye, illetve maga is fellépjen a bírósági eljárás során. Sőt egyes szocialista országokban (pl. Csehszlovákiában 1961-ben) a jogi szabályozás azt rögzítette, hogy a bíróság előtti büntető üldözés csak az ügyész által beadott vád alapján lehetséges. Az ügyész tehát — bizonyos korrektívumokkal vagy anélkül — a bíróság előtt *vádmonopóliummal* rendelkezik. Az államügyészi vádjog ilyen meghatározását támogatja a bűncselekmények közérdeknek megfelelő egységes és következetes üldözése.

A bűncselekmények következetes üldözése, a törvény előtti egyenlőség érvényesülése, és a sértett törvényes érdekeinek védelme szempontjából alapvető fontosságú az a kérdés is, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás törvényes előfeltételeinek (egyes esetekben pl. a szükséges magánindítvány, az erre jogosult szerv feljelentése stb.) megléte esetén az ügyész köteles-e az állam nevében vádat emelni azzal szemben, akiről a bizonyítékok alapján alaposan feltehető, hogy bűncselekményt követett el?

A szocialista országok törvényhozásában érvényre jutó alapelv az ügyész eljárási kötelezettségének elve. Ez magában foglalja az ügyészi vádkényszert is. Mindamellett a szocialista országokban általában a *törvényes feltételek alapján enyhített legalitás elve* érvényesül. A más állami szervek által nem utasítható ügyészség ugyanis meghatározott körben mérlegelheti, hogy a bűnüldözés és a büntetőjogi felelősségre vonás céljainak figyelembevételével indokolt-e a bíróság előtt vádat emelni. Nem arra gondolunk, hogy az ügyész megítélése alá tartozhat annak eldöntése, nem állanak-e fenn a büntethetőséget kizáró, illetve megszüntető általános okok, hanem arra, hogy a törvényben körülírt speciális esetekben az ügyész eltekinthet a bíróság előtti vádemeléstől. Erre sokszor akkor van lehetőség, ha a kisebb súlyú ügyekben a bíróság előtti felelősségre vonás mellőzhető, illetve elegendő az ügy más szerv (pl. társadalmi bíróság, fegyelmi hatóság) előtt történő elbírálása. A magyar büntető törvényhozás (1973. évi I. tv. a büntető eljárásról, 1978. évi IV. tv. a büntető törvénykönyvről) is elismerte az ügyészi vádemelés mellőzhetőségének néhány esetét. Így pl. az ügyész mellőzheti a vádemelést az olyan bűncselekmény miatt, amelynek a vád tárgyává tett jelentősebb súlyú bűncselekmény mellett a felelősségre vonás szempontjából nincs jelentősége. Más rendelkezések szerint a hatóság (pl. az ügyész) megrovásban részesíti azt, akinek a cselekménye az elkövetéskor, illetve az elbíráláskor olyan csekély fokban veszélyes a társadalomra, hogy az utóbbi esetben személyére is figyelemmel a törvény szerint alkalmazható legenyhébb büntetés is szükségtelen. Mindezek jelezhetik az ügyészi vádkényszer enyhítésének kereteit, aminek korlátok között tartása garanciális jelentőségű. Más európai szocialista országok jogához hasonlóan a magyar jog a közvádra üldözendő bűncselekmények esetében egyébként nem a konkurrens vagy szubszidiárius magánvád és állampolgári vád intézményében, hanem elsősorban az ügyészi vádkényszer intézményében és az ügyészi szervezeten belül biztosított felügyeletben kereste a bűnüldözés jogi-szervezeti biztosítékait. Vannak azonban olyan törekvések (pl. Jugoszláviában), amelyek szerepet kívánnak juttatni ebben különösen a szubszidiárius magánvád intézményének is. Ami viszont a vád megalapozottságának, a bírósághoz érkezett ügyben foganatosított kényszerítő intézkedések indokoltságának ellenőrzését illeti, a szocialista országok jogalkotása általában a tárgyalás előkészítése során eljáró bíróságnak tulajdonított igen nagy szerepet.

A büntető eljárás bíróság előtti szakaszában alapvető jelentőségű az ügyész vádemelési, illetve vádképviseleti *jogosultsága*. Az ügyész köteles, adott esetekben esetleg csak jogosult a tárgyaláson részt venni, az ügy iratait a bírósági eljárásban megtekintheti, a bíróság döntése előtt az ügyben felmerülő kérdésekben véleményt nyilváníthat, indítványokat tehet. A bíróság döntéseivel szemben a törvényben meghatározott per-, illetve jogorvoslatokkal élhet. Ennek során — mint bűnüldöző szerv — az ügyész szorgalmazza a vádlott büntetőjogi felelősségre vonását, ugyanakkor köteles azt is előmozdítani, hogy a bíróságok határozatai

megfeleljenek a törvényeknek. Ezt bizonyítja pl. a szocialista országokban széles körben elfogadott alapelv, miszerint az ügyész köteles feltárni mind a vádlott terhére, mind a vádlott javára szóló körülményeket. Ezt mutatja továbbá az az elv is, hogy az ügyész nem csupán a vádlott terhére, hanem vádlott javára is élhet fellebbezéssel stb. Az ügyészi jogosítványok tehát a bűnüldözés mellett, illetve azzal együtt a törvényesség érvényesülését szolgálják, s ennek érdekében a bírói ítélkező munka törvényességének felügyeletére is kiterjednek. Elvileg nincs akadálya annak, hogy az ügyész a bíróságtól bármely ügyet ellenőrzésre megkérjen, megvizsgálja a bírói döntések törvényességét, illetve megalapozottságát. Nem ütközik a bírói függetlenséggel az ügyésznek az a joga sem, hogy a bíróság döntésével szemben az ennek elbírálására jogosult bírói szerv előtt per-, illetve jogorvoslatokkal éljen, az újabb döntésig esetleg a megtámadott bírósági határozat végrehajtását felfüggessze. Az ügyész bírói ítélkező munka feletti felügyeleti jogköre azonban a büntető eljárás más szakaszaiban gyakorolt felügyeleti jogkörhöz képest korlátozott. Az ügyész nem veheti át a bíróság hatáskörét. Tevékenysége nem sértheti a bírói függetlenséget, s ez az oka annak, hogy az esetleges félreértések elkerülése végett a „felügyelet" terminus technicus-t több szocialista ország újabb jogalkotásában más terminológiával helyettesítették. Az ügyész a bírói ítéleteket (döntéseket) nem helyezheti hatályon kívül, nem változtathatja meg. Az ügyészség a tőle igazgatási szempontból is független bírákat nem utasíthatja, sőt jelentkezik az a követelmény is, hogy indítványozási joga az alkalmazandó büntetés konkrét mértékére ne terjedjen ki. *(→ Büntető eljárás lefolytatása)*

c) A szocialista országokban általában az ügyészi tevékenység sajátos ágaként emelik ki a büntetések és a büntető eljárás menetében alkalmazott egyes intézkedések, különösen a szabadságvesztés büntetés, valamint a szabadság megfosztását eredményező különböző intézkedések *végrehajtása, illetve foganatosítása feletti felügyeletet.* Ez a tevékenység azt célozza, hogy az ítéleteket végrehajtó, kényszerintézkedéseket foganatosító szerveknél törvényes határozat nélkül, illetve az abban megjelölt időponton túl senkit se tartsanak fogva, továbbá a büntetések végrehajtása és az intézkedések foganatosítása során egyébként is betartsák a törvényeket. Az ügyészi tevékenységnek ezen a területén a törvényesség betartása feletti felügyeleti jogkör dominál, jóllehet egyes országokban eltérés mutatkozhat a felügyelet körét, valamint a rendelkezésre álló ügyészi jogosítványokat tekintve is. A szocialista országokban azonban általában az a felfogás jut érvényre, hogy a büntetések végrehajtásáért és a szabadság megfosztásával járó intézkedések foganatosításáért az ügyész önálló felelősséggel nem tartozik. Egészében véve ezt tükrözi az ügyész felügyelethez kapcsolódó jogosítványainak terjedelme is. Több ország jogalkotása hangsúlyt helyez az ügyészi ellenőrzés rendszerességének követelményére, az ügyész ennek kapcsán egyes országokban óvást terjeszthet elő és a döntésig felfüggesztheti, esetleg hatálytalaníthatja pl. a büntetésvégrehajtási intézetek törvénysértő határozatát és intézkedését, de a jogköre ezek megváltoztatására nem terjed ki. Utasítási jogköre a büntetéseket végrehajtó, illetve intézkedéseket foganatosító szervek felé szinte általánosan a törvények betartására és törvénysértések kiküszöbölésére vonatkozó utasítások kiadására korlátozódik. Az ügyész ezeken kívül általában nyomban köteles szabadlábra helyezni azokat a személyeket, akiket törvényes alap nélkül tartanak fogva. Figyelemre méltó azonban, hogy a törvényhozás ezen túlmenően is több helyütt külön kiemeli az ügyész törvénysértés esetére előírt intézkedési kötelezettséget. *(→ Büntető eljárás lefolytatása)*

3. Az ügyész szerepe a polgári eljárásban.

Az európai szocialista országokban az államügyész jelentős szerepet tölt be a *polgári eljárásokban.* Ezt még akkor is meg kell állapítani, ha az ügyészségről szóló törvényhozás az államügyésznek ezt a szerepét nem külön tevékenységi ágazatként, hanem általában a bírósági eljáráshoz kapcsolódó jogaival és kötelezettségeivel együtt rögzíti. Nem gyengíti az ilyen értelmű általánosítás lehetőségét az sem, hogy egyes országokban, így pl. Jugoszláviában az államügyész bírósági eljárásban betöltött szerepét főleg a büntető eljárásra koncentrálták. Mindamellett bizonyos körben az államügyész Jugoszláviában is szerepet játszik a polgári eljárásokban, valamint törvényi felhatalmazás alapján az önigazgatási „ügyészek", az önigazgatási társadalmi jogvédők is részt vehetnek a polgári perekben.

Az államügyész polgári eljárásban megnövekedett szerepét az magyarázta, hogy a polgári ügyekben is lehetőséget kívántak teremteni a közérdek képviseletére, az ügyész részvétele révén a valóságos tényállás feltárásának, és a bírói eljárás törvényességének elősegítésére. Ennek realizálását szolgálta, hogy az ügyészt széles körben feljogosították az eljárás megindítására, lehetővé tették az eljárás során történő ügyészi fellépést, és ezekkel együtt a polgári bíráskodás törvényességének ügyészi felügyeletét. A liberális állam- és jogfelfogással szemben tehát a szocialista országokban a jogosult kezdeményezési joga széles körben egyes szervek, közöttük is elsősorban az államügyészség kezdeményezési jogával egészült ki. Ez a megoldás megfelelt annak a koncepciónak, hogy a polgári jog, illetve a polgári eljárási jog nem kizárólag magánjogi jellegű, nem csupán a magánérdekek védelmére szolgál,

hanem ugyanakkor elő kell segítenie a közérdek, illetve a jogrend védelmét is a szocialista államban.

Az ügyésznek biztosított jelentős szerep ellenére a szocialista országok polgári eljárásjogában érintetlenül maradt az az alapelv, hogy szabályként az anyagi jogi jogosultak azok, akik saját jogukat érvényesíthetik a bíróság előtt. Mindamellett általában nem rendelkeznek keresetindítási monopóliummal, passzivitásuk esetén meghatározott körben bizonyos állami és társadalmi szervek, illetve a törvényben rögzített feltételekkel és kivételekkel az ügyészek is jogosultak lehetnek arra, hogy más jogát érvényesítsék a bíróság előtt, és kivételesen az is előfordulhat, hogy bizonyos ügyekben a perbeli igényt kizárólag az ügyész érvényesítheti. Az ügyész fellépésének lehetősége pedig rendszerint keresetindítási jogánál is szélesebb. Az ügyész polgári eljárásban való közreműködése azonban — mint korábban említettük — biztosíték jellegű, korlátozást szenvedhet abból a szempontból, hogy részvétele során tiszteletben kell tartania a felek rendelkezési jogát, és eljárási kényszer az ügyészt ezen a területen általában nem is terheli. Ezeket juttatják kifejezésre az ügyészségről szóló törvényhozásunk általános rendelkezései is (1972. évi V. törvény). A törvény szerint ugyanis az ügyész fontos állami vagy társadalmi érdekből, illetőleg ha a jogosult bármely okból nem képes jogainak védelmére, polgári peres vagy nemperes eljárást indíthat, valamint a törvényesség érdekében az eljárás bármely szakaszában felléphet. Az ügyész azonban a jogszabály szerint kizárólag meghatározott személy által érvényesíthető jog iránt eljárást nem indíthat, s az eljárásban való részvétele során tiszteletben kell tartania a felek rendelkezési jogát, feltéve, hogy annak gyakorlása közérdeket vagy mások törvényes érdekeit nem sérti.

Az ügyésznek az a joga, hogy a törvény rendelkezései szerint részt vehet a bírósági eljárásban, illetve felléphet az eljárás bármely szakaszában, lényegileg a valóságos tényállás feltárásának, a bírói eljárás törvényességének elősegítését szolgálja. Ennek során a büntető eljárás bíróság előtti szakaszához hasonlóan az ügyész megtekintheti az ügyek iratait, a bírósághoz kérelmeket terjeszthet elő és nyilatkozatokat tehet, továbbá a törvényben meghatározott per- és jogorvoslatokkal élhet. Részvétele és az ítélkező munka törvényessége feletti felügyeleti jogköre azonban természetszerűen itt sem terjedhet ki a bírói döntések hatálytalanítására és megváltoztatására, tevékenysége nem sértheti a bírói függetlenséget. Az ügyész polgári eljárásban betöltött szerepét illetően még az érdemel figyelmet, hogy egyes szocialista országok ügyészségről szóló törvényhozása külön utalt a polgári peres és nemperes ügyekben hozott határozatok végrehajtásának törvényessége feletti felügyeleti jogkörére is. *(→ Polgári peres és nemperes eljárás)*

4. Az ügyészi általános törvényességi felügyelet. Az európai szocialista országokban az ügyészi tevékenység sajátos területe elsősorban *az államigazgatás, illetve meghatározott állami, gazdasági és társadalmi szervek működése feletti törvényességi felügyelet.* A jogalkotás ezt a tevékenységi kört általában jól megkülönbözteti az ügyész büntető és polgári eljárással kapcsolatos tevékenységétől, jóllehet az egyes országokban a felügyelet alá tartozó szervek, illetve a felügyelet körébe vont tevékenység tekintetében számos eltérés mutatkozik. Sőt van olyan szabályozás, miszerint ez a felügyelet az állampolgárokra is kiterjed. E felügyeleti ág megjelölésére széles körben használják az „ügyészi általános törvényességi felügyelet" kifejezést, néhány országban viszont más terminológiát alkalmaznak, pl. abból kiindulva, hogy az adott jogrendszerben a „felügyelet" magában foglalja az utasításadási jogot is. Mindez nem zárja ki, hogy az általánosítás szintjén ezt a terminológiát használjuk, tudva azt, hogy ehhez csupán meghatározott jogosítványok tapadnak. Alkalmazható a felügyelet „általános" voltára történő utalás is, éspedig olyan értelemben, hogy ez a büntető, illetve polgári eljáráson kívül kifejtett ügyészi felügyeletet jelöli és azt, hogy ezen a területen nagyjában-egészében általános jellegű. Nyilvánvaló azonban, hogy az általános felügyelet szervi (személyi) és tárgyi terjedelme az egyes országokban és a fejlődés során eltérhet, esetleg az utóbbi értelemben vett „általános" jellege is megszűnhet.

Az ügyészi általános törvényességi felügyelet (a továbbiakban: általános felügyelet) arra hivatott, hogy hozzájáruljon a törvények pontos végrehajtásához és egységes alkalmazásához, elősegítse a törvénysértések megelőzését és kiküszöbölését, az állampolgárok jogainak védelmét. A külön szervezett, speciális jogállású ügyészség által végzett általános törvényességi felügyelet tehát *törvényességi garanciaként* értékelendő. Az általános felügyelet konkrét szerepét azonban nyilvánvalóan együtt kell szemlélni a törvényességi biztosítékok egész rendszerével, azzal, hogy a különböző területeken, meghatározott időszakokban és az adott országban kiépültek-e a törvények betartásának, a törvénysértések kiküszöbölésének egyéb és hathatós garanciái, a szervezeten (hierarchián) belüli, illetve a szükségesnek tartott, külső szervek által gyakorolt törvényességi felügyelet hatékony formái. Ennek hiánya vagy ki nem elégítő volta előtérbe helyezheti az ügyészség — mint külső szerv — szerepét, ellenkező esetben az ügyészi felügyelet biztosítószelepként funkcionálhat, esetleg szükségtelenné válhat. Nagyrészt ettől függ az általános felügyelet módszereinek megállapítása is. Az állami és gazdasági mechaniz-

mus megszilárdulásával, a törvényességi biztosítékok szisztematikus kiépítésével egyébként több európai szocialista országban (pl. Jugoszláviában, Romániában, Magyarországon) jól felismerhető az a jelenség, mely az általános felügyelet szűkülését, illetve az ügyészi tevékenység arányainak jelentős eltolódását mutatta, éspedig a büntető eljárási tevékenység javára.

Az ügyészi általános törvényességi felügyelet nagy fontosságú kérdése a *felügyelet személyi-szervi terjedelmének* meghatározása. Kérdés, hogy kiterjed-e az egyes állampolgárokra, illetve a hivatalos személyek, állami, gazdasági és társadalmi szervek milyen köre tartozik az általános felügyelet alá? Ebben a tekintetben a szocialista országok jogalkotása nagy hasonlóságot, amellett bizonyos eltéréseket is mutat. Egyes szocialista országok törvényhozása pl. kifejezetten úgy rendelkezett, hogy az általános felügyelet az egyes *állampolgárok magatartására* is kiterjed, másutt (így Lengyelországban, Magyarországon stb.) viszont a törvényi szabályozás ellenkező következtetésre vezethet. Függetlenül azonban attól, hogy általános felügyeleti, vagy egyáltalán felügyeleti intézkedésnek fogjuk-e fel, az ügyész általában jogosult arra, hogy a törvényes előfeltételek megléte esetén az állampolgárokkal szemben büntető, illetve szabálysértési, fegyelmi, kártérítési vagy egyéb eljárást kezdeményezzen, esetleg részt vegyen az egyes eljárásokban. Az állampolgárok indokolatlan zaklatásának elkerülése érdekében ugyanakkor természetes igény jogkörének korlátozása, többek között az a már említett követelmény, hogy büntető eljárást csak az ellen lehessen indítani, akit bűncselekmény alapos gyanúja terhel. Az előbbieken túl találhatók eltérések a felügyelet alá tartozó *szervek* tekintetében is, ami egyébként az általános felügyelet specifikus területe. Nagyfokú a hasonlóság abban, hogy a szocialista országokban az általános felügyelet általában nem terjed ki a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervekre — amelyeknek maga a legfőbb ügyész is felelős —, továbbá nem terjed ki a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szerveknek közvetlenül felelős, kormányzati tevékenységet végző kormány munkájára. Az európai szocialista országokban hasonlóság található abban is, hogy az általános felügyelet alá a minisztériumok, más országos és helyi államigazgatási szervek, a tanácsok, egyes más állami szervek, gazdasági és társadalmi szervek tartoznak. Ez alól azonban lehetnek és vannak kivételek. A különböző országokban elsősorban az eshet különböző megítélés alá, hogy az általános felügyelet kiterjed-e a helyi államhatalmi-képviseleti szervekre, a bíróságokra, illetve a hatósági jogkörrel nem rendelkező szervek tevékenységére. Ez az utóbbi kérdés viszont már kifejezetten és szervesen kapcsolódik ahhoz az alapvető jelentőségű problémához, hogy az adott jogrendszerekben mi legyen az általános felügyelet *tárgyi terjedelme;* az ügyészi felügyelet az említett szervek egész működését, esetleg csak meghatározott részét fogja át?

Nyilvánvaló, hogy az ügyészi általános törvényességi felügyelet alá csak az említett szervek jogilag releváns, *jogilag szabályozott működése* tartozhat. Kiterjedhet a jogi szabályozás keretein belül biztosított mérlegelési lehetőségre, de a jogi szabályozottság esetén sem foghatja át azokat az elemeket, amelyek az eljáró szerv „diszkrecionális" mérlegelésére vannak bízva. Így pl. amikor a szerv „azonos" tényállások mellett a törvény szerint belátásától függően eljárhat vagy mellőzheti azt, továbbá egymástól alapvetően eltérő döntéseket is hozhat. Az ilyen szabályozás összefügg a törvényességi problematikával, itt azonban természetesen nem merülhet fel a törvényességi felügyelet kérdése. Ezt figyelembe véve mindamellett nem vitatható, hogy az önkény ekkor sem engedhető meg, a döntés ekkor sem futhat szembe a közérdekkel, éppen ezért nem nélkülözhető a külső kontroll biztosítása, amiben esetleg meghatározott területeken az ügyész is szerepet kaphat.

Az ügyészi általános törvényességi felügyelet szempontjából a különböző szervek jogilag szabályozott működése is eltérő megítélés alá tartozhat. Egyebek között különös figyelmet érdemel pl. az a több európai szocialista országban (Jugoszláviában, a Szovjetunióban, Magyarországon stb.) a fejlődés során felmerült törekvés, hogy a *gazdálkodó tevékenységet* rekesszék ki az általános felügyelet köréből, illetve azt nagymértékben korlátozzák. Ezen a területen — éppúgy, mint a célszerűségi szempontok vizsgálatánál — különösen a különböző ellenőrző és szakfelügyeletet ellátó szervek jogkörét helyeznék előtérbe. Az általános felügyelet tárgyi terjedelme mindamellett korlátozást szenvedhet más területeken, így az adott szervek szervezetével, *belső életével* kapcsolatban is. Ezt mutatta az 1972. évi magyar ügyészségi törvényhozás, de pl. az 1965. évi csehszlovák és az 1967. évi lengyel ügyészségi törvény kifejezetten is rögzítette, hogy az ügyész a társadalmi szervek felett általában csak annyiban látja el a felügyeletet, amennyiben ezek államigazgatási, illetve a törvényekkel rájuk ruházott más funkciókat látnak el. Ilyen összefüggésben is hangsúlyozni kell azonban, hogy a törvényességi felügyelet más formáival kapcsolatban szerzett nem kielégítő gyakorlati tapasztalatok ismét előtérbe állíthatják az ügyészi általános törvényességi felügyelet kifejezett vagy közvetett úton történő szélesítését.

Az ügyészi felügyelet leginkább *arra a területre irányul,* ahol a dolgozók munkaviszonyával (szövetkezeti tagsági viszonyával) összefüggő kérdésekről, továbbá amikor a felügyelet alá tartozó szervek hatósági tevékenységé-

ről, normatív, illetve konkrét jogalkalmazó tevékenységéről van szó. Ez, és jelentős részben az államigazgatás során hozott aktusok, államigazgatási eljárások és mulasztások képezik az ügyészi általános törvényességi felügyelet súlypontját. Mindez nem azt jelenti, hogy az ügyészi felügyelet szerepe ebben a vonatkozásban az egyes országokban azonos, vagy pedig változatlan lenne. Különösen más törvényességi biztosítékok kiépítése és eredményes funkcionálása esetén ugyanis az általános felügyelet tényleges szerepe jelentősen csökkenhet. Ide vezethet és több szocialista országban (Jugoszláviában, Romániában stb.) ide vezetett pl. a közigazgatási bíráskodás lehetővé tétele és kiszélesítése, ami az államigazgatás törvényes működésének igen hatékony garanciája lehet. Mindamellett ilyen esetben is indokoltan vetődhet fel az az igény, hogy az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának megengedettsége ne járjon együtt az ügyészi általános törvényességi felügyelet intézményes visszaszorításával. A bíróság által végzendő külső kontrollnak ugyanis több korlátja lehet. A legjelentősebbet említve, a bíróság ellenőrzési, illetve felülvizsgálati funkciót saját kezdeményezésére általában nem végezhet, és már csak ennélfogva is az igazgatás működésének jelentős része kívül rekedhetne az attól független szerv által gyakorolt külső ellenőrzésen. Ilyen megközelítésben az ügyészség szerepét esetleg pl. csak az igazgatási hierarchián kívül szervezett ellenőrző szervek ellenőrzési jogkörének megállapítása helyettesítheti. Említést érdemel, hogy pl. az 1974. évi jugoszláv alkotmány alapján Jugoszláviában kiépült egy speciális ügyészi szervezeti forma is, az önigazgatási társadalmi jogvédők intézménye, mely a dolgozók önigazgatási jogai és a társadalmi tulajdon védelmének megvalósítása céljából a közigazgatási aktusok törvényességének biztosítása érdekében is rendelkezik meghatározott jogosítványokkal (figyelemfelhívás, kezdeményezés, bíróság előtti eljárás indítása stb.).

Az ügyészi törvényességi felügyelet arra szolgál, hogy a felügyelet alá tartozó szervek tevékenységének törvényességét vizsgálja. Problémát jelenthet azonban, hogy ennek során az ügyésznek milyen normák betartására kell tekintettel lennie. Az ügyészi *felügyelet normatív alapját* csupán a „lex", ennél szélesebb, vagy pedig általában a „ius" értelmében kell felfogni? A különböző állásfoglalás egyébként az adott esetben tükrözheti az ügyészi törvényességi felügyelet szerepének bizonyos fokig eltérő megítélését is. A Szovjetunióban pl. az 1955. évi szabályozás szerint az ügyészi általános törvényességi felügyelet alapjául kifejezetten a szövetségi, szövetséges köztársasági, autonóm köztársasági alkotmányok, törvények és kormányrendeletek szolgálnak. Tehát azoknak a központi államhatalmi-képviseleti és végrehajtó-rendelkező szerveknek az említett normatív aktusai, amelyekre az ügyészi általános törvényességi felügyelet szervi hatálya nem terjed ki. Egyéb törvény alatti aktusok betartásának ellenőrzése más ellenőrzési-felügyeleti szervekre tartozik. Több szocialista ország (pl. Lengyelország, NDK, Csehszlovákia, Bulgária) jogalkotása szerint viszont az ügyészi felügyelet alapjául szolgál a törvényeken kívül valamennyi jogszabály, így a felügyelet alá tartozó szervek által kiadott jogszabályok is. Hasonló az 1972. évi magyar ügyészségi törvényben követett megoldás. Az ügyész a törvények és az alkotmányos, az alkotmányban rögzített jogszabályok betartása felett lát el felügyeletet. A gyakorlati követelmények azonban felvethetik más általános érvényű rendelkezések (utasításos jogalkotás, jogértelmező normák, kollektív szerződések stb.) betartása ügyészi ellenőrzésének szükségét is.

Az európai szocialista országok törvényhozása szerint az ügyész jogosult lehet pl. arra, hogy törvénysértésre utaló adatok nélkül is, saját kezdeményezésére, illetőleg törvénysértésre utaló adatok, továbbá panaszok, bejelentések és különböző felkérések alapján általános felügyeleti ellenőrzést végezzen, vagy az ellenőrzésre jogosult szerveket az ellenőrzés elvégzésére felkérje. Az ellenőrzés kapcsán megtekintheti és megkérheti az ügyészi felügyelet alá tartozó szervek aktusait, igényelheti, hogy a szükséges iratokat és adatokat bocsássák rendelkezésére, adják meg a szükséges felvilágosításokat. Az ügyész *konkrét jogosítványai* a fejlődés során és az egyes országokban azonban számos eltérést mutathatnak. A *felügyelet mószereit* illetően különösen annak a kérdésnek a mikénti szabályozása központi jelentőségű, hogy az ügyész jogosult-e általában a felügyelete alá tartozó szervek működésének törvényességét saját kezdeményezésére ellenőrizni, terheli-e esetleg a mindenre kiterjedő, rendszeres ellenőrzésre vonatkozó kötelezettség. Ilyen kötelezettség teljesíthetősége az erre hivatott kiterjedt apparátus hiányában az ügyészségtől aligha várható el, az indokoltsága egyébként is több oldalról vitatható, s a jogi szabályozás e területen általában az ellenőrzés rendszerességének igényét sem említi. Széles körben elterjedt azonban az a megoldás, mely a törvénysértésre utaló adatok és jelzések, esetleg az erre irányuló felkérések híján is biztosítja az ügyészség számára azt a lehetőséget, hogy saját kezdeményezésére ellenőrzést végezzen. Elvileg és gyakorlatilag a másik sajátos variáns az lehet, hogy ügyészi ellenőrzésre csak a törvénysértésre utaló adatok, panaszok és bejelentések alapján kerülhet sor, amikor viszont hangsúlyozottan merülhet fel az ügyészi eljárási kényszer intézményesítése is. Egyes szocialista országokban (pl. Romániában) kifejezetten ki is rajzolódott az a törekvés, hogy ügyészi ellenőrzés csak törvénysértésre utaló adatok

vagy külső kezdeményezés alapján induljon. Romániában az 1968. évi ügyészségi törvény szerint az ügyész az „általános felügyelet" körében hivatalból ellenőrzést végezhet, ha büntető vagy polgári eljárási, illetve a hatáskörébe tartozó egyéb tevékenysége során megállapítást nyer, hogy törvénysértést követtek el. Az ügyész átveszi és megvizsgálja továbbá a szocialista szervezetek és az állampolgárok azon panaszait és megkereséseit, amelyek a felügyelet alá tartozó szervek és tisztviselőik által elkövetett törvénysértésekre vonatkoznak, éspedig akkor, ha elintézésük nem tartozik egyes jogszolgáltatási szervek hatáskörébe. Ez, és az ehhez hasonló megoldások — éppúgy, mint az általános felügyelet terjedelmének hatósági tevékenységre koncentrált szűkítése — nem annyira az ügyész törvények végrehajtásában és megtartatásában való közreműködését, mint inkább jogvédelmi — „jogorvoslati" szerepének előtérbe helyezését juttatják kifejezésre.

Nagy fontosságú kérdés, hogy törvénysértés esetén, annak kiküszöbölése érdekében az ügyész csupán intézkedési jogosultsággal rendelkezik, vagy pedig őt intézkedési kényszer terheli? Az is külön vizsgálandó, hogy általános felügyeleti jogkörében eljárva, a törvénysértések kiküszöbölése és megelőzése, a megsértett jogok helyreállítása érdekében az ügyész milyen természetű intézkedésekre jogosult?

Az európai szocialista országok ügyészségi törvényhozása általában az *ügyészi intézkedési kényszer* elvéből indul ki, helye lehet azonban az ügyészi mérlegelésnek, így pl. ami a rendelkezésre álló intézkedési jogosítványok megválasztását illeti. Az 1972. évi magyar ügyészségi törvény szerint pl. az olyan csekély jelentőségű törvénysértésre, amely más ügyészi intézkedés megtételét nem teszi indokolttá, az ügyész jelzésben hívja fel az illetékes szerv vezetőjének figyelmét.

Az európai szocialista országokban az ügyész általában *differenciált intézkedési lehetőségekkel* rendelkezik. Ezek közül különösen az ügyész *óvási jogköre* érdemel említést. Az „óvás" elsősorban a törvénysértő aktusok megváltoztatását, hatályon kívül helyezését, illetve új eljárás kezdeményezését célozza, függetlenül attól, hogy bármely aktus vagy pedig — mint hazánkban is — csak a jogerős, illetve végrehajtható rendelkezések ellen terjeszthető elő. Előfordulhat azonban, hogy óvásnak meghatározott idő leteltével nem lehet helye. Az egyes országok joga szerint az ügyész az óvást magához a törvénysértést elkövető szervhez, illetve ha van ilyen, felettéhez nyújthatja be, aminek alapján a szerv az ügyet záros határidőn belül köteles megvizsgálni, orvosolni, s ha az óvással nem ért egyet, általában biztosítva van a felsőbb, esetleg több szinten történő felülvizsgálat lehetősége is. Több országban speciális ügyészi intézkedésekre van lehetőség abban az esetben, amikor az aktusok megváltoztatására vagy hatályon kívül helyezésére nincs szükség, vagy az nem lehetséges, amikor a törvénysértés a szerv tétlenségében rejlik, ha az ügyészi intézkedés jövőbeni törvénysértés megelőzése érdekében szükséges, törvénysértő gyakorlat esetén stb. A magyar jog szerint pl. az ügyész a törvénysértő gyakorlat vagy mulasztásban megnyilvánuló törvénysértés megszüntetése végett a szerv vezetőjénél *felszólalással* él, jövőbeni törvénysértés veszélye esetén pedig annak megelőzése érdekében *figyelmeztetést* nyújt be. Ha az ügyészi intézkedésekkel nem ért egyet, a szerv vezetője az iratokat felülvizsgálat végett köteles felettes szervéhez felterjeszteni. Ismeri a magyar jog a már említett *jelzés* lehetőségét is. A különböző országokban az ügyészi intézkedések külön csoportját jelentik továbbá azok a jogosítványok, hogy az ügyészek a funkcionáriusokkal szemben pl. *büntető, szabálysértési és fegyelmi eljárást, illetve kártérítési eljárást kezdeményezhetnek.* Nem kizárt más formák, más intézkedési lehetőségek (kezdeményezhetik normatívák kiadását, indítványtételi joggal részt vehetnek bizonyos eljárásokban, bírósághoz fordulhatnak stb.) intézményesítése sem. Végső soron az ügyészség arra is jogosult, hogy a törvényesség biztosítása érdekében a legfelsőbb állami vezető testületekhez forduljon. Mindmáig általánosan meghatározó jelentőségű azonban az a lenini alapelv, hogy az ügyész „közigazgatási hatalommal" ne rendelkezzen, ne vegye át az adott tevékenység megvalósításáért felelős szervek hatáskörét. Az ügyész ennek megfelelően az általános felügyelet körében utasítási joggal, megváltoztatási, hatályon kívül helyezési jogosítványokkal szabályként nem rendelkezik. Elsősorban ez magyarázza több országban az ügyészi jogosítványok olyan értelmű korlátozását is, hogy az ügyész nem jogosult a végrehajtás felfüggesztésére, illetve az ügyészi intézkedés automatikusan nem vonja maga után a végrehajtás felfüggesztését. Az előző elvek érvénye egyes országokban különösen ott szenvedhet jelentősebb *módosulást*, ahol a quasi büntető eljárási tevékenység felügyeletéről van szó. Magyarországon pl. a szabálysértési és rendészeti ügyekkel kapcsolatos ügyészi feladatok körében az ügyészt arra is feljogosították, hogy garanciális okok miatt, az azonnali orvoslás biztosítása érdekében az elzárás végrehajtására, az elkövetők őrizetben tartására, illetőleg szabadon bocsátására, valamint a fogvatartás körülményeire nézve egyedi ügyekben kötelező utasítást adhasson. A törvény garanciális okokból előírhatja azt is, hogy bizonyos államigazgatási kényszerintézkedéseket — pl. elővezetést — csak ügyészi jóváhagyással lehet foganatosítani. Az általános felügyelet során egyébként az ügyészt korlátozott terjedelemben, így pl. jogkörének eredményes gyakorlása érdekében megillet-

hetik más „adminisztratív" jogosítványok is, viszont anélkül, hogy ez a közvetlenül felelős szervek tevékenységébe való beavatkozást jelentene. Az 1965. évi csehszlovák ügyészségi törvény pl. kifejezetten is kimondta, hogy a felhívásra meg nem jelenő személyt az ügyész eljárási rendbírsággal sújthatja. Mindamellett a szocialista országokban alapelvnek tekinthető, hogy az ügyész igazgatási feladatok ellátásáért önálló felelősséggel nem tartozik. Ettől természetesen eltérő megítélés alá esik az ügyészi szervezet belső igazgatásának kérdése. *(→ Állami felügyelet)*

5. Az ügyészi szervezet jellemzői.

Az ügyészség jogállását meghatározó általános elvek közül elsődleges fontosságú az az alapelv, hogy az egységes törvényesség érvényesülése és a helyi befolyásolás kizárása érdekében biztosítsák az *ügyészek helyi szervektől való függetlenségét.* Ez azonban nem zárja ki az ügyész és a különböző helyi szervek közötti együttműködést, s azt sem, hogy esetleg az ügyészt az adott terület általános helyzetéért felelős helyi állami vezető szervek előtt a törvényesség állapotára vonatkozó tájékoztatási kötelezettség terhelje. Az 1968. évi román ügyészségi törvényhozás pl. ezen túl azt is kifejezetten előírta, hogy a megyei szintű főügyészek az azonos szintű tanácsok ülésein beszámolót terjesztenek elő a törvényesség tiszteletben tartásáról azokban a közigazgatási területi egységekben, amelyekben az illető tanácsokat megválasztották, és a megyei szintű főügyészek megválasztását és visszahívását a legfőbb ügyész javaslata alapján a megfelelő szintű tanácsokra bízta. A helyi ügyészi szervezet azonban itt és általában az európai szocialista országokban nem működik helyi alárendeltségben, feladatkörüket csupán a törvények és a felettes ügyészek rendelkezései szerint végzik. Az európai szocialista országok többségében az ügyészség szervezetileg nem is kapcsolódik a helyi szervekhez.

Az európai szocialista országokban általános alapelvnek tekinthető, hogy az ügyészi szervezet központi, a szövetségi államokban szövetségi (a Szovjetunióban), vagy szövetségi és állami egységi szinten (pl. Csehszlovákiában, Jugoszláviában) integrálódik az állami szervek rendszerébe. Az ügyészséget azonban központi szinten is *leválasztották* az ágazati igazgatási szervektől (igazságügyi minisztériumoktól), s a fejlődés során egyértelműen jelentkezett az a törekvés, hogy vonják ki a kormány felügyelete alól is. Egyes országokban — így Magyarországon — ezzel együtt érdekes módon kifejezetten jelentkezett az a kívánalom is, hogy az ügyész jogait és kötelességeit csak törvény vagy törvényerejű rendelet állapítsa meg. Az igazgatási szervek közül csak a Minisztertanács kapott külön felhatalmazást arra, hogy az általa kiadandó jogszabállyal egyes meghatározott eljárásokban az ügyészség számára feladatokat állapítson meg. Ezeket a törekvéseket egészében véve az ügyészség igazgatás törvényessége feletti felügyeleti jogkörének, a szükségesnek tartott külső ellenőrzés szervezeti feltételeinek megteremtése indokolta. Emellett szóltak ezenkívül más megfontolások is, így pl. az a felfogás, amely az ügyésznek a büntető eljárásban garanciális szerepet szánt, ami hasonló módon feltételezte az igazgatási hierarchiától független helyzetének kialakítását. Ellenkező megoldás esetén külön súllyal vetődne fel pl. a nyomozati eljárás bírói ellenőrzésének kiszélesítése, és a bíróságok igazgatási szervektől igazgatási kérdésekben való autonómiájának erőteljesebb biztosítása is. Ilyen körülmények vezettek azután ahhoz az egyre általánosabban elfogadott megoldáshoz, hogy az ügyészi szervezetet — mint más szervektől elkülönített önálló szervtípust — *kifejezetten a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervekhez kapcsolták,* elősegítve ezek állami vezető, ellenőrző jogkörének megerősítését is.

Az ügyészi szervezet élén álló legfőbb ügyész a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szerveknek, a parlamentnek, illetve a tagjai sorából választott szűkebb testületnek (Elnökség, Elnöki Tanács, Államtanács) tartozik felelősséggel, ami a szocialista típusú ügyészség alapvető fontosságú, egész tevékenységére kiható jellemzője. Ebből következik, hogy e szervek felé a legfőbb ügyészt beszámolási kötelezettség terheli. A legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek értékelhetik az ügyészi szervezet munkáját, és befolyást gyakorolhatnak az ügyészi tevékenység általános irányára. Ennek fő formája a jogszabályok útján történő általános irányítás, az adott esetben azonban a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek a törvényes keretek között egyedi ügyekben is befolyásolhatják az ügyészség által követendő magatartást. A magyar jog szerint pl. az országgyűlés tagjai a legfőbb ügyészhez a feladatkörébe tartozó minden ügyben kérdéseket intézhetnek, aki azután nem hagyhatja figyelmen kívül a válaszát elutasító országgyűlési határozatot. Néhány európai szocialista ország ügyészségi törvényhozása bizonyos kérdésekben kifejezetten rögzítette a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek felülvizsgálati, illetve az ügyészségi munkát érintő konkrét döntési jogkörét is. A Szovjetunióban az ügyészségi törvényhozás pl. előírta, hogy az ügyészi szervek részére kiadott legfőbb ügyészi általános normatívákat, ha azok törvényellenesek, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége hatályon kívül helyezheti, Romániában pedig hasonló esetre úgy rendelkeztek, hogy a legfőbb ügyészi általános normatívákat a Nagy Nemzetgyűlés, az ülésszakok közötti időben az Államtanács semmisítheti meg, függesztheti fel. Az NDK 1968. évi alkotmánya szerint

ugyancsak az Államtanács dönt a legfőbb ügyész irányításával kapcsolatos döntései ellen beadott panaszok tárgyában. A Szovjetunióban és Romániában a Legfelsőbb Tanács Elnöksége, illetve az Államtanács jogosult továbbá arra, hogy a legfőbb ügyész és a legfőbb ügyészségen szervezett kollégium egyet nem értése esetén az adott kérdést megvizsgálja, vagy döntsön a vitatott kérdésben. A legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek tehát a nekik felelős ügyészi szervezet irányában *széles irányítási-felügyeleti jogkörrel* rendelkezhetnek. A legfelsőbb hatalmi szervek jogköre véleményünk szerint csak olyan szempontból szenvedhet *korlátozást*, hogy ne vegyék át az ügyészség törvényben rögzített hatáskörét. Az e szerveket megillető hatalom „teljessége" ebből kiindulva nem foglalhatja magában azt a jogosítványt, hogy ügyészi jogkörben maguk járjanak el, illetve az általános jellegű és konkrét ügyészi intézkedéseket megváltoztassák. Emellett szól az alkotmányban és törvényekben rögzített, állami szervek közötti munkamegosztás, ezzel együtt a szakszerű eljárás biztosításának igénye. Mindamellett ez nem fogható fel másként, mint processzuális korlátként. A legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szerveknek ugyanis elvileg rendelkezésükre állanak azok az eszközök, hogy a törvény keretei között a kívánt ügyészi tevékenységet, illetve intézkedést, vagy az attól való tartózkodást elérjék. Ennek legfontosabb biztosítéka a legfelsőbb ügyész politikai felelőssége, az, hogy az ügyészi szervezet felé utasítási joggal rendelkező legfőbb ügyész tisztségének betöltése és megszüntetése az európai szocialista országokban alapelvként a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek hatáskörébe tartozik. (Lehet egyébként kivétel is, Csehszlovákiában pl. a szövetségi legfőbb ügyészt a köztársaság elnöke nevezi ki és hívja vissza, de a Szövetségi Nemzetgyűlés erre vonatkozó javaslatot tehet a köztársasági elnöknek.) Mindez nem csupán a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervekkel szembeni függőségüknek, hanem a többi állami szervektől való függetlenségüknek is igen jelentős biztosítéka. Az ügyészség jogállása azonban jelentősen különbözik a bíróságokétól. Az európai szocialista országokban ugyanis általános alapelv a konkrét bírói tevékenység bárki részéről, közöttük a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek, a legfelsőbb bírói szervek és a bírósági vezetők részéről történő befolyásolásának tilalma, továbbá az ezt szolgáló garanciák kiépítésének igénye.

Az egységes törvényesség érvényesítése, a bűnüldözés és az ügyészi tevékenység hatékonysága érdekében az ügyészi szervezet az európai szocialista országokban *egységes, szigorúan centralizált rendszert alkot*, amelyben minden ügyész alá van rendelve a felettes ügyésznek. A különböző szintek szerint tagolt, alapelvként a bíróságok, illetve a járási és annál magasabb szintű területi-állami egységek szerint szervezett általános hatáskörű ügyészségek élén pedig a legfőbb ügyész áll, akit több országban egy testületi szerv, a kollégium támogatja munkájában. (Így a Szovjetunióban, Bulgáriában, Romániában.) Ilyen értelemben tehát az egyszemélyi vezetés a kollégium véleményező és bizonyos fokig ellenőrző szerepével egészül ki. Legfelsőbb fokon a legfőbb ügyésznek vannak alárendelve a speciális ügyészségek is, amelyek az újabb jogfejlődés szerint elsősorban és szinte egyértelműen csak katonai ügyekben működnek. (Megjegyzendő azonban, hogy az egyes országokban nem kizárt a katonai ügyészek katonai szervezethez való személyi-szervezeti kötődése sem, ami egyébként a külön katonai ügyészi szervezeti egységek létesítését indokolja.) Érvényesülhet az ügyészi szervezet centralizációja azokban az európai szocialista országokban (Csehszlovákiában, Jugoszláviában) is, ahol ügyészi szervezetben is kifejezésre jutnak az állam szövetségi felépítéséből eredő sajátosságok. Csehszlovákiában pl. az 1965. évi ügyészségi törvény 1969-ben történt módosítása alapján a szövetséget alkotó köztársaságok legfőbb ügyészei a szövetségi szervek által alkotott jogszabályok következetes végrehajtása és betartása feletti felügyelet gyakorlásában a szövetségi legfőbb ügyésznek vannak alárendelve. A köztársaságok többi ügyésze a szövetségi legfőbb ügyésznek pedig azokban az esetekben van alárendelve, amikor a Csehszlovák Szocialista Köztársaság érdekében szükségét látja bizonyos feladatok elvégzésének, mert a késedelem veszéllyel fenyeget, vagy mert a köztársaság legfőbb ügyésze nem intézkedik. A szövetségi ügyészségről szóló 1974. évi jugoszláv törvény pedig úgy rendelkezett, hogy a szövetségi ügyész pl. kötelező utasításokat adhat a köztársasági, illetve a tartományi ügyésznek, s átveheti a bűnüldözést a köztársaságban és az autonóm tartományban levő ügyészségek hatáskörébe tartozó olyan ügyekben és a föderáció által bűncselekménynek minősített cselekményekért indított ügyekben. Ezek a megszorítások pedig nem a „helyi önállóság" követelményeinek érvényesüléséből erednek, hanem a szövetséget alkotó állami egységek jogállásával vannak kapcsolatban.

Az ügyészi szervezet egységének és központosítottságának igényéből kiindulva ez európai szocialista országokban széles körben elismert a *„helyettesíthetőség" elve*, ami azt jelenti, hogy a felettes ügyész (legfőbb ügyész) átveheti az alárendelt ügyészek hatáskörét. Jogosult lehet továbbá arra, hogy az esetleges kizárólagos hatáskör sérelme nélkül az eljárást más ügyészre bízza. A felettes ügyész jogköre kiterjed az alárendelt ügyészek munkájának felügyeletére, ami magában foglalhatja az ügyészi intézkedések megsemmisítésének és meg-

változtatásának lehetőségét is. Bizonyos esetekben az ügyészi intézkedés természetéből folyóan azonban ennek magától értetődő, illetve processzuális akadályai lehetnek, az óvást pl. nem lehet megsemmisíteni vagy megváltoztatni. Ilyenkor is a felettes ügyész rendelkezésére állhat viszont az a lehetőség, hogy az adott ügyben maga járjon el, vagy pedig az alárendelt ügyészt meghatározott magatartásra utasítsa. A felettes ügyész konkrét *utasítási jogkörének* — ami az ügyészi munka irányításának egyik alapvető formája — természetesen vannak korlátai, espedig elsősorban abból a szempontból, hogy az utasítás nem futhat szembe a hatályos jogszabályok rendelkezéseivel, nem lépheti túl az ügyészek számára biztosított mérlegelési lehetőség kereteit. Ez egyértelműen következik az európai szocialista országok ügyészi törvényhozásából is. Ami viszont az utasításoknak való engedelmesség kérdését illeti, az alárendelt ügyész pl. a magyar jog szerint nem valamennyi jogszabályba ütköző utasítás végrehajtását tagadhatja meg. Bizonyos esetekben — különösen akkor, ha annak teljesítésével bűncselekményt követne el — jogosult, illetve köteles erre is, máskor viszont arra jogosult, hogy egyet nem értő véleményét szóban vagy írásban kifejtse, illetve kifejezett kérésére eltérő véleményét a közvetlen vezetője köteles elbírálás végett a közös felettes vezető elé terjeszteni. Az ügyészi munka irányítása körében meghatározott szintű vezető ügyészek egyébként általános aktusok kiadására is jogosultak lehetnek, amelyek közül a több szocialista ország ügyészségi törvényhozásában külön is kiemelt legfőbb ügyészi normatíváknak van elsődleges szerepe.

Az ügyészi szervezet központosítottságával függ össze, hogy az alárendelt ügyészek határozott, vagy határozatlan időtartamú *megbízása* (kinevezése) és tisztségének megszüntetése igen széles körben a legfőbb ügyészek, illetve egyes európai szocialista országokban a meghatározott szintű felettes ügyészek hatáskörébe tartozik. Több szocialista országban elterjedt viszont az a megoldás, hogy az ügyészi szervezet meghatározott szintű vezetőit (elsősorban a legfőbb ügyész helyetteseit) nem a legfőbb ügyész, hanem pl. a parlament tagjai sorából választott szűkebb testület, Magyarországon az Elnöki Tanács nevezi ki és menti fel. Ez kifejezi és erősíti az ügyészi hierarchiában betöltött szerepüket, nem korlátozza azonban az egész ügyészi szervezet működéséért felelős legfőbb ügyész irányító jogkörét. Az ügyészi alárendeltséggel függ össze az is, hogy az ügyészek szervezeten belüli munkajogi helyzetét illetően általában nem került sor olyan speciális és sokoldalú garanciák kiépítésére, mint a bírák esetében. Mindamellett nyilvánvaló, hogy itt sem mellőzhetők különösen azok a garanciák, amelyek az ügyészek önkényes, illetve törvénytelen elmozdításának és fegyelmi felelősségre vonásának megakadályozását, a körültekintő és elfogulatlan döntés elősegítését szolgálják. Ilyen szempontból nagy figyelmet érdemel, hogy pl. Lengyelországban a kétéves időtartamra kijelölt ügyészségi fegyelmi bizottságok hatáskörébe utalták a súlyosabb esetekben való fegyelmi felelősségre vonást, amelyeknek a tagjai az 1967. évi ügyészségi törvény szerint ítélkezésükben függetlenek, és csak a törvényeknek vannak alávetve. Az előbbiekkel szemben az ügyész *szervezeten kívüli függetlenségét,* illetve elfogulatatlanságát viszont általában a speciális biztosítékok egész rendszere övezi, espedig nagyjában-egészében hasonló körben, mint a bírák tekintetében. Az egyes európai szocialista országok törvényhozása alapján ezek közül is elsősorban azok a garanciák érdemelnek említést, amelyek az ügyészi funkció betöltéséhez megkívánt magas szakmai (egyetemi jogi végzettség) és erkölcsi követelményekre, a foglalkozási és eljárási összeférhetetlenségre, valamint az ügyészek mentelmi jogára vonatkoznak. *(→ Állami ellenőrzés; — Államigazgatási eljárás; — Büntető eljárásjog; — Büntető eljárás lefolytatása; — Polgári eljárásjog; — Polgári peres és nemperes eljárás; — Szocialista törvényesség)*

Irodalom: *Balogh* Jenő: A magyar bűnvádi eljárási jog. Első rész. Bp. 1901.; *Névai* László: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Bp. 1961.; *Névai* László: Az ügyészi általános felügyelet rendszere. Jogtudományi Közlöny 1961.; *Névai* László: Az ügyészség a szocialista államban. ELTE Acta 1963.; *Szilbereky* Jenő: Az ügyész a polgári eljárásban. Bp. 1961.; *Rácz* Attila: Az ombudsman intézménye. Jogtudományi Közlöny 1968.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; *Török* Lajos: Az állami ellenőrzés szocialista rendszere. Bp. 1971.; *Kilényi* Géza: Az ügyészi általános törvényességi felügyelet a szocialista országokban. Állam és Igazgatás 1972.; A szocialista ügyészi szervezet fejlődése a Magyar Népköztársaságban. Szerk. Lévai Tibor. Bp. 1978.; *Lenin:* A „kettős" alárendeltségről és a törvényességről. Művei, 33. köt. Bp. 1953.; *Golunszkij,* Sz. A.—*Karev,* D. Sz.: Ucsebnik po szudousztrojsztvu. Moszkva, 1939.; Prokurorszkij nadzor v SZSZSZR. Red. Maljarev, M. P. Moszkva, 1973.; *Szpiridonov,* B. M.: Ucsrezsdenie szovjetszkoj prokuraturü. Vesztnik Moszkovszkogo Universziteta. Pravo 1972. Le rôle des organes de poursuite dans le procès pénal. Revue Internationale de Droit Pénal 1964.; *Hélie,* Faustin: Traité de l'instruction criminelle. Tome 1. Paris, 1866.; *Rassat,* Michèle-Laure: Le ministère public entre son passé et son avenir. Paris, 1967.; *Bouzat,* Pierre—*Pinatel,* Jean: Traité de droit pénal et de criminologie. Tome 2. Paris, 1970.; *Devlin,* Patrick: The criminal prosecution in England. London, 1960.; *Cappeletti,* Mauro: Governmental and private advocates for the public in-

terest in civil litigation. A comparative study. Michigan Law Review 1975.

Rácz Attila

ÜGYVÉDSÉG: I. A jogi segítség és az ügyvédség (1708.) — II. Az ügyvédség megosztottsága vagy egysége (1708.) — III. Az ügyvédség önkormányzata és állami felügyelete (1709.) — IV. Az ügyvédi hivatás egyéni vagy kollektívákban történő gyakorlata (1711.) — V. Az ügyvéd jogai és kötelességei (1713.)

I. A jogi segítség és az ügyvédség.

A törvényesség megvalósulásának, a jogvédelem fokozásának nagy fontosságú tényezője, hogy a természetes és jogi személyek jogszerű magatartásuk biztosításához, jogaik és törvényes érdekeik érvényesítéséhez jogi segítséget vehessenek igénybe. Ebből a felismerésből táplálkozik a *jogi segítséghez való jog* egyre általánosabb előtérbe kerülése, beleértve azt a kívánalmat is, hogy a magas szintű jogi segítség felhasználását ne akadályozhassa az erre rászorulók szűkös anyagi helyzete. Az államhatalom ezeket a követelményeket számításba véve ismeri el, támogatja, sőt maga is intézményesíti olyan személyek és szervek tevékenységét, amelyek hivatásszerűen, kellő szakmai hozzáértéssel foglalkoznak jogi tájékoztatással és tanácsadással, szerződések, okiratok és beadványok készítésével, a természetes és jogi személyek bíróságok, továbbá más hatóságok előtti védelmével, képviseletével.

A jogi segítség ellátásában az egyes országokban különböző hivatások, társadalmi és állami szervezeti formák működhetnek közre, mindamellett nyilvánvaló a döntően erre hivatott (pl. vádképviseleti és közjegyzői feladatokat esetleg csak kivételesen ellátó) *ügyvédség elsődleges szerepe.* Elsődleges szerepének elismerését jelzi az az igen széles körben elterjedt megoldás, mely az *ügyvédi jogi segítség általánosságából indul ki*, tehát abból, hogy az ügyvéd a jogi segítség megengedettsége esetén bárkinek és bármilyen jogi természetű ügyében segítséget adhat. Az ügyvédi segítség korlátai csupán kivételként jelentkeznek. Ezzel szemben a jogi segítség ellátásában részt vevő más hivatások vagy szervezetek közreműködésének lehetősége alanyi vagy tárgyi szempontból általában eleve korlátozott, jóllehet ezek meghatározott körben indokolt, esetleg éppen az ügyvédi segítség hiányosságaiból, illetve körülményesebb, nehezebb hozzáférhetőségéből adódó társadalmi igényeket elégítenek ki. Az ügyvédi segítség általánosságának elvét tette magáévá a magyar jog is, míg a jogi segítség más formáit, pl. a vállalati, szövetkezeti jogtanácsosok, a szakszervezeti jogsegélyszolgálat tevékenységét a szervek, személyek, ügycsoportok, illetve a jogi segítség szűkebb körére koncentrálta. Az ügyvédségnek ezt a kiemelkedő szerepét egyébként az intézmény római civilizációig visszanyúló hagyományai, az ügyvédi jogi segítség színvonalának és jogvédő jellegének évszázadok során kialakult szintje és garanciái támogatták, illetve támogatják. Az ügyvédség történetében azonban jól nyomon követhetők az abszolutisztikus, nyílt diktatórikus kormányhatalom ügyvédi működés garanciáit visszaszorító intézkedései is, és nem hagyhatók figyelmen kívül a közvéleményben a burzsoá állam viszonyai között több országban nagy bizalmatlanságot kiváltó ügyvédi visszaélések sem. A szocialista országok jogrendszere, amikor elismeri az ügyvédség jogi segítségadásban betöltendő különleges szerepét, az ügyvédség demokratikus hagyományaira, a magas szakmai színvonalú jogi segítség igényére, a jogvédelem garanciális szerepének és speciális biztosítékainak elismerésére épít. Ezek mellett azonban alapvető követelménynek tekinti az ügyvédi szervezet és ügyvédi működés racionalizálását, az ügyvédi tevékenység „vállalkozói" jellegének felszámolását, és általában az ügyvédség szocialista szellemben történő átalakítását.

II. Az ügyvédség megosztottsága vagy egysége.

A római jogban és a későbbi jogfejlődésben is több országban az ügyvédség a jogi segítség természete szerint *differenciálódott.* Az ügyvédi hivatásnak általában két csoportja alakult ki, mely történetileg az eljárás formális, különösen dokumentális cselekményeiben, másrészt a bírósági tárgyalás során adandó jogi segítségadás megkülönböztetése alapján jött létre. A jogi segítségadással kapcsolatos teendők ügyvédség különböző csoportjai közötti felosztása azután tovább élt egyes modern burzsoá jogrendszerekben is. Sőt a számos eltolódás, átfedés ellenére az *ügyvédség két alapvető csoportja közötti funkcionális különbség újabban is elsősorban az „eljárási-technikai" segítség* és a *bíróságok előtti jogi segítség* (képviselet, védelem) *megosztásában*, illetve *a bíróságok előtti fellépés eltérő lehetőségeiben jelentkezett.*

Az ügyvédség különböző csoportjai közötti funkcionális eltéréseket a burzsoá jogrendszerekben jól mutatja, hogy Angliában pl. az ügyfelek jogi segítségért szabályként az ügyvédség egyik csoportjába tartozó személyekhez, a magángyakorlatot folytató solicitorokhoz fordulhatnak. A solicitor jogosult arra, hogy tanácsot kérjen, okiratok szerkesztését kérje a barristerektől, a másik csoportba tartozó ügyvédektől, illetve megbízza őket a bíróság előtti teendők ellátásával. Ez az utóbbi az ügyek meghatározott körében elkerülhetetlen, hiszen a barristerek a magasabb szintű polgári és büntető bíróságok előtti eljárásban felszólalási monopóliummal rendelkeznek. Ebből adódik az a sajátos helyzet, hogy az ügyfelek ilyenkor kénytelenek általában két ügyvéd közreműködését igénybe venni. Az ügy-

védi funkciók megosztása ezért és más okok miatt is bírálat tárgyát képezte Angliában, előtérbe került a fúzió szüksége, bár felmerült, hogy indokolt lehet elismerni pl. az „általános" ügyvéd és a szakmai előmenetel, specializáció révén ezek közül kikerülő „szakügyvéd" közötti megkülönböztetést. Ismerte és ismeri az ügyvédi kar feladatok szerinti megosztását a francia jog is. Az ügyvédek egyik csoportja (avoués) arra volt hivatott, hogy mint a fél képviselője részt vegyen az eljárás írásos szakaszaiban. Egyes bíróságok előtt közreműködésük kötelező volt, ugyanakkor csak egy meghatározott bíróság előtt folytathattak gyakorlatot. Az ügyvédek másik csoportja (avocats) arra volt jogosult, hogy eljárjon a bírósági eljárás szóbeli szakaszaiban, és egyre inkább, különösen a nagy városokban, általános jogi tanácsadó tevékenységet végzett. (A jogi tanácsadásban egyébként, nagyrészt az ügyvédek tartózkodása miatt, jelentős szerephez jutottak az ún. jogi tanácsadók is — conseils juridiques — éppen úgy, mint a közjegyzők számára nem fenntartott okiratok elkészítésében.) Az ügyvédek harmadik csoportját lényegileg azok az ügyvédek alkották, akik a legfelsőbb bíróságoknál (Államtanács, Semmítőszék) képviselik a feleket, éspedig teljes ügyvédi jogosultsággal. Az ügyvédi feladatok ilyen elhatárolása azonban hosszú idő óta vitatott volt Franciaországban. Mesterkéltnek tartották a gyakran szorosan összefüggő különböző ügyvédi feladatok megosztását, és különösen azt sérelmezték, hogy a peres ügyben a jogi segítség igénybevételét körülményesebbé, költségesebbé teszi, ha az ügyfélnek több, különböző feladatok ellátására hivatott ügyvédet kell fogadni. Az 1971. évi reform során nem vonták össze teljesen a különböző ügyvédi feladatok végzésével kapcsolatos funkciókat, de általában egyesítették is az avocat és az avoué hivatását. Az új ügyvédi kar (avocats) tagjai mindkét korábbi hivatás funkcióinak ellátására jogosultak azzal, hogy az eljárási formalitások tekintetében fennmaradtak bizonyos területi korlátozások. Mindamellett továbbra is meghagyták a fellebbezési bíróságoknál működő avoué, valamint a legfelsőbb bíróságoknál eljáró ügyvédek (avocats au Conseil d'État et à la Cour de Cassation) különállását, amit a költségesnek és szükségtelennek tartott gyakori utazások megelőzésével, e bíróságok hatáskörének és eljárásának komplex jellegével, a speciális szakértelem szükségességével magyaráztak. Franciaországban tehát jelentős lépéseket tettek az *ügyvédség egységesítése* felé, ami egyébként a feladatok természete szerint megosztott ügyvédséget ismerő burzsoá jogrendszerekben a fejlődés jól követhető tendenciájaként értékelhető. Egyre általánosabbá válik az ügyvédi hivatás gyakorlásának az a rendszere, mely elvileg az egységes ügyvédség elismerésére épül, mint pl. hosszabb idő óta Németországban (Rechtsanwalt) és az USA-ban (attorney-at-law) is. Ezzel együtt azonban nem tekinthető kizártnak az ügyvédi működés helyhez vagy bírósági fokozathoz való kötöttsége, ami elősegítheti ugyan a bíróság és az ügyvéd eljárási értelemben vett jobb együttműködését, de korlátokat emelhet egyebek között a szabad ügyvédválasztás érvényesülése elé. Az ügyvédi működés *„lokalizációja"* és *bírósági fokozatok szerinti differenciációja* természetesen eltérő mértékű lehet. Meglehetősen nagymérvben alakult ki egyes országokban, így pl. az NSZK-ban. A burzsoá jogfejlődésben több országban ismeretessé vált ezeken kívül az a megoldás is, hogy egyes ügycsoportokban az ügyvédek közül csak az erre feljogosított ügyvédek járhatnak el, így pl. a katonai ügyekben.

Az európai *szocialista országokban* az ügyvédi funkciók szoros összefüggéséből, a jogi segítség könnyű hozzáférhetőségének igényéből kiindulva az ügyvédség egységes. Általában nem intézményesült az ügyvédi működés lokalizációja, bírósági fokozatok szerinti differenciációja sem. Az ügyvédi jogosultságok egyes országokban inkább aszerint különböznek, hogy a magasabb szintű bíróság előtti fellépést esetleg szakmai jellegű feltételekhez kötik, illetve bizonyos ügycsoportokban csak az ügyvédek szűkebb köre járhat el. Az 1954. évi román szabályozás szerint pl. az ügyvédgyakornokok csak az alsó szintű rendes bíróság előtt léphetnek fel. A kétéves gyakorlattal rendelkező ügyvédek eljárhatnak a középszintű és a különbíróságok előtt is. Ötéves ügyvédi gyakorlat szükséges viszont ahhoz, hogy az ügyvéd e bíróságok előtt a felülvizsgálati eljárásban részt vehessen. Az az ügyvéd pedig, aki tízéves gyakorlattal rendelkezik, bármely bírói fórum előtt jogi segítséget nyújthat. Található ehhez hasonló rendelkezés Magyarországon is. Az ügyvédi hivatás gyakorlásáról és az ügyvédek szervezetéről intézkedő 1958. évi 12. számú törvényerejű rendelet 1966-ban és 1973-ban módosított 38. §-a szerint az ügyvédjelölt — az őt foglalkoztató ügyvédi munkaközösség ügyvéd-tagjának helyetteseként — a bíróságok és más hatóságok (szervek) előtt eljárhat. A Legfelsőbb Bíróság, és büntető ügyben a megyei bíróság előtt azonban ügyvédjelölt nem tárgyalhat. A büntető eljárásról szóló 1973. évi I. törvény úgy rendelkezett továbbá, hogy az igazságügyminiszter állítja össze azoknak az ügyvédeknek a jegyzékét, akik védőként a katonai büntető eljárásban, illetőleg azokban az ügyekben eljárhatnak, amelyekben ezt az államtitok megóvása különösen indokolja.

III. Az ügyvédség önkormányzata és állami felügyelete.

Az ügyvédség története során voltak példák arra, hogy az ügyvéd állami hivatalnokként

működött. A szocialista fejlődés kezdeti időszakában a forradalmi Oroszországban is felvetődött, hogy az ügyvédi funkciókat erre hivatott állami alkalmazottak lássák el. Az 1918. március 7-én közzétett, bíróságokról szóló 2. sz. dekrétum alapján a társadalmi vád és védelem ellátására a szovjeteknél létre kellett hozni a szovjetek által választott és visszahívható jogvédők kollégiumát, akik havi fizetésben részesültek. A népbíróságokról szóló, 1918. november 30-i dekrétum pedig úgy rendelkezett, hogy a felsőbb szintű szovjetek végrehajtó bizottságainál fel kell állítani a védők, vádlók és polgári perbeli képviselők kollégiumát, amelynek tagjait a végrehajtó bizottság a valamennyi hivatalos személyre vonatkozó általános szabályok szerint választja, és akik az Igazságügyi Népbiztosság költségvetésében a népbírák számára megállapított mértékben fizetést kapnak. Ez a megoldás azonban nem bizonyult kielégítőnek, különösen az ügyvédi működés feletti felügyelet hiányosságai miatt. Vitathatónak tartották a vád és védelem funkcióinak szervezeti egyesítését is. 1920-ban meg is szüntették ezeket a kollégiumokat. Ezután a védői feladatok állampolgári kötelességként való ellátásának gyakorlati problémái, a védelem ellátásához szükséges speciális szakértelem biztosításának kívánalma vetette fel ismét speciális kollégiumok létrehívásának igényét. 1922-ben létre is hívták a büntető és polgári ügyekben védői feladatokat hivatásszerűen ellátó személyek kollégiumát, amelyek viszont már nem az állami szervezet részét képezték, hanem a védők önkormányzati szervei voltak. *Elvetették* tehát *az „állami vagy hivatalnok ügyvéd" intézményét*, biztosították az ügyvédség önkormányzatát. Az ügyvédség önkormányzatának biztosítása azóta is a szocialista jogfelfogás szerves részét alkotja mind a Szovjetunióban, mind az európai népi demokratikus országokban. Ez azt az értékelést juttatja kifejezésre, hogy az ügyvédi segítségbe vetett bizalomnak, a jogok és törvényes érdekek következetes, az ügyféli érdekekkel szembefutó befolyásolástól mentes képviseletének igen jelentős tényezője lehet, ha az ügyvéd tevékenységét önálló társadalmi szervezet tagjaként fejtheti ki, ami ugyanakkor — figyelemmel pl. a vád egységes állami szervezetére — megfelelő súlyt is adhat az ügyvéd bíróságok és más hatóságok előtti fellépésének.

Az *ügyvédség önkormányzata* egyes országokban (pl. Franciaországban) több évszázados múltra tekinthet vissza. Az újabb jogfejlődésben azután — Magyarországon pl. 1874 óta — igen széles körben elterjedt. Az ügyvédi kar közös érdekeinek képviseletén, a jogfejlődés előmozdításában való hatékonyabb közreműködésén, az oktatási, továbbképzési feladatok megoldásán túlmenően az lett az alapvető társadalmi hivatása, hogy ellenőrzési feladatokat lásson el. Jóformán általánosnak mondható álláspont ugyanis, hogy az ügyvédi kar és működés ellenőrzés nélkül nem maradhat. Az ügyvédi foglalkozás gyakorlása tehát, elsősorban az ügyfelek visszaélésekkel szembeni védelme érdekében nem lehet „szabad". Indokolt azonban, hogy az ügyvédi működéssel kapcsolatos kérdéseket, pl. a törvényes feltételek (elsősorban megfelelő szakmai képzettség, büntetlen előélet stb.) alapján történő felvétellel, az ügyvédség tekintélyének megőrzésével, a szakmai-etikai szabályok betartatásával és az esetleges fegyelmi felelősségre vonással kapcsolatos teendőket magán az ügyvédi szervezeten belül oldják meg. Az *ügyvédi önkormányzat garanciális jelentőségének elismerése szolgál alapul ahhoz, hogy az állami szervek, így különösen az igazgatási szervek és a bíróságok jogkörének megállapítása ilyen szempontból visszaszorul*, előtérbe kerül a helyi és országos ügyvédi szervezetek hatáskörének biztosítása. Ezekből viszont az következik, hogy az ügyvédi szakmai szervezetekhez való tartozás az ügyvédi foglalkozás gyakorlásának az országok többségében nélkülözhetetlen feltétele. Az ügyvédi szakmai szervezetekhez tartozás követelménye az európai szocialista országokban is érvényesül azzal együtt, hogy az ügyvédséggel összefüggő kérdésekben elsősorban a helyi, illetve országos ügyvédi önkormányzati szervek jogosultak eljárni még akkor is, ha az önkormányzat terjedelme történetileg és országonként eltérő képet mutathat. Magyarországon ugyancsak az működhet ügyvédként, akit valamely ügyvédi kamarában az ügyvédek névjegyzékébe bejegyeztek. Az ügyvédi kamarába pedig az vehető fel ügyvédként, aki magyar állampolgár, büntetlen előéletű, feddhetetlen, a jogi doktori oklevelet megszerezte, és az előírt szakvizsgát letette. Az ügyvédi kamara tagjai munkaviszonyban nem állhatnak; ez azonban nem vonatkozik a jogász-szervezeteknél tisztségviselőként kifejtett tevékenységre. A felvételnek emellett határt szab az a körülmény, hogy az ügyvédi kar tervszerű, szükségletekhez igazodó létszámának kialakítása érdekében a kamara tagsága nem haladhatja meg az igazságügyminiszter által megállapított létszámot (az igazságügyminiszter határozza meg a kamara területén alakítható ügyvédi munkaközösségek számát is), szemben azzal a hasonlóképpen több országban elterjedt megoldással, mely a felvételnél számbeli korlátokat nem állapít meg, az ügyvédi pálya tehát ilyen szempontból nyitottnak tekinthető. Az ügyvédek egyébként hazánkban a főváros, illetőleg az egyes megyék területén működő ügyvédi kamarák keretében intézik közös ügyeiket. Az ügyvédi kamara szervei útján képviseli az ügyvédek testületi érdekeit, gondoskodik az ügyvédi hivatás gyakorlásával járó jogok védelméről és kötelességek ellenőrzésé-

ről, az ügyvédi munkaközösségek kamarai felügyeletéről, fegyelmi jogkört gyakorol az ügyvédek és ügyvédjelöltek felett, állást foglal és javaslatokat tesz az igazságszolgáltatásra, valamint a jogalkotásra vonatkozó kérdésekben. Az ügyvédség önkormányzata szempontjából alapvető fontosságú továbbá, hogy az ügyvédi kamara közgyűlése személyre szóló titkos szavazással választja az elnökséget, a kamara gazdasági és pénzügyi működését ellenőrző bizottságot, a fegyelmi ügyekben első fokon eljáró tanácsba tartozó személyeket, és a közgyűlés választja meg az Országos Ügyvédi Tanács tagjait is, mely országos szinten a kamarákéhoz hasonló feladatokat lát el. A kamara szerve, az elnökség hivatott ezenkívül arra, hogy döntsön az ügyvédek kamarai felvételéről (átjegyzéséről), az ügyvédjelöltek névjegyzékébe való bejegyzésről, valamint határozzon a kamarai tagság megszűnése tárgyában. Az ügyvédség önkormányzata tehát lényegileg átfogó jellegű. Az önkormányzat teljességét azonban nyilvánvalóan korlátozza az állam (igazságügy-miniszter) meglehetősen széles felügyeleti jogköre.

Az ügyvédi jogi segítség ellátásának társadalmi jelentősége miatt igen széles körben érvényre jutó jelenség, hogy az állam az ügyvédi szervezet és ügyvédi működés rendjét jogilag szabályozza. Ezzel azonban általában nem merül ki *az állam ügyvédséget érintő tevékenysége*. Előfordul, hogy az állami szervek hivatottak dönteni az ügyvédséggel kapcsolatos konkrét kérdésekben, valamint az ügyvédi önkormányzat intézményesítése esetén is az állam fenntarthatja magának azt a jogot, hogy döntsön néhány alapvető kérdésben. A NSZK-ban pl. az 1959. évi törvényhozás a tartományi igazságügyi igazgatási szervet jogosította fel arra, hogy határozzon az ügyvédi gyakorlat engedélyezéséről. Ennek, illetve az ügyvédség feletti állami felügyeletnek pedig abban keresték a magyarázatát, hogy az állam a bíróságok előtti fellépésben monopóliumot biztosít az ügyvédeknek, éppen ezért szavatolnia is kell az állampolgárok részére az ügyvédség normális működését. Más jogrendszerekben — így Magyarországon — lényegében csak a szó szoros, tulajdonképpeni értelmében vett *állami felügyeletet* intézményesítették, tehát azt, hogy az állam szervei útján felügyeletet gyakorol az ügyvédek, továbbá az ügyvédi önkormányzatok felett, melyek maguk dönthetnek az ügyvédség kérdéseiben. Az állami szervek, általában az igazságügyi minisztériumok *felügyeleti jogköre* és ehhez képest az ügyvédség autonómiája mindamellett országonként *nagy változatosságot mutathat*. Adott esetben magában foglalhatja pl. az ügyvédi tevékenység és az ügyvédi szervek működésének ellenőrzését, az ügyvédi szervek beszámoltatását, az ügyvédi szervek különböző határozatainak jóváhagyását, hatályon kívül helyezhetőségét, esetleg megváltoztathatóságát és bizonyos feltételek fennállása esetén az ügyvédi önkormányzat felfüggesztését is. Az állami felügyelet lehetővé tétele mellett szól, hogy az állam különösképpen nem lehet közömbös a közérdekű munkát végző ügyvédség törvényes működésének biztosításában. Az állami felügyelet intézményesítését igényli az önkormányzati jogokkal való visszaélések megakadályozása és orvoslása is. Indokolt azonban az önkormányzati és az állami felügyeleti jogkör helyes arányainak kialakítása, az ügyvédi önkormányzat feletti szükségtelen „gyámkodás" lehetőségének kiiktatása, hiszen ez korlátokat emelhet az önkormányzat garanciális szerepének érvényesülése elé. Ebből a felismerésből táplálkoztak az európai szocialista országokban azok a törekvések, melyek az állami felügyeleti jogkör szűkítésére, és egészében véve a felügyelet terjedelmének differenciált megállapítására irányultak.

IV. Az ügyvédi hivatás egyéni vagy kollektívákban történő gyakorlata.

A *tradicionális felfogásnak az tekinthető*, hogy az ügyvédi hivatás *egyénileg gyakorolható*, nem engedhető meg az ügyvédek társulása. Ez a felfogás az ügyvéd és az ügyfél személyes, bizalmi viszonyának, az ügyvéd ügyfelével és az etikai követelményekkel szembeni személyes felelősségének hangsúlyozásán, az ügyvédi magatartás társak érdekei által történő befolyásolásának kizárásán alapult. A burzsoá jogfejlődésben azonban az egyéni gyakorlat mellett praktikus okok miatt egyre szélesebb körben *előtérbe került az ügyvédi „társaságok" elismerése*, illetve kialakítása is azzal az értékeléssel együtt, hogy ez — megfelelő garanciák mellett — nem feltétlenül vonja maga után az egyébként még mindig többségben levő egyéni gyakorlat értékeinek háttérbe szorítását. Szórványosan ugyan, de megjelent az ügyvédek kis létszámú (2—3 tag), magánjogi természetű társulása a felszabadulás előtti Magyarországon is. Ami a vezető burzsoá országok újabb jogfejlődését illeti, Franciaországban pl. 1954-ig törvényi követelmény volt az ügyvédi foglalkozás egyéni gyakorlása, ezt követően viszont lehetővé vált nem csupán az ügyvédek egyszerű, közös irodahasználatra vonatkozó megállapodása, hanem az ügyvédek rendes társulása (société civile professionnelle) is, éspedig elsősorban a specializáció, valamint a hivatalvezetés hatékonyságának, költségkímélésének elősegítése érdekében. A társasági forma elterjedt az USA-ban és az NSZK-ban is, ami ugyancsak ezeket a célokat, továbbá a jobb konzultációs lehetőségek biztosítását szolgálta, és megkönnyíthette a kezdő ügyvédek gyakorlatának zökkenőmentesebb beindítását is. Az USA-ban gyakoriak a nagy létszámú, többször 100 tagot is meghaladó társaságok, a társas „jogi cégek" (law firms),

melyek esetleg külföldi fiókirodákkal is rendelkeznek, de az NSZK-ban ritka az 5 tagúnál nagyobb létszámú társaságok (Sozietäten) alapítása. Angliában pedig tartózkodtak ugyan a barristerek társulásának elismerésétől, korlátozták a solicitorok társulásának (partnership) létszámát, mégis a nagy városokban óriási solicitor társas cégek is kialakultak. Egy 1967. évi szociológiai elemzés szerint néhány társas cég pl. elérte vagy majdnem elérte a 20 társból álló maximális létszámot, emellett azonban — a korlátozásokat megkerülve — „konzultánsokat", számos segédsolicitort és irodai dolgozót is alkalmaztak. Ilyenformán tényleges létszámuk megkétszerezte a 300 főt. Munkájuk elsősorban üzleti természetű volt, beleértve a pénzügyi és jogi kérdésekben intézményeknek és vállalatoknak történő tanácsadást, az adóügyi és részvényügyektől kezdve egészen a szerződésszerkesztéssel és a külföldön működő vállalatok alapításával való foglalkozást. Büntető és családjogi ügyeket pl. alig-alig intéztek.

Az európai *szocialista országokban* az ügyvédi hivatás gyakorlásának legáltalánosabban elterjedt formája az ügyvédi kollektívák, éspedig *ügyvédi munkaközösségek* keretei között végzett ügyvédi tevékenység. A Szovjetunióban már a 20-as években megkezdődött az ügyvédek kollektívákká szerveződése, éspedig annak a folyamatnak a részeként, mely a társadalmi élet minden területén az együttműködésre, a kollektív munkára épülő formákat részesítette előnyben. Az ügyvédségről intézkedő 1939. augusztus 16-i szabályzat azután össz-szövetségi szinten rögzítette, hogy ügyvédi tevékenység csak munkaközösségben — jogi tanácsadó irodában (juridicseszkaja konszultacija) — folytatható. A későbbi szövetségi köztársasági szintű jogalkotás, így az OSZFSZK 1962. július 25-én elfogadott szabályzata ehhez hasonlóan a munkaközösségekben végzett ügyvédi tevékenységről szólt. A munkaközösségi forma a fejlődés során mind nagyobb, lényegileg elsődleges jelentőségre tett szert a népi demokratikus országokban is. Ezt még akkor is meg kell állapítani, ha egyes országokban, pl. az 1963. évi és 1970. évi szabályozás alapján Lengyelországban, illetve Jugoszláviában újabban is fenntartották az *egyéni gyakorlat* lehetőségét, és Magyarországon is van mód arra, hogy az igazságügy-miniszter az egyéni gyakorlatot kivételesen engedélyezze. Ez azonban *nem érinti az ügyvédi együttműködés új, szocialista formájának nagyrészt általánosnak mondható elsődlegességét*, amit a kollektív munkával járó gyakorlati előnyök, továbbá kevesebb költséggel járó és hatékonyabb irodavezetés, egyenletesebb munkamegosztás és specializáció, könnyebb ellenőrizhetőség, illetve elvi elvárások, így az ügyvédek kölcsönös támogatásának előmozdítása, az ügyvédi munka szocialista szellemben történő átalakításának és fejlesztésének elősegítése támogatnak. Ugyanakkor indokoltan jelentkezik az a követelmény — egyebek között Magyarországon —, hogy a munkaközösségben végzett ügyvédi gyakorlat mellett is teremtsenek lehetőséget a szabad ügyvédválasztás érvényesülésére, a bizalmi viszonyon alapuló jogi segítség elvének elismerésére, bár a racionális munkaszervezés biztosítása érdekében felmerülhet a vezető részéről történő „ügyfélirányítás" alkalmazása is. Figyelemre méltó továbbá az a törekvés, mely a munkaközösségben folytatott ügyvédi gyakorlatra figyelemmel speciális garanciákat teremt az ügyfelek jogainak és törvényes érdekeinek következetes képviseletére. A magyar jog szerint pl. az ügyvédi munkaközösség ugyanabban az ügyben ellenérdekű felek képviseletét csak akkor vállalhatja el, ha ez ellen az erről kellően tájékoztatott feleknek nincs kifogásuk. Ha az ügyvédi munkaközösség ellenérdekű felek képviseletét vállalta el, az az ügyvédi munkaközösségi tag, aki az egyik fél érdekében eljárt, a másik fél képviselőjeként nem léphet fel stb.

Az *ügyvédi munkaközösségek jellege* az európai szocialista országokban eltérhet, különösen aszerint, hogy a kamarai szervezeten belül milyen önállósággal rendelkeznek. A magyar jog ilyen szempontból azt a megoldást választotta, mely meglehetősen széles körű önállóságot tesz lehetővé az ügyvédi munkaközösségek számára, jóllehet biztosítja a kamarák és az állam ellenőrzési, továbbá felügyeleti jogkörét. A munkaközösségek alapításához, a vezetést és a tagságot érintő személyi döntések érvényéhez általában kamarai jóváhagyás szükséges, és a kamara elnöksége kivételesen jogosult arra is, hogy közvetlenül intézkedjen valamely ügyvédnek az ügyvédi munkaközösségbe való beosztásáról. A jogi személyiséggel rendelkező, 4—20 tagú ügyvédi munkaközösségek mindamellett *semmiképp sem a kamarák egyszerű szervezeti egységeinek, irodáinak, hanem egyértelműen sajátos, önkormányzattal rendelkező egységeknek tekintendők*. Annál is inkább, mert szabályként az ügyvédi munkaközösség taggyűlése dönt a tagok felvételéről, megválasztja, visszahívhatja és beszámoltatja a munkaközösség vezetőjét, határoz a munkaközösség alkalmazottainak felvételéről és elbocsátásáról, megállapítja a munkaközösség költségvetését. A taggyűlés hatáskörébe tartozik a *jövedelemfelosztás* jóváhagyása is, ami egyébként a következő elveken nyugszik: az ügyvédi munkaközösséghez befolyó munkadíjból kell fedezni a munkaközösség fenntartási költségeit és a kamara költségvetéséhez való hozzájárulást. A fennmaradó összeget a munkaközösség tagjai között ügyintézőként és társügyintézőként végzett munkájuk, valamint az általuk ellátott ügyekből befolyt munkadíj arányában kell felosztani.

V. Az ügyvéd jogai és kötelességei.

Általánosnak mondható, hogy az ügyvéd (ügyvédi munkaközösség) az ügyfélnek vagy más jogosultnak a megbízása, ennek hiányában pedig a bíróság vagy más erre jogosult szerv kirendelése alapján járhat el. A felfogások, az egyes jogrendszerekben alkalmazott megoldások azonban eltérhetnek abban a tekintetben, hogy az *ügyvéd jogosult-e, illetve köteles-e a megbízást elfogadni.* A szocialista országokban jól kirajzolódó törekvés, hogy az ügyvéd működését pl. a jogi segítségadásra korlátozzák. Nyilvánvaló, az ügyvéd tevékenységének határt szab az eljárási összeférhetetlenség intézménye, valamint a *törvényesség* követelménye is. Mindamellett vitatott pl., hogy az ügyvéd jogosult-e, illetve mennyiben jogosult vállalkozni a jogtalannak vagy alaptalannak tartott igény érvényesítésének törvényes eszközökkel való megkísérlésére (tiltotta ezt egyebek között az 1937. évi ügyvédi rendtartás is a felszabadulás előtti Magyarországon), éspedig azért, mert az igény jogossága, alapossága felől az erre hatáskörrel rendelkező szervek hivatottak dönteni. Az viszont nem is kétséges, hogy az ügyvéd jogosult az általa bűnösnek tartott személynek az ellene indított eljárás menetében jogi segítséget nyújtani, ami egyenesen következik a védelemhez való jog alkotmányi, illetve törvényi elismeréséből. Más kérdés, hogy az ügyvédtől megkívánható ügyfelének ügye várható kimenetelét feltáró előzetes tájékoztatása, továbbá az ügyvéd rendelkezésére állhat az a lehetőség, hogy a megbízás elvállalását megtagadja. A magyar jog — mintegy a szabad ügyvédválasztás ellentétpárjaként — kifejezetten is rögzítette, hogy az ügyvéd a megbízás elvállalását indokolás nélkül megtagadhatja, és a megbízást indokolás nélkül felmondhatja. A külföldi jogrendszerekben azonban találhatunk olyan megoldásokat, mely szerint az ügyvéd köteles jogi segítséget nyújtani. Ebből indult ki pl. az 1975. évi szlovák szabályozás, amely ugyanakkor lehetővé tette, hogy az ügyvéd a jogi segítséget komoly okból visszautasítsa. Különösen abban az esetben, ha azt kérik tőle, hogy nyilvánvalóan jogtalan érdekeket érvényesítsen, valamint ha az ügy elvállalását a munkával való nagyfokú megterhelése akadályozza.

Az ügyvédet a jogi segítségadásért szabály szerint *munkadíj* illeti meg. A jogfejlődés során azonban különböző variánsok alakultak ki abban a tekintetben, hogy meghatározott ügyekre, illetve a jogi segítségért forduló személyek kereseti, jövedelmi és vagyoni helyzetére tekintettel az ügyfelek mentesülhetnek-e az ügyvédi munkadíj megfizetése alól, és ennek terheit az ügyvédek, az állam, vagy pedig az ügyvédség és az állam közösen viselje-e. Az állam szerepének előtérbe állítását garanciális megfontolások sürgették, az az értékelés, hogy az ügyvéd munkájával többékevésbé reális arányban álló anyagi ösztönzése igen fontos összetevője lehet a magas szintű jogi segítség biztosításának. Más oldalról, ennél talán még jelentősebb, az ügyvédség egész megítélését befolyásoló társadalmi probléma az ügyvédi munkadíj megállapítása módjának és mértékének rendezése, az esetleges indokolatlan jövedelemszerzési, nyerészkedési törekvések leszerelése. Burzsoá viszonyok között pl. igen széles körben érvényre jutó jelenség volt, hogy az ügyvéd minél nagyobb anyagi haszon elérésére törekedett, elterjedt tevékenységének „vállalkozói" jellege, ami egyebek között a honorárium eredménytől függő megállapításában is kifejezést kapott. A közvélemény elégedetlensége, az ügyvédség társadalmi tekintélyének megóvása magát a burzsoá államot is több országban valamiféle beavatkozásra késztette. Ennek eredményeként fogható fel pl. az állam által kiadott ügyvédi díjszabások megjelenése, a szabad egyezkedés elvének korlátozása. A szocialista állam feltételei között pedig a társadalmi berendezkedés lényegéből fakadó általános követelmény lett az ügyvédi munkadíj megállapítása módjának és mértékének (kereteinek) szabályozása, a munka mennyiségéhez és minőségéhez igazodó díjazás mind következetesebb kialakítása, azzal együtt, hogy az ügyvédi munkadíj ezek megvalósítása érdekében képezheti „szabad egyezkedés" tárgyát.

Nem egyeztethető össze az ügyvédi hivatással az a burzsoá fejlődés során szélesebb körben előforduló, bár itt is elmarasztalt, és több helyütt kifejezetten tiltott gyakorlat, amikor a nagyobb anyagi haszon elérése érdekében az ügyvéd pl. hézagos, pontatlan, perekre alkalmat adó szerződéseket készít, az ügyfeleket nyilvánvalóan alaptalan per vitelére szólítja fel, a pereket alaptalan védekezéssel elhúzza. Más oldalról nem engedhető meg az ügyvéd közreműködése abban, hogy a törvény rendelkezéseit kijátsszák vagy megkerüljék, a joggal bármilyen módon visszaéljenek. *Az ügyvédnek az ügyfelek jogainak és törvényes érdekeinek érvényesülését kell szolgálnia.* A ma már jóformán általánosan elterjedt álláspont szerint egyébként ennek a követelménynek kell meghatároznia általában is az ügyvédi segítség természetét, szemben azokkal a felfogásokkal, melyek egyoldalúan vagy az ügyvéd ügyfelével, vagy pedig a törvényesség érvényesülésével kapcsolatos kötelezettségeit hangsúlyozzák. Az ügyvéd tehát nem tehet meg „mindent" ügyfele érdekében, de köteles arra, és ez az alapvető kötelezettsége, hogy a való tényekre alapozva lelkiismeretesen és következetesen felhasználja az ügyfelek jogainak és törvényes érdekeinek érvényesülését elősegítő törvényes eszközöket, lehetőségeket. Ezt célozza egyebek között az *ügyvédi függetlenség* elvének intézményesítése, az ügyvédi jogi segítségadásba

történő külső beavatkozás lehetőségének kizárása is, melynek garanciáit elsősorban a foglalkozási és eljárási összeférhetetlenség megakadályozásában, az ügyvédség önkormányzatában, továbbá az ügyvédi működés megszüntetése eseteinek és módjának a függetlenség elvét figyelembe vevő körülhatárolásában keresik. Az ügyvédek munkája a törvényesség érvényre jutását mozdítja elő, annak egyik igen fontos tényezője, ugyanakkor az ügyvédség nem sorolható a „törvényesség szervei", vagy az „igazságszolgáltatás segédszervei" közé sem, hiszen az ügyvédnek elsősorban a felek érdekeit kell támogatnia. Nem kívánható el az ügyvédtől, szemben állana foglalkozása természetével pl., hogy a büntető eljárásban ügyfelének érdeke ellen cselekedjék, olyan tényeket is a hatóságok elé tárjon, melyek súlyosbítják helyzetét. Ilyen összefüggésben, mintegy ennek garanciájaként is értékelhető az ügyvéd *titoktartási kötelezettsége*, amiről a magyar jog úgy rendelkezett, hogy az ügyvédet és az ügyvédjelöltet titoktartási kötelezettség terheli az olyan tények tekintetében, amelyeket a megbízás körében vele közöltek, vagy amelyek az általa képviselt ügyre vonatkozóan ügyvédi működése folytán egyébként tudomására jutottak. A titoktartási kötelezettség alól az ügyfél felmentést adhat. Az egyes jogrendszerekben azonban problémaként jelentkezhet, hogy adható-e, és milyen esetekben adható további felmentés a titoktartási kötelezettség alól. Lehetnek-e a titoktartási kötelezettségnek határai? Mindenesetre általánosnak mondható igény, hogy a titoktartási kötelezettséget — az ügyfél felmentésén túlmenően — esetleg csak igen kivételesen, a feltétlenül indokolt esetekben korlátozzák, hiszen a titoktartási kötelezettség érvényesítése alapvető feltétele a teljes értékű ügyvédi segítség, az ügyfél és az ügyvéd közötti bizalmi viszony biztosításának.

Az ügyvéd kötelességeinek megsértéséért *felelősséggel* tartozik. Fegyelmi vétségek elkövetéséért az ügyvéd fegyelmi felelősségre vonható. Bizonyos súlyosabb ügyvédi kötelességszegéseket esetleg a büntető törvény is büntetni rendeli. Így Magyarországon az ügyvéd, aki azért, hogy ügyfelének jogtalan hátrányt okozzon, hivatásából folyó kötelességét megszegi, bűntettet követ el. A bűncselekmény pedig súlyosabban minősül, ha azt haszonszerzés végett követték el. 1978. évi büntető törvénykönyvünk szerint van továbbá olyan bűncselekmény, amely különböző foglalkozások, közöttük az ügyvédi foglalkozás gyakorlásával összefüggésben is elkövethető (pl. magántitok megsértése). Az ügyvéd ezenkívül büntetőjogilag felel az olyan ügyvédi kötelezettségszegésért is, amely egyébként a mindenkire érvényes büntető normákba ütközik (vesztegetés, okiratthamisítás stb.). Az ügyvédi kötelezettségek megszegése bizonyos esetekben szabálysértési, illetve eljárásjogi felelősséget vonhat maga után. Nyilvánvaló, hogy nem mentesülhet az ügyvéd az anyagi felelősség vállalása alól sem, amennyiben foglalkozásának gyakorlásából folyó kötelezettségének vétkes megsértésével kárt okozott. A kártérítési felelősség rendszerébe beiktatódhat pl. az ügyvédi munkaközösség közvetlen felelőssége, mindamellett ekkor is jelentkezik a visszatérítésnek, a személyes felelősség érvényesítésének igénye.

Irodalom: *Kun* László: A magyar ügyvédség története. Bp. 1895.; *Králik* Lajos: A magyar ügyvédség. Az ügyvédi kar. 1—2. köt. Bp. 1903.; *Révai* Tibor: Az ügyvéd a népi demokráciában. Bp. 1953.; *Nehéz-Posony* József: A magyar ügyvédség fejlődése a felszabadulás óta. Magyar Jog 1955.; *Névai* László: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Bp. 1961.; *Király* Tibor: A védelem és a védő a büntető ügyekben. Bp. 1962.; *Hegyháti* István—*Révai* Tibor: Jogi képviselet és védelem. Bp. 1964.

Advokatura v SZSZSZR. Red. Apraksin, K. N.—Poljak, A. G. etc. Moszkva, 1971.; *Vlaszov*, I. Sz.—*Puljanov*, V. Z.: Organizacija advokaturü v zarubezsnüh sztranah. Moszkva, 1972.; Szud i pravoszudie v SZSZSZR. Red. Salamov, M. P. Moszkva, 1974.

Les barreaux dans le monde. Die Rechstanwaltschaft in der Welt. Rapporteur général: Kalsbach, Werner. Paris, 1959.; *Solus*, Henry—*Perrot*, Roger: Droit judiciaire privé. Tome 1. Paris, 1961.; *Abel—Smith*, Brian—*Stevens*, Robert: Lawyers and the courts. A sociological study of the English legal system. 1750—1965. London, 1967.; *Jackson*, R. M.: The machinery of justice in England. Cambridge, 1972.; *Rueschemeyer*, Dietrich: Lawyers and their society. A comparative study of the legal profession in Germany and in the United States. Massachusetts, Cambridge, 1973.; *Cappelletti*, Mauro—*Gordley*, James—*Johnson*, Earl: Toward equal justice. A comparative study of legal aid in modern societies. Milano—New York, 1975.

Rácz Attila

ÜZEMI BALESET → *Társadalombiztosítás*

V

VÁDLOTT → *Büntető eljárás lefolytatása*

VAGYON ÉS A GAZDÁLKODÁS RENDJE ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK. I. A vagyon és a gazdálkodás rendje elleni bűncselekmények fogalma (1715.) — II. A fosztogató jellegű bűncselekmények (1716.) — III. A vagyon elleni egyéb bűncselekmények (1717.) — IV. A gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények (1719.) — V. A pénzügyi gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények (1720.)

I. A vagyon és a gazdálkodás rendje elleni bűncselekmények fogalma.

A vagyon elleni bűncselekmények jogi szabályozásának története világosan kifejezésre juttatja a fosztogató jellegű és a vagyon elleni egyéb bűncselekmények közötti különbséget. A fosztogató jellegű cselekmények büntetéséről szóló rendelkezések egyidősek a büntetőjoggal, viszont a vagyon elleni egyéb bűncselekményekről önállóan csak a modern büntetőjog rendelkezik. Ez a szabályozás történetében mutatkozó eltérés szorosan összefügg a két bűncselekményfajta kriminológiai jellemzőivel, továbbá társadalmi, erkölcsi megítélésével. A fosztogató jellegű bűncselekmények jellemzője az olyan jogtalan vagyoni haszonszerzésre törekvés, amely együttjár más vagyonának közvetlen megkárosításával. A tolvaj az idegen dolgot azért veszi el mástól, hogy azt magának megszerezze, jogtalanul eltulajdonítsa; a sikkasztó a reá bízott idegen dolgot tulajdonítja el, s ezzel károsítja a tulajdonost; a csaló jogtalan haszonszerzés végett alkalmazott tévedésbeejtéssel okoz kárt; a rabló erőszakot, illetve élet vagy testi épség elleni közvetlen fenyegetést alkalmaz az idegen dolog eltulajdonítása végett; a zsaroló pedig jogtalan haszonszerzés céljából erőszakkal vagy fenyegetés alkalmazásával okoz kárt. A lopás, sikkasztás, csalás, rablás és zsarolás tehát különböző módokon, de közvetlenül úgy károsítja az idegen vagyont, hogy az egybeesik a jogtalan haszonszerzéssel.

A haszonszerzésre törekvés és a közvetlen károkozás nem együttes jellemzője viszont a vagyon elleni egyéb bűncselekményeknek. A hűtlen és a hanyag kezelő kárt okoz ugyan az idegen vagyonban, de nem feltétlenül törekszik jogtalan haszonra. A jogtalan elsajátító közvetve károsítja a tulajdont azzal, hogy a talált vagy véletlenül hozzá került tárgyat eltulajdonítja és ezzel fenntartja azt az állapotot, amelyet nem ő idézett elő. Az orgazda szintén nem közvetlenül károsítja a tulajdont, bár haszonszerzésre törekszik. A rongáló ugyan közvetlenül okozza a kárt, de nem akar jogtalan hasznot szerezni. Tehát a fogalmi jellemzők is a fosztogató és a vagyon elleni egyéb bűncselekmények elhatárolása mellett szólnak.

A vagyon elleni bűncselekmények nemcsak a támadás módja, hanem a sértettje szerint is osztályozhatók. A szocialista büntetőjog tételesen meghatározza a társadalmi tulajdon fogalmát, annak érdekében, hogy a társadalmi tulajdon fokozott védelmét biztosítsa. A társadalmi tulajdont megillető fokozott büntetőjogi védelem kiterjed az állam, a szövetkezetek, a társadalmi szervezetek és az egyesületek vagyonára, valamint a használatukban, kezelésükben vagy rendelkezésük alatt álló idegen vagyontárgyakra, ideértve a más szocialista országok társadalmi tulajdonát is.

A szocialista büntetőjog fokozottan védi a társadalmi tulajdont. A fokozott védelem kifejezésre juthat úgy is, hogy a törvény külön fejezetben szabályozza a társadalmi, illetve a személyi javak elleni bűncselekményeket (például a román), vagy súlyosabb büntetési tételek alkalmazását írja elő (például a lengyel). A magyar büntetőjog 1950-től több mint két évtizeden át külön büntetési tételek előírásával, később a bíróságok büntetéskiszabási gyakorlatával biztosította a társadalmi tulajdon fokozott védelmét.

Az elmúlt két évtized bűnözésének adatai azt mutatják, hogy hazánkban a vagyon elleni bűncselekmények az összes közvádas bűncselekménynek mintegy a felét teszik ki, s az összes vagyon elleni bűncselekmények több mint a háromnegyede fosztogató jellegű cselekmény. A fosztogató jellegű cselekmények ilyen nagy számával szemben viszont a közbiztonságot is súlyosan sértő erőszakos bűncselekmény, a rablás, a szocialista társadalom építésének szakaszában csak egészen kis számban fordul elő. Az elmúlt huszonöt évben a

rablás még a vagyon elleni bűncselekményeknek az egy százalékát sem érte el. A vagyon elleni bűncselekményeknek az összbűnözésen belüli aránya ugyan nem változott lényegesen a felszabadulás előtti helyzethez képest, de a rablások mind abszolút számban, mind pedig arányukban igen jelentős mértékben csökkentek.

A vagyon elleni kisebb súlyú cselekmények egyes jogrendszerekben (pl. a hazaiban) csupán szabálysértések. A vagyon elleni szabálysértések száma hazánkban az 1970-es években lényegében megegyezett a vagyon elleni bűncselekmények számával. Számszerűségében tehát az államigazgatási és a büntetőjogi szankció egyenlő mértékben került alkalmazásra a vagyoni viszonyokat sértő támadásokkal szemben. Ugyanebben az időszakban a gazdasági és a pénzügyi bűncselekmények viszont az ilyen jellegű szabálysértéseknek még az egytizedét sem tették ki. Ez az arány is mutatja, hogy a gazdálkodás és a pénzügyi gazdálkodás rendjének védelmében a büntetőjognak csak ultima ratio szerepe van. Különösen akkor válik nyilvánvalóvá a büntetőjog ultima ratio jellege, ha figyelembe vesszük, hogy a gazdasági és pénzügyi kötelességek megsértésének jelentős részét fegyelmi úton bírálják el.

A gazdálkodás és a pénzügyi gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények tehát a vonatkozó államigazgatási szabályoknak olyan súlyú megsértései, amelyekkel szemben a fegyelmi vagy a szabálysértési szankció alkalmazása nem elégséges. Ezeknek a bűncselekményeknek jellemző vonása, hogy a törvényi tényállások általában keretszabályként kerülnek megfogalmazásra, azaz a büntetőjogi rendelkezés kereteit az államigazgatási szabályok töltik meg tartalommal. Ennek a kodifikációs megoldásnak az alkalmazásával biztosítható az összhang a büntetőjog stabilitása és az államigazgatási szabályok dinamikus fejlődése között. A keretszabályban a büntetőjog csak azt mondja ki, hogy milyen államigazgatási rendelkezésben foglalt kötelességnek milyen jellegű és súlyú megszegése képez bűncselekményt, de a kötelességet magát a gazdálkodásra és a pénzügyi gazdálkodásra vonatkozó államigazgatási szabályok állapítják meg.

II. A fosztogató jellegű bűncselekmények. A nem erőszakos fosztogató bűncselekményeket (a lopást, sikkasztást és csalást) csak a 19. század rendszerezett büntetőjogi kodifikációja határolta el egymástól. Addig általában a lopás (furtum) fogalma alá vonták a sikkasztást és a csalást is, bár a Carolina már megkülönböztette a sikkasztást a lopástól. A 19. század büntető kódexei többnyire meghatározták e két bűncselekmény ismérveit, de még a múlt században is előfordult, hogy a vagyon elleni fosztogató támadásokat egységesen a dolog jogtalan megszerzésének nevezték.

A magyar büntetőjogban először az 1843. évi javaslat tett határozott különbséget a lopás és a sikkasztás között, mert addig például azt a fuvarost, aki a rábízott dolgot elidegenítette, „köztolvajként" kellett büntetni.

A 19. században a büntetőjogi gondolkodás a tudományos rendszerezettségig fejlődött, s ennek hatására a későbbi büntető kódexek már tételesen is elhatárolták egymástól a két bűncselekményt. Felismerték, hogy a lopás és a sikkasztás ugyan egyaránt a tulajdonjogot sérti, de a sikkasztás elkövetésekor a birtok nem szenved sérelmet, mert az eltulajdonított dolog a tettes birtokában volt. A lopás viszont, az idegen dolog elvételével, támadás a birtok ellen is. A sikkasztás ugyan nem sérti a birtokot, de a tulajdonos akarata ellenére történő elidegenítéssel, elzárással, elzálogosítással, hasznosítással a bizalommal való visszaélés valósul meg a tulajdon megsértése mellett. Ezt a bizalommal visszaélést egyes nézetek szociáletikai szempontból még elítélendőbbnek tartották, mint a lopásban megnyilvánuló birtoksérelmet.

A csalás jogtárgyának helyes felismerése és a cselekménynek a lopástól való elhatárolása szintén csak a 19—20. században történt meg következetesen. Már a római jog ismerte a furtum és a falsum közti különbséget, de az utóbbi a különféle hamisításokat is magában foglalta. Egyes jogok pedig a lopást jelentő jogtalan megszerzés fogalma alá vonták a csalárd elvételt is. Az ókori és a középkori büntetőjogok ugyan büntették a hamis játékot, a jövendőmondást, a hamis mértékkel mérést és az élelmiszerhamisítást, de a csalás és a hamisítás közti különbséget csak a 19. század büntetőjoga teremtette meg azzal, hogy először, ha nem is a csalást általában, de annak egyes formáit önálló bűncselekménynek minősítette. A 19. században a büntető kódexek külön rendelkeztek a szerződéskötésnél elkövetett csalásról, a fizetés nélküli fogyasztásról, a vasúton jegy nélkül utazásról, az árukkal elkövetett csalásról, a nyilvános versenyeknél és árveréseknél elkövetett csalásról, a biztosítási csalásról, a csalárd társaságalapításról stb. A csalás lényegét egyes elméletek még a 19. században is az igazság elferdítésében látták, s ezért a csalást a hamis eskühöz, valamint a pénz- és okirathamisításhoz hasonlították. A későbbi büntető törvénykönyvek egyértelműen határozták meg a csalást vagyon elleni bűncselekményként, azaz vagyoni haszonszerzés érdekében megtévesztés alkalmazásával elkövetett károkozásként.

A rablást szintén csak a 19—20. század büntető kódexei minősítették egyértelműen erőszakkal elkövetett vagyon elleni bűncselekménynek. A büntetőjog története során a rablás fogalma többször változott. A római jog például a rablást a furtum egyik formájának tekintette, a germán népjogok viszont

nem az erőszakos, hanem a nyílt dologelvételt tekintették rablásnak, s mivel ez nem volt alattomos bűncselekmény, a lopásnál enyhébben ítélték meg. Egyes jogok pedig kizárólag az útonállást értették a rablás fogalma alatt. Ezzel függ össze, hogy a Carolina például a rablást nem a vagyon elleni, hanem a közbiztonságot sértő bűncselekmények között szabályozta.

A középkori magyar büntetőjogban szintén a dolog nyílt elvétele volt a rablás, és ennek súlyosabban minősülő esetét képezte az erőszakos elkövetési forma. Az 1843. évi büntetőjogi javaslat viszont már az erőszak mellett a fenyegetés alkalmazását is a rablás egyik ismérveként szabályozta, továbbá a tetten kapott tolvaj által történt erőszakalkalmazást is a rablás körébe vonta. A 20. század büntetőjoga ehhez legfeljebb azt a nóvumot adta, hogy az öntudatlan állapotba helyezést is a rablás eszközcselekményének számította, ha az az idegen dolog elvétele érdekében történt.

Csak a modern büntetőjog különbözteti meg a rablást és a zsarolást az alkalmazott erőszak mértéke, illetve a kilátásba helyezett fenyegetés súlya alapján. Korábban más bűncselekményként, például hivatali hatalommal való visszaélésként büntették azt a cselekményt, amelyet ma zsarolásként értékelnek. A francia jog a 19. század közepéig lopásnak vagy, ha a fenyegetést közhivatalnok alkalmazta, hivatali bűncselekménynek minősítette a mai zsarolást. Mivel a zsarolás egyik elkövetési formája valamilyen megszégyenítő körülmény nyilvánosságra hozatalával vagy titok felfedésével való fenyegetés, még a 19. században is előfordult, hogy erre az elkövetési módra tekintettel személy elleni támadást láttak a zsarolásban.

Az 1843. évi magyar büntetőjogi javaslat rendkívül pontos jogászi megfogalmazását adta a zsarolásnak és sorolta azt a vagyon elleni bűncselekmények közé. A modern büntetőjogi elméletek a zsarolás lényegét már egységesen olyan tiltott kényszerítésben látják, amely vagyoni kárt okoz.

Századunk büntetőjogában a lopásnak, sikkasztásnak, csalásnak, rablásnak és zsarolásnak olyan ismérvei alakultak ki, amelyek függetlenek a társadalmi berendezkedéstől, s amelyeket a magyar büntetőjog is hasznosít.

A *lopás* elkövetője idegen dolgot azért vesz el mástól, hogy azt jogtalanul eltulajdonítsa, a sikkasztást pedig az valósítja meg, aki a rábízott idegen dolgot tulajdonítja el jogtalanul. A két bűncselekmény közös vonása a jogtalan eltulajdonítás, a megkülönböztető ismérv, hogy a tolvaj a dolgot mástól veszi el, a sikkasztó pedig a rábízott dologgal rendelkezik a tulajdonos sérelmére. A fuvaros például nem ellopja, hanem elsikkasztja a dolgot, mert a dolog rábízottnak minősül, s ugyancsak sikkasztás, ha a bérlő a bérbe vett tárgyat eladja vagy elzálogosítja.

A modern kor terméke a gépjármű elvételének speciális formája, a járműnek használat céljára történő elvétele. E magatartásnál az eltulajdonítás célzata hiányzik, mert a használó nem akarja a tulajdonost végleg megfosztani a dologtól, a járművet csupán meghatározott időre szóló használat céljából veszi el. Büntetőjogunk ezt a cselekményt önálló bűncselekményként szabályozza.

A *csalást* az követi el, aki jogtalan haszonszerzés végett mást tévedésbe ejt, vagy tévedésben tart, és ezzel kárt okoz. A csalás tipikus elkövetési formája a megtévesztés, tehát aktív tevékenység. A megtévesztés egyszerű hazugsággal is megvalósul, mai jogunk nem írja elő a fondorlat vagy a ravasz fondorlat alkalmazását a csalás fogalmi ismérveként. Kevésbé gyakori elkövetési forma a tévedésben tartás felhasználása kár okozására. Ez utóbbi akkor valósul meg, ha a tévedést nem a csalás elkövetője idézte elő, de azt felismeri és kihasználja jogtalan haszonszerzésre. Például, ha a ruhatáros tévedésből más kabátját adja ki, aki ezt a tévedést felismeri, és a ruhatáros figyelmét a tévedésre nem hívja fel, hanem a kabátot megtartja magának, a csalás bűncselekményét valósítja meg.

Vagyon elleni erőszakos bűncselekmény a *rablás* és a *zsarolás*. A rablásnál alkalmazott erőszak és fenyegetés, a vis absoluta, választást nem engedve győri le a sértett akaratát, a zsarolásnál, a vis compulsiva, pedig csak hajlítja azt, tehát a sértettnek még választást enged. Az elméleti megkülönböztetést a törvény akként fogalmazza meg, hogy a zsarolás elkövetési magatartása az erőszak és fenyegetés, a rablás elkövetési magatartása pedig az erőszak, illetve az élet és testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetés alkalmazása. Nyilvánvalóan nincs a sértettnek választási lehetősége, ha öntudatlan vagy védekezésre képtelen állapotba helyezték, ezért ezt az elkövetési módot is rablásnak tekinti a törvény. Az erőszak és a fenyegetés alkalmazása általában akkor a rablás elkövetési magatartása, ha a dolog megszerzését célozza, ezért külön rendelkezéssel rablásnak minősíti a törvény, ha a tolvaj a már megszerzett dolog megtartása végett alkalmaz erőszakot vagy fenyegetést.

Ha az erőszak és a fenyegetés nem a dolog megszerzésére irányul, akkor nem rablás, hanem zsarolás valósul meg. Például joglemondó nyilatkozat kicsikarása egyszerű fenyegetés alkalmazásával a zsarolás alapeseteként, emberöléssel vagy testi sértéssel fenyegetve pedig a zsarolásnak a rablással azonosan büntetendő minősített eseteként kerül elbírálásra.

III. A vagyon elleni egyéb bűncselekmények. Szemben a fosztogató bűncselekményekkel, a nem fosztogató jellegű cselekmények önálló

bűncselekménnyé nyilvánítása csak a modern büntetőjogban történt meg. Az e csoportba sorolt bűncselekményekről szóló rendelkezéseket rendszerint csak a 20. század, s legfeljebb néhány esetben a 19. század büntető kódexeiben találjuk. Mint már volt róla szó, nem fosztogató jellegű vagyon elleni bűncselekménynek tekintjük a hűtlen és hanyag kezelést, a jogtalan elsajátítást, az orgazdaságot, a rongálást és a bitorlást.

A *hűtlen kezelés* néhány formájának, a gyám és a gondnok visszaélésének a büntetéséről mind a Code pénal, mind az 1843. évi magyar büntetőjogi javaslat tartalmaz ugyan rendelkezéseket, de a hűtlen kezelés általános szabályozása még ma sem minden büntető kódexnek sajátja. A büntetőjog-tudomány sem egységes e bűncselekmény megítélésében és többféle magyarázatát találjuk a hűtlen kezelés jogi tárgyának. A visszaélés elmélete szerint a hűtlen kezelés a jogszerű képviseleti hatalommal való visszaélés útján elkövetett vagyoni károsítás. A bizalomtörés elmélete szerint a hűtlen kezelés lényege az olyan személyeket terhelő kötelesség kárt okozó megsértése, akik különös hűségre vannak kötelezve a kezelésük, gondviselésük alatt álló vagyon alanyai irányában. A jogi kötelezettség megsértésének elmélete pedig azt tanítja, hogy a hűtlen kezelés az idegen vagyon kezelésével, gondozásával járó jogi kötelezettség megszegése.

A szocialista büntető kódexek általában nem a vagyon elleni bűncselekmények közé sorolják a *társadalmi tulajdon hűtlen vagy hanyag kezelését*, de a személyi tulajdon hűtlen kezeléséről több büntető kódex (például a csehszlovák, az NDK) ennek ellenére a vagyon elleni bűncselekmények között rendelkezik.

A magyar büntetőjog a hűtlen kezelés jellemzőjének a vagyoni károkozást tekinti, s erre a jellemzőre tekintettel sorolja a hűtlen kezelést a vagyon elleni bűncselekmények közé. Mivel a hanyag kezelés a hűtlen kezelésnek gondatlan elkövetési változata, a két bűncselekmény a bűnösség szintjén különbözik egymástól, tehát a hanyag kezelés jogi tárgya nem különbözik a hűtlen kezelésétől.

A magyar tételesjogi felfogás szerint a hűtlen kezelést az követi el, akit idegen vagyon kezelésével bíztak meg, és e megbízásból folyó kötelesség megszegésével a vagyonban kárt okoz. A vagyonkezelési kötelesség mindig a megbízás természetéből, a tevékenység jellegéből folyik. Ha a megbízás a vagyonnal való gazdálkodásra szól, akkor olyan gazdasági tevékenységet kell kifejteni, amely megfelel az adott vagyon természetéből adódó ésszerű gazdálkodásnak. Ha a megbízás csak az őrzésre vonatkozik, akkor a kötelesség az állagmegóváshoz szükséges tevékenységre korlátozódik. A kötelességeket nem kell írásban rögzíteni, azok folyhatnak a szakma általános gyakorlatából is.

A hűtlen kezelő a kárt szándékosan, a hanyag kezelő pedig gondatlanul okozza. A hanyag kezelő is a megbízásból folyó kötelességét szegi meg, de csak a társadalmi tulajdonban okozott kár, illetve a hatósági megbízás vagy jóváhagyás alapján végzett tevékenység (gyámság, gondnokság) során okozott kár szolgálhat a büntetőjogi felelősség alapjául. Tehát a magánszemélyek között létrejött és a hatóság által jóvá nem hagyott szerződésből folyó kötelesség elhanyagolásával károkozás nem büntetőjogi, csak polgári jogi felelősséget von maga után.

A *talált dolog visszaadását* előíró szabály minden népnél ősidőktől fogva létező norma. E normának a megszegése azonban csak a modern büntetőjogban vált önálló bűncselekménnyé. A talált dolog megtartását még a Code pénal is lopásként rendelte büntetni, a 19. század más büntető kódexei pedig azt gyakran sikkasztásnak tekintették. Az NDK büntetőjoga ma is lopásnak tekinti, ha valaki a birtokába került idegen dolgot jogtalanul eltulajdonítja. Az 1843. évi büntetőjogi javaslat fejlettségét mutatja, hogy a jogtalan elsajátítást már önálló bűncselekményként szabályozta. Ez a cselekmény is a tulajdonjogot sérti, de a jogtalan elsajátító csak fenntartja azt az állapotot, hogy a dolog kikerült a tulajdonos rendelkezése alól.

A talált idegen dolgot a magyar jog szerint a találó 8 napon belül köteles a hatóságnak vagy a tulajdonosnak visszaszolgáltatni. Ha ezt elmulasztja, vagy már a határidő alatt a dolgot eltulajdonítja (például eladja, elzálogosítja), a jogtalan elsajátítás bűncselekménye valósul meg. Ugyanez a szabály érvényes, ha a dolog véletlenül vagy tévedésből kerül a jogtalan elsajátító birtokába. Ha kétségtelen, hogy a tulajdonos lemondott a jogáról, a találó a dolgot megtarthatja, és bűncselekmény nem valósul meg.

Szintén a jogellenes helyzet fenntartása miatt látta büntetendőnek az *orgazdaságot* az ún. fenntartási elmélet, amelyet csak a 19—20. század büntető törvényeiben fogadtak el az orgazdaságnak önálló bűncselekményként szabályozásával. A 19. század büntetőjogában a részességi elmélet uralkodott, s azt a személyt, akinél a lopott holmit megtalálták, utólagos részesként büntették. Napjainkban sem minden büntetőjog tekinti vagyon elleni bűncselekménynek az orgazdaságot. Az NDK büntető kódexe például az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények közé sorolta. A magyar jog szerint az orgazdaságot az követi el, aki meghatározott vagyon elleni bűncselekményből származó dolgot vagyoni haszon végett megszerzi, elrejti vagy az elidegenítésben közreműködik. Ha az orgazda a meghatározott vagyon elleni bűncselekményekből származó dolog megszerzését, elrejtését vagy elidegenítésében közreműködést már az alap-

bűncselekmény elkövetése előtt megígérte a tolvajnak stb.-nek, akkor nem orgazdaság, hanem az alapbűncselekmény tettese szándékának erősítésére tekintettel, az alapbűncselekményhez nyújtott bűnsegély valósul meg. Ha az orgazda nem tudja, de a körülményekből gyaníthatja, hogy a dolog lopásból stb.-ből származik, nem bűncselekményt, hanem az orgazdaság szabálysértését kell megállapítani.

A *vagyonrongálás* még a 19. században is csak kivételesen minősült bűncselekménynek, kizárólag akkor, ha a cselekmény közérdeket is sértett. A Code pénal például csak meghatározott rongálási formák (épületrombolás, okiratrongálás, határjel-megrongálás) büntetéséről rendelkezett. Az elméletben pedig olyan álláspont alakult ki, hogy az erőszakos elkövetési módra tekintettel a rongálás nem a vagyon elleni, hanem a testi épség elleni bűncselekményekhez áll közel. A 19—20. század büntetőjoga már vagyon elleni bűncselekménynek minősíti a más vagyonának megrongálását, és egyértelműen elhatárolja az okirat megrongálásától, amely okirathamisításnak számít, továbbá az erőszakos személy elleni bűncselekményektől. A szocialista büntetőjogokkal egyezően az idegen vagyontárgy szándékos megsemmisítését vagy megrongálását a magyar törvény is minden esetben, a gondatlan megsemmisítést vagy rongálást pedig csak a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetve és bizonyos összegű kárt okozva rendeli bűncselekményként büntetni.

Az *uzsora* megítélésével kapcsolatban mind az elméletben, mind a jog rendelkezésében háromféle álláspont különböztethető meg. Az első a szerződések teljes szabadságát hirdette, és az uzsorát nem tartotta büntetendő magatartásnak, a második mindenféle uzsorát büntetés alá vont, a harmadik pedig csak a kirívó kizsákmányolást tekintette bűncselekménynek. A nézetek változatát jól példázza a múlt század magyar büntetőjogának fejlődése. A század elején a mértéken felüli kamatkikötést büntetni rendelték, a század közepén a kereskedelem területén teljes szabadságot biztosítottak, később pedig általában eltörölték az uzsora büntetését, a század végén viszont a hiteluzsorát bűncselekménnyé nyilvánították. Egyes elméletek az uzsorát a kizsákmányoló jellegű bűncselekményekhez, például a kitartottsághoz hasonlították, de ma már elfogadott, hogy az uzsora a vagyoni viszonyokat sérti.

Az uzsorának ismérve a más szorult vagy függő helyzetének, tapasztalatlanságának, könnyelműségének vagy értelmi gyengeségének kihasználása, feltűnően aránytalan előny szerzése érdekében. Az uzsora tipikus elkövetési formája a magas kamatkövetelés, de megvalósulhat akkor is, ha valaki egy dolgot feltűnően alacsony vételárért vesz meg, tudva, hogy az eladó a vételárat italozásra vagy szerencsejátékra kívánja fordítani. Az 1978. évi IV. törvény nem az uzsora előbb említett formáit, csupán az üzletszerű pénzkölcsönzést rendeli büntetni üzérkedésként.

A bitorlás bűncselekményét pedig az 1961. évi V. törvény vezette be a büntetőjogunkba.

A *bitorlást* az követi el, aki más szellemi alkotását, találmányát, újítását vagy ipari mintáját sajátjának tünteti fel, és ezzel kárt okoz. A törvény bitorlásnak minősíti továbbá azt a korrupciós magatartást, ha valaki az újítás, találmány stb. hasznosítását attól teszi függővé, hogy őt a szerző előnyben részesíti.

Tulajdonképpen a csalásnak egyik elkövetési változata a *vásárlók megkárosítása*. Ez a bűncselekmény akkor valósul meg, ha hamis méréssel, számolással vagy az áru minőségének a rontásával károsítják meg a fogyasztót.

IV. A gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények.

A termelés és az elosztás rendjére vonatkozó államigazgatási szabályok megsértésének büntetőjogi szankcionálása a modern korban alakult ki. Az ilyen büntetőjogi rendelkezéseknek szükségszerű előfeltétele, hogy az állam hatalmi eszközökkel szabályozza a termelés és az elosztás rendjének egyes területeit. A liberálkapitalista állam általában biztosította a gazdasági élet szabadságát, s igazgatási szabállyal csak ritkán korlátozta a termelés és az elosztás rendjét. Az igazgatási szabályok közül a legjellemzőbb néhány közszükségleti cikk árának a korlátozása, s ezeknek a korlátozásoknak a megsértése képzett bűncselekményt.

A monopolkapitalizmus kifejlődésével, s különösen a háborúk, feszültségek idején az államigazgatási rendelkezések szerepe megnövekedett és szaporodott a megsértésüket szankcionáló büntetőjogi rendelkezések száma. A mennyiségi növekedéssel egy időben a gazdasági életet szabályozó államigazgatási előírások megsértését a burzsoá büntetőjog elméletileg igyekezett elhatárolni az ún. klasszikus bűncselekményektől. Kialakult a közigazgatási büntetőjog-ellenességre vonatkozó elmélet, továbbá a gazdasági büntetőjog fogalmának segítségével keresték az elhatárolást a klasszikus értelemben vett bűncselekmények és a gazdasági bűncselekmények között.

A szocialista társadalomban az államnak egyik fontos funkciója a gazdaság szervezése és irányítása. Ennek megfelelően a szocialista büntetőjognak szerves részét alkotják a gazdaságirányítási rendelkezéseknek a megsértését szankcionáló szabályok. A gazdaságirányítás módszerei ugyan időnként változnak, de a szocialista állam központi irányító akarata más-más irányítási módszer mellett is jogi formákban jut kifejezésre. Egyrészt ezeknek a jogi rendelkezéseknek a megsértései, másrészt pedig a közgazdasági szabályozók rendjének a kijátszása, a biztosított lehetőségekkel való

visszaélés különféle formái valósítják meg a gazdálkodás rendjét sértő bűncselekményeket.

A magyar büntetőjogban gazdasági bűncselekmény a gazdálkodási kötelesség megszegése, a népgazdaság szerveinek megtévesztése, a gazdasági ellenőrzés meghiúsítása, a beruházási és pénzügyi fegyelmet sértő cselekmények, a minőségi előírások megszegése, az üzérkedés, az árdrágítás, a külkereskedelemre vonatkozó előírások megszegése és a közellátási rend sérelme. A különféle gazdaságirányítási szabályokba foglalt kötelességek megszegése általában akkor képez csak bűncselekményt, ha a kötelességszegés számottevő vagy jelentős gazdasági hátrányt okozott.

A gazdálkodási kötelesség megszegéséért büntetendő az a személy, aki termék vagy termény előállítására, valamint forgalmára vonatkozó szabályokat megszegi, és ezzel a népgazdaság érdekeit sérti. Mindig a gazdaságirányítási szabályok írják elő az éppen hatályos kötelességeket, s ezek a kötelességek töltik meg tartalommal a büntetőjogi keretszabályt.

A gazdaságirányítás hatékonyságát veszélyezteti a hamis adatszolgáltatás. Ezért büntetendő a nyilvántartások vezetésének rendszeres elmulasztása és a gazdasági ellenőrzés meghiúsítása.

A tervgazdálkodás megvalósíthatatlan a beruházások és a pénzforgalom központi szabályozása nélkül. A törvény büntetni rendeli a beruházások és a pénzgazdálkodás rendjének számottevő megsértését, ha a beruházást nem az arra rendelt forrásból valósítják meg, vagy a beruházásra rendelt eszközöket másra használják fel, továbbá ha a hitelnyújtás szabályait megszegik.

Büntetőjogi szankció is védi a termékek és termények minőségét. Büntetendő cselekmény a rossz minőségű vagy hamis jelzéssel ellátott termék és termény forgalomba hozatala, illetve a termék és termény minőségének hamis tanúsítása.

Üzérkedést követ el az, aki jogosítvány nélkül kereskedelmi tevékenységet folytat, vagy vállalkozást tart fenn, illetve áruval indokolatlan közbeeső kereskedést űz. Ennek a bűncselekménynek egyik elkövetési formája, amikor az engedélyező hatóság kijátszása céljából a cselekményt szövetkezet szabályszerű működésével leplezik.

A külkereskedelmi monopólium védelmében a megfelelő jogosítvány nélküli, illetve a jogszabályoknak meg nem felelő külkereskedelmi tevékenység folytatását a büntetőjog szankcionálja. Az utóbbi magatartás akkor büntetendő, ha az a külkereskedelem érdekeit sérti.

Az árszínvonal stabilitásának biztosítása érdekében a törvény büntetni rendeli az *árdrágítást*. Árdrágítást követ el, aki a hatósági vagy kötelezően megszabott árnál magasabb árat kér, illetve ilyen ár hiányában tisztességtelen hasznot érvényesít.

Közellátási bűncselekményt valósít meg, aki a készletgazdálkodásra vonatkozó szabályokat megszegi, és a szükséghez képest túlzott beszerzéssel a mások beszerzését nehezíti, illetve a termék vagy termény beszerzésére, forgalmára és szállítására vonatkozó jogosítványt megtévesztő magatartással szerzi meg, feltéve, hogy az előbbi magatartások a közellátás érdekeit sértik.

V. A pénzügyi gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények.

A pénzügyi gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények magukban foglalják a pénz- és bélyeghamisítást, valamint adó-, illeték-, deviza- és vámszabályok megszegésének büntetéssel fenyegetett elkövetési formáit.

A pénz feltalálása a *pénzhamisítás* feltalálásához is vezetett. A csökkent értékű pénzzel történő fizetés jogtalan vagyonnövekedést eredményezett, ezért a pénzhamisítást esetenként a vagyon elleni bűncselekmények közé sorolták. Az ókorban és a középkorban, mivel a pénz a császár vagy király képmásával volt ellátva, a pénzhamisítást felségsértésként büntették. A 19. század büntetőjoga már többnyire nem minősítette állam elleni bűncselekménynek a pénzhamisítást, de a jogi tárgyáról még nem alakult ki egységes felfogás. A pénzhamisítást a közrend elleni, a közhitelt sértő, a hamisítási és a vagyon elleni bűncselekmények között egyaránt megtaláljuk. A 20. század büntető kódexei rendszerint önálló fejezetben vagy cím alatt rendelkeznek a pénzhamisításról, együtt a bélyeghamisítással.

A büntetőjog már az ókortól büntetéssel fenyegeti az állam, illetve az állami költségvetés megkárosítását az adó-, illeték-, majd később a vámszabályokban foglalt kötelesség megszegésével. A középkorban egyes jogok a lopás széles fogalma alá vonták ezeket a károsító cselekményeket, de volt olyan kódex is, amely az adóbevallásnál megkövetelt eskü hamissága miatt büntette a cselekményt. Hazánkban a múlt században elterjedt az a nézet, hogy az adófizetés megtagadása, illetve az adószedők kijátszása a különböző elnyomókkal szembeni nemzeti ellenállás egyik megnyilvánulása.

A modern burzsoá büntetőjogi elmélet a közigazgatási büntetőjog-ellenességet általában az erkölcsi elemektől mentesen igyekszik meghatározni. Ennek a felfogásnak az ellenkezőjét vallották a két világháború között a magyar nacionalisták azzal, hogy az adó- és illetékviszszaéléseket hazafiatlan és becstelenítő cselekedeteknek minősítették.

A külfölddel kapcsolatos pénzügyi forgalom állami ellenőrzése és szabályozása a modern kor terméke, s ennek megfelelően a *devizagazdálkodást* sértő bűncselekmények is a 20. században alakultak ki.

A szocialista társadalmi viszonyok között bűncselekményt képeznek a pénzügyi gazdál-

kodás rendjét legsúlyosabban sértő cselekmények. Az adó-, illeték-, vám- és devizaszabályok megszegésének többségét kitevő csekélyebb súlyú eseteket szabálysértésként bírálják el.

Pénzügyi gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmény a magyar büntetőjogban a pénzhamisítás, a bélyeghamisítás, a devizagazdálkodást sértő bűncselekmény, az adócsalás és a vámbűncselekmény.

Pénzhamisításként rendeli büntetni a törvény a pénz meghamisítása mellett annak utánzását és a hamis vagy utánzott pénz forgalomba hozatalát. Az utóbbi magatartás akkor is büntetendő, ha a pénz hamis jellegéről a forgalomba hozó az átvételkor nem szerzett tudomást, de a későbbi felismerés ellenére a hamis pénzt mégis valódiként hozza forgalomba.

A *bélyeghamisítás* elkövetési tevékenysége hasonló a pénzhamisításéhoz. Bélyeghamisításnak tekinti a törvény a postai vagy pénzügyi használatban levő bélyegek meghamisítása mellett mérésügyi hatóságok által a mérőeszközök hitelességének és vizsgálatának bizonyítására, valamint a hordók űrtartalmának jelzésére használt megjelölések, bélyegek és pecsétek meghamisítását is.

A *devizagazdálkodást* sértő bűncselekmény kereteit a devizagazdálkodásról, valamint a nemesfémek és nemesfémtárgyak birtokban tartásáról és forgalmáról szóló hatályos igazgatási jogszabályok töltik meg tartalommal. Az igazgatási szabályok határozzák meg azokat a kötelességeket, amelyeknek a megszegése bűncselekményt valósít meg.

Adócsalást követ el, aki az adó- és illetékkötelezettség megállapítása szempontjából jelentős adatot a hatóság előtt valótlanul ad elő vagy elhallgat és ezzel az adóbevételt csökkenti, továbbá megtévesztéssel adó- és illetékkedvezményt szerez, illetve adóköteles terméket az ellenőrzés alól elvon.

A *vámbűncselekmény* a csempészetet és a vámorgazdaságot foglalja magában. Csempészet valósul meg, ha a vámárut eltitkolják, vagy a vámhatóság előtt valótlan nyilatkozatot tesznek. Vámorgazdaság pedig a csempészett vámárunak vagyoni haszon végett való megszerzése, elrejtése vagy az elidegenítésében közreműködés.

Irodalom: *Horgosi* György: Árdrágító és közellátási bűncselekmények. Bp. 1960.; Pénzügyi bűntettek és szabálysértések. Bp. 1970.; *Wiener* A. Imre: A gazdasági vezetők büntetőjogi felelőssége. Bp. 1974.

Kurs szovetszkogo ugolovnogo pravo. Csaszt' oszobennaja. Tom. 4—5. Moszkva, 1970—1971.

Garçon, Emile: Code pénal annoté. Tome 1—3. Paris, 1952—1959.; *Schönke—Schröder:* Strafgesetzbuch. Kommentar. München, 1970.

Wiener A. Imre

VÁLASZTÁS → *Képviseleti rendszer*

VÁLASZTOTT BÍRÁSKODÁS → *Kollíziós jog; — Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga; — Polgári peres és nemperes eljárás*

VÁLLALATI GAZDÁLKODÁS → *Pénzügyi jog*

VÁLLALKOZÁSI SZERZŐDÉS → *Szerződéstípusok*

VÁMJOG → *Pénzügyi jog*

VÁROS → *Állami területi beosztás; — Helyi igazgatás*

VÉDŐ → *Büntető eljárás lefolytatása*

VÉGINTÉZKEDÉS → *Öröklési jog*

VÉGREHAJTÁS → *Büntetés; — Polgári peres és nemperes eljárás*

VÉGREHAJTÁSI ELJÁRÁS → *Államigazgatási eljárás; — Szabálysértés*

VÉGREHAJTÓ BIZOTTSÁG → *Helyi igazgatás*

VÉGSZÜKSÉG → *Büntethetőséget kizáró okok*

VESZÉLYES ÜZEM: I. Kiinduló tétel (1721.) — II. Intézménytörténet (1721.) — III. Veszélyesség (1723.) — IV. A veszélyes üzemi felelősség két tényállása (1723.) — V. A főszabály (1723.) — VI. A károsult (1725.) — VII. Veszélyes üzemek közrehatása (1726.) — VIII. A kötelező gépjárműfelelősségi biztosítás hatása a felelősségre (1726.)

I. Kiinduló tétel.

Fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója fokozott felelősséggel tartozik: a felelőssége független attól, hogy vétkesen vagy vétlenül okozta-e a kárt. A „különleges veszéllyel járó tevékenység"-nek speciális értelme van: egy duhaj részegekkel teli kocsmában felszolgáló is veszélyes tevékenységet folytat, károsodása mégsem esik a fokozott veszéllyel járó tevékenységért megállapított felelősségi szabályok alá.

II. Intézménytörténet.

A fokozott veszéllyel járó tevékenységért fennálló fokozott felelősség az ipari forradalommal vált aktuálissá. A gőzgép, robbanóanyag és villamos energia tömeges felhasználása nemcsak a termelési viszonyokat alakította át, de a polgári jogi felelősség lényeges módosulására is vezetett. A gépi erővel működő üzemek elterjedése és a gépi erővel hajtott járművek tömeges igénybevétele már a 19. század folyamán újfajta veszélyeket hozott

létre, nagymértékben megnövelte a balesetek számát és súlyosságát; ezek ellen újfajta védekezésre van szükség. A baleseteknek leginkább kitett munkásosztály — főként fejlődő szervezetei útján — harcot indított a fokozott baleseti veszély leküzdéséért és a már bekövetkezett károknak a gépeket üzemben tartókra hárításáért. E küzdelem eredményeképpen a tőkésosztály uralmának alapjai szempontjából nem lényeges területeken engedményeket tett, hogy ezzel csökkentse a ránehezedő nyomást, és magát kedvezőbb színben tüntesse fel (szociális törvényhozás, szociális jog). Az üzemi balesetvédelem továbbá a tőkésvagyont is védte, és a munkásosztály fenntartása sem volt közömbös. Ehhez járult a közlekedés egyre növekvő számú áldozatának a kártérítéshez fűződő érdeke, amelyet csak kevéssé elégített ki az a felelősség, amely a vétkesség bizonyítását igényelte.

Mindez az áldozatok szélesebb körű kártalanítására irányuló tendenciákat váltott ki. Üzemi balesetekre elterjedt a társadalombiztosítás. Alkalmazottak károkozásaiért a munkáltatót is egyre szélesebb körben tették felelőssé. A közlekedés területén pedig kialakult és más területekre is kisugárzott egy, az általánosnál szigorúbb felelősségi alakzat, olyannyira, hogy ez a fokozott veszéllyel járó tevékenységért való felelősség, más néven veszélyes üzemi felelősség mind hatalmasabb kivételként nyomult az általános vétkességi felelősség mellé.

Az úttörő ebben a vonatkozásban az 1838. évi *porosz* vasúti törvény volt: kimondta a vasút okozta károkra a vétkességtől független felelősséget. A történelem iróniája, hogy ezt az ízig-vérig burzsoá indítású felelősséget akkor a mezőgazdasági termékeit fuvaroztató nagybirtokos osztály kényszerítette rá az akkor Poroszországban még gyenge, vasúti koncessziókért folyamodó burzsoá érdekeltségekre *(Mádl*, 361—363.).

A fejlődés a különböző államokban különböző volt.

a) A korai polgári forradalom *angol* joga és a hatása alatt álló jogok ezt a fejlődést legfeljebb a bírósági gyakorlat szigorításával vitték végbe, de elvileg ma is ragaszkodnak ahhoz, hogy a felelősséghez ezen a téren is vétkességre van szükség.

b) Franciaországban sem változtattak a polgári törvénykönyv vétkességi felelősséget megkívánó szabályain, de ezeket a bírósági gyakorlat teljesen átértelmezte. Azt a szabályt, amely elrendelte a felelősséget az olyan károkért, amelyeket valakinek a vagyontárgyai okoznak, elszakították a vétkességi felelősség főszabályától, és önálló szabálynak kezdték tekinteni. Ezen alapul az a tétel, hogy „a dolgok tetteért" fennálló felelősség a főszabályban megkívánt vétkességtől független, és a felelősség hiányát — pl. az elháríthatatlan külső okot — a károkozónak kell bebizonyítania.

c) Másképpen járt el a *német* jog. Érintetlenül hagyta a vétkességi felelősség szabályait a polgári törvénykönyvben, de külön törvényekben a vétkességtől független felelősséget alakított ki, mégpedig először egyes iparüzemek által okozott halál és testi sértés esetére (Reichshaftpflichtgesetz, 1871), majd ezt kiterjesztette egyrészt a vagyoni károkra, másrészt a gáz és az elektromosság okozta károkra, továbbá a gépkocsik által okozott károkra. Ahol azonban a felelősség a vagyoni károkra is kiterjed, ott mintegy a fokozott felelősség ellentételeként maximálta a megítélhető kártérítést. Ezt az utat követte az *osztrák* törvényhozás is, noha formálisan csak 1959-ben vezette be a vétkességtől független felelősséget gépkocsik károkozásaiért, továbbá ezt vette alapul a burzsoá *magyar* bírósági gyakorlat is, noha jelentős mértékben meghaladta a német megoldást. Ez az ún. veszélyeztetési felelősség (Gefährdungshaftung), amelynek fő indoka az, hogy aki tevékenységével másokat fokozott mértékben veszélyeztet, köteles ennek kockázatát legalább részben viselni.

d) Az európai *szocialista* jogok túlnyomó többsége — minden olyan ország joga, amely szocialista polgári törvénykönyvet hozott létre — ezt a felelősségi alakzatot meghonosította; idevágó szabály először az OSZFSZK 1923. évi polgári törvénykönyvében jelent meg. A megoldás a vezető burzsoá államok megoldásait meghaladja, amikor ezt a fokozott felelősséget *általánosított* formában *minden* fokozottan veszélyes tevékenységre kimondja, és a szabályait *beemeli a polgári törvénykönyvbe*. A vétkességi elv kvázi-egyeduralma szellemében fogant burzsoá polgári jogok számára ugyanis ez a modern, vétkességtől független felelősség rendkívüli, rendszeridegen jelenség volt, amely a jogba a tények makacsságával beleerőltette magát, de a polgári jog törzsanyagában, a polgári törvénykönyvben nem kaphatott helyet. Ebben egyébként az is szerepet játszott, hogy az új veszélytípusok nem egyszerre bontakoztak ki (pl. az autókárok több évtizeddel később váltak érzékelhetővé, mint a vasútkárok), és többnyire akkor, amikor a polgári törvénykönyvek már léteztek, vagy éppen előkészület alatt álltak. A szocialista jogalkotás viszont — annak ellenére, hogy ma a szocialista jogtudomány sokkal nagyobb becsben tartja a vétkességi felelősség elvét, mint a burzsoá jogtudomány — a modern technika társadalmi jelentőségének megfelelő helyet biztosított e vétkességtől független felelősségi alakzatnak a polgári törvénykönyvekben. A legtöbb államban ez a felelősségi alakzat mint a fokozott veszéllyel járó tevékenységért fennálló felelősség alakult ki, *Lengyelországban* azonban mint a természeti erőforrások okozta károkért való fokozott felelősség.

A tudományos-műszaki forradalom azonban bizonyos területeken ma már ezt a felelősségi

alakzatot is meghaladja. Ennek egyik jele a kötelező gépjárműfelelősségi biztosítás elterjedése, amely túlnyomórészt leveszi a felelősség minden terhét a gépjármű üzembentartójáról (l. V. 5, VII.). A nukleáris energia felhasználásának terjedése is kinövi ezt a felelősségi alakzatot, hiszen egy esetleges üzemi hiba olyan károkat okozhat, amelyek viselésére sem az azt üzembentartó nagyvállalat, sem a biztosító nem képes: az ilyen események óriási területeket tehetnek hosszú időre termésképtelenné, és emberek, valamint állatok sok generációjában okozhatnak súlyos károkat. Ezért több burzsoá államban a felelősség kimenthetetlen, valójában merőben kockázatviseléssé alakul át, és ez a kockázat egy bizonyos értékhatár felett az államot terheli.

III. Veszélyesség.

A vétkességtől független felelősség tehát a fokozottan veszélyes tevékenységen alapul. Valóban: a gépjárműbalesetek statisztikája ugyancsak alátámasztja ezt a fokozott veszélyességet. A statisztikából azonban az is kitűnik, hogy az idevágó balesetek kb. 95—96%-ában a vétkesség is szerepet játszik: a tipikus esetekben valójában a balesetet egy veszélyes körülmények között tanúsított vétkes magatartás okozza, és csak a következményeket növeli meg a veszélyesség. Továbbá az idevágó szabály általános megfogalmazása ellenére sem minden fokozottan veszélyes tevékenység tartozik ebbe a körbe (pl. részeg verekedők szétválasztása, megtámadott ember segítségére sietés, vízből mentés; ebbe a körbe tartozik viszont szódavíz gyártása és a szódásüvegek tárolása, pedig aligha veszélyesebb, mint az előbbiek). Egy modern, automatikus berendezésekkel felszerelt, tehát az emberi figyelem ingadozásainak hatását kiküszöbölő felszereléssel rendelkező vasút összehasonlíthatatlanul biztonságosabb, mint a hajdani postakocsizás vagy lovas kocsival ráhajtás a gépkocsikkal teli közútra, mégis az előbbi a „fokozottan veszélyes" tevékenységek körébe tartozik, az utóbbi nem. Itt valójában nem annyira fokozott veszélyességről van szó, hanem arról, hogy bizonyos területeken *speciális védekezésre* van szükség a károsodások megelőzése és elhárítása érdekében, és a jogi szabályozás ezekre koncentrál és nem a vétkesség igen általános jelenségére. Ennek az az alapja, hogy a technika fejlődése ugyanakkor, amikor új, nagyhatású veszélyforrásokat keletkeztet, egyben megteremti az ezek elleni védekezés lehetőségeit is. A vétkességtől független felelősség tehát nem annyira a fokozottan veszélyes tevékenységen alapul, mint inkább *a különleges védekezés elmulasztásán*, az ilyen különleges védekezésre való ösztönzésen. Ehhez járul az a törekvés, hogy a tömeges kárveszély áldozatait messzemenően kártalanítsák (reparációs funkció).

IV. A veszélyes üzemi felelősség két tényállása.

Az 1959. évi polgári törvénykönyv által ún. fokozott veszéllyel járó tevékenységért fennálló felelősségnek a magyar jogban két tényállása van:

a) amikor *a károkozó folytatja* az említett tevékenységet, *a károsult nem;* erre a tényállásra épül a felelősségi alakzat főszabálya (l. V.),

b) amikor *több* fokozott veszéllyel járó tevékenység közrehatásából áll elő a kár (l. VI.).

Ezek az esettípusok vegyülhetnek is: pl. két gépkocsi összeütközik, és mindkettő megsérül (*b* eset), de megsérül egy arra hajtó kerékpáros is (vele szemben *a* eset).

V. A főszabály. 1. A fokozott veszéllyel járó tevékenység köre. 2. A fokozott veszélyesség körén kívül eső károkozások. 3. Kimentés a felelősség alól. 4. A felelős személy.

A polgári törvénykönyv 345. §-a értelmében, aki fokozott veszéllyel járó tevékenységet folytat, az az ebből keletkezett kár megtérítésére köteles, kivéve, ha bizonyítja, hogy a kárt olyan elháríthatatlan ok idézte elő, amely a fokozott veszéllyel járó tevékenység körén kívül esik; a károsult nem elháríthatatlan, de felróható közrehatása esetén a kárt arányosan meg kell osztani.

1. A fokozott veszéllyel járó tevékenység köre.

Az ebbe a körbe tartozó tevékenységfajtákat lehetetlen felsorolni; ezek egyébként a technika fejlődésével változnak is. A bírósági gyakorlat nagyjából a következő tevékenységfajtákat sorolja ide:

a) gépi erővel vagy természeti energiával hajtott *járművek* működtetése, ideértve a felvonót is;

b) másfajta *gépek* működtetése, kivéve a háztartásban működtetett gépeket és az orvos által a gyógykezelés során használt gépeket;

c) gépi erővel működő *ipari üzemek*, villamos energiát termelő és átalakító üzemek és berendezések, valamint gépek alkalmazására tekintet nélkül az építkezések, bányák, gázművek és vízművek;

d) robbanóanyagok készítése, tartása és alkalmazása, lőfegyvertartás;

e) mérgező anyagok készítése, tartása és felhasználása (féregirtás, fertőtlenítés, permetezés stb.);

f) sugárzó anyagok és készítmények használata;

g) a fokozott veszéllyel járó tevékenység felelősségi szabályai körébe vonta a polgári törvénykönyv 1977. évi reformja a *környezet* veszélyeztetésével okozott károkért fennálló felelősséget. Talán itt látszik a legvilágosabban, hogy valójában különleges védekezés elmulasztásáról van szó, és a károkozásban többnyire szerepe van a vétkességnek is (l. III.);

h) vadállat tartása; a törvényben felsorolt *vadon élő* állatok károkozásaiért a felelősség

még szigorúbb: lényegében kimenthetetlen; itt inkább kockázatviselésről van szó semmint felelősségről;

i) bizonyos viszonylag *kezdetleges körülmények* között végzett munkák (kutatás, gödörásás, pinceásás, csatornázás, kavics- és homokkitermelés, ha nem a felszínen történik, kőoszlop állítása felvonószerkezet nélkül stb.).

Az utóbbi eset nincsen kapcsolatban a technika fejlődésével; a fokozott felelősség — a károsultak fokozott védelme mellett — elsősorban a különleges védekezés kifejtésére ösztönöz. Ez a kezdetleges körülmények miatti veszélyesség körében nemcsak biztonsági intézkedések megtételét jelenti, hanem mindenekelőtt a kezdetleges körülmények felszámolását. Ez tehát az *a—h)* esetektől abban különbözik, hogy itt a cél a veszélyesség *megszüntetése*, míg a többi esetkörben ezt a célt nem reális kitűzni: ezekben a cél a károsodások lehető legnagyobb mértékű *csökkentése*.

2. A fokozott veszélyesség körén kívül eső károkozások.

Az előző pontban felsorolt tevékenységi körökön belül nem minden károkozás esik a veszélyes üzemi felelősség szabályai alá, hanem csak az, amelyet kifejezetten a tevékenység *veszélyes eleme* váltott ki.

Ezért nem alkalmazhatók a veszélyes üzem felelősségére vonatkozó szabályok, ha a kár a károkozó által folytatott tevékenység *fokozott veszélyességével* nincs *releváns okozati összefüggésben*. Ez a helyzet pl. amikor valakinek a ruhája bepiszkolódik, mert a jármű ülése olajos volt, ha a kárt parkoló (de nem a forgalomban időlegesen megállt) jármű okozza, ha valaki egy gépben megbotlik és megsérül. A bírósági gyakorlat azonban a fokozott veszéllyel járó tevékenységért való felelősség körébe vonja a robogó járműből kidobott tárgyakkal okozott károkat. A veszélyes elemmel való okozati összefüggés hiánya azonban nem feltétlenül vezet a felelősség alóli mentesülésre: ebben az esetben a felelősség más alakzatainak szabályait kell alkalmazni (pl. az általános felelősségi szabályt, vagy az alkalmazottakért fennálló felelősség szabályát).

Ugyancsak a fokozott veszélyesség körén kívül esik az a károkozás, amelyben a veszélyesség mozzanatának ugyan van szerepe, de *a kárt a fokozott veszéllyel járó tevékenység körén kívül előállott objektíve elháríthatatlan ok* (I. V. 3. *a*) idézte elő.

3. Kimentés a felelősség alól.

A polgári törvénykönyv egy teljesen mentesítő okot ismer, az ún. *„külső elháríthatatlan ok"*-ot, és egy kármegosztásra, részbeni mentesülésre vezető okot, *a károsult nem elháríthatatlan hibáját*.

a) A *külső elháríthatatlan ok* olyan körülmény, amelyet a fejlődés jelenlegi szintjén *objektíve nem lehet elhárítani*, és amely *a veszélyes tevékenység körén kívül* lép fel. Az ilyen ok bizonyítása *a felelősség alól teljesen mentesít*, mert a felelősség nagyjában-egészében csak arra a körre terjedhet ki, amelyen belül a felelősség még kifejthet megelőző-nevelő hatást.

aa) Az elháríthatatlanság *objektív* fogalom. Olyan körülmény károkozó fellépését jelöli, amely vagy intenzitása, vagy váratlansága, vagy mindkettő következtében egyáltalán nem küszöbölhető ki. Ebbe a körbe tartozik mindenekelőtt a viszonylag ritka *erőhatalom* (vis maior); rendszerint természeti katasztrófa (földrengés, hegyomlás, árvíz, rendkívüli szélvihar stb.). Az erőhatalomnál az elháríthatatlanság a természeti esemény *rendkívüli intenzitásában* áll, többnyire kombináltan a fellépésének váratlanságával, hirtelenségével. Alkatrészek kopása pl. objektíve elháríthatatlan, de előrelátható, és ezért a hatása időben való kicserélésükkel megszüntethető; ezért nem tartozik az erőhatalom körébe. Az elháríthatatlanság körébe tartozik továbbá a *károsult*, egy *harmadik személy*, egy *állat* vagy más *külső erő* elháríthatatlan és a károsodásra vezető behatása, függetlenül attól, hogy a károsult, a harmadik személy vagy az állat gazdája felróhatóan járt-e el (pl. valakit féktávolságon belül az autó elé löknek, egy sertés szalad az autó kerekei alá). Ezekben az esetekben az elháríthatatlanságot kizárólag *a váratlanság, hirtelenség* okozza. Ezekben az esetekben azonban éppen ezért az objektív előreláthatatlanság függhet az előreláthatóság szubjektív elemétől is. Ha például a játszótér vagy iskola mellett az egyik gyerek a másikat az autó elé löki, ezt a bíróság aligha fogja harmadik személy elháríthatatlan magatartásának minősíteni, mert játszótér és iskola mellett állandóan készen kell állni az azonnali megállásra, számolni kell az ilyenfajta veszélyekkel. Ezért elháríthatatlanságról csak akkor lehet szó, ha a beavatkozást *nem kellett előrelátni*, és ezt az előre nem látható beavatkozást emberi erővel *nem lehetett e hárítani*.

Az elháríthatatlanság azonban nemcsak objektív, de *relatív* fogalom is. Egyrészt azért, mert köre a technika fejlődésével állandóan változik: a technika új és új elháríthatatlan helyzeteket hoz létre, és egyben elháríthatatlan eseményeket elháríthatókká tesz. Másrészt relatív azért, mert az erőhatalom körébe tartoznak olyan körülmények is, amelyek károkozó hatása ugyan elhárítható volna, de csak objektíve aránytalan költségek árán. A vasút üzemével kapcsolatosan fellépő elháríthatatlan helyzetek tekintélyes mértékben semlegesíthetők volnának, ha például minden vasútvonalat magas kerítéssel szegélyeznének és a vonalat be is fednék, vagy a vasutat csak alagútban vezetnék; ez azonban az objektív elháríthatatlanság megítélésénél érthető módon figyelmen kívül marad.

ab) A mentesüléshez az kell, hogy az objektíve elháríthatatlan ok a fokozottan veszélyes

tevékenységen *kívül* lépjen fel. Ha például a fék felmondja a szolgálatot, a daru lánca elszakad, a gépkocsivezető vezetés közben szívszélhűdést kap, és ez vezet a károkozásra, akkor a felelősséget meg kell állapítani. Nincs helye tehát mentesülésnek, ha az objektíve elháríthatatlan körülmény a fokozottan veszélyes tevékenység körén belül lép fel. Ez a szabály voltaképpen túllép a felelősség körén, mert hiszen a belső elháríthatatlan ok ugyanolyan ellenállhatatlan, mint a külső. Ez voltaképpen nem felelősségi, hanem kockázatviselési szabály. A jelentősége alárendelt: a gépkocsibaleesetek 3—4%-ában fordul elő, és valójában felelősségi meggondolásokra is visszavezethető: az ilyen esetek tekintélyes része mögött felderítve vagy felderíthetetlenül ott rejlik a vétkesség vagy annak „lehelete" *(Grosschmid)*. A fék gyengülését például a gépkocsivezető korábban is észrevehette, esetleg jelentette is, és a garázsmester mégis útra küldte, a szívbajos gépkocsivezető már útnak indulás előtt roszszul érezhette magát.

b) A károsult nem elháríthatatlan magatartása csak *részben* mentesít a felelősség alól. Ha például valaki féktávolságon kívül a gépkocsi elé lép, és az elgázolja, akkor egyrészt a károsult önhibát követ el, másrészt a gépkocsivezető elkerülhette volna elgázolását, vagyis ő is felróhatóan járt el. Ilyenkor a kártérítést a károsult vétkességéhez mérten meg kell osztani. Megjegyzendő, hogy gyorshajtás esetén nem a tényleges féktávolságot kell figyelembe venni, hanem a megengedett maximális sebességnek megfelelő féktávolságot. Ha tehát a gépkocsi a megengedett 60 km sebesség helyett 100 km-rel haladt, és a károsult olyan távolságra lépett eléje, amely a 100 km-es sebességnek megfelelő féktávolságon belül van, de a 60 km-es sebességnek megfelelő féktávolságon kívül, akkor a valósággal ellentétben a károsultat úgy kell tekinteni, mint aki féktávolságon kívül lépett a gépkocsi elé, és az üzembentartó (l. IV. 4.) nem teljesen, hanem csak részben mentesül. A kármegosztásnak a szabálya néha vitatható eredményre vezet, mert egy mindennapi apró figyelemkiesés azzal a következménnyel járhat, hogy az esetleg egész életére megrokkant károsult vagy a balesetben meghalt áldozat hátramaradt családja nehéz anyagi helyzetbe kerül a kártérítés egy részének elmaradása miatt. A *szovjet* jog a fokozottan veszélyes tevékenységért fennálló felelősség körében a károsult súlyosan gondatlan önhibáját figyelmen kívül hagyja, és őt teljes kártérítéshez juttatja.

4. A felelős személy.

A fokozott veszéllyel járó tevékenységért az *üzembentartó* felel, vagyis aki ezt a tevékenységet a saját érdekében tartósan folytatja, meghozza a döntéseket az üzemeltetésről, karbantartásról. A felelős személy tehát nem a veszélyes üzem *kezelője* (pl. a gépkocsivezető), aki közvetlenül a kárt okozza, hacsak nem maga az üzembentartó kezeli a gépet, vezeti a gépkocsit. A különleges védekezés ugyanis nem ott kezdődik, amikor pl. a forgalomban veszélyhelyzet alakul ki, hanem a veszélyes üzemre vonatkozó döntéseknél, amelyektől elsőrendűen függ a gép mindenkori állapota, működésének biztonságossága, vállalati üzembentartók esetén az alkalmazott gépkocsivezetők képzettsége, fegyelmezettsége stb.

a) Az üzembentartó rendszerint a *tulajdonos*, vállalatok esetében az a vállalat, amelynek a vagyonához a veszélyes üzem tartozik. Házaspár esetén azonban nem a gép tulajdonjoga dönti el, hogy mindketten üzembentartók-e vagy csak az egyikük, hanem az, hogy melyikük — esetleg mindkettő — szokta a gépjárművet rendszeresen vezetni. Az is figyelembe jön, ha a veszélyes üzem egyikük gazdasági céljait szolgálja (pl. a feleség piaci árus, és a gépkocsit áruszállításra is használják).

b) Ha az üzembentartó az üzemeltetést *rövid időre* ingyen vagy pénzért *átengedi*, üzembentartói minősége nem szűnik meg. Ha azonban az átengedés *tartós*, akkor az üzembentartói minőség átszáll a tényleges használóra (pl. valaki több éves külföldi kiküldetése tartamára átengedi a gépjárművet egy barátjának). Az azonban, ha valaki a saját üzemében levő járművel állandóan kizárólag ugyanannak a másik személynek az érdekében tevékenykedik (pl. a mezőgazdasági repülőgépállomás egy nagy termelőszövetkezetet szolgál ki), nem változtat az üzemeltető üzembentartói minőségén.

c) Azelőtt nehéz jogi problémát jelentett az üzembentartói minőség megállapítása akkor, ha a gépjárművet *ellopták* vagy *jogosulatlan használatba* vették, továbbá ha a gépjárművezető *feketefuvar* közben okozott kárt (ha engedély nélkül vitte el vállalatának kocsiját vagy indokolatlanul eltért a kitűzött menetiránytól). A kötelező gépjárműfelelősségi biztosítás (l. VIII.) bevezetése a problémákat megszüntette azáltal, hogy az ilyen eseteket is a biztosítási fedezet körébe vonta.

VI. A károsult.

Károsult az üzembentartón kívül mindenki lehet. Ha tehát a fentiek értelmében a férjet kell üzembentartónak tekinteni, és a feleség balesetet szenved, a feleség a férj ellen (illetve a férj felelősségbiztosítása alapján a biztosító ellen) fordulhat a fokozott veszéllyel járó tevékenységgel okozott károkért való felelősség szabályai szerint. Ha azonban mindketten üzembentartók, akkor ezt nem teheti, hiszen ebben az esetben ő is üzembentartó, vagyis jogilag a károkozó és a károsult ugyanaz a személy. Ebben az esetben legfeljebb a kocsijukba ütköző *másik* kocsi üzembentartója ellen fordulhat, illetve az ő felelősségbiztosítása alapján fordulhat a biztosító ellen az ilyen esetekre irányadó szabályok szerint (l. VII.), mert a másik

kocsira vonatkozó felelősségbiztosítás szempontjából a feleség *csak* károsult akkor is, ha a másik kocsi üzembentartója. Közös üzembentartás esetén a férj ellen csupán a felelősség általános szabálya alapján fordulhat, de csak ha a férj vezette a kocsit a baleset alkalmával. Károsult lehet továbbá a jármű *vezetője*, ha nem ő az üzembentartója, továbbá az üzembentartó kivételével a kocsi *minden utasa*, ideértve az ún. „ingyenutas"-okat is (pl. autóstop). Az utasok egy másik, jóval gyakoribb kategóriája az üzembentartó *hivatalos úton levő alkalmazottja*, akinek a balesete üzemi baleset lesz, és társadalombiztosítási juttatásokat von maga után. A társadalombiztosítási juttatásokkal nem fedezett kárát a vállalat, intézmény, állami szerv *munkajogi* felelősségére (vagy a *polgári jogi* veszélyes üzemi felelősségre) irányadó szabályok szerint követelheti. Az eredményben főleg abban a ritka esetben van különbség, ha a kár objektíve elháríthatatlan *belső* ok következménye, mert ilyenkor a polgári jogi felelősség megáll (V. 3*a*, *aa*), a munkajogi azonban, amely nem tesz különbséget belső és külső elháríthatatlan ok között, nem.

VII. Veszélyes üzemek közrehatása.

A fokozott veszéllyel járó tevékenységért fennálló fokozott felelősség második tényállása az, amikor a kárt két vagy több fokozottan veszélyes tevékenység együttesen okozza (pl. két gépkocsi összeütközik, vagy az egyik gépkocsi hirtelen átvág az úttest másik oldalára, és a szembejövő gépkocsi vezetője elrántja a kormányt, és az árokba fordul). Ezekben az esetekben károsodhatnak a két veszélyes üzemen kívüli személyek, és károsodhatnak maguk az üzembentartók: személyi sérülést szenvedhetnek, vagy megrongálódhat a gépkocsijuk.

a) Külső károsultakkal (járókelők, egy parkoló autó, a gépkocsik nem-üzembentartó utasai stb.) szemben az üzembentartók a fokozott veszéllyel járó tevékenységért fennálló felelősség szabályai szerint egyetemlegesen felelnek. Arra azonban, hogy a kár közöttük hogyan oszlik meg, ugyanazok a szabályok irányadók, mint üzembentartók által egymásnak okozott károk esetén.

b) Ha a kárt az *üzembentartók egymásnak* okozzák, a fokozottan veszélyes tevékenységért való felelősség főszabálya (l. V.) arra az eredményre vezetne, hogy mindegyik köteles volna a másik kárát megtéríteni. Ez nem volna szerencsés megoldás. Ezért a polgári törvénykönyv (346. §) erre az esetkörre egy háromlépcsős szabályt rendel:

ba) Elsősorban a polgári jogi felelősség általános szabályát, illetőleg az alkalmazottakért való felelősség szabályait kell alkalmazni: ha az egyik fél (akár a gépkocsivezető, akár az üzembentartó) vétkes, ő felel, ha pedig valamennyien vétkesek, megfelelő kármegosztásra kerül sor.

bb) Ha egyik sem volt vétkes, akkor azt kell, megvizsgálni, hogy felmerült-e valamilyen *rendellenesség* valamelyikük üzemében (pl. olyan fékhiba, amelyet nem lehetett előre látni, vagy a gépjármű vezetőjének hirtelen eszméletvesztése). Ha igen, akkor azok a szempontok, amelyek a fokozott veszéllyel járó tevékenységért fennálló fokozott felelősséget létrehozták, veszélyes üzemek összeütközése esetén is nagy súllyal esnek latba: ha az egyik fél üzemében keletkezett rendellenességre volt a károsodás visszavezethető, ő viseli az egész kárt.

bc) Ha mindkét félnél üzemi rendellenesség volt tapasztalható, vagy egyiknél sem hatott közre ilyen rendellenesség, akkor ezen az alapon sem hozható döntés. Ilyenkor *mindkét fél a saját kárát viseli.*

VIII. A kötelező gépjárműfelelősségi biztosítás hatása a felelősségre.

A társadalombiztosítás alá eső üzemi balesetek mellett a messze legtömegesebb kárforrás a közúti közlekedés. Itt a balesetekért felelős károkozók egyre nagyobb része nem szocialista szervezet, hanem állampolgár. Ez rendkívül gyakran jár azzal a veszéllyel, hogy a károsult a felelős személy csekély fizetőképessége miatt nem jut kártérítéshez. Közúti balesetek továbbá igen csekély fokú gondatlansággal vagy éppenséggel vétlenül gyakran okoznak olyan hatalmas károkat, amelyek semmilyen arányban nem állnak a felelős személynek akár a felróható magatartásával, akár fizetőképességével. A közúti balesetek károsultjainak a felelős személy tönkretétele nélkül való kártalanítása fontos társadalmi problémává vált.

Ezért minden Magyarországon közlekedő közúti jármű üzembentartója köteles az Állami Biztosítónál felelősségbiztosítási szerződést kötni. A felelősségbiztosítás lényege az, hogy ha a fennálló jog értelmében a károkozó felelőssége beáll, a kárt a biztosító viseli. A szabály elsősorban nem a biztosítottak (a károkozó üzembentartók) érdekeit szolgálja, hanem a károsultakét. Ezért arra az esetre is kiterjed, ha a károkozó ismeretlen (pl. elhajtott a színhelyről és nem találják meg). Ugyancsak a károsultak érdekeit szolgálja, hogy a károsult igényét közvetlenül a biztosító ellen érvényesítheti, noha nem ő áll vele biztosítási szerződési viszonyban. A károkozók védelmét pedig az a szabály szolgálja, hogy a biztosító az általa kifizetett kártérítés megtérítését a felelős üzembentartó biztosítottól csak a legsúlyosabb esetekben követelheti (pl. jogosítvány nélküli vagy ittas vezetés, a gépkocsi súlyosan elhanyagolt műszaki állapota, a gépkocsi tolvajának vagy jogtalan használójának balesetokozása). A megtérítési igény igen széles körű kizárása a megelőző-nevelő funkció érvényesülését sem befolyásolja számottevően, hiszen ha a súlyos büntetőjogi, illetőleg államigazgatási jogi szankcióknak, valamint annak, hogy a közúton mindenki a saját

életét, testi épségét veszélyezteti, nincs visszatartó hatása, akkor a polgári jogi felelősség visszatartó hatása alighanem elhanyagolható.

Az átlagesetben tehát a kötelező gépjárműfelelősségi biztosítás *az üzembentartó polgári jogi felelősségét megszüntette.* (→ *Polgári jogi felelősség*)

Irodalom: *Antimonov*, B. Sz.: Grazsdanszkaja otvetsztvennoszt za vred pricsinennüj isztocsnikom povüsennoj opasznoszti. Moszkva, 1962. *Bienenfeld, R.*: Haftungen ohne Verschulden. Berlin—Wien, 1933.; *Rinck*, G.: Gefährdungshaftung. Göttingen, 1959.; *Timarchi:* Rischio e resposabilità oggettiva, Milano, 1961.; *Tunc*, A.: Accident compensation: Law and proposals. = International Encyclopedia of Comparative Law. Vol. 9. Cpt. 14. Tübingen—Paris—New York, [é. n.]; *Unger*, J.: Handeln auf eigene Gefahr. 3. Aufl. Jena, 1904.; *Weyers*, H. L.: Unfallschäden. Frankfurt a/M. 1971.; L. még irod. Polgári jogi felelősség.

Eörsi Gyula

VÉTÓJOG → *Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*

VÉTSÉG → *Bűncselekmény*

VEZETÉS → *Államigazgatás szervezete*

VILÁGŰRJOG → *Állam területi felségjoga; — Nemzetközi jog*

VISSZAÉLÉS JOGGAL → *Polgári jog*

VISSZAHÍVÁS → *Képviseleti rendszer*

VISSZAUTALÁS → *Kolliziós jog*

VÍZGAZDÁLKODÁS → *Földjog*

Az Enciklopédia a *Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetében* készült, az egyetemek és a gyakorlati jogélet kiemelkedő szakembereinek bevonásával. Az Enciklopédia szerzői:

ANTALFFY György
tudományok doktora, egyet. tanár
ÁDÁM Antal
kandidátus, egyet. tanár
BACSÓ Jenő
tudományok doktora, az Igazságügyi Minisztérium osztályvezetője
BAJÁKI Veronika
kandidátus, egyetemi docens
BIHARI Ottó
akadémikus, egyet. tanár
BOKORNÉ SZEGŐ Hanna
tudományok doktora, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője, egyet. tanár
BÓNIS György
tudományok doktora
CSANÁDI György
kandidátus, egyet. tanár
CSÉKA Ervin
kandidátus, a Legf. Bíróság tanácselnöke, egyet. docens
CSIZMADIA Andor
tudományok doktora, egyet. tanár
DOMÉ Györgyné
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
EÖRSI Gyula
akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettese, egyet. tanár
FARKAS József
tudományok doktora, egyet. tanár
GARANCSY Gabriella
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
GYÖRGYI Kálmán
kandidátus, egyet. docens
HALÁSZ József
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője, c. egyet. tanár
HARASZTI György
tudományok doktora, egyet. tanár
HARMATHY Attila
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője
HERCZEGH Géza
tudományok doktora, egyet. tanár
HORVÁTH Tibor
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet főoszt. vezetője
KEMENES Béla
kandidátus, egyet. tanár
KIRÁLY Tibor
akad. lev. tag, egyet. tanár
KOVÁCS István
akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettese, egyet. tanár
LONTAI Endre
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
MÁDL Ferenc
tudományok doktora, egyet. tanár
MÁRKUS Ferenc
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
MEZNERICS Iván
tudományok doktora, egyet. tanár
NAGY Lajos
tudományok doktora, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője, c. egyet. tanár
NAGY László
tudományok doktora, egyet. tanár
NAGY László
tudományok doktora, egyet. tanár
NAGY Tibor
kandidátus, egyet. tanár
akadémikus, ny. egyet. tanár
NÉVAI László
NIZSALOVSZKY Endre
tudományok doktora, egyet. tanár
PESCHKA Vilmos
akad. lev. tag, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője, egyet. tanár
PÉTERI Zoltán
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője
PÓLAY Elemér
tudományok doktora, egyet. tanár
RÁCZ Attila
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa

RÉCZEI László
kandidátus, egyet. tanár ny. nagykövet
SAMU Mihály
tudományok doktora, egyetemi tanár
SAJÓ András
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
SÁNDOR Tamás
az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. munkatársa
SÁRÁNDI Imre
kandidátus, egyet. tanár
SÁRKÖZY Tamás
tudományok doktora, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa, egyet. tanár
SEBES ÁGNES
az Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársa
SERES Imre
tudományok doktora, egyet. tanár
SÓLYOM László
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
SZABÓ András
tudományok doktora, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője
SZABÓ Imre
akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója, egyet. tanár
SZABÓ Lászlóné
tudományok doktora, egyet. tanár
SZAMEL Lajos
tudományok doktora, egyet. tanár
SZÁSZ Iván
kandidátus, a Külkereskedelmi Minisztérium osztályvezetője

SZÁSZY István
akadémikus, ny. egyet. tanár

SZENTPÉTERI István
tudományok doktora, egyet. tanár
TAKÁCS Imre
kandidátus, egyet. tanár
TIBA István
az Igazságügyi Minisztérium csoportvezetője
TOLDI Ferenc
az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője, c. egyet. tanár
TÖRÖK Lajos
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
USTOR Ende
tudományok doktora, ny. nagykövet
TRÓCSÁNYI László
tudományok doktora, az Állam- és Jogtudományi Intézet h. oszt. vezetője.
VARGA Csaba
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
VERMES Miklós
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője

VISKI László
tudományok doktora, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője, c. egyet. tanár
VÖRÖS Imre
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
WEISS Emilia
tudományok doktora, egyet. tanár

WELTNER Andor
akadémikus, egyet. tanár
WIENER A. Imre
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa

TÁRGYMUTATÓ*

Aberratio ictus 465
Abszolút újdonság 775
Abszorpció
— a büntetés kiszabásánál 488
Actio l. *Római jog*
Adásvételi szerződés 1600
Adhéziós
— per a büntető eljárásban 527
— szerződés 1573
— szerződés és a nemzetközi magánjogi szerződés 1551
Adócsalás
— mint bűncselekmény 1721
Adók fajtái 1343
L. még Vállalati adók
Adójog 1342 skk.
— forrásai 1344
— rendszere 1343
— szankciói 1344
— viszony 1344
L. még *Pénzügyi jog*
Adományrendszer 1308 skk.
Adóügyi
— jogsegélyegyezmények 1356
Aequitas 1477
Affinitas 1481
Afrikai Egységszervezet 1257
Ágazati igazgatási
— — szervek a helyi-területi igazgatásban 753
Ágazati irányítás 281
Ági öröklés 1309
Agnatio 1481
Agrement
— a fogadó állam részéről 626
Agresszió
— fogalma 1248
— a nemzetközi jogban 666
Ágytól és asztaltól elválás 593
Ajándék
— vámtarifa 1368
Ajándékozási szerződés 1602
Ajánlat
— és szerződéskötés 1577
Ajánló jogszabály 948
Akarathiba
— a szerződéskötésnél 1563, 1568
Akarati elmélet
— — a szerződéskötésnél 1563
Akarati viszony
— — és a jogtudat 954
Akaratszabadság
— a büntetőjogban 458
Alaki
— (formális) bűncselekmény 436, 442
Alaki hibák
— — a szerződéskötésnél 1564, 1568
Alaki jogerő
— — a büntető eljárásban 549
— — a polgári eljárásban 1450
Alanyi jog forrása 855
L. még *Jogviszony*
Alanyi
— jogosultság mint a jogviszony tartalma 964
Alanytalan társadalmi tulajdon 1668
Alapítvány mint jogi személy 911
Alaptörvény
— fogalma 17
— Magyarországon 1083
L. még Közérdekű kötelességvállalás
Alispán 1035
Alkalmatlan kísérlet a büntetőjogban 445, 448
Alkalmazási kötelezettség
— — a munkajogban 1132
Alkalmazott
— károkozása és felelőssége 676, 1412
Alkalmazottért felelősség
— — állami vállalat esetében 677
— — államigazgatási szervezetek esetében 677
— — intézménytörténete 675
— — jogi személyek esetében 676
— — szövetkezetek esetében 676
ALKOTMÁNY 7 skk.
Alkotmány
— formai elemei 10
— az imperializmusban 25 skk., 29
— kialakulása 16
— különböző értelmezései 8
— Magyarországon 303, 1086 skk.
— meghatározása 7
— mint jogforrás 787
— és Országgyűlés 1292
— szocialista 39 skk.
— tartalmi elemei 10
L. még Burzsoá alkotmányok, *Magyarország alkotmánya*, Népi demokratikus alkotmányok

* Az önálló tanulmányokat NAGYBETŰVEL jelezzük, s azokra a tárgymutató *dőlt szedéssel* utal.

Alkotmányfejlődés a Szovjetunióban 15 skk.
Alkotmányjog l. még *Államjog*
Alkotmányjogi képviselet l. Államjogi képviselet
— tulajdonfogalom 1673
Alkotmánymódosítás 15
Alkotmányos
— állam 10
— jogfolytonosság értelmezése 297
ALKOTMÁNYOSSÁG 43 skk.
Alkotmányosság
— biztosítékai 40
— ellenőrzése 47
— és a bíróságok 47
— fogalma 43
— a kapitalizmusban 43
— Magyarországon 1083 skk.
Alkotmány-preambulum
— — és jogalkalmazás 806
ÁLLAM 49 skk.
ÁLLAMELMÉLET 66 skk.
ÁLLAM ÉS ÁLLAMIGAZGATÁS ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK 80 skk.
Állam
— beavatkozása a gazdaságba 734
— joghatósága 1011
L. még Joghatóság, *Állam mint a nemzetközi jog alanya, Nemzetközi jog alapelvei, Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban, Nemzetközi magánjog*
Állam és egyház
— —, egyes egyházak 638 skk. 644 skk.
— — elválasztása 643
— — és a forradalmak 635
— — Magyarországon 636 skk., 640, 642
— — szeparizációja 634
Állam
— elhalása 62 skk.
— elismerése 343
— elleni bűncselekmények 80
— elleni izgatás 1032
Állam felépítése l. *Államszervezet felépítése*
Állam
— fogalma 49 skk.
ÁLLAM FORMÁJA 86 skk.
ÁLLAM FUNKCIÓI 100 skk.
Állam
— funkciói 347, 382
— gazdasági szervező funkciója 103, 732
— javára való marasztalás 1570
— és a jog 781
Állam és a jog kialakulása l. *Jog. Jogfogalom*
Állam
— mint jogalany 964, 1509
— és jóléti állam 50
— keletkezése és a nemzetközi jog 338
— kialakulása 52 skk.
— kulturális szervező tevékenysége 103
— lényege 87 skk.
— és más állam joghatósága 336
— mint jogi személy a nemzetközi magánjogban 1517
— mint a munkamegosztás külön ága 56 skk.
ÁLLAM MŰKÖDÉSE 347 skk.
Állam működése
— —, korai polgári elméletek 350 skk.
— — Magyarországon 356
— — és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 355
— — és a Párizsi Kommün 354
— — és a pártok a polgári államjogban 353
— —, történeti fejlődés 348 skk.
ÁLLAM NEMZETKÖZI FELELŐSSÉGE 358 skk.
Állam nemzetközi
— — felelőssége államigazgatási szerveinek magatartásáért 362
— — felelőssége a területén elkövetett cselekményekért 363
— — felelőssége és az űrtevékenység 364
— — felelősségét keletkeztető aktus 361
— — felelősségét kizáró körülmények 363
ÁLLAM MINT A NEMZETKÖZI JOG ALANYA 336 skk.
Állam
— nemzetközi jogalanyisága 336
— organizatórikus funkciója 102
— osztályfunkciója 102
— önálló társadalmi szerepe 54 skk.
— szárazföldi területe 394
— szerződéses felfogása 17 skk.
— társadalmi rendeltetése 54 skk.
— tengeri területe 396
— területi beosztása 749
ÁLLAM TERÜLETI FELSÉGJOGA 390 skk.
Állam
— mint történelmi kategória 51
— viszonylagos önállósága 57 skk.
— vízi területe 394
Állam l. még Szocialista államelmélet, Burzsoá államjog
Állam- és jogelmélet
— — tudománya Magyarországon 847
— — tudománya a szocialista országokban 848
l. még *Állam, Államelmélet, Állam formája, Állam funkciói, Jog, Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon, Jogfogalom, Jogforrási rendszer*
Állam- és jogtörténet l. *Magyar állam- és jogtörténet*
Állam- és jogtudományi
— — bibliográfiák 876 skk.
Állam- és Jogtudományi Intézet 902
Államadósságügy szabályai 1339
Államazonosság
— a nemzetközi jogban 339
Állambevételi jog 1342
Államegyháziság 634
Államelismerés
— fajai és formái 341
— és a nemzetközi jog 340
ÁLLAMELMÉLET 66 skk.
Államelmélet
— fejlődése Magyarországon 75 skk.

Államelmélet
— kialakulása 66
— a polgári társadalomban 70 skk.
— és természetjog 70 skk.
— tudománytörténete Magyarországon 75 skk.
L. még Szocialista államelmélet
Államfejlődés
— és a társadalmi önigazgatás rendszere 64
Államforma
— és alkotmány 97
— fogalma 86 skk.
— jogi megközelítése 94
— és kormányforma 93
— mint osztályozási ismérv 87
— összetevői a szocialista elméletben 96
— és a politikai rezsim 96
— probléma lényege 86
— -tan kialakulása 90
— a polgári államtudományban 93
Államfő l. *Országgyűlés*
Államhatalmi
— ágak 352
— — elválasztása 25
— — megosztása 351
— népképviseleti és önkormányzati szervek 389
Államhatalom
— egysége 354
— megosztása 351
— legfelsőbb szerve l. *Országgyűlés*
— központi szervei l. *Országgyűlés*
Államhatár 391
Államhivatalnok
— által elkövetett bűncselekmény 82
Állami
— és államigazgatási feladatok 153
— és állam-mentes jog 782
— beavatkozás és tulajdonjog 1674
— biztosítás 1347 skk.
— diszfunkciók szociológiai értelemben 348
— Egyházügyi Hivatal 635
ÁLLAMI ELLENŐRZÉS 108 skk.
Állami
— ellenőrzés 117 skk.
— közigazgatási ellenőrzés 118 skk.
— érdek és osztályérdek 60
— Fejlesztési Bank 1345
ÁLLAMI FELÜGYELET 130 skk.
Állami felügyelet
— — fogalma 130
— — helye az államszervezetben 134 skk.
— — és a főfelügyelet 131
— —, hierarchikus 133
— — kialakulása 130 skk.
— —, speciális 133 skk.
L. még Speciális felügyelőségek, Felügyelőségek
Állami felügyeleti
— — rendszer és az egyházak 635
Állami funkció
— — csoportosítása 102
— — fogalma 100 skk.
L. még *Állam funkciói*
Állami
— gazdálkodó szervek mint jogi személyek 914
— gazdaságirányítás joga 734
Állami gondoskodás
— — kiskorúakról 612
Állami hatáskörök
— — és a centralizáció 350
— — és a decentralizáció 350
Állami
— immunitás 337
— jogalkotó tevékenység 856
— jogi személyek 917
Állami kárfelelősség
— — polgári jogban 1413
Állami
— közjegyző 1464
— légi terület 398
— munkamegosztás a szocialista államszervezetben 354
Állami pénzügyek
— — és a költségvetési jog 1338
Állami
— pénzügyi rendszer 1325
Állami szerv
— — fogalma 383
— — rendeletalkotó tevékenysége 861
Állami szervezet
— — kialakulása 55
ÁLLAMI SZUVERENITÁS 260 skk.
Állami
— társadalmi földtulajdon 718
ÁLLAMI-TERÜLETI BEOSZTÁS 266 skk.
Állami-területi
— — felségjog alatt nem álló területek 399
Állami
— Tervbizottság 1022
— tulajdon 1665
— tulajdonjog 1683
— tulajdonjogi elméletek 1684 skk.
ÁLLAMI VÁLLALAT 272 skk.
Állami vállalat
— — átszervezése 282
— — a direkt szocialista tervgazdálkodásban 275, 280 skk.
— — felszámolása 282
— — felügyelete 281
— — igazgatója 276
— — mint jogi személy 913
— — szanálása 282
— — tevékenységi köre 282
— — vezetése és a kettős kollektíva 276
Állami vállalat l. még Vállalat, -i
Állami
— Zárlati Bíróság 1385
ÁLLAMIGAZGATÁS 136 skk.
Államigazgatás
— és egyéb állami tevékenység 152
— fejlesztésének komplex tudományos megalapozása 260 skk.
ÁLLAMIGAZGATÁS FELADATAI 153 skk.
Államigazgatás
— hallgatása 176
— igazgatástudományi meghatározása 140

Államigazgatás
— és jog 807
— joghoz kötöttsége és szabadsága 192
— meghatározása 128, 137 skk.
— a szocialista tudományban 141 skk.
— mint állami szervezeti típus 357
— mint végrehajtó-rendelkező tevékenység 143
— működése l. *Államigazgatási eljárás*
— rendjét sértő bűncselekmények 82 skk.
ÁLLAMIGAZGATÁS SZEMÉLYZETE 206 skk.
ÁLLAMIGAZGATÁS SZERVEZETE 227 skk.
Államigazgatás
— szervezetének kialakulása 227 skk.
— szociológiai meghatározása 140
— szociológiája 251
— szovjet típusának kialakulása 233 skk.
— és tanácsrendszer 1040
— területi fokozatai 749
Államigazgatás l. még Igazgatás, Közigazgatás
Államigazgatási
— ágazat 206 l. még *Államigazgatás szervezete*
Államigazgatási aktus 165 skk.
Államigazgatási
— alkalmazott felelőssége 224 skk.
— és általános jogforrási rendszer viszonya 194
— anyagi jog 198
— belső feladatok 164
Államigazgatási dolgozók
— — alkalmazásának feltételei 209
— — anyagi felelőssége 225
— — büntetőjogi felelőssége 224
— — előléptetési rendszere 200, 216
— — felelősségi rendszere 224
— — fegyelmi felelőssége 225
— — képesítési kellékei 210
— — kiválasztása 209 skk.
— — minősítése 212 skk.
ÁLLAMIGAZGATÁSI ELJÁRÁS 165 skk.
Államigazgatási eljárás
— — alapelvei 172
— — fogalma 167
— — intézményei 173
— — és a jogképesség 174
— — jogszabályai 173, 200
— — és az ügyfélképesség 174
Államigazgatási ellenőrzés
— — formái 118
Államigazgatási feladatcsoportok 161 skk.
Államigazgatási
— feladatkitűző jogszabály 200
Államigazgatási feladatok
— — és a jog 162
— — jogi jellege 159
— — kitűzésének mechanizmusa 158
— — osztályozása 160
— — történeti alakulása 155 skk.
— — végrehajtása 159
Államigazgatási felügyelet
— — típusai 132 skk.
Államigazgatási Főiskola 903
Államigazgatási határozat
— — bírói felülvizsgálata 183
— — megtámadása iránti perek 1460
— — stabilitása 185
— — visszavonása és módosítása 181
Államigazgatási
— hatásköri jogszabály 200
— hatósági feladatok 162
— illetményrendszer 220 skk.
— fajtái 221
— korrekció 223
— szervek 230 skk.
ÁLLAMIGAZGATÁSI JOG 188 skk.
Államigazgatási jog
— — fogalma 189
— — forrásai 194 skk.
— — kodifikációja 198
— — önálló jogágisága 191
— — kialakulása 190
— — tagozódása 205
Államigazgatási
— jogágazati kódex 198
— jogágazatközi (komplex) kódex 198
— jogalkalmazási állásfoglalás 195
— joggyakorlat jogforrási jellege 194
— jogi jogszabály 198
— — kodifikáció 197
— — szankció 203
— jogkörben okozott kár 678
— jogszabályok érvényesítése 202
Államigazgatási jogviszony l. *Államigazgatási jog*
Államigazgatási
— központi (országos) és helyi feladatok 162 skk.
— minősítési rendszer 213 skk.
— munkaviszony jogi szabályozása 207
— — létrehozása 211
— normatív utasítás 196
— szabálysértés 203
— szakágazati kódex 197 skk.
— személyzeti politika 206 skk.
Államigazgatási szerv 233 skk., 237
— — aktusai 165 skk.
— — felelőssége 226
— — jogképessége 175 skk.
— — meghatározásai 237 skk.
— — a népi demokratikus országokban 237
— — a Szovjetunióban 233 skk.
Államigazgatási
— szervezési feladatok 161
— szervezeti jog 201
— ügyrendi-ügyviteli szabály 202
— vezetői felelősség 226
Államigazgatási l. még Közigazgatás, -i
ÁLLAMIGAZGATÁS-TUDOMÁNY 240 skk.
Államigazgatás-tudomány l. még Közigazgatástudomány, Polgári közigazgatási jogtudomány
Államigazgatás-tudományi irodalom
— — és az ellenőrzés 113
Államismerettan l. *Igazságügyi statisztika*

ÁLLAMJOG 284 skk.
Államjog
— fejlődése 285, 287 skk.
— fogalma 284 skk.
— helye a szocialista jogrendszerben 290 skk.
— és közjog 289
— mint önálló jogágazat kialakulása 286, 307
Államjog l. még Közjog, Magyar államjog
Államjogi
— (alkotmányjogi) képviselet 981
— — történeti fejlődése 682 skk., 984 skk.
— — Magyarországon 987 skk.
ÁLLAMJOGTUDOMÁNY 306 skk.
Államjogtudomány
— az állam- és jogtudományok rendszerében 306 skk.
— kezdetei 307
— kialakulása és fejlődése 321 skk.
Állammonopolista kapitalizmus
— — és a gazdasági jog 732
Államok
— egyenlőségének elve a nemzetközi jogban 1226
Államok elismerése l. *Állam mint a nemzetközi jog alanya*
Államok
— diplomáciai kapcsolatai 626
— együttműködésének elve a nemzetközi jogban 1228
— és nemzetközi szervezetek közötti kapcsolatok 629
— osztályozásának elvi alapjai 99
Államosítások 303
Államosított szektor joga 736
Állampolgári alapjogok l. Állampolgári jogok
Állampolgári
— alapvető kötelességek 371
— egyenjogúság 826
— egyenlőség 826
— jogegyenlőség 829
Állampolgári jogegyenlőség l. még *Jogegyenlőség*
Állampolgári jogok 369 skk.
— — és az alkotmány 11
— — elismerése 25
— — fogalma 651
— — fokozottabb védelme 303
— — és kötelességek 369 skk.
— — szocialista rendszere 40 skk.
ÁLLAMPOLGÁRI KÖTELESSÉGEK 368 skk.
Állampolgári kötelességek 368 skk.
— — az alkotmányokban 371 skk.
— — az állam szervei iránt 370
— — és az emberi jogok 371
— — jellege 370
— — jövője 372
— — lényege 373
— — nemzetközi jogi vonatkozásai 371
— — a szocializmusban 373
Állampolgári tulajdonjog
— — alapján létrejövő jogi személy 917
ÁLLAMPOLGÁRSÁG 374 skk.
Állampolgárság
— és állampolgár jogi helyzete 376
— bizonyítása 380
— fogalma 375
— intézményének kialakulása 374
— és a nemzetközi jog 375, 381
— és a nemzetközi magánjog 375
— és szabadságjogok 377
— a szocialista jogtudományban 375
Állampolgárság l. még Magyar állampolgárság
Államrendszer 88
Államszerkezet
— formája 97
ÁLLAMSZERVEZET FELÉPÍTÉSE 382 skk.
Államszervezet
— fogalma 382, 384
— funkciója 383
— és a párt vezető szerepe 388
— és a politikai-jogi gondolkodás 384
— szervezeti és működési elvei 387
— és szocialista törvényesség 388
— típusai, rendszere 389
Államterület részei 394
Államterület l. még *Állam területi felségjoga*
Államterületi
— felségjog fogalma 88, 391
— korlátozásai 392
Államtípus
— és államforma viszonya 89
— átmeneti típus 88
— fogalma 88 skk.
Államtitkár 1019
Államtitok
— és honvédelmi titok megsértése mint bűncselekmény 83
Államtudomány
— belső tagozódásának továbbfejlesztése 119
— tágabb és szűkebb értelemben 73
L. még *Államjogtudomány*
Államutódlás
— és a nemzetközi jog 19, 340, 343
Államutódlás l. még *Állam mint a nemzetközi jog alanya*
Államügyészség l. *Ügyészség*
Állandó
— diplomáciai kapcsolatok 626
— Nemzetközi Bíróság 1285
— Választott Bíróság 1284
Alperes
— a polgári perben 1435 skk.
Általános
— civiljogi delictum 1410
— ellenőrzés 119
— felügyelet az államigazgatási eljárásban 181
Általános igazgatás l. *Államigazgatás feladatai*
Általános kártérítés
— — és a polgári jogi felelősség 1420
— Szállítási Feltételek 837 skk.
— személyiségi jog 1532
— üzleti feltételek és a nemzetközi magánjogi szerződés 1551
— Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) 1367

Amerikai Államok Szervezete (AÁSZ) 1258
Amnesztia 496
Analógia
— alkalmazásának tilalma a büntetőjogban 437
Analógia a jogban l. még *Jogalkalmazás, Polgári jog*
Angolszász
— büntetőjogi jogterületek 561
— jogalkalmazás 797
— politika-tudomány 75
Animus
— auctoris a büntetőjogban 451 skk.
— socii a büntetőjogban 451 skk.
Annexió
— és a nemzetközi jog 339
Antarktisz
— és a nemzetközi jog 400
Antropológiai
— iskola a büntetőjogban 567
— vizsgálat az apaság megállapításánál 602
Anyagi
— (materiális) bűncselekmény 436, 442
— büntetőjog 556 skk.
— ellátáshoz való jog a munkajogban 1137
ANYAGI ÉS FEGYELMI FELELŐSSÉG A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETBEN 401 skk.
ANYAGI ÉS FEGYELMI FELELŐSSÉG A MUNKAJOGBAN 407 skk.
Anyagi
— jogerő a büntető eljárásban 543, 549
— jogerő a polgári eljárásban 1450
— védelem elve a büntető eljárásban 516
Anyagmaradványok vizsgálata
— — a kriminalisztikában 1048
Anyanyelv használata
— — az államigazgatási eljárásban 177
— — a büntető eljárásban 518
— — a polgári eljárásban 1376
Anyaság
— megállapítása 603
Anyasági ellátás
— — és a társadalombiztosítás 1648
Apai hatalom
— — a római jogban 582, 1482
L. még Apaság, *Családjog*
Apartheid
— bűncselekmények leküzdése 1193
— és az emberi jogok 654
Apaság
— megállapítása 602 skk.
— vélelme 600 skk.
Arab Liga 1257
Arany Bulla 17, 18
— — és a büntető eljárás 514
Aranydeviza
— rendszer 1334 skk.
Aranyérme
— pénzrendszer 1334
Aranytartalék 1335
Archaikus jog 813
Árdrágítás
— mint bűncselekmény 1720
Argumentum
— a contrario 803
— a simile 803
Ártatlanság
— vélelme a büntető eljárásban 517
Árucsereforgalmi megállapodások
— — a KGST-n belül 836
Árutulajdon 1664
Árutulajdonjogi szerkezet 1676
Assumpsit 1591
Aszperáció rendszere
— — a büntetéskiszabásnál 488
Áthelyezés
— a munkajogban 1173
Atipikus
— részegség vizsgálata 758
— szerződés 1594
Átnevelés
— és a reszocializálás pszichológiája 1058
Atomenergia l. *Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban, Fegyveres összeütközések és a nemzetközi jog*
Atomsorompó szerződések 674
Áttétel
— a polgári eljárásban 1442
— a büntető eljárásban 541
Autonom
— körzet 702
— köztársaság 701
— tartomány 702
— terület 701
Azilum
— a nemzetközi jogban 628
Azonosítás
— a kriminalisztikában 1044

Bach-rendszer
— — közigazgatása 1037
Bakteriológiai fegyverek
— — és a nemzetközi jog 674
Baleseti
— ellátás a társadalombiztosításban 1649
Ballisztika
—, forenzikus 1047
Bán 1035
Bank
— mint állami vállalat 284
L. még Nemzetközi Beruházási Bank, Világbank
Bankjegy 1337
Bankok
— államosítása 304, 1345
Bankrendszer
— a szocializmusban 1345 skk.
L. még *Pénzügyi jog*
Bankszámlaszerződés 1601
Be nem avatkozás elve
— — a nemzetközi jogban 1227
Beavatkozás
— a polgári perben 1437, 1456
Becsületsértés 1526
Becsületvesztő büntetések 482
Befejezett bűncselekmény 444

Befolyással űzérkedés 83
Begyűjtési rendszer 1096
Bejelentés
— az államigazgatási eljárásban 181
Béke elleni
— — bűncselekmények és a nemzetközi büntetőjog 1192
— — bűncselekmények és a nemzetközi jog 672
Béke és emberiség elleni bűncselekmények 81
Békekövet 668
Békés áthaladás
— — és a nemzetközi jog 393
Belső állami
— — jogok szerepe a diplomáciai és konzuli jogban 625
Belső igazgatás l. még *Államigazgatás, -i*
Belső jog
— — fogalma a nemzetközi jogban 994
— — és kollíziós jog 994
Beltenger 396
Bélyeghamisítás
— mint bűncselekmény 1721
Bérleti szerződés 1601
— — és szerződésszegés 1588 skk.
Berni Uniós Egyezmény 1606
Beszámítás
— és szerződés 1548
Beszámítási képesség
— — a büntetőjogban 441, 453
L. még *Bűnösség*
Beszámíthatóságot
— kizáró okok 493
Betegségi
— anyasági ellátás a társadalombiztosításban 1648
Betéti
— részvénytársaság 1660
— társaság 1659
— társulás 1653
Better-law
— — elmélet mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 684
Biblikus jogalkalmazás 804
BIE = Európai Beruházási Bank 1363
Bill of Rights 22
— — és a büntető eljárás 515
Bírlalat
— és tulajdonjog 1680
Bíró
— beszámolási kötelezettsége 434, 1375
— elmozdíthatatlansága 430
— fegyelmi felelősségre vonása 434
— függetlensége 430, 1576
— kinevezése 424
— kizárása a büntető eljárásban 526
— — a polgári eljárásban 1435
— mentelmi joga 434
— tisztségének megszüntetése 435
— törvényi kötöttsége 430
— utasíthatósága 433
— választása 425, 1375
— és választóinak kapcsolata 434
Bíró
— visszahívhatósága 430, 1376
L. még Bírói, Bíróság, Bírósági, *Bíróságok*
Birodalmi jog
— — a római jogban 1477 skk.
Bírói
— és Államügyészi Akadémia 903
— hatalom függetlensége 25
— hatáskör 415
— jog 815
— jogalkalmazás és jogértelmezés 417, 418
— jogalkotás 865
— megrovás 483
Bírói precedens l. *Jogforrási rendszer, Jogalkotás, Jogalkalmazás*
Bírói szervezet
— — egysége 418, 421
— — jellege 415
— — módosítása 304
— szerződésmódosítás 1570
— vizsgálat a büntető eljárásban 535
Bíróküldési jog 526
Bíróság
— mint állami szervezeti típus 357
— elé állítás a büntető eljárásban 555
— előtti megkövetés 480
Bírósági
— büntető statisztika 765
— határozat
— — a büntető eljárásban 540 skk.
— — jogereje a büntető eljárásban 543, 549
— — jogereje a polgári eljárásban 1450
— — a polgári eljárásban 1448
Bírósági
— határozatok közzétételi forrásai 875
— igazgatás szervei 433
— jog 1373
— jogkörben okozott kár 678 skk.
— meghagyás a polgári eljárásban 1443
— tárgyalás
— — a büntető eljárásban 537
— — a polgári eljárásban 1442 skk.
— — előkészítése a büntető eljárásban 537
— végrehajtás l. Végrehajtás
Bírósági végrehajtó l. *Bíróságok, Végrehajtás*
BÍRÓSÁGOK 415 skk.
Bíróságok
— rendszere 418, 420 skk.
— rendszerén kívüli ítélkező szervek 46
Bíróságszerű szervek 417
BIPPI = A Szellemi Tulajdon Védelmének Nemzetközi Irodája 992
Bírság
— a büntető eljárásban 529
— a polgári eljárásban 1376
— szabálysértésért 1495
Bíróság l. még *Államigazgatási eljárás*, Rendbírság, *Szabálysértés*
Birtok
— fogalma 1672
— a római jogban 1483
— és a tulajdonjog 1680
L. még *Tulajdonjog*

Birtokvédelem 1680
BIS = Nemzetközi Fizetések Bankja 1362
Bitorlás
— mint bűncselekmény 1719
Bizalmi elv
— — a szerződéskötésnél 1563
Bizományi szerződés 1589, 1601
Bizonyítás
— az államigazgatási eljárásban 176
— a büntető eljárásban 530 skk.
— a polgári eljárásban 1449 skk.
Bizonyítási
— eljárás a büntető eljárásban 533 skk.
— eljárás a polgári eljárásban 1449
— eszközök a büntető eljárásban 532
— kísérlet a büntető eljárásban 533
— rendszerek a büntető eljárásban 531 skk.
Bizonyítékok
— a büntető eljárásban 532
— mérlegelése
— — a büntető eljárásban 518, 534
— — a polgári eljárásban 1449
Biztonsági intézkedések
— — a büntetőjogban 470
— — a visszaeső bűnözők ellen 484
Biztonsági Tanács (ENSZ) 1246 skk.
Biztosítás
— állami 1347 skk.
— —, monopóliuma 1348
— pénzügyi rendszere 1347
— és a polgári jogi felelősség 1411
Biztosítási
— jog 1347 skk.
— intézetek 1349
— szerződés 1602
Börtönbüntetés 478
Börtönrendszerek 477 l. még *Büntetés*
Briand—Kellogg-paktum 666
Budapesti
— jogi kar 893 skk.
— — kar munkástanfolyama 904
Burzsoá
— alkotmányok 10, 24 skk.
L. még *Alkotmány*
— állam és a monopolkapitalizmus 74
— államjog 294
— államjogtudomány 311 skk., 330 skk.
— és szocialista törvényesség közötti különbség 1617
L. még Tőkés állam
BŰNCSELEKMÉNY 435 skk.
Bűncselekmény
— alanya 441
— alanyi oldala 441
— általános törvényi tényállási elemei 439
— befejezése 444
— mint egyedi jelenség 1068
— elkövetésére való szövetkezés 1032
BŰNCSELEKMÉNY ELKÖVETÉSI SZAKASZAI 443 skk.
Bűncselekmény
— elkövetési szakaszai 443
— stádiumai 443
Bűncselekmény
—, pillanatnyi 445
—, tartós 445
— elkövetője 440, 441, 457
L. még *Bűnelkövetők*
— előkészülete 448
— fogalma 435, 438
— kísérlete 445
— tárgya 439
Bűncselekmények
— osztályozása 442
Bűnelkövetés
— csoportosan 457
Bűnelkövetési stádiumok l. *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*
Bűnelkövető
— fogalma 441, 450, 457
BŰNELKÖVETŐK 450 skk.
Bűnkapcsolat formái 457
BŰNÖSSÉG 458 skk.
Bűnösségen
— alapuló felelősség elve 563
Bűnözés
— leküzdése 1069 skk.
— statisztikája 759, 763
— mint tömegjelenség 1066
Bűnpártolás 84 skk., 457
Bűnsegély 455
Bűnszervező 457
Bűnszövetség 457
BÜNTETÉS 468 skk.
Büntetés
— alapja 470 skk.
— célja 471
— egyéniesítése 486, 564
— elméletei 470 skk.
— enyhítése 487
— fajai 475
— fogalma 468
— kiszabása 485, 542
— osztályozása 475
— súlyosítása 487
— végrehajtásának feltételes felfüggesztése 480
Büntetések
— és intézkedések osztályozása 475
Büntetéskiszabás
— eljárási szabályai 542
— elvei 486
— jogi természete 485
— rendszerei 485, 487
Büntetéskiszabás l. még *Büntetés*
Büntetésvégrehajtás
— statisztikája 765
Büntetésvégrehajtás l. még *Büntetés*
Büntetésvégrehajtási jog 556
Büntethetőség
— akadályai 489, 497
— kizáró okai 489 skk., 495
— megszüntető okai 489 skk., 495
BÜNTETHETŐSÉGET KIZÁRÓ OKOK 488 skk.
Büntethetőséget
— kizáró okok 441, 488 skk

Büntethetőséget kizáró
— — egyéb okok 495
— megszüntető okok 489, 490, 495
Büntető eljárás
— — alanyai 525 skk.
— — általános (statikus) része 523 skk.
— — bíróság elé állítással 555
— — caesurája 569
— — feladata 514
— — felajánlása 1189
— — fiatalkorúak ellen 554
— — katonák ellen 551
— — különös (dinamikus) része 524 skk.
BÜNTETŐ ELJÁRÁS LEFOLYTATÁSA 513 skk.
Büntető eljárás
— — lefolytatásának szakaszai 523
— — magánvád alapján 554
— — nyomozó elvű rendszere 500
— — pénzbüntetéssel, tárgyalás nélkül 555
— — rendszerei 500 skk.
— — résztvevői 525 skk.
— — vádelvű rendszere 500
— — vegyes rendszere 501, 520
Büntető eljárásban
— — résztvevő hatóságok 525
— — résztvevő személyek 526
Büntető eljárási
— — alapelvek 413 skk., 514 skk.
— — cselekmények 522 skk., 527 skk.
— — előfeltételek 535
— — feladatok megosztása 516
— — felek 525
— — funkciók 527
— — jogviszonyok 525
— — kényszercselekmények 529.
— — kodifikációs törekvések 520
— — szabályok fiatalkorúakkal szemben 695
— — szabályok hatálya 519, 522
— — törvénykönyvek 504
BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG 498 skk.
Büntető eljárásjog 502, 504, skk., 566 skk.
— — forrásai 519, 521
— — és a jogdogmatika 510
— — kapcsolata más jogágakkal 499
— — meghatározása 498
— — önállósulásának folyamata 499
— — részei 523 skk.
— — és a jogorvoslatok 544 skk.
— — jogszabályok 519
— — kodifikációs munkák 507 skk.
— — norma szerkezete 499
BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 505 skk.
Büntető ítélet l. Ítélet
Büntető joghatóság
— — a nemzetközi jogban 1184
Büntető jogorvoslat 544
L. még Jogorvoslat
Büntető perrendtartás l. *Büntető eljárásjog, Büntető eljárás lefolytatása*

BÜNTETŐJOG, BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK 556 skk.
Büntetőjog
— alapelvei 563
— általános része 557
— fejlődése 559 skk.
— feladata 558
— fogalma 556
— különös része 557
— rendszere 557, 562
Büntetőjog-ellenesség 438, 489
— — kizáró okai 485
Büntetőjogi büntetés l. *Büntetés*
Büntetőjogi
— felelősség 438
— — differenciálása 564
Büntetőjogi
— felróhatóság 489
— — kizáró okai 489, 493
Büntetőjogi intézkedés l. Intézkedés
Büntetőjogi
— irodalom 574 skk.
— jogterületek 560
— nemzetközi társaságok 569
— statisztika 763
— szabályozás tárgya 558
Büntetőjogtudomány
— és büntetőpolitika 572
— kialakulása 566
— irányzatai 566
— módszerei 570
BÜNTETŐJOG-TUDOMÁNY TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 573 skk.
Büntetőjog-tudományi
— irodalom 574
Büntetőper lefolytatása 537 skk.
L. még *Büntető eljárásjog*
Büntetőpolitika 572
Büntetőtörvény-tervezetek 505 skk.
Bűntett 442 skk.
L. még *Bűncselekmény*
Bűntettesek kiadása
— — és a nemzetközi büntetőjog 1188
— — és a büntető eljárás 553
Bűnügyi
— fényképezés 1049
Bűnügyi nyomozástan l. *Kriminalisztika*
Bűnügyi
— nyomtan 1045
— statisztika 763
— tudományok rendszere 571
Bűnügyi tudományok l. *Büntetőjog*
Bűnüldözés 522 skk.
Bűnvádi perrendtartás l. *Büntető eljárásjog, Büntető eljárás lefolytatása*

Caesaro-papizmus 634
Capitis deminutio 1480
Cégjegyzék
— és a társulás 1658
Célbüntetés 473
Célzat
— a büntetőjogban 467

CENTO = Központi Szerződés Szervezete 1259
Centralizmus
— az állam működésében 357
L. még *Helyi igazgatás*
— általános biztosítékai 388
Chargé d'affaires 626
Civiljogi
— jellegű társulások 1651 skk.
Clause compromissoire 1013
Codex
— Gregorianus 1479
— Hermogenianus 1479
— Justinianus 1476, 1479
Cogens jogszabály 953
— — a nemzetközi magánjogban 1009
Cognatio 1481
Colonatus 1477
COMECON 1254 skk.
L. még Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, KGST
Comitia
— centuriata 1476
— curiata 1476
— tributa 1476
Common Market l. Európai Gazdasági Közösség
Compromissum 1013
Consideration-tan
— — és a szerződés 1539
Corpus Juris
— — Canonici 644
— — Civilis 1476
— — Hungarici 874

Család 581, 586
— feladatai 587
— modelljének funkciói 588
— összeomlása 585
Család l. még *Családjog*, Házasság
Családbafogadás 606
Családi
— jogállás 600
— modellek 582 skk.
— munkamegosztás 592
— pótlék 1648
CSALÁDJOG 581 skk.
Családjog
— kialakulása 581 skk.
— nemzetközi vonatkozásai 613
— szabályozásának alapelvei 590
Családjog l. még Család, Házasság
CSALÁDJOGTUDOMÁNY TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 616 skk.
Családtervezés 591
Családtípus 588
Csalás 1716
Császári rendeletek
— — a római jogban 1479
Csatlakozás
— a nemzetközi szerződéshez 1263
Csatlakozó övezet
— — a nemzetközi jogban 397
Cselekvőképesség
— hiánya a szerződéskötésnél 1563 skk.
Cselekvőképesség
— a nemzetközi magánjogban 1515
— a polgári jogban 1512 skk.
L. még *Személyek*
Cselekmény
— büntetőjog-ellenességét kizáró okok 490
— felróhatóságát kizáró okok 493
Csemegi-kódex 564, 576
Csonka család 587
Csoportos bűnelkövetés 457
Csökkent munkaképesség 1131

Daktiloszkópia 1046
Debellatios elmélet 339
Decentralizálás
— az állam működésében 357
— az indirekt tervgazdálkodásban 273
— a szocialista tervgazdálkodásban 737
Deliktuális felelősség
— — a polgári jogban 1408, 1416
Deliktum
— szociális környezete a nemzetközi magánjogban 684
Delimitáció
— a nemzetközi jogban 392
Délkelet-Ázsiai Szerződés Szervezete (SEATO) 1259
Demokratikus centralizmus
— — tartalma 387
L. még *Helyi igazgatás*
Demokratizmus
— az alkotmányban 40
Denegatio justitiae 363
Desuetudo
— a római jogban 1478
Deviza belföldi 1358
Devizagazdálkodás 1357
— elleni bűncselekmény 1721
Devizahatóság 1360
Devizajog 1357 skk.
L. még *Pénzügyi jog*
Deviza külföldi 1358
Devizapolgárság 1357
Digesta 1478
Díjazáshoz
— való jog a munkajogban 1134
Díjkitűzés 1601
Dikasztérium 1036
DIPLOMÁCIAI ÉS KONZULI JOG 622 skk.
Diplomáciai
— eszközök nemzetközi viták békés elintézésére 1279
— értekezletek 629
— intézmények kialakulása 622
— jog 624 skk.
— kapcsolatok 626
— képviselet és a területi felségjog 393
— missziók 628 skk.
— testület
— — büntetőjogi védelme 633
— — doyenje 627
— — kiváltságai és mentességei 174, 627
— — sérthetetlensége 627

Diplomáciai testület
— — védelme 363
Direkt tervgazdálkodás 273, 736
Direktívák
— az államigazgatási jogban 204
Diszkréció
— a jogalkalmazásban 807
L. még *Államigazgatási eljárás*
Diszkrimináció
— a nemzetközi magánjogban 1006
— tilalma mint emberi jog 654
Diszpozíció
— a büntetőjogban 438
— mint a jogszabály eleme 848, 941 skk.
L. még *Jogszabály*
Diszpozitív jogszabály 953
— — a polgári jogban 1404
Dogmatika
— a büntetőjogban 570
„Doktrinérek"
— a hazai jogelméletben 842
Dolgozó
— anyagi felelőssége a munkajogban 412
— felelőssége a vállalatnak okozott kárért 413
— kollektívák jogai és az állam működése 356
— nők fokozott védelme 1136
Dologház 478
Dologi jog 1671, 1675
L. még *Tulajdonjog*
Dominatus 1477
Dorgálás
— mint erkölcsi jellegű büntetés 483
Döntés l. *Államigazgatási eljárás, Büntető eljárás lefolytatása, Polgári peres és nemperes eljárás*
Döntőbizottság
— a munkaügyi viták elintézésében 1179
Drago—Porter Egyezmény 665
Droit de suite
— és a szerzői jog 1607
Duna
— Bizottság 395
— Egyezmény 395
— mint nemzetközi folyó 394

Eckartsau-i nyilatkozat 297
ECOSOC = ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa 1249, 1369
Edictum 1478
EEC = Európai Gazdasági Közösség 1257
EFTA = Európai Szabadkereskedelmi Társulás 1258
Egészségügyi Világszervezet (WHO) 1251
Egyedi
— emberi jogok 655
— jogtudat 954, 955
Egyedi szervek l. *Államigazgatás szervezete*
Egyenlőség
— mint emberi jog 654
— eszméinek fejlődése 826
Egyesbíráskodás 426, skk., 1375
Egyesülés 1653
— mint jogi személy 918
Egyesülés
— típusú nagyszervezet általában 277
Egyesülési
— joggal való visszaélés mint bűncselekmény 1031
Egyesület
— mint jogi személy 911
— mint társadalmi szervezet 1641
Egyesült Nemzetek Szervezete 1239 skk.
L. még ENSZ, *Nemzetközi szervezetek szerepe az államközi kapcsolatokban*
Egyetem jogi kara
— — Budán 887
— — Pesten 887
— — vidéken 899
L. még Jogi karok
Egyetemes
— állam- és jogtörténet 1081
— jogutódlás 1298
— Szerzői Jogi Egyezmény 1607
Egyetemességi elv
— — a nemzetközi büntetőjogban 1187
Egyetemi
— címek 901, 902
— hallgatók l. Joghallgatók
— Magyar Társulat 892
Egyetemleges
— felelősség és polgári jogi felelősség 1421
Egyetemlegesség l. még *Szerződés*
Egyezség
— és szerződés 1547
Egyezségkötés
— az államigazgatási eljárásban 179
Egyeztető szervek
— — a munkaügyi viták elintézésében 1179
Egyház
— szerepe az államban 634
EGYHÁZAK JOGAI 634 skk.
Egyházak
— jogi helyzete 636 skk., 642, 643 skk.
Egyházi
— bíróságok 643
— és világi jog viszonya 636
Egyházpolitikai törvények 617, 638
Egységes
— bíróság elve 1375
— törvény a nemzetközi adásvételről 1578
Egyszemélyi vezetés 278
Egyszerű társaság
— és tulajdonjog 1682
Együttműködési elv a munkajogban 408
— — a polgári jogban 1399 skk.
Elállás
— a szerződéstől 1549, 1584
— és szerződésszegés 1585
Elbirtoklás
— és tulajdonjog 1678
Élet
— elleni bűncselekmények 1518
Életfogytiglani
— szabadságvesztés-büntetés 478
Életjáradék
— szerződés 1602

Élettársi viszony 588
Élévülés
— a büntetőjogban 495
— a munkajogban 410
— a polgári jogban 1586
— és tulajdonjog 1678
L. még *Büntethetőséget kizáró okok, Polgári jog*
Elhelyezkedési kötelezettség
— — a munkajogban 412
Elítélt
— a büntető eljárásban 526
Eljárás
—, büntető megindítása 535
— — megszüntetése 536
—, polgári felfüggesztése 1444
— — félbeszakítása 1444
— — szünetelése 1444
Eljárásbeli egyenlőség
— — a büntető eljárásban 517
— — a polgári eljárásban 1376
Eljárási cselekmények
— — a büntető eljárásban 528 skk.
— — a polgári eljárásban 1438 skk.
— szabadalom 775
Eljárási jog
— — a római jogban 1488
Eljárási jog l. még *Államigazgatási eljárás, Büntető eljárásjog, Büntető eljárás lefolytatása, Polgári eljárásjog, Polgári peres és nemperes eljárás*
Eljárási jogviszony
— — a büntető eljárásban 525
— — a polgári eljárásban 1439
Eljáró bíróság
— — összetétele 426
Elkobzás
— mint büntetőjogi intézkedés 484
Elkövetési
— hely a nemzetközi büntető jogban 1186
Elkövető
— a büntetőjogban 438
— társadalomra veszélyessége 441
L. még Bűnelkövetők
Ellenkérelem
— a polgári perben 1443
Ellenőrzés
— alapvető típusai 114 skk.
—, állami 117 skk.
—, államigazgatási 118 skk.
— fogalma 109
— és igazgatás 108
— jellege 113 skk.
—, központi és helyi 125 skk.
—, magán- 115 skk.
— osztályozása 114
—, párt- 117
—, társadalmi 116 skk.
— és a társadalomtudományok 112 skk.
Ellenőrzés l. még *Állami ellenőrzés*
Ellenőrzési tevékenység
— — jellege 113
Ellenőrzési tevékenység
— — lefolytatása 129
Ellenség támogatása
— — mint bűncselekmény 82
Ellenszakértő
— a büntető eljárásban 533
Ellentmondás
— a polgári perben 1443
Elmaradt haszon
— — és a polgári jogi felelősség 1416
Elmebetegség
— a büntetőjogban 441, 493
Elnöki Tanács 1295 skk.
L. még *Országgyűlés*
Előadóművész
— jogállása 1613
Előkészítő eljárás
— — a büntető eljárásban 535, 537
Előkészület
— a bűncselekményre 448
L. még *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*
Előszerződés 1541 skk., 1575 skk.
Elővezetés
— a büntető eljárásban 530
Előzetes
— bizonyítás a polgári perben 1449
— bizonyítás a büntető eljárásban 529
Elsajátítás
— és tulajdon 1666
Elsődleges
— és másodlagos alkotások és a szerzői jog 1609
Elsőfokú bírósági
— — tárgyalás a büntető eljárásban 538 skk.
— — tárgyalás a polgári eljárásban 1442 skk.
Eltűntté
— nyilvánítási eljárás 1464
Elvárhatóság
— a büntetőjogban 459, 490, 494
— kizáró okai a büntetőjogban 494
Elvétés
— a büntetőjogban 465
Elzárás
— szabálysértésért 478, 1495
Ember és polgár
— — jogai 369, 650
Embercsempészés
— mint bűncselekmény 1031
Emberi életet
— — veszélyeztető bűncselekmények 1522
EMBERI JOGOK 650 skk.
Emberi jogok
— — és az appartheid 654
— — állami és nemzetközi fejlődése 653
— — és az állampolgári kötelességek 371
— — és a büntető eljárás 515
— — és a diszkrimináció tilalma 654
— — mint egyedi jogok 655
— — és az egyenlőség 654
— — Egyetemes Nyilatkozata 371, 652
— — és az ENSZ 1245
— — fajainak csoportosítása 654
— — és faji megkülönböztetés 654

Emberi jogok
— — és a gazdasági, szociális és kulturális jogok 655
— — jellege 650
— — Magyarországon 655 skk.
— — mint kollektív jogok 655
— — mint a tételes jog intézményei 654
Emberi jogok
— — és a nemzetközi követelmények 653
— — nemzetközi védelme 652
— — primátusa az állampolgári kötelességekkel szemben 371
— — regionális egyezményekben 652
— — és a szovjet alkotmány (1918) 655
— — természetjogi magyarázata 653
Emberi környezet
— — fogalmi köre 657
— — nemzetközi jogi védelme 662
EMBERI KÖRNYEZET JOGI VÉDELME 656 skk.
L. még Környezetvédelem
Emberi méltóság
— — elleni bűncselekmények 1525
Emberiség
— elleni bűncselekmények és a nemzetközi büntetőjog 1192
Emberkereskedés
— és a nemzetközi büntetőjog 1185
Emberölés
—, gondatlan 1520
—, szándékos 1519
Energiaszolgáltatásra
— irányuló szerződés 1600
ENSZ
— alapelvei 1244
— Alapokmánya 1241 skk.
— — és a háború 665
— Biztonsági Tanácsa 1246
— céljai 1244
— Egészségügyi Világszervezete (WHO) 1251
— és az emberi jogok 652, 653, 1248 skk.
— Fejlesztési Programja (UNDP) 1249
— felépítése 1244
— fő szervei 1246 skk.
— főtitkára 1250
— Gazdasági és Szociális Tanácsa (ECOSOC) 1249
— Gyámsági Tanácsa 1249
— Gyermeksegélyezési Alapja (UNICEF) 1249
— Iparfejlesztési Szervezete (UNIDO) 1249
— jogalanyisága 1241
— Képzési és Kutatási Intézete (UNITAR) 1249
— Közgyűlése 1248
— Menekültügyi Főbizottsága 1249
— és a Nemzetközi Bíróság 1250, 1286 skk.
— és a nemzetközi jog kodifikálása 1248, 1251 skk.
— Nemzetközi Jogi Bizottsága 1249
— Nemzetközi Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) 1249
— Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága (UNCITRAL) 1249
ENSZ
— nemzetközi személyisége 1241
— Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO) 1251
— segédszervei 1249 skk.
— szakosított intézményei 1242, 1251 skk.
L. még Egyesült Nemzetek Szervezete, *Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*
Engedelmesség l. *Jogkövetés, Jogviszony*
Engedmény
— és szerződés 1545
Enyhítő körülmények l. *Büntetés*
Építési szerződés 1601
Érc-pénzrendszer 1334
Érdekeltségi elmélet
— mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 684
Érdekvédelmi elv
— — a nemzetközi büntetőjogban 1187
Erdélyi
— fejedelemség közigazgatása 1036
— vajda 1035
Eredeti állapot helyreállítása
— és a polgári jogi felelősség 1420
Erkölcsi
— jellegű büntetések 482, 483
Erkölcsi (nem vagyoni) kár l. *Polgári jogi felelősség*
Erős
— felindulásban elkövetett emberölés 1519
Erőszak
— alkalmazásának tilalma a nemzetközi jogban 1227
Erőszakkal
— való fenyegetés tilalma a nemzetközi jogban 1227
Értékelés
— és a jogtudat 954
Értesítés
— a büntető eljárásban 529
Értelmezés l. *Jogszabály, Jogforrási rendszer, Jogalkalmazás*
Értelmi képesség
— — a büntetőjogban 690
Érvénytelenség
— jogkövetkezményei szerződéskötésnél 1569
L. még *Szerződés érvénytelensége*
Esetjog 797
Eshetőleges szándék
— a büntetőjogban 465
Esküdt 426
Esküdtszék 500 skk., 508 skk., 538
— döntése (verdict) 540
— eljárása 502 skk., 540
Északatlanti Szerződés Szervezete (NATO) 1259
Eszközlekötési járulék 1340
Ésszerű meggyőződés
— — a büntető eljárásban 534
Euratom Egyezmény 1257
Európa Tanács 1257
Európai
— Atomközösség 1257 skk.

Európai
— Beruházási Bank 1363
— Gazdasági Közösség (EGK) 1257, 1369
— — Közösség és a vámjog 1369
— Közösségek 1257 skk.
— Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA) 1258
— Szén- és Acélközösség 1257
Euthanasia
— és a büntetőjog 1521
Evangelikus egyház
— — és az állam 637, 646
Excessus mandati
— — a büntetőjogban 455
Exegétikus
— jogalkalmazás 797, 815, 824
Exequatur 632

Faggató
— büntető eljárás 500
Faji megkülönböztetés
— — és az emberi jogok 654
Fajtaoltalom 771
Faktikus
— szerződés 1565
Faktoranalízis 764
Fas 1476
Favor defensionis
— — a büntető eljárásban 547, 549
L. még Védelem a büntető eljárásában
— testamenti 1301
Fedezeti vétel 1542
Fegyelmi
— eljárás
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 403
— — a munkajogban 410
— felelősség
— — az államigazgatási szervezetben 225
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 402
— — a munkajogban 409 skk.
— szankciók
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 403
— — a munkajogban 409 skk.
Fegyházbüntetés 478
Fegyveres összeütközések
— — és a nemzetközi kapcsolatok 673
FEGYVERES ÖSSZEÜTKÖZÉSEK ÉS A NEMZETKÖZI JOG 664 skk.
Fegyverkezés
— korlátozása
— — és a nemzetközi jog 674
Fegyverszünet
— és a nemzetközi jog 673
Fejlődő államok
— — nemzetközi szervezetei 1256 skk.
Felajánlási eljárás
— — és a nemzetközi büntetőjog 1191
Felbujtás
— a büntetőjogban 452, 454
Felek
— egyenjogúsága
Felek egyenjogúsága
— — a büntető eljárásban 525 skk.
— — a polgári eljárásban 1376, 1435 skk.
— képviselői a büntető eljárásban 527
FELELŐSSÉG ALKALMAZOTTAKÉRT 675 skk.
FELELŐSSÉG A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN 680 skk.
Felelősségbiztosítás
— és veszélyes üzem 1727
Felelősségi szabály
— —, általános a polgári jogban 1406, 1418
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 401
— — szocialista szervezetek esetében 677 skk.
Felfedezés
— jogvédelme 779
Felhasználási szerződés
— — és szerző jog 1612
Felismerésre bemutatás
— a büntető eljárásban 533
Feljelentési
— kötelezettség elmulasztása mint bűncselekmény 84
Fellebbezés
— az államigazgatási eljárásban 182
— a büntető eljárásban 546
— a polgári eljárásban 1453 skk.
Fellebbviteli rendszerek
— — a büntető eljárásban 545
— — a polgári eljárásban 1452
Felmentő ítélet
— — a büntető eljárásban 541
Felmerült kár
— — és a polgári jogi felelősség 1416
Felmondás
— korlátozása a munkajogban 1132, 1176
— tilalma a munkajogban 1132
Felperes
— a polgári perben 1435
Felróhatóság
— a büntetőjogban 438, 459, 461
— kizáró okai a büntetőjogban 489 skk., 493
— és a polgári jogi felelősség 1417
Felségsértés
— mint bűncselekmény 80
Feltaláló 775
Feltételes
— elítélés 480
Felügyelet
— az államigazgatási eljárásban 181
Felügyelőségek
— helye az államszervezetben 135 skk.
— jogosítványai 135
— szervezeti önállósága 135 skk.
Felülbírálati jogkör
— a büntető eljárásban 546
— a polgári eljárásban 1453
Fenntartás
— a nemzetközi szerződésben 1264
Fenyegetés
— a büntetőjogban 494

Fényképezés
— a kriminalisztikában 1049
Férjezett nők
— — állampolgársága és a nemzetközi jog 382
Feudális
— közjog 287, 294
L. még Hűbéri állam
— természetjog a jogelméletben 841
Fiatalkorúak
— bírósága 695
— büntetési rendszere 693 skk.
— büntetőjogának kialakulása 690
— büntetőjogi felelősségi feltételei 692
— elleni büntető eljárás 554
— fokozott védelme a munkajogban 1136
— és az új társadalomvédelmi irányzat 691
FIATALKORÚAK BÜNTETŐJOGA 689 skk.
Figyelmeztetés
— mint intézkedés a büntetőjogban 484
Filmművek
— szerzői joga 1612
Fizetési
— egyezmények és a devizagazdálkodás 1360
— meghagyás a polgári eljárásban 1463
Fogamzásgátlás 591
Fogházbüntetés 478
Foglalkozási betegség l. *Társadalombiztosítás*
Foglalkozástól eltiltás 483
Foglalkoztatási
— és beosztási tilalmak a munkajogban 1132
Foglaló
— és szerződés 1549
Fogolyszökés
— mint bűncselekmény 86
Fogyasztási szövetkezet
— sajátságai 1627
Fokozott
— veszélyesség körén kívül eső károkozások 1724
— veszéllyel járó tevékenység köre 1723
— veszéllyel járó tevékenységgel okozott károkért való felelősség 1420
Forgalmi adó
— — és a vállalat 1341
Forint 1328, 1337
Formális jogforrás 934
Forradalmi
— jogszolgáltatás 804
— Kormányzótanács és a közigazgatás 1038
— törvényesség 1616
Forradalom
—, polgári, Magyarországon és az alkotmány 1086
Fosztogató
— jellegű bűncselekmények 1716
Főbüntetés 475
FÖDERÁCIÓ 696 skk.
L. még Szocialista föderáció
Föderáció
— fogalma, kialakulása 696 skk.
— és a polgári nézetek 702
— és a szövetkezési elmélet 704
— és a szuverénitás megosztásának elve 704
Föderatív állam l. *Állam mint a nemzetközi jog alanya*
Főispán 1035, 1038
Föld
— értékelése 726
— jellemző sajátosságai 712
— kivonása a mező- és erdőgazdaságból 727
— művelési ágának megváltoztatása 725
— rendeltetésszerű művelésének kötelezettsége 725
— szocialista tulajdoni formái 713
Földbérlőszövetkezet 1096
Földfelajánlás
— a mezőgazdasági termelőszövetkezet céljaira 1117
Földhasználat 717
L. még *Földjog*
Földjáradék
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1109
FÖLDJOG 705 skk.
Földjog
— fogalma 705
— kialakulása 707
Földjogi
— viszonyok 705, 706
Földmagántulajdon 723
— korlátozása 716
Földnyilvántartás 1394, 1679
L. még *Földjog, Polgári jog, Tulajdonjog*
Földreform
— Magyarországon 714, 715
Földrendezés l. *Földjog*
Földtulajdon
— jellege 707 skk.
L. még *Földjog, Földtulajdoni formák*
FÖLDTULAJDONI FORMÁK 711 skk.
Földtulajdoni
— rendszer kialakulása Magyarországon 714 skk., 724
Földtulajdonjog
— alakulása Magyarországon 714
— állami társadalmi 718
— általános fogalma 712
— és földhasználat 717
— sajátos tárgya 712
— személyi 717
— szocialista formái 713
FÖLDVÉDELEM 724 skk.
Földvédelem
— és környezetvédelem 724
— és természetvédelem 724
L. még *Földjog*
Főudvarnagyi Bíróság
— — megszüntetése 1387
Funkciómegosztás
— a büntető eljárásban 516
Funkcionális szervek l. *Államigazgatási szervezet*
Fuvarozási szerződés 1589, 1601
Független
— magyar felelős minisztérium 1036
Függetlenségi Népfront 989

Garázda
— jellegű bűncselekmények 1026 skk.
GATT = Vám- és Kereskedelmi Egyezmény 1367
Gazdálkodás
— rendjét sértő bűncselekmények 1715 skk.
Gazdálkodási
— kötelesség megszegése mint bűncselekmény 1720
Gazdálkodó szervek
— — elleni végrehajtás 1471
Gazdálkodó szervekben
— — elkövetett visszaélés mint bűncselekmény 82
Gazdálkodó szervezetek
— — közötti jogviták 1471 skk.
— — közötti szerződések 1570, 1599
— — szállítási szerződései 1588
L. még Gazdasági perek
Gazdaság és a jog
— — kapcsolata hagyományos jogágak keretében 735
Gazdasági bíróságok 420
Gazdasági
— bírság 273
— bűncselekmények 1716 skk.
— egyenértékűség a szocialista gazdasági integrációban 1351
— ellenőrzés meghiúsítása mint bűncselekmény 1719
— Főtanács 304
— — költségvetési reformja 1329
— integráció
— — adójoga 1356
L. még Európai Gazdasági Közösség, Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
— — joga l. *Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga, Jogegységesítés a KGST-n belül*
— jog
— — a burzsoá jogrendszerekben 730, 734
— — kérdései 739
— — a külföldi szocialista országokban 736,738
— — és munkajog 737
— — és polgári jog 1394
— — és szerződési rendszer 1596 skk.
— — és szövetkezeti jog 737
— jogi tulajdonjogi elméletek 1685
Gazdasági
— mechanizmus és a jogalkotás 1329
— övezet a nemzetközi jogban 398
— és pénzügyi ellenőrzés szervezete 120, 122
Gazdasági és pénzügyi ellenőrzés l. *Állami ellenőrzés*
Gazdasági
— perek 1471 skk.
— — és a polgári eljárás 1379
— szabályozó rendszer és szerződés 1575
— szerződés 1595 skk.
— és Szociális Tanács (ECOSOC) 1249
— társaság 1653, 1659
— társulás 1651 skk.
— — mint jogi személy 917
— termelési viszonyok jogi tükrözése 728
GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉG JOGI SZABÁLYOZÁSA 728 skk.
Gazdasági
— vállalkozás 1654
— viszonyok jogi szabályozása 735
Gazdasági viták eldöntése l. *Bíróságok, Polgári peres és nemperes eljárás*
Gazdaságirányítás
— jogi szabályozása 736 skk.
— és szerződés 1575
Gazdaságpolitika
— és jog 730
Generalis congregatio 1035
Generálklauzula
— és jogalkalmazás 805
— a polgári törvénykönyvekben 1392
Genocidium 1192
Gépállomási szerződés 1540
Gépjárműfelelősségi
— kötelező biztosítás 1726
Gépjárművezetés
— ittas állapotban mint bűncselekmény 1029
Gewere 1671
Glosszátorok
— és a nemzetközi magánjog 996
L. még *Római jog*
Gondatlan emberölés 1520
Gondatlanság l. *Bűnösség*
Gondatlanság
— a büntetőjogban 462
Gondnok 615, 1512
Gondnokság
— a nemzetközi magánjogban 615
L. még *Családjog*
Görög-keleti egyház
— — — és az állam 638, 647
Grand Demonstrance
— — és a büntető eljárás 515

Gyámság 611 skk.
— a nemzetközi magánjogban 615
— a római jogban 1482
Gyanúsított
— a büntető eljárásban 526
Gyarmati
— klauzulák a nemzetközi szerződésben 1273
— rendszer és a nemzetközi jog 1224
Gyengeelméjűség
— a büntetőjogban 441, 494
Gyermek
— jogai és kötelességei 608
— kiemelése a családi környezetből 612
Gyermekbűnözés
— statisztikája 760
Gyermekgondozási segély 1645
Gyermekkor
— a büntetőjogban 493
Gyermekölés
— mint bűncselekmény 1520
Gyermektartás 610
Gyermektartásdíj
— állami előlegezése 611
— mértéke 610

Gyilkosság 1519
Gyógyító jellegű
— — intézkedések a büntetőjogban 470
Gyógyító megelőző
— — ellátás és a társadalombiztosítás 1645
Gyújtogatás
— mint bűncselekmény 1025

Habeas Corpus Act
— és a büntető eljárás 515
Háború
— áldozatainak védelme 669, 1193
— fogalma 664
— és az ENSZ Alapokmány 665
— hatása a nemzetközi szerződésekre 1277
— és a polgári lakosság védelme 671
— tilalma l. *Nemzetközi jog alapelvei, Nemzetközi szervek szerepe az államközi kapcsolatokban, Fegyveres összeütközések és a nemzetközi jog, Állam nemzetközi felelőssége*
Háborús
— bűncselekmények és a nemzetközi jog 672, 1192
— bűnösök és a nemzetközi jog 671
— uszítás mint bűncselekmény 81
Hadiállapot
— és a nemzetközi jog 667
Hadifogoly-egyezmények 667, 669 skk.
Hadijog
— nemzetközi szabályai 364
Hadüzenet 667
Hadviselés szabályozása
— — és a genfi egyezmények 667
— — és a hágai konferenciák 666
— — és a nemzetközi jog 666
Hagyatéki eljárás 1465
Hagyományrendelés 1300
Halálbüntetés 476
Halaszthatatlan nyomozási cselekmények 536
Halasztott
— szabadalmi vizsgálati eljárás 776
Hallgatólagos
— elfogadás a szerződéskötésnél 1578
Halmazati büntetés kiszabása 487
Halottnak
— vagy emlékének meggyalázása mint bűncselekmény 1526
Halottvizsgálat
— és az igazságügyi orvostan 755
Hamis
— adatszolgáltatás mint bűncselekmény 1720
— eskü 84
— tanúzás 84, 85
— tanúzásra rábírás 85
— vád 85
Hanyag kezelés
— mint bűncselekmény 1718
Hanyagság
— (negligencia) a büntetőjogban 462
Használat
— átengedésére irányuló szerződés 1601
Használati
— jog és tulajdonjog 1675
Használati
L. még *Tulajdonjog*
Használati minta
— — jogvédelme 779
Hasznossági elmélet
— — a büntetőjogban 472
Haszonbérleti szerződés 1601
Haszonélvezet 1680
L. még *Tulajdonjog*
Hatályos jogszabályok gyűjteménye 874
Határbiztosok
— a nemzetközi jogban 392
Határidő
— a büntető eljárásban 529
— a polgári eljárásban 1438
Határnap
— a büntető eljárásban 529
— a polgári eljárásban 1438
Határozat
— az államigazgatási eljárásban 178
L. még Ítélet
Határozatlan
— büntetések és intézkedések 478
Határozatok Tára 873
Határozott
— időre kötött munkaszerződés 1177
— tartamú szabadságvesztés 478
Hatáskör
— az államigazgatási eljárásban 175
— a büntető eljárásban 525
— a helyi-területi igazgatásban 747, 752
— a polgári eljárásban 1434
Hatásköri összeütközés
— — a polgári perben 1434
Hatékonyság l. *Jogfogalom, Jogalkalmazás, Jogkövetés*
Hatóság félrevezetése
— — mint bűncselekmény 85
Hatósági
— eljárás szabályozása 168 skk.
— közeg elleni erőszak mint bűncselekmény 1033
Hatósági tevékenység l. *Államigazgatási eljárás*
Hátrányos megkülönböztetés
— — a munkajogban 1133
Hazaárulás
— mint bűncselekmény 82
Hazafias Népfront 1639
Hazai jog
— — oktatásának története 886 skk.
Hazugságvizsgáló
— gép 1043, 1058
Házasság
— akadályai 595
— érvényessége a nemzetközi magánjogban 613
— érvénytelensége 598
— felbontása 585, 597
— — hűtlen elhagyás alapján 594
— — közös megegyezés alapján 594
— — a nemzetközi magánjogban 615
— intézményének kialakulása 593
— joga 593 skk.
— külföldi állampolgárral 595

Házasság
— megkötése 594
— megszűnése 597
Házasság l. még Család, *Családjog*
Házassági
— perek 1459
— vagyonjog 586, 593
Házasságon kívül született gyermek 588
Házastársak
— jogai és kötelességei 595
— személyes jogviszonyai 595
— vagyoni jogviszonyai 586
— — jogviszonyai a nemzetközi magánjogban 614
Házastársi
— közös vagyon 586
— külön vagyon 586
— tartás 597
— vagyonközösség megszüntetése iránti eljárás 1464
Házkutatás
— a büntető eljárásban 530
Házszabály l. *Országgyűlés*
Háztáji
— bizottság 744
— föld mértéke 743
— földhasználat 717
HÁZTÁJI GAZDASÁG 741 skk.
Háztáji
— gazdaság
— — fogalma 741
— — és a földtulajdon 717
— — megszűnése 745
— — keretei 743
— — és közös gazdaság 1109
— megállapodás 744
— — és a mezőgazdasági termelőszövetkezet 1109
— vagyon 745
Helyettes-örökösnevezés 1300
Helyi adó 1343
HELYI IGAZGATÁS 746 skk.
L. még *Állami-területi beosztás*
Helyi tanács l. Tanács, Képviseleti rendszer
Helyi-területi igazgatás
— — és a képviseleti szervek 752
— — és a Minisztertanács 752
— — és az Országgyűlés 752
— — és a szakigazgatási szervek 753
— — a szocialista állami szervek rendszerében 748
— — és a tanácsok 751
— — típusai 748
— — történelmi kialakulása 747
— — és a végrehajtóbizottságok 748
Helyszínelés
— a kriminalisztikában 1051
Helyszíni
— bírságolás szabálysértésért 1498
— szemle 1050
Helytartótanács 1036
Hibás teljesítés
— — és szerződésszegés 1586
Hierarchia l. *Államigazgatás szervezete*
Hipotetikus
— jogi norma 943
Hipotézis
— mint a jogszabály eleme 848, 941 skk.
L. még *Jogszabály*
Hírközlés
— elleni bűncselekmények 1027 skk.
Hitelrendszer l. *Pénzügyi jog*
Hitelszerződés
— alapelvei 1346, 1661 skk.
— és a bankok 1347
— nyitása 1601
Hivatalból
— való eljárás elve a büntető eljárásban 517
Hivatali
— bűncselekmények 83
— visszaélés 83
Hivatalos személy
— — büntetőjogi fogalma 83
— — elleni bűncselekmények 83
— — elleni erőszak 83, 1033
Hivatalos személy l. még *Államigazgatás személyzete*
Hivatásos bírák 424
Holtnaknyilvánítási
— eljárás 1463
Honosítás 379
Honvédelem
— érdekeit sértő bűncselekmények 980
Honvédelmi Bizottmány 1037
— — és az alkotmány 1086
Humanitárius
— nemzetközi jog 669
Humanizmus elve
— — a büntetőjogban 563
Hűbéri állam
— — funkciói 104
L. még Feudális
Hűtlen kezelés
— — mint bűncselekmény 1718
Hűtlenség
— mint bűncselekmény 80

IBRD = Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (Világbank) 1363
IDA = Nemzetközi Fejlesztési Társulat 1363
Ideiglenes intézkedés
— — polgári ügyekben 1464
Ideiglenes
— kényszergyógykezelés a büntető eljárásban 530
— Nemzetgyűlés 296, 300 skk., 1039
— — és a magyar állami szuverenitás 298
— Nemzeti Kormány 298, 1039
— Törvénykezési Szabályok 1394
— ügyvivő 626
Idézés
— az államigazgatási eljárásban 177
— a büntető eljárásban 529
— a polgári eljárásban 1442
IFC = Nemzetközi Finanszírozási Társulat 1363

Igazgatás és államigazgatás
— — alanya és tárgya 146
— — célja 148
— — működése 146
— — tartalma 150
Igazgatás
— és jog 807
L. még *Államigazgatás*, -i, Közigazgatás, -i
Igazgatási
— bíráskodás 1497
— jellegű különleges büntető eljárások 553
— jogalkalmazás 807
Igazolás
— az államigazgatási eljárásban 182
— a büntető eljárásban 529
— a polgári eljárásban 1438
Igazság megállapítása
— — a büntető eljárásban 531
Igazságosság
— a büntető eljárásban 542
— a polgári eljárásban 1374
Igazságszolgáltatás
— egységének elve 1375
— elleni bűncselekmények 84
— feladatai a szocializmusban 1373
— megtagadása és az állam nemzetközi felelőssége 362
Igazságszolgáltatás l. *Bíróságok, Ügyészség*
Igazságszolgáltatási
— jogalkalmazás 807
Igazságügyi
— gyermekvédelem 692
— lőfegyvertan 1047
— méregtan 757
— orvosszakértő 754
— orvosszakértői vizsgálatok 756 skk.
IGAZSÁGÜGYI ORVOSTAN 754 skk.
Igazságügyi pszichológia l. *Kriminálpszichológia*
IGAZSÁGÜGYI STATISZTIKA 758 skk.
Igazságügyi statisztika
— — fogalma 759
— — rendszere 763
— — elemzési módszerei 763
— — és a számítástechnika 763
— — története 761
Igazságügyi
— szakértői intézetek 754
Igazságügyi szervezet l. *Bíróságok, Ügyészség*
Igényper 1469
Illetékesség
— az államigazgatási eljárásban 175
— a büntető eljárásban 526
— a polgári eljárásban 1434
Illetékjog 1342
Illetményadó 1341
ILO = Nemzetközi Munkaügyi Hivatal 1243
IMF = Nemzetközi Monetáris Alap 1362
Immateriális javak
— — és a szerzői jog 1603
Imperatív szabályok
— — a nemzetközi magánjogban 1008 skk.
Imperium
— a római jogban 1476
In dubio
— — pro reo-elv a büntető eljárásban 528
In integrum restitutio
— — és a szerződés 1558, 1569
Incoterms 1551
Individuális normák 940
Információ l. *Jogi információ*
Ingatlannyilvántartás 1394, 1679
L. még *Földjog, Polgári jog, Tulajdonjog*
Ingatlannyilvántartási
— határozat megváltoztatása iránti eljárás 1463
Ingatlanvégrehajtás 1470
Ingóvégrehajtás 1469
Inkvizíciós büntető eljárás 500
Institutiones
— mint római jogforrás 1479
Integritáshoz
— való jog a szerzői jogban 1610
Interpolációkutatás
— és a római jog 1480
Intézkedés a büntetőjogban 483
— —, biztonsági 470
— —, fogalma 469
— — fiatalkorúval szemben 694
— —, gyógyító jellegű 470
— —, javító-nevelő jellegű 470
— —, osztályozása 475
Intézmény
— jellegű jogi személy 915
Intézménytörténet
— a jogtörténetírásban Magyarországon 1076
Inter-integrációs
— pénzügyi jog és a KGST 1351
Ipari
— mintaoltalommal kapcsolatos perek 1462
— szövetkezet 1627
— tulajdon nemzetközi oltalma 770
— vállalatok államosítása 304
L. még *Iparjogvédelem*
IPARJOGVÉDELEM 767 skk.
Iparjogvédelem
— jogi szabályozása 767 skk.
— nemzetközi magánjogi kérdései 772
— a szocialista országokban 771 skk.
— történeti fejlődése 768
Iparjogvédelmi
— nemperes eljárások 1462
— perek 1461
— szerződések 778
Írásvizsgálat 1047
Íratlan alkotmányok 13
Iratvizsgálat 1048
Irodalmi művek
— — szerzői joga 1612
Írott
— alkotmányok 13
— jog kizárólagossága 813
Irreális kísérlet
— — a büntetőjogban 446
Ispán 1034
Iszlám vallás
— — és az állam 649

Ítélet
— a büntető eljárásban 541 skk.
— a polgári eljárásban 1450
Ítélőképesség
— fogalma a büntetőjogban 691
Ittas állapot
— — a büntetőjogban 493
Iurisdictio
— a római jogban 1476
Ius
— a római jogban 1476
— ad bellum 664
— commercii a római jogban 1480
— connubii a római jogban 1480
— gentium és a nemzetközi magánjog 995
— gentium a római jogban 1477
— honorum a római jogban 1480
— in bello 664
— patronatus 1480
— privatum a római jogban 1477
— publicum a római jogban 1477
— respondendi a római jogban 1479
— suffragii a római jogban 1480
Izgatás 81
— a jogszabályok, a hatóságok rendelkezései ellen mint bűncselekmény 1032
Izraelita
— vallásfelekezet és az állam 638, skk.

Járás 269
L. még *Állami-területi beosztás, Helyi igazgatás*
Járásbíróság 421
Járási hivatal 269
Járművezetéstől eltiltás 483
Javítóintézeti nevelés
— — fiatalkorúakkal szemben 693 skk.
Javító-nevelő
— jellegű intézkedések a büntetőjogban 470
— munka 481
Jegyesség 593
Jegyzőkönyv
— a büntető eljárásban 540
— a polgári eljárásban 1439
Jelzálog 1680
Jelölés
— a képviseleti rendszerben 986
Jelzálogjog 1680
Jó erkölcs
— — megsértése mint bűncselekmény 1026
JOG 780 skk.
Jog
— mint akarat 850
—, alanyi, forrásai 855
— állam általi szankcionáltsága 850
— mint az államakarat kifejezése 931
— elismerése a polgári eljárásban 1377
— elhalása és a jogtudat 955
— európai értelemben 823
— érvényessége 813
— érvényesülése 919
— fajai 788
— fogalmiasítása 795
Jog
— mint fogalomrendszer 931
— formai és elvi-tartalmi egysége 931
— formális érvényessége 819
— és jogforrás viszonya 856
— és a jogtudat egysége 953
— mint intézmény 781
— kialakulása 788
— lényege 780
— logikai zártsága 801
— mint magatartási szabály 848
— megjelenési formája 786
— a nemszocialista jogrendszerben 852
— ontológiai felfogása 817, 819
— mint osztályakarat 850
— racionalizálódása 930
— regulatív osztályfunkciója 795
— szerepe a gazdaságban 729
—, tárgyi, forrásai 854
— társadalmi funkciója 919
— és a társadalmi magatartás befolyásolása 818
— és a társadalmi viszonyok 785
— teleologikus tételezése 818
— mint tudatforma 784
L. még Szocialista jog
Jogág
— és jogrendszer 849, 933
L. még *Jogszabály, Jogforrási rendszer, Jogrendszer*
Jogági
— csoport és jogrendszer 933
Jogakadémiák 888 skk.
— államosítása 903
— megszüntetése 903
Jogalany
— a polgári jogban 1508
— és a személy 964
Jogalanyiság
— fajai a polgári jogban 1508
— és jogképesség 1510
JOGALKALMAZÁS 795 skk.
Jogalkalmazás
— angolszász modellje 797
—, biblikus 804
— és a common law 808
—, diszkrécionárius 807
— és döntési kötelezettség 802
— és az equity 808
—, exegétikus 797
— és generálklauzula 805
—, igazgatási 807
—, igazságszolgáltatási 807
— és a ius strictum és aequum 808
— és jogkövetés 788
—, méltányos 807
— a szocializmusban 797, 810
Jogalkalmazási
— gyakorlat közzétételi forrásai 875
— jogalakítás 817
— jogalkotás 865
JOGALKOTÁS 811 skk.
Jogalkotás
— alkotmányossága 45

Jogalkotás
— mint állami tevékenység 856
— elméleti alapjai 817
— és elvi szabályozás 820
— és jogalkalmazás 796, 809
—, jogalkalmazói 865
— és kazuisztika 820
— és kodifikáció 821 skk.
— és szokásgyűjtemények 821
— és természetjog 814
— történeti fejlődése 811
— törvényessége 45
— és városi statutumok 821
Jogalkotó szerv
— — a szocialista országban 878
Jogalkotói jog
— — kizárólagossága 814
Jogállam
— és közigazgatás 733
Jogbizonytalanság
— fokozódása 992
— megszüntetése 992
— a nemzetközi kapcsolatokban 992
Jogbölcselet l. *Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon*
Jogbölcseleti
— irányzatok 789 skk.
Jogcsalád
— és jogrendszer 1321
L. még *Összehasonlító jog*
JOGEGYENLŐSÉG 825 skk.
Jogegyenlőség
— alkotmányi szabályozása 832
— és állampolgári egyenlőség 826
— a fejlődő országok alkotmányaiban 834
— fogalma 826
— polgári alkotmányi szabályozása 828
— szocialista értelmezése 829
— társadalmi-történeti indítékai 827
JOGEGYSÉGESÍTÉS A KGST-N BELÜL 835 skk.
Jogegységesítés a KGST-n belül
— — és az Általános Szállítási Feltételek 837
— — követelményei 835
— — és a mintafeltételek 837
— — és a polgári jogi forgalom 836
— — regionális 835
— — sajátosságai 836
Jogegységesítés
— a nemzetközi jogban 993
L. még *Összehasonlító jog, Polgári jog*
Jogegységesítés a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban l. *Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga, Jogegységesítés a KGST-n belül*
Jogellenes parancs
— — végrehajtása 978
Jogellenesség
— kizáró okai a büntető jogban 363, 438
— tudata a büntető jogban 459
JOGELMÉLET TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 841 skk.
L. még *Jog, Jogfogalom*
Jogelméleti
— irányzatok Magyarországon 841 skk.
Jogerő
— a büntető eljárásban 543
— a polgári eljárásban 1450
Jogértelmezés
— elve a jogrendszerben 927
— fajai 799
— módszerei 799
— és tényminősítés 798
L. még *Jogszabály, Jogforrási rendszer, Jogalkalmazás*
Jogfilozófia l. *Jog*, Jogbölcseleti irányzatok, *Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon, Jogfogalom*
Jogfilozófiai irány
— — a jogelméletben 789
JOGFOGALOM 848 skk.
Jogforrás
—, belső 853
— fogalma 853 skk.
—, formális 854
— hierarchiája 869
— és a jog viszonya 856
—, külső 854
— lényege 785
—, materiális 853
L. még *Jogfogalom, Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban, Nemzetközi jog alapelvei, Nemzetközi szerződések joga*
JOGFORRÁSI RENDSZER 853 skk.
Jogfosztó-jogkorlátozó
— — — büntetés 482
Joggal való visszaélés
— — — a munkajogban 1137, 1175
— — — és a munkaszerződés 1175
— — — a polgári jogban 1401
Joghallgatók 891, 898, 907
Joghatás
— és jogszabály 950
Joghatóság
— fogalma a nemzetközi magánjogban 1011
— a nemzetközi büntetőjogban 1184 skk.
— a polgári eljárásban 1434
Joghatóság l. még *Kolliziós jog, Polgári peres és nemperes eljárás*
Joghézag
— fogalma 801
— és a jogalkalmazás 820
— kitöltése 801
L. még *Jogalkalmazás*
Jogi
— akarat tartalma 851
— bibliográfiák 876, 883
— előírások megismerhetősége 921
— enciklopédiák 880
— felelősség és polgári jogi felelősség 1405
— felépítmény 784
— folyóirati irodalom könyvészete 878
JOGI INFORMÁCIÓ 870 skk.
Jogi információ
— — fogalma 870

Jogi információ
— — külföldön 883
Jogi
— információszolgáltatás 871 skk.
— informatika 881
— irodalom könyvészete 876
Jogi karok
— — alapítása 885 skk.
— — jelenlegi szervezete 905 skk.
— — tankönyvei 878
— — tanulmányi és vizsgarendjének alakulása 895 skk., 904 skk.
Jogi
— kézikönyvek 877
— könyvészet 876 skk.
L. még *Jogi információ*
Jogi
— kötelezettségek 964
— közvetítés 795, 817
— lexikonok 880
— líceumok 888 skk.
— magatartási szabályok 724, 780
— norma 780, 934
— — fajai 943 skk.
— — jogkövetkezménye 949 skk.
— — megengedő diszpozíciója 946 skk.
— — -struktúra 927 skk.
— objektiváció 795, 927 skk.
— — és a jogalkalmazás 817
— — szintje 819
JOGI OKTATÁS 885 skk.
Jogi oktatás
— — intézményeinek kialakulása 885, 888 skk., 896
— — rendje (vizsgák, oklevél) 896
— — tanulmányi szabályzatai 886 skk.
— — tudományos jelentősége 890, 896
Jogi
— papyrológia 1479
— szabályok 780
— szankció 784
JOGI SZEMÉLY 908 skk.
Jogi személy
— — és az állam 917
— — elmélete 908 skk.
— — fajai 916 skk.
— — felelőssége alkalmazottakért 676
— — jogalanyisága 964, 1509
— — jogképessége 916
— — megalakulása 911 skk.
— — a nemzetközi magánjogban 1516
— — a római jogban 1482
— — szervezete 912 skk.
— — a szocialista fejlődésben 913
— — és a társulás 1660
Jogi
— tény 961
L. még *Jogviszony*
— tévedés a büntetőjogban 465
— Továbbképző Intézet 904
— vákuum 815
— intézmény
Jogés jogrendszer 933
Jogintézmény
L. még *Jog, Jogfogalom*
Jogismeret 788
— és kodifikáció 821
Jogképesség
— és jogalanyiság 1510
— a nemzetközi magánjogban 1515
— a polgári jogban 1508, 1511 skk.
L. még *Személyek*
JOGKÖVETÉS 919 skk.
Jogkövetés
— alapja 920
— és erkölcs 921
— fogalma 919
— és jogalkalmazás 788, 920
— és jogtudat 925
— és jogviszony 920
— mint politikai viszony 924
— sajátosságai 925
— és szokás 921
— és természetjog 924
Jogközösség-társasági szerződés
— — és a társulás 1656
Jogmegismerés
— és jogi információ 870
Jogorvoslat
— az államigazgatási eljárásban 182
— a büntető eljárásban 544 skk.
— a munkaügyi vitákban 1179 skk.
— a polgári eljárásban 1451 skk.
L. még *Büntető eljárás lefolytatása, Polgári peres és nemperes eljárás, Államigazgatási eljárás*, Perorvoslat, *Munkaügyi viták elintézése*
Jogos
— önvédelem
— — a nemzetközi jogban 364
— szankció a nemzetközi jogban 365
— védelem a büntető jogban 490
— — és a polgári jogi felelősség 1416
L. még *Büntethetőséget kizáró okok*
Jogösszehasonlítás
—, ágazati 570, 1322
—, általános 1318 skk.
—, gyakorlati 1318
—, intézményi 1322
—, külső és belső 1321
—, párhuzamos 1318
— a szövetséges államokban 1322
L. még *Összehasonlító jog*
Jogpolitika
— és büntető igazságszolgáltatás 524
— és gazdaság 730
Jogpozitívizmus l. *Jog, Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon*
JOGRENDSZER 927 skk.
Jogrendszer
— általános jellemzői 927
— felosztása 291, 1321
— jellege 927 skk.
— szerkezete 849
— a szocialista jogban 793, 930 skk.
— tagozódása 932

Jogrendszer
— történeti formálódása 929 skk.
Jogról való lemondás
— — — a polgári eljárásban 1377
Jogsegély
— iránti megkeresés 1191
— a nemzetközi büntető jogban 1187, 1191
— szerződés és a nemzetközi büntetőjog 1191
Jogsegély l. még *Büntető eljárás lefolytatása, Polgári peres és nemperes eljárás*
JOGSZABÁLY 934 skk.
Jogszabály
—, ajánló 948
— alanyai (címzettjei) 940
— alkotmányossága 45
— és állami kényszer 962
— autoritása 942
—, diszpozitív 953
— elemei 939 skk.,
— érvényessége 951
— fogalma 934
— hatékonysága a gazdaságban 730
— hierarchiája és az alkotmány 45 skk.
— igazságértéke 938
— és joghatás 950
— és jogviszony 960 skk.
—, kogens 953
— közzétételi forrásai 873 skk.
— szerkezete 848, 939
— társadalmisága 952
— teleologikus jellege 936 skk.
Jogszabályértelmezés l. Jogértelmezés
Jogszabálygyűjtemény 873 skk.
Jogszabálymutató 875
Jogszabályválasztás
— joga a nemzetközi magánjogban 1551 skk.
Jogszavatosság
— és szerződésszegés 1587
Jogszociológia l. *Jog, Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon*
Jogtalan elsajátítás
— — mint bűncselekmény 1718
Jogtípus
— fogalma 791 skk.
L. még *Jog, Jogfogalom*
JOGTUDAT 953 skk.
Jogtudomány 783
— a római jogban 1478
Jogutódlás 1298
L. még *Öröklési jog*
Jogügyletek 1404
JOGVISZONY 956 skk.
Jogviszony
— és akarati viszony 956
— alanya 957, 963
— és alanyi jogok és kötelességek 958
— elemei 963
— fajtái 964 skk.
— és jogági jogviszony 964
— és jogszabály 957
— a polgári jogban 1402
— tartalma 964
— tárgya 964
Jogviszony
— és társadalmi viszony 956, 964
Jóhiszemű eljárás
— — elve a polgári eljárásban 1376
Jóhiszeműség elve
— — a nemzetközi szerződések végrehajtásában 1272
Jóléti és kulturális
— — szolgáltatások a munkajogban 1135
Jószolgálat
— a nemzetközi jogban 1279
Jótállás
— és szerződés 1587
Jury l. Esküdtszék
Jus l. Ius
Jusztiniánuszi
— jog 1475
— kodifikáció 1479
L. még *Római jog*

Kábítószerrel visszaélés
— — és a nemzetközi büntetőjog 1185
— — mint bűncselekmény 1031
Kamara
— mint testületi önkormányzati szerv 1039
Kamarai Választottbíróság 1466 skk.
Kamerális
— tudományok oktatása 886
Kameralisztika 240, 311
— és a pénzügyi jogtudomány 1330
Kánonjog
— hazai alkalmazása 643
Kantiánus
— irány a hazai jogelméletben 842
Kapcsolat
— törvénytelen felvétele mint bűncselekmény 1032
Kapcsolóelvek
— a nemzetközi magánjogban 681 skk., 1001 skk., 1554 skk.
L. még Kollízió, *Kollíziós jog*
Kapitulációk
— rendszere a nemzetközi jogban 622
Kárfelelősség általában 1418
— állami 1413
Kárfelelősség l. még *Polgári jogi felelősség*
Kár megtérítése
— — és a polgári jogi felelősség 1420
Kárelhárítás
— és a polgári jogi felelősség 1419
Károlosztás elve
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 405
— — a polgári jogban 1410 skk.
Kárenyhítés
— és a polgári jogi felelősség 1419
Kármegelőzés
— és a polgári jogi felelősség 1419
Kármegosztás l. Károlosztás
Károk fajtái
— — és a polgári jogi felelősség 1416
Károkozó
— a nemzetközi magánjogban 687

Káronszerzés
— és a polgári jogi felelősség 1420
Károsodásba
— beleegyezés és a polgári jogi felelősség 1416
Károsult
— a nemzetközi magánjogban 687
Kártelepítés
— a polgári jogban 1406
Kartelljog 273
— és a társulások 1657
Kártérítés 1413 skk., 1420 skk.
— általános 1415
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 405
— a munkajogban 414
— nemzetközi jogellenes cselekményért 366
L. még *Anyagi és fegyelmi felelősség a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, Anyagi és fegyelmi felelősség a munkajogban, Polgári jogi felelősség*
Kártevés 81
Kasszatórius
— perorvoslati rendszer a büntető eljárásban 547
— — rendszer a polgári eljárásban 1453
Kategorikus
— jogi norma 943
Katolikus egyház
— — és az állam 637, 644
Katona
— büntetőjogi fogalma 977
— — felelőssége 978
Katonai
— bíróságok 420
— bűncselekmények 978 skk.
— büntetőbíráskodás 420, 973, 980
— büntetőeljárás 555, 980
KATONAI BÜNTETŐJOG 973 skk.
Katonai
— fegyelem 974
— függelem 975
— szervezet 974 skk.
Kazuisztika
— a jogalkotásban 820
Kegyelem
— a büntetőjogban 496
Kellékszavatosság
— és szerződésszegés 1586
Kémkedés
— mint bűncselekmény 82
— a nemzetközi jogban 668
Kényszer
— a büntetőjogban 494
— hatására létrejött nemzetközi szerződés 1267
Kényszer l. még *Jogfogalom, Jogkövetés Szankció,*
Kényszer-elvonókezelés 484
Kényszerengedély
— a szabadalmi jogban 776
Kényszergyógyítás
— a büntetőjogban 483 skk.
Kényszerintézkedések
— a fiatalkorúakkal szemben 691
Kényszerítés
— mint bűncselekmény 1525
Kényszerítő
— jogszabályok a nemzetközi magánjogban 1008
Kényszervallatás
— mint bűncselekmény 83
Képviselet
— az államjogban 981
— a polgári eljárásban 1437
Képviselet l. még Államjogi képviselet
Képviseleti
— elvek és a választójog 983
— jelleg elmélete a nemzetközi jogban 623
KÉPVISELETI RENDSZER 981 skk.
Képviseleti rendszer
— — Magyarországon 987 skk.
— —, szocialista 989
— — és a többpártrendszer 988
— — történeti fejlődése 982 skk.
— — és a visszahívás 987
Képviseleti szervek
— — és az alkotmányok 985
— — mint az államhatalom szervei 985
— — és a helyi-területi igazgatás 752
Képviselő l. Országgyűlési képviselő
Képzőművészeti alkotások
— és a szerzői jog 1613
Kereset
— a polgári eljárásban 1439 skk.
Kereskedelmi
— jellegű társulások 1656 skk.
— jog 732
— — kodifikálása Magyarországon 1395
— különbíróságok 419
— társaság 274
— — mint jogi személy 911
L. még *Társulások*
— törvénykönyvek és a polgári jog 1392
— vámtarifa 1368
Keresztkérdezés
— a büntető eljárásban 538
Kétoldalú
— meghallgatás elve 516 skk., 1376 skk.
Kettős adóztatás
— — elkerülése 1355
Kettős alárendeltség
— — a helyi-területi igazgatásban 749 skk.
— — az ügyészi szervezetben 1695
Kettős állampolgárság
— — és a nemzetközi egyezmények 381
Kettős kollektíva
— — elmélet az állami vállalat kezelésében 276
— — szemlélet és a tulajdonjog 1685
Kettős tagolás
— — (bichotomikus rendszer) a büntető jogban 442
Kezesség
— és szerződés 1550
Kézírásvizsgálat 1047
Kézizálogjog 1680
KGST l. Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa

Kiadatás
— a büntető eljárásban 522, 1191
Kiadatási
— bűncselekmény a nemzetközi büntetőjogban 1188
— eljárás 522, 1191
Kihágás 442
L. még *Szabálysértés*
Kihallgatás
— krimináltaktikai szabályai 1051
L. még Felek, Tanú, Terhelt
Kimentés
— alkalmazotti kártérítési felelősség esetén 678
— a veszélyes üzemi felelősség alól 1724
Kínvallatás 501
Királyi
— kegyúri jog 637
— vármegye 1034
— városok 1035
Kisajátítás l. *Tulajdonjog*
Kiscsaládi modellek
— —, polgári 583
— —, szocialista 584
Kísérlet
— a büntetőjogban 445 skk.
L. még *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*
Kisfalvak 271
Kisiparosok Országos Szervezete (KIOSZ)
— mint társadalmi szervezet 1640
Kiskereskedők Országos Szabadszervezete (KISOSZ)
— mint társadalmi szervezet 1640
Kiskorúakról
— való állami gondoskodás 612
Kitanítási kötelezettség
— — a büntető eljárásban 518
— — a polgári eljárásban 1176
Kitiltás
— mint büntetés 483
Kiutasítás
— mint büntetés 483
Kívánságra való ölés 1521
Kivételes eljárások
— — a büntető eljárásban 551
Kizárás
—, bírói, a büntető eljárásban 526
— — a polgári eljárásban 1435
Kizsákmányoló
— államok funkciói 103
— rendszerek joga 852
Klasszikus
— büntetőjogi iskola 566
— jogtudomány 1477
— római jog 1477
Kliring-egyezmények
— és a devizagazdálkodás 1360
Know-how 772
Kockázatviselés
— a polgári jogban 1410
Kodifikáció
— és jogalkotás 821 skk.
Kodifikáció l. még *Jogalkotás, Jogforrási rendszer, Szocialista törvényesség*
Kogens szabályok
— — általában 953
— — a nemzetközi magánjogban 953, 1009
Kollektív
— emberi jogok 655
— jellegű jogviszonyok a munkajogban 1152
— szerződés 1152
L. még *Munkajog*
— valuta és a KGST 1355 skk.
— vezetés 278
Kollízió
— és a nemzetközi magánjogi szerződés 1550
L. még Kapcsolóelvek
KOLLÍZIÓS JOG 991 skk.
Kollíziós
— jog és belső jog viszonya 994
— norma a közúti balesetekre 685
— szabály 1001 skk.
— — és a közrend 686
Kolozsvári Egyetem
— — jogi kara 899
Kombinát
— típusú szervezet 277
Komplott
— a büntetőjogban 453
Kompromisszum
— a nemzetközi választottbírósági eljárásban 1283
Konföderáció 696
Konkrét tényállás
— — és jogalkalmazás 800
Konszenzuálkontraktus 1590
Konszernjog
— és a gazdaság jogi szabályozása 273, 733
Kontinentális
— büntetőjogi jogterületek 560
— talpazat 396
Kontradiktórius
— tárgyalási elv a büntető eljárásban 516
Kontraktuális felelősség
— és a polgári jog 1408
Kontribúciós eljárás
— — és a nemzetközi szervezetek 1353
Konvertibilitás 1361
Konzul 632
Konzuli
— intézmény kialakulása 622
— jog 624 skk.
— kapcsolatok 631
— képviseletek 632
— — és a területi felségjog 393
— kiváltságok 632
— védelem 632
L. még *Diplomáciai és konzuli jog*
Koordinációs jellegű társulás 1659
Koordináló társulások
— — mint jogi személyek 915
Korhatár
— a büntetőjogban 690
Korlátolt
— (korlátlan) felelősségű társulások 1657 skk.
KORMÁNY 1015 skk.

Kormány
— alkotmányos helyzete 1018
— elismerése a nemzetközi jogban 342
— felelőssége 1017
— felmentése 1023
— fogalma 1015 skk.
— visszahívása 1023
Kormány l. még Minisztertanács
Kormányforma 93
L. még *Kormány*
Kormányközi
— intézmények pénzügyi joga 1354
Kormányrendszer
—, parlamentáris 1016
—, prezidenciális 1016
Kormányzói
— intézmény Magyarországon 1038
Kóros elmeállapot
— — a büntetőjogban 441, 493
Korrupciós
— bűncselekmények 83
Kozmikus térség
— — és a nemzetközi jog 400
Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) 1254 skk.
KGST
— ajánlásai 835
— Általános Szállítási Feltételek 837, 1579
— és a jogegységesítés rendszere 835, 839
— együttműködési gazdasági mechanizmusa 839
— jogi mechanizmusa 839
— és a gazdasági jogi megközelítés 840
— és a jogági elkülönülés 840
— Komplex Programja és a jogegységesítés 835
— Komplex Programja és a valutakérdések 1366
— költségvetési joga 1354 skk.
— és a multilaterális-adóegyezmények 1356
— választottbíróság minta-szabályzata 838
— Valuta- és Pénzügyi Állandó Bizottsága 1364
Kölcsönös meghallgatás
— — követelménye a büntető eljárásban 516 skk.
— — követelménye a polgári eljárásban 1376
Kölcsönszerződés 1102
Költségvetési jog 1337 skk.
Környezet
—szennyezése stb. mint bűncselekmény 1027
Környezeti károsodás 657
Környezetvédelem
— fogalma 657
— jogi szabályozása 658, 660
— és a nemzetközi jog 662
— szervezeti felépítése 659
— veszélyeztetéséért felelősség 1723
Környezetvédelem l. még *Emberi környezet jogi védelme*
Környezetvédelmi
— bírság 661
— bűncselekmény 661, 1027
— kártérítés 661
Környezetvédelmi
— szabályok 657
— szabálysértés 661
Kötbér 1549, 1583
L. még *Szerződés*
Kötelem 1403 skk., 1485 skk.
L. még *Polgári jog, Római jog*
Kötelesrész 1299
Kötelesség-kollízió
— a büntetőjogban 497
Kötelezettségszegés
— a munkajogban 409
Kötelező
— díjazás a szerzői jogban 1610
Kötelmi jogviszonyok
— keletkezése 1403
Kötött
— bizonyítási rendszer a büntető eljárásban 531
— bizonyítási rendszer a polgári eljárásban 1446
Követségi jog 622 skk.
L. még *Diplomáciai és konzuli jog*
Közbiztonság
— elleni bűncselekmények 1024 skk.
KÖZBIZTONSÁG ÉS KÖZREND ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK 1023 skk.
Közegészségügy
— elleni bűncselekmények 1027
Közellátási
— bűncselekmények 1720
Középszintű
— rendes bíróságok 422
Közérdekű
— bejelentés l. *Államigazgatási eljárás*
— kötelezettségvállalás 1602
Közgazdasági
— tulajdonfogalom 1666
Közgyűlés l. *Mezőgazdasági termelőszövetkezet szervei*
Közhivatalnok l. *Államigazgatás személyzete*
Közhivatalnoki jog 208
KÖZIGAZGATÁS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 1033 skk.
Közigazgatás l. még *Államigazgatás*, -i, Tanács, -i,
Közigazgatási
— Bíróság 304, 1038
— büntetőjog 1491
— jogdogmatika 242 skk.
— jogi pozitivizmus 241 skk.
— szociológiai kutatások 247
Közigazgatástan 244 skk.
Közigazgatástudomány
— és ellenőrzés 109
— különböző irányzatai 248 skk.
Közigazgatástudomány l. még *Államigazgatástudomány*
Közintézet
— mint jogi személy 910
Közjegyző 1464 l. még Bíróságok
Közjegyzői eljárások 1464
Közjog
— differenciálódása 289

Közjog
— és jogrendszer 932
— és magánjog-felosztás 731, 849
Közjog l. még *Államjog, Jogfogalom, Jogrendszer*
Közjogi
— jogi személy 909
Közkegyelem 496
Közkereseti társaság 1659
Közlekedés
— elleni bűncselekmények 1027
Köznyugalom megzavarása
— mint bűncselekmény 1026
Közokirathamisítás 1030
Közös
— gazdasági vállalkozás 1654
— károkozás és a polgári jogi felelősség 1421
— minisztériumok a Monarchiában 1037
— munka díjazása a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1161
Közös Piac l. Európai Gazdasági Közösség
Közös vállalat 1653
L. még *Társulások*
Közösség megsértése
— mint bűncselekmény 81, 1032
Központi
— állami ellenőrzés 120 skk.
— állami ellenőrzési szervezet 121, 128 skk.
— ellenőrzés jogállása 124
— hatóságok (dikaszteriumok) 1036
L. még *Állami ellenőrzés*
Közreműködési kötelezettség
— — a polgári eljárásban 1376
Közrend elleni bűncselekmények 1023, 1032
L. még *Közbiztonság és közrend elleni bűncselekmények*
Közrendi záradék
— — a nemzetközi büntetőjogban 1188
— — a nemzetközi magánjogban 1007 skk.
Közrendi záradék l. még *Kolliziós jog*
Község 269
L. még *Állami-területi beosztás, Helyi igazgatás*
Községi
— igazgatás 749, 1039
— közös tanács 270
Községtípus 269
Közszolgálat l. *Államigazgatás személyzete*
Közszolgáltató vállalat 283
Köztársasági
— alkotmány Magyarországon 1087
— törvény 301 skk.
Köztestület
— mint jogi személy 910
Közügyektől
— eltiltás mint büntetés 483
Közüzem 273
— mint jogi személy 910
Közveszély okozása
— — mint bűncselekmény 1025
Közveszélyű
— (közveszélyes) bűncselekmények 1025
Közvetett tettesség
— — a büntetőjogban 452
Közvetítés
— a nemzetközi jogban 1279
Közvetítő iskola
— a büntető jogban 568
Közvetlenség elve
— — a büntető eljárásban 518
— — a polgári eljárásban 1377
KRIMINALISZTIKA 1041 skk.
Kriminalisztika
— fogalma 1042 skk.
— helye a bűnügyi tudományok rendszerében 1042
— szakágai 1042
— története 1042 skk.
Kriminalitási tábla 765
Kriminálmetodika 1052
KRIMINÁLPSZICHOLÓGIA 1052 skk.
Kriminálstatisztika 763
L. még *Igazságügyi statisztika*
Krimináltaktika 1050 skk.
L. még *Kriminalisztika*
Krimináltechnika 1045
L. még *Kriminalisztika*
KRIMINOLÓGIA 1059 skk.
Kriminológia
— és a büntetőpolitika 1071
— fogalma 1059
— helye a tudományok rendszerében 1070
— kialakulása 1060
— módszertani kérdései 1071 skk.
— és a pszichológia 1057, 1070
— és a szociológia 1070
— tárgya 1065
Kriminológiai irányzatok 1061 skk.
Kumuláció rendszere
— a büntetéskiszabásnál 487
Kutatási
— -fejlesztési társulás 1659
— szerződés 778
Külföldi
— büntetőítélet jogkövetkezményei 1190
— joganyagok tájékoztatási eszközei 883
— — mellőzése a nemzetközi magánjogban 1005
— törvény alkalmazása a nemzetközi magánjogban 1010
— — végrehajtása 1191
Külkereskedelem
— állami monopóliuma 1194
Külkereskedelmi
— szerződés 1575
— társulás 1659
Külön eljárások
— — a büntető eljárásban 553
Különbíróságok 418, 420 skk.
L. még *Bíróságok, Büntető eljárás lefolytatása, Polgári peres és nemperes eljárás*
Különleges
— eljárások a büntető eljárásban 551 skk.
L. még *A büntető eljárás lefolytatása*
Különleges
— peres eljárások a polgári eljárásban 1378, 1433, 1458 skk.

Különleges peres eljárások
L. még *Polgári peres és nemperes eljárás*
Különös
— jogutódlás 1298
Különösen
— veszélyes visszaesők 484
Különvélemény
— a büntető eljárásban 540

Lábnyomok
— azonosítása 1046
Lag saga
— és a jogalkalmazás 820
Lakás használatának
— — háborítása mint bűncselekmény 1032
Lakásbérleti
— szerződés 1601
Lakásépítő szövetkezet 1627
Lakásfenntartó szövetkezet 1627
Lakásszövetkezet 1627
L. még *Tulajdonjog*
Lakhelyelhagyási tilalom
— a büntető eljárásban 530
Last event rule
— mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 682
Lázadás
— mint bűncselekmény 81
Legfelsőbb Bíróság 422 skk.
— — elvi döntése mint jogforrás 816, 868
— — irányelve mint jogforrás 816, 868
— — iránymutatása mint jogforrás 423
— — kollégiumai 423
Legfőbb Állami Számvevőszék 1327
Legfőbb ügyész 1705
Légi járművek
— — hatalombakerítése mint nemzetközi bűncselekmény 1185
Legnagyobb kedvezmény
— elve 1368
— — és a nemzetközi magánjog 1513
— — és a pénzügyi jog 1391
Legszorosabb kapcsolat
— elve mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 684
Lehetetlenné válás
— és szerződésszegés 1587
Leltárhiány
— a munkajogban 412
L. még *Anyagi és fegyelmi felelősség a munkajogban*
Leszármazás 599
— és család 582
— a nemzetközi magánjogban 615
Leszerelés
— és a nemzetközi jog 674
Letéti szerződés 1601
Levéltitok megsértése
— mint bűncselekmény 1525
Lex
— a római jogban 1478
— fori mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 681, 684, 688
Lex fori
— — és a nemzetközi magánjogi szerződés 1555
— — minősítés a nemzetközi magánjogban 1004
— loci contractus és a nemzetközi magánjogi szerződés 1554
— — delicti commissi 681
— — delicti commissi mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 681, 683
— — solutionis és a nemzetközi magánjogi szerződés 1555
— mercatoria 1194
— patriae alkalmazása a nemzetközi magánjogban 1513
— personae a nemzetközi magánjogban 1513
— posterior derogat priori elve 814
— venditoris és a nemzetközi magánjogi szerződés 1555
Licence légale
— és a szerzői jog 1611
Licenciaszerződés 778, 1601
Logikai értelmezés 799
Lopás
— mint bűncselekmény 1716
Lőfegyvertan 1047
Luxuria 462

Magánellenőrzés 115 skk.
Magánfél
— a büntető eljárásban 527
Magánjog
— és jogrendszer 932
L. még *Jogfogalom, Polgári jog*
Magánjogi
— jogi személy 909 skk.
— törvénykönyv Javaslata 1395, 1544
— — Tervezete 1544
Magánlaksértés 1032, 1525
Magánokirathamisítás 1030
Magántitok megsértése
— — mint bűncselekmény 1525
Magántulajdon 1683 skk.
— a római jogban 1483
Magánvád 1690 skk., 1700
Magánvádas eljárás
— — a büntető eljárásban 527, 554
Magánvállalat
— mint jogi személy 917
Magánvállalkozás
— állami korlátozása 734
Magna Carta 17, 514
Magyar államjog 292 skk.
MAGYAR ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET 1074 skk.
Magyar
— állampolgárság szabályozása 378 skk.
L. még *Állampolgárság*
Magyar Általános Értékforgalmi Bank 1346
Magyar Dolgozók Pártja
— program-nyilatkozata (1948.) 305
Magyar Függetlenségi Népfront 304
Magyar Kamara 1036
Magyar Kereskedelmi
— — Kamara választottbírósága 1014

Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) 1639
Magyar Közlöny 873
Magyar Köztársaság 302 skk.
Magyar Külkereskedelmi Bank 1346
Magyar Nemzeti Bank
— — feladatköre 1345
Magyar Népköztársaság
— — Alkotmánya 1089
— — Elnöki Tanácsa 1295 skk.
— — Országgyűlése 1291 skk.
Magyar Szocialista Munkáspárt (MSzMP)
— mint társadalmi szervezet 1639
Magyar Tanácsköztársaság
— — Alkotmánya 295, 1087
— — büntetőjoga 578
— — közigazgatása 1038
Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 902
Magyar Úttörők Szövetsége (MÚSZ)
— mint társadalmi szervezet 1639
MAGYARORSZÁG ALKOTMÁNYA 1083 skk.
Magzatelhajtás
— mint bűncselekmény 1523
Makroökonómia joga 734
Mancipatio
— a római jogban 1483
Manus
— a római jogban 1481
Martens-clausula
— és a nemzetközi jog 668
Materiális bűnösség-fogalom 459
Megalapozatlanság
— a büntető eljárásban 547
— a polgári eljárásban 1457
Megbízás 1600
— és károkozás 1412
— és polgári jogi felelősség 1419
Megengedő
— diszpozíció a jogi normában 949 skk.
Megfigyelő
— küldöttségek nemzetközi szervekhez és konferenciákhoz 630
Meghatározott
— tevékenység végzésére irányuló szerződés 1600
Megőrzési felelősség l. *Anyagi és fegyelmi felelősség a munkajog*ban
Megrovás
— a büntetőjogban 484
Megszégyenítő
— büntetés 482
Megtorló
— intézkedés nemzetközi jogellenes cselekményért 366
Megye 268 skk.
L. még *Állami-területi beosztás, Helyi igazgatás*
Megyei
— bíróságok 422
— közgyűlés 1035
— törvényszék 1035
Megyei város 271
Mellékbüntetés 475
Méltányos jogalkalmazás 807 skk.
Méltányosság l. *Államigazgatási eljárás, Polgári jog, Római jog*
Menedék
— a nemzetközi jogban 628
Mentelmi jog 1294
Mentesítés
— a büntetett előélethez fűződő hátrányok alól 553
Mentő
— körülmény elhallgatása mint bűncselekmény 81
Merénylet
— mint bűncselekmény 81
Mezőgazdaság
— szocialista átszervezése 1096
Mezőgazdasági
— jog
L. *Földjog, Mezőgazdasági termelőszövetkezet, Mezőgazdasági szövetkezetek gazdasági tevékenysége, Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon, Mezőgazdasági termelőszövetkezet szervei, Szövetkezeti fajták*
— szakcsoport 1626
— szakszövetkezet 1626
— termékértékesítési szerződés 1588, 1600
MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZET 1092 skk.
Mezőgazdasági termelőszövetkezet
— — alapszabálya 1101 skk.
— — bizottságai 1126
— — felelőssége 406
— — fogalma 1092 skk. 1626
— — gazdálkodási rendszere 1112 skk.
— — és a háztáji gazdaság 1109
— — képviselete 1100
— — közgyűlése 1101, 1123
— — közös munka díjazása 1161
— — közös vagyona 1104, 1115 skk.
— — megalakulása 1101 skk.
— — megszűnése 1102
— — munkaszervezete 1108, 1157 skk.
— — részesedése 1108, 1161
— — és a szociális jogok 1107
— — tagsági jogviszonyai 1105 skk.
— — tagsági vezetése 1107
— — tulajdona 1104, 1117 skk.
— — vezetése 1123 skk.
— — zárszámadása 1115
MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZET GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGE 1111 skk.
MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZET SZERVEI 1121 skk.
Mezőgazdasági termelőszövetkezet
l. még Termelőszövetkezet
MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETI TULAJDON ÉS VAGYON 1115 skk.
Mezőváros 1035
Miniszter 1023 skk.
— felelőssége 1017
— és a képviselői megbízás 1017

Miniszter
Miniszter l. még *Kormány*
Miniszterelnök 1018
— független, magyar, felelős 1036
Minisztertanács
— aktusai 1021
— alkotmányos helyzete 1018
— elnöke 1018
— feladatai 1019
— és a helyi-területi igazgatás 752
— jogalkotói hatásköre 1021
— működése 1022 skk.
— szervezete 1018, 1022 skk.
— Tájékoztatási Hivatala 1022
— Tanácsi Hivatala 1022
— Titkársága 1022
Minisztertanács l. még *Kormány*
Minősítés
— a büntető eljárásban 542
— a nemzetközi magánjogban 1004 skk.
Mintaoltalom 778
Monopolkapitalizmus
— és a burzsoá állam 74
— és a fasizmus 74
Montánunió = Európai Szén- és Acélközösség 1257
Mos
— a római jogban 1476
Motívum
— a büntetőjogban 467
MTA Állam- és Jogtudományi Intézete 902
Mulasztás
— a büntető eljárásban 529
— a büntetőjogban 437
— a polgári eljárásban 1438
Multilaterális
— diplomácia 622
— elszámolási rendszer a devizagazdálkodásban 1361
Multinacionális
— vállalat 1662
— — és a nemzetközi ellenőrzés 1651
Munkabér 1169 skk.
Munkabérre
— vezetett végrehajtás 1469
Munkaerőgazdálkodás 1131
Munkafeltételekhez való jog 1136
Munkához való jog 1131
Munkaidő
— általában 1136
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1160
Munkaképtelenségi
— nyugdíj 1649
MUNKAJOG 1127 skk.
Munkajog
— alapelvei 1130 skk.
— fogalma 1127 skk.
— története 1137 skk.
Munkajogi
— anyagi felelősség 411
— büntetés felfüggesztése 409
Munkajogi
— elévülési idő 410
— fegyelmi büntetés 409
— — eljárás 410
— — felelősség 409
— felelősség 407 skk.
— kártérítési felelősség 413
— kötelezettségszegés 409
— szabályozás rendszere 1140
Munkajogtudomány
— fejlődése 1153 skk.
Munkajogviszony 1127
— alanyai 1143
— atipikus fajtái 1130
— elemei 1144, 1145
— fogalma 1141, 1142
— keretében okozott kár 407 skk., 678,
— és a közszolgálati alkalmazottak 1128
— megszüntetése 412, 1177
— és munkaszerződés 1144
— és a munkához való jog 1141
— tartalma 1168
Munkakerülő
— életmód mint bűncselekmény 1031
Munkakörhöz való jog 1134
Munkáltató 1143 skk.
— felelőssége alkalmazottaiért 676
Munkásőrség
— mint társadalmi szervezet 1641
Munkás-Paraszt Felügyelet
— — és az ellenőrzés 111
MUNKASZERVEZÉS ÉS DÍJAZÁS A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETEKBEN 1157 skk.
MUNKASZERZŐDÉS 1164 skk.
Munkaszerződés
— érvénytelensége 1133, 1170
— felmondása 1173
— fogalma 1164
— intézményének kialakulása 1164
— kötése 1166 skk.
— megszüntetése 1172, 1177
— módosítása 1171
— és munkajogviszony 1144
— tartalmi elemei 1168 skk.
Munkaügyi
— bíróság 1180
— döntőbizottság 1141, 1180
L. még *Munkaügyi viták elintézése*
— viták a polgári eljárásban 1461
MUNKAÜGYI VITÁK ELINTÉZÉSE 1179 skk.
Munkavédelem
— elleni bűncselekmény 1025, 1136, 1147, 1150
Munkavégzési kötelezettség 1134
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1160
Munkaviszony l. Munkajogviszony, *Munkaszerződés*
Műszaki alkotások
— és a szerzői jog 1613
Művészeti Alap 1613

Nádor 1035
Nagyközség 270
Nagyszombati Egyetem
— — Budára helyezése 887
Nagyvállalati tulajdon 1674
NATO = Északatlanti Szerződés Szervezete 1259
Negligencia
— a büntetőjogban 462
Nem kormányközi
— — nemzetközi szervezetek 1238
Nem vagyoni kár
— — — a polgári jogban 1528
Nemesi
— vármegye 1034
Nemperes eljárások
— — a polgári eljárásban 1378, 1462 skk.
Nemzetek Szövetsége
— — Általános Aktája a nemzetközi viták békés elintézésére 1271
— — és az Állandó Nemzetközi Bíróság 1285
— — Egyezségokmánya 1242
— — Egyezségokmánya és a háború 665
Nemzetgyűlés
— (1920) 297
—, Ideiglenes (1944—1945) 300 skk., 1039
Nemzeti
— Bizottságok 750, 1039
— folyó 394
— Főtanács 302, 1039
— Függetlenségi Front 304
— költségvetési jog 1339
— sajátosságok az alkotmányban 37 skk.
— szuverenitás 265
— Tanács 1038
Nemzetiségi szövetségek
— — mint társadalmi szervezetek 1640
Nemzetközi
— adásvétel egységes törvénye 1578
— adóegyezmények 1355
— adójog 1355
— Atomerő Ügynökség 1251
— Beruházási Bank 1365
— Bíróság 1286 skk.
— — Statutuma 1218, 1225
— bűncselekmények 359, 1192
L. még *Nemzetközi szerződések joga*
NEMZETKÖZI BÜNTETŐJOG 1182 skk.
Nemzetközi
— büntetőjog 1182 skk.
— deliktum 358
— egyezmények és a nemzetközi magánjogi szerződés 1551
— emberi jogok 651
— Fizetések Bankja 1362
— fizetési egyezmények l. *Pénzügyi jog*
— folyók 394
L. még *Az állam területi felségjoga*
— gazdálkodó szervezetek 1652
— Gazdasági Együttműködési Bank 1364
— gazdasági jog koncepciója 1201
— — kapcsolatok és a common law 1194
— — kapcsolatok szabályozása 993
Nemzetközi gazdasági
— — kapcsolatok és az Európai Gazdasági Közösség 1197
— — kapcsolatok és a KGST Általános Szállítási Feltételei 1197
— — kapcsolatok és a multinacionális vállalatok 1194
NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK JOGA 1193 skk.
Nemzetközi gazdasági
— — kapcsolatok és a jogviták feloldása 1213
— — kapcsolatok és a nemzetközi magánjog 1193
— — kapcsolatok és a nemzetközi szervezetek 1212 skk.
— — kapcsolatok és a szerződések 1213
Nemzetközi
— intézmények pénzügyi joga 1353
— iparjogvédelem 768 skk.
NEMZETKÖZI JOG 1214 skk.
NEMZETKÖZI JOG ALAPELVEI 1223 skk.
Nemzetközi jog
— — alanyai 1217
— — alapelvei 1223 skk.,
— — és az államközi kapcsolatok 1216, 1228
— — és az államok egyenlősége 1226
— — és a bakteriológiai fegyverek 674
— — és a be nem avatkozás elve 1277
— — és a béke elleni bűncselekmények 672
— — és az ENSZ 1224
— — és a fegyverkezés korlátozása 674
— — fogalma 1215
— — forrásai 1218
— — és a háborús bűncselekmények 672
— — és a gyarmati rendszer 1224
— — és a jus gentium 1215
— — kogens szabályai 1215, 1225, 1245
— — és a leszerelés 674
— — és a nemzetközi büntetőjog 1215
— — és a nemzetközi magánjog 1215
— — és az önrendelkezési jog 1217, 1224, 1228
— — és összehasonlító jog 1323
— — és a nemzetközi pénzügyi jog 1215
— — és a nemzetközi szerződés 1218, 1223
— — és a partizánok 667, 670
— — és a szuverenitás 1226 skk.
— — és a tömegpusztító fegyverek alkalmazása 668
— — tudományának története külföldön 1220 skk.
Nemzetközi
— jogalany 358
L. még *Állam mint a nemzetközi jog alanya, Nemzetközi jog, Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*
— jogellenes cselekmények 366
— jogi felelősség 358 skk.
— — — szabályainak kodifikálása 367
L. még *Állam nemzetközi felelőssége*
— — jogi kodifikáció 1218 skk., 1251 skk.
L. még *Nemzetközi jog, Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*

Nemzetközi
— jogi opció 347
— — szolgalom 392
— jogsegély 1187
NEMZETKÖZI JOGTUDOMÁNY TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 1228 skk.
Nemzetközi
— kapcsolatok és jogi rendezésük 991
— Katonai Törvényszék 672
— költségvetési jog 1354
— környezetvédelmi rendelkezések 662
— kötelezettségek jóhiszemű teljesítése 1227
— követelmények és az emberi jogok 653
NEMZETKÖZI MAGÁNJOG 1231 skk.
Nemzetközi magánjog
— — alapproblémái 994 skk.
— — elmélete 999
— — fogalma 1199 skk., 1231
— — forrásai 999 skk.
— — és a joghatóság 1011
— — kialakulása 994, 1231
— — és a külföldi törvény alkalmazása 1010
— — és a nemzetközi kereskedelmi jog 1203
— — rendszere 1000, 1233
— — szabályai 1008 skk.
— — tárgya 994
— — tudománya 996 skk.
— — tudománytörténete Magyarországon 998 skk., 1204
— — és a választott bíráskodás 1072
L. még *Kollíziós jog, Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*
Nemzetközi Monetáris Alap 1362
NEMZETKÖZI MUNKAJOG 1234 skk.
Nemzetközi
— Munkaügyi Szervezet (ILO) 1243, 1645
— pénzügyi jog 1349 skk.
— — jogtudomány 1352 skk.
— polgári eljárásjog és a hazai gyakorlat 688
NEMZETKÖZI SZERVEK SZEREPE A MAI ÁLLAMKÖZI KAPCSOLATOKBAN 1238 skk.
Nemzetközi szervezetek
— — és az államok közötti kapcsolatok 629
— — egymás közötti kapcsolatai 630
— — fogalma 1238
— — gazdálkodásának szabályozása 1353
— — hatásköre 1242
— — jogalanyisága 1240
— — kialakulása 1238
— — viszonya az államokhoz 1240
Nemzetközi szerződés
— — aláírása 1263
— — alkalmazása 1270
— — beiktatása az ENSZ Titkárságán 1265
— — és a bécsi egyezmény (1969) 346, 1260
— — és a belső jog 1269
— — mint a diplomáciai és konzuli jog forrása 625
— — értelmezése 1270 skk.
— — érvénytelensége 1266 skk.
— — fajai 1261 skk.
— — felfüggesztése 1273
Nemzetközi szerződés
— — és a fenntartások 1264
— — fogalma 1215 skk., 1260
— — és a háború 1277
— — intézmények fejlődése 1261
— — és a jóhiszeműség elve 1272
— — és a kényszer 1267
— — és a kogens szabályok 1267
— — lehetetlenülése 1276
— — és a légi járművek jogellenes hatalomba kerítése 1185
— — megerősítése (ratifikálása) 1263
— — megkötése 1262
— — megszűnése 1273 skk.
— — megtámadhatósága 1266
— — módosítása 1273
— — mint a nemzetközi büntetőjog forrása 1184 skk.
— — és a rebus sic stantibus clausula 1275
— — és a szerződésszegés 1275
NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK JOGA 1260 skk.
Nemzetközi
— szerződési akarat 1267 skk.
— szerzői jogi oltalom 1606
— szokásjog 625, 1218
— szokások és a nemzetközi magánjogi szerződés 1551
— szomszédjog 393
— társulások 1652, 1661
— tulajdon 1666
— vámegyezmények 1368 skk.
— választott bíráskodás 1283 skk.
NEMZETKÖZI VITÁK BÉKÉS ELINTÉZÉSE 1277 skk.
Nemzetközi
— vonatkozású különleges büntető eljárások 552
Nemzetközileg
— védett személy 633
Népbiztosok Tanácsa
— — a Szovjetunióban 1018
Népek Vecséje 700
Népgazdaság szerveinek
— — megtévesztése mint bűncselekmény 1719
Népgazdasági Tanács 304
Népi
— demokratikus alkotmányok 38 skk.
L. még *Alkotmány*
Népi ellenőrzés
L. *Állami ellenőrzés*, Ellenőrzés
Népi ülnök 304, 426 skk., 502 skk., 1376
Népirtás
— mint nemzetközi bűncselekmény 1192
Népképviseleti rendszer l. *Képviseleti rendszer*
Népszövetség l. Nemzetek Szövetsége
Népszuverenitás 265, 353
Népvád 1690
Nevelési elv
— a büntetőjogban 690, 694
Nevelő
— jellegű kényszerintézkedések a fiatalkorúakkal szemben 691

Nevesített
— szerződésszegési esetek 1585
Névviselés
— a családjogban 595
New-Deal
— — és az állami monopolkapitalizmus 248
Norma 780
— struktúra 811 skk.
Norma l. még *Jog, Jogalkotás, Jogszabály, Jogfogalom, Jogforrási rendszer*
Normatív
— bűnösség-fogalom 458
— tényállási elemek a büntetőjogban 464
— utasítás az államigazgatási jogforrási rendszerben 196
Novellae
— mint római jogforrás 1479
Női egyenjogúság
— — a családjogban 591
— — a fejlődő országokban 834
Nők
— felvétele a jogi karokra 898
— Helyzetével Foglalkozó (ENSZ) Bizottság 1249
Numerus clausus
— — a jogi karon 895, 898

Nyelvtani
— értelmezés 799
Nyilatkozati elmélet
— a szerződéskötésnél 1563
Nyílt tenger 396 skk.
Nyilvánosság
— a büntető eljárásban 519
— a polgári eljárásban 1377
Nyomozás
— a büntető eljárásban 535 skk., 1050, 1697
L. még *Büntető eljárás lefolytatása*
Nyomozási kísérlet
— a büntető eljárásban 500, 509, 520, 533, 1051
Nyomozó (inkvizíciós) elv
— — a büntetőeljárásban 500, 509, 520
— — a polgári eljárásban 1377
Nyomozóhatóság 536
Nyugdíj l. Nyugellátás
Nyugdíjjárulék 1647
Nyugellátás 1648 skk.

Objektív
— beszámíthatóság a büntetőjogban 438
— felelősség a büntetőjogban 458
— — a polgári jogban 1407
Objektív igazság
— — megállapítása a büntető eljárásban 531 skk.
— — megállapítása a polgári eljárásban 1374
OECD = Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet 1363
Okirat
— mint bizonyítási eszköz a büntető eljárásban 533
— mint bizonyítási eszköz a polgári eljárásban 1448
Okirathamisítás
— mint bűncselekmény 1029
Okozati összefüggés
— — a büntetőjogban 440
L. még *Bűncselekmény*
Oltalmi idő
— — a szerzői jogban 1611
Ombudsman 1693, 1700
Orgazdaság
— mint bűncselekmény 84, 1718
Országbíró 1035
Országbírói Értekezlet 1394
ORSZÁGGYŰLÉS 1291 skk.
Országgyűlés
— alkotmányos jogállása 1090
— és az állam központi szerveinek létrehozása 1293
— mint az államhatalom legfelsőbb szerve 1291
— belső szervezete 1294
— ellenőrzési tevékenysége 1293
— és az Elnöki Tanács 1295 skk.
— feladatai 1292
— fő funkciói 1292 skk.
— hatásköre 1292
— és a helyi-területi igazgatás 752
— és a képviselők 1294
— és a képviseleti rendszer 987 skk.
— kialakulása 1085, 1291
— működése 1294
— politikai funkciója 1293
— törvényhozási tevékenysége 1292 skk.
Országgyűlési
— Értesítő 874
— Irományok 874
— képviselő 987 skk., 1294
— — beszámolási kötelezettsége 990
— — interpellációs joga 1003
Országos
— Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet 1043
— Munkásbiztosító Intézet 1646
— Munkásbiztosító Pénztár 1646
— Szövetkezeti Tanács (OSZT) mint társadalmi szervezet 1640
— Takarékpénztár 1345
— Találmányi Hivatal 774
— Társadalombiztosító Intézet 1646
— Tervhivatal 304
Orvosi műhiba
— — és a polgári jogi felelősség 1419
Óvadék
— és szerződés 1550
Overruling
— a jogalkalmazásban 797

Önálló
— gazdaságos elszámolás 275, 738
— tettesség a büntetőjogban 451
Öngyilkosságban
— való részesség mint bűncselekmény 1522
Önhiba
— és a polgári jogi felelősség 1419

Önigazgatás 146
Önigazgatási
— bíróságok 416
— szerződés 273
Önkéntes elállás
— a bűncselekmény elkövetésétől 444
— a kísérlettől 448
L. még *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*
Önkéntes
— rendőri csoportok mint társadalmi szervezetek 1641
Önkormányzat
— fogalma 746
— és a közigazgatás 1038
L. még *Helyi igazgatás*, Helyi-területi igazgatás
Önkormányzati
— közigazgatás 1039
Önrendelkezési
— jog 338
— — és az államutódlás 345
— — és az ENSZ 1245
— — és a nemzetközi jog 1217, 1228
Önszabályozó szerződés
— — és a nemzetközi magánjogi szerződés 1551
Öregségi
— járadék 1162, 1649
— nyugdíj 1162, 1649
Őrizetbevétel
— a büntető eljárásban 530
Örökbefogadás 604
— és a nemzetközi magánjog 615
Öröklés 1297 skk.
—, ági 1309
— fogalma 1302
— feltételei 1302
— a római jogban 1484
—, törvényes 1298
ÖRÖKLÉSI JOG 1297 skk.
Öröklési
— szerződés 1299
Örökös 1303
Örökösnevezés 1300
Örökség
— megszerzése 1302
Ősiség 1308 skk.
— és a tulajdonjog 1671
Összeesküvés
— mint bűncselekmény 81
Összeférhetetlenség l. *Államigazgatási eljárás, Országgyűlés*
Összehasonlító
— ágazati jogok 1323
ÖSSZEHASONLÍTÓ JOG 1318 skk.
Összehasonlító jog
— — fajai 1318
— — és jogcsaládokra felosztás 1321
— — kialakulása 1318
— — módszerként való felfogása 1319
— — és a nemzetközi jog 1323
— — rendszere 1321
— —, univerzális 1320
Özvegyi
— járadék 1649
— jog 1309
L. még *Öröklési jog*
— nyugdíj 1163, 1649

Pacta sunt servanda
— — elv 1272, 1392
Pactum 1593
Panasz l. *Államigazgatási eljárás, Büntető eljárás lefolytatása, Munkaügyi viták elintézése*
Pandektisztika 1475
Pápai rezerváció 636
Papírpénz-rendszer 1334 skk.
Papyrológia
—, jogi 1479
Parancs
— teljesítése és a büntetőjogi felelősség 497
Parifikáció
— a büntetőjogban 450, 456
Párizsi Uniós Egyezmény
— — — az iparjogvédelemről 770
Parlament l. *Országgyűlés*
Parlamenti biztos (ombudsman) 1693, 1700
Párt-ellenőrzés 117
Pártfogó
— felügyelet 480, 693, 696
Parti tenger 396
Partizánok
— és a nemzetközi jog 667, 670
Párválasztás szabadsága 592
Pater familias 582
Patológiás részegség
— — a büntetőjogban 494
Patria potestas 1482
Patrícius 1476
Patvaria 881
Pécsi Egyetem
— — jogi kara 899
Pengővaluta 1328
Pénz
— fedezete 1333
— funkciói 1332
Pénzbírság
— szabálysértésért 1495
L. még Bírság
Pénzbüntetés 481
— kiszabása tárgyalás nélkül a büntető eljárásban 555
Pénzhamisítás
— mint bűncselekmény 1720 skk.
— és a nemzetközi büntetőjog 1185
Pénzintézeti Központ 1346
Pénzrendszer 1332 skk.
—, szocialista 1335
Pénzügyi
— bűncselekmények 1716 skk.
PÉNZÜGYI JOG 1324 skk.
Pénzügyi jog
— — fejlődése 1326 skk.
— — fogalma 1324
— — rendszere 1324

Pénzügyi jog
— — a vállalati gazdálkodásban 1340 skk.
Pénzügyi jogtudomány
— — irányzatai 1330 skk.
Pénzügyi
— kiegyenlítési rend a kapitalizmusban 1339
Peranyag-szolgáltatási elv
— — a polgári eljárásban 1377
Perbeli egyezség
— — a polgári perben 1377, 1451
Perbeli képviselet l. Képviselet
Perbeszéd
— a büntető eljárásban 539
— a polgári eljárásban 1443
Perelőfeltételek
— a büntető eljárásban 535
— a polgári eljárásban 1142
Perenkívüli stb. eljárások
— — a polgári eljárásban 1462 skk.
Peres eljárás
— — a polgári eljárásban 1378
Pergazdaságosság
— a polgári eljárásban 1377
Perhatékonyság
— a polgári eljárásban 1377
Perorvoslat
— a büntető eljárásban 503, 544 skk.
— a polgári eljárásban 1451 skk.
— a törvényesség érdekében 550 skk., 1457 skk.
Perorvoslat l. még *Büntető eljárás lefolytatása*, Jogorvoslat, *Polgári peres és nemperes eljárás*
Persona non grata 627
Persuasive authority
— — a jogalkalmazásban 797
Perszonalitás
— elve a nemzetközi magánjogban 995
Perszonálstatutum
— a nemzetközi magánjogban 995, 1513
Perszonálunió 697
Pertársaság
— a polgári perben 1436
Perújítás
— a büntető eljárásban 550
— a polgári eljárásban 1455
Perújítás l. még *Büntető eljárás lefolytatása*, *Polgári peres és nemperes eljárás*
Pest-budai jogi kar 893 skk.
Petition of Right
— — és a büntető eljárás 514
Pihenéshez való jog 1136
Pihenőidő
— általában 1136
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1162
Pillanatnyi
— bűncselekmény 445
Plebejus 1476
Plebiscitum 1478
Polgári
— alkotmány Magyarországon 1086
— államtudomány önállósulása 71 skk.
Polgári
— bürokrácia 207
Polgári eljárás
— — alanyai 1435 skk.
— — alapelvei 1374
— — célja 1373
— — feladatai 1373
— — fő formái 1378
— — szakaszai 1379
— — szünetelése 1444
Polgári eljárási
— — jogviszony 1371
POLGÁRI ELJÁRÁSJOG 1370 skk.
Polgári eljárásjog
— — és az anyagi jog 1373
— — és az államjog 1372
— — fogalma 1371
POLGÁRI ELJÁRÁSJOG TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 1380 skk.
Polgári forradalom
— — és az alkotmány Magyarországon 1086
POLGÁRI JOG 1389 skk.
Polgári jog
— — alapelvei 1392, 1397 skk.
— — és az állami beavatkozás 1395
— — és a diszpozitív szabályok 1404
— — fogalma 1389
— — és a gazdaságirányítási reform 1396
— — és a jogviszony 1402
— — rendszere 1404
— — története 1390 skk.
— — tudományának története 1421 skk.
POLGÁRI JOGI FELELŐSSÉG 1405 skk.
Polgári jogi
— — felelősség intézménytörténete 1409 skk.
— — felelősség és a kártérítés 1420 skk.
— — felelősség köre 1405 skk.
— — felelősség rendszere 1417
— — felelősség szankciói 1406
— — felelősség területei 1405 skk.
— — felelősség tudománytörténete Magyarországon 1413 skk.
— — igény a büntető eljárásban 527
— — jogviszonyok és a polgári jogi szabályok 1402
— — statisztika 763 skk.
— — személyiségi jogok l. *Személyiségi jogok*
— — társaság 1659
POLGÁRI JOG TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 1421 skk.
Polgári
— közigazgatási jogtudomány 241 skk.
— nemperes eljárások 1462 skk.
— per 1433 skk.
POLGÁRI PERES ÉS NEMPERES ELJÁRÁS 1432 skk.
Polgári
— peres ügyek statisztikája 766
— perjog 1371 skk.
L. még *Polgári eljárásjog*, *Polgári peres és nemperes eljárás*
— politika-tudomány 73

Polgári
— törvénykezési jog l. *Polgári eljárásjog, Polgári peres és nemperes eljárás*
— törvénykönyv 1396
— — és a kodifikáció 822
— — külföldön 1391 skk.
Politika
— fogalma 73
— tudománya 79, 308 skk.
Politikai
— alapelvek és a jog 794
— bűncselekmények 81
— gondolkodás fejlődése 68
— tömegszervezetek 1369
— — története és az egyház 69
— tudományok határvonalai 307
Politico-cameralis
— — tudományok oktatása 886
Posztglosszátorok
— és a nemzetközi magánjog 996
Posztklasszikus
— római jog 1477
Pótnyomozás
— a büntető eljárásban 536
Pozitív jog
— elmélete 789 skk.
L. még **Tételes jog**
Pozitivista
— államtudományok 74 skk.
— jogbölcselet Magyarországon 843
Pozsonyi Egyetem
— — jogi kara 899
Praesumptio Muciana 1481
Praeterintencionális
— bűncselekmény 463
Praetor 1476
Praetori jog 1477
Praeambulum
— a jogalkalmazásban 806, 819
Precedens-szabály 797
Préklasszikus
— római jog 1477
Prevenció l. *Kriminológia*
Princeps
— a római birodalomban 1476
Principális szándék
— — a büntetőjogban 461
Principatus
— a római birodalomban 1476
Próbárabocsátás 480 skk., 694
Profilográf 1046
Proper-law elmélet
— — mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 683
Prorográciós szerződés
— — a nemzetközi magánjogban 1013
Provincia
— a római birodalomban 1476
Pszichopatia
— a büntetőjogban 494
Putatív
— bűncselekmény 448
— felbujtás 455
Rablás
— mint bűncselekmény 1716
Rabszolgatartó
— állam funkciói 104
Rágalmazás
— mint bűncselekmény 1526
Ratio decidendi 797
Ratio Educationis 887
Reálkontraktus 1590
Reálstatutum
— a nemzetközi magánjogban 995
Reálunió 697
Rebus sic stantibus
— — clausula a nemzetközi jogban 1227
Recepció
— a polgári jogban 1390
Référé législatif 815
Reformáció
—, állam és egyház 634
Reformatio in peius
— — tilalma a büntető eljárásban 549
Reformatórius
— perorvoslati rendszer a büntető eljárásban 547
— — rendszer a polgári eljárásban 1453
Református
— egyház és az állam 637, 644 skk.
Reformerek
— a hazai jogelméletben 842
Reformországgyűlések
— Magyarországon 1085
Regionális
— egyezmények az emberi jogokról 652
— igazgatás 746
Rehabilitáció
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 404
— a büntetőjogban 553
Rekodifikáció 816, 824
Relevancia
— a büntető eljárásban 531 skk.
Rendbírság
— a büntető eljárásban 529
Rendeletalkotás
— és az állami szervek 861
— érvényessége 863
— és társadalmi viszonyok 864
Rendeletalkotás l. még *Jogalkotás, Jogforrási rendszer*
Rendelkezési elv
— — a polgári eljárásban 1376
Rendeltetésszerű
— joggyakorlás 825
— — a polgári jogban 1400
Rendes (általános hatáskörű)
— bíróságok 418 skk.
— bíróságokon belüli szakosodás 419
Rendes eljárás
— a polgári eljárásban 1378, 1433
Rendes perorvoslatok
— — a büntető eljárásban 545 skk.
— — a polgári eljárásban 1452 skk.
Rendészet l. *Államigazgatás feladatai, Szabálysértés*

Rendészeti
— érdekeket sértő bűncselekmények 1030
Rendészettudomány 240
Rendi
— alkotmányosság Magyarországon 1083 skk.
Rendkívüli
— büntető eljárások 551 skk.
— perorvoslatok a büntető eljárásban 549 skk.
— — a polgári eljárásban 1455 skk.
Rendőrállam 155
Rendőrtiszti Főiskola 904
Rendszer-gondolat
— a jogban 822
Rendszertani
— értelmezés 799
Renvoi 1003
Reparáció
— a nemzetközi magánjogban 687
Represszália
— a nemzetközi jogban 364, 1219
Repülőgépeltérítés
— mint bűncselekmény 1026
Rerum Novarum enciklika 30
Részes (tettes)
— a büntetőjogban 438, 453, 456
Részesedés
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1109
Részesség
— a büntetőjogban 438, 453, 456
Részjogerő
— a büntető eljárásban 547
Részleges
— jogi személyiség 915
Reszocializáció
— elve a büntetésvégrehajtásban 479
Részvénytársaság 1660
Retorzió
— a nemzetközi jogban 1219
Revíziós
— perorvoslati rendszer 546, 1453
Robbanóanyagokkal
— és lőfegyverekkel való visszaélés mint bűncselekmény 1030
Robbantással
— elkövetett bűncselekmény 1025
Rokkant
— dolgozó újbóli alkalmazása 1131
Rokkantsági nyugdíj
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1163
— — és a társadalombiztosítás 1649
Rokonság 599
Rokontartás 609
— a nemzetközi magánjogban 615
RÓMAI JOG 1475 skk.
Római jog
— — fejlődése 1475 skk.
— — fogalma 1475
— — forrásai 1478 skk.
— — mai jelentősége 1475
— — művelésének modern irányai 1479 skk.
— — szerződéstípusai 1589 skk.
Római szerződés (EGK) 1257 skk.
Romanisztika l. *Római jog*
Rombolás
— mint bűncselekmény 81
Rögtönítélő bíróságok
— — a büntető eljárásban 551
Rule of Law-mozgalom
— — és az alkotmányosság 43 skk.

Sajtóhelyreigazítási eljárás 1461
Sajtóval
— kapcsolatos bűncselekmények 1029
Saisine 1671
SALT-egyezmények 674
Sarkalatos törvények
— Magyarországon 1083
Schola
— Proculiana 1479
— Sabiniana 1479
Schöffen bíráskodás 427
SEATO = Délkelet-Ázsiai Szerződés Szervezete 1259
Sedria 1035
Segítségnyújtási
— kötelezettség elmulasztása 152
Semlegesség 672
L. még *Fegyveres összeütközések és a nemzetközi jog*
Semmisségi panasz
— — a büntető eljárásban 546
Senatus
— Rómában 1476
Senatusconsultum
— a római jogban 1478
Sértett beleegyezése
— — és a büntetőjogi felelősség 497
— — a nemzetközi jogban 363
Sértett
— a büntető eljárásban 526
Sikkasztás
— mint bűncselekmény 1716
Soft-ware
— oltalma 771
Sommás
— büntetőper 501
Speciális
— ellenőrzés 119
— felügyelőségek az államigazgatásban 134. skk.
— ügyészségek 1706 skk.
Statáriális
— büntető eljárás (statárium) 551
Statisztikai Évkönyvek 762
L. még *Igazságügyi statisztika*
Státusperek
— a polgári eljárásban 1459
Statute of monopolies
— — mint iparjogvédelmi szabályozás 769
Strict liability
— — a büntetőjogban 458
Súlyosító
— körülmények l. *Büntetés*

Szabad bizonyítási rendszer
— — a büntető eljárásban 531 skk.
— — a polgári eljárásban 1446
Szabad
— Egyházak Tanácsa 649
— felhasználás és a szerzői jog 1614
— ügyvédválasztás 1712
Szabadalmast
— megillető személyi és vagyoni jogosultságok 776
Szabadalmi
— perek 1462
— oltalom
— — eljárási szabályai 776
Szabadalom
— bitorlása 776
— fogalma 769
Szabadjogi mozgalom 797
— — és a jogalkalmazás 805
Szabadságidő
— általában 1136
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1162
Szabadságvesztés-büntetés 477
— — fiatalkorúaknál 694
SZABÁLYSÉRTÉS 1490 skk.
Szabálysértési
— anyagi jog 1493
— bíráskodás 1497
— eljárás 1495 skk.
Szakértő
— a büntető eljárásban 533
— a polgári eljárásban 1448
Szakigazgatás l. *Államigazgatás feladatai*
Szakmai képzéshez való jog
— — a munkajogban 1136
Szakszervezetek 1148 skk.
— és munkavédelem 1152
— Országos Tanácsa 1149
— — Tanácsának társadalombiztosítási feladatai 1646
— szervezete 1148 skk.
— mint társadalmi szervezetek 1639
— és társadalombiztosítás 1152
— és üzemi demokrácia 1148
Szakszervezetek l. még *Munkajog*
Szállítási
— szerződés 1600
— — és szerződésszegés 1588
Szállítmányozási
— szerződés 1589, 1601
Számítógép
— programok jogi oltalma 771
Szándékon
— túli bűncselekmények 463
Szándékos
— emberölés 1519 skk.
Szándékosság
— a büntetőjogban 459 skk.
L. még *Bűnösség*
Szandzsák 1035
SZANKCIÓ 1499 skk.
Szankció
— a büntetőjogban 468 skk.
Szankció
— mint a jogszabály szerkezeti eleme 848, 941 skk., 949 skk.
— a nemzetközi jogban 366, 665
— a szerzői jogban 1611
Szankció l. még *Nemzetközi jog, Állam nemzetközi felelőssége, Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*
Származásmegállapítási
— perek 1460
Szavatosság
— és szerződés 1586
Szegedi Egyetem
— — jogi kara 899
Szelektív
— jogi információ 872
Szellemi
— alkotások jogi oltalma 1603 l. még *Iparjogvédelem, Szerzői jog*
— Tulajdon Világszervezete 770
Szembesítés
— a büntető eljárásban 533
Személy
— fogalma 1508
Személyben
— való tévedés a büntetőjogban 465
SZEMÉLYEK 1508 skk.
SZEMÉLYEK ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK 1518 skk.
SZEMÉLYEK A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN 1513 skk.
Személyi
— állapottal kapcsolatos perek 1459
— elv a nemzetközi büntető jogban 1186 skk.
— felségjog 391
— földtulajdon 717, 722
— szabadság elleni bűncselekmények 1525
— társadalomra veszélyesség 441
— tulajdon 1683 skk.
— — védelme a polgári jogban 1398 skk.
SZEMÉLYISÉGI JOGOK 1526 skk.
Személyiségi jogok
— — és az alkotmányos szabadságjogok 1529
— — és az államjog 1529
— — és a büntetőjog 1529
— — és a nemzetközi magánjog 1514 skk.
— — és a polgári jog 1526
— — történeti fejlődése 1530
Személyösszesség
— típusú jogi személyek 911
Személyzeti
— politika 207
L. még *Államigazgatás személyzete*
Szeméremsértő
— anyagok terjesztése mint bűncselekmény 1032
Szentkorona-tan 297, 1079, 1082
Szentszék
— diplomáciai képviselői 626
Szerelési szerződés 1601
Szerostatisztikai vizsgálat
— — az apaság megállapításához 603

Szervezéstudomány
— és ellenőrzés 109 skk.
Szervezeti szabályzat
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1159
Szervezkedés
— mint bűncselekmény 81
Szervező
— szerződés és társulás 1655
Szerzett jogok
— — a nemzetközi jogban 347
SZERZŐDÉS 1536 skk.
Szerződés
— alakja 1579 skk.
— alanyai 1545
— és az állami tervezés 1541
— biztosítása 1549
— értelmezése 1546
SZERZŐDÉS ÉRVÉNYTELENSÉGE 1556 skk.
Szerződés
— fajai 1540 skk., 1589 skk.
— felmondása 1549
— fogalma 1536
—, ingyenes 1602
— intézménytörténete 1538 skk.
— és az irányadó jog a nemzetközi magánjogban 1553 skk.
— létszakaszai 1547 skk.
— a magyar polgári jogban 1543 skk.
— megerősítése 1549
— megszűnése 1549
— megtámadhatósága 1557, 1561, 1566
— modellje 1545
— módosulása 1547
— semmissége 1557
— szabványosítása 1543
— és szavatosság 1546
— és szolgáltatás 1545
— tárgya 1540 skk., 1545
L. még Szerződésfajták
— teljesítése 1548 skk.
—, túltott 1562, 1567
—, visszterhes 1545
Szerződés l. még *Szerződés*, -i, *Szerződéstípusok*
SZERZŐDÉSEK A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN 1550 skk.
Szerződésfajták 1540 skk., 1589 skk.
Szerződési
— szabadság 1542, 1572
SZERZŐDÉSKÖTÉS 1572 skk.
Szerződéskötés
— és akarathiba 1563, 1568
— alaki hibái 1563
— és a bizalmi elv 1563
— és cselekvőképesség 1564
— elméletei 1563
— fogalma 1572
— módjai 1778
Szerződéskötési
— kötelezettség 1540 skk., 1573 skk.
SZERZŐDÉSSZEGÉS 1581 skk.
Szerződésszegés
— esetei 1587
— intézménytörténete 1582
— nevesített esetei 1585
— rendszerei 1582 skk.
— szankciói 1585
— és teljesítés 1587
SZERZŐDÉSTÍPUSOK 1589 skk.
SZERZŐI JOG 1602 skk.
Szerzői jog
— — fogalma 1603
— — intézménytörténete 1604 skk.
— — korlátai 1611
— — különös szabályai 1612 skk.
— — nemzetközi védelme 1600
— — és névjog 1610
— — és a rokonjogok 1613
— — szabályozása 1604
— — tartalma 1609
Szerzői
— jogbitorlás 1612
— jogdíj 1610 skk.
— Jogvédő Hivatal 1613
— tanúsítvány 771
Szerzőtársak 1610
Szigorított dologház
— mint büntetés 478
Színpadi
— művek szerzői joga 1612
Szóbeliség elve
— — a büntető eljárásban 518
— — a polgári eljárásban 1377
Szocialista
— államelmélet 76 skk., 95
— föderáció 699 skk.
— jog 792 skk.
— — alapelvei 794
— — csoportjai és fajai 793
— — fejlődésének fő vonásai 793
— — fogalma 852
— — nevelő szerepe 852
— szervezetek közötti jogviták 1471 skk.
SZOCIALISTA TÖRVÉNYESSÉG 1613 skk.
Szocialista törvényesség
— — az államigazgatásban 193
— — elmélete 1618
— — fejlődési szakaszai 1614 skk.
— — fogalma 1617
— — és a jogalkalmazás 800
— — mint jogi alapelv 794
— — és a kodifikáció 824
Szocialista törvényesség l. még Törvényesség
Szociális járadék 1645
Szociológiai
— iskola a büntetőjogban 567 skk.
Szokás
— és jogkövetés 921
Szokásjog 782, 811
— és jogalkotás 865
— mint jogforrás 865
— a római jogban 1478
— a szocialista jogokban 850

Szokásjog l. még *Jogforrási rendszer, Jogalkotás*
Szokvány
— és szerződés 1547
Szolgabíró 1035
Szolgálati
— művek és a szerzői jogok 1611
— találmány 772 skk.
— titoksértés mint bűncselekmény 83
Szolgalom
— a római jogban 1484
— és tulajdonjog 1680
L. még *Tulajdonjog*
Szolgáltatás
— és szerződés 1545
Szomszédjog 1680
Szovjet
— föderáció 701
— típusú állami igazgatás 233 skk.
Szovjetek l. *Képviseleti rendszer*
Szövetkezet
— fajai 1092
— intézménytörténete 1092 skk.
— mint jogi személy 913, 917
— mint kollektív kapitalista vállalkozás 1093
— mint társadalmi szervezetek 1640
— típusú szervezet 277
SZÖVETKEZETI FAJTÁK 1620 skk.
Szövetkezeti
— ágazatok 1624
— formák 1626
— jog l. *Szövetkezeti fajták, Mezőgazdasági termelőszövetkezet, Mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenysége, Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon, Mezőgazdasági termelőszövetkezet szervei*
— mozgalom fejlődése 1620 skk.
— tagsági viták a polgári eljárásban 1461
— szövetségek mint társadalmi szervezetek 1640
— társulás 1653
— tulajdonjog 1683
L. még *Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon*
Szövetkezetpolitika
— mint a gazdaságirányítás része 1625
Szövetségi bíróságok 419 skk.
Szubjektív
— felelősség a polgári jogban 1407
Szupranacionális vállalat 1662
Szuverén
— egyenlőség elve 336
Szuverenitás
— fogalma, történeti kialakulása 260 skk.
— megosztása és a föderáció 704
— a nemzetközi jogban 265, 1226
Szükséghelyzet
— a nemzetközi jogban 364
— és a polgári jogi felelősség 1416
Szükségletkielégítés elve
— — a polgári jogban 1398
Szülői
— felügyelet 607
Szülő és gyermek
— — közötti jogviszonyok 606
— — közötti jogviszonyok a nemzetközi magánjogban 615
— — közötti személyes jogviszonyok 608
— — közötti vagyonjogi viszonyok 609

Tagsági pótlék
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1110
Takarékszövetkezet 1627
Talajvédő
— gazdálkodás 726
Találmány 775
— bitorlása 776
Találmányi-szabadalmi jog 774
Talált dolog
— — visszaszolgáltatásának elmulasztása 1718
Tanács 989 skk.
— költségvetési joga 1338
Tanács l. még *Képviseleti rendszer*, Tanácsok
Tanácsakadémia 903
Tanácsköztársaság l. Magyar Tanácsköztársaság
Tanácsok
— és az alkotmány 1090
— és a helyi-területi igazgatás 751
— és a közigazgatás 1040
— Országos Gyűlése és a közigazgatás 1038
Tanú
— a büntető eljárásban 532
— a polgári eljárásban 1448
Tanyák 271 skk.
Táppénz
— és a társadalombiztosítás 1648
Tárgyalás
— az államigazgatási eljárásban 177
— a büntető eljárásban 537 skk.
L. még *Büntető eljárás lefolytatása*
— a polgári eljárásban 1377, 1442
L. még *Polgári peres és nemperes eljárás*
Tárgyban való tévedés
— — — a büntetőjogban 464
Tárgyi
— bizonyítási eszköz a büntető eljárásban 533
— — eszköz a polgári eljárásban 1448
Tárgyi jog
— — forrásai 854
Tárnokmester 1035
TÁRSADALMI BÍRÁSKODÁS 1629 skk.
Társadalmi bíróság
— — által alkalmazható intézkedések 1633
— — eljárása 1633
— — határozatainak felülvizsgálata 1634
— — hatásköre 1631
— — kialakulása 1629
— — szervezete 1632
— — és az üzemi demokrácia 1147
Társadalmi
— csoporttulajdon 1665
— egyenlőség 826
— ellenőrzés 116 skk.

Társadalmi
— igazgatás l. *Társadalmi szervezetek*
— jogtudat 954
— norma 781
— szervek 1638
— szervezet fogalma 1635
— — formái 1636
— — mint jogi személy 915, 918
— — és tömegmozgalmak 1638
TÁRSADALMI SZERVEZETEK 1635 skk.
Társadalmi
— tulajdon szerepe a társadalmi fejlődésben 1665
L. még *Tulajdonjog*
— vád 1694, 1700
— viszonyok és jogviszonyok 782
Társadalom
— védelmének elve a büntetőjogban 563
— politikai mechanizmusa 1635
TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS 1644 skk.
Társadalombiztosítási
— bizottságok 1647
— Főigazgatóság 1647
— járulék 1341, 1648
— jogviszony 1645 skk.
— jogviták elintézése 1649
— rendszer 1648
— szolgáltatások 1647
— tanácsok 1645 skk.
Társadalomra veszélyesség 436 skk.
— — kizáró okai 438
— —, személyi 441
L. még *Bűncselekmény*
Társas
— bűnelkövetés 457
Társasági jog
— — és a gazdaság jogi szabályozása 733
Társasbíráskodás 426, 1375
Társasház
— tulajdon 1682
L. még *Tulajdonjog*
Társszerzők 1610
Társtettesség
— a büntetőjogban 452
Társulás
— államigazgatási felügyelete 1653
— fajai 1652, 1656 skk.
— fogalma 1650
— mint jogi személy 911
— kialakulása 1650 skk.
— mint organizációs szerződés 1655
— tulajdona 1684, 1688 skk.
TÁRSULÁSOK 1650 skk.
Társult
— munka alapszervezetei mint jogi személyek 914
— munkaszervezet 273, 1651
Tartásdíj
—, házastársi 598
—, gyermek 610 skk.
—, rokon 609 skk.
Tartási
— és életjáradék-szerződés 1602
Tartós bűncselekmény 445
Tartozásátvállalás
— és szerződés 1545
Távközlési titok kifürkészése
— mint bűncselekmény 1525
Technikai
— norma 781, 934
— — és jogi szabályozás 729
Telekkönyv 1394, 1679
L. még Földnyilvántartás, Ingatlannyilvántartás, *Tulajdonjog*
Teleologikus
— módszer a jogértelmezésben 800
Teljesítés
— és szerződés 1548 skk.
Tengerfenék
— és altalaj kincsei és a nemzetközi jog 399
Tengeri
— csatornák 396 skk.
Tengerjog l. *Nemzetközi jog*
Tényállásmegállapítás
— az államigazgatási eljárásban 177
— a büntető eljárásban 534, 548
— a polgári eljárásban 1445, 1450
Tényállásszerűség
— a büntetőjogban 438
Tényminősítés
— és jogértelmezés 798
Terhelt
— a büntető eljárásban 526 skk.
Terhesség
— megszakítása 591
Termékértékesítési
— szerződés 1588
Termékszabadalom 775
Termelési szerződés 1540
Termelőszövetkezet
— belső igazgatása 1110
— érdekképviseleti szervei 1110
— szakmai szövetségei 1110
— területi szövetségei 1111
— vezetése 1110
Termelőszövetkezet l. még *Mezőgazdasági termelőszövetkezet*, -i
Termelőszövetkezeti
— csoportok 1096
— kooperációk 1652
— közös vagyon 1116 skk.
— mozgalom 1096
— — és a földmagántulajdon alakulása 716
— tagok földtulajdona 721
— társadalmi földtulajdon 719
l. még *Mezőgazdasági termelőszövetkezet*, -i
Természetes
— személy mint jogalany 964
Természetjog
— és államelmélet 70 skk.
— és a jogalkotás 813 skk.
— mint jogelméleti irány 788 skk., 841
— oktatásának kezdetei 886
L. még *Jog, Jogelmélettudomány története Magyarországon*

Termőtalaj
— védelme és javítása 725
L. még *Földvédelem*
Területenkívüliek Bírósága 1385
Területenkívüliség
— a nemzetközi jogban 623
Területi elv
— — a nemzetközi büntetőjogban 1186
— — a nemzetközi magánjogban 995
Terv
— és szerződés 1541
— -feladat és szerződés 1574
Tervezési
— gazdasági körzetek 268 skk.
— szerződés 1601
Tervszerű
— piacszabályozás 273, 737
Tervszerződés 1540, 1599
— és az állami vállalat 275
— és jogi kényszer 1537
Tervutasítás 736
Testfenyítő büntetések 482
Testi épség
— — elleni bűncselekmények 1522 skk.
Testi sértés
— — mint bűncselekmény 1521
Testületi
— egyszemélyi vezetés l. *Államigazgatás szervezete*
— önkormányzatok, kamarák 1039
Tételes
— jog elmélete 789 skk.
— jogszabályanyag közzétételi forrásai 873
L. még Pozitív jog
Tettarányosság
— elve a büntetőjogban 486, 564
Tettazonosság
— a büntető eljárásban 543
Tett-büntetőjogi
— irányzatok 566
Tettes-büntetőjogi
— irányzatok 474, 567
Tettesség
L. még *Bűnelkövetők*
— a büntetőjogban 438, 451 skk.
Tévedés
— a büntetőjogban 461 skk., 490, 495
— —, jogi 465
— —, személyben 464
— —, tárgyban 464
Tévedés l. még *Bűnösség*
Thanatológia 755
Tiltó
— diszpozíció a jogi normában 949 skk.
Tiltott
— határátlépés mint bűncselekmény 1031
— szerencsejáték mint bűncselekmény 1033
— szerződés 1562 skk.
Tizenkét
— táblás törvény 1478
Továbbutalás
— a nemzetközi magánjogban 1003
Tortúra 501
Toxikológia 757
Többes jelölés
— — és választás 990
Többlépcsős
— megoldások a nemzetközi magánjogi szerződéseknél 1554, 1555
Többnemzetiségű
— vállalat 1662
Többoldalú
— nemzetközi szerződés 1261
— vámegyezmény 1369
Tőkés állam
— funkciói 105 skk.
L. még Burzsoá állam
Tömegpusztító fegyverek alkalmazása
— és a nemzetközi jog 668
Történelmi
— öblök és a nemzetközi jog 397
Történeti
— értelmezés 799
— jogi iskola és a magyar polgári jogtudomány 1422 skk.
— jogszabályanyag közzétételi forrásai 874
Törvény 858 skk.
— elsődlegessége 787
— a római jogban 1478
Törvény l. még *Jogforrási rendszer, Országgyűlés*
Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 874
Törvényes képviselő
— — az államigazgatási eljárásban 175
— — a büntető eljárásban 695
— — a családjogban 609
— — a polgári jogban 1512
— öröklés 1298
Törvényesség 613 skk.
— a polgári alkotmányokban 25
— ellenőrzése és az alkotmány 47
— elve a büntetőjogban 563
— érvényesülése a szocialista államszervezetben 388
— a népi demokráciában 1619
Törvényesség l. még Szocialista törvényesség
Törvényhatósági
— közigazgatási bizottság 1038
Törvényességi óvás
— a büntető eljárásban 504, 550 skk.
— a polgári eljárásban 1457 skk.
Törvényhozás
— és jogalkalmazói jogalkotás 866
— és osztályakarat 860
— és rendeletalkotás 858
— társadalmi viszonyok 859
Törvényhozás l. még *Jogforrási rendszer, Jogalkotás, Országgyűlés*
Törvényi
— tényállás a büntetőjogban 438
— — és a jogalkalmazás 800
Törvénykezési
— jog 1373
Törvényszék 422, 1035

Törvénytelen
— fogvatartás mint bűncselekmény 83
Traszológia 1045
Trendszámítás 765
Treuga Dei 664
Tribus
— a római jogban 1476
Tröszt 284
Tudatos
— gondatlanság a büntetőjogban 462
Tudatzavar
— a büntetőjogban 441, 494
Tudományos
— fokozatok 901
— minősítés rendszere 901
— üzemvezetés az államigazgatásban 248
Tulajdon
—, állami 1684
— és állami beavatkozás 1674
— átruházásra irányuló szerződés 1599
— fajai 1664 skk.
— formái 1682 skk.
— jogi jellege 1665
— kizáró jellege 1667
— közgazdasági alapjai 1666
—, magán 1653 skk.
— materiális elemei 1666
— meghatározásai 1672
—, nagyvállalati 1674
— operatív igazgatása 1685 skk.
— a polgári alkotmányokban 25
— a római jogban 1483
—, személyi 1683 skk.
— mint szociális funkció 1673
— szövetkezeti 1683
—, társulási 1684
— és tulajdonjog 1663 skk.
—, vállalati 1685
Tulajdon l. még *Tulajdonjog*, -i
Tulajdonformák 1682 skk.
TULAJDONJOG 1663 skk.
Tulajdonjog
— átruházására irányuló szerződések 1599
— és értékjog 1680
— fogalma 1675
— -formái 1682 skk.
— és földhasználati jog 1680
— és használati jog 1680
— intézménytörténete 1669 skk.
—, komplex 1676
— polgári jogi tartalma 1679 skk.
— részjogosítványai 1672, 1680
— és szolgalmak 1680
Tulajdonjog l. még *Tulajdonjog*
Tulajdonjogi
— többesség 1676
— viszonyok intézménye 1668
— viták 1686
Tulajdonközösség 1681 skk.
Tulajdonosi
— igazgatás 1676
— stratégia és taktikai jogok 1687
Tulajdonszerzési
— rendszerek 1679

Új Nemzetközi
— — Gazdasági Rend 1202
Új társadalomvédelem
— — irányzata a büntetőjogban 568
Újdonságrontó közlemény 775
Újítás 776
L. még *Iparjogvédelem*
Újkantiánus jogbölcselet 846
Ultimátum 667
UNCITRAL = Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottság 992, 1249, 1578
UNCTAD = Nemzetközi Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia 1249
UNDP = Egyesült Nemzetek Fejlesztési Programja 1249
UNESCO = ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete 1251
UNICEF = ENSZ Gyermeksegélyezési Alapja 1249
UNIDO = ENSZ Iparfejlesztési Szervezete 1249
UNIDROIT = A Magánjog Egyesítésének Nemzetközi Intézete 992
UNITAR = ENSZ Képzési és Kutatási Intézete 1249
Unitárius
— egyház és az állam 638, 647
Univerzális
— összehasonlító jog 1320
Úrbéri rendelet
— és községi közigazgatás 1036
Úrbériség
— és tulajdonjog 1671
Úszó
— és repülő államterület 399
Utaló szabály
— a nemzetközi magánjogban 1002 skk.
Utasforgalmi
— vámtarifa 1368
Utasítási jog
— — az államigazgatási jogban l. *Államigazgatás személyzete*
— — a munkajogban 1142
Utógondozás
— a szabadságvesztés után 479, 696
Uzsora
— mint bűncselekmény 1719

Ügyész
— a büntető eljárásban való közreműködése az európai szocialista országokban 1694 skk.
— jogai és kötelességei a bírósági eljárásban 1697 skk.
— vádképviselete 1689 skk.
— vádmonopóliuma 1690, 1699
— óvási jogköre 1704 skk.
— a polgári eljárásokban 1700 skk.
— a polgári perben 1436, 1701
— a büntető eljárásban 503, 1692

Ügyészi
— általános törvényességi felügyelet 1701 skk.
— felszólalás az államigazgatási eljárásban 181
— függetlenség 1692
— óvás az államigazgatási eljárásban 182
— szervezet 1691 skk., 1705 skk.
— tevékenységi körök az európai szocialista országokban 1697 skk.
— vádkényszer 1699
ÜGYÉSZSÉG 1690 skk.
Ügyészség
— mint állami szervezeti típus 357, 1690 skk.
— büntető eljárási feladatai 1692 skk.
— intézményének története 1690 skk.
Ügyészségi
— jogkörben okozott kár 678
Ügyfél
— jogai és kötelességei az államigazgatási eljárásban 177
Ügyforgalmi
— statisztika 766
Ügygondnok
— az államigazgatási eljárásban 175
— a polgári eljárásban 1438
Ügyretartozás
— a büntető eljárásban 531 skk.
Ügyvéd
— felelőssége 1714
— jogai és kötelességei 1713 skk.
— titoktartási kötelezettsége 1714
Ügyvédi
— bűncselekmények 84
— foglalkozás egyéni gyakorlása 1712
— függetlenség 1713
— hivatás gyakorlata 1711 skk.
— kamara 1711 skk.
— kamarák mint társadalmi szervezetek 1640
— munkadíj 1713
— munkaközösségek 1712
— szerződés 1601
— társulás 1709 skk.
— tevékenységgel okozott kár és a polgári jogi felelősség 1419
— visszaélés mint bűncselekmény 86
ÜGYVÉDSÉG 1708 skk.
Ügyvédség
— állami felügyelete 1709 skk.
— funkciói
— intézménytörténete 1708 skk.
— önkormányzata 1708 skk.
Ügyvivő 626
Ülnök
— részvétele a bíróság munkájában 426
L. még Népi ülnök
Ülnökbíráskodás 427, 503
Űrjog l. Világűrjog
Üzembiztonság
— elleni bűncselekmények 1025
Üzemi
— baleset 1714
Üzemi demokrácia 1146 skk.
Üzérkedés
— mint bűncselekmény 1720
Vád
— a büntető eljárásban 528, 536, 1690 skk.
Vádbeszéd 539
Vádelvű
— büntető eljárás 500, 519
Vádesküdtszék 537
Vádjog 1690 skk.
Vádzsűri 537, 1691
Vádlott
— a büntető eljárásban 526
Vádtanács 502, 510, 537
Vagyon
— elleni bűncselekmények 1032, 1715 skk.
VAGYON ÉS GAZDÁLKODÁS RENDJE ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK 1715 skk.
Vagyonelkobzás
— mint büntetés 481
Vagyoni
— büntetések 481
Vagyonjog
— a római jogban 1482
Vagyonközösség
— házastársak között 586
— típusú jogi személyek 911
Vagyonrongálás
— mint bűncselekmény 1716
Választás
— a képviseleti rendszerben 986 skk.
— rendje elleni bűncselekmények 83
Választás l. még *Képviseleti rendszer*, Képviseleti szervek
Választói
— utasítási jog 990
Választójogi eljárás
— — a polgári eljárásban 1463
Választókerület 986 skk.
Választott bíráskodás 417
— — fajai 1466
— — fogalma 1465
— — a nemzetközi magánjogban 1012 skk.
L. még *Kollíziós jog, Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga, Polgári peres és nemperes eljárás*
Választott bírósági
— — szerződés 1466
— — szerződés a nemzetközi magánjogban 1012
Vállalat
— anyagi felelőssége a munkajogban 411
— dolgozóival szembeni kártérítési felelőssége 412
— fogalma 272 skk.
— gazdálkodása és a pénzügyi jog 1340 skk.
Vállalatfelügyelet 281
Vállalati
— adók 1340 skk.
— alapok 1342
— gazdálkodás l. *Pénzügyi jog*
— jog és a gazdasági jog szabályozása 734
— jogalanyiság 279, 915
— jövedelemelvonási rendszer 1340 skk.
— nyereségadó 1341

Vállalati
— nyereségelvonás 1341
— nyilvántartás és a társulás 1658
— pénzügyi jog 1340 skk.
— statutum 279
— szervezeti szabályzat és üzemi demokrácia 1147
— tulajdon 1685
— ügyrend és üzemi demokrácia 1147
Vállalat l. még Állami vállalat
Vállalatirányítás 736 skk.
Vállalkozási
— szerződés 1600
— — és szerződésszegés 1588
Vallásfelekezet
— és az állam 649
— szabadságának akadályozása mint bűncselekmény 1032
Vallási
— faji, felekezeti gyűlölködés szítása mint bűncselekmény 1032
Vallásszabadság 640 skk.
Valorizáció
— a nemzetközi magánjogban 1007
Vámbűncselekmény 1721
Vámegyezmény 1368
Vámegyüttműködési Tanács 1369
Vámjog 1367 skk.
L. még *Pénzügyi jog*
Vámkódex 1368
Vámtarifa 1368
Vámunió 1369
Vármegye 1034
— és közigazgatás 1039
Város 270
L. még *Állami-területi beosztás, Helyi igazgatás*
Városi
— közigazgatás 749, 1039
— statutumok és a jogalkotás 821
— tanács (senatus) 1035
Városkörnyéki község 271
Várostípusok 271
Varsói Szerződés Szervezete 1256 skk.
Vásárlók megkárosítása
— mint bűncselekmény 1719
Védelem
— a büntető eljárásban 518, 528, 539
Védjegy 777
— -perek 1462
Védő
— a büntető eljárásban 526
Védőbeszéd 539
Védőirat 539
Védő-
— és óvóintézkedések a fiatalkorúaknál 695
Végintézkedés 1299 skk.
Végrehajtás
— az államigazgatási eljárásban 188
— a büntető eljárásban 543
— a polgári eljárásban 1469 skk.
— ingatlanon 1470
Végrehajtás
— ingóra 1469
— különös nemei 1470
— munkabérre 1469
— a polgári eljárásban 1468 skk.
Végrehajtási
— lap 1468
— záradék 1468
Végrehajtható
— okirat 1468
Végrehajtó bizottság
— — a helyi-területi igazgatásban 748
— hatalom l. *Kormány*
Végrendelet 1299 skk.
— értelmezése 1301
— érvénytelensége 1301
— fajtái 1301
— a római jogban 1485
— tartalma 1300
— és törvényes öröklés 1299
Végszükség
— a büntetőjogban 492
Végzés
— a büntető eljárásban 540
— a polgári eljárásban 1450
Vegyes
— bűnösségi alakzatok 463
— szakjogok és a jogrendszer 932
— szerződés 1594
Vélt (putatív)
— bűncselekmény 448
Vércsoportvizsgálat
— az apaság megállapításánál 602
— a kriminalisztikában 1049
Verdict 540
Vérfolt
— vizsgálata 1048
Versenyjog
— és a gazdasági jog szabályozása 733
VESZÉLYES ÜZEM 1721 skk.
Veszélyesség
— mint a polgári jogi felelősség alapja 1723
Vételár
— aránylagos leszállítása és szerződésszegés1585
Vétkesség
— a munkajogban 409
— nélküli felelősség 1412
— a polgári jogban 1409, 1418 skk.
Vétójog
— az ENSZ Biztonsági Tanácsában 1246
Vétőképtelen
— és a polgári jogi felelősség 1418
Vétség 442
L. még *Bűncselekmény*
Vezetés 278
L. még *Államigazgatás szervezete*
Vezetők
— anyagi felelőssége a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 406
Viktimológia 1060
Vilajet 1035
Világbank (IBRD)
— és társintézményei 1363

Világűrjog
— és a nemzetközi jog 400
L. még Az állam területi felségjoga, *Nemzetközi jog*
Vis maior
— és veszélyes üzemi felelősség 1724
Viszonosság
— a nemzetközi magánjogban 1006
Viszontkereset
— a polgári eljárásban 1441
Visszacsatolás
— a jogalkalmazásban 809
Visszaélés a joggal l. *Polgári jog*
Visszaeső
— bűnözők 484
— —, különösen veszélyes visszaesők 484
Visszahívás
— a képviseleti rendszerben 987
Visszahívási
— jog 990
Visszahonosítás 379
Visszautalás
— a nemzetközi magánjogban 1003
L. még *Kolliziós jog*
Visszavonási jog
— — a szerzői jogban 1610
Visszterhes
— szerződés 1545 skk., 1599 skk.
Viták
— békés elintézésének elve a nemzetközi jogban 1227
Vízgazdálkodás 726
Vizsgálat
— a büntető eljárásban 535 skk.
Vizsgáló
— a büntető eljárásban 536
Vulgárjog
— a római birodalomban 1477

Weimari alkotmány 31
WHO = Egészségügyi Világszervezet 1251
WIPO = Szellemi Tulajdon Világszervezete 770

Zálogjog 1680
— és szerződés 1550
L. még *Szerződés*
Zár alá
— — vétel a büntető eljárásban 530
Zárszámadás 1123
Zártörés
— mint bűncselekmény 86
Zeneművek
— szerzői joga 1612
Zugirászat
— mint bűncselekmény 86
Zsarolás 1716
Zsinat 645

AK 1038 k 8084

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Készült az Akadémiai Kiadó Lexikonszerkesztőségében — Felelős vezető: Simonyi Pálné — A szerkesztésért felelős: Ravaszné dr. Szentpétery Petronella — Műszaki szerkesztő: Virágné Mátyus Ida — A kötést és a burkolót tervezte: Urai Erika — Kézirat a nyomdába érkezett 1978. március 17. Terjedelem: 70,7 (A/5) ív — Példányszám: 12000
80.7767 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelenik meg az

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia
Állam- és Jogtudományi Intézetének
folyóirata

Főszerkesztő
SZABÓ IMRE

A folyóirat közli az Intézetben készült tudományos dolgozatokat, szemlecikkeket és jogirodalmi tájékoztatásokat. A tanulmányok elméleti alapkutatás jellegűek, s kiterjednek az állam- és jogtudományok minden területére.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben.
Évfolyamonkénti előfizetési díja 112,— Ft.
Előfizethető az Akadémiai Kiadónál.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Ára: 195,— Ft

ISBN 963 05 2058 3